

ΕΘΝΙΚΟ ΜΕΤΣΟΒΙΟ ΠΟΛΥΤΕΧΝΕΙΟ
ΣΧΟΛΗ ΕΦΑΡΜΟΣΜΕΝΩΝ ΜΑΘΗΜΑΤΙΚΩΝ
ΚΑΙ ΦΥΣΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΤΟΜΕΑΣ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΚΑΙ ΔΙΚΑΙΟΥ

Η ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΗ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ 1850-1940 ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΧΡΗΣΗ

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

ΒΑΙΟΥ Β.ΤΣΙΛΙΚΑ

ΕΠΙΒΛΕΠΩΝ:

Μ.ΑΣΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΣ

Αν.Καθηγητής Ε.Μ.Π.

ΑΘΗΝΑ, Ιανουάριος 2015

ΕΘΝΙΚΟ ΜΕΤΣΟΒΙΟ ΠΟΛΥΤΕΧΝΕΙΟ
ΣΧΟΛΗ ΕΦΑΡΜΟΣΜΕΝΩΝ ΜΑΘΗΜΑΤΙΚΩΝ
ΚΑΙ ΦΥΣΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΤΟΜΕΑΣ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΚΑΙ ΔΙΚΑΙΟΥ

Η ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΗ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ 1850-1940 ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΧΡΗΣΗ

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

ΒΑΙΟΥ Β.ΤΣΙΛΙΚΑ

ΤΡΙΜΕΛΗΣ ΣΥΜΒΟΥΛΕΥΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ :

1. Μ. ΑΣΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, Αν. Καθ. Ε.Μ.Π. (Επιβλέπων)
2. Ι. ΚΑΛΟΓΗΡΟΥ, Καθ. Ε.Μ.Π.
3. Γ. ΚΟΚΟΛΑΚΗΣ, Ομ. Καθ. Ε.Μ.Π.

ΕΠΤΑΜΕΛΗΣ ΕΞΕΤΑΣΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ:

1. Μ. ΑΣΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, Αν. Καθ. Ε.Μ.Π.
2. Ι. ΚΑΛΟΓΗΡΟΥ, Καθ. Ε.Μ.Π.
3. Γ. ΚΟΚΟΛΑΚΗΣ, Ομ. Καθ. Ε.Μ.Π.
4. Θ. ΑΡΑΜΠΑΤΖΗΣ, Καθ. Ε.Κ.Π.Α.
5. Κ. ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, Καθ. Ε.Κ.Π.Α.
6. Ι. ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΔΗΣ, Καθ. Ε.Κ.Π.Α.
7. Ε. ΝΙΚΟΛΑΙΔΗΣ, Δ/ντής Ερευνών Κ.Ν.Ε./Ε.Ι.Ε.

ΑΘΗΝΑ, Ιανουάριος 2015

Περίληψη

Ο στόχος αυτής της διατριβής είναι να παρουσιάσει την ιστορία της ελληνικής στατιστικής της περιόδου 1850-1940, ως μιας διοικητικής τεχνολογίας – ενδείκτη της πορείας της χώρας προς τη νεωτερικότητα, μέσα από το πρίσμα των ευρωπαϊκών στατιστικών παραδόσεων. Επίσης παρουσιάζονται οι κύριοι εθνικοί δρόμοι της στατιστικής, τονίζοντας τον ρόλο του κοινωνικού και πολιτικού παράγοντα όχι μόνο στη στόχευση της στατιστικής δράσης, αλλά και στη διαμόρφωση ενός νέου επιστημονικού τρόπου αιτιολόγησης, του στατιστικού. Αναδεικνύεται επίσης η συγκατασκευή κράτους και στατιστικής και η χρήση της ως τεχνολογίας αντικειμενικοποίησης και βιοϊσχύος.

Με τη χρήση ερευνητικών εργαλείων από τον κλάδο των Σπουδών Επιστήμης και Τεχνολογίας, αναδεικνύεται η σύνδεση της στατιστικής δραστηριότητας με τον κοινωνικό και τον πολιτικό παράγοντα, η ιδεολογική χρήση της, η υλικότητά της καθώς επίσης και η κατασκευή και η ιστορικότητα των στατιστικών αντικειμένων, με άξονες τον τόπο και τον άνθρωπο. Ακολουθώντας τη θεώρηση της ANT αναπαριστούμε το ελληνικό στατιστικό δίκτυο, που ενσωματώνει τους *δρώντες* και υποδηλώνει σχέσεις και διαδικασίες, προσπαθώντας να αναδειχθούν και λιγότερο φωτισμένες πλευρές του θέματος. Επίσης εξετάζεται το *μαύρο κουτί* της κατασκευής των κατηγοριών.

Abstract

The purpose of this thesis is to present the history of Greek statistics of the period 1850-1940 as an administrative technology – indicator of the country's progress towards modernity, through the prism of European statistic traditions. Major national roads to statistics are also presented, highlighting the role of the social and political factors not only in acting upon social problems, but also in the formation of a new scientific way of reasoning, the statistical one. The mutual construction of state and statistics and the use of the latter as an objectification and bio-power technology are also demonstrated.

Using research tools from the field of Science and Technology Studies, we link the Greek statistical activity to social and political factors, unveil its ideological usage, its materiality as well as the construction and the historicity of statistical objects, referring to land and man. Adopting an ANT approach, we represent the Greek statistical network of that period which integrates the *actants*, indicates inter-relationships and processes and lets less illuminated aspects of the considered topic emerge. The *black box* of category construction is also considered.

Prudens quaestio dimidium scientiae

(το να ξέρεις τι να ρωτήσεις είναι σαν
να ξέρεις ήδη τη μισή απάντηση)

Αποδιδόμενο στον Αριστοτέλη από τον
Roger Bacon (*Summulae dialecticus*)

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

Πρόλογος	7
Αντικείμενο και μεθοδολογία της διατριβής	9
ΜΕΡΟΣ Α΄ : ΣΥΓΧΡΟΝΕΣ ΘΕΩΡΗΣΕΙΣ ΤΗΣ ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΗΣ	
Κεφάλαιο 1 ^ο : Σύγχρονες θεωρήσεις της στατιστικής.....	17
<i>Από τη μέτρηση στη στατιστική</i>	17
<i>Δίκτυα δρώντων (ANT)</i>	37
<i>Hacking, Desrosières, Bowker & Star.....</i>	49
<i>Ελληνική στατιστική ιστοριογραφία.....</i>	75
ΜΕΡΟΣ Β΄ : ΟΙ ΑΠΑΡΧΕΣ	
Κεφάλαιο 2 ^ο : Ο John Graunt και η γέννηση της στατιστικής αντίληψης.....	81
Κεφάλαιο 3 ^ο : Ο William Petty και η πολιτική αριθμητική.....	109
ΜΕΡΟΣ Γ΄ : ΟΙ ΕΘΝΙΚΟΙ ΔΡΟΜΟΙ ΤΗΣ ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΗΣ	
Κεφάλαιο 4 ^ο : Γερμανία	161
<i>Η πρωσική κληρονομιά.....</i>	161
<i>Η περίοδος της αναμόρφωσης.....</i>	196
<i>Η γερμανική στατιστική στον μεσοπόλεμο.....</i>	209
<i>Η γερμανική στατιστική την εποχή του εθνικοσοσιαλισμού.....</i>	217
Κεφάλαιο 5 ^ο : Αγγλία	239
<i>Η μεσαιωνική «προϊστορία».....</i>	239
<i>17^{ος} – 18^{ος} αιώνας.....</i>	245
<i>Το GRO και η εποχή του W.Farr.....</i>	247
<i>Η τομή του A.Quetelet.....</i>	281
<i>Το τέλος του GRO</i>	297
<i>Η αγγλική «βιομετρική σχολή».....</i>	314
Κεφάλαιο 6 ^ο : Γαλλία.....	357
<i>Εισαγωγή.....</i>	357
<i>Μεσαιωνική Γαλλία.....</i>	359
<i>Προεπαναστατική Γαλλία.....</i>	360
<i>Μετεπαναστατική Γαλλία.....</i>	364

<i>Η ειδική περίπτωση Duvillard</i>	371
<i>Το κίνημα των υγιεινιστών</i>	373
<i>Ο Le Play και μια νέα ερευνητική μέθοδος</i>	383
<i>Οι ηθικοί στατιστικοί</i>	388
<i>Η δημογραφία</i>	409
<i>Η SGF και η γέννηση της γαλλικής οικονομετρίας</i>	422
Κεφάλαιο 7^ο : Η ιστορία της ελληνικής στατιστικής	433
<i>Ιστορική εξέλιξη της ελληνικής στατιστικής</i>	433
<i>Η περίοδος 1821-1858</i>	434
<i>Κρατική στατιστική</i>	434
<i>Στατιστική και Πανεπιστήμιο</i>	457
<i>Η περίοδος 1859-1909</i>	458
<i>Κρατική στατιστική</i>	458
<i>Η περίοδος Ι.Σούτσου</i>	458
<i>Η περίοδος Α.Μανσόλα</i>	469
<i>Στατιστική ιδιωτών</i>	484
<i>Η περίοδος 1910-1925</i>	488
<i>Η πορεία προς την ενοποίηση των στατιστικών υπηρεσιών – Η περίοδος Ι.Μιχαλόπουλου</i>	488
<i>Η μηχανογράφηση των στατιστικών εργασιών</i>	494
<i>Κόστος ζωής και επίπεδο διατροφής</i>	499
<i>Στατιστικές υποδομών</i>	512
<i>Η περίοδος 1925-1940</i>	513
<i>ΓΣΥΕ</i>	513
<i>Η στατιστική εκπ/ση στην Ελλάδα τον μεσοπόλεμο</i>	518
<i>Το 23^ο Παγκόσμιο Συνέδριο Στατιστικής στην Αθήνα</i>	521
<i>Κύριες στατιστικές δράσεις</i>	524
<i>Η στατιστική των βιβλιοθηκών</i>	526
<i>Στατιστική και πολιτική υγείας</i>	530

ΜΕΡΟΣ Δ΄ : ΕΛΛΗΝΙΚΑ ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΑ ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΑ

Κεφάλαιο 8^ο : Ο τόπος	569
<i>Εισαγωγή</i>	569
<i>Ο ελληνικός τόπος</i>	573
<i>Ιατρικές τοπογραφίες</i>	573
<i>Το ελληνικό κλίμα</i>	579
<i>Ιστορικο-στατιστική τοπογραφία</i>	588
<i>Στατιστική πόλεων</i>	591
<i>Το έδαφος</i>	600

Κεφάλαιο 9 ^ο : Ο άνθρωπος.....	609
<i>Το σώμα</i>	609
<i>Ηθική στατιστική</i>	649
<i>Το επάγγελμα</i>	683
<i>Το ευρωπαϊκό πλαίσιο</i>	683
<i>Το ελληνικό πλαίσιο</i>	699
<i>Η εθνική ταυτότητα</i>	743
<i>Γενικά</i>	743
<i>Ο τόπος γέννησης ή καταγωγής</i>	751
<i>Η φυλή</i>	753
<i>Η γλώσσα</i>	761
<i>Η εθνικότητα (nationality)</i>	775
<i>Η θρησκεία</i>	777
<i>Η ελληνική εθνική ταυτότητα</i>	778
<i>Η περίπτωση της Μακεδονίας</i>	810
ΕΠΙΜΕΤΡΟ.....	843
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ.....	851

Πρόλογος

Η σύγχρονη αντίληψή μας περί στατιστικής περιλαμβάνει τόσο τις θεωρητικές μαθηματικές συλλήψεις όσο και τις στατιστικές πρακτικές της κρατικής γραφειοκρατίας. Από τις αρχαίες απαριθμήσεις μέχρι τις σύγχρονες απογραφές και τις στατιστικές έρευνες έχουν μεταβληθεί όχι μόνο οι τεχνικές αλλά και οι προσεγγίσεις του θέματος, περνώντας από τον ρεαλισμό στην κατασκευασιοκρατία.

Η παρούσα διατριβή παρουσιάζει στην αρχή τις σύγχρονες προσεγγίσεις της στατιστικής από τον κλάδο των Σπουδών Επιστήμης και Τεχνολογίας (STS), που αναδεικνύουν τη συγκατασκευή στατιστικής – κοινωνίας και τη χρήση της στατιστικής ως τεχνολογίας αντικειμενικοποίησης και βιοϊσχύος. Στη συνέχεια παρουσιάζονται οι κύριες ευρωπαϊκές στατιστικές παραδόσεις, μέσα από τους σημαντικότερους εθνικούς δρόμους της στατιστικής (Γερμανίας, Αγγλίας, Γαλλίας), αναδεικνύοντας τον ρόλο του κοινωνικού και του πολιτικού παράγοντα όχι μόνο στη στόχευση της στατιστικής δράσης και στη χρήση των αποτελεσμάτων της, αλλά και στη διαμόρφωση ενός νέου επιστημονικού τρόπου αιτιολόγησης, του στατιστικού.

Ακολουθεί η ιστορία της ελληνικής στατιστικής της περιόδου 1850-1940, μέσα από το πρίσμα αυτών των παραδόσεων, ως μια διοικητική τεχνολογία – ενδείκτης της πορείας της χώρας προς τη νεωτερικότητα. Παρουσιάζεται επίσης η ιστορία επιλεγμένων ελληνικών στατιστικών αντικειμένων, με άξονες τον τόπο και τον άνθρωπο. Τέλος, αποτυπώνεται σχηματικά το ελληνικό στατιστικό δίκτυο.

Με τη χρήση ερευνητικών εργαλείων από τον κλάδο των Σπουδών Επιστήμης και Τεχνολογίας, αναδεικνύεται η σύνδεση της στατιστικής δραστηριότητας με τον κοινωνικό και τον πολιτικό παράγοντα, η ιδεολογική χρήση της, η υλικότητά της καθώς επίσης και η κατασκευή και η ιστορικότητα των στατιστικών αντικειμένων.

Για την πραγματοποίηση της διατριβής αυτής ευχαριστώ ειλικρινά όλα τα μέλη της τριμελούς συμβουλευτικής μου επιτροπής. Καταρχάς τον επιβλέποντα καθηγητή μου Αν.Καθηγητή κ. Μ.Ασημακόπουλο, του οποίου η παρουσία ήταν σταθερά υποστηρικτική σε όλη τη διάρκεια της προσπάθειάς μου. Από την περίοδο της φοίτησής μου στο Διατμηματικό Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών: «Ιστορία και Φιλοσοφία των Επιστημών και της Τεχνολογίας», με το διδακτικό και επιστημονικό του έργο υπήρξε για μένα πηγή έμπνευσης και υπόδειγμα επιστημονικής συγκρότησης και ηθικής. Τον ευχαριστώ για τις γόνιμες υποδείξεις

του, τον χρόνο που μου αφιέρωσε, την πάντα έγκαιρη ανταπόκρισή του και ασφαλώς για την εμπιστοσύνη στις ερευνητικές δυνατότητες και επιλογές μου.

Ευχαριστώ επίσης τον Καθηγητή κ. Γ.Κοκολάκη για την επιστημονική του στήριξη, τις εύστοχες παρατηρήσεις του και την πάντα πρόθυμη ανταπόκρισή του. Απευθύνω ευχαριστίες στον Καθηγητή κ. Ι.Καλογήρου για τη συμβολή του στη εξέλιξη της διατριβής και τη βοήθειά του σε γενικότερους προβληματισμούς μου. Τη βαθιά μου ευγνωμοσύνη επιθυμώ να εκφράσω στην οικογένειά μου, που ηθικά και έμπρακτα με στήριξε σε όλη τη διάρκεια της προσπάθειάς μου.

Τέλος, ευχαριστώ το προσωπικό της Βιβλιοθήκης της Βουλής των Ελλήνων, της Εθνικής Βιβλιοθήκης, του Ιστορικού Αρχείου της Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδος και της ΕΛ.ΣΤΑΤ. για την ακώλυτη πρόσβαση στο αρχειακό τους υλικό.

Αντικείμενο και μεθοδολογία της διατριβής

Η παρούσα διατριβή πραγματεύεται καταρχάς την ανάδυση της σύγχρονης στατιστικής δραστηριότητας μέσα από τη σύνθεση των παραδόσεων της αγγλικής πολιτικής αριθμητικής και της γερμανικής ιστορικογεωγραφικής παράδοσης. Με την ελάχιστη δυνατή δόση καθαρών μαθηματικών, φωτίζει τις σχέσεις μεταξύ μαθηματικών, φιλοσοφίας, φυσικών επιστημών, κοινωνικών αναγκών και κρατικών θεσμών, μέσα από την ανάδυση ενός νέου και αυτόνομου τρόπου σκέψης και αιτιολόγησης (του στατιστικού). Επιχειρεί να αναδείξει, μέσα από την οπτική της κοινωνιολογίας της επιστημονικής γνώσης,¹ τα ακόλουθα:

- την κατανόηση της ανάδυσης της στατιστικής σκέψης και πράξης μέσα στα κοινωνικά, επιστημονικά και πολιτισμικά πλαίσια του δυτικού κόσμου
- την επίδραση των κοινωνικών παραγόντων και των ενδιαφερόντων των ατόμων στην προσπάθεια συγκρότησης ενός νέου τύπου αντικειμενικής επιστημονικής γνώσης (η στατιστική δεν γεννάται από τα μαθηματικά)
- τους διαφορετικούς σκοπούς που εξυπηρέτησε η στατιστική (κρατική μέριμνα, τεκμηρίωση θεολογικών θέσεων, τεκμηρίωση επιστημονικών θεωριών, μελέτη κοινωνικών φαινομένων, κοινωνικός έλεγχος, επίλυση πρακτικών, οικονομικών προβλημάτων)
- το ότι η στατιστική δεν είναι απλώς μια περιγραφή της πραγματικότητας, αλλά συνδέεται με την ισχύ και έχει κανονιστική δράση

Ακολουθώντας τον A.Desrosières, παρουσιάζει με το πνεύμα της ANT (Actor Network Theory) την εμφάνιση της στατιστικής ως θεωρίας και τη θεσμοποίησή της στο πανεπιστήμιο (αγγλική βιομετρική σχολή). Η προσέγγιση της ANT δεν είναι μια θεωρητική προσέγγιση, αλλά μια περιγραφική που είναι καλύτερα κατανοητή σαν μια εργαλειοθήκη που θα χρησιμοποιήσουμε για να πούμε ενδιαφέρουσες ιστορίες.²

Ο J.Law (1991) διαπιστώνει ότι: «...στο βαθμό που η 'κοινωνία' είναι [ένα υβρίδιο] που συγκρατείται μαζί... αυτό επιτυγχάνεται από ετερογενή μέσα ή για να το θέσουμε κάπως πιο ριζοσπαστικά, το κοινωνικό δεν είναι καθόλου καθαρά κοινωνικό.»³ (είναι κοινωνικοτεχνικό). Σύμφωνα με την ιδιαίτερη οπτική της ANT, η στατιστική είναι μια κατασκευή ενός δικτύου συντελεστών το οποίο αποκτά συνεκτικότητα. Η στατιστική φέρνει και επιπλέον συγκρατεί μαζί θεωρίες, πρακτικές και πράγματα, σταθεροποιώντας την εικόνα μας για τον κόσμο.

¹ Παραδειγματικό έργο είναι η μελέτη του Porter, T. (1986). *The rise of statistical thinking 1820-1900*. Princeton: Princeton University Press.

² Law, J. (2009). Actor Network Theory and Material Semiotics. Στο Turner, B. (vol.ed.), *The New Blackwell Companion to Social Theory*. Oxford: Blackwell, σελ.141-142.

³ Law, J.(1991) (ed.). *A Sociology of Monsters: Essays on Power, Technology and Domination, Sociological Review Monograph*, 38. London: Routledge, σελ.7.

Αξιοποιώντας μια γενικότερη θέση του J.Law (2012), για το πότε η έρευνα της ANT πρέπει να σταματά,⁴ θα λέγαμε ότι η στατιστική συγκρατεί μαζί θεωρίες, πρακτικές και πράγματα διότι:

- οι σχέσεις που προσπαθεί να συλλάβει αντιπροσωπεύονται από ανθεκτικές οντότητες (π.χ. *inscriptions*)
- οι *actors* (δρώντες) εντάσσονται σε συμμαχίες, θεσπίζουν μέσα από δημόσια διαπραγμάτευση αυτοαναπαραγόμενες στρατηγικές και τρόπους κατάταξης
- η πολλαπλή, μη συνεκτική πραγματικότητα των διασταυρούμενων συνιστωσών, των υπό διαπραγμάτευση στρατηγικών και των τρόπων διάταξης συνδέεται και συγκρατείται παρά τις τυχόν εσωτερικές εντάσεις
- τα πράγματα συγκρατούνται μαζί, παρά τη διαφορετικότητα και τη μη συμπάγεια, διορθώνοντας ακόμη και τις ταυτότητες και εξομαλύνοντας οντολογικά τις πραγματικότητες

Η στατιστική μπορεί να θεωρηθεί ως ένα αναδυόμενο φαινόμενο, αποτέλεσμα της αλληλεπίδρασης ετερογενών στοιχείων. Άνθρωποι και αντικείμενα με κοινό σκοπό εντάσσονται σε δίκτυα, όπου πραγματοποιούνται οι συγκλίσεις τους και συγκροτούν και σταθεροποιούν το δίκτυο της στατιστικής. Διαφορετικοί κρατικοί φορείς (υγείας, εμπορίου κ.α.), διαφορετικές επιστημονικές παραδόσεις (αστρονομική, μαθηματική, βιομετρική, κοινωνιολογική κ.α.), διαφορετικά αντικείμενα (τράπουλες, κληρωτίδες, quincunx⁵, κάρτες διάτρησης, υπολογιστές), στατιστικές τεχνικές σε διαφορετικά πλαίσια (παλινδρόμηση στην ευγονική, στα οικονομικά), ένταξη συμμάχων και ανάπτυξη του δικτύου (π.χ. το πολιτικο-επιστημονικό δίκτυο του Pearson) φέρνουν μαζί το φυσικό με τον κοινωνικό κόσμο μέσα σε συνεκτικές δομές (π.χ. εξίσωση παλινδρόμησης). Χαρακτηριστικό παράδειγμα αντικειμένου – *actor / actant* (δρώσας οντότητας) που η λειτουργία του πιστοποίησε στατιστική γνώση, είναι το quincunx που εφηύρε ο F.Galton κατά τη διάρκεια της έρευνάς του για τη μεταβίβαση κληρονομικών χαρακτηριστικών. Οι πίνακες, τα διαγράμματα είναι τα *immutable mobiles* (αναλλοίωτα κινητά), που μεταφέρονται και παρουσιάζονται σε όλους όσους επιζητούμε να πείσουμε.

⁴ Law, J.(2012). *Notes on Fish, Ponds and Theory*, διαθέσιμο στο: www.sv.uio.no/sai/english/research/projects/newcomers/publications/working-papers-web/law-notes-on-fish-ponds-and-theory.pdf, προσπελάστηκε στις 25/08/2013.

⁵ Ήταν μια πινακίδα ορθογώνιου σχήματος μέσα σε γυάλινη θήκη, με καρφωμένα πάνω της καρφιά σε οριζόντια και κατακόρυφη συμμετρική πεσσοειδή διάταξη καθώς και στα κέντρα των σχηματιζόμενων τετραγωνιδίων («πεσσών»). Σφαιρίδια ρίχνονταν από τη μέση του άνω μέρους του, που μετά από διαδοχικές, τυχαίες κρούσεις στα καρφιά, συλλέγονταν κατερχόμενα σε σωλήνες στο κάτω μέρος, σχηματίζοντας εν είδη ιστογράμματος την κανονική καμπύλη. Σε επόμενη δοκιμή ο Galton διέκοψε την πτώση των σφαιριδίων σε ένα ενδιάμεσο επίπεδο, συγκεντρώνοντάς τα σε μια πρώτη σειρά σωλήνων (με τη μορφή της κανονικής κατανομής μέσα σε κάθε σωλήνα) και στη συνέχεια ανοίγοντάς τους, η σύνθεση των μικρών κανονικών κατανομών οδηγούσε στη δημιουργία μιας νέας κανονικής κατανομής.

Αλλά και η διαδικασία συγκρότησης του έθνους – κράτους μπορεί να ειδωθεί ως μια διαδικασία *assemblage* (δυναμικής συνάθροισης). Διάφορες εθνοτικές, πολιτισμικές ομάδες, αλληλεπιδρούν και οι αλληλεπιδράσεις σταθεροποιούμενες μπορεί να οδηγήσουν στην ανάδυση μιας διαδικασίας ομογενοποίησης ή και συγκρούσεων. Ο πληθυσμός μπορεί να θεωρηθεί ως αποτέλεσμα μιας διαδικασίας συγκρότησης ενός κοινωνικού *assemblage*. Η κρατική σταθεροποίηση βοηθιέται από την γλωσσική ομογενοποίηση και την καθιέρωση μιας τυποποιημένης εθνικής γλώσσας και μιας προσδιορισμένης ταυτότητας καθώς και μέσα από τη σταθεροποίηση στατιστικών κατηγοριών και τεχνικο-επιστημονικών αντιπαραθέσεων.

Σε αυτή την ιστορική διαδικασία την εποχή της νεωτερικότητας παίζει ενεργό ρόλο και η χρήση της στατιστικής, η οποία δεν γίνεται ουδέτερα. Ο σχεδιασμός που προϋπάρχει της χρήσης της στατιστικής, χρησιμοποιεί μια συγκεκριμένη οπτική του προς μέτρηση κόσμου. Η στατιστική κωδικοποίηση επιδρά τόσο στο κοινωνικό επίπεδο (π.χ. μέσω πολιτικών) όσο και στο επίπεδο του ατόμου, που το αναγκάζει σε βάθος χρόνου να προσαρμόσει την συμπεριφορά του και να *χωροθετηθεί* (*territorialized*) μέσα από επαναλαμβανόμενες επιλογές του. Ακόμη και το ίδιο το άτομο μπορεί να θεωρηθεί ως ένα προϊόν της ιστορικής διαδικασίας τύπου *assemblage*.

Εκτός της ετερογένειας των δικτύων (*actors / actants*: άνθρωποι, αντικείμενα, σύμβολα) και των υλικών σημειωτικών σχέσεων που τα διέπουν (μη δεδομένοι *a priori* ρόλοι, ταυτότητες), άλλες αρχές της ANT είναι:

- ο *αγνωστικισμός*, υπό την έννοια ότι ο ερευνητής δεν έχει προνομιακή θεωρία⁶ ούτε προκαταλήψεις και προσδοκίες και είναι ουδέτερος ως προς τους *actors*.
- η *επίπεδη οντολογία* (*flat ontology*). Όλα αντιμετωπίζονται ως εξίσου σημαντικά, είτε βρίσκονται στο μικροεπίπεδο είτε στο μακροεπίπεδο.⁷ Αυτό μας επιτρέπει να εστιάζουμε και να απο-εστιάζουμε άνετα, ασχέτως κλίμακας (*zoom in / zoom out*). Επίσης, δεν υπάρχει η ιεραρχική κλίμακα ανθρώπων, λοιπών έμβιων όντων, αντικειμένων· όλα είναι στο ίδιο επίπεδο από πλευράς σημασίας (οντολογικό συνεχές).
- η γενικευμένη *συμμετρία*, που σημαίνει ενοποίηση του κόσμου. Δεν υιοθετείται μια ασύμμετρη οπτική για τους ανθρώπους ως προικισμένους με προθετικότητα και για τα αντικείμενα ως υποκείμενα στην αιτιότητα. Χωρίς

⁶ «...χτίζει ένα εντελώς άδαιο πλαίσιο για να περιγράψει πώς κάθε οντότητα χτίζει τον κόσμο της», από Latour, B. (1996). On actor-network theory. A few clarifications plus more than a few complications. *Soziale Welt*, 47, σελ. 373.

⁷ Αυτό πρακτικά εξισορροπεί τις σχέσεις ισχύος στο δίκτυο.

διχοτομίες, άνθρωποι, φύση, αντικείμενα (π.χ. μηχανές, οργανισμοί, ιδέες) συνδέονται και οι δράσεις τους αναλύονται με τον ίδιο τρόπο (δηλ. δεν υπάρχουν κοινωνικές εξηγήσεις για το κοινωνικό και τεχνολογικές για το τεχνολογικό).

- η ελευθερία στις σχέσεις (π.χ. συνδέσεις, αντιστάσεις) μεταξύ των *actors*.⁸
- η *translation* (μετάφραση)⁹ στόχων και συμφερόντων. Είναι ο μετασχηματισμός των συμφερόντων κάποιου *actor/actant*, έτσι ώστε να εμφανίζεται ότι τα συμφέροντά του εξυπηρετούν ταυτόχρονα και τα συμφέροντα κάποιου άλλου *actor/actant*, τον οποίο ο πρώτος θέλει να τον εντάξει στη χορεία των συμμάχων του.¹⁰ Οι επιτυχημένες συμμαχίες είναι αυτές που θα επιτρέψουν την ανάδυση ενός επιτυχούς αποτελέσματος (π.χ. επικράτηση μιας θεωρίας, μιας τεχνολογίας) και που θα επιβάλουν μια αλήθεια. Μέσω της μετάφρασης, οι τεχνολογίες υιοθετούνται από τους συμμάχους, οικειοποιούνται από τους χρήστες, έστω και με διαφορετικό τρόπο από αυτόν που είχαν συλληφθεί από τους δημιουργούς τους.
- οι *inscriptions* (εγγραφές), που είναι υλικά στοιχεία του δικτύου (π.χ. κείμενα, αντικείμενα) που έχουν εκ κατασκευής εγγεγραμμένο το μήνυμα του δημιουργού τους (π.χ. πρόγραμμα δράσης, ρόλοι). Μεταφέρονται από κατά το στάδιο της «μετάφρασης», χωρίς να αλλοιώνονται. Για τις πολύ ανθεκτικές και με υψηλή κινητικότητα *inscriptions* χρησιμοποιείται ο όρος *immutable mobiles* (δηλ. κινητά που δεν επιδέχονται αλλαγές).¹¹
- *blackboxing*, οι διαδικασίες μέσω των οποίων δημιουργούνται νέες σταθεροποιημένες οντότητες, διαδικασίες – δίκτυα, διαδικασίες που ύστερα ξεχνιούνται θεωρούμενες ως αυτονόητες. Η θεώρηση από το *macro* επίπεδο μιας σύνθετης στο *micro* επίπεδο οντότητας (σταθεροποιημένου δικτύου) ως ένα σημείο/κόμβος ενός άλλου δικτύου λέγεται *punctualization*. Το σταθεροποιημένο δίκτυο σαν ένα *black box* (μαύρο κουτί) αντικαθίσταται με την προδιαγεγραμμένη λειτουργία του (input→output).

⁸ Σύμφωνα με την κριτική, αυτό αποκρύπτει τις σχέσεις ισχύος, που εμφανίζονται μόνο παρασκηνακά στη διαδικασία της μετάφρασης.

⁹ Δάνειος όρος από τον Γάλλο φιλόσοφο Serres (*traduction*).

¹⁰ Για τον Callon η κοινωνιολογία της επιστημονικής γνώσης είναι μια *κοινωνιολογία της μετάφρασης*. Η μετάφραση είναι το μόνο σημείο όπου έστω και σε δεύτερο πλάνο εμφανίζονται σχέσεις ισχύος, διαμορφώνονται ταυτότητες και οι συνθήκες αλληλεπίδρασης (enroll and control). Η ισχύς χαρακτηρίζεται από προσωρινότητα λόγω της διαρκούς επαναδιαπραγμάτευσης των δεσμών.

¹¹ Επιπλέον χαρακτηρισμοί τους ως: παρουσιάσιμα, ευανάγνωστα, συνδυάσιμα, στο Callon, M. (1986). *Éléments pour une sociologie de la traduction. La domestication des coquilles Saint-Jacques dans la Baie de Saint-Brieuc. L'Année sociologique*, 36, σελ. 195.

Η ιστορία της ελληνικής στατιστικής, θα αναπτυχθεί μέσα στο μεθοδολογικό πλαίσιο της ANT (όχι όμως της εθνογραφικής πρακτικής), αξιοποιώντας τις ιστορικές πηγές.

Όπως αναφέρει ο Richie Nimmo (2011): « Η ιστορική έρευνα εντούτοις δεν έχει την πολυτέλεια της απευθείας πρόσβασης στις πρακτικές, αλλά αντ' αυτού πρέπει να βασιστεί στα κείμενα. Αν και οι πρακτικές είναι ακατάστατες, πολλαπλές και υλικά ετερογενείς, τότε τα κείμενα που συγκρίνουμε εμφανίζονται σχετικά τακτοποιημένα και μονοδιάστατα, προσφέροντας στην καλύτερη περίπτωση μια ισχυρά φιλτραρισμένη απόσταση της ζωντανής πραγματικότητας, αποψιλωμένης από τη ζωτική της υφή και επικεντρωμένη στην υποκειμενικότητα του ανθρώπινου *actor*... Αυτό καθιστά την απευθείας λύση της μεταχείρισης των κειμένων σαν παράθυρα των πρακτικών, ενεργοποιώντας ως εκ τούτου μία 'εθνογραφία του κειμένου' [Woolgar, 1988:14], μη λειτουργική, μιας και τα κείμενα είναι ταυτόχρονα υπερβολικά 'επίπεδα', υπερβολικά 'μουγγά' [Hodder, 2000: 703], υπερβολικά αδρανή και μη 'διαδραστικά' [Bryman, 2004: 370].».¹²

Όμως ο R. Nimmo (2011) υποστηρίζει ότι μπορούμε να κάνουμε μία «συμμετρική εθνογραφία του κειμένου», διότι μπορούμε να δούμε τα κείμενα όχι σαν αναπαραστάσεις της πραγματικότητας, αλλά ως *inscriptions* (εγγραφές), ως «τεχνολογίες μετάφρασης και κινητοποίησης», ως θεσμίσεις της πραγματικότητας αφού μέσω των κειμένων εμφανίζονται κάποια πράγματα, ενώ άλλα είναι απόντα. «Συνεπώς τα κείμενα ως κινητές και υλικές *inscriptions* είναι ενεργοί δρώντες που συναθροίζουν, σχηματοποιούν και συνδέουν πρακτικές και κάνοντας αυτά ορίζουν αντικείμενα, συγκροτούν υποκείμενα, εγγράφουν σχέσεις, οντολογικά όρια και περιοχές... τα κείμενα δεν είναι ανεπαρκείς αναπαραστάσεις βιωμένων πρακτικών που είναι ήδη απύσες από το κείμενο, αλλά είναι *inscriptions* σχέσεων ενσωματωμένων σε υβριδικά δίκτυα που βοηθούν να συγκροτηθούν... Σύμφωνα με αυτήν την άποψη τα ιστορικά κείμενα δεν είναι απλά τα ίχνη μακρινών πραγματικοτήτων που πέρασαν αλλά ζωτικά κανάλια για τις συγκεκριμένες διαδικασίες συγκρότησης του δικτύου και της μεσολάβησης που λαμβάνει χώρα σε μια συγκεκριμένη ιστορική στιγμή.».¹³

Στην παρούσα διατριβή θα χρησιμοποιήσουμε τις δημοσιεύσεις και ως *inscriptions*, θα ακολουθήσουμε τους *actants* (άνθρωποι, μηχανές, οργανισμοί, δημοσιεύσεις), τις συσχετίσεις, τις συνδέσεις και τις επιδράσεις τους και θα προσπαθήσουμε να ανασυγκροτήσουμε το ελληνικό στατιστικό δίκτυο, προσπαθώντας να αναδείξουμε και λιγότερο φωτισμένες πλευρές του θέματος. Η προσέγγιση αυτή δεν προϋποθέτει ιεραρχικές αξιολογήσεις (σημαντικότητα, όρια).

¹² Nimmo, R. (2011). Actor-network theory and methodology: social research in a more-than-human world. *Methodological Innovations Online*, 6 (3), σελ. 113, 108-119, διαθέσιμο στη διεύθυνση: <http://www.pbs.plym.ac.uk/mi/pdf/8-02-12/MIO63Paper33.pdf>, προσπελάστηκε στις 10-1-2012.

¹³ Nimmo, R. (2011). ό.π., σελ. 114, 116.

Η στατιστική δραστηριότητα της Ελλάδας θα συνδεθεί με τις ευρωπαϊκές στατιστικές παραδόσεις. Το ζήτημα των ορισμών των κατηγοριών και το *μαύρο κουτί* της διαδικασίας της κωδικογράφησης θα εξεταστεί ιδιαίτερα στην περίπτωση της στατιστικής καταγραφής των μειονοτήτων. Ακολουθώντας τον A.Desrosières¹⁴ θα χρησιμοποιήσουμε συνδυαστικά εκτός από την προσέγγιση της ANT και την κοινωνιολογία της επιστημονικής γνώσης, για να κάνουμε συνδέσεις με το κοινωνικό πλαίσιο και για να προσδώσουμε στα στοιχεία νόημα και ερμηνεία μέσα στο πλαίσιο της πορείας της Ελλάδας προς τη νεωτερικότητα.

¹⁴ Desrosières, A. (2005). ό.π.

ΜΕΡΟΣ Α΄: ΣΥΓΧΡΟΝΕΣ ΘΕΩΡΗΣΕΙΣ ΤΗΣ ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΗΣ

Κεφάλαιο 1^ο

Συχνά λέω ότι όταν μπορείς να μετρήσεις αυτό στο οποίο αναφέρεσαι και να το εκφράσεις με αριθμούς, ξέρεις κάτι για αυτό · αλλά όταν δεν μπορείς να το μετρήσεις, όταν δεν μπορείς να το εκφράσεις με αριθμούς, η γνώση σου είναι πενιχρή και μη ικανοποιητική · ίσως είναι η αρχή της γνώσης, αλλά η σκέψη σου μόλις και μετά βίας έχει φτάσει στο επίπεδο της επιστήμης, οτιδήποτε κι αν σημαίνει αυτό.¹⁵

By hammer and hand do all things stand.¹⁶

Σύγχρονες θεωρήσεις της στατιστικής

Από τη μέτρηση στη στατιστική

Η μέτρηση είναι μία πράξη ποσοτικής αποτύπωσης χαρακτηριστικών της πραγματικότητας, επιλεκτική, αφαιρετική, τελεολογική, που προϋποθέτει μια κάποιου τύπου ρεαλιστική αποδοχή της πραγματικότητας · είναι πράξη απόλυτα αναγκαία σε πλήθος δραστηριοτήτων από το εμπόριο και τις κατασκευές, μέχρι την επιστήμη και τη διοίκηση.

Αν και στην αρχαία ελληνική σκέψη κυριαρχούσε η ποιοτική προσέγγιση της αισθητής, μεταβαλλόμενης πραγματικότητας,¹⁷ εν τούτοις δεν παραγνωρίζεται η αξία της μέτρησης. Ο Πλάτων στην «Πολιτεία» μας αναφέρει, ότι η μέτρηση είναι αυτή που βοηθά το λογιστικό μέρος της ψυχής να διαλύσει πλάνες των αισθήσεων.¹⁸ Στον Αριστοτέλη, παρατηρούμε ότι η ποιοτική, ψυχολογική αλλά και

¹⁵ Thompson, W. (Lord Kelvin). (ομιλία στις 3 Μαΐου 1883). "Electrical Units of Measurement". Στο Thompson, W. (1889). *Popular Lectures and Addresses*. London, σελ.73.

¹⁶ Μοτό της συντεχνίας σιδηρουργών του Newcastle (Αγγλία) παρμένο από μεσαιωνικό τραγούδι.

¹⁷ Εξαίρεση αποτελεί η πυθαγόρεια αρμονική θεωρία. Για τους Πυθαγόρειους ήταν κορυφαία η σημασία του αριθμού στο σύμπαν, που όμως ήταν συνδεδεμένη με τον μυστικισμό. Ο Στοβαίος (*Ανθολ.*, I, 21, 7b) παραθέτει το εξής απόσπασμα, το αποδιδόμενο στον πυθαγόρειο Φιλόλαο τον Κροτωνιάτη (5^{ος} αι, π.Χ.): «και πάντα γὰ μαν τα γινωσκόμενα αριθμόν έχοντι · ου γαρ οίον τε ουδέν νοηθήμεν ούτε γνωσθήμεν άνευ τούτου», που αναδεικνύει την αξία του αριθμού. Όμως αμέσως μετά θα εκφράσει τον σκεπτικισμό του για τη δυνατότητα της ανθρώπινης γνώσης, θεωρώντας ότι η ίδια η ουσία της φύσης επιτρέπει μόνο τη θεία γνώση, (Στοβαίος, *Ανθολ.*, I, 21, 7d, από Kirk, G.S., Raven, J.E., & Schofield, M. (1988). *Οι προσωκρατικοί φιλόσοφοι*. Αθήνα: Μ.Ι.Ε.Τ., σελ.336-337.

¹⁸ «Η μέτρηση, η αριθμηση, το ζύγισμα δεν παρουσιάστηκαν ως εξυπνότατοι βοηθοί μας για την αντιμετώπιση των προηγούμενων πλανών και δεν έχουν ως αποτέλεσμα το να μη κυριαρχή μέσα μας το ό,τι φαίνεται μεγαλύτερο ή μικρότερο ή περισσότερο ή βαρύτερο, αλλά η δύναμη που ελογάριασε ή εμέτρησε ή εξύγισε; Αδύνατο είναι να μην είναι έτσι τα πράγματα. Τότε όμως δεν

προφανώς η ποσοτική προσέγγιση της *μεσότητας*, στηρίζεται εννοιολογικά στην ύπαρξη κλίμακας και άκρων, δηλαδή κατ' ουσίαν στη μέτρηση. Στο έργο του «Πολιτικά», όπου αναζητά το καλύτερο πολίτευμα ως ένα συνδυασμό δημοκρατίας και ολιγαρχίας με στόχο το *ευ ζην*, τονίζει επανειλημμένα την υλική προϋπόθεση του εγχειρήματος, όπου ο αριθμός αποτελεί το κριτήριο σημαντικών επιλογών. Ο σημαντικότερος θεσμός, η *πόλις*, θεμελιώνεται μέσω μιας μέτρησης, αυτής της συνάθροισης του ελάχιστου αριθμού¹⁹ των πολιτών των αναγκαίων για τον σκοπό της ύπαρξης της πόλης και μέγιστο αγαθό, την αυτάρκεια²⁰. Υπέρμαχος των θεσμών της ιδιοκτησίας και της οικογένειας ο ίδιος, ασκώντας κριτική σε άλλα μοντέλα πολιτειών, με οδηγό τη *μεσότητα* προτείνει βιοπολιτικές²¹ λύσεις. Διατυπώνει τη θέση του: «Θα ήταν καλύτερα – θα έλεγε κανείς – αντί για τον προσδιορισμό της περιουσίας να καθορισθεί ο αριθμός των παιδιών, ώστε κανείς να μη γεννά περισσότερα από ορισμένο αριθμό. Ο αριθμός θα προσδιοριζόταν με βάση τόσο το ποσοστό της παιδικής θνησιμότητας, όσων και των άτεκνων οικογενειών. Η απόλυτη ελευθερία στις γεννήσεις, όπως ισχύει στις περισσότερες πόλεις, αναγκαστικά προκαλεί πενία, που με τη σειρά της προκαλεί εξεγέρσεις και εγκλήματα.»²² Ασκώντας κριτική στον Πλάτωνα, που στους «*Νόμους*» απαγόρευε την αύξηση της περιουσίας πέραν του πενταπλάσιου της ελάχιστης, τόνιζε: «Οι νομοθέτες μιας τέτοιας διάταξης δεν πρέπει όμως να παραλείψουν κάτι που έχουν παραλείψει μέχρι τώρα, ότι δηλαδή, προσδιορίζοντας το ανώτατο όριο της

ημπορεί αυτό να μην είναι έργο της λογιστικής ικανότητας που υπάρχει μέσα στην ψυχή.» Θα σημειώσει όμως παρακάτω ότι: «Δεν ημπορούμε όμως να ειπούμε ότι η ικανότητα που έχει εμπιστοσύνη στο μέτρο και στο λογαριασμό αποτελεί την ευγενικώτατη ικανότητα της ψυχής.», Πλάτων. Πολιτεία. Βιβλίο Χ, 602D-603, από *Πλάτωνος Πολιτεία* (εισαγωγή, ερμηνεία, σημειώσεις Κ.Δ.Γεωργούλη). χ.χ. Αθήναι: Ι.Σιδέρης (3^η έκδ.), σελ. 311-312.

¹⁹ Για τον Αριστοτέλη η πόλις είναι «το των τοιούτων πλήθος [πολιτών] ικανόν προς αυτάρκειαν ζωής», *Πολιτικά*, Γ, 1275b, 20-21.

Για τον Πλάτωνα, «... η γένεση της πόλης έχει υποθέτω, την αιτία της στο ότι ο καθένας μας δεν είναι αυτάρκης, αλλά έχει πολλές ανάγκες... Έτσι λοιπόν... συναθροίζομε στον αυτό τόπο κατοίκησης πολλούς ως συντρόφους και βοηθούς και δίνομε σ' αυτή τη συνοίκηση το όνομα πόλη», Πλάτων. *Πολιτεία*. Βιβλίο Β, XI, C. ό.π., σελ. 49-51.

²⁰ Αριστοτέλης. *Πολιτικά Β*. 1252b, 34 - 1253a, 1. Άπαντα Αριστοτέλη. Πολιτικά 1. Τόμος 1. Αθήνα: Κάκτος. 1993. σελ. 55.

Η αυτάρκεια είναι η απαραίτητη προϋπόθεση για την ικανοποίηση των υλικών, των πνευματικών και των ηθικών αναγκών του ανθρώπου. Στην «αυτάρκεια» εντοπίζεται η υπεροχή της πόλης έναντι των άλλων κοινωνιών (οίκος, κώμη). Μια πόλη είναι αυτάρκης: αν η γεωγραφική της θέση της εξασφαλίζει άφθονα τα υλικά αγαθά και βοηθά στην εμπορική της ανάπτυξη, αν έχει επαρκείς αμυντικές ικανότητες, αν διαθέτει σύστημα χρηστής διοίκησης και απονομής της δικαιοσύνης, αν είναι ανεξάρτητη ή δεν χρειάζεται εξωτερική βοήθεια για να καλύψει τις υλικές, ηθικές, πνευματικές και κοινωνικές της ανάγκες.

²¹ Κατά τον Foucault ο όρος περιγράφει τους μηχανισμούς με τους οποίους βασικά βιολογικά χαρακτηριστικά του ανθρώπου (σώμα, κίνηση, συμπεριφορά) γίνονται αντικείμενο πολιτικής στρατηγικής στη Δύση, από τον 18^ο αιώνα.

²² Αριστοτέλης. *Πολιτικά Β*. 1256b, 7-13. ό.π., σελ. 135.

περιουσίας, πρέπει ταυτόχρονα να καθορίζουν και τον μέγιστο αριθμό παιδιών που θα γεννηθούν.».²³

Αν και μέχρι τον 13^ο αι. δεν σημειώνεται κάποια αλλαγή στον κυρίαρχο τρόπο πρόσληψης της πραγματικότητας (ποιοτικός) και της σημασίας των αριθμών (αριθμολογία νεοπλατωνικού τύπου για συμβολική προσέγγιση της πραγματικότητας), η εμφάνιση της μέτρησης στο βιβλίο της Αποκαλύψεως του Ιωάννου, μέσω της οποίας υλοποιείται η διαδικασία του διαχωρισμού των ευσεβών χριστιανών από τους υπόλοιπους, αντανακλά την ισχυρή αναγνώριση της πρακτικής αξίας της μέτρησης ακόμα και μέσα σε ένα κατεξοχήν συμβολικό πλαίσιο.²⁴

Η σταδιακή αλλαγή του αναλογικού και συμβολικού τρόπου σκέψης των αρχαίων και των μεσαιωνικών και η επικράτηση ενός νέου τρόπου πρόσληψης της πραγματικότητας, του ποσοτικού, ξεκίνησε κατά τον Alfred Crosby²⁵ περί τα 1250 στη Δύση και αυτό αποτέλεσε κρίσιμο παράγοντα για την αυξανόμενη ισχύ και την κυριαρχία της. Στο βιβλίο του «*The Measure of Reality. Quantification and Western Society, 1250-1600*» (1997) ισχυρίζεται ότι μια σειρά εφευρέσεων βοήθησαν στην ποσοτικοποίηση της σκέψης. Οι εφευρέσεις αυτές ήταν:

- το ρολόι που κβάντισε το χρόνο και έκανε δυνατό κατά τον Α.Κογρέ το πέρασμα από τον «κόσμο του περίπου» στον «κόσμο του ακριβώς»
- η εξέλιξη από το γρηγοριανό μέλος στην πολυφωνία, που απαιτούσε συγχρονισμό των χορωδών, που κβάντισε και οπτικοποίησε τον μουσικό χρόνο φέρνοντας τα σταθερές αξίας μουσικά σύμβολα και το πεντάγραμμο στο προσκήνιο (για διευκόλυνση της διδασκαλίας των χορωδών)
- το διπλογραφικό σύστημα στα λογιστικά βιβλία, με το ίδιο νόμισμα στις δύο στήλες. Το νόμισμα είναι το ισχυρότερο μέσο ποσοτικοποίησης, απλοποίησης και ισοδύναμησης του υλικού κόσμου
- η χαρτογραφία που από συμβολική έγινε αναπαραστατική, αξιοποιώντας την προοπτική που πρωτοχρησιμοποίησε η ζωγραφική, κβάντισε τον χώρο (με τη βοήθεια του κανάβου αντέγραφε αρχικά τα σχέδια των ναυτικών)

Η κβάντιση της πραγματικότητας έκανε δυνατή τη σύλληψή της μέσω της μέτρησης (απαρίθμηση των κβάντα). Η αριθμητική έχανε βαθμιαία τη μυστηριακή της διάσταση και κατακτούσε την ουδετερότητα έναντι του κόσμου. Έγινε αποτελεσματικότερη με την εισαγωγή του ινδοαραβικών ψηφίων και τού θεσιακού

²³ Αριστοτέλης. *Πολιτικά Β*. 1266b, 5-14. ό.π., σελ. 141.

²⁴ «Και εδόθη μοι κάλαμος όμοιος ράβδω, λέγων ἄγειρε και μέτρησον τον ναόν του Θεού και το θυσιαστήριον και τους προσκυνούντας εν αυτώ και την αυλήν την έξωθεν του ναού έκβαλε έξω και μη αυτήν μετρήσης...», *Αποκάλυψις Ιωάννου*. κεφ.ΙΑ, 1-2.

²⁵ Ο ιστορικός Α.Crosby με το έργο του προσπάθησε να εξηγήσει την επιτυχία του ευρωπαϊκού ιμπεριαλισμού. Το 1986, στο βιβλίο του *Ecological Imperialism: The biological expansion of Europe, 900-1900*. Cambridge: Cambridge University Press, παρουσίασε μια άλλη αιτία που συνέβαλλε στην εύκολη κατάκτηση της λατινικής Αμερικής, που ήταν η εισαγωγή ασθενειών, σπόρων και ζώων.

συστήματος, του μηδενός και των αλγεβρικών συμβόλων. Η πρακτική διάσταση των μαθηματικών (αριθμητική, άλγεβρα) διδάσκονταν για πολλούς αιώνες έξω από τα πανεπιστήμια, από ιδιώτες δασκάλους που αγνοούσαν τους κλασικούς και που παρέδιδαν μαθήματα για την τήρηση λογιστικών βιβλίων και για τη ναυσιπλοΐα.

Οι μηχανικοί και οι *αριθμητικοί* (άνθρωποι που έκαναν υπολογισμούς) είχαν μεγάλη ζήτηση στα νεοαναδυόμενα εμπορικά κράτη (Αγγλία, Γαλλία, Κάτω Χώρες). Έστω και αργά η θεολογική και η αναλογική-μαγική σκέψη υποχωρούσαν, ενώ η νέα χρήσιμη *mentalité* των τεχνιτών και των εμπόρων επιβαλλόταν, για να αποτελέσει το πλαίσιο για την ανάπτυξη της νέας επιστήμης και της τεχνολογίας αλλά και της διοίκησης του κράτους. Κατά τον Patrick Carroll (2006), μια ισχυρή «μηχανική επιστήμη» (*engine-science*)²⁶ που είχε ρίζες όχι τόσο στη φυσική φιλοσοφία αλλά στην κουλτούρα των τεχνιτών και των στρατιωτικών, συμβάλει στην υλική συγκρότηση του κράτους στις διαστάσεις του εδάφους, του κατασκευασμένου περιβάλλοντος και του πληθυσμού, *οριακών αντικειμένων* της επιστήμης και της διακυβέρνησης.²⁷

Ο μετασχηματισμός της επιστημονικής σκέψης που έγινε τον 17^ο και 18^ο αι., με χαρακτηριστικό παράδειγμα τη μηχανική, που από τον Boyle και έπειτα διεκδικούσε και τίτλους ευγένειας (μέσω του θεολογικού επιχειρήματος της επινοητικότητας και της κατασκευής του σύμπαντος από τον ίδιο τον Θεό) επέδρασε στον τρόπο διακυβέρνησης και έδωσε εργαλεία στο κράτος για τη βελτίωση της χώρας. Η νέου τύπου διακυβέρνηση με βάση τους αριθμούς ξεφεύγει για πρώτη φορά από το παραδοσιακό μακιαβελικό μοντέλο, που στηριζόταν σε δεξιότητες του κυβερνήτη για τον χειρισμό των ατόμων και των υποθέσεών τους, πηγαίνει προς μια αν όχι επιστημονική τουλάχιστον επιστημονικά ενημερωμένη διακυβέρνηση που μεγαλώνει την ισχύ του κράτους, τη δυνατότητα ελέγχου και εξασφαλίζει στους υπηκόους αφθονία και ασφάλεια. Τα ισχυρά κράτη της Δύσης διέθεταν τον απαραίτητο γραφειοκρατικό μηχανισμό, προϋπόθεση για τη στατιστική δράση. Μετά το 1800 αρχίζουν να βλέπουν τους αριθμούς μέσα στο πνεύμα της νέας φυσικής φιλοσοφίας και τους εντάσσουν στο σκοπό της ορθολογικοποίησης της κρατικής ισχύος.

²⁶ Είναι όρος του Patrick Carroll (2006) στη μελέτη του «*Science, Culture, and Modern State Formation*», που χαρακτηρίζει τη σύνδεση της μηχανικής με την επιστήμη και συμπεριλαμβάνει ευφυΐα και σχεδιασμό, υλικές τεχνολογίες έρευνας, ισχύ και ρύθμιση που έχουν και τον καθοριστικό ρόλο. Ενσωματώνει τη φυσική φιλοσοφία, τη δραστηριότητα των μηχανικών, τα εφαρμοσμένα μαθηματικά.

²⁷ Μετατροπή της γης σε ενοποιημένη κρατική επικράτεια μέσω έργων μηχανικού όπως χαρτογράφησης, αποξηράνσεων, δικτύων επικοινωνιών (δρόμοι, κανάλια, ταχυδρομικά γραφεία), κατασκευή φρουρίων, δημόσιων κτιρίων, δημιουργία θεσμών μέσω πειραματικής πρακτικής (εκπαιδευτικό σύστημα, υγειονομικό σύστημα), φυλακών, αστυνομίας (για έλεγχο αποκλιόντων συμπεριφορών και για έλεγχο τήρησης κανονισμών) κ.α. Η επιστήμη, η δραστηριότητα των μηχανικών και η ιατρική θα συμβάλλουν στη διαμόρφωση κρατικών θεσμών στο ξεκίνημά τους και θα προικίσουν την κοινωνία με ισχύ, τάξη, ασφάλεια και υγεία.

Ο Patrick Carroll (2006) στη μελέτη του «*Science, Culture, and Modern State Formation*» αναλύει την Ιρλανδία ως παραδειγματική περίπτωση σύγχρονου κράτους που «κατασκευάστηκε» μηχανοτεχνικά τον 17^ο αι. με επιτυχία από τους Άγγλους, με τη βοήθεια της επιστήμης και της τεχνολογίας, μέσα στο ιδεολογικό πλαίσιο μιας αποστολής βελτίωσης και εκπολιτισμού των ιθαγενών. Αναφέρει ότι η νέα πειραματική επιστήμη, ως δημιουργός υλικής κουλτούρας, χρησιμοποιεί πρακτικές που ο ίδιος τις σχηματοποιεί με τις ακόλουθες *επιστημικές μηχανές*²⁸:

- (μηχανο)-*σκόπια (scopes)*, πρακτικές που ενισχύουν και κάνουν αισθητή την αναπαράσταση των αντικειμένων, φαινομένων. Σχετίζονται με την εισχώρηση, τη στόχευση, την οριοθέτηση, την έρευνα και την κατόπτευση.
- *μετρητές (meters)*, πρακτικές που συνδέονται με τη μέτρηση (αριθμοποίηση), την τάξη και τη ρύθμιση.
- *γραφήματα (graphs)*, αναπαραστάσεις του κόσμου (χάρτες, διαγράμματα, κείμενα) με διάρκεια στο χρόνο που συνδέονται με τη ρύθμιση και την τάξη.
- *θαλάμους (chambers)*, πρακτικές που σχετίζονται με τεχνολογίες ελέγχου και χειρισμού, σκόπιμων δυναμικών παρεμβάσεων που υπηρετούν την παραγωγή ισχύος και γνώσης.

Η σχέση επιστήμης – κράτους είναι ένα πλέγμα από συνδέσεις επιστημονικών και κυβερνητικών πρακτικών που χειριζόταν σαν αντικείμενα προς βελτίωση τους ανθρώπους και τη γη. Το πρώτο κράτος – εργαστήριο ήταν η Ιρλανδία. Την μηχανοτεχνική κουλτούρα την συναντάμε τόσο στην επιστημονική πειραματική έρευνα όσο και στην συγκρότηση του νεωτερικού κράτους.

Σύμφωνα με τη Sheila Jasanoff «τα κράτη φτιάχνονται από γνώση, όπως ακριβώς και η γνώση συγκροτείται από αυτά»²⁹. Η διαμόρφωση των νεωτερικών κρατών και η επιτακτική τους προσπάθεια να γνωρίσουν τον εαυτό τους (μέσω της στατιστικής και της χαρτογράφησης) ενίσχυσε τους σχετικούς γραφειοκρατικούς μηχανισμούς τους. Η στατιστική είναι μια τεχνολογία παραγωγής γνώσης, εθνοποιητικού χαρακτήρα, που συνέβαλλε στην αύξηση της ισχύος, στον ορθολογικό σχεδιασμό και στη δυνατότητα παρέμβασης του κράτους μέσα από τις ιδιαίτερες ιστορικές διαδρομές. Το σύνθημα του έθνους-κράτους ήταν η συνέργεια της στατιστικής στην ομογενοποίηση του πληθυσμού. Η αναπαράσταση και η παρέμβαση χρησιμοποιούν το ίδιο όχημα, τη στατιστική. Κλασική περίπτωση είναι η πολιτική σκοπιμότητα στην επιλογή του κριτηρίου για την κατασκευή των κατηγοριών των εθνοτικών ομάδων (πολιτική ιδιότητα ή τόπος γέννησης, γλώσσα,

²⁸ Τις χαρακτηρίζει επιστημικές, γιατί παράγουν αντικείμενα έρευνας, δομούν και θεσμοποιούν πρακτικές έρευνας και κατευθύνουν την ερευνητική ατζέντα. Είναι κρίσιμες για την πρακτική παραγωγή επιστημονικής γνώσης.

²⁹ Jasanoff, S. (2004). (ed.), *States of Knowledge: The Co-production of Science and Social Order*, Routledge, από Carroll, P. (2006). *Science, Culture, and Modern State Formation*. Berkeley: University of California Press, σελ. 2.

θηρσκεία, συνδυασμός τους) με σκοπό την απόκρυψή τους ή την εμφάνισή τους με τον τρόπο που επιθυμεί το κράτος.

Μετά τη γαλλική επανάσταση η ενοποίηση του πολιτικού χώρου έφερε την κατασκευή ισοδυναμιών (μέτρων και σταθμών,³⁰ ισότητα ανθρώπων, ενιαία οργάνωση συγκρίσιμων νομών σύμφωνα με γενικά κριτήρια κ.α.). Οι μετρολογικές, νομικές και ταξινομικές κατασκευές κατέργησαν τις τοπικές ιδιαιτερότητες και κατέστησαν τα αποτελέσματα γενικεύσιμα και μεταφερόμενα, προσδίδοντας αντικειμενικά συνεκτικότητα στα πράγματα, ώστε να μπορούν να μετρηθούν. Τα στατιστικά αποτελέσματα δημοσιεύονται και γίνονται ο καθρέφτης του έθνους (και όχι πλέον του ηγεμόνα) συμβάλλοντας έτσι στην ενοποίησή του.

Αλλαγές στην πολιτική μπορεί να δημιουργήσουν αλλαγές και στη γκάμα των στατιστικών εργαλείων. Μετά τη γαλλική επανάσταση η επιθυμία πολιτικής δράσης απαιτούσε στοιχεία κάθε είδους (τόσο ποσοτικά στοιχεία όσο και φιλολογικές περιγραφές). Πλην των καλλιεργημένων ατόμων (ατομική προσέγγιση), όλοι οι υπόλοιποι και παρά τις τοπικές ιδιαιτερότητες καταγράφονται ως ίσοι, ως άνθρωποι του λαού, ως μάζα (ολιστική προσέγγιση). Από την παλιά ταξική καταγραφή (ευγενείς, κλήρος, τρίτη τάξη) περνάμε στην καταγραφή με βάση την ιδιοκτησία και την πηγή εισοδήματος.

Η αδυναμία αντιμετώπισης του προβλήματος της φτώχειας σε τοπικό επίπεδο (ευεργεσία των ευγενών και ελεημοσύνη της ενορίας) στο τέλος του 19^{ου} αι. και τις αρχές του 20^{ου} οδήγησαν στην καθιέρωση της δειγματοληπτικής έρευνας (Kier στην Νορβηγία, Bowley στην Αγγλία) και το πέρασμα στον εθνικό τρόπο διαχείρισης των προβλημάτων (κοινωνική πρόνοια). Η εικόνα του όλου μπορεί πλέον να σχηματίζεται εκτός από την ολιστική πρακτική της απογραφής και μέσα από την αντιπροσωπευτική που εκπροσωπούσαν τόσο οι δειγματοληψίες όσο και οι μονογραφίες της σχολής Le Play. Η κοινωνική στατιστική μεταβάλλεται από ένα απλό εργαλείο κατανόησης του κοινωνικού κόσμου σε εργαλείο άσκησης πολιτικής και μάλιστα μεγάλης σημασίας, αφού μας επιτρέπει επιπλέον γρήγορα και οικονομικά την καταγραφή των αποτελεσμάτων των πολιτικών δράσεων. Η οικονομική κρίση του 1929 έφερε μαζί με τον κεϋνσιανισμό και μια νέα οντότητα τον εθνικό προϋπολογισμό.

Η Ελβετία μέχρι τα μέσα του 19^{ου} αι. δεν θεωρούταν από τους κατοίκους της ως μια ενιαία εθνική οντότητα, παρά ως μια συμμαχία καντονιών. Ο Stefano

³⁰ Η διαπραγμάτευση κατά τη συναλλαγή παραγωγού και εμπόρου/ευγενούς δεν είχε μόνο ποιοτική διάσταση, αλλά και ποσοτική, μιας και δεν ήταν τυποποιημένο το μέτρο και ο καθένας μετρούσε με το δικό του με αποτέλεσμα την επικράτηση του κοινωνικά ισχυρότερου. Βλέπε Desrosières, A. (2005, [1993]) και Kula, W. (1996, [1970]).

Franscini³¹ με το στατιστικό του έργο άνοιξε συνειδητά το δρόμο για τη δημιουργία της ενότητας του πληθυσμού, στη βάση της οικονομικής ευημερίας και της κοινής κουλτούρας. Ο ίδιος θεωρούσε τη στατιστική ουσιαστικό στοιχείο της δημοκρατίας, αποδίδοντάς της και σπουδαίο παιδευτικό ρόλο: ο πολίτης με τα στοιχεία της θα έκανε ασφαλείς κρίσεις.³²

Η S.Patriarca (1996) μας έδειξε ότι η ενοποίηση της Ιταλίας μεταξύ 1820-1850 υποστηρίχτηκε και από τις στατιστικές, μέσα από τις οποίες αναδύονταν το νέο εθνικό κράτος της Ιταλίας. Ο Ιταλός Cesare Correnti³³ εξομολογείται για την στρατεύσή του στον αγώνα της ενοποίησης της Ιταλίας:

«...Γεννήθηκα για άλλα πράγματα ... Και βάζω το χέρι μου σε αυτόν τον αριθμητικό καταιονισμό των λίθων μόνο και μόνο από την απόγνωση και την αναγκαιότητα του πολέμου. Σαράντα χρόνια πριν, όταν ήμασταν στην αυγή των πραγμάτων που θα έρχονταν και η ζωή θορυβούσε στα χέρια μας και η ποίηση στις καρδιές μας, ο σεβάσμιος δάσκαλός μας Romagnosi άρχισε να μας ενημερώνει για το πώς η στατιστική θα μπορούσε να είναι ένα ελαφρύτερο και αιχμηρότερο όπλο από ιστορικές θρηνωδίες και ποιητικά αναθέματα, τα χειριζόμενα από τόσους πολλούς τόσο καλά και τόσο άχρηστα. Έτσι εγώ, ένας ανυπόμονος νεοσύλλεκτος, άφησα αναπόφευκτα στον εαυτό μου στο αντικείμενο των μέσων όρων, των πινάκων και των αριθμών, που μας έδιναν τη δυνατότητα να μιλάμε με ακατάληπτη γλώσσα και κώδικες και να ξεφεύγουμε από την περιτομή της λογοκρισίας.»³⁴

³¹ Ο Stefano Francini (1796-1857) ήταν δάσκαλος, ιδιώτης στατιστικός και πολιτικός. Διετέλεσε υπουργός Εσωτερικών της Ελβετίας, υπήρξε ο καθιερωτής της απογραφής (1850), ιδρυτής του Ομοσπονδιακού Παν/μίου της και εμπνευστής του Ομοσπονδιακού Γραφείου Στατιστικής (1860). Το άνω των 500 σελίδων έργο του *Statistica della Svizzera* (1827), στη συμβολή των παραδόσεων της περιγραφικής και της αριθμητικής στατιστικής, έδινε πλήθος πληροφοριών για την Ελβετία (για το έδαφος, το κλίμα και τα έθιμα, μέχρι πληθυσμιακά και οικονομικά στοιχεία κ.α.) που περιλάμβανε και διεθνείς συγκρίσεις. Άλλα έργα του στατιστικής ήταν τα: *Nuova Statistica* (1847), *Matériaux pour la statistique de la Confédération Suisse* (1851-1858). Πηγή: wikipedia.

³² Παράβαλε την άποψη του κοινωνιολόγου Nicholas Rose που λέει ότι: «Η δημοκρατική ισχύς απαιτεί πολίτες που υπολογίζουν σχετικά με την ισχύ, αριθμητισμό και έναν αριθμοποιημένο χώρο δημόσιο διαλόγου, που είναι βασικά για τη δημιουργία αυτοελεγχόμενων δημοκρατικών πολιτών.» στο Rose, N. (2004). *Powers of Freedom. Reframing Political Thought*. Cambridge: Cambridge University Press, σελ.200.

³³ Ο Ιταλός Cesare Correnti (1815-1888) ήταν αγωνιστής εναντίον των Αυστριακών, δημοσιογράφος, πολιτικός (διετέλεσε γερουσιαστής του Βασιλείου της Ιταλίας και υπουργός Παιδείας). Είχε και στατιστικές δημοσιεύσεις και συνέβαλε στην ίδρυση της Ιταλικής Γεωγραφικής Εταιρείας, που υποστήριξε την ιταλική αποικιακή πολιτική και ήταν αντικληρικαλιστής, φιλοαριστερός και υπέρμαχος της αποικιοκρατίας. Πηγές: wikipedia, treccani.it-L'enciclopedia Italiana.

³⁴ Pazzagli, C. (1980). *Statistica "investigatrice" e scienze "positive" nell'Italia dei primi decenni unitary*, in *L'indagine sociale nell'unificazione italiana, Quaderni storici*, 45, από Garonna, P., & Sofia F. (1997). *Statistics and Nation-Building in European History. Statistical Journal of the United Nations Economic Commission for Europe*, σελ.7.

Μετά το τέλος του επταετούς πολέμου (1757-1763), έχουμε την εμφάνιση της βιοπολιτικής³⁵ στην έντονα πληγείσα πληθυσμιακά Πρωσία, που βλέπει πλέον τον πληθυσμό ως οικονομικό και πολιτικό πρόβλημα. Η νέα κρίσιμη οντότητα για την ισχύ του κράτους που συζευγνύει τη στρατιωτική ισχύ και την οικονομία είναι ο πληθυσμός, που αναδύεται μόνο μέσω της στατιστικής απογραφής. «Οι ανθρώπινες υπάρξεις τώρα θεωρούνταν σαν πόρος και το άτομο ενδιέφερε μόνο καθόσον μπορούσε να συνεισφέρει στη δύναμη του Κράτους. Οι ζωές, οι θάνατοι, οι δραστηριότητες και η εργασία των ατόμων ήταν σημαντικές στο βαθμό που αυτές οι καθημερινές μέριμνες έγιναν πολιτικά χρήσιμες».³⁶ Όμως, η καμεραλιστική διοίκηση των γερμανικών κρατιδίων απογράφει τοπικά και όχι εθνικά, διατηρώντας τα κοινωνικά φράγματα (κοινωνική ιεραρχία), μη περνώντας έτσι από την «οργανική» έννοια του λαού στην «ατομικιστική» θεώρησή του, δηλαδή στην έννοια του πληθυσμού.

Για τους ωφελιμιστές οικονομολόγους του 19^{ου} αι., η οικονομική ευημερία ενός κράτους προϋπέθετε πληθυσμιακή αύξηση. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο η υγεία και όχι ο πλούτος μιας κοινωνίας έγινε το μέτρο της ευτυχίας μιας κοινωνίας και οι αυτοκτονίες δείκτης της κατάστασης της υγείας της. Στη Γαλλία των αρχών του 19ου, οι στατιστικοί μέσα στην Ακαδημία ήταν διακεκριμένοι στις «επιστήμες της ηθικής» (δηλ. του ανθρώπου), με αιχμή τους γιατρούς που ασχολούνταν και με τα κοινωνικά προβλήματα. Ήταν αστοί που ήθελαν με τη βοήθεια των αριθμών να λύσουν τα κοινωνικά προβλήματα και να ελέγξουν τις αποκλίνουσες συμπεριφορές. Εργαλείο τους ήταν η πιθανοθεωρία. Η «ηθική επιστήμη» του ανθρώπου έγινε εμπειρική και με τη χρήση των συστηματικών καταγραφών στη Γαλλία ασχολείται με την ανακάλυψη των νόμων της αρνητικής συμπεριφοράς (αυτοκτονία, διαζύγια, πορνεία κ.α.) – έξω από το πεδίο της καθαρής θεωρίας – την οποία και κυριολεκτικά χαρτογραφεί (Guerry, 1832). Η στατιστική θα τους βοηθούσε στην αποκάλυψη των αιτιών όχι μόνο των ασθενειών και των θανάτων, αλλά και της εγκληματικότητας και των επαναστάσεων, διαταραχών της ανθρώπινης συμπεριφοράς. Οι υποστηρικτές της δημόσιας υγείας, που ήταν πρώην στρατιωτικοί γιατροί, έπαιξαν σημαντικό ρόλο μετά το τέλος των ναπολεόντειων πολέμων και υποκινούσαν αλλαγές στις φυλακές, στα ορφανοτροφεία και άλλα ιδρύματα. Η στατιστική χρησιμοποιήθηκε για να στηρίξει ανάμεσα σε άλλα και την καμπάνια για τη δημόσια εκπαίδευση, μιας και αξιωματικά η εκπαίδευση οδηγούσε στη μείωση της εγκληματικότητας. Η *ηθική στατιστική*, με τους δείκτες της που εκλαμβάνονται ως δείκτες ποιότητας ζωής, μας αποκαλύπτει μια νέα πραγματικότητα, την κοινωνική, με δυνάμεις που επιδρούν στο άτομο τόσο αληθινές όσο και οι κοσμικές δυνάμεις, με τους δικούς τους *sui generis* νόμους.

³⁵ Σημαντικό βιοπολιτικό εργαλείο από τον 18^ο αι. είναι η στατιστική (δημογραφική) για διοικητικούς και οικονομικούς σκοπούς.

³⁶ Grant, D. (2009). *The Mythological State and its Empire*. Cambridge: Cambridge University Press, σελ.231.

Η καταγραφή των αυτοκτονιών έκανε δυνατή για πρώτη φορά μια διεθνή σύγκριση (Παρισιού και Λονδίνου). Ο Emile Durkheim θα καθιερώσει στη μελέτη του για την αυτοκτονία τη στατιστική στην κοινωνιολογία. Η κοινωνική διάσταση της αυτοκτονίας πιστοποιούταν από τη σταθερότητα των δεικτών (σχετικές συχνότητες) με τους οποίους εμφανίζεται αυτό το ατομικό γεγονός μέσα στις κοινωνίες.

Η παλαιότερη Γαλλία της απόλυτης μοναρχίας, αν και δεν άφησε ακαδημαϊκή στατιστική παράδοση, άφησε μια διοικητική παράδοση ερευνών (κρατικών και μη) που συνδύαζαν τις απαιτήσεις της γερμανικής (σφαιρικότητα και ταξινομική λογική) και της αγγλικής παράδοσης (ποσοτικοποίηση και μαθηματικοποίηση), προετοιμάζοντας το δρόμο για την επερχόμενη σύνθεση. Οι έρευνες που ανήκαν στην πρώτη κατηγορία προορίζονταν για την εκπαίδευση του ηγεμόνα, ενώ οι άλλες προορίζονται για την ανώτερη δημόσια διοίκηση (φορολογία, έλεγχος τιμών, εγκληματικότητα κ.α.). Όλες ήταν απόρρητες. Παράλληλα είχε αναπτυχθεί και μια ιδιωτική παράδοση ταξιδιωτικής, κοινωνικής περιγραφής, με ιδιαίτερη συνεισφορά σε αυτή των γιατρών που προσπαθούσαν να ερμηνεύσουν τις ασθένειες με βάση το περιβάλλον, με επιρροή που θα φτάσει τον 19^ο αι. στο κίνημα των *υγιεινιστών*. Η γαλλική επανάσταση αύξησε την απαίτηση για παροχή στοιχείων, για τις πολιτικές δράσεις της. Όμως αργότερα ο Ναπολέων θα κλείσει το γραφείο «Γραφείο Στατιστικής της Δημοκρατίας» το 1812, διότι δεν μπόρεσε να ανταποκριθεί στις επείγουσες απαιτήσεις στοιχείων σχετικά με τις επιπτώσεις του αγγλικού ναυτικού αποκλεισμού. Στη συνέχεια η κρατική γαλλική στατιστική διεξήγε απογραφές με κύρια αντικείμενα το δημογραφικό πρόβλημα και την οικονομία. Η διοίκηση είχε ενσωματώσει την ειδημοσύνη των μηχανικών (γαλλική ιδιαιτερότητα) και των άλλων δημοσίων υπαλλήλων, ενώ η συμβολή του πανεπιστημίου ήταν μικρότερη από ότι στις υπόλοιπες χώρες.

Τον 18^ο αι. είχαμε τη δημογραφική και οικονομική μεγέθυνση της Ευρώπης. Αυτή ευνόησε όπως είδαμε τη μετάβαση από μια φιλοσοφία διακυβέρνησης μοντέλου οικογένειας σε μια τεχνικότερη διακυβέρνηση, που έπαιρνε υπόψη και τα αριθμητικά δεδομένα. Βέβαια, το απογραφικό πνεύμα συναντάται ήδη από τον 13^ο αι. στην καθολική εκκλησία, που επιθυμούσε να γνωρίζει το ποίμνιό της. Τον 16^ο αι. οι φεουδάρχες επιθυμούσαν να γνωρίζουν την ποσότητα και την ποιότητα των υπηκόων τους, με την οικογένεια να αποτελεί τη βασική απογραφική μονάδα.

Για τον Michel Foucault το κέντρο της γνώσης τον 17^ο και τον 18^ο αι. είναι ο πίνακας, που οργανώνει τον εμπειρικό κόσμο και που προσφέρει από ευκολία υπολογισμών μέχρι αναπαραστάσεις.³⁷ Σύμφωνα με τον ίδιο, η «ανακάλυψη» τον 18^ο αι. της πολιτικο-στατιστικής έννοιας του πληθυσμού από την πολιτική

³⁷ Foucault, M. (2008). *Οι λέξεις και τα πράγματα*. Αθήνα: Γνώση.

εξουσία,³⁸ συνέβαλλε καθοριστικά στο σχηματισμό του σύγχρονου κράτους, στη μετάβαση από τη διοίκηση του απόλυτου άρχοντα στην ορθολογική διακυβέρνηση και στις τεχνολογίες κρατικής ισχύος, που στοχεύουν η μία στο άτομο και η άλλη στο κοινωνικό σώμα. Ο πληθυσμός ως οντότητα διαφοροποιείται από το αποτέλεσμα της πανάρχαιας απαρίθμηση του λαού σε ιεραρχημένες κοινωνίες, στο ότι είναι πλέον μια άθροιση ίσων ατόμων, που καταγράφεται σκόπιμα διαχρονικά και αποκαλύπτει πληροφορίες, τάσεις, επιτρέποντας προβλέψεις και σχεδιασμό δράσεων. Οι κυβερνώντες αντιλήφθηκαν τις κανονικότητες και την αξία των κατηγοριοποιήσεων για τον χειρισμό των ατόμων.

Ο Bruce Curtis (2002)³⁹ εκφράζει την άποψη ότι ο πληθυσμός δεν ήταν μια αφηρημένη έννοια που ανέμενε τις κατάλληλες συνθήκες να εμφανιστεί – ανακαλυφθεί, αλλά κατασκευάστηκε στατιστικά ως ένα αντικείμενο γνώσης, εξαφανίζοντας τις ατομικές ιδιαιτερότητες και επιτρέποντας την ανάδυση των κανονικοτήτων, που συνδέθηκαν με τη θεωρία των πιθανοτήτων. Πέραν της φιλελεύθερης πολιτικής αντίληψης περί ισότητας στη Δύση, επιβοηθητικό ρόλο στη θέαση των ανθρώπων ως πληθυσμιακών ομάδων, αποτελούμενων από ισότιμα άτομα έπαιξε και η νοσοκομειακή ιατρική του 18^{ου} αι., που μέσω της ισότιμης ιατρικής αντιμετώπισης των ασθενών, των καταγραφών της πορείας τους και των συγκρίσεων με στοιχεία άλλων νοσοκομείων, οδήγησε στην ανάδυση της έννοιας του νοσούντος πληθυσμού.⁴⁰

Η είσοδος των μαζών στην πολιτική ιστορία, μέσω της στατιστικής καταγραφή της, καθίσταται αναπόφευκτη. Η ιστορία που παλαιότερα γραφόταν με άξονα τον βασιλιά και τους πολεμιστές για δόξα της δυναστείας, θα γράφεται πλέον για το έθνος – κράτος ` στο γερμανικό ιστορικιστικό πλαίσιο η ιστορία θα βάλει, μέσω της στατιστικής, τον λαό στο επίκεντρο και τον βασιλιά στο περιθώριο (Zande, 2010). Τα εργαζόμενα άτομα ήταν πλέον σημαντικός συντελεστής παραγωγής για τον ανερχόμενο καπιταλισμό και η υγεία τους καθώς και τα λοιπά δημογραφικά στοιχεία αποκτούσαν ακόμη μεγαλύτερη αξία. Αυτήν τη νέα πραγματικότητα τη σημειώνει και ο W.Churchill λέγοντας το 1911 κατά την συζήτηση του νόμου για την εθνική ασφάλιση, ότι η μαγεία του μέσου όρου έρχεται σε βοήθεια των εκατομμυρίων.⁴¹

³⁸ Βλέπε ενδεικτικά:

α. Foucault, M. (1976). *Η ιστορία της σεξουαλικότητας (τόμ.1). Η δίψα της γνώσης*. Αθήνα: Ράππας, σελ. 36-37.

β. Foucault, M. (1994). <La governmentalité>. Στο *Dits et écrits, 1954-1988*. Paris:Gallimard, σελ. 652.

³⁹ Curtis, B.(2002), Foucault on Governmentality and Population: The Impossible Discovery. *The Canadian Journal of Sociology*, 27 (4), 505-533.

⁴⁰ Foucault, M. (1994). L'incorporation de l'hôpital dans la technologie modern. Στο *Dits et écrits, 1954-1988*. Paris: Gallimard, σελ. 508-521,

⁴¹ Wagner, P. (1994). *A Sociology of Modernity, Liberty and Discipline*. New York: Routledge, σελ. 106.

Στις Η.Π.Α. οι στατιστικές «μάχες» Βορρά – Νότου προηγήθηκαν των πραγματικών. Κατά τις δεκαετίες του 1830 και του 1840 οι συγκεντρώσεις στον Βορρά πλήθους στατιστικών στοιχείων, χρησιμοποιούνταν ως απόδειξη της προόδου του έθνους και ως απόδειξη του ότι ο παλιός κόσμος και ο Νότος με τους σκλάβους ήταν καταδικασμένοι να υστερήσουν εάν δεν μιμούνταν τον φιλελεύθερο Βορρά. Ο ανταγωνισμός Βορρά –Νότου στην αμερικανική ιστορία αντανακλάται και στον τρόπο δημιουργίας και χρήσης των στατιστικών στοιχείων. Κατόπιν συμβιβασμού, ο δούλος θα υπολογιστεί ως πολιτική αξία στα 3/5 ενός λευκού και έτσι θα συμπεριληφθεί στην πολιτική εκπροσώπηση. Γίνεται ιδιοτελής χρήση στατιστικών δεδομένων για να αποδειχθεί η ανωτερότητα του ενός έναντι του άλλου (Βόρειοι-Νότιοι). Το τεχνικό ζήτημα της αναλογικής κατανομής του πληθυσμού σε ακέραιο αριθμό κοινοβουλευτικών εδρών, θα προκαλέσει ατέρμονες συζητήσεις που θα φτάσουν μέχρι τη δεκαετία του '30, διότι η μία μέθοδος φαινόταν να ευνοεί τα αστικά κέντρα ενώ η άλλη τις αγροτικές περιοχές. Οι στατιστικοί θα κληθούν να επιχειρηματολογήσουν και να προσφέρουν λύση στο πολιτικό αδιέξοδο. Χαρακτηριστικό ήταν το πρόβλημα του περιορισμού της μετανάστευσης και ο καθορισμός των κριτηρίων – ποσοστώσεων, που έπρεπε να έχουν ως βάση αναφοράς τα δεδομένα μιας απογραφής. Στατιστικοί του Census Bureau και ιστορικοί, μετά από εικοσάχρονη διαμάχη, κατέληξαν (1929) στην επίσημη και ταυτόχρονα επιστημονική εθνική κατανομή του αμερικανικού πληθυσμού, που αποτέλεσε τη βάση για τις ποσοστώσεις μετανάστευσης, οι οποίες και θα αποτελέσουν αργότερα μεγάλο εμπόδιο για τους Εβραίους και τους πολιτικούς πρόσφυγες της εποχής του ναζισμού.

Αν δούμε τη νεωτερικότητα ως ένα σύνολο θεσμών, φορέων της ελευθερίας και του λόγου στις κοινωνίες, διαπιστώνουμε ότι υπάρχουν δράσεις εντός αυτού του πλαισίου που οδηγούν στην αντίθετη κατεύθυνση, δηλαδή της υπόσκαψης της αυτονομίας του ατόμου. (Wagner, 2009)

Στην Πρωσία από το 1745 συμπληρώνονται πίνακες μετανάστευσης, αποδημίας, εθνικότητας και φυλής. Από τότε εμφανίζονται και οι Εβραίοι στους πίνακες και στο μέλλον θα απογράφονται λεπτομερώς οι Εβραϊκές οικογένειες. Στο διασπασμένο πολιτικά γερμανικό χώρο η ισοδυναμία της εθνικότητας με τη γλώσσα οδήγησε σε ένα νέο, ποσοτικό τρόπο της σύλληψης του έθνους, που αποκάλυπτε την έκτασή του (μέσω της απογραφής). Η επιλογή για το τί είδους γλώσσα θα καταμετρούταν στην απογραφή (δημόσιας σφαίρας, ιδιωτικής αλλά και τί ειδικότερα) ήταν κατά κανόνα μια σκόπιμη πολιτική επιλογή. Επιπλέον, η στατιστική παρακολουθώντας τη γονιμότητα και τη θνησιμότητα της κάθε μειονότητας αντιλαμβάνονταν και τη μελλοντική της δυναμική. Η παράδοση της ταύτισης εθνικότητας και γλώσσας θα σπάσει με το ναζιστικό καθεστώς, που υιοθέτησε ως κριτήριο εθνικότητας το αίμα (φυλετική καταγωγή). Ο στατιστικός για το εθνικοσοσιαλιστικό καθεστώς δεν ήταν ένας απλός επιστήμονας, αλλά ένας

επιστήμονας – στρατιώτης, ευρισκόμενος στο κέντρο της πολιτικής δράσης, που καθοδηγούσε την κοινωνική μηχανική επικουρούμενος από τις πρωτόγνωρες δυνατότητες της νέας τεχνολογίας των μηχανών Hollerith. Επιπλέον η στατιστική λειτούργησε ως σύνδεσμος μεταξύ πολιτικής και επιστήμης και στο αντικείμενο της γενετικής του πληθυσμού και της δημόσιας υγείας.

Στο ξεκίνημα του 20^{ου} αι. ο γερμανικής καταγωγής Βρετανός ιστορικός των ιδεών, χημικός και επιχειρηματίας John Theodore Merz, στο δεύτερο τόμο του έργου του *“A History of the European Thought of the Nineteenth century”* (1903) και ειδικότερα στο κεφάλαιο *“On The Statistical View of Nature”*, παρατηρεί ότι: «...παρά τη θαυμάσια αύξηση της επιστημονικής γνώσης και τη γενικότερη διάχυση του επιστημονικού πνεύματος στη χώρα, η απροσδιοριστία παραμένει το κύριο και κυρίαρχο χαρακτηριστικό της ζωής μας στη φύση και στην κοινωνία...». Το πνεύμα του υπολογισμού είχε διαποτίσει την καθημερινή ζωή με «μια ειδική μορφή επιστημονικής σκέψης, τη στατιστική, που είναι πάλι, αν όχι δημιουργία, μια από τις χαρακτηριστικές εξελίξεις του 19^{ου} αιώνα» που βοηθούσε τον πρακτικό άνθρωπο στα προβλήματα της ζωής, που είχαν να κάνουν με μεγάλο αριθμό δεδομένων. Ο T.Merz, αφού παρουσιάσει την ανάδυση της στατιστικής και τη μέχρι τότε εξέλιξή της, σημειώνει: «Το αντικείμενο [η στατιστική θέαση της φύσης] είναι ακόμη υπό διαπραγματεύση και θα ανήκει στην Ιστορία της Διανόησης της εποχής που έρχεται».

Ο στατιστικός τρόπος σκέψης καθιερώνεται με τη δική του μεθοδολογία και τα δικά του αντικείμενα μελέτης (π.χ. ο πληθυσμός του A.Quetelet που προσδιορίζεται από δύο αριθμούς), τους δικούς του νόμους, τις δικές του αυτοδύναμες και αυτο-πιστοποιούμενες εξηγήσεις. Οι στατιστικοί νόμοι έχουν καταστεί αυθύπαρκτες οντότητες (μια νέα μορφή αντικειμενικής γνώσης), που δεν περιγράφουν απλώς, αλλά και εξηγούν τα γεγονότα. Αποτελεί γέφυρα μεταξύ του φυσικού και του κοινωνικού κόσμου (κοινά εργαλεία ανάλυσης), δημιουργεί τις δικές του προτάσεις, δίνοντας μετά τον F.Galton μια νέου τύπου εξήγηση: τη στατιστική.

Αν και η στατιστική σκέψη έχει τις ρίζες της στα 1660 (Hacking, 1975), τότε που αρχίζει και η ανάδυση της έννοιας του γεγονότος και ιδιαίτερα του επιστημονικού γεγονότος (fact), η ουσιαστική της ανάπτυξη θα ξεκινήσει γύρω στο 1900. Η στατιστική δεν υπήρξε δημιούργημα των καθαρών μαθηματικών, ο ρόλος των οποίων ήταν στην αρχή επικουρικός (Porter, 1986) Η επιτυχία που είχε η ανάλυση σφαλμάτων με τη χρήση πιθανοτήτων στις κοινωνικές και βιολογικές επιστήμες, έδωσε την ώθηση σε αυτό που αργότερα θα εξελιχθεί σε μαθηματική στατιστική. Τρεις ετερόκλητες παραδόσεις: της γνώσης της επικράτειας με σκοπό τη διοίκησή της, της έκφρασης της ελπίδας και της χρήσης της πιθανότητας με σκοπό την απονομή δικαιοσύνης και της διατύπωσης ενός νόμου για τον ακριβή

προσδιορισμό ενός αντικειμένου μέσω πολλαπλών μετρήσεων θα συντρέξουν ιστορικά για την ανάδυση της στατιστικής.

Μέσα από την πολλαπλότητα του κοινωνικού χώρου ξεπήδησε η ενότητα, χάρις στην έμπνευση του Βέλγου αστρονόμου Adolphe Quetelet να μεταφέρει ένα εργαλείο αντικειμενικοποίησης, την καμπύλη σφάλματος (καμπύλη Gauss), από το χώρο των φυσικών επιστημών στις ανθρώπινες ομάδες, στη μελέτη των κοινωνικών φαινομένων, συνδέοντάς την με τις πιθανότητες μέσω της συχνοτικής οπτικής. Αυτό το κρίσιμο βήμα, του μετασχηματισμού της γκαουσιανής καμπύλης του λάθους σε καμπύλη μέτρησης ενός χαρακτηριστικού μιας ομάδας ανθρώπων, μας έδωσε τη δυνατότητα να χαρακτηρίζουμε και να περιγράφουμε, αντικειμενικά πλέον, την ομάδα από δύο αριθμούς: τον μέσο όρο και την απόκλιση από αυτόν. Ο απώτερος σκοπός του A.Quetelet ήταν να αναδείξει την τάξη και τους νόμους της μέσα από το επιφανόμενο κοινωνικό χάος, με σκοπό – πέραν της επιστημονικής προόδου – να βελτιωθεί η διακυβέρνηση της κοινωνίας, με τη βοήθεια μιας «κοινωνικής φυσικής», μιας νέας κοινωνικής επιστήμης που εισηγήθηκε, βασισμένης σε αριθμητικούς νόμους. Η ύπαρξη σταθερών χαρακτηριστικών που υπερβαίνουν τα άτομα ήταν ένδειξη της ύπαρξης μιας άλλης οντότητας (που τα έφερε ως χαρακτηριστικά), της κοινωνίας, ανεξάρτητης από την ιδιαιτερότητα του κάθε μέλους της. Ο νόμος των μεγάλων αριθμών ήταν το θεμελιώδες αξίωμα της *κοινωνικής φυσικής*. Το ανθρώπινο είδος αντιμετωπιζόμενο ως ολότητα ανήκε στο χώρο των φυσικών φαινομένων. Αρχίζει, λοιπόν, η συνειδητοποίηση του γεγονότος ότι η κοινωνία δεν είναι ένα εύπλαστο αντικείμενο σύμφωνα με τις επιθυμίες της πολιτικής εξουσίας, αλλά ένα προϊόν κοινωνικών νόμων και εθίμων που θέτει εξ αντικειμένου περιορισμούς στην κυβερνητική βούληση.

Διάσημο παραμένει το κατασκεύασμα του A.Quetelet ο *μέσος άνθρωπος* (*l'homme moyen*), που αντιπροσώπευε τον μέσο όρο των χαρακτηριστικών (φυσικών και ηθικών) των ατόμων ενός έθνους, μιας κοινωνίας, ιδανικό μοντέλο της ομάδας, με βάση το οποίο η φύση δημιουργούσε τα υπόλοιπα μέλη. Αυτό προέκυπτε από σχετικές μετρήσεις και έπρεπε να το παίρνει ως αναφορά η *κοινωνική φυσική*. Η απόκλιση αντιπροσώπευε την αστοχία, τα «λάθη» της φυσικής διαδικασίας. Παραλλαγή της σκέψης του βρίσκουμε στο έργο του Galton στη μελέτη της κληρονομικότητας, που όμως εστιάζει στην θετική απόκλιση που ταυτίζει με τον διακεκριμένο και όχι στον *μέσο άνθρωπο*. Αν και η θεωρία του δεν είχε συνεχιστές, ήταν κορυφαίας σημασίας το γεγονός ότι εισήγαγε τη στατιστική στις κοινωνικές επιστήμες και έδωσε πρώτος τον τρόπο να εκφέρουμε άποψη για μαζικά φαινόμενα χωρίς να έχουμε τη γνώση κάθε μιας ατομικής περίπτωσης, με τη βοήθεια της στατιστικής γνώσης της ολότητας.

Ο Αγγλο-Ιρλανδός Francis Ysidro Edgeworth (1845–1926) ήταν ο πρώτος που συνέλαβε τη στατιστική σκέψη ως ένα μαθηματικό πρόβλημα και ασχολήθηκε

με μεθόδους ανάλυσης σε μεγάλο εύρος εφαρμογών. Η γέννηση της μαθηματικής στατιστικής θα συμβεί μέσα στο Εργαστήριο Βιομετρίας του Francis Galton, στο University College, London (1895), από έναν επιστήμονα που ποτέ δε θεώρησε τον εαυτό του μαθηματικό αλλά ανθρωπολόγο, που τα προσωπικά ενδιαφέροντά του θα τον οδηγήσουν στην ίδρυση της ευγονικής. Ο F.Galton υποστήριζε την ιδέα ότι οι μετρήσεις ήταν το κλειδί για την κατανόηση της ανθρώπινης φύση. Μέσα σε αυτό το ανθρωπομετρικό πλαίσιο θα περάσουμε σε μια άλλη αντίληψη για το στατιστικό νόμο, ο οποίος αν και δεν μπορεί να εξηγήσει την κάθε περίπτωση χωριστά, μπορεί να δώσει αυτοδύναμα αληθινές εξηγήσεις που εξυπηρετούν. Ο F.Galton θα χρησιμοποιήσει τη γκαουσιανή *καμπύλη σφάλματος* με νέο νόημα, ως *καμπύλη της απόκλισης*, που ο K.Pearson θα ονομάσει *κανονική καμπύλη (normal curve)*. Η θεωρία της παλινδρόμησης, που διατύπωσε μέσα από τον χειρισμό του προβλήματος της κληρονομικότητας (επιστροφή των απογόνων ευφυών γονέων στη μετρίότητα), αποτέλεσε το πρώτο αυτοδύναμο στατιστικό συμπέρασμα.

Το στατιστικό συμπέρασμα χρησιμοποιήθηκε πολλές φορές για να επιλεγούν πολιτικές όπως: στην Αγγλία στη διαμάχη *ευγονιστών – περιβαλλοντιστών*, με τον Yule και το νόμο για τους φτωχούς, στη Γαλλία το κίνημα των *υγιεινιστών*, στη Γερμανία στη μελέτη των εργατικών προβλημάτων, στις Η.Π.Α. για τα κριτήρια μετανάστευσης. Ειδικότερα στις Η.Π.Α. η στατιστική ενεπλάκει από νωρίς σε πολιτικοκοινωνικά ζητήματα που δίχαζαν, με σκοπό όχι να αποκαλύψει μια αλήθεια ή να υπηρετήσει το γενικότερο κρατικό συμφέρον, αλλά να πάρει μέρος στη συζήτηση και στην αναζήτηση ενός άλλου συμβιβασμού ανάμεσα σε διαφορετικά συμφέροντα. Εκεί οι ανά δεκαετία απογραφές επιβάλλονταν από το σύνταγμα του 1787, για την κατανομή των βουλευτικών εδρών και των οικονομικών βαρών μεταξύ των πολιτειών.

Πρόγονος της στατιστικής θεωρείται η *πολιτική αριθμητική*. Ο όρος *πολιτική αριθμητική* οφείλεται στον Άγγλο ευρυμαθή και κατά κύριο λόγο πολιτικό σύμβουλο, William Petty – έναν από τους ιδρυτές της Royal Society – που σήμερα προσεγγίζεται εννοιολογικά από τη στατιστική και την πολιτική οικονομία μαζί. Πρακτικά σήμαινε τη χρήση των αριθμητικών δεδομένων για την εξαγωγή συμπερασμάτων για ζητήματα που αφορούσαν το κράτος με σκοπό την καλύτερη διακυβέρνηση, για παράδειγμα: ανθρώπους, οικονομικές δραστηριότητες, πλουτοπαραγωγικούς πόρους. Η πρώτη εφαρμογή της ήταν από τον φίλο του John Graunt, που εξέδωσε το 1662 το έργο «*Natural and Political Observations on the bills of mortality*», το πρώτο έργο *κίνησης πληθυσμού (vital statistics)*, όπου για πρώτη φορά στην ιστορία διέκρινε υποκείμενες στατιστικές σχέσεις μέσα από σειρά αριθμητικών δεδομένων και προχώρησε σε συμπεράσματα, με σκοπό την τεκμηριωμένη πληροφόρηση της κυβέρνησης.

Ο William Petty συνέχισε την παράδοση αυτή, που ήταν κατά την άποψή του η εφαρμογή αρχών της βακωνικής φιλοσοφίας στην τέχνη της διακυβέρνησης. Όλα τα υπό συζήτηση θέματα θα ανάγονταν σε όρους «αριθμού, μέτρου και σταθμού», ώστε η πολιτική εξουσία να αποκτήσει μια τεκμηριωμένη κατανόηση της κατάστασης της χώρας και των κατοίκων της ώστε να πάρει τα σωστά μέτρα που θα αύξαναν την ισχύ της χώρας. Χρησιμοποίησε στις μελέτες του τα μαθηματικά ως εργαλείο, παρά ως μέθοδο, ενώ δεν δίσταζε να αντικαταστήσει δεδομένα που δεν ταίριαζαν με το στόχο του με άλλα. Η *πολιτική αριθμητική* δεν κατόρθωσε τελικά να πετύχει τους πολιτικούς στόχους των εμπνευστών της στην Αγγλία. Όμως μετά από ενάμιση αιώνα, σταδιακά η παράδοση της *πολιτικής αριθμητικής* απαξιώθηκε, θεωρούμενη ως πάσχουσα από πλευράς επιστημονικότητας, γεγονός που μείωνε και το κύρος των ασχολούμενων με τη στατιστική.

Ο όρος *στατιστική* πρωτοχρησιμοποιήθηκε το 1749 από το Γερμανό καθηγητή Achenwall στο πανεπιστήμιο του Göttingen για να δηλώσει μια περιγραφική επιστήμη που ασχολούνταν με την περιγραφή των κρατών (πολιτική επιστήμη), η οποία είχε κατ'ουσίαν ήδη εισέλθει στο γερμανικό πανεπιστημιακό χώρο το 1660 από το δάσκαλό του Hermann Conring, καθηγητή νομικής και πολιτικής. Ο Achenwall τον εμπνεύστηκε από τον ιταλικό όρο *statista*, που τον 17^ο αι. χαρακτήριζε τον άνθρωπο του κράτους ή τον πολιτικό. Αυτή η στατιστική ήταν μια εμπειρική, ιστορική επιστήμη που ασχολούνταν με την πραγματικότητα, με κύριους άξονες τις (γεωγραφικές) κατηγορίες της γης και του πληθυσμού. Τα αποτελέσματά της ήταν περιγραφικοί πίνακες, με λέξεις και ελάχιστα αριθμητικά στοιχεία, ο δε στατιστικός δεν ήταν ο υπεύθυνος να βρει αιτίες ή να ερμηνεύει αποτελέσματα. Έτσι δημιουργείται η παράδοση της γερμανικής, περιγραφικής, ακαδημαϊκής στατιστικής.

Ο διάδοχος του Achenwall, ο ιστορικός August Ludvich von Schlözer (1735-1809), ήταν ο πρώτος από το ρεύμα αυτό που συνιστούσε τη χρήση των αριθμών ως ενδείξεων, αντί των φιλολογικών περιγραφών, χωρίς όμως και να την καθιερώσει. Για αυτόν η στατιστική ήταν μια εμπειρική επιστήμη που κατηγοριοποιούσε, συστηματοποιούσε και εξηγούσε τα στοιχεία του σήμερα, με χρήση φυσικών και όχι φιλοσοφικών αιτίων. Ήταν η καταλληλότερη επιστήμη για τη μελέτη του πιο εξελιγμένου τύπου κοινωνίας, δηλ. ενός κράτους πολιτισμένων ανθρώπων με κυβέρνηση. Η περιγραφική στατιστική, η επικεντρωμένη στο σήμερα, ήταν τμήμα της ιστορίας και ο ιστορικός έπρεπε να μεταμορφωθεί σε στατιστικό και να γίνει κοινωνικός ιστορικός. Η γερμανική πανεπιστημιακή παράδοση της περιγραφικής στατιστικής, θα φθίνει τον 19^ο αι. και τελικά θα εγκαταλειφτεί λόγω της αναποτελεσματικότητάς της.

Η θεσμοποίηση της μαθηματικής στατιστικής ξεκίνησε με τη συγχώνευσή του Εργαστηρίου Βιομετρίας με το Εργαστήριο Ευγονικής, τη διεύθυνση του οποίου

ο Galton ανέθεσε στον Karl Pearson. Αυτό οδήγησε στη συνέχεια στη δημιουργία του Τμήματος Εφαρμοσμένης Στατιστικής με τον Pearson ως τον πρώτο καθηγητή στατιστικής παγκόσμια, ο οποίος θα εκδώσει και το πρώτο στατιστικό περιοδικό (*Biometrika*). Η παλινδρόμηση (Galton) και η συσχέτιση (Pearson) είναι τα κύρια επιτεύγματα στα οποία οφείλει η αγγλική βιομετρική σχολή το χαρακτηρισμό της ως ιδρύτριας της σύγχρονης στατιστικής. Η συσχέτιση, οντότητα ισάξια της αιτιότητας, θα συμβάλει στον εκθρονισμό της δεύτερης.

Η *a priori* πίστη στην ύπαρξη στατιστικών νόμων αναδύθηκε μέσα στο φιλελεύθερο δυτικοευρωπαϊκό πλαίσιο, όπου η κοινωνία προσλαμβάνονταν σαν συνάθροιση ίσων και ανεξάρτητων μονάδων (άτομα) και όχι ως οργανική συλλογικότητα (γερμανική προσέγγιση), ο δε νόμος ως ένα σταθεροποιημένο προϊόν κοινωνικής σύμβασης. Αποτέλεσμα ήταν να πιστέψουν στην ύπαρξη κοινωνικών νόμων και μάλιστα νευτώνειου τύπου, (Hacking, 1990). Για να φτάσουμε στην αποκάλυψη αυτών των κοινωνικών νόμων έπρεπε να υπάρχουν τα στοιχεία (πράγμα που προϋπέθετε ένα ισχυρό γραφειοκρατικό δίκτυο με καταρτισμένους ανθρώπους), αυτά να είναι δημοσιευμένα και επιπλέον κάποιιοι να πιστεύουν στην ύπαρξη αυτών των νόμων (για να τους αναζητήσουν). Οι προϋποθέσεις αυτές συνέτρεξαν μετά τους πολέμους στη Γαλλία. Κατά τον Pearson, την πίστη στην ύπαρξη αυτών των νόμων την οφείλουμε, στην *ηθική επιστήμη* της εποχής του Διαφωτισμού, που ήταν στην ουσία ένα σύνολο επιστημών με αντικείμενο τον ανθρώπινο νου και τις σχέσεις των ανθρώπων μεταξύ τους και προσέφεραν μια ορθολογική θεώρηση των ατόμων και της κοινωνίας.

Στα μέσα του 19^{ου} αι. η στατιστική δραστηριότητα και η αριθμοποίηση της ζωής αντιμετώπισαν έντονη κριτική σε πολιτικό, επιστημονικό, επιστημολογικό και φιλοσοφικό επίπεδο. Σε πολιτικό επίπεδο, οι στατιστικολόγοι ήταν φιλελεύθεροι ωφελιμιστές, που τρόμαζαν πολλούς συντηρητικούς σε Γαλλία και Αγγλία με την απόλυτη εμπιστοσύνη τους στη στατιστική τεκμηρίωση, η οποία μπορούσε να χρησιμοποιηθεί και για τη δικαιολόγηση πολιτικών επιλογών. Τα κινήματα που χρησιμοποιούσαν τη στατιστική το δεύτερο τέταρτο του 19^{ου} αι. είχαν την αντίληψη ότι η κοινωνία είναι θεμελιώδης διακριτή διάσταση της πραγματικότητας, σε σχέση με το κράτος ή την κυβέρνηση. Η κοινωνία ήταν μια δυναμική οντότητα, πηγή προόδου αλλά και αστάθειας (επαναστάσεις). Η στατιστική ήταν για την αγγλική και γαλλική σκέψη ο εμπειρικός βραχίονας της πολιτικής οικονομίας, η οποία έδινε μεν παγκόσμιας ισχύος νόμους που όμως δεν μπορούσαν να μιλήσουν για τις τοπικές ιδιαιτερότητες, πράγμα με το οποίο ασχολείτο η στατιστική. Οι στατιστικές έρευνες εμπνέονταν από την ελπίδα της βελτίωσης της κοινωνικής κατάστασης. Οι πολιτικές αντιπαραθέσεις για κοινωνικά ζητήματα θα έβρισκαν τη λύση τους από τους ειδικούς της στατιστικής που θα διέθεταν τα αδιαμφισβήτητα εμπειρικά στατιστικά στοιχεία.

Η ιδέα του στατιστικού νόμου δεν θα ευδοκιμήσει στο γερμανικό χώρο, αλλά στη Γαλλία και δυτικότερα. Οι Γερμανοί διανοούμενοι αντιτάχτηκαν σε αυτήν την «αστρονομική σύλληψη της κοινωνίας»: οι κοινωνικοί νόμοι (αν υπήρχαν) δεν ήταν υποχρεωμένοι να έχουν τη μορφή των φυσικών νόμων, η δε κοινωνική επιστήμη ήταν μια επιστήμη της κουλτούρας που διαμορφώνει τα άτομα, τα οποία ως ατομικές μονάδες δεν είχαν καν νόημα εκτός αυτής. Υπό την επίδραση του ρομαντισμού, υπήρξε υποτίμηση έως εχθρότητα για το πνεύμα της αριθμοποίησης της κοινωνίας και τη *μηχανοποίηση* της πρωσικής διοίκησης, η οποία θεωρήθηκε ως μία από τις αιτίες της νίκης του Ναπολέοντα. Η Πρωσία χαρακτηριζόταν σαν ένα *κράτος-μηχανή*, στο οποίο είχε σημασία η δεξιότητα και όχι ολόκληρη η προσωπικότητα. Παιδιά αυτού του κράτους ήταν οι αριθμητικοί στατιστικοί. Το μηχανιστικό, ορθολογιστικό και βιομηχανικό πνεύμα που εισέβαλε μετά τη γαλλική επανάσταση στη Πρωσία και αλλού ήταν από πολλούς απορριπτέο. Στη Γερμανία κανένα επιχείρημα δεν μπορούσε να νικήσει την ελεύθερη βούληση. Οι Πρώσοι, είχαν ολιστική σκέψη, οργανική αντίληψη της κοινωνίας και ο κοινωνικός νόμος ήταν για αυτούς κάτι το σχετικό και το μεταβαλλόμενο σε σχέση με την κουλτούρα.

Γενικά, για τη γερμανική σκέψη η κοινωνία ήταν μία δυναμική οργανική οντότητα που ήθελε μια δική της επιστήμη. Αλλά θα ήταν επικίνδυνο να αγνοηθεί η στατιστική από το κράτος, τη στιγμή που οι ιδεολογίες του σοσιαλισμού και του κομμουνισμού ήταν παρούσες. Στη χώρα αυτή η αριθμητική μελέτη της κοινωνίας χρησιμοποιήθηκε με σκοπό να βοηθήσει με στοιχεία στη λύση του εργατικού ζητήματος, στις συνθήκες της κοινωνικής αποσύνθεσης που δημιούργησε η βιομηχανική επανάσταση. Στο πλαίσιο αυτό εντάσσεται η δράση του E.Engel, διευθυντή του πρωσικού στατιστικού γραφείου την περίοδο 1860-1882, το οποίο αποτέλεσε παγκόσμιο πρότυπο ενός κεντρικά οργανωμένου μηχανισμού στατιστικής, η συμβολή του στην κοινωνική σταθερότητα της Πρωσίας μέσα στο ιδεολογικό πλαίσιο των συντηρητών της παραδοσιακής τάξης, των *Kathederunsozialisten*⁴² στους οποίους ανήκε μαζί με πολλούς άλλους στατιστικολόγους. Αλλά η γερμανική οικονομική σκέψη στο τέλος του 19^{ου} αι. παρέμεινε ιστορική (πλην του φιλελεύθερου Wagner) και ήταν αντίθετη στην έννοια του στατιστικού νόμου καθώς και των άλλων γενικών οικονομικών νόμων. Ο όποιος στατιστικός ενθουσιασμός σήμαινε για τους Γερμανούς προσήλωση στον εμπειρισμό και μόνο.

Αν και διαχρονικά ποσοτικοποιούμενη, η γερμανική στατιστική δεν είχε καμιά σχέση με την αριθμητική σύλληψη της κοινωνίας ` ήταν απότοκος του

⁴² Υποτιμητικός χαρακτηρισμός από μαρξιστές μιας ομάδας ακαδημαϊκών οικονομολόγων της γερμανικής ιστορικής σχολής, που προβληματίζονταν για το κοινωνικό ζήτημα και ήθελαν μεταρρυθμίσεις (κοινωνική νομοθεσία, διοίκηση, βιομηχανική οργάνωση) για την αποφυγή του επαναστατικού δρόμου προς τον σοσιαλισμό. Μέλη τους, όπως οι Schmoller, Wagner και Engel ίδρυσαν τον σύνδεσμο *Verein für Socialpolitik* (1873).

καμεραλιστικού πνεύματος, με απώτερο σκοπό την ευημερία των πολιτών και την επωφελή διαχείριση της οικονομίας των κρατιδίων. Στο γερμανικό στατιστικό *παράδειγμα*, της περιγραφικής στατιστικής, δεν υπάρχουν γενικεύσεις, δεν αναζητούνται κανονικότητες και δεν υπάρχουν επιρροές από τις φυσικές επιστήμες. Στο μέλλον η στατιστική των πινάκων θα συναντήσει τη βρετανική παράδοση των *πολιτικών αριθμητικών*. Η παράδοση της πολιτικής αριθμητικής στην κεντρική Ευρώπη ήταν βλαστός όχι μόνο του επιστημονικού πνεύματος αλλά και της φωτισμένης δεσποτείας. Η Πρωσία με τη γραφειοκρατία της και την περιγραφική στατιστική της περιέβαλλε τη στατιστική με μυστικότητα, σε αντίθεση με το αγγλικό *παράδειγμα* που είχε ως κύριο χαρακτηριστικά τη μη κεντρικά οργανωμένη διαδικασία συλλογής στοιχείων) και την παράλληλη ιδιωτική στατιστική δραστηριότητα. Αλλά ακόμη και στην Αγγλία οι πληροφορίες αυτές αρχικά προοριζόταν για το βασιλιά και ενίσχυαν την κρατική εξουσία και τη γραφειοκρατία. Οι πληροφορίες ήταν κρατικά μυστικά που χρησίμευαν για τη φορολογία και τον έλεγχο των υπηκόων.

Το σημαντικότερο Στατιστικό Γραφείο των γερμανικών κρατιδίων και παγκόσμιο πρότυπο ενός κεντρικά οργανωμένου μηχανισμού στατιστικής, ήταν το πρωσικό και διευθυντής του μια εμβληματική μορφή, ο Ernst Engel. Αυτός καθιέρωσε μια νέα μέθοδο απογραφής με τέσσερις βασικές αρχές που ανέτρεπαν όλη την παραδοσιακή πρακτική: την πλήρη απογραφή, την ατομική καταχώρηση (και όχι την οικογενειακή), την αυτοδήλωση με το ατομικό απογραφικό δελτίο του ερωτώμενου (παλαιότερα ρωτούσαν τους δημάρχους και τους ιερείς), την κεντρική επεξεργασία (στη Γαλλία θα εισαχθεί το 1896 από τον March), ενώ οργάνωσε και σεμινάρια στατιστικής για τη δημιουργία στελεχών. Ο E.Engel δεχόταν ότι η στατιστική φανερώνει κανονικότητες, αλλά σε καμία περίπτωση νόμους ανάλογους των φυσικών. Με μια άλλη ανάγνωση, η έννοια του μέσου ανθρώπου φανερώνει την πρωτοκαθεδρία του όλου έναντι του ατόμου, δίνοντας τη βαρύτητα στους παραδοσιακούς πολιτισμούς και στις εθνικές κοινότητες.

Στην Αγγλία οι ανάγκες για στρατεύσιμους την εποχή των ναπολεόντειων πολέμων οδήγησαν στην πρώτη εθνική απογραφή το 1801, από την ανησυχία για την επί τριάντα χρόνια αδυναμία εξαγωγών δημητριακών και το αναπάντητο ερώτημα για το αν ο πληθυσμός είχε αυξηθεί από την εποχή της ένδοξης επανάστασης του 1688 ή όχι. Τα αποτελέσματα δεν ήταν ικανοποιητικά, μιας και οι πληροφορίες που συλλέχτηκαν από το δίκτυο των ενοριών συνοδεύτηκαν από την άρνηση του υπεύθυνου της δράσης της καταγραφής των χρήσιμων για τους οικονομολόγους επαγγελματικών πληροφοριών.

Η αγγλική κρατική στατιστική διακρίνεται σε δύο βασικούς τομείς: το γραφείο στατιστικής για τις οικονομικές στατιστικές στο Υπουργείο Εμπορίου (Board of Trade) που ιδρύθηκε το 1832 και το Γενικό Ληξιαρχείο (General Register Office)

για τις κοινωνικές στατιστικές που ιδρύθηκε το 1837 και μετεξελίχθηκε το 1970 στο Office of Population Censuses and Surveys. Το 1941 δημιουργήθηκε και το Central Statistical Office, λόγω της αναγκαίας επιστράτευσης φυσικών πόρων σε καιρούς πολέμου. Η βελτίωση των τηλεπικοινωνιών (υποβρύχιος τηλεγράφος), θα βοηθήσει στην υλοποίηση της πρώτης συγχρονισμένης απογραφής με τις περισσότερες αποικίες της αυτοκρατορίας (1891). Διαχρονικά διαπιστώνεται ένας αυξανόμενος εναρμονισμός του όλου συστήματος, που μετατοπίζει την εστίασή του όλο και περισσότερο από τις κοινωνικές στις οικονομικές στατιστικές. Τον 20^ο αι. οι απαιτήσεις του κράτους πρόνοιας και οι στρατιωτικές απειλές για την αυτοκρατορία έδρασαν σαν καταλύτες στην πορεία προς την ισχυροποίηση του κεντρικού κράτους, που συνοδευόταν με την άνοδο αύξηση των στατιστικών στοιχείων.

Σταθμός για την κρατική στατιστική δράση υπήρξε η ληξιαρχική υπηρεσία της (GRO), που δημιουργήθηκε για να υποκαταστήσει τον εκκλησιαστικό μηχανισμό (το κράτος αναγνώριζε μόνο τους καταγεγραμμένους από αγγλικανική την εκκλησία γάμους), ώστε να αποκαταστήσει τα αστικά δικαιώματα και να διασφαλίσει τα κληρονομικά ιδιοκτησιακά δικαιώματα της ανερχόμενης μεσαίας τάξης. Εμβληματική μορφή του GRO υπήρξε ο διευθυντής του γιατρός William Farr, που καθιέρωσε τη συλλογή στοιχείων σχετικά με την υγεία των κατοίκων. Στόχοι του ήταν η περιγραφή, η εξήγηση και η υποκίνηση πολιτικής δράσης για βελτίωση της υγείας του πληθυσμού. Ήταν εξέχων μελετητής των νόμων της ασθένειας και το δικό του σύστημα κατάταξης των ασθενειών έγινε το πρώτο παγκόσμιο πρότυπο (1900). Ήταν ο πρώτος που χρησιμοποίησε και υπολογιστή για υπολογισμούς και εκτυπώσεις, η δε έννοια της μέτρησης προσέδωσε επιστημονικότητα στο εγχείρημά του. Από τα στοιχεία προέκυψε μια νέα κατηγορία *βιολογικού νόμου*, ο στατιστικός νόμος της ασθένειας, που η ύπαρξή του απασχολούσε εντονότατα την Αγγλική κυβέρνηση αλλά και τις ασφαλιστικές εταιρείες για τον καθορισμό κρατήσεων/ασφαλίσεων, ώστε να μην καταρρεύσουν το συνταξιοδοτικό, το ιδιωτικό σύστημα κοινωνικής αλληλεγγύης (*friendly societies*) και οι ασφαλιστικές εταιρείες.

Στην Αγγλία των αρχών της βικτωριανής εποχής, μέσα σε μια περίοδο ανησυχίας για κοινωνική αποδιάρθρωση ή ακόμη και επανάσταση, στη βάση του στατιστικού κινήματος βρισκόταν η επιθυμία να κατανοηθούν οι σύγχρονοι κοινωνικοί μετασχηματισμοί και να καθιερωθεί μια επιστημονική βάση για την κοινωνική πολιτική. Αυτό το στατιστικό κίνημα της αρνήθηκε να χρησιμοποιήσει την πιθανοθεωρία, με αποτέλεσμα να μη δημιουργήσει κάποια παράδοση στατιστικής θεωρίας. Η στατιστική έρευνα είχε ως κύριο στόχο να υπερασπίσει την βιομηχανική ανάπτυξη, ρίχνοντας τις ευθύνες των ασθενειών» της κοινωνίας σε άλλους χώρους (ηθική κατάπτωση, αλκοολισμός, βρωμιά, μεγέθυνση των πόλεων, έλλειμμα εκπαίδευσης) και να παράσχει τα εμπειρικά δεδομένα που θα στήριζαν τις μεταρρυθμιστικές δράσεις.

Η Αγγλία χαρακτηρίζεται από μια ιδιαίτερη δραστηριοποίηση ατόμων στο χώρο της στατιστικής (κοινωνικοί μεταρρυθμιστές, επιστημονικές εταιρείες, πανεπιστημιακοί). Ο αντιπροσωπευτικότερος θεσμός της μη κρατικής βρετανικής στατιστικής ήταν η Στατιστική Εταιρεία του Λονδίνου (SSL, 1834). Πλήθος παρόμοιων ενώσεων δημιουργήθηκαν με τα μέλη τους να ενδιαφέρονται ελάχιστα για τις φυσικές επιστήμες και τα μαθηματικά και τα μέγιστα για την πολιτική δράση. Ανησυχούντες εργοδότες επιζητούσαν τρόπους για να καλυτερέψουν τον χειρισμό των εργατών, τη βελτίωση της ηθικής και της εκπαίδευσής τους, ώστε να αμβλυνθούν οι κοινωνικές αντιθέσεις και ο κίνδυνος μιας κοινωνικής αναστάτωσης. Αν και ήταν αντικρατιστές, πίεζαν για κρατική παρέμβαση στη βελτίωση των υποδομών υγιεινής και όπως και οι Γάλλοι έβλεπαν την παιδεία ως πανάκεια των αντικοινωνικών συμπεριφορών. Επιπλέον οι Βρετανοί στατιστικοί σκόπευαν να καταστήσουν τη στατιστική την εμπειρική επιστήμη της κοινωνίας, μια επιστήμη που μας έδινε βεβαιότητες και θα είχε κύρος ισάξιο των φυσικών επιστημών. Επειδή οι έρευνες των ανθρώπινων υποθέσεων εύκολα οδηγούν σε αντιδικίες, πράγμα που ενείχε τον κίνδυνο διάσπασης μιας επιστημονικής ένωσης, οι στατιστικοί επέλεξαν τη ουδέτερη θέση, ότι ασχολούνται μόνο με τα γεγονότα και όχι με τις αιτίες και τις ερμηνείες, πράγμα που διαφοροποιούσε τη στατιστική από την πολιτική οικονομία. Μετά το 1890 έρευνες διενεργούνταν και από ιδιώτες αστούς με περιορισμένη τεχνική κατάρτιση. Οι έρευνες αυτές είχαν ως στόχο να συγκρίνουν τα επίπεδα φτώχειας διάφορων πόλεων, ανοίγοντας έτσι το δρόμο σε εθνικές πολιτικές αντί για τις τοπικές, στηριζόμενες πλέον σε κοινωνικούς νόμους και όχι στην ελεημοσύνη (π.χ. η περίπτωση του Charles Booth που διεξήγε έρευνα για τους φτωχούς στο Λονδίνο).

Η στατιστική κανονικότητα υπήρξε το κρίσιμο σημείο για τον μετέπειτα μαθηματικό χειρισμό του ζητήματος. Συνδέθηκε με τη συχνοτική εκδοχή της πιθανότητας, που επέτρεψε στην τελευταία να βρει εφαρμογή σε πραγματικά γεγονότα στη φύση και στην κοινωνία. Όμως, αποτέλεσμα του στατιστικού κοινωνικού νόμου ήταν και η στατιστική μοιρολατρία, δηλαδή η πεποίθηση πολλών (όπως οι Quetelet και Farr που εκπροσωπούσαν το ωφελμιστικό και φιλανθρωπικό πνεύμα του 19^{ου} αι.), ότι τελικά δεν υπάρχει η ελεύθερη βούληση του ατόμου. Κατά την άποψη του A. Quetelet, οι αλλαγές στους θεσμούς και στις υποδομές θα τροποποιούσαν τον στατιστικό νόμο προς όφελος μιας κοινωνικής τάξης ή ομάδας. Αυτή τη λογική ακολουθούσε και το κίνημα των ακτιβιστών υγιεινιστών. Για να επιδράσουν οι φιλελεύθεροι μεταρρυθμιστές στην κοινωνία έπρεπε να καταλάβουν πρώτα τους νόμους της και αυτούς τους αποκάλυπτε η στατιστική.

Δίκτυα δρώντων (ANT)

Η έννοια του στατιστικού νόμου που πρωτοπαρουσιάστηκε στα 1830, για δεκαετίες είχε αντικρουόμενη αποδοχή. Ο στατιστικός νόμος έγινε η αιτία να ξεκινήσει μια σημαντική συζήτηση για τη συμβατότητα μεταξύ των στατιστικών νόμων της ανθρώπινης συμπεριφοράς και της ελεύθερης βούλησης. Για τον A.Comte, παρά το ότι οι μετρήσεις και ο θετικισμός ήταν πολύ κοντά, οι πιθανότητες δεν μπορούσαν να περιγράψουν την πολυπλοκότητα της ανθρώπινης συμπεριφοράς και ήταν απόλυτα εχθρικός στη μεταφυσική κατ'αυτόν ιδέα του στατιστικού νόμου, που περιέγραφε αμφισβητήσιμες κανονικότητες.

Όμως πέρα από την κλασική σύλληψη της κοινωνίας, ως μιας αυθύπαρκτης οριοθετημένης ολότητας, που και τμηματικοποιούμενη ακόμη χαρακτηρίζεται από σταθερές σχέσεις, έχει προταθεί για την τεχνολογικά προηγμένη εποχή μας μια άλλη προσέγγιση, βασισμένη στην έννοια του *assemblage* (=δυναμική συνάθροιση, δυναμική συνθετικότητα, δυναμικός σχηματισμός). Ο κοινωνικός κόσμος ή και γενικότερα ο κόσμος συλλαμβάνεται σαν μία διαρκώς μεταβαλλόμενη ετερογενής οντότητα, δυναμικά συντιθέμενη από ίδιου τύπου μέρη (*υπο-assemblages*). Δεκαετίες πιο πριν ο George Bataille (1933) είχε γράψει: «Η πραγματικότητα των ετερογενών στοιχείων δεν είναι της ίδιας τάξης όπως αυτής των ομογενών στοιχείων. Η ομογενής πραγματικότητα αναπαριστάται με τις αφηρημένες και ουδέτερες όψεις των αυστηρά προσδιορισμένων και αναγνωρισμένων αντικειμένων (βασικά είναι η συγκεκριμένη πραγματικότητα των στερεών αντικειμένων). Η ετερογενής πραγματικότητα είναι σαν μια δύναμη ή ένα σοκ. Παρουσιάζει τον εαυτό της σαν μια αλλαγή, σαν μια αξία, που περνά από το ένα αντικείμενο στο άλλο με έναν λίγο ή πολύ αφηρημένο τρόπο.»⁴³ Η ομογενής πραγματικότητα στην οποία αναφερόταν ο G.Bataille ήταν η πραγματικότητα της επιστήμης, της αστικής δημοκρατίας βασισμένης στη βιομηχανική παραγωγή, ενώ η ετερογενής πραγματικότητα ήταν η του ονείρου (του ασυνείδητου), του φασισμού.

Ο όρος *assemblage* έλκει την καταγωγή του από το έργο των Gilles Deleuze και Félix Guattari⁴⁴ (*agencemen* στα γαλλικά)⁴⁵ και αναφέρεται στο σχηματισμό μιας αναδυόμενης δυναμικής συνθετικότητας αλληλεπιδρώντων ετερογενών στοιχείων, στην κατεύθυνση της διαρκούς *χωροθέτησης* (*territorialization*) και *αποχωροθέτησης* (*detrterritorialization*) και *αναχωροθέτησης* (*reterritorialization*), μέσα σε μια ενότητα κοινωνικού και υλικού κόσμου. Οι όροι αυτοί χρησιμοποιούνται για την περιγραφή των ρευστών κοινωνικών δομών και των

⁴³ Bataille, G.(1985). The psychological Structure of Fascism. Στο Stoekl, A. (ed.), *Visions of Excess. Selected Writings, 1927-1939.*(Theory and History of Literature, 14). Minneapolis: University Minnesota Press, σελ. 143.

⁴⁴ Deleuze ,G., & Guattari, F. (1980). *Mille Plateaux. Capitalisme et schizophrénie.* Paris: Minuit.

⁴⁵ Η γαλλική λέξη *agencemen* δεν έχει στατικό χαρακτήρα και αναφέρεται στη διαδικασία ταχτοποίησης και συνταιριάσματος πραγμάτων.

διεργασιών. Ο όρος *territorialization* αναφέρεται στη διαδικασία της σταθεροποίησης των σχέσεων και της συγκρότησης των δεσμών των μερών, που οδηγεί στην ένταξη μιας οντότητας στο *assemblage*, διασαφηνίζοντας τα όρια. Αντίθετα ο όρος *deterritorialization* αναφέρεται στην αντίθετη διαδικασία, της χαλάρωσης των δεσμών των μερών, που οδηγεί στην αποδέσμευση από αυτό. Σε περίπτωση σταθεροποίησης των σχέσεων με ένα νέο σχηματισμό και ένταξής του σε αυτόν μιλάμε για *reterritorialization*. «Ένα *assemblage*, στην πολλαπλότητά του, απαραίτητα ενεργεί ταυτόχρονα σε σημειωτικές ροές, υλικές ροές και κοινωνικές ροές.»⁴⁶

Σύμφωνα με τους George Marcus & Erkan Saka (2006): «Το *assemblage* είναι ένας τύπος αντι-δομιστικής αρχής που επιτρέπει στον ερευνητή να μιλήσει για την ανάδυση, την ετερογένεια, την αποκέντρωση και το εφήμερο, σε μια ωστόσο ιεραρχημένη κοινωνική ζωή... Ο χωροχρόνος στον οποίο φανταζόμαστε το *assemblage* είναι εγγενώς ασταθής και εγγερόμενος με κίνηση και αλλαγή.»⁴⁷

Οι G. Deleuze και F. Guattari χρησιμοποιούν επίσης με παρόμοιο τρόπο και τον βοτανικής έμπνευσης όρο *rhizome* (=ρίζωμα) για να περιγράψουν μια μη ιεραρχική θεωρία, έρευνα κ.α., που έχει πολλαπλές μη ιεραρχούμενες εισόδους και εξόδους (=αναπαραστάσεις και ερμηνείες στοιχείων), σε αντίθεση με την τυπική, απόλυτα ιεραρχημένη και διακριτή επιστημονική γνώση. Σε ένα και μόνο οριζόντιο επίπεδο, χωρίς κάποιο κέντρο, συμβαίνουν συνδέσεις οντολογικά διαφορετικών πραγμάτων, μετασχηματίζοντας τη διαρκώς αναδυόμενη και ανανεούμενη πραγματικότητα.

Για τη χρήση των αριθμών σημειώνουν: «Ο αριθμός δεν είναι πια μια παγκόσμια αρχή μέτρησης στοιχείων [elements] σύμφωνα με το πολυβολείο τους το στραμμένο προς μια δοσμένη κατεύθυνση, αλλά έχει καταστεί μια πολυπλοκότητα που ποικίλει σύμφωνα με τις διαστάσεις που παίρνουμε υπόψη (η προτεραιότητα μιας περιοχής έναντι ενός συμπλέγματος αριθμών που προσαρτώνται σε εκείνη την περιοχή). Δεν έχουμε πια μονάδες (unités) μετρήσεως, μόνο πολλαπλότητες ή ποικιλίες μετρήσεων. Η έννοια της ενότητας (unite) εμφανίζεται μόνο όταν υπάρχει μια κατάληψη [takeover] εξουσίας μέσα στην πολλαπλότητα από μία σημειολογική [signifier] ή μια αντίστοιχη διαδικασία υποκειμενικοποίησης... Η ενότητα πάντα λειτουργεί σε μια άδεια διάσταση, συμπληρωματική του θεωρούμενου συστήματος (υπερκωδικοποίηση). Το ζήτημα είναι ότι ένα *rhizome* ή μια πολλαπλότητα ποτέ δεν επιτρέπει στον εαυτό της να υπερκωδικοποιηθεί, ποτέ δεν έχει διαθέσιμη μια συμπληρωματική διάσταση πάνω και πέρα από τον αριθμό των γραμμών [=δρόμοι συνδέσεων], που σημαίνει πάνω

⁴⁶ Deleuze G., & Guattari, F. (1987). *A Thousand Plateaus. Capitalism and schizophrenia*. Minneapolis: University of Minnesota Press, σελ. 22-23.

⁴⁷ Marcus, G., & Saka, E. (2006). *Assemblage*. *Theory Culture Society*, 23 (2-3), 101-102.

και πέρα από την πολλαπλότητα των αριθμών που προσαρτώνται σε αυτές τις γραμμές.»⁴⁸

Η θεωρία του *agencemen* εξελίχθηκε και συγκεκριμενοποιήθηκε από τον πολιτικό φιλόσοφο Manuel DeLanda, στο έργο του «*A new philosophy of society. Assemblage Theory and Social Complexity*» (2006). Είναι μια αντι-ουσιοκρατική, μηγεβιοριστικού χαρακτήρα περιγραφή της πραγματικότητας, που αντιτίθεται στον τόσο βαθιά ριζωμένο στη δυτική σκέψη οργανισμικό χαρακτήρα της κοινωνίας και χαρακτηρίζεται από ιστορικότητα. Η κοινωνική πραγματικότητα είναι πολυεπίπεδη, αλλά όχι ιεραρχημένη το *micro* και το *macro* έχουν την ίδια σημασία. Οι σχέσεις μεταξύ των μερών του *assemblage* είναι το σημαντικό και αυτές δεν καθορίζονται από αναγκαιότητες αλλά από συγκυριακότητα. Η *assemblage* είναι οντότητα σχεσιακού τύπου, διαρκώς αναπαραγόμενη από τα μέρη της (επαναλαμβανόμενες συμπεριφορές) για να υπάρχει. Τα μέρη της (που μπορεί να είναι και άλλα *assemblages*) διατηρούν μια σχετική αυτονομία, υπόκεινται σε διαταραχές και μπορούν να φύγουν και να ενταχθούν σε ένα άλλο *assemblage*, διατηρώντας την ταυτότητά τους αλλά τροποποιώντας τις εξωτερικές τους σχέσεις, σχέσεις οι οποίες είναι και οι μόνες που καθορίζουν το νόημα των μερών.

Η προσέγγιση της *assemblage* δεν είναι ολιστική, ούτε ερμηνευτική, αλλά περιπτωσιολογική και περιγραφική, με εγγενή απροσδιοριστία ` δεν περιγράφει μακράς διάρκειας αποτελέσματα, ούτε τελικές ή σταθερές καταστάσεις, αλλά διαστήματα μεταβάσεων διάρκειας λίγων χρόνων ή το πολύ λίγων δεκαετιών. Χαρακτηριστικά στοιχεία της είναι η ετερογένεια, η υλική της διάσταση, η εκφραστική της διάσταση και οι διαδικασίες στις οποίες εμπλέκεται. Την χαρακτηρίζουν επίσης: η συγκυριακότητα, η μοναδικότητα, η αστάθεια των δομών, οι μεταβολές των σχέσεων και των συνθέσεων, οι συνθήκες της ανάδυσης. Η προσέγγιση της πραγματικότητας με αυτή τη νέα ρεαλιστική οντολογία, μας δίνει τη δυνατότητα περιγραφής ενός πλουραλιστικού κόσμου,⁴⁹ βασισμένης μόνο σε εμπειρικά δεδομένα, χωρίς να απαιτούνται ούτε αναγωγές σε εξηγήσεις στο μικροεπίπεδο ούτε υπαγωγή σε γενικές θεωρίες στο μακροεπίπεδο και φέρνει στο προσκήνιο, πέρα από τα ορατά χαρακτηριστικά, κρυμμένες δυνατότητες που πραγματώνονται πολλές φορές και απρόβλεπτα. Η υλικότητα είναι απαραίτητο στοιχείο της κάθε συνιστώσας του και συνοδεύεται από «εκφραστικότητα» (εγγραφές πληροφοριών μέσω λέξεων, αριθμών, γονιδίων), που βοηθούν στη σταθεροποίηση της ταυτότητας της *assemblage*. Οι σχέσεις μεταξύ των μερών, το πλέον σημαντικό χαρακτηριστικό, δημιουργούν τα νοήματα. Το όλον καθίσταται ένα σημειωτικό σύστημα, η συμπεριφορά του οποίου είναι δύσκολο να προβλεφθεί επακριβώς, όπως επίσης και των μερών του.

⁴⁸ Deleuze, G., & Guattari, F. (1987). ό.π., σελ. 8-9.

⁴⁹ Π.χ. της συμπεριφοράς ενός ατόμου, ενός διοικητικού οργανισμού, της αγοράς, μιας πόλης, ενός κράτους ή μιας συμμαχίας, ενός οικοσυστήματος κ.α..

Η προσέγγιση του *agencemen*, ως περιγραφής της δυναμικής, ενοποιημένης, σύγχρονης τεχνικο-κοινωνικής πραγματικότητας υιοθετήθηκε στο χώρο των STS (Science Technology Studies, Σπουδές Επιστήμης και Τεχνολογίας) από τους Michel Callon & Bruno Latour στην «θεωρία» τους, της *Actor-Network Theory* (A-NT ή ANT),⁵⁰ των λεγόμενων δικτύων. Η «θεωρία» της ANT αναπτύχθηκε κυρίως την δεκαετία του '90 στο Παρίσι από τον B.Latour και τον M.Callon (αρχικά) στον οποίο οφείλεται η πατρότητα του όρου καθώς και το πιο σαφές παράδειγμα εφαρμογής της μεθόδου.⁵¹ Στον αγγλοσαξωνικό χώρο διασαφηνίστηκε από τον κοινωνιολόγο John Law, ενώ σήμερα την κλασσική παράδοση της ANT την έχει διαδεχθεί μια σειρά διαφοροποιημένων μελετών εκτός STS σε διάφορα επιστημονικά αντικείμενα (π.χ. πληροφορική, μάνατζμεντ, γεωγραφία, διεθνείς σχέσεις) που ήδη συγκροτεί την μετά-ANT περίοδο.

Η ANT ξεκίνησε ως μια εθνογραφικού χαρακτήρα θεώρηση του τεχνικο-επιστημονικού φαινομένου, ιδιαίτερα της τεχνολογικής αλλαγής και της καινοτομίας, που πλέον μας παρέχει τα εργαλεία και τη μέθοδο ανάλυσης και για οτιδήποτε στην κοινωνία και τη φύση μπορεί να θεωρηθεί ότι παράγεται από ένα πλέγμα σχέσεων (δίκτυο) στο οποίο είναι ενταγμένο. (Law, 2009) Πέρα από τις έντονες καταβολές των βρετανικών STS (ιδίως του *strong programme*) και τις επιρροές των Deleuze & Guattari (μεταδομιστές), άλλες επιρροές του Latour προήλθαν από τον Algirdas Julien Greimas⁵² (γαλλική σημειωτική σχολή), από τον Γάλλο φιλόσοφο Michel Serres⁵³ (μιλά για την τάξη και την αταξία, προβάλλει την πολλαπλότητα και αναδεικνύει τον ρόλο του αντικειμένου στην ανθρώπινη κοινωνία ως συνδετικού δεσμού της) και από τον αμερικανό ιστορικό της τεχνολογίας Thomas Hughes⁵⁴ που μελετώντας μεγάλα τεχνικά έργα υποδομής ως

⁵⁰ Περιγραφές της ANT μπορεί κανείς να διαβάσει στα ακόλουθα:

a. Yearly, S. (2005). *Making Sense of Science. Understanding the Social Study of Science*. London: Sage.

b. Sismondo, S. (2010). *An Introduction to Science and Technology Studies* (2nd ed.). Chishester: Wiley-Blackwell.

c. Latour, B. (2005). *Reassembling the Social. An Introduction to Actor-Network-Theory*. Oxford: Oxford University Press.

d. Law, J. (1992). Notes on the Theory of the Actor-Network: Ordering, Strategy and Heterogeneity. *Systems Practice*, 5, σελ. 379-393.

d. Law, J. (2009). Actor Network Theory and Material Semiotics. Στο Turner, B. (ed.), *The New Blackwell Companion to Social Theory*. Chishester: Wiley-Blackwell, σελ.141-158.

⁵¹ Callon, M. (1986), Éléments pour une sociologie de la traduction. La domestication des coquilles Saint-Jacques dans la Baie de Saint-Brieuc. *L'Année sociologique*, 36, σελ. 169-208.

⁵² a. Greimas, A. J. and Courtes, J. (1979, 1986). *Sémiotique. Dictionnaire raisonné de la théorie du langage. 1,2*. Paris:Hachette.

b. Greimas, A. J. (1976). *Sémiotique et sciences sociales*. Paris: Seuil.

⁵³ a. Serres, M. (1974). *Hermès III: La traduction*. Paris: Editions de Minuit.

b. Serres, M. (1977). *La Naissance de la physique dans le texte de Lucrèce: Fleuves et turbulences*. Paris: Editions de Minuit.

⁵⁴ Hughes, T. (1983). *Networks of Power: Electrification in Western Society, 1880-1930*. Baltimore: John Hopkins University Press.

συστήματα, έδωσε έμφαση στην *ορμή* τους (*momentum*), την υπεύθυνη για την αυτόνομη επίδραση της δομής τους στην πορεία του χρόνου και ανέδειξε στην ετερογένειά τους και τον ρόλο των μηχανικών και των επιστημόνων (*system builders*).

Η ANΤ είναι το ριζοσπαστικότερο ρεύμα μέσα στο πλαίσιο των STS (ΣΕΤ), που πρέπει να ειδωθούν ως μία έννοια «ομπρέλα» που περικλείει ερευνητικές πρακτικές. Οι σπουδές αυτές αποτελούν μετεξέλιξη της ιστορίας και της φιλοσοφίας των επιστημών και της τεχνολογίας, επηρεασμένων από την κοινωνιολογία της επιστημονικής γνώσης, η οποία άρχισε στα τέλη της δεκαετίας του '70. Έχουν την ρίζα τους στην κριτική απάντηση, κυρίως μετά το '60, από επιστήμονες και άλλους στη θέση ότι η επιστήμη και η τεχνολογία ήταν ουδέτερες (σχέσεις με βιομηχανία, στρατό), που στην πορεία οδήγησε σε γόνιμους τρόπους μελέτης της τεχνο-επιστήμης ως κοινωνικής δραστηριότητας. Η επιστήμη δεν αντιμετωπίζεται πλέον ως μια αυτόνομη δραστηριότητα απομονωμένων ειδικών που ανακαλύπτουν τις αλήθειες της φύσης, ούτε η τεχνολογία ως μια εφαρμογή της, που ακολουθεί μια ιστορική νομοτέλεια και διαμορφώνει σε μεγάλο βαθμό την κοινωνία. Βάζουν στην ιστορία το κοινωνικό πλαίσιο και τον σχετικισμό. Τα πράγματα δεν ακολουθούν νομοτελειακές πορείες · θα μπορούσαν να είχαν εξελιχθεί διαφορετικά, αν οι κοινωνικές συνθήκες ήταν διαφορετικές. Το ίδιο το περιεχόμενο της τεχνο-επιστήμης είναι κοινωνικά κατασκευασμένο.

Η έννοια της κοινωνικής κατασκευής διαπερνά όλη την παράδοση των STS. Οι εκπρόσωποί τους είναι αρνητές του θετικισμού και του επιστημονισμού, αρνούνται την ουδετερότητα της επιστήμης, αναδεικνύουν την υλικότητα της τεχνο-επιστημονικής διαδικασίας, ασχολούνται ιδιαίτερα με τις επιστημονικές διαμάχες, με τις ειδικές περιπτώσεις - με το τοπικό και δεν διαχωρίζουν το πλαίσιο της αιτιολόγησης από το πλαίσιο της ανακάλυψης. Απορρίπτουν τον τεχνολογικό ντετερμινισμό καθώς και τους διαχωρισμούς μεταξύ κοινωνικού, πολιτισμικού, οικονομικού και πολιτικού. Η κοινωνία ενεργά συνδιαμορφώνει την τεχνο-επιστημονική αλλαγή.

Πρόγονες των STS αντιλήψεις υπήρξαν οι θέσεις των Karl Mannheim (1936)⁵⁵ και του Edgar Zilsel (1942)⁵⁶ για μελέτη της επιστήμης όχι ως αυτόνομης ορθολογικής διαδικασίας, αλλά ως κοινωνικής διαδικασίας της οποίας η γνώση μπορούσε να μελετηθεί εντός του κοινωνικού της πλαισίου όπως και οι άλλες μορφές γνώσης. Σημαντικής επιρροής υπήρξε το έργο του T.Kuhn (1962)⁵⁷, που επέτρεψε να δούμε την επιστήμη ως μια μορφή κουλτούρας (δεν είναι η ορθολογική πορεία προς την αλήθεια), καθιέρωσε την πρακτική των case studies,

⁵⁵ Mannheim, K. (1936). *Ideology and Utopia*. San Diego: A Harvest/HJB Book.

⁵⁶ Zilsel, E. (1942). *The Sociological Roots of Science*. *American Journal of Sociology*, 47 (4), 544-562.

⁵⁷ Kuhn, T. (1962). *The Structure of Scientific Revolutions* (1st ed.). Chicago: University of Chicago Press.

ανέδειξε τα πρακτικά στοιχεία της επιστημονικής δραστηριότητας καθώς και τον ρόλο των επιστημονικών κοινοτήτων. Μέγιστη επίδραση άσκησε η κοινωνιολογία της επιστημονικής γνώσης (SSK) της *σχολής του Εδιμβούργου*,⁵⁸ γνωστού και ως *strong programme*, που δεν αναγνωρίζει στην επιστημονική γνώση κάποια μορφή ανωτερότητας σε σχέση με τα άλλα συστήματα γνώσης και για αυτό θα πρέπει να αναλύεται και αυτή με κοινωνιολογικό τρόπο. Ιδιαίτερη μεθοδολογική αρχή⁵⁹ της ήταν αρχή της «συμμετρίας», σύμφωνα με την οποία οι επιτυχημένοι και οι αποτυχημένοι επιστημονικοί ισχυρισμοί πρέπει να αναλύονται με τις ίδιους τύπους αιτίων. Η έμφαση στον κοινωνικό παράγοντα, στην υλικότητα, στις διαδικασίες, αντανakλούν την επιρροή της μαρξιστικής αντίληψης.

Ενώ η *σχολή του Εδιμβούργου* με εκπροσώπους τους David Bloor, Barry Barnes, Harry Collins, Donald MacKenzie, δίνει βαρύτητα στις ιστορικές μελέτες, η λεγόμενη *σχολή του Bath* με εκπρόσωπο τον Harry Collins εστιάζει στις μικρο-κοινωνιολογικές μελέτες της έρευνας. Ο μαθητής του ο Trevor Pinch καθώς και ο Ολλανδός κοινωνιολόγος Wiebe Bijker με την *κοινωνική κατασκευή της τεχνολογικής γνώσης* (SCOT) επέκτειναν το πρόγραμμα και στην τεχνολογία και υποστήριξαν ότι η επικράτηση μιας τεχνολογίας εξαρτάται από την ισχύ των ομάδων που την υποστηρίζουν.

Η θεώρηση της ANT συνιστά μια μη ανθρωποκεντρική περιγραφική προσέγγιση, μία ρεαλιστική κατασκευασιοκρατία, μια υλική σημειολογία που δεν δίνει εξηγήσεις. Ο κόσμος ήταν και είναι φύσει ετερογενής. Ο φυσικός κόσμος, ο τεχνητός κόσμος, η κοινωνία, οι ρόλοι και οι ταυτότητες όλων διαμορφώνονται, νοηματοδοτούνται, ορίζονται και επανορίζονται από τις μεταξύ τους σχέσεις, μέσα μία ρευστότητα και μέσα από τις διαδικασίες *σταθεροποίησης* των δικτύων. Ο B.Latour απορρίπτει τις διχοτομίες της νεωτερικής σκέψης: ανθρώπου – φύσης, ανθρώπου – αντικειμένου, κοινωνίας – τεχνολογίας, τοπικού – πλανητικού, *micro – macro*, υποκειμένου – αντικειμένου. Αυτά είναι αποτελέσματα της διαδικασίας της σταθεροποίησης των δικτύων. Η δρώσα πραγματικότητα είναι γεμάτη από υβρίδια. «...οι επιστήμονες παρήγαγαν τις συγκυριακές διαιρέσεις φύσης – τεχνολογίας. Η φύση και η κοινωνία δεν είναι οντότητες δοσμένες εκ των προτέρων, που θα μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν για να εξηγήσουν οτιδήποτε άλλο · ήταν τα αποτελέσματα της εργασίας του να κάνουν τεχνοεπιστήμη... [Η επιστήμη] καθώς

⁵⁸ Αναπτύχθηκε στην Science Studies Unit, του παν/μίου του Εδιμβούργου.

⁵⁹ Οι άλλες μεθοδολογικές αρχές ήταν:

Η αιτιότητα (causality), που ορίζει ότι η εξήγηση των επιστημονικών ισχυρισμών πρέπει να είναι αιτιακή (π.χ. κοινωνική, πολιτισμική, ψυχολογική).

Η αμεροληψία (impartiality), που ορίζει ότι θα εξετάζονται αμερόληπτα και θα εξηγούνται και οι επιτυχημένοι και οι αποτυχημένοι επιστημονικοί ισχυρισμοί.

Η αναστοχαστικότητα (reflexivity), που ορίζει ότι θα πρέπει να εφαρμόζεται και στην ίδια την κοινωνιολογία.

παραγόταν φαινόταν σαν συγκυριακή από τη στιγμή που παράχτηκε φαινόταν σαν να ήταν πάντα αληθινή.».⁶⁰

Πηγή έμπνευσης του B.Latour ήταν και το έργο του Gabriel Tarde,⁶¹ που εξηγούσε το ολικό με τη συσσώρευση γνώσης από τις ατομικές περιπτώσεις. Για την ANT ο όρος κοινωνία αλλάζει νόημα: δεν είναι πλέον η οντότητα που εμφανίζεται στο μακροεπίπεδο, αλλά συντίθεται στο μικροεπίπεδο και είναι υβριδικής φύσεως (άνθρωποι και αντικείμενα). Ο B.Latour (2005) αλλάζει τον παραδοσιακό ρόλο του κοινωνικού και τον αντικαθιστά με τον όρο του συλλογικού (*collective*): «Εδώ, η προφανώς λογική διαίρεση μεταξύ του υλικού και του κοινωνικού γίνεται αυτό που ακριβώς συσκοτίζει την κάθε έρευνα, του πώς μία συλλογική [έμφαση στο πρωτότυπο] δράση καθίσταται δυνατή. Δεδομένου, φυσικά, του ότι με το συλλογικό δεν εννοούμε μια δράση που μεταφέρεται μέσω ομογενών κοινωνικών δυνάμεων, αλλά αντίθετα μία δράση που συλλέγει διαφορετικούς τύπους δυνάμεων, πλεγμένων μαζί επειδή είναι διαφορετικές. Για αυτό κι από και μπρος η λέξη 'συλλογικός' θα πάρει τη θέση της 'κοινωνίας'. Την κοινωνία θα την διατηρήσουμε μόνο για τη συνάθροιση ήδη συγκεντρωμένων οντοτήτων, που οι κοινωνιολόγοι του κοινωνικού⁶² πιστεύουν ότι έχουν κατασκευαστεί με κοινωνικό υλικό. Από την άλλη, το συλλογικό θα προσδιορίζει το πρόγραμμα του να συναθροίζουμε νέες οντότητες, που δεν έχουν μαζευτεί ακόμα μαζί και για τις οποίες, για αυτόν τον λόγο, φαίνονται καθαρά να μην είναι φτιαγμένα από κοινωνικό υλικό.».⁶³

Η κοινωνία ουσιαστικά επανορίζεται, συμπεριλαμβάνοντας και τις μη ανθρώπινες οντότητες. Η κοινωνιολογία του κοινωνικού (*sociology of the social*), κατά την έκφρασή του, αντικαθίσταται από την κοινωνιολογία των συσχετίσεων (*sociology of the associations*). Δεν χρειάζονται a priori κοινωνικά πλαίσια και θεωρίες ούτε τη συνδρομή των κοινωνικών δυνάμεων για να εξηγηθούν οι ατομικές περιπτώσεις ούτε επίσης την προτεραιότητα της ανθρώπινης δράσης. Τα αντικείμενα⁶⁴ δεν υπάρχουν αφ' εαυτά, παρά μόνο ως αποτέλεσμα της λειτουργικής σταθεροποίησης του δικτύου μέσω δράσεων για τις οποίες δεν είναι απαραίτητη η προθετικότητα από όλους. «...τα μόνα παρατηρήσιμα είναι τα ίχνη

⁶⁰ Bowker, G.(2007). Actor-Network Theory. Στο Ritzer, G. (ed.), *The Blackwell Encyclopedia of Sociology*. Oxford: Blackwell, σελ. 23.

⁶¹ Ο Γάλλος Gabriel Tarde (1843-1904) ήταν κοινωνιολόγος και εγκληματολόγος. Η ενασχόλησή του με την εγκληματική στατιστική τον έκανε να αποκτήσει μια ποσοτική αντίληψη για τα κοινωνικά φαινόμενα. Όμως πέρα από τα αθροίσματα έδινε βαρύτητα και στις ατομικές περιπτώσεις. Λόγω του ότι δεν θεωρούσε τις φυσικές και τις κοινωνικές συναθροίσεις σαν κάτι το διαφορετικό (το ίδιο και για και τις μικρές και για τις μεγάλες συναθροίσεις στην κοινωνία), ο Latour τον χαιρετίζει ως έναν πρώιμο πρόγονο της ANT.

⁶² Με αυτόν τον όρο αναφέρεται στους κοινωνιολόγους των κλασικών κοινωνιολογικών θεωριών.

⁶³ Latour, B. (2005). *Reassembling the Social. An Introduction to Actor-Network-Theory*. Oxford: Oxford University Press, σελ.74-75.

⁶⁴ Άνθρωποι, ζώα, μηχανές, αντικείμενα, ιδέες, πληροφορίες, πόροι, συστήματα, τόποι: αλλά ενδιαφέρουν μόνο αυτά που με τη δράση τους αφήνουν σχετικά ίχνη στο δίκτυο.

που αφήνουν τα αντικείμενα, τα επιχειρήματα, οι δεξιότητες και τα [κέρματα] (tokens), που κυκλοφορούν διαμέσου του συλλογικού (collective).».⁶⁵ Οι κοινωνικές σχέσεις είναι προϊόν του ετερογενούς δικτύου και η κοινωνική τάξη αναδύεται μέσα από τη σταθεροποίησή του, όπου η υλικότητα παίζει κυρίαρχο ρόλο.

Η τεχνο-επιστήμη συλλαμβάνεται ως ένα σύνολο εξελισσόμενων υβριδικών⁶⁶ δικτύων και μελετάται εθνομεθοδολογικά στο μικροεπίπεδο, μέσα από τις πραγματικές διαδικασίες συγκρότησής της από τους «συντελεστές» της (*actors/actants*) που είναι άνθρωποι και τεχνουργήματα. Η απο-εστίαση από τον άνθρωπο και από τη μηχανή επέτρεψε να φανεί ο ιδιαίτερος ρόλος και η αξία της πρακτικής. Σε αντίθεση με την κοινωνιολογία που ασχολείται με το «γιατί;», την ANT την απασχολεί το «πώς;». Ασχολείται με την τεχνο-επιστήμη εν τω γεννάσθαι και όχι με την ήδη καθιερωμένη, φωτίζοντας το πώς φτάσαμε να έχουμε την τεχνο-επιστήμη που έχουμε μέσα από αντιπαραθέσεις και ανταγωνισμούς· με το πώς παίρνονται οι αποφάσεις, πώς τελειώνουν οι αντιπαραθέσεις, πώς υιοθετούνται ιδέες, μέθοδοι, τεχνολογίες, πώς καταλήγουμε στη γνώση. Η γνώση κατανοείται ως μία σταθεροποιημένη κατάσταση του δικτύου και είναι αναδυόμενη, εξαρτώμενη από τις περιστάσεις. Η εργασία των ερευνητών επαναδομεί το κοινωνικοτεχνικό περιβάλλον, στο οποίο και οι ίδιοι ανήκουν.

Η ANT είναι κατά τον B.Latour κοινωνική θεωρία και οντολογία μαζί.⁶⁷ Ο *actor* ή ο έναλλακτικός όρος *actant*⁶⁸ μπορεί να είναι άνθρωπος, πειραματόζωο, μηχανήμα, γραφική αναπαράσταση, οργανισμός, βακτήριο κ.α.. Ο B.Latour (1996) αναφέρει ότι: «Ένας [actor] στην ANT είναι ένας σημειωτικός ορισμός – ένας [actant], δηλαδή κάτι που δρα ή στο οποίο δίνεται η δραστηριότητα των άλλων. Αυτό δεν συνεπάγεται κάποιο κίνητρο σε ατομικό επίπεδο ανθρώπου [actors], ούτε των ανθρώπων γενικότερα. Ένας [actant] μπορεί να είναι κυριολεκτικά οτιδήποτε υπό την προϋπόθεση ότι ικανοποιεί το να είναι μία πηγή δράσης... οι [actors] δεν συλλαμβάνονται ως σταθεροποιημένες οντότητες, αλλά σαν ροές, σαν κυκλικά κυκλοφορούντα αντικείμενα που υφίστανται δοκιμές και η σταθερότητά τους η συνέχειά τους, οι ισοτοπίες⁶⁹ τους πρέπει να αποκτηθούν από άλλες δράσεις και άλλες δοκιμές».⁷⁰ Ο *actor/actant* ορίζεται από την πράξη και σε σχέση με τους άλλους, δηλ. από το πώς δρα πάνω σε άλλους και το πώς οι άλλοι δρουν πάνω σε αυτόν. Ένας *actor* που δεν δρά απλώς δεν υπάρχει. Οι *actors* υπάρχουν τόσο στο

⁶⁵ Callon, M., & Latour, B. (1992). Don't Throw the Baby Out with the Bath School! A Reply to Collins and Yearley. Στο A. Pickering (ed.), *Science as Practice and Culture*. Chicago: University of Chicago Press, σελ. 351.

⁶⁶ Αποτελούμενων από έμβια και άβια όντα (άνθρωποι και μηχανές).

⁶⁷ Latour, B. (1996). On actor-network theory. A few clarifications plus more than a few complications. *Soziale Welt*, 47, σελ.370.

⁶⁸ Δάνεια λέξη από τον Greimas, μέσα στο πνεύμα του, της σημειωτικής των διαλόγων.

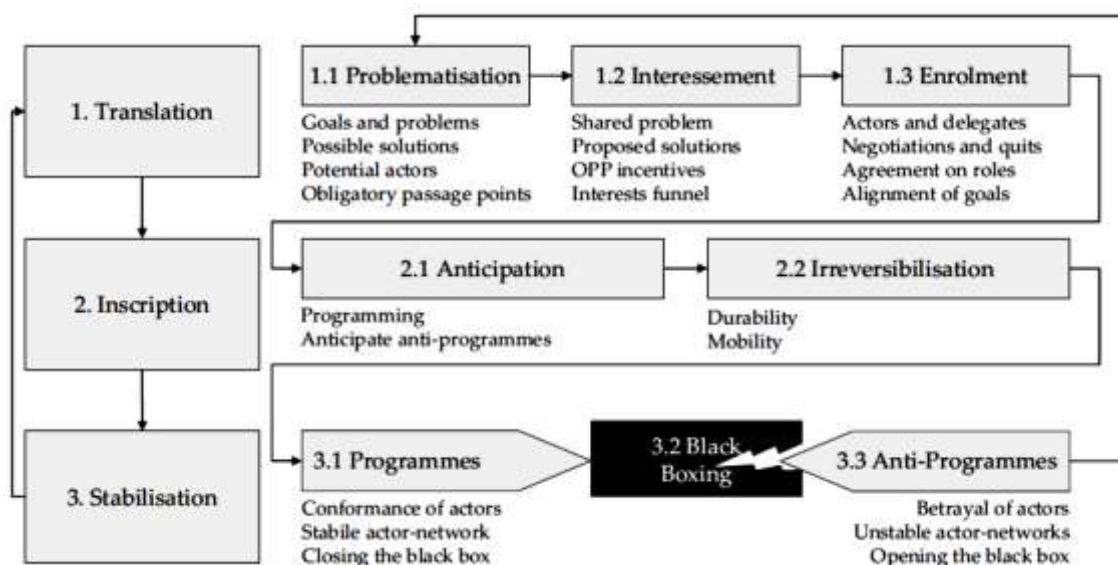
⁶⁹ Ισοδυναμίες συνδέσεων.

⁷⁰ Latour, B.(1996). ό.π., σελ. 366.

macro όσο και στο *micro* επίπεδο, αλλά δεν έχει αξία ο διαχωρισμός. Δεν συνιστούν αντίστοιχη ιεραρχία και εξετάζονται ισότιμα, διότι δεν συνεπάγεται ότι έχουν ανάλογο μέγεθος και αξία (ο ρόλος του καθενός, η συνδεσιμότητά του και η πολυπλοκότητά του είναι τα σημαντικά). Ένας *macro-actor* μπορεί να συντίθεται από πολλούς *micro-actors*.

Ο όρος του δικτύου που χρησιμοποιήθηκε δημιουργεί κατά τον Latour παρανοήσεις⁷¹ διότι ενώ ξεκίνησε με πρότυπο το *rhizome*, συνδέεται εύκολα και έντονα στο μυαλό με μία τοπολογία (δίκτυα υποδομών) ή με τα κοινωνικά δίκτυα, που όμως δεν έχει σχέση. Η χωρική του διάσταση δεν είναι κύριο χαρακτηριστικό. Το κοντά και το μακριά δεν είναι πλέον ζήτημα απόστασης, αλλά ζήτημα συνδεσιμότητας, όπως επίσης και το μέγεθος. Το μόνο που έχει σημασία είναι οι συσχετίσεις και οι συνδέσεις. Το δίκτυο είναι ένα ετερογενές σύμπλεγμα σχέσεων και συνδέσεων μεταξύ των *actors* και προκύπτει μετά από μία σειρά *μεταφράσεων* (των στόχων για εξεύρεση και ένταξη υποστηρικτών) είναι μία ευθυγράμμιση συμφερόντων.

Η δημιουργία των δικτύων γίνεται σε τρεις φάσεις:

Εικόνα : Η δυναμική της δημιουργίας των δικτύων ANT.

Πηγή: Lower, U. (2006). *Interorganizational Standards Managing Web Services Specifications for Flexible Supply Chains*. Heidelberg: Physica-Verlag, σελ. 99.

⁷¹ «...there are four things that do not work with actor-network theory; the word actor, the word network, the word theory and the hyphen! Four nails in the coffin.» στο Br.Latour (1999). On Recalling ANT. Στο Law, J., & Hassard, J. (eds.), *Actor Network and After*. Oxford: Blackwell, σελ.15.

α) Τη φάση της *μετάφρασης*, όπου κάποιοι *actors* προσπαθούν να δημιουργήσουν σχέσεις με άλλους, που εκτιμούν ότι θα τους είναι χρήσιμοι στην προώθηση του προγράμματός τους. Επειδή συνήθως μεταξύ τους δεν υπάρχει ταύτιση στόχων, αυτή είναι η φάση που έχει ως στόχο να τους καταστήσει συμμάχους, κάνοντάς τους να πιστέψουν ότι τα συμφέροντά τους ταυτίζονται με τα δικά τους. Το πώς ακριβώς γίνεται εξαρτάται από τη συγκεκριμένη περίπτωση. Μπορούμε όμως γενικότερα να διακρίνουμε τρία⁷² στάδια στη φάση της *μετάφρασης*:

i) το στάδιο της *problematization*, όπου οριοθετείται το πρόβλημα, εντοπίζεται η πιθανή λύση και οι χρήσιμοι *actors* για το σχέδιο του κύριου *actor*. Στόχος του τελευταίου είναι να επιβάλλει ένα *Obligatory Passage Point (OPP)*, από όπου θα περάσουν υποχρεωτικά οι συμμαχούντες. Είναι μια κατάσταση, μια θέση, ένα αντικείμενο, που το καθιερώνει ο κύριος *actor* με διαπραγματεύσεις, πείθοντας τους υπόλοιπους να «διέλθουν» υποχρεωτικά από αυτό, για να εξυπηρετήσουν και τα δικά τους συμφέροντα. Οι *actors* δεν επικοινωνούν ακόμη μεταξύ τους. Με την καθιέρωση του λειτουργικά απαραίτητου για το δίκτυο *OPP*, ο κύριος *actor* εξασφαλίζει κυρίαρχη θέση στο δίκτυο, ενώ επιδιώκει πολλές φορές να καταστεί ο ίδιος *OPP*, για να ελέγχει τους πόρους και να θεωρηθεί κρίσιμος για την επιτυχή ανάδυση του δικτύου.

ii) το στάδιο της *interessement*, όπου μέσα από διαδικασίες διαπραγμάτευσης ο κύριος *actor* τους πείθει ότι το πρόβλημα είναι κοινό. Οι *actors* συναθροίζουν τα συμφέροντά τους, κόβουν τους δεσμούς τους με άλλα προγράμματα, προτείνουν πιθανές λύσεις καθώς και πιθανούς *actors* που μπορούν να βοηθήσουν και αναλαμβάνουν ρόλους.

iii) το στάδιο της *enrolment*, όπου οι *actors*, οι ίδιοι ή μέσω αντιπροσώπων, διαπραγματεύονται για τον κοινό στόχο (*μεταφράσεις* στόχων). Υπάρχει η επιβολή, ο δελεασμός αλλά και η διαφωνία και η εγκατάλειψη (εν ανάγκη επανάληψη της *interessement*). Όσοι παραμείνουν αναλαμβάνουν ρόλους και επιδιώκουν τον κοινό στόχο, αφού πρώτα το συμφωνημένο πρόγραμμα εγγραφεί (*δημιουργία inscriptions*).

β) Η φάση της *inscription*, όπου σε υλικά στοιχεία του δικτύου (π.χ. κείμενα, αντικείμενα) εγγράφονται μηνύματα, ρόλοι των *actors* τόσο για την ομαλή λειτουργία του δικτύου, όσο και για αντίσταση σε αντίθετα προγράμματα

⁷² Ο Callon (1986) μιλά και για ένα τέταρτο στάδιο, της *mobilization* των συμμάχων των *actors*, όπου πλέον ο κύριος *actor* (π.χ. οι ερευνητές) μιλά για λογαριασμό όλου του δικτύου και προσπαθεί να τους κινητοποιήσει. Κατά τον Latour, η δράση του δικτύου πάει μακριά μέσω της χρήσης των *immutable mobiles* (π.χ. κείμενα, γραφήματα).

anticipation. Χαρακτηρίζεται σχεδόν απόλυτα από μη αναστρεψιμότητα, *irreversibility*,⁷³ η οποία αυξάνει με την πολυπλοκότητα και την ευκαμψία.⁷⁴

γ) Η φάση της σταθεροποίησης του δικτύου στον χρόνο (πόσο διαρκεί) και στον χώρο (πόσο μακριά φτάνει), ξεκινά την πορεία της προς την *θεσμοποίηση* από την *μετάφραση*. Ένα δίκτυο σταθεροποιείται, όταν όλοι οι *actors* συμπεριφέρονται ακολουθώντας τους προκαθορισμένους ρόλους τους από τις *inscriptions* (κλείσιμο του *μαύρου κουτιού*, δεν ενδιαφέρει η εσωτερική του λειτουργία). Όταν όμως κάποιοι *actors*, που μπορεί να συμμετέχουν και σε άλλα δίκτυα, αρχίσουν να υιοθετούν συμπεριφορές ενός *αντι-προγράμματος* για επίτευξη των ιδίων στόχων τους, τότε δημιουργείται τάση αποσταθεροποίησης του δικτύου. Οι συμπεριφορές των *actors* δεν είναι προβλέψιμες και το δίκτυο παύει να συμπεριφέρεται σαν ένα *μαύρο κουτί*. Η προσπάθεια σταθεροποίησής του απαιτεί το *άνοιγμα του μαύρου κουτιού* και νέες προσπάθειες *μετάφρασης* και *καινούριες εγγραφές*.

Μεθοδολογικές ερευνητικές πρακτικές που μπορούν να εξαχθούν από τη θεώρηση της ANT είναι οι ακόλουθες:

- Δεν μας ενδιαφέρει να εξηγήσουμε το γιατί υπάρχει το δίκτυο, αλλά μελετούμε τη δυναμική της δημιουργίας του (σχηματισμός – αλλαγές – ανάπτυξη – σταθεροποίηση), τη δομή του, την καινοτομία, τα διασταυρούμενα σχετικά δίκτυα και την επίδρασή τους, την αποσταθεροποίησή του.
- Δεν ερευνούμε μέσα στο πλαίσιο κάποιας συγκεκριμένης θεωρίας και ενός προκαθορισμένου σχεδίου ανάλυσης, ούτε υιοθετούμε προκαθορισμένους ρόλους και ταυτότητες για τους *actors*.
- Η βασική ερευνητική πρακτική στηρίζεται στην εθνομεθοδολογικού χαρακτήρα αρχή: «ακολουθήστε τους επιστήμονες τριγύρω»⁷⁵, κάνοντας χρήση συνεντεύξεων, εθνογραφικής παρατήρησης, *inscriptions*. Ακολουθούμε τα ίχνη των συσχετίσεων, τις *μεταφράσεις*, τις συνδέσεις (με ποιούς, με τί, σταθερότητα ή αμφισβήτηση;). Κυριαρχεί αποκλειστικά η εμπειρική παρατήρηση και η *case study*.
- Δεν επαρκεί μόνο η γνώση των σχετιζόμενων ανθρώπινων συμπεριφορών, αλλά χρειάζεται και η μελέτη της επίδρασης των τεχνουργημάτων (η δεύτερη ερευνητική πρακτική). Εγγράφοντας ένα πρόγραμμα δράσης σε ένα τεχνούργημα, το μετατρέπουμε σε *actor*.⁷⁶ Οι *inscriptions* αποτελούν ιστορικά στοιχεία, ενταγμένα σε συγκεκριμένο ιστορικό, πολιτισμικό και τεχνολογικό πλαίσιο. Η περιγραφή τους μας αποκαλύπτει τους στόχους και

⁷³ Πολύ δύσκολα επιστρέφουμε σε προηγούμενο χρονικό, τεχνολογικό σημείο για να ακολουθήσουμε εναλλακτική επιλογή.

⁷⁴ Όταν οι ρόλοι δεν είναι αυστηρά προδιαγεγραμμένοι, τότε μπορούν οι *actors* να αντιδράσουν λίγο διαφορετικά (ευέλικτα) σε προκλήσεις προερχόμενες από άλλα προγράμματα/δίκτυα.

⁷⁵ Latour, B. (1987). *Science in Action: How to follow scientists and engineers through Society*. Milton Keynes: Open University Press, σελ. 97.

⁷⁶ Συνεπώς η τεχνολογία δεν είναι ουδέτερη και επιβάλλει συμπεριφορές στους χρήστες της.

τα προγράμματα των ενεργειών που επιθυμούσαν οι δημιουργοί τους (*actors*), διεργασίες πριν το κλείσιμο του *μαύρου κουτιού*.

- Τα αντικείμενα είναι εξίσου⁷⁷ σπουδαία με τους ανθρώπους και είναι ιδιαίτερα αποκαλυπτικά στις ασυνέχειές τους (π.χ. απρόβλεπτη λειτουργία ή χρήση, καταστροφή). Όταν υποχωρούν στο παρασκήνιο (*σταθεροποίηση* του δικτύου), μιλάνε μόνο ιστορικά για την παρελθούσα στιγμή της ανάδυσης και της δράσης τους (αρχεία, μουσεία κ.α.).
- Μας ενδιαφέρει το ποιός και το τί,⁷⁸ το πώς αλλά όχι το γιατί. Εντοπίζουμε ποιες οι ομάδες εμπλέκονται στην ανάπτυξη της τεχνολογίας και πώς γίνεται αυτό (συνδέσεις), ποια προβλήματα λύνει, πώς την αφομοιώνουν.
- Όλα αντιμετωπίζονται ως εξίσου σημαντικά, είτε βρίσκονται στο μικροεπίπεδο είτε στο μακροεπίπεδο.
- Δεν χειριζόμαστε χωριστά και δεν αναλύουμε διαφορετικά τις σφαίρες του κοινωνικού, του φυσικού και του τεχνολογικού. Αναγνωρίζουμε ελευθερία δράσης σε όλους τους *actors*.
- Τελευταίο μέσο είναι η χρήση της φαντασίας, του αντιπαραδείγματος και του πειράματος.⁷⁹

Ο B.Latour (2008) σε μια ομιλία του για το design είπε: «Με άλλα λόγια, εσείς στο design καθώς και εμείς στις σπουδές επιστήμης και τεχνολογίας θα μπορούσαμε να επιμένουμε στο ότι τα αντικείμενα είναι πάντα συνθέσεις [assemblies]... και ακόμη να είμαστε εντελώς ανίκανοι να σχεδιάσουμε/σύρουμε μαζί [draw together],⁸⁰ να εξομοιώσουμε, να υλικοποιήσουμε, να προσεγγίσουμε, να μοντελοποιήσουμε πλήρως υπό κλίμακα το τι είναι ένα πράγμα με όλη του την πολυπλοκότητα... Εντούτοις, αυτό που επίσης δείχνει η ιστορία είναι το ότι απέχουμε πολύ από το να είμαστε ικανοί να δώσουμε κάτι ορατό για τα πράγματα, δηλαδή για τα ζητήματα ενδιαφέροντος, σε χώρο προς δημόσια θέαση, δηλαδή τόσο ελάχιστα όσο και πλούσια, τουλάχιστο τόσο εύκολα για χειρισμό και τόσο κωδικοποιημένα, όπως με αυτό που έχει γίνει για πάνω από τέσσερις αιώνες για τα αντικείμενα που τα θεωρούμε ως περιπτώσεις γεγονότων [matters of fact]... Πού είναι τα εργαλεία οπτικοποίησης που επιτρέπουν την αντιφατική και αμφισβητούμενη φύση των ζητημάτων που προκαλούν ενδιαφέρον να αναπαρασταθεί;... αυτό που απαιτείται είναι εργαλεία που συλλαμβάνουν ότι πάντα ήταν οι κρυμμένες πρακτικές των νεωτερικών καινοτομιών: τα αντικείμενα ήταν πάντα κρυμμένα προγράμματα· περιπτώσεις γεγονότων ήταν πάντα ζητήματα ενδιαφέροντος... Αυτό για το οποίο πιέζω είναι ένα μέσο για να σύρουμε τα

⁷⁷ Αυτή η αρχή είναι ιδιάζουσα της ANT.

⁷⁸ Π.χ. άνθρωποι, οργανισμοί, διαθέσιμες τεχνολογίες, τόποι, συμβάντα, άλλα σχετιζόμενα δίκτυα. Στην ουσία είναι επιλογές του ερευνητή.

⁷⁹ Law, J. (2012). ό.π..

⁸⁰ Η έκφραση αυτή χρησιμοποιείται και νωρίτερα από τον ίδιο στο Latour, B. (1986). Visualization and Cognition: Drawing things together. Στο H. Kuklick (ed.), *Knowledge and Society Studies in the Sociology of Culture Past and Present*. 6, Greenwich. Conn.: JAI Press, σελ. 1-40.

πράγματα μαζί, συμπεριλαμβανομένων των θεών, των μη θνητών και των ανθρώπων. Γιατί αυτό θα έπρεπε να αποδειχτεί ένα αδύνατο έργο;»⁸¹

Τέτοιου τύπου ζητήματα «που προκαλούν ενδιαφέρον», πέρα από τα «γεγονότα» που συνήθως αμφισβητούνται, τέτοιες πολλαπλότητες είναι τα κοινωνικο-τεχνικά *assemblages*. Η στατιστική είναι η συγκολλητική ύλη που συγκρατεί την κατασκευή – αναπαράσταση του ετερογενούς *assemblage* και φέρνει μαζί την επιστημονική γνώση, τις πρακτικές των διοικητικών μηχανισμών, τις κρατικές πολιτικές, παρέχοντας το πλαίσιο για να εμφανιστούν ή και να κατανεμηθούν χωροταξικά έννοιες όπως πληθυσμός, κοινωνικές τάξεις, εθνότητες, ασθένειες, κοινωνικά προβλήματα κ.α..

Οι Espeland & Stevens (2008) σημειώνουν: «Ένας άλλος τρόπος για την ανάλυση του κύρους των αριθμών είναι να διερευνήσουμε τις πρακτικές τους χρήσεις, περιγράφοντας το πώς ενσωματώνονται στα δίκτυα ανθρώπων, που τους κατασκευάζουν και τους χρησιμοποιούν και τις τεχνικές και τις συνήθειες πρακτικές που διευκολύνουν αυτήν την ενσωμάτωση. Ακολουθώντας την αντίληψη της ANT... διατυπώνουμε τη θέση ότι το κύρος των αριθμών γενικότερα εξαρτάται από τη δημιουργία δικτύων ανάμεσα στα αντικείμενα και τους ανθρώπους, που γίνονται τόσο ανθεκτικά που δεν είναι πια θέμα διαφωνίας, ούτε υπόκεινται σε αποσυναρμολόγηση.»⁸²

Hacking, Desrosières, Bowker & Star

Συνοπτικές παρουσιάσεις των δράσεων των κρατικών στατιστικών υπηρεσιών γίνονταν στα διεθνή στατιστικά συνέδρια από τον 19^ο αι.. Στην ιστοριογραφία της στατιστικής υπάρχει μια σειρά έργων που πραγματεύονται τις ιστορίες των κρατικών στατιστικών, που ήταν και τα πρώτα δείγματα ιστορίας της στατιστικής (1800-1920). Το τελευταίο και σημαντικότερο έργο αυτής της παράδοσης ήταν το έργο που επιμελήθηκε το 1914 ο John Koren και εκδόθηκε το 1918 από την ASA (The American Statistical Association), «*The History of Statistics. Their Development and Progress in many Countries*», όπου παρουσιάζεται η ιστορία των κρατικών στατιστικών υπηρεσιών 18 κρατών, από την Αυστραλία μέχρι την Ρωσία, από τον Καναδά μέχρι την Ιταλία. Από τότε οι ιστορίες αυτές αποκτούν όλο και περισσότερο διεθνή χαρακτήρα. Ο αμιγώς εθνικός χαρακτήρας θα παραμείνει συνήθως σε επετειακές εκδόσεις των στατιστικών υπηρεσιών αυτών. Μετά τον πόλεμο κυριαρχούν οι εσωτερικές μαθηματικές ιστορίες της στατιστικής,⁸³ ενώ

⁸¹ Latour, B. (2008). A Cautious Prometheus? A Few Steps Toward a Philosophy of Design (with Special Attention to Peter Sloterdijk). *Keynote Lecture for the Networks of Design Meeting of the Design History Society*. Cornwall: Falmouth, σελ. 11-12.

⁸² Espeland, W.N., & Stevens, M.L. (2008). A Sociology of Quantification. *European Journal of Sociology*, 49 (3), σελ. 421.

⁸³ Ενδεικτικά έργα εσωτερικής ιστορίας της στατιστικής:

α) Todhunter, I. (1865). *A History of the Mathematical Theory of Probability from the time of Pascal*

γράφονται και ιστορίες κρατικών στατιστικών οργανισμών υπό την αιγίδα τους (συνήθως επετειακών)⁸⁴ ή με ανάθεση πιο αναλυτικών ιστοριών σε στελέχη τους⁸⁵. Η επιστημολογική οπτική τους είναι η ρεαλιστική: ο κόσμος προϋπάρχει και απλά μετράται κατά το πρότυπο των φυσικών επιστημών. Αντίστοιχες ιστορίες κρατικής στατιστικής δραστηριότητας γράφονται από την δεκαετία του '90 και έπειτα και από ακαδημαϊκούς.⁸⁶ Όμως η οπτική τους είναι διαφορετική από των προηγούμενων ομάδων: η στατιστική δεν είναι ο αριθμητικός καθρέφτης της πραγματικότητας, αλλά ένα εργαλείο συγκατασκευής της. Τέλος εμφανίζονται οι διεπιστημονικές προσεγγίσεις, οι επηρεασμένες από την κοινωνιολογία της επιστημονικής γνώσης.

Πέρα, λοιπόν, από την μελέτη της στατιστικής στα πλαίσια της εσωτερικής ιστορίας των μαθηματικών ή της ιστορίας των σχετικών κρατικών οργανισμών, μια σειρά σύγχρονων διανοητών μελετά την εξέλιξη της στατιστικής στα πλαίσια της εξωτερικής ιστορίας και ειδικότερα στο πλαίσια της κοινωνιολογίας της επιστημονικής γνώσης και των Σπουδών Επιστήμης Τεχνολογίας (ΣΕΤ, STS). Με τα έργα τους αναδεικνύουν το πώς η ποσοτική διάσταση της πραγματικότητας, που συγκροτείται μέσω της στατιστικής, διαμορφώθηκε από κοινωνικές και πολιτικές συνθήκες, την σύνδεσή της με ζητήματα φιλοσοφίας, διακυβέρνησης και ισχύος,

to that of Laplace. London: MacMillan Co.

β) Westergaard, H. (1932). *Contributions to the History of Statistics*. London: P.S.King.

γ) Pearson, K. (1978). *The History of Statistics in the 17th and 18th centuries [Lectures 1921-1933]*. London: E.S.Pearson.

δ) Stigler, S. (1986). *The History of Statistics: The Measurement of Uncertainty before 1900*. USA, Cambridge: Harvard University Press.

⁸⁴ Ενδεικτικά έργα κρατικής στατιστικής ιστορίας επετειακού χαρακτήρα είναι τα εξής:

α) INSEE. (1996). *Cinquante ans d'INSEE... ou la conquête du chiffre*, Paris: INSEE.

β) Ward, R., & Doggett, T. (1991). *Keeping score: The first fifty years of the Central Statistical Office*. London: Central Statistical Office.

γ) Nissel, M. (1987). *People Count: A History of the General Register Office*. London: Office of Population Censuses and Surveys (OPCS).

δ) Eliseeva, I., Proskuriakov, V., et al. (1996). *Rossiiskaia gosudarstvennaia statistika* [Ρωσική κρατική στατιστική] 1802-1996. Moskva: Goskomstat Rossii, Izdattsentr.

⁸⁵ Ενδεικτικά έργα ιδιαίτερων όψεων κρατικής στατιστικής ιστορίας από στελέχη είναι τα εξής:

α) Bédarida, Fr., & Affichard, J. (1977, 1987). *Pour une histoire de la statistique*. 1,2. Paris: INSEE.

β) Duncan, J., & Shelton, W. (1978). *Revolution in United States Government statistics, 1926-1976*. Washington: U.S. Dept. of Commerce, Office of Federal Statistical Policy and Standards.

γ) ISTAT. (1978). *Cinquanta anni di attività: 1926-1976*. Roma.

δ) Van Maarseveen, J., & Gircour, M. (eds.). *A century of statistics : counting, accounting, and recounting in the Netherlands*. Stichting beheer IISG ; Voorburg : Statistics Netherlands.

⁸⁶ Ενδεικτικά έργα ακαδημαϊκών είναι τα εξής:

α) Anderson, M. (1990). *The American Census: A Social History*. New Haven and London: Yale University Press.

β) Szreter, S. (1996). *Fertility, class and gender in Britain, 1860-1940*. Cambridge: Cambridge University Press.

γ) Patriarca, S. (1996). *Numbers and nationhood: writing statistics in nineteenth-century Italy*. Cambridge: Cambridge University Press.

δ) Mespoulet, M. (1999). *Statistique et révolution en Russie. Un compromis impossible (1880-1930)*. Rennes: Presses Universitaires de Rennes.

αλλά και τη διαμόρφωση της ίδιας της πραγματικότητας, των ίδιων των ανθρώπων μέσω της κωδικοποίησης. Φωτίζουν τις σχέσεις μαθηματικών, φιλοσοφίας, φυσικών επιστημών, κοινωνικών αναγκών και κρατικών θεσμών, μέσα από την παρουσίαση της ανάδυσης ενός νέου και αυτόνομου τρόπου σκέψης και αιτιολόγησης, του στατιστικού, ο οποίος αποτέλεσε και τη γέφυρα μεταξύ του φυσικού και του κοινωνικού κόσμου. Αναδεικνύουν τον ρόλο που έπαιξε η αναλογία στην εξέλιξη αυτή καθώς και τους διαφορετικούς σκοπούς που εξυπηρέτησε η στατιστική (κρατική μέριμνα, τεκμηρίωση θεολογικών θέσεων, τεκμηρίωση επιστημονικών θεωριών, μελέτη κοινωνικών φαινομένων, κοινωνικός έλεγχος, επίλυση πρακτικών, οικονομικών προβλημάτων). Ειδικά ο A.Desrosières συνδέει την εσωτερική ιστορία με την εξωτερική μέσα στο φάσμα της κοινωνιολογίας των επιστημών και χρησιμοποιεί τη θεωρία της ANT (Actor Network Theory) για να περιγράψει την συγκρότηση του στατιστικού δικτύου σε διάφορες εποχές.

Ο Theodor Porter, ιστορικός του ρεύματος της κοινωνιολογίας της επιστημονικής γνώσης, έχει ασχοληθεί στο έργο του⁸⁷ με την ποσοτικοποίηση και τις σχέσεις της με την αντικειμενικότητα και την εμπιστοσύνη στη δυτική κουλτούρα. Αναδεικνύει το γεγονός ότι η ποσοτικοποίηση δεν είναι απλά αντανάκλαση μιας ανακαλυπτόμενης πραγματικότητας, αλλά μια τεχνικά, κοινωνικά και πολιτικά προκαθορισμένη διαδικασία. Το ζητούμενο για την πολιτική δεν είναι η αλήθεια, αλλά η δικαιολόγηση του ελέγχου μέσω της αντικειμενικότητας που την εγγυώνται η προτυποποίηση και το απρόσωπο. Η ποσοτικοποίηση είναι η κύρια στρατηγική της επιδίωξης για αντικειμενικότητα, η οποία αποπλαισιώνει, απο-ιστορικοποιεί την γνώση από τις τοπικές συνθήκες παραγωγής της και την μετατρέπει σε καθολική. Μάλιστα στην νεωτερική εποχή είναι επιθυμητή η αποπνέουσα και δημοκρατικότητα, αντικειμενικότητα που προκύπτει από μεγάλης κλίμακας δεδομένα, των οποίων η συλλογή και η επεξεργασία γίνεται με σαφώς καθορισμένους κανόνες σε αντίθεση με την υποκειμενική γνώμη των αυθεντιών.

Στο σημαντικότερο έργο του, «*The rise of statistical thinking 1820-1900*», ο T.Porter (1986) παρουσιάζει την ανάπτυξη της στατιστικής σκέψης έως τον 20^ο αι., μέσα στα αντίστοιχα κοινωνικοπολιτικά πλαίσια και σε αντιστοίχιση με την ιδεολογία των βασικών πρωταγωνιστών της που προέρχονταν από τις κοινωνικές επιστήμες, την βιολογία και την φυσική. Ο στόχος αυτών επιστημόνων ήταν να εισάγουν την πρακτική των φυσικών επιστημών στην κοινωνία και στην βιολογία, αναλύοντας τα μαζικά φαινόμενα με ποσοτικούς όρους. Ο T.Porter μας παρουσιάζει

⁸⁷ Ενδεικτικά έργα του:

α) Porter, T. (1986). *The rise of statistical thinking 1820-1900*. Princeton: Princeton University Press.
β) Porter, T. (1995). *Trust in numbers: The Pursuit of Objectivity in Science and Public Life*. Princeton University Press, (Fleck Prize of Society for Social Studies of Science, 1997).

με πειστικότητα το γεγονός ότι η στατιστική δεν υπήρξε δημιούργημα των καθαρών μαθηματικών, ο ρόλος των οποίων ήταν αρχικά επικουρικός. Η επιτυχία που είχε η ανάλυση σφαλμάτων με τη χρήση πιθανοτήτων στις κοινωνικές και βιολογικές επιστήμες, ήταν αυτή που έδωσε την ώθηση σε αυτό που αργότερα ονομάστηκε μαθηματική στατιστική.

Ο Ian Hacking, φιλόσοφος της επιστήμης κατά κύριο λόγο και ιστορικός, εισήγε την μελέτη της στατιστικής στην σύγχρονη προβληματική. Στο έργο του «*The taming of chance*» (1990) παρουσιάζει μια επιστημολογική μελέτη των κοινωνικών επιστημών και των επιπτώσεών τους στις φυσικές επιστήμες. Με μία σειρά ευανάγνωστων δοκιμίων – που διατρέχουν την ιστορία των πιθανοτήτων στο μαθηματικό, επιστημολογικό, ηθικό και μεταφυσικό επίπεδο – μας δείχνει το πώς τα μη κανονικά γεγονότα, τα χαρακτηριζόμενα ως τυχαία, μπήκαν κάτω από την ομπρέλα ενός νέου τύπου φυσικού νόμου. Επίσης, πως το μέγιστο τελικά που μπορούμε να επιτύχουμε είναι μια προσέγγιση της αλήθειας μέσω συνεχών μετρήσεων μέσα σε ένα κόσμο απόλυτης τυχαιότητας. Το πλαίσιο στο οποίο κινείται έχει επιρροές από τον A.Crombie και τον M.Foucault.

Το έργο του «*The taming of chance*», αποτέλεσε την συνέχεια ενός επίσης μεγάλης επιρροής έργου του «*The Emergence of Probability*» (1995), στο οποίο έθεσε το ερώτημα των διανοητικών προϋποθέσεων της ανάδυσης της σύγχρονης έννοιας της πιθανότητας. Στο έργο του αυτό καθώς και σε άρθρο του που προηγήθηκε στο συλλογικό έργο «*The Probabilistic Revolution*» (1990),⁸⁸ υποστήριξε ότι δεν υπήρξε κάποια σχετική επιστημονική επανάσταση στο αντικείμενο αυτό με τη στενή έννοια, παρά μικροεπαναστάσεις που διαμόρφωσαν το σπουδαιότερο διανοητικό επίτευγμα του 19^{ου} αι. την πιθανοθεωρία, που έκτοτε διαποτίζει την αντίληψή μας για τον κόσμο. Η πιθανοθεωρία δεν προέκυψε από το έργο μιας μαθηματικής ελίτ, αλλά αναδύθηκε μέσα σε ένα ευρύτερο πλαίσιο διανοητικών αλλαγών: την αριθμητική ευχέρεια που κατακτήθηκε ευρύτερα τον 15^ο - 17^ο αι. σε πρακτικά επαγγέλματα και που υπήρξε πέρα από μια υπολογιστική ικανότητα και μια επιρροή στον τρόπο συλλογισμού,⁸⁹ την αναγνώριση της αξίας της εμπειρικής γνώσης για την επιστημονική δραστηριότητα σε συνδυασμό με την επίδραση της «διδασκαλίας των υπογραφών».⁹⁰ Επίσης, έχουμε από τα μέσα του

⁸⁸ Hacking, I. (1990). Was there a Probabilistic Revolution 1800-1930?. Στο L.Kruger, L.Daston, & M.Heidelberger (eds.), *The Probabilistic Revolution vol.1: Ideas in History*. USA, Cambridge: MIT Press, σελ.45-55.

⁸⁹ Βλέπε τους βασισμένους στην αναλογικότητα συλλογισμούς του Graunt.

⁹⁰ Από την Αναγέννηση μέχρι τον 17^ο αι. ήταν διαδεδομένη η θεολογική άποψη ότι το βιβλίο της φύσης είναι γεμάτο από «σημεία», που όταν διαβαστούν από τους ανθρώπους θα αντιληφθούν το θεϊκό σχέδιο. Από τον 13^ο αι. αναζητούσαν τον σωστό συνδυασμό των στοιχείων, για να βρουν τις αιτίες (ομοιότητες, κοσμική «συμπάθεια»), πράγμα που ευνόησε την φυσική παρατήρηση και την μαθηματική έρευνα. Από την αναζήτηση των ομοιοτήτων και του εντοπισμένου «σημείου» περάσαμε στην αναζήτηση του σημείου = λογική που ενέγραψε ο Δημιουργός στη φύση.

17^{ου} αι. για πρώτη φορά μια δυαδική σύλληψη της πιθανότητας: υποκειμενική (βαθμός πίστης μας ή αβεβαιότητας/άγνοιας) και αντικειμενική (συχνοτική).

Η προσέγγιση του I.Hacking στην ιστορία της στατιστικής στηρίζεται στην θέση του, ότι ένας δραστικός μετασχηματισμός ιδεών αφήνει τα σημάδια του στον τρόπο συλλογισμού. Βέβαια αναγνωρίζει ότι δεν διαθέτουμε μια μεθοδολογία για να περιγράψουμε την ανάδυση ενός νέου τρόπου σκέψης και πράξης. Θεωρεί γόνιμο το να θέσει μια υπόθεση, που στην περίπτωσή μας είναι ότι τα γεγονότα⁹¹ που ακολούθησαν τον Laplace και τον Ricardo οδήγησαν στην «διάβρωση του ντετερμινισμού» και στη συνειδητοποίηση ότι η τυχαιότητα έχει πραγματική υπόσταση, είναι μέρος της δομής του κόσμου μας. (Hacking, 1999)

Η κεντρική θέση του είναι ότι η υποχώρηση του ντετερμινισμού τον 19^ο αι. επέτρεψε να αναδυθεί η έννοια της πιθανότητας και βαθμιαία να κυριαρχήσει σε έναν ήδη «αριθμοποιημένο» κόσμο. Η υποχώρηση του ντετερμινισμού υπέρ της τυχαιότητας οδήγούσε «παραδόξως» στην αύξηση του κοινωνικού ελέγχου, μια και οι νέες θεωρίες έβαζαν τάξη στο χάος. Η τυχαιότητα «δαμάστηκε» βαθμιαία, υπό την έννοια ότι την χειριζόμαστε πλέον με στατιστικές κατασκευές (τους φυσικούς και κοινωνικούς νόμους). Επίσης συνειδητοποιήθηκε πως αυτή είναι η βάση των στοιχειωδών διαδικασιών τόσο της φύσης όσο και της κοινωνίας, πράγμα που συνετέλεσε στην αλλαγή του κοσμοειδώλου μας.

Σε άλλα κείμενά του έχει αναφερθεί στους έξι τρόπους επιστημονικής σκέψης (*styles of scientific thinking*), που κωδικοποίησε πρώτος ο Alistair Crombie και μεταξύ αυτών στην στατιστική ανάλυση των κανονικοτήτων των πληθυσμών και τον λογισμό των πιθανοτήτων. Ο ίδιος μεταλλάσσει τον όρο σε τρόπους αιτιολόγησης (*styles of reasoning*)⁹². Ο όρος αυτός δεν είναι ένα έτοιμο σχήμα –

Αποσπασμένο από το συγκεκριμένο αντικείμενο, το σημείο εντάσσεται σε μια ταξινόμηση, σε μια μαθηματική κανονικότητα, μετασχηματίζεται σε ένα αποδεικτικό στοιχείο. Βλέπε Hacking (1975).

⁹¹ Η νευτώνεια αντίληψη του νόμου ακόμη και του κοινωνικού στην αρχή του 19ου αι., η θεωρία των πιθανοτήτων του Laplace (η πιθανότητα δεν είναι πραγματικό γεγονός, αλλά μέτρο της άγνοιάς μας), η «χιονοστιβάδα» των αριθμών μετά το 1820 που επέτρεψε την παρατήρηση κανονικοτήτων σε κοινωνικά φαινόμενα και την διατύπωση του «νόμου των μεγάλων αριθμών» από το Poisson το 1835 (αν συλλέξουμε μεγάλο αριθμό παρατηρήσεων τότε εξασθενούν οι μη κανονικότητες στα κοινωνικά φαινόμενα), η μεταφορά από τον Quetelet του «νόμου του σφάλματος» (καμπύλη Gauss) στην ανθρωπολογική και κοινωνική σφαίρα, η διαμάχη για το αν ο στατιστικός νόμος καταργούσε την ανθρώπινη ελευθερία, η άποψη ορισμένων (Quetelet, Farr) ότι με την αλλαγή των συνθηκών μπορούμε να επηρεάσουμε το αποτέλεσμα των στατιστικών νόμων σε όφελος της κοινωνίας, η εισαγωγή των στατιστικών εργαλείων των κοινωνικών φαινομένων στη φυσική (στατιστική μηχανική), ο δαρβινισμός στην εκδοχή του κοινωνικού δαρβινισμού και της ευγονικής που έφερε την πιθανοτική σκέψη, η εξήγηση βιολογικών φαινομένων με χρήση στατιστικής (καμπύλη Gauss, παλινδρόμηση, συσχέτιση), η πειραματική ψυχολογία (νόμος Weber-Fechner). Βλέπε Hacking, I. (1991). How should we do the history of statistics?. Στο Burcell, G., et al (eds.), *The Foucault Effect. Studies in Governmentality with Two Lectures by and an Interview with M.Foucault*. Chicago: University of Chicago Press, σελ. 181-195.

⁹² Ο ιστορικός της επιστήμης Alistair Crombie (1994) στο σημαντικό έργο του, *Styles of Scientific Thinking in the European Tradition: The History of Argument and Explanation Especially in the Mathematical and Biomedical Sciences and Arts*, αναφέρει τους «επτά τρόπους σκέψης» που

οδηγός για την αλήθεια μέσω προτάσεων αντιστοίχησης με την πραγματικότητα, αλλά ένας πιο διερευνητικός τρόπος αντικειμενικής προσέγγισής της με κοινωνική και μεταφυσική διάσταση (πέραν της γνωστικής με την σωρευτική διαδικασία). Το στυλ δεν είναι καθαρή διανόηση, αλλά περιλαμβάνει και δράση, σταθεροποιείται αλλά και εξελίσσεται σε βάθος χρόνου, ενώ ζητά ακόμη και θεσμική υποστήριξη (βλέπε το εργαστηριακό)· είναι αυτό το ίδιο που κατασκευάζει ένα πρότυπο αντικειμενικότητας και εγγυάται αυτοδύναμα την αλήθεια. Ο I.Hacking δηλώνει ότι η θεώρησή του για τους τρόπους αιτιολόγησης αποτελεί μια συνέχεια του ερωτήματος του Kant για το πώς είναι εφικτή η αντικειμενικότητα (Hacking, 2002). Αντί ορισμού αναφέρει τέσσερα κρίσιμα κριτήρια,⁹³ που διακρίνουν έναν τρόπο αιτιολόγησης από μια επικοινωνία μεταξύ των επιστημόνων:

- i. εισάγει αντικείμενα μελέτης, νέους τύπους προτάσεων, νέους τύπους νόμων και νέους τύπους εξηγήσεων (νέους τρόπους για να είναι υποψήφια μια πρόταση ως αληθής)
- ii. είναι αυτοεπικυρούμενο, δηλαδή θέτει τα δικά του κριτήρια αντικειμενικότητας⁹⁴
- iii. αναπτύσσει τεχνικές σταθεροποίησης
- iv. εδράζεται στην ανθρώπινη διανοητική ικανότητα

Οι τρόποι αιτιολόγησης είναι ανεξάρτητοι από ιστορικές ή πολιτισμικές παραμέτρους και θα μπορούσαμε να τους θεωρήσουμε ως *modules*, ανάλογα των γραμματικών δομών της θεωρίας του N.Chomsky. Η καλλιέργεια αυτών των ικανοτήτων έχει κοινωνικό χαρακτήρα, το δε θεσμικό πλαίσιο στο οποίο εκδηλώνονται παίζει ρόλο για το επιστημονικό αποτέλεσμα που παράγεται και τα αντικείμενα που δημιουργούνται. Τα επιστημονικά αντικείμενα εισάγονται ή εμφανίζονται μέσα στα πλαίσια επιστημονικών στυλ σκέψης και τότε προκαλούν οντολογικές συζητήσεις – για παράδειγμα μεταξύ πλατωνισμού και νομιναλισμού (στα μαθηματικά) ή επιστημονικού ρεαλισμού και διαφόρων τύπων εργαλειοκρατίας και εμπειρισμού (στις φυσικές επιστήμες) – που είναι όμοιες στην ουσία τους.⁹⁵

εντόπισε στην ευρωπαϊκή παράδοση, τους εξής: απλές αξιωματικές θέσεις των μαθηματικών, πειραματική διερεύνηση και οι μετρήσεις για συνθετότερες παρατηρήσιμες σχέσεις, υποθετική κατασκευή αναλογικών μοντέλων, ιεράρχηση της ποικιλίας μέσω της σύγκρισης και της ταξινόμησης, στατιστική ανάλυση των κανονικοτήτων των πληθυσμών και θεωρία των πιθανοτήτων, ιστορική παραγωγή της γενετικής ανάπτυξης. Ο I.Hacking πρόσθεσε και άλλους δύο: το ινδοαραβικό αλγοριθμικό εφαρμοσμένο μαθηματικό στυλ και το εργαστηριακό στυλ (ένα αμάλγαμα πειραματισμού και υποθετικής μοντελοποίησης).

⁹³ Τα αναφέρει σε διάφορα άρθρα του και τα συνοψίζει σε μια διάλεξή του το 2003 στο Collège de France στο Παρίσι. Βλέπε σχετικά Kusch, M. (2010). Hacking's historical epistemology a critique of styles of reasoning. *Studies in History and Philosophy of Science. Part A*, 41, σελ.170.

⁹⁴ Βλέπε επίσης και το Hacking, I. (1992). *The Self-Vindication of the Laboratory Sciences*. Στο Pickering, A. (ed.), *Science as Practice and Culture*. Chicago: University of Chicago Press.

⁹⁵ Hacking, I. (2007). Where do Mathematical Objects Come from?. The second of two lectures given in the "Experience and Truth" Conference. Taiwan, 9-10 November 2007.

Ο στατιστικός τρόπος σκέψης αποτελεί ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα, που καθιερώθηκε με τη δική του μεθοδολογία (π.χ. απογραφή, δειγματοληψία), τα δικά του αντικείμενα (π.χ. ο πληθυσμός του Quetelet που προσδιορίζεται από δύο αριθμούς), τις δικές του προτάσεις οι οποίες αφού κριθούν εντός του τρόπου αυτού θα δίνουν και μια νέου τύπου εξήγηση: την στατιστική (π.χ. η παλινδρόμηση). Η ανάδυσή του πραγματοποιήθηκε σε επτά φάσεις:⁹⁶

- i. 1640 – 1693, η ανάδυση της πιθανότητας
- ii. 1693 – 1756, η θεωρία των πιθανοτήτων
- iii. 1756 – 1821, η θεωρία σφαλμάτων και οι *επιστήμες της ηθικής* (με την αρχική τους έννοια)⁹⁷
- iv. 1821 – 1844, η «χιονοστιβάδα» των αριθμών και οι *επιστήμες της ηθικής* (με την ύστερή τους έννοια)⁹⁸
- v. 1844 – 1875, η δημιουργία στατιστικών αντικειμένων
- vi. 1875 – 1897, η αυτονομία του στατιστικού νόμου
- vii. 1897 – 1933, η εποχή της μοντελοποίησης και της προσαρμογής

Για τον I.Hacking η στατιστική δεν είναι απλά μια αθώα περιγραφή της πραγματικότητας, είναι ταυτόχρονα ένα αντικείμενο σύνδεσης της ισχύος με την γνώση, ένα μέρος της τεχνολογίας της βιοϊσχύος, με κανονιστική δράση πάνω στα άτομα («κατασκευή» ανθρώπων και έλεγχος της κοινωνίας) που ξεκινά από την ταξινόμηση του κοινωνικού κόσμου. Οι φουκωϊκοί άξονες της ισχύος, της γνώσης και της ηθικής είναι εμφανείς στη διαπραγμάτευσή του. Αναφέρεται στην *βιοπολιτική* που εμφανίστηκε τον 18^ο αι. και έβλεπε τον πληθυσμό ως οικονομικό και πολιτικό πρόβλημα καθώς και στην άσκηση ελέγχου πάνω στην κοινωνία, βασισμένη στην ιατρικής προελεύσεως έννοια του κανονικού, του *νορμάλ*. Αυτή η συνδεόμενη με τον στατιστικό μέσο όρο έννοια γεφυρώνεται με την ηθική, υπό την έννοια ότι όλοι οφείλουμε να είμαστε κανονικοί και με αυτόν τον τρόπο δικαιολογεί την προς αυτήν την κατεύθυνση κρατική δράση.

<http://www.ihs.ntu.edu.tw/files/forum%20ppt/H06-2.pdf>, προσπελάστηκε στις 26/07/14.

⁹⁶ Kusch, M. (2010). ό.π., σελ. 159.

⁹⁷ Οι *επιστήμες της ηθικής* (*sciences morales*) είναι όρος του 19ου αι. και τα αντικείμενά τους ήταν η ορθότητα των ανθρώπινων συμπεριφορών, στα πλαίσια της φιλοσοφίας των ιδεών του Lock. Ασχολούταν τάξη της γαλλικής ακαδημίας, η *Classe des Sciences Morales et Politiques de l'Institut National des Sciences et Arts* (1795-1803). Ο Ναπολέων την έκλεισε το 1803, μιας και δεν του ήταν αρεστή η τάση που την χαρακτήριζε, για διαρκή κοινωνική αλλαγή με την καθοδήγηση της επιστήμης.

⁹⁸ Η διάδοχος ακαδημία ήταν η *Académie Royale des Sciences Morales et Politiques* (1832-1847). Οι ιδρυτές της ακαδημίας αυτής ήταν κληρονόμοι του Διαφωτισμού (οι *ιδεολόγοι* του 1795). Αντικείμενα μελέτης της ήταν τα ήθη όπως διαμορφώθηκαν ιστορικά, το δίκαιο, τα οικονομικά, οι συναλλαγές, οι ιδιότητες της ανθρώπινης ψυχής, η κατανόηση των ανθρώπινων συμπεριφορών και η βελτίωσή τους με οδηγό τον Λόγο. Ειδικότερα οι συμπεριφορές που χαρακτηρίζονταν από την κοινωνία ως ορθές ή ανήθικες (είχαν σχέση με το έγκλημα, την αυτοκτονία και τον γάμο). Το 1858 ιδρύθηκε στο Cambridge τμήμα της «επιστήμης της ηθικής», μιας επιστήμης της ανθρώπινης δραστηριότητας, που συνδύαζε τα οικονομικά, την φιλοσοφία, την ψυχολογία. Στην πορεία οι επιμέρους κλάδοι αναδείχτηκαν σε αυτόνομες επιστήμες και έτσι ο όρος εγκαταλείφθηκε.

Ο έλεγχος συνδέεται με τη δημιουργία προτύπων που πρέπει να ακολουθήσουμε, με την τεχνοκρατική χρήση των στοιχείων για κατευναστικές δράσεις, με τη δυνατότητα πρόβλεψης που μας δίνει η στατιστική που καθοδηγεί πολιτικές δράσεις (π.χ. ευγονική, δημογραφική, οικονομική πολιτική) καθώς και με τις πρακτικές μεθόδους ταυτοποίησης υπόπτων ατόμων (μέθοδος Bertillon, μέθοδοι Galton). Ακόμη και η κίνηση για την υγιεινή τον 19^ο αι. (π.χ. τουαλέτες με τρεχούμενο νερό σε σπίτια και εργοστάσια), πέραν της φιλανθρωπικής της διάστασης, ήταν μαζί με την ηθική και ένα μέσο ελέγχου της συμπεριφοράς των φτωχών. Η κοινωνική μηχανική έχει για πυξίδες την κανονικότητα (μέσος άνθρωπος, Quetelet) ή την θετική απόκλιση (π.χ. ευγονική, Galton).

Ο I.Hacking πειραματικός ρεαλιστής στον χώρο των φυσικών επιστημών, είναι δυναμικός νομιναλιστής στο χώρο της κοινωνιολογίας.⁹⁹ Υποστηρίζει ότι μια κατηγορία (λέξη) που δημιουργείται και επιβάλλεται σε άτομα, δημιουργεί μια αλλαγμένη κοινωνική πραγματικότητα, μιας και τα άτομα επαναδομούν την ταυτότητά τους (αφομοιώνοντας την νέα κατηγορία ή αντιδρώντας εναντίον της) και τροποποιούν την συμπεριφορά τους. Δέχεται δηλαδή ότι τα συστήματα ταξινόμησης που δημιουργούν οι επιστήμονες – κοινωνικά κατασκευασμένα προϊόντα με ιστορικότητα – επιδρούν στους ανθρώπους και στις εμπρόθετες συμπεριφορές τους, οι οποίοι με τη σειρά τους επηρεάζουν τις ταξινομήσεις και την γνώση μας για τους ίδιους.

Ιστορικά, πάντα δημιουργούνται και αποδομούνται κατηγορίες ανθρώπων στις κοινωνίες. Τα είδη των ανθρώπων (*kinds of people*) στα οποία αναφέρεται ο I.Hacking είναι όσα αποτελούν αντικείμενο συστηματικής και ακριβούς γνώσης των επιστημών. Οι επιστήμες που εμπλέκονται στη διαδικασία της δημιουργίας νέων στερεοτυπικών κατηγοριών ανθρώπων είναι επιστήμες του ανθρώπου (π.χ. κοινωνικές επιστήμες, ψυχολογία, ψυχιατρική, κλινική ιατρική) και έχουν ως κύριο εργαλείο τους για την παραγωγή γνώσης την στατιστική. Αυτές οι κατηγορίες ανθρώπων δημιουργούνται από την επιστημονική γνώση ή και την απογραφική πρακτική (εφόσον φέρουν τον κοινωνικό τους χαρακτήρα, π.χ. ανήλικες μητέρες), αποτελώντας ταυτόχρονα τα αντικείμενά τους.

Είναι κατηγορίες που νοηματοδοτούνται εντός συγκεκριμένου κοινωνικού πλαισίου, είναι φορείς αξιών, σχετίζονται με κάποιους συνανθρώπους μας, είναι κοινωνικά ορατές, επιτρέπουν την ταξινόμηση και την απαρίθμηση. Οι στόχοι είναι

⁹⁹ Ο I.Hacking θεωρεί ως τον πρώτο «δυναμικό νομιναλιστή» τον Nietzsche και αναφέρεται στο εξής απόσπασμά του από την «Χαρούμενη επιστήμη»: «Υπάρχει κάτι που μου προξενεί την μεγαλύτερη δυσκολία και συνεχίζει να το κάνει χωρίς σταματημό: άρρητα, πιο πολύ εξαρτόμαστε από το πώς ονομάζονται τα πράγματα από το τι πραγματικά είναι ... είναι το πώς να δημιουργώντας νέα ονόματα και αξιολογήσεις και προφανείς αλήθειες είναι αρκετό για να δημιουργήσουμε νέα 'πράγματα'.», από το Hacking, I. (2007). *Kinds of People: Moving targets. Proceedings of the British Academy, 151*, σελ. 294.

να βοηθήσουμε τους ανθρώπους, να τους βελτιώσουμε είτε να τους ελέγξουμε. Στην ουσία οι κατηγορίες αυτές χρησιμεύουν για να υποστηρίξουν τις αιτιακές αναλύσεις «ανασφαλών» επιστημών και να μπουν σε επιστημονικούς νόμους (κοινωνικούς, ψυχολογικούς) για βιοπολιτική χρήση (Hacking, 1995).

Ο άνθρωπος χαρακτηρίζεται από τον I.Hacking ως *αλληλεπιδραστικό είδος* (*interactive kind*), ενώ μια άλλη φυσική οντότητα (αντικείμενο ή βιολογική οντότητα) ως *αδιάφορο είδος* (*indifferent kind*) του οποίου οι φυσικές λειτουργίες δεν επηρεάζονται από το πώς το περιγράφουμε.¹⁰⁰ Η *κατασκευή των ανθρώπων* και των επακόλουθων δράσεών τους γίνεται μέσω της ταξινόμησης του κοινωνικού κόσμου. Νέοι τύποι ανθρώπων και νέοι τύποι εμπρόθετων συμπεριφορών τους προκαλούνται από την κατηγοριοποίηση που τους γίνεται από τα πάνω με την χρήση του ονόματος της κατηγορίας. Η αλληλεπίδραση γίνεται μέσα σε ένα ευρύ δίκτυο προσώπων και θεσμών. Η ταξική συνείδηση άρχισε να διαμορφώνεται από τις στατιστικές ταξινομήσεις των επιθεωρητών εργασίας της Αγγλίας του 19^{ου} αι..¹⁰¹

Τα συστήματα ταξινόμησης που δημιουργεί η κοινωνία (προϊόντα ιστορικής διαδικασίας) επιδρούν στους ανθρώπους και τις συμπεριφορές τους, οδηγούν σε νέες κοινωνικές ταυτότητες που δεν υπήρχαν πριν (*making up people*),¹⁰² σε τροποποιημένες συμπεριφορές και σε νέους τρόπους που επιλέγουν να βιώνουν την ζωή τους. Το άτομο δεν είναι μόνο αυτό που είναι, αλλά είναι μαζί και οι μελλοντικές δυνατότητές του, οι πιθανά ενεργοποιούμενες μέσα από αλληλεπιδραστικές κοινωνικές πρακτικές.¹⁰³ Οι ταξινομούμενοι άνθρωποι επηρεάζουν με τη σειρά τους τις ταξινομήσεις και επακόλουθα την γνώση μας για τους ίδιους.¹⁰⁴

Η διαδικασία δεν είναι τυποποιημένη, έχει ιστορικότητα η οποία επιβάλλει και τους περιορισμούς της «κάθε κατηγορία έχει την ιστορία της», τον δικό της βαθμό σταθεροποίησης της συμπεριφοράς της (μικρό η πολλαπλή προσωπικότητα, μεγάλο ο ομοφυλόφιλος). Η πολλαπλή προσωπικότητα, ο παχύσαρκος, ο ομοφυλόφιλος, η ανήλικη έγκυος κ.α., κατηγοριοποιούμενοι και μελετώμενοι από τις επιστήμες, προκαλούν μέσω ανάδρασης αλλαγές στην αυτοεικόνα και την συμπεριφορά τους, μεταβαλλόμενοι πλέον οι ίδιοι, δηλαδή το ίδιο το αντικείμενο της επιστημονικής γνώσης γίνεται σύμφωνα με την έκφραση του I.Hacking

¹⁰⁰ Hacking, I. (1999). *The social construction of what?*. USA, Cambridge: Harvard University Press.

¹⁰¹ Hacking, I. (1999). ό.π., σελ. 184.

¹⁰² Όρος που καθιέρωσε ο I.Hacking, βλέπε Hacking, I. (2006). *Making up People*. London Review of Books, 28 (16), 17 August, σελ. 23-26.

¹⁰³ Hacking, I. (1986). 'Making up People'. Στο Heller, T.C., Sosna, M., & Wellbery, D. et al. (eds.), *Reconstructing Individualism*. Stanford: Stanford University Press, σελ. 234.

¹⁰⁴ Για τους Βρετανούς υπηκόους ινδικής καταγωγής, που δεν δέχονταν να χαρακτηριστούν με την εθνοτική τους προέλευση επιμένοντας να απογραφούν ως Βρετανοί πολίτες και μόνο, δημιουργήθηκε η υποκατηγορία του «Black British». Άλλη κατασκευασμένη κατηγορία είναι οι «Hispanics» στην Αμερική, που άλλοι την υιοθετούν ως ταυτότητα άλλοι όχι.

«κινούμενος στόχος». Ο ίδιος εισάγει για αυτήν την αναδραστική διαδικασία τον όρο *looping effect* (φαινόμενο βρόχου).¹⁰⁵

Η ταυτότητα και η συμπεριφορά του ατόμου διαμορφώνονται από την λέξη, την κατηγορία στην οποία τον εντάσσουν. Για παράδειγμα ο ασθενής με πολλαπλή προσωπικότητα, αποδεχόμενος την ασθένειά του, εσωτερικοποιεί την κατηγοριοποίησή του και αυξάνει τον αριθμό των προσωπικοτήτων του. Εκεί που ο μέσος όρος προσωπικοτήτων ήταν μεταξύ 2 και 3, σήμερα έφτασε στις 17.¹⁰⁶ Η γνώση τροφοδοτείται στο άτομο τόσο από τον επιστήμονα όσο και από τα ΜΜΕ.

Όμως δεν είναι μόνο η δράση των ονομάτων που δημιουργεί την νέα κοινωνική πραγματικότητα, αλλά και το ενεργό πλαίσιο μέσα στο οποίο αυτή συντελείται. Αυτό συγκροτείται από την ταξινόμηση (το είδος των ανθρώπων), τους ταξινομούμενους ανθρώπους, τους θεσμούς (από την κυβέρνηση και τα παν/μια μέχρι τα ΜΜΕ), την εμπλεκόμενη γνώση (των ειδικών και των απλών ανθρώπων) και τους ειδικούς (που μελετούν, παράγουν την γνώση, την κρίνουν και τη διαδίδουν).

Ο συγκεκριμένος σκελετός που προτείνει ο I.Hacking (2007) είναι σαφής και ευνοεί την εμπειρική έρευνα επί του θέματος. Το σημαντικότερο μέρος του είναι η γνώση, γιατί «κατασκευάζουμε τους εαυτούς μας κατά το δικό μας επιστημονικό είδωλο». Οι επιστήμες του ανθρώπου οδηγούνται στο έργο τους από δέκα μηχανές:

1. Μέτρησε !
2. Ποσοτικοποίησε !
3. Δημιούργησε πρότυπα !
4. Συσχέτισε !
5. Ιατρικοποίησε !
6. Βιολογικοποίησε !
7. Γενετικοποίησε !
8. Κανονικοποίησε !
9. Γραφειοκρατικοποίησε !
10. Αναμορφώστε την ταυτότητά σας !

Από τις δέκα αυτές μηχανές οι επτά είναι της ανακάλυψης και στοχεύουν στην παραγωγή γνώσης (μέτρηση, ποσοτικοποίηση, δημιουργία προτύπων, συσχέτιση, ιατρικοποίηση, βιολογικοποίηση, γενετικοποίηση), μία της πράξης (κανονικοποίηση – εξάλειψη αποκλίσεων) και μία της διοίκησης (γραφειοκρατία). Όλες αυτές οι

¹⁰⁵ Ενδεικτικά βλέπε την ανάλυση του όρου στο Hacking, I. (1995). The looping effects of Human Kinds. Στο Sperber, D. et al (eds), *Causal cognition: a multi-disciplinary debate (Fyssen Foundation Symposium)*. Oxford : Oxford University Press, σελ. 351 – 383.

¹⁰⁶ Ο I.Hacking αναφέρει πως, αν και η διπλή συνείδηση ήταν γνωστή από το 1880, αυτό που σήμερα ονομάζεται διαταραχή DIS (Dissociative Identity Disorder) είναι κάτι το εντελώς σύγχρονο και σήμερα βιώνεται από το άτομο ως μια διαφορετική εμπειρία ζωής.

μηχανές, συμμετέχουν στην «κατασκευή ανθρώπων» και στο «φαινόμενο βρόχου» (όλες τροποποιούν το αντικείμενο της επιστημονικής γνώσης, τον ταξινομημένο άνθρωπο).

Η απαρίθμηση – απογραφή των βιβλικών χρόνων και των αρχαίων κρατών, διοικητική τεχνολογία αυτοκρατοριών για φορολόγηση και στρατολόγηση, ταξινομούσε σε νέες κατηγορίες υπηκόους, για κάποιες από τις οποίες οι ίδιοι δεν είχαν πρότερη συνείδηση. Η απαρίθμηση αποτελεί την προϋπόθεση για την λειτουργία των άλλων «μηχανών». Η ποσοτικοποίηση μπορεί να επηρεάσει την συγκρότηση της ατομικής ταυτότητας και του τρόπου ζωής, όπως φαίνεται στην περίπτωση του δείκτη μάζας σώματος (BMI), με την ένταξη του ατόμου στην κατηγορία των υπέρβαρων ή των παχύσαρκων. Τα ανθρωπομετρικά πρότυπα που καθιερώθηκαν από τον A.Quetelet καθοδηγούν την κρίση των γιατρών για την ανάπτυξη ενός παιδιού και τους γονείς και το ίδιο για την ανατροφή του. Η συσχέτιση μας επιτρέπει να εκτιμήσουμε κινδύνους και να προσαρμόσουμε τις αποφάσεις μας. Η ιατρικοποίηση του αποκλίνοντος γίνεται μέσω της επιστημονικής έρευνας, στην οποία η στατιστική παίζει βασικό ρόλο. Η αυτοκτονία τον 19^ο αι. από αμαρτία κατέστη δείκτης ψυχικής υγείας της κοινωνίας, ενώ άκαρπες απέβησαν οι μετρήσεις σε τομές των εγκεφάλων αυτόχειρων. Η βιολογικοποίηση της αιτίας του προβλήματος (αναγωγή της αιτίας σε βιολογική) και το επόμενο βήμα η γενετικοποίηση (αναγωγή της βιολογικής αιτίας σε γενετική) απελευθερώνει το άτομο από την ηθική του ευθύνη και θέτει την κοινωνική αντιμετώπιση του προβλήματος σε άλλη βάση. Η γνώση για την βιολογική προδιάθεση του αλκοολικού θα αλλάξει την εικόνα του και ταυτόχρονα την ευθύνη του. Η γενετική εξήγηση αντικοινωνικών συμπεριφορών το ίδιο. Η γραφειοκρατική διαχείριση του ζητήματος από τους μηχανισμούς μέσα στο κανονιστικό της πλαίσιο, ασκεί επίδραση στον αποκλίνοντα π.χ. στα ασφάλιστρα για τον υπέρβαρο ή τον οδηγό που τρακάρει συχνά. Εδώ το «φαινόμενο βρόχου» μπορεί να γίνει πρακτικά ανύπαρκτο. Ορισμένοι άνθρωποι, που έχουν υποστεί την προσαρμογή τους στις νόρμες, αντιδρούν προς τους κατέχοντες τη γνώση, προς τον τρόπο της «σωτηρίας» τους με την υπαγωγή τους σε πολιτικού χαρακτήρα διορθώσεις και επαναδηλώνουν (αυτιστικοί) ή αναμορφώνουν και επιβάλλουν την ταυτότητά τους (ομοφυλόφιλοι). (Hacking, 2007)

Για τον A.Quetelet η κοινωνία μας αυτοπαρουσιάζεται και εμείς πρέπει να την παρατηρήσουμε με τον τρόπο των φυσικών επιστημών. Ως γεγονότα θεωρούνται τα φυσικά, τα ηθικά και τα διανοητικά χαρακτηριστικά της, που είναι στατιστικά. Στην εποχή του ο στατιστικός νόμος ήταν το επιφανόμενο μη στατιστικών ατομικών γεγονότων – ελεύθερων επιλογών, αλλά στο τέλος του αιώνα αυτού καθιερώνεται με την συμβολή του E.Durkheim και η αντίθετη ιδέα, ότι δηλαδή τα κοινωνικά γεγονότα (π.χ. αυτοκτονίες, διαζύγια) είναι στατιστικής

φύσεως και επιβάλλονται πάνω στο άτομο μέσω νόμων εξίσου ισχυρών όπως οι φυσικοί νόμοι.

Για τον E.Durkheim το κοινωνικό γεγονός αντανακλά την δράση της συλλογικής συνείδησης πάνω στο άτομο, δηλαδή τον εξαναγκασμό στην ουσία της ατομικής συνείδησης σε τρόπους δράσης, σκέψης και συναισθήματος λόγω του αναγνωρισμένου κύρους ορισμένων αντιλήψεων. Έχει εξωτερικότητα ως προς τα άτομα και είναι οντολογικά ισοδύναμο με τα πράγματα (κοινωνικός ρεαλισμός). Η επανάληψη το προικίζει με σταθερότητα και η στατιστική μας δίνει την δυνατότητα να το απομονώσουμε. Όμως, δεν αρκεί μια διαχρονική κανονικότητα για να χαρακτηριστεί μια γενικότητα ως κοινωνικό γεγονός, όπως αρκούσε για τον A.Quetelet πρέπει να είναι και ερμηνεύσιμη με κοινωνικά αίτια.

Το υπόδειγμα της μελέτης της αυτοκτονίας από τον E.Durkheim (1897), στόχευε στο να αποδείξει ότι η κοινωνιολογία μπορούσε να παράγει αντικειμενικά γεγονότα μέσω της θετικής μεθόδου και να αποδείξει ότι η ανθρώπινη συμπεριφορά καθορίζεται κυρίως από υπερ-υποκειμενικούς παράγοντες, που δεν εξηγούνται από την ψυχολογία. Μέχρι τότε η «στατιστική των πινάκων», με εξαίρεση τη σχετική πίστη του A.Quetelet, δεν μετέβαινε με κάποιο τρόπο σε «νόμους». Αυτό συνέβη για πρώτη (και μοναδική για τον E.Durkheim) φορά στο εν λόγω έργο, όπου περνάει από τις στατιστικές παρατηρήσεις και τις σταθερές συχνότητες στην αποκάλυψη υποκείμενων νόμων.

Έτσι το 1800 υπήρχαν ορισμένοι στατιστικοί νόμοι (π.χ. της θνησιμότητας, οικονομικοί), οι οποίοι ισοδυναμούσαν με μια περίληψη των ατομικών γεγονότων (που είχαν τις δικές τους αιτίες), ενώ η πραγματικότητα δεν είχε σχέση με τις πιθανότητες. Στο τέλος του αιώνα οι αιτίες θα αποκτήσουν πιθανοτική υπόσταση και η τυχαιότητα θα καταστεί πια κάτι το πραγματικό, αφού την «δάμασαν» με τον στατιστικό νόμο. Το πέρασμα από την ιδέα του στατιστικού νόμου ως περιγραφή στην ιδέα του στην ιδέα του στατιστικού συμπεράσματος ως τρόπου αιτιολόγησης έγινε από τον F.Galton. (Hacking, 1999)

Οι Steven Shapin & Simon Schaffer (1985), εξετάζοντας την διαμάχη του Boyle με τον Hobbes για την εμπειρική μέθοδο παραγωγής γνώσης (παραγωγή κενού με την χρήση αντλίας), ανέδειξαν το ότι το *επιστημονικό γεγονός (fact)* είναι από τη φύση του συνδεδεμένο με επιστημολογικές και κοινωνικοπολιτικές επιλογές. Η διαδικασία αντικειμενικοποίησης του κόσμου με στοιχεία, μέσω της χρήσης των στατιστικών εργαλείων από στατιστικούς, δημογράφους, κοινωνιολόγους, οικονομολόγους δεν μπορεί παρά να είναι τεχνητή, η δε αξία των περιγραφών της είναι ανάλογη της στερεότητας των στατιστικών αντικειμένων (σταθερές μορφές καταγραφής στο χώρο και το χρόνο και σταθερή αλληλεπίδρασή τους με το περιβάλλον), (Desrosières, 1993).

Η ποσοτικοποίηση της κοινωνικής και φυσικής πραγματικότητας είναι σύμφωνα με χαρακτηρισμό του T.Porter μια «τεχνολογία της απόστασης»: γεωγραφικής, διανοητικής και κοινωνικής.¹⁰⁷ Συνδεόμενη με την αποπλαισιωμένη αντικειμενικότητα που φέρουν οι αριθμοί, συνώνυμη του ρεαλισμού, προωθεί την εικόνα μιας αντικειμενικότητας, μιας απλής αντανάκλασης μιας πραγματικότητας που απλώς ανακαλύπτουμε, υποκρύπτοντας τον πολιτικό προκαθορισμό της και τις σχέσεις ισχύος. Όμως η ποσοτικοποίηση, η προτυποποίηση δεν είναι απλά μια επιστημονικότερη παρουσίαση μιας προϋπάρχουσας και ανακαλυπτόμενης πραγματικότητας · υπηρετεί ταυτόχρονα μια τεχνολογία παραγωγής νέων οντοτήτων (π.χ. φτώχεια, ανεργία, Α.Ε.Π.), *οριακών αντικειμένων* επιστήμης και πολιτικής που αξιοποιούνται στην προοπτική του ελέγχου της κοινωνίας.

Ένας άλλος διακεκριμένος ερευνητής ήταν ο A. Desrosières (1940-2013), διευθυντής του Εθνικού Ινστιτούτου Στατιστικών και Οικονομικών Μελετών της Γαλλίας (INSEE), που υπήρξε τεχνοκράτης στατιστικός και ιστορικός της στατιστικής. Το έργο του συνδέει την *εσωτερική* με την *εξωτερική* ιστορία μέσα στο φάσμα της κοινωνιολογίας των επιστημών. Ιδιαιτερότητά του είναι η χρήση της θεωρία της ANT των Br.Latour και M.Callon, για να την περιγραφή της συγκρότησης του στατιστικού δικτύου σε διάφορες εποχές. Είναι αυτός που αναφέρεται και στη «σκοτεινή πλευρά», όπως ο ίδιος λέει, της επιστημονικής εργασίας και της πολιτικής δράσης, την ταξινόμηση και την κωδικογράφηση, διαδικασίες που συγκροτούν τα στατιστικά αντικείμενα.

Στο βιβλίο του με την μεγαλύτερη επιρροή «*La politique des grands nombres. Histoire de la raison statistique*» (1993),¹⁰⁸ μας παρουσιάζει την εξέλιξη της στατιστικής από ιστορικής και κοινωνιολογικής πλευράς και τη σχέση κράτους και στατιστικής σε Γαλλία, Αγγλία, Γερμανία και Η.Π.Α., μέσω της ανάπτυξης και λειτουργίας των εθνικών στατιστικών υπηρεσιών τους. Επίσης μας παρουσιάζει την ανάδυση της οικονομετρίας. Ο ίδιος εντάσσει την αφήγησή του σε αυτές που πραγματεύονται τις πρακτικές, που συνδέουν τον κόσμο της γνώσης (επιστήμη) με τον κόσμο της ισχύος (πολιτική) μέσα στα ιστορικά και κοινωνικά πλαίσια, υπερβαίνοντας τους διαχωρισμούς της εσωτερικής και της εξωτερικής ιστορίας. Προσεγγίζει τη δράση της διοικητικής στατιστικής μελετώντας τις διαδικασίες μέσω των οποίων συγκροτεί τα στατιστικά αντικείμενα που χρησιμοποιούνται στην αναπαράσταση της πραγματικότητας · αντικείμενα που ταυτόχρονα χρησιμοποιούνται εργαλειακά από την πολιτική, για να δράσει πάνω στον κόσμο. Η αντικειμενικοποίηση του κοινωνικού και οικονομικού χώρου, μέσω της δημιουργίας

¹⁰⁷ Porter, T. (1992). Quantification and the accounting ideal in science. *Social Studies of Science*, 22 (4), σελ. 640.

¹⁰⁸ Σε ελληνική μετάφραση Desrosières, A. (2005). *Η πολιτική των μεγάλων αριθμών. Η ιστορία της στατιστικής αντίληψης*. Αθήνα: Μεταίχμιο. Επίσης σημαντικό είναι και το δίτομο έργο του Desrosières, A. (2008). *L'argument statistique, I: Pour une sociologie historique de la quantification, II: Gouverner par les nombres*» (Sciences sociales collection). Paris: Les Presses des Mines ParisTech.

- χρήσης σταθερών στατιστικών οντοτήτων που ενσωματώνονται σε διαδικασίες παραγωγής γνώσης, είναι αποτέλεσμα επιστημονικών και διοικητικών πρακτικών. Ο χώρος ισοδυναμίας που δημιουργεί η στατιστική, απαλείφοντας τοπικές ιδιομορφίες, είναι ταυτόχρονα ένας ενοποιημένος χώρος χρήσιμος για πολιτική δράση.

Ο A. Desrosières τονίζει την μη ουδετερότητα της στατιστικής πρακτικής (π.χ. επιλογή κοινωνικοοικονομικών δεικτών και ορισμοί τους), με ό,τι αυτό συνεπάγεται για την αναπαράσταση – κατασκευή μιας ποσοτικοποιημένης πραγματικότητας, που χρησιμοποιήθηκε συχνά ως ο καθρέφτης του έθνους – κράτους. Μας περιγράφει επίσης το πώς οι κοινωνίες, μέσα από τα προβλήματά τους, συνέβαλαν στην πρόοδο της στατιστικής ως θεωρίας, στην θεσμοποίησή της στον πανεπιστημιακό χώρο καθώς και την καθιέρωσή της ως πυξίδας για την κυβερνητική πολιτική. Μας δείχνει το πώς η ερμηνεία των στατιστικών δεδομένων επηρεάζεται από φιλοσοφικές θέσεις για την κοινωνία και την πολιτική. Προσπαθεί να γεφυρώσει τις δύο οπτικές: του ανακαλυπτόμενου και του κατασκευαζόμενου κόσμου. Η κατασκευασιοκρατική του προσέγγιση οριοθετείται από το κοινωνικό πλαίσιο καθώς και από την επιτυχία των στατιστικών αντικειμένων στο ρόλο τους, δηλαδή το αν είναι λειτουργικά και αν συνδέουν με επιτυχία διαφορετικές πτυχές της πραγματικότητας («holding things together»). Το πλαίσιο, η κουλτούρα, οι ταυτότητες, οι πρακτικές, τα εργαλεία είναι παρόντα στις αναλύσεις του. Συνδέει την στατιστική δραστηριότητα με το ιστορικό, κοινωνικό και πολιτικό πλαίσιο της (σκοπός και χρήση της) και τις συμβάσεις που αυτά της επιβάλλουν.

Η μελέτη της κοινωνίας με την χρήση της στατιστικής, ο κοινωνικός χαρακτήρας των ταξινομήσεων και ο χειρισμός των κοινωνικών γεγονότων ως πραγματικών, εντάσσουν τον A.Desrosières στην ντυρκεμιανή παράδοση. Το μεγάλο βάθος χρόνου στη μελέτη της στατιστικής, που απαλείφει τις συγκυριακότητες υπέρ της ανάδειξης γενικότερων κανονικότητων και δομικών αλλαγών, τον εντάσσει στην παράδοση των Annales. Ο A.Desrosières επηρεάζεται βασικά από την σύγχρονη πραγματιστική στροφή της γαλλικής κοινωνιολογίας, η οποία καταγράφεται μετά το 1980 και έχει δύο κλάδους: την οικονομική θεωρία των συμβάσεων (*economy of conventions* ή *conventions theory* ή *economies of worth perspective*) και την κοινωνιολογία της επιστημονικής διαμάχης με βάση την θεωρία της ANT (των Br.Latour και M.Callon).

Αυτή η πραγματιστική στροφή εστιάζει στην μικροκοινωνιολογία και αποτελεί μια στροφή από τη μελέτη των δομών στη δράση των δρώντων, στους οποίους αναγνωρίζει δυνατότητες ελεύθερων επιλογών. Αντί να εκκινεί από την κοινωνική δομή ή από το άτομο, βάζει σε πρώτο πλάνο την δυναμική της δράσης, την πρακτική διαχείριση της πραγματικότητας. Οι πρώην συνεργάτες του P.Bourdieu, ο κοινωνιολόγος Luk Boltanski και ο οικονομολόγος και κοινωνιολόγος Laurent

Thévenot (και ιδιαίτερα ο δεύτερος), αφήνοντας πίσω την κοινωνιολογική παράδοση του E.Durkheim και του P.Bourdieu,¹⁰⁹ μελετούν το πώς οι άνθρωποι δικαιολογούν τις συντονισμένες δράσεις τους σε συνθήκες αβεβαιότητας στη βάση του κοινού καλού.¹¹⁰ Το πλαίσιο μιας κοινωνικής πραγματικότητας στηρίζεται σε συμβάσεις. Αυτές είναι κοινωνικοπολιτισμικού χαρακτήρα διυποκειμενικά αποδεκτές αρχές εδραζόμενες σε συλλογικότερες αξίες (π.χ. του γενικού καλού).¹¹¹

Η ορθολογικότητα των δρώντων είναι περιορισμένη εντός των συνθηκών (έλλειψη πληροφοριών ή αδυναμία επεξεργασίας του συνόλου τους) και αυτό αντισταθμίζεται από την χρήση των συμβάσεων. Η ικανότητα γνωστικής τους επεξεργασίας είναι συνάρτηση των μορφών με τις οποίες έρχονται οι πληροφορίες. Ο δρων ερμηνεύει την κατάσταση και τις ενέργειες των άλλων και κρίνει ποια σύμβαση είναι κατάλληλη για τον σκοπό του σε μια κατάσταση. Ο πλουραλισμός των επιλογών – λύσεων έρχεται σε αντίθεση με τη μοναδικότητα της σταθερά καθοδηγούμενης συμπεριφοράς από το *habitus*,¹¹² με μια μοναδική σύλληψη του κόσμου καθώς και με μια παγκόσμια εφαρμογή ορθολογική επιλογή. Τελικά, τα κοινά γνωστικά σχήματα, οι κοινές αξίες, οι κοινές προσδοκίες, στηριζόμενα σε συμβάσεις, εξασθενίζουν τις εντάσεις και οι δρώντες σε έναν οργανισμό οδηγούνται στη συγκρότηση ενός κοινού πλαισίου δράσης και σε συντονισμό.

¹⁰⁹ Σπάνε την παράδοση του Durkheim μιας και γενικά δεν ασχολούνται με κοινωνικές ομάδες ούτε με οντότητες του μακροεπιπέδου. Απομακρύνονται από το πρόγραμμα του P.Bourdieu και δεν υιοθετούν την κοινωνική αναπαραγωγή και τον ετεροκαθορισμό του ατόμου, ούτε την από τα πάνω προς τα κάτω ανάλυση του ειδικού, που κατέχει υψηλότερης επιστημολογικής αξίας θέση από τους δρώντες. Οι επιστήμονες των «συμβάσεων» εστιάζουν στην ατομική δράση, αναγνωρίζουν την κριτική-αναστοχαστική ικανότητα των δρώντων που τους επιτρέπει προσωπικές επιλογές σε αντίθεση με προκαθορισμούς από το μακροεπίπεδο (δομές). Η μονάδα ανάλυσής τους είναι η συγκεκριμένη κατάσταση. Επίσης, το ερευνητικό πρόγραμμα του P.Bourdieu στηριζόταν σε στατιστικές τεχνικές και αποτελέσματα για επιστημονικές ανακαλύψεις και εξηγήσεις, ενώ οι εν λόγω επιστήμονες προσεγγίζουν την στατιστική ερμηνευτικά ` οι εξηγήσεις δεν δίνονται από την στατιστική μοντελοποίηση ή την επαγωγική σκέψη, αλλά μέσω μιας ερμηνευτικής διερευνητικής διαδικασίας κατά την οποία οι δρώντες συντονίζονται. Ο ερευνητής πρέπει να καταλάβει την ερμηνεία του δρώντος. Συμπλέουν με τον δομισμό στο ότι οι γνωστικές δομές (π.χ. ταξινομίες) αναλύονται μέσα στο πλαίσιο των κοινωνικών και θεσμικών δομών.

¹¹⁰ Η θεωρητική τους προσέγγιση, που ωρίμασε την δεκαετία του 1980, παρουσιάζεται στο Boltanski, L., & Thévenot, L. (1991). *De la justification. Les économies de la grandeur*. Paris: Gallimard.

¹¹¹ Οι σημαντικότερες είναι: η σύμβαση της αγοράς, η βιομηχανική σύμβαση, η οικιακή σύμβαση, η «πράσινη» σύμβαση. Για παράδειγμα η βιομηχανική σύμβαση απαιτεί επιλογές που λαμβάνουν υπόψη την παραγωγικότητα, την οργάνωση της εργασίας, επιστημονικές μεθόδους κ.α.. Ο L.Boltanski μιλά για τέσσερις επικράτειες δράσης: της *οικειότητας* (*justesse*) όπου κυριαρχούν οι καθημερινές και τυποποιημένες κοινωνικές συμπεριφορές, της *αγάπης και φιλίας* (*agape*), της *βίας* (*violence*), της *κρίσης* (*justification*) όπου συντονίζονται και νομιμοποιούνται οι δράσεις σου με τους άλλους.

¹¹² Ο όρος αυτός καθιερώθηκε από τον P.Bourdieu και αναφέρεται στις μέσα από κοινωνικές διαδικασίες ασυνείδητα αφομοιωμένες από το άτομο αντιλήψεις, γούστα κ.α., που το ετεροκαθορίζουν αναπόδραστα.

Όπως αναφέρει ο A.Desrosières, οι «οικονομολόγοι των συμβάσεων»,¹¹³ έχοντας επίγνωση του κατοπτρισμού μεταξύ της κοινωνικής πρακτικής της κωδικοποίησης και της στατιστικής αναπαράστασης της πραγματικότητας αποστασιοποιούνται από την συστηματική ποσοτικοποίηση των ερευνών, φωτίζουν καλύτερα τα όρια παραγωγής νέας γνώσης και θέτουν υπό έλεγχο τις εξηγήσεις που προκύπτουν με βάση τις στατιστικές, αναγνωρίζοντας ακόμη και ασυμμετρία σε απογραφές που απέχουν χρονικά ακόμη και μερικές δεκαετίες. «Αυτό μπορεί να οδηγήσει σε μια κοινωνιολογία της ποσοτικοποίησης που εστιάζει (κύρια αλλά όχι αποκλειστικά) στην κυκλοφορία της στατιστικής δράσης και της αναπαράστασης... Αυτό το είδος της έρευνας εστιάζει στο σύνολο των εργασιών της κατασκευής και της χρήσης που σχετίζεται με στατιστικά εργαλεία όχι πλέον με σκοπό την περιγραφή της πραγματικότητας, αλλά μάλλον για να παραχθούν και να ενισχυθούν συγκεκριμένα αποτελέσματα στην πραγματικότητα, αγνοώντας άλλα, συνεπαγόμενα συγκεκριμένα μέσα δράσης, παρά την ιδέα μιας γνώσης ανεξάρτητης από την εφαρμογή της.»¹¹⁴ Η ποσοτικοποίηση μπορεί να ιδωθεί όχι σαν ένα περιγραφικό ή αποδεικτικό εργαλείο της πραγματικότητας, αλλά σαν ένα ακόμα σύστημα συμβάσεων¹¹⁵ χρήσιμο για τον συντονισμό των δράσεων και συνεπώς και για την άσκηση πολιτικής.

Ο ίδιος διακρίνεται ως ο ιστορικός της στατιστικής που χρησιμοποιεί την ιδιαίτερη οπτική της ANT και μας παρουσιάζει το πώς άνθρωποι και αντικείμενα με κοινό σκοπό εντάσσονται σε δίκτυα όπου πραγματοποιούνται συγκλίσεις πραγμάτων, συγκροτώντας και σταθεροποιώντας τελικά το υπερκείμενο δίκτυο της στατιστικής. Διαφορετικοί κρατικοί φορείς (υγείας, εμπορίου κ.α.), διαφορετικές επιστημονικές παραδόσεις (αστρονομική, μαθηματική, βιομετρική, κοινωνιολογική κ.α.), διαφορετικά αντικείμενα (τράπουλες, κληρωτίδες, quincunx, κάρτες διατήρησης, υπολογιστές), στατιστικές τεχνικές σε διαφορετικά πλαίσια (παλινδρόμηση στην ευγονική, στα οικονομικά), ένταξη «συμμάχων» και ανάπτυξη του δίκτυο (π.χ. περίπτωση Pearson) φέρνουν μαζί το φυσικό με τον κοινωνικό κόσμο μέσα σε συνεκτικές δομές (π.χ. εξίσωση παλινδρόμησης).

Στην INSEE αναπτύχτηκε ένα πρόγραμμα λεπτομερούς μελέτης της διαδικασίας της ταξινόμησης, που είχε ή και επρόκειτο να χρησιμοποιηθεί σε απογραφές και στατιστικές έρευνες. Αυτό ξεκίνησε από μια προτροπή του P.Bourdieu για την μελέτη της επαγγελματικής ταξινόμιας της Γαλλίας, ως απόδειξης της επίδρασης του κοινωνικού παράγοντα και από μια επικείμενη

¹¹³ Είναι το παρισινό δίκτυο οικονομολόγων, κοινωνιολόγων, στατιστικών και ιστορικών που ιδρυτικό του κείμενο θεωρείται το τχ.2 του 1989 του περιοδικού *Revue économique*, αν και είχαν προηγηθεί ορισμένες σχετικές δημοσιεύσεις.

¹¹⁴ Desrosières, A. (2011). The economics of convention and statistics: the paradox of origins. *Historical Social Research*, 36 (4), σελ. 71.

¹¹⁵ Βλέπε για παράδειγμα την σύμβαση της ισοδυναμίας οντοτήτων για ένταξη σε στατιστική κατηγορία.

αναθεώρηση της επαγγελματικής ονοματολογίας των απογραφών. Οι A.Desrosières και L.Thévenot στο έργο τους «*Les Catégories socioprofessionnelles*» (1988) έδειξαν το πώς η στατιστική γραφειοκρατία με τις επιλογές της κατασκευάζει κοινωνικές κατηγορίες και μέσω αυτού δομεί την κοινωνία. Το έργο αυτό αποτελεί συνέχεια του έργου του L.Boltanski «*LES CADRES : La formation d'un groupe social*» (1982). Σε αυτό, με άξονα την σημασία της ανθρώπινης δράσης στην κατασκευή της πραγματικότητας και της ιστορίας, ο L.Boltanski πραγματεύεται την κατασκευή από τα στελέχη της INSEE μιας ιδιαίτερης στατιστικής κατηγορίας, μιας κοινωνικής ομάδας της μεσαίας τάξης με κοινωνική αναγνώριση, των στελεχών¹¹⁶ και των επιπτώσεών της στην ταυτότητά τους και στις κοινωνικές τους σχέσεις. Στη δημιουργία της κατηγορίας αυτής έπαιξαν ρόλο η υπάρχουσα κοινωνική αναγνώριση, οι ιστορικές συνθήκες και οι προσπάθειες των στελεχών για αναγνώριση καθώς και οι συμμετοχή τους σε απεργίες. Η κοινωνιολογία του L.Boltanski, χαρακτηρίζεται «πραγματιστική», δίνει προτεραιότητα στις εμπειρίες των δρώντων, μετρά, παίρνει συνεντεύξεις και προσπαθεί να τους καταλάβει μέσα στο πραγματικό πλαίσιο σκέψης και δράσης τους. Το συλλογικό δεν προκαθορίζεται από την συμμετοχή των ατόμων στις ομάδες και δεν συγκροτείται αναπαραγωγικά, αλλά παραγωγικά μέσα από την δράση των ατόμων σε συγκεκριμένες καταστάσεις, που καθοδηγούνται από κρίσεις τους, στο φόντο του κοινού καλού. Δεν είναι τόσο ομογενές, στη ντυρκεμιανή βάση της κοινότητας των αναπαραστάσεων και των αντιλήψεων, αλλά εμφανίζει εντάσεις ανάμεσα στην προσωπική και συλλογική διαπραγμάτευση της πραγματικότητας.

Οι μελέτες του A.Desrosières και ιδιαίτερα του L.Thévenot αναφέρονται ευρύτερα στην σχέση μεταξύ των γνωστικών μορφών και του κόσμου των αντικειμένων, οι οποίες υποστηρίζουν την ανθρώπινη κρίση για συντονισμό της δράσης των ατόμων. Μιλούν για την επένδυση στην μορφή (*investment in form*)¹¹⁷ αναφερόμενοι στην στατιστική μορφή, την κωδικοποίηση της κοινωνικής πραγματικότητας. Μια μορφή που έχει ταυτόχρονα γνωστικό χαρακτήρα αλλά και

¹¹⁶ Η εσωτερικά διαφοροποιημένη και διαχρονικά ρευστή αυτή ομάδα των στελεχών (μηχανικοί, οικονομολόγοι κ.α.) της νέας μεσαίας τάξης, ήταν προϊόν της τεχνολογικής και οικονομικής προόδου, με αναγνωρισμένη ισχύ στην παραγωγική διαδικασία και σημαντικό κοινωνικό κύρος. Διέθετε ενώσεις, κουλτούρα ενώ διακρίθηκε σε απεργίες. Έτσι ενώ το 1930 δεν μιλούσε κανείς για cadres, σταδιακά και μετά την επισημοποίησή τους από την διοίκηση θεωρήθηκαν ως μια αυτονόητη πραγματικότητα. Αν και κάπως ανάλογος ο όρος με τον αγγλικό *professionals*, δεν είναι απόλυτα ισοδύναμος με αυτόν, ούτε και με ανάλογη στατιστική κατηγορία άλλου κράτους. Οι *professionals* έχουν ιστορικά συγκροτήσει την ταυτότητά τους και την κοινωνική τους αξία στη βάση ευγονικών αξιοκρατικών αντιλήψεων · οι *angestellte*, οι ιδιωτικοί υπάλληλοι της Γερμανίας, στη βάση της διάκρισής τους από τους χειρώνακτες εργάτες την εποχή του Bismarck. Στην εν λόγω μελέτη οι *cadres* είναι στατιστικό αντικείμενο διοικητικής πρακτικής. Βλέπε και την πρότερη σχετική μελέτη του 1982 του Luk Boltanski, *Les cadres: La formation d'un groupe sociale*, Paris: Les éditions du minuit.

¹¹⁷ Καινοτόμο υπήρξε το κείμενο των Eymard-Duvenay, & Thévenot, L. (1983). «*les investissements de forme; leurs usages pour la main d'oeuvre*», που εκδόθηκε ως σημείωμα από το Τμήμα Εργασίας της INSEE, που αποτέλεσε την βάση για την έκδοση την επόμενη χρονιά ανάλογου άρθρου του L. Thévenot.

κοινωνικό που είναι προϊόν συζητήσεων και συμβάσεων, που δημιουργεί ισοδυναμίες, που συνδέεται με τον στατιστικό τρόπο αιτιολόγησης των πραγμάτων, που διευκολύνει τον χειρισμό προσώπων και πραγμάτων και που προϋποθέτει μια σημαντική επένδυση. Αυτό το κόστος της επένδυσης θα αποσβεστεί από τα μελλοντικά κέρδη της κοινωνίας, τα μέλη της οποίας θα διευκολύνονται σε δράσεις τους, μιας και η κωδικοποίηση γίνεται κοινός τόπος για αυτούς. Όπως τονίζει ο L.Thévenot, η επένδυση σε συγκεκριμένες μορφές έχει και ένα άλλο κόστος, μη οικονομικό: μέσα από την ανάδυση της γενικότητας που φέρνουν οι κλάσεις ισοδυναμίας ταυτόχρονα θυσιάζονται δυνατότητες (που προϋπήρχαν) για κάτι το εναλλακτικό. Η θεώρηση αυτή ήταν καρπός της ανάλυσης του κόστους και των συνεπειών που είχε η οριστικοποίηση των στατιστικών κατηγοριών.

Η ανάδυση σε μορφές των κοινωνικών, υλικών και συμβολικών διαστάσεων της πραγματικότητας είναι μια τεχνική διαδικασία των τεχνοκρατών της διοίκησης, που όμως συντελείται μέσα σε διαμάχες πολιτικών, κοινωνικών και εμπορικών συμφερόντων. Από την άλλη το προϊόν της στατιστικής δραστηριότητας καθοδηγεί τις επιστημονικές και τις πολιτικές αναλύσεις και δράσεις. Η κρίση του δρώντος διευκολύνεται από αντικείμενα που εμπλέκονται στον συγκεκριμένο τύπο του προβλήματος και σχετίζονται με συγκεκριμένους τύπους δράσης (π.χ. εγχειρίδια, standards, στατιστικές πληροφορίες). Επενδύει λοιπόν επιλέγοντας κοινωνικά αποδεκτές μορφές (τεχνικά εργαλεία), που θα του συνεισφέρουν στο συντονισμό της δράσης του με τους άλλους και που δεν περιορίζεται η εγκυρότητά τους από την τοπικότητα και την χρονική συγκυρία.

Δύο είναι οι φιλοσοφικές προσεγγίσεις των στατιστικών αντικειμένων: η ρεαλιστική (που τα θεωρεί πραγματικές οντότητες, ανεξάρτητες από τις διαδικασίες μέτρησης) και η μη ρεαλιστική (που τα θεωρεί εργαλεία, προϊόντα συμβάσεων). Ο A.Desrosières (1993) θεωρεί γόνιμο το να παίρνουμε σοβαρά και τις δύο φιλοσοφικές στάσεις, διότι με αυτήν την πρακτική θα έχουμε ευχέρεια περιγραφής μεγαλύτερης ποικιλίας καταστάσεων. Από την στιγμή που τα κατασκευασμένα στατιστικά εργαλεία, εμπνευσμένα μέσα από μια ιδιαίτερη θέαση της πραγματικότητας, επαναδομούνται και λειτουργούν αυτόνομα, επιτρέποντας την ανάδυση και νέων οντοτήτων για να περιγράψουν τον κόσμο, καλό είναι το ζήτημα της πραγματικότητάς τους να ανάγεται στη στερεότητα του γενικότερου εξηγητικού σχήματος στο οποίο εντάσσονται. Το παράδοξο της εμφάνισης των πραγμάτων ως πραγματικών και ως προϊόντων σύμβασης ταυτόχρονα εξαφανίζεται μέσα από την πραγματιστική προσέγγιση, όπου αληθινό είναι αυτό που είναι βιώσιμο μέσα από την συνέργειά του με τον κόσμο. Η καθοριστική δοκιμή για την στατιστική οντότητα είναι η ίδια η λειτουργία της, η χρησιμότητά της και τελικά η επιβίωσή της μέσα στις κοινωνικές πρακτικές. Για παράδειγμα, οι επαγγελματικές ταξινομίες έχουν τον χαρακτήρα της κατασκευής, καθορίζουν όμως τις αμοιβές και τις συντάξεις των ενταγμένων σε αυτές ατόμων.

Για τον Br.Latour δεν υφίσταται καμιά διάκριση μεταξύ του επιστημονικού γεγονότος και του τεχνήματος. Οι δημιουργοί και των δύο έχουν να αντιμετωπίσουν τα ίδια προβλήματα: το πώς να πείσουν τους άλλους, το πώς να ελέγξουν τις συμπεριφορές τους, το πώς να συγκεντρώσουν επαρκείς πόρους σε έναν τόπο, πώς να διαδώσουν χωρικά και χρονικά τον ισχυρισμό τους ή το αντικείμενο.¹¹⁸ Όπως παρατηρεί ο A.Desrosières, η στατιστική περιγράφει με επιτυχία την κοινωνία, γιατί την έχει ήδη προκατασκευάσει μέσω των κατηγοριών της. Η επιλογή – κατασκευή της κατηγορίας εμπεριέχει τον σκοπό. Τη βάση της κωδικοποίησης την αποτελεί η σύμβαση. Επιπλέον δεχόμαστε την υπόθεση, ότι διαφορετικά αντικείμενα είναι όχι απλά συγκρίσιμα, αλλά και με κάποιο κριτήριο ισοδύναμα (σύμβαση ισοδυναμίας), εντασσόμενα έτσι μαζί σε μια κλάση.

Ο John Locke χρησιμοποίησε το εξής απλό παράδειγμα: «...το να κρατά ένα όπλο ένας άνδρας στο χέρι του και να τραβά την σκανδάλη, μπορεί να είναι είτε Επαναστάτης, Πατροκτόνος, Δολοφόνος, Αυτόχειρας, Καθήκον, Δικαιοσύνη, Ανδρεία ή διασκέδαση και έτσι να είναι ποικιλότητα διαφοροποιημένους, όταν όλες οι περιστάσεις μαζεμένες μαζί ανάγονται σε κανόνα, αν και η απλή πράξη του να κρατά το όπλο και να τραβά την σκανδάλη μπορεί να είναι ακριβώς η ίδια.»¹¹⁹ Ο διάσημος Ουγγρο-Αμερικανός ψυχίατρος Thomas Szasz (1920-2012) είχε τονίσει τη σπουδαιότητα των ορισμών και των κατηγοριοποιήσεων για το επάγγελμά του, αλλά και γενικότερα, με τη φράση: «Στο ζωϊκό βασίλειο ο κανόνας είναι: φάε ή θα φαγωθείς στο ανθρώπινο βασίλειο: όρισε ή θα οριστείς». Οι ορισμοί των μετρουμένων μεγεθών (π.χ. κοινωνική τάξη, ανεργία) είναι ουσιαστικό ζήτημα.

Οι Saetnan, Lommell & Hammer (2011) υποστηρίζουν: «Λέμε σύντομα, ότι η πράξη του μετρήματος των πολιτών, των αποθεμάτων, των προβλημάτων κ.ο.κ., είναι μία από τις πράξεις με τις οποίες το Κράτος συμμετέχει στη δημιουργία και των δύο: του εαυτού του και των πολιτών και των πολιτικών, προσδοκιών δικαιωμάτων, υπηρεσιών κ.ο.κ., που τα δένουν όλα αυτά μαζί.»¹²⁰ [έμφαση στο πρωτότυπο]. Όπως σημειώνει ο N.Rose (2004): «...ενώ οι αριθμοί φαίνονται να είναι απαραίτητοι στην πολιτική, εμφανίζονται επίσης να απο-πολιτικοποιούν ολόκληρες περιοχές πολιτικής κρίσης [απόφασης]. Επανασχεδιάζουν τα όρια μεταξύ πολιτικής και αντικειμενικότητας, με το ότι υποτίθεται πως δρουν ως αυτόματοι τεχνικοί μηχανισμοί για το να κάνουν κρίσεις, δίνουν προτεραιότητα σε προβλήματα και διαθέτουν πόρους που σπανίζουν... Οι αριθμοί δεν χρησιμοποιούνται 'απλά' στην πολιτική. Η φαινομενική αντικειμενικότητα των αριθμών και αυτών που τους

¹¹⁸ Latour, B. (1997). *Science in Action* (1^η εκδ. 1987). USA, Cambridge: Harvard University Press, σελ. 131.

¹¹⁹ Lock, J. (2004). *Drafts for the Essay concerning Human Understanding, and Other Philosophical Writings*, Draft A, §23. Στο Yolton, J., *Realism and Appearances. An Essay in Ontology*. Cambridge: Cambridge University Press, σελ. 42.

¹²⁰ Saetnan, A., Lomell, H., & Hammer, S. (2011). *The Mutual Construction of Statistics and Society*. New York: Routledge, σελ. 2.

κατασκευάζουν και τους χειρίζονται, βοηθά να ρυθμίζονται τα αντίστοιχα όρια του πολιτικού και του τεχνικού. Οι αριθμοί είναι μέρος των τεχνικών της αντικειμενικότητας, οι οποίες καθιερώνουν το τι είναι 'ανιδιοτελής' για μια απόφαση.»¹²¹

Το στατιστικό έργο ομαδοποιεί – αντικειμενικοποιεί σειρά ατομικών περιπτώσεων δημιουργώντας τη συνοχή τους και δίνοντάς τους στη συνέχεια τη δυνατότητα ένταξης σε άλλες γνωστικές και πολιτικές κατασκευές. Προϋπόθεση της στατιστικής αντικειμενικοποίησης είναι οι συμβάσεις ισοδυναμίας, ταξινόμησης και κωδικογράφησης, που αποτελούν τη σκοτεινή πλευρά του εγχειρήματος.

Η αφαιρετική διαδικασία, απαραίτητη για την ανάδειξη των κριτηρίων της κωδικογράφησης, παραβλέπει συνειδητά ορισμένα χαρακτηριστικά του αντικείμενου, πράγμα που δεν συμβαίνει με τον ίδιο τρόπο παντού και που δεν είναι διαχρονικά σταθερή. Σε κάθε περίπτωση μειώνει την ποικιλία και ενοποιεί – ομογενοποιεί χώρους. Η μη ουδετερότητα της στατιστικής πρακτικής στην επιλογή και τους ορισμούς των κοινωνικοοικονομικών δεικτών, η επιλογή του χρόνου που μετράμε αποκαλύπτουν την κατασκευή μιας ποσοτικοποιημένης πραγματικότητας επιλεκτικά κατασκευασμένης, που χρησιμοποιείται ως καθρέφτης της. Η διαδικασία αυτή αποτελεί το *μαύρο κουτί*. Η διαφοροποίηση των τρόπων αφαίρεσης διαφοροποιεί και τις προσεγγίσεις του θέματος. Η εκ πρώτης όψεως αντικειμενική διαδικασία της ποσοτικοποίησης παραδόξως συνδέεται με την υποκειμενικότητα την οποία στοχεύει να καταργήσει καθώς και με προϋπάρχουσες νόρμες και πολιτικές επιλογές.

Η στατιστική ταξινομική εργασία φέρει την ιστορία δύο διαφορετικών παραδόσεων: της ονοματολογίας που υπηρετούσε τη λεκτική περιγραφή της γερμανικής παράδοσης και της *ηθικής στατιστικής* της επηρεασμένης από την παράδοση της πολιτικής αριθμητικής και του Condorcet συνδεδεμένης και με τα κινήματα της δημόσιας υγείας σε Αγγλία και Γαλλία. Από τη μια οι στατιστικοί συγκροτούν κατηγορίες και κωδικοποιούν την πραγματικότητα, από την άλλη, κάνοντας χρήση μαθηματικών εργαλείων και ερμηνεύοντας τα ίδια τους τα αποτελέσματα, ανακαλύπτουν νέες υπολανθάνουσες κατηγορίες. Συνυπάρχουν δηλαδή η νομιναλιστική προσέγγιση που θεωρεί τις κατηγορίες συμβάσεις, με τη ρεαλιστική που μετά τον A.Quetelet ανακαλύπτει τις κατηγορίες μέσω της στατιστικής ανάλυσης. (Desrosières, 1993)

Επιπλέον, όταν αναφερόμαστε με στατιστικό τρόπο σε ένα υπαρκτό κοινωνικό φαινόμενο, το επιστημονικό, στατιστικό αντικείμενο που το περιγράφει είναι μια κατασκευή, που πέρα από την επιστήμη διαμορφώνεται και από την διοικητική πρακτική (μέσω της επιλεγείσας ταξινόμησης και κωδικοποίησης). Από το κοινωνικό πλαίσιο ξεπηδά και η ανάγκη της μέτρησης της πραγματικότητας. Αλλά

¹²¹ Rose, N. (2004). ό.π., σελ.198-199.

και αντίστροφα η στατιστική επαναδιαμορφώνει τον κόσμο, μέσα από την χρήση της από την πολιτική, μέσα από την διαδικασία του «making up people» καθώς και από την ολοένα και μεγαλύτερη αντικατάσταση της πραγματικότητας από το μοίωμά της, δηλαδή την στατιστική εικόνα της.

Οι φυσιοδίφες προσέφεραν στην ταξινομική σκέψη ένα βάθος που δεν μπορούσε να δημιουργηθεί με την καθαρή λογική θεώρηση. Οι αρχές ταξινόμησης είναι απόλυτες στο σύστημα του Linee (ρεαλιστική προσέγγιση) και μεταβλητές στη μέθοδο του Buffon (νομιναλιστική προσέγγιση). Η πρακτική Linee δημιουργεί ασυνέχειες με τον ορισμό υποθετικών θέσεων στο χώρο στη βάση κριτηρίων, σε αντίθεση με την πρακτική του Buffon η οποία, μέσω της τυπικής περίπτωσης, μας δίνει τη δυνατότητα συνεχούς επέκτασης γύρω από το κεντρικό σημείο, οδηγώντας μας μέσα σε ένα συνεχές. Ο στατιστικός που κατασκευάζει μια ταξινομία έλκεται από τον Linee, αλλά όταν την εφαρμόζει για να κωδικογραφήσει ερωτηματολόγια, αναγκάζεται να καταφεύγει και σε προσομοιώσεις ήδη επεξεργασμένων περιπτώσεων και πρακτικές που δεν προβλέπονται από την ονοματολογία.¹²² Ένα σύστημα κοινωνικής ταξινόμησης θεωρείται ή ότι είναι προϊόν ιστορικής συγκυρίας ή ότι αναπαριστά μια πραγματικότητα. Η ταξινομία κατασκευάζει και σταθεροποιεί μια κατάσταση πραγμάτων, παρέχοντας και την κοινή γλώσσα αναφοράς, που θα μεταδώσει μια ειδική γνώση σε άλλα συστήματα ικανά να προσανατολίσουν τη δράση. Οι αλλαγές στον τρόπο ταξινόμησης συνιστούν ασυνέχειες, που οφείλονται στους μετασχηματισμούς μιας κοινωνίας και απαιτούν ιστορικές ερμηνείες. (Desrosières, 1993)

Για τους E.Durkheim και τον M.Mauss οι κατηγορίες της σκέψης (συμπεριλαμβανομένων του χώρου, του χρόνου, της αιτιότητας) είναι κοινωνικού χαρακτήρα. Είναι εμπειρικού χαρακτήρα πολιτισμικά και ιστορικά παράγωγα, που νοηματοδοτούνται από την λειτουργία τους στην οργάνωση της συλλογικής ζωής και της ατομικής εμπειρίας και με τα οποία η άνθρωποι κατασκευάζουν την πραγματικότητά τους. Η πρακτική της υπαγωγής των επιμέρους σε γενικές κατηγορίες έχει τη ρίζα της στην πρακτική των ταξινομήσεων μέσα στην πρωτόγονη φυλή σε φρατρίες. Η ταξινόμηση των πραγμάτων είναι απότοκη της ταξινόμησης των ανδρών. Με την κοινή της αποδοχή επιτυγχάνονταν η ενίσχυση της ιεραρχίας και η ενδυνάμωση της ενοποίησης της κοινωνίας στο εννοιολογικό επίπεδο. Οι κατηγορίες δεν προϋπάρχουν, ούτε χαρακτηρίζονται από παγκοσμιότητα. Σύμφωνα με άλλη ανάγνωσή τους, οι φυλές χρησιμοποιούσαν την ταξινόμηση και για τις φρατρίες τους και για τη φύση (συγκυριακή και άχρονη ταξινόμηση).

Ο θεωρητικός έλεγχος των ονοματολογιών – κωδικογραφήσεων ήταν για τους E.Durkheim και M.Mauss αδιανόητος, μιας και ήταν συνδεδεμένες με την

¹²² Ιδιαίτερο παράδειγμα αποτελεί η καταχώρηση από τον απογραφόμενο έως και δύο επιλογών στην κατηγορία της φυλής από την απογραφή του 2010 στις Η.Π.Α..

ενοποίηση της επιστημονικής γνώσης που έτεινε προς την αλήθεια. Για την ντυρκεμιανή παράδοση οι αριθμοί εκφράζουν πραγματικές οντότητες, πέρα από συμβάσεις, οι δε ταξινομήσεις του κοινωνικού χώρου είναι πραγματικές, φυσικές και όχι κατασκευές. Η γνωστική διάσταση αυτής της κοινωνικής ταξινομίας που φέρει την αναπαραγωγή των κοινωνικών σχέσεων εμπλουτίζεται αργότερα από τον P.Bourdieu και τον μαθητή του L.Boltanski με τον ταξικό ανταγωνισμό των κοινωνικών κατηγοριών.

Τα ζητήματα της ταξινόμησης, της προτυποποίησης και των συνεπειών τους αποτέλεσαν αντικείμενο έρευνας, μέσα στο πλαίσιο των STS, του καθηγητή πληροφορικής Geoffrey Bowker και της κοινωνιολόγου Susan Leigh Star (1954–2010). «Οι ταξινομήσεις και τα πρότυπα (standards) είναι οι δύο πλευρές του ίδιου νομίσματος. Η διάκριση μεταξύ τους... είναι ότι οι ταξινομήσεις είναι τα κοντέινερ για την περιγραφή των γεγονότων, είναι μια οπτική της οργανωσιακή, κοινωνικής και προσωπικής μνήμης, ενώ τα πρότυπα είναι διαδικασίες για το πώς πρέπει να γίνονται τα πράγματα, είναι μια οπτική της δράσης μέσα στον κόσμο.

Θεωρώντας ότι μια ταξινόμηση ποτέ δεν μπορεί να είναι ιδανική, προσεγγίζουν πραγματιστικά το θέμα δίνοντας βαρύτητα στον τρόπο που δομούνται και στο πως λειτουργούν και εντάσσονται σε κοινωνιοτεχνικά συστήματα. Το βιβλίο τους «*Sorting Things Out: Classification and Its Consequences*» εντάσσεται στα πλαίσια της κοινωνιολογίας της επιστημονικής γνώσης και τεχνολογίας, της ιστορίας και της πληροφορικής. Σε αυτό διαπραγματεύονται, στηριζόμενοι σε εμπειρικά δεδομένα (πραγματικές διαδικασίες συγκρότησης), τις ταξινομήσεις και τις προτυποποιήσεις οι οποίες είναι ενσωματωμένες σε πληροφοριακά συστήματα, που υπηρετούν υποδομές και συνδιαμορφώνουν τον σύγχρονο κόσμο, δομώντας την κοινωνία και επηρεάζοντας τον τρόπο σκέψης μας, τον τρόπο ζωής μας.

Τα συστήματα ταξινόμησης πρέπει να τα κατανοούμε μέσα από τον τρόπο που δουλεύουν στα δίκτυα στα οποία είναι ενσωματωμένα. Κατανοούνται καλύτερα μέσω της τοπικής του δράσης. Μέσα από μια διαδικασία *δομικής αντιστροφής*, δηλαδή μεταφοράς στο προσκήνιο των πραγματικών διαδικασιών της παραγωγής γνώσης και της πολιτικής που οδηγούν στις υποδομές, προτείνουν τέσσερα επίπεδα για την κατανόηση των διαδικασιών ταξινόμησης και προτυποποίησης (Bowker & Star, 1996):

- την συνειδητοποίηση της πανταχού παρουσίας τους, την αλληλεξάρτησή τους και την γενικά ομαλή συνέργειά τους
- την προσέγγισή τους μέσω της υλικότητάς τους και όχι της γνωστικής τους διάστασης
- το μη τερματιζόμενο παρελθόν, δηλαδή την ιστορική επανακατασκευή του με νέα εργαλεία (ταξινομήσεις), που θα επιτρέψουν την ανάκτηση της

πολυφωνίας και την αποκάλυψη του πως φτάσαμε στην επιβολή των ταξινομήσεων και των προτύπων

- την πρακτική πολιτική διάσταση της ταξινόμησης και προτυποποίησης, δηλαδή του κανονιστικού χαρακτήρα τους, των σχετικών διαπραγματεύσεων ή ακόμα και συγκρούσεων και των σχέσεων ισχύος που μέσα από μια αρχική πολλαπλότητα απόψεων καταλήγει στην στο *μαύρο κουτί* της τελικής επιλογής

Στην ανάλυσή τους τονίζουν ιδιαίτερα την πολιτική και ηθική διάσταση του ζητήματος και μας παρέχουν εργαλεία για την ανάδειξή τους:

- την αναγνώριση της εξισορροπητικής πράξης της ταξινόμησης μεταξύ διαφορετικών κόσμων, που αποδίδουν διαφορετικά νοήματα στα *οριακά αντικείμενα*¹²³
- να κάνουμε την φωνή ανακτήσιμη, δηλαδή να ανοίξουμε το *μαύρο κουτί* της βαθιά ενσωματωμένης στην υποδομή και συνεπώς «αόρατης» ταξινόμησης
- να είμαστε ευαίσθητοι στις εξαιρέσεις, δηλαδή στις υπολοιπούμενες κατηγορίες (ανθρώπων ή άλλων οντοτήτων) που δεν καλύπτονται αναλυτικά από το ταξινομικό μας σχήμα

Για τους Bowker & Star «τα συστήματα ταξινόμησης (και προτυποποίησης) σχηματίζουν μια ένωση κοινωνικής οργάνωσης, ηθικής τάξης και επιπέδων τεχνικής ολοκλήρωσης»¹²⁴. Ένα σύστημα ταξινόμησης δεν είναι αντανάκλαση κάποιας πραγματικότητας (κοινωνικής ή φυσικής), αλλά ένα τέχνημα, ένα εργαλείο διερεύνησης του πραγματικού κόσμου, που όμως μπορεί να αφήνει απέξω άτομα, οντότητες που δεν εντάσσονται στις κατηγορίες του. Δεν υπάρχουν ιδανικές ταξινομήσεις, αλλά αποδεκτές ταξινομήσεις κανονιστικού χαρακτήρα, δημιουργούμενες εντός ιστορικού πλαισίου που τις επηρεάζει. Ο Winner (1986), συνέδεσε το πολιτικό με το τεχνολογικό και τόνισε ότι τα τεχνημάτα έχουν πολιτική.¹²⁵ Οι ταξινομήσεις καθορίζουν την κοινωνική, την νομική αλλά και την

¹²³ Τον όρο *boundary object* εισήγαν οι Star, S. L. και J. R. Griesemer (1989) στο άρθρο τους, *Institutional Ecology, 'Translations,' and Boundary Objects: Amateurs and Professionals in Berkeley's Museum of Vertebrate Zoology, 1907 – 1939. Social Studies of Science, 19*, σελ. 387-420. Ο όρος αναφέρεται στο αντικείμενο που είναι σε παράλληλη χρήση από περισσότερους κόσμους (επιστήμες, κοινωνικές ομάδες, πολιτική κ.α.) και που χαρακτηρίζεται τόσο από πλαστικότητα ως προς το νόημά του (για να λειτουργεί σε διαφορετικές τοπικότητες, για διαφορετικούς σκοπούς) όσο και από έναν επαρκή βαθμό συμπάγεια (για να μπορεί να λειτουργεί και ως αντικείμενο κοινού τόπου αναφοράς σε συζητήσεις, κοινής συναλλαγής, μιας γέφυρας μεταξύ των κόσμων αυτών που συγκροτούν μια κοινότητα ενδιαφέροντος). Τέτοια αντικείμενα είναι και οι στατιστικές κατηγορίες. Για παράδειγμα οι εκτρώσεις, που από άλλους καταχωρούνται ως ιατρικές επεμβάσεις και από άλλους ως εγκλήματα.

¹²⁴ Bowker, G. & Star, S.L. (2000). *Sorting Things Out: Classification and Its Consequences*. USA, Cambridge: MIT Press, σελ. 33.

¹²⁵ Winner, L. (1986). Do artifacts have politics?. Στο Wacjman, J., & Mackenzie, D. (eds.), *The social shaping of technology: How the refrigerator got its hum*. Milton Keynes: Open University Press, σελ.

ηθική τάξη, την κατανομή πόρων, επιβάλλουν συμπεριφορές και σβήνουν επιλογές. «Κάθε πρότυπο και κάθε κατηγορία εγγράφει αξία σε κάποια άποψη και αποσιωπά κάποια άλλη.»¹²⁶ Η ταξινόμηση είναι η υλική δύναμη που συγκροτεί το κοινωνικό γεγονός. Πέρα από ένα απλό εργαλείο έχει καταστεί μέρος της κοινωνικής και νομικής μας υποδομής, επηρεάζοντας τον τρόπο που βλέπουμε τα πράγματα, τον τρόπο που ζούμε. Σήμερα δεν πεθαίνεις επίσημα από γηρατεία ή από δάγκωμα λύκου (δεν υπάρχουν στην σύγχρονη διεθνή κωδικοποίηση των αιτιών θανάτου), ενώ και ο ορισμός της ανθρώπινης ζωής καθορίστηκε συμβιβαστικά το 1930 μεταξύ καθολικών και προτεσταντών επιστημόνων με κριτήριο τις τρεις αναπνοές του νεογέννητου.

Η μελέτη μιας ταξινομίας δεν είναι μόνο μια εσωτερική τεχνική υπόθεση της «κοινότητας της πράξης» που την κατασκεύασε. Για τους Bowker & Star αποτελεί υλικό των δικτύων, των υβριδίων που περιγράφει η ANT (που ασχολήθηκε με το ζήτημα κυρίως της προτυποποίησης) και για αυτό είναι ιδιαίτερα χρήσιμη η αξιοποίησή της. Το μόνο μειονέκτημά της είναι ότι ασχολείται με τους νικητές, δηλαδή τις ταξινομήσεις που επικρατούν. Η παρακολούθηση των δρώντων, που είναι και σε θέση ισχύος, αφήνει στο περιθώριο ότι εξαιρείται και δεν αφήνει έντονα ίχνη. Συνεπώς πρέπει η έρευνά μας να συμπληρωθεί με την ιστορία των μη κατατάξιμων, αυτών που είναι ανάμεσα στις κατηγορίες ή και των αποσιωπηθέντων. Επίσης, σε περιπτώσεις μη ομαλής ενσωμάτωσης στην υποδομή πρέπει να μελετηθεί ιδιαίτερα η αντίσταση, που αν είναι ισχυρή οδηγεί σε αλλαγή του δικτύου και αν όχι μπορεί να κατανεμηθεί οδηγώντας σε περιθωριοποιήσεις (Bowker & Star, 1996)

Για αυτό πρέπει να διερευνούμε την πολυδιάστατη σχέση ανθρώπων, πραγμάτων και υποδομών. Ιδιαίτερα πρέπει να ρίχνουμε το βλέμμα μας και στους χρήστες. Για παράδειγμα, η ταξινομία των αιτιών θανάτου μπορεί να μην χρησιμοποιείται ορθά από σκοπιμότητα ή από ιατρική προκατάληψη. Στην Ολλανδία ο γιατρός συντάσσει ένα δημόσιο πιστοποιητικό θανάτου και ένα ανώνυμο, που το στέλνει στην στατιστική υπηρεσία, για να καταγράφονται ασφαλέστερα οι κοινωνικά επιλήψιμες αιτίες θανάτου.¹²⁷ Γενικά, η αβεβαιότητα είναι πάντα παρούσα και εκφράζεται με τις περιπτώσεις του αταξινόμητου, του άλλου. Η ταξινόμηση των κατοίκων σε φυλές στη Ν.Αφρική την εποχή του απαρτχάιτ (λευκός/Ευρωπαίος, μαύρος/Bantu, Ασιάτης, έγχρωμος/μιγάς) οδήγησε

26-37. Στο άρθρο αυτό αναφέρεται η σκοπιμότητα στην σχεδίαση από τον Robert Moses χαμηλών αυτοκινητογεφυρών στο Grant Central Parkway, που εμπόδιζαν την διέλευση λεωφορείων στο πλουσιότερο Long Island, με αποτέλεσμα την μη πρόσβαση των φτωχών, των μαύρων στην θάλασσα. Η άποψη αυτή είχε πολιτικές προκείμενες και αργότερα αμφισβητήθηκε. Βλέπε σχετικά Jorges, B. (1999). Do politics have artifacts?. *Social Studies of Science*, 29 (3), 411-431.

¹²⁶ Bowker, G. & Star, S.L. (2000). *ό.π.*, σελ. 5.

¹²⁷ Αυτό ξεκίνησε το 1927 με σκοπό την σωστή καταγραφή των θανάτων από αλκοολισμό. Βλέπε Bowker, G. (1996). The history of Information Infrastructures: the case of the International Classification of diseases. *Information Processing and Management*, 32 (1), σελ. 53.

100.000 περίπου μιγάδες στα δικαστήρια για να αναβαθμιστούν ταξινομικά, πράγμα που θα τους έδινε περισσότερα κοινωνικά δικαιώματα.

Στις εμπειρικές μελέτες τους δεσπόζουσα θέση κατέχουν η διεθνής ταξινόμηση των αιτιών θανάτου (ICD)¹²⁸ και η NIC. Η ICD αν και ονομάζεται διεθνώς ταξινόμηση, στερείται μιας ενιαίας ταξινομικής αρχής · στην ουσία είναι μια κωδικοποιημένη ονοματολογία (*nomenclature*). Η αξία της ταξινόμησης των ασθενειών αναδείχθηκε από την λειτουργία των γαλλικών νοσοκομείων μετά την γαλλική επανάσταση, όπου η ανάμιξη πασχόντων από διαφορετικές ασθένειες είχε ολέθρια αποτελέσματα. Η προτυποποίηση της ταξινόμησης στα τέλη του 19^{ου} αι. προέκυψε ως ανάγκη στα νεωτερικά αποικιοκρατικά κράτη από την διάδοση της χολέρας των προσκυνητών της Ανατολής, που λόγω της ταχύτητας των νέων μέσων μεταφοράς (ατμόπλοιο, σιδηρόδρομος) έφταναν στην Ευρώπη πριν πεθάνουν στην διαδρομή. Συνέπειες του γεγονότος αυτού ήταν ο κίνδυνος της δημόσιας υγείας και οι καθυστερήσεις στο εμπόριο.

Η μελέτη της ιστορίας της ICD αναδεικνύει το μακρόχρονο των διαπραγματεύσεων για την διαμόρφωσή της και την υιοθέτησή της (πάνω από αιώνας) και τις αναθεωρήσεις της. Αξιοσημείωτο είναι ότι δεν περιλαμβάνει όλες τις αιτίες θανάτου, αλλά μόνο αυτές που είναι στατιστικά σημαντικές και χαρακτηρίζεται από ιστορικότητα.¹²⁹ Για πολύ καιρό περιλάμβανε μόνο 200 κατηγορίες, κατάλοιπο του αριθμού των γραμμών που είχαν τα απογραφικά δελτία. Η εξέλιξή της επηρεάστηκε από την εξέλιξη της τεχνολογίας της πληροφορικής. Η υιοθέτησή του από τα κράτη συνέβαλε στην συγκρότηση των ίδιων (γραφειοκρατία, υποδομές υγείας) όσο και στην παραγωγή νέας γνώσης (επιδημιολογία, υπολογισμός ασφαλίσεων). Αποτελεί την επιβολή της δυτικής εκδοχής της ασθένειας παγκόσμια, λόγω των σχέσεων ισχύος μεταξύ της Δύσης, των αποικιών της και των λοιπών.

Η Nursing Intervention Classification (NIC), αναπτύχθηκε από το παν/μιο της Iowa για να ταξινομήσει τις θεραπευτικές παρεμβάσεις των νοσηλευτών (στην φυσιολογία και την ψυχολογία του ασθενούς), ώστε αυτές να περιγραφούν, να αυξηθεί το κύρος του επαγγέλματος (μέσα από αυτού του είδους την τεκμηρίωση), να γίνει δυνατή η καταχώρισή τους σε βάσεις δεδομένων για διευκόλυνση της επικοινωνίας μεταξύ των ειδικών και να αποφευχθεί μελλοντική περιθωριοποίηση καθώς και για να κοστολογηθούν καλύτερα. Το έργο της ταξινόμησης ήταν για να

¹²⁸ Ο πλήρης τίτλος της είναι: *International Classification of Diseases and Related Health Problems* και συνοδεύεται πάντα από τον αριθμό της αναθεώρησής της.

¹²⁹ Η περίπτωση της αυτοκτονίας στις γραμμές του τραίνου καταχωρήθηκε στο ICD-5 (1938), λόγω του ενδιαφέροντος των σιδηροδρομικών εταιρειών. Αυτή η στατιστική υποκατηγορία της αυτοκτονίας βοήθησε στον εκτίμηση τέτοιων ατυχημάτων. Επίσης χρησίμευσε στην αξιολόγηση της αποτελεσματικότητας της κατασκευής ενός διαζώματος διάσωσης αυτόχειρων μεταξύ των ραγών στον υπόγειο του Λονδίνου. Βλέπε Bowker, G. (1996). ό.π., σελ. 55.

κάνουν ορατή και μετρήσιμη την εργασία που περιλάμβανε την τέχνη του νοσηλευτή δεν μπορεί ούτε είναι επιθυμητό να επιτευχθεί πλήρως¹³⁰ ούτε και να επαρκέσει για την αξιολόγηση ορισμένων περιπτώσεων (π.χ. χρήση του χιούμορ). Με την τυποποίηση της NIC και την ένταξη του νοσηλευτικού επαγγέλματος στην κοινωνιοτεχνικού χαρακτήρα πληροφοριακή βάση, τα κύρια αποτελέσματα ήταν να αυξηθεί το κύρος του επαγγέλματος του νοσηλευτή, να δοθεί μια επιπλέον δυνατότητα επιτήρησης και ελέγχου από τους προϊσταμένους (είσοδος κριτηρίων διοίκησης στη νοσηλευτική εργασία) που οδηγεί σε προσαρμογές της νοσηλευτικής δράσης (υπολογισμός χρόνου, υποταγή στην ιατρική ματιά) και την διαχείρισή της ως νοσηλευτικό πόρου.

Η πράξη της ταξινόμησης σχετίζεται από την φύση της με την υποδομή, είναι ταυτόχρονα οργανωσιακή και πληροφοριακή και πάντα ενσωματωμένη στην πράξη. Η πληροφοριακή υποδομή κατά τους Bowker & Star προσθέτει ένα ακόμη επίπεδο βάθους στο κατά Max Weber «σιδερένιο κλουβί» της γραφειοκρατίας. Τα πληροφοριακά συστήματα είναι κοινωνιοτεχνικού χαρακτήρα και πάντα διαποτίζονται από ηθικές και πολιτικές αξίες μέσα στις διοικητικές διαδικασίες και αποφάσεις. Αυτά είναι πάντα τοπικού χαρακτήρα αλλά η στόχευσή τους είναι καθολική. Η ταξινόμηση είναι και το βασικό στοιχείο των διαδικασιών προτυποποίησης, θεμέλιου κάθε λειτουργούσας υποδομής. Οι ταξινομήσεις προτυποποιούνται, όταν η πληροφορία πρέπει να ταξιδέψει και να χρησιμοποιηθεί σε άλλες μακρινές υποδομές. Οι διαπραγματεύσεις που γίνονται για την διαμόρφωση των ταξινομιών κατά κανόνα δεν αφήνουν ιστορικά τεκμήρια και ούτε και θεωρούνται ιδιαίτερης αξίας για τους ιστορικούς. Δεν είναι ιστορίες σπουδαίων ανδρών, αλλά εργασίες παρασκηνίου «κοινοτήτων της πράξης» (Bowker, 1996).

Οι ταξινομήσεις χαρακτηρίζονται ως πανίσχυρες τεχνολογίες, ενσωματωμένες σε υποδομές σε χρήση ώστε να γίνονται σχετικά «αόρατες», μιας και ήταν και συνεχίζουν να παραμένουν αυτονόητα(;) εκεί, διαφεύγοντας την κριτική τους θεώρηση. Όταν αυτό συμβαίνει «ο λαός είναι de facto εξαιρεμένος από την συμμετοχή στην πολιτική».¹³¹ Το ηθικό πρόταγμα – ευχή στο οποίο καταλήγουν είναι το να παράγουμε ευέλικτες ταξινομήσεις, των οποίων οι πολίτες να γνωρίζουν τις πολιτικές και οργανωσιακές τους διαστάσεις, ώστε να μπορούν να επαναδιαμορφώνουν τον κόσμο στην πορεία του. Για τους Bowker & Star «η μόνη καλή ταξινόμηση είναι μια ζωντανή ταξινόμηση».¹³²

Η στατιστική δραστηριότητα είναι κοινωνιοτεχνικού χαρακτήρα, δεν είναι μια ουδέτερη, μια τεχνική και μόνο δραστηριότητα, αλλά συνδέεται άρρηκτα με την ιδιαιτερότητα του εθνικού πλαισίου (κοινωνία, ιστορία, πολιτική, τεχνολογία που

¹³⁰ Αυξάνει ο αριθμός των δράσεων με τις διαδοχικές αναθεωρήσεις και μια υπερβολικά λεπτομερής ταξινόμηση θα οδηγούσε σε αποφυγή ορισμένων κατηγοριών.

¹³¹ Bowker, G., & Star, S.L. (2000). ό.π., σελ. 325.

¹³² Bowker, G., & Star, S.L. (2000). ό.π., σελ. 326.

χρησιμοποιήθηκε). Συνεπώς οι εθνικές ιστορίες εξακολουθούν να παρουσιάζουν ενδιαφέρον.

Ελληνική στατιστική ιστοριογραφία

Η ελληνική στατιστική ιστοριογραφία συνοψίζεται ως εξής:

1. Έργα στελεχών της στατιστικής υπηρεσίας.

Είναι έργα ιστορίας της δράσης των οργανισμών, των πρακτικών τους και γενικά της εξέλιξης της στατιστικής δραστηριότητας στην Ελλάδα, χωρίς ιδιαίτερη σύνδεση με το ευρύτερο κοινωνικό και πολιτικό πλαίσιο.

α. Το πρώτο σημαντικό έργο είναι του «Γραμματέως Α΄τάξεως παρά τη Διευθύνσει της ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΗΣ», Γ.Σταυράκη (1916), «*Απογραφή του Πληθυσμού*». Το έργο αυτό, πέραν της ιστορικής αναδρομής, παρουσιάζει την φιλοσοφία της σχεδίασης (τρόπος, τόπος, χρόνος, κατηγορίες, ερωτήματα, μονάδα απογραφής) και τις πρακτικές (ατομικά/οικογενειακά δελτία, συμπλήρωση, επεξεργασία) μιας απογραφής πληθυσμού και είναι εμπλουτισμένο με πολλούς συγκριτικούς πίνακες με διεθνή στοιχεία.

β. Το επόμενο έργο είναι του «Εισηγητού παρά τη Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος» Σ.Κλαδά(1932), «*Η στατιστική εν Ελλάδι*». Το έργο αυτό παρουσιάζει την ιστορία της οργάνωσης των ελληνικών στατιστικών υπηρεσιών, τα στατιστικά αντικείμενα, την μη κρατική στατιστική δραστηριότητα και την συμμετοχή της Ελλάδας στα διεθνή στατιστικά συνέδρια. Ιδιαίτερης αξίας είναι μια θεματική στατιστική βιβλιογραφία που παραθέτει (παράρτημα Α΄).

γ. Ακολουθούν τα έργα μιας εμβληματικής μορφής της ελληνικής διοικητικής στατιστικής, του Μιχαήλ Χουλιαράκη, βραβευμένου πολλές φορές από το κράτος και από την Ακαδημία Αθηνών. Τα σημαντικότερα έργα του είναι τα εξής:¹³³

i. «*Αι στατιστικάί μετρήσεις του πληθυσμού της Ελλάδος 1821-1900*» (1975)

ii. «*Ιστορική απογραφική άποψις της Ελλάδος 1900-1971*» (1975)

iii. «*Το πληθυσμιακό απογραφικό δελτίο στη νεώτερη Ελλάδα (Ιστορική εξέλιξη των, περί πληθυσμού, απογραφικών ερωτημάτων)*» (1975).

¹³³ Το σύνολο των σχετικών έργων του είναι 32, όπως ο ίδιος αναφέρει, αλλά δεν ανευρίσκονται όλα στις δημόσιες βιβλιοθήκες. Ενδιαφέροντα είναι και τα κείμενα στο έργο του, *Γεωγραφική, διοικητική και πληθυσμιακή εξέλιξη της Ελλάδος, 1821-1971* (τόμοι Α-Γ, μέρη I-IV). Αθήνα: Ε.Κ.Κ.Ε. (1973-1976).

Το βιβλίο αυτό περιέχει όλα τα απογραφικά δελτία που χρησιμοποιήθηκαν για τις κρατικές απογραφές πληθυσμού από το 1837 μέχρι το 1971. Περιέχει επίσης έναν συγκεντρωτικό πίνακα με όλα τα ερωτήματα που ετέθησαν σε όλες τις απογραφές πληθυσμού, συνοδευόμενο από τα σχετικά περί πληθυσμού δημοσιεύματα ανά χρονικές περιόδους.

Στα έργα του Μ.Χουλιάρη παρουσιάζονται η γραμμική ιστορία των στατιστικών υπηρεσιών της χώρας και των στατιστικών πρακτικών καθώς και πολλοί πίνακες. Είναι έργα εσωτερικής ιστορίας με κυρίαρχο αντικείμενό τους τη στατιστική πληθυσμού και χαρακτηρίζονται από την πολλή καλή τεκμηρίωση και βιβλιογραφία.

2. Επετειακού χαρακτήρα έργα της ιστορίας της κρατικής στατιστικής.

α. Το 1961 η Εθνική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος (Ε.Σ.Υ.Ε.) εκδίδει το έργο «*Η στατιστική στην Ελλάδα*», εμπλουτισμένο με συνοπτικά στοιχεία της ιστορίας της στατιστικής και με κύριο σκοπό τη διαφήμιση της δράσης της Ε.Σ.Υ.Ε. (1953 η ίδρυσή της).

β. Το 1971 το Ε.Κ.Κ.Ε. εκδίδει με αφορμή τα 150 χρόνια από την ίδρυση του κράτους και για διευκόλυνση των ερευνητών το έργο του Μ.Χουλιάρη, «*Στατιστική βιβλιογραφία περί Ελλάδος, 1821-1911*» (1971). Αυτό είναι ένα μοναδικό στο είδος του έργο, βιβλιογραφικά σχεδόν πλήρες, με θεματική δομή.

β. Το 1972 ο Σύλλογος των Πτυχιούχων Στατιστικών Υπαλλήλων της Ε.Σ.Υ.Ε. και το περιοδικό τους «Ο Στατιστικός», σε συνεργασία με το Εθνικόν Κέντρον Κοινωνικών Ερευνών εξέδωσαν για τον πανηγυρισμό των 150 χρόνων από την ίδρυση του ελληνικού κράτους το συλλογικό έργο «*Στατιστικά μελέται 1821-1971. Η στατιστική κατά τα 150 έτη από της παλιγγενεσίας της Ελλάδος*», με επιμέλεια Μ.Χουλιάρη, Ε.Μακρή κ.α.. Όπως αναφέρεται στον πρόλογο, ο στόχος ήταν μέσω της ιστορικής στατιστικής επισκόπησης σημαντικών τομέων της κοινωνικής και οικονομικής ζωής, να αναδειχθεί η συμβολή των απλών ανθρώπων στην αναγέννηση της χώρας, χωρίς τους οποίους πιθανόν δεν θα υπήρχαν οι επώνυμοι ήρωες ούτε θα δημιουργούνταν οι κοινωνικές και οικονομικές συνθήκες για την ανάπτυξη της χώρας. Το 1/3 περίπου του βιβλίου το καλύπτει η γραμμική αφήγηση της ιστορικής εξέλιξης της κρατικής στατιστικής στην Ελλάδα (1821-1971), μια σύνοψη θα λέγαμε πρότερων έργων του Μ.Χουλιάρη. Η λοιπή θεματολογία ήταν: η επαγγελματική στατιστική, η γεωργική στατιστική, η βιομηχανική και βιοτεχνική στατιστική και τέλος τα εξωτερικά δημόσια δάνεια από την επανάσταση του 1821 μέχρι τότε.

3. Έργα ερευνητών

Η ιστορική έρευνα του Γιάννη Μπαφούνη «Στατιστική και πλάνη είναι λέξεις συνώνυμοι... Η ελληνική στατιστική τον 19ο αιώνα» ασχολείται με την εισαγωγή και την πορεία της στατιστικής ως θεσμού και πρακτικών στην Ελλάδα από την απελευθέρωση έως το τέλος του 19ου αι. και συνοδεύεται από αξιολογικό πραγματολογικό υλικό και βιογραφίες σημαντικών πρωταγωνιστών. Μελετά για μια ογδονταετία την πορεία της ελληνικής στατιστικής ως ιστορίας των σχετικών γραφειοκρατικών μηχανισμών και της κρατικής δραστηριότητας και αναδεικνύει το ζήτημα της ακρίβειας και της ερμηνείας των στατιστικών, την εικόνα της στον δημόσιο και τον πολιτικό χώρο καθώς και τη διαχρονική ιδεολογική χρήση της.

4. Έργα ακαδημαϊκών

Η μελέτη της καθηγήτριας του Παντείου Πανεπιστημίου Καίτης Μιχαλοπούλου (2004), «Στην αυτοκρατορία των ενδείξεων. Η ιστορία της δειγματοληπτικής πρακτικής στην Ελλάδα». Το έργο αυτό παρουσιάζει την ιστορία της στατιστικής τόσο ως επιστημονικού τομέα γνώσης όσο και ως κρατικής πρακτικής. Ξεκινά με μια συνοπτική ιστορία της μαθηματικής δειγματοληπτικής μαθηματικής θεωρίας και πρακτικής, συνεχίζει με μια συνοπτική ιστορία της ελληνικής κρατικής στατιστικής, για να επικεντρώσει στην μελέτη της εισαγωγής της δειγματοληπτικής έρευνας στην Ελλάδα από τις συμμαχικές αποστολές το 1946¹³⁴ και λίγο αργότερα από το ίδρυμα Rockefeller στην Κρήτη το (1948). Τέλος, παρουσιάζει την μεταπολεμική αναδιάρθρωση της ΓΣΥΕ και μετατροπή της σε ΕΣΥΕ και την αναβάθμιση της τεχνικής της με την καθιέρωση της δειγματοληψίας πιθανοτήτων καθώς και την ίδρυση του Κέντρου Στατιστικής Εκπαιδευσεως στην Ανωτέρα Σχολή Βιομηχανικών Σπουδών για τη στατιστική εκπαίδευση των στελεχών της.

¹³⁴ Οι έξι διαφορετικού τύπου και μεθοδολογίας δειγματοληπτικές έρευνες της Allied Mission to Observe the Greek Elections (AMFOGE 1, AMFOGE 2) έγιναν για την πρόβλεψη των εκλογικών αποτελεσμάτων και των χαρακτηριστικών του πληθυσμού καθώς και για την ακρίβεια των εκλογικών καταλόγων, την εκτίμηση της αποχής κ.α. στις πρώτες μεταπολεμικές εκλογές, τη στιγμή που ο πληθυσμός της Ελλάδας ήταν άγνωστος. Σε αυτές, οι συμμαχικές αποστολές (Η.Π.Α., Μ.Βρετανία, Γαλλία) χρησιμοποίησαν υψηλού επιπέδου επιστήμονες όπως οι J.Neyman, R.Jessen, W.E.Deming κ.α.. Οι μετέπειτα έρευνες του R. Jessen στην Κρήτη (μελέτη κοινωνικών και οικονομικών συνθηκών, επιπέδου διαβίωσης), αν και έγιναν κατόπιν αιτήματος της ελληνικής κυβέρνησης για την ανάπτυξη του βιοτικού επιπέδου του πληθυσμού, αγνοήθηκαν. Η επόμενη, πολιτικού σκοπού κι αυτή, δειγματοληπτική έρευνα στην Ελλάδα έγινε το 1957 από την πρεσβεία των Η.Π.Α. στον αντιδυτικό απόηχο του κυπριακού αγώνα, ενταγμένη στα πλαίσια μιας ευρύτερης πανευρωπαϊκής έρευνας για την στάση των λαών έναντι των Αμερικανών και του Ν.Α.Τ.Ο., σχεδιάστηκε από τον Gallup και υλοποιήθηκε από το «Ινστιτούτο Ερευνών Επικοινωνίας».

ΜΕΡΟΣ Α΄: ΟΙ ΑΠΑΡΧΕΣ

Κεφάλαιο 2^ο

I conclude, That a clear knowledge of all these particulars and many more, whereat I have shot but at rovers, is necessary, in order to good, certain, and easie Government, and even to balance Parties and Factions both in *Church* and *State*.¹³⁵

Ο John Graunt και η γέννηση της στατιστικής αντίληψης.

Σε μια εποχή που το κυνήγι των μαγισσών ήταν ακόμη ένα θεάρεστο έργο και η καταμέτρηση των ανθρώπων αντιμετωπιζόταν ως κάτι το αρνητικό¹³⁶, στις 24 Απριλίου του 1620 θα γεννηθεί στο Λονδίνο ο John Graunt, που σήμερα θεωρείται ως ο πατέρας της δημογραφίας, της επιδημιολογίας και της σύγχρονης στατιστικής αντίληψης.

Σύμφωνα με τον βιογράφο του John Aubrey¹³⁷, ήταν το μεγαλύτερο παιδί μιας πολυμελούς οικογένειας ενός μικρέμπορου. Ο J.Graunt μεγάλωσε με πουριτανικές αρχές, πήρε μέχρι τα δεκαέξι του την τυπική αγγλική εκπαίδευση και χωρίς ποτέ να σταματήσει να μελετά ήταν σε πολλά αυτοδίδακτος (Γαλλικά, Λατινικά, θεολογία). Η κύρια επαγγελματική του δραστηριότητα ήταν το λιανεμπόριο, διετέλεσε όμως, ανάμεσα σε άλλα, και αρχηγός δυνάμεως ασφαλείας σε διάφορες περιοχές του Λονδίνου (από όπου και ο βαθμός του λοχαγού και

¹³⁵ Το κείμενο αυτό βρίσκεται στην τελευταία παράγραφο των συμπερασμάτων του έργου του Graunt, J. (MDCLXXVI). *Natural and Political Observations Mentioned in a following INDEX, and made upon the Bills of Mortality* (5th ed.). London. Στο Petty, Hull, C. (eds.). (1899). *The Economic Writings of Sir William Petty*. II. Cambridge: Cambridge University Press.

Σημείωση: Την έκδοση αυτή παίρνουμε ως αναφορά στην παρούσα εργασία.

¹³⁶ Στην *Παλαιά Διαθήκη*, η απαρίθμηση των Ισραηλιτών από το Δαβίδ τιμωρείται από τον Θεό με θάνατο (Παραλειπομένων Α', κεφ.ΚΑ':1-15 και Βασιλειών Β', κεφ.ΚΔ':1-15). Βλέπε σχετική νύξη για λανθασμένη ερμηνεία της Βίβλου στο έργο του Graunt, J. (MDCLXXVI). ό.π., σελ. 384.

¹³⁷ Ο John Aubrey (1626-1697) ανήκε στη λεγόμενη μικρή αριστοκρατία και έχοντας κλίση λογίου, αν και στερούνταν ακαδημαϊκής παιδείας, συνέγραψε μια σειρά βιογραφικών σημειωμάτων επωνύμων της εποχής του (π.χ. Halley, Petty), με σκοπό να τα εκδώσει μαζί με τον λόγιο Anthony Wood. Αν και ο Wood εξέδωσε το έργο κάνοντας χρήση και του υλικού του, η φιλονικία που προηγήθηκε μεταξύ τους είχε ως αποτέλεσμα να μην αναφερθεί το όνομά του Aubrey και ο τελευταίος να καταθέσει το πρωτότυπο στην Ασμολαία βιβλιοθήκη της Οξφόρδης. Αυτό το ημιτελές έργο (*Abrey's Brief Lives*) αποτελεί σήμερα την κυριότερη πηγή πληροφοριών για τον J.Graunt. Όλες οι σχετικές πηγές για τη ζωή του, μαζί με ένα εκτενές βιογραφικό σημείωμα, αναφέρονται στο άρθρο του Glass, D. (1964). John Graunt and His Natural and Political Observations. *Notes and Records of the Royal Society of London*. 19, (1), 63-100.

αργότερα του ταγματάρχη που συνήθως προηγείται του ονόματός του), ενώ επελέγη για μια διετία και για τη Βουλή των Κοινοτήτων.

Υπήρξε ένα έξοχο μυαλό, μια πολύπλευρη προσωπικότητα και πάνω από όλα ένας εντιμότατος άνθρωπος που έχαιρε υψηλής κοινωνικής εκτίμησης,¹³⁸ τουλάχιστον μέχρι τη θρησκευτική του μεταστροφή από τον προτεσταντισμό στους σοκινιανούς¹³⁹ και τελικά στον καθολικισμό. Το τελευταίο αποτέλεσε τον λόγο που τον οδήγησε σε παραίτηση από όλες τις δημόσιες θέσεις και την αιτία συκοφάντησής του για σκόπιμη αδράνεια στη μεγάλη πυρκαγιά του Λονδίνου το 1666, στην οποία μάλιστα κάηκε και το σπίτι του (κατηγορήθηκε ότι ως διαχειριστής της εταιρείας ύδρευσης του Λονδίνου [*New River Company*] δεν είχε διαθέσιμα τα κλειδιά για την παροχή νερού). Το γεγονός αυτό θα οδηγήσει στην απόλυσή του και στο να ζήσει ο ίδιος και η οικογένειά του μέσα σε μεγάλη φτώχεια μέχρι τον θάνατό του (18 Απριλίου του 1674).

Αυτό που τον διατηρεί στην ιστορική μνήμη είναι το μοναδικό¹⁴⁰ έργο του, που κυκλοφόρησε το 1662, με τίτλο «*Natural and political Observations Mentioned in a following INDEX, and Made Upon the Bills of Mortality*» και υπότιτλο «*With reference to the Government, Religion, Trade, Growth, Air, Diseases, and the several Changes of the said CITY*», έργο που γνώρισε μεγάλη εκδοτική επιτυχία¹⁴¹ και που του άνοιξε τις πόρτες της Royal Society (R.S.). Ο ιστορικός της R.S. Thomas Sprat μας πληροφορεί, ότι υπήρξε και σχετική εντολή του βασιλιά της Αγγλίας Κάρολου Β' (φιλοκαθολικός) στα μέλη της και προτροπή «...αν έβρισκαν κι άλλους τέτοιους εμπόρους θα έπρεπε με σιγουριά να τους δεχτούν όλους χωρίς φασαρίες.¹⁴²». Το

¹³⁸ Είχε αποκτήσει τη φήμη του «ειρηνοποιού» και προσέφευγαν σε αυτόν για επίλυση εμπορικών διαφορών. Αν και μικρότερος από τα 30, χάρις στο κύρος του, θα βρει δουλειά στον φίλο του William Petty, έναν από τους μετέπειτα ιδρυτές της Royal Society, στο Gresham College ως καθηγητής μουσικής (μαθηματικής αστρονομίας θα λέγαμε σήμερα).

¹³⁹ Αντιπριαδική αίρεση διαδεδομένη κυρίως στην κεντρική Ευρώπη, με ιδρυτές τους Lelio Sozzini (1525-1562) και Fausto Sozzini (1539-1604) (αρνούσαν την τριαδικότητα του Θεού, τη θεϊκή φύση του Ιησού, την παντογνωσία του Θεού κ.α.)

¹⁴⁰ Αυτό ήταν το μοναδικό έργο του που κυκλοφόρησε δημόσια. Αναφέρεται από τον Wood, *Athenae Oxon.* I.311 και μια ανέκδοτη εργασία του, θεολογικού περιεχομένου, «*Observations on the advance of excise*» (βλέπε Hull, ό.π., *The Epistle*).

¹⁴¹ Ο Hull μας πληροφορεί στο προλογικό του σημείωμα του έργου αυτού - που το συμπεριλαμβάνει στο *The Economic Writings of Sir William Petty* - ότι την πρώτη χρονιά κυκλοφορίας του έκανε και δεύτερη έκδοση. Με την έξαρση της πανώλης το καλοκαίρι του 1665 έγινε πάλι επίκαιρο και ο πρόεδρος της R.S., Brouncker, έδωσε εντολή ανατύπωσής του σε μια τρίτη έκδοση, που ήταν επαυξημένη με μερικούς πίνακες και ένα παράρτημα, για να ακολουθήσει σύντομα και η τέταρτη και τελευταία με τον συγγραφέα εν ζωή. Η πέμπτη έκδοση έγινε με την εποπτεία του Petty, ενώ μια ανατύπωσή της θα ονομαστεί 6^η έκδοση. Υπάρχει και μια ανώνυμη γερμανική μετάφραση του έργου που εκδόθηκε το 1702 στη Λειψία.

¹⁴² Sprat, T. (MDCLXVII). *The History of the Royal Society*. London, σελ.67. Ο Ian Sutherland μας πληροφορεί ότι το 1679 εκλέχτηκε μέλος της R.S. και ο υφασματέμπορος Anthony Leeuwenhoek σε αναγνώριση των πρωτοποριακών μικροσκοπικών παρατηρήσεών του, Sutherland, I. (1963). John Graunt: A Trecentenary Tribute. *Journal of the Royal Statistical Society Series A (General)*, 126, (4), 537-556.

έργο του αυτό θα αποτιμηθεί θετικά και θα γίνει δεκτός ως μέλος σχεδόν αμέσως. Ο ίδιος, όμως, δεν θα συνεισφέρει ουσιαστικά στις επιστημονικές και φιλοσοφικές εργασίες της R.S., για όσο διάστημα ήταν μέλος της (1662-1674)¹⁴³.

Ο στόχος του εν λόγω έργου, όπως φανερώνουν οι επιστολές αφιέρωσης (στον πρόεδρο της R.S. Sir Robert Morey και στον σύμβουλο του βασιλιά, λόρδο John Roberts), ο τίτλος και βεβαίως το περιεχόμενο (φυσικές και πολιτικές παρατηρήσεις) ήταν διπλός: επιστημονικός και πολιτικός. Ολόκληρο το έργο το διαπνέει η σεμνότητα του συγγραφέα, αντανάκλαση τόσο του χαρακτήρα του όσο και της επίγνωσης της έλλειψης ακαδημαϊκών περγαμινών¹⁴⁴. Το τελευταίο υπήρξε και αφορμή για να αμφισβητηθεί η πατρότητα του έργου, που αποδόθηκε στον φίλο του William Petty. Σήμερα είναι σχεδόν ομόφωνα αποδεκτό ότι ο συγγραφέας του έργου είναι ο J.Graunt και εικάζεται ότι έγιναν κάποιες σχετικές συζητήσεις με τον Petty που θα πρέπει να επιμελήθηκε κυρίως τα συμπεράσματα καθώς επίσης και να έδωσε πληροφορίες ιατρικού περιεχομένου¹⁴⁵.

Η σεμνότητά του J.Graunt δεν μείωσε ούτε την πίστη του στο ότι κομίζει κάτι νέο και ταυτόχρονα χρήσιμο για την επιστήμη, την κοινωνία και το κράτος, κάτι που ήταν ανοιχτό στους συμπολίτες του για επανέλεγχο¹⁴⁶ ούτε τον απέτρεψε από το να είναι καυστικός για τους διανοούμενους που θεωρητικολογούσαν, γράφοντας: «...πόσοι ζουν προβληματίζοντας φτωχούς ανθρώπους με ασύλληπτες έννοιες για τη θεότητα και τη φιλοσοφία ...και από τους θεωρητικούς πόσο λίγοι μελετούν τη Φύση και τα Πράγματα ! »¹⁴⁷

¹⁴³ Υπάρχει στα αρχεία της R.S. μια περιληπτική αναφορά μιας εργασίας του για τον πολλαπλασιασμό των κυπρίνων και των σολωμών (βλέπε το σχετικό κείμενο στο Hull, ό.π., παραρτήματα, σελ.432), ενώ ο Glass, D. (1964), ό.π., αναφέρει ότι έγραψε επίσης ένα σύντομο σχόλιο για τον καφέ, την περίοδο που ο Κάρολος Β΄ απαγόρευσε τα καφεενία μάλλον λόγω της υπερβολικής ελευθερίας λόγου σε αυτά καθώς και το ότι σχεδίασε ένα πείραμα με την επίδραση ενός δηλητηρίου σε πειραματόζωο.

¹⁴⁴ Στο εξώφυλλο της πρώτης έκδοσης ο μόνος τίτλος που συνοδεύει το όνομα του Graunt είναι του «πολίτη του Λονδίνου», που στις επόμενες εκδόσεις αντικαθίσταται από το «μέλος της Royal Society» και αργότερα προτάσσεται του ονόματός του ο τίτλος του Captain. Στην ακροτελεύτια πρόταση του προλόγου του αναφέρει χαρακτηριστικά: «...έχω φέρει, σαν ένα ανόητο σχολιαρόπαιδο που ήρθε να πει το μάθημά του στον κόσμο (αυτόν τον οργίλο και στριμμένο αφέντη), μια δεσμίδα βέργες για να μαστιγωθώ για κάθε λάθος που θα έχω διαπράξει.»

¹⁴⁵ Το ιστορικό της αμφισβήτησης του συγγραφέα και τα επιχειρήματα των δύο πλευρών παρατίθενται στο άρθρο του Glass, D.V. (1964). ό.π..

¹⁴⁶ Graunt, J. (MDCLXXVI). ό.π., σελ.334 (πρόλογος).

¹⁴⁷ Graunt, J. (MDCLXXVI). ό.π., σελ.397 (επίλογος).

Natural and Political
OBSERVATIONS
Mentioned in a following INDEX,
and made upon the
Bills of Mortality.

By *JOHN GRAUNT*,
Citizen of
LONDON.

With reference to the *Government, Religion, Trade, Growth, Ayre, Diseases*, and the several Changes of the said **CITY.**

— *Non, ne ut miretur Turba, laboro,
Contentus paucis Lectoribus* —

LONDON,
Printed by *Tho: Roycroft*, for *John Martin, James Allestry,*
and *Tho: Ducas*, at the Sign of the Bell in *St. Paul's*
Church-yard, **MDCLXII.**

Εικόνα 1. Εξώφυλλο από την πρώτη έκδοση του μοναδικού έργου του J.Graunt.
Πηγή: Sutherland, I. (1963). John Graunt: A Trecentenary Tribute. *Journal of the Royal Statistical Society. Series A (General)*, 126 (4), σελ. 540.

Το έργο περιέχει δύο επιστολές αφιέρωσης, ένα πρόλογο, δώδεκα κεφάλαια, το συμπέρασμα και ένα παράρτημα με τους πίνακες για το Λονδίνο και από την τρίτη έκδοσή του και στοιχεία της απογραφής του 1631, πίνακες για τις επαρχιακές πόλεις Tiverton, Cranbrook, το Δουβλίνο, το Παρίσι καθώς και κάποιες

οδηγίες κατανόησης των πινάκων. Το κυρίως περιεχόμενό του αναπτύσσεται σε 63 σελίδες¹⁴⁸ ως εξής:

- Στο πρώτο κεφάλαιο αναφέρεται στο ιστορικό της συγκρότησης των πινάκων θνησιμότητας (αρ. 1-3)¹⁴⁹.
- Στο δεύτερο κεφάλαιο αναφέρεται στους θανάτους από τραυματισμούς, στις χρόνιες ασθένειες και στις φοβερές ασθένειες (αρ. 4-10).
- Στο τρίτο κεφάλαιο αναφέρεται ειδικότερα σε ορισμένους θανάτους της κατηγορίας των τραυματισμών (την πείνα, τις δολοφονίες, τις αυτοκτονίες, την τρέλα, τη σύφιλη, δαγκώματα κ.α.). Εδώ αναπτύσσει την άποψή του γιατί δεν πρέπει να εργάζονται οι ζητιάνοι¹⁵⁰, αποδεικνύει ότι νεο-καταχωρημένες ασθένειες είναι όντως νέες, διορθώνει τα στοιχεία των βαπτίσεων (αρ. 11-28).
- Στο τέταρτο κεφάλαιο αναφέρεται στην πανώλη (αρ. 29-34).
- Στο πέμπτο κεφάλαιο αναφέρεται συμπληρωματικά στην πανώλη και στο διάστημα που χρειάζεται η πόλη να ανακτήσει τον πληθυσμό της (αρ. 35-37).
- Στο έκτο κεφάλαιο αναφέρεται στη νοσηρότητα, στο υγιεινό και στο γόνιμο των εποχών (αρ. 38-41).
- Στο έβδομο κεφάλαιο αναφέρεται στη μεταβολή του πληθυσμού του Λονδίνου κάνοντας και υπολογισμό του πληθυσμού της Αγγλίας (αρ. 42-51).
- Στο όγδοο κεφάλαιο αναφέρεται εκτεταμένα στο λόγο ανδρών : γυναικών (αρ. 52-61).
- Στο ένατο κεφάλαιο αναφέρεται στην ανάπτυξη της πόλης και προσδιορίζει την κατεύθυνσή της προς τα δυτικά (αρ. 62-69).
- Στο δέκατο κεφάλαιο αναφέρεται στην ανισότητα των ενοριών (αρ. 70-72).
- Στο ενδέκατο κεφάλαιο αναφέρεται στον αριθμό των κατοίκων του Λονδίνου, κάνοντας πολλαπλούς υπολογισμούς και περιλαμβάνει και πίνακα κατανομής των ηλικιών (αρ. 73-85).
- Στο δωδέκατο κεφάλαιο μελετά την επαρχία με τη χρήση αντιπροσωπευτικού δείγματος, προβαίνει σε συγκρίσεις με το Λονδίνο και αναφέρεται στις περιβαλλοντικές διαφορές (αρ. 86-98).
- Το κυρίως έργο ολοκληρώνεται με τη διακριτή ενότητα των συμπερασμάτων του, εμπλουτισμένων με προτάσεις και σκέψεις (αρ.89-106).

¹⁴⁸ Το παράρτημα είναι 34 σελίδες στην τρίτη έκδοση.

¹⁴⁹ Η αρίθμηση των «θέσεων, παρατηρήσεων και ερωτημάτων» είναι του ίδιου του Graunt στον κατάλογο που προτάσσει στο έργο του. Πολλές φορές σε κάθε αριθμό αντιστοιχούν περισσότερα του ενός συμπεράσματα, που δεν εξυπακούονται από τον τίτλο. Αυτά παραθέτονται στη συνέχεια από την έκδοση του Hull, C. (1899). ό.π..

¹⁵⁰ Υποθέτοντας ότι υπάρχει σταθερή ποσότητα εργασίας στην οικονομία, το να καταρτίσουμε τους ζητιάνους και να τους δώσουμε δουλειά, θα είχε ως αποτελέσματα τη χαμηλή ποιότητα εργασίας (πράγμα καταστροφικό για την ποιότητα των προϊόντων) και την καταφυγή στη ζητιανιά των έμπειρων τεχνιτών που θα αντικαθιστούσαν οι πρώην ζητιάνοι.

Αξιοποιώντας τα αριθμητικά δεδομένα των καταστάσεων θνησιμότητας του Λονδίνου της περιόδου 1604-1664, εξάγει 106 συμπεράσματα που απαντούν σε ερωτήματα δημογραφικού (αρ. 4, 36, 37, 40-48, 52, 72-91, 95-98), επιδημιολογικού (αρ. 15, 17-29, 33-38, 51, 95, 98), κοινωνικού (αρ.11-5, 27, 40, 51-53, 60-61, 71), χωροταξικού (βλέπε αφιέρωση στον Lord Roberts και αρ. 61-69), ακόμη και κοσμολογικού χαρακτήρα (αρ. 84-85) .

An INDEX

OF THE

*Positions, Observations, and Questions contained
in this Discourse.*

1. *THE Occasion of keeping the Account of Burials arose first from the Plague, Anno 1592.* pag. 2 [335]
2. *Seven Alterations, and Augmentations of the published Bills, between the years 1592, and 1662.* p. 3, to 17 [336-46]
3. *Reasons, why the Accounts of Burials and Christenings should be kept universally, and now called for, and perused by the Magistrate,* p. 18 [346]
4. *A true Account of the Plague cannot be kept without the Account of other Diseases,* ibid. [347]
5. *The Ignorance of the Searchers no impediment to the keeping of sufficient, and useful Accounts,* p. 19 [347]
6. *That about one third of all that were ever quick die under five years old, and about thirty six per Centum under six,* p. 20¹ [349]
7. *That two parts of nine die of Acute, and seventy of two hundred twenty nine of Chronical Diseases, and four of two hundred twenty nine of outward Grievs,* p. 22 [349]
8. *A Table of the Proportions dying of the most notorious, and formidable Diseases, or Casualties,* p. 24 [351]
9. *That seven per Centum die of Age,* p. 26 [352]
10. *That some Diseases, and Casualties keep a constant proportion, whereas some other are very irregular,* ibid. [352]
11. *That not above one in four thousand are Starved,* p. 27 [352]
12. *That it were better to maintain all Beggars at the publick Charge,*

¹ 20 should be 22; there are several similar misprints in the index of original pages.

- though earning nothing, than to let them beg about the Streets ; and that employing them without discretion, may do more harm than good,* ibid. [353]
13. *That not one in two thousand are Murdered in London, with the Reasons thereof,* p. 30 [354] ||
14. *That not one in fifteen hundred dies Lunatuck,* p. 31 [355]
15. *That few of those, who die of the French-Pox, are set down, but coloured under the Consumption, &c.* p. 33 [356]
16. *That the Rickets is a new Disease, both as to name, and thing ; that from fourteen dying thereof, An. 1634. it hath gradually increased to above five hundred, An. 1660.* p. 34 [356]
17. *That there is another new Disease appearing ; as A Stopping of the Stomach, which hath increased in twenty years, from six, to near three hundred,* p. 37 [358]
18. *That the Rising of the Lights (supposed in most Cases to be the Fits of the Mother) have also increased in thirty years, from forty four, to two hundred forty nine,* p. 38 [359]
19. *That both the Stopping of the Stomach, and Rising of the Lights, are probably Reliques of, or depending upon the Rickets,* p. 39 [359]
20. *That the Stone decreases, and is wearing away,* p. 40 [360]
21. *The Gout stands at a stay,* ibid. [360]
22. *The Scurvy increases,* ibid. [360]
23. *The Deaths by reason of Agues, are to those caused by Fevers, as one to forty,* p. 41 [360] ||
24. *Abortives, and Stilborn, to those that are Christned, are as one to twenty,* ibid. [360]
25. *That since the differences in Religion, the Christnings have been neglected half in half,* ibid. [361]
26. *That not one Woman in an hundred dies in Child-bed, nor one of two hundred in her Labour,* p. 42 [361]
27. *Three Reasons why the Registering of Children hath been neglected,* p. 43 [362]
28. *There was a confusion in the Accompts of Chrysoms, Infants, and Convulsions ; but rellified in this Discourse,* ibid. [362]
29. *There have been in London, within this Age, four times of great Mortality, viz. Anno 1592, 1603, 1625, and 1636, whereof that of 1603 was the greatest,* p. 46 [363]
30. *Annis 1603, and 1625, about a fifth part of the whole died, and eight times more than were born,* p. 47 [364]
31. *That a fourth part more die of the Plague than are set down,* p. 48 [365]
32. *The Plague Anno 1603 lasted eight years, that in 1636 twelve years, but that in 1625 continued but one single year,* p. 49 [365]
33. *That Alterations in the Air do incomparably more operate as to the Plague, than the Contagion of Converse,* p. 50 [366] ||

34. *That Purples, Small-Pox, and other malignant Diseases, fore-run the Plague,* ibid. [366]
35. *A disposition in the Air towards the Plague doth also dispose Women to Abortions,* p. 52 [367]
36. *That as about one fifth part of the whole people died in the great Plague-years, so two other fifth parts fled, ibid. which shews the large relation, and interest, which the Londoners have in the Country,* p. 53 [367]
37. *That (be the Plague great or small) the City is fully re-peopled within two years,* ibid. [367]
38. *The years, 1618, 20, 23, 24, 32, 33, 34, 1649, 52, 54, 56, 58, and 61, were sickly years,* p. 55 [368]
39. *The more sickly the year is, the less fertile of Births,* ibid. [368]
40. *That Plagues always come in with King's Reigns is most false,* ibid. [369]
41. *The Autumn, or the Fall, is the most unhealthful season,* p. 56 [369]
42. *That in London there have been twelve Burials for eleven Christnings,* p. 57 [370]
43. *That in the Country there have been, contrariwise, sixty three Christnings for fifty two Burials,* p. 58 [370]||
44. *A Supposition, that the people in and about London, are a fifteenth part of the people of all England, and Wales,* ibid. [370]
45. *That there are about six Millions and an half of people in England, and Wales,* ibid. [371]
46. *That the people in the Country double by Procreation but in two hundred and eighty years, and in London in about seventy, as hereafter will be shewn; the reason whereof is, that many of the Breeders leave the Country, and that the Breeders of London come from all parts of the Country, such persons breeding in the Country almost only as were born there, but in London multitudes of others,* p. 59 [371]
47. *That about 6000 per Annum come up to London out of the Country,* ibid. [371]
48. *That in London about three die yearly out of eleven Families,* p. 60 [371]
49. *There are about twenty five Millions of acres of Land in England, and Wales,* ibid. [372]
50. *Why the Proportion of Breeders in London, to the rest of the people, is less than in the Country,* p. 61 [372]
51. *That in London are more impediments of Breeding, than in the Country,* ibid. [373]
52. *That there are fourteen Males for thirteen Females in London, and in the || Country but fifteen Males for fourteen Females,* p. 64 [374]
53. *Polygamy useless to the multiplication of Mankind, without Castrations,* p. 65 [374]

54. *Why Sheep, and Oxen out-breed Foxes, and other Vermin-Animals,*
p. 66 [375]
55. *There being fourteen Males to thirteen Females, and Males being
prolific forty years and Females but twenty five, it follows, that
in effect there be 560 Males to 325 Females,* p. 67 [375]
56. *The said inequality is reduced by the latter marriage of the Males,
and their employment in Wars, Sea-voyages, and Colonies,* *ibid.* [375]
57. *Physicians have two Women Patients to one Man; and yet more
Men die than Women,* *ibid.* [376]
58. *The great emission of Males into the Wars out of London Anno 1642
was instantly supplied,* p. 68 [376]
59. *Castration is not used only to meliorate the flesh of Eatable Animals,
but to promote their increase also,* p. 69 [377]
60. *The true ratio formalis of the evil of Adulteries and Fornications,*
p. 70 [377]
61. *Where Polygamy is allowed, Wives can be no other than Servants,*
ibid. [378] ||
62. *That ninety seven, and sixteen Parishes of London are in twenty
years increased from seven to twelve, and in forty years from twenty
three to fifty two,* p. 72 [379]
63. *The sixteen Parishes have increased farther than the ninety seven,
the one having increased but from nine to ten in the said forty years,*
p. 73 [379]
64. *The ten Out-Parishes have in fifty four years increased from one
to four,* p. 75 [380]
65. *The ninety seven, sixteen, and ten Parishes have in fifty four years
increased from two to five,* *ibid.* [380]
66. *What great Houses within the Walls have been turned into
Tenements,* p. 76 [380]
67. *Cripplegate-Parish hath most increased, &c.* p. 77 [380]
68. *The City removes Westwards, with the reasons thereof,* *ibid.* [381]
69. *Why Ludgate is become too narrow a throat for the City,* *ibid.* [381]
70. *That there be some Parishes in London two hundred times as big
as others,* *ibid.* [382]
71. *The natural bigness and Figure of a Church for the Reformed
Religion,* p. 78 [382]
72. *The City of London and Suburbs, being equally divided, would
make 100 Parishes, about the largeness of Christ-Church, Black-friers,
or Colemanstreet,* *ibid.* [383] ||
73. *There are about 24000 Teeming women in the ninety seven, sixteen,
and ten Parishes in and about London,* p. 81 [384]
74. *That about three die yearly out of eleven Families containing each
eight persons,* *ibid.* [385]
75. *There are about 12000 Families within the walls of London,*
p. 83 [385]

76. *The housing of the sixteen and ten Suburb-Parishes is thrice as big as that of the ninety seven Parishes within the walls,* *ibid.* [385]
77. *The number of souls in the ninety seven, sixteen, and two out-Parishes is about 384000,* *ibid.* [386]
78. *Whereof 199000 are Males, and 185000 Females,* *ibid.* [386]
79. *A Table shewing of 100 quick conceptions how many die within six years, how many the next Decad, and so for every Decad till 76,*
p. 84 [387]
80. *Tables, whereby may be collected how many there be in London of every Age Assign'd,* *ibid.* [387]
81. *That there be in the 97, 16, and ten Parishes near 70000 Fighting Men, that is, Men between the Ages, of 16, and 56,* p. 85 [387]
82. *That Westminster, Lambeth, Islington, Hackney, Redriff, Stepney, Newington, contain as many people as the 97 Parishes || within the walls, and are consequently $\frac{1}{3}$ of the whole Pile,* *ibid.* [387]
83. *So that in, and about London are about 81000 Fighting men, and 460000¹ in all,* *ibid.* [387]
84. *Adam and Eve in 5610 years might have by the ordinary proportion of Procreation, begotten more people, than are now probably upon the face of the earth,* p. 86 [388]
85. *Wherefore the World cannot be older than the Scriptures represent it,* *ibid.* [388]
86. *That every Wedding one with another produces four Children,*
p. 87 [388]
87. *That in several places the proportion between the Males and Females differ,* *ibid.* [389]
88. *That in ninety years there were just as many Males as Females Buried within a certain great Parish in the Country,* *ibid.* [389]
89. *That a Parish, consisting of about 2700 Inhabitants, had in 90 years but 1059 more Christnings, than Burials,* p. 88 [389]
90. *There come yearly to dwell at London about 6000 strangers out of the Countrey, which swells the Burials about 200 per Annum,*
ibid. [389]
91. *In the Country there have been five Christnings for four Burials,*
p. 89 [390]
92. *A Confirmation, that the most healthful years are also the most fruitful,* *ibid.* [390] ||
93. *The proportion between the greatest, and least mortalities, in the Countrey are greater than the same in the City,* p. 91 [391]
94. *The Countrey Air more capable of good, and bad impressions, than that of the City,* p. 92 [392]

¹ The calculation of a total population of 460000 is not made in the text at p. 387, but that estimate is used at pp. 371, 399, 400 and 401.

95. *The difference also of Births are greater in the Countrey, than at London,* p. 93 [392]
96. *In the Countrey but about one of fifty dies yearly, but at London one of thirty, over and above the Plague,* ibid. [393]
97. *London not so healthful now as heretofore,* p. 94 [393]
98. *It is doubted whether increase of people, or the burning of Sea-Coal were the cause, or both,* p. 95 [394]
89. *The Art of making of Gold would be neither benefit to the World, or the Artist,* p. 97 [395]
100. *The Elements of true Policy are to understand throughly the Lands, and hands of any Countrey,* p. 98 [395]
101. *Upon what considerations the intrinsick value of Lands doth depend,* ibid. [396]
102. *And in what the Accidental,* p. 99 [396]
103. *Some of the few benefits of having a true Accompt of the people,* ibid. [396]
104. *That but a small part of the whole people are employed upon necessary affairs,* ibid. [396] ||
105. *That a true Accompt of people is necessary for the Government, and Trade of them, and for their peace and plenty* p. 100 [397]
106. *Whether this Accompt ought to be confined to the Chief Governours,* ibid. [397] ||

(ε)

Εικόνα 2 (α-ε). Index των συμπερασμάτων του J.Graunt.

Πηγή: Hull, C. (1899). *ό.π.,σελ.327-332.*

Τα κύρια συμπεράσματα τα απαριθμεί στο τελευταίο κεφάλαιο (The Conclusion) και ανταποκρίνονται στην πρόθεσή του να γίνουν ευρύτερα γνωστά τα εξής:

1. Ο αριθμός των κατοίκων.
2. Πόσοι είναι οι άνδρες και πόσες οι γυναίκες.
3. Πόσοι είναι παντρεμένοι και πόσοι ελεύθεροι.
4. Πόσες είναι οι γυναίκες με βρέφη (teeming women).
5. Ποια η ηλικιακή κατανομή των ανθρώπων.
6. Πόσοι είναι οι στρατεύσιμοι.
7. Πόσο μεγάλο είναι το Λονδίνο και με τι βήματα μεγάλωσε.
8. Σε πόσο χρόνο οι κάτοικοι ανανεώνονται μετά από μια επιδημία πανώλης.
9. Την αναλογία θανάτου γενικών και ειδικών ασθενειών.
10. Ποιές χρονιές είναι γόνιμες και ποιες θανατηφόρες και σε τι διαστήματα εμφανίζονται και με ποια απόσταση μεταξύ τους.

11. Σε τι αναλογία οι άνθρωποι αψηφούν της εντολές της εκκλησίας και έχουν αυξηθεί οι αιρέσεις.
12. Τη δυσαναλογία των ενοριών.
13. Το γιατί οι ταφές στο Λονδίνο ξεπερνούν τις βαπτίσεις, όταν το αντίθετο είναι ορατό στην επαρχία.

Οι καταστάσεις θνησιμότητας πρωτοσυντάχτηκαν το 1532 σε κάθε ενορία από τον αντίστοιχο ιερέα, λόγω των επαναλαμβανόμενων επιδημιών πανώλης και θα καθιερωθούν σε μόνιμη εβδομαδιαία βάση από τον Δεκέμβριο του 1603¹⁵¹, με εντολή του Cromwell, με σκοπό να μπορέσουν οι μεν έμποροι να προβλέψουν τη μεταβολή της εμπορικής κίνησης ανά περιοχή, οι δε πλούσιοι να εκτιμήσουν το πότε θα έπρεπε να εγκαταλείψουν το Λονδίνο για την επαρχία¹⁵². Αρχικά ήταν καταγραφές θανάτων (με ιδιαίτερη αναφορά στην πανώλη), γάμων και βαπτίσεων μόνο των πιστών της εκκλησίας της Αγγλίας και εμπλουτίστηκαν στη πορεία (1629) με ξεχωριστά στοιχεία για άνδρες και για γυναίκες. Ο J. Graunt θα επεξεργαστεί τα στοιχεία της περιόδου 1604-1664 των ενοριών του Λονδίνου και μιας επαρχιακής πόλης, του Romsey (που πέραν του κριτηρίου επιλογής του μέσου όρου ήταν και τόπος καταγωγής του πατέρα του)¹⁵³.

Ο πίνακας που ακολουθεί είναι ο ετήσιος συγκεντρωτικός του έτους 1665, όταν υπήρξε έξαρση της επιδημίας πανώλης. Οι θάνατοι εξαιτίας της αναφέρονται στη δεύτερη στήλη αλλά και αθροιστικά στο τέλος. Οι λοιπές αναφερόμενες ασθένειες έχουν διαφορετική ονοματολογία από τη σημερινή¹⁵⁴.

¹⁵¹ Οι πίνακες θνησιμότητας συντάσσονταν από το 1604. Από το 1611 συντάσσονταν με αποκλειστική ευθύνη από τους υπαλλήλους των ενοριών (Company of Parish Clerks), στο δε τέλος του χρόνου ένας συγκεντρωτικός πίνακας στέλνονταν στον βασιλιά. Από το 1625 διατίθονταν με συνδρομή και στο κοινό, σημάδι του ευρύτερου ενδιαφέροντος.

¹⁵² Η A. Rusnock αναφέρει και μια άλλη άποψη του Cornelius Walford (1878), που έβλεπε ως σχεδόν μοναδική αιτία την επιθυμία της βασίλισσας Ελισάβετ να τρομάξει τον κόσμο, να εμποδίσει την αστυφιλία και για να αποφύγει την απειλή της ανεξέλεγκτης μεγέθυνσης της πόλης, βλέπε υποσημείωση 29, σελ. 19 στο Rusnock, A. (2002). *Vital Accounts. Quantifying Health and Population in Eighteenth-Century England and France*. Cambridge: Cambridge University Press.

¹⁵³ Στην τρίτη έκδοση προστέθηκαν πίνακες ανάλογοι με τον πίνακα του Romsey για το Tiverton (γάμοι, βαπτίσεις, κηδείες για τα έτη 1560-1649), το Cranbrooke (γάμοι, βαπτίσεις, κηδείες για τα έτη 1560-1664) καθώς και πίνακας για το Λονδίνο (εβδομαδιαίο σύνολο θανάτων και θάνατοι λόγω πανώλης των ετών 1592, 1603, 1625, 1630, 1636, 1665), ενώ στην πέμπτη έκδοση και πίνακες για το Παρίσι (γάμοι, βαπτίσεις, κηδείες για τα έτη 1670-1672).

¹⁵⁴ Μια αντιστοιχία με τη σημερινή ονοματολογία των νόσων, όχι με σιγουριά για κάποιες περιπτώσεις, μπορούμε να βρούμε στις ιστοσελίδες:

<http://www.homeoint.org/cazalet/oldnames.htm>

http://www.bignell.uk.com/glossary_of_old_names.htm#P, που προσπελάστηκαν στις 18/8/2010.

A generall Bill for this present year, ending the 19 of December 1665. according to the Report made to the KINGS most Excellent Majesty.

By the Company of Parish Clerks of London, &c.

Parish	Buried	Parish	Buried	Parish	Buried	Parish	Buried
S ^t A bans Woodstreet	100	S ^t Clements Eastcheap	138	S ^t Margaret Mofes	118	S ^t Michael Cornhill	104
S ^t Alhallowes Barking	114	S ^t Dunstons Back-church	138	S ^t Margaret Newfish	114	S ^t Michael Crooked-lane	179
S ^t Alhallowes Breadst	115	S ^t Dunstons East	165	S ^t Margaret Pastons	49	S ^t Michael Queenhit	103
S ^t Alhallowes Great	155	S ^t Edmunds Lombard	70	S ^t Mary Abchurch	92	S ^t Michael Que ne	44
S ^t Alhallowes Honia	10	S ^t Ethelborough	195	S ^t Mary Aldermanbury	181	S ^t Michael Royall	152
S ^t Alhallowes Lette	139	S ^t Faikes	104	S ^t Mary Aldermay	105	S ^t Michael Woodstreet	112
S ^t Alhall. Lombardst	90	S ^t Follers	144	S ^t Mary le Bow	64	S ^t Mildred Breadstreet	52
S ^t Alhallowes Staining	185	S ^t Gabriel Fen church	69	S ^t Mary Boihaw	55	S ^t Mildred Poultry	53
S ^t Alhallowes the Wall	500	S ^t George Botolphiane	41	S ^t Mary Colechurch	17	S ^t Nicholas Acons	46
S ^t Alphege	271	S ^t Gregories by Pauls	375	S ^t Mary Hill	94	S ^t Nicholas Coleaby	125
S ^t Andrew Hubbard	71	S ^t Hexens	108	S ^t Mary Mounthaw	56	S ^t Nicholas Olaves	90
S ^t Andrew Underwall	174	S ^t James Dukes place	263	S ^t Mary Sumner	341	S ^t Olaves Handstreet	137
S ^t Andrew Wardenbe	470	S ^t James Garlicksthe	189	S ^t Mary Staynings	47	S ^t Olaves Jewry	54
S ^t Anne Alderfgate	182	S ^t John Baptist	138	S ^t Mary Woolchurch	65	S ^t Olaves Silverstreet	20
S ^t Anne Blacke Friens	652	S ^t John Evangelist	9	S ^t Mary Woolnoth	75	S ^t Pancras Soperlane	20
S ^t Antholms Parishi	58	S ^t John Zacharie	85	S ^t Martins lemonger	21	S ^t Peters Chape	61
S ^t Antholms Parishi	43	S ^t Katherine Coleman	299	S ^t Martins Ludgate	196	S ^t Peters Cornhill	176
S ^t Barthol. Exchange	73	S ^t Katherine Creechu	135	S ^t Martins Orgare	110	S ^t Peters Pauls Wharf	114
S ^t Bennet Fynch	47	S ^t Lawrence Jewry	94	S ^t Martins Ourwiche	60	S ^t Peters Poore	79
S ^t Bennet Gracechurch	57	S ^t Lawrence Pountney	214	S ^t Martins Vintrey	417	S ^t Stevens Colmanst	60
S ^t Bennet Pauls Wharf	355	S ^t Leonard Eastcheap	42	S ^t Matthew Fridaystr	24	S ^t Stevens Walbrooke	34
S ^t Bennet Slaughter	11	S ^t Leonard Fotherlane	335	S ^t Maudlin Milkstreet	44	S ^t Swithins	31
S ^t Botolph Billingsgate	84	S ^t Magnus Parishi	103	S ^t Maudlin Oldfishst	176	S ^t Thomas Apostle	63
S ^t Christs Church	653	S ^t Margaret Lothbury	100	S ^t Michael Bassilaw	153	S ^t Trinities Parishi	115
S ^t Christophers	60						

Buried in the 97 Parishes within the walls, — 15107 Whereof of the Plague — 9887

S ^t Andrew Holborn	3218	3103	Bridewell Precinct	130	179	S ^t Dunstons West	958	665	S ^t Saviours Southwark	1226	1446
S ^t Bartholomew Grea	491	344	S ^t Botolph Aldertra	997	755	S ^t George Southwark	1013	1200	S ^t Sepulchres Parishi	1409	1746
S ^t Bartholomew Lette	193	159	S ^t Botolph Algate	4926	4051	S ^t Giles Cripplegate	8069	1878	S ^t Thomas Southwark	475	1271
S ^t Bridget	3111	1427	S ^t Botolph Bishopsg	3454	2500	S ^t Olaves Southwark	4793	2785	Trinity Minorities	168	113

Buried in the 16 Parishes without the walls — 41351 Whereof of the Plague — 28888

S ^t Giles in the Fields	4457	3165	S ^t Katherinees Tower	956	601	S ^t Magdalen Bermon	1943	1363	S ^t Mary Whitechappel	4766	855
Hackney Parishi	312	132	Lambeth Parishi	798	537	S ^t Mary Newington	1273	1004	Reaside Parishi	304	110
S ^t James Clarkeawell	1663	1377	S ^t Leonard Shoredich	2669	1949	S ^t Mary Islington	695	593	Bishop Parishi	8598	583

Buried in the 12 out-Parishes, in Middlesex and Surrey — 8554 Whereof of the Plague — 21420

S ^t Clement Danes	1969	1319	S ^t Mary Saury	302	198	The Total of all the Christnings — 9967	
S ^t Paul Covent Garden	405	261	S ^t Margaret Westminster	4710	3743	The Total of all the Burials this year — 97308	
S ^t Martin in the Fields	4304	2883	beside of the Pesthouse	156		Whereof of the Plague — 88596	
Buried in the 9 Parishes in the City and Liberties of Westminster				12194			
Whereof of the Plague				8403			

The Diseases and Casualties this year.

A Bortive and Stilborne	617	Executed	21	Palfie	30
Aged	1545	Flox and Small Pox	655	Plague	68596
Ague and Fever	5257	Found dead in streets, fields, &c.	20	Planner	6
Appoplex and Suddenly	116	French Pox	86	Plurisie	15
Bedrid	10	Frighted	23	Poyfoned	1
Blasted	5	Gout and Sciatica	27	Quinsie	35
Bleeding	16	Grief	46	Rickets	57
Bloody Flux, Scowring & Flux	185	Gripping in the Guts	1288	Rising of the Lighes	397
Burnt and Scalded	8	Hangd & made away themselves	7	Rupture	34
Calenture	3	Headmouldthro & Mouldfallen	14	Scurvy	105
Cancer, Gangrene and Fistula	56	jaundies	110	Shingles and Swine pox	2
Canker, and Thrush	111	Impostume	227	Sores, Ulcers, broken and bruised	
Childbed	625	Kild by severall accidents	46	Limbs	82
Chrifomes and Infants	1258	Kings Evill	86	Spleen	14
Cold and Cough	68	Leprosie	3	Spotted Fever and Purples	1929
Collicke and Winde	134	Lethargy	14	Stopping of the stomach	332
Consumption and Tiffick	4808	Livergrown	21	Stone and Strangury	98
Convulsion and Mother	2036	Meagrom and Headach	12	Surfet	1251
Distracted	5	Measles	7	Teeth and Worms	2614
Droypie and Timpany	1478	Murthered and Shot	9	Vomiting	51
Drowned	50	Overlaid & Starved	45	VVenn	1

Christned	Males	5114	Buried	Males	48569	Of the Plague	68596
	Females	4853		Females	48737		
	In all	9967		In all	97306		

Increased in the Burials in the 130 Parishes and at the Pest-house this year — 79009
Increased of the Plague in the 130 Parishes and at the Pest-house this year — 68596

Εικόνα 3. Συγκεντρωτικός πίνακας θανάτων του έτους 1665 για το Λονδίνο.

Πηγή: Sutherland, I. (1963). John Graunt: A Trecentenary Tribute. *Journal of the Royal Statistical Society. Series A (General)*. 126 (4), 544.

Ο J.Graunt πίστευε ότι αυτά τα αριθμητικά στοιχεία μπορούσαν να έχουν ακόμη σπουδαιότερες χρήσεις. Στόχοι του έργου του ήταν τόσο η ικανοποίηση της επιστημονικής του περιέργειας (το να βρει κάποιες «αλήθειες» πέραν των κοινώς παραδεκτών) όσο και το να αποτελέσει εργαλείο για «...την τέχνη της διακυβέρνησης και της αληθινής πολιτικής, που είναι το πώς να προστατεύεις τους υπηκόους μέσα σε ειρήνη και αφθονία¹⁵⁵». Για να το πετύχει αυτό, κατόρθωσε με μία κοπιώδη προσπάθεια να «...μειώσει μερικούς πολύ μπερδεμένους τόμους σε λίγους διαυγείς πίνακες και να συντομεύσει τέτοιου τύπου παρατηρήσεις που απέρρεαν από αυτούς από τη φύση τους, σε λίγες περιεκτικές παραγράφους, χωρίς πολυλογίες παραγωγικών συλλογισμών¹⁵⁶...», με τη βοήθεια των εμπορικών μαθηματικών, μιας «αριθμητικής του καταστήματος» (Shop-Arithmetic), όπως χαρακτηριστικά αναφέρει¹⁵⁷.

Το έργο του, όπως αναφέρει και στην εισαγωγική αφιέρωση προς τον πρόεδρο της R.S., το εντάσσει στη «Φυσική Ιστορία», γιατί αφορά και στον αέρα (=περιβάλλον), στις χώρες, στις εποχές, στη γονιμότητα, στις ασθένειες, στη μακροζωία και στην αναλογία μεταξύ των φύλων και των ηλικιών της ανθρωπότητας, μιας και ο ίδιος ο F.Bacon θεωρεί τα έργα του για τη ζωή και το θάνατο ως «Φυσική Ιστορία».¹⁵⁸ Ο ισχυρισμός του ότι η ανακάλυψη της λειτουργίας της καρδιάς από τις αναζητήσεις ενός ανθρώπου (του Harvey) του έδωσε τη δύναμη να ανακατευτεί και ανασυνθέτοντας κι αυτός δεδομένα να φτάσει τόσο μακριά¹⁵⁹ είναι άλλη μια προσπάθεια σύνδεσης του έργου του με τη «Φυσική Ιστορία» (Rusnock, 2002). Ο χαρακτήρας του έργου είναι σαφώς βακώνειος και ο ίδιος το θεωρούσε ως θεμέλιο και όχι παράγωγο προϊόν της νέας επιστήμης. Το δε σημαντικότερο στοιχείο του δεν είναι τόσο η ακρίβεια των συμπερασμάτων του όσο η μεθοδολογική του πρωτοτυπία και συγκεκριμένα:¹⁶⁰

¹⁵⁵ Graunt, J. (MDCLXXVI). ό.π., σελ.395 (The Conclusion).

¹⁵⁶ Graunt, J. (MDCLXXVI). ό.π., σελ.320 (The Epistle Dedicatory).

¹⁵⁷ Graunt, J. (MDCLXXVI). ό.π., σελ.323 (The Epistle Dedicatory)

¹⁵⁸ Graunt, J. (MDCLXXVI). ό.π., σελ.322 (The Epistle Dedicatory).

Ο Bacon έθεσε περισσότερο από κάθε άλλον στην εποχή του το αίτημα της μακροζωίας, που απέρρεε από τον στόχο της ανάκτησης της ανθρώπινης κυριαρχίας πάνω στη φύση και του συνακόλουθου οφέλους, που είχαν χαθεί με την εκδίωξη του ανθρώπου από τον Παράδεισο. Την τελευταία δεκαετία της ζωής του έγραψε δύο έργα σχετικά με τη γήρανση, το *De Vijs Mortis* (τέλος δεκαετίας του 1610, με τελευταία αναθεώρηση το 1619) και το *Historia Vitae & Mortis* (αρχές δεκαετίας του 1620). Όπως αναφέρει ο Gaukroger, S. (2001). *Francis Bacon and the Transformation of Early-Modern Philosophy*. NY: Cambridge University Press, σελ.96, υποσημείωση 67, ο πλήρης τίτλος του *De Vijs Mortis* περιλάμβανε και το «*An inquiry concerning the Ways of Death and Postponing of Old Age, and Restoring of the Vital Powers*». Το κείμενο αυτό ανακαλύφθηκε πρόσφατα και ανασυντέθηκε από τον Graham Rees και κατά την άποψή του S.Gaukroger προοριζόταν για το πρώτο μέρος της «Μεγάλης αναμόρφωσης» (Great Instauration), ενώ το *Historia Vitae & Mortis* για το τρίτο μέρος.

¹⁵⁹ Graunt, J. (MDCLXXVI). ό.π., σελ.360.

¹⁶⁰ Η παρούσα ταξινόμηση είναι του γράφοντος. Τα σημαντικότερα στοιχεία της τονίζονται στη σχετική βιβλιογραφία, τα υπόλοιπα αναφέρονται διάσπαρτα, όλα δε εντοπίζονται με την προσεκτική

A. Παρουσιάζει τον τρόπο συλλογής των δεδομένων.

Οι καταγραφές γίνονται από ηλικιωμένες γυναίκες επιφορτισμένες με το έργο αυτό (the searchers), που ελέγχουν οπτικά τον νεκρό, μιλούν με τους οικείους του μερικές φορές με τον θεράποντα ιατρό και καταχωρίζουν την αιτία του θανάτου. Δίνουν την αναφορά τους στον υπάλληλο της ενορίας, που κάθε Τρίτη συγκεντρώνει τα στοιχεία για τις ταφές και τις βαφτίσεις της εβδομάδας και τις προωθεί περαιτέρω, ώστε κάθε Πέμπτη να εκδίδονται συγκεντρωτικές καταστάσεις, που διανέμονται σε συνδρομητές, απόδειξη του ιδιωτικού ενδιαφέροντος. Η όλη διαδικασία γίνεται από το 1611 υπό την αρμοδιότητα των υπαλλήλων των ενοριών (Parish Clerk Company) του Λονδίνου, με βασιλική διαταγή.

B. Ελέγχει την αξιοπιστία του συστήματος συλλογής δεδομένων.

Εκφράζει τις αμφιβολίες του για την αυθεντία των γυναικών και εκθέτει προβληματισμούς για τη σωστή ένταξη σε διάφορες κατηγορίες θανάτων (εκτρώσεων ή νεογέννητων, ηλικιωμένων, συφιλιδικών, τρέλας και καταχωρήσεις επηρεαζόμενες από το κυρίαρχο σύμπτωμα ή την αιτία). Σε άλλες περιπτώσεις θεωρούσε επαρκώς αξιόπιστες τις καταγραφές τους (λόγω εμπειρίας ή ενημέρωσης από το γιατρό) ενώ σε άλλες συμπεράνε δωροδοκία για αποφυγή του κοινωνικού στίγματος (σύφιλη). Γενικά τις έκρινε σαν επαρκώς αξιόπιστες για εξαγωγή συμπερασμάτων, με την προϋπόθεση ότι θα γινόταν και διορθώσεις τους, όπου χρειαζόταν.

Γ. Τα ταξινομεί και τα παρουσιάζει σε πίνακες.

Η ταξινόμηση γίνεται με κριτήρια την αιτία θανάτου, την περιοχή, το έτος και την εποχή. Οι πίνακες μας παρέχουν τη συνολική εικόνα και τη δυνατότητα συγκρίσεων ανά έτος, εποχή, ενορία και τη δυνατότητα προσωπικών υπολογισμών.

Δ. Αξιολογεί, επιλέγει και διορθώνει τα δεδομένα και τα παρακολουθεί διαχρονικά.

Με τις παρατηρήσεις του και τις αναλύσεις του επισημαίνει την ελλειμματική καταγραφή των θυμάτων της σύφιλης (που εντοπίζονταν μόνο σε ενορίες με κακόφημα σπίτια) για αποφυγή του κοινωνικού στιγματισμού, της πανώλης (την εκτιμά κατά $\frac{1}{4}$ αυξημένη σε χρονιές έξαρσης) για αποφυγή της λήψης σχετικών μέτρων που διατάρασσαν τη ζωή του σπιτιού και της γειτονιάς και των βαπτίσεων που απέφευγαν να δηλώσουν οι ετερόδοξοι (ειδικά για το 1659 τις υπολογίζει στο διπλάσιο), αλλά και όσοι ήθελαν να αποφύγουν την πληρωμή του σχετικού τέλους ή το θεωρούσαν απλά περιττό.

Θα δηλώσει εξαρχής ότι δεν αρκεί η ανάγνωση των θανάτων από την πανώλη, αλλά απαιτούνται επιπλέον συλλογισμοί και συγκρίσεις με κάποιες άλλες αιτίες θανάτων¹⁶¹. Το σημαντικότερο δεν είναι οι απόλυτοι αριθμοί των θανάτων, αλλά η σχετική συχνότητά τους (δείγμα της σφοδρότητας της επιδημίας) και η σύγκριση των συνολικών θανάτων προς τις βαπτίσεις¹⁶². Με τον πρώτο δείκτη η νοσηρότερη χρονιά ήταν το 1603. Όταν ο λόγος των συνολικών θανάτων προς τις βαπτίσεις παρουσιάζει απόκλιση από το συνηθισμένο, αυτό είναι ένδειξη κορύφωσης της επιδημίας. Με αυτόν τον τρόπο εντοπίζει ότι και το 1625 ήταν χρονιά ισοδύναμης θνησιμότητας (με ίδιο λόγο 8:1) λόγω πανώλης και εκτιμά ότι οι αριθμοί πρέπει να αυξηθούν κατά το $\frac{1}{4}$. Επιπλέον, υποστηρικτικό είναι και το γεγονός οι καταγραμμένοι θάνατοι από άλλες ασθένειες ήταν ιδιαίτερα αυξημένες το 1625.

Ε. Θέτει το ζήτημα της δημιουργίας και του ορισμού των κατηγοριών.

Αναρωτιέται για το λόγο ξεχωριστής καταγραφής ανδρών-γυναικών¹⁶³ και της μη καταγραφής των γάμων, για το πώς ορίζεται η κατηγορία του βρέφους (παιδιά που δεν μιλούσαν ή τα μικρότερα των δύο ετών;) και η κατηγορία των ηλικιωμένων. Είναι αξιοσημείωτο το ότι δεν χρησιμοποιεί την κατηγορία του «πληθυσμού» στο έργο του (εναλλακτικά χρησιμοποιεί τα: *people, inhabitants, city, bills, the whole pile* κ.α.) (Kreager, 1988).

ΣΤ. Δημιουργεί την έννοια του δείκτη.

Ο λόγος των θανάτων λόγω των ξαφνικά και με ένταση εμφανιζόμενων ασθενειών (εξαιρώντας την πανώλη) προς το σύνολο θεωρεί ότι μας δίνει ένα μέτρο της κατάστασης και της προδιάθεσης του κλίματος και του περιβάλλοντος σε σχέση με την υγεία, ενώ ο λόγος των θανάτων από χρόνιες παθήσεις μας δείχνει την ποιότητα της διατροφής και την καταλληλότητα μιας χώρας για μακροζωία.

¹⁶¹ Graunt, J. (MDCLXXVI). ό.π., σελ.347.

¹⁶² Δεν είχε γνώση του συνολικού πληθυσμού από απογραφή το 1661.

¹⁶³ Οι άνδρες πάντα ενδιέφεραν το κράτος ως στρατεύσιμοι και ως φορολογικά υποκείμενα.

Τελικά, προτείνει ως τον απόλυτο δείκτη για την υγεία του πληθυσμού μιας πόλης ή μιας χώρας την αναλογία των θανάτων στους ηλικιωμένους πάνω από τα 70 χρόνια¹⁶⁴.

Ο δείκτης έξαρσης της επιδημίας της πανώλης δεν είναι ο απόλυτος αριθμός των κατά έτος θυμάτων της, αλλά η σχετική συχνότητα θανάτων που προκαλεί. Ο κατάλληλος δείκτης της αύξησης ή μείωσης της πόλης είναι ο αριθμός των γεννήσεων.

Z. Χρησιμοποιεί εύλογες υποθέσεις και ορίζει μεταβλητές.

Στηριζόμενος σε στοιχεία για τη θνησιμότητα των ενηλίκων εξ αιτίας ομάδων ασθενειών υποθέτει αντίστοιχα τις παιδικές θνησιμότητες. Ο έλεγχος της υπόθεσης, ότι όσο πιο νοσηρή είναι η χρονιά (την ορίζει ως τη χρονιά που έχει περισσότερες ταφές σε σχέση με την προηγούμενη και την επόμενη) τόσο και λιγότερο γόνιμη είναι, γίνεται ως εξής: αφού εξαιρέσει τις χρονιές με έξαρση της πανώλης (τις ορίζει ως αυτές που καταγράφονται πάνω από 200 θάνατοι από την πανώλη), συσχετίζει τις υπόλοιπες με τον αριθμό των βαπτίσεων. Τη αρνητική συσχέτιση, που πλην εξαιρέσεων επιβεβαιώνει για το Λονδίνο, προσπαθεί να την επιβεβαιώσει και για το Romsey, επιλέγοντας όμως έτη που τον εξυπηρετούν.

H. Κάνει υπολογισμούς και ελέγχει υποθέσεις με περισσότερους από έναν τρόπους.

Χαρακτηριστικό παράδειγμα η έρευνά του για το αν η ασθένεια *ricketts*¹⁶⁵, που καταγράφεται για πρώτη φορά το 1634, ήταν νέα ή καταχωρούνταν παλαιότερα σε άλλη κατηγορία. Αθροιζόμενα τα θύματά της με αυτά της παραπλήσιας ασθένειας *livergrown*¹⁶⁶ για το 1634 και συγκρινόμενα με την καταγραφή του 1633 των θυμάτων της *livergrown* δείχνει ότι η πρέπει να είναι νέα ασθένεια. Στη συνέχεια η υπόθεσή του ισχυροποιείται με την παρατήρηση ότι, όταν συμβαίνει μεγάλη αύξηση των θυμάτων της νέας κατηγορίας, δεν καταγράφεται αύξηση των θανάτων από *livergrown* (έτος 1660). Συμπερασματικά, ο ρυθμός αύξησης των θανάτων από την *ricketts* είναι κατά πολύ μεγαλύτερος από τον ρυθμό αύξησης των θανάτων, συνεπώς πρόκειται για μια νέα ασθένεια. Παρεμφερείς ελέγχους κάνει και για τις ασθένειες *stopping of the stomach*¹⁶⁷ και *rising of the*

¹⁶⁴ Εξηγεί ότι θεωρεί ως ηλικιωμένους άτομα άνω των 70 χρόνων, λόγω σχετικής αναφοράς από τον Δαβίδ στην *Παλαιά Διαθήκη*.

¹⁶⁵ Ασθένεια του σκελετού οφειλόμενη κυρίως σε έλλειψη βιταμίνης D. Όμως για τον Graunt είναι κάποια ασθένεια του συκωτιού.

¹⁶⁶ Διόγκωση συκωτιού.

¹⁶⁷ Τύπος αναιμίας.

*lights*¹⁶⁸. Επειδή αυτές οι τρεις ασθένειες αυξάνονται ταυτόχρονα, συμπεραίνει ότι υπάρχει μεταξύ τους συσχέτιση.

Ένας άλλος σημαντικός υπολογισμός είναι του πληθυσμού του Λονδίνου και στη συνέχεια της Αγγλίας. Σε μια εποχή που δεν υπήρχαν συγκεντρωτικά απογραφικά στοιχεία για τον πληθυσμό, ο J.Graunt υπολογίζει τον πληθυσμό του Λονδίνου με τρεις τρόπους, με βάση τις γεννήσεις, τους θανάτους και τα σπίτια :

1^{ος} τρόπος

Εκτιμώντας ότι ο συνολικός αριθμός των οικογενειών είναι ο διπλάσιος του αριθμού των οικογενειών των γυναικών που έχουν παιδιά μικρότερα από 2 έτη (που προσδιορίζεται πρακτικά από το διπλάσιο του αριθμού των γεννήσεων, που είναι ελαφρώς λιγότερες των θανάτων), τις υπολογίζει σε 48.000. (Υπερ)εκτιμώντας ότι ο μέσος αριθμός των ατόμων που ζούσαν στο σπίτι μιας οικογένειας είναι 8 άτομα, ο πληθυσμός είναι 384.000 άτομα.

2^{ος} τρόπος

Από ένα δείγμα ενοριών, θα βρει ότι έχουμε 3 θανάτους το χρόνο για κάθε 11 οικογένειες. Υποθέτοντας ότι αυτή η αναλογία είναι σταθερή και για τις υπόλοιπες ενορίες και γνωρίζοντας ότι στο Λονδίνο έχουμε περίπου 13.000 θανάτους, συμπέρανε ότι ο συνολικός αριθμός οικογενειών ήταν 48.000 και συνεπώς υπολογίζει τον πληθυσμό του Λονδίνου σε 384.000 άτομα.

3^{ος} τρόπος

Αφού ελέγξει το συμπέρασμά του με τον αριθμό των οικογενειών που είναι καταγεγραμμένες σε αρχεία στρατολογίας και το βρει σωστό, προχωρά και σε ένα τρίτο τρόπο υπολογισμού, με βάση την πυκνότητα του πληθυσμού, κάνοντας χρήση ενός χάρτη του Λονδίνου και της εκτίμησης ότι υπάρχουν 54 οικογένειες σε 100 τετρ.γιάρδες. Αυτό τον οδηγεί σε 11.880 οικογένειες εντός των τειχών, που είναι το ¼ του συνολικού πληθυσμού με βάση την αναλογία των θανάτων. Επομένως, το σύνολο των οικογενειών είναι 47.520, αριθμός που συμφωνεί με τους προηγούμενους υπολογισμούς του.

Στην τρίτη έκδοση του έργου του θα χρησιμοποιήσει για επιπλέον έλεγχο και τα στοιχεία μιας απογραφής του 1631 του κεντρικού Λονδίνου, που είχε γίνει για φορολογικούς λόγους. Χρησιμοποιώντας τον αριθμό των θανάτων ως μέτρο αλλαγής του πληθυσμού, ο J.Graunt θα διορθώσει τις 130.000 της απογραφής με χρήση ενός συντελεστή (11/8) για την αύξηση του πληθυσμού από το 1631 στο

¹⁶⁸ Ασθένεια των πνευμόνων (*lights*), αν και η καθιερωμένη ερμηνεία της είναι η υστερία μετά από γέννα.

1661 και ενός (9/4) για την αύξηση της έκτασης και θα υπολογίσει τον αριθμό του πληθυσμού σε 403.000.

Τον πληθυσμό της Αγγλίας μαζί με την Ουαλία τον υπολογίζει με τρεις τρόπους:

1^{ος} τρόπος

Ο συνολικός πληθυσμός εκτιμάται σε 14 φορές τον πληθυσμό του Λονδίνου (στο Λονδίνο αντιστοιχεί το 1/15 της φορολογίας της χώρας) και υπολογίζεται σε 6.440.000 άτομα.

2^{ος} τρόπος

Δεδομένου ότι στο Romsey ζουν 220 άτομα ανά τετρ.μίλι και με την υπόθεση ότι η πυκνότητα στη χώρα των 39.000 τετρ.μιλίων είναι τα $\frac{3}{4}$ εκείνης του Romsey, ο συνολικός πληθυσμός υπολογίζεται σε 6.400.000 άτομα.

3^{ος} τρόπος

Υποθέτοντας ότι ο μέσος αριθμός των κατοίκων μιας ενορίας είναι 600 άτομα και δεδομένου ότι υπάρχουν 10.000 ενορίες, ο συνολικός πληθυσμός υπολογίζεται σε 6.000.000 άτομα.

Αυτοί οι υπολογισμοί είναι οι πρώτοι που επιχειρούνται να γίνουν σε επιστημονική βάση και όχι με εικασίες.

Θ. Κάνει υπολογισμούς με τη χρήση ενός δείγματος αντιπροσωπευτικής περίπτωσης¹⁶⁹.

Εκτός από τις προηγούμενες περιπτώσεις, έκανε χρήση δείγματος για να μελέτησε την επαρχία, επιλέγοντας μια συγκεκριμένη ενορία του Hampshire (το Romsey) που ήταν μια μέση κατάσταση από πλευράς μακροβιότητας και υγείας.

Ι. Καταρρίπτει επικρατούσες απόψεις και επιλέγει θεωρίες, στηριζόμενος σε αριθμούς.

Καταρρίπτει δοξασίες όπως το ότι υπάρχει μεγάλος αριθμός θανάτων από δαγκώματα ερπετών, από φρικτές ασθένειες (καρκίνοι, έλκη κ.α.), το ότι υπάρχει έξαρση πανώλης στις χρονιές ενθρόνισης των βασιλέων, το ότι Λονδίνο έχει πάνω από ένα εκατομμύριο κατοίκους και δικαιώνει τη θεωρία ότι η εξάπλωση της

¹⁶⁹ Η επόμενη περίπτωση υπολογισμού πληθυσμού με βάση δείγμα (μη τυχαίο) είναι ο υπολογισμός του πληθυσμού της Γαλλίας από τον Laplace (1812).

πανώλης επηρεάζεται από την ποιότητα του αέρα (περιβάλλον) και όχι από την επαφή των ανθρώπων¹⁷⁰.

Κ. Κάνει συσχετίσεις

Μεταξύ του χρόνου εμφάνισης ορισμένων ασθενειών και της πανώλης, του ταυτόχρονου ρυθμού αύξησης ορισμένων ασθενειών, της νοσηρότητας του έτους και της γονιμότητάς του, εξάρσεων πανώλης και στέψων βασιλέων.

Λ. Προσκαλεί την κριτική για τις αναλύσεις του.

Στον πρόλογο του έργου του σημειώνει ότι όλοι μπορούν να διορθώσουν τις θέσεις του, κάνοντας χρήση των πινάκων του για τους οποίους δίνει και ορισμένες οδηγίες ανάγνωσης σε παράρτημα στο τέλος. Βέβαια, η τελευταία πρόταση των συμπερασμάτων του υποδηλώνει ότι θεωρούσε το έργο του κατάλληλο να διαβαστεί μόνο από το βασιλιά και τους συμβούλους του.

Ο J.Graunt χρησιμοποίησε τη στατιστική «μηχανή»¹⁷¹ του για να επεξεργαστεί ένα μεγάλο όγκο αριθμητικών δεδομένων. Η ποσοτικοποίηση ήταν το κλειδί για την αποφυγή αμφισβητήσεων και διαμάχης. Ο κριτικός χαρακτήρας της θα δώσει στην ανώτατη αρχή αληθινή και χρήσιμη γνώση για την κοινωνία με σκοπό τη διασφάλιση της κοινωνικής ευταξίας. Η χρήση των μαθηματικών του γινόταν μέσα σε ένα νομιναλιστικό πλαίσιο και δεν αναζητούσε κρυμμένες, εγγενείς αιτιοκρατικές σχέσεις της πραγματικότητας με απώτερο στόχο τη συμβολή στην από τα πάνω δημιουργία της κοινωνικής τάξης.

Ο F.Bacon στο έργο του *Historia Vitae & Mortis (The history of Life and Death)* ζητούσε να γίνουν ποσοτικές μελέτες σε μια σειρά αντικείμενα με τα οποία ασχολήθηκε ο J.Graunt, γιατί οι στατιστικές ζωής ήταν το κλειδί για τη βελτίωση των συνθηκών των ανθρώπων. Σε έργα του τονίζει την αξία των πινάκων ως μεθόδου παρουσίασης των συλλεγέντων παρατηρήσεων, που βοηθούν στην οργάνωση, στη σύνοψη, στην απομνημόνευση και στην ανακάλυψη σχέσεων. Ο επιστήμονας πρέπει να έχει υπόψη του ότι διατρέχει τον κίνδυνο να παραπλανηθεί από «είδωλα». Οι πίνακές του δεν ήταν ποσοτικοί, μιας και δεν οραματιζόταν πρωτεύοντα ρόλο για τα μαθηματικά. Τον 17^ο αι. γινόταν χρήση πινάκων σε εφαρμογές αστρολογίας, αριθμητικής, βαρών, ισοτιμιών και λογιστικών βιβλίων.

¹⁷⁰ Graunt, J. (MDCLXXVI). ό.π., σελ.366.

¹⁷¹ Όπως η μηχανή κάνει εύκολη την παραγωγή ενός έργου, έτσι και η νέα μεθοδολογία πραγμάτευσης των αριθμητικών δεδομένων, η κριτική στατιστική επεξεργασία του J.Graunt παράγει γνώση που κάνει πιο εύκολη τη διατήρηση της τάξης στην κοινωνία και τη βελτίωση της δημόσιας υγείας, γνώση που επιπλέον παράγεται με αξιόπιστο τρόπο. Βλέπε και το απόσπασμα του F.Bacon «...and the mind itself, right from the beginning, should not be left to take its own course, but should be guided at every step; and the matter must be carried out as if by machinery.», στο Gaukroger, S. (2001). ό.π., σελ.120.

Ο J.Graunt τονίζει την επιδίωξή του να ασχοληθεί με τα πράγματα και όχι με τις λέξεις. Δεν είναι ο ίδιος που κάνει άμεσα τις πρωτογενείς παρατηρήσεις. Επιλέγει ως μέθοδο παρουσίασης τους πίνακες, τους οποίους και δημιουργεί βασιζόμενος στο πρωτογενές υλικό, αλλά αποφεύγει τα «είδωλα», κίνδυνος που υπάρχει από την άκριτη υιοθέτησή τους. Εξοικειωμένος με την αριθμητική του εμπορίου, θα καταρτίσει πίνακες πλήρως ποσοτικούς, που θα είναι το όργανο με το οποίο θα πραγματοποιήσει τη διερεύνηση και τις ανακαλύψεις. Το όργανο αυτό έχει ως συστατικά υλικά καταγραφές επηρεασμένες από δεξιότητες (αναγνώρισης), θεωρίες (περί ασθενειών), σφάλματα (συνειδητά και μη) και γνωρίζει και όρια (την έκταση του χαρτιού).¹⁷² Με τη χρήση του θα πραγματοποιήσει τη σύζευξη της «φυσικής ιστορίας» του Bacon με την πρακτική του διπλογραφικού συστήματος του καταστηματοάρχη, που απαιτούσε υπολογισμούς διασταύρωσης για έλεγχο της πραγματικής αλλά μη απόλυτα ακριβούς κατάστασης στην καθημερινότητα (Kreager,1988). Επιπλέον χρησιμοποιεί και υποθέσεις για να ελέγξει την αξιοπιστία των δεδομένων ή άλλων υποθέσεων, μέσα στη μοναδική γραμμή της ενασχόλησής του με τα πράγματα¹⁷³.

Ζώντας και ο ίδιος, για πάνω από δύο δεκαετίες, σε μια εποχή πολιτικής αστάθειας και βίας, με επαναστάσεις και κινήματα που θα καταλήξουν στην παλινόρθωση της βασιλείας (1660, Κάρολος Β΄) και σε ρηγμάτωση των θεμελίων κοινωνικής τάξης, επιθυμεί μέσα από μια χομπσιανή οπτική να συμβάλλει με το έργο του στη σταθερότητα και την αρμονία της κοινωνίας, που εισέρχονταν σε μια νέα τάξη πραγμάτων με την άνοδο του καπιταλισμού.

Ο 17^{ος} αιώνας ήταν μια ταραγμένη περίοδος της αγγλικής ιστορίας με έντονες πολιτικές, θρησκευτικές και κοινωνικές αντιπαραθέσεις. Οι πλούσιοι της μεσαίας τάξης (έμποροι, γαιοκτήμονες) ήθελαν να συμμετάσχουν στην άσκηση της πολιτικής εξουσίας. Ο αιώνας αυτός ξεκίνησε με την άνοδο στο θρόνο (1603) ενός απολυταρχικού βασιλιά και σκληρού προτεστάντη, του βασιλιά της Σκωτίας James Δ΄ και μετά James Α΄ της Αγγλίας, που έδιωξε όλους τους καθολικούς ιερείς από το νησί. Στην εποχή του θα γνωρίσει άνθηση το κίνημα των πουριτανών κίνημα, μια θρησκευτική κίνηση του 16^{ου} και 17^{ου} αι. που είχε μεγάλη διάδοση στη μεσαία τάξη και που θα αποκτήσει ισχυρή πολιτική δύναμη.

Ο διάδοχός του, Κάρολος Α΄ (1625-1649), το ίδιο εχθρικός με τη βουλή όπως και ο πατέρας του, την έκλεισε για 11 χρόνια μετά από αίτημά της για συνέγκριση της αύξηση των φόρων που ζητούσε. Στη διάρκεια της βασιλείας του πολλοί άνθρωποι θα φύγουν λόγω θρησκευτικής καταπίεσης. Το 1638 οι Σκώτοι θα

¹⁷² Ο Graunt στον πίνακα «*The Table of Casualties*» του παραρτήματος παραλείπει την παρουσίαση των στοιχείων για τα έτη 1636-1647, λόγω του ότι δεν παρουσιάζουν τίποτα το ιδιαίτερο αλλά και λόγω του ότι δεν μπορεί να τα χωρέσει όλα στη σελίδα.

¹⁷³ Lynch, W. (2001). *Solomon's Child: Method in The Early Royal Society of London* (κεφ.6). Stanford: Stanford University Press.

εξεγερθούν με αφορμή την προσπάθεια υποταγής της πρεσβυτεριανής εκκλησίας τους στην αγγλική (ενθρόνιση επισκόπων, νέο προσευχητάριο), θα αναγκάσουν τον Κάρολο να υποχωρήσει και να συγκαλέσει το κοινοβούλιο γιατί είχε ανάγκη χρημάτων. Τότε θα τεθεί το αίτημα για δημοκρατικότερη διακυβέρνηση από τους υποστηρικτές του κοινοβουλίου και τους πουριτανούς, μερικοί δε βουλευτές θα διαφύγουν τη σύλληψη. Το 1642 οι κοινοβουλευτικοί ζήτησαν να έχουν λόγο στον ορισμό υπουργών και στα κρατικά κονδύλια. Η σύγκρουση που ήταν αναπόφευκτη οδήγησε σε εμφύλιο πόλεμο που πόλωσε την κοινωνία. Η αστική τάξη ήταν με τους κοινοβουλευτικούς, ενώ οι ευγενείς, οι γαιοκτήμονες, οι αγρότες και τα φτωχά λαϊκά στρώματα με τον βασιλιά και την παράδοση.

Στις μάχες θα αναδειχθεί η αξία του Oliver Cromwell, ενός κοινοβουλευτικού μεσαίας κοινωνικής προέλευσης, που έπαιξε καθοριστικό ρόλο στην ήττα των βασιλικών στρατευμάτων. Τελικά, η άρνηση του βασιλιά για οποιαδήποτε παραχώρηση και η κρυφή συμφωνία του με τους Σκώτους για επανάσταση, θα ακυρώσουν την προσπάθεια του Cromwell για μετριοπαθή συνεργασία εντός των θεσμών και θα οδηγήσει στην απόφαση του αποκεφαλισμού του βασιλιά, ώστε να αποκατασταθεί η ηρεμία στη χώρα. Οι επαναστάσεις που ξέσπασαν σε Ιρλανδία και Σκωτία θα καταπνιγούν από τον ίδιο με ιδιαίτερη σκληρότητα. Η μη συμφωνία των βουλευτών για μεταρρυθμίσεις, που σημειωτέον δεν ήταν λαϊκά εκλεγμένοι εκπρόσωποι αλλά εκπρόσωποι των τάξεών τους, θα τον οδηγήσει στη διάλυση της βουλής με τα όπλα και τελικά στο να αναλάβει ο ίδιος τη διακυβέρνηση ως Λόρδος Προστάτης.

Η διακυβέρνησή του ήταν μέσα στο ριζοσπαστικό προτεσταντικό πνεύμα. Χώρισε τη χώρα σε 11 διαμερίσματα των οποίων οι διοικητές ήταν υπεύθυνοι πέραν της είσπραξης των φόρων και της απονομής δικαιοσύνης και για τη διαφύλαξη της ηθικής της κοινωνίας. Ο εκκλησιασμός έγινε υποχρεωτικός, οι ιπποδρομίες, οι κοκορομαχίες και το θέατρο απαγορεύτηκαν, έκλεισαν οι χαρτοπαικτικές λέσχες, οι οίκοι ανοχής ακόμα και μπουραρίες.

Ο Cromwell πέθανε το 1658 και ο γιός του δεν μπόρεσε να ανταποκριθεί στις απαιτήσεις. Έτσι, κλήθηκε ο εξόριστος Κάρολος Β΄ από τη Γαλλία και η μοναρχία παλινорθώθηκε (1660) μέσα σε κλίμα λαϊκής υποστήριξης, με την υπόσχεση θρησκευτικής ανοχής και αμνηστίας (πλην εξαιρέσεων). Το 1661 το πτώμα του Cromwell θα ξεθαφτεί και θα κρεμαστεί, το δε κρανίο του θα αποκοπεί και θα εκτεθεί δημόσια για μια εικοσαετία περίπου. Ο νέος βασιλιάς κυβέρνησε με ένα υπουργικό συμβούλιο, χαλάρωσε τους πουριτανικής έμπνευσης αυστηρούς νόμους και έτσι ήρθαν στο προσκήνιο και πάλι το θέατρο, τα σπορ και οι χοροί. Η σχεδιαζόμενη δολοφονία του βασιλιά από έναν καθολικό (1678) και άλλες εικαζόμενες ανάλογες «παπικές συνωμοσίες» ήταν αφορμές νέων διωγμών των καθολικών.

Στα μέσα του αυτού του ταραγμένου αιώνα δεν υπήρχε ευρεία συναίνεση ούτε για το πώς θα ήταν η νέα επιστήμη ούτε η νέα κοινωνία. Στα χρόνια της επανάστασης του Cromwell διατυπώθηκαν και έντονα ριζοσπαστικές θέσεις που έφταναν στο μηχανιστικό αθεϊσμό και στην ουτοπία. Επίσης, η χαλάρωση της εξουσίας της εκκλησίας στις δεκαετίες του 1640 και 1650 οδήγησε μερικούς ριζοσπάστες προτεστάντες να ταχθούν υπέρ της σεξουαλικής ελευθερίας. Για τον J.Graunt προϋπόθεση της πολιτικής και κοινωνικής τάξης ήταν η έδραση της πολιτικής δράσης πάνω στη γνώση, στη φυσική φιλοσοφία και όχι στην ηθική ή πολιτική φιλοσοφία, λόγω της αντικειμενικότητας που εξασφάλιζε η μέθοδος της πρώτης. Το πολιτικό υποκείμενο έπρεπε να την αποδεχτεί οικειοθελώς έχοντας υπόψη αυτό καθώς και τις επιταγές του Θεού.

Βέβαια, την εποχή εκείνη η φυσική φιλοσοφία δεν έδινε ένα μονοσήμαντο μοντέλο ανάλυσης της κοινωνίας. Η προσέγγιση του Hobbes ήταν μία από τις πολλές. Μόνο μετά την «ένδοξη επανάσταση» του 1688¹⁷⁴, που σταθεροποιήθηκαν τα οικονομικά και πολιτικά συμφέροντα, το νευτώνειο πνεύμα της συμπαντικής σταθερότητας που υπάκουε στους αντίστοιχους νόμους εξυπηρέτησε και πολιτικές ανάγκες της (μετέπειτα) εποχής, με το να τονίζεται ότι οι σταθερές κοινωνικές σχέσεις οδηγούν σε κοινωνική ευταξία συμβατή με την αρμονία του σύμπαντος (Buck, 1977).

Η επεξεργασία αριθμητικών στοιχείων και η συνακόλουθη εξαγωγή συμπερασμάτων από αυτά και μόνο, που ιστορικά συναντάμε για πρώτη φορά στο εν λόγω έργο, είναι συνδεδεμένη, επίσης, με διαπιστώσεις και προτάσεις βιοπολιτικού χαρακτήρα. Με τη στατιστική του ανάλυση θα αποδείξει ότι η χριστιανική θρησκεία, που επιβάλλει τη μονογαμία, είναι συμβατή με τους νόμους της φύσης¹⁷⁵, θα προτείνει την ισότητα των ενοριών εκτός των ποιμαντικών αναγκών και για την επιτήρηση των ανήθικων¹⁷⁶ και θα αναφερθεί στους αποκλίνοντες (δολοφόνους¹⁷⁷, αυτοκτονούντες¹⁷⁸, τρελούς¹⁷⁹, ετερόδοξους¹⁸⁰).

¹⁷⁴ Το 1665 πεθαίνει ο Κάρολος Β΄, που βαπτίστηκε την τελευταία ώρα καθολικός, και ανέρχεται στο θρόνο ο καθολικός αδερφός του James Β΄. Μόλις αποκτά διάδοχο, από το φόβο καθολικής διαδοχής πάλι από καθολικό, θα κληθεί για σωτήρας ο προτεστάντης Ολλανδός σύζυγος της κόρης του James Β΄, ο Ουίλιαμ Γ΄ της Οράγης. Με το που φτάνει ο Ουίλιαμ Γ΄ στην Αγγλία, ο James Β΄ την εγκαταλείπει και καταφεύγει στη Γαλλία (1688). Η νομιμοποίηση του νέου βασιλιά θα γίνει για πρώτη φορά από την αγγλική βουλή και έτσι αρχίζει η βασιλεία του οίκου του Ανόβερου.

¹⁷⁵ Graunt, J. (MDCLXXVI). ό.π., σελ.374.

¹⁷⁶ Graunt, J. (MDCLXXVI). ό.π., σελ.382, 383: «...η ισότητα των ενοριών εξασφαλίζει ένα προσεκτικό μάτι πάνω στα ανήθικα πρόσωπα που ζουν όπως θέλουν».

¹⁷⁷ Graunt, J. (MDCLXXVI). ό.π., σελ.354, όπου προβαίνει και σε σύγκριση με το Παρίσι.

¹⁷⁸ Graunt, J. (MDCLXXVI). ό.π., σελ.355, είναι ο μόνος που θα επισημάνει το θέμα αυτό μέχρι την εποχή του Quetelèt και του Durkheim.

¹⁷⁹ Graunt, J. (MDCLXXVI). ό.π., σελ.355, όπου προβληματίζεται για τον ορισμό της κατηγορίας αυτής (θάνατοι σε άσυλα ψυχοπαθών λόγω τρέλας ή από άλλες αιτίες;).

¹⁸⁰ Graunt, J. (MDCLXXVI). ό.π., σελ.362, σημειώνει ότι δεν καταγράφουν τις γεννήσεις των παιδιών τους, παρά τα προβλήματα που θα αντιμετωπίσουν στο μέλλον για ιδιοκτησιακά θέματα.

Αναφερόμενος στη σύφιλη, θα σημειώσει ότι η αληθινή γνώση που βγαίνει από τις παρατηρήσεις, θα οδηγήσει σε λογικές ανησυχίες και θα ασφαλίσει τις αμπάρες που κρατούν κάποιους ανθρώπους με δεσμό, μακριά από υπερβολές¹⁸¹. Η διαπραγμάτευση του λόγου ανδρών / γυναικών έχει ως απώτερο στόχο να αποτελέσει το ισχυρό επιχείρημα ενάντια στη σεξουαλική ελευθερία. Θα αναδείξει ζητήματα δημόσιας υγιεινής και θα αποδείξει ότι η ζωή στην επαρχία είναι υγιεινότερη και μακροβιότερη λόγω των περιβαλλοντικών συνθηκών (air)¹⁸².

Η εβδομαδιαία καταγραφή των θανάτων συναρτάται και με τη λειτουργία του φόβου (Buck, 1977) στην κοινωνία (αύξαναν την ανησυχία), μιας και η συχνότητά της δεν πέτυχε το σκοπό της, δηλαδή, δεν εξασφάλισε τη βέλτιστη αποτύπωση της πραγματικότητας στις περιόδους έξαρσης της πανώλης (τότε που ήταν και επιθυμητότερη), λόγω της φαλκίδευσης των καταγραφών. Ένας άλλος φόβος, ο φόβος της φτώχειας, ήταν διαρκώς παρών στην αναπτυσσόμενη Αγγλία του 17^{ου} αι.. Ο J.Graunt, διαπιστώνοντας ότι ελάχιστοι πέθαιναν από την πείνα, συμπέρανε ότι οι Λονδρέζοι ζητιάνοι ήταν υγιείς και δυνατοί και πως για το καλό της αγγλικής οικονομίας έπρεπε να παραμείνουν ζητιάνοι και να μην ενταχθούν στην εργασία¹⁸³.

Η συμμετρία και η αρμονία ήταν το ζητούμενο για τον άνθρωπο, την κοινωνία, αλλά και την πόλη, όπως φαίνεται και από τις ανθρωπομορφικού χαρακτήρα παρομοιώσεις του σχετικά με την αύξηση της πόλης του Λονδίνου (ένα δυσανάλογα μεγάλο κεφάλι σε σχέση με το σώμα και πιθανώς υπερβολικά ισχυρό) και την ανεπάρκεια πυλών της πόλης (η Lundgate παρομοιάζεται με στενό λαιμό)¹⁸⁴.

Η επίδραση του έργου του υπήρξε σημαντική. Ενδεικτικά αναφέρουμε:

1. Την «πολιτική αριθμητική».

Πριν από τον J.Graunt οι εμπειρικές μελέτες βασίζονταν γενικά σε ποιοτικές περιγραφές. Αυτός θα αναδείξει τη σημασία της σύγκρισης σε αριθμητική βάση με τη χρήση δεικτών. Αυτή η αριθμοποίηση της πραγματικότητας θα αποτελέσει το πρώτο παράδειγμα «πολιτικής αριθμητικής» (Political Arithmetick) και θα βρει την περαιτέρω διαπραγμάτευση της στο έργο του φίλου του William Petty, στον οποίο οφείλεται και η πατρότητα του όρου που θα αναλυθεί στο επόμενο κεφάλαιο.

¹⁸¹ Graunt, J. (MDCLXXVI). ό.π., σελ.356.

¹⁸² Graunt, J. (MDCLXXVI). ό.π., σελ.350, 352, 373,392-394.

¹⁸³ Graunt, J. (MDCLXXVI). ό.π., σελ.353,354. Υποθέτοντας ότι υπάρχει σταθερή ποσότητα εργασίας στην οικονομία, το να καταρτίσουμε τους ζητιάνους και να τους δώσουμε δουλειά, θα είχε ως αποτελέσματα τη χαμηλή ποιότητα εργασίας (πράγμα καταστροφικό για την ποιότητα των προϊόντων) και την καταφυγή στη ζητιανιά των έμπειρων τεχνιτών που θα αντικαθιστούσαν οι πρώην ζητιάνοι.

¹⁸⁴ Graunt, J.(MDCLXXVI). ό.π., σελ.320, 321 (the epistle).

2. Τις στατιστικές ζωής και επιδημιολογικές μελέτες

Στην εποχή του η Αγγλία ήταν μια τρομοκρατημένη δύναμη. Υπήρχε η αίσθηση της απειλής από την Ολλανδία (θεωρούνταν η οικονομικά αποτελεσματικότερη χώρα) και τη Γαλλία (είχε κατά πολύ μεγαλύτερο πληθυσμό). Οι στατιστικές υγείας πέραν του ιατρικού ενδιαφέροντός τους ήταν κάτι που έδινε προβάδισμα στην Αγγλία. Το έργο του θα βρει συνεχιστή στο πρόσωπο του William Farr, που θα οργανώσει και το σχετικό σύστημα συλλογής και επεξεργασίας.

3. Τους πίνακες επιβίωσης.

Αν και ο ίδιος δεν είχε σκεφτεί την έννοια του προσδόκιμου ζωής, η καινοτομία του να συντάξει έναν πίνακα της ηλικιακής κατανομής του πληθυσμού, με σκοπό τον υπολογισμό των πολιτών που μπορούσαν να φέρουν όπλα (ηλικίες μεταξύ 16 και 56 ετών), θεωρείται ως ένα από τα κορυφαία σημεία του έργου του. Ο J.Graunt με βάση δεδομένα θα υπολογίσει τη θνησιμότητα για παιδιά κάτω των 6 ετών καθώς και για ηλικιωμένους άνω των 76. Στις ενδιάμεσες δεκαετίες δίνει τις εκτιμήσεις του χωρίς αιτιολόγηση¹⁸⁵. Αυτό θα δώσει το έναυσμα στο μαθηματικό και αστρονόμο Edmond Halley (1656-1742) να συντάξει ένα πίνακα επιβίωσης¹⁸⁶, που θα αποκτήσει εφαρμογή στις ασφάλειες.

4. Την ελαφρά περίσσεια των ανδρών και τη σταθερότητα του λόγου των δύο φύλων.

Αυτή η πρωτοποριακή στατιστική παρατήρησή του, για περίσσεια ανδρών τόσο κατά στις γεννήσεις όσο και μετά στην κοινωνία, θα αποτελέσει την αφετηρία για στατιστικές μελέτες του θέματος για τους επόμενους αιώνες.

Ο J.Graunt θα το αποδώσει στο έργο της θείας πρόνοιας, που με αυτόν τον τρόπο αντισταθμίζει τις ανδρικές απώλειες στην πορεία της ζωής και δικαιώνει τη μονογαμία του χριστιανισμού. Συνεχιστές αυτής της «φυσικής θεολογίας» ήταν ο Άγγλος John Arbuthnott (1710), που θα δείξει ότι υπεροχή των ανδρών είναι στατιστικά σημαντική, και ο Γερμανός θεολόγος Süssmilch (1741) με το έργο του «*Die Göttliche Ordnung in den Veränderungen des menschlichen Geschlechts, aus der Geburt, dem Tode, und der Fortpflanzung desselben erwiesen*» (Η θεική τάξη που

¹⁸⁵ Graunt, J. (MDCLXXVI). ό.π., σελ.386-7. Βλέπε και σχετικά άρθρα Glass, D. (1950). Graunt's Life Table. *JIA* (76), σελ. 60-64, Sutherland, I. (1963). ό.π., σελ. 537-556 και Hald, Anders. (2003). *A History of Probability and Statistics and Their Applications before 1750*. New Jersey: J.Wiley, σελ. 100-103.

¹⁸⁶ Το 1693 θα έρθουν στα χέρια του σειρά στοιχείων για γεννήσεις και θανάτους της πόλης του Breslau, όπου κάποιοι ορθολογιστές κάτοικοι ήθελαν να καταρρίψουν τον ισχυρισμούς αστρολόγων, ότι συγκεκριμένες χρονιές ήταν πιο επικίνδυνες για τη ζωή των ατόμων. Ήταν σε καλύτερη θέση από τον J.Graunt γιατί γνώριζε τις χρονοσειρές των θανάτων ανά ηλικία, αλλά πάλι δεν ήξερε τον πληθυσμό. Βελτιωμένοι πίνακες θα γίνουν από τους αδελφούς Huygens με απώτερο σκοπό τον υπολογισμό των συντάξεων. Ο πρώτος πίνακας που θα στηριχθεί σε πλήρη δεδομένα απογραφών και ληξιαρχείων θα είναι του Σουηδού Pehr Wargentin.

εκδηλώνεται στις μεταβολές του ανθρώπινου είδους από τη γέννηση, το θάνατο και την τεκνοποίηση).¹⁸⁷

5. Τη συλλογή στατιστικών στοιχείων και σε άλλες μεγάλες πόλεις της Ευρώπης και τις διεθνείς συγκρίσεις.

Προβαίνει σε σύγκριση με το Παρίσι για τις δολοφονίες και προσθέτει στην πέμπτη έκδοση πίνακες για το Παρίσι (γάμοι, βαφτίσια, κηδείες για τα έτη 1670-1672). Το Παρίσι θα αρχίσει να συγκροτεί πίνακες θνησιμότητας το 1667, πράγμα που θα γίνει ευρωπαϊκή πρακτική στο πρώτο μισό του 18^{ου} αι.

Ο J.Graunt δημιούργησε μια μεθοδολογία περιγραφικής στατιστικής ανάλυσης που δεν υπήρχε σε κάποιο διδακτό σώμα γνώσης προηγούμενα. Οι αναλύσεις του θεωρούν τους στατιστικούς λόγους σταθερούς στο χρόνο, πράγμα που του δίνει τη δυνατότητα πρόβλεψης¹⁸⁸ και προϋποθέτουν έναν κλειστό πληθυσμό και σταθερές συνθήκες. Υπολόγιζε και συνέκρινε σχετιζόμενους αριθμούς και λόγους και έκανε έλεγχο και διόρθωση των αποκλίσεων. Ο ίδιος πρέπει να είχε επίγνωση της αβεβαιότητας που περιείχαν τα συμπεράσματά του, για αυτό και προέβαινε σε πολλαπλούς ελέγχους. Επίσης, στην πορεία της ανάλυσης του δεν ήταν πάντα μεθοδολογικά συνεπής¹⁸⁹, ούτε τα εύλογα συμπεράσματα του ήταν απόλυτα ακριβή. Πέρα από τη συνεισφορά του στη στατιστική, ήταν ένας πρωτοπόρος της επιστημονικής μεθόδου και το μοναδικό του έργο «*Natural and political Observations Mentioned in a following INDEX, and Made Upon the Bills of Mortality*» ήταν πάνω από όλα πρωτότυπο.

¹⁸⁷ Βλέπε σχετικά στο Brian, E., & Jason, M. (2007). *The Descent of Human Sex Ratio at Birth. A Dialogue between Mathematics, Biology and Sociology*. Dordrecht: Springer.

¹⁸⁸ Graunt, J. (MDCLXXVI). ό.π., σελ.368.

¹⁸⁹ Απορρίπτει το συμπέρασμα της μείωσης των κατοίκων του Λονδίνου (που προκύπτει από τα αριθμητικά στοιχεία των βαπτίσεων και των ταφών του Λονδίνου για την περίοδο 1604-1643), λόγω της ορατής οικιστικής ανάπτυξής του και ενώ θεωρεί τις καταγραφές των βαπτίσεων λιγότερο αξιόπιστες από τις ταφές, στην περίπτωση της μελέτης της πανώλης τις θεωρεί ως τον πιο αξιόπιστο δείκτη μεταβολής του πληθυσμού.

Κεφάλαιο 3^ο

The Method I take to do this, is not yet very usual; for instead of using only comparative and superlative Words, and Intellectual Arguments, I have taken the course (as a Specimen of the Political Arithmetick I have long aimed at) to express my self in Terms of Number, Weight or Measure; to use only such Causes, as have visible Foundation in Nature; leaving those that depend upon the mutable Minds, Opinions, Appetites, and Passions of particular Men, to the Consideration of others;¹⁹⁰

Ο William W.Petty και η πολιτική αριθμητική.

Ο Άγγλος Sir William W.Petty υπήρξε γιατρός, βακώνειος φυσικός φιλόσοφος, εφευρέτης, χαρτογράφος της Ιρλανδίας, εμπνευστής τεχνοοικονομικών και πολιτικών σχεδίων (projector), οικονομικός στοχαστής¹⁹¹, πολιτικός σύμβουλος του Cromwell αλλά και βασιλέων και επιπλέον δημιουργός της πολιτικής αριθμητικής ως όρου και ως ασκούμενης πρακτικής.

Γεννήθηκε στις 26 Μαΐου του 1623 στο Romsey του Hampshire, ένα κέντρο εριουργίας κοντά στο Southampton, από μια φτωχή οικογένεια ενός εμπόρου και βαφέα ρούχων και υφασμάτων. Πήρε μια τυπική εκπαίδευση, που όμως περιλάμβανε λατινικά και αρχαία ελληνικά, ενώ ο ίδιος ευχαριστιόταν να παρατηρεί

¹⁹⁰ Το απόσπασμα αυτό είναι από τον πρόλογο του έργου του W.Petty, *Political Arithmetick*, στο Hull, C. (1899). ό.π. σελ. 244 και πέρα από τη γαλιλαιϊκή ανάγνωση του κόσμου, υποδηλώνει την ακεραιότητα του Petty ως διανοητή μιας και βασίζεται σε αριθμητικά στοιχεία, κατά την άποψή του αντικειμενικά από τη φύση τους, που επιπλέον μας δίνουν και τη δυνατότητα συγκρίσεων. Το πρότυπο της φράσης του: «*Terms of Number, Weight or Measure*» ήταν το βιβλικό χωρίο: «*ἀλλά πάντα μέτρῳ και ἀριθμῷ και σταθμῷ διέταξας*» (Π.Δ., Σοφία Σολομώντος, Κεφ.ΙΑ':20), που υποδηλώνει την έννοια της τάξης, της αρμονίας και της ενότητας που χαρακτηρίζει το σύμπαν. Ο Ισίδωρος της Σεβίλλης σχολιάζοντας το εν λόγω απόσπασμα της Σοφίας Σολομώντος θα δηλώσει ότι αφαιρώντας από τα πάντα τον αριθμό, αυτά χάνονται. Αποστερώντας τον υπολογισμό από τον κόσμο, ο άνθρωπος θα κυριευθεί πλήρως από την τυφλή άγνοια και δεν θα διακρίνεται από τα ζώα που δεν ξέρουν πώς να υπολογίζουν (βλέπε Hogrup, J. (1994). *In Measure, Number and Weight. Studies in Mathematics and Culture*. NY: NY State University Press, σελ. 130). Σύντομη ιστορική διαπραγμάτευση της φράσης αυτής υπάρχει στο άρθρο του Debus, A. (1968). *Mathematics and Nature in the Chemical Texts of the Renaissance, Ambix*, σελ. 1-28. Ο Petty το αναφέρει στη λατινική του εκδοχή ως: «*Pondere, Mensurâ, & Numero Deus Omnia fecit: Mensuram & Pondus Numeres, Numero omnia fecit.*» στον υπότιτλο του έργου του *A Discourse Made before the Royal Society The 26. Of November 1674. Concerning the Use of Duplicate Proportion. In sundry Important Particulars: Together with a New Hypothesis of Springing or Elastique Motions* (1674). Το αναφέρει επίσης και σε άλλα σημεία έργων του.

¹⁹¹ Θεωρείται ως ένας από τους πατέρες της πολιτικής οικονομίας.

κάθε είδους τεχνίτη στη δουλειά του τόσο πολύ, που στα δώδεκά του θα μπορούσε να γίνει και βοηθός τους. Δεκατεσσάρων χρονών πήγε δόκιμος σε ένα εμπορικό καράβι, αλλά μετά από δέκα μήνες, λόγω σπασίματος του ποδιού του, θα εγκαταλειφτεί σε μια νορμανδική ακτή κοντά στη γαλλική πόλη Caen. Αυτό το δυστύχημα θα αποτελέσει την ευτυχέστερη συγκυρία της ζωής του, μιας και θα της αλλάξει εντελώς την πορεία.

Η Caen, η αποκαλούμενη και «Αθήνα της Νορμανδίας», ήταν ένα σημαντικό κέντρο διανοήσης και προσέφερε ανθρωπιστικές σπουδές και σπουδές ιατρικής. Ο W.Petty θα ξεκινήσει σπουδές στο τοπικό κολλέγιο των Ιησουϊτών στη φιλοσοφία και τις τέχνες, που εκτός από τον βαθύ κλασσικό χαρακτήρα τους πρέπει να είχαν και μια ισχυρή συνιστώσα μαθηματικών (θεωρητικών και πρακτικών)¹⁹², μιας και ο ίδιος στη διαθήκη του γράφει ότι στα είκοσί του είχε μάθει «... τόσα πολλά μαθηματικά όσα μπορούσε να είχε μάθει οποιοσδήποτε άλλος συνομήλικός μου»¹⁹³.

Εικόνα 5: Προσωπογραφία του Sir William W.Petty (National Portrait Gallery London D11978). Πηγή: McCormick, T. (2009). *William W.Petty and the ambitions of political arithmetic.*, σελ.167.

¹⁹² Οι Ιησουίτες στο *Ratio Studiorum* είχαν αναβαθμίσει τα μαθηματικά μαθήματα του *quadrivium* (αριθμητική, γεωμετρία, αστρονομία και μουσική) στο επίπεδο της ύψιστης βαθμίδας μάθησης, της φιλοσοφίας. Τα πρακτικά μαθηματικά, τα λεγόμενα και «μικτά μαθηματικά» ήταν μαθηματικά για εφαρμογές σε φυσικά σώματα όπως στην αστρονομία/αστρολογία, στην οπτική, στη μουσική, στη μηχανική, στις τέχνες. Τον 17^ο αι. οι Ιησουίτες μαθηματικοί απομακρύνονται από το σχολαστικό παράδειγμα της επιστημονικής εμπειρίας ως δήλωσης μιας κοινής άποψης για τα πράγματα προς ένα νέο παράδειγμα εμπειρίας μιας νέας φυσικής φιλοσοφίας. Αυτή νομιμοποιούσε την κατασκευασμένη πλέον πειραματική εμπειρία μέσα στο αριστοτελικό πάλι πλαίσιο, μέσω της γεωμετρίας και των οδηγιών εκτέλεσης επαναλήψιμων πειραμάτων, που έδιναν στην ιδιωτική εμπειρία χαρακτήρα καθολικής αλήθειας. Αυτό το παράδειγμα της εμπειρίας είχε και ο Galileo στη νέα του επιστήμη. Βλέπε σχετικά Dear, P. (1995). *Discipline & Experience. The mathematical way in the scientific revolution*. Chicago: University of Chicago Press.

¹⁹³ McCormick, T. (2009). *William Petty and the ambitions of political arithmetic*. Oxford: Oxford University Press. 2009, σελ. 22.

Η εφαρμογή της μαθηματικής σκέψης σε μη αφηρημένα μαθηματικά αντικείμενα είναι κάτι που χαρακτηρίζει τη σκέψη του W.Petty μέχρι τέλους. Επιστρέφοντας στην Αγγλία το 1640 και χάρις στις μαθηματικές του δεξιότητες του θα προσληφθεί στο βασιλικό ναυτικό για τρία χρόνια. Ζώντας σε μια περίοδο πολιτικής αναταραχής που προοιωνίζε εμφύλιο πόλεμο και θέλοντας να συνεχίσει τις σπουδές του, αναχωρεί το 1643 για την Ολλανδία, όπου και θα μείνει άλλα τρία χρόνια, για να σπουδάσει ιατρική σε Amsterdam, Leyden και Utrecht. Όντας σταθερά άνθρωπος της πράξης ασχολήθηκε ιδιαίτερα με την ανατομία (στο Leyden και αργότερα στην Paris School of Anatomy). Η ιατρική του εκπαίδευση έγινε μέσα σε ένα αλχημικό πλαίσιο και θα αφήσει το αποτύπωμά της στο κατοπινό έργο του. Στην Ολλανδία θα γνωρίσει καλά και την καρτεσιανή φιλοσοφία που αργότερα θα απορρίψει υπέρ του εμπειρισμού.

Στη συνέχεια, είκοσι δύο ετών θα επιστρέψει στη Γαλλία, όπου μέσω συστάσεων, θα γίνει δεκτός ως μαθητής από τον αυτοεξόριστο Thomas Hobbes, με τον οποίον θα γίνουν φίλοι και θα παραμείνει οπαδός του μέχρι τέλους. Αυτός θα τον εισάγει στον κύκλο των φυσικών φιλοσόφων και μαθηματικών (Descartes, Mersenne, Gassendi, Roberval κ.α.) και θα τον γνωρίσει και σε άλλους εξόριστους βασιλόφρονες Άγγλους. Μαζί θα μελετήσουν τον Vessalius, θα κάνουν νεκροτομές και θα του αναθέσει τη σχεδίαση των σχημάτων της «Οπτική» του. Ο Hobbes είχε καταλήξει στο ότι η μόνη σίγουρη και μη αμφισβητήσιμη γνώση ήταν η παραγόμενη από τη γεωμετρία και αυτή ήταν το μεγάλο πρότυπο. Όπως σημειώνει ο σημαντικός μελετητής του W.Petty, ως φυσικού φιλοσόφου, Ted McCormick: «Για τον Hobbes και για όμοια για τον W.Petty, η οπτική, αυτός ο παραδειγματικός τύπος μεικτών μαθηματικών, συνέδεσε την ανθρώπινα κατασκευασμένη βεβαιότητα των μαθηματικών με τη φυσική δημιουργία του Θεού. Επεκτείνοντάς το, αυτή η σύνδεση τελικά υποσχόταν μία μαθηματική επιστήμη της πολιτικής και της κοινωνίας.»¹⁹⁴. Αυτή ήταν μία από τις σημαντικές επιρροές του W.Petty, αν και ο ίδιος δεν θα χρησιμοποιήσει την παραγωγική γεωμετρική μέθοδο. Οι θέσεις του W.Petty για την εξουσία, για τη γλώσσα, για την ψυχολογία ήταν χομπσιανές. Τελικά, η δραματική οικονομική του κατάσταση θα τον φέρει πίσω στην Αγγλία στα μέσα του 1646.

Στην Οξφόρδη θα συνεχίσει τις σπουδές του στην ιατρική, δουλεύοντας παράλληλα και στο Λονδίνο. Θα τον προσεγγίσει και θα τον εντάξει στον διεθνούς χαρακτήρα κύκλο του, ο Samuel Hartlib, άνθρωπος των γραμμάτων, θιασώτης της βακωνικής φιλοσοφίας, φίλος του Milton, του Comenius και του Boyle, που είχε ένα φιλόδοξο σχέδιο παγκόσμιας αναμόρφωσης της εκπαίδευσης, της γνώσης και της κοινωνίας γενικότερα. Στον κύκλο αυτό ανήκαν φυσικοί φιλόσοφοι, γιατροί, αλχημιστές, εφευρέτες με κοινά φιλοσοφικά ενδιαφέροντα, που αντάλλασαν

¹⁹⁴ McCormick, T. (2009). ό.π., σελ. 38.

απόψεις και επεδίωκαν να βρουν χρηματοδότη για διάφορα βελτιωτικά πρότζεκτ πρακτικής και ωφέλιμης επιστήμης (γεωργικές τεχνικές, μηχανικές συσκευές, βιοτεχνικές τεχνικές, σχεδιασμός επιστημονικών οργάνων και συγκρότηση φυσικών ιστοριών, ανακάλυψη νέων αλχημικών διαδικασιών και χημικών φαρμάκων, σχέδια για να βρουν δουλειά οι φτωχοί, νέοι ακαδημαϊκοί θεσμοί). Κοινή πεποίθησή τους ήταν η βακώνεια θέση ότι, με τις νέες πειραματικές ανακαλύψεις και τις εφευρέσεις, ο άνθρωπος θα επανακτούσε την κυριαρχία του στη φύση, που ήταν χαμένη από την εποχή του Παραδείσου. Ήταν ριζοσπάστες προτεστάντες και πουριτανοί υποστηρικτές του Cromwell (πράγμα αντίθετο με τις πολιτικές ιδέες του Bacon). Ένας σπουδαίος στόχος τους ήταν η χρηματοδότηση ενός ερευνητικού ινστιτούτου με γραφεία σε κάθε πόλη, το «Office of Address»¹⁹⁵, που δεν υλοποιήθηκε ποτέ. Μια ομάδα τους – του W.Petty συμπεριλαμβανόμενου – με τόπο συνάντησης το Gresham College θα αποτελέσει το λεγόμενο «Invisible College», που ήταν ο πρόδρομος της Royal Society της οποίας ο W.Petty υπήρξε συνιδρυτής.

Ο κύκλος του Hartlib έψαχνε για δεκαετίες έναν τόπο για να εφαρμόσει τις πρακτικές του για υλική και πνευματική βελτίωση. Στα 1620 υποψήφια ήταν η Λιθουανία, αργότερα η Νέα Αγγλία και η Βιρτζίνια. Με την κατάληψη της Ιρλανδίας από τον Cromwell, ο εκσυγχρονισμός της (εκπολιτισμός κατά τους ίδιους) έγινε και δικός τους στόχος. Ο κύκλος του Hartlib είχε αρκετά επιφανή μέλη στη χώρα (Boyle, Worsley, επισκόπους κ.α.) και είχε ξεκινήσει το έργο της σύνταξης της «φυσικής ιστορίας» της Ιρλανδίας¹⁹⁶, προϋπόθεση για την ανάπτυξη της αγροτικής οικονομίας. Για τους Άγγλους προτεστάντες η Ιρλανδία ήταν μια σπουδαία υπόθεση, όχι μόνο από θρησκευτικής πλευράς, δυνητική προέκταση της οποίας θα μπορούσε να είναι η χρήση της από καθολικά στρατεύματα για επίθεση κατά της ίδιας της Αγγλίας, αλλά και λόγω της μόνιμης στρατιωτικής και οικονομικής αιμορραγίας καθώς και των φυσικών πλεονεκτημάτων της (φυσικά λιμάνια και εκτάσεις που θα μπορούσαν να αξιοποιηθούν παραγωγικά). Το κλειδί ήταν ο αποικισμός της από Άγγλους (McCormick, 2009).

Οι πρώτες τρεις δεκαετίες της ζωής του στις οποίες διαμορφώθηκε πνευματικά, ήταν η περίοδος ανάδυσης της νεότερης φιλοσοφίας με τη μηχανιστική και σωματιδιακή θεώρηση του φυσικού κόσμου, τη δύση του Αριστοτελισμού στα

¹⁹⁵ Τέτοια ιδρύματα ήταν κοινός τόπος σε ουτοπικά προγράμματα παραγωγής γνώσης και μάθησης. Η πηγή έμπνευσης ήταν το «Paris bureau d'adresse» του Γάλλου γιατρού και οπαδού του Παράκελσου, Théophraste Renaudot, που συνέλεγε ότι επιστημονική ή επιστημονικοφανή πληροφορία κυκλοφορούσε. Το «Office of Address» θα καταλογογραφούσε όλα τα σταθερά και τα συγκυριακά αντικείμενα/φαινόμενα, θα λειτουργούσε ως μέσο συλλογής κάθε ακαδημαϊκής γνώσης, επίλυσης προβλημάτων και ως γραφείο ευρέσεως εργατών για τις επιχειρήσεις. Θα ήταν μια εθνική βάση δεδομένων επί παντός του επιστητού. Βλέπε για περισσότερα στο Carroll, P. (2002). *Material designs: Engineering cultures and engineering states – Ireland 1650-1900. Theory and Society*, 31, σελ. 84-87.

¹⁹⁶ Καρπός ήταν η ημιτελής «Ireland's Natural History» των αδελφών Boate που τυπώθηκε το 1652.

πανεπιστήμια, την πειραματική προσέγγιση των επιστημών, της χημικής ιατρικής με παράλληλη εγκατάλειψη της διδασκαλίας του Γαληνού, μια εποχή στην οποία λάμβανε χώρα η επιστημονική επανάσταση. Αυτό που τον επηρέασε ιδιαίτερα ήταν η βακώνεια φιλοσοφία και συγκεκριμένα η πειραματική μέθοδος εργασίας, η απαίτηση για παραγωγική γνώση και η ανάγκη ενός επιστημονικού δικτύου στην υπηρεσία του κράτους. Για τον W.Petty – σε αντίθεση με τον Bacon– η μαθηματική σκέψη μπορούσε να μιλήσει για την πραγματικότητα. Απέρριπτε τη θέση του ορθολογισμού, ότι ο παραγωγικός συλλογισμός αυτοδύναμα εξασφαλίζει τη βεβαιότητα για τον πραγματικό κόσμο. Εμπειριστής ο ίδιος, πίστευε ότι η έγκυρη εξήγηση των φυσικών φαινομένων πρέπει να βασίζεται σε ένα μεγάλο αριθμό πειραμάτων (και όχι σε ολιγάριθμα όπως ο Descartes), που θα μπορούσε να διεκπεραιώσει και να κατανοήσει και ο μέσος άνθρωπος και όχι μόνο μια ελίτ επιστημόνων. Η προκύπτουσα επιστημονική γνώση δεν θα ήταν κάποιες «ευφυείς υποθέσεις», αλλά θα παρήγε «μεγάλα και ευγενή δείγματα τέχνης» υπηρετώντας πρακτικούς και κοινωνικούς σκοπούς. Αν και σήμερα θεωρείται ένα περιφερειακό πρόσωπο στην πορεία της επιστημονικής επανάστασης (αφού δεν πραγματοποίησε καμιά σημαντική ανακάλυψη), στην εποχή του συγκαταλέγονταν στους μεγάλους πειραματιστές (σαν τον γνωστό του τον Boyle) και στους ειδήμονες της μηχανοτεχνίας.

Αυτά συμπληρώνονταν με το ριζοσπαστισμό από τον Hartlib για την αναμόρφωση της κοινωνίας. Στο πρώτο σημαντικό έργο του, *The advance of W.P. to Mr.Samuel Harlib For The Advancement of Some Particular Parts of Learning* (1647)¹⁹⁷, προτείνει ένα μεταρρυθμιστικό πρόγραμμα για την εκπαίδευση, τις τέχνες, τις επιστήμες (αναλυτικότερα για την ιατρική). Προτείνει πρώτα την ίδρυση με κρατική μέριμνα του «*Ergastula Literalia*», ενός σχολείου – εργαστήριου, όπου θα παρέχονταν σε παιδιά μεγαλύτερα των επτά ετών εκτός από τη γενική εκπαίδευση (γλώσσες, μαθηματικά) και επαγγελματική (κατασκευή οργάνων, βαφή, χαρακτηριστική, γλυπτική, κατασκευή κοσμημάτων, φινίρισμα φακών, αρχιτεκτονική, χημεία, μεταλλουργία, καλλιέργειες, ανατομία).

Η μάθηση θα ήταν βιωματική και θα ξεκινούσε πρώτα από την ανάπτυξη στα μικρά παιδιά των δεξιοτήτων της παρατήρησης και της απομνημόνευσης όχι λέξεων αλλά αντικειμένων και δράσεων. Κατά την άποψή του η πραγματική μόρφωση είναι εργαστηριακής φύσης και απαιτεί την ενδελεχή μελέτη τόσο των βιβλίων όσο και των εφευρέσεων. Με την αποφοίτησή τους τα μεν πλούσια παιδιά θα είχαν αποκτήσει εργατικότητα και γνώση χρήσιμη για τις συναλλαγές τους με τους

¹⁹⁷ Η αιτία της συγγραφής ήταν η σπουδαιότητα που έδιναν στην αναμόρφωση της εκπαίδευσης οι διανοούμενοι του κύκλου του Hartlib, οι εμπειρίες του Petty από την Ολλανδία και η αφορμή το προηγούμενο έργο του Milton *Tractate on education* (1644), που το έγραψε με υποκίνηση του ίδιου του Hartlib, όπως αναφέρεται σχετικά στο παράρτημα του άρθρου Aspromourgos, T. (1988). *The life of William Petty in relations to his economics: a tercentenary interpretation. History of Political Economy*, 20 (3), 349.

τεχνίτες, τα δε φτωχά ένα εφόδιο ζωής. Είναι αξιοσημείωτο ότι τις αρχές αυτές δεν τις ακολούθησε αργότερα στη μόρφωση των δικών του παιδιών.

Στην επόμενη βαθμίδα, στο «*Gymnasium Mechanicum*», ένα κολλέγιο των επαγγελματιών, οι καλύτεροι από κάθε επάγγελμα θα φιλοξενούνταν για να εξελίξουν την τέχνη τους, και να δημιουργήσουν κορυφαία προϊόντα, που θα πουλούσαν για ίδιον όφελος, συνδυάζοντας έτσι το ίδιον όφελος με την ευρύτερη ωφέλεια του συνόλου λόγω των τεχνολογικών καινοτομιών. Αυτό θα γινόταν πόλος έλξης για τους καλύτερους τεχνίτες, θα έδινε τη δυνατότητα συγγραφής της «ιστορίας» των τεχνών, θα οδηγούσε σε νέες εφευρέσεις στη δημιουργία ενεργητικών φιλοσοφικών μυαλών, που με νέα μέσα θα πραγματοποιούσαν πειράματα και θα ερμήνευαν τη φύση.

Θυμίζοντας ιδιαίτερα την ουτοπική Ατλαντίδα του Bacon, το ίδρυμα θα περιλάμβανε επίσης μία πλήρη συλλογή φυτών, ζώων και ψαριών, όλες τις σπουδαίες μηχανές, αστεροσκοπείο, χημικό εργαστήριο, αμφιθέατρο ανατομίας, εκτάσεις για πειραματικές καλλιέργειες και γενικά θα ήταν μια μικρογραφία του κόσμου. Θα περιλάμβανε επίσης και το «*Nosocomium Academicum*», ένα εκπαιδευτικό νοσοκομείο, τη στελέχωση και λειτουργία του οποίου περιγράφει αναλυτικά.

Σε αυτό το έργο συνυπήρχαν η εκπαιδευτική, η ιατρική και η επιστημονική διάσταση καθώς και σπέρματα αρχών που θα τον απασχολήσουν αργότερα στα οικονομικά του έργα (καταμερισμός εργασίας, παραγωγικότητα της εργασίας, τεχνική πρόοδος). Με το πρόγραμμα αυτό ο W.Petty ξεκινά τις προτάσεις του στην κατεύθυνση της *κοινωνικής μηχανικής*.¹⁹⁸

Η γενικότερη εμμονή που είχε για βελτίωση, προέρχεται από την αντίστοιχη κουλτούρα του κύκλου του Hartlib. Η βελτίωση του κράτους και η αύξηση των εσόδων του ξεκινούσε από τη βελτίωση των παιδιών ως μαθητών, των μαθητευόμενων ως επαγγελματιών και των μεγάλων με την εργασία ακόμα και υποχρεωτική, που θα προσφέρονταν στους άνεργους και στους κλέφτες, μέχρι να

¹⁹⁸ Ο όρος αυτός δεν χρησιμοποιήθηκε από τον Petty. Θα εμφανιστεί για πρώτη φορά ως *sociale ingenieurs* σε ένα δοκίμιο του Ολλανδού βιομήχανου J.C.Van Marken το 1894, όπου αναφέρεται σε ένα νέο τύπου μηχανικό, που θα είχε ως αντικείμενο το χειρισμό προβλημάτων ανθρώπινου δυναμικού στο εργοστάσιο. Στην πορεία θα πάρει την έννοια της με επιστημονικό τρόπο διαχείρισης κοινωνικών ζητημάτων, της βάσει σχεδίου χειραγώγησης της κοινωνίας. Η πρώτη απόπειρα τέτοιου είδους τενοκρατικής, «προοδευτικής» παρέμβασης ήταν αυτή των *ευγονιστών* (τέλος 19^{ου} – αρχές 20^{ου} αι.), που αργότερα θα πάρει τη μορφή της δημόσιας υγιεινής (20^{ου} αι.). Στα 1940, ο Karl Menckheim θα εισάγει στα 1940 το νέο και χωρίς αρνητικές συνδηλώσεις όρο της *κοινωνικής τεχνικής*, που αναφερόταν στις πρακτικές με σκοπό το καλούπωμα της ανθρώπινης συμπεριφοράς και των κοινωνικών σχέσεων. Είκοσι χρόνια αργότερα ο Porper θα εισάγει τους όρους *piecemeal (social) engineering* και *utopian (social) engineering*. Με τον πρώτο αναφερόταν στο βηματικό σχεδιασμό και βελτίωση των κοινωνικών θεσμών στις δημοκρατικές κοινωνίες και με το δεύτερο στη με μιας, κεντρικά υλοποιούμενης, με χρήση βίας, εκ βάθρων αναδόμηση όλης της κοινωνίας, βάση σχεδίου σε ουτοπικά (Πλάτωνος Πολιτεία) ή ολοκληρωτικά καθεστώτα (Ε.Σ.Σ.Δ.).

πετύχουν «...ένας άντρας ή ένα άλογο να δουλεύει όσο τρεις και κάθε πράγμα να βελτιώνεται αποκτώντας ασυνήθιστα πλεονεκτήματα»¹⁹⁹. Το όραμά του ήταν μια οικονομικά ισχυρή Αγγλία, μέσω της μεγιστοποίησης της παραγωγής και της απασχόλησης, με αφθονία φθηνών αγαθών.

Το 1650, στα είκοσι επτά του χρόνια θα πάρει το διδακτορικό του στην ιατρική στο Brasenoge College της Οξφόρδης και μέσα σε ένα χρόνο θα αναρριχηθεί στη βαθμίδα του καθηγητή της ανατομίας, λόγω των ικανοτήτων και της πειραματικής φήμης του, των γνωριμιών του και των προσδοκιών που είχαν για αυτόν (για συμμετοχή του στη μεταρρύθμιση της επιστήμης και της κοινωνίας), αλλά σε μεγάλο βαθμό λόγω της πολιτικής συγκυρίας (εκκαθαρίσεις καθηγητών από το καθεστώς του Cromwell). Με την υποστήριξη του J.Graunt είχε πάρει νωρίτερα (1648) και τη θέση του καθηγητή μουσικής στο Gresham College. Η καλή φήμη για το πρόσωπό κορυφώθηκε, όταν κατόρθωσε να επαναφέρει στη ζωή μια ημιθανή γυναίκα, που το θεωρούμενο ως νεκρό σώμα της είχε φτάσει από την κρεμάλα στο εργαστήριό του για νεκροτομή.

Ενώ διαγράφονταν μπροστά του μια ακαδημαϊκή καριέρα, μέσα σε μια ατμόσφαιρα όχι ακόμα τόσο ευνοϊκή για τη νέα επιστήμη, λίγες εβδομάδες μετά το ξεκίνημα των μαθημάτων ανατομίας και παρακινούμενος από προσωπική φιλοδοξία, θα ζητήσει δύο χρόνια άδεια, για να αναλάβει αρχίατρος στο στρατό κατοχής της Ιρλανδίας, που ήταν κάτω από τις διαταγές του Henry Cromwell (γιού του Oliver). Από τότε τα συμφέροντά του θα ταυτιστούν με την αγγλική πολιτική αποικιοποίησης της Ιρλανδίας²⁰⁰ και το εκεί έργο του θα αποτελέσει καθοριστικό παράγοντα της επιτυχίας αυτής της πολιτικής. Μόλις είχε καταπνιγεί βίαια η ιρλανδική επανάσταση από τα στρατεύματα του Cromwell και τόσο ο στρατός όσο και οι ιδιώτες επενδυτές (οι λεγόμενοι Irish Adventurers), που είχαν χρηματοδοτήσει το μεγαλύτερο μέρος των εξόδων του, ανέμεναν την ανταμοιβή τους με 2.500.000 acres²⁰¹ δημευθέντων εκτάσεων. Το τελευταίο προϋπέθετε την

¹⁹⁹ Petty, W. (1647). *The Advice of W.P. to Mr. Samuel Hartlib For The Advancement of some particular Parts of Learning*, σελ. 22-23. Στο McCormick, T. (2009). *ό.π.*, σελ. 72-73.

²⁰⁰ Ο πρώτος αποικισμός της Ιρλανδίας από Άγγλους είχε γίνει τον 12^ο αι. και είχε οδηγήσει στην ουσία στην «ιρλανδοποίηση» των Άγγλων εποίκων (των Old English ή English Irish), που έγιναν και καθολικοί και εξαιτίας αυτού θεωρούνταν εχθρικοί προς το αγγλικό έθνος, που βίωνε μια φανταστική παπική συνωμοσία εναντίον του (το 1605 ένας καθολικός είχε αποπειραθεί να ανατινάξει το αγγλικό κοινοβούλιο). Οι νέοι αποικισμοί (New English) στο Munster (1585) και στο Ulster (1609) απείλησαν τις ιδιοκτησίες όλων των παλαιότερων κατοίκων και τη γενικότερη ισορροπία. Αν και οι Αγγλοϊρλανδοί καθολικοί τήρησαν ουδετερότητα στον εννεαετή πόλεμο (1594-1603), δεν έγινε από το αγγλικό κράτος καμιά διάκρισή τους από τους υπόλοιπους Ιρλανδούς. Το 1641 θα γίνει η αιματηρή εξέγερση στο Ulster, με θύματα μερικές χιλιάδες προτεστάντες, που θα μεγεθυνθεί από τους Άγγλους ως γενοκτονία. Μετά τη λήξη του αγγλικού εμφύλιου, ο Cromwell θα καταστείλει βίαια την εξέγερση και θα δημιουργήσει τις προϋποθέσεις για έναν ασφαλή και μόνιμο αποικισμό της Ιρλανδίας, ακόμη και αν αυτό απαιτούσε το ξερίζωμα των καθολικών κατοίκων της. Ο πόλεμος, η πείνα και η πανώλη θα στοιχίσουν στην Ιρλανδία το 1/3 των κατοίκων της.

²⁰¹ Acre: μονάδα μέτρησης επιφάνειας γης, περίπου ίσης με 4 στρέμματα, ιστορικά προερχόμενη από την έκταση που ένας χωρικός μπορούσε να οργώσει σε μία ημέρα με ένα βόδι.

χαρτογράφηση του μεγαλύτερου μέρους της χώρας. Ο W.Petty ανέλαβε τον Δεκέμβριο του 1654 το έργο της χαρτογράφησης (η γνωστή και ως «Down Survey»)²⁰², το μεγαλύτερο έργο του είδους του στην εποχή του, δεσμευόμενος να το ολοκληρώσει στον εκπληκτικό για την εποχή χρόνο των 13 μηνών, πράγμα που όντως συνέβη²⁰³.

Η χαρτογράφηση ήταν μια καταξιωμένη εργασία με τη δική της οργάνωση και τεχνική. Το γεγονός ότι ο W.Petty, αν και δεν είχε παρόμοια εμπειρία, θα κυνηγήσει με όλα τα μέσα και θα πάρει τη δουλειά, απαξιώνοντας τον σχετικό προγραμματισμό ενός άλλου μέλους του κύκλου του Hartlib, του Worsley, που ήταν και ο διευθυντής του προγράμματος, δημιουργεί απορία για τη μεγάλη αυτοπεποίθησή του. Κατά τον McCormick²⁰⁴, η εξήγηση βρίσκεται πιθανότατα στην πεποίθησή του ότι η ορθή εμπειρική μέθοδός του θα υπερκεράσει τις παραδοσιακές πρακτικές, στην υψηλή κατάρτισή του στα «μικτά μαθηματικά»²⁰⁵, μέρος των οποίων ήταν και οι σχετικές εφαρμογές καθώς και στην φιλοδοξία του να αναλάβει ένα μεγάλο επιστημονικό έργο, που ταυτόχρονα θα έφερνε και ωφέλιμα πρακτικά αποτελέσματα.

Η καινοτομία του συνίστατο στην οργάνωση του έργου, στην οποία αναγνωρίζουμε βακόνεια επιροή. Εφάρμοσε τον καταμερισμό των εργασιών και συγκεκριμένα έναν πρώιμο τεύλορισμό στην κατασκευή των οργάνων μέτρησης, χωρισμό του έργου της χαρτογράφησης σε φάσεις, τμηματοποίηση της προς μέτρηση έκτασης. Το έργο της μέτρησης το υλοποίησε με στρατιώτες, που ήταν εγγράμματοι τεχνίτες, που τους εκπαίδευσε σχετικά τόσο στον τρόπο μέτρησης όσο και στην εκτίμηση της ποιότητας της κτηματογραφούμενης γης. Αυτό το κρατικά υποστηριζόμενο συνεργατικό τεχνοεπιστημονικό επίτευγμα για την εποχή του, ολοκληρώθηκε τον Μάρτιο του 1655. Το 1656 θα πάρει εντολή για μια επέκταση του έργου, που θα τελειώσει το 1658. Από δω και στο εξής θα καταστεί ο αδιαμφισβήτητος ειδήμων σε θέματα χαρτογράφησης και εποικισμών. Το οξύμωρο

²⁰² Το όνομά της προέρχεται από το motto του Petty «surveyed down onto maps».

²⁰³ Ο ίδιος θα εκδώσει τον σχετικό χάρτη *Atlas Hiberias delineation* το 1685.

²⁰⁴ McCormick, T. (2009). ό.π., σελ.95.

²⁰⁵ Ο όρος μικτά μαθηματικά (mixed mathematics) εμφανίζεται για πρώτη φορά γύρω στα 1660 και χρησιμοποιείται από τον Francis Bacon στα έργα του *Of the Proficiency and Advancement of Learnings* (1605) και *De Dignitate et Augmentis Scientiarum* (1623). Στο δέντρο της γνώσης τα τοποθετεί μαζί με τα καθαρά μαθηματικά κάτω από τη μεταφυσική, μια και η ποσότητα με την οποία εμπλέκονταν (σχήματα, αριθμοί) προσδιοριζόταν από σταθερές αιτίες τις οποίες και αναζητούσαν. Το αντικείμενό τους ήταν αξιώματα και κομμάτια της φυσικής φιλοσοφίας και χρησιμοποιούσαν την ποσότητα για να τα εξηγήσουν και να τα αποδείξουν. Ο επόμενος λόγιος που χρησιμοποίησε τον όρο ήταν ο γεωμέτρης και φιλόσοφος Jean D'Alembert (1717-1783) με πεδίο εφαρμογής τα φυσικά αντικείμενα ή και μη (αντικείμενα άλγεβρας, γεωμετρίας). Η χρήση του όρου θα γενικευτεί τον 18^ο αι. για να εκλείψει σταδιακά μετά τα μέσα του 19^{ου} αι., αντικαθιστάμενος από τον όρο «εφαρμοσμένα μαθηματικά». Κύρια πεδία εφαρμογής του ήταν η αστρονομία, η οπτική, η μηχανική, η μουσική και μετά τη γαλλική επανάσταση οι πιθανότητες. Βλέπε σχετικά Brown, G. (1991). The Evolution of the Term "Mixed Mathematics". *Journal of the History of Ideas*, 52 (1), 81-102.

είναι ότι αυτό το έργο, που ήταν μέσα στην προοπτική του κύκλου του Hartlib, θα αποτελέσει και την αφορμή για το τέλος της σχέσης του με τον κύκλο. Η διαρκής αμοιβαία εχθρότητα με τον Worsley, η αποτυχία του νωρίτερα να επενδύσει σε ομόλογα γης για να δημιουργήσει ο κύκλος κάποιο ίδρυμα και η «μοναρχικού τύπου» διακυβέρνηση του Henry Cromwell ως «Lord Protector» με τον οποίο ο W.Petty ήταν ευθυγραμμισμένος, θα δημιουργήσουν δυσφορία στον ίδιο τον Hartlib, που θα την μεταδώσει στον Boyle και σε άλλους.

Ο W.Petty θα γίνει το 1655 γραμματέας του γιού του Oliver, που ήταν διοικητής της Ιρλανδίας και στη συνέχεια μέλος του κυβερνητικού συμβουλίου της Ιρλανδίας. Παράλληλα θα προεδρεύει στην επιτροπή για την απόδοση κλήρων στους δικαιούχους (στην ουσία ήταν αυτός που έκανε όλη τη δουλειά λόγω διαφόρων κωλυμάτων των άλλων δύο μελών). Η αμοιβή του για την χαρτογράφηση και το μοίρασμα των εκτάσεων θα καταλήξει μειούμενη στις 9.000 λίρες και σε έκταση περίπου 50.000 acres στην περιοχή του Kerry, από τα οποία θα χάσει πάνω από το 1/3 με νόμο περί αποκατάστασης αδικηθέντων αθών Ιρλανδών (1665). Αυτά τον έκαναν πλούσιο για την υπόλοιπη ζωή του, αλλά ταυτόχρονα τον έμπλεξαν σε ατέρμονες αγώνες υπεράσπισης τόσο των ιδιοκτησιακών δικαιωμάτων του όσο και της υπόληψής του, που συστηματικά σπιλώνονταν λόγω της πλεονεκτικής εμπλοκής του στην εκχώρηση των εδαφών και του έτρωγαν πολύτιμο χρόνο μέχρι το θάνατό του. Αν και ποτέ δεν αποδείχθηκε κάτι εναντίον του, αυτό το ζήτημα αποτελούσε ένα διαρκές πλήγμα στο κύρος του και πρέπει να έπαιξε τον καθοριστικότερο ρόλο στην εξαίρεσή του από τα σημαντικά δημόσια αξιώματα²⁰⁶.

Το 1655 θα κορυφωθεί η συζήτηση για τον τρόπο εποίκισμού της Ιρλανδίας²⁰⁷. Η μία άποψη, με εκφραστή τον Lawrence, συνοψίζονταν στο ότι για να πάψει η Βρετανική Ιρλανδία να είναι ο τάφος και ο τόπος καταστροφής των Άγγλων, ο στόχος έπρεπε να είναι η διάλυση του Ιρλανδικού έθνους και για αυτό θα έπρεπε οι Ιρλανδοί να εκδιωχθούν από εκτάσεις και στη θέση τους να εγκατασταθούν, για λόγους ασφαλείας χωριστά από τους Ιρλανδούς, στρατιώτες και άλλοι προτεστάντες. Η λύση αυτή, που επικροτούσαν οι τελευταίοι, συνάντησε την έντονη κριτική από έναν απόγονο των πρώτων εποίκων, τον Gookin, ο οποίος ανέδειξε την αρνητική οικονομική επίπτωση της λύσης αυτής (πτώση αγροτικής παραγωγής, έλλειψη εργατικών χεριών και καταναλωτών), που έθετε σε κίνδυνο την επιτυχία του εποίκισμού, επισημαίνοντας και τη διαιώνιση του κινδύνου για τους εποίκους. Αυτός πρότεινε τις μικτές εγκαταστάσεις, που θα οδηγούσαν σε σταδιακή αφομοίωση των Ιρλανδών και μετατροπή τους σε νομοταγείς υπηκόους, λόγω της αυξανόμενης αριθμητικής υπεροχής των Άγγλων και της καθοδηγούμενης πολιτισμικής επαφής και κατήχησης. Η θέση του θα επηρεάσει πολύ τον W.Petty –

²⁰⁶ Το 1676 θα διοριστεί ως Registrar του Irish Court of Admiralty, σε μια μη επιτυχημένη θητεία και το 1682 Commissioner of the Navy.

²⁰⁷ Βλέπε σχετική βιβλιογραφία στο McCormick, T. (2009). ό.π., υποσημείωση 92, σελ. 107.

η σχετική πρόταση του οποίου θα εξειδικευτεί αργότερα σε «μεταστοιχείωση» των Ιρλανδών σε Άγγλους, κάτω από την επιρροή και του επιστημονικο-φιλοσοφικού και μηχανοτεχνικού του πνεύματος – και θα θέσει στην ουσία το πολιτικό πλαίσιο της «πολιτικής αριθμητικής» .

Το χαρτογραφικό του έργο θα αποτελέσει τον στυλοβάτη της αποικιοκρατικής αγγλικής πολιτικής στην Ιρλανδία και θα συμβάλλει, μέσω της ανακατανομής των ιρλανδικής ιδιοκτησίας εδαφών, εκτάσεως 8.400.000 acres, στη διαχρονική σταθεροποίησή της²⁰⁸. Η χαρτογράφησή του ήταν μια τεχνολογική καινοτομία, σπουδαίο όργανο στα χέρια του κρατικού μηχανισμού, που αντιμετώπιζε την κατακτημένη Ιρλανδία σαν ένα πρόβλημα που έλυne με εργαστηριακό τρόπο. Ο ίδιος θα χρησιμοποιήσει την Ιρλανδία σαν ένα πειραματόζωο το οποίο πρέπει να μελετηθεί, για να εφαρμοστούν πάνω του οι θεωρίες που θα το βελτιώσουν ή σαν ένα λευκό χαρτί όπου θα εγχαραχθεί η αγγλική ταυτότητα. Στον πρόλογο του έργου του, *The Political Anatomy of Ireland*, που έγραψε το 1671, αλλά εκδόθηκε μετά το θάνατό του το 1691, θα σημειώσει: «Επιπλέον, όπως οι φοιτητές της ιατρικής πραγματοποιούν τις έρευνές τους πάνω σε φτηνά και συνηθισμένα ζώα, τέτοια που οι ενέργειές τους να είναι με αυτά όσο περισσότερο εξοικειωμένες γίνεται και που υπάρχει η ελάχιστη σύγκριση και [η ελάχιστη] πολυπλοκότητα των μερών τους· εγώ έχω επιλέξει την Ιρλανδία σαν ένα τέτοιο πολιτικό ζώο²⁰⁹ που είναι σχεδόν είκοσι ετών· όπου η κρυφή λειτουργία του κράτους δεν είναι πολύ πολύπλοκη και της οποίας είμαι γνώστης από τότε που ήταν έμβρυο·»²¹⁰. Πέρα από τις ψυχρές, ανατομικού τύπου αναφορές, ο W.Petty πάντα ενδιαφερόταν ειλικρινά για την υλική ευημερία και την ειρήνη της Ιρλανδίας, από την οποία είχε και ο ίδιος προσωπικό όφελος. Ποτέ δεν υιοθέτησε το ρατσιστικό στερεότυπο των βάρβαρων Ιρλανδών και οι προτάσεις του αποσκοπούσαν στο να μετατραπουν οι Ιρλανδοί σε εργατικούς, οικονόμους και νομιμόφρονες. Η χαρτογράφησή του ήταν επίσης και ένα κομμάτι ενός ευρύτερου οράματος συγκρότησης της «φυσικής ιστορίας» της Ιρλανδίας. Είχε παλαιότερα προτείνει στον Hartlib ένα πρόγραμμα φυσικής ιστορίας των φυτών της Ιρλανδίας, ενώ οργάνωσε μια απογραφή που έγινε λειψά στα 1659 και 1661, με σκοπό τη συγκρότηση της φυσικής, κοινωνικής και πολιτικής εικόνας της Ιρλανδίας.

Η εκδίωξη του Cromwell από την εξουσία, άφησε τον μέχρι τότε «υπάκουο στους τωρινούς ορατούς κυβερνήτες» W.Petty, χωρίς πολιτική προστασία και τον έκανε να σκεφτεί περισσότερο πάνω σε κοινωνικά ζητήματα. Αναγνώρισε ότι οι θρησκευτικές διαφορές χρησιμοποιούνταν από ομάδες με διαφορετικές απόψεις. Η

²⁰⁸ Στα 1660 οι καθολικοί Ιρλανδοί κατείχαν περίπου το 80% των εκτάσεων, στα 1641 το 60% και μετά τη χαρτογράφηση περιορίστηκαν στο 22%, McCormick, T. (2009). ό.π., σελ.117.

²⁰⁹ Ο ίδιος αναφέρει στο ξεκίνημα της εισαγωγής του έργου, ότι χρησιμοποιεί τον ίδιο παραλληλισμό μεταξύ «Body Natural» και «Body Politick» που έκανε ο Francis Bacon (1605) στο έργο του *Of [the Proficiency and] Advancement of Learning, [Divine and Human]*. Στο Hull, C. (1899). ό.π., σελ. 129.

²¹⁰ Hull, C. (1899). ό.π., σελ. 129.

απόσχιση από την κρατική θρησκεία αντανakλούσε μια έντονη δυσαρέσκεια των ανθρώπων. Έβλεπε πλέον τα κοινωνικά και πολιτικά προβλήματα μέσα από μία νατουραλιστική οπτική και με όρους μειονοτήτων και πλειονότητας (McCormick, 2009). Η άποψή του για τις θρησκείες και τα δόγματα ήταν ότι αυτά βρίσκονταν πέραν της λογικής ανάλυσης. Ο ίδιος έγραψε στη διαθήκη του «...πεθαίνω με την ομολογία της πίστης και της λατρευτικής πρακτικής που βρήκα καθιερωμένες στην πατρίδα μου...»²¹¹, δεν ήταν μισαλλόδοξος και απέκλινε μάλιστα από τη θρησκεία σε ζητήματα που του φαινόταν ότι η φύση είχε άλλες προτεραιότητες (π.χ. πολυγαμία). Για τον W.Petty το «φυσικό» ήταν πάντα ένα ερμηνευτικό εργαλείο και μια ασφαλής πυξίδα για δράση²¹².

Πίστευε ότι στη ρίζα του προβλήματος βρισκόταν η εγγενής φαυλότητα του ανθρώπου από τον καιρό της Πτώσης του και το κράτος καλό θα ήταν να πάρει μέτρα ώστε σε αυτή τη ζωή να εξασφαλιστεί η σταθερότητα. Πολύ αργότερα, στο προλογικό απόσπασμα του έργου του *Political Arithmetick* θα γράψει: «Το ότι κάποιοι είναι φτωχότεροι από άλλους, πάντα συνέβαινε και πάντα θα συμβαίνει: Και το ότι πολλοί είναι φυσικά εριστικοί και ζηλόφθονες είναι ένα κακό τόσο παλιό όσο και ο κόσμος.»²¹³ Η άποψή του είναι ότι ποτέ δεν μπορούν να καταργηθούν οι οικονομικές ανισότητες γιατί είναι εγγενείς στην κοινωνία και οδηγούν σε συγκρούσεις. Η τάξη είναι επιθυμητή. Όχι κάποιο μεσαιωνικό μοντέλο ιεραρχημένης τάξης, ούτε κάποιο (κατοπινό) μιας αυτοθεσμιζόμενης κοινωνίας, αλλά μια τάξη εξασφαλισμένη από τον ηγεμόνα μέσω της κατάλληλης πολιτικής, για ελαχιστοποίηση των αντιδράσεων. Η πολιτική αριθμητική ήταν μέσο για τη μείωση της κοινωνικής αναταραχής και τη δημιουργία τάξης.

Αν και υπήρξε αφοσιωμένος στο κοινοβούλιο και στον Cromwell, η πολιτειακή μεταβολή (παλινόρθωση της βασιλείας το 1660) δεν θα του δημιουργήσει προβλήματα. Διευρύνοντας το κοινωνικό του δίκτυο και έχοντας φήμη ειδικού για το Ιρλανδικό ζήτημα, θα φτάσει να έχει προσωπικές συζητήσεις με τον Κάρολο Β΄, που ενδιαφερόταν κυρίως για τις επιστημονικές δραστηριότητές του και θα τον χρήσει μάλιστα και υπόψη. Το 1662 θα δημιουργηθεί υπό την αιγίδα του βασιλιά η Royal Society, ιδρυτικό μέλος της οποίας ήταν και ο W.Petty.

Το 1662, χρονιά έκδοσης του έργου του Graunt *Natural and Political Observations...upon the Bills of mortality*, ο W.Petty θα εκδώσει ανώνυμα (κάτι σύνηθες λόγω της πολιτικής κατάστασης) το σημαντικότερο οικονομικό έργο του, το

²¹¹ Fitzmaurice, E. (1895). *The Life of Sir William Petty 1623-1687*. London: John Murray, σελ.324.

²¹² Στον πρόλογο του έργου του *Treatise of taxes*, όπου αναφέρει και το αγαπημένο του απόσπασμα «*res nolunt male administrati*» (η φύση πρέπει και θα πάρει το δρόμο της), θα σημειώσει : «και όταν υπάρχει ευκαιρία, να περνάμε στο θετικό δίκαιο οτιδήποτε έχει σωστή αιτιολόγηση και το νόμο της φύσης.». Στο Hull, C. (1899). ό.π., σελ. 9 καθώς και στο κεφάλαιο V του ίδιου έργου: «Αλλά για τη ματαιότητα και το άκαρπο του να δημιουργούμε νόμους θετικού δικαίου της πολιτείας, έχω μιλήσει αλλού και έχω δώσει μερικά παραδείγματα.», σελ.48.

²¹³ Petty, W. *Political Arithmetick*. Στο Hull, C. (1899). ό.π. σελ. 244.

Treatise for Taxes and Contributions, όπου εφαρμόζει παρόμοιες τεχνικές με τον J.Graunt για να μεταρρυθμίσει το φορολογικό σύστημα, στο πλαίσιο του σταθερά επιδιωκόμενου οράματος της αναμόρφωσης της κοινωνίας. Στο έργο του J.Graunt βλέπουμε για πρώτη φορά ένα συστηματικό χειρισμό του πληθυσμού με τη λογική του «αριθμού, του σταθμού ή του μέτρου» και εδώ έχουμε το πρώτο δείγμα αυτού που ο W.Petty θα ονομάσει «πολιτική αριθμητική». Ο τελευταίος, σε αντίθεση με τον J.Graunt, δεν στηρίχτηκε μόνο σε εμπειρικά αλλά και σε υποθετικά στοιχεία (που εκτιμούνταν με βάση άλλα που ήταν διαθέσιμα ή προέκυπταν από την κοινή λογική) για να σχεδιάσει μια επιθυμητή πολιτική. Οι αριθμοί δεν ήταν λογιστικού χαρακτήρα, αλλά πολιτικού με μετασχηματιστική σκοπιμότητα. Η Mary Poovey (1998) σημειώνει: «Το είδος του στοιχείου (fact) που πρόβαλε ο W.Petty διέφερε εντούτοις από το Βακώνειο στοιχείο, μια και δεν ήταν ούτε η παρατήρηση κάποιου συγκεκριμένου πράγματος ούτε ενός περιστατικού που αποκλίνει. Τα στοιχεία του W.Petty ήταν μάλλον υποθετικά παρά παρατηρημένα και περιέγραφαν αφαιρέσεις παρά ιστορικά συμβάντα. Παρά αυτές τις εντυπωσιακές διαφορές, ισχυριζόταν για τα στοιχεία του τον ίδιο βαθμό επιστημολογικής αξίας που και τα μέλη της R.S. ισχυρίζονταν για τα πειραματικά στοιχεία, αλλά δεν το έκανε βασισμένος σε συλλογική μαρτυρία, παρά σε ένα ιδιόμορφο μίγμα από ισχυρισμούς για την ακρίβεια των αριθμητικών αναπαραστάσεων και το αμερόληπτο της ερμηνείας τους από ειδικούς.»²¹⁴. Ακόμα και με έλλειψη εμπειρικών δεδομένων, χρησιμοποιούσε υποθετικά παραδείγματα, προσδιόριζε υποθετικές σχέσεις μεταξύ των μεταβλητών και έθετε θεωρητικά ζητήματα (παραγωγικότητα, κατανομή πλούτου, αξία της εργασίας και των ανθρώπων, κυκλοφορίας του χρήματος, εμπορίου κ.α.). Στα οικονομικά του έργα χρησιμοποίησε πέραν της εμπειρικής μεθόδου και τον συνιστώμενο από τον Hobbes παραγωγικό συλλογισμό.

Για την Αγγλία που την εποχή εκείνη είχε περάσει από την κατάργηση των φεουδαλικών φόρων στην έμμεση φορολόγηση και αντιμετώπιζε το αυξημένο κόστος της εισβολής και διατήρησής της στην Ιρλανδία, το ζήτημα των φόρων ήταν ένα πολύ σημαντικό θέμα. Η γενική θέση του W.Petty ήταν εναντίον της φορολογίας ως αντιπαραγωγικής και την ήθελε μόνο για την κατανάλωση· Η προσέλευση Άγγλων στην Ιρλανδία, μέσω του συστήματος χαμηλής φορολόγησης, θα σταθεροποιούσε την αγγλική κυριαρχία, ενώ θα δημιουργούσε πλούτο για όλους τους κατοίκους της, φορολογικά έσοδα για την Αγγλία, θα διασφάλιζε την ειρήνη και τελικά θα νομιμοποιούσε την αγγλική κυριαρχία. Την αφορμή για να οργανώσει τις ιδέες του και να γράψει αυτό το σημαντικό έργο (*Treatise for Taxes and Contributions*²¹⁵), μια γενικότερη μεταρρυθμιστική πρόταση για την οικονομία,

²¹⁴ Poovey, M. (1998). *A History of the Modern Fact. Problems of Knowledge in the Sciences of Wealth and Society*. Chicago: University of Chicago Press, σελ. 123.

²¹⁵ Ο υπότιτλος του έργου ήταν: *Shewing the Nature and Measure of Crown-Lands. Assesments. Customs. Poll-Moneys. Lotteries. Benevolence. Penalties. Monopolies. Offices. Tythes. Raising of Coins. Harth-Money. Excize, &c. With several intersperst Discourses and Digressions concerning Warres.*

του την έδωσε ο φίλος του James Butler, δούκας του Ormond, όταν ετοιμαζόταν να αναλάβει τη θέση του Lord Lieutenant στην Ιρλανδία.

Γενικά, ο W.Petty ήταν υπέρ της φορολόγησης ανάλογα με το εισόδημα, για αυτό και εξαιρούσε από τη φορολόγηση των καταναλωνόμενων αγαθών, της οποίας ήταν υπέρμαχος, την μπύρα, ποτό που πίνουν περισσότερο οι φτωχοί. Ήταν υπέρ της φορολόγησης των καμινάδων στα σπίτια, που με αυτό το σκεπτικό ο αριθμός τους ήταν πλέον και ένας δείκτης του πλούτου. Η συλλογή αριθμητικών στοιχείων και η αξιοποίησή τους ως δεικτών στη διαδικασία χειρισμού πολιτικών προβλημάτων, δημιουργούσε τη νέα δυνατότητα στοχευμένης κατανομής των πόρων και ενθάρρυνσης επιθυμητών συμπεριφορών (Lynch, 2001). Ο McCormick επισημαίνει ότι: «Καθώς η οικονομική ανάλυση έγινε μια υπόθεση επιστημονικής έρευνας, το κράτος – ο παράγοντας της πολιτικής – έγινε επίσης και ένας επιστημονικός παράγοντας, προάγοντας την μεγέθυνση μέσω μηχανικών βελτιώσεων και θεσμικών καινοτομιών, ενώ επεξέτεινε τη δική του γνώση και ισχύ μέσα από έρευνες και απογραφές. Αναλογικά, μιας και η πολιτική αντιμετωπιζόταν σαν μια υπόθεση γνώσης και χειρισμού της φύσης, η πολιτική έγινε ένας κλάδος της βακάνειας φυσικής φιλοσοφίας.»²¹⁶.

Γιατί ο τόσο πετυχημένος γιατρός και σεβαστός φυσικός φιλόσοφος και πειραματιστής εστίασε το ενδιαφέρον του σε οικονομικά ζητήματα και μάλιστα υπήρξε ο πλέον αφιερωμένος διανοητής τους στον 17^ο αι.;²¹⁷ Ο αναλυτής του οικονομικού του έργου Tony Aspromourgos, εκτιμά ότι αυτό συνέβη μέσα από μια συγκυρία διαφόρων παραγόντων. Ο W.Petty, επηρεασμένος από τον Hobbes, είχε την πεποίθηση ότι η μαθηματική σκέψη ήταν το καλύτερο πρότυπο για κάθε ορθολογική έρευνα καθώς και ότι ο σκοπός μιας πολιτικής θεωρίας είναι το πώς θα προσδιορίσει με ορθολογικό τρόπο το τι απαιτείται για να ευημερούν οι πολίτες, ζώντας σε ειρήνη και υλική αφθονία. Το τελευταίο οδηγεί στην οικονομική θεώρηση των ζητημάτων. Το σημείο καμπής ήταν η ενασχόλησή του με την χαρτογράφηση της Ιρλανδίας που του έδωσε την ευκαιρία να γνωρίσει από πρώτο χέρι τα κοινωνικά και οικονομικά ζητήματα. Οι συγγραφείς οικονομικών θεμάτων του αιώνα του κατατάσσονται σε δύο ομάδες: σε εμπόρους και φιλοσόφους – επιστήμονες και σε συμβούλους, ανθρώπους της διοίκησης. Ο ίδιος φιλοδοξούσε

The Church. Universities. Rents & Purchases. Usury & Exchange. Banks & Lombards. Registries for Conveyances. Beggars. Ensurance. Exportation of {Money Wool. Free Ports. Coins. Housing. Liberty of Conscience, &c. The same being frequently applied to the present State and Affairs of Ireland.

²¹⁶ McCormick, T. (2009). ό.π., σελ. 146.

²¹⁷ Για ανάλυση της οικονομικής διάστασης του έργου του Petty βλέπε ενδεικτικά:

i) Murphy, A. (2010). *The Genesis of Macroeconomics. New Ideas from Sir William Petty to Henry Thornton*. Oxford: Oxford University Press.

ii) Roncaglia, A. (2005). *The Wealth of Ideas. A History of Economic Thought*. Cambridge: Cambridge University Press.

iii) Aspromourgos, T. (1996). *On the Origins of Classical Economics. Distribution and Value from William Petty to Adam Smith*. London: Routledge.

πάντα να κατακτήσει κάποιο υψηλό δημόσιο αξίωμα και εκτιμούσε ότι τα έργα του θα τον βοηθούσαν σε αυτό. Όμως, αυτή η αποτυχία της κατάκτησης ενός σπουδαίου αξιώματος είναι εκείνη που θα του δώσει την επάρκεια χρόνου, για να καταγράψει συγκροτημένα την οικονομική του σκέψη, η οποία θα βρεί αργότερα συνεχιστή τον Richard Candillon (Aspromourgos, 1998).

Το 1671, στην εισαγωγή του έργου του *The Political Anatomy of Ireland*, θα γράψει μεταφορικά: «και να εξασκείσαι πάνω στο πολιτικό [σώμα], χωρίς να ξέρεις τη συμμετρία του, το υλικό και τις αναλογίες του, είναι τόσο απερίσκεπτο όσο και η πρακτική των γραιών και των εμπειρικών. ...Είναι αλήθεια ότι παράξενες τομές δεν μπορούν να γίνουν χωρίς ποικιλία κατάλληλων οργάνων...»²¹⁸. Την ανάγκη της ύπαρξης στατιστικών στοιχείων για τη σωστή διακυβέρνηση την επισημαίνει πολλές φορές στα έργα του (δημογραφικών, οικονομικών, ακόμα και μετεωρολογικών²¹⁹). Η έλλειψή τους είναι αυτή που τον ανάγκαζε να προβαίνει σε εκτιμήσεις και να διατυπώνει πολιτικές προτάσεις στη βάση της επιλογής κατάλληλων μεταβλητών και των ιδανικών σχέσεων τους.²²⁰

Όσον αφορά τη μαθηματική τεχνική του, δεν ήταν τίποτα το ιδιαίτερο. Χειριζόταν τις αναλογίες και το μέσο όρο. Δεν ήταν το ίδιο προσεκτικός όπως ο J.Graunt. Στο δικό του πίνακα κατανομής ηλικιών του πληθυσμού της Ιρλανδίας²²¹ δε δίνει κάποιο στοιχείο για το πώς τον συγκρότησε, η δε άθροιση των ποσοστών, αν τα υπολογίσουμε, δεν δίνει το 100. Ο υπολογισμός του πληθυσμού της Αγγλίας έγινε με έναν απλό πολλαπλασιασμό των κατοίκων του Λονδίνου επί 8. Ο Willcox θα σχολιάσει σχετικά: «Για τον εκπαιδευμένο αναγνώστη ο J.Graunt γράφει στατιστική μουσική» ενώ «ο W.Petty μοιάζει με παιδί που παίζει με ένα νέο μουσικό παιχνίδι, που περιστασιακά βγάζει κάποιο κομματάκι αρμονίας»²²².

Εκτός από τον Hobbes, που του άσκησε επιρροή στο θεωρητικό πεδίο της πολιτικής φιλοσοφίας, επιρροή με πρακτικότερο προσανατολισμό του άσκησε ο James Harrington, συγγραφέας του ουτοπικού έργου *Oceana*, όπου μιλούσε για μια αγροτική κοινωνία ισότητας, με ένα σύνταγμα συμβατό με τους φυσικούς νόμους

²¹⁸ Hull, C. (1899). ό.π., σελ. 129.

²¹⁹ Petty, W. (1899). *The political Anatomy of Ireland*, στο Hull, C. ό.π., σελ. 171-172.

²²⁰ Το 1659 θα γίνει κάποια απογραφή στην Ιρλανδία και κάτι ανάλογο το 1694 στην Αγγλία. Πίνακες θανάτων αρχίζουν να συντάσσονται στη Γλασκώβη το 1670 και στο Εδιμβούργο το 1695. Στις δεκαετίες του 1660 και 1670 το Privy Council προσπαθεί μέσω επιτροπών να συγκεντρώσει πληροφορίες για το εμπόριο. Το 1674 θα γίνει ο καταρτισμός του αγγλογαλλικού εμπορικού ισοζυγίου. Το 1676 έγινε η θρησκευτική απογραφή του Compton με σκοπό να καταγραφούν οι θρησκευτικές μειονότητες. Το 1683 έγινε φορολόγηση των αγροτών και το 1684 των καμινάδων των σπιτιών. Το 1696 θα ιδρυθούν τα: Board of Trade, Inspector Generalship of Customs και General Register of Shipping. Η πρώτη ολοκληρωμένη απογραφή στην Αγγλία θα γίνει το 1801, με καθιέρωση της ανά δεκαετία επανάληψης, και στην Ιρλανδία το 1813. Βλέπε σχετικά Hoppit, J. (1996). *Political Arithmetic in Eighteenth-Century England. The Economic Review History. New Series*, 49 (3), 516-540.

²²¹ Petty, W. (1899). *The political Anatomy of Ireland*. Στο Hull, C. ό.π., σελ. 144-145.

²²² Sutherland, I. (1963). ό.π., σελ. 554.

της πολιτικής. Τις ιδέες του, που ήταν ενάντιες στη μοναρχία και στη θεϊκή προέλευση της εξουσίας, ο Harrington τις προπαγάνδιζε στο Rota Club, του οποίου ο W.Petty ήταν μέλος για ένα διάστημα. Στην πολιτική πρότασή του οι κρατικές υποθέσεις συνδέονταν έμμεσα με την εμπειρική φιλοσοφία. Η ισορροπία στις περιουσίες, που εξασφάλιζε την ισοδύναμη πολιτική δύναμη (που ήταν ανάλογη με την αξία των ιδιόκτητων εκτάσεων του πολίτη), οδηγούσε σε ποσοτικοποίηση από την πλευρά της κυβέρνησης. Ο σεβασμός του πολιτικού στις επιταγές της φύσης, έπρεπε να είναι ανάλογος με αυτόν του φυσικού φιλοσόφου. Οι νόμοι και οι μηχανισμοί του κράτους έπρεπε να μην παραβιάζουν τους νόμους της φύσης (για να μη «χτίζουν κάστρα στον αέρα»), αλλά και επιπλέον για να δαμάζουν της δυνάμεις της, ώστε να δημιουργήσουν αποτελέσματα που ήταν αδύνατο να προκύψουν από μόνα τους. Μια κρατική μηχανή, αεικίνητο, από άντρες που θα είχαν μελετήσει τις φυσικές αρχές, θα βελτίωνε τα «υλικά» του κράτους, ανθρώπινα και μη. Ο McCormick (2009)²²³ αναφέρεται σε ένα χωρίς ημερομηνία χειρόγραφο του W.Petty, προορισμένο μάλλον για εισήγηση στο club, στο οποίο θέτει από πρακτική σκοπιά μια σειρά από ερωτήματα για τα διάφορα πολιτεύματα και περιγράφει ένα ιδανικό κράτος, «Ωκεάνειου» τύπου, δίνοντας ιδιαίτερη βαρύτητα στη διοίκηση και στην εκλογική διαίρεση του πληθυσμού. Υπό την επίδραση του James Harrington θα συγκροτήσει μια νέα θεώρηση για τη σχέση επιστήμης και πολιτικής και την ιδέα της επιστημονικής διακυβέρνησης. Αποκτά μια νέα αντίληψη «φυσικής» πολιτικής, όπου η τέχνη της διακυβέρνησης συναντάται με την πρακτική της φυσικής φιλοσοφίας, επεκτείνοντας τη βακωνεία επιστήμη από τα φυσικά αντικείμενα στους πληθυσμούς. Το σημαντικότερο είναι ότι ο πληθυσμός δεν ήταν απλά ένα μέτρο της ισχύος του βασιλείου, αλλά ένα αντικείμενο που η ποσοτική γνώση του θα χρησιμεύσει για τον έλεγχο και χειρισμό του, μέσα στο πλαίσιο της ευρύτερης βελτιωτικής δράσης του κράτους.

Η μεγάλη του εμπλοκή με το ιρλανδικό πρόβλημα θα στρέψει τον εμπειρισμό του κυρίως στη διοίκηση. Μαζί με άλλους υποστήριζε την ανάγκη δημιουργίας αρχείων (κτημάτων, προϊόντων, κατοίκων), που θα ήταν η βάση για την επίλυση του οικονομικού προβλήματος της Ιρλανδίας, αλλά και μια έγκυρη πηγή πληροφόρησης του βασιλιά για την ευημερία των κατοίκων, διευκολύνοντας τη δίκαιη φορολογία και την ορθή διακυβέρνηση. Ο ίδιος θα γράψει: «όταν έχουμε μια ξεκάθαρη εικόνα όλων των προσώπων και των αντικειμένων, με τις δυνάμεις τους και τις οικογένειές τους, θα είμαστε ικανοί να τους οργανώσουμε και να τους ρυθμίσουμε («Methodise and regulate them») για μέγιστο κέρδος του λαού και συγκεκριμένων ατόμων.»²²⁴ Στις αρχές της δεκαετίας του 1680 θα σκιαγραφήσει στον Κάρολο Β' αυτό το νέο όργανο διοίκησης ως εξής: «Και αυτός [ο γενικός διευθυντής της απογραφής] καθοδηγείται και ενισχύεται ώστε να συνοψίσει όλους

²²³ McCormick, T. (2009). ό.π., σελ. 129.

²²⁴ Petty Papers, v.I, 77-90, από το McCormick, T. (2009). ό.π., σελ.127.

τους εν λόγω λογαριασμούς σε ένα σώμα ή σύστημα, που θα ονομάζεται κρατική απογραφή του βασιλείου μας [State Survey of that Our Kingdom] και να φτιάξουμε τέτοιου είδους αλφαβητάρια, καταλόγους, πίνακες, σχήματα και περιλήψεις όλων των θεμάτων που περιέχονται εκεί, με τέτοιες παρατηρήσεις, συμπεράσματα και εφαρμογές που λογικά θα βγαίνουν από το εν λόγω υλικό, για να τείνουμε σε μια καλύτερη και ευκολότερη διοίκηση από την κυβέρνησή μας και επικερδέστερη διαχείριση των προσόδων μας.»²²⁵. Η ουτοπική πρότασή του για τη βελτίωση του Λονδίνου ήταν η κατασκευή ενός τοίχους που θα περιέκλειε-περιόριζε τη με γοργούς ρυθμούς μεγεθυνόμενη πόλη, όχι στη λογική της άμυνας ή της απομόνωσης, αλλά ως ενός εξαρτήματος μιας υπολογιστικής διοικητικής μηχανής, που θα την διευκόλυε για τη λήψη των μετρήσεων για διοικητικούς σκοπούς, χωρίς να της ξεφεύγει τίποτε και θα έδινε στην κυβέρνηση τη δυνατότητα ρύθμισης των εισροών και των εκροών για το συμφέρον της πόλης και του κράτους γενικότερα²²⁶.

Το νέο είδος συστηματικής γνώσης της κοινωνίας που θα επέτρεπε τη διάγνωση των προβλημάτων και των δυνατοτήτων της (την «ανατομία» της), λόγω της μεγάλης κλίμακά της απαιτούσε για τη συγκέντρωσή της ένα πολύ μεγάλο μηχανισμό, στην ουσία το ίδιο το κράτος. Το αίτημα για μεταρρύθμιση συνεπαγόταν μια επιστημονική διακυβέρνηση (την «πολιτική ιατρική») και συνεπώς το κοινωνικό έπρεπε να γίνει ένα αντικείμενο της επιστήμης η οποία και θα καθοδηγούσε τη συγκρότηση μιας ορθής – φυσικής πολιτικής βελτιώσεων. Αυτή η οργανωμένη γνώση ήταν ένα νέου τύπου ισχυρότατο εργαλείο μιας «επιστημονικής» διακυβέρνησης. Σε ένα χειρόγραφο του σημειώνει σχετικά για τη δύναμη αυτών των αριθμών στα χέρια ενός μονάρχη: «Πόσο υπέροχο είναι το ότι το πνεύμα ενός στρατηγού του στρατού επηρεάζει, εξομοιώνει και συμμετροποιεί τα μυαλά, τους τρόπους και τις κινήσεις 40.000 ανδρών ή καλύτερα το ότι ένας μονάρχης κάνει να συμφωνούν και βάζει μαζί τις πνευματικές και σωματικές δυνάμεις 10 εκατομμυρίων ανδρών, όπως οι μεγεθυντικοί φακοί συγκεντρώνουν και συγκλίνουν πολλές χιλιάδες ακτίνες του ήλιου σε μία εστία- σημείο ανάφλεξης, ώστε να προκαλέσει θερμότητα που θα λειώσει το ασήμι, όταν χωρίς τέτοιο φακό, οι ίδιες ακτίνες θα ήταν τόσο αδύναμες για να τσουρουφλίσουν ένα φυτίλι...»²²⁷.

Το 1671 σε μια επιστολή του στον κόμη του Arlington θα προτείνει τη διενέργεια μιας απογραφής των ανθρώπων κατά ηλικία, φύλλο, επάγγελμα, υπηρεσία, τόπο διαμονής και άλλα κριτήρια, με σκοπό να προσδιοριστεί ο δημόσιος πλούτος. Σε άλλο χειρόγραφο του αναφέρει ως μέτρο της αξίας του πληθυσμού τον

²²⁵ Petty Papers, v.I, IV:29:100. Στο Mykkänen, J. (1994). 'To methodize and regulate them': William Petty's governmental science of statistics. *History of the Human Sciences*, 7 (3), 65-88.

²²⁶ Βλέπε Mykkänen, J. (1994). ό.π. σελ. 75.

²²⁷ Petty, W. *Of the Scale of Creatures*, Beinecke MS Osborn Shelve fb. 135. document 3, ff10v-iiir. Στο McCormick, T. (2009). ό.π, σελ.207.

απλό εργάτη. Τέτοιοι υπολογισμοί, υποστηρίζει, μας κάνουν γνωστό όχι μόνο τον πλούτο και την ισχύ του βασιλείου, αλλά και βοηθούν το βασιλιά να αποφασίσει για το αν είναι συμφέρον ένας αποικισμός μιας ξένης χώρας.²²⁸ Σε ένα άλλο εμπλέκει και την εκκλησία στη διαδικασία συλλογής στοιχείων. Ο ιερέας – που ο W.Petty θεωρούσε ότι έπρεπε να έχει και γνώσεις μαθηματικών, φυσικής φιλοσοφίας, φυσικής ιστορίας²²⁹, αρχαίας ιστορίας, γλωσσών καθώς και δεξιότητες κειμενικής ανάλυσης – όφειλε να συγκεντρώνει πέρα από τον αριθμό και τα ονόματα του ποιμνίου του, τις ηλικίες, το φύλο, το επάγγελμα, τις προσωπικές απόψεις και θρησκευτικές αντιλήψεις, τις τέχνες που ασκούσαν, τις γεννήσεις, τις ασθένειες, τους γάμους, τους θανάτους, τις περιουσίες, τις παραβατικές συμπεριφορές, τις εμπορικές τους πράξεις, την υπακοή τους κ.α.. Σε περιόδους που κυριαρχούσε η αμαρτία, ο ιερέας θα μπορούσε να επιτελέσει καλύτερα το ποιμαντικό του έργο με χρήση τεκμηριωμένων στοιχείων (σύγκριση θανάτων, ασθενειών, σοδειάς μεταξύ περιόδων ευλάβειας και αμαρτίας) και όχι με αγριάδες.

Ο W.Petty από το 1666 έως το 1685, πλην διαστημάτων, ήταν μόνιμος κάτοικος Δουβλίνου, και έγινε και ιδρυτής πρότυπης αποικίας Άγγλων προτεστάντων, το Kenmare, στις εκτάσεις του στην επαρχία Kerry. Αυτή σχεδιάστηκε από τον ίδιο σαν ένα πειραματικό μοντέλο για εφαρμογή σε εθνική κλίμακα.²³⁰ Κτηματογράφησε την περιοχή, τύπωσε χάρτη, αξιολόγησε φυσικούς πόρους (αγροτικό δυναμικό, ορυκτά, αλιεία), έφερε και τεχνίτες που έλειπαν από την Αγγλία στα πλαίσια του καταμερισμού της εργασίας (έλειπαν δεξιότητες) αλλά και της εξισορρόπησης πληθυσμού. Όμως το πείραμα δεν θα έχει επιτυχία μιας και θα χρεωκοπήσει από μια επανάσταση, συνέπεια της επανάστασης του 1688 στην Αγγλία. Το 1667, στα 44 χρόνια του, θα νυμφευθεί μια χήρα, τη λαίδη Elizabeth Fenon, κόρη του υποστηρικτή του Sir Hardness και θα αποκτήσει μαζί της έξι παιδιά, τρία από τα οποία θα επιβιώσουν και ένα από αυτά θα χρισθεί βαρόνος του Shelburne. Το 1683 θα ιδρύσει με τον William Molyneux την «Dublin Society for the improvement of Natural Knowledge, Mathematics, and Mechanics», της οποίας θα διατελέσει και πρόεδρος.

Η δεκαετία 1660-70 με τα προβλήματά της ήταν καθοριστική για την περαιτέρω διαμόρφωση του τρόπου σκέψης του και επέδρασε καθοριστικά στη δημιουργία της πολιτικής αριθμητικής. Η πολιτική του εμπορικού προστατευτισμού που ασκούσε η Αγγλία, έβλαπτε ιδιαίτερα την Ιρλανδία²³¹ και συνεπώς και τα

²²⁸ McCormick, T. (2009). ό.π, σελ.212.

²²⁹ Από τη στιγμή που η γνώση του Θεού προέκυπτε τόσο από τα ιερά κείμενα όσο και από την ίδια τη φύση, τέτοια κατάρτιση ήταν επιθυμητή για τους ιερείς. Βλέπε McCormick, T. (2009). ό.π., 244-245.

²³⁰ Carroll, P. (2002). Material designs: Engineering cultures and engineering states – Ireland 1650-1900. *Theory and Society*, 31, σελ. 82.

²³¹ Το 1663 έγινε άρση των προνομίων των Ιρλανδικών λιμανιών και απαγόρευση του απευθείας εμπορίου με τις αποικίες, έμπαιναν περιορισμοί στο εμπόριο με την Ευρώπη καθώς και δασμοί στα

συμφέροντα των κτηματιών Άγγλων εποίκων, στους οποίους ανήκε και ο W.Petty, ενώ παράλληλα δυσκόλευε τον μετασχηματισμό της ιρλανδικής κοινωνίας, συντηρώντας την επιθετικότητα. Η προσπάθεια που έκαναν πολλοί, ανάμεσά τους και ο W.Petty, να καταρρίψουν την αιτιολόγηση που οδήγησε σε αυτή την αντιμετώπιση της Ιρλανδίας, ανέδειξαν και πάλι το μεγάλο ζητούμενο, που ήταν η ορθή και τεκμηριωμένη πολιτική. Αυτόν ακριβώς τον στόχο θα υπηρετήσει λίγο αργότερα η πολιτική αριθμητική. Οι Αγγλο-Ολλανδικοί πόλεμοι, η προώθηση των καθολικών επί Κάρολου του Β΄ με τον διαφαινόμενο κίνδυνο στροφής του κράτους στον καθολικισμό, η νέα πολιτική ανεκτικότητας για τους Ιρλανδούς καθολικούς που περιλάμβανε και την αναθεώρηση του status quo του εποίκισμού, δημιούργησαν για τους Άγγλους προτεστάντες μια ατμόσφαιρα απειλής. Από την άλλη, ο διαρκής Αγγλο-Ολλανδικός εμπορικός ανταγωνισμός και η οικονομική αποτελεσματικότητα της Ολλανδίας που με τις τέχνες και το οικονομικό της σύστημα είχαν υπερκεράσει τα φυσικά μειονεκτήματα της χώρας, είχαν ανοίξει μια μεγάλη συζήτηση στην Αγγλία (Mun, Child, Fortrey, Temple κ.α.) στην οποία ενεπλάκει και ο W.Petty. Σε αυτή, λοιπόν, την περίοδο κρίσης και μέσα σε ένα βακώναιο και χαριγκτώνειο πλαίσιο για τις σχέσεις της τέχνης, της φύσης και της πολιτικής, θα διαμορφωθεί η πολιτική αριθμητική.

Ο όρος εμφανίζεται για πρώτη φορά τον Δεκέμβριο του 1672 σε δύο επιστολές του W.Petty, τη μία στον καλό του φίλο και εξάδελφο της γυναίκας του Sir Robert Southwell, όπου αναφέρει το γεγονός ότι έχει στο μυαλό του την έννοια και την άλλη προς τον κόμη Arthur Annesley, όπου αναφερόμενος σε κάποια μέτρα οικονομικής πολιτικής θα συμπληρώσει: «Στο τελευταίο είδος [το μικτό] ανήκουν η «Πολιτική Αριθμητική» [και] η «Πολιτική Ανατομία της Ιρλανδίας» από τα οποία εξαρτάται η Πολιτική Ιατρική της Ιρλανδίας.»²³².

Το Νοέμβριο του 1687 ο W.Petty θα γράψει στον Southwell: «Ο Αρχιμήδης είχε την άλγεβρα 1.900 χρόνια πριν, αλλά την απέκρυψε. Ο Διόφαντος την έφτασε σε μεγάλη τελειότητα πριν 1.400 χρόνια. Οι Vieta, DesCartes, Roberval, Harriot, Pell, Outread, van Schoten και Dr.Wallis, έχουν κάνει πολλά κατά την πρόσφατη εποχή. Ήρθε από την Αραβία στην Ισπανία με τους Μαυριτανούς και από τότε ο W[illiam] P[etty] την εφάρμοσε σε άλλες και όχι καθαρά μαθηματικές υποθέσεις, δηλ. σε μια πολιτική με το όνομα Πολιτική Αριθμητική [Political Arithmetick], με τη αναγωγή πολλών όρων του θέματος με όρους αριθμού, σταθμού και μέτρου, με σκοπό να τους διαχειριστεί με μαθηματικό τρόπο.»²³³.

εισαγόμενα στην Αγγλία βοοειδή. Το 1667, οι διαρκώς διαμαρτυρόμενοι Άγγλοι γαιοκτήμονες λόγω της πτώσης των ενοικίων γής θα πετύχουν να απαγορευτεί η εισαγωγή ζώων από την Ιρλανδία.

²³² McCormick, T. (2009). ό.π., σελ. 175.

²³³ Petty to Southwell, 3 November 1687. Στο Marquis of Lansdowne (1928). (ed.), *The Petty-Southwell Correspondence*. 2(Vol.). London: Constable & Co., σελ.15.

Ο γιός του Κάρολος, στον πρόλογο (προς τον βασιλιά) του ομώνυμου έργου του πατέρα του, που κυκλοφόρησε μετά το θάνατο του πατέρα του (1690)²³⁴, θα γράψει: «...αντικείμενα της κυβέρνησης, όχι μικρότερου ενδιαφέροντος και έκτασης από τη δόξα του πρίγκιπα, την ευτυχία και το μεγαλείο του λαού, γίνονται αποδείξιμα με τους συνήθεις κανόνες της αριθμητικής. Αυτός [ο W.Petty] αναγνωρίστηκε από όλους ως ο εφευρέτης αυτής της εκπαιδευτικής μεθόδου, όπου οι μπερδεμένες και πολύπλοκες υποθέσεις του κόσμου εξηγούνται από ένα πολύ φτωχό κομμάτι της επιστήμης...»²³⁵.

Το χαρακτηριστικότερο απόσπασμα είναι αυτό που προτάξαμε στο κεφάλαιό μας, με το λάιτ μοτίφ «Number, Weight or Measure», που τονίζει όπως και τα υπόλοιπα το μεθοδολογικό χαρακτήρα της πολιτικής αριθμητικής. Μόνο που αυτή ήταν η μία μόνο διάστασή της, που θα κυριαρχήσει τελικά μετά το θάνατο του δημιουργού της, μέσα σε ένα αλλαγμένο πολιτικο-κοινωνικό περιβάλλον. Οι μελετητές σημειώνουν, ότι η συνολική εικόνα για την πολιτική αριθμητική προκύπτει με μελέτη όχι μόνο των (μετά θάνατον) σχετικών τυπωθέντων έργων του W.Petty, αλλά και όλων των διασωζόμενων πολλαπλάσιων χειρογράφων του μέσα στο πλαίσιο των πολιτικών εξελίξεων της εποχής. Δεν ήταν η συγγραφή βιβλίων ο κύριος σκοπός του, αλλά η ενεργοποίηση του απαραίτητου κοινωνικού δικτύου που θα υποστήριζε την υλοποίησή των προτάσεών του μέσω του κρατικού μηχανισμού, που βέβαια δεν ήταν ακόμη έτοιμος. Ο κύριος αποδέκτης των χειρογράφων του με σκέψεις και προτάσεις δεν ήταν το ευρύ κοινό, αλλά ο βασιλιάς του κράτους ή οι επιλεγμένοι υψηλά ιστάμενοι κρατικοί λειτουργοί και μερικοί φίλοι του.

Στην εποχή του η κύρια γραμμή της αγγλικής σκέψης επέρριπτε την ευθύνη για την οπισθοδρόμηση της Ιρλανδίας στη βάρβαρη φύση των Ιρλανδών και πρότεινε διάφορους μηχανισμούς αναμόρφωσης: καλή διακυβέρνηση με αυστηρούς νόμους, διασκορπισμό των Ιρλανδών μέσα στις αγγλικές κοινότητες και διάδοση της αγγλικής γλώσσας (Spenser), ίδιο νομικό καθεστώς για δικαιώματα και ιδιοκτησία μαζί με τη διάδοση της αγγλικής γλώσσας (Davies), ανάμιξη πληθυσμών (Gookin). Ο W.Petty ανήκε στη μειοψηφική γραμμή σκέψης που εξηγούσε το φαινόμενο με βάση τις δομές και το περιβάλλον. Η αποτυχία στην Ιρλανδία οφειλόταν στην ανεπαρκή αποικιακή πολιτική που είχαν εφαρμόσει. Δεν επαρκούσαν μόνο η ανάμιξη των πληθυσμών, οι νέοι θεσμοί, η εκπαίδευση και η ανάπτυξη του εμπορίου. Ο ίδιος θα προτείνει μια οριστική θεραπεία του Ιρλανδικού προβλήματος με την «πολιτική ιατρική» του, αφού είχε ήδη την εικόνα της χώρας

²³⁴ Ο ίδιος ο Petty δεν θέλησε ποτέ να το εκδώσει και με πίκρα έγραψε στον Southwell «Ξέρεις ότι δεν έχω καμιά τύχη με την πολιτική μου. Μικρά δικολαβικά κόλπα έχουν προάγει πολλούς ανθρώπους, αλλά η αδιάκοπη μελέτη μου για την ειρήνη και την αφθονία των άλλων ανθρώπων με καταστρέφει.», Petty to Southwell, 5 Oct. 1678. Στο McCormick, T. (2009). ό.π., σελ.261.

²³⁵ Hull, C. (1899). ό.π., σελ. 239-240.

δηλ. την «πολιτική ανατομία»²³⁶ της και το κατάλληλο εργαλείο δηλ. την «πολιτική αριθμητική». Η πολιτική της πρόταση συνίστατο στη «μεταστοιχείωση» (transmutation) των Ιρλανδών σε Άγγλους, πράγμα που υπερέβαινε τις πρακτικές αποκλεισμού ή ενσωμάτωσης που στηρίζονταν στο δεδομένο των σταθερών ταυτοτήτων, με μια διαδικασία βιοπολιτικής, που θα άλλαζε την πολιτισμική και φυλετική ταυτότητα των Ιρλανδών σε λίγα χρόνια, εξασφαλίζοντας μόνιμα την ασφάλεια των εποίκων και τη βελτίωση της ζωής όλου του Ιρλανδικού πληθυσμού²³⁷.

Συνοπτικά η πρότασή του²³⁸ είχε ως εξής: 200.000 φτωχές Αγγλίδες θα μεταφέρονταν στην Ιρλανδία για δοθούν ως σύζυγοι σε φτωχούς Ιρλανδούς και αντίστοιχα 200.000 Ιρλανδές θα μεταφέρονταν στην Αγγλία για να μάθουν την αγγλικού τύπου οικιακή οικονομία. Οι πρώτες θα ανέτρεφαν τα παιδιά τους με τον αγγλικό τρόπο, θα τους μάθαιναν τη γλώσσα τους και θα διαχειριζόταν το σπίτι με τον αγγλικό οικονομικά επωφελή τρόπο. Οι δεύτερες θα εμβαπτίζονταν στην αγγλική κουλτούρα, αλλά δεν είναι ξεκάθαρο με ποιους θα παντρεύονταν. Το πρόγραμμα συμπληρωνόταν με την αποστολή Άγγλων ιερέων για να υπάρξει επιροή και στη θρησκευτική συνείδηση. Για τον W.Petty το πρόβλημα του παπισμού ήταν κυρίως ένα πολιτικό πρόβλημα, που έπρεπε να αντιμετωπιστεί με πολιτικό τρόπο και δευτερευόντως με ενίσχυση του προτεσταντισμού.

Η λύση αυτή συνιστούσε μια από τα πάνω επιβεβλημένη ένωση των δύο λαών και οι εγγυήσεις για την επιτυχία της ήταν ο «φυσικός» τρόπος που την υλοποιούσε και η ταυτότητα οικονομικών συμφερόντων Ιρλανδών και Άγγλων διαχρονικά. Αυτού του τύπου η «μεταφύτευση» οδηγούσε σε «μεταστοιχείωση» που θα υλοποιούσε τη μόνιμη «ένωση». Για τον W.Petty οι ταυτότητες ήταν συγκυριακές και επομένως ήταν και κατασκευάσιμες. Χρησιμοποιούσε τη δράση της φύσης, με όργανο τη γυναίκα, για την «μηχανική» υλοποίηση των στόχων του με «φυσικό» τρόπο:

γυναίκα → γέννηση παιδιών → ανατροφή παιδιών → μετάδοση αγγλικής κουλτούρας

γυναίκα → κατευνασμός του αντιαγγλικού πνεύματος του Ιρλανδού συζύγου

²³⁶ Το έργο *The Political Anatomy of Ireland*, γράφτηκε το 1671 και εκδόθηκε μετά θάνατον τον 1691, με το οικονομικό δοκίμιο *Verbum Sapienti* για παράρτημα.

²³⁷ Petty, W., *The political Anatomy of Ireland*, στο Hull, C. (1899). ό.π., σελ. 144-145.

²³⁸ Petty, W., *The political Anatomy of Ireland*, στο Hull, C. (1899). ό.π., σελ. 157-158.

οδηγούν στην → αγγλικού τύπου οικιακή οικονομία, μόνιμη ένωση των λαών, διαρκή ειρήνη (άμβλυνση διαφορών, κοινότητα συμφερόντων), στη δημιουργία ενός νομοταγούς πληθυσμού

Το μεταβλητό της θρησκευτικής πίστης των βασιλέων της εποχής του, του υποδείκνυε ως στόχο την νομιμοφροσύνη των πολιτών και όχι την θρησκευτική ομοιομορφία.

Ο McCormick στέκεται ιδιαίτερα στην χρήση της έκφραση «*transmutation of the Irish*» που χρησιμοποίησε. Κατά την άποψή του καθρεφτίζει το πλαίσιο της φυσικής φιλοσοφίας και την αλχημιστική διάσταση της κουλτούρας του W.Petty. Ήταν η μεταφορά μέσω της οποίας εξέφραζε την πολιτική που ήθελε να εφαρμοστεί στην Ιρλανδία. Ο ίδιος είχε ασχοληθεί ιδιαίτερα με την αλχημεία στην Ολλανδία αλλά και αργότερα, υπήρξε επί μακρόν ένας αναγνωρισμένος πειραματιστής καθώς και μεταφραστής σχετικών βιβλίων. Την αλχημική μεταστοιχείωση την πετυχαίνεις με την αλλαγή της αναλογίας των συστατικών μιας ουσίας. Η διαπραγματέυσή της από τον Boyle ήταν μηχανικού χαρακτήρα και στηριζόταν στη μηχανιστική-σωματιδιακή θεωρία της ύλης. Οι ιδιότητες της ύλης στο μακροεπίπεδο άλλαζαν όταν άλλαζε η ποσότητα, το σχήμα και η ταχύτητα των σωματίων (που ήταν σύμπλοκα ατόμων) στο μικροεπίπεδο. Στην περίπτωση της «μεταστοιχείωσης» των Ιρλανδών τα σωματίδια ήταν τα νοικοκυριά, η αλλαγή γινόταν στη σύνθεσή τους με την αντικατάσταση των γυναικών, ο δε αριθμός τους ήταν επαρκής ώστε να επηρεαστεί καθοριστικά όλο το κοινωνικό σώμα και να εμφανίσει τις επιθυμητές ιδιότητες. Ο McCormick συνοψίζει: «Η τάση του να χρησιμοποιεί αυτόν τον ιδιωματισμό μας δείχνει ότι προσέγγιζε τα γραφόμενα για τον ιρλανδικό αποικισμό όχι από κάποιο υπαρκτό σημείο εκκίνησης, όχι σαν πολιτικός, για να παραφράσουμε το *Treatise of Taxes*, αλλά ως ένας φυσικός φιλόσοφος...Σαν τον αλχημιστή του Boyle, ο πολιτικός αριθμητικός του W.Petty άφηνε τη φύση να εργάζεται, καναλιζάροντας την ισχύ της μέσω της δημιουργίας περιστάσεων, μέσα στις οποίες θα συνέβαιναν οι φυσικές διεργασίες για να παράξουν τα επιθυμητά αποτελέσματα...Από τη στιγμή που οι σωστές αρχικές συνθήκες είχαν δημιουργηθεί, η μεταστοιχείωση των Ιρλανδών σε Άγγλους θα ακολουθούσε φυσιολογικά.»²³⁹.

Αν και σήμερα η πρόταση φαντάζει παράλογη, για την εποχή της δεν ίσχυε το ίδιο. Ο W.Petty το παρομοίαζε με τη στρατιωτική υποχρέωση των ανδρών για τη διαφύλαξη της ειρήνης. Η προσχεδιασμένη ακόμα και βίαιη μετανάστευση φτωχών γυναικών σε αποικίες ήταν μια από τις επιλογές της εξουσίας (συνέβη για τις ολλανδικές και πορτογαλικές αποικίες της Ασίας). Το 1655 οι Oliver και Henry Cromwell είχαν σχετικές συζητήσεις για την αποστολή γυναικών και οικιακών

²³⁹ McCormick, T. (2009). ό.π., σελ. 204, 205.

βοηθών στη Τζαμάικα. Αυτή όμως η πρόταση του W.Petty δεν θα έβρισκε σύμφωνους τους εποίκους, για αυτό και τα σχετικά κείμενα ποτέ δεν τυπώθηκαν με τον συγγραφέα εν ζωή, παρά κυκλοφορούσαν επιλεκτικά και κρυφά. Ήταν ήδη δεδομένη η αποτυχία της πρώτης ανάμιξης των παλαιότερων Άγγλων αποίκων με τους Ιρλανδούς, αφού οι πρώτοι είχαν «ιρλανδοποιηθεί». Επιπλέον μειονεκτήματά της ήταν τα προσωπικά συμφέροντα του W.Petty και η αδυναμία ανταπόκρισης του τότε κρατικού μηχανισμού στις απαιτήσεις ενός τόσο μεγάλου σχεδίου.

Στις αρχές της δεκαετίας του 1680, παρακινούμενος από τον φίλο του William Pen, θα αγοράσει μετοχές της επιχείρησης αποικισμού της Pennsylvania στη Β. Αμερική. Έτσι θα βρει ένα νέο αντικείμενο για την πολιτική αριθμητική του: τις αμερικανικές αγγλικές αποικίες, όπου ο στόχος πλέον ήταν να προλάβουν τον εκφυλισμό των Άγγλων πριν ξεκινήσει. Η έλλειψη προσωπικών εμπειριών θα κάνει τη διαπραγμάτευση του θέματος ένα διανοητικό πείραμα. Η καρδιά της λύσης ήταν η «μεταστοιχείωση» όσων ιθαγενών χρειάζονταν. Τη Νέα Αγγλία δεν την έβλεπε με ιδιαίτερη συμπάθεια. Τη θεωρούσε αντιπαραγωγική, προϊόν μιας μη «φυσικής» πολιτικής (εξόριστοι) και εμπόδιο για το μεγαλείο της Αγγλίας (ήταν πολύ μακριά και διασπασμένη γεωγραφικά και πολιτικά). Όμως, με καλή διοίκηση θα μπορούσε να αποτελέσει πηγή πλούτου για τη χώρα (πρώτες ύλες, νέες αγορές).

Για τις αγγλικές αποικίες της Αμερικής πρότεινε τη δημιουργία δύο συμβουλίων (ένα από τον βασιλιά και ένα από τον λαό τους) και τόνισε ότι το έργο της κυβέρνησης έπρεπε να είναι όχι η διαρκής εδαφική επέκταση, αλλά η πλήρωση του χώρου με ανθρώπους. Οι ιθαγενείς ήταν ένας εχθρός, που θα αντιμετωπιζόταν διπλωματικά ή πολεμικά ενώ οι σκλάβοι όχι (είχαν ιδιοκτήτες). Ο αγγλικός πληθυσμός ήταν εύρωστος και δεν απειλούνταν από πουθενά. Στη συνέχεια, μεταξύ 1679 και 1685, έβλεπε την Αμερική και σαν μια αποθήκη ανθρώπινου δυναμικού χρήσιμου για την πατρίδα σε πιθανά σενάρια πολέμου με καθολικά κράτη (Γαλλία, Ιρλανδία). Πρότεινε τη δημιουργία μιας πρότυπης αποικίας από όπου θα αποκλείονταν οι ιθαγενείς, εκτός από τις κάτω από 7 ετών κόρες τους που θα αγοράζονταν από τους εποίκους. Αυτές, αφού θα διαπλάθονταν κατάλληλα στα παιδικά τους χρόνια, θα γίνονταν μελλοντικές σύζυγοι και μάλιστα σε καθεστώς πολυγαμίας.²⁴⁰ Η μέγιστη αναπαραγωγή ήταν ο πολιτικός στόχος. Ενδιέφερε η εθνική συνείδηση και όχι η φυλετική ταυτότητα. Και εδώ η πρόταση εξασφάλιζε τη λειτουργία της αγγλικής οικιακής οικονομίας, την πολιτισμική και βιολογική αφομοίωση και τελικά το μέλλον της αποικίας με φυσικό τρόπο. Ένα τέτοιο σχέδιο δεν εφαρμόστηκε ποτέ.

²⁴⁰ Η θέση του είναι αντίθετη από του Graunt. Η δικαιολόγησή της στηριζόταν στο ότι επιταγή του Θεού και της φύσης ήταν ο πολλαπλασιασμός των ανθρώπων. Κανένας άντρας μεταξύ 18 και 58 και καμία γυναίκα μεταξύ 16 και 41 δεν θα είναι ανύπαντροι, εκτός αν υπάρχει σχετική εντολή από τον κυβερνήτη.

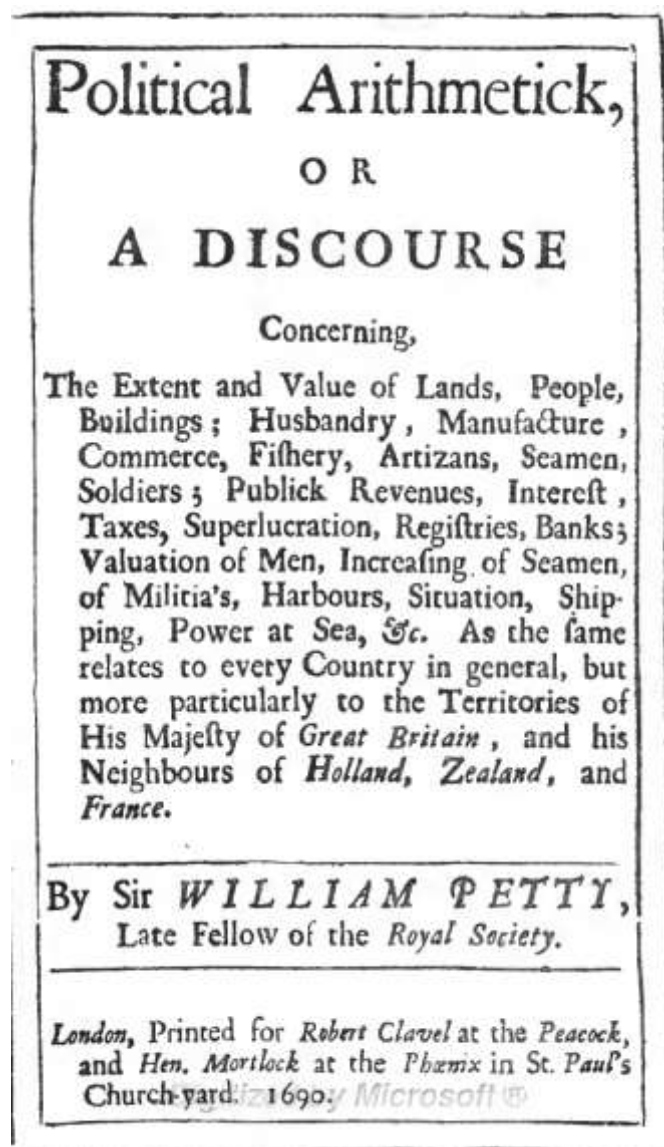
Όπως αναφέρθηκε προηγουμένως, με την άνοδο στο θρόνο του φιλοκαθολικού James II (1685), επικράτησε στην αυλή η άποψη των Ιρλανδών καθολικών, ότι αρχικά αυτοί υπήρξαν τα θύματα της βιαιότητας των προτεσταντών και δεν ήταν συλλήβδην ένοχοι στη δεκαετή εξέγερση. Ο βασιλιάς μάλιστα έδωσε εντολή να υπάρξει αποκατάσταση όσων Ιρλανδών ήταν αθώοι. Αυτό απειλούσε τους τελευταίους εποίκους και τα συμφέροντά τους (τα οικειοποιηθέντα κτήματα). Οι ισορροπίες άλλαζαν σταδιακά στο κράτος και οι καθολικοί ενισχύονταν γενικότερα. Έτσι, ενώ η πολιτική αριθμητική πριν ήταν ένα πρόγραμμα κοινωνικής μηχανικής με συγκεκριμένο σκοπό, την αγγλοποίηση της Ιρλανδίας και την εξασφάλιση της νομιμοφροσύνης των καθολικών κατοίκων της, τώρα θα μετασχηματιστεί από τον ίδιο το δημιουργό της σε ένα αντίστροφο πρόγραμμα καθολικοποίησης των τριών βασιλείων (Ιρλανδίας, Σκωτίας, Αγγλίας) και εξασφάλισης της νομιμοφροσύνης των δυσανασχετούντων προτεσταντών.

Ο W.Petty πρότεινε την αύξηση των σχετικών ποσοστών των καθολικών στην Αγγλία και στη Σκωτία, μέσω της μαζικής μετεγκατάστασης καθολικών. Ενώ πριν προσπαθούσε να κατασκευάσει ταυτότητες, τώρα οι ταυτότητες του ήταν αδιάφορες, με την προϋπόθεση της πίστης στο στέμμα, και ενδιαφερόταν μόνο για τις αναλογίες της μίξης κατά το δημογραφικό χειρισμό των πληθυσμών και τη νομιμοφροσύνη των διαμαρτυρόμενων πλέον προτεσταντών. Ως συμβατή με τη λογική αυτή πρέπει να δούμε και την τελευταία πρότασή του για το ιρλανδικό πρόβλημα, που ήταν η μετατροπή της Ιρλανδίας σε ένα τόπο κτηνοτροφίας με ελάχιστους κατοίκους που θα ασχολούνταν για το σκοπό αυτό και 1.000.000 Ιρλανδούς να μετεγκαθίστανται μαζικά στην Αγγλία (Treatise of Ireland, 1687). Αυτό θα πολλαπλασίαζε επί 36 τον καθολικό πληθυσμό της Αγγλίας, μειώνοντας την προτεσταντική κυριαρχία από 283:1 σε 8:1, θα αύξανε το εμπόριο και τα έσοδα του κράτους και θα εξασφάλιζε την ειρήνη και την ευημερία στους δύο λαούς.

Περιγράψαμε το μετασχηματισμό της πολιτικής αριθμητικής που συνέβη την περίοδο 1685-1687, που από μία πρόταση για συγκεκριμένο πρόβλημα (το ιρλανδικό), παράγει πλέον προτάσεις γενικής εφαρμογής, προτάσεις επιστημονικής διακυβέρνησης μιας οποιασδήποτε αποικιοκρατικής αυτοκρατορίας. Αντίθετα από ότι θα νόμιζε κάποιος σήμερα, αυτές οι προτάσεις δεν φαίνονταν παράλογες στην εποχή τους, δεν ήταν όμως και υλοποιήσιμες, λόγω της αδυναμίας του τότε αγγλικού κρατικού μηχανισμού.

Ένα από τα διασημότερα, σχετικά με το θέμα μας, έργα του W.Petty είναι το *Political Arithmetick*, που γράφτηκε την περίοδο 1671-6 και πρωτοκυκλοφόρησε από τον γιό του το 1690, ο οποίος το αφιέρωσε στον Ουίλλιέλμο Γ'. Δεδομένου του αντιγαλλικού χαρακτήρα του έργου, δεν ήταν δυνατόν να κυκλοφορήσει την εποχή του φιλοκαθολικού Κάρολου Β', του οποίου ο W.Petty τη δορυφορική φιλογαλλική πολιτική δεν θεωρούσε δικαιολογημένη. Είναι σε μεγάλο βαθμό μια συγκριτική

μελέτη της Ολλανδίας και της Γαλλίας, με φόντο την Αγγλία, όπου μέσω της χρήσης δεικτών παρουσιάζεται η ολλανδική οικονομική ανωτερότητα. Η επιτυχία της ανταγωνίστριας δύναμης Ολλανδίας είχε προκαλέσει μεγάλη συζήτηση στην εποχή του. Η ολλανδική περίπτωση αποτελούσε πρότυπο, μιας και είχε ήδη αποδείξει ότι μια μικρή χώρα μπορούσε να είναι στην πραγματικότητα ισχυρότερη από μια κατά πολύ μεγαλύτερη.

Εικόνα 6: Εξώφυλλο από το έργο «*Political Arithmetick*» (1^η έκδοση)
Πηγή: *Internet Archive University of Toronto, Ψηφιοποίηση Microsoft.*
Σημ.: Ο υπότιτλος δεν πρέπει να ήταν του συγγραφέα σύμφωνα με την άποψη του Hull.

Το έργο αποτελούσε και απάντηση στη θέση που διατυπώνονταν σε έργα του Coke²⁴¹, ότι η κατάσταση της Αγγλίας εξελισσόταν δραματικά. Ο W.Petty αφού συνοψίσει αυτές τις πεσιμιστικές εκτιμήσεις στον πρόλογό του και αντιπαραθέσει δικές του θετικές παρατηρήσεις για την κατάσταση στην Αγγλία, θα παρουσιάσει τη μέθοδό του και τον τρόπο επιχειρηματολογίας του: «...to express myself in Terms of Number, Weight, or Measure; To use only Arguments of Sense, and to consider only such Causes, as have visible Foundations in Nature;» και τα δέκα βασικά συμπεράσματά του. Ως μέρος της πραγματικής επιστήμης, ήταν ένα έργο πρακτικής χρησιμότητας, που εδραζόμενο σε ορατά στοιχεία και τον κοινό νου έφτανε σε συμπεράσματα με επαγωγικό τρόπο. Οι αριθμοί θα καθοδηγούσαν τη σκέψη και την πολιτική δράση, ακόμα και αν δεν ήταν απόλυτα σωστοί – θα γίνονταν τέτοιοι από την ανώτατη εξουσία – αρκεί να μην ήταν προφανώς λάθος²⁴². Στο έργο αυτό αναδύεται και η οικονομική σκέψη του W.Petty, που κινούνταν μέσα στη γενικότερη мерκαντιστική αντίληψη της εποχής του αλλά με διαφοροποιήσεις.²⁴³

²⁴¹ Coke, R. (1671). *Treatise Wherein is Demonstrated, That the Church and State of England are of Equal Danger with the Trade of it. Treatise I* και της συνέχειάς του *Reasons of the increase of the Dutch Trade. Wherein is demonstrated from what Causes the Dutch Govern and Manage Trade better than the English; whereby they have so far improved their Trade above the English. Treatise II*, London. Είχε εκδώσει τις θέσεις του το 1670 και στο *A Discourse of Trade*. Βλέπε σχετικά McCormick, T. (2009). ό.π., υποσημείωση σελ. 28 και Hull, C. (1899). ό.π., υποσημείωση σελ. 242.

²⁴² Petty, W. *Political Arithmetic*. Στο Hull, C. (1899). ό.π., σελ. 244-245.

²⁴³ Ο мерκαντισμός ήταν ένα σύνολο οικονομικών αντιλήψεων του 16^{ου} και 17^{ου} αι., που είχαν χαρακτηριστικό την κρατική παρέμβαση στην οικονομία (προστατευτισμός, ρύθμιση της κυκλοφορίας χρήματος, αύξηση παραγωγής, έλεγχος εμπορικού ισοζυγίου, εξαγωγές) με απώτερο σκοπό την ισχυροποίηση του εθνικού κράτους μέσω της αύξησης των εσόδων του (με δυνατότητα χρηματοδότησης επιθετικής εξωτερικής πολιτικής) και ταυτόχρονο όφελος των εμπόρων και των βιοτεχνών. Ο Petty δεν ήταν ακραίος мерκαντιστής και πίστευε όχι μόνο στην κρατική ρύθμιση αλλά και στη φυσική πορεία των πραγμάτων, που θα ρυθμιζόνταν από τους φυσικούς νόμους (π.χ. δεν θεωρούσε ότι ο πλούτος του κράτους ισοδυναμούσε με τα νομισματικά του αποθέματα και τους πολύτιμους λίθους, ήταν υπέρ της ελεύθερης κυκλοφορίας των κεφαλαίων).

T H E
Principal Conclusions
O F T H I S
T R E A T I S E
A R E,

CHAP. I. *That a small Country, and few People, may by their Situation, Trade, and Policy, be equivalent in Wealth and Strength, to a far greater People, and Territory. And particularly, How conveniencies for Shipping, and Water Carriage, do most Eminently, and Fundamentally, conduce thereunto.* Pag. 1

Chap. II. *That some kind of Taxes, and Publick Levies, may rather increase than diminish the Common-Wealth.* pag. 35
Chap.

(α)

The Contents.

- Chap. III. *That France cannot, by reason of Natural and Perpetual Impediments, be more powerful at Sea, than the English, or Hollanders.* 51
- Chap. IV. *That the People, and Territories of the King of England, are Naturally near as considerable, for Wealth, and Strength, as those of France.* pag. 64
- Chap. V. *That the Impediments of Englands Greatness, are but contingent and removeable.* pag. 87
- Chap. VI. *That the Power and Wealth of England, hath increased above this forty years.* pag. 96
- Chap. VII. *That one tenth part, of the whole Expence, of the King of England's Subjects; is sufficient to maintain one hundred thousand Foot, thirty thousand Horse, and forty thousand Men at Sea, and to defray all other Charges, of the Government: both Ordinary and Extraordinary, if the same were regularly Taxed, and Raised.* pag. 101
- Chap. VIII. *That there are spare Hands enough among the King of England's Subjects, to earn two Millions per annum, more than they now do, and there are Employments, ready, proper,*

Digitized by Microsoft®

The Contents.

proper, and sufficient for that purpose.

pag. 104

Chap. IX. *That there is Money sufficient to drive the Trade of the Nation.*

pag. 110

Chap. X. *That the King of England's Subjects, have Stock, competent, and convenient to drive the Trade of the whole Commercial World.*

pag. 112

(v)

Εικόνα 7 (α-γ). Τα κύρια συμπεράσματα της «*Political Arithmetick*» (1^η έκδοση).

Πηγή: *Internet Archive University of Toronto, Ψηφιοποίηση Microsoft.*

Οι απόψεις του αναπτύσσονται σε δέκα κεφάλαια, συνόλου 65 σελίδων.²⁴⁴ Στο πρώτο κεφάλαιο δείχνει το πώς μια μικρή χώρα και λίγοι άνθρωποι μπορεί να είναι ισοδύναμη σε πλούτο και δύναμη με μια μεγαλύτερη σε έκταση και πληθυσμό, λόγω των συνθηκών, του εμπορίου και της πολιτικής της πρώτης, παίρνοντας ως παράδειγμα τη σύγκριση της Ολλανδίας με τη Γαλλία. Ενώ η έκταση της Ολλανδίας ήταν το 1/80 της Γαλλίας και ο πληθυσμός της το 1/13, ο πλούτος και η δύναμή της ήταν το 1/3 της γαλλικής, η αξία της ολλανδικής γης οκταπλάσια, η αναλογία κατοίκων μεταξύ Άμστερνταμ και Παρισιού 1:3, η αξία των κτιρίων της πρώτης ίση με τη μισή της δεύτερης και τα σπίτια των φτωχών του Άμστερνταμ 2-3 φορές καλύτερα από αυτά των φτωχών του Παρισιού · η χωρητικότητα του ολλανδικού στόλου προς τον γαλλικό ήταν 9:1, οι ολλανδικές εξαγωγές προς τις γαλλικές ήταν 21:5. Μέσα σε έναν αιώνα η Γαλλία είχε διπλασιάσει τον πλούτο και την ισχύ της, ενώ η Ολλανδία τον είχε δεκαπλασιάσει, φτάνοντας τη σχέση ισχύος και πλούτου Γαλλίας – Ολλανδίας στο 3:1.

Οι αιτίες για τη διαφορά στην πρόοδό τους ήταν κατά τον W.Petty οι (γεωγραφικές) συνθήκες, το εμπόριο και η πολιτική, ενώ σημαντικό ρόλο είχαν και οι θαλάσσιες και ποτάμιες μεταφορές. Το εύφορο έδαφος ήταν παραγωγικότερο και ευνοούσε την πυκνοκατοίκηση, που με τη σειρά της ευνοούσε το εμπόριο, την άμυνα και την ασφάλεια, την παροχή ποικιλίας υπηρεσιών με χαμηλότερο κόστος. Ευνοούνταν η χρήση ανεμόμυλων. Έχοντας προνομιακή πρόσβαση και έλεγχο ποτάμιων οδών, είχαν οικονομικότερες χρεώσεις πράγμα που οδηγεί σε εμπορικό πλεονέκτημα, όπως και το μέγεθος του βιοτεχνικού τομέα της οικονομία τους που ήταν μεγαλύτερος του αγροτικού. Ήταν ευκολότερα και οικονομικότερα υπερασπίσιμη χώρα, λόγω γεωγραφίας. Τα πλοία ναυλοχούσαν στα λιμάνια της

²⁴⁴ Έκδοση Hull, C. (1899). ό.π.

πολύ οικονομικά. Όλα αυτά μας δείχνουν το γιατί οι Ολλανδοί κυβερνούσαν το εμπόριο.

Εξαιρετικά κερδοφόρο ήταν και το εμπόριο ψαριών της (μεγαλύτερο από το ισπανικό εμπόριο με τις Ινδίες). Έχοντας δεσπόζουσα θέση στη ναυσιπλοΐα και στην αλιεία, οι Ολλανδοί κατείχαν προνομιακή θέση στο εμπόριο σχετιζόμενων πρώτων υλών (ξυλείας, ιστίων, σιδήρου, αλατιού κ.α.) και βρίσκονταν σε πολλά μέρη του κόσμου με αποτέλεσμα να αντιλαμβάνονται έγκαιρα τι είχε ή όχι ζήτηση και να προσανατολίζουν κατάλληλα την παραγωγή και το εμπόριό τους, καταλαμβάνοντας και την πρώτη θέση στο διαμετακομιστικό εμπόριο πράγμα που σημαίνει συγκέντρωση τεράστιου πλούτου. Επίσης δέσποζαν στη ναυπηγική και στις πωλήσεις πλοίων.

Για τον W.Petty, οι πυλώνες του κράτους είναι οι γεωργοί, οι ναυτικοί, οι στρατιώτες και οι έμποροι, οι δε ναυτικοί μπορούν να είναι και τα τρία τελευταία μαζί. Συνεπώς ο μεγάλος αριθμός ναυτικών για μια χώρα είναι πλεονέκτημα.²⁴⁵ Αποτιμώντας την οικονομική αξία των επαγγελματιών με βάση τα εβδομαδιαία έσοδα καταλήγει στο ότι ο ναυτικός ισοδυναμεί με τρεις αγρότες. Συγκεκριμενοποιεί και τον στόχο της εμπορικής δραστηριότητας, που είναι η συγκέντρωση χρυσού, αργύρου και πολύτιμων λίθων που δεν απαξιώνονται.²⁴⁶ Περιγράφει τα οικονομικά πλεονεκτήματα του καταμερισμού εργασίας στη ναυπήγηση²⁴⁷ και της πολυτυπίας των ολλανδικών πλοίων που ήταν ο κύριος λόγος των οικονομικότερων ολλανδικών ναύλων.

Έχοντας δείξει το πως οι γεωγραφικές συνθήκες ευνόησαν την ναυτιλία και αυτή με τη σειρά της το εμπόριο, περνά στην ανάλυση των χαρακτηριστικών της ολλανδικής πολιτικής που συνέβαλε στο οικονομικό θαύμα ανθρώπων, που πριν από ένα αιώνα ήταν φτωχοί, κυνηγημένοι λόγω θρησκευτικών πεποιθήσεων και ζούσαν σε μια κρύα χώρα. Αυτά είναι η ελευθερία της συνείδησης, τα αρχαία μεταβιβάσεων ακίνητης περιουσίας, τα τελωνεία, οι τράπεζες και το εμπορικό δίκαιο, που οδηγούν και σε χαμηλούς τόκους.

Η ελευθερία της θρησκευτικής συνείδησης επέτρεψε, πέραν των άλλων, τη δραστηριοποίηση των σχισματικών χριστιανών, που «...είναι στο μεγαλύτερο μέρος τους, σκεπτόμενοι, εγκρατείς και υπομονετικοί άνθρωποι και τέτοιοι που θεωρούν την δουλειά και την εργατικότητα σαν καθήκον προς τον Θεό»²⁴⁸. Πιστεύοντας ο ίδιος ότι διαχρονικά στο εμπόριο δραστηριοποιούνται κατά κανόνα θρησκευτικές

²⁴⁵ Την εποχή εκείνη ήταν στρατηγικός στόχος η δημιουργία ενός ισχυρού ναυτικού για στρατιωτικούς, εμπορικούς και αποικιοκρατικούς σκοπούς.

²⁴⁶ Η μη ύπαρξη στην Αγγλία κοιτασμάτων χρυσού και αργύρου καθιστά αναγκαία την ανάπτυξη του εξωτερικού εμπορίου, ώστε να εισρεύσουν στη χώρα τέτοια νομίσματα.

²⁴⁷ Ο ίδιος την είχε εφαρμόσει στην κατασκευή οργάνων για την Down Survey.

²⁴⁸ Θυμίζει τον Max Weber για το ρόλο της προτεσταντικής ηθικής στην εξέλιξη του καπιταλισμού στο έργο του «*The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism*».

μειονότητες, συμπεραίνει ότι η ελευθερία της γνώμης συμβάλλει στην πρόοδο του εμπορίου.

Η διασφάλιση των ιδιοκτησιακών δικαιωμάτων κατοχυρώνονταν με σαφήνεια, με συνέπεια να μην υπάρχει χάσιμο χρόνου και χρήματος σε τυχόν αμφισβητήσεις (σε αντίθεση με την Αγγλία όπου υπάρχουν οι διαμαρτυρίες των Άγγλων δικηγόρων για την καθιέρωση ενός παρόμοιας εγκυρότητας συστήματος). Η τραπεζική πολιτική της Ολλανδίας αποσκοπούσε στην «αύξηση» του χρήματος, ώστε οι τράπεζες να κινούν την οικονομία διαθέτοντας ως ρευστό ένα κλάσμα της αξίας των συναλλαγών.²⁴⁹ Οι Ολλανδοί αποφεύγουν να γίνουν αγρότες ή μισθοφόροι. Για στρατιώτες φέρνουν ξένους τα παιδιά των οποίων αφομοιώνονται και γίνονται Ολλανδοί και αυριανοί επαγγελματίες, αυξάνοντας τον πληθυσμό και τον πλούτο στη χώρα.

Στη συνέχεια υπολογίζει την αξία του Άγγλου.²⁵⁰ Θεωρώντας τον πληθυσμό της Αγγλίας 6.000.000²⁵¹ και την ετήσια δαπάνη 7 λίρες / άτομο, υπολογίζει σε 42.000.000 την συνολική ετήσια δαπάνη. Θεωρεί την εθνική δαπάνη ίση με το εθνικό εισόδημα. Υποθέτοντας ότι το ετήσιο εισόδημα από το ενοίκιο γης είναι 8.000.000 λίρες και άλλο τόσο από τα άλλα τύπου περιουσιακά στοιχεία, σύνολο 16.000.000 λίρες, αφαιρεί αυτόν τον μη ανθρώπινο πλούτο από την αξία της κατανάλωσης και βρίσκει 26.000.000 λίρες, που αντιπροσωπεύουν την ετήσια αξία της εργασίας στη χώρα. Θεωρώντας μια οικονομικά ενεργή εικοσαετία το πολλαπλασιάζει επί 20 και στη συνέχεια διαιρώντας το αποτέλεσμα (520.000.000 λίρες) με τον πληθυσμό βρίσκει αξία 80 λίρες ανά άτομο, για δε τα ενήλικα άτομα μπορεί να υπολογιστεί στο διπλάσιο. «Από εδώ μπορούμε να μάθουμε να υπολογίζουμε την απώλεια που έχουμε υποστεί από την πανώλη, από τη σφαγή των ανδρών στον πόλεμο και την αποστολή τους στο εξωτερικό στην υπηρεσία ξένων πριγκίπων».²⁵² Αυτό που έχει επίσης αξία δεν είναι τόσο οι αριθμοί, που δεν τους τεκμηριώνει, όσο η μέθοδος και η διαμόρφωση μακροοικονομικών εννοιών (η διάκριση πλούτου και εισοδήματος, η εθνική δαπάνη, η ανάλυση των πηγών εισοδήματος).

Επανερχόμενος στην αξία των επαγγελματιών θα ισχυριστεί ότι, επειδή ο επαγγελματίας κερδίζει περισσότερο από τον αγρότη, θα ήταν κέρδος για την Αγγλία να εγκαταλείψει την γεωργία, όπως έκαναν και οι Ολλανδοί. Το τελευταίο θα οδηγούσε σε αύξηση του κόστους της εργασίας του αγρότη (τη στιγμή που θα λιγότευαν οι αγρότες), αλλά και σε μείωση του ενοικίου του χωραφιού, με

²⁴⁹ Είναι ο πρώτος που έθεσε σε θεωρητικό επίπεδο τη ταχύτητα κυκλοφορίας του χρήματος. Βλέπε *Quantulumcumque. Concerning money* στο Hull, ό.π., σελ. 113.

²⁵⁰ Ανάλογος υπολογισμός υπάρχει και στο Petty, W. *Verbum Sapienti*, κεφ.ΙΙ. Στο Hull., C. (1899). ό.π., σελ. 108-109.

²⁵¹ Είναι υπολογισμός του Graunt.

²⁵² Petty, W. *Political Arithmetic*, σελ.267. Στο Hull, C. (1899). ό.π.

δεδομένο ότι η τιμή του προϊόντος δεν θα ανέβει, μιας και σε διαφορετική περίπτωση θα γίνονταν εισαγωγές για να την κρατήσουν σταθερή. Δίνει μάλιστα και ένα σχετικό παράδειγμα για να επιβεβαιώσει την εικασία του.

Στο δεύτερο κεφάλαιο υποστηρίζει ότι κάποια είδη φόρων λειτουργούν θετικά για τον πλούτο του βασιλείου. Το κράτος αποκτά πλεονέκτημα αν φορολογήσει την υπερκατανάλωση και επιδοτήσει με τα έσοδα αυτά παραγωγικές διαδικασίες. Θα έχει επίσης κέρδος αν αναγκάσει να εργαστούν και φορολογηθούν όσους δεν έχουν πλήρη απασχόληση. Όσον αφορά τους ζητιάνους, τους απατεώνες και τους τζογαδόρους που δεν αποταμιεύουν αλλά ζουν από τους εύπιστους και απρόσεκτους ανθρώπους, θα ήταν οικονομικότερο το να τους ζει το κράτος, χωρίς να τους δίνει δουλειά, ενώ παράλληλα αποφεύγει και την εγκληματικότητα. Αν το κράτος μέσω των φόρων μειώνει τα έσοδα των εργατικών και έξυπνων ανθρώπων για να τα δίνει σε κάποιους που ζουν καλά τρώγοντας, πίνοντας και γλεντώντας ή μελετούν μεταφυσική και άλλες άχρηστες υποθέσεις, χωρίς να παράγουν κάτι το υλικό ή το πραγματικά χρήσιμο και με αξία, τότε ελαττώνεται ο πλούτος του δημοσίου.

Για να κρίνουμε το αν ένας φόρος είναι επωφελής ή όχι θα πρέπει να γνωρίζουμε την κατάσταση των ανθρώπων, τις εργασίες τους και ποιοι εξαιρούνται λόγω πλούτου, τίτλου ή θέσης. Στη συνέχεια να υπολογίσουμε το πόσοι είναι κατάλληλοι για την εργασία και τις τέχνες για το έθνος στις συγκεκριμένες συνθήκες και αριθμούς και να εξετάσουμε τη φορολογία των αναγκαστικά εισαγόμενων αγαθών.

Η Ολλανδία έχει την υψηλότερη φορολογία, αλλά και τον υψηλότερο πλούτο συγκριτικά με τα άλλα ευρωπαϊκά κράτη, διότι έχει μόνο έμμεση φορολογία και μάλιστα υψηλή σε κρέατα, ποτά και εφήμερα προϊόντα. Έτσι λόγω της μη άμεσης φορολογίας, τα προϊόντα τους είναι φτηνά και ανταγωνιστικά. Οι τελωνειακοί τους δασμοί είναι ιδιαίτερα χαμηλοί. Το πιθανότερο είναι ότι η Ολλανδία και η Αγγλία γίνονται πλουσιότερες μέσω του φορολογικού τους συστήματος από τη Γαλλία, που ο βασιλιάς της εισπράττει το 1/5 των εισοδημάτων των υπηκόων του.

Στη συνέχεια προτείνει την πληρωμή φόρων και σε είδος. Στη φτωχή Ιρλανδία, με την ανταλλακτική οικονομία και την αυτάρκεια που υπήρχε στα χωριά, τα ασημένια νομίσματα ήταν άχρηστα για τους φτωχούς και θα ήταν καλύτερο να πληρώνουν την αξία του (κατά κεφαλήν) φόρου σε λινάρι. Στη Σκωτία να μπορούν να πληρώνουν το φόρο τους με ρέγγες και στην Αγγλία με λινά προϊόντα.

Όταν υπάρχει πλεόνασμα παραγωγής καλαμποκιού, πρέπει να συγκεντρώνεται σε δημόσιες αποθήκες και να διατίθεται επωφελώς (π.χ. να εξάγεται), διότι διαφορετικά θα υπάρχει πτώση τιμών, υπερκατανάλωση από τους

φτωχούς και αύξηση των ημερομισθίων τους, όπως έχει παρατηρηθεί στο παρελθόν. Επομένως θα ήταν καλό να επιβάλουμε φόρο στο καλαμπόκι. Ένας άλλος χρήσιμος και ήπιος φόρος αφορά τα ένοπλα σώματα. Εκτιμά τις ανάγκες της Αγγλίας σε ναύτες σε 72.000 (36.000 στο πολεμικό και 48.000 στο εμπορικό ναυτικό) και προτείνει ένα σχέδιο εκπαίδευσης και διαχείρισής τους. Τέλος τονίζει ότι η «λυδία λίθος του πλούτου της Αγγλίας» και ο «παλμός της υγείας του βασιλείου» είναι οι εξαγωγές μάλλινων, μολύβδου και ψευδαργύρου.

Στα δύο επόμενα κεφάλαια συγκρίνει την Αγγλία με την Γαλλία με κριτήρια την έκταση, τον πληθυσμό, τις προσόδους, το εξαγωγικό εμπόριο, το ναυτικό δυναμικό. Στο τρίτο κεφάλαιο εξηγεί γιατί η Γαλλία δεν είναι ούτε πρόκειται ποτέ να γίνει ισχυρότερη στη θάλασσα από την Αγγλία εξαιτίας φυσικών και μόνιμων εμποδίων. Η ναυτική ισχύς εξαρτάται από τον τύπο, τον αριθμό των πλοίων και την ικανότητα των ναυτών. Αν και η Γαλλία έχει τα χρήματα και την ικανότητα να φτιάξει τον κατάλληλο στόλο, δεν διαθέτει κατάλληλα λιμάνια στον Ατλαντικό για να μπορούν να δεχτούν τα μεγάλα ιστιοφόρα που πλεονεκτούν στις ναυμαχίες. Επίσης, δεν διαθέτει ούτε τον αριθμό ούτε την ποιότητα των Άγγλων ναυτών, ούτε και πρόκειται να τα αποκτήσει, διότι το γαλλικό εξωτερικό εμπόριο είναι μικρό (η Γαλλία έχει μεγάλη αυτάρκεια και τους το διεκπεραιώνουν οικονομικότερα οι Άγγλοι και οι Ολλανδοί), συνεπώς και ο εμπορικός τους στόλος είναι και θα παραμένει μικρός.

Στο τέταρτο κεφάλαιο επιχειρηματολογεί για το ότι οι άνθρωποι και οι εκτάσεις της Αγγλίας είναι τόσο σημαντικά όσο σχεδόν και της Γαλλίας. Δεν στηρίζεται μόνο σε απόλυτα νούμερα, αλλά με χρήση δεικτών (π.χ. κάνει κατά κεφαλήν υπολογισμούς) και ποιοτικών δημογραφικών στοιχείων (π.χ. αφαιρεί από τη δύναμη της Γαλλίας τους περισσότερους κατά 250.000 ιερείς) συμπεραίνει ότι ο πλούτος και η δύναμη της Αγγλίας ήταν ουσιαστικά συγκρίσιμα με της Γαλλίας.

Ο λόγος των εκτάσεων Αγγλίας : Γαλλίας, που ήταν 30 : 82, πρακτικά εξισώνεται, αν συνυπολογιστούν στην Αγγλία, η Σκωτία και η Ιρλανδία με τα νησιά, ενώ δεν ξεπερνά η μεταξύ τους διαφορά το 1/5 (στη χειρότερη περίπτωση) λαμβάνοντας υπόψη και τις αποικίες. Εδώ χαρακτηριστική είναι και η παρεμβολή μιας πρότασης, που τη χαρακτηρίζει σαν «όνειρο»²⁵³, σημειώνοντας ωστόσο το πόσο δύσκολα ξεχωρίζεις το όνειρο από την πραγματικότητα σύμφωνα με τους Thomas More και Rene Descartes. Αν γινόταν μια μεταφορά στην Αγγλία των κατοίκων της Ιρλανδίας και των Highlands της Σκωτίας μαζί με την κινητή περιουσία τους, θα αυξανόταν ο πλούτος²⁵⁴ και η ισχύς του βασιλείου και θα επιτυγχανόταν μια επωφελής ένωση. Με δεδομένο ότι μια γη μπορεί να θρέψει τον επιπλέον

²⁵³ Petty, W., *Political Arithmetick*. Στο Hull, C. (1899). ό.π., σελ. 285-290.

²⁵⁴ Λόγω αύξησης των ενοικίων της γης, της παραγωγής, της μετατροπής πολλών αγροτών σε τεχνίτες, την λόγω πυκνοκατοίκησης αύξηση της κατανάλωσης και της μείωσης των λειτουργικών εξόδων του κράτους.

πληθυσμό, αυτός συντελεί στην αύξηση του πλούτου της χώρας²⁵⁵ και της αξίας της γης. Έτσι, η γη στην Αγγλία αξίζει 4-5 φορές παραπάνω από της Ιρλανδίας, αλλά 3-4 φορές λιγότερο από της Ολλανδίας.

Μπορεί ο βασιλιάς της Γαλλίας να είχε 13.500.000 υπηκόους και της Αγγλίας 10.000.000, είναι όμως εξίσου σημαντικό – πέρα από τον αριθμό – να εξετάσουμε και το ποιοί μείωναν στην πράξη την ισχύ της, επειδή στοίχιζαν περισσότερο από ότι πρόσφεραν. Η Γαλλία είχε 250.000 κληρικούς (έναντι 20.000 της Αγγλίας), που ο καθένας είχε τριπλάσια έξοδα από έναν εργάτη, και συνεπώς έπρεπε να μην υπολογίζονται στη δύναμη του βασιλείου, μια και στην πράξη την μείωναν. Επίσης, η ευκολία υπεράσπισης του νησιού της Αγγλίας σε σχέση με την υπεράσπιση της ηπειρωτικής Γαλλίας έκαναν τους πληθυσμούς ισοδύναμους.

Κάποιες άλλες ομάδες πληθυσμού πολλαπλασίαζαν την ισχύ του κράτους. Η Αγγλία είχε 40.000 ναυτικούς έναντι των 10.000 της Γαλλίας. Το γεγονός ότι το εισόδημα του ναύτη ήταν τριπλάσιο από αυτό του αγρότη, έδινε στην Αγγλία ένα «ισοδύναμο πλεόνασμα» αγροτών σε σχέση με τη Γαλλία. Επιπλέον οι Άγγλοι τεχνίτες στη ναυπηγοεπισκευαστική δραστηριότητα, που ήταν τετραπλάσιοι από τους Γάλλους συναδέλφους τους και κέρδιζαν περισσότερο από τους αγρότες, δημιουργούσαν και πάλι ένα «ισοδύναμο πλεόνασμα» αγροτών υπέρ της Αγγλίας. Το ότι οι περιοχές της Αγγλίας βρίσκονται σε απόσταση μικρότερη των 12 μιλίων από υδάτινους δρόμους, ενώ της Γαλλίας 65, συνεπαγόταν μικρό κόστος μεταφοράς εμπορευμάτων για την πρώτη.

Ισοδυναμία των δύο κρατών προέκυπτε και από την ισοδυναμία των δαπανών των υπηκόων τους. Οι μεγαλύτερες δαπάνες του Γάλλου βασιλιά σε σχέση με τον Άγγλο δεν αποτελούσαν και απόδειξη μεγαλύτερου πλούτου των υπηκόων του (από αυτούς τα αφαιρούσε). Παίρνοντας ως κριτήριο του πλούτου ενός έθνους το μερίδιό του στο διεθνές εξαγωγικό εμπόριο, υπολογίζει αναλυτικά την αξία του Αγγλικού²⁵⁶ και την συγκρίνει με την αξία του γαλλικού που είναι το μισό. Κάνοντας και την κατά κεφαλήν σύγκριση, βρίσκει ότι στον Άγγλο αντιστοιχεί τριπλάσιο μερίδιο διεθνούς εμπορίου σε σχέση με τον Γάλλο, πράγμα που αποτελεί άλλο ένα στοιχείο ισχύος της Αγγλίας.

Στο πέμπτο κεφάλαιο απαριθμεί τα εμπόδια στο μεγαλείο της Αγγλίας που γενικά τα θεωρεί συγκυριακά και αφαιρέσιμα. Το πρώτο μεγάλο εμπόδιο είναι ο διαχωρισμός της επικράτειας από την θάλασσα. Τα σώματα εξουσίας σε Αγγλία, Σκωτία και Ιρλανδία αντί να συμβάλλουν στην ένωση θέτουν εμπορικούς φραγμούς,

²⁵⁵ Σύμφωνα με τον Petty θα γίνει στροφή των μεταφερθέντων από τα αγροτικά επαγγέλματα στις τέχνες, αύξηση της παραγωγής, των ενοικίων, του εμπορίου, των συναλλαγών. Επίσης οι δαπάνες διοίκησης και άμυνας σε μια πιο πυκνοκατοικημένη χώρα θα είναι μειωμένες.

²⁵⁶ Βλέπουμε μαζί με το εμπόριο διαφόρων προϊόντων και τον τζίρο του εμπορίου των δούλων από την Αφρική για τις αποικίες των Άγγλων στην Αμερική (20.000 λίρες), Petty, W. *Political Arithmetick*. Στο Hull, T. (1899). ό.π., σελ. 296.

λόγω διαφορετικών συμφερόντων. Οι δε αποικίες διαφέρουν τόσο από την υπόλοιπη επικράτεια όσο και μεταξύ τους και, δεδομένου ότι το βάρος της υπεράσπισής τους πέφτει στην Αγγλία, τελικά συμβάλλουν στη μείωση της ισχύος της. Το κόστος και τα θύματα των πολέμων τα επωμίζεται για λογαριασμό όλων η Αγγλία, που επιπλέον τους επιβάλλει και μια λανθασμένη εμπορική πολιτική (απαγόρευση εισαγωγής ζώων από την Ιρλανδία, εξαγωγές αποικιακών προϊόντων μόνο μέσω αυτής, φοροαπαλλαγές σε νησιά). Οι άποικοι της Αμερικής που απασχολούνται στη γεωργία θα μπορούσαν να κάνουν το ίδιο με καλύτερους όρους στην Ιρλανδία, η δε μεγάλη γεωγραφική διασπορά τους αντιστρατεύεται τις προσπάθειές τους και αυξάνει τα έξοδα διακυβέρνησης και άμυνας.

Το δεύτερο μεγάλο εμπόδιο είναι η διαφορετική κατανόηση ουσιαστών ζητημάτων: τα δικαιώματα του βασιλιά, τα προνόμια της Βουλής, τις διαφορές μεταξύ νόμου και δικαιοσύνης, μεταξύ πολιτικής και εκκλησιαστικής δικαιοδοσίας, το βαθμό εξουσίας του Άγγλου βασιλιά στην Ιρλανδία, την απώλεια δικαιωμάτων τους στην Αγγλία των στρατιωτών που κατέκτησαν και εποίκησαν την Ιρλανδία. Το τρίτο είναι το ότι δεν μπορεί να επιτευχθεί μια φυσική και στερεή ένωση με την Ιρλανδία μέσω μεταφοράς πληθυσμών και ανάμιξής τους. Το τέταρτο είναι το φορολογικό σύστημα της Αγγλίας που φορολογεί την περιουσία (κυρίως τη γη) και όχι τη δαπάνη. Επιπλέον αναθέτει σε τρίτους την είσπραξη με αποτέλεσμα οι φτωχοί να πληρώνουν περισσότερα από ότι εισπράττει ο βασιλιάς τελικά. Το πέμπτο εμπόδιο είναι η ανισότητα που υπάρχει από τις κομητείες μέχρι τις ενορίες, που οδηγεί σε άνιση εκπροσώπηση των ανθρώπων στη Βουλή και «...εμποδίζει τις ενέργειες της εξουσίας σαν ένας ασύμμετρα κατασκευασμένος τροχός, κρεμασμένος έκκεντρα ὄυτε γυρνά τόσο εύκολα ούτε δουλεύει τόσο καλά, όπως αν κατασκευαζόταν και στεκόταν όπως ὀφείλε.»²⁵⁷. Τέλος, είναι και το ζήτημα το αν αποτελεί εμπόδιο η συγκέντρωση στο ίδιο πρόσωπο της εξουσίας κήρυξης πολέμου και συγκέντρωσης χρημάτων, για το οποίο αφήνει άλλους αρμοδιότερους να μιλήσουν. Όλα τα παραπάνω εμπόδια δεν είναι φυσικά, αλλά προήλθαν από τις ιστορικές συγκυρίες και συνεπώς είναι αφαιρέσιμα και ο ίδιος προτείνει με μορφή ερωτημάτων μια σειρά από σχετικά μέτρα.

Στο έκτο κεφάλαιο παραθέτει τις αποδείξεις του ότι η ισχύς και ο πλούτος της Αγγλίας έχει αυξηθεί τα τελευταία σαράντα χρόνια. Στο διάστημα αυτό οι εκτάσεις του βασιλείου έχουν αυξηθεί και αναβαθμιστεί μέσω της καλλιέργειας και τεχνικών έργων. Ο πληθυσμός παρά την πανώλη και τους πολέμους έχει αυξηθεί. Η αξία των σπιτιών του Λονδίνου έχει διπλασιαστεί και της Ιρλανδίας έχει αυξηθεί. Ο αγγλικός στόλος έχει τριπλασιαστεί ή τετραπλασιαστεί εξαιτίας της αύξησης του πληθυσμού, του διπλασιασμού της ζήτησης άνθρακα και της αύξησης του εμπορίου γενικότερα. Επίσης, ο τόκος έχει μειωθεί από το 10 στο 6 % χωρίς νόμο, πράγμα που

²⁵⁷ Petty, W. *Political Arithmetick*. Στο Hull, C. (1899). ὁ.π., σελ. 301.

φανερώνει την αύξηση του χρήματος. Ανάμεσα σε άλλα αναφέρει και τον εικοσαπλασιασμό της αξίας των γραμματοσήμων ως ένδειξη αύξησης της δουλειάς των επιχειρήσεων. Τέλος, τριπλασιασμός παρατηρείται και στα δημόσια έσοδα.

Στο έβδομο κεφάλαιο αναφέρει ότι με το με το ένα δέκατο των ετήσιων δαπανών (και όχι των εισοδημάτων) των Άγγλων υπηκόων, μπορεί να συντηρηθεί ένας στρατός από 100.000 πεζικό, 40.000 ιππικό, 40.000 ναυτικό και να πληρωθούν και τα έξοδα της κυβέρνησης.

Αν και αναγνωρίζει ότι οι δαπάνες των πλουσίων είναι κατά πολύ πολλαπλάσιες των φτωχών, θα στηρίξει τους υπολογισμούς του στη δαπάνη του ανειδίκευτου εργάτη, που τον θεωρεί παγκόσμιο πρότυπο ατομικής δαπάνης.²⁵⁸ Αυτός αμοιβόταν με 8d. τη μέρα, δηλ. 4 σελίνια την εβδομάδα και είχε εβδομαδιαία έξοδα διατροφής 2 σελίνια, δηλ. 5 λίρες και 4 σελίνια το χρόνο. Τα έξοδα ένδυσής του δεν μπορούσαν να είναι λιγότερα από 6 σελίνια το χρόνο, ποσό που ξόδευε και ο φτωχότερος υπηρέτης. Έτσι, υπολογίζει τη μέση ετήσια δαπάνη του ανειδίκευτου εργάτη σε 7 λίρες το χρόνο. Το 1/10 της ετήσιας δαπάνης ενός υπηκόου δεν αποτελεί δυσβάστακτο φόρο και αυτός μπορεί να το εξασφαλίσει εργαζόμενος περισσότερο κατά 1/20 και ξοδεύοντας λιγότερα κατά 1/20, τη στιγμή που πολλοί λίγοι είναι αυτοί που δεν τρώνε κατά 1/20 περισσότερο από ότι θα ήταν καλό για την υγεία τους και τη στιγμή που ελάχιστοι θα μπορούσαν να διακρίνουν τη διαφορά ποιότητας ανάμεσα σε υφάσματα των 20 σελινίων την υάρδα από αυτά των 19 που θα επέλεγε για οικονομικότερο ντύσιμο ο εργαζόμενος.

Στο όγδοο κεφάλαιο επιχειρηματολογεί για το ότι οι Άγγλοι μπορούν να κερδίζουν από υπαρκτές εργασίες 2.000.000 λίρες το χρόνο περισσότερες από ότι τώρα. Ξεκινά υπολογίζοντας την κατά κεφαλήν αξία της εργασίας. Δεδομένων 10.000.000 κατοίκων²⁵⁹ και της ήδη υπολογισμένης μέσης ετήσιας ατομικής δαπάνης του εργαζόμενου (7 λίρες), η συνολική ετήσια δαπάνη των Άγγλων (που την ταυτίζει με το ετήσιο εθνικό εισόδημα) είναι 70.000.000 λίρες. Τα κέρδη από την ενοικίαση της γης και από την απόδοση της υπόλοιπης περιουσίας τα εκτιμά στα 3/7 του προηγούμενου ποσού (30.000.000 λίρες). Η διαφορά τους (40.000.000 λίρες) είναι η ετήσια αξία της εργασίας στην Αγγλία που ανέρχεται σε 4 ανά άτομο.

Στη συνέχεια υπολογίζει το σύνολο του οικονομικά ενεργού πληθυσμού, αφαιρώντας το ¼ που είναι γυναίκες και παιδιά κάτω των 6 ετών και το 1/10 που δεν εργάζεται λόγω τίτλων και δημόσιων αξιωμάτων, και καταλήγει στα 6.500.000 εργαζόμενων, για τους οποίους εκτιμά μια μέση κατά κεφαλή ετήσια αμοιβή 10 λιρών και συνολικά 65.000.000 λίρες, που υπερβαίνουν τις υπολογισμένες πριν

²⁵⁸ Petty, W. *Political Arithmetick*. Στο Hull, C. (1899). ό.π., σελ. 306.

²⁵⁹ Στο τέλος του προηγούμενου κεφαλαίου όπου έχει χρησιμοποιήσει εναλλακτικά και την υπόθεση αυτή για τον συνολικό πληθυσμό τονίζει ότι οι αριθμοί είναι διαφορετικοί τότε και οι υπολογισμοί αλλάζουν. Petty, W. *Political Arithmetick*. Memorandum. σελ. 301. Στο Hull, C. (1899). ό.π. 306.

δαπάνες τους κατά 25.000.000 λίρες. Έχοντας στοιχεία ότι δεν αποταμιεύουν οι Άγγλοι πάνω από 23.000.000 λίρες, βρίσκει ένα έλλειμμα εργασίας 2.000.000 λιρών. Το ότι οι επαγγελματίες κέρδισαν από την τετραετή ανοικοδόμηση του Λονδίνου 4.000.000 λίρες χωρίς να μειωθούν αλλωνών εισοδήματα, φανερώνει ότι και όλοι οι υπόλοιποι θα μπορούσαν να κερδίσουν τόσα (1.000.000 λίρες ετήσια) και όλοι μαζί να φτάσουν σε ετήσια αύξηση στο προηγούμενο ποσό των 2.000.000 λιρών.

Το ζήτημα τώρα είναι τι είδους θα είναι αυτή η επιπλέον δουλειά. Ο W.Petty αναφέρει τη μείωση των εισαγωγών και την αντικατάστασή τους από την εγχώρια παραγωγή και την αύξηση της αλιείας στις θάλασσές τους, που ήδη εκμεταλλεύονται οι Ολλανδοί, και διαβεβαιώνει ότι το όφελος δεν θα είναι μόνο 2 αλλά 5 εκατομμύρια λίρες. Ως επιπλέον απόδειξη αναφέρει τα στοιχεία της αξίας των εισαγωγών από τη Γαλλία, που ανέρχονται σε 2.600.000 λίρες. Δεδομένου ότι μόνο το 1/5 αυτής της αξίας των προϊόντων δεν μπορεί να παραχθεί στην Αγγλία, είναι φανερό ότι τα 2.000.000 θα μπορούσαν να προέλθουν από αυτή την πηγή και μόνο.

Στο ένατο κεφάλαιο θα μας δείξει ότι τα 6.000.000 λίρες που υπάρχουν μετρητά στην Αγγλία επαρκούν για να κινήσουν το εσωτερικό της εμπόριο. Αυτό το πετυχαίνει αθροίζοντας τις μηνιαίες απαιτήσεις σε ρευστό τριών κύκλων²⁶⁰: των μισθών του πληθυσμού, των ενοικίων της γης και των ενοικίων των κατοικιών, που αθροιζόμενα δεν ξεπερνούν τις διαθέσιμες 6.000.000 λίρες.

Στο δέκατο και τελευταίο κεφάλαιο θα υποστηρίξει ότι οι Άγγλοι διαθέτουν τα απαιτούμενα κεφάλαια για να κυριαρχήσουν στο παγκόσμιο εμπόριο. Εκτιμά το τζίρο του παγκόσμιου εξαγωγικού εμπορίου σε 60.000.000 λίρες (45 εκ. η αξία των αγαθών και 15 εκ. η αξία των μεταφορικών). Λόγω της εμπορικής πίστης των Άγγλων εμπόρων και της αποδοχής του ρίσκου που αντιμετωπίζουν αυτοί, οι προμηθευτές μπορούν και μειώνουν τις απαιτήσεις τους στο μισό, με συνέπεια να επαρκεί το ποσό των 30.000.000 λιρών. Δεδομένης της προσεκτικής λειτουργίας του τραπεζικού συστήματος, το ποσό αυτό μπορεί να δοθεί, διατηρώντας στις τράπεζες το μισό του ως αποθεματικό (15.000.000). Αλλά ακόμη και αν ήταν 20.000.000 λίρες το απαιτούμενο ποσό, πάλι θα μπορούσε να δοθεί με βάση μέρος της περιουσία των ευγενών, που θα την μετέτρεπαν σε χρήμα για να μπορέσουν τα μικρότερα παιδιά τους να στραφούν στο εμπόριο, ώστε να εξασφαλίσουν εισοδήματα ανάλογα του τρόπου ζωής τους.

Συνοψίζοντας, ο W.Petty αναφέρει ότι η Αγγλία έχει γη ποιότητας και έκτασης όση και Ολλανδία καθώς και επιπλέον έκταση, ότι υπάρχουν διαθέσιμα

²⁶⁰ Στο έργο του *Verbum Sapienti* υπολογίζει μόνο τους δύο τελευταίους κύκλους, ενώ στο έργο του *Quantulumcunque Concerning Money* υπολογίζει τέσσερις, προσθέτοντας τη χρηματοδότηση των εξαγωγών.

χέρια και εργασίες, για να παραχθεί επιπλέον πλούτος και τέλος ότι είναι εφικτό για αυτήν να κυριαρχήσει στο παγκόσμιο εμπόριο. Σε αντίθεση με ότι συνέβαινε, τάσσεται υπέρ της πώλησης γης σε ξένους, γιατί έτσι θα γινόταν εισαγωγή κεφαλαίων στη χώρα που θα αξιοποιούνταν στο εμπόριο και αύξηση του πληθυσμού της. Έτσι, η Αγγλία, που εκείνη την εποχή ήταν σε δεύτερο πλάνο στην ευρωπαϊκή σκηνή, με την άρση των προαναφερθέντων συγκυριακών εμποδίων και με την πλήρη αξιοποίηση των δυνατοτήτων της, δεν είχε τίποτε να φοβηθεί από τη Γαλλία.

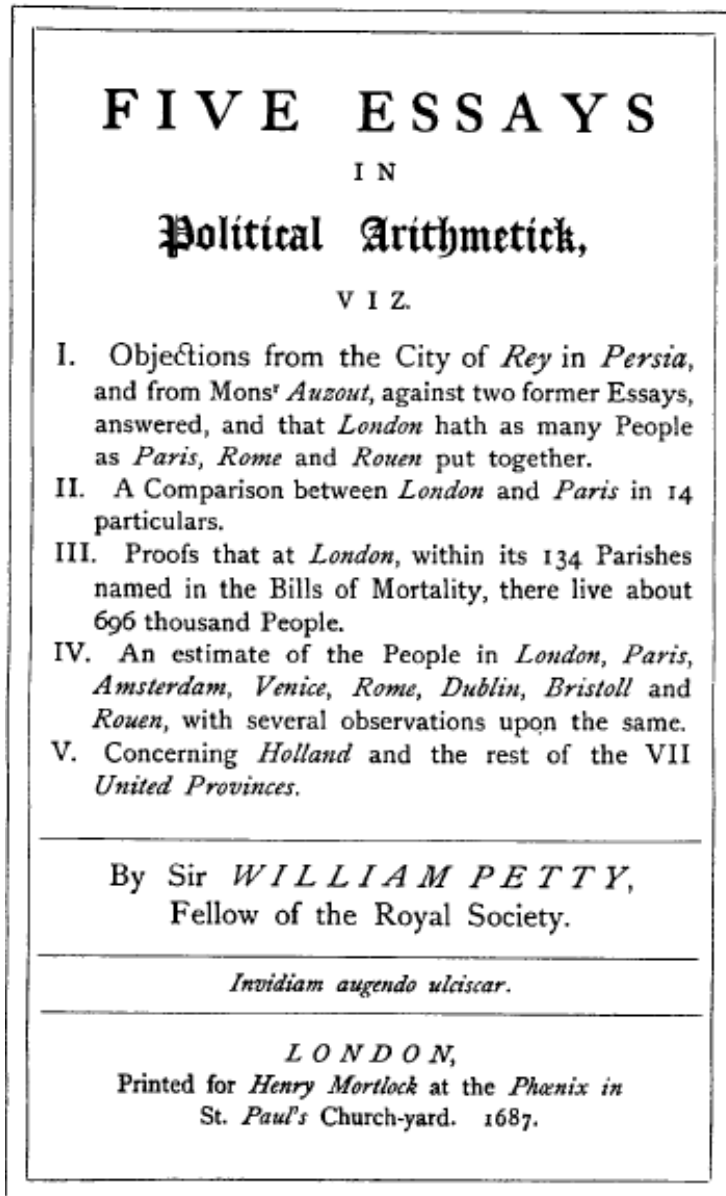
Κλείνοντας το έργο θα σημειώσει: «Αλλά θεωρώ ως επαρκές ότι έχει λεχθεί μέχρι τώρα, για να δείξω τι εννοώ με τον όρο *Πολιτική Αριθμητική* και για να δείξω τις χρήσεις της γνώσης της πραγματικής κατάστασης των ανθρώπων, της γής, του πλούτου, των αξιών, του εμπορίου κ.α., το ότι οι υπήκοοι του βασιλιά δεν είναι σε τόσο άσχημη κατάσταση, όσο τους κάνουν κάποιοι δυσαρεστημένοι, το να δείξω το μεγαλειώδες αποτέλεσμα της *ενότητας*, της *εργατικότητας* και της *υπακοής* με σκοπό την κοινή ασφάλεια και την ευτυχία του καθενός.»²⁶¹.

Εκτός από το αυτό το έργο και εκείνα που αφορούσαν την «πολιτική ανατομία» της Ιρλανδίας, έγραψε – πέραν των ανέκδοτων χειρογράφων του – και μικρότερα έργα δημογραφικού χαρακτήρα που τα κυκλοφόρησε σε κύκλο υψηλών προσώπων για πολιτικούς σκοπούς. Σε ένα δοκίμιό του, που απευθυνόταν στον William Blathwayt (μέλος του Privy Council, γραμματέα πολέμου και ελεγκτή των δημοσίων εσόδων της Αμερικής), για να διαβαστεί στον βασιλιά, υποστήριζε ότι το Λονδίνο είχε περισσότερους κατοίκους από το Παρίσι τη Ρώμη και τη Ρουέν μαζί. Αυτό ήταν μέρος μιας συνεχιζόμενης διένεξης μεταξύ του W.Petty και του Γάλλου Adrien Auzout²⁶², σχετικά με τους πληθυσμούς των δύο πόλεων, και η βάση του έργου *Five essays in Political Arithmetic* (1687). Τα εν λόγω έργα ήταν:

- *Another essay in Political Arithmetic , Concerning the Growth of the City of London* (1683)
- *Observations upon the bills of Mortality* (1683)
- *An essay Concerning the Multiplication of Mankind* (1686)
- *Further Observations upon the Dublin-Bills of Mortality* (1686)
- *Two Essays in Political Arithmetick concerning the People, Housing, Hospitals etc. of London and Paris* (1687)
- *Observations upon the Cities of London and Rome* (1687)

²⁶¹ Petty, W. *Political Arithmetick*, σελ. 313. Στο Hull, C. (1899). ό.π..

²⁶² Ο Adrien Auzout (1622-1691) ήταν Γάλλος φυσικός φιλόσοφος με ιδιαίτερη δραστηριότητα στην παρατηρησιακή αστρονομία και τις πνευματικές διατάξεις. Συνεργάστηκε με τους Roberval και Picard. Διετέλεσε μέλος της Académie Royal des Sciences (1666-1668), ήταν συνιδρυτής του γαλλικού βασιλικού αστεροσκοπείου και έζησε τα τελευταία είκοσι χρόνια της ζωής του στην Ιταλία.

Εικόνα 8. Εξώφυλλο του έργου *Five Essays in Political Arithmetick* (1687).
Πηγή: *Hull, C. (1899). ό.π., σελ. 521.*

Οι W.Petty και Graunt είναι αυτοί που κατέστησαν τον πληθυσμό ένα μετρήσιμο επιστημονικό αντικείμενο έρευνας. Η αύξηση του πληθυσμού ήταν για τον W.Petty μια επιταγή των Γραφών. Δεν έβλεπε προβλήματα όπως αργότερα ο Malthus (εξάλλου οι Γραφές προέβλεπαν και πολέμους και σφαγές), αλλά και δεν μπόρεσε να συλλάβει την καμπύλη αύξησής του. Το ζήτημα του πληθυσμού, σημαντικό για οικονομικούς και στρατιωτικούς λόγους θα αποτελέσει και αντικείμενο της φυσικής θεολογίας καθώς και των ασφαλειών ζωής και των συντάξεων.

Παρακολουθήσαμε την πορεία του W.Petty από την έρευνα της φύσης, στην έρευνα της κοινωνίας. Όπως έγραψε ο ίδιος «...έλπιστα να διευρύνω την τέχνη μου των πειραμάτων, από τα σώματα στα μυαλά, από τις κινήσεις των πρώτων στις συμπεριφορές των δεύτερων, ώστε να κατανοήσω τα πάθη όσο και τις εξάψεις και συνεπώς να είμαι τόσο ευχάριστος στην παρέα των ευφυών φίλων μου, σα να μην υπήρξε ποτέ κάποιο διάλλειμα από τη Φυσική»²⁶³. Έχοντας ένα υπόβαθρο στη μηχανική φιλοσοφία, την αληθεία και τη φυσιολογία, ποτέ δεν έχασε την πρακτική κλίση του και τη βακωνικής προέλευσης επιθυμία για βελτίωσης των πραγμάτων. Αυτά τα χαρακτηριστικά, προσανατόλιζαν τις εργασίες του και στα κοινωνικοοικονομικά θέματα, έχοντας μεγάλη επιρροή από την πολιτική φιλοσοφία του Hobbes και τις θέσεις του Harrington για τη σχέση επιστήμης – πολιτικής. Η πολιτική αριθμητική ήταν μια πρακτική επιστήμη, μια εφαρμοσμένη φυσική φιλοσοφία, που έκανε χρήση των μικτών μαθηματικών και που ο δημιουργός της δεν μας την παρουσίασε ποτέ συγκροτημένη, με σαφήνεια και ξεκάθαρη μεθοδολογία, ούτε κυκλοφόρησε κάτι σχετικό σε ακαδημαϊκό κοινό. Η σφαιρική εικόνα της αναδύεται μέσα από ένα σώμα χειρογράφων και βιβλίων που απευθύνονταν σε αυτούς που ασκούσαν ή επηρέαζαν την πολιτική.

Οι πολιτικές συνθήκες της εποχής έπαιξαν καθοριστικό ρόλο. Η ολλανδική επιτυχία και το ιρλανδικό πρόβλημα ήταν οι δύο κύριοι πόλοι γύρω από τους οποίους ανέπτυξε τη σκέψη του. Το μεγάλο επίτευγμά του δεν ήταν απλά ένας νέος τρόπος ανάλυσης της κοινωνίας και της οικονομίας, αλλά ένα νέο εργαλείο διακυβέρνησης, ένα εργαλείο κρατικής επέμβασης στη φύση (των ανθρώπων συμπεριλαμβανόμενων), εμποτισμένο από τις αρχές της νέας φιλοσοφίας (μηχανιστική σύλληψη του κόσμου, σωματιδιακή εικόνα της κοινωνίας, συνεργατική επιστήμη με συντονισμό από το κράτος και στην υπηρεσία του), με κυριότερο στόχο τη διαμόρφωση ενός νομοταγούς και παραγωγικού πληθυσμού. Δεν ήταν ένα απλό εργαλείο οικονομικής ανάλυσης, αλλά μια επέκταση της βακωνικής επιστήμης σε «κοινωνική μηχανική», μια σύζευξη επιστήμης και πολιτικής που έθετε τη φύση (φυσικό κόσμο και ανθρώπους) στην υπηρεσία του κράτους, της αποικιοκρατίας και κατ' επέκταση των πολιτών του που θα ζούσαν σε ειρήνη και αφθονία. Ήταν εμπειρική (έστω και με μη ακριβή αριθμητικά στοιχεία), συνεργατική (στη συλλογή και στη δράση) και μετασχηματιστική (σχεδιασμένη δράση για να πετύχουμε με φυσικό τρόπο τα επιθυμητά αποτελέσματα). Η πολιτική αριθμητική χρειαζόταν δεδομένα για την εξαγωγή συμπερασμάτων που θα γίνονταν πολιτικές συστάσεις και ένα δίκτυο ανθρώπων της εξουσίας, που υιοθετώντας τις θα τις εφάρμοζαν στους πολίτες, μιας και ο ίδιος ο W.Petty δεν κατόρθωσε τελικά να ανέλθει σε κάποια πολύ υψηλή δημόσια θέση. Στόχος του δεν ήταν η ανάλυση, η καθαρή γνώση, αλλά η πράξη που έφτανε μέχρι το δημογραφικό

²⁶³ Από το Petty,W. (1660). *Reflections on some Persons and Things in Ireland*. London: J.Martin, J.Allestreye and T.Dicas. Στο McCormick, T. (2009). ό.π., σελ.116-7.

χειρισμό πληθυσμών από το κράτος. Στην εποχή του αυτός ήταν ο μόνος που ασκούσε την πολιτική αριθμητική. Αν και ο ίδιος ποτέ δεν αμφέβαλλε για την αξία της και τις προσωπικές του ικανότητες, ήταν απογοητευμένος από το γεγονός ότι οι ιδέες του δεν εύρισκαν την αποδοχή που ο ίδιος επιθυμούσε.

Μετά το θάνατο²⁶⁴ του W.Petty (1687), η πολιτική αριθμητική θα πάψει να έχει σκοπούς πολιτικού προγράμματος, θα κρατήσει μόνο τη διάσταση της μεθόδου, θα αποκτήσει πολιτικά ουδέτερη χροιά και θα καταλήξει στο μέλλον να γίνει, μετά τη συνάντηση με την πιθανοθεωρία, ο στατιστικός τρόπος σκέψης. Η περίοδος από την ενθρόνιση του Ουιλλιάμ του Γ' και της Μαίρης (1689) μέχρι τον θάνατο της βασίλισσας Άννας (1714), αποτέλεσε τη χρυσή περίοδο της πολιτικής αριθμητικής. Το αναδυόμενο οικονομικο-στρατιωτικό κράτος χρειαζόταν τα στοιχεία και τα συμπεράσματα της πολιτικής αριθμητικής, που εστίαζε κυρίως στα δημογραφικά δεδομένα, για την πολεμική του προετοιμασία. Αυτή η στατιστική πρακτική θα υποστηρίξει αργότερα την ορθολογική διακυβέρνηση και θα προαναγγείλει τη *βιοπολιτική* σε θέματα υγείας, ευημερίας και ασφάλειας του πληθυσμού, που θα γίνουν οι κύριοι σκοποί της πολιτικής της νεωτερικής εξουσίας (McCormick, 2007).

Η πολιτική αριθμητική προσεγγίστηκε από τους επιγόνους του W.Petty μέσα από τα δημοσιευμένα έργα του, αποπλαισιωμένη. Οι αριθμοί, αφηρημένες οντότητες, οργανώνουν τα δεδομένα μιας σύνθετης πραγματικότητας, την αναπαριστούν απαλείφοντας ποιοτικές διαφορές και μας οδηγούν σε γενικότερα συμπεράσματα και σχέσεις μέσα σε ένα φαινόμενο πλαίσιο ουδετερότητας. Οι φιλοσοφικές διαστάσεις, οι τελικοί στόχοι και οι αποφάσεις, δεν είναι πλέον αντικείμενο του πολιτικού αριθμητικού. Αυτά αντανakλά και ο ορισμός που θα της δώσει ο Charles Davenant το 1698: «Με τον όρο *πολιτική αριθμητική* εννοούμε την τέχνη του συλλογισμού (Art of Reasoning) με αριθμούς, για πράγματα που έχουν σχέση με την κυβέρνηση»²⁶⁵. Ήταν πλέον μία υπολογιστική μηχανή και μέθοδος και όχι ένα πολιτικό πρόγραμμα.

Ο πρώτος μετά τον W.Petty σημαντικός *πολιτικός αριθμητικός* ήταν ο Gregory King (1648-1712). Ήταν γιός ενός κτηματογράφου (μικρός έκανε και το βοηθό του), που θα γίνει κρατικός λειτουργός με εθιμοτυπικού χαρακτήρα αρμοδιότητες, στον οποίο θα ανατεθεί το 1695 το αντικείμενο της νέας γενικής φορολόγησης των γάμων (των άγαμων συμπεριλαμβανόμενων γιατί δεν συνεισέφεραν στην αύξηση του πληθυσμού), των βαφτίσεων και των θανάτων και αργότερα θα αναλάβει γραμματέας της επιτροπής για τα δημόσια έσοδα καθώς και

²⁶⁴ Πέθανε από γάγγραινα στο πόδι στο Λονδίνο στις 16 Δεκεμβρίου του 1687 και θάφτηκε στην πατρίδα του το Romsey, που ήταν και ο τόπος καταγωγής της οικογένειας του Graunt.

²⁶⁵ Είναι απόσπασμα από το δοκίμιο «*Of the Use of Political Arithmetic, in All Considerations about the Revenues and Trade*». Στο έργο του Davenant., C. (1698). *Discourses on the Publick Revenues, and on the Trade of England*. London: James Knapton, σελ.2.

για τις στρατιωτικές δαπάνες. Είχε μελετήσει λεπτομερώς πολλά έργα του W.Petty και τη δουλειά του απέφυγε να την εκδώσει, ίσως λόγω της θέσης του και των εμπιστευτικών πληροφοριών που περιείχε. Το σπουδαιότερο έργο του ήταν το «*Natural and Political Observations and Conclusions upon the State and Condition of England*», που αν και γραμμένο το 1696 εκδόθηκε το 1802 από τον George Chalmers. Περιλαμβάνει δημογραφικά χαρακτηριστικά του πληθυσμού της Αγγλίας και της Ουαλίας, υπολογισμό του εθνικού εισοδήματος και άλλες πληροφορίες (π.χ. συγκρίσεις της έκτασης της Αγγλίας με άλλα κράτη, έμμεσους υπολογισμούς κατανάλωσης μπίρας και ούισκι, μελλοντικές προβολές του πληθυσμού). Σε αυτή χρησιμοποίησε 26 τύπους νοικοκυριών και 43 τύπους προϊόντων. Ένα άλλο έργο του το «*Of the Naval Trade of England, 1688, and the National Profit then Arising thereby*» (1697) είναι μια περίληψη του εμπορίου και του πλούτου της Αγγλίας της περιόδου 1600-1688. Γνωστός είναι και ένας οικονομικός νόμος του, που ίσως έκανε μαζί με τον φίλο του Davenant (γνωστός ως νόμος King-Davenant), που προσδιορίζει το πόσο μια έλλειψη εφοδιασμού της αγοράς σε καλαμπόκι ανεβάζει την τιμή του.

Ο ίδιος έβλεπε την πολιτική αριθμητική σαν την ουδέτερη και αντικειμενική σύλληψη του κράτους με αριθμούς, ως την πιο χρήσιμη και αναγκαία πολιτική γνώση για τον μονάρχη που θα επέλεγε την κατάλληλη πολιτική δράση. Αν και ο King διακήρυσσε την αλήθεια των στοιχείων του, νεότεροι μελετητές έχουν δείξει ότι τα προσάρμοζε στις πολιτικές του επιδιώξεις, κάτι που συνέβη και με επόμενους πολιτικούς αριθμητικούς.²⁶⁶ Αυτή μέθοδος, λόγω της ουδετερότητας και της αποπλαισίωσης, διεκδικούσε μια παγκόσμια εφαρμογή. Η περίπτωση του σηματοδοτεί τη στροφή της πολιτικής αριθμητικής από εργαλείο παρέμβασης σε εργαλείο ανάλυσης, που θα βρει τη νέα έκφρασή του στον προηγούμενο ορισμό του Davenant.

Ο Davenant (1656-1714) ήταν γιος ενός ποιητή και θεατρικού συγγραφέα και ξεκίνησε την καριέρα του ως διευθυντής στο θέατρό τους. Έκανε νομικές σπουδές και από το 1678 έγινε κρατικό στέλεχος (υπεύθυνος φόρων και δασμών). Έγραψε αρκετά έργα με αντικείμενο τα δημόσια οικονομικά. Κατέκρινε τον W.Petty γιατί, χωρίς να διαθέτει αξιόπιστα στοιχεία, έφτανε σκόπιμα σε ευχάριστα για τον βασιλιά συμπεράσματα, δημιουργώντας ψευδαισθήσεις για την πραγματική ισχύ της χώρας, που οδήγησαν σε πόλεμο με τη Γαλλία. Ο πατέρας της μεθόδου της πολιτικής αριθμητικής δεν την εφάρμοζε σωστά, όχι λόγω τεχνικής αδυναμίας αλλά λόγω πολιτικών επιδιώξεων και προσωπικής ηθικής. Ο W.Petty, όμως, που σίγουρα είχε σχέδια κατά νου για τον εαυτό του και για το κράτος, δεν υπήρξε τέτοιου είδους αυλικός. Ούτε λειτούργησε σαν εργαλείο κάποιου προσώπου ή κόμματος και ο ίδιος ένοιωθε σαν ένας παραγνωρισμένος υπηρέτης του δημόσιου

²⁶⁶ Βλέπε Slack, P. (2004). Measuring the National Wealth in Seventeenth-Century England. *Economic History Review*, 54 (4), 607-635.

συμφέροντος, ένας μάρτυρας της πατρίδας του. Μάλιστα το 1677, εξαιτίας κάποιων σχολίων του για τον Lord Councillor, κατέληξε για λίγο στη φυλακή.

Για τον Davenant η πολιτική και οι αριθμοί δεν έπρεπε να ανακατεύονται. Η πολιτική αριθμητική ήταν ένα πολιτικά ουδέτερο εργαλείο ποσοτικής ανάλυσης οικονομικών ζητημάτων, που το χειριζόταν μια γραφειοκρατία υπό το φως της δημοσιότητας. Ήταν μια πρακτική υπολογισμών, μια τέχνη των συμπερασμάτων στηριζόμενη στους αριθμούς, χρήσιμη στην κυβέρνηση, αλλά όχι μια τέχνη διακυβέρνησης με βιοπολιτικού χαρακτήρα μέτρα. Σε αυτή τη γραφειοκρατικού χαρακτήρα σύλληψη, η ακρίβεια και η αντικειμενικότητα ήταν τα ζητούμενα και όχι η επίλυση συγκεκριμένων προβλημάτων. Τώρα πλέον, ο τεχνοκράτης, ο απολιτικός (;) πολιτικός αριθμητικός πήρε τη θέση του βακωνείου φυσικού φιλόσοφου.

Μετά τον Davenant θεωρείται, γενικά, ότι η πολιτική αριθμητική φθίνει, παρά τη συμβολή των George Chalmers, John Sinclair ²⁶⁷ και Arthur Young και τη δραστηριότητα του κρατικού μηχανισμού στην Αγγλία. Για αυτή τη φθίνουσα πορεία ο Clark (1937)²⁶⁸ επικαλείται τέσσερις λόγους:

- την «κοιλιά» που έκανε η κοινωνική σκέψη και που σχεδόν συνέπεσε χρονικά με την «κοιλιά» στην επιστημονική σκέψη.
- την αδράνεια για τη διερεύνηση κοινωνικών γεγονότων ήταν μέρος της γενικότερης διοικητικής απραξίας στην Αγγλία του 18^{ου} αι.
- την προσπάθεια που έγινε για να εφαρμοστεί ξεχωριστά και όχι σαν ένα στοιχείο μιας σφαιρικής εξέτασης της ανθρώπινης και της κοινωνικής ζωής
- το ότι η υπάρχουσα στατιστική είχε ανεπαρκώς συγκροτηθεί (κάτι που υπερτονίζεται από πολλούς).

Ο Julian Hoppit (1996) δεν θεωρεί ότι έπεσε η αυλαία της πολιτικής αριθμητικής στην Αγγλία τον 18^ο αι., για να ακολουθήσει τον επόμενο αιώνα η «χιονοστιβάδα» των αριθμών, κατά την έκφραση του Hacking. Αν και δεν ήταν κυρίαρχη²⁶⁹, τόσο ιδιώτες όσο και το κράτος (έστω και με διάσπαρτες επιτροπές) συνέχισαν να αριθμοποιούν την κοινωνία, χωρίς να υπάρξει καμία βελτίωση του τύπου και του τρόπου συλλογής πληροφοριών. Από τη μια αναφέρει την άποψη του μαθηματικού John Arbuthnot για το σημαντικό ρόλο της αριθμητικής στις υποθέσεις του κράτους και παραθέτει την άποψη του συγγραφέα θεμάτων

²⁶⁷ Ο Sir John Sinclair υπήρξε σπουδαίος Σκώτος αγροτικός μεταρρυθμιστής, που πίστευε ότι οι αριθμοί είναι οι αποδείξεις της προόδου και είναι αυτός που εισήγαγε την χρήση του όρου στατιστική στην αγγλική, στο έργο του «*Statistical Account of Scotland*» (1791-1799).

²⁶⁸ Clark, G.N. (1937). *Science and Social Welfare*, Oxford, σελ. 144-145, από το Hoppit, J. (1996). *Political Arithmetic in Eighteenth-Century England. The Economic Review History. New Series.*, 49 (3), σελ. 519.

²⁶⁹ Απόδειξη αυτού είναι ότι η απογραφή του πληθυσμού, που μαζί με τη στατιστική του εμπορίου ήταν θέματα κορυφαίου ενδιαφέροντος για τους πολιτικούς αριθμητικούς, θα πραγματοποιηθεί στην Αγγλία το 1801.

πολιτικής οικονομίας Joseph Massie, ότι οι διάφοροι κλάδοι της βιομηχανίας και του εμπορίου, εξεταζόμενοι σε εθνικό επίπεδο, μπορούν να συγκριθούν πολύ πετυχημένα με μια στιβαρή μηχανή της οποίας με μια καλή στατιστική θα ήταν δυνατό να ανακαλύψουμε τους νόμους που διέπουν το μηχανισμό της²⁷⁰, από την άλλη δεν παραγνωρίζει μια απροθυμία άσκησης εθνικής πολιτικής, λόγω της ιδιαίτερης βαρύτητας που είχαν στην Αγγλία η τοπικότητα και τα ατομικά δικαιώματα²⁷¹.

Το όνομα του W.Petty απουσιάζει από τα γραπτά και από τη βιβλιοθήκη του Adam Smith,²⁷² ο οποίος θα απορρίψει ξεκάθαρα την αξία της πολιτικής αριθμητικής, παρά το γεγονός ότι γνώριζε όχι μόνο το αντικείμενο αλλά και πρόσωπα που το ασκούσαν. Ο Schumpeter θα σημειώσει σχετικά: «ήταν το εμπνευσμένο μήνυμα, το υπαινισσόμενο πρόγραμμα που μαράθηκε στα ξύλινα χέρια του Σκώτου καθηγητή και πρακτικά χάθηκε για τους οικονομολόγους για 250 χρόνια.»²⁷³. Στο περίφημο έργο του «*An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*» (1776) ο Smith γράφει: «Δεν έχω μεγάλη εμπιστοσύνη στην πολιτική αριθμητική και εννοώ ότι δεν εγγυώμαι την ακρίβεια κανενός από τους αυτούς τους υπολογισμούς. Τους αναφέρω απλά για να δείξω το πόσο λιγότερη σημασία έχει στη γνώμη των πιο συνετών και πεπειραμένων ανθρώπων το εξωτερικό εμπόριο του καλαμποκιού από το εσωτερικό.»²⁷⁴. Το 1785 θα το επαναλάβει σε ένα γράμμα του στον George Chalmers: «Γνωρίζεις ότι έχω λίγη εμπιστοσύνη στην πολιτική αριθμητική και αυτή η ιστορία [του κυμαινόμενου υπολογισμού του σκωτικού πληθυσμού από τον Alexander Webster] δεν συνεισφέρει στο να αλλάξω τη γνώμη μου για αυτό.».

Αν και είχε γνώση περί εθνικού εισοδήματος, κρατικών δαπανών, δεικτών τιμών, το νόμο της ζήτησης των King-Davenant, όπως προκύπτει από τη βιβλιοθήκη του, απέφυγε να αξιοποιήσει αυτά τα αντικείμενα της πολιτικής αριθμητικής στο εν λόγω έργο του (Dimand, 1995). Πέρα από το ζήτημα της άκριτης χρήσης στοιχείων ελεγχόμενης ακρίβειας, στο οποίο ήταν αντίθετος, ο κεντρικός ρόλος που επεφύλασσαν οι πολιτικοί αριθμητικοί στο κράτος δεν πρέπει να του ήταν αρεστός.

²⁷⁰ Horpitt, J. (1996). ό.π., σελ. 521.

²⁷¹ Horpitt, J. (1996). ό.π., σελ.534.

²⁷² Βλέπε Dimand, R. "I have no great faith in political arithmetic " *Adam Smith and quantitative political economy*. Στο Rima, I. (1995). (ed.), *Measurement, quantification and economic analysis. Numeracy in economics* (Κεφ.2) NY: Routledge. Σημειώνουμε ότι απουσιάζουν επίσης τα ονόματα των Graunt και Young. Ο King αναφέρεται ονομαστικά μία φορά και ο Davenant δύο. Θα χρησιμοποιήσει και δύο αριθμητικά στοιχεία του King χωρίς να τον αναφέρει, ενώ θα αγνοήσει τον ομώνυμο νόμο του.

²⁷³ Sumpeter, J. (1954). *History of Economic Analysis*, London, από το Endres, A. (1985). The Functions of Numerical Data in the Writings of Graunt, Petty, and Davenant. *History of Political Economy*, 17 (2), 245.

²⁷⁴ Βλέπε Adam Smith (έκδοση 2007). *An Inquiry into the Nature and Causes of The Wealth of Nations, Of Bounties*. (ενότητα Digression on the Corn Trade and Corn Laws). Hampshire, Petersfield: Harriman House Ltd, σελ. 345.

Παρά την υποτίμηση της σημασίας της πολιτικής αριθμητικής από τον Adam Smith, που τη θεώρησε άχρηστη για την πολιτική οικονομία, ογδόντα χρόνια αργότερα ο K.Marx θα αναδείξει τον W.Petty ως τον πατέρα της αγγλικής πολιτικής οικονομίας.²⁷⁵

Το θέμα της πολιτικής αριθμητικής καταγράφεται και στη λογοτεχνία της εποχής. Ο ψυχρά λογιστικός χειρισμός των ανθρώπων – ειδικότερα των Ιρλανδών – από αυτήν, στο πλαίσιο της αγγλικής καταπίεσης και εκμετάλλευσης, ερέθισε τον προικισμένο με λογοτεχνικές ικανότητες πρωθιερέα του καθεδρικού Ναού του Αγίου Πατρικίου του Δουβλίνου, τον μετέπειτα διάσημο Jonathan Swift (1656-1742), που έγραψε το 1729 ένα φυλλάδιο με τίτλο «*A Modest Proposal for preventing the Children of poor people from being a burden to their parents or the country, and for making them beneficial to the public*». Το έργο αυτό, που άργησε να προσεχτεί, αναγνωρίζεται σήμερα ως ένα από κορυφαία λογοτεχνικά κομμάτια ειρωνικής γραφής.

Ο Swift, που γνώριζε το έργο των W.Petty, J.Graunt και E.Halley²⁷⁶, παρωδώντας τις πρακτικές της πολιτικής αριθμητικής, επιδίωξε να στηλιτεύσει την αποικιακή καταπίεση της Ιρλανδίας από την Αγγλία καθώς και τη συμπεριφορά των Ιρλανδών γαιοκτημόνων και σε δεύτερο επίπεδο να κάνει έμμεση κριτική στους Ιρλανδούς που παρέμεναν αδρανείς και αναπαρήγαν τις κακές συνθήκες σε ατομικό και εθνικό επίπεδο.

Ο ήρωας, ένας φανταστικός Αγγλο-Ιρλανδός οικονομολόγος της ανώτερης τάξης, που ενδιαφέρεται για το καλό της κρατικής οικονομίας, για την ανακούφιση των φτωχών Ιρλανδών και την αντιμετώπιση του προβλήματος του πλεονάζοντος πληθυσμού, θα προτείνει την κανιβαλικού σκοπού εμπορευματοποίηση των βρεφών των φτωχών οικογενειών. Αυτά θα αποτελέσουν ένα εξαιρετικό έδεσμα για τους πλούσιους Ιρλανδούς και Άγγλους, «ώστε, αντί ν' αποτελούν βάρος για τους γονείς τους ή για την ενορία, και να τους λείπει ένδυση και τροφή για τον υπόλοιπο χρόνον της ζωής τους, να συμβάλλουν αντιθέτως στην τροφή και εν μέρει την

²⁷⁵ Του κάνει 23 αναφορές στο έργο του «Το κεφάλαιο». Η πιο καινοτόμα οικονομική ιδέα του Petty υπήρξε η ταχύτητα του χρήματος ` άλλες ήταν η θεωρία της αξίας, ο υπολογισμός του εθνικού εισοδήματος, η διάκριση εισοδήματος και πλούτου, η εργασία και η γη ως οι συντελεστές πλούτου, η αξία του καταμερισμού της εργασίας. Τα σημαντικότερα οικονομικά έργα του ήταν τα: *A Treatise of Taxes & Contributions, Quantulumcunque. Concerning money, Verbum Sapienti*.

²⁷⁶ Ο Peter Briggs (2005) στο άρθρο του: John Graunt, Sir William Petty, and Swift's Modest Proposal, στη σημείωση 9, μας πληροφορεί, με βάση τον Harold Williams, ότι στη βιβλιοθήκη του Swift υπήρχε το έργο του Graunt *Observations*, το έργο του Petty, *Essays in Political Arithmetick* και πιθανολογεί έντονα ο ίδιος ότι πρέπει να είχε διαβάσει και το έργο του Petty, *Political Anatomy of Ireland*, μιας και ήταν των ενδιαφερόντων του. Ο S. Jarco (1971) στο Jonathan Swift and British Demography, *Bulletin of the New York Academy of Medicine*, DEC47(12), σελ. 1548-9, εντοπίζει στο έργο *The Examiner*, No. 43, May 24, 1711, την εξής αναφορά « Sir William Petty, who, under the name of captain Graunt, published some observations upon the bills of mortality ...» και στο ψευδώνυμο έργο του «Predictions for the Year 1708...» μια αναφορά στον «captain Halley».

ένδυση μυριάδων συνανθρώπων τους»²⁷⁷. Αυτό το τερατώδες εφεύρημα του συγγραφέα έχει την έμπνευσή του στο έργο του Psalmanazar²⁷⁸ «*Description of Formosa*».

Η μελαγχολία (και όχι η συμπάθεια και η οδύνη) του πρωταγωνιστή, που του γεννιέται σε κάθε βόλτα στην πόλη από το θλιβερό θέαμα των μανάδων που επαιτούν για να θρέψουν τα νήπιά τους, θα τον οδηγήσει στη διατύπωση ενός τεκμηριωμένου σχεδίου διάσωσης ιρλανδικών οικογενειών από τη φτώχεια, της μείωσης του υπερπληθυσμού και της αύξησης του πλούτου του βασιλείου. Υπολογίζει με βάση δημογραφικά στοιχεία και εκτιμήσεις σε 120.000 τα βρέφη ενός έτους που γεννιούνται και επιβιώνουν ετήσια από φτωχές οικογένειες, στη συνέχεια εξαιρεί τα 20.000 για αναπαραγωγικούς σκοπούς (το ¼ θα είναι αγόρια, «ποσοστό μεγαλύτερο από εκείνο που αφήνουμε για τα πρόβατα, τα βοοειδή και τους χοίρους...») και καταλήγει στις 100.000 βρέφη, προς πώληση «στον καλό και εύπορο κόσμο». Έχοντας εκτιμήσει το κόστος ανατροφής ενός βρέφους ενός έτους σε 2 σελίνια και την τιμή πώλησης μόλις χρονίσει σε 10 σελίνια, το οικονομικό όφελος για τους φτωχούς γονείς είναι 8 σελίνια ανά βρέφος.

Πέραν του οικονομικού οφέλους (κέρδος από την πώληση και απαλλαγή από το κόστος ανατροφής) οι ευεργετικές επιδράσεις στην κοινωνία θα είναι πολυποίκιλες:

- εμποδίζονται οι αμβλώσεις
- βελτιώνεται η τροφή των ανθρώπων, ακόμη και η ένδυση (αξιοποίηση και του δέρματος)
- αναβαθμίζονται τα γευστικά πρότυπα και αναπτύσσονται νέες συνταγές μαγειρικής
- καταπολεμώνται η επαιτεία και οι κλοπές (η αναμενόμενη μελλοντική επαγγελματική δραστηριότητα των θυμάτων)
- ο γαιοκτήμονας θα γίνει καλός εκμισθωτής χωραφιών και δημοφιλής στους κολίγους του

²⁷⁷ Από την ελληνική μετάφραση του έργου από τον Πεντζίκη, Γ. (1998). «*Σεμνή πρόταση ώστε να παύσουν τα τέκνα των φτωχών ν'αποτελούν βάρος για τους γονείς τους και τον τόπο και να καταστούν ωφέλιμα στην κοινωνία*». Αθήνα: Άγρα, σελ. 5.

²⁷⁸ Ο George Psalmanazar δημοσίευσε το 1704/5 μια πλαστή ιστορία της νήσου Φορμόζας, όπου παρέθετε κατασκευασμένα έθιμα, με εντυπωσιακότερο όλων τη θανάτωση παιδιών και τον κανιβαλισμό. Ο ίδιος ήταν πιθανότατα ένας Γάλλος, που επέλεξε αυτό το όνομα και κατέληξε σε αυτή την κατασκευασμένη ταυτότητα του Φορμοζιανού νεοφώτιστου χριστιανού, για να σπάσει την ανία του, να ξεφύγει από την φτώχεια και να δώσει διέξοδο στην απατεωνίστικη προσωπικότητά του. Θα προσκληθεί μάλιστα από τον αρχιεπίσκοπο του Λονδίνου για συναντήσεις με τους θρησκευτικούς ταγούς αλλά και με μέλη της Royal Society. Η αναφορά του, στο εν λόγω έργο (ως Salmanaazor) του Swift θα τον διασώσει από τη λήθη. Βλέπε σχετικά Shufelt, J. (2005). *The trickster as an instrument of enlightenment: George Psalmanazar and the writings of Jonathan Swift. History of European Ideas*, 31, σελ. 147-171.

- οι κολίγοι αποκτούν μια εμπράγματη αξία που θα υπόκειται σε κατάσχεση
- μειώνεται ο αριθμός των καθολικών
- αποτελεί κίνητρο για γάμο
- τρυφερή συμπεριφορά των ανδρών προς τις έγκυες γυναίκες τους²⁷⁹
- εξαγωγή του πλεονάσματος βόειου και χοιρινού κρέατος

Διαβεβαιώνει τον αναγνώστη ότι έχει ήδη εξετάσει ενδελεχώς και απορρίπτει εναλλακτικές (και πάλι μη ρεαλιστικές) λύσεις²⁸⁰ που παραθέτει, μέχρι να φτάσει στη συγκεκριμένη, την «αθώα, ανέξοδη, εύκολη και αποτελεσματική» λύση, που στηρίζεται μόνο στις δυνάμεις του τόπου και προπάντων «...δεν εγκυμονεί τον κίνδυνο να δυσανεστήσει την ΑΓΓΛΙΑ.». Βέβαια, το βρεφικό κρέας «είναι πολύ τρυφερό για να αντέξει μακρόχρονη παραμονή στο αλάτι, αν και θα μπορούσα ευχαρίστως να κατονομάσω μια χώρα²⁸¹ που ευχαρίστως θα καταβρόχιζε ολόκληρο το έθνος μας έστω κι ανάλατο».

Ο ίδιος δεν έχει κάποιο ιδιοτελές κίνητρο, μιας και το παιδί του είναι εννέα ετών και η γυναίκα του έχει περάσει την ηλικία της τεκνοποιίας, παρά το μόνο κίνητρό του είναι «το κοινό καλό της πατρίδας μου, μέσω της αναπτύξεως του εμπορίου, της μέριμνας για τα βρέφη, της ανακουφίσεως των φτωχών, και της παροχής μιας σχετικής απόλαυσης στους πλουσίους»²⁸². Προτρέπει μάλιστα τους πολιτικούς «να ρωτήσουν πρώτα τους γονείς των θνητών αυτών αν δεν θα θεωρούσαν σήμερα μεγαλύτερη ευτυχία να είχαν πουληθεί για κρέας όταν ήταν χρονιάρικά βρέφη, με τον τρόπο που εισηγούμαι, γλυτώνοντας κατά συνέπεια από τη διαρκή σειρά συμφορών που γνώρισαν έκτοτε, λόγω της καταπίεσης των γαιοκτημόνων, της αδυναμίας τους να πληρώσουν τη μίσθωση της γης, καθώς δεν είχαν ούτε στέγη ούτε ρούχα για να τους προστατέψουν από τις ανελέητες καιρικές

²⁷⁹ «οι άντρες θα συμπεριφέρονται στις γυναίκες τους κατά τη διάρκεια της εγκυμοσύνης με την ίδια στοργή και τρυφερότητα που δείχνουν τώρα στις φοράδες τους όταν κυοφορούν πουλάρια, στις αγελάδες τους όταν κυοφορούν μόσχους, ή στις γουρούνες τους όταν είναι ετοιμόγεννες και δεν θα τις δέρνουν ούτε θα τις δίνουν κλωτσιές (όπως πολύ συχνά συμβαίνει) από φόβο μήπως αποβάλλουν», *Σεμνή πρόταση*, ό.π., σελ. 18-19.

²⁸⁰ Το σημείο αυτό υποδηλώνει την πραγματική ενασχόληση του Swift με τα προβλήματα της πατρίδας του. Οι σχολιαστές Angus Ross και David Woley, της αγγλικής έκδοσης (Oxford University Press, 1984) του πρωτότυπου της ελληνικής μετάφρασης, μας πληροφορούν ότι ο Swift δημοσίευσε προτάσεις με τη μορφή ποιημάτων ή πεζών, παρά την αγγλική καταπίεση. Χαρακτηριστικό παράδειγμα *Η πρόταση για την αποκλειστική και καθολική χρήση ιρλανδικών μεταποιημένων αγαθών ένδυσης, οικιακής κτλ.* (1720), όπου καυτηριάζει την мерκαντιλιστική νομοθεσία των Άγγλων ενάντια στην Ιρλανδία. Η δημοσίευσή της εκλήφθηκε ως πολιτική πράξη και ο τυπογράφος γλίτωσε την εκτέλεση από το Ανώτατο Δικαστήριο του Δουβλίνου χάρις στις διασυνδέσεις του Swift στο Λονδίνο.

²⁸¹ Την Αγγλία.

²⁸² «Σεμνή πρόταση...», ό.π. σελ. 25.

συνθήκες, και τέλος λόγω της αναπόφευκτης προοπτικής να κληροδοτήσουν ανάλογη ή μεγαλύτερη εισέτι εξαθλίωση στη γενιά τους εσαεί.»²⁸³.

Το έργο αυτό μπορούμε να το δούμε και ως κριτική της ορθολογικοποιημένης παραγωγής ενός νέου «εμπορεύματος» με το αντίστοιχο «marketing plan» του. Αυτός που κάνει την πρόταση χειρίζεται το συγκεκριμένο «εμπόρευμα» με όρους «αριθμού, βάρους ή μέτρου», μετουσιώνοντάς το σε στατιστικό και οικονομικό αντικείμενο και σβήνοντας έτσι την ανθρώπινη διάσταση. Στη σκέψη του αναγνωρίζουμε την πεποίθηση του W.Petty για τον κύριο ρόλο των οικονομικών ανταλλαγών σε μια ελεγχόμενη οικονομία καθώς και την αισιοδοξία του, ότι με κεντρικά σχεδιασμένες και συντονισμένες βελτιωτικές ενέργειες θα επιτύχουμε οικονομική αποτελεσματικότητα, θα λύσουμε τα κοινωνικά προβλήματα και θα κατακτήσουμε την ευημερία. Αυτές οι λύσεις, από τις οποίες λείπει η ενεργή συμμετοχή του ατόμου και η προσωπική πρωτοβουλία αυτοβελτίωσης, παρωδούνται από τον Swift μέσω της απουσίας του ανθρωπισμού από την πρόταση.

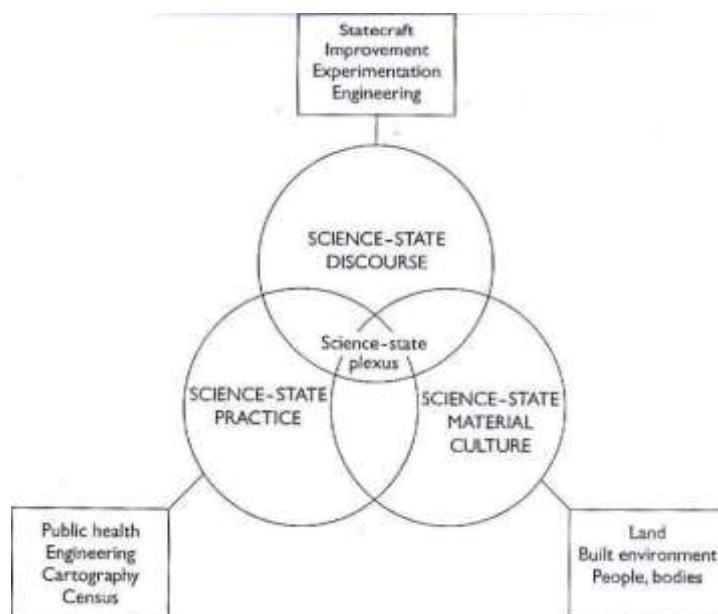
Η ορθολογική υποστήριξη – με τη χρήση στατιστικών δημογραφικών δεδομένων και οικονομικών υπολογισμών – αυτής της τερατώδους πρότασης, η ισοδυνάμιση της ανθρώπινης ύπαρξης με μια στατιστική ποσότητα, με ένα εμπορικό αγαθό και ακόμη με ένα ζώο, είναι αυτά που δημιουργούν στον αναγνώστη την αποστροφή για τους κυρίαρχους Άγγλους και για τις πρακτικές της κοινωνικής μηχανικής που επεδίωκε να υπηρετήσει η πολιτική αριθμητική, μια «επιστημονική» πρακτική που δεν ήταν καθόλου ουδέτερη ακόμη και μέσα στο ένδυμα της σάτιρας.

Ο W.Petty ήταν εκτός όλων των άλλων και εφευρέτης. Έκανε πολλές εφευρέσεις, χωρίς όμως να στεφθούν από εμπορική επιτυχία. Αναφέρονται σχετικά: ένα μηχάνημα σποράς καλαμποκιού, ένα «αεικίνητο», μια εφεύρεση για παρασκευή μπίρας, ένας φούρνος πολλαπλών χρήσεων, ένα μηχάνημα παραγωγής δύο αντιγράφων ενός χειρόγραφου, μια φορητή εκτυπωτική μηχανή και το σπουδαιότερο όλων ένα πρότυπο πλοίο διπλής καρίνας (double-bottomed ship) στο οποίο επένδυσε πολλά, που δίχασε την τεχνική κοινότητα και που η τελική του κατάληξή του (βούλιαξε σε καταιγίδα) τραυμάτισε τη φήμη του στη βασιλική αυλή, που την ενημέρωνε προσωπικά για το θέμα. (McCormick, 2009).

Η σχέση επιστήμης – κράτους είναι ένα πλέγμα από συνδέσεις επιστημονικών και κυβερνητικών πρακτικών που χειριζόταν σαν αντικείμενα προς βελτίωση τους ανθρώπους και τη γη. Το πρώτο κράτος – εργαστήριο είναι η Ιρλανδία. Η μηχανοτεχνική κουλτούρα είναι παρούσα τόσο στην επιστημονική πειραματική έρευνα όσο και στο νεωτερικό κράτος. Ο Carroll εξετάζει το πλέγμα

²⁸³ «Σεμνή πρόταση...», ό.π. σελ. 24.

κράτους – επιστήμης μέσα από τρεις οπτικές: της ιδεολογίας, της πρακτικής και της υλικής κουλτούρας και μας το παρουσιάζει ευσύνοπτα με το παρακάτω διάγραμμα.

Εικόνα 9: Σχηματική αναπαράσταση των αλληλοδραστικών σχέσεων επιστήμης – κράτους.

Πηγή: Carroll, P. (2006). *Science, Culture, and Modern State Formation*, σελ.25.

Για τον P.Carroll, ο W.Petty²⁸⁴ έχει ξεχωριστή θέση ανάμεσα σε αυτούς που εισήγαγαν το μηχανοτεχνική κουλτούρα στην Ιρλανδία και τον θεωρεί προάγγελο του σύγχρονου κράτους – μηχανικού (engineering state), που κατευθύνει τα έργα και ταυτόχρονα διαμορφώνεται από αυτά. Ιστορικά στην Ιρλανδία διακρίνεται μια αλληλοκατασκευή επιστήμης και κράτους, όπου το δεύτερο είναι πλέον επιστημονικά ενημερωμένο, η δε διακυβέρνησή του επηρεάζεται από την επιστημονική πρακτική αλλά και το αντίστροφο.

Ο W.Petty αποτελεί την προσωποποίηση της μηχανοτεχνικής κουλτούρας που μετέχει ή προσπαθεί να μετάσχει τόσο στην επιστημονική έρευνα όσο και στην κατασκευή του κράτους. Στο όραμα του για μια κρατική συγκρότηση χρησιμοποίησε τεχνολογίες μηχανοσκοπίου (η Down Survey μας έδωσε τη δυνατότητα αναπαράστασης της γης και των κατοίκων²⁸⁵), τεχνολογίες μέτρησης (του χώρου, διάφορα στατιστικά στοιχεία), αναπαράστασης (χαρτογράφηση, κείμενα και πίνακες) και παρέμβασης (μεταφορά πληθυσμών και άλλες προτάσεις

²⁸⁴ Τον χαρακτηρίζει σαν υβρίδιο Boyle-Hobbes.

²⁸⁵ Ο P.Carroll χαρακτηρίζει την απογραφή ως «κοινωνιοσκόπιο» (sociometer).

για παρεμβάσεις στον πληθυσμό, ίδρυση πρότυπης αποικίας). «Μια συγκρότηση κράτους με παρέμβαση, κινητοποίηση, επινόηση και υλικό μετασχηματισμό, ενοποιημένες τεχνικές για συλλογή, επιβολή, επισκόπηση και μέτρηση των φαινομένων της κοινωνίας»²⁸⁶. Η λύση του για τη «μεταστοιχείωση» των Ιρλανδών περιλάμβανε και την κατασκευή πετρόκτιστων σπιτιών (αντί για τις απομονωμένες λασποκαλύβες τους) και ενός οδικού δικτύου που θα τα συνέδεε.

Βασικά στοιχεία της σκέψης του ήταν ο σχεδιασμός (κεντρικό κομμάτι του μηχανοτεχνικού πνεύματος) και η διακυβέρνηση με βάση τους αριθμούς. Η τελευταία ξεφεύγει για πρώτη φορά από το παραδοσιακό μακιαβελικό μοντέλο, που στηρίζονταν σε δεξιότητες του κυβερνήτη για χειρισμό προσώπων και υποθέσεων τους και πηγαίνει προς μια αν όχι επιστημονική, τουλάχιστον επιστημονικά ενημερωμένη διακυβέρνηση, που θα αυξήσει την ισχύ του κράτους, τη δυνατότητα ελέγχου και θα εξασφαλίσει στους υπηκόους αφθονία και ασφάλεια.

Η «πολιτική αριθμητική» δεν θα καθιερωθεί ως διοικητική πρακτική στην Αγγλία της εποχής. Οι συστηματικές απογραφές θα αργήσουν (19^{ος} αι.). Οι πίνακες θνησιμότητας δεν θα αξιοποιηθούν γρήγορα από τις ασφαλιστικές εταιρείες και το κράτος. Θα αμφισβητηθεί η αξιοποίησή της για κοινωνικά, ιατρικά και πολιτικά ζητήματα ενώ θα υποτιμηθεί και η επιστημονικότητά της, μιας και δεν στηριζόταν σε μεγάλο αριθμό στοιχείων (όπως των απογραφών). Όμως εμπλούτισε τους τρόπους σύλληψης της πραγματικότητας, συμβάλλοντας στην μελλοντική ανάδυση της στατιστικής σκέψης.

²⁸⁶ Carroll, P. (2006). ό.π., σελ. 56-57.

ΜΕΡΟΣ Β΄: ΟΙ ΕΘΝΙΚΟΙ ΔΡΟΜΟΙ ΤΗΣ ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΗΣ

Κεφάλαιο 4^ο

Η ιστορία είναι μια κινούμενη στατιστική,
ενώ η στατιστική μια ακίνητη ιστορία.²⁸⁷

Γερμανία.

Η πρωσική κληρονομιά

Οι καταγραφές στοιχείων του πληθυσμού στο γερμανικό χώρο είναι πολύ παλιές και γίνονταν από το μηχανισμό της εκκλησίας. Αυτές τις αξιοποιούσε και το κράτος. Οι ενορίες κατέγραφαν τις βαφτίσεις, τους γάμους και τις κηδείες και γνώριζαν το ποίμνιό τους, το οποίο αποκτούσε και ένα τρόπο πιστοποίησης των ιδιοκτησιακών δικαιωμάτων του. Οι παλαιότερες καταγραφές είναι ο κατάλογος των θανάτων στο Φραγκισκανικό μοναστήρι του Coburg (περίοδος 1250-1525), οι καταστάσεις της ενορίας του ναού του Αγ. Θεόδωρου στο Kleinbasel (1490) και ενοριών στην Konstanz (1463) και στο Zwickau (1502). Όπως παρατηρεί ο Jurgen Wilke, όσο ενισχυόταν η μεσαιά τάξη τόσο καθιερωνόταν και περισσότερο οι καταγραφές στις ενορίες.²⁸⁸

Από την αρχή της Μεταρρύθμισης οι προτεσταντικές ενορίες τηρούσαν καταλόγους (σύνοδος του Augsburg 1548). Οι καθολικοί επίσης τηρούσαν σχετικό βιβλίο γάμων και βαπτίσεων που το φύλαγε ο ιερέας στο σπίτι του (σύνοδος του Trent 1563). Το 1573 δίνεται εντολή σε όλους τους ιερείς της περιοχής Βραδεμβούργου – Πρωσίας να καταχωρούν όλα τα άτομα που βαπτίζονται, παντρεύονται και θάβονται. Από το 1698 η πρωσική διοίκηση προσπαθεί αυτές τις χωρίς τυποποίηση καταγραφές να τις κατατάξει στις τρεις προηγούμενες κατηγορίες (βαπτίσεις, γάμοι, θάνατοι) και να προσθέσει και νέες (αιτία θανάτου, ονόματα γονιών, πολλαπλές γέννες, τερατογεννήσεις). Επιπλέον συγκροτεί ειδικές ενοριακές καταστάσεις σε στρατιωτικούς σχηματισμούς, μεγάλα νοσοκομεία,

²⁸⁷ Φράση του Γερμανού ιστορικού von August Ludvich Schlözer (1735-1809) για τη σχέση κοινωνικής ιστορίας και στατιστικής (1804) στο έργο του *Theorie der Statistik nebst Ideen über das Stadium der Politik überhaupt*, Vandenhoeck & Roprecht, Göttingen, σελ.86. Στο Patriarca, S. (2002). *Numbers and Nationhood. Writing statistics in nineteenth-century Italy*, Cambridge: Cambridge University Press, σελ.8. Ο Johan van der Zande (2010) αναφέρει στο άρθρο του, *Statistik and History in the German Enlightenment. Journal of the History of Ideas*, 71 (3), υποσημ. 49, σελ. 427, ότι η φράση αυτή πρωτοεμφανίζεται στην 7^η έκδοση του βιβλίου του Achenwall, G. (1790). *Staatsverfassung der Europäischen Reiche im Grundrisse* (5^η ανατύπωση), σελ.5, από τον ιστορικό και στατιστικό Matthias Christian Sprengel (1746-1803).

²⁸⁸ Wilke, J. (2004). From parish register to the “historical table”: The Prussian population statistics in the 17th and 18th centuries. *The History of the Family*, 9, σελ. 63-79, 65-66.

ορφανοτροφεία, ιδρύματα για φτωχούς, σε κοινότητες Εβραίων, πιστών άλλων δογμάτων, εξόριστων, πανεπιστημίων, δικαστικού σώματος, δηλ. για όλο σχεδόν τον πληθυσμό. Με την εισαγωγή της ενιαίας νομοθεσίας στα πρωσικά κρατίδια το 1794 δίνονται και ενιαίες οδηγίες για τις καταστάσεις των ενοριών που ισχύουν μαζί με ένα σχετικό διάταγμα του 1803 μέχρι σήμερα.

Στη διάρκεια του 18^{ου} και του 19^{ου} αι. συναντάμε στο χώρο της σημερινής Γερμανίας δύο στατιστικές παραδόσεις. Μία ελάσσονα, που ακολουθεί την αγγλική πολιτική αριθμητική, με εκπρόσωπό της τον πάστορα Süßmilch με τη «θεολογική στατιστική» του και μία μείζονα, της «περιγραφικής στατιστικής». Παραλλαγές της δεύτερης είναι η χωρίς αριθμούς ακαδημαϊκή στατιστική, η εμπλουτισμένη με αριθμούς στατιστική των δημοσίων υπαλλήλων και των καμεραλιστών, για τους οποίους θα μιλήσουμε στην συνέχεια, και η στατιστική των πινάκων (που βρίσκεται πιο κοντά στην πολιτική αριθμητική) με εκπρόσωπό της τον Crome.

Οι Γερμανοί διανοούμενοι ήταν αυτοί που διακήρυξαν πρώτοι ότι το κράτος και η ισχύς του καθρεφτίζεται στις στατιστικές. Ο I.Hacking χρίζει ως φιλοσοφικό νονό της κρατικής πρωσικής στατιστικής τον μεγάλο μαθηματικό και φιλόσοφο Gottfried Wilhelm Leibniz (1646-1716).²⁸⁹ Ο Leibniz ενδιαφερόταν έντονα για ζητήματα στατιστικής των πληθυσμών (κάτοικοι, ασθένειες κ.α.), όπως μας φανερώνει και η αλληλογραφία του.²⁹⁰ Είχε την ιδέα της δημιουργίας περιεκτικών και ταυτόχρονα χρηστικών για τον ηγεμόνα πινάκων, που θα περιέγραφαν την κατάσταση του κράτους καθώς και της δημιουργίας ενός κεντρικού ληξιαρχείου όπου θα καταγραφόταν η κίνηση του πληθυσμού. Το τελευταίο θα μας έδινε και τη δυνατότητα έμμεσου υπολογισμού του πληθυσμού. Την τελευταία ιδέα την είχε από το 1685, λίγα χρόνια μετά από τη σχετική πρόταση του Petty στην Αγγλία. Το πρότυπο που σύστηνε ήταν οι πίνακες θανάτου (εβδομαδιαίοι, μηνιαίοι, ετήσιοι) που συνέτασσε η Αγγλία και στη συνέχεια μιμήθηκε η Γαλλία. Τα στοιχεία θα συγκεντρώνονταν κεντρικά και θα εξυπηρετούσαν τον στρατό, την αστυνομία, τη διοίκηση του πληθυσμού, των ορυχείων και των δασών. Πρότεινε 56 κατηγορίες καταγραφής στοιχείων, ανάμεσα στα οποία ήταν και η κοινωνική κατάσταση των ανθρώπων, η παιδική θνησιμότητα, οι αιτίες θανάτου και η διασπορά τους. Το σχέδιό του δεν υλοποιήθηκε, αλλά από το 1683 άρχισε μια σχετική προσπάθεια και από το 1688 όλες οι πρωσικές επαρχίες συνέτασσαν με τη βοήθεια ιερέων και νεωκόρων τους πίνακες κίνησης πληθυσμού πόλεων και χωριών (η πρώτη διαίρεση). Το ανώτατο εκκλησιαστικό συμβούλιο του Βραδεμβούργου – Πρωσσίας συνέτασσε στο Βερολίνο τους ετήσιους πίνακες και τους παρέδιδε στο βασιλιά στα

²⁸⁹ Hacking, I. (1990). *The Taming of Chance*. Cambridge: Cambridge University Press, σελ. 18.

²⁹⁰ Αυτός ήταν που προώθησε τα στοιχεία για την πόλη του Breslau (που διατηρούσε πλήρη αρχεία) στον Halley που, βασισμένος σε αυτά, έκανε τον πρώτο ακριβή υπολογισμό του προσδόκιμου ζωής (μετά την πρώτη απόπειρα του J.Graunt που στερούταν κατάλληλων δεδομένων).

μέσα Ιανουαρίου του επόμενου έτους. Από το 1733 τα στοιχεία κρατούνταν μυστικά, για να μην τα μαθαίνουν οι εχθροί.

Όταν ο πρίγκιπας Φρειδερίκος Γ΄ της Πρωσίας επεδίωκε (και το πέτυχε το 1701) να γίνει ο εκλέκτορας του ενωμένου κρατιδίου του Βραδεμβούργου²⁹¹ και της Πρωσίας (ως Φρειδερίκος Βίχελμ Α΄), είχε να αντιμετωπίσει τους ισχυρισμούς των αντιπάλων του, ότι ο πληθυσμός των εδαφών του ήταν ο μικρότερος και συνεπώς δεν έπρεπε να δοθεί ο τίτλος σε Πρώσο. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο ο Leibniz προσπάθησε να αποδείξει με ένα υπόμνημα προς τον Φρειδερίκο στις 17 Αυγούστου του 1700, ότι η μικρότερη εδαφικά Πρωσία είχε συγκρίσιμο πληθυσμό (και επομένως και ισχύ) με το Βραδεμβούργο. Μη διαθέτοντας στοιχεία απογραφής πληθυσμού, στηρίχτηκε στα στοιχεία των γεννήσεων που τηρούνταν τακτικά από το 1683 και συμπέρανε ότι η Πρωσία είχε ζωτικότητα (22.680 γεννήσεις από σύνολο 65.400) και με ένα πολλαπλασιαστή 30 εκτίμησε το συνολικό πληθυσμό του κρατιδίου Βραδεμβούργου – Πρωσίας σε 1.962.000 άτομα. Εδώ βλέπουμε, όπως και στην περίπτωση του Petty, τον πολιτικό σκοπό να βοηθά στην υπερπήδηση του εμποδίου της έλλειψης στοιχείων και να νομιμοποιεί τα συμπεράσματα. Οι πρωσικές απογραφές θα αρχίσουν σε τακτική βάση στα χρόνια της βασιλείας του Φρειδερίκου αρχικά σε τέσσερις πόλεις, ο μηχανισμός της συλλογής των στοιχείων θα αναπτυχθεί και θα αυξηθούν σταδιακά και οι κατηγορίες (χαρακτηριστικά των ζευγαριών, ασθένειες κατά ηλικία, κατά φύλο και κατά εποχές).

Μετά το τέλος του επταετούς πολέμου (1757-1763), η βιοπολιτική²⁹² του διαδόχου Φρειδερίκου του Β΄, που είχε ένα πληθυσμό μειωμένο κατά 30%, θα φέρει ξένους να εγκατασταθούν για να καλλιεργήσουν εγκαταλελειμμένες εκτάσεις, πράγμα που θα επηρεάσει και τη στατιστική έρευνα του βασιλείου. Από τα μέσα του 18^{ου} αι. έχουμε εκτός του εκκλησιαστικού δικτύου συλλογής στοιχείων και ένα διοικητικό σύστημα με σκοπό την διαχείριση του κράτους. Η στατιστική του γερμανικού χώρου είχε αρχίσει να αποκτά κάποια ιδιαίτερα χαρακτηριστικά σε σχέση με άλλες ευρωπαϊκές χώρες. Πρώτον, δημιούργησε τις διακριτές κατηγορίες του πολίτη και του στρατιωτικού, με εννιά και με πέντε υποκατηγορίες αντίστοιχα (των στρατιωτών και του βοηθητικού προσωπικού συμπεριλαμβανομένων). Πρώτα

²⁹¹ Με την ανάληψη της εξουσίας από τον Φρειδερίκο, πέρα από τον τίτλο του εκλέκτορα (συμμετοχή στην εκλογή του αυτοκράτορα της Αγίας Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας), ο ίδιος έδωσε στον εαυτό του και τον τίτλο του βασιλιά της Πρωσίας (Φρειδερίκος Α΄). Η συγκεκριμένη περιοχή είχε υποστεί πληθυσμιακές απώλειες της τάξεως του 50%, λόγω της πανώλης και του τριακονταετούς πολέμου.

²⁹² Ο όρος δημιουργήθηκε από τον ... Κατά τον M.Foucault, ο όρος περιγράφει τους μηχανισμούς με τους οποίους βασικά βιολογικά χαρακτηριστικά του ανθρώπου (σώμα, κίνηση, συμπεριφορά) γίνονται αντικείμενο πολιτικής στρατηγικής στη Δύση. Σημαντικό βιοπολιτικό εργαλείο από τον 18^ο αι. είναι η στατιστική (δημογραφική) για διοικητικούς και οικονομικούς σκοπούς. Βιοπολιτικό ζήτημα της εποχής ήταν το θέμα που αργότερα θα πραγματευθεί ο T.Malthus, δηλ. η αύξηση του πληθυσμού και των διαθέσιμων πόρων. Για τους Γερμανούς της εποχής, που είχαν αποδεκατιστεί πληθυσμιακά ο προβληματισμός δεν είχε ενδιαφέρον.

– πρώτα θα συμπληρώνονταν αυτό και μετά όλα τα υπόλοιπα, πράγμα που δεν συνέβαινε πουθενά αλλού στην Ευρώπη. Δεύτερον, από το 1745 συμπληρώνονται πίνακες μετανάστευσης, αποδημίας, εθνικότητας και φυλής.²⁹³ Από τότε εμφανίζονται και οι Εβραίοι στους πίνακες και στο μέλλον θα απογράφονται λεπτομερώς οι Εβραϊκές οικογένειες.

²⁹³ Ο I.Hacking πιθανολογεί ότι είναι αντίκτυπος από το βιβλίο του Süssmilch, θέμα για το οποίο θα μιλήσουμε στη συνέχεια.

Tabelle Schema C.
Verzeichniß der Gestorbenen nach den Hauptkrankheiten in
der *Inspection* im Jahr. 1789.

Nahmen des Ortens oder Inspection.	Nahmen der Hauptkrankheiten.	Männlichen Geschl.	Weiblichen Geschl.	Summa Beider.
In Kirch- und Pfarrbüchern registriert	Unzeitig und Todtgeböhre	272	207	479
	An Epilepsie und an den Zähnen	967	838	1805
	An Poden " " "	403	398	801
	" Masern, Rüteln " "	167	158	325
	" Stiechhusten " "	223	196	421
	An Wärmern, Ehydämmen und andern Kinderkrankheiten	221	215	436
	Frauens in der Geburt " "	" "	62	62
	" " in den Wochen nachher	" "	119	119
	Schlagfluß " " "	338	389	727
	Erblindung und Sichte " "	32	57	89
	Podagra " " "	2	"	2
	Schwind: Dürstucht " "	532	511	1043
	Stechfluß und Eagebrüstigkeit	362	407	769
	Wasserhucht und Geschwulst	263	326	589
	Durchlauf und Colicken " "	115	129	244
	Jüder, Laie " "	33	30	63
	" " häufige Brust- und Fleck- " " Seitenstechen " "	662	649	1311
	Steinschmerzen " "	93	88	181
	An äußerlichen Geschwüren u. Schäd- den, Blutfluß, Verblutungen	10	7	17
	Bruchschäden " "	61	65	126
Verwundungen besonders " "	29	17	46	
Alters halber und Schlafsucht	13	16	29	
Alleley Arten von Mangelstücken	483	491	974	
	108	103	211	
Summa		5438	5418	10856
<p>Anmerkung 1. Nach Anzeige des Predigers zu haben im Frühjahr die häufigen Brust- und Fleck- feber alda stark gezeiget, wovon aber nur 3 gestorben. Es ist kein Medicus gefragt oder gebraucht worden.</p> <p>Anmerkung 2. Zu hat die rote Ruhr einige Menschen weggenommen, und es sind die leute bloß bey ihrem Hausmitteln stehen geblieben.</p> <p>Anmerkung 3. Nach der Erndte hat sich die sogenannte Kriebelkrankheit in etlichen Dörfern gekuffert, welcher eine Beschreibung der Krankheit und deren vornehmsten Phänomenorum, nebst einer Geschichte und anzei- merkten Ursache derselben, wie solches vom landphysico oder andern Medicis beurtheilt worden, beyzufügen ist.</p> <p>Anmerkung 4. In den Dörfern sind 12 Kinder und ein Erwachsener am bösen Hals oder Bedune verstorben. Wobey die über diese Krankheit gemachten Bemerkungen beyzufügen.</p> <p>Anmerkung 5. Unter die Seitenstechen des Landes gehöret, daß im Dorfe ein Mann am Podagra gestorben; er war daselbst Krüger und lieber stark Beträufte. Zu ist auch einer an Steinschmerzen gestorben.</p> <p>Anmerkung 6. Es sind auch in den Dörfern 4 Frauen in der Geburt gestorben, welches nach Anzeige der Prediger mehrentheils vom Mangel der Hülfe und der Ungeschicklichkeit der Hebammen herzuführen soll. Dergleichen Anmerkungen werden sich hin und wieder alljährlich machen lassen, und jeder siehet dazu aus daß sie mit der Zeit zu allerley guten Einrichtungen Gelegenheit geben können.</p>				

Εικόνα 10. Κατάσταση θανάτων από 24 κύριες ασθένειες σε περιοχές της Πρωσίας το έτος 1789.

Πηγή: Wilke, J. (2004). ό.π., Πίνακας 4, σελ. 72.

Στα μέσα του 18^{ου} αι. υπήρχαν και στη Γερμανία κάποιοι ιδιώτες που εξέδιδαν έργα που περιλάμβαναν στοιχεία πληθυσμιακά και άλλα για πόλεις και κράτη. Ο πιο σημαντικός ήταν ο πάστορας Johann Peter Süssmilch (1707-1767), που

χρησιμοποίησε για τις έρευνές του, εκτός των άλλων,²⁹⁴ και ένα από τα αρχαιότερα αρχεία των γερμανικών ενοριών, αυτό του χωριού Buch κοντά στο Βερολίνο στο 700 σελίδων έργο του: «*Die Göttliche Ordnung in den Veränderungen des menschlichen Geschlechts, aus der Geburt, dem Tode und der Fortpflanzung desselben erwiesen*»²⁹⁵ (1741). Στο έργο αυτό θα χρησιμοποιήσει τις στατιστικές τεχνικές της πολιτικής αριθμητικής της εποχής του και με αυτό θα καθιερωθεί ως ο θεμελιωτής της γερμανικής δημογραφίας.

Ο J.Süssmilch από μαθητής ήθελε να γίνει γιατρός. Για το λόγο αυτό είχε αρχίσει να παρακολουθεί διαλέξεις στο Theatrum Anatomicum του Βερολίνου και συμμετείχε μάλιστα σε μία εξέταση οστεολογίας. Οι γονείς του τον ανάγκασαν να παρακολουθήσει μαθήματα ξένων γλωσσών σε ένα γυμνάσιο και να προετοιμαστεί γενικότερα για νομικές σπουδές, ώστε να συνεχίσει την οικογενειακή παράδοση. Ο ίδιος θα επηρεαστεί από έναν δάσκαλό του και θα στραφεί στη θεολογία. Το 1727 εγγράφεται και στην ιατρική και στην θεολογική σχολή του Πανεπιστημίου του Halle και ένα χρόνο μετά θα μεταγραφεί στο πανεπιστήμιο της Jena. Παράλληλα εργάζεται ως δάσκαλος στο σπίτι του στρατηγού Cristoph von Kalckstein, σημαντικού Πρώσου αξιωματούχου και μελλοντικού δασκάλου του Φρειδερίκου Β', ελπίζοντας σε μελλοντική του επιστροφή στο πανεπιστήμιο. Το 1731 θα γίνει διδάκτορας, το 1734 θα αρχίσει να συγκεντρώνει στοιχεία για το μελλοντικό του έργο (*Die Göttliche Ordnung*), το 1736 θα γίνει στρατιωτικός ιερέας και το 1741 θα παραιτηθεί για να γίνει ιερέας σε μια επαρχιακή ενορία κοντά στο Βερολίνο και να εκδώσει το έργο του. Από την επόμενη χρονιά θα πάει σε ενορία στο Berlin-Cölln και θα αναλάβει και σύμβουλος σε εκκλησιαστικό όργανο του Βραδεμβούργου. Το 1745 εκλέγεται μέλος της Πρωσικής Ακαδημίας Επιστημών. Ήταν ένας πολύ μορφωμένος άνθρωπος για την εποχή του και είχε συζητήσεις με τους φιλοσόφους Lessing και Kant.²⁹⁶

²⁹⁴ Θα αξιοποιήσει και τις μηνιαίες στατιστικές θανάτων που είχε συντάξει ο ιερέας Kaspar Neumann για την πόλη του Breslau(σημερινό Wrocław) καθώς και στοιχεία από άλλες χώρες: του Antoine Deparcieux για τη Γαλλία, του Pehr Wilhelm Wargentin για τη Σουηδία, των Nicolas Struyck, Willem Kerseboom και Bernard Nieuwentyt για την Ολλανδία, των Graunt, Petty, King και Arbuthnot για την Αγγλία. Βλέπε Porter, T. (1986). *The Rise of Statistical Thinking 1820-1900*. Princeton: Princeton University Press, σελ. 22.

²⁹⁵ Δηλαδή η θείκη τάξη που εκδηλώνεται στις μεταβολές του ανθρώπινου είδους από τη γέννηση, το θάνατο και την τεκνοποίηση. Το έργο θα γνωρίσει τρεις εκδόσεις (1741, 1762 επηυξημένη, 1776).

²⁹⁶ Scheuer, G. (2011). *Utopia: Johann Peter Sussmilch and the Divine Order*, σελ. 184. Στο Backhouse, J. (ed.) (2001). *The State as Utopia Continental Approaches*. Heidelberg: Springer, σελ. 183-189.

Die
göttliche
O R D N U N G
in den Veränderungen
des menschlichen Geschlechts,
aus
der Geburt, dem Tode
und der Fortpflanzung desselben
erwiesen
von
Johann Peter Süßmilch,
gewesenen Königl. Preuß. Oberconsistorialrath, Probst in Ebla, und Mit-
glied der Königl. Academie der Wissenschaften.

Erster Theil.

Vierte verbesserte Ausgabe, genau durchgesehen und
näher berichtiger
von
Christian Jacob Baumann,
Prediger zu Lebus.

Berlin, 1775.
Im Verlag der Buchhandlung der Realschule.

Εικόνα 11. Εξώφυλλο της τελευταίας έκδοσης του βιβλίου του J.Süssmilch, *Die Göttliche Ordnung in den Veränderungen des menschlichen Geschlechts, aus der Geburt, dem Tode und der Fortpflanzung desselben erwiesen* (Η θεϊκή τάξη που εκδηλώνεται στις μεταβολές του ανθρώπινου είδους από τη γέννηση, το θάνατο και την τεκνοποίηση).

Πηγή: <http://books.google.com>

Στην πρώτη σελίδα του κυρίως έργου αναφέρει τα ονόματα των Graunt, Petty, King, Arbuthnot, Derham και Nieuwentyt, δηλ. τις παραδόσεις της πολιτικής αριθμητικής (οι τρεις πρώτοι) και της φυσικής θεολογίας²⁹⁷ (οι τρεις τελευταίοι) στις οποίες εντάσσεται και ο ίδιος. Έχοντας υπόψη την προτροπή του J.Graunt (που τον χαρακτηρίζει σαν τον Κολόμβο που πήγε μακρύτερα από όλους τους άλλους ερευνώντας παλιές γνωστές αναφορές)²⁹⁸, να διερευνηθεί το ζήτημα του ελαφρώς μεταβαλλόμενου λόγου των γεννήσεων αγοριών : κοριτσιών²⁹⁹ και της θεμελιωμένης στις πιθανότητες διαπίστωσης του Arbuthnot ότι η σταθερότητα του λόγου αυτού αποκαλύπτει ένα πολύ σημαντικό έργο της θείας πρόνοιας, με τη μελέτη του θα καταλήξει στο ότι όντως η φύση υλοποιούσε τη θεϊκή εντολή «...αυξάνεσθε και πληθύνεσθε και πληρώσατε την γην...»³⁰⁰, μέσω της διαρκούς δράσης της θείας πρόνοιας που κρατούσε πρακτικά σταθερό το λόγο ανδρών : γυναικών (105 : 100, τους άνδρες σε ελαφρά περίσσεια για αντιστάθμιση των απωλειών τους σε πολέμους, ταξίδια), ευνοώντας παράλληλα και τη μονογαμία με την ισοστάθμισή τους στις ηλικίες γάμου. Από τη στιγμή που το ισοπιθανό αποτέλεσμα της κάθε γέννας δεν μας έδινε ίσο αριθμό ανδρών και γυναικών και οι αριθμοί τους εξισώνονταν στις ηλικίες γάμου χωρίς κάποια φυσική αναγκαιότητα, τεκμαίρονταν η διαρκής θεία παρέμβαση. Ο επιστημονικός λόγος οδηγούσε κατευθείαν στο Θεό. Η στατιστικά τεκμηριωμένη θεολογική θέση του θα χρησιμοποιηθεί από τον Boyle στις διαλέξεις του, με σκοπό την απόδειξη της ύπαρξης του Θεού.³⁰¹ Ο ίδιος προέβη, επίσης, σε υπολογισμό του μελλοντικού παγκόσμιου πληθυσμού με βάση τις δυνατότητες της αγροτικής παραγωγής, που τον εκτίμησε σε 4.000.000.

Η σκέψη του στηριζόταν σε έξι αξιώματα³⁰²:

- ύπαρξη και αγαθότητα του Θεού
- μη διαχωρισμός Θεού και φύσης
- τα δεινά (πόλεμοι, λιμοί, κακές συνθήκες υγιεινής και διαβίωσης) δεν ήταν θεϊκή θέληση
- θεολογία και επιστήμη συνδυάζονται
- η αύξηση του πληθυσμού και της πυκνότητάς του ήταν θεϊκή επιθυμία
- η αύξηση του πληθυσμού εξαρτάται από το βαθμό αστικοποίησης

²⁹⁷ Τον 18^ο αι. λόγιοι σε μη καθολικές χώρες, όπως Αγγλία (William Derham, John Arbuthnot), Πρωσία (Süssmilch), Σουηδία και Ολλανδία (Bernard Nieuwentyt), μελετούσαν τα φυσικά φαινόμενα με εμπειρικό τρόπο με σκοπό να αποδείξουν μια τάξη στη φύση, που κατά την άποψή τους αποκάλυπτε την επιθυμία και τη δράση του Θεού (θεϊκό σχέδιο).

²⁹⁸ Βλέπε Hacking, I. (1990). ό.π., σελ.29.

²⁹⁹ Graunt, J. (1662). ό.π., σελ.389.

³⁰⁰ Π.Δ., Γέννεσις, κεφ. Α':28.

³⁰¹ Βλέπε Hacking, I. (1990), ό.π., σελ. 21.

³⁰² Scheuer, G. (2011). ό.π., σελ. 183-189. Στο Backhouse, J. (ed.), ό.π., σελ. 186-187.

Η θεολογική προσέγγιση του J.Süssmilch τον οδηγούσε σε θεολογικά και πολιτικά αξιώματα, που είχαν σκοπό την αύξηση του πληθυσμού, πράγμα που ήταν και θεϊκή εντολή. Αυτή έπρεπε να αποτελεί και τον ύψιστο σκοπό ενός ηγεμόνα. Συνέδεε τις αυξομειώσεις των γάμων και των ηλικιών αυτών που παντρεύονταν με τη διαθεσιμότητα καλλιεργήσιμων εκτάσεων · την υψηλότερη θνησιμότητα στις πόλεις σε σχέση με την επαρχία την απέδιδε στην αμαρτία παρά στην κακή υγιεινή · ήταν εναντίον της αστικής ζωής, της ανήθικης ζωής, της αγαμίας του κλήρου και των τυχερών παιχνιδιών · ήταν εναντίον του πολέμου, που τον θεωρούσε προϊόν παρανόησης. Ο ηγεμόνας δεν χρειαζόταν να κατακτήσει ξένες περιοχές για να αυξήσει τη δύναμή του, μια και θα πετύχαινε το ίδιο μεριμνώντας για την αύξηση του πληθυσμού του βασιλείου του, που ήταν ούτως ή άλλως δεδομένη σε καιρό ειρήνης. Συμβούλευε για ιατρική φροντίδα των υπηκόων, για εμβολιασμό κατά τις ευλογιάς, για αναδιανομή της γης ώστε να μην υπάρχουν ζευγάρια που καθυστερούν το γάμο λόγω του μικρού κλήρου που είχαν και καταδίκαιζε τους γάμους με πολύ μεγάλη διαφορά ηλικίας που γίνονταν λόγω συμφέροντος. Ήταν υπέρ της «Liberty and Property», όπως έγραψε χαρακτηριστικά, μιας και αυτές αποθαρρύνουν την αποδημία (Porter, 1986).

Με τους πίνακές του έδειχνε ότι η ισορροπία των φύλων επιτυγχάνεται χάρις στην σταθερή αναλογία γεννήσεων παιδιών και κοριτσιών και τις αναλογίες θανάτων τους καθώς και επίσης και ότι υπήρχε σταθερότητα αναλογιών στους πίνακες με τους θανάτους. Αυτές οι κανονικότητες, που εμφανίζονταν σε μεγάλη κλίμακα, εντυπωσίασαν τον σύγχρονό του φιλόσοφο Immanuel Kant, που χρησιμοποίησε τα συμπεράσματα της πολιτικής αριθμητικής για δείξει ότι – παρά την ατομική βούληση του υποκειμένου – η τελεολογία θα μπορούσε να κυριαρχήσει στην ιστορία: «Ο καθένας, σύμφωνα με την προσωπική του κλίση ακολουθεί το σκοπό του, συχνά σε αντίθεση με των άλλων · ακόμη το κάθε άτομο και οι άνθρωποι, σαν να ακολουθούν κάποιο νήμα οδηγό, βαδίζουν προς ένα φυσικό αλλά άγνωστο σε αυτούς σκοπό · όλοι εργάζονται και παραπάνω προς αυτήν την κατεύθυνση, ακόμη και αν θα είχαν μια μικρή επιφύλαξη για αυτόν αν τον γνώριζαν.»³⁰³

Μια άλλη ομάδα ανθρώπων που ενδιαφέρονταν για αριθμητικά στοιχεία στον ευρύτερο γερμανικό χώρο για φορολογική κυρίως χρήση ήταν οι καμεραλιστές. Λίγο πριν τον τριακονταετή πόλεμο, οι Γερμανοί πρίγκιπες στηρίχτηκαν για τη διαχείριση των δημόσιων οικονομικών τους σε μορφωμένους αξιωματούχους, κυρίως νομικούς. Από εκεί προέκυψε η ανάγκη καλών καταγραφών με σκοπό τη φορολογία των υπηκόων και στη συνέχεια για τον έλεγχο των κρατικών μονοπωλίων και των προσωπικών τους προνομίων (ορυχεία, δάση, διόδια, τέλη κ.α.).

³⁰³ Kant, E. (1963, [1784]). *On History*. Indianapolis: Lewis White Book, σελ. 12. Στο Porter, T. (1986). *ό.π.*, σελ.51.

Ο όρος καμεραλιστής προέρχεται από τη λέξη *camer*, που τον μεσαίωνα σήμαινε το θησαυροφυλάκιο του ηγεμόνα και κατ' επέκταση το θησαυρό του. Αργότερα ως *camerarii* χαρακτηρίζεται το σώμα των ειδικών αξιωματούχων στους οποίους οι Γερμανοί πρίγκιπες ανέθεταν την οικονομική διαχείριση των κρατιδίων τους. Οι καμεραλιστές εμφανίζονται γύρω στο 1500 και φεύγουν από το προσκήνιο προς τα μέσα του 19^{ου} αι., έχοντας αφήσει πέρα από τη διοικητική – για μερικούς και την ακαδημαϊκή – δράση περίπου 14.000 κείμενα³⁰⁴. Όμως, δεν άφησαν πίσω μία συγκροτημένη θεωρία (με εξαίρεση ίσως τον Justi), γιατί στην ουσία τους ήταν ανώτατοι διοικητικοί υπάλληλοι, ασχολούμενοι με την αποτελεσματική πρακτική διαχείριση και εισηγητές πολιτικών, μέσα σε ένα διεπιστημονικό όπως θα λέγαμε σήμερα πλαίσιο (οικονομικών, διοίκησης, πολιτικής επιστήμης, νομικών) με σκοπό την εξασφάλιση της ευημερίας του κράτους.

Ο καμεραλισμός συνήθως αναφέρεται ως η γερμανική εκδοχή του μερκαντιλισμού. Η κεντρικά ελεγχόμενη οικονομία, ο έλεγχος του εξωτερικού εμπορίου, η ενίσχυση της παραγωγής και ο στόχος της εισροής πολύτιμων μετάλλων, εντάσσουν τους καμεραλιστές στη σφαίρα του μερκαντιλισμού, αλλά η προτεραιότητά τους για την ανάπτυξη του αγροτικού τομέα αντί του εμπορίου είναι η τομή με τη φυσιοκρατία. Ήταν ένα οικονομικό ρεύμα σκέψης, μια πολιτική ιδεολογία και μία πρακτική δημόσιας διοίκησης μαζί.

Ο καμεραλισμός και ο μερκαντιλισμός αναπτύχθηκαν σε απολυταρχικά καθεστώτα με σκοπό τη συμβουλευτική των ηγεσιών τους. Ο μεν μερκαντιλισμός αναπτύχθηκε σε αυτοκρατορικά κράτη, ο δε καμεραλισμός σε ένα έντονα τμηματοποιημένο πολιτικό χώρο³⁰⁵ που τα κρατίδιά του δεν ήταν σε θέση να παίξουν διεθνή ρόλο. Η πολιτική φιλοσοφία των καμεραλιστών είχε ένα κύριο και μετριοπαθή στόχο: την επιβίωση του βασιλείου. Αυτό απαιτούσε στρατιωτικό δυναμικό και οικονομική ανάπτυξη. Αυτά τα δύο οδηγούσαν στη θεμελιώδη εμπειρική αρχή τους, της αύξησης του πληθυσμού, που εξασφάλιζε στρατό για τον ηγεμόνα και βοηθούσε την οικονομική ανάπτυξη του βασιλείου. Ο υπήκοος ήταν και παραγωγός και καταναλωτής προϊόντων του εμπορίου αλλά και φορολογική μονάδα που θα έπρεπε να επιβαρύνεται όσο το δυνατό λιγότερο. Από εδώ προέρχονται οι πολιτικές της βελτίωσης της παραγωγικής ικανότητας μέσω της εκπαίδευσης, των υποδομών και της τεχνολογικής προόδου και η ανάπτυξη των κρατικών επιχειρήσεων (π.χ. ορυχεία, υαλουργίες, εμπόριο). Το κράτος δεν ήταν ο, κατά τον Adam Smith, ο ενοχλητικός, εξωτερικός, παρεμβατικός παράγοντας της οικονομίας, αλλά ένας ειρηνικός και παραγωγικός εταίρος με σκοπό το κοινό καλό. Οι καμεραλιστές δεν έβλεπαν το κράτος σαν μια ένωση ελεύθερων ατόμων που το

³⁰⁴ Βλέπε σχετικά Hubert, M. (1937). *Bibliographie der Kameralwissenschaften*. Köln: Karl Schroeder Verlag.

³⁰⁵ Εξαιρουμένης της Αυστροουγγαρίας, το 1648 ο κυρίως γερμανικός χώρος ήταν διαιρεμένος σε 234 εδαφικές ενότητες, 51 ελεύθερες πόλεις και πολλά φέουδα αυτοκρατορικών ιπποτών.

καθένα επιζητά την ευτυχία μέσω της επιδίωξης του ατομικού του συμφέροντος, αλλά σαν μια οργανωμένη κοινότητα που με τη διοίκηση του ηγεμόνα επεδίωκε το συλλογικό κοινό συμφέρον, βάζοντας σε δεύτερη μοίρα το ατομικό συμφέρον του καθενός.

Ο Adrian Michalache, που θεωρεί ως μακρινό πρόγονο των καμεραλιστών τον Πλήθωνα Γεμιστό³⁰⁶, αναφέρει ότι αυτό το «οικονομικό ιερατείο» ανέπτυξε στο τέλος του 17^{ου} αι. την *Polizeiwissenschaft* (πολιτειονομική επιστήμη)³⁰⁷, που ήταν για αυτούς «...μια επιστήμη ατελειώτων καταστάσεων και ταξινομήσεων, με σκοπό ένα ανεξάντλητο λεπτομερή και συνεχή έλεγχο. Ο πυρήνας της σύλληψης της τέχνης του κράτους (*statescraft*) ήταν το γεγονός ότι η ευημερία ενός κράτους εξαρτιόταν από την υιοθέτηση πολιτικών που ενθαρρύνουν τη βελτίωση των πολιτών υλικά και πνευματικά.». Όπως παρατηρεί ο ίδιος, αυτή ήταν μια επαναστατική ιδέα για την εποχή, γιατί σήμαινε ότι ο ηγεμόνας έπρεπε να επινοήσει τρόπους αύξησης και αναβάθμισης του ανθρώπινου κεφαλαίου (να γίνουν οι άνθρωποι πιο μορφωμένοι, πιο παραγωγικοί) και όχι απλά να τους εκμεταλλεύεται σαν σκλάβους. Ήταν κοινή η πίστη ότι η πρόοδος της οικονομίας και της κοινωνίας επιτυγχάνεται αποκλειστικά μέσω της κυβερνητικής μέριμνας. Μέσα στην παράδοση του διαφωτισμού, οι καμεραλιστές πίστευαν ότι το κράτος έπρεπε να φροντίζει για τις καλύτερες δυνατές συνθήκες εξέλιξης των υπηκόων του. Συνεπώς έπρεπε να εξασφαλίζει μια κοινωνική τάξη και ευημερία ανάλογη με αυτή της φύσης.

Σημαντικοί καμεραλιστές ήταν οι: ο Melchior von Osse (1506-1556), ο Johann Joachim Becher (1635-1682) και ο Johann Heinrich Gottlob von Justi (1717;-1771). Ο Osse, με τον οποίον ξεκινά η παράδοση του καμεραλισμού, ήταν δικαστής, νομικός, για κάποιο διάστημα ακαδημαϊκός (Λειψία) και βασικά σύμβουλος εκλεκτόρων της Σαξονίας. Τον τελευταίο χρόνο της ζωής του έγραψε το έργο «Διαθήκη» στο οποίο σκιαγραφεί τις υποχρεώσεις του ηγεμόνα ως εξής: «Ένας άρχοντας και κυβερνήτης είναι από τρεις πλευρές υποχρεωμένος στους ανθρώπους που του εμπιστεύτηκε ο Θεός, δηλαδή θα πρέπει να τους διατηρεί σε καλές συνθήκες ευημερίας, που λαμβάνουν χώρα όταν οι άνθρωποι ζουν ενάρετα και κάποιοι μέσα από αυτούς προωθούνται στη μόρφωση και στις καλές τέχνες και πολλοί σοφοί και μορφωμένοι άνθρωποι είναι στους απαραίτητους αριθμούς από τους οποίους οι υπόλοιποι θα μπορούν να λάβουν καλές οδηγίες, χωρίς να αφήνονται να περιπλανώνται στο σκοτάδι της άγνοιας και ο κυβερνήτης να

³⁰⁶ Τον 15^ο αι. στη Φλωρεντία, ο Πλήθων Γεμιστός ανέπτυξε αρχές σύμφωνα με τις οποίες μια σωστή κυβέρνηση θα πρέπει να διαχειρίζεται τους αγρότες, τους βιοτέχνες, τους εμπόρους για το συνολικό καλό, από Michalache, A. (2006). *Cameralism and the sciences of the state*. Στο Goldie, M. (ed.), *Eighteenth-Century Political Thought* (ch.18). Cambridge: Cambridge University Press, σελ.208.

³⁰⁷ Αποτελεί δική μας απόδοση του όρου, που σημαίνει την πρακτική επιστήμη της διακυβέρνησης της κοινωνίας με στόχο τη διατήρηση των προτύπων, της τάξης και της ασφάλειας.

προλαμβάνει ή να αποτρέπει καθετί το οποίο παρακωλύει αυτού του είδους την πρόωθηση χρήσιμων πραγμάτων για την κοινωνία.»³⁰⁸.

Ο J.Becher γιατρός και αλχημιστής³⁰⁹ του 17^{ου} αι., έμπιστος του αυτοκράτορα Λεοπόλδου Α', θεωρούσε ως δείκτη ευρωστίας του κράτους τον αριθμό του πληθυσμού του. Σύμφωνα με την άποψή του η κοινωνία απαρτίζεται από: την ψυχή (κυβέρνηση και εκκλησία), το μυαλό (επιστήμονες και δάσκαλοι) και το σώμα (αγρότες, τεχνίτες, έμποροι), που χρειάζεται ένα υλικό επίπεδο ζωής για να αυξηθεί αριθμητικά.

Ο J.Justi, ο μόνος από τους καμεραλιστές που με τα γραπτά του προσπάθησε να θεμελιώσει φιλοσοφικά το αντικείμενο και να το συνδέσει με το φυσικό νόμο, θα υποστηρίξει ότι ο ύψιστος στόχος της καμεραλιστικής πολιτικής είναι η ευτυχία των υπηκόων, η οποία θα προκύψει περίπου μηχανικά, με την εφαρμογή της σωστής πολιτικής.³¹⁰ Υπήρξε εξέχουσα μορφή των καμεραλιστών. Έγραψε γύρω στα 50 έργα και είχε επιρροές από τους Γερμανούς σύγχρονους διαφωτιστές Thomasius και Wolff και τον Montesquieu. Υπήρξε σημαντικός πολιτικός επιστήμονας και στέλεχος της διοίκησης (επί Φρειδερίκου Β' ήταν διοικητής των ορυχείων της Πρωσίας). Ήταν υπέρ της ορθολογικής και μη δεσποτικής συνταγματικής μοναρχίας, που μόνο αυτή μπορούσε να εγγυηθεί την κεντρική οργάνωση και των διορθωτικών παρεμβάσεων στην οικονομία. Η παγκόσμια μοναρχία μπορούσε να εγγυηθεί τη μέγιστη ευτυχία.

Το κράτος ήταν για αυτόν ένα ηθικό σώμα, ένας αυτοσκοπός αφεαυτού, στηριζόμενος σε τέσσερις βάσεις: τη σύνθεση των οικογενειών και την αποτελεσματικότητά τους, την εδαφική περιοχή, την ένωση των επιθυμιών των υπηκόων (που φαίνονταν στους νόμους) και την ένωση της ισχύος των οικογενειών. Τα συλλογικά συμφέροντα έμπαιναν σε πρώτη μοίρα, σε σχέση με τα ατομικά.

Ο J.Justi, πραγματευόμενος έναν κεντρικό όρο της σκέψης του, την ευτυχία του λαού, με όρους συλλογικότητας, εργασιακής ηθικής και απόκτησης υλικών αγαθών θα γράψει: «Επομένως, αντιλαμβάνομαι την ευτυχία των υπηκόων ως μια καλή σύνθεση και συγκρότηση από ένα κράτος, στο οποίο ο καθένας μπορεί να απολαμβάνει ελευθερία και έχει τη δυνατότητα να αποκτήσει με την επιμέλειά του εκείνα τα ηθικά αγαθά και τα προϊόντα που το άτομο χρειάζεται εδώ, για μια ζωή ευχάριστη».³¹¹ Η ευτυχία του κράτους ήταν συναρτημένη με τον πλούτο (κεφάλαιο και δεξιότητες) των υπηκόων. Το ιδανικό θα ήταν να μην υπάρχουν φόροι. Θα

³⁰⁸ Στο Spannaus, N. (1966). The Roots of The American System: From Cameralism to the American System of Economics. *American Almanac. The New Federalist*. Διαθέσιμο και στη διεύθυνση : http://members.tripod.com/~american_almanac/cameral.htm, προσπελάστηκε 5/9/2000.

³⁰⁹ Είναι ο δημιουργός της θεωρίας του φλογιστού, ενός στοιχείου μέσω του οποίου εξηγούσε την καύση και την οξείδωση.

³¹⁰ Ο J.Schumpeter θα τον περιγράψει σαν τον Adam Smith χωρίς την ανοησία.

³¹¹ Becker, H. (2011). Justi's Concrete Utopia. Στο Backhouse, J. (ed.), *ό.π.*, σελ. 46.

δώσει στον όρο *policey* μια δικιά του μοναδική ερμηνεία με οικονομικό περιεχόμενο: από τη μια βοηθούσε στον πλουτισμό με μέτρα (π.χ. αύξησης του πληθυσμού, αύξησης της καλλιέργειας, ελέγχου του εμπορικού ισοζυγίου) και από την άλλη να τον κυκλοφορήσει στο κράτος (π.χ. διακίνηση αγαθών μέσω του κρατικού εμπορίου, υποστήριξη τραπεζών, παρεμπόδιση μονοπωλίων).

Ο τελευταίος εξέχων καμεραλιστής, ο Joseph von Shonnefels (1732-1817), νομικός και καθηγητής πολιτικής οικονομίας στο Πανεπιστήμιο της Βιέννης και αποδέκτης της αφιέρωσης της σονάτας για πιάνο No. 15 in D major, Op. 28 (Pastoral) του Beethoven, υποστήριξε ότι ο ευτυχισμένος πληθυσμός είναι παράγωγο του αυξανόμενου πληθυσμού, που ήταν και ο κύριος στόχος και το ύψιστο κριτήριο. Βέβαια, οι καμεραλιστές που ήταν σε άμεση επικοινωνία με τον ηγεμόνα δεν λογοδοτούσαν με γνώμονα το ασαφές κριτήριο της ευτυχίας του λαού, αλλά με την επιτυχία του προγράμματός τους για την οικονομία του κράτους και του ηγεμόνα κατ'επέκταση, διακινδυνεύοντας (ανάλογα με το αποτέλεσμα) και τη ζωή τους ακόμα.³¹²

Αξιοσημείωτη ήταν η πίστη τους (τουλάχιστον από τον 18^ο αι.) στη δύναμη της επιστήμης για την υλοποίηση του διοικητικού έργου τους, που απαιτούσε ένα διεπιστημονικό υπόβαθρο (νομικά, οικονομικά, διοίκηση, αγροτική και βιοτεχνική παραγωγή, πρακτικά μαθηματικά και εμπόριο). Τόνιζαν την ανάγκη πανεπιστημιακής μόρφωσης όσων ασκούσαν ή επρόκειτο να ασκήσουν δημόσια διοίκηση. Το έργο τους δεν ήταν να παράσχουν εξηγήσεις όπως οι άλλες επιστήμες αλλά ταξινομήσεις στοιχείων.

Ο David Lindenfeld³¹³ – σημαντικός μελετητής του καμεραλισμού, που τονίζει ως κυρίαρχο χαρακτηριστικό τον πρακτικό προσανατολισμό του – σημειώνει ότι στο τέλος του 18^{ου} αι. η καμεραλιστική επιστήμη ακολούθησε δύο αποκλίνουσες κατευθύνσεις: η μία ασχολήθηκε με την περιγραφή του ιδιωτικού οικονομικού τομέα και τη σύνδεσή του με τη φυσική επιστήμη (γεωργία, τέχνες, εμπόριο) δίνοντας μικρότερη σημασία στη δημόσια πολιτική και η άλλη που έβλεπε το κράτος σαν το ενοποιητικό σημείο αναφοράς των πάντων και διεύρυνε το αντικείμενο με νομικά, πολιτική, στατιστική και ιστορία. Η πρώτη θα συνεισφέρει στη δημιουργία πολλών νέων ακαδημαϊκών αντικειμένων (βλέπε στον πίνακα που ακολουθεί το πρότυπο καμεραλιστικό ινστιτούτο του Lautern). Από τη δεύτερη τάση θα προέλθουν οι λεγόμενες *επιστήμες κρατους* (*Staatwissenschaften*). Δεν υπήρξε ποτέ πλήρης διαχωρισμός και κοινός τόπος τους ήταν η *Polizei*, όρος με ευρύτερη

³¹² Ο J.Justi μπήκε στη φυλακή κατηγορούμενος για κακοδιοίκηση και πέθανε λίγο μετά την αποφυλάκισή του.

³¹³ Lindenfeld, D. (1997). *The Practical Imagination. The German Sciences of the State in the Nineteenth Century*, Chicago: Chicago University Press, σελ. 33.

σημασία από τη σημερινή – αλλά και μεταβαλλόμενη χρονικά – που χαρακτήριζε γενικά την εσωτερική διοίκηση της πολιτείας.

<i>The Cameral Academies</i>					
	Lautern	Stuttgart	Giessen	Mainz	Ingolstadt
Encyclopedia					x
Physics (<i>Naturlehre</i>)	x		x	x	x
Natural history, botany	x	x	x	x(2)	x
Zoology		x	x	x	x
Mineralogy		x	x		
Chemistry	x	x	x	x	x
Pure mathematics	x		x(2)		x
Applied mathematics	x		x	x	x
Mining	x	x	x	x	x
Architecture, civil engineering	x	x	x	x	x
Agriculture	x	x(2)	x	x	x
Forestry		x	x	x	x
Veterinary medicine			x	x	x
Technology	x	x	x	x	x
Commercial Science	x	x	x	x	x
Accounting		x	x	x	x
Polizeiwissenschaft	x	x		x	x
Political economy	x			x	
Finance	x	x	x		x
Natural law	x	x	x	x	x
Cameral law		x		x	x
<i>Source: Wilhelm Stieda, Die Nationalökonomie als Universitätswissenschaft (Leipzig: Teubner, 1906), 116, 149, 174, 192, 243.</i>					
Lectures offered in one institution only are not listed.					

Πίνακας 1: Καμεραλιστικές ακαδημίες.

Πηγή: Lindenfeld, D. (1997). *ό.π.*, σελ.35.

Σύμφωνα με τον J.Justi ο καμεραλισμός είναι μία από τις επιστήμες του κράτους, που σκοπό έχουν τη συλλογική ευημερία, και μπορεί να χωριστεί σε τρία επιστημονικά πεδία: την οικονομική επιστήμη (*Oeconomische Wissenschaft*), την πολιτειονομική επιστήμη³¹⁴ (*Policeywissenschaft*) και την καμεραλιστική επιστήμη (*Cameralwissenschaft*). Η πρώτη ασχολείται με τους κανόνες που πρέπει να γνωρίζει ο ιδιώτης για να διαχειριστεί επιτυχώς την περιουσία του και χωρίζεται στα αστικά και τα αγροτικά οικονομικά, η δεύτερη ασχολείται με τους θεσμούς και τα μέτρα που εξασφαλίζουν ότι η ανθρώπινη δραστηριότητα συνεισφέρει στο κοινό καλό και η τρίτη με τους τρόπους εσόδων του κράτους για να υπηρετηθεί το κοινό καλό. (Schmidt am Buch, 2009).

³¹⁴ Αποτελεί δική μας απόδοση του όρου.

Ο J.Sonnenfels έγραψε: «Από πολλαπλές παρατηρήσεις και εμπειρίες είναι πιθανό να ανάγουμε τους κανόνες με τους οποίους θα διατηρούμε τη γενική ευημερία σε θεμελιώδεις αρχές και να τις δώσουμε τη μορφή μιας επιστήμης που θα λέγεται συνοπτικά *Staatswissenschaft* · δηλαδή η επιστήμη της διατήρησης της ευημερίας του κράτους, η επιστήμη του να κυβερνάς...Είμαστε πεισμένοι ότι το προβληματικό και το μεταβλητό δεν θα κατακάθεται μέσα στις αρχές της επιστήμης, αλλά στις περιστάσεις και τις συγκυρίες, στις οποίες οι αρχές θα εφαρμόζονται. Ο καθαρός εμπειριστής στην πολιτική πρέπει να θεωρείτε για πολιτικός τόσο λίγο όσο και ο εμπειρικός θεραπευτής για γιατρός. ».³¹⁵

Η πρώτη καμεραλιστική έδρα «Oeconomie, Policy und Cammersachen» θα ιδρυθεί από τον Φρειδερίκο Βίλχελμ Α΄ στο πανεπιστήμιο του Halle το 1727³¹⁶, και τον ίδιο χρόνο η δεύτερη στο πανεπιστήμιο Frangfurt an der Oder, ώστε οι νομικοί αξιωματούχοι να καταρτίζονται και σε θέματα οικονομικών και εμπορίου.

Στον γερμανικό ακαδημαϊκό χώρο, «οι επιστήμες του κράτους» (*Staatswissenschaften*) ήταν ένα πλέγμα ακαδημαϊκών αντικειμένων κυρίως από την πολιτική και την οικονομική επιστήμη, με πολλές παραλλαγές στο περιεχόμενο και στη διδασκαλία τους (π.χ. νομικής, διοίκησης, οικονομικών, γενικών φιλοσοφικών αντικειμένων). Παραδοσιακά, το αντικείμενο του *Staatswissenschaften*, που περιλάμβανε και τη στατιστική, ανήκε στη φιλοσοφική σχολή, το δε αντικείμενο του *Kameralwissenschaften* στη νομική σχολή από την οποία υποχρεούνταν να περάσουν όλοι οι μελλοντικοί κρατικοί αξιωματούχοι. Η εξέταση στα αντικείμενα αυτά διενεργούνταν από το νομικό τμήμα.

Το 1855, όταν οι *Staatswissenschaften* έχουν ήδη διευρυνθεί, ο Robert von Mohl³¹⁷ θα περιγράψει τα αντικείμενά τους: γενική θεωρία περί κράτους, δημόσιο δίκαιο, ιστορία και στατιστική του κράτους φθάνοντας μέχρι το ξεχωριστό ρεύμα των *Gesamte Staatswissenschaft* σύμφωνα με τον Lorenz von Stein³¹⁸, που περιλάμβανε θέματα παγκόσμιας ιστορίας, δικαίου και κοινωνιολογίας. Οι φοιτητές διδάσκονταν το πώς να κυβερνούν (επόπτευση των κρατικών δραστηριοτήτων στη γεωργία, τη βιομηχανία, τα ορυχεία, τη δασοκομία, τα δημόσια έσοδα και δαπάνες, το εμπόριο), αποκτώντας παράλληλα και γνώσεις για την ιστορική, εμπειρική και

³¹⁵ Small, A. (2001). *The Cameralists. The Pioneers of German Social Polity*. Kitchener: Batoche Books, σελ. 416-417.

³¹⁶ Έκανε μάλιστα ο ίδιος την εναρκτήρια ομιλία στα εγκαίνια.

³¹⁷ Ο Robert von Mohl (1799-1875) ήταν Γερμανός νομομαθής και πανεπιστημιακός που δίδασκε πολιτική οικονομία στο Tübingen (καθηγητής *Staatswissenschaften* το διάστημα 1827-1846) και στη συνέχεια στη Heidelberg και μέλος της Βουλής.

³¹⁸ Ο Γερμανός Lorenz von Stein (1815-1890) ήταν οικονομολόγος, κοινωνιολόγος και πανεπιστημιακός στο αντικείμενο της δημόσιας διοίκησης. Αυτός εισήγε τον όρο *κοινωνικό κίνημα* στην ακαδημαϊκή συζήτηση και έφερε στο προσκήνιο το προλεταριάτο. Έδωσε και μια ερμηνεία της ιστορίας που περιλάμβανε την πάλη των τάξεων, αλλά ήταν αντίθετος με την επανάσταση. Οι μεταρρυθμίσεις ήταν έργο του ηγεμόνα.

υλική συγκρότηση του κράτους. Τις αντιλαμβάνονταν ως επικουρικές της κυβερνητικής πρακτικής και όχι ως ένα αυτόνομο σώμα γνώσεων. Μέσα σε αυτό το ακαδημαϊκό πλαίσιο, η στατιστικές περιγραφές διδάσκονταν με σκοπό τον εμπλουτισμό με εμπειρική γνώση της ιστορικής, γεωγραφικής και φιλοσοφικής ανάλυσης της επικράτειας. Αυτή η παράδοση μετέτρεψε το κράτος σε αντικείμενο αναλυτικής παρουσίασης και μέτρησης.

Η σημασία των «επιστημών του κράτους» για τους δημόσιους λειτουργούς τονιζόταν από όσους επιθυμούσαν μεταρρυθμίσεις από την κορυφή, οι οποίες θα λειτουργούσαν σαν φράγμα με σκοπό την αποφυγή εξεγέρσεων, ενώ για τους πιο συντηρητικούς η πρωτοκαθεδρία ανήκε στις νομικές σπουδές. Ο Emmanuel Kant θεωρούσε ως σκοπό του νόμου, όχι την ευτυχία ή τον πλούτο, αλλά τη μέγιστη ελευθερία του ατόμου που μπορούσε να επιτευχθεί και στη δεσποτεία. Αυτό καταρχάς καθιστούσε δευτερεύουσα την «πολιτειονομία». Για τον Kant οι «επιστήμες του κράτους» δεν ήταν τίποτε άλλο παρά σπουδές για σύγχρονους τεχνικούς κανόνες με στόχο την εξασφάλιση της ευτυχίας των πολιτών. Δεν είχαν θέση στις νομικές σχολές των πανεπιστημίων, πόσο μάλλον στις φιλοσοφικές. Οι πρακτικές γνώσεις που χρειάζονταν όντως οι νομικοί δεν απαιτούσαν ένα νέο επιστημονικό αντικείμενο της διοίκησης, αλλά περαιτέρω νομικές εξηγήσεις. Όταν ζητήθηκε η γνώμη του για το καμεραλιστικό πρόγραμμα σπουδών του πανεπιστημίου του Königsberg (1794), η απάντηση δεν περιείχε καμιά αναφορά στις «επιστήμες του κράτους», αλλά περιείχε ένα σχέδιο για τη φιλοσοφική σχολή, που περιλάμβανε και καμεραλισμό ενσωματωμένο στη φιλοσοφία, τη φιλολογία και τα μαθηματικά. Ο στόχος του ήταν η διαμόρφωση των φοιτητών ως χρήσιμων αυριανών πολιτών. Οι διαλέξεις της καμεραλιστικής επιστήμης ήταν εξειδικευμένες και δεν έπρεπε να είναι δημόσιες (Lindenfeld, 1997).

Η στατιστική (χωρίς το όνομα αυτό και χωρίς τη σημερινή έννοια) εισέρχεται στον πανεπιστημιακό χώρο με τον Herman Conring (1606-1681) καθηγητή πολιτικής και γεωγραφίας στο πανεπιστήμιο της Jena, που έδωσε στα 1660 διαλέξεις (*notitia statuum Germaniae*) για την οικονομική κατάσταση των εθνών. Ήταν ένας τρόπος παρουσίασης ετερόκλητων γνώσεων, που τις καθιστούσε πιο εύληπτες και ευκολομνημόνευτες για τους διδασκόμενους και εύχρηστες για τους κυβερνήτες. Οι πανεπιστημιακές σημειώσεις του περιέχουν πολλά συγκριτικά στοιχεία για ευρωπαϊκές χώρες, με έμφαση την Ισπανία που την εποχή εκείνη θεωρούνταν το ισχυρότερο ευρωπαϊκό κράτος. Ο κοινωνικός επιστήμονας Paul Lazarfeld (1961) αντιπαραβάλλει ένα κείμενο του W.Petty και ένα του H.Conring για να φωτίσει το σημείο εκκίνησης του και να δείξει την ομοιότητα.

Petty

Sir Francis Bacon, in his “Advancement of Learning,” has made a judicious parallel in many particulars, between the *Body Natural and Body Politic*, and between the arts of preserving both in health and strength: and as its anatomy is the best foundation of one, so also of the other: and that to practice upon the politic, without knowing the symmetry, fabric, and proportion of it, is as casual as the practice of old women and empirics. (Emphasis supplied)¹⁸

Conring

Just as it is impossible for the doctor to give advice for the *recovery or preservation of health when he does not have some salient knowledge of the body*, so it is also impossible for anyone who does not have *knowledge and awareness of the facts of public life to cure it* either in its totality or in some of its parts.¹⁹ (Emphasis supplied)

Εικόνα 12. Αποσπάσματα των W.Petty και H.Conring.

Πηγή: Lazarfeld, P. (1961). *Notes on the History of Quantification in Sociology--Trends, Sources and Problems*. *Isis*, 52 (2), σελ. 285.

Οι πολιτικοί αριθμητικοί του γερμανόφωνου χώρου (Süssmilch, Daniel Bernoulli) δεν φαίνεται να συμμετείχαν σε συζητήσεις για τις κρατικές μετρήσεις ή την εισαγωγή του αντικειμένου στο πανεπιστήμιο. Ο διάδοχός του H.Conring, ο B.G.Struve, συνέχισε τις διαλέξεις (*de statu regni germaniae, notitia statuum Germaniae*) και ο Martin Schmeitzel διοργάνωσε στο ίδιο πανεπιστήμιο (1725) το *Collegium politico-statisticum*.

Αυτός που πρωτοχρησιμοποίησε (1749) τον όρο στατιστική (*statistic*), ήταν ο προερχόμενος από τη «σχολή» H.Conring, καθηγητής νομικής και πολιτικής, ο Gottfried Achenwall (1719-1772) στο πανεπιστήμιο του Göttingen, για να δηλώσει μια περιγραφική επιστήμη που ασχολούνταν με την περιγραφή των κρατών (πολιτική επιστήμη) και να της δώσει μια διακριτή ταυτότητα. Αυτή ήταν μια εμπειρική, ιστορική επιστήμη που ασχολούνταν με την πραγματικότητα, με κύριους άξονες τις (γεωγραφικές) κατηγορίες της γης και του πληθυσμού. Ο ίδιος έδωσε στον όρο το περιεχόμενο των σημαντικών στοιχείων ενός κράτους και τον είχε εμπνευστεί από τον ιταλικό όρο *Statista*, που τον 17^ο αι. χαρακτήριζε τον άνθρωπο του κράτους ή τον πολιτικό.³¹⁹ Τα αποτελέσματα αυτής της εγκυκλοπαιδικού χαρακτήρα στατιστικής ήταν περιγραφικοί πίνακες. Ο στατιστικός εύρισκε τα στοιχεία – λεπτομέρειες της πραγματικότητας που ήταν χρήσιμα για την ευημερία του κράτους και δεν ήταν υπεύθυνος να βρει τις αιτίες ή να ερμηνεύσει τα αποτελέσματα. Το πιο γνωστό έργο του ήταν το «*Staatsverfassung der Europäischen Reiche im Grundrisse*» (Η συγκρότηση των σημερινών ηγεμονικών ευρωπαϊκών

³¹⁹ Ο ορισμός της παρέμεινε θέμα συζήτησης για μισό αιώνα. Το 1863 ο Rümelin θα γράψει ότι είχε υπόψη του 63 ορισμούς για τη στατιστική.

κρατών, 1752). Στο έργο αυτό έδινε μια συνοπτική εικόνα της συγκρότησης διαφόρων κρατών³²⁰ και περιέγραφε την κατάσταση της γεωργίας, της βιοτεχνίας και του εμπορίου με αρκετούς στατιστικούς πίνακες. Ο Achenwall ήταν στην ουσία ο εκφραστής του πνεύματος του δασκάλου του και ο πρώτος που έγραψε σχετικά στα γερμανικά και όχι στα λατινικά.

Διάδοχός του στην έδρα στατιστικής του Göttingen ήταν ο ιστορικός August Ludvich von Schlözer (1735-1809), ο πρώτος από το ρεύμα αυτό που συνιστούσε τη χρήση των αριθμών αντί των φιλολογικών περιγραφών ως ενδείξεων, χωρίς όμως και να την καθιερώνει. Επέμενε ότι η στατιστική δεν μπορούσε να αναχθεί σε πολιτική επιστήμη ή σε γεωγραφία ή στις πληθυσμιακές έρευνες της πολιτικής αριθμητικής. Ήταν η καταλληλότερη επιστήμη για τη μελέτη του πιο εξελιγμένου τύπου κοινωνίας, δηλ. ενός κράτους πολιτισμένων ανθρώπων με κυβέρνηση. Ήταν μια εμπειρική επιστήμη που κατηγοριοποιούσε, συστηματοποιούσε και εξηγούσε τα στοιχεία του σήμερα, με χρήση φυσικών και όχι φιλοσοφικών αιτιών. Μπορούσε να χρησιμοποιεί στοιχεία και από άλλες επιστήμες για πράγματα που είχαν επίδραση στην ευημερία του έθνους³²¹. Η στατιστική ήταν τμήμα της ιστορίας και ο ιστορικός έπρεπε να μεταμορφωθεί σε στατιστικό και να γίνει κοινωνικός ιστορικός.³²² Στο έργο του «Theorie der Statistik nebst Ideen über das Stadium der Politik überhaupt» (1804) ζητούσε «τάξη, ένα σχέδιο και ένα περιεκτικό σύστημα, αν η επιστήμη μας πρόκειται να λύσει το πρόβλημα της μέτρησης της προόδου και της καθόδου της ευτυχίας των εθνών».³²³ Το έργο του «Stats-Anzeigen» (Στατιστική πραγματεία, 1782-1788) μεταφράστηκε το 1804 στη Γαλλία, που γνώρισε έτσι τον γερμανικό τρόπο σκέψης της εποχής εκείνης.

Πέραν του γνωστού χαρακτηρισμού της στατιστικής από τον Schlözer, σαν σταματημένης ιστορίας και της ιστορίας σαν κινούμενης στατιστικής, την χαρακτήριζε και σαν βαρόμετρο της πολιτικής ελευθερίας, διότι η δημοσίευση των στοιχείων ήταν ένα μέσο ελέγχου και κριτικής της εξουσίας του μονάρχη.³²⁴

³²⁰ G.Achenwall πραγματεύτηκε μόνο οκτώ κράτη: Ισπανία, Πορτογαλία, Γαλλία, Αγγλία, Ολλανδία, Ρωσία, Δανία και Σουηδία. Ο Johan van der Zande (2010) το αποδίδει εν μέρει σε μια συμφωνία με τον φίλο του Johann Stephan Rütter που ασχολούνταν με το γερμανικό χώρο και πιθανολογεί επιθυμία του για μελλοντική μελέτη και άλλων κρατών.

³²¹ Σύμφωνα με παράδειγμα του Schlözer, τον στατιστικό δεν τον ενδιέφερε η εντομολογία αυτή καθ'αυτή. Όμως θα έπρεπε να τον ενδιαφέρουν τα στοιχεία για την ύπαρξη σαρακιού, που μπορούσε να καταστρέψει μια πλουτοπαραγωγική πηγή του κράτους, το δάσος.

³²² Schlözer, A. (1804). *Theorie der Statistik*, Vandenhoeck & Roprecht, Göttingen. σελ. 85-86, 92-94. Στο van der Zande, J. (2010). *Statistik and History in the German Enlightenment*. *Journal of the History of Ideas*, 71 (3), 2010, σελ. 427.

³²³ Johan, van der Zande, ό.π., σελ.418.

³²⁴ Nikolow, S. (2001). A.F.W. A.Crome's Measurements of the "Strength of the State": Statistical Representations in Central Europe around 1800. *History of Political Economy*, 33 (Annual Supplement), σελ.50-51.

Stats = Anzeigen

gesammelt und zum Druck befördert

von

August Ludwig Schlözer D.

Königl. Kurfürstl. Hofrath und Professor in Göttingen;
der Akademien der Wissenschaften in St. Petersburg,
Stockholm, und München, Mitgliede.

Erster Band, Heft 1—4.

1 7 8 2.

Ἄρ. XVII, 5. Ἐπί το μέτωπον αὐτῆς ὀνομα γεγραμμενον
ΜΥΣΤΗΡΙΟΝ.

Göttingen,
in der Vandenhoeckschen Buchhandlung

1 7 8 2.

Εικόνα 13. Schlözer, A.L. (1782). *Stats-Anzeigen*.

Πηγή: Ψηφιακή βιβλιοθήκη πανεπιστημίου Bielefeld.

Ο Α. Schlözer, που ήταν παιδί προτεστάντη ιερέα, χρησιμοποιεί στο παραπάνω εξώφυλλο ένα απόσπασμα από την Αποκάλυψη του Ιωάννου (Κεφ. ΙΖ: 5) το οποίο αναφέρεται στην πόρνη τη μεγάλη, που είχε «...επί το μέτωπον αὐτῆς ὀνομα γεγραμμενον ἄμυστήριον, Βαβυλῶν ἡ μεγάλη, ἡ μήτηρ

των πορνών και των βδελυγμάτων της γης... και η γυνή ήν είδες εστίν η πόλις η πόλις η μεγάλη η έχουσα βασιλείαν επί των βασιλέων της γης.». Κατά την ερμηνεία μας, με αυτόν τον τρόπο συνδέει την πολιτεία με την ιστορική εκδοχή της στατιστικής και αναγνωρίζει έμμεσα την κατασκευή και τη σκοπιμότητα που εμπεριέχει η στατιστική απεικόνιση στην υπηρεσία του ηγεμόνα, τη στιγμή που η ίδια η πραγματικότητα παρέμενε ένα μυστήριο.

4. Arbeitsschulen in Mecklenburg. 39

Comitat	Abnial. freie Schulen	Zahl der Porten	Järl. Contribut	
			R.	S.
	Sombor	13	8954	50
	Neufay	10	6855	20
Sald	—	180 ⁴	130534	55
Warasdin	—	32 ¹	23592	322
	Warasdin	2 ¹	1635	58 ²
Sagrab	—	60 ²	41738	11 ²
Zagor	—	4	2755	20
SeeDistrikt	—	3 ¹	2314	35
	Igram	1 ¹	947	8 ¹
	Karlstadt	1 ¹	800	—
Krenz	—	24 ²	1748	37 ²
	Krenz	—	692	43 ²
	Caproncza	1	688	50
	Stume	1 ¹	978	19 ²
	Hackari	—	1428	15
Poczog	—	55	38402	27 ²
	Poczoga	1	105	27 ²
Summa		—	14303185	21 ¹
				225017

4.

Aus Mecklenburg, 19 Octob. 1792.

... Da Ewr. immer nichts lieber hören, als wenn Landesherren nützlich Verordnungen ergehen lassen: so wir Sie die gedruckte Einlage trauen, welche zeigt, daß auch jetzt unfer Regierung für wesentliche Verbesserungen unfer Schulen sorgt. Freilich ist die hiehm betolne Einrichtung, in manchen benachbarten und entfernten Ländern, schon länger und in weit größerem Umfange vorha: den: aber desto mer muß sich der warm führende Patriot, und der für das Wol aller Völker sich interessierende Kosmopolite, freuen, daß doch auch hier in Mecklenburg der wärmende Lichtstrahl der Vernunft, den diesen Nebel alter Vor-

Εικόνα 14. Στατιστικός πίνακας σχολείων κατάρτισης του Mecklenburg, του Friedrich Franz Hertzog v. Mecklenburg-Schwerin.

Πηγή: Schlözer, A. (1782). *Stats-Anzeigen*. Ψηφιακή βιβλιοθήκη πανεπιστημίου Bielefeld.

Αυτού του είδους η περιγραφική στατιστική συνδεόταν ανέκαθεν με ένα γεωγραφικό χώρο και με τις δραστηριότητες ενός συγκεκριμένου πληθυσμού, κάτω από την εξουσία της κυβέρνησής του και δήλωνε σημαντικά στοιχεία για την επικράτεια, που συμπεριλάμβαναν στοιχεία για τις φυσικές, κοινωνικές, νομικές, οικονομικές και πνευματικές ιδιαιτερότητές του. Αυτή η συγκέντρωση του περιγραφικού χαρακτήρα ετερόκλητων στοιχείων, εξυπηρετούσε το σχηματισμό μιας σφαιρικής εικόνας για το κράτος, για λογαριασμό του ηγεμόνα και των ανώτερων κρατικών υπαλλήλων. Η στατιστική αναπαράσταση της χώρας σπάνια ήταν ποσοτική και αναφερόταν πάντα στην υπάρχουσα κατάσταση και τις ιδιαιτερότητές της. Στο τέλος του 18^{ου} αι. οι στατιστικοί βασίζονταν για πληροφορίες σε πληθώρα ταξιδιωτικών δημοσιεύσεων που αφορούσαν άλλα ευρωπαϊκά κράτη. Μέσα στο πνεύμα του διαφωτισμού, μερικά κράτη είχαν χαλαρώσει το καθεστώς λογοκρισίας για πολιτικά και οικονομικά ζητήματα. Ένα έργο θεωρούταν στατιστικό, αν περιλάμβανε αντίστοιχες συγκρίσεις με άλλες χώρες σε μια δεδομένη χρονική στιγμή, ενώ δεν περιλάμβανε περισσότερα αριθμητικά στοιχεία από ότι ένα έργο γεωγραφίας ή και ιστορίας.

Westphälisches Magazin

zur

Geographie, Historie und Statistik;

herausgegeben

von

P. F. Weddigen,

Lehrer am Gymnasio zu Bielefeld, und Mitglied der Hallischen naturforschenden Gesellschaft.

Mit neuen Karten und Kupferstichen.

Dessau und Leipzig
in der Buchhandlung der Gelehrten,
1784.

Minden, gedruckt durch Johan Augustin Esar.

Ref 10990(11)

Εικόνα 15. Περιοδικό γεωγραφίας, ιστορίας και στατιστικής από τη Βεστφαλία (1784).

Πηγή: Ψηφιακή βιβλιοθήκη πανεπιστημίου Bielefeld.

Συνοψίζοντας, η γερμανική ακαδημαϊκή παράδοση θεωρούσε το κράτος ως ένα δρώντα, που είχε ένα σκοπό και που ακολουθούσε τα τέσσερα αίτια του

Αριστοτέλη:³²⁵

- α) έδαφος και πληθυσμός (υλικό αίτιο)
- β) δίκαιο και έθιμα (τυπικό αίτιο)
- γ) τα σχετιζόμενα με τους σκοπούς του κράτους π.χ. γεωργία, εμπόριο, άμυνα (τελικό αίτιο)
- δ) τα σχετιζόμενα με τα μέσα που διαθέτει το κράτος π.χ. διοικητικό προσωπικό, στρατιωτικοί, δικαστικοί (κινούν αίτιο)

Η παράδοση αυτή, αν και οδηγούσε στη στείρα καταλογογράφηση στην οποία κατέφευγε η διασπασμένη σε 35 κρατίδια Γερμανία για την επίλυση πρακτικών προβλημάτων της, θα μας δώσει τους «διασταυρούμενους πίνακες», οι οποίοι διευκόλυναν την εκμάθηση, επέτρεπαν συγκρίσεις χωρών (οριζόντιες γραμμές) με βάση λεκτικά στοιχεία (κάθετες γραμμές). Η λογική της σύγκρισης, ευνοεί την πορεία προς τη σύγκριση με τους αριθμούς που θα μετατρέψει τη στατιστική σε ποσοτική. Η επιλογή των στοιχείων έστω και λεκτικών είναι μια αφαιρετική διαδικασία που «τραυματίζει» την ολιστική θεώρηση, και δημιουργεί χώρους ισοδυναμίας. Αυτή η πρακτική συνοδεύτηκε από την περιφρονητική κριτική, που θα αναβιώνει διαρκώς έναντι οποιασδήποτε μορφής αφηρημένης γενίκευσης που γινόταν στο εξωτερικό (Αγγλία, Γαλλία) καθώς και έναντι της εφαρμογής της «αριθμητικής» μεθόδου στην ιατρική και στην ψυχολογία. Πάντοτε θα γίνεται αναφορά στην ιδιαιτερότητα (ιστορική, εθνική, ατομική), που καθιστά τις νέες στατιστικές τεχνικές ακατάλληλες για την περιγραφή του όλου. Οι Γερμανοί δε διαχώριζαν τό όλον (κράτος και πολίτες μαζί), σε αντίθεση με την Αγγλία όπου η αυτονόμηση της δράσης των τάξεων από τον μονάρχη επέτρεψε την αυτόνομη δράση των Άγγλων «πολιτικών αριθμητικών». Σήμερα τα μόνα στοιχεία που έχουν σχέση με την παράδοση αυτή είναι το όνομα και η οργανωτική και ταξινομική διάσταση της στατιστικής (Desrosieres, 1993).

Ιδιαίτερη περίπτωση της παράδοσης της περιγραφικής στατιστικής ήταν ο Γερμανός August Friedrich Wilhelm Crome (1753-1833)³²⁶, που έκανε χρήση εξελιγμένων πινάκων. Αυτός πήγε παραπέρα την αντίληψη των πολιτικών αριθμητικών του 17^{ου} και 18^{ου} αι. (που θεωρούσαν ότι μετρώντας τον αριθμό των κατοίκων μιας χώρας έχουν και την ένδειξη του πλούτου ή της ισχύος της), στο ότι ο ασφαλέστερος δείκτης πολιτισμού ενός έθνους είναι η πυκνότητα του πληθυσμού, την οποία χρησιμοποίησε και για διεθνείς συγκρίσεις.

³²⁵ Lazarfeld, P. (1961). Notes on the History of Quantification in Sociology--Trends, Sources and Problems. *Isis*, 52 (2). σελ. 290.

³²⁶ Χρησιμοποιήσαμε ως κύρια πηγή για τον A.Crome και το έργο του το άρθρο της Nikolow, S. (2001). A.F.W. A.Crome's Measurements of the "Strength of the State": Statistical Representations in Central Europe around 1800. *History of Political Economy*. 33. Annual Supplement, σελ. 23-56.

Ο Α. Crome σπούδασε θεολογία στο πανεπιστήμιο του Halle και ξεκίνησε την καριέρα του ως δάσκαλος πριγκίπων. Αργότερα δίδαξε ιστορία, γεωγραφία γαλλικά και στατιστική σε ένα σχολείο του Ahhalt-Dessau, το *Philanthropin*, για μελλοντικούς αξιωματούχους και επιχειρηματίες, όπου κυριαρχούσε η χρήσιμη γνώση (λογιστική, στατιστική, γεωγραφία, εμπόριο). Με το συγγραφικό του έργο³²⁷ έγινε καθηγητής *Staatswissenschaften und Kameralismus* στο πανεπιστήμιο του Gieben (1787), σε εποχές όπου το ακαδημαϊκό στάτους αυτού του είδους της εμπειρικής γνώσης ήταν αμφισβητήσιμο. Συχνά υποστηριζόταν ότι η εμπειρική πραγματογνωμοσύνη δεν έπρεπε να διδάσκεται στο πανεπιστήμιο αλλά στην πράξη στις αντίστοιχες κρατικές υπηρεσίες. Το πανεπιστημιακό μάθημά του *Staatswissenschaften und Kameralwissenschaften*, περιελάμβανε στατιστική και γεωγραφία καθώς και άλλα εφαρμοσμένα αντικείμενα όπως τεχνολογία, οικονομική ζωολογία, καλλιέργειες και δασοπονία. Το μάθημα *Statistik der Europäischen Staaten*, που επίσης δίδασκε, περιλάμβανε μια συγκριτική περιγραφή των ευρωπαϊκών δυνάμεων με τη βοήθεια στατιστικών αναπαραστάσεων, με αποκλειστικά με δικές του συγκρίσεις (βιβλία, χάρτες) και ανέπτυξε τρόπους συστηματοποίησης αυτών των γνώσεων.

Οι συγγραφείς που τον επηρέασαν στο θέμα της στατιστικής ήταν ο G. Anchenwall (στην ακαδημαϊκή διδασκαλία) και ο θείος του ο Büsching³²⁸ (στην παρουσίαση των ερευνών του). Μέσα στα πλαίσια αυτά, ο Α. Crome πραγματοποίησε τη σύζευξη δύο διαφορετικών μέχρι τότε αντικειμένων: της μελέτης της γης (μαθηματική και φυσική γεωγραφία) και της μελέτη του πληθυσμού (πολιτική αριθμητική). Η δική του εκδοχή ήταν η με αριθμητικό τρόπο αναπαράσταση μιας περιοχής μέσα στην παράδοση της γεωγραφικής περιγραφής του κράτους, με σκοπό την αποτύπωση των σχέσεων ισχύος στο εσωτερικό και στο εξωτερικό· μελέτησε, σύγκρινε και συσχέτισε το μέγεθος του πληθυσμού, την έκταση, τα ετήσια έσοδα, την στρατιωτική ισχύ και συστηματοποίησε αυτά τα νούμερα σαν τις «δυνάμεις του κράτους». Ο αριθμός του πληθυσμού ήταν το εξέχον στοιχείο των αναπαραστάσεων του κράτους γιατί οδηγούσε και σε άλλα συμπεράσματα.

Τα κατόπιν ανάθεσης έργα του (γεωγραφικοστατιστικές περιγραφές επαρχιών και κρατών, ειδικευμένα εγχειρίδια παραγωγής, κατανάλωσης και ανταλλαγής αγαθών) εντάσσονται γενικά στην παράδοση του Achenwall, της

³²⁷ Ο Α. Crome (1782) δημιούργησε τον πρώτο θεματικό χάρτη της ευρωπαϊκής παραγωγής αγαθών (γεωγραφική κατανομή αγαθών) στο έργο του «*Europens Producte. Zum Gebrauch der neuen Producten-Karte von Europa*», για το οποίο θα μιλήσουμε στη συνέχεια.

³²⁸ Ο Anton Friedrich Büsching (1724-1793) ξεκίνησε και αυτός από τη θεολογία, δίδαξε για λίγο στο Gottingen από όπου και αποχώρησε λόγω του αντισολαστικού του πνεύματος. Εξέλιξε τις περιγραφές του κράτους και θεωρείται ο πατέρας της πολιτικής γεωγραφίας. Έβαλε την πολιτική διάσταση στη γεωγραφία και τη γεωγραφία στη μελέτη του κράτους. Η μελέτη της φύσης γινόταν παράλληλα με τη μελέτη της κοινωνίας και η παρουσίαση των αποτελεσμάτων σε πίνακες που επέτρεπαν τις ποσοτικές συγκρίσεις των κρατών. Το σημαντικότερο στοιχείο που περιέγραφε την κοινωνία ήταν (όπως και για τους πολιτικούς αριθμητικούς) ο πληθυσμός.

συμπερίληψης όλων των ιδιαιτεροτήτων. Στο πρώτο συγκριτικό του έργο, το *Europens Producte. Zum Gebrauch der neuen Producten-Karte von Europa* (1782), που γνώρισε τέσσερις εκδόσεις μέσα σε τριάντα χρόνια, μπορεί κάποιος να διακρίνει την προσπάθειά του να αναλύσει συστηματικά την πληροφορία. Οι δύο μέθοδοί του ήταν η παρουσίαση αριθμών σε πίνακες (σαν τον Büsching) και η παρουσίαση των αποτελεσμάτων (φυσικών πόρων, εμπορευμάτων) σε χάρτες με γεωγραφικό τρόπο (θεματικού τύπου). Αντιλαμβανόταν τους φυσικούς πόρους με ευρύτητα σε σχέση με τους προκατόχους του (πληθυσμός, αντικείμενα οικονομικού ενδιαφέροντος, αντικείμενα γεωγραφικού ενδιαφέροντος) και τις μεταξύ τους σχέσεις. Στόχος του ήταν να συσχετίσει δύο διακριτά μέχρι τότε πεδία: τη μελέτη της περιοχής (φυσική και πολιτική γεωγραφία) και τη μελέτη των κατοίκων (κύριο αντικείμενο της πολιτικής αριθμητικής και της δημογραφίας αργότερα) για να μπορέσει να αξιολογήσει αποτελεσματικά μια χώρα. Κατά τη γνώμη του δεν αρκεί η εδαφική έκταση για να προσδιορίσει τη δύναμη ενός κράτους. Ούτε όλες οι λεπτομέρειες ήταν απαραίτητες. Ο πληθυσμός και η έκταση ήταν τα καθοριστικά μεγέθη όχι για να χρησιμοποιηθούν σε απόλυτες συγκρίσεις, αλλά για να προκύψει ένα νέο μέτρο σύγκρισης, δείγμα της καλλιέργειας της χώρας, ο λόγος των κατοίκων προς τη γεωγραφική περιοχή. Επέκτεινε αυτή την πρακτική του λόγου και στους αριθμούς που αφορούσαν το εμπόριο και το στρατό. Με τους λόγους, οι στατιστικοί είχαν πλέον στα χέρια τους ένα εργαλείο να μετρούν τη σχέση ισχύος των κρατών παρά τις ιδιαιτερότητες που καταγράφονταν στις στατιστικές περιγραφές και ένα νέο τρόπο αναπαράστασης της πραγματικότητας με γραφήματα.

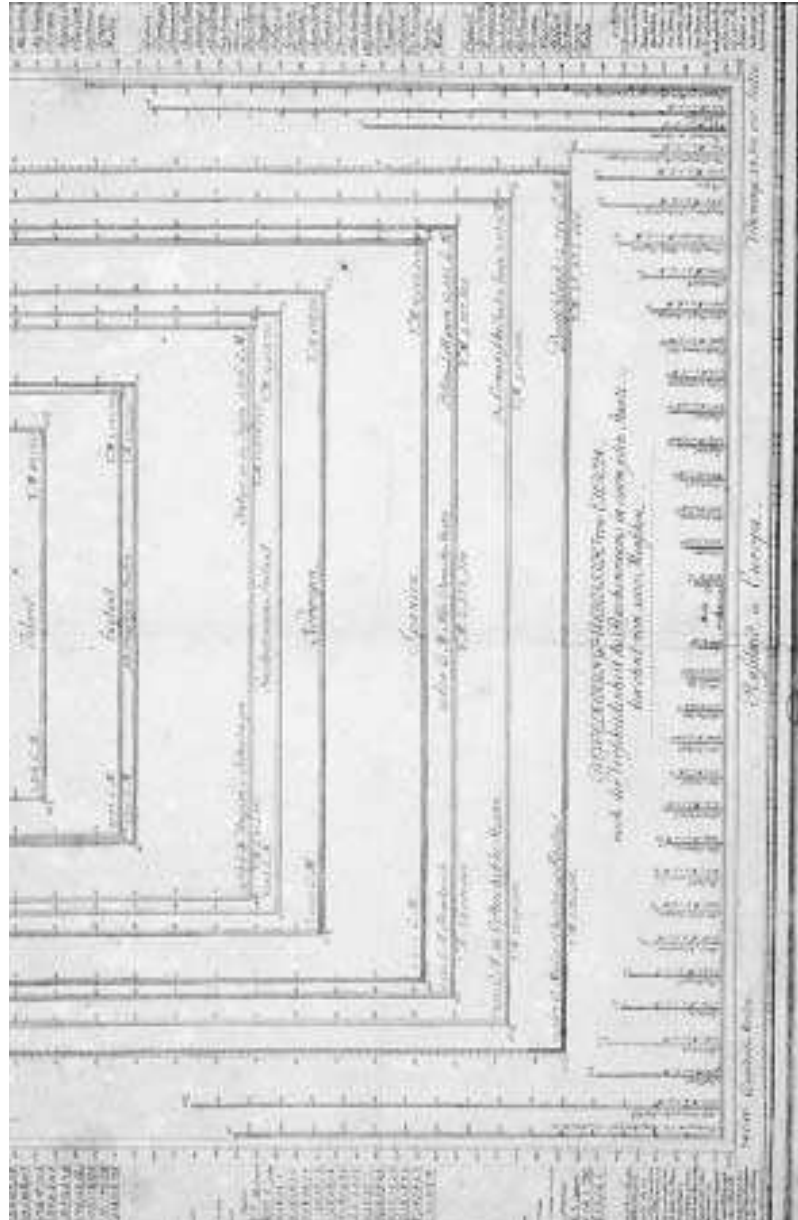
Και τα τέσσερα στατιστικά του βιβλία περιλάμβαναν χάρτες που αργότερα τυπώθηκαν χωριστά και μεταφράστηκαν σε άλλες γλώσσες. Ήταν διαφορετικοί από τους θεματικούς χάρτες της εποχής του, μια και δεν περιλάμβαναν το γεωγραφικό πλέγμα. Ένας πανευρωπαϊκός χάρτης του αναπαριστούσε την έκταση των χωρών με ομόκεντρα τετράγωνα, έχοντας ως μοναδιαίο τη μικρότερη χώρα, τη Μάλτα, στο κέντρο και τη μεγαλύτερη σε έκταση Ρωσία εκτός κλίμακας. Δεξιά και αριστερά στις στήλες είχε στοιχεία για τον λόγο πληθυσμού προς έκταση, στοιχείο ισοδύναμο με τον πολιτισμό του τόπου. Γενικά προσπαθούσε να δείχνει στους χάρτες του με μια ματιά την ποσοτική ιεραρχία. Οι ιδιαιτερότητες των χωρών απορροφούνταν μέσα από αυτό το αφηρημένο σχήμα που έδινε τη δυνατότητα να συνάγουμε ένα συνολικό συμπέρασμα.

Για τον A.Crome η ασφαλέστερη κλίμακα της κουλτούρας είναι το *Staatskrafte*. Η έννοιά του αυτή συνδύαζε παλαιότερες καμεραλιστικές απόψεις για τη χρησιμότητα ενός μεγάλου πληθυσμού με τη φυσιοκρατική ιδέα για τη γη ως πηγής εισοδήματος και τις φιλελεύθερες σκέψεις για τη σημασία της χειροτεχνίας, του εμπορίου και του εθνικού πλούτου. Τοποθετούσε τους αριθμούς του με ποιοτική, ιεραρχική σειρά. Η γενική εικόνα που μας έδινε συμπυκνωμένα περιελάμβανε την έκταση, τον πληθυσμό και τις σχέσεις τους, περαιτέρω τη

γονιμότητα της γης μέσω της γεωργίας και τα εργοστασιακά προϊόντα και το εμπόριό τους. Εκτός από αριθμητικούς πίνακες χρησιμοποίησε και ραβδογράμματα και κύκλους το εμβαδό των οποίων έδινε την έκταση ανά 1000 κατοίκους και σε εφάπτομένες τους αριθμητικά στοιχεία .

Επιθυμία του ήταν να περιορίσει τις λειτουργίες του κράτους στην προστασία και στη διακυβέρνηση των πολιτών, υπό την εγγύηση της απρόσκοπτης ανάπτυξής τους, απόψεις στο πνεύμα του Adam Smith. Αυτή η προσέγγιση δημιούργησε έναν οικονομικό διάλογο σχετικά με την *Nationalökonomie*, τη γερμανική εκδοχή της πολιτικής οικονομίας. Ο A.Crome διαφοροποιούσε την ιδιωτική περιουσία του έθνους από την περιουσία του κράτους, ελπίζοντας να την προστατεύσει από τους βασιλιάδες που ήθελαν να την ξοδεύουν για κρατικές ανάγκες. Με αυτόν οι όροι *Staatswissenschaften* και *Kameralwissenschaften* έγιναν πολιτική και οικονομική γεωγραφία αντίστοιχα, τα δε στατιστικά στοιχεία χρησιμοποιήθηκαν στη δημιουργία του λόγου συγκεκριμένων παραμέτρων για σύγκριση της σχετικής ισχύος κρατών.

Σε αντίθεση με τον T.Malthus για τον A.Crome ο μεγάλος πληθυσμός σήμαινε πηγή πλούτου, μιας και ήταν ένδειξη εντατικότερης καλλιέργειας της γης, υψηλότερου βαθμού αξιοποίησης των φυσικών πόρων, μεγαλύτερου εμπορίου κτλ.. Από τη φυσιοκρατία είχε υιοθετήσει την ιδέα ότι η χρήση της γης οδηγεί σε πλούτο και από τον οικονομικό φιλελευθερισμό την υπόθεση ότι το σπουδαιότερο ήταν η παραγωγική δουλειά. Για τον λόγο αυτό συμπεριλάμβανε και τα εμπορευόμενα αγαθά του δευτερογενούς τομέα. Η συνεισφορά του έγκειται στην αριθμητική αναπαράσταση με πίνακες και στην οπτική περιγραφική με αναπαραστατικούς χάρτες (γεωγραφικών, κοινωνικών και οικονομικών στοιχείων) στους οποίους έδινε μεγαλύτερη σημασία από ότι στους πίνακες. Η αφαίρεση που συνεπαγόταν οι λόγοι (άνθρωποι/περιοχή) είναι αυτό που τον διέκρινε από τους συγχρόνους του που ακολουθούσαν τη στατιστική παράδοση της εποχής. Έβρισκε τους λόγους αρκετά στέρεους για να εξάγει γενικότερα συμπεράσματα, αλλά και επιπλέον σαν μια προσπάθεια κάθαρσης από τυχόν τοπικές πολιτικές διαμάχες που πιθανόν να συνόδευαν τη χρήση των δημόσιων και ιδιωτικών στοιχείων.

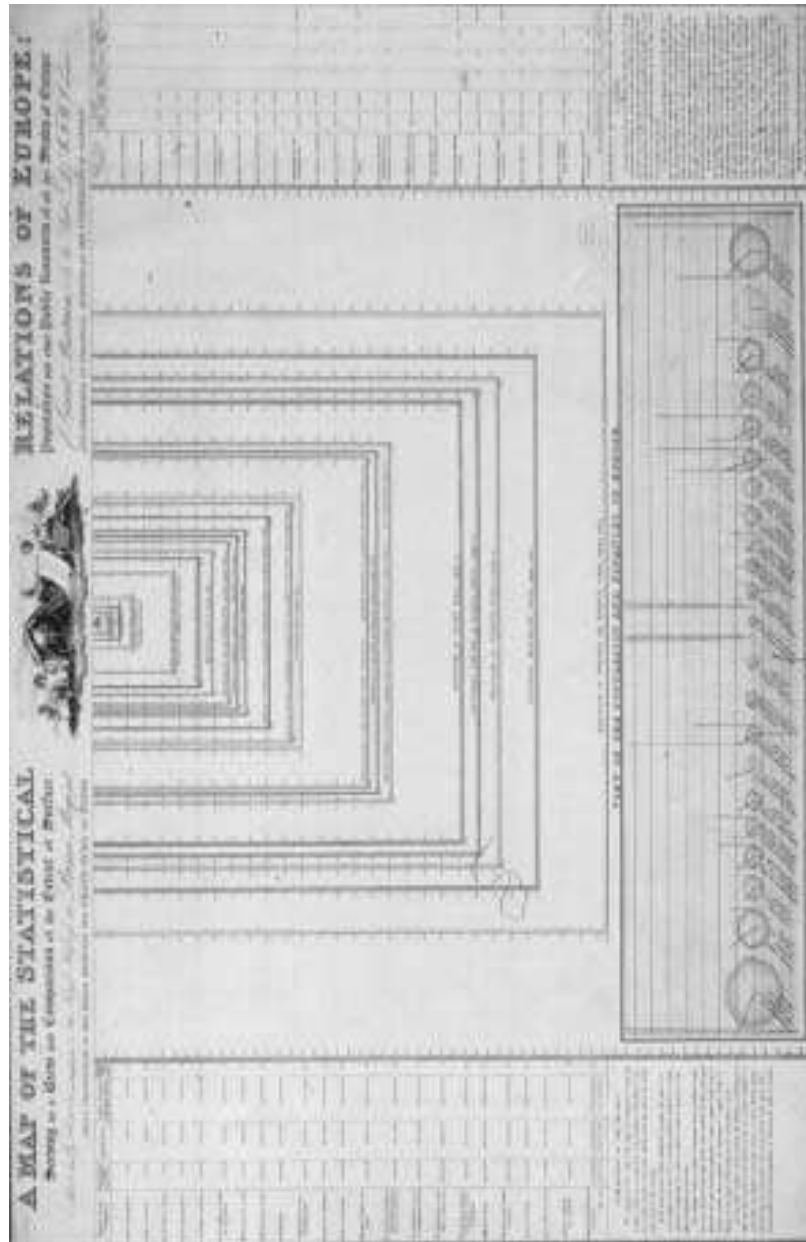

Εικόνα 16. Αγγλική έκδοση (1819) στατιστικού χάρτη του Crome (1818).³²⁹

Πηγή: Nikolow, S. (2001). A.F.W. Crome's *Measurements of the "Strength of the State": Statistical Representations in Central Europe around 1800. History of Political Economy, 33 (Annual Supplement)*, Εικόνα 1, σελ.36.

Τα τετράγωνα παριστάνουν τις εκτάσεις των χωρών (οι μικρότερες σε έκταση είναι τα εσωτερικά τετράγωνα).

³²⁹ Υπερθέσεις τετραγώνων για σύγκριση ευρωπαϊκών πόλεων με βάση την πυκνότητα του πληθυσμού χρησιμοποίησε και ο γάλλος μαθηματικός Charles de Fourcroy (1766-1810) στο έργο του *Essai d'une table roliéométrique* (1782). Ραβδογράμματα, γραφήματα και κυκλικά διαγράμματα χρησιμοποιούσε και ο Άγγλος μηχανικός και οικονομικός ερευνητής William Playfair (1733-1821) για παραστάσεις οικονομικών στοιχείων.

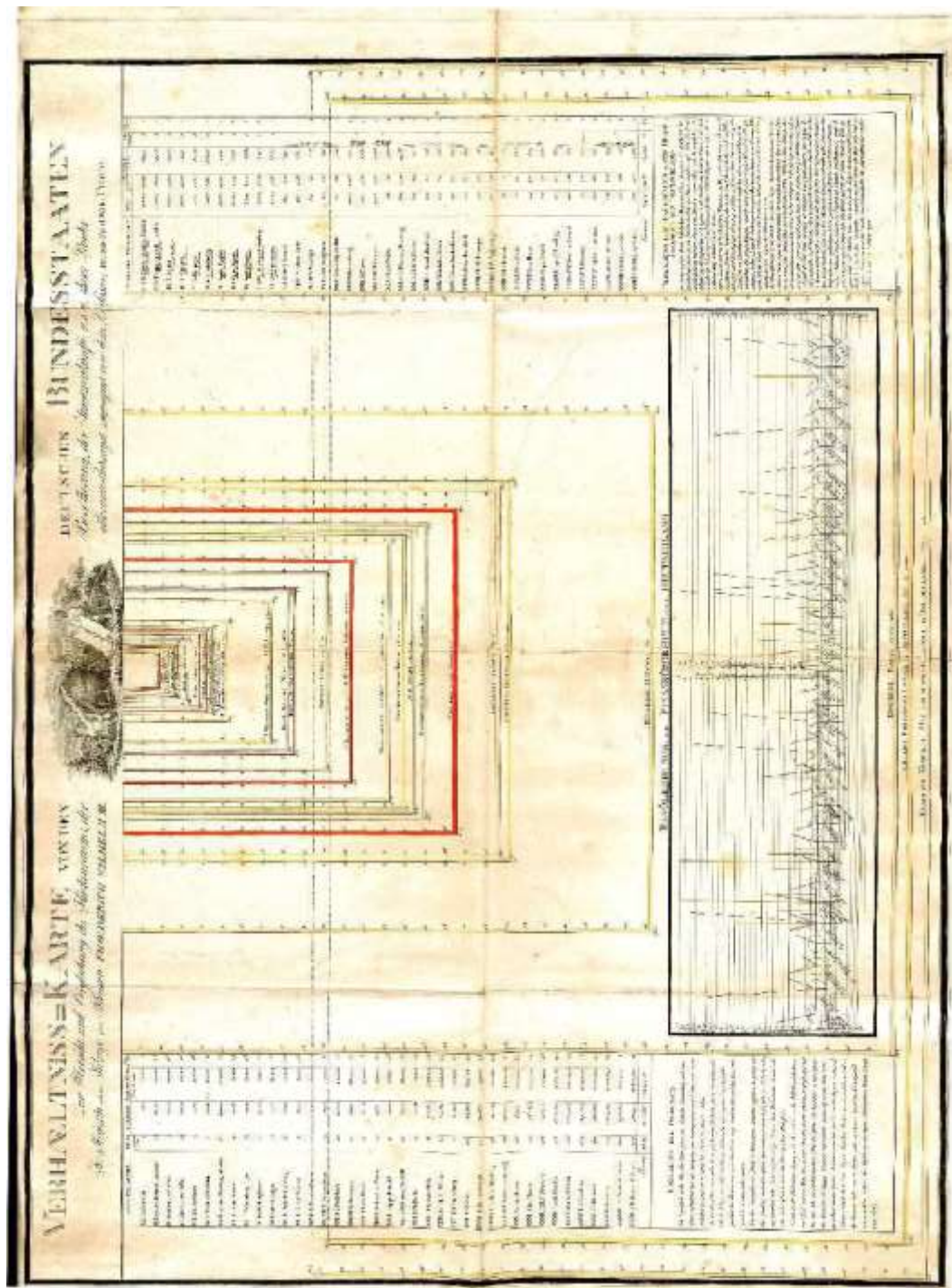

Εικόνα 17. Αγγλική έκδοση (1819) στατιστικού χάρτη του Crome (1818).

Στον πάνω μέρος της εικόνας αναφέρονται στρατιωτικά στοιχεία.

Πηγή: Nikolow, S. (2001). *ό.π.*, Εικόνα 2, σελ. 37.

Οι κύκλοι αντιστοιχούν σε ευρωπαϊκές χώρες, έχουν εμβαδόν ανάλογο της πυκνότητας του πληθυσμού τους, ο οποίος αναπαριστάται οπτικά από αυτό και αναγράφεται αριθμητικά στην εφαπτομένη στα δεξιά. Επίσης αναγράφονται τα δημόσια έσοδα της κάθε χώρας, που αναπαριστώνται οπτικά με το μήκος του εφαπτόμενου τμήματος στα αριστερά.

Εικόνα 18: Συγκριτικός χάρτης των γερμανικών κρατιδίων από τον Crome (1820)

Πηγή: Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση:

<http://datavis.ca/milestones/admin/uploads/images/cromeh.jpg>, προσπελάστηκε 12/10/2010.

Όμως η ποσοτική στατιστική με την παρουσίαση των ανθρώπων μέσα από αριθμούς δέχθηκε την έντονη κριτική των ρομαντικών, ιδίως την περίοδο μεταξύ 1806-1811 (χρονιές νίκης και ήττας του Ναπολέοντα). Η αντιπαράθεση ήταν για το

κατά πόσο η ποσοτικοποίηση και η χρήση πινάκων ήταν κατάλληλες για να αναλύσουμε και να περιγράψουμε τα κράτη και να μεταδώσουμε τις πληροφορίες για αυτά. Οι πίνακες ήταν στοιχείο της νέας μεθόδου παρουσίασης των γεωγραφικών περιγραφών των κρατών. Οι οπαδοί της χαρακτηρίζονταν ως *gemeine tabellenmacher*, δηλ. συνηθισμένοι κατασκευαστές πινάκων και η μέθοδός τους απορρίπτονταν. Η κριτική προερχόταν κυρίως από φιλοσόφους και καθηγητές ιστορίας του πανεπιστημίου του Göttingen και άλλους που είχαν σχέση με αυτό ή με την προηγούμενη κυβέρνηση του Ανόβερου. Αυτοί επιδίωκαν να προστατεύσουν τη μελέτη του κράτους από τον υλισμό, τον εμπειρισμό και την πολιτική παρέμβαση. Πρότυπό τους ήταν οι παλαιότερες μελέτες του G.Achenwall. Ο A.Schlözer που είχε εισάγει τις αριθμητικές μετρήσεις, δεν συμμετείχε στην αντιπαράθεση γιατί ήταν έτοιμος να συνταξιοδοτηθεί.

Η αντιπαράθεση έδειξε πως η μέτρηση ως ακαδημαϊκό αντικείμενο δεν ήταν αποδεκτή χωρίς αντίσταση. Το ερώτημα ήταν το αν η στατιστική θα έπρεπε να παραμείνει ακαδημαϊκό αντικείμενο και το πως θα μπορούσε να διακριθεί από την γραφειοκρατική πρακτική της διοίκησης, αν το έργο της ήταν να μετρά ανθρώπους, αγαθά και χρήματα. Η ανάλυση του κράτους μέσω των μετρήσεων δέχθηκε έντονη κριτική από τους Ludwig Arnold Heeren³³⁰ και Wilhelm Rehberg³³¹. Αυτοί πίστευαν, ότι η πινακοποίηση της στατιστικής, μετέτρεπε μία από τις ευγενέστερες επιστήμες για τον πολίτη και το κράτος, σε ένα σκελετό, σε ένα πτώμα. Το κράτος ήταν ένας σύνθετος ζωντανός οργανισμός που έπρεπε πρώτα να θανατωθεί, για να αναταμεί. Οι ποσοτικές αφαιρέσεις ήταν ακατάλληλες για τη μελέτη του κράτους. Δεν πίστευαν ότι κάποιος μπορούσε να βγάλει γενικά συμπεράσματα μόνο μέσω των αριθμητικών αναπαραστάσεων για τα κράτη. Η σωστή μέθοδος ήταν η συνθετική και όχι η αναλυτική. Το πανεπιστήμιο δεν έπρεπε να ακολουθήσει ωφελμιστικούς και πολιτικούς σκοπούς, αλλά να εκπαιδεύσει τους μελλοντικούς κρατικούς υπαλλήλους στα ηθικά ζητήματα που θεωρούνταν ως τα σημαντικότερα. (Nikolow, 2001)

Οι σύγχρονοι στατιστικολόγοι τους φαίνονταν εξαρτημένοι από την τρέχουσα πολιτική, την ιδεολογία και τους σκοπούς του κάθε ηγεμόνα καθώς και την κρατική διοίκηση για να μπορέσουν να πάρουν τις πληροφορίες που χρειαζόνταν. Για τον διάδοχο του Schlözer, Heeren, οι στατιστικοί ήταν υπηρέτες της πολιτικής εξουσίας, την οποίαν εφοδίαζαν με τη νέα φιλοσοφική λίθο, μια κόλλα χαρτί με όλο το κράτος μέσα. Υποτιμητικά τους αποκαλούσε «υπηρέτες του πίνακα» ή «συνηθισμένους στατιστικούς» για να υποδηλώσει το χαμηλότερο επίπεδο του επαγγέλματός τους, τη δε δουλειά τους τη χαρακτήριζε ως οικτρή, άθλια ασημαντότητα, βάζοντάς τους στο επίπεδο του χειρώνακτα και θέλοντας να

³³⁰ Ο Ludwig Arnold Heeren (1760-1842) ήταν γερμανός ιστορικός και πανεπιστημιακός, πρωτοπόρος στην οικονομική θεώρηση της ιστορίας.

³³¹ Ο August Wilhelm Rehberg (1757-1863) ήταν γερμανός κρατικός λειτουργός και φιλόσοφος.

τους εξοβελίσει από το πεδίο της επιστήμης, όπου είχαν θέση μόνο οι ευγενείς στατιστικοί.

Για τον L.Heeren η μέθοδος των πινάκων που σκόπευε να μετατρέψει τα πάντα σε αριθμούς, «έκλεβε» το πνεύμα της μελέτης και επιπλέον δεν είχε στήλες για το εθνικό πνεύμα, την αγάπη, την ελευθερία, την ευφυΐα, τον χαρακτήρα των ανθρώπων, χαρακτηριστικών πολύ σημαντικών για να διαγραφούν από τα ακαδημαϊκά αντικείμενα για χάρη των αριθμών. Η ιδέα του για το κράτος ήταν μιας οντότητας ευγενέστερης της μηχανής, ενός αντικειμένου σύνθετου, αδιαίρετου και ζωντανού, συνεπώς οι εμπειρικές, οι υλικές περιγραφές του ήταν ακατάλληλες. Ο αριθμός του πληθυσμού, σημαντικότερο στοιχείο για τις αξιολογήσεις του A.Crome, ήταν άνευ αξίας.

Για τον A.Rehberg η μηχανοποίηση της πρωσικής διοίκησης ήταν μία από της αιτίες της νίκης του Ναπολέοντα. Το μηχανιστικό, ορθολογιστικό και βιομηχανικό πνεύμα που εισέβαλε μετά τη γαλλική επανάσταση στην Πρωσία και αλλού ήταν απορριπτέο από πολλούς. Ο Brandes σε βιβλίο του για την πολιτική κατάσταση στη Γερμανία προειδοποιούσε για την εξάπλωση του πνεύματος της στρατιωτικής μηχανοποίησης της κρατικής διοίκησης. Χαρακτήριζε την Πρωσία σαν ένα «κράτος-μηχανή» στο οποίο είχε σημασία η δεξιότητα και όχι ολόκληρη η προσωπικότητα. Από αυτό το κράτος προέκυψαν οι αριθμητικοί στατιστικοί.

Στη Γερμανία της εποχής, η έννοια της μηχανής ήταν αρνητικά φορτισμένη λόγω του ρομαντισμού και χρησιμοποιούνταν για να επισημανθεί η απειλή για την ατομικότητα. Μετά το 1806 η σκληρότερη κριτική έγινε από τον λόγιο των ρομαντικών κύκλων Adam Müller, νοσταλγού της οργανικής ενότητας και αποστολής της μεσαιωνικής κοινωνίας. Την περίοδο 1808-9 σε ομιλίες του σε αξιωματούχους και διπλωμάτες στη Δρέσδη, ανέπτυξε την ιδέα της οργανικής φύσης του κράτους και την ιδέα της διακυβέρνησης ως τέχνης παρά ως επιστήμης. Η κριτική του για το ορθολογικό κράτος, ήταν συνυφασμένη με την κριτική του για το φιλελεύθερο χαρακτήρα του, για το νέο σύστημα παραγωγής και τη θεωρία του Adam Smith. Για αυτόν το κράτος δεν ήταν απλά μια επινόηση των ανθρώπων, μια βιομηχανία, αλλά ήταν και οι εσωτερικές συνδέσεις ολόκληρου του φυσικού και πνευματικού πλούτου ολόκληρης της εσωτερικής και της εξωτερικής ζωής ενός έθνους, μία μεγαλειώδης, ασταμάτητα κινούμενη ζωντανή οντότητα, μια κοινότητα των κοινοτήτων. Μέσα σε αυτήν την ολιστική εικόνα του κράτους, η χρήση αριθμών και πινάκων ισοδυναμούσε με τη δολοφονία των κατοίκων, με τη νεκροτομή με το νυστέρι. Ο A.Müller διακήρυττε ότι ο θάνατος δεν μπορεί να περιγράψει τη ζωή, όπως και η στασιμότητα δεν μπορεί να περιγράψει την κίνηση. Το κράτος που με τη λειτουργία του είχε σκοπό να παρέχει την ευημερία, είχε αρχίσει να φαίνεται σαν μια επικίνδυνη επινόηση, με πλεονεκτήματα για τους λίγους.

Απάντηση από την άλλη πλευρά υπήρξε. Ο Crome εξηγούσε ότι έπρεπε να λαμβάνονται υπόψη ως βασικές μεταβλητές η θέση, η γονιμότητα, η κουλτούρα, η εκπαίδευση, οι εθνικές δραστηριότητες, η κυβέρνηση και η διοίκηση, αλλά πάνω από όλα η έκταση και ο πληθυσμός. Ο ίδιος πίστευε ότι οι αριθμητικοί λόγοι φανέρωναν πράγματα για την κοινωνία και την κυβέρνηση. Την κριτική που δεχόταν την έβλεπε σαν αντανάκλαση της επιθυμίας κάποιων για το ιδανικό κράτος. Στη φανταστική «φυσιογνωμία της χώρας», που ήταν τότε δημοφιλής, αντιπαρέβαλλε τη ρεαλιστική περιγραφή. Ο πίνακας ήταν ένα όργανο για παρουσίαση της πληροφορίας με ακρίβεια και τάξη. Ο ρομαντικός ενθουσιασμός δεν ήταν συμβατός με την επιστημονική σκέψη.

Για την ποσοτικοποίηση των πόρων μιας κοινωνίας, για την εμπιστοσύνη στους αριθμούς ως συμβόλων μιας αμερόληπτης γνώσης που παράγονταν από μία κοινότητα ειδικών, δεν υπήρχε ευρύτερη συναίνεση στην κεντρική Ευρώπη στα 1800. Μεγάλη αντιπαράθεση υπήρξε και για το ποιοί ήταν οι ερασιτέχνες. Ο Leopold Krug³³² - αν και στερούνταν τυπικών προσόντων και ακαδημαϊκής μόρφωσης - ήταν ο ειδικότερος στο θέμα. Αυτός έλεγε ότι η άρνηση των αριθμητικών στοιχείων ήταν στην ουσία ένδειξη ανικανότητας κάποιων και όχι της ίδιας της επιστήμης. Ακόμη και αν τα αποτελέσματα ήταν λανθασμένα, δεν ήταν λάθος η μέθοδος. Όπως και ο Crome πίστευε ότι οι μετρήσεις είναι εφικτές και αναγκαίες, ισχυριζόμενος ότι οι υπολογισμοί μας φέρνουν πιο κοντά στη βεβαιότητα.

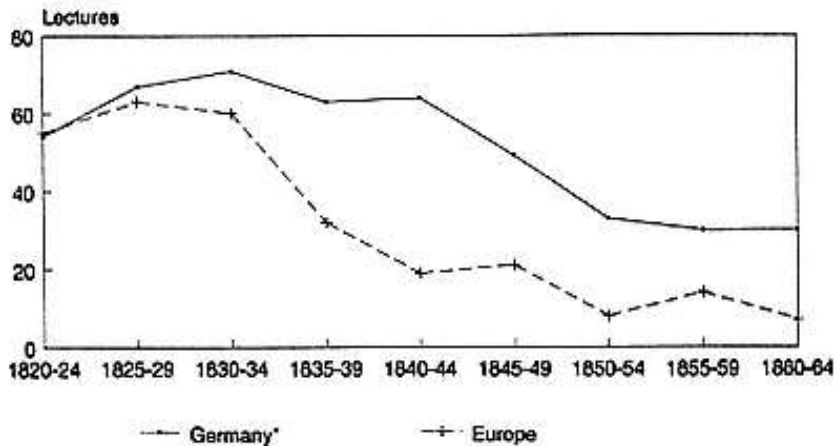
Ένα άλλο ζήτημα που είχε τεθεί ήταν η ακρίβεια των αριθμητικών στοιχείων, αλλά για τον A.Crome ήταν μικρής σημασίας γνώμες ασχέτων και νωθρών λογίων (οι εν λόγω κριτικοί του δεν ήταν ενεργοί στο χώρο). Για τον A.Crome, η κριτική προερχόταν από κράτη που τα κυβερνούσαν αριστοκράτες, που δεν ήθελαν να δημοσιοποιούν τα στατιστικά στοιχεία. Πίστευε ότι πίσω από αυτή τη στάση τους κρυβόταν η επιθυμία μιας συντηρητικότερης διακυβέρνησης. Ο A.Crome, όπως και ο A.Schlözer, υποστήριζε κι αυτός τη διαφάνεια στις κρατικές υποθέσεις και έβλεπε στη δημοσίευση των αριθμών ένα μέσο για την αντιπαράθεση με την αδικία και το δεσποτισμό. Οι υποστηρικτές του ύστερου διαφωτισμού στην κεντρική Ευρώπη έκαναν τη στατιστική σύνθημα για την ελευθερία του πολίτη.

Το έργο του A.Crome εντάσσεται στην κεντροευρωπαϊκή παράδοση της παραγωγής γνώσης για το κράτος και ήταν μια εναλλακτική ή και συμπληρωματική προσέγγιση της προγενέστερης αγγλικής πολιτικής αριθμητικής. Η παράδοση αυτή

³³² Ο Johann Leopold Krug (1770-1843) ήταν ένας σπουδαίος ερασιτέχνης γεωγράφος - στατιστικολόγος, που ασχολήθηκε από κρατική θέση με τη σύνταξη στατιστικών καταστάσεων στην Πρωσία. Το διάστημα 1796-1803 συνέταξε το δεκατριάτομο «Τοπογραφικό - Στατιστικό - Γεωγραφικό Λεξικό ολόκληρου του κράτους της Πρωσίας».

δε χρησιμοποιούσε μόνο αριθμούς, αλλά έδινε με μορφή μονογραφίας όλες τις όψεις μιας τοπικότητας και την αναπαράσταση του συστήματος των σχέσεων που τις ένωνε. Αναζητούσε αναλογίες, όπως γινόταν και στη φυσική ιστορία, χωρίς να χρησιμοποιεί αφηρημένα μαθηματικά. Ήταν μια προσπάθεια να καθρεφτιστούν τα πράγματα όπως ακριβώς ήταν και να περιγραφεί η μοναδικότητα του κάθε τόπου, μέσω των σχέσεων των διαφόρων παραγόντων. Η διαφοροποίηση του Crome από τους προγενέστερους της παράδοσης αυτής (Achenwall, Busching) ήταν οι αριθμητικές αφαιρέσεις και η αναλογική αναπαραστατική εικόνα των πραγμάτων μέσω των γραφημάτων των ισχύων των κρατών. Το τελευταίο ανέδειξε την ανάγκη για ακριβείς μετρήσεις και για μια νέα κατανόηση της στατιστικής ως ποσοτικής μεθόδου. (Nikolow, 2001)

Πριν από τη ναπολεόντεια κατοχή ορισμένων γερμανικών κρατών, κάποια άλλα (π.χ.η Πρωσία) είχαν αρχίσει να συλλέγουν συστηματικά δεδομένα κρατικού ενδιαφέροντος μέσω των στατιστικών γραφείων τους και να τα εκδίδουν σε ετήσια βάση, κυρίως για να μειώσουν τη λαϊκή καχυποψία για τις απογραφές. Αυτού του τύπου η στατιστική είχε αποτελέσει τη βάση για κυβερνητικές αποφάσεις και αυτή ακριβώς η εμπλοκή της είχε ανησυχήσει τους ακαδημαϊκούς. Η ακαδημαϊκή στατιστική ακολουθούσε το πρότυπο των Achenwall - Schlözer, ενός μίγματος πολιτικών, γεωγραφικών, κοινωνικών και οικονομικών χαρακτηριστικών των κρατών, εμπλουτισμένων επικουρικά με αριθμούς. Αυτή ήταν μια εντελώς διαφορετικού περιεχομένου στατιστική από αυτή που εννοούσαν στην Αγγλία και τη Γαλλία και βέβαια χωρίς καμία σχέση με τις πιθανότητες. Η έλλειψη πειστικής θεωρητικής βάσης (αδυναμία θεμελίωσης σε σταθερές και αδιαμφισβήτητες αρχές), η αποτυχία της να καταστεί η επιστήμη του παρόντος (αδυναμία πλήρους περιγραφής του ρευστού παρόντος) και το μειούμενο ενδιαφέρον των νομικών για αυτή, θα σηματοδοτήσουν μετά το 1830 την κάμψη της. Τα θέματά της θα απασχολήσουν την πολιτική οικονομία, τη μαθηματική στατιστική, τη δημογραφία. Η πολιτική ιστορία που παλαιότερα γραφόταν για τη δόξα της δυναστείας με άξονα το βασιλιά και τους πολεμιστές, θα γράφεται πλέον για το έθνος – κράτος στο γερμανικό ιστορικιστικό πλαίσιο, η ιστορία θα βάλει, μέσω της στατιστικής, το λαό στο επίκεντρο και τον βασιλιά στο περιθώριο (Zande, 2010). Η ακαδημαϊκή στατιστική θα εγκαταλειφθεί και η γερμανική στατιστική θα στηριχθεί και αυτή στους αριθμούς, γινόμενη συμβατή με τις άλλες ευρωπαϊκές στατιστικές.

Εικόνα 18: Αριθμός πανεπιστημιακών διαλέξεων στατιστικής στη Γερμανία και στην Ευρώπη, 1820-1865.

Πηγή: Lindenfeld, D. (1997). *ό.π.*, σελ. 133.

Το γερμανικό στατιστικό παράδειγμα είναι η Πρωσία. Το 1805 ιδρύεται το πρωσικό στατιστικό γραφείο, που όμως θα κλείσει το επόμενο έτος μετά από την ήττα στην Ιένα από το Ναπολέοντα. Το 1810, στα πλαίσια της εθνικής αναδιοργάνωσης, ανασυσταίνεται και αναβαθμίζεται σε στατιστική υπηρεσία, με ολιγάριθμο προσωπικό που θα προβεί σε πάρα πολλές εκδόσεις. Ακολουθούσε το ναπολεόντειο μοντέλο της κρατικής συγκέντρωσης πληροφοριών για την κρατική δραστηριότητα. Ο διευθυντής του κατείχε και την έδρα της πολιτικής οικονομίας του πανεπιστημίου του Βερολίνου. Πρώτος διευθυντής ήταν ο J.G.Hoffmann (1765-1847) και διάδοχός του ήταν ο C.W.F.Dieterici (1792-1859). Ο J.Hoffmann με τη δράση του μετρίασε το σκεπτικισμό για την αξιοπιστία της στατιστικής και βελτίωσε την παρουσίαση των στατιστικών στοιχείων, με τοπικές καταχωρήσεις και κατηγορίες (πληθυσμός, εκκλησίες, σχολεία, επιχειρήσεις).³³³

Από το 1805 έως το 1872 θα ιδρυθούν 17 στατιστικά γραφεία στα γερμανικά κρατίδια που θα λειτουργήσουν αυτόνομα και από το 1871 συνεργαζόμενα με μια αυτοκρατορική υπηρεσία. Η τελωνειακή ένωση γερμανικών κρατιδίων από το 1818, θα δώσει ώθηση στη στατιστική δραστηριότητα (ανά τριετία απογραφές πληθυσμού, έσοδα, δαπάνες, εμπόριο) που παρείχε τα στοιχεία (πληθυσμός) για το μοίρασμα των εσόδων των τελωνείων. Όλα τα γραφεία θα λειτουργήσουν αδιάλειπτα μέχρι το 1934, όταν και θα απορροφηθούν από την ενιαία στατιστική υπηρεσία του ναζιστικού κράτους. Από το 1862 και μετά ιδρύθηκαν και δημοτικά στατιστικά γραφεία με πρώτο το γραφείο του Βερολίνου.

³³³ Είχε βρει αναφορές με 625 στήλες σε χαρτιά 16 μέτρων το καθένα. Από Lindenfeld, D. (1997). *ό.π.*, σελ. 85. Ο ίδιος έκανε πάνω από 300 σχετικές δημοσιεύσεις, αλλά καμία επίσημη του γραφείου του.

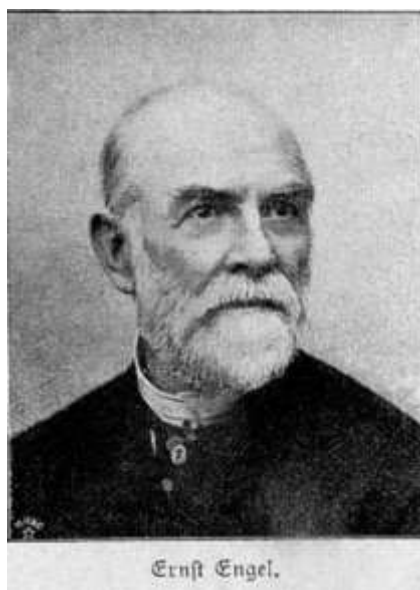
Τα γερμανικά στατιστικά γραφεία κληρονόμησαν τρεις παραδόσεις: τις ιστορικές- γεωγραφικές- πολιτικές περιγραφές των πανεπιστημιακών (που ήταν συνήθως και διευθυντές γραφείων), τα διοικητικά αρχεία των δημοσίων υπαλλήλων και τους αριθμητικούς πίνακες (ερασιτεχνών ερευνητών κ.α.). Τα γραφεία αυτά συνδέονταν με το υπουργείο εσωτερικών, ενώ τα αντίστοιχα γαλλικά και αγγλικά με τα οικονομικά υπουργεία (εμπορίου, εργασίας, οικονομικών).³³⁴ Με σταθερές διοικήσεις από υψηλόβαθμους δημοσίου υπαλλήλους (πολλοί ήταν ταυτόχρονα και πανεπιστημιακοί, διπλωμάτες, μέλη του συμβουλίου της επικρατείας) θα ασχοληθούν κυρίως με την κίνηση του πληθυσμού, τα οικονομικά στοιχεία, τις τιμές, τα μέσα επιβίωσης, τα κτίρια. Οι στατιστικές λειτουργούν πλέον διεθνώς και ως σύμβολα ισχύος των κρατών. Ένα ιδιαίτερο χαρακτηριστικό της πρωσικής στατιστικής, πέραν της καταγραφής των ξένων, είναι η διατήρηση του διαχωρισμού στρατιωτικών και πολιτών. Στους πολίτες, οι δημόσιοι υπάλληλοι καταγράφονται ξεχωριστά μέχρι σήμερα, δείχνοντας τη διαχρονική αξία που έχει το να υπηρετεί το άτομο το κράτος.

Η περίοδος της αναμόρφωσης

Το σημαντικότερο πρόσωπο, ο αναμορφωτής της γερμανικής διοικητικής στατιστικής ήταν ο Ernst Engel (1822-1896), διευθυντής του σπουδαιότερου στατιστικού γραφείου, αυτού της Πρωσίας (1860-1882). Σήμερα είναι γνωστός από τον ομώνυμο οικονομικό νόμο του.³³⁵ Δεν ήταν Πρώσος αλλά Σάξονας που γεννήθηκε στη Δρέσδη το 1822 και ξεκίνησε την καριέρα του ως μηχανικός ορυχείων. Μετά τις εξεγέρσεις του 1848 (η Δρέσδη ήταν για ένα διάστημα υπό την εξουσία των εξεγερμένων) και την αποκατάσταση της τάξης, εργάστηκε σε μια επιτροπή για την βελτίωση των σχέσεων εργασίας και κεφαλαίου, της οποίας ανέλαβε αργότερα την προεδρία. Το 1854 επελέγη να αναλάβει το στατιστικό γραφείο της Σαξονίας, όπου εργάστηκε τέσσερα χρόνια, εξέδωσε δύο περιοδικά και δημιούργησε ένα νέο είδος ασφάλειας για τους ενυπόθηκους δανειολήπτες. Το 1860 η φήμη του θα προκαλέσει την πρόσκλησή του από την Πρωσία, που την αποδέχτηκε με την επιθυμία να δημιουργήσει μια κεντρική στατιστική επιτροπή, που θα έθετε και θα συντόνιζε όλη τη στατιστική δουλειά του βασιλείου. Αυτό αποτελούσε και σύσταση του πρώτου διεθνούς στατιστικού συνεδρίου του Βελγίου (1855). (Hacking, 1987)

³³⁴ Όταν ιδρύθηκε η πρωσική στατιστική υπηρεσία υπήχθη αρχικά στην αστυνομία, στη συνέχεια στην καγκελαρία, στο υπουργείο εσωτερικών, στο υπουργείο εμπορίου και τελικά στο υπουργείο εσωτερικών και πάλι. Hacking, I. (1987). *ό.π.*, κεφ. 18, Prussian Numbers 1860-1882. Στο L.Kruger, L.Daston and M.Heilderberger (eds.), *The Probabilistic Revolution (vol.I). Ideas in History*. USA, Cambridge: MIT Press, σελ. 379.

³³⁵ Ήταν η παρατήρησή του (1857) ότι το ποσοστό του εισοδήματος που δαπανάται για τροφή μειώνεται όσο το εισόδημα αυξάνει (αν και μπορεί ως απόλυτος αριθμός να αυξάνει).

Εικόνα 19. Ernst Engel

Πηγή: wikipedia

Ο E.Engel θα αναδιοργανώσει το πρωσικό γραφείο στατιστικής, θα καθιερώσει μια νέα μέθοδο απογραφής, την κεντρική επεξεργασία (στη Γαλλία θα εισαχθεί το 1896 από τον L.March), θα πολλαπλασιάσει τις δημοσιεύσεις, θα δημιουργήσει μια «Κεντρική Επιτροπή Στατιστικής» ως σύνδεσμο μεταξύ των υπουργείων και του γραφείου και, ακολουθώντας ένα τυπικό μοντέλο του γερμανικού πανεπιστημίου της εποχής του, θα οργανώσει ένα σεμινάριο στατιστικής για τη δημιουργία στελεχών. Από αυτό το σεμινάριο θα περάσουν οι μετέπειτα εκπρόσωποι του ρεύματος της οικονομικής σκέψης της γερμανικής ιστορικής σχολής, που επηρεασμένοι από τον E.Engel έδιναν βαρύτητα στις εμπειρικές μονογραφίες με ιστορική και στατιστική βάση.

Η νέα μέθοδος απογραφής είχε τέσσερις βασικές αρχές,³³⁶ που ανέτρεπαν όλη την παραδοσιακή πρακτική: την πλήρη απογραφή, την ατομική καταχώρηση (και όχι την οικογενειακή), την αυτοδήλωση με το ατομικό απογραφικό δελτίο του ερωτώμενου (παλαιότερα ρωτούσαν τους δημάρχους και τους ιερείς) και την ταυτόχρονη δήλωση όλων των χαρακτηριστικών του πληθυσμού. Το ερωτηματολόγιο, η κωδικοποίηση, η συγκρότηση των πινάκων και η δημοσίευση θα γινόταν από ένα γραφείο και τίποτε δεν θα ερχόταν ιεραρχικά από την επαρχιακή διοίκηση. Αυτές οι προτάσεις του 1861 θα εφαρμοστούν με δέκα χρόνια καθυστέρηση στην απογραφή του 1871.

³³⁶ Labbé, M. (2007). Institutionalizing the Statistics of Nationality in Prussia in the 19th Century (from local bureaucracy to state-level census of population), *Centaurus*, 49 (4), σελ. 293-294.

Από το 1875 ο E.Engel ξεκινά μια σειρά στατιστικών για επαγγέλματα και μονάδες παραγωγής. Ο I.Hacking (1997) μας αναφέρει και τη συλλογή στατιστικών στοιχείων για ατμολέβητες και ατμομηχανές από τη Γερμανία, την Αμερική και την Ασία. Η στατιστική αυτή χρησίμευσε και στον καθορισμό των ασφαλίσεων των διαφόρων τύπων λεβήτων, που εκρηγνύονταν με διαφορετική συχνότητα και σκότωναν ανθρώπους σε διαφορετικούς αριθμούς. Εντυπωσιακή ήταν επίσης και η 320 σελίδων στατιστική μελέτη του για τον Γαλλογερμανικό πόλεμο.

3. Die Erwerbsthätigen der einzelnen Staaten in den verschiedenen

Staaten	I. Kunst- und Handwerker-gärtneri		II. Fischerei		III. Bergbau, Hütten- und Salinenwesen		IV. Steine und Erden	
	1861	1875	1861	1875	1861	1875	1861	1875
1. Preussen	9 557	11 340	12 077	15 385	857	866	352	901
2. Bayern	1 352	4 610	1 731	1 235	18 401	9 308	33 082	36 819
3. Sachsen	2 551	2 934	1 559	1 39	32 330	31 900	9 485	21 683
4. Württemberg	406	855	369	161	3 712	2 407	10 584	5 657
5. Baden	337	833	655	554	2 562	726	5 526	8 780
6. Hessen	95	229	33	65	2 693	1 556	3 960	4 711
8. Sachsen-Weimar	84	174	37	8	47	110	1 605	1 644
10. Oldenburg	38	152	129	200	1 376	514	3 440	3 630
11. Braunschweig	82	154	17	13	1 713	2 023	2 036	3 357
12. Sachsen-Meinigen	21	103	14	7	1 006	349	3 224	6 994
13. Altenburg	126	209	43	8	886	1 079	1 210	1 482
14. Coburg-Gotha	99	99	5	5	463	194	1 173	2 106
15. Anhalt	98	561	65	57	1 346	2 457	1 181	1 506
16. Schwarzburg-Rudolstadt	16	35	2	5	274	129	1 459	2 132
17. Schwarzburg-Sondershausen	70	69	5	1	420	46	625	1 188
18. Waldeck	9	13	2	3	75	64	196	197
19. Rhenus f. L.	7	12	10	—	67	4	140	241
20. J. B.	78	71	8	1	652	45	523	460
21. Schaumburg-Lippe	5	7	30	—	2 655	—	568	505
22. Lippe	7	12	7	8	25	21	416	153
Zusammen	13 036	22 536	13 978	17 781	102 901	101 338	248 171	266 144
Auf 100 im Jahre 1861 in jeder Gruppe beschäftigte Personen	—	150	—	111	—	127	—	130
kaum 1875	—	—	—	—	—	—	—	—

¹⁾ Wegen Einbeziehung der nach dem Kassenbuch nicht als Erwerbsthätige geltenden Personen sind die Zahlen für 1875 in Gruppe II. um 180 Personen für 1861 gegenüber 213 092 Personen für 1875, — ²⁾ ohne Schwarz- und Wälschler-Erwerbsthätigen sind in der Verfassungsaufgaben, welche 1875 in Gruppe III. enthalten sind, — ³⁾ ohne das Personal der Grube VIII. (Hüttenwerke)

Gruppen der Gewerbebetriebe am Ende der Jahre 1861 und 1875.^{*)}

V. Metallverarbeitung	VI. Maschinen, Werkzeuge		VII. Chemische Industrie		VIII. Holz- und Leuchtstoffe		IX. Textilindustrie		X. Papier und Leder			
	1861	1875	1861	1875	1861	1875	1861	1875	1861	1875		
10	1861	1875	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21
211 689	246 446	98 310	1 715 339	12 095	321 236	24 720	25 558	895 814	441 968	71 802	98 060	1.
41 773	48 410	20 379	32 612	3 852	7 153	4 038	3 764	74 746	75 589	16 424	18 660	2.
21 311	28 808	18 225	32 198	1 889	2 838	1 887	2 908	178 681	203 780	11 705	21 555	3.
18 630	22 254	11 291	17 305	1 767	1 004	2 506	2 152	42 229	39 479	8 926	10 467	4.
17 021	19 824	9 922	14 680	1 094	1 727	1 299	1 328	34 878	27 686	5 254	7 962	5.
8 412	8 248	4 402	7 202	1 697	1 938	1 110	1 189	55 817	8 274	6 618	7 600	6.
2 348	2 348	1 037	1 841	180	183	330	133	9 459	9 527	1 214	1 326	8.
1 959	2 462	1 392	1 853	31	43	143	139	8 377	2 555	571	727	10.
2 705	3 053	1 465	3 712	437	723	436	430	2 420	3 856	1 069	1 311	11.
1 716	2 451	683	1 112	563	541	145	43	5 228	3 709	1 835	2 812	12.
1 078	1 257	581	797	55	63	144	119	3 752	3 204	577	818	13.
1 654	2 328	1 135	1 842	114	259	157	179	2 605	2 399	928	1 778	14.
2 900	2 347	975	2 804	212	1 153	318	240	3 649	2 343	1 020	1 404	15.
537	544	426	402	134	156	91	31	2 270	1 616	333	554	16.
448	577	254	301	130	106	96	47	3 310	1 117	964	3 349	17.
568	404	252	263	125	4	117	27	1 129	226	157	149	18.
266	272	86	284	5	1	53	68	7 733	7 115	93	134	19.
717	833	572	1 194	160	215	116	41	5 839	5 891	446	679	20.
619	645	197	285	63	46	52	22	3 456	3 372	248	334	22.
333 351	399 216	171 491	294 812	24 503	39 422	338 348	398 452	783 020	813 307	130 157	176 738	
—	—	—	—	—	—	—	—	829 739	—	108	—	136

welche 1861 nicht erhoben worden sind. — ¹⁾ einschließlich der Ofenarbeiter, welche mit den Töpfern 1861 zusammengefasst sind berücksichtigt, obwohl sie 1875 insbesondere nur unvollständig erhoben sind. — ²⁾ aus dem Abwesen unserer Statistik für das Jahr 1861 in Gruppe III. entsprechend Zahlen enthalten. — ³⁾ ohne Kautschuk. — ⁴⁾ ohne Kautschuk. — ⁵⁾ einschließlich Frang. 46 im Jahr 1861. Nicht festgestellt, worden kam.

Εικόνα 20. Πίνακας από τη βιομηχανική απογραφή του 1861. Στο Engel, E.(1880). Die Deutsche Industrie, 1875 und 1861. Berlin. Πηγή: Ψηφιακή βιβλιοθήκη του πανεπιστημίου της Κολωνίας.

Tabelle I. Hauptübersicht

Gegenstand der Nachweisung.	Zahl der Ma- schin- en über- haupt	B. Zahl der am Schlusse des Jahres 1878												
		1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.	10.	11.	12.	13.
		Land- und Forstwirtschaft, Weberei, Gärtnerei	Bergbau, Hütten- und Salinenwesen	Industrie der Steine und Erden	Metallverarbeitung	Industrie der Maschinen, Werkzeuge, Apparate	Chemische Industrie	Industrie der Holz- und Leuchstoffe	Textilindustrie	Papier- und Lederindustrie	Industrie der Holz- und Schiffsstoffe	Industrie der Nahrungs- und Genussmittel	Industrie der Bekleidung und Färberei	
I. Gesamtzahl der Maschinen	29 895	210	8 330	1 052	1 200	1 488	772	717	3 456	957	1 281	7 597	243	
II. Höchste zulässige Dampfspannung der zugehörigen Kessel in Atmosphären-Überdruck.														
Maschinen mit Kesseln:														
a) von unter bis 2 Atmosphären-Überdruck	218	4	25	12	7	11	15	26	23	2	4	30	8	
b) „ über 2 bis 5 „ „ „ „	25 479	197	7 460	876	959	1 170	610	617	2 816	797	1 079	6 599	213	
c) „ „ 5 „ „ „ „	3 777	8	795	146	227	289	123	65	301	148	183	843	20	
d) „ verschiedenen ¹⁾ „ „ „	250	—	51	16	6	10	25	8	59	8	8	30	2	
e) „ nicht angegebenen Atmosphären-Überdruck	171	1	21	2	1	6	1	1	57	1	7	37	—	
III. Dampfausrüstung.														
a) Maschinen ohne Condensation schlechtweg	790	8	178	41	20	34	16	29	80	28	43	246	11	
b) „ „ „ und ohne Expansion	14 697	81	5 583	325	554	545	385	404	1 402	346	331	2 489	105	
c) „ „ „ und mit „ „ „	10 097	55	1 741	438	486	743	302	218	1 309	373	593	2 638	105	
d) „ „ „ schlechtweg	190	2	43	18	1	1	2	4	35	5	17	59	—	
e) „ „ „ und ohne Expansion	499	5	260	14	16	7	7	3	48	15	17	67	8	
f) „ „ „ und mit „ „ „	2 253	17	381	141	65	62	34	44	444	149	184	570	14	
g) „ „ ohne und mit Condensation ²⁾	22	—	11	—	—	1	1	—	7	—	—	2	—	
h) „ „ ohne Expansion schlechtweg	183	2	68	5	11	11	8	1	6	4	6	32	—	
i) „ „ mit „ „ „	1 028	10	79	46	47	80	16	11	72	36	85	448	—	
k) „ „ ohne Angabe der Dampfausrüstung	156	—	—	4	—	2	1	3	55	1	5	35	—	
Von den Maschinen mit Expansion sind solche:														
a) mit fester Expansion	4 667	47	734	188	143	221	83	129	577	155	276	1 519	43	
b) „ verstellbarer Expansion	6 813	57	1 296	357	353	518	208	116	890	269	458	1 650	62	
c) „ selbstthätiger „ „ „	1 898	8	171	100	102	146	61	28	358	134	128	487	14	
IV. Bauart.														
1. Bewegungsübertragung:														
a) Maschinen mit rotirender Welle, und zwar:														
α. Schubkurbel-Maschinen	24 676	175	6 170	950	1 096	1 304	672	622	2 886	858	1 163	6 401	213	
β. oszillirende Maschinen	350	2	158	6	7	15	3	5	19	4	5	71	3	
γ. Balanciermaschinen	1 579	23	183	60	35	31	24	30	286	52	70	705	7	
δ. rotirende Maschinen	222	—	113	11	5	2	5	12	8	10	12	42	1	
b) Maschinen ohne rotirende Welle, und zwar:														
α. direct wirkende Hubmaschinen	2 648	7	1 491	21	51	130	67	45	193	31	21	309	16	
β. mit Balancier wirkende Hubmaschinen	289	1	295	—	6	2	1	2	9	1	5	17	3	
c) Maschinen ohne Angabe d. Bewegungsübertragung	131	2	—	4	—	2	—	—	53	1	5	52	—	
2. Cylinderzahl:														
a) ein cylindrige Maschinen	26 372	195	6 677	907	1 138	1 349	740	682	2 986	861	1 189	7 221	237	
b) Zwillingmaschinen	3 019	10	1 622	101	53	125	22	24	348	76	56	234	5	
c) andere mehrcylindrige Maschinen	374	4	51	40	9	10	10	11	67	19	31	88	1	
d) Maschinen ohne Angabe der Cylinderzahl	130	1	—	4	—	2	—	—	55	1	5	34	—	
3. Cylinderlage:														
a) Maschinen mit waagerechten Cylindern	16 299	134	4 323	706	720	736	510	353	1 823	634	1 088	3 907	131	
b) „ „ senkrechten „ „ „	13 079	73	3 825	335	472	741	261	257	1 437	316	188	3 588	111	
c) „ „ geneigten „ „ „	384	2	132	7	7	7	1	7	141	6	—	17	1	
d) „ „ ohne Angabe der Cylinderlage	133	1	—	4	—	2	—	—	55	1	5	35	—	

¹⁾ Verschiedener Atmosphären-Überdruck ist bei mehreren gekoppelt oder an einer Hebel- oder verbundenen Kesseln hier erst dann angenommen worden, wenn die Einzelkessel sind zweifelhafte zu verbinden, in deren einem Cylinder der Dampf condensirt wird, in dem andern nicht. — ²⁾ Eine dieser Maschinen ist mit einer Schubkurbel-Maschine verbunden.

(α)

der feststehenden Dampfmaschinen.

vorhandenen Maschinen in der Gruppe:																					C. Leistungsfähigkeit. Zahl der Maschinen mit:							D. Alter der Maschinen. Zahl der Maschinen, erbaut:					Wiederholung der Nummer der Vorjahre.
14.	15.	16.	17.	18.	19.	20.	21. Gemischte Gruppen:				Pferdestärken							31	34	35	36	37											
Baugewerbe	Polygraphische Gewerbe	Kunstlerische Betriebe für gewerbliche Zwecke	Handelsgewerbe	Verkehrsgewerbe auschl. Schiffdampfmaschinen	Eisenbahn- u. Lokomotiv	Häusliche Zwecke	3, 6, bzw. 8, 1, 2, 4 Maschinen-Handwerk ausl. Kunstgewerbe u. s. w.	7, 8, Dampfer- und Leinwandm.	8, 11, 12, Mühlen- verbindungen	andere Art	unter 5	über 5 bis 20	über 20 bis 50	über 50 bis 100	über 100 bis 200	über 200	nicht angegeben						vor 1851	1851 bis 1860	1861 bis 1870	1871 und später	zu unbestimmter Zeit						
14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31	32	33	34	35	36	37										
44	208	4	31	605	2	165	946	19	281	271	8 333	13 132	4 484	1 515	917	790	724	791	3 620	9 444	15 650	2 281	I.										
																							II.										
1	—	—	—	8	—	1	6	—	5	2	116	65	19	7	4	6	1	36	53	60	45	24	a)										
38	166	—	24	462	—	156	794	18	229	194	7 270	11 273	3 710	1 237	779	671	529	687	3 291	8 423	10 993	2 015	b)										
1	41	—	7	129	—	8	136	—	41	67	886	1 681	693	247	122	99	49	63	243	805	2 461	293	c)										
2	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	48	97	58	21	11	12	5	5	28	73	135	8	d)										
2	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	13	16	4	3	1	2	132	—	5	13	25	128	e)										
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	III.										
11	88	—	1	15	265	—	106	3	19	14	218	421	89	12	12	8	30	15	95	282	336	62	a)										
28	102	—	1	13	288	—	30	319	10	138	6 409	5 573	1 281	421	311	271	431	387	1 890	4 466	6 551	1 413	b)										
—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1 313	5 480	2 122	610	297	198	77	210	1 071	3 275	5 006	537	c)										
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	16	66	55	23	14	11	5	18	24	56	70	22	d)										
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	65	150	78	44	56	99	7	64	115	189	103	37	e)										
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	93	677	703	361	215	120	14	80	308	739	966	100	f)										
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	g)										
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	75	64	16	4	—	—	—	—	—	—	—	h)										
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	139	694	136	—	—	—	—	—	—	—	—	—	i)										
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	4	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	k)										
10	42	—	1	5	266	—	26	93	5	59	953	2 555	736	219	97	88	19	164	706	1 649	1 824	324	a)										
14	47	—	2	8	49	—	18	235	5	111	453	3 488	1 725	542	311	231	63	110	609	2 203	3 587	304	b)										
9	24	—	—	—	—	—	6	53	2	23	139	808	309	246	116	74	15	32	159	556	1 081	70	c)										
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	IV.										
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1.										
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	a)										
42	201	—	4	29	487	—	132	770	16	239	7 102	11 589	3 640	1 036	672	463	174	466	2 719	7 996	11 658	1 847	a.										
1	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	112	79	47	109	2	—	—	—	—	—	—	—	β.										
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	39	796	490	159	102	56	7	235	459	463	308	114	γ.										
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	53	103	28	17	5	3	2	5	21	73	114	9	δ.										
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	b)										
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	998	696	223	159	83	172	407	27	259	743	1 400	220	a.										
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	7	48	45	35	53	96	5	48	98	58	66	24	β.										
1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	c)										
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2.										
32	204	—	3	27	500	—	161	742	18	252	8 095	11 940	3 645	1 064	605	442	577	762	3 276	8 510	11 899	2 125	a)										
11	4	—	1	4	80	—	4	188	1	20	231	1 139	712	357	264	304	12	20	265	1 028	1 590	115	b)										
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	6	52	173	94	48	44	7	9	78	104	169	14	c)										
1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	d)										
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	3.										
29	138	—	4	21	227	—	75	343	11	179	3 678	7 726	2 841	873	508	451	221	85	1 182	4 504	9 284	944	a)										
11	67	—	—	10	348	—	88	595	8	28	4 554	5 190	1 605	638	404	336	372	701	2 390	4 529	4 179	1 280	b)										
3	5	—	—	—	—	—	—	—	—	—	120	214	—	38	4	3	1	5	48	108	193	30	c)										
1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	d)										

nach ihrer höchsten zulässigen Dampferzeugung in verschiedenen der in der Tabelle unter II genannten Unterabteilungen einmünden gewesen wären. — ? Unter diese Maschinen.

Εικόνα 21 (α,β): Πίνακας από τη στατιστική των ατμολεβήτων,
 Engel, E. (1881), *Das Zeitalter des Dampfes in technisch-statistischer Beleuchtung*,
 Statistischen Bureau. Berlin: Königlichen.
 Πηγή: Ψηφιακή βιβλιοθήκη του πανεπιστημίου της Κολωνίας.

Η στατιστική του αντίληψη ήταν γενικά ιστορική· παρά την αφθονία των αριθμητικών στατιστικών στοιχείων, ο E.Engel ήταν η απόληξη της γερμανικής γεωγραφικής – ιστορικής παράδοσης. Τα στατιστικά στοιχεία τα έβλεπε σαν την ιστορία του παρόντος, σαν περιγραφή ολότητων και όχι σαν συνάθροιση ξεχωριστών περιπτώσεων που θα μπορούσαν να μας οδηγήσουν σε στατιστικούς νόμους. Οι κανονικότητες που τυχόν εμφανίζονταν, δεν μπορούσαν να θεωρηθούν νόμοι από τη στιγμή που δεν ήταν γνωστή η αιτία (Hacking, 1987).

Το 1863 θα γράψει: «...η στατιστική έρευνα, για να αποκτήσει μια ακριβή αναπαράσταση, θα συνοδεύει το άτομο σε ολόκληρη τη γήινη πορεία του...Η στατιστική θα εγκαταλείπει τον άνθρωπο μόνο μετά θάνατον και αφού θα έχει εξακριβώσει την ακριβή ηλικία του θανάτου του και σημειώσει τις αιτίες που έφεραν το τέλος του». ³³⁷ Η επιλογή του E.Engel για μη καταγραφή του θρησκευματος στις απογραφές του 1864-5 και του 1875, θα δημιουργήσει ένα στατιστικό μύθο ³³⁸: ότι οι Εβραίοι αυξάνουν επικίνδυνα στη γερμανική αυτοκρατορία. Ένας παλαιότερος αντισημιτισμός ενισχύθηκε λόγω της ύπαρξης ορισμένων στατιστικών στοιχείων (για τον αυξημένο μέσο όρο γεννήσεων των εβραϊκών οικογενειών, που ζούσαν και περισσότερο, που είχαν καλύτερη αναλογία αρρένων – θηλέων και μικρότερη θνησιμότητα των τέκνων τους) και λόγω της έλλειψης κάποιων άλλων επίσημων στατιστικών στοιχείων για το κύμα των Εβραίων μεταναστών από την ανατολή και κυρίως για την ταυτόχρονη αποδημία πολλών Εβραίων στο εξωτερικό. Το κλίμα αυτό θα οδηγήσει την εβραϊκή κοινότητα του Βερολίνου στο να αρχίσει να συλλέγει μόνη της δικά της στοιχεία, ώστε να μπορέσει να αντιπαρατεθεί στην κακή χρήση των κρατικών στατιστικών στοιχείων.

Ο E.Engel είχε και ενεργή πολιτική δράση. Το σημαντικότερο ήταν ο ρόλος του ως θεσμικού διαμεσολαβητή, ανάμεσα στην εργασία και το κεφάλαιο. Την περίοδο 1867-1870 ήταν εκλεγμένος ως εθνικο-φιλελεύθερος στην *Abgeordnetenhaus*, ήταν συνιδρυτής ενός πολιτικο-επιστημονικού δικτύου μαζί με δημόσια πρόσωπα και φιλελεύθερους καθηγητές για την κοινωνική πολιτική, του *Verein fur Sozialpolitik* (σύνδεσμος για την κοινωνική πολιτική), του οποίου τα μέλη έγιναν γνωστά ως *σοσιαλιστές της (πανεπιστημιακής) έδρας (Kathedersozialisten)* ³³⁹. Ο στόχος τους ήταν να ασκούν πιέσεις για μεγαλύτερη κυβερνητική μέριμνα για τους εργαζόμενους, για να εμποδίσουν την επικράτηση του σοσιαλισμού.

³³⁷ Engel, E. (1990). 'Verzeichnis der von der königlich Regierung auf dem laufenden erhalten statistischen Nachrichten'. *Zeitschrift des königlich preussischen statistischen Bureau*, 3, 1863, σελ. 287-308. Στο Hacking, I. (1990). *The taming of chance*, Cambridge University Press, σελ. 34.

³³⁸ Hacking, I. (1987). ό.π., σελ. 194-198.

³³⁹ Το παρατσούκλι το οφείλουν σε ένα δημοσίευμα της *Nationalzeitung*. Μέλη ήταν οι στατιστική και οικονομολόγοι: Engel, Rocher, Hildebrandt, Wagner, Conrad, Knapp, Brentano, Eckhardt, Schmoller, Meir, εχθροί του *laissez-faire*.

Ο E.Engel και οι οικονομολόγοι της γενιάς του μάχονται επίσης για τη δημιουργία συστημάτων συμπληρωματικής ασφάλισης. Ο ίδιος συμμετείχε στην προπαρασκευή νόμων (1883-1891) που θα θεμελιώσουν το πρώτο σύστημα κοινωνικής ασφάλισης, απάντηση του Bismarck στις εργατικές διεκδικήσεις. Όμως, από το 1880 το μετριοπαθές φιλελεύθερο ρεύμα του «συνδέσμου για την κοινωνική πολιτική» στον οποίο ανήκει ο E.Engel προσκρούει στον αυταρχισμό του Bismarck και διαμορφώνεται πλέον ένα αρνητικό κλίμα. Σε αντίθεση με τον Φρειδερίκο, ο Bismarck δεν αγαπούσε τη στατιστική, ούτε τους γραφειοκράτες και αυτό είχε ως αποτέλεσμα την αποδυνάμωση του γραφείου του E.Engel και τη μείωση του ενδιαφέροντος των δημοσίων υπαλλήλων για τα σεμινάρια (ήδη από το 1873). Το 1882 ο E.Engel θα παραιτηθεί εκφράζοντας τη διαφωνία του για τους υψηλούς τελωνειακούς δασμούς στις τιμές των σιτηρών (αρθρογραφούσε με ψευδώνυμο εναντίον του Bismarck), που ωφελούσαν τους γαιοκτήμονες, αλλά ζημίωναν εργάτες και βιομήχανους, δημιουργώντας κοινωνικές τριβές. Αν και πέτυχε στο να δημιουργήσει διοικητικούς μηχανισμούς και να συντονίσει το έργο των γραφείων στο γερμανικό χώρο, απέτυχε στο να επηρεάσει την πολιτική του Bismarck, παρά το ότι συνέβαλλε στη θέσπιση νόμων μέσω του πολιτικο-επιστημονικού δικτύου που ίδρυσε με δημόσια πρόσωπα και φιλελεύθερους καθηγητές.

Το γραφείο στατιστικής της Πρωσίας θα συνεχίσει να υπηρετεί τις προτεραιότητες της διοίκησης, αλλά σταδιακά θα δέχεται την πίεση από την οικονομική ανάπτυξη (τα καρτέλ και τα συνδικάτα κάνουν δικές τους στατιστικές) και τη γερμανική ενοποίηση (τα πρωσικά στοιχεία χάνουν από την αξία τους σε μια ενοποιημένη Γερμανία) για να συγχωνευτεί τελικά σε έναν κεντρικό μηχανισμό το 1934. Το όνειρο του υπολογισμού του συνολικού εισοδήματος του πληθυσμού (Krug, 1805 και Engel, 1870-72) θα πραγματοποιηθεί τη δεκαετία του '20. Το δίκτυο του E.Engel, που δεν παίζει πια το ρόλο του συμβούλου του ηγεμόνα, αποσυντίθεται σε τάσεις. Σε αυτή τη φάση θα αναπτύξει μια δραστηριότητα οικονομικών και κοινωνικών ερευνών με στατιστικό περιεχόμενο. Μία από τις σημαντικότερες είναι η έρευνα του Max Weber (1891) για τους γεωργούς της ανατολικής Πρωσίας. Η εκβιομηχάνιση έφερε τη μετακίνηση πληθυσμών από τη Β.Α. Πρωσία στη Ν.Δ. Ρηνανία, με αποτέλεσμα το κενό των γερμανικών αγροτικών πληθυσμών να το καλύψουν σλαβικοί, οι δε παραδοσιακοί δεσμοί με τους γαιοκτήμονες να γίνουν καπιταλιστικοί. Η έρευνα περιέγραφε αυτές τις σχέσεις με τη βοήθεια δύο ερωτηματολογίων και αξιολογούσε την επίδρασή τους στην εθνική συνοχή.

Το ζήτημα των μειονοτήτων είχε αρχίσει να απασχολεί σοβαρά το πρωσικό κράτος μετά το συνέδριο της Βιέννης του 1815, όταν ενσωματώθηκαν ξένοι πληθυσμοί, κυρίως Πολωνοί. Ο στόχος του πρωσικού μηχανισμού ήταν ο εκγερμανισμός τους. Στην αρχή οι Πρώσοι στατιστικοί – σε αντίθεση με τη γερμανική σκέψη (ρομαντισμός, φιλολογία, πολιτικοί) αλλά και τις τοπικές

στατιστικές αρχές – δεν υιοθέτησαν τη γλωσσική εκδοχή του έθνους, διότι τη θεωρούσαν ανεπαρκές κριτήριο για να εκφράσει το πολύπλοκο του εθνικού συναισθήματος. Για τον πρώτο διευθυντή του πρωσικού στατιστικού γραφείου, Hoffman, οι πληροφορίες περί της εθνικότητας ήταν χρήσιμες για τη διοίκηση των ανατολικών επαρχιών. Αντίθετα, ο διάδοχός του Dieterici θεωρούσε ότι αυτό μπορούσε να δημιουργήσει πολιτικά προβλήματα. Ο όλος προβληματισμός για το ζήτημα της κατανομής των εθνικοτήτων στη Πρωσία, ήταν απόδειξη του ότι το εθνικό ζήτημα γινόταν ένα κρατικό πρόβλημα. Τη δεκαετία του 1860 το Στατιστικό Γραφείο και κατ' επέκταση το Υπουργείο Εσωτερικών είχαν μερικό μόνο έλεγχο του τρόπου καταχώρησης και διακίνησης των πληροφοριών, οι οποίες αν και ετερογενείς δημιούργησαν συγκεντρωτικά τα πρώτα στατιστικά στοιχεία της Πρωσίας και την πολιτική επιθυμία για μεγάλης κλίμακας συλλογή στοιχείων για τις εθνικότητες. Το πρόγραμμα αυτό θα μπει σε νέες βάσεις με το διορισμό του E.Engel. Η πρόσθεση των αριθμητικών στοιχείων προϋπέθετε την κανονικοποίηση της διαδικασίας και μια ευρεία συναίνεση για την αξία των αριθμητικών δεδομένων σε εθνικό επίπεδο.

Ένα από τα κρατικά στελέχη που υποστήριξαν το έργο του Engel ήταν και ο Richard Bockh που ακολουθώντας – την από την εποχή του Ναπολέοντα - γερμανική πολιτική σκέψη πίστευε ότι η εθνικότητα δεν προσδιορίζεται απλά μέσω της εδαφικής περιοχής και του κράτους που ανήκουμε, τονίζοντας τη διαφορά μεταξύ εθνικότητας και ιδιότητας του πολίτη. Η εθνικότητα δεν θα έπρεπε να συλληφθεί με κριτήρια έξω από το άτομο. Από τη στιγμή που η γλώσσα δομεί τις εμπειρίες και τις γνώσεις του ατόμου καθίσταται ένα διακριτό χαρακτηριστικό της εθνικότητας. Επιπλέον, μέσω αυτού του κριτηρίου η στατιστική γίνεται η πλέον κατάλληλη μέθοδος για να γνωρίσουμε την έκταση και τα όρια του έθνους. Όποιο άλλο χαρακτηριστικό και να επιλέγονταν για κριτήριο εθνικής ταυτότητας (φυλετικό, διαλέκτου κ.α.) είχε το μειονέκτημα ότι ποίκιλε πολύ ανάμεσα στα άτομα του ίδιου έθνους. Η ισοδυναμία γλώσσας και εθνικότητας που ξεκίνησε στη Γερμανία δεν έγινε ομόφωνα αποδεκτή στο Διεθνές Στατιστικό Συνέδριο του 1857 (για τον Αυστριακό εκπρόσωπο αυτή η πληροφορία ήταν χρήσιμη μόνο για αυτοκρατορίες) και το ζήτημα παρέμεινε ανοικτό.

Σε μια περίοδο σκλήρυνσης της πολιτικής του Bismarck για τους Πολωνούς, δεν υπήρξε ερώτηση για τη γλώσσα στις απογραφές μέχρι το 1890. Στην απογραφή του 1890 υπήρξε μια απλή ερώτηση για τη γλώσσα με 12 επιλογές απάντησης, που παρέμεινε στις απογραφές μέχρι τον πρώτο παγκόσμιο πόλεμο. Όμως υπήρξε και πρόβλημα με το πώς κατανοούσε ο ερωτώμενος τον όρο μητρική γλώσσα, οι δε τοπικές αρχές που στην πραγματικότητα ήταν απρόθυμες να χρησιμοποιήσουν την κατηγορία αυτή αντί της εθνικότητας, πρότειναν εναλλακτικές διατυπώσεις, εκφράζοντας με αυτό τον τρόπο και τη δυσαρέσκειά τους για την κεντρική διενέργεια των απογραφών. Το ερώτημα περί γλώσσας επαναδιατυπώθηκε σε

διάφορες μορφές, για να καμφθεί η αντίδραση των Πολωνών που είχαν αντιληφθεί ότι σχετιζόταν με την πολιτική εκγερμανισμού και στην ουσία αποτελούσε τη μέτρηση του εκγερμανισμού τους.

Αυτή η ιστορία της κανονικοποίησης της καταχώρησης της εθνικότητας μας δείχνει τη για μισό αιώνα συνεχόμενη διαπραγμάτευση μεταξύ κεντρικής και τοπικής εξουσίας και την διαφορετική αντίληψη που είχαν για την εθνική στατιστική. Για τις επαρχιακές και τοπικές αρχές αυτή η στατιστική αυτή ήταν ένα βοήθημα κυρίως για την αξιολόγηση καταστάσεων και για αποφάσεις για πρακτικά ζητήματα (π.χ. ποιά η γλώσσα της θείας λειτουργίας, ποιά η εκπαιδευτική πολιτική), ενώ για το κράτος ήταν η συγκέντρωση στοιχείων για τη γνώση του πληθυσμού ως όλου και της απόδοσης δημογραφικά της εθνικότητας σε πληθυσμούς. Επιπλέον παρακολουθώντας τη γονιμότητα και τη θνησιμότητα της κάθε μειονότητας αντιλαμβάνονταν και τη μελλοντική της δυναμική. Αυτό αποτέλεσε ένα νέο τρόπο σύλληψης του έθνους. (Labbe, 2007).

Τον 19^ο αι. η ύπαρξη του εθνικού κράτους ήταν γεγονός για την Αγγλία, τη Γαλλία ακόμη και για τις Η.Π.Α.. Δεν ίσχυε όμως το ίδιο για τη Γερμανία που ήταν διαιρεμένη σε κρατίδια και ακολουθούσε μια πορεία προς την πολιτική ενοποίηση και το μετασχηματισμό της σε μια βιομηχανική κοινωνία. Η μη σταθεροποιημένη δομή του έθνους – κράτους σημάδεψε όχι μόνο τις δομές των στατιστικών φορέων, αλλά και τον τρόπο σκέψης, που χαρακτηριζόταν από έντονη προσκόλληση στους νόμους και στην οργάνωση τα οποία εγγυούταν τη συνοχή του συνόλου. Χαρακτηριστικό της γερμανικής σκέψης ήταν ο ολιστικός και ιστορικιστικός χαρακτήρας της, ο αρνητισμός προς τον ατομικισμό και τις παγκόσμιες θεωρήσεις, που συνδέονταν με τον αγγλικό οικονομισμό και τον γαλλικό ορθολογισμό. Ενώ για την Αγγλία το ζήτημα της κοινωνικής συνοχής τιθόταν με όρους φτώχειας, για τη Γερμανία τιθόταν με όρους εθνικής ταυτότητας. Αν και το πλαίσιο είναι οικονομικό και τα εργαλεία στατιστικά, ο στόχος είναι καθαρά πολιτικός: να προταθεί το πώς πρέπει να εξελιχθεί το γερμανικό έθνος στις ανατρεπτικές συνθήκες που προκάλεσε η βιομηχανική επανάσταση.

Από το τέλος του 19^{ου} αι. ήταν κοινή αντίληψη το ότι το κράτος είχε έναν εξέχοντα ρόλο στην καθοδήγηση της οικονομικής ανάπτυξης και εκεί αποδιδόταν η ισχυρή παράδοση οικονομικών στατιστικών που μεγεθύνθηκε στο μεσοπόλεμο. Ο σύγχρονος μελετητής της γερμανικής οικονομικής ιστορίας και στατιστικής Adam Tooze,³⁴⁰ υποστηρίζει ότι το γερμανικό έθνος-κράτος που θεμελίωσε ο Bismarck το 1871 δεν διέθετε τις κατάλληλες δομές για αυτού του είδους την οικονομική παρέμβαση και ούτε και για τις επόμενες δεκαετίες. Ήταν ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος ο λόγος που θα οδηγήσει στη δημιουργία υπουργείων οικονομίας, εργασίας,

³⁴⁰ Tooze, A. (2001). *Statistics and the German State, 1900-1945. The making of Modern Economic Knowledge*. Cambridge: Cambridge University Press.

γεωργίας και στην ανάπτυξη της σύγχρονης οικονομικής πολιτικής, που θα οδηγήσει στο μεσοπόλεμο στη νέα στατιστική μακροοικονομικού προσανατολισμού. Η επανίδρυση του γερμανικού κράτους ήταν η απάντηση στην κρίση και αυτή η προσπάθεια περιλάμβανε ένα πρόγραμμα οικονομικής σταθεροποίησης στο οποίο συνέβαλε η γερμανική στατιστική.

Το 1900, η Αυτοκρατορική Στατιστική Υπηρεσία (Kaiserliches Statistisches Amt, KSA), που είχε ιδρυθεί το 1872, εξέδωσε ενόψει της εισόδου στον 20^ο αι. έναν επετειακό τόμο με τίτλο: «Η γερμανική εθνική οικονομία στο τέλος του 19^{ου} αιώνα», στηριγμένη στην πιο προχωρημένη εθνική απογραφή που είχε γίνει ποτέ στη Γερμανία, στην απογραφή του 1895 για τα επαγγέλματα και τους χώρους εργασίας. Προλογίζοντας με εθνική υπερηφάνεια τον τόμο ο ίδιος ο αυτοκράτορας, ο Wilhelm Β', χαρακτήρισε την απογραφή αυτή «σαν ένα εξέχον κατόρθωμα, με το οποίο ξεπεράσαμε κατά πολύ το στατιστικό έργο των άλλων χωρών στο αντικείμενο τόσο από πλευράς πληρότητας όσο και από πλευράς ακρίβειας»³⁴¹.

Το έργο αυτό είχε πέντε μέρη που αναφέρονταν στον πληθυσμό ως οικονομικό συντελεστή (η κατανομή της εργασίας του προέκυπτε από την απογραφή των επαγγελματιών του 1895), στη γεωργία, τη βιομηχανία και το εμπόριο. Οι αγρότες ήταν το μεγαλύτερο τμήμα του πληθυσμού και ο αγροτικός τομέας καταγραφόταν αναλυτικά στις απογραφές (χρήση γης, ετήσιοι υπολογισμοί σοδειάς, απογραφή ζώων, αγροτικών μηχανημάτων, ενδεικτικές τιμές αγροτικών προϊόντων). Αντίθετα, τα στοιχεία για τον δευτερογενή τομέα δεν ήταν επαρκή.

Οι απογραφές των χώρων εργασίας (1882, 1895) έδιναν μια εικόνα των επαγγελματιών και της βιομηχανίας (300 κατηγορίες) καθώς και της σύνθεσης της εργατικής δύναμης. Οι άνθρωποι διακρίνονταν ανά φύλο και κατηγοριοποιούνταν σε εργοδότες, εργαζόμενους *μπλέ κολλάρου* και εργαζόμενους *λευκού κολλάρου*. Στόχος της επαγγελματικής απογραφής ήταν η σύνδεση του επαγγελματικού προφίλ με κοινωνικές παραμέτρους (ηλικία, φύλο, οικογενειακή κατάσταση, θρήσκευμα). Στόχος της απογραφής των επιχειρήσεων, που απευθυνόταν στους εργοδότες, ήταν η ο αριθμός και η κατηγοριοποίηση των εργατών και η χρήση μηχανών στη παραγωγή. Ερωτήσεις για την αξία και τον όγκο παραγωγής δεν υπήρχαν, διότι οι επιχειρηματίες ήταν ανέκαθεν εχθρικοί σε αυτού του είδους τη διεύθυνση του κράτους. Μόνο από στοιχεία έμμεσης φορολογίας μπορούσαν οι κρατικοί στατιστικοί υπάλληλοι να βγάλουν συμπεράσματα για την παραγωγή ορισμένων (π.χ. μύρα, ποτά, αλάτι, καπνός) ή από ανεπίσημα στοιχεία επαγγελματικών ενώσεων (π.χ. ορυχεία, χαλυβουργίες, υφασματοβιομηχανίες). Μετά από τα στοιχεία του αγροτικού τομέα, τα πιο πλήρη ήταν αυτά που αφορούσαν τις εισαγωγές και τις εξαγωγές, που από το 1879 άρχισαν να

³⁴¹ Tooze, A. (2001). ό.π., σελ. 40.

καταγράφονται αναλυτικά, δίνοντάς μας και έμμεσα συμπεράσματα για τη βιομηχανία.

Η μεγάλη αύξηση του πληθυσμού στις τελευταίες δεκαετίες του 19^{ου} αι., πέρα από τη θετική της διάσταση, δημιουργούσε στους στατιστικούς και μια ανησυχία, λόγω της μεγάλης πυκνότητάς του συγκρινόμενου με άλλες χώρες (π.χ. Γαλλία). Για να μπορέσει ο πληθυσμός να συντηρηθεί και να αυξηθεί απαιτούνταν, σύμφωνα με αυτούς, πειθαρχημένη εργασία και σταθερή συνεργασία των οικονομικών δυνάμεων του τόπου, απαντώντας με τον τρόπο αυτό σε όσους προπαγάνδιζαν την πάλη των τάξεων. Συγκρίσεις μεταξύ των ομόσπονδων κρατιδίων και μεταξύ προτεσταντικής και καθολικής Γερμανίας δεν περιλαμβάνονταν για λόγους οικονομίας της μελέτης, το πνεύμα της οποίας υπηρετούσε την εθνική ενότητα.

Όμως αυτή η σημαντική μελέτη ήταν στο πνεύμα της εποχής που έφευγε και όχι της νέας, της καπιταλιστικής στην οποία μετέβαινε η Γερμανία. Για τους συντάκτες της, η γη και η εργασία παρέμεναν οι μοναδικές κινητήριες δυνάμεις της οικονομίας. Την οικονομία την αντιλαμβάνονταν σαν μια συνάθροιση δραστηριοτήτων εργαζόμενων με διαφορετικά προσόντα. Η βάση της κοινωνικής σταθερότητας ήταν για τους συντηρητικούς και τους στατιστικούς η μεσαία τάξη των αγροτών και των αυτοαπασχολούμενων τεχνιτών. Έτσι, η μονάδα ανάλυσης ήταν το εργαστήριο (και όχι ολόκληρη η βιομηχανία), ο δε εργαζόμενος καταγράφονταν στατικά με βάση την τέχνη που κατείχε και όχι τη δουλειά που έκανε εκείνη τη στιγμή. Το μοντέλο ήταν η κοινωνία των τεχνιτών που παρήγε για να καλύψει ανάγκες και όχι η καπιταλιστική όπου ο στόχος της παραγωγής ήταν η κερδοφορία του κεφαλαίου. Δεν έγινε καταγραφή των μεγάλων παραγωγικών μονάδων (καταγράφονταν σαν σειρά εργαστηρίων) ούτε των τραπεζών, ούτε και των ασφαλιστικών εταιρειών.

Η νέα μεσαία τάξη των εργαζόμενων του *άσπρου κολλάρου* θα αποτελέσει διακριτό στρώμα στην επόμενη απογραφή του 1907 και ελπίδα των στατιστικών και άλλων (πρώτος το είχε υποδείξει ο καθηγητής οικονομικών Gustav von Smoller, 1897) ότι αυτή θα αποτελέσει τη νέα βάση της κοινωνικής σταθερότητας έναντι του αυξανόμενου προλεταριάτου. Αλλά και αυτή η απογραφή ακολούθησε τον παλαιό τρόπο καταγραφής των εργαζόμενων, αυξάνοντας απλά τον αριθμό των επαγγελματιών. Όσον αφορά πληροφορίες μισθοδοσίας, κόστους πρώτων υλών και γενικότερα της παραγωγής δεν υπήρχε συνεργασία από την πλευρά των βιομηχάνων. Η επιτροπή για τις στατιστικές της εργασίας (μισθοί, απασχόληση, ανεργία, τιμές, κατανάλωση) αν και ανεξάρτητη από την Αυτοκρατορική Στατιστική Υπηρεσία μέχρι το 1902 δεν πέτυχε τίποτε σπουδαίο σε αντίθεση με τις αντίστοιχες του αγγλοσαξωνικού χώρου. Υποστήριξη από την πλευρά των επιχειρηματιών υπήρχε μόνο για τη στατιστική του εξωτερικού εμπορίου, διότι παρείχε χρήσιμες

πληροφορίες για την πορεία των εξαγωγών τους αλλά και την πίεση από τις εισαγωγές. Για αυτό το λόγο υπήρχε μια αναλυτικότερη κατηγοριοποίηση των εμπορευόμενων προϊόντων.

Ο Α.Τοοζε (2001) αναφέρει ότι πέραν της εμπορικής διάστασης υπήρχε και η πολιτική, διότι η αναφορά μιας βιομηχανίας ή ενός κλάδου στους στατιστικούς πίνακες ενίσχυε τη θέση της στα μάτια των πολιτικών. Αναφέρει μάλιστα και ένα χτυπητό παράδειγμα ενός ολόκληρου κλάδου, των μηχανοκατασκευών, που αγωνίστηκε για να συγκροτηθεί σαν ενοποιημένη διακριτή στατιστική κατηγορία στους στατιστικούς πίνακες, ώστε να αποδείξει την σημασία του για τη γερμανική οικονομία (έφερνε περισσότερο συνάλλαγμα από βαριές βιομηχανίες) και να αξιώσει να λαμβάνεται ανάλογα υπόψη στη βιομηχανική πολιτική.

Μετά τη δημοσίευση και του τελευταίου τόμου του «Κεφαλαίου» του Μάρξ (1894), ο καπιταλισμός έγινε κεντρικό θέμα αναλύσεων. Από τη δεκαετία του 1890 το σοσιαλδημοκρατικό κόμμα της Γερμανίας (SPD) είχε θεωρήσει ότι πλησιάζει η τελική και αναπόφευκτη κρίση του καπιταλισμού. Όμως, μια δεκαετία αργότερα, με τη δεύτερη βιομηχανική επανάσταση σε εξέλιξη και την οικονομική πρόοδο της Γερμανίας, ο εξόριστος δημοσιογράφος Eduard Bernstein αντιλαμβανόμενος τη σύνθετη νέα πραγματικότητα θα προσπαθήσει να αλλάξει αυτή τη θέση του κόμματος ερχόμενος σε αντίθεση με πολλούς (Kautsky, Luxemburg, Helphand). Οι σοσιαλδημοκράτες στις αναφορές τους για την οικονομική κατάσταση της Γερμανίας χρησιμοποιούσαν τα στοιχεία του Αυτοκρατορικού Στατιστικού Γραφείου.³⁴² Ιδιαίτερα στηρίχτηκε στις στατιστικές (γερμανικές και αγγλικές) για τεκμηρίωση των θέσεων του ο Bernstein, ο οποίος κατηγορήθηκε ότι έμεινε στη μορφή χάνοντας την πραγματικότητα.

Το γενικότερο ερώτημα ήταν κατά πόσο αυτά τα στατιστικά στοιχεία ήταν επαρκή για να αναπαραστήσουν τη νέα οικονομική πραγματικότητα και η απάντηση ήταν όχι (Sombart, Meerwarth)³⁴³. Η ξεπερασμένη διανοητική σύλληψη του αντικειμένου, η γραφειοκρατική αδράνεια, οι απόψεις των βιομηχάνων, τα εμπόδια των ομοσπονδιακών κρατιδίων (άρνηση κάποιων ερωτήσεων, αποκεντρωμένη επεξεργασία, άνιση κατανομή φόρτου και κόστους) και το αυξανόμενο κόστος είναι οι λόγοι της καθυστέρησης της εξέλιξης της γερμανικής στατιστικής, που θα μείνει ανεπηρέαστη από την εξέλιξη της οικονομικής σκέψης. Οι σκέψεις για βελτίωση της κατάστασης περιλάμβαναν τη νομική υποχρέωση της απάντησης στις έρευνες,³⁴⁴ το συγκεντρωτικό μοντέλο και τη μηχανογράφηση της διαδικασίας με χρήση μηχανών

³⁴² Τοοζε, Α. (2001). ό.π., σελ. 47-49.

³⁴³ Τοοζε, Α. (2001). ό.π., σελ. 50-55.

³⁴⁴ Το 1911 συζητήθηκε η ιδέα ενός γενικού υποχρεωτικού στατιστικού νόμου (ανάλογη νομοθεσία ακόμη και με κυρώσεις υπήρχε σε πολλές άλλες χώρες), αλλά το Βαυαρικό Γραφείο επέμενε στη συνεργασία, το δε Πρωσικό που συμφωνούσε, αναγνώριζε ότι δύσκολα θα τον ενέκρινε το κοινοβούλιο.

Hollerith³⁴⁵. Όμως η γερμανική στατιστική θα αρχίσει να αλλάζει με την έναρξη του Α΄ Παγκόσμιου Πολέμου και με το τέλος του θα έχει σαρωθεί μαζί με τις υπόλοιπες δομές του κράτους.

Η γερμανική στατιστική στον μεσοπόλεμο

Με την έναρξη του πολέμου το 1914, οι νεαροί στατιστικοί υπάλληλοι θα βρεθούν στο στρατό και όλα τα σχέδια περί απογραφών θα ματαιωθούν. Ορισμένοι τεχνοκράτες και ορισμένοι αξιωματικοί διείδαν τον κίνδυνο και τις απαιτήσεις ενός μακροχρόνιου πολέμου και συνειδητοποίησαν την αδυναμία της υπάρχουσας δομής να βοηθήσει στον προγραμματισμό της παραγωγής. Επικεφαλής τους τέθηκε ο διευθυντής της AEG, Walter Rathenau, που σε συνεργασία με το Πολεμικό Γραφείο Πρώτων Υλών του Πρωσικού Υπουργείου Πολέμου ανέλαβε τον έλεγχο της προμήθειας και διανομής των κρίσιμων πρώτων υλών στο δίκτυο των πολεμικών βιομηχανιών. Για πρώτη φορά «ευαίσθητα» δεδομένα των εταιρειών συλλέγονταν εμπιστευτικά από το κράτος, έστω και δύσκολα. Όταν κατά τη διάρκεια του πολέμου η Γερμανική Στατιστική Ένωση (DSG) θελήσει να αποτιμήσει στατιστικά την ευρύτερη πολεμική προσπάθεια, τα εν λόγω στοιχεία δεν θα της δοθούν, παραμένοντας υπόθεση των επιχειρηματιών και όχι των δημοσίων υπαλλήλων. Κατά τη διάρκεια του πολέμου, οι υποχρεωτικές έρευνες επεκτάθηκαν προοδευτικά από τις πρώτες ύλες και τα τρόφιμα σε όλους τους τομείς της οικονομίας, τα δε εργοστάσια υποχρεώθηκαν με διάταγμα (1917) να δίνουν πληροφορίες όχι μόνο για τον όγκο των πρώτων υλών αλλά και τον όγκο και τον προγραμματισμό της παραγωγής τους, με έντονες αντιδράσεις. Ο W.Rathenau οραματιζόταν τον τόσο απαραίτητο σε συνθήκες πολέμου κεντρικό έλεγχο να παραμένει σε ισχύ και μετά, μέσα σε ένα πλαίσιο γερμανικού σοσιαλισμού, όπου θα συμβίωναν αρμονικά κράτος και βιομηχανία. Το σύστημα του W.Rathenau υπήρξε το αρχέτυπο του οικονομικού σχεδιασμού του 20^{ου} αι. και σύμφωνα με τον A.Toose πρέπει να θεωρήθηκε από τον Lenin ως μια πιστοποίηση της δυνατότητας υλοποίησης του κεντρικού σχεδιασμού³⁴⁶. Όμως, σύμφωνα με την πρόσφατη αποτίμηση, η

³⁴⁵ Ήταν εφεύρεση του Γερμανο-Αμερικανού στατιστικού και μηχανικού, υπαλλήλου του γραφείου απογραφής των Η.Π.Α., Hermann Hollerith (1860-1929). Σε χάρτινες κάρτες, με κατάλληλες διατρήσεις, κωδικοποιούνταν πληροφορίες και ακολουθούσε επεξεργασία τους. Από το 1890 χρησιμοποιούνταν στην επεξεργασία των στοιχείων απογραφής στις Η.Π.Α.. Το 1896 ο Hollerith, εκμεταλλευόμενος την ευρεσιτεχνία του που μέχρι τότε πουλούσε στο αμερικανικό δημόσιο, θα ιδρύσει δική του εταιρεία την Tabulating Machine Company, που θα την πουλήσει το 1911 στην Computing-Tabulating-Recording Company (CTR), εταιρεία που το 1924, συγχωνευόμενη με άλλες, θα μετονομαστεί σε International Business Machines (IBM). Στη Γερμανία μηχανές Hollerith πρωτοχρησιμοποιήθηκαν στην επεξεργασία των στοιχείων της απογραφής πληθυσμού του 1910 των πόλεων Württemberg, Baden, Elsass, Lothringen, αλλά ιδιαίτερα στην εποχή των Ναζί όταν η τεχνολογία τους είχε ωριμάσει.

³⁴⁶ Toose, A. (2001). ό.π., σελ.71.

οργάνωση του Rathenau ήταν μια χαοτικά πολλαπλασιαζόμενη δομή χωρίς κεντρική διοίκηση ή σχέδιο, μια απόπειρα κεντρικού σχεδιασμού.

Ο πόλεμος αυτός ανέδειξε στη συνείδηση του λαού και των ελίτ την αδυναμία του διοικητικού μηχανισμού να ανταποκριθεί στις προσδοκίες τους, με χαρακτηριστικότερο παράδειγμα τον αποτυχημένο έλεγχο της αγροτικής παραγωγής και των τροφών από την Υπηρεσία Τροφίμων Πολέμου που είχε ιδρυθεί το 1916 (οι αναφορές της ήταν ευρύτερα γνωστές σαν οι «πίνακες του ψεύδους»). Μετά την κατάρρευση της αυτοκρατορίας, η δημοκρατία της Βαϊμάρης κατέστησε την εθνική οικονομία κεντρικό αντικείμενο της διακυβέρνησης. Πριν το 1914 δεν υπήρχε εθνικό σύστημα οικονομικής διακυβέρνησης, τώρα όμως το γερμανικό υπουργείο οικονομικών (Reichswirtschaftsministerium, RWM) υπό τη διοίκηση του Friedrich Ebert και κυρίως με την έντονη επιρροή του αμέσως σημαντικότερου στελέχους του, του Wichard von Moellendorff, οπαδού του κρατικού σοσιαλισμού, επεδίωξαν μια κρατικά ελεγχόμενη οικονομία. Αυτό άνοιγε νέες προοπτικές για τη γερμανική κρατική στατιστική, που από Αυτοκρατορική Στατιστική Υπηρεσία μετονομάστηκε σε Statistisches Reichsamts (SRA). Οι γερμανικές στατιστικές θα αρχίσουν να αποκτούν έντονο οικονομικό περιεχόμενο – πράγμα που ξεκίνησε ο καθηγητής Ernst Wagemann – με στόχο να καταστούν όργανο παρακολούθησης της καπιταλιστικής οικονομίας, σε συνδυασμό με ένα νέο τύπο οικονομικής έρευνας του κύκλου της επιχείρησης (Konjunkturforschung). Αυτό συνιστά τομή με την μέχρι τότε παράδοση της στατιστικής πρακτικής (καταγραφή πλέον της μεγάλης επιχείρησης) και με την αντίστοιχη σύλληψη της οικονομίας (ολιστική).

Το 1920, στη διϋπουργική σύσκεψη με τη συμμετοχή των κοινωνικών εταίρων, που σηματοδότησε τη στροφή της γερμανικής κρατικής στατιστικής, ο Hirsch³⁴⁷ θα πει: «...από το 1870 και μετά το γερμανικό έθνος-κράτος βρίσκονταν αντιμέτωπο με το έργο του σχηματισμού μιας εθνικής οικονομικής πολιτικής. Αυτή ήταν μια νέα αρμοδιότητα που αντιμετωπιζόταν κάτω από εξαιρετικά δύσκολες περιστάσεις και απαιτούσε ένα νέο τύπο κυβερνητικής γνώσης: την εθνική οικονομική στατιστική.»³⁴⁸

Ο Δρ. Platzer, από τα νέα στελέχη της παραδοσιακής Υπηρεσίας Στατιστικής του Ράιχ, προωθούσε και αυτός συγκεκριμένη ατζέντα εθνικών οικονομικών στατιστικών (επίπεδο τιμών, επίπεδο μισθών, παραγωγή βασικών βιομηχανιών, εξωτερικό εμπόριο, οικονομικά του κράτους). Η κρίσιμη αποτύπωση του αγροτικού τομέα δυστυχώς δεν μπορούσε να γίνει αξιόπιστα λόγω της καχυποψίας των ερωτούμενων. Η λανθάνουσα διαμάχη για τον έλεγχο των οικονομικών πληροφοριών μεταξύ κράτους και επιχειρήσεων παρέμενε, παρά την ύπαρξη του

³⁴⁷ Ο Δρ. Julius Hirsch ήταν Γραμματέας στο υπουργείο Γεωργίας υπό τον σοσιαλδημοκράτη υπουργό Robert Schmidt και ως καθηγητής στην σχολή επιχειρήσεων της Κολονίας είχε ασχοληθεί με τον έλεγχο των τιμών.

³⁴⁸ Tooze, A. (2001). ό.π., σελ. 81.

διατάγματος από τα χρόνια του πολέμου που υποχρέωνε έναντι ποινής τις επιχειρήσεις για παροχή στοιχείων. Όμως, για να εξασφαλιστεί η αξιοπιστία των τόσο κρίσιμων στοιχείων που έλειπαν σχεδόν ολοκληρωτικά³⁴⁹ εκείνη την εποχή της οικονομικής κρίσης – όπου εκτός των άλλων υπολογίζονταν και οι πολεμικές αποζημιώσεις – απαιτούνταν η συνεργασία των επιχειρήσεων.

Με άξονα τον προγραμματισμό λόγω του πολέμου, πραγματοποιήθηκαν επιμέρους και όχι πάντα επιτυχείς απογραφές στα 1916, 1917, 1919 (για τρόφιμα, επαγγέλματα κ.α.). Η τελευταία σωστή απογραφή για τα επαγγέλματα και τους χώρους εργασίας ήταν του 1907. Αν και μετά τον πόλεμο την ευθύνη την είχε κεντρικά το κράτος η οργάνωση παρέμενε όπως και παλαιότερα υπόθεση ομοσπονδιακή. Η μικρής κλίμακας αγροτική και μεταποιητική παραγωγή (αυτοαπασχολούμενοι τεχνίτες), αν και δεν έσβησε, ανήκε οριστικά στο παρελθόν και πλέον ήταν απόλυτη η επικράτηση της καπιταλιστικής επιχείρησης. Η νέα οικονομική πραγματικότητα απαιτούσε για την καταγραφή της τη χρησιμοποίηση ως πρότυπης μονάδας τη σύγχρονη καπιταλιστική επιχείρηση. Η σύνθεση των εταιρειών (αντί των επαγγελμάτων) θα αποτύπωνε το χάρτη της γερμανικής βιομηχανίας και ταυτόχρονα της οικονομικής ισχύος στη χώρα. Η καταχώρηση της επαγγελματικής κατάρτισης του εργαζόμενου, που δεν ταυτιζόταν απαραίτητα με την εργασία που έκανε στην παραγωγική διαδικασία, θα συμπληρωθεί και με το τελευταίο.

Ο συγκεντρωτισμός ισχύος και πόρων θα ισχύσει και για τη στατιστική πληροφορία. Η στατιστική της αυτοκρατορικής περιόδου μας έδινε μια αποκεντρωμένη εικόνα της οικονομίας της Γερμανίας. Η νέα οργάνωση των κατηγοριών που βασιζόταν στην επιχείρηση ως οικονομική μονάδα, παραμόρφωνε την εικόνα της προηγούμενης περιόδου, διότι πολλές μεγάλες βιομηχανίες είχαν την έδρα τους στο Βερολίνο και τα εργοστάσιά τους στη νότια Γερμανία, όπου ήταν χαμηλότεροι οι μισθοί. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα να ενισχύεται δυσανάλογα η οικονομική συνεισφορά της Πρωσίας, γεγονός που οδήγησε τα θυγόμενα κρατίδια στο να προτείνουν έναν πιο σύνθετο ορισμό της παραγωγικής μονάδας, όπου διαχωριζόταν η χωρική από την οικονομική διάσταση, ο φυσικός τόπος παραγωγής από την έδρα της διοίκησης της εταιρείας. Λόγω της πολιτικής ισχύος των κρατιδίων, η πρόταση έγινε αποδεκτή.

Μέχρι τότε δεν υπήρχε ένας επίσημος δείκτης του κόστους ζωής ούτε αξιόπιστη ένδειξη για τις βιομηχανικές αμοιβές, στοιχεία απαραίτητα για τη ρύθμιση των σχέσεων εργασίας κεφαλαίου στη βιομηχανία. Ο πρώτος που είχε ζητήσει τη δημιουργία ενός κάποιου ενδεικτικού εθνικού συστήματος στατιστικής τιμών ήταν ο πρωσικός στρατός το 1912. Τα κρατίδια συμφώνησαν για το πρότυπο

³⁴⁹ Για παράδειγμα η αναφορά του RWM στα 1920 για την χημική βιομηχανία εξαντλούνταν σε μία και μόνο παράγραφο για τη βιομηχανία σίρτων, βλέπε Toose, A. (2001). ό.π., σελ. 84.

το 1914. Μετά τον πόλεμο το ενδιαφέρον κορυφώθηκε και άρχισαν να συγκροτούνται στατιστικές από στατιστικούς υπαλλήλους και ιδιώτες σε μεγάλες βιομηχανικές πόλεις, με πολλαπλασιαστική δυναμική. Αυτή η χαοτική κατάσταση δεν διευκόλυνε το κράτος που επιθυμούσε την τάξη. Για έξι μήνες το 1919 θα συζητείται το τεχνικό μέρος της σχετικής δειγματοληψίας (επιλογή πόλεων, αγαθών με τους συντελεστές βαρύτητας που θα συγκροτούσαν τον δείκτη).

Τα ερωτηματολόγια συμπληρώθηκαν σε περισσότερες από 600 πόλεις με πληθυσμό άνω των 10.000 κατοίκων και τα αποτελέσματα υπογράφηκαν από τοπικές επιτροπές εργαζόμενων και εργοδοτών για πιστοποίηση της εγκυρότητάς τους. Τα αποτελέσματα θα αποσταλούν στο Βερολίνο τον Ιανουάριο του 1920 μέσω των τοπικών στατιστικών υπηρεσιών και η έρευνα θα καθιερωθεί σε μηνιαία βάση. Παρά το μεγάλο λαϊκό ενδιαφέρον το Υπουργείο Εργασίας αρνούσαν να δημοσιεύσει τους αριθμούς μέχρι τον Αύγουστο του 1920 (οπότε και δημοσίευσε τα αποτελέσματα του Φεβρουαρίου). Ενημερωμένες εκδόσεις θα υπάρξουν από τον Απρίλιο του 1921. Ο στατιστικός δείκτης Reichindex³⁵⁰ αποκάλυψε και επίσημα ότι το κόστος ζωής στη Γερμανία ήταν 13 φορές μεγαλύτερο από ότι προπολεμικά.

Αν και τα αιτήματα για έρευνες αμοιβών προϋπήρχαν 40 χρόνια πριν, οι βιομήχανοι συνέχιζαν να αρνούνται την παροχή στοιχείων για τις αμοιβές για να μην χρησιμοποιηθούν από τους σοσιαλδημοκράτες. Από τις αρχές του 1919 το Τμήμα Στατιστικής της Εργασίας θα αρχίσει να δημιουργεί ένα αρχείο συλλογικών συμβάσεων εργασίας. Για το Δεκέμβριο του ίδιου έτους προγραμματίστηκαν ταυτόχρονα δύο δειγματοληπτικές έρευνες – η μόνη εφικτή δράση – του κόστους ζωής και των αμοιβών. Η πρώτη ολοκληρώθηκε σύμφωνα με το πρόγραμμα. Η δεύτερη πραγματοποιήθηκε σε 10.000 τόπους δουλειάς, αφού ξεπεράστηκε η κωλυσιεργία από τους εργοδότες και η διαμαρτυρία του Υπουργείου Εμπορίου. Οι απαντήσεις των εργαζόμενων υπογράφηκαν και από το εργασιακό συμβούλιο της κάθε εταιρείας. Οι κολοσσοί της γερμανικής βιομηχανίας μπούκοτάρισαν την έρευνα και χρειάστηκε η επίκληση των ποινών του προεδρικού διατάγματος της περιόδου του πολέμου και δικαστικές αποφάσεις για να συνεργαστούν. Η κυβέρνηση προσπάθησε να περάσει νέο νόμο που θα επέβαλλε τη στατιστική μισθών και θα το καταφέρει με δύο χρόνια καθυστέρηση (λόγω αντιδράσεων). Μέσα σε τέτοιες συνθήκες, οι καθυστερήσεις που σημειώνονταν καθιστούσαν τα αποτελέσματα ξεπερασμένα, λόγω της αλματώδους αύξησης του πληθωρισμού, ακυρώνοντας στην πράξη την απογραφή.

³⁵⁰ Ο δείκτης είχε δεχτεί κριτική, γιατί δεν ήταν όσο θα έπρεπε αντιπροσωπευτικός, ευνοώντας έτσι τους εργοδότες στις συμφωνίες για τους μισθούς. Για παράδειγμα, ο δείκτης δεν περιλάμβανε το κόστος ένδυσης, διότι η γερμανική υφασματοβιομηχανία δεν έδινε στους στατιστικούς στοιχεία για το κόστος ένδυσης μιας εργατικής οικογένειας, προτρέποντας τα μέλη της να δώσουν εν ανάγκη ψευδή στοιχεία. Όταν τον Μάιο του 1922 συμπεριλήφθηκε στο δείκτη το κόστος ένδυσης, αυτός αυξήθηκε κατά 10%. Toose, A. (2001). ό.π., σελ. 94-95.

Το 1925 ο καθηγητής Ernst Wagemann³⁵¹, πρόεδρος της Στατιστικής Υπηρεσίας του Ράϊχ, αναλαμβάνει επικεφαλής του νεοσύστατου «Ινστιτούτου για την έρευνα του κύκλου της επιχείρησης» (Institut für Konjunkturforschung), που είχε ως σκοπό τη στατιστική αποτύπωση των διακυμάνσεων της οικονομίας μέσω της επιστημονικής ανάλυσης του κύκλου της επιχείρησης. Το Ινστιτούτο μελετούσε τις χρονοσειρές οικονομικών μεγεθών, για να διακρίνει: τις τάσεις από τις εποχιακές μεταβολές της οικονομίας, τις σχέσεις μεταξύ οικονομικών μεταβλητών και φυσικής παραγωγής καθώς και του εμπορικού ισοζυγίου κατά τη διάρκεια του κύκλου, ακόμη και την επίδραση του τελευταίου σε επίπεδο επιχείρησης. Επιπλέον ο E.Wagemann και οι συνεργάτες του ισχυριζόταν ότι είχαν την ικανότητα της πρόβλεψης, παρέχοντας στους πολιτικούς βοήθεια για αποφάσεις μακράς πνοής. Αυτό το πρόγραμμα ήταν μια καινοτομία εμπειρικού χαρακτήρα στη μακροοικονομία.³⁵² Το ενέτασαν στην παράδοση της μελέτης των οικονομικών κύκλων που άρχισε μετά το 1860 με τον Βρετανό Jevons, τον Γάλλο Clément Juglar, ισχυροποιήθηκε με τις δημοσιεύσεις του Ρώσου Baranowski (1894), του Αμερικανού Fisher (1911) κ.α.. Δεν το έβλεπαν ως ακαδημαϊκό αντικείμενο, αλλά ως μια πρακτική επιστήμη, που στην Αμερική είχε ήδη αρχίσει να αποδίδει καρπούς. Στην Αμερική, εμπνεόμενοι από τα μετεωρολογικά μοντέλα, κατασκεύασαν δείκτες μέσω των οποίων ερμήνευαν τα δεδομένα της αγοράς βασιζόμενοι στα πρότυπα που αναδύονταν και που πίστευαν ότι τους έδιναν το δικαίωμα της πρόβλεψης (business barometers)³⁵³.

Οι γερμανικοί ακαδημαϊκοί κύκλοι, αλλά και άλλοι ανεξάρτητοι οικονομολόγοι, εξέφρασαν αμφιβολίες έως και εχθρότητα για αυτήν την αμερικανοποίηση της γερμανικής οικονομικής σκέψης. Τον E.Wagemann τον θεωρούσαν όχι τόσο σημαντικό διανοητή, αλλά έναν εμπειριστή, έναν άνθρωπο της πράξης. Κάποιοι άλλοι (Schumpeter) ήταν θαυμαστές του έργου του Ινστιτούτου. Φιλοδοξία του E.Wagemann ήταν να αναζωογονήσει τη γερμανική οικονομική σκέψη με την ένταξη των νέων τεχνικών σε ένα θεωρητικό πλαίσιο που θα

³⁵¹ Ο καθηγητής Ernst Wagemann γεννήθηκε το 1884 στη Χιλή από οικογένεια Γερμανών μεταναστών. Πήρε το 1907 το διδακτορικό του από τη Χαϊλδεμβέργη και ξεκίνησε να διδάσκει στο Ινστιτούτο Αποικιακών Οικονομικών του Αμβούργου. Στη διάρκεια του πολέμου θα συνεργαστεί με το δημόσιο ηγούμενος από το 1916 του στατιστικού τμήματος της Υπηρεσίας Τροφίμων Πολέμου. Το 1919 θα διδάξει στο πανεπιστήμιο του Βερολίνου και στη συνέχεια θα ενταχθεί στο RWM με έργο του την επίβλεψη των οικονομικών αναλύσεων και τις σχέσεις με τη στατιστική υπηρεσία. Το 1924 θα αναλάβει τη διεύθυνση της Στατιστικής Υπηρεσίας υπερκεράζοντας παλαιότερους λόγω του σύγχρονου οικονομικού πνεύματος που εξέφραζε.

³⁵² Το πρόγραμμα αυτό απέτυχε να προβλέψει τη μεγάλη ύφεση (1929-1932) και θα εκτοπιστεί από την κεϋνσιανή επανάσταση και την οικονομετρία. Θα συνεχίσει να υπάρχει και μετά την ανάληψη της εξουσίας από τους ναζί, στους οποίους παρείχε τα θεμέλια για την οργάνωση της οικονομίας του πολέμου.

³⁵³ Το πιο γνωστό ήταν το «βαρόμετρο» της Harvard Committee for Economic Research. Η επιτροπή Harvard ήταν περήφανη που δούλευε στατιστικά χωρίς την προσφυγή στην οικονομική θεωρία. Χρησιμοποιώντας στατιστικές τεχνικές, ανέλυε την κάθε χρονοσειρά σε τρεις συνιστώσες: την υποκείμενη τάση, την εποχική διακύμανση και τον αυθεντικό κύκλο.

καθιστούσε τα οικονομικά μια πρακτική επιστήμη.³⁵⁴ Ιδιαίτερο χαρακτηριστικό του ήταν το ότι υπήρξε ταυτόχρονα και αξιόλογος επιστήμονας και σημαντικός δημόσιος λειτουργός. Υπήρξε ο άνθρωπος που δημιούργησε διακριτό τμήμα οικονομικής στατιστικής στην Υπηρεσία Στατιστικής του Ράιχ, διαχωρίζοντας για πρώτη φορά την οικονομική στατιστική από την κοινωνική στατιστική.

Το πιο χαρακτηριστικό έργο του Ινστιτούτου από την ίδρυσή του ήταν η δημιουργία ενός συστήματος εθνικού ισολογισμού, διότι το εθνικό εισόδημα είχε γίνει μετά τον πόλεμο μείζον πολιτικό θέμα. Επηρέαζε τους μισθούς και τις πολεμικές αποζημιώσεις που έδινε η χώρα. Άλλους αριθμούς έδιναν οι βιομήχανοι και άλλους οι εργατικές ενώσεις, ενώ η επιτροπή των συμμάχων που παρακολουθούσε τις αποζημιώσεις έκανε ελλειπείς υπολογισμούς βασιζόμενος σε μέσους όρους. Το Ινστιτούτο έδωσε σειρά απόλυτων μετρήσεων του εθνικού εισοδήματος μετρώντας μακροοικονομικές μεταβλητές. Ο δείκτης τιμών και η ανεργία ήταν μέσα σε μια σειρά οικονομικών δεικτών που παρακολουθούσε το Ινστιτούτο.³⁵⁵ Αν και έκαναν χρήση σε περιπτώσεις στατιστικών τεχνικών (όπως η Harvard Committee for Economic Research), οι μετρήσεις γενικά αξιοποιούνταν μέσα στο μακροοικονομικό μοντέλο³⁵⁶ κυκλοφορίας αγαθών και κεφαλαίου του Wagemann. Αυτό το μοντέλο είχε αναπτυχθεί σε μια περίοδο που ευνοούνταν ο προστατευτισμός και η ρύθμιση της οικονομίας³⁵⁷ σαν μια απάντηση στην κρίση του οικονομικού φιλελευθερισμού, ενώ ήταν σε εξέλιξη η απάντηση των κομμουνιστών με το πείραμα του οικονομικού σχεδιασμού της Ε.Σ.Σ.Δ. που έπρεπε να αποφευχθεί στη Δύση. Ήταν πεποίθηση πολλών ότι η οικονομική αυτογνωσία θα μετρίαζε την κυβερνητική παρέμβαση στην αγορά.

Η στατιστική δραστηριότητα του Ινστιτούτου υπήρξε ένα όπλο του RWM στη μάχη της επιβίωσής του ως υπουργείου (την περίοδο 1924-25 προτάθηκε από κάποιους η κατάργησή του), επικαλούμενο το συμφέρον της εθνικής οικονομίας. Ήταν ένα υπουργείο περιορισμένων αρμοδιοτήτων, χωρίς περιφερειακή δικτύωση και αποκομμένο από τον κόσμο των επιχειρήσεων, σε αντίθεση με τα Υπουργεία Εμπορίου και Εργασίας. Μάλιστα, το Υπουργείο Εμπορίου σχεδίαζε να συγκροτήσει έναν δικό του στατιστικό μηχανισμό. Όμως ο E.Wagemann είχε υποστηρικτή τον

³⁵⁴ Έχοντας υιοθετήσει την ποσοτική προσέγγιση του Fisher μέσα σε ένα ολιστικό πλαίσιο θεώρησης της οικονομίας, θα παρουσιάσει στο ημιτελές δίτομο έργο του *Treatise on Monetary Economics* μια νέα εξίσωση των συναλλαγών με μετρήσιμες μεταβλητές. Με τη φιλοσοφία του διπλογραφικού συστήματος, έβλεπε το εθνικό εισόδημα σαν μια υποχρέωση του κεφαλαίου και των πρώτων υλών της παραγωγής.

³⁵⁵ Τον Δεκέμβριο του 1929 ο δείκτης τιμών χονδρικής περιλάμβανε τιμές για 170 πρώτες ύλες και 230 προϊόντα με επιλεγμένους συντελεστές βαρύτητας. Η ανεργία που μέχρι τότε λόγω αμφισβήτησης της μέτρησής της δεν λαμβανόταν χωρίς αμφιβολίες από τους θεωρητικούς οικονομολόγους, τη δεκαετία του '30 θα γίνει αντικείμενο τους.

³⁵⁶ Tooze, A. (2001). ό.π., σελ. 116-122.

³⁵⁷ Στις μισές οικονομικές πράξεις στη Γερμανία της εποχής οι τιμές ήταν καθορισμένες είτε από τα καρτέλ είτε από την κυβερνητική παρέμβαση.

κομισάριο για τη μείωση των δαπανών (Reich's Sparkommissar), ο οποίος φανταζόταν τη Στατιστική Υπηρεσία σαν το κέντρο επεξεργασίας ενός εθνικού συστήματος πληροφοριών, το οποίο θα ήταν εξοπλισμένο σε μεγάλο βαθμό με μηχανές Hollerith που εξασφάλιζαν ταχύτητα και οικονομία.³⁵⁸ Τον συγκεντρωτισμό τον απαιτούσε η μεγιστοποίηση της αποτελεσματικότητας της διοίκησης, αλλά ερχόταν σε αντίθεση με την ομοσπονδιακή παράδοση. Από το 1927 η Στατιστική Υπηρεσία θα διεξάγει όλες τις σημαντικές έρευνες (των εμπορικών στατιστικών συμπεριλαμβανόμενων) εκτός της απασχόλησης.

Η μελέτη της οικονομίας απαιτούσε και στοιχεία από τις επιχειρήσεις (απασχόληση, παραγωγή, τζίρος) που μόνο με τη συνεργασία των επιχειρηματιών θα αποκτούσαν. Επίσης η συγκρότηση δεικτών-βαρομέτρων απαιτούσε τη συνεργασία και την αναγνώριση από το κεφάλαιο και την εργασία. Από το 1924 και έπειτα, ο Σύνδεσμος Γερμανών Βιομηχάνων (RdI) θα έχει γενικά θετική στάση απέναντι στο Ινστιτούτο, αυξάνοντας έτσι τη νομιμοποίηση της δουλειάς του, με σκοπό να χρησιμοποιήσει τα αποτελέσματά του στη διαμόρφωση της πολιτικής ατζέντας προς όφελος των επιχειρηματιών. Τον χειμώνα του 1925 ο RdI παρουσίασε ένα υπόμνημα με τίτλο «Γερμανική Οικονομική Πολιτική» και επιδίωξε να δημιουργήσει ένα ανεξάρτητο κέντρο οικονομικών μελετών, που θα παρήγε αξιόπιστα στατιστικά στοιχεία για χρήση τους στο δημόσιο διάλογο. Το μεγάλο κόστος του εγχειρήματος και δευτερευόντως το ότι άφηναν ελεύθερο το πεδίο στις εργατικές ενώσεις που συμμετείχαν και αυτές με μικρή χρηματοδότηση στον προϋπολογισμό³⁵⁹ του Ινστιτούτου, θα τους οδηγήσουν τελικά στο να συνεργαστούν με τον Wagemann.

Από το 1926, το Ινστιτούτο θα παρακολουθεί τις δημόσιες δαπάνες για λογαριασμό του RWM, διότι έπρεπε να μη γίνονται υπερβολές σε καιρούς ευημερίας που θα αποσταθεροποιούσαν μελλοντικά την οικονομία και θα έθεταν σε κίνδυνο την εξόφληση των πολεμικών αποζημιώσεων. Από το 1927 θα ανακοινώνει μηνιαία τον δείκτη βιομηχανικής παραγωγής, που συντίθονταν από 19 συνιστώσες. Από την ίδια χρονιά άρχισε να σχεδιάζει την υλοποίηση μίας απογραφής της βιομηχανικής παραγωγής για το 1930, πράγμα που είχε επιτευχθεί μόνο εν μέρει στο παρελθόν. Τα στοιχεία που θα προέκυπταν, θα βοηθούσαν αφενός στον υπολογισμό της προστιθέμενης αξίας αφετέρου στην παρακολούθηση των διακυμάνσεων ανάμεσα στους τομείς της βιομηχανίας. Όμως, η μεγάλη πληθωριστική κρίση το ανέστειλε. Το σημαντικότερο προϊόν της συνεργασίας με τους βιομήχανους ήταν το «Σύστημα Βιομηχανικών Αναφορών», που έδινε μια

³⁵⁸ Το 75% του κόστους παραγωγής των στατιστικών ήταν το εργατικό. Το 1924 η Στατιστική Υπηρεσία του Ράιχ εξοπλίστηκε με μηχανές Hollerith και η πρώτη στατιστική επεξεργασία που έκαναν ήταν 2.000.000 δεδομένα σε ένα μήνα, για τις εισαγωγές και τις εξαγωγές.

³⁵⁹ Το 1925 ο προϋπολογισμός του Ινστιτούτου καλύπτονταν κατά 45% από το δημόσιο, 47% από το κεφάλαιο και 8% από την εργασία, βλέπε Toose, A. (2001). ό.π., πίνακας 4, σελ. 140.

μηνιαία χοντρική εικόνα της αγοράς εργασίας και των πωλήσεων.³⁶⁰ Μεγάλες βιομηχανίες (σιδήρου, χημικών) δεν έδιναν στοιχεία που αφορούσαν πωλήσεις και στοκ, ενώ κάποιες δεν συνεργάζονταν καθόλου. Άρνηση υπήρχε στην παροχή στοιχείων για να υπολογίσουν τις ώρες/εργάτη, που ήταν αντικείμενο πολιτικής διαμάχης (ο αγώνας του οκταώρου). Όμως, υπήρχε γενική αναγνώριση του Ινστιτούτου, ακόμη και από αντιπάλους. Ο Buchmann, της Ένωσης Γερμανικού Σιδήρου και Σιδηροβιομήχανων, δήλωσε: «Υπάρχει ένας κίνδυνος, το ότι ολόκληρος ο τρόπος που βλέπουμε την οικονομία θα μολυνθεί από τις 'θεωρητικές' μεθόδους του Ινστιτούτου». Τώρα και τα ευρύτερα στρώματα έβλεπαν, μέσω των εφημερίδων, την εικόνα της οικονομίας με αριθμούς. Τα στατιστικά στοιχεία, ενταγμένα στη μακροοικονομική παρακολούθηση της οικονομίας, επηρέασαν τη διαμόρφωση της οικονομικής πολιτικής με νέο στόχο τη μεγιστοποίηση και σταθεροποίηση του εθνικού εισοδήματος. Το Ινστιτούτο ήταν στο κέντρο της συζήτησης για την οικονομική πολιτική και οι αναφορές του ήταν τα αδιαμφισβήτητα αναγνώσματα για την εθνική οικονομία.

Αυτό το τεχνοκρατικό όραμα θα πέσει θύμα της οικονομικής κρίσης που ακολούθησε και διέλυσε ταυτόχρονα και τις δύο πεποιθήσεις του προγράμματος E.Wagemann: το ότι οι ειδικοί μπορούσαν να κάνουν μια ακριβή διάγνωση της οικονομίας και να προβούν σε τουλάχιστον βραχυπρόθεσμες προβλέψεις και το ότι το γερμανικό κράτος είχε τη θέληση και τη δύναμη να παρέμβει. Το Ινστιτούτο προέβλεψε λανθασμένα μια απλή μείωση της οικονομικής δραστηριότητας για το 1928 και στις αρχές του 1930 το ότι η οικονομία θα άρχιζε να ξεπερνά την κρίση. Αυτό οδήγησε σε αρνητική στάση την κυβέρνηση, που περιέκοψε τον προϋπολογισμό της Στατιστικής Υπηρεσίας (και για λόγους οικονομίας) και έθεσε και σε κίνδυνο τον ισχυρό δεσμό της (δηλ. τον E.Wagemann) με το Ινστιτούτο και το πρόγραμμά του.

Η πολιτική του αποπληθωρισμού (με μείωση ημερομισθίων και τιμών πλην των αγροτικών προϊόντων) που εφάρμοσε ο καγκελλάριος Brüning, δεν φαίνονταν να μειώνει το κόστος ζωής, όπως αυτό αντικατοπτριζόταν στον Reichindex, με αποτέλεσμα να κατηγορήσει στο υπουργικό συμβούλιο τους αρμόδιους υπαλλήλους για εσκεμμένη μη καταχώρηση των αληθινών τιμών. Ο συνεργάτης του E.Wagemann και διευθυντής της Στατιστικής Υπηρεσίας, Platzer, ανέλυσε στο υπουργικό συμβούλιο τον δείκτη, πείθοντας για την πολιτική ουδετερότητά του. Με τους υπάρχοντες συντελεστές βαρύτητας και στο μισό να έπεφτε η αξία των βιομηχανικών προϊόντων, ο δείκτης δεν μειωνόταν πάνω από 10%, συνεπώς έπρεπε να επανεξεταστούν τα προϊόντα που αντιπροσώπευαν τον εργατικό προϋπολογισμό και οι συντελεστές βαρύτητάς τους. Η Στατιστική Υπηρεσία άντεχε ακόμη σε

³⁶⁰ Στατιστική της εργασίας είχε πρωτοκαταρτιστεί το 1903 από την Αυτοκρατορική Στατιστική Υπηρεσία. Τώρα ζητούσαν από τις επιχειρήσεις μια βαθμολόγηση στην κλίμακα 1-5 των επιπέδων απασχόλησης και πωλήσεων.

πολιτικές πιέσεις, σε αντίθεση με το Ινστιτούτο που είχε καταστεί ευάλωτο λόγω των αισιόδοξων προβλέψεών του.

Το Δεκέμβριο του 1930 οι προβλέψεις του Ινστιτούτου για μη ανάκαμψη το επόμενο έτος ερχόταν σε άκομψη αντίθεση με τις προβλέψεις του κυβερνητικού σχεδίου (δύομισι μήνες πριν), πράγμα που έφερε τον καγκελάριο Brüning στα όρια της δημόσιας αποκήρυξης του Ινστιτούτου. Θα συγκροτηθεί μια επιτροπή υπό τον Δρ. Bernhard Dernburg για να διερευνήσει το στατιστικό οικοδόμημα και να προτείνει ένα στρατηγικό σχέδιο ανάπτυξης της, αλλά στην ουσία περιορισμού της δραστηριότητάς του και τερματισμού της ελευθερίας δράσης του E.Wagemann. Διερευνώντας τη σχέση της Στατιστικής Υπηρεσίας με το Ινστιτούτο, η επιτροπή κατέληξε στο συμπέρασμα ότι η πρώτη είχε χειραγωγηθεί από τους οικονομολόγους του δεύτερου και αντί να υπηρετεί τις διοικητικές ανάγκες του κράτους, είχε εκτραπεί στο να κάνει έρευνες για λογαριασμό της και είχε προσπαθήσει να πάρει το προνόμιο της λήψης αποφάσεων που παραδοσιακά το είχαν άλλοι δημόσιοι υπάλληλοι. Η έκθεση δεν απάντησε σε όλα όσα της ζήτησε ο Sparkommissar και ο λόγος που τελικά απέτυχε ήταν ότι ο Dernburg με το βοηθό του και δύο προσωρινές γραμματείς είχαν να ακτινοσκοπήσουν ένα μηχανισμό 3.000 ατόμων. Επίσης οι υποστηρικτές του E.Wagemann στη βουλή μείωσαν στο μισό τον προϋπολογισμό της επιτροπής, ενώ εμπόδισαν την πρόταση του Brüning να διακοπεί η χρηματοδότηση της βουλής προς το Ινστιτούτο, που ήταν το σημαντικότερο κέντρο οικονομικής έρευνας της Γερμανίας. Η έκθεση αυτή που έμεινε στα γενικά συμπεράσματα δε δόθηκε ποτέ στη δημοσιότητα. Μετά από αυτό, ο E.Wagemann με ένα δυναμικό υπόμνημά του θα ζητήσει την ενσωμάτωση στη Στατιστική Υπηρεσία του Ράιχ της αντίστοιχης πρωσικής και όλων των άλλων με τη μορφή παραρτημάτων της. Η περίοδος όμως εκείνη ήταν περίοδος περικοπών (αναβολές απογραφών, 40% μείωση προσωπικού σε μια τριετία).

Η στατιστική την εποχή του εθνικοσοσιαλισμού

Με το τραπεζικό σύστημα σε κρίση και τις διεθνείς νομισματικές ισοτιμίες σε ρευστότητα (η Βρετανία το 1931 εγκατέλειψε τον κανόνα του χρυσού υποτιμώντας κατά 30% το νόμισμά της) ήταν αμφίβολο αν ήταν αποτελεσματική η ακολουθούμενη οικονομική πολιτική. Ο E.Wagemann, υπό τις οδηγίες του νέου και βραχύβιου υπουργού οικονομικών Hermann Warmbold, θα διαμορφώσει μια απάντηση για την κρίση. Αυτή στηριζόταν στην αναμόρφωση του πιστωτικού συστήματος, που θα στήριζε την ανάκαμψη της οικονομίας. Αλλά η πολιτική περικοπής δαπανών που τελικά επιλέχτηκε, εκτός από το ότι έπληττε το στατιστικό μηχανισμό, μείωνε και τη δυνατότητα παρέμβασης του κράτους. Αυτή είναι η βαθύτερη αιτία που ο E.Wagemann θα καταλήξει το 1932 να γίνει από σύμβουλος της κυβέρνησης ένας από τους μεγαλύτερους πολέμιους του προγράμματος του

αποπληθωρισμού και θα προσεγγίσει τους εθνικοσοσιαλιστές. Κατά την άποψή του εκείνη την ρευστή οικονομικά εποχή (εθνικά και διεθνώς), η περίοδος της απομόνωσης και της ανασυγκρότησης ήταν προϋπόθεση για την εθνική ανάκαμψη, την καθοδήγηση της οποίας έπρεπε να έχει το κράτος. Ο E.Wagemann, όπως και πολλοί τεχνοκράτες αναμορφωτές, έβλεπε τον εθνικοσοσιαλισμό σαν το ρεύμα που θα υλοποιούσε τα οράματά τους.

Ο A.Tooze σημειώνει ότι: «ο ρόλος της νέας στατιστικής ήταν να δρα σαν ένας πολλαπλασιαστής, που επιβεβαίωνε εκατομμύρια ατομικών εμπειριών και τις συσσωρεύει σε ένα είδωλο της εθνικής καταστροφής»³⁶¹, η ρητορική του Hitler για τα τρία και αργότερα για τα πέντε εκατομμύρια ανέργους αποτύπωνε την αποτυχία της γερμανικής δημοκρατίας. Στις 30 Ιανουαρίου του 1933 ο Hitler αναλαμβάνει καγκελάριος και η στατιστική δραστηριότητα του Ινστιτούτου θα γνωρίσει εντυπωσιακή ανάπτυξη, με απώτερο στόχο τον κρατικό έλεγχο μιας διαρκώς στρατιωτικοποιούμενης οικονομίας. Οι ναζί δεν έκαναν επεμβάσεις στη Στατιστική Υπηρεσία, μιας και δεν ανακοινώνονταν δυσάρεστα πράγματα από αυτήν, τα δε στελέχη της έβλεπαν θετικά το νέο καθεστώς που ενίσχυε τη γραφειοκρατική τους ισχύ. Για πρώτη φορά έχουμε τέτοια ισχυροποίηση του γερμανικού κράτους. Για πρώτη φορά η οικονομική πολιτική γίνεται εθνική, με στόχους την ανασυγκρότηση, την αυτάρκεια και τον επανεξοπλισμό. Τον έλεγχο της οικονομίας θα τον αποκτήσει για πρώτη φορά το RWM, παραμερίζοντας τα τοπικά Υπουργεία και την ομοσπονδιακή παράδοση. Μέσα σε ένα τέτοιο περιβάλλον η αρχαιότερη γερμανική στατιστική Υπηρεσία, η Πρωσική, θα καταργηθεί ενσωματούμενη στην κρατική στατιστική δομή, η οποία θα δουλεύει χωρίς να δημοσιεύει από το 1938 και μετά.

Ενώ ο δρόμος για τα σχέδια του E.Wagemann φαινόταν ανοικτός, θα τεθεί σε διαθεσιμότητα από όλες τις θέσεις του, λόγω της εθνικιστικής δεξιάς (Hugenberg), που για λόγους ισορροπιών στην κυβέρνηση ήταν υπεύθυνη για το RWM. Το 1933 ένας παλιός και για λίγο διάστημα συνεργάτης του, ο Δρ. Wilhelm Leisse, θα κυκλοφορήσει ένα λιβελογράφημα εναντίον του, ισχυριζόμενος ανάμεσα στα άλλα, ότι ήταν ένας διεφθαρμένος οικονομολόγος που συνεργαζόταν με τους εκδότες, που προωθούσε Καθολικούς και Εβραίους, ένας κρυπτομαρξιστής, τα «επιστημονικά» γραπτά του οποίου υμνούσαν τα επιτεύγματα του σοβιετικού σχεδιασμού. Το υπόμνημα αυτό που τιτλοφορούταν «Διαφθορά στη στατιστική υπηρεσία», το απέστειλε στην καγκελαρία ζητώντας ακρόαση από τον Hitler, χωρίς αυτή να πραγματοποιηθεί. Ο Hugenberg, που ήταν έντονα αντίθετος με το σχέδιο E.Wagemann για την οικονομία, θα τον θέσει σε διαθεσιμότητα. Το θύμα θα απευθυνθεί στον Hitler για την τελική απόφαση, τονίζοντας ότι ήταν από τους πρώτους υποστηρικτές του εθνικοσοσιαλισμού, ενώ παράλληλα θα εκδηλωθεί και

³⁶¹ Tooze, A. (2001). ό.π., σελ. 152-153.

διεθνές ενδιαφέρον³⁶². Η απομάκρυνση του E.Wagemann δημιουργούσε την εντύπωση μιας δυσοίωνα αλλαγής στις επιστήμες της κοινωνίας στη Γερμανία.

Ο Hitler και το περιβάλλον του θα του δώσουν το δικαίωμα της απολογίας, πράγμα όμως που δεν θα αποτρέψει την αποπομπή του (ο τρόπος διοίκησης της Στατιστικής Υπηρεσίας και η περίσπασή του με το Ινστιτούτο θεωρήθηκαν κακοδιοίκηση). Αλλά δεν ήθελαν και να θέσουν στο περιθώριο ένα στέλεχος τέτοιας αξίας, για αυτό θα τον αφήσουν στο Ινστιτούτο, που θα αρχίσει ακόμη πιο πολύ να μεγαλώνει και να περνά δυναμικά στη νέα εποχή. Ο E.Wagemann θα γίνει επίσημο μέλος του NSDAP μετά την αποπομπή του (Μάιος του 1933) και ομιλητής σε πολλές κομματικές εκδηλώσεις ενώ θα σταλεί με σχέδιο του Goebbels στο εξωτερικό για προπαγάνδα. Όμως, το 1935 το Ινστιτούτο θα βρεθεί σε δυσμενή θέση λόγω των απαισιόδοξων προβλέψεων που έκανε για τη γερμανική οικονομία, δεχόμενο επίθεση από τον υπεύθυνο της επιτροπής οικονομικών των ναζί Bernhanrd Kohler, ως φιλο-φιλελεύθερο τη στιγμή που το καθεστώς επέβαλλε έλεγχο στο κεφάλαιο και όπως έλεγε η προπαγάνδα είχε ξεκινήσει ήδη η ανάκαμψη. Το Ινστιτούτο ελεγχόταν έμμεσα από το Υπουργείο Οικονομικών, μέσω της χρηματοδότησής του και της δυνατότητας πρόσβασής του σε στατιστικά στοιχεία, που όλο πια και δυσκόλευε. Επιπλέον, το Υπουργείο Προπαγάνδας θα προσπαθήσει να απαγορεύσει στον τύπο τη σχετική συζήτηση και απαγόρευσε την δημοσιοποίηση οικονομικών στατιστικών (που θα αποκάλυπταν και πράγματα για το πρόγραμμα επανεξοπλισμού).

Η απογραφή της βιομηχανικής παραγωγής στη Αγγλία γινόταν με την καταγραφή της προστιθέμενης αξίας που παρήγε κάθε εταιρεία, ενώ στην Αμερική κατέγραφαν πέραν της αξίας και τις μονάδες των πρώτων υλών. Αυτήν την υλική διάσταση θα επιλέξει για πρότυπο ο W.Leisse προετοιμάζοντας τη γερμανική απογραφή προς το τέλος της δεκαετίας του '30, με στόχο την εύρεση των διασυνδέσεων των γερμανικών βιομηχανικών κλάδων. Η απογραφή του 1930 θα αναβληθεί, για να πραγματοποιηθεί τελικά με την έγκριση των ναζί το 1934. Η οπτική του W.Leisse ήταν σε απόλυτη συμβατότητα με το σχήμα της κυκλικής εικόνας της οικονομίας των Γερμανών οικονομολόγων της εποχής, με το πρόγραμμα του E.Wagemann και συναφής με τις εργασίες του Ρωσικής καταγωγής οικονομολόγου και νομπελίστα Wassily Leontief (1905 - 1999),³⁶³ που έκανε

³⁶² Το ίδρυμα Rockefeller επανεξέταζε τη θέση του στη Γερμανία, ενώ ο Bullock, πρόεδρος της Επιτροπής Οικονομικής Έρευνας του Harvard, έκανε δημόσια δήλωση υποστήριξής του και απέσπασε την υπόσχεση του ιδρύματος Rockefeller, ότι θα χρηματοδοτούσε το Ινστιτούτο στην περίπτωση που δεν υπήρχαν πόροι. Βλέπε Tooze, A. (2001). ό.π., σελ. 179.

³⁶³ Ο Leontief είχε σπουδάσει στο Βερολίνο, όπου έκανε το διδακτορικό του με θέμα «Η οικονομία σαν κυκλική ροή» (1928) με τον Sombart και είχε εργαστεί το διάστημα 1927-1930 στο «Ινστιτούτο για την Παγκόσμια Οικονομία» του πανεπιστημίου του Kiel. Από το 1932 δίδασκε στο Harvard. Αυτή η σύλληψη του πίνακα «εισόδου-εξόδου» ήταν απότοκη της παράδοσης που ξεκίνησε με το Γάλλο φυσιοκράτη Quesney (1694-1774), ο οποίος το 1758 παρουσίασε σε πίνακα τη ροή των πληρωμών ανάμεσα σε διάφορους τομείς της οικονομίας, της θεωρίας της αναπαραγωγής του Marx και της

καριέρα μετά το 1931 στην Αμερική, και συγκεκριμένα με την «ανάλυση εισόδου-εξόδου», όπου με χρήση αποτελεσμάτων της βιομηχανικής απογραφής, δημιούργησε έναν πίνακα όπου φαινόταν η διασύνδεση 40 τομέων της Αμερικανικής βιομηχανίας. Αυτή έγινε σημείο αναφοράς για τους γερμανούς στατιστικούς υπό τον Bramstedt της Στατιστικής Υπηρεσίας που ασχολούνταν με τη στατιστική της βιομηχανίας, που συνδυάζοντας τα αποτελέσματα της βιομηχανικής απογραφής με τους ισολογισμούς όλων των εμπλεκόμενων εταιρειών, προσπάθησαν να ξεπεράσουν τον Leontief στη λεπτομερή περιγραφή της οικονομίας. Οι δικοί τους πίνακες που θα έδιναν ένα ισχυρό εργαλείο κεντρικού σχεδιασμού και ελέγχου της γερμανικής οικονομίας. Η αποτύπωση κλάδου του δευτερογενούς τομέα και των διασυνδέσεών του σε ένα δισδιάστατο πίνακα θα μπορούσε να επιτρέψει – αν και με τεχνικά δύσκολους έως ακατόρθωτους χωρίς Η/Υ υπολογισμούς – τον «ισόρροπο σχεδιασμό», δηλ. τον προγραμματισμό της παραγωγής εμπλεκόμενων εργοστασίων για συγκεκριμένα προϊόντα.

Σε ένα απόρρητο μνημόνιο που έθιγε το μέλλον της βιομηχανικής στατιστικής ο W.Leisse θα γράψει: «Κατά τη διάρκεια του Πρώτου Παγκόσμιου Πολέμου, το διαθέσιμο στατιστικό υλικό αποδείχτηκε ανεπαρκές για το σκοπό της διασφάλισης του ότι οι άμεσες ανάγκες του στρατού και της εγχώριας αγοράς θα καλύπτονταν. Αυτή η εμπειρία μας δείχνει καθαρά την αξία της έγκαιρης, περιεκτικής και τεχνικά ενδεδειγμένης στατιστικής εξέτασης της γερμανικής βιομηχανικής οικονομίας, που λαμβάνει επίσης υπόψη εκείνα τα θέματα που είναι ζωτικά για την εθνική άμυνα.»³⁶⁴

Η στρατιωτική ανασυγκρότηση ως πρώτη προτεραιότητα αναδείχτηκε από τους εθνικοσοσιαλιστές. Αλλά και τη δεκαετία του '30 πολλοί στρατιωτικοί πίστευαν ότι για την ανασυγκρότηση της Γερμανίας έπρεπε και ο στρατός να δίνει κατευθύνσεις και όχι μόνο οι ειδικοί, που συχνά επηρεάζονταν από τα ενδιαφέροντά τους. Μάλιστα το 1924 θα συγκροτηθεί μια στρατιωτικο-οικονομική ομάδα για να αξιολογήσει τη διεθνή θέση της χώρας από οικονομικής σκοπιάς. Προσπάθησαν να φτιάξουν το χάρτη της γερμανικής οικονομίας, καταχωρώντας ένα προς ένα τα εργοστάσια, τις μηχανές παραγωγής τους, το προσωπικό τους, την ποσότητα των πρώτων υλών, το ιστορικό παραγωγής τους στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Δημιούργησαν ένα δικό τους στατιστικό δίκτυο και δεν θέλησαν να συνεργαστούν με τον E.Wagemann, διότι ο σκοπός τους ήταν να πετύχουν τον

δυνατότητας που έδινε η στατιστική στην οικονομική σκέψη της εποχής του. Την παρουσίασε σε ένα σημαντικό άρθρο του: 'Quantitative Input and Output Relations in the Economic System of the United States', τον Αύγουστο του 1936, στο *The Review of Economic Statistics*.

³⁶⁴ BAP 31.02 2992 Statistisches Reichsamt, 'Geheimer Arbeitsplan für die Weiterführung der Industriestatistik' (1934), pp. 3-4, από Tooze, A. (2001). ό.π., σελ. 191.

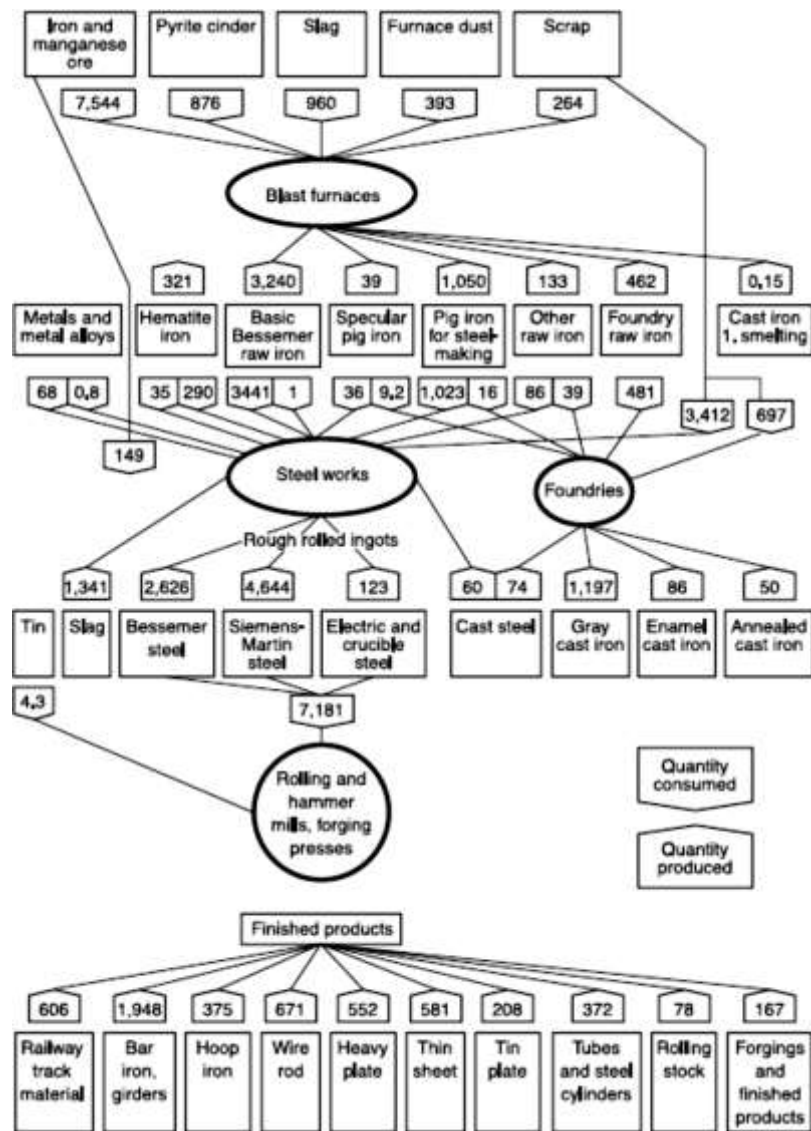
έλεγχο της οικονομίας αυτοί. Το εύρος του εγχειρήματος, η έλλειψη πόρων³⁶⁵ και ο τρόπος δουλειάς εξηγούν την αποτυχία τους.

Ο W.Leisse προέβαλε συστηματικά την άποψή του, ότι η βιομηχανική απογραφή ήταν το ιδανικό εργαλείο για τον στρατιωτικοοικονομικό σχεδιασμό με σημείο αναφοράς τις πρώτες ύλες. Ήδη από τη δεκαετία του '20 καταχωρούνταν οι πρώτες ύλες και τα προϊόντα ανά διαφοροποιημένη γραμμή παραγωγής του κάθε εργοστασίου ή εργαστηρίου άνω των πέντε ατόμων (1925). Κατά την άποψή του το σημαντικό δεν ήταν η οικονομική διάσταση της παραγωγής, αλλά η υλική που προέκυπτε από τη φυσική παραγωγική διαδικασία. Η υλοποίηση αυτού του σχεδίου παρουσίαζε τεχνικές δυσκολίες, διότι οι μικρές εταιρείες δεν τηρούσαν λεπτομερή στοιχεία, τα οποία ήταν και δύσκολο να χωρέσουν σε ένα ερωτηματολόγιο απογραφής. Η έρευνα έπρεπε να τμηματοποιηθεί σε επιμέρους, η οποίες για να σχεδιαστούν απαιτούσαν από τους στατιστικούς γνώσεις της οργάνωσης της παραγωγικής διαδικασίας. Από το έργο αυτό προέκυψαν επίσης νέου τύπου σχεδιαγράμματα, τα λεγόμενα και «οικογενειακά δέντρα», που αποτύπωναν την ποσότητα και το είδος της παραγωγής όμοιων βιομηχανιών ενός κλάδου, η εξαγωγή χρήσιμων συμπερασμάτων με χρήση λόγων³⁶⁶ και πληροφορίες για τη χωροταξική κατανομή των βιομηχανιών³⁶⁷.

³⁶⁵ Μπόρεσαν να προμηθευτούν μόνο μία μηχανή επεξεργασίας καρτελών καταχώρησης, μάρκας Powers (ανταγωνίστριας της Hollerith).

³⁶⁶ Ο A.Tooze (2001), στις σελ.196,198, αναφέρει ενδεικτικά για τη μελέτη της εξάρτησης βιομηχανιών από εισαγωγές το παράδειγμα της μαργαρίνης: ενώ η Γερμανία φαινόταν αυτάρκης σε μαργαρίνη, τη στιγμή που εισήγε μεγάλες ποσότητες βουτύρου, στην πραγματικότητα πλήρωνε για την εισαγωγή συστατικών της 30 Pfennig / 1DM προϊόντος.

³⁶⁷ Αυτό αποκάλυψε την τρωτότητα της γερμανικής βιομηχανίας, της οποίας η πλειονότητα των κρίσιμων βιομηχανιών ήταν δυτικά και μόνο τα καύσιμα ήταν σε σχεδόν ασφαλείς περιοχές.

Εικόνα 22: «Οικογενειακό δέντρο» σιδήρου και χάλυβα (1933), ποσότητες x1000 tn
 Πηγή: Tooze, A. (2001). *ό.π.*, Σχήμα 7, σελ. 197.

Η επεξεργασία της βιομηχανικής απογραφής του 1933 ολοκληρώθηκε το 1935. Το σχέδιο του W.Leisse ήταν απογραφές επαναλαμβανόμενες ανά τριετία. Στην επόμενη του 1936 επανασχεδιάστηκαν τα ερωτηματολόγια για να είναι εύκολη η επεξεργασία με μηχανές Hollerith και θα υπολόγιζαν την ανά βιομηχανικό τομέα προστιθέμενη αξία. Η απογραφή αυτή αποτέλεσε την πιο αξιόπιστη αποτύπωση της γερμανικής βιομηχανίας. Η εικόνα θα ανανεώνονταν με ετήσιες απογραφές για τις βιομηχανίες-κλειδιά. Στην απογραφή του 1933, πέραν της παραγωγής, καταχωρήθηκαν και πληροφορίες για τους εργαζόμενους 150.000 μονάδων. Όλα αυτά συγκεντρώθηκαν σε αρχεία καρτελών, οι πληροφορίες του οποίου ήταν διαθέσιμες και στον στρατό. Η ανωνυμία, βασικό στοιχείο της στατιστικής παράδοσης, ήταν πια παρελθόν. Το ισχυρό κράτος ήθελε όλο και περισσότερες

πληροφορίες για έλεγχο, υποσκάπτοντας παράλληλα την παράδοση και το κύρος της κρατικής στατιστικής.

Ο W.Leisse δεν ασπαζόταν την παραδοσιακή αντίληψη που ήθελε την στατιστική σαν ένα ενοποιημένο πεδίο γνώσης, που διοικητικά την υπηρετούσε μια κεντρική γραφειοκρατία (τη θεωρούσε κατάλοιπο του 19^{ου} αι.). Κατά την άποψή του οι σύγχρονες στατιστικές απαιτούσαν ειδικές γνώσεις και το μέλλον ανήκε σε μικρές εξειδικευμένες υπηρεσίες κατά το πρότυπο του RWP. Οραματιζόταν τη διάσπαση της Στατιστικής Υπηρεσίας σε ξεχωριστές ειδικευμένες υπηρεσίες. Η άλλη άποψη (που την είχαν στο Ινστιτούτο) έλεγε ότι δεν ήταν δυνατή η κατανόηση της οικονομίας, παρά μόνο αν κάθε εξειδικευμένη περιοχή (π.χ. βιομηχανική στατιστική) ενσωματωθεί σε μια ευρύτερη μακροοικονομική οπτική. Αυτή η ενσωμάτωση σε ένα ευρύτερο πλαίσιο απαιτούσε έναν κεντρικό διοικητικό μηχανισμό.

Από το 1933 όλο και περισσότεροι φορείς συνέλεγαν πληροφορίες: ο στρατός, η DAF³⁶⁸, τα περιφερειακά γραφεία του εθνικοσοσιαλιστικού κόμματος, η υπηρεσία ορυχείων, η υπηρεσία τροφίμων, ο ειδικός αντιπρόσωπος του Hitler για τις πρώτες ύλες, τα επιβεβλημένα καρτέλ, το γραφείο του κομισάριου τιμών.³⁶⁹ Όλα αυτά τόσο σε τοπικό όσο και σε εθνικό επίπεδο, με κεντρικό πάντα συντονισμό, έφερναν συχνά σε απόγνωση τους διευθυντές των επιχειρήσεων που κατακλύζονταν από ερωτηματολόγια. Το γεγονός αυτό αποκάλυπτε και το πρόβλημα της κατανομής της ισχύος που υπήρχε στο τρίτο Ράιχ. Οι δε επιχειρηματίες, δεν επικαλούνταν όπως παλιά το δικαίωμα της ιδιωτικότητας, αλλά όντας δημόσιοι υποστηρικτές της νέας ιδεολογίας, διαμαρτύρονταν μόνο για γραφειοκρατικές υπερβολές.

Η λύση που έβλεπε στο πρόβλημα η Στατιστική Υπηρεσία ήταν ο ακόμη μεγαλύτερος κεντρικός έλεγχος. Με μία πρόταση ενός στατιστικού νόμου³⁷⁰ τον Απρίλιο του 1935 θα απαιτούνταν για κάθε μελλοντική έρευνα η έγκριση της Στατιστικής Υπηρεσίας και από τη στιγμή εκείνη η έρευνα είχε ισχύ νόμου. Επίσης, προέβλεπε την απαγόρευση φορολογικής χρήσης του υλικού ή και άλλης εναντίον του προσώπου που έδινε τις πληροφορίες. Την εποχή εκείνη, οικονομικές υπηρεσίες και το Υπουργείο Εμπορίου ασκούσαν έντονη πίεση για τη λήψη πληροφοριών που τους αφορούσαν, με σκοπό την επιβολή φορολογίας. Όμως το RWM αντιστάθηκε, υπερασπίζοντας τους πυλώνες των στατιστικών ερευνών: την

³⁶⁸ Είναι η Deutsche Arbeitsfront, η ναζιστική εργατική ένωση που αντικατέστησε τις ελεύθερες εργατικές ενώσεις.

³⁶⁹ Tooze, A. (2001). ό.π., σελ. 207.

³⁷⁰ BAP 07.01 FC 19853/591 no.12, RWM to Reichminister 23.4.1935, βλέπε Tooze, A. (2001). ό.π., υποσημείωση 114, σελ. 209.

ανωνυμία και την εχεμύθεια – πλην εξαιρέσεων³⁷¹ – φοβούμενο τις ανειλικρινείς απαντήσεις που θα αχρήστευαν τις έρευνες. Αυτές όμως οι εξαιρέσεις ήταν ο κανόνας στο μυαλό πολλών στατιστικών που εμφορούνταν από το πνεύμα του τρίτου Ράιχ. Το RWM αποπειρώταν να νομοθετήσει εκτός πραγματικότητας και να αποκτήσει τον πλήρη στατιστικό έλεγχο του κράτους, πράγμα που το έφερε σε αντίθεση με άλλα υπουργεία που χρησιμοποιούσαν το στατιστικό όπλο σε πολιτικές τους αντιπαραθέσεις. Ο σπουδαιότερος αντίπαλος της πρότασης νόμου ήταν ο Schacht, υπουργός οικονομικών υποθέσεων και πρόεδρος της κεντρικής τράπεζας. Οι έρευνες θα διεξάγονται με διμερείς συμφωνίες των υπηρεσιών με τους κοινωνικούς εταίρους, πράγμα που αν και δημιούργησε επικαλύψεις και τριβές, εφοδίασε τη Στατιστική Υπηρεσία με περισσότερα στοιχεία από ποτέ.

Το έργο του W.Leisse θα εκτιμηθεί ιδιαίτερα και με προσωπική εντολή του Hitler θα γίνει ο αυτοδύναμος διευθυντής του νεοϊδρυθέντος Τμήματος VII (Στατιστική της Βιομηχανικής Παραγωγής). Ο Goering, από τη θέση του κομισάριου για τις πρώτες ύλες και τα θέματα συναλλαγών, κατόπιν υποδείξεως των σχετικού μηχανισμού του, θα έρθει σε συνεργασία με τον W.Leisse, πράγμα επωφελές για τον δεύτερο. Ο Goering με το τετραετές επενδυτικό του πρόγραμμα που είχε ως προτεραιότητα τους εξοπλισμούς και την αυτάρκεια σε πρώτες ύλες (για να υπηρετήσει τους επιθετικούς σχεδιασμούς του Hitler) επενέβαινε εντονότατα στον ιδιωτικό τομέα και υποτιμούσε την οικονομική σταθερότητα. Αυτό ανάγκασε τον Schacht να παραιτηθεί και τον Hitler να καταλάβει ότι δεν θα έπρεπε να εμπιστεύεται πολύ τον παραδοσιακό κρατικό μηχανισμό.

Στις δύο πρώτες δεκαετίες του 20^{ου} αι. η γερμανική στατιστική θα παρακολουθήσει τη μεταβολή του οικονομικού τοπίου της Γερμανίας και το κέντρο του ενδιαφέροντός της θα μετατοπιστεί από την απογραφή των επαγγελματιών και των χώρων δουλειάς στους εθνικούς προϋπολογισμούς και μετά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο το κέντρο βάρους μετατοπίζεται σαφώς από τη δημογραφική και κοινωνική στατιστική στην οικονομική. Οι γερμανοί στατιστικοί θα μελετήσουν τόσο την περίοδο του Hoover στην Αμερική όσο και τη σοβιετική ΝΕΠ ως παραδείγματα οικονομικής διακυβέρνησης. Με την άνοδο του Γ΄ Ράιχ μέσα σε ένα διεθνώς ασταθές οικονομικό περιβάλλον όπου ασκούνταν εθνικές οικονομικές πολιτικές, είδαν την ευκαιρία να διευρύνουν τη δράση τους και να υλοποιήσουν τα οράματά τους. Το πρόγραμμα του E.Wagemann ήταν ενταγμένο στην πορεία της αναδημιουργίας του κράτους που είχε ξεκινήσει μετά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο με το ρόλο του κράτους ως εξισορροπητικού παράγοντα στην κοινωνία. Αυτή η παράδοση συνεχίστηκε μέχρι το 1936, με αποκορύφωμα τον πίνακα εισόδου-εξόδου. Με τους ναζί έχουμε μεταλλαγή του στόχου στην υποταγή της οικονομίας στους σχεδιασμούς και τις προτεραιότητες του κράτους. Η βιομηχανική απογραφή

³⁷¹ Όταν υπήρχαν επείγουσες κρατικές ανάγκες που δεν θα μπορούσαν να ικανοποιηθούν αλλιώς, θα απαιτούταν η έγκρισή του, βλέπε Tooze, A. (2001). ό.π., σελ. 210.

ήταν ένα εργαλείο που υπηρέτησε στην αρχή το σκοπό αυτό και πέρα από τον καταμερισμό της εργασίας και την αξία των συναλλαγών στο μακροοικονομικό πλαίσιο, περιέλαβε και τη διάσταση του υλικού σχεδιασμού, δηλαδή της ροής των πρώτων υλών. Από το 1933 το Ινστιτούτο θα αρχίσει να φεύγει από το κέντρο του σχεδιασμού και μετά το 1936 το τοπίο αλλάζει. Ο πολεμικός σχεδιασμός θα κυριαρχήσει και ο Schacht θα αποδυναμωθεί από τον Goering και τον μηχανισμό του τετραετούς προγράμματος που είχε ως προτεραιότητα τους εξοπλισμούς, αδιαφορώντας για την οικονομική σταθερότητα.³⁷² Από το 1939 οι προϋπολογισμοί της Στατιστικής Υπηρεσίας θα περικοπούν και η σχεδιαζόμενη τρίτη απογραφή της βιομηχανικής παραγωγής θα ακυρωθεί. Η γερμανική οικονομική στατιστική θα οδηγηθεί σε στασιμότητα.

Υπό την καθοδήγηση του Goering, το RWM θα αποψιλωθεί από τα παλιά του στελέχη, που αντικαταστάθηκαν με δικούς του ανθρώπους, τους οποίους οι παλιότεροι ειρωνεύονταν χαρακτηρίζοντάς τους σαν στρατιώτες – εργάτες σοβιετικού τύπου. Το Τμήμα VII, θα αυτονομηθεί πλήρως από τη Στατιστική Υπηρεσία και ο W.Leisse θα αναλάβει το 1938 πρόεδρος της Υπηρεσίας Στρατιωτικοοικονομικού Σχεδιασμού (Reichsampt für wehrwirtschaftliche Planung, RWP) που θα αποκοπεί από τη Στατιστική Υπηρεσία, εμπλεκόμενος για τα καλά με την υψηλή πολιτική. Θα λάβει την εντολή να καταστρώσει το σχέδιο για τις ανάγκες σε κάθε πρώτη ύλη κάθε βιομηχανίας με ανά μήνα προβλέψεις σε καιρό πολέμου. Στόχος ήταν το ισοζύγιο υλικών (προσφοράς-αναγκών) με συντονισμό της παραγωγής. Αυτό ήταν κάτι εφικτό για τα πιο απλά προϊόντα (χαρτί, αλουμίνιο κτλ.) αλλά πρακτικά ακατόρθωτο για τα σύνθετα (π.χ. αυτοκίνητο) με την υποδομή που διέθεταν και την ανεπαρκή προτυποποίηση στα εργοστάσια (αργότερα θα το πετύχουν οι Σοβιετικοί). Το RWP θα οργάνωνε την οικονομία έτσι ώστε να ικανοποιούνται οι απαιτήσεις του στρατού ελαχιστοποιώντας αντίστοιχα την ιδιωτική αγορά, πράγμα που αντιλήφθηκαν οι βιομήχανοι και αντέδρασαν αποτελεσματικά. Στο πλαίσιο των στρατιωτικών αναγκών ενδιέφερε κυρίως το υλικό ισοζύγιο και όχι οι οικονομικές αξίες ενός πίνακα εισόδου-εξόδου που στηριζόταν στις τιμές, οι οποίες μάλιστα το 1936 είχαν κρατηθεί τεχνητά σταθερές και που επιπλέον δεν ήταν διαθέσιμες στους αρμόδιους υπαλλήλους, λόγω της μυστικότητας που είχε επιβάλλει ο W.Leisse. Τελικά, η Γερμανία θα ξεκινήσει τον πόλεμο χωρίς τα σχέδια κινητοποίησης για τις πρώτες ύλες, διότι η εξαετής προσπάθεια του W.Leisse δεν ήταν επιτυχής.

Η υπερβολική ζήτηση στοιχείων θα δημιουργήσει κύμα αντίδρασης για τη «στατιστική υστερία», που θα πάρει έντονη δημοσιότητα. Τον Φεβρουάριο του 1939 ο δεύτερος στην ιεραρχία του Ράιχ, Goering, θα εκδώσει μια εγκύκλιο για την απλοποίηση των οικονομικών στατιστικών. Θα συγκροτήσει μάλιστα και μια

³⁷² Το πρόγραμμα αυτό, που οδήγησε τον Schacht σε παραίτηση, ήταν ένα τεράστιο επενδυτικό πρόγραμμα που είχε σκοπό να εξασφαλίσει την αυτάρκεια της Γερμανίας σε πρώτες ύλες.

επιτροπή την «Κεντρική Στατιστική Επιτροπή» (Statistischer Zentralausschuss, SZa) , με έργο το ποιος, το τι και από ποιόν ερευνάται και να δίνει στο εξής την έγκριση για διενέργεια ερευνών. Μη εγκεκριμένες έρευνες επέσυραν ποινές. Κάτω από την επιφάνεια του έργου αυτού υπήρχε ένα ριζοσπαστικό τεχνικά και ιδεολογικά σχέδιο, με εμπνευστή τον πρόεδρο της SZa, Δρ. Walter Grävell. Αυτός ήταν ένας από τους διευθυντές της Στατιστικής Υπηρεσίας (τμήμα εμπορίου), υποστηρικτής της αυτάρκειας, που είχε υπηρετήσει για ένα διάστημα στη δεκαετία του '30 στην καγκελαρία. Ο Grävell είχε υποστηρίξει τη μεταρρύθμιση του πιστωτικού συστήματος του E.Wagemann, για να συνταχθεί μετά το 1933 με το μέτωπο της σε βάρος του κριτικής. Είχε πειστεί για την ανάγκη αντικατάστασης των απογραφών από δειγματοληπτικές έρευνες και είχε οραματιστεί επίσης ένα ενοποιημένο πληροφοριακό σύστημα δημόσιου και ιδιωτικού τομέα. Κατά την άποψή του οι τμηματικές μεταρρυθμίσεις δεν ήταν αρκετές, γιατί το όλο σύστημα δεν ταίριαζε στις ανάγκες του καθεστώτος: οι φιλελεύθερης φιλοσοφίας περιορισμοί (ανωνυμία, εμπιστευτικότητα, ουδετερότητα του στατιστικού) στέκονταν εμπόδιο για την πλήρη ανάπτυξη της στατιστικής έρευνας.

Η διχοτομία κράτους και κοινωνίας των πολιτών δεν ανήκε στην τρέχουσα πολιτική φιλοσοφία. Το κράτος ως αντιπροσωπευτικός θεσμός της εθνικής βούλησης, δεν παρεμβαλλόταν στη σχέση του λαού (φυλετική ενότητα) με τον οδηγό του. Ο λαός υπηρετούνταν όχι από την ιδεολογία της ελεύθερης αγοράς, αλλά από τον έλεγχο της οικονομικής δραστηριότητας. Για τον Grävell αυτή τη νέα ιδεολογία έπρεπε να υπηρετούν οι στατιστικοί και η δουλειά τους να αποσκοπεί στη δημιουργία ενός καθημερινού συστήματος επιτήρησης της αγοράς, που θα παρήγε «... μία και μοναδική ενοποιημένη βάση δεδομένων, ένα χάρτινο αντίγραφο της πραγματικότητας, σταθερά επικαιροποιούμενο και διαθέσιμο συμβουλευτικά σε κάθε εξουσιοδοτημένη υπηρεσία, κάθε στιγμή.».³⁷³ Ένα υπάρχον παράδειγμα ήταν το «Βιβλίο Εργασίας» με πληροφορίες για τον εργαζόμενο, που διατηρούταν στην αρχή στις εταιρείες του ιδιωτικού τομέα και αργότερα σε όλες και που είχε θεσμοθετηθεί με πρωτοβουλία του στρατού (1935), με σκοπό τη βέλτιστη αξιοποίησή του εργαζόμενου σε μελλοντική επιστράτευση. Αντίγραφο αυτού του βιβλίου είχε και η Διεύθυνση Εργασίας, δημιουργώντας έτσι μια βάση δεδομένων με καρτέλες για τους εργαζόμενους. Σημαντικό βήμα προς αυτή την κατεύθυνση ήταν η επέκταση των μηνιαίων βιομηχανικών αναφορών, που κάλυψαν από το 60% το 93% των βιομηχανικών εργατών (1939). Η συγκέντρωση και επικαιροποίηση των πληροφοριών, που συλλέγονταν με τυποποιημένο ερωτηματολόγιο, γινόταν από τους ίδιους τους βιομηχανικούς κλάδους. Αυτό το αποκεντρωμένο, εκτεταμένο και γρήγορα ενημερωνόμενο σύστημα πληροφοριών ήταν το μεγαλύτερο του είδους παγκόσμια. Το έργο της Στατιστικής Υπηρεσίας ήταν να συντονίζει και να συγκεντρώνει τα στοιχεία από όλη τη χώρα.

³⁷³ Tooze, A. (2001). ό.π., σελ. 235.

Η στατιστική θα έχανε την αυτονομία της σαν διακριτός κλάδος της διοίκησης ή της γνώσης και θα γινόταν μια τεχνική υπόθεση. Οι στατιστικοί θα μετατρέπονταν σε απλούς παρόχους πληροφοριών προς αυτούς που έκαναν τον σχεδιασμό, έχοντας ως αντικείμενο την οργάνωση του όλου συστήματος ώστε να μεγιστοποιούνται οι πληροφορίες και να ελαχιστοποιείται το κόστος. Τέτοιας κλίμακας συγκέντρωση πληροφορίας θα μπορούσε να γίνει μόνο με τη δράση αποκεντρωμένων υπηρεσιών, που θα αλληλοενημερώνονταν για την αποφυγή διπλοεγγραφών. Οι αποκεντρωμένες έρευνες θα έπαιρναν τη θέση των κεντρικά διεξαγόμενων απογραφών. Η ανωνυμία και η εμπιστευτικότητα δεν είχαν θέση στο σύστημα του Grävell. Η επιχείρηση, η μονάδα πάνω στην οποία δομούσε το σύστημά του, θα έστελνε σε τακτά διαστήματα ενημερώσεις στο αντίστοιχο κέντρο συλλογής δεδομένων, γλιτώνοντας έτσι από όλο το φόρτο των ερωτηματολογίων που την κατέκλυζαν, για αυτό και οι επιχειρηματίες το είδαν θετικά. Η εθνική εικόνα θα συγκροτούνταν από τη συνάθροιση πληροφοριών για τις κατηγορίες που χρησιμοποιούνταν μόνο στα οικονομικά των επιχειρήσεων. Η άσκηση οικονομικής πολιτικής γινόταν ισοδύναμη με το μανάτζμεντ. Όμως, δεν θα μπορούσε να επιβάλλει τη συνεργασία για την παροχή πληροφοριών από όλες τις υπηρεσίες.

Ο W.Leisse (RwP) που αντιτιθόταν στη επικράτηση του Grävell (SZa) σε ζητήματα οικονομικών στατιστικών, υπέβαλε το καλοκαίρι του 1939 αίτημα στην Κεντρική Στατιστική Επιτροπή για διεξαγωγή της επόμενης βιομηχανικής απογραφής. Αυτού του είδους οι απογραφές με παράδοση (από τον 19^ο αι.) και οι υπηρεσίες που τους σχεδίαζαν θεωρούνταν από τον Grävell ξεπερασμένες, μιας και εξυπηρετούσαν τις ανάγκες της κεντρικής κυβέρνησης και όχι τον τοπικό έλεγχο που απαιτούσε στοιχεία ανά περίπτωση, πράγμα δευτερεύον και πολύ αργά διεκπεραιωόμενο από το κεντρικό σύστημα. Η σύγχρονη λύση για αυτόν ήταν οι τοπικές, διαρκώς ενημερωνόμενες βάσεις δεδομένων. Η στατιστική επιτροπή δεν θα δώσει τη γενική έγκριση, αλλά θα ζητήσει να εγκρίνει ξεχωριστά τα εκατοντάδες ερωτηματολόγια.

Πέραν της διαφοράς φιλοσοφίας, το έργο της κινητοποίησης της βιομηχανίας, υπεύθυνος του οποίου ήταν ο W.Leisse, χαρακτηριζόταν ήδη αποτυχημένο, πράγμα που μετρούσε ιδιαίτερα. Η σύγκρουση, που ήταν σύγκρουση για το μέλλον του γερμανικού στατιστικού συστήματος δεν ήταν μόνο σε τεχνικό, αλλά και σε πολιτικό επίπεδο, όπου ο Grävell με την υποστήριξη του πανίσχυρου Goering επικρατούσε του W.Leisse που είχε την υποστήριξη του αδύναμου Υπουργού Οικονομικών Υποθέσεων Funk.

Εκτός από τη νέου τύπου οικονομική στατιστική, συνέχισαν παράλληλα στη Γερμανία να διεξάγονται οι στατιστικές κίνησης του πληθυσμού, με σύγχρονες απογραφές που είχαν ξεκινήσει το 1871 και συνεχίστηκαν το 1875, επαναλαμβανόμενες ανά πενταετία μέχρι το 1910. Η απογραφή του 1915 που

περιλάμβανε εκτενείς ερωτήσεις για την οικογένεια και διαφημιζόταν σαν «η μεγάλη απογραφή» δεν πραγματοποιήθηκε λόγω του πολέμου. Η απογραφή του 1925 διακρίνεται από τις προηγούμενες από το γεγονός ότι κατέγραψε τους πνευματικά και φυσικά αδύνατους και συμπληρωματικά με επιπλέον λεπτομέρειες στο επόμενο έτος. Η απογραφή του 1930 συναντούσε εμπόδια από τα ομόσπονδα κρατίδια και πραγματοποιήθηκε τελικά από την κυβέρνηση του Hitler το 1933. Τώρα το κράτος ενδιαφερόταν εκτός των άλλων και για τη γονιμότητα των γυναικών με βιολογική αξία, που για να μελετηθεί με ακρίβεια χρειαζόταν ετήσια στοιχεία, η συλλογή των οποίων ξεκίνησε με την απογραφή εκείνη.

Ο κύριος υπεύθυνος των απογραφών του 1895 και του 1907 ήταν ο Friedrich Zahn (1869-1946), που υπήρξε πρόεδρος του Βαυαρικού Γραφείου Στατιστικής (1907-1939) και της Γερμανικής Στατιστικής Ένωσης³⁷⁴ (1925), με πολλές τεχνοκρατικές θέσεις στην πορεία της ζωής του και πάντα προσαρμοζόμενος στις αλλαγές των καιρών ώστε να έχει ρόλο. Το 1935 έγραψε σε μια επιστολή του: «Ο Führer έθεσε ως στόχο του Εθνικοσοσιαλισμού την αυστηρή χρήση της επιστημονικής γνώσης. Εκτός από τη φυσική κατάσταση, τον σταθερό χαρακτήρα και μια αυστηρή προσέγγιση της επιστήμης, απαιτεί στρατιώτες της πολιτικής, των οικονομικών και επίσης της επιστήμης. Το καθεστώς του απαιτεί καθαρά αποτελέσματα σε ένα μεγάλο εύρος αντικειμένων και μεγάλη ευκαμψία, που στο μεγαλύτερο μέρος μπορεί να προσφέρει μόνο η στατιστική. Με τη χρήση της στατιστικής η κυβέρνηση έχει τον οδικό χάρτη για να κινηθεί από τη γνώση στα έργα, από τη συμβουλή στη δράση, με σκοπό να πετύχει στο τεράστιο έργο του να χτίσει την κοινωνία».³⁷⁵ Ο στατιστικός για το εθνικοσοσιαλιστικό καθεστώς ήταν ένας επιστήμονας – στρατιώτης, που καθοδηγούσε την κοινωνική μηχανική.

Την ίδια εποχή, στο άρθρο του «Για την οικονομική αξία της ανθρώπινης ύπαρξης ως αντικειμένου της στατιστικής» έγραψε³⁷⁶: «η στατιστική σχετίζεται λοιπόν στην ουσία της με την εθνικοσοσιαλιστική ιδέα» μιας και η πρώτη «έχει ως στόχο τη διαίρεση και ταξινόμηση του όλου» και «με την κατηγοριοποίηση μέσω ενός οργανικού τρόπου σκέψης θέτει το όλον πάνω από τα μέρη... Έτσι, είναι σχετικά εύκολο για τη στατιστική να δουλεύει για τη γερμανική ζωή στην ολότητά της, για όσο διάστημα αποτιμά το άτομο ως μέρος της κοινότητας.». Πέντε χρόνια αργότερα θα αναφέρει: «Το κράτος έχει την πολιτική πληθυσμού σε υψηλή εκτίμηση. Δεν είναι πλέον μια ποσοτική πολιτική πληθυσμού, αλλά έχει εξελιχθεί σε

³⁷⁴ Η Γερμανική Στατιστική Ένωση ιδρύθηκε το 1911 ως κλάδος της Γερμανικής Κοινωνιολογικής Ένωσης, που είχε ιδρυθεί δύο χρόνια νωρίτερα μετά τη διάσπαση του Συνδέσμου για την Κοινωνική Πολιτική.

³⁷⁵ Γράμμα στον Kaab, 11 Ιουλίου 1935, GStA, Rep. 77, Tit. 343, v.1, No 107. Στο Götz, A., & Roth, K.H. (2004). *The Nazi Census. Identification and Control in the Third Reich*. Philadelphia: Temple University Press, σελ. 9.

³⁷⁶ Zahn, F. "Vom Wirtschaftswert des Menschen als Gegenstand der Statistik". *ASA*, 24 (1934-1935), σελ. 461-464. Στο Götz, A., & Roth, K.H. (2004). *ό.π.*, σελ. 94.

ποιοτική και ψυχολογική. Αυτό απαιτεί μια πλήρη γνώση στατιστικών στοιχείων για να βοηθήσουμε τον Führer στο έργο του».³⁷⁷

Το έργο του χτισίματος της τότε Γερμανίας απαιτούσε την ατομικοποίηση των στατιστικών, με εισβολή στον ιδιωτικό χώρο του ατόμου, που τον κατηγοριοποιούσε, τον κατέγραφε και τον επεξεργαζόταν με τη βοήθεια της τεχνολογίας (μηχανοποιημένη διαδικασία ταξινόμησης και επεξεργασίας). Δημιουργήθηκε ένας ισχυρός μηχανισμός που κατέγραψε και κατηγοριοποίησε τον πληθυσμό. Η τεχνολογία, με τις δυνατότητες που έδωσε η χρήση των μηχανών Hollerith, συνέβαλε στην αναλυτική καταγραφή των Εβραίων και των προγόνων τους (στοιχεία που πήγαν στην αστυνομία) και τη δημιουργία στα μυστικά πρωσικά αρχεία ενός μητρώου (Reichkartei) και λειτούργησε σαν ένα νέου τύπου όπλο ενάντια στους ανεπιθύμητους.

Το 1910 ιδρύθηκε η ανεξάρτητη εταιρεία Deutsche Hollerith Maschinen Gesellschaft (DEHOMAG), που πήρε τα δικαιώματα χρήσης της τεχνολογίας Hollerith, που εξελισσόταν διαρκώς (αυτοματισμοί στην τροφοδοσία, την ταξινόμηση και την παρουσίαση των αποτελεσμάτων). Κύριος πελάτης της ήταν το Γραφείο Στατιστικής του Ράιχ· άλλος ήταν το Γραφείο Φυλής των SS που υπάγονταν στο Κύριο Γραφείο Φυλής και Μετανάστευσης. Θα εξοπλίσει το Υπολογιστικό Γραφείο Μηχανικού Εξοπλισμού που ιδρύθηκε το 1937 ως μηχανογραφικό κέντρο της οικονομικής δραστηριότητας του στρατού (πρώτες ύλες, εφόδια εξοπλισμός) και από το 1940 ανέπτυξε μια διαδικασία συλλογής στοιχείων και διαχείρισης της στρατιωτικής βιομηχανίας (έγινε κωδικογράφηση εργοστασίων, προϊόντων, εταιρειών). Η IBM και μετά την είσοδο της Αμερικής στον πόλεμο συνέχισε να συνάπτει συμβόλαια μέσω της γερμανικής διοίκησης του Amsterdam και να παρέχει τεχνική υποστήριξη. (Aly Götz & Roth Karl Heinz, 2004)

Προϊόντα των απογραφών του 1933 και του 1939 ήταν το βιβλίο εργασίας (1935), το βιβλιάριο υγείας και καταγωγής (1936), το μητρώο του λαού (Volkskartei, 1939)³⁷⁸, για να οδηγηθούμε τελικά στον προσωπικό αριθμό αναγνώρισης (1944). Το 1940 οι βασικές κατηγορίες ανθρώπων σε σχέση με το Γερμανικό αίμα ήταν: ανώτατης ή υψηλής ποιότητας, μέσης, αποδεκτής, κατώτερης ή χαμηλής.

³⁷⁷ Zahn, Freidrich. (1940). "Die Statistik im nationalsozialistischen Grossdeutschland", ASA, 29, σελ. 342. Στο Götz, A., & Roth, K.H. (2004). ό.π., σελ. 2.

³⁷⁸ Στο Berlin-Dalhem περιλάμβανε από τα στοιχεία της απογραφής του 1939 τα εξής: ονοματεπώνυμο, ημερομηνία και τόπος γέννησης, διεύθυνση κατοικίας, επάγγελμα και ποσοστό μίξης αίματος. Τα παραρτήματα του Γραφείου Πολιτικής της Φυλής του NSPAD συγκρότησαν το 1934-35 τους φακέλους των «αντικοινωνικών» (όσους δεν μπορούσαν να ζήσουν χωρίς τη βοήθεια των άλλων), που εμπλούτισαν το 1935-36 με την ειδική καταγραφή Εβραίων, Αθίγγανων και άλλων μη Γερμανών. Από το 1936 αρχίζουν πιλοτικά να συγκροτούν μητρώα η Γκεστάπο και η Αστυνομία Εγκλήματος. Βλέπε Götz, A., & Roth, K.H.(2004). ό.π., σελ. 2-3.

Εικόνα 23: Διαφήμιση της χρήσης των μηχανών Hollerith στην απογραφή πληθυσμού του 1933, που δείχνει τους Γερμανούς να αναδύονται από μια κάρτα Hollerith σχηματίζοντας τον χάρτη της χώρας τους.

Πηγή: Götz, A., & Roth, K.H. (2004). *ό.π.*, σελ. xiii (πρόλογος)

Το 1938 οι Γερμανοί στατιστικοί υπολόγισαν τις πρώτες ύλες και το εργατικό δυναμικό των ανατολικών χωρών που θα καταλάμβαναν αργότερα. Μετά την κατάληψή τους διενεργούσαν και απογραφές. Οι Aly και Roth (2000) δημοσιεύουν

ένα τηλεγράφημα του αρχηγού ασφαλείας R.Heidrich προς το Gdansk και το Königsberg με θέμα την εκκένωση των νέων ανατολικών επαρχιών, που τεκμηριώνει τη σχέση της απογραφής με τη βία των ναζί: «Με κύρια εντολή του Reichsführer-SS, η εκκένωση των Πολωνών και των Εβραίων στις νέες ανατολικές επαρχίες θα διενεργηθεί από την Ασφάλεια.... Τα χαρτιά της απογραφής παρέχουν τη βάση για την εκκένωση. Όλα τα πρόσωπα στις νέες επαρχίες έχουν στην κατοχή τους ένα αντίγραφο της φόρμας. Η φόρμα της απογραφής είναι η προσωρινή ταυτότητα, που βεβαιώνει την κατοικία. Η πιθανή ημερομηνία της απογραφής είναι η 17^η Δεκεμβρίου 1939. Επομένως, εκκένωση μεγάλης κλίμακας δεν θα μπορέσει να αρχίσει πριν περίπου την 1^η Ιανουαρίου 1940.»³⁷⁹.

Σύμφωνα με τον Zahn, η αξία ενός ανθρώπου ήταν ένα οικονομικό μέγεθος, που προέκυπτε από την αφαίρεση του κόστους (της ανατροφής και εκπαίδευσής του) από την αξία της παραγωγής του σε όλη τη διάρκεια του βίου του, που το ονόμαζε «ζωντανό ανθρώπινο κεφάλαιο», μέρος του οργανικού πλούτου του λαού. Μέσα σε αυτή τη λογική οι άνθρωποι θα διακρίνονταν σε παραγωγικούς και αντιπαραγωγικούς, σε χρήσιμους και άχρηστους. Από το φθινόπωρο του 1939, μέσω του προγράμματος «ευθανασία» που στηρίχτηκε σε σχετική έρευνα της Ιατρικής Δ/σης του Υπουργείου Εσωτερικών, αρχίζουν να εξαλείφουν τους «αντικοινωνικούς» στους οποίους προσέφεραν από το 1929 ένα βασικό και μόνο επίπεδο διαβίωσης³⁸⁰. Πέρα από το ερώτημα της καταγωγής, υπήρχε και μια δεύτερη επιπρόσθετη κάρτα απογραφής με τα «εμπιστευτικά» στοιχεία της καταγωγής και της συγγένειας με το εβραϊκό γένος, που μετά τη συνέντευξη, για να καθυσηχάσουν τα υποψήφια θύματα, κλεινόταν σε σφραγισμένο φάκελο. Αυτά τα στοιχεία ενημέρωσαν το αρχείο της υπηρεσίας ασφαλείας για τους Εβραίους και το στρατό για τα επαγγέλματα των Άριων ενήλικων, ώστε να προσδιοριστεί ο ρόλος του καθενός στον επερχόμενο πόλεμο.

Ο άνθρωπος που επέβαλε τον σφραγισμένο φάκελο ήταν ο σημαντικός στατιστικός Friedrich Burgdörfer (1890-1967), μαθητής και διάδοχος του Zahn στο Βαυαρικό Κρατικό Γραφείο Στατιστικής, που κλήθηκε στο Γραφείο Στατιστικής του Reich και που από το 1925 ήταν διευθυντής του Τμήματος Πληθυσμού και Πολιτισμικής Στατιστικής με κύριο ρόλο στη διεξαγωγή και αξιολόγηση των απογραφών του 1925 και 1933. Πραγματοποίησε σειρά δημοσιεύσεων με αντικείμενο τον (πληθυσμιακό) θάνατο του λαού και είδε την αστική ορθολογικοποίηση της σεξουαλικότητας σαν το θανάσιμο κίνδυνο του κοινωνικού στρώματος που ήταν ο φορέας της κουλτούρας, τη στιγμή που τα προλεταριακά στρώματα αναπαράγονταν. Αυτή η διαπίστωση στηρίχτηκε στη μελέτη των ρυθμών

³⁷⁹ *Biuletyn Głownej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce*, v.12, 17F. Στο Götz, A., & Roth, K.H. (2004). ό.π., σελ. 5.

³⁸⁰ Η λέξη που χρησιμοποιούσαν για τους φόνους ήταν «απολύμανση» (70.273 άτομα από τον Ιανουάριο του 1940 έως τον Αύγουστο του 1941). Στο Götz, A., & Roth, K.H. (2004). ό.π., σελ. 97.

αναπαραγωγής. Η δεύτερη απειλή που επεσήμανε προερχόταν από την πληθυσμιακή πίεση των ανατολικών γειτόνων της Γερμανίας και πρότεινε για αυτό την εγκατάσταση Γερμανών σε πολωνικά εδάφη σαν φράγμα έναντι των Σλαύων. Μετά το 1933 ήταν ο αναγνωρισμένος ειδικός σε θέματα πληθυσμού και υπήρξε Δ/ντής του Γραφείου Πολιτικής Φυλής του Εθνικοσοσιαλιστικού Κόμματος και μέλος σχετικών επιστημονικών εταιρειών και συλλόγων (π.χ. Γερμανική Εταιρεία Φυλετικής Υγιεινής). Το 1936 είχε συγκρίνει μελλοντικές εκτιμήσεις για τη Γερμανία, από πλευράς ανθρώπινου δυναμικού σε σχέση με τους γείτονές της, και βρήκε ότι το ευνοϊκότερο έτος για αυτήν ήταν το 1940. Το 1937 διορίστηκε επίτιμος καθηγητής του Πανεπιστημίου του Βερολίνου και στο Πανεπιστήμιο του Μονάχου το 1949. Ο F.Burgdörfer ήταν και ο συντάκτης της μελέτης πρότασης για τον εκτοπισμό 6.500.000 Εβραίων στη Μαγαδασκάρη (1940).

Ένα τρίτος σημαντικός τεχνοκράτης της στατιστικής ήταν ο Richard Korherr (1903-1977). Το διδακτορικό του, που ήταν αφιερωμένο στον Oswald Spengler³⁸¹, είχε θέμα τη μείωση του ρυθμού γεννήσεων. Χωρίς να εμπλέκεται φανερά με την πολιτική, είχε την απόλυτη υποστήριξη των αρχηγού των SS και υπουργού εσωτερικών Heinrich Himmler και κατέλαβε διευθυντικές θέσεις σε όργανα που είχαν αντικείμενο τη στατιστική των SS και ευρύτερα την υποστήριξη της γερμανικής κουλτούρας. Το τελευταίο θα υλοποιούνταν με μετεγκαταστάσεις, εκγερμανισμό και εθνοκαθάρσεις. Εκπόνησε πολλές στατιστικές μελέτες και ήταν ο ειδικός για τη στατιστική της «τελικής λύσης» του εβραϊκού ζητήματος. Υπήρξε και επιθεωρητής για τον έλεγχο των SS και στη συνέχεια επικεφαλής του Στατιστικού Επιστημονικού Ινστιτούτου της Υπηρεσίας στο Αρχηγείο των SS (1944). Όμως, η αυξανόμενη τυποποίηση και εκμηχάνιση της στατιστικής θα τον θέσει σε δεύτερο πλάνο.

Η στατιστική λειτούργησε σαν σύνδεσμος πολιτικής και επιστήμης και στο αντικείμενο της γενετικής του πληθυσμού που χρηματοδοτήθηκε από το ίδρυμα Rockefeller την περίοδο 1928-1933. Με χρήματα του ιδρύματος, ο μέχρι τότε άνεργος διδάκτορας³⁸² Siegfried Koller θα ιδρύσει το 1931 στο – άσχετο με το αντικείμενο – Ερευνητικό Ινστιτούτο για την Καρδιά και την Κυκλοφορία του Bad Nauheim ένα τμήμα στατιστικής. Αυτό θα ασχοληθεί με τη στατιστική των επιδημιών, τη συστηματοποίηση των γνώσεων βιολογίας και γενετικής καθώς και της σχετικής στατιστικής μεθοδολογίας. Το 1934 άρχισε μια συνεργασία με τον καθηγητή H.W.Kranz του Πανεπιστημιακού Ινστιτούτου Γενετικής και Φυλετικής Υγιεινής του Giessen για την επίδραση των ναρκωτικών στα ποντίκια. Στόχος ήταν η

³⁸¹ Ο Oswald Spengler (1880-1936) ήταν Γερμανός ιστορικός και φιλόσοφος συγγραφέας του έργου «*Der Untergang des Abendlandes. Umriss einer Morphologie der Weltgeschichte*» (1917-1920), στο οποίο μέσα από μια κυκλική θεώρηση της ιστορίας προέβλεπε την παρακμή της Δύσης.

³⁸² Το αντικείμενο του διδακτορικού του ήταν «Στατιστικές μελέτες για μια θεωρία των ομάδων αίματος και τη χρήση τους στο δικαστήριο». Στο Götz, A., & Roth, K.H. (2004). ό.π., σελ. 100.

εύρεση νόμων που θα δικαιολογούσαν τη στείρωση των ναρκομανών. Στο Nauheim θα δώσει μια σειρά διαλέξεων για τη φυλετική υγιεινή και εδραζόμενος σε στατιστικές υποθέσεις³⁸³ θα ζητήσει την αυστηροποίηση του νόμου για την παρεμπόδιση της τεκνοποίησης των γενετικά προβληματικών (ψυχοπαθών, αλκοολικών κ.α.), προτείνοντας συμπληρωματικά και την στείρωση των φορέων κληρονομικότητας τέτοιων ασθενειών. Υποστήριζε ότι αυτούς μπορούμε να τους εντοπίσουμε με μεγάλη πιθανότητα μέσα στον υγιή πληθυσμό, με βάση τη συμπεριφορά των συγγενών τους.

Με αυτή τη συλλογιστική κινδύνευαν πλέον και υγιείς άνθρωποι. Σύμφωνα με τον S.Koller: «αν ο βαθμός [του ορίου γενετικής «μόλυνσης»] τίθεται στο 25%, που σημαίνει το ένα τέταρτο της μόλυνσης μέσω ενός γενετικά ασθενή γονέα, τότε τα πρόσωπα που μπορούν να προσδιοριστούν ως μiasμένα είναι αυτά που τουλάχιστον ο ένας γονιός τους ή ένας αμφιθαλής αδελφός-ή ή δύο από τους παππούδες ή γιαγιάδες, θείους ή θείες είναι γενετικά μολυσμένοι». Για τις θέσεις του αξιοποίησε και στοιχεία από έρευνες πληθυσμού. Το 1937 στο συνέδριο της «Γερμανικής Εταιρείας Γενετικής Επιστήμης» παρουσίασε το πώς διόρθωσε το εμπειρικό του μοντέλο με βάση θεωρητικές προγνώσεις. Οι θεωρίες αυτές θα καθοδηγήσουν και πολιτικές δράσεις (νόμος περί υγείας του γάμου, 1935)³⁸⁴. Το Γραφείο Υγείας του Αμβούργου ανέπτυξε περαιτέρω μια μέθοδο πρόγνωσης της παραγωγικότητας των ατόμων βασισμένη σε πρότυπο ερωτηματολόγιο φυσικών, νοητικών και ηθικών χαρακτηριστικών των ατόμων. Χωρίς τα άτομα να ενημερωθούν, τα στοιχεία στέλνονταν στο «Συγκεντρωτικό Παρατηρητήριο Ζωής Ζητημάτων Υγείας» και ταξινομούνταν σε καρτέλες που ενημέρωναν κεντρικά το «Κεντρικό Αρχείο Διαβατηρίου Υγείας» της περιοχής. Το μοντέλο του Αμβούργου θα υιοθετηθεί από το κράτος το 1940 και σύμφωνα με αυτό όλοι οι Γερμανοί κατατάχτηκαν σε τέσσερις κατηγορίες: τους αντικοινωνικούς, τα ανεκτά άτομα, τα άτομα του μέσου όρου και τα γενετικά ανώτερα άτομα, που η κάθε μια είχε και διαφορετική αντιμετώπιση από το καθεστώς.

«Ο Koller προσδιόρισε την πιθανότητα παραγωγής γενετικά ασθενών, γενετικά μiasμένων ή γενετικά υγιών ανθρώπων. Το έκανε για να κατηγοριοποιήσει μεθοδολογικά συγκεκριμένες κοινωνικές διαμάχες. Το θεωρητικό μοντέλο του ήταν τόσο ευρύ και ανοικτό ώστε οι γενετικές κατηγορίες μπόρεσαν

³⁸³ Σύμφωνα με αυτές η επιτυχία του προγράμματος της στείρωσης εξαρτάται όχι μόνο από τη γενετική διάσταση, αλλά και από τη συχνότητα των ασθενειών. Οι συχνότερες θα εξαιληθούν ταχύτερα. Βλέπε Götz, A., & Roth, K. H. (2004). ό.π., σελ. 102.

³⁸⁴ Απαγόρευε γάμους φορέων κληρονομικών ασθενειών και πέρα από τη στείρωση νομιμοποιούσε τις επιβαλλόμενες αμβλώσεις. Ένα χρόνο νωρίτερα, ο νόμος για την απλοποίηση του συστήματος υγείας που επέβαλε τυποποίηση μέσω της καταγραφής και της καρτελοποίησης στα Κέντρα Πληροφόρησης για τη Γενετική και Φυλετική Υγιεινή, όριζε τις διαδικασίες αξιολόγησης γενετικά επιλήψιμων ατόμων (ιατρικά «δικαστήρια υγείας»). Το 1934 επιβλήθηκαν 62.463 στείρωσεις και ανάλογοι ήταν οι αριθμοί τα επόμενα χρόνια.

εύκολα να αντιμετωπιστούν με κοινωνιολογικές.»³⁸⁵. Το διάστημα 1945-1952 φυλακίστηκε από τους Ρώσους στο Βραδεμβούργο. Το 1953 θα προσληφθεί στην Ομοσπονδιακή Υπηρεσία Στατιστικής και το 1957 θα εισάγει την απογραφή σε μικροεπίπεδο (τυχαία δειγματοληψία σε τρίμηνη βάση του 1% του πληθυσμού με χρήση αναθεωρημένου ερωτηματολογίου των ναζί), για να γνωρίσουν βασικά χαρακτηριστικά του πληθυσμού και της επαγγελματικής του ζωής. Μέχρι το 1961 θα φτάσει να είναι το νούμερο δύο στην υπηρεσία, αλλά δεν θα περάσουν όλες οι προτάσεις του για την απογραφή του 1960³⁸⁶. Κατά πάσα πιθανότητα το παρελθόν του στάθηκε εμπόδιο στο αναλάβει τη διεύθυνση της Ομοσπονδιακής Υπηρεσίας Στατιστικής, αλλά τα τυπικά του προσόντα θα του εξασφαλίσουν την έδρα ιατρικής στατιστικής που το Πανεπιστήμιο του Mainz δημιούργησε το 1963 ειδικά για εκείνον.

Η εγκληματική χρήση της στατιστικής δεν προέκυψε *ex nihilo*, αλλά ήταν μια εκτροπή από την προϋπάρχουσα πολιτική για την ασφάλεια και τη δημόσια υγιεινή, μέσα στο πλαίσιο της νεωτερικότητας. Ο E.R. Dickinson (2004) που προσεγγίζει τη γερμανική ιστορία μέσα σε ένα βιοπολιτικό πλαίσιο, μας δείχνει ότι το κάθε καθεστώς επιλέγει τον τύπο της βιοπολιτικής³⁸⁷ που εξυπηρετεί τους σκοπούς του. Η ιστορία της σύγχρονης Γερμανίας είναι η ιστορία μιας ιδιαίτερης εθνικής παραλλαγής της βιοπολιτικής, με ρίζες στην κοινωνική και πολιτισμική ιστορία της νεωτερικής Δύσης. Η δημοκρατία της Βαϊμάρης ήταν ένα «εργαστήριο της νεωτερικότητας», όπου μια σειρά τολμηρών πειραμάτων έμειναν ανολοκλήρωτα και το επερχόμενο τρίτο ράιχ με αντιδραστικά τεχνοκρατικό τρόπο έφτασε στα όρια το επικίνδυνο δυναμικό ορισμένων από αυτά. Κατά τον Detlev Peukert (1982) ο εθνικοσοσιαλισμός έσπρωξε στα λογικά όρια την ουτοπική πίστη της επιστημονικής τελικής λύσης των κοινωνικών προβλημάτων. Για τον Zigmunt Bauman (1991) οι ναζί εξέφρασαν με ριζοσπαστικό τρόπο τις παγκόσμια έμφυτες φιλοδοξίες του νεωτερικού τρόπου σκέψης. Για τον Geoff Elley (1996) από το 1890 μέχρι και τη δεκαετία του 1930 το πλαίσιο όπου αναπτύχθηκαν ζητήματα όπως εθνική απόδοση, κοινωνική υγιεινή και ρατσιστικός εθνικισμός είναι το ίδιο.³⁸⁸

³⁸⁵ Götz, A., & Roth, K.H. (2004). ό.π., σελ. 109.

³⁸⁶ Αφορούσαν τους τρόφιμους ιδρυμάτων, τη γονιμότητα, σωματικά μειονεκτήματα, ξένους κ.α..

³⁸⁷ Δηλαδή όλου του πλέγματος επιστημονικών θεωριών (ιατρική, «ευγονική» κ.α.) και πολιτικών πρακτικών (κοινωνική πρόνοια, δημόσια υγιεινή κ.α.) διαμόρφωσης του σώματος, του πνεύματος και της συμπεριφοράς σε ατομικό και εθνικό επίπεδο.

³⁸⁸ Dickinson, E.R. (2004). *Biopolitics, Fascism, Democracy: Some Reflections on Our Discourse About "Modernity"*. *Central European History*, 37, (1), σελ. 6.

Βλέπε και τις βιβλιογραφικές αναφορές σημείωσης 11 :

- Peukert, D. (1987). *Inside Nazi Germany: Conformity, Opposition, and Racism in Everyday Life*. Yale University Press.

- Bauman, Z. (1991). *Modernity and Ambivalence*. Polity Press.

- Elley, G., (1996). Introduction 1: Is There a History of the *Kaiserreich*?. Στο *Society, Culture, and the State in Germany, 1870-1930*. Ann Arbor.

Όπως επισημαίνει ο E.R.Dickinson, η «βιολογικοποίηση του κοινωνικού» είναι χαρακτηριστικό της νεωτερικότητας και αντανάκλαση της δαρβινικής σκέψης. Ο δαρβινισμός έκανε να φαίνεται φυσιολογική τόσο η πίστη στην ιδέα της προόδου όσο και στην υπαρξιακή απειλή, που ο σιδερένιος νόμος της εξέλιξης θα επέβαλλε στην περίπτωση αδυναμίας αποφυγής μιας διάλυσης. Ειδικότερα, η ευγονική (η μελέτη των κληρονομούμενων φυσικών, διανοητικών και κοινωνικών χαρακτηριστικών των ανθρώπινων πληθυσμών) εξέφραζε την απόλυτη πίστη στη βελτίωση του ανθρώπου καθ' εαυτού. Συνεπώς μπορούμε να τη θεωρήσουμε σαν τον ενδιάμεσο κρίκο της δαρβινικής θεωρίας της εξέλιξης και του προγράμματος της κοινωνικής μηχανικής, το οποίο θα υλοποιούσε επιστημονικά την πορεία προς την τελειότητα.

Στη Γερμανία η ευγονική είχε δύο κλάδους: ένα ριζοσπαστικό, ρατσιστικό, ακροδεξιό, που είχε το κύριο σημείο αναφοράς στο Μόναχο και περιελάμβανε αντισημίτες που πίστευαν στην υπεροχή της Άριας φυλής και ένα μετριοπαθή, αντιρατσιστικό, πολιτικά διαφοροποιημένο με κέντρο το Βερολίνο, που περιελάμβανε σοσιαλιστές, χριστιανούς και προτεστάντες που απέρριπταν τις φυλετικές δοξασίες των προηγούμενων. Ο κλάδος του Μονάχου μιλούσε για *φυλετική υγιεινή*, ενώ του Βερολίνου προτιμούσε τον αγγλικό όρο *ευγονική*. Τη δεκαετία του 1920 ο κλάδος του Βερολίνου ήταν ο κυρίαρχος και είχε σημαντική υποστήριξη σε τοπικό και εθνικό επίπεδο. Το δεύτερο μισό της δεκαετίας πολλοί σοσιαλδημοκράτες της γραμμής του Βερολίνου υποστήριζαν ένα πρόγραμμα «αρνητικής ευγονικής» (υποχρεωτική στείρωση των μη κοινωνικοποιημένων) ως απαραίτητο συμπλήρωμα της πολιτικής της *θετικής ευγονικής* και της πολιτικής της κοινωνικής πρόνοιας για τους νορμάλ. Επίσης, θα μπορούσε να διακρίνει κανείς από την εποχή της αυτοκρατορικής περιόδου και ένα τρίτο κλάδο ευγονικής, των ριζοσπαστριών φεμινιστριών οργανωμένων γύρω από την «Ένωση για την προστασία των μητέρων», που υπήρχε από το 1905 και ήταν από ιδρύσεως συνδεδεμένη με την αριστερή πτέρυγα των σοσιαλιστών που η ατζέντα τους περιλάμβανε την κοινωνική και σεξουαλική αναμόρφωση, αλλά θεωρούνταν από τους υπόλοιπους άνευ αξίας για θέματα *φυλετικής υγιεινής*.

Η ευγονική στη Γερμανία, άρχισε να γίνεται ελκυστική τη δεκαετία του 1920 στο περιβάλλον της οικονομικής κρίσης, της υψηλής ανεργίας και της επέκτασης του κράτους πρόνοιας για όλες τις ομάδες του πληθυσμού (με το αυξημένο κόστος των τροφίμων των ιδρυμάτων). Το Πρωσικό Υπουργείο Πρόνοιας δημιούργησε την «Επιτροπή για την φυλετική υγιεινή και την πληθυσμιακή πολιτική» το 1920. Αυτή πήρε μέτρα φοροαπαλλαγών και οικονομικών ενισχύσεων για να αυξηθεί η τεκνοποιία και προπαγάνδιζε από το '20 τις προγαμιαίες και τις προγεννητικές ιατρικές εξετάσεις με σκοπό να αποφεύγεται η δημιουργία «κατώτερων απογόνων», αλλά χωρίς ανταπόκριση. Το 1926 ιδρύθηκαν κλινικές συμβουλευτικής γάμου που έφτασαν τις 200 στην Πρωσία το 1930. Το 1928 γινόταν συζήτηση να

μπουν ευγονικού τύπου άρθρα στον εγκληματολογικό κώδικα (εθελοντική στείρωση καθ' υποτροπή εγκληματιών, έκτρωση για λόγους ευγονικής) και η μόνιμη ιδρυματοποίηση των αντικοινωνικών ατόμων. Θερμοί υποστηρικτές αυτών των μέτρων ήταν οι σοσιαλδημοκράτες και καθολικοί. Την περίοδο αυτή παρατηρείται μια ταχεία εξάπλωση των μη κυβερνητικών οργανώσεων ευγονικής ενώ το 1923 δημιουργείται η πρώτη έδρα φυλετικής υγιεινής στο Μόναχο και το 1925 το εν λόγω υπουργείο ίδρυσε και την «Ένωση για τη βελτίωση του πληθυσμού και τη μελέτη της κληρονομικότητας», που θα συγχωνευτεί με την «Ένωση για την φυλετική υγιεινή» το 1931.

Η *ευγονική* θα αποκτήσει αυξημένο επιστημονικό κύρος στη Γερμανία με την ίδρυση του Ινστιτούτου Ανθρωπολογίας, Ανθρώπινης Κληρονομικότητας και Ευγονικής Kaiser Wilhelm, το 1924. Τη δεκαετία αυτή θα ωριμάσει και θα διεκδικήσει πολιτική υποστήριξη, αλλά στο επίπεδο της πράξης δεν θα πετύχει τίποτε το ιδιαίτερο. Ένας περιορισμένος αριθμός στελεχών του κρατικού μηχανισμού και των μη κυβερνητικών οργανώσεων την έβλεπαν σαν μια νέα έγκυρη επιστήμη και σαν μια συμπληρωματική ή εναλλακτική πολιτική, στην περίπτωση που το ισχύον *βιοπολιτικό πρόγραμμα* (δημόσια υγεία, κοινωνική ασφάλιση, κοινωνική πρόνοια) αποτύγχανε.

Με τη μεγάλη ύφεση το σκηνικό αλλάζει και η κεντρική, στην ευγονική σκέψη, ανάλυση κόστους-οφέλους γοητεύει ευρύτερα. Ήρθε πλέον η ώρα (1932) να θεσμοθετηθεί η εθελοντική στείρωση (υποχρεωτική στην πράξη για τους υστερούντες), παρά την αντίθεση των καθολικών. Η ευθανασία δεν είχε αποδοχή. Βλέπουμε, λοιπόν, ότι η αρνητική ευγονική ήταν ήδη νομοθετημένη όταν οι ναζί ανέβηκαν στην εξουσία. Δεδομένης της διάδοσης των ευγονικών αξιών (σημασία της κληρονομικότητας, στιγματισμός του κατώτερου, οικονομική ανάλυση κ.α.), του υφιστάμενου νομικού πλαισίου και της οικονομικής κρίσης που έδρασε καταλυτικά, οι ναζί έφτασαν μέχρι τα άκρα κάτι το οποίο είχε ήδη ξεκινήσει (1933 η υποχρεωτική στείρωση, 1935 η ευγονική έκτρωση, 1939 η ευθανασία).

Όμως ο αντισημιτισμός δεν ήταν μέρος της ευγονικής σκέψης. Απευθείας σύνδεση *ευγονικής* και αντισημιτισμού δεν υπήρχε. Αλλά η ρατσιστική της εκδοχή έκανε δυνατό αυτό το βήμα. Η παθολογικοποίηση της διαφοράς ήταν χαρακτηριστικό της νεωτερικής βιοπολιτικής σκέψης και του προγράμματος ταξινόμησης και κατηγοριοποίησης των ανθρώπων. Ο ναζιστικός αντισημιτισμός ήταν προϊόν μιας ιδιαίτερης παραλλαγής της βιοπολιτικής και ρωγμή με την παράδοση της νεωτερικότητας που επεδίωκε την ένταξη και όχι την εξόντωση των πολιτών.

Η στατιστική δομή που δημιούργησε η δημοκρατία της Βαϊμάρης, που στο τέλος της δεκαετίας του '40 άρχισε να αποδομείται, αποτέλεσε τη βάση για τη ναζιστική εκτροπή. Μετά το 1933 οι Γερμανοί στατιστικοί ανέτρεψαν το

φιλελεύθερο μοντέλο του ιδεατού, ουδέτερου κρατικού υπαλλήλου, του υπεράνω των κοινωνικών αντιθέσεων. Οι γραφειοκρατίες και ειδικότερα οι στατιστικοί υπηρετούσαν πάντα τους κρατικούς σκοπούς ασχέτως πολιτεύματος. Αλλά η δράση πολλών Γερμανών στατιστικών δεν ήταν απλά απόρροια της θέσης τους μέσα σε ένα μηχανισμό, αλλά και μια συνειδητή δράση για την υλοποίηση του κεντρικού σχεδιασμού και του ναζιστικού οράματος γενικότερα. Στη φιλοσοφία των εθνικοσοσιαλιστών πάνω από το κράτος ήταν ο λαός και ο αρχηγός. Οι γερμανοί στατιστικοί θα επιδιώξουν να έχουν σχέσεις με σημαντικά πρόσωπα της ηγεσίας, από όπου αντλούσαν ισχύ. Ο A.Tooze θα σημειώσει χαρακτηριστικά: «το παράδειγμα του RWP παρουσιάζει επίσης την ανάγκη των στατιστικών να δρουν στρατηγικά, να προσκολλώνται στη μία ή την άλλη κλίκα που αντιμαχόταν για την εξουσία, να πουλούν την πραμάτεια τους, να χτίζουν ένα υποστηρικτικό πλαίσιο για τα πρότζεκτ τους.»³⁸⁹ Οι στατιστικές επιλογές τους προέβαλλαν το «πρόβλημα» και προκαλούσαν την πολιτική δράση. Η δε ενοποίηση των πληροφοριών για το άτομο αύξανε τις δυνατότητες παρακολούθησής του στο μέγιστο. Η ιδιωτικότητα ήταν αιτία σύγκρουσης όχι μεταξύ κράτους και ατόμου, αλλά μεταξύ κράτους και επιχείρησης. Η στατιστική τεχνολογία που από τη φύση της αποπροσωποποιεί το άτομο και η απόσταση μεταξύ σχεδιασμού, ανάλυσης και υλοποίησης, ανέδειξαν τον απάνθρωπο ορθολογισμό και την καταπίεση που υπάρχει *εν δυνάμει* στη στατιστική και γίνεται *εν ενεργεία* από ορισμένες πολιτικές.

³⁸⁹ Tooze, A. (2001). ό.π., σελ. 226.

Κεφάλαιο 5^ο

Δεν γνωρίζω σχεδόν τίποτα τόσο ικανό να εντυπωσιάζει τη φαντασία, όσο την υπέροχη μορφή της κοσμικής τάξης, εκφρασμένης από το «νόμο της συχνότητας του σφάλματος». Ο νόμος θα είχε προσωποποιηθεί και θεοποιηθεί από τους Έλληνες αν τον ήξεραν. Αυτός βασιλεύει με αυστηρότητα, σε πλήρη αυτο-απόκρυψη, ανάμεσα στην πιο απερίγραπτη σύγχυση. Όσο πιο ακατάστατος είναι ο όχλος και μεγαλύτερη η φαινόμενη αναρχία τόσο τελειότερη είναι η εξουσία του. Είναι ο υπέρτατος νόμος του α-λόγου.³⁹⁰

Αγγλία.

Η μεσαιωνική «προϊστορία»

Τον Ιανουάριο του 1066 ο θάνατος του βασιλιά της Αγγλίας Edward (του αποκαλούμενου και Ομολογητή) θα φέρει στο θρόνο, ελλείψει άρρενος διαδόχου, τον ισχυρότερο τοπάρχη (theign) Harold Godwine (ή Godwinson), από τότε γνωστό ως Harold II και την Αγγλία να δέχεται διπλή εισβολή: από τον Βίκινγκ βασιλιά της Νορβηγίας Hardrada και τον δούκα της Νορμανδίας William, που ο καθένας τους επικαλούταν δικαίωμα στον αγγλικό θρόνο.³⁹¹ Ο Harold θα νικήσει και θα σκοτώσει τον Hardrada, αλλά δεκαεννέα μέρες αργότερα θα σκοτωθεί από τον William στη μάχη του Hastings, που στέφθηκε τα Χριστούγεννα του ίδιου έτους βασιλιάς της Αγγλίας στο Westminster Abbey.

Πέρασαν αρκετά χρόνια μέχρις ότου ο William, ο αναφερόμενος πλέον ως Κατακτητής, να κατορθώσει να ελέγξει τη χώρα μέσα από καταπνίξεις πολλών εξεγέρσεων και δηώσεις. Έτσι στην κυριαρχία του προστέθηκε, πέραν τις γαλλικής

³⁹⁰ Αναφορά του Francis Galton στο νόμο της κανονικής κατανομής, στο έργο του *Natural Inheritance* (1889), σελ.66/ Στο Michael, B.(2003). *Francis Galton. Pioneer of Heredity and Biometry*, σελ. 180. Η πρώτη εκδοχή αυτού του αποσπάσματος εντοπίζεται τρία χρόνια νωρίτερα σε απόσπασμα της προεδρικής ομιλίας του Galton στο Ανθρωπολογικό Ινστιτούτο. Βλέπε: Galton, F. (1986). Presidential address. *Journal of the Anthropological Institute*, 15, σελ. 494.

³⁹¹ Την περίοδο 1016-1035 η Αγγλία κυβερνιόταν από τη δανική δυναστεία του Knut. Ο γιοί του και διάδοχοι Harold και Harthacnut δεν άφησαν άρρενες απογόνους και το 1043 ανέβηκε στο θρόνο ο Αγγλο-νορμανδός Edward, αμφισβητούμενος μέσα και έξω από την Αγγλία. Ο Harold Hardrada αντλούσε το δικαίωμα στον αγγλικό θρόνο από το γεγονός ότι ανήκε στο ίδιο γενεαλογικό δέντρο με τον Knut. Ο δούκας της Νορμανδίας William, που οι Γάλλοι συχνά τον ανέφεραν ως νόθο λόγω του ότι οι γονείς του είχαν παντρευτεί σύμφωνα με τα δανικά έθιμα και όχι με χριστιανική τελετή, αντλούσε το δικαίωμα από τη Νορμανδή σύζυγο του Knut, κύρια ισχυριζόμενος, ότι ο Edward τον είχεήσει διάδοχο και διαθέτοντας επιπλέον την παπική εύνοια.

Νορμανδίας, και η Αγγλία, που την περίοδο εκείνη ήταν η πιο αναπτυγμένη οικονομικά χώρα στη βόρεια Ευρώπη. Η υπεράσπιση της Αγγλίας από τυχόν μελλοντική εισβολή από το βορρά, αλλά και οι εκστρατείες στη Νορμανδία απαιτούσαν πολλά χρήματα. Επιπλέον, οι Νορμανδοί ιππότες του, που είχαν θέσει στο περιθώριο την προηγούμενη αριστοκρατία, είχαν διαφωνίες μεταξύ τους για το ιδιοκτησιακό καθεστώς εδαφών που τους είχε παραχωρήσει ο βασιλιάς. Ο καθορισμός του *danegeld*³⁹² και άλλων φόρων, ο προσδιορισμός των αγαθών από τη βασιλική και όχι μόνο γη και επιπλέον η ονομαστική αποτύπωση της κοινωνικής ιεραρχίας (και των συνακόλουθων σχέσεων υποταγής) του βασιλείου και του κτηματολογίου της που θα έθετε και τέλος σε αμφισβητήσεις ιδιοκτησιακού χαρακτήρα, απασχόλησαν τα Χριστούγεννα του 1085 στο Gloucester τον William τον κατακτητή και το «Μεγάλο Συμβούλιό» του.

Ο ανώνυμος Άγγλος μοναχός, στην 5^η έκδοση του *Αγγλοσαξονικού Χρονικού* αναφέρει σχετικά:

«...πώς κατοικούταν ή με τί είδους ανθρώπους. Έπειτα έστειλε τους άντρες του σε όλη την Αγγλία, σε κάθε κομητεία για να εξακριβώσουν πόσες εκατοντάδες *hides*³⁹³ ήταν στην κομητεία ή τί γη και τί κοπάδια είχε στη χώρα ο ίδιος ή τί φόρους έπρεπε να έχει από την κομητεία σε δώδεκα μήνες. Επίσης δημιούργησε ένα αρχείο για το πόση γη είχαν οι αρχιεπίσκοποι του και οι επίσκοποι και οι ηγούμενοι και οι κόμητες – και αν και το ιστορώ σε υπερβολική έκταση – τί και πόσα είχε ο καθένας που κατείχε αγγλική γη, σε γη ή σε κοπάδια και ποια ήταν η αξία τους σε χρήμα. Έτσι το διερεύνησε τόσο επισταμένως, ώστε δεν υπήρξε ούτε ένα *hide* ή *virgate*³⁹⁴ γης, ούτε πράγματι (είναι ντροπή να το ιστορούμε, αλλά δεν φαινόταν να ήταν ντροπή για εκείνον να το κάνει) ένα βόδι ή μία αγελάδα ή ένα γουρούνι να παραληφθεί και να μην καταγραφεί στο αρχείο του και μετά, όλα αυτά τα αρχεία τα έφεραν σε αυτόν.»³⁹⁵

Η εν λόγω απογραφή αποφασίστηκε το Δεκέμβριο του 1085 και τα αρχεία της παραδόθηκαν στο βασιλιά τον Αύγουστο του 1086, ένα μήνα πριν ο τελευταίος σκοτωθεί πέφτοντας από το άλογό του σε εκστρατεία στη Γαλλία. Η μονάδα της απογραφής ήταν η *manor*,³⁹⁶ μια ευρεία ιδιόκτητη³⁹⁷ περιοχή. Το έργο αυτό, που

³⁹² Το *dane-geld* ήταν ένας αγγλοσαξονικός φόρος (*geld*) που συγκεντρωνόταν στην Αγγλία και όπως υποδηλώνει η ονομασία του ο σκοπός του ήταν να χρησιμοποιηθεί για τις πολεμικές δαπάνες αντιμετώπισης των Δανών ή την εξαγορά της ειρήνης.

³⁹³ Το *hide* (*hida*) ήταν μονάδα μέτρησης της γης, ισοδύναμο με 120 acres.

³⁹⁴ Το *virgate* (*virgate*, *virga*) ήταν μονάδα μέτρησης γης, ισοδύναμη με το ¼ του *hide*.

³⁹⁵ Από το Whitelock, D., Douglas, D.C., & Tucker, S.I. (eds.). (1963). *The Anglo-Saxon Chronicle: A Revised Translation* (2nd ed.). Στο Roffe, D.(2000). *DOMESDAY. The inquest and the Book*. New York: Oxford University Press, σελ. 1.

³⁹⁶ Το *manor* (*manerium*, *mansio*) ήταν μια περιοχή που ανήκε σε έναν άρχοντα και είχε έκταση από έναν οικισμό και πάνω. Περιλάμβανε τη γη και τους κατοίκους της και διέθετε δικό του δικαστήριο.

³⁹⁷ Ολόκληρη η χώρα θεωρούταν ιδιοκτησία του βασιλιά, εδάφη της οποίας παραχωρούσε σε ιππότες και άρχοντες (εκκλησιαστικούς και λαϊκούς) με αντάλλαγμα την υποχρέωσή τους να

από τα τέλη του 12^ο αι. ονομάζεται «*Domesday Book*»³⁹⁸, αποτέλεσε έναν άθλο για τα δεδομένα της εποχής και το αποτέλεσμα βρίσκεται γραμμένο στα λατινικά, σε 888 σελίδες από δέρμα προβάτου, σε δύο τόμους τους ονομαζόμενους αντίστοιχα «*Great Domesday*» (413 σελ.) και «*Little Domesday*» (475 σελ.). Το μεγαλύτερο μέγεθος και η μεγαλύτερη ανάλυση του «*Little Domesday*» φανερώνει ότι το έργο θα συνοψιζόταν σε ένα και μόνο τόμο, στο στυλ του «*Great Domesday*», αλλά ο θάνατος του βασιλιά επέδρασε καταλυτικά.

Ο βασιλιάς έχοντας ήδη στη διάθεσή του στοιχεία για τις manors τόσο από παλαιότερα αρχεία όσο και από στοιχεία που είχε ζητήσει από τους κατά τόπους άρχοντες, θέλησε να αποκτήσει μια πιο ακριβή εικόνα. Ομαδοποίησε τις κατακτημένες επαρχίες σε επτά περιφέρειες, σε κάθε μία από τις οποίες έστειλε αντιπροσώπους (*legati*) που δεν είχαν τοπικό συμφέρον, για να συλλέξουν στοιχεία με βάση ένα συγκεκριμένο ερωτηματολόγιο που τους έδωσε. Η συλλογή των πληροφοριών έγινε με δημόσια διαδικασία, σε συγκεντρώσεις τοπικών παραγόντων (Νορμανδών και Σαξόνων) και παρακολουθούταν και από άλλους απεσταλμένους του βασιλιά για τον έλεγχο της διαδικασίας. Εκτιμάται ότι το ερωτηματολόγιο ήταν παρόμοιο με αυτό που περιλαμβάνεται στο *Inquisitio Eliensis*,³⁹⁹ το οποίο αναφέρει τα εξής:

«Πώς ονομάζεται η manor; Ποιός την είχε τον καιρό του βασιλιά Edward; Ποιος την έχει τώρα; Πόσα hides είναι; Πόσα άροτρα υπάρχουν στις ιδιοκτησίες; Πόσοι άνδρες; Πόσοι villans⁴⁰⁰; Πόσοι cottars⁴⁰¹; Πόσοι δούλοι; Πόσοι freemen; Πόσοι sokemen;⁴⁰² Πόσα δάση; Πόσα λειβάδια; Πόσα βοσκοτόπια; Πόσοι μύλοι; Πόσες

πολεμούν για λογαριασμό του, να υπερασπίζονται το βασίλειο και να του στέλνουν φόρους (σε χρήμα και σε είδος). Μπορούσαν να παραχωρούν και αυτοί με τη σειρά τους τμήματα των εκτάσεων τους σε άλλους ευγενείς, που αναλάμβαναν παρόμοιες πολεμικές και οικονομικές υποχρεώσεις απέναντί τους. Η βασιλική οικογένεια είχε κρατήσει για λογαριασμό της το 17% της χώρας και είχε εκχωρήσει στην εκκλησία το 26% και στους υποτελείς φεουδάρχες το 54%.

³⁹⁸ Το χειρόγραφο αναφέρεται στον εαυτό του ως *Descriptio*, αργότερα θα αναφέρεται ως *Book of Treasury* ή *Book of Winchester*, μιας και φυλασσόταν στο βασιλικό θησαυροφυλάκιο του Winchester, πόλης που είχαν ως πρωτεύουσα οι Νορμανδοί βασιλείς της Αγγλίας. Ο χαρακτηρισμός *Domesday* (dome στα αγγλοσαξονικά σήμαινε κρίση ή νόμος) προέκυψε από τη σύγκριση με το βιβλίο της ζωής που θα αναγνωστεί την ημέρα της κρίσεως και θα περιλαμβάνει όλες τις πράξεις των ανθρώπων. Όπως το τελευταίο περιλάμβανε τα πάντα και δεν μπορούσε να αλλάξει και ήταν η βάση για τη θεική κρίση του ατόμου, έτσι και το *Domesday Book* ήταν η πιο εκτεταμένη καταγραφή που είχε γίνει και το περιεχόμενό του ήταν το μόνο και το αρχαιότερο αποδεκτό κριτήριο για απόδειξη δικαιώματος πάνω σε αγγλική γη. Επικλήσεις του έγιναν ακόμη και στον 20^ο αι.

³⁹⁹ Το *Inquisitio Eliensis* είναι η απογραφή των κτήσεων του Αβαείου του Ely σε έξι ανατολικές επαρχίες.

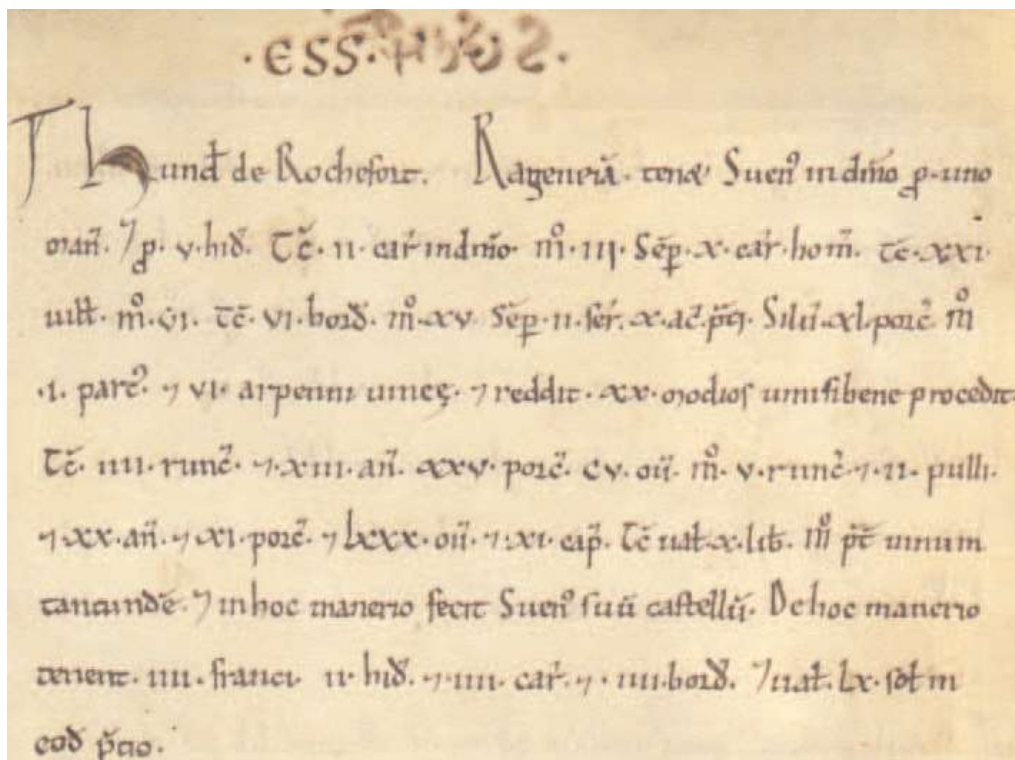
⁴⁰⁰ Οι villans ήταν οι πλουσιότεροι από τους δουλοπάροικους και αποτελούσαν το 40% του πληθυσμού. Μπορούσαν να εκμεταλλεύονται εκτάσεις 30-40 acres και δούλευαν υποχρεωτικά δύο ή τρεις μέρες για λογαριασμό του άρχοντα.

⁴⁰¹ Οι cottars εκμεταλλεύονταν εκτάσεις μερικών acres και να κάνουν και τεχνικές δραστηριότητες, όταν δεν δούλευαν για τον άρχοντα.

⁴⁰² Αποτελούσαν μαζί με τους freemen το 12% του πληθυσμού και εκμεταλλεύονταν μικρές αλλά και μεγάλες εκτάσεις. Το χαρακτηριστικό των ομάδων αυτών ήταν το ότι ήταν ελεύθεροι.

λίμνες με ψάρια; Πόσο έχουν αυξηθεί ή μειωθεί; Ποια ήταν η αξία από αυτών που πάρθηκαν και πόση είναι η σημερινή τους; Πόσα είχε ή έχει ο κάθε freeman και ο κάθε sokman; Όλα αυτά σε τρεις χρονολογίες, δηλαδή τον καιρό του βασιλιά Edward, όταν τους τα έδωσε ο βασιλιάς William και όπως είναι τώρα. Και αν είναι δυνατό να γίνουν περισσότερα από όσα είναι τώρα.»⁴⁰³

Έτσι ο βασιλιάς πληροφορήθηκε ονομαστικά όλη την ιεραρχική αλυσίδα των εκμεταλλευτών της γης (και των δουλοπάροικων), που του όφειλαν προσωπικά στρατιωτικές υπηρεσίες και φόρους. Η καταγραφή της αξίας της γής, του τύπου και της έκτασής της, η καταγραφή των φυσικών πόρων και των παραγωγικών εγκαταστάσεων (δάση, μελίσσια, μεταλλεία, μύλοι, αλιεύματα, αλυκές), η καταγραφή του πληθυσμού και του ζωϊκού κεφαλαίου, τόσο στο παρελθόν όσο και στο παρόν καθώς και η μελλοντική εκτίμησή τους, του παρείχαν τη δυνατότητα ασφαλέστερου υπολογισμού του οικονομικού πλούτου της χώρας και του καταλογισμού φόρων. Σε ορισμένες πόλεις έγιναν και καταγραφές τεχνιτών και εμπορίου.

⁴⁰³ Με βάση την αγγλική μετάφραση του Hamilton (από τα λατινικά). Στο N.E.S.A. (1876). Hamilton (ed.), *Inquisitio Comitatus Cantabrigiensis*. London: Royal Society of Literature. Από McDonald, J. (1998). *Production efficiency in Domesday England, 1086*. New York: Routledge.

• ESSEX •

Hundred of Rochford. Suen holds Rayleigh in demesne as one manor and 5 hides.
Then 2 ploughs on the demesne, now 3. Always 10 ploughs belonging to the men.
Then 21 villeins, now 6. Then 6 bordars, now 15. Always 2 slaves. There are 10 acres of meadow and wood for 40 pigs. Now 1 park, and 6 arpents of vineyard, which produce 20 muids of wine if it does well. Then 4 horses, 13 cows, 25 pigs, 105 sheep; now 5 horses, 2 colts, 20 cows, 11 pigs, 80 sheep, and 11 goats. Then it was worth £10, now the same without counting the wine. In this manor Suen has built his castle. Of this manor 4 Frenchmen hold 2 hides, with 4 ploughs and 4 bordars, worth 60s. of the above total.

Εικόνα 24: Απόσπασμα (λατινικό κείμενο και αγγλική απόδοση) από το «*Little Domesday*» που αφορά το hundred του Rochford στο Essex (Catalogue ref: E31/1/1).
Πηγή: <http://www.nationalarchives.gov.uk/education/focuson/domesday/>, προσπελάστηκε 4/1/2007.

Το Domesday Book ήταν μια εκτεταμένη οικονομική, κτηματική και πληθυσμιακή απογραφή του βασιλείου, ήταν το πρώτο δημόσιο στατιστικό έγγραφο αυτού του τύπου στην Ευρώπη και «...ήταν λοιπόν αναμφίβολα η μοναδική και πιο εξαντλητική δραστηριότητα συλλογής δεδομένων από το κεντρικό κράτος στην Αγγλία, μέχρι τη διενέργεια της πρώτης απογραφής πληθυσμού το 1801.»⁴⁰⁴ Οι βασικοί σκοποί του ήταν δύο: ο φορολογικός (γνώση του πλούτου του βασιλείου και ανάλογος καθορισμός φόρων) και ο φεουδαρχικός (γνώση των υποτελών και των εκτάσεων που τους είχε παραχωρήσει ο βασιλιάς και των προσώπων και των εκτάσεων που οι υποτελείς είχαν παραχωρήσει σε τρίτους). Περιέλαβε 13.418 πόλεις και χωριά, καλύπτοντας σαράντα από τις παλαιές επαρχίες της Αγγλίας και μέρος της Ουαλίας. Δεν περιλήφθηκαν επαρχίες που δεν είχαν ακόμη κατακτηθεί, αλλά ούτε και μεγάλες πόλεις όπως το Winchester και το London, πιθανόν λόγω της πολυπλοκότητας της υλοποίησης της απογραφής. Συνεπώς η απογραφή του πληθυσμού που έγινε θεωρείται ανακριβής, ενώ τα

⁴⁰⁴ Higgs, E. (2004). *The Information State in England. The Central Collection of Information on Citizens since 1500*. New York: Palgrave MacMillan, σελ. 3.

υπόλοιπα στοιχεία προσεγγίζουν σε γενικές γραμμές ικανοποιητικά την τότε πραγματικότητα.

Στη βασιλεία του Henry VIII, ο Thomas Cromwell (Lord Pricy Seal και Vice Regent εκκλησιαστικών θεμάτων), εξέδωσε το 1538 ένα διάταγμα, που υπηρετούσε την υποταγή της εκκλησίας στη μοναρχία, με παράλληλη κατάργηση στοιχείων που θύμιζαν τον καθολικισμό (εικόνες, κεριά), το οποίο περιλάμβανε και την υποχρέωση τήρησης μητρώου βαπτίσεων, γάμων και κηδειών, στις οποίες τελετές συμμετείχαν οι ιερείς της Αγγλικανικής εκκλησίας. Συγκεκριμένα το άρθρο 12 επέβαλε: «...κάθε ιερέας ή βοηθός ιερέα ... κάθε εκκλησία θα διατηρεί ένα βιβλίο ή κατάσταση, όπου εκεί μέσα θα γράφεις τη μέρα και το χρόνο κάθε γάμου, βάπτισης και ταφής που έγιναν στην ενορία σου επί των ημερών σου και το ίδιο θα κάνει κάθε άνθρωπος που θα σε διαδεχτεί· επίσης εκεί θα μπαίνει καθενός και το όνομα που παντρεύεται, βαπτίζεται ή θάβεται· για την ασφαλή φύλαξη αυτού του βιβλίου, η ενορία είναι υποχρεωμένη να διαθέσει με έξοδά της ένα σίγουρο χρηματοκιβώτιο με δύο κλειδαριές και από τα κλειδιά το ένα θα το έχεις πάνω σου και το άλλο οι επιστάτες της ενορίας στην οποία θα αποθέτεται το βιβλίο· το βιβλίο αυτό θα το παίρνεις κάθε Κυριακή μπροστά σου και παρουσία των επιστατών ή ενός από αυτούς θα γράφεις και θα καταχωρείς στο ίδιο όλους τους γάμους, τις βαπτίσεις και τις ταφές που συνέβησαν την προηγούμενη εβδομάδα· και αφού το κάνεις αυτό θα αποθέτεις το βιβλίο στο προαναφερθέν χρηματοκιβώτιο και για κάθε φορά που αυτό δεν θα γίνεται, όποιος κάνει το λάθος θα πληρώνει στην εν λόγω εκκλησία 3s-4d για να χρησιμοποιηθούν στην επισκευή της.»⁴⁰⁵

Το Δεκέμβριο του 1538 ο βασιλιάς σε μια επιστολή του ανέφερε ότι ο σκοπός του βασιλικού διατάγματος ήταν να αποφευχθούν «...διάφορες διαμάχες, δίκες και καυγάδες που θα εμφανίζονταν για την ηλικία, την ευθεία γραμμή των απογόνων, τίτλους ιδιοκτησίας, νομιμότητα ή νοθεία [απογόνου] και αν κάποιος πρόσωπο είναι γεννημένο υπήκοός μας ή όχι· επίσης για διάφορες άλλες αιτίες.»⁴⁰⁶ Ένας μη αναφερόμενος πιθανός λόγος ίσως ήταν και η δυνατότητα χρήσης των καταχωρήσεων για κάποιου είδους φορολόγηση, παρά τη διάψευσή του από τον ίδιο το βασιλιά. Σε αυτό συνηγορούν, σύμφωνα με τον R.Wall (2004), η συχνότητα των μέτρων κατά της εκκλησίας και των πόρων της, η τριετής καθυστέρηση στην υλοποίηση της διαδικασίας λόγω της σχετικής φημολογίας για επιβολή τελών και αργότερα η για ένα διάστημα (1694-1705) επιβολή τελών στους πλούσιους για κάλυψη των εξόδων της διαδικασίας αποστολής των μητρώων στον ληξιαρχο της μητρόπολης. Η διάταξη για την καταχώρηση μαζί με τις ποινές επαναλήφθηκε σε νόμο του 1597, που προέβλεπε και την ετήσια αποστολή των

⁴⁰⁵ Frere, W.H., & Kennedy, W. M. (1910). *Visitation articles and injunctions of the period of the reformation*. 2, London: Alcuin Club Collection. Στο Wall, R.(2004). *English Population statistics before 1800. History of the Family*, 9, σελ.83.

⁴⁰⁶ Frere, W.H. & Kennedy, W. M. (1910). ό.π., σελ. 40, υποσ. 1 . Στο Wall, R. (2004). ό.π., σελ.83.

μητρώων στον ληξίαρχο της μητρόπολης. Ήταν η τυπική διοικητική αγγλική πρακτική της εποχής οι εντολές να δίνονται από την κυβέρνηση και η υλοποίησή τους να γίνεται από τις τοπικές αρχές. Αργότερα το σύστημα αυτό κατέγραφε και τους φτωχούς της κάθε ενορίας.

17^{ος} – 18^{ος} αιώνας

Αυτή η ανέξοδη χρήση του εκκλησιαστικού μηχανισμού συνεχίστηκε για τρεις αιώνες, αλλά με χαλαρότητα. Εξαιρούνταν της καταγραφής οι μη ανήκοντες στην αγγλικανική εκκλησία, ενώ οι υπόλοιποι είχαν μεταβαλλόμενα ποσοστά καταγραφής (68-100% για γεννήσεις και θανάτους, 64-96% για γάμους) με ελεγχόμενη την αξιοπιστία των στοιχείων τους. Ενδεικτικά αναφέρουμε ότι την περίοδο 1800-1820 το 1/3 των γεννήσεων δεν καταγράφονταν ή καταγράφονταν με λάθη. Όσον αφορά τους γάμους τα πράγματα ήταν χειρότερα παλαιότερα · ο Boulton⁴⁰⁷ υπολογίζει ότι στα 1740 στο Λονδίνο το 1/3-1/4 των γάμων δεν δηλώνονταν, ο δε Outwaite⁴⁰⁸ υποστηρίζει ότι πριν από το 1754 (που ψηφίστηκε ο νόμος για τον υποχρεωτικό γάμο) το ¼ των γάμων ήταν μυστικοί (χωρίς την άδεια ή και με άδεια αν τελούνταν στην εκκλησία). Εκτιμάται ότι το ¼ αυτών των γάμων καταγράφονταν δίνοντας υπόσχεση πραγματοποίησης της τυπικής τελετής αργότερα. Άλλοι γάμοι γίνονταν ιδιωτικά (με μάρτυρες ή όχι), κάποιοι άλλοι τελούνταν από ιερείς (νόμιμους ή αποσηματισμένους) εκτός εκκλησίας χωρίς δημόσια αναγγελία ή άδεια γάμου, κάποιοι έμεναν στον αρραβώνα, ενώ εξαιρούνταν των καταγραφών οι μη ανήκοντες στο αγγλικανικό δόγμα. Αν και το 1754 περί γάμου (που επέβαλε την τέλεση σύμφωνα με το τυπικό της αγγλικανικής εκκλησίας) και το 1812 ο νόμος περί βαπτίσεων και κηδειών προέβλεπαν το τι πληροφορίες θα καταγράφονταν, τα κληρονομικά δικαιώματα των νόμιμων απογόνων δεν ήταν πάντα διασφαλισμένα με τα τηρούμενα αρχεία (ορθογραφικά λάθη, διγαμίες). Η αποτυχία της επίτευξης των στόχων του ενοριακού συστήματος καταγραφής πληροφοριών και οι διαμαρτυρίες των ετερόδοξων θα οδηγήσουν το κράτος στη δημιουργία ενός πολιτικού συστήματος καταγραφής.

Το αγγλικό κράτος εμπλεκόμενο σε έξι μεγάλους πολέμους την περίοδο 1688-1815 είχε σημαντικές ανάγκες σε χρήμα και σε στρατεύσιμους. Αυτό δημιούργησε την ανάγκη μηχανισμών συλλογής πληροφοριών για φορολογικούς και για στρατολογικούς σκοπούς. Για τον πρώτο σκοπό οι τοπικές διοικήσεις κατέγραφαν τα φορολογικά υποκείμενα και εισέπρατταν φόρο περιουσίας (ακίνητης, ζωικής ακόμη και εισοδήματος), καθιστώντας τον Άγγλο ως τον πιο βαριά

⁴⁰⁷ Boulton, J.(1993). Clandestine marriage in London: an examination of the neglected urban variable. *Urban History*. 20, σελ.191-210. Στο Wall, R. (2004). *ό.π.*, σελ.87.

⁴⁰⁸ Outhwaite, R.B.(1995). *Clandestine marriage in England, 1500-1850*. Στο Wall, R. (2004). *ό.π.*, σελ.87.

φορολογούμενο Ευρωπαϊό, το δε κράτος μέσω των αρχείων επιτηρούσε το έργο των τοπικών αρχόντων. Στο δεύτερο σκοπό εντοπίζεται η αφετηρία της συστηματικότερης τήρησης αρχείων από την κεντρική εξουσία στην Αγγλία. Τον 18^ο αι. το Βασιλικό Ναυτικό δαπανούσε το 1/5 των κρατικών εσόδων και ήταν ο μεγαλύτερος εργοδότης, απασχολώντας επαγγελματικά άμεσα ή έμμεσα (σε αποκλειστικά εξαρτώμενες επιχειρήσεις) περί τους 250.000 άντρες. Η διατήρηση υψηλού ηθικού στα πληρώματα απαιτούσε την τακτική πληρωμή τους με δυνατότητα αποστολής των χρημάτων στις οικογένειές τους και την πληρωμή των συντάξεων στους αξιωματικούς και τις χήρες. Ο κρατικός έλεγχος αυτής της διαδικασίας απαιτούσε μια μεγάλης κλίμακας καταγραφή ονομαστικών πληροφοριών.

Οι ανάγκες ναυτολόγησης είχαν και νωρίτερα δημιουργήσει την ανάγκη δημιουργίας ενός μητρώου όλων των ναυτικών (1696), από όπου θα γινόταν η επιλογή για κάλυψη των αυξημένων αναγκών του πολεμικού ναυτικού σε καιρό πολέμου. Η εγγραφή ήταν εθελοντική με κίνητρο την είσοδό τους ως συνταξιούχων στο νέο νοσοκομείο του Greenwich και αργότερα συνοδεύτηκε με ένα ετήσιο επίδομα 40s, που όμως προσέλκυσε και άσχετους με αποτέλεσμα το σύστημα να αποτύχει. Για τον ίδιο λόγο το 1835 καθιερώθηκε με νόμο για τους ναυτικούς ένα μητρώο για όσους υπηρετούσαν στο εμπορικό ναυτικό, που ενημερωνόταν από τις καταστάσεις που έστελναν οι καπετάνιοι. Το 1844 με νέο νόμο ήταν πλέον προσωπική υποχρέωση του ναυτικού να δηλώνεται, για να πάρει από τους αξιωματούχους των τελωνείων το εισιτήριο καταγραφής, που του έδινε τη δυνατότητα να μπαρκάρει. Το εισιτήριο αυτό είχε πάνω του και την περιγραφή του προσώπου που το έφερε για ταυτοποίηση. Τελικά, το 1857 αυτό το σύστημα εγκαταλείφθηκε μια και δεν χρειαζόταν πια μετά την νέα επαγγελματικού χαρακτήρα αναδιοργάνωση του Βασιλικού Ναυτικού. Σε μικρότερη κλίμακα, ανάλογα αρχεία δημιούργησε και ο στρατός ξηράς. Από το 1681 οι ανάπηροι στρατιώτες ετύγχαναν φροντίδας και σύνταξης. Το 1754 πρωτοεμφανίζεται η πρώτη χειρόγραφη λίστα αξιωματικών και από τα μέσα του 18^{ου} αι. το Υπουργείο Πολέμου διατηρεί αρχεία για συνταξιοδοτικούς σκοπούς. (Higgs, 2004β)

Τον 18^ο αι. η Αγγλία ήταν αναμφισβήτητα η κυρίαρχη εμπορική και βιομηχανική δύναμη και αυτό οδήγησε σε εμπορικές στατιστικές καταγραφές, κρατικές⁴⁰⁹ και ιδιωτικές. Οι δύο κύριες πηγές σχετικών στοιχείων ήταν τα Ledgers of the Custom House για την περίοδο 1696-1780 και οι Reports on the State of the Navigation, Commerce and Revenue of Great Britain για την περίοδο μετά το 1772. Οι καταστάσεις εισαγωγών/εξαγωγών των Ledgers δεν κατέγραφαν κινήσεις συγκεκριμένων αγαθών, αλλά αθροιστικά το εμπορικό ισοζύγιο περιοχών και

⁴⁰⁹ Η αρχαιότερη πηγή στοιχείων για τις αγγλικές εισαγωγές/εξαγωγές ήταν τα στοιχεία του Γενικού Δ/ντή Τελωνείων Sir Charles Davenant και αφορούσαν το εμπόριο μάλλινων, λινών και μεταξωτών υφασμάτων και μολύβδου με τη Γαλλία στις περιόδους: 1662-63, 1668-69, 1669-1702.

σημαντικών πόλεων (Λονδίνο). Αυτή η τοπικότητα θα χαθεί με τις καταγραφές του υπερατλαντικού εμπορίου (με τα έθνη πλέον) στις Reports. Άλλα προβλήματα ήταν η εξορισμού μη καταγραφή του έντονου λαθρεμπορίου, η μη διάκριση των αγαθών που εισάγονταν για επανεξαγωγή, όπως και η μέχρι το 1772 μη διάκριση του τύπου και της προέλευσης των εισαγόμενων προϊόντων. Στις εμπορικές στατιστικές καταχωρήσεις αναφέρονταν στα ξένα κράτη μέχρι το 1707 η Σκωτία και μέχρι το 1814 η Ιρλανδία. Οι στατιστικές του 18^{ου} αι. για την κίνηση των πλοίων στους λιμένες δεν είναι έγκυρες (χοντρικές εκτιμήσεις για το τονάζ, άγνωστο αν το κάθε πλοίο καταγραφόταν εφάπαξ ή με την κάθε επανείσοδό του στο λιμάνι).

Μετά το 1760 η έντονη άνοδος στις τιμές (μετά το 1815 θα περάσουμε σε πτώση) θα οδηγήσει στην καταγραφή των τιμών βασικών προϊόντων. Ο πρώτος που μας δίνει μη τακτικά στοιχεία για την τιμή των αλεύρων και τις μέσες ετήσιες τιμές τους για τις περιόδους: 1125-1598, 1646-1705 ήταν ο αρχιεπίσκοπος του Ely.⁴¹⁰ Ο πρώτος συστηματικός συλλέκτης των τιμών των αλεύρων ήταν ο Adam Smith, που μας δίνει τις τιμές των αλεύρων στο έργο του *The Wealth of Nations*, για 84 χρονικά σημεία της περιόδου 1202-1601. Ο σπουδαιότερος συγγραφέας περί των τιμών πριν το 1850 ήταν ο επιχειρηματίας Thomas Tooke (1774-1858), που είχε ως κίνητρο να πολεμήσει τη θεωρία της κυκλοφορίας της ρευστότητας, που έλεγε ότι οι τιμές επηρεάζονταν (και τότε έπεφταν) από τη συρρίκνωση της κυκλοφορίας χάρτινου χρήματος και τις πληρωμές με μεταλλικά νομίσματα, τοις μετρητοίς. Η κυβέρνηση εξέδιδε αδιάλειπτα τις τιμές των αλεύρων μετά το 1840. Άλλα είδη πρώτης ανάγκης που οι τιμές τους καταγράφηκαν κατά καιρούς και από νοσοκομεία ήταν το ψωμί⁴¹¹, το κρέας, το τυρί, το βούτυρο και τα ρούχα. Λόγω της σημασίας της βρετανικής εριουργίας υπάρχουν αναρίθμητες πηγές με ασυνεχείς τιμές του μαλλιού που ξεκινούν από το 1198 σε διάφορες περιοχές της Αγγλίας καθώς και των προβάτων. Σχετικά κρατικά στοιχεία υπάρχουν μετά το 1759, ενώ για τις εισαγωγές μαλλιού μετά το 1781 (την περίοδο 1660-1825 υπήρχε απαγόρευση εξαγωγών μαλλιού). Για τις εξαγωγές υφασμάτων κρατικά στοιχεία υπάρχουν μετά το 1790. (Palmer, 1977)

Το GRO και η εποχή του

Η πρώτη εθνική απογραφή πραγματοποιήθηκε στην Αγγλία (και Ουαλία) το 1801. Τότε στηρίχτηκε πολιτικά αυτή η κεντρική δράση σε εθνικό επίπεδο, που

⁴¹⁰ Fleetwood, W.(1707). *Chronicon Preciosum: or, an Account of English Gold and Silver Money; the Price of Corn and other commodities*. Στο Palmer, S. (1977). *Economic Arithmetic. A Guide to the Statistical Sources of English Commerce, Industry, and Finance 1700-1850*. New York: Garland Publishing, σελ. 50.

⁴¹¹ Για την περίοδο 1735 - 1848 υπάρχουν πλήρεις τιμές του ψωμιού στο Λονδίνο. Καταγραφές τιμών έκαναν τα νοσοκομεία Bethlehem, Greenwich, Chelsey.

ήταν όχι και τόσο συμβατή με την αγγλική πολιτική κουλτούρα⁴¹². Τη συγκεκριμένη χρονική περίοδο ευνοήθηκε από την ανησυχία για την επί τριάντα χρόνια αδυναμία εξαγωγών δημητριακών (δεν ήξεραν που να την αποδώσουν, στην αύξηση του πληθυσμού ή σε άλλο λόγο). Σύμφωνα με το διακεκριμένο μελετητή της συγκρότησης του αγγλικού πληροφοριακού κράτους Edward Higgs, αυτή η απογραφή δεν ήταν τόσο μια απάντηση στην εκβιομηχάνιση ή μια προσπάθεια κεντρικής παρέμβασης ενός νεωτερικού κράτους στην κοινωνία, αλλά «...μια αντίδραση στον πόλεμο και ένα σχόλιο στο παρελθόν.»⁴¹³ Το 1800 που ψηφίστηκε ο νόμος για την απογραφή (An Act for taking an Account of the Population of Great Britain, and the Increase or Diminution thereof), είχαμε κακές σοδειές, ελλείψεις τροφίμων και μεγάλο αριθμό αγροτών στο στρατό αντί για τα χωράφια. Παρέμενε επίσης ουσιαστικά αναπάντητο από τα μέσα του 18^{ου} αι. το ερώτημα αν ο πληθυσμός είχε αυξηθεί από την εποχή της ένδοξης επανάστασης του 1688 ή όχι. Οι συντηρητικοί με συμφέροντα στη γη υποστήριζαν ότι ο αγροτικός πληθυσμός μειωνόταν κατά την ηγεμονία των Whig και των ανερχόμενων αστικών στρωμάτων, το δε εμπόριο και η πολιτική κομπίνα είχαν οδηγήσει την κοινωνία σε μια γενική ηθική και αριθμητική πτώση. Οι αντίπαλοί τους ισχυρίζονταν αύξηση του πληθυσμού. Τα μόνα διαθέσιμα στοιχεία ήταν οι φορολογικοί κατάλογοι και τα βιβλία των ενοριών. Η απογραφή του 1801, με προοπτική επανάληψης ανά δεκαετία, θα κατέγραφε τον πληθυσμό κάθε ενορίας και θα τον κατηγοριοποιούσε σε επαγγελματικές κατηγορίες (αγρότες, εμπόρους, κατασκευαστές και χειροτέχνες και τους υπόλοιπους). Παράλληλα γινόταν και μια αγροτική απογραφή για καταγραφή των καλλιεργούμενων εκτάσεων ανά ενορία. Συνοδευόταν ακόμη και από την παράκληση να δοθούν από τις ενορίες στοιχεία βαπτίσεων, γάμων και κηδειών για τα προηγούμενα 100 χρόνια. Το 1798 ο Thomas Malthus είχε θέσει με δυσόιωνο τρόπο το ζήτημα της αύξησης του πληθυσμού. Αλλά την εποχή εκείνη ένας πληθυσμός που αύξανε υποδήλωνε χρηστή διακυβέρνηση και νομιμοποιούσε την πολιτική εξουσία.

Το 1812 ψηφίστηκε ένας νόμος για τα ενοριακά μητρώα (Sir George Rose's Parochial Registers Act), ο οποίος χαρακτήριζε ως στερούμενα νομικής ισχύος τα

⁴¹² Στην Αγγλία του 19^{ου} αι. ακόμη και η εργατική τάξη ήταν καχύποπτη με τις κρατικές παρεμβάσεις, μιας και στα εργασιακά ζητήματα το κράτος έπαιρνε το μέρος των εργοδοτών. Διάχυτη ήταν εξάλλου η αίσθηση ότι η κεντρική συγκέντρωση στατιστικών πληροφοριών για τους πολίτες θα χρησιμοποιούταν για στρατολογική χρήση, φορολογία ή κάποιου τύπου καταπιεστικά μέτρα. Μέχρι το τέλος του αιώνα, το *laissez-faire*, η οικονομική διακυβέρνηση και η προτεραιότητα του τοπικού έναντι του κεντρικού θα παραμείνουν κυρίαρχες αρχές. Όμως από τα μέσα της βικτωριανής περιόδου θα γίνει αποδεκτή η εντός του προηγούμενου πλαισίου αυξανόμενη κρατική παρέμβαση ιδίως για τον έλεγχο των προβλημάτων της εκβιομηχάνισης (αστικοποίηση, έλεγχος των κατώτερων στρωμάτων). Το παρεμβατικό κράτος θα θεωρείται αυτονόητο την εδουαρδιανή περίοδο (μετά το 1901).

⁴¹³ Higgs, E. (2004). *The Information State in England. The Central Collection of Information on Citizens since 1500*, σελ.70.

μητρώα των ετερόδοξων πλην των Ιουδαίων και των Κουακέρων.⁴¹⁴ Συνεπώς υποχρέωνε τους προτεστάντες και τους καθολικούς να παντρεύονται και με το τυπικό της αγγλικανικής εκκλησίας για να θεωρούνται νόμιμα παντρεμένοι, μια ακόμη διάκριση σε βάρος τους. Το 1824 καθιερώθηκε το Μητροπολιτικό Ληξιαρχείο, που συγκεντρώνοντας την ενοριακή πληροφορία θα έκανε ευκολότερη και οικονομικότερη την αναζήτηση στοιχείων. Στην πορεία του χρόνου η αύξηση της πολιτικής ισχύος των ετερόδοξων και των φίλων τους θα οδηγήσει, μετά από απόρριψη σχετικού νομοσχεδίου για τις γεννήσεις τους από τη Βουλή των Λόρδων (1832), στην επανεξέταση από το κράτος του ζητήματος με τη σύσταση σχετικής επιτροπής που επιλήφθηκε του θέματος. Η επιτροπή αυτή θα συστήσει την χωρίς διακρίσεις καταγραφή όλων ανεξαιρέτα των πολιτών από ένα θεσμό και την εποπτεία από μία κεντρική υπηρεσία στην πρωτεύουσα, που θα είχε αντίγραφα (1833). Η ισότητα στο δικαίωμα για επίσημη εγγραφή ήταν αντανάκλαση του μεταρρυθμιστικού πνεύματος (ισότητα ανεξαρτήτως θρησκείας, ισότητα έναντι του νόμου).

Αν και κάποιοι διαφωνούσαν με την ανάθεση στους κληρικούς μιας καθαρά αστικής διαδικασίας, η επιτροπή έκρινε ότι το αντίθετο θα δυσανεστούσε την εκκλησία, τη στιγμή που και αλλού (Αυστρία, Πρωσία) αυτή διεκπεραιώνει τη διαδικασία. Η εισήγηση για τη σύσταση Μητρώου Γάμων με υποχρεωτική καταγραφή της αναγγελίας τους και με ταυτόχρονη κατάργηση των άλλων τρόπων, έγινε δεκτή με την τροποποίηση να είναι εξίσου ισχυρή και η μέχρι τότε διαδικασία αναγγελιών γάμου, ώστε να μη δυσανεστηθεί η εκκλησία που από παλιά ήταν στο κέντρο των κορυφαίων εκδηλώσεων της ζωής. Κάποιοι το είδαν σαν μια μέθοδο δημιουργίας καταστάσεων φορολογίας, ενώ άλλοι σαν μια μέθοδο υπόσκαψης των πολιτικών ελευθεριών ή ακόμη και σαν μια προσπάθεια των σχισματικών να υποσκάψουν την αγγλικανική εκκλησία.

Το 1836 ψηφίστηκαν δύο νόμοι για τη λύση των σχετικών προβλημάτων. Ο νόμος για τους γάμους θεσμοθετούσε ένα ληξίαρχο (Registar) που θα παρακολουθούσε και θα καταχωρούσε τις εκτός επίσημης εκκλησίας τελετές και ο νόμος της καταχώρησης ένα ληξίαρχο γεννήσεων και γάμων (το 1838 πάνω από τους μισούς ληξίαρχους ήταν και για τις δύο δουλειές).⁴¹⁵ Ο πρώτος νόμος νομιμοποιούσε τους εκτός επίσημης εκκλησίας γάμους (θρησκευτική διάσταση), ενώ ο δεύτερος κατέγραφε χωρίς εξαίρεση όλους τους πολίτες λύνοντας το πρόβλημα των νόμιμων κληρονόμων (κυρίως κοσμική διάσταση). Τελικά στις 17 Αυγούστου του 1836 ψηφίστηκε ο νόμος που προέβλεπε την ίδρυση του General Register Office (GRO) με σκοπό να αρχειοθετεί κεντρικά όλες τις γεννήσεις, τους θανάτους και τους γάμους στο βασιλείο της Αγγλίας.

⁴¹⁴ Οι γάμοι τους αναγνωρίζονταν νομικά από το 1753 (Hardwicke Marriage Act).

⁴¹⁵ Με νόμο του 1898 οι ετερόδοξοι εφημέριοι εξουσιοδοτούνταν για πρώτη φορά να καταγράφουν τους γάμους που τελούσαν.

Στις αρχές του 19^{ου} αι. η επέκταση των πόλεων, η εγκατάλειψη της αγροτικής γης δημιούργησαν διαφωνίες για το ιδιοκτησιακό καθεστώς της γης, ενώ νέου τύπου δικαιώματα (π.χ. δικαιώματα βιομηχανικών προϊόντων) προέκυψαν στη βιομηχανική κοινωνία ενώ και το σύστημα με τα προικοσύμφωνα και τις διαθήκες ήταν μπλεγμένο. Ο φιλόσοφος Jeremy Bentham σε επιστολή του σε επιτροπή της Βουλής συνηγορούσε για την κατοχύρωση των περιουσιακών δικαιωμάτων μέσω ενός γενικού μητρώου.⁴¹⁶ Ο Higgs υποστηρίζει ότι αν ο λόγος ήταν μόνο θρησκευτικός θα ήταν πιο ανέξοδο για το κράτος να νομιμοποιήσει και τα αρχεία των ετερόδοξων. Κατά την άποψή του κυριότερος λόγος ήταν η εξυπηρέτηση της διασφάλισης ιδιοκτησιακών δικαιωμάτων όχι μόνο των ετερόδοξων αλλά και των πιστών της αγγλικανικής εκκλησίας που συχνά βρισκόνταν στα δικαστήρια⁴¹⁷ για τέτοια θέματα, λόγω ανακριβειών που πιστοποιούσαν την ανεπάρκεια του υπάρχοντος εκκλησιαστικού ενοριακού μηχανισμού, που και αυτός είχε ξεκινήσει σε μια εποχή ιδιοκτησιακών μεταβολών λόγω της διάλυσης της μοναστηριακής περιουσίας. Η αρχική ώθηση για τη δημιουργία του GRO μπορεί να ήταν ο περιορισμός της ισχύος της αγγλικανικής εκκλησίας, αποτέλεσμα κοινωνικής πίεσης ανερχόμενων ομάδων, η βασική όμως αιτία ήταν η ανασφάλεια της μεταφοράς των ιδιοκτησιακών δικαιωμάτων. Ήταν μια σημαντική ανάγκη κυρίως της ανερχόμενης μεσαίας τάξης που εξυπηρετήθηκε (διασφάλιση κληρονομικών δικαιωμάτων), τη στιγμή που οι αριστοκράτες είχαν άλλες διαδικασίες και αποδεικτικά μέσα. Ήδη οι Γάλλοι είχαν καθιερώσει πρώτοι την ενιαία ληξιαρχική καταγραφή όλων των πολιτών τους, με προσβάσιμα σε όλους στοιχεία. Η ανασφάλεια για τα ιδιοκτησιακά δικαιώματα των μεσαίων στρωμάτων τα μετέτρεψε τελικά σε πολιτικά και ανθρώπινα δικαιώματα, σε μια κοινωνία που η θεσμός της ιδιοκτησίας ήταν πολύ ψηλά. (Higgs, 2004α)

Πάντως η επιθυμία των ετερόδοξων για εκκλησιαστική ελευθερία και ισότητα, έδρασε καταλυτικά στην ανάπτυξη μιας γραφειοκρατίας και στην κατεύθυνση ενός κοσμικότερου κράτους. Η γραφειοκρατία ήταν επίσης απαραίτητη και λόγω της επέκτασης του δικαιώματος ψηφοφορίας (κατάργηση της εξαίρεσης από το δικαίωμα αυτό των πιστών άλλων δογμάτων). Ο συγκεντρωτικός χαρακτήρας του GRO σχετίζεται με την εκ βάθρων αναμόρφωση του αγγλικού νομικού και δικαστικού συστήματος της εποχής (Higgs, 1996, 2004). Ο μετέπειτα σημαντικός ρόλος του στη συλλογή, ανάλυση και δημοσίευση ιατρικών στοιχείων και ερευνών σχετιζόμενων με την αιτία θανάτου, δεν ήταν στις αρχικές προθέσεις του νομοθέτη, μιας και το αρχικό κείμενο του νομοσχεδίου του Φεβρουαρίου του 1836 δεν ανέφερε πουθενά για αιτίες θανάτου⁴¹⁸, ούτε για στατιστικές εκθέσεις

⁴¹⁶ Βέπε Higgs, E. (1996). A Cuckoo in the nest? The origins of civil registration and state medical statistics in England and Wales. *Continuity and Change*. 11 (1), 119 και σημ. 29, σελ.132.

⁴¹⁷ Η στέγαση του GRO στο Somerset House στο Λονδίνο πιθανόν εξηγείται από την εγγύτητα των δικαστηρίων, μια και οι κύριοι πελάτες του που ζητούσαν πιστοποιητικά ήταν οι δικηγόροι.

⁴¹⁸ Αυτό θα συμπεριληφθεί στη δεύτερη εκδοχή του νομοσχεδίου τον Ιούλιο του 1836.

σχετικά με ασθένειες. Το GRO ήταν πολύ διαφορετικό από τα σύγχρονά του ευρωπαϊκά στατιστικά γραφεία. Όπως θα παρουσιαστεί στη συνέχεια, η στατιστική δραστηριότητά του δεν ήταν αποτέλεσμα νομοθετικής θεσμοθέτησης, αλλά της διοικητικής δράσης και των επιδιώξεων στελεχών του.

Η δικαιοδοσία του στο θέμα της νομιμοποίησης των γάμων αντιμετώπισε την αμφισβήτηση από κάποιους εκκλησιαστικούς παράγοντες που δεν δεχόταν καθόλου τη νομοθετική πράξη. Οι αντιρρήσεις για τον σχετικό νόμο ήταν οι φόβοι ότι γεγονότα της θρησκευτικής ζωής εκκοσμικεύονταν με άγνωστες μελλοντικές συνέπειες και όχι η έλλειψη ανοχής για τους ετερόδοξους, που και αυτοί θα καταγράφονταν και θα έλυναν τα κληρονομικά προβλήματα ιδιοκτησίας. Ήταν ένα ζήτημα αυθεντίας και εξουσίας αλλά και μια περίπτωση που δείχνει την αλληλεπίδραση εκκλησίας και πολιτικής εξουσίας.

Ένας από τους λόγους της γρήγορης επιτυχίας του ήταν ότι δεν προκαλούσε καμιά αναστάτωση στην καθημερινή ζωή των ανθρώπων. Τα στοιχεία που ζήτηγε εθελοντικά⁴¹⁹, ήδη τα έδιναν οι πολίτες στην εκκλησία, επομένως μάλλον οικειοποιήθηκε μια προϋπάρχουσα διαδικασία, η οποία απευθυνόταν πλέον και στους πιστούς των άλλων δογμάτων. Έτσι γρήγορα νομιμοποιήθηκε ως αρχή και τη δεκαετία του 1850 έπαψαν να υπάρχουν τριβές με την εκκλησία. Οι κρατικά ελεγχόμενες ληξιαρχικές καταχωρήσεις συνιστούν μια τομή με το παρελθόν. Μια νέα γραφειοκρατία, μια νέα πολιτική αρχή εισήλθε αθόρυβα και γρήγορα στη ζωή των Βρετανών αντικαθιστώντας την εκκλησία στην καταγραφή των σημαντικών συμβάντων της ζωής, χωρίς έντονες διαμαρτυρίες. Το GRO έγινε αναπόσπαστο τμήμα της γραφειοκρατίας στα τέλη της δεκαετίας του 1850. Με την προσπάθειά του να επιβάλλει την τυποποίηση στις καταγραφές μείωνε την εξουσία των τοπικών παραγόντων (που ήταν ιδιαίτερα ανεξάρτητοι)⁴²⁰, με επαγγελματισμό και όχι με πολιτικά κριτήρια, ουσιαστικά πέρα από τον κρατικό έλεγχο. Υπήρξε προϊόν ευρύτερων κοινωνικών, πολιτικών και θρησκευτικών μεταρρυθμίσεων την περίοδο 1820-1840, με την κεντρική διαχείριση των πληροφοριών συνέβαλλε στη μείωση της εξουσίας της εκκλησίας.

Ήδη από το τέλος του 18^{ου} αι. η αστικοποίηση που έφερε η βιομηχανική επανάσταση υπονόμει τη ζωή της εργατικής τάξης και δημιουργούσε την αιτία της κοινωνικής αναταραχής. Ο Edwin Chadwick (1800-1890), ένας συντηρητικός με νομικές σπουδές, ασχολήθηκε από νέος με τα προβλήματα των φτωχών, σε μια

⁴¹⁹ Αν και υπήρχαν εισηγήσεις από την αρχή για υποχρεωτική καταγραφή, επικράτησε η άποψη ότι το όφελος του πολίτη ήταν επαρκές κίνητρο. Η εθελοντική βάση εξηγεί την ελλειμματική καταχώρηση, τη μη καταχώρηση των αποβολών μέχρι τον 20ο αι. και τη μη καταγραφή της νοσηρότητας. Η υποχρεωτική καταγραφή θεσμοθετήθηκε το 1874 για να μπορούν να επιβληθούν νομικές κυρώσεις αν δεν γινόταν εμβολιασμός των βρεφών.

⁴²⁰ Η επαρχιακή αριστοκρατία είχε κυρίαρχο λόγο στις τοπικές υποθέσεις μέχρι και τη δεκαετία του 1880 και η δράση της αντικαταστάθηκε οριστικά από την κρατική γραφειοκρατία με τις μεταρρυθμίσεις του 1930.

Αγγλία που μόλις είχε ανακουφιστεί από τη γαλλική απειλή (μάχη του Waterloo). Εντασσόμενος στο ωφελμιστικό πνεύμα του Bentham εργάστηκε, ενάντια στην κυρίαρχη φιλελεύθερη κουλτούρα, για την κεντρική κρατική ορθολογική δράση που θα εξασφάλιζε τη σταθερότητα στην κοινωνία. Απέρριπτε την άποψη του Malthus ότι η φτώχεια ήταν αποτέλεσμα της αύξησης του πληθυσμού. Μέχρι τα 1838 υιοθετούσε τη θεωρία των Γάλλων υγιεινιστών που έλεγαν ότι η φτώχεια οδηγούσε στην ασθένεια και η τελευταία αποτελούσε γενεσιουργό αίτιο της πολιτικής αστάθειας. Ήταν μια περίοδος ανησυχίας για την κοινωνική αποδιάρθρωση ή ακόμη και την επανάσταση, όπου όμως δεν ευνοούσε την πολιτική της καταπίεσης για την αντιμετώπιση των προβλημάτων και η οποία οδήγησε σε σειρά νομοθετικών πράξεων.

Στο πρώτο μισό του 19^{ου} αι. υπάρχει ένας ενθουσιασμός για τις μετρήσεις, κατά τον Hacking (1990) μια «χιονοστιβάδα αριθμών», μια αναδυόμενη αριθμοποιημένη εικόνα του κόσμου. Έχουμε τη μαθηματικοποίηση της βακωνίου τύπου επιστήμης χωρίς να είναι αναγκαία η θεωρητική κατανόηση, που ο Thomas Kuhn τη χαρακτήρισε μια δεύτερη «επιστημονική επανάσταση»⁴²¹, πράγμα που θα αποτελέσει ένα καθοριστικό βήμα προς το στατιστικό νόμο. Η διαπραγμάτευση πολλών προβλημάτων της εποχής γινόταν στη βάση των στοιχείων και του έργου διάφορων κοινοβουλευτικών επιτροπών έρευνας. Οι εισηγήσεις μιας τέτοιας επιτροπής, την οποία εισηγήθηκε και ο Chadwick, θα υλοποιηθούν με το νόμο για τους φτωχούς του 1834 (Poor Law Amendment Act, γνωστού ως New Poor Law)⁴²². Ο ίδιος θα αναλάβει γραμματέας μιας μόνιμης κεντρικής επιτροπής για τους φτωχούς που θεσμοθέτησε το κοινοβούλιο. Από τη θέση αυτή θα προωθήσει τη συμπερίληψη της αιτίας θανάτου στο νομοσχέδιο του GRO, πληροφορία μεγάλης αξίας για δράσεις στον τομέα της υγιεινής, αλλά αξιοποιήσιμη και στον υπολογισμό ασφαλιστρών των ενώσεων κοινωνικής αλληλεγγύης της εργατικής τάξης (Friendly Societies)⁴²³, στη βάση της κρατούσας αλλά λανθασμένης άποψης, ότι υπήρχε

⁴²¹ Βλέπε Hacking, I. (1990). ό.π., σελ. 55-63, Kuhn, T. (1977), *The function of measurement in Modern Physical Science. Isis.* 52. (2), σελ. 190. Ένας άλλος λόγος που συνέβαλε στην έντονη ζήτηση αριθμητικών στοιχείων ήταν οι ανάγκες διαχείρισης των αυτοκρατοριών και ειδικότερα της διοικητικής μέριμνας του στρατού τους.

⁴²² Ο νόμος οδήγησε στη δημιουργία ιδρυμάτων εργασίας (workhouses). Αυτά τα ιδρύματα, που πρωτοδημιουργήθηκαν τον 17 αι., προσέφεραν στέγη και εργασία σε φτωχούς (τα μεγαλύτερα είχαν και σχολείο, αναρρωτήριο και άσυλο). Ο στόχος ήταν να προσφερθεί ανακούφιση στους φτωχούς συνδυασμένη όμως με μια απωθητική ζωή, ώστε να μην προτιμάται το ίδρυμα από τους ικανούς για εργασία. Κάθε τοπική Poor Law Union είχε υπό την εποπτεία της ένα workhouse.

⁴²³ Οι Friendly Societies ήταν σύνδεσμοι κοινωνικής αλληλεγγύης της εργατικής τάξης που εξασφάλιζαν αποζημιώσεις για τις χήρες, τα ορφανά και τους αρρώστους και αντιμετώπιζαν το πρόβλημα του ορθού υπολογισμού των ασφαλιστρών που έπρεπε να χρεώνουν. Αν και υπήρχαν και υποψίες ότι πριμοδοτούσαν και απεργίες, το κράτος ενδιαφερόταν πολύ για αυτές μιας και του ελάφρυναν τις δαπάνες κοινωνικής πολιτικής. Οι πίνακες του R.Price που αποτελούσαν το βρετανικό πρότυπο για έναν αιώνα για υπολογισμό ασφαλειών και συντάξεων είχαν εκτιμήσει λάθος την θνησιμότητα. Ο ρόλος του κράτους ήταν η ενθάρρυνση των πολιτών ώστε να πάρουν την τύχη στα

σταθερή σχέση των ποσοστών νοσηρότητας (morbidity) και θνησιμότητας (mortality) από ασθένειες.⁴²⁴ Οι αριθμητικές κανονικότητες της ασθένειας που ήταν άγνωστες στα 1820 έγιναν, μέσα από τη διαπραγμάτευση των πρακτικών προβλημάτων της ασφάλισης, κάτι το ευρέως αποδεκτό στην Αγγλία στα 1840 και ονομάζονταν νόμοι του ανθρώπινου σώματος. Η καταγραφή της αιτίας θανάτου θα ανοίξει το δρόμο στους γιατρούς για να διορίζονται τοπικοί ληξιαρχοί.

Ο Chadwick θα προσπαθήσει ανεπιτυχώς να εντάξει το GRO στο μηχανισμό του New Poor Law⁴²⁵ και θα προτείνει για τη θέση του Γενικού Ληξιαρχου το φίλο του και γνωστό μαθηματικό Charles Babbage⁴²⁶, που είχε ασχοληθεί και με τις ασφάλειες ζωής, αλλά δεν θα γίνει αποδεκτό. Θα υπαχθεί στη δικαιοδοσία του υπουργείου Οικονομικών και τη θέση του Γενικού Ληξιαρχου θα πάρει ο Thomas Lister. Το GRO είχε αρχικά τρία τμήματα: αλληλογραφίας, λογιστήριο και αρχειοθέτησης πιστοποιημένων αντιγράφων ληξιαρχικών καταλόγων, που παρείχε και πρόσβαση στο κοινό. Τον Ιούνιο του 1838 ο Lister έγραψε στο υπουργείου Οικονομικών: «...θα ήταν ολοφάνερα σημαντικό σε σχέση με τις συντάξεις και τις ασφάλειες ζωής να παρουσιάζουμε τον αριθμό των θανάτων που συμβαίνουν σε κάθε ηλικία στην Αγγλία και στην Ουαλία και σε διάφορες περιοχές τους, δείχνοντας τη συγκριτική θνησιμότητα στις πόλεις και την ύπαιθρο και σε διάφορες αγροτικές, βιομηχανικές και εξορυστικές περιοχές.»⁴²⁷ Αυτό σήμανε την έναρξη μιας στατιστικής δραστηριότητας στην υπηρεσία, για συνδρομή στο ασφαλιστικό πρόβλημα. Το υπουργείο ήταν διατεθειμένο να προβεί σε διορισμό, υπό την προϋπόθεση της παροχής αξιόπιστων πληροφοριών λόγω της σπουδαιότητας του ζητήματος, πράγμα που έκανε μετά την εξασφάλιση από τον Lister της συνεργασίας των ιατρικών ενώσεων για την ακριβή συμπλήρωση των πιστοποιητικών θανάτου από τα μέλη τους. Έτσι προκηρύχθηκε μια προσωποπαγής θέση για κάποιον που θα είχε ιατρική κατάρτιση και που θα καταλάβει ένα πρόσωπο που θα σφραγίσει τον προσανατολισμό και τη δράση του GRO, ένας από τους θεμελιωτές της σύγχρονης επιδημιολογίας, ο William Farr.

χέρια τους, υποστηρίζοντάς τους με παροχή ορθών πληροφοριών και από το 1829 είχε με νόμο την κεντρική εποπτεία των Friendly Societies.

⁴²⁴ Η νοσηρότητα αφορούσε τη συχνότητα της ασθένειας στον πληθυσμό, ενώ η θνησιμότητα τη συχνότητα θανάτου από την ασθένεια στον πληθυσμό. Το σκεπτικό ήταν ότι για κάθε θάνατο από μια ασθένεια αντιστοιχούσε και ένας αριθμός νοσούντων από αυτή την ασθένεια, που δεν μπορούσαν να εργαστούν.

⁴²⁵ Θα επιδιώξει, πλην του διοικητή του GRO, το προσωπικό του να διορίζεται από το τους Poor Law Commissioners, αλλά τελικά το μόνο που θα μείνει στην εκδοχή του νομοσχεδίου του Απριλίου του 1836 είναι ότι οι guardians των τοπικών Poor Law Unions να διορίζουν τους τοπικούς ληξιαρχους, υπό την έγκριση του Γενικού Ληξιαρχου.

⁴²⁶ Ο Charles Babbage (1791-1871) ήταν μαθηματικός, φιλόσοφος, μηχανικός και εφευρέτης μηχανικού υπολογιστή. Το 1824 του είχε προταθεί η θέση του διοικητή της νέας ασφαλιστικής εταιρείας 'The Protector'.

⁴²⁷ Higgs, E. (2004). *Life Death and Statistics. Civil Registration, censuses and the work of the General Register Office, 1836-1952*. Hatfield: Local Publication Studies, σελ. 30.

Ο William Farr (1807-1883), που γεννήθηκε σε μια φτωχή οικογένεια στο Kenley της δυτικής Αγγλίας (επαρχία Shropshire), είχε την τύχη να υιοθετηθεί από έναν τοπικό ευγενή που διείδε τις δυνατότητές του και τον υποστήριξε. Έχοντας με προσωπική κυρίως προσπάθεια μελετήσει τους κλασσικούς, την φιλοσοφία και τα μαθηματικά, άρχισε δεκαεννέα ετών τη μαθητεία του στην ιατρική δίπλα σε επαγγελματίες και τρία χρόνια αργότερα (1829) θα αναχωρήσει για ιατρικές σπουδές στο Παρίσι, αξιοποιώντας με αυτόν τον τρόπο την κληρονομιά του ευεργέτη του. Εκεί παρακολούθησε και μαθηματικά με τον Pierre Louis⁴²⁸, που εφάρμοζε νέες πρακτικές στην κλινική έρευνα. Μετά από τρία χρόνια (1831) θα επιστρέψει στην Αγγλία, όπου θα συνεχίσει τις σπουδές του στο University College of London και θα ασκήσει το επάγγελμα του γιατρού, έχοντας ως κεντρικό ενδιαφέρον του το ζήτημα της δημόσιας υγιεινής, ασκώντας παράλληλα ιατρική δημοσιογραφία και στοχεύοντας στην αναμόρφωση της ιατρικής εκπαίδευσης.

Εικόνα 25: Ο William Farr σε ηλικία 63 ετών (1870).

Πηγή : Susser, M., & Stein, Z. (2009). *Eras in Epidemiology*, σελ. 67 (Courtesy of the National Library of Medicine).

Η πρώτη σημαντική εργασία του ήταν το άρθρο «Vital Statistics» στο βιβλίο *Statistical Account of the British Empire* (1837) του John Rumsey McCulloch. Το 1837 θα εκδώσει και το βραχύβιο έντυπο "*British Annals of Medicine, Pharmacy, Vital Statistics, and General Science*". Τον Ιούλιο του 1839, κατόπιν συστάσεων⁴²⁹, θα καταλάβει σε ηλικία 31 ετών τη θέση του Compiler of Statistics στο GRO, χωρίς να προΐσταται αρχικά κάποιου τμήματος (το 1840 το Στατιστικό Τμήμα του θα

⁴²⁸ Ο Γάλλος γιατρός Pierre Charles Alexander Louis (1787-1872) θεωρείται ο θεμελιωτής της «αριθμητικής μεθόδου» στην ιατρική έρευνα. Στο έργο του *Recherches sur les effets de la saignée dans quelques maladies inflammatoires: et sur de l'action de l'emetique et des vésicatoires dans la pneumonie* (1835), έκανε στατιστική αποτίμηση (με τη χρήση μέσων όρων) της θεραπείας της πνευμονίας με αφαίμαξη, όπου έδειξε ότι η μέθοδος αυτή δεν ήταν τόσο καλή όσο νομιζόταν.

⁴²⁹ Κατά μία μαρτυρία, του γιατρού Sir James Clarke ή ίσως του Edwin Chadwick (δική του μαρτυρία).

αποκτήσει 4 απλούς υπαλλήλους και μόνο την επόμενη δεκαετία θα ενισχυθεί από ιατρικά καταρτισμένους συνεργάτες).

Το δικό του παράρτημα για τις αιτίες θανάτου (ένα από τα 16), που συνόδευε την πρώτη έκδοση του *Lister Annual Report of the Registrar General* την ίδια χρονιά θα εξελιχθεί με τα χρόνια στο σημαντικότερο τμήμα της έκδοσης.⁴³⁰ Η επινόηση βάσης δεδομένων σχετικά με την υγεία των κατοίκων θεωρείται σημαντικός σταθμός στη δημογραφία και την επιδημιολογία. Στόχοι του ήταν η περιγραφή, η εξήγηση και η υποκίνηση πολιτικής δράσης για βελτίωση της υγείας του πληθυσμού. Η ταξινόμηση των ασθενειών που γίνονταν με διαφορετικό τρόπο από τους γιατρούς, θα τυποποιηθεί από τον Farr και η κατηγοριοποίησή τους, που την ονόμαζε «νοσολογία», είχε ως στόχο τη δράση για την πρόληψή τους. Την όλη δραστηριότητά του την ονόμασε «νοσομετρία». Η μέτρηση προσέδιδε επιστημονικό κύρος στο εγχείρημα. Η νοσολογία του Farr θα αποτελέσει τη βάση για την πρώτη διεθνή ταξινόμηση των ασθενειών (1900).

GRO staffing, 1840–1921

Date	Department				Total ^b
	Correspondence ^a	Accounts	Records	Statistical	
1840	10	6	29	4	50
1842 (April)	10	5	50	8	74
1842 (July)	— ^c	—	—	—	87
1843	—	—	—	—	60
1855	—	—	—	—	70
1864	—	—	—	—	78
1866	4	4	50	16	78
1874	—	—	—	—	78
1895	—	11	45	19	78
1905	—	—	—	27	84
1912/1913	—	—	—	—	103
1921	—	9	114	48	172 ^d

^a The Correspondence Branch was amalgamated with Accounts after 1866.

^b Includes Registrar General, heads of departments and inspectors of registration not included in departmental totals but excludes industrial grades.

^c Dashes indicate figures not available.

^d Excludes 38 typists.

Εικόνα 26: Εξέλιξη του προσωπικού ανά τμήμα του GRO την περίοδο 1840-1921.

Όπου δεν υπάρχει αριθμός, δεν υπάρχουν διαθέσιμα στοιχεία.

Πηγή: Higgs, E. (1996). *A cuckoo in the nest? The origins of civil registration and state medical statistics in England and Wales, Continuity and Change*, 11 (1), σελ. 123.

⁴³⁰ Οι εκδόσεις του GRO ήταν: οι ετήσιες Annual Reports of the Registrar General (1838-1920), Registrar's General's Statistical Reviews (1921-1951), που κυκλοφορούσαν με καθυστέρηση 1-3 έτη και τη δεκαετή Decennial supplements to the annual reports (1851-60, 1941-50). Η ενσωματωμένη στην ετήσια έκθεση επιστολή του στατιστικού προϊστάμενου θα εξαφανιστεί την περίοδο 1879-1901, αλλά υπήρχε συναφές περιεχόμενο σε κεφάλαιο για τις αιτίες θανάτου. Από το 1840 εκδίδει και περιλήψεις εβδομαδιαίων στοιχείων από τους ληξιαρχούς της πρωτεύουσας και από τα μέσα της δεκαετίας 1860-70 και για δέκα επαρχιακές πόλεις. Το 1864 ο Farr θα εκδώσει σε παράρτημα της ετήσιας έκθεσης ζητήματα θνησιμότητας των δεκαετιών 1841-50 και 1851-60.

Επί ημερών του George Graham, διαδόχου του Lister, θα συνεχιστεί η έκδοση πινάκων θανάτων, ανά ηλικία και ανά περιοχή, για να προσαρμόζουν τα ασφάλιστρα οι *friendly societies* και θα συνταχθεί ο «Αγγλικός πίνακας ζωής No 1». Το 1851 το υπουργείο Οικονομικών θα περιγράψει ως κύριο σκοπό του GRO: «..να καταγράψει όλες τις γεννήσεις, θανάτους και γάμους στην Αγγλία και Ουαλία, χωρίς διακρίσεις λόγω τάξης ή θρησκευτικής πεποίθησης, με σκοπό να παρέχει τα μέσα της αναζήτησης της κληρονομικής μεταβίβασης της ιδιοκτησίας, του υπολογισμού του προσδόκιμου ζωής και των νόμων θνησιμότητας και της εξακρίβωσης της κατάστασης των ασθενειών και της δράσης των ηθικών και φυσικών αιτίων στην υγεία των ανθρώπων και στην πρόοδο του πληθυσμού.».⁴³¹ Στην ετήσια αναφορά του 1851 (που εκδόθηκε στα 1855), κύριο θέμα ήταν η επαγγελματική θνησιμότητα. Τότε θα αρχίσει και η σύνταξη της πρώτης τυποποιημένης αγγλικής ταξινόμησης επαγγελμάτων (λεξικό επαγγελμάτων, 1854-1861). Τελικά, το ασφαλιστικό πρόγραμμα του GRO θα καταλήξει σε αποτυχία και θα ξεχαστεί, σε αντίθεση με το ιατρικό (που δεν ανήκε στους αρχικούς στόχους) που θα γίνει διάσημο. Οι πίνακές του ήταν βασισμένοι στη λανθασμένη υπόθεση ότι υπήρχε σταθερή σχέση θνησιμότητας και νοσηρότητας του πληθυσμού, ενώ δεν περιλάμβαναν πλήθος ασθενειών που συνεπάγονταν αποχή από την εργασία. Οι *friendly societies* προτιμούσαν τους πίνακες που εξέδιδε το «Registry of the Friendly Societies», που περιείχαν και συνιστώμενες εισφορές.

⁴³¹ PRO: RG 29/5, insert p. 385, p.1, στο Higgs, E. (2004 α). ό.π., σελ. 35-36.

VITAL STATISTICS :

A

MEMORIAL VOLUME OF SELECTIONS FROM
THE REPORTS AND WRITINGS

OF

WILLIAM FARR, M.D., D.C.L., C.B., F.R.S

LATE SUPERINTENDENT OF THE STATISTICAL DEPARTMENT OF THE
REGISTRAR GENERAL'S OFFICE, ENGLAND.

EDITED FOR

THE SANITARY INSTITUTE OF GREAT BRITAIN

BY

NOEL A. HUMPHREYS,

OF THE REGISTRAR GENERAL'S OFFICE, MEMBER OF THE COUNCIL OF THE
STATISTICAL SOCIETY OF LONDON.

LONDON :

OFFICES OF THE SANITARY INSTITUTE, 74A, MARGARET
STREET, W.
EDWARD STANFORD, 53, CHARING CROSS, S.W.

1885.

Εικόνα 27α: Εξώφυλλο τιμητικού τόμου με το έργο του W.Farr.

GENERAL CONTENTS.

Biographical Sketch of William Farr, M.D., D.C.L., C.B., F.R.S.	Page - vii-xxiii
---	---------------------

PART I.—POPULATION.

Detailed Contents	3
Introduction	5-6
1. Scope of Inquiry at First Six Censuses	6-8
2. Union or Registration Counties	8-9
3. Houses	9-12
4. Numbers	12-34
5. Density and Proximity	34-36
6. Sexes	36-37
7. Ages	37-44
8. Civil or Conjugal Condition	44-47
9. Occupations	48-50
10. Infirmities	50-59
11. Economic Value of Population	59-64

PART II.—MARRIAGES.

Detailed Contents	65
Introduction	67-68
1. Marriage and Prosperity	68-75
2. Marriages in Successive Generations	75-76
3. Marriage Seasons	76
4. Ages at Marriage	76-80
5. Marriages and Religious Worship	81-82
6. Certified Places of Worship	82-83

PART III.—BIRTHS.

Detailed Contents	85
Introduction	87-88
1. Birth Registration and Birth-rates	89-93
2. Fecundity of Marriage	93-100
3. Illegitimate Births	100-104
4. Sex Proportion at Death	104
5. Defects of Birth Register; Statistics of First Born	105-107
6. Still Births	107-108

Digitized by Microsoft®

PART IV.—DEATHS.

	Page
Detailed Contents - - - - -	- 109-110
Introduction - - - - -	- 110-116
1. Death-rates, their Constitution, and their Significance as Tests of Health and Health Progress - - - - -	- 116-146
2. Urban and Rural Mortality - - - - -	- 146-178
3. Mortality at Different Ages - - - - -	- 179-188
4. Infant and Child Mortality - - - - -	- 188-209
5. Causes of Death (General); their Nomenclature, Classification, and Mortality - - - - -	- 209-317
6. Causes of Death: Epidemic, Infectious, and Zymotic Diseases - - - - -	- 317-392
7. Class and Occupational Mortality - - - - -	- 392-411
8. Meteorology and Mortality - - - - -	- 411-417
9. Mortality in Public Institutions - - - - -	- 417-438
10. Marriage and Mortality - - - - -	- 438-441

PART V.—LIFE TABLES.

Detailed Contents - - - - -	- 443
Introduction - - - - -	- 445-447
Extracts bearing upon the Construction, Significance, and Utility of Life Tables - - - - -	- 447-494

PART VI.—MISCELLANEOUS.

Detailed Contents - - - - -	- 495
Introduction - - - - -	- 497-498
1. Sickness, and Health Insurance - - - - -	- 498-517
2. Elementary Education - - - - -	- 517-522
3. Civil Registration of Marriages, Births, and Deaths - - - - -	- 522-531
4. Cost, and the Present and Future Economic Value of Man - - - - -	- 501-537
5. Risk of Fatal Accidents, and Insurance against Death or Injury through Railway Accidents - - - - -	- 537-544
6. Family Nomenclature in England and Wales - - - - -	- 545-550
APPENDIX.—FARR TESTIMONIAL FUND - - - - -	- 551-556
INDEX - - - - -	- 557-563

PART IV.—DEATHS.

	Page
Detailed Contents - - - - -	- 109-110
Introduction - - - - -	- 110-116
1. Death-rates, their Constitution, and their Significance as Tests of Health and Health Progress - - - - -	- 116-146
2. Urban and Rural Mortality - - - - -	- 146-178
3. Mortality at Different Ages - - - - -	- 179-188
4. Infant and Child Mortality - - - - -	- 188-209
5. Causes of Death (General); their Nomenclature, Classification, and Mortality - - - - -	- 209-317
6. Causes of Death: Epidemic, Infectious, and Zymotic Diseases - - - - -	- 317-392
7. Class and Occupational Mortality - - - - -	- 392-411
8. Meteorology and Mortality - - - - -	- 411-417
9. Mortality in Public Institutions - - - - -	- 417-438
10. Marriage and Mortality - - - - -	- 438-441

PART V.—LIFE TABLES.

Detailed Contents - - - - -	- 443
Introduction - - - - -	- 445-447
Extracts bearing upon the Construction, Significance, and Utility of Life Tables - - - - -	- 447-494

PART VI.—MISCELLANEOUS.

Detailed Contents - - - - -	- 495
Introduction - - - - -	- 497-498
1. Sickness, and Health Insurance - - - - -	- 498-517
2. Elementary Education - - - - -	- 517-522
3. Civil Registration of Marriages, Births, and Deaths - - - - -	- 522-531
4. Cost, and the Present and Future Economic Value of Man - - - - -	- 501-537
5. Risk of Fatal Accidents, and Insurance against Death or Injury through Railway Accidents - - - - -	- 537-544
6. Family Nomenclature in England and Wales - - - - -	- 545-550
APPENDIX.—FARR TESTIMONIAL FUND - - - - -	- 551-556
INDEX - - - - -	- 557-563

Εικόνες 27(β,γ,δ): Τα περιεχόμενα του τόμου.

Μέσα σε αυτό το πλαίσιο τίποτε δεν φανέρωνε το μελλοντικό ρόλο που του GRO στις απογραφές πληθυσμού. Όταν τον Ιούνιο του 1840 πέθανε John Rickman, υπεύθυνος της απογραφής του 1801, το υπουργείο Εσωτερικών συζήτησε τη δυνατότητα οργάνωσης της απογραφής από το GRO και ο Lister προετοίμασε το σχετικό νομοσχέδιο. Η καινοτομία κατά τη διεξαγωγή του ήταν ότι διεξήχθη σε μία μέρα σε όλη τη χώρα. Μέχρι το νόμο για την απογραφή του 1920 κάθε δεκαετής απογραφή αντιμετωπιζόταν σαν ξεχωριστό γεγονός νομικά και διοικητικά μέχρι το 1904 που στο GRO δημιουργήθηκε εσωτερικό τμήμα για την προετοιμασία της.

Ο W.Farr συνδέθηκε στενά με το κίνημα δημόσιας υγείας (κάτι ανάλογο με το κίνημα των Γάλλων υγιεινιστών), το οποίο στηριζόταν σε αυτόνομες τοπικές πρωτοβουλίες, δεδομένης της εχθρότητας των Άγγλων σε κεντρικού χαρακτήρα διοικητικές πράξεις. Ήταν οπαδός της επικρατούσας την εποχή εκείνη θεωρίας του «μιάσματος» (miasma)⁴³² ως αιτίου της ασθένειας και συνεπώς πίστευε ότι η εξάλειψη των νόσων θα επιτευχθεί με τεχνικά περιβαλλοντικά έργα (αποστράγγισης, αποχέτευσης, υγιεινής, χωροταξίας) που βελτιώνουν τη δημόσια υγιεινή. Αυτή η λανθασμένη θεωρία έφερε στο κέντρο της δημόσιας συζήτησης το ζήτημα της ρύπανσης. Μια πολιτική που θα στηριζόταν στα πορίσματα της επιστήμης θα έλυne όλα τα κοινωνικά προβλήματα (ασθένειες, φτώχεια, έγκλημα κ.α.). Οι συνεπαγόμενες δράσεις ήταν η βελτίωση του περιβάλλοντος, η θέσπιση κανονισμών και η αποφυγή μεγάλης πληθυσμιακής πυκνότητας. Ήταν ισχυρή η υποψία ότι υπήρχε σχέση αναλογίας μεταξύ της πυκνότητας του πληθυσμού και της ασθένειας. Για αυτό οι απογραφές της περιόδου αυτής κατέγραφαν σε συγκεκριμένες περιοχές τον αριθμό των σπιτιών και των κατοίκων τους. Ο Farr βασισμένος σε στοιχεία θνησιμότητας ανά περιοχή, ισχυριζόταν ότι αυτό αποτελούσε κοινωνικό νόμο που τον απεικόνισε στατιστικά και γραφικά (Driver, 1988).

Το Λονδίνο με την βιομηχανική του ανάπτυξη ήταν η πιο πυκνοκατοικημένη πόλη του κόσμου. Το ποσοστό των θανάτων της κάθε περιοχής ήταν για τον W.Farr ο δείκτης του τοπικού επιπέδου υγιεινής και με βάση αυτό δημιούργησε τον όρο της «υγιούς περιοχής», που χαρακτήριζε 63 αγροτικές περιοχές με ποσοστό θανάτων κάτω από 17%. Οι στατιστικές αυτές οδήγησαν σε άμιλλα μεταξύ των

⁴³² Αυτή η χημική στη βάση της θεωρία, με ιπποκράτειες ρίζες, που ανανεώθηκε στα τέλη του 18^{ου} αι. από τον γιατρό Thomas Sydenham, συνέδεε την ασθένεια με τον τόπο και το κλίμα, λέγοντας ότι αυτή προκαλείται τοπικά από νοσογόνες αόρατες αναθυμιάσεις (π.χ. από λιμνάζοντα νερά), που ενισχύονταν από την αποσύνθεση οργανικής ύλης (π.χ. κοπριά), αλλά και από την ανθρώπινη ζωή (ανθρώπινες εκπομπές), ρυπαίνοντας τον αέρα που μετέφερε την αιτία της νόσου. Όποιος ζούσε ή περνούσε από εκεί ήταν υποψήφιος ασθενής. Δεν θεωρούταν η επαφή των ανθρώπων η αιτία μετάδοσης της ασθένειας. Εκείνη την εποχή γινόταν και η κατ'αναλογίαν χρήση της θεωρίας αυτής στην κοινωνία, όπου υπήρχε το «ηθικό μίasma» που έπρεπε να αντιμετωπιστεί με την προώθηση του σωστού στυλ ζωής στα εργατικά και περιθωριακά στρώματα του πληθυσμού. Αυτή η ηθική βελτίωση θα επιτυγχανόταν γενικά με την αναβάθμιση του περιβάλλοντος, την εκπαίδευση και την αστυνόμευση.

πόλεων θα καθοδηγήσουν τη δράση για μεταρρυθμίσεις στην υγιεινή, με σκοπό την πρόληψη (νόμος για τη δημόσια υγεία του 1848). Η μέση τιμή των 63 πιο υγιών επαρχιών θα αποτελέσει για τον W.Farr μελλοντικό εθνικό στόχο και επιπλέον θα επικεντρώσει τη συζήτηση για τα αίτια στο οικονομικό και κοινωνικό περιβάλλον. Χιλιάδες δωρεάν αντίτυπα των εκδόσεων του GRO αποστέλλονταν σε αξιωματούχους, ιδρύματα, ενώσεις και ιδιώτες για σχετική προπαγάνδα.⁴³³ Η απουσία των δεδομένων νοσηρότητας οδήγησε στη δημιουργία μηχανισμών συλλογής τους σε επαρχιακές πόλεις στα 1870 και 1880. Το 1889, με τον νόμο Infectious Diseases (Notification) Act, θα καταστεί υποχρεωτική η ενημέρωση για ασθένειες στο Λονδίνο και προαιρετική για αλλού μέχρι το 1899 οπότε και θα επεκταθεί η υποχρέωση. Το GRO θα αρχίσει να εκδίδει στοιχεία για τις σημαντικές ασθένειες του Λονδίνου από το 1895 και από το 1922 για όλη την Αγγλία.⁴³⁴ Τα ποσοστά παιδικής ή γενικής θνησιμότητας έγιναν οι δείκτες που καθόριζαν την πολιτική του κάθε δήμου. Με αυτούς τους τρόπους το GRO συνέβαλε στην επιδημιολογική πολιτική και σε τοπικού επιπέδου δράσεις διακριτές από την κεντρική λειτουργία του κράτους. Όταν ο Farr μετά από 40 χρόνια προσφοράς είχε την επιθυμία να διαδεχθεί τον Graham στη θέση του Γενικού Ληξίαρχου, δεν θα τον επιλέξουν και θα παραιτηθεί. Μετά από τρία χρόνια θα πεθάνει (1883) λόγω ασθένειας που ήδη είχε, γεγονός που ίσως έπαιξε και ρόλο για τη μη επιλογή του.

⁴³³ Τις πρώτες δεκαετίες της βικτωριανής περιόδου ήταν συνηθισμένη πρακτική δραστήριων δημοσίων υπαλλήλων να απευθύνονται απευθείας στο κοινό για να προωθήσουν τους στόχους τους, χωρίς την έγκριση των προϊσταμένων ή των υπουργών τους. Το GRO ήταν σχετικά ανεξάρτητο μιας και ήταν υπό την εποπτεία του υπουργείου Οικονομικών ενώ από το 1871 θα περάσει παράλληλα και στο υπουργείο Εσωτερικών.

⁴³⁴ Συστηματική έρευνα για ασθένειες και ατυχήματα θα αρχίσει το GRO μετά το 1943 σε συνεργασία με το Central Office of Information's Social Survey. Ο τυποποιημένος διεθνής κατάλογος αιτιών θανάτου έγινε αποδεκτός από το Διεθνή Οργανισμό Υγείας το 1948.

MORTALITY per 1,000 living at SIX AGE-PERIODS.

AGES.						
25-	35-	OCCUPATION.	45-	55-	65-	75-
10·15	8·64	Farmer - -	11·09	24·90	55·30	148·02
9·12	10·59	Shoemaker - -	15·03	28·69	65·05	164·46
7·97	10·56	Weaver - -	15·37	32·99	74·59	173·08
7·63	10·46	Grocer - -	15·79	22·65	49·72	124·57
8·12	12·40	Blacksmith - -	16·51	37·24	74·43	167·10
9·45	10·32	Carpenter - -	16·67	29·66	65·86	142·86
11·63	14·15	Tailor - -	16·74	28·18	76·47	155·28
9·79	12·52	Labourer - -	17·30	29·20	67·90	173·94
8·49	11·35	Miner - -	20·15	34·50	80·51	178·67
7·59	14·75	Baker - -	21·21	33·01	66·78	150·66
11·30	16·53	Butcher - -	23·10	41·49	66·47	154·49
13·83	20·45	Innkeeper - -	23·34	38·97	81·51	180·84
9·48	12·36	All England -	17·87	30·31	63·96	140·55

Εικόνα 28 : Πίνακας επαγγελματικής θνησιμότητας (1851) του W.Farr.

Πηγή: Humphrey, N. (ed.). (1885). *Vital Statistics: A memorial volume of selections from the Reports and writings of William Farr*, σελ. 397.

APPENDIX.

Comparative View of SICKNESS and MORTALITY of the British Army in 1837-46 and in 1859.

Description. 1	1859.			Ratio per 1,000 to Strength.				Invalided under the Terms of Completed Service. (Infantry, 21 yrs.) (Cavalry, 24 yrs.)		Constantly Sick in Hospital per 1,000. 11
	Strength. 2	Admissions. 3	Deaths. Including the Deaths of Invalids. 4	1859.		1837-46.		1859. 9	1837-46. 10	
				Admissions. 5	Deaths.* 6	Admissions. 7	Deaths. 8			
United Kingdom—	Total.	Total.	Total.	p.1,000.	p.1,000.	p.1,000.	p.1,000.	p.1,000.	p.1,000.	p.1,000.
Household Cavalry ...	1,213	653	10	538	8·24	—	11·09	7·42	14·73	28·70
Dragoon Guards and Dragoons ... }	8,059	7,908	64	981	7·94	962	13·64	14·64	19·87	51·13
Royal Artillery	11,508	14,877	92	1,293	7·99	1,189	13·92	—	—	—
„ Engineers	1,243	1,579	9	1,270	7·24	—	—	—	—	—
Military Train	1,139	1,439	7	1,263	6·14	—	—	—	—	71·82
Foot Guards	5,939	4,701	54	791	9·09	862	20·43	19·87	17·17	51·76
Infantry regiments ...	19,621	18,915	149	964	7·59	1,044	17·89	10·41	—	50·91
Depôt battalions	22,993	26,421	311	1,148	13·52	—	—	—	—	—
MILITIA	19,048	17,483	119	918	6·27	—	—	—	—	—
Mediterranean Stations—										
Gibraltar	5,153	4,889	40	949	7·76	939	13·58	10·48	—	46·90
Malta	5,310	6,446	101	1,214	19·02	1,120	19·36	8·29	—	51·81
Ionian Islands.....	3,660	3,225	46	881	12·57	1,139	17·94	4·64	—	44·46
North American Stations—										
Bermuda	1,074	577	15	537	13·95	1,187	33·79	4·65	12·3	35·11
Nova Scotia and New Brunswick }	1,798	1,003	13	558	7·23	900	16·00	7·23	14·1	22·39
Canada	2,782	1,516	29	545	10·42	982	17·42	7·91	15·2	28·27
Newfoundland	209	278	1	1,330	4·8	781	11·54	43·01	48·3	37·10
British Columbia	150	85	1	814	6·67	—	—	—	—	—
West Indian Stations—										
Jamaica	624	833	9	1,335	14·42	—	{ 61 to 30·7† }	} 4·8	—	58·08
West Indies—										
Barbadoes	786	826	5	1,051	6·36	—	58·5†	} 4·9	—	49·38
St. Lucia	96	113	—	1,177	—	—	122·8†	} 4·9	—	49·38
Trinidad	190	276	17	1,453	89·53	—	106·3†	} 4·9	—	49·38
British Guiana.....	143	156	2	1,091	13·98	—	84·0†	} 4·9	—	49·38

* In comparing the mortality of 1859 with that of previous years, Dr. Balfour has, in some cases, made corrections for difference of age. (See "Report.")

† Average annual mortality in the twenty years, 1817 to 1836.

Εικόνα 28: Τμήμα συγκριτικού πίνακα ασθένειας και θανάτου των βρετανικών στρατευμάτων για τα έτη 1837-1846 και 1859.

Πηγή: Farr, W. (1861). *The Health of the British Army and the Effects of Recent Sanitary Measure on its Mortality and Sickness. Journal of the Statistical Society of London.* 24 (4), σελ.483.

Ο παραπάνω πίνακας περιλαμβάνει στοιχεία και για τα Ιόνια νησιά, όπου η σχετικά αυξημένη νοσηρότητα και θνησιμότητα, αποδίδεται από τον W.Farr στην κακή υγιεινή των νησιών, ιδιαίτερα της Κέρκυρας.

Αντίθετα από ότι συνέβαινε στη Γαλλία και στη Γερμανία, στην Αγγλία οι διανοούμενοι εμπλέκονταν με τα κοινωνικά ζητήματα και με τα σχετικά πρακτικά προβλήματα της διακυβέρνησης, ενώ επίσης υπήρχε και στενή σύνδεση των πανεπιστημιακών με τη διοίκηση και την πολιτική. Ο Farr θα συνεισφέρει με τις στατιστικές του αναλύσεις και στο κίνημα για την καλύτερη αντιμετώπιση των φρενοβλαβών, αναλύοντας τη θνησιμότητα των ασθενών σε άσυλα. Δεν δεχόταν τον (αυξανόμενο) αριθμό αυτών των ιδρυμάτων ως δείκτη (αυξανόμενης) διανοητικής διαταραχής των συγχρόνων του. Κατασκεύασε ένα «νοσομετρικό πίνακα», που έδινε τις προοπτικές θεραπείας και επιβίωσης από ασθένειες σωματικές και ψυχικές.

Τα στοιχεία του W.Farr χρησιμοποιήθηκαν από πολλούς (π.χ. E.Chadwick, F.Engels, J.Snow) για να στηριχθούν αναλύσεις και να εξαχθούν συμπεράσματα για κοινωνικά ζητήματα. Ο E.Chadwick, εμβληματική μορφή της μεταρρυθμιστικής κίνησης για την υγεία, οπαδός του κεντρικού σχεδιασμού (εξαίρεση για την εποχή), θεωρούσε ως υπέρτατο σκοπό τη διατήρηση της πολιτικής τάξης. Από το 1838 και έπειτα πίστευε ότι η φτώχεια ήταν η αιτία των πολιτικών αναταραχών και ότι σε αυτή φτάνουμε εξαιτίας των ασθενειών που προξενούνταν από το μίasma. Με τη συνεργασία γιατρών και μηχανικών θα προτείνει καινοτόμα μέτρα όπως: την τακτική αποκομιδή των απορριμμάτων και αποχετευτικό δίκτυο για τις πόλεις. Για να ενισχύσει την άποψή του θα πραγματευθεί το ζήτημα της ασθένειας (που γεννούσε κατά την άποψή του τη φτώχεια) με στατιστικούς όρους. Σε τρεις χρονικές περιόδους θα συγκρίνει τους θανάτους και τις βαπτίσεις στην κωμόπολη του Wesbech (επαρχία Cambridgeshire) για να αποδείξει τα ευεργετικά αποτελέσματα στη μείωση της θνησιμότητας (εξαρτημένη μεταβλητή) της λειτουργίας του συστήματος αποχέτευσης (ανεξάρτητη μεταβλητή) που δημιουργήθηκε. Επίσης, έκανε παρόμοιες επιβεβαιωτικές συγκρίσεις και για τις Bungay και Beccles. Βέβαια, η σύγχρονη ανάλυση⁴³⁵ επισημαίνει ότι η μείωση της θνησιμότητας στην Αγγλία του 19^{ου} αι. οφειλόταν κυρίως στη βελτίωση της διατροφής, στον εμβολιασμό και τα χημικά αντιβιοτικά φάρμακα.

Βελτιώσεις υποδομών και υγιεινής γίνονταν εκείνη την εποχή και στις φυλακές. Ο E.Chadwick παραθέτοντας στατιστικά στοιχεία των ετήσιων μέσων όρων ημερών ασθένειας / ηλικίες, θα ισχυριστεί ότι οι φυλακές προσέφεραν περιβάλλον ανώτερο από αυτό που απολάμβανε η εργατική τάξη.⁴³⁶ Δέχτηκε κριτική για το

⁴³⁵ Susser, M., & Stein, Z. (2009). ό.π., σελ. 61-63.

⁴³⁶ Chadwick, E. (1842). *Report on the Sanitary Condition of the Labouring Population of Gt. Britain*. Στο Susser, M., & Stein, Z. (2004), ό.π..

μικρό αριθμό δειγματος φυλακισμένων που είχε από τις τρεις φυλακές και την αμφισβήτηση της τακτικότητας στην καταγραφή των στοιχείων. Ο W.Farr απέρριπτε το συμπέρασμά του. Ο ίδιος όμως θα το ενσωματώσει στην έκθεση της επιτροπής υγιεινής που προΐστατο, για να υποστηρίξει την ανάγκη δημιουργίας ενός εθνικού συστήματος δύο ανεξάρτητων δικτύων ύδρευσης και αποχέτευσης. Το τελευταίο θα αργήσει να γίνει και θα ολοκληρωθεί σε μια εικοσιπενταετία σε όλη τη χώρα, αφού πρώτα επικράτησε το *νέο επιδημιολογικό παράδειγμα* της μετάδοσης της ασθένειας από μικροοργανισμούς και υπερνικήθηκαν τοπικά επιχειρηματικά συμφέροντα που έλεγχαν την ύδρευση των πόλεων (ο πλήρης δημόσιος έλεγχος θα επιτευχθεί τον 20^ο αι.).

Ένα άλλο επιφανές πρόσωπο του κινήματος της δημόσιας υγιεινής και ακλόνητη οπαδός της θεωρίας του μιάσματος ήταν η Florence Nightingale (1820-1910). Προερχόμενη από εύπορη οικογένεια, γεννήθηκε στη Φλωρεντία, πήρε ανθρωπιστική παιδεία αλλά και μαθηματική⁴³⁷ και φιλελεύθερες αντιλήψεις. Ευρισκόμενη σε υπαρκτικό αδιέξοδο λόγω των στερεοτύπων που της επιβάλλονταν στη ζωή της, αρνείται να παντρευτεί και στρέφεται στην αταίριαστη για την κοινωνική της τάξη δραστηριότητα της νοσηλευτικής. Επιπλέον ήταν ενθουσιώδης θαυμάστρια του Βέλγου στατιστικού A.Quetelet, για τον οποίο θα μιλήσουμε στη συνέχεια, με τον οποίο είχε αλληλογραφία και είχε αναλυτικά σχολιάσει το έργο του *Physique Sociale*. Θα δηλώσει ότι η στατιστική είναι: «η πιο σημαντική επιστήμη σε όλο τον κόσμο γιατί από αυτήν εξαρτάται η πρακτική εφαρμογή κάθε άλλης [επιστήμης] και κάθε τέχνης: η μία και μοναδική επιστήμη βασική για κάθε πολιτική και κοινωνική διακυβέρνηση, όλη η μόρφωση και η οργάνωση που βασίζεται στην εμπειρία, γιατί αυτή μόνο μας δίνει αποτελέσματα βασισμένα στην εμπειρία μας»⁴³⁸. Πίστευε ότι ο κόσμος και η κοινωνία λειτουργεί με τους νόμους του Θεού, τους οποίους θα μπορούσαμε να βρούμε με τη βοήθεια της στατιστικής, αποκαλύπτοντας έτσι τους σκοπούς του. Η στατιστική ήταν συμβατή με την ουνιταριανή πίστη της, ότι ο άνθρωπος είχε τη δυνατότητα της διαρκούς βελτίωσης μέσω της παρατήρησης και της λογικής και έβλεπε τη μελέτη των φυσικών φαινομένων με τη βοήθεια της στατιστικής σαν μια θρησκευτική υποχρέωση.

Κατά τη διάρκεια του Κριμαϊκού πολέμου, θα διοριστεί (1854) από τον υπουργό πολέμου Sidney Herbert υπεύθυνη για επιλογή νοσηλευτριών και θα αναλάβει τη διεύθυνση του στρατιωτικού νοσοκομείου στο Scutari, στην ασιατική πλευρά του Βοσπόρου. Σε αυτό η θνησιμότητα των τραυματιών ήταν η μεγαλύτερη

⁴³⁷ Αρχικά από τον πατέρα της, με καθηγητές και στη συνέχεια μελετώντας η ίδια. Πριν ασχοληθεί με τη νοσηλευτική έκανε ιδιαίτερα μαθηματικών σε παιδιά. Στοιχεία για τη ζωή και το έργο της μπορεί κανείς να βρει σε πολλά βιβλία και ενδεικτικά στο McDonald, L., (ed.). (2003). *The Collected Works of Florence Nightingale*. Ontario: Wilfrid Laurier University Press.

⁴³⁸ Cope, Z. (1942). *Florence Nightingale* (2vol.). New York: MacMillan, σελ.107. Στο Grier, B., & Grier M. (1978). Contributions of the Passionate Statistician. *Research in Nursing and Health*, 1 (3), σελ. 103-109.

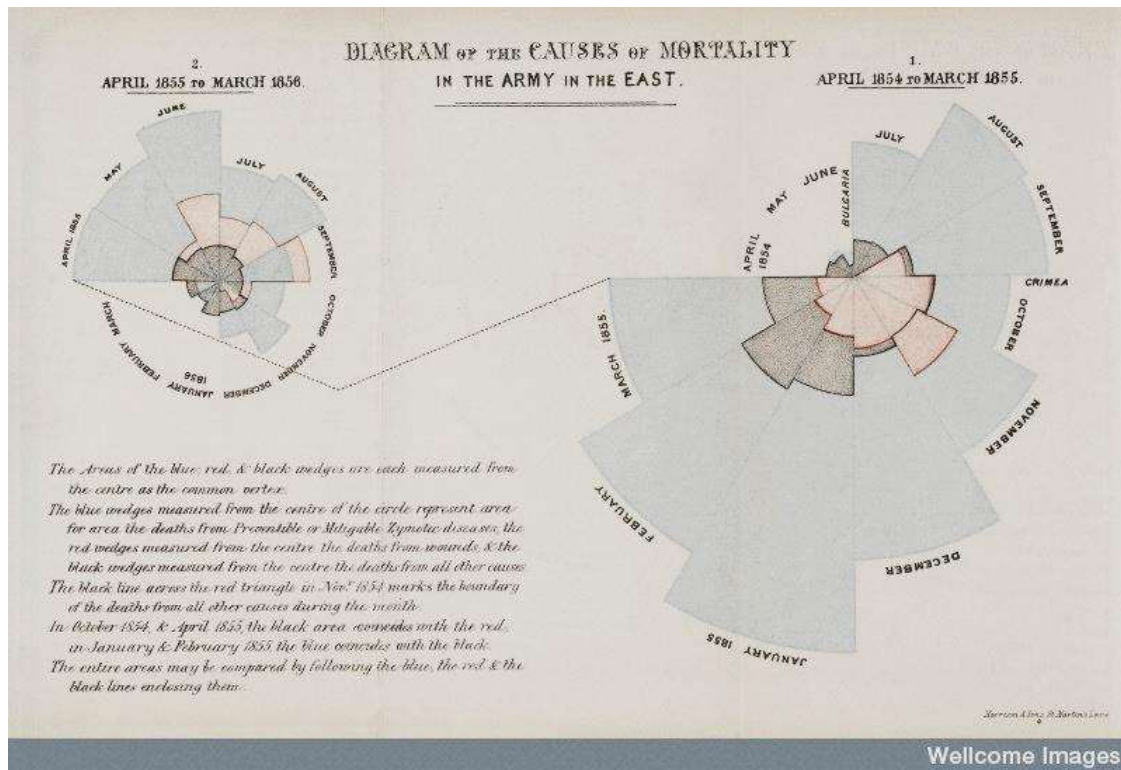
από κάθε άλλο της ανατολής. Οι στρατιώτες πέθαιναν σε δεκαπλάσιους αριθμούς λόγω ασθενειών (τύφος, χολέρα, δυσεντερία κ.α.), παρά από τα τραύματά τους. Ένα εξάμηνο μετά, μια κυβερνητική υγειονομική επιτροπή θα έρθει για έλεγχο και θα βελτιώσει τον αερισμό του κτιρίου και τον καθαρισμό των λυμάτων με θεαματικά αποτελέσματα.

Τότε ακόμη η ίδια θεωρούσε ως αιτίες των αυξημένων θανάτων την κακή διατροφή και την προχωρημένη κατάσταση των τραυματιών που της έστελναν. Παράλληλα συνέλεγε στατιστικά στοιχεία στη βάση των οποίων συνέταξε με την επιστροφή της στην Αγγλία (1856) μέσω Αθηνών⁴³⁹ και Μασσαλίας μια εμπιστευτική έκθεση⁴⁴⁰ προς τη *Royal Commision on the Health of the Army*, από την οποία προέκυπτε ότι στην ουσία αυτό που σκότωνε ήταν το νοσοκομείο και όχι οι σφαίρες (από τους 18.000 θανάτους, οι 16.000 οφείλονταν σε μεταδοτικές νόσους). Την έκθεση αυτή, που την έστειλε και στη βασίλισσα Victoria, συνοδεύονταν, πέραν των αριθμητικών πινάκων, και από ένα δικής της έμπνευσης πολιικό διάγραμμα, που αποτύπωνε καταλυτικά το πρόβλημα.⁴⁴¹ Ήταν το πρώτο διάγραμμα στην ιστορία που καλούσε για δράση, δηλαδή για λήψη μέτρων με σκοπό τη βελτίωση της υγιεινής των στρατιωτικών και όχι μόνο νοσοκομείων.

⁴³⁹ Στην Αθήνα είχε βρεθεί και το 1850 κατά τη διάρκεια ταξιδιών της στην ανατολή.

⁴⁴⁰ Η έκθεση τιτλοφορούταν *Notes on Matters Affecting the Health of the British Army*. Το αίτημα της Nightingale για δημόσια κυκλοφορία της έκθεσης της αν και έγινε δεκτό με την προϋπόθεση της παράλειψης των στατιστικών στοιχείων, δεν θα υλοποιηθεί από το κράτος και δεν βρίσκεται σήμερα σε κανένα κρατικό αρχείο. Η ίδια θα την τυπώσει και θα την κυκλοφορήσει επιλεκτικά κατηγορώντας την κυβέρνηση για αντιλαϊκή πολιτική υγείας.

⁴⁴¹ Με την οπτική σύγκριση των χρωματισμένων επιφανειών ήταν ξεκάθαρο το μήνυμα και για τον μαθηματικά αδαή. Το διάγραμμα αυτό προηγήθηκε κατά μία δεκαετία του διάσημου διαγράμματος του Γάλλου Minard (1869), που αποτύπωνε την αύξηση των απωλειών του στρατού σε συνάρτηση με το χρόνο και τη θερμοκρασία κατά την εκστρατεία του Ναπολέοντα στη Γαλλία. Η Nightingale δημιούργησε σε σχετικά με την υγιεινή του στρατού έργα της και άλλα διαγράμματα (ιστόγραμμα, ραβδόγραμμα κ.α.) για να υποστηρίξει την θέση της ότι η βελτίωση της υγιεινής των κτιρίων σώζει ζωές.

Εικόνα 29: Πολικό διάγραμμα παρουσίασης των αιτιών θανάτου των Βρετανών στρατιωτών από τα μέτωπα του πολέμου της Κριμαίας από τον Απρίλιο του 1854 έως τον Μάρτιο του 1855.
 Πηγή: Wellcome Image Collection.

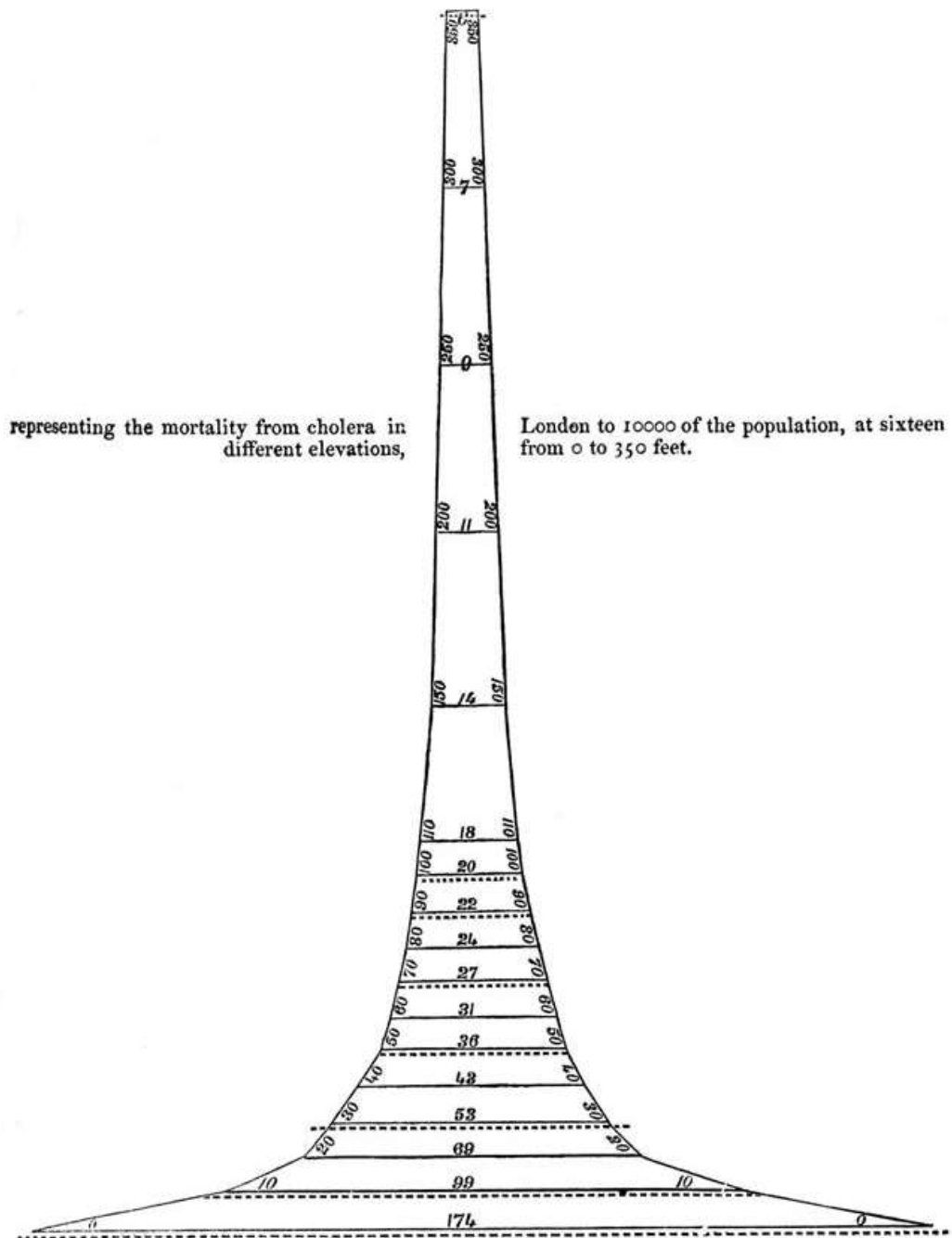
Τα γαλάζια τμήματα παριστούσαν τους θανάτους από μiasματικού τύπου ασθένειες (και άρα ελέγξιμες), τα κόκκινα τους θανάτους από τα τραύματα και τα μαύρα από τις υπόλοιπες αιτίες. Αυτά που έδειχνε με μια ματιά το διάγραμμα ήταν ότι η πλειονότητα των θανάτων οφειλόταν σε μεταδοτικές ασθένειες και ότι οι βελτιώσεις της υγιεινής μείωσαν τους θανάτους.

Η γνωστή στο ευρύ κοινό ως η φιλόanthρωπη νοσοκόμα με τη λάμπα πετρελαίου («the Lady of the Lamp») που συμπαραστεκόταν στοργικά στους τραυματίες στρατιώτες, το διαχρονικό αυτό πρότυπο στη Βρετανία, ήταν στην πραγματικότητα ένα ακαταπρόλητο άτομο που διέθετε δυναμισμό, οργανωτικό μυαλό και ακλόνητη πίστη για την αξία των μεταρρυθμίσεων στον τομέα της υγείας, που συνοδεύονταν από την προσωπική της δράση ακόμη και όταν ήταν χρόνια ασθενής, έγκλειστη στο σπίτι της μετά από την επιστροφή από την Κριμαία το 1856. Υπήρξε προσωπική φίλη του W.Farr (συνεργάστηκαν σε στατιστικές αναλύσεις) και του E.Chadwick, ενώ είχε επικοινωνία με τον Francis Galton και τον J.S.Mill. Το νοσηλευτικό μεταρρυθμιστικό της έργο ήταν στην πραγματικότητα μέρος της γενικότερης μεταρρυθμιστικής της δράσης στον τομέα της δημόσιας υγιεινής. Το

1860 θα ιδρύσει την πρώτη σχολή νοσηλευτριών στον κόσμο στο St Thomas' Hospital του Λονδίνου. Θα διατελέσει σύμβουλος της Αμερικανικής κυβέρνησης για θέματα στρατιωτικής υγιεινής κατά τη διάρκεια του εμφύλιου πολέμου και αργότερα της καναδικής. Στα 1890-91 θα αγωνιστεί ανεπιτυχώς για την ίδρυση μιας έδρας εφαρμοσμένης στατιστικής στην Οξφόρδη, για την οποία θα έδινε και δωρεά. Το στατιστικό της έργο θα την καταστήσει μέλος της Royal Statistical Society (1858) και επίτιμο μέλος της American Statistical Association (1874).

Ο W.Farr αναλύοντας το 1852 τα δεδομένα των θανάτων από τις δύο προηγούμενες επιδημίες χολέρας στο Λονδίνο, κατάληξε σε ένα λανθασμένο νόμο που έλεγε ότι η νοσηρότητα ελαττωνόταν με το υψόμετρο.⁴⁴² Τον ερμήνευε με βάση τη θεωρία του μιάσματος, που θεωρούσε πιο νοσογόνες τις περιοχές κοντά στον Τάμεση, όπου υπήρχε μεγάλη συγκέντρωση “chlorerine”, της μiasματικής ανόργανης ουσίας στην οποία απέδιδε την ασθένεια.

⁴⁴² Βλέπε Farr, W. (1852). Influence of Elevation on the Fatality of Cholera. *J.Stat.Soc.London*, 15 (2), σελ. 155-183.

The figures in the centre express the number of deaths from cholera to 10000 inhabitants living at the elevations expressed in feet on the sides of the diagram.

The length of the *black horizontal lines* shows the *calculated* relative fatality of cholera in districts at relative elevations indicated by the height from the base of the diagram. The *dotted lines* indicate the mean mortality *observed* in the elevations given. Thus:—in districts at 90 feet above the Thames, the average mortality from cholera was 22 in 10000 inhabitants.

Εικόνα 29: Γραφική απεικόνιση από τον Farr των θανάτων / 10.000 κατοίκους από χολέρα (κατακόρυφος άξονας), σε σχέση με το υψόμετρο (οριζόντιος άξονας). Πηγή: Farr, W. (2003). *Cholera in England, 1848-1849*. Στο Vinten-Johansen, P. et al. *Cholera, Chloroform, and the Science of Medicine: A Life of John Snow*, New York: Oxford University Press, σελ. 184.

Γενικά τα στατιστικά διαγράμματα υπολείπονταν εκτίμησης από τους στατιστικούς της εποχής σε σχέση με τους αριθμητικούς πίνακες. Ακόμη και τα πρωτοποριακά διαγράμματα του William Playfair (γραμμή του χρόνου, ραβδόγραμμα, πίτα) δεν επέδρασαν στην εποχή του μια και θεωρούνταν εργαλεία κατάλληλα για εκλαΐκευση και για τα εγχειρίδια παρά για τα επιστημονικά έργα. Ο κανόνας ήταν η παρουσίαση αριθμητικών στοιχείων με μορφή πινάκων. Το πρώτο διάγραμμα στο *Journal of the Statistical Society of London* εμφανίζεται το 1841 σε άρθρο του D.Griffin και παριστά τους θανάτους των φτωχών του Limerick και των κατοίκων της Αγγλίας-Ουαλίας σε διαφορετικές ηλικίες. Ο W.Farr θα χρησιμοποιήσει πιο πολύπλοκα διαγράμματα σε εκθέσεις του, ενώ στο ίδιο περιοδικό θα εμφανιστεί το 1847 το πρώτο διάγραμμα με οικονομικό θέμα (κεφάλαια της τράπεζας της Αγγλίας) σε άρθρο J.T.Danson. Στους 50 πρώτους τόμους υπάρχουν μόλις 14 στατιστικά διαγράμματα. Δεν θα έχουν τη διάδοση για εκλαϊκευτικούς σκοπούς όπως στη Γαλλία, αλλά θα χρησιμοποιηθούν για αναλύσεις και ανακαλύψεις. Αργότερα θα χρησιμοποιηθούν σοβαρότερα από οικονομικούς αναλυτές (χρονοσειρές) και με τον Pearson θα περάσουν στη βασική εκπαίδευση των στατιστικών. (Funkhouser, 1936)

Ο W.Farr κατέγραψε επίσης τους θανάτους ανά περιοχή και ανά εταιρεία ύδρευσης. Αυτό το στοιχείο θα χρησιμοποιήσει πιο γόνιμα ένας άλλος διακεκριμένος γιατρός, ως υποστηρικτικό της θέσης του ότι ο φορέας της μόλυνσης ήταν το νερό και όχι ο αέρας, ο οποίος εντόπισε δύο εταιρείες ύδρευσης ως υπεύθυνες για τη διάδοση της ασθένειας. Αυτός ήταν ο John Snow (1813-1858), ο καλύτερος αναισθησιολόγος της Αγγλίας, του οποίου οι πειραματικές μελέτες για τα διάφορα αναισθητικά αέρια αποτέλεσαν το θεμέλιο της αναισθητικής πρακτικής⁴⁴³ και που προσπάθησε να συμβάλλει στην αντιμετώπιση των επιδημιών⁴⁴⁴ στο Λονδίνο χρησιμοποιώντας στατιστικά στοιχεία. Φαίνεται και εδώ η σπουδαιότητα του στατιστικού έργου του W.Farr (vital statistics) που έδινε τη δυνατότητα και για επιδημιολογικές έρευνες. Σημαντικότερες ήταν οι επιδημιολογικές έρευνες του Snow για τη χολέρα, αν και δεν θα γίνουν αποδεκτές οι ερμηνείες του, μιας και ήταν αντίθετες με το «παράδειγμα» του μιάσματος. Όμως σε βάθος χρόνου θα δικαιωθει⁴⁴⁵.

⁴⁴³ Τις εξέδωσε στο βιβλίο: *On Chloroform and Other Anaesthetics: Their Action and Administration* (ed. B.W.Richardson), John Churchill, MDCCCLVIII, London.

⁴⁴⁴ Τρεις επιδημίες χολέρας είχαν ξεσπάσει στο Λονδίνο της εποχής εκείνης: 1831-32, 1848-49 και 1853-54.

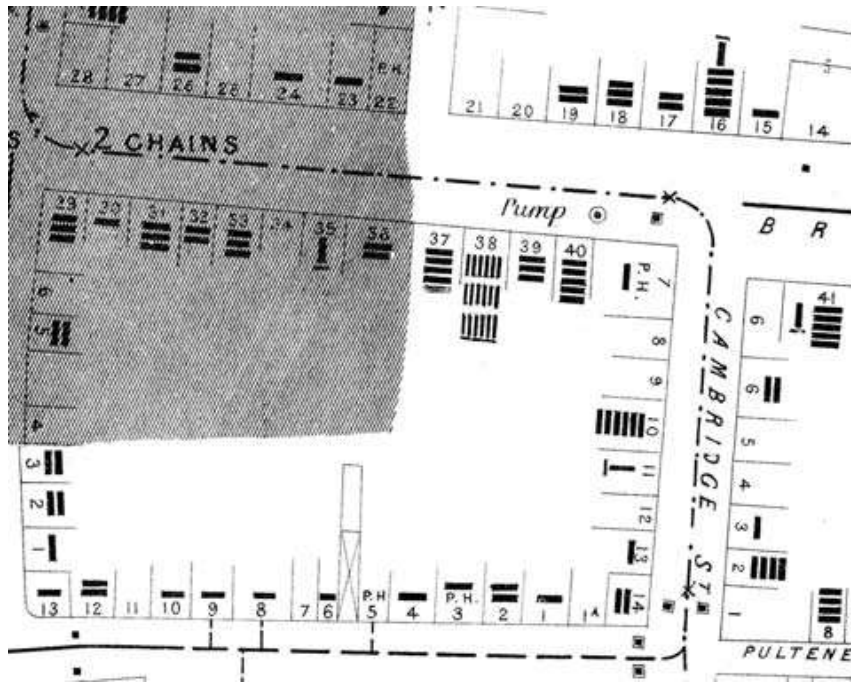
⁴⁴⁵ Αν και το έργο του στην επιδημιολογία ήταν πρωτοποριακό, θα διδαχθεί για πρώτη φορά στον ακαδημαϊκό χώρο τη δεκαετία του '30 στη Σχολή Δημόσιας Υγείας του Παν/μίου John Hopkins.

Εικόνα 28: Γελοιογραφία του 1855, όπου ο εικονιζόμενος Faraday δίνει την κάρτα του στον προσωποποιημένο ποταμό Τάμεση, με την ειρωνική ευχή: «και ελπίζουμε ο βρωμερός τύπος να συμβουλευθεί τον μορφωμένο καθηγητή».

Πηγή: Carpenter, W. M. (2010). *Health, Medicine and Society in Victorian England*, σελ.52.

Το 1854 θα εντοπίσει την εστία μόλυνσης σε μια κεντρική περιοχή του Λονδίνου (Soho), καταγράφοντας με λεπτομέρεια τους θανάτους ανά διεύθυνση, τον χρόνο που συνέβησαν και το τι νερό χρησιμοποιούσαν. Τα στοιχεία τον οδήγησαν στην δημοφιλή αντλία της οδού Broad street αρ.40. της οποίας επέμεινε να αφαιρέσουν το χερούλι, πράγμα που έγινε με αρκετή καθυστέρηση. Η αντλία αυτή έδινε φαινομενικά καλής ποιότητας νερό, αλλά όμως κοντά στο πηγάδι της εξέβαλε αποχετευτικός αγωγός. Ο W.Farr και η αρμόδια επιτροπή απέρριπτε τη θεωρία του Snow για τη μετάδοση της επιδημίας μέσω του νερού. Τελικά ο W.Farr θα αρχίσει να πείθεται από την άποψη του J.Snow στην επιδημία του 1866.

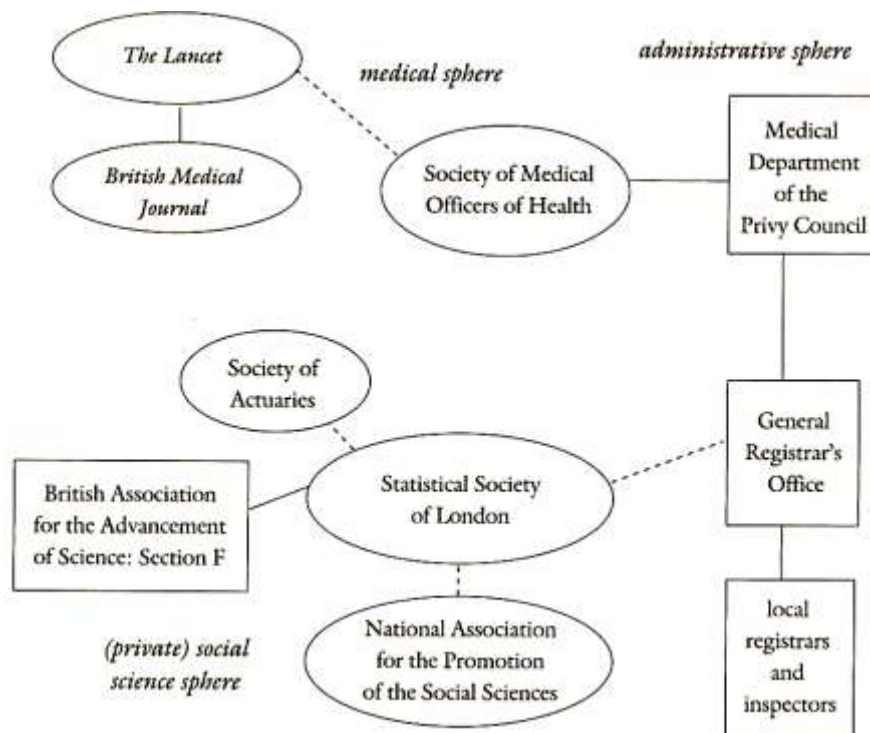

Εικόνα 30: Τμήμα χάρτη του Snow στο Λονδίνο που δείχνει ως εστία της μόλυνσης την αντλία της οδού Broad street αρ.40.

Πηγή: *Vinten-Johansen, P. et al. (2003). Cholera, Chloroform, and the Science of Medicine: A Life of John Snow. New York: Oxford University Press, σελ. 309.*

Για τον J.Snow, η αιτία της χολέρας ήταν η ρύπανση του Τάμεση από τους βόθρους του Λονδίνου. Αφού συσχέτισε τις περιοχές με μεγάλη θνησιμότητα με δύο εταιρείες παροχής νερού, θα σχεδιάσει ένα μεγάλης κλίμακας πείραμα: 300 άνθρωποι, χωρίστηκαν σε δύο ομάδες (χωρίς κατά κανόνα να ρωτηθούν), που η μία τροφοδοτούταν με νερό μολυσμένο από βοθρολύματα και η άλλη από καθαρό. Αυτό το πείραμα θα ισχυροποιήσει την άποψή του. Τριάντα χρόνια πριν τον Koch και τον Pasteur, ο J.Snow απέδωσε την αιτία της χολέρας σε μικροοργανισμό.

Η Αγγλία χαρακτηρίζεται από την ιδιαίτερη δραστηριοποίηση ατόμων στο χώρο της στατιστικής (κοινωνικοί μεταρρυθμιστές, επιστημονικές εταιρείες, πανεπιστημιακοί).

Εικόνα 31: Ο κόσμος της κοινωνικής στατιστικής στην Αγγλία (1858-1871).
 Πηγή: Schweber, L. (2006). *Disciplining Statistics. Demography and Vital Statistics in France and England, 1830-1885*, σελ. 130.

Το πρώτο σημαντικό στατιστικό έργο στη Βρετανία από την εποχή της βασιλείας του George II ήταν το *The Statistical Account of Scotland drawn up from the Communications of the Ministers of the Different Parishes*, του Σκώτου αγροτικού μεταρρυθμιστή και πολιτικού Sir John Sinclair (1754-1835). Το έργο αυτό, που έγραψε μετά από την περιήγησή του στην Ευρώπη και το ολοκλήρωσε σταδιακά την περίοδο 1791-99 σε 21 τόμους, χρησιμοποίησε στην αγγλική για λόγους ελκυστικότητας το νεολογισμό: *statistics* (γερμανικό το πρότυπο), που έκτοτε και καθιερώθηκε⁴⁴⁶. Τις πληροφορίες τις συνέλεξε μέσω του δικτύου των ενοριών, στη βάση μιας καινοτομίας που ήταν ένα δικό του ερωτηματολόγιο.

Ο ίδιος θα γράψει για την έννοια του όρου που χρησιμοποιεί: «Βρήκα ότι στη Γερμανία ασχολούνται με ένα είδος πολιτικής έρευνας στο οποίο είχαν δώσει το όνομα στατιστική· παρόλα αυτά εγώ δίνω μια διαφορετική έννοια σε αυτή τη λέξη, διότι με το *Statistical* εννοούν στη Γερμανία μια έρευνα με σκοπό την πιστοποίηση της πολιτικής ισχύος μιας χώρας ή ερωτήσεις που αφορούν κρατικά ζητήματα, ενώ η έννοια που προσαρτώ στη λέξη είναι μια έρευνα της κατάστασης μιας χώρας, με

⁴⁴⁶ Η λέξη είχε πρωτοεμφανιστεί το 1770 στη μετάφραση από τον W.Hooper του έργου του J.F. Bielfeld, *Elements of Universal Erudition* και επανεμφανίστηκε ως *statistik* το 1878 στο έργο *A Political Survey of the Present State of Europe in Sixteen Tables*. Βλέπε Hiltz, V.(1978). *Aliis Exterendum. ISIS*, 69 (246), 21-43.

σκοπό την πιστοποίηση του μεριδίου της ευτυχίας που απολαμβάνουν οι κάτοικοί της και των μέσων μελλοντικής βελτίωσής του».

Οι δεκαετίες του 1830 και '40 είναι δεκαετίες στατιστικού ενθουσιασμού. Εταιρείες στατιστικής δημιουργούνται σε βιομηχανικές πόλεις και κάνουν έρευνες με κοινωνικό αντικείμενο. Τα ερωτηματολόγια τους απευθύνονται στις αρμόδιες αρχές και όχι σε δείγμα του υπό εξέταση πληθυσμού, τα εργαλεία τυποποίησης είναι περιορισμένα, ενώ απουσιάζει ο φορέας που θα παρέχει την ενιαία κατηγοριοποίηση καθώς και ένα ικανό δίκτυο συλλογής των στοιχείων. Το αποτέλεσμα είναι να μην πείθουν ούτε τους πολιτικούς, ούτε τους επιστήμονες. Τα επόμενα 30 χρόνια θα ακολουθήσει μείωση του ενθουσιασμού.

Η πρώτη στατιστική εταιρεία ιδρύθηκε στο Λονδίνο στη σκιά των οικονομικών προβλημάτων της περιόδου 1816-17, από τεχνίτες υπό τον John Powell, που έψαχναν τις αιτίες για την φτώχεια των παραγωγικών τάξεων της κοινωνίας. Ο Powell εξέδωσε ερευνητικό της έργο με τον τίτλο: *Statistical Illustrations of the Territorial Extent and population; Commerce, taxation, consumption, insolvency, pauperism and crime of the British Empire* (1825). Το 1827 η εταιρεία θα ονομαστεί London Statistical Society.⁴⁴⁷

Το 1833 στο Manchester, δεκατρία άτομα, γιατροί και βιομήχανοι που ενδιαφέρονταν για τη βελτίωση των κοινωνικών συνθηκών, ίδρυσαν τη Statistical Society of Manchester. Πλήθος παρόμοιων ενώσεων δημιουργήθηκαν από τότε, με πιο δραστήρια από όλες στην πρώτη δεκαετία της λειτουργίας της η του Manchester. Τα ενεργά μέλη αυτών των ενώσεων ελάχιστα ενδιαφέρονταν για τις φυσικές επιστήμες και τα μαθηματικά και τα μέγιστα για την πολιτική δράση. Ανησυχούντες εργοδότες επιζητούσαν τρόπους να καλυτερέψουν τον χειρισμό των εργατών, τη βελτίωση της ηθικής και της εκπαίδευσής τους ώστε να αμβλυνθούν οι κοινωνικές αντιθέσεις και ο κίνδυνος κοινωνικής αναστάτωσης. Αν και ήταν αντικρατιστές, πίεζαν για κρατική παρέμβαση με σκοπό τη βελτίωση των υποδομών υγιεινής και έβλεπαν την παιδεία ως πανάκεια των αντικοινωνικών συμπεριφορών. Η στατιστική έρευνα είχε ως κύριο στόχο να υπερασπίσει την βιομηχανική ανάπτυξη, ρίχνοντας τις ευθύνες των «ασθενειών» της κοινωνίας αλλού (ηθική κατάπτωση, αλκοολισμός, βρωμιά, μεγέθυνση των πόλεων, έλλειμμα εκπαίδευσης) και να παράσχει τα εμπειρικά δεδομένα που θα στήριζαν τις μεταρρυθμιστικές δράσεις. Μέσα στη δεκαετία θα ιδρυθούν ανάλογες στατιστικές εταιρείες στο Λονδίνο (1834) και σε μεγάλες επαρχιακές πόλεις (Leeds, Glasgow, Belfast, Bristol κ.α.).

⁴⁴⁷ Palmer, S. (1977). *Economic Arithmetic. A Guide to the Statistical Sources of English Commerce, Industry, and Finance 1700-1850*. New York: Garland Pub., σελ. 45-46.

DAY AND EVENING SCHOOLS IN THE BOROUGH OF BURY.

TABLE VII.

INFORMATION RELATIVE TO THE TEACHERS OF THE DAY AND EVENING SCHOOLS.

SCHOOLS.	TEACHERS		NUMBER OF YEARS ENGAGED IN TEACHING.							WHERE BORN AND EDUCATED.			RELIGIOUS PROFESSION.					
	Total number of Schools.	Have no other occupation.	Engaged in other occupations.	Less than 1.	1 to 2.	2 to 3.	3 to 4.	4 to 5.	5 to 6.	6 to 7.	7 and upwards.	England and Wales.	Ireland.	Elsewhere.	Church.	Dissenters.	Not ascertained.	
Dame	30	22	8	3	1	2	4	1	3	5	11	30	18	..	12	..
Common Boys'	13	7	6	2	1	2	1	3	4	13	8	..	5	..
Common Girls'	4	4	1	2	4	3	..	1	..
Superior Boys'	2	1	1	2	2	1	..	1	..
Superior Girls'	6	6	5	6	3	..	2	1
Infant	2	2	..	1	2	1	..	1	..
Endowed and Charly	4	3	1	1	3	4	3	..	1	..
Evening	6	5	1	2	..	1	1	1	6	4	..	2	..
Total	67	50	17	8	4	7	6	1	4	9	28	67	41	..	25	1

N. B. This information refers only to the principal Teacher of each School.

Εικόνα 32. Πίνακας στατιστικών στοιχείων για τους διδάσκοντες στους διάφορους τύπους σχολείων της επαρχίας Bury.

Πηγή: *Report of A Committee of the Manchester Statistical Society on the State of Education in the Borough of Bury, Lancashire, London, 1835.*

Η έρευνα για την εκπαίδευση της Manchester Statistical Society θα αποτελέσει πρότυπο για μια άλλη και σημαντικότερη εταιρεία, την Statistical Society of London (1834). Η πρόγονος ένωσή της ήταν ένα παράρτημα (Section F, Statistics) της British Association for the Advancement of Science (BA), που ιδρύθηκε με τη σκέψη να αντικατασταθεί η παραγωγική οικονομική σκέψη του Ricardo από μια εμπειρική προσέγγιση εντός του δεδομένου ιστορικού πλαισίου. Οι οικονομολόγοι της εποχής (π.χ. Malthus), που πρόσκεινταν στους Whigs, δεν μπορούσαν να δώσουν πειστική απάντηση για την προοπτική της Αγγλίας (πρόοδος ή επανάσταση) και έβλεπαν τη στατιστική σαν ένα απαραίτητο εργαλείο που θα αποτύπωνε την κατάσταση και θα έλεγχε την ορθότητα των θεωριών. Το ζητούμενο ήταν όχι μια νέα εταιρεία πολιτικής οικονομίας, αλλά μια στατιστική εταιρεία που

θα ασχολούταν μόνο με τα γεγονότα και θα παρείχε τις πληροφορίες που χρειαζόνταν για να μπορέσουν οι ίδιοι να κάνουν τις αναλύσεις και να οδηγηθούν σε συμπεράσματα για τις αιτίες και να διατυπώσουν προτάσεις και προβλέψεις. Η σχετική πρόταση του C.Babbage, για ίδρυση νέου τμήματος της BA, έγινε αποδεκτή από τον T.Malthus και άλλους σε άτυπη συζήτηση ενώ ενισχύθηκε από την ενθουσιώδη παρουσία του διάσημου A.Quetelet, που εκείνη την περίοδο είχε προσκληθεί στην Αγγλία. Έτσι ιδρύθηκε το Section F, που από την αρχή και για τις επόμενες δεκαετίες θα βρεθεί αντιμέτωπο με τον σκεπτικισμό και την κριτική σχετικά με την επιστημονικότητά του. Ο T.Malthus θα προτείνει την ίδρυση μιας νέας ανεξάρτητης εταιρείας της Statistical Society of London (SSL), το δε οργανωτικό μέρος θα ανατεθεί στον C.Babbage.

Στις 15 Μαρτίου του 1834 στην εναρκτήρια συνεδρίαση, θα διακηρυχθεί ο στόχος της SSL:

«Η Στατιστική Εταιρεία του Λονδίνου ιδρύθηκε με σκοπό τη λήψη, την παρουσίαση και την έκδοση γεγονότων υπολογισμένων να επεξηγούν την κατάσταση και τις προοπτικές της κοινωνίας. Η Στατιστική Εταιρεία θεωρεί ότι ο πρώτος και ο πλέον βασικός κανόνας λειτουργίας της είναι η εξαίρεση όλων των απόψεων από τα πρακτικά και τις εκδόσεις της, να περιορίζει την προσοχή της αυστηρά στα γεγονότα, και όσο μπορεί να είναι δυνατό σε γεγονότα που μπορούν να δηλωθούν αριθμητικά και να παρουσιαστούν σε πίνακες.»⁴⁴⁸

Ακολουθώντας το πρόγνονο τμήμα της BA, θα θεσπίσουν τους τομείς: οικονομική στατιστική, πολιτική στατιστική, ιατρική στατιστική και ηθική και πνευματική στατιστική⁴⁴⁹. Το διάστημα 1834-1838 εξέδιδαν τα πρακτικά της Εταιρείας, με σύντομες αναφορές και περιλήψεις άρθρων και από τον Μάιο του 1838 το μηνιαίο και μετά τετραμηνιαίο περιοδικό *Journal of the Statistical Society of London*. Οι Βρετανοί στατιστικοί, που ονόμαζαν τους εαυτούς τους *statists*, σκόπευαν να καταστήσουν την στατιστική την εμπειρική επιστήμη της κοινωνίας, μια επιστήμη που θα έδινε βεβαιότητες (για αυτό και δεν χρησιμοποιούσαν λογισμό πιθανοτήτων) και θα είχε κύρος ισάξιο των φυσικών επιστημών. Οι ιδρυτές της SSL ήταν στενά συνδεδεμένοι με την κυβέρνηση την οποία επιθυμούσαν να επηρεάσουν με οδηγό τον ορθό λόγο. Επειδή οι έρευνες των ανθρώπινων υποθέσεων εύκολα οδηγούν σε αντιδικίες και αυτό ενείχε τον κίνδυνο διάσπασης μιας επιστημονικής ένωσης, οι στατιστικοί επέλεξαν τη ουδέτερη θέση να ασχολούνται μόνο με τα γεγονότα και όχι με τις αιτίες και τις ερμηνείες για να μη μειωθεί το κύρος των αποτελεσμάτων, πράγμα που διαφοροποιούσε τη στατιστική

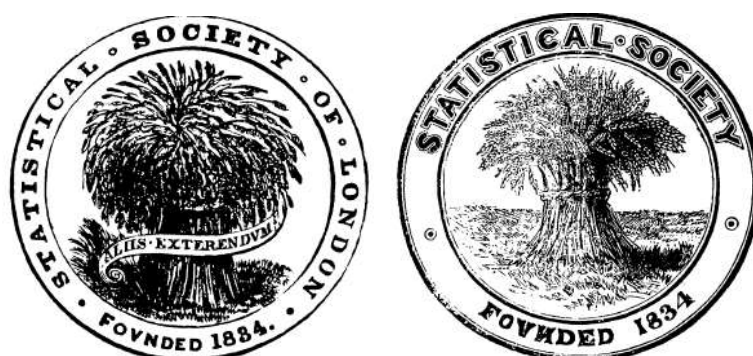
⁴⁴⁸ Prospectus. *Annals of the Royal Statistical Society*, pp.22-28, στο Hiltz, V.(1978). *Aliis extendum, or the Origins of the Statistical Society of London. Isis*, σελ. 69 (246), 21-43.

⁴⁴⁹ Ασχολούνταν με τα αντικείμενα: λογοτεχνία, εκπαίδευση, θρησκεία, έγκλημα.

από την πολιτική οικονομία (το μότο της SSL ήταν το *Aliis Exterendum*, δηλ. να αλωνιστεί από άλλους).

Στα 1840 θα δηλώσουν ότι: «... αλλά ήταν το ότι θα έπρεπε να είμαστε οι αρχιτέκτονες μιας επιστήμης ή επιστημών, οι τελειοποιητές κάποιου ορισμένου κλάδου ή κλάδων γνώσης, που θα ήταν τιμή για εμάς και για τη χώρα μας και την ίδια στιγμή και για τους διακεκριμένους ανθρώπους που μας προσκάλεσαν στη δουλειά` [να είμαστε] αυτοί που επεξεργάζονται λεπτομερώς τις αλήθειες που αισθανόμαστε ότι είναι απαραίτητες για την ευτυχία μας, αλλά που είναι ακόμη εντελώς κρυμμένες από εμάς ή μερικώς αποκαλυπτόμενες. Η στατιστική ορίζεται από το ίδιο της το όνομα να είναι οι παρατηρήσεις που είναι αναγκαίες για τις κοινωνικές και ηθικές επιστήμες, τις επιστήμες του *statist*, στον οποίο ο πολιτικός και ο νομοθέτης πρέπει να προσφεύγει για τις αρχές πάνω στις οποίες να νομοθετεί και να κυβερνά... Γιατί δική του είναι η επιστήμη της τέχνης της ζωής των πολιτών.»⁴⁵⁰

Αυτή η ουδέτερη (;) στάση δεν ευνοούσε τη θεωρητική πρόοδο και θα εγκαταλειφθεί στο μέλλον. Ο κανονισμός του 1884 αναφέρει στο πρώτο του άρθρο: «Η Στατιστική Εταιρεία ιδρύθηκε για να συλλέγει, τακτοποιεί, συνοψίζει και εκδίδει στοιχεία που επεξηγούν την κατάσταση και τις προοπτικές της κοινωνίας στις υλικές, κοινωνικές και ηθικές της σχέσεις. Αυτά τα στοιχεία είναι στο μεγαλύτερο μέρος τους τακτοποιημένα σε πίνακες, σύμφωνα με τις αρχές της αριθμητικής μεθόδου. ... Η Εταιρεία προωθεί εξίσου τη συζήτηση νομικών και άλλων δημόσιων μέτρων από στατιστικής σκοπιάς. Αυτές οι συζητήσεις αποτελούν τμήματα των πρακτικών της Εταιρείας.»⁴⁵¹ Το 1887 η SSL θα μετονομαστεί σε Royal Statistical Society.

Εικόνα 33: Το έμβλημα της εταιρείας κατά τις περιόδους 1838-1857 (αριστερά) και 1858-1887 (δεξιά). Η αφαίρεση του ALLIS EXTERENDUM σηματοδοτεί την αλλαγή φιλοσοφίας της SSL.

⁴⁵⁰ Sixth Annual Report of the Statistical Society of London. *JSSL*, 3 (1), σελ. 2.

⁴⁵¹ Mouat, F. (1885). History of the Statistical Society of London. *Journal of the Statistical Society of London* (vol. Jubilee), APPENDIX III, σελ. 63.

Πηγή: Hiltz, V.(1978). *Aliis extendum, or the Origins of the Statistical Society of London*. *ISIS*. 69 (246), σελ. 22, 42.

Στα ιδρυτικά μέλη της, πέραν των Babbage, Malthus, Whewell⁴⁵², Jones⁴⁵³ και Drinkwater,⁴⁵⁴ βρίσκουμε και τους A.Quetelet (το πρώτο αλλοδαπό μέλος), τον μαρκήσιο του Lansdowne (απόγονο του Petty και πρώτο πρόεδρό της), τον Chadwick, τον οικονομολόγο Senior (το 1831 είχε προτείνει μια στατιστική εταιρεία), τον Sir John Sinclair (το γηραιότερο μέλος) κ.α.. Εξήντα εννέα μέλη του κοινοβουλίου παρακολούθησαν την πρώτη συνεδρίαση της SSL. Στα επόμενα χρόνια θα εκλεγούν ως μέλη της SSL ή της μετεξελιξής, της RSS, οι γιατροί Farr (1839) και Guy (1839), η Nightingale (1858, το πρώτο γυναικείο μέλος) καθώς και οκτώ μελλοντικοί πρωθυπουργοί της Αγγλίας.⁴⁵⁵ Ο πρίγκιπας Albert, μαθητής του A.Quetelet στην πιθανοθεωρία από παλαιότερα, έθεσε υπό την αιγίδα του την εταιρεία το 1840. Ο πίνακας που ακολουθεί, αν και περιλαμβάνει μερικές διπλοεγγραφές, δείχνει την ευρεία επαγγελματική προέλευση των μελών της SSL.

Οι γιατροί είχαν σημαντική εκπροσώπηση και όπως παρατηρεί ο Goldman (1999) επηρέασαν ακόμη και τη γλωσσική έκφραση της SSL. Τη δεκαετία του 1840 ή Εταιρεία έθετε ως στόχο μια γνώση της φυσιολογίας των κοινωνιών που περιλάμβανε τους «παροξυσμούς της ασθένειας» και τις «χαρές της υγείας». «Εμπειρική θεραπεία των συμπτωμάτων χωρίς αυτή τη γνώση πρέπει να είναι τόσο μάταιη στις επιπτώσεις της πάνω στο πολιτικό σώμα όσο και πάνω στον ανθρώπινο κορμί».⁴⁵⁶

⁴⁵² Ο William Whewell (1794-1866) ήταν καθηγητής ορυκτολογίας στο Cambridge, θεολόγος, μαθηματικός, φιλόσοφος και ιστορικός της επιστήμης. Είναι ο δημιουργός της λέξης scientist (1840), που έκτοτε χρησιμοποιείται αναχρονιστικά (μέχρι τότε οι επιστήμονες αποκαλούνταν φυσικοί φιλόσοφοι ή άνθρωποι της επιστήμης).

⁴⁵³ Ο Richard Jones (1790-1855) ήταν οικονομολόγος, αργότερα και καθηγητής πολιτικής οικονομίας, κριτικός της θεωρίας του Malthus για τον πληθυσμό καθώς και της θεωρητικής προσέγγισης του Ricardo στην οικονομία. Ο ίδιος ήταν υποστηρικτής της επαγωγικής προσέγγισης στα οικονομικά ζητήματα, στηριγμένης σε πραγματικά στοιχεία.

⁴⁵⁴ Νομικός σύμβουλος του υπουργείου Εσωτερικών.

⁴⁵⁵ Ο παππούς του φιλόσοφου Bertrand Russell, Lord John Russell (μέλος 1834, πρόεδρος 1859-61), ο William Gladstone (1834, πρόεδρος 1892-94), ο Lord Palmerston (1859), ο μαρκήσιος του Salisbury (1873), ο κόμης του Rosebery, ο Arthur J.Balfour (1878), ο Stanley Baldwin (1919) και ο Sir Harold Wilson (1943, πρόεδρος 1972-73), από το Rosenbaum, S. (1984). *The Growth of the Royal Statistical Society. Journal of the Royal Statistical Society, Series A (General)*, 147 (2), σελ. 383.

⁴⁵⁶ Sixth Annual Report of the statistical society of London (1840). *JSSL*, 3, σελ. 6. Στο Goldman, L. (1999). *Statistics and the Science of Society in Early Victorian Britain; An Intellectual Context for the General Register Office. The Society for the Social History of Medicine*. 4, σελ. 415-434.

Occupations 1834

Medical:	19 M.D. 2 Dr 7 Physicians 1 Surgeon	President of the College of Physicians Regius Professor of Physic Professor of Anatomy
Clerical:	25 Rev. 5 Parsons	The Lord Bishop of London (Blomfield)
Political:	69 M.P.'s 8 Ministers 13 Politicians	Chancellor of the Exchequer President of the Board of Trade Lord President of the Council Master of the Mint (a future Speaker) Secretary for the Colonies
Legal:	49 Barristers 4 Judges 1 K.C. 11 Lawyers	Lord Chancellor Lord Chief Justice 2 Lord Advocates Master in Chancery Chief Justice, Bengal
Public service:	6	Ambassador to Berlin 2 Poor Law Commissioners Diplomatist Police magistrate Barrister to debt commissioners Assistant Secretary, Board of Trade 2 Government statisticians Registrar General (future) Former Governor of Bombay
Military:	9 from Lieut. to Colonel	
Educational:	13 Professors (2 of mathematics, 3 of political economy) 8 Fellows of a College 3 Lecturers/tutors in Mathematics 1 Schoolmaster	Principal, King's College, London President, Royal Institution
Financial:	4 Banking and finance 3 Actuaries 5 Economists	Director, Bank of England Financier and Philanthropist
Industry and commerce:	2 Merchants 1 Business man/astronomer 2 Inventors (one an aeronautical pioneer; the other later intro- duced the Penny Post) 3 Trade and industry (an ironmaster) 1 Estate-manager 6 Engineers (including R.E.'s) 2 Publishers	
Also:	5 Historians and antiquaries 1 Archaeologist 2 Linguist/philologist 3 Journalists 8 Writers	2 Geologists 2 Naturalists 8 Statisticians and political economists 1 Sculptor

Εικόνα 34: Πίνακας επαγγελμάτων των μελών της Statistical Society of London το ιδρυτικό έτος 1834.

Πηγή: Rosenbaum, S. (1984). *The Growth of the Royal Statistical Society*. *J.R.Statist.Soc. A*, 147 (2), σελ.385.

Η στατιστική εταιρεία του Λονδίνου εμφορούταν από ένα μεταρρυθμιστικό πνεύμα, αλλά λίγοι μόνο ριζοσπάστες ερευνητές ήταν στην πραγματικότητα πρόθυμοι να εργαστούν. Το γεγονός αυτό μαζί με την τότε ασάφεια του

αντικειμένου οδήγησε στην απώλεια του ενδιαφέροντος επώνυμους φυσικούς επιστήμονες (Babbage, Whewell). Θα φτάσουν μάλιστα στις συνεδριάσεις της να συμμετέχουν ακόμη και οκτώ άτομα, μεταξύ των οποίων και ο George Richardson Porter, πρόσωπο με σημαντική συνεισφορά τις πρώτες δύο δεκαετίες, που θα επηρεάσει και την κατεύθυνση των ενδιαφερόντων της SSL προς την πολιτική οικονομία. Ο Porter, γαμπρός του σπουδαίου οικονομολόγου Ricardo, διορίστηκε επικεφαλής του ιδρυθέντος το 1832 Στατιστικού Τμήματος του Υπουργείου Εμπορίου (Statistical Department of the Board of Trade) και άρχισε να εκδίδει στατιστικούς πίνακες από το 1833 μέχρι το θάνατό του το 1852. Το τμήμα αυτό, ήταν η δεύτερη κρατική υπηρεσία που ασχολούταν με στατιστικό έργο (η άλλη ήταν το GRO). Πολύ σημαντικό για την εποχή του υπήρξε το τρίτομο έργο του Porter: *The Progress of the Nation in its Various Social and Economical Relations, from the Nineteenth Century to the Present Time* (1836-1843), που το έγραψε με στόχο να δείξει την πρόοδο του έθνους και του κοινωνικού του συστήματος, με βάση τεκμηριωμένα στοιχεία. Τα έργα του Farr και λιγότερο του Porter σημάδεψαν τη βικτωριανή στατιστική.

Η επιδιωκόμενη σύνδεση της στατιστικής με τη βεβαιότητα ερμηνεύει το γιατί αυτό το στατιστικό κίνημα της βικτωριανής εποχής αρνήθηκε να χρησιμοποιήσει την πιθανοθεωρία, με αποτέλεσμα να μη δημιουργήσει κάποια παράδοση στατιστικής θεωρίας.⁴⁵⁷ Συνέβαλε όμως στη δημιουργία μιας παράδοσης κοινωνικών ερευνών και στην ανάπτυξη του κρατικού στατιστικού μηχανισμού. Η στατιστική τους δεν ήταν ο πρόδρομος της σύγχρονης επιστήμης της στατιστικής που θα γεννιόταν σε λίγο, αλλά το όπλο μιας ομάδας κοινωνικών μεταρρυθμιστών που ενδιαφερόταν για την υγεία και την εκπαίδευση, ήταν υπέρ της ελευθερίας της αγοράς, ήταν επιφυλακτική με την εργατική νομοθεσία και αντίθετοι με τις εργατικές ενώσεις και τους ριζοσπάστες τους. (MacKenzie, 1981)

Η τομή του A. Quetelet

Η μεγαλύτερη προσωπικότητα της στατιστικής της εποχής ήταν ο Βέλγος μαθηματικός και αστρονόμος Adolphe Quetelet (1796-1874), που ήταν μαθητής και των Laplace και Fourier. Υπήρξε ιδρυτής και διευθυντής του Βασιλικού Αστεροσκοπείου των Βρυξελλών, (συν)ιδρυτής στατιστικών ενώσεων και περιοδικών και εμπνευστής του Διεθνούς Στατιστικού Συνεδρίου. Αυτός εδραζόμενος στη μεσαιωνική νομιναλιστική παράδοση, στην πρακτική των μηχανικών σχετικά με τις μέσες τιμές και στην συχνοτική εκδοχή της πιθανότητας, έφερε στο φως ένα νέο αντικείμενο που το προίκισε με αυτόνομη ύπαρξη: το «μέσο

⁴⁵⁷ Για μισό αιώνα από την ίδρυση της SSL μόνο το 2% των ανακοινώσεων σχετιζόταν με τη στατιστική μέθοδο και 7% την περίοδο 1909-1934.

άνθρωπο», μια νέα οντότητα που χαρακτήριζε τη σύνθετη κοινωνική πραγματικότητα και άνοιξε το δρόμο για να εισβάλλει η στατιστική στις κοινωνικές επιστήμες. Ο A.Quetelet χρησιμοποίησε με νέο νόημα το εργαλείο μέτρησης της αβεβαιότητας των αστρονομικών μετρήσεων, την πιθανοτική καμπύλη του σφάλματος (καμπύλη Gauss)⁴⁵⁸. Το χρησιμοποίησε ως εργαλείο μέτρησης ανθρώπινων χαρακτηριστικών και της απόκλισής τους από μια μέση τιμή. Αυτή η σύνδεση της μαθηματικής με την κοινωνική στατιστική αποτέλεσε την αφετηρία της σύγχρονης πορείας της στατιστικής. Εξίσου σημαντικό είναι το ότι ο A.Quetelet δημιούργησε ή και συνέβαλλε στη δημιουργία κρατικών στατιστικών υπηρεσιών και ενός διεθνούς δικτύου ανταλλαγής πληροφοριών (οργάνωσε το πρώτο συνέδριο στατιστικής)⁴⁵⁹, ενώ επηρέασε την ανάπτυξη της κοινωνιολογίας, της ανθρωπομετρίας και της εγκληματολογίας.

⁴⁵⁸ Η εκθετική συνάρτηση, που αργότερα έγινε γνωστή ως ο αστρονομικός νόμος του λάθους, ως καμπύλη του Gauss, ως κανονική κατανομή, εισήχθη στην πιθανοθεωρία από τον De Moivre – μέσα στο πλαίσιο της ανάλυσης των τυχαίων παιχνιδιών – ως το όριο, η προσέγγιση της διωνυμικής κατανομής. Αυτό δεν τράβηξε πολύ την προσοχή μέχρι την χρήση της από τον Laplace μαζί με την νέα τεχνική του υπολογισμού της *a posteriori* πιθανότητας (που ανέπτυξε ανεξάρτητα από τον Bayes στα 1774), που μας έδινε τις κατανομές μελλοντικών γεγονότων ή το συμπέρασμα για προϋπήρξασες αιτίες. Θεωρώντας την πιθανοθεωρία εργαλείο για να μειώσουμε την αβεβαιότητα σε πολλά πεδία, τη χρησιμοποίησε και σε δημογραφικά θέματα. Προσδιόρισε την κατηγορία των προβλημάτων στα οποία είχε εφαρμογή η ανάλυση σφάλματος. Μέσω μεγάλου αριθμού παρατηρήσεων και της χρήσης της μεθόδου αυτής, υπολόγιζε την πιθανότητα (μέσω ολοκλήρωσης της καμπύλης του λάθους) να οφειλόταν το αποτέλεσμα στην τύχη και αν ήταν πολύ μικρή συμπερανε την ύπαρξη σταθερού αιτίου. Οι αστρονόμοι για δεκαετίες προσπαθούσαν να βρουν ένα τρόπο προσδιορισμού της θέσης ενός άστρου με βάση ένα πλήθος (εγγενώς ατελών) παρατηρήσεων. Ο Legendre (1805) έδωσε τη μέθοδο των ελαχίστων τετραγώνων, χωρίς πιθανότητες, που για συνθήκες ακίνητου αντικειμένου ισοδυναμεί με τον υπολογισμό του μέσου όρου. Ο Gauss (1809), που την είχε χρησιμοποιήσει και ο ίδιος παλαιότερα, θα μιλήσει για τις συνθήκες κάτω από τις οποίες είναι έγκυρη και θα καταλήξει στο ότι η μέθοδος μας δίνει την πιο πιθανή θέση του αστέρα εάν τα σφάλματα κατανέμονται σύμφωνα με τη καμπύλη Laplace – De Moivre. Το 1810 ο Laplace θα δώσει μια εναλλακτική εκδοχή των ελαχίστων τετραγώνων και θα υποστηρίξει ότι τα αστρονομικά σφάλματα των μέσων θέσεων κατανέμονται σύμφωνα με το νόμο του σφάλματος. Έτσι για πρώτη φορά εφάρμοσε την πιθανοθεωρία σε πολύ μεγάλο αριθμό ανεξάρτητων γεγονότων. Στο τέλος της δεκαετίας του 1830 διαμορφώθηκε μια συναίνεση για το ότι η καμπύλη του λάθους μπορούσε να εφαρμοστεί όχι μόνο για τα σφάλματα των μέσων τιμών αλλά και στην κατανομή ανεξάρτητων σφαλμάτων, που το καθένα ήταν ένα σύνθετο φαινόμενο από επί μέρους αιτίες.

⁴⁵⁹ Το πρώτο διεθνές συνέδριο στατιστικής πραγματοποιήθηκε το 1853 στις Βρυξέλλες. Στη συνέχεια θα πραγματοποιηθούν άλλα οκτώ συνέδρια μέχρι το 1878. Στόχος των συνεδρίων αυτών ήταν η προώθηση της τυποποίησης που θα επέτρεπε διεθνείς συγκρίσεις (κοινές πρακτικές στις εθνικές υπηρεσίες κρατικής στατιστικής), η πρόσδοση επιστημονικού κύρους στο έργο των κρατικών στατιστικών υπαλλήλων και η μεταξύ τους επικοινωνία.

Εικόνα 35: Προσωπογραφία Adolphe Quetelet.

Πηγή: Rosenbaum, S.(1984). *The Growth of the Royal Statistical Society. J.R.Stat.Soc. A, Facing page 377.*

Ο A.Quetelet, ο οποίος υπήρξε μαθητής των Laplace και Fourier στα νιάτα του, ήταν αντίθετος στο να αφεθεί η στατιστική στα χέρια των παθολόγων και των ερασιτεχνών μεταρρυθμιστών, στους οποίους χρέωνε και την καθυστέρηση της προόδου της στατιστικής. Τα θεμέλιά της έπρεπε να τεθούν από μαθηματικούς και αστρονόμους. Ζώντας σε εποχές πολιτικών αναταράξεων, πίστευε ότι η ενότητα του υλικού κόσμου δικαιολογούσε πέρα από την ουράνια τάξη και τη γήινη τάξη, που θα υπάκουε σε ανάλογους «φυσικούς» - κοινωνικούς νόμους. Η μελέτη περιοδικών φαινομένων σε φυτά και ζώα στα πρώτα στάδια της καριέρας του, τον έπεισε ότι κατ'αναλογία θα εύρισκε κανονικότητες και στο ανθρώπινο είδος. Βρήκε μάλιστα και νόμο θνησιμότητας και γεννητικότητας, που είχε αρμονική μορφή. Ο σύνδεσμος του φυσικού κόσμου με τον κοινωνικό ήταν συγκεκριμένα η περιοδικότητα των φαινομένων. (Porter, 1986)

Όλοι οι ιστορικοί τονίζουν το κρίσιμο βήμα του μετασχηματισμού της γκαουσιανής καμπύλης του λάθους σε καμπύλη μέτρησης ενός χαρακτηριστικού μιας ομάδας ανθρώπων, η οποία ομάδα χαρακτηρίζεται και περιγράφεται, αντικειμενικά πλέον, από δύο αριθμούς: τον μέσο όρο και την απόκλιση από αυτόν. Αυτό το οφείλουμε στον A.Quetelet, που επεξεργαζόμενος τις μετρήσεις της διαμέτρου του στήθους Σκώτων στρατιωτών, παρατήρησε ότι ταιριάζει με τη διωνυμική κατανομή και μέσω αυτού έφτασε στο συμπέρασμα ότι τα φυσικά χαρακτηριστικά των ανθρώπων (αλλά και των ζώων και των φυτών) μια και οφείλονταν σε υπολανθάνουσες μικροαιτίες, θα έπρεπε να ακολουθούν την καμπύλη, που ταίριαζε σε ανάλογες καταστάσεις (βλέπε αστρονομικές παρατηρήσεις), την καμπύλη Gauss. Ο τεχνικά παρόμοιος χειρισμός των αστρονομικών μετρήσεων (της θέσης ενός υπαρκτού άστρου) με τις μετρήσεις ανθρώπινων χαρακτηριστικών, έδωσε κατ'αναλογία πραγματική υπόσταση σε

αφηρημένες μαθηματικές οντότητες (μέσος όρος, διασπορά) μιας ανθρώπινης ομάδας (έθνους ή φυλετικής υποομάδας). Οι διαφορές που προέκυψαν από τις μετρήσεις του θώρακα των Σκώτων στρατιωτών οφείλονταν σε διάφορες αναρίθμητες διαταράσσουσες αιτίες (διατροφή, κλίμα, κ.α.) που επέδρασαν παράλληλα με τη βασική αιτία της δημιουργίας του ατόμου (ο ιδανικός «μέσος» Σκώτος), δημιουργώντας αυτές τις αποκλίσεις (τα «λάθη»). Συνεπώς, η ανάπτυξη αυτών των ατόμων ήταν μαθηματικά ανάλογη με το μέσο όρο των αποτελεσμάτων πολλών κληρώσεων από μια κληρωτίδα, που έχουν και αυτές τη σταθερή τους αιτία (αναλογία λευκών και μαύρων σφαιριδίων) και άλλες διαταράσσουσες μικροαιτίες, που οδηγούν σε αναπόφευκτα σφάλματα κατά τη διαδικασία της κλήρωσης. Συνεπώς η διωνυμική καμπύλη που προσέγγιζε το αποτέλεσμα της κλήρωσης, μπορούσε να εφαρμοστεί και στην περίπτωση των Σκώτων στρατιωτών, που ήταν και αυτοί έρμαια αναρίθμητων μικροαιτιών.

Τον A.Quetelet τον ενδιέφερε κυρίως ο μέσος όρος και δευτερευόντως η απόκλιση. Διέκρινε δύο τύπους μέσου όρου. Τον αριθμητικό μέσο, που δεν αποκάλυπτε τη συλλογική διάσταση των πραγμάτων και τον πιο πιθανό, τον «αληθινό» μέσο. Όσον αφορά το κάθε ξεχωριστό άτομο, αυτό ήταν στην ουσία ένα ατελές αντίγραφο του ιδανικού και μετρήσιμου προτύπου του μέσου ανθρώπου. Ο μέσος όρος, αντιπροσώπευε το «ιδανικό μοντέλο» της ομάδας, με βάση το οποίο η φύση δημιουργούσε τα υπόλοιπα μέλη και ονομάστηκε από τον A.Quetelet «μέσος άνθρωπος» (*l'homme moyen*), που αντιπροσώπευε τον μέσο όρο των χαρακτηριστικών (φυσικών και ηθικών) των ατόμων ενός έθνους, μιας κοινωνίας που θα προέκυπτε από σχετικές μετρήσεις και τον οποίο θα έπρεπε να παίρνει ως αναφορά η κοινωνική φυσική. Η απόκλιση αντιπροσώπευε την αστοχία, τα «λάθη» της φυσικής διαδικασίας.

Ο μέσος άνθρωπος δεν ήταν ένα εργαλείο για τη μελέτη των ανθρώπινων κοινωνιών που προέκυψε από τη μαθηματική αφαίρεση, αλλά ένα ηθικό πρότυπο. Οι αρετές, που με μαθηματική ακρίβεια έφερε ο μέσος άνθρωπος, σύμφωνες και με την αριστοτελική μεσότητα, τον καθιστούσαν ωραίο και καλό. Οποιαδήποτε απομάκρυνση από το πρότυπο, ήταν ένα λάθος. Το σύμπαν του A.Quetelet ήταν εναντίον του λάθους, για αυτό και ο ίδιος χρησιμοποιούσε την έκφραση «διωνυμικός νόμος» αντί της «καμπύλης του λάθους».

Η ιδέα του για τον μέσο άνθρωπο ήταν εμπνευσμένη από την εκλεκτικιστική φιλοσοφία του Victor Cousin⁴⁶⁰, σε αναλογία με το *just milieu* σύμβολο μοναρχιών, αλλά ταυτόχρονα και της ανωτερότητας της αστικής τάξης, που ενσωμάτωνε την ιδέα της μετριοπάθειας και της σύνθεσης. Ο V.Cousin υποστήριζε ότι το πνεύμα

⁴⁶⁰ Ο Γάλλος φιλόσοφος Victor Cousin (1792-1867) ήταν οπαδός του σκωτικού ρεαλισμού της κοινής λογικής, εκλεκτικιστής και η μέθοδός του ήταν η παρατήρηση, η ανάλυση και η επαγωγή. Ο Λόγος ήταν για αυτόν η βάση για τη γνώση και τη συνείδηση.

ανήκει σε κάθε άτομο, που αυτό ανήκει σε ένα κοινό τύπο και ότι ο σπουδαίος άνθρωπος ομοιάζει τέλεια προς αυτόν τον τύπο. Ο A.Quetelet, ζώντας σε μια πολιτικά ταραγμένη εποχή, θα ταυτοποιήσει το μεγαλείο με το μέσο όρο πέρα από τα άτομα, στην πολιτική, την αισθητική, την ηθική. Η φιλοσοφική και πολιτική μεσότητα θα έδινε τέλος στις διαμάχες. Η πρόοδος του πολιτισμού ήταν ισοδύναμη με περιορισμό των ορίων ταλάντωσης του κοινωνικού σώματος και ήταν ομαλή και σταδιακή. (Porter, 1986)

Πίστευε, όπως και οι A.Comte και St. Simon, ότι η κοινωνία είναι δυναμική με χαρακτηριστικά και τάσεις, που δεν μπορούσαν να αλλοιωθούν από την πολιτική δράση. Επιδίωξε να δημιουργήσει μια νέα επιστήμη, την *physic sociale*⁴⁶¹, φράση παρμένη από τον ίδιο τον Comte, ο οποίος όμως πίστευε στη διακριτότητα και την ιεραρχία των επιστημών και ήταν αντίθετος με τη χρήση μαθηματικών ή έστω και αριθμών στη κοινωνική επιστήμη και τη φυσιολογία. Για τον A.Quetelet, μία ήταν η μέθοδος για όλες τις επιστήμες και ο επιστήμονας που μελετούσε την κοινωνία (ο κοινωνικός «φυσικός») το καλύτερο που είχε να κάνει ήταν να μιμηθεί τον αστρονόμο. Τα φαινόμενα του ενοποιημένου σύμπαντος θα μελετούνταν με αυτή τη μέθοδο, που στηριζόταν στις εξαντλητικές μετρήσεις. Επηρεασμένος από τη γαλλική σκέψη, που εφάρμοζε τις πιθανότητες σε πολλούς τομείς της ανθρώπινης δραστηριότητας, διακήρυττε την παγκόσμια ισχύ του αριθμού και την επακόλουθη εφαρμογή των πιθανοτήτων που συνέδεε και με τη στατιστική (συχνοτική οπτική). Πέραν της καινοτόμου θεώρησής του, ο ίδιος δε χρησιμοποίησε σπουδαία μαθηματικά στις εμπειρικές στατιστικές μελέτες του (συγκρίσεις μέσω όρων), ούτε και ανέπτυξε νέα μαθηματικά εργαλεία. Εισήγε τα μαθηματικά εργαλεία της αστρονομίας και της πιθανοθεωρίας στη μελέτη των κοινωνικών φαινομένων, για να αναδείξει την τάξη μέσα στο επιφανόμενο κοινωνικό χάος, με σκοπό – πέραν της επιστημονικής προόδου – τη βελτίωση της κοινωνίας και της διακυβέρνησης. Η ισχύς και η αποτελεσματικότητα του μαθηματικού εργαλείου της ουράνιας μηχανικής θα βοηθούσε με ανάλογο τρόπο τις κοινωνικές επιστήμες να συλλάβουν βασικά χαρακτηριστικά του ανθρώπου και να περιγράψουν την ποικιλία που υπήρχε στον άνθρωπο και στη φύση⁴⁶². Στο θέμα της καταγραφής του πληθυσμού

⁴⁶¹ Quetelet, A. (1836). *Sur l'Homme et le Développement de Ses Facultés, ou Essai de Physique Sociale*.

⁴⁶² Ο Γάλλος μαθηματικός και φυσικός Jean Baptiste Joseph Fourier (1768-1830), που διατέλεσε και διευθυντής του γραφείου στατιστικής της Σιένας και μετά του Παρισιού, ήταν εντυπωσιασμένος από την κανονικότητα που αποκαλύπτονταν μέσα στα στατιστικά δεδομένα και έκανε και σχετικές δημοσιεύσεις για θέματα δημογραφικής στατιστικής και ασφαλίσεων. Πίστευε ότι δεν επαρκούσε για την επιστήμη ο μέσος όρος, ότι ήταν απαραίτητα τα όρια μέσα στα οποία αυτός προσδιορίζεται και έδωσε μια τεχνική υπολογισμού της πιθανότητας ενός σφάλματος συγκεκριμένου μέτρου. Χρησιμοποίησε την καμπύλη του λάθους ως κατανομή μέσα στη φύση (της θερμότητας σε μονοδιάστατο αγωγό απείρου μήκους που θερμαινόταν σε ένα σημείο) κάνοντας χρήση διαφορικών εξισώσεων και μη βασιζόμενος σε υπόθεση για τη φύση της θερμότητας. Ήταν εντυπωσιασμένος με την εφαρμογή της καμπύλης του λάθους σε διαφορετικά πεδία πράγμα που κατά τη γνώμη του υποδείκνυε μια υποκείμενη ενότητα, στοιχείο μιας παγκόσμιας τάξης. Σε όλα τα φαινόμενα που είχε

ήταν εναντίον της δειγματοληπτικής πρακτικής και της χρήσης πιθανοτήτων στους υπολογισμούς⁴⁶³ – που θύμιζε τους παρακινδυνευμένους υπολογισμούς των πολιτικών αριθμητικών- διότι αυτός συνέδεε τη στατιστική με τις έννοιες της καθολικότητας και της αυστηρής ακρίβειας, που ήταν απαραίτητες για να γίνει αποδεκτή η στατιστική από τη διοίκηση και το κοινό. Τις δειγματοληπτικές διαδικασίες μπορούμε να τις αποφύγουμε αν έχουμε στη διάθεσή μας μια ισχυρή διοικητική υποδομή που καλύπτει με τη δράση της όλη την επικράτεια.

Παιδί της *physique sociale* ήταν η *mecanique sociale*, που πρωτοεμφανίστηκε σε μία δημοσίευση του A.Quetelet το 1831 ως το ανάλογο της ουράνιας μηχανικής στην κοινωνία. Όπως η θεία πρόνοια εξασφάλιζε τη σταθερότητα των τροχιών, έτσι και οι ηθικές δυνάμεις του ανθρώπου μαζί με την δύναμη της προόδου, αυτή τη ζωντανή δύναμη της φύσης, θα εξασφάλιζαν τη σταθερότητα του κοινωνικού συστήματος. Οι αρχές διατήρησης υπήρχαν στη φύση και κατ'αναλογία θα έπρεπε να υπάρχουν και στην κοινωνία. Παρά το γεγονός ότι ο αρχικός σκοπός της κοινωνικής φυσικής ήταν να αποτελέσει τον οδηγό για την κοινωνική βελτίωση, κατέληξε μέσω του A.Quetelet να είναι μια αλληγορία της σταθερότητας. Στο βάθος της αφοσίωσής του για την ύπαρξη στατιστικών νόμων στην κοινωνία υπήρχε η γοητεία της υπαγωγής των εκ πρώτης όψεως ανεξέλεγκτων κοινωνικών φαινομένων σε μια επιστημονική τάξη. Ο μαθηματικός νόμος βασίλευε ακόμη και στις αποκλίσεις από τους μέσους όρους, απόδειξη της γήινης ατέλειας, και μας έδινε τη δυνατότητα της ενοποιημένης μελέτης του σύμπαντος (φύσης και ανθρώπου). Αργότερα, κάνοντας κάποιες μετρήσεις σε νέγρους και ινδιάνους κατέληξε στην πανανθρώπινη ισχύ του νόμου του. Ακόμη και ο Kant είχε εντυπωσιαστεί βαθιά από τις κανονικότητες που αποκάλυπταν οι πολιτικοί αριθμητικοί, που καθοδηγούσαν τελεολογικά πέρα από τη φύση και την ανθρώπινη ιστορία. Τώρα πλέον ακόμη και το ανορθολογικό και αντικοινωνικό έγκλημα εμφανίζει κανονικότητα και για αυτόν ήταν μια επιπλέον απόδειξη της ύπαρξης στατιστικών νόμων, που θέτουν όρια στο σύνολο των ατομικών δράσεων. Η ύπαρξη σταθερών χαρακτηριστικών που υπερβαίνουν τα άτομα ήταν ένδειξη της ύπαρξης μιας άλλης οντότητας (που τα έφερε ως χαρακτηριστικά) της κοινωνίας, ανεξάρτητης από την ιδιαιτερότητα του κάθε μέλους της. Ο νόμος των μεγάλων αριθμών ήταν το θεμελιώδες αξίωμα της *κοινωνικής φυσικής*. Το ανθρώπινο είδος αντιμετωπιζόμενο ως ολότητα ανήκε στο χώρο των φυσικών φαινομένων.(Porter, 1986)

υπόψη του η πιθανότητα εξέφραζε – σύμφωνα με την κλασική εκδοχή της – το μέτρο της ανθρώπινης άγνοιας. Η εκθετική καμπύλη δεν ήταν ένα χαρακτηριστικό της φύσης, αλλά ένα μέτρο της ανθρώπινης άγνοιας. Όλες οι προσπάθειες των μαθηματικών γίνονταν μέχρι τότε με σκοπό να μειώσουν το σφάλμα όσο γίνεται περισσότερο. Από Porter, T. (1986). *The Rise of Statistical Thinking 1860-1900*, σελ. 97-100.

⁴⁶³ Ο Laplace που είχε χρησιμοποιήσει τις πιθανότητες τον 19^ο αι. για να υπολογίσει το ενδεχόμενο σφάλμα σε μέτρηση δημοσκοπικού τύπου του γαλλικού πληθυσμού, είχε δεχθεί εντονότατη κριτική με βάση το ότι προϋπέθετε την ομοιομορφία του χώρου.

Το 1827 η γαλλική κυβέρνηση άρχισε να εκδίδει στοιχεία για την εγκληματική δραστηριότητα, που μαζί με τις αυτοκτονίες ήταν κεντρικά θέματα στα στατιστικά κινήματα των «ηθικών στατιστικών» της εποχής. Ενώ μέχρι τότε ήταν αποδεκτές οι δημογραφικές κανονικότητες, οι οποίες μάλιστα θεωρούνταν και απόδειξη της θείας πρόνοιας (Susmilch, De Moivre, Arbuthnot, Derham). Ο A.Quetelet, ένα έτος νωρίτερα από τον κατεξοχήν μελετητή του εγκλήματος A.M.Guerry, θα αναδείξει την τρομακτική σταθερότητα των εγκλημάτων ανά έτος. Εντυπωσιασμένος από τη σταθερότητα του αριθμού των εγκλημάτων και των σχετικών συχνοτήτων τους στο Παρίσι, πίστεψε στην ύπαρξη σταθερών νόμων και για την ανθρώπινη κοινωνία, η αποκάλυψη των οποίων θα βοηθούσε στην ορθότερη και σταθερότερη διακυβέρνησή των ανθρώπων. Βρήκε τις καμπύλες του εγκλήματος, του γάμου, της αυτοκτονίας και συμπέρανε ότι το έγκλημα είναι εντυπωμένο στον κοινωνικό τύπο κάθε κοινωνίας και όχι απευθείας στο άτομο. Πρότεινε, επίσης, να εφαρμοστεί ο νόμος του και σε υπερκείμενες οντότητες όπως το κράτος. Μόνο η άγνοιά μας αφήνει το πεδίο ελεύθερο στην ιδιοτροπία και στην τύχη.

Για τον A.Quetelet, δεν έφταιγε ο άνθρωπος που εγκληματούσε, αλλά η κοινωνία, που προετοιμάζε το έγκλημα και τον χρησιμοποιούσε ως όργανο. Οι μικροαιτίες που δημιουργούν την ελεύθερη βούληση αλληλοεξουδετερώνονται, για να κυριαρχήσει ο κοινωνικός νόμος, ο οποίος βέβαια δεν προκαθορίζει συγκεκριμένα άτομα για συγκεκριμένες πράξεις. Το έγκλημα ήταν ένα εγγενές κοινωνικό φαινόμενο που ακολουθούσε το δικό του στατιστικό νόμο. Τα στατιστικά στοιχεία ολόκληρης της κοινωνίας θα σκιαγραφούσαν τη ροπή του μέσου ατόμου προς το έγκλημα και εξ αιτίας αυτού η ευθύνη του εγκλήματος περνούσε πλέον από το άτομο σε ολόκληρη την κοινωνία. Από τη στιγμή που τα πάντα υπακούουν σε νόμους, είναι και προβλέψιμα. Ο στόχος του A.Quetelet ήταν όχι η άμεση θεραπεία του εγκλήματος, αλλά η ανάδειξη της χρησιμότητας της στατιστικής ανάλυσης για τον σκοπό αυτό. Η βελτίωση της ανθρώπινης κατάστασης θα επερχόταν με τη βελτίωση των θεσμών της κοινωνίας, των εθίμων, της μόρφωσης, που θα είχαν ως αποτέλεσμα πιο ευχάριστα στατιστικά δεδομένα. Οι μεγάλες ανισότητες του πλούτου και των διακυμάνσεων των τιμών ήταν για τον A.Quetelet οι αιτίες της εγκληματικότητας και των αναταραχών. Ήταν ευτυχής που ανακάλυψε ότι ο νόμος του εγκλήματος δεν επηρεαζόταν από την επανάσταση, πράγμα που κατά την άποψή του αποδείκνυε ότι η βαθύτερη κοινωνική τάξη δύσκολα επηρεαζόταν από την άτακτη πολιτική δράση.

Ο A.Quetelet ήταν φιλελεύθερος, μη υλιστής, ούτε και άθεος αν και αντικληρικαλιστής. Δεν ήταν διαλεκτικός και πίστευε ότι ο δρόμος της προόδου ήταν συνεχής, ομαλός και εγγενώς προοδευτικός, για αυτό ήταν και οπαδός της ελάχιστης δράσης, εμπιστευόμενος το διαρκές έργο της ζωντανής «ηθικής» δύναμης της επιστήμης και της μάθησης που συνεχώς ενδυναμώνόταν. Οι

επαναστάσεις δεν ήταν τίποτε άλλο παρά περιστασιακές οπισθοδρομήσεις. Από τη στιγμή που η κοινωνία κυβερνιόταν από τη φύση της με βάση στατιστικούς νόμους, η πολιτική διακυβέρνηση περνούσε σε ένα δεύτερο, βοηθητικό ρόλο. Ο ρόλος του νομοθέτη θα ήταν να αναγνωρίσει την κατεύθυνση και το μέτρο της κοινωνικής εξέλιξης (όπως αυτή συμπυκνωνόταν στην πορεία του μέσου ανθρώπου) και τις μόνιμες αιτίες της, αντισταθμίζοντας την επίδραση των συγκυριακών αιτίων. Βλέπουμε ότι η στατιστική του αντίληψη ευνοούσε τον ήπιο φιλελεύθερο, γραφειοκρατικό έλεγχο της αυτόνομης κοινωνίας. (Porter, 1986)

Οι A.Quetelet και W.Farr εκπροσωπούν το ωφελιμιστικό και φιλανθρωπικό πνεύμα του 19ου αι.. Πίστευαν ότι ήταν δυνατή η τροποποίηση της φυλής (εννοώντας μια μικρή ή μεγάλη κοινότητα ανθρώπων με κοινή καταγωγή και κοινή κουλτούρα) μέσω τροποποίησης των θεσμών της, πράγμα που ήταν στην ουσία ένας σπόρος ευγονισμού. Ήθελαν και οι δύο να βελτιώσουν τη ζωή των εργαζόμενων μέσω ενός νέου τύπου ελέγχου, που προϋπέθετε πρώτα την εύρεση των νόμων (εγκλήματος, ασθένειας, ηθικής κ.α.) και μετά δράσεις για αλλαγή των συνθηκών εφαρμογής του, με αποτέλεσμα την αλλαγή της ζωής των άλλων για το καλό τους και το καλό της καθεστηκυίας τάξεως. Η στατιστική επεξεργασία των πληροφοριών θα καθοδηγούσε την πολιτική δράση για τον έλεγχο της κοινωνίας.⁴⁶⁴ Οι αλλαγές στους θεσμούς και στις υποδομές θα τροποποιούσαν τα αποτελέσματα του στατιστικού νόμου προς όφελος μιας κοινωνικής τάξης ή ομάδας. (Hacking, 1990)

Την πίστη στην ύπαρξη των κοινωνικών νόμων την οφείλουμε, κατά τον K.Pearson, στην *ηθική επιστήμη* της εποχής του Διαφωτισμού, που ήταν στην ουσία ένα σύνολο επιστημών με αντικείμενο τον ανθρώπινο νου και τις σχέσεις των ανθρώπων μεταξύ τους και που προσέφεραν μια ορθολογική θεώρηση των ατόμων και της κοινωνίας. Αυτή είχε δύο διαστάσεις: την ιστορικιστική (που οδήγησε στους Comte, Hegel, Marx) και την αριθμητική, που δεχόταν ως εργαλεία τις μεθόδους των φυσικών επιστημών και τα μαθηματικά (πιθανότητες, στατιστική, εφαρμοσμένα οικονομικά κ.α.) για τη μελέτη και επίλυση των κοινωνικών

⁴⁶⁴ Στην Αγγλία των αρχών του 19^{ου} αι. μεταρρυθμιστές της μεσαίας τάξης (Chadwick, Colquhoun) πρότειναν τη συνεργασία της αστυνομίας με τη δομή του Poor Law, ώστε να ταξινομηθεί και να καταγραφεί σε πίνακες η εργατική τάξη. Όμως, η πρώτη σύγχρονη αστυνομία που ιδρύθηκε στο Λονδίνο το 1829 και επεκτάθηκε στις επαρχίες είχε περιορισμένες δυνατότητες. Ασχολούνταν με τη διατήρηση της τάξης, τους αλκοολικούς, την αστυνόμευση δημοσίων χώρων και τη διαφύλαξη περιουσιών και ελάχιστα με τη συλλογή πληροφοριών. Η παρακολούθηση των εργατικών κινήσεων γινόταν από αυτήν φανερά και μάλιστα το υπουργείο Εσωτερικών θα απευθυνθεί εγγράφως στον Marx και θα πάρει πληροφορίες για την International Workingmen's Association. Η πρώτη αγγλική στατιστική του εγκλήματος θα δημοσιευτεί το 1857. Μετά το 1870, με το τέλος της αποστολής υποδίκων στις αγγλικές αποικίες, θα αρχίσει η αστυνομία να δημιουργεί μια βάση δεδομένων, που είχε και φωτογραφίες και διάφορα άλλα στοιχεία (π.χ. προσφιλών προσώπων, τατουάζ) για την επικίνδυνη τάξη των εγκληματιών.

προβλημάτων, με τελικό σκοπό την ευτυχία του ανθρώπου (που οδήγησε στους Quetelet και Galton), με σημείο αναφοράς τον οραματιστή Condorcet.

Η έννοια του στατιστικού νόμου γνώρισε μεγάλη υποστήριξη στην Αγγλία του 1850, του *laissez-faire* και του φιλελευθερισμού, που έβλεπε ευνοϊκά τη μείωση της κρατικής παρέμβασης. Εκεί θα αναπτυχθεί η σκέψη που θέλει την ιστορική ανάπτυξη να είναι εγγενώς εγγεγραμμένη στην κοινωνία και μακράν της επιρροής βασιλέων και νομοθετών. Η κρατική υποστήριξη της στατιστικής οφειλόταν κατά ορισμένους στατιστικούς στην προσπάθεια των κρατών να καταλάβουν τις κοινωνίες με σκοπό να τις ελέγξουν, αν και στην πραγματικότητα συμβαίνει το αντίστροφο, διότι κάθε θέμα που προσπαθούν να ρυθμίσουν έχει τους δικούς του νόμους. Η ύπαρξη στατιστικών νόμων στην κοινωνία και στην ηθική σφαίρα του ατόμου, έθεσε το ζήτημα της αντίθεσης του απαραβίαστου στατιστικού νόμου και της ελεύθερης επιλογής του ατόμου, πράγμα που για πολλούς οδηγούσε στη μοιρολατρία και για αυτό θα δεχθεί και έντονη κριτική. Ο Venn δεχόταν την αιτιότητα, αλλά απέρριπτε την ολοκληρωτική κυριαρχία της μέσω των κανονικοτήτων που αναδείκνυε η στατιστική. Υποστήριξε ότι η χρήση των πιθανοτήτων προϋποθέτει ομοιογένεια των γεγονότων, για αυτό και απέρριπτε τη χρήση τους σε μαρτυρίες, δικαστικές αποφάσεις και σε κάποιες εφαρμογές στην ιατρική. Πίστευε ότι και στη στατιστική – πέραν των τυχερών παιχνιδιών – υπάρχει σε βάθος χρόνου μη κανονικότητα, που αντανάκλα την εξέλιξη των εθίμων, των πίστεων και των νόμων. Οι πιθανότητες στην περιορισμένη έκταση που είναι χρήσιμες θα είχαν ως βάση μόνο τις κανονικότητες της μάζας και όχι υποθέσεις που τις απέδιδαν αρχικές τιμές (περίπτωση Laplace). Η ύπαρξη του μέσου ανθρώπου δεν αποδεικνυόταν από τη συλλογιστική A.Quetelet. Οι πιθανότητες ούτε προϋπόθεταν, ούτε αποδείκνυαν αιτιότητα.

Η θεωρία του A.Quetelet εισάγεται στη Γερμανία με όρους ιστορικού ντετερμινισμού και εθνικής ταυτότητας, μέσω του μνημειώδους έργου του οπαδού του Henry Thomas Buckle (1821-1862), *History of Civilization in England*, του οποίου μια βασική ιδέα ήταν ότι οι μακροκοινωνικές κανονικότητες αποκαλύπτονται από τη στατιστική και επιτρέπουν να διακρίνουμε την αναπόδραστη πορεία ενός έθνους προς το πεπρωμένο του. Ο Buckle, από τη στιγμή που αντιλήφθηκε ότι ο αρχικός του στόχος της συγγραφής μιας παγκόσμιας ιστορίας με νέες αρχές ήταν έργο που ξεπερνούσε τη διάρκεια του βίου του, επέλεξε για αρχή την ιστορία της Αγγλίας με σκοπό να μελετήσει τη φυσική εξέλιξη της κοινωνίας, διότι σύμφωνα με τις προδιαγραφές του A.Quetelet ήταν η χώρα με τις λιγότερες αναταράξεις, με μια πορεία προοδευτικής φιλελευθεροποίησης.

Ο στόχος του ήταν να ανεβάσει την ιστορία στο επίπεδο των άλλων επιστημών. Απέρριπτε την ιστορία με τη μορφή του χρονικού και επέμενε στην ανάλυση σε βάθος ώστε να βρει τις απλές γενικές αρχές της. Η ουσία της ιστορίας

δεν ήταν η πολιτική αλλά η κοινωνία, που εξελισσόταν με τάξη και σύμφωνα με νόμους. Ο ίδιος ήταν εχθρικός προς τους υπερκείμενους θεσμούς όπως η κυβέρνηση, η εκκλησία, η δικαιοσύνη, που κατά τη γνώμη του είχαν ως κύριο μέλημά τους την ισχύ τους. Κατ' αυτόν κανένα μεγάλο πολιτικό επίτευγμα δεν προήλθε από ηγεμόνες. Όσον αφορά τη στατιστική, αυτή παρείχε τις αποδείξεις ότι υπάρχουν κοινωνικοί νόμοι και συνεπώς η ανθρωπότητα δεν αποτελούσε εξαίρεση από την παγκόσμια κυριαρχία της φυσικής τάξης. Η ύπαρξη των στατιστικών νόμων μας φανέρωνε και την αδυναμία που είχαν οι κυβερνήσεις και τη βλαβερή τους επίδραση πάνω στην κοινωνία.

Όσον αφορά την ελευθερία της βούλησης, ξεπερνούσε και τον A.Quetelet, που άφηνε τουλάχιστον για αυτήν έναν περιορισμένο χώρο άσκησής της (που όμως αντισταθμιζόταν από το συνδυαστικό αποτέλεσμα των δράσεων των υπολοίπων ατόμων συνολικά). Πίστευε ότι επρόκειτο περί μιας φαντασίωσης για το επίπεδο του δυτικού πολιτισμού. Θεμελιώδης προϋπόθεση για μια επιστημονική θεωρία της ιστορίας ήταν η άρνηση των υπερφυσικών επιδράσεων, της τύχης και της ελεύθερης βούλησης.

Ο H.T.Buckle υπήρξε ο πλέον ενθουσιώδης εκλαϊκευτής των ιδεών του A.Quetelet για τη στατιστική κανονικότητα και οι δύο τους διαμόρφωσαν μια γενιά Ευρωπαίων που πίστεψαν ότι η κοινωνία ήταν μια θεμελιώδης και προεξάρχουσα ιστορική οντότητα. Μετά από τη μεγάλη απήχηση του βιβλίου του, η μετριοπαθής κριτική θα γίνει έντονη, διότι δημιουργήθηκε η εντύπωση ότι ένας ντετερμινισμός που έφερνε η στατιστική απέκλειε τη θείκη και την ανθρώπινη ελευθερία. Οι φίλοι της στατιστικής ήταν υποχρεωμένοι να απαντήσουν. Κάποιοι είπαν ότι δεν είναι απαραίτητο η ελεύθερη βούληση να εκφράζεται από την αταξία. Για άλλους, η σε μακρο-επίπεδο κανονικότητα της στατιστικής, δεν εμποδίζει την ελεύθερη βούληση που δεν χάνεται μέσα από τον υπολογισμό του μέσου όρου.

Ο H.T.Buckle κατέστησε τη στατιστική φιλοσοφικό πρόβλημα στη Βρετανία και τη Γερμανία και έδωσε την αφορμή σε διανοούμενους να διαβάσουν και τον A.Quetelet. Το έργο του δημιούργησε μια παράδοση κριτικής σκέψης έναντι της στατιστικής κυρίως στη Γερμανία. Οι Γερμανοί θα δουν τη θεωρία του A.Quetelet ως ένα προϊόν του στεγνού ορθολογισμού του διαφωτισμού. Ήταν μηχανιστική, λόγω των αναπόδραστων νόμων που επικαλούταν, ανίκανη να συλλάβει το όλον και ντετερμινιστική, συνεπώς εχθρός της ανθρώπινης βούλησης. Στη Γερμανία σημαντικότερος εκπρόσωπος του μειοψηφικού ρεύματος των ιδεών του H.T.Buckle και του A.Quetelet ήταν ο οικονομολόγος A.Wagner⁴⁶⁵, που ήταν και υποστηρικτής της ελεύθερης αγοράς. Όμως, αν και μέγας θαυμαστής της στατιστικής δεν πίστευε

⁴⁶⁵ Ο Adolf Wagner (1835-1917) ήταν ένας σπουδαίος Γερμανός οικονομολόγος, που δεν ανήκε στην ιστορική σχολή, ακαδημαϊκός, *kathedersozialist* και πολιτικός. Μέχρι σήμερα παραμένει γνωστός ο «νόμος του Wagner», που προέβλεπε την ποσοστιαία αύξηση των κρατικών δαπανών σε μια αναπτυσσόμενη βιομηχανική οικονομία.

ότι οι κανονικότητες επέχουν ισχύ φυσικού νόμου. Κανένας νόμος δεν ίσχυε για τη μάζα, εάν δεν ίσχυε και για τα άτομα. Η στατιστικές κανονικότητες υποδείκνυαν την ύπαρξη τέτοιων νόμων, που λόγω παρεμβαλλόμενων παραγόντων δεν μας αποκαλύπτονταν με την πρώτη ματιά. Το έργο του στατιστικού ήταν να επανασυνθέσει τα δεδομένα και να βρει τις αιτίες αυτών των κανονικοτήτων. Οι κανονικότητες των γάμων, των εγκλημάτων και των αυτοκτονιών ήταν για αυτόν το καλύτερο επιχείρημα εις βάρος της ελεύθερης βούλησης, αλλά πίστευε και στην ατομική ηθική ευθύνη. Ο A.Wagner αναλύοντας τις αυτοκτονίες προσπάθησε να βρει επιμέρους αιτίες και το σχετικό νόμο, που θεωρούσε ως ύψιστο στόχο της στατιστικής.

Στη Γερμανία κανένα επιχείρημα δεν μπορούσε να νικήσει την ελεύθερη βούληση. Το πιο συνηθισμένο αντεπιχείρημα προερχόταν από τον ίδιο τον A.Quetelet, ο οποίος κάπου έγραψε ότι η φωτισμένη θέληση έτεινε να νικήσει όλες τις διαταράσσουσες δυνάμεις και να φτάσει σε μια ισορροπία τελειότερη της φυσικής. Για την καντιανή παράδοση η φωτισμένη σκέψη ήταν η πηγή της τάξης (Schmoller, Goring, Siebeck). Ένα άλλο επιχείρημα επίσης διαδεδομένο στους Γερμανούς κριτικούς της στατιστικής ήταν ότι η κανονικότητα της μάζας δεν συνεπάγεται και αιτιώδη αναγκαιότητα (π.χ. Lotze). Η γερμανική στατιστική δεν αποδέχτηκε τη μετατροπή των ατομικών εγκληματικών πράξεων σε ένα συνεχές ενός κοινωνικού φαινομένου, που μάλιστα αποτύπωνε, μέσω της μαθηματικής φανταστικής οντότητας του μέσου ανθρώπου, τέτοια χαρακτηριστικά στο κάθε άτομο. Η στατιστική του εγκλήματος δεν φανέρωνε τάσεις της κοινωνίας, αλλά μόνο μιας μικρής μειονότητας που το διέπραττε και συνεπώς κανένα συμπέρασμα τάσεων για τον πληθυσμό δεν ήταν δυνατό υπολογίζοντας μέσους όρους (Drobisch).

Η θέση του Drobisch άνοιγε το ζήτημα της ομοιογένειας των φαινομένων στα οποία εφαρμόζονταν οι στατιστικές μέθοδοι. Το κατά πόσο ο μέσος όρος και μόνο αναπαριστά την κοινωνία και τα χαρακτηριστικά της είχε τεθεί από παλιά. Το 1828 έρευνες έδειξαν ότι όπου οι πληθυσμοί ήταν καλύτερα μορφωμένοι υπήρχαν και περισσότερα εγκλήματα και οι μεταρρυθμιστές στατιστικοί υποχρεώθηκαν να επανερμηνεύσουν τα ζητήματα (Guerry κ.α.). Συμπεράσματα που έρχονταν σε αντίθεση με προσδοκίες ή προκαταλήψεις αναδείκνυαν την πολυπλοκότητα την οποία κατέγραφε η στατιστική.

Οι στατιστικοί και οικονομολόγοι του συνδέσμου και μεταξύ τους ο θαυμαστής του A.Quetelet, E.Engel, δέχονται ότι η στατιστική φανερώνει κανονικότητες, αλλά σε καμία περίπτωση νόμους ανάλογους των φυσικών (1851). Εικοσιπέντε χρόνια αργότερα θα καταλήξει ότι μόνο οι μέσοι όροι σε τοπικό επίπεδο είναι χρήσιμοι. Η οπτική του μέσου ανθρώπου όριζε την κοινωνία με βάση την ομοιότητα των ατόμων, ενώ το κλειδί για τους Γερμανούς ιστορικούς

κοινωνικούς επιστήμονες ήταν η αρμονική αλληλεπίδραση των διαφορετικών κοινωνικών ομάδων.

Η στατιστική αντίληψη του A. Quetelet έπρεπε να προσαρμοστεί στο γερμανικό ιδεολογικό πλαίσιο. Αυτό άρχισε με τον Rümelin⁴⁶⁶ που όπως και ο E. Engel δεν είχε σχετικές ακαδημαϊκές σπουδές. Τα κείμενά του για τη στατιστική αποτέλεσαν την αφετηρία της νεότερης στατιστικής ιστορικής σχολής. Σύμφωνα με αυτόν η στατιστική ήταν και μέθοδος (για τις παρατηρήσεις) και επιστήμη (για τη μελέτη σύνθετων φαινομένων ετερογενών μονάδων). Η επιστήμη του ανθρώπου δεν πρόκειται ποτέ να προοδεύσει, αν δεν στηριχτεί στην παρατήρηση του συνόλου, η οποία υπερβαίνει την ανεπάρκεια της ιδιαίτερης ατομικής περιγραφής που άλλωστε δεν έχει και ευρύτερη ισχύ. Το τελικό ενδιαφέρον του «ηθικού στατιστικού» έπρεπε να είναι η μεταβολή των στατιστικών στοιχείων. Η μελέτη της μεταβολής ήταν ενταγμένη μέσα στην θεώρηση του κράτους και της κοινωνίας ως ενός οργανισμού από τους φιλελεύθερους ακαδημαϊκούς μεταρρυθμιστές, που όμως ήταν αντίθετοι στο ελεύθερο εμπόριο και στο σοσιαλισμό. Ένας μέσος όρος δεν μας λέει και πολλά πράγματα, ούτε και μας βοηθά στην εύρεση αιτιών. Πιο γόνιμη στατιστική πρακτική θα ήταν η τμηματοποίηση του πληθυσμού και η επαναομαδοποίησή του με πολλούς τρόπους. Τα συμπεράσματα για το σύνολο δεν προβάλλονται στο κάθε μέλος του ατομικά, ούτε επιτρέπουν μελλοντικές προβλέψεις. Για τον τελευταίο λόγο δεν δικαιολογούταν εκφράσεις όπως «στατιστικός νόμος».

Ο νόμος κατά την άποψη του Rümelin (1867) εκφράζει μόνο μια σχέση αιτίας αποτελέσματος με ισχύ για κάθε ατομική περίπτωση. Τη στιγμή που η στατιστική ανάλυση έφτανε σε τέτοιου τύπου νόμους, η στατιστική θα εξαφανιζόταν. Μη μπορώντας να καταλήξει ο ίδιος σε κάποιο στατιστικό νόμο αποφάνθηκε ότι τα φαινόμενα της φυσιολογίας είναι διαφορετικά από τα κοινωνικά. Όπου εμπλέκεται η ιδέα της ελευθερίας, το είδος της γνώσης και η μέθοδος είναι διαφορετικά. Η αβεβαιότητα της στατιστικής γνώσης δεν ήταν για αυτόν όπως για τους Γάλλους θετικιστές ένα μειονέκτημα, αλλά μια αντανάκλαση της πραγματικότητας και για αυτό ήταν και η πλέον ενδεδειγμένη για να περιγράψει τη συλλογική συμπεριφορά. Ο ορισμός της στατιστικής που έδωσε ο Rümelin, ως μιας μεθόδου μαζικής παρατήρησης με κύριο αντικείμενο την κοινωνία στη βάση της διαφορετικότητας, έγινε αμέσως αποδεκτός από την γερμανική επιστημονική κοινότητα.

⁴⁶⁶ Ο Γερμανός Christian Heinrich Wilhelm von Gustav Rümelin (1815-1889) ήταν θεολόγος, εκπαιδευτικός, πολιτικός, και στατιστικός. Από 1861 έως 1873 ήταν επικεφαλής της Βασιλικής Στατιστικής – Τοπογραφικής Υπηρεσίας της Βυττεμβέργης, από το 1867 και καθηγητής της στατιστικής στο Πανεπιστήμιο του Tübingen. Από το 1870 μέχρι το θάνατό του διετέλεσε καγκελάριος αυτού του Πανεπιστημίου, με κύριες δραστηριότητες τη διδασκαλία στατιστικής τη συγκριτική πολιτική επιστήμη και τη φιλοσοφία του νόμου.

Οι Γερμανοί στατιστικοί δεν εντυπωσιάστηκαν, κατά κανόνα, από τις αρετές του μέσου όρου. Ως εξαιρέσεις αναφέρουμε τον θεολόγο και στατιστικό von Oettingen και τον πανεπιστημιακό της παλαιάς στατιστικής παράδοσης Warppaus. Ο πρώτος προσπάθησε να βρει ένα μέσο δρόμο μεταξύ της στατιστικής και της ελεύθερης βούλησης, της ολιστικής προσέγγισης και του ατομικισμού. Η κανονικότητα των μέσων όρων πράξεων που άπτονται της ηθικής, αναδεικνύει την κοινωνική διάσταση του ατόμου, όμως δεν την θεωρούσε ως φυσικό νόμο. Ο Warppaus έγραφε ότι οι αλήθειες της στατιστικής είναι έγκυρες, όσον αφορά το σύνολο του πληθυσμού, μόνο για το μέσο άνθρωπό του.

Από τη δεκαετία του 1850 οι Γερμανοί αριθμητικοί στατιστικοί έψαχναν για παράλληλες μεταβολές και όχι για απλές κανονικότητες. Στα 1860 μια νέα γενιά Γερμανών στατιστικών διαμορφώνεται με σπουδές κυρίως ιστορικές και μερικώς οικονομικές, που είχε άλλες προτεραιότητες. Φιλοσοφικά ανήκαν στη γερμανική ιδεαλιστική παράδοση. Σημαντικό ήταν για αυτούς το ζήτημα της μεθοδολογίας, ενώ είχαν συγκεκριμένες αντιλήψεις περί της κοινωνικής επιστήμης. Το βιβλίο του T.Buckle έγινε μέρος της μόρφωσής τους, παρά το ότι η τελική αποτίμησή του ήταν ότι είχε λάθος απόψεις. Στην ιδέα μιας επιστήμης βασισμένης σε μέσους όρους ήγειραν σειρά αντιρρήσεων. Οι κανονικότητες δεν είχαν αιτίες και συνεπώς δεν μπορούσαμε να ξέρουμε αν θα ίσχυαν και στο μέλλον. Οι στατιστικοί νόμοι ήταν το πολύ αριθμητικές εκφράσεις ιδιοτήτων τόπων και εθνών.

Όσον αφορά την πραγματική ύπαρξη κοινωνικών νόμων, ασχέτως της ικανότητας της στατιστικής να τους ανακαλύψει, τη γραμμή έδωσαν οι νεότεροι στατιστικοί (Schmoller, Knapp, Lexis), οι οποίοι επένδυσαν στην έννοια της κοινότητας, για τη διατήρηση της σταθερότητας μέσω των κοινών αξιών και της αλληλοβοήθειας. Για τον G.F.Knapp⁴⁶⁷, εχθρό του στατιστικού νόμου, η υπαγωγή της ανθρωπότητας σε σταθερούς νόμους σήμαινε την ενοποίηση του ανθρώπου και της φύσης και την άρνηση των μοναδικών πολιτισμικών αξιών. Η κριτική του G.F.Knapp στον A.Quetelet, που τον είχε βέβαια εντυπωσιάσει, άσκησε μεγάλη επίδραση. Θα τον αναλύσει μέσα στο «ανατολικό» κατά I.Hacking⁴⁶⁸ πλαίσιο

⁴⁶⁷ Ο Georg Friedrich Knapp (1842- 1926) ήταν καθηγητής της στατιστικής στη Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου της Λειψίας (1869-1874), καθηγητής Οικονομικών στο Πανεπιστήμιο του Στρασβούργου (1874-1918). Υπήρξε και πεθερός του πρώτου προέδρου της Γερμανίας Theodor Heuss.

⁴⁶⁸ Ο I.Hacking στο 15^ο κεφάλαιο του βιβλίου του *The taming of chance* αντιπαραβάλλει την Γερμανική αντίληψη για την κοινωνία με τη δυτικοευρωπαϊκή. Την πρώτη την χαρακτηρίζει ως «ανατολική» και τη δεύτερη ως «δυτική». Σύμφωνα με την πρώτη, η κοινωνία θεωρείται δημιούργημα του κράτους, ενώ με τη δεύτερη, η ατομική ταυτότητα δεν ήταν τέκνο κάποιας συλλογικότητας, ο νόμος ήταν ένα σταθεροποιημένο προϊόν κοινωνικής σύμβασης και το διανοητικό κλίμα πολύ διαφορετικό, έτσι ώστε να πιστέψουν a priori στην ύπαρξη κοινωνικών νόμων και μάλιστα «νευτώνειου» τύπου. Η γερμανική οπτική συνδέεται με μια κουλτούρα ολιστική, οργανική, ρομαντική, όπου επικρατούν οι συλλογικότητες. Στην οργανική σύλληψη ενός ετερόκλητου πλήθους διαφοροποιημένων ατόμων, ο μαθηματικός χειρισμός μη ισοδύναμων μονάδων στερείται νοήματος. Η δυτικοευρωπαϊκή οπτική, φιλελεύθερη και ατομικιστική, θεωρεί την κοινωνία ως συνάθροιση

σκέψης, για να αποδείξει το λάθος της «αστρονομικής σύλληψης της κοινωνίας»: οι κοινωνικοί νόμοι (αν υπήρχαν) δεν ήταν υποχρεωμένοι να έχουν τη μορφή των φυσικών νόμων, η δε κοινωνική επιστήμη ήταν μια επιστήμη της κουλτούρας, η οποία διαμορφώνει τα άτομα, που ως ατομικές μονάδες δεν είχαν καν νόημα εκτός αυτής. Οι κοινωνίες δεν ήταν μηχανικές συναθροίσεις που υπόκειντο σε νόμους αναγκαιότητας αλλά διαφοροποιημένες κοινότητες που τις δυνάμωνε το κοινό αίσθημα και οριζόταν από τη μοναδική τους ιστορία ελευθερίας. Ο ίδιος πάντως ήταν από τους λίγους της σχολής των ιστορικών οικονομικών που είχαν καλή γνώση μαθηματικών, απεχθανόταν την παραδοσιακή συλλογή στατιστικών στοιχείων και ασχολήθηκε με μαθηματικά μοντέλα του πληθυσμού. Χρέωνε στον A.Quetelet δύο λάθη: τον κοινωνικό ντετερμινισμό της φυσικής του («αστρονομική» σύλληψη της κοινωνίας) και τον ατομικισμό της ανθρωπολογίας του (συνέχεε την κοινωνιολογία με την ανθρωπολογία). Αυτά τα δύο ήταν προϊόντα του πνεύματος του διαφωτισμού και γενικότερα του γαλλικού πνεύματος, υπεύθυνα για την ασταθή πολιτική ζωή της Γαλλίας, που οδήγησαν μέχρι την παρισινή κομμούνα. Οι κανονικότητες χρήσιμες για την κοινωνική επιστήμη δεν έπρεπε να εξηγούνται με δυνάμεις που περιορίζαν την ανθρώπινη ελευθερία. Ο νόμος του σφάλματος μπορεί να είχε εφαρμογή στην ανθρωπολογία αλλά όχι στην κοινωνιολογία, διότι κάθε άνθρωπος είναι αυθεντικά διαφορετικός. Δεν υπάρχουν σφάλματα παρά μόνο μεταβολή και ποικιλία. Σε αντίθεση με τους Wagner και Rümelin δεν πίστευε ότι η μελέτη των μεταβολών θα μας οδηγούσε στους κοινωνικούς νόμους, αλλά πίστευε ότι η μόνη προσβάσιμη ασφαλής κοινωνιολογική γνώση ήταν οι παρατηρούμενες κανονικότητες, που θα μας αποκάλυπταν άχρονες κοινωνικο-ιστορικές σταθερές, όπως με τις έρευνες του A.M.Guerry⁴⁶⁹ στη Γαλλία (σχέση εγκλήματος-εκπαίδευσης) που όμως θα χαρακτήριζαν τη συγκεκριμένη κοινωνία. Αυτή η γραμμή σκέψης θα οδηγήσει στον Weber και στον Marx, ενώ του A.Quetelet στον E.Durkheim .

Η θετική του στάση, όπως και του Rümelin, για να γίνει η στατιστική η βάση της κοινωνιολογίας δεν βρήκε πρόσφορο έδαφος στη Γερμανία, όπου μέχρι το 1880 η ακαδημαϊκή κοινωνική επιστήμη έδινε τόπο στη γραφειοκρατική συλλογή στοιχείων, αλλά στην Αυστρία. Εκεί τη δεκαετία του 1860 είχαν ξεκινήσει σεμινάρια στατιστικής σε συνεργασία πανεπιστημίου και κυβερνητικού στατιστικού γραφείου. Ακολουθούσαν ως υπηρεσία το βελγικό μοντέλο και στο πνεύμα του A.Quetelet άρχισαν να μετασχηματίζουν την περιγραφική διοικητική πρακτική σε επαγωγική επιστήμη μέσα σε ένα κλίμα σκεπτικισμού παρόμοιου με των Γερμανών. Δεν

ίσων ατόμων-μονάδων, επιτρέποντας τη διαπραγμάτευσή της με μαθηματικά εργαλεία, που θα δώσουν τη δυνατότητα να αποκαλυφθούν οι νόμοι λειτουργίας της και να προσαρμοστούν κατάλληλα οι πολιτικές.

⁴⁶⁹ Ο André-Michel Guerry (1802–1866) ήταν δικηγόρος και ερασιτέχνης στατιστικός με σπουδαίο έργο. Μαζί με τον Quetelet, θεωρείται ο ιδρυτής της *statistique morale* που αποτέλεσε θεμέλιο για την ανάπτυξη της εγκληματολογίας. Στο έργο του *Essai sur la statistique morale de la France* αποτύπωσε γραφικά πάνω στο χάρτη της Γαλλίας στοιχεία για τον αριθμό των εγκλημάτων και τον αναλφαριθμητισμό ανά περιοχή.

πίστεψαν ότι υπήρχε απόλυτη βεβαιότητα στις κοινωνικές επιστήμες και τόνιζαν την ανομοιογένεια του κοινωνικού σώματος. Δεν έψαχναν να βρουν νόμους της κοινωνίας ούτε να κάνουν διεθνείς συγκρίσεις, τη στιγμή που θεωρούσαν το κάθε έθνος μια πολύπλοκη και διαφορετική κοινότητα και επιδίωξαν να συνδέσουν τη στατιστική – που τη θεωρούσαν το εργαλείο ποσοτικής μελέτης των φαινομένων των μαζών χωρίς ικανότητα εύρεσης αιτιακών σχέσεων – με την ιστορία, δημιουργώντας μια κοινωνική ιστορία.

Για τους Γερμανούς οικονομολόγους της ιστορικής σχολής, η ιδέα του στατιστικού νόμου ήταν ένα προϊόν σύγχυσης μεταξύ του πνεύματος και της ύλης, μεταξύ της ιστορίας και της φύσης. Αυτοί συσσώρευαν στατιστικά στοιχεία, αλλά απέφευγαν να εξάγουν γενικούς νόμους. Γενικά και οι μαθηματικοί οικονομολόγοι ήταν επιφυλακτικοί με τους στατιστικούς, διότι συγκέντρωναν στοιχεία που είχαν άγνωστες ή μη ελέγξιμες επιδράσεις. Το χάσμα μεταξύ των δύο ήταν μεγάλο πριν το 1900. Οι πρώτοι απέρριπταν τους *a priori* γενικούς νόμους, κάποιοι δε εξ αυτών και την ύπαρξη νόμων γενικά, και κατά κανόνα αγνοούσαν τις εξελίξεις της μαθηματικής στατιστικής. Για αυτούς ο μέσος άνθρωπος του A. Quetelet είναι μια αφαίρεση χωρίς σημασία. Αυτή η παράδοση της παρατήρησης και της περιγραφής θα μας δώσει στατιστικές έρευνες και μονογραφίες και θα επηρεάσει Γάλλους κοινωνιολόγους καθώς και Αμερικανούς οικονομολόγους, που σπούδασαν στη Γερμανία τη δεκαετία του 1880.⁴⁷⁰ Εκτός από τη στατιστική και η οικονομική σκέψη ήταν επιφυλακτική στη χρήση του λογισμού των πιθανοτήτων για τη γεφύρωση θεωρίας και δεδομένων.

Αν και ο A. Quetelet φιλοδοξούσε να γίνει ο Νεύτωνας μιας μηχανικής της κοινωνίας, που θα διατύπωνε νόμους και θα αποκάλυπτε την υποκείμενη τάξη, δεν ήταν αυτό που συνέβη τελικά. Το πρόγραμμά του, της κοινωνικής φυσικής, που θα ήταν η επιστήμη της ακριβούς μελέτης των κοινωνικών φαινομένων δεν βρήκε άξιους συνεχιστές. Παραμένει κορυφαίας σημασίας το γεγονός ότι εισήγε τη στατιστική στις κοινωνικές επιστήμες και έδωσε πρώτος τον τρόπο να εκφέρουμε άποψη για μαζικά φαινόμενα χωρίς να έχουμε τη γνώση κάθε μιας ατομικής περίπτωσης, με τη βοήθεια της στατιστικής γνώσης της ολότητας, που προέκυπτε από την παγκόσμια αρχή ότι σταθερές αιτίες έχουν και σταθερά αποτελέσματα. Επίσης ήταν σημαντικός και ο ανεκπλήρωτος σκοπός του να μετρηθούν διαχρονικά στο μέσο άνθρωπο οι αλλαγές του, πράγμα που θα μας έδινε τη δυνατότητα να διατυπώσουμε το γενικό νόμο της κοινωνικής ανάπτυξης. Η αποτυπούμενη ιστορική πορεία του μέσου ανθρώπου θα μας καθιστούσε ικανούς να αποκαλύψουμε τις δυνάμεις που επενεργούσαν στο κοινωνικό σώμα και το σπουδαιότερο να προβλέψουμε τη μελλοντική του πορεία. Οι Βρετανοί στατιστικοί ασπάστηκαν τις θέσεις του, ότι η στατιστική ανάλυση θα αποκάλυπτε τις κανονικότητες των

⁴⁷⁰ Τον ιδρυτή (1920) του National Bureau of Economic Research Mitchel και οικονομολόγους του Bureau of Census (1930).

κοινωνικών φαινομένων, που όλες (των ηθικών συμπεριλαμβανόμενων)⁴⁷¹ ανήκαν στο βασίλειο των φυσικών γεγονότων και όλες ανάγονταν στις κοινωνικές συνθήκες και όχι στη συνάθροιση ελεύθερων βουλήσεων.

Η κληρονομιά του A.Quetelet επέδρασε καθοριστικά στο ξεκίνημα της μαθηματικής στατιστικής και της στατιστικής φυσικής (επέκταση της χρήσης της καμπύλης του λάθους σε άλλους χώρους). Οι Maxwell, Boltzmann, Galton, Edgeworth αποδέχτηκαν κατ' αναλογία, ότι οποιοδήποτε φαινόμενο, συγκροτούμενο από αναρίθμητα ανεξάρτητα συμβάντα, μπορεί να παρουσιάσει εντυπωσιακή κανονικότητα στο μακροεπίπεδο, που δηλώνεται με τους στατιστικούς νόμους. Κάποιοι εστίασαν όχι στο μέσο όρο, αλλά στη διακύμανση γύρω από αυτόν και χρησιμοποίησαν την καμπύλη Gauss ως το κατάλληλο μαθηματικό εργαλείο για να τη μελετήσουν (Maxwell,⁴⁷² Galton). Άλλοι προέτρεψαν ή πειραματίστηκαν στη χρήση της στατιστικής στους τομείς τους (Walras,⁴⁷³ Wundt⁴⁷⁴). Πολλοί συγγραφείς του 19^{ου} αι. επικαλέστηκαν σε έργα τους την ιδέα της στατιστικής κανονικότητας ή της σταθερότητας του μέσου όρου (Morgan, Lewis, Mill, Marx, Wolowski). Ο Durkheim ήταν ο πρώτος που χρησιμοποίησε τη στατιστική στην κοινωνιολογία, στην διάσημη μελέτη του για την αυτοκτονία (*Le Suicide*, 1897), για να βγάλει συμπεράσματα όπως το ότι το άτομο κυριαρχείται από μια ηθική πραγματικότητα που το υπερβαίνει. Στο έργο του *Les Règles de la méthode sociologique* (οι κανόνες της κοινωνιολογικής μεθόδου, 1894) ταυτίζει τον «μέσο τύπο» με τον «κανονικό (νορμάλ)». Με την οπτική της γερμανικής παράδοσης, ο E.Durkheim θα ερμηνεύσει τους αριθμούς του ως έκφραση μιας συλλογικής ώθησης που δεν μπορεί να αναχθεί σε ατομικό επίπεδο. Το σύνολο των συμβάντων όπως οι αυτοκτονίες, οι

⁴⁷¹ Ο ίδιος εφάρμοσε τη μέθοδό του στην ηθική σφαίρα των ανθρώπων στο έγκλημα, την αυτοκτονία και το γάμο.

⁴⁷² Το 1873 ο Maxwell σκέφτηκε ότι οι νόμοι των αερίων δεν μπορούσαν να βρεθούν μέσω των στοιχείων της κατάστασης του κάθε μορίου (που ήταν απαραίτητο), παρά με τη μελέτη μιας ομάδας τους μέσω της στατιστικής μεθόδου, που θα αποκάλυπτε μια νέου τύπου κανονικότητα, αυτήν των μέσων συμπεριφορών. Η πιθανοτική κατανομή της ταχύτητας διαισθανόταν ότι θα έπρεπε να ακολουθεί το νόμο που με επιτυχία περιέγραφε και τα κοινωνικά φαινόμενα. Την θέση αυτή την εμπνεύστηκε από μια παρουσίαση του των ιδεών του Quetelet από τον αστρονόμο Herchel, σε ένα κριτικό δοκίμιο για το έργο του Quetelet το 1835 στο περιοδικό *The Atheneum*. Αντιλαμβανόταν ότι η θεωρία του ήταν ακριβής στην πράξη, αλλά ατελής στη θεμελίωσή της. Το 1872 ο Boltzmann ανεξάρτητα από τον Maxwell εισηγήθηκε ανάλογα επί του θέματος στην Ακαδημία Επιστημών της Βιέννης. Και οι δύο ήταν εντυπωσιασμένοι από την ανάγνωση της ιστορίας του Buckle και εμπνεύστηκαν από την κοινωνική στατιστική. Η επιτυχία στη φυσική, και όχι το έργο του Quetelet, εξοικείωσε τους επιστήμονες με την ιδέα ότι τα μαζικά φαινόμενα μπορούν να έχουν σταθερούς νόμους που δεν απαιτούν την πρόβλεψη των ατομικών συμβάντων.

⁴⁷³ Το 1875 ο Walras αναφερόμενος στον Quetelet υποστήριξε ότι η στατιστική θα έπρεπε να χρησιμοποιηθεί στην πολιτική οικονομία μόλις διαπιστώνονταν κανονικότητες, που βέβαια δεν θα ήταν τόσο σταθερές όσο στις φυσικές επιστήμες.

⁴⁷⁴ Ο Wundt, αν και στην αρχή ήλπιζε πως οι αριθμοί θα τον βοηθούσαν να εισδύσει στο ασυνείδητο, αργότερα στάθηκε κριτικά έναντι της στατιστικής και υπέρ μιας ολιστικής οπτικής. Προώθησε την ανάλυση σφαλμάτων στην πειραματική ψυχολογία.

γάμοι, επιβάλλονται στο άτομο μέσω των τάσεων που υπάρχουν στο κοινωνικό σώμα, παρά μέσω των διαφορετικών αναγκών του καθενός.

Έτσι, ο στατιστικός νόμος, που την εποχή του Buckle είχε αποκτήσει αρκετό κύρος, χρησιμοποιήθηκε για να φέρει τη βεβαιότητα και σε περιοχές της γνώσης με φαινόμενα που είχαν αντισταθεί στην ακριβή επιστημονική διερεύνηση των φυσικών επιστημών. Έγινε, επίσης, η αιτία να ξεκινήσει μια σημαντική συζήτηση για τη συμβατότητα μεταξύ των στατιστικών νόμων της ανθρώπινης συμπεριφοράς και της ελεύθερης βούλησης. Στο δεύτερο ήμισυ του 19ου αι. η αξία του στατιστικού νόμου έφτασε σε τέτοιο σημείο ώστε η επιτυχημένη χρήση του στην κοινωνία να χρησιμεύσει ως μοντέλο στη φυσική και στη βιολογία. Αν και η στατιστική γνώση θα καταλήξει να συνδεθεί με την απροσδιοριστία, στο ξεκίνημά της φαινόταν ικανή να παράγει βέβαιη γνώση και να αποκαλύψει τους νόμους με τους οποίους κυβερνάται η φύση.

Το τέλος του GRO

Όπως είδαμε η κρατική αγγλική στατιστική διαχωρίζεται σε δύο διακριτούς τομείς: το γραφείο στατιστικής για τις οικονομικές στατιστικές στο υπουργείο Εμπορίου (Board of Trade) που ιδρύθηκε το 1832 και το Γενικό Ληξιαρχείο (General Register Office) για τις κοινωνικές στατιστικές που ιδρύθηκε το 1837 και μετεξελίχθηκε το 1970 στο Office of Population Censuses and Surveys. Το 1941 δημιουργήθηκε και το Central Statistical Office, λόγω της αναγκαίας επιστράτευσης φυσικών πόρων σε καιρούς πολέμου. Στην πορεία βλέπουμε έναν αυξανόμενο συντονισμό του όλου συστήματος, που επικεντρώνεται όλο και περισσότερο στις οικονομικές στατιστικές.

Με το έργο του ο Higgs μας δείχνει πειστικά ότι η πορεία του GRO δεν ήταν κάτι το ιστορικά αναπόφευκτο, αλλά επηρεάστηκε καθοριστικά από τις παρεμβάσεις των Chadwick και Lister (ο πρώτος διοικητής) που οδήγησαν στην πρόσληψη του Farr, προσώπου, που χάρις στο επιστημονικό και πολιτικό του πρόγραμμα, εμπλούτισε το (διοικητικό) έργο της υπηρεσίας θέτοντας τη νέα ατζέντα (με δημογραφική και ιατρική στατιστική) και καθιστώντας την διεθνές πρότυπο.

Το GRO είχε μικρή εξουσία, αλλά πρόσφερε την πειθώ και τον συμβουλευτικό του ρόλο. Οι στόχοι του GRO ήταν πολλοί: πληροφορίες χρήσιμες για τους στατιστικούς, τους πολιτικούς (σε τοπικό και κεντρικό επίπεδο), τους κοινωνικούς επιστήμονες, τους γιατρούς ή ακόμη και ενδιαφερόμενους ιδιώτες⁴⁷⁵

⁴⁷⁵ Τα στοιχεία που εξέδιδε μπορούσαν να φανούν χρήσιμα στην απόφασή κάποιου να ασφαλιστεί ή να διαλέξει ένα πιο καλό τόπο διαμονής (συμβουλευόμενος τα τοπικά ποσοστά θνησιμότητας).

για τις τάσεις του πληθυσμού, να προσφέρει νομιμοποίηση, να διερευνήσει τις αιτίες των ασθενειών, να υποδείξει λύσεις. Βοήθησε στη διεξαγωγή των απογραφών και απαίτησε τη δημιουργία ενός εθνικού μηχανισμού· οι εκδόσεις του αποτέλεσαν ένα τυποποιημένο σώμα στατιστικού υλικού που επέτρεπε συγκρίσεις· συνεργάστηκε με τους γιατρούς και τις τοπικές κοινωνίες για να παράγει τις στατιστικές ζωής (vital statistics), δηλαδή στοιχεία ληξιαρχείου (γεννήσεις, γάμοι, θάνατοι) και παθογένειας (θάνατοι κατά αίτιο). Με τη γεωγραφική κατανομή αυτών των στοιχείων αναδείχθηκαν οι εστίες επιδημίας και εξαθλίωσης της Αγγλίας της βιομηχανικής εποχής, αποτυπώθηκε το πρόβλημα, έγιναν συγκρίσεις και άνοιξε ο δρόμος για την αντιμετώπιση του προβλήματος.

Η δημιουργία του ήταν ένας ακόμη λόγος εθνικής υπερηφάνειας, τη στιγμή που άλλα ευρωπαϊκά κράτη διέθεταν ήδη ακριβέστερα συστήματα καταγραφής (Γαλλία, Βέλγιο, Αυστρία, Ολλανδία, Ιταλία). Το αγγλικό κράτος του 19^{ου} αι. ήταν βέβαια λιγότερο συγκεντρωτικό από τα αυτά τα κράτη, χρησιμοποιούσε για τη λειτουργία του και τις τοπικές αρχές, ενώ συνεργαζόταν και με ενώσεις της ιδιωτικής πρωτοβουλίας. Η συγκέντρωση και διατήρηση προσωπικών δεδομένων σχετιζόμενων με περιουσιακά δικαιώματα ήταν η θεμελιώδης διαφορά της αγγλικής περίπτωσης από τα άλλα ευρωπαϊκά στατιστικά γραφεία. Αποδείξεις για συστηματική χρήση των στοιχείων αυτών με σκοπό τον εντοπισμό ατόμων από το κράτος δεν υπάρχουν, ενώ ήταν αναρίθμητες οι απορρίψεις αιτημάτων ξένων κρατών για το που κατοικούσαν υπήκοοί τους στην Αγγλία. Το GRO σπάει το απόρρητο της απογραφής το 1871, όταν έδωσε στη σχολική επιτροπή του Λονδίνου τα ονοματεπώνυμα και τις διευθύνσεις των παιδιών ηλικίας από 3-13 ετών, τις ηλικίες τους και τα ονόματα και επαγγέλματα των γονιών τους, για να βοηθήσει στην παροχή εκπαίδευσης (νόμος 1870). Από τότε η καταγραφή γίνεται υποχρεωτική.

Αν και η επικρατούσα πολιτική κουλτούρα έβλεπε με καχυποψία την κρατική παρέμβαση, τα προβλήματα της εκβιομηχάνισης και της αστικοποίησης, ελλείψει λαϊκής και φιλοσοφικής συναίνεσης, οδήγησαν μέσα στην περίοδο του *laissez-faire* (1830-1870) σε νομοθετικές ρυθμίσεις για την αντιμετώπιση των προβλημάτων της φτώχειας και της υγείας.⁴⁷⁶ Ο Higgs και άλλοι θεωρούν ότι «αυτό που κεντριοκοιούταν στη μέση βικτωριανή περίοδο δεν ήταν η δράση, αλλά η δημιουργία και ο έλεγχος των προτύπων. Η αναπτυσσόμενη σχέση μεταξύ τοπικής και κεντρικής κυβέρνησης, με όρους θέσπισης και παρακολούθησης τοπικών προτύπων συμπεριφοράς, οδήγησαν στην κεντρική συλλογή πληροφοριών.»⁴⁷⁷ Ο John Stuart Mill έγραψε σχετικά: «Η κύρια δουλειά της κεντρικής εξουσίας θα έπρεπε να είναι το να δίνει οδηγίες και των τοπικών αρχών να τις εφαρμόζουν. Η

⁴⁷⁶ 1834: Poor Law Amendment Act (New Poor Law), 1848: Public Health Act, 1829: Metropolitan Police Act, 1856: Counth and Borough Police Act, 1867: Vaccination Act.

⁴⁷⁷ Higgs, E. (2004). ό.π., σελ. 67.

ισχύς μπορεί να είναι τοπική, αλλά η γνώση για να είναι χρησιμότερη, πρέπει να συγκεντρώνεται στο κέντρο».⁴⁷⁸

Όπως θα δούμε, το GRO οδηγείται στην περιθωριοποίηση τη δεκαετία του 1880, λόγω της προόδου της μικροβιολογίας και της ανόδου του κοινωνικού δαρβινισμού και της θεωρίας της φυσικής επιλογής. Η ανάπτυξή του ήταν παράλληλη με τον βαθμιαίο σχηματισμό του νεωτερικού κεντρικού αγγλικού κράτους, που χρειάζονταν στατιστικά στοιχεία. Με βάση αυτά η Βουλή των Κοινοτήτων μπόρεσε να παράγει το κατάλληλο νομοθετικό έργο και να καθοδηγήσει σε εθνική κλίμακα θεσμούς, με παράλληλη μείωση της ισχύος των τοπικών νόμων και παραγόντων. Τον 20^ο αι. τα στοιχεία του θα υπηρετήσουν κυρίως τον κεντρικό πολιτικό σχεδιασμό της υγείας.

Το GRO ήταν το αντιπροσωπευτικό δείγμα ενός νέου τύπου γραφειοκρατικής υπηρεσίας, σε σημαντικό βαθμό πολιτικά ουδέτερη, στελεχωμένη από επαγγελματίες, που ενίσχυε το λαϊκό χαρακτήρα του κράτους. Άλλες υπηρεσίες που δημιουργήθηκαν την εποχή εκείνη και σχετίζονταν με ιδιοκτησιακά δικαιώματα ήταν τα: Public Record Office (PRO, 1838), Design Registry (1839), Patent Office (1852), Land Registry (1862), Trade Marks Registry (1875), Principal Probate Registry (1857). Αυτό το γραφειοκρατικό δίκτυο είχε ως κύριο σκοπό τη διασφάλιση των ιδιοκτησιακών δικαιωμάτων των πολιτών και όχι τον εντοπισμό, την επιτήρηση και τον έλεγχο των αποκλινόντων. Η επακόλουθη αύξηση της κρατικής ισχύος δεν ήταν το αρχικό ζητούμενο. Στη Βρετανία των αρχών της βικτωριανής εποχής, στη βάση του στατιστικού κινήματος βρισκόταν η επιθυμία να κατανοηθούν οι σύγχρονοι κοινωνικοί μετασχηματισμοί και να καθιερωθεί μια επιστημονική βάση για την κοινωνική πολιτική.

Το GRO θα αναλάβει τη διεύθυνση των απογραφών του 1851 και του 1871. Το 1851 θα γίνουν και οι απογραφές των εκπαιδευτικών ιδρυμάτων και του θρησκευόμενου και των τόπων λατρείας. Η αποκάλυψη της δύναμης των μη αγγλικανών θα οδηγήσει στην αμφισβήτηση των αποτελεσμάτων και στην εξαίρεση παρόμοιων ερωτήσεων από τις επόμενες απογραφές.

Το υλικό του χρησιμοποιούσαν και από άλλες υπηρεσίες, όπως το General Board of Health του Chadwick, που του δημιουργούσαν και έντονο φόρτο εργασίας. Ο συγκεντρωτικός Chadwick θα δημιουργήσει αντιδράσεις που θα οδηγήσουν στη διάλυση του φορέα, αλλά θα συνεχίσει το έργο του υπό την αιγίδα του Privy Council, του οποίου ανέλαβε γενικός διοικητής δημόσιας υγείας (1858). Αυτός θα παρακινήσει και τη Βουλή να ζητηθεί η έκδοση των Decennial Supplement of Mortality Data, πράγμα που θα δώσει τη δυνατότητα για μακροχρόνιες αναλύσεις

⁴⁷⁸ Mill, J. S. (2004). Considerations on representative government, από το *Utilitarianism, On Liberty, Considerations on Representative Government*. Στο Higgs, E. (2004), ό.π., σελ. 67-68.

των τάσεων. Το ότι δεν καταγράφονταν η νοσηρότητα και οι αποβολές⁴⁷⁹ είναι απόρροια αυτής της ιδρυτικής προτεραιότητας της διασφάλισης των ιδιοκτησιακών δικαιωμάτων. Οι πιο αναλυτικές και ακριβείς καταγραφές ήταν του γάμου⁴⁸⁰ και του θανάτου⁴⁸¹ διότι από αυτά τα πιστοποιητικά προέκυπταν τα δικαιώματα. Τα πιο αδύνατα σημεία ήταν η μη καταγραφή της μετανάστευσης (εξωτερικής και εσωτερικής)⁴⁸², η καθυστέρηση της καταχώρησης των νεογέννητων⁴⁸³, ενώ και τα χαρακτηριστικά της γονιμότητας δεν ήταν εύκολο να μελετηθούν αναλυτικά.⁴⁸⁴

Την εποχή εκείνη το ιατρικό επάγγελμα αναβαθμίζεται στην Αγγλία, δίνονται τα πρώτα διπλώματα στην Δημόσια Υγιεινή, προσόν για διορισμό στη θέση του Medical Officer of Health. Αυτοί ήταν γιατροί, υπεύθυνοι για την παρακολούθηση των επιδημιών, του εμβολιασμού, των απολυμάνσεων και θα είναι οι φανατικότεροι υποστηρικτές του GRO.⁴⁸⁵ Από τον ιατρικό κόσμο θα προέλθει και μια εκτροπή από την agenda του GRO, με την εμπλοκή του στο ζήτημα του υποχρεωτικού δωρεάν εμβολιασμού που έθεσε το 1840 ο σχετικός νόμος και που το 1853 μια τροποποίησή του τον επέβαλε και στα μωρά. Το GRO εφοδίαζε τους τοπικούς Ληξιαρχους με έντυπο υλικό για καταγραφή των βρεφών, με βάση τα πιστοποιητικά εμβολιασμών που ήταν υποχρεωμένοι να στέλνουν οι γιατροί. Αυτό θα δημιουργήσει ένα κίνημα αντίθετο στην υποχρέωση εμβολιασμού, που το 1898 θα οδηγήσει στην κατάργηση του υποχρεωτικού εμβολιασμού.

Ο Farr ζητούσε από το 1864 την υποχρεωτική καταγραφή των θανάτων για τον εντοπισμό των εγκλημάτων. Δέκα χρόνια αργότερα ένας νόμος (Birth and Deaths Registration Act, 1874) θα αλλάξει την διαδικασία καταγραφής, που θα γίνεται πλέον από ειδικευμένο γιατρό με δυνατότητα επιβολής προστίμου για καθυστέρηση καταγραφής θανάτου ή γέννας. Στόχος δεν ήταν μόνο η αξιόπιστη καταγραφή, αλλά – μέσω της διαδικασίας καταγραφής – και η αποτροπή των βρεφοκτονιών (που μέχρι τότε δηλώνονταν σαν αποβολές) και των άλλων δολοφονιών.

⁴⁷⁹ Άτυπα άρχισαν να καταγράφονται οι αποβολές μερικώς το 1918 και κανονικά από το 1926.

⁴⁸⁰ Ήταν η αναλυτικότερη. Καταγράφονταν μεταξύ άλλων ο τύπος του γάμου, τον αν οι νεόνυμφοι ήταν κάτω των 21 ετών, το αν μπορούσαν να υπογράψουν (αγραμματοσύνη) κ.α.

⁴⁸¹ Πριν το 1874, οι φίλοι και οι συγγενείς ήταν υποχρεωμένοι να αναφέρουν το θάνατο στον τοπικό ληξιαρχο για να πάρουν το χαρτί που θα επέτρεπε την ταφή. Καταγράφονταν επίσης το φύλο, η ηλικία, το επάγγελμα και ο τόπος θανάτου. Έτσι μπορούσαν να συνταχθούν ακριβείς πίνακες επιβίωσης και να παρακολουθείται η υγεία του έθνους.

⁴⁸² Έμμεσα προέκυπτε από το συνδυασμό των τόπων γέννησης και κατοικίας.

⁴⁸³ Από 42 μέρες την περίοδο 1837-1874 και σε 21 μέρες μετά με επιβολή προστίμου καθυστέρησης. Πολλά νεογέννητα πέθαιναν πριν την καταγραφή.

⁴⁸⁴ Η πεποίθηση για τη μείωση του αγγλικού πληθυσμού θα οδηγήσει μετά το 1938 στην καταγραφή της ηλικίας της μητέρας και του ιστορικού της, καταγράφοντας και τις εκτός γάμου γεννήσεις.

⁴⁸⁵ Οι πρώτοι πέντε Statistical Superidentants (W.Farr, W.Ogle, J.Tatham, T.H.Stevenson, Percy Stocks) ήταν γιατροί και πλην του Farr είχαν υπηρετήσει τη δημόσια υγεία.

Το 1858 το Υπουργείο Οικονομικών θα περιορίσει δραστικά την προπαγάνδα που ασκούσε ανεξέλεγκτα το GRO μέσω των εκδόσεών του, με κατάργηση των εξόδων για δωρεάν αποστολή τους. Η επίδραση του GRO στα δημόσια πράγματα θα βαίνει μειούμενη, ιδίως μετά το θάνατο του Farr, για δύο κυρίως λόγους:

1. Η εμφάνιση και σταδιακή καταξίωση της θεωρίας των μικροοργανισμών για την αιτία διάδοσης των νόσων (*germ theory*), κατέστησε ξεπερασμένη την πρακτική της συλλογής τοπικών στοιχείων θνησιμότητας. Η δημόσια υγεία βάζει στο κέντρο της το εργαστήριο και το άτομο που ασθενεί και όχι τα περιβαλλοντικής φιλοσοφίας μηχανοτεχνικά έργα υγιεινής. Αυτό θα οδηγήσει στις αρχές του 20^{ου} αι. σε ανταγωνιστικές του GRO επιδημιολογικές έρευνες από τμήματα ερευνητικών φορέων ιατρικής και δημόσιας υγείας.

2. Η εμφάνιση και σταδιακή αποδοχή σε μεγάλο μέρος της κοινωνίας της ευγονικής (*Galton, Pearson*) και του κοινωνικού δαρβινισμού (*Spencer*), που οι θέσεις τους ήταν σε πλήρη αντίθεση με όσα υποστήριζαν οι *περιβαλλοντιστές* κοινωνικοί μεταρρυθμιστές του GRO. Σύμφωνα με τους *ευγονιστές*, οι άνθρωποι που αντιμετώπιζαν προβλήματα (π.χ. φτώχειας, υγείας) ήταν οι ίδιοι υπεύθυνοι για την τύχη τους, λόγω της κληρονομικότητάς τους και όχι λόγω των κοινωνικοοικονομικών συνθηκών. Κάθε προσπάθεια να βοηθηθούν οι «ακατάλληλοι» θα υπονόμειε την πορεία της κοινωνίας, τη στιγμή που αυτό το στρώμα πολλαπλασιαζόταν με μεγαλύτερο ρυθμό.

Ο Karl Pearson θα πει χαρακτηριστικά: «Ο δαρβινισμός και η ιατρική πρόοδος είναι αντίθετες δυνάμεις και δεν θα κερδίσουμε τίποτε με το να συγκαλύπτουμε αυτό το γεγονός ή, σε αντίθεση με τις προφανείς αποδείξεις, να υποστηρίζουμε ότι ο δαρβινισμός δεν έχει εφαρμογή στον πολιτισμένο άνθρωπο... Όπως εμείς οι ευγονιστές διακηρύσσουμε, το δικαίωμα της ζωής δεν υποδηλώνει και το δικαίωμα κάθε άνθρωπος να αναπαράγει την κατηγορία του...».⁴⁸⁶ Για αυτόν το κριτήριο, πέραν της υγείας, ήταν η νοημοσύνη των ανθρώπων.

Πέραν των πολιτικών και επιστημονικοί λόγοι ευνοούσαν τις ευγονικές απόψεις. Από τη στιγμή που ο Weismann (1880) διατύπωσε τη θεωρία ότι τα κύτταρα που έλεγχαν την αναπαραγωγή ήταν άλλου τύπου από τα σωματικά, καταρρίπτονταν η θεωρία του Lamarck (που μιλούσε για κληρονομικότητα επίκτητων χαρακτηριστικών) και αχρηστευόταν το σχετικό επιχείρημα των *περιβαλλοντιστών* μεταρρυθμιστών, μιας και τέτοιες μεταρρυθμίσεις δεν επιδρούσαν στη γενετική κληρονομιά του ατόμου, άρα δεν το βελτίωναν. Η πίστη του Farr ότι η βελτίωση της αστικής ζωής θα επιβράδυνε τον εκφυλισμό και θα

⁴⁸⁶ Pearson, K. (1912). *Darwinism, Medical Progress and Eugenics*. (The Cavendish Lecture). *An Address to the Medical Profession*. London: University of London. Galton Laboratory for National Eugenics, σελ. 27. Αυτή η διάλεξη δόθηκε στην Ιατρο-Χειρουργική Εταιρεία του δυτικού Λονδίνου και πρωτοδημοσιεύτηκε στο περιοδικό της West London Medical Journal, vol.xvii, σελ. 169-193, 1912.

επιδρούσε βελτιωτικά σε βάθος χρόνου στους απογόνους αμφισβητήθηκε εντονότατα. Η ζωή και η υγεία, από ατομικά δικαιώματα θα γίνουν υποχρεώσεις του ατόμου προς την κοινωνία (Higgs, 2004a)

Από τα τέλη του 19^{ου} αι. υπήρχε η πεποίθηση ότι η βρετανική αυτοκρατορία βρισκόταν σε κρίση, λόγω μιας σειράς ανησυχητικών γεγονότων, όπως: η απόδοση στον πόλεμο των Βοήερς (1899-1902), όπου το 60% των στρατιωτών εγκατέλειπαν μετά τη διετία, με την παράλληλη στατιστική επιβεβαίωση του εκφυλισμού της εργατικής τάξης (το 60% των υποψήφιων στρατιωτών της κρίθηκαν ακατάλληλοι για στράτευση), ο γερμανικός ναυτικός ανταγωνισμός, η σχετιζόμενη με τα προηγούμενα απότομη αύξηση των στρατιωτικών δαπανών, η βιομηχανική υποχώρηση, ο γενικότερος διπλασιασμός των κρατικών δαπανών μεταξύ 1894 – 1902, η χαμηλή γονιμότητα. Ο πόλεμος των Βοήερς θα οδηγήσει μετά στη δημιουργία της Interdepartmental Committee on Physical Deterioration (1904), με σκοπό τη διερεύνηση των αιτιών της πτώσης της φυσικής κατάστασης και της υγείας του έθνους και ορισμένων κοινωνικών τάξεων και να προτείνει θεραπείες · σε βάθος χρόνου θα οδηγήσει στην καθιέρωση της ασφάλισης υγείας των εργαζόμενων (L.George, 1911). Η κρίση του φιλελεύθερου κράτους έστρεψε τα βλέμματα στη λύση του κεντροευρωπαϊκού συγκεντρωτικού κράτους, στη γερμανική και ιαπωνική αξία της αποτελεσματικότητας, στην τεχνοκρατική λειτουργία ενός μεταρρυθμισμένου κράτους. Η στατιστική υποστήριξη αυτού του πιο συγκεντρωτικού κράτους ήταν από τον προηγούμενο αιώνα κοινός τόπος για τους ανταγωνιστές της Αγγλίας.

Το GRO θα υπερασπιστεί την περιβαλλοντική του φιλοσοφία έναντι των ευγονιστών με τη χρήση στατιστικών επιχειρημάτων. Το 1879 ο Γενικός Ληξίαρχος Brydges Henniker θα επικαλεστεί την αύξηση της θνησιμότητας για τους άνω των 45 ετών και μόνο για να αποδείξει την θετική επίδραση των μέτρων απολύμανσης στις μικρότερες ηλικίες. Αν οι *ευγονιστές* είχαν δίκιο δεν θα έπρεπε να εμφανίζεται διαφοροποίηση των τάσεων της θνησιμότητας σε ορισμένες μόνο ηλικίες. Στην εδουαρδιανή περίοδο αυτό που ήταν το μείζον στατιστικό πρόβλημα για την αυτοκρατορία και το μέλλον της ήταν το πρόβλημα της βρεφικής θνησιμότητας. Με το διορισμό του Sir Bernard Mallet⁴⁸⁷ (1909) ως Γενικού Ληξίαρχου, το πρόβλημα αυτό θα ειδωθεί υπό το πρίσμα της ποιότητας του πληθυσμού. Το 1908 θα διεξαχθεί και συνέδριο (National Conference on infant Mortality). Ο Chief Medical Officer του LGB, ο Sir Arthur Newsholme αξιοποιώντας τα στοιχεία του GRO της περιόδου 1910-14, έδειξε ότι η βρεφική θνησιμότητα μειωνόταν και ότι η υψηλή βρεφική και η υψηλή παιδική θνησιμότητα σχετιζόνταν. Επομένως, αφού δεν γεννιόταν προβληματικής υγείας παιδιά, δεν είχαμε τον εκφυλισμό, που

⁴⁸⁷ Το 1920 θα γίνει πρόεδρος της Eugenics Society.

διατείνονταν οι *ευγονιστές*. Την αυξημένη θνησιμότητα των βρεφών της εργατικής τάξης την απέδιδε στις εχθρικές περιβαλλοντικές συνθήκες.

Το 1871 ο υπουργός Εσωτερικών, που επόπτευε μέχρι τότε χαλαρά το GRO, έγινε και πρόεδρος της Local Government Board (LGB), ενός σώματος αρμόδιου για τις τοπικές κυβερνήσεις και τη δημόσια υγεία και από τότε το έργο του GRO προσανατολίζεται στην εξυπηρέτηση των αναγκών του LGB.⁴⁸⁸ Οι ολοένα αυξανόμενες δραστηριότητες του GRO το έφεραν συνεχώς αντιμέτωπο με το διαχρονικό πρόβλημά του, την επαρκή χρηματοδότησή του.

Τη δεκαετία του 1880 η οικονομική κρίση παίρνει δραματικές διαστάσεις στο Λονδίνο, με αναταραχές. Η επιτυχής κοινωνική πολιτική του Bismarck και η αυξανόμενη πίεση των ψηφοφόρων της εργατικής τάξης έστρεψαν το ενδιαφέρον προς την έρευνα των συνθηκών ζωής της εργατικής τάξης. Στο GRO είχαν στο νου τη σύλληψη των κοινωνικών τάξεων. Μετά από διετείς αιματηρές ταραχές των ανέργων του Λονδίνου, τον Μάρτιο του 1887 θα γίνει η καταγραφή της ανεργίας σε περιοχές του Λονδίνου (30.000 καρτέλες). Το τμήμα Εργασίας του υπουργείου Εμπορίου από το 1866 θα συλλέγει και θα αναλύει στοιχεία για τις απεργίες, τα εργατικά σωματεία, τα ημερομίσθια και τις συνθήκες εργασίας. Αυτού του τύπου η επέκταση των δραστηριοτήτων του κράτους είχε αντιπάλους μέσα στην κυβέρνηση και στη διοίκηση για οικονομικούς και ιδεολογικούς λόγους. Τον Ιούνιο του 1887 ο αξιωματούχος του GRO Noel Humphreys θα δημοσιεύσει ένα άρθρο στη R.S.S. (Class Mortality statistics), όπου έκανε χρήση του ιρλανδικού ταξινομικού μοντέλου των επαγγελματιών και κατέληγε στο ότι οι πίνακες επιβίωσης και η επαγγελματική θνησιμότητα ήταν ανεπαρκή μέτρα για την ανάλυση της θνησιμότητας των τάξεων. Θα δεχθεί έντονη κριτική, με αφορμή το ότι είχε χρησιμοποιήσει στοιχεία Δουβλίνου.

Μέσα σε αυτές τις κοινωνικές συνθήκες, ο πλούσιος μεταρρυθμιστής αστός Charles Booth (1840-1916), ηγούμενος κοινωνικών επιστημόνων και οικονομολόγων υπό τον A. Marshall, θα ζητήσει το 1888 από τον πρόεδρο της LGB να πάρει από το GRO τον έλεγχο της απογραφής των επαγγελματιών⁴⁸⁹ και τη μετατόπιση των ερευνών από ιατρικά σε οικονομικά και κοινωνικά ζητήματα.⁴⁹⁰ Το γεγονός αυτό

⁴⁸⁸ Η LGB ήταν στην ουσία μια συνένωση της Poor Law Board, της ιατρικής πτέρυγας του Privy Council και του GRO. Το τελευταίο θα το χρησιμοποιήσει για να ελέγξει την τοπική συμμόρφωση προς τις εθνικές νόρμες. Με διπλωματία και συνεργατικότητα χειριζόταν με τους τοπικούς παράγοντες συγκεκριμένα ζητήματα υγείας και κοινωνικής πολιτικής, θέτοντας σε περιφερειακό ρόλο τους γιατρούς. Θα καταργηθεί το 1919, όταν η ευθύνη για τις στατιστικές υγείας θα περάσει στο νεοσύστατο υπουργείο Υγείας.

⁴⁸⁹ Το 1881 το GRO είχε αλλάξει την κατηγοριοποίηση με αποτέλεσμα ασυμβατότητες. Η ιατρικού ενδιαφέροντος κατηγοριοποίηση του Farr, που έπαιρνε ως κριτήριο τα υλικά και συσχέτιζε την επεξεργασία τους με ασθένειες, δεν εξυπηρετούσε τις οικονομικές και κοινωνικές αναλύσεις.

⁴⁹⁰ Η αντιπροσωπεία ζήτησε την καθιέρωση πενταετών απογραφών (αίτημα παλιό του GRO), μόνιμο τμήμα απογραφής με ειδικούς, προσθήκη του ερωτήματος περί της εργασιακής κατάστασης, αναθεώρηση της ταξινόμησης των επαγγελματιών.

αποτελέσει πλήγμα για το κύρος του GRO. Το επόμενο σημαντικό πλήγμα στην αυτονομία του ήταν η απώλεια του αποκλειστικού ελέγχου των απογραφών. Με τον ορισμό της Treasury Committee θα εγκρίνεται στο εξής η επόπτευση της απογραφής από το GRO και θα υλοποιηθούν αιτήματα των κοινωνικών επιστημόνων (π.χ. μόνιμη στήλη για την απασχόληση). Το GRO εξέφρασε την αντίθεσή του στην επέκταση του περιεχομένου των απογραφών – από τη στιγμή που δεν ενισχυόταν με πόρους και ούτε αποκτούσε και σχετική εσωτερική γραφειοκρατική δομή – αλλά η κυβέρνηση θα αδιαφορήσει και στην απογραφή του 1891 θα επιβάλλει την συμμετοχή και εκπροσώπων των άλλων υπουργείων στο σχεδιασμό της.

Μετά το 1890 διενεργούνταν έρευνες και από ιδιώτες αστούς με περιορισμένη τεχνική κατάρτιση. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση του Charles Booth, μέλους και προέδρου της RSS, που διεξήγε έρευνα για τους φτωχούς στο Λονδίνο (1886-9),⁴⁹¹ που αποτυπώθηκε στο πολύτομο έργο του *Life and Labour of the People in London* (1889-1897), που – πέραν των αριθμών – ήθελε να διακρίνει από τους υπόλοιπους, τους πολύ φτωχούς που ήταν αποκλειστικοί υπεύθυνοι της μοίρας τους. Ο C.Booth κατηγοριοποιεί τον πληθυσμό του και διενεργεί στατιστικές μετρήσεις για τη φτώχεια επί τη βάση εντυπώσεων των ερευνητών του που συνοδεύονταν από σχολικούς επισκέπτες και προτείνει μέτρα. Είναι ο πρώτος Βρετανός ερευνητής που ορίζει το επίπεδο φτώχειας («poverty line») μιας τετραμελούς/πενταμελούς οικογένειας με βάση το κόστος ενός βασικού καλαθιού αγαθών (στα 18s-21s/εβδομάδα). Σημαντικά στοιχεία της έρευνας είναι η τυπολογία της φτώχειας (τα όρια) και η σχέση με τη γεωγραφία της πόλης, δηλαδή η σύνδεση της ταξινόμησης και της τοπογραφίας, που έγινε με τη χαρτογραφική έγχρωμη αποτύπωσή της. Περνά από τη μέχρι τότε έρευνα σε επίπεδο δήμου, στη γεωγραφική αντιπροσωπευτικότητα (ανά συνοικία, ανά ενορία, ανά δρόμο). Το έργο του περιλάμβανε και αναλυτικές επαγγελματικές στατιστικές, όπου οι απογραφόμενοι κατανέμονταν στις παραπάνω τάξεις. Η κατανομή του εισοδήματος στον πληθυσμό θα γνωρίσει αργότερα μια άλλη ερμηνεία από τον F.Galton, όπως θα δούμε στη συνέχεια.

⁴⁹¹ Σχετική έρευνα είχε πρωτοκάνει το 1838 μια επιτροπή της SSL για την περιοχή του St George (East).

Ταξινόμηση
Booth **Περιγραφή της κοινωνικής τάξης**

- A Η χαμηλότερη. Πάρα πολύ φτωχοί. Περιλάμβανε τους περιστασιακά εργαζόμενους, τους μικροπωλητές, τους παραβάτες του νόμου, τους χασομέρηδες.
- B Φτωχοί. Περιλάμβανε τους αδιάφορους εργάτες, που εργάζονταν μέχρι τρεις μέρες την εβδομάδα, που πιθανόν δεν είχαν και την ικανότητα για καλή τακτική εργασία, λόγω της ηθικο-πνευματικής τους κατάτασης.
- C Φτωχοί. Περιλάμβανε όσους δεν είχαν τακτική εργασία. Μη συνεχές εισόδημα μερικής απασχόλησης στην εβδομάδα ή εποχιακή εργασία (18s-21s/εβδομάδα). Εργάτες, υπάλληλοι, φτωχοί τεχνίτες, μικροπωλητές, που ήταν και ευπαθείς στις οικονομικές κρίσεις.
- D Αξιοπρεπείς φτωχοί που αγωνίζονταν για την επιβίωσή τους. Περιλάμβανε όσους εργάτες και υπαλλήλους είχαν μικρά τακτικά εισοδήματα.
- E Περιλάμβανε όσους εργάτες, υπαλλήλους και μικρέμπορους που είχαν μέτρια τακτικά εισοδήματα (22s-30s) και ζούσαν σχετικά άνετα.
- F Ανώτερης τάξης εργαζόμενοι και καλοπληρωμένοι τεχνίτες (>30s/εβδομάδα), με εξυπνάδα, καλό χαρακτήρα και υπευθυνότητα.
- G Κατώτερη μεσαία τάξη. Καταστηματάρχες, μικροεπιχειρηματίες, εξειδικευμένοι υπάλληλοι και επαγγελματίες, σοβαροί και εργατικοί.
- H Ανώτερη μεσαία τάξη και άνω. Εργοδότες, πλούσιοι.

PROPORTION OF CLASSES. GRAPHIC REPRESENTATION.

DISTRICT.	A. Lowest	B. Casual.	C. Irregular.	D. Regular-min.	E. Ordinary Standard.	F. Highly-paid.	G. L.-mid	H. Upper-middle
Shoreditch .	█	█	█	█	█	█	█	█
Bethnal Green	█	█	█	█	█	█	█	█
Whitechapel .	█	█	█	█	█	█	█	█
St. George's .	█	█	█	█	█	█	█	█
Stepney* .	█	█	█	█	█	█	█	█
Mile End .	█	█	█	█	█	█	█	█
Poplar .	█	█	█	█	█	█	█	█
Hackney .	█	█	█	█	█	█	█	█
Whole District	█	█	█	█	█	█	█	█

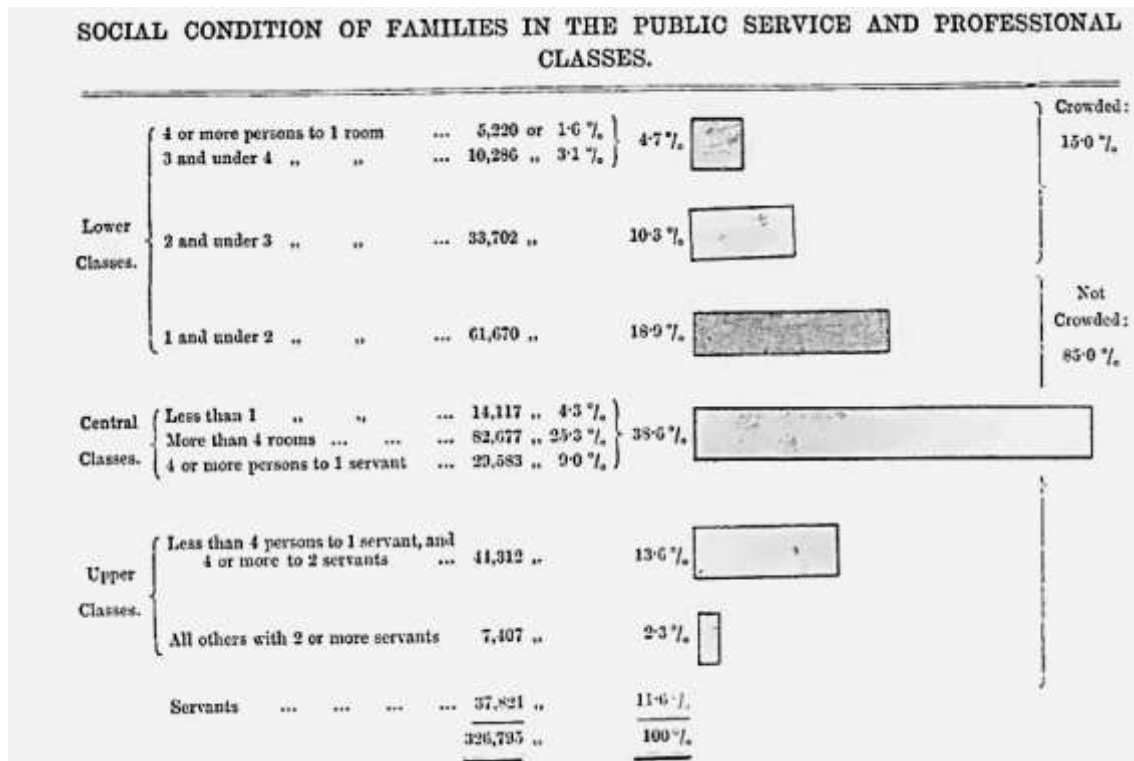
* The proportion of Class B as compared to Class C in Stepney is perhaps exaggerated (see page 87).

Εικόνα 36: Ραβδογράμματα κατανομής των τάξεων κατά Booth σε διάφορες περιοχές του Λονδίνου.

Πηγή: Booth, Charles (1892), *Life and Labour of the People in London. East, Central and South London, vol.1*, σελ.73.

Ο C.Booth με τις έρευνές του συνέβαλλε στην κριτική των παλαιών ταξινομιών που δεν ευνοούσαν τη δράση. Διασπά εσωτερικά τις τρεις μέχρι τότε διακριτές τάξεις των εργαζόμενων (με βάση το επίπεδο των ατομικών δεξιοτήτων) και ενδιαφέρεται όχι μόνο για το εισόδημα αλλά και για την τακτικότητά του, πράγμα που αποτελεί ένα ενδιάμεσο βήμα προς την έννοια της ανεργίας (Desrosieres, 1993). Η πρότασή του για τις αντιπαραγωγικές κατώτερες τάξεις ήταν να σταλούν μαζί με τις οικογένειές τους σε αποικίες εργασίας. Εκεί θα ήταν υπό τον έλεγχο του κράτους, που θα έκρινε το αν και πότε θα επέστρεφαν, έχοντας προηγουμένως αποκτήσει εργασιακή πειθαρχία. Αυτή ήταν για τον C.Booth μια πολιτική «περιορισμένου σοσιαλισμού», που θα μείωνε την προσφορά εργασίας και θα ανέβαζε τα ημερομίσθια των αξιοπρεπών εργατών. Το 1891 θα μιλήσει στην RSS και για την καθιέρωση σύνταξης στους ηλικιωμένους.⁴⁹²

⁴⁹² Booth, C. (1891). Enumeration and classification of Paupers, and State Pensions for the Aged, *Journal of the Royal Society*. 54 (4), 600-643.

Εικόνα 37: Απεικόνιση της κατάστασης διαβίωσης των δημοσίων υπαλλήλων και των *professional*.⁴⁹³

Πηγή: Booth, C. (1896). *Life and Labour of the People in London. Population Classified by trades (vol. VIII)*, σελ. 5.

Μια δεκαετία αργότερα ο σοκολατοβιομήχανος B. Seeborn Rowntree, μη μέλος της RSS, εμπνεόμενος από μελέτες του πατέρα του Joseph για τη φτώχεια στην Αγγλία και τη μελέτη του C. Booth, θα κάνει ανάλογες έρευνες σε πόλεις, υιοθετώντας τους στόχους και τις μεθόδους του τελευταίου. Για το York θα πραγματοποιήσει την πρώτη⁴⁹⁴ έρευνα *Poverty: A Study of Town Life* (1901), έχοντας ίδιο τύπο κριτηρίου με τον Booth για το επίπεδο φτώχειας, δίνοντας όμως μεγαλύτερη σημασία στο θέμα της συλλογής στοιχείων. Αξιολογώντας την κατάσταση των συνθηκών ζωής της οικογένειας βρήκε ότι το 27.8% του πληθυσμού ήταν σε ένδεια. Το 9,91% σε «πρωτεύουσα φτώχεια» (ανεπαρκή εισοδήματα για τη συντήρησή τους) και το 17.93% σε «δευτερεύουσα φτώχεια» (σχεδόν επαρκή σε κανονικές συνθήκες). Τα απόλυτα επίπεδα φτώχειας στις έρευνες των Booth και

⁴⁹³ Σε αυτούς ανήκαν δάσκαλοι, δικηγόροι, επιστήμονες, αρχιτεχνίτες, μηχανικοί, γιατροί, επιχειρηματίες μικρού και μεσαίου κεφαλαίου, που κύριο χαρακτηριστικό τους ήταν ότι αξιοποιούσαν στην εργασία τους τη μόρφωσή τους και τις δεξιότητές τους.

⁴⁹⁴ Θα ακολουθήσει μια δεύτερη έρευνα για το York το 1936 (εδώ εγκαταλείπει τη δευτερεύουσα φτώχεια), με στόχο να αποδείξει ότι η φτώχεια εξαφανίζεται στην Αγγλία, και μία το 1951 μαζί με τον G.R. Lavers.

Rowntree δεν ταυτίζονταν. Ο αριθμός των τάξεων ήταν 6 για τον Rowntree στο York, 8 για τον Booth στο Λονδίνο που σε επόμενα έργα του θα τις επεκτείνει σε 16. Η ανάλογη κατάσταση που αποτυπώνεται και στο York, που ήταν μια μικρή πόλη, υποδεικνύει ότι το πρόβλημα της φτώχειας ήταν όντως μεγάλο και δεν μπορούσε να αντιμετωπιστεί τοπικά· με αυτή τη συνειδητοποίηση θα ψηφιστεί το 1908 ο Poor Law.

Το 1903 το υπουργείο Εμπορίου θα διεξάγει μια ενδεικτική έρευνα (με ασύμμετρη μη τυχαία δειγματοληψία) για την κατανάλωση και το κόστος διατροφής των οικογενειών της εργατικής τάξης σε συγκεκριμένες περιοχές της Μεγάλης Βρετανίας, που θα την εκδώσει (*Consumption of Food and Cost of Living*, 1903). Βελτιωμένη εκδοχή της, αλλά επίσης σε μη τυχαίο δείγμα, ήταν η ανάλογη έρευνα του επόμενου έτους (*Consumption and the Cost of Food in Workmen's Families in Urban Districts in the United Kingdom*, 1905), που θα γίνει με χρήση τυποποιημένου ερωτηματολογίου.

Οι έρευνες τύπου Booth είχαν ως στόχο να συγκρίνουν τα επίπεδα φτώχειας διάφορων πόλεων, ανοίγοντας έτσι το δρόμο σε εθνικές πολιτικές αντί για τις τοπικές, στηριζόμενες πλέον σε κοινωνικούς νόμους και όχι στην ελεημοσύνη. Τα προβλήματα τίθενται πλέον με όρους εθνικούς και το εργαλείο για τη νέου τύπου κοινωνική στατιστική θα εισαχθεί από τον Sir Arthur Lyon Bowley (1869-1957), οικονομολόγο με μαθηματική στατιστική κατάρτιση. Την εποχή εκείνη η τεχνική της έρευνας, τα μέσα και η χρήση της επηρεάζονται όχι μόνο από την ψήφιση των νέων κοινωνικών νόμων, αλλά και από τον ανταγωνισμό των μεγάλων βιομηχανικών χωρών, που ευνοεί τη διεξαγωγή διεθνών ερευνών. Στην Αγγλία, η φιλελεύθερη κυβέρνηση επιζητώντας επιχειρήματα στη μάχη κατά του προστατευτισμού, χρηματοδοτεί το Board of Trade για την πρώτη μεγάλης κλίμακας διεθνή έρευνα, που πραγματοποιείται χωρίς τη χρήση πιθανοθεωρητικών μεθόδων. Παραπροϊόντα αυτής της έρευνας ήταν η σύγκριση μεταξύ των εγχώριων πόλεων και η δημιουργία της υποδομής για τις μελλοντικές έρευνες δημοσκόπησης. Το επόμενο βήμα ήταν η διατύπωση από τον A. Bowley των συνθηκών για τις αντιπροσωπευτικές μελέτες. Αυτός θα τυποποιήσει τις τεχνικές έρευνας με δημοσκόπηση και θα εκδώσει ένα εγχειρίδιο έρευνας κοινωνικής στατιστικής που θα συνεχίσει να εκδίδεται μέχρι τη δεκαετία του '40. Το 1908 θα διατυπώσει επτά προϋποθέσεις για τη δημιουργία συμπαγών στατιστικών αντικειμένων (πρότεινε να συνοδεύονται οι στατιστικές δημοσιεύσεις με όλες τις λεπτομέρειες σχετικά με τη μέθοδο, τις συμβάσεις ορισμού, εγγραφής, κωδικοποίησης και πινακοποίησης, δηλ. της διαδικασίας κατασκευής των αντικειμένων). Η ανταπάντηση ήταν ότι θα μειωνόταν η χρησιμότητα της δημοσίευσης, διότι δεν θα ήταν εύχρηστη μια ογκώδης και δυσανάγνωστη δημοσίευση. Οι απαιτήσεις του επιστήμονα ήταν διαφορετικές από αυτές της διοίκησης. (Desrosieres, 1993)

Η αντιπροσωπευτικότητα για να υπηρετήσει την καθολικότητα, απαιτεί την υποχρέωση της απάντησης, την οποία ο A.Bowley εντάσσει στα γενικά πολιτικά καθήκοντα (όπως η ψήφος και η στρατιωτική θητεία). Ήταν λιγότερο απαιτητικός από τον Rowntree στην καταγραφή των στοιχείων, ανέδειξε την έλλειψη ακρίβειας (περιθώριο σφάλματος) σε μείζον θέμα, αλλά δεν πρότεινε λύσεις. Η νομιμοποίηση του αποτελέσματος δεν προέρχεται πλέον από τη διαφάνεια των διαδικασιών συγκρότησης των στατιστικών αντικειμένων, αλλά από το φορέα δημοσίευσης επιστημονικό ή κρατικό. Μέσα από τη συνέλιξη της γνωστικής, τεχνικής και πολιτικής δραστηριότητας σταθεροποιείται η στατιστική δραστηριότητα και αναδύονται το εθνικό κράτος πρόνοιας, η απαγκίστρωση της ερμηνείας από το χώρο παραγωγής των πληροφοριών και η υποκατάσταση των ηθικών κρίσεων από ουδέτερες πρακτικές. (Desrosieres, 1993)

Ο T.H.C.Stevenson, Chief Medical Statistician του GRO (1909-1931), θα παρουσιάσει μια ταξινόμηση των κοινωνικών τάξεων σε πέντε κατηγορίες⁴⁹⁵, όχι με υλικούς όρους, αλλά με ομαδοποίηση επαγγελμάτων στη βάση του ιεραρχικού κοινωνικού κύρους τους, με κύριο σκοπό τη μελέτη της βρεφικής θνησιμότητας στην εργατική τάξη. Το 1907 το GRO θα ξεκινήσει η έκδοση πινάκων θνησιμότητας με βάση τις αιτίες θανάτου και με ειδικό παράρτημα για τη βρεφική θνησιμότητα. Στην 74^η ετήσια αναφορά του Γενικού Ληξιαρχου για το 1911, ο Stevenson θα παρουσιάσει σε πίνακα για πρώτη φορά πίνακα με τη βρεφική θνησιμότητα σε σχέση με το επάγγελμα του πατέρα. «Η κοινωνική ταξινόμηση των επαγγελμάτων στο GRO ήταν στην πραγματικότητα το προϊόν αυτών που έψαχναν να αντιταχθούν στις βασισμένες στην κληρονομικότητα ερμηνείες της κοινωνικής ανισότητας και της φτώχειας»⁴⁹⁶, αλλά ήταν και το έμμεσο αποτέλεσμα της αγωνίας των ευγονιστών για την ποιότητα του πληθυσμού. Την ταξινόμηση που διαμόρφωσε την περίοδο 1910-12, θα τη θεωρήσει ανεπίκαιρη, θα τη δημοσιεύσει το 1923 και έκτοτε θα αποτελέσει πρότυπο για την κοινωνική έρευνα. Θα τη χρησιμοποιήσει για τη μελέτη των διαφορών θνησιμότητας μετά το '30. Η φτώχεια ως εξηγητικός παράγοντας της θνησιμότητας θα εκφραζόταν έμμεσα από μεταβλητές ποιότητας ζωής (π.χ. αριθμός δωματίων). Με αυτή την ταξινόμηση επικυρώνονταν οι φόβοι των ευγονιστών, ότι δεν αναπαράγονται οι μεσαίες και ανώτερες τάξεις, αλλά ο T.Stevenson το απέδωσε στη γνώση των μεθόδων αντισύλληψης και μόνο (και όχι στον εκφυλισμό του έθνους ή της ανώτερης τάξης του). Συνεπώς, η διάδοση αυτής της γνώσης θα εξίσωνε τη γονιμότητα των τάξεων. Η αξία του μοντέλου αυτού αμφισβητήθηκε στο μεσοπόλεμο, ενώ και το υπουργείο ήθελε την εγκατάλειψή του

⁴⁹⁵ Τρεις ήταν οι βασικές τάξεις: η Τάξη I (μεσαία και ανώτερη τάξη), η Τάξη III (επαγγέλματα των εξειδικευμένων εργαζόμενων), η Τάξη V (επαγγέλματα των ανειδίκευτων) και οι άλλες δύο ήταν ενδιάμεσες. Όπως ο ίδιος έγραψε ήταν συμβατό με την κοινή λογική (μέσον και δύο άκρα).

⁴⁹⁶ Szreter, S. (1984). The Genesis of the Registrar-General's Social Classification of Occupations. *The British Journal of Sociology*, 4 (35), σελ. 527. Η θέση των αντιπάλων του ήταν ότι η κοινωνική θέση του ατόμου είναι το άμεσο αποτέλεσμα των βιολογικά προκαθορισμένων και κληρονομούμενων ικανοτήτων των ατόμων.

για πολιτικούς λόγους (η ανάδειξη των κοινωνικών ανισοτήτων δεν ήταν επιθυμητή). Η έρευνα γονιμότητας του 1911 αποτελεί σταθμό και για το λόγο ότι χρησιμοποιήθηκαν στην επεξεργασία οι μηχανές Hollerith, τεχνολογία που χρησιμοποιηθεί μέχρι και τη δεκαετία του '70 και που αυξάνει τη δυνατότητα εντοπισμού πληροφοριών για πρόσωπα και ομάδες.

Την περίοδο 1905-1915 ο νέος φιλελευθερισμός θα ασκήσει μια κοινωνική πολιτική με στόχο την ενσωμάτωση των κατώτερων τάξεων, τη συναίνεσή τους για τον καπιταλισμό και την αύξηση της εθνικής αποτελεσματικότητας (Higgs, 2004b). Το 1908 οι νόμοι για την απονομή σύνταξης στους Άγγλους άνω των 70 ετών, μη συστηματικά ανέργων και μη φυλακισμένων την τελευταία δεκαετία, θα προσθέσει νέο φόρτο στο GRO, που θα κληθεί να στηρίξει αυτό το νέο κοινωνικό δικαίωμα. Το 1911 ο νόμος για την ασφάλιση⁴⁹⁷ θα απαιτήσει πιστοποιητικά γέννησης για τους εργαζόμενους. Η αύξηση των κοινωνικών παροχών προς τους πολίτες συνοδεύεται με την άνοδο του κεντρικού πληροφοριακού κράτους και των πόρων που απαιτούνταν. Αυτό οδήγησε έστω και αργά και στην κεντρική συλλογή των φόρων, που προϋπέθετε την κεντρική καταγραφή των περιουσιών και εισοδημάτων και την κεντρική (αντί της τοπικής) συλλογή φόρων. Στην πορεία προς την ισχυροποίηση του κεντρικού κράτους, έδρασαν σαν καταλύτες οι απαιτήσεις του κράτους πρόνοιας και οι στρατιωτικές απειλές για την αυτοκρατορία.

Την ίδια χρονιά μια άλλη υπηρεσία, μια μυστική, η Military Intelligence 5 (MI5), αξιοποιώντας μάλλον τις καταγραφές της απογραφής της χρονιάς εκείνης, θα καταχωρήσει όλους τους Γερμανούς και Αυστρο-Ούγγρους που ζούσαν στην Αγγλία και η καταχώρηση αυτή θα εξελιχθεί σε αρχείο καρτελών με ταξινομημένους επίσης τους φίλους του εχθρού κατά κατηγορίες. Ουσιαστικά αυτό ήταν το σημείο εκκίνησης του συστήματος εθνικής παρακολούθησης. Με την εισαγωγή της τεχνολογίας Hollerith γίνεται εύκολος ο εντοπισμός προσωπικών δεδομένων. Το 1914 η MI5 θα καταγράψει 70.000 Βέλγους πρόσφυγες με εις βάρος τους στοιχεία. Το 1915 θα είναι η χρονιά που θα καθιερωθεί η χρήση των διαβατηρίων και στην Αγγλία.

Στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και την γενικότερη κινητοποίηση που αυτός επέβαλε, θα προστεθούν στο GRO νέες δραστηριότητες, ενώ θα στρατευτούν και υπάλληλοί του με αποτέλεσμα το τακτικό στατιστικό του έργο να καθυστερήσει. Η Αγγλία παραδοσιακά στήριζε την άμυνά της στο ναυτικό και δεν διέθετε μηχανισμό στρατολόγησης. Το 1915 η εθνική απογραφή θα είναι ένα μέτρο που θα υποστηρίξει τον πόλεμο.⁴⁹⁸ Η υπηρεσία θα αποτελέσει την καρδιά του συστήματος

⁴⁹⁷ Στην αρχή θα καλύψει ορισμένα επαγγέλματα, κυρίως ανδροκρατούμενα τεχνικά και αριθμητικά 2,5 εκ. εργαζόμενους σε ένα σύνολο 10 εκατομμυρίων. Την επόμενη δεκαετία θα περιλάβει όλους τους άνω των 16 ετών εργαζόμενους.

⁴⁹⁸ Η Αγγλία δεν διέθετε μέχρι τότε στρατολογικό σύστημα καταγραφής, γιατί ο στρατός της αποτελούνταν από εθελοντές. Με το νόμο του 1915 το GRO έγινε η κεντρική στρατολογική

εθνικής καταγραφής (ατόμων, στρατού, βιομηχανίας, οικονομίας) και θα πιστοποιήσει για πρώτη φορά σε εθνικό επίπεδο τα στοιχεία ταυτότητας των ατόμων. Επίσης, θα εξακριβώνει την οικογενειακή κατάσταση των στρατευσίμων για τις άδειες και μετά το 1918 για τη συνταξιοδότηση των χηρών τους και πραγματοποιεί την στρατολογική καταγραφή και την απογραφή του βιομηχανικού⁴⁹⁹ και του αγροτικού τομέα. Θα κάνει μελέτες πρόβλεψης του αριθμού των στρατευσίμων των εχθρών για την MI5. Προς το τέλος του πολέμου θα εκδίδει και τα δελτία τροφίμων (τα rationbooks και τα sugar tickets).

Η πρόταση του T.Stevenson για συνέχιση του επιτυχημένου συστήματος καταγραφής και μετά τον πόλεμο θα συναντήσει αντιδράσεις, γιατί την έβλεπαν σαν απειλή για την ελευθερία. Η αποτυχία του για διακριτό κεντρικό ρόλο φανερώνει τα όρια συγκεντρωτισμού του μεταπολεμικού βρετανικού κράτους (Higgs, 2004a). Ο Winston Churchill θα στείλει το 1920 από το υπουργείο Πολέμου ένα υπόμνημα στο υπουργικό συμβούλιο με το οποίο υποστήριζε ότι η πενταετής απογραφή ήταν βασική για την ομαλή στρατολόγηση και ότι χωρίς τις στατιστικές ζωής θα είναι αδύνατο να χειριστούν μια κατάσταση ανάγκης. Με το νέο νόμο του 1920 για την απογραφή, οι απογραφές θα καθιερωθούν μόνιμα και θα δημιουργηθεί στο GRO μόνιμη υπηρεσία απογραφών. Το 1922 το GRO θα αποκτήσει και παράρτημα στη Β. Ιρλανδία.

Το νεοϊδρυθέν υπουργείο Υγείας (1918) θα επιδιώξει τον κεντρικό έλεγχο των ζητημάτων υγείας και την ενσωμάτωση των εμπλεκόμενων φορέων. Το 1919 θα αποκτήσει τον πλήρη έλεγχο του GRO, για το οποίο πίστευε ότι έπρεπε να περιορίσει τη στατιστική του δράση και να υποτάξει το θεσμικό του ρόλο σε μια εποχή που έπρεπε να υπάρχει ισχυρός κεντρικός έλεγχος. Ο στατιστικός ρόλος του θα είναι πλέον επικουρικός της δουλειάς του Υπουργείου, χωρίς να παίρνει καμία πρωτοβουλία και ευθύνη για τις έρευνες, μιας και επιπλέον τα στελέχη του υστερούσαν σε μαθηματική στατιστική κατάρτιση (η μαθηματική στατιστική των βιομετρών είχε αλλάξει τα πρότυπα της εποχής)⁵⁰⁰. Αυτά θα μπορούσαν να μιλούν για τις τάσεις (π.χ. βρεφική θνησιμότητα), αλλά όχι και να βγάζουν συμπεράσματα που ενείχαν και πολιτικούς κινδύνους. Το έργο των συμπερασμάτων ανατέθηκε στα αρμόδια υπουργεία. Έτσι το GRO θα περάσει από την παραδοσιακή επικέντρωσή του στα τοπικά στοιχεία και την τοπική προπαγάνδα στην απλή παροχή στοιχείων για κυβερνητική χρήση.

υπηρεσία. Αυτός ο νόμος επέβαλλε και την καταγραφή των ανδρών και των γυναικών με ηλικία μεταξύ 16 και 65, εξαιρουμένων των τροφίμων φυλακών και ιδρυμάτων.

⁴⁹⁹ Και των επιπτώσεων της στρατολόγησης στις θέσεις εργασίας στη βιομηχανία.

⁵⁰⁰ Στα πλαίσια της γενικά αποδεκτής αναμόρφωσής του και της στατιστικής επιμόρφωσης των στελεχών του θα προταθεί η θέση του Super-Statistician στον Undy Yule που όμως θα αρνηθεί, για να αναλάβει το έργο ένα στέλεχος από το τμήμα ασφαλειών. Ο λογισμός των πιθανοτήτων θα φτάσει στη στατιστική του GRO τη δεκαετία του '40 με τον Dr Percy Stokes, πρώην συνεργάτη του Pearson στο Galton Eugenics Laboratory (1921-1933).

Έτσι, στο μεσοπόλεμο δεν θα ασχοληθεί με την επίδραση της κοινωνικής τάξης στη θνησιμότητα και θα δουλέψει με άλλες μεταβλητές, όπως η πυκνότητα του πληθυσμού, που εξυπηρετούσαν και την κυβερνητική πολιτική (γκρέμισμα παραγκουπόλεων). Κεντρικό θέμα θα αποτελέσει ο διαχωρισμός Βορρά – Νότου, όπως προέκυπτε από την αυξημένη θνησιμότητα του Βορρά.

Στο εξής, πέραν της υποταγής του GRO στις προτεραιότητες της διοίκησης, θα έρθει και η συρρίκνωση της παραδοσιακής ατζέντας του, μιας και οι ιατρικές έρευνες πραγματοποιούνταν από ακαδημαϊκούς σε ερευνητικά κέντρα. Με ένα σύμφωνο που θα υπογραφεί το 1924 μεταξύ του Medical Research Council (MRC) και του υπουργείου Υγείας, το MRC θα σχεδιάζει τις νέες έρευνες και θα εξελίσει τις στατιστικές μεθοδολογίες και το υπουργείο θα ασχολείται με την έρευνα που θα υποστηρίζει την κεντρικά σχεδιασμένη πολιτική δράση του ισχυροποιούμενου έθνους κράτους. Στο μεσοπόλεμο, το εθνικό κέντρο της ιατρικής στατιστικής έρευνας δεν ήταν το GRO, αλλά η στατιστική επιτροπή του MRC.

Το 1929 η καταχώρηση των πολιτών θα περάσει στις τοπικές αρχές (Local Government Act). Πλησιάζοντας προς τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο το GRO θα αναλάβει να υλοποιήσει ένα νέο σύστημα καταγραφής που εξομοίωνε την απογραφή και συνέβαλε στη βέλτιστη κατανομή της εργατικής δύναμης (στο στρατό και εκτός), στη χορήγηση δελτίων τροφίμων και στην έκδοση αστυνομικών ταυτοτήτων. Το Δεκέμβριο του 1939 η Central Economic Intelligence Service (CEIS) θα αποτελέσει τμήμα του War Cabinet Office και θα είναι η πηγή του Central Statistical Office (CSO) που θα ιδρυθεί τον Ιανουάριο του 1941, κατόπιν εντολής του πρωθυπουργού Churchill για τον κεντρικό στατιστικό συντονισμό που απαιτούνταν σε καιρό πολέμου.

Το κεντρικό κράτος θα θελήσει να έχει και στατιστική εικόνα των αποικιών του. Αυτές είχαν αποκεντρωμένη διοίκηση και η τυπική άποψή τους για το θέμα ήταν ότι επρόκειτο για ένα δαπανηρό έργο χωρίς άμεσα οφέλη για αυτές. Αργότερα θα αναγκαστούν σταδιακά να συμμορφωθούν και ορισμένες θα το δουν σαν μέτρο της δημογραφικής και οικονομικής προόδου τους και επίσης ως μια διαφήμιση για την προσέλκυση νέων αποίκων που έλκονταν ιδιαίτερα από τις Η.Π.Α.. Θα προσπαθήσουν να συγχρονιστούν στη διεξαγωγή γενικής απογραφής το 1821, αλλά θα χρησιμοποιήσουν διαφοροποιημένα ερωτηματολόγια. Το υπουργείο Αποικιών απαίτησε από τις αποικιακές κυβερνήσεις την έκδοση ετήσιου στατιστικού «*Blue Book*», όπου τα στοιχεία του πληθυσμού αν δεν προέκυπταν από απογραφή θα υπολογίζονταν με βάση την τελευταία. Όμως η ακρίβεια των στοιχείων ήταν αμφισβητήσιμη.

Η πρόταση για μία πλήρως συγχρονισμένη απογραφή ήρθε από τη Βρετανική Γουινέα το 1841, με στόχο «να βρεθεί ότι οι υπήκοοι του βρετανικού στέμματος είναι πολυπληθέστεροι από κάθε άλλης πολιτισμένης μοναρχίας ή

δημοκρατίας στην υδρόγειο».⁵⁰¹ Ο Γραμματέας του Κράτους για τον Πόλεμο και τις Αποικίες, λόρδος Stanley, θα επιδιώξει την επέκταση των απογραφών για να φανεί το πόσο παραγωγικές και κερδοφόρες ήταν για την Αγγλία οι αποικίες της. Το 1842 θα ζητήσει σχετική εισήγηση από τον Γενικό Ληξίαρχο του GRO Major Graham, που είχε υπηρετήσει και στις Ινδίες. Ο Graham θα ανταποκριθεί προτείνοντας ένα πλαίσιο αρχών και θα προτείνει μία γενική αποικιακή απογραφή για το 1851. Ο διάδοχός του στο GRO, Sir Bridges Henniker, θα θεωρήσει ανεπαρκές το μέχρι τότε αποστελλόμενο υλικό και εκτός των καθηκόντων του GRO την επεξεργασία του. Όμως το βασικό είναι ότι υπήρξε απροθυμία των κυβερνητών να εφαρμόσουν πλήρως τις οδηγίες από το κέντρο. Τα αποτελέσματα τα εξέδιδαν τοπικά, στέλνοντας περιλήψεις για τα «*Blue Books*», στην Αγγλία. Στην Ινδία θα αργήσει να καθιερωθεί η ανά δεκαετία απογραφή (από το 1871), που κάλυπτε πάνω από τον μισό πληθυσμό.

Η βελτίωση των τηλεπικοινωνιών με τις περισσότερες αποικίες, μέσω του υποβρύχιου τηλεγράφου τη δεκαετία του 1870-80, θα βοηθήσει στην υλοποίηση της πρώτης συγχρονισμένης απογραφής, του 1891, ενώ αρχίζουν να δημιουργούνται και τοπικά στατιστικά γραφεία (το πρώτο στον Καναδά). Οι απογραφές στις αποικίες είχαν και άλλες ιδιαιτερότητες, όπως: απέγραφαν το χρώμα των υπηκόων, τους δούλους, αλλά γενικά όχι τη θρησκεία, καταγραφή νομαδικών φυλών, η αγγλική ταξινόμια των επαγγελματιών δεν ήταν χρήσιμη στις κοινωνίες αυτές κ.α.. Το 1901 θα γίνει μία γενική απογραφή στην Αυτοκρατορία και τα αποτελέσματά της θα δημοσιευτούν το 1906 στην έκδοση του κοινοβουλίου «*Report on the Census of the British Empire 1901*». Περιλάμβανε κυρίως συγκριτικούς πίνακες για: έκταση και πληθυσμό, σπίτια, πληθυσμούς πόλεων, ηλικίες, οικογενειακή κατάσταση, επαγγέλματα, τόπο γέννησης, θρησκεία, μόρφωση, αναπηρίες. Το 1911 θα οργανωθεί από την αρχή ορθότερα, με προσχεδιασμένα ερωτηματολόγια και πίνακες.

Ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος θα αποτελέσει τροχοπέδη στην ανάπτυξη του συστήματος. Το 1917 ο Γενικός Ληξίαρχος του GRO θα γράψει για την προαναφερθείσα έκδοση του 1906: «...έχει δημιουργήσει την αμφιβολία στο μυαλό μας για το πόσο πολύ μία αναφορά τέτοιου τύπου, τελικά, που μπορεί να είναι μόνο μια σύντομη επιτομή των επιστροφών, να εξυπηρετεί κάποιο πολύ χρήσιμο σκοπό. Δεν μπορεί ποτέ και σε καμία περίπτωση να υπερβεί σε ενδιαφέρον τις ξεχωριστές αναφορές που ετοιμάστηκαν από αυτούς που ήταν εξοικειωμένοι με τις τοπικές συνθήκες και προβλήματα, των διαφόρων τμημάτων της αυτοκρατορίας` είναι ένα ερώτημα το αν δεν θα έπρεπε να αναζητήσουμε τη μελλοντική πρόοδο στην ανάπτυξη και βελτίωση αυτών των αναφορών και στην αύξηση των σκοπών

⁵⁰¹ TNA CO115/5 British Guiana, The Gazette and General Advertiser of British Guiana 36(5547) 25 December 1841, 3. Στο Christopher, A.J. (2008). The quest for a census of the British Empire c.1840-1940. *Journal of Historical Geography*, 34, σελ.272.

και ενδιαφερόντων τους και εάν οι απλές πινακοποιημένες περιλήψεις τέτοιων αποτελεσμάτων καθώς είναι συγκρίσιμες, μπορεί να είναι αυτό και μόνο το ότι μπορεί να επιχειρηθεί επωφελώς από κάθε κεντρική αρχή.»⁵⁰²

Το εντυπωσιακό είναι, όπως σχολιάζει ο Christopher (2008), ότι αυτή η δήλωση γίνεται σε μια περίοδο όπου ενισχύεται η θέση του Λονδίνου σαν αυτοκρατορικού «κέντρου υπολογισμών». Δεν πρέπει, όμως, να ξεχνάμε τη διαρκή έλλειψη πόρων και τον αυξανόμενο όγκο εργασιών του GRO, που επιπλέον έμπαινε και σε τροχιά υποβάθμισης. Το 1920 θα γίνει στο Λονδίνο μία σύνοδος στατιστικών από όλη την αυτοκρατορία για να εξετάσουν το θέμα και να εξετάσουν την πρόταση από το 1917 της ίδρυσης ενός British Empire Statistical Bureau, αλλά δεν κατέληξαν σε συμφωνία. Η αρνητική άποψη του Γενικού Ληξίαρχου θα επικρατήσει από τη στιγμή που οι αποικιακές υποθέσεις δεν ήταν του ενδιαφέροντος του υπουργείου Υγείας στο οποίο εντάχθηκε το GRO. Αλλά η Γραμματεία Αποικιών θα συνεχίσει να στέλνει έγγραφα για συγχρονισμένες απογραφές με τυποποιημένες ταξινομήσεις, αλλά τα αποτελέσματα δεν θα τα εκδώσει το GRO (ένα κοινοβουλευτικό έγγραφο θα περιλάβει το 1923 τα κύρια αποτελέσματα). Το 1931 θα επαναληφθεί η προσπάθεια,⁵⁰³ αλλά το 1941 θα εγκαταλειφτεί λόγω του πολέμου για τα περισσότερα τμήματα της αυτοκρατορίας, χωρίς προσπάθεια επανάληψης μετά τον πόλεμο..

Η επικράτηση στις σχετικά ανεξάρτητες αποικίες των τοπικών ενδιαφερόντων, σε συνδυασμό με την αδυναμία του GRO να συντονίσει και να επεξεργαστεί ένα – περιφερειακό για το κυρίως έργο του – συντονισμένο αποικιακό δημοψήφισμα, θα οδηγήσει στην εγκατάλειψη της ιδέας πριν το Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Οι απογραφές των αποικιακών κυβερνήσεων παρείχαν το στατιστικό μέτρο των «φαντασιακών κοινοτήτων» των μελλοντικών εθνών-κρατών, παρά της αυτοκρατορίας.(Christopher, 2008).

Η αγγλική βιομετρική σχολή

Στο τέλος της βικτωριανής εποχής, ο εντοπισμός της φτώχειας στην τρίτη ηλικία, που ήταν οικονομικά ανενεργή, ανέτρεψε την παλαιότερη πεποίθηση ότι η φτώχεια οφειλόταν αποκλειστικά στην ηθική κατάπτωση του ατόμου και άνοιξε το δρόμο για νέες ερμηνείες. Επενεργούσαν δυνάμεις πέρα από τη θέληση του ατόμου, που για άλλους οφείλονταν στο κοινωνικό περιβάλλον και για άλλους στην κληρονομικότητα που δρούσε στο πλαίσιο της θεωρίας της εξέλιξης. Αυτή η

⁵⁰² BPP *General Report of the Census of England and Wales 1911, 1917*, Cd8491, 1917-18.xxxv.479, 9, από Christopher, A.J. (2008). ό.π., σελ. 281.

⁵⁰³ Η γενική αναφορά της απογραφής του 1931 για Αγγλία και Ουαλία θα δημοσιευτεί το 1950 και δεν περιλάμβανε πίνακες από τις αποικίες.

αποδοχή του περιορισμού της ηθικής αυτονομίας του ατόμου, θα αλλάξει και τον τρόπο αντιμετώπισης των εγκληματιών, που θα στραφεί από την πρόληψη στην καταστολή, στην σύλληψη και στον εγκλεισμό. Το αρχείο των κατ' εξακολούθηση εγκληματιών θα μεταφερθεί το 1894 στη New Scotland Yard, που θα υιοθετήσει τις επιστημονικές ανθρωπομετρικές μεθόδους της εποχής για την καταγραφή των εγκληματιών. Συγκεκριμένα, θα υιοθετήσει την αναγνώριση με το σύστημα του Γάλλου Alphonse Bertillon, βασισμένο στη σωματική ταυτότητα (φωτογραφίες προφίλ και ανφάς, ύψος, μήκη βραχίονα, ποδιού, δείκτη) και στη συνέχεια τη μέθοδο των δακτυλικών αποτυπωμάτων⁵⁰⁴ του Francis Galton, που η πρώτη εκτεταμένη χρήση της έγινε με επιτυχία στην Ινδία (όπου όλοι οι Ινδοί έμοιαζαν ίδιοι).

Ο ευρυμαθής και πολυτάλαντος Francis Galton (1822-1911) υπήρξε εξερευνητής-γεωγράφος, μικροεφευρέτης, μετεωρολόγος, πατέρας του ευγονισμού και κήρυκας της κληρονομικότητας, της ψυχολογίας των ατομικών διαφορών, της ψυχομετρίας, πρωτοπόρος ερευνητής-γενετιστής, ένας από τους θεμελιωτές της βιομετρίας και το σπουδαιότερο: της αγγλικής «βιομετρικής στατιστικής σχολής». Γεννήθηκε στο Birmingham, στο πρώην σπίτι του θεολόγου και φυσικού επιστήμονα Joseph Priestley (1733-1804). Ήταν ένα χαρισματικό παιδί μιας επιτυχημένης οικογένειας της μεσαίας τάξης, με πατέρα τραπεζίτη από οικογένεια κατασκευαστών όπλων και μητέρα από την οικογένεια Darwin, με παράδοση γιατρών και επιστημόνων.⁵⁰⁵ Οι γονείς του τον προόριζαν για γιατρό και έτσι θα ξεκινήσει σχετικές σπουδές στο τοπικό νοσοκομείο και στη συνέχεια στο King's College (London). Ο πατέρας του, του προγραμμάτισε μία περιοδεία σε εκπαιδευτικά ιδρύματα και νοσοκομεία της Ευρώπης και της Αγγλίας, με αρχή το πανεπιστήμιο του Giessen (Γερμανία) για σπουδές στη Χημεία. Όμως, θα τον κυριεύσει το πάθος του για τα ταξίδια, θα παρατήσει το Giessen και έχοντας εμπνευστεί από την ποίηση του Byron, θα περιοδεύσει 18 ετών στη Ν.Α. Ευρώπη, κατεβαίνοντας τον Δούναβη, για να δει την Κωνσταντινούπολη και την Αθήνα (Βιέννη, Βουδαπέστη, Βελιγράδι, Κοστανζα, Κωνσταντινούπολη, Σμύρνη, Σύρος, Αθήνα, Βενετία).⁵⁰⁶

⁵⁰⁴ Τα δακτυλικά αποτυπώματα είχαν περιγραφεί επιστημονικά από τον 17^ο αι. και ταξινομηθεί για πρώτη φορά το 1823 από τον Τσέχο ανατόμο Jan Evangelista Purkinje. Η πιο αναλυτική διαπραγμάτευση έγινε από τον Galton στο έργο του *Finger Prints (1892)*.

⁵⁰⁵ Ο πατέρας του και ο πεθερός του ήταν ιδρυτικά μέλη της Lunar Society of Birmingham, ενός club φυσικών φιλοσόφων και βιομηχάνων που ασχολούνταν με επιστημονικά θέματα και επίσης ήταν μέλη της R.S.. Μέλη της Lunar Society υπήρξαν ο χημικός Joseph Priestley, οι βιομήχανοι Matthew Boulton, James Watt κ.α..

⁵⁰⁶ Όπως αναφέρει ο Karl Pearson (1914) στο έργο του: *The Life Letters and Labours of Francis Galton*. (τόμ. 1), σελ.128, προκύπτει από σκαριφήματα στα σημειωματάριά του, ότι πήγε και στο Ναυαρίνο και στο Μεσολόγγι. Από το ταξίδι αυτό θα φέρει από την Trieste στην Αγγλία το πρώτο δείγμα ενός τυφλού σπηλαιόβιου αμφίβιου, του *Proteus anguinis*. Θα ακολουθήσει μια περιοδεία σε Αίγυπτο και Συρία στα 1845-46. Στον δεύτερο τόμο του ίδιου έργου αναφέρεται ότι είχε πει παρεμπιπτόντως

Την ίδια χρονιά, με παρότρυνση του ξαδέρφου του Charles Darwin⁵⁰⁷, θα έρθει στο Trinity College στο Cambridge για να σπουδάσει μαθηματικά, αλλά θα πάρει μόνο ένα βασικό τίτλο (poll degree), λόγω κατάρρευσης στις εξετάσεις από υπερένταση. Θα συνεχίσει εκεί τις ιατρικές σπουδές του, όταν και θα συμβεί ο θάνατος του πατέρα του, που τον απελευθέρωσε από την υποχρέωση να γίνει γιατρός και του πρόσφερε την οικονομική άνεση για να ξεκινήσει την καριέρα του ως εξερευνητής της Ν.Δ. Αφρικής (1850-52). Αν και δεν θα φτάσει στον αρχικό του στόχο, τη λίμνη Ngami (από τον φόβο των Boers), για την εξερεύνησή του στη σημερινή Ναμίμπια θα τιμηθεί σε ηλικία 31 ετών με χρυσό μετάλλιο από την Royal Geographic Society και θα εκλεγεί μέλος του συμβουλίου της (1853) και επίτιμος γραμματέας της (1857). Το 1853 θα παντρευτεί, αλλά δεν θα αποκτήσει απογόνους. Το 1856 θα του ανοίξουν οι πόρτες της Royal Society για τη γεωγραφική του προσφορά.⁵⁰⁸

Κατά την εξερεύνησή του στη Ναμίμπια θα αντικρύσει μία γυναίκα της φυλής των Οτεντότων, σύζυγο του υποδιερμηνέα τους, για την οποία θα γράψει: «...μία Αφροδίτη ανάμεσα στους Οτεντότους. Ήμουν εντελώς κατάπληκτος με την εμφάνισή της και έκανα έρευνες πάνω σε αυτό το λεπτό σημείο, όσο τολμούσα ανάμεσα στους φίλους μου της αποστολής... Ομολογώ ότι είμαι ένας άνθρωπος της επιστήμης και ήμουν υπερβολικά ανυπόμονος να πάρω ακριβείς μετρήσεις του σώματός της ` όμως υπήρχε μια δυσκολία να το κάνω. Δεν ήξερα ούτε μία λέξη της γλώσσας των Οτεντότων και επομένως δεν θα μπορούσα ποτέ να εξηγήσω στην κυρία ποιο θα ήταν το αντικείμενο της ρίγας μου ` και πραγματικά ούτε θα τολμούσα να ζητήσω από το πολύτιμο πλήθος της αποστολής να μεταφράσει για λογαριασμό μου. Βρέθηκα λοιπόν σε δίλλημα καθώς χάζευα τη μορφή της... Το αντικείμενο του θαυμασμού μου στέκονταν κάτω από ένα δέντρο και γύρναγε σε κάθε σημείο του ορίζοντα, όπως κάνουν συνήθως οι κυρίες που θέλουν να τις θαυμάζουν. Ξαφνικά το μάτι μου έπεσε πάνω στον εξάντα μου ` η λαμπρή σκέψη μου ήρθε ξαφνικά και έκανα μια σειρά παρατηρήσεων σε κάθε διεύθυνση της μορφής της, πάνω και κάτω, διασταυρούμενες, διαγωνίων κ.ο.κ. και τις καταχώρησα προσεκτικά σε ένα σκαρίφημα από το φόβο κάποιου λάθους ` αφού έγινε αυτό έβγαλα θαρραλέα τη μετροταινία μου και μέτρησα την απόσταση από εκεί που ήμουνα μέχρι το μέρος που στεκόταν, έχοντας πάρει έτσι τη βάση και τις γωνίες, επεξεργάστηκα τα αποτελέσματα με την τριγωνομετρία και τους

στον ίδιο τον Pearson, ότι είχε βρει τη Θεσσαλονίκη να είναι το κέντρο βάρους του ψεύδους, χωρίς άλλη εξήγηση (σελ. 341, έκδοση 1924).

⁵⁰⁷ Ο Charles Darwin ήταν παιδί του Robert Waring Darwin, γιού του παππού του Galton από τον πρώτο του γάμο.

⁵⁰⁸ Διετέλεσε επίσης πρόεδρος του γεωγραφικού τμήματος της British Association (1862), γενικός γραμματέας της Β.Α. (1863), πρόεδρος του ανθρωπολογικού υποτομέα της βιολογίας (1877), πρόεδρος του τμήματος της ανθρωπολογίας (1885), πρόεδρος του Anthropological Institute (1885-1888).

λογάριθμους.».⁵⁰⁹ Η ποσοτική αποτύπωση της πραγματικότητας από τον Galton, ακόμη και στην περίπτωση αυτής της εξωτικής Αφρικανής (το πρώτο του ανθρωπομετρικό πείραμα), είναι ένα βασικό χαρακτηριστικό της σκέψης του, που διατρέχει όλο του το έργο.

Εικόνα 38: Francis Galton, 1878, διακοπές στο Vichy.

Πηγή: Bulmer, M. (2003). *Francis Galton. Heredity and Biometry*, σελ.20 . Στο Pearson, K. (1914). *The Life Letters and Labours of Francis Galton*.

Καταλυτική επίδραση στη διανοητική του διαμόρφωση, στην ψυχολογία του και στο μετέπειτα έργο του άσκησε το έργο του ξαδέρφου του Darwin «*On the Origins of Species by Means of Natural Selection or the Preservation of Favoured Races in the Struggle for Life*» (1859). Αυτό τον απελευθέρωσε οριστικά από το θρησκευτικό επιχείρημα του αρχικού σχεδιασμού και τον έπεισε ότι ο χριστιανισμός δεν μπορούσε να είναι πλέον το ιδανικό της υλιστικής μας κοινωνίας και οδηγός για τη ζωή, ρόλο που όμως μπορούσε να παίξει η επιστήμη, η οποία και απετέλεσε το νόημα της ζωής του. Είδε την θεωρία της εξέλιξης, που αποτέλεσε τη χαριστική βολή για το χριστιανισμό, σαν ένα κάλεσμα για την εξέλιξη της κοινωνίας μέσα από την επιστήμη. Η δική του συνεισφορά σε αυτήν την κίνηση θα ήταν η ευγονική, η οποία, με τη διεύρυνση των δυνατοτήτων βελτίωσης της φυλής, γινόταν πλέον η ίδια ο σκοπός της φύσης. Ζητούσε τη θέσπιση μιας «επιστημονικής ιεροσύνης» με καθήκοντα σχετικά με την υγεία και την ευημερία του έθνους, μιας και η κοινωνία ήταν πλέον αυξημένης πολυπλοκότητας. Η πορεία του προς την ευγονική, είχε τις

⁵⁰⁹ Galton, F. (1889, [1853]). *Tropical South Africa* (2nd ed.). London: Ward, Lock Minerva, σελ. 53-54. Στο Bulmer, M. (2003). *Francis Galton. Heredity and Biometry*. Baltimore: John Hopkins University Press, σελ. 12-13. Οι γυναίκες της φυλής των Οπτεντότων χαρακτηρίζονταν από στεατοπυγία.

ρίζες της στον ιδεαλισμό των Quakers,⁵¹⁰ στο σεβασμό της βικτωριανής διανόησης για την επιστήμη και στο συντηρητισμό. (Porter, 1986). Η ευγονική θα αποτελέσει το κίνητρο για το στατιστικό του έργο και επιπλέον θα καθορίσει σε μεγάλο βαθμό το ίδιο το περιεχόμενο της στατιστικής του θεωρίας.

Χαρακτηριστικό της απελευθέρωσής του F.Galton από τον χριστιανισμό και του ορθολογισμού που τον διαπότηζε είναι το γεγονός ότι μία από τις πρώτες στατιστικές μελέτες του είχε ως αντικείμενο την απόδειξη του ότι οι πιστοί που προσεύχονταν δεν είχαν κανένα όφελος από πλευράς υγείας και μακροζωίας σε σχέση με τους υπόλοιπους.⁵¹¹ Αντιπαραθέτοντας ηλικιακά στατιστικά στοιχεία ανθρώπων που πέθαναν με φυσικό θάνατο άνω των 30 ετών, την περίοδο 1758-1843, θα συμπεράνει ότι, πέραν του ψυχικού οφέλους του προσευχητή, δεν υπήρχε κανένα πρακτικό όφελος. Συγκρίνοντας το μέσο όρο ζωής των κληρικών, που αξιωματικά είχαν την ικανότητα επικοινωνίας με τον Θεό, θα τον βρει παρόμοιο με των δικηγόρων και των αξιωματικών του πολεμικού ναυτικού και μικρότερο κατά τι της υψηλής κοινωνίας. Άλλωστε, όπως σημειώνει, αν συνέβαινε κάτι τέτοιο, θα το είχαν προσέξει πρώτες οι ασφαλιστικές εταιρείες και θα είχαν μικρύνει τις συντάξεις των κληρικών. Στηριζόμενος σε άλλη έρευνα,⁵¹² θα σημειώσει ότι και οι βασιλείς, για τους οποίους γίνονται και οι περισσότερες προσευχές, δεν είχαν κανένα πραγματικό όφελος σε σχέση με τους υπόλοιπους (είχαν τον μικρότερο μέσο όρο ζωής από τις συγκρινόμενες κοινωνικές ομάδες της μεσαίας τάξης και άνω).

Η έρευνά του αυτή ερχόταν και σε υποστήριξη του εξέχοντος Λονδρέζου χειρουργού Henry Thompson, στον οποίο αποδιδόταν το ανώνυμο δοκίμιο «The 'Prayer for the Sick' – Hints Towards a Serious Attempt to Estimate Its Value» (1872). Αυτό γράφτηκε λόγω της ενόχλησης των γιατρών από την παράλειψή τους στις ευχαριστίες μέσα στον St Paul's Cathedral για τη «θαυματουργή» ανάρρωση του πρίγκιπα της Ουαλίας από τυφοειδή πυρετό, συμβάν που αποδόθηκε στη δημόσια ημέρα προσευχής για τους αρρώστους. Ο Thompson είχε προτείνει ένα πείραμα, που τελικά δεν έγινε: Σε ένα νοσοκομείο ή πτέρυγά του, υψηλού επιπέδου γιατροί θα παρακολουθούν για λίγες μέρες πάσχοντες από ασθένειες με γνωστά στατιστικά στοιχεία, για τους οποίους ταυτόχρονα και κάποιοι ευσεβείς θα προσεύχονταν. Η θνησιμότητά τους θα συγκρινόταν με αυτή του παρελθόντος καθώς και με άλλων

⁵¹⁰ Στους Quakers ανήκε παραδοσιακά η οικογένεια Galton. Ο παππούς του είχε αποβληθεί από αυτούς γιατί κατασκεύαζε όπλα, χωρίς όμως να αλλάξει τις θρησκευτικές του πεποιθήσεις.

⁵¹¹ Galton, F. (1872). *Statistical Inquiries into the Efficacy of Prayer*. August, *Fortnightly Review*. Θα ανατυπωθεί έντεκα χρόνια αργότερα στην 1^η έκδοση του βιβλίου του με ψυχομετρικό προσανατολισμό, *Inquiries into Human Faculty and Its Development*. Ιατρικές έρευνες για την επίδραση της προσευχής στη θεραπεία των ασθενών εμφανίζονται στη σύγχρονη βιβλιογραφία μετά το 1965.

⁵¹² Guy, W. (1859). *On the Duration of Life as Affected by the Pursuit of literature, science and art: With a Summary View of the Duration of Life among the upper and middle classes of Society*. *J.R.S.L.*, 22 (3), σελ. 337-61.

σπουδαίων νοσοκομείων των οποίων οι αντίστοιχοι ασθενείς θα δέχονταν ανάλογο επιπέδου ιατρική φροντίδα. Οι συγκρίσεις θα μας έδειχναν την επίδραση της προσευχής. Αυτή η διαμάχη για τη μέτρηση της επίδρασης της προσευχής αποτελούσε τμήμα μιας ευρύτερης αντιπαράθεσης μεταξύ της συντηρητικής εκκλησίας και των διανοουμένων, αντιπάλων της στην Αγγλία του 19^{ου} αι.. (Clarfield, 2002)

Τα γεωγραφικά του ενδιαφέροντα τον οδήγησαν στη μελέτη του καιρού, που αποτέλεσε και την πρώτη σημαντική συνεισφορά του στην επιστήμη. Παρήγε πρωτότυπο μετεωρολογικό έργο, εφήμερο καταγραφικά όργανα και το βιβλίο του «*Meteorographica or Methods of Mapping the Weather; illustrated by upwards of 600 printed and lithographed diagrams referring to the Weather of a large part of Europe during the month of December 1861*» (1863), ήταν η πρώτη σοβαρή προσπάθεια συγκέντρωσης, χαρτογράφησης⁵¹³ και ερμηνείας μετεωρολογικών δεδομένων. Ήταν ο πρώτος που μέσα από τη διαδικασία αποτύπωσης του καιρού στο χάρτη θα ανακαλύψει και θα ονομάσει το φαινόμενο του «αντικυκλώνα»,⁵¹⁴ ενώ δικός του ήταν και ο πρώτος δημοσιευμένος στον τύπο (The Times, 31/3/1875) μετεωρολογικός χάρτης πρόβλεψης καιρού, με βάση τα στοιχεία της προηγούμενης μέρας. Διετέλεσε μέλος της επιτροπής του υπουργείου Εμπορίου για την αναδιοργάνωση της Μετεωρολογικής Υπηρεσίας καθώς και του διαδόχου Μετεωρολογικού Συμβουλίου, μέλος της διοικούσας επιτροπής του και πρόεδρος του παρατηρητηρίου του Kew. Το μετεωρολογικό του έργο είχε και τη στατιστική του διάσταση. Το 1866 θα υποδείξει την ύπαρξη στατιστικού λάθους στις μετρήσεις του καιρού που γίνονταν με πλοία στη θάλασσα, που συνέβαινε να αποφεύγουν συστηματικά τις περιοχές με κακοκαιρία. Το 1870 θα παρουσιάσει μια μέθοδο για την πρόβλεψη της ταχύτητας του αέρα με βάση τις μετρήσεις πίεσης, θερμοκρασίας και υγρασίας.

Η γνωριμία του F.Galton με τη στατιστική πρέπει να ξεκίνησε μέσα από την οικογένειά του. Ο παππούς του S.J. Galton, επιχειρηματίας, σύγχρονος του Playfair, είχε την τάση να παρουσιάζει τα στοιχεία σε έγχρωμα γραφήματα. Ο πατέρας του, S.T.Galton, είχε και αυτός υιοθετήσει τη στατιστική πρακτική και είχε εκδώσει και ένα γράφημα, συνοδευόμενο από κείμενο, που παρουσίαζε την κυκλοφορία των αγγλικών χαρτονομισμάτων, το ποσοστό των συναλλαγών με το εξωτερικό και τις

⁵¹³ Εισήγε γραφικές μεθόδους αποτύπωσης μετεωρολογικών παραμέτρων πάνω στο γεωγραφικό χάρτη: καμπύλες που συνέδεαν τόπους με ίσες θερμοκρασίες την ίδια στιγμή (ισοθερμικές), με ίσες ατμοσφαιρικές πιέσεις (ισοβαρείς) και κυκλικά σύμβολα με άλλες πληροφορίες (π.χ. διεύθυνση ανέμων).

⁵¹⁴ Καταγράφοντας συγκεντρωτικά στοιχεία ευρωπαϊκών μετεωρολογικών σταθμών, είχε την τύχη να αποτυπώσει ισχυρά δεξιόστροφα ρεύματα αέρα (βόρειο ημισφαίριο), γύρω από μία εστία υψηλής ατμοσφαιρικής πίεσης στην επιφάνεια της γης. Το γραφικά αποκαλυφθέν φαινόμενο το ονόμασε «αντικυκλώνα» σε αντίθεση με τον ήδη γνωστό «κυκλώνα», που είχε αριστερόστροφα ρεύματα γύρω από τόπο με χαμηλή πίεση.

τιμές του χρυσού, του αργύρου και των αλεύρων.⁵¹⁵ Κατά τη μαθητεία του στο γενικό νοσοκομείο του Birmingham γνώρισε τη χρήση της στατιστικής σε ιατρικά ζητήματα. Έγινε μέλος της SSL το 1860, διετέλεσε μέλος του διοικητικού συμβουλίου το διάστημα 1869-1879 και αντιπρόεδρος της το 1875. Το διάστημα 1853-1899 ήταν ενεργό μέλος της British Association for the Advancement of Science (BA) και εκεί θα συγκρουστεί το 1876 με άλλα μέλη (και μέλη της SSL ταυτόχρονα) για το μέλλον του Section F (Economic Science and Statistics).

Ο F.Galton θα προτείνει σε αναφορά του το κλείσιμο του τμήματος F, γιατί κατά την άποψή του δεν υπηρετούσε τη στατιστική όπως θα έπρεπε. Υπήρχε δηλαδή ένα εντονότατο μαθηματικό έλλειμμα στα παρουσιαζόμενα άρθρα, πράγμα που σήμαινε για αυτόν επιστημονική αποτυχία, η οποία επιπλέον συνοδευόταν από την απομόνωσή του από τα άλλα τμήματα της BA. Κύριος υπερασπιστής του τύπου της κοινωνικής στατιστικής που παρουσιαζόταν στο τμήμα και της ίδιας της ύπαρξης του τμήματος ήταν ο W.Farr. Αυτός επικαλέστηκε το κύρος των προηγούμενων προέδρων, την ανάγκη των πολιτισμένων κρατών για τη στατιστική, τη συμμετοχή στο παρελθόν εξεχόντων μαθηματικών, ενώ επισήμανε τη δημοφιλία του τμήματος και μεταξύ των γυναικών.⁵¹⁶ Το 1877, ένα άλλο μέλος ο Shaw-Lefevre θα επιβεβαιώσει την κυρίαρχη εικόνα της στατιστικής ως μη αυτοδύναμης επιστήμης, χωρίς να την απομειώνει σε μια πρακτική καταχώρησης στοιχείων, χωρίς να αρνείται την σχέση της με τη θεωρία, αλλά ούτε και να αποδέχεται το διαχωρισμό του πρακτικού πολιτικού στόχου από την επιστημονική διάσταση.

Ο F.Galton χρησιμοποιούσε επιστημονικά κριτήρια για να κρίνει την στατιστική πρακτική, ενώ οι αντίπαλοί του αντιπαρέβαλαν το ρόλο της στη μετουσίωση της γνώσης σε πρόοδο, τη χρησιμότητά της στο δημοκρατικό μοντέλο της επίδρασης στην πολιτική και το κοινωνικό της κύρος. Το τμήμα F θα επιβιώσει και ο Galton θα συγκεντρωθεί στο μοναχικό του έργο, που όμως θα είναι αυτό που έμελε να μετασχηματίσει την στατιστική και να θέσει το θεμέλιο λίθο της νέας επιστήμης. Τόσο ο F.Galton όσο και ο W.Farr συμφωνούσαν ότι το σημείο εκκίνησης ήταν τα πρακτικά προβλήματα και οι δύο τους επιδίωκαν αντίθετες πολιτικές δράσεις με κοινό στόχο (τη δημιουργία ενός βελτιωμένου πληθυσμού και τη διατήρηση της υπάρχουσας κοινωνικής τάξης). Η ροπή του F.Galton για μαθηματικοποίηση και η εστίαση του W.Farr στην πολιτική μεταρρυθμιστική διάσταση αντανακλά μία μετάβαση που αρχίζει να γίνεται στην Αγγλία πριν το 1880: το ερασιτεχνικό,⁵¹⁷ δημοκρατικό μοντέλο επιρροής στην πολιτική

⁵¹⁵ Obituary, J.R.S.S., Feb. 1911, σελ. 320.

⁵¹⁶ Η BS ήταν πρωτοπόρος ένωση και δεχόταν ως μέλη της και γυναίκες, που είχαν φτάσει τις 1058. Στα 856 άρθρα από την ίδρυσή της τα 21 ήταν από γυναίκες συμπεριλαμβανόμενης της Nightingale, βλέπε Schweber, L. (2006). *Disciplining Statistics. Demography and Vital Statistics in France and England*, Durham: Duke University Press, σελ. 184.

⁵¹⁷ Υπήρχε ένα δίκτυο ανθρώπων, με σημαντική ομάδα τους γιατρούς (ΜΟΗ), που σταθερά ασκούσαν πολιτική πίεση.

αντικαθίσταται από το τεχνοκρατικό, όπου βαρύτητα έχει η ειδικευμένη γνώση που παράγεται στα πανεπιστήμια, ενώ αρχίζει να καταξιώνεται ως επιστήμη και η πολιτική οικονομία. (Schweber, 2006)

Η κοινωνική ομάδα των επαγγελματιών (*professionals*)⁵¹⁸, των τεχνοκρατικών στελεχών της μεσαίας τάξης έκανε αισθητή την παρουσία της, κινούμενη πλέον σε εθνικό επίπεδο και όχι σε τοπικά πλαίσια. Αυτή θα στηρίξει και την ισχυροποιούμενη κεντρική εξουσία στο διοικητικό της έργο. Ενσωματωμένοι στο καπιταλιστικό σύστημα – οι κορυφαίοι τους ενσωματώνονταν στην άρχουσα τάξη – δεν επιθυμούσαν ρήξεις αλλά αλλαγές εντός αυτού. Οι *professionals* θεωρούσαν τους εαυτούς τους ως τη διανοητική αριστοκρατία της κοινωνίας. Πολλοί διανοούμενοι ήταν παιδιά οικονομικά επιτυχημένων αστικών οικογενειών, που αντί να ασχοληθούν με τις επιχειρήσεις στράφηκαν στο χώρο του πνεύματος και των ειδικευμένων επαγγελμάτων. Σε αυτό το κοινωνικό στρώμα ανήκε ο Galton που βίωνε την επιτυχία τη δική του και των ομοίων του σαν οικογενειακές επιτυχίες, που οφείλονταν στο κληρονομούμενο «γενετικό κεφάλαιο» (σχεδόν μηδενίζοντας το «πολιτισμικό κεφάλαιο»). Απέρριπτε την επίδραση του περιβάλλοντος στην ανθρώπινη φύση⁵¹⁹, δεν πίστευε στην ισότητα των ανθρώπων, αλλά ούτε στην ιδιαίτερη αξία των αριστοκρατών που ξεχώριζαν λόγω της παράδοσης και της περιουσίας τους και όχι λόγω του «ταλέντου» τους.

Η ανάγνωση από τον F.Galton (1859) της «Καταγωγής των ειδών», θα στρέψει το ενδιαφέρον του στην κληρονομικότητα και την εξέλιξη και είναι ο άνθρωπος που θα φέρει τη στατιστική προσέγγιση στη βιολογία. Οι ιδέες του Darwin υπήρξαν σημαντικές για τη σκέψη περί πληθυσμών, αλλά ο ίδιος δεν είχε ουσιαστική επιρροή από την κοινωνική στατιστική ούτε ανέπτυξε ένα ποσοτικό μοντέλο της εξελικτικής αλλαγής. Στην εποχή του δεν υπήρχε μια καταξιωμένη θεωρία κληρονομικότητας.⁵²⁰ Οι ιδέες του Darwin υπήρξαν σημαντικές για τη σκέψη περί πληθυσμών, αλλά δεν είχε ουσιαστική επιρροή από την κοινωνική στατιστική ούτε ανέπτυξε ένα ποσοτικό μοντέλο της εξελικτικής αλλαγής. Η εσφαλμένη θεωρία

⁵¹⁸ Για το ποιοι την αποτελούσαν βλέπε υποσημείωση 493, σελ. 307.

⁵¹⁹ Δική του ήταν η κλασική πλέον έκφραση: «nature or nurture». Το λογοπαίγνιο αυτό το δημιούργησε σαν αντανάκλαση του προβλήματος που ήθελε να επιλύσει. Ο Bulmer πιθανολογεί και έμπνευσή του από τον Shakespeare, που αναφέρει μία παρόμοια έκφραση στο έργο του *The Tempest*, με την οποία ο Prospero διαμαρτύρεται για τον υιοθετημένο γιό του Caliban, λέγοντας: «A devil, a born devil, on whose nature/Nurture can never stick», Bulmer, ό.π. σελ.61.

⁵²⁰ Την εποχή που εκδόθηκε το βιβλίο η επικρατούσα θεωρία ήταν η λεγόμενη «blending theory of inheritance». Σύμφωνα με αυτή ένας πληθυσμός όπου το ζευγάριωμα είναι τυχαίο, μετά από ένα μικρό αριθμό γενεών, θα ομογενοποιηθεί και έτσι δεν θα υπήρχε καμία ποικιλία για να δράσει η φυσική επιλογή. Το πρόβλημα θα λυθεί με την επαναανακάλυψη των νόμων του Mendel, που δεν γνώριζε ο Galton. Αργότερα ένας άλλος ευγονιστής και σπουδαίος στατιστικός, ο Fisher, θα είναι αυτός που θα καταφέρει να συνδέσει την μεντελιανή θεωρία της κληρονομικότητας, που μιλούσε για εξελικτικά άλματα, με τη δαρβίνεια, που μιλούσε για αργές, συνεχείς εξελικτικές μεταβολές. Ο κβαντικός χαρακτήρας των μεταβιβαζόμενων γονιδίων διασφαλίζει την ποικιλία και δεν συμβαίνει μια διαρκής ομοιόμορφη ανάμιξη των χαρακτηριστικών των γονιών.

της «Pangenesis»⁵²¹ του Darwin, του έδωσε την ιδέα να δει τη φυσική εξέλιξη μέσα από στατιστική οπτική: «...η θεωρία της Pangenesis φέρει όλες τις επιρροές που έχουν σχέση με την κληρονομικότητα σε μια μορφή κατάλληλη για να την αρπάξει η μαθηματική ανάλυση»⁵²². Χωρίς να μας είναι γνωστά τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της κάθε δομικής μονάδας – φορέα κληρονομικότητας (*germ*, το ανάλογο του *gemmule*), οι δράσεις ορισμένων (και όχι όλων των διαθέσιμων από τους γονείς μονάδων), θα δημιουργήσουν ένα σύνολο, τον άνθρωπο, στον οποίον το αποτέλεσμα αυτής της αθροιστικής δράσης αποτυπώνεται και υπόκειται σε κανονικότητες και αποκλίσεις.⁵²³ Στην περίπτωση που δρα ένας άπειρος αριθμός από μη γνωστές μικροαιτίες και η δράση αυτή αποτυπώνεται σε αποτέλεσμα (άνθρωπος) τότε έχει εφαρμογή η κανονική κατανομή.

Τότε για πρώτη φορά, χάρις στην δική του ξεχωριστή οπτική, το ενδιαφέρον θα εστιαστεί στις διαφορές των ατόμων και στις δεξιότητές τους, στις αποκλίσεις και όχι στους μέσους όρους. Το ιδεώδες είναι πια ο μεγαλοφυής και όχι ο μέσος άνθρωπος του A.Quetelet. Από τον τελευταίο, του οποίου ο F.Galton ήταν θαυμαστής, θα διατηρήσει την ιδέα της κανονικής κατανομής των ανθρώπινων χαρακτηριστικών γύρω από μια μέση τιμή, που όμως δεν τη θεωρεί πλέον ως νόμο των σφαλμάτων, αλλά της κατανομής χαρακτηριστικών και της απόκλισής τους, η οποία από πρόβλημα καθίσταται πλέον το ζητούμενο. Η πίστη του στο εύτακτο σύμπαν και τον ντετερμινισμό τον οδηγούσε στην αναζήτηση, μέσα από την ποσοτική έρευνα, των νόμων. Προσπάθησε να απομονώσει και να μελετήσει ένα αίτιο από όσα συμμετέχουν καθολικά στην ανθρώπινη ποικιλία χαρακτηριστικών: την κληρονομικότητα, που την έβλεπε ως το μέσο με το οποίο θα βελτιωνόταν ο κόσμος. Η μελέτη της κληρονομικότητας των φυσικών χαρακτηριστικών, της κατανομής τους, των αποκλίσεων είναι η «βιομετρία». Μάλιστα θα καινοτομήσει υποστηρίζοντας ότι τα διανοητικά χαρακτηριστικά κληρονομούνται όπως ακριβώς και τα φυσικά, θέση μη γενικά αποδεκτή από τους συγχρόνους του.

Για τον F.Galton ο άνθρωπος δεν ήταν παρά ένα άθροισμα κληρονομούμενων ιδιοτήτων· ακόμη και η πνευματική του διάσταση δεν ήταν κάτι το υπερφυσικό παρά το άθροισμα των φυσικών ταλέντων και των στοιχείων του

⁵²¹ Σύμφωνα με αυτή, ένας αμέτρητος αριθμός κληρονομικών μονάδων (*gemmules*), δημιουργούμενων από κάθε στοιχειώδες τμήμα του οργανισμού και συγκεντρωνόμενων στα γεννητικά όργανα, μεταβιβάζονται στους απογόνους μέσω της σεξουαλικής επαφής, δίνοντάς τους τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά τους. Δεν είναι όλα ενεργά και ορισμένα μπορεί να ενεργοποιηθούν σε επόμενες γενιές, δίνοντάς τους και χαρακτηριστικά των προγόνων αντί μόνο των γονιών.

⁵²² Galton, F. (1869). *Hereditary Genius*. London.

⁵²³ Σύμφωνα με τον Galton: κάθε μέλος του σώματός μας έχει σχέση με συγκεκριμένα germs, λίγα από τα μεταδιδόμενα germs είναι γόνιμα και δημιουργούν σωματικά μέλη κατά τη φάση της ανάπτυξης του ατόμου, ο απόγονος θα φέρει αριθμητικά το ημίάθροισμα των germs των γονιών του. Απέδειξε πειραματικά ότι δεν κυκλοφορούν στο αίμα, όπως είχε γράψει ο Darwin, γιατί κουνέλια στα οποία είχε μεταγγίσει αίμα από άλλη ράτσα δεν μετέφεραν κανένα διακριτικό χαρακτηριστικό της άλλης ράτσας στους απογόνους τους.

χαρακτήρα του. Οι προβληματισμοί του, που είχαν ξεκινήσει μέσα στο εθνολογικό πλαίσιο για τις πνευματικές ιδιαιτερότητες των φυλών, θα δώσουν τα τρία πρώτα σχετικά έργα του. Το 1865 δημοσιεύει το άρθρο (σε δύο μέρη) «Hereditary Talent and Character»⁵²⁴, που σύμφωνα με τον Pearson περιλαμβάνει όλη τη μελλοντική θεματολογία του (κληρονομικότητα, ανθρωπομετρία, ψυχολογία και στατιστική μέθοδο). Εκεί θα γράψει: «Εάν το ένα εικοστό του κόστους και των κόπων όσων δαπανιούνται στη βελτίωση της εκτροφής αλόγων και αγελάδων, δαπανιόνταν σε μέτρα για τη βελτίωση του ανθρώπινου γένους, τι γαλαξία ιδιοφυιών θα δημιουργούσαμε! Θα φέρναμε στον κόσμο προφήτες και αρχιερείς του πολιτισμού.»⁵²⁵. Όλα του ανεξαιρέτως τα χαρακτηριστικά ο άνθρωπος τα όφειλε στην κληρονομικότητα και για αυτό μέσω της επιλεκτικής αναπαραγωγής του θα αναβάθμιζε την ποιότητά του. Επειδή δεν είχε στοιχεία για να το αποδείξει στην περίπτωση της πνευματικής διάστασης, διεξήγε μια πρωτότυπη έρευνα. Ισοδυναμώντας την πνευματική ικανότητα με τη φήμη, επέλεξε επιφανείς από δύο βιογραφικά λεξικά και κατέγραψε τα αναφερόμενα στα ίδια λεξικά παιδιά τους καθώς και τους αδερφούς τους. Εστίασε στους ανθρώπους των γραμμάτων και των επιστημών (330 άτομα), που το μόνο τους επιπλέον προσόν ήταν η καλή μόρφωση (και όχι η καταγωγή όπως στους πολιτικούς). Θεωρώντας ότι κάθε επιφανής είχε κατά μέσο όρο ένα γιο, βρήκε ότι το 8% είχε και επιφανή απόγονο (οι Lord chancellors 16%), ποσοστό που τον ικανοποίησε λαμβάνοντας υπόψη ότι υπήρχαν και λόγοι ο γιός να μην είναι εξίσου διάσημος με τον πατέρα.

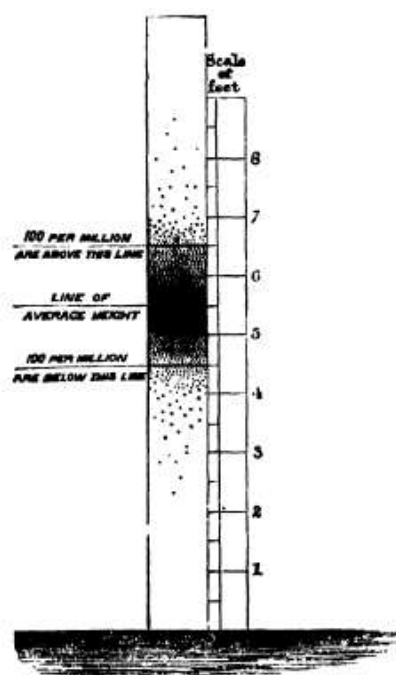
Στο επόμενο έργο του «*Hereditary Genius. An Inquiry into its Laws and Consequences*» (1869)⁵²⁶, έργο που θα τυπώνεται μέχρι το 1925, θα επαναλάβει τη λεξικογραφική έρευνα για όλο το σόι επιφανών, από την αρχαιότητα μέχρι την εποχή του. Θα εξετάσει από στρατηγούς και δικαστικούς μέχρι επισκόπους, από επιστήμονες και ζωγράφους μέχρι κωπηλάτες και παλαιστές και θα συμπεράνει ότι ο αριθμός των επιφανών μειώνεται δραστικά πέραν του πρώτου βαθμού συγγένειας και ομοίως πέραν του δεύτερου, πράγμα που θα το θεωρήσει ως απόδειξη του γεγονότος ότι τα οι ικανότητες και τα ταλέντα κληρονομούνται.

Στο έργο αυτό κάνει την πρώτη του αναφορά στην κανονική κατανομή, εξηγώντας το νόμο της «απόκλισης από το μέσο όρο» του A.Quetelet, δίνοντας για παράδειγμα τη γραμμική απεικόνιση των υψών των ανδρών μιας φυλής ή των αποστάσεων των σφαιρών από ένα στόχο, αναλογικά.

⁵²⁴ Galton, F. (1865). Hereditary Talent and Character, *Macmillan's Magazine*, 12, June, Aug., σελ. 157-166, 318-327. Με την έκφρασή του «talent and character» εννοούσε την ευφυΐα και τα εξής χαρακτηριστικά: ισχυρή ηθική, αυτοπειθαρχία και εργατικότητα .

⁵²⁵ Galton, F.(1865). ό.π., σελ.165-166. Στο Cowan, R.S. (1972). Francis Galton Statistical Ideas: The Influence of Eugenics. *ISIS*, 63 (4), σελ.511.

⁵²⁶ Στον πρόλογο θα διευκρινήσει ότι μιλά για *Hereditary Genius* και όχι για *Hereditary Ability*, για να εξαιρέσει την επίδραση της εκπαίδευσης.

Εικόνα 39: Διάγραμμα πυκνότητας για τη γραμμική απεικόνιση της κατανομής των υψών σε μία φυλή. Πηγή: Galton, F.(1925, [1869]). *Hereditary Genius*. London: MacMillan, σελ.24.

Αφού τονίσει ότι πρέπει να μην συνδυάζουμε δεδομένα από διαφορετικές φυλές, θα αναφέρει ότι: «Ο νόμος μπορεί, λοιπόν, να χρησιμοποιηθεί σαν το πιο αξιόπιστο κριτήριο για το εάν τα γεγονότα, των οποίων το μέσο όρο έχουμε βγάλει, οφείλονται στις ίδιες ή διαφορετικές κατηγορίες συνθηκών». Δηλαδή η εμφάνιση της κανονικής κατανομής στις μετρήσεις μας, συνεπάγεται την ύπαρξη κοινού αιτίου.

Σκοπός του ήταν, εφαρμόζοντας τη μέθοδο της απόκλισης από το μέσο όρο, να κατανείμει σε κλάσεις ισοδυναμίας τους Άγγλους, των οποίων η διανοητική ικανότητα κατανέμεται σε ένα συνεχές, όπως άλλωστε και κάθε φυσικό προσόν. Με δεδομένο τον αριθμό των νεκρολογιών στους *Times* (επομένως σημαντικών προσώπων) και των ατόμων μέσης ηλικίας που ζούσαν στην Αγγλία, θα υπολογίσει ότι ένας στους 4.000 είναι εξέχουσα προσωπικότητα (κατηγορίες F και G του πίνακα) και με βάση τους πίνακες του A.Quetelet θα υπολογίσει την κατανομή των Άγγλων.

CLASSIFICATION OF MEN ACCORDING TO THEIR NATURAL GIFTS.

Grades of natural ability, separated by equal intervals.		Numbers of men comprised in the several grades of natural ability, whether in respect to their general powers, or to special aptitudes.							
Below average.	Above average.	Proportionate, viz. one in	In each million of the same age.	In total male population of the United Kingdom, say 15 millions, of the undermentioned ages:—					
				20—30	30—40	40—50	50—60	60—70	70—80
a	A	4	256,791	651,000	495,000	391,000	268,000	171,000	77,000
b	B	6	161,279	409,000	312,000	246,000	168,000	107,000	48,000
c	C	16	63,563	161,000	123,000	97,000	66,000	42,000	19,000
d	D	64	15,666	39,800	30,300	23,900	16,400	10,400	4,700
e	E	418	2,423	6,100	4,700	3,700	2,520	1,600	729
f	F	4,300	233	590	450	355	249	155	70
g	G	79,000	14	35	27	21	15	9	4
x	X								
all grades below g	all grades above G	1,000,000	1	1	2	2	2	—	—
On either side of average			500,000	1,258,000	964,000	761,000	521,000	332,000	149,000
Total, both sides			1,000,000	2,536,000	1,928,000	1,522,000	1,042,000	664,000	298,000

The proportions of men living at different ages are calculated from the proportions that are true for England and Wales. (Census 1861, Appendix, p. 107.)

Example.—The class F contains 1 in every 4,300 men. In other words, there are 233 of that class in each million of men. The same is true of class f. In the whole United Kingdom there are 590 men of class F (and the same number of f) between the ages of 20 and 30; 450 between the ages of 30 and 40; and so on.

Εικόνα 40: Κατανομή των Άγγλων, ανάλογα με τα φυσικά τους ταλέντα. Πηγή: Galton, F. (1925). ό.π.,σελ.30.

Θα παρατηρήσει και ένα φαινόμενο με το οποίο θα ασχοληθεί αργότερα (παλινδρόμηση): «Η στατιστική δείχνει ότι υπάρχει μια ομαλή μέση αύξηση των ικανοτήτων στις γενεές που προηγούνται του αποκορυφώματος [ο εξέχων της γενιάς] και μια ομαλή μείωση σε αυτές που το διαδέχονται.»⁵²⁷

Το έργο περιλαμβάνει και ένα κεφάλαιο για τη συγκριτική αξία των φυλών, όπου κάνει ειδική μνεία στην ικανότερη ελληνική «υποφυλή», αυτή της Αθήνας, και στους επιφανείς της (τον Πλάτωνα τον αξιολογεί τουλάχιστον ίσο με τον Bacon). Υπολογίζει ότι ο μέσος Αθηναίος ήταν δύο περίπου κλάσεις ανώτερος του Άγγλου, που με τη σειρά του ήταν δύο κλάσεις ανώτερος του Αφρικανού.⁵²⁸ Ο εκφυλισμός της σχετικά ανοιχτής αθηναϊκής κοινωνίας, λόγω της έκπτωσης των ηθών, της αλλαγής νοοτροπίας σε θέματα γάμου και μητρότητας και της ετερογένειας των

⁵²⁷ Galton, Francis (1869, ed.1925), Hereditary Genius, MacMillan, σελ. 75.

⁵²⁸ Στο συμπέρασμα αυτό φτάνει με το δεδομένο ότι υπήρξαν 14 επιφανείς Αθηναίοι, σε ένα πληθυσμό ελεύθερων ανδρών 45.000 που έφτασαν σε ηλικία 50 ετών (1 στους 3.214) και σύγκριση με τους Άγγλους του πίνακα της εικόνας 40. Πλησιάζουν την κατηγορία G.

ζευγαριών δεν επέτρεψαν ακόμη μεγαλύτερη ακμή, την εξάπλωσή της με παράλληλο εκτοπισμό κατώτερων πληθυσμών και να δημιουργήσουν και άλλα έργα πολιτισμού που δεν θα μπορούσαμε να φανταστούμε. Το έργο του αυτό, που γενικά δεν έγινε θετικά αποδεκτό από τους συγχρόνους του, ήταν και το πρώτο παράδειγμα ιστοριομετρίας.

Θα συνεχίσει την έρευνά του και την αναζήτηση μιας πειστικότερης απάντησης στο δίλλημα «nature or nurture» με τη μελέτη οικογενειών εξεχόντων Άγγλων επιστημόνων, στο έργο του *English Men of Science: Their Nature and Nurture* (1874). Την αφορμή για το έργο του αυτό θα αποτελέσει το έργο του Ελβετού βοτανολόγου Alphonse Louis Pierre Pyrame de Candolle (1806-1893), *Histoire des sciences et des savants depuis deux siècles* (1873), που μελέτησε τις ακαδημαϊκές κοινότητες του Λονδίνου, του Βερολίνου και του Παρισιού τα έτη 1750, 1789, 1829 και 1869, για να ανακαλύψει ποιες χώρες ήταν επιστημονικά παραγωγικές. Ο de Candolle κατέγραψε 18 παράγοντες, με κυρίαρχους τους κοινωνικούς, και στη βάση αυτή άσκησε κριτική στον Galton για τον υπερτονισμό της κληρονομικότητας. Σε απάντηση αυτού του έργου, ο Galton θα περιοριστεί στην ίδια κατηγορία και θα ασχοληθεί με μεγαλύτερη λεπτομέρεια με τους συγγενείς εξεχόντων Άγγλων επιστημόνων. Θα τους μελετήσει ανθρωπολογικά, ψυχολογικά, πνευματικά, αλλά κυρίως θα προσπαθήσει να ανακαλύψει τον αν η ενασχόλησή τους με την επιστήμη ξεκίνησε από μια εσωτερική ροπή, πράγμα που θα το θεωρήσει ισχυρή ένδειξη της κληρονομικότητας. Θα καινοτομήσει μεθοδολογικά εισάγοντας το τυποποιημένο ερωτηματολόγιο σε θέματα ψυχολογίας. Οι επιστήμονες προέρχονταν από όλες τις κοινωνικές τάξεις (κυριαρχούσε η μεσαία) και οι περισσότεροι (59 στους 191) οδηγήθηκαν στην επιστήμη από εσωτερική ώθηση, συνεπώς ισχυροποιούταν η θέση του υπέρ της κληρονομικότητας.

Δεν μπόρεσε να χρησιμοποιήσει την γκαουσιανή καμπύλη στην ποσοτικοποίηση των χαρακτηριστικών των επιστημόνων, παρά μετέτρεψε τα ποιοτικά δεδομένα σε ποσοτικά με δυαδική μεταβλητή (εξέχων, μη εξέχων). Κατόρθωσε όμως να αναπτύξει μια μέθοδο με την οποία εφάρμοζε τη στατιστική ανάλυση σε ιεραρχημένα αλλά όχι μετρούμενα χαρακτηριστικά (intercomparison), που του έδινε τη δυνατότητα να μη χρειάζεται να έχει τις μετρήσεις όλων των ατόμων για να βγάλει συμπέρασμα.⁵²⁹ Διατάσσοντας ιεραρχικά την ομάδα από το χαμηλότερο προς τον υψηλότερο βαθμό, ο διάμεσος θα αντιπροσωπεύει τον μέσο χωρίς μεγάλη ανακρίβεια, εφόσον ίσχυε η κανονική καμπύλη. Το πιθανό λάθος της σειράς προσδιοριζόταν με τη βοήθεια του ενός τετάρτου της απόστασης από το μέσο. Αυτοί οι δύο αριθμοί (μέσος, τεταρτημοριστός) ήταν αρκετοί να χαρακτηρίσουν και να συγκρίνουν πληθυσμούς και να αποτελέσουν εργαλεία κλειδιά για τους ανθρωπολόγους αλλά ακόμη και για απόφαση σε ένα συμβούλιο.

⁵²⁹ Αναλυτικότερα θα αναπτύξει τη μέθοδο αυτή στο άρθρο του: Statistics by intercomparison, with remarks on the law of frequency of error, *Philosophical Magazine*, 4th series, 1875, pp.33-46.

Στο έργο αυτό θα σημειώσει: «Δεν μπορεί να υπάρξει αμφιβολία ότι οι ανώτερες τάξεις ενός έθνους σαν το δικό μας, που σε μεγάλο βαθμό στρατολογούν συνεχώς, επιλεκτικά από τους παρακάτω, είναι μακράν το πιο παραγωγικό στη φυσική ικανότητα. Οι κατώτερες τάξεις είναι στην πραγματικότητα το κατακάθι ('residuum').».⁵³⁰

Αντιλαμβανόμενος ότι δεν κατέληξε σε κάποιο μαθηματικά διατυπωμένο νόμο από τις μέχρι τότε έρευνές του, για να ισχυροποιήσει στατιστικά την άποψή του, θα μελετήσει με τη χρήση ερωτηματολογίου, το αν ομοζυγωτικοί δίδυμοι (και του ιδίου φύλου) που ανατράφηκαν στο ίδιο περιβάλλον και έζησαν σε διαφορετικά περιβάλλοντα διαφοροποιήθηκαν και το αν ετεροζυγωτικοί δίδυμοι συνέκλιναν, ζώντας στο ίδιο περιβάλλον. Στο άρθρο του, *The History of the Twins* (1875), θα καταλήξει: «Δεν υπάρχει διαφυγή από το συμπέρασμα ότι η φύση υπερισχύει σε τεράστιο βαθμό της ανατροφής, όταν οι διαφορές της ανατροφής δεν ξεπερνούν ότι συνήθως μπορεί να βρεθεί ανάμεσα σε ανθρώπους της ίδιας κοινωνικής βαθμίδας και της ίδιας χώρας».⁵³¹

Το «νόμο του λάθους» τον είχε γνωρίσει για πρώτη φορά από το φίλο του γεωλόγο William Spottiswoode στη διαπραγμάτευση του προβλήματος της πιθανότητας ανάδυσης των οροσειρών από κοινή αιτία. Στη συνέχεια, πρέπει να τον συνάντησε στον διεθνούς κύρους μετεωρολογικό σταθμό του Kew, όπου γίνονταν και διακριβώσεις οργάνων (ο ίδιος κατασκεύασε βελτιωμένα καταγραφικά όργανα), χωρίς ακόμα να φαντάζεται το ευρύ πεδίο που θα μπορούσε να χρησιμοποιηθεί. Το έργο του A.Quetelet ήταν που τον δίδαξε ότι ο νόμος αυτός έχει εφαρμογή και στους ανθρώπινους πληθυσμούς. Ο νόμος αυτός, που τον θεωρούσε προσεγγιστικό της πραγματικότητας,⁵³² τον γοήτευε για το εύρος της ισχύος του, για το ότι μπορούσε (σύμφωνα με τον A.Quetelet) να χρησιμοποιηθεί ως δείκτης φυλετικού τύπου και για έλεγχο της ομοιογένειας ενός πληθυσμού καθώς επίσης και για έναν τεχνικό λόγο. Πίστευε ότι μόνο η κανονική κατανομή είχε τις ιδιότητες: ο μέσος όρος του αθροίσματος δύο κανονικών κατανομών να ισούται με το άθροισμα των μέσων όρων τους και το τετράγωνο της διασποράς του αθροίσματος να ισούται με το άθροισμα των τετραγώνων των διασπορών τους.

Η εμφάνιση της γκαουσιανής καμπύλης στους βιολογικούς πληθυσμούς ήταν γεγονός· δεν υπήρχε όμως καμιά απόδειξη για τη σχέση της με τα κληρονομικώς μεταβιβαζόμενα χαρακτηριστικά στις επόμενες γενιές. Ο Galton θα ισχυριστεί ότι στη φύση οι μαθηματικοί περιορισμοί του Laplace για την εμφάνιση της καμπύλης, όπως η ανεξάρτητη και ισοδύναμη δράση άπειρων μεταβλητών που

⁵³⁰ Galton, F. (1874). *English Men of Science: Their Nature and Nurture*. London: MacMillan & Co.

⁵³¹ Galton, F. (1883). *Inquiries into Human Faculty and its Development* (2nd ed.). London, σελ.172.

⁵³² Στο έργο του 1889, *Natural Inheritance*, θα δηλώσει ότι η πιο πιστή στην πραγματικότητα είναι η λογαριθμική κατανομή (κάθε μέτρηση αντικαθίσταται από το λογάριθμό της), αλλά δεν αξίζει αυτός ο επιπλέον φόρτος, μιας και δεν είχε κάποια μεγαλύτερη χρησιμότητα.

τις χειριζόμαστε με τον ίδιο τρόπο δεν ισχύουν. Θα θεωρήσει επιπλέον ότι ακόμη και για 17 επιρροές, που το αποτέλεσμά τους περιγράφεται από τη διωνυμική κατανομή, η τελευταία αποτελεί καλή προσέγγιση της καμπύλης του λάθους για πρακτικούς σκοπούς. Υπήρχαν όμως ερωτήματα, όπως:

- αν ομογενείς υποομάδες του πληθυσμού περιγράφονταν από την καμπύλη αυτή, θα ίσχυε το ίδιο για τον συνολικό πληθυσμό;
- τα κληρονομούμενα χαρακτηριστικά παραμένουν σταθερά με τις μεταβιβάσεις στις επόμενες γενιές και ακολουθούν και πάλι την κανονική κατανομή;

Ο F.Galton χρειαζόταν πολλά αριθμητικά δεδομένα για να μελετήσει την κληρονομικότητα. Θεωρούσε τους μαθητές ως μια ιδανική πηγή δεδομένων, από την οποία θα επιβεβαίωνε και την πεποίθησή του για τον εκφυλισμό του έθνους, αλλά δεν ήταν διαθέσιμοι οι γονείς τους. Θα στραφεί στο φυτικό βασίλειο, όπου και εκεί ίσχυε η γκαουσιανή καμπύλη. Μη έχοντας στοιχεία από ανθρώπους θα πειραματιστεί με γλυκομπίζελα⁵³³, με την ελπίδα να φωτίσει το δρόμο για την ανθρώπινη κληρονομικότητα.

Πήρε μερικές χιλιάδες σπόρους τους ζύγισε και αφού βρήκε το μέσο όρο βάρους και το πιθανό σφάλμα, τους χώρισε σε επτά πακέτα που το καθένα περιείχε δέκα ισοβαρείς μεταξύ τους σπόρους. Το πρώτο είχε τους μικρότερους με βάρος τον μέσο όρο μειωμένο κατά τρεις φορές το πιθανό σφάλμα, το δεύτερο κατά δύο φορές το σφάλμα κ.ο.κ. με το έβδομο να έχει βάρος τον μέσο όρο αυξημένο κατά τρεις φορές το πιθανό σφάλμα. Βρήκε ότι γενικά το βάρος της επόμενης γενιάς της κάθε ομάδας ακολουθούσε την κανονική κατανομή, με το ίδιο πιθανό σφάλμα (διασπορά), αλλά το μέσο βάρος της κάθε μιας να πλησιάζει σε γραμμική σχέση τον αρχικό μέσο όλων των σπόρων. Το φαινόμενο αυτό, που το βρήκε ψάχνοντας για τη συσχέτιση γονιών-απογόνων, θα το ονομάσει με τον βιολογικής προέλευσης όρο «reversion»⁵³⁴, που αργότερα θα τον αντικαταστήσει με το «regression», την παλινδρόμηση. Τα αποτελέσματα, που ήταν η πρώτη διαπραγμάτευση της γραμμικής παλινδρόμησης, τα πρωτοπαρουσίασε στην ομιλία του «Typical Laws of Heredity» στο Royal Institution (1877).

Το πρωτότυπο πνεύμα του θα απαντήσει στα προηγούμενα επιστημονικά ερωτήματα και με τη βοήθεια μιας εφεύρεσης του που την ονόμασε «Quincunx»⁵³⁵

⁵³³ Ήταν σύσταση του διευθυντή των Kew Gardens και του Charles Darwin, ο οποίος ήταν ανάμεσα στους φίλους του Galton που καλλιέργησαν τα γλυκομπίζελα. Τα πλεονεκτήματά τους ήταν ότι οι σπόροι ήταν παρομοίου μεγέθους και το φυτό αυτογονιμοποιούμενο, ανθεκτικό και παραγωγικό.

⁵³⁴ Ο όρος στη βιολογία σήμαινε την ανιμιστική εμφάνιση χαρακτηριστικών (που δεν ανήκαν στους γονείς, αλλά σε προγόνους) σε απογόνους.

⁵³⁵ Ο Galton με οικογενειακή παράδοση εφευρετικότητας, κατασκεύασε έναν σημαντικό αριθμό εφευρέσεων όπως: ηλιοστάτη, καταγραφικά όργανα (μετεωρολογίας, παντογράφους), ηλεκτρικό τηλέγραφο, όργανα για ψυχομετρικές μετρήσεις, κ.α.. Το quincunx που το εμπνεύστηκε από το παιχνίδι Bagatell και το έδωσε παραγγελία στους τεχνίτες επιστημονικών οργάνων Tisley και Spiller το 1873. Η λέξη προέρχεται από τις λατινικές quincunx (πέντε) και uncia (δωδέκατο), που την

και που την χρησιμοποίησε στη διάλεξη. Ήταν μια πινακίδα ορθογώνιου σχήματος μέσα σε γυάλινη θήκη, με καρφωμένα πάνω της καρφιά σε οριζόντια και κατακόρυφη συμμετρική πεσσοειδή διάταξη καθώς και στα κέντρα των σχηματιζόμενων τετραγωνιδίων («πεσσών»). Σφαιρίδια ρίχνονταν από το μέσο του άνω μέρους του, που μετά από διαδοχικές, τυχαίες κρούσεις στα καρφιά, συλλέγονταν κατερχόμενα σε σωλήνες στο κάτω μέρος, σχηματίζοντας εν είδει ιστογράμματος την κανονική καμπύλη.

χρησιμοποιούσαν οι Ρωμαίοι για τα 5/12 ενός νομίσματος και οι Άγγλοι τον 17^ο αι. για να δηλώσουν μια διάταξη δέντρων σε ένα περιβόλι. Ο Galton τη χρησιμοποίησε γιατί του θύμιζε την εικόνα του ρωμαϊκού νομίσματος που απεικόνιζε ένα τετράγωνο και το κέντρο του. Βλέπε Pritchard, C. (2006). Bagatelle as the inspiration for Galton's Quincunx. *BSHM*, 21, σελ. 102-110.

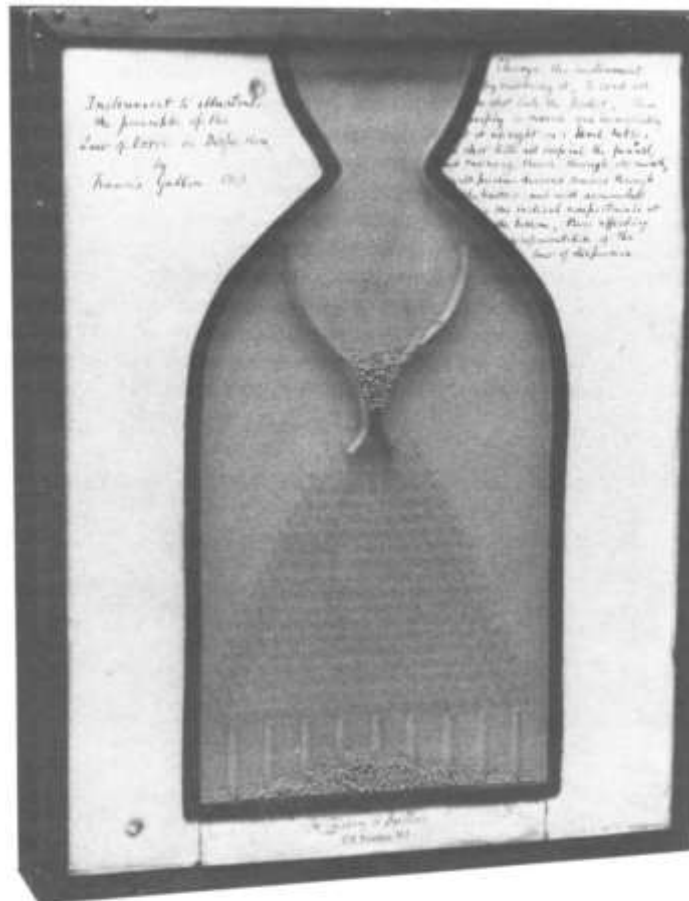

Figure 8.4. The original quincunx, apparently made for Galton in 1873 by Tisley & Spiller. Although it once had an opening at the top through which the shot could be poured, the top is now sealed with the shot inside. The glass has become cloudy with lead dust over the years. The caption, in Galton's handwriting, reads:

*Instrument to illustrate
the principle of the
Law of Error or Dispersion
by
Francis Galton F.R.S.*

Charge the instrument by reversing it, to send all the shot into the pocket. Then sharply re-reverse and immediately set it upright on a level table. The shot will all drop into the funnel, and running thence through its mouth, will pursue devious courses through the harrow and will accumulate in the vertical compartments at the bottom, there affording a representation of the law of dispersion.

*Tisley & Spiller
172 Frampton Rd.*

Εικόνα 41: Φωτογραφία της πρωτότυπης συσκευής quincunx που φυλάσσεται στο Galton Laboratory του UCL και χρησιμοποιήθηκε στις διαλέξεις του F.Galton στο Royal Institution 1874 και 1877.

Πηγή: Stingler, S.(1986). *The History of Statistics. The Measurement of Uncertainty before 1900.* Harvard University Press.

Η λειτουργία του quincunx ήταν το μηχανικό ανάλογο ενός διωνυμικού πειράματος. Η μπίλια που χτυπούσε στο καρφί είχε δύο ισοπιθανά ενδεχόμενα: το

να πέσει δεξιά ή αριστερά και συλλέγεται σύμφωνα με τα προβλεπόμενα από τη διωνυμική κατανομή, που αποτελεί μια προσέγγιση της κανονικής κατανομής. Η χρησιμοποίησή του από τον μαθηματικά αδύναμο⁵³⁶ Galton στη διάλεξη δεν είχε μόνο το χαρακτήρα της επίδειξης, αλλά και τη βαρύτητα μιας απόδειξης μέσα από τον φυσικό κόσμο.(Stigler, 1986)

Σε μια άλλη παραλλαγή του quinquex, ο Galton διέκοπτε την πτώση των σφαιριδίων σε ένα ενδιάμεσο επίπεδο, συγκεντρώνοντάς τα σε μια πρώτη σειρά σωλήνων (με τη μορφή της κανονικής κατανομής μέσα σε κάθε σωλήνα) και στη συνέχεια ανοίγοντας τους πάτους, έπεφταν μικρές κανονικών κατανομές που η σύνθεσή τους οδηγούσε στη δημιουργία μιας νέας κανονικής κατανομής. Αυτή η δοκιμή δεν επιδείχτηκε και θεωρείται ένα νοητικό πείραμα του Galton.

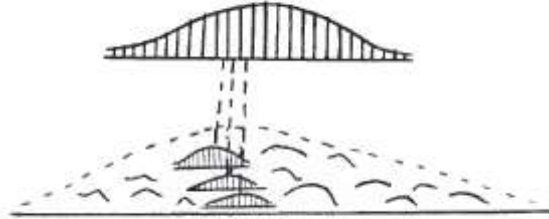
⁵³⁶ Ο Galton δεν ήταν επαγγελματίας μαθηματικός και στην καριέρα του ζήτησε την βοήθεια επτά μαθηματικών (H.W.Watson, D.MacAlister, J.D.Hamilton Dickson, J.Venn, S.H.Burbury, W.F.Sheppard, F. Y. Edgeworth, K.Pearson). Πάντα όμως τον διέκρινε η ικανότητα του να θέτει προβλήματα, η γεωμετρική του διαίσθηση και η πρωτοτυπία της σκέψης.

To GEORGE DARWIN, Esq.

42, RUTLAND GATE, S.W. *January 12, 1877.*

MY DEAR GEORGE, How can I thank you sufficiently. I am aghast at the trouble my unlucky memoir gives, and at the great pains you have taken to put clearness into it. I will certainly adopt your suggestions generally and rewrite the thing.

Let me mention an illustration of one of the principles (Family Variation), which I think may interest you. You recollect that apparatus of mine with the shot;—well, suppose I want to show by a modification of it, how it comes to pass that when the ordinates of an exponential

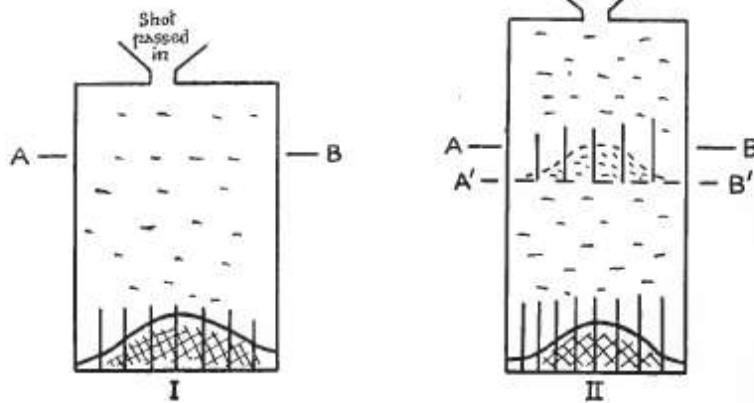

mountain subside, each of them, into an exponential hilllock, as in the sketch, the sum of the hilllocks is an exponential curve of larger modulus.

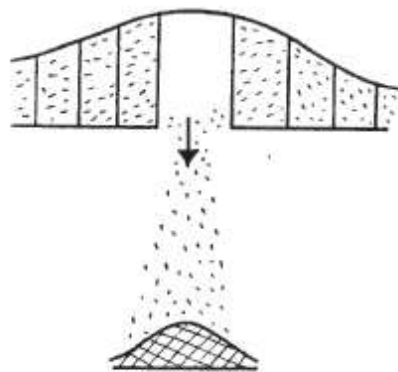
In I (see p. 466), I pour shot, and it makes an exponential heap at the bottom. In II, I have cut the apparatus across at AB , and have interposed a row of vertical compartments with trap door bottoms that I can pull out and in to form a temporary landing for the shot, when I so desire. If these are open, the shot falls through and of course makes an exponential mountain at the bottom of II, exactly as it did in I. But if they are closed, they intercept the shot and an exponential mountain (of less

modulus) is formed on $A'B'$. Now I open the trap doors, successively; the shot in each vertical compartment rushes down and forms its own exponential hilllock, and we have already seen what

the sum of them will be. The ratio of the moduli of these heaps is self-evident (they vary as the square root of the indices which vary directly as the length of passage of the shot). For

my Royal Institute lecture, I shall simply go into generalities to show what Reversion, etc., mean and how a law is possible, and shall hang up the formulae, but not speak a word about them. Affectionately yours, FRANCIS GALTON.

Εικόνα 42: Γράμμα στον ανηψιό του Galton στον George Darwin που εξηγεί την πειραματική χρήση του διαχωρισμένου quincunx. Το διπλό quincunx δείχνει τη διατήρηση του μέσου όρου από γενιά σε γενιά.

Πηγή: Pearson, K. (1924). *The Life, Letters and Labours of Francis Galton (vol.III^B)*. Cambridge University Press, σελ. 465-466.

Βέβαια, ο Galton ενδιαφερόταν κατά κύριο λόγο για τους ανθρώπους, που όμως είχαν δύο γονείς. Μετά από οκτώ χρόνια θα βρει τον τρόπο και θα διαθέτει τα ανθρωπομετρικά στοιχεία για να τους χειριστεί ανάλογα με τα γλυκομπίζελα, επιλέγοντας ένα σχεδόν ανεξάρτητο της ανατροφής, σχετικά σταθερό και εύκολα μετρούμενο χαρακτηριστικό, το ύψος⁵³⁷, και χρησιμοποιώντας μία θεωρητική κατασκευή του, τον ημιγονέα (*mid-parent*). Το 1884, κατά τη διάρκεια της Διεθνούς Εκθέσεως Υγείας στο Λονδίνο, θα στήσει το πρώτο ανθρωπομετρικό εργαστήριο και θα συλλέξει από επισκέπτες της, σε εθελοντική βάση, ανθρωπομετρικά στοιχεία. Θα ξεκινήσει τη δημιουργία του Record of Family Faculties, που θα το συντηρήσει θεσμοθετώντας χρηματικά έπαθλα. Ο ημιγονέας είχε ύψος ίσο με το μέσο όρο του ύψους του πατέρα και του ύψους της μητέρας πολλαπλασιασμένου επί 1,08⁵³⁸. Θα δείξει ότι το ύψος του παιδιού εξαρτιόταν από το ύψος του ημιγονέα κι όχι από του κάθε γονέα χωριστά. Η παλινδρόμηση των απογόνων προς τους ημιγονείς ήταν μια ευθεία με κλίση 2/3⁵³⁹. Για κάθε μία μονάδα απόκλισης του ημιγονέα, οι απόγονοι είχαν 2/3. Με τη βοήθεια του μαθηματικού Hamilton Dickson θα γραφεί η πρώτη μορφή της εξίσωσης μιας διμεταβλητής κανονικής κατανομής. Τα αποτελέσματα των ερευνών του θα τα δημοσιεύσει σε τέσσερα άρθρα⁵⁴⁰ και όλη η σχετική εργασίες του θα εκδοθεί στο διακεκριμένο έργο του *Natural Inheritance* (1889).

Ο Galton προσπάθησε από την αρχή να βρει μια σχέση συσχέτισης και κατέληξε να είναι αυτός που θα αναδείξει την παλινδρόμηση, έχοντας λίγο συγκεχυμένες τις δύο έννοιες στο μυαλό του. Ενώ το έργο του *Natural Inheritance* ήταν στο τυπογραφείο, το έργο του Γάλλου Alphonse Bertillon (1853-1914) στην αναγνώριση εγκληματιών βασισμένο στη σωματική ταυτότητα⁵⁴¹, θα του δώσει το κρίσιμο ερέθισμα να σκεφτεί βαθύτερα πάνω στο θέμα της συσχέτισης. Έχοντας

⁵³⁷ Το ύψος το έβλεπε σαν ένα άθροισμα άπειρων μηκών, τμημάτων του σώματος (100 μερών ήταν μια καλή προσέγγιση).

⁵³⁸ Αυτό το έκανε για να έχουν οι δύο κατανομές τον ίδιο μέσο όρο και την ίδια διασπορά, σύμφωνα με τα στοιχεία που διέθετε.

⁵³⁹ Ο πρώτος του υπολογισμός ήταν 3/5, αλλά θεώρησε το 2/3 απλούστερο κλάσμα (1/3 ήταν προς τον κάθε γονιό).

⁵⁴⁰ Galton, F. (1885). Presidential Address. Section H. Anthropology. *British Association Report*, 55, σελ. 1206-1214.

Galton, F. (1885). Regression towards mediocrity in hereditary stature. *Journal of the Anthropological Institute*. 15, σελ. 246-263.

Galton, F. (1886). Family likeness in Stature. *Proceedings of the Royal Society*, 40, σελ. 42-73.

Galton, F. (1886b). President's Address. *Journal of the Anthropological Institute*. 15, σελ. 489-499.

⁵⁴¹ Το αποκαλούμενο σύστημα Bertillonage περιλάμβανε: φωτογραφίες προφίλ και ανφάς, ύψος, μήκη βραχίονα, ποδιού, δείκτη, τατουάζ, ουλές, προσωπικότητα.

υπόψη τη βιολογική αρχή της αλληλεξάρτησης των οργάνων⁵⁴² θα αμφισβητήσει την αναγκαιότητα όλων των μετρήσεων, μιας και υπήρχε συσχέτιση π.χ. των μηκών των άκρων, που καθιστούσαν στην ουσία πλεονάζουσες κάποιες πληροφορίες. Τα δύο προβλήματα που είχε στο μυαλό του ήταν το πώς θα υπολογίζαμε το ύψος ενός ανθρώπου από το μήκος ενός οστού του και το να αποδείξει ότι οι σχέσεις των διαστάσεων μερών του σώματος ήταν ανάλογες. Θα αντιληφθεί μετά από χρόνια ότι το θέμα της παλινδρόμησης στο μέσο όρο ήταν ανάλογο με το πρόβλημα της συσχέτισης των χαρακτηριστικών ενός ατόμου. Το τεχνικό πρόβλημα της ασυμμετρίας των κλιμάκων ή των διαφορετικών μέτρων των δύο ανθρώπινων μετρούμενων χαρακτηριστικών λυνόταν με τη χρήση κλιμάκων με ανά μονάδα αποκλίσεις από τους αντίστοιχους μέσους όρους. Η κλίση της προκύπτουσας ευθείας μας δίνει τον συντελεστή συσχέτισης. Θα γράψει χαρακτηριστικά: «Φαίνεται να υπάρχει ένα ευρύ πεδίο της εφαρμογής αυτών των μεθόδων στα κοινωνικά προβλήματα. ...θα ανέφερα τη σχέση μεταξύ φτώχειας και εγκλήματος. ...Το μόνο που μπορώ να πω είναι ότι υπάρχει ένα αχανές πεδίο θεμάτων που υπόκεινται στο νόμο της συσχέτισης, που κείται αρκετά ανοικτό για έρευνα από οποιοδήποτε ικανό πρόσωπο ενδιαφέρεται να το διερευνήσει».⁵⁴³ Αυτή ήταν και η τελευταία συνεισφορά του στη στατιστική θεωρία. Από κει και ύστερα θα ασχοληθεί με την ανάπτυξη της δικής του μεθόδου αναγνώρισης των ατόμων, των δακτυλικών αποτυπωμάτων, αξιοποιώντας τα στοιχεία που είχε συγκεντρώσει στο ανθρωπομετρικό του αρχείο.⁵⁴⁴

Ενώ η σκέψη του A.Quetelet ήταν ουσιοκρατική (ή τυπολογική) και έδινε στον μέσο όρο πραγματική υπόσταση θεωρώντας ως σφάλματα τις αποκλίσεις, ο Galton σκεφτόταν με όρους πληθυσμού, αντιλαμβανόμενος ότι ο μέσος όρος ήταν μία κατασκευή και ότι η μεταβλητότητα, η φυσική ποικιλία λόγω κληρονομικών παραγόντων, ήταν το μόνο πραγματικό · δεν ήταν κανένα λάθος, αποτελούσε μάλιστα την ελπίδα για τη βελτίωση της φυλής. Στην οπτική του A.Quetelet ο μέσος όρος ήταν ο άριστος και δεν έπρεπε να απομακρυνόμαστε από αυτόν και επομένως να συντηρούμε μία κατάσταση πραγμάτων, ενώ στην οπτική του Galton ο άριστος βρισκόταν στην απόκλιση και προς τα εκεί έπρεπε να πάμε ακολουθώντας το δρόμο της βελτίωσης. Αργότερα (1881-1898) θεωρώντας ότι, αν κάποιος άνθρωπος με κοινά πνευματικά ή ψυχολογικά χαρακτηριστικά εμφάνιζαν και ομοιότητες σε εξωτερικά χαρακτηριστικά, θα μπορούσε να αποτυπώσει φωτογραφικά τον αντιπροσωπευτικό τύπο (αν αυτός υπήρχε) κατηγοριών όπως: εγκληματίες, ασθενείς ακόμη και ράτσες αλόγων. Αυτό το «σύνθετο πορτραίτο» (*composite*

⁵⁴² Ο Darwin στο έργο του *The Variations of Animals and Plants* είχε γράψει: «όλα τα μέρη του οργανισμού είναι σε ένα συγκεκριμένο βαθμό συνδεδεμένα ή συσχετιζόμενα», από Cowan, Ruth Schwartz (1972). Francis Galton's Statistical Ideas: The Influence of Eugenics, *ISIS*, 63 (4), σελ.526.

⁵⁴³ Galton, F. (1890). Kinship and correlation. *North American Review*, 150, σελ. 430, 431.

⁵⁴⁴ Τα σχετικά έργα του ήταν: *Finger Prints* (1892), *Deciphering of Blurred Finger Prints* (1893), *Finger Print Directories* (1895).

image), που προέκυπτε από την υπέρθεση των φωτογραφιών των προσώπων των ατόμων μιας κατηγορίας στην ίδια φωτογραφική πλάκα, αποτέλεσε μια πρωτότυπη προσπάθεια ένυλης αποτύπωσης του μέσου όρου.

Ο F.Galton έγραψε: «Συνεπώς τα σύνθετα πορτραίτα είναι κάτι παραπάνω από μέσοι όροι, γιατί περιλαμβάνουν τα χαρακτηριστικά κάθε ατόμου από τα οποία συντέθηκε. Είναι εικονογραφικά ισοδύναμα εκείνων των λεπτομερών πινάκων από τους οποίους προκύπτουν οι μέσοι όροι.».⁵⁴⁵ Με αυτή την αποτύπωση των πορτραίτων ενισχύονταν τα κοινά χαρακτηριστικά και αποδυναμώνονταν οι ακραίες διαφορές. Η μετριοκρατική κυριαρχία ήταν απαραίτητη για να υπάρξει επιβεβαίωση της ύπαρξης αντιπροσωπευτικού τύπου (*generic image*) μιας κατηγορίας ανθρώπων. Η τεχνική εγγραφή (*composite image*) εδώ όπως και νωρίτερα στη μετεωρολογία (γράφημα αντικυκλώνα) λειτουργούσε αποδεικτικά στην επιστημονική του έρευνα. Τη μέθοδο αυτή τη χρησιμοποίησε και σε αρχαία νομίσματα που απεικόνιζαν επιφανείς προσωπικότητες, για να πλησιάσει την πρότυπη μορφή που επιθυμούσαν οι καλλιτέχνες να απεικονίσουν, θυμίζοντας την αλληγορία του A.Quetelet για τον μέσο όρο, σαν το καλούπι ενός αγάλματος από το οποίο βγήκαν ατελή αντίγραφα.

⁵⁴⁵ Από Pearson, K. (1922). *The Life, Letters and Labours of Francis Galton* (vol.II). Cambridge: Cambridge University Press, σελ. 297.

Indian Portraits of Alexander the Great with Composite in centre

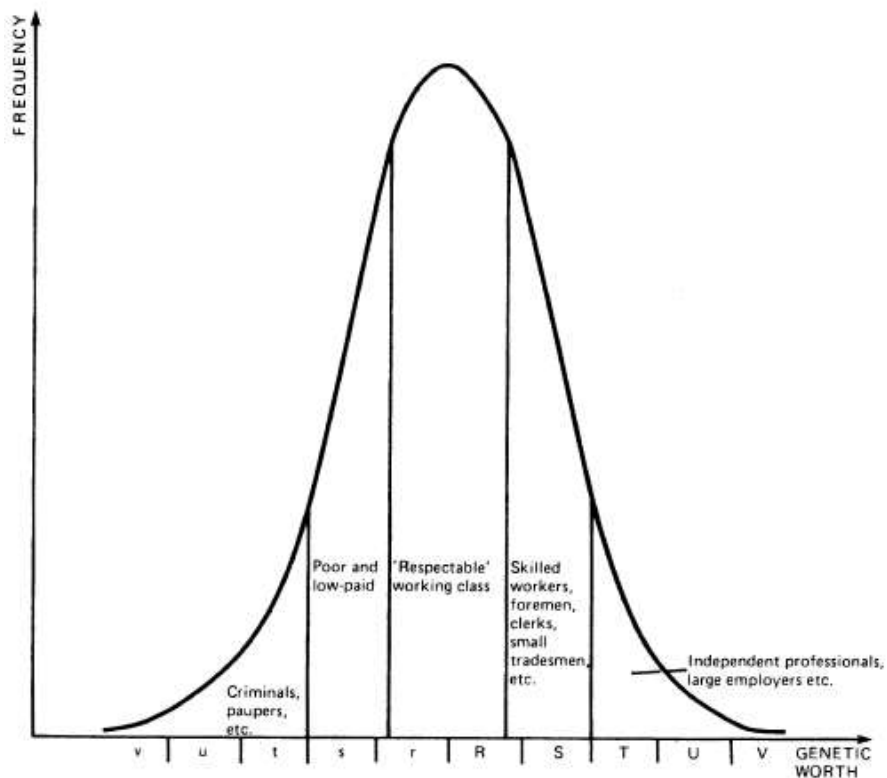
Εικόνα 41: Σύνθετο πορτραίτο (κέντρο) του Μ.Αλεξάνδρου από ινδικά νομίσματα.

Πηγή: Pearson, K.(1922). *The Life, Letters and Labours of Francis Galton (vol.II)*. Cambridge University Press, σελ. χ.α. μετά την σελ.296.

Το 1907 σε άρθρο του στο περιοδικό *Nature* με τίτλο «Vox Populi» θα γράψει για τη σοφία του μέσου όρου των απαντήσεων ενός ετερόκλητου πλήθους 787 ατόμων, που στοιχημάτιζαν για το βάρος ενός βοδιού. Το σφάλμα του μέσου όρου των απαντήσεων ήταν εντυπωσιακά μικρό (0,8 %).

Η προσωπική εμπειρία του Galton από την οικογένειά του, τον κύκλο του, τους καθηγητές στο Cambridge, τον οδηγούσε επαγωγικά στο συμπέρασμα ότι οι πνευματικά αξιόλογοι άνθρωποι προέρχονταν από προικισμένους γονείς, που ανήκαν στη μεσαία και άνω τάξεις. Τα φυσικά και πνευματικά χαρακτηριστικά ήταν

κληρονομημένα και αυτά ήταν υπεύθυνα για την κοινωνική διαστρωμάτωση, που ήταν κάτι το φυσικό και επομένως δίκαιο (αμφισβητούσε μόνο την ελίτ λόγω καταγωγής και χρήματος). Τις κοινωνικές κατηγορίες με βάση το εισόδημα, του συνεταίρου του αδερφού του σε ατμοπλοϊκή εταιρεία Booth, θα τις αναγνώσει σαν κατηγορίες κοινωνικής αξίας και σαν αποτέλεσμα του επιπέδου της φυσικής ικανότητας της κάθε τάξης. Η κοινωνική αξία όλων, πλην των διανοουμένων και των επιστημόνων, κατανεμόταν χοντρικά με τρόπο ανάλογο της κατανομής του εισοδήματος και των επαγγελμάτων, που την θεωρούσε αντίστοιχη με την έμφυτη αξία των ατόμων. Η τελευταία αντανakλούσε βιολογικές και μόνο διαφορές, μιας και ως φιλελεύθερος θεωρούσε γενικά ότι ο καθένας είχε τη δυνατότητα και τις ευκαιρίες να βρει τη θέση που του άξιζε.

Εικόνα 42: Η αποτύπωση της βρετανικής κοινωνικής δομής σύμφωνα με τον Galton στη διάλεξη Huxley (1901) του Ανθρωπολογικού Ινστιτούτου με θέμα «The Possible Improvement of the Human Breed under the Existing Conditions of Law and Sentiment». Το γράφημα προκύπτει βάση του πίνακα αντιστοίχισης με τις κατηγορίες του Booth που παρουσιάστηκε στη διάλεξη. Πηγή: MacKenzie, D. (1976). *Eugenics in Britain. Social Studies of Science*, 6 (3/4), σελ. 514.

Με αυτόν τον τρόπο η ταξική δομή απέκτησε φυσική και επιστημονική αιτιολόγηση. Η καμπύλη του λάθους παρείχε και την απόδειξη της τάσης για σταθερότητα γύρω από το μέσο όρο. Ο ίδιος είχε πειστεί ότι η εξέλιξη δεν έπρεπε να απορρίπτει την ασυνεχή μεταβολή και πως καμία συνεχής, ομαλή μεταβολή δεν θα έφερνε σημαντική πρόοδο προς μία ευγονική κοινωνία (παλινδρομήσεις στο μέσο όρο). Οι όποιες κρατικές παρεμβάσεις έπρεπε να έχουν ως στόχο την αποκατάσταση της φυσικής ιεραρχίας. Οι κατώτερες κατηγορίες (ν,υ,t) αποτελούσαν την «επικίνδυνη τάξη», ένα κατακάθι της εργατικής τάξης. Τόσο οι συντηρητικοί όσο και οι φιλελεύθεροι αλλά και οι σοσιαλιστές Fabians συμφωνούσαν ότι αυτό το τμήμα του κοινωνικού σώματος, που δεν ήθελε την ηθική και υλική βελτίωσή του και είχε τάσεις εξέγερσης, αποτελούσε κίνδυνο για το μέλλον της αυτοκρατορίας. Διαχωριζόμενο από την αξιοπρεπή εργατική τάξη έπρεπε να αδρανοποιηθεί ή να εξαλειφθεί.

Ένα άλλο πρόβλημα που τρομοκρατούσε τη μεσαία τάξη της βικτωριανής Αγγλίας ήταν ότι, σύμφωνα με τα δημογραφικά δεδομένα μειωνόταν αριθμητικά, τη στιγμή που τα κατώτερα στρώματα, ακόμη και το εκφυλισμένο «κατακάθι», πολλαπλασιάζονταν. Χωρίς κάποια παρέμβαση, ο πληθυσμός που ήταν σε πορεία εκφυλισμού δεν θα μπορούσε να ανταποκριθεί στον ιμπεριαλιστικό ανταγωνισμό, που στο μέλλον πιθανόν να είχε και πολεμική διάσταση. Έτσι ιμπεριαλισμός και κοινωνική μεταρρύθμιση συνδέθηκαν την περίοδο 1880-1914, παρέχοντας ευνοϊκό πλαίσιο για τις ευγονικές επιδιώξεις. (MacKenzie, 1981)

Όπως σημειώνει ο Buss (1976), οι ιδέες του Darwin για την ποικιλία, την κληρονομικότητα των φυσικών χαρακτηριστικών, τη φυσική επιλογή, εφαρμόστηκαν από τον Galton στη διανοητική σφαίρα. Η ιδέα της εξειδίκευσης των φυσικών δομών και των λειτουργιών τους ήταν η γέφυρα για την γνωστική εξειδίκευση, που ήταν απαραίτητη για την επιβίωση και συμβατή με τις επιδιώξεις της αναπτυσσόμενης καπιταλιστικής οικονομίας, που χρειαζόταν εξειδίκευση και ταλέντα. Ο αυξανόμενος καταμερισμός εργασίας και τα ειδικά επαγγέλματα ήταν ένα κοινωνικό φαινόμενο, που προσπάθησαν να το δικαιολογήσουν επιστημονικά στη βάση των ατομικών διαφορών. Ο ατομικισμός, που ευνοούσαν ο φιλελευθερισμός και ο καπιταλισμός, έδωσε ιδιαίτερη αξία στην ιδιαιτερότητα και την ποικιλία. Ο F.Galton στο βιβλίο ορόσημο για την ψυχολογία των ατομικών διαφορών και την *ψυχομετρία*, «*Inquires into Human Faculty and its Development*» (1883), θα μιλήσει για πρώτη φορά για την *ευγονική (eugenics)*,⁵⁴⁶ την «...επιστήμη βελτίωσης της γενιάς, που με κανένα τρόπο δεν περιορίζεται στη συνετή επιλογή συντρόφου, αλλά που ειδικά στην περίπτωση του ανθρώπου λαμβάνει γνώση όλων των επιρροών που τείνουν και σε οσοδήποτε απομακρυσμένο βαθμό να δώσουν στις πιο κατάλληλες φυλές ή τύπους του αίματος, μια καλύτερη ευκαιρία στο να

⁵⁴⁶ Λέξη που δημιούργησε από τα αρχαία ελληνικά για να εκφράσει την καλή γενιά, την προικισμένη με ανώτερα χαρακτηριστικά.

επικρατήσουν ταχύτατα των λιγότερο κατάλληλων, από ότι θα είχε γίνει σε διαφορετική περίπτωση.».⁵⁴⁷

Οι έρευνες του F.Galton δημιούργησαν ένα κοινωνικό και πολιτικό κίνημα με κέντρο την Eugenics Education Society (1907) (σήμερα Eugenics Society), που είχε σκοπό να φτιάξει το προφίλ της βρετανικής κοινωνίας, με βάση τα μετρούμενα (κληρονομούμενα) χαρακτηριστικά των ατόμων και να πιέζει ως ομάδα υπέρ ευγονικών πολιτικών. Το παράδοξο είναι ότι ενώ η αφετηρία του Galton ήταν φιλελεύθερη, το όραμά του για μια κοινωνία με ποιοτικά ανώτερους ανθρώπους απαιτούσε κατάργηση ελευθεριών για ορισμένους.⁵⁴⁸ Υπήρχαν προβλήματα ηθικής φύσεως, πρακτικής εφαρμογής, αντιτιθέμενες ομάδες (π.χ. γιατροί, φιλάνθρωποι), ενώ η άνοδος του ναζισμού και του φασισμού θα κάνει την επίσημη γραμμή του αγγλικού ευγονισμού να πάρει αποστάσεις και να γίνει πιο συγκρατημένη. Η ευγονική ιδεολογία και πρακτική θα αφήσει έντονο αποτύπωμα στο αγγλικό εκπαιδευτικό σύστημα και θα αποτελέσει το έναυσμα για τις θεωρίες της νοημοσύνης.⁵⁴⁹

Οι ευγονιστές είχαν μια βιολογική λύση για το πρόβλημα του εκφυλισμού των Άγγλων. Στις συνθήκες του σύγχρονου πολιτισμού, όπου η φυσική επιλογή είχε αδυνατίσει⁵⁵⁰ (αποτέλεσμα φιλανθρωπικής δράσης και κρατικής πολιτικής υγείας),

⁵⁴⁷ Galton, F. (1883), *Inquiries into Human Faculty and its Development* (2nd ed.). London, σελ. 17, υποσημ. 1.

Το 1904, σε μια συνόψιση στο άρθρο του Eugenics: Its Definition, Scope, and Aims. *The American Journal of Sociology*. 10 (1), θα την ορίσει ως εξής: «Ευγονική είναι η επιστήμη που ασχολείται με όλες τις επιρροές που βελτιώνουν τα έμφυτα χαρακτηριστικά μιας φυλής` επίσης με εκείνες που τα αναπτύσσουν στη μέγιστη υπεροχή», λέγοντας ότι θα πρέπει να την εισάγουμε στην εθνική συνείδηση σαν μια νέα θρησκεία.

⁵⁴⁸ Λίγο πριν το θάνατό του, στο ανέκδοτο μυθιστόρημά του επιστημονικής φαντασίας *Kantsaywhere*, περιγράφει μια ουτοπική ολοκληρωτική ευγονική κοινωνία, διοικούμενη από μία ελίτ, όπου η κοινωνική θέση εξαρτιόταν από το αποτέλεσμα διαγωνισμών.

⁵⁴⁹ Ο μαθητής του Pearson, Spearman, χρησιμοποιώντας στατιστικές τεχνικές θα αποδείξει ότι τα τεστ δεξιοτήτων έχουν υψηλή συσχέτιση και επινοώντας την παραγοντική ανάλυση θα αναδείξει ένα είδος μέσης τιμής των τεστ που τον ονομάζει «παράγοντα g ή γενική νοημοσύνη» (1904). Αυτό το νέο «αντικείμενο» συγκροτεί ένα χώρο κοινού μέτρου για τις ατομικές δεξιότητες. Η θεωρία του θα συμπληρωθεί από τον Burt, που θα αναλύσει δευτερεύοντες παράγοντες ανεξάρτητους από τον g, αντανάκλαση των ειδικών δεξιοτήτων που μεταβιβάζονται και αυτές κληρονομικά. Οι εργασίες του θα οδηγήσουν στο σύστημα eleven plus, που θα κατατάσσει αναλόγως όλα τα εντεκάχρονα παιδιά της Αγγλίας σε σχολικές κατευθύνσεις, την περίοδο 1944-1965. Αυτές οι θεωρίες θα δεχθούν πρώτα την επίθεση του Αμερικανού Thurstone, ο οποίος ομαδοποιώντας τα τεστ σε συσχετισμένα υποσύνολα, αναλύει τον «παράγοντα g» σε επτά ανεξάρτητες «πρωταρχικές διανοητικές δεξιότητες», έμφυτες και πάλι. Η προσέγγιση αυτή ταίριαζε στο αμερικανικό δημοκρατικό ιδεώδες, σε αντίθεση με τη μονοδιάστατη κλίμακα της άκαμπτης αγγλικής ιεραρχίας. Τη δεκαετία του '50 που παρακμάζει η ψυχομετρία, οι κοινωνιολόγοι θα προτείνουν ερμηνείες με βάση το περιβάλλον και την αγωγή έναντι της κληρονομικότητας και θα δουν τις στατιστικές μελέτες μέσα από την οπτική της κοινωνιολογίας των ανισοτήτων, από Desrosières, A. (2005). *Η πολιτική των μεγάλων αριθμών. Η ιστορία της στατιστικής αντίληψης*. Αθήνα: Μεταίχμιο, σελ. 173-175.

⁵⁵⁰ Ο πρώτος που έθεσε ακριβώς το ίδιο πρόβλημα ήταν ο Γάλλος γιατρός Benedict Augustin Morel (1857), αλλά δεν υπάρχει κάποιο στοιχείο που να δείχνει ότι τον είχαν διαβάσει οι Άγγλοι ευγονιστές. Ο Charles Darwin έγραψε ότι αυτό είναι: «...σε υψηλό βαθμό επιβλαβές για την

αυτή έπρεπε να αντικατασταθεί από τη συνειδητή ευγονική επιλογή σε ατομικό και σε κρατικό επίπεδο με κατάλληλες πολιτικές⁵⁵¹. Το κατακάθι δεν ήταν μια κοινωνική ή μια ηθική κατηγορία, αλλά μια φυσική κατηγορία εκφυλισμένων homo sapiens, που διέφεραν φυσικά από τους άλλους και «...η λύση βρισκόταν στη γνώση του βιολόγου και του γιατρού για την κληρονομικότητα, με την έρευνα του στατιστικού, την αναφορά περίπτωσης από τον κοινωνικό λειτουργό και τελικά τη φροντίδα υπό περιορισμό από τον ψυχίατρο ή με το νυστέρι του χειρουργού.»⁵⁵²

Η ευγονική στηριζόταν σε μια φυσική οπτική του προβλήματος. Για να είναι όμως και επιστημονικά βάσιμες οι επιδιώξεις της, έπρεπε τεκμηριωμένα τα χαρακτηριστικά των απογόνων να σχετίζονται έντονα με τα χαρακτηριστικά των γονιών. Επομένως η κληρονομικότητα ήταν το κεντρικό θέμα και ο στόχος ήταν ένας μαθηματικός νόμος που συνέδεε γονείς και απογόνους, που θα έδινε το ισχυρό επιστημονικό θεμέλιο του προγράμματος. Αυτό κατά τον MacKenzie (1981) τεκμηριώνει την σε γενικότερο πλαίσιο επίδραση των κοινωνικών συμφερόντων⁵⁵³ στην ανάπτυξη της στατιστικής θεωρίας. Μόνο στην τελευταία δεκαετία της ζωής του ο F. Galton ένοιωσε να έχει απήχηση το ευγονικό του κήρυγμα.

Ο F.Galton, που ποτέ δεν θεώρησε τον εαυτό του μαθηματικό αλλά ανθρωπολόγο, άλλαξε τον ρου της στατιστικής στρέφοντας το ενδιαφέρον από τον μέσο όρο στην απόκλιση, δημιούργησε την παλινδρόμηση και τη συσχέτιση, τη βιομετρία και το ευγονικό ρεύμα, θα τιμηθεί με τον τίτλο του ιππότη το 1909, δύο χρόνια πριν το θάνατό του.

Η «Eugenics Education Society» θα διοργανώσει το 1912 το πρώτο διεθνές συνέδριο ευγονικής στο Λονδίνο, προς τιμήν του πρόσφατα εκλιπόντος F.Galton, με τη φωτογραφία του να κοσμεί το εξώφυλλο των πρακτικών. Πρόεδρος του συνεδρίου ήταν ο απόστρατος ταγματάρχης του μηχανικού Leonard Darwin, γιός του Charles Darwin και μεταξύ των επωνύμων βρίσκονταν και ο Winston Churchill. Ανάμεσα στις χώρες που εκπροσωπήθηκαν ήταν και η Ελλάδα, με τον καθηγητή Ανδρέα Ανδρεάδη.⁵⁵⁴ Το δεύτερο συνέδριο και το τρίτο θα πραγματοποιηθούν στην

ανθρώπινη φυλή» και τάσσονταν υπέρ του περιορισμού της γονιμότητας όσων διέθεταν κοινωνικά ανεπιθύμητα χαρακτηριστικά, βλέπε Lynn, R. (1996). *Dysgenics. Genetic Deterioration in Modern Populations*. London: Praeger, σελ.3-4.

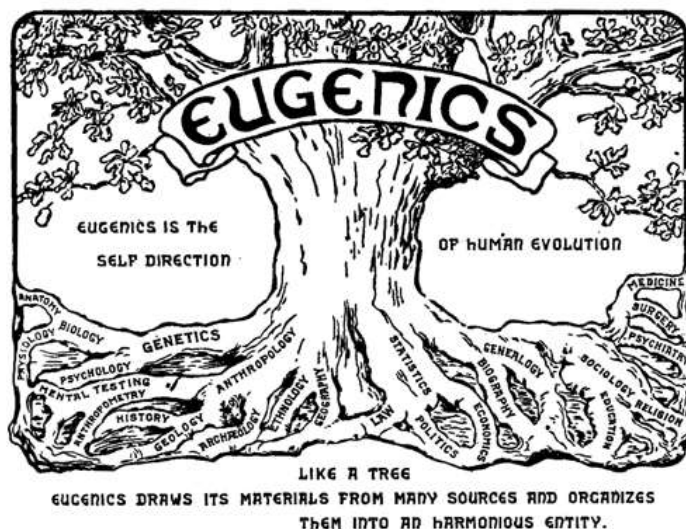
⁵⁵¹ Δύο ήταν οι προτεινόμενες πολιτικές για την ευγονική εξέλιξη της κοινωνίας: η θετική ευγονική πολιτική που περιλάμβανε φορολογικές ελαφρύνσεις για τις οικογένειες της μεσαίας τάξης και η αρνητική που περιλάμβανε μέτρα περιορισμού της γονιμότητας των κοινωνικά ανεπιθύμητων (π.χ. διαχωρισμός της οικογένειας).

⁵⁵² MacKenzie, D. (1981). *Statistics in Britain 1865-1930. The Social Construction of Scientific Knowledge*. Edinburgh: Edinburgh University Press, σελ. 40-41.

⁵⁵³ Της μεσαίας τάξης που ευνοούνταν από την αριστοκρατία και αποδέχονταν την ιεραρχία των ικανοτήτων σαν την φυσική κοινωνική ιεραρχία.

⁵⁵⁴ Βλέπε την αναφορά της νεοζηλανδής εκπροσώπου Siedberg, E. (1912) στο περιοδικό *The Journal of the nurses of New Zealand*, σελ. 128, όπου αναφέρει τους τρεις εκπροσώπους χωρών που της έκαναν εντύπωση: τον μικροκαμωμένο Ιάπωνα, τον ψηλό Ανδρεάδη και τον πρίγκιπα Kropotkin.

Αμερική (1921, 1932), που είναι το ανερχόμενο κέντρο της ευγονικής τις πρώτες δεκαετίες του 20^{ου} αι..

Εικόνα 43: Το λογότυπο του 2^{ου} συνεδρίου ευγονικής (1921), όπου ανάμεσα στις επιστήμες που τροφοδοτούν το «δέντρο» της ευγονικής απεικονίζεται και η στατιστική.

Πηγή: Laughlin, H. (1923). *The Second International Exhibition of Eugenics held September 22 to October 22, 1921, in connection with the Second International Congress of Eugenics in the American Museum of Natural History*. New York: William & Wilkins Co., από wikipedia.

Ο Ιρλανδοϊσπανικής καταγωγής Francis Ysidro Edgeworth (1845-1926) σπούδασε κλασική φιλολογία και στη συνέχεια εμπορικό δίκαιο. Υπήρξε αυτοδίδακτος μαθηματικός πανεπιστημιακού επιπέδου, οικονομολόγος και στατιστικός, τομείς στους οποίους και δημοσίευσε σχετικά. Διετέλεσε λέκτορας λογικής (1880) και καθηγητής οικονομικών (1888) στο King's College London και στη συνέχεια καθηγητής στην έδρα Drummond Professor of Political Economy at Oxford University (1891). Ήταν από τους διαμορφωτές των νεοκλασικών οικονομικών. Στη δεκαετία του 1880 ήταν το μόνο πρόσωπο στην Αγγλία που δούλευε στη στατιστική θεωρία πέρα από τον μακρινό του εξάδελφο Galton. Διετέλεσε δύο φορές πρόεδρος του Section F της B.A. (1889, 1922) και πρόεδρος της Royal Statistical Society την περίοδο 1912-14. Υπήρξε γνωστός του Ανδρέα Ανδρεάδη, όταν ο τελευταίος έκανε μεταπτυχιακές σπουδές στην Αγγλία (1895-1899).⁵⁵⁵

Στην αρχή της καριέρας του ο F.Y.Edgeworth, θα εκδώσει ως δικηγόρος το βιβλίο του *Mathematical Psychics: An Essay on the Application of Mathematics to the Moral Sciences* (1881). Σε αυτό το δύσκολο βιβλίο, που αγνοήθηκε όταν

⁵⁵⁵ Στον «σεβαστό φίλο Edgeworth» αφιερώνει ο Ανδρεάδης τη διάλεξή του «Περί απογραφής» στον Παρνασσό (1907).

πρωτοκυκλοφόρησε παρά τα κολακευτικά για τον συγγραφέα λόγια από επώνυμους (Marshall, Yule), περιλαμβάνεται το πρόγραμμα του F.Y. Edgeworth στην εφαρμογή των μαθηματικών στις *ηθικές επιστήμες*: η εφαρμογή των μαθηματικών στην πεποίθηση, στον υπολογισμό του συναισθήματος της ευχαρίστησης ή του πόνου (*hedonimetry*), στην εύρεση της αρχής της μέγιστης ευτυχίας.⁵⁵⁶ Συντηρητικός ωφελμιστής, χρησιμοποιούσε την θεωρία του Galton για την κληρονομικότητα για να εξαιρέσει κάποιους από την ωφελμιστική αρχή της μεγιστοποίησης της ευτυχίας. Η μεγιστοποίηση της αφορούσε μόνο όσους είχαν γενετικά μεγαλύτερες δυνατότητες να είναι ευτυχισμένοι και όχι τις κατώτερα στρώματα του πληθυσμού, που καλό ήταν να μην αναπαράγονται. Η ευγονική δεν τον ενδιέφερε, ενώ δεν σχετιζόταν με κάποιο πολιτικό πρόγραμμα.

Οι πιθανότητες στο έργο αυτό ήταν σε δεύτερο ρόλο και η στατιστική ήταν απύσχα. Όμως μετά από δύο χρόνια οι δημοσιεύσεις του θα είναι πάνω σε στατιστικά θέματα. Για αυτόν ο μέσος παρατηρησιακός όρος ήταν η πραγματικότητα γύρω από την οποία δημιουργούνταν τα σφάλματα, ενώ ο μέσος όρος στη στατιστική ήταν μια φανταστική οντότητα περιγραφικού χαρακτήρα. Η πιθανοθεωρία ταίριαζε στην οικονομική θεωρία όπως και στη στατιστική θεωρία, διότι και στις δύο περιπτώσεις επιθυμούσαμε μια μεγιστοποίηση (πιθανότητας ή ωφέλειας) και οι δύο περιείχαν την υποκειμενική κρίση (προσωπική πίστη ή προσωπική ευχαρίστηση). Τελικά ο F.Y. Edgeworth χρησιμοποίησε την μπαγεσιανή προσέγγιση της πιθανότητας (αντίστροφη πιθανότητα). Ενδεικτικά οι εργασίες του ήταν πάνω στην ανάλυση της κανονικής κατανομής σε μικρότερες, στη γενικευμένη κανονική κατανομή (η διαστάσεις), στη συσχέτιση.

Όπως παρατηρεί ο A. Desrosieres (1993), η διαπραγμάτευση της συσχέτισης ως «ροπή-γινόμενο», μέσα σε ένα καθαρά μαθηματικό πλαίσιο, στο έργο του *Exercises in the Calculation of Errors* (1893) δεν υιοθετείται από άλλους. Αντίθετα, όταν τρία χρόνια αργότερα ο Pearson στο άρθρο του *Mathematical Contributions to the Theory of Evolution: Regression, Heredity and Panmixia* (1896) θα δημοσιεύσει τον τύπο του συντελεστή συσχέτισης, θα κυριαρχήσει μιας και απευθύνεται σε έναν ευρύτερο κόσμο και υποστηρίζεται από το ευρύτερο δίκτυο που έχει συγκροτήσει ο

⁵⁵⁶ Η υπολογιστική της ευχαρίστησης διακρίνεται σε οικονομική υπολογιστική και σε ωφελμιστική υπολογιστική. Στην οικονομική υπολογιστική διερευνάται η ισορροπία ενός συστήματος ηδονικών δυνάμεων, που η κάθε μια της επιζητεί την ατομική μεγιστοποίηση. Ο δρόμος αυτός θα τον οδηγήσει στη στατιστική. Η ωφελμιστική υπολογιστική διερευνά την ισορροπία ενός συστήματος, όπου ο καθένας και όλοι μαζί τείνουν προς το μέγιστο της συνολικής ωφέλειας. Ο δρόμος αυτός θα τον οδηγήσει στα οικονομικά μαθηματικά. Διαπραγματεύεται την ευχαρίστηση ως το ανάλογο της ενέργειας και επιζητεί να βρει μια πρακτική λύση στο πρόβλημα της αλληλεπίδρασης των ψυχών. Ως μονάδα θα δεχτεί την ωφελιμότητα του Jevons, που αναλύεται σε ένταση (με την ελάχιστη αντιληπτή ποσότητα ως μονάδα) και σε χρονική διάρκεια. Για παράδειγμα, με τη θεωρία του προσπάθησε να υπολογίσει το πώς μεταβαλλόταν η ευχαρίστηση του καταναλωτή με τη σταδιακή αύξηση της κατανάλωσης.

ίδιος. Ο σημαντικός στοχαστής F.Y.Edgeworth δεν θα δημιουργήσει σχολή και ο μόνος επώνυμος μαθητής του ήταν ο A.Bowley.

Ο K.Pearson (1857-1936) ήταν ο άνθρωπος που καθιέρωσε τη στατιστική ως διακριτό επιστημονικό κλάδο, πρωτεργάτης της βιομετρίας, με στατιστικό έργο που και σήμερα είναι επίκαιρο. Επιπλέον υπήρξε ειδικός στη γερμανική μεσαιωνική λογοτεχνία, μαθηματικός φυσικός με ιδιαίτερη ενασχόληση στα εφαρμοσμένα μαθηματικά (ελαστικότητα), φιλόσοφος, καθηγητής μαθηματικών και πτυχιούχος νομικής. Ήταν ρεφορμιστής σοσιαλιστής, ευγονιστής και φεμινιστής και είχε έναν ευρύ κοινωνικό κύκλο ανθρώπων του πνεύματος⁵⁵⁷. Οι πάνω από 600 δημοσιεύσεις του περιλάμβαναν στατιστικές εφαρμογές βιολογίας, ανθρωπολογίας, γενετικής, ευγονικής κ.α.. Το 1896 έγινε μέλος της Royal Society, τιμήθηκε με διακρίσεις, ενώ αρνήθηκε τον τίτλο του Officer of the Order of the British Empire και του ιππότη λόγω της ιδεολογίας του.

Ο Carl⁵⁵⁸ Person γεννήθηκε στο Λονδίνο, ο πατέρας του ήταν πετυχημένος δικηγόρος και η μητέρα του καταγόταν από οικογένεια καπετάνιων. Σπούδασε μαθηματικά στο King's College (Cambridge), όπου και θα διακριθεί (3rd Wrangler Math.Tripes, 1879), εξασφαλίζοντας υποτροφία. Εκτός από τα μαθηματικά, που τα θεωρούσε ως το αξιόπιστο εργαλείο εύρεσης της αλήθειας, έδειξε ενδιαφέρον και για την εφαρμοσμένη φυσική (μηχανική, ελαστικότητα), για κλασσικά έργα του ευρωπαϊκού πνεύματος (Δάντης, Γκαίτε, Ρουσσώ) και για τη θεολογία. Κοσμικοί και κοινωνικοί προβληματισμοί θα πάρουν αργότερα τη θέση των θρησκευτικών: «our god is the welfare of the race».⁵⁵⁹

Μετά την αποφοίτησή του πήγε στην Γερμανία (Heidelberg, Berlin) για σπουδές στην φυσική και στην μεταφυσική, όπου θα ικανοποιήσει και άλλα ενδιαφέροντά του (φιλοσοφία, ρωμαϊκό δίκαιο, βιολογία, μεσαιωνική και αναγεννησιακή γερμανική λογοτεχνία, εξέλιξη των ιδεών στην θρησκεία, η θέση της γυναίκας ιστορικά). Στην Γερμανία γνώρισε την σοσιαλιστική σκέψη σε όλες τις εκδοχές της. Απέρριπτε τον εξισωτισμό, την επανάσταση και ο σοσιαλισμός του ήταν του τύπου των «kathedersocialisten».

Με την επιστροφή του στο Λονδίνο θα σπουδάσει νομικά, που ποτέ δεν αγάπησε και ούτε θα ασκήσει, ίσως από την πίεση του πατέρα του ή και από τη

⁵⁵⁷ Ανάμεσα στους φίλους του συγκαταλέγονταν η νοτιοαφρικανή λογοτέχνης Olive Schreider, η κόρη του Marx, Eleanor, ο λογοτέχνης John Bernard Shaw κ.α..

⁵⁵⁸ Το αρχικό του όνομα ήταν Carl, που μεταγράφηκε σε Karl στο πανεπιστήμιο της Heidelberg. Για ένα διάστημα θα διατηρήσει και τα δύο, για να καταλήξει στη μόνιμη χρήση του γερμανικού Karl, σε ένδειξη τιμής στο γερμανικό πνεύμα ή κατά άλλη εκδοχή στον Karl Marx, το έργο του οποίου μελέτησε στη Γερμανία και πάνω στο οποίο έδωσε με την επιστροφή του διαλέξεις σε ριζοσπαστικά εργατικά σωματεία στο Soho του Λονδίνου.

⁵⁵⁹ Από το *First Common-Place Book*, υποσημείωση 10, σελ. 40. Στο MacKenzie, D. (1979). Karl Pearson and the Professional Middle Class. *Annals of Science*, σελ.128.

δική του επαγγελματική αβεβαιότητα. Θα εκδώσει ανώνυμα λογοτεχνικά έργα⁵⁶⁰ και θα δίνει διαλέξεις για τον Marx, τον Lassale, τον Spinoza, τον Luther, για την εξέλιξη της γερμανικής κοινωνίας από τον 16^ο αι.. Αυτός ο άνθρωπος με τα πολλά ενδιαφέροντα και γνώσεις δεν είχε αποφασίσει ποια επαγγελματική πορεία θα ακολουθούσε.⁵⁶¹ Τότε του παρουσιάστηκε η ευκαιρία της συνεργασίας με το University College (London), ως αναπληρωτής ενός καθηγητή, για να διδάξει «Θερμότητα». Η συνεργασία αυτή θα γίνει μόνιμη και θα σφραγίσει και την εξέλιξη του ιδρύματος.⁵⁶² Το 1884, σε ηλικία 27 ετών, θα διοριστεί στην έδρα Μηχανισμών και Εφαρμοσμένων Μαθηματικών και θα του ζητηθεί να ολοκληρώσει το ημιτελές βιβλίο του προκατόχου του W.K.Clifford *The Common Sense of the Exact Sciences*, πράγμα που θα κάνει με επιτυχία.

Στη συνέχεια θα γράψει στα γερμανικά ένα έργο ιστορίας της μεσαιωνικής τέχνης *Die Fronica: Ein Beitrag zur Geschichte des Christusbildes in Mittelalter* (1887). Ένα ακόμη ημιτελές έργο που θα του ανατεθεί από το πανεπιστήμιο, για να το ολοκληρώσει, ήταν το *A History of the Theory of Elasticity and of the Strength of Materials from Galilei to Lord Kelvin* (1886-1893) του Tothunter. Το 1888 θα εκδώσει το έργο του *The ethic of Freethought: a selection of essays and lectures*, μια συλλογή παλαιότερων διαλέξεων και δοκιμίων, που ήταν κυρίως ένα βιβλίο περί της θρησκευτικών συστημάτων (ειδικά της Γερμανίας) και της θρησκευτικής αλήθειας⁵⁶³, παραλείποντας να αναφέρει τον τίτλο του ως καθηγητή του Cambridge. Την εποχή εκείνη είχε τη δυνατότητα να προχωρήσει ακαδημαϊκά στην εφαρμοσμένη μηχανική, στα μαθηματικά, στην γερμανική λογοτεχνία και ιστορία. Τίποτε δεν προοιωνίζε την ενασχόλησή του με τη στατιστική.

Η προσωπική ηθική φιλοσοφία του K.Pearson στηριζόταν στο ότι η ηθική είναι κοινωνικού χαρακτήρα και στο ότι η ανηθικότητα ήταν αντικοινωνική. Για να πράττουμε ηθικά δεν αρκούσε η συμμόρφωση με κοινωνικές νόρμες, αλλά η δράση μας έπρεπε να είναι προς την κατεύθυνση της εξέλιξης της συγκεκριμένης κοινωνίας που ζούσαμε την συγκεκριμένη χρονική περίοδο. Επομένως ο άνθρωπος για να πράττει ηθικά έπρεπε πρώτα να γνωρίζει επιστήμη και ιστορία. Έτσι, η επιστημονική γνώση γινόταν η λυδία λίθος για το τι ήταν ηθικό και τι όχι και ο ρόλος του

⁵⁶⁰ *The New Werther, The Trinity, a Nineteenth Century Passion Play.*

⁵⁶¹ Στη Heildeberg, όπου είχε μελετήσει Berkeley, Fichte, Locke, Kant και Spinoza, αποφάσισε να αφήσει την φιλοσοφία, γιατί τον έκανε δυστυχισμένο και τον οδηγούσε στο σταμάτημα της καριέρας του. Απέρριπτε την ιδέα του να γίνει μαθηματικός φυσικός, γιατί δεν θεωρούσε τον εαυτό του ιδιοφυΐα· δεν αγαπούσε τα νομικά και τα έβλεπε σαν τελευταία λύση επαγγελματικής επιβίωσης, όπως και το να γίνει σχολάρχης ή να αναλάβει γραμματέας νοσοκομείου ή και να μεταναστεύσει στη Β.Αμερική, εφόσον οι έξι αιτήσεις του για μαθηματικές έδρες σε αγγλικά πανεπιστήμια απέβαιναν άκαρπες.

⁵⁶² Θα ιδρύσει το Δομικό Τμήμα (1892), το τμήμα Αστρονομίας (1904), τη Βιομετρική Σχολή (1893) που θα εξελιχθεί στο Τμήμα Εφαρμοσμένης Στατιστικής (1911).

⁵⁶³ Σε όλα τα θρησκευτικά συστήματα απέδιδε μισές αλήθειες. Σε αυτό το βιβλίο παρουσιάστηκε για πρώτη φορά ο Γερμανός «μυστικός» Eckehart στην Αγγλία.

επιστήμονα ήταν σημαντικός στην πορεία της εξέλιξης της κοινωνίας. (MacKenzie, 1979)

Ο ίδιος ήταν δαρβινιστής ταγμένος ενάντια στη θρησκεία.⁵⁶⁴ Ο δαρβινισμός εκτός από θεωρία ήταν ένα πολιτισμικό σύμβολο, που εξέφραζε τον αγώνα υπέρ της προόδου και της κοσμικότητας, εναντίον της εκκλησίας. Σε αυτόν ήρθε όχι για αντιθρησκευτικούς λόγους ή μέσω της βιολογίας, αλλά επειδή τον είδε σαν μια θεωρία της ιστορίας. «Η φιλοσοφία της ιστορίας είναι δυνατή από τον Darwin και μόνο», έγραψε.⁵⁶⁵ Από την αρχή η οπτική του ήταν του κοινωνικού δαρβινιστή. Η φύση θα ήταν ο οδηγός για την εξέλιξη και θα στήριζε τα πολιτικά επιχειρήματά του. Ο K.Pearson δεν έβλεπε τη θεωρία της εξέλιξης σαν μια παθητική θέαση της φύσης· την έβλεπε να εφαρμόζεται στον άνθρωπο και στις κοινωνίες. Ήταν μια διδασκαλία της τέχνης της ζωής, του πώς να κτίζουμε σταθερά και κυρίαρχα έθνη. Επομένως, για να γίνει όσο το δυνατό αποδεκτή, έπρεπε να στηρίζεται σε ακλόνητα ποσοτικά στοιχεία και επομένως να πάρει στατιστική μορφή. (MacKenzie, 1981)

Η ανθρώπινη ιστορία όπως και η φύση έδειχναν ότι καμιά μεγάλη αλλαγή δεν γίνεται με άλματα, συνεπώς η επανάσταση ήταν απορριπτέα και οι κοινωνικές αλλαγές έπρεπε να είναι βαθμιαίες και να γίνουν μεθοδικά. Ο K.Pearson διαφωνούσε με τον κοινωνικό δαρβινισμό της προηγούμενης γενιάς του *lessais-faire*, εκείνων που τον αντιλαμβάνονταν σε επίπεδο ατόμου, που ήταν συμβατός με τον καπιταλιστικό ανταγωνισμό εντός των εθνικών ορίων. Ισχυριζόταν ότι στο διεθνή ανταγωνισμό, που ήταν ανταγωνισμός συνόλων, εκτός από την καταλληλότητα των ατόμων έπαιζε σημαντικό ρόλο και η κοινωνική οργάνωση. Αυτά τα δύο θα έδιναν το πλεονέκτημα στο έθνος. Για τον Bernard Semmel, ο K.Pearson ήταν βασικό παράδειγμα σοσιαλ-ιμπεριαλιστή διανοούμενου.⁵⁶⁶ Πρέσβευε ότι οι τεχνοκρατικά καθοδηγούμενες κοινωνικές μεταρρυθμίσεις θα έδιναν πλεονέκτημα στην Αγγλία στο διεθνή ανταγωνισμό, τα δε κέρδη θα χρηματοδοτούσαν τις κοινωνικές μεταρρυθμίσεις. Η επιστημονική ειδημοσύνη θα προσδιόριζε το δρόμο της εθνικής επιβίωσης.⁵⁶⁷

Ο κρατικός σοσιαλισμός ήταν απαραίτητος για την επιτυχία στον ιμπεριαλιστικό ανταγωνισμό (το *lessais-faire* αδυνατίζε το έθνος) και προϋπόθεση για μια εθνική ευγονική πολιτική. Η φυσική επιλογή που είχε αδυνατίσει στις πολιτισμένες κοινωνίες έπρεπε να αντικατασταθεί από την τεχνητή ευγονική

⁵⁶⁴ Η οικογένειά του προερχόταν από τους Quakers. Στα 22 του θα διακόψει τους δεσμούς του με τη θρησκεία και θα γίνει «freethinker», δηλαδή οι απόψεις του για τη θρησκεία καθορίζονταν πλέον από τη λογική και την επιστήμη.

⁵⁶⁵ *The ethic of Freethought: a selection of essays and lectures*, σελ. 43. Στο MacKenzie, D. (1979). ό.π., σελ.133.

⁵⁶⁶ Semmel, B. (1960). *Imperialism and Social Reform: English social-imperial thought, 1895-1914*. Στο MacKenzie, D. (1979). ό.π., σελ.135.

⁵⁶⁷ Pearson, K. (1901). *National life from the standpoint of science*. Στο MacKenzie, D. (1979). ό.π., σελ.135.

επιλογή, που θα εξασφάλιζε άριστες ηγεσίες και υγιή και έξυπνο λαό. Αυτό ήταν πιθανότερο να γίνει με μια σοσιαλιστική παρεμβατική πολιτική, ειδικά στο ζήτημα της αναπαραγωγής, παρά με μια φιλελεύθερη. Η τελευταία, πέρα των φιλοσοφικών επιχειρημάτων, μάλλον θα ικανοποιούσε την απαίτηση του κεφαλαίου για φθινό εργατικό δυναμικό, δηλ. για χαμηλού επιπέδου εργαζόμενους.

Ο σοσιαλισμός του εξέφραζε τα συμφέροντα της ανερχόμενης μεσαίας τάξης, που ήθελε να εκτοπίσει από τα κέντρα λήψης των αποφάσεων τους μεγαλοαστούς και να κατηγοριοποιήσει την κοινωνία με τη γνώση και την ικανότητα και όχι με την περιουσία. Εκτός από τις σοσιαλιστικές του ιδέες υπήρξε και μέλος του γυναικείου κινήματος χειραφέτησης, που όμως και αυτό δεν έπρεπε να υποσκάπτει την κοινωνική σταθερότητα. Ήταν ιδρυτικό μέλος του ομίλου «Men's and Women's Club», με αντικείμενο τις σχέσεις των δύο φύλων. Εκεί γνώρισε τη γυναίκα του και όπου παρουσίασε το 1889 το βιβλίο του Galton *Natural Inheritance*. Συμφωνούσε με τα συμπεράσματα του F.Galton, ο ίδιος ήταν υπέρ της ευγονικής, αλλά αμφέβαλλε για το αν θα έπρεπε να εφαρμόζονται οι μέθοδοι των επιστημών ακρίβειας σε προβλήματα περιγραφικών επιστημών.

Το πρώτο γεγονός που έφερε τη στατιστική ως αντικείμενο διδασκαλίας του ήταν οι διαλέξεις στο Gresham College (1891-1894), όπου κατέλαβε την έδρα της γεωμετρίας για τρία χρόνια, με περιεχόμενα της αρεσκείας του. Οι πρώτες οκτώ διαλέξεις θα αποτελέσουν τη βάση του μοναδικού φιλοσοφικού του έργου *The Grammar of Science* (1892), όπου οι σκοποί και οι μέθοδοι της επιστήμης παρουσιάζονται από θετικιστική σκοπιά υπό την επίδραση της αντιρραλιστικής φιλοσοφίας του Mach. Αυτό το έργο που συνοψίζει τη φιλοσοφική του άποψη, θα διαβαστεί πολύ⁵⁶⁸ και θα επηρεάσει πολλούς⁵⁶⁹.

Σε αυτό η άποψή του για την επιστήμη ήταν, ότι το υλικό της ενυπάρχει στο σύμπαν και την ιστορία του, η λειτουργία της ήταν η ταξινόμηση των γεγονότων, της ακολουθίας τους και της σχετικής σημασίας τους. Δεν υπάρχει σφαίρα προς διερεύνηση έξω από την αρμοδιότητα της επιστήμης. Η βάση της επιστήμης ήταν η μέθοδός της και αυτή ήταν που συνιστούσε την ενότητα των επιστημών. Η επιστήμη ασχολείται με το πώς και όχι με το γιατί, είναι περιγραφή και όχι εξήγηση. Δεν υπάρχει διαχωρισμός σκεπτόμενου υποκειμένου και αντικειμενικού κόσμου και η γνώση βασίζεται στις αισθητηριακές εντυπώσεις. Η πραγματικότητα είναι εξωτερική, διυποκειμενική και κατασκευασμένη κατ' οικονομίαν από τον άνθρωπο. Οι φυσικοί νόμοι που περιγράφουν τα φαινόμενα είναι διανοητικές

⁵⁶⁸ Ο Λένιν, στο έργο του *Υλισμός και Εμπειριοκριτισμός* (1908), του αναγνώρισε κάποιες αρετές (αρτιότητα και συνάφεια ανώτερη του Mach) και του άσκησε κριτική, θεωρώντας το παραλλαγή του υποκειμενικού ιδεαλισμού.

⁵⁶⁹ Όπως τον Albert Einstein, που το ανέλυε νέος με φίλους του καθώς και τον σπουδαίο στατιστικό Jerzy Neyman.

συντομογραφίες συνηθειών της αντίληψης, με σκοπό τη μελλοντική χρήση και την πρόβλεψη. Οι τύποι είναι απλώς τα όρια των παρατηρήσεων, οι οποίες δεν ακολουθούν απόλυτα τους αυστηρούς νόμους, ανάλογα με το συντελεστή συσχέτισης. Άλλες θέσεις του ήταν ότι η αιτιότητα δεν συνιστά λογική αναγκαιότητα ούτε πραγματική εμπειρία, ότι ο χώρος και ο χρόνος δεν είναι απόλυτες πραγματικότητες.

Οι υπόλοιπες 33 διαλέξεις του (από τις 38), πού έκανε ο ίδιος, είχαν σχέση με τη στατιστική (δύο σειρές παραδόσεων «geometry of statistics»), που έπρεπε να την παρουσιάσει με κατανοητό τρόπο στους φοιτητές του που ήταν εργαζόμενοι από τις παραγωγικές τάξεις και που αντιλαμβάνονταν τις πιθανότητες και τη στατιστική μέσα από τις εφαρμογές στη ζωή (ασφάλειες, εμπόριο, τυχερά παιχνίδια) και τις γραφικές παραστάσεις των κατανομών. Έδωσε μια εικόνα της στατιστικής μη περιορισμένης στις στατιστικές ζωής και στα κοινωνικά προβλήματα, αλλά μιας αφηρημένης αυτοδύναμης επιστήμης. Για τον K.Pearson η στατιστική ήταν ένα όργανο ανακάλυψης της αλήθειας. Οι τελευταίες δώδεκα διαλέξεις του είχαν σχέση με το δικό του πρωτότυπο στατιστικό έργο, που τότε ξεκινούσε λόγω της καθοριστικής συνεργασίας του με τον δαρβινιστή βιολόγο Walter Frank Raphael Weldon (1860-1906), καθηγητή ζωολογίας στο University College.

Ο W.Weldon αναζητούσε αποδείξεις για τη θεωρία της φυσικής επιλογής του Darwin, μελετώντας ζωικούς και φυτικούς πληθυσμούς. Αφού μελέτησε το έργο του *Natural Inheritance*, πείστηκε ότι ήταν γόνιμο να ασχοληθεί με τις αποκλίσεις των πληθυσμών και τη συσχέτιση χαρακτηριστικών. Εμπνεόμενος από τη στατιστική του F.Galton και όχι από την ευγονική του, θα μελετήσει αποικίες καβουριών και γαρίδων. Η άποψή του ήταν ότι η χρήση της στατιστικής ισχυροποιούσε τη βιολογία ως επιστήμη. Σε ένα είδος καβουριών η συχνοτική κατανομή των μετρήσεων ήταν ασύμμετρη (δικόρυφη). Μην θέλοντας να αλλοιώσει το σχήμα της «κανονικοποιώντας» την, ζήτησε το 1891 τη βοήθεια του συναδέλφου του στο πανεπιστήμιο K.Pearson. Υποψιαζόταν ότι η καμπύλη αποτύπωνε τη διαδικασία της εξέλιξης, την αρχή της δημιουργίας ενός νέου είδους.

Ο K.Pearson είχε ήδη καταλήξει στο ότι η στατιστική ανάλυση ταίριαζε με τον φαινομενολογικό χαρακτήρα της έγκυρης γνώσης, που περιέγραφε στο *The Grammar of Science*. Οι βιολογικές μετρήσεις συνόψιζαν τα γεγονότα, περιέγραφαν την πραγματικότητα, χωρίς να έχουν την ανάγκη θεωρίας. Κατόρθωσε να αναλύσει την δικόρυφη κατανομή σε δύο κανονικές κατανομές, πράγμα που μαζί με τον Weldon το ερμήνευσαν ως την αποκάλυψη δύο διαφορετικών πληθυσμών, με διαφορετικούς μέσους όρους και διαφορετικές αποκλίσεις. Αν αυτό συνεχιζόταν και στις μελλοντικές γενιές, θα αποτελούσε απόδειξη της φυσικής επιλογής που δημιουργούσε ένα νέο είδος. Η μελέτη των καβουριών είναι η αφετηρία μιας πορείας που θα οδηγήσει στη μελέτη των ασύμμετρων καμπυλών (skew curves),

στη θεωρία των ροπών και τελικά στα εργαστήρια βιομετρίας και ευγονικής. Ο K.Pearson θα δεχθεί έντονη κριτική, διότι από τη στιγμή που ζητά σταθερά αίτια για τις καμπύλες του, στη πράξη εντάσσεται στη γραμμή A.Quetelet. Η κριτική αυτή θα στρέψει τον K.Pearson προς την αντιρρεαλιστική φιλοσοφία.

Η δεύτερη σημαντική προσφορά του στη στατιστική θεωρία⁵⁷⁰ ήταν η προσαρμογή στα δεδομένα (βιολογικά, μετεωρολογικά) ασύμμετρων συχνοτικών κατανομών (skew curves), με τη μέθοδο των ροπών, θέτοντας τέρμα στην παντοκρατορία της κανονικής κατανομής στα βιολογικά φαινόμενα. Ο F.Galton θα κλονίσει την εμπιστοσύνη του ανεπαρκούς στα μαθηματικά W.Weldon στην εργασία του K.Pearson, αλλά η συνεργασία τους θα διακοπεί μόνο με το θάνατό του W.Weldon, οπότε και θα σταματήσει η διασύνδεση του στατιστικού έργου του με την καθαρή βιολογία.

Η τρίτη μεγάλη συμβολή του στη στατιστική θεωρία και στη θεωρία της εξέλιξης ήταν ο τύπος για τον συντελεστή συσχέτισης, η διατύπωση της θεωρίας της πολλαπλής συσχέτισης και παλινδρόμησης. Αυτά δεν ήταν απλά μια δημιουργία καθαρών μαθηματικών, αλλά μια θεωρία με εφαρμογή στους ανθρώπους και με πολιτική στόχευση. Ο Benjamin Kidd είχε διατυπώσει τη θέση (1894) ότι εμποδίζοντας την φυσική επιλογή (τυχαία εκλογή συντρόφου), τα είδη θα παλινδρομούσαν στον αυθεντικό τους τύπο. Αυτή τη θέση τη χρησιμοποιούσαν ως επιχείρημα για τη μακροπρόθεσμη αποτυχία μιας παρεμβατικής σοσιαλιστικής πολιτικής, που παρεμπόδιζε την πάλη για επιβίωση του ικανότερου και οδηγούσε στον εκφυλισμό. Ο K.Pearson απάντησε λέγοντας, ότι αυτό που συμβαίνει δεν ήταν η παλινδρόμηση στο φυλετικό αρχέτυπο· το σημείο παλινδρόμησης δεν παραμένει το ίδιο, αλλά μετατοπίζεται με την επιλεκτική διαδικασία επιλογής συζύγων. Σε πέντε μόνο γενιές έχουμε ένα νέο σημείο παλινδρόμησης. Έτσι έλυσε το πρόβλημα της μετριοκρατίας που συνεπάγονταν η θεωρία του F.Galton. Επομένως το σοσιαλιστικό κράτος που οραματιζόταν ήταν βιώσιμο και ανώτερο του καπιταλιστικού.

Ο W.Weldon βρήκε στο έργο του F.Galton τον τρόπο να αναδομήσει την κυρίαρχη παράδοση της μορφολογικής εξελικτικής βιολογίας, που κατασκεύαζε εξελικτικά δέντρα με τη σύγκριση των μορφών των όντων. Η ποσοτικοποίηση της βιολογίας και η στατιστική ανάλυση φαινόταν μια γοητευτική και πολλά υποσχόμενη μέθοδος για τους νέους βιολόγους. Η συνεργασία του W.Weldon με τον K.Pearson δημιούργησε τη βιομετρική σχολή, που στη συνέχεια θα αναπτυχθεί μέσα στην παράδοση της ευγονικής έρευνας που είχε ξεκινήσει ο F.Galton. Η ομάδα του W.Weldon δεν θα επιβιώσει μετά το θάνατό του, που δείχνει ότι η βιομετρία

⁵⁷⁰ Από το 1894 θα δημοσιεύσει μια σειρά 26 σημαντικών άρθρων με βασικό τίτλο: *Mathematical Contributions to the Theory of Evolution*, από τα οποία τα πρώτα 12 στο *Philosophical Transactions* και τα 8 στο *Proceedings of the Royal Society*.

που απαιτούσε μαθηματική εκπαίδευση και είχε εχθρούς και τους μεντελιστές, δεν κατόρθωσε να αποκτήσει βαθιές ρίζες στη βιολογία.

Η στατιστική βιολογία εμφανίστηκε μέσα στο πλαίσιο της θεωρίας της εξέλιξης. Οι ιδέες του Darwin υπήρξαν σημαντικές για τη σκέψη περί πληθυσμών, αλλά ο ίδιος δεν είχε ουσιαστική επιρροή από την κοινωνική στατιστική ούτε ανέπτυξε ένα ποσοτικό μοντέλο της εξελικτικής αλλαγής. Ο F.Galton έφερε στη βιολογία τη στατιστική προσέγγιση και το έργο του συνέχισε και διεύρυνε ο K.Pearson. Οι έρευνες του Weldon ήταν η κύρια πηγή της στατιστικής δράσης του K.Pearson και μετά το θάνατό του ο δεύτερος θα δραστηριοποιηθεί εντονότερα προς την κατεύθυνση της καθιέρωσης της στατιστικής ως επιστημονικού κλάδου. Το 1894 ξεκινά μαθήματα στατιστικής στο University College και από το 1915 θα δίνεται πανεπιστημιακό δίπλωμα στη στατιστική.

Το 1896 εκλέγεται μέλος της Royal Society. Η απόρριψη ενός άρθρου του Pearson από τη Royal Statistical Society, τον οδήγησε στην πρωτοβουλία έκδοσης μαζί με τους F.Galton και W.Weldon ενός περιοδικού για τη στατιστική μελέτη της βιολογίας, του *Biometrika* (1900), που εκδίδεται μέχρι σήμερα. Ο φιλόδοξος στόχος της βιομετρίας, όπως διατυπώθηκε από τον F.Galton στο εισαγωγικό άρθρο του πρώτου τεύχους του περιοδικού, ήταν «...να διαθέσει το υλικό που θα ήταν αρκετά ακριβές για την ανακάλυψη αλλαγών που αρχίζουν κατά τη διαδικασία της εξέλιξης, που είναι πάρα πολύ μικρές για να είναι φανερές διαφορετικά ... οι ακριβείς μετρήσεις όφειλαν να ανακαλύπτουν την πρόοδό του [του ανθρώπινου γένους], μέσα στα όρια της ανθρώπινης ζωής ... ο οργανικός κόσμος συνολικά είναι σε μια διαρκή ροή μεταβαλλόμενων τύπων. Είναι έργο της βιομετρίας να ρίξει μερικές στιγμιαίες ματιές ... να τις συνδυάσει σε μια διαρκώς μεταβαλλόμενη σκηνή, όμοια με κάποια ταραχώδη παρέλαση, φτιαγμένη για να ζει και να ξαναξεκινά με τη βοήθεια ενός «βιογραφήματος». ... Η βιολογία μπορεί σύντομα να ανυψωθεί στο επίπεδο μιας πιο ακριβούς επιστήμης από αυτό που μέχρι τώρα ισχυρίζεται ότι είναι.». ⁵⁷¹ Στο περιοδικό αυτό, του οποίου ο K.Pearson θα παραμείνει εκδότης μέχρι το θάνατό του, θα δημοσιεύει ότι είναι συμβατό με τις απόψεις του. ⁵⁷²

Ορόσημο στη θεσμοποίηση της στατιστικής αποτέλεσε η σταδιακή εξέλιξη του ανθρωπομετρικού εργαστηρίου του Galton σε έδρα στατιστικής στο UCL, με πρώτο διδάσκοντα τον φίλο του K.Pearson. Το 1905 ο F.Galton δώρισε 1500 £ στο University College για την ίδρυση του «Eugenics Record Office» και επιπλέον 500 £ ετησίως για τη λειτουργία του, αρχικά υπό την διεύθυνσή του. Το 1906 θα ζητήσει από τον φίλο του K.Pearson να αναλάβει τη διεύθυνσή του. Ο τελευταίος το ανέλαβε απρόθυμα το 1907 και χωρίς

⁵⁷¹ Galton, F. (1901). *Biometry. Biometrika*, 1 (1), 7-10.

⁵⁷² Χαρακτηριστικό του Pearson ήταν το γεγονός ότι απέρριπτε ερευνητικές κατευθύνσεις με τις οποίες δεν συμφωνούσε. Δεν δέχτηκε να δημοσιεύσει σημαντικό άρθρο του νέου τότε στατιστικού Fisher, με αντικείμενο τη διερεύνηση της δειγματοληπτικής κατανομής του συντελεστή συσχέτισης.

να αφήσει το δικό του «Draper's Biometric Laboratory» που είχε ιδρύσει το 1903 μετά από χορηγία της Worshipful Draper's Company,⁵⁷³ που είχε αναλάβει τα έξοδα του εργαστηρίου και των εκδόσεών του (1904-1933). Στο εργαστήριο αυτό γινόταν με τη χρήση ειδικών οργάνων (μηχανικών ολοκληρωτών, αναλυτών, ιχνογράφων, φωτογραφικές μηχανές κ.α.) η εφαρμογή (φυσική επιλογή, μεντελιανή και γκαλτόνια γενετική, φυσική ανθρωπολογία, κρανιομετρία) και η ανάπτυξη της στατιστικής θεωρίας του K.Pearson. Το εργαστήριο «Eugenics Record Office» μετονομάστηκε σε «Galton Laboratory of National Eugenics». Αυτό βρισκόταν αρχικά σε διαφορετικό κτίριο, είχε ξεχωριστό προϋπολογισμό, δική του ξεχωριστή ερευνητική δραστηριότητα και στατιστικές πρακτικές. Το 1911 πεθαίνει ο F.Galton και αφήνει κληροδότημα στο ίδιο πανεπιστήμιο, για την ίδρυση μιας έδρας, της «Galton Professorship of Eugenics», με εργαστήριο και βιβλιοθήκη, προτείνοντας τον K.Pearson για καθηγητή, που θα την αναλάβει, παραιτούμενος μετά από 27 χρόνια από την έδρα των εφαρμοσμένων μαθηματικών που κατείχε.

Τα δύο αυτά εργαστήρια συγκροτούσαν το ερευνητικό κέντρο όπου διδασκόταν η πιο προχωρημένη στατιστική στη Βρετανία. Στις μελέτες του εργαστηρίου ευγονικής δε θα χρησιμοποιήσει τις δικές του στατιστικές μεθόδους, αλλά θα αναπτύξει αυτές του F.Galton ως καταλληλότερες.⁵⁷⁴ Το 1914 θα αποκτήσει, χάρις σε χρηματοδότες του, ένα νέο κτίριο για τα δύο εργαστήρια. Την περίοδο 1915-19 το αχρησιμοποίητο κτίριο θα επιταχθεί από την κυβέρνηση για στρατιωτικό νοσοκομείο και το προσωπικό του εργαστηρίου θα επιστρατευτεί σε αλλότρια έργα (ο K.Pearson θα υπολογίζει τροχιές αντιαεροπορικών βλημάτων και βομβών). Το 1920 ο K.Pearson θα ενοποιήσει τα δύο εργαστήρια στο Department of Applied Statistics. Ο 63 ετών K.Pearson θα δημοσιεύσει σειρά βιομετρικού περιεχομένου άρθρων (π.χ. κρανιομετρίας⁵⁷⁵). Την ταραχώδη περίοδο 1914 - 1925 έγραψε την τρίτομη βιογραφία του φίλου του F.Galton, ένα ασυνήθιστης έκτασης έργο που το εξέδωσε με δικά του έξοδα, για να μην υποστεί τις προσαρμογές των εκδοτών.⁵⁷⁶ Το 1925 θα εκδώσει το περιοδικό *Annals of Eugenics* για την επιστημονική μελέτη φυλετικών προβλημάτων, που συνεχίζει και σήμερα ως *Annals of Human Genetics*. Από τα διακριθέντα στελέχη και μαθητές από διάφορες χώρες που πέρασαν από τα εργαστήρια του Pearson, οι περισσότεροι εργάστηκαν έξω από

⁵⁷³ Η Worshipful Draper's Company, ήταν το σωματείο των υφασματεμπόρων του Λονδίνου, με ρίζες στις συντεχνίες του μεσαίωνα. Του χρηματοδότησε επίσης και ένα αστρονομικό εργαστήριο, όπου ο Pearson μελετούσε συσχετίσεις και μεταβολές των ουράνιων σωμάτων.

⁵⁷⁴ Οι βιομετρικές τεχνικές του Pearson ήταν κατάλληλες για συνεχείς συσχετιζόμενες μεταβλητές. Για παράδειγμα η διανοητική ανεπάρκεια ήταν για πολλούς διακριτή μεταβλητή. Στη μελέτη χαρακτηριστικών των μελών των οικογενειακών δέντρων χρησιμοποιούσαν τους μέσους όρους, τις τυπικές αποκλίσεις και τα ποσοστά θνησιμότητας.

⁵⁷⁵ Μεταξύ των άρθρων αυτών ήταν ένα με θέμα την ταυτοποίηση του φερόμενου ως κρανίου του Cromwell, με βάση τους ζωγραφικούς πίνακες και ένα άλλο με το οποίο αναπαριστά τη δολοφονία του λόρδου Darnley, του δεύτερου συζύγου της βασίλισσας Mary της Σκωτίας.

⁵⁷⁶ Pearson, K. (1914-1924). *The Life, Letters and Labours of Francis Galton* (vol. I,II,III^A,III^B). Cambridge: Cambridge University Press.

τον ακαδημαϊκό χώρο σε μη στατιστικά αντικείμενα και ελάχιστοι έγιναν ερευνητές ή δάσκαλοι στο αντικείμενο, πράγμα αρνητικό για τη διάδοση του ευγονικού-βιομετρικού προγράμματος. Το 1933 θα βγει στη σύνταξη, συνεχίζοντας να πηγαίνει στο τμήμα και τρία χρόνια αργότερα θα πεθάνει. Με την αποχώρησή του το πανεπιστήμιο θα ιδρύσει τρεις έδρες: της Ευγονικής που θα δοθεί στον R.Fisher, της Στατιστικής στον γιο του Egon και της έδρας Βιομετρίας Weldon στον Haldane.

Οι F.Galton και K.Pearson συνένωσαν τα ζητήματα της κληρονομικότητας που προήλθαν από το Δαρβίνο, τις κανονικές κατανομές των χαρακτηριστικών των ανθρώπων που προήλθαν από τον A.Quetelet και τις τεχνικές προσαρμογής που προήλθαν από τις τεχνικές των σφαλμάτων μέτρησης, μέσα σε ένα νέο σημασιολογικό πλαίσιο. Αυτοί οι δύο μαζί με τους συμπατριώτες τους E.Y.Edgeworth και W.Weldon έκαναν τα πρώτα βήματα σε μια νέα ήπειρο, αυτήν της στατιστικής. Η μαθηματική στατιστική θα γεννηθεί μέσα στο εργαστήριο βιομετρίας του F.Galton, ενός επιστήμονα που ποτέ δεν θεώρησε τον εαυτό του μαθηματικό αλλά ανθρωπολόγο (δεν ήταν μέλος της Royal Statistical Society και ούτε δημοσίευσε στο περιοδικό της). Το σημαντικότερο πρόσωπο το οποίο δημιούργησε νέες μαθηματικές πρακτικές κάτω από την επίδραση φιλοσοφικών ιδεών και ενός πολιτικού προγράμματος (ευγονισμός) ήταν ο K.Pearson.

Ο μαθηματικός K.Pearson έχοντας συγκροτήσει ένα πολιτικο-επιστημονικό δίκτυο και διαθέτοντας εργαστήριο βιομετρίας και εργαστήριο ευγονικής (κανένα από τα δύο δεν χαρακτηρίζεται ως στατιστικό) θα συνεχίσει στο δρόμο που χάραξε ο F.Galton. Δουλεύοντας αρχικά πάνω στις στατιστικές έννοιες που δημιούργησε ο Galton θα εμπλουτίσει τη στατιστική με νέους όρους και νέα εργαλεία. Η συσχέτιση και η παλινδρόμηση απέκτησαν μαθηματική έκφραση για να υπηρετήσουν την ευγονική (MacKenzie, 1981). Ο στατιστικός λόγος θα κατακτήσει την αυτονομία του εδραζόμενος στα μαθηματικά και σε μια φιλοσοφία της γνώσης (αντιρεαλισμός). Οι στατιστικοί νόμοι καθίστανται αυθύπαρκτες οντότητες (μια νέα μορφή αντικειμενικής γνώσης), που δεν περιγράφουν απλώς, αλλά και εξηγούν τα γεγονότα.⁵⁷⁷ (Desrosieres, 1993)

⁵⁷⁷ Η νεότερη ερευνήτρια Eileen Magnello θεωρεί ότι δεν είναι διαχρονική η φιλοσοφική επιρροή των θέσεων που διατύπωσε στο *Grammar of Science* στο έργο του Pearson (όπως ισχυρίζονται οι Norton, Porter, Desrosieres) και ότι αυτές ήταν οι φιλοσοφικές απόψεις της νεότητάς του. Επίσης τονίζει τη διαφορετική στατιστική πρακτική που ακολουθούσε στο βιομετρικό (πυρσόνηια) και ανθρωπομετρικό πρόγραμμα (γκαλτόνηια) και διαφωνώντας με τον MacKenzie αμφισβητεί τον κυρίαρχο ρόλο που αποδίδει στα συμφέροντα της μεσαίας τάξης στο έργο του και της ευγονικής ιδεολογίας στην εξέλιξη της θεωρίας της συσχέτισης καθώς και στο ότι δεν ήταν απόλυτος εχθρός του μεντελισμού (δεχόταν την ασυνεχή μεταβολή). Συμπεραίνει ότι η σκέψη και το έργο του Pearson δεν έχει μια ενοποιημένη δομή και παράλληλα συμφωνεί με τους νεότερους μελετητές στο ότι το καθοριστικότερο πρόσωπο για την πορεία του Pearson ήταν ο Weldon και όχι ο Galton. Βλέπε Magnello, E. (2006). Karl Pearson and the Origins of Modern Statistics: An Elastician becomes a Statistician, *The Rutherford Journal*, 2005-6 (1), διαθέσιμο στο <http://rutherfordjournal.org/article010107.html>, Magnello, M.E. (1999). The non-Correlation of Biometrics and Eugenics: Rival Forms of Laboratory Work in Karl Pearson's Career at University College London (part 1). *History of Science*. 37 (115), σελ. 45-78. Magnello, M.E.

Ο George Udny Yule (1871-1951) καταγόταν από τη Σκωτία, από οικογένεια αξιωματικών και υψηλόβαθμων κρατικών λειτουργών (ο πατέρας και ο θείος του χρήστηκαν ιππότες) και λογίων, που βρισκόταν σε οικονομική κάμψη. Ο ίδιος ήταν ένας μη συμβατικός Tory, αντιδαρβινιστής, που στο τέλος της ζωής του στράφηκε στη θρησκεία. Με σπουδές μηχανικού και φυσικού, θα γίνει μαθητής του K.Pearson και θα διατελέσει και βοηθός του. Σε αντίθεση με το δάσκαλό του και μη συγκινούμενος από τα ευγονικά ενδιαφέροντά του, θα γίνει μέλος της Royal Statistical Society, η οποία όπως είδαμε συγκέντρωνε πρόσωπα που επιδίωκαν να χειριστούν τα προβλήματα της φτώχειας και της υγείας πέρα από πολιτικές αντιπαραθέσεις, στην «αντικειμενική» βάση που προσφέρουν οι στατιστικές. Αυτοί κατηγορούνταν από τους ευγονιστές ότι εμπόδιζαν τη λειτουργία της εξέλιξης, με το να βοηθούν τους υστερούντες, μια αντιπαραθέση που κράτησε από το 1870 μέχρι τη δεκαετία του '40.

Ο U.Yule ενεπλάκη, δίνοντας μια ανώτερου επιπέδου στατιστική λύση, σε ένα πολιτικό πρόβλημα τριών αιώνων, που εκφράστηκε στη διαφωνία μεταξύ του Charles Booth και του Charles Stewart Loch, γραμματέα της Charitable Organization Society⁵⁷⁸. Ο νόμος του 1834 για τους φτωχούς (Poor Law Amendment Act) προέβλεπε ένα ενοποιημένο σύστημα βοήθειας των φτωχών εντός (outdoor relief) και εκτός του σπιτιού (indoor relief σε άσυλα εργασίας, workhouses), με απώτερο σκοπό να αποθαρρύνει να παραμένουν φτωχοί οι έχοντες ικανότητα για εργασία. Ο C.Booth στο έργο του *The Aged Poor in England and Wales* (1894), μελετώντας τα στοιχεία των τοπικών ενώσεων που διαχειρίζονταν το πρόβλημα της φτώχειας, αφού πρώτα τις κατηγοριοποίησε με δικά του κριτήρια ομοιότητας⁵⁷⁹, κατέληξε στο ότι όποια πολιτική και να ακολουθούταν (είτε η οικονομική βοήθεια δινόταν στο σπίτι είτε μέσω της εργασίας στο άσυλο) αυτό δεν επηρέαζε τον αριθμό των άπορων που ήθελαν βοήθεια. Υπήρχαν αντικειμενικοί λόγοι για τους ανήμπορους άπορους που έμεναν στο σπίτι και όχι λόγω της αποφυγής της εργασίας στα άσυλα. Επομένως ήταν λογική η πρότασή του για παροχή σύνταξης στους ηλικιωμένους αντί για τον εξαναγκασμό τους για εργασία στα άσυλα, σε σκληρές συνθήκες.

Ο C.S.Loch, που διατέλεσε και καθηγητής Οικονομικής Επιστήμης και Στατιστικής στο King's College (1904-8), εκφράζοντας το C.O.S., διακήρυττε ότι η άκοπη οικονομική βοήθεια στο σπίτι θα αύξανε τους άπορους. Οι φιλελεύθεροι φιλάνθρωποι έβλεπαν την παροχή οικονομικής βοήθειας μέσω της εργασίας και σαν μέσο διαπαιδαγώγησης και ενδυνάμωσης των φτωχών. Αν θέλαμε να μειώσουμε τη φτώχεια έπρεπε οι συνθήκες ζωής των φτωχών να γίνουν αφόρητες.

(1999). The non-Correlation of Biometrics and Eugenics: Rival Forms of Laboratory Work in Karl Pearson's Career at University College London (part 2). *History of Science*, 37 (116), 123-150.

⁵⁷⁸ Η Charitable Organization Society (C.O.S.) ιδρύθηκε το 1869 με σκοπό την αποτελεσματική διαχείριση των φιλανθρωπικών πόρων.

⁵⁷⁹ Π.χ. άρνηση να πάνε σε άσυλα, πραγματική ένδεια, συγγενική βοήθεια, καλός χαρακτήρας κ.α. και συνδυασμοί .

Ο C.Booth ήταν ο πρώτος που έθεσε το πρόβλημα όχι με καθαρά πολιτικά επιχειρήματα, αλλά με ποσοτικό επιστημονικό τρόπο και σε αυτή τη βάση έπρεπε να αντιμετωπιστεί. Ο C.S.Loch (1895) θα θεωρήσει τρωτή την έρευνα του C.Booth, λόγω της έλλειψης διαχρονικότητας (στοιχεία ενός έτους)· το γεγονός αυτό δεν αποκλείει τις διπλοεγγραφές, λόγω μετακινήσεων απόρων σε άλλη τοπική ένωση στη διάρκεια του έτους, δεν λαμβάνει υπόψη τη μεταβολή του πληθυσμού ως παράμετρο που επηρεάζει τα ποσοστά και δεν μας δίνει τη δυνατότητα διαχρονικών συγκρίσεων που είναι προϋπόθεση για χρήσιμα συμπεράσματα, που θα καθοδηγήσουν την πολιτική δράση. Έχοντας επισημάνει το ρόλο τρίτων μεταβλητών θα προτείνει να υπολογιστεί ο λόγος όσων παίρνουν βοήθεια στο σπίτι προς τους εργαζόμενους στα άσυλα και να συγκριθούν οι ενώσεις διαχρονικά με βάση αυτό το κριτήριο. Τόνισε την ανάγκη να δημιουργηθεί ένα τυποποιημένο σύστημα που θα έπαιρνε υπόψη ή θα ελαχιστοποιούσε την επίδραση και άλλων παραμέτρων όπως ο πληθυσμός, η ηλικία, το φύλο. Διαφορετικά, τα συμπεράσματα θα ήταν παραπλανητικά.

Για τον U.Yule η κριτική αυτή ανέδειξε την ανάγκη μιας μεθόδου πολλών μεταβλητών, της πολλαπλής συσχέτισης. Χρησιμοποιώντας παλιά και νέα στατιστικά εργαλεία θα δείξει ότι η φτώχεια φθίνει όταν η κατ'οίκον βοήθεια χορηγείται δυσκολότερα και προτιμάται η βοήθεια μέσω της κακοπληρωμένης εργασίας σε άσυλα. Τεχνικές συνεισφορές του ήταν η προσαρμογή με τη μέθοδο των ελαχίστων τετραγώνων και η έννοια της παλινδρόμησης με τις πολλές μεταβλητές.⁵⁸⁰ Σε σχέση με τον K.Pearson στου οποίου τη μέθοδο στηρίχτηκε απέδειξε πως μπορούμε να υποκαταστήσουμε ένα νέφος σημείων με μια γραμμική παλινδρόμηση, απαλλασσόμενοι από τις υποθέσεις κανονικότητας, με τις οποίες ήταν στενά συνδεδεμένες οι περιπτώσεις των ανθρώπινων μετρήσεων. Η μεγαλύτερη καινοτομία του ήταν ότι εφάρμοσε αυτές τις τεχνικές σε κοινωνικοπολιτικά προβλήματα.

⁵⁸⁰ Βλέπε τα σχετικά άρθρα του:

Yule, G. U. (1895). On the correlation of total pauperism with proportion of out-relief I. *The Economic Journal*, 5, σελ. 603-611.

Yule, G. U. (1896a). On the correlation of total pauperism with proportion of out-relief II. *The Economic Journal*, 6, σελ. 613-623.

Yule, G. U. (1896b). Notes on the history of pauperism in England and Wales from 1850, treated by the method of frequency-curves; with an introduction on the method. *Journal of the Royal Statistical Society*, 59, σελ. 318-357.

Yule, G. U. (1897a). On the theory of correlation, *Journal of the Royal Statistical Society*, 60, σελ. 812-854.

Yule, G. U. (1897b), Note on the teaching of the theory of statistics at university college. *Journal of the Royal Statistical Society*, 60, σελ. 456-458.

Yule, G. U. (1899). An investigation into the causes of changes in pauperism in England chiefly during the last two intercensal decades (Part I), *Journal of the Royal Statistical Society*, 62, σελ. 249-295.

Yule, G. U. (1897b). Note on the teaching of the theory of statistics at university college. *Journal of the Royal Statistical Society*, 60, σελ. 456-458.

Yule, G. U. (1899). An investigation into the causes of changes in pauperism in England, chiefly during the last two intercensal decades (Part II). *Journal of the Royal Statistical Society*, 62, σελ. 249-295.

Την περίοδο 1900-14 οι σχέσεις του U.Yule με τον K.Pearson θα δοκιμαστούν, λόγω της αντιπαράθεσής τους στο ζήτημα της μέτρησης του συντελεστή συσχέτισης διακριτών μεταβλητών.⁵⁸¹

Ο U.Yule θα μιλήσει για τις άχρηστες και μη επαληθεύσιμες υποθέσεις κανονικότητας του K.Pearson, ενώ ο K.Pearson, που είχε επισημάνει τον κίνδυνο που διέτρεχαν οι «περιγραφικοί επιστήμονες» να μαγευτούν από τα μαθηματικά μοντέλα και να προσαρμόσουν τις κοινωνιολογικές υποθέσεις τους σε αυτά, θα του κάνει κριτική για νομιναλισμό. Στο ζήτημα του συντελεστή συσχέτισης ο K.Pearson ήταν ρεαλιστής, γιατί θεωρούσε ότι ο συντελεστής δεν ήταν μια απλή σχέση των δεδομένων, αλλά μετρούσε κάτι το πραγματικό (την κληρονομικότητα στο ζωικό βασίλειο με προοπτική να βγουν συμπεράσματα για τους ανθρώπους).

Ο Sir Ronald Aylmer Fisher (1890-1962), ήταν ο τελευταίος μεγάλος της σχολής των Άγγλων βιομετρών στατιστικών. Υπήρξε εξέχων στατιστικός του 20^{ου} αι., γενετιστής, βιολόγος και ενεργός ευγονιστής από τα νιάτα του⁵⁸². Είχε μεγάλη προσφορά στη στατιστική θεωρία και όλο του το έργο, εκτός της αρχής του και αυτού της δεκαετίας του '40, είχε ως κίνητρο την αξιοποίησή του σε εφαρμογές της ευγονικής. Οι πρωτότυπες ιδέες του συχνά συναντούσαν την αντίδραση των επαγγελματιών μαθηματικών.

Γεννήθηκε στο Λονδίνο σε μια πολυμελή οικογένεια ενός εμπόρου έργων τέχνης και πέθανε στην Adelaide (Αυστραλία). Ήταν προικισμένος από μικρός και παρά το έντονο πρόβλημα μυωπίας πού είχε, θα σπουδάσει με υποτροφία μαθηματικά στο Cambridge. Ήταν συντηρητικός και θρησκευόμενος. Με τον K.Pearson είχε κοινή αντίληψη για τη στατιστική και την έβλεπε όχι σαν ένα απλό ερευνητικό εργαλείο, αλλά ως μια μεθοδολογία φιλοσοφικής σημασίας και οι δύο ήταν στρατευμένοι στο πολιτικό πρόγραμμα της ευγονικής. Ήταν της άποψης ότι η θεωρία έπρεπε να έχει και πρακτική εφαρμογή. Αν και μετριοπαθέστερος του Pearson, έβλεπε κι αυτός τον κίνδυνο εκφυλισμού του έθνους μέσα από το πρόβλημα της αναπαραγωγής της κοινωνικά και γενετικά πολύτιμης μεσαίας τάξης. Ο R.Fisher υπήρξε ίσως ο μόνος πολύτεκνος επώνυμος ευγονιστής. Τάσσονταν υπέρ μέτρων θετικής ευγονικής πολιτικής. Κατά την άποψή του οι φοροαπαλλαγές έπρεπε να είναι ανάλογες των μισθών και να ευνοούν τους πλουσιότερους.

Την περίοδο 1915-19 απαλλαγμένος παρά την επιθυμία του από το στρατό, ήταν καθηγητής σε σχολεία. Θα αρνηθεί την πρόταση του Pearson για συνεργασία στο ινστιτούτο του, για να διαφυλάξει την αυτονομία δράσης και σκέψης του (του

⁵⁸¹ Βλέπε κεφάλαιο 7, *The Politics of the Contingency Table*, στο MacKenzie, D. (1981). *Statistics in Britain 1865-1930. The Social Construction of Scientific Knowledge*, σελ.153-182.

⁵⁸² Ως φοιτητής είχε ιδρύσει μαζί με τους J.M.Keynes, R.C.Punnett και H.Darwin (γιό του Charles) την Cambridge University Eugenics Society (1911).

είχε ήδη απορρίψει από το *Biometrika* ένα άρθρο του)⁵⁸³ και θα συνεχίσει να εργάζεται στο μικρό επαρχιακό ερευνητικό σταθμό του Rothamsted ως γενετιστής (1919-1933), όπου και θα αναπτύξει τις σύγχρονες τεχνικές σχεδιασμού και ανάλυσης πειραμάτων. Το βιβλίο του *Statistical Methods for Research Workers* (1925) ήταν το πρακτικό εγχειρίδιό τους. Το 1929 ως αναγνώριση του έργου του θα γίνει μέλος της Royal Society. Το 1933, με τον θάνατο του K.Pearson, θα αναλάβει την έδρα Ευγονικής Galton στο University College. Εκεί θα επεκταθεί και στη μελέτη των ομάδων αίματος (Rhesus).

Σταθερός υποστηρικτής του R.Fisher από το ξεκίνημά του ήταν ο γιός του Charles Darwin, Leonard. Για τον R.Fisher η θεωρία της κληρονομικότητας ήταν ο μεντελισμός. Μεγάλο επίτευγμά του ήταν η άρση της ασυμβατότητας μεταξύ βιομετρών και μεντελιανών,⁵⁸⁴ αφότου έδειξε ότι η στατιστική των ποσοτικά μετρούμενων βιομετρικών χαρακτηριστικών ήταν συμβατή με τη θεωρία του Μέντελ. Στο σημαντικό άρθρο του *The correlation Between Relatives on the Supposition of Mendelian Inheritance* (1916)⁵⁸⁵, θα δείξει μαθηματικά ότι η συνεχής διακύμανση (variance) των συνεχών φυσικών χαρακτηριστικών μπορεί να είναι αποτέλεσμα μεντελιανής δράσης γονιδίων (genes). Για τον R.Fisher η φυσική επιλογή ήταν μια μαζική διαδικασία, προβλέψιμη με τις πιθανότητες. Αιτία ήταν η διασπορά και όχι οι μεταλλάξεις, που τις δεχόταν σε δευτερεύοντα ρόλο (στη δημιουργία της διασποράς), προβλέψιμες κι αυτές. Το 1930 θα διατυπώσει το θεμελιώδες θεώρημα της φυσικής επιλογής που έλεγε ότι ο ρυθμός αύξησης της προσαρμοστικότητας ενός οργανισμού κάποια χρονική περίοδο είναι ίσος με τη

⁵⁸³ Το άρθρο του On the 'Probable error' of a Coefficient of Correlation Deduced From a Small Sample, είχε αρνηθεί να το δημοσιεύσει ο Pearson στο *Biometrika*, αδυνατώντας να το κατανοήσει. Ο Fisher θα το δημοσιεύσει στο 1^ο τεύχος του περιοδικού *Metron*. Ο Pearson θα επηρεάσει και άλλο περιοδικό να αρνηθεί επόμενο άρθρο του Fisher. Ο τελευταίος, όταν θα είναι πλέον καταξιωμένος, θα προσπαθήσει να υποσκάψει το έργο και τη φήμη του Pearson ως στατιστικού. Αρνητικές ήταν οι σχέσεις και με τον Πολωνό σπουδαίο στατιστικό Jerzy Neyman, μαθητή του Pearson και συνεργάτη του γιου του Egon, των οποίων η μέθοδος για τον έλεγχο υπόθεσης υπερκέρασε την δική του. Η δημόσια κριτική του Neyman στην RSS για την στατιστική τεχνική σε γεωργικά πειράματα του Fisher, θα αναγκάσει τον τελευταίο να πει ότι η κατανόηση είναι προϋπόθεση της διατύπωσης οποιασδήποτε κριτικής.

⁵⁸⁴ Οι βιομέτρες δεν είχαν αναπτύξει ένα ολοκληρωμένο θεωρητικό μοντέλο κληρονομικότητας. Η ιδέα τους για την εξέλιξη ήταν συμβατή με την ορθόδοξη άποψη του Darwin. Την έβλεπαν ως μια συνεχή, προβλέψιμη μαζική διαδικασία, βασισμένη σε σταδιακές, μετρήσιμες αλλαγές του πληθυσμού, μέσα από ένα διαφοροποιημένο συνεχές. Εξαίρεση αποτελούσαν οι F.Galton και Huxley που πίστευαν ότι γίνονται και άλματα. Για τους μεντελιστές που είχαν ως κυριότερο εκπρόσωπο τον Bateson, στη φύση συνέβαιναν ασυνεχείς μεταβολές και τα είδη ήταν ασυνεχείς οντότητες, ποιοτικά διαφοροποιούμενες. Το είδος και η πρότυπη μορφή ήταν ο άξονας της θεώρησής τους. Διαφορετικές ήταν και οι πειραματικές τους πρακτικές και οι επιστημονικές δεξιότητές τους. Για τους βιομέτρες δεν υπήρχε κρίσιμο πείραμα και κατηγορούσαν τους μεντελιστές για σκόπιμες πειραματικές επιλογές, ώστε να είναι αδιαμφισβήτητα ορατές οι ασυνέχειες. Τις είχαν χειριστεί ως αντιτιθέμενες θεωρήσεις, χωρίς όμως αυτό να ισχύει.

⁵⁸⁵ Fisher, R.A. (1918). The correlation Between Relatives on the Supposition of Mendelian Inheritance. *Philosophical Transactions of the Royal Society of Edinburgh*, 52, σελ. 399-433. Αυτό το άρθρο δεν έτυχε δημοσίευσης από την RSS.

γενετική διασπορά της προσαρμοστικότητας αυτή την περίοδο. Με τον Fisher άνοιξε ο δρόμος για τη σύνθεση της δαρβινικής εξελικτικής θεωρίας και της μεντελιανής γενετικής.

Κατά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο θα καταργηθεί το εργαστήριό του, θα χωρίσει και θα χάσει τον μεγαλύτερο γιό του. Την περίοδο 1943-1957 θα καταλάβει την έδρα Γενετικής Balfour στο Cambridge. Το 1947 θα ιδρύσει το περιοδικό *Heredity*. Το 1952 θα χρηστεί ιππότης. Από το 1959 έως τον θάνατό του (1962) θα είναι ερευνητής στο Τμήμα Μαθηματικής Στατιστικής στην Adelaide.

Κεφάλαιο 6^ο

Υπάρχει ένας μοναδικός παράγοντας που δεσπόζει των πάντων ὁ δημογραφικός παράγοντας. Σαράντα ένα εκατομμύρια Γάλλοι αντιμετωπίζουν εξήντα έξι εκατομμύρια Γερμανούς και σαράντα τρία εκατομμύρια Ιταλούς, αυτές οι δύο τελευταίες χώρες είναι συνδεδεμένες με τον άξονα Βερολίνου-Ρώμης... Καθόσον το ζήτημα αφορά τους αριθμούς, είμαστε ηττημένοι.⁵⁸⁶

Γαλλία

Εισαγωγή

Ο A. Desrosieres (1993) γράφει χαρακτηριστικά, ότι η στατιστική με την παλιά κρατική αντίληψη «ήταν μια περιγραφή του κράτους από το ίδιο για το ίδιο». Οι στατιστικές κωδικοποιήσεις είναι αλληλένδετες με την ιδιαίτερη εξέλιξη του κάθε κράτους και της αντίστοιχης κοινωνίας. Η ιστορία ενός στατιστικού συστήματος αντικατοπτρίζει και τον βαθμό συνεκτικότητας του κράτους. Σε όλα τα ευρωπαϊκά κράτη ήταν προεξάρχων ο ρόλος του κράτους και πιο πολύ στη Γαλλία. Το σημαντικότερο κίνητρο, παράλληλα με τις στρατολογικές ανάγκες, ήταν το οικονομικό, δηλ. η καλύτερη αξιολόγηση των πόρων και η φορολογία τους.

Από τα πρώτα στάδια συγκρότησης του γαλλικού κράτους, η γνώση της περιοχής και των κατοίκων της ήταν αδιαχώριστη από την άσκηση της εξουσίας και τον συγκεντρωτισμό. Η μακρά πορεία που είχε ξεκινήσει με την επιτήρηση μέσω της στατιστικής τον καιρό της βασιλείας, συνεχίστηκε επιταχυνόμενη και ανακατευθυνόμενη από την επανάσταση. Οι αρχές ήθελαν να είναι σε θέση να υπολογίζουν το δυναμικό της χώρας, ιδίως σε δύσκολους καιρούς κρίσης ή πολέμου. Η απόκτηση αυτής της γνώσης ήταν μία ασυνεχής και εν μέρει σωρευτική διαδικασία, που σταδιακά έγινε ανώνυμη και διεκπεραιωνόταν από θεσμούς που σταθεροποιήθηκαν. Οι δύο βασικοί τρόποι ήταν η απογραφή και η χαρτογράφηση.

Το γαλλικό κράτος ήταν από παλιά ενοποιημένο και συγκεντρωτικό, ομοίως και η ισχυρή, ομοιογενής δημόσια μηχανή με τη στατιστική της δραστηριότητα, που ακόμη και όταν ασκούταν σε περιφερειακό επίπεδο, ο συντονισμός και το

⁵⁸⁶ Reynaud, P. (1937). *J.O. Chambre Débats*, 26 Jan. 1937, σελ. 168. Στο Tomlinson, R. (1985). The 'Disappearance' of France, 1896-1940: French Politics and the Birth Rate. *The Historical Journal*, 28 (2), σελ.414.

περιεχόμενο καθορίζονταν από το Παρίσι. Η γαλλική στατιστική του νεωτερικού κράτους, με κυρίαρχη συνιστώσα την SGF (Service de la Statistique Générale de la France, 1840), οργανώνει απογραφές με κύρια αντικείμενα το δημογραφικό πρόβλημα και την οικονομία. Η διοίκηση ενσωμάτωνε την ειδημοσύνη των μηχανικών και άλλων δημοσίων υπαλλήλων, όμως η συμβολή του πανεπιστημίου είναι μικρότερη από ότι στη Γερμανία και στον αγγλοσαξονικό κόσμο.⁵⁸⁷ Στην ιστορία της γαλλικής διοικητικής στατιστικής οι μηχανικοί έπαιξαν σημαντικό ρόλο.⁵⁸⁸

Στη Γαλλία, η στατιστική δραστηριότητα υπηρετούσε αρχικά τις πολεμικές και οικονομικές δραστηριότητες του κράτους, ανάγκες που οδήγησαν στη θεσμοποίηση και στη σταδιακή μεγέθυνση ενός μόνιμου διοικητικού μηχανισμού. Από το 13^ο έως τον 19^ο αι. έχουμε μια προσπάθεια κατάκτησης συνόρων και μια σταθερή προσπάθεια των αρχών να ομαδοποιήσουν και να ομογενοποιήσουν σταδιακά τις διαφορετικές περιοχές που θα συγκροτούσαν τη Γαλλία. Αρχικά οι απογραφές ήταν δημογραφικού τύπου. Η γνώση για τη Γαλλία εξαρτιόνταν από την ικανότητα και τη στελέχωση του μηχανισμού, που μέχρι τον 18^ο αι. παρέμενε ανεπαρκής. Οι δε άνθρωποι συνέδεαν τη συλλογή των πληροφοριών με τη φορολογία και ήταν καχύποπτοι έως αρνητικοί, επηρεαζόμενοι και από τον αρνητικό χαρακτήρα της απαρίθμησής τους, που αναφέρει η Βίβλος.⁵⁸⁹

Από τη στιγμή που ο ίδιος ο βασιλιάς ήθελε αυτή τη γνώση, που προφανώς είχε πολιτικές και στρατιωτικές εφαρμογές, αυτή ήταν ένα κρατικό μυστικό, διαθέσιμο μόνο σε ορισμένους συμβούλους. Ένας βασιλιάς που δεν την είχε ήταν «μισός βασιλιάς» (Fenelon, 1697;).⁵⁹⁰ Με την επανάσταση οι στατιστικές πληροφορίες θα θεωρηθούν σαν συλλογική ιδιοκτησία των πολιτών και όχι ιδιοκτησία του μονάρχη και θα δημοσιοποιούνται. Η επανάσταση συνέχισε και επαύξησε το έργο του παλαιού καθεστώτος στην οργάνωση, βελτίωση και διοικητική ενοποίηση της περιοχής. Επίσης, από τον 19^ο αι. συνδέεται και με μια εγκυκλοπαιδικού χαρακτήρα προσπάθεια διεύρυνσης της γνώσης για έναν τόπο, εμπλέκοντας πέρα από τους διοικητικούς υπαλλήλους, μορφωμένες ελίτ και

⁵⁸⁷ Dersosieres, A. (2005). ό.π., σελ.179.

⁵⁸⁸ Οι Γάλλοι μηχανικοί, παρά τον ελιτίστικο χαρακτήρα της κοινωνικής τους ομάδας ήταν εξ αρχής πεπεισμένοι (17^ο -18^ο αι., δημιουργία σώματος κρατικών μηχανικών) ότι είχαν να εκπληρώσουν και μια κοινωνική αποστολή, από όπου πήγαζε και η κοινωνική τους υπευθυνότητα. Τα δε μαθηματικά, που ήταν και αξιοκρατικό κριτήριο για την εισαγωγή τους στις σχολές μηχανικών και επομένως δημοκρατικού χαρακτήρα, τα έβλεπαν όχι αφηρημένα αλλά ως εργαλείο για την επίλυση πρακτικών προβλημάτων και γενικότερα για την αναμόρφωση της κοινωνίας. Έτσι είχαν κατακτήσει την κοινωνική νομιμοποίηση για την ενασχόλησή τους με κοινωνικά ζητήματα. Βλέπε Picon, A. (2007). French engineers and social thought, 18th - 20th centuries: an archeology of technocratic ideals. *History and Technology*, 23 (3), σελ. 197-208.

⁵⁸⁹ Στην *Παλαιά Διαθήκη*, η απαρίθμηση των Ισραηλιτών από το Δαυίδ τιμωρείται από τον Θεό με θάνατο (Παραλειπομένων Α', κεφ.ΚΑ':1-15 και Βασιλειών Β', κεφ.ΚΔ':1-15).

⁵⁹⁰ Revel, J. (1991). Knowledge of the Territory, *Science in Context*, 4 (1), σελ. 133-161.

ιδιώτες. Όμως η συνεργασία των μορφωμένων με τη διοίκηση θα παγώσει στην αυτοκρατορική Γαλλία.

Μεσαιωνική Γαλλία

Τα γαλλικά φύλλα άρχισαν να συνδέονται με μια συγκεκριμένη περιοχή και οδηγείται πλέον ο ηγεμόνας στην ανάγκη για τη γνώση αυτής της περιοχής. Ο βασιλιάς Philip II Augustus (1165-1123) με την κατάληψη της Νορμανδίας (1204-5) επέβαλε απογραφές για να απογράψει τους πόρους των νεοαποκτηθεισών περιοχών. Το κύριο κίνητρο αυτών των παλαιότατων πρακτικών ήταν οικονομικό και ιδιαίτερο αντικείμενό τους ήταν τα δάση, που έπρεπε να τα εκμεταλλεύονται, αλλά και να τα προστατεύουν. Οι διενεργούντες την απογραφή έπρεπε να είχαν κάποια σχετική εμπειρία με το αντικείμενο. Οι απογραφές έφτασαν στο αποκορύφωμά τους με τον Louis IX (Saint Louis, 1214-1270), ο οποίος ήθελε, πριν αναχωρήσει το 1247 για τη σταυροφορία, να αφήσει σε τάξη το μεγάλο βασίλειό του και να διορθώσει τυχόν σφάλματα. Αυτός ξεκίνησε ένα πρόγραμμα απογραφής σε εθνική κλίμακα. Κληρικοί μαζί με απλούς ανθρώπους ενεπλάκησαν και έστειλαν 10.000 αναφορές ποικίλης φύσης και σημασίας, που ήταν δύσκολο να συσχετιστούν. Αυτό το πρόγραμμα μας δείχνει ότι ο βασιλιάς είχε τον έλεγχο του μεγαλύτερου μέρους του βασιλείου του άμεσα ή έμμεσα. Επίσης, τον έκανε ικανό να κατανοήσει τις τοπικές συνθήκες και να λειτουργήσει σαν ένα είδος διοικητικής και πολιτικής μνήμης. Η συλλογή της πληροφορίας συνδυάστηκε με την επίλυση διαμαχών, προάγγελο της αυξανόμενης ισχύος των τοπικών αξιωματούχων. Η βασιλική εξουσία όχι μόνο έγινε αποδεκτή, αλλά αυξήθηκε και η αποτελεσματικότητά της. (Revel,1991)

Με την επιστροφή του βασιλιά από τους Αγίους Τόπους, έγιναν μερικές τροποποιήσεις και θεσμοθετήθηκε η διαδικασία της απογραφής, που πλέον θα επαναλαμβανόταν σε τακτά διαστήματα. Τα αποτελέσματά της θα χρησιμεύσουν για τη διοικητική αναμόρφωση του 1254. Οι διεξάγοντες την απογραφή λέγονταν «απογραφείς-μεταρρυθμιστές» και έγιναν αργότερα μόνιμοι υπάλληλοι. Όσο περνούσε ο καιρός, ήταν όλο και λιγότερο για να λύνουν και διαφορές αλλά όλο και περισσότερο εμπλεκόταν με τις δυνάμεις της καταπίεσης, με το έργο τους να καταλήγει να είναι η υποστήριξη των δικαιωμάτων του θρόνου, προπάντων των οικονομικών. Οι τυχόν παρεμβάσεις τους ήταν βάρβαρες, φτάνοντας μέχρι τον εκβιασμό. Παρά το πλήγμα για τη φήμη τους, με τη δράση τους – γνώση για τη Γαλλία – καθιστούσαν ικανό τον βασιλιά να έχει εικόνα για τις τοπικές διοικήσεις και τους υπηκόους τους. Τον επόμενο αιώνα ξεφεύγουμε από το συλλογή όσο το δυνατόν περισσότερων πληροφοριών και οι πληροφορίες θα πάρουν απλοποιημένη και τυποποιημένη μορφή (ενορίες και ο αριθμός των νοικοκυριών τους). (Revel,1991)

Προεπαναστατική Γαλλία

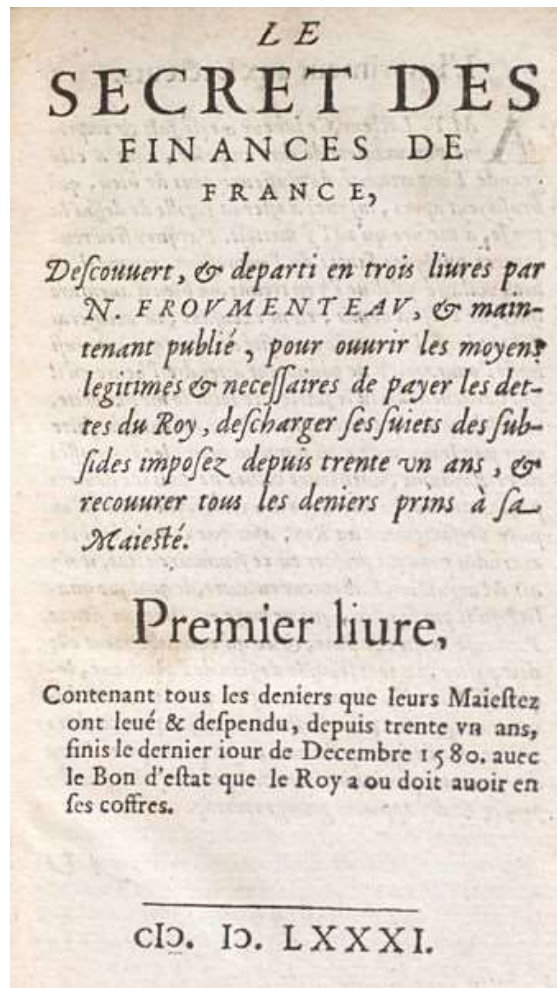
Η γαλλική στατιστική ματιά στον κοινωνικό κόσμο διαμορφώνεται την περίοδο 1789-1815 και θα οδηγήσει στις τακτές ποσοτικές καταγραφές στον τομέα της γεωργίας και της βιομηχανίας. Η ενοποίηση του πολιτικού χώρου οδήγησε παράλληλα στην κατασκευή ισοδυναμιών (μέτρων και σταθμών, ισότητα ανθρώπων, ενιαία οργάνωση συγκρίσιμων νομών σύμφωνα με γενικά κριτήρια κ.α.). Οι μετρολογικές, νομικές και ταξινομικές κατασκευές κατάργησαν τις τοπικές ιδιαιτερότητες και κατέστησαν τα αποτελέσματα γενικεύσιμα και μεταφερόμενα, προσδίδοντας αντικειμενική συνεκτικότητα σε πράγματα ώστε να μπορούν να μετρηθούν. Τα στατιστικά αποτελέσματα δημοσιεύονται και γίνονται ο καθρέφτης του έθνους (και όχι πλέον του ηγεμόνα), συμβάλλοντας έτσι στην ενοποίησή του.

Η Γαλλία της απόλυτης μοναρχίας, αν και δεν άφησε ακαδημαϊκή στατιστική παράδοση, άφησε μια διοικητική παράδοση ερευνών (κρατικών και μη) που συνδύαζαν τις απαιτήσεις της γερμανικής (σφαιρικότητα και ταξινομική λογική) και της αγγλικής παράδοσης (ποσοτικοποίηση και μαθηματικοποίηση), προετοιμάζοντας το δρόμο για την επερχόμενη σύνθεση. Όσες έρευνες ανήκαν στην πρώτη κατηγορία προορίζονταν για την εκπαίδευση του ηγεμόνα, ενώ οι άλλες προορίζονται για την ανώτερη δημόσια διοίκηση και καθιέρωναν εθνικού χαρακτήρα λογιστικές, στατιστικές πρακτικές για ειδικά θέματα (φορολογία, έλεγχος τιμών, εγκληματικότητας κ.α.). Όλες ήταν απόρρητες. Παράλληλα αναπτύχθηκε και μια ιδιωτική παράδοση ταξιδιωτικής, κοινωνικής περιγραφής, με ιδιαίτερη συνεισφορά σε αυτή των γιατρών, που προσπαθούσαν να ερμηνεύσουν τις ασθένειες με βάση το περιβάλλον και που η επιρροή της θα φτάσει μέχρι τον 19^ο αι. (κίνημα των υγιεινιστών).

Χάρη στη δράση κρατικών στελεχών από τον Chaptal μέχρι τον Montalivet η στατιστική αποσυνδέθηκε από το πλαίσιο των ανθρωπιστικών επιστημών, για να καταστεί σταδιακά εργαλείο του σύγχρονου νεωτερικού κράτους, αν και αρχικά δεν μπόρεσε, λόγω αντικειμενικών αδυναμιών, να ανταποκριθεί επαρκώς στις απαιτήσεις αυτού του μετεπαναστατικού κράτους. Κατά τον Jean-Claude Perrot η περίοδος χρόνος IV-1804 υπήρξε η «χρυσή εποχή» της «περιφερειακής στατιστικής».

Το 1581 έχουμε το έργο του Nicolas Froumenteau,⁵⁹¹ *«Le Secret des Finances de France, découvert et reparti en trois livres, et maintenant publié, pour ouvrir les moyens légitimes et nécessaires de payer les dettes du Roy, descharger ses sujets des subsides imposez depuis trente un ans, et recouvrer tous les deniers prins à Sa Majesté. s.l.»*.

⁵⁹¹ Ψευδώνυμο του Γάλλου γιατρού και αλχημιστή Nicolas Barnaud (1539 – 1604, περίπου).

Εικόνα 45: Εξώφυλλο του βιβλίου *Le Secret des Finances de France...* (1581).
Πηγή: *Wikipedia*.

Αυτό το στατιστικού χαρακτήρα έργο είναι περιγραφικό και συμπεριλαμβάνει στοιχεία που θα εμφανιστούν στις στατιστικές του επόμενου αιώνα (δημογραφία, διοίκηση, συντελεστές παραγωγής, κυκλοφορία χρήματος, φόροι).⁵⁹²

Οι στατιστικές του 17^{ου} αι. ήταν κρατικά μυστικά έγγραφα με περιορισμένη, εμπιστευτική κυκλοφορία. Ο *Contrôle General* των ανακτόρων εξηγούσε στους έπαρχους και αυτοί στους κατώτερους τα ερωτήματα που έπρεπε να απαντηθούν, μέσα από μια περιγραφικού τύπου στατιστική. Κίνητρο των απογραφών, πέρα από τη γνώση, ήταν και ο ανταγωνισμός μεταξύ των υπουργείων, ενώ πέρα από τον βασικό σκοπό της στρατολογίας, υπήρχαν και πολιτικού χαρακτήρα λόγοι όπως: η δημόσια υγιεινή (επιδημίες), η ηθική της κοινωνίας (εγκατάλειψη παιδιών), οι

⁵⁹² Perrot, J.C. (1984). *The Golden Age of Regional Statistics*. Στο Perrot, J.C & Woolf, S. J. (1984). *State and Statistics in France 1789-1815*, σελ.5.

θάνατοι. Οι απογραφές υλοποιούνταν από μη ειδικευμένο προσωπικό και πηγές ήταν οι ιερείς και οι τοπικοί άρχοντες, οι επιθεωρητές των εργοστασίων και των πανηγύρεων, οι φοροσυλλέκτες και οι μηχανικοί της *L'École des Ponts et Chaussées*. Επίσης στράφηκαν και σε ιδιώτες «παρατηρητές» της κοινωνίας, όπως: εμπόρους, γαιοκτήμονες, αγροτικούς συλλόγους, που λαμβάνονταν σοβαρά υπόψη ως πηγή και στις ακαδημίες. (Perrot, Jean-Claude, 1984).

Το 1770 ο Brisson, επιθεωρητής εμπορίου και βιομηχανίας της Lyon, εξέδωσε το έργο: «*Mémoires historiques et économiques sur la Beaujolais ou Recherches et observations sur les princes de Beaujolais ou Recherches et observations sur les princes de Beaujeu, la noblesse, l'histoire naturelle et les principales branches d'agriculture, de commerce et d'industrie de Beaujolais*». Εδώ η στατιστική υπηρετεί την ιστορία των πριγκίπων της επαρχίας Beaujolais, η δε ταξινόμηση συνδέεται με την ιεραρχική δομή της κοινωνίας.

Την εποχή του παλαιού καθεστώτος υπήρχαν δύο διαφορετικές στατιστικές παραδόσεις. Η μία που έμοιαζε με την αγγλική *πολιτική αριθμητική* και δεν έκανε απαραίτητα συσχετίσεις με τις περιοχές. Τη μέθοδό της, από την εποχή του Colbert και μετεπαναστατικά, βλέπουμε στο έργο αναφοράς του Vauban *Méthode générale et facile pour faire le dénombrement des peuples* (1686). Μία άλλη, εντελώς διαφορετική προσέγγιση, είχε ως αναφορά τον γεωγραφικό χώρο. Αυτή άνηθε στο γερμανικό χώρο και παράδειγμά της αποτελεί η μεγάλη γαλλική απογραφή του 1697. Δεν είναι μια σειρά αριθμών, αλλά μια περιγραφική προσέγγιση που συνθέτει μια μονογραφία για όλες τις τοπικές συνθήκες. Είναι μια προσπάθεια μιας κατά το δυνατόν πιστής περιγραφής της φυσικής πραγματικότητας. Μια αναλυτική περιγραφή έπρεπε να περιλαμβάνει: φυσικούς παράγοντες (έδαφος, κλίμα, βλάστηση, υδάτινοι πόροι) και κοινωνικοί παράγοντες (αριθμός των ανθρώπων, χαρακτήρας τους, δραστηριότητες, συμπεριφορά, παραδόσεις). Οι διαφοροποιούμενες σχέσεις αυτών των παραγόντων καθορίζουν και τη μοναδικότητα εκάστου τόπου. Αυτού του είδους η έρευνα ήταν τύπου φυσικής ιστορίας. Για να διοικήσει κάποιος ένα κοινωνικά οργανωμένο χώρο, έπρεπε να τον κατανοήσει και συνεπώς να γνωρίσει όλους τους παράγοντες που τον προσδιορίζουν για να μπορέσει τον επανασυγκροτήσει στις ρίζες του. Αυτή η προσέγγιση απαιτούσε πολλές μεταβλητές για την περιγραφή ενός τόπου και δεν μπορούσε να εφαρμοστεί σε μεγάλης έκτασης περιοχές. Έτσι, η *πολιτική αριθμητική* στοχεύει να δώσει μια συνολική εικόνα της περιοχής, η δε περιγραφική μέθοδος τα χαρακτηριστικά ενός συγκεκριμένου τόπου.

Την περιγραφική στατιστική δεν την προωθούσε το κράτος αλλά κυρίως ανεξάρτητοι ιδιώτες, ένα δίκτυο από ταξιδευτές, γεωγράφους, οικονομολόγους, γιατρούς, αγρονόμους, χαμηλόβαθμους διοικητικούς ή προύχοντες της περιοχής. Όλοι τους διαπνέονταν από το πνεύμα του διαφωτισμού και ενεργούσαν με

γνώμονα το ενδιαφέρον του κοινού, ενώ είχαν ή έτσι ισχυρίζονταν προσωπική εμπειρία. Το έργο τους ήταν τμήμα ενός γιγάντιου κολλάζ, που ήταν ο απώτερος στόχος. Η αξία του προέκυπτε από το ειδικό. Δεν προχωρούσαν σε γενικεύσεις. Σε αυτούς βρίσκουμε και τις ρίζες της γαλλικής ανθρωπολογίας. Ήταν επίσης και οι πρόθυμοι συνεργάτες των γαλλικών κυβερνήσεων σε τοπικό, περιφερειακό επίπεδο.

Από τις αρχές του 18ο αι. στη μοναρχική Γαλλία η διοικητική στατιστική συνέλεγε στοιχεία τόσο σε τακτική βάση (ανά μήνα, εξάμηνο, έτος) για συγκεκριμένα αντικείμενα: πληθυσμός, τιμές, βιομηχανικά προϊόντα όσο και σε μη τακτική βάση (ορυχεία, μεταλλουργία, βιομηχανία χάρτου, βυρσοδεψία). Η αρχή αυτού του τύπου της στατιστικής δραστηριότητας εντοπίζεται σε εγκύκλιο του 1664 για τις περιφέρειες. Τα στοιχεία παρουσιάζονταν σε πίνακες για συγκρίσεις, ενώ οι πληροφορίες για τον πληθυσμό συνοδεύονταν από στοιχεία για τον τόπο και το κλίμα. Η υποκρατική επιρροή στην ιατρική οδήγησε πρώτα τους ιδιώτες (πολλοί γιατροί) και αργότερα τους διοικητικούς να λαμβάνουν πολύ σοβαρά υπόψη το περιβάλλον του κάθε τόπου (κλίμα, νερά, έδαφος, θέση σπιτιών), τις διατροφικές συνήθειες και τα έθιμα. Αυτή η περιβαλλοντική προσέγγιση της υγείας αλλά και όλης της κοινωνίας, της οποίας τα χαρακτηριστικά προσπαθούσαν να εξηγήσουν λαμβάνοντας υπόψη την επίδραση εξωτερικών παραγόντων, προσέδενε τη στατιστική στην τοπογραφία.

Τον καιρό του Colbert η κρατική στατιστική δράση διαποτίζεται από το πνεύμα των εγκυκλοπαιδιστών που πίστευαν ότι, για να κυβερνά η πολιτική εξουσία σύμφωνα με τον ορθό λόγο, έπρεπε να είναι πληροφορημένη. Στο τί έπρεπε ακριβώς, ήταν ένα θέμα υπό διαμόρφωση. Χαρακτηριστικό είναι το κείμενο του θεμελιωτή της σχολής των φυσιοκρατών François Quesnay (1759), «*Questions intéressantes sur la population, l' agriculture et le commerce proposes aux Académies et autres sociétés savants des Provinces*»⁵⁹³. Εκεί τα διατυπώνει σε μορφή ερωτημάτων για τα ακόλουθα: κλίμα, τοπογραφία, αγροτικά, πληθυσμός, παραγωγή, αγορά και δίκτυα, γνώμες για θέματα πολιτικής (π.χ. αν είναι οι υψηλές τιμές είναι παράγοντας ευημερίας, αν η πολυτέλεια βλάπτει, αν το κράτος έχει ευθύνη για την οικονομική ύφεση κ.α.). Η απαίτηση για μια χρήση των αριθμητικών στοιχείων ώστε να είναι αντιπροσωπευτικά της ολότητας μέσα από μια συνολικότερη κατασκευή συγκεκριμενοποιείται με τον «οικονομικό πίνακα» του Quesnay. Οι μελέτες των φυσιοκρατών ήταν ανεξάρτητες από αυτές της διοίκησης και έβγαιναν στη δημοσιότητα σύμφωνα με το πνεύμα του διαφωτισμού. Την εποχή του Colbert οι στατιστικές περιλάμβαναν πέρα από τα οικονομικά και το εμπόριο και τη δικαιοσύνη, συγκεκριμένες υποδομές, στρατιωτικές διοικήσεις και την εκκλησιαστική ιεραρχία, με σκοπό διορθωτικές διοικητικές πράξεις. Ο ίδιος

⁵⁹³ Ήταν στο 4^ο μέρος του έργου του φιλοσόφου Mirabeau (1759), «*L'ami des hommes: ou, Traité de la population*».

αντιλήφθηκε την ανάγκη για επαρκείς γεωγραφικούς και διοικητικούς χάρτες. Οι απογραφές των πόρων ήταν άρρηκτα δεμένες με τον έλεγχο μιας περιοχής και ευνοούνταν από τη μοναρχία και τον μερκαντισμό.

Πέραν των οικονομολόγων σημαντικό ενδιαφέρον έδειξαν οι γιατροί, που συνέταξαν «ιατρικές τοπογραφίες» και έθεσαν ως στόχο τη φυσικο-ιατρική περιγραφή της χώρας (*Société royale de médecine*). Η τελευταία θα περιλάμβανε και τον τοπογραφικό και ζωολογικό χάρτη της Γαλλίας ανά περιφέρεια και τα στοιχεία του εδάφους, του κλίματος και των ασθενειών, της διατροφής, των συμπεριφορών, των κατοικιών των ανθρώπων θα συσχετιζόνταν μεταξύ τους. Όπως παρατηρεί ο J.C.Perrot η περιφερειακή περιγραφική στατιστική απέκλινε από την καθολική επιστημονική οπτική και προσέγγιζε περισσότερο την ιστορία και τη γεωγραφία, που τις μετασχημάτιζε με την εστίαση στις υλικές μορφές της ζωής και στα δεδομένα που «μιλάνε από μόνα τους». (Perrot, 1984)

Στα τέλη του 18^{ου} αι. εμφανίστηκε η ταξιδιωτική περιγραφική στατιστική με χαρακτηριστικό έργο το «*Description topographique et statistique*» των Peuchet και Chanlaire (1810). Στη μετεπαναστατική Γαλλία η *Comité de division*, που ασχολήθηκε με τη διοικητική διαίρεση της Γαλλίας, συγκέντρωσε αναξιοποίητο σχετικό υλικό. Η παράδοση της περιφερειακής διοικητικής στατιστικής συνεχίστηκε, ενώ παράλληλα υπήρχε και η ιδιωτική στατιστική δραστηριότητα.

Μετεπαναστατική Γαλλία

Το Γραφείο Πληροφοριών που ίδρυσε ο υπουργός οικονομικών του Λουδοβίκου ΙΣΤ', ο Necker, αντικαταστάθηκε από το Γραφείο Εμπορικού Ισοζυγίου και αυτό με τη σειρά του έδωσε τη θέση του σε μια Κεντρική Επιτροπή για το εμπόριο και τη γεωργία (1791). Τοπικά γραφεία την τροφοδοτούσαν με στοιχεία που κάλυπταν μέχρι τα ήθη και τα έθιμα των κατοίκων. Οι μηχανικοί του «*Pondes-et-chaussées*» αξιοποιήθηκαν σχετικά, εντασσόμενοι στο 4^ο Τμήμα του Υπουργείου Εσωτερικών (1792). Ειδικότερα ανέλαβαν να καταρτίσουν κτηματολόγιο καλλιεργήσιμων εδαφών, λιμνών προς αποξήρανση και προβληματικών βιομηχανιών. Επιλεκτικά στοιχεία των απογραφών δημοσιεύτηκαν πολύ αργότερα. Η Συμβατική Συνέλευση διαπίστωσε αδυναμία των δημάρχων να ανταποκριθούν στο αίτημά της για ενδελεχή καταγραφή των δυνάμεων του έθνους (από τον πληθυσμό, την υγεία του, την παραγωγή μέχρι την κοινή γνώμη). Έτσι η διοίκηση θα απευθυνθεί και πάλι (1793) στους ίδιους μηχανικούς, για την καταγραφή της κατάστασης των συγκοινωνιών και τη λήψη πληροφοριών για το εμπόριο και το κόστος μεταφοράς στις περιοχές όπου περνούσαν.

Τα πρώτα χρόνια μετά την επανάσταση η στατιστική πληροφόρηση ήταν προβληματική έως ανύπαρκτη. Η στατιστική δραστηριότητα θα ξαναρχίσει μετά την αντικατάσταση των υπουργείων από 12 Εκτελεστικές Επιτροπές (1/4/1794). Το κύριο όργανο άσκησης οικονομικής πολιτικής ήταν η «Επιτροπή για τη γεωργία, τις τέχνες και τη βιομηχανία», στην οποία συμμετείχαν σπουδαίοι επιστήμονες. Τον Ιούλιο του 1794 αυτή η επιτροπή ξεκινά τις απογραφές, ζητώντας από όλες τις περιοχές να στείλουν συγκεντρωτικά στοιχεία για το μηχανολογικό εξοπλισμό ανά προϊόν, στοιχεία που δημοσιεύονται στο περιοδικό *Journal des arts et manufactures* (1795-97). Ο φόβος του λιμού της περιόδου 1794-95 έβαλε στην κεντρική θέση τη γεωργία, αλλά οι αγρότες δεν έδιναν ειλικρινείς απαντήσεις από το φόβο της επίταξης, αναγκάζοντας τους αρμόδιους σε επόμενο αίτημα στοιχείων να αποδεχθούν την ανωνυμία.

Η επιτροπή θα ζητήσει και άλλες, ανεξάρτητες απογραφές για τα караβόπανα, τα ορυχεία, τη βιομηχανία σιδήρου, χάρτου και την υφαντουργία, ενώ ενδιαφέρον υπήρξε και για την προηγμένη τεχνολογία της εποχής (ωρολογοποιία, καινοτομίες για οικονομική παραγωγή κ.α.). Μαζί με την «Επιτροπή για τη δημόσια ασφάλεια» ενθάρρυνε μονογραφίες και ιδιωτικές στατιστικές έρευνες. Το έντονο ενδιαφέρον για τη βιομηχανία και την αυτάρκεια θα κοπάσει μετά την πτώση του Ροβεσπιέρου και η επιστροφή των Γάλλων στις ειρηνικές τους ασχολίες θα συνοδευτεί από μια παράπονα για τη γενικευμένη οικονομική κρίση. Η Επιτροπή θα αποτυπώσει την κατάσταση με βάση ένα ερωτηματολόγιο.

Η εθνική απογραφή του 1784, που υλοποιήθηκε περιφερειακά, περιλάμβανε 123 θέματα, τα 67 εκ των οποίων ήταν αγροτικά. Οι ενότητες ήταν: γεωργία, ορυχεία και αλιεία, επιστήμες - τέχνες και βιομηχανία, εμπόριο, δημόσια οικονομία και εθνική περιουσία, πληθυσμός. Κατά τον Perrot η περίοδος 1795-1804 χαρακτηρίζεται ως η «χρυσή εποχή» της διοικητικής στατιστικής. Η περιφερειακές στατιστικές επιζητούσαν διαχρονικά τη γνώση για τον πληθυσμό, την υγεία, τα οικονομικά, τις φυσικές επιστήμες, τη γεωγραφία και την ιστορία (τον 18^ο αι. ήταν σε προβολή).

Για τη μετεπαναστατική Γαλλία, οι περιφερειακές στατιστικές ήταν εργαλείο αξιολόγησης της επανάστασης, ήταν ιστορικά τεκμήρια των επιτευγμάτων της επανάστασης. Οι κυβερνώντες ήθελαν να ξέρουν από πού ξεκίνησαν και το πώς προοδεύουν. Οι στατιστικές ήταν προϋπόθεση για τον αποτελεσματικό σχεδιασμό της οικονομικής πολιτικής και όχι μόνο. Το κράτος που ενδιαφερόταν και για τις αλλαγές στη ζωή των πολιτών, απαιτούσε συχνά κάθε είδους στοιχεία από τους νομάρχες (τόσο ποσοτικά στοιχεία όσο και φιλολογικές περιγραφές). Οι περιφερειακές στατιστικές υπηρετούσαν και τη νέα ιδεολογία της ενότητας, τον απώτερο στόχο της ενοποίησης της Γαλλίας μέσω της εξάλειψης των τοπικών διαφορών. Οι κεντρικά οργανωμένες έρευνες δεν έδιναν ιδιαίτερη σημασία στη

γεωγραφική κατανομή των δεδομένων. Ήταν η έκφραση του Ιακωβινισμού και ο κύριος στόχος τους ήταν να κινητοποιήσουν το δυναμικό της χώρας, καταγραμμένου σε αριθμούς και πίνακες και να το θέσουν στη διάθεση του δημοκρατικού καθεστώτος. Οι πολιτικοί του Παρισιού ήταν κάποιες φορές αναγκασμένοι να έρθουν αντιμέτωποι με ότι προσπαθούσαν να αγνοήσουν: τη διαφορετικότητα, την ανισότητα και γενικά την πραγματικότητα του κάθε τόπου.

Η επιθυμία για πολιτική δράση πάνω στα «πράγματα», προϋπέθετε την καταγραφή τους και αυτή τον προσδιορισμό των στατιστικών εργαλείων. Τα τελευταία υπέστησαν αλλαγή λόγω της πολιτικής αλλαγής. Για παράδειγμα, από την ταξική καταγραφή περάσαμε στην καταγραφή με βάση την ιδιοκτησία και την πηγή εισοδήματος. Πλην των καλλιεργημένων ατόμων (ατομική προσέγγιση), όλοι οι υπόλοιποι και παρά τις τοπικές ιδιαιτερότητες καταγράφονται ως ίσοι, ως άνθρωποι του λαού, ως μάζα (ολιστική προσέγγιση). Οι ελίτ, κατά κανόνα μορφωμένοι αστοί, ήταν δεκτικοί στην ορθολογική επιχειρηματολογία, αλλά ενοχλούνταν από την ηθική στατιστική που παραβίαζε τον προσωπικό τους χώρο. Ο λαός, ακόμη καχύποπτος στους νεωτερισμούς της επανάστασης, ήταν οπωσδήποτε αντικείμενο στατιστικής και ανθρωπολογικής έρευνας.

Με την επανασύσταση των Υπουργείων (2/20/1795), το Υπουργείο Εσωτερικών ήταν το αρμόδιο για σχεδόν όλα τα οικονομικά ζητήματα και για τη στατιστική δραστηριότητα. Το πρώτο τμήμα του ασχολούταν με τους πίνακες του πληθυσμού, το τρίτο με τα ορυχεία και τη μεταλλουργία, το τέταρτο με τον αγροτικό τομέα και με γραφείο για τις τέχνες, τα ωδεία και τις πατέντες, το πέμπτο για επαφές με τους λογίους και αργότερα το έκτο είχε αρμοδιότητα για το εμπόριο και τους υδάτινους δρόμους. Η ανταπόκριση Επί υπουργίας του Francois de Neufchâteau το πρώτο αίτημα για στατιστικές πληροφορίες αφορούσε τη βιομηχανική παραγωγή (1797). Την επόμενη χρονιά η εντολή για ευρεία απογραφή δεν μπόρεσε να εκτελεστεί από όλες τις περιφέρειες. Καθιερώθηκαν ετήσιες απογραφές για τον αγροτικό τομέα και το εμπόριο, ζητώντας συγκρίσεις με το παρελθόν, όπως και για τον πληθυσμό των καντονιών συνοδευόμενη από αιτιολόγηση. Το μοντέλο των ερωτήσεων παγιώθηκε το 1799 και συμπεριλάβανε ανάμεσα στα άλλα τα ήθη των κατοίκων και τις αρχαιότητες, επηρεασμένο από τάσεις της εποχής: την επιστροφή στα κλασσικά πρότυπα, την ταξιδιωτική λογοτεχνία και το ότι τα θέματα αυτά ήταν μέρος των κοινωνικο-οικονομικών θεωρήσεων του 19^{ου} αι.. Ο Neufchâteau, γνωρίζοντας ότι η απογραφή θα είχε ελλείψεις, κάλεσε τους αγροτικούς συλλόγους να συνεισφέρουν με τη γνώση τους καθώς και τους καθηγητές των *Ecoles Centrales* μαζί με τους γραμματείς των τμημάτων της διοίκησης να εκδώσουν ετήσια αλμανάκ. Είναι αυτός που θα επαναφέρει την παράδοση της βασιλικής περιόδου για τις ετήσιες έρευνες της σοδειάς των δημητριακών. Οι διάδοχοί του, ανάμεσα στους οποίους ήταν και ο

Pierre-Simon Laplace, θα υμνήσουν την προσπάθειά του και θα κάνουν σχετικές εκδόσεις στατιστικού υλικού της εποχής του.

Στο κατώφλι του 19^{ου} αι. η κυβέρνηση ζητούσε από τους νομάρχες στατιστικές πληροφορίες σε τακτά διαστήματα (τρίμηνο, εξάμηνο, έτος), για κάποιες συνοδευόμενες και με προβλέψεις, για θέματα όπως: μεταβολή του πληθυσμού, κατάσταση του νοσοκομείων, οδικού δικτύου, τιμές δημητριακών, επαιτεία, φορολογία, εκπαίδευση, δικαιοσύνη, κοινή γνώμη. Ανησυχούσε για πιθανές κοινωνικές αναταραχές και ήθελε να έχει στοιχεία για να σχεδιάσει την πολιτική της. Για να είναι πιο σίγουρη για το ότι οι αναφορές των νομαρχών ήταν αντικειμενικές, διεξήγε παράλληλα μεγάλης κλίμακας έρευνα κοινής γνώμης, χρησιμοποιώντας άλλο δίκτυο ανθρώπων (*conseillers d'état*).

Πέρα από τις επείγουσες καταστάσεις, η επανάσταση είχε σκοπό να δημιουργήσει ένα έθνος, μια νέα τάξη στην επικράτεια η οποία έπρεπε να γίνει σε όλους γνωστή, ώστε να συμμετάσχουν στο πολιτικό και κοινωνικό πρόγραμμά της. Δεν ήταν πια ένα απλό ζήτημα καταμέτρησης για να βοηθηθούν σε αποφάσεις. Η Γαλλία έπρεπε να περιγραφεί με ακρίβεια, αρχίζοντας με τις διαφορές της, πρόβλημα που έπρεπε να εξεταστεί από όλες τις πλευρές του, γιατί όραμα της επανάστασης ήταν η ενοποίηση των Γάλλων. Οι διαδοχικές έρευνες θα έδειχναν τη σχετική πρόοδο, προσδιορίζοντας μια νέα αφετηρία για το μέλλον. Έτσι άρχισε η χρυσή εποχή της περιφερειακής στατιστικής, που είχε σκοπό να ανακαλύψει και να περιγράψει τη Γαλλία. Οι έρευνες αυτές, κεντρικά σχεδιασμένες και τοπικά υλοποιήσιμες, έγιναν συστηματικές και εγκυκλοπαιδικές. Έτσι, άρχισε να σχηματίζεται ένα εθνικό δίκτυο. Το ερωτηματολόγιο ήταν κοινό, αλλά τόνιζε και την ιδιαιτερότητα που πιθανόν είχε η περιοχή και στον τίτλο του (γενική και ειδική στατιστική μελέτη της Γαλλίας). Η συνθετική εικόνα της Γαλλίας που αναδύθηκε ήταν αντιφατική, κάτι σαν μια ανθρωπολογία της τοπικότητας. Τα κομμάτια του παζλ δεν είχαν καλή συναρμογή. Το πρόγραμμα δεν είχε μέλλον και στην αυτοκρατορία του 1804 όπου η επιθυμία ήταν για κεντρικό έλεγχο και ενοποίηση, έγινε στροφή προς την *πολιτική αριθμητική*. Το μοντέλο συλλογής πληροφοριών ανέδειξε τη διοικητική και πολιτική ενότητα του έθνους, φέροντας μαζί ετερογενή δεδομένα. Η στατιστική από μέσο για να γνωρίσουμε το κράτος έγινε ένα απλό όργανο για τη σύνταξη του εθνικού χάρτη, που συγκεφαλαιώνει τα περιφερειακά στοιχεία. Οι απογραφές θα αποκτήσουν κανονικότητα και θα αυξάνονται σε συνδυασμό με οικονομικά προβλήματα και πολέμους, που επιζητούσαν την κινητοποίηση των πόρων. Κατέληξαν να είναι ωφελμιστικού χαρακτήρα και να εστιάζουν σε ειδικού τύπου δεδομένα. Η τοπική πρωτοβουλία δεν είχε θέση και η στατιστική έγινε πάλι κρατικό ζήτημα που έπρεπε να κρατηθεί μυστικό. (Revel,1991)

Ο διάδοχος του F.Neufchâteau, ο Lucien Bonaparte, θα συνεχίσει το έργο του. Μάλιστα, επειδή ο όγκος των πληροφοριών διαχρονικά αύξανε, δημιούργησε

ένα «Ειδικό Γραφείο» για τη διαχείριση της βιβλιοθήκης και των αρχείων, τον πρόγονο του Γραφείου Στατιστικής. Το Γραφείο Στατιστικής μετά από τον διαχωρισμό του από το αρχείο (1799), είχε το πρώτο τμήμα του αρμόδιο για δημογραφικά θέματα και για διεξαγωγή των απογραφών και το δεύτερο για όλη την οικονομία, επί ημερών του επόμενου Υπουργού Chaptal. Από το 1802 θα συνδεθεί με τη Γραμματεία του Υπουργού.

Ο Jean-Antoine-Claude Chaptal, πρώην καθηγητής χημείας και μικροβιομήχανος, θα αξιοποιήσει το συγκεντρωμένο υλικό, θα το κυκλοφορήσει ευρέως και θα καταστήσει τη στατιστική ως μια από τις σοβαρότερες κρατικές δράσεις. Ήθελε να καταγράψει με πληρότητα τη μέχρι τότε νωπή εικόνα της παλιάς Γαλλίας, ώστε να είναι μετέπειτα ορατά τα αποτελέσματα της επανάστασης. Ενθάρρυνε κάθε προσπάθεια για την καταγραφή του πλούτου της χώρας, νέες μεθόδους καταγραφής καθώς και την έκδοση οικονομικών περιοδικών. Θα παραιτηθεί λίγο πριν τη στέψη του Ναπολέοντα.

Το στατιστικό του επιτελείο αποτελούταν από τον λόγιο προϊστάμενο του Γραφείου, Alexandre de Ferrière, οπαδό των αναλυτικών ταξινομιών, τον μετέπειτα αποβιώσαντα λογιστή Joseph-Phillipe Ballois και τον πολύ ενημερωμένο, Adrien Duquesnoy, πρώην μέλος του Συμβουλίου Εμπορίου, δήμαρχο και μεταφραστή στα γαλλικά αγγλικών και γερμανικών έργων (18 τόμοι) για κοινωνικά θέματα (φτώχεια, υγεία, ιδρύματα κ.α.). Η στατιστική, όπως και σε άλλα κράτη, από μέσο ενημέρωσης του ηγεμόνα γίνεται εργαλείο διακυβέρνησης ενός λαού, που εξακολουθούσε να εμφανίζει αντίσταση στο νέα διοικητική διαίρεση, στην εξάλειψη των διαλέκτων, στο νέο ημερολόγιο, στη σχέση με την εκκλησία, στις νέες κοινωνικές πρακτικές. Οι επιφυλάξεις του λαού για τη νέα γαλλική ιδεολογία τον καθιστούσαν και για αυτό επιπλέον αντικείμενο στατιστικής έρευνας. Ο A. Duquesnoy σε έγγραφο της διοίκησης έγραψε: «απαιτούνται αρκετά ακριβείς πληροφορίες για τις συνήθειες, τις προκαταλήψεις, τις γνώμες, τα έθιμα και την ενεργητικότητα των κατοίκων, ώστε η κυβέρνηση να μπορεί να αποφασίζει για τους πιο κατάλληλους τύπους επιτήρησης, καταπίεσης, ενθάρρυνσης και προστασίας, για να πετύχει τα καλύτερα αποτελέσματα σε κάθε διαφορετική περιοχή.»⁵⁹⁴

Εκείνη την εποχή κυκλοφόρησαν και ιδιωτικά έργα απευθυνόμενα στο ευρύ κοινό με σκοπό να το βοηθήσουν στις επιχειρηματικές του επιλογές. Τα συνήθη έργα την εποχή αυτή ήταν τα έργα περιγραφικής στατιστικής, οι τοπιογραφίες με την οπτική του γιατρού και του φυσιοδίφη. Υπήρχαν και σχετικές θεωρητικές αναζητήσεις η πρωτοπόρα «Ένωση γεωργίας της Siene» σε μίμηση της πρακτικής των Ακαδημιών του παλαιού καθεστώτος, προκήρυξε διαγωνισμό για το καλύτερο μοντέλο περιφερειακής περιγραφικής τοπογραφικής στατιστικής και έγινε πρότυπο

⁵⁹⁴ Woolf, S. J. (1984). *Origins of Statistics: France 1789-1815*. Στο Perrot, J.-C., & Woolf, S. J. (1984). *ό.π.*, σελ.90.

για ανάλογες δράσεις. Το 1801 εξέδωσε το Υπουργείο το «*Notes sur la tableaux statistiques*», στο οποίο συνόψιζε την επίσημη θέση για τη στατιστική. Έπρεπε να συνδυάζει την περιγραφή και την ποσοτική πληροφορία για τον τόπο, τον πληθυσμό, τη ζωή του, τη γεωργία και τη βιομηχανία. Οι προδιαγραφές αυτές δεν ακολουθήθηκαν από την αρχή από τους νομάρχες. Οι καλές αναφορές θα έρθουν μετά το 1804. Το 1801 το ψωμί ήταν ακριβό και η αναστάτωση στη βιομηχανία παρούσα, ξεκίνησε από το Υπουργείο Δικαιοσύνης με την καθοδήγηση επιστημόνων μια μεγάλη απογραφή, που οδήγησε στην έκδοση: «*Statistique générale et particulière de la France et de ses colonies avec une nouvelle description topographique, physique, agricole, politique, industrielle et commerciale de cet état...*» (1803).

Το όραμα των Neufchâteau και Chaptal για μια πλήρη στατιστική τοπογραφία των διαμερισμάτων της Γαλλίας αποτέλεσε κύρια δραστηριότητα του Υπουργείου Εσωτερικών που συνδύαζε την αναζήτηση της γνώσης, την ανθρωπολογική περιέργεια του Παρισιού και το αίτημα της πολιτικής χρησιμότητας. Ιδιαιτερότητα της γαλλικής περίπτωσης αποτελεί η αξιοποίηση από τους Neufchâteau και Chaptal των μηχανικών της Ponts-et-chausées, της Υπηρεσίας Ορυχείων και της σχολής «γεωγράφων μηχανικών», που ερχόντουσαν σε επαφή με τους νομάρχες και τους βοηθούσαν κιόλας. Επίσης πολλοί στρατιωτικοί μηχανικοί με την επιστροφή τους στον πολιτικό βίο έγιναν εντάχθηκαν στη στατιστική δράση. Τα χαρακτηριστικά των τόπων ενδιέφεραν και τους γιατρούς της εποχής, που τα συνυπολόγιζαν στις εκτιμήσεις τους για την υγεία και έτσι εξηγείται η εμπλοκή τους με τη στατιστική μέσω της τοπογραφίας που ήταν και ο δεσμός της στατιστικής με τους κατά τόπους αγροτικούς συλλόγους. Οι 267 ταυτοποιημένοι συνεργάτες των νομαρχών ήταν: 0,5% υπάλληλοι της κεντρικής κυβέρνησης, 4% ιερείς, δικαστές και αξιωματούχοι, 4,5% έμποροι και επιχειρηματίες, 14% γιατροί και επαγγελματίες, 19% υπάλληλοι νομαρχιών, 23% κτηματίες, εισοδηματίες και τοπικοί άρχοντες και οι υπόλοιποι υπάλληλοι των *grandes administrations* (Ecoles centrales, μηχανικοί κ.α.).⁵⁹⁵

Η βελτίωση των στατιστικών τεχνικών της διοίκησης της εποχής του Chaptal συνέπεσε με την όλο και μικρότερη εκτίμηση της δουλειάς από την κυβέρνηση, που ήθελε γρήγορες και σαφείς απαντήσεις. Υπήρχε προβληματισμός για την αξιοπιστία των στοιχείων, έντονη ενόχληση των νομαρχών που ήταν αναγκασμένοι να ζητούν πληροφορίες από την ιδιωτική σφαίρα (π.χ. έσοδα από πωλήσεις) και έντονη πίεση από την κυβέρνηση για στοιχεία για όλες τις οικονομικές δραστηριότητες, με τις ανάγκες για φορολογία και στρατολογία να μπαίνουν σε πρώτο πλάνο την εποχή του ναυτικού αποκλεισμού.

⁵⁹⁵ Perrot, J-C. (1984). ό.π., σελ. 39.

Μέσα από κύκλους μορφωμένων και συλλόγους θα προκύψει το 1803 η *Société de Statistique de Paris*, υπό την πατρωνία του πρόξενου Cambacérès. Τα αντικείμενα του ενδιαφέροντός της τα βλέπουμε στα αντίστοιχα τμήματά της: φυσική και ιατρική τοπογραφία, μετεωρολογία και φυσική ιστορία, πληθυσμός και φιλανθρωπικά σωματεία, αγροτική οικονομία, βιομηχανία, εμπόριο και δημόσια έργα, εκπαίδευση και καλές τέχνες. Δεν επιβίωσε για πολύ μετά τον θάνατο του προέδρου της D.F.Donnant, που έκανε γνωστά τα έργα των Schlöezer και Achenwall στη Γαλλία.⁵⁹⁶ Τη δική του προσέγγιση για τη στατιστική την εξέθεσε στο έργο του: «*Théorie Élémentaire de la Statistique*» (1805), στο τέλος του οποίου εξέφρασε μια αφελή, κατά τον Perrot, άποψη για το ρόλο της στατιστικής στη σύγχρονες κοινωνίες. Συγκεκριμένα, θεωρούσε ότι η στατιστική ήταν και ένα είδος διπλωματικού και στρατιωτικού οργάνου, αφού η επίγνωση των δημογραφικών και οικονομικών δυνάμεων ενός κράτους θα λειτουργούσε αποτρεπτικά για πόλεμο. Οι δε πολίτες του θα διαφωτίζονταν από τα στατιστικά στοιχεία και θα επιζητούσαν την τάξη, θα διόρθωναν λανθασμένες απόψεις τους για την κοινωνική ισότητα και θα προστάτευαν την κοινωνία από τους θερμοκέφαλους και τους νεωτεριστές. Ο Donnant εξέδωσε και το έργο του W.Playfair, με τις καινοτόμες γραφικές αναπαραστάσεις των αριθμητικών δεδομένων, αλλά δέχθηκε την μομφή ειδικών όπως ο Peuchet, που τις θεωρούσε ένα τρικ από το οποίο η καθαρή επιστήμη δεν είχε τίποτα να κερδίσει.

Όμως ο αυτόνομος και ενημερωμένος πολίτης μπορούσε δυνητικά να στραφεί και κατά της κυβέρνησης. Η στατιστική γνώση οικονομικών και κοινωνικών ζητημάτων ήταν πολύ σπουδαία και οι αρμόδιοι κρατικοί υπάλληλοι την θεωρούσαν αποκλειστικά κρατική υπόθεση, πράγμα που οδήγησε στην κατάργηση της μέχρι τότε ανοιχτής συνεργασίας με κοινωνικούς εταίρους και με μορφωμένους. Μετά το 1804 αρχίζει η έκλειψη των περιφερειακών στατιστικών, στο πνεύμα μιας αυτοκρατορικής Γαλλίας. Τις μέρες του διαδόχου του Chaptal, του διπλωμάτη J-B de Champagny, παρατηρείται περιορισμός στις στατιστικές εκδόσεις του Υπουργείου και παρεμπόδιση της ελεύθερης κυκλοφορίας τους μέχρι το 1812.⁵⁹⁷ Ο προϊστάμενος του Γραφείου Στατιστικής Alexandre de Ferrière, ενθαρρυνόμενος από τον Chaptal θα δημοσιεύσει σχετικά στοιχεία σε έργα του. Ο νέος υπουργός θα προβεί σε αλλαγές των προς έκδοση στοιχείων, επικαλούμενος μια επιστημονικότερη εικόνα. Η εποχή των περιφερειακών στατιστικών φτάνει στο τέλος της, με την παρέμβαση της πολιτικής εξουσίας. Αντιπροσωπευτικό έργο του πνεύματος⁵⁹⁸ της εποχής Chaptal που έφευγε είναι το «*Description topographique et statistique de la France*», των J.Peuchet και P.G.Chanlaire (1810). Χαρακτηριστικό

⁵⁹⁶ Βλέπε το κεφάλαιο για την Γερμανία.

⁵⁹⁷ Τα μόνα επίσημα κείμενα που κυκλοφόρησαν ήταν οι «Exposés», δηλ. ισολογισμοί για την χώρα την περίοδο 1809-1813.

⁵⁹⁸ Πνεύμα που είχε συνδιαμορφώσει ο Peuchet.

είναι ότι το Γραφείο Στατιστικής δεν χορήγησε τα επίσημα στοιχεία στον Peuchet που υπήρξε και συνεργάτης του Γραφείου.

DESCRIPTION
TOPOGRAPHIQUE ET STATISTIQUE
DE LA FRANCE,
CONTENANT,
AVEC LA CARTE DE CHAQUE DÉPARTEMENT,
L'ANALYSE DES OBJETS QUI EN FORMENT LA CONSISTANCE
TERRITORIALE, CIVILE ET POLITIQUE:
AINSI QUE LA NOTICE DES ANTIQUITÉS, DES MŒURS,
DE L'INDUSTRIE, DES PRODUCTIONS, ET DES ÉTABLISSEMENTS PUBLICS
DE CHACUN DE CES DÉPARTEMENTS;

PAR J. PEUCHET;
Membre de l'Académie Celtique de France, de celle de Caën, de la
Société d'Agriculture de Seine et Oise, et Archiviste de l'Adminis-
tration des Droits réunis,
ET PAR P. G. CHANLAIRE,
Membre de l'Académie Celtique, de la Société d'Agriculture du Département de la
Haute-Marne, de l'Athénée des Arts, Directeur du Bureau Topographique du
Cadastre de la France, et de l'Atlas national.

A PARIS,

Chez { **P. G. CHANLAIRE, rue Geoffroy-Langevin, n° 7, près la rue Ste-Avoye;**
CABANT frères, Négocians, rues de l'Aiguillerie-Saint-Opportune, n° 2,
et Saint-Denis, n° 79;
COURCIER, Imprimeur-Libraire pour les Mathématiques, quai des
Augustins, n° 57;
Et à Avignon, à sa Maison de Librairie, près la Maison Commune.

AN 1807.

Εικόνα 46: Εξώφυλλο του έργου *Description topographique et statistique de la France*, των J. Peuchet και P. G. Chanlaire (1810).

Πηγή: <http://gallica.bnf.fr>

Η ειδική περίπτωση Duvillard

Ιδιαίτερη περίπτωση διοικητικού στελέχους υπήρξε ο (μόνος) μαθηματικός και επιτυχημένος τεχνοκράτης, ο Emmanuel-Étienne Duvillard (1755-1832), πρόσωπο σημαντικό για την ανάπτυξη της γαλλικής διοικητικής στατιστικής, που άσκησε δριμεία κριτική στον τρόπο λειτουργίας του γραφείου επί Champagny. Ο Duvillard μπήκε στη διοίκηση (1791) εργαζόμενος στο γραφείο του γενικού

συντονιστή εμπορίου. Με την υποστήριξη του Condorcet έγινε διευθυντής του «Bureau d'arithmétique politique» του Εθνικού Θησαυροφυλάκειου, ενώ το διάστημα 1793-1800 διηύθυνε το γραφείο ρευστοποίησης προσόδων της κυβέρνησης. Το 1805 διορίστηκε βοηθός του de Ferrière, τη θέση του οποίου έκτοτε διεκδικούσε. Αυτοί οι δύο ήταν άτομα διαφορετικής κουλτούρας και η σύγκρουσή τους ήταν αντανάκλαση μιας ευρύτερης σύγκρουσης της εποχής: της γερμανικής στατιστικής παράδοσης με την αγγλική *πολιτική αριθμητική*.

Για τον E.E.Duvillard, οπαδό της πολιτικής αριθμητικής, ο μαθηματικός χειρισμός των δεδομένων ήταν αναγκαίος. Διαφωνούσε με τον αρχαικό και όχι επιστημονικό χαρακτήρα της γαλλικής στατιστικής. Τόνιζε την αξία της ακρίβειας, η οποία θα επέτρεπε την εξαγωγή γενικών σχέσεων, που θα χρησιμοποιούνταν και ως κριτήριο ελέγχου των αναφορών των νομαρχών. Την 1/1/1806 θα αναλάβει τη διεύθυνση του Γραφείου Στατιστικής, μετά την παραίτηση του de Ferrière ο οποίος κατήγγειλε τη μανία του να μετρούνται τα πάντα: από τη ροή των ποταμών μέχρι τον αριθμό των αυγών. Οι φιλολογικής παιδείας αρμόδιοι έλκονταν από το γερμανικό πρότυπο που έδινε προβάδισμα στο γραπτό λόγο, ενώ ο μαθηματικός («λογιστής γεωμέτρης») E.E.Duvillard από την ακρίβεια των αριθμών. Τέσσερις μήνες αργότερα θα υποβιβαστεί και τη διεύθυνση του νέου Γραφείου του Υπουργείου Εσωτερικών (Bureau d'administration générale de la statistique) θα αναλάβει ο διπλωμάτης και γεωγράφος Ch.E. Coquebert de Montbret. «Η αυτοκρατορική κυβέρνηση δεν πολυενδιαφερόταν για τις στατιστικές μεθόδους, δεν στόχευε να χτίσει μια επιστήμη, αλλά να συγκεντρώσει μαζί μερικά όργανα για δράση και πίστευε πως αυτό θα μπορούσε να το πετύχει με μικρές δαπάνες.»⁵⁹⁹

Το 1806 οι κατηγορίες της απογραφής ήταν πολύ γενικές σε σχέση με τις παλαιότερες. Ιδιαίτερη βαρύτητα θα δοθεί στα κυβερνητικά αιτήματα για επόμενες ειδικές έρευνες στον αγροτικό και στον βιομηχανικό τομέα. Το Γραφείο έδωσε το 1811 ένα μη αξιόπιστο πίνακα για τη βιομηχανική παραγωγή και επίσης δεν μπόρεσε να ανταποκριθεί στις επείγουσες αιτήσεις στοιχείων σχετικά με τις επιπτώσεις του αγγλικού ναυτικού αποκλεισμού.

Την περίοδο του Ναπολέοντα, η στατιστική συμμετείχε στην οργάνωση της επικράτειας ενός μεγάλου έθνους. Το διαμέρισμα δεν ήταν αντικείμενο ανάλυσης, αλλά απλώς το μέρος των συλλεγομένων στοιχείων για συνεισφορά στο εθνικό επίπεδο, για σφαιρική κατανόηση της περιοχής στο πλαίσιο της φιλοσοφίας των πολιτικών αριθμητικών και των φυσιοκρατών. Ο Ναπολέων, με τη διοικητική αναδιοργάνωση του 1812 θα κλείσει το Γραφείο Στατιστικής και θα διασπείρει τις αρμοδιότητές του. Ο μεγάλος όγκος της δουλειάς σε σχέση με την υποδομή, οι τεχνικές αδυναμίες (π.χ. η ποιότητα των ερωτηματολογίων και η επιφυλακτικότητα που γεννούσε) σε συνδυασμό με την ανυπομονησία των κυβερνήσεων έφεραν το

⁵⁹⁹ Perrot, J-C. (1984). ό.π. σελ. 53.

τέλος του μοντέλου των περιφερειακών στατιστικών. Η Γαλλία θα αποκτήσει ξανά στατιστική υπηρεσία το 1833, μιας και στην παλινόρθωση υπήρχε απαξία για τη διοίκηση του ναπολεόντειου κράτους.

«Συνοπτικά, ο αυτοκρατορικός ιακωβινισμός ήταν απρόθυμος να αναγνωρίσει περιφέρειες και ιστορικές περιοχές χρονολογούμενες πριν το 1789, που τα υπομνήματα των Τμημάτων λίγο-πολύ ανακαλούσαν. Έτσι μια υπηρεσιακή σιωπή τύλιξε τις περιφερειακές στατιστικές... Η κυβέρνηση βρήκε ένα σύμμαχο: τον ίδιο τον πληθυσμό. Η στατιστική είχε υπερβολικούς δεσμούς με τη φορολογία και τη στρατολογία για να φαίνεται αβλαβής».⁶⁰⁰ Επιπλέον η ανθρωπιστική κουλτούρα του 19^{ου} αι. ήταν εχθρική στην αριθμοποίηση των ανθρώπων, που καταργούσε και τη μοναδικότητά τους. Η περιφερειακή στατιστική θα συνεχίσει την ύπαρξή της μέσα από τα έργα γιατρών, μορφωμένων, ταξιδευτών, καθηγητών, μεγαλοκτηματιών, των παλαιών συμμάχων της. Η ιστορία που άρχισε με τις «στατιστικές» μονογραφίες των τοπικών αρχόντων πριν την επανάσταση, των νομαρχών και στη συνέχεια των ερευνητών, περιηγητών συνεχίζεται μέχρι και τη δεκαετία του 1830 από τους αστούς της επαρχίας που κυκλοφορούσαν μονογραφίες. Ήταν οι οπαδοί της λεγόμενης «ηθικής στατιστικής».

Την περίοδο 1828-1851 δημιουργήθηκε στη Γαλλία και το κτηματολόγιο. Για αυτό μόνο τα στοιχεία που μπορούσαν να αθροιστούν στο εθνικό επίπεδο είχαν σημασία. Αν και τα ερωτηματολόγια γινόταν πλουσιότερα και συνθετότερα, δεν περιλάμβαναν κατηγορίες ιδιαιτερότητας του χώρου, παρά ότι είχε εθνική σημασία. Το 1826, ο ναυπηγός και μαθηματικός Claude-François-Étienne Dupin (1784-1873) με βάση τα στοιχεία για τη φοίτηση στα σχολεία και τη γεωγραφική αποτύπωσή τους στον «θεματικό χάρτη» του, θα χαράξει μια διαχωριστική γραμμή ανάμεσα στη βόρεια και στη νότια Γαλλία. Αυτή η διαίρεση υποστηρίχθηκε και από άλλες ανάλογες μελέτες, που είχαν όλες σκοπό να δείξουν την πραγματική ανισότητα στη Γαλλία, σε αντίθεση με τον αφηρημένο, ενιαίο διοικητικό χώρο.

Το κίνημα των υγιεινιστών

Από τη δεκαετία του '30 η Γαλλία βρίσκεται αντιμέτωπη με την έντονη αστικοποίηση⁶⁰¹ και την εκβιομηχάνιση (με καθυστέρηση στο Παρίσι). Τα ανεπαρκή δίκτυα ύδρευσης και αποχέτευσης θα επιδεινώσουν τα προβλήματα υγείας. Μετά το 1830, θα αναγεννηθούν από την εποχή της βασιλείας, μέσα σε φιλελεύθερο

⁶⁰⁰ Perrot, J.C. (1984). ό.π., σελ. 54.

⁶⁰¹ Στο πρώτο ήμισυ του 19^{ου} αι. ο πληθυσμός του Παρισιού διπλασιάζεται. Η Γαλλία καθυστέρησε την εκβιομηχάνιση από το φόβο της δημιουργίας ισχυρής εργατικής τάξης και κοινωνικής ανατροπής. Βλέπε Horn, J. (2010). *Avoiding Revolutions: The French Path to Industrialization*. Στο Horn, J., Rosenband, L., & Smith M.R. (eds.), *Reconceptualizing Industrial Revolution*. Massachusetts: MIT Press, σελ. 87-106.

πνεύμα και μακριά από τον παρελθόντα ασφυκτικό κρατισμό, οι ιατρικού ενδιαφέροντος στατιστικές. Γάλλοι κοινωνικοί παρατηρητές – μεταρρυθμιστές της εποχής (Villermé, Chabrol, Parent-Duchâtelet) μοιάζουν με τους σύγχρονους Άγγλους ομολόγους τους. Όμως, ενώ στην Αγγλία η κοινωνία θα επιβάλλει τη συνεργασία της διοίκησης με τις ανεξάρτητες ομάδες που ασχολούνταν με τη στατιστική, στη Γαλλία το κράτος θα πάρει και πάλι τον κυρίαρχο ρόλο. Μετά το 1860 οι *ηθικοί στατιστικοί* θα συναντηθούν με τους διοικητικούς στη Στατιστική Εταιρεία των Παρισίων (SSP).

Το γαλλικό κίνημα για τη δημόσια υγεία αναπτύχθηκε μετά το 1830, την περίοδο της παλινόρθωσης των Βουρβόνων και της επόμενης μοναρχίας (του Ιουλιού), παίρνοντας το νήμα της παράδοσης κυρίως από το Παλαιό Καθεστώς και την όποια συνέχειά του στη μετεπαναστατική Γαλλία. Οι *υγιεινιστές* ήταν στην πλειοψηφία τους γιατροί, κατά δεύτερο φαρμακοποιοί – χημικοί, κτηνίατροι, μηχανικοί, διοικητικοί υπάλληλοι, που επιδίωκαν να υπάρξει μεταρρύθμιση στον τομέα της αστικής κατά κύριο λόγο υγείας, για να μειωθεί η θνησιμότητα και να ανέβει το επίπεδο ζωής. Στις αρχές του 19^{ου} αι. ο όρος υγιεινή σήμαινε για του Γάλλους μια δέσμη συνταγών για υγιεινή αστική ζωή, ενώ στα μέσα του ένα εμπειρικό, ποσοτικό παρακλάδι της ιατρικής με αντικείμενο τη δημόσια υγεία.⁶⁰² Ο στατιστικός, ο σύγχρονος γεωμέτρης – κοινωνιομέτρης, έγινε μαζί με τον γιατρό (το άλλο πρόσωπο της περιγραφικής μεθοδολογικής επιστήμης) ο ειδικός της κοινωνίας που ήταν ικανός να μετρήσει τα πάντα. Οι άνθρωποι άρχισαν να πείθονται για το εφικτό μιας *κοινωνικής φυσικής*, θεωρητικός της οποίας ήταν ο A. Quetelet. Στις ατομικιστικές αστικές κοινωνίες, ο *μέσος άνθρωπος* έγινε η βασική μονάδα παρατήρησης και πολιτικού χειρισμού.

Το κίνημα των *υγιεινιστών* αναπτύχθηκε υπό την επήρεια τόσο του φιλελευθερισμού όσο και του κρατισμού. Οι εμπνεόμενοι από τον φιλελευθερισμό θεωρούσαν ότι το ζήτημα αντιμετωπίζεται καλύτερα στο ατομικό επίπεδο με επικουρική περιορισμένη κρατική δράση, ενώ οι άλλοι θεωρούσαν ότι η δημόσια υγεία θα διασφαλιζόταν από το κράτος με το διοικητικό μηχανισμό του και τη νομοθεσία και όχι από ιδιώτες. Οι πρώτοι, με επιφανέστερο εκπρόσωπο τον Louis René Villermé (1782-1863), ευνοούσαν την ιδιωτική άσκηση της ιατρικής, ενώ οι δεύτεροι, με επιφανέστερο εκπρόσωπο τον Alexandre Jean-Baptiste Parent-Duchâtelet (1790-1836), την κρατική παροχή ιατρικών υπηρεσιών. Η μέθοδός τους ήταν η εμπειρική, επιστημονική (παρατήρηση, πείραμα, αριθμητική τεκμηρίωση των ερευνών) και κύριος στόχος η προφύλαξη του «υλικού» της κοινωνίας. Ο

⁶⁰² Βλέπε:

α) Barnes, D. (2006). *The Great Sting of Paris and the Nineteenth Century Struggle against Filth and Germs*. Baltimore: John Hopkins University Press.

β) La Berge Fowler, A. E. (2002), *Mission and Method. The Early Nineteenth-Century French Public Health Movement*. Cambridge: Cambridge University Press.

στόχος θα υπηρετούνταν καλύτερα και με την αναβάθμιση του ιατρικού επαγγέλματος, των ιατρικών θεσμών και της δημόσιας υγιεινής ως επιστημονικού κλάδου (για να κατοχυρώσουν επίσης και το κύρος του ειδικού) θεμελιωμένου και στη στατιστική. Μη γνωρίζοντας ακόμη τη θεωρία της μετάδοσης των ασθενειών από μικροοργανισμούς, πίστευαν ότι οι κοινωνικές και περιβαλλοντικές συνθήκες ήταν οι λόγοι που εξαπλώνονταν οι ασθένειες και σε αυτούς έπρεπε να στοχεύουν οι μεταρρυθμίσεις.

Τρεις ήταν οι βασικοί λόγοι για τους οποίους το κίνημά τους θεωρούσε τη στατιστική ανάλυση ως ένα σημαντικό εργαλείο δουλειάς. Πρώτον για να ενισχύσουν τη θεωρία της προόδου του πολιτισμού, μέσω της προόδου της δημόσιας υγείας, δεύτερον για να αποτιμήσουν αριθμητικά τα αποτελέσματα υγειονομικών μεταρρυθμίσεων και τρίτον για να απαντήσουν με τη βοήθεια της στατιστικής ανάλυσης σε ερωτήματα σχετικά με τις αιτίες ασθενειών και θανάτων.⁶⁰³

Οι στατιστικοί και οι υγιεινιστές της εποχής (Quetelet, Villermé, Châteauneuf, d'Invernois κ.α.) έβλεπαν τη στατιστική σαν το βαρόμετρο μιας κοινωνίας - το επίπεδο πολιτισμού της και ο βαθμός της υλικής προόδου της κρινόταν από το προσδόκιμο ζωής. Ειδικότερα για τον A.Quetelet, αυτός θεωρούσε ότι δεν ήταν ο μέσος όρος ζωής ή ο μέσος όρος του προσδόκιμου ζωής αρκετό, διότι δεν ήταν όλες οι ηλικιακές ζώνες εξίσου σημαντικές για την παραγωγή πλούτου του έθνους. Πάντως φιλελεύθεροι όπως ο A.Villermé έβλεπαν την επέκταση της στατιστικής πέρα από τις έρευνές τους, στην κοινωνία, ως απειλή για την αυτονομία και την ελεύθερη βούληση του ατόμου. Η στατιστική ήταν επίσης και το εργαλείο για τη μελέτη της διαφορικής θνησιμότητας και νοσηρότητας. Η ανάλυσή τους συνίστατο κατά κύριο λόγο στη συχνοτική εκδοχή της πιθανότητας, στον υπολογισμό μέσων όρων, αναλογιών και σε συγκρίσεις. Όμως για την εποχή εκείνη ήταν μια τομή στην ιατρική σκέψη και η όλη μεθοδολογία τους συνέβαλε στο να χαρακτηριστεί η δημόσια υγιεινή ως επιστημονικός κλάδος.

Ο A.Parrent-Duchâtelet, που εκπροσωπούσε τη θέση του κρατικού παρεμβατισμού, είχε αναρίθμητες έρευνες σε θέματα δημόσιας υγείας και ακολουθούσε μια εμπειρική μέθοδο με τα εξής χαρακτηριστικά: συλλογή και ανάλυση δεδομένων, προσωπική εμπειρία, πειραματισμός και ποσοτικοποίηση. Άρχιζε πάντα τη μελέτη ενός ζητήματος υγείας με μια ιστορική έρευνα, διότι πίστευε ότι το πρόβλημα μπορεί να κατανοηθεί μόνο εντός πλαισίου. Θεωρούσε τη δημόσια υγιεινή κλάδο της «επιστημονικής ιατρικής», όπου η εκπαίδευση γινόταν για καιρό στον τόπο του προβλήματος (αποχετεύσεις, σφαγεία κ.α.), με άμεση παρατήρηση, την οποία ακολουθούσε η ποσοτικοποίηση των δεδομένων (πίνακες) και η κριτική αποτίμηση των συμπερασμάτων. Ο πειραματισμός ήταν επίσης μέρος

⁶⁰³ La Berge Fowler, A.E. (2002). ό.π., σελ. 55.

της μεθόδου του, τον οποίον και επικαλέστηκε όταν του ασκήθηκε κριτική, ότι αυτός και ο A.Villermé «κατασκευάζουν τα γεγονότα», δικαιώνοντας έτσι τις απόψεις τους. Ο ίδιος τόνιζε την αξία της μεθόδου του, που τη χαρακτήριζε «στατιστική» και που κατά την άποψή του καθιστούσε τη δημόσια υγιεινή θετική επιστήμη. Ήταν η εποχή που ο Pierre Louis είχε εισάγει τις αριθμητικές μεθόδους στην κλινική ιατρική, χωρίς όμως να κερδίσει τη γενική αποδοχή, σε αντίθεση με την αποδοχή της στατιστικής στα ζητήματα δημόσιας υγείας.

Η θεμελίωση της γνώσης μπορούσε να γίνεται έξω από το πεδίο της καθαρής θεωρίας, στο πεδίο των πραγματικών γεγονότων. Από αυτήν την αντίληψη προέρχεται η εφαρμογή της στατιστικής στην ιατρική, που όμως συνάντησε μεγάλη αντίδραση, διότι στην κλινική ιατρική η δημιουργία ισοδυναμίας δεν ήταν γενικά αποδεκτή. Η εχθρότητα προς τη στατιστική και την κανονικότητα, συνδέεται με τη ντετερμινιστική αντίληψη της μικροαιτιότητας, για την οποία οι πιθανότητες και η αριθμητική μέθοδος είναι περίπου συνώνυμες με την έλλειψη αυστηρότητας.

Αντίθετα στην επιδημιολογική ιατρική, οι υγιεινιστές, φίλοι της μέσης τιμής, με αφορμή την επιδημία χολέρας στο Παρίσι το 1832, χρησιμοποιώντας τους στατιστικούς μέσους όρους που χαρακτηρίζουν περιοχές, αποδίδουν τη μετάδοση της νόσου σε αιτίες (απουσία υγιεινής) και προσπαθούν να παρέμβουν στο πολιτικό επίπεδο για να ληφθούν μέτρα για τη υγιεινότερη διαβίωση (υπόνομοι, κανονισμοί). Η μοναδικότητα της σχέσης συγκεκριμένου ασθενή και συγκεκριμένου ιατρού (λόγω της ιδιαιτερότητας του ασθενή και της άδηλης γνώσης του ιατρού) θα υποχωρήσει στην ολιστική, ποσοτική προσέγγιση που επιβάλλει η επιδημία, της οποίας αναζητούμε τα σταθερά αίτια, δηλ. τους παράγοντες που ευνοούν τη διάδοσή της. Και οι δύο προσεγγίσεις επικαλούνται μια μορφή γενικότητας: οι μεν την παράδοση, οι δε τη στατιστική.

Στην ιατρική υπάρχουν δύο προσεγγίσεις: της ατομικής θεραπείας και της γενικής πρόληψης, που έφεραν σε αντιπαράθεση πολλούς γιατρούς, μερικοί των οποίων ήταν και στατιστικοί, φωτίζοντας όψεις της στατιστικής πρακτικής. Η κατασκευή της ταξινόμησης και της κωδικογράφησης έγινε κατόπιν διαπραγματεύσεων, που το κύρος τους στηρίζεται στο δίκτυο. Αναπόφευκτα θυσιάζεται η ιδιαιτερότητα του ασθενούς και παραμερίζεται η τέχνη και η διαίσθηση του γιατρού υπέρ των στέρεων κατηγοριών και των εργαλείων μέτρησης. Μόνο η συμφωνία των δρώντων οδηγεί στην αντικειμενικοποίηση της κοινής εκτίμησης, που εγγραφόμενη σήμερα σε ένα «τεχνούργημα», μια κωδικοποίηση παραμερίζει στη συνέχεια την ανθρώπινη παρέμβαση.

A. J. B. PARENT DU CHATELET.

Εικόνα 47: Προσωπογραφία του Alexandre Jean-Baptiste Parent-Duchatelet.
Πηγή: wikipedia

Πασιγνωστη ήταν η μελέτη του A.Parrent-Duchâtelet για τις πόρνες του Παρισιού και την κατάσταση της υγείας τους, συνοδευόμενη από πίνακες και ένα διάγραμμα χωροταξικής κατανομής τους.⁶⁰⁴ Με 27 μελέτες απέδειξε ότι οι οσμές από σήψη ζώων δεν επηρέαζαν τα τρόφιμα, ακυρώνοντας με αυτόν τον τρόπο την κρατούσα θεωρία του μιάσματος⁶⁰⁵. Με πολλά πειράματα απέδειξε πως ήταν αβάσιμος ο φόβος των αγροτών και των γιατρών ότι το νερό όπου είχε μουλιάσει η κάνναβη ήταν επικίνδυνο για την υγεία. (La Berge, 2002)

Οι επιπτώσεις της εκβιομηχάνισης μετρούνταν μέσω της κατάστασης της υγείας του πληθυσμού, φέρνοντας στο προσκήνιο και την «κοινωνική κατασκευή της ασθένειας»⁶⁰⁶. Χαρακτηριστικό είναι το έργο των Villermé και Thouvenin (1840) «*Tableau de l'état physique et moral des ouvriers employes dans les manufactures de*

⁶⁰⁴ Parrent-Duchâtelet, A. (1836). *De la prostitution dans la ville de Paris* (2vol.). Paris: Baillière.

⁶⁰⁵ Αυτή η χημική στη βάση της θεωρία, με υποκράτειες ρίζες, που ανανεώθηκε στα τέλη του 18^{ου} αι. από τον γιατρό Thomas Sydenham, συνέδεε την ασθένεια με τον τόπο και το κλίμα, λέγοντας ότι αυτή προκαλείται τοπικά από νοσογόνες αόρατες αναθυμιάσεις (π.χ. από λιμνάζοντα νερά), που ενισχύονταν από την αποσύνθεση οργανικής ύλης (π.χ. κοπριά), αλλά και από την ανθρώπινη ζωή (ανθρώπινες εκπομπές), ρυπαίνοντας τον αέρα που μετέφερε την αιτία της νόσου. Όποιος ζούσε ή περνούσε από εκεί ήταν υποψήφιος ασθενής. Δεν θεωρούταν η επαφή των ανθρώπων η αιτία μετάδοσης της ασθένειας. Εκείνη την εποχή γινόταν και η κατ'αναλογία χρήση της θεωρίας αυτής στην κοινωνία, όπου υπήρχε το «ηθικό μίασμα» που έπρεπε να αντιμετωπιστεί με την προώθηση του σωστού στυλ ζωής στα εργατικά και περιθωριακά στρώματα του πληθυσμού. Αυτή η ηθική βελτίωση θα επιτυγχανόταν γενικά με αναβάθμιση του περιβάλλοντος, εκπαίδευση και αστυνόμευση.

⁶⁰⁶ Με τον όρο αυτό εννοούμε ότι η υγεία ενός ατόμου συναρτάται με την θέση του μέσα σε μια κοινωνική δομή. Την κοινωνική διάσταση της ασθένειας την βλέπουμε, για παράδειγμα, στις επαγγελματικές ασθένειες, στις αντιλήψεις για το τί είναι μια ασθένεια (που επηρεάζονται από την κουλτούρα) και στην παροχή υπηρεσιών υγείας. Σχετικός είναι ο όρος *social medicine* που εισήγαγε το 1848 ο Jules Guerin.

coton, de laine et de soie». Το έργο αυτό, που έγινε με προτροπή της «*Académie Royale des Sciences Morales et Politiques*»⁶⁰⁷, που ζητούσε να διαπιστωθεί η ηθική και φυσική κατάσταση της γαλλικής εργατικής τάξης.

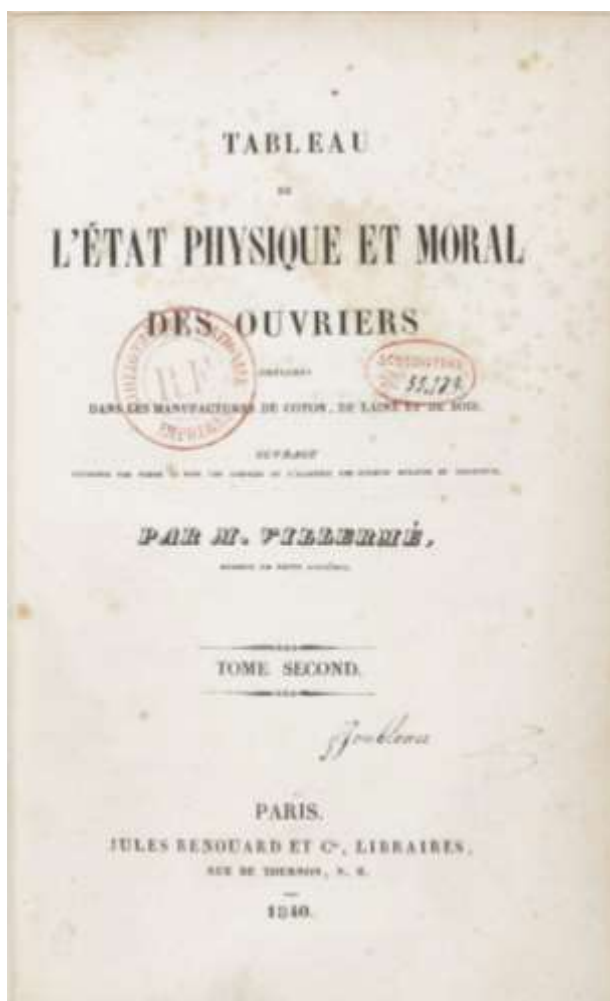

Εικόνα 48: Προσωπογραφία του A.R.Villermé.

Πηγή: Στό Bailliere, J.B. (1933). *Les Biographies médicales. Notes pour servir à l'histoire de la médecine et des grands médecins*. Από *Bibliothèque interuniversitaire de Santé*, <http://www2.biusante.parisdescartes.fr/img/?refphot=02944&mod=s>

Αυτό το 900 σελίδων δίτομο έργο, που γράφτηκε με την επιτόπου παρουσία του A.Villermé σε περιοχές της βόρειας και ανατολικής Γαλλίας, άσκησε την πιο μεγάλη επίδραση από κάθε άλλο μέχρι τότε έργο του κινήματος των υγιεινιστών. Πήρε τα στοιχεία του ζώντας μαζί με τους εργάτες από το εργοστάσιο μέχρι το σπίτι. Το κύριο συμπέρασμά του ήταν, ότι το μεγαλύτερο πρόβλημα των εργατών της υφαντουργίας δεν ήταν οι πολλές ώρες εργασίας, αλλά το χαμηλό τους εισόδημα που δεν τους επέτρεπε να έχουν καλό επίπεδο ζωής. Ενισχύοντας αυτήν την θέση με τα αποτελέσματα άλλων ερευνών του, θα ισχυριστεί σπάζοντας ένα στερεότυπο, ότι δεν είναι η εκβιομηχάνιση αφ' εαυτής η αιτία της νοσηρότητας και της υψηλής θνησιμότητας των εργατών.

⁶⁰⁷ Ήταν η διάδοχος της *Classe des Sciences Morales et Politiques de l'Institut National des Sciences et Arts* (1795-1803). Οι ιδρυτές της Ακαδημίας αυτής (1832-1847) ήταν κληρονόμοι του Διαφωτισμού (οι «ιδεολόγοι» του 1795). Αντικείμενα μελέτης της ήταν τα ήθη όπως διαμορφώθηκαν ιστορικά, το δίκαιο, τα οικονομικά, οι συναλλαγές, οι ιδιότητες της ανθρώπινης ψυχής, η κατανόηση των ανθρώπινων συμπεριφορών και η βελτίωσή τους με οδηγό τον Λόγο.

Εικόνες 49 : Εξώφυλλο από τον 2^ο τόμο του έργου Villermé, A. (1840): «*Tableau de l'état physique et moral des ouvriers employés dans les manufactures de coton, de laine et de soie*».

Πηγή: <http://gallica.bnf.fr>

Αλλά και μελέτες έδειχναν τη μεγάλη σχέση που είχε η υγεία και η θνησιμότητα με το επίπεδο ζωής. Κακή υγεία είχαν επίσης οι πόρνες και τα εργαζόμενα μικρά παιδιά. Αν μάλιστα αποδεικνυόταν ότι η κυρίαρχη θεωρία του *μιάσματος* δεν έστεκε, τότε οι κοινωνικοί παράγοντες ήταν αυτοί που ευθύνονταν κυρίως για τις ασθένειες και κυρίως η φτώχεια. Έτσι γινόταν αναγκαία η λήψη πολιτικών μέτρων.

Στο δίτομο έργο του «*Recherches statistiques sur la ville de Paris et le département de la Seine*» (1823), περιλαμβάνονται τα στατιστικά στοιχεία που θα του επιτρέψουν να μελετήσει τη διαφορική θνησιμότητα μεταξύ των Παριζιάνων και του γαλλικού πληθυσμού. Η θέση στην οποία κατέληξε ήταν ότι ασθένεια, θνησιμότητα και φτώχεια είχαν στενή σχέση. Οι κοινωνικοοικονομικοί παράγοντες

ήταν η κύρια αιτία της διαφοράς θνησιμότητας μεταξύ των κατοίκων διαφόρων περιοχών, ανατρέποντας την κρατούσα άποψη των υγιεινιστών ότι η κύρια αιτία ήταν περιβαλλοντικοί παράγοντες (γεωγραφία, κλίμα).

Ένα άλλο θέμα που τον απασχόλησε ήταν οι αντικρουόμενες απόψεις για το αν ο πολιτισμός προχωρά, κάνοντας μέσω των υλικών συνθηκών τη ζωή υγιεινότερη και μακροβιότερη ή αν αντίθετα διαφθείρει, επιφέροντας οκνηρία και προβλήματα στην υγεία. Μελετώντας τη διαφορική θνησιμότητα περιοχών του Παρισιού και συσχετίζοντάς την με πλήθος παραμέτρων (π.χ. απόσταση από το ποτάμι, υψόμετρο, τύπο εδάφους, πλάτος οδών, ύψος σπιτιών, κήπους, προσανατολισμό, ηλιοφάνεια, καθαρότητα νερού), κατέληξε ότι δεν ίσχυε η περιβαλλοντική – κλιματική θεωρία (μεγάλες διαφορές θνησιμότητας σε «υγιεινές» περιοχές). Στη συνέχεια έλεγξε στατιστικά την άποψη ότι η πυκνή δόμηση και η μεγάλη πυκνότητα πληθυσμού οδηγούν σε αυξημένη θνησιμότητα, αλλά δεν βρήκε σταθερή συσχέτιση. Ο A.Villermé κατέληξε ότι άλλο πράγμα η μεγάλη πυκνότητα πληθυσμού και άλλο η πυκνή δόμηση. Η δεύτερη σήμαινε φτώχεια, ενώ η πρώτη δεν οδηγούσε αναγκαστικά σε ασθένειες και θανάτους, εκτός και αν συνοδεύονταν από τη φτώχεια. Την τελευταία την ισοδυναμούσε με τη φορολογική απαλλαγή. Ολοκληρώνοντας και άλλες έρευνες για τη θνησιμότητα στις φυλακές, για το ύψος των Γάλλων, για τη μέση διάρκεια της ασθένειας κατά ηλικία, τεκμηρίωσε στατιστικά ότι οι φτωχοί είχαν πάντα την πιο εύθραυστη υγεία, ήταν κοντότεροι και η θνησιμότητά τους ήταν πολύ μεγαλύτερη από αυτήν των πλουσίων. Η θέση του υιοθετήθηκε από το συμβούλιο υγιεινής του Παρισιού (1829), που παραδέχτηκε ότι οι επιδημίες έπλητταν περισσότερο τους φτωχούς και ότι η φτώχεια ήταν η κύρια αιτία των ασθενειών.

Η επιδημία χολέρας στο Παρίσι που ξέσπασε το 1832 αποτέλεσε μία δοκιμή για την υπόθεση του A.Villermé. Οι δημοτικές αρχές και οι γιατροί υποχρεώθηκαν να συγκροτήσουν λεπτομερή αρχεία ασθενών και θυμάτων. Στο Παρίσι η αρμόδια επιτροπή με τον A.Parrent-Duchâtelet, αφού εξέτασε όλες τις πιθανές αιτίες, επιβεβαίωσε (1834), ότι κατά κανόνα όσοι ήταν φτωχοί και όσοι ζούσαν σε πυκνοκατοικημένες περιοχές είχαν μεγαλύτερη θνησιμότητα από τους πλούσιους. Νωρίτερα ο A.Villermé είχε δημοσιεύσει τα δικά του συμπεράσματα για την επιδημία στα σπίτια των πλουσίων και της μεσαίας τάξης από τη μια και των φτωχών από την άλλη, όπου και υπήρχαν αναλογικά και αριθμητικά τα περισσότερα θύματα. Ανάλογες έρευνες έγιναν και την επόμενη δεκαετία από πολλούς τόσο στη Γαλλία όσο και σε άλλες χώρες και κατέληξαν σε παρόμοια συμπεράσματα. Επίσης στην επιδημία αυτή, η επιτροπή μελέτησε τους εργάτες των σκουπιδότοπων και απέδειξε ότι η θεωρία του μιάσματος ήταν αβάσιμη.

Η θεμελίωση της γνώσης μπορούσε πλέον να γίνεται έξω από το πεδίο της καθαρής θεωρίας, στο πεδίο των πραγματικών γεγονότων. Από αυτή την αντίληψη

προέρχεται η εφαρμογή της στατιστικής στην ιατρική, όπου όμως συνάντησε μεγάλη αντίδραση, διότι στην κλινική ιατρική η δημιουργία ισοδυναμίας δεν ήταν γενικά αποδεκτή. Η εχθρότητα προς τη στατιστική και την κανονικότητα συνδέεται με τη ντετερμινιστική αντίληψη της μικροαιτιότητας κατά την οποία πιθανότητα και αριθμητική μέθοδος ήταν περίπου συνώνυμες με την έλλειψη αυστηρότητας.

Αντίθετα, στην επιδημιολογική ιατρική, οι υγιεινιστές, φίλοι της μέσης τιμής, με αφορμή την επιδημία χολέρας στο Παρίσι το 1832, χρησιμοποιώντας τους στατιστικούς μέσους όρους περιοχών, αποδίδουν τη μετάδοση της νόσου σε αιτίες (απουσία υγιεινής) και προσπαθούν να παρέμβουν στο πολιτικό επίπεδο για να ληφθούν μέτρα για την υγιεινότερη διαβίωση (υπόνομοι, κανονισμοί). Η μοναδικότητα της σχέσης συγκεκριμένου ασθενή και συγκεκριμένου ιατρού (λόγω της ιδιαιτερότητας του ασθενή και της άδηλης γνώσης του ιατρού) υποχωρεί μπροστά στην ολιστική, ποσοτική προσέγγιση που μας επιβάλλει η επιδημία της οποίας αναζητούμε τα σταθερά αίτια, δηλ. τους παράγοντες που ευνοούν τη διάδοσή της. Και οι δύο προσεγγίσεις επικαλούνται μια μορφή γενικότητας: η μεν την παράδοση, η δε τη στατιστική.

Σύμφωνα με τη μελετήτρια των Γάλλων υγιεινιστών του 19^{ου} αι. Ann La Berge (2002), το κίνημα των Γάλλων υγιεινιστών ήταν ένα ιθαγενές, διεπιστημονικό, ημι-επίσημο χαρακτήρα κίνημα. Ήταν απλωμένο σε όλη τη Γαλλία, αλλά το Παρίσι αποτέλεσε το κύριο εργαστήριό του και οι έρευνές του είχαν ως αντικείμενα το σύστημα ύδρευσης, τα λύματα, τα σκουπίδια, τα λουτρά, την τροφή, τα σφαγεία, τα ανατομεία κ.α..

Οι έρευνες των υγιεινιστών, που αποτελούσαν το σημείο συνάντησης ιατρικής και στατιστικής, και οι συστάσεις τους βρίσκονται και στο σημαντικό περιοδικό *Annales d'hygiène publique et de médecine légale*, που κυκλοφορεί από το 1829 μέχρι σήμερα. Το περιοδικό αυτό ήταν μαζί με το συμβούλιο υγείας του Παρισιού οι δύο πόλοι του κινήματος.

Τη δεκαετία του '30 ο A.Villermé ήταν η αναγνωρισμένη αυθεντία σε θέματα δημόσιας υγείας. Όλοι οι εξέχοντες υγιεινιστές ήταν μέλη του αυτού του συμβουλίου ή κάποιου επαρχιακού. Σύμφωνα με τη La Berge οι Γάλλοι υγιεινιστές επηρέασαν ομολόγους τους στο εξωτερικό (π.χ. Smith και Chadwick στην Αγγλία, Virchow στη Γερμανία). Εντούτοις, οι υγιεινιστές δεν πέρασαν κατά κανόνα σε πολιτική δράση, παρά έμεναν στην αποκάλυψη των προβλημάτων. Επιτεύγματά τους ήταν η επιστημονική καταξίωση του αντικειμένου και ο μόνιμος και τεχνοκρατικός χαρακτήρας του συμβουλίου υγείας του Παρισιού, που αποτέλεσε πανεθνικό μοντέλο (1848) και βρήκε και μιμητές στο εξωτερικό.

ANNALES
D'HYGIÈNE PUBLIQUE

DE MÉDECINE LÉGALE,

MM. ADELON, ANDRAL, D'ARCEY, CHEVALLIER, DEVERGIE,
GAULTIER DE CLAUDRY, GUÉRARD, KERAUDREN,
OLLIVIER (D'ANGERS), LEURET, ORFILA,
A. TRÉBUCHET, VILLEMMÉ.

TOME VINGT-CINQUIÈME.

PARIS,
J.-B. BAILLIÈRE,
LIBRAIRE DE L'ACADÉMIE ROYALE DE MÉDECINE,
RUE DE L'ÉCOLE DE MÉDECINE, N° 17.
A Londres, chez M. Baillière, 219, Regent-Street.
JANVIER 1841.

Εικόνα 50: Εξώφυλλο του περιοδικού *Annales d'hygiène publique et de médecine légale* (1841).

Πηγή: <https://archive.org>

Ο Le Play και μια νέα ερευνητική μέθοδος

Ιδιωτικές έρευνες διεξάγονταν και τη δεκαετία του '40 φτάνοντας ως τα τέλη του αιώνα. Ιδιαίτερου ενδιαφέροντος είναι ήταν ένας νέος τύπος ιδιωτικής έρευνας με αντικείμενο τους εργατικούς οικογενειακούς προϋπολογισμούς. Αυτός καθιερώθηκε από τον μηχανικό ορυχείων και καθηγητή μεταλλειολογίας της *Ecole des Mines*, Pierre Guillaume Frédéric Le Play (1806-1882), με στόχο την περιγραφή των επιπτώσεων της εκβιομηχάνισης στις εργατικές κοινότητες.

Ο F. Le Play αποτελεί ιδιάζουσα περίπτωση επιστήμονα. Μεγαλωμένος σε ένα περιβάλλον υπαλλήλων και εμπόρων (γιος τελωνειακού), ακροατής ως νέος ενός κύκλου του θείου του από θρησκευόμενους βασιλόφρονες διανοούμενους, θα αποφοιτήσει από τις *Ecole Polytechnique* και *Ecole des Mines* και θα κάνει καριέρα εμπειρογνώμονα, ερευνητή, καθηγητή, γεωρυσιαστή, για να μεταμορφωθεί τελικά σε κοινωνιολόγο. Σοσιαλιστής και άθεος στα νιάτα του, θα γίνει στη συνέχεια μαχητικός χριστιανός, αρνητής του δαρβινισμού, πιστός καθολικός και σήμερα κατατάσσεται από ορισμένους⁶⁰⁸ στους διανοούμενους της αντεπανάστασης. Στην ωριμότητά του προσπάθησε να επηρεάσει τον Ναπολέοντα Γ' για κοινωνικές μεταρρυθμίσεις, αλλά απέτυχε. Ο Ναπολέων, που τον είχε σε εκτίμηση, τον διόρισε μέλος του συμβουλευτικού οργάνου της κυβέρνησης *Conseil d'Etat* (1856), γενικό επίτροπο στις διεθνείς εκθέσεις του 1855 (Παρίσι), του 1867 (Βρυξέλλες) και υπεύθυνο της γαλλικής συμμετοχής στην έκθεση του 1862 (Λονδίνο).

Εικόνα 51: Pierre Guillaume Frédéric Le Play.

Πηγή: <http://www.archivesdefrance.culture.gouv.fr>

⁶⁰⁸ Blum, C. O. (2003). *Critics of the enlightenment: Readings in the French counter-revolutionary tradition*. Wilmington, Del: ISI Books.

Οι σπουδές του F.Le Play στις Ecole, που έβγαζαν και πολλά μελλοντικά στελέχη της διοίκησης, θα τον διαποτίσουν με το επιστημονικό πνεύμα και την αξία της εμπειρικής γνώσης, με την πίστη του στον θετικό ρόλο της τεχνολογίας και της βιομηχανικής ανάπτυξης (πράγμα που τον διαφοροποιεί από τους ρομαντικούς), θα τον κάνουν οπαδό του Saint-Simon και θα του δημιουργήσουν ένα συνεχή προβληματισμό για το κοινό καλό. Μέσα στο πλαίσιο των σπουδών του, απέκτησε και τη σημαντική εμπειρία να διερευνήσει εμπειρικά μια περιοχή (τεχνικά, οικονομικά, κοινωνικά) και να συγγράψει μια μονογραφία, αξιοποιώντας το υλικό που είχε καταγράψει στο ημερολόγιό του.

Το 1835 μαζί με άλλους μηχανικούς ορυχείων πραγματοποιούν μια πρωτοποριακή στατιστική της βιομηχανίας. Καθοριστική ήταν για τον F.Le Play η επίδραση της επανάστασης του 1848 στην οποία συμμετείχε σε πολλά προγράμματα της επαναστατικής κυβέρνησης, αλλά αποσύρθηκε στη συνέχεια απογοητευμένος από την καθυστέρηση των μεταρρυθμίσεων. Οι εμπειρίες του, οι παρατηρήσεις του και οι προτροπές φίλων τον οδήγησαν από την τεχνική στην κοινωνιολογική συγγραφή.

Το 1855 δημοσίευσε το βραβευμένο από την *Académie des Sciences* έργο του «*Les Ouvriers européens*», που ήταν μια σειρά 57 μονογραφιών, αποτέλεσμα δεκαπεντάχρονης έρευνας πάνω στην εργατική τάξη των ευρωπαϊκών χωρών, από τον Ατλαντικό ως τα Ουράλια, από τη Σκανδιναβία ως τη Μεσόγειο.⁶⁰⁹

⁶⁰⁹ Μελέτησε με την μέθοδό του οικογένειες της εργατικής τάξης (βιομηχανικούς εργάτες, ορυχείων, εργάτες του αγροτικού τομέα, ψαράδες, εμπόρους κ.α.) και τις συνθήκες ζωής. Επίσης, την βιομηχανική οργάνωση και την τεχνολογία των περιοχών τους.

LES OUVRIERS EUROPÉENS

(2e ÉDITION)

TOME TROISIÈME

LES OUVRIERS
DU NORD

ET LEURS ESSAIS DE LA BALTIQUE ET DE LA MANGHE

POPULATIONS GUIDÉES PAR UN JUSTE MÉLANGE DE TRADITION
ET DE NOUVEAUTÉ

DONT LE BIEN-ÊTRE PROVIENT DE TROIS INFLUENCES PRINCIPALES:

LE DÉCALOGUE ÉTERNEL, LA FAMILLE-SOUCHE

ET LES

PRODUCTIONS SPONTANÉES DU SOL OU DES EAUX

PAR

F. LE PLAY

Ancien Conseiller d'État, ancien Sénateur, Inspecteur général des Mines,
Commissaire général (1855-1859-1867)
aux Expositions Universelles de Paris et de Londres.

534
7

TOURS

ALFRED MAME ET FILS, LIBRAIRES-ÉDITEURS

PARIS, DENTU, LIBRAIRE

PALAIS-ROYAL, 49, GALERIE D'ORLÉANS

M DCCC LXXVII

Εικόνα 52: Εξώφυλλο από τόμο του έργου του F. Le Play «*Les Ouvriers européens*».
Πηγή: gallica.bnf.fr

Ο F. Le Play ίδρυσε επίσης την *Société internationale des études pratiques d'économie sociale* (1856), που στόχευε στην συγκριτική μελέτη της κατάστασης των εργαζομένων και των σχέσεών τους με τις άλλες κοινωνικές τάξεις, σύμφωνα πάντα με το ερευνητικό του μοντέλο. Εξέδωσε το περιοδικό *La Réforme sociale en France*

(1864), όπου παρουσιάστηκαν πρακτικά συμπεράσματα από την έρευνά του για την κοινωνική μεταρρύθμιση στη Γαλλία.

Η εποχή του F.Le Play βίωνε τις επιπτώσεις της βιομηχανικής επανάστασης και της γαλλικής επανάστασης. Το νέο σύστημα παραγωγής των εργοστασίων παρήγε στις πόλεις και εργάτες που ζούσαν σε άθλιες συνθήκες. Από την άλλη, η γαλλική επανάσταση κατέλυσε ή αναπροσδιόρισε κοινωνικούς θεσμούς, που όμως έσπασαν το πλέγμα της ασφάλειας και της προστασίας για τον άνθρωπο, που παρείχε το φεουδαρχικό και το πατριαρχικό σύστημα (οικογένεια). Το όραμα του F.Le Play ήταν να δομηθεί μια αρμονική και σταθερή κοινωνία. Δομικός της λίθος δεν ήταν το άτομο αλλά, λόγω της έμφυτης κοινωνικότητάς του, η οικογένεια. Το άλλο θεμέλιό της ήταν η ιδιοκτησία και ειδικότερα η της πατριαρχικής οικογένειας, η οποία έπρεπε να πηγαίνει στον αξιότερο και όχι να μεταβιβάζεται και να διασπάται κατά την κληρονομιά (λόγω ισότητας δικαιωμάτων), οδηγώντας τελικά την πατριαρχική οικογένεια σε αδυναμία προστασίας όλων των μελών της. Η σταθερότητα της κοινωνίας εξασφαλιζόταν μόνο με τους παραδοσιακούς κοινωνικούς δεσμούς.

Για τον F.Le Play οι κοινωνικοί δεσμοί, οι κλονισμένοι από τους οικονομικούς και κοινωνικούς μετασχηματισμούς, δεν θα μπορούσαν να γίνουν κατανοητοί παρά μόνο μέσα από μια μεγάλης διάρκειας προσέγγιση με τα άτομα, μέσω κατ' οίκον επισκέψεων του ερευνητή. Δουλεύοντας με αντιπροσωπευτικά δείγματα, χρησιμοποίησε τον προϋπολογισμό μιας οικογένειας για να αναπαραστήσει το life style και τις προοπτικές μιας κοινωνικής τάξης (1855). Η επιλογή των οικογενειών γινόταν μετά από συστάσεις τοπικών αρχόντων και κυρίως διευθυντών βιομηχανιών.⁶¹⁰ Για να κερδίσει την εμπιστοσύνη των οικογενειών αυτών χρησιμοποιούσε και την κολακεία και έδινε και μικρά δώρα. Η έρευνά του αναπτυσσόταν σε 25 ενότητες: από τον τόπο, το επάγγελμα και την αμοιβή ... μέχρι τα σημαντικά γεγονότα της οικογενειακής ζωής και την ιστορία και τις προοπτικές της τοπικής κοινωνίας.⁶¹¹

Ο F.Le Play ανήκε στην παράδοση του A.Comte και ποτέ δεν πίστεψε στην ύπαρξη στατιστικών νόμων της κοινωνίας. Θεωρούσε δε ως ύψιστη πλάνη την υπαγωγή ηθικών ζητημάτων σε αυτούς. Στη σχολή F.Le Play η επιλογή της «τυπικής περίπτωσης» γινόταν στο πνεύμα της μέσης τιμής του A.Quetelet και με την ασφάλεια των στοιχείων που έδιναν οι στατιστικές απογραφές. Όμως δεν προχωρούσε στη δημιουργία ενός ταξινομικού πλαισίου στο οποίο θα ενέτασσε τις ατομικές περιπτώσεις. Παρήγε εμπειρική, επαγωγική γνώση στηριγμένη στην αξία του *παραδείγματος* και στην εξοικείωση του ερευνητή με την εργατική οικογένεια,

⁶¹⁰ Αυτό θεωρήθηκε μεθοδολογικό λάθος.

⁶¹¹ Sorokin, P.A. (1928). *Contemporary Sociological Theories*. New York: Harper, σελ. 63-78.

γεγονός που βοηθούσε και στη δημιουργία σχέσεων εμπιστοσύνης μεταξύ των ανώτερων και κατώτερων τάξεων.

Η ιδιαίτερη σημασία που έδινε στο μη χρηματικό μέρος του εισοδήματος (χρήση κοινοτικών γαιών, λαχανόκηποι κ.α.) αντανάκλα την εμμονή στους κοινωνικούς δεσμούς μιας παλαιότερης πατριαρχικής κοινωνίας. Όμως λόγω των αντιδημοκρατικών θέσεων του ιδρυτή της σχολής, οι οπαδοί του θα αντιμετωπιστούν ως αιρετικοί. Η σχολή επικρίθηκε για λόγους και τεχνικούς (τρόπος επιλογής οικογενειών) και πολιτικούς, μιας και επιζητούσε την επαναφορά σταθερών κοινωνικών σχέσεων του παλαιού καθεστώτος και η πολιτική στόχευσή της ήταν εχθρική προς το πνεύμα της γαλλικής επανάστασης (καθολική ψηφοφορία, αστικός κώδικας). Το 1890 ο μαθητής του Le Play, Cheysson, έγραψε ότι οι μονογραφίες που καταγράφουν τις δαπάνες και τα έσοδα του οικογενειακού προϋπολογισμού δεν αποσκοπούν στη σύγκριση διαφορετικών χωρών, αλλά στην υπεράσπιση της παραδοσιακής αντίληψης και των κοινωνικών σχέσεων και στην αποτίμηση των επιπτώσεων των μέτρων του κράτους. (Desrosieres, 1993)

Οι εργασίες του F.Le Play θα επηρεάσουν τον διευθυντή του Πρωσικού στατιστικού γραφείου, E.Engel, που θα θεωρήσει τον οικογενειακό προϋπολογισμό ως οικονομικό εργαλείο και αντικειμενικό μέτρο της ευημερίας μιας τάξης ή ενός κράτους. Για τον F.Le Play, που άνοιξε ένα νέο δρόμο στις κοινωνιολογικές μελέτες, ο οικογενειακός προϋπολογισμός ήταν μια περιγραφή, ενώ για τον E.Engel μια αντικειμενική μέτρηση του πληθυσμού. Εκπρόσωποι της σχολής F.Le Play θα συνεχίσουν και στις αρχές του επόμενου αιώνα στον Οργανισμό Εργασίας, τις ερευνητικές μονογραφίες στο τρίπτυχο: «οικογένεια – εργασία – τόπος». Το ρεύμα αυτό, αποκομμένο από την πανεπιστημιακή κοινωνιολογία, θα φθίνει και τα τελευταία ίχνη του τα βρίσκουμε στην κυβέρνηση του Vichy. Αυτή η ερευνητική παράδοση θα δει αργότερα τη συνέχειά της στην εθνολογία και την ψυχανάλυση. Ο F.Le Play θεωρείται σήμερα και πρόγονος των «κοινωνικών οικονομικών», διότι συνδέσε τα οικονομικά με τα κοινωνικά φαινόμενα, εισήγε στην οικονομική ανάλυση ως σημαντική την παράμετρο των θεσμών (των μη οικονομικών παραμέτρων μιας οικονομικής απόφασης) και συνιστούσε τη δημιουργία αντισταθμιστικών θεσμών για την εξάλειψη των αρνητικών συνεπειών της ελεύθερης οικονομικής ανάπτυξης.⁶¹²

⁶¹² Τα κοινωνικά οικονομικά δεν δέχονται την ανιστορικότητα, την παγκοσμιότητα των οικονομικών φαινομένων των κλασικών οικονομικών θεωριών, ούτε τις ισορροπίες της αγοράς, αλλά θεωρούν ότι υπάρχουν διαρκείς εντάσεις μεταξύ των οικονομικών συμφερόντων και σχέση μεταξύ κοινωνικής συμπεριφοράς και οικονομικών. Δεν υπάρχει απόλυτος διαχωρισμός οικονομικών φαινομένων και κανονιστικών μορφών της ανθρώπινης συμπεριφοράς. Βλέπε σχετικά: Forni, H.F., Freytes F., Ada & Quaranta, G. (1998). Frédéric Le Play: a forefather of social economics. *International Journal of Social Economics*, 25 (9), σελ. 1380-1397.

Οι ηθικοί στατιστικοί

Ο γαλλικός στατιστικός ενθουσιασμός στη Γαλλία των αρχών του 19^{ου} αι., όπου συναντάμε ένα πάθος για την πληροφορία, δεν κατόρθωσε να καθιερώσει μια γαλλική στατιστική εταιρεία στα 1830 ή να εκδώσει ένα ειδικό περιοδικό. Οι στατιστικοί ήταν διακεκριμένοι στις *επιστήμες της ηθικής* (δηλ. του ανθρώπου) μέσα στην Ακαδημία με αιχμή τους γιατρούς, που ασχολούνταν και με τα κοινωνικά προβλήματα. Οι υποστηρικτές της δημόσιας υγείας, που ήταν πολλοί πρώην στρατιωτικοί γιατροί, έπαιξαν σημαντικό ρόλο μετά το τέλος των ναπολεόντειων πολέμων και υποκινούσαν αλλαγές στις φυλακές, στα ορφανοτροφεία και άλλα ιδρύματα. Η στατιστική χρησιμοποιήθηκε για να στηρίξει ανάμεσα σε άλλα και την καμπάνια για τη δημόσια εκπαίδευση, μιας και αξιωματικά η εκπαίδευση οδηγούσε στη μείωση της εγκληματικότητας. Η στατιστική θα βοηθούσε στην αποκάλυψη των αιτιών όχι μόνο των ασθενειών και των θανάτων, αλλά και της εγκληματικότητας και των επαναστάσεων, που τις έβλεπαν ως διαταραχές της ανθρώπινης συμπεριφοράς. Ήταν οι λεγόμενοι *ηθικοί στατιστικοί*, αστοί που ήθελαν με τη βοήθεια των αριθμών να ελέγξουν τις αποκλίνουσες συμπεριφορές.

Η *ηθική στατιστική* (*statistique morale, moral statistics*) είναι όρος του 19^{ου} αι. και τα αντικείμενά της ήταν οι ανθρώπινες συμπεριφορές που χαρακτηρίζονταν από την κοινωνία ως ορθές ή ανήθικες και γενικά είχαν σχέση με το έγκλημα, την αυτοκτονία και το γάμο. Η *ηθική επιστήμη* του ανθρώπου έγινε εμπειρική⁶¹³ το 1827 η γαλλική κυβέρνηση άρχισε να εκδίδει στοιχεία για την εγκληματική δραστηριότητα, που μαζί με τις αυτοκτονίες ήταν τα κεντρικά θέματα στα στατιστικά κινήματα των *ηθικών στατιστικών* της εποχής. Σκοποί της ήταν η εύρεση στατιστικών κανονικοτήτων, που υποδήλωναν πρότυπα κοινωνικών συμπεριφορών καθώς και η συσχέτιση με τις ιδιαίτερες συνθήκες (φυσικές, κοινωνικές) μέσω της μελέτης των μεταβολών. Οι αποκλίνουσες από το *νορμάλ*⁶¹³ συμπεριφορές (έγκλημα, αυτοκτονία, μη νόμιμες σχέσεις, εκτρώσεις κ.α.), θεωρήθηκαν ως δείκτες της κοινωνικής παθολογίας και τους επικαλούνταν κοινωνικοί μεταρρυθμιστές ιδίως στη Γαλλία και στην Αγγλία. Το σχετικό ενδιαφέρον των κρατικών στατιστικών επικεντρωνόταν στην εγκληματικότητα, στις αυτοκτονίες, στα νόθα τέκνα, στα διαζύγια, στην επαιτεία.

⁶¹³ Η λέξη «νορμάλ» πήρε τη σημασία της συνήθους – τυπικής περίπτωσης το 19^ο αι. , πρώτα στο χώρο της φυσιολογίας (Broussais) και μετά πέρασε στην κοινωνία (Comte) και στη πολιτική ατζέντα. Η ιδέα της κανονικότητας που αντικατέστησε την ιδέα της ανθρώπινης φύσης έγινε μια κεντρική οργανωτική έννοια, ένα τεκμήριο αντικειμενικότητας. Για τους Quetelet και πρώιμο Durkheim σήμαινε το σωστό και δίκαιο. Αργότερα με τον Galton θα σημάνει το μέτριο, το αιτούμενο βελτίωση. Η κωδωνοειδής καμπύλη του Quetelet μεταγράφηκε στην Αγγλία ως «normal law», μιας και θεωρήθηκε ως η αληθινή περιγραφή μιας τεράστιας γκάμας φαινομένων, που μας αποκάλυπτε πώς μέσα από τη φαινομενική αταξία ξεπηδά η τάξη. Ο μέσος όρος και η διασπορά της θεωρήθηκαν ως πραγματικές οντότητες, τις οποίες απλά δεν τις είχαμε αντιληφθεί νωρίτερα. Η έννοια της κανονικότητας αναδείχθηκε από τη στατιστική και άρχισε να παίζει ρόλο και στη διακυβέρνηση των ανθρώπων.

Στη δυτική Ευρώπη οι πληροφορίες για το έγκλημα λαμβάνονταν από τις στατιστικές των δικαστηρίων και από την αστυνομία. Η Πρωσία άρχισε να συλλέγει δικαστικές στατιστικές από το 1716. Στη Γαλλία η πρώτη διαταγή για συγκέντρωση δικαστικών στοιχείων εκδόθηκε το 1670, χωρίς όμως να τηρηθεί ικανοποιητικά. Συλλογή στοιχείων αστυνομικού ενδιαφέροντος έχουμε τον καιρό του Ναπολέοντα σε καθημερινή βάση, ενώ τη δεκαετία του 1820 η έκδοση των *Compte general de l'administration de la justice criminelle* είχε πανευρωπαϊκό αντίκτυπο. Στην Αγγλία η έκδοση δικαστικών στατιστικών άρχισε από το 1810 σε μη κανονική βάση και από το 1857 θεσμοθετείται η δημοσιοποίηση της ετήσιας εγκληματικής στατιστικής. Η δημοσιοποίηση πληροφοριών ηθικής στατιστικής έκανε για πρώτη φορά δυνατή τη διεθνή σύγκριση κοινωνιών (Γαλλίας και Αγγλίας).

Τα πρώτα ίχνη «ηθικής στατιστικής» τα βρίσκουμε στο έργο του J.Graunt (1662) «*Natural and political Observations Mentioned in a following INDEX, and Made Upon the Bills of Mortality*», ενώ το πρώτο σημαντικό γαλλικό έργο ηθικής στατιστικής είναι το «*Essai sur la statistique morale de la France*» του Γάλλου André-Michel Guerry (1832)⁶¹⁴. Ο André-Michel Guerry (1802-1866), γιός εργολάβου δημοσίων έργων, σπούδασε νομικά, φιλολογία και φυσιολογία στο παν/μιο Poitiers. Γύρω στα 1824-5 διορίζεται στο δικαστήριο του Παρισιού βασιλικός συνήγορος (*avocat royal*) και το 1827 αναλαμβάνει να εργαστεί στο Υπουργείο Δικαιοσύνης, όπου ήταν διευθυντής ο αδερφός του, με αντικείμενο τα στατιστικά στοιχεία των εγκλημάτων. Έκτοτε και μέχρι το τέλος της ζωής του εγκατέλειψε τη δικηγορία και αφιερώθηκε στη στατιστική ανάλυση. Από το 1830 και έπειτα διετέλεσε διευθυντής της εγκληματολογικής στατιστικής στο γαλλικό Υπουργείο Δικαιοσύνης (*Général d'administration de la justice criminelle*). Οι γραφικές αναπαραστάσεις που περιλάμβανε στα έργα του, καινοτόμες οι περισσότερες, θεωρούνται σημαντικός σταθμός στην ιστορία των αναπαραστάσεων. Ήταν μαζί με τον A.Quetelet πρωτοπόροι κοινωνικοί ερευνητές, που πίστευαν στην ύπαρξη κοινωνικών νόμων. Αυτοί οι δύο με το έργο τους επηρέασαν τη μετατόπιση του άξονα του συστήματος των ποινών από την ελεύθερη βούληση (και συνεπώς την απόλυτη ευθύνη του

⁶¹⁴ Προηγήθηκε το «*Recherches sur la population, les naissances, les décès, les prisons, les dépôts de mendicité, etc., dans le royaume des Pays-Bas*» (1827) του Quetelet για την βελγική επαρχία. Επίσης, η πρώτη εμπειρική ανάλυση της ροπής προς το έγκλημα σε διάφορες ηλικίες έγινε από τον ίδιο στο «*Recherches sur le penchant au crime aux différents ages*» (1831), ενώ σχετικά στοιχεία υπήρχαν και στο έργο του «*Recherches statistiques sur le Royaume de Pays-Bas*» (1829).

Τα σχετικά έργα του Guerry ήταν τα εξής:

α) Guerry, A.M. (1829). *Mémoire sur les variations méterologiques comparées aux phénomènes physiologiques. Annales d'Hygiène Publique et de Médecine Légal*, 1, σελ.228.

β) Balbi, A. & Guerry A.M. (1829), *Statistique comparée de l'état de l'instruction et du nombre des crimes dans les divers arrondissements des Académies et des Cours Royales de France*. Jules Renouard, Paris.

γ) Guerry, A.M. (1833). *Essai sur la statistique morale de la France*. Paris: Crochard.

δ) Guerry, A.M. (1864). *Statistique morale de l'Angleterre comparée avec la statistique morale de la France, d'après les comptes de l'administration de la justice criminelle en Angleterre et en France, etc.* Paris: J.-B. Baillière et fils,.

ατόμου) στον κοινωνικό ντετερμινισμό (ευθύνη της κοινωνίας) και έδωσαν την ευκαιρία σε επόμενους να αμφισβητήσουν την αταβιστική προσέγγιση του Lombroso για το έγκλημα, ανοίγοντας τον δρόμο στην κοινωνιολογική μελέτη του εγκλήματος. Αυτή η νέα, η θετικιστικού χαρακτήρα εγκληματολογία προέκυψε κατά τον P. Beirne (1987) από τη σύμπτωση του προβληματισμού για το αναποτελεσματικό σύστημα ποινών, με τη νέα θεματολογία και μεθοδολογία των στατιστικών της εποχής, στην κοινή επιδίωξη του ελέγχου της *επικίνδυνης τάξης*⁶¹⁵. Ο πρώτος παράγοντας της έδωσε θεσμικό χαρακτήρα, χρηματοδότηση, λαϊκό ενδιαφέρον και ο δεύτερος επιστημονική αναγνώριση. Σήμερα ο A.M. Guerry είναι αυτός που αναγνωρίζεται ως ο θεμελιωτής της εμπειρικής εγκληματολογίας.

Το ζήτημα της εγκληματικότητας ήταν ένα επίκαιρο ζήτημα για το Παρίσι της αστυφιλίας που έφερε η βιομηχανική επανάσταση και δημιουργούσε ανησυχία, λόγω της εμφάνισης της «επικίνδυνης τάξης». Η πόλη αν και είχε διπλασιάσει τον πληθυσμό της, δεν είχε αλλάξει από πλευράς δομής και υποδομών, γεγονός που δημιουργούσε μεγάλα προβλήματα υγιεινής, στέγασης, διατροφής, εγκλήματος κ.τ.λ.. Η εγκληματικότητα απασχολούσε και τους διανοούμενους · ο φόβος της που διήρκησε όλο τον 19^ο αι. συνδυαζόμενος με τις εξεγέρσεις των εργατών δημιουργούσε την πεποίθηση στη μεσαία τάξη, ότι επανάσταση και έγκλημα ήταν συμπτώματα της ίδιας «ασθένειας».⁶¹⁶ Ο H.A. Frégier (1840) υπολόγιζε τους κλέφτες του Παρισιού σε 30.000, ενώ ο Balzac έγραφε για 20.000 εγκληματίες και 120.000 απατεώνες στο Παρίσι της παλινόρθωσης.

Οι πρακτικές *κανονικοποίησης* των αποκλινόντων,⁶¹⁷ της *επικίνδυνης τάξης*, είχαν πρακτικά αποτύχει (υποτροπή 45%) και έτσι δόθηκε η ευκαιρία να χρησιμοποιηθεί ένα γνωστό από παλιά όπλο, η στατιστική. Η πρώτη εφαρμογή της ήταν στους φυλακισμένους και τις συνθήκες κράτησης (*Société royale pour l'amélioration des prisons*, 1819). Με το θέμα ασχολήθηκαν και ιδιώτες, όπως ο A. Villermé, που με τη μελέτη του «*Des prisons*» (1820), ανέδειξε τη στατιστική σχέση μεταξύ κακών συνθηκών κράτησης, ηθικής έκπτωσης και υποτροπής. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο το Υπουργείο Δικαιοσύνης ξεκίνησε το 1825 μια σειρά απογραφών με τίτλο «*Compte général de l'administration de la justice criminelle en France*» (1827), εκτιμώντας ότι το έργο αυτό, με τα αριθμητικά στοιχεία που έφερνε

⁶¹⁵ Ο όρος *classes dangereuses* πρωτοεμφανίζεται την εποχή της παλινόρθωσης και αποκτά ευρεία διάδοση με το δίτομο έργο του H.-A. Frégier (1840) με θέμα την αστική εγκληματικότητα, *Des classes dangereuses de la population des grandes villes, et des moyens de les rendre meilleurs*. Αναφερόταν στα κατώτερα εργατικά στρώματα, που στην προσπάθειά τους να επιβιώσουν παρουσίαζαν εγκληματική συμπεριφορά. Θεωρούταν από πολλούς, ότι το έγκλημα, η καταπάτηση του νόμου, η αποδόμηση της κοινωνικής τάξης ήταν εγγενή χαρακτηριστικά της εργατικής τάξης. Αυτό τρομοκρατούσε τους αστούς και δικαιολογούσε την καταπίεση. Το τέλος της απειλής της *επικίνδυνης τάξης* ήρθε με τα γεγονότα της παρισινής κομμούνας (1871).

⁶¹⁶ Beirne, P. (1987). Adolphe Quetelet and the Origins of Positivist Criminology. *American Journal of Sociology*, 92 (5), σελ. 1140-69.

⁶¹⁷ Φυλακές, σωφρονιστήρια, στρατός, εκπαίδευση, οίκοι εργασίας κ.α..

στο φως, θα συνέβαλλε στη βελτίωση των νόμων και της ηθικής της κοινωνίας. Οι επιφανέστεροι χρήστες αυτών των στοιχείων ήταν οι A.Quetelet και A.M.Guerry.

Ο A.M.Guerry, στο πρώτο στατιστικό έργο του, το «*Mémoire sur les variations météorologiques comparées aux phénomènes physiologiques*» (1829), που δημοσιεύτηκε συντετμημένο, εξέτασε τη σχέση μεταξύ καιρού και θνησιμότητας. Στο έργο αυτό συμπεριλαμβάνονται τα πρώτα πολιτικά διαγράμματα στην ιστορία των γραφικών αναπαραστάσεων, 28 χρόνια νωρίτερα από αυτά της Florence Nightingale.⁶¹⁸ Το πρώτο έργο του «ηθικής στατιστικής» που εξέδωσε μαζί με τον Βενετό γεωγράφο Adriano Balbi το 1829, «*Statistique comparée de l'état de l'instruction et du nombre des crimes dans les divers arrondissements des Académies et des Cours Royales de France*», είχε ως αντικείμενο την εύρεση συσχέτισης μεταξύ μόρφωσης και εγκληματικότητας, θέμα που θα το πραγματευτεί και σε επόμενα έργα του.

Οι νέες κοινωνικές συνθήκες δημιουργούσαν αβεβαιότητες και φόβο στους μεγαλοαστούς και η ποσοτική ανάλυση που πρόσφερε η στατιστική ήταν ένας τρόπος πρόβλεψης του μέλλοντος. Υπήρχε διαδεδομένο το στερεότυπο ότι το έγκλημα αυξάνει με την έλλειψη εκπαίδευσης. Οι φιλελεύθεροι πίστευαν ότι η μόρφωση, η θρησκευτική κατήχηση, η καλύτερη διατροφή ήταν τα μέσα για τη μείωσή του, ενώ οι συντηρητικοί οι αυστηρότερες ποινές. Αυτές τις μη εμπειρικά τεκμηριωμένες απόψεις θα κρίνουν οι στατιστικές έρευνες του A.M. Guerry, ο οποίος προσδιόρισε και ανάλογους δείκτες για τις «ηθικές» μεταβλητές.

Ειδικότερα, στην έρευνα του 1829 χρησιμοποίησε ως δείκτη εγκληματικότητας τους καταδικασθέντες (αριθμός κατοίκων που αντιστοιχούν σε έναν καταδικασμένο) και ως δείκτη μόρφωσης τα αγόρια που πήγαιναν δημοτικό (αριθμός κατοίκων που αντιστοιχούν σε ένα μαθητή). Οι κατηγορίες των εγκλημάτων ήταν: κατά προσώπων και κατά περιουσίας. Σε αυτή την εργασία του παρουσιάζεται για πρώτη φορά ένας θεματικός χάρτης του εγκλήματος. Σε ένα φύλλο με τρεις χάρτες (εγκλήματα κατά προσώπων, περιουσίας, αναλφαβητισμός) αποτυπώθηκαν τα στοιχεία αριθμητικά και χρωματικά ανά γεωγραφικό διαμέρισμα (οι μεγαλύτεροι αριθμοί με σκουρότερη απόχρωση).⁶¹⁹ Η σύγκριση έδειχνε ότι η βόρεια Γαλλία, που είχε τους πιο εγγράμματους, είχε και τα περισσότερα εγκλήματα κατά της περιουσίας καθώς επίσης ότι τα εγκλήματα κατά της περιουσίας είχαν περίπου αντίστροφη σχέση με τα εγκλήματα κατά των προσώπων· στις αστικές περιοχές ήταν και τα δύο πιο αυξημένα...

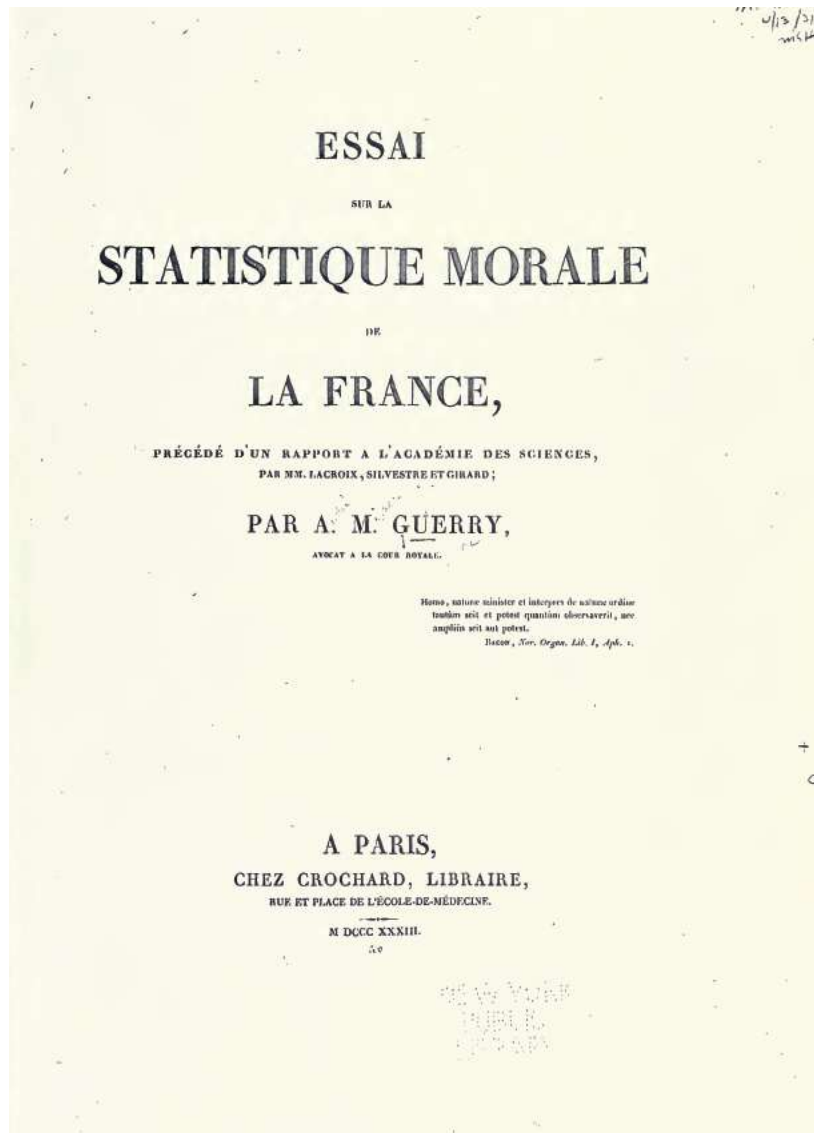
⁶¹⁸ Friendly, M. (2007). A.M. Guerry's *Moral Statistique* of France: Challenges for Multivariable Spatial Analysis. *Statistical Science*. 22 (3), σελ. 368-399, υποσημ. 4, σελ. 371.

⁶¹⁹ Τέτοιου τύπου σκιασμένοι χάρτες για γεωγραφικές κατανομές και συγκρίσεις είχαν πρωτοδημιουργηθεί πρόσφατα από τον Dupin, Charles (1826). *Carte figurative de l'instruction populaire de la France*. Για την F.Nightingale βλέπε σχετικά στο κεφάλαιο Αγγλία.

Εικόνα 53: Οι τρεις απεικονίσεις από τους Guerry και Balbi των εγκλημάτων κατά πρόσωπων (αριστερά), των εγκλημάτων κατά περιουσιών (δεξιά) και του αναλφαβητισμού (κάτω) στις επαρχίες της Γαλλίας (1833).
 Πηγή: Friendly, M.(2007). A.M. Guerry's Moral Statistique of France: Challenges for Multivariable Spatial Analysis. *Statistical Science*, 22 (3), σελ. 372.

Ο Α.Μ. Guerry συνέχισε να επεξεργάζεται τα εμπλουτιζόμενα δεδομένα και παρουσίασε το 1833, τη βραβευμένη το προηγούμενο έτος από την Académie des Sciences μελέτη του, «*Essai sur la statistique morale de la France*».

Εικόνα 54: Εξώφυλλο του έργου του Guerry, A.M.(1833). *Essai sur la statistique morale de la France*.

Πηγή: Ψηφιοποιημένο αρχείο google.

Σε αυτή τη μελέτη αναθεώρησε τον παλαιότερο δείκτη του εγκλήματος (με βάση τους καταδικασθέντες) στη βάση των κατηγορουμένων (αφού το έγκλημα είχε σίγουρα διαπραχθεί). Επίσης, ομαδοποίησε σε υποκατηγορίες τα εγκλήματα, ιεραρχικά κατά φύλο και πήγε πέρα από την απλή περιγραφή στην αναζήτηση των αιτιών, μέσω της ανάλυσης. Οι νότιοι ήταν εγκληματικότεροι ενώ οι βόρειοι αυτοκτονούσαν περισσότερο.⁶²⁰ Ο εντοπισμός της αρνητικής συσχέτισης

⁶²⁰ Έχει προταθεί ως εξήγηση του φαινομένου η «εσωτερική αποικιοποίηση». Ο ανεπτυγμένος βορράς επιβάλλει το πρόγραμμά του (οικονομικό, πολιτισμικό) στον καθυστερημένο νότο, αποξενώνοντάς τον και οδηγώντας σε αύξηση του επιπέδου βίας. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση

Οι παραπάνω πίνακες που ονομάζονται *ημι-γραφικοί* αποτελούν μια καινοτομία του A.M. Guerry. Τα εγκλήματα κατανέμονται ιεραρχικά σε στήλη για κάθε μία από τις επτά ηλικιακές ζώνες. Η γραφική παράσταση που αντιστοιχεί σε κάθε είδος εγκλήματος σχηματίζεται με την κατάλληλη σύνδεση του ονόματός του σε κάθε μία στήλη. Η γραφική απεικόνιση που προκύπτει μας δείχνει τη μεταβολή του ποσοστού ‰ ανά ηλικιακή ζώνη, από όπου προκύπτει και η γενικότερη τάση του συγκεκριμένου εγκλήματος. Άλλα στοιχεία που επεξεργάζεται στη μελέτη του αφορούσαν τις πόρνες του Παρισιού (από τη μελέτη του Parent-Duchatelet), τον πλούτο (φορολογικά στοιχεία), τις δωρεές, τα νόθα, τις αυτοκτονίες κ.α..

Με την κατάλληλη παρουσίαση των στοιχείων ο συγγραφέας δείχνει ότι τα εγκλήματα και οι αυτοκτονίες παραμένουν ποσοστιαία διαχρονικά σταθερά και αυτό παρά το γεγονός ότι κατά τόπους μεταβάλλονταν ανάλογα με το φύλο, την ηλικία κ.α., ένδειξη λειτουργίας κοινωνικών νόμων. Η κανονικότητα αυτών των «κοινωνικών αριθμών» τον οδηγούσε στο να δηλώσει απερίφραστα ότι είμαστε αναγκασμένοι να αναγνωρίσουμε ότι οι ανθρώπινες ηθικής τάξεως δράσεις διέπονται από αμετάβλητους νόμους, παρόμοιους με τους νόμους της φυσικής τάξεως.

Το ενδιαφέρον του A.M. Guerry για την αναζήτηση των αιτιών το βλέπουμε ιδιαίτερα στην περίπτωση των αυτοκτονιών, από τα στοιχεία που είχε συλλέξει από την αστυνομία του Παρισιού (1794-1832). Με βάση τις καταθέσεις για τις αυτοκτονίες τεσσάρων ετών, προχώρησε στην πρώτη «ανάλυση περιεχομένου» που συναντάμε στην ιστορία των κοινωνικών επιστημών, για να εντοπίσει τους λόγους. Η προσέγγιση του A.M. Guerry στο θέμα της αυτοκτονίας υιοθετήθηκε αργότερα από τον E. Durkheim, χωρίς όμως να του αποδοθεί η αναλογούσα αναγνώριση όπως και σε άλλους «ηθικούς στατιστικούς» (Friendly, 2007).

Το έργο αυτό του χάρισε μεγάλη αναγνώριση εντός και εκτός Γαλλίας και τον οδήγησε επιπλέον στο να γίνει μέλος της «*Académie des Sciences Morales et Politiques*» καθώς επίσης συνέβαλλε στο να του απονεμηθεί το παράσημο του ιππότη της λεγεώνας της τιμής. Οι χάρτες του έργου επιδείχτηκαν σε εκθέσεις στην Ευρώπη (το 1851 στο Crystal Palace και στη B.A.A.S.⁶²¹ στο Bath).

Συνεχίζοντας να εργάζεται στο ίδιο αντικείμενο έκανε ένα ακόμη βήμα από την «ηθική επιστήμη», στην «ηθική ανάλυση» που εύρισκε τις συνδέσεις των φαινομένων του διανοητικού κόσμου των ανθρώπων πέρα από κάθε ιδέα πρακτικής εφαρμογής.⁶²² Ήταν για αυτόν μια καθαρή επιστημονική γνώση, ανάλογη των φυσικών επιστημών. Ο A.M. Guerry πέρασε από την αριθμητική περιγραφική

⁶²¹ British Association for the Advancement of Science.

⁶²² Hacking, I. (1990). ό.π., σελ. 78.

διάσταση της ηθικής στατιστικής, που στηριζόταν στους πίνακες, στις αθροίσεις και στους μέσους όρους στην αναλυτική στατιστική, που αναζητούσε σχέσεις μεταξύ των μεταβλητών. Στην στατιστική του πρακτική, της μελέτης των σχέσεων, βρίσκουμε τις ρίζες της ανάγκης για μια θεωρία της συσχέτισης και της παλινδρόμησης. (Hacking, 1990)

Για διευκόλυνση της στατιστικής του επεξεργασίας εφηύρε περί το 1851 ένα ταξινομητικό και αθροιστικό μηχάνημα που το ονόμασε «*Ordonnateur Statistique*». Σήμερα δεν υπάρχει στο Conservatoire des Arts et Métier, όπου είχε δωρηθεί από τους φίλους και κληρονόμους του, παρά μόνο ως καταχώρηση σε κατάλογο του 1906 καθώς και μια αχρονολόγητη δισέλιδη περιγραφή του. Το μηχάνημα αυτό είναι το πρώτο μέχρι σήμερα γνωστό μηχάνημα σχεδιασμένο να υποβοηθά τη στατιστική εργασία (ιεραρχική ταξινόμηση τιμών μεταβλητής και αντιπαραβολή με τις άλλες, προετοιμασία στοιχείων για αθροίσεις με το χέρι).⁶²³

Το μηχάνημα αυτό τον διευκόλυνε στο πέρασμα από την περιγραφική αριθμητική στατιστική (πίνακες, αθροίσματα, μέσοι όροι) στην αναλυτική στατιστική και τη δημιουργία πιο σύνθετων και πιο παραστατικών πρωτότυπων ημιγραφικών πινάκων, που μας επέτρεπαν την εξαγωγή γενικότερων σχέσεων. Αυτό αποτυπώνεται στο πιο σημαντικό του έργο το «*Statistique morale de l'Angleterre comparée avec la statistique morale de la France, d'après les comptes de l'administration de la justice criminelle en Angleterre et en France, etc.*», που κυκλοφόρησε το 1864, δύο χρόνια πριν το θάνατό του. Ήταν το δεύτερο έργο του που βραβεύτηκε από την Académie des Sciences και είχε και αυτό διεθνή απήχηση. Ο W.Farr έκανε ειδική παρουσίαση στο στατιστικό τμήμα της B.A.A.S. (1865).

Για αυτήν τη συγκριτική εγκληματολογική μελέτη μεταξύ Γαλλίας και Αγγλίας αξιοποίησε ένα τεράστιο όγκο στοιχείων.⁶²⁴ Οι θεματικοί χάρτες επέτρεπαν τη γρήγορη σύγκριση και ανακάλυψη συσχέτισης μεταξύ μεταβλητών. Αντίθετα με τα στερεότυπα της εποχής, με αυτή επίσης τη μελέτη τεκμηριωνόταν (στοιχεία μόνο για τη Γαλλία) το γεγονός ότι δεν υπήρχε σταθερή σχέση μεταξύ εκπαίδευσης και εγκληματικότητας. Επίσης, τα εγκλήματα κατά της ιδιοκτησίας αύξαναν με το επίπεδο μόρφωσης και τα εγκλήματα κατά της ζωής ήταν ανεξάρτητα από αυτό. Για παράδειγμα, όπως είχε δειχτεί και στη μελέτη του 1833, η Κορσική, που είχε ένα μέσο επίπεδο εγγραμματοσύνης, κατείχε τα πρωτεία της εγκληματικότητας.⁶²⁵ Αξιοσημείωτη ήταν η διαχρονική σταθερότητα της συχνότητας των εγκλημάτων και

⁶²³ Βλέπε περιγραφή της λειτουργίας του στο Friendly, M. & de Sainte A. N. (2012). André-Michael Guerry's *Ordonnateur Statistique*: The First Statistical Calculator?. *The American Statistician*, 66 (3), 195-200. Από τον όρο αυτό δημιούργησε η IBM Γαλλίας τον όρο *ordinateur*, για να αντικαταστήσει τον όρο *computeur*.

⁶²⁴ Ενδεικτικά αναφέρουμε τους 226.224 κατηγορούμενους για εγκλήματα κατά προσώπων (1836-1860) και τις 85.564 αυτοκτονίες του Παρισιού (δεν είχε στοιχεία για τις αυτοκτονίες στην Αγγλία).

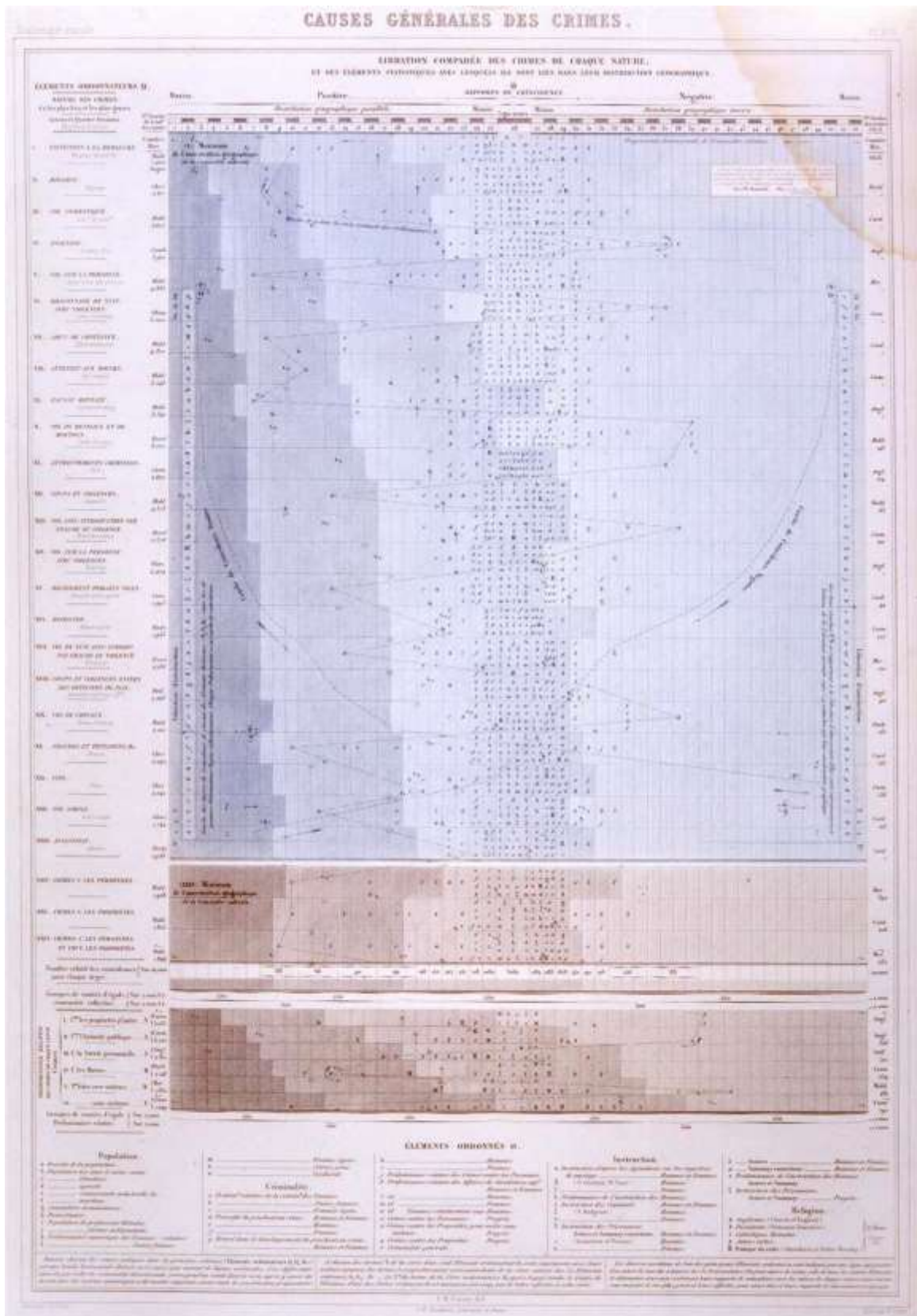
⁶²⁵ Στην περιοχή αυτή υπήρχε η βεντέτα.

των αυτοκτονιών στις επαρχίες, αν και κατά τόπους μεταβάλλονταν ανάλογα με το φύλο, την ηλικία κ.α., ένδειξη λειτουργίας κοινωνικών νόμων. Επίσης, λανθασμένη αποδείχθηκε με βάση τα στοιχεία και η προκατάληψη, ότι η εγκληματικότητα οφειλόταν σε μεγάλο βαθμό στους ξένους.

Στις 17 μεγάλου μεγέθους εικόνες του (56x39cm) τα εγκλήματα κατά προσώπων και κατά περιουσιών αποτυπώνονται με ανάλυση και γίνεται η πρώτη προσπάθεια γραφικής αποτύπωσης της σχέσης μεταξύ πολλών μεταβλητών. Υπάρχουν επίσης θεματικοί χάρτες για διάφορους τύπους εγκλημάτων, ένθετα γραφήματα (χρονοσειρές για ανάλυση ή συσχέτιση), σχόλια και πολλά ειδικά σύμβολα (π.χ. $\uparrow\downarrow$ για διαχρονική αύξηση ή μείωση του δείκτη). Το εντυπωσιακότερο και πρωτότυπο γράφημα πολλών μεταβλητών ήταν η εικόνα αρ. 17. Αυτή αφορούσε τις αιτίες των εγκλημάτων στην Αγγλία και ήταν το σπουδαιότερο δείγμα της μεθόδου ανάλυσής του. Δεν υπάρχει κάτι ανάλογο για τη Γαλλία, ενώ δεν προχωρά στο κείμενο σε αναλύσεις, ούτε δίνει τα συμπεράσματα, αναφέροντας ότι αυτά θα αποτελέσουν αντικείμενο επόμενου βιβλίου.

Στον υπότιτλο χρησιμοποιεί τον όρο *libration*,⁶²⁶ για να υποδηλώσει ένα σημείο ισορροπίας των τιμών των μεταβλητών (τον μέσο όρο), που το διάγραμμα βοηθούσε να εντοπιστεί οπτικά στο χώρο. Οι αλφαβητικοί χαρακτήρες που σημειώνονται μέσα στο διάγραμμα είναι υποκατηγορίες των γενικών κατηγοριών (πυκνότητα πληθυσμού, εγκλήματα, εκπαίδευση, θρησκεία) και εξηγούνται στο υπόμνημα. Στη δεξιά στήλη υπάρχουν οι επαρχίες της Αγγλίας, στην αριστερή οι υποκατηγορίες εγκλημάτων και στην οριζόντια κλίμακα ο αριθμός ανά 10.000 κατοίκους. Σύνδεση ίδιων συμβόλων μας έδινε την εικόνα μιας μεταβλητής. Σύνδεση άλλων όμοιων μεταξύ τους συμβόλων μια δεύτερη εικόνα. Η μεταξύ τους σύγκριση μπορούσε να μας αποκαλύψει συσχέτιση των μεταβλητών (π.χ. πυκνότητας πληθυσμού με οικιακά εγκλήματα) ή μη σχέση (πυκνότητας πληθυσμού με εμπρησμούς).

⁶²⁶ Αστρονομικός όρος αναφερόμενος στην μικρή ταλάντωση του ορατού μέρους της Σελήνης κατά την περιστροφή της περί την Γη. Ο πλήρης υπότιτλος είναι: «Libration Comparée des Crimes de Chaque Nature et des Éléments Statistiques avec Lesquels ils sont Lies dans leur Distribution Géographique».

Εικόνα 56: Γενικές αιτίες των εγκλημάτων. Εικόνα 17 από το Guerry, A.M. (1864). ό.π..

Πηγή: Friendly, M.(2007). A.-M.Guerry's Moral Statistics of France: Challenges for

Multivariable Spatial Analysis, Statistical Science, 22 (3), σελ.38., από τη Staatsbibliothek zu Berlin.

Την ίδια περίοδο, ηθική στατιστική έκανε και ο A.Quetelet με κύρια αντικείμενα το έγκλημα και τους γάμους. Η πρώτη σχετική μελέτη του, που εκδόθηκε πριν από την πρώτη μελέτη του Guerry στο ίδιο αντικείμενο, υπάρχει στο έργο του «*Recherches statistiques sur le Royaume de Pays-Bas*» (1829) και περιλαμβάνει τα ποσοστά των καταδικών και την κατανομή των εγκλημάτων ανά φύλο, ηλικία και κατηγορία στις Κάτω Χώρες. Ανάλογο είναι το αντικείμενο της μελέτης του «*Recherches le penchant au crime aux différents âges*» (1833). Στο άλλο έργο του, «*Sur l'homme et le développement de ses facultés, essai d'une physique sociale*» (1835), επεξεργάστηκε στοιχεία της γαλλικής ποινικής δικαιοσύνης της περιόδου 1826-1831 συμπεριλαμβανομένων και των αυτοκτονιών. Μελέτησε και αυτός τις αυτοκτονίες του Παρισιού και διατύπωσε σχετικούς στατιστικούς νόμους.

Βρήκε καμπύλες του εγκλήματος, του γάμου, της αυτοκτονίας και συμπέρανε ότι το έγκλημα είναι εντυπωμένο στον κοινωνικό τύπο κάθε κοινωνίας και όχι απευθείας στο άτομο. Τα στοιχεία (*Compte...*) τον οδηγούσαν στο συμπέρασμα ότι δεν είναι η εκπαίδευση η πανάκεια για το έγκλημα. Οι μορφωμένοι πραγματοποιούσαν τα πιο βίαια εγκλήματα (δολοφονίες, βιασμοί) και ανάμεσα σε αυτούς οι πλέον μορφωμένοι διέπρατταν τα λιγότερα εγκλήματα. Ο A.Quetelet κατέληξε πως η ροπή προς το έγκλημα εξαρτιόταν από το επίπεδο της μόρφωσης και την ηθική συγκρότηση του ατόμου. Αλλά οι σημαντικότεροι παράγοντες ήταν η ηλικία και το φύλο (οι Γάλλοι ήταν τετραπλά τουλάχιστον εγκληματικότεροι από τις Γαλλίδες). Οδηγήθηκε στο σημαντικό συμπέρασμα ότι η κοινωνία προετοιμάζει το έγκλημα, ο δε ένοχος είναι απλά το όργανο μέσω του οποίου το πραγματοποιεί. Ήταν ευτυχής που ανακάλυψε ότι ο νόμος του εγκλήματος δεν επηρεαζόταν από την επανάσταση, πράγμα που αποδείκνυε ότι η βαθύτερη κοινωνική τάξη δύσκολα επηρεαζόταν από την άτακτη πολιτική δράση. Επειδή ο A.Quetelet θεωρούσε την κοινωνία μια συνάθροιση ατόμων – μονάδων, δεν μπόρεσε να εντοπίσει αιτιακή σχέση μεταξύ κοινωνικής οργάνωσης και εγκλήματος (Beirne, 1987). Μετά από τη χρήση της καμπύλης Gauss στις μελέτες του και την «ανακάλυψη» του μέσου ανθρώπου, εντοπίζει το έγκλημα στους αποκλίνοντες του μέσου όρου.

Ένα άλλο «ηθικό» θέμα που μελέτησε ο A.Quetelet ήταν η ηλικιακή κατανομή των νεόνυμφων (γάμοι μεγάλων σε ηλικία γυναικών με νεότερους στο Βέλγιο) ως δείκτη κατάστασης της κοινωνίας και καθώς και την επίδρασή της στη γονιμότητα· βλέπε το άρθρο του *Statistique morale* (1847) και το έργο του *Physique sociale ou Essai sur le développement des facultés de l'homme* (1869). Ο A.Quetelet υπήρξε διάσημος στην εποχή του, ενώ ο A.M.Guerry, στερούμενος πανεπιστημιακής

μόρφωσης επί του αντικειμένου ήταν απλά γνωστός ως ένας δικηγόρος, επιτυχημένος ερασιτέχνης στατιστικός, που συμβούλευε τους γραφειοκράτες (Hacking, 1990). Τα συμπεράσματα των μελετών τους προβάλλονταν ευρύτερα στο κοινό κυρίως από εφημερίδες της εργατικής τάξης.

Τον 19^ο αι. ως σημαντικότετος δείκτης της υγείας της κοινωνίας θεωρήθηκε ο αριθμός των αυτοκτονιών. Η πίστη στην ύπαρξη στατιστικού νόμου συνδεδεμένου με την αιτιότητα, οδήγησε στην εφαρμογή στατιστικών πρακτικών και στην ιατρική στη Γαλλία, με σκοπό να ανατραπεί η επικρατούσα θεωρία, ότι η αυτοκτονία ήταν υποκατηγορία της τρέλας οφειλόμενη σε δυσλειτουργία κάποιου οργάνου (και επομένως ιατρική υπόθεση).

Για τους ωφελιμιστές οικονομολόγους της εποχής, η οικονομική ευημερία ενός κράτους προϋπέθετε πληθυσμιακή αύξηση. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο η υγεία και όχι ο πλούτος μιας κοινωνίας έγινε το μέτρο της ευτυχίας μιας κοινωνίας και οι αυτοκτονίες δείκτης της κατάστασης της υγείας της. Η Γαλλία του 19^{ου} αι. είχε το φόβο του εκφυλισμού της ως έθνους, λόγω της υπογεννητικότητας και των αποκλίσεων των κοινωνικών συμπεριφορών (π.χ. αυτοκτονίες), ένα κλίμα που οδήγησε τον E. Durkheim στην έννοια της *ανομίας (anomie)*⁶²⁷ ως μέτρου της κοινωνικής παθολογίας. Από τις αυτοκτονίες εισέρχεται σοβαρά η στατιστική στην κοινωνιολογία, διότι για πρώτη φορά είδαν τους αριθμούς των αυτοκτονιών ως ηθικούς δείκτες. (Hacking, 1990)

Ο Émile Durkheim (1858-1917) υπήρξε κοινωνικός επιστήμονας και φιλόσοφος και θεωρείται σήμερα ως θεμελιωτής της κοινωνιολογίας μαζί με τους Marx και Weber, μιας και συνέβαλε στην αναγνώρισή της ως επιστήμης με την εισαγωγή της μεθόδου των θετικών επιστημών στη μελέτη των κοινωνικών φαινομένων. Επίσης την έφερε στο πανεπιστήμιο (*Chargé d'un Cours de Science Sociale et de Pédagogie*, Bordeaux, 1887) και στη δημόσια εκπαίδευση.

Ήταν απόγονος οκτώ γενεών ραβίνων που ξέκοψε από τον ιουδαϊσμό, φέροντας όμως ανεξίτηλα πάνω του την αξία της συλλογικότητας. Εντάσσεται στην παράδοση του A. Comte, γιατί θεωρούσε την κοινωνιολογία αυτοδύναμη επιστήμη στην οποία ήθελε να εφαρμόσει την επιστημονική μέθοδο των φυσικών επιστημών (εμπειρικά γεγονότα, επαγωγική γενίκευση σχέσεων, συλλογική συνείδηση), αλλά

⁶²⁷ Ο Durkheim εισήγαγε τον νεολογισμό *anomie*, για να περιγράψει μία νέα κοινωνική κατάσταση στη δυτική Ευρώπη στα τέλη του 19^{ου} αιώνα. Στην κατάσταση της «ανομίας» χάνουν την ισχύ τους οι κανόνες και τα πρότυπα που καθορίζουν τον τρόπο λειτουργίας της κοινωνίας, οι άνθρωποι δυσκολεύονται να συμμορφωθούν με τους παλιούς κανόνες, με αποτέλεσμα να είναι αποπροσανατολισμένοι. Καταστάσεις *ανομίας* βιώνει η κοινωνία σε περιόδους γρήγορων οικονομικών μεταβολών, κυρίως οικονομικής κρίσης, όπου υπάρχει αναντιστοιχία προσδοκιών και απολαβών, αλλά και ευδαιμονίας, όπου η επαναστατικότητα τείνει να ταυτιστεί με την καταπάτηση κανόνων και νόμων. Το φαινόμενο της *ανομίας* είναι σημαντικό, εφόσον ανατρέπει κοινωνικές ισορροπίες και διασπά την *συλλογική συνείδηση*.

ήταν και σε αντίθεση με τη θέση του της μη εφαρμογής των μαθηματικών στη μελέτη της κοινωνίας. Από τον H. Spencer δανείστηκε τα στοιχεία της λειτουργικότητας και της οργανικής αναλογίας, απορρίπτοντας όμως την ωφελμιστική προσέγγιση στη μελέτη της ανθρώπινης κοινωνίας. Υιοθέτησε και από τους δύο το μοντέλο της μη γραμμικής κοινωνικής εξέλιξης. Σημαντικές ήταν οι επιρροές από τους δασκάλους του στην École Normale Supérieure, του ιστορικού Fustel de Coulanges (συγκριτική μέθοδος μελέτης της ιστορίας), του νεοκαντιανού Charles Renouvier (ορθολογισμός, επιστημονική μελέτη της ηθικής) και του Émile Boutroux (κάθε επιστήμη έχει τα δικά της γεγονότα και νόμους). Μεταξύ 1885 και 1886 Durkheim πέρασε ένα έτος στη Γερμανία, όπου είχε επαφές με τους Wagner, Schmoller και Wundt. Μελέτησε την ηθική με επιστημονικό τρόπο και επικεντρώθηκε στην κοινωνική πτυχή της. Από τον F. Tönnies επηρεάστηκε στην ιδέα των διαφορετικών τύπων αλληλεγγύης. Από αυτές τις βάσεις διατυπώνει τις θέσεις του ως κοινωνικός ρεαλιστής (ύπαρξη αντικειμενικής κοινωνικής πραγματικότητας έξω από το άτομο).

Πανεπιστημιακός από το 1882 με αντικείμενο τη φιλοσοφία, θα παρουσιάσει πλούσιο συγγραφικό έργο στο ευρύ πεδίο των ανθρωπιστικών επιστημών (κοινωνιολογία, φιλοσοφία, παιδαγωγική, ανθρωπολογία, γλωσσολογία, ιστορία). Το 1898, ίδρυσε το περιοδικό «*L'Année Sociologique*», το πρώτο περιοδικό κοινωνικών επιστημών στη Γαλλία με διεθνή απήχηση, που στέγασε συνεργάτες και μαθητές του. Το 1902 ο E. Durkheim διορίστηκε καθηγητής στην έδρα της Παιδαγωγικής στη Sorbonne και συνέχισε να έχει σημαντική συμβολή στη διαμόρφωση της γαλλικής εκπαίδευσης. Παρέμεινε μέχρι το θάνατό του εξέχουσα πνευματική προσωπικότητα της Γαλλίας.

Ο E. Durkheim ζώντας σε μια εποχή που περιλάμβανε τον Γαλλο-Πρωσικό πόλεμο (1870), οικονομική κρίση, κοινωνικές αναταραχές (Κομμούνα του Παρισιού), αντισημιτισμό (υπόθεση Dreyfus), ανησυχούσε για την κατάσταση της γαλλικής κοινωνίας. Επιθυμούσε με το έργο του να συμβάλει και αυτός στην κοινωνική σταθερότητα και «η κοινωνιολογία ήταν λοιπόν ένα όργανο για έναν μεγαλύτερο στόχο, τη δημιουργία του [νέου ανθρώπου] της δημοκρατίας...»⁶²⁸. Ο επιστημονικός του στόχος ήταν να καθιερώσει την κοινωνιολογία ως διακριτή και αυτοδύναμη επιστήμη, που παρήγε αντικειμενική γνώση.⁶²⁹

Στα τέλη του 19^{ου} αι., η στατιστική υπήρξε ο σύνδεσμος μεταξύ της κοινωνιολογίας και της εμπειρικής κοινωνικής έρευνας. Το εφήμερο άτομο που κατέστη κοινωνικά σταθερό με τον μέσο όρο, έβαλε τους κοινωνικούς επιστήμονες στον πειρασμό να καταφύγουν στον μέσο άνθρωπο για να θεμελιώσουν την

⁶²⁸ Alun Jones, R. (2003). Émile Durkheim. Στο Ritzer, G.(ed.). *The Blackwell Companion to Major Classical Social Theorists*, σελ. 196.

⁶²⁹ Τα σπουδαιότερα έργα του ήταν: *De la division du travail social* (1893), *Les Règles de la méthode sociologique* (1895), *Le Suicide* (1897), *Les Formes élémentaires de la vie religieuse* (1912).

αυτόνομη ύπαρξη του συνόλου. Αλλά τελικά, η επιδίωξη να γίνει η κοινωνιολογία στατιστικού χαρακτήρα δεν στέφτηκε από επιτυχία με εξαίρεση τη μελέτη του E.Durkheim για την αυτοκτονία (1897), που όμως δεν επανέλαβε παρόμοιες.

Κατά την ανάγνωση του πρώιμου E.Durkheim, η έννοια του μέσου ανθρώπου φανερώνει την πρωτοκαθεδρία του όλου έναντι του ατόμου, δίνοντας μεγάλο βάρος στους παραδοσιακούς πολιτισμούς και στις εθνικές κοινότητες. Επικαλείται τη σταθερότητα του στατιστικού μέσου, που αντιστοιχεί στις συνθήκες της μέσης ζωής και που δεν αλλάζει για πολύ καιρό (κληρονομείται στις επόμενες γενιές). Η έννοια της παλινδρόμησης (προς τη μέση τιμή) επηρέασε τον E.Durkheim, που έγραψε στον «*De la division du travail social*» (1893), ότι η κοινωνική ομάδα καλεί το άτομο προς τον μέσο τύπο της, γινόμενος ο ίδιος ασυνεπής με την αρχή του: το κοινωνικό εξηγείται με το κοινωνικό. Στο έργο του «*Les Règles de la méthode sociologique*» (1895) εξομοιώνει τον φυσιολογικό με τον μέσο τύπο γενικά. Αργότερα, στο «*Le Suicide*», ο συλλογικός τύπος δεν εξομοιώνεται πλέον με το μέσο τύπο. Διακρίνει τον μετριοκρατικό στατιστικό μέσο (και επομένως το μη πρότυπο) από τον συλλογικό μέσο. Ο τελευταίος είναι ποιοτικά διαφορετικός (όχι απλή συνένωση ατομικών εγωιστικών βουλήσεων) και αποτελεί τον πάγιο προσανατολισμό του ατόμου στην κατεύθυνση του γενικού συμφέροντος. Ο στατιστικός μέσος άνθρωπος θεωρείται πλέον ένα αξιοκαταφρόνητο όν, ένας κακός πολίτης. Το παράδοξο είναι ότι, το έργο αυτό που δημιούργησε την ποσοτική κοινωνιολογία, εμπεριείχε ταυτόχρονα και τη ριζική καταδίκη της ολιστικής ερμηνείας του μέσου τύπου του A.Quetelet και επομένως και των ίδιων των στατιστικών. (Desrosieres, 1993)

Ο E.Durkheim μέσα από την οπτική της γερμανικής παράδοσης ερμήνευσε τους αριθμούς ως έκφραση μιας συλλογικής ώθησης, που δεν μπορούσε να αναχθεί σε ατομικό επίπεδο. Το σύνολο των συμβάντων όπως οι αυτοκτονίες, οι γάμοι, επιβάλλονταν στο άτομο μέσω των τάσεων που υπήρχαν στο κοινωνικό σώμα, παρά μέσω των διαφορετικών αναγκών του κάθε ξεχωριστού ατόμου. Ένα άλλο στατιστικό στοιχείο, η πυκνότητα πληθυσμού, ήταν ο σημαντικός δείκτης για τη δύναμη επιβολής της συλλογικής συνείδησης⁶³⁰ στο άτομο, πράγμα που οδηγούσε στη δημιουργία συνεκτικών κοινωνικών ομάδων.

Στην αρχή του έργου του «*Les Règles de la méthode sociologique*», απαντά στο ερώτημα τί είναι κοινωνικό γεγονός, γράφοντας ότι είναι «μία τάξη γεγονότων που εμφανίζουν πολύ ιδιαίτερα χαρακτηριστικά: συνίσταται σε τρόπους του δραν, του σκέπτεσθαι και του αισθάνεσθαι, εξωτερικούς ως προς το άτομο και προικισμένους με μία δύναμη εξαναγκασμού, χάρη στην οποία επιβάλλονται.»⁶³¹

⁶³⁰ Είναι το σύνολο των κοινών αξιών, κανόνων και αναπαραστάσεων που καθορίζουν τη συμπεριφορά των ανθρώπων σε μια κοινωνία.

⁶³¹ Ντυρκάιμ, Ε. (2000, [1895]). *Οι κανόνες της κοινωνιολογικής μεθόδου*. Αθήνα: Gutenberg, σελ. 67.

Το παραδειγματικό, μη αναγώγιμο κοινωνικό γεγονός είχε λοιπόν κατά τον Durkheim τα εξής χαρακτηριστικά: ήταν πραγματικό, αιτιακού χαρακτήρα, συλλογικού χαρακτήρα, με επιβολή πάνω στο άτομο.⁶³² Αν και δεν είναι απτό σαν το φυσικό γεγονός, το χειριζόμαστε σαν αντικείμενο⁶³³ επειδή είναι πραγματικό, η δε αιτία του έπρεπε να αναζητηθεί σε άλλο πρότερο κοινωνικό γεγονός και μόνο.

Με το έργο του⁶³⁴ εισήγε μια αυστηρή μεθοδολογία στη μελέτη και ερμηνεία των κοινωνικών φαινομένων, από τη οποία παραμέριζε την ψυχολογία. Οι ψυχικές δυνάμεις στα κοινωνικά φαινόμενα ήταν συλλογικού χαρακτήρα και επιβάλλονταν στο άτομο. Η εμπειρική διαδικασία στην κοινωνιολογία (το υποκατάστατο της παρατήρησης του πειράματος) ήταν η συγκριτική μέθοδος και ήταν αυτή που πιστοποιούσε μια κοινωνιολογική εξήγηση. Ο ερευνητής – παρατηρητής απαλλαγμένος από προκαταλήψεις, αποτυπώνει την πραγματικότητα που του επιβάλλεται από το «κοινωνικό γεγονός». Η κοινωνιολογία σε αντίθεση με την ιστορία μπορούσε να γενικεύει τα συμπεράσματά της για τη συγκεκριμένη κοινωνία.

Το υπόδειγμα της μελέτης της αυτοκτονίας από τον E.Durkheim (1897), στόχευε στο να αποδείξει ότι η κοινωνιολογία μπορούσε να παράγει αντικειμενικά γεγονότα μέσω θετικής μεθόδου και να αποδείξει ότι η ανθρώπινη συμπεριφορά καθορίζεται κυρίως από υπερ-υποκειμενικούς παράγοντες, που δεν εξηγούνται από την ψυχολογία. Μέχρι τότε η στατιστική των πινάκων, με εξαίρεση τη σχετική πίστη του A.Quetelet, δεν μετέβαινε με κάποιο τρόπο σε νόμους. Αυτό συνέβη για πρώτη (και μοναδική για τον E.Durkheim) φορά στο εν λόγω έργο, όπου περνάει από τις στατιστικές παρατηρήσεις και τις σταθερές συχνότητες στην αποκάλυψη υποκείμενων νόμων. «Αυτά τα γεγονότα [σταθερές συχνότητες] τα επανασυνέλαβε ως δείκτες, αλλά ατελείς, υποκειμένων πραγματικοτήτων που δεν είναι άμεσα συλλαμβανόμενες αλλά είναι τα πραγματικά υποκείμενα των νόμων της κοινωνικής επιστήμης και αληθινοί παράγοντες των κοινωνικών φαινομένων.» (Turner, 2007)

Η ανάλυσή του συνίστατο στην εύρεση της σχέσης μεταξύ του γεγονότος και των αναγκών της κοινωνίας (η γνώση της λειτουργίας του ήταν και αυτή απαραίτητη για την εξήγηση). Η στατιστική του τεχνική ανήκε σε μια φθίνουσα παράδοση στην οποία ανήκε και ο A.Quetelet. Ο E.Durkheim απορρίπτοντας τη θέση του John Stuart Mill, ότι ένα συγκεκριμένο γεγονός μπορεί να έχει διαφορετικές αιτίες ανάλογα τις περιστάσεις, υποστήριξε ότι για ένα δεδομένο αποτέλεσμα έχει πάντα μία αιτία και ότι αν οι αυτοκτονία φαινόταν ότι είχε περισσότερες από μία, αυτό συμβαίνει διότι υπάρχουν διαφορετικοί τύποι

⁶³² Rafanell, I. (2009). Durkheim's Social Facts and the Performative Model: Reconsidering the Objective Nature of Social Phenomena. Στο Cooper G., King, A. & Rettie, R. (eds.), *Sociological Objects. Reconfiguration of Social Theory*, σελ. 59-76.

⁶³³ Την αναλογία με τα αντικείμενα συνεπάγονται η εξωτερικότητα και η αντίσταση στην αλλαγή.

⁶³⁴ Durkheim, Émile (1895), *Les Règles de la méthode sociologique*, F.Alcan, Paris.

αυτοκτονίας. Για να ανακαλύψει την αιτιοκρατική σχέση, επεξεργάστηκε τα ποσοτικά δεδομένα με τη μέθοδο της «συνακόλουθης μεταβολής» (*méthod des variations des concomitantes*)⁶³⁵, που στηρίζεται στην αρχή ότι η μεταβολή μιας μεταβλητής οφείλεται στη μεταβολή μιας άλλης. Σύμφωνα με αυτή, όταν δύο γεγονότα μεταβάλλονται παράλληλα ή συνυπάρχουν σε περιστάσεις, τότε αποκαλύπτεται ένα κανονικό φαινόμενο. Σύμφωνα με τον S.Turner «ο Durkheim επιθυμούσε να χρησιμοποιεί αυτές τις επιτυχείς αναγνώσεις των παραλληλισμών και να μη δηλώνει ότι αποτελούν απευθείας αιτιακές σχέσεις, αλλά μάλλον να ισχυρίζεται ότι είναι αυτό που ο F.Bacon ονόμαζε «φωτεινά περιστατικά (*luminous instances*) ή τόποι, όπου η λειτουργία της υποκείμενης αιτιακής πραγματικότητας λάμπει μέσω της μάζας των παρεμβαλλόμενων και συσκοτιζόντων διακυμάνσεων, που είναι χαρακτηριστικά των κοινωνικών φαινομένων.»⁶³⁶

Για τον E.Durkheim, η νεωτερικότητα αποδόμησε παραδοσιακές κοινωνικές δομές (όπως η οικογένεια) με αποτέλεσμα την αύξηση της «κοινωνικής παθολογίας», που αποτυπωνόταν και στην άνοδο του αριθμού των εγκλημάτων, των διαζυγίων και των αυτοκτονιών. «Πίστευε ότι η αύξηση του δείκτη των αυτοκτονιών που εμφάνιζε η ευρωπαϊκή κοινωνία στα τέλη του προπερασμένου αιώνα, κατέγραφε τη διάρρηξη της συνοχής της ή αλλιώς τον ενδημικό χαρακτήρα των *ανομικών* καταστάσεων που εμφάνιζε, το ότι δηλαδή, οι κοινωνικές ρυθμίσεις είχαν χαλαρώσει, με αποτέλεσμα να διέρχεται γενικότερη κρίση.»⁶³⁷ Η μελέτη του για την αυτοκτονία έδειχνε επίσης διαφορές μεταξύ παραδοσιακής και σύγχρονης κοινωνίας, όπου όχι μόνο οι αριθμοί αλλά και οι τύποι της αυτοκτονίας που εμφανίζονταν ήταν διαφορετικοί.

Εξετάζοντας τα κρατικά στοιχεία των αυτοκτονιών διαφόρων χωρών, σε συνάρτηση με διάφορους παράγοντες (θρησκεία, οικογενειακή κατάσταση, εποχή, τόπος, κ.α.), τις κατέταξε σε τέσσερις γενικές κατηγορίες⁶³⁸ και κατέληξε στο ότι πίσω από αυτές υπάρχει ο συνδυασμός δύο κοινωνικών παραγόντων: το επίπεδο κοινωνικής ρύθμισης (έλεγχος σκέψης και πράξης από κοινωνικές νόρμες) και η κοινωνική ολοκλήρωση (ο βαθμός ένταξης σε ομάδα). Η κύρια⁶³⁹ ερευνητική του υπόθεση ήταν ότι υπάρχει σχέση μεταξύ κοινωνικής ενσωμάτωσης (ανεξάρτητη

⁶³⁵ Σήμερα είναι η μέθοδος της ανάλυσης μεταβλητών ή πολυμεταβλητής ανάλυσης.

⁶³⁶ Turner, S. (2007). *Defining a discipline: Sociology and its Philosophical Problems, from classics to 1945*. Στο Turner, S., & Risjord, M. (Vol.eds.), *Handbook of the Philosophy of Science. Philosophy of Anthropology and Sociology*. Amsterdam: Elsevier, σελ. 8.

⁶³⁷ Αντωνοπούλου, Μ. (2008). *Οι κλασικοί της κοινωνιολογίας*. Αθήνα: Σαβάλλας, σελ. 190.

⁶³⁸ Την *αλτρουιστική* αυτοκτονία (συμβαίνει για να ωφεληθεί η κοινωνική ομάδα), την *εγωϊστική* (συμβαίνει από καθαρά προσωπικούς λόγους, υπέρμετρος ατομικισμός), την *μοιρολατρική* (συμβαίνει σε κατάσταση απελπισίας σε καταπιεστικό περιβάλλον) και την *ανομική* (συμβαίνει σε κατάσταση αποξένωσης από την κοινωνία και σε έλλειψη προσωπικού σκοπού). Η πρώτη και η τρίτη χαρακτήριζαν τις παραδοσιακές κοινωνίες, ενώ οι άλλες ήταν γεννήματα των σύγχρονων συνθηκών.

⁶³⁹ Το έργο περιλαμβάνει πάμπολλες υποθέσεις, όπως την κλασική νομιζόμενη σχέση κλίματος - αυτοκτονίας.

μεταβλητή) και αυτοκτονίας (εξαρτημένη μεταβλητή). Ήθελε να διαχωρίσει τις αυτοκτονίες που οφείλονταν στις νέες συνθήκες από αυτές που συναντιόταν και σε παραδοσιακές κοινωνίες.

Το γεγονός ότι οι αυτοκτονίες των καθολικών ήταν πολύ λιγότερες από αυτές των προτεσταντών, το ερμήνευε ως αποτέλεσμα της μεγαλύτερης ελευθερίας συνείδησης και σκέψης των δεύτερων (αδιαμεσολάβητη η σχέση του ατόμου με τον Θεό) σε αντίθεση με τη μεγάλη πίστη στο δόγμα, στις παραδόσεις και στην ιεραρχία των πρώτων (ισχυρότερη ένταξη).⁶⁴⁰ Όμως, η κατάταξη των στρατιωτικών αυτοκτονιών στην κατηγορία των *αλτρουιστικών* αντί των *μοιρολατρικών* αυτοκτονιών, παραβλέποντας το γεγονός ότι συνέβαιναν σε καιρό ειρήνης, για να μην αποδοθεί κάτι το αρνητικό στην προστατευτική φύση της μεγάλης κοινωνική ενσωμάτωσης, μας δείχνει ότι τα συμπεράσματά του δεν ήταν πάντα ακλόνητα (Braswell & Kushver, 2010).

Ο E. Durkheim, χάρις στη στατιστική, συμπέρανε πως το άτομο κυριαρχείται από μια ηθική πραγματικότητα που το υπερβαίνει. Το *κοινωνικό γεγονός* της αυτοκτονίας πιστοποιούταν από τους σταθερούς δείκτες (σχετικές συχνότητες) με τους οποίους εμφανιζόταν αυτό το ατομικό συμβάν μέσα σε μία κοινωνία και μας αποκάλυπτε μια νέα πραγματικότητα, την κοινωνική, που είχε δυνάμεις που επιδρούν στο άτομο τόσο αληθινές όσο και οι κοσμικές, με τους δικούς της *suī generis* νόμους. Ο νόμος της αυτοκτονίας στον οποίο κατέληξε, έλεγε ότι η αυτοκτονία μεταβάλλεται αντιστρόφως ανάλογα προς τον βαθμό συνοχής των κοινωνικών ομάδων, μέλη των οποίων είναι τα επιμέρους άτομα.

Ο μαθητής του και μετέπειτα ακαδημαϊκός Maurice Halbwachs (1877-1945) συνέχισε τη διαπραγμάτευση της αυτοκτονίας στο πνεύμα του δασκάλου του (*Les Causes du suicide*, 1930), ενώ ασχολήθηκε και με τους οικογενειακούς προϋπολογισμούς (1900-1940) για να προσδιορίσει την ταυτότητα της εργατικής τάξης. Ευαίσθητος στην πολλαπλότητα των υπό παρατήρηση περιπτώσεων, απορρίπτει για αυτόν τον λόγο τη μέθοδο του F. Le Play (που καθοδηγούμενη από τη λογική της μέσης τιμής δεν προσφέρει κανένα στοιχείο για την πολλαπλότητα και συνεπώς δεν επιτρέπει διασταυρώσεις μεταβλητών που θα μας οδηγήσουν σε εξηγήσεις) καθώς και τη μέθοδο που χρησιμοποιεί μεγάλα δείγματα στις Η.Π.Α. (δεν αποδυναμώνει τα σφάλματα μέσω των συμψηφισμών, διότι κατά την άποψή του, σε κάθε κοινωνικό γεγονός οι παραλείψεις ή οι ατέλειες δεν είναι τυχαίες αλλά έχουν μακροκοινωνικά συστημικά αίτια). Ήταν λοιπόν απαραίτητο να παρατηρήσουμε μια πολλαπλότητα οικογενειών, για να μελετήσουμε την επίδραση κάποιου παράγοντα. Σκοπός των ερευνών του ήταν να εξάγουν τα χαρακτηριστικά της κοινής εργατικής συνείδησης, που οφείλεται όχι σε ένα μεταφυσικό ανώτερο

⁶⁴⁰ Πέρα από τη διαπίστωση αυτής της σχέσης, την έλεγξε και με την εισαγωγή τρίτου παράγοντα (γλώσσα, εθνικότητα), δηλ. εισήγε «μεταβλητή ελέγχου».

πρότυπο, αλλά στην κοινότητα των συνθηκών ύπαρξης που οδηγεί σε παρόμοιες συμπεριφορές. (Desrosières, 1993)

Οι ντιρκεμειανοί και λεπλεϊανοί ερευνητές είχαν ως κύρια μέριμνα την εμπειρική μελέτη των μεταβλητών των κοινωνικών δεσμών, που εξασθένησαν από επαναστατικές αλλαγές (γαλλική επανάσταση, βιομηχανική επανάσταση), εκτιμώντας παράλληλα και την ηθική τους διάσταση και αποσκοπώντας στην κοινωνική ανασυγκρότηση (χαρακτηριστικό όλου του 19ου αι.), χωρίς όμως την προοπτική μιας άμεσης πολιτικής δράσης.

Η άλλη διάσταση της στατιστικής, που θα αξιοποιούσε τις εξελίξεις των μαθηματικών και του λογισμού των πιθανοτήτων, δεν ενδιέφερε τους διοικητικούς υπαλλήλους ούτε στη Γαλλία ούτε στη Γερμανία μέχρι τη δεκαετία του 1840. Στη Γαλλία έχουμε αρχικά μια καθυστέρηση στη μαθηματική πρόοδο της στατιστικής, που έχει τη ρίζα της στη διαφορά πολιτικής φιλοσοφίας σε σχέση με την Αγγλία (Hacking, 1990). Στην Πρωσία, όπου το κράτος είναι υπεράνω όλων, η κοινωνία θεωρούταν παράγωγο του, ενώ στη Γαλλία και στην Αγγλία το άτομο βρίσκεται στο κέντρο της πολιτικής εξουσίας. Αλλά στη γαλλική περίπτωση ήταν κεντρικός ο ρόλος του κράτους (που ενσωμάτωνε τα συμφέροντα των πολιτών), σε αντίθεση με την αντικρατικιστική Αγγλία, όπου η πολιτική εξουσία πήγαζε απευθείας από τη (συγκρουσιακή) κοινωνία των ισότιμων πολιτών. Αυτή η διαφορά πολιτικής φιλοσοφίας είχε την αντανάκλασή της στον τρόπο εξέλιξης της στατιστικής στις δύο χώρες. Οι Γάλλοι (διοικητικοί και διανοούμενοι) δεχόταν την ύπαρξη μιας ουσιώδους διαφοράς μεταξύ μιας στατιστικής συλλογικής οντότητας και των ατόμων που τη συνέθεταν, ενώ οι Άγγλοι έβλεπαν την ολότητα ως μια συνάθροιση ισοδύναμων μονάδων. Η αγγλική οπτική του πληθυσμού ως μιας ομοιογενούς οντότητας επέτρεψε τις πιθανοτικές κατασκευές και τη μαθηματική πρόοδο της στατιστικής. Η επιστημονικά τεκμηριωμένη γνώση θα αποκάλυπτε το φυσικό νόμο, θα καθοδηγούσε την πολιτική σύμφωνα με αυτόν, πετυχαίνοντας την αποτελεσματικότερη αξιοποίηση των παραγωγικών δυνάμεων και θα οδηγούσε τελικά στην πρόοδο του έθνους. Σε αντίθεση με τους μαθηματικούς, οι Γάλλοι διοικητικοί στατιστικοί έβλεπαν τον πληθυσμό ως μια συνάθροιση ετερόκλητων κατηγοριών ατόμων και η στατιστική τους συνέχιζε να είναι αναπαραστατικού χαρακτήρα. (Scweber, 2006).

Τελικά, η αισιόδοξη πίστη στη δύναμη της επιστήμης, θα βοηθήσει στη πρόοδο των σχετιζόμενων μαθηματικών καθώς επίσης και στην πρακτική υιοθέτησή τους. Σε επίπεδο θεωρητικής επιστήμης, τα μαθηματικά θα χρησιμοποιηθούν ως εργαλείο για την αντικειμενική περιγραφή και τη σωστή απόφαση (π.χ. Laplace) ακόμη και ως ο οδηγός της κοινωνικής ευημερίας (Condorcet) και θα υποδείξουν λύσεις σε κοινωνικά ζητήματα (αποφάσεις δικαστηρίων, αντιπροσωπευτικών συνελεύσεων).

Πρώτος ο Laplace τον 18ο αι. έκανε μια υπολογιστική εκτίμηση του πληθυσμού της Γαλλίας με βάσει επιμέρους στοιχεία αλλά η μέθοδός του, που θεωρείται πρόγονος της δειγματοληψίας, δέχτηκε έντονη κριτική και δεν απέκτησε ποτέ κύρος. Οι τεχνικές εκτίμησης της σχολής των πολιτικών αριθμητικών του 18ου αι. θεωρούνταν για πολλές δεκαετίες ως κακά υποκατάστατα της «αυστηρής» στατιστικής που είχε ως μέθοδό της την απογραφή. Η βασική αρχή των στατιστικών ήταν ο «νόμος των μεγάλων αριθμών», που έλεγε πως όσο ο αριθμός των παρατηρήσεων αυξάνει, αυξάνει και η ακρίβεια των αποτελεσμάτων.

Στις αρχές του 19ου αι. δεν ήταν παγιωμένες οι στατιστικές διαδικασίες, οι οποίες αναπτύχτηκαν μέσα από συζυγείς διακριτών παραδόσεων. Η σύγκλιση δύο διαφορετικών παραδόσεων, αυτής των αστρονόμων και των φυσικών που προσπαθούσαν να συνδυάσουν τις ατελείς εμπειρικές παρατηρήσεις τους για την εκτίμηση της μέσης τιμής ενός φυσικού μεγέθους με την καλύτερη δυνατή ακρίβεια (νόμος ελαχίστων τετραγώνων) με το βαθμό βεβαιότητας της οποίας επεξεργάστηκαν οι μαθηματικοί (σύγκλιση Gauss-Laplace). Η γκαουσιανή καμπύλη, που λεγόταν «*καμπύλη σφάλματος*», είναι ο άξονας γύρω από τον οποίο αναπτύχτηκε η στατιστική σκέψη του 19ου αι.. Η ανάλυση των αριθμητικών δεδομένων με μαθηματικά εργαλεία ως μέρος της στατιστικής ήρθε με τους A.Cournot⁶⁴¹ και A.Quetelet. Βέβαια, αν και η προσφορά του τελευταίου στη μαθηματική τεχνική θεωρείται μικρή, ο A.Quetelet ήταν αυτός που άνοιξε το δρόμο για να εισέλθει η στατιστική στις κοινωνικές επιστήμες.

Στη Γαλλία η εφαρμογή των πιθανοτήτων σε μαρτυρίες, αποφάσεις δικαστηρίων και αιτίες φυσικών φαινομένων είχε καταγγελθεί από θετικιστές όπως οι Tracy και Compte. Ο A.Cournot πίστευε ότι η υποκειμενική πιθανότητα δεν ήταν εντελώς άκυρη, αλλά απλά μη χρήσιμη. Τον ενδιέφερε μόνο η πιθανότητα που ήταν βασισμένη στην εμπειρία. Με το βιβλίο του για τις πιθανότητες προσπάθησε να παρουσιάσει με σαφήνεια τα μαθηματικά του τυχαίου και να καταργήσει τα φιλοσοφικά λάθη άλλων έργων. Παρουσίασε την πιθανοθεωρία κυρίως ως ένα απαραίτητο εργαλείο των παρατηρησιακών επιστημών, της στατιστικής και της πρακτικής οικονομικής μελέτης και όχι ως ένα θέμα καθαρού μαθηματικού ενδιαφέροντος. Πίστευε ότι τα κοινωνικά συμβάντα ήταν πολύ πολύπλοκα για να τα χειριστούν οι πιθανότητες, εκτός αν αναπτύσσονταν καλύτερες μέθοδοι. Η τελειοποίηση των αριθμητικών τεχνικών των πιθανοτήτων, δηλαδή της στατιστικής, θα μπορούσε να γίνει στην αστρονομία. Ο κύριος στόχος του ήταν να προβάλλει τη

⁶⁴¹ Ο φιλόσοφος και μαθηματικός Cournot, εξέφρασε την κριτική του για τη μπαγεσιανή θεωρία και έθεσε το ζήτημα των αποκλίσεων ενός μεγέθους (λόγος γέννησης αρρένων:θηλέων) στους υποπληθυσμούς που προκύπτουν από την διαίρεση ενός συνολικού πληθυσμού (της Γαλλίας). Το τελευταίο, που αφορά στην ουσία την κατασκευή κλάσεων ισοδυναμίας, εισάγει την ετερογένεια στους τρόπους επεξεργασίας της γνώσης και μας οδηγεί στη σχετικότητα. Ο Cournot απέρριπτε την έννοια του σταθερού αιτίου του Quetelet και περιγελούσε την ύπαρξη του *μέσου ανθρώπου*. (Desrosieres, 1993)

στατιστική ως μέθοδο. Ο λογισμός των πιθανοτήτων είχε πραγματικό νόημα μόνο αν εφαρμοζόταν σε επαρκώς πολλά αριθμητικά στοιχεία που έπρεπε να έχουμε για να κάνουμε χρήση προσεγγιστικών τύπων.

Η παράδοση των διοικητικών στατιστικών και οι κοινωνικοί αναμορφωτές σπάνια χρησιμοποίησαν προχωρημένα μαθηματικά. Οι φιλελεύθεροι του 19^{ου} αι. εντυπωσιάστηκαν με την ανακάλυψη της κοινωνίας και τη σταθερότητα που εμφάνιζε ανεξαρτήτως διακυβέρνησης με στατιστικό τρόπο, ο οποίος και θα τους αποκάλυπτε και τις υποκείμενες γενικές αλήθειες. Ο κύριος άξονας της στατιστικής σκέψης του 19^{ου} αι. ήταν ότι η τάξη θα βρεθεί μέσα στις μεγάλες αριθμητικές συναθροίσεις. Η δε χρήση της πιθανότητας στη φυσική, βασίστηκε στην αναλογία των φυσικών αντικειμένων με τα αντικείμενα της κοινωνικής στατιστικής.

Ο γνωστός μαθηματικός Joseph Fourier, που υπήρξε και διευθυντής του γραφείου στατιστικής της Σιένας και μετά του Παρισιού, ήταν και αυτός εντυπωσιασμένος από την κανονικότητα που αποκαλύπτονταν μέσα στα στατιστικά δεδομένα και θα κάνει και σχετικές δημοσιεύσεις για θέματα δημογραφικής στατιστικής και ασφαλίσεων. Πίστευε ότι δεν επαρκούσε για την επιστήμη ο μέσος όρος, ότι ήταν απαραίτητα τα όρια μέσα στα οποία αυτός προσδιορίζεται και έδωσε μια τεχνική υπολογισμού της πιθανότητας ενός σφάλματος συγκεκριμένου μέτρου. Χρησιμοποίησε την καμπύλη του λάθους ως κατανομή μέσα στη φύση (της θερμότητας σε μονοδιάστατο αγωγό απείρου μήκους που θερμαινόταν σε ένα σημείο) κάνοντας χρήση διαφορικών εξισώσεων και μη βασιζόμενος σε υπόθεση για τη φύση της θερμότητας. Ήταν εντυπωσιασμένος με την εφαρμογή της καμπύλης του λάθους σε διαφορετικά πεδία πράγμα που κατά τη γνώμη του υποδείκνυε μια υποκείμενη ενότητα, στοιχείο μιας παγκόσμιας τάξης. Σε όλα τα φαινόμενα που είχε υπόψη του η πιθανότητα εξέφραζε – σύμφωνα με την κλασσική εκδοχή της – το μέτρο της ανθρώπινης άγνοιας. Η εκθετική καμπύλη δεν ήταν ένα χαρακτηριστικό της φύσης, αλλά ένα μέτρο της ανθρώπινης άγνοιας.

Πριν το 1890 η μαθηματική στατιστική σκέψη συνοψιζόταν στον λεγόμενο «αστρονομικό νόμο σφάλματος» που ήταν η κατανομή Gauss. Η διακύμανση των αστρονομικών παρατηρήσεων ενός συγκεκριμένου ουράνιου σώματος διερμηνευόταν ως ένα λάθος, αποτέλεσμα των ατελειών των οργάνων και της όρασης. Αυτό που ενδιέφερε ήταν η ελαχιστοποίηση του λάθους και όχι η μελέτη της διακύμανσης. Τη διαφορετική ερμηνεία της καμπύλης αυτής θα κάνει ο Βέλγος αστρονόμος A. Quetelet, που ήταν πεπεισμένος για την παγκόσμια εφαρμογή των πιθανοτήτων. Για αυτόν η στατιστική των κοινωνικών φαινομένων ήταν ένα μέρος της *κοινωνικής φυσικής*, η οποία έπρεπε να έχει για πρότυπο την ουράνια φυσική. Ο καμπύλη του λάθους μετασχηματίζεται το 1844, σε καμπύλη που καθορίζει τις αποκλίσεις, τα λάθη από το ιδανικό πρότυπο του μέσου ανθρώπου. Αν και η

ανθρώπινη ποικιλία αντιμετωπίζεται ως λάθος, χάρις στην οπτική αυτή η καμπύλη Gauss θα γίνει και τύπος της κατανομής της ποικιλίας.

Με το έργο του A.Quetelet, ο οποίος υπήρξε μαθητής και των Laplace, Fourier, αρχίζει να διευρύνεται η μαθηματική στατιστική αντίληψη. Η θέση του που διατύπωσε το 1844, ότι ο αστρονομικός νόμος του λάθους ταιριάζει και στην κατανομή των ανθρώπινων χαρακτηριστικών, έσπασε την αποκλειστική σύνδεση της κανονικής καμπύλης με τα σφάλματα. Η ισχύς και η αποτελεσματικότητα αυτού του εργαλείου της ουράνιας μηχανικής με ανάλογο τρόπο, θα βοηθούσε τις κοινωνικές επιστήμες να συλλάβουν βασικά χαρακτηριστικά του ανθρώπου και να περιγράψουν την ποικιλία στον άνθρωπο και στη φύση. Ο μαθηματικός νόμος βασίλευε ακόμη και στις αποκλίσεις από τους μέσους όρους, απόδειξη της γήινης ατέλειας και μας έδινε τη δυνατότητα ενοποιημένης μελέτης του σύμπαντος (φύσης και ανθρώπου).

Μέχρι το 1890 και λίγο μετά οι στατιστικές μέθοδοι και αρχές αναπτυσσόταν από αστρονόμους, κοινωνικούς επιστήμονες, βιολόγους και φυσικούς. Ήταν ένα διεπιστημονικό φαινόμενο όπου οι μαθηματικοί δεν είχαν την πρωτοκαθεδρία. Οι πρωτοπόροι της στατιστικής σκέψης είχαν καλή γενική παιδεία και ευρύ φάσμα ενδιαφερόντων. Οι νέες προσεγγίσεις προέρχονταν από την επιτυχία των στατιστικών σε εφαρμογές σε διαφορετικούς τομείς της γνώσης. Αν και στατιστική συνεισέφερε στη μεγέθυνση του επιστημονικού χώρου, για δύο αιώνες θεωρούνταν σαν μια προβληματική επιστημονική μέθοδος, λαμβανομένου υπόψη και της ανάλογης γενικότερης αξιολόγησης των πιθανοτήτων. Οι πιθανότητες με την αβεβαιότητά τους δεν ήταν ελκυστικές για τους φυσικούς. Από τη σκοπιά της κοινωνικής επιστήμης η στατιστική μέθοδος ήταν συνώνυμη με την ποσοτικοποίηση, γεγονός που αύξανε την επιστημονική βεβαιότητα. Η στατιστική θεωρία δεν ήταν το σημείο εκκίνησης αλλά το αποτέλεσμα επιτυχημένων στατιστικών πρακτικών σε διαφορετικά προβλήματα, αφού και το κύριο έργο της ήταν η παροχή εργαλείων ανάλυσης αριθμητικών δεδομένων. (Porter, 1986)

Η δημογραφία

Η *δημογραφία* ήταν ο σχετικά πιο μαθηματικοποιημένος κλάδος της στατιστικής. Το αντικείμενό της ήταν η κίνηση του πληθυσμού (γεννήσεις, θάνατοι, μετανάστευση), κάτι ανάλογο με τον αγγλικό όρο *vital statistics*. Το πρώτο σύγχρονο έργο δημογραφικού χαρακτήρα ήταν το «*Natural and Political Observations Mentioned in a Following Index, and Made Upon the Bills of Mortality*» του John Graunt (1662). Ο εισηγητής του όρου *démographie* (<δήμος+γράφειν) ήταν ο βελγικής καταγωγής βοτανολόγος και δημοκράτης πολιτικός ακτιβιστής Achille Guillard (1799-1876) στο έργο του «*Éléments de statistique humaine ou démographique compare*» (1855). Τα εγγόνια του μας πληροφορούν ότι την ιδέα της

δημογραφίας τη συνέλαβε στη φυλακή όπου ήταν μαζί με τον γαμπρό του, τον Louis Adolphe Bertillon, λόγω της υποστήριξής τους στην επανάσταση του 1848. Η περίοδος της δεύτερης αυτοκρατορίας που ακολούθησε ήταν μια περίοδος καταπίεσης, όπου οι πολίτες χρειάζονταν επίσημη άδεια για να συναθροιστούν άνω των τριών, οι δημοκρατικών πεποιθήσεων ακαδημαϊκοί παραιτούνταν για να μην ορκιστούν στο νέο καθεστώς και οι κοινωνικοί επιστήμονες ήταν σε καθεστώς λογοκρισίας.

ÉLÉMENTS
DE
STATISTIQUE HUMAINE
OU
DÉMOGRAPHIE COMPARÉE

OU SONT EXPOSÉS LES PRINCIPES DE LA SCIENCE NOUVELLE, ET CONFRONTÉS, D'APRÈS
LES DOCUMENTS LES PLUS AUTHENTIQUES,
L'ÉTAT, LES MOUVEMENTS GÉNÉRAUX ET LES PROGRÈS DE LA
POPULATION
DANS LES PAYS CIVILISÉS :

PAR
ACHILLE GUILLARD
docteur-ès-sciences.

Σοφιστικόν μὲν ἄναι του
εὐροῦλα τῶν ἀριθμῶν. Proclus.
Que l'esprit humain a été sublime
dans la création du nombre

PARIS

GUILLAUMIN ET Cie LIBRAIRES,

Éditeurs du Journal des Économistes, de la Collection des principaux Économistes,
du Dictionnaire de l'Économie politique, etc.

RUE RICHELIEU, 14.

1855

(Droit de traduction réservé. Reproduction libre).

Εικόνα 57: Εξώφυλλο του έργου του Guillard, A.(1855). «*Éléments de statistique humaine ou démographique comparée*».

Πηγή: gallica.bnf.fr

Η άποψη του A.Guillard για τη στατιστική διατυπώνεται το 1853 σε δύο δημοσιεύσεις του στο περιοδικό *Journal des économistes*. Θεωρεί ότι οι στόχοι της

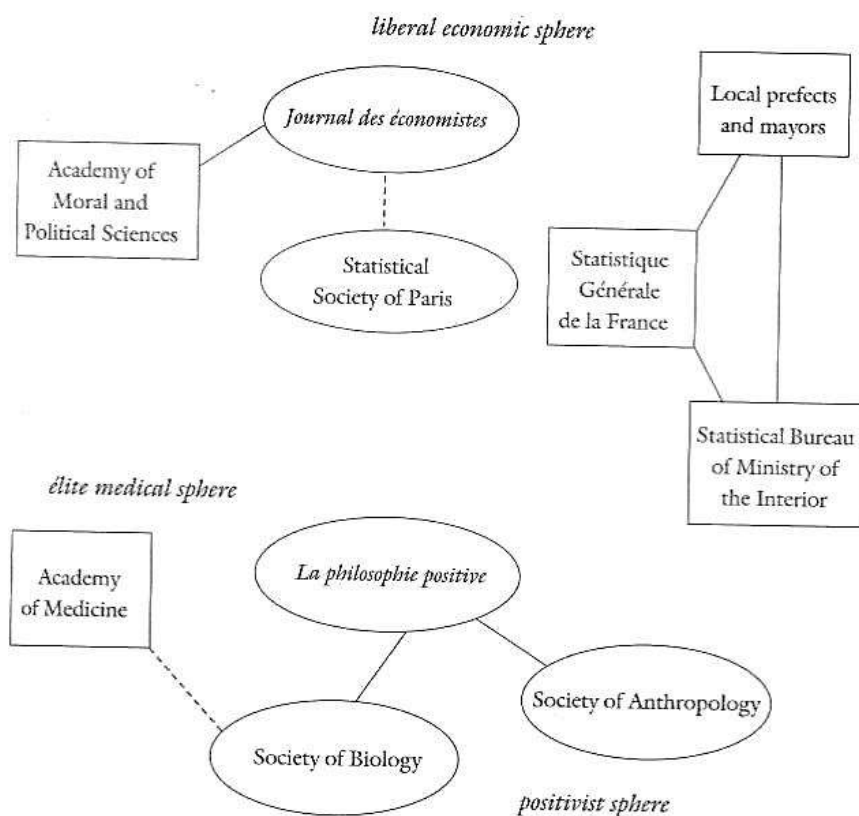
«*statistique humaine*»⁶⁴² είναι ο προσδιορισμός των μεταβολών του πληθυσμού, η διερεύνηση των αιτίων τους και η διάθεση των πληροφοριών στους πολιτικούς και στους οικονομολόγους για να βοηθηθεί το έργο της προόδου του έθνους. Η στατιστική ήταν η λυδία λίθος των οικονομολογικών θεωρητικών διενέξεων. Ο A.Guillard επέκρινε την απουσία της ακριβούς στατιστικής γνώσης για τον πληθυσμό στη Γαλλία και η καινοτομία του συνίστατο στο ότι εξέλιξε τη στατιστική από τέχνη συλλογής στοιχείων, σε τέχνη χειρισμού οικονομικών δεικτών (Schweber, 2006). Με βάση τις βρετανικές στατιστικές συμπέρανε ότι οι νόμοι της φύσης είναι τέτοιοι ώστε ο πληθυσμός να προσαρμόζεται αυτόματα στο υπάρχον επίπεδο των μέσων συντήρησης. Κατέληξε σε ένα δικό του νόμο του πληθυσμού, που είναι ο νόμος ή το σύνολο των νόμων βάσει των οποίων η ανθρωπότητα επιτυγχάνει πρόοδο, ποσοτικά και ηθικά και ευημερία. Χρησιμοποιούσε ως μεταβλητές τον πληθυσμό, το επίπεδο διαβίωσης (διατροφή, ένδυση, στέγαση, περιβάλλον) και την εργασία. Διατύπωσε την αρχή της βιώσιμης ισορροπίας, σύμφωνα με την οποία ο μέσος όρος του πληθυσμού είναι ανάλογος με τα διαθέσιμα αποθέματα στα οποία και προσαρμόζεται. Συνεπώς η μεγάλης επιρροής θεωρία του T.Malthus δεν ίσχυε.

Ο A.Guillard ακολουθούσε την παράδοση του Condorcet και του A.Comte για μια κοινωνική επιστήμη βασισμένη στην επιστημονική μελέτη της κοινωνίας. Η πίστη του στην ιδέα της προόδου ως φυσικού νόμου τον έκανε να βλέπει τις κακές συνθήκες διαβίωσης της εργατικής τάξης ως πρόκληση για στατιστική έρευνα. Όλα αυτά αποτελούσαν μια εκδοχή του προγράμματος του διαφωτισμού και μια αντίδραση στο πνεύμα του νεο-μαλθουσιανισμού που δεν ευνοούσε κοινωνικές μεταρρυθμίσεις και ήταν αντίθετο στην κρατική μέριμνα για τους φτωχούς, που θεωρούνταν υπεύθυνοι για τη δυστυχία τους, λόγω του μη ελέγχου των γεννήσεών τους. (Schweber, 2006)

Οι Γάλλοι ακαδημαϊκοί της εποχής του δεν θεωρούσαν τη στατιστική επιστήμη, αλλά μέθοδο ταξινόμησης, ανάλογη της βοτανολογίας, η οποία δεν έπρεπε να μπλέκει με θεωρίες τη στιγμή που και τα στοιχεία της ήταν ελλιπή και ελεγχόμενης αξιοπιστίας για επιστημονική εργασία. Οι ακραιφνείς πιστοί της ελεύθερης αγοράς και της ατομικής ελευθερίας οικονομολόγοι τους οποίους στόχευε ο A.Guillard δεν δέχονταν τη χρήση των αριθμών για κρατικές παρεμβάσεις. Ο πατέρας της γαλλικής φιλελεύθερης πολιτικής οικονομίας Jean Baptiste Say διέκρινε την *πολιτική αριθμητική* από τη στατιστική την οποία θεωρούσε περιγραφική επιστήμη, που απλά παρήγε το είδωλο της κοινωνίας και επικύρωνε τους νόμους της πρώτης. Οι επίγονοί του που ήταν επίσης και υποστηρικτές του T.Malthus, αν και ανοιχτοί στα μαθηματικά στη στατιστική (π.χ.

⁶⁴² Θα αντικατασταθεί στο μέλλον από τον όρο *démographie*.

Joseph Garnier⁶⁴³) ασκούσαν έντονη κριτική στον A.Guillard. Ο κύριος φορέας της διοικητικής στατιστικής της εποχής ήταν η SGF (*Statistique Générale de la France*).

Εικόνα 58: Η σφαίρα της γαλλικής στατιστικής 1853-1865.

Πηγή: Schweber, L. (2006). *Disciplining Statistics. Demography and Vital Statistics in France and England, 1830-1885*, σελ. 65.

Ο A.Guillard είχε πέρα από την πολιτική οικονομία και ένα άλλο στόχο: να θεσμοθετήσει τη δημογραφία ως ένα διακριτό επιστημονικό πεδίο. Την όριζε ως τη στατιστική των ανθρώπινων συλλογικοτήτων, που μελετούσε τους νόμους του πληθυσμού (μέγεθος, εκπαίδευση, ηθική, ζωτικότητα, ευημερία), μια μαθηματική μελέτη της κοινωνίας.⁶⁴⁴ Σκοπός της ήταν ο αναπροσανατολισμός της κοινωνικής επιστήμης στις συνθήκες ζωής των μαζών, η μελέτη όλων των μέσων όρων που

⁶⁴³ Καθηγητής Πολιτικής Οικονομίας, μόνιμος γραμματέας της *Society of Political Economy*, δ/ντής του περιοδικού *Journal des économistes*.

⁶⁴⁴ Η διαφορά με την αριθμητική μελέτη ήταν ότι η τελευταία ασχολούταν με τους ακέραιους αριθμούς, ενώ η μαθηματική με τους μέσους όρους και τις κανονικότητες. Σχετικό άρθρο του στο *La revue de XIXe siècle.*, Human statistics: The Conservation of Children, Frustrated Births.

ενδιέφεραν την ανθρωπότητα. Δημιούργησε για αυτήν νέο λεξιλόγιο και νέα σύμβολα.

Ενώ το 1853 έβλεπε τη δημογραφία ως μέρος της πολιτικής οικονομίας ή διορθωτικό της, το 1855 την προπαγάνδιζε ως επιστημονικότερο τρόπο γνώσης που θα αντικαθιστούσε τη δεύτερη. Δεν δημιούργησε τη δημογραφία για να μελετά μεταβλητές, αλλά για να δείξει ότι ο πληθυσμός ήταν άσχετος με τις αιτίες της φτώχειας και της οικονομικής προόδου. Η δημογραφία ήταν το επιστημονικό όπλο για τη μελέτη τόσο της ανεργίας και της φτώχειας όσο και κοινωνικών εκρήξεων (1848). Οι οικονομολόγοι έπρεπε να εγκαταλείψουν την ηθικιστική προσέγγιση αυτών των φαινομένων της σύγχρονης κοινωνίας. Οι προσπάθειές του για επιστημονική αναγνώριση από το επιστημονικό κατεστημένο της εποχής δεν γνώρισαν επιτυχία, μιας και υπήρχε και επιστημολογικό φράγμα (επιστήμη ήταν η πολιτική οικονομία και όχι η στατιστική). Αντίθετα θετικοί υπήρξαν δημοκρατικοί διανοούμενοι που εργάζονταν σε κρατικά ιδρύματα. Αυτές οι ομάδες επιστημόνων αντιπροσώπευαν δύο διαφορετικούς κόσμους. Η επιστημονική ελίτ (*Académie des sciences morales et politiques*) ζητούσε μια καθαρά περιγραφική, αναπαραστατική στατιστική, που η εγκυρότητά της στηριζόταν στη λεπτομερή αντιστοίχιση πραγματικότητας και αριθμών, ενώ οι θετικιστές λόγιοι (πλην Comte) υποστήριζαν έναν ενεργό ρόλο για τη στατιστική, που θα αναζητούσε νόμους και αιτίες χρησιμοποιώντας αφηρημένες οντότητες. (Schweber, 2006)

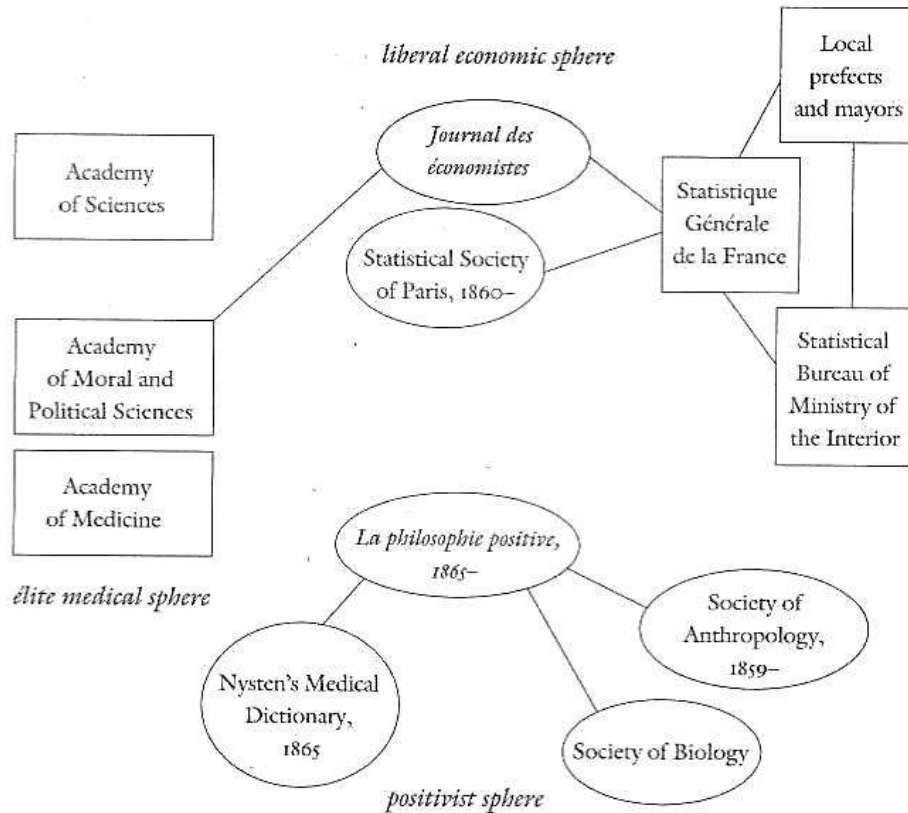
Όπως αναφέρει η Schweber (2006), ο A.Guillard προσπάθησε ανεπιτυχώς να κερδίσει την αναγνώριση για τη στατιστική του από τους τρεις σχετικούς χώρους στη Γαλλία: τους φιλελεύθερους οικονομολόγους, τους θετικιστές φυσικούς επιστήμονες και την ιατρική ελίτ. Αυτή η αποτυχία τον οδήγησε στον αγώνα για αυτοτελή επιστημονική αναγνώριση της δημογραφίας, πράγμα που θα διευκόλυνε τη σκόπιμη πολιτική παρέμβαση στα κοινωνικά πράγματα. Ανάλογη προσπάθεια δεν συναντάται στην Αγγλία, επειδή εκεί το κίνημα των υγιεινιστών γιατρών υπό τον W.Farr, είχε με τις *vital statistics* επιβάλλει τη γραμμή του και επηρέαζε τις υλοποιούμενες πολιτικές και δεν στόχευε σε ακαδημαϊκή αναγνώριση. Οι εκπρόσωποί του είχαν πρόσβαση στην πολιτική (μέσω των επιστημονικών ενώσεων και της συμμετοχής σε κυβερνητικές επιτροπές) και οι μέθοδοί του γίνονταν αποδεκτές από τον ληξιαρχικό μηχανισμό. Ο A.Guillard προσπαθούσε να συμμαχήσει και με τους διοικητικούς, στους οποίους τόνιζε την ανάγκη να βελτιώσουν τα στατιστικά τους στοιχεία από τα οποία εξαρτιόταν η δημογραφία και για αυτό δεν μπορούσε να προοδεύσει γρήγορα.

Η δημογραφία θα αρχίσει να αποκτά κύρος στη Γαλλία στα πλαίσια της ανθρωπολογίας. Ο γαμπρός του A.Guillard, ο Louis Adolphe Bertillon (1821-1883), ξεκίνησε την καριέρα του ως γιατρός, όπου του δόθηκε η ευκαιρία να ασχοληθεί με τις ταξινομήσεις (αιτίες θανάτων) και τις στατιστικές (θνησιμότητα βρεφών, 1858)

και θα γίνει ιδιαίτερα γνωστός με το έργο του *Démographie figurée de la France* (1874). Επίσης διετέλεσε διευθυντής της Στατιστικής Υπηρεσίας της πόλης του Παρισιού.

Το 1877 ανέλαβε την έδρα της Δημογραφίας και Ιατρικής Γεωγραφίας, μιας από τις έξι έδρες της *École d'anthropologie de Paris*, που μόλις είχε ιδρύσει ο P. Broca (1876), ως τμήμα της Ιατρικής Σχολής του Παρισιού, σηματοδοτώντας την αναγνώριση της αξίας της αριθμητικής μεθόδου στη δημόσια υγεία. Εκεί δίδαξε αρχικά «στατιστική των φυλών» και «διανοητικά και ηθικά χαρακτηριστικά κοινωνικών ομάδων». ⁶⁴⁵ Το επόμενο έτος θα ιδρύσει με τον A. Chevin το περιοδικό «*Les annales internationales de démographie*» που εκδόθηκε για επτά μόνο χρόνια και το μεθεπόμενο θα συνδιοργανώσει το 1^ο Διεθνές Συνέδριο Δημογραφίας. Όλα αυτά ήταν μια προσπάθεια δημιουργίας μιας αυτόνομης επιστημονικής κοινότητας. Η νίκη των δημοκρατικών στις γαλλικές εκλογές του 1877 δίνει στους θετικιστές κοινωνικούς επιστήμονες εξουσία. Η δημογραφία θεσμοθετείται αλλά τελικά καταστρέφεται· διαλύονται τα ειδικευμένα θεσμικά όργανά της και το πρόγραμμά της πέφτει μετά το 1880 στα χέρια των παραδοσιακών ελίτ (φιλελεύθεροι οικονομολόγοι) και των ημιεπίσημων επιστημονικών οργανισμών (*Société Statistique de Paris*). Η οικονομία υπερίσχυσε του πληθυσμού.

⁶⁴⁵ Bertaux, S. (2011). Reproduce or Perish? The Artefact of the Fertility Concept and the French School of Demography. *Historical Social Research*, 36 (2), σελ. 123.

Εικόνα 59: Η εξέλιξη της γαλλικής στατιστικής σφαίρας την περίοδο 1870-1875, μέσα από την πορεία του L.A.Bertillon.

Πηγή: Schweber, L. (2006). *Disciplining Statistics. Demography and Vital Statistics in France and England, 1830-1885*, σελ. 89.

Η *Société Statistique de Paris* (SSP) ιδρύθηκε το 1860. Μέλη της ήταν πανεπιστημιακοί, πολιτικοί, δημόσιοι λειτουργοί, μαθηματικοί, γιατροί κ.α., προσπαθούσε να κρατήσει έξω το πρόγραμμα των δημογράφων που ήταν απότοκο της παράδοσης των υγιεινιστών με συμμάχους τις τοπικές αρχές, θεωρώντας ότι δεν υπηρετούσε την επιστημονική στατιστική. Η SSP ήταν μια διαχρονική πηγή ειδημοσύνης για το κράτος. Εξέδιδε από την ίδρυσή της μέχρι το 1997 το περιοδικό «*Journal de la Société de Statistique de Paris*». Το πρώτο καθαρά μαθηματικό άρθρο το δημοσίευσε το 1897 και ήταν του Vilfredo Pareto για την εφαρμογή των μαθηματικών τεχνικών σε δημογραφικά και οικονομικά ζητήματα.⁶⁴⁶

Διάσημοι είναι και οι δύο γιοί του L.A.Bertillon, ο δημογράφος, στατιστικός Jacques και ο εγκληματολόγος Alphonse. Ο Jacques Bertillon (1821-1922) σπούδασε

⁶⁴⁶ Aldrich, J.(2010). Tales of two Societies – London and Paris 1860-1940, *Journ@l électronique d’Histoire des Probabilités et de la Statistique*, 6 (2).

ιατρική. Πριν από τον Durkheim σύγκρινε διεθνή στατιστικά στοιχεία και εντόπισε συσχετισμό αριθμού διαζυγίων και αυτοκτονιών, ένδειξη των προβλημάτων της σύγχρονης κοινωνίας. Υπήρξε και διευθυντής της στατιστικής υπηρεσίας του Παρισιού. Συνέγραψε το στατιστικό έργο «*La Statistique humaine en France*» (1880) και είχε μέγιστη συμβολή στη διεθνή ταξινόμηση των αιτιών θανάτου. Η διεθνής ταξινόμηση των ασθενειών που υιοθέτησε το Διεθνές Ινστιτούτο Υγείας (IIS) και αναθεωρείται κάθε δεκαετία, φέρει το όνομα *ταξινόμηση Bertillon*.

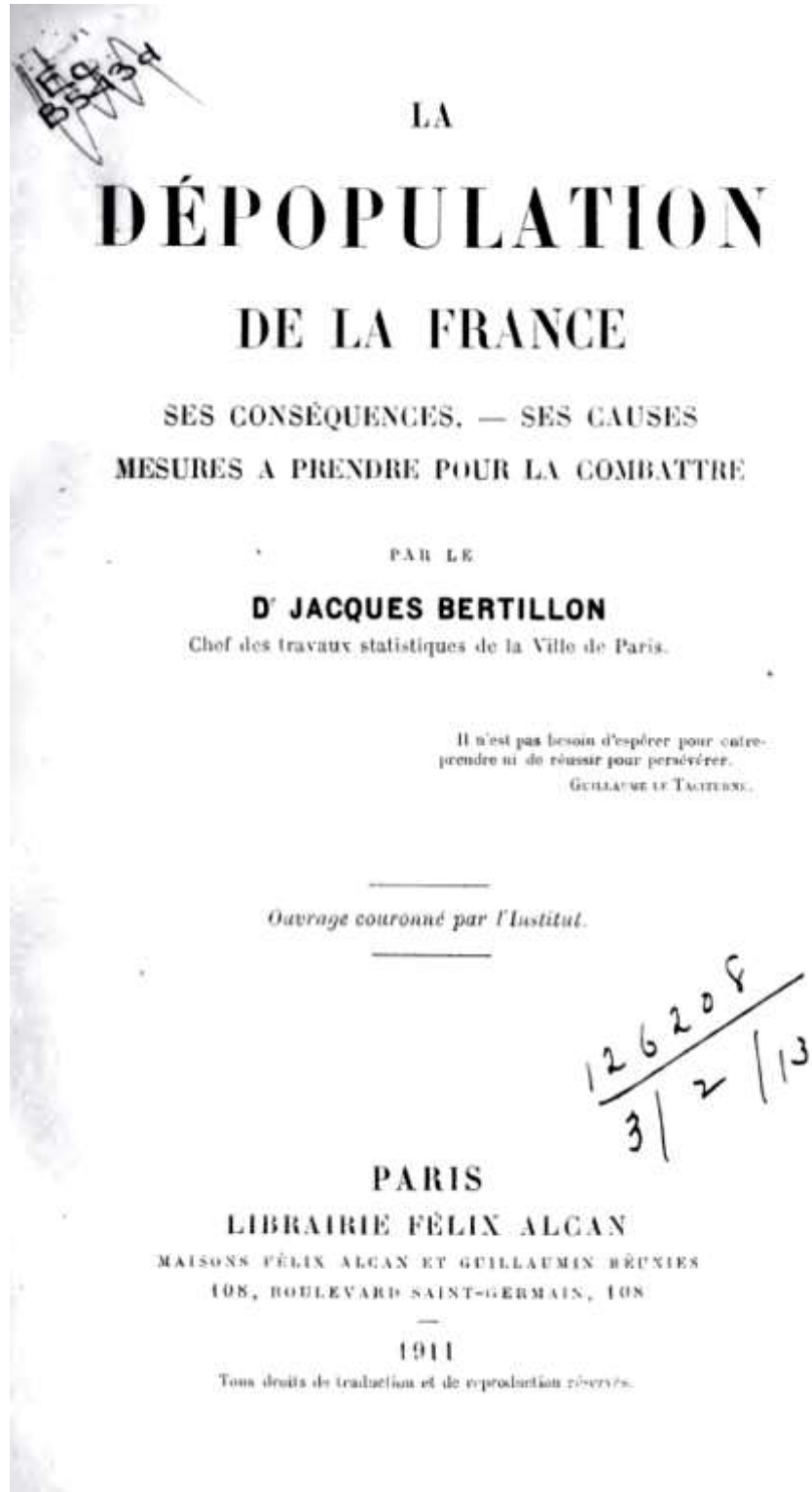
Το 1886 ο J.Bertillon είχε απευθύνει έκκληση στο IIS για καθιέρωση τυποποιημένης επαγγελματικής ονοματολογίας. Το 1893 η συζήτηση στο συνέδριο του *Institut International de Statistique* (IIS) στο Σικάγο για τη θνησιμότητα και το επάγγελμα, θα εμφανίσει το δεύτερο ως παράγοντα κινδύνου. Συμφωνείται η τυποποίηση – κωδικογράφηση του δελτίου θανάτου κατά τρόπο ώστε η πληροφορία να είναι χρήσιμη για περαιτέρω δράση. Ο J.Bertillon παρουσιάζει δύο σχέδια ταξινόμησης: για τα επαγγέλματα και τις ασθένειες και «...θεμελιώνει την ύπαρξη ενός δεσμού μεταξύ δύο πολύ διαφορετικών ταξινομιών...Πιο συγκεκριμένα το επάγγελμα παρουσιάζεται ως παράγοντας κινδύνου...».⁶⁴⁷ Η περίπτωση της πολύ μεγάλης θνησιμότητας των εργατών τυπογραφίας έκανε μεγάλη εντύπωση, με τους στατιστικούς πίνακες να αναδεικνύουν τη φυματίωση και όχι τη μέχρι τότε νομιζόμενη μολυβδίαση ως την κύρια αιτία θανάτου. Η απαραίτητη πληροφορία για δράση ήταν η αιτία θανάτου.

Η συζήτηση είχε ξεκινήσει το 1853 στο 1^ο Διεθνές Συνέδριο Στατιστικής, όπου αντιπαραβλήθηκαν δύο απόψεις. Η πρώτη που υποστηρίχθηκε από τον Farr και ενδιαφέρει τον επιδημιολόγο συνιστούσε την αναζήτηση του αρχικού αιτίου (αιτιολογική αρχή). Η δεύτερη (τοπογραφική αρχή), υποστηρίχθηκε από τον Marc'dEspine, που συνιστούσε τη διαπίστωση των συμπτωμάτων και τον εντοπισμό τους και ήταν η ευκολότερη να υλοποιηθεί από τον γιατρό που συμπλήρωνε επιτόπου το πιστοποιητικό θανάτου. Η προσπάθεια συγκερασμού των απόψεων από τον A.Guillard απέτυχε. Το 1893 ο J.Bertillon απορρίπτει την αιτιολογική ταξινόμηση στη βάση των αρχικών αιτιών, λόγω της αβεβαιότητας της υπόθεσης και του γεγονότος ότι αυτή δεν οδηγεί σε εύχρηστα στατιστικά δεδομένα. Η Επιτροπή τον επευφημεί για τη γενικότερη προσφορά του, αλλά υιοθετεί την αντίθετη πρόταση, της κατάταξης σύμφωνα με την αιτιολογική αρχή, αφήνοντας να ρυθμιστεί ο τρόπος καταγραφής και κωδικογράφησης (ποιο αίτιο, με ποια διαδικασία, πώς θα διατυπωθεί), συζήτηση που θα διαρκέσει μέχρι και τη δεκαετία του '30. Το 1948 υιοθετείται ένα διεθνές σχέδιο πιστοποιητικού θανάτου που έχει τέσσερις παράγοντες: άμεσο αίτιο, ενδιάμεσο αίτιο, αρχικό αίτιο και άλλες νοσώδεις καταστάσεις (συνακόλουθα αίτια). Στο γαλλικό σχέδιο παραλείπεται το ενδιάμεσο αίτιο. Πλην ειδικών περιπτώσεων η βάση κωδικογράφησης είναι το

⁶⁴⁷ Desrosières, A. (2005). ό.π., σελ. 326.

αρχικό αίτιο. Το 1948, στην 6η αναθεώρηση των αιτιών θανάτου (ICD-6), αφαιρείται το γήρας από αυτές.

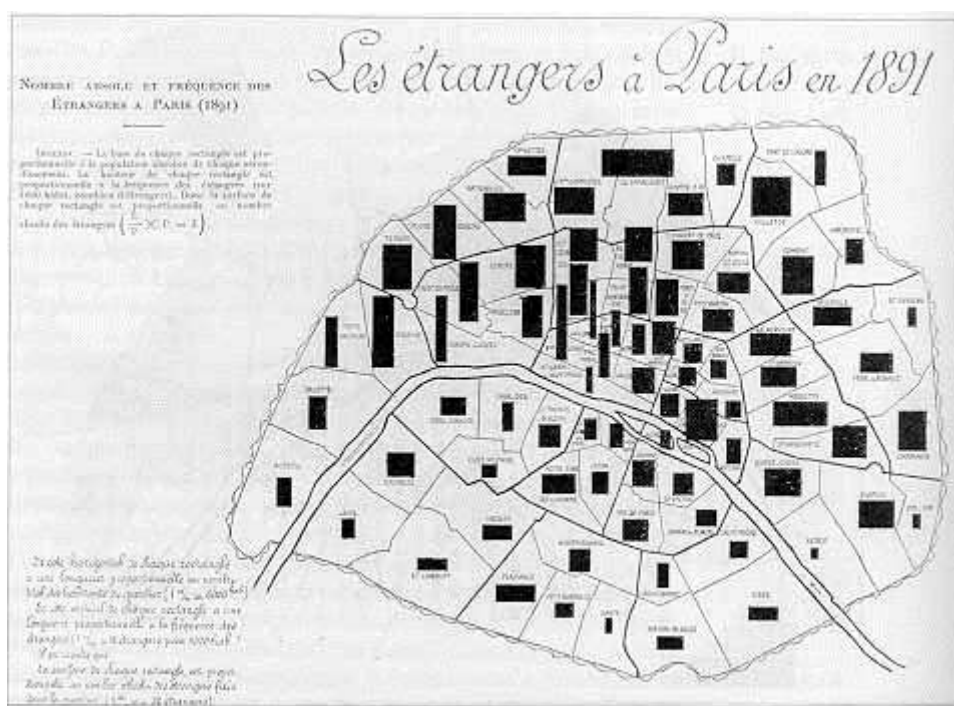
Ο J.Bertillon υπήρξε επίσης πρωταγωνιστής του κινήματος υπέρ των γεννήσεων, υποστηρικτής της μητρότητας ως βιολογικού σκοπού της γυναίκας και ιδρυτής της «*Alliance nationale pour l'accroissement de la population française*» (1896). Από τον 19^ο αι. ο πληθυσμός ήταν σημαντικό ζήτημα σε ευρωπαϊκό επίπεδο και είχε διπλή προσέγγιση: ως πόρος (ανθρώπινο κεφάλαιο) και ως απειλή (εκφυλισμός) (Etzemüller, 2011). Ειδικότερα για τη Γαλλία, που ήταν η πολυπληθέστερη χώρα της Ευρώπης τον 17^ο αι., η ήττα από τους Πρώσους (1870) με το ανώτερο ποσοστό γεννήσεων και η υστέρηση σε γεννήσεις σε σχέση με όλες τις ευρωπαϊκές δυνάμεις, θα δημιουργήσουν ένα μόνιμο πανικό για «εκφυλισμό του έθνους» μέχρι και τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Ο J.Bertillon μελέτησε τη διαφορική γονιμότητα των κρατών και των κοινωνικών τάξεων της Γαλλίας. Η *Alliance Nationale* θα επαναφέρει το ζήτημα της οικογενειακής ψήφου έναντι της ατομικής (ανδρικής) ως προνομή των πολυμελών οικογενειών, που όμως λειτουργούσε και ως ένα επιπλέον εμπόδιο για την αυτόνομη γυναικεία ψήφο.

Εικόνα 60: Εξώφυλλο του έργου του J.Bertillon (1911), «*Dépopulation de la France*». Πηγή: Ψηφιοποιημένο αρχείο google.

Ο J.Bertillon παρά τη μαχητική του δράση υπέρ των γεννήσεων, δεν συμφωνούσε με την απονομή ιθαγένειας στους «τεχνητούς Γάλλους», όπως τους

αποκαλούσε, της 2^{ης} και 3^{ης} γενιάς αλλοδαπών, παρά μόνο αν το ζητούσαν οι ίδιοι και αν το άξιζαν (1911).⁶⁴⁸

Εικόνα 61: Γραφική απεικόνιση του ποσοστού των αλλοδαπών στα διαμερίσματα του Παρισιού (1891) από τον J.Bertillon.

Πηγή: Wikipedia. Από Bertillon, J. (1896). *Cours élémentaire de statistique administrative*, Société d'éditions scientifiques Paris.

Το μειωμένο ποσοστό των γεννήσεων στη Γαλλία ήταν το επιχείρημα για την μη αύξηση της γαλλικής στρατιωτικής θητείας από δύο σε τρία χρόνια, για ισοστάθμιση της αύξησης του γερμανικού στρατού από 653.000 σε 863.000 την περίοδο 1911-13. Η κυβέρνηση αποδεχόμενη τη δημογραφική τεκμηρίωση μείωσε την ηλικία κατάταξης, επηρεάζοντας έτσι λιγότερο τον αριθμό των γάμων.⁶⁴⁹ Το ποσοστό των γεννήσεων παρέμεινε ψηλά στην πολιτική ατζέντα και στον μεσοπόλεμο, παρά τη γαλλική νίκη και καθόριζε την κοινωνική πολιτική (π.χ. επίδομα σε πολυμελείς οικογένειες, αδίκημα της έκτρωσης, οικογενειακός κώδικας), φτάνοντας μέχρι την υπερβολή: το 1934 ο F.Boverat, γραμματέας της *Alliance Nationale* θα πετύχει να απελαθεί μια Αμερικανίδα στριπτιζέζ, διότι η

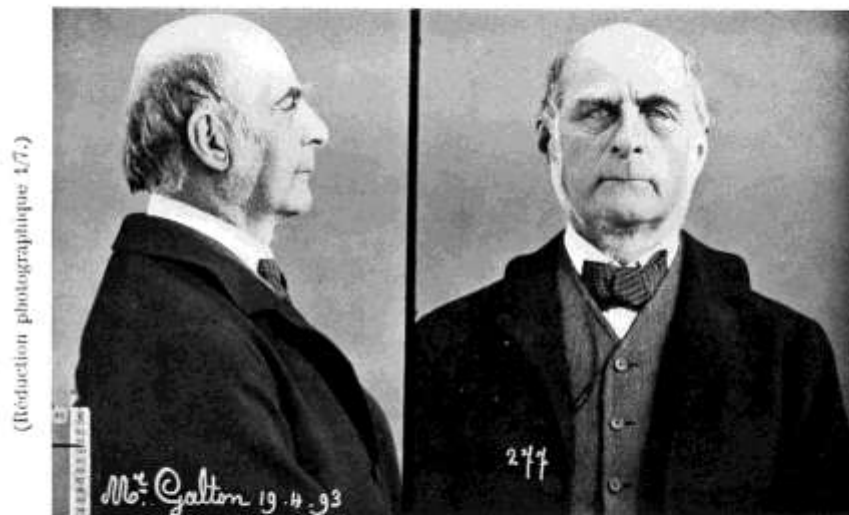
⁶⁴⁸ Bertraux, S. (2011). *ό.π.*, σελ.128.

⁶⁴⁹ Tomlinson, R. (1985). The 'Disappearance' of France, 1896-1940: French Politics and the Birth rate. *The Historical Journal*, 28 (2), σελ. 408.

ακολασία ήταν απειλή για το ποσοστό των γεννήσεων.⁶⁵⁰ Η ήττα από τους Γερμανούς στον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο θα συνδεθεί απόλυτα από κορυφαίους πολιτικούς (Reynauld, Petain) με την υπογεννητικότητα.

Ο αδελφός του Jacques Bertillon, ο Alphonse Bertillon (1853-1914), ήταν υπάλληλος της αστυνομίας του Παρισιού και γνωστός για τη δημιουργία του πιο αξιόπιστου συστήματος ταυτοποίησης ατόμων βασισμένου στην ανθρωπομετρία (système Bertillon ή bertillonage) μέχρι την καθιέρωση της μεθόδου των δακτυλικών αποτυπωμάτων. Το σύστημά του βασιζόταν στη σωματική ταυτότητα (ακριβείς σωματικές μετρήσεις, σωματικά σημάδια και αργότερα συν φωτογραφίες προφίλ και ανφάς).

Taille 1 ^m	Long ^r	Pied g.	N ^o de ci.	Age de
Voûte	Larg ^r	Médias g.	Aur ^e	ni de
Enverg ^r 1 ^m	Long ^r	Auric ^e g.	Pér ^e	n
Buste 0,	Larg ^r	Comée g.	Part ^e	dép ^t
				Age app ^r

Front	Inclin ^e	Bacine (canard)	Dent o. s. p. f.	Barbe	• (pig ^e)
	Haut ^r	Dira Base	Lab. c. n. m. d.	Cheveux	• (sarr ^e)
	Larg ^r	Harat. Saillie. Larg ^r	A. trig. l. p. r. d.	Car	• (cicat.)
	Part ^e	Part ^e	Part ^e	Autres traits caractéristiques r.	
				Sign ^r dressé par M.	

Εικόνα 62: Φωτογραφία του Fr.Galton (73 ετών) κατά την επίσκεψή του στο εργαστήριο του A. Bertillon (1893).

Πηγή: Wikipedia από το Karl Pearson's *The Life, Letters, and Labors of Francis Galton* (vol. 2, ch. 13, plate LII, μεταξύ σελ.382 και 383).

⁶⁵⁰ Tomlinson, R. (1985). ό.π., σελ. 411.

Η κριτική της τεχνικής του βιομέτρη A.Bertillon για τον προσδιορισμό των εγκληματιών (χρησιμοποιούσε περισσότερες μετρήσεις από ό,τι χρειαζόταν), αποτέλεσε το σημείο εκκίνησης της θεωρίας της συσχέτισης του F.Galton. Το κύρος του A.Bertillon αξιοποιήθηκε από τον γαλλικό στρατό για πραγματογνωμοσύνη του στην υπόθεση Dreyfus. Αν και δεν ήταν ειδικός γραφολόγος, αποφάνθηκε εσφαλμένα και στις δύο δίκες (1894, 1899) ότι το επίμαχο σημείωμα προς τον ακόλουθο της γερμανικής πρεσβείας στο Παρίσι ήταν γραμμένο από τον κατηγορούμενο, που είχε αλλάξει σκόπιμα το στυλ γραφής του. Για αυτό θα δεχτεί την έντονη κριτική του J.Henri Poincaré, που απέρριψε την πραγματογνωμοσύνη του (την τεχνική του και τη χρήση πιθανοτήτων) και τη συλλογιστική της αντίστροφης πιθανότητας (του προσδιορισμού των αιτίων).⁶⁵¹

Η SGF και η γέννηση της γαλλικής οικονομετρίας

Ένα χρόνο μετά την εμφάνιση της επιδημίας χολέρας στο Παρίσι (1833), οπότε και κορυφώθηκε η ζήτηση για ποσοτικά στοιχεία, ανατέθηκε στον αξιωματικό του ναυτικού Moreau de Jonnes η επανίδρυση του γραφείου διοικητικής στατιστικής (*Bureau de la Statistique*) της Γαλλίας. Αυτός εκπόνησε το σχέδιο διοικητικής δράσης της υπηρεσίας. Είχε διαφορετική αντίληψη από τους υγιεινιστές (νομιναλιστές) και δεν αποδεχόταν την πραγματικότητα της στατιστικής (τη ρεαλιστική προσέγγιση).

Το 1833 ο υπουργός Εμπορίου Adolphe Thiers υποστήριξε τη διεξαγωγή απογραφής στην Γαλλία και τις αποικίες της από αυτό το γραφείο στατιστικής του υπουργείου του, που αργότερα θα ονομαστεί SGF (1840). Η SGF ήταν προσαρτημένη στο υπουργείο Εμπορίου και συγκέντρωνε πίνακες επεξεργασμένους από άλλα υπουργεία και αργότερα και δικούς της. Μέχρι το 1851 πραγματοποιήθηκαν 14 απογραφές. Η δημόσια υγεία, που ήταν στο κέντρο του ενδιαφέροντος του Αγγλικού GRO, είχε μικρό ενδιαφέρον.

Η σταθερότητα του διοικητικού μηχανισμού και η τυποποίηση της καταγραφής επηρεάζουν την αξιοπιστία των παραγόμενων στατιστικών. Ο έλεγχος των πληροφοριών καθίσταται κεντρικό ζήτημα της εποχής. Η τοπική επικύρωση της πληροφορίας – σε αντίθεση με την Αγγλία – δεν επαρκεί, μιας και δεν ανταποκρίνεται πάντα στις τυποποιημένες ερωτήσεις που έρχονται από το Παρίσι, αλλά κυρίως επειδή υπάρχει η θεμελιώδης αντίφαση με το πνεύμα του ενιαίου διοικητικού χώρου (που απαιτεί κανόνες ισοδυναμίας για όλη την επικράτεια). Ο

⁶⁵¹ Ο Henri Poincaré ήταν μέλος μιας τριμερούς επιτροπής μαζί με τους Appell και Darboux, πρόεδρο και μόνιμο γραμματέα της Académie des Sciences. Οι μετρήσεις που έκαναν αστρονόμοι στο σημείωμα στην αναθεώρηση της δίκης με ειδικά όργανα ακριβείας, βρήκαν διαφορετικά αποτελέσματα από αυτά του Bertillon.

απόλυτος έλεγχος της απογραφής από την SGF θα υλοποιηθεί το 1852. Η αντιπαλότητα με τους ηθικούς στατιστικολόγους, που προκρίνουν το αποκεντρωμένο αγγλικό πρότυπο, θα μετριαστεί με την ίδρυση της Στατιστικής Εταιρείας των Παρισίων (SSP) από οικονομολόγους και κοινωνικούς ερευνητές, που θα παίξει τον ρόλο του ενδιάμεσου μεταξύ των στατιστικών (δημόσιων και ιδιωτικών) και των χρηστών των εργασιών τους. Αυτοί θα αποτελέσουν και το Ανώτατο Συμβούλιο Στατιστικής (1885), που δημιουργήθηκε για να στηρίξει την SGF και τα στατιστικά γραφεία και να κατευθύνει τις εργασίες τους.

Το 1852 ανέλαβε διευθυντής της ο Alfred Legoyt, που προσπάθησε να την αναπτύξει έχοντας και την υποστήριξη της *Société de statistiques de Paris* (1860). Το 1861, θα καταστεί Τμήμα του Υπουργείου Εμπορίου και Βιομηχανίας. Οργανώνει πέρα από την απογραφή πληθυσμού και μια νέα απογραφή βιομηχανίας (1866). Η δυσμενής οικονομική κατάσταση μετά από τον Γαλλο-Πρωσικό πόλεμο θα φρενάρει την ανάπτυξή της και μετά τη συνταξιοδότηση του Legoyt θα καταστεί ένα Γραφείο του Υπουργείου.

Ακόμη και για τη δεκαετία του '90 η SGF ήταν μια πολύ μικρή υπηρεσία. Την εποχή εκείνη η στατιστική δεν διέθετε διοικητική υποδομή, ιδιαίτερες μαθηματικές τεχνικές και μηχανές επεξεργασίας δεδομένων. Άρχισε όμως από τότε να επιζητείται μια αυξημένη επιστημονικότητα στη στατιστική δραστηριότητα, στα αποτελέσματα της οποίας θα στήριζε τις αποφάσεις της η πολιτική ηγεσία. Η SGF θα προσαρτηθεί στο Γραφείο Εργασίας (*Office du Travail*, 1891), που θα μετεξελιχθεί σε Υπουργείο Εργασίας. Το κράτος προχώρησε στη σύσταση του Γραφείου Εργασίας στην προσπάθεια να αντιμετωπίσει οργανωμένα τις αρνητικές επιπτώσεις της δεύτερης βιομηχανικής επανάστασης.⁶⁵²

Η σοβαρή οικονομική κρίση που έπληξε τις βιομηχανικές χώρες την περίοδο 1875-1890 είχε σοβαρές κοινωνικές συνέπειες ιδίως στην Αγγλία και στις Η.Π.Α., όπου συζητούνταν η θεσμοθέτηση ενός εντελώς νέου εργατικού δικαίου. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο το Γραφείο Εργασίας θα πραγματοποιήσει το 1893 σχετικές μελέτες και οι ντιρκεμειανοί πανεπιστημιακοί θα δημοσιεύουν τις πρώτες κοινωνιολογικές διατριβές με έντονο στατιστικό περιεχόμενο. Η ανεργία και η οικονομία θα αποτελέσουν κύρια αντικείμενα εργασίας για πολλούς Γάλλους στατιστικούς της εποχής. Η γαλλική διοίκηση συγκροτούσε εργατικές στατιστικές από το 1833. Η περίοδος 1891-1918 περιλαμβάνει τις στατιστικές εργασίες (ταξινομίες επαγγελματών, καταγραφές μισθών, ωρών εργασίας) που σκιαγραφούσαν τον κόσμο της εργασίας στη Γαλλία και αποτέλεσαν το σημείο αναφοράς για τους

⁶⁵² Στατιστικοί συμμετείχαν και στα ακόλουθα όργανα: *Conceil Supérieur de la Statistique* (1885-1912), *Commission des Crises* (1908), *Comité d'études relatives à la prevision des chomages industriels* (1911).

εργαζόμενους και τους εργοδότες. Για αυτές οι στατιστικές συνεργάστηκαν Υπουργείο, εργοδότες, εργατικές ενώσεις, δήμοι και επιστήμονες.

Ενδιαφέρουσα περίπτωση αποτελεί η εξέλιξη της γαλλικής κοινωνικο-επαγγελματικής ονοματολογίας, που μας την παρουσιάζει ο Desrosieres (1993). Αυτή χαρακτηρίζεται από ετερογένεια και φέρει τα ίχνη των διάφορων σταθμών της οργάνωσης της εργασίας. Η ετερογένεια που τη χαρακτηρίζει κατέστησε δυνατή τη σύλληψη και την περιγραφή ενός κοινωνικού χώρου με πολλές διαστάσεις. Στη γαλλική ονοματολογία διακρίνουμε τρεις φάσεις. Η πρώτη διατηρεί την παλιά δομή των επιτηδευμάτων, η δεύτερη που αρχίζει τη δεκαετία του 1850, όταν αρχίζει η διάκριση μισθωτής και μη μισθωτής εργασίας και η τρίτη μετά το 1930 που χαρακτηρίζεται από την ιεραρχία των μισθωτών.

Στην πρώτη φάση, παρά την απαγόρευση των συντεχνιών το 1791, η κοινωνική οργάνωση και το λεξιλόγιο των επιτηδευμάτων θα παραμείνουν και στον 19ο αι. Το 1800 βρίσκουμε το αποτύπωμα της σκέψης των φυσιοκρατών στο ερωτηματολόγιο του Charpal, όπου τα άτομα διακρίνονται σύμφωνα με την πηγή των εισοδημάτων τους : γη, κράτος, μηχανική/βιομηχανική εργασία, χειρώνακτες. Στην τρίτη κατηγορία περιλαμβάνονται από αρχιτεχνίτες μέχρι γιατροί ή νομικοί, στη βάση ότι αυτά είναι επαγγέλματα όπου η γνώση αποκτήθηκε με μαθητεία. Η κατηγορία των δημοσίων υπαλλήλων παρά τα κάποια διαλλείματα θα διατηρηθεί στη Γαλλία, ενώ η εργατική τάξη γίνεται νοητή ως όλον μετά τις εξεγέρσεις του 1832 και 1834. Η οργάνωση κατά επαγγέλματα παραμένει το υπόβαθρο και των μελλοντικών επαγγελματικών ταξινομήσεων. Σε αυτήν την οικονομική και κοινωνική κωδικοποίηση παίζει στο παρασκήνιο ρόλο και η οικογένεια. Η σχέση πατέρα-γιού μετασχηματίζεται στη σχέση αρχιτεχνίτη-τεχνίτη και στον 20ο αι. σε εργοδότη-εργαζόμενο.

Μέχρι τη δεκαετία του '40 οι ονοματολογίες που χαρακτηρίζουν την ατομική και συλλογική δραστηριότητα παραμένουν ταυτόσημες (π.χ. αρτοποιός-αρτοποιία), μέσα στην ενοποιητική λογική του επαγγέλματος. Η διάκριση θα αρχίσει να γίνεται με τη δημιουργία του αυτόνομου δικαίου της μισθωτής εργασίας και με την επέκταση των ιεραρχικών κωδικοποιήσεων των ειδικευμένων θέσεων εργασίας μεταξύ 1836-1950. Την περίοδο 1896-1936 γίνονται κατατάξεις μέσα στο επάγγελμα, προάγγελοι των σημερινών κατηγοριών. Μεταξύ του 1936 και 1950 ορίζονται τα επίπεδα της μισθωτής εργασίας σύμφωνα με το νέο κριτήριο τη διάρκεια και τον τύπο της κατάρτισης, πράγμα που εισάγει για πρώτη φορά τη μονοδιάστατη ιεραρχία. Τα στελέχη συμπεριλαμβάνονται στους υπαλλήλους και η κοινωνική αναγνώρισή τους, που θα φέρει και τη στατιστική διάκρισή τους, θα συμβεί μεταξύ των ετών 1936-1950. Αποτελεί γαλλική ιδιαιτερότητα το ότι ο πυρήνας αυτών των στελεχών είναι οι μηχανικοί.

Στη γαλλική περίπτωση, δεν υπήρξε τυποποίηση του κοινωνικο-επαγγελματικού χώρου με ένα μόνο κριτήριο. Η δομή της ονοματολογίας αντανακλά την ιστορία του τρόπου με τον οποίον χτίστηκαν οι κοινωνικοί δεσμοί. Το καινούριο λεξιλόγιο των κοινωνικών συμβάσεων συνυπάρχει με το παραδοσιακό λεξιλόγιο των επιτηδευμάτων. Οι τέσσερις χαρακτηριστικές σημερινές ομάδες : αγρότες, δημόσιοι υπάλληλοι, εργάτες, στελέχη, είναι ιστορική εξέλιξη των συνεπειών της γαλλικής επανάστασης (διαμοιρασμός αγροτικών γαιών, εγκαθίδρυση ενοποιημένου κράτους, ίδρυση σχολών μηχανικών). Η διάκριση αγροτών, εργοδοτών και μισθωτών, διαφοροποιεί τη γαλλική κατηγοριοποίηση από την αγγλοσαξονική που την αγνοεί. Όσον αφορά τα στελέχη, αυτά συνδέονται με την εξουσία και την αυθεντία, ενώ στους αγγλοσάξονες με τους professionals και τους managers. Οι γνώσεις των πρώτων προέρχονται μέσα από τους κρατικούς θεσμούς, ενώ των άλλων κυρίως έξω από αυτούς. (Desrosieres, 1993)

Η SGF μεταξύ 1906-1934 υπήχθη στο Γραφείο Εργασίας του Υπουργείου Εργασίας (με εξαίρεση ένα μικρό διάστημα που αυτονομήθηκε και ήταν υπό τον πρωθυπουργό, παίζοντας το ρόλο του οικονομικού και κοινωνικού παρατηρητηρίου) και αναπτύχθηκε. Το Υπουργείο Εργασίας διέθετε την υποδομή και τα μέσα (από το 1896 γίνεται και χρήση ειδικών ηλ. μηχανών) για να πραγματοποιεί κοινωνικές στατιστικές, που αφορούν κυρίως την εργατική τάξη (συνθήκες δουλειάς, ζωής), βασισμένες σε στατιστικές έρευνες (μισθοί, ωράρια), σε μονογραφίες στην παράδοση Le Play (οικογενειακοί προϋπολογισμοί) και σε διοικητικές στατιστικές (στοιχεία απεργιών). Από το 1934 -1936 υπήχθη στο Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας, στο Εμπορίου (1937) και στην Προεδρία (1938). Στη συνέχεια η στατιστική υπηρεσία θα ενσωματωθεί στο Υπουργείο Οικονομικών. Πριν το 1914 η υπηρεσία αυτή συνέβαλε με το έργο της καθοριστικά στη διαμόρφωση όλων των κυβερνητικών παρεμβάσεων κοινωνικής πολιτικής. Αντικείμενό της ήταν και τα θέματα υγείας (το σχετικό υπουργείο Ministère de Hygiène, de l'Assistance et de la Prévoyance sociale ιδρύθηκε το 1920).

Σημαντική προσωπικότητα της γαλλικής διοικητικής στατιστικής υπήρξε ο διευθυντής του SGF (1899-1920), μηχανικός Lucien March (1859-1933), που ήρθε στην υπηρεσία το 1892 για να μελετήσει το ζήτημα της εργασίας. Αν και επί των ημερών του η υπηρεσία παρέμεινε μικρή για τα ευρωπαϊκά δεδομένα, το έργο της υπήρξε ιδιαίτερα σημαντικό. Ο L.March υπήρξε επίσης μέλος του International Statistical Institute (1901), της *Société de statistiques de Paris* (1901) και πρόεδρος της (1907). Ήταν συνδεδεμένος με το αγγλικό ευγονικό κίνημα και πρωτοστάτησε στην ίδρυση της *Société Française d'Eugénique* (1911), της οποίας διετέλεσε και ταμίας. Μετέφρασε στα γαλλικά έργα του F. Galton και προλόγησε τη μετάφραση στο έργο του K.Pearson, «*The Grammar of Science*», τη φιλοσοφική επιρροή του οποίου είχε δεχτεί. Υπήρξε ο σημαντικότερος Γάλλος οικονομομέτρης των αρχών του 20^{ου} αι. και οι εκπαιδευθέντες από αυτόν υφιστάμενοί του Henri Bunle και

Marcel Lenoir του θα συγγράψουν οικονομετρικά έργα. Μαζί με τους Emile Borel και Fernand Faure ίδρυσε το *Institut de Statistiques de l'Université de Paris* (ISUP). Ο L. March ήταν αυτός που έφερε στη Γαλλία τις μηχανές Hollerith (απογραφή 1890). Σήμερα παραμένει γνωστό το έργο του: «*Les représentations graphiques et la statistique comparative*» (1905), όπου παρουσιάζει δύο στατιστικά εργαλεία: γραφικές παραστάσεις και μαθηματικούς δείκτες. (Le Gall, 2007)

Όπως αναφέρουν οι F.Jovanovic & P.Le Gall (2001), ο L.March ανήκε στην ιδιαίτερη γαλλική παράδοση των *ingénieurs économistes*, των μηχανικών που εξέλιξαν τις κοστολογικές τους ικανότητες σε μετρήσεις της οικονομίας γύρω στα 1900. Ζώντας στην εποχή της υποχώρησης του ντετερμινισμού, η στατιστική ήταν για αυτόν η μόνη μέθοδος που ταίριαζε για τη μελέτη των μη αναπαράξιμων και μη ελεγχόμενων κοινωνικών και οικονομικών φαινομένων, το μόνο επιστημονικό υποκατάστατο της πειραματικής μεθόδου. Τα φαινόμενα αυτά ήταν σύνθετα (πολυπαραγοντικά) και δεν ήταν ορθό να επιδιώκεται η αναγωγή τους σε ένα και μόνο παράγοντα (δείκτη) έστω και σύνθετο, μιας και δεν υπακούουν σε απλούς νόμους ή στον ντετερμινισμό. Με τη στατιστική επεξεργασία προέκυπταν τυχόν κανονικότητες της εμπειρικής εικόνας της κοινωνίας, χωρίς όμως να έχουν ισχύ νόμου. Κατά τη γνώμη του, η στατιστική ήταν κατάλληλη για τη δημογραφία, τα οικονομικά, αλλά όχι για φαινόμενα που δεν μπορούσαν να μετρηθούν (π.χ. ψυχολογικά).

Ο L.March πίστευε ότι η στατιστική ήταν το μέσο δαμασμού⁶⁵³ του απροσπέλαστου, σύνθετου και αέναα μεταβαλλόμενου κόσμου και ότι μας βοηθούσε στη λήψη αποφάσεων σε κοινωνικά και οικονομικά ζητήματα. Πιο ωφέλιμη ήταν η συνδυαστική χρήση των στατιστικών εργαλείων. Από την παράδοση της περιγραφικής στατιστικής, το γράφημα και οι αριθμοσειρές είναι αυτά που μας δίνουν τη διαχρονική μεταβολή και μας βοηθούν στην ανακάλυψη σχέσεων μεταξύ των ποσοτικοποιούμενων γεγονότων. Από την παράδοση της αναλυτικής στατιστικής, ο αποσυνδεδεμένος από την αιτιότητα συντελεστής συσχέτισης είναι μια χρήσιμη ποσοτικοποίηση, πλην όμως είναι άχρονος και που συνεπώς δεν μπορεί να περιγράψει με πληρότητα τα οικονομικά φαινόμενα που εξελίσσονται εντός ιστορικού χρόνου (συγκεκριμένες συνθήκες). Είναι όμως απαραίτητος σε συμπληρωματικό ρόλο. (Jovanovic & Le Gall, 2001).

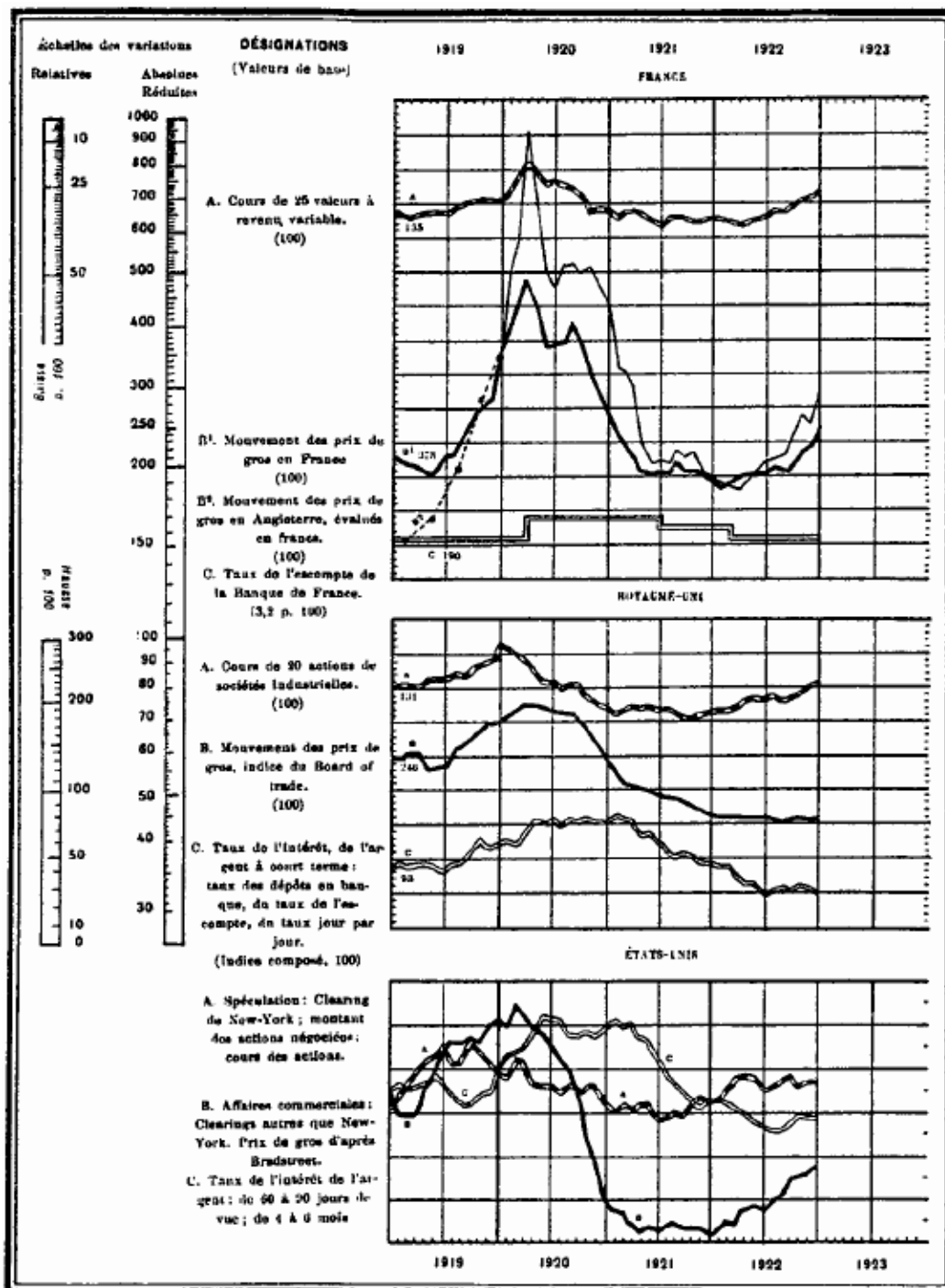
Για τον L.March σημαντικότερη εργασία ήταν η κωδικογράφηση. Αυτή δημιούργησε το όργανο παρατήρησης – μέτρησης του φαινομένου, που οδηγούσε στη γνώση της πραγματικότητας έστω και αναπόφευκτα ατελή. Έπρεπε να διαλύει

⁶⁵³ Υπό την έννοια του I.Hacking (1990), δηλαδή μας έδινε τα μέσα να μετρήσουμε και να χειριστούμε μια μη ντετερμινιστική πραγματικότητα. Επίσης, η δυνατότητα προβλέψεων μας επέτρεπε να προβούμε προληπτικά σε βελτιωτικές ενέργειες διαμόρφωσης του κοινωνικού κόσμου. Για τον L.March αυτό περιείχε αναγκαστικά και την υποκειμενική διάσταση, σκιαγραφώντας ταυτόχρονα το όριο της επιστήμης.

ασάφειες και να είναι «διεθνής γλώσσα». Οι απογραφείς έπρεπε να είναι ειδικά εκπαιδευμένοι. Στη συνέχεια η εύρεση των αποτελεσμάτων (σχέσεων) γινόταν, κατά τον L.March, με τη συνδυαστική χρήση κατάλληλων εργαλείων: γραφήματα, συσχέτιση, αριθμοσειρές και τη χρήση της (ιδανικής) κανονικής κατανομής ως συμβατικού ενοποιητικού πλαισίου.⁶⁵⁴

Μελετώντας τις χρονοσειρές οικονομικών μεγεθών, συγκρότησε και αυτός ένα βαρόμετρο της γαλλικής οικονομίας. Οι κυκλικές διακυμάνσεις του μπορούσαν να επιτρέψουν προβλέψεις, αλλά επειδή αυτές οι διακυμάνσεις οφείλονταν σε πολλές μη ποσοτικοποιούμενες ή ακόμα και απροσδιόριστες αιτίες, δεν μπορούσαμε να μιλάμε για αυστηρή περιοδικότητα, πόσο μάλλον κάποιον οικονομικό νόμο.

⁶⁵⁴ Jovanovic, F., & Le Gall, P. (2001). March to Numbers: The Statistical Style of Lucien March. *Annual Supplement to History of Political Economy*, 33 (5), σελ. 92-93.

Εικόνα 63: Βαρόμετρο του March (1923).

Πηγή: Le Gall, P. (2007). *A History of Econometrics in France*, Routledge, σελ.184, από March, L. (1923). *L'étude statistique du mouvement general des affaires*. *Journal de la Societe de Statistique de Paris*, 64, σελ. 276.

Τα γραφήματα του παραπάνω βαρόμετρου αναφέρονται στη Γαλλία, στην Αγγλία και στις Η.Π.Α.. Η διάστικτη γραμμή παριστά τη διακύμανση των τιμών των χρεογράφων, η μαύρη των τιμών χονδρικής και η διπλή του επιτοκίου. Στο πρώτο

(γαλλικό βαρόμετρο) η λεπτή μαύρη γραμμή παριστά τη διακύμανση των τιμών χονδρικής στην Αγγλία.

Τα πρώτα οικονομικά βαρόμετρα εμφανίστηκαν στα τέλη του 19^{ου} αι. όταν οι οικονομικές κρίσεις έγιναν έντονες. Η χρυσή εποχή των οικονομικών βαρομέτρων ήταν τα χρόνια του μεσοπολέμου. Η οικονομική κρίση στη Γαλλία την περίοδο 1873-1897 έδωσε ώθηση στη συγκέντρωση στατιστικών στοιχείων. Αν και σε πολλές χώρες είχαν δημιουργηθεί δείκτες «βαρόμετρα» της οικονομικής κατάστασης από τη δεκαετία του 1820-30, στη Γαλλία δεν γινόταν αποδεκτές εν ονόματι της αντικειμενικότητας που έπρεπε να χαρακτηρίζει τη στατιστική. Αυτό θα αλλάξει μετά τον πόλεμο μια και οι συζητήσεις των κοινωνικών εταίρων έπρεπε να αναφέρονται σε κάτι κοινά αποδεκτό. Ο L.March συνέβαλλε στη θεσμοποίηση της οικονομετρίας στη Γαλλία και άλλαξε τη φιλοσοφική της βάση, θεωρώντας ότι δεν παρατηρούμε και αναπαριστούμε την οικονομία, αλλά κατασκευάζουμε δικά μας μοντέλα, δικούς μας «κόσμους» υπό προϋποθέσεις. Οι σχέσεις μεταξύ διοικητικών στατιστικών, πανεπιστημιακών και πολιτικών αρμοδίων έγιναν στενότερες κατά τη διάρκεια του πολέμου του 1914, μια περίοδο που και διανοούμενοι συμμετέχουν στη διοίκηση του κράτους. Οι στατιστικοί, λόγω της χρησιμότητας των εργαλείων τους, ενσωματώνονται σε περιόδους κρίσης σε ευρύτερα πολιτικο-επιστημονικο-διοικητικά δίκτυα. Στη Γαλλία πριν τον πόλεμο κυριαρχούσε μια υπερφιλελεύθερη αντίληψη για το κράτος, αποκλείοντας κάθε μακροοικονομική παρέμβαση. Ο πόλεμος θα ευνοήσει την οργανωμένη οικονομία, που όμως θα αποδιαιρθρωθεί το 1919. Η κρίση του '30 και η φτώχεια του '40 θα ευνοήσουν μια ακόμη μεγαλύτερη παρέμβαση.

Την περίοδο εκείνη επικράτησε η αντίληψη της ορθολογικά, κεντρικά ελεγχόμενης οικονομίας αντί της ανταγωνιστικής, της ελεύθερης αγοράς. Ο τρόπος της κρατικής παρέμβασης σε όλα τα κράτη άλλαξε σημαντικά μεταξύ 1930 και 1950 και παράλληλα αναπτύχθηκε ένα σύστημα στατιστικής περιγραφής της οικονομίας. Αυτό προϋπέθετε την αναπαράσταση του κόσμου της οικονομίας μέσω μιας θεωρίας, το είδος της νόμιμης παρέμβασης του κράτους των στατιστικών μετρήσεων των μεταβλητών που χρειαζόταν το κράτος για τη δράση του. Ήταν απαραίτητη η χρήση μιας κοινά αποδεκτής γλώσσας, για τη συνεννόηση των κοινωνικών εταίρων (π.χ. ποσοστό ανεργίας, επίπεδο πληθωρισμού, δείκτης γονιμότητας) και το πέρασμα από τη «Γαλλία των λέξεων» στη «Γαλλία των αριθμών», που με την αντικειμενική της βάση θα παραμέριζε τις δημαγωγίες και τις συζητήσεις που δίχαζαν την κοινωνία, αντίληψη που είχε τις ρίζες της στα κοινωνικά μαθηματικά του Condorcet και το έργο του A.Quetelet.

Μέσα σε ένα κλίμα αναγνώρισης του στατιστικού πνεύματος για τη διαχείριση της οικονομίας του πολέμου και της σύνδεσής του με τη θεωρία πιθανοτήτων θα ιδρυθεί το 1920 το Ινστιτούτο Στατιστικής του Πανεπιστημίου των

Παρισίων (ISUP). Ο L.March είχε ήδη εισάγει την προηγούμενη δεκαετία τα εργαλεία του K.Pearson και μια νέα γενιά πιθανοθεωρητικών (Borel, Darmonis, Frechet) θα ευνοήσουν τη δημιουργία του νέου πανεπιστημιακού αντικειμένου, που όμως θα αργήσει να αναπτυχθεί. Αλλά η ντικεμιανή κοινωνιολογία θα παραμείνει μη μαθηματική. Η στατιστική εκπαίδευση θα γνωρίσει μεγάλη ανάπτυξη τη δεκαετία του '50 (ISUP, σχολή εφαρμογών του INSEE⁶⁵⁵, που θα εξελιχθεί σε Εθνική Σχολή Στατιστικής και Οικονομικής Διοίκησης, ENSAE, το 1960).

Τη δεκαετία 1920-30 η SGF παρέμεινε μια εσωστρεφής υπηρεσία, που αδιαφορούσε για την προβολή του έργου της. Με παρεμβάσεις του μαθητή του E.Durkheim, Simiad, στατιστικού με υψηλό κύρος (εργαζόταν την εποχή του πολέμου με άλλους στατιστικούς στο γραφείο του υπουργού εξοπλισμών), μετασχηματίζεται, διευρύνονται οι αρμοδιότητές της και υπάγεται στον πρωθυπουργό (1930). Θα παραμείνει όμως μια υπηρεσία των εκατό ατόμων που θα ασχολείται κυρίως με δημογραφικές έρευνες, για να απορροφηθεί, τελικά (1947), από την Εθνική Υπηρεσία Στατιστικής, που ιδρύθηκε το 1941.

Στην περίοδο της οικονομικής, πολιτικής και πνευματικής κρίσης του '30 θα συγκροτηθεί το Πολυτεχνικό Κέντρο Οικονομικών Μελετών (*Centre Polytechnicien d'Etudes Economiques*), από οικονομολόγους που δίδασκαν σε Πολυτεχνεία και μέσα από αυτό αρχίζει να συγκροτείται ένα δίκτυο. Οι απόφοιτοί του παρουσιάζονται ως οικονομολόγοι και όχι ως κοινωνιολόγοι (διαφορά με τους προγενέστερους του 19ου αι.). Πριν το '39 λίγοι στηρίζουν στη στατιστική τα επιχειρήματά τους για την οικονομία. Η ευρύτερη θεώρηση θα δοθεί από τον Keynes στον αγγλοσαξωνικό χώρο τη δεκαετία του '30, αλλά η Γαλλία θα ακολουθήσει μετά το '50 με πρωτοπόρους τους μηχανικούς παρά τους πανεπιστημιακούς.

Παλαιότερα οι στατιστικές με τις πιθανότητες ερμηνεύονται ως ατελής γνώση και δεν θεωρούνταν καλός σύμμαχος για την ισότιμη αναγνώριση των οικονομικών με τις φυσικές επιστήμες. Θα ακολουθήσει η εγκατάλειψη του ντετερμινισμού από τη φυσική, η αξιωματική θεμελίωση των πιθανοτήτων από τον Kolmogorov (που τις κατέστησε ισότιμο κλάδο των μαθηματικών), η ανάπτυξη της επαγωγικής στατιστικής (Fisher, Neyman, Pearson) και τα πράγματα θα αλλάξουν. Με την οικονομετρία, το στατιστικό εργαλείο καθίσταται πλέον ο ισχυρός δεσμός μεταξύ θεωρητικής και εφαρμοσμένης οικονομίας και αποκτά υψηλή νομιμότητα και κύρος.

⁶⁵⁵ Το Institut National de la Statistique et des Études Économiques (INSEE) ήταν ο μεταπολεμικός διάδοχος της υπηρεσίας SNS (Service National des Statistiques) που ίδρυσε το 1941 η κυβέρνηση του Vichy, στηριζόμενη κυρίως στο προσωπικό της SGF και άλλων σχετικών υπηρεσιών: Service d'observation économique (1937), Institut de conjoncture (1938), Service de la démographie, Bureaux de recrutement de l'armée. Το ειδικευμένο προσωπικό από 150 μέλη το 1940, έφτασε τις 5000 στα τέλη του πολέμου.

Στη Γαλλία βλέπουμε ότι η στατιστική δραστηριότητα τείνει να ενσωματωθεί στο κράτος, πράγμα που τη διαφοροποιεί από την Αγγλία και τις Η.Π.Α.. Στις τελευταίες ο πανεπιστημιακός χώρος έχει μεγαλύτερη ζωτικότητα και συνάπτει με τη διοίκηση στενές αλλά όχι διαρκείς σχέσεις και το δίπολο κράτος-επιστήμη έχει μια διαφορετική υπόσταση. Η SGF παρέμεινε ένα παρισινό γραφείο που είχε ως στόχο την κεντρική διαχείριση της στατιστικής, χωρίς τοπικούς συνδέσμους (οι επιτροπές στατιστικής σε επίπεδο καντονιού απέτυχαν την περίοδο 1837-1852).

Κεφάλαιο 7^ο

Το Ελληνικό Βασίλειο προσφέρει, πιστεύω, ένα πεδίο ιδιαίτερου ενδιαφέροντος για τον σπουδαστή της στατιστικής και της πολιτικής οικονομίας. Αυτό το μικρό Κράτος είναι το μόνο σημείο της Χριστιανοσύνης όπου, ύστερα από μια μακρά περίοδο σκότους, το έργο του πολιτισμού έπρεπε να αναληφθεί εντελώς από την αρχή και από την τωρινή γενιά. Εκεί μπορούμε να μελετήσουμε, θα έλεγε κανείς με τον τρόπο της *vivisection*⁶⁵⁶, την εξέλιξη του ανταγωνισμού μεταξύ της μεσαιωνικής κατάστασης πραγμάτων και των τάσεων της σύγχρονης εποχής της προόδου.⁶⁵⁷

Η ιστορία της ελληνικής στατιστικής

Ιστορική εξέλιξη της ελληνικής στατιστικής

Ο Σ.Σπηλιωτάκης στην «Ιστορία της επισήμου στατιστικής εν Ελλάδι», την πρώτη επίσημη εργασία για την ελληνική στατιστική, γράφει: «...Εν Ελλάδι η στατιστική δεν έλαβεν επισήμως ύπαρξιν, ειμή μετά την αποτίναξιν του βαρβάρου ζυγού της, και την αναγνώρισίν της εις ελευθέραν και ανεξάρτητον επικράτειαν. Τω όντι, μόλις περαιώσασα αισίως τους υπέρ ελευθερίας πολυετείς αγώνας αυτής, και επιληφθείσα των έργων της αναγεννήσεώς της, ησθάνθη ευθύς εν τη αρχή του σταδίου της την ανάγκην της συνδρομής της αληθώς κυβερνητικής αυτής επιστήμης, όχι μόνον αγνώστου υπό της δεσποζούσης επιδρομικής βαρβάρου φυλής, αλλά, ως λέγεται είτε εκ προλήψεως, είτε εκ πολιτικής υστεροβουλίας και προνοίας, απαγορευομένης, ίσως, όπως μη γιγνώσκεται η δήωσις και καταστροφή των θυμάτων της: Ούτω, και επί της Κυβερνήσεως του αιμνήστου Καποδιστρίου, ο οποίος και ότε το κλασσικόν έδαφός της εκαλύπτετο εισέτι υπό των ερειπίων και των σωρών της τέφρας, ας εγκατέλιπον όπισθεν των οι εξωσθέντες εχθροί της, εξ επιτακτικής ανάγκης παρακινούμενος...ηναγκάσθη να κάμη οπωσδήποτε χρήσιν στατιστικών πληροφοριών...».⁶⁵⁸

⁶⁵⁶ Πειραματική χειρουργική μέθοδος σε ζωντανό οργανισμό (ζώο) για αποκάλυψη των εσωτερικών λειτουργιών του.

⁶⁵⁷ Εισαγωγική παράγραφος από το: Bikelas, D. (1868). Statistics of the Kingdom of Greece. *Journal of the Statistical Society of London*, 31 (3), σελ.265.

⁶⁵⁸ Σπηλιωτάκης, Σ. (1878). Ιστορία της επισήμου στατιστικής εν Ελλάδι. *Δελτίο της Επιτροπής Εμπυχώσεως της Εθνικής Βιομηχανίας*. Στο Χουλιαράκης, Μ. (1972). Ιστορική εξέλιξις της κρατικής στατιστικής εν Ελλάδι 1821-1971. ΕΚΚΕ. *Στατιστικά μελέται 1821-1971. Η στατιστική κατά τα 150 έτη από της παλιγγενεσίας της Ελλάδος*, σελ. 16.

Τα απογραφικά αποτελέσματα επιδρούσαν άμεσα στη ζωή των πολιτών μέσω αποφάσεων της διοίκησης, που τα λάβαιναν υπόψη για τον καθορισμό του αριθμού των στρατιωτών που θα κληρωνόταν από κάθε επαρχία, τον αριθμό των δημοτικών ή επαρχιακών συμβούλων και των βουλευτών, τον φόρο επιτηδεύματος, την επέκταση των υποδομών και των υπηρεσιών. Αλλά στον πολύ κόσμο κυριαρχούσαν σχετικά η άγνοια, η αδιαφορία ή η καχυποψία. Όπως σχολίασε το 1889 η εφημερίδα *Ακρόπολις*: «Παρ' ημίν οι Έλληνες μας (ας τα λέγομεν κάποτε μεταξύ μας) δίδουσι εις την στατιστικήν τόσην σημασίαν, όσην και εις τον αναθρώσκοντα καπνόν της πίπας ή του ναργιλέ των».⁶⁵⁹ Το 1908 ο νομάρχης Μαγνησίας Γ. Παγανέλης στην έκθεσή του προς το υπουργείο Εσωτερικών για την απογραφή ανέφερε την κεφαλαιώδη έλλειψη αναγνώρισης της αξίας των στατιστικών πληροφοριών από το λαό, τη μη ανακοίνωση της απογραφής από τους ιερείς και την αδιαφορία των δασκάλων να ενημερώσουν τους μαθητές τους (που με τη σειρά τους θα ενημέρωναν τους γονείς τους) και σημείωνε: «...κρατεί ερριζωμένη πρόληψις ότι το [Ψυχομέτρι] σκοπεύ πάντοτε να κανονίση κυβερνητικάς ενεργείας, συνδεομένης προς επιβαρύνσεις του λαού.»

Οι επικεφαλής του ελληνικού κράτους, αξιολογώντας την εμπειρία των προηγμένων κρατών, δεν μπορούσαν παρά να χρησιμοποιήσουν ως εργαλείο τη στατιστική (αλλιώς «καταστατική» ή «πολιτειογραφία» στην ελληνική ορολογία του 19^{ου} αι.). Ο μελετητής και πρώην στέλεχος της Ε.Σ.Υ.Ε., Μ. Χουλιαράκης, με βάση την εξέλιξη της κρατικής στατιστικής στην Ελλάδα, διακρίνει έξι περιόδους: 1821-1858, 1859-1909, 1910-1924, 1925-1952, 1953-1969, 1970 και ύστερα.

Η περίοδος 1821-1858

Κρατική στατιστική

Στα χρόνια της οθωμανικής κυριαρχίας δεν υπήρξε συστηματική απογραφική προσπάθεια, γεγονός που αποδίδεται σε θρησκευτικές προλήψεις των Οθωμανών.⁶⁶⁰ Ο μελετητής της ελληνικής στατιστικής του 19^{ου} αι. Γ. Μπαφούνης σημειώνει: «Σ' ένα τόπο που το οθωμανικό παρελθόν κάθε άλλο παρά είχε εκλείψει, πολλά ήταν τα σημεία που μαρτυρούσαν τη ρήξη που συντελούνταν ήδη με αυτό το παρελθόν. Ένα από αυτά ήταν ασφαλώς και η φροντίδα για τις στατιστικές εργασίες. Πουθενά δεν υπάρχει η παραμικρή αμφισβήτηση της χρησιμότητας των εργασιών αυτών, κανείς δεν έθεσε το θέμα της ακαταλληλότητας του χρόνου (να ελευθερωθούμε πρώτα και ύστερα βλέπουμε) ή της ανεπάρκειας ανθρώπων και μηχανισμών.»⁶⁶¹

⁶⁵⁹ Εφ. *Ακρόπολις*, φ. 2486/12-4-1889. Στο Μπαφούνης, Γ. (2006). *Η ελληνική στατιστική τον 19ο αιώνα. Στατιστική και πλάνη είναι λέξεις συνώνυμοι....* Ε.Μ.Ν.Ε.: Αθήνα, σελ. 148.

⁶⁶⁰ Βλέπε Ανδρεάδης, Α. (1918). *Περί του πληθυσμού και του πλούτου της Κωνσταντινουπόλεως κατά τους Μέσους Χρόνους*. Στο Χουλιαράκης, Μ. (1975). *Αι στατιστικά μετρήσεις του πληθυσμού της Ελλάδος 1821-1900*, σελ.5, υποσημ. 3, σ.277.

⁶⁶¹ Μπαφούνης, Γ. (2006). *ό.π.*, σελ.18-19.

Από τα πρώτα χρόνια της επανάστασης έγιναν απογραφικές προσπάθειες, που υπήρξαν συγκυριακές και χωρίς μέθοδο. Ενδεικτικά αναφέρουμε την απόπειρα απογραφής των Χιωτών προσφύγων, μετά την καταστροφή του νησιού τους (1822), από το υπουργείο Εσωτερικών, που όμως απαιτούσε την αυτοπρόσωπη παρουσία τους στο υπουργείο για την καταγραφή. Επίσης το 1823 στην Κρήτη ο αρμοστής Εμ.Τομπάζης ίδρυσε τον «Οργανισμό της Ενιαυσίου Τοπικής Διοικήσεως της Κρήτης», που είχε εκτός των άλλων και την αρμοδιότητα: της απαρίθμησης των κατοίκων, της καταγραφής των κτημάτων, της τοπιογραφίας και της περιγραφής των οικισμών. Το έργο αυτό ανατέθηκε στους κατά τόπους επάρχους, χωρίς όμως να είναι γνωστό το αποτέλεσμα. (Μπαφούνης, 2006)

Στο βιβλιογραφικό οδηγό του Μ.Χουλιαράκη αναφέρεται ότι ο Στ.Νικολαΐδης διέσωσε χειρόγραφο πίνακα του θείου του Μητροπολίτη Κρήτης Μελετίου, που τον εξέδωσε με τον τίτλο «*Στατιστική των Χριστιανών της Κρήτης κατά το έτος 1852-1853*» και ότι οι σημειώσεις της απογραφής του 1858 εκδόθηκαν το ίδιο έτος από τον Μουστονικολάκη Νικόλαο με τον τίτλο «*Πίνακες Απογραφής Πληθυσμού κατά το 1858*» (Απογραφή διενεργηθείσα επί Γενικού Διοικητού Κρήτης Βελή-Πασά). Επίσης αναφέρει και το «*Επίσημον Τουρκικόν ημερολόγιον του βιλαετίου Κρήτης, των ετών 1875 & 1876*» χωρίς άλλα στοιχεία.⁶⁶²

Ο Καποδίστριας, όντας υπουργός Εξωτερικών της Ρωσίας, σε επιστολή του στον μητροπολίτη Ουγγροβλαχίας Ιγνάτιο (12/24-4-1823), ζητούσε πληροφορίες για τον πληθυσμό της Ελλάδας.⁶⁶³ Λόγω της θέσεώς του ήταν σε θέση να εκτιμήσει τη σημασία της στατιστικής. Αναλαμβάνοντας τα ηνία στην Ελλάδα, υποχρεώθηκε να απαντήσει σε 28 ερωτήματα στατιστικού περιεχομένου για το υπό δημιουργία κράτος, που μεταξύ των άλλων θα βοηθούσαν στον καθορισμό των τουρκικής ιδιοκτησίας εκτάσεων που θα αποζημιώνονταν, διευκολύνοντας έτσι τη διεθνή διαπραγματεύση. Τα ερωτήματα αυτά τα είχαν υποβάλλει οι πρεσβευτές των τριών διαπραγματευόμενων με τους Οθωμανούς δυνάμεων που βρίσκονταν στον Πόρο. Για τη συλλογή των σχετικών στοιχείων συγκροτήθηκε ειδική επιτροπή του Πανελληνίου με μέλη τους Α.Ζαΐμη, Α.Δεληγιάννη, Α.Παπαδόπουλο και Κ.Ζωγράφο, η οποία ανέθεσε επειγόντως το έργο σε κατά τόπους ειδικούς απεσταλμένους (συλλογή στοιχείων κτημάτων, προσόδων και πληθυσμού).⁶⁶⁴

Το αποτέλεσμα της προσπάθειας, με ατέλειες και ανακρίβειες λόγω των συνθηκών, χρησιμοποιήθηκε για να μπορέσει ο Καποδίστριας να απαντήσει στις τρεις δυνάμεις και πουθενά αλλού.⁶⁶⁵ Η απογραφή του 1828 συμπεριέλαβε και εκτάσεις που παρέμειναν τελικά στην οθωμανική κυριαρχία, ενώ δεν εμφάνισε επίσημα τους πληθυσμούς τμημάτων της στερεάς και των νησιών που τελικά

⁶⁶² Χουλιαράκης, Μ.(1971). *Στατιστική βιβλιογραφία περί Ελλάδος 1821-1971*. Αθήνα: Συγγραφέας, σελ.14-15.

⁶⁶³ Μπαφούνης, Γ. (2004). ό.π., σελ. 26.

⁶⁶⁴ Γενικές οδηγίες του κυβερνήτη υπ' αρ. 1749, 16/28-4-1828, Γενική Εφημερίς της Ελλάδος, 25-4-1828, φ.29, σελ.120-121.

⁶⁶⁵ Οι απαντήσεις των 28 ερωτημάτων δημοσιεύονται στο: Μάμουκας, Α.Ζ. (1852). *Τα κατά την αναγέννησιν της Ελλάδος, ήτοι συλλογή των περί την αναγεννωμένην Ελλάδα συνταχθέντων πολιτευμάτων, νόμων και άλλων επισήμων πράξεων, από του 1821 μέχρι του τέλους του 1832* (τόμ. ΙΑ). Αθήνησι, σελ.245-335.

εντάχθηκαν στο ελληνικό κράτος. Η απογραφή αυτή αποτέλεσε τη βάση για αναδρομικό υπολογισμό του ελληνικού πληθυσμού το 1821.

Ο Καποδίστριας, σε επιστολή του (6/7/1831) προς τον υπό τον Maison⁶⁶⁶ στρατηγό Schneider, που δημοσιεύτηκε στο γεωγραφικού χαρακτήρα τρίτομο σύγγραμμα «*Expédition Scientifique du Morée*», γράφει σχετικά:

«αλλ' αρκούμαι να σας παρατηρήσω, ότι αφού και εις τα μάλλον πεπολιτισμένα έθνη μακρά και επίμοχθος δραστηριότης ηδυνήθη να παράσχη εις τας στατιστικές πληροφορίας αρκούντα βαθμόν ακριβείας και αυθεντικότητας, θα ήτο άδικον να απαιτώμεν κατ' αυτήν την στιγμήν το αυτό αποτέλεσμα και εις κράτος οίον η Ελλάς. Ενταύθα ούτε ο κάτοικος και τολμώ να είπω, ούτε ο δημόσιος υπάλληλος εννοούσι την ανάγκην του εν λόγω στατιστικού έργου. Ιδού τρία και επέκεινα έτη καθ' α η κυβέρνησις ασχολείται εις τούτο και μεθ' όλας τας συνεχείς εγκυκλίους, τας οποίας απηύθυνεν επί του αντικειμένου τούτου εις τους διοικητάς και τας δημογεροντίας των διαφόρων του κράτους επαρχιών, δεν ηδυνήθη να συλλέξη (δια να μη ομιλήσω ειμή περί ενός μόνο κεφαλαίου, του πληθυσμού της Πελοποννήσου) ειμή τας σημειωθείσας εν τω έργω πληροφορίας εν τω έργω όπερ σας είπω».⁶⁶⁷

Νέες σχετικές οδηγίες δόθηκαν στους επιτρόπους τον Δεκέμβριο του 1829,⁶⁶⁸ που ζητούσαν την ονομαστική καταγραφή των ιδιοκτητών, την ποσότητα και την ποιότητα του ετήσιου εισοδήματος της ιδιοκτησίας, τη θέση της, το αν ο ιδιοκτήτης ή ο ακτήμονας καλλιεργούσε εθνική γή και τον μέσο όρο των εισοδημάτων των ετών 1828, 1829. Αυτά τα στοιχεία θα αξιοποιούνταν για τη δίκαιη φορολογία και θα έδιναν την περιγραφή των εθνικών και των ιδιόκτητων κτημάτων με βάση την οποία μελλοντικά θα γινόταν η διανομή εθνικών γαιών και θα ελέγχονταν οι καταπατήσεις. Για την επίτευξη των σκοπών αυτών (μαζί με την καταγραφή του πληθυσμού) ο Καποδίστριας συνέστησε την «Πολιτειογραφική Επιτροπή»⁶⁶⁹, που θα συνέτασσε τον *πολιτειογραφικόν πίνακα* κάθε επαρχίας, με προτεραιότητα αυτόν της Πελοποννήσου. Η επιτροπή αυτή υπέδειξε τον τρόπο συλλογής των στοιχείων και συνέταξε υποδείγματα απογραφικών πινάκων. Οι δημοσιευμένοι πίνακες με τα στοιχεία αποτέλεσαν την πρώτη επίσημη καταγραφή του πληθυσμού και της γης του ελεύθερου κράτους και αποτύπωναν σε βασικό επίπεδο την στατιστική εικόνα του τόπου (απογραφή πληθυσμού και κτηματολόγιο), χωρίς μεγάλες αποκλίσεις και από επόμενες καταγραφές.⁶⁷⁰

⁶⁶⁶ Η στρατιωτική αποστολή του Maison πλαισιωνόταν από επιστήμονες, που περιερχόμενοι τις κατοικημένες περιοχές της Πελοποννήσου συνέλεξαν στατιστικά στοιχεία, που περιελήφθησαν στο δεύτερο τόμο του γεωγραφικού χαρακτήρα έργου *Expédition Scientifique du Morée*, από τον συνταγματάρχη Bory de Saint-Vincent (Paris, 1834).

⁶⁶⁷ Bory de Saint-Vincent (1834), *Expédition Scientifique du Morée* (tome II). Paris, σελ. 58-59, υποσημείωση 1. Στην ελληνική μετάφρ. Μ.Σχινά (1841). τόμ. II, σελ. 342. Στο Μανσόλας, Α. (1867), *Πολιτειογραφικαί πληροφορίαί περί Ελλάδος*. Αθήνα: Εθνικόν Τυπογραφείον, ανατύπ. Βιβλιοπωλείο Νότη Καραβία, MCMLXXX, σελ.3-4.

⁶⁶⁸ Γενική Εφημερίς της Ελλάδος, φ.3, 8-1-1830, σ.9-10.

⁶⁶⁹ 12/24-8-1830, υπ.αρ. 2215 Πράξη, Γ.Ε.Ε., φ.71, 3-9-1830, σ. 293. Η Πολιτειογραφική Επιτροπή υπαγόταν στη Γραμματεία των Εσωτερικών και αποτελούνταν από τους: Α.Σούτσο, Ν.Σιλήβεργο, Ν.Θεοχάρη και πιθανόν και τον Β.Καποδίστρια. Βλέπε Μπελιά, Ε.(1979), ό.π., σελ. 292, σημ. 4,5.

⁶⁷⁰ Δημοσιεύονται μαζί με τις παρατηρήσεις της επιτροπής στο Μπελιά, Ε. (1979). ό.π., σελ. 298-319.

Οι πρόσοδοι των κτημάτων δεν καταγράφηκαν. Οι πίνακες συνοδεύονταν από παρατηρήσεις που ανέφεραν προβλήματα και εξηγούσαν τρόπους υπολογισμών. Συνελλέγησαν στοιχεία σε 9 από τις 27 επαρχίες και όσα έλειπαν υπολογίστηκαν με εκτιμήσεις μέσων όρων ($4\frac{1}{3}$ άτομα ανά οικογένεια και 165 ανά χωριό της Πελοποννήσου, 4 άτομα ανά οικογένεια σε ορισμένα νησιά). Ακριβής διάκριση σε ιδιοκτήτες γης και σε καλλιεργητές εθνικών γαιών δεν έγινε, μιας και πολλές φορές τα άτομα ανήκαν και στις δύο κατηγορίες. Στην Πελοπόννησο, από παρανόηση, καταγράφηκε μόνο η καλλιεργούμενη εκείνη τη χρονιά γη και αυτή της επόμενης χρονιάς και όχι όλες οι εκτάσεις. Υπήρχαν αμφισβητούμενα εθνικά κτήματα και πιθανόν πολλά άλλα να αποσιωπήθηκαν. Υπήρχε κατά τόπους ασυμφωνία στον υπολογισμό του στρέμματος (40 τετρ. Βήματα ή 25 οργυές=περίπου 45τ.βήμ.) ενώ στα νησιά (πλην Σαλαμίνας, Αίγινας, Αγκιστριού που είχαν για μονάδα το στρέμμα) η έκταση των χωραφιών υπολογιζόταν ισοδύναμα με την ποσότητα του σπόρου που δέχονταν, που ήταν όμως μεταβλητή ως μονάδα (ανάλογα με το είδος του σπόρου και την ποιότητα των χωραφιών). Επομένως σε πολλές περιπτώσεις δεν ήταν δυνατό να γίνει ακριβής υπολογισμός των εκτάσεων.

Τα αποτελέσματα της απογραφής της Πελοποννήσου είναι πιθανόν σύμφωνα την Ε.Μπελιά να χρησιμοποιήθηκαν και από την επιστημονική επιτροπή υπό τον Maison (1829-1830), μιας και σε επιστολή του Καποδίστρια προς τον στρατηγό Schneider του δίνεται η δυνατότητα χρησιμοποίησης στατιστικών στοιχείων της Γραμματείας των Εσωτερικών.⁶⁷¹ Η αναλυτική παρουσίαση σε πίνακες του πληθυσμού της Πελοποννήσου (αριθμός οικογενειών ή και ατόμων ανά τόπο) και η τήρηση της διοικητικής διαίρεσης που είχαν χρησιμοποιήσει οι Έλληνες νωρίτερα συνηγορούν σε αυτό. Στον πληθυσμό των νησιών που υπολογίστηκε από τους Γάλλους (σε 192.481 άτομα) υπήρξαν παραλείψεις (π.χ. Αμοργός, Ανάφη).

⁶⁷¹ Μπελιά, Ε. (1979). ό.π., σελ. 297.

Résumé général de la population de la Morée en 1829 et divisions adoptées par le président Capo d'Istria.

ÉPITROPIES.	ÉPARCHIES.	AMES.	ÉPITROPIES.	ÉPARCHIES.	AMES.
				<i>Report.</i> . . .	207296
1. ^{re} Argolide . . .	Argos	11598	5. ^e Haute-Messénie.	Arkadia	15951
	Corinthe	26110		Koron	6246
	Kato-Nakhagé.	7159		Modon	3625
	Nauplie	9697		Navarin	1596
2. ^e Arcadie	Hagios-Pétros	9947	6. ^e Basse-Messénie.	Nisi	2286
	Karytena	54012		Kalamata	7619
	Phanari	10171		Emblakika	4526
	Tripolitsa	14581		Androusa	4094
3. ^e Achaïe	Kalavrita	55509	7. ^e Laconie	Léondari	7676
	Vostitsa	5080		Mikromani	1592
	Patras	15572		Sparte occidentale.	18486
4. ^e Élide	Gastouni	22708	Sparte orientale.	10850	
	Pyrgos	9572	Mistra	51102	
	<i>A reporter</i>	207296	Monembasia	7589	
			Prastos	5852	
			<i>Total.</i>	556566	

Εικόνα 64: Συγκεντρωτικός πίνακας πληθυσμού της Πελοποννήσου από την αποστολή του στρατηγού Maison.

Πηγή: Bory de Saint-Vincent (1834). *Expédition Scientifique du Morée (tome II)*. Paris, σελ. 62.

Κατά τους Ελληνικούς υπολογισμούς οι χριστιανοί της Πελοποννήσου ήταν 400.000 άτομα ενώ κατά τους γαλλικούς 336.366. Υπήρχε επίγνωση για τα απογραφικά σφάλματα από τον Καποδίστρια, αλλά ίσως η ευνοϊκότερη αριθμητική εικόνα να ήταν επιβλητική για την Ελλάδα εκείνη την περίοδο. Η επόμενη πληθυσμιακή απογραφή έγινε το 1832, αλλά τίποτα δεν είναι γνωστό για αυτή πλην των αποτελεσμάτων της που αναφέρονται συγκεντρωτικά από τον Σ.Σπηλιωτάκη (1859) από πίνακες δημοσιευμένους στην εφημερίδα της κυβερνήσεως.

	1821	1832	1812	1832	1856	Αύξησης δεκαετίας				Όλη
						1821-1832	32-42	42-52	52-56	
Πελοπόννησος.	334896	383322	434989	508427	530390	Αύξησης	Ελάττ.			
Στερεά Ελλάδα	486503	445000	220960	260623	287533	50120	. . .	49667	73138	22163
Νήσα . . .	154217	183286	497056	233062	219093	. . .	44503	75960	39663	26940
	675616	712608	833003	1002142	1067216	29039	. . .	43770	86006	46034
						79465	41503	139397	149107	65104
										391570

Εικόνα 65: Διαχρονική εξέλιξη του πληθυσμού της Ελλάδας κατά περιοχές (1821-1856)

Πηγή: Υπουργείον Εσωτερικών (επιμ. Σ.Σπηλιωτάκη, 1859). Στατιστικά πληροφορία περί Ελλάδος, Μέρος Α', Περί πληθυσμού, περί εκτάσεων γης, περί οικοδομών κτλ. Βασιλικόν Τυπογραφείον, Αθήναι, σελ. 12.

Ο Σ.Σπηλιωτάκης, κάνοντας τη διαχρονική σύγκριση των αποτελεσμάτων, παρατηρεί ότι η περιστασιακή μείωση του πληθυσμού της Στερεάς Ελλάδας την περίοδο 1821-1832 οφείλεται εν μέρει και στην μετοικεσία οικογενειών στην πρωτεύουσα (Ναύπλιο), κατάσταση που αντιστρέφεται μετά τη μεταφορά της πρωτεύουσας στην Αθήνα (1834). Σύμφωνα με τα παραπάνω, ελεγχόμενης ακρίβειας στοιχεία, ο ελλαδικός πληθυσμός αυξήθηκε περίπου κατά 58% μέσα σε 35 χρόνια.

Κατά τη διάδοχο οθωνική περίοδο συνεχίστηκε και θεσμοθετήθηκε μαζί με την συγκρότηση των κεντρικών κρατικών υπηρεσιών η στατιστική δραστηριότητα του κράτους, δεδομένης για τους Βαυαρούς οργανωτές της διοίκησης⁶⁷² της αξίας της από τη διοικητική εμπειρία των κεντροευρωπαϊκών και όχι μόνο κρατών. Με το διάταγμα το Δ.3/15-4-1833 (ΦΕΚ 14/3-4-1833) «Περί του σχηματισμού και της αρμοδιότητος της επί των Εσωτερικών Γραμματείας», που θέσπιζε τον «Οργανισμό των Γραμματειών»⁶⁷³ (ανάλογων με τα υπουργεία), ορίζεται στο άρθρο 1 ότι: «κδ) Η κατάστρωσις εντελούς πολιτειογραφίας του Βασιλείου ανήκει εις το ίδιον.». Είναι σαφές ότι η στατιστική δραστηριότητα θα ήταν μια αποκλειστικά κρατική δραστηριότητα, υπαγόμενη στην αρμοδιότητα της Γραμματείας των Εσωτερικών.

Ο Ι.Κωλέττης, αρχηγός του γαλλικού κόμματος, υπουργός τη Γραμματείας των Εσωτερικών (10/1833 -7/1834) εισηγήθηκε την θεσμοθέτηση μιας στατιστικής επιτροπής που θα αποτελούνταν από τρεις ειδικούς συμβούλους στατιστικής: ένα

⁶⁷² Λίγες ημέρες μετά την άφιξη του Όθωνα, με το διάγγελμα της 26^{ης} Φεβρουαρίου 1833, αναγγέλθηκε στο λαό η ανάληψη της διακυβέρνησης της χώρας από την Αντιβασιλεία (Armansterg, Maurer, Heideck).

⁶⁷³ Ήταν οι Γραμματείες: α) του Βασιλικού Οίκου και των Εξωτερικών, β) της Δικαιοσύνης, γ) των Εσωτερικών, δ) των Οικονομικών, ε) των Εκκλησιαστικών, στ) των Ναυτικών, ζ) των Στρατιωτικών, που με το νόμο ΛΓ' του 1846 θα μετονομαστούν σε Υπουργεία.

μηχανικό, έναν αρχαιολόγο και ένα ταμία καθώς και δύο γραμματείς και ένα γραφέα. Επίσης, τη δημιουργία σε κάθε νομό μιας κατώτερης επιτροπής στατιστικής αποτελούμενη από δύο συμβούλους στατιστικής, το νομομηχανικό και ένα γραμματέα. Στην εισηγητική του έκθεση⁶⁷⁴ αναφέρει ως παραδείγματα το αγγλικό Board of Trade και το γαλλικό Bureau de Commerce. Η πρόταση είχε υποστηρικτή τον Maurer.

Την πρωτοβουλία ιδρύσεως του Γραφείου διεκδικεί και ο διορισμένος σύμβουλος του Γραφείου Δημόσιας Οικονομίας, Γάλλος Gustave d'Eichthal (1804-1886), αδελφός του προξένου της Ελλάδας στο Παρίσι, με οικογενειακές συναλλαγές με το ελληνικό κράτος, που είχε έρθει στο Ναύπλιο επικεφαλής ομάδας Γάλλων σαινσιμονιστών, πιθανόν για ενεργή προώθηση των αναμορφωτικών σχεδίων τους για την Ανατολή αλλά και ενίσχυση των γαλλικών ερεισμάτων στο νεοσύστατο κράτος. Ο Eichthal έγραψε στις 7 Μαΐου 1834 στον φίλο και ομοϊδεάτη του Duveyrier: «Επί τέλους προ δύο μηνών, [...], από διάβημα εις διάβημα, κατόρθωσα να επιτύχω την συγκρότησιν είδους Γραφείου Πολιτικής Οικονομίας, το οποίον θα αναλάβη και θα φέρη, ελπίζω, εις πέρας το επιχείρημα».⁶⁷⁵

Τελικά από την εισήγηση του Ι.Κωλέττη δεν υιοθετήθηκαν οι θέσεις του αρχαιολόγου, του ταμία, ούτε και οι επιτροπές σε επίπεδο νομού. Με το διάταγμα της 29-4-1834 (ΦΕΚ 18/22-5-1834) συστάθηκε στη Γραμματεία των Εσωτερικών το «Γραφείον Δημοσίας Οικονομίας» (Staatswirthschaftliches), που θα αναδιοργανωθεί 25 χρόνια μετά (νόμος ΦΚΔ' 1859).

Ο Ι.Κωλέττης στελέχωσε⁶⁷⁶ το «Γραφείον Δημοσίας Οικονομίας» (Γ.Δ.Ο.) με Έλληνες, Γάλλους φιλέλληνες και ένα Βαυαρό, που προσπάθησαν να ανταποκριθούν στους στόχους. Διορίστηκαν σύμβουλοι του Γραφείου οι Ν.Πονηρόπουλος, Αλ.Βουγιούκας, G.d'Eichthal, Α.Ρουζουχ, γραμματείς⁶⁷⁷ οι Παν.Δαμύλος και Κίτσος Δεμαρέτος και γραφέας ο Δ.Στ. Ησαΐας. Επίσης, ο Βαυαρός αρχιγεωμέτρης (τοπογράφος) D.A.Gebhard που είχε τις αρμοδιότητες του μηχανικού και στη συνέχεια ανέλαβε τη χαρτογράφηση του βασιλείου και τον πολεοδομικό σχεδιασμό του, στόχοι που δεν υλοποιήθηκαν τελικά.

Το Γ.Δ.Ο. έπαιξε κομβικό ρόλο και στη διαδικασία ίδρυσης των δήμων, που έγινε με την έκδοση σειράς διαταγμάτων (το κύριο ήταν της 27-12-1833).

⁶⁷⁴ Γ.Α.Κ. /Οθωνικό Αρχείο/Υπ.Εσωτερικών/Κεντρική Υπηρεσία/Γραφείον Κρατικής Οικονομίας/ φ.66/ Staatwirthschaft Bureau Regentschafts Act.

⁶⁷⁵ Eichthal, G. (1974), *Οικονομική και Κοινωνική Κατάσταση στην Ελλάδα μετά το '21*, (Εισαγωγή - Επιμέλεια Θ. Παπαδοπούλου), Αθήνα, Μπάουρον, σελ.41, από: Μπαλόγλου, Χρήστος (2003), Προσπάθειες διαδόσεως των ιδεών του Saint-Simon και πρακτικής των εφαρμογής στον ελλαδικό χώρο 1825-1837, *Σπουδαί*, τόμος 53, τεύχος 3, Παν.Πειραιά, σελ. 89.

⁶⁷⁶ Βλέπε Μπαφούνης, Γιάννης, ό.π., σελ.30 και Χουλιαράκης, Μιχαήλ (1972), ό.π., σελ.19.

⁶⁷⁷ Ο Σπηλιωτάκης σε έκθεσή του αναφέρει ως υπουργικούς γραμματείς τους Π.Δαμέλο και Δ.Βισβίζη, από Κλαδάς, Σ.Γ. (1932), Η στατιστική εν Ελλάδι, Αθήναι, σελ.13.

Προηγήθηκε της έκδοσης των ιδρυτικών διαταγμάτων πολύπλοκη διεργασία σε τοπικό και νομαρχιακό επίπεδο, σύμφωνα με την οδηγία «Περί σχηματισμού των Δήμων» (15-4-1834). Στη διαδικασία της χωροθέτησης συμμετείχε ο κρατικός μηχανισμός σε κάθε νομό και συνεργάστηκαν οι έπαρχοι, οι νομάρχες καθώς και τοπικοί παράγοντες. Το βασικό κριτήριο για το σχηματισμό των δήμων ήταν το πληθυσμιακό. Δήμος μπορούσε να γίνει κάθε χωριό που είχε 300 τουλάχιστον κατοίκους ή υπερέβαινε αυτόν τον πληθυσμό μαζί με άλλα γειτονικά χωριά. Για κάθε δήμο σχηματίστηκε ειδικός φάκελος με στοιχεία για τις χρονοαποστάσεις των χωριών, το είδος και τη δυναμικότητα της παραγωγικής δραστηριότητας των κατοίκων τους, συγκροτώντας έτσι την «αναπτυξιακή ταυτότητα» του δήμου. Αυτή η διεργασία έγινε υπο την εποπτεία από τη «Γραμματεία Εσωτερικών» και ειδικότερα από το Γ.Δ.Ο., που υπαγόταν απευθείας στον υπουργό των Εσωτερικών.

Μετά την αποχώρηση του Ι.Κωλέττη από τη Γραμματεία και με την αποχώρηση του υποστηρικτή της υπηρεσίας Mauger από την Αντιβασιλεία, ο Armansterg θα διώξει στα τέλη του 1835 στελέχη του Γραφείου με την κατηγορία του σαινσιμονισμού, που θεωρούνταν από πολιτικούς της εποχής ανατρεπτική ιδεολογία. Το 1836 ορίστηκαν δύο σύμβουλοι (Παλαιολόγος και Ρίζος) και δύο υπουργικοί γραμματείς, ένας εκ των οποίων ήταν ο Σ.Σπηλιωτάκης, που από τα τέλη του 1837 και σχεδόν μέχρι του τέλους της βασιλείας του Όθωνα διηύθυνε το Γ.Δ.Ο. (με εξαίρεση το υπό τον Ι.Σούτσο διάστημα 1859-1861).⁶⁷⁸ Τον Ιούνιο του 1846, όταν αποφασίστηκε η γενική μείωση του προσωπικού των υπουργείων, το Γ.Δ.Ο. μετατράπηκε σε απλό τμήμα με προσωπικό τον τμηματάρχη Σ.Σπηλιωτάκη και έναν υπουργικό γραμματέα. Η αναδιοργάνωση του 1859 το ενίσχυσε επιπλέον με ένα διευθυντή, ένα τμηματάρχη, δύο υπουργικούς γραμματείς και δύο γραφείς. Προς τα τέλη της βασιλείας του Όθωνα καταρτίστηκε ο κανονισμός της υπηρεσίας αυτής και συστάθηκε εντός αυτού Τμήμα Στατιστικής (διάταγμα της 26-7-1861). Το Γ.Δ.Ο. εκτός από τη στατιστική συγκέντρωνε αρμοδιότητες των σύγχρονων υπουργείων Εθνικής Οικονομίας, Χωροταξίας, Συγκοινωνιών και Γεωργίας. Το Γ.Δ.Ο. και ειδικότερα η δομή και διάρθρωσή του προσιδίαζε στο θεσμό του *chambre d'industrie*, που διαδραμάτιζε σημαντικό ρόλο ως συμβουλευτικό όργανο του Υπουργείου Εσωτερικών, όπως περιγράφει ο Saint-Simon στο έργο του *De systeme industriel*.⁶⁷⁹

⁶⁷⁸ Ο Σπυρίδων Σπηλιωτάκης (1812 ή 1814-1891), γεννημένος στη Σπάρτη, ήταν γιός του αγωνιστή και πολιτικού Αναγνώστη Σπηλιωτάκη. Δεν κατόρθωσε να σταλεί για σπουδές στο εξωτερικό με έξοδα του κράτους και σπούδασε τελικά στη Ρουμανία με τη βοήθεια των αδελφών Ζάππα. Διορίστηκε από τον πατρικό τους φίλο Ι.Κωλέττη στο Γ.Δ.Ο. τον Ιούλιο του 1835, όπου και υπηρέτησε ευδοκίμως μέχρι την απαλλαγή του από τον βασιλιά το 1864. Το διάστημα 1865-1868 εκλέχτηκε βουλευτής Λακεδαιμόνος. Το 1866 ανέλαβε πρόεδρος της «Επί της Εμψυχώσεως της Εθνικής Βιομηχανίας Επιτροπής», μέλος της οποίας ήταν από το 1848. Πηγή: Μπαφούνης, Γ. (2006), ό.π., σελ. 237-241.

⁶⁷⁹ Μπαλόγλου, Χ. (2003). ό.π., σελ. 89.

Με τον ιδρυτικό νόμο του 1834 τα καθήκοντα του Γραφείου ήταν:

«1) Να συντάξη ακριβή χωρογραφικήν και τοπογραφικήν περιγραφήν του Κράτους, να καταστρώση ευχρήστους πίνακας του αριθμού των κατοίκων του, και να λάβη ακριβείς γνώσεις των διαφόρων πόρων των εθνικών προσόδων και της παρούσης εκ τούτων ωφελείας, 2) Να ανιχνεύση τα συντελεστικότερα μέσα εις την αύξησιν του εθνικού πλούτου και εις την βελτίωσιν της φυσικής και ηθικής καταστάσεως του έθνους, να παραστήση όλας τας παρουσιαζόμενας κατά τούτο ανάγκας, προτείνουν εν ταυτώ τα καταλληλότερα προς θεραπείαν αυτών μέτρα και όσα άλλα ήθελον κριθή πρόσφορα εις την επαύξησιν και στερέωσιν της κοινής ευδαιμονίας και να εφορεύη την εκτέλεσιν και τα αποτελέσματα όλων των περί τούτου διαταπτομένων, 3) Να προετοιμάση και να προδιαθέση παν ό,τι ανάγεται εις τον εποικισμόν, έχον κατέξοχην προ οφθαλμών τους εις τον τόπον των προγόνων των επιστρέφοντας Έλληνας, να θεμελιώνη νέας αποικίας, να επαγρυπνή εις αυτάς και να φροντίζη δια την πρόδόν των»⁶⁸⁰ ... «Όθεν εν γένει του ειρημένου γραφείου τα καθήκοντα είναι να συντάξη ακριβή χωρογραφική (Statistischen)⁶⁸¹ και τοπογραφικήν περιγραφήν του Κράτους, να καταστρώση ευχρήστους πίνακας του αριθμού των κατοίκων του, και να λάβη ακριβείς γνώσεις των διαφόρων πόρων των εθνικών προσόδων...»⁶⁸²

Οι στόχοι του Γ.Δ.Ο. ήταν: η καταγραφή του πληθυσμού και παραμέτρων του (δείκτες φυσικής και ηθικής προόδου του έθνους), των εισοδημάτων των πολιτών και των φυσικών πόρων (προϋποθέσεις ευημερίας και φορολογητέα ύλη), η τοπογραφία-χαρτογραφία (ορισμός ορίων κράτους, διοικητικών περιφερειών, πολεοδομήσεις) και ο βιοπολιτικός στόχος του αποικισμού.

Οι σαινισμονιστές του Γ.Δ.Ο. ήταν υπέρ των έργων υποδομής, όπως των οδικών αξόνων (προϋπόθεση για τη μεταφορά των προϊόντων και της προόδου), της διάνοιξης διώρυγας στον ισθμό της Κορίνθου και εναντίον της διανομής εθνικών γαιών όπως ζητούσε το κόμμα των «Ναππαίων» και οι αγγλόφιλοι μεγαλογαιοκτήμονες· ήταν υπέρ της διατήρησης της γης από το Δημόσιο και της παραχώρησής της για δημιουργία πρότυπων αγροκτημάτων σε ξένους ιδιώτες, φορείς τεχνολογικής προόδου στη γεωργία. Ο παραγόμενος πλούτος θα οδηγούσε σε βιομηχανικές επενδύσεις, στη δημιουργία τραπεζών και στη γενικότερη ανάπτυξη. (Μπαλόγλου, 2003)

Η ιδέα του αποικισμού της ερημωμένης υπαίθρου είχε διατυπωθεί και πριν τον Eichthal επί Καποδίστρια από τους φιλέλληνες Louis-Andre Gosse και Thiersch, ενώ Κρήτες και Έλληνες της Οθωμανικής αυτοκρατορίας αιτούνταν την μετοίκησή τους στην Πελοπόννησο. Η αναφορά του αποικισμού στο βασικό 1^ο άρθρο και η

⁶⁸⁰ Διάταγμα της 29-4-1834 (ΦΕΚ 18/22-5-1834). Στο Μπαφούνης, Γ.(2006). ό.π., σελ.29.

⁶⁸¹ Αυτός ήταν ο όρος στο γερμανικό κείμενο της εφημερίδας της κυβερνήσεως, που εκδίδονταν στις δύο γλώσσες. Χουλιαράκης, Μ. (1972), ο.π., σελ. 18, υποσημ. 1.

⁶⁸² Χουλιαράκης, Μ. (1972). ο.π., σελ. 18.

ανάλυσή του στο 10° και στο 43° δείχνει ότι ως στόχος ήταν βασικός. Παρεχόταν στο Γ.Δ.Ο. η εξουσιοδότηση να διαπραγματεύεται με «συντροφίας ή με άτομα θέλοντα να κατοικήσωσιν εις την Ελλάδα».

Ο Eichthal γράφει: «Αφ' ότου έφθασα ενταύθα, η επιθυμία μου είναι να φέρω αποίκους εις την Ελλάδα. Επί της ερημωθείσης ταύτης γης, πόλεις, μνημεία, θέατρα, δρόμοι, οικίαι, επί των σιωπηλών ήδη θαλασσών της, πλοία, ιστιοφόρα, ατμοκίνητα — ταύτα πλανώνται αενάως ενώπιον της φαντασίας μου». Όπως παρατηρεί χαρακτηριστικά ο Χ.Μπαλόγλου: «Ο ίδιος οραματίζεται αγγλικές, γαλλικές, γερμανικές βιομηχανικές, αλλά και «γεωργικές» αποικίες.» (Μπαλόγλου, 2003)

Λόγω των περιορισμένων πόρων και των πολιτικών επιλογών η δράση του Γ.Δ.Ο. θα επικεντρωθεί στη στατιστική του πληθυσμού, της γεωργίας και της βιομηχανίας, υλοποιώντας τις κρατικές στατιστικές δράσεις του 19^{ου} αι. και ακυρώνοντας τους αρχικούς στόχους της γεωεποπτείας και της κτηματογράφησης της χώρας. Η μόνη επιφυλακτική απόπειρα δημιουργίας κτηματολογίου στην Ελλάδα έγινε με το σχετικό διάταγμα «Περί Κτηματολογίων» (24-11/6-12-1836). Αντί κτηματολογίου συνδεδεμένου με χάρτες κατά τα ευρωπαϊκά πρότυπα, έχουμε κτηματολόγια τύπου καταλόγων ιδιοκτησιών (με το είδος, τη θέση και τα όρια, τους τίτλους, την έκταση) εξαιρουμένων των εθνικών γαιών (ακόμη και των μισθούμενων), που θα τα φύλαγαν οι ειρηνοδίκες. Αν και οι Βαυαροί είχαν πλήρη επίγνωση της αξίας και του τρόπου υλοποίησης του έργου (η Βαυαρία κτηματογραφούταν από το 1812 έως το 1872), εντούτοις δεν προχώρησαν σε ρήξη με την οθωμανική παράδοση, μη συγκρουόμενοι με τα συμφέροντα και την τότε κουλτούρα.⁶⁸³

Όσον αφορά τη δημοσιοποίηση των στατιστικών πληροφοριών, στην αρχή επικράτησε η γερμανική παράδοση της μυστικότητας, πλην των συγκεντρωτικών πληθυσμιακών στοιχείων που δημοσιεύονταν στην εφημερίδα της κυβέρνησης. Μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του 1860 η μη δημοσίευση λεπτομερών στατιστικών στοιχείων ήταν η επίσημη πρακτική. Στη συνέχεια, επειδή το ελληνικό κράτος επεδίωκε την προβολή της προόδου του, άρχισε να δημοσιεύει όλο και περισσότερα στοιχεία, προσχωρώντας στην παράδοση της δημοσιοποίησης που δημιούργησε η Γαλλία μετά την γαλλική επανάσταση.

Από το 1836 μέχρι το 1856 έγιναν 13 απογραφές, ετήσιες την περίοδο 1836-1845 και στη συνέχεια τριετείς. Τα μόνα αποτελέσματα που δημοσιεύτηκαν επίσημα στην «*Εφημερίδα της Κυβερνήσεως*» την περίοδο 1836-1845 ήταν ο αριθμός των κατοίκων κατά νομούς και επαρχίες. Η απογραφή του 1848

⁶⁸³ Λιβιεράτος, Ε. (2009). *Χαρτογραφικές περιπέτειες της Ελλάδας 1821-1919. Με αφορμή ένα χειρόγραφο του Κωνσταντίνου Νίδερ (1898)*. Αθήνα: Ε.Λ.Ι.Α., σελ.113-114.

δημοσιεύτηκε και κατά δήμους, ενώ του 1853 και 1856 περιελάμβαναν και τις πρωτεύουσες των δήμων. Για καμία από αυτές δεν δημοσιεύτηκαν αποτελέσματα κατά φύλο και κατά ηλικία. Για τις ενδιάμεσες χρονιές γινόταν απογραφικοί υπολογισμοί που λάμβαναν υπόψη τις δηλωθείσες γεννήσεις και τους θανάτους.

Τα δελτία των απογραφών των ετών 1836, 1837 φθάρηκαν προτού υποστούν τα στοιχεία τους επεξεργασία και οι αριθμοί για τον πληθυσμό βρίσκονται δημοσιευμένοι στο έργο του προξένου της Βαυαρίας και του Ανόβερου στην Αθήνα Frederick Strong (1842): «*Greece as a Kingdom; a Statistical Description of that Country, from the Arrival of King Otho, in 1833, Down to the Present Time*». Ο Strong που έμεινε οκτώ χρόνια στην Ελλάδα και ήταν τραπεζίτης και εκπρόσωπος τραπεζιτών του Λονδίνου στην Ελλάδα, συνέγραψε το έργο αυτό για να παρουσιάσει στη Δύση την εικόνα της σύγχρονης Ελλάδας. Το έργο αυτό, αφιερωμένο στο βασιλιά Όθωνα, ήταν ένα έργο θετικής διαφήμισης των προοπτικών του νεοσύστατου κράτους.

Σε αντιδιαστολή με αντίστοιχα έργα συγχρόνων του για την Ελλάδα, όπου κυριαρχούσαν η σχέση με την αρχαιότητα και η προσωπική διήγηση, ο Strong επέλεξε να παρουσιάσει την στατιστική εικόνα της Ελλάδας της εποχής του (Facts are the best arguments;)⁶⁸⁴. Το έργο είναι σύνθεση των δύο κύριων στατιστικών παραδόσεων της εποχής, κύρια της αριθμητικής (πίνακες) και σε δεύτερο πλάνο της ιστορικο-γεωγραφικής (τοπιογραφία, κλίμα, γεωλογία, ανθρωπολογία), αλλά και της ήσσονος παραδόσεως της στατιστικής πόλεων (στατιστική των Αθηνών). Το πλήθος των στοιχείων που παραθέτει, το απέκτησε τις δημόσιες υπηρεσίες που τον εξυπηρέτησαν με εντολή του Όθωνα και από πληροφορίες έμπειρων και αξιόπιστων ατόμων. Τα στοιχεία αυτά παρουσιάζουν τον τόπο, τον πληθυσμό, τους θεσμούς (παλάτι, κυβέρνηση, θρησκεία, στρατό, δικαιοσύνη, εκπαίδευση), τη διοίκηση, το εμπόριο, τη ναυτιλία, τους φυσικούς πόρους, την αγροτική και την βιοτεχνική παραγωγή, τα έσοδα/έξοδα του κράτους.

Η ακρίβεια των στοιχείων του πληθυσμού που παραθέτει έχει αμφισβητηθεί από νεότερους, διότι τα 1834 και 1835 δεν διενεργήθηκε απογραφή, ενώ ο αναφερόμενος από τον Strong πληθυσμός των ετών 1838, 1839 και 1840 ήταν διαφορετικός από τον επίσημα ανακοινωθέντα.⁶⁸⁵

⁶⁸⁴ Strong, F. (1842). *Greece as a Kingdom; A Statistical Description of that Country, from the Arrival of King Otho, in 1833, Down to the Present Time*. London: Longman, Brown, Green and Longmans, πρόλογος, σελ. viii.

⁶⁸⁵ Χωματιανός, Γ. (1909). Στο Υπουργείον Εσωτερικών, (επιμ. Γ.Χωματιανού) *Στατιστικά αποτελέσματα της γενικής απογραφής του πληθυσμού κατά την 27η Οκτωβρίου 1907* (τ. Α'), Αθήναι: Τυπογραφείο Μ.Νικολαΐδου, σελ. ζ', υποσημ.1.

Port and Arrondissement.	1838.			1839.			1840.			Total of the 3 Years.		
	Under 30 Tons.	Above 30 Tons.	Total.	Under 30 Tons.	Above 30 Tons.	Total.	Under 30 Tons.	Above 30 Tons.	Total.	Under 30 Tons.	Above 30 Tons.	Total.
1st Arrond.												
Hydra -	10	0	10	3	10	13	15	9	24	28	19	47
Piræus -	10	1	11	6	2	8	11	5	16	27	8	35
Nauplia -	9	0	9	0	0	0	0	1	1	9	1	10
Poros -	0	0	0	7	0	7	5	1	6	12	1	13
Spetzia -	10	5	15	4	13	17	6	14	20	20	32	52
Cranidi -	0	0	0	2	1	3	12	0	12	14	1	15
2d Arrond.												
Syra -	10	24	34	2	33	35	8	56	64	20	113	133
Santorin -	6	10	16	1	12	13	3	13	16	10	35	45
Myconos -	4	9	13	7	4	11	7	2	9	18	15	33
Melos -	3	0	3	3	1	4	1	1	2	7	2	9
Andros -	4	5	9	0	17	17	0	8	8	4	30	34
3d Arrond.												
Skiathos -	1	4	5	18	5	23	10	5	15	29	14	43
Skopelos -	7	2	9	11	3	14	10	3	13	28	8	36
Chalcis -	3	3	6	12	4	16	10	4	14	25	11	36
Amaliopolis -	0	1	1	0	0	0	0	0	0	0	1	1
Coumi -	1	0	1	1	3	4	4	2	6	6	5	11
4th Arrond.												
Missolonghi -	4	0	4	5	0	5	4	0	4	13	0	13
Galaxidi -	1	6	7	2	5	7	3	4	7	6	15	21
Patras -	1	0	1	1	0	1	2	0	2	4	0	4
Kyllene -	1	0	1	1	0	1	1	0	1	3	0	3
5th Arrond.												
Kalamæ -	0	0	0	9	0	9	10	0	10	19	0	19
Total -	85	70	155	95	113	208	122	128	250	302	311	613

Εικόνα 66: Πίνακας ναυπηγικής δραστηριότητας στα μεγαλύτερα λιμάνια της Ελλάδας 1838-1840.

Πηγή: Strong, F.(1842). *Greece as a Kingdom; A Statistical Description of that Country, from the Arrival of King Otho, in 1833, Down to the Present Time*, σελ. 149.

Η ναυπηγοεπισκευαστική δραστηριότητα ήταν η σπουδαιότερη ελληνική βιομηχανική δραστηριότητα της εποχής. Η Σύρος, ο τόπος με τη μεγαλύτερη εμπορική δραστηριότητα είχε και την πρωτοκαθεδρία στη ναυπήγηση μεγάλων πλοίων (άνω των 30 τόνων), όπως φαίνεται στα στοιχεία του πίνακα. Ο Strong ήταν ιδιαίτερα αναλυτικός για τη ναυτιλιακή κίνηση, πράγμα που δεν επαναλήφθηκε για δεκαετίες σε επόμενες στατιστικές δημοσιεύσεις. Σχετικά στοιχεία δημοσιεύτηκαν περιστασιακά στο περιοδικό Πανδώρα (1850-1879), που έκανε αγώνα για να κοινοποιήσει τα στοιχεία το υπουργείο των Ναυτικών, κατηγορώντας το μάλιστα για αμέλεια και σκόπιμη απόκρυψη. Ημιπέσιμα στοιχεία βρίσκουμε πολύ αργότερα στο έργο του Α.Μανσόλα (1867) «Πολιτειογραφικά πληροφορία περί Ελλάδος».

Το 1853 η επαρχία Ευρυτανίας δεν δεχόταν το αποτέλεσμα της απογραφής του 1852-3 ισχυριζόμενη ότι ο πληθυσμός της τη στιγμή των εκλογών (επτά μήνες

αργότερα) ήταν μεγαλύτερος του απογραφέντος και θέλοντας να αποκτήσει και τέταρτο βουλευτή, τον εξέλεξε παράτυπα αντί των τριών. Όπως και στην περίπτωση της Αργολίδας το 1843, όπου οι δήμαρχοι είχαν κάνει δική τους απογραφή για να στηρίξουν παρόμοιο αίτημα, το αίτημα των Ευρυτάνων έφτασε στη Βουλή μαζί με το αίτημα της ακύρωσης του αποτελέσματος ενός δήμου της λόγω νοθείας, μετά όμως από αντιπαράθεση, δεν έγινε τελικά δεκτό.

Ο Σ.Σπηλιωτάκης αναφέρει ότι υπήρξε μια χρονιά στην οποία δεν δημοσιεύτηκε ο αριθμός του πληθυσμού, γιατί ο πληθυσμός κατοίκων επαρχίας «...τρανού πολιτικού δεν ηύξανε τόσο ώστε να προβιβασθή...».⁶⁸⁶ Το 1907, ο νομάρχης Μεσσηνίας Δ.Πασχάλης ανέφερε,⁶⁸⁷ ότι η απογραφή του Δήμου Καλαμών το 1896 «...ήτο εικονική και παρέσχε πληθυσμόν πολύ ανώτερον του πραγματικού, διότι μερίς των πολιτευομένων, ως παρά πολλών εβεβαιώθην, επιδιώκουσα την προσθήκην ενός έτι Βουλευτού εις την επαρχίαν των Καλαμών ειργάσθη εν τω Δήμω των Καλαμών και εν τω Δήμω της Θουρίας, όπως ο πληθυσμός παρασταθεί πολύ ανώτερος`».

Βλέπουμε ότι η πολιτική διάσταση της απογραφής δημιουργούσε αμφισβητήσεις και αιτήματα λογικών καμιά φορά πλην όμως παρανόμων εξαιρέσεων, που έφταναν μέχρι τη διεξαγωγή τοπικών απογραφών, την αλλοίωση των στοιχείων που αποστέλλονταν, ακόμα και τη μη δημοσίευση στοιχείων από το κράτος.

Η μη ανταπόκριση δεν ήταν σπάνια, όπως και η πλασματική συμπλήρωση στοιχείων. Στην Άνδρο η απογραφή του 1899 είχε γίνει «από μνήμης πολλών απογραφέντων σταθμευόντων εις καφενεία και παντοπωλεία και περισυλλεγόντων τας πληροφορίας εκ του βάθους της μνήμης των ή εκ των τριόδων.» Άλλος υπάλληλος δεν πήγε να απογράψει, ο δε αντικαταστάτης του απέγραψε μόνο μία συνοικία που παρουσίασε μεγάλη αλλά πλασματική αύξηση πληθυσμού.⁶⁸⁸

Το 1839 δεν δόθηκε από τον Όθωνα άδεια δημοσίευσης των στοιχείων της έκθεσης του υπουργού Δικαιοσύνης Α.Πάικου «Περί της εν Ελλάδι διαχειρίσεως της ποινικής δικαιοσύνης κατά το έτος 1838». Τον Μάιο του 1852 ζητήθηκαν από την ελληνική πρεσβεία του Μονάχου στατιστικά στοιχεία (για το εξωτερικό εμπόριο, τον κατά νομό πληθυσμό, τα ονόματα των νομαρχών κ.α.) για να περιληφθούν στην έκδοση Almanach de Gotha του 1853. Ο υπουργός Εσωτερικών απάντησε στον

⁶⁸⁶ Σπηλιωτάκης, Σ. (1878). Ιστορία της επισήμου στατιστικής εν Ελλάδι. Δελτίο της Επιτροπής Εμπυχώσεως της Εθνικής Βιομηχανίας, σελ. 234. Στο Μπαφούνης, Γ. (2006), ό.π., σελ. 150.

⁶⁸⁷ Από αναφορά του νομάρχη Μεσσηνίας προς το υπουργείο Εσωτερικών, για τη διεξαγωγή της απογραφής του 1907 στο: Υπουργείον Εσωτερικών (επιμ. Γ.Χωματιανού). (1909). Στατιστικά αποτελέσματα της γενικής απογραφής του πληθυσμού κατά την 27η Οκτωβρίου 1907 (τ.β') Αθήναι: τυπογραφείον Μ.Νικολαΐδου, σελ. 488.

⁶⁸⁸ Εφημ. Η φωνή της Άνδρου, φ.80/10-10-1896, φ.81/13-10-1896. Στο Μπαφούνης, Γ.(2006). σελ.124, 127.

υπουργό Εξωτερικών ότι ως γνωστόν είναι από το υπουργικό συμβούλιο απαγορευμένη οποιαδήποτε χορήγηση στατιστικών στοιχείων πέραν των δημοσιευμένων πινάκων πληθυσμού. (Μπαφούνης, 2006)

Όμως τον επόμενο χρόνο (1854) θα γίνει η πρώτη δημοσίευση (εφημε.της κυβερνήσεως) στατιστικής περί εμπορίου (περιληπτικοί πίνακες) για την περίοδο 1851-1853, διότι όπως έγραφε στην επίσης δημοσιευθείσα συνοδευτική προς τον βασιλιά επιστολή του ο υπουργός Οικονομικών Ι.Αργυρόπουλος: «Οι πίνακες ούτοι μη δημοσιευόμενοι μέχρι τούδε εχρησίμευον ενίστε μόνον προς φωτισμόν του Υπουργείου. Αλλά νομίζω ότι τοιούτος δεν πρέπει να είνε αποκλειστικώς ο προορισμός του στατιστικού τούτου έργου. Το εμπόριον έχει μεγίστην ανάγκην τοιούτου είδους επισήμων πληροφοριών δια να γνωρίζη ακριβώς τας μετά των ξένων επικρατειών εμπορικάς του τόπου σχέσεις, την ανάπτυξιν των διαφόρων κλάδων του εισαγωγικού και εξαγωγικού εμπορίου, ώστε να ρυθμίξη και κανονίξη τας επιχειρήσεις του οδηγούμενος από το παρελθόν, τα γεγονότα, τας επιτυχίας ή τας αποτυχίας.»⁶⁸⁹

Βρισκόμασταν σε μια περίοδο με μεγάλη αύξηση του εξωτερικού εμπορίου της Ελλάδας. Ο Σ.Κλαδάς (1932) μας πληροφορεί ότι ακολούθησαν ανάλογες δημοσιεύσεις στοιχείων ετών 1854 και 1857 και ότι η έλλειψη των στοιχείων των ενδιάμεσων ετών οφείλεται στον εμπρησμό του τελωνείου Πειραιά το 1855 και στην αδυναμία συγκέντρωσης των στοιχείων του 1866. Από το 1858 και μετά εκδίδεται σε ετήσιο τεύχος από το υπουργείο Οικονομικών η αναλυτική στατιστική του εμπορίου και της ναυτιλίας, έργο που μετά το 1915 διεκπεραιώνει η Δ/ση Στατιστικής του υπουργείου Εθνικής Οικονομίας.

Το 1855 διοργανώθηκε στο Παρίσι, παράλληλα με τη διεθνή έκθεση, το 2^ο διεθνές στατιστικό συνέδριο στο οποίο συμμετείχε και η Ελλάδα⁶⁹⁰ με εκπρόσωπο τον τμηματάρχη Σ.Σπηλιωτάκη, όπου παρουσίασε 18 πίνακες με στατιστικά στοιχεία για την Ελλάδα, καταθέτοντας και σχετικό πόνημα.

⁶⁸⁹ Κλαδάς, Σ.(1932). *Η στατιστική εν Ελλάδι*. Αθήναι: Ν.Απατσίδη, σελ. 82.

⁶⁹⁰ Στο πρώτο συνέδριο της IEC στις Βρυξέλλες (1853) συμμετείχε η αγγλική αποικία των Ιονίων νήσων με αντιπρόσωπο τον H.Drummond Wolff. Βλέπε H.R.H. The Prince Consort. (1860). *International Statistical Congress. Journal of the Statistical Society of London*, 23 (3), σελ.385.

Περὶ τοῦ πληθυσμοῦ τῆς Ἑλλάδος κατὰ τὰ ἔτη 1821, 1830, 1842 καὶ 1853.
 Περὶ τῶν διαφορῶν κλάσεων καὶ ἐπιτελεσμάτων.
 Περὶ τῆς Δημοσίας ἐκπαιδεύσεως.
 Περὶ τῆς στρατιωτικῆς καὶ ναυτικῆς νοσολευρίας.
 Περὶ τοῦ ἐμπορικοῦ ναυτικοῦ κατὰ τὰ ἔτη 1821, 1835, 1838 καὶ 1853.
 Περὶ ἐμπορίου εἰσαγωγῆς καὶ ἐξαγωγῆς.
 Περὶ τῆς οἰκονομικῆς καταστάσεως τῶν δήμων, ἐξοδα καὶ ἔσοδα μετὰ διακρίσεων τῶν δημοτικῶν ἔργων κτλ.
 Περὶ τῶν κατὰ σχέδιον εὐθυγραμμίας ἀναγερευσῶν νέων πόλεων καὶ τοῦ ἀριθμοῦ τῶν οὐδοποιῶν.
 Περὶ τῶν πολιτικῶν οἰκοδομῶν.
 Περὶ δημοσίων ὁδῶν.

Εικόνα 67: Περιεχόμενο της στατιστικής παρουσίασης της Ελλάδας στο 2^ο διεθνές στατιστικό συνέδριο των Παρισίων (1855).

Πηγή: Υπουργεῖον Ἐσωτερικῶν (ἐπιμ. Σ.Σπηλιωτάκη). (1859). *Στατιστικά πληροφορία περὶ Ἑλλάδος (Μέρος Α')*. Περὶ πληθυσμοῦ, περὶ ἐκτάσεων γῆς, περὶ οἰκοδομῶν κτλ., σελ. 6.

Τα περισσότερα ἀπὸ τα στοιχεῖα αὐτὰ περιλήφθηκαν ἀργότερα στὴν πρώτη ἐπίσημη ἐκδοσὴ τοῦ Γ.Δ.Ο. «*Στατιστικά πληροφορία περὶ Ἑλλάδος*» (1859). Στὸ συνέδριο αὐτὸ δόθηκε ἡ ευκαιρία στὸν Σ.Σπηλιωτάκη νὰ γνωρίσει τὸν διάσημο A.Quetelet καὶ νὰ διατηρήσει ἐπαφή, ὅπως ἐμμεσα μαρτυρεῖ ἡ ἀναφορὰ τοῦ ὀνόματος τοῦ Σ.Σπηλιωτάκη ὡς συνεργάτη τοῦ ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα, στὴν ἐκδοσὴ «*Statistique internationale (Population)*», ποὺ ἀκολούθησε μετὰ τὸ συνέδριο τοῦ Λονδίνου (1861). Στὴν ἐκδοσὴ αὐτή, ποὺ ἦταν ἀπόσπασμα ἀπὸ τα πρακτικά τῆς Commission Centrale de Statistique τοῦ Βελγίου, ὁ Σ.Σπηλιωτάκης βρίσκεται στὸν ἴδιο κατάλογο με μορφές τῆς στατιστικῆς ὅπως οἱ Farr, Engel κ.α.. Ἡ Ἑλλάδα εἶχε πια θέση στὴ λεωφόρο τῆς προόδου τῶν ἐθνῶν χάρις στὴ στατιστικὴ τῆς δραστηριότητα.

Pour l'Angleterre	M.	W. FARR, chef de la section de statistique du <i>General Register Office</i> , à Londres.
» l'Autriche	M.	le baron DE CZOERNIG, conseiller privé aetuel, président de la commission centrale de statistique, à Vienne.
» la Bavière	M.	le D ^r DE HERMANN, directeur de la statistique, etc., à Munich.
» la Belgique	MM.	QUETELET et HENSCHLING, président et secrétaire de la commission centrale de statistique de Belgique.
» le Danemark	M.	DAVID, directeur du bureau de statistique, à Copenhague.
» l'Espagne	MM.	le comte DE RIPALDA et DE SANTOS, directeurs des travaux statistiques, à Madrid.
» les États-Romains *	»	d'après les documents officiels.
» la France	M.	A. LEGOYT, chef de la division de la statistique générale, à Paris.
» la Grèce *	M.	SPILIOYAKIS, directeur du bureau de statistique, à Athènes.
» le Hanovre	M.	WAPPAEUS, professeur à l'université de Göttingue.
» l'Italie *	M.	le D ^r MAESTRI, directeur du bureau de statistique, à Turin.
Pour les Pays-Bas	M.	DE BAUMHAUER, référendaire de la statistique générale, à la Haye.
» le Portugal *	M.	le Comte D'AVILA, conseiller d'État et ancien ministre.
» la Prusse	M.	le D ^r ENGEL, directeur du bureau royal de statistique, à Berlin.
» la Russie	M.	DE BUSCHEN, conseiller aulique, membre du comité central de statistique, à Saint-Petersbourg.
» Saxe royale *	M.	WEINLIG, conseiller intime au ministère de l'intérieur, à Dresde.
» la Saxe ducale	M.	HOPF, directeur de la banque d'assurances, à Gotha.
» la Suède	M.	le D ^r BERG, directeur du bureau de statistique, à Stockholm.
» la Norwége *	M.	AALL, chef du bureau de statistique, à Christiania.
» la Suisse	M.	le D ^r STÖESSEL, secrétaire du bureau fédéral de statistique, à Berne.
» le Wurtemberg *	M.	DE RUMELIN, directeur du bureau de statistique, à Stuttgart.
» les États-Unis d'Amérique	M.	J.-C.-G. KENNEDY, directeur du 8 ^e recensement américain.

Εικόνα 67: Απόσπασμα με κατάλογο συνεργασθέντων στατιστικών αρμοδίων από Ευρωπαϊκά κράτη και την Αμερική (1865).

Πηγή: Quetelet, A., & Henschling, X. (1865). *Statistique internationale (Population)*, σελ. III,IV.

Εικόνα 68: Σπυρίδων Σπηλιωτάκης.

Πηγή: *Εθνικόν Ημερολόγιον Βρεττού (1861)*. τόμ.6, αρ.1, τεύχ. 1, χ.σ..

Με επιμέλεια Σπηλιωτάκη εκδόθηκε το 1864 η «Στατιστική της γεωργίας», το πρώτο επίσημο στατιστικό έργο για τη γεωργία. Δύο χρόνια αργότερα ο ίδιος θα δημοσιεύσει στο «*Εθνικόν Ημερολόγιον*» Βρεττού,⁶⁹¹ την πρώτη ελληνική διοικητική στατιστική της Ελλάδος, που αναφέρει τη δομή και τα έξοδα των Υπουργείων μαζί και με τα ονοματεπώνυμα υψηλόβαθμων στελεχών της διοίκησης (κράτος, εκκλησία, παν/μιο, βουλή) τα έσοδα και τα έξοδα του κράτους, κ.α.. Με την έκθεση δημοσιοποιούνται αριθμητικά στοιχεία που αφορούν και τον στρατό (προσωπικό ανά βαθμό, ίπποι, πλοία, μισθοί). Ο ίδιος μας πληροφορεί ότι είχε καταθέσει στο παρελθόν σχέδιο οργάνωσης του στατιστικού γραφείου κατά το πρότυπο του Βελγίου για να μην επηρεάζεται από την πολιτική του προϊσταμένου του υπουργείου.⁶⁹²

Είναι αναγνωρισμένο από τον 19^ο αιώνα (Χωματιανός, 1888), ότι η μετά το 1861 περίοδος είναι η εποχή της ωρίμανσης της ελληνικής κρατικής στατιστικής. Οι σύγχρονοι μελετητές της ελληνικής κρατικής στατιστικής⁶⁹³ θεωρούν ως ιστορική τομή τη στατιστική του πληθυσμού του 1861 υπό τη διεύθυνση του Ι.Σούτσου, γιατί με αυτό το έργο για πρώτη φορά η ελληνική στατιστική υπερέβη την πρακτική της απαρίθμησης, με τη συλλογή και επεξεργασία δημογραφικών πληροφοριών. Ο Μ.Χουλιάρκης (1975) διατύπωσε την άποψη: «Το Γραφείον της Δημοσίας Οικονομίας...διενήργησε την πρώτην [αληθή] πληθυσμιακήν απαρίθμησην, ήτις εσκοπέει ουχί μόνον εις την εξακρίβωσιν του αριθμού των κατοίκων, αλλά και εις την συλλογήν δημογραφικών πληροφοριών...υπό την εποπτεϊαν του καθηγητού Ι.Α.Σούτσου... ήτις θεωρείται ως η πρώτη τοιαύτη γενομένη εν Ελλάδι, επί επιστημονικών βάσεων...»⁶⁹⁴. Ο ίδιος δηλώνει ότι δεν μπόρεσε να εντοπίσει το αντίστοιχο στατιστικό δημοσίευμα της απογραφής του 1861, που στην Ελλάδα δύο

⁶⁹¹ Σπηλιωτάκης, Σ. (1866). Διοικητική στατιστική της Ελλάδος. *Εθνικόν Ημερολόγιον Βρεττού* (τόμ.6), αρ.1, τεύχ.1, σελ. 63-103.

⁶⁹² Σπηλιωτάκης, Σ. (1878). Ιστορία της επισήμου στατιστικής εν Ελλάδι. *Δελτίο της Επιτροπής Εμπυχώσεως της Εθνικής Βιομηχανίας*, σελ. 234. Στο Μπαφούνης, Γ. (2006). ό.π., σελ.127.

⁶⁹³ Κλαδάς, Σ. (1932), Χουλιάρκης, Μ. (1975), οι νεότεροι Μιχαλοπούλου Κ. (2004), Μπαφούνης Γ. (2006) και οι εκδόσεις της Ε.Σ.Υ.Ε..

⁶⁹⁴ Χουλιάρκης, Μ. (1975). ό.π., σελ.25.

αντίτυπά της εντόπισε σχετικά πρόσφατα⁶⁹⁵ ο Γ.Μπαφούνης, που προλόγισε και την ανατύπωσή του. Δεδομένου ότι η έκδοση του 1859 του Υπουργείου Εσωτερικών, με επιμέλεια Σ.Σπηλιωτάκη, «Στατιστικά πληροφορία περί Ελλάδος» (της απογραφής του 1856) δεν ανευρίσκεται σήμερα σε καμία δημόσια βιβλιοθήκη, ούτε στο αρχείο της Ελληνικής Στατιστικής Αρχής, εικάζουμε εύλογα ότι ούτε αυτό το έργο είχε δει ο Μ.Χουλιάρáκης ούτε και οι επόμενοί του μελετητές, οι οποίοι αναπαράγουν την άποψή του.⁶⁹⁶

Εντοπίσαμε το πρώτο μέρος του έργου αυτού (*Στατιστικά πληροφορία περί Ελλάδος, Μέρος Α΄, Περί πληθυσμού, περί εκτάσεων γης, περί οικοδομών κτλ.*) ψηφιοποιημένο από τη Microsoft και η μελέτη του αποκαλύπτει, ότι αυτό είναι το έργο τομή με την πρώτη εποχή της απλής στατιστικής απαρίθμησης (δηλ. των πινάκων με ονόματα και αριθμούς). Αυτό είναι φανερό και από τον πίνακα περιεχομένων του που ακολουθεί, όπου βλέπουμε δημογραφικά στοιχεία καθώς και επεξεργασία τους.

⁶⁹⁵ Στη βιβλιοθήκη της Τράπεζας της Ελλάδος και στην παλιά βιβλιοθήκη του δήμου Πειραιά.

⁶⁹⁶ Αν και ο Γ.Μπαφούνης στο βιβλίο του *Η ελληνική στατιστική τον 19^ο αι...* κάνει χρήση αποσπάσματος (σελ. 63) από το εν λόγω έργο του Σπηλιωτάκη και επίσης παρατηρεί στην εισαγωγή της ανατύπωσης της στατιστικής του 1861 (σελ. 13) ότι: «Αν το 1861 θεωρείται μια εξαιρετική χρονιά, δεν αποτελεί ωστόσο προϊόν παρθενογέννησης», υιοθετεί πλήρως την αξιολόγηση της προηγούμενης περιόδου.

ΠΙΝΑΞ Α. ΕΙΣΑΓΩΓΗ.

Α. Περί τῆς Στατιστικῆς διαφόρων Ἐπικρατειῶν	6 10
Πληροφορίαι δοθεῖσαι παρὰ τοῦ Κ. Σπηλιωτῆ ἐπιτρόπου τῆς Ἑλληνικῆς Κυβερνήσεως εἰς τὸ ἐν	
Παρισίους Διεθνῆς Στατιστικὸν Συνεδριον, περὶ τῆς στατιστικῆς ἐν Ἑλλάδι	5
Β. Γενικά πορίσματα	»
1. Περί τῶν ἀποτελεσμάτων τῶν διαφόρων ἀπαριθμήσεων ἀπὸ τοῦ 1821—1856	11
2. Περί παλαιοῦ πληθυσμοῦ	»
3. Περί τοῦ πληθυσμοῦ τῆς Ἑλλάδος κατὰ τὰ ἔτη 1821 καὶ 1832	12
4. Περί τῶν ἀπαριθμήσεων κατὰ δεκαετίαις περιόδους ἀπὸ τοῦ 1821—1856	»
6. Περί τοῦ πληθυσμοῦ τῆς Ἑλλάδος ἐπὶ μίαν συνεχῆ δεκαετίαν ἀπὸ τοῦ 1843—1852	»
7. Περί τοῦ πληθυσμοῦ τῆς Ἑλλάδος κατὰ τμήματα	»
8. Περί τοῦ γένους καὶ τῆς ἡλικίας τῶν κατοίκων	13
9. Περί τοῦ πληθυσμοῦ ὡς πρὸς τὰς οἰκίας	»
10. Περί κινήσεως τοῦ πληθυσμοῦ· Γάμοι, Γεννήσεις καὶ ἀποδιώσεις	»
11. Περί Γάμων κατὰ πολιτικὴν κατάστασιν	14
12. Περί τῶν Γάμων κατὰ μῆνα	»
13. Περί τῶν Γεννήσεων κατὰ γένος	»
14. Περί τῶν Γεννήσεων κατὰ μῆνα	15
15. Περί τῶν μηνῶν τῶν γεννήσεων καὶ τῶν συλλήψεων	»
16. Περί τῶν ἀποδιώσεων κατὰ γένος	16
17. Περί τῶν ἀποδιώσεων κατὰ γένος καὶ καθ' ἡλικίαν	»
18. Περί τῶν ἀποδιώσεων κατὰ μῆνα	17
19. Σχέσις τῶν μηνῶν τῶν γεννήσεων καὶ τῶν ἀποδιώσεων	»
20. Ἀναλογία τῶν θανάτων ἐπὶ τῶν γάμων καὶ ἐπὶ τῶν γεννήσεων, ὁλικὴ αὐξήσις ἐπὶ τῆς βῆσαι	
τῆς κινήσεως τοῦ πληθυσμοῦ ὡσαύτως ἐπὶ τῆς βῆσαι τῶν ἀπαριθμήσεων	»
21. Ὅμοι ἠθικότητος περὶ πιθανῆς ζωῆς τῶν διαφόρων ἡλικιῶν	18
22. Περί τῆς βαθμολογικῆς κατατάξεως τῶν πόλεων καὶ τῶν χωρίων κατὰ τὸν πληθυσμὸν των	19
23. Περί τοῦ πληθυσμοῦ τῶν Πρωτευουσῶν τῶν Νομῶν, τῶν ἐπαρχιῶν καὶ τῶν Δήμων	»
24. Περί τῆς κατατάξεως τῶν Δήμων κατὰ τὸν πληθυσμὸν των	»
25. Περί τοῦ πληθυσμοῦ ὡς πρὸς τὴν ἔκτασιν τῆς γῆς	»
26. Περί τοῦ πληθυσμοῦ κατὰ κλάσεις καὶ ἐπιτηδεύματα	20
27. Περί γενικῆς ἀναλογίης τοῦ πληθυσμοῦ ἐπὶ τῶν κυριωτέρων βιομηχανιῶν	»
28. Περί τῆς καταστάσεως τῆς Δημοσίας ἐκπαιδεύσεως	21
29. Περί τῆς καταστάσεως τῆς Παιδικῆς Δικαιοσύνης	»
30. Περί τῶν καταδικασθέντων καὶ ἀθροθέντων	23
31. Περί τῆς καταστάσεως τῆς πολιτικῆς δικαιοσύνης	»
32. Περί τῶν ἐν ταῖς φυλακαῖς	»

(α)

Γενικά πορίσματα.

- 31. Περί δημοσίου προϋπολογισμού έσοδα και έξοδα
- 32. Περί δημοσίων φόρων κατ'είδος
- 33. Περί δημοτικών φόρων κατ'είδος
- 33. Περί της αναλογίας των φόρων επί των κληθουσών
- 34. Περί Δημοτικού προϋπολογισμού έσοδα και έξοδα

ΠΙΝΑΞ Β

ΠΙΝΑΚΕΣ

- 1. Πίναξ Αμερικός. Περί των κατοίκων της Ελλάδος κατά τὰ έτη 1821, 1832, 1842, 1852 και 1859 μετά των οικογενειών αυτών Σελ. 27
- 2. » Περί του πληθυσμού των τεσσάρων θεμάτων της Πελοποννήσου επί ενετών » 28
- 3. » Περί των κατοίκων επί μιάς δεκαετίας από το 1843—1852 » 30
- 4. » Περί του γένους και της ηλικίας των κατοίκων κατά Νομούς » 31
- 5. » Περί της κινήσεως του πληθυσμού κατά Νομούς » 32
- 6. » Περί της κινήσεως του πληθυσμού, Γάμοι, Γεννήσεις και αποβιώσεις κατ' έπαρχίας κατ' έτος » 33
- 7. » Περί των Γάμων και Γεννήσεων κατ' μήνα κατ' έπαρχίας και κατά Νομούς » 38
- 8. » Περί των αποβιώσεων κατ' μήνα » 42
- 9. » Περί της έκτασεως των κληθουσών παλαιών και χωρίων » 44
- 10. » Περί του πληθυσμού των κληθουσών » 46
- 11. » Περί του πληθυσμού κατ' ελάσεις και έπιτεχίσματα » 47
- 12. » Περί της άνωτάτης της κατωτάτης και της μεταίτης εκπαιδεύσεως » 48
- 13. » Περί του Δημοσίου προϋπολογισμού έσοδα και έξοδα » 56
- 14. » Περί των Δημοσίων φόρων κατ' είδος » 61
- 15. » Περί των Δημοτικών φόρων δι' είδος » 61

(β)

Εικόνες 69 (α,β): Περιεχόμενα της πρώτης αυτοδύναμης έκδοσης του Γ.Δ.Ο. υπό τον Σ.Σπηλιωτάκη (1859).

Πηγή: Υπουργείον Εσωτερικών (επιμ. Σ.Σπηλιωτάκη, 1859). Στατιστικά πληροφορία περί Ελλάδος, Μέρος Α', Περί πληθυσμού, περί εκτάσεων γης, περί οικοδομών κτλ. Αθήναι: Βασιλικόν Τυπογραφείον, σελ.α',β'.

Ο Σ.Σπηλιωτάκης παρουσίασε, ανάμεσα σε άλλα δημογραφικά στοιχεία, τη σχέση μηνών – γεννήσεων, μηνών – θανάτων και τον πρώτο ελληνικό πίνακα θνησιμότητας (life table). Κατ' αυτόν «...οι θάνατοι είναι ο ακριβέστερος γνώμων της υλικής και κοινωνικής καταστάσεως εκάστου έθνους.»⁶⁹⁷ «Στερούμενοι των μέσων και μην έχοντες πολλήν πεποίθησιν εις τα υπάρχοντα στοιχεία, ως εν αρχή εξεθήκαμεν, περιοριζόμεθα δια να μην φανώμεν όλως ελλειπείς να δώσωμεν τον κατωτέρω πίνακα περί υπολογισμού της πιθανής ζωής.»⁶⁹⁸

ΚΑ. Πιθανή ζωή.

Ηλικία	Αριθμός απο- βιωσάντων	Επιζώντες
0-10	7195	13880
10-20	2010	11840
20-30	1825	10015
30-40	1694	8321
40-50	2242	6079
50-60	2006	4073
60-70	1822	2251
70-80	1261	990
80-90	674	316
90-100	248	68

Εικόνα 70 : Πίνακας θνησιμότητας των Ελλήνων κατά Σπηλιωτάκη με βάση στοιχεία του 1856.

Πηγή: Υπουργείον Εσωτερικών (επιμ. Σ.Σπηλιωτάκη). 1859. Στατιστικά πληροφορία περί Ελλάδος, Μέρος Α', Περί πληθυσμού, περί εκτάσεων γης, περί οικοδομών κτλ.. Αθήναι: Βασιλικόν Τυπογραφείον, σελ. 18.

Η πιθανή ζωή ενός ατόμου μιας ηλικιακής ζώνης ισούται με τον αριθμό των χρόνων που θα περνούσαν μέχρις ότου ο αριθμός των επιζώντων της ηλικιακής ζώνης να φτάσει στο μισό. Σύμφωνα με τον παραπάνω πίνακα, ένας τριαντάρης θα

⁶⁹⁷ Υπουργείον Εσωτερικών (επιμ. Σ.Σπηλιωτάκη). (1859). Στατιστικά πληροφορία περί Ελλάδος, Μέρος Α', Περί πληθυσμού, περί εκτάσεων γης, περί οικοδομών κτλ.. Αθήναι: Βασιλικόν Τυπογραφείον, σελ. 16.

⁶⁹⁸ Υπουργείον Εσωτερικών (επιμ. Σ.Σπηλιωτάκη). (1859). ό.π., σελ. 17.

φτάσει πιθανόν τα 55 χρόνια, διότι οι μισοί επιζώντες της ηλικιακής ζώνης 30-40 είναι $8.321/2 = 4.160$, αριθμός που αντιστοιχεί πλησιέστερα στην ηλικιακή ζώνη 50-60.

Η απογραφή κατέγραψε επίσης τις οικιστικές συνθήκες του πληθυσμού.

Z. Περί του πληθυσμού ως προς τὰς οἰκίας.

Ἔτος	Ἀριθμὸς οἰκιῶν			Ἀριθμὸς οἰκογενειῶν	Πληθυσμὸς
	Λιθόκτιστ.	Πλινθόκτιστ. και ψάθιν.	Ὀλικὸς ἀριθμὸς		
1845	159146	33610	193086	180672	960236

Εικόνα 71: Πίνακας τύπου οικοδομῶν και αριθμὸς οικογενειῶν και πληθυσμὸς (1845)

Πηγή: Υπουργεῖον Εσωτερικῶν (επιμ. Σ.Σπηλιωτάκη, 1859), Στατιστικαὶ πληροφορίες περὶ Ἑλλάδος, Μέρος Α', Περί πληθυσμοῦ, περὶ ἐκτάσεων γῆς, περὶ οικοδομῶν κτλ. Ἀθήναι: Βασιλικὸν Τυπογραφεῖον, σελ. 13.

Ἀπὸ τον παραπάνω πίνακα παρατηροῦμε ὅτι στα 1845 ἓνα 20% του πληθυσμοῦ ζούσε ἀκόμη σε πλινθόκτιστα και ψάθινα σπίτια. Κατοικοῦσαν 4,97 άτομα/οικία και η κάθε οικογένεια εἶχε κατὰ μέσο ὄρο 5,3 άτομα. Η στατιστικὴ κατηγορία της οικογένειας την εποχὴ ἐκείνη ἦταν ἰσοδύναμη με το νοικοκυριό, με τη συνοίκηση ἀτόμων που μπορεῖ να ἦταν ἐνήλικα μέλη της, ἀλλὰ ἀκόμη και ξένοι (π.χ. υπηρέτες, εργάτες).

Ἐκτός ἀπὸ το Γ.Δ.Ο., καταγραφές πληροφοριῶν περὶ πληθυσμοῦ ἔκαναν οι αστυνομικὲς ἀρχές, οι διοικητικοὶ ἰατροὶ οι εφημέριοι και τα ληξιαρχεία (κίνησις πληθυσμοῦ). Το διάταγμα της 3-12-1836 (12-1-1837) «Περί δημοτικῆς αστυνομίας»⁶⁹⁹ προέβλεπε στο ἀρθρο 45 ὅτι: «Εἰς τας πόλεις και εἰς τὰ χωρία η δημοτικὴ αστυνομία εξακριβώνει την κατάστασιν των κατοίκων κατὰ την 1^η Ἰανουαρίου ἐκάστου ἔτους... Εἰς τον κατάλογον θέλει συμπεριλαμβάνεται η διακήρυξις ἐκάστου περὶ του ονόματος, της ηλικίας, του τόπου της γεννήσεως, της τελευταίας κατοικίας, του ἐπιτηδεύματος και ἄλλων μέσων υπάρξεως...».⁷⁰⁰ Ο Ποινικὸς Νόμος στο περὶ πταισμάτων, στο ἀρθρο 64 αναφέρει: «Ὅστις παραλείπει ἢ

⁶⁹⁹ Διάταγμα «Περί δημοτικῆς αστυνομίας», ΦΕΚ 85/31-12-1836, σελ.434.

⁷⁰⁰ Ἀπόσπασμα ἀπὸ το ἀρθρο 45 του διατάγματος «Περί δημοτικῆς αστυνομίας», ΦΕΚ 85/31-12-1836. Η δημοτικὴ αστυνομία καταργήθηκε με τους νόμους ΡΚΣΤ του 1849 και ΒΧΣΤ του 1899. Εικάζεται ὅτι η παρακολούθηση του πληθυσμοῦ ἦταν οθωμανικὸ κατάλοιπο που πήγαζε ἀπὸ τις οθωμανικὲς διατάξεις περὶ του μητρώου πληθυσμοῦ, Χουλιάρκης, Μ. (1972). ὁ.π., σελ.19. Ἐντάσσεται ὁμως και στα πλαίσια της γερμανικῆς «*Polizeiwissenschaft*», δηλ. της ἀσκησης της δημόσιας πολιτικῆς, στην οποία η αστυνομία εἶχε κοινωνικὸ και οικονομικὸ ρόλο, ὅπου ἐντάσσονταν η δημογραφικὴ παρακολούθηση του πληθυσμοῦ, οι συνθήκες υγιεινῆς, οι τιμές των ἀγαθῶν κ.α., διότι ο πληθυσμὸς ἦταν ο κύριος παράγοντας της δυνάμεως του κράτους.

αμελεί να κάμη κατά τας διατάξεις την οφειλομένην παρ' αυτού μήνυσιν οποιουδήποτε τοκετού τιμωρείται με πρόστιμον 20-200 δραχμών. Εις την αυτήν ποινήν υποβάλλεται, όστις παραλείπει ή αμελεί να κάμη κατά τας διατάξεις των οφειλομένων παρ' αυτού μήνυσιν οποιασδήποτε παραστάσεως θανάτου.».⁷⁰¹

Το διάστημα 1838-1839 οι γιατροί 23 επαρχιών του κράτους διατάχτηκαν να συντάξουν *ιατροστατιστικούς πίνακες*, που περιλάμβαναν για κάθε πόλη ή χωριό και συγκεντρωτικά ανά επαρχία: τα ονόματα πόλεων και χωριών, τη φυσική και υγιεινή θέση και κατάσταση, τα πόσιμα νερά, τους κύριους ανέμους, τα προϊόντα, των αριθμό των κατοίκων, τα επαγγέλματα και τη φυσική κράση τους, την κατάσταση φαρμακοπωλείων, υγειονομείων και λοιμοκαθαρητηρίων, νεκροταφείων, σχολείων και άλλων δημόσιων καταστημάτων, τις επικρατούσες ασθένειες, τις αιτίες τους, τα μέσα προφύλαξης και θεραπείας, το όνομα και τον αριθμό διπλώματος των ιατροχειρουργών, χειρουργών εμπειρικών, φαρμακοποιών, μαιών, εμβολιαστών.⁷⁰²

Η στατιστική δραστηριότητα περιλάμβανε πέραν της απογραφής και τη ληξιαρχική κίνηση του πληθυσμού. Αυτή νομοθετήθηκε το 1836⁷⁰³ (έτος απογραφής) και διατάχτηκε υλοποίησή της την επόμενη χρονιά. Όμως η απροθυμία και η αγραμματοσύνη την έκαναν να καθυστερήσει μια δεκαετία. Όπως αναφέρει ο μετέπειτα διευθυντής του Γ.Δ.Ο., Η.Λιακόπουλος (1888), αληθινή εργασία έγινε από το 1845⁷⁰⁴ και μετά και η πρώτη δημοσίευση αφορούσε το έτος 1860 (γάμοι, γεννήσεις, αποβιώσεις).⁷⁰⁵ Όμως είδαμε προηγουμένως ότι σχετικά στοιχεία είχε δημοσιεύσει και επεξεργαστεί και ο Σ.Σπηλιωτάκης νωρίτερα (για την περίοδο 1847-1852), ενώ δημοσιεύθηκαν για πρώτη φορά στο έργο του F.Strong (1842) για το έτος 1839. Στην Ελλάδα έγινε προσπάθεια να καθιερωθεί ληξιαρχικό σύστημα κατά το γαλλικό πρότυπο με τον «Αστυκό Ελληνικό Νόμο» (ΦΕΚ 75/15-11-1856), που δεν ευδοκίμησε λόγω των παραμενόντων αδυναμιών. Η εγκύκλιος με αρ.158

⁷⁰¹ Σπηλιωτάκης, Σ. (1859). ό.π., Εισαγωγή. Στο Υπουργείον Εσωτερικών (επιμ. Σ.Σπηλιωτάκη), *Στατιστικά πληροφορία περί Ελλάδος, Μέρος Α', Περί πληθυσμού,περί εκτάσεων γης, περί οικοδομών κτλ.,* Αθήναι. Βασιλικόν Τυπογραφείον, Εισαγωγή, σελ. 2.

⁷⁰² Υπουργείον των Εσωτερικών/Γραφείον Δημόσιας οικονομίας (1862, ανατ.1991), (επιμ. Μπαφούνης, Γ.). *Στατιστική του πληθυσμού της Ελλάδος του έτους 1861*. Αθήνα:Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ, Εισαγωγή, σελ.12-13, υποσημ.9.

Ιατροστατιστικοί πίνακες δημοσιεύτηκαν στο περιοδικό *Ελληνικός Ταχυδρόμος* (1939). Στο Μπαφούνης, Γ. (2006). ό.π., σελ. 60.

⁷⁰³ «Περί ληξιαρχικών βιβλίων», ΦΕΚ 59/28-11-1836.

⁷⁰⁴ Το διάταγμα του υπουργείου των Εσωτερικών «Περί των καθηκόντων των νομαρχών» (ΦΕΚ 35/29-12-1845) προέβλεπε στο άρθρο 43: «Να συντάττη ακριβή πολιτειογραφίαν του νομού, προ πάντων δε να συλλέγη ακριβείς πληροφορίας περί του πληθυσμού και περί εκτάσεώς του...Να επιτηρή εις το να κρατώνται ακριβείς κατάλογοι εις τους οποίους να καταγράφωνται όσοι καθ'εκάστην γεννώνται, νυμφεύονται ή αποθνήσκουν, και να φροντίζη την σύνταξιν γενικού πίνακος εκ των ρηθέντων καταλόγων...».

⁷⁰⁵ Λιακόπουλος, Η.(1888). *Στατιστική του πληθυσμού, Στατιστική Επιθεώρησις του Βασιλείου της Ελλάδος* (Τεύχος Α'). Αθήναι: Τυπ. Ν.Γ.Πάσσαρη, σελ. 16.

/30-4-1866 σιγματάιζε τη μη εφαρμογή του νόμου. Μόνο κοντά στις αρχές του 20^{ου} αι. οι δήμαρχοι και οι κοινότητες άρχισαν να κρατούν δημοτολόγια σύμφωνα με τις κείμενες διατάξεις (Ν.ΔΝΖ', 1912).

Πέραν του Γ.Δ.Ο. στατιστικά στοιχεία συλλέγονταν και από άλλους φορείς (υπουργεία), χωρίς όμως σταθερό πρόγραμμα και κατά κανόνα χωρίς τμήμα στατιστικής. Το 1854 δημοσίευσε το υπουργείο Οικονομικών στοιχεία εισαγωγών και εξαγωγών για τα έτη 1851-1853 επί υπουργίας Π.Αργυρόπουλου. Ακολούθησαν ανάλογες εκδόσεις μέχρι το 1859, όταν και άρχισε η έκδοση ιδιαίτερου ετήσιου τεύχους στατιστικής του εξωτερικού εμπορίου και της ναυτιλίας. Το υπουργείο Δικαιοσύνης συνέλλεγε επίσης ανά τρίμηνο στοιχεία, που για την περίοδο 1857-1858 μαζί με πληροφορίες από το 1852 και μετά θα πρωτοδημοσιευτούν το 1859 επί υπουργίας Γ.Ράλλη. Παρά την τακτική συλλογή στοιχείων, το υπουργείο προέβη σε περιστασιακές δημοσιεύσεις ακόμη και με απόσταση δεκαετίας. (Κλαδάς, 1932)

Το υπουργείο Παιδείας δημοσίευσε το 1855 περιληπτική έκθεση του υπουργού Ι.Χριστόπουλου με στατιστικά στοιχεία για την κατάσταση της μέσης εκπαίδευσης (1829-1855), που απευθυνόταν στο βασιλιά. Από τότε, στατιστική για την εκπαίδευση (μέση και κατώτερη) θα ξαναδημοσιεύσει το υπουργείο Παιδείας το 1912. Όσον αφορά τη στατιστική του πανεπιστημίου, οι επετηρίδες του μας πληροφορούν για τον αριθμό των φοιτητών. Τα υπουργεία Στρατιωτικών και Ναυτικών συνέλεξαν τα δικά τους στοιχεία, που σπάνια δημοσιεύονταν σε περιοδικά και εφημερίδες (αποσπασματικά).

Στατιστική και Πανεπιστήμιο

Την στατιστική την συναντάμε στο παν/μιο Αθηνών, εντός της γερμανικής ιστορικής παράδοσης, στο μάθημα του Θ.Μανούση⁷⁰⁶ *Πολιτειογραφία*, που δίδαξε ως το 1843, όταν καταργήθηκε η έδρα του και προσωρινά απολύθηκε. Το περιεχόμενό της ήταν η περιγραφή και σύγκριση προηγμένων κρατών της εποχής, με χρήση στατιστικών δεδομένων και άλλων πληροφοριών. Αν και σε αυτή την εκδοχή της η στατιστική έγινε πανεπιστημιακό μάθημα από την ίδρυση σχεδόν του παν/μίου Αθηνών, δεν φαίνεται να ευδοκίμησε. Ο Μανούσης μετά την επάνοδό του δεν συμπεριέλαβε ξανά την *Πολιτειογραφία* στο μάθημά του, ενώ ούτε στο λόγο

⁷⁰⁶ Ο Θεόδωρος Μανούσης (Σιάτιστα 1793, Αθήνα 1858) ήταν γιος εμπόρου και γεννήθηκε στη Σιάτιστα. Σπούδασε σε Βουδαπέστη, Leipzig και Goettingen φιλολογία και φιλοσοφία και άσκησε εμπορική δραστηριότητα. Διετέλεσε Αρεοπαγίτης και βασιλικός επίτροπος στην Ιερά Σύνοδο (1835-1843) και από το 1837 καθηγητής στο νεοσύστατο παν/μιο Αθηνών και πρύτανης. Ήταν ο πρώτος καθηγητής Ιστορίας (δίδαξε γενική, μέση και νέα, αρχαία, βυζαντινή, ρωμαϊκή), δίδαξε *Πολιτειογραφία* και για ένα εξάμηνο αρχαιολογία. Το 1844 εκλέχτηκε πρύτανης. Το 1848 από παρεξήγηση λόγου του περί της θρησκείας ξέσπασαν βίαια επεισόδια (τα «μανούσεια») στο παν/μιο μεταξύ των φοιτητών της θεολογικής και της φιλοσοφικής, που αν και κατόπιν εξηγήσεων κόπασαν, αναζωπυρώθηκαν σκόπιμα από άλλους καθηγητές, για να λήξουν με παρέμβαση της Συγκλήτου.

του κατά την ανάληψη της πρωτανείας, όπου αναφέρθηκε στη χρησιμότητα των επιστημών και των μαθημάτων, δεν έκανε σχετική μνεία.⁷⁰⁷

1859-1909

Κρατική στατιστική

Η περίοδος Ι.Σούτσου

Η περίοδος αυτή ξεκινά με την αναδιοργάνωση του Γ.Δ.Ο. (Ν. ΦΚΔ', 5-4-1859, ΦΕΚ 15/16-4-1859, σελ.105), όταν αποκτά διευθυντή με βαθμό γενικού γραμματέα, δύο τμηματάρχες, τρεις γραμματείς και δύο γραφείς. Τον επικεφαλής Σ.Σπηλιωτάκη διαδέχεται για δύο χρόνια, αλλά ως διευθυντής, ο καθηγητής της «Πλουτολογίας»⁷⁰⁸ του παν/μίου Αθηνών Ιωάννης Σούτσος,⁷⁰⁹ στον οποίο πιστώνεται η σύσταση ξεχωριστού τμήματος στατιστικής⁷¹⁰ στο Γ.Δ.Ο. και η πρώτη επιστημονικά αξιολογη ελληνική απογραφή (1861). Ο Ιωάννης Σούτσος ήταν ο μόνος οικονομολόγος ακαδημαϊκός της εποχής στη χώρα (1842-1889, σχεδόν αδιάλλειπτα) και η γενική του θέση ήταν υπέρ της αποδέσμευσης της οικονομίας από το κράτος.

Είναι ο συγγραφέας του πρώτου ελληνικού έργου για τη στατιστική, που ήταν το παράρτημα του β' τόμου του έργου του «Πλουτολογία» (1868-9) με τίτλο «Περί καταστατικής εν γένει και περί της πρακτικής αυτής χρησιμότητος». Το κείμενο αυτό είναι συνοπτικό και εισαγωγικού χαρακτήρα. Στις 31 σελίδες του, που έχουν πολλές ιστορικές αναφορές, περιγράφει το αντικείμενο και τα όρια της στατιστικής, την ωφέλειά της, αναφέρει την ιστορία της και επισημαίνει το

⁷⁰⁷ Μπαφούνης, Γ. (2006). ό.π., σελ. 144.

⁷⁰⁸ Για τον Ι.Σούτσο ο πλούτος ήταν το μέσο για τη πολύπλευρη βελτίωση της ανθρωπότητας και η επιστήμη του πλούτου κλάδος της κοινωνιολογίας' την ονόμαζε *πλουτολογία*» (πολιτική οικονομία με τους σημερινούς όρους). Ο πρώτος που χρησιμοποίησε αυτόν τον όρο σε βιβλίο ήταν ο οικονομολόγος W.E.Hearn (1864).

⁷⁰⁹ Ο γεννημένος στην Κων/πολη και μεγαλωμένος στη Μολδοβλαχία, από φαναριώτικη οικογένεια, Ιωάννης Σούτσος (1804-1890) πήγε το 1829 στην Γενεύη, όπου για μια τριετία σπούδασε νομικά και πολιτικές επιστήμες. Αργότερα πήγε στο Παρίσι (παρακολούθησε και παραδόσεις του J.B. Say) για να συμπληρώσει τις σπουδές του. Επέστρεψε στην Ελλάδα το 1835 και διορίστηκε πάρεδρος του Συμβουλίου Επικρατείας και το 1837 έκτακτος καθηγητής της πολιτικής οικονομίας στο πανεπιστήμιο. Εκλέχτηκε πρύτανης το 1847 και από το 1859 επίτιμος καθηγητής. Διέκοψε την πανεπιστημιακή του υπηρεσία για μια μόνον τριετία, όταν διετέλεσε σύμβουλος Επικρατείας από το 1864 ως το 1867. Παρέμεινε καθηγητής ως τον θάνατό του. Διετέλεσε και πρόεδρος της «Επί της εμψυχώσεως της Εθνικής Βιομηχανίας Επιτροπής». Ο Σούτσος, πανεπιστημιακός για μισό αιώνα, ήταν προσωπικότητα και στην κηδεία του παρευρέθηκαν ο βασιλιάς Γεώργιος, η κυβέρνηση και άλλοι επιφανείς της πολιτικής και του πνεύματος.

⁷¹⁰ Με εισήγησή του εκδόθηκε το Β.Δ. «Περί κανονισμού της υπηρεσίας του Γραφείου της Δημοσίας Οικονομίας» (26-7-1861, ΦΕΚ 43/23-8-1861), που ανέφερε για το στατιστικό τμήμα ότι: «...θέλει ενασχολείσθαι εις τα της απογραφής των κατοίκων του Κράτους, εις την στατιστικήν της γεωργίας, των τεχνών, του εμπορίου και της ναυτιλίας και εις την συλλογήν και τακτοποίησιν στατιστικών εν γένει πληροφοριών...». Στο Χουλιαράκης, Μ. (1972). ό.π., σελ.23.

ουσιώδες ζήτημα των μεθόδων (περιγραφική, επαγωγική, αναλογική) και της αληθούς σημασίας των αριθμών (ορισμός κατηγοριών, μέσος όρος, ευρύτερο κοινωνικό πλαίσιο, πολλαπλές αιτίες). Ο Ι.Σούτσος δεν υιοθετεί την ρήση του Schölzer, ότι η στατιστική είναι «ιστορία ηρεμούσα», διότι η πρώτη επεκτείνει τις έρευνές της και σε αντικείμενα διάφορα της ιστορίας. Η καταστατική σχετίζεται με διάφορες επιστήμες (γεωγραφία, εθνογραφία κ.α.), αλλά κυρίως με την πολιτική επιστήμη, που διερευνά το πώς τα κράτη κυβερνώνται καλύτερα. «Είναι η επιστήμη των κοινωνικών και πολιτικών πραγμάτων και των συμβεβηκότων των διαφόρων εν τη κοινωνία». ⁷¹¹ Ο στατιστικός περιορίζεται στην έρευνα, την εξακρίβωση των πραγμάτων που ενδιαφέρουν την κοινωνία («κοινωνικά γινόμενα, εν τόπω και χρόνω παραχθέντα»), χωρίς να επαγγέλεται εξήγηση γενικών αρχών. Αν και δεν έχει τον καθολικό χαρακτήρα της αυστηρής επιστήμης, θεωρείται επιστήμη επειδή εκφράζει τα πορίσματά της με αριθμούς και εξηγεί το πνεύμα τους ή εξάγει γενικότερα πορίσματα κάνοντας όμως χρήση αρχών άλλων επιστημών. Είναι συγγενής επιστήμη με την «Πλουτολογία» («γνησία αυτής αδελφή»). Κλείνει δε το παράρτημα, περί της «καταστατικής», με την εξής φράση: «Τα δε πορίσματα της συγκριτικής καταστατικής, τοις πάσι λυσιτελή και συμφέροντα, ελλόγως θεωρούνται, ως το πιστότερον φωτογράφημα της καταστάσεως των εθνών και το ακριβέστερον δυναμόμετρον του σχετικού αυτών πολιτισμού.» ⁷¹²

Με την εξαίρεση αυτού του έργου και της όποιας διδασκαλίας του Σούτσου, η στατιστική έπρεπε να περιμένει το νέο αιώνα για να επανέλθει στο παν/μιο με τις παραδόσεις του Α.Ανδρεάδη. Όπως μας πληροφορεί ο Γ.Μπαφούνης, τη δεκαετία του 1890 θεωρήθηκε χρήσιμη για σπουδαστές των επαγγελματικών σχολών, των λεγόμενων εμπορικών ακαδημιών, και διδάχτηκε στο τρίτο έτος της σπουδαιότερης από αυτές (Ακαδημία Εμπορική και Βιομηχανική του Ο.Ρουσόπουλου, Πειραιάς, Αθήνα) από τον Αριστείδη Ρούκη, διδάκτορα νομικής και απόφοιτο της σχολής πολιτικών επιστημών στο Βερολίνο. ⁷¹³ Το 1906 δημιουργήθηκε στο παν/μιο η έδρα της «Δημοσιονομικής και Στατιστικής», που κατέλαβε ο ένθερμος υποστηρικτής της Α.Ανδρεάδης, ο οποίος την θεωρούσε χρήσιμη για τους πολιτικούς και τους δημοσίους υπαλλήλους.

Το υπό τη διεύθυνση του Ι.Σούτσου εκδοθέν έργο του Γ.Δ.Ο. αποτελεί το στατιστικό ορόσημο του 19^{ου} αιώνα. Το έργο αποτελείται από δύο βιβλία στατιστικής της Ελλάδας των ετών 1860 και 1861, που εκδόθηκαν το 1862. Η έκδοση

⁷¹¹ Τα κυριότερα αντικείμενά της ήταν: η κίνηση του πληθυσμού, περί βιομηχανίας και βιοποριστικών τεχνών, περί διοικητικής και δικαστικής διαιρέσεως του κράτους, περί «φυσικών συμβεβηκότων». Τα «συμβεβηκότα» ήταν οι γεωγραφικές, οι γεωλογικές, οι κλιματολογικές συνθήκες, η χλωρίδα και η πανίδα, που, όπως λέει, οπωσδήποτε επιδρούσαν στην κατάσταση και την ευημερία της κοινωνίας. Σούτσος, Ι. (1869). *Πλουτολογία* (τόμ.Β'), Αθήνα: Τυπ. Ν.Γ.Πάσσαρη, σελ. 687.

⁷¹² Σούτσος, Ι. (1869). ό.π., σελ.723.

⁷¹³ Μπαφούνης, Γ. (2006). ό.π., σελ. 108.

ήταν δίγλωσση (ελληνικά, γαλλικά) για να είναι δυνατή η πέραν των συνόρων προβολή του στατιστικού έργου και η σύγχρονη εικόνα της Ελλάδας, αλλά και να προκαλέσει «...την επί των ημετέρων έργων πολύτιμον κρίσιν των περί τα στατιστικά ασχολουμένων σπουδαιών ανδρών της Ευρώπης.».⁷¹⁴

Το πρώτο βιβλίο περιλάμβανε στοιχεία και αναλύσεις της κίνησης του πληθυσμού βασισμένα στα «ληξιαρχικά» στοιχεία του 1860 από τους εφημέριους και ο δεύτερος στα στοιχεία του πληθυσμού και τις ιδιότητές του από την απογραφή του 1861 (συνοδευόμενος από πίνακες μέχρι το επίπεδο του δήμου). Την εποχή αυτή βλέπουμε ότι ο αποκεντρωμένος εκκλησιαστικός μηχανισμός υπερτερούσε σε αποτελεσματικότητα από τον αντίστοιχο διοικητικό.⁷¹⁵ Η κίνηση του πληθυσμού θα συντάσσεται κάθε χρόνο μέχρι το 1891 πλην της διετίας 1862-63, λόγω της γενικότερης αρρυθμίας που οδήγησε στην έξωση του Όθωνα.

Στην απογραφή του 1861 η συμπλήρωση των δελτίων έγινε από τις απογραφικές επιτροπές, πλην της Αθήνας και του Πειραιά, όπου το δελτίο ήταν ατομικό και συμπληρώνονταν από τον απογραφόμενο. Ο Μ.Χουλιαράκης(1975) μας πληροφορεί ότι η μέθοδος αυτή απέτυχε, λόγω της ελλιπούς συμπλήρωσης ή της ολιγωρίας των αστυνομικών στη διανομή και τη συλλογή τους.

Τα περιεχόμενα του βιβλίου για την κίνηση του πληθυσμού φανερώνουν την οργανική συνέχεια με την έκδοση της προηγούμενης χρονιάς από τον Σηπλιωτάκη. Απλά στην έκδοση με την επιμέλεια του Ι.Σούτσου είναι αναλυτικότερη η διαπραγμάτευση των δημογραφικών στατιστικών (στοιχεία, σχόλια). Όπως σημειώνει στον πρόλογο: «...η εξακρίβωσις των καθ'έκαστον έτος γάμων, γεννήσεων και αποβιώσεων είναι αντικείμενον σπουδαίας και ποικίλης μελέτης, ενδιαφέρουσα την πολιτείαν υπό την οικονομικήν και την ηθικήν, κοινωνικήν και φυσιολογικήν έποψιν. Υπό την οικονομικήν έποψιν, καθότι η κίνησις του πληθυσμού είναι το πιστότερον κάτοπτρον της οικονομικής των λαών καταστάσεως. Η ευζωία, ή η πενία αυτών αντανακλάται αμέσως επί των συμβεβηκότων των απαρτιζόντων την κίνησιν του πληθυσμού και δι' αυτών επιμαρτυρείται το κύρος των γενικότερων της στατιστικής νόμων, των διεξηγούντων τα ευμετάβλητα φαινόμενα του κοινωνικού βίου...Τοιαύτης ούσης της σχέσεως της οικονομικής καταστάσεως των εθνών προς την κίνησιν του πληθυσμού αυτών, έπεται ότι η κίνησις του πληθυσμού δεν είναι άσχετος προς την πνευματικήν και κοινωνικήν των

⁷¹⁴ Απόσπασμα από την επιστολή στον υπουργό, που βρίσκεται ως εισαγωγή στην έκδοση των αποτελεσμάτων της απογραφής του 1861.

⁷¹⁵ Ο διοικητικός μηχανισμός, που οι νόμοι (1836, 1856) προέβλεπαν, δεν λειτουργούσε ικανοποιητικά λόγω απειρίας είτε αγραμματοσύνης των δημάρχων ή και των ειδικά ορισμένων παρέδρων. Τα στοιχεία των ληξιαρχικών πράξεων που έστελναν ήταν ατελή και εν μέρει άχρηστα, όπως σημειώνει ο Ι.Σούτσος στην εισαγωγή της κίνησης του πληθυσμού. Έτσι το κράτος στηριζόταν στους εφημέριους που συμπλήρωναν τυποποιημένα έντυπα και τα παρέδιδαν στο δήμαρχο· αυτός με τη σειρά του στον έπαρχο που τα προωθούσε στο νομόρχο. Έτσι συντάσσονταν οι συγκεντρωτικοί πίνακες.

εθνών κατάστασιν ἡ καθότι ἡ πνευματικὴ πρόοδος, τα επικρατούντα θρησκευόμενα, αἰ ἐν ἰσχύι θεσμοθεσίαι καὶ ἐν γένει ὁ βαθμὸς τοῦ πολιτισμοῦ ἐκάστου ἔθνους, ὡς καὶ ἐπιβλαβὴ τινὰ καὶ καταστρεπτικὰ συμβεβηκότα, οἷον ἐπιδημίαι, σιτοδεΐαι, πόλεμοι, ἐπαναστάσεις κλπ., ἐπενεργούντα ἀμέσως ἢ ἐμμέσως ἐπὶ τῆς οικονομικῆς τῶν λαῶν καταστάσεως, ἐκτυπούνται δια χαρακτῆρων ἀνεξαλείπτων ἐπὶ τῆς κινήσεως τοῦ πληθυσμοῦ.».⁷¹⁶

Εικόνα 72: Εξώφυλλο της έκδοσης για τη στατιστική κίνησης του πληθυσμού του 1860.

Πηγή: Υπουργείον των Εσωτερικών. (1862). Στατιστική της κίνησης του πληθυσμού.

⁷¹⁶ Υπουργείον των Εσωτερικών (επιμ. Ι.Σούτσου). (1862). Στατιστική της Ελλάδος. Κίνησης του πληθυσμού του 1860. Αθήναι: Βασιλικόν Τυπογραφείον, σελ. α', β'.

ΠΙΝΑΞ

ΤΩΝ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ.

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟΝ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ.

ΚΕΦ. Α'. Περίληψις τῆς κινήσεως τοῦ πληθυσμοῦ.

1. Περί τῶν γεννήσεων, γάμων καὶ αποδιώσεων κατὰ τὸ ἔτος 1860.
2. Περί τῆς υπερβάσεως τῶν γεννήσεων ἐπὶ τῶν αποδιώσεων καὶ περὶ τῆς χρονικῆς περιόδου τοῦ διπλασιασμοῦ τοῦ πληθυσμοῦ.
3. Περί τῆς αὐξήσεως τοῦ πληθυσμοῦ κατὰ τὰ ἔτη 1845, 1851 καὶ 1856.
4. Περί τῆς υπερβάσεως τῶν αποδιώσεων ἐπὶ τῶν γεννήσεων ἐν ταῖς ἐπαρχίαις Ἀττικῆς, Θηβῶν, Ἐπρωχωρίου, Πατρῶν καὶ Καλαμῶν.

ΚΕΦ Β'. Γεννήσεις.

1. Περί τοῦ ἀριθμοῦ τῶν γεννήσεων.
2. Περί τῆς ἀπολύτου γονιμότητος τοῦ ὄλου πληθυσμοῦ καὶ περὶ τῆς ἀναλογίας τῶν γεννήσεων πρὸς τὸν πληθυσμὸν ἐκάστου Νομοῦ.
3. Περί τῶν γεννήσεων κατὰ φύλον.
4. Περί νομίμων καὶ νόθων γεννήσεων.
5. Περί τῆς σχετικῆς γονιμότητος τῶν γάμων.
6. Περί τῶν γεννήσεων κατὰ τὰς διαφόρους ὥρας τοῦ ἔτους.

ΚΕΦ. Γ'. Γάμοι.

1. Περί τοῦ ἀριθμοῦ τῶν γάμων.
2. Περί τῆς ἀναλογίας τῶν γάμων πρὸς τὸν ὅλικόν πληθυσμὸν καὶ πρὸς τὸν πληθυσμὸν ἐκάστου Νομοῦ.
3. Περί τῶν γάμων κατὰ πολιτικὴν κατάστασιν.
4. Περί τῶν γάμων κατὰ τὰς διαφόρους ὥρας τοῦ ἔτους.

ΚΕΦ. Δ'. Ἀποδιώσεις.

1. Περί τοῦ ἀριθμοῦ τῶν αποδιώσεων.
2. Περί τῆς ἀναλογίας τῶν αποδιώσεων πρὸς τὸν ὅλικόν πληθυσμὸν, καὶ πρὸς τὸν πληθυσμὸν ἐκάστου Νομοῦ.
3. Περί τοῦ φύλου τῶν αποδιωσάντων.
4. Περί τῆς ηλικίας τῶν αποδιωσάντων.
5. Περί τῆς μέσης ζωῆς.
6. Περί τῶν αποδιωσάντων κατὰ τὰς διαφόρους ὥρας τοῦ ἔτους.

Εικόνα 73: Πίνακας περιεχομένων της έκδοσης: «Στατιστικὴ τῆς Ελλάδος. Κίνησις τοῦ πληθυσμοῦ τοῦ 1860», Υπουργεῖον τῶν Εσωτερικῶν (1862). Αθήναι. Πηγή: google.

N ο μ ο ι	Σχετική γονιμότης των γάμων.
Ἀττικῆς καὶ Βοιωτίας.....	4. 80
Εὐβοίας.....	5. 24
Φθιώτιδος καὶ Φωκίδος.....	5. 84
Ἀκαρνανίας καὶ Αἰτωλίας.....	5. 66
Ἀχαΐας καὶ Ἡλίδος.....	3. 78
Ἀρκαδίας.....	5. 23
Λακωνίας.....	6. 13
Μεσσηνίας.....	5. 21
Ἀργολίδος καὶ Κορινθίας.....	4. 64
Κυκλάδων.....	5. 21
Μέση γονιμότης δι' ὅλον τὸ Κράτος.....	5. 05(*)

Εικόνα 74: Πίνακας σχετικής γονιμότητας των γάμων (1860).

Πηγή: Υπουργεῖον των Εσωτερικῶν (επιμ. Σούτσου). (1862). Στατιστικὴ τῆς Ελλάδος. Κίνησις του πληθυσμοῦ του 1860, σελ. ε.

Τα στοιχεία του παραπάνω πίνακα περιλαμβάνουν τις γεννήσεις νόμιμων τέκνων. Στην εν λόγω στατιστικὴ αναφέρονται και οι γεννήσεις νόθων, που είναι το 0.97% των συνολικῶν γεννήσεων, με το 1/3 τους να γεννιέται στην Αττικὴ. Εντυπωσιακὴ εἶναι ἡ σχετικά μειωμένη γονιμότητα τῆς Αχαΐας και τῆς Ηλείας, περιοχῶν με τον μεγαλύτερο ἀπόλυτο ἀριθμὸ γάμων στην Ελλάδα του 1860, δεδομένου του ὅτι δεν ἦταν οὔτε αστικὲς περιοχὲς υψηλοῦ εἰσοδήματος οὔτε περιοχὲς με υψηλά ποσοστά νόθων. Ἡ πιθανότερη ἐξήγηση εἶναι ἡ ελλιπὴς καταγραφή, λόγω ἀδυναμίας του μηχανισμοῦ ἢ λόγω σκοπιμότητας (για μειωμένη στρατολόγηση).

Οι θάνατοι ἦταν σχετικά σημαντικότερος δείκτης ἀπὸ τις γεννήσεις για την πορεία του ἔθνους, διότι οι γεννήσεις μπορεῖ να αυξάνονται και σε πενόμενες κοινωνίες. Ασφαλέστερος δείκτης προόδου ἦταν ο λόγος των θανάτων προς τις γεννήσεις. Ἡ μέση ζωὴ των κατοίκων με τα στοιχεία του 1861 ἦταν τα 27,33 ἔτη, υπολογιζόμενη ως το πηλίκο του ἀθροίσματος των ηλικιῶν των ἀποβιώσαντων (που λαμβάνονταν ως το μέσον τῆς ηλικιακῆς δεκαετίας που ἀποβίωσαν) δια τον ἀριθμὸ τους. Αὐτὴ ἡ υπολογισθεῖσα «μέση ζωὴ» εἶναι μικρὴ λόγω τῆς σημαντικῆς θνησιμότητας των ηλικιῶν 0-20 ἐτῶν. Διαπιστώθηκε ὅτι στις ἐπαρχίες Αττικῆς και Πατρῶν (και ὀριακά στη Θηβῶν) οι θάνατοι υπερέβαιναν τις γεννήσεις. Το γεγονός

αυτό θεωρήθηκε παράδοξο, λόγω του ότι ήταν περιοχές που παρείχαν τα μέσα ευζωίας, με ζήτηση εργασίας και καλύτερη ιατρική φροντίδα. Οι πιθανές εξηγήσεις που δίνει ο Ι.Σούτσος είναι η πλημμυλής καταχώρηση των γεννήσεων, ο θάνατος ετεροδημοτών και ξένων που ζούσαν εργαζόμενοι χωρίς τις οικογένειές τους και οι επιδημίες ή οι ενδημικές νόσοι.

Το δεύτερο βιβλίο περιλαμβάνει τον πληθυσμό, τα χαρακτηριστικά του και τις μεταβολές του από το 1856 (έτος προηγούμενης απογραφής). Όπως αναφέρει στην εισαγωγή, ο σκοπός τέτοιων τακτικών απαριθμήσεων είναι διπλός: «πρώτον να φανερώση την δημιουργικήν ικανότητα των εθνών και δια της παραθέσεως των χρόνων να καταδείξει την κατάστασιν της ακμής και της παρακμής των παραγωγικών αυτών δυνάμεων, όπερ αποτελεί τον πολιτικόν της απογραφής σκοπόν· δεύτερον να διευκολύνει την εφαρμογήν των σπουδαιότερων νόμων,... όπερ αποτελεί τον διοικητικόν αυτής σκοπόν.» Στη δεύτερη περίπτωση αναφέρεται στη διοικητική διαίρεση της χώρας, στην κατανομή των βουλευτών και τη διεξαγωγή της στρατολογίας. Αλλά και υπό κοινωνικήν άποψη, μαθαίνουμε «σπουδαιότητας και διδακτικωτάτας ειδήσεις» για την κοινωνία και αντιλαμβανόμεθα των καλών ή κακών αποτελεσμάτων των μεγάλων κοινωνικών και πολιτικών συμβεβηκότων, άτινα οπωσδήποτε τροποποιούσι την κατάστασιν των εθνών».⁷¹⁷

⁷¹⁷ Στο Υπουργείον των Εσωτερικών (επιμ. Ι.Σούτσου). (1862). *Στατιστική της Ελλάδος. Πληθυσμός του έτους 1861*. Αθήναι: Βασιλικόν Τυπογραφείον, Ανατύπωση (επιμ. Γ.Μπαφούνης). (1991). Αθήνα: Π.Τ.Ι. Ε.Τ.Β.Α. & Ε.Μ.Ν.Ε. 1991, σελ. ια΄.

ΠΙΝΑΞ

Τ Ω Ν

Π Ε Ρ Ι Ε Χ Ο Μ Ε Ν Ω Ν.

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟΝ.

Κεφ.	Α΄.	Εἰσαγωγή.
»	Β΄.	Ἐτησία αὐξήσις τοῦ πληθυσμοῦ τοῦ Κράτους ἀπὸ τοῦ ἔτους 1856—1861.
»	Γ΄.	Αὐξήσις ἢ ἐλάττωσις καθ' ἕκαστον νομὸν καὶ μέσος πληθυσμὸς τῶν δήμων.
»	Δ΄.	Πληθυσμὸς τῶν πρωτευουσῶν τῶν νομῶν.
»	Ε΄.	Πληθυσμὸς τῶν τριῶν τμημάτων τοῦ Κράτους.
»	Ε΄.	Εἰδικὸς πληθυσμὸς.
»	ΣΤ΄.	Πληθυσμὸς κατὰ φύλον.
»	Ζ΄.	Πληθυσμὸς καθ' ἡλικίαν καὶ φύλον.
»	Η΄.	Πληθυσμὸς κατὰ πολιτικὴν κατάστασιν.
»	Θ΄.	Πληθυσμὸς κατ' ἐπιτηδεύματα.
»	Ι΄.	Πληθυσμὸς κατὰ θρησκείματα.
»	ΙΑ΄.	Πληθυσμὸς κατ' ἐθνότητα.
»	ΙΒ΄.	Ἀριθμὸς τῶν οἰκογενειῶν καὶ οἰκοδομῶν.

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟΝ

Π Ι Ν Α Κ Ε Σ

Πίναξ ὑπ' ἀριθ.	1.	Πληθυσμὸς τῶν νομῶν καὶ ἐπαρχιῶν κατὰ φύλον	Σελίς
»	2.	Ἀριθμὸς στρατιωτικῶν, ναυτικῶν καὶ μοναχῶν (ἔξαχθεῖς ἐκ τῶν εἰδικῶν καταστάσεων).....	2
»	3.	Πολιτικὴ κατάστασις κατὰ νομοῦς	4
»	4.	Πολιτικὴ κατάστασις κατ' ἐπαρχίας.....	5
»	5.	Πολιτικὴ κατάστασις κατὰ δήμους	6
»	6.	Αὐξήσις τοῦ πληθυσμοῦ ἀπὸ τοῦ 1856—1861 κατ' ἐπαρχίας καὶ δήμους.....	8
»	7.	Ἀριθμὸς δημοτῶν, ἑτεροδημοτῶν καὶ ἀλλοδαπῶν	16
»	8.	Ἀριθμὸς οἰκογενειῶν καὶ οἰκοδομῶν	24
»	9.	Ἡλικίαι κατὰ νομοῦς.....	32
»	10.	Ἡλικίαι κατ' ἐπαρχίας.....	40
»	11.	Ἡλικίαι κατὰ δήμους.....	42
»	12.	Ἐπιτηδεύματα κατὰ νομοῦς.....	46
»	13.	Ἐπιτηδεύματα κατ' ἐπαρχίας	62
»	14.	Ἐπιτηδεύματα κατὰ δήμους.....	64
»	15.	Πληθυσμὸς τῶν πρωτευουσῶν τῶν νομῶν, ἐπαρχιῶν καὶ δήμων.	68
			84

Εἰκόνες 75 (α,β): Περιεχόμενα της στατιστικής έκδοσης για τον πληθυσμό της Ελλάδας το 1861.

Πηγή: Υπουργεῖον των Εσωτερικῶν (επιμ. Ι. Σούτσου). (1991, [1862]). Στατιστικὴ της

Ελλάδος. Πληθυσμός του έτους 1861. (Ανατύπωση). Π.Τ.Ι. Ε.Τ.Β.Α. & Ε.Μ.Ν.Ε., Αθήνα 1991, σελ. χ.α.

Για πρώτη φορά αναφέρεται σε επίσημο δημοσίευμα στατιστικής μας ο δείκτης της πυκνότητας του πληθυσμού, που πρώτος εισήγε ο Γερμανός Crome, με τον όρο *ειδικός πληθυσμός*. Ο δείκτης αυτός επιτρέπει από τη μια συγκρίσεις μεταξύ κρατών και από την άλλη εξηγεί ελληνικές ιδιαιτερότητες. Ο *ειδικός πληθυσμός* της Ελλάδας ήταν με βάση τα στοιχεία του 1861: 24,143 κάτοικοι ανά τετραγωνικό χιλιόμετρο, τη στιγμή που στην Αγγλία ήταν 88, στη Γαλλία 66 και στο Βέλγιο 153. Ο Σούτσος παρατηρεί, εξηγεί και προτείνει: «Εκ της αραιότητας δε ταύτης του ημετέρου πληθυσμού εξηγείται διατί μέρος μεν της Ελληνικής χώρας μένει εισέτι ακαλλιέργητον, η δ' εγχώριος βιομηχανία στερείται συνήθως και των αναγκαιοτέρων βραχιόνων, οι δε μισθοί υπάρχουσι πολλάκις υπέρμετροι επί μεγίστη βλάβη ου μόνον των δια μισθίων εργατών καλλιεργούντων τα κτήματα αυτών, αλλά και των αναλωτών ένεκα της ανατιμήσεως των προϊόντων και των τεχνουργικών προσέτι επιχειρήσεων, των τα προϊόντα εξοδεύονται εις την αλλοδαπήν. Εκ της αραιότητος ταύτης του πληθυσμού εξάγεται και έτερον τι πόρισμα, ότι η εισαγωγή και χρήσις των μηχανικών δυνάμεων παρ' ημίν έσεται λυσιτελεστάτη, καθ' όσον δι' αυτών δυνάμεθα να πληρώσωμεν την τόσω επαισθητήν έλλειψιν βραχιόνων».⁷¹⁸

Διαφοροποίηση από την Ευρώπη έχουμε και στην αριθμητική υπεροχή του ανδρικού πληθυσμού (554.522 άνδρες, 529.466 γυναίκες) που αποδίδεται από τον Σούτσο στα κοπιαστικά και βαριά έργα που εκτελούν οι Ελληνίδες, τη στιγμή που γενικά το γυναικείο φύλο έχει μεγαλύτερη ζωτικότητα και το ανδρικό είναι πιο ριψοκίνδυνο και κάνει δυσκολότερα έργα. Συμπληρωματικός λόγος είναι και η μετανάστευση των Ελληνίδων, που δεν περιλήφθηκαν στην απογραφή σε αντίθεση με τους ναυτικούς. Όσο η ευζωία και η υγιεινή αυξάνονται, τόσο και τάση για αριθμητική εξίσωση των δύο φύλων ισχυροποιείται, σημειώνει.

⁷¹⁸ Σούτσος, Ι. (1862). ό.π., σελ. ιε'.

Ἡ λ ι κ ι α		Ἀναλογία ἐπὶ τοὺς 0 0
Μίχρὶ τῶν 18 ἐτῶν	45. 75
» 18—25 »	12. 11
» 25—30 »	9. 59
» 30—40 »	11. 61
» 40—50 »	8. 97
» 50—60 »	5. 98
» 60—70 »	3. 37
» 70 καὶ ἐπὶκεῖνα	1. 68

Εικόνα 76: Ηλικιακή κατανομή του ελληνικού πληθυσμού (1861).
 Πηγή: Υπουργεῖον των Εσωτερικῶν (επιμ. Ι.Σούτσου). ὁ.π., σελ. ιζ'.

Μισό περίπου αἰῶνα αργότερα ο καθηγητής Α.Ανδρεάδης (1908) θα σχολιάσει τα παραπάνω γράφοντας, ὅτι πέραν της Ευρώπης ισχύει δυσαναλογία ἄλλοτε υπέρ των ἀνδρῶν (Ἀσία) καὶ ἄλλοτε υπέρ των γυναικῶν (Ἀμερική). Το ὅτι ἡ Ελλάδα υπερεῖχε ἀπὸ ὅλα τα ευρωπαϊκά κράτη σε ἀνδρικό πληθυσμό, αὐτό το θεωροῦσε προνόμιο. Ἡ ἀποψή του ἦταν ὅτι «ἡ υπεροχή των ἀνδρῶν ἀποτελεῖ ἐν στοιχείῳ ἀπαραίτητον δια τὴν μεταξύ των φύλλων ἰσορροπία. Εἶναι τῶ ὄντι γνωστόν ὅτι οἱ ἀνδρες ἔχουσιν ἥσσονα τάσιν πρὸς τὸν γάμον ἢ αἱ γυναῖκες...Δια νὰ νυμφεύονται ἄρα ευκόλως αἱ γυναῖκες, πρέπει νὰ πλεονάζωσιν οἱ ἀνδρες. Εἶναι δ'εὐχῆς ἔργον νὰ μὴ πολλαπλασιάζωνται αἱ ἀγαμοὶ κυρίαί, αἰτίνες δια τὴν πολιτείαν καὶ τὴν κοινωνίαν πολὺ ἀπέχουσι τοῦ νὰ ὦσι στοιχεῖα ἀρμονίας καὶ τάξεως.»⁷¹⁹ Το παράδειγμα τοῦ ἐνός περίπου ἑκατομμυρίου ἀγάμων Ἀγγλίδων, που ἔφερε τὸν «εξευτελισμὸν των μισθῶν», «πολιτικὰς αξιώσεις υπέρ των γυναικῶν» ἐνῶ διέδιδε ἀτομικὰς ἐλευθερίας ἀταίριαστες γιὰ τὸν οἰκογενειακὸ βίον, ἦταν ἡ ἀπόδειξη.

Στην Ελλάδα τοῦ 1861, σε ἓνα συνολικὸ πληθυσμὸ 1.096.810 ἀνθρώπων, τὸ 45,75% ἦταν κάτω των 18 ἐτῶν. Δεδομένου ὅτι ὁ ευρωπαϊκὸς μέσος ὅρος ἦταν 42,46% (τῆς Ελλάδας συμπεριλαμβανόμενης) καὶ ὅτι τὸ 1/3 των θανάτων στὸν τόπο μας ἦταν παιδιὰ κάτω των 10 ἐτῶν, δὲν μπορούσε ἀπὸ μόνου τοῦ το κλίμα νὰ ἐξηγήσει τὴν τόσο μεγάλη παιδικὴ καὶ ἐφηβικὴ υπεροχή στὸν πληθυσμό. Ἡ ἐξήγηση τοῦ Σούτσου ἦταν ὅτι οἱ γονεῖς, γιὰ νὰ μὴ στεροῦνται τὰ ἀγόρια τους λόγω στράτευσης, τὰ δὴλωναν μικρότερα. Ἀλλὰ αὐτὴ ἡ πρακτικὴ ἴσχυε καὶ γιὰ τὰ δύο φύλλα· τὸ μὲν ἀγόρι ἔπρεπε νὰ συνδράμει τὴν οἰκογένεια στὴ ἀγροτικὴ συνήθως παραγωγή, τὸ δὲ κορίτσι ἔπρεπε νὰ ἔχει μεγαλύτερο χρονικὸ περιθώριον γιὰ γάμον.

⁷¹⁹ Ἀνδρεάδης, Α. (1908). *Περὶ ἀπογραφῆς. Διάλεξις γενομένη ἐν τῷ συλλόγῳ Παρνασσῷ, τῇ 25^ῃ Ὀκτωβρίου 1907*. Ἀθήναι: Κ.Ελευθερουδάκης.

Ο αριθμός των ατόμων ανά οικογένεια ήταν 4,4 περίπου άτομα (5,3 ανά νοικοκυριό στην απογραφή του 1856) και σε κάθε κατοικημένο κτίριο⁷²⁰ ζούσαν 1,1 οικογένειες ή 4,86 άτομα. Αυτά τα στοιχεία (ο αριθμός των κατοικιών δεν υπερβαίνει τον αριθμό των οικογενειών) δίνουν στον Ι.Σούτσο το δικαίωμα να καταρρίψει το παλαιότερο αντίστροφο ανακοινωθέν στη στατιστική εταιρεία των Παρισίων, που κάποια μέλη της απέδιδαν στη ληστεία και την πειρατεία την εγκατάλειψη των σπιτιών και να δηλώσει με τεκμήριο ότι ο τόπος έχει απαλλαγεί από αυτές προ πολλών ετών.

Είδαμε ότι για τον Ι.Σούτσο ο σκοπός των απογραφών είναι κυρίως πολιτικός και διοικητικός και κατά τρίτον κοινωνικά ενημερωτικός. Όλες οι τοπικές ιδιαιτερότητες μιας κοινωνίας αφήνουν το στατιστικό αποτύπωμά τους και τελικά επηρεάζουν την οικονομική πορεία του τόπου. Επίσης, αποδεχόταν την ύπαρξη κοινωνικών νόμων που αποκαλύπτονταν με τη βοήθεια της στατιστικής. Οι νόμοι αυτοί και η θεωρία του A.Quetelet απασχόλησαν και άλλους πνευματικούς ανθρώπους της εποχής. Η ομιλία του πρύτανη του παν/μίου Αθηνών Παναγιώτη Ρομπότη κατά την ανάληψη των καθηκόντων του (1874) είχε για θέμα τη στατιστική και την ηθική.

Ο γεννημένος στο Κρανίδι Π.Ρομπότης (1830-1875) σπούδασε θεολογία στην Αθήνα, την Αγία Πετρούπολη και σε πανεπιστημιακά ιδρύματα της Γερμανίας. Διετέλεσε καθηγητής Δογματικής, Χριστιανικής Ηθικής και Λειτουργικής στη Θεολογική Σχολή, κοσμήτορας και πρύτανης και ήταν ο δάσκαλος ελληνικών και ο εξομολογητής της βασίλισσας Όλγας. Ήταν επηρεασμένος από το έργο του συγχρόνου του Εσθονού θεολόγου Alexander von Oettingen⁷²¹ που συνδύασε τη στατιστική με την οικοδόμηση μιας χριστιανικής ηθικής. Στον πανηγυρικό του «Λόγος περί στατιστικής», με την ανάληψη της πρυτανείας, αναγνωρίζει ότι η στατιστική έχει λόγο, πέραν του εμπορίου και της πολιτείας (βοήθημα στρατολογίας και οικονομολογίας), στην ιστορία και τη φιλοσοφία. Λέει χαρακτηριστικά: «...ότι πανταχού χωρεί ο αριθμός και μάλιστα εις την Ηθικήν.»⁷²² Οι κανονικότητες που αποκαλύπτονται από τη στατιστική οφείλονται στη συνάφεια του ανθρώπου με το Θεό, τη φύση, την ιστορία, την κοινωνία. Ο άνθρωπος δεν είναι το απολύτως αυθαιρετόν άτομο των φιλελευθέρων φιλοσόφων, αλλά το σύνολο. Όμως στην

⁷²⁰ Στα κατοικημένα κτήρια περιλαμβάνονταν οι ναοί, οι μονές, οι μύλοι, οι βιομηχανίες, οι αγροικίες.

⁷²¹ Ο Alexander von Oettingen (1827 – 1905) υπήρξε καθηγητής δογματικής στο παν/μιο του Dorpat (Tartu). Η παράπλευρη ενασχόλησή του με τη στατιστική και την κοινωνική της θεώρηση, τον οδήγησε στη συγγραφή του έργου *Moralstatistik* (1868). Απέδιδε την κανονικότητα της ανθρώπινης δράσης στις κοινωνικές συνθήκες και πρέσβευε ότι σε αυτήν υπάρχει το περιθώριο της ελεύθερης ατομικής δράσης. Ήταν ο δημιουργός του όρου *Sozialethik*, της μη ατομικιστικής ηθικής, σε αντιδιαστολή με τη *physique social* και τον Compté.

Πηγή: http://de.wikipedia.org/wiki/Alexander_von_Oettingen, προσπελάστηκε 15/1/2013.

⁷²² Ρομπότης, Π. (1858). *Λόγος περί στατιστικής*. (Λόγος της 13ης Οκτωβρίου 1858 στο Παν/μιο Αθηνών), σελ. 17.

κανονικότητα δεν βασιλεύει ο ντετερμινισμός, αλλά ενυπάρχει η μέγιστη ποικιλία και ελευθερία ενεργειών. Για τον Π.Ρομπότη, αν και η στατιστική παρέχει εδραία στηρίγματα για υγιείς αρχές της Ηθικής, οι μόνοι αιώνιοι και απαραίτητοι νόμοι στην ιστορία είναι οι ηθικοί νόμοι (που τους συναρτά με το Θεό).

Η περίοδος Α.Μανσόλα

Το Γ.Δ.Ο. ξεκινά την εποχή εκείνη και την προετοιμασία της πρώτης γεωργικής απογραφής που θα δει τη δημοσιότητα το 1864. Το 1861 αποχώρησε ο Ι.Σούτσος και διάδοχός του ορίστηκε ο έμπειρος Σ.Σπηλιωτάκης μέχρι τον Μάρτιο του 1864, οπότε και τον διαδέχτηκε ως τμηματάρχης ο υφιστάμενός του Αλέξανδρος Μανσόλας,⁷²³ ο οποίος έχει πλέον καταστεί συνώνυμος με την ελληνική στατιστική του δεύτερου μισού του 19^{ου} αιώνα. Το λοιπό προσωπικό του Γ.Δ.Ο. ήταν ένας υπουργικός γραμματέας και ένας ή δύο έκτακτοι βοηθοί. Η Β' Εθνική Συνέλευση είχε νωρίτερα αποφασίσει (κατά την ψήφιση του προϋπολογισμού το 1864) την περικοπή των πιστώσεων για τους μισθούς του διευθυντή και του τμηματάρχη του Γ.Δ.Ο..

Ο τμηματάρχης Αλ.Μανσόλας συνέγραψε περισσότερες από δέκα στατιστικές εργασίες. Ενδεικτικά αναφέρουμε τις ακόλουθες:

1. «*Πολιτειογραφικά πληροφορία περί Ελλάδος*» (1867, το πρώτο του δημοσιευμένο έργο)
2. «*Rapport sur l'etat de la statistique en Grece: presente au Congres International de Statistique de St Petersbourg en 1872*»
3. «*Απογραφικά πληροφορία περί γεωργίας κατά το έτος 1875*»
4. «*Απογραφικά πληροφορία περί των εν Ελλάδι ατμοκινήτων βιομηχανικών καταστημάτων*» (1876)
5. «*La Grece a l'exposition universelle de Paris en 1878*»

⁷²³ Ο Αλέξανδρος Δρόσου Μανσόλας (1833-1912) ήταν πιθανότατα γιός του Θεσσαλού αγωνιστή της επανάστασης και μετέπειτα πολιτικού Δρόσου Μανσόλα. Φοίτησε στη νομική σχολή της Αθήνας, χωρίς όμως να πάρει πτυχίο. Η δημοσιοϋπαλληλική του καριέρα ξεκίνησε στο υπουργείο Οικονομικών, στη συνέχεια πήγε στο Εσωτερικών και το 1864 ως τμηματάρχης Α' διαδέχθηκε τον Σπηλιωτάκη στο Γ.Δ.Ο., από όπου αποχώρησε το Νοέμβριο του 1881 για να πολιτευθεί. Εκπροσώπησε την Ελλάδα σε διεθνείς εκθέσεις και στατιστικά συνέδρια. Το 1875 διορίστηκε βασιλικός επίτροπος στην Τράπεζα της Ελλάδος. Μετά από την αποτυχία του να εκλεγεί βουλευτής, διορίστηκε τον Μάρτιο του 1882 διευθυντής των ταχυδρομείων μέχρι τον Μάρτιο του 1885, όταν και απολύθηκε από την κυβέρνηση Δηλιγιάννη. Το 1885 ανάλαβε πρόεδρος της «Επί της Εμπυψώσεως της Εθνικής Βιομηχανίας Επιτροπής» της οποίας ήταν ήδη μέλος καθώς και σε διάφορους άλλους συλλόγους και επιτροπές. Ως πρόεδρος της επιτροπής για την ανέγερση του Ολυμπίου (Ζαππείου) κατηγορήθηκε ότι υπεξείρεσε την εγγύηση του εργολάβου σε μετοχές και έκτοτε διέμενε στο Παρίσι. Υπήρξε πρόσωπο που προσέφερε πολλά στη δημόσια διοίκηση, αλλά και που πολλές φορές καταγγέλλθηκαν δημόσια οι ενέργειές του, η επιστημονικότητα του έργου του ακόμη και η ηθική του ακεραιότητα.

Κύρια πηγή: Μπαφούνης, Γ. (2006). ό.π., σελ. 245-249.

6. «Στατιστική έκθεσις περί της διανοητικής αναπτύξεως της Ελλάδος 1879» ⁷²⁴

Το έργο του «Πολιτειογραφικαί πληροφορίαί περί Ελλάδος» (1867) ήταν μεν ιδιωτική έκδοση, αλλά και τυπωμένη από το Εθνικό Τυπογραφείο. Δεν αναφέρεται στην πρώτη δεκαετία της οθωνικής περιόδου, ούτε κάνει χρήση του έργου του Fr.Strong. Τα πέντε κεφάλαιά του έχουν για κεντρικά θέματα: τον πληθυσμό (1821-1861), την κίνηση του πληθυσμού (1860-1865)⁷²⁵, τη γεωργία, τη βιομηχανία, το εμπόριο και η ναυτιλία. Στο τελευταίο κεφάλαιο συμπεριλαμβάνει έκθεση εργασιών της Εθνικής Τράπεζας από ιδρύσεώς της, λίγα στοιχεία για τα Ταμειυτήρια και την Ιονική Τράπεζα καθώς και την πρώτη παρουσίαση των ανωνύμων εταιρειών.⁷²⁶ Οι επιμέρους συγκρίσεις με την Ευρώπη είναι περισσότερες σε σχέση με τα έργα του Σ.Σπηλιωτάκη, ενώ υπάρχει διαρκής αναφορά και σε στοιχεία των Ιονίων νήσων, που από παλιά διέθεταν οργανωμένο ληξιαρχικό σύστημα.

Ηλικία	Αποβιώσεις		
	Αρρένων	Θηλέων	Τὸ ὅλον
0—1	2623	2318	4941
1—5	2650	2511	5161
5—10	1086	1085	2171
10—15	548	536	1084
15—20	558	570	1128
20—25	660	593	1253
25—30	699	592	1291
30—35	589	500	1089
35—40	596	457	1053
40—45	568	430	998
45—50	631	439	1070
50—55	617	432	1049
55—60	690	567	1257
60—65	657	538	1195
65—70	626	605	1331
70—75	507	525	1032
75—80	450	495	945
80—85	267	345	612
85—90	173	215	388
90—95	110	108	218
95—100	55	51	106
100—105	12	28	40
105—110	16	15	31
110 καὶ ἄνω	8	7	15
Τὸ ὅλον ..	15,396	13,962	29,358

Εικόνα 77: Πίνακας αποβιώσεων κατά ηλικιακές ζώνες του έτους 1865. Πηγή: Μανσόλας, Α. (1867). Πολιτειογραφικαί πληροφορίαί περί Ελλάδος, σελ. 42.

⁷²⁴ Η εργασία αυτή ήταν μία στατιστική της εκπαίδευσως (ανά βαθμίδα και τύπο εκπαίδευσης, προγράμματα) και του πολιτισμού (εταιρείες, σύλλογοι, φιλανθρωπικά ιδρύματα, βιβλιοθήκες, μουσεία, θέατρα, τυπογραφεία, βιβλιοπωλεία, εφημερίδες, περιοδικά, υποτροφίες).

⁷²⁵ Για τα στοιχεία των προηγούμενων χρόνων εκφράζει επιφυλάξεις.

⁷²⁶ Αυτά τα στοιχεία συγκροτούν την πρώτη ελληνική τραπεζική στατιστική. Οι ελληνικές τράπεζες θα αρχίσουν να συγκροτούν συστηματικά στατιστικές από τον επόμενο αιώνα.

Τα στοιχεία του παραπάνω πίνακα ήταν προϋπόθεση για να υπολογιστεί το προσδόκιμο ζωής αλλά ο Α.Μανσόλας δεν προχώρησε σε υπολογισμό του.

Πολύ σημαντική ήταν και η μελέτη του για την ελληνική γεωργία (1875), που έγινε με τη συνέργεια των τοπικών παραγόντων και συμπεριλάμβανε τα οικόσιτα ζώα.

Ρωμουνία	14,4	Ίρλανδία	4,6
Δανία	11,8	Τουρκία	4,6
Ρωσία	8,1	Φινλανδία	4,4
Πρωσία	8,0	Μεγάλη Βρετανία	4,2
Γαλλία	6,9	Σαξωνία	3,8
Ουγγαρία	6,8	Σερβία	3,8
Βαυαρία	6,5	Όλλανδία	3,2
Σουηδία	5,5	Έλλάς	3,1
Γερμ.ν. Δουκάτα	5,1	Νορβηγία	3,1
Βέλγιον	4,9	Ίταλία	2,8
Ίσπανία	4,9	Πορτογαλία	2,8
Αυστρία	4,7	Έλβετία	2,1
Βορτεμβέργη	4,7		

Εικόνα 78: Κατάλογος σιτοπαραγωγής ευρωπαϊκών κρατών σε εκατόλιτρα ανά άτομο.

Πηγή: Μανσόλας, Α.(1875). *Απογραφικά πληροφορία περί γεωργίας κατά το έτος 1875*, σελ.13.

Με τα δεδομένα της εποχής αυτάρκης σε σιτάρι ήταν όποια χώρα παρήγε πάνω από 5,5 εκατόλιτρα ανά άτομο. Η Ελλάδα με 3,2 ήταν στην πέμπτη θέση από το τέλος, ενώ διέθετε μαζί με την Ισπανία τις προτελευταίες σε γονιμότητα καλλιεργούμενες εκτάσεις σιτηρών στην Ευρώπη.

Το 1876 δημοσίευσε τη σημαντικότερη μέχρι τότε στατιστική μελέτη για την ελληνική βιομηχανία «*Απογραφικά πληροφορία περί των εν Ελλάδι ατμοκινήτων βιομηχανικών καταστημάτων*». Η εργασία του δεν ήταν μια πλήρης απογραφή, αλλά μια παρουσίαση των δέκα κύριων κλάδων της ελληνικής βιομηχανίας και λοιπών σημαντικών μονάδων. Άποψή του ήταν ότι ακόμη και η μικρή και νεαρή ελληνική βιομηχανία δεν είχε ανάγκη τον προστατευτισμό για να αναπτυχθεί. Σημείωσε επίσης, ότι πέραν του υλικού συμφέροντος, η σύγχρονη βιομηχανία «...τη συνδρομή του ατμού και της μηχανικής, της καθεκάστην προσκτώσης νέας τελειοποιήσεις...προκαλεί την ανάπτυξιν και πρόοδον του ατόμου».⁷²⁷

⁷²⁷ Μανσόλας, Α. (1876). *Απογραφικά πληροφορία περί των εν Ελλάδι ατμοκινήτων βιομηχανικών καταστημάτων*, σελ. η'.

Εργαστήρια	Παιδιά				Τό όλων.
	Άνδρες.	Γυναίκες.	Άρρένα.	Θήλεα.	
18 Κλωστήρια.....	243	447	23½	461	1,085
42 Μεταξουργεία.....	50	515	"	30½	869
32 Άλευρόμυλοι.....	753	8	52	"	815
10 Έλαιотреβεία.....	496	"	6	"	202
9 Μηχανουργεία	214	"	128	"	342
7 Βυρσοδεψεία.....	696	"	90	"	786
13 Έκκοκιστήρια	94	21	24	"	136
2 Έφαντήρια (1).....	45	18½	9	"	238
2 Μεταλλουργικά.....	1904	"	"	"	1,904
3 Μεταλλευτικά.....	318	"	"	"	318
4 Θεωρυχειόν έν Μήλω	70	"	2	"	72
2 Άγγειοπλαστεία ..	80	6	45	13	144
2 Έτελουργεία.....	108	34	29	26	197
4 Οίνοποιεία.....	35	6	"	"	41
5 Πνευματοποιεία.....	48	"	4	"	22
3 Σαπωνοποιεία.....	41	2	1	"	44
4 Πυριτιδοποιείον.....	21	"	7	"	28
10 Διάφορα.....	104	7	28	20	159
	4,959	1,230	629	524	7,342

Εικόνα 79: Πίνακας βιομηχανικού εργατικού δυναμικού κατά φύλο και ηλικιακή κατηγορία

Πηγή: Μανσόλας, Α.(1876). Απογραφικά πληροφορία περί των εν Ελλάδι ατμοκινήτων βιομηχανικών καταστημάτων, σελ.49.

Ο παραπάνω πίνακας αποτυπώνει έντονα το φαινόμενο της παιδικής εργασίας στην ελληνική βιομηχανία του 19^{ου} αι.. Η υφαντουργική βιομηχανία και ιδιαίτερα τα μεταξουργεία απασχολούσαν σε μεγάλο ποσοστό ανήλικα κορίτσια (35% κορίτσια, 27% αγόρια). Στα υαλουργεία το 28% των εργατών ήταν ανήλικοι, ενώ στα μηχανουργεία το 60% ήταν αγόρια. Τα στοιχεία αυτά αντανακλούν τόσο τις μεγάλες ανάγκες των εργατικών στρωμάτων όσο και την έλλειψη της υποχρέωσης για εκπαίδευση (το 48% των αγοριών και το 86% των κοριτσιών ήταν αγράμματα). Η ελληνική βιομηχανική εργατική τάξη του 1876 αποτελείται από μόλις 4.959 ενήλικες άνδρες.

Υπό την εποπτεία του Α.Μανσόλα διεξάχθηκαν οι απογραφές του 1870 και του 1879. Στην τελευταία έγινε προσπάθεια εξακρίβωσης όχι μόνο του πραγματικού πληθυσμού (οι επί τόπου απογραφέντες), αλλά και του νόμιμου (αριθμός δημοτών). Το τελευταίο επιβαλλόταν όχι μόνο από την έλλειψη δημοτολογίων (εξαιρουμένων των Ιονίων νήσων), αλλά και από τον εκλογικό νόμο (17-9-1877) για προσδιορισμό του αριθμού των βουλευτών. Λόγω πληρότητας έπρεπε να απογραφούν και οι Έλληνες του εξωτερικού, πράγμα που δεν έγινε με εγγυημένη αξιοπιστία από τα κατά τόπους προξενεία.

Το 1879 είχε γίνει με επιταγή του νόμου περί στρατολογίας (28-11-1878) η σύνταξη ανά δήμο μητρώου αρρένων για άντρες κάτω των 40 ετών. Ο Αλ.Μανσόλας αντιπαραβάλλει τα αθροιστικά στοιχεία από τα μητρώα με αυτά της απογραφής στον παρακάτω πίνακα.

Ηλικία	κατά τα Μητρώα	κατά την Απογραφή	Ηλικία	κατά τα Μητρώα	κατά την Απογραφή
1	27,439	31,916	21	8,053	6,341
2	25,962	25,356	22	12,874	14,649
3	24,368	24,087	23	10,764	9,473
4	22,790	23,406	24	11,953	10,019
5	24,526	24,359	25	16,634	18,829
6	21,454	23,047	26	13,601	12,045
7	20,764	20,151	27	12,828	10,534
8	21,646	24,849	28	14,953	16,725
9	17,677	15,624	29	8,974	5,497
10	22,711	26,962	30	17,587	25,355
11	15,519	13,263	31	7,335	3,876
12	22,291	27,083	32	13,453	11,975
13	17,679	17,794	33	9,089	7,504
14	17,983	19,571	34	8,594	5,666
15	18,495	23,082	35	16,030	27,470
16	16,103	17,875	36	10,474	8,675
17	13,912	15,107	37	10,080	6,573
18	12,674	17,815	38	12,377	13,775
19	9,633	9,204	39	8,185	4,735
20	12,996	17,017	40	7,094	30,673
				<u>617,554</u>	<u>667,957</u>

Εικόνα 80: Πίνακας αντιπαραβολής στοιχείων απογραφής με δημοτικά μητρώα (1879).

Πηγή: Υπουργείον Εσωτερικών (1881). Στατιστική της Ελλάδος. Πληθυσμός 1879, σελ.31.

Ο πληθυσμός της απογραφής έως και 40 ετών ήταν κατά 8,16% μεγαλύτερος από αυτόν των δημοτικών μητρώων, παρόλο που τα τελευταία περιλάμβαναν και τους διαμένοντες στο εξωτερικό. Ο Α.Μανσόλας δικαιολογεί την ανεπάρκεια των μηχανισμών λέγοντας, ότι οι διαφορές ανά ηλικία υπέρ και των δύο πλευρών είναι στοιχείο ειλικρίνειας των ερευνών. Αυτό δεν συνεπάγεται και ειλικρίνεια των ερωτώμενων. Ιδιαίτερα μεγάλες είναι οι διαφορές υπέρ του αριθμού της απογραφής στις ηλικίες 12, 15, 18, 20, 35, 40, που δεν ισοσταθμίζονται από αντίθετες διαφορές κοντινών ηλικιών. Τα στοιχεία αυτά μας δείχνουν τις αποκλίσεις που είχαν οι καταμετρήσεις πληθυσμού από τους κρατικούς μηχανισμούς. Ιδιαίτερο χαρακτηριστικό και των δύο σειρών στοιχείων αποτελούν τα τοπικά μέγιστα σε

ηλικίες που λήγουν σε 0 ή 5, πράγμα που υποδηλώνει στρογγυλοποίηση των πραγματικών ηλικιών.

*Επί 100 παιδίων ἀρρέων ηλικίας 5-10 ἐτών.				*Επί 100 παιδίων θηλέων ηλικίας 5-10 ἐτών.			
ΕΠΑΡΧΙΑΙ	Μαθηταί.	ΕΠΑΡΧΙΑΙ	Μαθηταί.	ΕΠΑΡΧΙΑΙ	Μαθηταί.	ΕΠΑΡΧΙΑΙ	Μαθηταί.
Σπετσών καὶ Ἐρμιόπολ.	84	Μέσσης	55	Σύρου	70	Γουθίου	8
Ὄρους	83	Αἰγίνης	54	Κέρκυρας	61	Καρυστίας	8
Λακεδαίμονος	78	Δωριδος	53	Ἀττικῆς	57	Κυνουρίας	8
Ἰθάκης	77	Νάξου	53	Σπετσών	31	Γορτυνίας	7
Κυνουρίας	77	Σύρου	52	Κέας	28	Ἠλείας	7
Πάλλης	77	Ἄργους	51	Μήλου	28	Ὀλυμπίας	7
Σάμης	77	Λοκρίδος	51	Ἰθράς	21	Πυλίας	7
Κέας	75	Θησίων	50	Κρανίας	22	Φθιώτιδος	7
Μήλου	74	Λευκάδος	49	Τήνου	21	Λευκάδος	6
Τήνου	74	Σκοπέλου	49	Μεσολογγίου	20	Τριχωνίας	6
Αἰγιαλείας	73	Λεβαδείας	48	Πατρῶν	20	Κορινθίας	5
Θήρας	72	Πυλίας	48	Σκοπέλου	20	Κυθήρων	5
Καλαμών	71	Μεσολογγίου	46	Ἄργους	17	Λοκρίδος	5
Καλαθρότων	69	Τριφυλίας	45	Ναυπλίας	17	Παξῶν	5
Παξῶν	69	Τριχωνίας	44	Αἰγιαλείας	16	Βονίτ. καὶ Ἐφηρομ.	4
Οἰτύλου	68	Φθιώτιδος	44	Ἰθάκης	16	Μαντινείας	4
Ἀττικῆς	65	Ἐηροχωρίου	43	Ἄνδρου	14	Μεγαλοπόλεως	4
Ἄνδρου	64	Ὀλυμπίας	42	Μεγαρίδος	13	Ναυπακτίας	4
Γορτυνίας	63	Ἰθράς καὶ Τροιζ.	42	Πάλλης	13	Βάλτου	3
Κερκύρας	62	Ἠλείας	41	Παρνασσίδος	13	Λακεδαίμονος	3
Κρανίας	62	Χαλκίδος	41	Αἰγίνης	12	Μεσσήνης	3
Ναυπλίας	62	Ἐπίδ. Λιμηρῆς	37	Θήρας	12	Ἐπίδ. Λιμηρῆς	2
Μεγαρίδος	61	Εὐρυτανίας	37	Τριφυλίας	12	Καλαθρότων	2
Καρυστίας	60	Μεσσήνης	37	Ἐηροχωρίου	11	Οἰτύλου	2
Κορινθίας	58	Βονίτ. καὶ Ἐφηρομ.	36	Ζακύνθου	10	Εὐρυτανίας	1
Μαντινείας	58	Ναυπακτίας	36	Θησίων	9	Δωριδος	0
Παρνασσίδος	58	Ζακύνθου	35	Καλαμών	9	Μέσσης	0
Πατρῶν	57	Βάλτου	29	Λεβαδείας	9	Ὄρους	0
Γουθίου	56	Μεγαλοπόλεως	29	Νάξου	9	Σάμης	0
Κυθήρων	56	Δι' ὅλον τὸ Κρ.	55	Χαλκίδος	9	Δι' ὅλον τὸ Κρ.	14

Εικόνα 81: Ποσοστό αγοριών και κοριτσιών ηλικίας 5-10 ετών ανά επαρχία που φοιτούν στο δημοτικό.

Πηγή: Υπουργεῖον Εσωτερικῶν. (1881). Στατιστικὴ τῆς Ελλάδος. Πληθυσμὸς 1879, σελ. 36.

Ὅπως μας πληροφορεῖ ο πίνακας, το 55% των αγοριών και μόλις το 14% των κοριτσιών πήγαινε στο δημοτικό το 1879. Μόνο τα κορίτσια τῆς Σύρου, τῆς Κέρκυρας και τῆς Αττικῆς πήγαιναν πάνω ἀπὸ τα μισά στο σχολεῖο. Ο συντηρητισμὸς τῆς ἐλληνικῆς κοινωνίας φαίνεται ιδιαίτερα σε ορισμένους νομούς που τα αγόρια εἶχαν εντυπωσιακὰ διαφορετικὴ μεταχείριση ἀπὸ τα κορίτσια στο θέμα τῆς μόρφωσης. Στη Λακωνία, για παράδειγμα, πήγαιναν στο δημοτικό το 78% των αγοριών και μόνο το 3% των κοριτσιών. Ἀνάλογα στην Εὐρυτανία, το 37% των αγοριών και το 1% των κοριτσιών.

Ο Α.Μανσόλας με το έργο του πρόβαλλε την Ελλάδα εκτός συνόρων, πράγμα που αποτελούσε διαχρονικό στόχο της ελληνικής στατιστικής. Υπήρξε αντεπιστέλλον μέλος (corresponding member) της *Statistical Royal Society of London*,⁷²⁸ επίτιμο μέλος του *Institut international de statistique*⁷²⁹ και αρχικός συνεργάτης του *Annales de démographie internationales*(1877)⁷³⁰. Εκπροσώπησε την Ελλάδα ως αρχηγός αποστολής σε διεθνείς εκθέσεις και ως εθνικός αντιπρόσωπος σε διεθνή στατιστικά συνέδρια και συγκεκριμένα:

α) στις διεθνείς εκθέσεις της Βιέννης (1873) και των Παρισίων (1878) όπου ήταν και ο συντάκτης συνοπτικής έκδοσης για τη στατιστική παρουσίαση της χώρας.
β) σε διεθνή στατιστικά συνέδρια: της Χάγης (1869), της Αγίας Πετρούπολης (1872), της Βουδαπέστης (1876). Για αυτά συνέγραψε και αντίστοιχες στατιστικές εκθέσεις για την Ελλάδα, όπως και για το συνέδριο της Φλωρεντίας (1867), όπου όμως δεν παραβρέθηκε.⁷³¹

Στην έκθεσή του για τη Χάγη θα συμπεριλάβει την άποψή του για άσκηση της κρατικής στατιστικής δραστηριότητας από ένα και μόνο γραφείο και τη θέσπιση ενός Συμβουλίου Στατιστικής. Ο Α.Μανσόλας στις διεθνείς του επαφές χρησιμοποιούσε τον τίτλο του διευθυντή, πράγμα για το οποίο είχε δεχτεί κριτική. Όμως οι προερχόμενοι από το δημόσιο τομέα ομόλογοί του ήταν διευθυντές και ο τίτλος του τμηματάρχη υποβάθμιζε στο στατιστικό χώρο όχι μόνο τον ίδιο αλλά και την χώρα που εκπροσωπούσε. Το στατιστικό έργο του δέχτηκε τα ευμενή σχόλια του διακεκριμένου στατιστικού της εποχής Maurice Bloch, που χαρακτήρισε τον Α.Μανσόλα «...άνδρα δραστήριον...ούτινος είδομεν καλὰς εργασίας.»⁷³² Τη στατιστική της Γαλλίας του Bloch (δίτομη) είχε ως πρότυπο ο Α.Μανσόλας, όπως αναφέρει στην εισαγωγή του βιβλίου του. Συγκρινόμενη η ελληνική εργασία ήταν συνοπτικότερη και σε έκταση και σε στατιστική θεματολογία. Ο Α.Μανσόλας έκανε στα έργα του χρήση διεθνών στοιχείων από τον M.Bloch.

⁷²⁸ Συνεδρίαση της 16 Νοεμβρίου 1869 της S.S.L., βλέπε *Journal of the Statistical Society of London*, 33 (3) (Sep., 1870), p.385.

⁷²⁹ Κλαδάς, Σ.(1932). ό.π., υποσ. σελ. 101.

⁷³⁰ Schweber, L. (2006). ό.π., πίνακας 2, σελ. 142.

⁷³¹ Οι Έλληνες αντιπρόσωποι στο συνέδριο της Φλωρεντίας ήταν ο Κεφαλλήνας λόγιος Γεώργιος Μηνιάτης και το τέως μέλος του Ανωτάτου Συμβουλίου των Ιονίων, ο Ζακυνθινός επιτελικός αξιωματικός Τυπάλδος Ιούλιος. Πηγή: Κλαδάς, Σ. (1932), ό.π., σελ.98. Φαίνεται ότι η ιταλομάθεια υπερίσχυσε των αρμόδιων τεχνοκρατών.

⁷³² Bloch, M. (1895). *Εγχειρίδιον θεωρητικής και πρακτικής στατιστικής*. Αθήναι: Τύποις Π.Δ.Σακελλαρίου, σελ. 30.

Εικόνα 82: Εξώφυλλο της ελληνικής έκδοσης του εγχειριδίου στατιστικής του Μ. Bloch (1895), που υπήρξε το σπουδαιότερο έργο στατιστικής που κυκλοφόρησε στην Ελλάδα του 19^{ου} αι..⁷³³

Όπως μας πληροφορεί ο Γ.Μπαφούνης (2006), οι σχέσεις του με άλλα στελέχη της διοίκησης δεν ήταν πάντα καλές. Ο Σ.Σπηλιωτάκης τον κατηγόρησε ότι στις *πολιτειογραφικές* του πληροφορίες (1867) παρουσίασε μειωμένο τον πληθυσμό της Ελλάδας κατά 199.000 άτομα. Στην κατηγορία του πρώην προϊσταμένου του Σ.Σπηλιωτάκη, που τον κατήγγειλε για επιστημονικά σφάλματα τα οποία οδήγησαν στη μείωση του πραγματικού αριθμού των κατοίκων, απάντησε με την κατηγορία ότι το στατιστικό έργο του προκατόχου του στερούνταν τα ουσιώδη προσόντα κάθε στατιστικής εργασίας.

Οι εφημερίδες και πολλά εγκυκλοπαιδικά ημερολόγια της εποχής (Αττικόν, Αισώπου, Πανδώρα, Βρεττού, Εθνικόν) δημοσίευαν στατιστικές πληροφορίες, πηγή

⁷³³ Το πρώτο βιβλίο με θέμα αποκλειστικά τη στατιστική που κυκλοφόρησε στην Ελλάδα (Ναύπλιο, 1877) ήταν το «*Στοιχειώδη μαθήματα στατιστικής*» του Γάλλου δημοσιολόγου Joseph Garnier, σε μετάφραση Ι.Κονδάκη.

των οποίων ήταν το Γ.Δ.Ο., αλλά και επιστολές σχολιασμού τους από ιδιώτες που περηνέβαιναν σε ένα δημόσιο διάλογο. Το 1867 ο Αρ. Δόσιος⁷³⁴ θα ισχυριστεί ότι ο Μανσόλας στο βιβλίο του «*Πολιτειογραφικά πληροφορία περί Ελλάδος*», αλλοίωσε τα στοιχεία ώστε να τα ταιριάζουν στην ανάπτυξη που ήθελε για την Ελλάδα.⁷³⁵ Για παράδειγμα, ενώ αναφέρει στοιχεία για την εισαγωγή σαπουνιού το 1862, τα αποσιωπά για το 1863 και το 1864, ώστε να εννοηθεί ότι η εγχώρια σαπωνοποιεία κάλυψε τη ζήτηση. Επί πλέον ο Α.Δόσιος αμφισβητούσε τη μεγάλη αύξηση πληθυσμού της Αθήνας (10% από το 1836 και μετά), τη στιγμή που άλλες ευρωπαϊκές πρωτεύουσες είχαν ρυθμούς αύξησης από 1,89% (Βιέννη) μέχρι 3,56% (Βερολίνο).

Τον Ιανουάριο του 1870, ο τότε διευθυντής του Ν.Α.Τ. που είχε συμβουλευτεί τον διευθυντή του εμπορικού τμήματος του υπουργείου Ναυτικών Ιωάννη Δραγούμη⁷³⁶ για τη στατιστική του ελληνικού εμπορικού στόλου (αριθμός πλοίων, χωρητικότητα, αριθμός ναυτών), προέβη σε αρνητική κρίση για το έργο του Μανσόλα. Αυτό υπήρξε αφορμή να διεξαχθεί μέσω του τύπου ένας «στατιστικός πόλεμος»⁷³⁷ μεταξύ των δύο αυτών σημαντικών στελεχών της διοίκησης. Ο Ι.Δραγούμης απείλησε τον Μανσόλα, ότι θα ζητούσε ανάκριση για την πιστοποίηση της ακρίβειας των σχετικών στατιστικών στην περίπτωση που ο Μανσόλας δεν εξηγούσε σαφώς το γιατί υποβάθμιζε τον αριθμό των ελληνικών πλοίων παλαιότερων ετών. Κατά την άποψή του ο στόχος ήταν να δειχτεί μεγάλη πρόοδος· όμως ο συνολικός αριθμός των «μανσόλιων» πλοίων, που συμπεριλάμβανε και την

⁷³⁴ Ο Αριστείδης Δόσιος (1844-1881) γεννήθηκε στην Αθήνα από ευκατάστατους, λόγιους γονείς. Ο πατέρας του Κων/νος Δόσιος ήταν σύμβουλος του υπ. Εσωτερικών, πληρεξούσιος των Μακεδόνων στην Εθνική των Ελλήνων Συνέλευση της 3ης Σεπτεμβρίου 1843 και πληρεξούσιος Αττικής στη Β' Εθνική των Ελλήνων Συνέλευση του 1862. Διετέλεσε υπουργός Παιδείας-Εκκλησιαστικών στην κυβέρνηση Ζην. Βάβλη (Φεβρουάριος-Μάρτιος 1863) και ήταν μαζί με τον Φαρμακίδη οι σπουδαιότεροι υποστηρικτές του αυτοκέφαλου της ελλαδικής εκκλησίας. Στην ανώνυμη μελέτη του με τίτλο «*Ελληνισμός ή ρωσισμός, ήτοι η μεταξύ Αγγλίας και Ρωσίας απόρρητος και εμπιστευτική διαπραγματεία περί του Ανατολικού Ζητήματος, το 1854*» εξέθετε τους κινδύνους του υπόδουλου ελληνισμού από τη ρωσική πολιτική. Η μητέρα του Α.Δόσιου ήταν η Αικατερίνη Μαυροκορδάτου, μεταφράστρια του Βαγρον στα ελληνικά. Ήταν αδελφός του γαριβαλδινού Αλέξανδρου Δόσιου και του υφηγητή της Χημείας, Λέανδρου Δόσιου. Το 1861, δεκαοχτάχρονος φοιτητής, αποτυγχάνει στην απόπειρα δολοφονίας της βασίλισσας Αμαλίας, συλλαμβάνεται, βασανίζεται και καταδικάζεται σε θάνατο. Στην εξέγερση του 1862 απελευθερώθηκε από το λαό. Συνέχισε τις σπουδές του στο Μόναχο και στην Ιταλία. Συνέγραψε μελέτες οικονομολογικού περιεχομένου και διετέλεσε διευθυντής ναυτιλιακής τράπεζας. Έγραψε τις μελέτες «*Les Limites de l' Economie Pratique*» και «*Κρίσεις και σκέψεις περί της ελληνικής ατμοπλοΐας*» καθώς και μια έκθεση πεπραγμένων της ναυτιλιακής τράπεζας με τίτλο «*Ο Αρχάγγελος*» (1877). Υπέφερε από κατάθλιψη και πέθανε σε φρενοκομείο σε ηλικία 37 χρονών.

⁷³⁵ Μπαφούνης, Γ. (2006). ό.π., σελ. 207-208, 248.

⁷³⁶ Ο Ιωάννης Μ.Δραγούμης (1807 Κωνσταντινούπολη, 1872 Αθήνα) υπήρξε σημαντικό στέλεχος της δημόσιας διοίκησης. Ήρθε στην Ελλάδα επί Καποδίστρια (γενικό φροντιστήριο του ναυτικού) και ανέλαβε διευθυντής για τα πρώτα 40 χρόνια του τμήματος της εμπορικής ναυτιλίας του υπουργείου των Ναυτικών. Το 1856 εξέδωσε το «*Πίναξ των εμπορικών πλοίων της Ελλάδος από 30 τόννων και επέκεινα*» και δημοσίευε ανυπόγραφα άρθρα για την εμπορική ναυτιλία στο περιοδικό «*Πανδώρα*». Πηγή: Βοβολίνης, Κ. (1962). *Μέγα Ελληνικόν Βιογραφικόν Λεξικόν* (τόμ.Γ'). Αθήνα, σελ. 384-392.

⁷³⁷ Βοβολίνης, Κ. (1962). ό.π., λήμμα: Δραγούμης Ι.Μ., *Έρις περί μίαν στατιστικήν*, σελ. 385-391.

«καρυδόβαρκαν» του μπαρμπα-Δημήτρη του Αρβανίτη, ήταν υπερβολικός. Όπως ειρωνικά αναφέρει για το σκάφος αυτό: «...και από των καταλόγων της ελληνικής στατιστικής μετεγράφετο εν ταις στατιστικαίς του ημερολογίου Gotha, από δε του ημερολογίου Gotha, ίσως μετέβαινε και εν τοις καταλόγοις των αστερισμών του ουρανού».⁷³⁸

Την άποψή του ενίσχυαν η έκθεση της ασφαλιστικής εταιρείας «Φοίνιξ» για πλοία άνω των 30 τn και ο αριθμός των διπλωμάτων των καπετάνιων που εξέδιδε το υπουργείο. Αλλά και οι διεθνείς συγκρίσεις του έπασχαν. Με τη λογική Μανσόλα το Πόρτο Χέλι είχε 2,5 φορές μεγαλύτερη ναυτική δύναμη από το Βέλγιο, πλην όμως η χωρητικότητα των πλοίων του Βελγίου ήταν εξαιρετικά μεγαλύτερη (342:8). Συνεπώς η δουλειά του Μανσόλα, που δεν γνώριζε τι ακριβώς πρέπει να μετρά ως πλοίο, ήταν μία «στατιστική των φρυγάνων»⁷³⁹.

Ο Α.Μανσόλας απάντησε όχι με τεχνοκρατικά επιχειρήματα, αλλά με τον ισχυρισμό ότι ακόμη και αν οι αριθμοί δεν έδειχναν την προοδευτική κατάσταση, αυτή «μαρτυρείται ουχ'ήττον εκ της συνειδήσεως αυτής παντός ζώντος εν Ελλάδι ή εν παραλία πόλει της αλλοδαπής».⁷⁴⁰ Αλλά «τα πέντε τραύματα⁷⁴¹ [της στατιστικής Μανσόλα] κατά της κεφαλής μάλιστα, δεν αρκούσι να καταβάλωσι την στατιστικήν του κ.Μανσόλα... όλα τα ανθρώπινα έργα είναι αμαρτωλά εξαιρέτως αι στατιστικάί, διότι ο περί αυτόν γράφων δι' άλλων βλέπει οφθαλμών και δι' άλλων ακούει ώτων και δια τούτον δεν έπρεπε να σκανδαλισθή ο κύριος Μανσόλας, ού το έργον δεν είναι αξιοκαταφρόνητον καίτοι χωλαίνον».

Ο υφιστάμενος του Α.Μανσόλα στη διοίκηση Τηλεγράφου Α. Γκαρπολάς τον κατηγορήσε για επιστημονική ανεπάρκεια (μη πτυχιούχος) και ευνοιοκρατία και μαζί με τους 17 από τους 22 υπαλλήλους ζήτησαν από τον πρωθυπουργό την απομάκρυνσή του. Είχαν βέβαια προηγηθεί η μειωτική αναφορά του Μανσόλα για την απόδοση της υπηρεσίας στην πρώτη εγκύκλιο που εξέδωσε και η φημολογούμενη ευνοιοκρατία που επεδείκνυε ως διοικητής.

Η απογραφή της 2 Μαΐου του 1870 απέκλινε ημερομηνιακά από τις συστάσεις των διεθνών συνεδρίων στατιστικής για διεξαγωγή στην αρχή ή στο τέλος

⁷³⁸ Βοβολίνης, Κ. (1962). ό.π., λήμμα: Δραγούμης Ιωάννης, σελ. 389.

⁷³⁹ Τίτλος του άρθρου ανταπάντησης του Δραγούμη της 23-1-1870 στην εφημ. *Αλήθεια*, από Βοβολίνης, Κ. (1962). ό.π., σελ. 386.

⁷⁴⁰ Εφ. *Αλήθεια*, φ.1046/8-1-1870, από Μπαφούνης, Ι.(2006), ό.π., σελ. 184.

⁷⁴¹ Τα «κεφαλικά κτυπήματα» ήταν οι εξής ιδιαιτερότητες των στοιχείων της περιόδου 1859-1866: το διάστημα 1859-1863 τα στοιχεία Μανσόλα δείχνουν μείωση της χωρητικότητας αλλά αύξηση του αριθμού των πλοίων, μέχρι και το 1863 έχουμε μείωση στον αριθμό των πληρωμάτων, το 1866 εμφανίζεται μείωση κατά 10,2% του αριθμού των πλοίων και μη δημοσίευση του αριθμού των πληρωμάτων, την περίοδο 1863-64 έχουμε 17.811 τόνους αύξηση χωρητικότητας και μόνο 76 πλοία περισσότερα ενώ την περίοδο 1864-66, αύξηση πλοίων 628 αλλά μόνο 17.082 τόνους στη χωρητικότητα και τέλος ενώ το 1865 έχουμε 1216 πλοία περισσότερα χωρίς τα Επτάνησα, το 1866 έχουμε μείωση κατά 688.

του έτους. Στην αρχή συνέπιπτε με τις δημοτικές εκλογές, ενώ στο τέλος υπήρχε ο φόβος της αναβολής για το επόμενο έτος· όμως η ένωση των Επτανήσων με την Ελλάδα επέβαλλε τη δημιουργία μιας νέας συνολικής στατιστικής εικόνας. Εφαρμόστηκε το αποκεντρωτικό σύστημα, όπου ο δήμαρχος όφειλε να συντάξει τον απογραφικό πίνακα του δήμου και ο έπαρχος να ελέγξει και συντάξει τους πίνακες ελέγχου της επαρχίας του. Η πλημμελής εργασία των δημαρχιακών απογραφικών επιτροπών ανάγκασαν το Γ.Δ.Ο. να κάνει σχολαστικούς ελέγχους και διορθώσεις και να αναθεωρήσει τα αποτελέσματα των περισσότερων πινάκων του Φεβρουαρίου του 1871. Στην απογραφή αυτή έγινε για πρώτη φορά η διάκριση και καταμέτρηση του «πραγματικού» και του «νόμιμου ή επίσημου πληθυσμού» της χώρας.⁷⁴²

Το 1872 με το Β.Δ. «Περί των εργασιών προς καταρτισμόν στατιστικής της πολιτικής και ποινικής δικαιοσύνης, και της εξελέξεως της εργασίας των δικαστηρίων και των συμπραττότων δικαστικών λειτουργιών» ορίζεται λεπτομερώς η κατάρτιση και η μηνιαία αποστολή στο αντίστοιχο υπουργείο των στατιστικών της Δικαιοσύνης. Το διάστημα 1882-1885 λειτούργησε στο υπουργείο Οικονομικών για τις ανάγκες του ιδιαίτερο «Στατιστικόν Γραφείον», με τους εξής ειδικούς σκοπούς: «Το Στατιστικόν Γραφείον θέλει καταρτίζει και δημοσιεύει τη εγκρίσει του Υπουργού στατιστικούς πίνακας περί του εξωτερικού και ειδικού εμπορίου της Ελλάδος, περί της κατέιδος γεωργικής παραγωγής, περί των αμέσων φόρων διακεκριμένως, περί του χαρτοσήμου, γραμματοσήμου, περί των μεταλλείων, ορυκτών, περί του θαλασσίου άλατος, περί των δασών, περί των ταμειακών εισπράξεων, των δημοσίων χρεών και περί παντός άλλου κλάδου της οικονομικής υπηρεσίας του Κράτους».⁷⁴³ Το έργο του Γραφείου θα επικουρούταν από τα άλλα τμήματα του υπουργείου και στόχος ήταν και η έκδοσή του (αυτοτελώς ή στην εφημερίδα της κυβερνήσεως).

Προϊόν της εργασίας του τμήματος Μεταλλείων του υπουργείου Οικονομικών ήταν και η δημοσίευση από τον εισηγητή του τμήματος Γ.Λιδωρίκη (1875) της κρατικής έκδοσης «Στατιστικάί πληροφορίαί περί των εξορυσσομένων ορυκτών και μεταλλευμάτων εν Ελλάδι». Περιεχόμενά του είναι τα υπό δημόσια ιδιοκτησία ορυκτά⁷⁴⁴, τα υπό ιδιωτική, οι πίνακες με τα Β.Δ. παραχώρησης, τα στοιχεία των εταιρειών, ο τόπος, το είδος και η έκταση καθώς και πληροφορίες περί των υποδομών εταιρειών. Τα έσοδα του δημοσίου από τις παραχωρήσεις ήταν 3 λεπτά/στρέμμα.

⁷⁴² Ο πραγματικός πληθυσμός αποτελείται από τους κατοίκους την στιγμή της απογραφής, ενώ ο νόμιμος από τους δημότες.

⁷⁴³ Νόμος 30Α'/16-5-1882, Περί οργανισμού του Γραφείου Στατιστικής εν τω Υπουργείω Οικονομικών, άρθρο 2.

⁷⁴⁴ Σμύριδα, μυλόπετρες, γύψος, αλάτι.

	Παραχωρήσεις	Βασιλικά προνόμια	Πάγια
Έθνη απροσώρου μολύβου ..	82	613,268	575
Γκιανθιάζιον	63	364,756	718
Ψευδαργύρου	6	42,807	278
Χρυσίου	101	401,757	209
Σιδήρου	30	118,099	701
Χαλκού	46	319,137	501
Μαγγανίου	31	122,540	213
Θείου	5	(x) 28,411	587
	367	1,910,778	848

Εικόνα 83: Πίνακας παραχωρήσεων αδειών εξόρυξης σε ιδιωτικές εταιρείες ανά είδος μετάλλου/ορυκτού.

Πηγή: Λιδωρίκης, Γ.Π. (1875). Στατιστικά πληροφορία περί των εξορυσσομένων ορυκτών και μεταλλευμάτων εν Ελλάδι, σ. 11.

Μετά τη θέσπιση της σχετικής νομοθεσίας, που όριζε το καθεστώς των παραχωρήσεων σε ιδιώτες (1861, τροποποιήσεις 1867), υπήρξε μεγάλο ενδιαφέρον από κεφαλαιούχους, που είχαν ενθουσιαστεί από τις θετικές πληροφορίες για την επένδυση του Λαυρίου. Ο Γ.Λιδωρίκης σημειώνει στην εισαγωγή του, ότι οι περισσότερες μεταλλευτικές εταιρείες (30) της περιόδου 1869-1873 είχαν ως σκοπό την κερδοσκοπία μέσω της υπερτίμησης των μετοχών τους. Οι επόμενες σχετικές στατιστικές δημοσιεύσεις έγιναν το 1881⁷⁴⁵ και το 1909⁷⁴⁶. Όμως, παρά την αύξηση της παραγωγής και των εξαγωγών τη περίοδο 1890-1910, οι τακτικότερες στατιστικές δημοσιεύσεις θα ξεκινήσουν μετά τον μεγάλο πόλεμο (1918). Το Γραφείο έπεσε θύμα των περικοπών και καταργήθηκε από την κυβέρνηση Θ.Δηλιγιάννη (Ν. ΑΣΚΔ'/1885).

Η απογραφή του 1879 έγινε με τρόπο ανάλογο του 1870 με χρήση πολυσέλιδων απογραφικών βιβλίων πλην της Αθήνας και του Πειραιά όπου έγινε χρήση του *οικογενειακού δελτίου*. Τα μέλη του φιλολογικού συλλόγου Παρνασσός συμμετείχαν ανιδιοτελώς ως απογραφείς στην Αθήνα και στον Πειραιά. Όμως δεν επετεύχθη ο στόχος της μονοήμερης απογραφής, γιατί και τα δελτία είχαν λάθη και ορισμένοι κάτοικοι κωλυσιεργούσαν, με αποτέλεσμα να ολοκληρωθεί το έργο σε μια εβδομάδα. Η απογραφή του νόμιμου πληθυσμού απαιτούσε και την απογραφή των Ελλήνων του εξωτερικού, που έγινε από τις προξενικές αρχές χωρίς όμως

⁷⁴⁵ Υπουργείον Οικονομικών, *Συλλογή νόμων, διαταγμάτων, κανονισμών, εγκυκλίων και στατιστικών πληροφοριών περί των μεταλλείων, των ορυχείων, των λατομείων, των εκβολάδων, των αλυκών και των ιαματικών υδάτων*, Αθήναι, Εθνικό Τυπογραφείο, 1881. Η έκδοση αυτή προοριζόταν για χρήση του τμήματος Η του υπουργείου και συμπεριλάμβανε πίνακες με στοιχεία μεταλλείων, λατομείων, ιαματικών πηγών, φορολογίας καθώς και ονομαστικούς καταλόγους σμυριδορυκτών.

⁷⁴⁶ Υπουργείον Οικονομικών/Τμήμα Η'. (1909). *Μεταλλεία, ορυχεία και λατομεία: νόμοι, βασιλικά διατάγματα και λοιπὰ διατάξεις μετά στατιστικών πινάκων*. Αθήναι: Εθνικό Τυπογραφείο.

πληρότητα.⁷⁴⁷ Για πρώτη φορά η πλήρης επεξεργασία του απογραφικού υλικού (απογραφικά βιβλία, οικογενειακά δελτία και ειδικές καταστάσεις συμβιώσεων) έγινε κεντρικά από το Γ.Δ.Ο. και ακόμη για πρώτη φορά έγινε επίσημα γνωστός ο πληθυσμός των όλων των κατοικημένων περιοχών της χώρας (δηλ. και των οικισμών και των μονών). (Χουλιαράκης, 1975).

Στην απογραφή αυτή τηρήθηκαν κατά το δυνατό οι συστάσεις των στατιστικών συνεδρίων και ιδιαίτερα της Πετρούπολης, για το οποίο κάνει ιδιαίτερη μνεία ο Α.Μανσόλας στη μεθοδολογία της έρευνας, στην εισαγωγή της σχετικής έκδοσης.

Ιδιαίτερο στατιστικό έργο της περιόδου που εξετάζουμε ήταν η απογραφή της προσαρτηθείσας Ηπειροθεσσαλίας (1881), που λόγω της ταχύτητας που έγινε και της καχυποψίας (φορολογία, στρατολόγηση), δεν είχε πληρότητα στις στατιστικές κατηγορίες και μάλλον ούτε και αυξημένη αξιοπιστία στις απαντήσεις.⁷⁴⁸ Η απογραφή αυτή έγινε υπό τη διεύθυνση του Νεοκλή Καζάζη, όπως και η ειδική απογραφή της πόλεως των Αθηνών (1884), που έγινε με το αγγλικό σύστημα του ατομικού δελτίου και όχι με το γαλλικό των απογραφών, μιας και οι κάτοικοί της ήταν οι πλέον εγγράμματοι. Το 1886, η στατιστική της εκπαίδευσης ανατέθηκε με διάταγμα σε τμήμα του υπουργείου Παιδείας.⁷⁴⁹

Ο μελλοντικός καθηγητής της Νομικής Νεοκλής Καζάζης⁷⁵⁰ διετέλεσε τμηματάρχη την περίοδο 1882-1887 πλην των ετών 1885-1886, όταν στη θέση αυτή ήταν ο υπουργικός γραμματέας Στέφ.Βάρβογλης. Ο Ν.Καζάζης προετοίμασε νομοσχέδιο αναμόρφωσης της στατιστικής υπηρεσίας με εννεαμελή κεντρική επιτροπεία και ενίσχυση του προσωπικού του Γ.Δ.Ο., που όμως δεν ευδοκίμησε. Ο Ν.Καζάζης υπηρέτησε στη Γ.Δ.Ο. την περίοδο 1882-1887 και στη συνέχεια ανέλαβε γενικός διευθυντής των Ταχυδρομείων και Τηλεγράφων (1877-1890). Υπήρξε αντεπιτέλλον μέλος των εταιρειών Πολιτικής Οικονομίας και Στατιστικής του Παρισιού.

⁷⁴⁷ Από τα 193 προξενία μόνο τα 102 υπέβαλλαν πίνακες απογραφής και τα σπουδαιότερα (Κων/πολης, Αλεξάνδρειας, Καΐρου) δήλωσαν ότι δεν απογράφηκαν όλοι οι Έλληνες της περιοχής τους.

⁷⁴⁸ Το ίδιο έτος έγινε απογραφή και στην Κρήτη, όπως και το 1900. Το 1899 έγινε στη Σάμο.

⁷⁴⁹ Β.Δ της 16-5-1886, «Περί κανονισμού Εσωτερικής Υπηρεσίας του Υπουργείου Εκκλησιαστικών και Δημοσίας Εκπαιδύσεως».

⁷⁵⁰ Ο Νεοκλής Καζάζης (Πέτρα 1849, Αθήνα 1936) σπούδασε νομικά στην Αθήνα (1870 διδάκτορας), στη Γερμανία και στη Γαλλία. Διετέλεσε πανεπιστημιακός (1877 υφηγητής, 1883 επίτιμος καθηγητής, 1910 καθηγητής της Νομικής). Εκλέχτηκε Βουλευτής Αττικής και Βοιωτίας για δύο μήνες στην Α' αναθεωρητική Βουλή. Υπήρξε πρόεδρος της «Εθνικής Εταιρείας» (1894-1936), μιας στην ουσία εθνικιστικής πολιτικής χροιάς κίνησης, που στόχευε στην υλοποίηση της «Μεγάλης Ιδέας» και στην πολιτική και πνευματική αναγέννηση της Ελλάδας. Το 1902 επέζησε μετά από εναντίον του δολοφονική απόπειρα στη Φιλιππούπολη. Πηγή: Κόκκινος, Γ. (1996). *Ο πολιτικός ανορθολογισμός στην Ελλάδα. Το έργο και η σκέψη του Νεοκλή Καζάζη (1849-1936)*. Αθήνα: Τροχαλία.

Στο ίδιο υπουργείο συστάθηκε τμήμα που θα ασχολούνταν συστηματικότερα με τις γεωργικές στατιστικές.⁷⁵¹ Αργότερα με νόμο (1889) προβλέφθηκε η προσωρινή ενίσχυση της υπηρεσίας σε χρονιές διεξαγωγής και επεξεργασίας απογραφών. Αλλά η απογραφή του 1889 δεν θα ολοκληρωθεί λόγω του κόστους επεξεργασίας της.⁷⁵² Μετά τον Ν.Καζάζη ανέλαβε προσωρινά τη διεύθυνση ο τμηματάρχης Α΄ του υπουργείου Εσωτερικών Αλ.Κανελλόπουλος και στη συνέχεια ο νομικός Ηλίας Λιακόπουλος⁷⁵³.

Στην ουσία εκείνη την εποχή δεν είχαμε τίποτα περισσότερο από στατιστικές πληθυσμού και εμπορίου. Στην επόμενη απογραφή του 1886, που έγινε υπό την εποπτεία του τότε γενικού γραμματέα του υπουργείου Εσωτερικών Η.Λιακόπουλου, έχουμε σημαντική πρόοδο με την πανελλαδική χρήση του απογραφικού δελτίου (οικογενειακού⁷⁵⁴), σημάδι ότι είχε υποχωρήσει στη χώρα ο αναλφαβητισμός καθώς και με τη διεξαγωγή της σε μία μόνο ημέρα. Οι απογραφικές επιτροπές μοίρασαν για συμπλήρωση τα οικογενειακά δελτία στους ίδιους τους απογραφόμενους στις πόλεις που είχαν γυμνάσιο, ενώ στις άλλες τα συμπλήρωναν αυτές, περνώντας από κάθε σπίτι. Η γρήγορη δημοσίευση των μόνων επεξεργασμένων στοιχείων του νόμιμου και του πραγματικού πληθυσμού, σε συνδυασμό με την έλλειψη σύγχρονων μηχανικών μέσων επεξεργασίας οδήγησαν σε λάθη που ανάγκασαν την κυβέρνηση να τα διορθώσει με νέο ΦΕΚ.⁷⁵⁵

Το 1891 σταματά η στατιστική της κίνησης του πληθυσμού. Το 1893 έχουμε την πτώχευση της χώρας. Η ανάγκη να αποκτήσει η χώρα έγκυρα στατιστικά δεδομένα, που στερήθηκε λόγω οικονομικών δυσχεριών το 1889, οδήγησε συντομότερα στη νέα απογραφή του 1896. Σημαντική καινοτομία της απογραφής αυτής υπήρξε η χρήση του *ατομικού απογραφικού δελτίου*.⁷⁵⁶ Όμως τα δελτία θα καταστραφούν από πυρκαγιά και τελικά θα δημοσιευτούν μόνο τα πολύ βασικά

⁷⁵¹ Βλέπε Ν.ΦΚΔ΄/ 27-5-1887, «Περί συστάσεως τμήματος της γεωργίας εν τω Υπουργείω των Εσωτερικών», ΦΕΚ 144/10-6-1887, σελ.522.

⁷⁵² Τα βασικά στοιχεία της απογραφής αυτής δημοσιεύτηκαν, βλέπε Χουλιαράκης, Μ. (1972), ό.π., σελ. 27. Από το 1879 ως το 1890 ο κρατικός προϋπολογισμός ήταν μονίμως ελλειμματικός, το ισοζύγιο πληρωμών αρνητικό και η χώρα δανειζόταν συνεχώς.

⁷⁵³ Ο Ηλίας Λιακόπουλος (Παλούμπα Γορτυνίας 1863, Αθήνα 1956) σπούδασε νομικά στη Γερμανία και υπηρέτησε 22 χρόνια στο δημόσιο φθάνοντας στο βαθμό του γενικού γραμματέα. Εξέδωσε το 1888 την περιοδική έκδοση «*Στατιστική Επιθεώρησις του Βασιλείου της Ελλάδος*», που όμως δεν προχώρησε πέραν του πρώτου τεύχους. Υπήρξε από τους αρχικούς καθηγητές του Παντείου και δίδαξε για 6 χρόνια το μάθημα του Αστικού Δικαίου.

⁷⁵⁴ Η πρώτη απογραφή με χρήση οικογενειακού δελτίου έγινε στην απογραφή του Παρισιού το 1817. Το 1829 χρησιμοποιήθηκε στην απογραφή του Βελγίου και το 1833 στην Γαλλίας.

⁷⁵⁵ Δημοσίευση κατά φύλο και νομούς του πραγματικού πληθυσμού με το Β.Δ. της 3-10-1889 (ΦΕΚ 251/4-10-1889) και του νόμιμου με το Β.Δ. της 29-12-1899 (ΦΕΚ 313/30-12-1889). Οι διορθώσεις δημοσιεύτηκαν με το Β.Δ. της 21-1-1890 (ΦΕΚ 22/26-1-1890).

⁷⁵⁶ Η πρώτη απογραφή με χρήση *ατομικού δελτίου* έγινε στο Παρίσι το 1871 για τους μόνιμους κατοίκους και σε ολόκληρη τη Γαλλία το 1876, ενώ στην Πρωσία την καθιέρωσε ο Engel το 1873.

στοιχεία (πραγματικός και νόμιμος πληθυσμός ανά διοικητική περιφέρεια, πόλη και χωριό).⁷⁵⁷

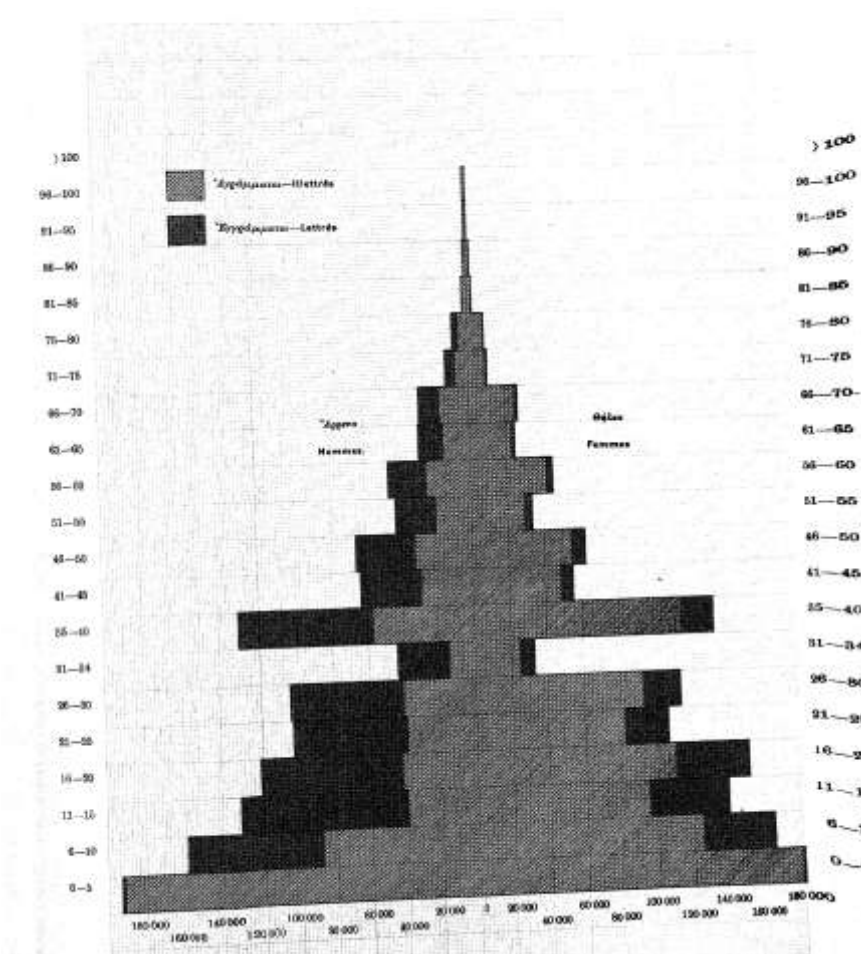
Ο Μ.Χουλιάρáκης αναφέρει και μια διακρατική συμφωνία που έγινε εκείνη την εποχή μεταξύ Ελλάδας και Ελβετίας (ΒΦΣ΄ της 28-4-1897, ΦΕΚ 77/7-5-1897) για αμοιβαία κοινοποίηση απογραφικού αποτελέσματος: «...αι δύο κυβερνήσεις Ελλάδος και Ελβετίας αναλαμβάνουν αμοιβαίως την υποχρέωσιν να παραδίδωσιν αλλήλαις αδαπάνως, μεθ' εκάστην απογραφήν του πληθυσμού των ιδίων χωρών, τα ατομικά δελτία, τα αφορώντα ειδικώς εις τους υπηκόους του ετέρου Κράτους, τους εν ταις ειρημέναις απογραφαίς συμπεριλαμβανομένους...».⁷⁵⁸ Απογραφές πληθυσμού πραγματοποιήθηκαν και σε εκτός επικράτειας εδάφη με ελληνικούς πληθυσμούς και συγκεκριμένα στη Σάμο (1899) και στην Κρήτη (1900).

Η προγραμματισμένη για το 1903 απογραφή (Β.Δ. της 22-3-1903) αναβλήθηκε για λόγους οικονομίας από την κυβέρνηση Θ.Δεληγιάννη. Τον Η.Λιακόπουλο διαδέχτηκε ο Δρ. Γεώργιος Χωματιανός, υπό τη διεύθυνση του οποίου έγινε η πιο άρτια τεχνικά απογραφή (1907), χωρίς όμως αυτό να σημαίνει και έναρξη μιας εποχής ενίσχυσης της στατιστικής δραστηριότητας. Οι απογραφείς είτε υπάλληλοι είτε ιδιώτες δεν αμοίφθηκαν για το έργο τους στη μέχρι τότε τεχνικά αρτιότερη απογραφή.

Η δίτομη έκδοση των αποτελεσμάτων περιλάμβανε στο τρίτο μέρος της παράρτημα με γραφήματα.

⁷⁵⁷ ΦΕΚ 59/17-7-1897 και στην έκδοση του υπουργείου Εσωτερικών/Τμήμα Δημόσιας Οικονομίας και Στατιστικής «Στατιστικά αποτελέσματα της απογραφής του πληθυσμού κατά την 5-6 Οκτωβρίου 1896, Μέρος Β, Πίνακες Α, Πληθυσμός».

⁷⁵⁸ Χουλιάρáκης, Μ.(1975). ό.π., σελ. 67.

Εικόνα 84: Δημογραφική πυραμίδα κατά φύλο, ηλικία και εγγραμματοσύνη (1907).
 Πηγή: Υπουργείον Εσωτερικών (επιμ. Γ.Χωματιανού). (1909). Στατιστικά αποτελέσματα της γενικής απογραφής του πληθυσμού κατά την 27η Οκτωβρίου 1907 (τ.Β'), Παράρτημα, Πίνακας ΣΤ'.

Η παραπάνω γραφική παράσταση αναδεικνύει από πλευράς ηλικίας ένα νεανικό πληθυσμό (μεγάλη βάση και αρκετά γραμμική σύγκλιση προς την κορυφή). Η μόνη «ανωμαλία» παρατηρείται στις ηλικιακές ζώνες των 31-34 ετών (έντονα στενή) και 35-40 (απότομα αυξημένη), πράγμα που αποτυπώνει μια σημαντική μείωση των απογραφομένων που γεννήθηκαν την περίοδο 1873-1876. Από πλευράς σύνθεσης πληθυσμού ανά φύλλο, επικρατούν σχεδόν παντού οι γυναίκες, που από πλευράς εγγραμματοσύνης είναι με απόσταση μακριά από την ανδρική μόρφωση (την αποφοίτηση από τη βασική εκπαίδευση).

Στατιστική ιδιωτών

Ο κατεзоχίν Έλληνας αρμόδιος για την ελληνική στατιστική Α.Μανσόλας έγινε αντεπιστέλλον μέλος της SSL. Υπήρξε όμως και ένας άλλος Έλληνας που έγινε

τακτικό μέλος της SSL⁷⁵⁹ πριν από τον Α.Μανσόλα και ο οποίος είχε μόνο μία σημαντική στατιστική δημοσίευση στη ζωή του και αυτή δύο χρόνια αργότερα.⁷⁶⁰ Αυτός ήταν ο Δημήτριος Βικέλας. Ο γεννημένος στη Σύρο από Κωνσταντινουπολίτες γονείς (με ρίζες από Βέροια και Γιάννινα) και μεγαλωμένος στην Κωνσταντινούπολη και τη Σύρο Δ.Βικέλας (1835-1908) ξεκίνησε ουσιαστικά την εμπορική του σταδιοδρομία στο Λονδίνο δίπλα στους θείους του στην πορεία ανέδειξε και το λογοτεχνικό ταλέντο του.⁷⁶¹ Στο Λονδίνο, όπου συνολικά έζησε 24 χρόνια της ζωής του, ασχολούμενος με το εμπόριο. Φοίτησε παράλληλα στο μόνο παν/μιο του Λονδίνου που πρόσφερε απογευματινά μαθήματα, το *University College of London* από όπου σε δύο χρόνια πήρε το δίπλωμα Βοτανικής, τον μοναδικό τίτλο σπουδών.

Ο Δ.Βικέλας ήταν ένας κοσμοπολίτης πατριώτης, άνθρωπος του πνεύματος, με κοινωνική δράση, που παραμένει και σήμερα ευρύτερα γνωστός ως πρωτεργάτης της αναβίωσης των ολυμπιακών αγώνων⁷⁶² και ιδρυτής του «Συλλόγου προς διάδοσιν ωφελίμων βιβλίων». Ο πρώην πρέσβης της Βρετανίας στην Ελλάδα (1996-1999), ιστορικός και δρ. φιλοσοφίας Sir Michael Llewellyn Smith, τον χαρακτήρισε ως πραγματικό Βικτωριανό, πολυσχιδή, πραγματιστή, αισιόδοξο και οπαδό της προόδου. Ο Δ.Τσάκωνας, στο κοινωνιολογικής χροιάς έργο του: «*Επίτομη ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας*», γράφει χαρακτηριστικά για τον Βικέλα: «Ο Βικέλας με μια έξυπνα κατευθυνόμενη διδακτική επιζητούσε, όπως και ο Τρικούπης, να μετατρέψει την οθωμανική Ελλάδα σε αστική «μικρή Αγγλία» και όχι να τη μεταφέρει με ένα άλμα κατ' ευθείαν στην ελληνική αρχαιότητα ...».⁷⁶³

Βέβαια η εικόνα που περιγράφει ο Βικέλας στο ταξιδιωτικό έργο του «*Από Νικοπόλεως εις Ολυμπίαν*», αναφερόμενος στην αντιμετώπιση από το λαό της απογραφής αλλά και οποιασδήποτε απαρίθμησης, απέχει παρασάγγας από το προαναφερθέν όραμα: «Αι απογραφαί δεν είναι εύκολοι εν Ελλάδι, τα δε πορίσματά των είναι συνήθως υποδεέστερα μάλλον ή υπέρτερα της αληθείας, καθόσον ο λαός δεν εννοεί εισέτι την χρησιμότητα της στατιστικής, υποπτεύει δε ότι υποκρύπτει η απαρίθμησης σκοπούς φορολογίας ή στρατολογίας. Άλλως δε δεν προθυμοποιούνται οι άνθρωποι να διευκολύνωσι το έργον του εξεταστού, ός τις έρχεται πολυπραγμωνών και ερωτά την ηλικίαν σου, την ηλικίαν των τέκνων σου, τον αριθμόν των, εάν γνωρίζης να γράφεις και να αναγιγνώσκεις και Κύριος οίδε τι

⁷⁵⁹ Βλέπε (1866). *Journal of the Statistical Society of London*, 29 (4), σελ.613.

⁷⁶⁰ Μία δεύτερη στατιστικού χαρακτήρα εργασία του ήταν η 27 σελίδων εργασία του (1833): *État de la Presse periodique Greque en 1833*. Paris: Le Puy, όπου καταγράφει τις εφημερίδες των Αθηνών και της κάθε περιφέρειας, περιλαμβανομένων των εκδιδόμενων στις μεγάλες πόλεις της οθωμανικής αυτοκρατορίας.

⁷⁶¹ Βλέπε σχετικά:

α. Moutafidou, A. (2008). Greek merchant families perceiving the world: the case of Demetrius Vikelas. *Mediterranean Historical Review*, 23, (2), 143-164.

β. Βοβολίνης, Κ. (1962). ό.π., τόμ.Γ, σελ. 283-324.

⁷⁶² Ήταν ο πρώτος πρόεδρος της Διεθνούς Ολυμπιακής Επιτροπής (1894-1896).

⁷⁶³ Τσάκωνας, Δ. (1999). *Επίτομη ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας*. Αθήνα: Κάκτος, σελ. 190.

άλλο. Ίσως είνε κέρδος ό,τι δυνηθή τις να αποκρύψει. Παρεκτός τούτου υπάρχει και η πρόληψις ότι η αριθμησις είναι κακός οιωνός. Εάν συναντήσης παλληκάρια χορεύοντα επί της χλόης, πρόσεχε μη τα μετρήσεις, και μήτε τα περικυκλούντα την μητέρα των παιδία εις την θύραν της καλύβης της, ή τουλάχιστον πρόλαβε να εκφράσεις ευχήν προς αποτροπήν της βασκανίας.».⁷⁶⁴

Ο Κ.Βοβολίνης γράφει στο Λεξικό του στο εκτενές σχετικό λήμμα : «...εκ των πρώτων είχε κατανοήσει, ότι αι φοβεραί προκαταλήψεις αίτινες από των σταυροφοριών εκράτουν εν τη Δύσει περί των ημετέρων, αμέσων προγόνων, ήσαν επιβλαβέστατα δια το μέλλον του μικρού βασιλείου... εάν οι λόγοι και διατριβαί δεν στερούνται χρησιμότητος, η μόνη πραγματικώς ενεργής απάντησις εις τους Ευρωπαίους κατακριτάς είναι η απάντησις δι' έργων.».⁷⁶⁵

Τον Μάιο του 1868 ενώπιον της Statistical Society of London παρουσίασε την στατιστική εργασία του με τίτλο: «Statistics of the Kingdom of Greece». Η δημοσίευση του Δ.Βικέλα στο περιοδικό της SSL, *Journal of the Statistical Society of London*, ήταν για την εποχή μια διαφήμιση για μια μικρή χώρα όπως η Ελλάδα.⁷⁶⁶ Η συντριπτική πλειονότητα των δημοσιεύσεων του περιοδικού αφορούσε την Αγγλία. Πέραν των στοιχείων σε άρθρα με διεθνείς συγκρίσεις, στοιχεία για άλλες χώρες βρίσκουμε κυρίως για την ανταγωνίστρια Γαλλία. Οι άλλες χώρες που παρουσιάστηκαν στατιστικά αυτοτελώς τον αιώνα αυτόν ήταν η Ισπανία (1860) και η Ιταλία (1866). Η Ρωσία παρουσιάστηκε σε αντιπαραβολή με την Τουρκία (1877). Η οθωμανική αυτοκρατορία, που δεν είχε θεσμοθετημένη στατιστική υπηρεσία και τα στοιχεία που μπορούσαν να υπάρξουν (κυρίως από ξένους) ήταν ελεγχόμενης αξιοπιστίας, εμφανίζεται στο περιοδικό δύο επιπλέον φορές μέσα από τα θετικού χαρακτήρα άρθρα του Hyde Clarke (1865, 1867). Ο H.Clarke ήταν μία πολυσχιδής προσωπικότητα (φιλόλογος, έγκριτος ανατολιστής, εθνολόγος, μηχανικός, μέλος της SSL) που έζησε για ένα διάστημα στη Σμύρνη, που διετέλεσε αντιπρόεδρος της επιτροπής για το οθωμανικό κτηματολόγιο και που υιοθετούσε τις απόψεις του Fallmerayer για τους Έλληνες.

Μετά από αυτά τα άρθρα εμφανίζεται το άρθρο του Δ.Βικέλα για να σκιαγραφήσει στατιστικά την αναγεννώμενη Ελλάδα. Ο Δ.Βικέλας δηλώνει ότι «ο στόχος του άρθρου είναι να δείξει τι έχει γίνει από τους Έλληνες στην επίπονη προσπάθειά τους και το αυτο-επιβαλλόμενο έργο να θέσουν την απελευθερωμένη χώρα τους στην τροχιά του Ευρωπαϊκού πολιτισμού.».⁷⁶⁷

⁷⁶⁴ Βικέλας, Δ. (1979, [1885]). *Από Νικοπόλεως εις Ολυμπίαν. Επιστολαί προς φίλον*. Αθήνα: Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων, σελ. 99.

⁷⁶⁵ Βοβολίνης, Κ. (1962). ό.π., σελ. 300-301.

⁷⁶⁶ Bikelas, D. (1868). Statistics of the Kingdom of Greece. *Journal of the Statistical Society of London*, 31 (3), σελ. 265-268.

⁷⁶⁷ Bikelas, D. (1868). ό.π., σελ. 266.

Όπως αναφέρει, χρησιμοποίησε το βιβλίο του F.Strong, τα στοιχεία του Ι.Σούτσου ενώ ως κύριο οδηγό είχε το πλέον πολύτιμο βιβλίο του Α.Μανσόλα, «Πολιτειογραφικά πληροφορία περί Ελλάδος». Οι ενότητες του ήταν οι εξής: εδαφική επικράτεια, διοικητική διαίρεση, πληθυσμός, κίνηση πληθυσμού, πόλεις, στρατός ξηράς, ναυτικό, δημόσιοι λειτουργοί, δημόσια εκπαίδευση, τύπος, μέτρα και σταθμά, αγροτική παραγωγή, εμπόριο, βιομηχανία, ανώνυμες εταιρείες και τράπεζες, εμπορικό ναυτικό, μέσα επικοινωνίας (δίκτυα μεταφορών), ταχυδρομεία και τηλεγράφος, δημόσιο χρέος, εμπόριο. Υπενθυμίζει στον αναγνώστη τα μειονεκτήματα που εγγενώς είχε η ελληνική προσπάθεια (έλλειψη πολιτικής, κοινωνικής παιδείας και εκπαίδευσης, έλλειψη αριστοκρατίας που θα τους καθοδηγούσε, η αίσθηση της μη εθνικής ολοκλήρωσης που παρενοχλούσε την προσπάθεια εσωτερικής ανάπτυξης) και ζητά να ληφθούν αυτά υπόψη κατά την εξαγωγή συμπερασμάτων από τις στατιστικές για τη μελλοντική πρόοδο της χώρας.

Την πρωτοχρονιά του 1887 τιμήθηκε από τον πρωθυπουργό και φίλο του Χ.Τρικούπη με το παράσημο του *Χρυσού Σταυρού του Σωτήρος* «...δια τους υπέρ των ελληνικών γραμμάτων και υπέρ των εθνικών συμφερόντων ενεργείας του.» Χάρης στο λογοτεχνικό και όχι το στατιστικό του έργο (υπήρξε εκτός των άλλων και μεταφραστής των έργων του Σαίξπηρ στα ελληνικά) αναγορεύτηκε τον Ιανουάριο του 1893 επίτιμος διδάκτορας του παν/μίου του St Andrew του Εδιμβούργου μαζί και με άλλους επώνυμους της εποχής W.Gladstone (πολιτικός), R.Salisbury (πολιτικός), W.Huggens (αστρονόμος), J.Dewar (χημικός), P.Lowy (ραβίνος). (Βοβολίνης, 1962)

Την περίοδο αυτή έχουμε και άλλα αξιόλογα έργα στατιστικής ιδιωτών. Ο γιατρός Χρ.Κορύλλος, που από το 1882 διηύθυνε τον μετεωρολογικό σταθμό της Πάτρας (αυτοβούλως στην αρχή και μετά με εντολή του Αστεροσκοπείου Αθηνών) δημοσίευσε με τακτικότητα στοιχεία για το κλίμα της πόλης (1882-1892). Πολύ ενδιαφέρον έργο στατιστικού χαρακτήρα ήταν το 350 σελίδων βιβλίο του δικηγόρου, φοιτητή της βρετανικής σχολής στην Αθήνα, Roandeu Albert Henry Bickford-Smith, *Greece under King George* (1893). Ο Bickford-Smith είναι εκτός των άλλων καλή πηγή πληροφοριών για την ελληνική βιομηχανία της εποχής (1876, 1889, 1892).⁷⁶⁸ Το 1905 ο υπολοχαγός του πυροβολικού Ι.Βλάσσης δημοσίευσε περιληπτικά⁷⁶⁹ τη βραβευμένη στη Διεθνή έκθεση Αθηνών (1903) μελέτη του «*Στατιστική της εν Ελλάδι κτηνοτροφίας*». Όπως μας πληροφορεί η έκθεση των

⁷⁶⁸ Οι άλλες κύριες πηγές στατιστικής για τη βιομηχανίας της περιόδου αυτής είναι τα βιβλία:

α. Μανσόλας, Α. (1876), «*Απογραφικά πληροφορία περί των εν Ελλάδι ατμοκινήτων βιομηχανικών καταστημάτων*».

β. Μπούκας, Μ. (1875). «*Οδηγός της Ελλάδος του έτους 1875*».

γ. Λοβέρδος, Σπ. (1902). «*Ο εθνικός πλούτος*».

⁷⁶⁹ Η αρχική μελέτη ήταν 463 σελίδες και περιλάμβανε 255 πίνακες, ενώ το κύριο σώμα της δημοσιευμένης σύνοψης 51 σελίδες. Είχε υποβληθεί στη Βουλή από όπου απέσπασε την εντολή δωρεάν εκτύπωσης, αλλά λόγω γραφειοκρατικού λάθους (παράλειψη της λέξεως «τυπωτικά» στη δαπάνη) δεν έγινε ποτέ, για αυτό και η σύνοψη.

ελλανοδικών, τα στοιχεία του τα συνέλλεξε από τις φορολογικές βεβαιώσεις του υπουργείου Οικονομικών, τις πληροφορίες της επιτελικής υπηρεσίας του υπουργείου των Στρατιωτικών και από έγκυρες ιδιωτικές πηγές. Σύμφωνα με τον συγγραφέα «...το έργο ... δεν κατοπτρίζει λαμπρόν το παρόν, ουδέ προοιονίζεται αίσιον το μέλλον της Ελληνικής κτηνοτροφίας, και κατ' ακολουθίαν κρούει τον κώδωνα του κινδύνου εις το επίσημον Κράτος». ⁷⁷⁰ Τέλος κάποιοι άλλοι δημοσίευσαν στατιστικές μικρών νησιών κ.α.. ⁷⁷¹

Η περίοδος 1910 – 1924

Η πορεία προς την ενοποίηση των στατιστικών υπηρεσιών, η περίοδος

Ι.Μιχαλόπουλου

Μετά την επανάσταση του Γουδή ακολούθησε μια περίοδος αναδιοργάνωσης του κράτους, στο οποίο δημιουργήθηκε η ανάγκη, μετά και την επέκταση των ορίων του, για συγκρότηση κρατικών υπηρεσιών που θα επικουρούσαν την πολιτική εξουσία στον έλεγχο και την υποστήριξη της κοινωνικής και οικονομικής ανάπτυξης. Η ίδρυση το 1910 του υπουργείου Γεωργίας, Εμπορίου και Βιομηχανίας σηματοδότησε μια νέα περίοδο για τη στατιστική στην Ελλάδα. Στη συνέχεια οι δύο τελευταίοι τομείς υπήχθησαν στο υπουργείο Εθνικής Οικονομίας (1911), όπου και λειτούργησε τμήμα στατιστικής, ⁷⁷² που το 1913 αναβαθμίστηκε σε διεύθυνση, ⁷⁷³ με διευθυντή για τα πρώτα έξι χρόνια τον καθηγητή της πολιτικής οικονομίας του παν/μίου Αθηνών Κυριάκο Βαρβαρέσο ⁷⁷⁴.

⁷⁷⁰ Βλάσσης, Ι. (1905). *Στατιστική της εν Ελλάδι κτηνοτροφίας*. Αθήναι: Τυπ. Σ. Βλαστού, σελ.9.

⁷⁷¹ α. Βλασσόπουλος, Ι. (1861). *Statistique de Tinos*. Saint Peterbourg.

β. Ζώης, Λ. (1896). *Στατιστική της νήσου Ζακύνθου*. Αθήναι.

γ. Ιωαννίδης, Θ. (1871). *Στατιστική του συνοικισμού και της ταχυδρομικής γραμμής εν Ελλάδι*, Πάτραι.

Εκδόθηκαν επίσης ξενόγλωσσοι τίτλοι για νησιά του Ιονίου και για περιοχές της Οθωμανικής αυτοκρατορίας που κατοικούσαν ελληνόφωνοι χριστιανοί.

⁷⁷² Νόμος ΓΨΚΔ/1910.

⁷⁷³ Νόμος ΔΡΟ' (αρ.36, ΦΕΚ 65/9-4-13), «Περί συστάσεως διευθύνσεως της στατιστικής και περί οργανώσεως της στατιστικής υπηρεσίας» μαζί με τις τροποποιήσεις του: Ν. 107/28-12-1913 (ΦΕΚ 268/30-12-1913), Β.Δ. 18/10/15 (ΦΕΚ 394/23-10-15, σελ. 3177), Ν.Δ. 19/7/19 (ΦΕΚ 163/24-7-19), Ν.6/3/20 (ΦΕΚ 60/13-3-20).

⁷⁷⁴ Ο Κυριάκος Βαρβαρέσος (Αθήνα 1884 – Ουάσιγκτον 1957) ήταν οικονομολόγος και διετέλεσε πανεπιστημιακός, ακαδημαϊκός και πολιτικός. Σπούδασε νομικά στο πανεπιστήμιο Αθηνών και οικονομικά στα πανεπιστήμια του Μονάχου και του Βερολίνου. Επιστρέφοντας στην Ελλάδα το 1911, διορίστηκε τμηματάρχης Στατιστικής στο Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας και το 1913 προήχθη σε διευθυντή του Υπουργείου. Το 1916 αποσπάσθηκε στο Υπουργείο Επισιτισμού, ως γενικός διευθυντής, όπου παρέμεινε έως το 1918. Η σταδιοδρομία του άρχισε το 1911 στο υπουργείο Εθνικής Οικονομίας. Το 1918 συμμετείχε στην αντιπροσωπεία της συνθήκης των Βερσαλιών και το ίδιο έτος διορίστηκε έκτακτος καθηγητής της Πολιτικής Οικονομίας στη Νομική του παν/μίου Αθηνών. Την περίοδο 1923-1940 δίδαξε στο παν/μιο ως τακτικός καθηγητής. Στην οικονομική κρίση του μεσοπολέμου ήταν υπουργός Οικονομικών στις κυβερνήσεις Αλ.Παπαναστασίου και

Ο Κ. Βαρβαρέσος το 1908 πήρε υποτροφία από το Πανεπιστήμιο Αθηνών για σπουδές στα οικονομικά, με έμφαση στη Στατιστική και φοίτησε για τρία χρόνια στα Πανεπιστήμια του Μονάχου και του Βερολίνου. Στο Βερολίνο έκανε πρακτική άσκηση εννέα μήνες στο πρωσικό και γερμανικό γραφείο Στατιστικής. Επιστρέφοντας στην Ελλάδα το 1911, διορίσθηκε τμηματάρχης Στατιστικής στο Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας και το 1913 προήχθη σε διευθυντή του Υπουργείου. Το 1912 εξέδωσε το βιβλίο «*Η θεωρία του πληθυσμού*», όπου παρουσιάζει την θεωρία του Malthus και την αξιολογεί με βάση ευρωπαϊκά στατιστικά στοιχεία των περιόδων 1826-1905 και 1866-1905. Η έλλειψη επαρκών στοιχείων της κίνησης του ελληνικού πληθυσμού δεν του επέτρεψε να συμπεριλάβει στη μελέτη του την Ελλάδα.

Στις αρμοδιότητες του τμήματος στατιστικής και μέχρι το 1925 υπάγονταν: η κίνηση του πληθυσμού, το εμπόριο, η γεωργία, η βιομηχανία, οι συγκοινωνίες. Επαναλήφθηκαν οι δημοσιεύσεις της κίνησης του πληθυσμού μετά το 1921, το 1911 έγινε η απογραφή της γεωργίας,⁷⁷⁵ το 1920 της βιομηχανίας, της ναυτιλίας (μετά το 1915), του τιμαρίθμου, του χρηματιστηρίου, της δημόσιας εμπορικής εκπαίδευσης (μετά το 1910).

Την ανάγκη για μια ενοποιημένη - κεντρική στατιστική υπηρεσία, που και στο παρελθόν είχαν υποστηρίξει στελέχη της ελληνικής στατιστικής, υποστήριξε θερμά ο Αλέξανδρος Παπαναστασίου. Στη συζήτηση του νομοσχεδίου με θέμα την προαγωγή του Γραφείου Στατιστικής του Υπουργείου Δικαιοσύνης της

Ελ.Βενιζέλου. Το 1931 διαφώνησε με τον διοικητή της Τράπεζας της Ελλάδος, Αλέξανδρο Διομήδη, ως προς την παραμονή της δραχμής στον κανόνα χρυσού-συναλλάγματος. Ως υπουργός οικονομικών στις κυβερνήσεις Βενιζέλου, εγκατέλειψε τον χρυσό κανόνα και ρύθμισε το εξωτερικό δημόσιο και ιδιωτικό χρέος. Το 1939 διετέλεσε υποδιοικητής της Τράπεζας της Ελλάδος (Τ.τ.Ε.). Ακολούθησε την κυβέρνηση της Ελλάδας στη Μέση Ανατολή και το Λονδίνο σαν υπουργός Οικονομικών και διοικητής της Τράπεζας της Ελλάδος (Τ.τ.Ε.), εκπροσωπώντας έκτοτε την Ελλάδα σε διεθνείς οικονομικές διασκέψεις. Το 1945 χρημάτισε υπουργός Εφοδιασμού και αντιπρόεδρος στις δύο κυβερνήσεις του Π.Βούλγαρη και ανέλαβε πάλι τη διοίκηση της Τ.τ.Ε., αλλά λόγω της αντίδρασης στην πολιτική του τον Σεπτέμβριο του ίδιου έτους μετακόμισε στις Η.Π.Α. ως σύμβουλος της Διεθνούς Τράπεζας έως το θάνατό του. Το 1951, μετά από πρόσκληση της κυβέρνησης Πλαστήρα, ήρθε στην Ελλάδα για να βοηθήσει και συνέταξε την έκθεση «Επί του οικονομικού προβλήματος της Ελλάδος», κύρια θέση της οποίας ήταν η ανάγκη για την αποκατάσταση της νομισματικής σταθερότητας και μεταξύ των προτάσεών του, η ανάγκη υποτίμησης, ριζικής αναδιοργάνωσης της δημόσιας διοίκησης και εξασφάλισης πολιτικής συναίνεσης και σταθερότητας. Επίσης, η έκθεση επισήμανε τις περιορισμένες προοπτικές ανάπτυξης της χώρας και την ανάγκη τόνωσης του αγροτικού τομέα και αύξησης του γεωργικού εισοδήματος και υπογράμμισε τη δυσκολία μιας γρήγορης βιομηχανικής ανάπτυξης.

Πηγές: α. Εγκυκλοπαίδεια ΔΟΜΗ. (2004).(τόμ.4), σελ. 671-672.

β. Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια Π.Δρανδάκη (τόμ.6), σελ. 671.

γ. Ιστοσελίδα http://kapodistriako.uoa.gr/stories/115_sy_01/index.php?m=1, προσπελάστηκε 15-3-2013.

⁷⁷⁵ Η απογραφή αυτή περιλάμβανε α) τις εκτάσεις, τη γεωργική παραγωγή και την αξία της, β) τον αριθμό των ζώων, των κατοικίδιων πτηνών, των κυψελών, γ) την απαρίθμηση των οπωροφόρων και άλλων δέντρων. Άλλες γεωργικές στατιστικές που εκδόθηκαν την περίοδο ήταν των ετών 1914, 1915(Νέες Χώρες), 1916, 1917,1918, 1919-1932.

Β' Αναθεωρητικής Βουλής,⁷⁷⁶ κατέθεσε πρόταση νόμου για την οργάνωση της δημόσιας στατιστικής υπηρεσίας, ζητώντας από τη Βουλή να την τυπώσει, να τη διανείμει.⁷⁷⁷

Ο νόμος ΔΡΟ' (αριθμός 36, ΦΕΚ 65/9-4-13), «Περί συστάσεως διευθύνσεως της στατιστικής και περί οργανώσεως της στατιστικής υπηρεσίας»,⁷⁷⁸ που απέσπασε από το υπουργείο Εσωτερικών τη στατιστική δράση, αναβαθμίζοντας σε διεύθυνση το τμήμα στατιστικής του υπουργείου Εθνικής Οικονομίας, ανέφερε στο άρθρο 2 ότι: «σκοπός της διευθύνσεως στατιστικής είναι η συστηματική και ακριβής συλλογή, ο έλεγχος, η επιστημονική επεξεργασία και η δημοσίευσις πάντων των δεδομένων των αναγομένων:

- α) Εις την κατάστασιν και κίνησιν του πληθυσμού
- β) Εις την γεωργίαν, βιομηχανίαν, βιοτεχνίαν και τα επαγγέλματα εν γένει και
- γ) Εις το εσωτερικόν εμπόριον και την συγκοινωνίαν»

Η νομική θεσμοθέτηση της διεύθυνσης συμπληρώθηκε με το Β.Δ. 14/8/1913 (ΦΕΚ 163/24-8-13), που ανέφερε στο 1^ο άρθρο του τα εξής: «Σκοπός της διευθύνσεως στατιστικής είναι:

- α) Η επιστημονική μελέτη και προπαρασκευή πασών των στατιστικών και ερευνών, των υπαγομένων εις την αρμοδιότητα αυτής... Η κατάρτισις των δελτίων... Η σύνταξις των οδηγιών προς συμπλήρωσιν των δελτίων τούτων.
- β) Ο λεπτομερής έλεγχος των συλλεγομένων στατιστικών δεδομένων, η επεξεργασία αυτών και η κατάρτισις των οριστικών πινάκων των προορισμένων εις δημοσίευσιν.
- γ) Η δημοσίευσις των συλλεγέντων και επεξεργασθέντων δεδομένων εις μηνιαίας, τριμηνιαίας και ενιαυσίους στατιστικών περιοδικάς δημοσιεύσεις ή εις αυτοτελείς μη περιοδικάς τοιαύτας...».

Τα άλλα άρθρα ρύθμιζαν τον τρόπο λειτουργίας και υπήρχε και η πρόβλεψη για μετεκπαίδευση υπαλλήλων σε παν/μία του εξωτερικού (άρθρα 54-63).

Το Β.Δ. 13-6-13 (ΦΕΚ 120/20-6-13, σελ. 592) «Περί συμβουλίου στατιστικής» καθιέρωσε το Συμβούλιο Στατιστικής, με εννέα μέλη: τον διευθυντή στατιστικής, τους καθηγητές των οικονομικών εδρών του παν/μίου, αντιπροσώπους των

⁷⁷⁶ Συνεδρίαση ΙΔ της 27/1/1911 περί τροποποιήσεως του άρθρου 1 του Ν. ΓΥΟΖ' του 1909.

⁷⁷⁷ Σύστασις κεντρικής στατιστικής υπηρεσίας στο υπουργείο Εθνικής Οικονομίας ή Εσωτερικών με ειδικά κατά κλάδους στατιστικά συμβούλια καθώς και τοπικά κατά νομό και δήμο. Πηγή: Κλαδάς, Σ. (1932). ό.π., υποσημ. σελ. 25.

⁷⁷⁸ Στα 25 άρθρα του ανέφερε επίσης τα τυπικά και ουσιαστικά προσόντα των υπαλλήλων, τον τρόπο διορισμών και προαγωγών, τον τρόπο λειτουργίας του Συμβουλίου Στατιστικής (άρθρα 11-15), τη σύνταξη δελτίων, τις υποχρεώσεις των πολιτικών, στρατιωτικών, εκκλησιαστικών αρχών, συλλόγων, σωματείων, συνεταιρισμών, νομικών προσώπων, ιδιωτών καθώς και τις ποινές σε περίπτωση άρνησης ή ανακριβούς δήλωσης στοιχείων (άρθρα 20-25).

εμποροβιομηχανικών επιμελητηρίων και άλλα ειδικά πρόσωπα. Πρώτος πρόεδρος του και για πολλά χρόνια ήταν ο καθηγητής Δημόσιας Οικονομίας Α.Ανδρεάδης. Αυτός ο νέος για την Ελλάδα θεσμός φανερώνει την αυξανόμενη σοβαρότητα και τη συστηματοποίηση της κρατικής στατιστικής δραστηριότητας, η δε σύνθεση του συμβουλίου τον οικονομικό προσανατολισμό της στατιστικής.

Μέσα σε αυτό το νομικό πλαίσιο, που διαμορφώθηκε από τις κυβερνήσεις του Ε.Βενιζέλου, θα διενεργηθούν όλες οι στατιστικές εργασίες μέχρι το 1925. Στατιστικά γραφεία υπήρχαν και σε άλλα υπουργεία, πλην όμως η στατιστική δραστηριότητά τους υπήρξε ασήμαντη.⁷⁷⁹ Το πολυμερές και διάσπαρτο της σχετικής με τη στατιστική νομοθεσίας, οδήγησε στην ανάγκη κωδικοποίησής της το 1916.⁷⁸⁰ Η σπουδαιότερη στατιστική δραστηριότητα, η απογραφή πληθυσμού, δεν ήταν μέχρι τότε νομικά θεσμοθετημένη και παρέμενε μια ανεξάρτητη εργασία που διεκπεραιώνει το υπουργείο Εσωτερικών. Αυτό έγινε το 1914 με το Ν. 490/30-11-14 (ΦΕΚ 386/19-12-14), που όριζε την ανά πενταετία απογραφή πληθυσμού με αρχή το 1915. Όμως λόγω της ανώμαλης πολιτικής καταστάσεως αναβλήθηκε και πραγματοποιήθηκε τελικά το 1920.

Η μεγάλη πρόοδος της στατιστικής δραστηριότητας ανακόπηκε από τους βαλκανικούς πολέμους. Η πρώτη πράξη της ελληνικής διοίκησης στα προσαρτηθέντα εδάφη ήταν η απαρίθμηση των κατοίκων τους, που έγινε από τον στρατό (ελλείψει προϋπαρχόντων τοπικών μηχανισμών) υπό την εποπτεία των διοικητικών επιτρόπων (1916). Το 1918 επιβλήθηκε ειδικό τέλος στατιστικής στα εισαγόμενα προϊόντα, που χρηματοδότησε τη στατιστική υπηρεσία στο έργο της καθώς επίσης και το λεγόμενο «επίδομα των 3/16» των υπαλλήλων της.⁷⁸¹

Στις απογραφές από παλιά περιλαμβάνονταν οι μονές και οι μοναχοί/καλόγριες (κοινωνικές συμβιώσεις). Το 1919 επί κυβερνήσεως Ε.Βενιζέλου,

⁷⁷⁹ Στατιστικά γραφεία δημιουργήθηκαν στα εξής υπουργεία:

α) Υπουργείο Δικαιοσύνης (Ν. ΓΥΟΣΤ'/1909, διατάγματα 15-11-10, 29-7-19, 17-6-18)

β) Υπουργείο Παιδείας (Ν. ΓΨΚΑ'/1910, διάταγμα 27-10-15)

γ) Υπουργείο Οικονομικών (διατάγματα 28-2-19, 25-11-19)

δ) Υπουργείο Συγκοινωνιών (διάταγμα 29-10-22).

ε) Υπουργείο Γεωργίας (διάταγμα 13-10-22).

Πηγή: Χουλιαράκης, Μ. (1972). ο.π., σελ.35, υποσημ. 1. Βλέπε αναλυτικότερα και Κλαδάς, Σ. (1932). ό.π., σελ. 22, υποσημ..

⁷⁸⁰ Β.Δ. 20/9/16 (ΦΕΚ 174/21-9-16) «Περί κωδικοποίησης των ρυθμιζόντων την κεντρικήν υπηρεσίαν του Υπουργείου της Εθνικής Οικονομίας νόμων εις εν ενιαίον κείμενον νόμου περί οργανισμού της κεντρικής υπηρεσίας του Υπουργείου της Εθνικής Οικονομίας».

⁷⁸¹ Το ειδικό τέλος καθιερώθηκε με το Ν.1165/17-3-18 (ΦΕΚ 59/21-3-18), που τροποποιήθηκε από τον Ν.2110/6-3-20 (ΦΕΚ 151/11-7-20) και καταργήθηκε με το Δ. 18-7-33 (ΦΕΚ 204/21-7-33). Μέχρι του ενιαίου διακανονισμού του μισθού των δημοσίων υπαλλήλων, επιτρεπόταν η παροχή σε κάθε υπάλληλο της στατιστικής υπηρεσίας επιδόματος, από το Λογαριασμό Στατιστικού Τέλους, τέτοιου που να μην ξεπερνούσε τα 3/16 του μισθού του.

με αρμόδιο υπουργό τον Δ.Δίγκα⁷⁸² και υφ/γό τον Δ.Γληνό, το κοσμικό κράτος αποτύπωσε στατιστικά λεπτομερώς τις δομές του αρχαιότερου θεσμού στην Ελλάδα, της εκκλησίας. Όπως αναφέρει στον πρόλογο της σχετικής έκδοσης⁷⁸³ ο τμηματάρχης του Εκκλησιαστικού Α.Αλιβιζάτος, η στατιστική αυτή ήταν η πρώτη του είδους από συστάσεως του ελληνικού κράτους και ξεκίνησε το 1917 (πολλές εκκλησιαστικές και διοικητικές αρχές δεν ανταποκρίθηκαν επαρκώς και εγκαίρως), λόγω της επεκτάσεως της εκκλησίας στις Νέες χώρες, όπου υπήρχαν και πολλοί ετερόθρησκοι πληθυσμοί. Η έκδοση κρίθηκε σκόπιμη, για να υπάρχει μελλοντικό σημείο αναφοράς, η εικόνα των εκκλησιαστικών πραγμάτων καθίστατο σαφής παρά τις ελλείψεις και «...τέλος ίνα καταστεί εις πάντας κατάδηλος η σημασία της Στατιστικής και ούτω μη επαναληφθή εις το μέλλον η νυν παρατηρηθείσα αμέλεια ως προς την παροχήν των σχετικών πληροφοριών εκ μέρους των οφειλόντων ταύτας.».

Η στατιστική ξεκινά από την ονομαστική σύνθεση του Εκκλησιαστικού Τμήματος του υπουργείου, της Ιεράς Συνόδου και άλλων οργάνων, των μητροπόλεων και των επισκοπών, των θεολογικών και ιερατικών σχολών, των καθηγητών θρησκευτικών της μέσης εκπαίδευσης. Στη συνέχεια ακολουθούν κατά επισκοπές και μητροπόλεις, αριθμητικοί πίνακες ενοριακών ναών, εξωκκλησιών, νεκροταφείων και ιδιωτικών ναών, των εφημερίων με το μορφωτικό τους επίπεδο, κατά νομούς τα θρησκευτικά σωματεία (αναγνωρισμένα και μη) καθώς επίσης και τα ιδρύματα (ναοί, σχολεία, άλλα) των ξένων θρησκευμάτων (δυτικοί, αρμένιοι, ισραηλίτες, μουσουλμάνοι). Περιλαμβάνονται επίσης πίνακες με τις μονές με τις προσαρτήσεις τους, τη θέση τους, τον αριθμό των μοναχών (για τα έτη 1900, 1910, 1919) και το βαθμό τους (1919), οι δόκιμοι και οι υπηρέτες. Η στατιστική αυτή ολοκληρωνόταν με τους πίνακες της περιουσιακής κατάστασης των μονών, που περιλάμβαναν την αξία της κινητής και ακίνητης περιουσίας, το αποθεματικό, το χρέος, τον οικονομικό απολογισμό του 1918 καθώς και τον προϋπολογισμό του 1919.

Πέντε χρόνια αργότερα το κοσμικό κράτος, μοναδική πηγή εξουσίας στον ελληνικό εθνικό χώρο, θα επιβάλλει με τον τρόπο του στην Ελληνική Εκκλησία την αντικατάσταση του εκκλησιαστικού ημερολογίου με το κοσμικό (Ιουλιανό, 23 Μαρτίου 1924) δημιουργώντας της σχίσμα.

⁷⁸² Ο Δ.Δίγκας το 1920 θα θέσει το πλαίσιο λειτουργίας του Κεντρικού Ισραηλιτικού Συμβουλίου, καθιστώντας το πρακτικά Ν.Π.Δ.Δ. (Ν.2456, Περί Ισραηλιτικών Κοινοτήτων, ΦΕΚ 173/Α'/2-8-1920).

⁷⁸³ Δελτίον του Υπουργείου των Εκκλησιαστικών και της Δημ. Εκπαιδεύσεως. (1919). *Περίληψις της στατιστικής της ορθοδόξου ελληνικής εκκλησίας και των λοιπών εν τω κράτει θρησκευμάτων*. Αθήναι.

Το 1919 αναλαμβάνει τη Διεύθυνση Στατιστικής ο Ι.Μιχαλόπουλος.⁷⁸⁴ Τη χρονιά αυτή έχουμε μια διοικητική αναδιάρθρωση της υπηρεσίας, με υποδιαίρεση των τμημάτων της σε γραφεία, βάσει του Β.Δ. 4-2-19 «Περί υποδιαίρεσεως των τμημάτων της διευθύνσεως της στατιστικής εις δύο γραφεία» (ΦΕΚ 28/7-2-19):

- Το πρώτο τμήμα της χωρίστηκε σε:
 - Γραφείον Α', με αντικείμενα: την κατάσταση του πληθυσμού, τα κατοικημένα μέρη, τις απογραφές, την κίνηση πληθυσμού
 - Γραφείον Β', με αντικείμενα τις απογραφές επαγγελματιών, βιομηχανία/βιοτεχνία και την εκεί εργασία, στατιστικές δημοσιεύσεις
- Το δεύτερο τμήμα της χωρίστηκε σε:
 - Γραφείον Α', με αντικείμενα: γεωργία (εκτάσεις, ιδιοκτησία, κ.α.), κτηνοτροφία, κατοικίδια, δάση, γεωργική οικονομία
 - Γραφείον Β', με αντικείμενα: εμπόριο (εσωτερικό, εξωτερικό, τιμές αγαθών, τράπεζες, χρηματιστήρια), συγκοινωνία (ναυτιλία, σιδηρόδρομοι, οδοί, ταχυδρομεία, τηλεγραφοί και τηλέφωνα)

Συμπληρωματικά νομοθετήματα ήταν το Β.Δ. 25-3-20 «Περί συμβουλίου στατιστικής» (ΦΕΚ 75/2-4-20) (σύνοδοι, αμοιβές, δελτίο [Στατιστικά Χρονικά] κ.α.) καθώς και το Β.Δ. 20-4-20 «Περί συστάσεως νομαρχιακών, δημοτικών και κοινοτικών στατιστικών επιτροπών» (ΦΕΚ 96/27-4-20).

Η απογραφή του 1920 έγινε με *ατομικά* και με *οικογενειακά δελτία*. Σε αυτή την απογραφή καταγράφηκε ο τρόπος απόκτησης της ελληνικής ιθαγένειας (εκ γενετής, λόγω προσάρτησης, με το γάμο, με πολιτογράφηση) και για τους αλλοδαπούς το από πότε έμεναν στη χώρα. Με δεδομένη τη μη ικανοποιητική οργάνωση των ληξιαρχείων της εποχής, αποκτήθηκαν χρήσιμα στοιχεία για την οικογενειακή κατάσταση (αριθμός και διάρκεια γάμων, αριθμός γεννηθέντων παιδιών και επιζώντων). Απογράφηκε το κύριο και το δευτερεύον επάγγελμα, η νομική σχέση του γεωργού ως προς τη γη (ιδιοκτήτης, εμφυτευτής, κολλήγας). Παράλληλα διενεργήθηκε και η απογραφή των βιομηχανικών και βιοτεχνικών

⁷⁸⁴ Ο Ι.Μιχαλόπουλος (Αθήνα, 1887- ;) ήταν διδάκτορας της Νομικής Σχολής του Παν/μίου Αθηνών. Προσλήφθηκε το 1911 ως γραμματέας στατιστικής στο νεοϊδρυθέν υπουργείο Γεωργίας, Βιομηχανίας και Εμπορίου. Το 1918 στάλθηκε ως υπότροφος σε Ιταλία, Γαλλία και Γερμανία για να ειδικευτεί στη στατιστική και να μελετήσει την οργάνωση των κρατικών στατιστικών υπηρεσιών των χωρών αυτών καθώς και της Ουγγαρίας και της Γιουγκοσλαβίας. Ανέλαβε το 1919 τη διεύθυνση της Στατιστικής Υπηρεσίας και οργάνωσε τη ΓΣΥΕ. Αντιπροσώπευσε την Ελλάδα σε διεθνή στατιστικά συνέδρια (Βαρσοβίας, Ρώμης, Πράγας, Ουάσιγκτον) και οργάνωσε το συνέδριο του Διεθνούς Στατιστικού Ινστιτούτου (ISI), του οποίου ήταν μέλος, στην Αθήνα (1936). Ο Ι.Μιχαλόπουλος λόγω του έργου του θεωρείται ο θεμελιωτής της σύγχρονης ελληνικής κρατικής στατιστικής. Πηγή: Μ.Χουλιαράκης(1972), ό.π., σελ.40, υποσημ. 1.

επιχειρήσεων. Επίσης, έγινε και απογραφή των Ελλήνων του εξωτερικού μέσω των προξενείων και επιπλέον των δηλώσεων των οικογενειών τους στην Ελλάδα, αλλά και πάλι όχι με επιτυχία.

Η μηχανογράφηση των στατιστικών εργασιών

Στην απογραφή του 1920, η επεξεργασία των στοιχείων πραγματοποιήθηκε για πρώτη φορά από μηχανογραφική υπηρεσία, όπου έγινε χρήση μηχανών (διατρητικές και διαλογής), τα δε αποτελέσματα ήταν πλουσιότερα και αναλυτικότερα από κάθε προηγούμενη απογραφή. Στην έκθεση ⁷⁸⁵ που υπέβαλλε ο Ι. Μιχαλόπουλος στο Συμβούλιο Στατιστικής (συνεδρίαση 16/3/20) με θέμα την προπαρασκευή και εκτέλεση της προγραμματιζόμενης απογραφής πληθυσμού (18/12/20)⁷⁸⁶, αναφέρθηκε στο φράγμα των δυνατοτήτων επεξεργασίας των απογραφικών δελτίων που ιστορικά χαρακτήριζε την υπηρεσία⁷⁸⁷ και που οδήγησε στην ιδέα της χρησιμοποίησης ηλεκτρομηχανικών αριθμητικών μηχανών για εκτέλεση του μεγαλύτερου μέρους της επεξεργασίας, σε αντιστάθμισμα του ολιγάριθμου ικανού προσωπικού και της βραδύτητας των εργασιών του.

«Νεωτερίζουσα η υπηρεσία εις το σύστημα επεξεργασίας των δελτίων, διά την επίτευξιν ταχύτητος και ακριβείας, προέβη εις την αγοράν...πέντε διατρητικών μηχανών και μιας μηχανής διαλογής συστήματος Powers εκ της εν Νέα Υόρκη Εταιρείας [Accounting and Tabulating, Corporation] μέσω της εν Μιλάνω εδρευούσης Εταιρείας [Societa italiana machine classificatriei e ad addizionatrici]». ⁷⁸⁸ Η ελληνική στατιστική υπηρεσία είχε λάβει στην αξιολόγησή της υπόψη την αποτελεσματική λειτουργία τους στην απογραφή του 1915 στη Βουλγαρία, την προ τριετίας εισαγωγή τους στη στατιστική υπηρεσία του Παρισιού και την προσπάθεια της Ιταλίας να αντικαταστήσει με αυτές τις ήδη χρησιμοποιούμενες τύπου March. Ο δε «σεβαστός φίλος» του Ι. Μιχαλόπουλου όπως ο ίδιος αναφέρει, δ/ντής του Κεντρικού Γραφείου Στατιστικής της Ιταλίας, C.Aschieri, ζήτησε λεπτομερείς πληροφορίες για τις μηχανές αυτές από την ελληνική υπηρεσία.

⁷⁸⁵ Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας /Διεύθυνσις Στατιστικής/Μιχαλόπουλος, Ι. (1922). *Έκθεσις περί του τρόπου της επεξεργασίας των δελτίων της απογραφής του πληθυσμού της 18^{ης} Δεκεμβρίου 1920*. Αθήναι: Εθνικόν Τυπογραφείον, σελ. 5.

⁷⁸⁶ Η καλύτερη εποχή για απογραφή στην Ελλάδα ήταν το φθινόπωρο, διότι τότε βρισκόταν όλοι στη συνήθη διαμονή τους. Ο Δεκέμβριος με την κακοκαιρία τις γιορτές δεν εξυπηρετούσε, αλλά επειδή η 19^η Δεκεμβρίου συνέπιπτε με την 1^η Ιανουαρίου του νέου ημερολογίου και διευκολύνονταν οι διεθνείς συγκρίσεις, έγινε αυτή η επιλογή. Χουλιάρακης, Μ. (1975). *ό.π.*, σελ. 32, υποσημ. 1.

⁷⁸⁷ Έμεναν πάντα περίπου 70 άτομα μαζί με τους έκτακτους, κατόπιν συχνών απολύσεων αρκετών από τους τελευταίους, λόγω ανικανότητας ή απειθαρχίας. Επιπλέον, οι έκτακτοι υπάλληλοι ούτε καθοδηγούνταν ούτε επιβλέπονταν όπως θα έπρεπε από τους μονίμους.

⁷⁸⁸ Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας /Διεύθυνσις Στατιστικής/Μιχαλόπουλος, Ι.(1922). *ό.π.*, σελ. 21.

Η αξία των έξι αυτών μηχανών ήταν 6.750\$. Στην έκδοση των οδηγιών αναφέρεται και η χρήση αθροιστικής μηχανής συστήματος Burroughs. Ο Ι.Μιχαλόπουλος (1922) αναφέρει ότι ο μέσος όρος ταχύτητα της διαλογικής μηχανής ήταν 15.000 δελτάρια την ώρα. Δέκα χρόνια αργότερα, ο Σ.Κλαδάς αναφέρει ότι: η απόδοση των μηχανών ήταν 18.000 δελτάρια, πως υπολογίστηκε ότι επιτυγχανόταν οικονομία χρόνου 200-250%, προσωπικού 300-400% και δαπάνης 400-500%. Αναφέρει επίσης την ύπαρξη 10 αθροιστικών μηχανών συστήματος Burroughs και 15 πολλαπλασιαστικών συστήματος Marchant.⁷⁸⁹

Η επεξεργασία των απογραφικών δελτίων της απογραφής του 1920 επιδιώχθηκε να γίνει σε νέο ιδιόκτητο κτίριο, αλλά τελικά έγινε στο Ζάππειο Μέγαρο, όπου λειτούργησε ως παράρτημα του Υπουργείου Εθνικής Οικονομίας (Γραφείο Απογραφής), σε δύο μεγάλες αίθουσες (γραφεία, αρχειοφυλακείο), που διαμορφώθηκαν κατάλληλα (τμηματοποίηση) και ηλεκτροφωτίστηκαν. Εγκρίθηκε αριθμός προσλήψεων μέχρι 150 άτομα (συνολικό όριο υπαλλήλων) και 16 υπηρετών. Οι έκτακτοι υπάλληλοι αμείβονταν με το μήνα με βάση το παραδοτέο έργο τους.

Η έκθεση του Ι.Μιχαλόπουλου για τον τρόπο επεξεργασίας των στοιχείων αναφέρει ότι οι υπάλληλοι είχαν ως κύριο έργο την προετοιμασία των ατομικών δελτίων (καρτών) για τη μηχανογράφηση. Αυτό συνίστατο στην κωδικοποιημένη (αριθμητικά) αναγραφή σε κάθε δελτίο (πάνω από τις στήλες του), των ατομικών πληροφοριών που έβγαζαν από τα ατομικά και τα οικογενειακά δελτία.

⁷⁸⁹ Κλαδάς, Σ. (1932). ό.π., σελ. 75.

Τόπος Απογραφής	Τόπος γέννησης		Τόπος μεντε- σεως	Δημοτικότητα	Κατάσταση Γάμου	Τέτατο Γεννηθέντα Θέματα	Τέτατο Παιδιά	Πρώτα Ορφανά	Έπαγγελμα		Μείκτη αιμογ- ωσίας
	Άρσεν Αρσενικά	Θήλυ Θήλυκα							Κύριον Κύριες	Δια- φόρον Διαφο- ρές	
0000	0000	0000	0000	0000	0000	0000	0000	0000	0000	0000	0000
1111	1111	1111	1111	1111	1111	1111	1111	1111	1111	1111	1111
2222	2222	2222	2222	2222	2222	2222	2222	2222	2222	2222	2222
3333	3333	3333	3333	3333	3333	3333	3333	3333	3333	3333	3333
4444	4444	4444	4444	4444	4444	4444	4444	4444	4444	4444	4444
5555	5555	5555	5555	5555	5555	5555	5555	5555	5555	5555	5555
6666	6666	6666	6666	6666	6666	6666	6666	6666	6666	6666	6666
7777	7777	7777	7777	7777	7777	7777	7777	7777	7777	7777	7777
8888	8888	8888	8888	8888	8888	8888	8888	8888	8888	8888	8888
9999	9999	9999	9999	9999	9999	9999	9999	9999	9999	9999	9999
12345678	12345678	12345678	12345678	12345678	12345678	12345678	12345678	12345678	12345678	12345678	12345678

Εικόνα 85: Υπόδειγμα μηχανογραφικού ατομικού δελτίου (κάρτας).

Πηγή: Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας /Διεύθυνσις Στατιστικής/Μιχαλόπουλος, Ι. (1922). Έκθεσις περί του τρόπου της επεξεργασίας των δελτίων της απογραφής του πληθυσμού της 18^{ης} Δεκεμβρίου 1920. Αθήναι: Εθνικόν Τυπογραφείον, σελ. 30.

Η πρώτη ομάδα υπαλλήλων έδινε τα δελτία ανά δήμο/κοινότητα στους υπαλλήλους – χειριστές των διατρητικών μηχανών, που πληκτρολογούσαν τον γραμμένο κωδικό στην αντίστοιχη στήλη, δημιουργώντας στις αντίστοιχες θέσεις του δελτίου οπές, κωδικοποιώντας με αυτόν τον τρόπο τις απαντήσεις στα ερωτήματα της απογραφής. Στη συνέχεια, γινόταν μηχανικά η απαρίθμηση και ο αυτόματος διαχωρισμός των δελτίων στη διαλογική μηχανή. Δελτία που είχαν διατρηθεί στον ίδιο αριθμό της ίδιας στήλης συγκεντρώνονταν από τη μηχανή σε ειδική θέση, με εκτύπωση και του συνολικού αριθμού τους. Οι αριθμοί αυτοί καταγράφονταν σε πίνακες και ήταν τα στοιχεία που οδηγούσαν στην τελική δημοσίευση. Κατά την εξέλιξη της διάτρησης οι υπάλληλοι των μηχανών έβγαζαν κατά μέρος:

- α) τα ατομικά δελτία των ξένων υπηκόων, με σκοπό να ανταλλάγουν με δελτία Ελλήνων του εξωτερικού, μέσω των στατιστικών υπηρεσιών άλλων κρατών
- β) τα ατομικά δελτία των άνω των 90 ετών
- γ) τα ατομικά δελτία των τυφλών και κωφαλάλων, για περαιτέρω επεξεργασία

Η αθροιστική μηχανή Burroughs χρησιμοποιήθηκε για τον υπολογισμό του πραγματικού πληθυσμού, με πληκτρολόγηση στοιχείων από το *οικογενειακό δελτίο* και παίρνοντας ως βάση τους κατοίκους της κοινότητας. Στον συνολικό πραγματικό πληθυσμό συνυπολογίστηκαν – αν και εκτός Ελλάδας – οι στρατεύσιμοι της Μ.Ασίας, ενώ δεν συνυπολογίστηκαν το γαλλικό στρατιωτικό σώμα της Θεσσαλονίκης και το ρωσικό της Μυτιλήνης.

Η χρήση της διαλογικής μηχανής διευκόλυνε την κατά περιφέρειες συγκρότηση στατιστικών πινάκων, μια και έκανε αυτόματα την ταξινόμηση. Εν συνεχεία γινόταν αθροίσεις για τα συγκεντρωτικά αποτελέσματα. Η Ελλάδα διαιρέθηκε σε δέκα διαμερίσματα για τα οποία θα εκδιδόταν και οι αντίστοιχοι τόμοι των αποτελεσμάτων, αλλά τελικά εκδόθηκαν μόνο 5 τόμοι και ένας ακόμη ο συγκεντρωτικός. Η περικοπή οφείλεται σε λόγους οικονομίας, μιας και οι ανταλλαγές πληθυσμών που ακολούθησαν την απογραφή αυτή έφεραν μεγάλες τοπικές αλλοιώσεις στις *Νέες Χώρες*.

Η εισαγωγή της νέας τεχνολογίας στη στατιστική υπηρεσία, συνδιαμόρφωσε τη νέα δομή της υπηρεσίας, αύξησε την αποδοτικότητά της και τη δυνατότητα παραγωγής νέου τύπου στοιχείων. Προϊόν της απογραφής του 1920 ήταν και μια νέου τύπου έκδοση (1923), το «*Λεξικόν των Δήμων, Κοινοτήτων και Συνοικισμών της Ελλάδος επί τη βάσει της απογραφής του πληθυσμού του έτους 1920*». Η έκδοση αυτή ήταν ευρετηριακού-λεξικογραφικού τύπου, ανάλογη εκδόσεων ξένων στατιστικών υπηρεσιών και ήταν ενημερωμένη μέχρι και τέλους του 1922.

Στην εισαγωγή του αναφέρονται ανάμεσα στα άλλα οι εκπαιδευτικές, εκκλησιαστικές και στρατολογικές περιφέρειες, οι δήμοι για ναυτική στρατολογία και υπάρχουν συγκεντρωτικοί πίνακες ανά επαρχία ή υποδιοίκηση των δήμων και κοινοτήτων. Στο πρώτο μέρος αναφέρονται οι συνοικισμοί αλφαβητικά με τον πληθυσμό τους (με τις μετονομασίες και τις παλαιές ονομασίες). Στο δεύτερο μέρος αναφέρεται ο αριθμός των παρέδρων και των συμβούλων, το που υπάγονται αστυνομικά, δικαστικά, εφοριακά/ταμειακά, ταχυδρομικά, ο πληθυσμός και ο αριθμός οικογενειών. Οι συνοικισμοί της Θράκης αναφέρονται και με τα ελληνικά και με τα τουρκικά ονόματα, ενώ απουσιάζουν από το δεύτερο μέρος διότι δεν είχαν οριστεί ακόμη οι δήμοι και οι κοινότητες.

Οι απογραφείς, που η μόνη τους αμοιβή ήταν τα οδοιπορικά και τα προσωπικά έξοδά τους, πήραν αυτή τη φορά μέσω των νομαρχιών και ένα «Δίπλωμα τιμής».

Εικόνα 86: Τύπος διπλώματος τιμής απογραφέα του 1920.

Πηγή: Υπουργεῖον Ἐθνικῆς Οἰκονομίας /Διεύθυνσις Στατιστικῆς/ Μιχαλόπουλος, Ι. (1922). Ἐκθεσις περὶ τοῦ τρόπου τῆς ἐπεξεργασίας των δελτίων τῆς ἀπογραφῆς τοῦ πληθυσμοῦ τῆς 18^{ης} Δεκεμβρίου 1920, σελ. 35.

Το πρώτο δεκαήμερο του Απριλίου του 1923 έγινε απογραφή των προσφύγων κατά φύλο, κατά διοικητικές περιφέρειες, πόλεις και χωριά, με τη συνεργασία των υπουργείων Εσωτερικών, Εθνικής Οικονομίας, Υγιεινής, Πρόνοιας και Αντιλήψεως. Η απογραφή αυτή ήταν οικειοθελής και συνεπώς δεν συμπεριέλαβε όλους τους πρόσφυγες. Στατιστικά στοιχεία που αφορούσαν την εγκατάσταση των προσφύγων (υποδομές, εξοπλισμός) συγκέντρωσε η Ε.Α.Π.⁷⁹⁰. Αυτήν την κρίσιμη κατάσταση για τη χώρα, την διαχειρίστηκε με επιτυχία ο σταδιακά ισχυροποιούμενος την περίοδο που εξετάζουμε κρατικός μηχανισμός, εργαλείο του οποίου αποτέλεσε η στατιστική καταγραφή των προσώπων και των υλικών συνθηκών διαβίωσής τους.

Κόστος ζωής και επίπεδο διατροφής

Από το 1912, αρχικά το Τμήμα Στατιστικής και έπειτα η Διεύθυνση Στατιστικής του Υ.Ε.Ο., ξεκινά την προσπάθεια να εκδόσει το «*Δελτίον Στατιστικής των Μέσων Τιμών των Κυριωτέρων ειδών Καταναλώσεως α΄ και β΄ τριμηνίας, έτους 1912*» (1913), παρουσιάζοντας τις μέσες λιανικές τιμές βασικών ειδών κατανάλωσης στις αγορές των κυριότερων ελληνικών πόλεων. Ακολούθησαν οι εκδόσεις για τα έτη 1913, 1914 και 1915. Για τα έτη 1916-1940 εκδίδονταν τριμηνιαία τεύχη.

Ο πρώτος αριθμοδείκτης τιμών, ο *τιμάριθμος*, που υπολογιζόταν με έτος βάσης το 1914, άρχισε να δημοσιεύεται από το 1921 (πρώτα ο χονδρικής και μετά και ο λιανικής) και συνεχίστηκε μέχρι το 1940. Τόσο ο αριθμός των ειδών όσο και τα είδη, όπως επίσης και οι πόλεις, διαφοροποιούνται διαχρονικά. Την περίοδο 1912-13 οι τιμές πάρθηκαν από 65 πόλεις της «Παλαιάς Ελλάδος», το διάστημα 1914-15 από 100, την περίοδο 1916-1922 από 101, και την περίοδο 1923-1940 από 106. Υπήρχε και ο *τιμάριθμος εισαγωγής* και ο *τιμάριθμος εξαγωγής*.

Στην εισαγωγή του *Δελτίου Στατιστικής* του 1912, όπου περιγράφεται η μεθοδολογία, αναφέρεται ότι οι τόποι τιμοληψιών ήταν όλες σχεδόν οι πρωτεύουσες των επαρχιών, μαζί με τον Πειραιά και το Λαύριο (λόγω ιδιαίτερης σημασίας), εξασφαλίζοντας την αντιπροσωπευτικότητα του αγροτικού και του αστικού χώρου.⁷⁹¹ Τα στοιχεία δίνονταν από τους εμπορικούς συλλόγους ή τα

⁷⁹⁰ Η Επιτροπή Αποκαταστάσεως Προσφύγων (Ε.Α.Π.) ήταν ένας αυτόνομος οργανισμός, που ιδρύθηκε βάσει του πρωτοκόλλου της Γενεύης της 29/9/1923 με έδρα την Αθήνα (ΦΕΚ 289/13-10-23). Ανέλαβε με τη βοήθεια του κράτους το έργο της στέγασης και της παραγωγικής απασχόλησης των προσφύγων και είχε διεθνή εποπτεία. Η ΕΑΠ λειτούργησε μέχρι το 1930, όταν με ειδική σύμβαση μεταβίβασε στο ελληνικό δημόσιο την περιουσία και τις υποχρεώσεις που είχε αναλάβει απέναντι στους πρόσφυγες.

⁷⁹¹ Μέχρι το 1914 εξετάζονταν 51 είδη σε 65 πόλεις της «Παλαιάς Ελλάδας» (έλειπαν οι πατάτες, τα λαχανικά, ο καπνός, τα ζωοτροφικά προϊόντα και οι πρώτες ύλες). Από το 1914 μέχρι τον Μάρτιο του 1923 οι πόλεις αυξήθηκαν σε 101.

επιμελητήρια ή ελλείπει αυτών από τις δημοτικές αρχές και ήταν οι τιμές βασικών ειδών την 1^η και την 16^η κάθε μήνα. Μιας και η σημασία των κατά τόπους αγορών δεν ήταν ίση, στον υπολογισμό της γενικής μέσης τιμής χρησιμοποιούνταν συντελεστές βαρύτητας.⁷⁹² Αυτή η προσπάθεια θα μπορούσε να θεωρηθεί σαν η πρώτη εφαρμογή της δειγματοληψίας στην Ελλάδα, έστω και με την αντιπροσωπευτική της μορφή. Οι ιστορικοί μελετητές, διαπιστώνοντας μεθοδολογικά προβλήματα, συστήνουν ο *τιμάριθμος* να χρησιμοποιείται με επιφύλαξη. (Μιχαλοπούλου, 2004)

Από τα μέσα του 1922 γινόταν έντονα αισθητή η ακρίβεια ιδιαίτερα στις μεγάλες πόλεις (πληθωρισμός, έλλειψη αγαθών που προωθούνταν στο στρατό), πράγμα που επιδεινώθηκε με την άφιξη των προσφύγων. Η εργατική τάξη μεγάλωνε διαρκώς και η ζωή στις πόλεις γινόταν δυσκολότερη.⁷⁹³ Τότε για πρώτη φορά συζητήθηκε ο ορισμός ενός χρονικά μεταβαλλόμενου συντελεστή της προσαρμογής των ημερομισθίων και των μισθών, ο οποίος θα προσαρμοζόταν στο γενικό επίπεδο των τιμών.

Στην εισαγωγή της έκδοσης του δελτίου μέσων τιμών των κυριότερων ειδών κατανάλωσης της β' τριμηνίας του 1923 αναφέρεται ότι: «Το ζήτημα της παρακολούθησής και της μελέτης των μεταβολών των τιμών και της διαμορφώσεως των σχετικών τιμαρίθμων εξαιρετική προσέλαβε σπουδαιότητα από της εκρήξεως του παγκοσμίου πολέμου και εφεξής, λόγω των διαμορφωθείσων εκτάκτων οικονομικών συνθηκών, αφού, ως είναι γνωστόν, η ρύθμισις λεπτοτάτων

⁷⁹² Οι οδηγίες για την εξακρίβωση της τιμής μιλούσαν για χρήση ασφαλών πληροφοριών από αξιόπιστους πωλητές, αγοραστές, μεσίτες, ανεπτυγμένους οικογενειάρχες. Η μέση τιμή εξακριβωνόταν για αγαθά συνήθους για τον πληθυσμό ποιότητας – που όμως εποίκιλε πανελλαδικά – και από την κεντρική αγορά και από τα συνοικιακά καταστήματα, με εξαίρεση τα πολυτελή και τα υπό διάλυση. Δεν συνυπολογίζονταν οι ακραίες τιμές των δευτερευόντων ειδών, επειδή αποδίδονταν σε μη ομαλή ροή του εμπορίου σε μεγάλες πόλεις κάποιους μήνες. Η σταθμισμένη μέση πανελλήνια τιμή λάμβανε υπόψη τη σπουδαιότητα της κάθε πόλης-αγοράς, μέσω του πληθυσμού της. Δηλ. η σταθμική μέση τιμή του είδους ήταν ο λόγος του αθροίσματος όλων των γινομένων τιμής επί πληθυσμό πόλης προς το άθροισμα των πληθυσμών. Η δειγματοληπτική διαδικασία για την κατάρτιση του «δείκτη τιμών καταναλωτή» θα εφαρμοστεί το 1958.

⁷⁹³ Στις παραμονές του πρώτου παγκοσμίου πολέμου η βιομηχανία παρήγε το 25% του ΑΕΠ και απασχολούσε μικρό ποσοστό πληθυσμού όχι ιδιαίτερα υψηλής εξειδίκευσης. Οι πόλεμοι, με τον προστατευτισμό που έφεραν, βοήθησαν την κερδοφορία και επέτρεψαν και τη συγκέντρωση κεφαλαίων. Οι βιομηχανίες σύμφωνα με τα όποια στοιχεία του 1917 είχαν τα εξής βασικά χαρακτηριστικά: ήταν οικογενειακού χαρακτήρα επιχειρήσεις, κατ' ουσίαν βιοτεχνίες χαμηλού τεχνολογικού επιπέδου οι περισσότερες, οι μισές ανήκαν στην βιομηχανία τροφίμων, το 60% ήταν συγκεντρωμένες στην περιοχή Αθηνών-Πειραιώς και μόνο το 10% απασχολούσε πάνω από 25 εργαζομένους. Η Ελλάδα μετά το 1922 βρέθηκε στα όρια και της οικονομικής καταστροφής. Όμως, δημιουργήθηκαν συνθήκες ταχύρρυθμης ανάπτυξης της βιομηχανίας, που ήδη είχε αρχίσει να μεγαθύνεται στον τομέα των καταναλωτικών αγαθών μετά τους βαλκανικούς πολέμους. Επέδρασαν ευνοϊκά για την ανάπτυξη της εγχώριας βιομηχανίας οι ακόλουθοι παράγοντες: το φθινό και ειδικευμένο εργατικό δυναμικό, η υποτίμηση νομίσματος, η μεγέθυνση εσωτερικής αγοράς, η εισαγωγή κεφαλαίων από την οθωμανική αυτοκρατορία, η τεχνογνωσία μικρασιατών επιχειρηματιών, η δασμολογική ατέλεια επί οικοδομικών υλικών, μηχανημάτων, η δωρεάν ή απαλλοτριωτέα γη, η ίδρυση τεχνικο-επαγγελματικών σχολών.

κοινωνικοοικονομικών σχέσεων, ως ο διακανονισμός του μισθού, ημερομισθίου κλπ., εις τα μάλλον προηγμένα κράτη, εβασίσθη επί των πορισμάτων των ερευνών του είδους τούτου.»⁷⁹⁴ Το κράτος, μπροστά στα εκρηκτικά κοινωνικο-οικονομικά προβλήματα που έφερε η Μικρασιατική καταστροφή, ακολουθεί τις πρακτικές των νεωτερικών κοινωνιών της Δύσης, που βασίζονται στην επιστήμη για την ορθή διακυβέρνηση και χρησιμοποιεί τη στατιστική σαν ένα πολύτιμο εργαλείο.

Το θέμα της τιμαριθμικής μισθοδοσίας απασχόλησε το 1922 τους ελληνικούς σιδηροδρόμους (Σ.Ε.Κ.) και ο ειδικός επιστήμονας Δ.Α.Σχινάς έκανε, βασιζόμενος σε δικά του στοιχεία, σχετική εισήγηση.⁷⁹⁵ Ο τιμάρημος αυτός συνδέεται βέβαια με τις τιμές λιανικής και χονδρικής, αλλά ο σκοπός του δεν είναι η γενική παρακολούθηση των τιμών των εμπορευμάτων παρά μόνο εκείνων που είναι βασικά για τη συντήρηση των εργατών και των υπαλλήλων.

15. Τιμάρημοι ακρίβειας ζωής. — 15. Nombres-indices du coût de la vie.
(Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος — Statistique Générale de la Grèce)

Έτη Années	Έτος βάσης 1914=100 Année de base			Έτη και μήνες Années et mois	Έτος βάσης 1914=100 Année de base		
	Είδη διατροφής 18 Articles alimentaires 18	Είδη θορημάτων, φορημάτων και αν-φορημάτων 2 Articles de chauffage, d'éclairage et de toilette 2	Έκ γενναίον En général		Είδη διατροφής 18 Articles alimentaires 18	Είδη θορημάτων, φορημάτων και αν-φορημάτων 2 Articles de chauffage, d'éclairage et de toilette 2	Έκ γενναίον En général
	Είδικος τιμάρημος Indice spécial	Είδικος τιμάρημος Indice spécial	Γενικός τιμάρημος Indice général		Είδικος τιμάρημος Indice spécial	Είδικος τιμάρημος Indice spécial	Γενικός τιμάρημος Indice général
1915	119	107	117	1926	1.673	1.350	1.623
1916	159	158	159	1927	1.843	1.415	1.790
1917	266	182	256	1928 I	1.985	1.458	1.902
1918	372	323	366	II	1.933	1.456	1.871
1919	322	332	323	III	1.910	1.397	1.846
1920	351	354	351	IV	1.935	1.415	1.870
1921	363	429	398	V	1.929	1.411	1.864
1922	632	662	636	VI	1.921	1.425	1.850
1923	1.213	953	1.181	VII	1.872	1.423	1.816
1924	1.274	984	1.255	VIII	1.892	1.445	1.830
1925	1.455	1.125	1.414	IX	1.922	1.469	1.868

Εικόνα 87: Πίνακας τιμάρημου ακρίβειας ζωής περιόδου 1915-1928.

Πηγή: Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας/ Μηνιαίον Στατιστικόν Δελτίον της ΓΣΥΕ. (1929), σελ.28.

Ο πίνακας αυτός αποτυπώνει τα εντυπωσιακά άλματα του βασικού κόστους ζωής που συνέβησαν την περίοδο 1914-18 (τριπλασιασμός στο Μεγάλο Πόλεμο) και την περίοδο 1920-23 (υπερτριπλασιασμός στη μικρασιατική εκστρατεία). Οι «τιμάρημοι ακρίβειας της ζωής» ξεκίνησαν να μετρούνται από το 1923, ενώ νέοι κατασκευάστηκαν και μετρήθηκαν την περίοδο 1931-1940 με έρευνα σε 44 πόλεις. Μέχρι και το τέλος του 1929 ως έτος βάσης χρησιμοποιούταν το 1914. Με την

⁷⁹⁴ Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας/Διεύθυνσις Στατιστικής (1923). Δελτίον στατιστικής των μέσων τιμών των κυριότερων ειδών καταναλώσεως κατά την δευτέραν τριμηνίαν του έτους 1923. Αθήναι: Εθν.Τυπογραφείον.

⁷⁹⁵ Σχινάς, Δ.Α. (1922). Περί τιμαριθμικής μισθοδοσίας του προσωπικού των Σ.Ε.Κ. Στο Ρηγόπουλος, Π. (1948). Ο τιμάρημος κόστους ζωής και το βιωτικό επίπεδο των εργαζόμενων στην Ελλάδα. Ανταίος, περίοδος Β', τχ. 1, Ιαν. 1948, σελ. 17.

έκλειψη του κυριότερου λόγου αστάθειας των τιμών που ήταν η νομισματική αστάθεια, η νέα σειρά τιμαρίθμων χρησιμοποίησε ως έτος βάσης το 1928.

Το Δεκέμβριο του 1922, η Υπηρεσία Στατιστικής της Εθνικής Τράπεζας⁷⁹⁶ δημοσιεύτηκαν οι πρώτοι ελληνικοί «τιμαρίθμοι ακρίβειας ζωής». Όπως αναφέρει ο διευθυντής του τμήματος Νικόλαος Πράτσικας τα στοιχεία αυτά, βασίστηκαν σε τεκμαρτές δαπάνες, υπολογίστηκαν σχεδόν πρόχειρα υπό την πίεση της καταστάσεως και δεν μπορούσαν να θεωρηθούν ακριβή παρά μόνο ενδεικτικά. «Δια διαδοχικών υπολογισμών θεωρητικής μάλλον μορφής και επί τη βάσει της φυσιολογικής αποδόσεως των διαφόρων πραγμάτων είχε επιτευχθή η ύπαρξις μιας σχετικώς ικανοποιητικής σειράς αριθμών, ήτις εχρησίμευεν ως ένδειξις της εκάστοτε υφισταμένης καταστάσεως. Τούτο όμως δεν επήρκει ἕκ του θεωρητικού υπολογισμού έπρεπε ταχέως να κατέλθωμεν εις την πρακτικήν παρατήρησιν...».⁷⁹⁷

Για το λόγο αυτό ο ίδιος, έχοντας υπόψη την ευρωπαϊκή βιβλιογραφία και αξιοποιώντας και το οικοκυρικό αρχείο της μητέρας του, διεξήγε μια ανεπίσημη έρευνα για την ακρίβεια της ζωής στην Αθήνα «...άνευ ουδενός άλλου μέσου πλην της καλής θελήσεως και της υπομονής», που τελικά απέτυχε.⁷⁹⁸ Οι πληροφορίες που συνέλλεξε ο ίδιος από τα νοικοκυριά αποδείχτηκαν ανακριβείς. Η έρευνα διεξήχθη μεταξύ του Οκτωβρίου 1923 και Ιανουαρίου του 1924. Η Αθήνα διαιρέθηκε σε περιφέρειες, από τις οποίες συγκεντρώθηκαν 150 ερωτηματολόγια, που αφορούσαν το 1914 και το 1923/24. Μόνο 17 ερωτηματολόγια επιστράφηκαν ατελώς συμπληρωμένα, κυρίως από μικροαστικές οικογένειες.⁷⁹⁹ Ανάμεσα στις βασικές πληροφορίες που ζητούνταν ήταν τα έξοδα ενοικίου, διατροφής (αναλυτικά), ενδυμασίας, καπνού, θέρμανσης, προμήθειας οικιακών συσκευών. Σημαντικό εύρημα ήταν ότι το 53% (1914) με 57% (1923-4) του οικογενειακού εισοδήματος πήγαινε στη διατροφή, πράγμα που υποδηλώνει τη δύσκολη διαβίωση στις πόλεις των εργατικών και μικροαστικών στρωμάτων.

⁷⁹⁶ Η Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος είχε ιδρύσει από το 1913 στο τμήμα επιθεωρήσεων το Γραφείον Μελετών και Στατιστικής, που είχε ως έργο τη συγκέντρωση στοιχείων για τις επιχειρήσεις (εμπορικές, βιομηχανικές, ελληνικές και ξένες τράπεζες, χρηματιστήρια), με σκοπό την παρακολούθηση της ελληνικής οικονομικής ζωής και στη συνέχεια και της διεθνούς. Λόγω των πολεμικών και πολιτικών περιπετειών, το Γραφείο έδωσε την πρώτη μελέτη του το 1922 με τους «τιμαρίθμους ακρίβειας ζωής».

⁷⁹⁷ Πράτσικας, Ν.(1924). *Στατιστικά έρευναι περί της ακριβείας του βίου εν Αθήναις*. Αθήναις: Γ.Βασιλείου, σελ. 22.

⁷⁹⁸ Άλλες σχετικές δημοσιεύσεις του Ν.Πράτσικα ήταν:

α. *Statistiques Officieles des prix de detail, Memoire, Coference Fin, Intérrationale de Bruxelles*, London 1920.

β. *Περί του λογιισμού των μέσων όρων και μέσων αναλογιών και περί των τιμαρίθμων (Index numbers)*. Στατιστική μελέτη, Στ.Χρήστου, Αθήνα, 1922.

γ. *Les indices Economiques, Metron*, v.III, No 3-4, 1924.

⁷⁹⁹ 2 οικογένειες επιπλοποιών, 3 οικ. αμαξηλατών, 2 οικ. σιδηροδρομικών, 3 κουρέων, 5 υπαλλήλων Α.Ε., 1 μουσικοδιδασκάλου, 1 δικαστικού κλητήρα.

Η υπό τον Ν.Πράτσικα *Υπηρεσία Στατιστικής* της Εθνικής Τράπεζας, θέλοντας να υπολογίσει έναν πιο αξιόπιστο τιμάρημο, διεξήγε μεταξύ Νοεμβρίου 1926 και Σεπτεμβρίου 1927 νέα έρευνα.⁸⁰⁰ Διανεμήθηκαν 350 περίπου απογραφικά δελτία σε εργατικές οικογένειες που είχαν σταθερό εισόδημα (εισπράκτορες και κλητήρες της Ε.Τ., εργάτες Σ.Π.Α.Π., εμποροϋπάλληλους, εργάτες ηλεκτρισμού, φωταερίου, κινήσεως). Συγκεντρώθηκαν 84 δελτία, εκ των οποίων τα 2 ήταν συμπληρωμένα από γνωστούς του Ν.Πράτσικα ως υποδείγματα και τα 29 ελλιπή. Συνεπώς η όποια αξία των αποτελεσμάτων ήταν ενδεικτική. Κατά τον Ν.Πράτσικα η έρευνα απέδωσε επαρκή στοιχεία και κυρίως πιστοποίησε το ότι τέτοιου είδους έρευνες είναι δυνατές και στην Ελλάδα. Σε συγκριτικό πίνακα που παραθέτει, το δείγμα της έρευνας (0,08% του αθηναϊκού πληθυσμού) ήταν ανώτερο από κάποιες περιπτώσεις αντίστοιχων ευρωπαϊκών ερευνών (Βιέννη 0,06%, Τσεχοσλοβακία 0,04%). Πάντως πιο αξιόπιστα στοιχεία, που σχετίζονται με τους εργατικούς οικογενειακούς προϋπολογισμούς, θεωρούνται αυτά των κρατικών στατιστικών μετά το 1930. (Κλαδάς, 1932)

Ανάμεσα στις παραμέτρους που εξέτασε ήταν και οι ανάγκες στέγασης, που επηρέαζαν τις τιμές των ενοικίων. Κάνοντας χρήση των σχετικών κρατικών στατιστικών (που δεν συμφωνούσαν μεταξύ τους) και στοιχείων από τους κτηματομεσίτες των Αθηνών, διαπίστωσε ότι ενώ μεταξύ του 1914 και του τέλους του 1926 ο πληθυσμός της περιοχής της Αθήνας αυξήθηκε κατά 265%, η αύξηση του αριθμού των κατοικιών-διαμερισμάτων ήταν της τάξεως του 30%. Ακόμη και όταν αφαίρεσε τον προσφυγικό πληθυσμό που στεγαζόταν σε ιδιαίτερους συνοικισμούς, η παραμένουσα αύξηση του 138% δείχνει την απόσταση μεταξύ αναγκών στέγασης και υποδομών.

Η έρευνα αυτή όπως και η προηγούμενη έδειξε ότι παρέμειναν χαρακτηριστικά υψηλά τα έξοδα διατροφής (50,8% το 1924, 55% το 1927). Όσον αφορά τη σύνθεση της διατροφής, ο παρακάτω πίνακας μας την παρουσιάζει για τις πέντε εισοδηματικές κατηγορίες που κατέταξε τους ερωτώμενους. Σε όλες τις κατηγορίες είναι υψηλή η κατανάλωση ψωμιού, που φανερώνει ελληνική διατροφική συνήθεια. Η μέση κατανάλωση γάλατος, πρωτεϊνών (κρέατος, ψαριού, αυγών), φρούτων, βουτύρου, ζάχαρης αύξανε πολύ με το εισόδημα (διπλασιασμός, τριπλασιασμός).

⁸⁰⁰ Πράτσικας, Ν. (1927). *Έρευναι περί της «Ακριθείας της ζωής» και της κινήσεως των τιμών εν Αθήναις κατά τα έτη 1923-1927: στατιστική μελέτη*. Αθήναι: Τυπ. Σ.Χρίστου.

Πίναξ εμφαινών την πραγματικήν μηνιαίαν κατανάλωσιν ειδών διατροφής 55 οικογενειών (327 ατόμων) και την μέσην τεκμαιρομένην κατανάλωσιν κατά μονάδα οικογενείας (6 άτομα περίπου) ¹

Αριθμ. ατόμων	ΕΙΔΗ ΚΑΤΑΝΑΛΩΣΕΩΣ	1 ^η ΚΑΤΗΓΟΡΙΑ Εισόδημα 1500— 3500		2 ^η ΚΑΤΗΓΟΡΙΑ Εισόδημα 3501— 5000		3 ^η ΚΑΤΗΓΟΡΙΑ Εισόδημα 5001— 6500		5 ^η ΚΑΤΗΓΟΡΙΑ Εισόδημα 8000 και άνω		Γενικός μέσος όρος κατανάλωσός κατά οικογένειαν
		Σύνολον των 38 οικογενειών	Μέσος όρος κατά οικογέν.	Σύνολον 14 οικογενειών	Μέσος όρος κατά οικογέν.	Σύνολον 1 οικογενείας	Μέσος όρος κατά οικογέν.	Σύνολον 2 οικογενειών	Μέσος όρος κατά οικογέν.	
1	Άρτος α' όκ	1501	39 ¹ / ₂	431	30 ³ / ₄	88	88	140	70	39 ¹ / ₂
2	» β' »	1373	36	524	37 ³ / ₄	—	—	—	—	34 ¹ / ₂
3	Ζυμαρικά »	170	4 ¹ / ₂	82	5 ¹ / ₄	8	8	10	5	5
4	Κρέας έν γένει »	297	7 ³ / ₄	153 ¹ / ₂	10 ³ / ₄	12	12	30	15	8 ¹ / ₂
5	Ίχθεις » » »	141	3 ¹ / ₄	77 ¹ / ₂	5 ¹ / ₂	8	8	24	12	4 ¹ / ₂
6	Βακαλάος » » »	52	1 ¹ / ₄	29	2	4	4	—	—	1 ¹ / ₂
7	Άλιπαστα έν γέν.»	24 ¹ / ₂	— ³ / ₄	7	— ¹ / ₂	2	2	2	1	— ³ / ₄
8	Όσπρια » » »	256	6 ³ / ₄	88	6 ¹ / ₄	6	6	6	3	6 ¹ / ₂
9	Πατάτες » » »	248	6 ¹ / ₂	141	10	4	4	36	18	7 ¹ / ₂
10	Λαχανικά νοσπά »	549	14 ¹ / ₂	185	13 ¹ / ₄	16	16	48	24	14 ¹ / ₂
11	Ψά τεμάχια » » »	986	26	470	34	80	80	128	64	30
12	Γάλα όκ.	495	13	256	18 ¹ / ₄	14	14	54	27	15
13	Βούτυρον » » »	47 ³ / ₄	1 ¹ / ₄	23 ¹ / ₄	1 ¹ / ₄	2	2	7	3 ¹ / ₂	1 ¹ / ₂
14	Τορός έν γένει » » »	79 ³ / ₄	2 ¹ / ₄	30 ¹ / ₂	2 ¹ / ₄	6	6	15	7 ¹ / ₂	2 ¹ / ₂
15	Όρουζα » » »	129	3 ¹ / ₂	48	3 ¹ / ₂	4	4	8	4	3 ¹ / ₂
16	Καφές » » »	25 ¹ / ₄	— ³ / ₄	18	1 ¹ / ₄	2	2	3	1 ¹ / ₂	— ³ / ₄
17	Ζάχαρις » » »	179 ¹ / ₂	4 ³ / ₄	94	6 ³ / ₄	8	8	15	7 ¹ / ₂	5 ¹ / ₂
18	Έλαιον » » »	229	6	117	8 ¹ / ₄	8	8	15	7 ¹ / ₂	6 ¹ / ₂
19	Έλαια: » » »	48	1 ¹ / ₄	20 ¹ / ₂	1 ¹ / ₂	4	4	3	1 ¹ / ₂	1 ¹ / ₂
20	Όσπρια έν γέν.» » »	356	9 ¹ / ₂	128 ¹ / ₂	9 ¹ / ₄	12	12	26	13	9 ¹ / ₂
21	Όινος » » »	397	10 ¹ / ₂	237	17	24	24	24	12	12 ¹ / ₂

Εικόνα 88: Πίνακας μέσης μηνιαίας κατανάλωσης τροφίμων (οκάδες) εργατικών οικογενειών των Αθηνών το 1927.

Πηγή: Πράτσικας, Ν.(1927). Έρευναί περί της «Ακριθείας της ζωής» και της κινήσεως των τιμών εν Αθήναις κατά τα έτη 1923-1927: στατιστική μελέτη, σελ.18.

Ο Ν.Πράτσικας μεταπρέπει τη μέση κατανάλωση σε θερμίδες για την τυπική εξαμελή οικογένεια της έρευνάς του ⁸⁰¹ και προκύπτει ένα θερμιδικό ισοδύναμο 488.643 Kcal έναντι των 558.000 Kcal, που κατά τον μέσο όρο των διεθνών προτύπων απαιτούνταν για το δείγμα (βαρέως εργαζόμενοι) και τις ελληνικές συνθήκες (ζεστό κλίμα, ποικιλία διατροφής). Ήταν δηλαδή η διατροφή των εργατικών οικογενειών κατώτερη του ελάχιστου ορίου συντήρησης. Όπως επισημαίνει ο ερευνητής, αν λάβουμε υπόψη ότι, σε σχέση με ό,τι έχουν ως διατροφική βάση τα ξένα στατιστικά πρότυπα, η ελληνική περίπτωση κερδίζει σε θερμίδες λόγω της αυξημένης κατανάλωσης ψωμιού και της χρήσης ελαιόλαδου

⁸⁰¹ Αυτή η εξαμελής οικογένεια συνίστατο κατά μέσο όρο από: 1,2 ενήλικες άνδρες, 1,3 ενήλικες γυναίκες, 1,5 αγόρια και 2 κορίτσια.

στη μαγειρική, τότε η ελληνική εργατική διατροφή ήταν στην πραγματικότητα ακόμα φτωχότερη.

Στον επόμενο πίνακα, όπου παρουσιάζεται το ποσοστό του οικογενειακού εισοδήματος που φέρνει ο αρχηγός της οικογένειας, βλέπουμε ότι στις οικογένειες του χαμηλότερου εισοδήματος, ουσιαστικά ο μόνος εργαζόμενος είναι ο αρχηγός (το 94% του εισοδήματος). Δεδομένου ότι οι χαμηλότερα αμοιβόμενοι ήταν και οι μη έχοντες ιδιαίτερες τεχνικές ειδικεύσεις, ούτε επαρκές μορφωτικό επίπεδο, τα άλλα μέλη της οικογένειας θα είχαν κατά πάσα πιθανότητα ακόμη λιγότερα εφόδια για να εργαστούν. Επιπλέον, αυτές οι οικογένειες ήταν και οι πιο συντηρητικές (τα ήθη της εποχής δεν επέτρεπαν στις παντρεμένες να εργάζονται).

Κατηγορία	Εισόδημα κατ' αναλογία	
	Άρχηγού οικογένειας	Άλλων μελών κ.λ.π.
1η κατ. εισ. 1500—3500	94 %	6 %
2α " " 3501—5000	89 %	11 %
3η " " 5001—6500	57 %	43 %
4η " " —	—	—
5η " " 8001 και άνω	61 %	39 %

Εικόνα 87: Πίνακας κατανομής εισοδήματος των εργατικών οικογενειών της Αθήνας το 1927.

Πηγή: Πράτσιας, Ν.(1927). *ό.π.*, σελ.16.

Αυτή η ερευνητική προσπάθεια εκτιμήθηκε, αλλά δέχθηκε και κριτική. Η Αγνή Στουδίτου στο κριτικό σημείωμά της, όπου χαιρέτιζε αυτές τις έρευνες στην Ελλάδα, έγραψε για τη δεύτερη έρευνα: «... δεν μπορούσε να δώσει τα αποτελέσματα μιας επισήμου κρατικής ερεύνης, ούτε έπεται ότι με την εξέταση των οικογενειακών προϋπολογισμών 55 οικογενειών εν Αθήναις, έχει ευρεθεί ο μέσος όρος της ακριβείας της ζωής (όπως χάριν συντομίας ονομάζει ο συγγραφέας την αύξηση ή μείωση του επιπέδου συντηρήσεως) εις όλην την Ελλάδα. Εν τούτοις όμως δεν μπορεί κανείς να αρνηθή ότι η μελέτη αυτή δίδει μια νέα ώθησι στους στατιστικούς της Ελλάδος εν γένει ώστε να γίνουν αργότερα και άλλες τέτοιες έρευνες και στις επαρχίες και σε οικογένειες άλλων κοινωνικών στρωμάτων.».⁸⁰²

Ο Σ.Κλαδάς (1932) παρατηρούσε: «Προς εκτίμησιν των πορισμάτων των ερευνών τούτων, δέον να ληφθεί υπόψιν, ότι έρευναι τοιαύτης φύσεως απαιτούν

⁸⁰² Στουδίτου, Α.(1928). Ν.Πράτσιας: Έρευναι περί της ακριβείας της ζωής. *Αρχείον Οικονομικών και Κοινωνικών Επιστημών*. τχ. Β', Κρίσεις, σελ.23-24. Στο Μιχαλοπούλου, Κ. (2004), *ό.π.*, σελ. 129-130.

ειδικήν οργάνωσιν και συστηματικήν παρακολούθησιν και δέον να εκταθώσιν επί ευρυτέρου κατά το δυνατόν πεδίου, διαλαμβάνοντος τας δυνατόν μεγαλυτέρας μάζας, διαρκούσαι ικανόν χρονικόν διάστημα, ίνα τα εντεύθεν στοιχεία προσλάβουν μείζονα αξίαν και προσεγγίσουν επί μάλλον προς την ακρίβειαν».⁸⁰³

Ο Περικλής Ρεδιάδης επίσης θεωρούσε ότι: «Λόγω όμως του περιωρισμένου της ερεύνης όσον αφορά τον αριθμόν των ερευνηθεισών οικογενειών (μόνον 17 τω 1923, και 55 τω 1926), και το είδος της εργασίας ήτις ηρευνήθη, η έρευνα εκείνη, μολονότι απετέλει επιστημονικήν πρόοδον, μόνον ενδεικτικήν σημασίαν ηδύνατο να έχη.».⁸⁰⁴

Οι έρευνες της μελέτης οικογενειακών προϋπολογισμών εντάσσονται στην ερευνητική παράδοση του Le Play. Τέτοιες έρευνες γίνονταν για πρώτη φορά στην Ελλάδα και αντιμετώπιζαν πέραν της καχυποψίας, την έλλειψη τηρούμενων αρχείων εξόδων από τις οικογένειες, για αυτό και η μικρή ανταπόκριση. Η αρχή αυτής της παράδοσης στην Ελλάδα θεωρείται ότι βρίσκεται στο έργο του Κ.Καραβίδα⁸⁰⁵ «Αγροτικά» (1931), όπου, κατόπιν τριαντάχρονης μελέτης της ελληνικής υπαίθρου, αποτύπωσε τη δομή και λειτουργία των γεωργοκτηνοτροφικών σχηματισμών, σε σχέση και με τις αντίστοιχες βαλκανικές μορφές οικογενειακής οργάνωσης, από τις αρχές του 20^{ου} αι. έως και το μεσοπόλεμο.⁸⁰⁶

Η πρώτη έρευνα του είδους⁸⁰⁷ αφορούσε οικογενειακούς προϋπολογισμούς χωρικών και διενεργήθηκε το 1914 από έναν ιδιώτη, τον οδοντίατρο και φοιτητή Πολιτικής Επιστήμης του παν/μίου της Ουάσιγκτον Δρ. Αλέξανδρο Κρίκο για το

⁸⁰³ Κλαδάς, Σ.(1932). ό.π., σελ.94.

⁸⁰⁴ Ρεδιάδης, Π.(1933). Αι βιοτικά συνθήκαι των εργατικών τάξεων εν Ελλάδι και ο νόμος του Engel. *Αρχείον Οικονομικών και Κοινωνικών Επιστημών*, τόμ.13, σελ.263, από Μιχαλοπούλου, Κ. (2004). ό.π., σελ. 131.

⁸⁰⁵ Ο Κωνσταντίνος Καραβίδας (Κεφαλονιά 1890 – Αθήνα 1973) σπούδασε νομικά και διετέλεσε υπάλληλος (νομαρχία Ναυπλίου, ΥΠΕΞ με αρμοδιότητες αποικισμού, Α.Τ.Ε. έγχειες βελτιώσεις), δοκιμογράφος, δημοσιογράφος και λογοτέχνης, υπέρμαχος του δημοτικισμού. Φέρεται ως ο συστηματικότερος μελετητής του φαινομένου της κοινότητας στη σύγχρονη ελληνική ιστορία και υποστηρικτής της πολιτικής πρότασης κοινοτικής οργάνωσης του κράτους. Ενταγμένος στο Κίνημα Εθνικής Άμυνας υπηρέτησε στο πολιτικό γραφείο του Ελ. Βενιζέλου και ως δημοσιογράφος στην Ύπατη Αρμοστεία της Σμύρνης στις αρχές του '22. Διετέλεσε διευθυντής του περιοδικού του Ίωνα Δραγούμη *Πολιτική Επιθεώρησις* και συνεκδότης του περιοδικού *Κοινότης*. Κατά την περίοδο της Κατοχής προχώρησε στην έκδοση της παράνομης εφημερίδας *Ο Δημοκράτης*. Έργα του: *Η Μακεδονοσλαβική Αγροτική Κοινότης* (1926), *Η πύκνωσις των αγροτικών μας πληθυσμών* (1927), *Σοσιαλισμός και Κοινοτισμός* (1930), *Αγροτικά* (1931) κ.α..

⁸⁰⁶ Τουντασάκη, Ειρήνη (2003), Ανθρωπολογία και Λαογραφία: από την εκατέρωθεν αδιαφορία στους νέους όρους αναγνώρισης αμοιβαίων ωφελιμάτων, *δοκιμές*, τχ. 11-12, Άνοιξη 2003, σελ. 13.

⁸⁰⁷ Η μελέτη αυτή εκδόθηκε 28 χρόνια αργότερα από τον ίδιο με τίτλο: «*Τα οικονομικά των αγροτών. Στατιστική μελέτη επί των οικονομικών των κατοίκων του χωριού Σουρουστίου της Δωρίδος δια το έτος 1914. Συνολικάί πρόσοδοι, δαπάναι διαβιώσεως προκύπτουσα διαφορά.*» (1932) και ακολούθησε το βιβλίο του «*Περί βελτιώσεως των όρων ζωής των ορεισιβίων*» (1939). Δεν εντοπίζεται κάποια άλλη ανάλογη έρευνα για ελληνικό χωριό. Στην έρευνα αυτή στηρίζεται η μελέτη του Κ. Κωστή (1987), «*Εισοδηματικές δομές στην ορεινή οικονομία. Η μελέτη μιας περίπτωσης: Κερασιές Δωρίδας, 1914*». *Τα Ιστορικά*, 4, σελ.179-204.

χωριό του, το Σουρούστι (Κερασιά) της ορεινής Δωρίδας. Την εποχή εκείνη διενεργούνταν διεθνώς συγκριτικές έρευνες οικογενειακών προϋπολογισμών της εργατικής τάξης, στις οποίες συμμετείχαν οι Η.Π.Α. και βέβαια η Γαλλία με τον διακεκριμένο επιστήμονα Maurice Halbwachs.

Ο Α.Κρίκος, διακόπτοντας προσωρινά για λόγους υγείας τις σπουδές του στην Αμερική, επέστρεψε το καλοκαίρι του 1914 στο χωριό του. Έχοντας επιστημονικό ενδιαφέρον για την απόδοση της προσωπικής εργασίας (ημερομίσθιο, τιμήριθμος ζώης), προέβη κατά τη διάρκεια του παραθερισμού του στο χωριό του σε ετήσιας διάρκειας έρευνα, με αντικείμενο τα έσοδα και τις δαπάνες διαβίωσης της κάθε οικογένειας συγχωριανών του. Τα στοιχεία ήταν σε θέση να τα γνωρίζει με αξιοπιστία και το γενικότερο συμπέρασμα που έβγαλε ήταν, ότι η παραδοσιακή οικονομική ανεπάρκεια της υπαίθρου, ειδικότερα για τον ορεινό πληθυσμό της Ελλάδας, είχε γίνει πλέον πενία.

Ο ερευνητής παραθέτει πίνακα αναλυτικών προσόδων σε είδος και σε αντίστοιχη αξία κάθε μιας οικογένειας από τις 113 του χωριού.

Πίνακας Α.

Αξίων αριθμός	Οικογένεια	Κάτοικοι						'Η κατ' είδος έσοδία													Συνολική πρόσδος εις δραχμάς
		Ταξινόμησης																			
		Όμιλμα	*Άρσες	Αποβιβάσεις	Μη αποβιβάσεις	Εν φάσει διδασκασίας	Κατάλοιποι	Σίτες	*Αρβύλας	Παπύρι	Φασόλια	Τρυφές	Μαλλιά	Βούτυρα	*Άλλο κρέμα	*Άλλο φρούτα	Άλλο είδος	*Άλλο βοτάνια			
1	Άθαν. Γ. Α.	11	9	3	4	8	6	9	160	400	350	40	160	80		310			40	1.000,00	
2	Ιωάν. Γ. Α.	6	2	3	3	3	8	8	200	300	250	40				45			30	330,00	
3	Θεόδ. Γ. Α.	9	3	1	8	6	8	8	240	500	350	50	250	120		670			25	1.694,00	
4	Ιωάν. Δ. Κ.	6	4	1	5	4	7	7	240	300	300	40				80			150	519,00	
5	Κωνστ. Δ. Κ.	4	3	1	3	3	6	6	100	300	150	40	140	60		150			25	707,00	
6	Γεώργ. Δ. Κ.	3	1		3	3	6	6	100	120	200	20				30	10		30	267,00	
7	Γεώργ. Χ. Π.	6	2		6	4	5	5	100	100	100	20				35	5		40	190,00	
8	Άλέξ. Χ. Π.	2	1		2	1	4	4								30			60	103,00	
9	Κων. Χίρα Π.	4	1	1	3	3	8	8								45			40	289,50	
10	Γεώργ. Α. Ε.	5	2	1	4	2	12	12	120	150	300	20				25	100		80	381,00	
11	Σπυρ. Δ. Δ.	4	1		4	4	9	9	160	300	200	60				40	45		60	412,00	
12	Νικόλ. Δ. Δ.	7	3	1	6	6	12	12	300	400	200	70				12	70	75	30	587,00	
13	Γεώργ. Δ. Δ.	4	3		4	2	12	12	250	400	250	60				45	60		65	522,50	
14	Δημήτρ. Ι. Δ.	5	2	1	4	4	7	7	100	200	100	20							70	215,00	
15	Λεωνίδ. Α. Κ.	4	2		4	2	12	12	100	120	400	40				45	20	200	45	497,00	
16	Γεώργ. Α. Κ.	3	2		3	2	9	9	120	150	200	20					20		60	236,50	
17	Άθαν. Γ. Φ.	7	6	4	3	2	12	12	700	200	500	70				50	100		70	740,00	
18	Κωνστ. Β. Μ.	5	1		5	2	12	12	100	200	300	30				40	20		60	310,00	
19	Δρόσος Β. Μ.	3	1	1	2	2	12	12	200	250	300	50				45	35		60	400,50	
20	Κωνστ. Δ. Κ.	8	4	1	1	2	12	12	200	200	200	30				30			60	305,00	
21	Παν. Β. Μ.	7	3		7	3	9	9	50	60	100	20	400	80		700			45	1.538,50	
22	Γεώργ. Β. Γ.	6	3		6	3	8	8	240	300	300	40				45	30		70	438,00	
23	Χρίστος Α. Μ.	6	3		6	3	12	12	140	200	300	30				45	5		80	338,00	
24	Άντών. Β. Γ.	5	2	1	4	3	9	9	240	300	300	60	50	20		60			40	518,00	
25	Βασίλ. Α. Μ.	5	2		5	2	12	12	140	200	300	30				45	5		80	338,00	
26	Γεώργ. Δ. Γ.	8	6	1	7	3	12	12	300	600	500	60				60	25		70	630,00	
27	Βασίλ. Ι. Γ.	3	2		3	2	7	7	200	350	200	60	125	25		40			50	567,50	
28	Δημήτρ. Ι. Γ.	6	3		6	2	7	7	200	400	200	60				45			60	405,00	
29	Κωνστ. Χ. Α.	5	2	1	4	2	12	12	300	200	700	60	80	30		60			100	714,00	

Εικόνα 88: Τμήμα του πίνακα ετήσιων εσόδων ανά οικογένεια του χωριού Σουρούστι Δωρίδας (1914).

Πηγή: Κρίκος, Α. (1932). Τα οικονομικά των αγροτών. Στατιστική μελέτη επί των

οικονομικών των κατοίκων του χωριού Σουρουστίου της Δωρίδος δια το έτος 1914. Συνολικά πρόσοδοι, δαπάναι διαβιώσεως, προκύπτουσα διαφορά. Πίναξ Α, σελ. 6.

Στον πίνακα αυτό βλέπουμε ότι καταχωρούνται ως ικανοί για εργασία όσοι ήταν 12-60 ετών. Βέβαια, στην ορεινή Ελλάδα της εποχής τα αγόρια βοηθούσαν σε γεωργικές και κτηνοτροφικές εργασίες από ηλικία 5 ετών. Ο χρόνος διαμονής των κατοίκων σημειώνεται, διότι κάποιοι ήταν κτηνοτρόφοι και μετακινούνταν το χειμώνα στα χειμαδιά και κάποιοι άλλοι δούλευαν εργάτες σε άλλες περιοχές. Στην τελευταία στήλη βλέπουμε τη συνολική αξία σε δρχ. των προϊόντων παραγωγής της κάθε οικογένειας. Το μέσο ετήσιο οικογενειακό εισόδημα του χωριού υπολογίζεται από τον συγγραφέα σε 596 δρχ..

Οι παρακάτω πίνακες παρουσιάζουν συγκεντρωτικά τις υποχρεωτικές δαπάνες και τις δαπάνες διαβίωσης.

Αριθ.	Αιτιολογία Πληρωμής	Ποσό
1	Διά ένοικιον λειψοδίων	5.910.00
2	» φόρους	1.580.00
3	» τόκους	4.315.00
4	» μισθόν Ιερέως	678.00
5	» άγρων και έκτιστων έργων (9 Δρχ. κατά οικογένειαν)	1.017.00
6	» τέας οδοφορίας και συντήριον (6 νεία αλκία ή δν αλ δύο Ιατροί και τέξ άγρων).	6.750.00
	Σύνολον Δρχ.	18.056.90

Αριθ.	Αιτιολογία δαπάνης	Ποσόν συνολικόν υπ' αὐτόσυντησιν		Συνολικόν δαπάναι δι' αὐτόσυντησιν	
		Δρχ.	Νε.	Δρχ.	Νε.
1	Διά δημοτικὰ ἔθλια ἀρβύλων	961	57	10.182	40
2	» ἔσπρα	35	50	1.977	90
3	» τρεῖς ἀκατάσταν	30	1 00	8.616	
4	» κείξ μετ' ὑπ' αὐτόσυντησιν χρόνον	75	1 00	5.507	
5	» κείξ, ἔλαιον, χορτίνι ἔλαιον, βοτάνων	30	1 00	8.601	30
6	» ἀποικιακά γενεῖα	50		3.399	
7	» ἐνδρασιας	136		15.088	
8	» ἀπόδοσι	50		5.050	
9	» δημοτικὰ: τόξβλια, ἔσπρα, ἰατροί, φάρμακα κλπ.	0		904	
10	» διάφορα: κείξ, γάλα, αἶμα, γρόαφα, λεμονακά, ὀπωρικὰ κλπ.	60		7.792	
11	» ἔσπρα: γόρως, κείξια, βοτάναι, ποταγίαις ἔξδα ἑσπέριας	12		1.356	
	Όλοσν			89.114	10
	Όλοσν ὑποχρεωτικῶν πληροφοριῶν			18.056	90
	Σύνολον ἐξόδων			107.171	00

Εικόνα 89: Συγκεντρωτικοί πίνακες οικογενειακών δαπανών (όλου του χωριού). Πηγή: Κρίκος, Α.(1932). Τα οικονομικά των αγροτών. Στατιστική μελέτη επί των οικονομικών των κατοίκων του χωριού Σουρουστίου της Δωρίδος δια το έτος 1914. Συνολικά πρόσοδοι, δαπάναι διαβιώσεως, προκύπτουσα διαφορά, σελ. 18, 19.

Βλέπουμε ότι περίπου το 1/3 των υποχρεωτικών πληρωμών αφορούσε τη συντήρηση και κατασκευή σπιτιών, μιας και ήταν υποχρέωση της οικογένειας να εξασφαλίσει σπίτι στα νεότερα άρρενα μέλη της, που παντρεύονταν και έμεναν στο χωριό. Η επόμενη σε μέγεθος δαπάνη ήταν οι τόκοι, πράγμα που φανερώνει τη μη οικονομική αυτάρκεια και την οικονομική πίεση των αγροτικών οικογενειών της εποχής. Τα έξοδα του ιερέα αυτονόητα καταβάλλονταν από τους χωρικούς, παρά τη δεινή, όπως θα φανεί, οικονομική τους θέση. Στις δαπάνες αυτοσυντήρησης, την τελευταία θέση κατέχουν οι δαπάνες υγείας. Σε αυτές, τα έξοδα για γιατρούς και φάρμακα ακολουθούν στη σειρά τα ευχέλαια και τα τάματα, πράγμα που υποδηλώνει είτε την αξιολογικά κατώτερη θέση των επιστημονικών πρακτικών στη συνείδηση των χωρικών, σε σχέση με τη δύναμη της πίστης, είτε την οικονομικά μικρότερη σχετική δαπάνη, μιας και σίγουρα ήταν μεγαλύτερο έξοδο να κληθεί ο γιατρός από την πόλη από τον εκεί κατοικούντα ιερέα.

Η μέση ετήσια οικογενειακή δαπάνη του χωριού υπολογίζεται από τον συγγραφέα σε 948 δρχ. Το συμπέρασμα είναι ότι υπάρχει ένα ετήσιο έλλειμμα 353 δρχ. ανά οικογένεια, ένα ημερήσιο έλλειμμα 0,21 δρχ. κατ' άτομο. Αυτό το σκληρό για τους χωρικούς συμπέρασμα γίνεται χειρότερο με τις πληροφορίες, ότι μόνο το 1/3 του εδάφους (40 τετρ. χλμ.) ήταν καλλιεργήσιμο (αλλά τελικά καλλιεργούνται τα 2.100) λόγω παρακμής του και ότι η άκρατη υλοτόμηση στο τέλος του προηγούμενου αιώνα κατέστρεψε πέραν από τα δάση και τα εδάφη, μέσω της διάβρωσης, με αποτέλεσμα να μην μπορούν να υποστηρίξουν την κτηνοτροφία. Η κατάσταση αποτυπώνεται στο τέλος ζοφερή, όταν ο Α.Κρίκος υπολογίζει την ημερήσια κατανάλωση λευκωμάτων (76 αντί 100 gr), λιπών (43 αντί 110gr) και υδατανθράκων (565 αντί 200 gr) ανά ενήλικα. Τα 24 gr λευκώματος που έλειπαν από την ημερήσια διατροφή του ατόμου δεν μπορούσαν να αναπληρωθούν.

Ακόμα και αν όλες τις δαπάνες ένδυσης και υπόδησης τις χρησιμοποιούσαν για πληρέστερη διατροφή, πάλι δεν θα καλυπτόταν το θρεπτικό έλλειμμα. Η ζωή επέβαλλε στους νομιμόφρονες χωρικούς, που ήταν συνεπείς στις υποχρεωτικές τους πληρωμές, να περιορίσουν τις δαπάνες διαβίωσης με αποτέλεσμα να είναι ανυπόδητοι, ημίγυμνοι, να μην τρέφονται σωστά και εξ αιτίας αυτού να αρρωσταίνουν. «Αν εις ταύτα προσθέσωμεν τας πιέσεις του εισπράκτορος δια τους δημοσίους φόρους, τους εκβιασμούς του τοκογλύφου και τέλος την ψυχικήν κατάπτωσιν ήτις είναι φυσική συνέπεια όλων τούτων, έχομεν ενώπιον ημών την εικόναν της πενίας.»⁸⁰⁸

Ο ερευνητής αναφέρει ότι πάντοτε υπήρχε στην ύπαιθρο και ιδίως την ορεινή το έλλειμμα του οικογενειακού προϋπολογισμού, που λόγω αντοχής στις στερήσεις και φιλοτιμίας δεν το πρόβαλλαν παλαιότερα. Τον 20^ο αι. το έλλειμμα μετατρέπεται μερικές φορές ακόμη και σε πλεόνασμα, λόγω των εμβασμάτων των

⁸⁰⁸ Κρίκος, Α.(1932). ό.π., σελ. 25.

μεταναστών (το 29% των αντρών ήταν μετανάστες).⁸⁰⁹ Όμως, καταλήγει, η πτώση της οικονομικής δραστηριότητας λόγω των γενικότερων συνθηκών της εποχής, δεν δίνει ελπίδες για το μέλλον. Αναγκαστικά «η φύσις θα κάμη το καθήκον της» (ήδη ο πλήθυσμός του χωριού είχε μειωθεί κατά 110 άτομα μέσα σε 14 χρόνια). Παρά το «θείον και φιλεύσπλαχνον με το οποίον την κοσμούμεν, αυτή είναι καθ' υπερβολήν βάρβαρος...» πέραν του περιορισμού των τοκετών και του μέσου όρου ζωής, ανάλογα με τα μέσα αυτοσυντήρησης, η φτώχεια θα φέρει φυσιολογικά και ηθικά μειονεκτήματα, που δύσκολα εξαλείφονται.

Η διατροφή των λαϊκών τάξεων στην Ελλάδα παρέμεινε ανεπαρκής στο μεσοπόλεμο και αποτέλεσε και αντικείμενο ακαδημαϊκής μελέτης. Η ελλιπής σίτιση των φτωχών τάξεων του λαού, πέρα από τυχόν αισθήματα φιλευσπλαχνίας, δημιουργούσε μειωμένης δυναμικότητας εργαζόμενους και στρατιώτες, ενώ υπήρχε και ο κίνδυνος της ταξικής αφύπνισης. Λόγοι ανθρωπιστικοί, βιοπολιτικοί και ταξικοί επέβαλλαν τη λύση του προβλήματος.

Το 1933, οι ακαδημαϊκοί Γ.Ιωακείμογλου και Σ.Γιαννούσης εκπόνησαν μελέτη για το οικονομικότερο και καταλληλότερο διαιτολόγιο, 2.500 θερμίδων ημερησίως, που θα μπορούσε να υιοθετηθεί από τις φτωχές τάξεις.⁸¹⁰ Αφορμή της έρευνας αποτέλεσε η μελέτη του μέλους του τμήματος της Υγιεινής της Κ.τ.Ε. W.R.Aykroyd, για το ποια ήταν η φθηνότερη επαρκής διατροφή για τις «πτωχές τάξεις» στην Αγγλία, Γερμανία, Αμερική και Δανία. Οι ερευνητές υιοθέτησαν την επιλογή του Aykroyd για το όριο των 2.500 θερμίδες ημερησίως, σημειώνοντας ότι δεν υπήρχε κοινή διεθνής πρακτική για το ζήτημα.

Η σύνθεση της ελληνικής διατροφής των κατώτερων τάξεων έπασχε μόνο στην ποσότητα και προέλευση των λευκωμάτων. Δεδομένων ότι: τα φυτικά λευκώματα δεν ήταν ισοδύναμης θρεπτικής αξίας με τα ζωϊκά, ώστε να αντικαθιστούν την έλλειψη των τελευταίων, η τιμή των ψαριών ήταν υψηλή και το γάλα δεν ήταν τροφή του λαού μας, διαπιστωνόταν διατροφικό πρόβλημα. Συγκρότησαν επίσης πίνακα με προτεινόμενο ελληνικό σιτηρέσιο⁸¹¹ και το σύγκριναν με το σιτηρέσιο του άνεργου Γερμανού. Αυτό στοίχιζε σε τιμές Μαΐου 1933 περίπου 97 δραχμές ανά άτομο, ανά εβδομάδα.

Οι ερευνητές κατέληξαν: «...η μεγάλη διάδοσις της φυματιώσεως εν Ελλάδι οφείλεται κυρίως εις την ελλιπή διατροφήν του λαού... Φρονούμεν ότι εκ της βελτιώσεως της διατροφής είναι δυνατόν να επέλθη ελάττωσις του αριθμού των εκ φυματιώσεως προσβαλλομένων, σημαντική δε οικονομία δια το κράτος, το οποίον

⁸⁰⁹ Δεν δίνει αναλυτικά οικονομικά στοιχεία.

⁸¹⁰ Ιωακείμογλου, Γ., & Γιαννούσης, Σ. (1933). Περί του κόστους της επαρκούς τροφής των πτωχών τάξεων του λαού. *Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών*. 8 (1), σελ.223-229.

⁸¹¹ Ήταν των 2.500 θερμίδων ημερησίως και αποτελούνταν από 60g λίπους, 377g υδατανθράκων, 90g λευκώματος, 36g των οποίων ήταν ζωϊκής προέλευσης (κυρίως από τυρί).

σήμερον δαπανά σχετικώς μεγάλα ποσά δια την διατήρησιν νοσοκομείων και σανατορίων φυματιώντων.».⁸¹²

Το 1948, ο Π.Ρηγόπουλος σε άρθρο του στο περιοδικό *Ανταίος* για τον «τιμάριθμο κόστους ζωής» και το βιωτικό επίπεδο την περίοδο 1914-1945, σημειώνει ότι αυτός ο τιμάριθμος δεν είναι γενικός, δηλαδή δεν αφορά όλες τις κοινωνικές τάξεις, «παρά μόνο το βιωτικό επίπεδο των μισθοσυντήρητων, μικροεπαγγελματικών και αγροτικών τάξεων μόνον.». Θεωρεί εξαιρετικής σημασίας τον τρόπο καθορισμού της ομάδας των εμπορευμάτων, που αντιπροσώπευε την τυπική κατανάλωση μιας εργατικής οικογένειας. Όσον αφορά το θερμιδικό σύνολο, αυτό δεν είναι αρκετό για έναν τιμάριθμο που εκφράζει την πραγματικότητα, διότι η αναγκαία για τον άνθρωπο ποικιλία τροφών και η περιεκτικότητά της σε βιταμίνες δεν αποδίδονται ικανοποιητικά με αυτόν τον δείκτη· ακόμη και όταν δεν επιλέγεται για «συγκάλυψη μιας οχληρής πραγματικής εξέλιξης του κόστους ζωής – αχρηστεύει τον τιμάριθμο κόστους ζωής, γιατί με την αλλαγή της βάσης σύγκρισης (αλλαγή της τυπικής ομάδας εμπορευμάτων), καταστρέφει την πραγματική αξία του τιμάριθμου σαν σχετικού αριθμού, που έγκειται ακριβώς στην παρακολούθηση των διακυμάνσεων των τιμών της ίδιας ακριβώς ομάδας εμπορευμάτων μέσα σε ένα δοσμένο χρονικό διάστημα.».⁸¹³

Ο διευθυντής του περιοδικού Δ.Μπάτσης ήταν γενικότερα κριτικός απέναντι σε αυτές τις έρευνες από το κράτος και το επιστημονικό κατεστημένο: «Από στατιστική άποψη πολύ λίγα επιστημονικά συμπεράσματα βρίσκει κανένας στις οικονομικοκοινωνικές μελέτες που γράφτηκαν στο μεσοπόλεμο...δεν είναι ένα γεγονός που μπορεί να αποδοθεί σε συμπτωματικούς λόγους ... οι κυρίαρχες τάξεις και οι επιστημονικοί τους εκπρόσωποι κρατώντας στη σκιά τα ζητήματα αυτά έκρυβαν από τους εργαζόμενους το πραγματικό μέγεθος της οικονομικής εκμετάλλευσης που τους επέβαλε η ολιγαρχία του πλούτου...το ζήτημα του τιμαρίθμου αποτελεί ένα από τα πιο χαρακτηριστικά παραδείγματα που δείχνει την ανικανότητα της επίσημης επιστήμης να ανταποκριθεί στα βασικά κοινωνικοοικονομικά αιτήματα του εργαζόμενου λαού. Και στο διάστημα του μεσοπολέμου και σήμερα προ πάντων η κατασκευή ενός τιμαρίθμου πραγματικού είχε θεμελιακή σημασία για την εξακρίβωση των όρων της ζωής των εργαζομένων. Οι τιμάριθμοι λιανικής πώλησης που εκδίδονται, ούτε πλήρεις είναι ούτε αρκετοί για την εξέταση του κόστους ζωής.».⁸¹⁴

⁸¹² Ιωακείμογλου, Γ., & Γιαννούσης, Σ. (1933). ό.π., σελ. 228.

⁸¹³ Ρηγόπουλος, Π. (1948). ό.π., σελ. 18-19.

⁸¹⁴ Μπάτσης, Δ. (1948). Ζητήματα. *Ανταίος*, περ.Β', αρ.1, Ιαν.1948, σελ. 2.

Στατιστικές υποδομών

Την περίοδο που εξετάζουμε εκδίδονται στατιστικές επικοινωνιών (ταχυδρομείων, τηλεγράφου, τηλεφώνων). Γενικότερα, οι στατιστικές υποδομών ήταν αναπόσπαστο στοιχείο των κρατικών στατιστικών από τον 19^ο αι., αλλά στην Ελλάδα δεν ενσωματώνονταν στα στατιστικά έργα. Όμως σχετικά συνοπτικά στοιχεία περιλαμβάνονταν πάντα στις σύντομες εκθέσεις του Α.Μανσόλα προς τα διεθνή στατιστικά συνέδρια.

Το 1913, με την ένωση της Κρήτης με την Ελλάδα, το ελληνικό κράτος εκδίδει τη «Γενική Στατιστική της Ταχυδρομικής και Τηλεγραφικής Υπηρεσίας κατά το έτος 1911».⁸¹⁵ Περιλάμβανε την κίνηση των ταχυδρομικών γραφείων εσωτερικού/εξωτερικού (αλληλογραφία, έντυπα, δείγματα εμπορευμάτων, επιταγές, τηλεγραφήματα,) έσοδα από γραμματόσημα, καταθέσεις Ταχυδρομικού Ταμιευτηρίου, τα τέλη από την εταιρεία Eastern⁸¹⁶, το πρόγραμμα των διανομέων και τον οικονομικό απολογισμό του 1911.

Όσον αφορά τα δεδομένα της υπόλοιπης Ελλάδας, έξι χρόνια αργότερα εκδίδεται από την Υπηρεσία Στατιστικής του υπουργείου Συγκοινωνιών η «Στατιστική της Ταχυδρομικής, Τηλεγραφικής & Τηλεφωνικής υπηρεσίας κατά το έτος 1918». Ήταν μια αναλυτική έκδοση, που περιείχε στοιχεία για την οργάνωση, την κίνηση (κατά χώρες, νομούς, γραφεία), τα έσοδα, τις δαπάνες, τον εξοπλισμό, την εκπαίδευση, τις αποστάσεις καθώς και συγκριτική αξιολόγηση. Ακολούθησαν αντίστοιχες ετήσιες εκδόσεις για τα έτη 1919-1925. Το 1925 για λόγους οικονομίας καταργήθηκε η υπηρεσία και οι εκδόσεις ξανάρχισαν από τη Γ.Σ.Υ.Ε. με τα ετήσια τεύχη στατιστικής των ταχυδρομείων, τηλεγράφων και τηλεφώνων για τα έτη 1927-1940.

⁸¹⁵ Ταχυδρομική και Τηλεγραφική Διεύθυνσις Κρήτης (1913). *Γενική Στατιστική της Ταχυδρομικής και Τηλεγραφικής Υπηρεσίας κατά το έτος 1911*. Χανιά.

⁸¹⁶ Την 1 Δεκεμβρίου 1866, το ελληνικό κράτος παραχώρησε για 40 χρόνια στην εταιρεία Ι.Ράλλη-W.Binney, το αποκλειστικό δικαίωμα της εγκατάστασης και συμπλήρωσης με δικές της δαπάνες υποβρύχιων τηλεγραφικών γραμμών που θα ένωναν τα παράλια της Ελλάδος μεταξύ τους και με το εξωτερικό. Το 1872 η εταιρεία Ι.Ράλλη-W.Binney εκχώρησε τα δικαιώματα και μεταβίβασε τις υποχρεώσεις της στην αγγλική εταιρία Levant Submarine Telegraph Company, με την οποία και συγχωνεύτηκε και η οποία επέκτεινε την τηλεγραφική σύνδεση με άλλα ελληνικά νησιά και με το εξωτερικό. Το 1878 η Levant Submarine Telegraph Company συγχωνεύτηκε με την αγγλική εταιρεία Eastern Telegraph Company Ltd, τη μεγαλύτερη τηλεγραφική εταιρεία της εποχής. Η Eastern θα συνδέσει όλα τα ελληνικά νησιά του Αιγαίου με τον Πειραιά και θα καταστήσει τη Σύρου κεντρικό σταθμό τηλεγραφίας της ανατολικής Μεσογείου. Το προνόμιο της Eastern, που έληξε το 1906, παρατάθηκε μέχρι το 1916 και κατόπιν, λόγω του πολέμου, μέχρι το 1923. Υστερα από νέες διαπραγματεύσεις και μια μεγάλη περίοδο αντιδικίας (απέδιδε μειωμένα τέλη, αμερικανικό ενδιαφέρον), το προνόμιο της εταιρείας, που μετά τη συγχώνευσή της με την Marconi Wireless Telegraph Company ονομάστηκε Imperial Telegraph and Telephone Company, διατηρήθηκε με νέο νόμο ως το 1953, για να παραχωρηθεί τελικά στην εταιρεία Cable και Wireless.

Η περίοδος 1925-1940

Γ.Σ.Υ.Ε.

Το έτος 1925 αποτελεί ορόσημο στην ιστορία της ελληνικής στατιστικής, διότι με το Ν.Δ. της 31-3-25, «Περί οργανώσεως Γενικής Στατιστικής Υπηρεσίας της Ελλάδος» (ΦΕΚ 82/31-3-1925, σελ. 473) έγινε η ενοποίηση των στατιστικών υπηρεσιών του κράτους και η ίδρυση της Γενικής Στατιστικής Υπηρεσίας της Ελλάδος (Γ.Σ.Υ.Ε.), που έκτοτε διεξήγε περισσότερες και πληρέστερες στατιστικές έρευνες. Το νομικό πλαίσιο συμπληρώθηκε με τον Ν.3452, «Περί τροποποίησης και συμπληρώσεως των περί Γενικής Στατιστικής Υπηρεσίας της Ελλάδος νόμων» (ΦΕΚ 34/12-3-28, σελ. 243)⁸¹⁷ και την τροποποίησή του, τον Ν.4593 της 30-4-1930, «Περί τροποποίησης και συμπληρώσεως των περί Γενικής Στατιστικής Υπηρεσίας της Ελλάδος νόμων» (ΦΕΚ 140/2-5-1930, σελ. 1153).

Η συγκέντρωση των κρατικών στατιστικών δραστηριοτήτων σε ένα φορέα, με στόχο τη βελτίωση της αποτελεσματικότητας, την τυποποίηση, την αποφυγή παράλληλων ερευνών, την ειδίκευση προσωπικού και την οικονομικότητα, ήταν παλιά επιθυμία στελεχών της διοίκησης (βλέπε την έκθεση Αλ.Μανσόλα το 1869 στο συνέδριο της Χάγης) και δημόσια πρόταση πολιτικών (Παπαναστασίου). Η καθυστερημένη πραγματοποίηση αυτού του οράματος, όπου το κράτος ισχυροποιεί τις κεντρικές δομές του και χρησιμοποιεί όλο και περισσότερο την επιστήμη και την τεχνολογία ως εργαλεία διακυβέρνησης, αποτελεί ένδειξη της εμπέδωσης του νεωτερικού πνεύματος στο μεσοπόλεμο σε ηγετικά στρώματα της ελληνικής κοινωνίας (πολιτικοί, διανοούμενοι).

Η Γ.Σ.Υ.Ε. ιδρύθηκε επί κυβερνήσεως Μιχαλακόπουλου τον Μάρτιο του 1925, ήταν νομικά αυτοτελής και με αποκλειστικότητα στην διενέργεια στατιστικών ερευνών. Όμως σύντομα η αυτοτέλεια αυτή θα χαθεί, με την υπαγωγή της στο υπουργείο Εθνικής Οικονομίας, παραμένοντας ενιαία. Η Γ.Σ.Υ.Ε. ήταν «ιδία αρχή», μία από τις διευθύνσεις της κεντρικής υπηρεσίας του Υπουργείου Εθνικής Οικονομίας, υπαγόμενη ιεραρχικά στη δικαιοδοσία και αρμοδιότητα του υπουργού, ο οποίος ήταν επιφορτισμένος με τα καθήκοντα και τα δικαιώματα περί στατιστικής, που οι κείμενοι νόμοι ανέθεταν σε άλλα υπουργεία.

Όπως αναφέρει το άρθρο 7 του Ν.Δ.3452: «Σκοπός της Γενικής Στατιστικής Υπηρεσίας είναι η συστηματική και ακριβής συλλογή, ο έλεγχος, η επιστημονική επεξεργασία και η δημοσίευσις πάντων των δεδομένων των αναγομένων εις την κατάστασιν και κίνησιν του πληθυσμού, εις την γεωργίαν, βιομηχανίαν, βιοτεχνίαν και τους όρους της εν αυταίς εργασίας, εις το εσωτερικόν και εξωτερικόν εμπόριον και την συγκοινωνίαν, εις την δημοσίαν οικονομίαν, την δικαιοσύνην, την

⁸¹⁷ Ο Ν.3452 συνοδεύτηκε από επτά εκτελεστικά διατάγματα. Βλέπε σχετικά Κλαδάς, Σ.Γ. (1932), υποσημ. σελ. 31.

εκπαίδευσιν και εκκλησίαν, την ερασίαν, υγιεινήν και κοινωνικήν πρόνοιαν, τον στρατόν εν γένει και εις την σύνταξιν γενικής στατιστικής επετηρίδος. Επίσης, η Γενική Στατιστική Υπηρεσία ενεργεί και πάσαν οιασδήποτε φύσεως στατιστικήν έρευναν...». ⁸¹⁸

Οι καταργούμενες στατιστικές υπηρεσίες των άλλων υπουργείων ήταν οι ακόλουθες:

1. το Τμήμα Δικαστικής Στατιστικής της Δ/σης Διοικήσεως Δικαιοσύνης του υπουργείου Δικαιοσύνης και τα εξαρτώμενα από αυτό τμήματα ή γραφεία στατιστικής των πρωτοδικείων και εισαγγελιών του κράτους, με εξαίρεση την υπηρεσία που υπαγόταν στο ποινικό μητρώο, τη σύνταξη κτηματικού χάρτη και κτηματικών βιβλίων και βιβλίων υποθηκοφυκακείων
2. το Γραφείο Στατιστικής της Γενικής Γραμματείας του Υπουργείου Παιδείας
3. το Στατιστικό Γραφείο του Διοικητικού Τμήματος της Γενικής Δ/σης των Τ.Τ.Τ. του υπουργείου Συγκοινωνίας καθώς και το Γραφείο Στατιστικής του Ε' Τμήματος της Δ/σης Σιδηροδρόμων
4. το Γραφείο Στατιστικής του Τμήματος Περιθάψεως Προσφύγων της Δ/σης Πρόνοιας του υπουργείου Υγιεινής Πρόνοιας και Αντιλήψεως καθώς και το αυτοτελές Γραφείο Στατιστικής της Διεύθυνσης Υγιεινής
5. το Γραφείο Στατιστικής της Δ/σης Εμμέσων Φόρων και Μονοπωλίων του Τμήματος Προσωπικού και Στατιστικής του Υπουργείου των Οικονομικών
6. το Γραφείο Στατιστικής της Δ/σης Αμέσων Φόρων και Μονοπωλίων του Τμήματος Προσωπικού και Στατιστικής του Υπουργείου των Οικονομικών
7. το Γραφείο Στατιστικής, της Δ/σης Δασών του Υπουργείου Γεωργίας

Η Γ.Σ.Υ.Ε. περιλάμβανε:

- την Κεντρική Υπηρεσία με το Συμβούλιο Στατιστικής
- το Τμήμα Στατιστικής του Εθνικού Τυπογραφείου ⁸¹⁹
- τα Εξωτερικά Γραφεία Στατιστικής

Η Κεντρική Υπηρεσία αποτελούταν από το Γραφείο της Διεύθυνσης, τα επτά Τμήματα, το Γραφείο Επιθεωρήσεως, βοηθητικά Γραφεία και τη Βιβλιοθήκη. Τα

⁸¹⁸ Χουλιάρκης, Μ. (1972), ό.π., σελ. 45.

⁸¹⁹ Το Τμήμα Στοιχειοθετήσεως Δημοσιευμάτων Στατιστικής του Εθν.Τυπογραφείου, υπαγόταν στο δ/ντή της Γ.Σ.Υ.Ε. και ασχολούταν αποκλειστικά με τα στατιστικά δημοσιεύματα.

αντικείμενα των Τμημάτων συνοπτικά ήταν:

Τμήμα 1: γενικές απογραφές πληθυσμού, επαγγελματιών, οικοδομημάτων, κατοικιών, κατωκημένων τόπων, διοικητική στατιστική, πολιτική στατιστική, μετανάστευση, τουρισμός, σύνταξη Μηνιαίου Στατιστικού Δελτίου και Στατιστικής Επετηρίδας.

Τμήμα 2: γεωργία (εκτάσεις, ιδιοκτησίες, επιχειρήσεις, εξοπλισμός, σπορά, κλίμα, παραγωγή), βιομηχανία, βιοτεχνία, εργασία, ημερομίσθια, εργατικές οργανώσεις, αλιεία, μεταλλεία.

Τμήμα 3: εμπόριο (εσωτερικό, εξωτερικό), τιμάρημοι, τράπεζες, χρηματιστήριο, εμπορική ναυτιλία

Τμήμα 4: σιδηρόδρομοι και άλλα μέσα, ταχυδρομεία, τηλέγραφοι, τηλέφωνα

Τμήμα 5: δικαιοσύνη (πολιτική, ποινική), φυλακές, σωφρονιστήρια

Τμήμα 6: εκπαίδευση (όλες οι βαθμίδες και η τεχνικοεπαγγελματική), στατιστική πολιτισμού (τύπος, βιβλιοθήκες, γράμματα, καλές τέχνες), εκκλησία, στρατός, αστυνομία, χωοφυλακή

Τμήμα 7: κίνηση πληθυσμού, νοσηρότητα, υγιεινή

Το τακτικό προσωπικό της Κεντρικής Υπηρεσίας περιλάμβανε: 1 διευθυντή, 7 τμηματάρχες, 2 επιθεωρητές, 1 μεταφραστή, 3 διορθωτές εντύπων, 1 ταξινόμο και 5 κλητήρες. Ο συνολικός αριθμός των γραμματέων ήταν 18, των γραφένων 164, των πινακογράφων και στοιχειοθετών 15 α΄τάξης και 28 β΄ τάξης. Η δυσμενής οικονομική κατάσταση οδήγησε σύντομα στην κατάργηση στη Γ.Σ.Υ.Ε. 6 θέσεων εισηγητών ή γραμματέων, 18 θέσεων γραφένων και 4 θέσεων κλητήρων.

Τα βασικά προσόντα των στελεχών και των σημαντικότερων υπαλλήλων της Γ.Σ.Υ.Ε. ήταν τα ακόλουθα:

- του διευθυντή: διπλωματούχος νομικών ή πολιτικών επιστημών με τεκμηριωμένη ευρύτερη οικονομική ή στατιστική μόρφωση, γνώστης τουλάχιστον μιας ξένης γλώσσας, συγγραφέας αναγνωρισμένης αξίας οικονομικού ή στατιστικού έργου. Ο διορισμός του γινόταν με απόφαση του υπουργικού συμβουλίου
- του τμηματάρχη τάξης β΄: διπλωματούχος νομικών ή πολιτικών επιστημών, με τουλάχιστο διετή στατιστική προϋπηρεσία ως γραμματέας α΄τάξεως ή ομοιόβαθμοι εισηγητές ή επιθεωρητές με τα προσόντα αυτά
- του επιθεωρητή: διπλωματούχος νομικών ή πολιτικών επιστημών ή μαθηματικών επιστημών, με τουλάχιστο διετή στατιστική προϋπηρεσία ως

γραμματέας α΄τάξεως καθώς και αριστούχοι διδάκτορες του Μαθηματικού Τμήματος με ειδική επιστημονική μόρφωση

- του γραμματέα β΄τάξεως: διπλωματούχος νομικών ή πολιτικών επιστημών επιτυχών σε διαγωνισμό ή από προαγωγή γραφέα α΄τάξεως
- του μεταφραστή: απολυτήριο Γυμνασίου ή Εμπορικής Σχολής, με τέλεια γνώση τουλάχιστον της γαλλικής
- Από τις προαπαιτούμενες σπουδές των ανώτερων στελεχών της Γ.Σ.Υ.Ε. προκύπτει ότι η κρατική στατιστική είναι σε πρώτο επίπεδο συνδεδεμένη επιστημονικά με τα οικονομικά και σε δεύτερο με τα μαθηματικά. Διευθυντής της δεν θα μπορούσε να είναι ένας μαθηματικός. Το βασικό προσόν της γαλλικής για τον μεταφραστή μας υποδηλώνει τη συνεχιζόμενη παράδοση του γαλλικού στατιστικού προτύπου.
- Οι επιθεωρητές της Γ.Σ.Υ.Ε. είχαν για έργο τους την επιτόπου παρακολούθηση και τον έλεγχο των στατιστικών εργασιών των επιτροπών και των μελετών. Είχαν δικαίωμα να συμβουλευόμαστε τα βιβλία και άλλα στοιχεία των υπόχρεων για τον έλεγχο των πληροφοριών, όπως είχαν και αυτοί που τις συνέλλεγαν ή τις επεξεργάζονταν. Έκαναν ομιλίες για κατατόπιση της κοινής γνώμης και υπέβαλλαν τα πορίσματά τους στο υπουργείο Εθνικής Οικονομίας καθώς και σε συναρμόδια υπουργεία.

Τα βοηθητικά γραφεία της κεντρικής υπηρεσίας ήταν: το γραφείο προσωπικού και διεκπεραιώσεως, το γραφείο μεταφράσεων, το γραφείο διορθώσεως εντύπων, το γραφείο ταξινόμου και αποστολής δημοσιευμάτων. Υπήρχε και μια βιβλιοθήκη, που είχε συγκεντρώσει όλο το υλικό των βιβλιοθηκών των διάσπαρτων πρώην στατιστικών υπηρεσιών, με ελληνικές και διεθνείς στατιστικές, με οικονομικές μελέτες κ.α.. Η βιβλιοθήκη αυτή μας πληροφορεί ο Σ.Γ.Κλαδάς, διέθετε το 1932 πάνω από 10.000 τόμους.

Στατιστικοί υπάλληλοι υπήρχαν και εκτός της κεντρικής υπηρεσίας, στα περιφερειακά γραφεία:

- στα τελωνεία Αθηνών (1 υπάλληλος), Πειραιώς (10), Θεσσαλονίκης (5) και Πατρών (1), για τη στατιστική του εξωτερικού εμπορίου και της ναυτιλίας
- στα ειδικά ληξιαρχεία (2), που ιδρύθηκαν σε πόλεις άνω των 100.000 κατοίκων, ενώ στους υπόλοιπους δήμους και στις κοινότητες αρμόδιος για την κατάρτιση της κίνησης του πληθυσμού ήταν ο ληξιαρχος
- στις νομαρχίες (1)

- στις υπηρεσίες του υπουργείου Δικαιοσύνης, όπου τα σχετικά καθήκοντα αναλάμβαναν οι γραμματείς ή οι προϊστάμενοι. Στα πρωτοδικεία και τις εισαγγελίες Αθηνών και Πειραιώς τα προϋπάρχοντα γραφεία δικαστικής στατιστικής προσαρτήθηκαν στην εξωτερική υπηρεσία της Γ.Σ.Υ.Ε.

Για την πληρέστερη εκπλήρωση του σκοπού της Γ.Σ.Υ.Ε. και την ομοιομορφία των εργασιών της συστάθηκε το Συμβούλιο Στατιστικής, που γνωμοδοτούσε για τις στατιστικές έρευνες του επόμενου έτους ή όποια έκτακτη. Τα τακτικά μέλη του ήταν:

1. πρόεδρος ο Γενικός Γραμματέας του Υπουργείου Εθνικής Οικονομίας
2. ο δ/ντής της Γ.Σ.Υ.Ε.
3. ο καθηγητής της Πολιτικής Οικονομίας στο Εθνικό Πανεπιστήμιο
4. ο καθηγητής της Δημόσιας Οικονομίας στο Εθνικό Πανεπιστήμιο
5. ο καθηγητής της Πολιτικής Οικονομίας στο Πολυτεχνείο
6. ένας εκπρόσωπος του συνδικάτου των τραπεζών
7. ένας αντιπρόσωπος του Εμπορικού και Βιομηχανικού Επιμελητηρίου Αθηνών
8. ένας αντιπρόσωπος του Γεωργικού Επιμελητηρίου
9. ένας αντιπρόσωπος της Γενικής Συνομοσπονδίας Εργατών

Συμμετείχαν με δικαίωμα ψήφου και οι προϊστάμενοι της υπηρεσίας στην οποία ενέπιπτε το αντικείμενο της έρευνας. Έκτακτα, κατόπιν προσκλήσεως από τον υπουργό, μπορούσε να συμμετάσχει και κάποιος ειδικός επί συγκεκριμένου θέματος (υπάλληλος ή ιδιώτης). Η θητεία των τακτικών μελών ήταν εξαετής, πλην του προέδρου, των δε αιρετών μελών διετής. Ο οικονομικός προσανατολισμός στη σύνθεση του συμβουλίου αντανάκλα την οικονομική προτεραιότητα στη χρήση των στατιστικών αποτελεσμάτων.

Επιπλέον σε κάθε νομό συστάθηκε οκταμελής νομαρχιακή επιτροπή αποτελούμενη από τον νομάρχη, που επέλεγε τα τέσσερα μέλη από τα αρμοδιότερα πρόσωπα (οικονομολόγους, καθηγητές εμπορικών σχολών και γυμνασίων, μηχανικούς, δημοτικούς ιατρούς, αντιπροσώπους εμπορικών συλλόγων και επιμελητηρίων) και τα άλλα τέσσερα μέλη τα εξέλεγε το δημοτικό συμβούλιο. Έργο της επιτροπής ήταν η επαλήθευση της ακρίβειας των χορηγουμένων πληροφοριών από αρχές και ιδιώτες καθώς και η σύνταξη στατιστικών μονογραφιών για θέματα του νομού, κατόπιν εντολής του νομάρχη. Σε κάθε δήμο συστάθηκε γραφείο στατιστικής, με αντικείμενο τη συλλογή πληροφοριών του τόπου και την έκδοση με ίδια έξοδα σχετικού δελτίου. Με πρόταση του αρμόδιου υπουργού μπορούσε να συσταθεί αντίστοιχο γραφείο και σε κοινότητα.

Η άρνηση ή η αμέλεια ή η παροχή ανακριβών ή ελλιπών πληροφοριών τιμωρούνταν με πρόστιμο από 500-5.000 δρχ.. Με το ίδιο πρόστιμο τιμωρούνταν

και όποιος δημόσιος ή δημοτικός υπάλληλος διέδιδε ψευδείς φήμες για το σκοπό στατιστικής εργασίας που θα την επηρέαζαν ή που την εμπόδιζε. Ο ιδιώτης που παρεμπόδιζε τους απογραφείς στο έργο τους τιμωρούταν, μετά από μήνυση, με πρόστιμο 1.000-10.000 δρχ.. Τιμωρίες προβλέπονταν και για όσους συμμετείχαν στην απογραφή και κοινοποιούσαν στοιχεία της σε τρίτους (φυλάκιση δύο μηνών ή πρόστιμο έως 500δρχ.). Πειθαρχικά τιμωρούνταν οι υπάλληλοι που θα αξιοποιούσαν τις πληροφορίες της απογραφής για φορολογική επιβάρυνση των ιδιωτών.

Οι βασικοί νόμοι προνοούσαν και για την τεχνική και επιστημονική αναβάθμιση των υπαλλήλων στο εξωτερικό με εκπαιδευτικές αποστολές (έως 6 μήνες) και με εκπαιδευτικές άδειες άνευ αποδοχών (έως 2 έτη), για υπαλλήλους με βαθμό Γραμματέα α΄ τάξεως και πάνω.⁸²⁰

Η στατιστική εκπαίδευση στην Ελλάδα τον μεσοπόλεμο

Την εποχή αυτή στη Γαλλία υπήρχε από το 1922 το *Institut de Statistiques de l'Université de Paris* (ISUP), που απένειμε δίπλωμα στατιστικού. Το Ινστιτούτο Στατιστικής ιδρύθηκε από τον Γάλλο καθηγητή πιθανοθεωρίας και μαθηματικής φυσικής Emile Borel, ο οποίος σε μια εποχή που οι μαθηματικοί δεν εκτιμούσαν ιδιαίτερα την εφαρμογή των μαθηματικών σε πρακτικά προβλήματα, εκτίμησε την αξία της στατιστικής σε οικονομικές εφαρμογές (ιδίως στην ασφάλιση). Είκοσι χρόνια πριν από την ίδρυση της *l'École nationale de la statistique et de l'administration économique* και εβδομηνταδύο χρόνια πριν από την *l'École nationale de la statistique et de l'analyse de l'information*, η ISUP υπήρξε το αρχαιότερο και με κύρος ίδρυμα στατιστικής στη Γαλλία.⁸²¹

Στην Ελλάδα σχολή στατιστικής δεν υπήρχε. Ο καθηγητής Α.Ανδρεάδης, ελλείψει αρμοδιότερου, ενσωμάτωνε από το 1906 μαθήματα στατιστικής στο μάθημα της Δημόσιας Οικονομίας. Το 1922 θεσπίστηκε έκτακτη έδρα Στατιστικής στο παν/μιο Αθηνών χωρίς όμως να καλυφθεί, όπως ομοίως και στο παν/μιο Θεσσαλονίκης, όπου θεσπίστηκε το 1927. Το 1928 ο καθηγητής Πολιτικής Οικονομίας Δ.Καλιτσούνακης ξεκινά μαθήματα στατιστικής στην Α.Σ.Ο.Ε.Σ. και την επόμενη χρονιά οι σπουδαστές του εκδίδουν λιθογραφημένο το πρώτο ελληνικό

⁸²⁰ Πρόβλεψη για μετεκπαίδευση υπαλλήλων σε παν/μια του εξωτερικού υπήρξε και παλαιότερα για το Τμήμα Στατιστικής του υπουργείου Εθνικής Οικονομίας (Β.Δ. 14/8/1913), που όπως αναφέρει ο Κλαδάς (1932) έμεινε στα χαρτιά.

⁸²¹ Σήμερα υπάγεται στο *University Pierre et Marie Curie*.

εγχειρίδιο στατιστικής.⁸²² Ο καθηγητής Μυράτ της Ελευθέρας Σχολής Πολιτικών Επιστημών (Πάντειος) αρχίζει να διδάσκει από το 1930 θεωρία στατιστικής.

Ο υποπλοίαρχος του Πολεμικού Ναυτικού και τμηματάρχης της Στατιστικής στο Γενικό Ναυτικό Επιτελείο, Κων/νος Αθανασιάδης, έγραψε το 1933 στην *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια «ΠΥΡΣΟΣ»*: «Παρήμιν η μαθηματική στατιστική ελαχίστους θιασώτας έχει να επιδείξη, δεδομένου ότι αυτή δεν διδάσκεται ούτε εν τω πανεπιστημίω ούτε εν άλλη ανωτέρα κρατική σχολή... Η ελληνική βιβλιογραφία, πλην της στατιστικής (1931) και των στοιχείων λογισμού παρατηρήσεων (1932) του Κ.Αθανασιάδου, ουδέν έτερον περί στατιστικής σύγγραμμα έχει να παρουσιάση.».⁸²³

Ο καθηγητής Χρυσός Ευελπίδης, της Αγροτικής Πολιτικής και Γεωργικής Οικονομίας στην Πάντειο Σχολή, δίδαξε στατιστική από το 1935 και μετά. Οι περιλήψεις των παραδόσεων του⁸²⁴ δεν περιλαμβάνουν από μαθηματικής πλευράς τίποτε περισσότερο από την αναφορά στο «νόμο των μεγάλων αριθμών» του Quetelet, τον αριθμητικό και τον γεωμετρικό μέσο όρο καθώς και τη διάμεσο. Αντίθετα, όπως αναφέρει η Κ.Μιχαλοπούλου(2004), το βιβλίο στατιστικής του Αθανασιάδη ήταν προσανατολισμένο προς τη νέα κατεύθυνση της στατιστικής ως επιστήμης. Ο Κ.Αθανασιάδης έγινε καθηγητής στη Σχολή Ναυτικών Δοκίμων το 1929 και το 1956 κατέλαβε την έδρα Στατιστικής στην Α.Σ.Ο.Ε.Ε..

Η στατιστική διδασκόταν και στην Υγειονομική Σχολή από ιδρύσεώς της (1933), στην αρχή από τον καθηγητή Υγιεινής και Μικροβιολογίας, Γρ.Χατζηβασιλείου και στη συνέχεια από τον Γεράσιμο Αλιβιζάτο, καθηγητή Επιδημιολογίας και Ιατρικής Στατιστικής, που εξέδωσε το βιβλίο *Μνημόνιον Υγιεινής*. Το 1943, ο υφηγητής της Υγιεινής, Επιδημιολογίας και Στατιστικής Ιατρικής Β.Βαλαώρας, τεχνοκρατικό στέλεχος της διοίκησης στον τομέα της δημόσιας υγείας με σπουδές στο John Hopkins, εξέδωσε το βιβλίο «*Στοιχεία Βιομετρίας και Στατιστικής. Δημογραφική μελέτη του πληθυσμού της Ελλάδας*». Το βιβλίο αυτό πέραν των στοιχείων δημογραφίας και ανθρωπομετρίας που περιλάμβανε, είχε εκτενή αναφορά στη μαθηματική στατιστική (θεωρία

⁸²² Καλιτσουνάκης, Δ. (1929). *Στατιστική: Κατά τας παραδόσεις του Καθηγητού κ. Δ.Καλιτσουνάκη (εν πολλοίς αφοριστικώς)*. Αθήναι: λιθογραφημένον.

⁸²³ Μιχαλοπούλου, Κ. (2004). ό.π., σελ.103. Ο Κ.Αθανασιάδης εκτός από τα δύο βιβλία που ανέφερε, αρθρογράφησε σχετικά στο *Αρχείον Πολιτικών και Κοινωνικών Επιστημών*, που εξέδιδε ο Δ.Καλιτσουνάκης με την Εταιρεία των Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών. Τα άρθρα του ήταν τα εξής:

α. *Αι σχέσεις των τιμών χονδρικής και λιανικής πωλήσεως* (1930).

β. *Εφαρμοσμένη στατιστική δια της μεθόδου του Cauchy* (1937).

γ. *Αι γραφικαί μέθοδοι εν τη Στατιστική* (1936).

δ. *Παρατηρήσεις επί της χρήσεως του συντελεστού συσχετίσεως*, 1936, σελ. 29-38.

Το 1953 θα εκδώσει το *Στατιστική (μεθοδολογία-ανάλυση)*.

⁸²⁴ Ευελπίδης, Χ. (1943). *Στατιστική: Περιλήψεις εκ των παραδόσεων του Καθηγητού κ. Χ.Ευελπίδη εις την Πάντειον Σχολήν Πολιτικών Επιστημών*. Αθήναι: Παπαζήσης.

πιθανοτήτων, κατανομές και χαρακτηριστικά τους, συσχέτιση, προσαρμογή καμπυλών, κριτήρια ελέγχου σημαντικότητας). Το 1947 ο καθηγητής Οικονομικών Μαθηματικών και Στατιστικής Ευστάθιος Μαργαρίτης, απόφοιτος της ISUP, δίδαξε στατιστική στην Ανωτέρα Σχολή Βιομηχανικών Σπουδών και εξέδωσε τις παραδόσεις του, στοχεύοντας όμως στο ευρύ κοινό. Αυτή ήταν συνοπτικά η ελληνική επιστημονική στατιστική βιβλιογραφία, που διαδέχτηκε τα μεταφρασμένα βιβλία των Garnier (1877) και Block (1895).

Μετά τον πόλεμο ο καθηγητής της Α.Σ.Ο.Ε.Ε. Δ.Καλιτσουνάκης αξιολογεί την στατιστική στην Ελλάδα ως εξής:

«Στην Ελλάδα ανέκαθεν συμπεριφερθήκαμε στη Στατιστική, σαν προς θετό τέκνο. Ο μακαρίτης Ανδρεάδης αν και η έδρα του ήταν της «Δημοσίας Οικονομικής και Στατιστικής», όμως το άπαντον του το Στατιστικόν ήταν μια διάλεξη στον Παρνασσό, περί απογραφής εις τους αρχαίους χρόνους. Ούτε παραδόσεις στατιστικής έκανε, ούτε άλλο στατιστικό δημοσίευμα αφήκε. Στην Ανωτάτη Εμπορική ο υποφαινόμενος έκανε αναπληρωματικά μαθήματα στατιστικής και τους σπουδαστάς ωδήγει στη Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, για να αντιληφθούν και τον τεχνικό μηχανισμό και τον τρόπο της αποδελτιώσεως στη Στατιστική του Εμπορίου κλπ. Πάντα όμως τα μαθήματα αυτά ήσαν αναπληρωματικά, έδρα ειδική δεν υπήρχε. Μαθήματα Στατιστικής εδημοσίευσε παλαιότερα και ο Μυράτ, μελέτες δε στατιστικές ο Αθανασιάδης, ο Μουσμότης, ο Μαργαρίτης κλπ., για εγχειρίδιο εν τούτοις στατιστικό μένει και σήμερα ακόμη του Block μεταφρασμένο από τον Σακελλαρίου το 1895. Στην πραχτική λειτουργία της η στατιστική στην Ελλάδα δεν είχε καλύτερη τύχη. Η Επιτροπή των Οικονομιών του 1924 με εισηγητή τον υποφαινόμενο, συνεκέντρωσε τις διάφορες στατιστικές υπηρεσίες, που ευρίσκοντο εδώ και εκεί σκορπισμένες, στη «Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος», που κατόρθωσε να βγάλη μια χρήσιμη πολύ Επετηρίδα και να την κυκλοφορή επί μια δεκαετία. Έκτοτες όμως οι στατιστικές υπηρεσίες πάλι διεσκορπίσθηκαν εδώ και εκεί και τώρα και πολλοί ιδιώτες κάνουν δικές τους στατιστικές και τιμαρίθμους κλπ. («Νέα Οικονομία», «Βήμα» κλπ.), που υποψιάζεται κανείς σαν πολύ εύκολο πράγμα να θεωρήθηκε η συγκέντρωση, η επεξεργασία και η κατάρτιση στατιστικών δεικτών στη χώρα μας. Γιαυτό δεν έχομε ένα τιμάρημο γενικά αναγνωρισμένο, για αυτό δεν μπορούμε, όχι σήμερα, αλλά και παλαιότερα να καταλήξωμε σε ένα αληθοφανές ετήσιο εθνικό εισόδημα, και συζητά σήμερα μια μεγάλη επιτροπή, ένα αναγνωρισμένο τρόπο κατάρτισεως μιας στατιστικής του εθνικού εισοδήματος και του εθνικού πλούτου. Και για να μη μείνη η κριτική αυτή άρνηση μόνο, αλλά και να προτείνη κάτι θετικό πρέπει μου φαίνεται, δύο τινά να γίνουν στη χώρα μας, για καλύτερευση των στατιστικών ερευνών μας και για να μη παρουσιάζωμε το θέαμα που παρουσιάσαμε τώρα μεταπολεμικά, να μη μπορέσωμε πουθενά να δώσωμε στατιστικά δεδομένα ομοιόμορφα, αληθοφανή και συστηματικά. Πρέπει λοιπόν κάπου στις διάφορες ανώτερες εμπορικές, βιομηχανικές, πολιτικές κλπ. Σχολές που

έχομε να καλλιεργηθή συστηματικά η στατιστική έρευνα και διδασκαλία με ξεχωριστή έδρα στατιστική. Μάλιστα θα μπορούσε στις Πάτρεις, αντί ανωτάτης Εμπορικής Σχολής να ιδρυότανε ένα ειδικό Στατιστικό Ινστιτούτο, που θα εξελίετο σιγά-σιγά σε γενικό ίδρυμα Οικονομικών ερευνών. Έτσι θα μεταλαμπαδευτούν οι νεώτερες στατιστικές μέθοδοι και έρευνες και στη χώρα μας και θα γενικευτούν και δεύτερο θα ξανασυστηματοποιήσωμε τη «Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος» και θα συγκεντρώσωμε πάλι τις κατεσπαρμένες εδώ και εκεί στατιστικές και θα φροντίσωμε να κυκλοφορούν και να γίνονται γνωστά τα στατιστικά δεδομένα γρηγορότερα για να έχουν κάποια αξία. Αν το προσωπικόν της δεν εξαρκεί για ένα τέτοιο ρυθμό, το κράτος ας δαπανήση ό,τι χρειάζεται για ανακαίνιση και του εμπύχου υλικού (υποτροφίες στατιστικές) και του αψύχου μηχανικού. Σκοπιμώτερη δαπάνη και περισσότερο αποδοτική από αυτή δεν θα μπορούσε νομίζω να φαντασθή κανείς καμιά άλλη. Ανοικοδόμηση οικονομική και κάθε άλλη προσπάθεια εξυγιάνσεως και συστηματικής έρευνας προϋποθέτει πρώτα-πρώτα στατιστική ανασυγκρότηση και συγχρονισμό επιστημονικό στις στατιστικές προόδους που έχουν ήδη πραγματοποιηθή σε όλες τις πολιτισμένες χώρες».⁸²⁵

Η κριτική του Δ.Καλιτσούνακη αποτυπώνει την ελληνική πραγματικότητα, αλλά χαρακτηρίζεται από αυστηρότητα. Για παράδειγμα, η διάλεξη του Α.Ανδρεάδη, που απευθυνόταν σε ευρύ κοινό, δεν ήταν μόνο ιστορική αναδρομή, αλλά ανέλυε και τις συνήθεις κατηγορίες των απογραφών και περιλάμβανε στο τέλος κάποια ελληνικά ιστορικά στατιστικά στοιχεία. Η ενοποίηση των στατιστικών υπηρεσιών που έγινε με την ίδρυση της Γ.Σ.Υ.Ε. ήταν σημαντικότερη, έστω και αν στατιστική δραστηριότητα ασκούνταν περιστασιακά και από άλλα υπουργεία (Υγιεινής, Άμυνας, Παιδείας). Η μέτρηση του τιμαρίθμου, πέρα από τις αρχικές τεχνικές δυσκολίες, είχε αναπόφευκτα και πολιτική επιρροή στην κατασκευή του. Αλλά η δημοσίευση των τεσσάρων τόμων της απογραφής του 1928, μας δείχνει ένα επαρκές στατιστικό έργο. Βέβαια, η μαθηματική διάσταση της στατιστικής στην Ελλάδα υστερούσε και εκπροσωπούταν στην πιο προχωρημένη της μορφή στα έργα των υγιεινολόγων και των βιομετρών.

Το 23^ο Παγκόσμιο Συνέδριο Στατιστικής (ISI, Athens Conference)

Μετά από πρόσκληση της ελληνικής κυβερνήσεως στο συνέδριο του Λονδίνου το 1934, πραγματοποιήθηκε στην Αθήνα το 1936 το 23^ο Παγκόσμιο Συνέδριο Στατιστικής (ISI, Athens Conference) με επιτυχία. Υπεύθυνος για τη διεξαγωγή του συνεδρίου ήταν ο Ν.Σβορώνος, προϊστάμενος της υπηρεσίας απογραφής του πληθυσμού από το 1920, που διετέλεσε και γραμματέας του

⁸²⁵ Καλιτσούνακης, Δ. (1947). Στατιστική ανασυγκρότηση. «Ο Θεός αριθμεί». *Ανταίος*, Χρόνος Β', αρ.10-12, σελ. 276-277.

συνεδρίου. Αυτό το συνέδριο, το 9^ο μετά το 1923 (όταν και επαναλήφθηκαν μετά από δεκαετή διακοπή), διήρκεσε από 27/9 - 1/10/36 και σε αυτό καθιερώθηκε για πρώτη φορά το τμήμα της μαθηματικής στατιστικής, όπου έκαναν ανακοινώσεις οι Fisher, Fréchet, Darmois κ.α.

Είχαμε και εννέα ελληνικές συμμετοχές με αντικείμενα: την αύξηση του προσδόκιμου ζωής των Ελλήνων (Βαλαώρας), την στατιστική μετανάστευσης και τουρισμού (Σβορώνος), την πρόβλεψη των τιμών (Μουσμώτης), την κίνηση του εμπορίου και την εύρεση φορολογικού συντελεστή (Ρεδιάδης), την κατανομή του αγροτικού εισοδήματος (Ευελπίδης), την επισκόπηση της στατιστικής έρευνας στην Ελλάδα (Αγγελόπουλος), την επαγγελματική προτίμηση των νέων σε σχέση με το επάγγελμα του γονέα (Ραζής-Κότσικας).

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

Εισηγήσεις, Ανακοινώσεις, ύπομνηματα κλπ. έσοληθηθεσαι και ανζητηθεσαι εις την εν Αθήναις σύνοδον του Ίνστιτούτου.

F. Zahn, Au sujet de la méthode de travail de notre Institut.

H. W. Methorst, Mémoire sur le méthode de travail des notre Institut pratiquée dans le passée.

Rapport du Président de l' IIST. 1934—1936.

Rapport du Directeur de l'Office permanent 1933—1936.

Treasurer's Report for 1933 to 1936.

A. Molinari, Statistiques de la distribution.

S. G. Lyon, The 1933 census of distribution in the Irish free state.
1. Sektion.

M. Huber, Les méthodes de recensement dans les pays d'extrême—Orient.

Djébal Aubar, Le second recensement général de la population de la Turquie.

M. Huber, Le calcul des taux de mortalité aux âges élevés.

L. de Berardinis, Rapporto sulle statistiche dei morti e sulla natalità.

A. Bohac, Le rythme des naissances.

P. Depoid, Un indice de nuptialité.

W. Winkler, Statistik des Geburtenrückgangs und der Bevölkerungspolitischen Massnahmen.

W. Böhmert, Untersuchung über die Todesfälle an Krebs in den grossen Städten der Welt.

H. Emerson, Essential elements for describing the status and trends in the health of large urban populations.

A. Molinari, Observations et propositions pour une statistique internationale du tourisme.

Vas. G. Valaoras, The gain in the expectation of life in Greece during the last fifty years.

N. Svoronos, La statistique des migrations et du tourisme en Grèce.

E. Szturm de Sztrem, La statistique des migrations intérieures.
2. Sektion.

K. Pribram, New to ascertain the definition of some notions which are fundamental to business cycle analysis?

(α)

V. Dore, La statistique forestière internationale.
M. Huber, La statistique internationale des forces motrices.
E. Szturm de Sztrem, Observations au sujet du calcul des indices des prix et du quantum des importations et exportations.
N. Mousmoutis, La prévision des prix en Grèce.
P. Rédiadis, Indice de l'activité financière.
P. Rédiadis, La forme du coefficient d'impôt fondée sur la statistique.
F. de Fellner, Résultats principaux de la statistique des charges d'impôts en Hongrie.
C. Evelpidi, Le revenu agricole et sa répartition en Grèce.
N. Mousmoutis, Le niveau des prix en Grèce par rapport au revenu national.
G. Pogus, La statistique des faillites.

3. Sektion.

A. Julin, Premier rapport sur l'organisation des services statistiques.
A. Angelopoulos, Aperçu concernant l'état des recherches statistiques en Grèce.
O. Büchner, Die statistische Verwaltung in der Weltstadt Berlin.
J. Nixon, Committée on family budgets, preliminary report.
H. Methorst, Enquête sur les comptes de ménage aux Pays-Bas.
K. Giusti, Sono possibili et utili comparazioni internazionali puramente statistiche sulle spese di famiglia e sui consumi individuali di particolari gruppi sociali?
B. Nyström, Observations on the possibility of improving the international comparability of building and housing statistics.
I. van Zanten, L'uniformité dans la statistique des accidents de la circulation.
E. Schäfer, Directives pour l'élaboration des statistiques criminelles dans les divers pays.
H. Bunle, Sur la statistique des sociétés de gymnastique et de sports.
D. Krejci, Expériences faites en Tchécoslovaquie au cours des relevés statistiques concernant les conditions sociales des étudiants des hautes écoles.
Dem. P. Razi-Kotsicas, L'orientation professionnelle des étudiants en Grèce par rapport à la profession du père.
Ph. Idenburg, Statistique de la radiodiffusion.
G. Hostelet, L'emploi de la projection cinématique pour l'analyse des faits statistiques.

4. Sektion.

M. Fréchet, Rapport de la commission d'étude de l'usage du coefficient de corrélation.
G. Darmois, Résumés exhaustifs d'un ensemble d'observations.
F. Divisia, Sur le calcul de la variation saisonnière.
O. Onicescu, L'idée de la chaîne statistique.
J. Fisher, Note on a short-cut method for calculating distributed lags.
G. Hostelet, Les fondements expérimentaux de l'analyse mathématique des faits statistiques.
V. Drexel, Normung statistischer Tabellen.

(β)

Εικόνες 90 (α,β): Πρόγραμμα εισηγήσεων, ανακοινώσεων του 29^{ου} συνεδρίου ISI (Αθήνα, 1936).

Πηγή: Καλιτσουνάκης, Δ.(1937). Η XXIII Σύνοδος του Διεθνούς Ινστιτούτου Στατιστικής εν Αθήναις. Αρχείον Πολιτικών και Κοινωνικών Επιστημών, τομ.17, σελ.138-139.

Ο Αμερικανός σύνεδρος Walter Willcox, σε άρθρο του για το συνέδριο της Αθήνας, δήλωσε ενθουσιασμένος από τις κοινωνικές εκδηλώσεις που το συνόδευσαν. «Το μοναδικό χαρακτηριστικό [σε σχέση με προηγούμενες άλλων συνεδρίων] που νοιώσαμε ήταν το ότι βλέπαμε για πρώτη φορά το αρχαίο σπίτι του πολιτισμού μας, γιατί είμαστε όλοι παιδιά της Ελλάδας[Hellas στο πρωτότυπο]», έγραψε. Οι εκδηλώσεις αυτές περιλάμβαναν τσάι και δείπνα με την πολιτική ηγεσία

(πρωθυπουργός, βασιλιάς, υπ. Εξωτερικών, υπ. Εθνικής Οικονομίας, δήμαρχος Αθηναίων), επίσκεψη στο φράγμα του Μαραθώνα, σε έκθεση στην Αθήνα, στο αρχαιολογικό μουσείο, μουσικοχορευτική εκδήλωση παραδοσιακών χορών, εκδρομή στους Δελφούς και παρακολούθηση αρχαίου δράματος (της Ηλέκτρας του Σοφοκλή) στο Ηρώδειο.⁸²⁶ Το πρόγραμμα αυτό αναδεικνυε τις ρίζες του ελληνικού πολιτισμού (αρχαιότητα), τη διαχρονικότητά του (φολκλόρ), το παρόν και το μέλλον του (έκθεση, τεχνικά επιτεύγματα).

Κύριες στατιστικές δράσεις

Στις 15 και 16 Μαΐου 1928 πραγματοποιήθηκε γενική απογραφή πληθυσμού υπό τη διεύθυνση του Ι.Μιχαλόπουλου. Σε αυτή έγινε χρήση μόνο του *ατομικού στατιστικού δελτίου* για ταχύτερη έκδοση των αποτελεσμάτων της χώρας που είχε μεγάλη πληθυσμιακή μεταβολή λόγω των προσφύγων. Τα αποτελέσματα της απογραφής εκδόθηκαν σε τέσσερις τόμους από το 1932-1935. Έτσι, σε αυτή την απογραφή δεν έγινε γνωστός ο αριθμός των οικογενειών, ούτε των κατοικιών και οικοδομών. Ιδιαίτερα αναλυτικά ήταν τα αποτελέσματα για το επάγγελμα (ολόκληρος ο τρίτος τόμος), που χρησίμευσαν και για την οργάνωση του Ι.Κ.Α..

Σε αυτή την απογραφή εμφανίστηκε για πρώτη φορά το ερώτημα, αν ο απογραφόμενος ήρθε στην Ελλάδα ως πρόσφυγας ή ανταλλάξιμος πριν το 1922 ή μετά και κατά χώρα προέλευσης. Επίσης, για πρώτη φορά δεν έγινε ταυτόχρονη απογραφή των Ελλήνων του εξωτερικού, που η ιστορία είχε δείξει ότι ήταν έργο πέρα από τις δυνατότητες των προξενικών αρχών. Ο νόμιμος πληθυσμός περιλάμβανε πλέον μόνο τους παρόντες δημότες. Το ελληνικό εθνικό κράτος μετά την μικρασιατική καταστροφή περιορίζει για πρώτη φορά το πεδίο δράσης του απογραφικού μηχανισμού του εντός των συνόρων του, αποδεχόμενο τον γεωγραφικό περιορισμό της ιδέας του έθνους.

Τα έξοδα της απογραφής (χωρίς τα έξοδα χαρτιού και εκτυπώσεων) ανήλθαν σε 9,5 λεπτά της μεταλλικής δραχμής ανά κάτοικο, που ήταν κατά 20 λεπτά λιγότερο από την προηγούμενη.⁸²⁷ Δεδομένου ότι απογράφηκαν περισσότερα άτομα, συμπεραίνουμε ότι ο μηχανισμός της απογραφής λειτούργησε αποδοτικότερα.

Η επόμενη απογραφή πληθυσμού έγινε στις 16 Οκτωβρίου 1940, με παράλληλη απογραφή των εμπορικών, βιομηχανικών και βιοτεχνικών

⁸²⁶ Willcox, W.(1937). The Athens Meeting of the American Statistical Association. *Journal of the American Association*. 32 (197), σελ.117.

⁸²⁷ Υπουργείου Εθνικής Οικονομίας/Γ.Σ.Υ.Ε. (1933). *Στατιστικά αποτελέσματα της απογραφής του πληθυσμού της Ελλάδος της 15-16 Μαΐου 1928. Ι. Πραγματικός και νόμιμος πληθυσμός-Πρόσφυγες, Εισαγωγή*, σελ. ιδ'.

καταστημάτων και οικοτεχνιών καθώς και των κατοικιών και οικοδομών. Προβλεπόταν επίσης και ειδική έρευνα για τους μακρόβιους (άνω των 90 ετών). Το κράτος διαφήμιζε τη στατιστική δραστηριότητα με δημοσιεύσεις, με αφίσες και με την επιστράτευση καθηγητών και δασκάλων. Για να γίνει δυνατός ο έλεγχος των απογραφόμενων, για πρώτη φορά εφοδιάστηκαν με βεβαίωση απογραφέντος.

Μετά τη διεθνή σύμβαση της Γενεύης (1928), που προέβλεπε γεωργικές απογραφές ανά δεκαετία και την πρόταση του Διεθνούς Ινστιτούτου Γεωργίας, με έδρα τη Ρώμη, διενεργήθηκε το 1929 η σημαντικότερη απογραφή της ελληνικής γεωργίας από το 1920. Όμως η καχυποψία των αγροτών για το σκοπό της (πέραν της φορολογίας, υπήρχε ο φόβος της διανομής της γής στους πρόσφυγες) την οδήγησε σε αποτυχία. Ετήσιες γεωργικές έρευνες έγιναν και την περίοδο 1928-1931. Η επόμενη μεγάλη γεωργική απογραφή προγραμματίστηκε για το 1939, για να πραγματοποιηθεί κατόπιν αναβολής στο διάστημα 10/1-9/2/1940, με χρήση ατομικού δελτίου καλλιεργητή και δελτίου κοινότητας (για την συνολική παραγωγή). Ο πόλεμος εμπόδισε την επεξεργασία των στοιχείων, στη δε κατοχή καταστράφηκε το απογραφικό υλικό. Παραδόξως στοιχεία της εμφανίζονται σε σύγγραμμα του Χ.Ευελπίδη. (Χουλιάρáκης, 1972)

Άλλες στατιστικές δράσεις της εποχής ήταν:

- η στατιστική αλιείας (1928, 1929, 1930)
- η συστηματική παρακολούθηση της μεταναστευτικής και τουριστικής κίνησης της χώρας
- η συνέχιση της στατιστικής των μέσων τιμών των αγαθών κατανάλωσης
- η συνέχιση της στατιστικής της ναυτιλιακής κίνησης
- η συνέχιση της στατιστικής της κίνησης αξιών του χρηματιστηρίου Αθηνών
- η στατιστική των σιδηροδρόμων (1929, 1930)
- η στατιστική των ΤΤΤ (1928, 1929, 1930)
- η στατιστική της δικαιοσύνης, η εγκληματολογική και η σωφρονιστική στατιστική (1928, 1929, 1930)
- η στατιστική της εκπαίδευσης
- η στατιστική του πολιτισμού

Η στατιστική των βιβλιοθηκών

Ο Σ.Κλαδάς (1932) διακρίνει τη στατιστική της ηθικής ή του πολιτισμού στα εξής επιμέρους αντικείμενα: τη στατιστική της δικαιοσύνης, της παιδείας ή πνευματικού πολιτισμού (εκπαίδευση, βιβλιοθήκες, τύπος) των εκλογών. Η πρώτη στατιστική του «πνευματικού πολιτισμού» που δημοσιεύτηκε στην Ελλάδα ήταν η του Αλ.Μανσόλα (1879), «*Στατιστική έκθεσις περί της διανοητικής αναπτύξεως της Ελλάδος*», όπως προαναφέραμε ήταν μία στατιστική της εκπαιδύσεως (ανά βαθμίδα και τύπο εκπαίδευσης, προγράμματα) και του πολιτισμού (εταιρείες, σύλλογοι, φιλανθρωπικά ιδρύματα, βιβλιοθήκες, μουσεία, θέατρα, τυπογραφεία, βιβλιοπωλεία, εφημερίδες, περιοδικά, υποτροφίες). Παλαιότερα στατιστικά στοιχεία για τον περιοδικό τύπο, τη βιβλιογραφική παραγωγή και τα τυπογραφεία του 1863 βρίσκουμε στο άρθρο της Λίας Παπαδάκη (1988): *Ένα σκαρίφημα της πνευματικής Ελλάδας του 1863. Στοιχεία για τον πληθυσμό, τον τύπο και τη βιβλιοπαραγωγή*.⁸²⁸

Το 1927 διενεργήθηκαν οι στατιστικές έρευνες του τύπου και των δημοσίων βιβλιοθηκών. Η έρευνα του τύπου⁸²⁹ κατέγραψε όλες τις εφημερίδες και τα περιοδικά στην ελληνική γλώσσα, του εσωτερικού και του εξωτερικού, που είχαν κυκλοφορήσει τουλάχιστον για ένα τρίμηνο, τους ανθρώπους του τύπου (ιδιοκτήτες, διευθυντές, συνεργάτες) και τις τυπογραφικές εγκαταστάσεις τους. Η πρώτη σχετική κρατική στατιστική ήταν η *Στατιστική του ελληνικού τύπου κατά τους έξι πρώτους μήνας του έτους 1892*.⁸³⁰ Είχε προηγηθεί το 1833 η έκδοση στο Παρίσι της στατιστικής του ελληνόφωνου τύπου του εσωτερικού και εξωτερικού του Δ.Βικέλα.⁸³¹

Η στατιστική έρευνα των δημόσιου χαρακτήρα βιβλιοθηκών στην Ελλάδα το 1927 περιλάμβανε όλες τις βιβλιοθήκες της Ελλάδας, εκτός των όποιων ιδιωτικών δεν επέτρεπαν τη χρήση από το κοινό και όσων δεν έστειλαν τα στατιστικά δελτία συμπληρωμένα. Τα δελτία αυτά γενικά δεν συμπληρώθηκαν ικανοποιητικά για τα εξής στοιχεία: ιδρυτές, ύπαρξη και τρόπος κατάρτισης καταλόγων, τρόπος

⁸²⁸ Παπαδάκη, Λ. (1988). Ένα σκαρίφημα της πνευματικής Ελλάδας του 1863. Στοιχεία για τον πληθυσμό, τον τύπο και τη βιβλιοπαραγωγή. *Η λαϊκή λογοτεχνία στη Νοτιοανατολική Ευρώπη (19ος και αρχές 20ού αι.): συνάντηση εργασίας 21-22 Απριλίου 1988. Βιβλιογραφικά, Τετράδια εργασίας, 15*, Αθήνα: Ε.Ι.Ε., σελ. 135-144. Βασική πηγή της ήταν το τρίτομο έργο των Δημητρίου Σ. Γκίνη και Βαλερίου Γ. Μέξα: *Ελληνική βιβλιογραφία 1800-1863: Αναγραφή τών κατά τήν χρονικήν ταύτην περίοδον όπου δήποτε έλληνιστί έκδοθέντων βιβλίων καί έντύπων έν γένει*. Ακαδημία Αθηνών, 1939-1957.

⁸²⁹ Υπουργείου Εθνικής Οικονομίας/Γ.Σ.Υ.Ε./Τμήμα VI. (1931). *Στατιστική του ελληνικού περιοδικού τύπου, κατά το έτος 1927*. Αθήνα.

⁸³⁰ Υπουργείο Εσωτερικών/ Γραφείον Στατιστικής. (1892). *Στατιστική του ελληνικού τύπου κατά τους έξι πρώτους μήνας του έτους 1892*. Αθήνα. Απόσπασμα από τα δημοσιεύματα δημόσιας οικονομίας του Υπουργείου Εσωτερικών (σελ. 401-450) ήταν και το βιβλίο με στατιστικούς πίνακες. *Ο τύπος εν Ελλάδι*. [Αθήνα] : Υπουργείου Εσωτερικών, [1900?].

⁸³¹ Bikelas, D. (1833). *État de la Presse periodique Greque en 1833*. Paris: Le Puy.

χρησιμοποίησης των πολλαπλών βιβλίων και το μήκος και την καταλληλότητα των θυρίδων.

Οι βιβλιοθήκες διακρίθηκαν από πλευράς περιεχομένου σε γενικές (2,71%) και σε ειδικές - οι τελευταίες, σε επιστημονικού σκοπού (15,46%) και σε ειδικές άλλων σκοπών (81,83%). Οι επιστημονικού σκοπού διακρίνονταν σε: διοικήσεως και δικαιοσύνης (διοικητικών και δικαστικών αρχών και νομικών προσώπων, 9,24%), πολιτικών, κοινωνικών και οικονομικών επιστημών (0,31%), θεωρητικών και εφαρμοσμένων επιστημών (2.03%),⁸³² εγκυκλοπαιδείας (εν γένει των γραμμάτων, 1,48%), καλών τεχνών, μουσικής και θεάτρου (1,11%) και τέλος των υπολοίπων επιστημών (1,29%). Οι ειδικές βιβλιοθήκες άλλων σκοπών (ήταν το 81,83% των ειδικών βιβλιοθηκών) ήταν κυρίως οι σχολικές (78,39% των ειδικών βιβλιοθηκών). Οι υπόλοιπες ήταν οι λαϊκές βιβλιοθήκες (0,55%), οι εργατικές (0,55%),⁸³³ οι των νοσοκομείων και ασύλων (0,80%) και των φιλανθρωπικών και θρησκευτικών ιδρυμάτων (1,54%).

Οι δημόσιου χαρακτήρα βιβλιοθήκες (που απάντησαν) ήταν 1.624. Με βάση την απογραφή του 1928, αναλογούσε 1 βιβλιοθήκη σε 3.975 κατοίκους και 240 τόμοι σε 1.000 κατοίκους. Οι μισές σχεδόν βιβλιοθήκες είχαν ιδρυθεί μετά το 1921. Το 89% των βιβλιοθηκών ήταν μικρές (κάτω των 500 τόμων). Το 94,17% του περιεχομένου τους ήταν βιβλία, το 4,15% περιοδικά και εφημερίδες, το 0,86% συλλογές γεωγραφικών χαρτών και τα υπόλοιπα ήταν συλλογές φωτογραφιών, χαλκογραφιών, μουσικών συνθέσεων και ελληνικών ιστορικών χειρογράφων.

Στερεά Ἑλλάς καὶ Εὐβοία	18.47
Θεσσαλία	5.97
Ἴονιοι Νῆσοι	8.81
Κυκλάδες νῆσοι	3.20
Πελοπόννησος	20.75
Μακεδονία	15.33
* Ἡπειρος	8.87
Νῆσοι Αἰγαίου	4.68
Κρήτης	11.58
Δυτικὴ Θράκη	2.34

Εικόνα 91: Ποσοστιαία κατανομή βιβλιοθηκών ανά γεωγραφικό διαμέρισμα (1927).
Πηγή: Γ.Σ.Υ.Ε./ΤΜΗΜΑ VI. (1933). *Στατιστικὴ βιβλιοθηκῶν δημοσίου χαρακτήρος κατὰ τὸ ἔτος 1927*. Αθήναι, σελ. στ.

⁸³² Ἦταν συνολικά 33. Οι 27 βρίσκονταν στην Αττικο-Βοιωτία, 4 στη Θεσσαλονίκη, 1 στη Λάρισα και 1 στο Ηράκλειο.

⁸³³ Οι εργατικές βιβλιοθήκες ήταν 9 και βρίσκονταν μόνο στην Αττικο-Βοιωτία.

Το μεγαλύτερο ποσοστό βιβλιοθηκών το είχε η Πελοπόννησος (20,75%) και ακολουθούσε η Στερεά Ελλάδα με την Εύβοια (18,47%). Σημαντικό ποσοστό ήταν και των βιβλιοθηκών της Μακεδονίας (15,33%), της οποίας το υλικό είχε τη μεγαλύτερη αύξηση μέχρι το 1920 (261%), φανερώνοντας μια ιδιαίτερη παρέμβαση. Όλο το έτος λειτουργούσε μόνο το 20% των βιβλιοθηκών και πρόσβαση στον οποιοδήποτε έδινε μόνο το 5%. Οι περισσότερες ήταν διαθέσιμες μόνο για τον κύκλο των ενδιαφερόμενων, που σχετιζόταν με τον οργανισμό που συντηρούσε τη βιβλιοθήκη.

Η χρηματοδότηση του κράτους σε βιβλιοθήκες κατανεμήθηκε το 1927 ως εξής: ποσοστό λίγο πάνω από το 75% πήγε στη βιβλιοθήκη της Βουλής, το 18% στην Εθνική Βιβλιοθήκη, το 2,50% στο Γ.Ε.Σ., το 1,82% στις σχολικές βιβλιοθήκες. Οι τότε μεγαλύτερες βιβλιοθήκες στην Ελλάδα ήταν: η Εθνική (400.000 βιβλία), της Βουλής (320.000), της Γαλλικής Αρχαιολογικής Σχολής (40.000), η Γενάδειος (30.621), του παν/μίου Θεσσαλονίκης (30.000), της Εταιρείας Φίλων του Λαού (30.000), της Αρχαιολογικής Εταιρείας (25.000). Η Φιλολογική Σχολή διέθετε 14.337 τόμους, το Ε.Μ.Π. 14.406, ενώ το Υπουργείο Εξωτερικών και Δικαιοσύνης 17.000 και το Αστεροσκοπείο και Υπουργείο Παιδείας 19.702 τόμους.

Είναι γενικά αποδεκτή η θέση του E.Gellner για τον κρίσιμο ρόλο της δημόσιας εκπαίδευσης στην υπηρεσία των αναπτυσσόμενων βιομηχανικών κοινωνιών της Δύσης και στην εθνοποιητική δράση της την εποχή της νεωτερικότητας. Η δημόσια εκπαίδευση εισήγαγε τις λαϊκές μάζες στην «υψηλή κουλτούρα», προσδίδοντάς τους πέρα από γνώσεις και μια πολιτισμική ομοιομορφία, πράγματα χρήσιμα στην επαγγελματική τους ένταξη σε ολόκληρη την εθνική επικράτεια, παρεχόμενα από το εθνικό κράτος (για ισχυροποίηση της οικονομίας και του ίδιου) και επιζητούμενα από τις ίδιες τις μάζες (για καλύτερες εργασιακές ευκαιρίες). Όργανο αυτής της διαδικασίας ήταν και οι βιβλιοθήκες, η αύξηση των οποίων στην Ελλάδα συνάδει με την αυξανόμενη αστικοποίηση του κράτους (ιδιαίτερα στη δεκαετία του '30), την ισχυροποίησή του και την εθνοποιητική του δράση (βλέπε αύξηση βιβλιοθηκών Μακεδονίας, Θράκης). Όμως, από το μέγεθος και από τη χρηματοδότηση των ελληνικών, δημοσίου χαρακτήρα βιβλιοθηκών καθώς και από την προσβασιμότητά τους στο κοινό, προκύπτει ότι οι βιβλιοθήκες απευθυνόταν κατεξοχήν στην ελίτ (διοικητική, πνευματική, επιστημονική), κατά δεύτερο στους μαθητές και τέλος στις ευρύτερες μάζες.

Ο Ε.Βενιζέλος, σε προεκλογικό του λόγο στη Θεσσαλονίκη (22/7/1928) είχε πει χαρακτηριστικά: «Αλλά θα στηρίξωμεν ακόμη αποτελεσματικώτερον το κοινωνικόν καθεστώς δια της επιβαλλομένης αμέσου και ριζικής μεταρρυθμίσεως του εκπαιδευτικού μας συστήματος, εφόσον εκατοντάδες σχολείων της κλασσικής λεγομένης εκπαιδεύσεως εξακολουθούν να εξαπολύουν κατ'έτος χιλιάδας νέων ατελέστατα συνήθως μορφωμένων, ανικάνων ουσιαστικώς δια κάθε παραγωγικήν

εργασίαν, το μέλλον μας δε δεν ημπορεί παρά να είναι σκοτεινόν και το κράτος εργάζεται προφανώς δια να παρασκευάση τον μέλλοντα στρατόν της κοινωνικής ανατροπής. Είμαι βέβαια θιασώτης της κλασσικής εκπαιδεύσεως αλλά δι'ελαχίστην αναλογίαν της σπουδαζούσης νεολαίας, δια τους ολίγους, τους εκλεκτούς, οι οποίοι θα αποτελέσουν την ηγεσίαν της αύριον. ... Δια τους πολλούς, τους φοιτώντας εις τα σχολεία της Μ.Εκπαιδεύσεως, η κλασσική λεγομένη εκπαίδευσις είναι στείρα απολύτως και άγονος».⁸³⁴

Οι οικονομικές μεταβολές των πρώτων δεκαετιών του 20^{ου} αι. και οι συνακόλουθες κοινωνικές απαιτήσεις επηρέασαν την εκπαιδευτική πολιτική. Η οικονομική ανάπτυξη της χώρας, ιδιαίτερα στους τομείς της γεωργίας, του εμπορίου της ναυτιλίας απαιτούσε τεχνικότερες γνώσεις. Αντίθετα η μέση εκπαίδευση δημιουργούσε δυσανάλογα μεγάλο αριθμό επιστημόνων και «θεσιθιρών» του δημοσίου. Οι νέοι των κατώτερων και μεσαίων στρωμάτων έπρεπε να αποκτήσουν «βιωφελείς γνώσεις», για να γίνουν παραγωγικοί στις νέες συνθήκες και να μην ανταγωνίζονται στο γυμνάσιο, στα πανεπιστήμια και στα επαγγέλματα τα παιδιά των ανώτερων τάξεων. Το κράτος ήταν ο μοναδικός συντονιστής του έργου αυτού, στο οποίο βοήθησε και η ιδιωτική πρωτοβουλία (ιδιωτική επαγγελματική εκπαίδευση). Όπως παρατηρεί ο ιστορικός της εκπαίδευσης Αλέξη Δημαράς (1988), ενώ μέχρι το 1928 η αστική τάξη αναγνώριζε και για τις κατώτερες τάξεις το δικαίωμα της κοινωνικής ανόδου μέσω της εκπαίδευσης, από το 1928 το σχολείο καλείται να παίξει τον αποφασιστικό ρόλο του αναστολέα της παρασκευής του «στρατού της κοινωνικής ανατροπής». Το δικαίωμα της ανόδου (εκπαιδευτικής, κοινωνικής, οικονομικής) περιορίζεται σε όσους από τα κατώτερα στρώματα αριστεύουν.

Αυτούς του στόχους εξυπηρέτησε η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1929, που κατά τον Α.Δημαρά ήταν η πρώτη ολοκληρωμένη μεταρρύθμιση στη νεοελληνική εκπαίδευση και που στην ουσία επέδρασε μέχρι το 1964. Με αυτήν καταργήθηκαν 260 ημιγυμνάσια και ελληνικά σχολεία και αυξήθηκαν παράλληλα οι (κατώτερες) τεχνικο-επαγγελματικές σχολές, οι οποίες αύξησαν τους μαθητές τους από 5.230 (1926) σε 26.912 (1930). Όμως η έλλειψη κεντρικού οικονομικού σχεδιασμού, τον οποίο θα υπηρετούσαν η εκπαίδευση και η κατάρτιση καθώς και το γεγονός ότι η βιομηχανία παρέμεινε μια χαμηλή οικονομική δραστηριότητα, οδήγησαν και πάλι τον κόσμο στην επιλογή της γενικής παιδείας.

⁸³⁴ Απόσπασμα από το άρθρο: Δημαράς, Α. (1998). Χαρακτηριστικά αστικού φιλελευθερισμού στα εκπαιδευτικά προγράμματα των κυβερνήσεων Βενιζέλου. *Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός*. Ηράκλειο: Παν.Εκδόσεις Κρήτης, σελ. 27-28.

Στατιστική και πολιτική υγείας

Ένας άλλος πόλος του εκσυγχρονισμού που προωθούσε ο Ε.Βενιζέλος ήταν η δημόσια υγεία. Το ζήτημα της υγείας του πληθυσμού απασχολούσε ανέκαθεν τα κράτη. Στις προ- νεωτερικές κοινωνίες τα απασχολούσε περιστασιακά, όσο δηλαδή υπήρχαν επιδημίες. Αρχικά οι δράσεις ήταν μέσα σε μαγικο-θρησκευτικό πλαίσιο και στη συνέχεια στο πλαίσιο της ιατρικής τέχνης και της επιστήμης, με τον ιατρικό άξονα να μετατοπίζεται από το άτομο και το περιβάλλον στους μικροοργανισμούς. Οι ρίζες του δημόσιου συστήματος υγείας βρίσκονται στα μέσα του 19^ο αι. (υγιεινιστές, περιβαλλοντιστές).⁸³⁵ Η βιομηχανική επανάσταση και η αστικοποίηση, σε συνδυασμό με τις χαμηλού επιπέδου υποδομές των πόλεων, επέτειναν τα προβλήματα υγείας που έγιναν πολιτικό ζήτημα. Η αύξηση του αριθμού των γιατρών και η καλύτερη εκπαίδευσή τους, τους έκανε να έχουν ισχυρότερη επιρροή στην κοινωνία (βλέπε Αγγλία εποχής του Farr, Γαλλία του Villermé) και να αρχίσει να καθιερώνεται η «ιατρική ματιά» πάνω στην κοινωνία, η οποία μάλιστα ήταν και αντρική ματιά⁸³⁶. (Shaw, et al., 2002)

Ο πληθυσμός αποκτά ιδιαίτερη οντότητα, ξεχωριστή από τα άτομα τα οποία τον αποτελούν και που το καθένα αποτελεί αντικείμενο ιατρικής ατομικής θεραπείας. Στη Βικτωριανή Αγγλία οι κοινωνικοί παράγοντες υπεισέρχονται στον προβληματισμό για την υγεία/θνησιμότητα των ανθρώπων των χαμηλών κοινωνικών στρωμάτων. Η δημόσια υγεία από αντικείμενο φιλανθρωπίας γίνεται αντικείμενο του κράτους και του γραφειοκρατικού μηχανισμού του, που δεν απαντά πια εκ των υστέρων σε έκτακτες καταστάσεις, αλλά σχεδιάζει πολιτικές και μετρά τα αποτελέσματα (Porter, 1999). «Η πολυπλοκότητα του εν λόγω εγχειρήματος και τα τεράστια μέσα που ήταν αναγκαία για την ολοκλήρωσή του, απαιτούσαν την κινητοποίηση πόρων ολόκληρων εθνών. Αυτή η ολοκλήρωση της εκρηκτικής επιστημονικής γνώσης των επιστημών της ζωής με την ικανότητα διαχείρισης του πληθυσμού από το εθνικό κράτος προσέδωσε στην δημόσια υγεία

⁸³⁵ Βέβαια όλες οι κοινωνίες είχαν κάποια σχετική πολιτική, *nosopolitics* όπως την ονομάζει ο M.Foucault. Βλέπε Foucault, M.(1980). Στο Gordon, C. (ed.), *Power/Knowledge Selected interviews & other Writings 1972-1977*. New York: Pantheon Books, σελ.167.

⁸³⁶ Μέχρι τον 18 αι. η θεραπεία ήταν κυρίως γυναικεία υπόθεση, αλλά από κει και ύστερα η διαρκώς αναβαθμιζόμενη ιατρική τέχνη πέρασε στα χέρια των ανδρών. Γενικά, μέχρι το 1875 δεν επιτρεπόταν σε γυναίκες να παρακολουθούν ιατρικές σχολές. Αν και το 1849 αποφοίτησε η πρώτη γυναίκα ιατρός από το Geneva Medical College (N.Y. State, U.S.A.), το Harvard δεν δεχόταν γυναίκες για σπουδές ιατρικής μέχρι το 1947. Επίσης, οι αυτονόητα αποκλειστικά γυναικείες κάποτε υποθέσεις της εγκυμοσύνης και του τοκετού θα καταλήξουν υπό τον έλεγχο της επιστήμης. Η *ιατροποίηση* της κοινωνίας είναι ο όρος που εισήγη το 1972 ο κοινωνικός επιστήμονας και ακτιβιστής Irving Kenneth Zola (1935–1994), για να περιγράψει την όλο και μεγαλύτερη ισχύ που ασκεί στην σύγχρονη κοινωνία το ιατρικό επάγγελμα.

ένα αλματώδες ξεκίνημα για την καθιέρωση μιας πρακτικής θεμελιωμένης στην αυθεντία της γνώσης των ειδικών στην υπηρεσία του κοινού καλού.».⁸³⁷

Η βελτίωση των συνθηκών της ζωής μαζί με την επιστημονική πρόοδο θα βοηθήσουν στην πραγματοποίηση τριών επαναστάσεων στο χώρο της δημόσιας υγείας στη Δύση: στην καταπολέμηση των επιδημιών, των χρόνιων παθήσεων και την σύγχρονη, της μεγιστοποίησης του επιπέδου υγείας (υγιής μακροήμευση με ιδιωτικές επιλογές). Πριν να αποκτήσει αυτήν την υψηλή θέση η υγεία στο επίπεδο των αξιών, πριν γίνει μαζικό πολιτικό αίτημα, όταν και θεωρήθηκε πραγματοποιήσιμο, ήταν το κράτος με τη βιοπολιτική του που συντελούσε στη βελτίωση της δημόσιας υγείας.

Εξέχουσα μορφή στον γερμανικό και ευρύτερα ευρωπαϊκό χώρο υπήρξε ο Γερμανός γιατρός Johann Peter Frank (1745-1821), που με το πολύτομο έργο του «*System einer vollständigen medicinischen Polizey*»⁸³⁸ καθιέρωσε την έννοια της *ιατρικής αστυνομίας (Medizinalpolizei)*⁸³⁹. Ήταν μια επέκταση της *polizeiwissenschaft* (της επιστήμης της διοίκησης) στο χώρο της υγείας (αντικείμενό της η ζωή) που απευθυνόταν στη φωτισμένη δεσποτεία του 19^{ου} αι.. Η υγεία θεωρούταν καθήκον του κράτους και επιβαλλόταν με κανονιστική νομοθεσία και κρατικό έλεγχο. Ο απώτερος στόχος δεν ήταν ο απλός άνθρωπος που έπρεπε να θεραπευθεί, αλλά η ισχυροποίηση του ηγεμόνα και του κράτους. Η ιστορικός της υγείας Dorothy Porter (1999) υποστηρίζει ότι η γενεαλογία της αντίληψης αυτής, του πολυπληθούς και υγιούς πληθυσμού, που ήταν βασική στον μερκαντιλισμό και τον καμεραλισμό φτάνει στην Σουηδία του 17^{ου} αι.. Επίσης ο W.Petty (1672) θεωρούσε την «πολιτική αριθμητική» του σαν θεμέλιο της «πολιτικής ιατρικής», αντίληψη που αντηχεί δύο αιώνες αργότερα στα λόγια του πατέρα της σύγχρονης παθολογίας, του Γερμανού Rudolf Virchow (1821-1902), που θεωρούσε την ιατρική κοινωνική επιστήμη και την πολιτική μια μεγάλης κλίμακας ιατρική.

Σύμφωνα με τον M.Foucault (1982), από τις «κοινωνίες της πειθαρχίας», όπου το ατομικό σου δικαίωμα να ζήσεις ή να πεθάνεις ήταν στο χέρι του ηγεμόνα, περνάμε στις «κοινωνίες του ελέγχου», όπου οι πολιτικές ηγεσίες διαχειρίζονται τις

⁸³⁷ Potvin, L., & McQueen. (2007). Modernity, Public Health, and Health Promotion. Στο McQueen, D., Kickbusch, I., Potvin, L., & Pelikan, J. (eds.), *Health and Modernity. The Role of Theory in Health Promotion*, σελ.17.

⁸³⁸ Στο εννιάτομο αυτό έργο, που η έκδοσή του ολοκληρώθηκε μετά τον θάνατό του (1779-1827), πραγματεύεται και κάνει λεπτομερείς προτάσεις για δράσεις, για ζητήματα δημόσιας υγιεινής (απολυμάνσεις, ύδρευση, πορνεία και αφροδίσια νοσήματα, μητρότητα και φροντίδα του παιδιού, ασφάλεια τροφίμων, πρόληψη επαγγελματικών ατυχημάτων κ.α.), αλλά και της ατομικής υγιεινής. Βλέπε Rosen, G. (1993). *A History of Public Health*. Baltimore: John Hopkins University Press, σελ. 137-141. Επίσης Carroll, P. (2002). Medical Police and the History of Public Health. *Medical History*, 46, σελ. 461-194.

⁸³⁹ Δημιουργός της έννοιας ήταν ο Αυστριακός Wolfgang Thomas Rau (1721-1772) το 1764, την οποία εκτός από τον Frank προωθούσε και ο Franz Anton Mai (1772-1814). Βλέπε Rosen, G. (1993). ό.π., σελ. 137.

συνθήκες της ζωής ώστε να ζεις περισσότερο, με παρεμβατικές πολιτικές βελτιστοποίησής τους. Ο θάνατος δεν σήμαινε μόνο το τέλος της ζωής, αλλά και το τέλος της κυρίαρχης εξουσίας πάνω στο άτομο. Το σώμα καθίσταται «προϊόν της διακυβέρνησης», μέσω της αυξανόμενης ιατρικής δράσης στον δημόσιο και ατομικό χώρο και του ελέγχου του στα νεωτερικά κράτη (Foucault, 1994).

Μέσα στο πνεύμα του διαφωτισμού η υγεία κατέστη στόχος του Λόγου (επιστήμη) και επιταγή της προόδου της κοινωνίας. Η ανθρώπινη ζωή κατέστη επιστημονικό συμβάν, υποκείμενο σε χειρισμούς με επιστημονικό τρόπο (ιατρικό, στατιστικό). «Η ασθένεια μετασχηματίζεται από μοίρα σε κίνδυνο ` σαν τη φύση μπορεί και πρέπει να κατακτηθεί, να δαμαστεί, να εκπολιτιστεί ... Η φυσική υγεία και η ηθική υγεία θεωρούνταν στενά συσχετιζόμενες και συχνά η προσπάθεια του να κάνουν τους ανθρώπους υγιέστερους ήταν η αρχή για να τους κάνουν ηθικά καλύτερους. Η υγεία γινόταν αντιληπτή σαν η πιο τέλεια έκφραση της ανθρώπινης κατάστασης».⁸⁴⁰

Η πολιτική-κλειδί ήταν η πολιτική της δημόσιας υγιεινής, που υπηρετούσε πίσω από το δικαίωμα του ατόμου στην υγεία, την ασφάλεια των πληθυσμών⁸⁴¹ και την ομαλή διεξαγωγή της εμπορικής δραστηριότητας, για αυτό και το συγκεκριμένο, κεντρικό κομμάτι της βιοπολιτικής⁸⁴² απέκτησε πλανητική, συνεργατική διάσταση, ιδιαίτερα έντονη μετά το 1920.⁸⁴³ Κρίσιμος παράγοντας για την λειτουργία του ήταν η στατιστική παρακολούθηση πληθυσμών (νοσηρότητα, θάνατοι κ.α.). Το παγκόσμιο επιδημιολογικό δίκτυο πληροφοριών είχε ως προϋποθέσεις την στατιστική και τις υποδομές. Το δίκτυο αυτό, δημιουργημένο με γεωγραφική φιλοσοφία, μπόρεσε να ανταποκριθεί κατά το δυνατόν στον σκοπό του χάρις στην ύπαρξη διεθνών δικτύων επικοινωνιών και τοπικών συγκοινωνιών (κατά το δυνατό).⁸⁴⁴ Αυτή η συνεργασία για να γίνει πιο αποτελεσματική και πιο ωφέλιμη επέβαλλε τα διεθνή πρότυπα ταξινόμησης των ασθενειών και των αιτιών θανάτου (με τακτικές αναθεωρήσεις), ώστε να είναι κατασκευαστούν τα όργανα μέτρησης

⁸⁴⁰ Kickbusch, I. (2007). Health Governance: The Health Society. Στο McQueen, D., Kickbusch, I., et al., Health and Modernity. The Role of Theory in Health Promotion. New York: Springer, σελ.144-161.

⁸⁴¹ Αντανάκλαση αυτής της διάστασης αποτελούν οι υποχρεωτικοί εμβολιασμοί από τις αρχές του 19ου αι. στην Ευρώπη, ο πρώτος νόμος για τη δημόσια υγεία στην Αγγλία (1810), η κοινωνική ασφάλιση που θεσμοθέτησε ο Bismarck (1883), η αναφορά του ζητήματος της υγείας στα πρώτα άρθρα του σοβιετικού συντάγματος (1918), από Kickbusch, I. (2007). ό.π., σελ.148.

⁸⁴² Με την έννοια του συνόλου των στρατηγικών και των επιμέρους πολιτικών για τη χειραγώγηση του ατόμου.

⁸⁴³ Βλέπε: α) Weindling, P. (ed.). (1995). *International Health Organizations and Movements, 1918-1939*. Cambridge: Cambridge University Press.

β) Bashford, A. (2006). Global biopolitics and the history of world health. *History of the Human Sciences*, 19 (1), σελ.67-88.

⁸⁴⁴ Το 1937 το 72% του παγκόσμιου πληθυσμού καλύπτονταν από στατιστικές κίνησης πληθυσμού (vital statistics) του LNHΟ. Βλέπε Weindling, P.(1997). *Philanthropy and the World Health: The Rockefeller Foundation and the League of Nations Health Organisation*. *Minerva*, 35 (3), σελ.276.

και να γίνουν δυνατές οι στατιστικές επεξεργασίες και οι διεθνείς συγκρίσεις για να καθοδηγηθούν οι δράσεις.

Η εξέλιξη του συστήματος υγείας ενός κράτους, οι μεταρρυθμίσεις του, αποτελούν μέρος ευρύτερων αλλαγών που είναι αποτέλεσμα πολιτικών επιλογών επηρεαζόμενων από ιδεολογικούς, κοινωνικούς και οικονομικούς παράγοντες. Προϋπόθεση για την επιτυχή άσκηση πολιτικής υγείας είναι τα στατιστικά στοιχεία. Η εξέλιξη του ελληνικού συστήματος υγείας διακρίνεται σε τέσσερις υποπεριόδους: 1833-1922, 1922-1945, 1945-1981 και 1981- σήμερα (Κουρής, κ.α., 2007).

Η πρώτη νομοθέτηση για την οργάνωση υπηρεσιών υγείας έγινε μετά από ενέργειες του Witmer, γιατρού του Όθωνα. Το 1833 ιδρύθηκε η «Υγειονομική Αστυνομία»⁸⁴⁵ που εντάχθηκε στο Υπουργείο (Γραμματεία) Εσωτερικών και το 1834 το «Βασιλικόν Ιατροσυνέδριον»,⁸⁴⁶ με αντικείμενο τη δημόσια υγεία⁸⁴⁷. Αυτό ήταν επιρροή του γερμανικού καμεραλιστικού δρόμου της δημόσιας υγείας, μέρους της *polizeiwissenschaft*.

Το πρώτο νοσοκομείο του ελληνικού κράτους ιδρύθηκε το 1827 στην Σύρο από δωρεές πλουσίων (Βαρδάκειον και Πρώιον) και το επόμενο το 1836 στην Αθήνα (δημοτικό νοσοκομείο Ελπίς).⁸⁴⁸ Υπήρχε και το στρατιωτικό νοσοκομείο στην περιοχή Μακρυγιάννη, που ανεγέρθηκε την περίοδο 1834-1836. Το 1837 ιδρύθηκε το Οθώνειον Πανεπιστήμιον, που περιλάμβανε και την Ιατρική Σχολή. Από το 1864 «αρχίζει η περίοδος νεκροφάνειας των υγειονομικών υπηρεσιών, οπότε και ατονεί

⁸⁴⁵ Το διάταγμα Δ.3/3-4-1833 (ΦΕΚ 14/15-4-1833) «Περί του σχηματισμού και της αρμοδιότητος της επί των Εσωτερικών Γραμματείας», που θέσπιζε τον «Οργανισμό των Γραμματειών» προέβλεπε μεταξύ πολλών άλλων και την υγειονομική Αστυνομία. Οι αρμοδιότητές της ήταν: «η σύστασις και διατήρησις των αναγκαίων υγειονομικών καταστημάτων τόσοις εις το εσωτερικόν του τόπου, καθώς και εις τα σύνορα, προ πάντων δε εις τους λιμένας, η πρότασις περί των εκδοθησομένων κατά της παρεισφρήσεως της πανώλους νόμων, και η υποστήρηξις αυτών, αι διατάξεις κατά της περαιτέρω διαδόσεως των εκραγισμών επιδημιών και επιζωτιών, αι διατάξεις περί αναθεωρήσεως των νεκρών (νεκραυτοψίας), και περί διαδόσεως των κατά τα φαινόμενα νεκρών (morten appearance), οι προσδιορισμοί περί της συστάσεως νεκροταφείων, η σύστασις και ο αρμόδιος διοργανισμός των νοσοκομείων δια τους ασθενείς ή δια τους φρενοβλαβείς, αι διατάξεις προς κατάργησιν των μετερχομένων την ιατρικήν αμαθών και ανεξεταστέων ιατρών, η σύστασις μαιευτικών και χειρουργικών σχολείων, η εκπαίδευσις αξίων κτηνιάτρων, η φροντίς δια την εκπαίδευσιν των φαρμακοποιών, η υποστήρηξις των κατά πάσης ιατρικής απειροτεχνίας εκδοθησομένων νόμων, αι διατάξεις περί σχηματισμού των φαρμακοπωλείων, η επίθεσις των ιατρικών και των φαρμακοπωλικών φόρων, η επιτήρησις εις όλους τους διωρισμένους εις δημοσίαν επί της ιατρικής υπηρεσίαν, καθώς και εις του έχοντας την άδειαν να μετέρχονται την ιατρικήν ή κλάδον αυτής.»

⁸⁴⁶ Το νομοθετικό πλαίσιο συμπληρώθηκε το 1836 με το βασιλικό διάταγμα «περί εμποδισμού της μεταδόσεως κοληθικών αρρωστιών». Το Βασιλικόν Ιατροσυνέδριον, που δεν είχε ιδιαίτερη δράση, θα επανασυσταθεί το 1914, έτος ίδρυσης και της Διεύθυνσης Υγιεινής και Δημοσίας Αντιλήψεως του Υπ. Εσωτερικών.

⁸⁴⁷ Κυρίως την αντιμετώπιση λοιμών (1828 χολέρα, 1837 πανώλη, 1854 χολέρα).

⁸⁴⁸ Πριν την ίδρυση του ελληνικού κράτους, εμφανίζονται στον ελλαδικό χώρο σχετικά νωρίς τα πρώτα νοσηλευτήρια (1661 Ζάκυνθος, 1726 Κέρκυρα), ενώ ιστορικά το πρώτο υποτυπώδες νοσηλευτήριο λειτούργησε στην Κωνσταντινούπολη στην μονή Παντοκράτορος Σωτήρος Χριστού τον 12ο αι. (επί αυτοκράτορα Ιωάννη Β΄ Κομνηνού) με 50 κλίνες, σε θαλάμους.

και παραλύει ουσιαστικώς η υγειονομική νομοθεσία»⁸⁴⁹ και οι πιστώσεις για την υγεία περικόπτονταν σταθερά. Το 1864 συστήνεται ο Οργανισμός του Φρενοκομείου Κερκύρας, το 1875 το σώμα νοσηλευτριών του Ευαγγελισμού και το 1911 ο Ελληνικός Ερυθρός Σταυρός.

Οι ανάγκες περίθαλψης δεν θεωρούνταν κρατική υποχρέωση. Εξάλλου υπήρχε ανεπάρκεια οικονομικών πόρων (προτεραιότητα οι στρατιωτικές δαπάνες) και έλλειψη ιατρών. Στις αρχές του 20^{ου} αι. οι ανάγκες υγείας στην Ελλάδα ικανοποιούνταν από τα νοσοκομεία, τα φιλανθρωπικά σωματεία και την εκκλησία. Όπως αναφέρει ο διευθυντής του κεντρικού εργαστηρίου υγιεινής του Υπουργείου Εσωτερικών, Κ.Κυριαζίδης (1929), η Ελλάδα αρνούσανται επί μακρόν να προσχωρήσει στη διεθνή υγειονομική σύμβαση των Παρισίων (1892), για να αποφύγει τις υποχρεώσεις που απέρρεαν από αυτήν.⁸⁵⁰

Το Υπουργείο Εσωτερικών όρισε το 1912 το πλαίσιο της άσκησης του ιατρικού και παραϊατρικών επαγγελματιών (Ν.ΔΞΓ'/18-2-12), σε αναλογία με τα συμβαίνοντα στη Δύση. Το ίδιο έτος ιδρύεται το Κεντρικόν Υγειονομικόν Εργαστήριον για μικροβιολογικές εργασίες και παρασκευή εμβολίων, που προηγούμενα εισάγονταν και φυσικά οι ποσότητές τους ήταν ανεπαρκείς κατά το ξέσπασμα επιδημιών. Αρχικά συστεγαζόταν με το εργαστήριο υγιεινής του παν/μίου, για να γίνει αυτοτελές το 1920.⁸⁵¹ Ορόσημο, τουλάχιστον σε νομοθετικό επίπεδο γιατί δεν τελικά υλοποιήθηκαν οι σκοποί του, ήταν ο νόμος «Περί επιβλέψεως της Δημόσιας Υγείας» Ν.346/1-11-14, όπου για πρώτη φορά το κράτος αναγνωρίζει την ευθύνη του για την υγεία των πολιτών σε εθνικό επίπεδο. Την πρώτη δεκαετία του 20^{ου} αι. αυξάνονται τα «ειδικά νοσοκομεία».⁸⁵² Σημεία καμπής στην εξέλιξη της υγειονομικής πολιτικής ήταν η έλευση των προσφύγων, πρώτα των βαλκανικών πολέμων και κυρίως των μικρασιατών αργότερα.

Οι επιστρατεύσεις των βαλκανικών πολέμων ανέδειξαν την έκταση της νοσηρότητας του πληθυσμού καθώς και τις μεγάλες υγειονομικές ανάγκες του στρατεύματος. Η εμφάνιση κρουσμάτων χολέρας πρώτα στον τουρκικό και βουλγαρικό στρατό οδήγησαν, μετά από πρόταση του καθηγητή Κωνσταντίνου Σάββα, στην εφαρμογή, πρώτη φορά σε καιρό πολέμου, μαζικού αντιχολερικού εμβολιασμού τόσο των στρατευμάτων, όσο και του άμαχου πληθυσμού της Μακεδονίας.⁸⁵³ Πέρα από τη χολέρα του 1913 που έπληξε το στράτευμα στην

⁸⁴⁹ Μακρίδης, Ν. (1933). *Αι υπηρεσίαι υγιεινής εν Ελλάδι*. Αθήναι: Εκδόσεις Πυρσός, σελ.47-48.

⁸⁵⁰ Κυριαζίδης, Κ. (1929). *Τα πεπραγμένα της Υγειονομικής Υπηρεσίας του Υπουργείου των Εσωτερικών κατά την δεκαετίαν 1911-1921*. Αθήναι: τυπ. Εστίας, σελ. 4.

⁸⁵¹ Β.Δ. 31-8-1920, φύλο 210, σελ.2099.

⁸⁵² Ν/Σ Συγγρού, σανατόρια, λοιμωδών, ψυχιατρεία.

⁸⁵³ Συνολικά εμβολιάσθηκαν 150.000 στρατιώτες και 350.000 άμαχοι, χωρίς όμως να γίνει σε όλους η δεύτερη δόση του εμβολίου, λόγω της διαρκούς κίνησης του πληθυσμού. Η μετακίνηση ανθρώπων προς την υπόλοιπη Ελλάδα οδήγησε στην προσπάθεια γενικότερης εφαρμογής του μέτρου, αλλά αντιμετώπισε την επιφύλαξη των Ελλήνων.

Μακεδονία, έχουμε επιδημία εξανθηματικού τύφου στη Θεσσαλονίκη και κρούσματα πανώλης σε λιμάνια (Πειραιάς, Σύρος, Θεσσαλονίκη). Το ίδιο συμβαίνει και τις περιόδους 1918-1919, 1922-23 κυρίως στη Μακεδονία, με υψηλή θνησιμότητα.

Το 1914 επανασυστήθηκε το Βασιλικόν Ιατροσυνέδριον (που θα μετονομαστεί το 1922 σε Ανώτατον Υγειονομικόν Συμβούλιον), ιδρύθηκε η Διεύθυνσις Υγιεινής και Δημοσίας Αντιλήψεως και ψηφίστηκε ο ανεφάρμοστος νόμος «Περί επιβλέψεως της Δημόσιας Υγείας», που τον είχε επεξεργαστεί ο Κ.Σάββας. Αυτή ήταν η πρώτη αναθεώρηση του θεσμικού πλαισίου της δημόσιας υγιεινής από την εποχή του Όθωνα. Το κράτος επιβεβαίωνε και εκσυγχρόνιζε τον ελεγκτικό του ρόλο (νομαρχιακά υγειονομικά συμβούλια, νομιάτροι και επιθεωρητές που τελικά δεν διορίστηκαν), αλλά δεν προχωρούσε στην οργάνωση πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας περίθαλψης.

Την ίδια χρονιά ιδρύεται το πρώτο⁸⁵⁴ κρατικό χημικό εργαστήριο στην Αθήνα (Κεντρικόν Χημικόν Εργαστήριον) για εξέταση των εδωδίων, των ποτών και αντικειμένων κοινής χρήσεως, που προηγουμένως αναλάμβαναν οι αστυχημικοί (πρώην στρατιωτικοί και φαρμακοποιοί με απόσπαση στην αστυνομία).

Κατά τη διάρκεια του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, τα συμμαχικά στρατεύματα αποδεκατίζονται από την ελονοσία στην Θεσσαλονίκη. Το 1916 δημιουργείται η «Ανωτάτη Διεύθυνσις Περιθάλψεως Οικογενειών Επιστράτων και Προσφύγων», που ήταν η πρώτη προσπάθεια κρατικής προνοιακής πολιτικής. Το 1917 αποσυνδέεται από το Υπουργείο Οικονομικών και γίνεται το πρώτο μεγάλο βήμα: ιδρύεται το Υπουργείον Περιθάλψεως (που θα μετονομαστεί το 1922 σε Υπουργείον Υγιεινής, Προνοίας και Αντιλήψεως) με αρχική αρμοδιότητα την περίθαλψη των θυμάτων πολέμου, των ορφανών, των προσφύγων και των οικογενειών των επιστράτων καθώς και υγειονομικές αρμοδιότητες.

Η για πολλά έτη πλημμελής λειτουργία ιδιωτικού λυσσιατρείου στην Αθήνα, οδήγησε στην ίδρυση ενός δημόσιου λυσσιατρείου και δαμαλιδοκομείου (Ν.384/1914) καθώς και στην παρασκευή και δωρεάν παροχή εμβολίων δαμαλισμού/αναδαμαλισμού, που συντέλεσαν στην απαλλαγή από την ενδημική ευλογιά.

⁸⁵⁴ Λειτουργούσε ήδη στο παν/μιο Αθηνών χημικό εργαστήριο υπό τον καθηγητή της Γενικής Πειραματικής Χημείας Αναστάσιο Χρηστομάνο, που αναλάμβανε παρόμοιες δραστηριότητες.

τῷ 1915	διετέθησαν	114.021	σωληνάκια, ἤτοι διὰ	570.105	ἄτομα
· 1916	·	264.540	· · ·	1.322.700	·
· 1917	·	92.761	· · ·	463.805	·
· 1918	·	30.937	· · ·	154.685	·
· 1919	·	311.710	· · ·	1.558.550	·
· 1920	·	345.212	· · ·	1.726.060	·
· 1921	(Ἰανουάριον Ἀπριλίον)	100.000	· · ·	500.000	·
Ἦτοι ἐδαμαλίσθησαν καὶ ἀνεδαμαλίσθησαν τὸ ὄλον				6.295.905 ἄτομα.	

Εικόνα 92: Πίνακας παρασκευασθείσας «δαμαλείου ύλης» και αριθμού εμβολιασθέντων (1915-1921)

Πηγή: Κυριαζίδης, Κ.(1929). Τα πεπραγμένα της Υγειονομικής Υπηρεσίας του Υπουργείου Εσωτερικών, σελ. 44.

Στο Κεντρικό Υγειονομικό Εργαστήριο (ίδρυση Ν.2299/1920, λειτουργία το 1912) παρασκευάζονταν εμβόλια που προηγουμένως εισάγονταν και που τον καιρό του ξεσπάσματος επιδημιών δεν ήταν διαθέσιμες επαρκείς τους ποσότητες. Επίσης παρασκευάζονταν και διάφορα μικροβιολογικά σκευάσματα.

Εἶδη ἐμβολίων	Παρασκευασθέντα καὶ χορηγηθέντα ποσὰ εἰς χιλιόγραμ. κατὰ τὰ ἔτη								
	1913	1914	1915	1916	1917	1918	1919	1920	1921
*Αντιχολερικών	1.000	150	750	1.600	500	750	300	560	800
*Αντιπανωλικόν	1.000	—	—	200	280	320	419	828	308
*Αντιτυφικόν	1.000	40	750	850	500	800	450	810	1.000
*Αντιγριπτικόν	1.000	—	—	—	—	—	—	20	106

Εικόνα 93: Είδος και ποσότητες παρασκευασθέντων εμβολίων στο Κεντρικό Υγειονομικό Εργαστήριο (1913-1921).

Πηγή: Κυριαζίδης, Κ.(1929). Τα πεπραγμένα της Υγειονομικής Υπηρεσίας του Υπουργείου Εσωτερικών, σελ. 45.

Το 1920 εγκαινιάζεται το Εθνικόν Ινστιτούτον Παστέρ, πρόταση από το 1915 του συνταγματάρχη Odilon Arnaud, διευθυντή της υγειονομικής υπηρεσίας της γαλλικής αποστολής αναδιοργάνωσης του ελληνικού στρατού και με την χρηματική βοήθεια του ελληνικής καταγωγής διεθνούς εμπόρου Basil Zaharoff. Ανάμεσα στα άλλα, το ινστιτούτο θα ιδρύσει παράρτημα στην Θεσσαλονίκη για την παρασκευή εμβολίων για τους πρόσφυγες της Μ.Ασίας και θα πρωτοπορήσει με την παρασκευή

του αντιφυματικού εμβολίου BCG (πρώτη φορά παρασκευή του εκτός Γαλλίας). Πάντως το χαρακτηριστικό της περιόδου αυτής ήταν η έλλειψη ενός κεντρικά οργανωμένου κρατικού συστήματος υγείας.

Έτος	Τόπος αποστολής	Αριθ. συνεργείων	Σκοπός αποστολής
1912	Μακεδονία	6	Πρός καταπολέμησην επιδημικής χολέρας
	Παλαιά Ελλάδα	6	Πρός προφύλαξιν από της χολέρας
			Πρός καταπολέμησην επιδημίας :
	Λαμία	1	κοιλιακού τύφου
	Ναύπλιον	1	δυσεντερίας
1913	Άρτα	1	χολέρας
	Τρίερα	1	χολέρας
	Αιολάντη	1	τυφοειδούς πυρετού
	Θεσσαλονίκη	1	έξανθηματικού τύφου
	Ζάκυνθος - Αίγιον	1	έξανθηματικού τύφου
1914	Χίος	1	βουβωνικής πανώλους
	Θεσσαλονίκη	1	βουβωνικής πανώλους
	Σόρος	1	βουβωνικής πανώλους
	Λοκρίς	1	κοιλιακού τύφου
	Νέαι Κερυραί	1	έλονοσίας
	Ίος	1	έλονοσίας
1915	Ζάκυνθος	2	βουβωνικής πανώλους
	Θήβαι	1	δυσεντερίας
	Κέρκυρα	1	χολέρας
1916	Σόρος	1	κνημονικής πανώλους
	Χίος	1	βουβωνικής πανώλους
	Μυτιλήνη	1	βουβωνικής πανώλους
	Βόλος	1	βουβωνικής πανώλους
1918	Ήπειρος	3	έξανθηματικού τύφου
	Μυτιλήνη	2	έξανθηματικού τύφου
1919	Σμόνη	1	βουβωνικής πανώλους
	Καβάλλα	1	βουβωνικής πανώλους
	Ανατολ. Μακεδονία	1	έξανθηματικού τύφου
	Σάμος	1	βουβωνικής πανώλους
	Καβάλλα	1	βουβωνικής πανώλους
1920	Χίος	1	βουβωνικής πανώλους
	Ναύπλιον	1	βουβωνικής πανώλους
	Χανία Κρήτης	2	βουβωνικής πανώλους
	Νησίον Μεσσηνίας	1	βουβωνικής πανώλους
	Ζάκυνθος	3	βουβωνικής πανώλους
	Καλλίπολις	1	έξανθηματικού τύφου
1921	Θεσσαλονίκη	1	έξανθηματικού τύφου

Εικόνα 94: Πίνακας υγειονομικών συνεργείων την περίοδο 1912-1921. Πηγή: Κυριαζίδης, Κ.(1929). Τα πεπραγμένα της Υγειονομικής Υπηρεσίας του Υπουργείου Εσωτερικών, σελ. 47.

Τα υγειονομικά συνεργεία που αποστέλλονταν στην επαρχία ήταν εξοπλισμένα με φορητά μικροβιολογικά εργαστήρια, διαπίστωναν την λοιμώδη νόσο και εφάρμοζαν τις οδηγίες αντιμετώπισης της κατάστασης.

Η δικτατορία του Θ.Πάγκαλου αντικατέστησε το Υπουργείον Υγιεινής, Προνοίας και Αντιλήψεως με την Ανώτατη Διεύθυνση Προσφύγων και μετέφερε τη

Διεύθυνση Υγιεινής και το Τμήμα Προστασίας Απόρων στα Υπουργεία Εσωτερικών και Παιδείας αντίστοιχα., το δε Τμήμα Προστασίας Θυμάτων Πολέμου στο Υπουργείο Στρατιωτικών. Το 1926 η κυβέρνηση Γ.Κονδύλη θα το επανιδρύσει (Ν.Δ. 28-8-1926), συστήνοντας και υφυπουργείο Υγιεινής. Το 1928, έτος ορόσημο, η κυβέρνηση Ε.Βενιζέλου δημιουργεί υφυπουργείο και στη συνέχεια Υπουργείο Υγιεινής (Ν.4172/1929), ξεκινώντας την αναδιοργάνωση και την ανάπτυξη της υγειονομικής δομής της χώρας. Στα τέλη του 1932 ο Ε.Βενιζέλος ενοποίησε το Υπουργείο Υγιεινής με το Υπουργείο Κρατικής Αντιλήψεως με την ονομασία Υπουργείον Κρατικής Υγιεινής και Αντιλήψεως, που το 1935 θα μετονομαστεί σε Υπουργείον Υγιεινής, Προνοίας και Αντιλήψεως και το 1936 σε Υπουργείον Κρατικής Υγιεινής και Αντιλήψεως. Στις 28 Σεπτεμβρίου 1940 το νέο όνομα είναι Υπουργείον Εθνικής Προνοίας και σε λίγους μήνες θα καταργηθεί, αφήνοντας μόνο του το Υπουργείον Υγιεινής.

Πέραν των διαρκών μετονομασιών και προσθαφαιρέσεων αρμοδιοτήτων ενδιαφέρον αποτελεί η ανάληψή του από τον πρωθυπουργό Ε.Βενιζέλο για ένα έτος, κατά το οποίο υπήρχε επιδημία δάγγειου πυρετού που είχε παραλύσει την οικονομική και κοινωνική ζωή της χώρας και είχε προσβάλλει και τον ίδιο, αλλά και ότι τέσσερις υπουργοί Υγείας είχαν θητεία μικρότερης των 10 ημερών κατά τη διάρκεια του μεσοπολέμου (Δαρδαβέσης, 2010). Η κατάσταση της δημόσιας υγείας το 1920 χαρακτηρίζεται ως οικτρή, ενώ δεν υπήρχαν επαρκή στατιστικά στοιχεία για την νοσηρότητα και την θνητότητα.⁸⁵⁵ Από το 1923 η Δ/νση Υγιεινής του Υπουργείου Υγιεινής καταρτίζει τη στατιστική νοσηρότητας και θνητότητας. Πρόκειται για αναλυτικά στατιστικά στοιχεία, ανά νομό, ανά πρωτεύουσα, ανά πληθυσμιακή ομάδα (αστικός/αγροτικός πληθυσμός, ύπαιθρος, πρόσφυγες), ανά σημαντικότερες νόσους, συνοδευόμενα από διαγράμματα.

Πρακτικά μιλάμε για απουσία ενός συστήματος δημόσιας υγείας στις αρχές του 20^{ου} αι. από πλευράς υποδομών η κατάσταση χαρακτηρίζεται ελλειμματική ενώ και οι στατιστικές υγείας ήταν λίγες (οι διαχρονικότερες οι των αιτιών θανάτου) και όχι πάντα αξιόπιστες. Ενδεικτικά ο δ/ντής του κεντρικού εργαστηρίου υγιεινής του Υπουργείου Εσωτερικών Κ.Κυριαζίδης (1929), παραθέτει αναλυτικά σε πίνακα τις ελλείψεις του υγειονομικού προσωπικού του κράτους το 1922, σημειώνοντας ότι πουθενά δεν υπηρετούσαν οι προβλεπόμενοι νομίατροι, πουθενά δεν συγκροτήθηκε το νομαρχιακό υγειονομικό συμβούλιο, εμβολιαστές υπήρχαν μόνο στην Αττικοβοιωτία, στους περισσότερους νομούς δεν λειτουργούσαν δημόσια απολυμαντήρια ούτε νοσοκομεία λοιμοδών νόσων και μικροβιολογικά εργαστήρια.

⁸⁵⁵ Σάββας, Κ. (1922). Υπόμνημα περί ιδρύσεως Υπουργείου Υγείας και Κοινωνικής Προνοίας υποβληθέν εις τον κύριον Πρόεδρον της Κυβερνήσεως κατά τον μήνα Δεκέμβριον 1920. Ανάτυπο. *Αρχαία Ιατρική*, τ.3, Αθήνα.

NOMOI	Αριθμός κατοίκων	Αριθμός γιατρών ανά νομό	Αναλογία (%) γιατρών ανά κατοίκους
1. Αττικής-Βοιωτίας	1.024.667	1555	0,151
2. Αιτωλίας-Ακαρνανίας	220.055	127	0,057
3. Αργολίδας-Κορινθίας	174.320	168	0,096
4. Αρκαδίας	166.141	102	0,061
5. Αχαΐας-Ήλιδας	320.623	250	0,078
6. Ευβοίας	154.449	112	0,072
7. Ζακύνθου	40.492	28	0,069
8. Κερκύρας	106.251	73	0,068
9. Κεφαλληνίας	66.414	42	0,063
10. Κυκλάδων	129.704	112	0,086
11. Λακωνίας	144.336	138	0,095
12. Λαρίσης	278.465	229	0,082
13. Μεσσηνίας	247.907	243	0,098
14. Τρικάλων	214.748	120	0,055
15. Φθιώτιδας-Φωκίδας	193.671	140	0,072
	539.986		
16. Θεσσαλονίκης*	(Ν. Πέλλας) 97.167 (Ν. Χαλκιδικής) 64.799 σύνολο: 701.952	486	0,09
17. Κοζάνης	166.523	45	0,027
18. Φλωρίνης	125.722	26	0,020
19. Σερρών	182.710	60	0,032
20. Δράμας**	(Ν. Δράμας) 111.572	(Ν. Δράμας) 162	
21. Καβάλας**	(Ν. Καβάλας) 119.140	(Ν. Καβάλας) 59	0,095
	σύνολο: 230.712	σύνολο: 221	
22. Έβρου	122.730	32	0,026
23. Ροδόπης	180.441	49	0,027
24. Ιωαννίνων	180.418	101	0,055
25. Πρεβέζης	79.620	22	0,027
26. Άρτας	52.596	28	0,053
27. Χανίων	111.513	86	0,077
28. Ηρακλείου	138.567	90	0,066
29. Λασιθίου	68.167	41	0,060
30. Ρεθύμνης	68.180	53	0,077
31. Λέσβου	161.557	151	0,093
32. Σάμου	70.497	67	0,095
33. Χίου	75.680	67	0,088
Σ Υ Ν Ο Λ Ο	6.199.828	5.064	0,079

* Οι νομοί Πέλλας και Χαλκιδικής δεν περιλαμβάνονται ξεχωριστά στον Οδηγό, αλλά οι πόλεις και τα χωριά των νομών αυτών είναι ενσωματωμένα στο νομό Θεσσαλονίκης.

** Στον Οδηγό, στους γιατρούς του νομού Δράμας συμπεριλαμβάνονται και εκείνοι του νομού Καβάλας.

Εικόνα 95: Ποσοστιαία αναλογία ιατρών ανά νομό της Ελλάδας το 1926.
 Πηγή: Ανωγιάτης- Ρελ, Δ. & Μαρσέλου, Α. (2007). *Ιατρικές υπηρεσίες στην Ελλάδα κατά τον μεσοπόλεμο. Γεωγραφική κατανομή σύμφωνα με μια αναλυτική καταγραφή του 1926. Αρχαιολογία και Τέχνες, τχ.104, 2007, σελ. 17.*

Ο παραπάνω πίνακας συντάχθηκε από τους Ανωγιάτη- Ρελ, Δ. & Μαρσέλου, Α. (2007) με βάση έναν ιατρικό οδηγό που είχε κυκλοφορήσει το 1926⁸⁵⁶ για εμπορικούς κυρίως λόγους. Σε αυτόν αποτυπώνεται η γεωγραφική ανισοκατανομή της παροχής ιατρικών υπηρεσιών. Στην κορυφή βρίσκεται η Αττικο-βοιωτία και στο τέλος ο νομός Φλωρίνης. Στις τελευταίες θέσεις βρίσκονται ο νομός Σερρών, η Ήπειρος, η Θράκη. Σημειώνεται ότι η ύπαιθρος της εποχής ήταν δημογραφικά ευρωστότερη.

Οι ίδιοι μελετητές παραθέτουν τον ακόλουθο συγκριτικό πίνακα αναλογίας των γιατρών σε Ελλάδα (1901, 1928), Γερμανία (1895) και Γαλλία (1895), βασισμένο σε άρθρο του εκδότη Ι.Φουστάνου στο περιοδικό *Ιατρική Πρόοδος* (1896), που εκδιδόταν στην Σύρο.

	ΓΕΡΜΑΝΙΑ	ΓΑΛΛΙΑ	ΕΛΛΑΔΑ (1901)	ΕΛΛΑΔΑ (1928)
Πληθυσμός	52.224.503	40.000.000	2.200.000	6.204.684 ⁴
Αριθμός γιατρών	23.099	17.000	1.884	5.064 ⁵
Αναλογία γιατρών/κατοίκους	1:2.260	1:2.352	1:1.170	1:1.233

Εικόνα 96: Σχέση πληθυσμού / αριθμού γιατρών σε τρεις χώρες στα τέλη του 19^{ου} αι. και αρχές του 20^{ου}.

Πηγή: Ανωγιάτης- Ρελ, Δ. & Μαρσέλου, Α. (2007), *Ιατρικές υπηρεσίες στην Ελλάδα κατά τον μεσοπόλεμο. Γεωγραφική κατανομή σύμφωνα με μια αναλυτική καταγραφή του 1926*, *Αρχαιολογία και Τέχνες*, τχ.104, 2007, σελ. 11.

Παρατηρείται ότι η μέση αναλογία γιατρών της Ελλάδας είναι καλύτερη συγκρινόμενη με την Γαλλία και ιδίως με την Γερμανία (σχεδόν διπλάσια) στις αρχές του 20^{ου} αι..

Το καθοριστικό συμβάν που οδήγησε στην ανασυγκρότηση της πολιτικής υγείας του ελληνικού κράτους ήταν η έλευση των μικρασιατών προσφύγων. Οι τελευταίοι, ευπαθείς ή ημιάνοσοι έναντι της ελονοσίας οδήγησαν σε έξαρσή της στις αγροτικές περιοχές, που έφτασε αρχικά να είναι η πρώτη αιτία θανάτου τους (70% στην Μακεδονία το β' εξάμηνο του 1923). Η κατάσταση επιδειωνόταν από την κακή διατροφή, τις κακές συνθήκες στέγασης, την σκληρή εργασία, την απουσία δικτύων ύδρευσης και αποχέτευσης, την κακή ατομική υγιεινή. Η Υπηρεσία Δημόσιας Υγείας θεωρούσε τους προσφυγικούς καταυλισμούς των πόλεων εστίες

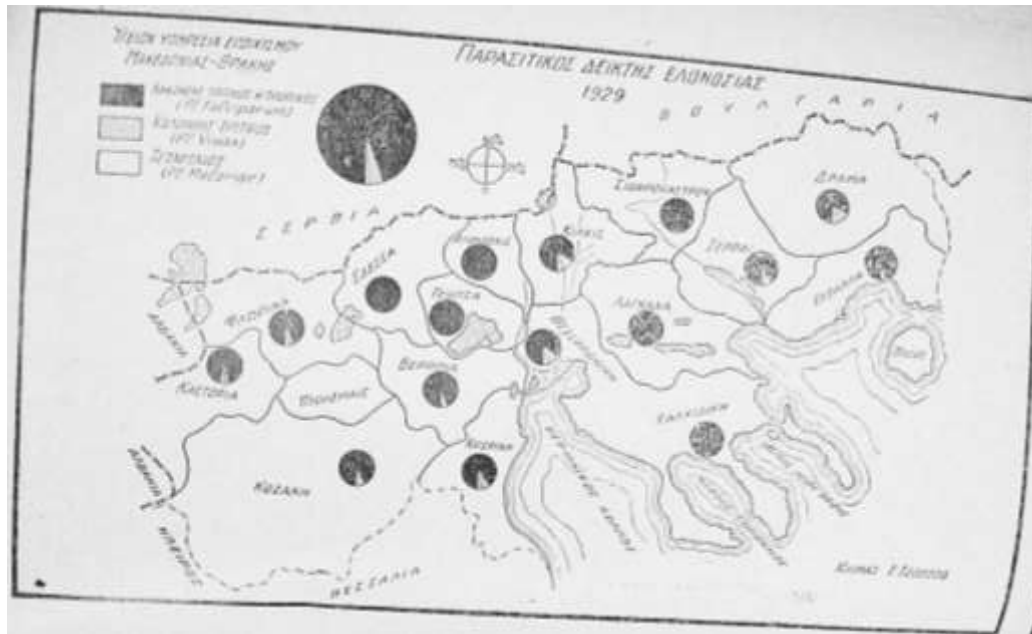
⁸⁵⁶ Ο «Ιατρικός Οδηγός της Ελλάδος = annuaire medical de Grece» (1926) εκδόθηκε στην Αθήνα για εμπορικούς λόγους από την εταιρεία Ασσαέλ Μάτσας και Σία. Βρίσκεται στην βιβλιοθήκη του Α.Π.Θ.

μόλυνσης και τους είχε υπό παρακολούθηση από υγιεινολόγους. Το κατά κανόνα μολυσμένο νερό που είχαν στη διάθεσή τους ήταν αιτία τύφου και δυσεντεριών. Το τραγικότερο ήταν ότι πολλοί θάνατοί τους οφείλονταν στην κακή διατροφή, ακόμη και την ασιτία. Η στατιστική τους παρακολούθηση, που επεκτείνονταν πέραν της υγείας τους, αποτύπωνε μια δραματική κατάσταση. Τον πρώτο καιρό σε κάθε γέννηση αντιστοιχούσαν τρεις θάνατοι, η βρεφική θνησιμότητα ήταν υψηλή, εικόνα που θα αντιστραφεί σε μερικά χρόνια, όταν το 1929 σε κάθε θάνατο αντιστοιχούσαν τρεις γεννήσεις.

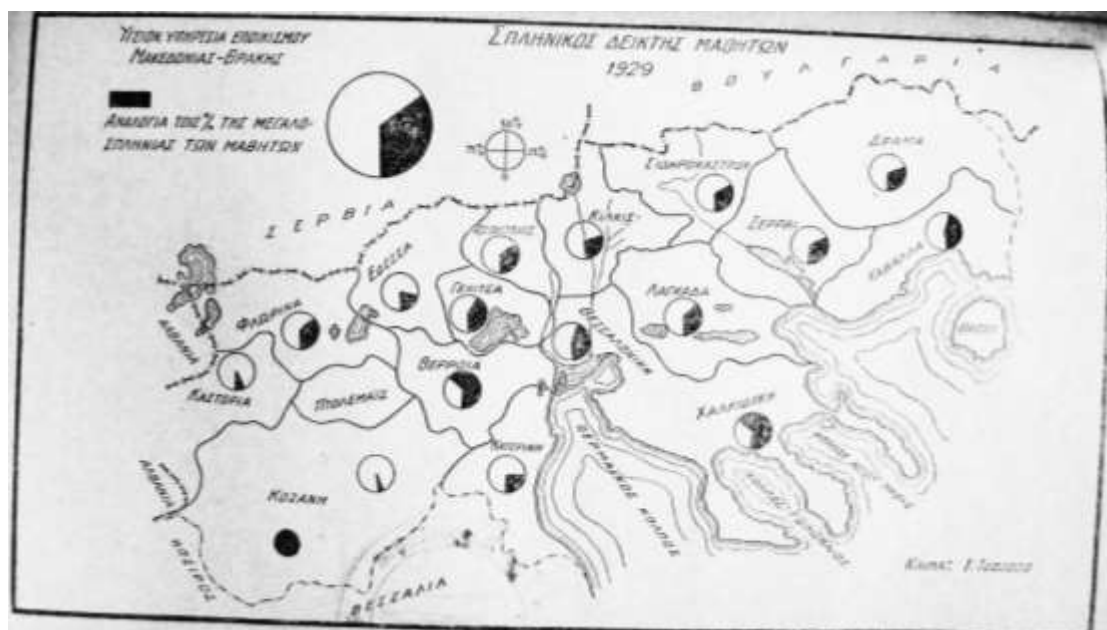
Η επιτακτική ανάγκη ενός οργανωμένου συστήματος υγείας οδήγησε λίγους μήνες μετά την έλευση των προσφύγων στην ίδρυση του Υπουργείου Υγιεινής και Κοινωνικής Πρόνοιας (Ν.2882/1922). Το γεγονός αυτό αντανάκλα την οξύτητα του προβλήματος καθώς και την ανάγκη ενοποίησης των διάσπαρτων υπηρεσιών. Όμως τα μέτρα που πήρε για την αντιμετώπιση των προβλημάτων ήταν αποσπασματικά. Παρά την ισχυρή αντίδραση των ιατρικών σωματείων δημιουργήθηκαν για πρώτη φορά θεσμοί για την προστασία του παιδιού και την μείωση της βρεφικής θνησιμότητας. Με το Ν.Δ. «Περί οργανώσεως της περιφερειακής υγειονομικής υπηρεσίας» η χώρα διαιρέθηκε σε πέντε υγειονομικές περιφέρειες και σε κάθε νομό συστήνονταν ένα νομαρχιακό συμβούλιο υγείας και διορίζονταν ένας νομιάτρος καθώς και δημοτικοί και κοινοτικοί γιατροί για παροχή ιατρικής φροντίδας σε άπορους. Σε αυτούς προστέθηκαν και οι «ιατροί προσφύγων», με ιατρεία στους καταυλισμούς. Όμως η δυσμενής οικονομική κατάσταση δεν επέτρεψε την πλήρη υλοποίησή του και τελικά την επιτυχία του. Παρά τις προσπάθειες, η βρεφική θνησιμότητα και οι επιδημίες δεν μπόρεσαν να αντιμετωπιστούν.⁸⁵⁷ Η περικοπή δαπανών που επιβλήθηκε την περίοδο εκείνη είχε μάλιστα ως αποτέλεσμα την αναστολή λειτουργίας ορισμένων νοσοκομείων.⁸⁵⁸

⁸⁵⁷ Η επιδημία γρίπης 1918-19 ήταν ιδιαίτερα θανατηφόρα στους πρόσφυγες, ενώ η βρεφική θνησιμότητα χειροτέρευσε με τη λειτουργία βρεφοκομείων, χαρακτηριζομένων και ως «βρεφοκτονείων», λόγω του ότι η θνησιμότητα ήταν εντυπωσιακά υψηλή. Στο βρεφοκομείο Αθηνών την περίοδο 1915-1934 κυμαίνονταν από 99,4% - 59% των εισαγωγών και από 99,4% - 83,4% των παραμενόντων στο ίδρυμα βρεφών. Οι κυριότερες κατηγορίες αιτιών θανάτου τους ήταν η διαταραχές θρέψης (αθρεψία, γαστρεντερίτιδες) και οι λοιμώδεις νόσοι. Βλέπε την στατιστική έρευνα του δ/ντή των ιατρικών υπηρεσιών του βρεφοκομείου Αθηνών Π.Μητρόπουλου (1936), Στατιστική Δημοτικού Βρεφοκομείου Αθηνών: Έτος 1915-1934, Γ.Σερμπίνης, Αθήναι.

⁸⁵⁸ Λιάκος, Α. (1993). Εργασία και πολιτική στην Ελλάδα του μεσοπολέμου. Το Διεθνές Γραφείο Εργασίας και η ανάπτυξη των κοινωνικών θεσμών, Εμπορική Τράπεζα Ελλάδος-Ιστορικό αρχείο, σελ. 316.

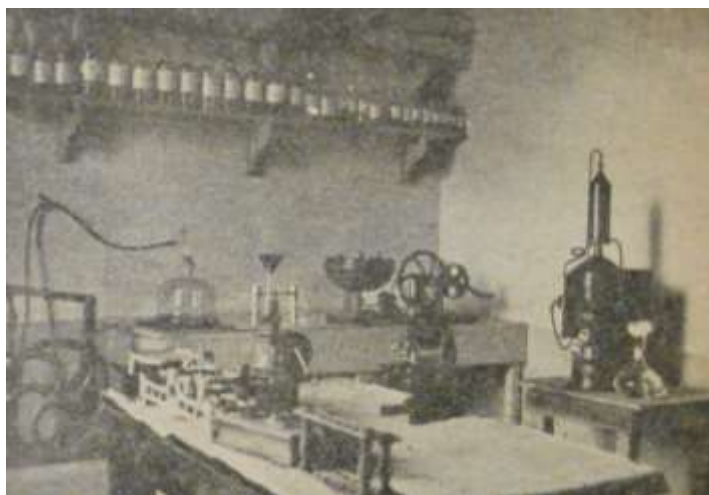

Εικόνα 97: Γεωγραφική απεικόνιση του παρασιτικού δείκτη ελονοσίας (1929).
 Πηγή: Μεταλινός, Μ. (1932). *Η υγιεινή κατάστασις των αγροτικών πληθυσμών Μακεδονίας-Θράκης από του 1925-1930*. Γραφείον Δημοσιεύσεως ΓεωργικώνΜελετών/Υπουργείον Γεωργίας, σελ.28.

Εικόνα 98: Γεωγραφική κατανομή μεγαλοσπληνίας μαθητών στη Μακεδονία (1929).
 Πηγή: Μεταλινός, Μ. (1932), *Η υγιεινή κατάστασις των αγροτικών πληθυσμών Μακεδονίας-Θράκης από του 1925-1930*. Γραφείον Δημοσιεύσεως Γεωργικών Μελετών/Υπουργείον Γεωργίας, σελ.25.

Ο Ε.Βενιζέλος στον προεκλογικό του λόγο το 1928 στη Θεσσαλονίκη είπε: «Θα διαθέσωμεν εκ των οικονομιών τας οποίας ημπορούμεν να επιτύχωμεν εις τας δαπάνας του προϋπολογισμού παν ό,τι απαιτείται δια την εξασφάλισιν της δημοσίας υγείας. Η νοσηρότης και η θνητότης εις τον στρατόν αποτελεί στίγμα, του οποίου επιβάλλεται ταχεία εξάλειψις. Αλλά και δια την υγείαν του παιδιού και της κοινωνίας εν συνόλω πρέπει να οργανωθή συστηματικός αγών ανάλογος προς εκείνον, όστις έχει οργανωθή εις όλα τα αληθή πολιτισμένα κράτη. Η ελονοσία, η φυματίωσις και η σύφιλις είναι κοινωνικά μάλιστα κατά των οποίων είναι δυνατή και συνεπώς επιβεβλημένη η αποτελεσματική άμυνα.»⁸⁵⁹ Η υγεία θα αποτελέσει σημαντική προτεραιότητα της κυβέρνησής του την περίοδο 1928-1932 και η νοσοκομειακή φροντίδα γίνεται κρατική υποχρέωση, δεδομένης και της οικονομικής κρίσης.

Εικόνα 99: Αίθουσα βακτηριολογικού εργαστηρίου της Υγειονομικής Υπηρεσίας Εποικισμού.

Πηγή: Μεταλινός, Μ. (1932). *Η υγιεινή κατάστασις των αγροτικών πληθυσμών Μακεδονίας-Θράκης από του 1925-1930. Γραφείον Δημοσιεύσεως Γεωργικών Μελετών/Υπουργείον Γεωργίας*, σελ.45.

Εκτός από την ίδρυση των 36 προσφυγικών νοσοκομείων σε διάφορα σημεία της Ελλάδας υπήρξε ανάγκη και για ένα βακτηριολογικό εργαστήριο στην Υγειονομική Υπηρεσία Εποικισμού. Το 1928 ξεκίνησε το στήσιμό του και με δωρεάν βοήθεια του δ/ντή του Ελληνικού Ινστιτούτου Pasteur κ. Blanc, που το οργάνωσε και

⁸⁵⁹ Δαρδαβέσης, Θ. (2010). Η οργάνωση της Κεντρικής Διοίκησης για την υγειονομική πολιτική στην περίοδο του μεσοπολέμου. *Ιατρικά Θέματα*, τχ.50., σελ.49-45.

το προμήθευε με αναλώσιμα. Το εργαστήριο αυτό παρασκεύασε εμβόλια (αντιφυματικά, αντιδιφθεριτικά, αντιδυσεντερικά, αντιτυφικά κ.α.) που χρησιμοποιήθηκαν για ομαδικούς εμβολιασμούς (πρώτη φορά σε αγρότες). Επίσης το εργαστήριο αυτό πραγματοποίησε σειρά ερευνών, αν και όχι πάντα πλήρως ολοκληρωμένες, όπως: βιολογικών για τα κουνούπια και τα παράσιτα, για τα ψάρια λιμνών της Μακεδονίας (εντοπισμός βοθριοκεφάλου ταινίας), χημικές αναλύσεις νερού, μικροβιολογικές αναλύσεις και έρευνες. (Μεταλινός, 1932).

Το 1923 ιδρύθηκε η Οργάνωση Υγείας της Κοινωνίας των Εθνών (League of Nations Health Organisation, LNHO), με σκοπό τη διεθνή συνεργασία και συντονισμό των σχετικών πολιτικών και την ενίσχυση των θυμάτων του Μεγάλου Πολέμου.⁸⁶⁰ Η ελληνική κυβέρνηση, στερούμενη των αναγκαιών οικονομικών πόρων, της τεχνογνωσίας και με δεδομένη την ανεπάρκεια των υγειονομικών υπηρεσιών της και την επακόλουθη αδυναμία διαχείρισης του προσφυγικού προβλήματος, απευθύνθηκε στην Κοινωνία των Εθνών (ΚτΕ) για σχετική βοήθεια. Το αίτημα έγινε δεκτό και μια επιστημονική επιτροπή υπό τον Δρ. Ludwick Rajchman ήρθε τον Ιανουάριο του 1929 στην Ελλάδα, για να ερευνήσει τη δημογραφία, τις υπηρεσίες υγείας, τις υποδομές, την υγιεινή καθώς και την οικονομία. Μετά από τετράμηνη έρευνα σε 17 πόλεις (Αθήνα, Πειραιά, Κρήτη, Κέρκυρα κ.α.) και σε 82 χωριά της Β.Ελλάδας (Μακεδονίας, Θράκης, Ιωαννίνων), συμπέραναν ότι η Ελλάδα ήταν επικίνδυνη χώρα από άποψη υγιεινής, με ανεπάρκεια υπηρεσιών υγείας, με χαμηλό επίπεδο ιατρικού προσωπικού και επικίνδυνου νοσηλευτικού προσωπικού.⁸⁶¹ Η πρόταση για ίδρυση μιας κεντρικής Ελληνικής Υπηρεσίας Υγείας, πανελλαδικής εμβέλειας, δεν έγινε δεκτή. Το σχέδιό τους προέβλεπε επίσης την δημιουργία εντός πενταετίας Κέντρων Υγείας, που ως πυρήνες θα πρόσφεραν πανελλαδικά υπηρεσίες περίθαλψης και πρόληψης (ανύπαρκτης μέχρι τότε), αλλά και μέτρα αναβάθμισης των υποδομών (ύδρευση, αποχέτευση, φωτισμός, καλύτερα σπίτια και σχολεία, άθληση). Στόχευαν επίσης στη δημιουργία ενός δικτύου από 2-5 Κέντρα Υγιεινής⁸⁶² στη χώρα και ενός συμβουλευτικού σώματος με μέλη από κοινωνικές ομάδες (εργάτες, γιατροί, καθηγητές, εκκλησία, στρατός) για να συστρατευτεί η ελληνική κοινωνία στον αγώνα. Αυτές οι προτάσεις της επιτροπής συνάντησαν την αδιαφορία ακόμη και στο τοπικό επίπεδο.

⁸⁶⁰ Η ιστορία της διεθνούς υγειονομικής συνεργασίας ξεκινά με την σύγκληση από γιατρούς και διπλωμάτες του πρώτου διεθνούς υγειονομικού συνεδρίου το 1851 στο Παρίσι, με θέματα την αντιμετώπιση της χολέρας, της πανώλης και του κίτρινου πυρετού. Σε μια από τις επόμενες συνόδους υπογράφηκε η πρώτη διεθνής σύμβαση υγιεινής (Παρίσι, 1892). Η παρεμπόδιση της εξάπλωσης επιδημιών ήταν έργο του Office International de l'Hygiène Publique (1907), της League of Nations Health Organisation set up (1923) και του Office International des Epizooties (OIE, 1924). Σημαντική βοήθεια παρείχε και το αμερικανικό ίδρυμα Rockefeller. Ο Παγκόσμιος Οργανισμός Υγείας (World Health Organization, WHO) ιδρύθηκε το 1948.

⁸⁶¹ Rapport Officiel S.L. 62, M.63, 1929 III C.H. 789 Geneva, Avril 1929.

⁸⁶² Αρχικά στην Θεσσαλονίκη και στην Αθήνα όπου και θα γινόταν και εργαστηριακές αναλύσεις τροφών και νερού και στατιστικές έρευνες.

Παράλληλα ξεκίνησαν και έργα υποδομής (ύδρευσης) από την Υπηρεσία Εποικισμού στους 408 επιτηρούμενους από την υπηρεσία προσφυγικούς καταυλισμούς.

1) 355 υδραγωγεία συνολικού μήκους 532500 μέτρων κατανομήματα κατ' αγροτικές περιφέρειες ως εξής:	
56	εις την περιφέρειαν Θεσσαλονίκης
22	" " " Χαλκιδικής
28	" " " Λαγκαδά
15	" " " Γιαννιτσών
27	" " " Ήξιουπόλεως
13	" " " Κατερίνης
28	" " " Σιδηροκάστρου
22	" " " Έδεσσας
51	" " " Κιλκίς
17	" " " Βερροίας
30	" " " Σερρών
25	" " " Κοζάνης
4	" " " Καστοριάς
11	" " " Καϊλαριών
6	" " " Φλωρίνης
2) 289 γεωτρήσεις συνολικού βάθους 14450 μέτρων κατανομήματα ως εξής:	
49	εις την περιφέρειαν Θεσσαλονίκης
16	" " " Χαλκιδικής
30	" " " Λαγκαδά
31	" " " Γιαννιτσών
7	" " " Βοσνίτσας
4	" " " Κατερίνης
48	" " " Σιδηροκάστρου
3	" " " Έδεσσας
3	" " " Κιλκίς
57	" " " Βερροίας
36	" " " Σερρών
2	" " " Καϊλαριών
3	" " " Φλωρίνης
3) 361 κοινά φρέατα συνολικού βάθους 5.415 μέτρων κατανομήματα ως εξής:	
67	εις την περιφέρειαν Θεσσαλονίκης
34	" " " Χαλκιδικής
22	" " " Λαγκαδά
37	" " " Γιαννιτσών
13	" " " Βοσνίτσας
28	" " " Κατερίνης
27	" " " Σιδηροκάστρου
6	" " " Έδεσσας
49	" " " Κιλκίς
3	" " " Βερροίας
62	" " " Σερρών
3	" " " Κοζάνης
10	" " " Καϊλαριών

Εικόνα 100: Κατάσταση υδραγωγείων, γεωτρήσεων και φρεατίων σε προσφυγικούς καταυλισμούς μέχρι το 1930.

Πηγή: Μεταλινός, Μ. (1932). *Η υγιεινή κατάστασις των αγροτικών πληθυσμών Μακεδονίας-Θράκης από του 1925-1930. Γραφείον Δημοσιεύσεως Γεωργικών Μελετών/Υπουργείον Γεωργίας*, σελ.50-51.

Ο παράπλευρος στόχος της δημιουργίας μιας νέας τεχνοκρατικής ελίτ αποκλειστικής απασχόλησης και υψηλά αμειβόμενης, συνάντησε αντιδράσεις τόσο από γιατρούς όσο και από πολιτικούς, αλλά και από τη δημόσια διοίκηση. Ο υπουργός Δοξιάδης, ο άνθρωπος που πρότεινε τη διεθνή ανάμιξη, δεν συμφωνούσε με την πρόσληψη νέων ούτε με την ένταξη σε κεντρικό μηχανισμό όλων όσων θα υπηρετούσαν τη δημόσια υγεία προβλέποντας εντάσεις μεταξύ τους, μιας και θα προέρχονταν από διαφορετικές υπηρεσίες. Αρνητικός ήταν επίσης στην χρήση των αγροτικών ιατρείων ως ακατάλληλων και το ισχυρό επιχειρήμα του στον Ε.Βενιζέλο ήταν το μεγάλο κόστος του προγράμματος (75 εκατομμύρια για ένα έτος χωρίς τις εγκαταστάσεις). Οι κυβερνητικές αντιδράσεις αγνοήθηκαν από την επιτροπή, αλλά τελικά το μόνο που εφαρμόστηκε ήταν η ίδρυση της Υγειονομικής Σχολής Αθηνών (ίδρυση Ν.4069/5-3-1929, εγκαίνια 1931) και της Σχολής Νοσοκόμων με την χρηματοδότηση του Rockefeller Foundation⁸⁶³. (Κουρή, et al, [2007], Theodorou & Karakatsani, [2008])

Η ίδρυση της Υ.Σ.Α., όπως και ομόλογων σχολών σε άλλα κράτη,⁸⁶⁴ οφειλόταν στην άποψη ότι «...η υγειονομική οργάνωση μιας χώρας και το διοικείν (governability) του τομέα δημόσιας υγείας προϋποθέτουν προσανατολισμένα προς την κατεύθυνση αυτή εκπαιδευτικά προγράμματα...».⁸⁶⁵ Το ανώτατο αυτό ίδρυμα, που υπαγόταν απευθείας στον πρωθυπουργό, είχε εκπαιδευτικό και συμβουλευτικό χαρακτήρα· παρείχε μεταπτυχιακή εξειδίκευση σε γιατρούς, χημικούς και μηχανικούς (πτυχίο υγιεινολόγου) και κατάρτιζε υγειονομοφύλακες (κατόπιν «επόπτες εξυγίανσης»), για να στελεχώσουν τις υγειονομικές υπηρεσίες του κράτους. Ο πρώτος διευθυντής του ήταν ο διαπρεπής Βρετανός υγιεινολόγος Norman White (1931-1933), εκπρόσωπος της ΚτΕ στην Ελλάδα. Στη Σχολή εγκαταστάθηκε και ένα κλιμάκιο του ιδρύματος Rockefeller Foundation, με επικεφαλής τον ελονοσιολόγο M.C.Balfour.⁸⁶⁶ Η έμφαση ήταν στην έρευνα πεδίου και στα εργαστηριακά τεστ. Το Τμήμα Ελονοσιολογίας εκπόνησε μεταξύ των άλλων και σημαντικό αριθμό επιδημιολογικών ερευνών. Το Τεχνικό Τμήμα του διεξήγε αναλύσεις νερού, τροφίμων, κίνησης, ναρκωτικών κ.α.. Οι γιατροί των προσφυγικών ιατρείων της Ε.Α.Π. και το τεχνικό προσωπικό της αμερικανικής φιλανθρωπικής οργάνωσης Near East Foundation εισήγαγαν αμερικανικές μεθόδους για την βελτίωση

⁸⁶³ Αυτό το αμερικανικό ίδρυμα χρηματοδοτούσε ανάλογα προγράμματα διεθνώς και οι απεσταλμένοι του είχαν ως στόχους την εξάλειψη της ελονοσίας, την εισαγωγή των σύγχρονων ερευνητικών και εργαστηριακών τεχνικών στην ιατρική πρακτική, την δημιουργία στελεχών δημόσιας υγείας, την εκπαίδευση γιατρών και νοσοκόμων. Επίσης προσέφερε και υποτροφίες στο αντικείμενο της δημόσιας υγιεινής.

⁸⁶⁴ Λονδίνο (1924), Ζάγκρεμπ (1928), Άγκυρα (1936). Το πρότυπό τους ήταν η Baltimore School of Public Health.

⁸⁶⁵ Δαρδαβέσης, Θ. (2007), Η Υγειονομική Σχολή Αθηνών και η μετεξέλιξή της σε Εθνική Σχολή Δημόσιας Υγείας, Ιατρικά Θέματα, τχ.39.,σελ.25.

⁸⁶⁶ Στην ομάδα ήταν ο υγιεινολόγος μηχανικός D.E.Wright, ο εντομολόγος R.C.Shannon κ.α., από Δαρδαβέσης, Θ. (2007), ό.π., σελ.25.

της δημόσιας υγείας: μελέτη κλίματος, δικτύου ύδρευσης, συστημάτων αποχέτευσης, στα οποία στηρίχτηκε και το πρόγραμμα παρέμβασης.⁸⁶⁷

Οι ερευνήτριες της περιόδου του μεσοπολέμου Β.Θεοδώρου και Δ.Καρακατσάνη (2008) αποφαινόμενες, ότι τελικά η Ελλάδα δεν αξιοποίησε το πλεονέκτημα της συνεργασίας με το L.N.H.O., αποκλίνοντας από το ευρωπαϊκό δρόμο της πολιτικής για τη δημόσια υγεία. Οι λόγοι είναι η άσχημη κατάσταση της οικονομίας (με αποκορύφωμα την χρεοκοπία του 1932), οι διαφωνίες των εναλλασσόμενων στην εξουσία κομμάτων, η αντίθεση της πολιτικής ηγεσίας του υπουργείου (υψηλό κόστος) και των Ελλήνων γιατρών (προσβολή του ελληνικού επιστημονικού δυναμικού), ενώ προβληματική υπήρξε και η συνεργασία με την γραφειοκρατία. Επιπλέον αυτή η προσπάθεια δεν είχε τα προσδοκώμενα αποτελέσματα, διότι εκτός από την υποχρηματοδότησή της, δεν άλλαξαν οι γενικότερες συνθήκες διαβίωσης των αγροτικών πληθυσμών.

Την περίοδο του μεσοπολέμου οι κυρίαρχες αιτίες θανάτου ήταν τα λοιμώδη νοσήματα, κυρίως του αναπνευστικού, φυματίωση, ελονοσία, εντερίτιδες. Ενδεικτικά η Ελλάδα είναι πρώτη πανευρωπαϊκά στην ειδική θνησιμότητα από τυφοειδή πυρετό, ελονοσία, γρίπη, κοκύτη και εξωπνευμονική φυματίωση, δεύτερη από πνευμονία, οστρακιά και νοσήματα κατά την λοχεία-τοκετό και τέταρτη από διάρροια-εντερίτιδα και πνευμονική φυματίωση.⁸⁶⁸ Η ελονοσία ήταν ο μεγαλύτερος παράγοντας θνησιμότητας, διότι πέραν των θανάτων που προξενούσε η ίδια⁸⁶⁹ ήταν ο κύριος παράγοντας κλονισμού της υγείας που οδηγούσε σε θανάτους από άλλη αιτία (π.χ. πνευμονία, φυματίωση). Η χώρα κατανάλωνε το ¼ της παγκόσμιας παραγωγής κινίνης.⁸⁷⁰

⁸⁶⁷ Theodorou, V., & Karakatsani, D. (2008). Health policy in interwar Greece: the intervention by the League of Nations Health Organisation, *Dynamis*, No.28, σελ.60.

⁸⁶⁸ Βαλαώρας, Β. (1940), Το πρόβλημα της θνησιμότητας εν Ελλάδι, *Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών*, 7, 15, σελ.205-218.

⁸⁶⁹ Κατά τον Βαλαώρα οι θάνατοι από ελονοσία ήταν πενταπλάσιοι περίπου των καταγραφέντων και αποδιδόμενων στην νόσο. Σε έτη έξαρσης της ελονοσίας αυξάνονταν και οι καταγεγραμμένοι θάνατοι χωρίς αιτιολογία θανάτου. Βλέπε Βαλαώρας, Β. (1944). *Ελονοσία και δημόσια υγεία. Πρακτικά Ακαδημίας Αθηνών*, 1944, σελ.288, 290.

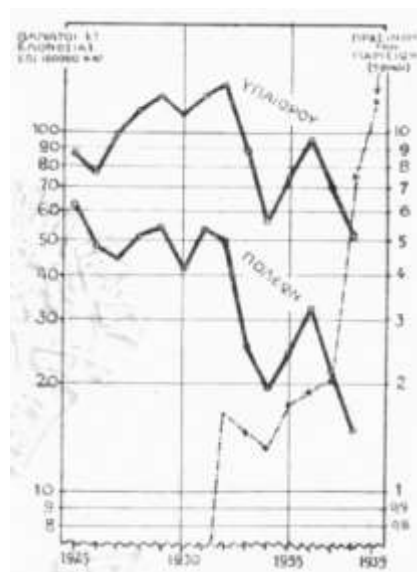
⁸⁷⁰ Theodorou, V., & Karakatsani, D. (2008). *ό.π.* σελ.58.

*Ο συντελεστής συσχέτισης (r) επί την θνησιμότητα μεταξύ :

έλονοσίας	και	πνευμονίας	+ 0,78	± 0,07
>	>	έπιλοχείων λοιμώξεων.. ..	+ 0,77	± 0,05
>	>	γενικής θνησιμότητος* ..	+ 0,77	± 0,05
>	>	φυματιώσ. αναπν. συστ.	+ 0,74	± 0,05
>	>	νόσων αναπνευστ. συστ.	+ 0,69	± 0,06
>	>	άγνωστου αίτίας θανάτων	+ 0,69	± 0,06
>	>	λοιμωδών νοσημάτων* ..	+ 0,35	± 0,15
>	>	γρίπης	- 0,29	± 0,11
>	>	νοσημάτων καρδιάς.. . . .	- 0,57	± 0,08
>	>	καρκίνου	- 0,60	± 0,08

Εικόνα 101: Συντελεστές συσχέτισης ελονοσίας και άλλων νοσημάτων (1925-1938). Βαλαώρας, Β. (1944). Ελονοσία και δημόσια υγεία. Πρακτικά Ακαδημίας Αθηνών, 1944, σελ.289.

Η αρνητική συσχέτιση με τις καρδιοπάθειες και τους καρκίνους οφείλεται στο ότι οι παθήσεις αυτές εμφανίζονται σε μεγάλες ηλικίες, ενώ οι θάνατοι από ελονοσία είναι μέγιστοι στην παιδική ηλικία και μειώνονται με την ηλικία. Η καταπολέμηση της ελονοσίας θα μείωνε, κατά τους υπολογισμούς του Β.Βαλαώρα, τους θανάτους από πνευμονία και φυματίωση κατά 41%, από επιλόχειες λοιμώξεις κατά 58% και την γενική θνησιμότητα κατά 24,7%.

Εικόνα 102: Διάγραμμα θνησιμότητας από ελονοσία αστικών και αγροτικών πληθυσμών και κατανάλωση «πρασίνου των Παρισίων» για καταπολέμηση των

κουνουπιών.

Βαλαώρας, Β. (1944). Ελονοσία και δημόσια υγεία. Πρακτικά Ακαδημίας Αθηνών, 1944, σελ.290.

Στο παραπάνω διάγραμμα διακρίνεται ομοιότητα στην γενική κατιούσα τάση της ελονοσίας τόσο στην ύπαιθρο όσο και στις πόλεις, ενώ οι διακυμάνσεις της οφείλονται στις κλιματολογικές μεταβολές. Η μεγάλη κάμψη της συσχετίζεται με την μεγάλη χρήση του «πρασίνου των Παρισίων»⁸⁷¹.

⁸⁷¹ Το «πράσινο των Παρισίων» (Verde di Parigi) ήταν κωνωποκτόνος σκόνη (άλας αρσενικούχου χαλκού), που χρησιμοποιούταν στα νερά μαζί με το πετρέλαιο για την καταπολέμηση των προνυμφών των κουνουπιών.

Γυφοειδής πυρετός		Έλονοσία		Γρίπη		Πνευμονία		Φυματ. άναπν. α.	
Έλλάς	18,7	Έλλάς	73,7	Έλλάς	83,0	Ρουμανία	365,6	Ρουμανία	195,0
Ούγγαρία	16,9	Ιταλία	5,5	Πορτογαλ.	35,0	Έλλάς	214,0	Ούγγαρία	142,7
Πορτογαλ.	15,5	Πορτογαλ.	2,5	Ισπανία	31,4	Ιταλία	188,5	Πορτογαλ.	141,2
Ισπανία	14,1	Ρουμανία	2,3	Βέλγιον	30,2	Ισπανία	173,5	Έλλάς	121,9
Ιταλία	12,8	Ισπανία	1,4	Έλβετία	28,7	Ούγγαρία	161,0	Γαλλία	121,3
Ρουμανία	10,0	Γαλλία	0,4	Γερμανία	26,9	Πορτογαλ.	129,0	Νορβηγία	99,1
Γαλλία	3,6	Βέλγιον	0,1	Ιταλία	26,2	Βέλγιον	88,0	Ισπανία	97,0
Βέλγιον	1,9	Γερμανία	0,1	Άγγλία	24,8	Γερμανία	80,8	Σουηδία	94,2
Γερμανία	1,0	Άγγλία	0,1	Όλλανδία	22,3	Γαλλία	79,3	Έλβετία	85,1
Δανία	0,9	Ούγγαρία	0,1	Ρουμανία	18,7	Σουηδία	77,6	Ιταλία	71,4
Νορβηγία	0,9	Δανία	0,0	Δανία	15,4	Άγγλία	74,7	Άγγλία	64,5
Έλβετία	0,8	Έλβετία	0,0	Γαλλία	14,5	Δανία	73,4	Γερμανία	63,4
Όλλανδία	0,8	Όλλανδία	0,0	Σουηδία	14,0	Νορβηγία	70,7	Βέλγιον	61,6
Σουηδία	0,8	Νορβηγία	0,0	Ούγγαρία	9,1	Όλλανδία	69,5	Δανία	47,4
Άγγλία	0,5	Σουηδία	0,0	Νορβηγία	5,7	Έλβετία	68,7	Όλλανδία	42,5
Έτερ. Φυματιώσ.		Λοχειά - Τυφετός		Διάρρ. - Έντεριτις		Κοκκύτης		Έστρακιά	
Έλλάς	29,6	Ρουμανία	16,9	Πορτογαλ.	244,8	Έλλάς	17,7	Ρουμανία	21,8
Πορτογαλ.	27,4	Έλλάς	15,5	Ρουμανία	241,6	Ρουμανία	15,8	Έλλάς	13,7
Ούγγαρία	26,8	Πορτογαλ.	12,3	Ισπανία	188,2	Πορτογαλ.	12,2	Ιταλία	3,2
Έλβετία	25,6	Ισπανία	10,1	Έλλάς	148,7	Βέλγιον	6,8	Ούγγαρία	2,6
Ιταλία	24,7	Γερμανία	8,5	Ιταλία	140,9	Δανία	6,8	Βέλγιον	2,2
Ισπανία	24,6	Ούγγαρία	8,2	Ούγγαρία	115,5	Άγγλία	6,2	Άγγλία	1,9
Νορβηγία	22,0	Βέλγιον	8,1	Βέλγιον	23,7	Ιταλία	5,6	Γερμανία	1,4
Ρουμανία	21,6	Έλβετία	7,1	Γαλλία	22,4	Ισπανία	5,3	Δανία	1,3
Σουηδία	20,1	Άγγλία	6,8	Γερμανία	17,1	Όλλανδία	4,8	Ισπανία	1,3
Γαλλία	19,7	Δανία	6,8	Δανία	16,3	Ούγγαρία	4,0	Νορβηγία	0,9
Βέλγιον	18,7	Ιταλία	6,7	Άγγλία	13,3	Γερμανία	3,5	Γαλλία	0,8
Όλλανδία	16,8	Όλλανδία	6,5	Όλλανδία	10,0	Γαλλία	2,9	Σουηδία	0,8
Άγγλία	14,2	Σουηδία	4,9	Σουηδία	8,4	Σουηδία	2,9	Έλβετία	0,7
Δανία	13,6	Γαλλία	4,4	Έλβετία	7,2	Έλβετία	2,3	Όλλανδία	0,7
Γερμανία	10,4	Νορβηγία	4,2	Νορβηγία	6,9	Νορβηγία	2,3	Πορτογαλ.	0,5
Καρκίνος		Νοσήμ. Καρδιάς		Διαβήτης		Νοσήμ. Ήπατος		Σύφιλις	
Έλβετία	153,5	Άγγλία	254,2	Βέλγιον	17,5	Γαλλία	26,0	Πορτογαλ.	14,2
Άγγλία	149,9	Ισπανία	200,8	Όλλανδία	16,5	Πορτογαλ.	19,6	Ρουμανία	6,2
Δανία	143,9	Βέλγιον	200,6	Άγγλία	15,0	Ισπανία	19,5	Ούγγαρία	4,5
Γερμανία	138,3	Ούγγαρία	175,3	Γερμανία	13,8	Ιταλία	18,9	Ιταλία	3,7
Σουηδία	129,5	Σουηδία	174,7	Δανία	13,8	Βέλγιον	18,8	Έλβετία	3,5
Νορβηγία	128,0	Ιταλία	153,5	Έλβετία	12,7	Γερμανία	14,5	Όλλανδία	3,0
Όλλανδία	124,0	Έλβετία	151,3	Σουηδία	12,5	Έλβετία	13,9	Άγγλία	3,0
Ούγγαρία	105,9	Πορτογαλ.	151,1	Γαλλία	9,9	Ούγγαρία	12,2	Γερμανία	2,7
Βέλγιον	105,4	Γαλλία	150,6	Νορβηγία	9,9	Δανία	10,0	Ισπανία	2,4
Γαλλία	95,7	Γερμανία	149,6	Ιταλία	9,5	Άγγλία	10,0	Έλλάς	1,9
Ισπανία	68,8	Δανία	142,7	Ισπανία	9,3	Σουηδία	9,6	Δανία	1,4
Ρουμανία	49,9	Όλλανδία	125,0	Ούγγαρία	5,5	Όλλανδία	9,0	Νορβηγία	1,4
Πορτογαλ.	46,3	Ρουμανία	116,5	Πορτογαλ.	5,3	Νορβηγία	7,2	Σουηδία	1,4
Έλλάς	43,3	Νορβηγία	89,3	Έλλάς	2,0	Έλλάς	6,2	Βέλγιον	1,0
		Έλλάς	70,0	Ρουμανία	1,3	Ρουμανία	5,4	Γαλλία	0,8

Εικόνα 103 : Ειδική θνησιμότητα (θάνατοι λόγω συγκεκριμένης ασθένειας επί 100.000 κατοίκων), σε ευρωπαϊκές χώρες, 1931-1935.

Πηγή: Βαλαώρας, Β.(1940), Το πρόβλημα της θνησιμότητας εν Ελλάδι, Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών, 1940, Πίνακας Ι, σελ.214.

Έτη Années Λιμενίσματα Régions	*Αριθμός Θανάτων - Nombre de décès			*Αναλογία επί 10.000 κατοίκων Proportions sur 10.000 habitants				
	*Ελάωδης πυρετός Fièvre paludéenne	Φυματώσεις - Tuberculoses		*Ελάωδη πυρετός Fièvre paludéenne	Φυματώσεις - Tuberculoses			
		Φυματίωση αναπνευστικού συστήματος Tuberculose de l'ap. respiratoire	*Άλλα φυματώσεις Autres tuberculoses		Φυματίωση εν γένει Tuberculose en général	Φυματίωση αναπνευστικού συστήματος Tuberculose de l'ap. respiratoire	*Άλλα φυματώσεις Autres tuberculoses	Φυματίωση εν γένει Tuberculose en général
Υπαίθρου - Campagne								
1932	5.016	3.315	911	4.836	13,59	8,79	2,04	10,82
1933	3.588	3.689	865	4.554	7,95	8,17	1,07	10,09
1934	2.572	3.525	911	4.436	5,84	7,73	2,00	9,73
1935	3.078	3.495	710	4.235	6,51	7,54	1,60	9,14
1936	4.481	3.368	792	4.100	9,52	7,93	1,68	8,71
Πόλεων - Villes								
1932	1.026	4.554	1.107	5.711	4,95	22,10	5,61	27,41
1933	530	4.381	1.184	5.515	2,55	21,09	5,16	26,55
1934	412	4.229	1.052	5.281	1,94	19,86	4,94	24,80
1935	522	4.129	970	5.099	2,42	19,12	4,49	23,61
1936	700	3.849	897	4.746	3,21	17,66	4,11	21,77
Σύνολον Κράτους - Grèce entière								
1932	7.042	8.469	2.008	10.587	10,82	12,00	3,17	16,17
1933	4.118	8.070	1.999	10.069	6,25	12,24	3,03	15,27
1934	2.984	7.754	1.963	9.717	4,46	11,59	3,94	14,53
1935	3.000	7.624	1.710	9.334	5,30	11,32	3,52	13,74
1936	5.181	7.157	1.689	8.846	7,52	10,39	2,45	12,04

Εικόνα 104: Θνησιμότητα από ελονοσία και φυματίωση την περίοδο 1930-1934. Πηγή: ΓΣΥΕ. (1938). Στατιστική επετηρίς της Ελλάδος 1937, σελ. 421.

Όπως παρατηρείται στον παραπάνω πίνακα η ελονοσία ήταν κατά κύριο λόγο νόσος της επαρχίας ενώ η φυματίωση νόσος αστική. Αυτή η στατιστική οδήγησε και σε λανθασμένες ερμηνείες, δηλαδή ότι η αλλαγή περιβάλλοντος επιδρούσε σημαντικά στη νόσηση από φυματίωση, για αυτό και από τους άνδρες οι δημόσιοι υπάλληλοι ήταν η πιο προσβαλλόμενη ομάδα, ενώ από τις γυναίκες όσες ήταν υπηρετικό προσωπικό ή με τα οικιακά ασχολούμενες και είχαν έρθει από την επαρχία. Η υψηλότερη νοσηρότητα των νεαρών γυναικών (κάτω των 20 ετών) έναντι των ανδρών αποδιδόταν στη γυναικεία φυσιολογία (εφηβεία, κύηση), ενώ η υπεροχή των άνω των 20 ετών ανδρών έναντι των γυναικών στις κοινωνικές επαφές λόγω της εργασίας τους. Ο πραγματικός αριθμός των θυμάτων της φυματίωσης δεν ήταν γνωστός, λόγω της αμέλειας των γιατρών της επαρχίας, της καταγραφής του θανάτου ως «αγνώστου αιτίας», της λανθασμένης διάγνωσης ως πλευρίτιδας αλλά και της αδυναμίας πολλών να έχουν πρόσβαση σε γιατρό. Δεν πρέπει να μας διαφεύγει επίσης ότι την εποχή εκείνη η φυματίωση ήταν και κοινωνικός στιγματισμός. (Δημοπούλου, κ.α., 2013)

Η φυματίωση ήταν από τις νόσους που παρακολουθούνταν στατιστικά στην Ελλάδα από τον προηγούμενο αιώνα. Συνήθως με πρωτοβουλία των ιδρυμάτων ή διευθυντών τους, τα νοσοκομεία κρατούσαν στατιστικά στοιχεία για τους ασθενείς

τους και οι γιατροί⁸⁷² τους συνέτασαν στατιστικές μελέτες, που περιείχαν ενίοτε και συγκριτικά στοιχεία με την Ευρώπη.⁸⁷³

Όνομα πόλεως	Πληθυσμός από την απογραφή του 1896	Πληθυσμός από την απογραφή του 1907	Θνησιμότητα λοιμωδών νόσων από το 1899-1908	Θνησιμότητα εν φυματώσει από ανεπισημασμένα όργανα από το 1899-1908
Αθήνα . . .	122,053	167,479	3,833	4,606
Πειραιώς . . .	51,029	74,580	1,586	1,503
Πάτρα . . .	37,985	37,724	1,432	942
Κέρκυρα . . .	29,135	29,032	544	856
Σύρος . . .	18,760	18,132	468	803
Τρίφυλλα . . .	21,149	17,809	814	358
Βόλος . . .	16,788	23,563	1,009	462
Καβάλα . . .	15,956	15,397	545	316
Λάρισα . . .	15,373	18,001	684	332
Ζάκυνθος . . .	14,906	13,580	342	249
Πάργος . . .	12,708	13,690	640	228
Τρίπολις . . .	10,465	10,789	315	128
	366,398	439,776	12,222	10,873

ΣΗΜ. — Προς άσφαλτή έκτιμησην τής αύξησης του πληθυσμού επί των άκολουθίων τής αύξησης τής εν φθίσιας θνησιμότητος, άναγράφονται έπί των άνωθεν πόλεων τής Ελλάδος τής εν φθίσιας θνησιμότητος άπό τής απογραφής του 1896 και τής του 1907.

Εικόνα 105: Θνητότητα από λοιμώδεις νόσους και από φυματίωση σε 12 πόλεις της Ελλάδας (1899-1908).

Πηγή: Πατρίκιος, Β.(1909), *Η πορεία της φθίσεως εν Ελλάδι από την 1894-1908 και τα κατ'αυτής ληπτέα μέτρα*, Αθήναι, Πίναξ Γ', σελ. 6-7.

Ο γραμματέας του Ιατροσυμβουλίου Βασίλειος Πατρίκιος ασχολήθηκε ιδιαίτερα με την φθίσιν στην Ελλάδα. Σύμφωνα με τον παραπάνω πίνακά του που προέρχεται από την εισήγησή του στο πρώτο ελληνικό κατά της φυματίωσης συνέδριο (6-10 Μαΐου 1909) η Σύρος κατέχει την πρώτη θέση σε ποσοστό θνησιμότητας από την φυματίωση, αποτέλεσμα σχετιζόμενο με τον αστικό χαρακτήρα του νησιού και την υποβαθμισμένη υγιεινή του.

⁸⁷² Σχετικό με τον ρόλο των γιατρών της εποχής είναι και το άρθρο της Βάσως Θεοδώρου (2009), Οι γιατροί απέναντι στο κοινωνικό ζήτημα. Ο αντιφυματικός αγώνας στις αρχές του 20ου αι. (1901-1926), Μνήμων, τ.30, σελ.145-178.

⁸⁷³ Βλέπε ενδεικτικά:
 i. Τσηριγιώτης, Χρ.(1878). *Στατιστική του εν Κερκύρα φρενοκομείου του έτους 1877*. Εθν.Τυπ., Αθήναι.
 ii. Κορούλλος, Χρ.(1909). *Στατιστικοί Πίνακες περί της ελονοσίας, φυματίωσης και καρκίνου εν Ελλάδι και τω λοιπώ κόσμω*. Πάτρα.
 iii. Τσάκωνας, Σ.(1910). *Στατιστικά Παρατηρήσεις*. Αθήναι: τυπ.Π.Σακελλαρίου.
 iv. Ροντόπουλος, Π.(1911). *Ο καρκίνος εν Ελλάδι.Μελέτη στατιστική και αιτιολογική*. τυπ.Δ.Ευστρατίου & Δ.Δελή, Αθήναι.
 v. Χαραμής, Ι.(1934). *Στατιστική οφθαλμολογικής κλινικής (νοσοκομείου Ελληνικού Ερυθρού Σταυρού)*. Αθήναι.

Με την φυματίωση στη Σύρο και την γενικότερη στατιστική ιατρική εικόνα της Σύρου ασχολήθηκε από ατομική πρωτοβουλία ο γιατρός Αθ.Τσακαλώτος (1914). Μετά τους βαλκανικούς πολέμους, οι ασχοληθέντες με την μικροβιολογία επίστρατοι γιατροί τέθηκαν στη διάθεση του Υπουργείου Εσωτερικών, για τον αντιχολερικό αγώνα στην Παλαιά Ελλάδα. Στον Αθ.Τσακαλώτο ανατέθηκε η Δ/ση του Αντιχολερικού Συνεργείου Σύρου, πού δραστηριοποιήθηκε εκεί για ένα τρίμηνο. Μετά από παράκληση της τοπικής αστυνομίας ασχολήθηκε γενικότερα με την δημόσια υγεία και την καθαριότητα του νησιού, με προϊόν της δράσης του και μια στατιστική μελέτη με δημογραφικά, ιατρικά και άλλα στοιχεία.

Βλενόρροια :	Χωροφύλακες	6	12
	Έργατικοί	4	
	Ναυτικοί	2	
Όρχιτις :	Χωροφύλακες	5	7
	Έργατικοί	1	
	Ναυτικοί	1	
Σύφιλις :	Χωροφύλακες	3	19
	Έργατικοί	8	
	Ναυτικοί	7	
	Γονή	1	
Μαλακά Ξλη :	Ναυτικοί	2	5
	Έργατικοί	3	
Πλατ. κονδυλ. Ξδ. :	Ναυτικοί	1	5
	Έργατικοί	4	
Όξ. κονδυλ. Ξδ. :	Ναυτικοί	1	3
	Έργατικοί	2	
Ραγάδες και Ξλη δακ. :	Ναυτικοί	1	2
	Έργατικοί	1	
Φίμωσις :		1	1
Ένδομητρίτις :		6	6
		60	

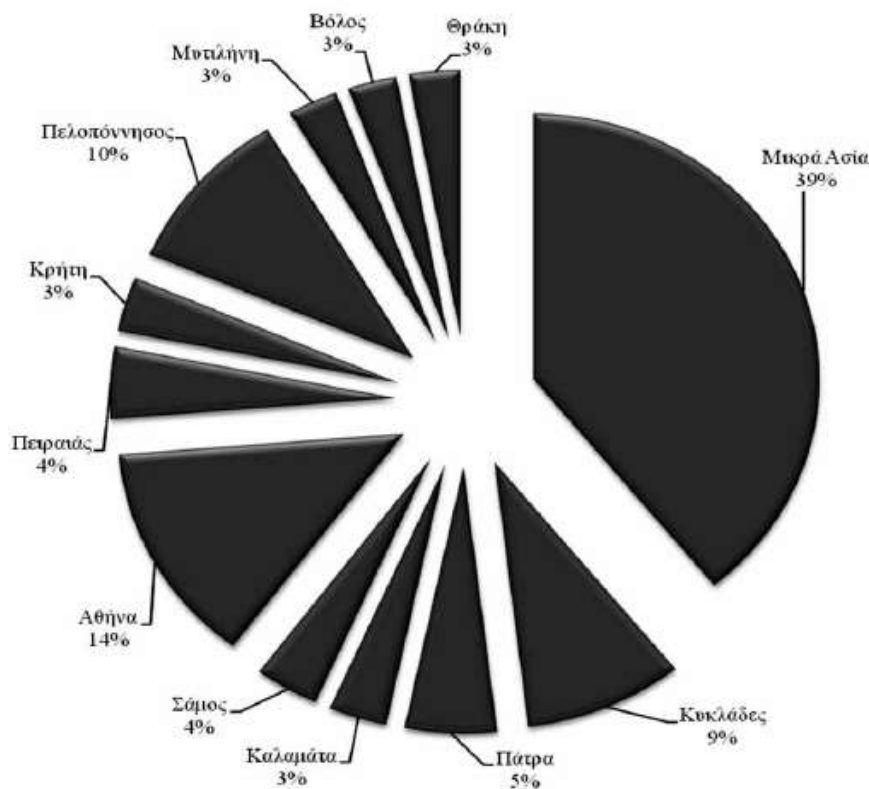
Εικόνα 106: Πίνακας νοσούντων από αφροδίσια νοσήματα στη Σύρο, πλην των κοινών γυναικών (1914).

Πηγή: Τσακαλώτος, Α. (1914). *Περί της δημοσίας υγείας εν Σύρω και ιδία της φυματιώσεως*, σελ. 32.

Ο παραπάνω πίνακας συγκροτήθηκε με στοιχεία του χειρουργικού τμήματος του Ν/Σ Ερμούπολεως, που κατά τον συγγραφέα δεν πρέπει να θεωρείται πιστός στην πραγματικότητα, δεδομένου της απόκρυψης κατά το δυνατόν των αφροδισίων νοσημάτων λόγω κοινωνικού στιγματισμού. Παρατηρούμε ότι οι χωροφύλακες, οι εργάτες-τριες και οι ναυτικοί ήταν τα συνήθη θύματα. Όσον αφορά τις εργάτριες, ο επιθεωρητής εργασίας Ν.Σαλίβερος δήλωσε ότι στα εργοστάσια επικρατούσε ανηθικότητα. Ενδιαφέρον είναι και το στοιχείο που παραθέτει για τα φαρμακεία της πόλης. Στην αναπτυγμένη οικονομικά Ερμούπολη λειτουργούσαν παράνομα το 1914 δύο φαρμακεία (το ένα είχε άδεια μόνο φαρμακεμπορείου). Ο ιδιοκτήτης του ενός απουσίαζε λόγω επιστράτευσης με αποτέλεσμα να το λειτουργεί κάποιος τρίτος και την νυχτερινή βάρδια να την κάνει «μικρός νυσταλέος παις, εις ού τας χείρας ήτο ούτω επισήμως ανατεθειμένη η υγεία και αυτή η ζωή των κατοίκων της πόλεως».⁸⁷⁴

Διεθνώς οι κοινωνικο-οικονομικοί παράγοντες συνεκτιμούνταν με τα επιδημιολογικά στατιστικά στοιχεία. Την περίοδο αυτή γίνεται συνείδηση και στην Ελλάδα τόσο η κοινωνική διάσταση των ασθενειών όσο και το ότι πολιτική της δημόσιας υγείας δεν θα έπρεπε να εξαντλείται στην εκ των υστέρων αντιμετώπιση αναπόφευκτων(;) ασθενειών, αλλά απαιτούσε κρατική παρέμβαση (θεσμοί, υποδομές) και κεντρικό σχεδιασμό, γεγονός που θα αντικαθιστούσε την αποσπασματική φιλανθρωπική δράση. Αυτό πιστοποιείται από την ίδρυση του Υπουργείου Περιθάλψεως και Δημοσίας Αντιλήψεως (1917), την ίδρυση του αυτοτελούς Υπουργείου Υγιεινής (1929) και της Υγειονομικής Σχολής Αθηνών. Μετά το 1930 η μετάβαση αυτή είναι εμφανέστερη και συνδέεται και με τις συστάσεις διεθνών οργανισμών. Η επιμόρφωση του πληθυσμού συμπεριλαμβανόταν στους κύριους στόχους.

⁸⁷⁴ Τσακαλώτος, Α. (1914). *Περί της δημοσίας υγείας εν Σύρω και ιδία της φυματιώσεως*. Αθήναι: Εθν.Τυπογραφείον, σελ. 30.

Εικόνα 107: Κατανομή της καταγωγής νοσηλευόμενων γυναικών με σύφιλη στο Ν/Σ Συγγρού με υπόδειξη του επιθεωρητή υγείας την περίοδο 1931-1935.

Πηγή: Παγκράτης, Ν., κ.α. (2011), *Η σύφιλη των «Ασέμνων γυναικών» μέσα από τα Αρχεία του Νοσοκομείου «Ανδρέας Συγγρός» κατά την περίοδο 1931-1935. Ιατρικά Χρονικά Βορειοδυτικής Ελλάδος, τόμ.8, τχ.2, σελ.74.*

Στον μεσοπόλεμο η άγνοια, η έλλειψη ενημέρωσης για τα αφροδίσια και ο πλημμελής υγειονομικός έλεγχος των κοινών γυναικών οδήγησαν σε έξαρση της σύφιλης. Το παραπάνω διάγραμμα των Παγκράτη κ.α. (2011), που προέκυψε με βάση τα αρχεία του Ν/Σ Συγγρού, δείχνει ότι το 39% των νοσηλευθέντων γυναικών την περίοδο 1931-1935 ήταν μικρασιατικής καταγωγής. Αυτό φανερώνει την ένταση του προβλήματος επιβίωσης που αντιμετώπιζαν οι πρόσφυγες, που οδηγούσε γυναίκες στην πορνεία.

Από τον 19^ο αι. ήταν γνωστή το χειρότερο επίπεδο υγείας των εργατικών στρωμάτων. Οι λόγοι ήταν τα χαμηλά ημερομίσθια, που δεν επέτρεπαν καλή διατροφή ούτε καλές συνθήκες στέγασης, το μικρό κρατικό ενδιαφέρον για τη δημόσια υγεία, αλλά και η επαγγελματική παθολογία, δηλαδή η επίδραση του είδους και των συνθηκών της εργασίας στην υγεία του εργαζόμενου. Στην Ελλάδα του 1943 ο Β.Βαλαώρας διαπίστωνε ότι: «Πάντες οι άνθρωποι δεν είμεθα, ως γνωστόν, ίσοι απέναντι της νόσου και του θανάτου, δεδομένου ότι αι κατώτεροι και

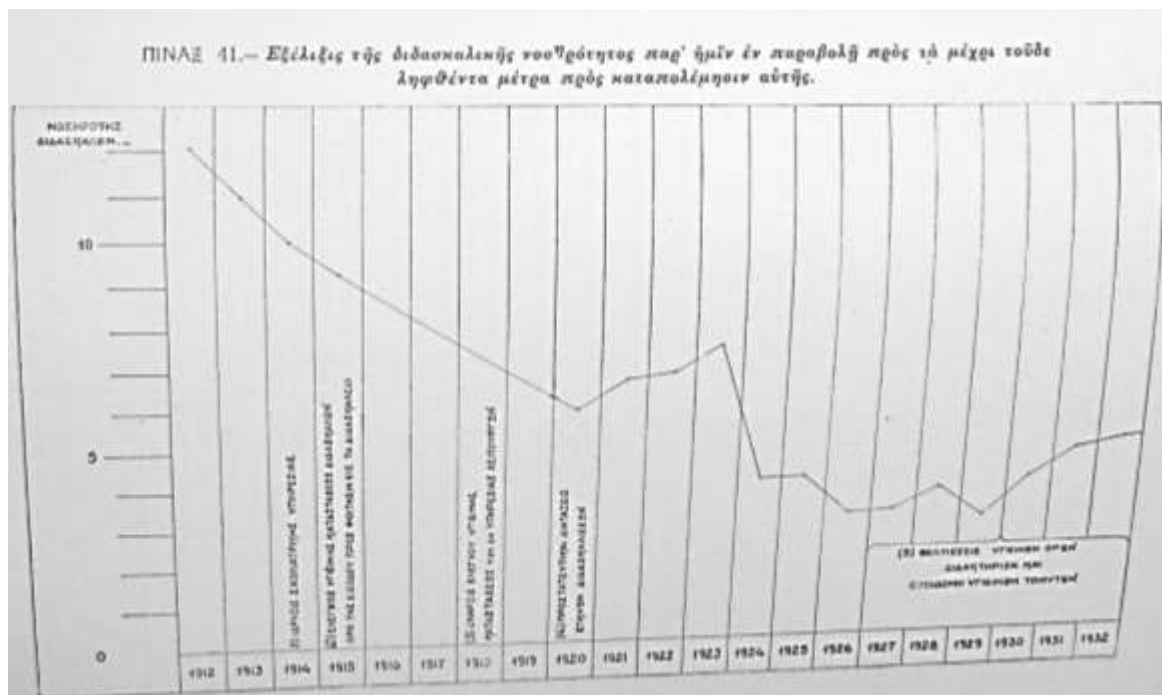
πτωχαί της κοινωνίας τάξεις, ήτοι εκείνοι ακριβώς αίτινες, ως εκ του πλήθους των, στηρίζουν τα κράτη και ανανεώνουν ή αυξάνουν τον πληθυσμόν, νοσούν σήμερον και αποθνήσκουν συχνότερον των πλουσίων.»⁸⁷⁵

Ένας από τους άξονες του αστικού εκσυγχρονισμού της διακυβέρνησης Βενιζέλου ήταν η εργατική νομοθεσία.⁸⁷⁶ Το 1911 θεσμοθετούνται κανόνες για την υγεία και την ασφάλεια στους χώρους εργασίας, με πρόβλεψη χρηματικών ποινών και ποινικής ευθύνης για τους επιχειρηματίες. Το 1913, στην πρώτη έκθεση της Επιθεώρησης Εργασίας που είχε συσταθεί ένα έτος νωρίτερα στο Υπουργείο Οικονομίας, διαπιστώνεται ότι όλα τα ελεγχθέντα εργοστάσια μπορούσαν «αφόβως να χαρακτηρισθώσιν ως επικίνδυνα και ανθυγιεινά». Ο επιθεωρητής εργασίας και μηχανικός Νικόλαος Σαλίβερρος θα χρησιμοποιήσει για πρώτη φορά στην Ελλάδα τον όρο «επαγγελματική νόσος». Τα νοσήματα του αναπνευστικού που ταλαιπωρούσαν τους εργάτες σε κλωστοϋφαντουργεία, καπνεργοστάσια, βαφεία κ.α. ήταν επιβλαβή για την φυματίωση. Στο 1^ο Πανελλήνιο Ιατρικό Συνέδριο η φυματίωση αποτέλεσε κεντρικό θέμα. (Παπαστεφανάκη, 2005)

Ο Εμμανουήλ Λαμπαδάριος (1940) εξετάζοντας το διδασκαλικό επάγγελμα από πλευράς υγιεινής το κατατάσσει, σύμφωνα με τις γνώμες γιατρών και υγιεινολόγων, στα κοπιωδέστερα επαγγέλματα με επαγγελματικές νόσους την φυματίωση, τις νευροψυχικές και λαρυγγικές νόσους. Γράφει ότι η αντίσταση του οργανισμού του δασκάλου ελαττώνεται κυρίως από τον «ανθυγιεινό χαρακτήρα της σημερινής εκπαιδευσεως», τη διανοητική καταπόνηση, τον υποσιτισμό (ένεκα γλίσχρων αμοιβών) και του καθημερινού συγχρωτισμού με τους ενδεχομένως μικροβιοφόρους μαθητές.

⁸⁷⁵ Βαλαώρας, Β. (1943). *Στοιχεία Βιομετρίας και Στατιστικής. Δημογραφική μελέτη του πληθυσμού της Ελλάδος*, σελ. 12-13.

⁸⁷⁶ Ενδεικτικά: ο Ν. ΓπΛΒ'/15-11-1911 «Περί συστάσεως Τμήματος Εργασίας και Κοινωνικής Προνοίας εις το Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας», ο Ν. ΓπΛΔ'/21-11-1911 «Περί υγιεινής και ασφάλειας των εργατών και περί ωρών εργασίας», που κωδικοποιήθηκε αργότερα με το Β.Δ. 25-08-1920, το Β.Δ. 20-11-1911 «Περί ατμολεβήτων», ο Ν.4029/1912 «Περί εργασίας γυναικών και ανηλίκων», το Β.Δ. 25-4-1913 «περί υγιεινής και ασφάλειας των εργατών εν τοις εργοστασίοις, εργαστηρίοις, καταστήμασι κλπ...», η απόφαση ΑΠ. 67288/1934 «Περί κανονισμού εργασίας υφαλοχρωματιστών, σφυροκόπων και λεβητοκαθαριστών» (Φ.Ε.Κ. 119/Β/7-9-1934) κ.α.

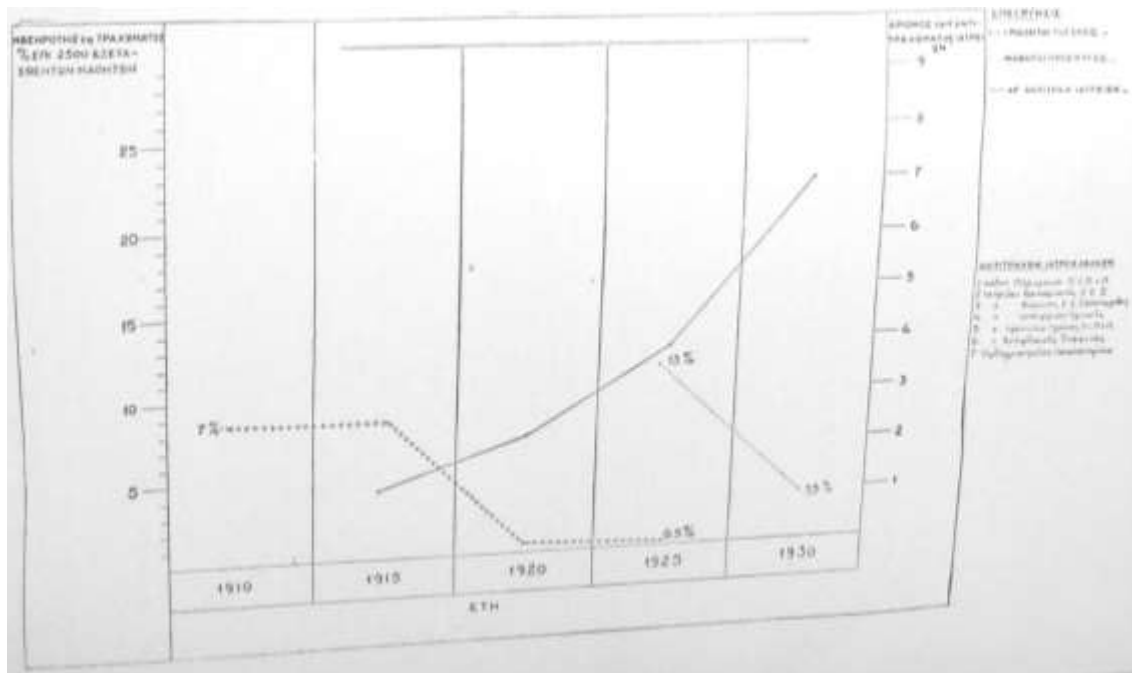

Εικόνα 108: Διάγραμμα πορείας της διδασκαλικής νοσηρότητας στην Ελλάδα (1912-1932).

Πηγή: Λαμπαδάριος, Ε. (1940). *Σχολική Υγιεινή μετά στοιχείων Παιδολογίας*, Πίναξ 41, σελ.315.

Στο παραπάνω διάγραμμα αποτυπώνεται η θετική για τους δασκάλους επίδραση που είχαν στη νοσηρότητά τους παρεμβατικά μέτρα όπως: η ίδρυση της σχολιατρικής υπηρεσίας, ο έλεγχος των φοιτητών των διδασκαλείων και των δασκάλων, η νομοθεσία υπέρ των εγκύων και η βελτίωση των διδακτηρίων. Η αντιστροφή το 1920 της τάσεως της νοσηρότητας, με αιχμή το 1923, οφείλεται στο προσφυγικό πρόβλημα.

Ένας άλλος αγώνας για τη δημόσια υγεία ήταν ο αντιτραχωματικός, που έδωσε βαρύτητα στο μαθητικό πληθυσμό. Ιδρύθηκαν με τη βοήθεια του Πατριωτικού Ιδρύματος, του Ελληνικού Ερυθρού Σταυρού μαθητικά νοσοκομεία, τραχωματικά σχολεία (απέκλειαν τους νοσούντες μαθητές από τα κανονικά), ιατρεία, αλλά όχι επαρκή, ενώ και η κρατική χρηματοδότηση κάποτε διακόπηκε.

Εικόνα 109: Διαγράμματα των ποσοστών τραχωματικών μαθητών στην Αττική (1910-1930).

Πηγή: Λαμπαδάριος, Ε. (1940). Σχολική Υγιεινή μετά στοιχείων Παιδολογίας, Πίναξ 40, σελ. 305.

Περιοχή	1915	1930
Σαλαμίς επί τῶν ἐξετασθέντων μαθητῶν	28ο)ο	30-35ο)ο
Λαύριον	25ο)ο	5-7ο)ο
Κορωπί	27ο)ο	15-18ο)ο
Ἐρμούπολις	4ο)ο	-
Θήρα	12ο)ο	0,5ο)ο
Ἄγ. Νικόλαος (Κρήτη)	25-30ο)ο	5ο)ο
Πειραιεύς	8-9ο)ο	19-20ο)ο
Ἀθῆναι (σχολ. γηγενῶν)	6-7ο)ο	20ο)ο
» συνοικ. Βύρωνος	-	-
» Ν. Ἰωνίας	-	-
» Καισαριανῆς	-	-
Πειραιεύς, συν. Κοκκινιάς	-	-

Εικόνα 110: Πίνακας ποσοστών τραχωματικών μαθητών σε διάφορες περιοχές (1915-1930).

Πηγή: Λαμπαδάριος, Ε. (1940). Σχολική Υγιεινή μετά στοιχείων Παιδολογίας, Πίναξ 40, σελ. 305.

Τα στοιχεία μας δείχνουν ότι η κρατική παρέμβαση (ίδρυση μαθητικών νοσοκομείων και αντιτραχωματικών ιατρείων) επέδρασε ευεργετικά στην νοσηρότητα του μαθητικού πληθυσμού. Αυτό αποτυπώνεται στα γραφήματα τόσο του γηγενούς σχολικού πληθυσμού όσο και του προσφυγικού. Η λειτουργία ενός τοπικού κέντρου (Σχολιατρικού Κέντρου Βύρωνα) σχεδόν μηδένισε τη νοσηρότητα των μαθητών (0,5% το 1930), ενώ την ίδια στιγμή ο όμορος δήμος Καισαριανής είχε τον έναν στους πέντε μαθητές τραχωματικό.

Ο Ν.2868/1922, που επέτρεπε ίδρυση ασφαλιστικών ταμείων ακόμη και για επιχειρήσεις με προσωπικό άνω των 70 ατόμων εισήγαγε την αρχή της ασφάλισης της υποχρεωτικής ασφάλισης των μισθωτών για συντάξεις αλλά και για ασθένεια. Η βιομηχανική ανάπτυξη με την επακόλουθη αστικοποίηση, η αποκατάσταση των προσφύγων, η οικονομική κρίση και η ανεργία έκαναν το ζήτημα της κοινωνικής ασφάλισης περισσότερο επίκαιρο από ποτέ άλλοτε. Ο κίνδυνος της πολυδιάσπασης και της άναρχης ανάπτυξης οδήγησε στον Ν.5733/1932, που μεταξύ των άλλων προέβλεπε ιατροφαρμακευτική περίθαλψη και επιδόματα ασθένειας στους εργαζόμενους αστικών περιοχών. Σε αυτόν τον νόμο προβλέφθηκε η δημιουργία του αυτόνομου κεντρικού Ιδρύματος Κοινωνικών Ασφαλίσεων (Ι.Κ.Α.)⁸⁷⁷. Η κοινωνική ασφάλιση ήταν βασική προϋπόθεση για την χρηματοδότηση ενός κρατικού υγειονομικού προγράμματος. Το 1937, με τον νόμο ορόσημο ΑΝ 965 (για την ίδρυση, λειτουργία και διοίκηση κρατικών νοσοκομείων) το κράτος αναλαμβάνει εξολοκλήρου τις δαπάνες όλων των κρατικών νοσοκομείων.

Όπως αναφέρει η Λ.Παπαστεφανάκη (2005)⁸⁷⁸ «...το 1924 το σύνολο των κλινών σε κρατικά, δημοτικά, ιδιωτικά και πανεπιστημιακά νοσοκομεία ανέρχεται σε 8.850, ενώ το 1931 σε 11.700. Ο συνολικός αριθμός κλινών στις αρχές της δεκαετίας του 1930 μόλις και κάλυπτε το 1/3 των πραγματικών αναγκών της χώρας, όσον αφορά τους απόρους. Η αναλογία με βάση τον πληθυσμό είναι 1 κλίνη ανά 574 άτομα, τη στιγμή που η Γαλλία διαθέτει 1 κλίνη ανά 103 άτομα, η Τσεχοσλοβακία 1 κλίνη ανά 205. Στην Ελλάδα, την περίοδο 1925-1932 τα νοσοκομειακά ιδρύματα που αυξάνουν σταθερά και εντυπωσιακά τον αριθμό των κλινών είναι τα σανατόρια – φθισιατρεία: ο συνολικός αριθμός κλινών που προορίζεται για τους φυματικούς το 1925 είναι 920 σε κάθε είδους ιδρύματα, αλλά

⁸⁷⁷ Η επόμενη κυβέρνηση του Λαϊκού Κόμματος (Νοέμβριος του 1932) θα αναστείλει την εφαρμογή του με το πρόσχημα της επανεπεξεργασίας. Τελικά θα ιδρυθεί το 1934 (Ν.6298/1934). Το 1935 καθιερώθηκε η υποχρεωτική ασφάλιση όλων των μισθωτών και η πλήρης λειτουργία του πραγματοποιήθηκε επί καθεστώτος Ι.Μεταξά το 1837, ενώ η χορήγηση παροχών ρυθμίστηκε πολύ αργότερα (Ν.1846/1951).

⁸⁷⁸ Παπαστεφανάκη, Λ. (2005). Δημόσια υγεία, φυματίωση και επαγγελματική παθολογία στις ελληνικές πόλεις στις αρχές του 20ου αιώνα: η αντιφατική διαδικασία του αστικού εκσυγχρονισμού, Πρακτικά συνεδρίου: *Ελευθέριος Βενιζέλος και ελληνική πόλη. Πολεοδομικές πολιτικές και κοινωνικοπολιτικές ανακατατάξεις*. Αθήνα: Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και Μελετών Έλευθέριος Κ.Βενιζέλος, Τ.Ε.Ε.- Ε.Μ.Π./Σχολή Αρχιτεκτόνων Μηχανικών, σελ. 155-170.

αυξάνει σε 2.775 το 1931.».⁸⁷⁹ Επίσης επισημαίνει διαφορές που υπάρχουν σε στατιστικά στοιχεία που περιλαμβάνονται σε σχετικά βιβλία της εποχής, σε σχέση με τις κρατικές πηγές τις οποίες επικαλούνται.⁸⁸⁰

Η μεταβολή του αριθμού των νοσοκομειακών κλινών την περίοδο 1925-1931 φαίνεται στον παρακάτω πίνακα.

Είδη νοσοκομείων	1925	1928	1931
Γενικά	4.838	4.993	5.655
Φυματικών-σανατόρια	919	1.501	2.275
Ψυχιατρεία	1.566	1.702	1.984
Αφροδισίων νόσων	533	609	616
Λοιμωδών	411	411	256
Λεπροκομεία	237	310	530
Γυναικολογικά-μαιευτικά	140	160	166
Μαιευτήρια	115	141	162
Παιδών	50	60	75
Οφθαλμολογικά	49	49	49
Σύνολο	8.858	9.936	11.768

Εικόνα 111: Συνολικός αριθμός κλινών ανά κατηγορία νοσοκομείων στην Ελλάδα για τα έτη 1925, 1928, 1931.

Πηγή: Παπαστεφανάκη, Λ. (2005). Δημόσια υγεία, φυματίωση και επαγγελματική παθολογία στις ελληνικές πόλεις στις αρχές του 20^{ου} αιώνα: η αντιφατική διαδικασία του αστικού εκσυγχρονισμού. Πρακτικά συνεδρίου: Ελευθέριος Βενιζέλος και ελληνική πόλη. Πολεοδομικές πολιτικές και κοινωνικοπολιτικές ανακατατάξεις, Πίνακας 2, σελ. 159.

Οι αριθμοί αυτοί αναφέρονται σε όλα τα νοσοκομειακά ιδρύματα της χώρας (κρατικά και μη) και έχουν βασιστεί στα στοιχεία του Δ/ντή της Υγειονομικής Υπηρεσίας Φ.Κοπανάρη.⁸⁸¹ Την περίοδο αυτή παρατηρούμε ιδιαίτερη αύξηση των κλινών στα ειδικά Ν/Σ (σανατόρια, λεπροκομεία, ψυχιατρεία, μαιευτήρια κ.α.). Παρόλα αυτά ο συνολικός αριθμός τους παρέμενε ανεπαρκής.

Ο υγιεινολόγος Β.Βαλαώρας (1940) μελετώντας την θνησιμότητα την περίοδο του μεσοπολέμου διαπίστωσε ότι η Ελλάδα είχε την μεγαλύτερη

⁸⁷⁹ Παπαστεφανάκη, Λ. (2005). ό.π., σελ. 159.

⁸⁸⁰ Παπαστεφανάκη, Λ. (2005). ό.π., υποσημ.26, σελ.168.

⁸⁸¹ Κοπανάρης, Φ. (1933). *Η δημόσια υγεία εν Ελλάδι*. Αθήναι.

θνησιμότητα από το 2^ο μέχρι το 45^ο έτος μεταξύ των 15 συγκρινόμενων ευρωπαϊκών χωρών, με εξαίρεση την μεσαία κατάταξη στην βρεφική θνησιμότητα, την οποία θεώρησε πλασματική. Η εξήγηση που έδωσε ήταν ότι δεν δηλωνόταν θάνατοι βρεφών ιδιαίτερα στην ύπαιθρο.⁸⁸² Η συνολική εικόνα θνησιμότητας κατά ηλικιακές ζώνες που αποτυπώνεται στον παρακάτω πίνακα για τα έτη 1930-1932.

⁸⁸² Κατά την εκτίμησή του (κατόπιν αναλύσεως) η προ του 1930 διαφυγή καταγραφής βρεφικών θανάτων προσέγγιζε το 40%. Θα προσεγγίσει τις πραγματικές τιμές σε ποσοστό 97% το 1937, από το Βαλαώρας, Β., ό.π..

Βρεφική ηλικία (0 - 1 ετών)	Νηπιακή ηλικία (1 - 4 ετών)	Παιδική ηλικία (5 - 14 ετών)	Εφηβική ηλικία (15 - 24 ετών)	Ύψιμος ηλικία (25 - 44 ετών)	Προγεροντική ηλικία (45 - 64 ετών)	Γεροντική ηλικία (65 ετών και άνω)							
Ούγγαρία	179,7	Ελλάς	32,4	Ελλάς	4,7	Βουλγαρία	6,2	Ελλάς	8,4	Ισπανία	22,3	Ισπανία	113,9
Βουλγαρία	157,9	Βουλγαρία	30,1	Βουλγαρία	4,6	Ελλάς	6,0	Πορτογαλία	8,0	Γαλλία	21,4	Γαλλία	98,7
Πορτογαλία	151,3	Πορτογαλ.	28,7	Ισπανία	3,4	Ούγγαρία	5,1	Γαλλία	7,3	Ελβετία	20,5	Ελβετία	94,0
Ισπανία	124,6	Ισπανία	23,5	Ούγγαρία	8,2	Ισπανία	4,7	Ισπανία	5,2	Ελλάς	20,2	Ούγγαρία	93,5
Ιταλία	115,9	Ιταλία	16,7	Γαλλία	3,1	Πορτογαλία	4,7	Βουλγαρία	6,7	Πορτογαλία	19,1	Πορτογαλία	91,8
Γερμανία	115,6	Ούγγαρία	15,9	Πορτογαλία	2,5	Γαλλία	4,1	Ούγγαρία	6,7	Ούγγαρία	18,9	Αγγλία	90,3
Ελλάς	101,1	Βέλγιον	7,7	Ιταλία	2,4	Νορβηγία	3,9	Ιταλία	5,5	Βέλγιον	17,9	Βέλγιον	89,0
Βέλγιον	98,4	Γερμανία	7,5	Βέλγιον	2,0	Γερμανία	3,7	Βέλγιον	5,3	Αγγλία	17,7	Γερμανία	88,0
Δανία	87,3	Αγγλία	7,5	Αγγλία	1,9	Ιταλία	3,7	Νορβηγία	5,3	Βουλγαρία	17,4	Ιταλία	84,4
Γαλλία	85,8	Γαλλία	7,0	Γερμανία	1,8	Βέλγιον	3,5	Ελβετία	5,2	Γερμανία	16,9	Δανία	77,5
Αγγλία	72,2	Ολλανδία	5,3	Νορβηγία	1,8	Σουηδία	3,5	Γερμανία	4,8	Ιταλία	16,2	Ελλάς	76,8
Σουηδία	61,0	Ελβετία	4,7	Σουηδία	1,6	Ελβετία	3,3	Σουηδία	4,6	Δανία	13,5	Ολλανδία	75,5
Ελβετία	55,9	Δανία	4,3	Ελβετία	1,6	Αγγλία	2,9	Αγγλία	4,5	Σουηδία	13,5	Σουηδία	72,8
Ολλανδία	55,0	Σουηδία	4,1	Ολλανδία	1,4	Δανία	2,5	Δανία	3,5	Νορβηγία	12,8	Βουλγαρία	69,4
Νορβηγία	51,9	Νορβηγία	3,8	Δανία	1,2	Ολλανδία	2,1	Ολλανδία	2,9	Ολλανδία	12,6	Νορβηγία	68,2

Εικόνα 112: Πίνακας ειδικής θνησιμότητας κατά ηλικία (θάνατοι ανά 1.000 ζώντες της ίδιας ηλικίας) στις κυριότερες ευρωπαϊκές χώρες, 1930-1932.

Πηγή: Βαλαώρας, Β.(1940). Το πρόβλημα της θνησιμότητας εν Ελλάδι. Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών, 1940, Πίνακας Ι, σελ.207.

Επίσης άλλος ένας δείκτης του επιπέδου υγειονομικής περίθαλψης (πέραν της βρεφικής θνησιμότητας) και «βαθμός πολιτισμού μιας χώρας» κατά τον Β.Βαλαώρα, ήταν μια σειρά νοσημάτων συνδεδεμένων ουσιαστικά με τα προβλήματα υγιεινής (βλέπε πίνακα εικόνας 103). Η Ελλάδα και σε αυτήν την περίπτωση προηγούταν σε θνησιμότητα σχεδόν σε όλα τα αντιμετωπιζόμενα με τη βοήθεια της επιστήμης νοσήματα. Επιπλέον η Ελλάδα βρισκόταν στις τελευταίες θέσεις σε ότι αφορά θανάτους από νοσήματα χαρακτηριζόμενα ατελώς ή άγνωστα (8.000-10.000 ετησίως). Επακόλουθο των κακών υγειονομικών, της κακής διατροφής και ποιότητας ζωής μεγάλων τμημάτων του πληθυσμού ήταν το μικρότερο προσδόκιμο ζωής των Ελλήνων από σχεδόν όλους τους Ευρωπαϊκούς λαούς, που ήταν 49 έτη για τους άνδρες και 51 έτη για τις γυναίκες, όταν στην Σουηδία ήταν 63 και 65 έτη αντίστοιχα.⁸⁸³

Ο Β.Βαλαώρας συνέδεε άμεσα την υγιεινή με την πολιτική της «θετικής ευγονικής». Έγραψε ότι: «Η Υγιεινή, η ευγενεστέρα όλων των επιστημών, απαργάζεται αθορύβως αλλ' ασφαλώς τον τελειότερον άνθρωπον της αύριον, τον κατά το αρχαίον Ελληνικόν πρότυπον καλόν καγαθόν άνθρωπον, όστις θα είναι ου μόνον υγιέστερος και μακροβιώτερος, αλλά και ωραιότερος και ικανώτερος, εν ταυτώ δε, κατά πάσαν πιθανότητα, και δικαιότερος, κοινωνικώτερος και ευτυχέστερος του σημερινού ανθρώπου!». ⁸⁸⁴ Για την αξία της στατιστικής στο υγειονομικό πρόγραμμα σημείωσε: «Η Βιοστατιστική, τέλος είναι το μόνον μέσον, δια του οποίου δύναται να μετρηθή ποσοτικώς η αποτελεσματικότης και η επί του πληθυσμού επωφελής ενέργεια των έργων της δημοσίας υγιεινής.». ⁸⁸⁵

Η υγειονομική πολιτική μιας χώρας είναι αναπόφευκτα συνδεδεμένη με τις πολιτικές, οικονομικές και κοινωνικές εξελίξεις. Παρατηρώντας την εξέλιξη των θεσμών και των δομών υγείας του ελληνικού κράτους, δεν διακρίνουμε μια αδιατάρακτη και σταθερή πορεία προς το νεωτερικό κράτος πρόνοιας, αλλά μια πορεία με παλινδρομήσεις και αντιφάσεις. Μέχρι τον 20^ο αι. η κυρίαρχη αντίληψη ήταν ότι το κράτος επιβλέπει τη δημόσια υγεία και δεν ασχολείται συστηματικά με αυτήν. Χαρακτηριστική ήταν η έλλειψη επαρκών πόρων για τον τομέα της υγείας, οι ελλειμματικές υποδομές και η υποστελέχωση. Στις αρχές του 20^ο αι. παρατηρούμε την μετάβαση από την αντίληψη της δημόσιας υγείας ως αστυνόμευσης των επιδημιών στην φροντίδα της υγείας του πληθυσμού (ανθρώπινο κεφάλαιο) που χαρακτηρίζει το νεωτερικό κράτος. Όμως οι πολεμικές προτεραιότητες, οι οικονομικές κρίσεις, οι αλλαγές κυβερνήσεων, η αποφυγή επιβάρυνσης του

⁸⁸³ Βαλαώρας, Β. (1944). Ελονοσία και δημόσια υγεία. *Πρακτικά Ακαδημίας Αθηνών*, 1944, σελ.285. Ο Β.Βαλαώρας ήταν ο πρώτος που ανακοίνωσε και δημοσίευσε (1936) για πίνακες επιβίωσης των Ελλήνων (1926-1930, 1940). Το ελληνικό κράτος δημοσιοποίησε τα σχετικά στοιχεία και μια μέθοδο στην έκδοση: ΕΣΥΕ (1964). *Ελληνικοί Πίνακες Επιβιώσεως*. 1926-1930, 1940, 1955, 1959, 1960-62.

⁸⁸⁴ Βαλαώρας, Β. (1943). *Στοιχεία Βιομετρίας και Στατιστικής. Δημογραφική μελέτη του πληθυσμού της Ελλάδος*. Αθήνα: Ν.Βαφειαδάκης, σελ. 307.

⁸⁸⁵ Βαλαώρας, Β. (1943). ό.π. , σελ. 13.

εργασιακού κόστους, οι ευγονικές και δαρβινικές αντιλήψεις συνέβαλλαν στο να μείνει σε απόσταση η υγεία και η πρόνοια από τα δυτικο-ευρωπαϊκά πρότυπα. Αυτό παρά τις σημαντικές δράσεις της βενιζελικής περιόδου, οι οποίες ενδυναμώθηκαν ή και προκλήθηκαν κυρίως λόγω των αντιμετωπιζόμενων υγειονομικών αδιεξόδων που έφεραν οι προσαρτήσεις εδαφών/πληθυσμών και οι πρόσφυγες. Αυτά οδήγησαν αναγκαστικά στην αναβάθμιση των στατιστικών ερευνών (κρατικών και διεθνών) ως οργάνων παρακολούθησης της υγείας των πληθυσμών. Έχοντας υπόψη τα παραπάνω καθώς και την εξέλιξη του συστήματος κοινωνικών ασφαλίσεων, δεν μπορούμε να μιλάμε για μια σχεδιασμένη σταθερή προτεραιότητα δημιουργίας ενός κράτους πρόνοιας, παρά για μια διαρκή προσαρμογή σε επείγουσες ανάγκες, για μια εκτόνωση των κοινωνικών πιέσεων και τελικά μια μη επαρκή σύγκλιση προς τα ισχύοντα στα δυτικά κράτη.

Η Γ.Σ.Υ.Ε., εκτός από τις ειδικές στατιστικές δημοσιεύσεις της, κυκλοφόρησε και γενικές, συγκεντρωτικές, περιοδικές εκδόσεις. Από το 1929 εκδίδει το Μηνιαίο Στατιστικόν Δελτίον της Ελλάδος, με στοιχεία για τα έτη 1928-29 έως και το 1944, για να συνεχίσει μεταπολεμικά από το 1957 και έπειτα. Από το 1930 εκδίδει ετήσια (κατά κανόνα) μέχρι σήμερα τη *Στατιστική Επετηρίδα της Ελλάδος*. Η έκδοσή της διακόπηκε το 1940 λόγω πολέμου, για να επανεκδοθεί το 1954.

Σχολιάζοντας την πορεία της ελληνικής κρατικής στατιστικής την περίοδο 1850-1940, μπορούμε να πούμε ότι αυτή αναπτύχτηκε ως μια διοικητική τεχνολογία που συνεισέφερε στην αυτογνωσία του κράτους, μια προϋπόθεση για οποιαδήποτε τεκμηριωμένη παρεμβατική πολιτική ανάπτυξης και ευημερίας. Ήταν μια δυτική τεχνολογία, τόσο των αστικών καθεστώτων όσο και των φωτισμένων μοναρχιών, που η υιοθεσία της από το νεοσύστατο ελληνικό κράτος συμβόλιζε επιπλέον και τη ρήξη με το οθωμανικό παρελθόν. Για το ελληνικό κράτος η στατιστική ήταν και ο καθρέφτης που αποδείκνυε την πρόοδό του και την αυξανόμενη ευρρωστία του έθνους. Η χώρα συμμετείχε ανέκαθεν στις διεθνείς εκθέσεις και τα στατιστικά συνέδρια, έστω και με ισχνό υλικό (σε σχέση με τα μεγάλα κράτη).

Την πρώτη περίοδο η ελληνική στατιστική, και παρά τις αδυναμίες του νεοσύστατου κράτους, υποστηρίχτηκε θερμά από την καμεραλιστικής φιλοσοφίας οθωνική διοίκηση. Όμως για τους Έλληνες, όπως και για τους άλλους λαούς, τη συνόδευε πάντα η καχυποψία για τους σκοπούς της. Η ποιοτική τομή στην ιστορία της συμβαίνει επί εποχής Σηπλιωτάκη, οπότε και εγκαταλείπει την καταλογογραφική παράδοση και αποκτά στοιχεία επιστημονικότητας, πράγμα μη αναγνωρισμένο στη βιβλιογραφία. Τον 19^ο αι. τα στατιστικά στοιχεία γνώρισαν αρκετές φορές την αμφισβήτηση και έγινε δημόσιος διάλογος μεταξύ εκπροσώπων της ελίτ του τόπου. Σημαντικοί σταθμοί της πορείας προς την τεχνική αρτιότητα αποτελούν οι απογραφές του 1861, του 1907, του 1920 (η επεξεργασία των στοιχείων πραγματοποιήθηκε για πρώτη φορά από μηχανογραφική υπηρεσία).

Αν θεωρήσουμε την εξέλιξη της στατιστικής στην Ελλάδα ως συνεκδήλωση της νεωτερικότητας, η ανάπτυξή της δεν μας επιτρέπει να πούμε ότι έχουμε σταθερούς ρυθμούς. Στην προσπάθεια αστικού εκσυγχρονισμού επί Χ.Τρικούπη η στατιστική δεν γνώρισε καμιά ιδιαίτερη ανάπτυξη, πέφτοντας μάλλον θύμα των οικονομικών δυσχερειών. Την εποχή του Ε.Βενιζέλου θα γνωρίσει τη μεγαλύτερη εξέλιξη και θα καταστεί εργαλείο του κεντρικού πολιτικού σχεδιασμού. Στην ιστορική της πορεία οι κύριοι στόχοι της στατιστικής γίνονται από πληθυσμιακοί, οικονομικοί. Το 1925 επί κυβερνήσεως Μιχαλακόπουλου πραγματοποιήθηκε για πρώτη φορά η ενοποίηση των διάσπαρτων στατιστικών υπηρεσιών του κράτους, με την ίδρυση της Γ.Σ.Υ.Ε.. Στον πανεπιστημιακό χώρο δεν εντοπίζεται κάτι το ιδιαίτερο από πλευράς διδασκαλίας στατιστικής ` οι πιο προχωρημένες από μαθηματικής πλευράς στατιστικές δημοσιεύσεις στην προπολεμική Ελλάδα ήταν αυτές των *υγιεινιστών, βιομετρών*. Ο Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος πόλεμος αναπόφευκτα διέκοψε την ανοδική πορεία της ελληνικής κρατικής στατιστικής. Άρχισε μια περίοδος παρακμής που τερματίστηκε το 1953 με την ίδρυση της Εθνικής Στατιστικής Υπηρεσίας της Ελλάδος (Ε.Σ.Υ.Ε.).

ΜΕΡΟΣ Δ΄ : ΕΛΛΗΝΙΚΑ ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΑ ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΑ

Κεφάλαιο 8^ο

Κανένας θεσμός χωρίς χώρο.⁸⁸⁶

Τόπος.

Εισαγωγή

Σύμφωνα με τον M.Weber (1919) το νεωτερικό κράτος είναι εκείνη η ανθρώπινη κοινότητα, που με την οργανωτική της δομή αξιώνει με επιτυχία το μονοπώλιο της νόμιμης χρήσης φυσικής βίας μέσα σε μια επικράτεια.⁸⁸⁷ Τα νεωτερικά κράτη είναι πρώτα από όλα γεωγραφικές, γεωπολιτικές οντότητες. Ο J.J.Rousseau (1762) διατύπωσε την άποψη ότι «το σώμα των πολιτών μπορεί να μετρηθεί με δύο τρόπους, με την έκταση της επικράτειάς του και με τον αριθμό των ανθρώπων του και μια κατάλληλη αναλογία πρέπει να επιτευχθεί ανάμεσα σε αυτά τα δύο μέτρα, για να δοθεί στο Κράτος το αυθεντικό του μέγεθος: οι άνδρες κάνουν το Κράτος και η γη θρέφει τους άνδρες ` συνεπώς ο λόγος απαιτεί να υπάρχει αρκετή γη για να υποστηρίξει τους κατοίκους της και τόσοι κάτοικοι όσους η γη μπορεί να θρέψει.»⁸⁸⁸ Αυτή η συλλογιστική οδηγεί από τη σύνδεση των ανθρώπων με τη γη, στη σύνδεση του αριθμού τους με την έκταση του τόπου τους και επεκτεινόμενη φτάνει στην απαίτηση για ζωτικό χώρο.

Η σύνδεση των ανθρώπων με την γη ανάγεται στην εποχή του περάσματος από τον νομαδικό τρόπο ζωής στον γεωργικό. Η μόνιμη κατοικία, οι πλουτοπαραγωγικοί πόροι, τα μνήματα των ηρώων και τα ιερά ισχυροποίησαν τους δεσμούς διάφορων φύλων με τη γη τους. Το επόμενο στάδιο ήταν η ιστορικοποίηση της γης, δηλ. η προβολή ιδιοκτησιακών δικαιωμάτων πάνω της για το απώτερο παρελθόν, συνθέτοντας έτσι και σχετικές μυθολογίες. Η γη καθίσταται πλέον συγκροτητικό στοιχείο της εθνικής ταυτότητας.

Η πορεία από τις πόλεις-κράτη και τα φέουδα με τα ελαστικά σύνορα, οδηγεί μέσα από τη συνθήκη της Βεστφαλίας στην θεωρητικά εγγυημένη κυριαρχία επί της επικράτειας. Τα σταθεροποιημένα (;) σύγχρονα σύνορα των κρατών συγκροτούν τα «κοντέινερ» των πληθυσμών τους, τα φράγματα για τους άλλους καθώς και τα πεδία

⁸⁸⁶ Lourau, R. (1974). *L'analyseur Lip*. Union Generale d'Editions, σελ.141. Στο Lefebvre, H. (1978). *Space and the State*, σελ.84. Από το Brenner, N. et al (eds.). (2003). *State/Space. A Reader*. Oxford: Blackwell, σελ. 84-100.

⁸⁸⁷ Weber, M. (1919, [1991]). *Η πολιτική ως επάγγελμα*. Αθήνα: Παπαζήσης.

⁸⁸⁸ Rousseau, J.J. (1762, [2002]). *The Social Contract*, Book II, Chapter X. Στο Dunn, S. (ed.), *The Social Contract and the First and Second Discourses*. London: Yale University Press, σελ. 187.

όπου αναπτύσσονται και οι άλλες διαστάσεις (οι μη εδαφικές) του κρατικού χώρου (κοινωνική-θεσμική, οικονομική, νοητική-αναπαραστατική).

Όπως αναφέρει ο Γάλλος κοινωνιολόγος και φιλόσοφος Henri Lefebvre (1978): «Η παραγωγή ενός χώρου, της εθνικής επικράτειας, ενός φυσικού χώρου, χαρτογραφημένου, τροποποιημένου, μετασχηματισμένου από τα δίκτυα, τα κυκλώματα και τις ροές που εγκαθιδρύονται εντός του, δρόμοι, κανάλια, σιδηρόδρομοι, εμπορικά και οικονομικά κυκλώματα, αυτοκινητόδρομοι και αεροδιάδρομοι κ.τ.λ.. Συνεπώς αυτός ο χώρος είναι ένας υλικός – φυσικός χώρος μέσα στον οποίο οι δράσεις των ανθρώπινων γενεών, των τάξεων και των πολιτικών δυνάμεων έχουν αφήσει το σημάδι τους σαν παραγωγοί ανθεκτικών αντικειμένων και πραγματικοτήτων».⁸⁸⁹ Για τον H.Lefebvre υπάρχει ενότητα του υλικού χώρου με τον γνωσιακό – αναπαραστατικό χώρο (γεωμετρία, χάρτες) και τον κοινωνικό χώρο.

Ο γεωγραφικός χώρος μετατρέπεται σε κεντρική πολιτική αρχή και η γνώση του σε προϋπόθεση για την επιτυχή άσκηση ελέγχου, εξουσίας. Η γεωγραφική γνώση καθίσταται απαραίτητη προϋπόθεση και για την εξάπλωση της αποικιοκρατίας. Η σύγχρονη τοπογραφία και χαρτογραφία αποτελούν τεχνολογίες διοίκησης που υπηρετούν τα κράτη μέσα από κεντρικές γραφειοκρατικές δομές. Το ακριβό πρόγραμμα χαρτογράφησης χρηματοδοτείται από μια πολιτική εξουσία, που ήδη κυριαρχεί στον χαρτογραφούμενο χώρο. Ο χάρτης, προϊόν αναπαραστατικής τεχνολογίας, καθώς κυκλοφορεί, λειτουργεί ως *immutable mobile*⁸⁹⁰ που μεταφέρει και τεκμηριώνει την εικόνα της κρατικής εξουσίας.

Δεν είναι μια απλή αναπαράσταση, αλλά και μια σκόπιμη κατασκευή του χώρου που συνδιαμορφώνει την κοινωνική πραγματικότητα (π.χ. ονοματοδοσία, αντιλήψεις).⁸⁹¹ Για την Donna Haraway (1997) «οι χάρτες είναι μοντέλα κατασκευασμένων κόσμων μέσω και λόγω συγκεκριμένων πρακτικών παρέμβασης και συγκεκριμένων τρόπων ζωής.».⁸⁹² Ο James Corner (1999), ακολουθώντας τον Jean Baudrillard,⁸⁹³ υποστηρίζει ότι η περιοχή δεν παράγει έναν χάρτη, αλλά ότι ο χώρος γίνεται περιοχή μέσω των πρακτικών οριοθέτησης που περιλαμβάνει η χαρτογραφία. Υπάρχει αλληλο-κατασκευή χάρτη και περιοχής. Ο χάρτης μας αποκαλύπτει το δυναμικό

⁸⁸⁹ Lefebvre, H. (1978, [2003]). Brenner Neil, et al (eds.). (2003), ο.π..

⁸⁹⁰ «Η αμεταβλητότητα διασφαλίζεται από τη διαδικασία του τυπώματος πολλών όμοιων αντιγράφων, η κινητικότητα από τον αριθμό των αντιγράφων, το χαρτί και τον τύπο της μετακίνησης.», από Latour, B. (1990). Drawing things together. Στο Lynch, M., & Woolgar, S.(eds.), *Representation in Scientific Practice*. USA, Cambridge: MIT Press, σελ. 32.

⁸⁹¹ Βλέπε σχετική διαπραγμάτευση της χαρτογραφίας στα πλαίσια των διανοητικών παραδόσεων (της ANT συμπεριλαμβανομένης), στο Kitchin, R., et al. (2009). Thinking about maps. Στο Dodge, M. et al (eds.). *Rethinking maps*. New York: Routledge, σελ. 1-25.

⁸⁹² Haraway, D. (1997). *Modest_Witness@Second_Millennium.FemaleMan_Meets_OncoMouse: Feminism and Technoscience*, σελ. 35. Στο Proppen, A. (2009). Cartographic representation and the construction of lived worlds. Understanding cartographic practice as embodied knowledge. Πηγή: Dodge, M. et al (eds.). ό.π., σελ. 114, σελ. 113-130.

⁸⁹³ Baudrillard, J.(1994, [1981]). *Simulacra and Simulation*. Michigan: University of Michigan.

μιας περιοχής (δυνατότητα ανοικοδόμησης, ανάπτυξης, αποικιοποίησης) και γίνεται από παθητική αναπαράσταση ενεργητικός παράγοντας επαναδημιουργίας και αέναης διαμόρφωσης της πραγματικότητας.⁸⁹⁴

Επιπλέον ο χάρτης αυτονομείται και λειτουργεί ως μια συλλογική αναπαράσταση του κράτους, επηρεάζοντας τον τρόπο με τον οποίο το κράτος συνδέεται στο μυαλό του πολίτη. Η σύνδεση της κρατικής εξουσίας με τη γεωγραφία, της δίνει φυσικότητα, την ουδετεροποιεί, ομογενοποιεί τους κατοίκους (στη βάση της κοινής σε αυτόν αναφοράς τους) και την καθιστά συστατικό της εθνικής ταυτότητας. Με την επαναληπτικότητα της δράσης του πάνω στα άτομα εμπεδώνει τον έλεγχο του κράτους στη συνείδησή τους, μυθοποιώντας παράλληλα τα σύνορα. (Neocleous, 2003)

Στην Ευρώπη του 19ου αι., εκτός από την *αριθμητική στατιστική* παράδοση (πρότυπο καταρχήν αγγλικό και γαλλικό) συνυπήρχε φθίνοντας η *ιστορικο-γεωγραφική στατιστική* παράδοση (πρότυπο γερμανικό). Η τελευταία ήταν μια αναπαραστατική στατιστική ενός τόπου, περιγραφικού χαρακτήρα, με τοπιογραφικά, κλιματολογικά, ιστορικά, πολιτισμικά, θεσμικά στοιχεία, που οδηγούσαν σε σφαιρική γνώση του κράτους και των ανθρώπων του. Οι αριθμητικές στατιστικές πληροφορίες βασικών παραμέτρων (π.χ. πληθυσμός) απλώς εμπλούτιζαν την όλη εικόνα. Από το τέλος του 18ου αι. υπήρχαν πολλά τέτοια έργα ταξιδιωτών για ευρωπαϊκά κράτη. Αρκεί κάποιο έργο να περιλάμβανε διεθνείς συγκρίσεις μιας δεδομένης χρονικής στιγμής και θα χαρακτηριζόταν στο γερμανικό χώρο ως στατιστικό, ακόμη κι αν δεν είχε περισσότερα αριθμητικά στατιστικά στοιχεία από ότι ένα έργο γεωγραφίας ή ακόμη και ιστορίας.

Τα στοιχεία παρουσιάζονταν σε πίνακες για συγκρίσεις, ενώ οι πληροφορίες για τον πληθυσμό συνοδεύονταν από στοιχεία για τον τόπο και το κλίμα. Σημαντικό ενδιαφέρον έδειξαν και οι γιατροί, που συνέταξαν *ιατρικές τοπογραφίες* (φυσικο-ιατρική περιγραφή του τόπου). Όπως αναφέρουν οι A.Carmichael & M. Fleming Moran (2002): «Ο ιατρικός περιβαλλοντισμός και η επεκτεινόμενη ευρωπαϊκή πολιτισμική κατάκτηση της υδρογείου, προώθησαν την γεωγραφία και την μετεωρολογία ως τις νέες επιστήμες της γης, που διαχωρίστηκαν μάλλον γρήγορα από την ιατρική και τις επιστήμες της ζωής. Το 1800 η συλλογή ταυτόχρονα ιατρικών και μετεωρολογικών πληροφοριών και η χαρτογράφηση των δεδομένων ήταν μια δραστηριότητα όπου κυριαρχούσαν οι γιατροί, που ήταν αποφασισμένοι να παράγουν ιατρικές τοπογραφίες. Μέχρι τις δεκαετίες από το 1840 και το 1850 και μετά η μελέτη του κλίματος και των τόπων παρουσίασε μια πολύ γρήγορη ελάττωση της σύνδεσής της με την ιατρική ή την

⁸⁹⁴ Corner, J. (1999). 'The agency of mapping: speculation, critique and invention'. Στο Cosgrove, D. (ed.). *Mappings*. London: Reaction Books, σελ. 213-300.

διαφύλαξη της υγείας. Μόνο έξω από την Ευρώπη ήταν σταθερά επιδιωκόμενοι οι δεσμοί μεταξύ της μελέτης των ασθενειών και του κλίματος.»⁸⁹⁵

Η σύνδεση της ασθένειας και της επιδημίας με τοπικά αίτια, τα οποία έπρεπε να διερευνηθούν έχει τη ρίζα της στην αρχαιοελληνική ιατρική σκέψη του Ιπποκράτη και της παραλλαγής της του Γαληνού, που εκτός από τα κλινικά συμπτώματα, έπαιρνε υπόψη την εποχή, τον αέρα, τα νερά, το έδαφος και τέλος τη ζωή των κατοίκων του τόπου.⁸⁹⁶ Η θεραπευτική, σύμφωνα με την ιπποκρατική αντίληψη, απέβλεπε στην ενίσχυση της ιαματικής δύναμης της φύσης για θεραπεία του ασθενή ανθρώπου και όχι στενά της ασθένειας. Η ιπποκρατική επιρροή στην ιατρική οδήγησε πρώτα τους ιδιώτες (πολλοί γιατροί) και αργότερα τους διοικητικούς να λαμβάνουν πολύ σοβαρά υπόψη το περιβάλλον του κάθε τόπου (κλίμα, νερά, έδαφος, θέση σπιτιών), τις διατροφικές συνήθειες κ.α., που τα συνεκτιμούσαν για την υγεία. Αυτή η περιβαλλοντική προσέγγιση της υγείας του ατόμου, αλλά και όλης της κοινωνίας (της οποίας τα χαρακτηριστικά προσπαθούσαν να εξηγήσουν λαμβάνοντας υπόψη την επίδραση εξωτερικών παραγόντων), πρόσδενε την στατιστική στην τοπογραφία.

Η διαχρονική επιρροή της ιπποκρατικής προσέγγισης οδήγησε στην θεωρία του *μιάσματος*. Επίσης, έδωσε την φυσική βάση για την κατηγοριοποίηση χωρών ή περιοχών από πλευράς ευεργετικότητας για την υγεία και στη συνέχεια για την ιεράρχηση λαών (φυλών), που αναπόφευκτα είχαν δεχτεί τις περιβαλλοντικές επιδράσεις των τόπων τους. Η ιεράρχηση επεκτείνονταν πέρα από την φυσιολογία και την ψυχολογία και στην ηθική των λαών. Μετά την θεωρία του Darwin, το κλίμα από κύρια αιτία φυλετικής διαφοροποίησης έγινε ένας από τους περιβαλλοντικούς παράγοντες που επηρεάζουν την προσαρμογή του είδους (μεταλλάξεις). Αυτού του τύπου οι απόψεις θα υποχωρήσουν με την ανακάλυψη των μικροβίων και τις εξελίξεις στην βακτηριολογία και την παρασιτολογία. Όμως θα μείνουν ισχυρές στην πολιτική και ιατρική κοινότητα μέχρι τα μέσα του 20^{ου} αιώνα.⁸⁹⁷

Τον 19^ο αι. και στις αρχές του 20^{ου} η *ιατρική κλιματολογία* μελετούσε τα κλίματα και τους τόπους στις διάφορες περιοχές της γης στηριζόμενη στη μετεωρολογία, τη γεωγραφία, τη γεωλογία, τη βοτανική και τη ζωολογία και πρότεινε στον ασθενή το καλύτερο περιβάλλον για την περίπτωση του.⁸⁹⁸ Στην βικτωριανή Αγγλία ήταν κοινός τόπος η θεραπευτική επίδραση της «υγιεινής» Μεσογείου. Το ταξίδι προς το «καλοκαίρι» για «αλλαγή αέρα» ήταν το τελευταίο μέτρο για τις περιπτώσεις ασθενών που δεν παρουσίαζαν βελτίωση («κλιματοθεραπεία»). Αλλά και μέλη της

⁸⁹⁵ Carmichael, A., & Moran Fleming, M. (2002). Environmental medicine before epidemiology. Στο Martens, P., & McMichael, A.I. (eds.). *Environmental Change, Climate and Health. Issues and Research Methods*. Cambridge: Cambridge University Press.

⁸⁹⁶ Ιπποκράτης, *Περί αέρων, υδάτων, τόπων*.

⁸⁹⁷ Βλέπε Tambe, A. (2011). Climate, Race, Science and the Age of Consent. *Theory, Culture & Society*, 0 (0), σελ. 1-22.

⁸⁹⁸ Solly, E. (1897). *A Handbook of Medical Climatology Embodying Its Principles and Therapeutic*. Philadelphia: Lea Bros & Co.

δυτικοευρωπαϊκής ανώτερης τάξης συνδύαζαν το προσκύνημα (π.χ. Ρώμη) και τον φιλολογικό τουρισμό (π.χ. Ρώμη, Αθήνα) με το ταξίδι υγείας.

Όπως αναφέρει ο V.Jankovic (2006), γύρω στα 1830 υπήρξαν στην Αγγλία αμφισβητήσεις της παραπάνω πρακτικής που δεν τεκμηριωνόταν με το νέο επιστημονικό πνεύμα. Ο καταξιωμένος Άγγλος κλιματοθεραπευτής Sir James Clark ζητούσε και την τεκμηρίωση της μετανάστευσης προς το νότο. Αυτή θα προέκυπτε από την ειδική γνώση και την ταξινομία των θερέτρων, που θα βασιζόταν στις στατιστικές νοσηρότητας. Στατιστικές αναφορές του αγγλικού στόλου από τη Μεσόγειο (Tulloch, Marshall, Hennen) ανέτρεπαν την επικρατούσα άποψη ότι οι απότομες αλλαγές του καιρού (που είχε η Αγγλία) αύξαναν την θνησιμότητα, στηριζόμενες σε μετεωρολογικά στοιχεία από τα Ιόνια νησιά με τον ευμετάβλητο καιρό, τα οποία παρουσίαζαν μικρότερη θνησιμότητα από την Μάλτα και την δυτική Μεσόγειο. Ο Λονδρέζος γιατρός John Charles Atkinson αναρωτιόταν για την αξία του αέρα της Ρώμης, τη στιγμή που η επαρχία της Καμπανίας ήταν γεμάτη ελονοσία. Για αυτόν ο αέρας του νότου λειτουργούσε σαν placebo. Το εσωτερικό μικροκλίμα του σπιτιού με θερμοκρασίες σαν του μεσογειακού νότου μπορούσε να αποτελέσει μια εναλλακτική θεραπεία. Βλέπουμε ότι από τα μέσα του 19^{ου} αι. να ξεκινά μια σταδιακή στατιστική αποδόμηση του ιατρικά ιδανικού ευρωπαϊκού νότου, βασισμένη σε στοιχεία θνησιμότητας και μετεωρολογίας, με μια παράλληλη προσπάθεια εντοπισμού της επίδρασης συγκεκριμένων κλιματολογικών παραμέτρων στις ασθένειες.

Ο ελληνικός τόπος

Ο τόπος στην στατιστική απεικόνιση του ελληνικού κράτους συνδέεται με την ιστορικο-γεωγραφική, αναπαραστατική στατιστική παράδοση. Εμφανίζεται κυρίως με την ιστορική, την κλιματολογική, την λαογραφική, την γεωγραφική και την εδαφική διάσταση, την τελευταία συνδεόμενη και με την χαρτογραφία. Βρίσκουμε και για την Ελλάδα έργα που εντάσσονται σε αυτήν την παράδοση. Αυτά είναι βιβλία Ελλήνων ιδιωτών, που εκδόθηκαν στη χώρα ή στο εξωτερικό τον 18^ο και τον 19^ο αιώνα. Ειδική περίπτωση αποτελούν και τα ελάχιστα έργα μιας ήσσονος παράδοσης, της στατιστικής των πόλεων.

Ιατρικές τοπογραφίες

Οι Έλληνες γιατροί ήταν μία μορφωμένη επαγγελματική ομάδα, που ήταν σε θέση να αξιοποιηθεί για παραγωγή στατιστικού έργου, όπως είχε ήδη συμβεί στην Αγγλία και στη Γαλλία (χωρίς όμως κρατική επιβολή). Την περίοδο 1838-1839 οι διοικητικοί γιατροί 22 επαρχιών του ελληνικού κράτους διατάχτηκαν να συντάξουν

ιατροστατιστικούς πίνακες,⁸⁹⁹ για κάθε πόλη ή χωριό και συγκεντρωτικά ανά επαρχία, που περιλάμβαναν: τα ονόματα πόλεων και χωριών, την φυσική και υγιεινή θέση και κατάσταση, τα πόσιμα νερά, τους κύριους ανέμους, τα προϊόντα, των αριθμό των κατοίκων, τα επαγγέλματα και τη φυσική κράση τους, την κατάσταση φαρμακοπωλείων, υγειονομείων και λοιμοκαθαρηρίων, νεκροταφείων, σχολείων και άλλων δημόσιων καταστημάτων, τις επικρατούσες ασθένειες, τις αιτίες τους, τα μέσα προφύλαξης και θεραπείας, το όνομα και τον αριθμό διπλώματος των ιατροχειρουργών, χειρουργών και εμπειρικών, φαρμακοποιών, μαιών και εμβολιαστών.

Λίγα χρόνια νωρίτερα, το 1833 είχε ιδρυθεί η Υγειονομική Αστυνομία,⁹⁰⁰ που εντάχθηκε στο Υπουργείο (Γραμματεία) Εσωτερικών και το 1834 το Βασιλικόν Ιατροσυνέδριον,⁹⁰¹ με αντικείμενο τη δημόσια υγεία. Με το βασιλικό διάταγμα της 30ής Οκτωβρίου 1833, «Περί συστάσεως ιατρών κατά Νομούς και περί των καθηκόντων αυτών», σε κάθε νομαρχία του κράτους διοριζόταν ένας γιατρός, ο οποίος έπρεπε να έχει θεωρητικές και πρακτικές γνώσεις ιατρικής, χειρουργικής και μαμικής. Ο γιατρός αυτός, που είχε τον βαθμό του έπαρχου, ήταν υποχρεωμένος να συντάσσει εκθέσεις σχετικά με την κατάσταση της δημόσιας υγείας του νομού του και να τις υποβάλλει προς το Νομάρχη, που τις απέστειλε προς το Υπουργείο των Εσωτερικών.

⁸⁹⁹ Υπουργείον των Εσωτερικών/Γραφείον Δημόσιας οικονομίας (1862, ανατ.1991), (επιμ. Γ.Μπαφούνης). Στατιστική του πληθυσμού της Ελλάδος του έτους 1861. Αθήνα: Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ, Εισαγωγή, σελ.12-13, υποσ.9.

⁹⁰⁰ Το διάταγμα Δ.3/3-4-1833 (ΦΕΚ 14/15-4-1833) «Περί του σχηματισμού και της αρμοδιότητος της επί των Εσωτερικών Γραμματείας», που θέπιζε τον «Οργανισμό των Γραμματειών» προέβλεπε μεταξύ πολλών άλλων και την υγειονομική Αστυνομία. Οι αρμοδιότητές της ήταν: «η σύστασις και διατήρησις των αναγκαίων υγειονομικών καταστημάτων τόσον εις το εσωτερικόν του τόπου, καθώς και εις τα σύνορα, προ πάντων δε εις τους λιμένας, η πρότασις περί των εκδοθησομένων κατά της παρεισφρήσεως της πανώλους νόμων, και η υποστήρηξις αυτών, αι διατάξεις κατά της περαιτέρω διαδόσεως των εκραγειών επιδημιών και επιζωτίων, αι διατάξεις περί αναθεωρήσεως των νεκρών (νεκραυτοψίας), και περί διαδόσεως των κατά τα φαινόμενα νεκρών (morten appearance), οι προσδιορισμοί περί της συστάσεως νεκροταφείων, η σύστασις και ο αρμόδιος διοργανισμός των νοσοκομείων δια τους ασθενείς ή δια τους φρενοβλαβείς, αι διατάξεις προς κατάργησιν των μετερχομένων την ιατρικήν αμαθών και ανεξεταστέων ιατρών, η σύστασις μαιευτικών και χειρουργικών σχολείων, η εκπαίδευσις αξίων κτηνιάτρων, η φροντίς δια την εκπαίδευσιν των φαρμακοποιών, η υποστήριξις των κατά πάσης ιατρικής απειροτεχνίας εκδοθησομένων νόμων, αι διατάξεις περί σχηματισμού των φαρμακοπωλείων, η επίθεσις των ιατρικών και των φαρμακοπωλικών φόρων, η επιτήρησις εις όλους τους διωρισμένους εις δημοσίαν επί της ιατρικής υπηρεσίαν, καθώς και εις του έχοντας την άδειαν να μετέρχονται την ιατρικήν ή κλάδον αυτής.». Ο εμπνευστής της υπηρεσίας ήταν ο γιατρός του Όθωνα Witmer και αποτελούσε επιρροή του γερμανικού καμεραλιστικού δρόμου της δημόσιας υγείας, μέρους της *polizeiwissenschaft*, για όφελος της ισχύος του κράτους.

⁹⁰¹ Το νομοθετικό πλαίσιο συμπληρώθηκε το 1836 με το βασιλικό διάταγμα «περί εμποδισμού της μεταδόσεως κοληθικών αρρωστιών». Το Βασιλικόν Ιατροσυνέδριον, που δεν είχε ιδιαίτερη δράση, θα επανασυσταθεί το 1914, έτος ίδρυσης και της Διεύθυνσης Υγιεινής και Δημοσίας Αντιλήψεως του Υπ. Εσωτερικών. Σημειώνεται ότι το πρώτο νοσοκομείο του ελληνικού κράτους ιδρύθηκε το 1827 στην Σύρο από δωρεές πλουσίων (Βαρδάκειον και Πρώιον) και το επόμενο το 1836 στην Αθήνα (δημοτικό νοσοκομείο Ελπίς). Υπήρχε και το στρατιωτικό νοσοκομείο στην περιοχή Μακρυγιάννη, που ανεγέρθηκε την περίοδο 1834-1836. Το 1837 ιδρύθηκε το Οθώνειον Πανεπιστήμιον, που περιλάμβανε και την Ιατρική Σχολή. Μέχρι τον 20^ο αι. η κυρίαρχη αντίληψη ήταν ότι το κράτος επιβλέπει τη δημόσια υγεία και δεν ασχολείται συστηματικά με αυτήν· χαρακτηριστική ήταν και η έλλειψη επαρκών πόρων για τον τομέα της υγείας.

Αναλυτικότερα, επιφορτιζόταν με τα καθήκοντα της τήρησης καταλόγου όλου του ιατρικού προσωπικού της νομαρχίας και των μεταβολών του, συγκεντρωτικών καταλόγων γεννήσεων, αποβιώσεων και συνοικεσίων, της διεύθυνσης των εμβολιασμών και του ελέγχου των φαρμακοποιών (καθαριότητα, γνησιότητα και τιμή φαρμάκων). Επίσης ήταν ο αρμόδιος να επιτηρεί το σύνολο των ιδρυμάτων κοινωνικής πρόνοιας (βρεφοκομεία, ορφανοτροφεία, πτωχοκομεία, νοσοκομεία), των σχολείων, των σφαγείων, των πηγών, των ιαματικών λουτρών κ.α., που λειτουργούσαν στα πλαίσια του νομού και ακόμη να μηνύει την υγειονομική αστυνομία για ατέλειες. Έπρεπε ακόμη να επαγρυπνεί για την εμφάνιση επιδημικών νόσων, να κάνει «δικοϊατρικάς εξετάσεις» και να καταγράφει όλες τις περίεργες παρατηρήσεις σχετικά με την ιατρική, τη φυσική ιστορία και την μετεωρολογία με στόχο τη σύσταση μιας ολοκληρωμένης «ιατρικής τοπογραφίας» του νομού.

Το κλιματολογικό προφίλ και οι συνθήκες υγιεινής του τόπου που περιλαμβάνονταν στις εκθέσεις αυτές, συνδέονταν με την θεωρία του *μιάσματος* που επικρατούσε εκείνη την εποχή διεθνώς. Η χρήση αυτού του ελληνικού ιατρικού δικτύου θυμίζει την πρωτοπόρα εμπλοκή στην Αγγλία των γιατρών της εποχής του W.Farr σε στατιστικό έργο, που σχετιζόταν με το κίνημα της δημόσιας υγιεινής. Η διαφορά είναι ότι στην ελληνική περίπτωση η δραστηριοποίηση εντολοδοτείται από τα υψηλά κλιμάκια της διοίκησης.

Οι *ιατροστατιστικοί πίνακες* δημοσιεύτηκαν σε παραρτήματα του «Ελληνικού Ταχυδρόμου» από το τέλος του 1838 μέχρι τις αρχές του 1840.⁹⁰² Παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον τόσο από ιατρική όσο και από δημογραφική άποψη, γιατί παρέχουν σημαντικές πληροφορίες σχετικά με τις υγειονομικές συνθήκες που επικρατούσαν στο νεοσύστατο ελληνικό κράτος, το κλίμα, τους οικισμούς, τον πληθυσμό, την οικονομία, την εκπαίδευση, τις νοοτροπίες των κατοίκων. Παρόμοια εργασία δεν επαναλήφθηκε τα επόμενα χρόνια.⁹⁰³

Μελετώντας ενδεικτικά τη σχετική έκθεση με τους *ιατροστατιστικούς πίνακες* της Διοίκησης (Νομού) Λακωνίας (επαρχίες Γυθείου και Οιτύλου με έδρα την Αρεόπολη) του γιατρού Σταμάτη Γαλάτη, βλέπουμε ότι περιλαμβάνει ανά δήμο – πέρα από τον αριθμό των κατοίκων – στοιχεία γεωγραφίας (έκταση, σύνορα, θέση, κατάσταση γης), κλίματος (άνεμοι), ύδατα, προϊόντα, τις συνήθειες ασθένειες, τις αιτίες τους και τα μέτρα πρόληψης και θεραπείας τους και τέλος το υγειονομικό προσωπικό (ιατροί, χειρουργοί και εμπειρικοί γιατροί, φαρμακοποιοί, μαιές, φλεβοτόμοι και εμβολιασταί). Οι πίνακες περιλαμβάνουν την κατανομή του πληθυσμού (κάτοικοι, δημότες, αλλογενείς, αριθμός

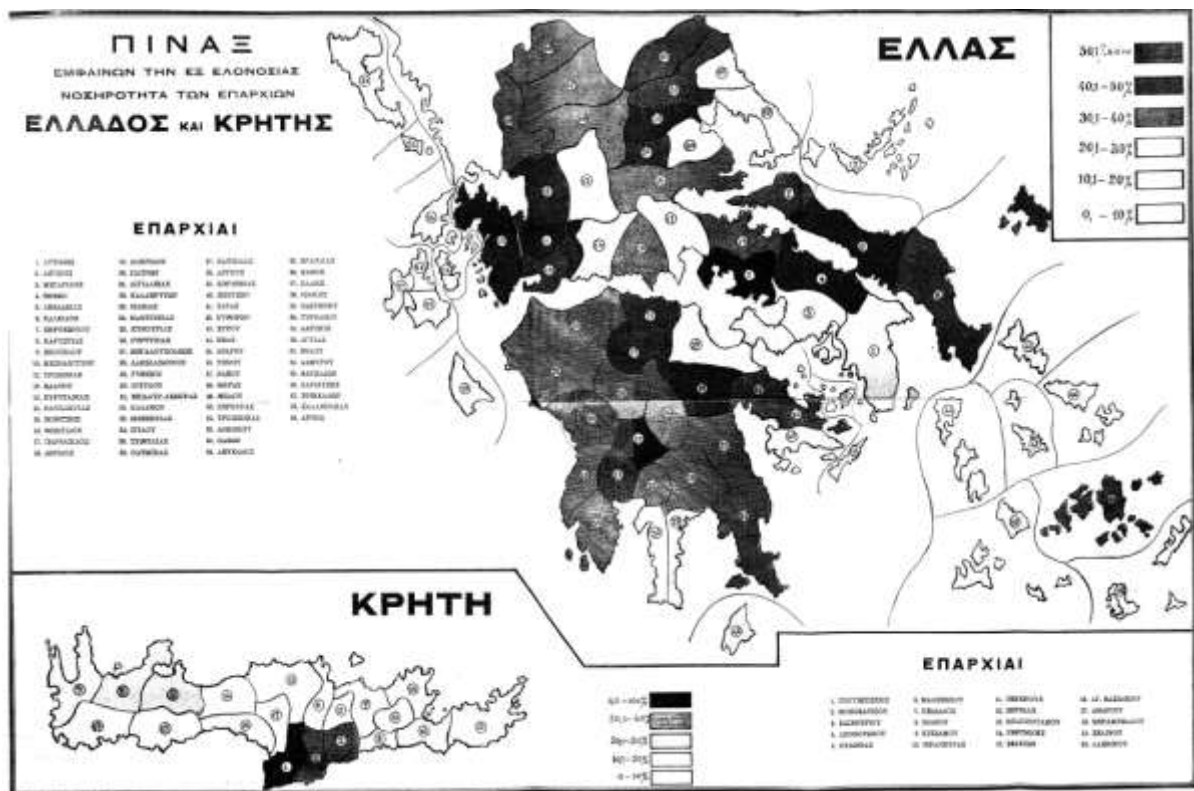
⁹⁰² *Ελληνικός Ταχυδρόμος*, Παραρτήματα των φύλλων 88/1838, 3/1839, 6/1839, 17/1839, 18/1839, 22/1839, 25/1839, 36/1839, 42/1839, 47/1839, 52/1839, 58/1839, 65/1839, 71/1939, 77/1839, 78/1839, 79/1839, 82/1840, από Σταθοπούλου-Καπετανάκη, Δ. (2008). ό.π., σημ.2, σελ.14.

⁹⁰³ Πεντόγαλος, Γ.Η., Σταθόπουλος, Γ.Α. (1998). Οι ιατροστατιστικοί πίνακες των Διοικήσεων του Ελληνικού Βασιλείου. *Επιστημονική Επετηρίς Τμήματος Ιατρικής Α.Π.Θ.*, 17, σελ.272.

οικογενειών) κατά δήμο, κατά ηλικιακή ομάδα, κατά φύλο, κατά επάγγελμα, κατά εκπαίδευση και κατά υγειονομική ειδικότητα. (Σταθοπούλου-Καπετανάκη, 2008)

Στον απόηχο της παράδοσης αυτής, που συνέδεε τους γιατρούς και με τη μετεωρολογία, εργάστηκε στην Πάτρα με πιο σύγχρονο τρόπο ο γιατρός Χρ.Κορύλλος. Αυτός διηύθυνε από το 1882 τον μετεωρολογικό σταθμό της πόλης (αυτοβούλως στην αρχή και κατόπιν με εντολή του Αστεροσκοπείου Αθηνών) και δημοσίευε με τακτικότητα στοιχεία για το κλίμα της πόλης (1882-1892).

Η σύνδεση του τόπου με την υγεία των κατοίκων επανεμφανίζεται το 1924 με την στατιστική των ελών, στο πλαίσιο του αγώνα της καταπολέμησης της ελονοσίας. Οι πρώτες καταγραφές των ελών ήταν αποσπασματικές και έγιναν με ιδιωτική πρωτοβουλία από τους Στέφανο Κλων (1884) και τον μετέπειτα καθηγητή του παν/μίου Αθηνών, βασιλικό (στρατιωτικό) γιατρό και πρόεδρο του Συλλόγου Περιστολής Ελωδών Νόσων, Κων/νο Σάββα (1909).

Εικ. 113: Χάρτης γεωγραφικής κατανομής της ελονοσίας στην Ελλάδα (1909). Πηγή: Σάββας, Κ. (1909). *Περί της εν Ελλάδι και Κρήτη συχνότητας της ελονοσίας, Σύλλογος προς περιστολήν των ελωδών νόσων*, σελ. χ.α. (μετά την 46).

Το 1917 ο υπουργός Αλ.Παπαναστασίου αποστέλλει εγκύκλιο⁹⁰⁴ για τον καταρτισμό συχνοτικών πινάκων ελονοσίας και πίνακα των ελών της Παλαιάς και Νέας Ελλάδας. Το 1924, με επιμέλεια του τμηματάρχη Υγειονομικού του Υπ. Συγκοινωνιών και τ. υφηγητή του παν/μίου Αθηνών Ι.Καρδαμάτη, εκδίδονται οι «Στατιστικοί Πίνακες των Ελών και της Συχνότητος της Ελονοσίας εν Ελλάδι».

Όπως γλαφυρά έγραφε ο τελευταίος στον πρόλογο της στατιστικής αυτής έκδοσης για το μέγα υγειονομικό πρόβλημα της χώρας: «Και η παρατηρουμένη ήδη οικτρά εικών του πένθους του απλουμένου ανά τας επαρχίας και υποδιοικήσεις του Κράτους, αροτριουμένας επί γενεάς όλας δια της σκαπάνης του νεκροθάπτου αντί του θείου, του πλουτοφόρου αρότρου της Δήμητρος, η εκφύλις και ηθική κατάπτωσης του Έθνους και η οικονομική αποβαράθρωσις της χώρας δεν θα παύσωσιν, εφ'όσον παρελκύεται η λύσις του ζωτικοτάτου δια την χώραν ζητήματος, της αποξηράνσεως τ.ε. των ελών, εφ'όσον μοιραίως θα υφίστανται ελώδεις εκτάσεις καλύπτουσαι τα μεγαλύτερα τμήματα των πεδιάδων, εκτρέφουσαι εις τα ευρωτιώντα αυτών ύδατα βατράχους και κώνωπας ανωφελείς και παρασκευάζουσι από αλκίμους υπάρξεις ανθρώπινα σκέλεθρα και αντί του ανυπολογίστου πλούτου, όν ζηλοτύπως εγκρύπτουσι εις τους πρασίνοους κόλπους των, αποδίδουσαι σκηνώματα νεκρών... και ταύτα πάντα προς ανυπολόγιστον ζημίαν του τε Κράτους και της Φυλής.».

Στους πίνακες της εν λόγω στατιστικής αναφέρονται ονομαστικά και με την έκτασή τους οι λίμνες, οι λιμνοθάλασσες, οι μικρότερες του στρέμματος μικροσυλλογές υδάτων (σύνολο 4.004.441 στρέμματα) και η νοσηρότητα του πληθυσμού από ελονοσία κατά νομό, δήμο και κοινότητα. Οι πίνακες αυτοί συντάχθηκαν από μηχανικούς με την βοήθεια των κατά τόπους γιατρών.

Η συστηματική στατιστική καταγραφή των νόσων που ταλαιπωρούσαν τον πληθυσμό και η γεωγραφική κατανομή τους πραγματοποιείται τον μεσοπόλεμο, όταν και αναδιοργανώνεται το σύστημα υγείας.

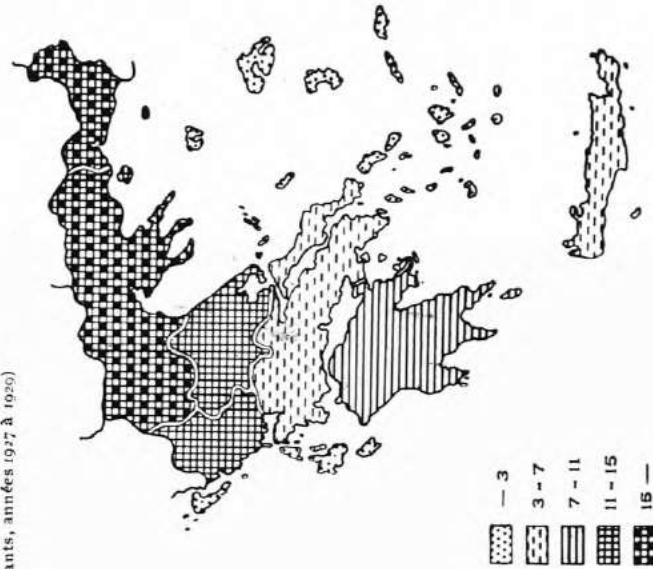
⁹⁰⁴ Εγκύκλιος προς τους κκ. Αντιπροσώπους της Κυβερνήσεως, Νομάρχας, Υποδιοικητάς, Νομομηχανικούς και Μηχανικούς, Δημάρχους και Προέδρους κοινοτήτων της Νέας Ελλάδας (Α'.9/Αρ.πρωτ. 91520, 8-9-17/Γραφείον Υγειονομικού Συμβούλου). Στο Υπουργείο Συγκοινωνίας/Τμήμα Υγειονομικών (επιμ.Ι.Καρδαμάτη). (1924). *Στατιστικοί Πίνακες των Ελών και της Συχνότητος της Ελονοσίας εν Ελλάδι*. Αθήναι: Εθν.Τυπογραφείο.

ΦΥΜΑΤΙΩΣΙΣ - TUBERCULOSE

(Μέσον ποσοστών θανάτων, τριετίας 1927-1929, επί 1000 κατοίκων — Proportions moyennes de décès sur 1000 habitants, années 1927 à 1929)

ΕΛΟΝΟΣΙΑ - PALUDISME

Εικόνα 114: Χάρτες γεωγραφικής κατανομής της φυματίωσης και της ελονοσίας στην Ελλάδα (1930).

Πηγή: ΓΣΥΕ/Στατιστική Επετηρίς της Ελλάδος (1931). πίνακας ΧΧ, σελ. χ.α. (μετά την σελίδα 400).

Το ελληνικό κλίμα

Οι αρχαιότερες συστηματικές αριθμητικές μετεωρολογικές παρατηρήσεις του ελληνικού κλίματος ξεκινούν πρώτα στα Ιόνια νησιά.⁹⁰⁵ Στο ελληνικό κράτος πριν την ίδρυση του Εθνικού Αστεροσκοπείου (1890), όταν άρχισε συστηματικά η καταγραφή μετεωρολογικών δεδομένων, υπήρχαν διάφορες ελλήνων και ξένων συνοπτικές αναφορές και συλλογές στοιχείων για το κλίμα των Αθηνών.⁹⁰⁶ Όπως αναφέρει ο Δ.Αιγινήτης (1910) στο σημαντικό δίτομο έργο του για το κλίμα Αθηνών και Αττικής, «*Το κλίμα της Ελλάδος*», για το οποίο έλαβε επαινούς από τους ευρωπαίους ομολόγους του και χρυσό βραβείο στην έκθεση του Παρισιού το 1900, τα πρώτα στοιχεία για το ελληνικό κλίμα δημοσιεύτηκαν από τον Γάλλο λοχαγό M.Peytier (1837)⁹⁰⁷. Αυτό ήταν ένα συνοπτικό δισέλιδο στο περιοδικό της *Comptes Rendus de l'Academie de Sciences de Paris*, που τα μόνα αριθμητικά μετεωρολογικά στοιχεία ήταν οι μέσες και μέγιστες θερμοκρασίες από την Αθήνα, την Κόρινθο και το Ναύπλιο όπου πέρασε (1828-1835, πλην του 1832) και ακολουθούταν από ένα δισέλιδο του ίδιου για την μορφολογία της Ελλάδας (με τα υψόμετρα βουνών).

Ένας άλλος ξένος, ο μετά τον Γ.Βούρη δεύτερος διευθυντής του Αστεροσκοπείου Αθηνών (1858-1885), Γερμανός βαρόνος και σπουδαίος αστρονόμος, ο Johann Friedrich Julius Schmidt προχώρησε στην δημοσίευση των εκδόσεων του Αστεροσκοπείου «*Publications de l'Observatoire d'Athenes*». Ο Δ.Αιγινήτης μας πληροφορεί ότι πούλησε τη συλλογή του των μετεωρολογικών στοιχείων της περιόδου 1859-62 στην γερμανική κυβέρνηση. Οι παρατηρήσεις αυτές είχαν εκδοθεί στην Λειψία με χορηγία του Σίνα και στη συνέχεια αφού αγοράστηκαν, κατατέθηκαν στο αστεροσκοπείο του Potsdam, όπου και θα πήγαιναν και οι επόμενες. Κατά τη διάρκεια των αστρονομικών εργασιών του J.Schmidt στην Ελλάδα, διεθνώς σημαντικό γεγονός αποτέλεσε ο χάρτης του των βουνών της σελήνης, που λόγω ελλείψεως χρημάτων και μετά από παρότρυνση των γερμανών συναδέλφων του για την ευρύτερη κυκλοφορία

⁹⁰⁵ Πρώτος ο Εμ.Θεοτόκης δημοσίευσε περιγραφικές περιλήψεις μετεωρολογικών στοιχείων (1805-10, 1819-21). Την περίοδο 1823-64 (πλην 1862) έχουμε καθημερινές δημοσιεύσεις αριθμητικών στοιχείων στην *Gazzetta degli Stati Uniti delle Isole Ionie Corfu*. Την περίοδο 1861-69 μετρήσεις πραγματοποιούν Άγγλοι (έφορος βιβλιοθήκης φρουράς, χειρουργός, μηχανικοί), την περίοδο 1869-1875 η Αυτοκρατορική Ακαδημία Επιστημών της Αυστρίας (βασιλικός κηπουρός), την περίοδο 1887-31 το Ε.Α.Α. και από το 1932 μέχρι σήμερα η Ε.Μ.Υ.. Βλέπε σχετικά: α) Μαριολόπουλου, Η. Γ., Ρετάλη, Δ. & Ζαμπάκα, Ι. (1985). *Συλλογή των υπαρχουσών μετεωρολογικών παρατηρήσεων της πόλεως της Κερκύρας (1809-1984). Τεύχος Ι. Παρατηρήσεις θερμοκρασίας του αέρος*. Αθήνα: Ακαδημία Αθηνών.

β) Κοτίνη – Ζαμπάκα, Σ. Ι., Ρεπάπη, Χ., Φιλάνδρα, Κ., Νάστου, Π., *Συλλογή των υπαρχουσών μετεωρολογικών παρατηρήσεων της πόλεως της Κέρκυρας (1809-1984), Τεύχος ΙΙ, Ατμοσφαιρικά κατακρημνίσματα*. Αθήνα: Ακαδημία Αθηνών.

⁹⁰⁶ Βλέπε Αιγινήτης, Δ. (1907-8). *Το κλίμα της Ελλάδος, Α' (Το κλίμα των Αθηνών)*. Αθήνα: τύποις Π.Δ. Σακελλαρίου, σελ. 88-91, 125-134.

⁹⁰⁷ Peytier, M. (1837). Sur de climate de la Grece. *Comptes Rendus de l'Academie de Sciences de Paris*, σελ. pp.21-22.

του, παραχωρήθηκε στην Πρωσία και τυπώθηκε στο τυπογραφείο του Επιτελείου υπό την επίβλεψη του αρχηγού του, στρατηγού von Moltke (1878).⁹⁰⁸

Ο J.Schmidt εκτός από την σελήνη, τα άστρα και τα μετέωρα, παρατηρούσε και την θερμοκρασία των πηγαδιών της Αττικής. Τα πηγάδια της χώρας ήταν αντικείμενο καταγραφής στατιστικών και επί Όθωνα.

A=Φρέαρ οίκιας Δέδε,	ύψος 70μ,	1859—1861
B= » » 'Αναγνωστάκη »	97,	1861—1863
Γ= » » Σκαπέσου »	97,	1863—1871
Δ= » » 'Υγγέση »	97,	1871—1877
E= » » Schmidt »	106,	1877—1883

Μήνας	A	B	Γ	Δ	E	Μέσος όρος
Ίανουάριος	18 ^ο ,8	17 ^ο ,3	18 ^ο ,3	18 ^ο ,2	18 ^ο ,3	18 ^ο ,18
Φεβρουάριος	18,6	16,5	18,0	17,3	17,9	17,66
Μάρτιος	18,3	16,0	17,8	16,8	17,6	17,30
Ώπρίλιος	18,2	16,1	17,8	16,6	17,5	17,24
Μάιος	18,5	16,6	17,9	16,9	17,8	17,54
Ίούνιος	18,7	17,2	18,3	17,6	18,2	18,00
Ίούλιος	18,9	17,7	18,6	18,2	18,6	18,40
Αύγουστος	19,2	18,3	18,8	18,8	18,6	18,74
Σεπτέμβριος	19,4	18,7	19,1	19,2	19,2	19,15
Όκτώβριος	19,5	18,8	19,3	19,3	19,3	19,24
Νοέμβριος	19,4	18,7	19,3	19,1	19,2	19,14
Δεκέμβριος	19,0	18,2	19,0	18,6	18,8	18,72
*Έτος	18 ^ο ,88	17 ^ο ,51	18 ^ο ,50	18 ^ο ,07	18 ^ο ,42	18 ^ο ,28
Φρέατα	Ελάχιστη		Μεγίστη			Διαφορά
A	18 ^ο ,25 την 8	Ώπριλίου	19 ^ο ,55 την 25	Όκτωβρίου		1 ^ο ,30
B	15,95 » 30	Μαρτίου	18,80 » 15	»		2,85
Γ	17,75 » 1	Ώπριλίου	19,30 » 7	Νοεμβρίου		1,55
Δ	16,55 » 15	»	19,27 » 15	Όκτωβρίου		2,72
E	17,50 » 15	»	19,25 » 18	»		1,75
Μέσ. όρ.	17 ^ο ,20 » 8	Ώπριλίου	19 ^ο ,23 » 22	Όκτωβρίου		2 ^ο ,03

Εικόνα 115: Θερμοκρασιακά στοιχεία πηγαδιών σε 5 σημεία της Αττικής περιόδου 1859-1883

Πηγή: Αιγινήτης, Δ. (1907). Το κλίμα της Ελλάδος (τ.Α'), σελ. 527-528.

Τα παραπάνω στοιχεία προέρχονται από το εγκαταλειμμένο αρχείο του J.Schmidt, που διασώθηκε μαζί με τα αρχεία μετρήσεων των άλλων διευθυντών από τον Δ.Αιγινήτη, ο οποίος τα αξιοποίησε στο μνημειώδες δίτομο έργο του «Το κλίμα της Ελλάδος», που περιορίστηκε τελικά στο κλίμα Αθηνών και περιχώρων.

⁹⁰⁸ Schmidt, J. F. J. (1885). Associates deceased. *Monthly Notices of the Royal Astronomical Society*, 45, σελ. 211.

Η εισαγωγή αυτού του έργου περιλαμβάνει εκτός από το ιστορικό των κλιματολογικών παρατηρήσεων στην Ελλάδα και την τοπογραφία της Αττικής (γεωγραφία, χλωρίδα, γεωλογική σύσταση). Τα σημαντικότερα κατά την εκτίμησή μας περιγραφικού χαρακτήρα πρώτα ελληνικά έργα σχετικά με το κλίμα,⁹⁰⁹ που ήταν και γραμμένα από γιατρούς, ήταν τα εξής:

α) Μαυρογιάννης, Κ. (1841). *Παρατηρήσεις επί του κλίματος των Αθηνών και ενεργείας αυτού επί της ζωϊκής οικονομίας*, Αθήναι.

β) Γούδας, Α. (1858). *Έρευνες περί ιατρικής χωρογραφίας και κλίματος Αθηνών*, Αθήναι.

γ) Βάφας, Γ. (1878). *Αι Αθήναι από ιατρικήν έποψιν*, Αθήνησι.

Στα έργα αυτά, που εντάσσονται στην ιστορικο-γεωγραφική παράδοση, περιλαμβάνονται οι θεματικές ενότητες της γεωγραφίας/τοπιογραφίας, των υδάτων, του κλίματος, της κατάστασης της υγείας του πληθυσμού, ακόμη και των φυλών του (ελληνική, αλβανική), υγιεινά παραγγέλματα. Απαραίτητες βλέπουμε ότι θεωρούνταν οι αναφορές στις αρχαίες πηγές και η σύνδεση τόπου/κλίματος με τον αρχαίο ελληνικό πολιτισμό καθώς και ο ισχυρισμός της μη ουσιαστικής μεταβολής, ο οποίος απαντούσε στις υποτιμητικές κρίσεις ξένων επιστημόνων όπως του Cornelius Franciscus de Pauw,⁹¹⁰ που έγραφε ότι η σύγχρονη Ελλάδα ήταν ένας τόπος καταραμένος και ο Έλληνας «άχθος αρούρης».

Η θέση της αλλαγής του κλίματος από τα ένδοξα αρχαία χρόνια στα νεότερα συνδεόταν με την ιδέα της υποβάθμισης του τόπου και του συνακόλουθου εκφυλισμού των κατοίκων. Ο διευθυντής του Αστεροσκοπείου Αθηνών, καθηγητής του παν/μίου Αθηνών και δύο φορές υπουργός Παιδείας (1917, 1926), Δημήτριος Αιγινήτης (1862-1934), κυκλοφόρησε το 1906 ένα ανάτυπο από εργασία του στην επετηρίδα του παν/μίου για την σχετική σταθερότητα του κλίματος της Ελλάδας,⁹¹¹ όπου αναφέρονται και ορισμένες μειωτικές θέσεις Ευρωπαίων για την Ελλάδα. Συγκεκριμένα ο Fallmeyer πίστευε πως πέραν της φυλής και το κλίμα υπέστη μεταβολή, με αποτέλεσμα την απώλεια της παραγωγικής δύναμης της χώρας, η οποία δεν μπορούσε να συμπεριληφθεί στον κύκλο του δυτικού πολιτισμού, ενώ ο C.Fraas,⁹¹² έγραφε ότι η σημερινή ξηρή και άγονη χώρα καταδικάστηκε αμείλικτα και αμετάκλητα από την ίδια τη φύση σε αιώνια πενία και βαρβαρότητα και πως θα ήταν μάταιος κόπος ο

⁹⁰⁹ Η πλήρης βιβλιογραφία των ελληνικών κλιματολογικών έργων βρίσκεται στο Μαριολόπουλου, Η. Γ. (1980). *Βιβλιογραφία αναφερομένη εις τα Δημοσιεύματα επί των Ατμοσφαιρικών Έρευνών εν Ελλάδι και του Κλίματος της Χώρας*. Αθήναι: Ακαδημία Αθηνών.

⁹¹⁰ Γούδας, Α. (1858). *Έρευνες περί ιατρικής χωρογραφίας και κλίματος Αθηνών*. Αθήναι: τυπ. Κ. Αντωνιάδου, σελ.28, 30.

⁹¹¹ Αιγινήτης, Δ. (1906). *Η σταθερότης του κλίματος της Ελλάδος*. Αθήναι: τύποις Π.Δ. Σακελλαρίου. Για τη σταθερότητα του κλίματος της Αττικής θα αφιερώσει το τελευταίο κεφάλαιο του δεύτερου τόμου του έργου του «*Το κλίμα της Ελλάδος*» (1908), σελ. 423-485.

⁹¹² Ο C.A.Fraas, καθηγητής Χημείας και Τεχνολογίας της Γεωργικής Σχολής του Schleissheim και πρώτος καθηγητής της Βοτανικής στο παν/μιο Αθηνών, είχε κάνει μετεωρολογικές μετρήσεις στην Αθήνα και εξέδωσε το έργο *Klima und Pflanzenwelt in der Zeit*, Lemdshut (1847).

εμβολιασμός της με σπέρμα από τον Βορρά ή την Δύση και για αυτό δεν μπορούσε να συμπεριληφθεί στα πολιτισμένα έθνη της Δύσης.⁹¹³

Ο Δ.Αιγινήτης στην αρχή κάθε κεφαλαίου του πρώτου τόμου του έργου του «*Το κλίμα της Ελλάδος*» προτάσσει τις θεωρίες και τις παρατηρήσεις των αρχαίων συγγραφέων. Τα κεφάλαια αναφέρονται στις εξής μετεωρολογικές μεταβλητές: θερμοκρασία αέρα, υγρασία, βροχή, χάλαζα, δρόσος, πάχνη, ηλιοφάνεια, νέφωση, καταιγίδες, εξάτμιση, ανεμολογικές συνθήκες (ένταση, διεύθυνση ανέμων). Περιλαμβάνονται επίσης θερμοκρασιακά στοιχεία για τις πηγές, τα πηγάδια, το έδαφος και τη θάλασσα καθώς και αναφορά για οπτικά φαινόμενα (άλως, στέμμα, ίρις, αιωρούμενα σώματα). Τα νεότερα στοιχεία παρουσιάζονται σε πολλούς πίνακες, ενώ γίνεται αναφορά και στα χρησιμοποιηθέντα όργανα.

Κανονική μέση σχετική υγρασία

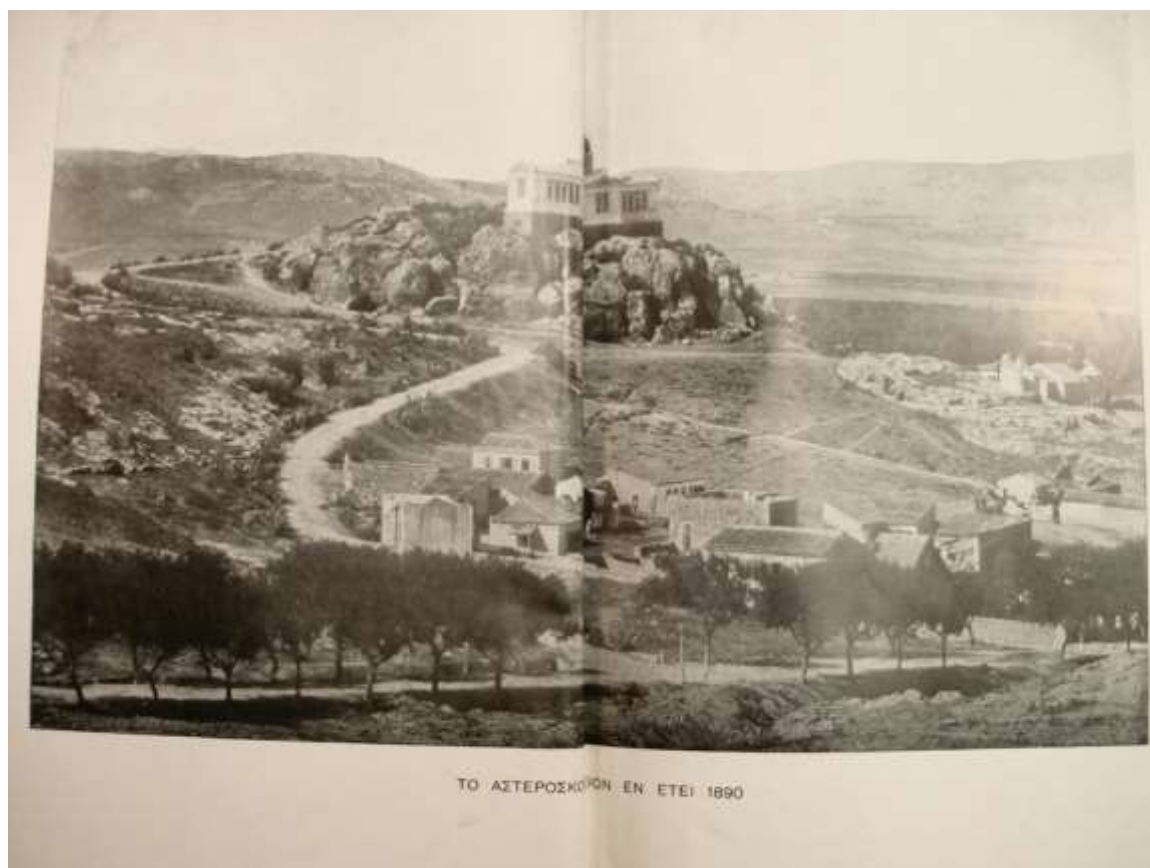
<i>Πόλεις</i>	<i>΄Ιανουάριος</i>	<i>΄Ιούλιος</i>	<i>΄Ετος</i>
΄Αθήναι	74	49	63
Ρώμη	75	55	67
Φλωρεντία	77	49	64
Νεάπολις	75	64	70
Πάνορμος	74	62	73
΄Αλγέριον	73	—	—
Μαδέρα	73	—	—
Κάϊρον	70	47	61
Συρακοῦσαι	—	61	—
Λισσαβών	81	62	71
Μαδρίτη	84	57	68
Μουρκία	69	52	60
Γένουα	68	61	64
Λεσίνα	68	67	68
΄Αγκών	79	56	68
΄Ιωάννινα	85	58	73

Εικόνα 116: Συγκριτικός πίνακας μέσης σχετικής υγρασίας ευρωπαϊκών πόλεων. Πηγή: Αιγινήτης, Δ. (1907). *ό.π.*, σελ. 322.

⁹¹³ Αιγινήτης, Δ. (1906). *ό.π.*, σελ. 8-9. Μισό αιώνα μετά θα δημοσιεύσει ανάλογη μελέτη: Αιγινήτης, Δ. (1954). *Το κλίμα της Κρήτης και η σταθερότης του κλίματος της Ελλάδος από των μινωϊκών χρόνων*. Πραγματεία της Ακαδημίας Αθηνών, 18 (3).

Ο δεύτερος τόμος του έργου που αναφέρεται στην Αττική, μιλά πάλι για το κλίμα της Αθήνας (γεωγραφίας, βλάστησης και γεωλογία συμπεριλαμβανομένων) και περιχώρων της,⁹¹⁴ αλλά μέσα σε ένα περιηγητικό πλαίσιο, εμπλουτισμένο με αριθμητικά στοιχεία, λίγους μικρούς πίνακες και μερικά διαγράμματα.

Οι πρώτες βαρομετρικές παρατηρήσεις στην Αθήνα έγιναν στις 24/11/1839 από τον καθηγητή και διευθυντή του Εθνικού Αστεροσκοπείου Αθηνών (Ε.Α.Α.), Γ.Βούρη (1839-1842, 1847)⁹¹⁵. Το Εθνικό Αστεροσκοπείο Αθηνών (Λόφος Νυμφών θεμελίωση 26/6/1842) απέκτησε τον πρώτο του μετεωρολογικό σταθμό το 1847 και συνέχισε να έχει την εποπτεία του δικτύου μέχρι την ίδρυση της Εθνικής Μετεωρολογικής Υπηρεσίας (1931). Από την 11/9/1890 οι μετεωρολογικές παρατηρήσεις στην Αθήνα γίνονταν στο Εθνικό Αστεροσκοπείο. Μέχρι τότε ρόλο μετεωρολογικού σταθμού έπαιζε κατά κανόνα το σπίτι του διευθυντή του Ε.Α.Α..

Εικόνα 117: Φωτογραφία του Εθνικού Αστεροσκοπείου Αθηνών (1890). Πηγή: Αιγινήτης, Δ. (1916). *Το έργον μιας εικοσιπενταετίας. 1890-1915, χ.α. (μεταξύ σελ.15 και 16).*

⁹¹⁴ Κηφισιά, Δεκέλεια, Αγία Τριάδα, Φάληρο.

⁹¹⁵ Οι παρατηρήσεις του Γ.Βούρη της περιόδου 1842-1845 δεν βρέθηκαν από τον Δ.Αιγινήτη, όπως μας αναφέρει ο τελευταίος στο έργο του: Το κλίμα της Ελλάδος (τομ.Α΄). Το κλίμα των Αθηνών., σελ. 129.

Ο Δ.Αιγινήτης, με την ανάληψη της διεύθυνσης του Ε.Α.Α., ξεκίνησε μία μεγάλη οργανωτική προσπάθεια για τη στελέχωσή του, την δημιουργία δικτύου μετεωρολογικών σταθμών και την αναζήτηση πόρων για την δημιουργία και αναβάθμιση των υποδομών του καθώς και την προμήθεια εξοπλισμού, στα οποία συνέβαλλαν καθοριστικά ευεργέτες⁹¹⁶. Οι επαφές του για ισχυροποίηση του ιδρύματος, πέρα από τους πολιτικούς και τους χρηματοδότες, ήταν με τα ξενοδοχεία των Αθηνών (κύρια με Μ.Βρετανία) και τις ξένες πρεσβείες (μέσω πιέσεων των οικείων μετεωροσκοπείων για την προώθηση του αιτήματος πληρέστερης πληροφόρησης για τον καιρό της Ελλάδας. Ιδιαίτερα δε με την αγγλικών συμφερόντων τηλεγραφική εταιρεία Eastern τόσο για την κατά προτεραιότητα αποστολή των μετεωρολογικών μετρήσεων από την περιφέρεια όσο και για την ατελή τηλεγραφική επικοινωνία με το ευρύτερο ευρωπαϊκό και μεσογειακό μετεωρολογικό δίκτυο. Η συνέργεια με το τηλεπικοινωνιακό δίκτυο ήταν προϋπόθεση για την επιστημονική συνεργασία με το ευρωπαϊκό επιστημονικό δίκτυο. (Αιγινήτης, 1916)

Λόγω των πολλαπλών πρακτικών οφελών⁹¹⁷ που θα είχε ο τόπος από την γνώση του καιρού και της πρόγνωσής του και για να μην παραμείνει η Ελλάδα «...η μόνη εν Ευρώπη χώρα, της οποίας η ατμοσφαιρική κατάσταση θα παρέμενε καθέκαστην, ως η των αγρίων τόπων του εσωτερικού της Αφρικής, άγνωστος εις το ευρωπαϊκόν δημόσιον»,⁹¹⁸ άρχισε από το 1893 η λειτουργία ενός δικτύου 17 σταθμών μετεωρολογίας (Β' τάξεως) σε πολλά μέρη της χώρας.⁹¹⁹ Ένα χρόνο νωρίτερα είχε εκδοθεί και το εγχειρίδιο του Δ.Αιγινήτη «Πρακτική μετεωρολογία ή οδηγός προς χρήσιν των εν Ελλάδι μετεωρολογικών σταθμών» με οδηγίες για τους σταθμούς, τους οποίους λειτουργούσαν άμισθοι υπάλληλοι, που δια νόμου κατέληξε να είναι δάσκαλοι και καθηγητές (1895), με αποτέλεσμα την άνοδο της ποιότητας των καταγραφών αν και από όχι ιδιαίτερα κατάλληλα σημεία (σχολεία, σπίτια).

Μέσα στην «τελείαν ερημίαν επιστημονικής αλληλοβοηθείας» και «τας συνήθεις ανωμαλίας και διακοπάς της τηλεγραφικής υπηρεσίας» κατόρθωσε με βάση τα δεδομένα 55 ξένων και των 22 ελληνικών σταθμών να συμβάλλει με προγνωστικά για

⁹¹⁶ Σίνας, Συγγρός, Δωρίδης, Κοργιαλένειος κ.α..

⁹¹⁷ Όπως αναφέρει αναλυτικά στο βιβλίο του «*Το έργο μιας εικοσιπενταετίας. 1890-1915*», η γνώση του καιρού και του κλίματος είναι χρήσιμη για: ύδρευση, άρδευση, καλλιέργεια φυτών, εγκατάσταση βιομηχανιών, ασφάλιση αγροτικής παραγωγής, δικαστική χρήση, δημόσια έργα, γεωδαιτικές εργασίες, δημόσια υγιεινή, ναυσιπλοΐα, ίδρυση θεραπευτηρίων, σιδηροδρόμους, τηλεγράφους, επιστημονική ανάπτυξη και διεθνή φήμη της Ελλάδας.

⁹¹⁸ Αιγινήτης, Δ. (1916). *Το έργο μιας εικοσιπενταετίας. 1890-1915*. Αθήναι: Εστία, σελ.62.

⁹¹⁹ 1 σταθμός Α' τάξεως: Αθήνα (μετεωροσκοπείο)

22 σταθμοί Β' τάξεως: Κέρκυρας, Αργοστολίου, Ζακύνθου, Άρτας, Τρικάλων, Λάρισας, Βόλου, Λαμίας, Χαλκίδας, Μεσολογγίου, Δεκέλειας, Άνδρου, Νάξου, Σύρου, Θήρας, Πατρών, Ναυπλίου, Αιγίου, Καλαμών, Τριπόλεως, Σπάρτης, Κυπαρισσίας, Κυθήρων.

10 σταθμοί Δ' τάξεως (βροχομετρικοί): Αλμυρού, Δομοκού, Αग्रινίου, Λιδορικού, Καρπενησίου, Θηβών, Λειβαδιάς, Πύργου, Λεωνιδίου, Δημητσάνας.

Καθυστερούσε για οικονομικούς λόγους και έλλειψης ικανού προσωπικού η ίδρυση σταθμών Γ' τάξεως. Από Αιγινήτης, Δ. (1916). ό.π., υποσ.2, σελ.85.

τον καιρό στην έκδοση του «*Bulletin Meteorologique*». Η έγκαιρη καθημερινή αποστολή τηλεγραφικά των μετρήσεων του ελληνικού μετεωρολογικού δικτύου⁹²⁰ προς και από την Αθήνα δεν διήρκησε για πολύ, με αποτέλεσμα το επίτευγμα της προβολής των σχετικών στοιχείων στον παρισινό τύπο το έτος 1892 να μην επαναληφθεί. Ο σκοπός της προβολής, πέραν της διαφήμισης του έργου του Ε.Α.Α., ήταν η προσέλκυση τουριστών.⁹²¹

Το Ε.Α.Α. αρχικά περιλάμβανε τρεις υπηρεσίες : την χρονομετρική (για εξυπηρέτηση του ναυτικού με το καλιμπράρισμα των χρονομέτρων), την σεισμολογική και την μετεωρολογική. Με τον Ν. ΒΣΤΘ/1895 θεσμοθετήθηκαν τρία τμήματα στο Ε.Α.Α.: το αστρονομικό, το μετεωρολογικό και το γεωδυναμικό. Το τελευταίο κατέγραφε την σεισμική δραστηριότητα, αλλά εξοπλισμός υπήρχε μόνο στο Αστεροσκοπείο. Το δίκτυο της επαρχίας ανέφερε περιγραφικά τους σεισμούς. Τη δεκαετία του '30 θα προστεθεί και τμήμα φυσικής γεωγραφίας.

3. Σεισμοί — 3. Tremblements de terre
[Σεισμοί γενόμενοι αισθητοί εν 'Ελλάδι — Tremblements de terre ressentis en Grèce]

1. 'Εν ὅλῳ — 1. En tout

1919.....	194	1925.....	84
1920.....	165	1926.....	123
1921.....	131	1927.....	188
1922.....	159	1928.....	209
1923.....	112	1929.....	139
1924.....	68		

2. Κατὰ μῆνας — 2. Par mois

Μῆνες	Ἔτη — Années			Mois
	1927	1928	1929	
Ἰανουάριος.....	13	11	7	Janvier
Φεβρουάριος.....	10	8	3	Février
Μάρτιος.....	8	8	9	Mars
Ἀπρίλιος.....	5	27 ¹⁾	30	Avril
Μάιος.....	12	63	11	Mai
Ἰούνιος.....	16	26	21	Juin
Ἰούλιος.....	82	19	4	Juillet
Αὐγουστος.....	8	5	26	Août
Σεπτέμβριος.....	15	5	5	Septembre
Ὀκτώβριος.....	10	8	4	Octobre
Νοέμβριος.....	6	20	7	Novembre
Δεκέμβριος.....	3	9	12	Décembre
Σύνολον.....	183	209	139	Total

1) Μόνον οἱ ἰσχυρότεροι οἱ ἐπισομβάντες ἐν τῇ περιοχῇ τῆς Κορίνθου - Les plus forts seulement qui ont eu lieu à la circonscription de Corinthe.

Εικόνα 118: Πίνακες σεισμών Ελλαδικού χώρου 1919 – 1929.

Πηγή: ΓΣΥΕ.(1931). Στατιστική Επετηρίς της Ελλάδος, σελ. 20.

⁹²⁰ Τα κλιματολογικά δεδομένα της Ελλάδας δημοσιεύτηκαν στα *Χρονικά του Εθνικού Αστεροσκοπείου Αθηνών* (τ. I-XI, 1894-1929) υπό μορφή μέσων μηνιαίων τιμών για κάθε σταθμό.

⁹²¹ Αιγινήτης, Δ. (1916). ό.π., υποσ. 1, σελ. 63.

Το κύριο έργο του Ε.Α.Α. παρέμενε η κλιματολογία⁹²² και για αυτό το λόγο δεν ήταν σε θέση να εκπληρώσει τις αυξημένες απαιτήσεις της σύγχρονης αεροπλοΐας για μετεωρολογικές πληροφορίες. Για να ικανοποιηθούν ευρύτερες ανάγκες ιδρύθηκαν σταδιακά και άλλες τέσσερεις μετεωρολογικές υπηρεσίες, προσαρτημένες στα Υπουργεία Στρατιωτικών, Ναυτικών, Αεροπορίας και Γεωργίας. Δεδομένου ότι η πρόγνωση του καιρού ήταν ζωτικής σημασίας για τις πτήσεις, ιδρύθηκε το Μάιο του 1930 ανεξάρτητη από το Αστεροσκοπείο υπηρεσία, που υπαγόταν στη Διεύθυνση Πολιτικής Αεροπορίας και ήταν σε ανταγωνισμό με το Αστεροσκοπείο. Οι ανάγκες της διεθνούς αεροπλοΐας οδήγησαν, παρά τις αντιρρήσεις του Δ.Αιγινήτη, σε αυτήν αλλαγή του θεσμικού πλαισίου και την ίδρυση της Εθνικής Μετεωρολογικής Υπηρεσίας, υπαγόμενης στο Υπουργείο Αεροπορίας. Η επάνδρωση της υπηρεσίας δεν έγινε από φυσικομαθηματικούς, όπως εισηγήθηκε ο Δ.Αιγινήτης, αλλά από απόφοιτους της Σχολής Ναυτικών Δοκίμων. Το Ε.Α.Α. στερήθηκε τα όργανα της Φυσικομαθηματικής σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών, τους φοιτητές της οποίας εκπαίδευε από τον προηγούμενο αιώνα, και τα εργαστήριά της αδρανοποιήθηκαν.

Το 1935 αρχίζει η λειτουργία του νέου σανατορίου Πάρνηθας (Νοσοκομείον Γεωργίου Σταύρου και Γεωργίου Φουγκ), παραρτήματος διοικητικά του νοσοκομείου Ευαγγελισμός, που λειτουργούσε ήδη από το 1914 ως ένα μικρό αντιφυματικό περίπτερο. Για να μελετηθεί η σχέση της φυματίωσης με το κλίμα, εγκαταστάθηκαν στην Πάρνηθα όργανα του Εργαστηρίου Φυσικής και Μετεωρολογίας της Ανωτάτης Γεωπονικής Σχολής, που ήδη λειτουργούσε ανάλογο σταθμό στον Βοτανικό.⁹²³ Τις καταγραφές των μετρήσεων⁹²⁴ τις πραγματοποιούσαν σε καθημερινή βάση οι γιατροί του σανατορίου.

⁹²² Ο Ν.2118/1920 που διήπε την λειτουργία του, είχε αναθέσει ως έργο «την ερευναν του κλίματος του τόπου, των ατμοσφαιρικών εν γένει φαινομένων και του γηΐνου μαγνητισμού της χώρας».

⁹²³ Το Εργαστήριο Φυσικής και Γεωργικής Μετεωρολογίας άρχισε τη λειτουργία του το 1920 ταυτόχρονα με την ίδρυση της Γεωπονικής Σχολής (Β.Δ. 21-11-1920, ΦΕΚ τ. Α' αριθμ. 274/28-11-1920, Περί εργαστηρίων Ανωτέρας Γεωπονικής Σχολής και Β.Δ. 31-1-1920, ΦΕΚ τ. Α' αριθμ. 36/11-2-1920, Περί εκτέλεσεως του νόμου 1844 περί Ανωτέρας Γεωπονικής Σχολής).

⁹²⁴ Κατέγραφαν στοιχεία για την θερμοκρασία, την υγρασία, τα υδατώδη ατμοσφαιρικά αποβλήματα και την κατάσταση του εδάφους. Στο Δημοπούλου, Χ., Τσιάμης, Κ., κ.α. (2013). Τα πεπραγμένα του Σανατορίου Πάρνηθας (Νοσοκομείον Γεωργίου Σταύρου και Γεωργίου Φουγκ) ως πηγή ιατρικής και δημογραφικής προσέγγισης της φυματίωσης κατά το Μεσοπόλεμο. *Αρχεία Ελληνικής Ιατρικής*, 30 (4), 480-490.

Εικόνα 120: Φωτογραφία του μετεωρολογικού σταθμού Πάρνηθας με τον πρώτο παρατηρητή Δ. Αθανασόπουλο.

Πηγή: Εργαστήριο Γενικής και Γεωργικής Μετεωρολογίας του Γεωπονικού Πανεπιστημίου Αθηνών. Ιστορικός Μετεωρολογικός Σταθμός Πάρνηθας.

<https://sites.google.com/site/auameteorology/home/meteorologikoi-stathmoi/istorikos-panethas>, προσπελάστηκε στις 12/04/2014.

Παράλληλα το Εργαστήριο κατέγραφε μετεωρολογικά δεδομένα για τη μελέτη καλλιεργειών φυτών στον παρακείμενο πειραματικό αγρό του Εργαστηρίου Γενικής και Ειδικής Γεωργίας της Γεωπονικής Σχολής. Προς το τέλος της δεκαετίας τις μετρήσεις τις ανέλαβε το Εργαστήριο Γεωργικής Φυσικής και Κλιματολογίας της Υπηρεσίας Γεωργικών και Οικονομικών Μελετών του Υπουργείου Γεωργίας. (Δημοπούλου, Χ. κ.α., 2013)

Το έτος 1938 το Εργαστήριο ίδρυσε και λειτούργησε ανάλογο μετεωρολογικό σταθμό στο νοσοκομείο «Ασκληπιείον Βούλας» (Βούλα, Αττικής), που αρχικά λειτουργούσε ως σανατόριο παιδιών. Τα μετεωρολογικά στοιχεία των σταθμών αυτών δημοσιεύονταν στο Μηνιαίο Μετεωρολογικό Δελτίο της Γεωπονικής Σχολής καθώς και στο περιοδικό *Ιατρικά Αθήναι*.

Ιστορικο-στατιστική τοπογραφία

Στην περίοδο που εξετάζουμε ανήκει το τρίτομο, 2.311 σελίδων, έργο του Ιάκωβου Ρίζου Ραγκαβή⁹²⁵ (1853-4): «*Τα Ελληνικά, ήτοι περιγραφή γεωγραφική, ιστορική, αρχαιολογική και στατιστική της αρχαίας και της νέας Ελλάδας*». Αυτό είναι μια κυρίως ιστορική και γεωγραφική περιγραφή των νομών της τότε Ελλάδας αλλά και των «γνησίων Ελληνίδων» Κύπρου και Επτανήσων, εμπλουτισμένη με πληθυσμιακά στοιχεία ανά επαρχία.

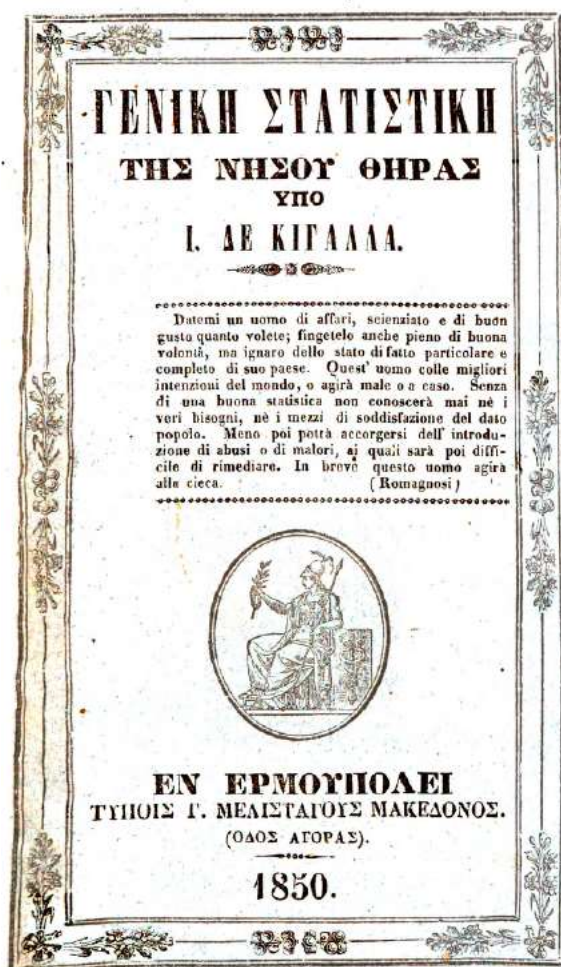
Ο πρώτος τόμος περιλαμβάνει την Στερεά (Ανατολικήν και Δυτική Ελλάδα), ο δεύτερος την Πελοπόννησο και ο τρίτος τα νησιά (ελεύθερα και μη). Οι πίνακες του έργου για την τότε Ελλάδα αναφέρουν τους αριθμούς των οικιών και των κατοίκων ανά δήμο και χωριό, βασισμένους σε πρόσφατες απογραφές (1851 των επαρχιών και δήμων, 1848 και 1849 των χωριών, εξ ου και τυχόν ασυμφωνίες στα αθροίσματα). Περιλαμβάνουν επίσης τη χρονική απόσταση του τόπου από το αμέσως κοντινότερο διοικητικό κέντρο (το κεντρικό σημείο αναφοράς ήταν η Αθήνα),⁹²⁶ τα κύρια προϊόντα των χωριών, τα δάση, τα έλη, τα ποτάμια και τα ρυάκια, τα σχολεία, τους μύλους, τα τελωνεία, τα υγειονομεία, τα οικονομικά εφορεία, τα δασονομεία.

Ένα άλλο πιο «αριθμοποιημένο» στατιστικό έργο της περιόδου ήταν το αφιερωμένο στη βασίλισσα Αμαλία έργο: «*Γενική στατιστική της νήσου Θήρας*», του διοικητικού ιατρού Θήρας Ιωσήφ Δε Κιγάλλα (1850). Ο Δε Κιγάλλας, αφού συνέταξε κατ'εντολήν τον ιατροστατιστικό πίνακα του νησιού (1838), θέλησε να προχωρήσει την έρευνά του και να δώσει μια πιο ολοκληρωμένη στατιστικά εικόνα του νησιού. Η ενθαρρυντική αναφορά που έλαβε από ειδική επιτροπή της γαλλικής Ιατρικής Ακαδημίας, τον οδήγησε στη συγγραφή του εν λόγω έργου που πρωτοκυκλοφόρησε στα ιταλικά, επιζητώντας μάλλον την επιστημονική αναγνώριση στην χώρα αυτή,⁹²⁷ για να μπορέσει να υποστηρίξει την πρόταση που έκανε ύστερα στην ελληνική κυβέρνηση για ανάληψη αμισθί (πλην εξόδων μετακίνησης και διαμονής) ανάλογης στατιστικής έρευνας για ολόκληρη την Ελλάδα, επειδή πίστευε ότι κανένα κράτος δεν μπορεί να διοικηθεί επάξια χωρίς τη στατιστική. Η πρότασή του παραπέμφθηκε από τη Βουλή σε επιτροπή του Υπουργείου των Εσωτερικών χωρίς ποτέ να απαντηθεί.

⁹²⁵ Ο Ι.Ρ.Ραγκαβής (Κων/πολη 1779, Αθήνα 1855) ήταν γιός του άρχοντα της Βλαχίας, ανιψιός του Αλ.Σούτσου και πατέρας του ποιητή Αλέξανδρου Ραγκαβή. Σπούδασε στην Κων/πολη και μελέτησε τη λογοτεχνία. Υπήρξε Φιλικός και αρχικά συνεργάτης του Αλ.Υψηλάντη. Δεν αξιοποιήθηκε από τον Καποδίστρια στην Ελλάδα. Το έργο του ήταν λογοτεχνικό (κυρίως), αρχαιολογικό και τοπιογραφικό-στατιστικό. Υπήρξε μεταφραστής της *Αινειάδας* του Βιργιλίου καθώς και έργων του Ρακίνα και του Βολτέρου. Έγραψε θεατρικά δράματα και ποιήματα.

⁹²⁶ Το 1846 ο Ι.Δ. Σταματάκης, στηριγμένος σε στοιχεία της απογραφής του 1844 είχε εκδώσει για χρήση των δημοσίων και δημοτικών υπαλλήλων ανάλογους πίνακες χρονικής απόστασης και πληθυσμού με τίτλο: «*Πίναξ χωρογραφικός της Ελλάδος, περιέχων τα Ονόματα, τας Αποστάσεις και τον Πληθυσμόν των Δήμων, Πόλεων, Κωμοπόλεων και χωρίων*» (Γ.Βλασσαρίδης, Αθήναι). Ανάλογο έργο εξέδωσε και το 1863.

⁹²⁷ Απέστειλε το έργο του στη Βασιλική Ακαδημία Επιστημών του Τορίνο, από όπου απέσπασε θετικά σχόλια.

Εικόνα 121: Εξώφυλλο του βιβλίου στατιστικής για τη Θήρα του Δε Κιγάλλας. Πηγή: Δε Κιγάλλας, Ι. (1850). «Γενική στατιστική της νήσου Θήρας».

Ο Δε Κιγάλλας ήταν ενήμερος για το αντικείμενο της στατιστικής και από δυτικές πηγές, όπως προκύπτει από σχετικές αναφορές του. Στην ελληνική εκδοχή⁹²⁸ της στατιστικής έρευνάς του, που τη διαβάζουμε στο μικρού σχήματος 126σελιδο βιβλίο του, βλέπουμε τη σύμφυση των δύο παραδόσεων, όπου συνυπάρχουν τα επαρκή αριθμητικά στοιχεία του (δημογραφικά, εμπορικά, οικονομικά, επαγγελματικά, δημοσιοοικονομικά, ιατρικά, εκπαιδευτικά, θρησκευτικά) με τα ιστορικά, τα γεωγραφικά, τα γεωλογικά, τα κλιματολογικά, τα τοπιογραφικά, τη χλωρίδα και την πανίδα, τα ανθρωπολογικά, τα λαογραφικά, τα αρχαιολογικά.

⁹²⁸ Αναφέρει στον πρόλογο, ότι η ιταλική έκδοση αποτελούταν από στήλες· συνεπώς περιλάμβανε μόνο αριθμητικά δεδομένα, Δε Κιγάλλας, Ι. (1850). *Γενική στατιστική της νήσου Θήρας*. Ερμούπολις: τυπογρ.. Γ.Μελισταγούς Μακεδόνας, σελ. ζ'.

Το έργο του δεν το θεωρούσε πλήρες και έλπιζε σε 30-40 χρόνια να το βελτιώσει ο ίδιος ή κάποιος άλλος.

'Αρ. 1'. Διαίρεσις αὐτῶν κατὰ τὴν θρησκείαν. § 'Ενιαῖος.)		
	Θήρας.	Καλλίς.
Χριστιανοί—Ἀνατολικῶ δόγματος.	6,137.	6252.
Δυτικῶ.	683.	0.
Ἀλλόθρησκοι.	0.	0.
Τὸ ὅλον.	6,820.	6225.
		<u>13.072.</u>
Καθ' ὅλην τὴν νῆσον εὐρίσκονται αἱ ἑξῆς ἐκκλησίαι:		
Ἐνοριακαί.—Ἀνατολικά.	69.	
" —Δυτικά.	2.	
Μοναστηριακαί.—Ἀνατολικά.	40.	
" Δυτικά.	2.	
Ἀδέσποτοι.—Ἀνατολ.	165.	
" Δυτικ.	12.	
Τὸ ὅλον.	290.	(3)

Εἰκόνες 122: Ἀριθμὸς χριστιανῶν καὶ ἐκκλησιαστικῶν «καταστημάτων» ἀνά δόγμα στη Θήρα.

Πηγή: *Δε Κιγάλλας, I. (1850). Γενικὴ στατιστικὴ τῆς νήσου Θήρας, σελ. 46 καὶ 91.*

Οἱ Κυκλάδες ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῆς φραγκοκρατίας εἶχαν σημαντικὲς κοινότητες καθολικῶν. Αὐτὸ ἀποτυπώνεται στὸν παραπάνω πίνακα καὶ ἀκόμη περισσότερο στὴν ἀναλογία ἱερέων ἀνά δόγμα που παραθέτει ὁ Δε Κιγάλλας: ἓνας ὀρθόδοξος ἱερέας ἀνά 615 ½ κατοίκους καὶ ἓνας καθολικὸς ἀνά 29 1/5 κατοίκους στὸ νησί.

Ἐν ἔτει 1836.		
Γνήσια.	280.	261.
Νόθα.	4.	2.
Ἐξαμβλώσεις.	23.	
Τὸ ὅλον.	284. + 23. + 263 =	570.

Εἰκόνα 123: Στοιχεῖα γεννήσεων ἔτους 1836.

Πηγή: *Δε Κιγάλλας (1850), «Γενικὴ στατιστικὴ τῆς νήσου Θήρας», Ερμούπολις, τυπογρ. Γ.Μελισταγούς Μακεδόνας, σελ. 52.*

Για τὸ εξαετὲς διάστημα 1836-1841, στὸ νησί εἶχαμε 2.979 γεννήσεις, τὸ 1% τῶν ὁποίων ἦταν τὰ νόθα. Οἱ ἀμβλώσεις ἀνέρχονταν στὸ 4%. Αὐτὴ εἶναι καὶ ἡ παλαιότερη στατιστικὴ καταγραφή ἀμβλώσεων στὴν Ελλάδα· ὁ Δε Κιγάλλας λόγω τοῦ επαγγέλματός του σε μιὰ μικρὴ κοινότητα ἦταν σε θέση νὰ γνωρίζει. Τα στατιστικὰ στοιχεῖα που ἀφοροῦσαν τὸν ἀριθμὸ τῶν γάμων, τῶν γεννήσεων νόθων τέκνων, τῆς

διαφοράς ηλικίας των παντρεμένων, των αμβλώσεων καθώς και η στατιστική της δικαιοσύνης θεωρούνταν στην Ευρώπη ως οι δείκτες της ηθικής μιας κοινωνίας.

Στατιστική πόλεων

Η στατιστική των πόλεων ήταν μια δευτερεύουσα παράδοση, την αρχή της οποίας μπορούμε να αναζητήσουμε στο έργο του J.Graunt και στις στατιστικές συγκρίσεις του Λονδίνου και του Παρισιού⁹²⁹. Στην Ελλάδα έχουμε το 1825 μια απογραφή της πόλης του Ναυπλίου, που περιλάμβανε και άλλα στοιχεία πέραν του πληθυσμού (όπως τα επαγγέλματα).

Το έργο που εμπειρείχε μια στατιστική ελληνικής πόλης ήταν του F.Strong (1842) και η πόλη ήταν η Αθήνα.⁹³⁰ Στην αρχή δίνει το γεωγραφικό της στίγμα, μιλά για το επαινούμενο κλίμα της και για τα οικονομικά του δήμου. Στη συνέχεια μας δίνει στοιχεία για τον πληθυσμό, τη στατιστική των επαγγελματιών και την κίνηση του πληθυσμού το 1840. Ακολουθεί η σύνθεση της φρουράς της πόλης, η απαρίθμηση των ξενοδοχείων, των σχολείων, των νοσοκομείων, των δημοσίων θεαμάτων (ιταλική όπερα, δύο καζίνο [Αθηναϊκή Λέσχη, γερμανικό], η στρατιωτική μπάντα, τα πανηγύρια). Δίνει επίσης στοιχεία της κτηματαγοράς της εποχής (τιμή γης, υδάτων,⁹³¹ μέγαρα) και κλείνει με τον πίνακα των τιμών λιανικής των αγαθών.

No. of Houses.	Value of Each.	Total Value.
	Drs.	Drs.
1	150,000	150,000
3	50,000	150,000
6	30,000	180,000
20	25,000	500,000
280	20,000	5,600,000
150	15,000	2,250,000
100	10,000	1,000,000
4000	2,500	10,000,000
Total - 4560	- -	19,830,000

Εικόνα 124 : Πίνακας αξίας οικοδομών στην Αθήνα του 1840.

Πηγή: Strong, F. (1842). *ό.π.*, σελ. 40.

⁹²⁹ Graunt, J.(1662). *Natural and Political Observations Mentioned in a following INDEX, and made upon the Bills of Mortality.*

Petty, W.(1687). *Five essays in Political Arithmetic.*

Επίσης στις στατιστικές σύγκρισης των αυτοκτονιών στις αρχές του 19^{ου} αι. του Λονδίνου και του Παρισιού για εξαγωγή συμπερασμάτων για την ψυχική υγεία των δύο λαών (βλέπε σχετικά Hacking, I. [1990]. *ό.π.*, σελ. 64-67).

⁹³⁰ Strong, F. (1842). *ό.π.*, σελ. 35-42.

⁹³¹ Τα νερά ήταν κατά κανόνα ιδιωτικά. Αναφέρει ότι το νερό του Κηφισού κόστιζε 1.000 δρχ. για πότισμα μίας ώρας κάθε τέσσερις μέρες.

Από τον παραπάνω πίνακα, όπου στην κορυφή βρίσκεται η οικία Ράλλη, βλέπουμε να ξεχωρίζουν 560 οικήματα μεγάλης αξίας, για τα μεγαλύτερα των οποίων μας δίνει και τα ονόματα του ιδιοκτήτη τους.

Η επόμενη απογραφή των Αθηνών έγινε το 1879 με χρήση οικογενειακού δελτίου (πλην των ιδρυμάτων), στα πλαίσια της γενικής απογραφής. Όπως σημείωσε στη σχετική έκδοση ο αρμόδιος για την απογραφή Αλ. Μανσόλας: «Αι πρωτεύουσαι των Κρατών μεγάλων ή μικρών, αρχαίων ή νέων, ει και θεωρούνται ότι περικλείουσι την εντελεστέραν έκφρασιν του εθνικού φρονήματος και ότι εν αυταίς κατοπτρίζονται ούτως ειπείν τα προτερήματα ή ελαττώματα, τα ήθη και ο χαρακτήρ του όλου Κράτους, ουχ ήττον έχουσι και όλως ίδιον βίον διαδηλούμενον δια πράξεων ή γεγονότων ιδίων.».⁹³² Όμως η Αθήνα απέκλινε από τον εθνικό μέσο όρο σε αρκετούς δείκτες.

Η απογραφή αυτή περιλάμβανε πληροφορίες για τον πληθυσμό ανά φύλο, ίδρυμα, κοινωνική κατάσταση (οικογενειακή), την έκταση της πόλης και τις οικοδομές της, ανά επάγγελμα, εκπαίδευση και αστική κατάσταση (δημότης). Ο *πραγματικός πληθυσμός* της πρωτεύουσας ήταν 63.374 άτομα (29.634 οι δημότες), με ποσοστό εγγάμων το μικρότερο της Ελλάδας και πυκνότητα πληθυσμού 481 φορές μεγαλύτερη του εθνικού μέσου όρου (67 φορές το Λονδίνο, 150 η Βιέννη, 233 το Βερολίνο στην Πρωσία, 315 το Παρίσι). Σε κάθε σπίτι ζούσαν κατά μέσο όρο 2,08 οικογένειες με 8,66 άτομα, τη στιγμή που ο εθνικός μέσος όρος ήταν 1,13 οικογένειες και 5,23 άτομα.

Τα στοιχεία αυτά δείχνουν την αυξανόμενη αστικοποίηση της εποχής και ότι οι κάτοικοι της πόλης ζούσαν πιο στριμωγμένα από τους κατοίκους της επαρχίας. Στο δεύτερο μισό του 19^{ου} αι. είχαμε μια βιομηχανική ανάπτυξη στην Αθήνα, που εκτός από διοικητικό κέντρο ήταν και συγκοινωνιακό.

Ἕλληνες ἐκ διαφόρων μερῶν τῆς Τουρκίας (ὕπηχοι Ὀθωμανοί)	2788
Ἴταλοι	457
Ἄγγλοι	372
Γάλλοι	235
Γερμανοί	175
Ἀυστριακοί	105
Ῥῶσοι	89
Διαφόρων ἄλλων ἔθνεστέτων	3202

Εικόνα 125: Πίνακας αλλοδαπών στην Αθήνα του 1879.

Πηγή: Υπουργεῖον Εσωτερικῶν. (1881). *Στατιστικὴ τῆς Ελλάδος. Πληθυσμός*, σελ.56.

⁹³² Υπουργεῖον Εσωτερικῶν. (1881). *Στατιστικὴ τῆς Ελλάδος. Πληθυσμός*. Αθήναι: τυπογρ. Σ.Βλαστού, σελ. 49.

Μετά τους Έλληνες της οθωμανικής αυτοκρατορίας, οι Ιταλοί κατείχαν την επόμενη θέση (τεχνικοί, καλλιτέχνες, έμποροι), ακολουθούμενοι από Άγγλους και Γάλλους, πράγμα συμβατό με τους γενικότερους προσανατολισμούς της χώρας.

Η επόμενη ειδική απογραφή των Αθηνών έγινε το 1884 υπό την εποπτεία του τμηματάρχη του Γ.Δ.Ο. και μελλοντικού πανεπιστημιακού Νεοκλή Καζάζη, αλλά δεν υπήρξε αναλυτική δημοσίευση των αποτελεσμάτων της, ούτε γνωστοποίηση του σκοπού της. Οι συγκεντρωτικοί πίνακές της μας δίνουν πληροφορίες για τον πληθυσμό της πόλης και των περιχώρων⁹³³, την κατανομή του κατά φύλο και ηλικία, πολιτικήν (οικογενειακή) και αστικήν κατάστασιν, επάγγελμα, θρήσκευμα, εκπαίδευση εγγράμματοι /αγράμματοι, αλλοδαποί καθώς και ο αριθμός των δημόσιων κτιρίων, ιδρυμάτων και ξενοδοχείων.⁹³⁴

Το χαρακτηριστικό ελληνικό έργο στατιστικής πόλεως της περιόδου που εξετάζουμε ήταν η «Στατιστική Πειραιώς» του φρούραρχού του, ίλαρχου Γ.Αγγελόπουλου (1852). Ο σχεδόν έρημος κατά την επανάσταση Πειραιάς μετά την μεταφορά της πρωτεύουσας στην Αθήνα των 4.000 περίπου κατοίκων (1834) άρχισε να αναπτύσσεται συνεχώς, βοηθούμενος αργότερα και από την παρακμή της Σύρου και την κατασκευή της διώρυγας της Κορίνθου.

Το χαρακτηριστικό ελληνικό έργο στατιστικής πόλεως της περιόδου που εξετάζουμε ήταν η «Στατιστική Πειραιώς» του φρούραρχού του, ίλαρχου Γ.Αγγελόπουλου (1852). Ο σχεδόν έρημος κατά την επανάσταση Πειραιάς μετά την μεταφορά της πρωτεύουσας στην Αθήνα των 4.000 περίπου κατοίκων (1834) άρχισε να αναπτύσσεται συνεχώς, βοηθούμενος αργότερα και από την παρακμή της Σύρου και την κατασκευή της διώρυγας της Κορίνθου.

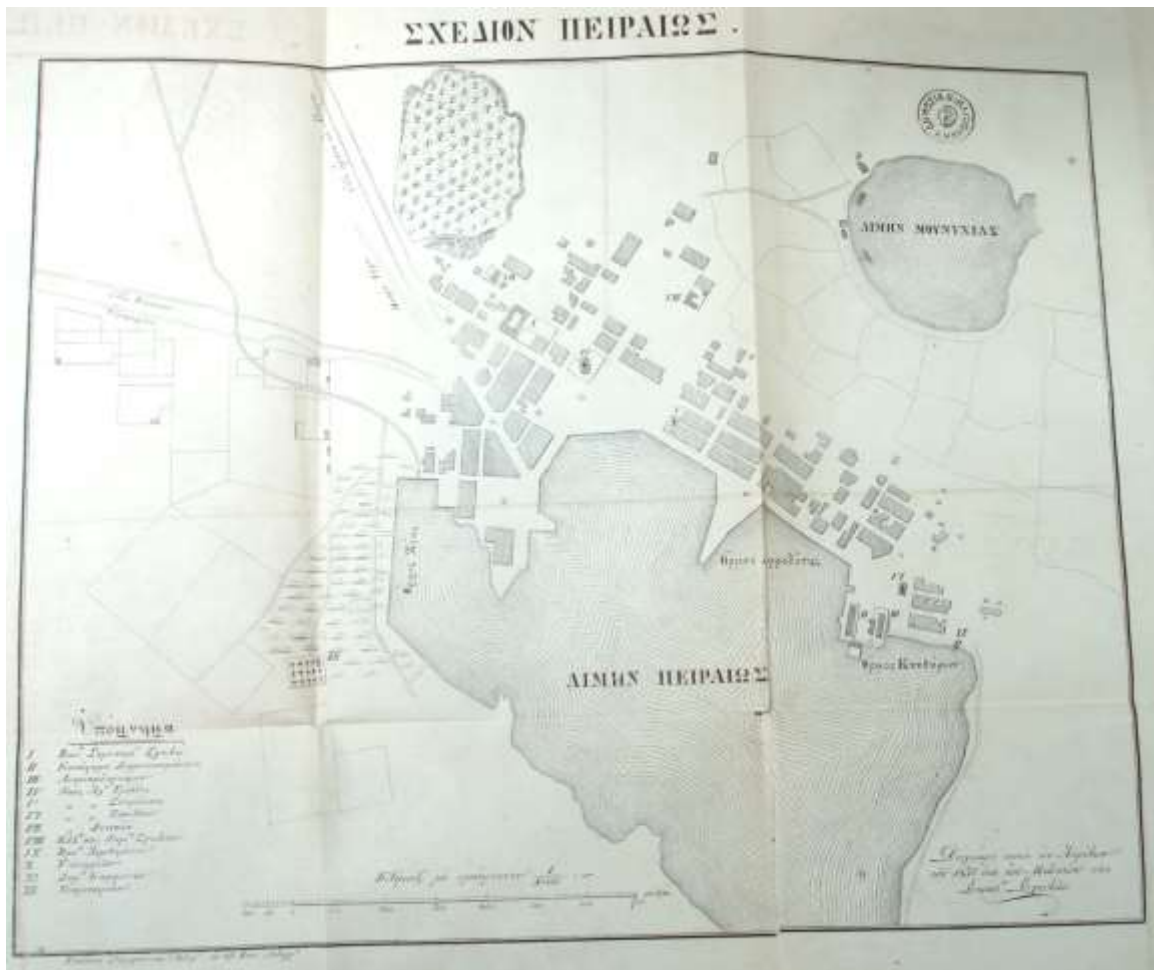
⁹³³ Αμπελόκηποι, Κολοκυνθού, Σεπόλια, Πατήσια και Κυψέλη, Παλαιό Φάληρο, Νέο Φάληρο, προάστια Ελαιώνα.

⁹³⁴ Βλέπε Λιακόπουλος, Ηλίας (1888), *Στατιστική Επιθεώρησις του Βασιλείου της Ελλάδος*, τχ.Α', στατιστική του πληθυσμού, Αθήναι, τυπ. Γ.Πάσσαρη, σελ. 43-46.

Εικόνα 126: Εξώφυλλο του έργου «Στατιστική Πειραιώς» του Γ.Αγγελόπουλου (1852).
Πηγή: Αγγελόπουλος, Γ. (1852). «Στατιστική Πειραιώς», χ.α..

Το έργο συμπεριλαμβάνει ως παραρτήματα το ωρολόγιο πρόγραμμα των μαθημάτων της Στρατιωτικής Σχολής Πειραιώς και έναν χάρτη που σχεδίασαν οι σπουδαστές της στρατιωτικής σχολής.

Εικόνα 127: Χάρτης του Πειραιά.

Πηγή: Αγγελόπουλος, Γ. (1852). «Στατιστική Πειραιώς», χ.α..

Το 46 σελίδων κυρίως έργο, που συνοδεύεται από χάρτη που σχεδίασαν οι σπουδαστές της στρατιωτικής σχολής, ανήκει στην ιστορικογεωγραφική παράδοση (περιγραφική στατιστική εμπλουτισμένη με αριθμητικά στοιχεία) και γράφτηκε για να «ευχαριστήσει την περιέργειαν των ξένων» και να «παρακινήσει τους σπουδαίους εις τοιούτου είδους συγγραφάς». Από το κείμενό του προκύπτει και ένας τρίτος στόχος: της παρέμβασης με προτάσεις για την εξέλιξη της πόλης. Αυτό ήταν μια συνήθης επιδίωξη των αριθμητικής τεκμηρίωσης ιδιωτικών στατιστικών στην Αγγλία.

Το βιβλίο χωρίζεται σε δύο μέρη, το πρώτο εκ των οποίων είναι το κύριο μέρος και αναφέρεται στην πόλη και το δεύτερο στο λιμάνι (8 σελίδες). Συνειδητή επιλογή του συγγραφέα ήταν ο περιγραφικός χαρακτήρας του έργου, η αναφορά παρατηρήσεων για την πόλη καθώς και γεγονότων συνδυαζόμενων με την ιστορία, «ίνα

μη καταστεί αηδής, ως ήθελέ τις υποθέσει, λαμβάνων υπ' όψιν την καθαυτό σημασίαν της λέξεως Στατιστική, την οποίαν ως τίτλον το πονημάτιον φέρει».⁹³⁵

Στις ενότητες του πρώτου μέρος του βιβλίου, που αποτελεί και τον κορμό, περιλαμβάνονται: η τοπιογραφία της πόλης, οι περίπατοι, τα ξενοδοχεία, η περιγραφή του κλίματος, ο πληθυσμός, η θρησκεία, οι συνοικίες, οι οδοί, οι πλατείες και οι κρήνες, οι αρχαιότητες και τα υδραγωγεία, τα δημόσια κτίρια και εκκλησίες (στρατώνας, νοσοκομείο, ναυπηγείο, πολεμικό σχολείο, τελωνείο, λοιμοκαθακτήριο, πυριτιδαποθήκη, σχολεία, νεκροταφείο), ιδιωτικές οικοδομές, οι αποθήκες, τα εργοστάσια, το εμπόριο, οι δημόσιες αρχές και οι ξένοι διπλωμάτες. Στο οκτασέλιδο δεύτερο μέρος περιγράφει τη γεωγραφία του λιμανιού, την εμπορική και ναυτική κίνησή του, τις εταιρείες με ατμοκίνητα πλοία και τις ισοτιμίες των νομισμάτων.

Σύμφωνα με τα στοιχεία του, ο πληθυσμός του Πειραιά ήταν 5.526 άνθρωποι (3.463 δημότες, 1605 ετεροδημότες και 458 αλλοδαποί). Στην ενότητα αυτή αναφέρεται για πρώτη φορά η σύνδεση του επαγγέλματος με τον τόπο καταγωγής. Συγκεκριμένα αναφέρει, ότι οι περισσότεροι κάτοικοι του Πειραιά ήταν Υδραίοι και Χιώτες στην καταγωγή, οι πρώτοι διακρινόμενοι για τη ναυτική τους δεινότητα και οι δεύτεροι για την εμπορική τους ικανότητα. Οι γεωργοί που καλλιεργούσαν τις πέριξ λιγαστές εκτάσεις ήταν κυρίως Αθηναίοι.

Στην ενότητα με τις δημόσιες αρχές αναφέρει και μια συγκεντρωτική δικαστική στατιστική (150 υποθέσεις, 100 καταδίκες, 15 αναβολές, 35 αθώωσεις), που λαμβανομένου υπόψη του οξύθυμου των Υδραίων την καταγωγή κατοίκων, θεωρεί πως αυτή η στατιστική φανερώνει ότι λίγα κακά συμβαίνουν στον Πειραιά χάρις στην επαγρύπνηση των αρχών.

Ιδιαίτερα αναλυτικός (5 σελίδες) είναι στην περιγραφή της βιομηχανικής υποδομής της πόλης. Μας πληροφορεί ότι: «...πάντες σχεδόν οι εύποροι του Πειραιώς κάτοικοι προθυμοποιούνται εις την εισαγωγήν πάσης ωφελίμου εις την πόλιν βιομηχανίας»⁹³⁶ και ότι στην εποχή του υπήρχαν:

- α) ένα ατμοκίνητο μεταξουργείο, όπου κατά το πλείστον φτωχές κοπέλες κατεργάζονται με επιτηδιότητα το μετάξι, ώστε ζητείται περισσότερο από το ιταλικό στην Ευρώπη
- β) ένα «πνευματοποιείον», που προμηθεύει και τον στρατό φάρμακα, που τα προϊόντα του είναι εφάμιλλα των ευρωπαϊκών και έχει ως διευθυντή τον Γερμανό Ε.Σταπ, που ανιδιοτελώς δείχνει τις τεχνικές του στους πολίτες καθώς και δωρεάν φάρμακα και χρήματα σε φτωχούς.
- γ) ένα «σχοινοπλοκείον», που υπό τη διεύθυνση του Γάλλου Κλεμάν

⁹³⁵ Αγγελόπουλος, Γ. (1852), *Στατιστική Πειραιώς*. Πρόλογος. Αθήναι: τυπ. Κ.Αντωνιάδη, σελ. δ'.

⁹³⁶ Αγγελόπουλος, Γ. (1852), ό.π., σελ. 33.

πραγματοποιούσε και εξαγωγές

δ) τρία σαπωνοποιεία, που κάνουν και κάποιες εξαγωγές

ε) τρία «μανεστροποιεία», που και αυτά κάνουν και εξαγωγές

στ) αρτοποιεία, που εξυπηρετούν και τις ανάγκες των πλοίων

ζ) ένα αμαξοποιείο, που διευθύνεται από Γερμανό

η) «τροχαλιοποιεία», που επιπλέον επιδιορθώνουν και εξαρτήματα πλοίων

θ) βαφεία, για νησιωτικά ρούχα, για παρασκευή βαφών για σπίτια και για πλοία

ι) κεραμεία, με εξαγωγές στην Κωνσταντινούπολη

κ) μια υαλουργία και ένας ατμοκίνητος μύλος που δεν είναι ενεργά, λόγω ελλείψεως κεφαλαίων και άλλων προβλημάτων

Ο συγγραφέας τονίζει ιδιαίτερα την εμπορική ανάπτυξη του Πειραιά, που οφείλεται στη δράση των Χιωτών την καταγωγή εμπόρων και, πέραν των ειδών που εισάγονται και εξάγονται και αναφέρεται ιδιαίτερα στον υποσκελισμό της Σύρου από τον Πειραιά για την εισαγωγή του ρωσικού σιταριού, λόγω φθηνών και καλύτερων υποδομών και εγγύτητας στα κέντρα κατανάλωσης. Αναφέρει, επίσης, κυβερνητικές δράσεις που αναβαθμίζουν το λιμάνι, όπως η έλευση από τον Πόρο της «βορβοροφάγου» για καθαρισμό του, ο προγραμματισμός της φωταγώγησης για πάταξη του λαθρεμπορίου, της κατασκευής φάρου στην Ψυτάλλεια, της διαφοροποίησης του φωτός των φανών εισόδου. Η ετήσια κίνηση ήταν περίπου 7.000 πλοία, 200 εκ των οποίων πολεμικά και ατμοκίνητα, 130.000 τόνοι εμπορευμάτων, 30.000 ναύτες, 30.000 επιβάτες εκ των οποίων οι 28.000 ταξίδευαν εντός του κράτους.

Το έργο περιλαμβάνει διάσπαρτα προτάσεις όπως:

α) τη μεταφορά για αισθητικούς λόγους από τη Μακρά Στοά των παραπηγμάτων (κρεοπωλεία, ιχθυοπωλεία, λαχανοπωλεία), την ανέγερση κρήνης με φανό αφιερωμένης στις τρεις ευεργέτιδες δυνάμεις για εξυπηρέτηση των ξένων πολεμικών πλοίων

β) την ανέγερση εκ θεμελίων του ναού της Αγίας Τριάδος, που εκτός των ουσιαδών μειονεκτημάτων της (λάθος προσανατολισμός, έλλειψη πρέποντος κωδωνοστασίου και επαρκών παραθύρων) ήταν «λίαν πληκτική» και ομοίαζε με «θέατρον ή ναόν»

γ) την ανέγερση νέου στρατώνα για να καλύψει μελλοντικές ανάγκες

δ) όσον αφορά το νοσοκομείο που δεν υπήρχε, προτείνει για την κατασκευή του την αξιοποίηση υπάρχοντος γηπέδου με ομογενειακής προέλευσης χρήμα που είχε ήδη ο δήμος και τη συνδρομή των Πειραιωτών και των ξένων (που θα έκαναν χρήση του για τους ναύτες των πλοίων τους). Έτσι, θα εκπληρωνόταν από τη μια ένα φιλανθρωπικό καθήκον, μιας και πολλοί πένητες κάτοικοι και ναύτες δεν θα πέθαιναν σε ελεεινή κατάσταση από αρρώστιες, από την άλλη η νοσηλεία των ξένων θα ήταν ένδειξη ευγνωμοσύνης προς τις ευεργέτιδες δυνάμεις

ε) για το ναυπηγείο, που θεωρεί τη θέση του πλεονεκτικότερη από αυτό της Σύρου, προτείνει την επέκτασή του, τον καθαρισμό του λιμένα και την κατασκευή προκουμαίας
στ) να φροντίσει η κυβέρνηση για την επιστροφή από τη Βενετία του λιονταριού που άλλοτε κοσμούσε το λιμάνι ή έστω αντιγράφου του
ζ) την λήψη μέτρων από την κυβέρνηση για την αποκοπή της επικοινωνίας από την χαμηλής τοιχοποιίας ανατολική πλευρά του λοιμοκαθαρηρίου
η) την ενίσχυση του σχοινοποιείου του Γάλλου Κλεμάν, που πέραν του οφέλους των εξαγωγών θα προμηθεύει σχοινιά για τον ελληνικό στόλο
θ) την αποζημίωση του ιδιοκτήτη ιδιωτικών ερειπίων για να κατασκευαστεί αξιόλογη αποβάθρα

Αξιόλογο έργο ήταν και ο «*Οδηγός εμπορικός, γεωγραφικός και ιστορικός των πλείστων κυριότερων πόλεων της Ελλάδος*» του Μιλτιάδη Μπούκα (1875), όπου έδινε αναλυτικά στοιχεία για την διοικητική, εκπαιδευτική και κυρίως οικονομική ζωή 26 πόλεων, με σκοπό να χρησιμεύσει και ως στατιστική, για να μπορέσει να σχηματίσει κάποιος την πραγματική εικόνα της Ελλάδας.

Η ιδιαίτερη πορεία της ελληνικής στατιστικής πόλεων θα συνεχιστεί τον επόμενο αιώνα. Το 1927, το Διεθνές Στατιστικό Ινστιτούτο της Χάγης, που θεωρούσε ως ειδικό αντικείμενο τη στατιστική των μεγάλων πόλεων, κάλεσε 204 πόλεις άνω των 250.00 κατοίκων καθώς και πρωτεύουσες άνω των 100.000 κατοίκων σε συνεργασία για την έκδοση του *Annuaire statistique des grandes villes*. Η Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος (Γ.Σ.Υ.Ε.) χορήγησε στοιχεία για την Αθήνα (αλλά όχι και για τον Πειραιά και τη Θεσσαλονίκη). Το διεθνές στατιστικό συνέδριο της Βαρσοβίας (1930) έθεσε τις εξής προδιαγραφές για τη στατιστική επετηρίδα των πόλεων:

1. Τοπογραφία και μετεωρολογία	15. Λιμάνια
2. Έκταση πόλεων	16. Σιδηρόδρομοι
3. Οικοδομές	17. Ποταμοπλοΐα
4. Κατοικίες	18. Αεροπλοΐα
5. Πληθυσμός από το 1800 και μετά	19. Κίνηση ξένων και ξενοδοχείων
6. Πληθυσμός τελευταίας απογραφής	20. Φωτισμός, ύδρευση
7. Κίνηση πληθυσμού	21. Λοιμώδη νοσήματα
8. Ξενοίκιαστες κατοικίες και καταστήματα (ανά τρίμηνο)	22. Θνησιμότητα, νοσηρότητα
9. Νέες οικοδομές	23. Δημοτική αντίληψη
10. Λαϊκές πολυκατοικίες	24. Υπηρεσίες υγιεινής δήμων
11. Οδοί και πλατείες	25. Μέτρα εναντίον της φυματίωσης και του καρκίνου
12. Καθαριότητα	26. Εκπαίδευση, σχολεία
13. Κυκλοφορία (άμαξες, τραμ, αριθμός επιβατών)	27. Δημοτική εκπαίδευση
14. Οικονομικά δημοτικών τραμ	

Πίνακας 1. Προδιαγραφόμενες στατιστικές κατηγορίες για την στατιστική πόλεων από το διεθνές στατιστικό συνέδριο της Βαρσοβίας (1930).

Στην Ελλάδα, το Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας και Εσωτερικών επέβαλλε με εγκυκλίους την ίδρυση στατιστικών γραφείων το 1928. Η δράση των περισσότερων δημοτικών γραφείων υπήρξε τυπική λόγω του κόστους που συνεπαγόταν, ίσως και λόγω των πληροφοριών οικονομικής διαχείρισης που έπρεπε να δημοσιοποιούνται. (Κλαδάς, 1932)

Το έδαφος

Η χαρτογραφική αποτύπωση της γης αποτελεί προϋπόθεση για την κτηματογράφηση, την υλοποίηση έργων υποδομής, την επιτυχία των πολεμικών επιχειρήσεων ενός κράτους κ.α.. Στο δεύτερο μισό του 17^{ου} αι. ξεκινά η συστηματική χαρτογράφηση ευρωπαϊκών κρατών (Γαλλία της εποχής του Colbert) και τον επόμενο αιώνα τα γαλλικά πρότυπα χαρτογράφησης θα εκτοπιστούν από τα πρωσικά. Η Αυστροουγγαρία θα χαρτογραφήσει την επικράτειά της και οι χάρτες αυτοί συμπεριλαμβάνουν ακόμη και την Β.Ελλάδα.⁹³⁷

Το τελευταίο τέταρτο του 17ου αιώνα και τον 18ο αι., εμφανίζεται μια γενιά Ελλήνων λογίων με γεωγραφικά και χαρτογραφικά ενδιαφέροντα. Η αρχή γίνεται έναν αιώνα νωρίτερα με τον χάρτη του Κερκυραίου λόγιου Νικόλαου Σοφιανού (Ρώμη, 1540), στα πλαίσια της βενετικής χαρτογραφικής παράδοσης, ενταγμένο στον ευρύτερο σκοπό του έργου του «να ανακαινίσει και να αναπτερουγίσει από την τόσην απαιδευσίαν το ελεεινόν γένος».⁹³⁸ Από τον μητροπολίτη Αθηνών Μελέτιο (Μιχαήλ Μήτρου ή Μήτρας, 1661-1714) και τον πατριάρχη Ιεροσολύμων Χρύσανθο Νοταρά (1663-1731), μέχρι τον Νικηφόρο Θεοτόκη, τον Ιώσηπο Μοισιόδακα, τους «Δημητρείς» Γρηγόριο Κωνσταντά και Δανιήλ Φιλιππίδη και τον Άνθιμο Γαζή, μία σειρά λογίων και διδασκάλων ασχολούνται με τη συγγραφή γεωγραφιών και την απόδοση χαρτών στα ελληνικά, με κορυφαίο δημιούργημα την Χάρτα του Ρήγα Βελεστινλή. Η Χάρτα, αν και ήταν παρωχημένη από τεχνικής πλευράς, λόγω της συμβολικής της αξίας ήταν ο μοναδικός χάρτης στην ιστορία που κατηγορήθηκε ως επαναστατικό μέσο (Λιβιεράτος, 2009).

Περνώντας στην εποχή της σύγχρονης γεωδαιτικής χαρτογραφίας, ιδιαίτερο ενδιαφέρον δείχνουν ξένα κράτη για την χαρτογράφηση της Ελλάδας. Από τον 18^ο αι. μέχρι και τον 19^ο αι. και με αποκορύφωμα την καποδιστριακή περίοδο, η υδρογραφική υπηρεσία του γαλλικού ναυτικού (Dérót) χαρτογραφεί τα παράλια στο Αιγαίο, έργο ενταγμένο στην ευρύτερη χαρτογράφηση της ανατολικής Μεσογείου, υποστηρικτικό των γαλλικών εμπορικών συμφερόντων. Η διείσδυση των Γάλλων στον ελλαδικό χώρο προκάλεσε την δραστηριοποίηση των Άγγλων, που στις αρχές του 19^{ου} αι. (1802, 1804-1810) στέλνουν τον στρατιωτικό τοπογράφο και αρχαιοδίφη William Martin Leake⁹³⁹ με

⁹³⁷ Λιβιεράτος, Ε. (2009). *Χαρτογραφικές περιπέτειες της Ελλάδας 1821-1919. Με αφορμή ένα χειρόγραφο του Κωνσταντίνου Νίδερ (1898)*. Αθήνα: Ε.Λ.Ι.Α., σελ. 8.

⁹³⁸ Λιβιεράτος, Ε. (2009). ό.π., σελ. 26.

⁹³⁹ Ο Άγγλος William Martin Leake (1777-1860) ως δόκιμος αξιωματικός του πυροβολικού απέκτησε κατά την στρατιωτική του εκπαίδευση και γνώσεις μαθηματικών, τοπογραφίας και εξερεύνησης. Μετά από θητεία στις δυτικές Ινδίες στάλθηκε ως εκπαιδευτής στον οθωμανικό στρατό. Το ταξίδι του μέσω της Μ.Ασίας προς την Αίγυπτο για υποστήριξη της εκδίωξης των Γάλλων του Ναπολέοντα, τον έστρεψε στην αρχαιολογία. Χαρτογράφησε την κοιλάδα του Νείλου και τους καταρράκτες του. Από το 1804 έως το 1807 ήλθε στην Ελλάδα με την εντολή να κάνει περιηγήσεις και να επισημαίνει αδυναμίες της οχύρωσης στην οθωμανική στρατιωτική διοίκηση, ώστε να αντισταθεί σε ενδεχόμενη επίθεση από το γαλλικό Στρατό από τα δυτικά. Χαρτογράφησε τις ακτές της Ηπείρου και της Πελοποννήσου. Υπήρξε αντιπρόσωπος της αγγλικής κυβέρνησης στο σαράι του Αλή Πασά, όπου έμεινε ένα χρόνο, και συνοδός των μαρμάρων του Παρθενώνα στην Αγγλία. Το έργο του «*The topography of Athens: With some*

σκοπό τη συλλογή γεωγραφικών, τοπογραφικών πληροφοριών για το εσωτερικό της χώρας. Το έργο του, που δημοσιεύεται μετά το 1820, θα αξιοποιηθεί από τις ξένες αρχαιολογικές αποστολές. Σημαντικοί υπήρξαν οι χάρτες του ελλαδικού χώρου των Γάλλων Barbie de Bocage, Larie και του Αυστριακού Weiss (ευρωπαϊκή οθωμανική αυτοκρατορία). (Λιβιεράτος, 2009).

Το 1827 στην Ancona ο Ι.Καποδίστριας, λίγο πριν ξεκινήσει για το Ναύπλιο, στέλνει επιστολή στο στέλεχος του γαλλικού Υπουργείου Πολέμου κόμη Νικόλαο Λοβέρδο και του ζητά να συμβάλλει στην επείγουσα σύνταξη ενός χάρτη της Ελλάδας, βασισμένο στον χάρτη του Larie (1826), για να έχει ένα βοήθημα για τις στατιστικές και διοικητικές του εργασίες.⁹⁴⁰ Για τον Ε.Λιβιεράτο αυτή η επιστολή είναι το πρώτο και κορυφαίο κεφάλαιο της ιστορίας της χαρτογραφίας του ελληνικού κράτους. Αποτελεί και στοιχείο της αναγνώρισης από τον Ι.Καποδίστρια της γνώσης και της αξίας των σύγχρονων τεχνικών διοίκησης. Η χαρτογράφηση ήταν προϋπόθεση για την διανομή εθνικών γαιών και την πολεοδόμηση. Η κατάσταση της χώρας δεν του επέτρεπε να οργανώσει ιδιαίτερη χαρτογραφική υπηρεσία, για αυτό απευθύνθηκε στους Γάλλους για την αποστολή στρατιωτικών των επιστημονικών όπλων/σωμάτων για την εκπαίδευση Ελλήνων μηχανικών και σύνταξη χάρτη της Πελοποννήσου, ένα χρόνο πριν την άφιξη της *Expédition Scientifique de Morée*.

Η Γαλλία ήταν πρωτοπόρος στην πρακτική αξιοποίηση της επιστημονικής γνώσης για πρακτικά οφέλη. Τον Μάιο του 1828 ήρθαν τέσσερις Γάλλοι αξιωματικοί ως αποσπασμένοι στον κυβερνήτη της Ελλάδας, μεταξύ των οποίων ο υπολοχαγός μηχανικού Σταμάτιος Βούλγαρης και ο έμπειρος γεωδαίτης και γεωγράφος υπολοχαγός Jean Pierre Eugène Félicien Peytier. Ένας άλλος ο Η.Ραυζιέ θα οργανώσει το Σχολείο των Ευελπίδων⁹⁴¹ (Ναύπλιο), όπου εισάγει για πρώτη φορά στην Ελλάδα το μάθημα της τοπογραφίας. Ο τέταρτος ο Th.A.Ganot αναλαμβάνει την οργάνωση και τη διοίκηση των πρώτων μηχανικών του ελληνικού στρατού στους οποίους θα ενταχθεί και ο Βούλγαρης. Από τότε ο στρατός (Μηχανικό) θα εκτελεί το σύνολο των δημοσίων έργων στη χώρα μέχρι το 1878 και θα επηρεάζει σε τεχνοκρατικό επίπεδο σχετικές αποφάσεις (Λιβιεράτος, 2009).

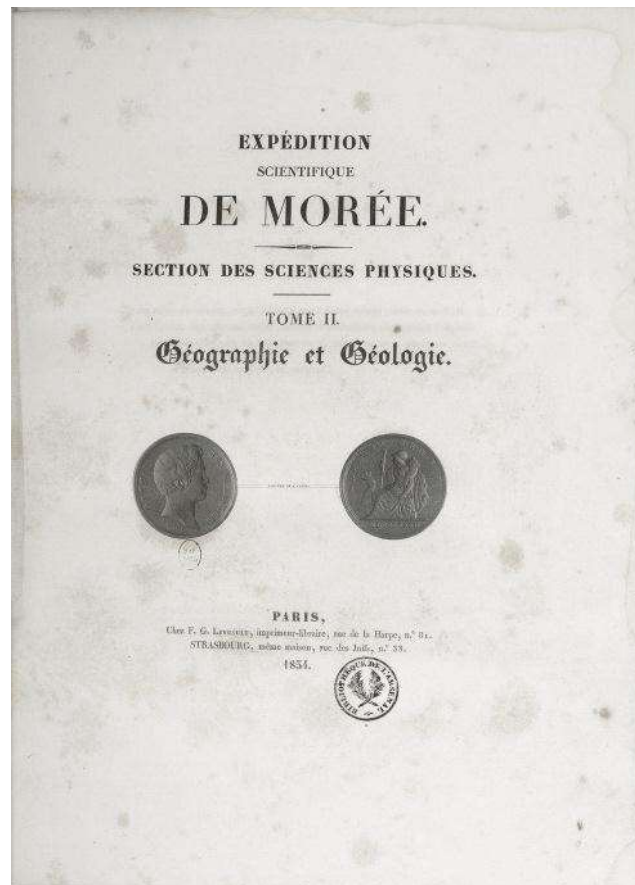
Το 1829, τρία χρόνια μετά την έκδοση του δεύτερου χάρτη του Larie, αρχίζουν οι γαλλικές χαρτογραφικές εργασίες και η φυσιογνωστική εξερεύνηση της Πελοποννήσου, στα πλαίσια της *Expédition Scientifique de Morée*, από τη γαλλική επιστημονική αποστολή υπό τον στρατηγό Maison. Ο Peytier, ενώ είχε ξεκινήσει εργασίες για την χαρτογράφηση της χώρας για λογαριασμό της ελληνικής κυβέρνησης,

remarks on its antiquities» (1821) υπήρξε έργο αναφοράς για πολλά χρόνια. Στα περιηγητικά έργα του περιγράφει την κοινωνική και οικονομική κατάσταση της Ελλάδας λίγο πριν την επανάσταση. Υπήρξε μέλος της Royal Society (1860) και άλλων διεθνών ενώσεων.

⁹⁴⁰ Ζητούσε τη μεγέθυνση ενός ήδη υπάρχοντος χάρτη μέχρι να συνταχθεί ένας καλύτερος, «...pur une carte veritable».

⁹⁴¹ Το μετέπειτα Κεντρικών Πολεμικών Σχολείων.

εντέλλεται από την χώρα του να υποστηρίξει την αποστολή του Maison (που ήταν από τον Αύγουστο του 1828 στην Πελοπόννησο), για να συνταχθεί ανάμεσα στα άλλα ένας νέος τεχνικά ανώτερος χάρτης της Πελοποννήσου για λογαριασμό του γαλλικού Επιτελείου. Αυτός ο πρώτος επιστημονικός χάρτης του τόπου μας εκδίδεται στο Παρίσι ως ένθετο στο σχετικό έργο *Expédition Scientifique de Morée* (1834) και 100 αντίτυπά του θα σταλούν στην ελληνική κυβέρνηση. Το 1834 εκδίδεται στο Λονδίνο ο χάρτης της συνοριακής γραμμής του ελληνικού κράτους, που συντάχθηκε από συμμάχους στρατιωτικούς, σε συνεργασία με εκπροσώπους της Πύλης. Η Γάλλοι θα χαρτογραφούν μέχρι και το 1849 περιοχές της Στερεάς, της Αθήνας και της Εύβοιας συμπεριλαμβανομένων. Ο πρώτος χάρτης της Ελλάδας κυκλοφόρησε το 1852 στο Παρίσι, ήταν εικοσάφυλλος και είχε κλίμακα 1:200.000.⁹⁴²

Εικόνα 129: Εξώφυλλο του 2^{ου} τόμου του έργου του Bory de Saint-Vincent (1834). *Expédition Scientifique de Morée* (tome II). Paris.
Πηγή: Βιβλιογραφική βάση gallica.

⁹⁴² Ο πρωτογενής χάρτης της *Expédition* είναι γνωστός και ως χάρτης του Peytier (1832, κλίμακα 1:200.000). Ο παράγωγος χάρτης του είναι γνωστός ως χάρτης του Aldenhoven (1852, κλίμακα 1:200.000). Το 1838 είχε δωρηθεί από τους Αυστριακούς στον Όθωνα ένας χάρτης διαστάσεων 1,70x1,20 και κλίμακας που είχε συνταχθεί με βάση όλες τις προγενέστερες χαρτογραφήσεις (γαλλικές κυρίως) και τους χάρτες του αυστριακού Επιτελείου. Πηγή: Λιβιεράτος, Ε. (2009). ό.π.

Το ελληνικό κράτος επί Όθωνα αναθέτει, μετά από εισήγηση του Ι.Κωλέττη, στο Γραφείο Δημόσιας Οικονομίας (Γ.Δ.Ο.) τη σύνταξη της ακριβούς χωρογραφικής και τοπογραφικής περιγραφής του Κράτους με τον ιδρυτικό νόμο του 1834. Το μέλος του Γ.Δ.Ο., D.A.Gebhard Βαυαρός αρχιγεωμέτρης (τοπογράφος) με αρμοδιότητες του μηχανικού, ανέλαβε τη χαρτογράφηση του βασιλείου και τον πολεοδομικό σχεδιασμό του, αλλά δεν κατόρθωσε να υλοποιήσει το δύσκολο αυτό έργο. Λόγω των περιορισμένων πόρων και των πολιτικών επιλογών η δράση του Γ.Δ.Ο. θα επικεντρωθεί στη στατιστική του πληθυσμού, της γεωργίας και της βιομηχανίας, υλοποιώντας τις κρατικές στατιστικές δράσεις του 19^{ου} αι. και ακυρώνοντας τους αρχικούς στόχους της γεωεποπτείας και της κτηματογράφησης της χώρας.

Η μόνη απόπειρα δημιουργίας κτηματολογίου⁹⁴³ στην Ελλάδα έγινε με το σχετικό διάταγμα «Περί Κτηματολογίων» (24-11/6-12-1836), που προέβλεπε στο άρθρο 2 ότι: «...όλα τα ακίνητα κτήματα ιδιωτών, δήμων, φιλανθρωπικών καταστημάτων, εκκλησιών, μοναστηρίων και σωματείων...θέλουν εγγραφεί εις επίτηδες βιβλία λεγόμενα κτηματολόγια ... εξαιρουμένων όλων των εθνικών (ακινήτων κτημάτων) και αυτών των υπό μίσθωσιν όντων...».⁹⁴⁴ Αντί κτηματολογίου συνδεδεμένου με χάρτες κατά τα ευρωπαϊκά πρότυπα, έχουμε κτηματολόγια τύπου καταλόγων ιδιοκτησιών (με το είδος, τη θέση και τα όρια, τους τίτλους, την έκταση) εξαιρουμένων των εθνικών γαιών (ακόμη και των μισθούμενων), που θα τα φύλαγαν οι ειρηνοδίκες. Αν και οι Βαυαροί είχαν πλήρη επίγνωση της αξίας και του τρόπου υλοποίησης του έργου (η Βαυαρία κτηματογραφόταν από το 1812 έως το 1872), εντούτοις δεν προχώρησαν σε ρήξη με την ελληνική – οθωμανική παράδοση.

Όπως ερμηνεύει το γεγονός αυτό ο μελετητής της ελληνικής χαρτογραφίας καθηγητής Ευάγγελος Λιβιεράτος: «Το πιο πιθανόν είναι λοιπόν, η αδυναμία αυτή της βαυαρικής διοίκησης στην Ελλάδα να σχετίζεται με τις πολιτικές αντιπαραθέσεις των τριών [κόσμων] συμφερόντων και κοινωνικής κουλτούρας που εκπροσωπούν τα τότε αντιμαχόμενα ελληνικά κόμματα (το αγγλικό, το γαλλικό και το ρωσικό), με τη γενική κατάσταση ανασφάλειας, που επικρατεί στην ύπαιθρο (δυσκολίες οδικής πρόσβασης και ληστεία), με την ανασταλτική, σχεδόν μεταφυσική, φόρτιση που προσέδιδε το άλυτο πρόβλημα των εθνικών γαιών και με τη στρατιωτική πρακτική των Βαυαρών στην ξένη γ' αυτούς χώρα, η οποία περιοριζόταν σε παραδοσιακό συντηρητικό μάλλον ρόλο, παρά σε ρόλο αντίστοιχο των *armes savants*⁹⁴⁵, στο πλαίσιο των οποίων εκτελούνταν τότε τα έργα της χαρτογράφησης των ευρωπαϊκών χωρών. Αλλά και με τις ιδεολογικές και

⁹⁴³ Τα οθωμανικά κτηματολόγια του ελλαδικού χώρου ήταν απλοί ιδιοκτησιακοί κατάλογοι χωρίς τοπογραφική αποτύπωση, σε αντίθεση με τα κτηματολόγια επί Ενετικής κατοχής στην Πελοπόννησο (1685-1715).

⁹⁴⁴ Λιβιεράτος, Ε. (2009). ό.π., σελ. 108.

⁹⁴⁵ Οι επιστήμονες στρατιωτικοί (στρατιωτικοί μηχανικοί) ήταν στη Γαλλία η ελίτ των αξιωματικών.

πολιτικές αντιπαραθέσεις στους κόλπους της βαυαρικής διοίκησης, όπως είδαμε στην περίπτωση του Γραφείου της δημόσιας οικονομίας.»⁹⁴⁶.

Επίσης, και οι Γερμανοί θα υλοποιήσουν ένα χαρτογραφικό πρόγραμμα για την Αττική με σκοπό αρχαιολογικές έρευνες. Το 1862 ο Γερμανός καθηγητής Ernst Curtius με τον ταγματάρχη C. Von Stranz αποτυπώνουν τα περίχωρα των Αθηνών (Atlas von Athen, 1868). Το 1874 ιδρύεται το Γερμανικό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο και την επόμενη χρονιά με χορηγία του Πρωσικού Υπουργείου Πολιτισμού, αναθέτει το έργο της χαρτογράφησης της Αττικής σε μια ομάδα υπό τον λοχαγό J.A.Kaupert. Αυτό, σε συνδυασμό με την προηγούμενη δουλειά του E.Curtius, αποτυπώθηκε στο Karten von Attika (1878).⁹⁴⁷ Οι ξένες χαρτογραφικές αποστολές χρησιμοποίησαν στο έργο τους και Έλληνες αξιωματικούς, με αποτέλεσμα την αναβάθμιση από τεχνικής πλευράς και του εγχώριου επιστημονικού δυναμικού (στρατιωτικοί).

Η ιδιότητα του πολίτη μηχανικού (πολιτικού μηχανικού) εισάγεται από την κυβέρνηση Κουμουνδούρου το 1878 μετά τη δημιουργία του σώματος του Μηχανικού κατά το γαλλικό πρότυπο των μηχανικών γεφυρών και οδοποιίας (pouds et chaussées). Αυτό στο πλαίσιο της κατάργησης της αποκλειστικότητας της επάνδρωσης της Υπηρεσίας Δημοσίων Έργων του Υπουργείου Εσωτερικών από στρατιωτικούς. Οι στρατιωτικοί μηχανικοί είχαν το δικαίωμα, παραιτούμενοι από το Μηχανικό, να συνεχίσουν την καριέρα τους στα δημόσια έργα. Την περίοδο 1829-1878 στην ουσία μόνο οι στρατιωτικοί μηχανικοί εκτελούν τα δημόσια έργα και τις τοπογραφίες. Εν τω μεταξύ είχε ιδρυθεί ξεχωριστό τμήμα στο Μηχανικό για τις τοπογραφικές σπουδές, οποίες υποβαθμίζονται στην πολιτική εκπαίδευση κατά την μετεξέλιξη του Τεχνικού Σχολείου σε Σχολείο Βιομηχάνων Τεχνών (1887),⁹⁴⁸ την στιγμή που Έλληνες αποκλειστικά υλοποιούν την χαρτογράφηση της Θεσσαλίας. Αν και με νόμο του 1888 προβλεπόταν ο μικτός χαρακτήρας της χαρτογραφικής υπηρεσίας με νεότερο νόμο (1895) στρατιωτικοποιείται πλήρως. Το 1911 συστήνεται το διαρκές Χαρτογραφικό Συμβούλιο του Κράτους, που τίθεται υπό την εποπτεία του Υπουργού Στρατιωτικών.⁹⁴⁹ Η ένταξη και η εν συνεχεία μακρά παραμονή της χαρτογραφικής δραστηριότητας εντός του στρατού και μετά τον Τρικούπη φανερώνει την μεγάλη ισχύ των στρατιωτικών, που διήρκησε μέχρι το 1974.⁹⁵⁰ (Λιβιεράτος, 2009)

⁹⁴⁶ Λιβιεράτος, Ε. (2009). ό.π., σελ.113-114.

⁹⁴⁷ 32 φύλλα με κλίμακα 1:25.000, 4 φύλλα με κλίμακα 1:12.500. Στην έκδοση του 1900 (1:100.000) συμπεριλαμβάνεται η Βοιωτία και η Αίγινα (από στοιχεία αγγλικών ναυτικών χαρτών).

⁹⁴⁸ Από ισότιμη ειδικότητα (σχολή γεωμετρών ή σχολή χωρομετρών) έγινε δευτερεύον παράρτημα της σχολής Πολιτικών Μηχανικών, που ιδρύθηκε τότε.

⁹⁴⁹ Επιπλέον με τον Ν.357/1914 ιδρύεται εντός της Χαρτογραφικής Υπηρεσίας το ημιστρατιωτικό Σώμα των Χαρτογράφων, στελεχούμενο από κάτω των 45 ετών αποστρατευθέντα πρώην μέλη της Χαρτογραφικής Υπηρεσίας και κάτω των 25 ετών ιδιώτες που παρακολούθησαν τουλάχιστον δύο τάξεις της Σχολής των Βιομηχάνων Τεχνών ή ισότιμης ξένης τεχνικής σχολής.

⁹⁵⁰ Οι αξιωματικοί των τεχνικών όπλων (Πυροβολικό, Μηχανικό) εθεωρούντο ελίτ. Αξιωματικοί της Χαρτογραφικής Υπηρεσίας συμμετείχαν στον Στρατιωτικό Σύνδεσμο και στο Κίνημα του 1909. Στελέχη της, όπως ο Παύλος Μελάς, ήταν δραστήρια μέλη της Εθνικής Εταιρείας. Όπλα που κρυφά

Στην πορεία προς το «χαρτογραφικό ορόσημο του 1889», αξίζει να αναφερθούν: ο χάρτης των νέων ελληνο-οθωμανικών συνόρων στη Θεσσαλία, που τον συνέταξαν Άγγλοι (υπό τον ταγματάρχη Κ. Ardagh) του War Office (1881, 1882) και ο Χάρης του Βασιλείου της Ελλάδας (1878, στρατιωτικό Γεωγραφικό Ινστιτούτο της Βιέννης)⁹⁵¹, που συμπεριλάμβανε και στοιχεία του επιτελικού χάρτη πέραν των βορείων συνόρων.

Όσον αφορά το κτηματολόγιο, συνεχίζει να μην υλοποιείται. Ο σχετικός οθωμανικός νόμος του 1836 παραμένει ανενεργός ελλείψει εφαρμοστικών εγκυκλίων. «Παρόλο που ο Τρικούπης προχώρησε στο μέχρι τότε πιο θαρραλέο πρόγραμμα χαρτογράφησης, από τη σύσταση του κράτους, με σκοπό την κτηματογράφηση για μια νέα πολιτική σχετικά με τη γη και ιδιαίτερα την ιδιωτική ιδιοκτησία, τελικά το σχέδιο ξέφυγε από τον κύριο κτηματολογικό και χαρτογραφικό στόχο και εξελίχτηκε σε μια (σημαντική κατά τα άλλα) επιστημονική και γεωδαιτική επιχείρηση, με την οποία προωθείται η στρατιωτική πρωτοκαθεδρία και ουσιαστική αποκλειστικότητα στα χαρτογραφικά και κτηματολογικά ζητήματα της χώρας.»⁹⁵²

Η κυβέρνηση Χ. Τρικούπη, έχοντας υπόψη την σύγχρονη και οικονομική σύνταξη του κτηματολογίου της περιοχής Βοσνίας – Ερζεγοβίνης από τους Αυστριακούς και με δεδομένη την έλλειψη αγγλικού ενδιαφέροντος καθώς και την εξαφάνιση παλαιότερων γαλλικών τριγωνομετρικών σημείων, αποφασίζει την ανάθεση στους Αυστριακούς της οργάνωσης της νέας χαρτογράφησης της χώρας. Αυτή πέρα από τη χρησιμότητά της και για έργα υποδομών (π.χ. σιδηρόδρομος) θα καθιστούσε δυνατή και την σύνταξη του κτηματολογίου, που θα επέτρεπε τον εντοπισμό της λαθραίας χρήσης της δημόσιας γης από μεγαλογαιοκτήμονες και την αύξηση των φορολογικών εσόδων του κράτους.

Το 1889 αποστέλλονται στην Ελλάδα οι Αυστριακοί αξιωματικοί Η. Hartl (επικεφαλής), F. Lehl και J. Lohr, που μαζί με τους: Ε. Μεσσαλά, Κ. Κωνσταντινόπουλο και Κ. Νίδερ στελεχώνουν αρχικά την Γεωδαιτική Αποστολή. Το συγκροτούμενο ελληνοαυστριακό Γεωδαιτικό Απόσπασμα (1891) θα μετονομαστεί αργότερα σε Χαρτογραφική Υπηρεσία Στρατού (1895). Έχουμε μεταφορά τεχνογνωσίας στην Ελλάδα και οι Έλληνες αξιωματικοί τοπογράφοι- χαρτογράφοι εκπαιδεύονται στο Γεωγραφικό Ινστιτούτο της Βιέννης. Την περίοδο 1891-92 (κυβέρνηση Θ. Δεληγιάννη) η εντολή ήταν να αφήσουν την κτηματογράφηση και να ασχοληθούν με το στρατιωτικού

αποστέλλονταν στη Μακεδονία ήταν συσκευασμένα ως όργανα μετρήσεων της Χαρτογραφικής (στο Λιάσκος, Α., & Νικόλτσιος, Β. (2008). *Τα όπλα του Μακεδονικού Αγώνα (1904-1908)*, σελ.12. Στο Λιβιεράτος, Ε. (2009). *ό.π.*, υποσημ. 296, σελ. 206.

⁹⁵¹ Ο ελληνικός στρατός δεν διαθέτει δικά του εκτυπωτικά μηχανήματα μέχρι το 1917, οπότε η συνεργασία με τη Βιέννη ήταν συνεχής, ενώ εμφανίστηκαν και στην Αθήνα εξειδικευμένα τυπογραφεία εκτυπώσεων χαρτών.

⁹⁵² Λιβιεράτος, Ε. (2009). *ό.π.*, σελ. 150.

ενδιαφέροντος έργο χαρτογράφησης των συνόρων.⁹⁵³ Το 1896 ενόψει του πολέμου αποδιοργανώνεται προσωρινά η υπηρεσία, λόγω ανάκλησης των Ελλήνων αξιωματικών. Τα νέα σύνορα χαράσσονται από πολυεθνική επιτροπή (οκτώ κράτη, συνθήκη ειρήνης Κωνσταντινουπόλεως).

Το 1906, για πρώτη φορά ανέλαβε Έλληνας τη διοίκηση της Χαρτογραφικής Υπηρεσίας Στρατού, ο ταγματάρχης Μηχανικού Ευλάμπιος Μεσσαλάς. Νέα διακοπή της λειτουργίας της υπηρεσίας έχουμε κατά τη διάρκεια των Βαλκανικών πολέμων. Οι πόλεμοι αυτοί θα αναβάλλουν επ' αόριστον τις από το 1910 νομοθετικές επιταγές για σύνταξη κτηματικού χάρτη (Ν.ΓΧΝΖ',1910). Οι μόνες εξαιρέσεις ήταν η κτηματογράφηση του περίκαιου τμήματος της Θεσσαλονίκης το 1917 (Ν.1122/1918) και στο Π.Φάληρο, στην Καλλιθέα και σε τμήμα της Αθήνας.⁹⁵⁴

Με την αναδιάρθρωση του Ε.Μ.Π. το 1917 ιδρύεται και η Σχολή Τοπογράφων Μηχανικών. Η πολεοδομική αποκατάσταση της Θεσσαλονίκης ήταν η περίπτωση που η πολιτική ηγεσία ανέθεσε στις πολιτικές υπηρεσίες τις τοπογραφικές/κτηματογραφικές εργασίες, υπό την διεύθυνση του καθηγητή γεωδαισίας του Ε.Μ.Π. Δημήτριου Λαμπαδάρου, μέλους της αρμόδιας διεθνούς επιτροπής που συνέστησε ο Αλ.Παπαναστασίου. Από το 1918 και έπειτα καταργείται επίσημα κάθε ανάμιξη του στρατού στην κτηματογράφηση. Η Χαρτογραφική Υπηρεσία Στρατού θα μετονομαστεί σε Γεωγραφική Υπηρεσία Στρατού (Ν.Δ. 10/2/1926), όνομα που διατηρεί μέχρι σήμερα.

Το 1938 εκδίδεται η «Υψομετρική κατανομή της επιφανείας του πληθυσμού και των διοικητικών διαιρέσεων της χώρας»,⁹⁵⁵ όπου η επιφάνεια, οι δήμοι και οι κοινότητες (με βάση τα στοιχεία του 1934) και ο πληθυσμός της χώρας (με βάση τα στοιχεία του 1928), κατανέμονται σε υψομετρικές ζώνες,⁹⁵⁶ δίνοντας τη δυνατότητα για νέες έρευνες (όπως κατανομή γεννήσεων, θανάτων, μετανάστευσης, εγγραμματοσύνης, γεωργικής παραγωγής). Τα υψομετρικά στοιχεία προέρχονταν από την Γεωγραφική Υπηρεσία Στρατού.

Το 62,27 % του πληθυσμού κατοικούσε σε πεδινές περιοχές, που ήταν το 62,27 % του εδάφους και το 2,12 % σε ορεινές περιοχές, που ήταν το 33,11 % του εδάφους. Όλα τα γεωγραφικά διαμερίσματα συγκέντρωναν την πλειοψηφία του πληθυσμού τους σε πεδινές περιοχές, πλην της Ηπείρου (45% σε ορεινές περιοχές, λόγω μορφολογίας εδάφους) και Κρήτης (51%, σε ζώνες άνω των 200m, λόγω ανασφάλειας

⁹⁵³ Ο Hartl πρόβαλε το έργο της περιόδου 1890-1894 στη διεθνή επιστημονική κοινότητα (Internationale Gradmessung, Γεωγραφικό Ινστιτούτο της Βιέννης).

⁹⁵⁴ Πανελλήνια επέκταση της εφαρμογής του Ν.1122 με τον Ν.2082/20.

⁹⁵⁵ Γ.Σ.Υ.Ε./Υπ.Εθνικής Οικονομίας. (1938). *Υψομετρική κατανομή της επιφανείας του πληθυσμού και των διοικητικών διαιρέσεων της χώρας*. Αθήνα: Εθν.Τυπογραφείον.

⁹⁵⁶ Χθαμαλαί (0-200m), ημιορειναί (201-500m), ορειναί (501-1001), υψηλαί (1001-1500). Το σημείο υψομέτρησης ήταν το πιο πυκνοκατοικημένο σημείο του δήμου ή κοινότητας. Όπως σημειώνεται στην εισαγωγική έκθεση της έκδοσης, δεν ήταν η πλατεία ή εκκλησία, σημεία κοινωνικής αναφοράς μιας κοινότητας, λόγω της μη αντιπροσωπευτικότητας της θέσης τους. Για το Άγιο Όρος πάρθηκε ο μεσοσταθμικός μέσος όρος, σε συνάρτηση με τον πληθυσμό. Για 178 κοινότητες δεν έγινε υψομέτρηση.

στα παράλια ιστορικά).⁹⁵⁷ Από τα στοιχεία που συλλέχτηκαν, πρέκυψε ότι το «μέσο ύψος του κράτους» ήταν 502,34 m, που συγκρινόμενο με το μέσο ευρωπαϊκό ύψος (330m) κατέτασσε την Ελλάδα στα ορεινότερα μέρη της Ευρώπης.⁹⁵⁸

Επαρχία Φλωρίνης — Province de Florine					
Φλώρινα	700	Βθουκόν (Οφύρα)	750	Νίκη (Νεγοπάνη)	600
Άγιος Παρκεπιού	612	Ίσιθ (Βόρμπαν)	670	Νυμφών (Νέγκουσα)	1350
Άγιος Αχιλλεύς (Άγιος)	890	Καλοθέα (Ροδόρα)	1060	Ξινών Νερών (Βεζ-Σο)	680
Άγιος Γερμανός (Γέρμαν)	1080	Κάρα (Οροβίνα)	940	Παλιόστρα (Μητροπολίτα)	640
Άγ. Παντελεήμων (Παν- ταλ)	580	Κάτα Κωλινίση (Κάτα Καλλινίκου)	620	Παπαγιάννης (Παπαζάνη)	660
Αγριαπίδις (Γκόρτσικον)	680	Κάτα Κλειναί (Κάτα Κλέπτα)	610	Παρόρι (Μπίτουσα)	680
Αιτός	700	Κάτα Κλειναί (Κάτα Κλέπτα)	610	Πεδινόν (Λουμπέτινον)	634
Αίκωνς (Άρμιστιν)	980	Κάτα (Παροτίσιον)	980	Πέτασμα (Κουτασιόβιν)	640
Αιτωγορίον (Παροτίσι- ον)	640	Καδοράγγη (Καδοράπη)	680	Περικιά (Περικιάνα)	1420-1500
Αιωνότιον (Σόροβιτς)	580	Κάτα (Ταύροβον)	860	Πέτρας (Πέτερσιον)	680
Αιφύριον (Ροδόβινα)	440	Κογκική (Παλατίτσα)	740	Πηλοδέρσιον	1480-1580
Ανταρτίον (Ζόλοβον)	1060	Κορυφή (Τούρτα)	1000	Πλάτο (Στάροβον)	1000
Άγιος Καλλινίκος (Άγιος Καλλινίκου)	620	Κραπέρον (Ραίσιον)	1000	Πηλοπόλιτνας (Καμ- ποσιόστα)	614
Άγιος Κλειναί (Άγιος Κλι- επίνα)	680	Κροσταλόπηγη (Σταρ- πέτι)	1200	Πηλοπόλιτνας (Ναρέπη)	880
Άγιος Γερόσιος (Άγιος Κόττορι)	885	Κότα (Καταγόρι) (Ρο- δόβ)	880	Πριότι (Καμπάνιστον)	720
Αρμενογόριον	630	Λακιάς (Ράμπη)	620	Πυθός (Ράγχα, Οροβον)	1080
Ασπρόβινα (Στρίμπτιον)	850	Λακκοκρυές (Λακκοβίτσι)	680	Ραδόνια (Γενολιόσιμα)	600
Ατκαπός (Κραπίτινα)	1000	Λακόνιας (Πόπλη)	980	Σακονία (Ρόνα)	620
Αρχίδα (Κρυσσοράνη)	780	Λιανογόρι (Τοκέρ-Καίτη)	680	Σαφύρον (Ζακιντίτιον)	670
Βαλόνερα (Κάτα Νε- βόλινα)	600	Λόρος (Ζαμπιρόβαν)	740	Σελιάς (Άγιος Νεβόλιος)	700
Βαρθολομαίος (Άγιος Βαρθολομαίος) (Βαρ- θαλά)	675	Μαρίνα (Σακουλίβον)	602	Σκοπός (Σέτινα)	770
Βατογόριον (Μιπρίντα)	860	Μαύτη (Βοστάνη)	680	Σηράς (Μπίσινα)	1180
Βαγιά (Νεογρά)	560	Μασόνιαπος (Ορτά-Ομ- πί)	580	Τριανταρούλα (Δάγνη)	1180
Βιάη (Μπίτουσα)	730	Μεσονήσι (Αλξάντα)	630	Τρίβουρον (Γόρμα)	1250
Βροστέρον (Γαρόβον)	1100	Μετοχόρι (Νακασόβον)	620	Τρίγωνον (Όστια)	1000
Βροσταγή (Μπιλακίνα)	1200	Μικρολίμνη (Αίγνα)	850	Τρίποταμα (Μενοράκι)	640
		Μπούσι	1050	Τριποτάμος (Μαχαλά)	780
		Νέος Κιόκιος	600	Τρόβια (Κάτα Κόττορι)	760
		Νεοχωρίον (Νεοκίος)	670	Φακός (Σπάντα)	680
				Φλάμπουρον (Νεοβάν)	780
				Υαρόβια (Νιβάτα)	850

Εικόνα 129: Υψόμετρα χωριών της επαρχίας Φλωρίνης του νομού Φλωρίνης. Πηγή: Γ.Σ.Υ.Ε./Υπ.Εθνικής Οικονομίας. (1938). Υψομετρική κατανομή της επιφανείας του πληθυσμού και των διοικητικών διαιρέσεων της χώρας, σελ.46.

Στην υψομετρική αποτύπωση των χωριών της επαρχίας Φλώρινας βλέπουμε τις διπλές ονομασίες σχεδόν όλων των χωριών της περιοχής, πράγμα που αποτυπώνει την προσπάθεια του ελληνικού κράτους για σφυρηλάτηση ενιαίας ταυτότητας στα νέα εδάφη της ανέκαθεν πολυεθνικής Μακεδονίας. Το θέμα αυτό θα εξεταστεί σε επόμενη ενότητα μαζί με τον ρόλο των εθνογραφικών χαρτών, οι οποίοι έγιναν όργανο πολιτικών επιδιώξεων και επιστημονικό τεκμήριο σε διεθνείς διαπραγματεύσεις.

⁹⁵⁷ Γ.Σ.Υ.Ε./Υπ.Εθνικής Οικονομίας. (1938). ό.π., σελ. ι', ιβ'.

⁹⁵⁸ Γ.Σ.Υ.Ε./Υπ.Εθνικής Οικονομίας (1938). ό.π., σελ. ιδ'. Για τον υπολογισμό του μέσου ύψους της επιφάνειας υπολογίστηκε ο όγκος της κάθε ζώνης δια του ημισφαιρίου των βάσεων της, με εξαίρεση της κορυφής που θεωρήθηκε σαν πολυγωνική πυραμίδα με ύψος ανάλογο της μορφής του εδάφους.

Κεφάλαιο 9^ο

Οί νεκροί μας εἴτε ἀπόγονοι τοῦ Ἀλκιβιάδου εἶνε, εἴτε κατάγονται ἀπὸ τοὺς Σκύθας κοιμῶνται ἐπὶ τέλους ἤσυχοι, ἀδιαφοροῦντες πλέον διὰ τὰς ἐθνολογικὰς μας διαφορὰς καὶ ἔν μόνον ἀπαιτοῦντες ἀπὸ ἡμᾶς, νὰ τοὺς ἀφήσωμεν εἰς τὸν ὕπνον των ... Ὁ μαθητὴς τοῦ Φαλμεράιερ ὁ ἐλθὼν διὰ νὰ μετρήσῃ πόσοι εἴμεθα δολιχοκέφαλοι καὶ πόσοι μικροκέφαλοι καὶ πόσοι πλατυμέτωποι ἐπενέβη εἰς σφαίρας εἰς τὰς ὁποίας δὲν ἐπιτρέπεται ἡ ἐπέμβασις τοῦ ἀνθρώπου. Αἱ καταμετρήσεις ἤμποροῦν νὰ γείνουν (sic) εἰς τοὺς ζῶντας καὶ οἱ Ἕλληνες ἔχουν ἀκόμη κεφαλὰς διὰ τὰ μέτρα τῆς ἐπιστήμης... Ἄς ἔλθωμεν μίαν στιγμὴν εἰς τὴν θέσιν τοῦ δυστυχοῦς ἐκείνου ὁ ὁποῖος ἀφοῦ ἑκατὸν ἔτη τώρα κοιμᾶται κάτω ἀπὸ μίαν κυπάρισσον τῆς Ἀνδριτσαίνης, ἀποκεφαλίζεται διὰ νὰ ταξειδεύσῃ τὸ κεφάλι του εἰς τὴν Γερμανίαν, καὶ μάλιστα εἰς κατάστασιν καθ' ἣν οὔτε μύραν ἤμπορεῖ νὰ πῆ οὔτε Γερμανίδας Γρέτσχεν νὰ ἴδῃ.⁹⁵⁹

Ο ἄνθρωπος

Το σῶμα

Ἡ ποσοτικὴ μελέτη τοῦ ἀνθρώπινου σώματος στη νεότερη Ελλάδα γινόταν στα πλαίσια τῆς φυσικῆς ἀνθρωπολογίας καὶ τῆς δημόσιας υγιεινῆς. Στὴν πρώτη περίπτωση τὸ ἀντικείμενο μελέτης εἶναι ζῶντες καὶ νεκροὶ καὶ βασικοὶ στόχοι ἡ τεκμηρίωση ἀνθρωπολογικῶν υποθέσεων (συνέχεια τῆς ἐλληνικῆς φυλῆς) καὶ ἡ καθιέρωση προτύπων (ἀνάπτυξης παιδιῶν, τύπος Ἕλληνα). Στὴ δεύτερη περίπτωση οἱ στόχοι εἶναι ἡ ἀποτύπωση τοῦ υγειονομικοῦ ἐπιπέδου τῆς χώρας, οἱ συγκρίσεις, ἡ καθοδήγηση καὶ ἡ ἀποτίμηση τῆς πολιτικῆς δράσης. Οἱ τυπικοὶ τόποι ἐρευνας γιὰ τὸ ἐλληνικὸ σῶμα ἦταν: ἀρχαία νεκροταφεῖα, σχολεῖα, στρατώνες, νοσοκομεῖα.

Ἡ ἀνθρωπολογία εἶναι ἡ ἐπιστῆμη τῆς μελέτης τοῦ ἀνθρώπου καὶ τοῦ πολιτισμοῦ του, που ἔχει τὶς σύγχρονες ρίζες τῆς στη φυσικὴ ἱστορία τὴν περίοδο τοῦ διαφωτισμοῦ καὶ τῆς ἀποικιοκρατίας. Χοντρικὰ διακρίνεται στη φυσικὴ (ἡ βιολογικὴ) ἀνθρωπολογία καὶ στὴν κοινωνικὴ ἀνθρωπολογία. Ἡ πρώτη μελετᾶ τὴ βιολογικὴ διάσταση τῆς ἀνθρώπινης ζωῆς ἔχει ἀπὸ τὸν 18^ο αἰ. ὡς κύριο θέμα τὴ

⁹⁵⁹ Εφημερίδα *Νέον Ἄστυ*, Τα κρανία τοῦ Γερμανοῦ, ἀρ. φύλ. 916, 25/06/1904, σελ. 2.

μελέτη των φυλών και όργανο την ανθρωπομετρία. Η δεύτερη μελετά τις ανθρώπινες κοινωνίες και τον πολιτισμό τους. Ορόσημα της ελληνικής φυσικής ανθρωπολογίας είναι η ίδρυση του Ανθρωπολογικού Μουσείου (1886), της έδρας Ανθρωπολογίας στην Ιατρική Σχολή του Παν/μίου Αθηνών (1915) και της Ελληνικής Ανθρωπολογικής Εταιρείας (1924). Με τη μεταπολίτευση ανοίγει ο δρόμος της κοινωνικής ανθρωπολογίας στο ελληνικό πανεπιστήμιο.⁹⁶⁰

Ο πρώτος που ασχολήθηκε με την ανθρωπολογική έρευνα στην Ελλάδα ήταν ο ιατρός Στέφανος Κλων (Κέα 1845 – Αθήνα 1915), που μετεκπαιδεύτηκε στο Παρίσι στην ανθρωπολογία, όπου πραγματοποίησε τις πρώτες του ανθρωπολογικές μετρήσεις και έγινε μέλος της ανθρωπολογικής εταιρείας του Παρισιού. Πολύ σημαντική μελέτη του, καρπός του διδακτορικού του στη Σορβόνη, αποτελεί το 217 σελίδων άρθρο του: «La Grèce au point de vue naturel, ethnologique, anthropologique, demographique et medical» στο *Dictionnaire encyclopedique des sciences medicales* (1884) των A. Dechambre, που θα αποτελεί μέρος της βασικής διεθνούς βιβλιογραφίας φυσικής ανθρωπολογίας για την Ελλάδα μέχρι και το 1940.

Το έργο αυτό, μοναδικό στο αντικείμενο, αποτελεί μια στατιστική μελέτη της Ελλάδας κατά την κεντροευρωπαϊκή ιστοριο-γεωγραφική στατιστική παράδοση, την εμπλουτισμένη με αριθμούς, σύμφωνα με την οποία η στατιστική πρέπει να αποτυπώνει πολυδιάστατα τη μοναδικότητα ενός τόπου και των κατοίκων του. Έτσι, το έργο περιλαμβάνει τις εξής ενότητες: γεωγραφία, κλίμα, γεωλογία, χλωρίδα, πανίδα, βάλτοι, εθνολογία, ανθρωπολογία, δημογραφία, υγιεινή, παθολογία. Εκτός του τότε ελληνικού βασιλείου περιλαμβάνει στοιχεία για την Κρήτη και το Ιόνιο. Στηρίζεται σε εκτενέστατη βιβλιογραφία και έχει αριθμητικά στοιχεία (όπου ήταν διαθέσιμα), με ιδιαίτερη πληρότητα στη δημογραφική⁹⁶¹ στατιστική. Ο Στέφανος θα αφιερώσει οκτώ σελίδες στην ανθρωπολογική στατιστική, αναφερόμενος τόσο στους αρχαίους Έλληνες όσο και κυρίως στους νεότερους, στηριζόμενος σε ανθρωπομετρικές έρευνες, κατά κανόνα ξένων,⁹⁶² σε αρχαίους και νεότερους

⁹⁶⁰ Η εθνολογία μπήκε στο προσκήνιο με την ίδρυση της Ελληνικής Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας (1882). Η μελέτη του μακρινού και του διαφορετικού ήταν έργο της εθνολογίας, ενώ του ελληνικού της λαογραφίας.

⁹⁶¹ Στηρίζεται στις απογραφές του 1871 και 1879.

⁹⁶² Σε αρχαίους σκελετούς έκαναν έρευνες και δημοσιεύσεις: στην Αττική οι Nicolluci (1860), Virchow (1893), στην Τροία οι Virchow & Weisbach (1882) και ο Bræsike, στη Μ.Ασία ο Zaborowski (1881), σε προϊστορικό κρανίο στην Αντίπαρο ο Bent (1884), στην Κρήτη ο Duckworth (1903), στη Λευκάδα ο Velde (1912), στην Α. Κύπρο ο Buxton (1920), στην Αν. Πελοπόννησο ο C.M.Fürst (1930).

Σε σύγχρονους Έλληνες έκαναν έρευνες (και δημοσιεύσεις): στην κεντρική Ελλάδα, ήπειρο, Αιγαίο και Β.Δ. Μ.Ασία ο Nicolluci (1867), στην Κρήτη ο Quatrefages, αργότερα ο Duckworth (1903) που εξέτασε και κρανία της συλλογής του Στέφανου στο Ανθρωπολογικό Μουσείο, ο Ch.Hawes (1911), στο Καστελόριζο ο von Luschan's (1891) και ο εθνολόγος Beddoe σε Έλληνες ναυτικούς στο Bristol και στο Cardiff (1893). Ο μοναδικός Έλληνας που αναφέρει ο Στέφανος είναι ο γνώριμός του από το Παρίσι μετέπειτα καθηγητής της ιατρικής στο παν/μιο Αθηνών Μ.Αποστολίδης, που διεξήγε έρευνα στη Ν.Α. Θεσσαλία (Μαγνησία), που το πρώτο μέρος της δημοσιεύτηκε στο περιοδικό της Ανθρωπολογικής Εταιρείας του Παρισιού (1882), το δεύτερο στο πρώτο τόμο του δελτίου της

σκελετούς και σε κατοίκους από διάφορα σημεία της νότιας και κεντρικής Ελλάδας αλλά και της Μ.Ασίας και Θράκης. Τα στοιχεία που παρουσιάζει περιλαμβάνουν κεφαλικούς, κρανιακούς ανθρωπομετρικούς δείκτες, δείκτες προσώπου και οφθαλμών.

SÉRIATIONS DE CRANES ORIENTAUX D'APRÈS LEURS INDICES CÉPHALIQUES⁴

INDICES.	CRANES GRIÈCS ANCIENS (70).	CRANES GRIÈCS MODERNES (112).	TÊTES GRIÈQUES MODERNES (366).	SLAVES DU NORD. (130).	SLAVES DU SUD (91).	ROUMAINS (40).
67	1	*	»	»	»	»
68	1	1	»	*	»	»
69	2	1	»	»	»	»
70	1	1	»	»	»	»
71	5	2	»	»	»	»
72	2	3	3	»	2	»
73	6	2	5	»	»	1
74	6	5	4	2	2	»
75	12	4	10	2	2	»
76	10	7	14	2	1	2
77	7	9	17	2	1	2
78	8	11	25	8	4	2
79	4	4	25	7	1	1
80	1	6	26	9	8	1
81	»	9	54	15	7	7
82	4	7	45	14	8	4
85	2	6	51	16	7	3
84	*	9	58	19	11	5
85	*	5	21	15	9	1
86	»	5	22	9	5	3
87	»	5	20	6	5	3
88	»	4	15	5	9	2
89	»	1	6	5	4	»
90	»	2	1	1	1	1
91	»	*	5	*	1	*
92	»	2	»	1	1	*
95	»	1	2	»	2	»

Εικόνα 130: Συγκριτικός πίνακας του Μ. Weisbach (1881) κεφαλικού δείκτη⁹⁶³ των Ελλήνων (αρχαίων και νεότερων), Σλάβων και Ρουμάνων.

Πηγή: Stephanos, C. (1884). *La Grèce au point de vue naturel, ethnologique, anthropologique, démographique et médical*. Στο Dechambre, A. (ed.), *Dictionnaire encyclopedique des sciences médicales*. (ser.4), v.10, σελ.363-581.

Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρίας της Ελλάδος (1883, σελ.365-367) και το τρίτο παρέμεινε ανέκδοτο. Άλλοι Έλληνες που έκαναν ανάλογες έρευνες ήταν ο συμφοιτητής του στη Γαλλία, Γ.Νεόφυτος (Β.Δ. Μ.Ασία, 1891) και ο Κούμαρης (ενδεικτικά 1931, 1934). Πηγές: α) Stefanos, C. (1884). *La Grèce au point de vue naturel, ethnologique, anthropologique, démographique et médical*. Στο Dechambre, A. (ed.), *Dictionnaire encyclopedique des sciences médicales* (ser.4), 10, σελ.363-581.

β) Myres, L. John (1930), *Who were the Greeks?*, Sather Classical Lectures, vol.6, The Regents of the Univ. of California. γ) Coon, S. Carleton (1939). *The Races of Europe*. MacMillan.

⁹⁶³ Σύμφωνα με την Ο κεφαλικός δείκτης ορίζεται ως το πηλίκο επί εκατό του κεφαλικού πλάτους προς το κεφαλικό μήκος. Ο δείκτης με τιμές <75 αναφέρεται σε δολιχοκέφαλους, με τιμές μεταξύ 75 και <80 σε μεσοκέφαλους και με τιμές >80 σε βραχυκέφαλους. Τιμές άνω των 85 αναφέρονται στην υποκατηγορία των υπερβραχυκέφαλων. Υπάρχουν και ενδιάμεσες υποδιαίρεσεις.

Στις αντιπαραβολές που κάνει με άλλες φυλές (Σλάβους, Αλβανούς, Τούρκους, Ρουμάνους) κυριαρχεί συντριπτικά η σύγκριση των στατιστικών ανθρωπομετρικών στοιχείων⁹⁶⁴ με τους Σλάβους, ένδειξη του άγχους που είχαν οι Έλληνες διανοούμενοι, για να αποδείξουν ότι η ιδεολογικά και πολιτικά επικίνδυνη θεωρία του Fallmerayer, περί της αφομοίωσης της ελληνικής φυλής από τις γειτονικές της και κυρίως τους Σλάβους, δεν ευσταθούσε. Η ελληνική ανθρωπολογία από την αρχή συνδέθηκε με την γενικότερη πνευματική προσπάθεια στήριξης της ιδέας της συνέχειας του ελληνικού έθνους, προσπάθειας που στο χώρο της ιστορίας συνδέεται με τον Κ.Παπαρηγόπουλο, της γλωσσολογίας με τον Ν.Ανδριώτη και της λαογραφίας με τον Ν.Πολίτη.

Οι αρχαίοι Έλληνες ήταν μεσοκέφαλοι στα όρια της δολιχοκεφαλίας, ενώ οι σύγχρονοι στα όρια της βραχυκεφαλίας (Μ.Ο. κεφ. δείκτη στο ελληνικό βασίλειο 81,2). Το αυξημένο ποσοστό των υπερβραχυκέφαλων πέραν της Ηπείρου (όπου υπάρχει πλατυϊνία) σε περιοχές όπως η Αργολίδα, Αττική, Εύβοια, Ύδρα, Κορινθία κ.α. το αποδίδει στην ύπαρξη των Αρβανιτών. Τα σλαβικά κρανία είναι πιο βραχυκέφαλα (Μ.Ο. κεφ. δείκτη 84) από αυτά των Ελλήνων και επίσης είναι σπανιότερη η δολιχοκεφαλία στους Σλαύους. Επιπλέον στην ορεινή και κυρίως στη νησιωτική Ελλάδα, στη Μ.Ασία και στην Κύπρο είναι ελάχιστα έως μηδενικά τα ίχνη τους. Επομένως, το γενικό συμπέρασμα που βγάζει, στηριζόμενος στα ανθρωπομετρικά στοιχεία, είναι ότι τα ξένα στοιχεία δεν επέφεραν κάποια βαθιά αλλαγή στα φυλετικά χαρακτηριστικά των Ελλήνων. Η όποια διαφορά με τους αρχαίους αποδίδεται στο ότι τα στοιχεία μας αφορούσαν κρανία που προέρχονταν μόνο από την Αττική άρα μη γενικεύσιμα και συνεπώς η αύξηση της συχνότητας της βραχυκεφαλίας δεν πρέπει να αποδίδεται αποκλειστικά στην επιρροή των ξένων.

Ο Στέφανος, που υπήρξε φίλος και συνεργάτης του σπουδαίου Γάλλου χειρουργού και ανθρωπολόγου Paul Broca,⁹⁶⁵ προσκλήθηκε στην Ελλάδα το 1885 για να μελετήσει σκελετούς από την Ασίνη (Αρκαδία), προϊόν αρχαιολογικής ανασκαφής της Σουηδικής Αρχαιολογικής Σχολής, που του παραχώρησε ο καθηγητής C.M. Fürst.

Ο Στέφανος ιδρύει το 1886 στο πανεπιστήμιο Αθηνών το *Ανθρωπολογικόν Εργαστήριο και Μουσείον των Αρχαίων Πατρίων Λειψάνων*, το πρώτο στην Ελλάδα Ανθρωπολογικό Μουσείο. Η ίδρυσή του αποσκοπούσε στην προώθηση της Φυσικής Ανθρωπολογίας και από την ίδρυσή του είχε δημιουργηθεί με την προοπτική μιας ολοκληρωμένης πανεπιστημιακής μονάδας, πέρα από τον μουσειακό του χαρακτήρα. Αρχικά, το Ανθρωπολογικό Μουσείο του Πανεπιστημίου Αθηνών

⁹⁶⁴ Κυρίως του μέσου κεφαλικού δείκτη.

⁹⁶⁵ Ο πρωτοπόρος Γάλλος χειρουργός, νευρολόγος και ανθρωπολόγος Paul Broca (1824-1880) είναι σήμερα διάσημος λόγω του εντοπισμού της εγκεφαλικής περιοχής του κέντρου του λόγου, που φέρει και το όνομά του. Υπήρξε κορυφαίος φυσικός ανθρωπολόγος, εφήυρε όργανα (κρανιόμετρα) και όρισε δείκτες μέτρησης.

στεγάστηκε στο κτίριο της Ακαδημίας Αθηνών. Αργότερα, το 1930, όταν κτίσθηκε το κτιριακό συγκρότημα της Ιατρικής Σχολής στο Γουδί, εγκαταστάθηκε στο χώρο που βρίσκεται σήμερα. Ο Στέφανος ως διευθυντής του μουσείου, συγκεντρώνει υλικό από αρχαιολογικές έρευνες. Την περίοδο 1903-1909 πραγματοποιεί στη Νάξο τις πρώτες από Έλληνα παλαιοανθρωπολογικές ανασκαφές.

Το 1911 δημοσιεύει τη μελέτη του *«Συμβολαί εις την φυσικήν ανθρωπολογίαν της Ελλάδος: Ο εγκάρσιος κεφαλικός δείκτης»*, με στοιχεία της οποίας είχε εκπονήσει τον κεφαλομετρικό χάρτη της Ελλάδας, που βραβεύτηκε, όπως μας πληροφορεί στην εισαγωγή, στην έκθεση του Παρισιού το 1889. Οι μετρήσεις του έγιναν σε άτομα 18-30 ετών σε όλη την Ελλάδα καθώς και στον ελληνικό στρατό και στα μεταλλεία του Λαυρίου. Ακολουθεί την ταξινομία του Γάλλου ανθρωπολόγου Paul Topinard (1830-1911): - 74: δολιχοκέφαλοι, - 75-79: μεσοκέφαλοι, 80-84: υποβραχυκέφαλοι, 85-89: μεσοβραχυκέφαλοι και 90+ υπερβραχυκέφαλοι. Τα αποτελέσματα τα παρουσιάζει σε συνοπτικό πίνακα, που μας δείχνει την κατανομή της κάθε κατηγορίας κεφαλικού δείκτη ανά μελετηθείσα περιοχή και γλωσσικό ιδίωμα και τα σχολιάζει ανά περιοχή με βάση και τον εγκάρσιο κεφαλικό δείκτη (του πλάτους του κεφαλιού).

Επέλεξε τα δείγματα κατά νομούς ή νησιά ή οικιστικές ομάδες αλλά όχι ευρύτερες περιφέρειες, για να αποφύγει την ομαλοποίηση των διαφορών. Είχε και χωριστές στήλες για τους αλβανόφωνους, σε περιοχές του βασιλείου όπου το στοιχείο αυτό ήταν έντονο. Επίσης, από τις γραφικές παραστάσεις προτιμά τους πίνακες, όπου η *στοιχειακή κατάταξη* των αριθμών μας επιτρέπει να βγάλουμε συμπεράσματα όπως σε ποιους εποικισμούς της περιοχής ανήκουν κάποιες ομάδες πληθυσμού (οριζόντια ανάγνωση του αθροίσματος περιπτώσεων με τον ίδιο κεφ. δείκτη) και για περιπτώσεις ίδιου κεφ. δείκτη, τη θέση τους μέσα στη συστοιχία (κατακόρυφη ανάγνωση). Η εμφάνιση *δεικτοστοιχειακών κορυφωμάτων* (μέγιστα στο δεξί τμήμα του πίνακα) και οι *κλιτείς* τους μπορούν να αποτελέσουν πηγές συμπερασμάτων (π.χ. ύπαρξη πληθυσμιακής ομάδας από όμορο νομό με διαφορετικό κεφαλικό δείκτη).

		14				
ΠΙΝΑΚΕΣ ΣΥΝΟΠΤΙΚΟΙΣ	ΑΙΟΛΙΚΟΦΑΘΟΙ	ΜΕΣΟΓΕΙΑΣ				47/84
		74-79	80-84	85-89	90-94	
		Επί έτους				
ΘΕΣΣΑΛΙΑ						
	Ν. Λοκρίσ (όπου Μαγνησία)	—	30	43	19	3
	Μαγνησία	—	14	49	13	—
	όρος Ν. Τριφυλίας	4,4	9	51,1	11,1	2,3
	όρος Ν. Καρδίσης	—	11,4	14,6	18,1	11,1
ΣΤΕΡΕΑ ΕΛΛΑΣ						
ΑΙΤΩΛΙΑ						
	Ναυπακτία	—	11	19	14	11
	Εύρωπία	—	8	19	10	21
	Τρυφονία	—	11,7	11	41,1	21
	*Ε. Μεταλλογείου	—	12	11	10	—
ΑΚΑΡΦΑΝΙΑ						
	Σηράμορον	—	11	12	10	2
	Βάλιας	—	—	21	41,1	10,1
ΦΘΙΩΤΙΣ ΚΑΙ ΦΟΚΙΣ						
	Φθιώτις	—	20	17	17	1
	Λοφίς	6	21,1	94,1	6	—
	Παρωσσίς	1	11	12	7	—
	Δοφίς	1,4	18,5	19,1	10,1	0,7
ΒΟΙΩΤΙΑ						
	*Ε. Λαβυθίας, *Εγγόριον	1,6	21	61,1	8,1	—
	*Αλβανόμικτοι	2,6	21	61,1	11,2	—
	*Ε. Θηβών, *Αλβανόμικτοι	0,3	21,1	11	17,6	1,6
ΜΕΓΑΡΙΑ						
	Μέγαρα	—	26,4	18,5	11,2	1,9
	*Αλβανόμικτοι χωρία	—	17,1	11,2	9,7	—
ΑΤΤΙΚΗ						
	*Αλβανόμικτοι	—	43,2	42,2	12,5	1,1
	*Εγγόριον *Αθηνών	—	21	62,1	12,5	—
	Αίγινα	6,7	16,6	10,7	11,1	6,7
ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΣ						
ΑΡΚΑΔΙΑ						
	Μαντίνα	2	16,1	41	18,7	—
	*Ε. Μεγαλοπόλεως	—	24,2	11,2	21	1,6
	Γαρτενία	—	9,7	11,9	16,4	—
	Κισσαρία	1,11	21,6	11,4	22,1	1,11
ΑΣΚΑΤΑ						
	*Ε. Πατρών	—	20	46,2	11,1	—
	Αιγάλεω	2,9	17,1	40	14,1	1,7
	*Ε. Καλαφρύτων	—	27,4	41	21,2	8,4
ΜΑΣΙΑ						
	Μεσσηνία	—	10,7	16,9	14,1	1,2
ΜΕΣΣΗΝΙΑ						
	*Ε. Κολομών	1,5	12,9	67,8	14,1	1,2
	Παύλα	1,1	14,6	18,4	21,6	1,1
	*Ε. Μεσσήνης	—	26	12	20	1
	Τρυφονία	—	20,1	41	14,1	1
	*Όλυμπος	—	11	47	14	6

		15					
ΠΙΝΑΚΕΣ ΣΥΝΟΠΤΙΚΟΙΣ	ΑΙΟΛΙΚΟΦΑΘΟΙ	ΜΕΣΟΓΕΙΑΣ					
		(65-70)	(70-74)	(75-79)	(80-84)	(85-89)	(90-94) (95-)
ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΣ							
ΑΑΡΚΟΝΙΑ							
	*Ε. Σαφείας	—	2,6	16,1	41,6	19,7	—
	*Ε. Λαγυρά	—	1,7	11	10	10	1,1
	*Ε. Οινόκοι	—	1,4	11,1	17,1	6,8	—
	*Ε. Γυθίων	—	6,4	12,1	18,4	12,9	—
ΑΡΓΟΛΙΣ							
	*Εγγόριον	—	—	11,1	18,1	21	—
	*Αλβανόμικτοι	—	—	9	10	16,4	4,6
ΚΟΡΙΝΘΙΑ							
	*Εγγόριον	—	—	12,1	18,2	11,1	12,1
	*Αλβανόμικτοι	—	17,4	11,1	14,5	2,7	—
ΝΗΣΙΟΙ ΑΙΓΑΙΟΥ							
ΚΥΚΛΑΔΕΣ							
	*Ε. Χαλκίδας	—	1	14	48	12	1
	Κασοπία, *Εγγόριον	—	1,6	12,1	48	16,6	1,6
	*Αλβανόμικτοι	—	2,0	20,2	40,2	19,4	—
	*Ε. Σηροπολείου	—	1,4	17,1	18,1	10,9	—
	Β. Σποράδες, Σάμος	—	—	17,1	28,6	14,1	—
	Σάμος	—	—	10	10	—	—
ΚΥΚΛΑΔΕΣ							
	Σάμος, *Εγγόριον	—	2,2	8,9	60	20,7	2,2
	Μόναχος	—	—	21,7	61,1	11,1	—
	*Ανθός, *Εγγόριον	—	2	19,4	14,6	4	—
	*Αλβανόμικτοι	—	1,7	11,1	61	—	—
	Τήνος	—	—	19,7	10	17,9	1,4
	Κίως	—	2,1	11,9	17,1	8,1	—
	Κόθως	—	—	10,1	11,1	—	—
	Σάμος	—	4,1	14,6	15,8	9,1	—
	Μήλος	—	—	16,7	61	16,7	1,6
	Κίμωλος	—	—	20	17,7	21	1,1
	Νάξος	—	—	21	47,7	11,1	—
	Πάρος	—	2,4	14,9	18,7	4	—
	Θήρα	—	8,1	20,9	10,6	18,4	8,0
	*Ιος	—	0,9	21,4	11,9	18,9	0,9
	*Αρσινόη	—	—	11,1	41,2	21,1	—
	*Ανός	—	1,7	22,2	61	7,4	—
	*Ανός	—	—	—	10	10	—
ΙΟΝΙΟΙ ΝΗΣΟΙ							
	Κέρκυρα	—	7,12	16,11	11,1	20,41	—
	Λευκάδα	—	—	18,8	18,0	20,8	2,6
	Κεφαλληνία άνατολ.	—	2,9	11,1	14,1	18,6	2,9
	— δυτική	—	6,8	41,1	18,6	9,1	—
	*Ιθάκη	—	—	—	17,1	18,6	14,1
	Ζάκυνθος	—	1,1	21,1	40	28,1	6,9
	Κόθωρα	—	12,1	61,1	18,1	7,4	—

Εικόνα 131: Συγκεντρωτικός πίνακας ποσοστιαίας κατανομής πληθυσμού ανά κατηγορία κεφαλικού δείκτη, περιοχή και γλωσσικό ιδίωμα.

Πηγή: Στέφανος, Κ. (1911). Συμβολαί εις την φυσικήν ανθρωπολογίαν της Ελλάδος: Ο εγκάρσιος κεφαλικός δείκτης, σελ. 14-15.

50		51	
(ΕΥΘΙΑ) ΚΑΡΥΣΤΙΑ	Έγκαρσιος	(ΕΥΘΙΑ) ΚΑΡΥΣΤΙΑ	Άλμυροτόπιον
70		70	
71		71	
72		72	
73 73		73	
74 67		74 49	
75 19 93		75	
76 1 6 17 20 14 130		76 3	
77 4 12 21 61 69 91 110 121		77 10 20 27 34 45	1 4
78 22 30 31 39 71 85 99 118		78 1 6 12 18 41 46	2 3 6
79 25 37 41 51 57 64 81 81 105 111 112 115 116 119		79 2 17 19 24 25 26 37 41	3 6
80 2 43 30 25 20 27 39 97 98 101 102 107 113		80 10 43	
81 3 9 12 14 16 20 41 48 50 85 92 100		81 9 11 15 42 47	
82 21 11 18 45 52 71 80 96 101 105 108		82 12 47	10
83 8 13 40 47 58 78 86 88 91 104		83 1 5 14 22 27 50 38	7 9
84 15 21 35 39 61 66 71 81 90 94 114 117		84 4 51 15 23	1 6 2 7
85 2 60 89		85 13 37 46	7 4
86 11 25 26 27 29 37		86 7 40	
87 16 40 49 55 68 87 109		87 21 29	
88 1 18		88 28	
89 62 72		89	
90		90	
91 14		91	
92 41		92	
93		93	
94		94	
95		95	
96		96	
97		97	

Εικόνα 132: Δεικτοστοιχειές της περιοχής Καρυστίας.

Πηγή: Στέφανος, Κ. (1911). Συμβολαί εις την φυσικήν ανθρωπολογίαν της Ελλάδος: Ο εγκάρσιος κεφαλικός δείκτης, σελ. 50-51.

Στα στοιχεία του παραπάνω πίνακα, που αναφέρονται στους κατοίκους της επαρχίας Καρυστίας, παρατηρούμε το ασύνηθες φαινόμενο οι αλβανόφωνοι (ενδοχώρα) να είναι λιγότερο βραχυκέφαλοι από τους ελληνόφωνους (πόλη).

Ο Στέφανος Κλων ήταν μαζί με τον αδελφό του, τον πανεπιστημιακό μαθηματικό Στέφανο Κυπάρισσο, από τα ιδρυτικά μέλη⁹⁶⁶ της *Στατιστικής Εταιρείας της Ελλάδος* (1898), που δραστηριοποιήθηκε σε μίμηση των ευρωπαϊκών στατιστικών εταιρειών, με σκοπό τη «...συλλογή και επεξεργασία στατιστικών στοιχείων χρησίμων προς μελέτην των ζητημάτων των αναγομένων εις την πνευματικήν και υλικήν παραγωγήν της χώρας.» και με αντικείμενα μελέτης, όπως αναφέρει το καταστατικό της: «...ιδίως Βιομηχανία, Γεωργία, Εγκληματικότητα, Εμπόριον, Μεταλλευτική και Μεταλλουργία, Μετεωρολογία, Ναυτιλία, Παιδεία, Πληθυσμός, Πλούτος, Συγκοινωνία και Υγεία».⁹⁶⁷ Επίτιμος πρόεδρος της Εταιρείας θα γίνει ο διάδοχος Κωνσταντίνος. Η Εταιρεία θα προκηρύξει τα πρώτα χρόνια διαγωνισμούς για γεωργοκτηνοτροφικά αντικείμενα, στους οποίους συμμετείχαν ελάχιστοι χωρίς να βραβευτούν. Αργότερα η Εταιρεία θα επικεντρωθεί στη βιομηχανία, προσπαθώντας να κάνει βιομηχανική απογραφή με ερωτηματολόγιο που έστειλε στα εργοστάσια (1902). Κατά τη διάρκεια των βαλκανικών πολέμων υπήρξε αδρανής και το 1916 θα μετονομαστεί σε *Εταιρεία Πολιτικής Οικονομίας*, με τις συνεδρίες να γίνονται σε δείπνα, κατόπιν εισηγήσεως του Ανδρεάδη. Λίγο αργότερα διέκοψε τη δράση της.⁹⁶⁸

Εικόνα 133: Τίτλος εγγραφής Ι.Κουντουριώτη ως μέλους της *Στατιστικής Εταιρείας της Ελλάδος*.

Πηγή: Αρχείο ΕΛ.Ι.Α..

⁹⁶⁶ Τα άλλα ιδρυτικά μέλη ήταν Ε.Λaw (πρώτος πρόεδρος), Στ.Στέιτ, Ε. Winkler, Π. Σκουζές, Κ. Σάββας, Π. Σκουζές, Α. Κορδέλλας, Ψαχαρόπουλος, Ζάννος, Ρετσίνας. Πηγή: Ιστορικό Αρχείο της Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδος (XIII.Εταιρείες/ΣΤ'/XXIV.Φάκελος 1 (500,1402)/Στατιστική Εταιρεία της Ελλάδος).

⁹⁶⁷ Φ.Ε.Κ. 10/27-02-1899.

⁹⁶⁸ Μπαφούνης, Γ. (2006). ό.π., σελ. 221-223.

Ο Στέφανος πεθαίνει το 1915, πριν προλάβει να διδάξει τη Φυσική Ανθρωπολογία από την έδρα της Ανθρωπολογίας (Τμήμα Ιστολογίας Ιατρικής Σχολής του Παν/μίου Αθηνών), τη σύσταση της οποίας επιδίωξε με πολυετείς προσπάθειες. Στη συνέχεια την έδρα που συστάθηκε προς τιμήν του Στέφανου, ανέλαβε ο νέος διευθυντής του Ανθρωπολογικού Μουσείου, ο γιατρός Ιωάννης Κούμαρης (1879-1970), χειρουργός με ιατρικές σπουδές και εργασία σε Αθήνα, Βερολίνο και Παρίσι. Διετέλεσε βοηθός Ανατομείου και επιμελητής της Εγχειρητικής και Χειρουργικής Ανατομικής. Διορίστηκε το 1915 χρόνο έκτακτος⁹⁶⁹ καθηγητής Ανθρωπολογίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών και στη συνέχεια πήγε στο εξωτερικό για σχετικές σπουδές, όπου θα εκπαιδευτεί στο Βερολίνο υπό την εποπτεία του Γερμανού ανθρωπολόγου Fisher.

Το 1925 ιδρύθηκε μια άλλη ανεξάρτητη έδρα Φυσικής Ανθρωπολογίας στο πανεπιστήμιο Αθηνών, που την κατέλαβε μέχρι της καταργήσεώς της (Αθήνα, 1925-1949). Στην ομιλία της ορκωμοσίας του, θα εξάρει το ρόλο του Στέφανου, που θα τον παρουσιάσει ως τον μόνο Έλληνα ανθρωπολόγο που ασχολήθηκε με την ελληνική φυλή και θα διακηρύξει ότι σκοπός της επιστήμης της ανθρωπολογίας ήταν η υπηρέτηση του ελληνικού έθνους. Οραματιζόταν μια νέα γενιά ανθρωπολόγων που θα ασχολούταν τόσο με τους νεκρούς προγόνους όσο και με τους ζωντανούς Έλληνες τόσο ατομικά όσο και συλλογικά (ήθη, έθιμα). Επιθυμία του Κούμαρη ήταν να αναπτυχθεί η ανθρωπολογία στην Ελλάδα μέσα σε ένα ευρωπαϊκό πλαίσιο και να διακλαδιστεί σε φυσική ανθρωπολογία, εθνολογία και παλαιοντολογία. Στην προσπάθεια οριοθέτησής της εντάσσεται ο αγώνας του, για να μετονομαστεί το Εθνολογικό Μουσείο σε Εθνικό και Ιστορικό Μουσείο. Συγκοινωνούντες χώροι της ανθρωπολογίας ήταν η αρχαιολογία και η ιατρική.⁹⁷⁰

Την 1^η Ιουνίου του 1924 ιδρύει την Ελληνική Ανθρωπολογική Εταιρεία, μια σημαντική στιγμή για την ανθρωπολογία στην Ελλάδα. Στα 48 ιδρυτικά μέλη της περιλαμβάνονται προσωπικότητες όπως ο δημοκράτης σοσιαλιστής πρωθυπουργός Α.Παπαναστασίου, ο αριστερός διανοούμενος και παιδαγωγός Δ.Γληνός, ο υπουργός Παιδείας Ι.Λιμπερόπουλος, ο διπλωμάτης και πολιτικός Φ.Δραγούμης, που όμως δεν είχαν καμιά συνεισφορά στις εργασίες της. Εκτός από τους γιατρούς και τους επιστήμονες των θετικών και οικονομικών επιστημών, είχε και επώνυμα μέλη από τις ανθρωπιστικές επιστήμες, όπως τον Π.Καρολίδη, τον Στ.Κυριακίδη, τον

⁹⁶⁹ Για πολιτικούς λόγους δεν εκλέχτηκε μόνιμος. Το 1925 ιδρύθηκε μια άλλη ανεξάρτητη έδρα Φυσικής Ανθρωπολογίας στο Παν/μιο Αθηνών, που την κατέλαβε μέχρι της καταργήσεώς της (1925-1949).

⁹⁷⁰ Trubeta, S. (2007). Anthropological Discourse and Eugenics in Interwar Greece. Στο Turda, M., & Weindling, P. (eds.), *Blood and Homeland. Eugenics and Racial Nationalism in Central and Southeast Europe, 1900-1940*. Budapest: CEU Press, σελ.127.

Κ.Άμαντο, ⁹⁷¹ τον Φ.Κουκουλέ, τον Ν.Ανδριώτη. Ο Κούμαρης θα διατελέσει πρώτος πρόεδρος και ισόβειος γραμματέας της Εταιρείας, που αποτελούσε και το γραφείο Ελλάδας του Institute Internationale d'Anthropologie.

Στην ιδρυτική της συνεδρίαση ο προεδρεύων Παπαναστασίου θα πει: «Η ίδρυσις της Ελληνικής Ανθρωπολογικής Εταιρείας έχει σημασίαν όχι μόνον δια καθαρούς επιστημονικούς λόγους, αλλά και δι' εθνικούς. Διότι θα συντελέσει, ελπίζω, εις την εξακρίβωσιν των διαφόρων φυλετικών στοιχείων, τα οποία απετέλεσαν το νεώτερον Έθνος. Είναι ανάγκη να μελετηθεί ο τόπος μας και από ανθρωπολογικής απόψεως.»⁹⁷² Θα ευχηθεί την συνεργασία της με την *Εταιρεία των Κοινωνικών και Πολιτικών Σπουδών*, που είχε ιδρύσει ο ίδιος, προσφέροντας και στέγη για τις συνεδριάσεις της (πράγμα που εκτός από την ιδρυτική συνεδρίαση δεν θα επαναληφθεί).

Ο Κούμαρης θα αναφερθεί στην πληθώρα των αντικειμένων της ανθρωπολογίας, που περιγράφονται και στο άρθρο 5α του καταστατικού της: τη φυσική ανθρωπολογία, την πνευματική ανθρωπολογία, την ανθρώπινη παλαιοντολογία, τη ζωϊκή ανθρωπολογία (μορφολογία), την ψυχική ανθρωπολογία, την εθνογονία, τη συγκριτική εθνογραφία, την εθνολογία, την προϊστορική ανθρωπολογία, τη γλωσσολογία, την ανθρωπογεωγραφία, την θρησκευματολογία, την ηθική, την κοινωνική ψυχολογία, την εγκληματολογική ανθρωπολογία, την ευγονία και την υγιεινή των φυλών, την παιδολογία κ.λπ.. Ο Παπαναστασίου θα δευτερολογήσει λέγοντας ότι η Εταιρεία έπρεπε να περιοριστεί στο στενό ανθρωπολογικό αντικείμενό της για ασφαλέστερη επιτυχία.

Ο Κούμαρης ανήκε στο ευρωπαϊκό ρεύμα του μεσοπολέμου που πίστευε ότι η ανθρωπολογία, πέρα από τη θεωρητική της διάσταση, είχε και πρακτική εφαρμογή σε ζητήματα φυλετικής υγιεινής και ευγονικής. Για παράδειγμα, εισηγήθηκε τη χορήγηση πιστοποιητικού καταλληλότητας για γάμο στα νέα ζευγάρια. Όμως, πέρα από τις θρησκευτικές και φιλοσοφικές αντιρρήσεις που υπήρχαν για ευγονικές πρακτικές, η Ελλάδα υστερούσε σε σχέση με τη Δ.Ευρώπη γενικότερα, σε πολιτικές πρόνοιες και σε κρατική υποδομή. Εθνικιστής ο ίδιος, θα αντικαταστήσει την έννοια της «φυλετικής καθαρότητας» που ήταν βασική στις οικείες του γερμανικές θεωρίες περί φυλών και ιεραρχίας τους, με τη δική του έννοια της «ρέουσας σταθερότητας της φυλής», σύμφωνα με την οποία ένας σταθερός και ανεπηρέαστος ελληνικός φυλετικός πυρήνας αφομοίωνε διαχρονικά τις ξένες επιρροές. (Trubeta, 2007)

⁹⁷¹ Ο Κ.Άμαντος θα κάνει μια ομιλία στις 22 Φεβρουαρίου 1926 με θέμα: Σλάβοι και Σλαβόφωνοι εις τας ελληνικάς χώρας, *Ελληνική Ανθρωπολογική Εταιρεία Πρακτικά Συνεδριών του έτους 1926*, σελ. 10-31.

⁹⁷² Παπαναστασίου, Α. (1924). *Πρακτικά Ελληνικής Ανθρωπολογικής Εταιρείας. Ιδρυτική Γενική Συνέλευσις. Καταστατικόν*, σελ.5-6.

Η ανθρωπολογική έρευνα στην Ελλάδα εμπλουτίστηκε με τις εκτεταμένες σπηλαιολογικές και παλαιοανθρωπολογικές έρευνες του Αυστριακού Adalbert Markovits (1897-1941), μέλους της Ελληνικής Ανθρωπολογικής Εταιρείας (1928) και προσωπικού συνεργάτη του Ι.Κούμαρη. Ο Markovits, που είχε έρθει στην Ελλάδα το 1927 ως πρόεδρος της «Αυστριακής Εταιρείας για την Έρευνα των Σπηλαίων» πιστεύοντας όπως και ο Κούμαρης στο ρόλο του ελληνικού χώρου για την εξέλιξη του ανθρώπου στην Ευρώπη,⁹⁷³ την περίοδο 1937-1940 διεξήγε με την υποστήριξη του Κούμαρη εκτεταμένες σπηλαιολογικές έρευνες από την Κρήτη μέχρι τη Μακεδονία. Πάντως την παραγμένη δεκαετία του '30 οι δραστηριότητες της Εταιρείας θα γνωρίσουν ύφεση. Ο Κούμαρης δεν θα κατορθώσει να δημιουργήσει σχολή και είναι αυτός που θα προσκαλέσει στην Ελλάδα τον Άρη Πουλιανό από τη Μόσχα, ο οποίος θα αναλάβει το πρώτο Τμήμα Ανθρωπολογίας και Βιολογίας στο Παν/μιο Πατρών το 1965. Ο Πουλιανός που φυλακίστηκε επί δικτατορίας, στη συνέχεια θα προωθηθεί από αυτήν. Με πρωτοβουλία του θα καταργηθεί η Ελληνική Ανθρωπολογική Εταιρεία, που θεωρούταν φιλοβασιλική, για να αντικατασταθεί από την Ανθρωπολογική Εταιρεία Ελλάδος (1971) στην οποία ορίστηκε πρόεδρος.

Οι σημαντικότερες ανθρωπολογικού περιεχομένου δημοσιεύσεις του Κούμαρη ήταν: *Κρανιολογικά παρατηρήσεις επί των εν κοινώ τάφω κλοιφόρων σκελετών του Π.Φαλήρου. Πρόδρομος Ανακοίνωσις* (1915), *Περί τινων παραλλαγών των οστών κρανίων διαφόρων αιώνων της Ελλάδος* (1917), *L'indice céphalique de différents siècles de la Grèce* (ανακοίνωση στο 15^ο Διεθνές Συνέδριο Ανθρωπολογίας και Προϊστορικής Αρχαιολογίας στην Πορτογαλία, 1930), *On the morphological Variety of Modern Greeks* (1948, ελληνική προδημοσίευση 1942), *Ανθρωπολογικά παρατηρήσεις επί του ζώντος* (1941). Σημαντικό έργο του Κούμαρη ήταν η και έκδοση των Πρακτικών της Ελληνικής Ανθρωπολογικής Εταιρείας.

Η έρευνα του Αυστριακού γιατρού Karl Lendsteiner για την αιτία θανάτων από μεταγγίσεις αίματος, κατέληξε στη δημιουργία της ταξινομίας ABO των ομάδων αίματος, εργασία για την οποία τιμήθηκε με το βραβείο Nobel (1930). Με την ταξινόμηση αυτή άνοιξε ένας νέος δρόμος για τη φυσική ανθρωπολογία, γιατί στη συνέχεια αποδείχτηκε ότι αυτό ήταν ένα μεντελιανού τύπου κληρονομούμενο ατομικό χαρακτηριστικό, ανεπηρέαστο από το περιβάλλον, που έδινε τη δυνατότητα, μελετώντας την κατανομή των συχνοτήτων στον πληθυσμό να εξαχθούν συμπεράσματα για μετακινήσεις πληθυσμών.

⁹⁷³ Σε αντίθεση με τις επικρατούσες την εποχή εκείνη αρχαιολογικές απόψεις (εποικισμός του ελλαδικού χώρου κατά τη νεολιθική περίοδο) ο Κούμαρης πρέσβευε ότι ο χώρος μας είχε κατοικηθεί από πολύ παλαιότερα και ότι δεν θα αργούσαν να βεθούν και τα τεκμήρια. Οπαδός της ολογέννεσης (rangenesis) και όχι της συμβατής με τη Γραφή μονογέννεσης του ανθρώπου, πίστευε ότι οι Έλληνες ήταν αυτόχθονες. Βλέπε και Κούμαρης, Ι. (1959)., *Το "αυτόχθον" της φυλής*.

Ο Πολωνός μικροβιολόγος Ludwik Hirszfild (1884-1954), που το 1910 είχε αποδείξει με τον Emil von Dürgen την μεντελιανή μετάδοση των ομάδων αίματος ABO, έκανε προς το τέλος του Α΄ Παγκόσμιου Πόλεμου την πρώτη ανθρωπολογική της εφαρμογή: τη συγκριτική έρευνα της κατανομής των συχνοτήτων των ομάδων αίματος σε ανθρώπους 16 εθνικοτήτων στη Θεσσαλονίκη. Ήταν σύμβουλος του σερβικού στρατού σε θέματα βακτηριολογίας και αιματολογίας.⁹⁷⁴ Συμπέρανε μαζί με τη σύζυγό του ότι τις τέσσερις ομάδες (A, B, O, AB) τις είχαν όλες οι εθνικότητες, αλλά διέφερε η κατανομή τους. Διατύπωσαν μια εξίσωση που παρήγαγε ένα «βιοχημικό δείκτη φυλής», που εκτιμούσαν ότι θα ήταν ικανός να υπολογίσει την κατανομή των ομάδων αίματος εντός μιας πληθυσμιακής ομάδας.

Ο Κούμαρης, επίτιμο μέλος της «Γερμανικής Εταιρείας προς έρευνα των ομάδων αίματος» της Βιέννης (1926), θα θελήσει να συμπληρώσει την έρευνα των Ludwik & Hanna Hirszfild⁹⁷⁵, στο μέρος που αφορούσε την Ελλάδα. Αυτό έγινε με ανακοίνωση στην Ακαδημία Αθηνών και στην Ελληνική Ανθρωπολογική Εταιρεία των αποτελεσμάτων της έρευνάς του με τίτλο *Συμβολή εις την μελέτην των «ορολογικών» φυλών* (1927), που το επόμενο έτος δημοσιεύτηκε και στο γερμανικό περιοδικό *Zeitschrift für Rassenphysiologie*. Μελέτησε 745 εξωτερικούς και εσωτερικούς ασθενείς του νοσοκομείου Συγγρού (άντρες, γυναίκες και παιδιά) και βρήκε αντίθετα με τον Hirszfild την κυριαρχία στους άνδρες της ομάδας O αντί της A, που η τελευταία κυριαρχούσε στις γυναίκες. Συμφωνούσε με το συμπέρασμα των Hirszfild για την ομοιομορφία μεταξύ παλαιοελλαδιτών και μικρασιατών.

1. – Γενικός Πίναξ

Γένος	1 (AB)		2 (A)		3 (B)		4 (O)		Σύνολον ατόμων
	Αριθ. ατόμων	τοίς %	Αριθ. ατόμων	τοίς %	Αριθ. ατόμων	τοίς %	Αριθ. ατόμων	τοίς %	
Αρσεν ♂	14	3.2%	105	24 %	54	12.5%	259	59.9%	432
Θήλυ ♀	18	6.3%	124	43.6%	37	13 %	105	36.9%	284
Όμοῦ	32	4.4%	229	31.9%	91	12.7%	364	43.8%	716
Πίναξ τῶν L. καὶ H. Hirszfild. Ἐπὶ Ἑλλήνων, (πρὸς σύγκρισιν)									
Αρσεν ♂	20	4 %	208	41.6%	81	16.2%	191	38.2%	500

Εικόνα 134: Πίνακας κατανομής των ομάδων αίματος των Ελλήνων κατά Κούμαρη (πάνω) και κατά Hirszfild (κάτω).

⁹⁷⁴ Την εποχή εκείνη στη Σερβία είχαν ξεσπάσει επιδημίες τύφου και δυσεντερίας. Ο Hirszfild που ήταν λέκτορας στο Ινστιτούτο Υγιεινής του Παν/μιου της Ζυρίχης, θα εργαστεί ως σύμβουλος της Σερβίας. Την περίοδο του πολέμου η πολυεθνική Θεσσαλονίκη ήταν πέρασμα στρατευμάτων και προσφύγων, μοναδική ευκαιρία για συγκριτική έρευνα. Τότε θα ανακαλύψει και τον βάκιλο *Salmonella paratyphi C*, που θα ονομαστεί προς τιμήν του *Salmonella hirszfildii*.

⁹⁷⁵ Hirszfild, L., & Hirszfild, H. (1919). Serological differences between the blood of different races. The result of researches on the Macedonian front. *Lancet*, 2, σελ.675-9.

Πηγή: Κούμαρης, Ι. (1927). Συμβολή εις την μελέτην των «ορολογικών» φυλών. Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών, σελ.184.

Συγχρόνως προς την ορολογική εξέταση μέτρησε τον εγκάρσιο κεφαλικό δείκτη, τον φυσιογνωμικό προσωπικό δείκτη, τη χροιά των τριχών και τη χροιά της ίριδας.⁹⁷⁶ Θα παρατηρήσει ότι δεν εμφανίζεται καταφανής σχέση μεταξύ αιματολογικού τύπου και σχήματος κεφαλής ή προσώπου, ούτε και μεταξύ χροιάς.

5. — Πίναξ σχέσεως κεφαλ. δείκτου-τύπου αίματος (άνδρων)

♂	1 (AB)		2 (A)		3 (B)		4 (O)		Σύνολον ατόμων (112)
	Αριθμ. ατόμων	τοίς %	Αριθμ. ατόμων	τοίς %	Αριθμ. ατόμων	τοίς %	Αριθμ. ατόμων	τοίς %	
Δολιχοκέφ.	4	3.1 %	37	28.9 %	15	11.7 %	72	56.2 %	128
Μεσοκέφ.	3	3.4 %	14	16 %	11	12.6 %	59	67.8 %	87
Βραχυκέφ.	4	3.7 %	16	14.9 %	15	14 %	72	67.2 %	107
*Υπερβαχ.	3	3.3 %	27	30 %	10	11.1 %	50	55.5 %	90

6. — Πίναξ σχέσεως κεφαλ. δείκτου-τύπου αίματος (γυναικών)

♀	1 (AB)		2 (A)		3 (B)		4 (O)		Σύνολον ατόμων (268)
	Αριθμ. ατόμων	τοίς %	Αριθμ. ατόμων	τοίς %	Αριθμ. ατόμων	τοίς %	Αριθμ. ατόμων	τοίς %	
Δολιχοκέφ.	9	12.5 %	31	43 %	7	9.7 %	25	34.7 %	72
Μεσοκέφ.	3	5.2 %	27	47.3 %	8	14 %	19	33.3 %	57
Βραχυκέφ.	4	4.4 %	45	50.5 %	11	12.3 %	29	32.5 %	89
*Υπερβαχ.	3	6 %	14	28 %	6	12 %	27	54 %	50

Εικόνα 135: Πίνακες σχέσεων των ομάδων αίματος και κεφαλικών δεικτών ανδρών (πάνω) και γυναικών (κάτω).

Πηγή: Κούμαρης, Ι. (1927). Συμβολή εις την μελέτην των «ορολογικών» φυλών. Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών, σελ.187.

Στο τέλος όμως θα σημειώσει ότι: «Αν και ατελής η δια μορφολογικών χαρακτηριστικών διάκρισις των ομάδων των ανθρώπων, επί του παρόντος δεν εύρεν εισέτι η Επιστήμη την υπερέχουσαν τυχόν βιολογικήν μέθοδον προς

⁹⁷⁶ Ο δείκτης του προσώπου είναι ο λόγος του πλάτους του προσώπου επί 100 (απόσταση ζυγωματικών) διά του μήκους του (απόσταση άκρου πηγουνιού και βάσης μύτης στο μέτωπο). Τη χροιά των τριχών την κατέταξε με την κλίμακα: ορφνόν(σκούρο)-ξανθόν-πυρρόν, τη χροιά των οφθαλμών: ορφνόν-κυανούν. Υπάρχουν και λεπτομερέστερες κλίμακες.

αντικατάστασιν εκείνης.».

Ανάλογες έρευνες πραγματοποίησαν οι Σάββας, Διαμαντόπουλος, Πάγκαλος, Αλιβιζάτος και Σκλέπα, Βαλαώρας.⁹⁷⁷

Το ανθρώπινο σώμα ήταν αντικείμενο πολλών μετρήσεων των ιατρών, από το ύψος του ατόμου μέχρι το μήκος του εντέρου. Η πιστοποίηση της κατάστασής του θεωρήθηκε στην Ευρώπη του μεσοπολέμου ιδιαίτερα σημαντικό θέμα, σχετιζόμενο με τις απαιτήσεις για αξιόμαχο στρατό, για αποδοτικούς εργάτες και για αποφυγή του εκφυλισμού του έθνους. Μετά την ήττα του 1897, η πρώτη ενέργεια του ελληνικού κράτους για την φροντίδα της υγείας των μαθητών ήταν η καθιέρωση του μαθήματος της γυμναστικής και των αθλητικών αγώνων σε όλες τις βαθμίδες της και στη συνέχεια η θέσπιση προδιαγραφών για την κατασκευή υγιεινών σχολείων.

Συστηματικές μετρήσεις του ελληνικού μαθητικού πληθυσμού έκαναν οι καθηγητές Ε.Λαμπαδάριος και Ν.Εξαρχόπουλος και η υφηγήτρια Μ.Γεδεών, συνεργάτης του Ν.Εξαρχόπουλου. Ελάχιστες μετρήσεις έγιναν σε βρέφη στην Ελλάδα. Τα σχετικά εργαστήρια που λειτούργησαν ήταν τα εξής:

- α. Το Παιδολογικόν Εργαστήριον του Υπουργείου Παιδείας (ιδρύθηκε το 1910, λειτούργησε το 1912 και το 1936 μετονομάστηκε σε Παιδολογικόν Κέντρον Σχολικής Αντιλήψεως με διευθυντή τον Ε.Λαμπαδάριο).
- β. Το Εργαστήριον της Πειραματικής Παιδαγωγικής του Πανεπιστημίου Αθηνών (ιδρύθηκε το 1923 με διευθυντή τον Ν.Εξαρχόπουλο)
- γ. Το ψυχολογικόν Εργαστήριον του Πανεπιστημίου Αθηνών (ιδρύθηκε το 1926 με διευθυντή τον Θ.Βορέα)
- δ. Το ψυχολογικόν Εργαστήριον της Παιδαγωγικής Ακαδημίας (λειτούργησε λόγω καταργήσεως της Ακαδημίας μόνο 14 μήνες υπό τη διεύθυνση του Γ.Σακελλαρίου).
- ε. Το ιδιωτικόν Παιδολογικόν Ινστιτούτον Αθηνών (λειτούργησε την περίοδο 1925-28 με διευθυντές τους Γ.Σακελλαρίου και Ε.Λαμπαδάριο)

Η πρώτη κρατική πολιτική υγειονομική υπηρεσία ήταν η της Σχολικής Υγιεινής του Υπ.Παιδείας⁹⁷⁸. Επίσης συστάθηκε ένα Παιδολογικό Εργαστήριο,

⁹⁷⁷ Σάββας, Κ. (1927). Περί της συχνότητας του αίματος. *Πρακτικά Ακαδημίας Αθηνών*, Συνεδρία 17^η Μαρτίου 1927.

Διαμαντόπουλος, Ι. (1928). Επί της συχνότητας των ομάδων αίματος εν Ελλάδι. *Πρακτικά Ελληνικής Ανθρωπολογικής Εταιρείας*, σελ.69-81.

Πάγκαλος, Γ. (1930). Συμβολή εις την κατανομήν των ομάδων αίματος εν Ελλάδι. *Πρακτικά Ελληνικής Ανθρωπολογικής Εταιρείας*, σελ. 13-14.

Αλιβιζάτος Γ., Σκλέπα-Ιουστινιανού Π. (1948). Η κατανομή των ομάδων αίματος παρ' Έλλησιν, *Ελληνική Ιατρική*, Θεσ/νίκης, 10.

Βαλαώρας, Β. (1968). Ο τύπος αίματος των Ελλήνων. (Συχνότης και ροπαί των γόνων Α.Β.Ο.). *Πρακτικά Ακαδημίας Αθηνών*, Συνεδρία 5^η Δεκ. 1968.

εξοπλισμένο με όργανα για παρατηρήσεις και έρευνες του μαθητικού πληθυσμού, για την παροχή θεραπευτικών συμβουλών στους διδάσκοντες, τον έλεγχο του δαμαλισμού των μαθητών και τέλος την υγειονομική επιθεώρηση των παιδικών εξοχών. Προϊστάμενος του Γραφείου Σχολικής Αγωγής του Υπουργείου των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίας Εκπαιδύσεως ήταν ο γιατρός Εμμανουήλ Λαμπαδάριος από ιδρύσεώς του (1911) μέχρι το 1936. Ο βοηθός του Κων/νου Σάββα, υγεινολόγος Εμ.Λαμπαδάριος υπήρξε πρόσωπο κλειδί για την ανάπτυξη της σχολικής υγιεινής στην Ελλάδα μέχρι τον πόλεμο.⁹⁷⁹ Το 1936 έγινε καθηγητής Σχολικής Υγιεινής και Παιδολογίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, αλλά συνέχισε να εποπτεύει το Παιδολογικό Εργαστήριο τουλάχιστον το 1940, όπως φαίνεται από σχετικές δημοσιεύσεις.

Αυτός ήταν ο πρώτος που πραγματοποίησε μετρήσεις του μαθητικού πληθυσμού. Το 1915 εξέδωσε μελέτη του για την σχολική σκολίωση.⁹⁸⁰

<i>Ἀρρένων</i>		<i>Θηλέων</i>	
6—8 ἔτ.	14,3 % σκολίωσις	6 ἔτ.	0 σκολίωσις
8—10	18,1	7—9	22, %
10—12	17,0	9—10	30,0
12—13	16,7	10—11	33,3
13—15	16,7	11—12	31,0
		12—13	16,3

(α)

⁹⁷⁸ Ν. ΓΨΚΑ /1910, «περί οργανώσεως της κεντρικής υπηρεσίας του υπουργείου της Παιδείας» και Ν. ΓΩΚΖ/18-07-1911 «Περί διδακτηρίων εν γένει και της οργανώσεως της σχετικής υπηρεσίας» και το Β. Δ. 5-10-1911 για τη ρύθμιση της λειτουργίας του.

⁹⁷⁹ Ο Ε.Λαμπαδάριος με τον Κ.Σάββα ήταν το 1921 οι συντάκτες του νομοσχεδίου για την ίδρυση του Υπουργείου Υγιεινής Πρόνοιας και Αντιλήψεως.

⁹⁸⁰ α. Λαμπαδάριος, Ε. (1915). *Η σκολίωσις*. Αθήναι. χ.ε..

β. Λαμπαδάριος, Ε. (1917). *Η σχολική σκολίωσις και τα κατ'αυτῆς προφυλακτικά μέτρα*. Αθήναι: Εθν.Τυπογραφείο.

I. Ἀγγέλων								
Ἀριθμὸς μαθητῶν	Τύπος	Ἴδια ἔα	Σκολίωση	%	Ἐν δέξ. θ	Ἐν ἀριστερῷ	Δ Τ Π Α Η	
							Ἄνω δεξιὰ καὶ κατω ἀριστερῷ	Ἄνω ἀριστερῷ καὶ κατω δεξιῷ
480	Α'	6—8	69	14,3	34	30	—	5
125	Β'	8—10	59	18,1	30	25	—	4
310	Γ' καὶ Δ'	10—14	53	17,0	27	22	4	—
620	Ε' καὶ ΣΤ'	12—15	104	16,7	52	43	9	—
1735		6—15	385	16,42	143	120	13	9
II. Θηλείων								
180	Α' καὶ Β'	6—9	40	22,2	16	24	—	—
180	"	9—10	54	30,0	22	32	—	—
200	Γ' καὶ Δ'	9—11	62	31,0	34	28	—	—
150	Ε'	10—11	50	33,3	30	20	—	—
60	ΣΤ'	12—13	20	16,6	7	3	—	—
770		6—13	216	28	109	107	—	—
III. Ἀγγέλων καὶ Θηλείων ἐν συνόλῳ								
2505	Α'—ΣΤ'	6—15	501	20,0	252	227	13	9

(β)

Εικόνες 136 (α,β): Πίνακες κατανομῆς σκολίωσης Ἑλλήνων μαθητῶν (1915)
 Πηγή: Λαμπαδάριος, Ε. (1917). *Ἡ σχολικὴ σκολίωσις καὶ τὰ κατ'αυτῆς προφυλακτικὰ μέτρα*. σελ. 8,10.

Για τον Ε.Λαμπαδάριο, ἡ κακὴ στάση των μαθητῶν καὶ ἡ μυωπία ἦταν οἱ κύριες αἰτίες τῆς σκολίωσης. Το Ὑπουργεῖο καθιέρωσε το 1913 ἕνα νεότερο μοντέλο διέδρου θρανίου, σε 8 μεγέθη, βασισμένο σε γερμανικὸ πρότυπο.

Ἡ μελέτη τῆς ἀνάπτυξης του νέου ἀνθρώπου ἐμφανίζεται στὴν Ἑυρώπη τὸν 18ο αἰ., με τὴν σταδιακὴ ἐγκατάλειψη τῆς ἀντίληψης ὅτι τὸ παιδί εἶναι μιὰ μικρογραφία του ἐνήλικου. Ὁ πρῶτος που πήρε μετρήσεις παιδιῶν με χρῆση εργαλείων ἦταν ὁ Αυστριακὸς γιατρός Friedrich Lorisner (1854). Ἀπὸ τὸ 1830 καὶ μετὰ, ὁ Α.Quetelet πήρε σειρά μετρήσεων του ὕψους καὶ του βάρους ἀγοριῶν καὶ κοριτσιῶν ἀπὸ 0-25 ἐτῶν, στὸ πλαίσιο τῆς μελέτης του μέσου ἀνθρώπου. Μάλιστα ὅρισε ἕνα δείκτη παχυσαρκίας (1832), που ἐπανελημμένα ἀναγνωρίστηκε ἡ ἐγκυρότητά του καὶ εἶναι σήμερα σε χρῆση.⁹⁸¹ Πρῶτος ὁ Γάλλος Philippe Aries

⁹⁸¹ Ὁ δείκτης Quetelet εἶναι τὸ πηλίκον του βάρους του σώματος διὰ τὸ τετράγωνο του ὕψους. Σήμερα λέγεται BMI (Body Mass Index) ἀπὸ τὸν Ancel Keys (1904-2004), που ἐπιβεβαίωσε τὴν ἐγκυρότητά του σὲς ἐπιδημιολογικὲς ἐρευνες. Πέρα ἀπὸ τὶς ἀναζητήσεις του Quetelet για τὸν μέσο ἀνθρώπο, ἡ κατασκευὴ δεικτῶν «κανονικότητας» του σωματικῶ βάρους προέκυψε ἀπὸ τὶς ἀνάγκες

(1914-1984) διατύπωσε τη θέση του ξεχωριστού σταδίου της παιδικής ηλικίας. Στα τέλη του 19ου αι. ο έφηβος θα καταστεί πλέον ένα σοβαρό επιστημονικό αντικείμενο. Σε αυτό συνέβαλλε τα μέγιστα το έργο του Αμερικανού ανθρωπολόγου και ψυχολόγου Granville Stanley Hall (1844-1924), πάνω στη μελέτη της φυσικής και ψυχολογικής ανάπτυξης του ανθρώπου, στο πλαίσιο της βικτωριανής εξελικτικής οπτικής. Άλλοι παιδομέτρεις ήταν ο Αμερικανός Oscar Chrisman, που έθεσε το πλαίσιο της παιδολογίας (1893), οι Βέλγοι Medard Carolus Schuyten (1866-1948) και Josefa Ioteyko (1866-1928, πολωνικής καταγωγής) και ο Γάλλος Georges Persigout.⁹⁸²

Ο Ε.Λαμπαδάριος ήταν από τους εισηγητές της παιδολογίας⁹⁸³ στην Ελλάδα, επιστήμης που απέβλεπε στην θετικιστικού τύπου γνώση του παιδιού, που θα οδηγούσε στην κατασκευή των καμπυλών ανάπτυξης του φυσιολογικού παιδιού, εφαλτήριο για τις προσπάθειες βελτίωσής του (εκπαίδευση, διατροφή, υγιεινή). Ο δρόμος αυτός θα συναντηθεί με τον δαρβινισμό και την κληρονομικότητα (ευγονική οπτική). Ο Ε.Λαμπαδάριος ήταν αυτός που καθιέρωσε την κάρτα υγείας του μαθητή (γαλλικό πρότυπο) και ο πρώτος που έθιξε ένα θέμα ταμπού της ελληνικής κοινωνίας, τον προγεννητικό έλεγχο των υποψήφιων γονέων. Άλλες δράσεις του ήταν οι πρώτες μαθητικές εξοχές (1911) με φιλανθρωπικούς πόρους, η διεύθυνση της Μαθητικής Πολυκλινικής Αθηνών (για μαθητές, φτωχούς δασκάλους και εργάτες) και η υποστήριξη της ιδέας των μαθητικών συσσιτίων, ως μέσου αντιμετώπισης της διατροφικής πενίας, της ισχυροποίησης του οργανισμού έναντι των ασθενειών και επιπλέον της διατροφικής εκπαίδευσης των φτωχών τάξεων.⁹⁸⁴

Ο Ε.Λαμπαδάριος υπήρξε και υποστηρικτής της λύσης των υπαίθριων σχολείων, που είχε προταθεί στην Ελλάδα από τον Σαράτση στο Β΄ Πανελλήνιο Συνέδριο Φυματίωσης (1912). Η οικονομική υποστήριξη του Πατριωτικού Συνδέσμου των Ελληνίδων του επέτρεψε να εφαρμόσει πιλοτικά (για δύο μήνες)

ασφαλιστικών εταιρειών, που έβλεπαν ότι οι παχύσαρκοι είχαν αυξημένη θνησιμότητα, και έγινε ακόμη εντονότερη μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, όταν συνδέθηκε η παχυσαρκία με την καρδιοπάθεια και το διαβήτη.

⁹⁸² Depaere, M. (1998). The heyday of paedology in Belgium (1899–1914): A positivistic dream that did not come true. *International Journal of Educational Research*, σελ. 687–697.

⁹⁸³ «Η παιδολογία περιλαμβάνει πολλούς κλάδους, ως την Σωματολογία, Φυσιολογία, Ψυχολογία, Υγιεινή, Ψυχοπαθολογία του Παιδιού, κ.αλπ., και δια πολλών μεθόδων, κατ'εξοχήν της πειραματικής, ερευνά και προσδιορίζει την σωματική, διανοητική και ηθική κατάσταση και λειτουργία του παιδικού οργανισμού, παρέχουσα ούτων πολύτιμον έρεισμα εις την Παιδαγωγικήν, η οποία βασιζόμενη επί των ακριβών πορισμάτων της Παιδολογίας ανεπτύχθη μεγάλως, κατά τους τελευταίους χρόνους και έλαβε θετικόν προσανατολισμόν (Πειραματική Παιδαγωγική)». Στο Λαμπαδάριος, Ε. (1940). *Σχολική Υγιεινή μετά στοιχείων παιδολογίας* (1^η εκδ.1932). Αθήναι: Δ.Δημητράκου Α.Ε.. Το 1932 ιδρύθηκε η πανεπιστημιακή έδρα Παιδολογίας και Σχολικής Υγιεινής, που είχε και εργαστήριο, την οποία ανάλαβε ο Ε.Λαμπαδάριος.

⁹⁸⁴ α) Θεοδώρου, Β. (2009). Υποσιτισμός και φυματίωση στο μεσοπόλεμο. Υγιεινή διατροφή και οργάνωση μαθητικών συσσιτίων (1928-1932). *Μνήμων*, 30, σελ. 233-262.

β) Karakatsani, D. (2011). 'Hygiene Imperatives': Child Welfare, School Hygiene and Puericulture 17 in Greece (1911–1936). *Godišnjak za društvenu istoriju/Annual for Social History*, XVIII, (3), σελ. 17-32.

την υπαίθρια αγωγή σε 50 καχεκτικά παιδιά των δημοτικών σχολείων της Αθήνας στο παραχωρηθέν από τον δήμο Αθηναίων κτήμα Νομικού. Τελικά η προσπάθεια δεν ευδοκίμησε (πόλεμος, διχασμός, έξοδα). Η σύνταξη του κανονισμού του υπαίθριου σχολείου, στον οποίο λαμβάνονταν υπόψη όλες οι παιδαγωγικές πρακτικές για το ειδικό αυτό σχολείο, έγινε το 1919 από τον Λαμπαδάριο, τον Γληνό και τον Δελμούζο. Το εγχείρημα θα επαναληφθεί το 1931 σε συνεργασία με την Αντιφθισική Εταιρεία, σε ένα κτίριο κατασκευασμένο ειδικά για το σκοπό αυτό, στο αλσύλιο του Πενταγώνου Και πάλι όμως η διάρκειά του θα είναι περιορισμένη. Τελικά ο Ε.Λαμπαδάριος θα εγκαταλείψει αυτήν την δαπανηρή ιδέα και θα προτείνει τη λειτουργία μόνιμων ημιυπαίθριων τάξεων σε κάθε σχολείο, για να δέχονται τα παιδιά την ευεργετική ηλιακή ακτινοβολία (όταν ο καιρός το επιτρέπει). Αν και υπήρξαν πρότυπα αρχιτεκτονικά σχέδια, δεν προχώρησε η εφαρμογή του σχεδίου.⁹⁸⁵

'Ηλικία και άποστολή I και II	Μέσος όρος επίτευξης αύξησης σεως κατά βάρος εις γραμμ.					Μέσος όρος επίτευξης αύξησης σεως της αναπνευστικής ευρύτητας εις χιλιοστά.				
	Άρρενα ἀριθ. παιδ.	α.ύ.ξ.	Θήλεα ἀριθ. παιδ.	α.ύ.ξ.	μέσος όρος	Άρρενα ἀριθ. παιδ.	α.ύ.ξ.	Θήλεα ἀριθ. παιδ.	α.ύ.ξ.	μέσος όρος
7 έτ. II	4 6	245 616	3 4	185 799	461	4 6	8,5 2,3	3 4	3,3 4	4,6
8 » II	10 3	210 1335	5 13	386 419	588	10 3	2 3	5 13	3,4 5,6	11,2
9 » II	6 5	430 288	17 6	472 545	411	6 5	4,9 4,5	17 6	13 5,9	7,1
10 » II	19 16	520 501	11 8	492 400	480	19 16	7 4,9	11 8	10 9	7,1
11 » II	5 8	230 1000	14 9	115 979	581	5 8	10 6	14 9	9,5 8,9	8,6
12 » II	14 17	149 159	8 12	829 400	510	14 17	9,2 8	8 12	11 10,5	9,7
13 » II	17 6	745 374	12 8	788 320	557	17 6	7 7,8	12 8	17 10,3	10,5
14 » II	5 3	681 618	6 6	988 641	732	5 3	6 10,5	6 6	9 10,5	9,0
7-14 (I και II)	144	773,5	142	541	540	144	6,3	142	10,7	8,5

Ἀπέναντι φυσιολογ. αύξησης=135,4 Ἀπέναντι φυσιολογ. αύξησης=5,0

Εικόνα 137: Πίνακας αύξησης του βάρους και της αναπνευστικής ευρύτητας των παιδιών που έμειναν 21 ημέρες στις Παιδικές Εξοχές Βουλιαγμένης το καλοκαίρι του 1914.

⁹⁸⁵ Θεοδώρου, Βασιλική, Καρακατσάνη, Δέσποινα (2002), *Υγιεινής παραγγέλματα: το ενδιαφέρον για την υγεία των μαθητών και η υπηρεσία σχολικής υγιεινής τις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα*, ανακοίνωση στο 20^ο Διεθνές Συνέδριο: «Η παιδεία στην αυγή του 21^{ου} αιώνα», 4-6/10/2012, Παν/μιο Πατρών, Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης.

Πηγή: Λαμπαδάριος, Ε. (1940). Σχολική Υγιεινή μετά στοιχείων παιδολογίας (1η εκδ.1932), σελ.362.

Οι σχολίατροι έστελναν τα καχεκτικά παιδιά στις κατασκήνωσεις για να ενισχύσουν την άμυνα του οργανισμού τους (καθαρός αέρας, ήλιος, ανάπαυση και προπάντων καλή διατροφή). Τα αποτελέσματα των μετρήσεων των παιδιών, πριν και μετά την κατασκήνωση, πιστοποιούσαν την θετική επίδραση αυτής της προσπάθειας. Αυτό αποτυπώνεται και στον παραπάνω πίνακα της σχετικής έρευνας του Ε.Λαμπαδάρου. Οι μετρήσεις που πραγματοποιούσαν οι σχολίατροι ήταν το υλικό για να πραγματοποιηθεί η πρώτη ελληνική συγκριτική έρευνα αναστήματος μαθητών από τον ίδιο (1932).

Figure 138 consists of four tables comparing anthropometric data of Greek and foreign students. The tables are organized by sex and age group.

- ΑΡΡΕΝΟΙ (Boys):**
 - Πίνακας 25:** Comparison of Greek (Ελλάδα) and foreign (Εξωτερικά) students. Columns include measurements like height (Ύψος), weight (Βάρος), chest circumference (Πλάτος θώρακος), etc.
 - Πίνακας 26:** Comparison of Greek (Ελλάδα) and foreign (Εξωτερικά) students, similar to the first table.
- ΘΗΛΕΑ (Girls):**
 - Πίνακας 27:** Comparison of Greek (Ελλάδα) and foreign (Εξωτερικά) students.
 - Πίνακας 28:** Comparison of Greek (Ελλάδα) and foreign (Εξωτερικά) students.

Εικόνα 138: Συγκριτικοί πίνακες αναστήματος Ελλήνων και αλλοεθνών μαθητών 6-20 ετών, ανά φύλλο.

Πηγή: Λαμπαδάριος, Ε. (1940). Σχολική Υγιεινή μετά στοιχείων παιδολογίας (1η εκδ.1932). Αθήναι: Δ.Δημητράκου Α.Ε., σελ. 154-155.

Ο Ε.Λαμπαδάριος, γνώστης ευρύτερων ευρωπαϊκών ερευνών (π.χ. του R.-L. Villetmé) πραγματοποίησε μετρήσεις παιδιών από ιδιωτικά και από δημόσια

σχολεία, για να δείξει ότι η ευρωστία συσχετίζεται με τον πλούτο, γεγονός που αποτυπώνεται σε μια μικρή στατιστική έρευνα που διεξήγε.

ΠΙΝΑΞ 20. Διαφορά αύξησης μεταξύ μαθητών ιδιωτικών και δημοσίων σχολείων (ίδια στατιστική)

Ήλικία	Άνάστημα μαθητών ιδιωτ. εκπαιδ.	Άνάστημα μαθ. δημ. σχολ.	Διαφορά άναστήμ.
7	116 εκμ.	117	1
8	127	120	7
9	128	126.5	1.5
10	132	130.5	1.5
11	141	135.5	5.5
12	144	138	6
13	156	150.5	

Εικόνα 139: Συγκριτικοί πίνακες αναστήματος Ελλήνων και αλλοεθνών μαθητών 6-20 ετών, ανά φύλλο.

Πηγή: Λαμπαδάριος, Ε. (1940). *Σχολική Υγιεινή μετά στοιχείων παιδολογίας* (1η εκδ.1932), σελ. 145.

Την κεντρική θέση στις σωματομετρικές έρευνες στην Ελλάδα κατέχει η δραστηριότητα του Εργαστηρίου Πειραματικής Παιδαγωγικής του Πανεπιστημίου Αθηνών, υπό τη διεύθυνση του καθηγητή της Παιδαγωγικής Νικόλαου Εξαρχόπουλου (Νάξος 1874, Αθήνα 1960). Ο Ν.Εξαρχόπουλος σπούδασε Φιλοσοφία και Φιλολογία στην Αθήνα και συνέχισε τις σπουδές του στην Ιένα (παιδαγωγική με τον W.Rein), στη Λειψία (στο πρώτο ερευνητικό εργαστήριο πειραματικής ψυχολογίας του Wundt) και στη Λωζάνη (ιστορία της παιδαγωγικής με τον F. Guex). Θα αναγορευτεί το 1906 ως υφηγητής Φιλοσοφίας και Παιδαγωγικής του Παν/μίου Αθηνών και καθηγητής στην έδρα αυτή το 1912. Το 1921 ιδρύεται ξεχωριστή έδρα Παιδαγωγικής, που την καταλαμβάνει μέχρι το 1948.⁹⁸⁶ Το 1922 θα τοποθετηθεί Γραμματέας του Υπουργείου Παιδείας και θα καθιερώσει το θεσμό της διετούς μετεκπαίδευσης των δασκάλων. Το 1923 θα ιδρύσει το Εργαστήριο Πειραματικής Παιδαγωγικής του Πανεπιστημίου Αθηνών, που θα στεγαστεί στο Πειραματικό Σχολείο του Πανεπιστημίου. Το 1929 εκλέγεται ακαδημαϊκός και το 1942 πρόεδρος της Ακαδημίας Αθηνών. Πέρα από τις καινοτόμες παιδαγωγικές αντιλήψεις που είχε (π.χ. του σχολείου εργασίας, της αξίας της παιδαγωγικής κατάρτισης), ήταν ο κύριος εκπρόσωπος της παραδοσιακής ελληνικής παιδαγωγικής αντίληψης που απέβλεπε στην ανθρωπιστική μόρφωση του ατόμου και περιλάμβανε την τόνωση της εθνικής

⁹⁸⁶ Το διάστημα 1918-20 θα απομακρυνθεί για πολιτικούς λόγους.

συνείδησης και την ηθικοποίηση, με κύριο όργανο την κλασσική παιδεία και την καθαρεύουσα (σχολή των Αθηνών).

Ο Ν.Εξαρχόπουλος αναφέρει ως σκοπό του Εργαστηρίου: «Την παντοειδή έρευναν και γνώσιν του ελληνόπαιδος από σωματικής, ψυχικής και ηθικής απόψεως και την θεραπείαν και διάδοσιν της επιστημονικής Παιδαγωγικής εν Ελλάδι».⁹⁸⁷ Τα αποτελέσματα των ερευνών τα παρουσίαζαν σε ειδικές μελέτες και εκδόσεις. Παράλληλα, το Εργαστήριο είχε και ένα περισσότερο πρακτικό σκοπό: να εισάγει τους φοιτητές και μετεκπαιδευόμενους στο Πανεπιστήμιο εκπαιδευτικούς «εις την ακριβήν χρήσιν των επιστημονικών μεθόδων προς έρευναν και διάγνωσιν της καταστάσεως των παιδων και προς εκτέλεσιν πάσης φύσεως παιδαγωγικών ερευνών.».

Οι σχετικές με την σωματική εξέλιξη έρευνες γίνονταν στο Εργαστήριο του Ν.Εξαρχόπουλου σε τακτά χρονικά διαστήματα και περιλάμβαναν καταγραφές του ύψους και του βάρους του σώματος, της περιμέτρου και διαμέτρων του θώρακα, της διαμέτρου των ακρωμίων, της περιμέτρου και διαμέτρου της κεφαλής, της μυϊκής δύναμης και της ζωτικής χωρητικότητας. Από τις μετρήσεις αυτές, οι δύο τελευταίες κατατάσσονταν στις φυσιολογικές ενώ οι υπόλοιπες στις ανατομικές. Για τη σχολική επίδοση θεωρήθηκαν ιδιαίτερα σημαντικοί οι έλεγχοι της όρασης και της ακοής. Πρωτοπόρος σε τέτοιου είδους ανθρωπομετρικές μετρήσεις ήταν ο Αμερικανός Edward Hitchcock (1828-1911), καθηγητής Υγιεινής και Φυσικής Αγωγής στο κολέγιο Amherst (Massachusetts, USA), που δημοσίευσε στα τέλη του 19ου αι. ανθρωπομετρικούς πίνακες φοιτητών του κολεγίου και σχετικό εγχειρίδιο.

Ιστορικά, η εκπαιδευτική έρευνα έχει πατρίδα και πρότυπο την Γερμανία, όπου γύρω στα 1880 άρχισε να αναπτύσσεται η «πειραματική παιδαγωγική». Αυτή ήταν μια ποσοτική ερευνητική μέθοδος με αντικείμενο το μαθητή και όχι τη διδακτική πρακτική. Οι βάσεις για την ανάπτυξη μιας παιδαγωγικής όπου τα μαθηματικά και η ψυχολογία έπαιζαν σημαντικό ρόλο μπήκαν από τον φιλόσοφο, ψυχολόγο και θεμελιωτή της παιδαγωγικής, ως ακαδημαϊκού αντικειμένου, Γερμανό Johann Friedrich Herbart (1776-1841). Οι φιλοσοφικές επιρροές του ήταν από τον θετικισμό του Comte (αξία στην αντικειμενικότητα των γεγονότων-καταγραφών της ανθρώπινης εμπειρίας, ρόλος των μαθηματικών όπως και στις φυσικές επιστήμες) και τον Kant (apriori έννοιες και υποκειμενικότητα του νου διάφορη από την εγκεφαλική λειτουργία). Σε αντίθεση με τον Kant πίστευε ότι η γνώση μπορούσε να προέλθει από την εμπειρία από τον εξωτερικό κόσμο και ότι η ψυχική ζωή ήταν μία μηχανική της αναπαράστασης, που τα μαθηματικά θα

⁹⁸⁷ Εξαρχόπουλος, Ν. (1934). *Επιστημονικά έρευναι γινόμεναι εν τω εργαστηρίω πειραματικής παιδαγωγικής του Πανεπιστημίου Αθηνών κατά τα πρώτα δέκα έτη από της ιδρύσεως αυτού 1923-1933*. Έκθεσις υποβληθείσα εις την Ακαδημίαν Αθηνών κατά την συνεδρίαν αυτής της 1^{ης} Φεβρουαρίου 1934, σελ. 3.

εξέφραζαν τους νόμους της. Ο ίδιος απέρριπτε την εφαρμογή της πειραματικής μεθόδου στην ψυχολογία (που είχε για αυτόν και μεταφυσική διάσταση), γιατί τμηματοποιούσε κατά την άποψή του το αντικείμενο της έρευνας, το νου.

Το νέο επιστημονικό αντικείμενο θα ξεκινήσει ως «πειραματική ψυχολογία» στο εργαστήριο του Wundt στη Λειψία (1880), στη συνέχεια θα μετασηματιστεί τη δεκαετία του 1920 σε *πειραματική παιδαγωγική* από τον μαθητή του Meumann (1900) και μετά το 1960 σε πειραματική εκπαίδευση και σε εκπαιδευτική έρευνα. Στα 1930 η στατιστική ανάλυση θα υποστηρίξει την ανερχόμενο κλάδο της ψυχολογίας, που θα πάρει τα σκήπτρα στην εκπαιδευτική έρευνα, η οποία χάρις στις κοινωνιολογικές επιρροές ποιοτικές έρευνες θα ξεφύγει από το θετικιστικό πνεύμα. Οι Wundt, Fechner και Helmholtz ερευνώντας τη διανοητική δραστηριότητα στα πεδία της ψυχολογίας και της φυσιολογίας, επέλεξαν για μετρήσεις: χρόνους αντίδρασης, την αντίληψη αισθητηριακών διεγέρσεων, τη μνήμη, τη μάθηση. Η λεγόμενη «ψυχοφυσική» είχε περισσότερη σχέση με την ψυχολογία και λιγότερο με την εκπαίδευση. Νωρίτερα στην Αγγλία και ο F.Galton είχε προτρέψει για ποσοτικές έρευνες του νου, αλλά δεν βρήκε συνεχιστές· παρόμοιοι πειραματισμοί θα εισαχθούν αργότερα στην Αγγλία από τη Γερμανία.

Για τις σωματικές μετρήσεις στο Εργαστήριο Πειραματικής Παιδαγωγικής του Πανεπιστημίου Αθηνών ήταν απαραίτητη η χρησιμοποίηση ειδικών οργάνων.

α)

β)

Εικόνες 140: α) κυρτοί διαβήτες για κεφαλομετρήσεις, κ.α.

β) δυναμογράφος ή εργογράφος Dubois με καταγραφικό, για μέτρηση της μυϊκής ισχύος (δακτύλου) μέχρι κοπώσεως.

Πηγή: Μουσείο Ιστορίας της Εκπαίδευσης.

Πάρθηκαν 64.276 μετρήσεις από 6.356 παιδιά και των δύο φύλων, μέχρι 20 ετών. Με βάση αυτές τις σωματικές μετρήσεις «...διεμορφώθησαν γνώμονες, δηλώντες την κανονικήν αύξησιν των διαφόρων επί μέρους σωματικών διαστάσεων και λειτουργιών του ελληνοπαιδός από της γεννήσεως αυτού μέχρι της ενηλικιώσεώς του και εσχηματίσθησαν καμπύλαι, παριστώσαι γραφικώς την

πορείαν της εξελίξεως αυτών. Εγένετο προσέτι συγκριτικά μελέται προς ομοίας ερέυνας ξένων ερευνητών και καθωρίσθησαν αι υφιστάμεναι ομοιότητες και διαφοραί κατά τη σωματικήν ανάπτυξιν μεταξύ ελληνοπαίδων και παίδων άλλων λαών, ιδία δε μεταξύ παίδων βορείων και νοτίων.»⁹⁸⁸.

Οι έρευνες του εργαστηρίου συνδύαζαν το πνεύμα του Quetelet (πρότυπα ανάπτυξης) και το πνεύμα του Galton (ατομικές διαφορές). «Η παιδολογική έρευνα δεν περιορίζεται εν μόνη τη εξελίξει του παιδός γενικώς. Δεν αρκείται δηλαδή εις τον σχηματισμόν γενικής εικόνας του κανονικού παιδός ... αλλ' επισκοπεί τους παίδας και εν τη συγκεκριμένη προσωπική αυτών υποστάσει, προσπαθούσα να καθορίση τας ατομικάς διαφοράς περί την σωματικήν και την ψυχικήν κατάστασιν, τας μεταξύ αυτών υφισταμένας.»⁹⁸⁹ Εκτός, λοιπόν, από τις έρευνες τις συναφείς με τη σωματική εξέλιξη των μαθητών, γίνονταν και έρευνες συναφείς με την ψυχική εξέλιξη τους, με άξονα την ατομικότητα (ψυχολογία των ατομικών διαφορών). Για τη μέτρηση του βαθμού νοημοσύνης, χρησιμοποιούσαν μια τροποποίηση της μεθόδου Binet-Simon-Terman.

Τα σημαντικότερα δημοσιεύματα, τα οποία βασίστηκαν στις έρευνες του εργαστηρίου είναι:

1. Εξαρχόπουλος, Ν. (1928). Σωματολογία του παιδός. Αθήνα.
2. Εξαρχόπουλος, Ν.(1930). Η εξέλιξις του σχήματος του θώρακος των ελληνοπαίδων προιούσης της ηλικίας. Πρακτικά Ακαδημίας Αθηνών, σελ.82-92.
3. Εξαρχόπουλος, Ν.(1930). Διαφοραί κατά την σωματικήν ανάπτυξιν μεταξύ ελληνοπαίδων και παίδων βορείων λαών. Πρακτικά Ακαδημίας Αθηνών, σελ.148-159.
4. Εξαρχόπουλος, Ν. (1931). Κατανομή των ελληνοπαίδων εις τους διαφόρους βαθμούς της νοημοσύνης. Πρακτικά Ακαδημίας Αθηνών, σελ.146-158.
5. Εξαρχόπουλος, Ν. (1931). Διαφοραί κατά την νοητικήν εξέλιξιν ευπόρων και απόρων ελληνοπαίδων. Πρακτικά Ακαδημίας Αθηνών, σελ.93-103.
6. Γεδεών, Σ. (1931). Παιδομετρικά έρευναι εν Ελλάδι. Πορίσματα 41170 σωματικών μετρήσεων επί παίδων των Αθηνών, Αθήνα.

Στο βιβλίο του Ν.Εξαρχόπουλου, *Σωματολογία του παιδός* (1928), αφού παρουσιαστεί εκτεταμένα η σωματομετρία, θα παρουσιαστεί η σωματομετρική εικόνα των ελληνοπαίδων σε όλες της τις διαστάσεις.

⁹⁸⁸ Εξαρχόπουλος, Ν. (1934). ό.π., σελ. 4.

⁹⁸⁹ Εξαρχόπουλος, Ν. (1928). *Σωματολογία του παιδός*, σελ.14.

*Η κατά μέσον όρον πορεία της ετησίας αύξησεως του μήκους του σώματος εύπόρων και άπόρων παιδιών των Αθηνών. (Είς εκ. μ.).

Ήλικία	Α Ρ Ρ Ε Ν Α					Θ Η Λ Ε Α				
	Εύπορα		Άπορα		Διαφορά μεταξύ εύπόρων και άπόρων + 'Υπεροχή εύπόρων.	Εύπορα		Άπορα		Διαφορά μεταξύ εύπόρων και άπόρων + 'Υπεροχή εύπόρων.
	Μέσος όρος	Έτησία αύξησης	Μέσος όρος	Έτησία αύξησης		Μέσος όρος	Έτησία αύξησης	Μέσος όρος	Έτησία αύξησης	
4-5 ετών	101,5		99,7		+ 1,8	108,7		100,4		+8,3
5-6 »	109,3	7,8	104,9	5,2	+ 4,4	108,8	5,1	104,7	4,3	+4,1
6-7 »	113,0	3,7	110,5	5,6	+ 2,5	112,0	3,2	111,3	6,6	+0,7
7-8 »	118,1	5,1	115,9	5,4	+ 2,2	116,0	4,0	114,0	2,7	+2,0
8-9 »	122,5	4,4	120,3	4,4	+ 2,2	123,0	7,0	120,8	6,8	+2,2
9-10 »	129,0	6,5	125,2	4,9	+ 3,8	127,7	4,7	124,9	4,1	+2,8
10-11 »	132,5	3,5	129,6	4,4	+ 2,9	132,3	4,6	131,8	6,9	+0,5
11-12 »	137,6	5,1	134,8	5,2	+ 2,8	138,8	6,5	136,1	4,9	+2,1
12-13 »	144,6	7,0	141,5	2,7	+ 4,1	143,5	4,7	140,9	4,2	+2,6
13-14 »	150,7	6,1	145,7	8,2	+ 5,0	149,2	5,7	144,3	3,4	+4,9
14-15 »	158,8	8,1	148,2	2,5	+10,6	153,2	4,0	151,4	7,1	+1,8
15-16 »	164,2	5,4	156,0	7,8	+ 8,2					
16-17 »	166,1	1,9			+ 0,7					
17-18 »	167,2	1,1	165,4	9,4	+ 1,8					
18-19 »	168,1	0,9	165,8	0,4	+ 2,3					

Εικόνα 141: Συγκριτικός πίνακας αύξεσης του ύψους ευπόρων και άπόρων παιδιών της Αθήνας.

Πηγή: Εξαρχόπουλος, Ν. (1928). Σωματολογία του παιδός, σελ. 216.

*Η κατά μέσον όρον πορεία της ετησίας αύξησεως του βάρους του σώματος εύπόρων και άπόρων παιδιών των Αθηνών. (Είς χιλιάγραμμα).

Ήλικία	Α Ρ Ρ Ε Ν Α					Θ Η Λ Ε Α				
	Εύπορα		Άπορα		Διαφορά μεταξύ εύπόρων και άπόρων + 'Υπεροχή εύπ.	Εύπορα		Άπορα		Διαφορά μεταξύ εύπόρων και άπόρων + 'Υπεροχή εύπ.
	Μέσος όρος	Έτησία αύξησης	Μέσος όρος	Έτησία αύξησης		Μέσος όρος	Έτησία αύξησης	Μέσος όρος	Έτησία αύξησης	
Νεογόνων	3,601		3,307		+0,294	3,392		3,013		+0,379
5-6 ετ.	17,3		16,9			19,5		16,4		+3,1
6-7 »	20,7	3,4				23,6		20,2	3,8	+2,4
7-8 »	22,5	1,8	20,1	3,2	+2,4	25,2	1,6	22,9	1,7	+2,3
8-9 »	25,7	3,2	22,7	2,6	+3,0	27,4	2,2	23,9	1,0	+3,5
9-10 »	29,3	2,6	24,9	2,2	+3,4	31,1	3,7	28,0	4,1	+3,1
10-11 »	30,1	1,8	26,8	1,9	+3,3	35,4	4,3	34,2	6,2	+1,2
11-12 »	30,1	3,0	29,1	2,3	+2,0	38,7	3,3	35,4	1,2	+3,3
12-13 »	33,1	4,6	31,3	2,2	+6,4	43,1	4,4	40,2	4,8	+2,9
13-14 »	37,7	4,2	37,3	6,0	+4,6	49,2	6,1	45,8	5,6	+3,4
14-15 »	41,9	6,0	39,3	2,0	+8,6					
15-16 »	47,9	3,9	42,7	3,4	+9,1					

Εικόνα 142: Συγκριτικός πίνακας αύξεσης του βάρους ευπόρων και άπόρων παιδιών της Αθήνας.

Πηγή: Εξαρχόπουλος, Ν. (1928). Σωματολογία του παιδός, σελ. 235.

*Η κατά μέσον όρον πορεία της ετησίως αύξησεως της μυϊκής Ισχύος ευπόρων και απόρων παιδιών των Αθηνών.
(Είς χιλιάγραμμα).

Παιδιά	ΑΡΡΕΝΑ					ΘΗΛΕΑ				
	Εύπορα		Απόρα		Διαφορά μεταξύ ευπόρων και απόρων. - "Υπόρρησι απόρων". - "Υστερήσι ως υπ."	Εύπορα		Απόρα		Διαφορά μεταξύ ευπόρων και απόρων. - "Υπόρρησι απόρων". - "Υστερήσι ως υπ."
	Μέσος όρος	Ετησία αύξησις	Μέσος όρος	Ετησία αύξησις		Μέσος όρος	Ετησία αύξησις	Μέσος όρος	Ετησία αύξησις	
3-4 έτ.								3,875		
4-5 "			7,100			5,300		4,920	1,045	
5-6 "					- 1,120			5,794	0,874	- 0,494
6-7 "	6,671		7,791	0,691	- 0,373	5,845	0,545	6,631	0,837	- 0,786
7-8 "	8,319	2,148	9,192	1,401	- 1,099	7,017	1,172	6,855	0,224	+ 0,162
8-9 "	9,484	0,665	10,583	1,391	- 1,052	8,668	1,651	9,178	2,323	+ 0,510
9-10 "	11,123	1,639	12,175	1,592	- 1,525	9,991	1,323	9,738	0,560	+ 0,253
10-11 "	11,821	0,698	13,546	1,371	- 1,613	11,529	1,538	12,106	2,368	- 0,577
11-12 "	13,648	1,827	15,261	1,715	- 0,996	12,588	1,059	13,247	1,141	- 0,659
12-13 "	16,081	2,433	17,017	1,756	- 1,004	14,620	2,032	15,149	1,902	- 0,529
13-14 "	17,857	1,576	18,661	1,644	+ 1,140	14,982	0,362	17,315	2,166	- 2,333
14-15 "	20,685	3,028	19,545	0,884	+ 4,873	17,544	2,562	17,596	0,281	+ 0,052
15-16 "	24,418	3,733			17,873	0,329				
16-17 "	28,144	3,726	23,000	3,455	+ 5,144	17,764	- 0,109	18,727	1,131	+ 0,277
17-18 "										
18-19 "						17,981	0,217	20,375	1,648	
19-20 "						19,357	1,376			

Εικόνα 143: Συγκριτικός πίνακας αύξησης της μυϊκής ισχύος ευπόρων και απόρων παιδιών της Αθήνας.

Πηγή: Εξαρχόπουλος, Ν. (1928). Σωματολογία του παιδός, σελ. 286.

Στους παραπάνω πίνακες βλέπουμε τη διαρκή υστέρηση σε ύψος και σε βάρος των απόρων παιδιών σε σχέση με τα εύπορα, ένδειξη της καλύτερης διατροφής τους και του άκοπου παιδικού βίου τους, αλλά και την κατά κανόνα επικράτηση των απόρων σε μυϊκή δύναμη, πράγμα πιθανόν οφειλόμενο σε δυναμικότερα παιχνίδια είτε σε παιδική εργασία. Αν και είναι φανερή η κοινωνική διάσταση των μετρήσεων αυτών, στην ανάλυση που συνοδεύει τους πίνακες δεν γίνεται καμία σχετική νύξη.

Βάρος και θωρακική περίμετρος 556 παιδών.

<i>Πρὸ τῆς μεταβάσεως τῶν παιδῶν εἰς τὴν ἐξοχήν.</i>				<i>Μετὰ τὴν διαμονὴν ἐν τῇ ἐξοχῇ.</i>	
<i>Ἡλικία</i>	<i>Ἀριθ. παιδῶν</i>	<i>Βάρος (εἰς χιλιό-γραμμα)</i>	<i>Θωρακικὴ περίμετρος</i>	<i>Βάρος</i>	<i>Θωρακικὴ περίμετρος</i>
7	2	18, 5	54,9 ἐκ. μ.	18, 0	55,0
8	18	18,64	54,2	18,64	54,9
9	59	20,61	55,4	21,49	56,0
10	120	22, 0	57,0	22,88	57,7
11	110	23,23	58,1	24,76	58,6
12	128	24,38	59,5	25,76	60,0
13	98	28,05	61,2	28,53	62,2
14	26	28,67	61,5	29,53	61,6
15	2	37,25	71,5	38,12	69,3

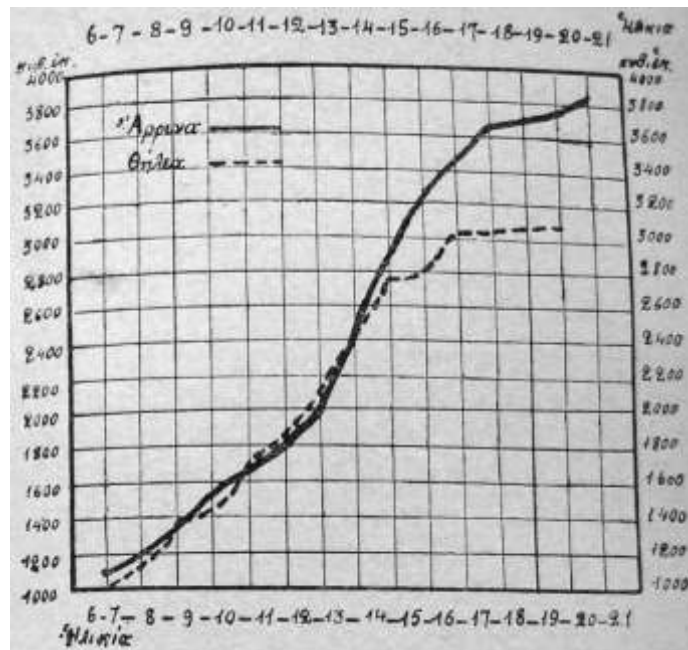
Εικόνα 144: Συγκριτικός πίνακας αύξης του βάρους και της θωρακικής περιμέτρου παιδιών της Αθήνας μετά από διαμονή τους σε θερινή κατασκήνωση στη Βουλιαγμένη.

Πηγή: Εξαρχόπουλος, Ν. (1928). Σωματολογία του παιδός, σελ. 163.

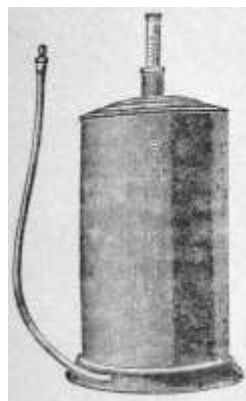
Στον πίνακα αυτό πιστοποιείται η θετική επίδραση της ζωής στη φύση στην ανάπτυξη του παιδιού, ακόμη και για σύντομο χρονικό διάστημα.

Ένα ειδικότερο θέμα που απασχόλησε και τους Έλληνες επιστήμονες (Εξαρχόπουλος, Λαμπαδάριος, Γεδεών, Δοντάς, Σακελλαρίου) ήταν η στατιστική μελέτη του εφηβικού σταδίου, όπου παρατηρείται μια επιτάχυνση της σωματικής αύξης και της ωρίμανσης του ατόμου γενικότερα. Στις μελέτες του A.Quetelet περιλαμβάνονταν και μετρήσεις ύψους και βάρους αγοριών και κοριτσιών από 0 έως 25 ετών καθώς και μελέτες των παιδιών του λίγο πριν πεθάνει. Αν και από τα στοιχεία του προκύπτει μια απότομη αύξηση του ρυθμού ανάπτυξης, ο A.Quetelet ποτέ δεν το επισήμανε, παρά το γεγονός ότι το γνώριζε ήδη από το εγκυκλοπαιδικό έργο του Buffon *L'Histoire Naturelle, générale et particulière, avec la description du*

Cabinet du Roi του προηγούμενου αιώνα. Πιστός στην αναζήτηση παγκόσμιων νόμων κανονικότητας θα υιοθετήσει τον κανόνα του μονότονα φθίνοντος ρυθμού αύξησης, εξαλείφοντας τον αλματώδη ρυθμό μεταβολής κατά την εφηβεία. Το επιστημονικό του κύρος θα συσκοτίσει το θέμα και μόνο μετά τον θάνατό του θα αμφισβητηθεί από άλλους ερευνητές, ένας εκ των οποίων, ο Ιταλός φυσιολόγος Luigi Pagliani, θα το συσχετίσει στα κορίτσια με την αρχή της έμμηνου ρύσης.⁹⁹⁰

α)

β)

⁹⁹⁰ Vandereycken, W., & Deth, R. Van. (1990). What happened to the growth spurt of nineteenth-century adolescents? An essay on the history of a scientific omission, *Psychological Medicine*, 20, σελ. 768.

Εικόνα 145: α) Καμπύλη «ζωτικής χωρητικότητας» παιδιών της Αθήνας ανά φύλο.
β) Αεριόμετρο Barnes.

Πηγή: *Εξαρχόπουλος Νικόλαος (1928), Σωματολογία του παιδός, α) σελ. 279, β) σελ.82.*

Οι παραπάνω καμπύλες παρουσιάζουν τη ηλικιακή εξέλιξη του όγκου βαθύτατης εκπνοής και έχουν ληφθεί με τη βοήθεια αεριόμετρου⁹⁹¹ Barnes σε 1612 παιδιά της Αθήνας (881 αγόρια, 731 κορίτσια). Μετά από βαθύτατη εισπνοή, ακολουθούσε βαθύτατη εκπνοή. Ως μέτρηση επιλεγόταν το μέγιστο τριών προσπαθειών με άδειο στομάχι. Στο διάγραμμα είναι εμφανής ο κατά μέσο όρο μέγιστος ρυθμός αύξησης του όγκου εκπνοής στα αγόρια στις ηλικίες μεταξύ 13-15 ετών και στα κορίτσια στις ηλικίες μεταξύ 12-14 ετών. Στα αγόρια συνεχίζεται εντονότερα η αύξηση, ενώ στα κορίτσια παρουσιάζεται μια πρόσκαιρη σταθεροποίηση κοντά στην ηλικία πρώτης εμφάνισης της έμμηνης ρύσης. Το τελευταίο θα αποτελέσει ειδικότερο αντικείμενο στατιστικής έρευνας.

Το 1935 η βοηθός του Φυσιολογείου του Παν/μίου Αθηνών Έλλη Μαλασπίνα ανακοινώνει τα αποτελέσματα της έρευνάς της «Περί του χρόνου της ενάρξεως της γεννητηρίου ζωής επί των Ελληνίδων».⁹⁹² Η έρευνα αυτή, που πραγματοποιήθηκε με ερωτηματολόγιο σε 6203 κορίτσια (μαθήτριες, φοιτήτριες, τρόφιμοι) κοντά στην ηλικία της ήβης, είχε ως κύριο σκοπό να προσδιορίσει την ηλικία της σεξουαλικής ωρίμανσης των Ελληνίδων, για την οποία υπήρχε ασυμφωνία από προηγούμενες έρευνες⁹⁹³ και επιπλέον να προσδιορίσει την επίδραση παραγόντων όπως: ο τόπος γέννησης, ο τόπος διαμονής, η καταγωγή, η μόρφωση, οι επιδράσεις του κοινωνικού βίου.

Το βασικό συμπέρασμα ήταν ότι η πρώτη έμμηνη ρύση εμφανίζεται στις Ελληνίδες στην ηλικία των 13 ετών (στο 37%), πλην όσων κατάγονται ή και διαμένουν στην Πελοπόννησο και στην Ήπειρο (14 ετών). Μικρή είναι η διαφοροποίηση (η σχετική συχνότητα του 13ου έτους) σε Ελληνίδες που γεννήθηκαν σε βορειότερα κλίματα και λίγο μεγαλύτερη σε νοτιότερα (Αφρική).

⁹⁹¹ Γερμανοί φυσιολόγοι του 19ου αι. μελέτησαν το ανθρώπινο σώμα σαν μηχανή εσωτερικής καύσεως και προσδιόριζαν την αναγκαία διατροφή, ανάλογα με την ηλικία και την εργασία του ανθρώπου με τη βοήθεια αναπνευστικής μετρητικής συσκευής.

⁹⁹² Μαλασπίνα, Έ. (1935). Περί του χρόνου της ενάρξεως της γεννητηρίου ζωής επί των Ελληνίδων. *Πρακτικά Ακαδημίας Αθηνών*, σελ. 70-81.

Μαλασπίνα, Έ. (1935). Περί του χρόνου της ενάρξεως της γεννητηρίου ζωής επί των Ελληνίδων. *Πρακτικά Ελληνικής Ανθρωπολογικής Εταιρείας*, σελ. 42-47.

⁹⁹³ Οι προηγούμενες έρευνες (Δοντάς, Ανδριανάκος, Τσάκωνας, Λαμπαδάριος) είχαν πραγματοποιηθεί σε γυναικολογικές κλινικές και μαιευτήρια σε ηλικίες απομακρυσμένες από την ηλικία της πρώτης έμμηνης ρύσης. Βλέπε Μαλασπίνα, Έ. (1935). ό.π., σελ.43.

Ἡλικία	Ἐγγράμμ. (5965)	Ἀγράμματ. (369)	Ἡλικία	Ἐγγράμμ. (5965)	Ἀγράμμ. (369)
Ἔτος 8ον	0,02	—	Ἔτος 18ον	0,15	2,44
» 9	0,23	—	» 19	0,03	1,36
» 10	0,75	—	» 20	0,03	0,81
» 11	5,75	5,75	» 21	—	—
» 12	19,20	19,—	» 22	—	0,27
» 13	37,08	21,05	» 23	—	0,27
» 14	26,55	20,05	» 24	—	—
» 15	7,66	13,55	» 25	—	0,27
» 16	2,01	8,13	» 26	—	—
» 17	0,54	6,78	» 27	—	0,27

Εικόνα 146: Πίνακας της ηλικίας έναρξης της έμμηνης ρύσης σε εγγράμματες και αγράμματες Ελληνίδες.

Πηγή: Μαλασπίνα, Ε. (1935). *Περί του χρόνου της έναρξεως της γεννητηρίου ζωής επί των Ελληνίδων. Πρακτικά Ελληνικής Ανθρωπολογικής Εταιρείας*, σελ. 46.

Ο παραπάνω πίνακας, με το μικρό ποσοστό αγγραμάτων που αναφέρει, αντανακλά την μικρή συμμετοχή των μη αστικών περιοχών στην έρευνα (οι πλείστες παρατηρήσεις προέρχονται από την Αθήνα και τον Πειραιά). Η ελαφρή χρονική μετατόπιση προς τα άνω της πρώτης έμμηνης ρύσης των αγγραμάτων πιθανόν να οφείλεται σε κατώτερου επιπέδου διατροφή, παρά σε διαμόρφωση του ψυχισμού από την παιδεία και την μεγαλύτερη κοινωνικότητα, όπως έμμεσα μας υποδεικνύει το πνεύμα του άρθρου.

Ως επιδράσεις του κοινωνικού βίου που επηρεάζουν την ψυχική κατάσταση και την φιληδονία αναφέρονται: «η ανάγνωση μυθιστορημάτων, η φοίτηση σε θέατρα και κινηματογράφους, η μουσική κλπ.». Μελετήθηκαν δύο κατηγορίες ισάριθμων κοριτσιών της Αθήνας: η μία που νωρίτερα σύχναζε σε θέατρα, κινηματογράφους, διάβαζε ερωτικά μυθιστορήματα και συναναστρεφόταν με αγόρια και η άλλη που ζούσε σε αυστηρά επιτηρούμενα οικοτροφεία ή σε οικογένειες με αυστηρούς περιορισμούς.

Ἡλικία	Ἐγγράμματοι	
	Βίον κοινωνικὸν ζῶσαι κατὰ τὴν προγενετήριον ζωὴν (150)	Βίον περιορισμένον ζῶσαι κατὰ τὴν προγενετήριον ζωὴν (150)
Ἔτος 9ον	ο)ο	ο)ο
» 10	1,33	—
» 11	1,33	1,33
» 12	10,—	6,—
» 13	25,34	20,—
» 14	35,34	38,69
» 15	23,33	24,—
» 16	3,34	7,33
» 17	—	1,33
» 18	—	0,66
	—	0,66

Εικόνα 147: Πίνακας της ηλικίας έναρξης της έμμηνης ρύσης σε Αθηναίες με κοινωνική ζωή ή υπό περιορισμούς.

Πηγή: Μαλασπίνα, Έ. (1935). *Περί του χρόνου της έναρξεως της γεννητηρίου ζωής επί των Ελληνίδων*. Πρακτικά Ελληνικής Ανθρωπολογικής Εταιρείας, σελ. 47.

Όσες νεαρές ζούσαν κοινωνικότερα εμφάνιζαν και νωρίτερα την πρώτη έμμηνη ρύση, πράγμα συμβατό με το παράδειγμα της Ινδίας, που αναφέρει νωρίτερα, όπου το έθιμο να παντρεύουν νωρίς τα κορίτσια (9 ετών) οδηγεί στην πρώιμη εμφάνισή της (10 ετών). Ισχυρίζεται ότι αυτό το γεγονός δεν μπορεί να αποδοθεί στο κλίμα, μιας και στην Αφρική η πρώτη έμμηνη ρύση εμφανίζεται αργότερα. Παραβλέπει όμως η Μαλασπίνα τη φυλετική διαφορά, που από την εισαγωγή του άρθρου της τη θεωρεί ως την κύρια παράμετρο που επηρεάζει το φαινόμενο.

Το ίδιο ζήτημα θα απαντηθεί ανάμεσα σε άλλα και στο ερευνητικό έργο του Γεώργιου Σακελλαρίου, του «Ψυχολογικού Εργαστηρίου του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης», με αντικείμενο την εμφάνιση της ήβης στην Ελλάδα.⁹⁹⁴ Οι χαρακτηριζόμενες ως ψυχολογικές έρευνες διεξήχθησαν την περίοδο 1935-36, με χρήση ερωτηματολογίων και τη μέθοδο της αυτοπαρατήρησης των υποκειμένων, σε

⁹⁹⁴ Σακελλαρίου, Γ. (1936). Η εμφάνισης της ήβης εις τους νέους εν Ελλάδι. *Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών*, 11 (1), σελ. 297-304.

Σακελλαρίου, Γ. (1936). Η εμφάνισης της ήβης εν Ελλάδι. *Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών*, 11 (1), σελ. 232-238.

Σακελλαρίου, Γ. (1940). Πορίσματα τινά ψυχολογικών ερευνών επί Ελληνοπαίδων. *Πρακτικά της Ελληνικής Ανθρωπολογικής Εταιρείας*, σελ. 40-42.

945 υγιή κορίτσια (από δημόσιο και ιδιωτικά σχολεία) και 961 νέους (μαθητές και φοιτητές) της Θεσσαλονίκης.

Για την εύρεση της σχέσης μεταξύ κοινωνικού βίου, υπό την έννοια της έφησης προς συγχρωτισμό με το «αντίθετο» φύλο, και της ήβης (που ταυτιζόταν στα κορίτσια με την εμφάνιση της πρώτης έμμηνης ρύσης) με το ερωτηματολόγιο περιλάμβανε τις εξής ερωτήσεις:

9. «Σας αρέσει να φοιτάτε εις μεικτόν σχολείον μαζί με αγόρια ή χωριστά;».
10. «Προτιμάτε να έχετε εις τας ομαδικάς σας εκδρομάς μαζί σας και αγόρια;».⁹⁹⁵

Τα αποτελέσματα παρουσιάστηκαν στον παρακάτω πίνακα:

ΠΙΝΑΞ 3ος		
I.—Έφησης προς φοίτησιν κατά φύλον		
Έμφάνισις ήβης		
πρό του 13ου έτους	κατά τὸ 13ον έτος	μετά τὸ 13ον έτος
43,5%	14,1	42,4
II.—Έφησης προς συνεκπαίδευσιν		
πρό του 13ου έτους	κατά τὸ 13ον έτος	μετά τὸ 13ον έτος
37,3%	13,5	48,9
III.—Έφησης προς κατά φύλον εκδρομήν		
πρό του 13ου έτους	κατά τὸ 13ον έτος	μετά τὸ 13ον έτος
38,4%	10,9	46,3
IV.—Έφησης προς κοινήν μετά του αντίθετου φύλου εκδρομήν		
πρό του 13ου έτους	κατά τὸ 13ον έτος	μετά τὸ 13ον έτος
35,8	14,9	49,3%

Εικόνα 147: Συγκριτικός πίνακας εμφάνισης της ήβης «κοινωνικών» και μη κοριτσιών.

Πηγή: Σακελλαρίου, Γ. (1936). Η εμφάνισις της ήβης εις τους νέους εν Ελλάδι, Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών, σελ. 301.

Το πόρισμα του Σακελλαρίου στη Θεσσαλονίκη έρχεται σε αντίθεση με το πόρισμα της Μαλασπίνα στην Αθήνα: γενικά, ο κοινωνικός βίος δεν επιταχύνει την εμφάνιση της έμμηνης ρύσης. Όσον αφορά την πληροφόρηση που είχαν (αν είχαν) τα κορίτσια για το εν λόγω θέμα, το 36,9% δεν είχαν καμία σχετική πληροφόρηση, το 31,3% από τις μητέρες τους, το 21,3% από φίλες, το 10,1% από συγγενείς, το

⁹⁹⁵ Σακελλαρίου, Γ. (1936). Η εμφάνισις της ήβης εις τους νέους εν Ελλάδι. Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών, 11 (1), σελ. 301.

0,4% από δασκάλους, το 0,3% από βιβλία και το 1,1% από τις υπηρέτριες. Αξιοσημείωτο είναι ότι το 24,3% των κοριτσιών δεν απάντησε στην ερώτηση.⁹⁹⁶

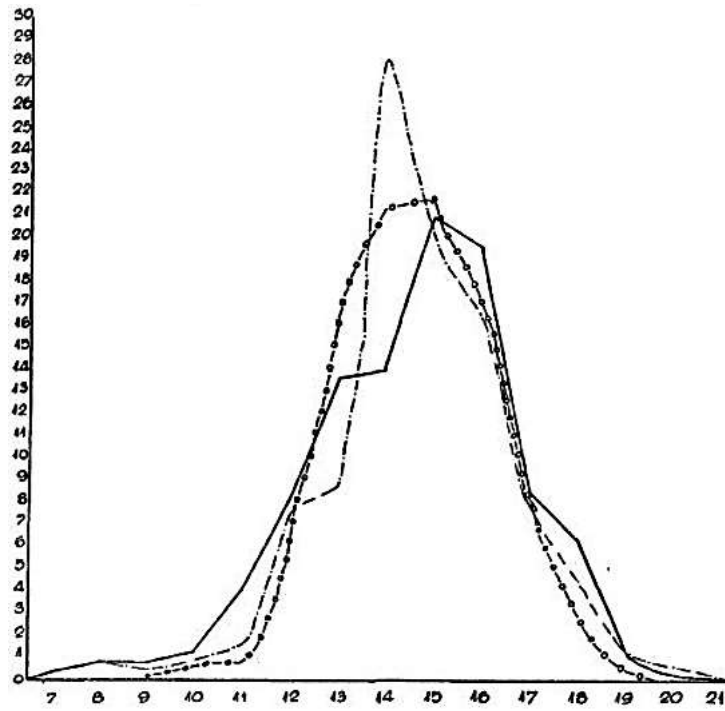
Από τη στατιστική αυτή είναι φανερό ότι η εμφάνιση της έμμηνης ρύσης, που σηματοδοτεί την έναρξη της σεξουαλικής ζωής της γυναίκας, ήταν ταμπού για την ελληνική κοινωνία της εποχής ακόμη και στα αστικά κέντρα. Το 1/4 των κοριτσιών ντράπηκε να απαντήσει και από όσες απάντησαν μόνο το 1/3 είχαν ενημέρωση των μητέρων τους· όσον αφορά το σχολείο δεν έμπαινε σε επικίνδυνα μονοπάτια.

Θα ελέγξει, επίσης, στατιστικά και θα καταρρίψει την κοινή αντίληψη της εποχής ότι «οι μελαχριναί εκδηλούσιν εντονωτέραν την γενετήριον ζωήν και επομένως υποτίθεται ότι και ωριμάζουν ενωρίτερον των δευτέρων [των ξανθιών]».

Η έρευνα του Σακελλαρίου συμφωνεί με το βασικό συμπέρασμα της Μαλασπίνα για την εμφάνιση της ήβης στα 13, παρουσιάζοντας όμως κάποιες άλλες διαφοροποιήσεις. Εξέτασε τη σχέση κλίματος και ωρίμανσης (παραθαλάσσιες, πεδινές και ορεινές περιοχές), από όπου προέκυψε ότι υπάρχει καθυστέρηση ενός έτους στα μισά περίπου κορίτσια των ορεινών περιοχών. Ο Σακελλαρίου θα απορρίψει την υστέρηση των κοριτσιών από την Πελοπόννησο, που αποτυπωνόταν στην έρευνα της Μαλασπίνα, λέγοντας ότι το θερμότερο κλίμα της δεν δικαιολογεί το στατιστικό συμπέρασμά της και υποθέτοντας ότι το δείγμα των κοριτσιών που αυτή χρησιμοποίησε προερχόταν από την ορεινή Πελοπόννησο. Έκανε επίσης και συγκρίσεις με τις Ιταλίδες, τις Ισπανίδες και τις Αμερικάνες, από όπου προέκυψε διετής καθυστέρηση της ωρίμανσης των Ελληνίδων σε σχέση με τις δύο πρώτες και ισόχρονη προπορεία τους σε σχέση με τις τελευταίες.

Όσον αφορά τους νέους, τα κριτήρια που χρησιμοποίησε για το πέρασμα στην εφηβεία ήταν: η μεταβολή της φωνής, η εμφάνιση μουστακιού, ο μήνας και το έτος που παρατήρησαν τη μεγαλύτερη αύξηση του σώματός τους.

⁹⁹⁶ Σακελλαρίου, Γ. (1936). Η εμφάνιση της ήβης εν Ελλάδι. *Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών*, 11 (1), σελ. 237.

Εικ. 2. Κατανομή 961 Υ.όρρένων ως προς σύνχρονοι της εμφάνισής της ήβης.
 ————— Κρισιώριον παρατηρήσεως επί μεγαλυτέρας αναπτύξεως.
 - - - - - " μεταβολής της φωτιής.
 ······ " αύξησέως του μύσεσμος.

Εικόνα 148: Κατανομές εμφάνισης της ήβης στα αγόρια.

Πηγή: Σακελλαρίου, Γ. (1936). *Η εμφάνισης της ήβης εις τους νέους εν Ελλάδι*, Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών, σελ. 298.

Το βασικό πόρισμα ήταν ότι τα αγόρια μπαίνουν σε φάση ωρίμανσης δύο χρόνια αργότερα από τα κορίτσια (15 ετών).

Από την ποσοτική διερεύνηση του εφήβου δεν γλίτωσε ούτε η φαντασία του. Ο ακαδημαϊκός Θεόφιλος Βορέας (1873-1954), θεολόγος, φιλοσοφος, αλλά και με ιδιαίτερο ενδιαφέρον στις φυσικές επιστήμες (βοηθός του Δ.Αιγινήτη στο Αστεροσκοπείο Αθηνών και μαθητής του Wilhelm Wund) υπήρξε ο ιδρυτής του πρώτου Ψυχολογικού Εργαστηρίου στην Ελλάδα στο παν/μιο Αθηνών (1925). Την περίοδο 1934-1938 διεξήγε σειρά ψυχομετρικών ερευνών, ορισμένα συμπεράσματα των οποίων παρουσιάζει σε ανακοίνωσή του στην Ακαδημία Αθηνών του 1944.⁹⁹⁷ Εκεί αναφέρεται στην πρωτότυπη μελέτη της φαντασίας αγοριών και κοριτσιών και την άσκησής της. Τα συμπεράσματα ήταν ότι είναι δυνατή η ενίσχυση της φαντασίας μέσω της άσκησής της και ότι σε κάθε ηλικία το

⁹⁹⁷ Βορέας, Θ. (1944). Πειραματικά έρευνα. Άσκησις εν τω ψυχικώ βίω. Άσκησις της φαντασίας. Πρακτικά Ακαδημίας Αθηνών, Συνεδρία 15^{ης} και 17^{ης} Ιουνίου 1944, σελ. 199-220.

γυναικείο φύλο είχε καλύτερες επιδόσεις.⁹⁹⁸ Οι επιδόσεις της φαντασίας μετά από άσκηση υπολείπονταν των επιδόσεων της μνήμης.

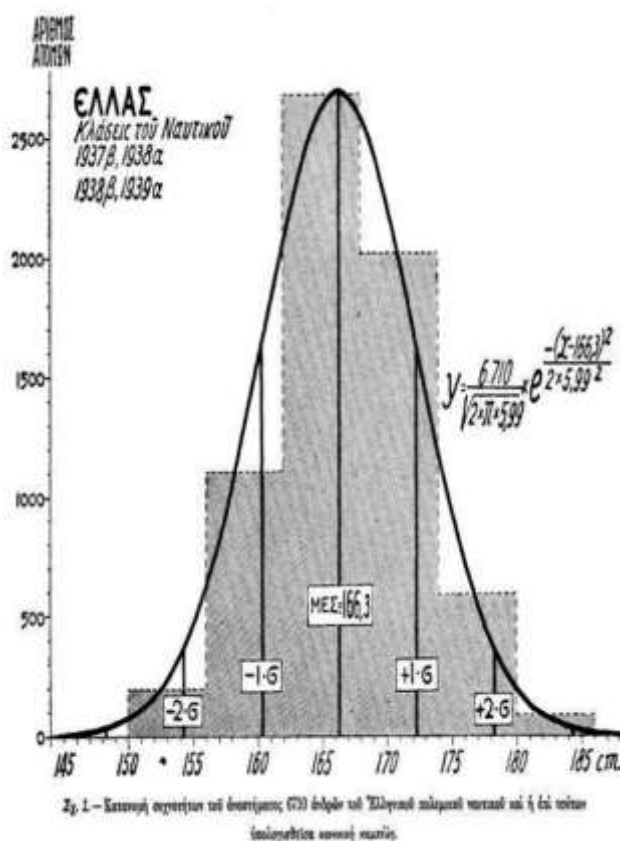
Ένας άλλος σημαντικός Έλληνας επιστήμονας και διεθνούς κύρους τεχνοκράτης που ασχολήθηκε με τη βιομετρία, τη δημογραφία και διέπρεψε στο χώρο της Δημόσιας Υγιεινής, ήταν ο Βασίλειος Βαλαώρας (Περίστα Ναυπακτίας 1902, Αθήνα 1996). Ο Β.Βαλαώρας, παιδί αγροτικής οικογένειας με πατέρα μετανάστη, θα κατορθώσει να εγγραφεί στην Ιατρική Σχολή του Παν/μίου Αθηνών. Αφού ξεκίνησε την ιατρική καριέρα στο χωριό του, θα πάει στο Παρίσι και στην Αγγλία για περαιτέρω σπουδές σε θέματα δημόσιας υγιεινής. Επιστρέφοντας στην Ελλάδα, θα δεχτεί πρόταση από τον Marshall Balfour εκπρόσωπο του Ιδρύματος Rockefeller, που τότε ήταν στο υγειονομικό κλιμάκιο της Κοινωνίας των Εθνών στη Βαλκανική για την καταπολέμηση της ελονοσίας και την αναδιοργάνωση των υγειονομικών υπηρεσιών της χώρας. Το 1932 θα αποφοιτήσει από την Υγειονομική Σχολή Αθηνών και το 1936 θα χριστεί διδάκτωρ Δημόσιας Υγείας και Βιοστατιστικής του John Hopkins University, όπου είχε αποσταλεί με υποτροφία του Ιδρύματος Rockefeller. Έχοντας περάσει από διάφορες κρατικές θέσεις στην Ελλάδα, θα κληθεί να αναλάβει θέση δημογράφου –υγεινολόγου στον Ο.Η.Ε. (1947-1961). Το 1961 επέστρεψε στην Ελλάδα, οπότε και εκλέχτηκε Καθηγητής της Υγιεινής στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, όπου και ίδρυσε το Κέντρο Βιομετρικών Δημογραφικών Ερευνών (1962).

Οι σωματομετρικές έρευνες του Β.Βαλαώρα πραγματοποιήθηκαν σε στρατεύσιμους και σε μαθητές. Ο Β.Βαλαώρας θεωρεί ως εξαιρετικό υλικό, για τον υπολογισμό των ανθρωπομετρικών χαρακτηριστικών του Έλληνα και την τοπική και χρονική διακύμανσή τους, τον πληθυσμό των στρατευσίμων. Η πρώτη σωματομετρική έρευνα ενηλίκων στην Ελλάδα ήταν η Βιομετρική Έρευνα Κληρωτών (Πολεμικό Ναυτικό) από τον Κ.Αθανασιάδη (1927). Η Στατιστική Επετηρίδα της Ελλάδος του έτους 1930 δημοσίευσε στοιχεία του αναστήματος των κληρωτών του ναυτικού των κλάσεων 1927β και 1928α. Ο Β.Βαλαώρας αξιοποιώντας αυτό το υλικό και συμπληρώνοντάς το με τις ημικλάσεις 1937β, 1938α, 1938β και 1939α, επεξεργάστηκε 6.710 μετρήσεις, που αν και τις θεωρούσε ανεπαρκείς για τον υπολογισμό των ανθρωπομετρικών χαρακτηριστικών του Έλληνα (απαιτούνταν μετρήσεις πολλών δεκάδων χιλιάδων), τις θεωρούσε ικανοποιητικές για μια προσέγγιση.

Στη σχετική ανακοίνωση που έγινε το 1941 στην Ακαδημία Αθηνών,⁹⁹⁹ ξεκινά με συνοπτική αναφορά στη θεωρία του A.Quetelet (στην κανονική καμπύλη

⁹⁹⁸ Η φύση των κριτηρίων (συμπλήρωση/ανασύνθεση εικόνας, συμπλήρωση/σύνθεση από στοιχεία διηγήματος) ευνοούσαν το γυναικείο φύλο για λόγους βιολογικούς (εικόνα→επεξεργασία στο δεξί ημισφαίριο) και πολιτισμικούς (διάπλαση των κοριτσιών με διηγήματα, περιορισμένες ελευθερίες→αυξημένη φαντασία).

De Moivre-Gauss-Laplace και στο «μέσο άνθρωπο»). Προβαίνει σε συγκρίσεις κατανομών συχνοτήτων και υπολογίζει με το κριτήριο χ^2 το βαθμό προσέγγισης της θεωρητικής προς την πραγματική κατανομή. Η τιμή του $\chi^2 = 94,8$ έδειξε ότι υπάρχει σημαντική διαφορά, που αποδόθηκε στο σχετικά μικρό αριθμό των μετρήσεων και της σχετικά μεγάλης διαίρεσης της κλίμακας (ανά 6cm).

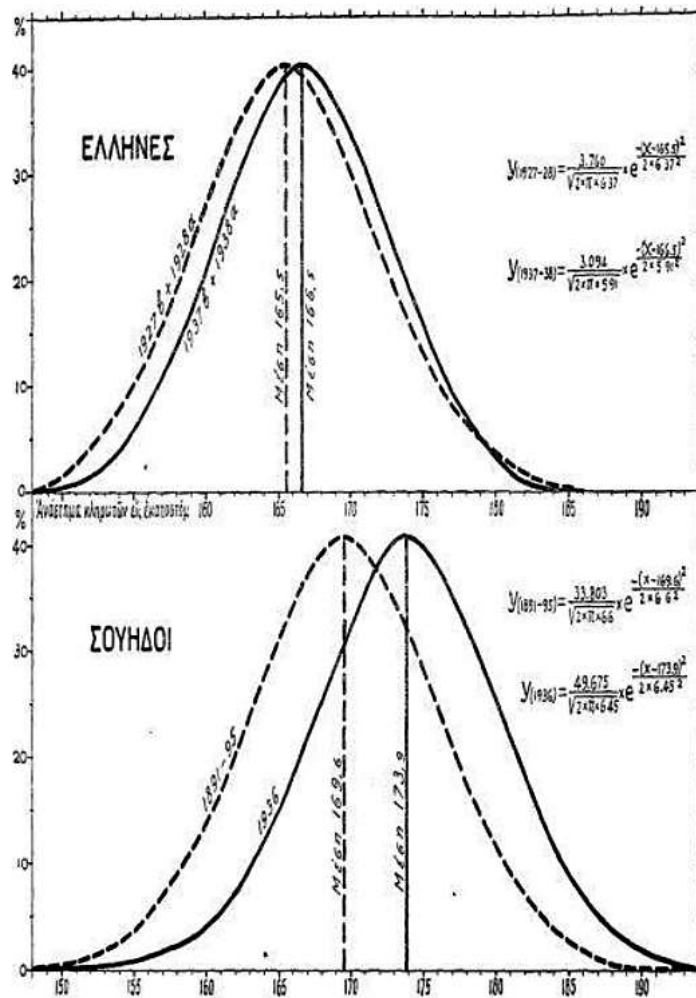

Εικόνα 149: Κατανομή του ύψους 6.710 ναυτών.

Πηγή: Βαλαώρας, Β. (1941). Παρατηρήσεις περί του αναστήματος των Ελλήνων κληρωτών. Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών, Συνεδρία της 16ης Οκτωβρίου 1941, σελ.144.

Συγκρίσεις έγιναν και με στοιχεία Σουηδών κληρωτών των κλάσεων 1891-1895 και 1936.

⁹⁹⁹ Βαλαώρας, Β. (1941). Παρατηρήσεις περί του αναστήματος των Ελλήνων κληρωτών. Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών, Συνεδρία της 16^{ης} Οκτωβρίου 1941, σελ.141-151.

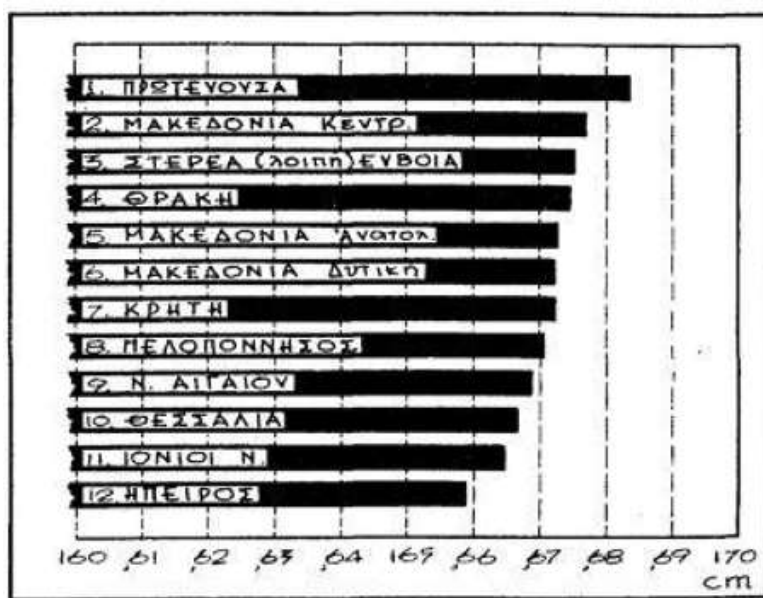
Σχ. 2.—Κανονικά καμπύλια της κατανομής του αναστήματος των Ελλήνων κληρωτών κατά τα έτη 1927-28 και 1937-38 και των Σουηδών κληρωτών κατά τα έτη 1891-95 και 1936

Εικόνα : Κανονικές καμπύλες σύγκρισης Ελλήνων και Σουηδών κληρωτών
 Πηγή: Βαλαώρας, Β. (1941). Παρατηρήσεις περί του αναστήματος των Ελλήνων κληρωτών. Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών. Συνεδρία της 16^{ης} Οκτωβρίου 1941, σελ.147.

Τα συμπεράσματα της μελέτης ήταν ότι:

- α) το μέσο ανάστημα των ναυτών, που μπορεί και να ληφθεί, κατά προσέγγιση, σαν το μέσο ανάστημα του ενήλικα Έλληνα ήταν 166,3cm.
- β) το μέσο ανάστημα φαίνεται ότι αυξάνεται με την πάροδο του χρόνου, με ρυθμό 1cm/10 έτη.
- γ) σε σχέση με τους μη μεσογειακούς ευρωπαϊκούς λαούς, ο Έλληνας φαίνεται ότι έχει το βραχύτερο ανάστημα.

Το 1968 ο Β.Βαλαώρας θα ολοκληρώσει μια μεγάλης κλίμακας έρευνα για το ανάστημα των Ελλήνων στρατιωτών. Σε αυτή επεξεργάστηκε στοιχεία των στρατολογικών αρχείων για δείγμα 468.056 στρατεύσιμων, που είχαν γεννηθεί την περίοδο 1927-1945, κατανέμοντάς τους ανά γεωγραφικό διαμέρισμα και επαρχίες.¹⁰⁰⁰

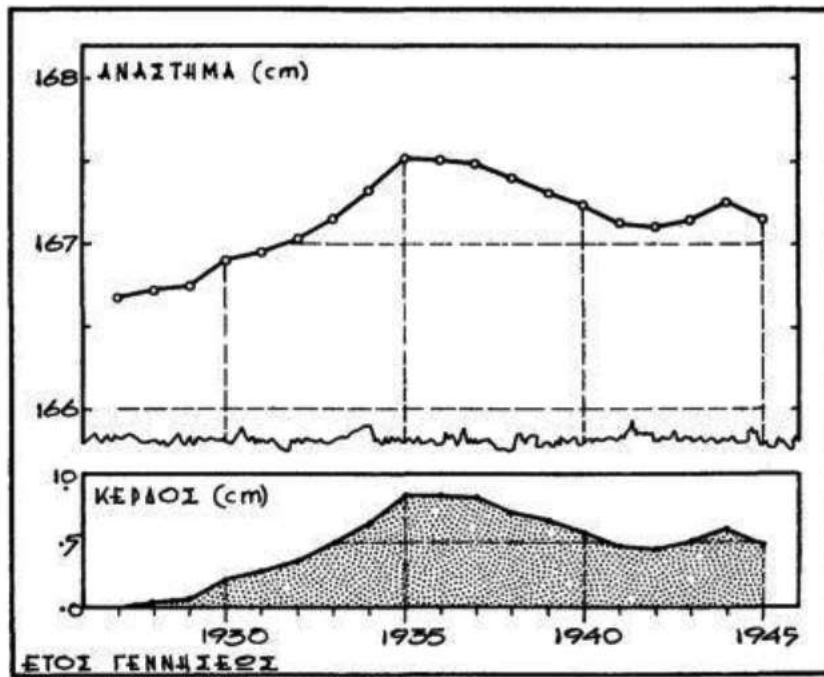

Εικόνα 150 : Μέσο ανάστημα 20ετών στρατεύσιμων που γεννήθηκαν τα έτη 1927-1945, ανά περιφέρεια.

Πηγή: Βαλαώρας, Β. (1968). Το ανάστημα Ελλήνων στρατιωτών. Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών. Συνεδρία της 10ης Οκτωβρίου 1968, σελ. 422.

Η εμφάνιση του μεγαλύτερου μέσου ύψους σε κατοίκους των Αθηνών, όπου συγκεντρώνονταν και πληθυσμοί κυρίως της κεντρικής και νότιας Ελλάδας (κατά μέσο όρο κοντότεροι από τους Μακεδόνες), λόγω αστυφιλίας, υποδηλώνει ότι η αύξηση δεν οφειλόταν σε κάποιο ιδιαίτερο ανθρωπολογικό τύπο, αλλά σε καλύτερες συνθήκες διατροφής και διαβίωσης των κατοίκων της πρωτεύουσας. Η έρευνα έδειξε ότι οι ψηλότεροι Έλληνες ήταν οι Σφακιανοί (170,2 cm) και οι κοντότεροι οι Σουλιώτες (164,7 cm).

¹⁰⁰⁰ Με τη φροντίδα του Γραφείου Στατιστικής του Γενικού Επιτελείου Στρατού περάστηκαν σε ειδικά δελτία του Κέντρου Βιομετρικών-Δημογραφικών Ερευνών (Κ.Β.Δ.Ε.) του Πανεπιστημίου Αθηνών τα εξής στοιχεία: τόπος και χρόνος γέννησης του ανώνυμου στρατεύσιμου, το ύψος, τα χρόνια σχολικής φοίτησης, και η ομάδα αίματος. Από το σύνολο των καρτελών επιλέχτηκε μετά από «κριτική διαλογή και ανάλυση» τυχαίο δείγμα. Για 15 περίπου μήνες το προσωπικό του Κ.Β.Δ.Ε., στατιστικοί υπάλληλοι του Γ.Ε.Σ., φοιτητές και σπουδάστριες επισκέπτριες αδελφές διεκπεραίωσαν το υλικό που αφορούσε μόνο το ύψος. Η επεξεργασία της σχολικής φοίτησης και των κατανομών αίματος θα ολοκληρωθεί αργότερα και οι σχετικές αναλύσεις θα παρουσιαστούν σε επόμενες ανακοινώσεις (1968, 1969). Πηγή: Βαλαώρας, Β. (1968). Το ανάστημα Ελλήνων στρατιωτών (πρόδρομος ανακοίνωσης). Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών. Συνεδρία της 10^{ης} Οκτωβρίου 1968, σελ.417-444.

Σχ. 4.—Τὸ κατ' ἔτος γεννήσεως μέσον ἀνάστημα 20ετῶν Ἑλλήνων, κατὰ τὸν χρόνον τῆς στρατολογίας των, ὡς καὶ αἱ κατ' ἔτος σημειωθείσαι διαφοραί, ἐν σχέσει πρὸς τὸ ἀρχικὸν (1927) μέσον ἀνάστημα.

Εικόνα 151: Χρονολογικά διαγράμματα που δείχνουν την εξέλιξη του μέσου ύψους στρατεύσιμων που γεννήθηκαν τα έτη 1927-1945.

Πηγή: Βαλαώρας, Β. (1968). *Το ανάστημα Ελλήνων στρατιωτών. Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών. Συνεδρία της 10ης Οκτωβρίου 1968, σελ.430.*

Στα παραπάνω διαγράμματα είναι εμφανής η ματαίωση της αυξητικής τάσης του ύψους των Ελλήνων που έζησαν τα παιδικά τους χρόνια στην κατοχή.

Η έρευνα περιλάμβανε και συγκριτικά στοιχεία Σουηδών νεοσυλλέκτων. Τα γενικά συμπεράσματα της έρευνας ήταν:

α) η γεωγραφική κατανομή του μέσου αναστήματος του Έλληνα αποδεικνύει επίζηλη φυλετική ομοιογένεια του πληθυσμού, αλλά και μερικά μελανά σημεία υπανάπτυξης και παραμέλησης από το κράτος ορισμένων απομακρυσμένων περιοχών.

β) η πρόσφατη πολεμική περιπέτεια της Ελλάδας «εκολόβωσεν» και το μέσο ανάστημα του Έλληνα κατά 1,4cm περίπου, σε σχέση με τη γραμμικά αναμενόμενη αύξηση.

γ) το ανάστημα του Έλληνα αυξάνεται σταθερά με τη συντελούμενη οικονομική και κοινωνική ανάπτυξη της χώρας κατά 1cm ανά δεκαετία, πράγμα που αντανακλά τη ροπή προς την απόκτηση του «κανονικού» για τη φυλετική καταγωγή και την οικολογία αναστήματος, «μέρος του οποίου “εκλέπτετο” προπολεμικώς από τον

ύπουλον υποσιτισμόν, την πλεονάζουσαν παιδικήν νοσηρότητα και, γενικώς, το απρόσφορον βιοτικόν επίπεδον των κατοίκων.».¹⁰⁰¹

Το ζήτημα των «σωματικών ελαττωμάτων» ήταν κάτι που ενδιέφερε τα κράτη, διότι ήταν ένας δείκτης της ποιότητας του πληθυσμού που είχε σχέση με την στρατιωτική ικανότητα και την παραγωγικότητα του ατόμου. Το Διεθνές Στατιστικό Συνέδριο της Πετρούπολεως (1873), που ήταν σημαντικό από πλευράς διεθνούς τυποποίησης των κανόνων των απογραφών, ανάμεσα στα άλλα περιλάμβανε στις κύριες συλλεγόμενες πληροφορίες και «το αόμματον, το κωφάλalon, το βλακώδες και το εύηθες και την φρενοβλάβειαν».¹⁰⁰²

Τα στοιχεία των στρατολογικών γραφείων αναφέρονταν μόνο σε άνδρες. Στην Ελλάδα, σχετική ερώτηση εμφανίζεται για πρώτη φορά στο απογραφικό δελτίο του έτους 1907: «Αν είναι χωλός ή τυφλός ή άλαλος ή κωφάλalos ή παράλυτος κ.λ.π. παρακαλείσαι να σημειώσεις το ελάττωμά του τούτο». Ανάλογα στοιχεία θα συλλεχθούν και στις απογραφές του 1920, 1928 και 1940. Τα στοιχεία αυτά δεν πρέπει να έτυχαν ιδιαίτερου ενδιαφέροντος, γιατί ο Μ.Χουλιάρκης (1975) αναφέρει σε σχετικό πίνακα ότι δεν υπάρχουν τα συγκεντρωτικά στοιχεία της απογραφής του 1907, ότι στην απογραφή του 1920 έγινε μερική επεξεργασία των σχετικών στοιχείων,¹⁰⁰³ ενώ τα στοιχεία της απογραφής του 1940 δεν δημοσιοποιήθηκαν ποτέ.¹⁰⁰⁴

¹⁰⁰¹ Βαλαώρας, Β. (1968). Το ανάστημα Ελλήνων στρατιωτών (πρόδρομος ανακοίνωσης). *Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών*. Συνεδρία της 10^{ης} Οκτωβρίου 1968, σελ. 432.

¹⁰⁰² Υπουργείου Εσωτερικών. (1881). *Στατιστική της Ελλάδος. Πληθυσμός 1879*, σελ. 9.

¹⁰⁰³ Όμως υπάρχουν δημοσιευμένοι πίνακες των τυφλών, των κωφαλάλων ανά φύλο, ανά ηλικία, ανά διαμέρισμα, ανά νομό. Επίσης, των 48 τυφλοκωφαλάλων ανά διαμέρισμα, με τη συχνότητα εμφάνισης τους ανά κατηγορία επιμέρους αναπηρίας. Βλέπε: Γ.Σ.Υ.Ε. (1928). *Απογραφή του πληθυσμού της Ελλάδος, κατά την 19 Δεκεμβρίου 1920. Γενικά στατιστικά αποτελέσματα, Α' Πληθυσμός - Β' Οικογένειαι*. Αθήναι: Εθνικόν Τυπογραφείον,, σελ. πδ' - πζ'. Συγκεντρωτικά στοιχεία υπάρχουν και στην: Γ.Σ.Υ.Ε. *Στατιστική Επετηρίς της Ελλάδος 1930*, σελ. 103.

¹⁰⁰⁴ Χουλιάρκης, Μ. (1975). *Το πληθυσμιακόν απογραφικόν δελτίον εις την νεωτέραν Ελλάδα (Ιστορική Εξέλιξις των, περί Πληθυσμού, Απογραφικών Ερωτημάτων)*.

39. Τυφλοί και κωφάλαλοι κατά φύλον και ηλικίαν (ἀπεργ. 1920) *
 39. Aveugles et sourds-muets par sexe et âge (recens. de 1920) *

Ἡλικία	Τυφλοί — Aveugles			Κωφάλαλοι — Sourds-muets			Age
	*Αιροσι- θων τῶν φύλων Des deux sexes	*Ἄρσενες Hommes	Θήλειες Femmes	*Αιροσι- θων τῶν φύλων Des deux sexes	*Ἄρσενες Hommes	Θήλειες Femmes	
0 — 14 ἐτῶν	299	175	124	995	613	382	0 — 14 ans
15 — 59 *	1.926	1.111	815	2.874	1.692	1.182	15 — 59 *
60 ἐτῶν καὶ ἄνω	3.026	1.710	1.316	485	219	267	60 ans et plus
Μὴ δηλωθεῖσα	37	32	5	41	27	14	Non déclaré
Σύνολον	5.288	3.018	2.270	4.395	2.580	1.815	Total

Εικόνα 152: Πίνακας απογραφέντων τυφλών και κωφάλαλων κατά φύλο και κατά ηλικία του έτους 1920.

Πηγή: Στατιστική Επετηρίς της Ελλάδος (1931). Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος 1930, σελ. 103.

Και άλλοτε πάλιν την ήκουσαν να δογματίζη ότι ο άνθρωπος δεν συμφέρει να κάμνη πολλά κορίτσια, και ότι το καλύτερον είναι να μη πανδρεύεται κανείς. Η δε συνήθως ευχή της προς τα μικρά κοράσια ήτο «να μη σώσουν!... Να μην πάνε παραπάνω!». Και άλλοτε προέβη επί τοσούτον ώστε να είπε:

– Τι να σας πω!... Έτσι του 'ρχεται τ' ανθρώπου, την ώρα που γεννιώνται, να τα καρυδοπνίγη!...¹⁰⁰⁵

Ηθική στατιστική

Η ηθική στατιστική (*statistique morale, moral statistics*) είναι όρος του 19^{ου} αι. και τα αντικείμενά της ήταν οι ανθρώπινες συμπεριφορές που χαρακτηρίζονταν από την κοινωνία ως ορθές ή ανήθικες και γενικά είχαν σχέση με το έγκλημα, την αυτοκτονία και το γάμο. Σκοποί της ήταν η εύρεση στατιστικών κανονικοτήτων, που υποδήλωναν πρότυπα κοινωνικών συμπεριφορών καθώς και η συσχέτιση με τις ιδιαίτερες συνθήκες (φυσικές, κοινωνικές) μέσω της μελέτης των μεταβολών. Οι αποκλίνουσες από το *νορμάλ*¹⁰⁰⁶ συμπεριφορές (έγκλημα, αυτοκτονία, μη νόμιμες σχέσεις, εκτρώσεις κ.α.), θεωρήθηκαν ως δείκτες της κοινωνικής παθολογίας και τους επικαλούνταν κοινωνικοί μεταρρυθμιστές ιδίως στη Γαλλία και στην Αγγλία. Το σχετικό ενδιαφέρον των κρατικών στατιστικών επικεντρωνόταν στην εγκληματικότητα, στις αυτοκτονίες, στα νόθα τέκνα, στα διαζύγια, στην επαιτεία.

Στη δυτική Ευρώπη οι πληροφορίες για το έγκλημα λαμβάνονταν από τις στατιστικές των δικαστηρίων και από την αστυνομία. Η Πρωσία άρχισε να συλλέγει δικαστικές στατιστικές από το 1716. Στη Γαλλία η πρώτη διαταγή για συγκέντρωση δικαστικών στοιχείων εκδόθηκε το 1670, χωρίς όμως να τηρηθεί ικανοποιητικά. Συλλογή στοιχείων αστυνομικού ενδιαφέροντος έχουμε τον καιρό του Ναπολέοντα σε καθημερινή βάση, ενώ τη δεκαετία του 1820 η έκδοση των *Compte general de l'administration de la justice criminelle* είχε πανευρωπαϊκό αντίκτυπο. Στην Αγγλία

¹⁰⁰⁵ Απόσπασμα από τη «Φόνισσα» του Αλέξανδρου Παπαδιαμάντη.

¹⁰⁰⁶ Η λέξη *νορμάλ* πήρε τη σημασία της συνήθους – τυπικής περίπτωσης το 19^ο αι., πρώτα στο χώρο της φυσιολογίας (Broussais) και μετά πέρασε στην κοινωνία (Comte) και στη πολιτική ατζέντα. Η ιδέα της κανονικότητας που αντικατέστησε την ιδέα της ανθρώπινης φύσης έγινε μια κεντρική οργανωτική έννοια, ένα τεκμήριο αντικειμενικότητας. Για τους Quetelet και Durkheim (στην αρχή) σήμαινε το σωστό και δίκαιο. Αργότερα με τον Galton θα σημάνει το μέτριο, το αιτούμενο βελτίωσης. Η κωδωνοειδής καμπύλη του Quetelet μεταγράφηκε στην Αγγλία ως *normal law*, μια και θεωρήθηκε ως η αληθινή περιγραφή μιας τεράστιας γκάμας φαινομένων που μας αποκάλυπτε πώς μέσα από τη φαινομενική αταξία ξεπηδά η τάξη. Ο μέσος όρος και η διασπορά της θεωρήθηκαν πραγματικές οντότητες όπως και εμείς οι ίδιοι, απλά δεν τις είχαμε αντιληφθεί νωρίτερα. Η έννοια της κανονικότητας αναδείχθηκε από τη στατιστική και άρχισε να παίζει ρόλο στη διακυβέρνηση των ανθρώπων.

η έκδοση δικαστικών στατιστικών άρχισε από το 1810 σε μη κανονική βάση και από το 1857 θεσμοθετείται η δημοσιοποίηση της ετήσιας εγκληματικής στατιστικής.

Τα πρώτα ίχνη ηθικής στατιστικής τα βρίσκουμε στο έργο του J.Graunt (1662) «*Natural and political Observations Mentioned in a following INDEX, and Made Upon the Bills of Mortality*», ενώ το πρώτο σημαντικό έργο «ηθικής στατιστικής» είναι το «*Essai sur la statistique morale de la France*» του Γάλλου δικηγόρου και ερασιτέχνη στατιστικού André-Michel Guerry (1832)¹⁰⁰⁷. Σημαντική στιγμή στην ιστορία των γραφικών αναπαραστάσεων αποτελούν οι θεματικοί χάρτες του έργου, όπου παριστάνονταν σε χάρτες της Γαλλίας τα επίπεδα του εγκλήματος και της αυτοκτονίας ανά επαρχία. Θα συνδέσει τη γεωγραφική διαφοροποίηση του εγκλήματος με τις φυλετικές συνιστώσες της Γαλλίας (οι Κέλτες ήταν πιο ηθικοί, οι Γερμανοί που ζούσαν σε πιο πυκνοκατοικημένες περιοχές και πίναν χαρακτηρίζονταν από τα εγκλήματα κατά της περιουσίας, ενώ οι μεσογειακοί από τα εγκλήματα κατά προσώπων). Αξιοσημείωτη ήταν η διαχρονική σταθερότητα της συχνότητας των εγκλημάτων και των αυτοκτονιών στις επαρχίες, αν και κατά τόπους μεταβάλλονταν ανάλογα με το φύλο, την ηλικία κ.α., ένδειξη λειτουργίας κοινωνικών νόμων. Αντίθετα με τα στερεότυπα της εποχής ήταν τα συμπεράσματά του για τη σχέση εγγραμματοσύνης και εγκλήματος (τα εγκλήματα κατά της ιδιοκτησίας αύξαναν με το επίπεδο μόρφωσης, τα εγκλήματα κατά ζωής ήταν ανεξάρτητα από αυτό).

Την ίδια περίοδο ηθική στατιστική έκανε και ο A.Quetelet με κύρια αντικείμενα το έγκλημα και τους γάμους. Η πρώτη σχετική μελέτη του υπάρχει στο έργο του «*Recherches statistiques sur le Royaume de Pays-Bas*» (1829) και περιλαμβάνει τα ποσοστά των καταδικών και την κατανομή των εγκλημάτων ανά φύλο, ηλικία και κατηγορία στις Κάτω Χώρες. Ανάλογο είναι το αντικείμενο της μελέτης του «*Recherches le penchant au crime aux différents âges*» (1833). Στο έργο του «*Sur l'homme et le développement de ses facultés, essai d'une physique sociale*» (1835) επεξεργάστηκε στοιχεία της γαλλικής ποινικής δικαιοσύνης της περιόδου 1826-1831 συμπεριλαμβανομένων και των αυτοκτονιών. Μελέτησε τις αυτοκτονίες του Παρισιού διατύπωσε σχετικούς στατιστικούς νόμους.

Ήταν ευτυχής που ανακάλυψε ότι ο νόμος του εγκλήματος δεν επηρεαζόταν από την επανάσταση, πράγμα που αποδείκνυε ότι η βαθύτερη κοινωνική τάξη δύσκολα επηρεαζόταν από την άτακτη πολιτική δράση. Οδηγήθηκε στο συμπέρασμα ότι η κοινωνία προετοιμάζει το έγκλημα, ο δε ένοχος είναι απλά το

¹⁰⁰⁷ Άλλα σχετικά έργα του ήταν:

α) Guerry, A.M. (1864). *Statistique morale de l'Angleterre comparée avec la statistique morale de la France, d'après les comptes de l'administration de la justice criminelle en Angleterre et en France, etc.* Paris: J.-B. Baillière et fils.

β) Balbi, A., & Guerry, A.M. (1829). *Statistique comparée de l'état de l'instruction et du nombre des crimes dans les divers arrondissements des Académies et des Cours Royales de France.* Paris.

όργανο μέσω του οποίου τις πραγματοποιεί. Βρήκε καμπύλες του εγκλήματος, του γάμου, της αυτοκτονίας και συμπέρανε ότι το έγκλημα είναι εντυπωμένο στον κοινωνικό τύπο κάθε κοινωνίας και όχι απευθείας στο άτομο. Το άλλο θέμα που μελέτησε ήταν η ηλικιακή κατανομή των νεόνυμφων (μελέτησε τους γάμους μεγάλων σε ηλικία γυναικών με νεότερους στο Βέλγιο) και καθώς και την επίδρασή της στη γονιμότητα· βλέπε το άρθρο του *Statistique morale* (1847) και το έργο του *Physique sociale ou Essai sur le développement des faculties del'homme* (1869).

Σημαντικότερος δείκτης της υγείας της κοινωνίας θεωρήθηκε τον 19^ο αι. ο αριθμός των αυτοκτονιών. Η πίστη στην ύπαρξη στατιστικού νόμου, συνδεδεμένου με την αιτιότητα, οδήγησε στην εφαρμογή στατιστικών πρακτικών στην ιατρική στη Γαλλία, με σκοπό να ανατρέψουν την επικρατούσα θεωρία, ότι η αυτοκτονία ήταν υποκατηγορία της τρέλας (και επομένως ιατρική υπόθεση) οφειλόταν σε δυσλειτουργία κάποιου οργάνου.

Για τους ωφελιμιστές οικονομολόγους της εποχής, η οικονομική ευημερία ενός κράτους προϋπέθετε πληθυσμιακή αύξηση. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο η υγεία και όχι ο πλούτος μιας κοινωνίας έγινε το μέτρο της ευτυχίας μιας κοινωνίας και οι αυτοκτονίες δείκτης της κατάστασης της υγείας της. Η Γαλλία του 19^{ου} αι. είχε το φόβο του εκφυλισμού της ως έθνους, λόγω της υπογεννητικότητας και των αποκλίσεων κοινωνικών συμπεριφορών (π.χ. αυτοκτονίες), ένα κλίμα που οδήγησε τον E.Durkheim στην έννοια της *anomie*, μέτρου της κοινωνικής παθολογίας. Από εκεί θα εισβάλλει η στατιστική στην κοινωνιολογία, διότι για πρώτη φορά είδαν τους αριθμούς των αυτοκτονιών ως ηθικούς δείκτες της ποιότητας ζωής. Η καταγραφή των αυτοκτονιών έκανε δυνατή για πρώτη φορά μια διεθνή σύγκριση (Παρισιού και Λονδίνου).

Η «ηθική επιστήμη» του ανθρώπου έγινε εμπειρική. Το 1827 η γαλλική κυβέρνηση άρχισε να εκδίδει στοιχεία για την εγκληματική δραστηριότητα, που μαζί με τις αυτοκτονίες ήταν τα κεντρικά θέματα στα στατιστικά κινήματα των «ηθικών στατιστικών» της εποχής. Ο E.Durkheim εισήγε για πρώτη φορά τη στατιστική στην κοινωνιολογία στην υποδειγματική μελέτη του για την αυτοκτονία, για να καταλήξει σε συμπεράσματα όπως το ότι το άτομο κυριαρχείται από μια ηθική πραγματικότητα που το υπερβαίνει. Η κοινωνική διάσταση της αυτοκτονίας πιστοποιούταν από τους σταθερούς δείκτες (σχετικές συχνότητες) με τους οποίους εμφανιζόταν αυτό το ατομικό φαινόμενο μέσα σε κοινωνίες και μας αποκάλυπτε μια νέα πραγματικότητα, την κοινωνική, που είχε δυνάμεις που επιδρούν στο άτομο τόσο αληθινές όσο και οι κοσμικές, με τους δικούς τους *sui generis* νόμους. Μέσα από την οπτική της γερμανικής παράδοσης, ο E.Durkheim ερμήνευσε τους αριθμούς ως έκφραση μιας συλλογικής ώθησης που δεν μπορούσε να αναχθεί σε ατομικό επίπεδο. Το σύνολο των συμβάντων όπως οι αυτοκτονίες, οι γάμοι, επιβάλλονταν

στο άτομο μέσω των τάσεων που υπήρχαν στο κοινωνικό σώμα, παρά μέσω των διαφορετικών αναγκών του κάθε ξεχωριστού ατόμου.

Η στατιστική υπήρξε ο σύνδεσμος μεταξύ της κοινωνιολογίας και της εμπειρικής κοινωνικής έρευνας στο τέλος του 19^{ου} αι.. Αλλά η επιδίωξη να γίνει η κοινωνιολογία στατιστική δεν στέφτηκε με επιτυχία, με εξαίρεση τη μελέτη του Durkheim για την αυτοκτονία, «*Le Suicide*» (1897). Η ικανότητα του να καταστήσει το εφήμερο άτομο κοινωνικά σταθερό έβαλε τους κοινωνικούς επιστήμονες στον πειρασμό να καταφύγουν στο μέσο άνθρωπο για να θεμελιώσουν την αυτόνομη ύπαρξη του συνόλου. Στο «*Les Règles de la méthode sociologique*» (1895) θα εξομοιώσει το φυσιολογικό με το μέσο τύπο γενικά. Τρία χρόνια αργότερα στο «*Le Suicide*» ο συλλογικός τύπος δεν εξομοιώνεται πλέον με το μέσο τύπο. Ο στατιστικός «μέσος άνθρωπος» θεωρείται πλέον ένα αξιοκαταφρόνητο όν, ένας κακός πολίτης. Το παράδοξο είναι ότι το έργο αυτό που δημιούργησε την ποσοτική κοινωνιολογία εμπεριείχε ταυτόχρονα και την ριζική καταδίκη της ολιστικής ερμηνείας του μέσου τύπου του A.Quetelet και επομένως και των ίδιων των στατιστικών. (Desrosieres, 1993)

Στην Ελλάδα, για τον 19^ο αι. στοιχεία εγκληματικής στατιστικής βρίσκουμε στις δικαστικές στατιστικές που δημοσιεύονται στην «Εφημερίδα της Κυβερνήσεως», σε δημοσιεύσεις του Υπουργείου Δικαιοσύνης και στις ιδιωτικές εφημερίδες «Εφημερίς των Δικαστηρίων» (1871-1873) και «Εφημερίς των Φυλακών» (1875-1878). Η πρώτη επίσημη δημοσίευση στοιχείων σχετικά με το έγκλημα έγινε το 1834 στην «Εφημερίδα της Κυβερνήσεως», σε μια στατιστική της δικαιοσύνης ανά μήνα. Το 1839 ο υπουργός Δικαιοσύνης Α.Πάικος δημοσιεύει την έκθεση «Περί της εν Ελλάδι διαχειρίσεως της ποινικής δικαιοσύνης κατά το 1838», με 48 πίνακες. Άλλες δημοσιεύσεις ήταν η έκθεση το 1859 του Υπουργού Δικαιοσύνης με στατιστικούς πίνακες για το 1852, η διαχείριση της ποινικής δικαιοσύνης του υπουργού Γ.Α.Ράλλη για το 1858 (1861) και η εργασία συμβολαιογράφων και ανακριτών του 1858 (1861). Το Υπουργείο Δικαιοσύνης εξέδωσε τις δικές του στατιστικές διαχείρισης της πολιτικής δικαιοσύνης (1857-58, 1871, 1872), του έργου των δικαστηρίων (1878, 1887, 1889, 18890, 1891, 1894-98), για την ποινική δικαιοσύνη (1869), για στατιστική φυλακών (1889,1901, 1908, 1911, 1927), πίνακες των εργασιών της πολιτικής και ποινικής δικαιοσύνης και πειθαρχικών αποφάσεων κ.α. (1903-1906) και την επετηρίδα του Υπουργείου (1911-1913). Η Γενική Στατιστική Υπηρεσία εξέδωσε την ετήσια στατιστική της πολιτικής δικαιοσύνης (1926-1929), την ετήσια στατιστική της ποινικής δικαιοσύνης (1926-1929), την ετήσια εγκληματολογική στατιστική (1926-1936)¹⁰⁰⁸, τη σωφρονιστική στατιστική (1929-1936), το τριμηνιαίο παράρτημα της στατιστικής της διαχειρίσεως

¹⁰⁰⁸ Η μονάδα υπολογισμού ήταν η ατομική καταδίκη και οι πίνακες συντάσσονταν βάσει των ατομικών δελτίων που έστελναν τα δικαστήρια (πολιτικά και στρατιωτικά).

της Δικαιοσύνης (1927-1931), ενώ και η ετήσια στατιστική επετηρίδα (1930-1939) παρείχε πληροφορίες για τις ποινές των δικαστηρίων και τα χαρακτηριστικά των κατηγορουμένων (ηλικία, είδος ποινής, οικογενειακή κατάσταση, επάγγελμα κ.α.).

ΠΙΝΑΚΑΣ 8
Ηλικίες και πλημμελήματα των καταδικασθέντων κατά το 1858

Γενικός πίναξ εμφανίων την ηλικίαν των επί των κάτωθι αξιοποιούν πράξεων
καταδικασθέντων υπ' όλων των Πλημμελειοδικείων του Κράτους κατά το έτος 1858

Φύσεις των αξιοποιούν πράξεων	Από του έτους 14-21		21-25		25-30		30-40		40-50		50-60		60 και επέ-κευνα		Ερή-μην	Ολικός αριθμός
	Άνδρες	Γυναίκες	Άνδρες	Γυναίκες	Άνδρες	Γυναίκες	Άνδρες	Γυναίκες	Άνδρες	Γυναίκες	Άνδρες	Γυναίκες	Άνδρες	Γυναίκες		
Αικίαι και τραύματα	234	10	566	26	619	22	366	11	197	2	56	1	11	1	73	3 2201
Αυτοκίαι	54	5	93	10	175	2	113	4	62	2	10	1	11	1	28	571
Αντιστάσεις	11	1	43	4	43	2	11	1	6	1	2		1		8	133
Απειθείαι			6		11		7		4		1		1		1	30
Αντιποιήσις υπηρεσίας					4		3	3	6	3	2		1		2	28
Αντιποιήσις έργων ιατρού			1	1		1	1		3	1						8
Άδικοι επιθέσεις	5		19		18		19		7		1				2	71
Απάται			3		11		8		4						1	30
Απαγωγαί			8		15		5			1						29
Απόπειραι απαγωγής							1									1
Απειλαί	1		9						1						2	13
Απόδρασις φυλακισμένων							1									1
Απόκρυψις φυγοδίκων	1		1		1		2		2		1					8
Απόκρυψις τοκετού						1		1								2
Άρνησις υπηρεσίας					2		1		1							4
Απιστία					4											4
Αφορμή δημοσ. δυστυχ.							1									1
Διατάραξις οικ. ειρήνης	18	2	27	2	51	8	21		8		1			3	140	
Δυροδοκίαι			6		4		3		2					2		17
Επιβουλεύσεις	11		16		28		16		11							96
Εκβιάσεις							1							2		3
Εκθώσεις		1		3	4	2	5									15
Ελευθερώσις φυλακισμένων					4		2									6
Ζωσκλοπαί	7		28		40		24		8							107
Ζωοκτονίαι			2		1		2		1							6
Κλοπή	188	2	299	5	266	9	177	3	89	2	17		8	16	1111	
Κατάχρησις εξουσίας			1		3		1									5
Μοιχείαι		6	12	17	21	19	11	3	1							92
Παιδοκτονίαι						2										2
Παράνομος βία	2		8		1		5		2						1	19
Παράνομος κατακράτησις	2		4		7		11		1		2				3	30
Παράβασις καθήκοντος	2		11		9		8		4			1				15
Παράβ. αστυν. διατάξ.	13		62	4	45	2	50		40		6		2			224
Παράβ. φορολ. νόμου	1		22		41		77		31	2	8		5	15		202
Παράβ. της διά χειραψ. υποχ.	1	2					2		1		2					8
Πλαστογραφία									2							2
Συκοφαντία	1		1		2		4		1							9
Συνερ. ληστείας									1							1
Υπεξαιρέσις	1		1	2	5		13				2					26
Υφαίρεσις	1		7		11		19		5		2		4	6	1	53
Φθορά ξένης ιδιοκτ.	40	4	57	4	91	2	60	1	61		23		3	11		362
Φόνου	3		4		8		1		2							18
Ψευδομαρτυρία			2		6		4		1		1					14
Ψευδείς μηνύσεις			5		5	2	5	1			1			2		21
	670	39	1170	84	1755	82	1227	29	627	14	155	5	53	2	233	7 6454
Όθεν καταδικάσθησαν άνδρες μεν																6192
γυναίκες δε																262
																6454

Υπ. Δικαιοσύνης, Διαχειρίσις της ποινικής δικαιοσύνης των δικαστηρίων και εν γένει του κράτους κατά το έτος 1858, Αθήνα 1861

Εικόνα 154: Πίνακας ηλικιακής κατανομής των καταδικασθέντων για πλημμελήματα στην Ελλάδα, το έτος 1858.

Πηγή: Μπενβενίστε, Ρ. (1994). Η ποινική καταστολή της νεανικής εγκληματικότητας τον 19^ο αι. (1833-1911), σελ.82-83.

Παρατηρούμε ότι υπήρχε μια καθυστέρηση στην απονομή της δικαιοσύνης στα κακούργιοδικεία καθώς και μεγάλο ποσοστό αθωωτικών αποφάσεων (45%). Τα πολυαριθμότερα εγκλήματα ήταν οι κλοπές, οι ληστείες και οι αναιρέσεις. Τα μισά πλημμελήματα αφορούσαν τραυματισμούς, που ήταν και το σύνηθες έγκλημα των νεαρών ατόμων, με δεύτερο την κλοπή. Το 1858, η συντριπτική πλειοψηφία είναι εγκλήματα κατά προσώπων, γεγονός αναμενόμενο για μια παραδοσιακή κοινωνία όπου η παράβαση της δια χειραψίας υποχρέωσης ήταν αδίκημα. Η γυναικεία εγκληματικότητα ήταν ασήμαντη (4% των περιπτώσεων) και το συνηθέστερο έγκλημα ήταν ο τραυματισμός.

Στην πρώτη απογραφική προσπάθεια του ελληνικού βασιλείου (1861), που δεν ήταν μια απλή απαρίθμηση αλλά συγκέντρωνε και δημογραφικού χαρακτήρα πληροφορίες προσεγγίζοντας ευρωπαϊκά πρότυπα, καταγράφονται ανάμεσα στα άλλα οι παντρεμένοι(-ες), οι ελεύθεροι(-ες) και οι χήροι(-ες).

Πολιτική κατάσταση	Άρσενα	Θήλας	Τὸ ὅλον
Ἄγαμοι.....	351237	282875	634112
Ἐγγαμοι.....	184016	184819	368835
Ἐν χηρεία.....	19269	61772	81041
Τὸ ὅλον.....	554522	529466	1083988

Εικόνα 155: Πίνακας πολιτικής κατάστασις των Ελλήνων του βασιλείου το 1861
 Πηγή: Υπουργείον των Εσωτερικῶν (1862), Στατιστική της Ελλάδος. Πληθυσμός του ἔτους 1861, ανατ. ΕΜΝΕ, Πολ.Τεχν.Ίδρυμα ΕΤΒΑ, 1991, σελ. ιζ.

Στην ερμηνεία των στοιχείων του πίνακα αναφέρεται το ότι ο αριθμός των ανδρών σε χηρεία είναι ίσος περίπου με τα 2/3 του αριθμού των γυναικών σε χηρεία, διότι η μέση ζωή των ανδρών είναι μικρότερη των γυναικών και διότι οι χήροι παντρεύονται συχνότερα από τις χήρες. Ο κατά τι μικρότερος αριθμός εγγάμων ανδρών έναντι των εγγάμων γυναικών φανερώνει ότι πολλοί λίγοι ζούσαν κατά το χρόνο της απογραφής μακριά από τα σπίτια τους (ο πίνακας δεν περιλαμβάνει τους 9.484 στρατιωτικούς και τους 3.338 αποδημούντες ναυτικούς).

Η πολιτική κατάσταση ήταν ένας δείκτης πολλαπλής ανάγνωσης, μιας και συνδέονταν με την ηθικότητα της κοινωνίας, με την μεγέθυνσή της (ανθρώπινη αναπαραγωγή) και με την οικονομική της ανάπτυξη.¹⁰⁰⁹ Ο έγγαμος βίος και η νόμιμη τεκνοποιία, πέρα του ότι είναι θρησκευτική επιταγή, είναι προϋπόθεση για

¹⁰⁰⁹ Σταυράκης, Γ.(1916). *Απογραφή του πληθυσμού*. Αθήναι, σελ. 100-103.

τη μελλοντική επαρκή αύξηση του πληθυσμού (οι παράνομες κυήσεις οδηγούν σε εκτρώσεις και σε αυξημένη θνησιμότητα των νεογέννητων) και απόδειξη της ευημερίας των χωρών (αλλιώς δεν θα αποφάσιζαν οι άνδρες να αναλάβουν τα βάρη του γάμου). Ο δε οικογενειακός βίος είναι ηθικότερος και ησυχότερος του αγάμου, όπως επιβεβαιώνουν και οι στατιστικές των εγκλημάτων (αν και υπάρχει και η παράμετρος της νεότητας στους αγάμους). (Σταυράκης, 1915)

Από τον πίνακα της απογραφής του 1861, όπως και στις επόμενες δύο (1879, 1889), απουσιάζει η κατηγορία των διαζευγμένων λόγω του περιθωριακού χαρακτήρα που τους απέδιδε η πατριαρχική και αγροτική κατά βάση κοινωνία της εποχής, με την παράλληλη ενσωμάτωσή τους στην κατηγορία των χήρων (γαλλική πρακτική) και όχι των ελεύθερων (αγγλική πρακτική).¹⁰¹⁰ Η πρώτη ξεχωριστή καταγραφή των διαζευγμένων πραγματοποιείται το 1907 και από τότε καθιερώνεται, με εξαίρεση την απογραφή του 1940 της οποίας η επεξεργασία δεν ολοκληρώθηκε λόγω των συνθηκών του πολέμου. Στον επόμενο πίνακα παρατηρούμε τη διαρκή αύξησή τους, σημείο της αλλαγής των ηθών λόγω της αυξανόμενης αστικοποίησης.

¹⁰¹⁰ Το άθροισμα του συνόλου που αναφέρει ο πίνακας μαζί με τους αριθμούς των στρατιωτικών και των ναυτικών, μας δίνει ακριβώς τον συνολικό αριθμό του πληθυσμού της απογραφής : 1.096.810 άτομα.

Πινάξ VIII. 1. Κατανομή του πληθυσμού της Ελλάδος κατά οικογενειακή κατάσταση, κατά τής απογραφής 1861-1951
 Tableau VIII. 1. Répartition de la population de la Grèce par état matrimonial, aux recensements de 1861 à 1951

Έτος απογραφής Année de recensement	Απόλυτοι αριθμοί - Chiffres absolus						Έκτ 100 κατοίκων (1) Sur 100 habitants (1)				Έκτ 100 νυμφευθέντων Sur 100 personnes ayant contracté mariage			
	Γενική σύνολο Total général	Άγαμοι Célibataires	Έγγαμοι Mariés (-ées)	Χήροι (1) Veufs (-ves)	Διαζευγμένοι Divorcés (-ées)	Σύνολο νυμφευθέντων Μένον-Total des mariés (-ées), νυμφ (-ves) et divorcés (-ées)	Άγαμοι Célibataires	Έγγαμοι Mariés (-ées)	Χήροι (1) Veufs (-ves)	Διαζευγμένοι Divorcés (-ées)	Σύνολο νυμφευθέντων-Total des mariés (-ées)	Έγγαμοι Mariés (-ées)	Χήροι (1) Veufs (-ves)	Διαζευγμένοι Divorcés (-ées)
A. ΑΜΦΟΤΕΡΩΝ ΤΩΝ ΦΥΛΩΝ - LES DEUX SEXES														
1861	1.083.988	635.112	368.835	81.041	...	159.876	58,50	34,02	7,48	...	11,50	81,99	18,01	...
1870	1.450.761	856.543	487.370	106.838	...	594.218	59,04	33,60	7,36	...	10,96	82,02	17,98	...
1879	1.653.479	986.683	554.462	112.334	...	666.796	59,67	33,54	6,79	...	10,33	83,15	16,85	...
1907	2.631.952	1.536.921	917.491	175.405	2.435	1.095.031	58,40	34,86	6,66	0,08	11,60	83,79	16,02	0,19
1920	5.015.461	2.890.092	1.766.793	352.637	5.939	2.425.369	57,62	35,23	7,03	0,12	12,38	83,13	16,59	0,28
1928	6.148.685	3.400.963	2.270.047	466.163	11.513	2.747.723	55,31	36,92	7,58	0,19	14,69	82,62	16,96	0,32
1951	7.605.778	4.160.385	2.878.217	540.526	26.650	3.445.393	54,70	37,83	7,11	0,35	15,30	83,54	15,69	0,77
B. ΑΡΡΕΝΩΣ - SEXE MASCULIN														
1861	554.522	351.237	184.016	19.269	...	203.285	63,34	33,19	3,47	...	36,66	90,52	9,48	...
1870	747.643	478.485	243.120	25.438	...	268.558	64,05	32,54	3,41	...	35,95	90,53	9,47	...
1879	854.971	552.519	277.768	24.694	...	392.452	64,62	32,49	2,89	...	35,38	91,84	8,16	...
1907	1.324.942	811.053	451.435	41.501	953	493.889	62,73	34,07	3,13	0,07	37,27	91,54	8,46	0,19
1920	2.494.336	1.554.949	856.804	79.855	2.668	939.387	62,34	34,35	3,20	0,11	37,66	91,22	8,50	0,28
1928	3.049.866	1.828.184	1.126.018	90.929	4.735	1.221.682	59,94	36,92	2,98	0,16	40,06	92,17	7,44	0,39
1951	3.708.624	2.205.168	1.413.298	80.344	9.814	1.503.456	59,46	38,11	2,17	0,26	40,54	94,00	5,35	0,65
Γ. ΘΗΛΕΩΣ - SEXE FÉMININ														
1861	529.466	282.875	184.819	61.772	...	246.591	59,43	34,91	11,66	...	46,57	74,95	25,05	...
1870	703.718	378.058	244.250	81.410	...	325.660	53,72	34,71	11,57	...	46,28	75,00	25,00	...
1879	798.508	434.164	276.704	87.640	...	364.344	54,37	34,65	10,98	...	45,63	75,95	24,05	...
1907	1.307.010	705.868	466.056	133.904	1.182	601.142	54,01	35,66	10,24	0,09	45,99	77,53	22,27	0,20
1920	2.521.135	1.335.143	909.929	272.782	3.271	1.185.982	52,96	36,09	10,82	0,13	47,04	76,72	23,00	0,28
1928	3.098.820	1.572.779	1.144.029	375.234	6.778	1.526.041	50,75	36,92	12,11	0,22	49,25	74,97	24,59	0,44
1951	3.897.154	1.955.217	1.464.919	460.182	16.836	1.941.937	50,17	37,59	11,81	0,43	49,83	75,43	23,70	0,87

(1) Άντι των μη δηλωθέντων οικογενειακών καταστάσεων.

(2) Κατά τής απογραφής 1861, 1870 και 1879, εις τούς χήρους περιλήφθησαν και οι διαζευγμένοι.

(1) Non compris ceux qui n'ont pas déclaré d'état matrimonial.

(2) Aux recensements de 1861, 1870 et 1879 les divorcés (-ées) sont compris (-es) dans la rubrique des veufs et des veuves.

Εικόνα 156: Συγκεντρωτικός πίνακας κατανομής πληθυσμού κατά οικογενειακή κατάσταση απογραφών 1861-1951.

Πηγή: Ε.Σ.Υ.Ε. (1961). Αποτελέσματα της απογραφής του πληθυσμού της 7^{ης} Απριλίου 1951 (τόμ. Ι), σελ. LXXX.

*Έτη Années	Κηρυχθέντες διαλυμένοι γάμοι λόγω : Mariages déclarés dissous par suite :						*Εξηκούσθη υπαίτιας : Fut déclaré responsable :		
	Μοιχείας D'adultère	*Επιβου- λής της ζωής D'atten- tat contre la vie	Κινοβού- λου έγκα- ταλείψεως D'aban- don mal- veillant	*Ισχυρού κλονισμού σχέσεων D'ébranle- ment vio- lent des rapports	*Άλλων λόγων D'autres causes	*Εν όλω En tout	ο άνθρ le mari	η γυναί- κα la fem- me	αμφότε- ροι les deux
*Απόλυτοι αριθμοί — Chiffres absolus									
1930	225	5	372	589	12	1.203	485	592	126
1931	238	9	363	615	14	1.239	492	598	149
1932	181	6	344	592	9	1.132	437	529	166
1933	195	—	375	603	24	1.197	482	536	179
1934	197	3	474	667	22	1.363	564	639	160
*Αναλογίαι — Proportions									
1930	18,7	0,4	30,9	49,0	1,0	100,00	40,3	49,2	10,5
1931	19,2	0,7	29,3	49,7	1,1	100,00	39,7	48,3	12,0
1932	16,0	0,5	30,4	52,3	0,8	100,00	38,6	46,7	14,7
1933	16,4	—	31,4	50,2	2,0	100,00	40,2	45,0	14,8
1934	14,5	0,2	34,8	48,9	1,6	100,00	41,4	46,9	11,7

*Απόλυτοι αριθμοί — Chiffres absolus									
1934	197	3	474	667	22	1.363	564	639	160
1935	180	2	490	648	7	1.237	483	617	137
1936	219	10	657	751	11	1.648	616	800	232
1937	247	2	602	840	11	1.702	641	821	240
1938 (*)
*Αναλογίαι — Proportions									
1934	14,5	0,2	34,8	48,9	1,6	100,00	41,4	46,9	11,7
1935	14,6	0,2	32,3	52,4	0,5	100,00	39,0	49,9	11,1
1936	13,3	0,6	39,9	45,5	0,7	100,00	37,4	48,5	14,1
1937	14,5	0,1	35,4	49,4	0,6	100,00	37,7	48,2	14,1
1938 (*)

(*) *Ελλιπείς στοιχεία—Les données sont défaut.

Εικόνα 157: Πίνακες διαζυγίων της περιόδου 1930-1937 και αιτίες τους.

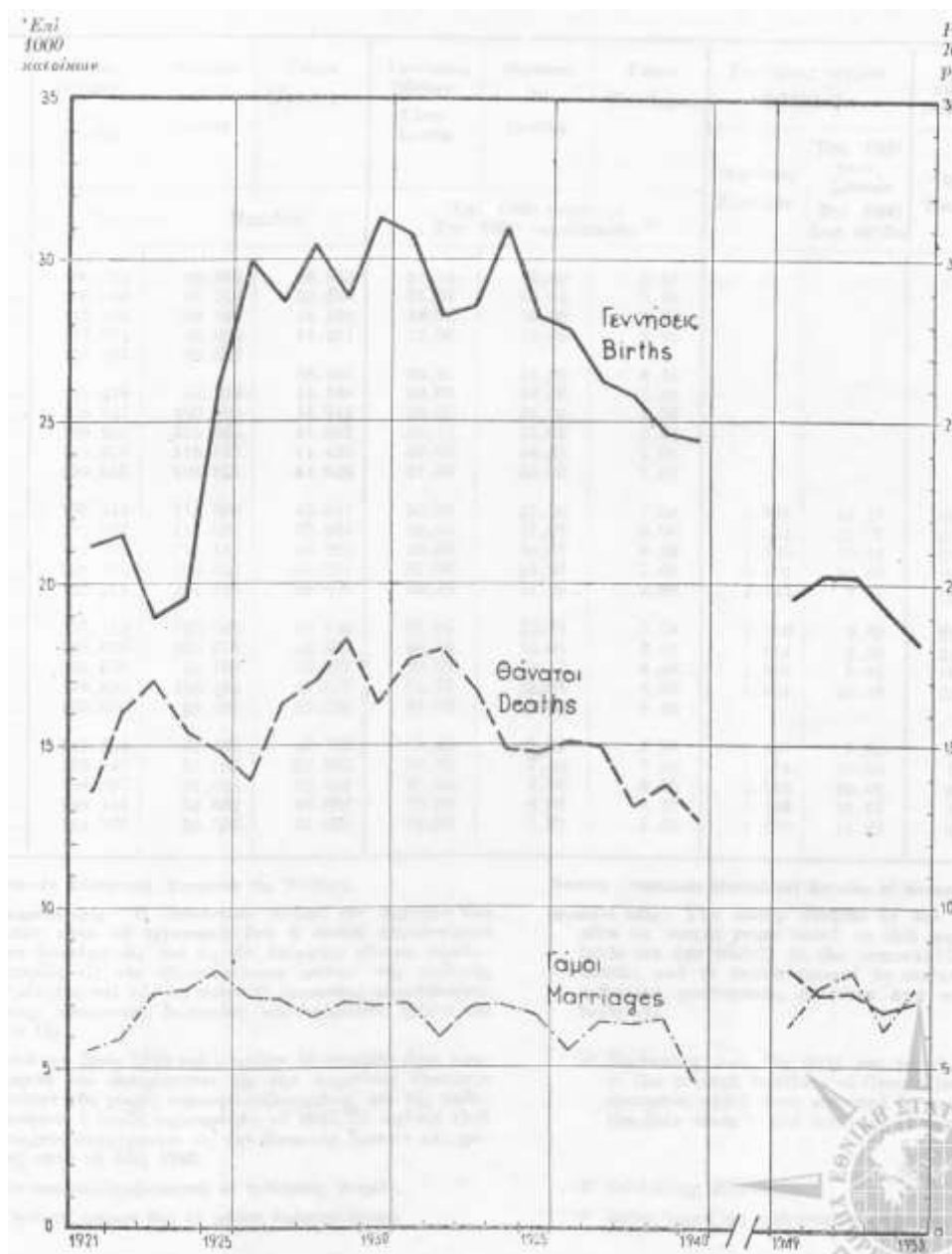
Πηγές: Γ.Σ.Υ.Ε. (1936). Στατιστική Επετηρίς της Ελλάδος 1935, σελ.318.

Γ.Σ.Υ.Ε. (1940). Στατιστική Επετηρίς της Ελλάδος 1939, σελ.303.

Στη δικαστική στατιστική των διαζυγίων της πενταετίας 1930-1934, υπερτερεί κατά περίπου 15-30% η γυναίκα ως αίτιος της διαλύσεως του γάμου και ως επικρατούσα αιτία (σχεδόν οι μισές περιπτώσεις) ο ισχυρός κλονισμός των σχέσεων (πλην της μοιχείας που καταγράφεται χωριστά και ήταν και ποινικό αδίκημα). Η συνυπαιτιότητα υπάρχει χοντρικά για το ένα στα δέκα διαζύγια. Παρατηρείται επίσης η αύξηση της εγκατάλειψης της συζυγικής στέγης και η συμβατή με αυτό ελαφρά μείωση του ποσοστού της μοιχείας ως αιτίου διάλυσης του γάμου.

Όμως, ο θεσμός του γάμου παρέμεινε ισχυρός, όπως φανερώνουν τα σχεδόν σταθερά διαχρονικά τα ποσοστά του, που πέρα από ορισμένες χρονιές κάμψης

(λόγω οικονομικής κρίσης, πόλεμου και δίσεκτων ετών¹⁰¹¹), μεταπολεμικά σημείωσαν ανοδική πορεία μέχρι τη δεκαετία του '80.

Εικόνα 158: Ποσοστά γεννήσεων, θανάτων και γάμων ετών 1922 - 1940, 1949 - 1953.

Πηγή: Συνοπτική Στατιστική Επετηρίς της Ελλάδος (1954). Ε.Σ.Υ.Ε., σελ. 17.

¹⁰¹¹ Βλέπε σχετικά Κοκολάκης, Μ. (2003). Γάμοι και δίσεκτα χρόνια (1924-1996): Κοινωνική και ιστορική προσέγγιση. Στο Πληθυσμός και ανάπτυξη στην Ελλάδα (επιμ. Γ.Σιάμπος). Πανελλαδικό Δημογραφικό Συνέδριο 19-20 Νοεμβρίου 1998, σελ. 227-238.

Στην πορεία του χρόνου έχουμε και αναλυτικότερες καταστάσεις των παντρεμένων κατά ηλικίες και των γάμων ανά μήνα, μια παράδοση που ξεκίνησε από τον A.Quetelet, διότι η παράμετρος της ηλικίας σχετιζόταν με την επίδρασή της στη γονιμότητα¹⁰¹² (ο αριθμός των κατοίκων και κυρίως των ανδρών ηλικιών 15-65 ετών ήταν ένας δείκτης της ισχύος του κράτους).

Ο αριθμός των αγάμων, πέραν της ηθικής διάστασης του θέματος, συνδεόταν με την οικονομική ύφεση, που επηρέαζε αρνητικά κυρίως τα μεσαία στρώματα στην απόφαση για γάμο. Η ανοδική του πορεία αντανάκλασε την κακή πορεία της οικονομίας του κράτους.

Σε όλες τις απογραφές η αναλογία των γυναικών χηρών είναι υπερτριπλάσια των ανδρών χηρών, πράγμα που εξηγείται από τους εξής λόγους: οι άντρες παντρεύονται μεγαλύτεροι, η αντρική θνησιμότητα είναι μεγαλύτερη της γυναικείας, οι άντρες παντρεύονται συχνότερα δεύτερη φορά. Στην απογραφή του 1928 η αναλογία χήρων γυναικών : χήρων ανδρών ήταν υπερτετραπλάσια, πράγμα οφειλόμενο στα αυξημένα θύματα του μικρασιατικού πολέμου και στις χήρες πρόσφυγες.

Οι γεννήσεις των εξώγαμων τέκνων (ζώντων και νεκρών κατά τον τοκετό) αρχίζουν να δημοσιεύονται για το έτος 1927 και ύστερα κατά φύλο, κατά γεωγραφικό διαμέρισμα και κατά δήμο άνω των 15.000 κατοίκων. Συνεπώς οι δημοσιευόμενοι αριθμοί είναι μικρότεροι από τους πραγματικούς.

¹⁰¹² Γονιμότητα είναι ο λόγος του αριθμού των γεννήσεων προς τον ικανό για τεκνοποίηση πληθυσμό, ενώ γεννητικότητα είναι η σχέση των γεννήσεων προς το σύνολο του πληθυσμού. Η γονιμότητα των γάμων είναι ο μέσος αριθμός των παιδιών ανά γάμο. Για τη γονιμότητα ανά γάμο έχουμε για την Ελλάδα στοιχεία από το 1937 και μετά.

Δήμοι άνω των 15.000 κατοίκων	Γεννήσεις ζώντων — Nés vivants						Γεννήσεις νεκρών — Mort - nés						Municipalités de plus de 15.000 habitants		
	Νομίμων Λέγιτιμες		Εξωγάμων Ιλλέγιτιμ.		Σύνολον - Total		Νομίμων Λέγιτιμ.		Εξωγάμων Ιλλέγιτιμ.		Σύνολον Total				
	* Άρρενα Garçons	Θήλα Fem.	* Άρρενα Garçons	Θήλα Fem.	* Άρρενα Garçons	Θήλα Fem.	* Άρρενα Garçons	Θήλα Fem.	* Άρρενα Garçons	Θήλα Fem.	* Άρρενα Garçons	Θήλα Fem.		* Έν όλω Total	
1927	21.484	19.715	645	675	22.129	20.388	42.517	277	210	22	31	299	271	570	1927
1928	22.800	20.638	687	749	23.487	21.387	44.874	401	320	11	3	412	323	735	1928
1929	21.625	20.276	762	864	22.387	21.140	43.527	144	353	11	12	405	365	820	1929
1930	23.757	22.637	805	752	24.562	22.789	47.351	484	348	17	10	501	350	859	1930
* Αργινίου	330	314	7	7	337	321	658	—	—	—	—	—	—	—	Agrinion
* Αθηναίων	6.336	5.962	395	396	6.731	6.358	13.089	98	72	2	2	100	74	174	Athènes
* Βερούσις	281	281	1	3	282	280	572	6	2	—	—	6	2	8	Véria
* Δράμας	654	558	2	—	656	558	1.214	9	2	—	—	9	7	16	Drama
* Ερμιονπόλεως	276	272	4	7	280	279	559	5	9	—	—	5	9	14	Hermopolis
* Ηρακλείου	527	485	23	17	550	502	1.052	9	4	—	—	9	4	13	Héraclion
* Θεσσαλονίκης	3.940	3.540	128	104	4.068	3.644	7.712	140	118	12	2	152	190	372	Salonique
* Ίωαννιτών	231	208	10	10	241	218	459	8	5	—	—	8	5	13	Jannina
* Καβάλλας	852	811	8	9	860	820	1.680	21	11	—	—	21	11	32	Cavalla
* Κалаριών	488	485	18	21	506	506	1.012	12	4	—	1	12	5	17	Calamata
* Κερκυραίων	342	276	39	23	381	299	680	23	15	—	—	23	15	38	Corfu
* Κομοτηνής	388	395	2	2	390	397	787	8	5	—	1	8	5	14	Comotini
* Λαμιέων	197	169	5	3	202	172	374	—	—	—	—	—	—	—	Lamia
* Λαρίσης	334	327	5	6	339	333	672	4	—	1	—	5	—	5	Larissa
* Λετρίνων	396	296	17	25	323	321	644	—	2	—	—	—	2	2	Létrines
* Μυτιλήνης	385	380	14	12	399	392	791	12	6	—	1	12	7	19	Mytilène
* Ξάνθης	455	431	7	6	462	437	899	16	4	2	—	18	4	22	Xanthé
* Παγασών	613	565	7	7	620	572	1.192	3	2	—	—	5	2	7	Patras
* Πατρέων	844	799	7	1	851	800	1.651	5	2	—	—	5	2	7	Le Pirée
* Πετριώης	3.998	3.556	70	67	4.065	3.623	7.688	85	63	—	2	85	63	150	Serrès
* Σερρών	550	570	5	5	555	573	1.128	4	2	—	—	4	2	6	Serrès
* Τρικκαίων	324	279	1	4	325	283	608	—	—	—	—	—	—	—	Trikkala
* Χαλκιδίων	286	290	19	7	295	303	598	9	6	—	—	9	6	11	Chalcia
* Χανίων	508	455	17	8	525	463	988	9	7	—	1	9	8	17	La Canée
* Χίου	312	321	3	2	315	323	638	2	—	—	—	2	—	2	Chio

Εικόνα 159 : Τμήμα πίνακα γεννήσεων νόμιμων και εξώγαμων κατά φύλο και κατά δήμους για το έτος 1930.

Πηγή: Γ.Σ.Υ.Ε. (1934). Στατιστική επετηρίς της Ελλάδος 1933. (τόμος IV), σελ.96.

Όπως αναφέρει ο Γ.Σταυράκης (1916) οι ευρωπαϊκές στατιστικές νόθων τέκνων εμφανίζουν εμφανώς μεγαλύτερη θνησιμότητα για τα νόθα σε σχέση με τα νόμιμα τέκνα, γεγονός που αποδίδεται στις δυσμενέστερες συνθήκες υγιεινής κατά την κύηση και τον τοκετό, αλλά και σε βρεφοκτονίες. Ο παραπάνω πίνακας δεν φανερώνει κάποια ουσιαστική διαφορά στη θνησιμότητα νόμιμων και νόθων νεογνών. Τριανταπέντε χρόνια αργότερα η Δέσποινα Μαζαράκη (1940) θα επισημάνει ότι διεθνώς, αλλά και στην Ελλάδα, υπάρχουν και περιφέρειες όπου ο υψηλός αριθμός των νόθων δεν συνοδεύεται από υψηλό αριθμό παιδοκτονιών. Στα Ιόνια νησιά το ποσοστό των νόθων ήταν διπλάσιο, αλλά οι παιδοκτονίες χαμηλές, μάλλον διότι η αυξημένη συχνότητα του συμβάντος χαλάρωνε την κοινωνική πίεση.

Στην Ελλάδα, στις περιπτώσεις που καλύπτουν τα επίσημα στοιχεία η εγκληματολογική στατιστική καταχωρούσε τις παιδοκτονίες στη βάση των σχετικών καταδικαστικών αποφάσεων. Η εγκληματολογική στατιστική των ετών 1926 – 1932 συναριθμεί τις παιδοκτονίες με τις αναιρέσεις (ανθρωποκτονίες) και στα «άλλα κατά της ζωής αδικήματα» συναριθμούνται η απόκρυψη τοκετού, η άμβλωση, η

έκθεση, η ανθρωποκτονία από αμέλεια και η νοθεία τροφίμων. Μας δίνει πληροφορίες μόνο για τον αριθμό των ενόχων ανά φύλο, τον τόπο και την ποινή. Για την περίοδο 1933 – 1936 δίνει ξεχωριστά τους καταδικασθέντες για παιδοκτονία, για απόκρυψη τοκετού και για έκθεση, συνοδευόμενες με στοιχεία για ηλικία, οικογενειακή κατάσταση, μόρφωση, εθνικότητα, θρήσκευμα.¹⁰¹³

Όπως επισημαίνει η Δ. Μαζαράκη, αυτές οι καταγραφές δεν αποτελούν το σύνολο των περιπτώσεων· έχουμε πέραν των αποκρύψεων (οι πόλεις ευνοούν την απόκρυψη) και της μη ευρέσεως των πτωμάτων, τις περιπτώσεις που θεωρούνται ανθρωποκτονίες από αμέλεια (ο οίκτος του δικαστηρίου λειτουργούσε ευνοϊκά υπέρ αυτής της απόφασης) και τις περιπτώσεις όπου πεθαίνει αργότερα και η μητέρα λόγω μόλυνσεως, που δεν καταχωρούνται ως παιδοκτονίες. Την περίοδο 1926-1936 καταδικάζονται για παιδοκτονία στην Ελλάδα 1-5 γυναίκες ετησίως, όταν στη Γερμανία το 1930 καταδικάστηκαν 115 και τη διετία 1938-39 είχαμε στην Ελλάδα 99 παιδοκτονίες (βρέθηκαν τα πτώματα των νεογνών, ο στραγγαλισμός η συνηθέστερη μέθοδος) με εντοπισμό των 77 δραστών. Οι καταδικές όμως ήταν ελάχιστες (4-5%).

Έτη	Παιδοκτονία				Απόκρυψη τοκετού					
	Σύμφορ από διαπύκνωση	Άλλες Γυναίκες	Έξι ή οκτώ αποθανόντες		Σύμφορ από διαπύκνωση	Άλλες Γυναίκες	Έξι ή οκτώ αποθανόντες			
			Α	Γ			Α	Γ		
1926	4	—	4	—	38	1	37	—	—	
1927	2	—	2	—	33	1	32	—	—	
1928	2	—	2	—	34	6	28	—	—	
1929	5	—	5	—	19	1	18	—	—	
1930	3	—	3	—	23	1	22	—	—	
1931	2	—	2	—	14	1	13	—	—	
1932	5 (1)	(1)	5	—	16	—	16	—	—	
1933	2	—	2	—	26	1	25	—	—	
1934	1	—	1	—	19	5	14	—	—	
1935	2	—	2	—	16	—	16	—	—	
1936	1	—	1	—	19	1	18	—	—	
Σύνολο (Ελλάδα) 1926-1936	29	—	29	0	100%	257	18	211	7 %	92,9%

Έτη	Συνέργεια αποπρωκτικού			Άμβλωση			Έκθεση						
	Σύμφορ από διαπύκνωση	Άλλες Γυναίκες	Γυναίκες	Σύμφορ από διαπύκνωση	Άλλες Γυναίκες	Γυναίκες	Έξι ή οκτώ αποθανόντες		Σύμφορ από διαπύκνωση	Άλλες Γυναίκες	Έξι ή οκτώ αποθανόντες		
							Α	Γ			Α	Γ	
				3	2	1	—	—	60	30	50	—	—
				3	2	1	—	—	94	22	72	—	—
				—	—	—	—	—	65	16	49	—	—
				5	2	3	—	—	58	10	48	—	—
				5	4	1	—	—	72	18	54	—	—
				4	1	—	—	—	84	19	65	—	—
				6	5	1	—	—	87	26	61	—	—
5	2	3		2	1	1	—	—	139	36	103	—	—
3	2	1		5	3	2	—	—	114	41	73	—	—
2	2	0		0	0	0	—	—	117	36	81	—	—
4	4	0		0	0	0	—	—	124	39	85	—	—
14	10	4		33	20	13	80,8%	81,3%	1034	293	741	81,1%	81,8%
	11,4%	11,3%											

Εικόνα 160: Πίνακας καταδικασθέντων για παιδοκτονία, απόκρυψη τοκετού και συνέργεια, άμβλωση και έκθεση για την περίοδο 1926-1936. Πηγή: Μαζαράκη, Δ. (1940). Το έγκλημα της παιδοκτονίας στην Ελλάδα. Πρακτικά Συνεδρίων Ελληνικής Ανθρωπολογικής Εταιρείας του έτους 1940, σελ.10-11.

¹⁰¹³ Μαζαράκη, Δ.(1940). Το έγκλημα της παιδοκτονίας στην Ελλάδα. Πρακτικά Συνεδρίων Ελληνικής Ανθρωπολογικής Εταιρείας, υποσημ. 1, σελ. 8-9.

Το προφίλ της Ελληνίδας παιδοκτόνου, όπως προκύπτει από τα στατιστικά στοιχεία¹⁰¹⁴ που επικαλείται η Δ.Μαζαράκη είναι: άγαμη (το 66%), κάτω των 20 ετών (το 50%) και αναλφάβητη αγρότισσα.

Για την ελληνική κοινωνία ο γάμος είχε ως προϋπόθεση την παρθενία της νύφης. Αν σε αντίθετη περίπτωση είχαν παραπλανήσει τον γαμπρό, η επιστροφή της νύφης και το διαζύγιο ήταν η αυτόματη εξέλιξη των πραγμάτων. Στις σπάνιες περιπτώσεις που και η νύφη ήταν παρθένα και ο παρθενικός υμένας παρέμενε ανατομικά ακέραιος μετά την πρώτη νύχτα του γάμου, εφόσον η ψυχραιμία επικρατούσε, στα αστικά κέντρα καλούταν ο ιατροδικαστής ή η μαία να αποφανθεί για το ζήτημα.

Το 1911 ιδρύθηκε στην Εισαγγελία Πρωτοδικών Αθηνών το Ιατροδικαστικό Γραφείο. Ο νευρο-φρενολόγος Ηλίας Μακρής, ένας από τους ιατροδικαστές του, θα αναφέρει σχετικό περιστατικό στη στατιστική μονογραφία του «*Συχνότης των διαφορουμένων¹⁰¹⁵ παρθένων*» (1915). Εκεί καταγράφει σε στατιστικούς πίνακες τα σχετικά στοιχεία (556 περιπτώσεις καταγγελίας βιασμού) των εκεί πέντε υπηρετούντων ιατροδικαστών την περίοδο 1/1/1911 - 31/12/1914. Σημειώνει βέβαια ότι είναι οι επίσημα καταγγελλθείσες περιπτώσεις βιασμών και αποπλανήσεων σε ασέλγεια, λιγότερες από τις διαπραχθείσες.

¹⁰¹⁴ Την ελληνική εγκληματολογική στατιστική της περιόδου 1926-1936 και τα στοιχεία της Αστυνομίας για τη διετία 1938-39.

¹⁰¹⁵ Ως «δифορούμεναι παρθέναι» ή «αιεπάρθενοι» χαρακτηρίζονται όσες γυναίκες έχουν διατατό παρθενικό υμένα , ο οποίος μετά την τέλεση της ερωτικής πράξης διατηρεί την ακεραιότητά του, μη προδίδοντας εκπαρθένευση ούτε και πιστοποιώντας παρθενική αγνότητα.

Πίναξ τῶν ἐπὶ βιασμῶ ἢ ἀποπλάνησιν εἰς ἀσέλγειαν ἐξετασθεῖσων κορασίδων ἢ νεανίδων ἐν τῇ παρὰ τῇ Εἰσαγγελίᾳ τῶν Ἀθηνῶν Ἱατροδικαστικῷ Γραφείῳ κατὰ τὰ ἔτη 1911-1914.

Μ ἠ ν ε ς	1911		1912		1913		1914		Σύνολον	
	Ἐξετασθείσαι	Διφορ. παρθέν.	Ἐξετασθείσαι	Διφορ. παρθέν.	Ἐξετασθείσαι	Διφορ. παρθέν.	Ἐξετασθείσαι	Διφορ. παρθέν.	Ἐξετασθείσαι	Διφορ. παρθέν.
Ἰανουάριος	10	3	10	2	5	2	11	2	36	9
Φεβρουάριος	11	2	14	5	5	2	10	1	40	10
Μάρτιος	6	1	4	2	10	2	11	4	31	9
Ἀπρίλιος	8	6	14	1	7	1	14	5	43	13
Μάϊος	12	6	16	2	15	2	12	1	55	11
Ἰούνιος	8	3	21	10	17	5	30	9	76	28
Ἰούλιος	7	5	11	4	19	1	7	3	44	12
Αὐγουστος	8	1	12	3	15	1	18	5	55	10
Σεπτέμβριος	13	7	10	5	14	4	17	7	54	23
Ὀκτώβριος	15	5	6	2	14	3	12	5	47	15
Νοέμβριος	8	—	4	—	12	6	10	1	34	7
Δεκέμβριος	9	1	6	2	5	—	23	8	43	11
Σύνολον	115	40	128	38	138	29	175	51	556	158
Ἀναλογία διαφορουμένων παρθένων	34,8 ο/ο		30 ο/ο		21 ο/ο		29,1 ο/ο		28,5 ο/ο	

Σημ. Ἐν τῷ πινάκι τούτῳ διαλαμβάνονται καὶ αἱ 55 περιπτώσεις τοῦ Α' στατιστικοῦ πίνακος (Α' ἔξαμηνία 1911).

Εικόνα 161: Πίνακας «διφορούμενων παρθένων», θυμάτων βιασμού και αποπλάνησης περιόδου 1911-14 στην Αθήνα.

Πηγή: Μακρής, Η. (1915). Συχνότης των διαφορουμένων παρθένων, σελ.16.

Ο Η.Μακρής αναφέρει ότι διεθνώς δεν υπάρχουν σχετικές στατιστικές μελέτες επί του θέματος και αν και αναγνωρίζει το μη αντιπροσωπευτικό του δείγματος και την μικρή χρονική περίοδο της έρευνας, θεωρεί άκρως εντυπωσιακό τον μέσο όρο τετραετίας (28,5%) του ποσοστού «διφορούμενων παρθένων», των θυμάτων που εξετάστηκαν στο ιατροδικαστικό γραφείο της Αθήνας. Για αυτό πρότεινε να ληφθεί υπόψη το γεγονός αυτό από τη νομική σκέψη καθώς και το να συνεκτιμώνται, πέραν της ανατομικής εξέτασης, και τα άλλα στοιχεία (π.χ. μαρτυρικές καταθέσεις).

Ο θεωρούμενος ως ο πατέρας της ελληνικής εγκληματολογίας καθηγητής Κωνσταντίνος Γαρδίκας (Πάτρα 1890, Αθήνα 1984), που ήταν και μέλος της Ελληνικής Ανθρωπολογικής Εταιρείας, θα δημοσιεύσει προπολεμικά στο περιοδικό της τρεις στατιστικές μελέτες του εγκλήματος στην Ελλάδα, που καλύπτουν τμήματα της περιόδου 1911-1930.¹⁰¹⁶ Για το ζήτημα των βιασμών θα γράψει ότι ελάχιστες

¹⁰¹⁶ Γαρδίκας, Κ. (1933). Η επίδρασις της ώρας του έτους και του κλίματος επί της εν Ελλάδι εγκληματικότητας. Πρακτικά Συνεδριών Ελληνικής Ανθρωπολογικής Εταιρείας, σελ.28-33.
Γαρδίκας, Κ. (1934). Επάγγελμα και εγκληματικότητα, Πρακτικά Συνεδριών Ελληνικής Ανθρωπολογικής Εταιρείας, σελ. 36-47.

Γαρδίκας, Κ. (1936). Η εγκληματικότητα εν Ελλάδι κατά τόπους, Πρακτικά Συνεδριών Ελληνικής Ανθρωπολογικής Εταιρείας, σελ. 21-41.

περιπτώσεις φτάνουν στα ποινικά δικαστήρια και για το 1931 το 90% των περιπτώσεων έχουν τελεστεί στα χωριά, όπου ζούσε το 72% του ελληνικού πληθυσμού.¹⁰¹⁷

Στο άρθρο του «Η εγκληματικότητα εν Ελλάδι κατά τόπους» (1936) θα σημειώσει ότι «Η ελληνική στατιστική αταλαιπώρως παρέχει το στατιστικόν αυτής υλικόν και άνευ συστήματος η αρμοδία υπηρεσία φαίνεται δεν κατενόησε την ανάγκην να καθορίζη τας διαφοράς της εγκληματικότητος εν αναλογία προς τον διάφορον πληθυσμόν εκάστου τόπου και μάλιστα προς τους άνω του 14 έτους της ηλικίας ήτοι τους ποινικώς ενηλικους».¹⁰¹⁸ Άλλα αδύνατα σημεία της εγκληματικής στατιστικής της εποχής του ήταν οι ενοποιημένες κατηγορίες εγκλημάτων (π.χ. ληστείες και εκβιάσεις, αιμομιξία και άσεμνα δημοσιεύματα) και η καταχώρηση των στοιχείων κατά νομούς και όχι σε μικρότερους τόπους. Μόνο η στατιστική του 1931 παρείχε στοιχεία κατανομής των εγκλημάτων σε πόλεις και ύπαιθρο και μεγαλύτερες αναλύσεις βρίσκουμε στις εγκληματολογική στατιστική της δεκαετίας αυτής. Ο ίδιος θα συντάξει πίνακες με τον ετήσιο μέσο όρο των τελουμένων εγκλημάτων για κάθε νομό και για κάθε περιφέρεια, για την πενταετία 1926-1930.

Εκ 10 χιλ. κατοίκων επί των οποίων περιγράφονται και τιδικάζονται κατ'έτος μέσος όρος πινταετίας (1926-1930)	Α π ά ν η	Κ ε λ ο π ή	Ζ ο ο λ ο κ ο λ ή	Ε ν ο β ο ρ ε ί ο ν κατ'ετήσιους	Δ η μ ο κ ρ α τ η ρ ε ί α σ	Δ η μ ο κ ρ ε ί ο ν	Η μ ε μ ε λ η τ η ρ α τ η ρ ε ί α σ	Φ ό ρ ο ν	Δ ι ο κ ο λ η ρ ε ί α κατ'ετήσιους	Κ α τ ά τ η ν π ο λ η ρ ε ί α σ ε ι θ η ρ η	Η μ ε μ ο ρ α τ η ρ ε ί α κατ'ετήσιους	Α π ο κ λ η ρ η τ η ρ ε ί α σ	Β ε α ν η μ ή	Κ α τ ά τ η ν ε ρ η ρ ο κ ο λ η ρ ε ί α σ	Ψ η λ ο κ ο λ ή	Δ ι α ρ ρ ο κ ο λ η ρ ε ί α	
Κρήτη	0,35	39	6,5	0,09	4,9	0,90	0,13	0,17	15	1,04	1,12	0,33	0,10	2,9	0,44	1,94	2,15
Ίόνιοι Νήσοι	1,04	15	1,3	0,38	7	1,16	0,20	0,29	23	1,10	1,17	0,29	0,15	3,2	0,50	2,46	3,86
Θεσσαλία	0,71	11,6	2,2	0,26	11	0,54	0,08	0,11	29	1,20	0,38	0,27	0,04	3,5	0,22	1,64	1,69
Ήπειρος	0,62	10	3,5	0,69	5	1,04	0,10	0,42	26	1,01	0,59	0,22	0,08	2	0,36	1,50	1,36
Δυτικ. Μικραδονία	0,81	11,6	1,22	0,14	6,58	0,30	0,06	0,04	17	0,96	0,60	0,20	0,03	3,3	0,33	1,26	3,99
Άν. Μικραδονία	0,99	12	0,8	0,14	6,8	0,27	0,009	0,07	17	1,02	0,61	0,22	0,01	2,2	0,45	0,98	1,40
Θράκη	0,95	10	1,3	0,15	5,3	0,10	0,04	0,11	14	1,26	0,58	0,25	0,07	2,2	0,32	0,58	1,22
Πελοπόννησος	0,81	17	3,50	0,04	16	1,22	0,14	0,11	39	1,11	0,52	0,45	0,18	5	0,39	2	2,97
Κυκλάδες	0,36	11	2,1	0,03	4	0,52	0,01	0,03	6	0,46	0,63	0,24	0,01	1,5	0,04	0,76	1,44
Άρχιπέλαγος	0,90	22	0,9	0,33	5,4	0,44	0,12	0,04	14	1,40	0,77	0,43	0,04	3	0,42	2	1,37
Στεριά Ελλάς	1,46	21	1,7	0,23	6,8	0,61	0,05	0,10	22	0,68	0,67	0,39	0,04	5,6	0,71	0,83	2,80
Εκ του συνόλου του πληθυσμού	0,98	17	2,2	0,20	8	0,67	0,08	0,11	22,8	0,97	0,66	0,33	0,07	3,2	0,45	1,40	2,70

Εικόνα 162: Πίνακας μέσου όρου αριθμού καταδικών ανά 10.000, ανά περιφέρεια και ανά κατηγορία εγκλήματος, την περίοδο 1926-1930.

Πηγή: Γαρδίκας, Κ.(1936). Η εγκληματικότητα εν Ελλάδι κατά τόπους. Πρακτικά Συνεδριών Ελληνικής Ανθρωπολογικής Εταιρείας, σελ. 25.

¹⁰¹⁷ Γαρδίκας, Κ. (1936). Η εγκληματικότητα εν Ελλάδι κατά τόπους, Πρακτικά Συνεδριών Ελληνικής Ανθρωπολογικής Εταιρείας, σελ. 98.

¹⁰¹⁸ Γαρδίκας, Κ., ο.π., σελ. 21.

Παρατήρηση: Λείπουν τα στοιχεία από την Ηλεία (δεν υπάρχουν στατιστικές για τα έτη 1927-1929)

Όπως φαίνεται από τον παραπάνω πίνακα η ειρηνικότερη και ασφαλέστερη περιοχή της τότε Ελλάδας ήταν οι Κυκλάδες, γεγονός που ο Κ.Γαρδίκας αποδίδει στο ολιγάριθμο και διεσπαρμένο του πληθυσμού, που «...άνευ μείζονος συγχρωτισμού, παρέχει ολιγωτέρας ευκαιρίας επαφής, προστριβών και συγκρούσεων, ήτοι ολιγωτέρους ερεθισμούς εις το έγκλημα...». Θα πιθανολογήσει και τη θετική επίδραση της καλύτερης οικονομικής κατάστασης και της χαμηλής κατανάλωσης οινοπνεύματος, ενώ θα χρησιμοποιήσει επικουρικά και τη βιολογική θεώρηση της εγκληματικότητας, ισχυριζόμενος ροπή προς το έγκλημα λόγω ιδιοσυγκρασιακών διαφορών, σε σύγκριση με τους απέναντι Πελοποννήσιους που έχουν τα πρωτεία στην εγκληματικότητα.

Αριθμός των κα- θέσ Γυναικείας Δοσ- πενταετίας 1926- 1930 (καταδικασθέν- των δι' έκτακτων των έναντι Ελλήνων)	Ασπύ	Κάπυ	Διατρία και Τριβάνια	Σαλαμίνα	Αργολίδα- τε τριπόρτα	Αχαΐα	Πελοπόν- νησος	Φύλας	Αίτωλική και Βόνος πύργος	Κατα την αρχή της πενταετίας	Προσβολή από τον φ- θόν	Ανακα- λύσεις επί αίτητων	Βιολογία	Κατα την αρχή της πενταετίας	Κατα την τέλη της πενταετίας	Ποσοστό	Διόγκω- σις
Αττικηβιοτασία	206,6	2795	22,0	84,8	596	50	4	7,0	2251	67,4	79,2	46,6	3,8	356,2	95,6	72,4	340
Αιτωλοακαρνανία	9,0	211	3,4	88,8	144	21,2	2,8	4,8	457	19,6	7	5,2	1,2	68,8	6,8	18,4	43,6
Αργολιδοαργολικός	13,0	508	9,6	44	367	9,8	1,8	1	624	22,4	12,8	7,6	2,6	74,2	7,2	31,6	52,2
Ακαδημία	11,2	262	0,2	65,2	423	13,2	1,6	2	557	21,8	7,6	8	2,6	65	4,4	30,2	45,4
Αργός	1,6	59	3	37,2	41	8,8	0,4	2,2	249	5,8	2,8	1,6	0,2	15	0,6	11,2	11,8
Αχαιοί	29,8	470	1,4	143,4	356,8	30,4	3,0	3	987	19,4	14	12,4	5	121	9,2	95,8	129,8
Δρόμοι	11,6	164	2	11	114	4,2	0,4	0,4	2,5	9,4	9,0	2,8	0,6	49,6	7,8	22	12,2
Εβροί	9,6	167	2	12,8	68	5	0,6	1,8	199	12,6	7,6	3,2	0,4	25,8	3,8	8,4	14,2
Εβροί	5,8	2,1	2	23,6	196	8,4	1,2	1,8	347	9,4	14,6	8	1	56,6	6,4	18	44
Ζακύνθος	4,2	32	0,4	5	30	11,2	1,6	1,2	84	5,8	3,4	0,8	0,8	17,2	0,6	6,8	8,2
Ηρακλείου	11,2	498	1,2	75,8	81	6,8	1,6	2,6	222	14,2	17,6	3,8	1,2	49,8	3,6	17,4	29
Θεσσαλονίκη	50,6	637	7	46,4	316,8	16,6	3,2	1,4	724	37,8	30,4	13,2	1,6	81,2	17,8	45	318,4
Τριφυλίου	5,6	149	14,6	34,4	81	12	2,2	8,2	319	15	11,4	4	1,2	25	5,8	24,2	14,2
Καβάλας	8,4	155	1	6,2	67	2,6	0	0,8	179	16,8	4,8	3,6	0,6	14,6	7,4	6,4	29
Κερκίρας	11,6	205	1,8	4,4	82	3,4	2,2	0,6	238	9,6	15	3,4	1,4	32	8,8	16,4	46,4
Κορινθίου	6,4	96	6	20	48	9,8	0,6	4,4	181	8,2	6,6	2	1,2	19,2	1,6	29,4	25,4
Κοζάνης	11,4	186	4,4	30,6	120	6,1	1	1,4	406	14,4	6,2	2,8	0,8	135	3,6	22,4	12,8
Κοζάνης	4,8	149	0,4	28,2	53	6,8	0,2	0,4	87	6	8,5	3,4	0,6	29,6	0,6	10	18,8
Λακωνίας	9,8	210	0,4	19,2	171	23,8	2,4	1,6	552	18,6	6,4	5,4	2	116,2	6,8	23,4	34,4
Λακωνίας	23,8	474	8,8	39,4	289	8,6	2,2	4	857	46,4	13,4	9,2	1,6	132,6	7,6	45,2	71,8
Λαοδικίου	2,8	643	0	40	12,8	1,4	0,2	0	29	5	3,4	1,2	0,4	16,2	1,4	10,8	16
Λέσβου	16,6	388	7,6	17,2	82	10,4	2,2	1,4	183	23,2	12	6,8	1	29	5,8	28,2	14,4
Μεσσηνίας	22,4	345	1,6	35,8	276	35,6	3,8	2,8	893	31	14	8,6	5	87,6	9,2	32,6	51,4
Μεσσηνίας	6,6	111	0,8	12	79	2,8	1	0,4	181	15,8	6,2	0,4	—	40,6	3,8	16,8	27,4
Μεσσηνίας	12,2	105	4,1	28	55,8	11,4	0,8	2,6	269	10,8	4,4	1,4	1,4	23	5	24	14,6
Μεσσηνίας	2,4	159	1,4	73,4	32	9,4	0,8	1	118	16,8	5	3,4	0,4	21,8	3,4	10,4	7
Μεσσηνίας	19,4	336	2,6	27,6	94	7,2	0,8	1,6	231	25,8	10,2	4,6	2	42,8	6	9,4	22,8
Μεσσηνίας	3,2	129	1,1	6,8	38	1,4	1	0	105	16,2	5,2	4,2	—	31	2,6	8,6	12,2
Μεσσηνίας	10,8	184	3	16,2	100,8	6,2	0	1,8	284	16,2	11	2,8	0,8	28	3,6	12,4	16,8
Μεσσηνίας	11,4	247	4,5	69,8	277	18	1,8	1,6	615	13	5,6	4,4	0,6	43,6	3,6	35,8	11,6
Μεσσηνίας	9,2	268	9,6	74	189,8	18,2	—	2,6	461	12,8	7	3,9	1	59	4,8	24,2	18,4
Μεσσηνίας	8,2	131	1,4	23	84	3	—	1,2	244	15,6	9,2	2,6	0,2	43,8	5	21	23,6
Μεσσηνίας	4,4	112	0,4	10,6	53	9,2	0,8	0,2	172	13	3,2	1,8	1	31,2	3,4	21,2	17
Μεσσηνίας	6	235	1	62	68	17,8	2,8	3,2	208	14,4	17,4	4,6	2	33,2	9	36,4	21,2
Μεσσηνίας	8	164	1,4	4	48	2	0,6	0	148	14	6,8	2,4	0,4	32,8	4,8	27,2	15,6

ΣΥΝΟΛΟ ΕΛΛΑΔΟΣ 1926-1930 1956,6 1331 5280 418,6 51,2 73,9 11911 633,6 414,4 305 47,6 1007 280,2 2820,4 1678,4

Εικόνα 163: Πίνακας μέσου όρου αριθμού καταδικών ανά 10.000, ανά νομό και ανά κατηγορία εγκλήματος, την περίοδο 1926-1930.

Πηγή: Γαρδίκας, Κ. (1936). ό π., σελ.23.

Η πολυαριθμότερη κατηγορία εγκλήματος ήταν η αυτοδικία και η άδικη επίθεση, που παρουσιάζει μικρές χρονικά διακυμάνσεις, όπως και τα απρομελέτητα τραύματα, λόγω του ότι οφείλονται σε στιγμιαίες εξάρσεις. Τις πρώτες θέσεις κατείχαν αναλογικά η Αχαΐα, η Λακωνία και η Μεσσηνία, που συνέβαινε να είναι παραγωγοί και καταναλωτές οινοπνευματωδών, ενώ στις τελευταίες ήταν ο νομός Λασιθίου και οι Κυκλάδες. Το επόμενο σε συχνότητα έγκλημα ήταν η κλοπή (της ζωκλοπής συμπεριλαμβανόμενης), όπου εκεί ο νομός Λασιθίου τα πρωτεία κατέχει τα πρωτεία (τριπλάσιες καταδίκες για ζωκλοπή του εθνικού μέσου όρου). Μετά ακολουθούσε η Αττικοβοιωτία, λόγω της Αθήνας και του Πειραιά, με χαμηλή όμως συμμετοχή των αττικών χωριών, προϊόν των νέων κοινωνικοοικονομικών συνθηκών που έφερε η αστικοποίηση. Ελάχιστες κλοπές συνέβαιναν στη Ροδόπη και στη Ζάκυνθο.

Το έγκλημα της ληστείας¹⁰¹⁹ είχε ιδιαίτερη παράδοση στην κεντρική Ελλάδα και ατυχώς συναριθμούταν με τις εκβιάσεις και δεν μπορούν να εξαχθούν μόνο από την εν λόγω στατιστική πάντα ασφαλή συμπεράσματα. Σε αυτή την κοινή κατηγορία τα πρωτεία, αναλογικά πάντα, σε καταδίκες κατείχε ο νομός Κεφαλληνίας, ενώ σπάνιες ήταν οι περιπτώσεις αυτές στην Πελοπόννησο, ακόμη και στην ορεινή Αρκαδία που είχε το πρωτείο στα απρομελέτητα τραύματα. Τα πρωτεία στη ληστεία κατείχε η Ήπειρος, όπου πέραν της «ανθρωπολογικής ιδιοσυστασίας των κατοίκων» ο Γαρδικας επισημαίνει το ότι η καταδίωξη των ληστών δυσχεραινόταν από την απουσία καλού οδικού δικτύου και την δυνατότητα φυγής εκτός συνόρων.

Ο σημαντικότερος δείκτης εγκληματικότητας είναι τα εγκλήματα φόνου και τα τραύματα εκ προμελέτης. Τα σχετικά στοιχεία της έρευνας έδιναν την πρωτοπορεία στους νομούς Κεφαλληνίας και Χανίων, ενώ μόνο στους φόνους στους νομούς Άρτας και Ιωαννίνων. Ο μικρός αριθμός σχετικών καταδικών είναι παραπλανητικός, «διότι τα ορκωτά δικαστήρια άτινα συγκροτεί qnī vis ex porulo οχλαγωγούνται και δικάζουν ανευθύνως, ακρίτως υφιστάμενα την επίδρασιν των κομμάτων και ελαυνόμενα υπό χαύνου συναισθηματικότητος ούτω δε υπό διάφορα νομοτυπικά τεχνάσματα και αμαρτωλές αποφάσεις αθλούνται πλείστοι τραχύτατοι φονείς, ών τα εγκλήματα δεν σημειούνται εν τη στατιστική. Άλλοι φόνου εξ αυτών χαρακτηρίζονται νομικώς ως θανατηφόρα τραύματα και πλείστα εκ των προμελετημένων τραυμάτων χαρακτηρίζονται ως απρομελέτητα, ίνα οι ένοχοι αυτών μη τιμωρηθώσι αυστηρώς.»¹⁰²⁰

¹⁰¹⁹ Βλέπε σχετικά, Κολιόπουλος, Γ. (1988). *Ληστές. Η κεντρική Ελλάδα στα μέσα του 19^{ου} αι.* Αθήνα: Ερμής.

¹⁰²⁰ Γαρδικας, Κ. (1936). ό.π., σελ. 34.

Ἐξ ἑκατὸν καταδικῶν ἐπὶ ἑκάστῳ τῶν κάτωθι ἐγκλημάτων ἀντιστοιχοῦσι καταδίκαι (¹)	Ἐν πόλεσι μεγάλας (ἀνω 100 χιλ. κατ.) ὧν ὁ πληθυσμὸς εἶναι τὰ 15,16 ο/ο τῆς χώρας	Ἐν πόλεσι μικραῖς (10-100 χιλ. κ.) ὧν ὁ πληθυσμὸς ἀποτελεῖ 13,11 ο/ο τῆς χώρας	Ἐν χωρίοις καὶ κομποπόλεσι μέχρι 10 χ. κατοίκων ὧν ὁ πληθυσμὸς εἶναι τὰ 71,73 ο/ο τῆς χώρας.	Σύνολον καταδικαιουμένων ἀτόμων τῆς 1931
Ἐγκλήματα κατὰ τῆς κοινῆς εἰρήνης	11	19	68	759
Αὐτοδικαίαι καὶ ἄδικοι ἐπιθέσεις	11	13	75	19397
Ψευδορκίαι	6	45	48	1231
Προσβολαὶ κατὰ τῶν ἠθῶν	18,6	24	57,4	500
Φόνοι	4	11	84	107
Ἀγαιρέσεις	9	6	83	416
Τραύματα προμελετημένα	14	12	72	54
Τραύματα ἀπρομελέτητα	13	14	75	6189
Βιασμοὶ	5	5	89	58
Ἀποπλανήσεις εἰς ἀσέλγειαν	29,6	15	54	226
Ἐγκλήματα κατὰ τῆς τιμῆς	20	20	59	3417
Ληστεῖαι καὶ ἐκβιάσεις	13	13	72	65
Κλοπαὶ	22	16	60	13967
Ζυφοκλοπαὶ	0,91	2,73	96	1427
Ἀπάται	38	25	36	1052
Αἰσχροκέρδεια	45	25	30	771
Σύνολον ἐγκλημάτων	19	17	63	79397

(1) Βλ. Ἑλληνικὴν στατιστικὴν περὶ τοῦ ἔτους 1931 σελ. 57 ἔξ.

Εικόνα 164: Πίνακας καταδικῶν και ποσοστιαίας κατανομῆς τους ανά κατηγορία ἐγκλημάτων και ζώνη ανάπτυξης.

Πηγή: Γαρδίκας, Κ.(1936). *Ἡ ἐγκληματικότητα ἐν Ἑλλάδι κατὰ τόπους, Πρακτικά Συνεδριῶν Ἑλληνικῆς Ἀνθρωπολογικῆς Ἐταιρείας*, σελ.36.

Ὅσο ἀπομακρυνόμεσθε ἀπὸ τις πόλεις μειώνεται ἡ ἀναλογία των ἐγκλημάτων πρὸς τον πληθυσμὸ (το 19% των ἐγκλημάτων τελούνται στις πόλεις των ἄνω των 100.000 κατοίκων, που συγκέντρωναν το 15,16% του πληθυσμοῦ, το 63% σε χωριά και κωμοπόλεις, που συγκέντρωναν το 72% του πληθυσμοῦ). Ἡ ὑπαιθρος διακρίνεται σε ἐγκλήματα ὅπου πρωταγωνιστεῖ ἡ μυϊκὴ δύναμη: στις ζωκλοπέδες, στα ἐγκλήματα κατὰ τῆς ζωῆς και στους βιασμούς¹⁰²¹, ἐνῶ οι πόλεις σε ἐγκλήματα που πρωταγωνιστεῖ ἡ πονηριά: στην αἰσχροκέρδεια, στις ἀπάτες και στις ἀποπλανήσεις σε ἀσέλγεια. Ὅπως σημειώνει ο Γαρδίκας, τα ἐγκλήματα κατὰ τῆς τιμῆς (ψευδὴ καταμήνυση, δυσφήμιση, συκοφαντία, ἐξύβριση κ.τ.λ.) εἶναι ἀναλογικὰ συχνότερα στην πόλη, «...διότι το μεν ὑπάρχει μεγαλύτερα ἐπικοινωνία των ἀνθρώπων και μείζονες ἀφορμαὶ πρὸς προστριβάς, το δε και διότι οι ἀστοὶ ἐν ἀντιθέσει πρὸς τους ἀγρότας διερεθισθέντες καταφεύγουσι μάλλον εἰς τὴν χρῆσιν τῆς γλώσσης ἢ τῆς πυγμῆς ἄ τέλος οι ἀγρόται ἀντιπαρέρχονται τὴν ὕβριν ἢ αὐτοδικίαν, ἀλλὰ σπανιώτερον μὴνύουσι τὴν πρὸς αὐτοὺς ἐξύβρισιν εἰς τα δικαστήρια ἄ ἀλλὰ και ἡ εὐαισθησία των ἀγροτῶν εἶναι ἀμβλυτέρα τῆς των

¹⁰²¹ Το 90% των περιπτώσεων ἀφορὰ τὴν ὑπαιθρο, ὅπου κατοικεῖ το 72% του πληθυσμοῦ.

αστών...».¹⁰²² Στις τοπικές κοινωνίες είναι όλοι γνωστοί και υπάρχει ο ευρύτερος κοινωνικός έλεγχος· οι παραμένουσες διαφορές λύνονταν ακόμη και με αυτοδικία παρά με την αντιοικονομική προσφυγή στα δικαστήρια της όχι και τόσο κοντινής πολλές φορές πόλης.

Θέση του Γαρδίκια είναι ότι από όλες τις κοινωνικές ομάδες «οι αγρόται ρέπουσι περισσότερο προς το έγκλημα», πράγμα που φανερώνει και η στατιστική των επαγγελμάτων. Έχοντας αναλύσει τα στοιχεία περί επαγγελμάτων, που περιλαμβάνονταν στις εγκληματολογικές στατιστικές για τις περιόδους 1911-13 και 1926-1930, θα συμπεράνει ότι «η εγκληματικότητα των γεωργών είναι λίαν υψηλή εις τα εγκλήματα της βιαιότητας κατά προσώπων, ζώων και πραγμάτων εις τα της παντοειδούς ατιμίας... ώστε η στατιστική αποδεικνύει εντελώς αναληθή την γενικώς κρατούσαν δοξασίαν, ότι τιμιότης και χρηστά ήθη, ο άδολος χαρακτήρ πρυτανεύουσιν εις τους χωρικούς (γεωργούς και ποιμένας)». Τα συχνότερα εγκλήματά τους ήταν η ζωοκλοπή, η ληστεία, ο βιασμός, ο φόνος, η αναίρεσις, τα τραύματα, η ψευδορκία. Στο τελευταίο ωθούνται, κατά τον Γαρδίκια, από τα αισθήματα μίσους κατά των συγχωριανών αντιδίκων τους, με συμβολή της ιδιόρρυθμης απλοϊκότητάς τους, σημείο περιορισμένης διανοητικής ανάπτυξης, που τους δίνει την εντύπωση ότι και οι άλλοι μπορούν να εξαπατηθούν από αυτούς.

Το συχνότερο έγκλημα των εμπόρων ήταν η αισχροκέρδεια, των ναυτικών και αλιέων το λαθρεμπόριο, των μεταφορέων η αποπλάνηση σε ασέλγεια (συχνότερο της κλοπής), των ελευθερίων επαγγελμάτων τα εγκλήματα κατά της δημόσιας πίστης, των στρατιωτικών η ληστεία, των βιομηχάνων, που είχαν την δεύτερη μικρότερη παραβατικότητα (μετά τους κληρικούς), η ψευδορκία.¹⁰²³

Το 1945 δημοσιεύτηκε η εγκληματολογική στατιστική που αφορούσε το έτος 1937. Στην *κίνηση* των εγκλημάτων παρατηρείται μεταξύ 1936 και 1937 αύξηση κατά 8,2% των καταδικών, που επίσημα αποδίδεται στην έκθεση όχι σε μεταβολή συνθηκών, αλλά στην αποκατάσταση της πολιτικής ησυχίας της χώρας, που είχε ως επακόλουθο την αύξηση της δραστηριότητας των ποινικών δικαστηρίων (δικτατορία 4^{ης} Αυγούστου).

¹⁰²² Γαρδίκιας, Κ. (1936). *ό.π.*, σελ. 37,38.

¹⁰²³ Γαρδίκιας, Κ. (1934). *Επάγγελμα και εγκληματικότητα, Πρακτικά Συνεδριών Ελληνικής Ανθρωπολογικής Εταιρείας*, σελ. 46-47.

Γενική κίνηση της εγκληματικότητας — Mouvement général de la criminalité.

Έτη Années	Καταδικασθέντες γενικώς — Condamnés en général					Υπότροποι — Récidivistes				Υπολογιζόμενος πληθυσμός της χώρας τη 30η Ιουνίου ίδιου έτους Population évaluée du pays au 30 Juin de la même année					
	Ανδρες — Hommes	Γυναίκες — Femmes	Εν όλω — En tout	Διαφορά — Différence		Ανδρες — Hommes	Γυναίκες — Femmes	Εν όλω — En tout	Επι 100 καταδικασθέντες — Pour 100 condamnés						
				Απόλυτος αριθμός — Nombre absolu	Επι 100 κατοικησθέντων — Pour 100 habit.						Απόλυτος αριθμός — Nombre absolu	Επι 100 κατοικησθέντων — Pour 100 habit.			
1928	50.635	3.202	53.837	+	620	+	1,2	87	-	1	13.351	177	13.528	25,1	6.204.684
1929	62.114	4.176	66.290	+	12.456	+	23,1	106	+	19	17.723	276	17.999	27,1	6.271.930
1930	76.741	5.504	82.245	+	15.955	+	24,1	129	+	23	19.276	308	19.584	23,8	6.350.550
1931	72.703	6.694	79.397	-	2.848	-	4,7	123	-	5	20.182	433	20.615	26,0	6.440.640
1932	77.671	10.592	88.263	+	8.866	+	11,2	136	+	13	19.898	596	20.494	23,2	6.515.960
1933	86.534	12.477	99.011	+	10.748	+	12,9	150	+	14	21.204	684	21.888	22,1	6.591.270
1934	86.469	11.088	97.557	-	1.454	-	1,5	146	-	4	22.105	707	22.812	23,4	6.688.160
1935	73.771	9.052	82.823	-	14.724	-	17,8	122	-	24	19.376	573	19.949	24,1	6.792.720
1936	88.849	9.953	98.802	+	15.969	+	19,2	143	+	21	21.072	662	21.734	22,0	6.886.430
1937	94.668	12.193	106.861	+	8.059	+	8,2	153	+	10	23.504	641	24.145	22,6	6.973.200

Εικόνα 165: Συγκεντρωτικός πίνακας κίνησης εγκληματικότητας των ετών 1928-1937
 Πηγή: Γ.Σ.Υ.Ε./Τμήμα Στατιστικής της Δικαιοσύνης. (1946). Εγκληματολογική στατιστική έτους 1937, σελ. VII.

Έτη	Κατά την Πολιτεία — Contre l'État				Κατά την Δημόσια τάξη — Contre l'ordre public				Κατά την Δημόσια πίστη — Contre la foi publique				Κατά των Ηθών — Contre les mœurs				Κατά των προσώπων — Contre les personnes			
	Αριθμός απέλκτες — Nombre absents	Επι 100 καταδικασθέντες — Pour 100 condamnés	Απόλυτος αριθμός — Nombre absolu	Επι 100 κατοικησθέντων — Pour 100 habit.	Απόλυτος αριθμός — Nombre absolu	Επι 100 καταδικασθέντες — Pour 100 condamnés	Απόλυτος αριθμός — Nombre absolu	Επι 100 κατοικησθέντων — Pour 100 habit.	Απόλυτος αριθμός — Nombre absenti	Επι 100 καταδικασθέντες — Pour 100 condamnés	Απόλυτος αριθμός — Nombre absenti	Επι 100 κατοικησθέντων — Pour 100 habit.	Απόλυτος αριθμός — Nombre absents	Επι 100 καταδικασθέντες — Pour 100 condamnés	Απόλυτος αριθμός — Nombre absents	Επι 100 κατοικησθέντων — Pour 100 habit.	Απόλυτος αριθμός — Nombre absents	Επι 100 καταδικασθέντες — Pour 100 condamnés	Απόλυτος αριθμός — Nombre absents	Επι 100 κατοικησθέντων — Pour 100 habit.
1933	6.307	6	10	+1	9.954	11	15	-3	1.787	2	3	0	988	1	2	0	48.021	48	72	+10
1934	6.542	7	10	0	11.628	12	17	+2	1.984	2	3	0	1.037	1	2	0	41.924	46	67	-5
1935	5.971	7	9	-1	10.517	13	15	-2	1.706	2	3	0	886	1	1	-1	35.368	43	52	-15
1936	6.970	7	10	-1	13.512	14	20	+5	1.988	2	3	0	1.092	1	2	-1	39.749	40	58	+6
1937	7.741	7	11	+1	15.399	14	22	+2	2.301	2	3	0	1.155	1	2	0	36.561	34	52	-6

Εικόνα 166: Πίνακας κίνησης κατηγοριών εγκλημάτων των ετών 1928-1937.
 Πηγή: Γ.Σ.Υ.Ε./Τμήμα Στατιστικής της Δικαιοσύνης. (1946). Εγκληματολογική στατιστική έτους 1937, σελ. VIII.

Παρατηρούμε κατά τη διετία 1935-1937 μια αύξηση των εγκλημάτων κατά της πολιτείας κατά 23%, πράγμα που αποτυπώνει την έντονη δράση των αρχών ασφαλείας κατά των αντιφρονούντων, ιδίως των κομμουνιστών. Η γεωγραφική κατανομή τους για το έτος 1937 αποτυπώνεται σύμφωνα με την παρακάτω εικόνα.

ΕΙΔΟΣ ΛΕΙΣΙΘΗΟΙΝΟΥ ΠΡΑΞΕΩΣ NATURE DES INFRACTIONS		ΦΥΛΑΧΟΝ - SENE Σύνολον καταδικασθέντων Total des condamnés	ΜΑΜΕΡΙΣΜΑ ΚΑΙ ΝΟΜΟΣ ΤΡΑΥΣΕΩΣ ΤΗΣ ΠΡΑΞΕΩΣ -													
			Στερεά Έλλάς και Εβρώα Grèce Centrale et Eubée			Πελοπόννησος Péloponnèse					Κυκλάδες Cyclades		Ιόν. Νήσοι Iles Ioniennes			
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15		
			Αιτωλοακαρνανικός Aitolie-Akarmanie	*Αττασόλιο-σάινα Attique-Hélie	Ευβοίας - Eubée	Φθιάκιον διασποράς Phthiotides	*Αργολοκορινθιαίος Argolides-Corinthides	*Αργολικός - Argadie	*Αχαΐας - Achaje	*Πελοπόννησος - Epe	Δακαντικός - Lakonite	Μεσσηνικός Messinie	Κυκλάδων Cyclades	Ζακύνθου - Zante	Κεφισίας - Corfou	Κεφαλληνικός Céphallonie
2η Κατηγορία. Κατά του Κοινωνικού καθεστώτος -																
Έπιβουλή του Κοινωνικού καθεστώτος - Attentat contre le statu quo social.			A-II 392 Γ-F 14	8 126	7	2	5	5	7	6	3	11	3	1	3	1
*Αθροισμα - Total.....			A-II 392 Γ-F 14	8 126	7	2	5	5	7	6	3	11	3	1	3	1
			*06	8 132	7	2	5	5	7	6	3	11	3	1	3	1

ΑΡΙΘ. ΣΕΙΡΑΣ - NUMERO PONDRE		REGION ET DEPARTEMENT DU PAIS													Αλλοδαπή και ξένων A l'etranger et en bateau									
		Μακεδονία Macédoine			Ήπειρος Epeire		Κρήνη Crete			Νήσοι Iles d'Égée			Θράκη Thrace											
14	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31	32	33	34	35	36	37	38	39	40
Λαρίσης - Larissa	Τρικελίων Trikelion	Αρκαδικός - Arkadia	Θεσσαλονίκης Thessalonique	Καβάλας Cavale	Κιλίκης - Kilikie	Κοζάνης - Koussie	Πελοπόννησος Peloponnesos	Κερκυρας - Kerkyres	Φιλιππώνων Philippousson	Σαλαμονικός Salamonikos	*Αργείος - Argie	Παλαιάς Thessalonie	Τριφυλίας Trifylie	Περσέων - Perses	*Ηρακλείου Heraklion	Λασιθίου Lassithi	Ρεθύμνης Rethymno	Χανίων - La Canée	Μυτιλήνης - Lesbos	Σάμου - Samos	Χίου - Chio	*Εβρου - Evros	Κοζάνης Kozane	
47	5	5	28	14	6	15	5	10	6	1	1	1	1	6	1	2	7	13	13	1	18	2		
3																								
47	5	5	28	14	6	15	5	10	6	1	1	1	1	6	1	2	7	13	13	1	18	2		
3																								
50	5	5	28	14	6	15	5	10	6	1	1	1	1	6	1	2	7	15	13	1	19	4		

Εικόνα 167: Γεωγραφική κατανομή εγκλημάτων κατά του καθεστώτος του έτους 1937.

Πηγή: Γ.Σ.Υ.Ε. /Τμήμα Στατιστικής της Δικαιοσύνης. (1946). Εγκληματολογική στατιστική έτους 1937, σελ. 20-21.

Ο μεγάλος αριθμός των καταδικασθέντων για εγκλήματα κατά του καθεστώτος που καταγράφεται στην Αττικοβιοιωτία οφείλεται στη συμμετοχή της Αθήνας και του Πειραιά. Εντύπωση προξενεί το γεγονός ότι η περιοχή της Λάρισας είχε περισσότερες καταδικές από την Θεσσαλονίκη.

Καταδικασθέντες και Έγκλημα. — Condamnés par profession.

Έτη Années	Αριθμός καταδικασθέντων Nombre de condamnés			Αναλογία επί 10,000 και ηλικίας πλέον των 10 ετών Proportion pour 10 000 et âgés plus de 10 ans		Υπότροποι Réci-divi-sites	Αδικήματα — Faits punissables									
	Απόλυτος — Absolu			Κατηγορία γενική Habitants en général (Πληθ. 4,514,290 pop.)	Απόλυτος επί κλάσης κατηγορίας Personnes de même catégorie		Αναλογία επί 100 καταδικασθέντων του αὐτοῦ ἐπαγγέλματος Proper. pour 100 condamnés du même groupe de profession									
	Ἄνδρες — Hommes	Γυναίκες — Femmes	Ἐν ὅλῳ — En tout			Ποσοστὸν ἐπὶ 100 Sur 100	Κατὰ τὴν ἰδιότητα Contre l'état	Κατὰ τὴν δημοσίαν τάξιν Contre l'ordre public	Κατὰ τὴν δημοσίαν πίστιν Contre la foi publique	Κατὰ τὸν φόβον Contre les moeurs	Κατὰ τὴν περιουσίαν Contre les propriétés	Κατὰ τὴν ἀκεραιότητα Contre la propriété publique	Κατὰ τὴν ἀκεραιότητα τοῦ Κράτους Contre le Etat	Ἄλλαι παραβάσεις Autres infractions		
	Ἀναλογία τοῦ ὅλου Proportion pour 100															
Γεωργοὶ ἐν γένει — Agriculteurs en général (Πληθ. 1,266,235 Pop.)																
1933	34,152	85	34 247	36	71	263	27,0	6,3	8,8	2,1	0,6	58,6	19,8	0,4	2,2	1,2
1934	32,237	132	32 369	36	67	251	30,7	6,6	10,4	2,5	0,6	55,7	20,1	0,5	2,1	1,5
1935	26,664	101	26 765	36	56	207	31,1	7,1	11,1	2,6	0,6	52,0	22,0	0,7	2,0	1,9
1936	31,223	32	31 255	35	65	242	29,3	7,5	10,3	2,6	0,7	50,7	22,6	0,6	2,6	2,4
1937	31,322	76	31 398	31	65	243	31,1	7,9	9,4	3,0	0,6	45,0	26,2	0,6	4,1	3,2
Κτηνοτρόφοι ἐν γένει — Éleveurs en général (Πληθ. 192,243 Pop.)																
1933	5,329	26	5 355	6	11	297	25,1	7,2	11,8	2,1	0,5	41,9	33,0	0,1	2,1	1,3
1934	5,219	31	5 240	6	11	291	28,6	7,4	14,1	2,2	0,7	41,2	30,4	0,1	3,0	0,9
1935	4,390	36	4 432	6	9	246	36,3	8,8	14,3	2,3	0,8	36,7	32,6	0,2	2,8	1,5
1936	4,933	16	4 949	6	10	275	27,1	7,5	13,8	2,3	0,7	37,5	33,8	0,1	2,6	1,7
1937	6 580	19	6 399	6	13	351	26,1	10,0	15,3	2,6	0,4	33,0	33,5	0,1	4,0	1,1
Βιοτέχναι - Βιοτέχνισσες — Industriels (Πληθ. 496,171 Pop.)																
1933	10,026	218	10 244	11	21	233	21,6	7,6	15,5	1,7	1,3	34,2	31,1	0,1	1,4	7,1
1934	9,664	197	9 861	11	20	224	20,8	7,8	18,9	1,7	1,3	30,9	28,5	0,1	1,7	8,9
1935	7,528	130	7 658	10	16	174	24,0	7,6	20,8	1,7	1,6	29,6	27,6	0,1	1,6	9,4
1936	10,091	195	10 286	11	21	234	21,4	7,0	26,2	1,6	1,4	25,1	26,5	0,1	1,5	9,6
1937	10,207	244	10 451	11	22	240	21,7	7,5	29,5	1,8	1,0	25,2	25,2	0,1	1,5	8,2
Μεταφορεῖς γενικοῦς — S'occupant aux travaux de transports (Πληθ. 166,756 Pop.)																
1933	7,158	10	7 168	8	15	652	33,5	6,2	8,5	1,4	0,6	35,9	18,4	0,1	1,9	27,0
1934	6,424	12	6 436	7	13	585	30,7	7,5	10,6	1,8	0,8	37,0	17,7	0,1	1,6	22,9
1935	5,704	16	5 720	8	12	530	39,9	7,4	9,1	1,4	0,6	34,7	16,6	0,1	2,1	28,0
1936	6,609	8	6 517	7	14	592	31,3	7,4	11,6	1,7	0,9	33,3	15,2	0,2	3,1	26,6
1937	7,090	44	7 134	7	15	638	29,6	8,3	10,0	1,7	0,9	28,1	13,9	0,1	2,8	34,2

Έτη Années	Αριθμός καταδικασθέντων Nombre de condamnés				Αναλογία επί 10.000 και ηλικίας πλέον των 10 ετών Proportion pour 10.000 et âgés plus de 10 ans			Υποτροπές Récidivistes	Αδικήματα — Faits punissables												
	Απόλυτος — Absolu			Αναλογία επί 100 καταδικασθέντων του αὐτοῦ επαγγελματίου Proport. pour 100 condamnés du même groupe de profession	Κατὰ τὴν Πόλιν Contre l'Etat	Κατὰ τὴν Δημοσίαν ταξίαν Contre l'ordre public	Κατὰ τὴν Δημοσίαν ἀνάστασιν Contre la foi publique		Κατὰ τὴν ἰσχύαν Contre les moeurs	Κατὰ τὴν ἀπόστασιν Contre les personnes	Κατὰ τὴν ἀρπαξίαν Contre la propriété	Κατὰ τὴν ἀπειθείαν infraire, pour des fonctionnaires publics	Κατὰ τὴν ἀπειθείαν τῶν Κορβουῶν Contre le Fraude	* Ἄλλα ἀδικήματα Autres infractions							
	Ἄνδρῶν — Hommes	Γυναικῶν — Femmes	Ἐν ὅλῳ — En tout												Κινεσίων γενεῶν Habitués en état (Παρῶ, Λαίμαλα) (Pop.)	Ἀνδρῶν τῆς αἰχμῆς Personnes de même catégorie	Sur 100	Κατὰ τὴν ἀρπαξίαν Contre les biens	Κατὰ τὴν ἀπειθείαν Contre les personnes	Κατὰ τὴν ἀρπαξίαν Contre la propriété	Κατὰ τὴν ἀπειθείαν infraire, pour des fonctionnaires publics
* Εμπορεύμενοι — Commerçants (Πληθ. 208,427 Pop.)																					
1933	10.925	61	10.986	12	23	521	25,2	6,8	13,3	1,9	0,9	31,5	38,9	0,2	1,5	3,9					
1934	9.663	60	9.723	10	19	434	25,2	6,6	14,9	1,9	0,6	29,1	39,1	0,3	1,9	2,0					
1935	7.280	60	7.340	9	15	350	30,1	7,4	17,3	2,0	0,8	25,4	39,1	0,4	1,7	5,9					
1936	12.213	55	12.268	14	25	580	22,6	6,6	17,5	2,0	0,8	22,7	40,8	0,2	1,9	7,5					
1937	15.718	122	15.840	16	35	760	22,6	5,6	18,8	1,8	0,6	17,8	48,2	0,1	1,4	5,7					
* Ἔργατα ἄνευ προσδιορισμοῦ — Ouvriers sans autre indication (Πληθ. 220,227 Pop.)																					
1933	8.962	400	9.362	10	19	284	23,3	7,6	13,1	1,8	1,0	37,3	32,8	0,1	2,5	3,2					
1934	8.433	189	8.622	9	18	261	24,9	8,1	14,0	2,0	1,0	38,7	29,5	0,1	2,2	4,4					
1935	7.368	177	7.545	10	16	229	24,2	8,8	13,8	2,1	1,2	35,2	31,4	0,1	2,1	5,8					
1936	8.881	194	9.075	10	19	275	20,4	7,6	14,4	1,8	1,2	34,3	30,5	0,1	2,7	7,4					
1937	10.408	222	10.630	11	22	322	22,3	8,2	11,1	1,7	1,7	29,4	35,2	—	3,3	9,7					
* Ἄλλα ἐπαγγέλματα — Autres professions (Πληθ. 188,041 Pop.)																					
1933	2.854	86	2.940	3	6	155	16,1	7,6	8,1	3,2	1,7	50,9	19,2	—	1,2	6,1					
1934	6.351	456	6.807	7	14	358	15,3	7,1	13,2	2,7	1,8	39,4	26,0	1,0	1,1	7,7					
1935	5.464	335	5.799	8	12	305	13,7	7,9	13,9	2,8	1,5	37,3	26,7	1,1	1,3	7,9					
1936	3.313	220	3.533	4	7	186	23,8	8,2	14,6	3,2	1,8	41,5	19,0	1,8	1,2	8,5					
1937	4.350	239	4.589	5	9	244	15,4	6,7	14,3	2,1	1,5	35,4	26,7	6,4	2,9	10,0					
* Ἄνευ ἐπαγγέλματος — Sans profession (Πληθ. 2.202,212 Pop.)																					
1933	1.065	10.745	11.750	13	24	64	6,1	3,9	2,8	0,9	2,2	72,9	15,3	—	0,9	1,7					
1934	1.481	9.061	10.542	12	22	59	7,5	4,3	3,3	1,1	2,6	67,9	18,5	0,1	0,9	1,3					
1935	1.585	7.319	8.902	12	19	48	6,6	4,6	6,4	1,1	2,4	57,8	24,4	0,3	1,0	2,0					
1936	1.399	8.047	9.446	11	20	53	7,0	4,7	5,6	1,5	2,7	57,0	25,1	0,1	0,9	2,4					
1937	2.039	9.316	11.355	11	23	55	9,6	5,2	7,1	1,1	2,7	47,5	29,5	—	1,2	5,4					
* Φυγόπινα — Paresseux																					
1933	1.176	276	1.452	1	3	—	25,0	5,3	24,5	1,6	0,7	13,7	51,0	—	1,2	2,0					
1934	1.463	318	1.781	2	4	—	14,9	4,4	32,8	0,9	0,6	13,3	44,4	—	1,0	2,6					
1935	822	127	949	1	2	(*)	27,0	5,2	31,8	0,9	0,5	11,5	46,7	—	1,3	2,4					
1936	1.362	230	1.592	2	3	—	22,8	5,7	37,2	0,8	0,7	11,0	43,5	—	1,1	2,0					
1937	1.233	630	1.913	2	4	—	13,5	6,3	47,1	0,5	0,6	19,2	33,2	—	0,7	1,4					

Εικόνα 168: Πίνακας καταδικασθέντων ανά επαγγελματική κατηγορία των ετών 1933-1937.

Πηγή: Γ.Σ.Υ.Ε. /Τμήμα Στατιστικής της Δικαιοσύνης. (1946). Εγκληματολογική στατιστική έτους 1937, σελ. XIX-XX.

Ο παραπάνω πίνακας μας δείχνει ότι το 1937 η κατηγορία των γεωργών κατέχει τα πρωτεία σε καταδικαστικές αποφάσεις ατόμων άνω των 10 ετών (31 %), και σε υποτροπές (31,1%), διότι αποτελούσε και τον κορμό του ελληνικού πληθυσμού. Σχεδόν τα μισά αδικήματά της ήταν κατά πρόσωπων, που έβαιναν μειούμενα, μιας και μειώνονταν οι μεταξύ τους προστριβές, λόγω της δράσης της Αγροφυλακής, όπως σημειώνει η έκθεση. Επόμενη εγκληματικότερη ομάδα ήταν οι

εμπορευόμενοι (22,6% και 16% υπότροποι), με εγκλήματα κατά της περιουσίας και κατά προσώπων. Δεύτεροι σε υποτροπές (29,6%) ήταν οι εργαζόμενοι στις μεταφορές και τις συγκοινωνίες. Σε αυτούς συμπεριλαμβάνονταν οι ναυτικοί, οι υπάλληλοι των ταχυδρομείων, οι οδοκαθαριστές και οι αχθοφόροι. Η ελάχιστα συνεισφέρουσα επαγγελματική κατηγορία Ελλήνων ήταν οι «φυγόπονοι» (οι επαίτες, οι αλήτες και οι πόρνες) με ποσοστό 2%, κατηγορούμενη συνήθως για κλοπές, ενώ οι λιγότερο υπότροποι ήταν οι «άνευ επαγγέλματος» (οι ασχολούμενες με τα οικιακά γυναίκες, οι μαθητές, οι σπουδαστές και οι εισοδηματίες). Η κατηγοριοποίηση των επαγγελματιών στις εγκληματικές στατιστικές είχε διαχρονικά αλλαγές και δεν ήταν η διαφωτιστικότερη δυνατή.

Αναλογία τοίς % καταδικασθέντων γυναικών προσωπικών ιδιοτήτων
 Proportion sur % condamnées de qualités connues

Έτη Années	Γέννηθέντες ἐν:										Εκπαίδευση, D'Instruction				
	Στερ. Ελλάδα και Εγγενα Grèce Centrale et Égée	Πελοπόννησος Péloponnèse	Κυκλάδες Cyclades	Ήπειρος Νότιος Hellas Ioniques	Θεσσαλία Thessalie	Μακεδονία Macédoine	Άλλα Autre	Κεντρ. Grèce	Νότιος Αίγαιος Hellas d'Égée	Άλλοι Autres	Άγροίμοιτοι Hellènes	Στοιχειώδους Élémentaire	Εργατικής Plus large	Άγνοια Célibataires	Έργατος, Πόδας, Μαζοποίησης Mazois, Vauils, Diverses
1934	21	29	2	6	10	9	7	9	5	2	22	72	6	46	54
1935	22	30	2	6	9	9	7	9	4	2	20	75	5	46	54
1936	19	28	2	6	10	10	7	8	5	2	17	78	5	45	55
1937	24	25	2	5	8	11	6	11	5	8	17	79	4	43	57

Εικόνα 169: Πίνακας καταδικασθέντων κατά τόπο γέννησης, εκπαίδευση, οικογενειακή κατάσταση για τα έτη 1934-1935.

Πηγή: Γ.Σ.Υ.Ε. /Τμήμα Στατιστικής της Δικαιοσύνης. (1946). *Εγκληματολογική στατιστική έτους 1937*, σελ. XVIII.

Παρατηρούμε ότι ισχύουν οι γενικές διαπιστώσεις του Γαρδίκου, δηλαδή η μεγαλύτερη αναλογία των καταδικασθέντων προέρχεται από την Πελοπόννησο, ενώ οι Κυκλάδες και η Θράκη είναι στις τελευταίες θέσεις. Τα ¾ των παραβατών του νόμου είναι απόφοιτοι στοιχειώδους εκπαίδευσης, πράγμα που δείχνει ότι η εξάπλωση του σχολείου πανελλαδικά δεν ανάσχεσε την εγκληματικότητα και έδωσε στους εγγράμματους νέο πεδίο παραβάσεων στις πόλεις.

Ο καθηγητής Γ. Σακελλαρίου με το Ψυχολογικό Εργαστήριο του Παν/μίου Θεσσαλονίκης πραγματοποίησαν την περίοδο 1937-1940, στα πλαίσια της «φυσικής και ψυχικής ανθρωπολογίας», έρευνες των ελληνοπαίδων, τα πορίσματα των

οποίων παρουσίασε συνοπτικά στην Ελληνική Ανθρωπολογική Εταιρεία το 1940.¹⁰²⁴ Θα συνοψίσει το σκέλος που αφορά την ηθική κρίση των νέων ως εξής: «Η ηθική κρίσις των νέων, μελετηθείσα επί 430 ατόμων, ηλικίας 15-18 ετών, κατέδειξε βραδύτητα αναπτύξεως (ενωρίτερον η του θήλεος). Εν συγκρίσει προς τους Γερμανούς ομήλικάς των, οι Έλληνες είνε ωριμότεροι ως προς την διάκρισιν του παρανόμου ή του ανηθίκου.»¹⁰²⁵ Η έρευνα αυτή φωτίζει το πρόβλημα της «ποινικής ενηλικιώσεως» στην Ελλάδα και ο ίδιος προτείνει, συνεκτιμώντας το σύνολο των ελληνικών μελετών, ως όριο έναρξης του ποινικού καταλογισμού το 16^ο έτος.

Ο Thomas Gallant στη μελέτη του αριθμού των ανθρωποκτονιών (δείκτης βαριάς εγκληματικότητας) στην Αθήνα την περίοδο 1850-1936,¹⁰²⁶ διακρίνει γενικά στην Αθήνα και στην Ελλάδα (1850-1987) τρεις περιόδους: από τα μέσα του 19^{ου} αι. μέχρι δεκαετία του 1880, από το 1890-1926 και από το 1926 μέχρι και τη δεκαετία του 1980 .

Για την πρώτη περίοδο, όπου στην ουσία δεν υπάρχουν ικανοποιητικά ποσοτικά στοιχεία,¹⁰²⁷ η εικόνα συγκροτείται από τους ξένους που πέρασαν από την Ελλάδα και τον τύπο και είναι μιας ειρηνικής χώρας και μιας πρωτεύουσας ασφαλέστερης σε σχέση με άλλες ευρωπαϊκές. Η ληστεία που ανθούσε στην ύπαιθρο είχε ως παράπλευρο αποτέλεσμα την τήρηση της τάξης, μιας και οι λήσταρχοι, που κατείχαν το τοπικό μονοπώλιο της βίας, απέδιδαν και δικαιοσύνη σε τοπικές διαμάχες, αναπληρώνοντας τους αδύναμους και απόμακρους κρατικούς θεσμούς. Η Αθήνα, η πρωτεύουσα του ελληνικού βασιλείου, που βρισκόταν σε φάση ανοικοδόμησης και μεγέθυνσης, παρέμενε μια μικρή επαρχιακή πόλη. Οι συρρέοντες από την επαρχία υπηρετούσαν κατά κανόνα τον κρατικό μηχανισμό ή πλούσιους Αθηναίους και δεν υπήρχε «εγκληματική τάξη» και προλεταριάτο, που βρίσκονταν στις ευρωπαϊκές βιομηχανικές πόλεις της εποχής

Τα στοιχεία της δεύτερης περιόδου δείχνουν ότι ο αριθμός των ανθρωποκτονιών στην Αθήνα είναι εντυπωσιακά υψηλός συγκρινόμενος τόσο με την προηγούμενη περίοδο, όσο και με στοιχεία άλλων χωρών (εικοσαπλάσιος έως διακοσιαπλάσιος). Οι ανθρωποκτονίες στην Αθήνα (23,9 /10.000 κατοίκους) ήταν ελαφρώς υψηλότερες από αυτές περιοχών της μισής και πλέον Ελλάδας, πράγμα που δεν φανερώνει μια αναμενόμενη κορύφωση λόγω αστικοποίησης και που οφείλεται στην κοινή κουλτούρα των Αθηναίων της εποχής και των επαρχιωτών. Η

¹⁰²⁴ Σακελλαρίου, Γ. (1940). Πορίσματα τινά ψυχολογικών ερευνών επί Ελληνοπαίδων. *Ελληνική Ανθρωπολογική Εταιρεία Πρακτικά Συνεδριών του έτους 1940*, σελ. 40-42.

¹⁰²⁵ Σακελλαρίου, Γ. (1940), ό.π., σελ.41.

¹⁰²⁶ Gallant, T. (1998). Murder in a Mediterranean City: Homicide Trends in Athens, 1850-1936. *Journal of the Hellenic Diaspora*, 24 (1), σελ.1-27.

¹⁰²⁷ Ο Gallant αγνοεί πλήρως τα υπάρχοντα, λέγοντας ότι τα πρώτα ποσοτικά στοιχεία για τη βία παρουσιάζονται στην εφημερίδα της κυβερνήσεως το 1891 (στοιχεία για την περίοδο 1888 -1891).

Αθήνα ξεχωρίζει στις καταδίκες για απόπειρες ανθρωποκτονιών σε σχέση με την ύπαιθρο, αλλά κατά τον Gallant πολλές τέτοιες περιπτώσεις στην επαρχία έμεναν ακατάγγελες, τη στιγμή που ο κάτοικος της Αθήνας είχε δίπλα του την ευκολία της αστυνομίας .

Μετά το 1870 έχουμε ραγδαία αύξηση της βαριάς μορφής εγκληματικότητας. Η επιτυχία του κράτους στην καταδίωξη της ληστείας στην ύπαιθρο συνέβαλλε στην χαλάρωση της αυτοσυγκράτησης του αγροτικού πληθυσμού που έδινε πλέον βίαιες λύσεις σε προβλήματά του (κλοπές, εγκλήματα τιμής) ελλείψει μεσολαβητών «ληστών» και εναλλακτικού τοπικού κρατικού μηχανισμού. Ο Τρικούπης με νομοθετικές παρεμβάσεις και πενταπλασιασμό των αγροφυλάκων προσπάθησε να ελέγξει την κατάσταση.

Από την άλλη πλευρά η έντονη δημογραφική αύξηση της Αθήνας (τετραπλασιασμός πληθυσμού στο τελευταίο τέταρτο του αιώνα) από επαρχιώτες 15-40 ετών, που λόγω φτώχειας και έναρξης της εκβιομηχάνισης ήρθαν στην Αθήνα, έφερε τις φτωχογειτονιές, όξυνε τα προβλήματα υγιεινής , γιγάντωσε το έγκλημα. Οι αφιλόξενες συνθήκες της πόλης, η έλλειψη του κοινωνικού μηχανισμού ελέγχου της κοινότητας, απελευθέρωσαν το καταστροφικό δυναμικό των νεόφερτων. Αυτή η κατώτερη τάξη ήταν η κύρια υπεύθυνη για τη ραγδαία αύξηση της εγκληματικότητας. Στην αύξηση της βίας, που ήταν πανθομολογούμενη και αποτέλεσε θέμα στην πολιτική ατζέντα της εποχής, συνέβαλε η διαρκώς αυξανόμενη χρήση πυροβόλων (έναντι των μαχαιριών) των κατοίκων της Αθήνας. Πολιτικός της εποχής θα προειδοποιήσει ότι η προλεταριοποίηση τείνει να μετατρέψει τον Πειραιά σε Μάντσεστερ της Μεσογείου και την Αθήνα σε λίκνο των σοσιαλιστών και των αναρχικών. Όταν οι ανθρωποκτονίες στο Λονδίνο στα τέλη του 19^{ου} αι. ήταν 0,5/100.000, στο Βερολίνο 0,47, στο Άμστερνταμ 1, στην Αττικοβιοιωτία ήταν 23,9/100.000 κατοίκους (1888-1891). Ενδιαφέρον είναι το γεγονός ότι η Ζάκυνθος έχει συγκρίσιμα ποσοστά ανθρωποκτονιών με την Αθήνα, ενώ χαρακτηριστικά χαμηλά είναι τα ποσοστά των νησιών του Αιγαίου. (Gallant, 1998)

Ο T.Gallant αντιπαρέρχεται την περίοδο 1891-1926, μη γνωρίζοντας στοιχεία της, και αναλύοντας την περίοδο 1926-1936, διαπιστώνει μια μείωση του αριθμού των ανθρωποκτονιών, που όμως εξακολουθούσε να είναι αναλογικά μεγαλύτερος από τους ευρωπαϊκούς μέσους όρους. Η ενίσχυση της Αγροφυλακής από τον Τρικούπη και τον Βενιζέλο έφερε αποτελέσματα, όπως και η περίοδος της μεταξικής δικτατορίας. Όσο το κράτος επέκτεινε αποτελεσματικά την ενεργή εμβέλεια των θεσμών του, όσο καθιερώνονταν ως η μοναδική πηγή βίας, τόσο περιορίζονταν τα σκληρά εγκληματικά φαινόμενα, τάση που φτάνει μέχρι το τέλος του 20^{ου} αι. στην Ελλάδα. Ανακουφιστικά επίσης έδρασε η μετανάστευση και το ότι οι πρόσφυγες ήταν κυρίως γυναικόπαιδα.

Επεξεργαζόμενος τα στοιχεία των ανθρωποκτονιών περιφερειακά (η Ελλάδα είχε ήδη αυξηθεί εδαφικά και πληθυσμιακά) συγκροτεί τον ακόλουθο πίνακα:

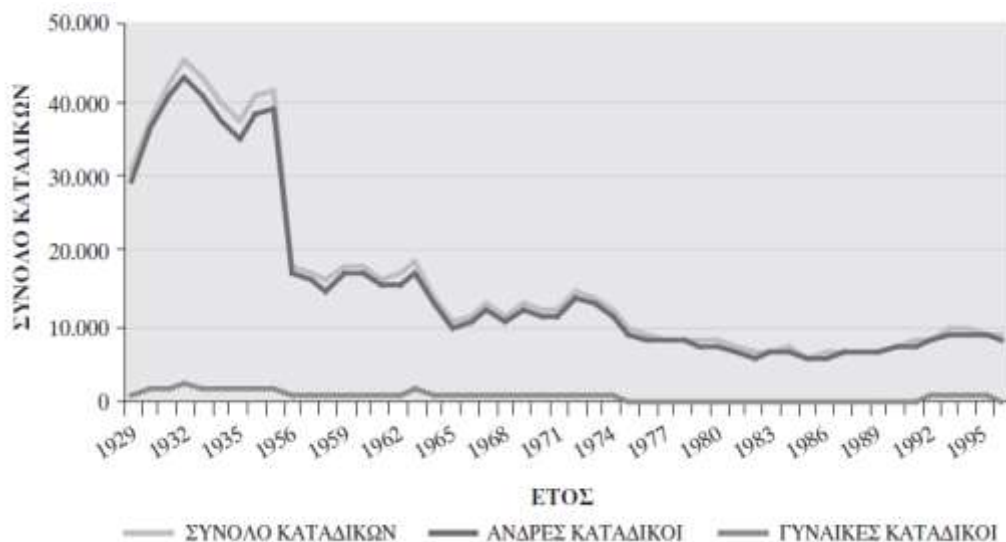
<i>Table 5. Homicide Rates per 100,000</i>			
	1888-1893	1926-2936	1981-1987
Aegean Islands	7.6	4.3	1.1
Athens and Region	23.9	7.1	1.7
Central Greece	17.0	10.6	5.5
Crete	-----	8.6	4.4
Epiros	-----	25.6	6.4
Ionian Islands	13.1	21.4	6.0
Makedonia	-----	3.8	2.2
Peloponnesos	14.8	13.8	6.0
Thessaly	20.1	11.5	1.3
Thrake	-----	5.1	6.3

Εικόνα 170: Πίνακας περιφερειακής κατανομής ανθρωποκτονιών στην Ελλάδα την περίοδο 1888-1987.

Πηγή: Gallant, T. (1998). *Murder in a Mediterranean City: Homicide Trends in Athens, 1850-1936. Journal of the Hellenic Diaspora*, 24 (1), σελ.7.

Ο πίνακας πιστοποιεί την πτωτική τάση των ανθρωποκτονιών στην Ελλάδα, σε όλες τις περιφέρειες πλην της Θράκης. Διαχρονικά τα νησιά του Αιγαίου παρέμειναν η λιγότερο εγκληματογόνα περιοχή ενώ τη μικρότερη ποσοστιαία μείωση παρουσίασε η Πελοπόννησος.

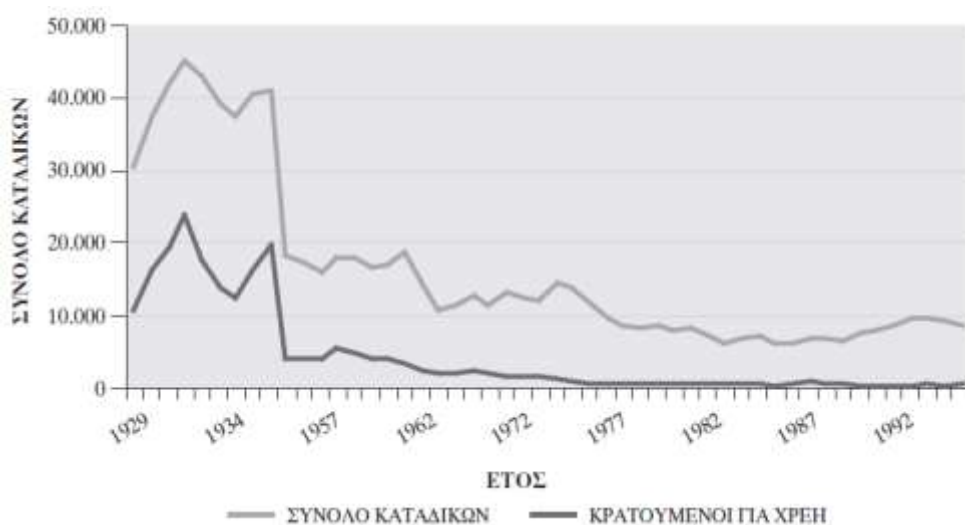
Η Μ.Μαλαπέτσα (2009), αξιοποιώντας τις σωφρονιστικές στατιστικές, μας δίνει μια διαχρονική εικόνα του αριθμού των κρατουμένων στα ελληνικά σωφρονιστικά ιδρύματα. Σημειώνεται ότι ο αριθμός των καταδίκων είναι μικρότερος από τον αριθμό των πιστοποιημένα εγκληματούντων που με τη σειρά του είναι μικρότερος των εγκληματικών πράξεων. Η έντονη μείωση των κρατουμένων μετά το 1980 οφείλεται και σε αλλαγές στον Ποινικό Κώδικα (μετατροπή μικρών ποινών σε χρηματικές), ενώ διαρκής είναι η επίδραση και άλλων παραμέτρων (μειώσεις ποινών, αποφυλακίσεις, πολιτική κατάσταση, οικονομική κατάσταση, κοινωνική πολιτική).

Εικόνα 171: Διάγραμμα διαχρονικής εξέλιξης των καταδίκων ανά έτος και ανά φύλο στην Ελλάδα την περίοδο 1929-1995.

Πηγή: Μαλαπέτσα, Μ. (2009). Αξιοποίηση πληροφοριών της σωφρονιστικής στατιστικής με τη δημιουργία βάσης δεδομένων: δυνατότητες και περιορισμοί, *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 129 Β', σελ.115.

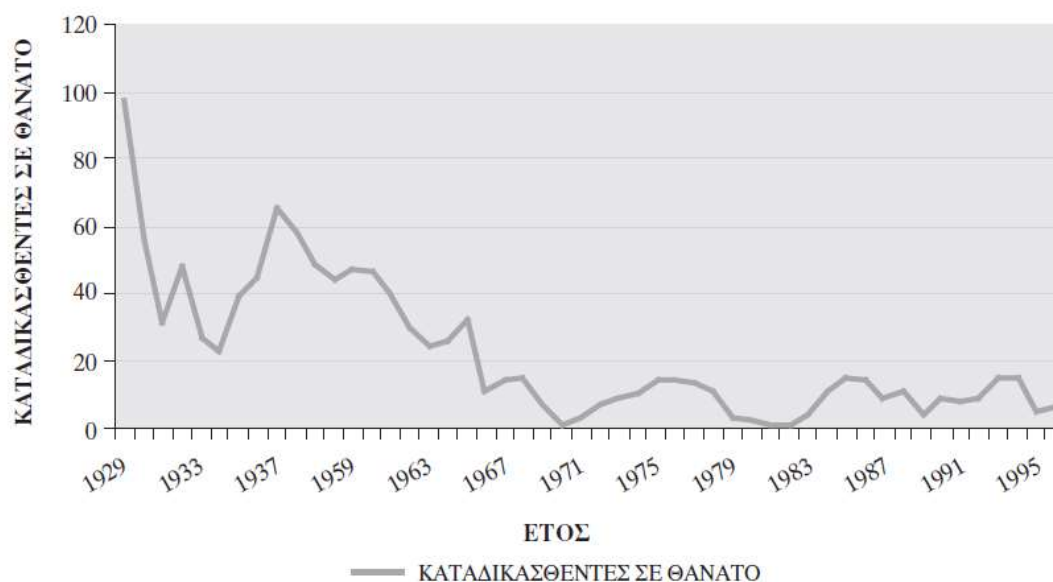
Η απότομη πτώση που παρατηρείται την περίοδο 1938-1935 οφείλεται σε έλλειψη στοιχείων. Κορυφώσεις των φυλακίσεων παρατηρούμε το 1929 και το 1936, εποχές οικονομικής και πολιτικής ανωμαλίας. Βλέπουμε ότι η γυναικεία εγκληματικότητα κινείται διαχρονικά σε πολύ χαμηλά επίπεδα. Επίσης, όπως δείχνει το επόμενο διάγραμμα, την περίοδο 1929-1937 οι μισοί περίπου κρατούμενοι είναι φυλακισμένοι λόγω χρεών.

Εικόνα 172: Διάγραμμα διαχρονικής εξέλιξης των κρατουμένων για χρέη στην Ελλάδα την περίοδο 1929-1995.

Πηγή: Μαλαπέτσα, Μ. (2009). Αξιοποίηση πληροφοριών της σωφρονιστικής στατιστικής με τη δημιουργία βάσης δεδομένων: δυνατότητες και περιορισμοί, *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 129 Β', σελ.115.

Ενδιαφέρουσα είναι και η διαχρονική εξέλιξη των καταδικών σε θάνατο. Βλέπουμε μια έξαρση των εκτελέσεων την περίοδο της μεταξικής δικτατορίας. Σημειώνουμε ότι το 1972 έγινε η τελευταία εκτέλεση της θανατικής ποινής στην Ελλάδα.

Εικόνα 173: Διάγραμμα διαχρονικής εξέλιξης του αριθμού των θανατοποινιτών στην Ελλάδα την περίοδο 1929-1995.

Πηγή: Μαλαπέτσα, Μ. (2009). Αξιοποίηση πληροφοριών της σωφρονιστικής στατιστικής με τη δημιουργία βάσης δεδομένων: δυνατότητες και περιορισμοί, *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 129 Β', σελ.122.

Το φαινόμενο των αυτοκτονιών, το τόσο κεντρικό στην Ευρώπη του 19^{ου} αι., δεν απασχόλησε ιδιαίτερα την κρατική στατιστική. «Η Ελλάδα ως χώρα έχει χαρακτηριστικά που συντελούν σε χαμηλά ποσοστά αυτοκτονιών. Αυτά περιλαμβάνουν κοινωνικούς παράγοντες που σχετίζονται με τη χαμηλή απομόνωση και την υψηλή ένταξη: σχετικά μικρές αποστάσεις μεταξύ των κοινοτήτων, μακρά ιστορία, σταθερή εθνική ταυτότητα και πολιτισμική

ομοιομορφία του πληθυσμού. Άλλοι κοινωνικοί παράγοντες έχουν περιγραφεί (οικογενειακοί δεσμοί και στυλ ζωής)...». ¹⁰²⁸

Επίσημα στοιχεία για τις αυτοκτονίες στην Ελλάδα αρχίζουν να δημοσιεύονται από το 1931 (στη στατιστική επετηρίδα του 1930 και αφορούσαν την περίοδο 1921-1926). Ήταν μια κατηγορία των αιτιών θανάτου και αναφέρονταν: σε απόλυτους αριθμούς, σε αναλογία επί 10.000 (ή και 1.000) κατοίκων και κατά ηλικίες. Η τάση τους ήταν αυξητική (από 0.20/10.000 το 1921 σε 0.30/10.000 το 1926 και σε 0.54 το 1938) και οι περισσότερες συνέβαιναν στις ηλικίες 15-25 ετών.

¹⁰²⁸ Zacharakis, C.A., Madianos, M.G., Papadimitriou, G.N., & Stefanis C.N. (1998). Suicide in Greece 1980-1995: patterns and social factors. *Soc.Psychiatry Psychiatr.Epidemiol.*, 33, σελ. 471.

η οικογένεια αξιοπρεπώς πλην πενιχρώς συντηρείται εκ της αποδεκατούμενης βιομηχανίας του πατρός, όστις στερούμενος των προτερημάτων της παιδείας, δι'ων επροίκισεν τα τέκνα του η εθνική ανεξαρτησία, ανασκάπτει την γην και καλλιεργεί τας αμπέλους του ή αποζεί εκ του αβεβαίου και γλίσχρου μισθού δημοσίας τινός θέσεως... Μετ'εμφύτου προς τα γράμματα έρωτος ο υιός εφοίτησεν εις το γυμνάσιον, ονειροπολήσας ίσως καλλίτερον βίον του του αρότρου... και ούτω πολλοί απομακρύνονται των πρακτικών επαγγελμάτων, αμελούντες τους αγρούς, χάριν αγόνων περί τους νόμους σπουδών.¹⁰²⁹

Το επάγγελμα

Το ευρωπαϊκό πλαίσιο

Η στατιστική των επαγγελμάτων υπηρέτησε διάφορους σκοπούς και οι διαφορετικές οπτικές επηρέαζαν την αντίστοιχη στατιστική κωδικοποίηση. Η στατιστική αναπαράσταση/κατασκευή της κατηγορίας της «εργασίας» μεταβαλλόταν χρονικά και τοπικά, γεγονός που υποδεικνύει ότι ασφαλής αξιοποίησή της ως αποδεικτικού υλικού γίνεται εντός του ιστορικού πλαισίου της. «Η επιλογή μιας επαγγελματικής ταξινομίας προκαθορίζει εν μέρει τα πρότυπα της κοινωνικής διαστρωμάτωσης και της κοινωνικής κινητικότητας που θα βρει ο ιστορικός.»¹⁰³⁰ Οποιαδήποτε σχετική ερμηνεία, προϋποθέτει την κατανόηση των κοινωνικών, οικονομικών, τεχνολογικών και νομικών συνθηκών της εποχής και είναι ασφαλέστερη όταν επιλέγει να διατηρήσει την ταξινομία της εποχής.

Τον 19^ο αι. έχουμε για πρώτη φορά ερώτηση σε απογραφή για το επάγγελμα (1801 Αγγλία, 1820 Η.Π.Α., 1851 Γαλλία) και ξεκινά μια πρακτική συστηματικότερης καταγραφής (1841 Αγγλία, 1866 Γαλλία, 1870 Η.Π.Α.) με καταχώρηση του κάθε ατόμου και όχι μόνο του αρχηγού της οικογένειας (Η.Π.Α. 1820, Αγγλία 1841, Γαλλία 1866). Η αρχή της διαίρεσης του πληθυσμού σε δύο συμπληρωματικές ομάδες, των εργαζόμενων και των μη εργαζόμενων, αναπτύχθηκε αργότερα (1866 Γαλλία, 1870 Η.Π.Α., 1851/1881 Αγγλία) και απέκτησε σταδιακά τη σημερινή της έννοια (1870 Η.Π.Α., 1896 Γαλλία, 1901 Αγγλία).¹⁰³¹ Η χώρα που άργησε να μονιμοποιήσει στις

¹⁰²⁹ Τάκερμαν, Κ. (1877). Οι Έλληνες της σήμερα. Αθήνησι: τυπ. της Φιλοκαλίας, σελ. 126, 151.

¹⁰³⁰ Katz, Μ. (1972). Occupational Classification in History. *The Journal of Interdisciplinary History*, 3 (1), σελ.63.

¹⁰³¹ Topalov, C. (2001). A Revolution in Representations of Work: the Emergence over the 19th century of the Statistical Category “occupied population” in France, Great Britain, and the United States. *Revue française de sociologie*, 42 (Supplement: An Annual English Selection), σελ. 82-83.

επίσημες στατιστικές της την καταγραφή των ανέργων ήταν η Μ.Βρετανία (1931), που είχε παράδοση στην καταγραφή των απόρων.

Ο όρος που χρησιμοποιήθηκε για το επάγγελμα ήταν μεταβαλλόμενος χρονικά κατά τον τύπο¹⁰³² αλλά και κατά το περιεχόμενο. Το στατιστικά καταχωρημένο επάγγελμα μπορούσε να φανερώνει τη θέση του ατόμου στην ιεραρχική διαστρωμάτωση της κοινωνίας ή την επαγγελματική κατάρτιση του αρχηγού της οικογένειας ή το σύνολο των δεξιοτήτων του ή την αμοιβόμενη από την αγορά δραστηριότητα του ατόμου. Η κατηγοριοποίηση ξεκινώντας από μία πατριαρχικού τύπου λογική με κριτήρια τη φύση της εργασίας του αρχηγού της οικογένειας, το κοινωνικό της κύρος, θα καταλήξει, πρώτα στις Η.Π.Α., να γίνεται με βάση το αντίκρισμα της προσφερόμενης από το άτομο εργασίας στην αγορά. Από το σημείο της ατομικής καταχώρησης και έπειτα αρχίζει η πορεία της ταύτισης της έννοιας του επαγγέλματος με την αμοιβόμενη εργασία, οδηγώντας σε μια νέα αναπαράσταση της εργασίας, που θα επιτρέψει την εμφάνιση μιας νέας κατασκευής, της ανεργίας. Κατά την πορεία αυτή είχαμε το διαχωρισμό της αμοιβόμενης εργασίας από τη μη αμοιβόμενη (που δεν θεωρούταν εργασία), της προσανατολισμένης στην αγορά δραστηριότητας από την απόκτηση εισοδημάτων (λόγω κοινωνικής θέσης, χρηματιστηριακών δραστηριοτήτων, σύνταξης ή έκνομων δραστηριοτήτων, χαρακτηριζόμενων συνολικά ως μη παραγωγικών) και τη μετατόπιση του κριτηρίου από την εν δυνάμει επαγγελματική δραστηριότητα στην εν ενεργεία. (Torralon, 2001)

Το πρώτο παράδειγμα εστίασης στο ζήτημα της αμοιβής ήταν ο διαχωρισμός των αμοιβόμενων υπηρετών (υπηρετριών στην πλειοψηφία) από την ονομαζόμενη *οικιακή τάξη* (*domestic class, individus à charge, individus sans profession*), που την αποτελούσαν οι απλήρωτοι (αλλά συχνά εργαζόμενοι) εντός της οικίας ή γενικότερα της περιουσίας (γυναίκες, θυγατέρες, παιδιά, υπηρέτες). Η *οικιακή τάξη* και το πώς καταχωρούνταν οι εργασιακού τύπου δραστηριότητές της ήταν ένα από τα προβλήματα των στατιστικών. Στη Γαλλία, που όπως και στην Αγγλία που από το 1851 όλος ο πληθυσμός εντάχθηκε σε επαγγελματικές κατηγορίες, η *οικιακή τάξη* χρεώνονταν αρχικά το επάγγελμα του *chef de famille* και οι εξαρτώμενοι από αυτόν διαχωρίστηκαν από το 1866 και μετά. Στις Η.Π.Α., που η αντίληψη περί εργασίας είχε νωρίτερα συνδεθεί με την αμοιβή στην αγορά εργασίας, με το που καθιερώθηκε η ατομική καταχώρηση (1850) έγιναν και οι αντίστοιχες κατανομές στα επαγγέλματα. Στην Αγγλία, το κριτήριο του επαγγέλματος συνδέθηκε εξ ορισμού με την αμοιβόμενη εργασία το 1896 και οι υπηρέτες(-τριες) αποσπάστηκαν από την *οικιακή τάξη* κατατασσόμενοι στους επαγγελματίες. Αυτό δημιούργησε ένα γενικότερο προβληματισμό για τη γυναικεία εργασία και την κατάταξη των γυναικών.

¹⁰³² Αγγλία: rank, profession, occupation, personal occupation.
Γαλλία: profession, position, ou occupation.

Το βασικό χαρακτηριστικό της γυναικείας εργασίας ήταν ότι ήταν «αόρατη» και υποκαταχωρούταν στις στατιστικές του 19^ο αι. για μια σειρά από λόγους. Το ευρύτερο πολιτισμικό πλαίσιο της εποχής θεωρούσε ότι η ύψιστη αποστολή της γυναίκας ήταν η αφοσίωσή της στο έργο της οικογένειας και τα υπόλοιπα ήταν δευτερεύοντα, πράγμα που επηρέαζε και αυτούς που σχεδίαζαν τις απογραφές. Οι τεχνολογικές εξελίξεις στη βιομηχανία έφεραν το ανδρικό φύλο να κυριαρχήσει σε αυτήν και έκαναν κοινό τόπο το πρότυπο του άντρα – κουβαλητή, που ζούσε την οικογένειά του από τα χέρια του. Παρόλο που στην πραγματικότητα πολλές γυναίκες των χαμηλότερων τάξεων συνεισέφεραν στο οικογενειακό εισόδημα, δουλεύοντας στο σπίτι πουλώντας το προϊόν τους (ψωμιά, πλεκτά κ.α.) στην αγορά ή βοηθώντας το σύζυγο, η ιεραρχική σχέση άντρα – γυναίκας οδηγούσε στην απάλειψη της γυναικείας εργασίας εντός της οικογένειας, ακόμη ότι αν η απασχόληση ήταν περιστασιακή καθώς επίσης και της επαγγελματικής ταυτότητας της γυναίκας προ του γάμου της. Στην πορεία είχαμε τη δορυφοροποίησή της, με την ταύτιση με την εργασία του αρχηγού της οικογένειας. Επιπλέον, η σταδιακή σύνδεση της εργασίας με την αμοιβή από την αγορά, καθιστούσε την εργασία για την οικογένεια μη εργασία. Στις Η.Π.Α. οι γυναίκες σύζυγοι δεν καταγράφηκαν στην πρώτη απογραφή επαγγελματιών του 1820. Στην Αγγλία το 1841 οι σύζυγοι και τα παιδιά καταχωρήθηκαν στην προτελευταία κατηγορία «residue of population» (η ιεράρχηση αντικατόπτριζε το κοινωνικό status). Στην επόμενη απογραφή του 1851 καταχωρήθηκαν ως «Persons engaged in the domestic office or duties of wives, mothers, mistresses of families, children, relatives». Στη Γαλλία το 1851 καταχωρήθηκαν στην κατηγορία *individues sans profession*.

Ένα άλλο θέμα που απασχόλησε τους στατιστικούς ήταν ο αποδεκτός αριθμός απαντήσεων για το επάγγελμα του ατόμου, που καταχωρούταν από τον απογραφέα ή από τον ίδιο τον ερωτώμενο. Το επάγγελμα θεωρούταν σαν ένα σύνολο δεξιοτήτων που άπαξ και αποκτιόταν δε χανόταν ποτέ.¹⁰³³ Συνεπώς δεν είχε νόημα η περαιτέρω διερεύνηση της εργασιακής κατάστασης του ατόμου τη στιγμή της απογραφής. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο και η έννοια της ανεργίας ήταν αδιανόητη. Δεν ήταν λίγες οι φορές που κάποιος είχε διπλή ή πολλαπλή δραστηριότητα τόσο από την ανώτερη τάξη όσο και συνηθέστερα από τις κατώτερες.

Όσον αφορά το ελάχιστον όριο ηλικίας του εργαζόμενου πληθυσμού ήταν στην Αγγλία στην απογραφή του 1841 απροσδιόριστο, του 1851/1861/1871 τα 5 έτη, το 1881 τα 15, το διάστημα 1891- 1911 τα 10 έτη και στη συνέχεια τα 12, 14 και 15. Όσον αφορά το ανώτατο όριο που κάποιος καταχωρούταν ως εργαζόμενος ήταν και αυτό ασαφές για τους περισσότερους, μέχρις ότου καθιερώθηκε η γενική συνταξιοδότηση (1881 Αγγλία, 1896 Γαλλία). Στις Η.Π.Α. από την πρώτη κιόλας

¹⁰³³ Έτσι εξηγείται και η καταχώρηση των τροφίμων ιδρυμάτων, ασθενών και φυλακισμένων στους εργαζόμενους.

απογραφή επαγγελματιών του 1820 δεν καταχωρούνταν οι ηλικιωμένοι ενώ στην Αγγλία και στη Γαλλία, μέχρι το τελευταίο τέταρτο του 19^{ου} αι., εκτός αυτών που μεταβίβαζαν τις επιχειρήσεις τους στα παιδιά τους και ορισμένων που έπαιρναν σύνταξη, τα περισσότερα ηλικιωμένα μέλη της εργατικής τάξης ήταν δυνάμει εργαζόμενοι και έτσι δήλωναν, καταχωρούμενοι ως εργαζόμενοι (able-bodied το κριτήριο). Με την καθιέρωση της γενικής συνταξιοδότησης όλοι αυτοί καταχωρούνταν στην *ανεπάγγελματη τάξη*.

Στην Αγγλία αλλά και στη Γαλλία η ονοματολογία κατασκευαζόταν ακολουθώντας την κοινωνική ιεραρχία και αρχικά στην κορυφή ήταν οι πλούσιοι εισοδηματίες (γαιοκτήμονες, καπιταλιστές, μερισματούχοι). Η σύνδεση της εργασίας με την αμοιβή της αγοράς έσπασε αυτή την παράδοση και θα καταλήξει στη συγκρότηση μιας άλλης ετερόκλητης κατηγορίας, της αργόσχολης τάξης, που περιελάμβανε τόσο τους πλούσιους εισοδηματίες (που μπορεί να ήταν ταυτόχρονα και διανοούμενοι, επιστήμονες κ.α., πλην όμως άμισθοι) όσο και τους ζητιάνους. Στην Αγγλία το 1851 αυτοί οι πλούσιοι ταξινομούνταν ως *proprietors living from what their property produces and rentiers* στην προτελευταία κατηγορία. Οι λοιποί μη εργαζόμενοι χαρακτηριζόταν ως *undefinite and unoccupied class*, που το 1861 θα ενσωματώσει και τους πλούσιους εξελισσόμενη σε «unoccupied class» (1881). Τα παιδιά κατατάσσονταν εκεί από το 1871 και από το 1881 και όσες γυναίκες δεν δήλωναν επάγγελμα. Από την άλλη, το 1910 οι Η.Π.Α. κατέτασαν τις μαύρες, τις ινδιάνες και τα παιδιά τους στους εργαζόμενους. Στη Γαλλία η αντίστοιχη κατηγορία των μη αμοιβόμενων ήταν *populations non classée*, ενώ για τους πλούσιους η κατηγορία *professions libérales* (1851), *individues sans profession* (1856, 1861) και στη συνέχεια *individus vivant exclusivement de leurs revenus* μέχρι το 1896, όταν και απομακρύνθηκαν από τις στατιστικές επαγγελματιών. Οι όροι *population active*, *population inactive* πρωτοεμφανίστηκαν το 1876 και ο όρος *labor force* το 1940 στις Η.Π.Α..(Torralon, 2001)

Οι συνταξιούχοι στη Γαλλία καταχωρούνταν μαζί με τους εισοδηματίες μερισματούχους και τους πρόσφυγες που έπαιρναν κρατική βοήθεια. Στην Αγγλία, όπου η επαγγελματική κατάταξη αντανάκλουσε την κοινωνική ιεραρχία, καταχωρούνταν μαζί με τη μη τιμητική κατηγορία των ατόμων που υποστηριζόταν από την κοινωνία, από όπου εξαιρούνταν οι κληρικοί και οι γιατροί (μέχρι το 1901) και οι αξιωματικοί (μέχρι το 1911), που καταχωρούνταν στα αντίστοιχα επαγγέλματα, αλλά γενικά το κοινωνικό κύρος των ελευθέρων επαγγελματιών στην Αγγλία ήταν χαμηλό. Οι άποροι, οι ζητιάνοι, οι τσιγγάνοι και οι περιπλανώμενοι ήταν η κατηγορία πριν το τελευταίο σκαλοπάτι των εγκληματιών και των πορνών. Η τελευταία κατηγορία, των *gens sans aveu*, δεν περιλαμβανόταν στις επαγγελματικές στατιστικές του 19^{ου} αι, αν και καταγραφόταν σε κοινωνικές στατιστικές. Από το 1910 στις Η.Π.Α. οι τρόφιμοι ιδρυμάτων (φυλακισμένοι κ.α.) αρχίζουν να καταχωρούνται στις επαγγελματικές στατιστικές, όχι λόγω του παλαιότερου

επαγγέλματος τους (όπως στην Αγγλία του 19^{ου} αι.), αλλά λόγω της αμοιβής που τους δίδονταν. Το κριτήριο της αμοιβόμενης εργασίας, έσπασε τα παραδοσιακά κοινωνικά στερεότυπα και τους ομαδοποίησε με άλλους νομοταγείς και ελεύθερους εργαζόμενους.

Το 1886 ο Jaques Bertillon απηύθυνε έκκληση στο *Institut International de Statistique* για καθιέρωση τυποποιημένης επαγγελματικής ονοματολογίας. Το 1893 στο συνέδριο του Ινστιτούτου που πραγματοποιήθηκε στο Σικάγο, εκτός από το σχέδιο διεθνούς ταξινόμησης των ασθενειών, παρουσιάζει και ένα για τα επαγγέλματα και «...θεμελιώνει την ύπαρξη ενός δεσμού μεταξύ δύο πολύ διαφορετικών ταξινομιών... Πιο συγκεκριμένα το επάγγελμα παρουσιάζεται ως παράγοντας κινδύνου...». ¹⁰³⁴ Η περίπτωση της πολύ μεγάλης θνησιμότητας των εργατών τυπογραφίας έκανε μεγάλη εντύπωση, με τους στατιστικούς πίνακες να αναδεικνύουν τη φυματίωση και όχι την μέχρι τότε νομιζόμενη μολυβδίαση ως την κύρια αιτία θανάτου. Η πληροφορία που ήταν απαραίτητη για τη δράση ήταν η αιτία θανάτου. ¹⁰³⁵

Το κράτος όπου οι απογραφές ήταν έντονα συνδεδεμένες με ιατρικά ενδιαφέροντα ήταν η Αγγλία. Η πρώτη εθνική απογραφή πραγματοποιήθηκε στην Αγγλία (και Ουαλία) το 1801. Η απογραφή του 1801, με προοπτική επανάληψης ανά δεκαετία, κατέγραψε τον πληθυσμό κάθε ενορίας και τον κατέταξε σε βασικές επαγγελματικές κατηγορίες (αγρότες, εμπόρους, κατασκευαστές, χειροτέχνες και τους υπόλοιπους). Η πρώτη κάπως αναλυτική απογραφή επαγγελματιών πραγματοποιήθηκε το 1841 από το GRO και ορόσημο θεωρείται η επόμενη του 1851 υπό την καθοδήγηση του Farr, που συνοδευόταν και με ένα επαγγελματικό λεξικό. Τα επαγγέλματα ταξινομήθηκαν σε 17 κατηγορίες και 90 υποκατηγορίες με τα εξής πέντε βασικά κριτήρια: α)δεξιότητες και εφύια, β)εργαλεία, μηχανολογικός εξοπλισμός ή κατασκευές, γ)υλικά, δ)διαδικασίες, ε)προϊόντα. Ιδιαίτερη βαρύτητα έδινε ο Farr στο κριτήριο των υλικών γιατί συνδεόταν με το ζήτημα της υγείας των πολιτών, που επιπλέον είχε χρησιμότητα στις ασφάλειες. Στην απογραφή του 1861, σε μια λιγότερο βιομηχανική ταξινόμηση, ο W.Farr πρότεινε 18 κατηγορίες, με 106 υποκατηγορίες, που περιλάμβαναν 1061 ονόματα επαγγελματιών. ¹⁰³⁶ Η ταξινόμηση

¹⁰³⁴ Desrosières, A. (2005). ό.π., σελ. 326.

¹⁰³⁵ Η κωδικογράφηση του δελτίου θανάτου είχε πρωτοσυστηθεί με πρωτοβουλία του Quetelet στο 1ο Διεθνές Συνέδριο Στατιστικής (Βρυξέλλες, 1853) και υπήρχαν δύο φιλοσοφίες: να δοθεί προτεραιότητα στο αίτιο (άποψη W.Farr, που ενδιέφερε τον επιδημιολόγο) ή στα συμπτώματα (άποψη Marc d'Espine, που ήταν ευκολότερη για τον γιατρό). Δεν ήταν αλληλοαποκλειόμενες, παρά ήταν ένα ζήτημα ιεράρχησης κριτηρίων. Τελικά, σε αντίθεση με τη θέση του Bertillon (που προτιμούσε τη δεύτερη για αποφυγή στατιστικών που στο μέλλον θα ήταν άχρηστες λόγω μεταβολών σε επιστημονικές αντιλήψεις), η διεθνής ταξινόμηση θα στηριχτεί στην αιτιολογική αρχή. Η διεθνής ταξινόμηση των ασθενειών που υιοθέτησε το Διεθνές Ινστιτούτο Υγείας (IIS) αναθεωρείται κάθε δεκαετία και φέρει το όνομα *ταξινόμηση Bertillon*. Βλέπε Desrosières, A. (2005). ό.π. σελ. 329-332.

¹⁰³⁶ Εξι κατηγορίες συμπεριλάμβαναν τους professionals και τους στρατιωτικούς, τρεις τον αγροτικό τομέα και την αλιεία, επτά τον βιομηχανικό τομέα και δύο τα υπόλοιπα επαγγέλματα. Η διαφορά για

των επαγγελματιών παρέμεινε σε σύνδεση με τη βιομηχανία μέχρι το 1911, όταν και διαφοροποιήθηκαν στο ερωτηματολόγιο (occupational, industrial) · πάντα όμως αντικατόπτριζε την κοινωνική διαβάθμιση. Το 1913 (στις αναλύσεις θνησιμότητας του 1911) ο Registrar General θα μιλήσει για κοινωνικές τάξεις, που το 1990 θα γίνουν κοινωνικές τάξεις βασισμένες στο επάγγελμα.

Στην Αγγλία και ιδιώτες παρουσίασαν δικές τους ταξινομήσεις. Ο Henry Mayhew (1861) στο εγκυκλοπαιδικού τύπου έργο του,¹⁰³⁷ για τους χαμηλής κοινωνικής στάθμης εργαζόμενους του Λονδίνου, χρησιμοποιεί τέσσερις βασικές κατηγορίες ταξινόμησης των ανθρώπων με κριτήριο την σχέση τους με τη νόμιμη εργασία: αυτούς που εργάζονται, αυτούς που δεν μπορούν να εργαστούν, αυτούς που δεν πρόκειται να εργαστούν (αλήτες, ζητιάνοι, κλέφτες, πόρνες) και σε αυτούς που δεν έχουν ανάγκη να εργαστούν.

τις γυναίκες που βοηθούσαν τους συζύγους τους στο επάγγελμά του ήταν ότι καταχωρούνταν στο επάγγελμα σε διπλανή στήλη ως βοηθοί τους. Όμως, στην επόμενη απογραφή θα ενταχθούν στην οικιακή τάξη.

¹⁰³⁷ Mayhew, H. (1861-62). *London Labour and the London Poor; A Cyclopaedia of the Condition and Earnings of Those That Will Work, Those That Cannot Work, and Those That Will Not Work* (vol. I,II,III,IV). London: Griffin Bon & Co.

CLASSIFICATION
OF
THE WORKERS AND NON-WORKERS
OF GREAT BRITAIN.

THOSE WHO WILL WORK.

- I. ENRICHERS, as the Collectors, Extractors, or Producers of Exchangeable Commodities.
- II. AUXILIARIES, as the Promoters of Production, or the Distributors of the Produce.
- III. BENEFACTORS, or those who confer some permanent benefit, as Educators and Curators engaged in promoting the physical, intellectual, or spiritual well-being of the people.
- IV. SERVITORS, or those who render some temporary service, or pleasure, as Amusers, Protectors, and Servants.

THOSE WHO CANNOT WORK.

- V. THOSE WHO ARE PROVIDED FOR BY SOME PUBLIC INSTITUTION, as the Inmates of workhouses, prisons, hospitals, asylums, almshouses, dormitories, and refuges.
- VI. THOSE WHO ARE UNPROVIDED FOR, and incapacitated for labour, either from want of power, from want of means, or from want of employment.

THOSE WHO WILL NOT WORK.

- VII. VAGRANTS.
- VIII. PROFESSIONAL BEGGARS.
- IX. CHEATS.
- X. THIEVES.
- XI. PROSTITUTES.

THOSE WHO NEED NOT WORK.

- XII. THOSE WHO DERIVE THEIR INCOME FROM RENT.
- XIII. THOSE WHO DERIVE THEIR INCOME FROM DIVIDENDS.
- XIV. THOSE WHO DERIVE THEIR INCOME FROM YEARLY STIPENDS.
- XV. THOSE WHO DERIVE THEIR INCOME FROM OBSOLETE OR NOMINAL OFFICES.
- XVI. THOSE WHO DERIVE THEIR INCOME FROM TRADES IN WHICH THEY DO NOT APPEAR.
- XVII. THOSE WHO DERIVE THEIR INCOME BY FAVOUR FROM OTHERS.
- XVIII. THOSE WHO DERIVE THEIR SUPPORT FROM THE HEAD OF THE FAMILY.

Εικόνα 174: Ταξινόμηση κατά Mayhew των Βρετανών σε κατηγορίες ανάλογα με την εργασιακή τους κατάσταση.

Πηγή: Mayhew, H. (1862). *London Labour and the London Poor. The London Street Folk* (Vol.IV), σελ. 12.

Ο Charles Booth, ¹⁰³⁸ η ταξινομία του οποίου φαίνεται στον ακόλουθο πίνακα, όπου διακρίνει τρεις βασικές ομάδες επαγγελματιών: των σχετιζόμενων με την παραγωγή πρώτων υλών, με την επεξεργασία τους και την κατασκευή τελικών ή ενδιάμεσων προϊόντων και τη διανομή τους.

TABLE III.—Showing Employments of the People by Percentage.(e)

Occupations.	1851.	1861.	1871.	1881.
Agriculture	20·9	18·0	14·2	11·5
Fishing	0·2	0·2	0·2	0·3
Mining	4·0	4·5	4·5	4·8
Building	5·5	5·8	6·3	6·8
Manufacture.....	32·7	33·0	31·6	30·7
Transport	4·1	4·6	4·9	5·6
Dealing	6·5	7·1	7·8	7·8
Industrial Service.....	—	—	—	—
	4·5	4·0	6·0	6·7
Industry	—	—	—	—
	78·4	77·2	75·5	74·2
Public and Profes- } sional Service.... }	4·6	5·3	5·5	5·6
Domestic Service	13·3	14·6	15·8	15·7
Others	3·7	2·9	3·2	*4·4
Occupied population	—	—	—	—
	100·0	100·0	100·0	100·0

* As already stated, the figures here are subject to correction of about 1 per cent. for retired persons previously included with their nominal trades.

Εικόνα 175: Ποσοστιαία κατανομή των Άγγλων εργαζόμενων κατά επαγγελματική κατηγορία κατά C.Booth, 1851-1881.

Πηγή: Booth, C. (1886). *On Occupations of the People of the United Kingdom, 1801-81*, *Journal of the Royal Society*, 49 (2), XLIX, σελ. 324.

Ο C.Booth ανέφερε επίσης τους στρατιωτικούς, τους μη εργαζόμενους και τις άχρηστες τάξεις (*useless classes*, δηλ. άπορους, ψυχικά άρρωστους, φυλακισμένους).

Τη δεκαετία του 1880 η οικονομική κρίση πήρε δραματικές διαστάσεις στο Λονδίνο συνοδευόμενη από αναταραχές και το ενδιαφέρον στράφηκε προς την έρευνα των συνθηκών ζωής της εργατικής τάξης. Μετά από διετείς αιματηρές ταραχές των ανέργων του Λονδίνου, τον Μάρτιο του 1887 θα γίνει η καταγραφή της ανεργίας σε περιοχές του Λονδίνου (30.000 καρτέλες). Τον Ιούνιο του 1887 ο αξιωματούχος του GRO Noel Humphreys δημοσίευσε ένα άρθρο στη R.S.S. (*Class Mortality statistics*), όπου έκανε χρήση του ιρλανδικού ταξινομικού μοντέλου των

¹⁰³⁸ Booth, C. (1886). *On Occupations of the People of the United Kingdom, 1801-81*. *Journal of the Royal Society*, 49, (2), XLIX, σελ. 314-445.

επαγγελματιών και κατέληγε στο ότι οι πίνακες επιβίωσης και η επαγγελματική θνησιμότητα ήταν ανεπαρκή μέτρα για την ανάλυση της θνησιμότητας των τάξεων. Μέσα σε αυτές τις κοινωνικές συνθήκες, ο C.Booth, ηγούμενος κοινωνικών επιστημόνων και οικονομολόγων, προσπάθησε το 1888 να πάρει από το GRO τον έλεγχο της απογραφής των επαγγελματιών¹⁰³⁹ και τη μετατόπιση των ερευνών από ιατρικά σε οικονομικά και κοινωνικά ζητήματα.

Ο T.H.C.Stevenson, Chief Medical Statistician του GRO, θα παρουσιάσει μια ταξινόμηση των κοινωνικών τάξεων σε πέντε κατηγορίες¹⁰⁴⁰ με ομαδοποίηση επαγγελματιών στη βάση του ιεραρχικού κοινωνικού κύρους τους την περίοδο 1910-12, με κύριο σκοπό τη μελέτη της βρεφικής θνησιμότητας στην εργατική τάξη. Την ταξινόμηση τη δημοσίευσε το 1923 και έκτοτε αποτέλεσε και πρότυπο για την κοινωνική έρευνα. Θα παραμείνει σε ισχύ μέχρι το 1971, με μετακινήσεις επαγγελματιών μεταξύ των κατηγοριών. Η κοινωνική ταξινόμηση των επαγγελματιών στο GRO ήταν στην πραγματικότητα το προϊόν αυτών που έψαχναν να αντιταχθούν στις βασισμένες στην κληρονομικότητα ερμηνείες της κοινωνικής ανισότητας και της φτώχειας. Η συγκριτική ανάλυση της θνησιμότητας των εργαζόμενων και των συζύγων τους που δεν έκαναν το ίδιο επάγγελμα, αλλά ζούσαν στο ίδιο περιβάλλον, έκανε δυνατή τη μελέτη του κινδύνου θανάτου λόγω των συνθηκών του επαγγέλματος.

¹⁰³⁹ Το 1881 το GRO είχε αλλάξει την κατηγοριοποίηση με αποτέλεσμα ασυμβατότητες. Η ιατρικού ενδιαφέροντος κατηγοριοποίηση του Farr, που έπαιρνε ως κριτήριο τα υλικά και συσχέτιζε την επεξεργασία τους με ασθένειες, δεν εξυπηρετούσε τις οικονομικές και κοινωνικές αναλύσεις.

¹⁰⁴⁰ Η Τάξη I (professional etc.), η Τάξη II (Intermediate), η Τάξη III (N:skilled non manual, M:skilled manual), η Τάξη IV (semi-skilled manual), η Τάξη V (unskilled manual).

DEATH RATES OF OCCUPIED AND RETIRED MEN BY SOCIAL CLASS

Percentage of rates for all occupied and retired men,
ages 25–64 (standardized)
(ENGLAND AND WALES, 1910–12)

Social Class		Mortality Ratio
I	Upper and Middle Classes ..	88
II	Intermediate	94
III	Skilled workmen	96
IV	Intermediate	93
V	Unskilled workmen	142
VI	Textile workers	101
VII	Miners	94
VIII	Agricultural labourers	59
All Classes		100

Εικόνα 176: Στατιστικά στοιχεία θνησιμότητας «κοινωνικών τάξεων» στην Βρετανία το 1910-12.

Πηγή: Longan, W.P.D. (1954), *Social Class Variations in Mortality*, *Brit.J.prev. soc. Med.*, 8, σελ.129.

Ο πίνακας, που περιλαμβάνει εκτός από τις πέντε βασικές κοινωνικές τάξεις, κατά την αγγλική εκδοχή, και τρεις σημαντικές επαγγελματικές κατηγορίες (υφαντουργούς, μεταλλωρύχους και αγρότες), συγκρίνει το ποσοστό θνησιμότητας της κάθε επαγγελματικής τάξης με το μέσο ποσοστό θνησιμότητας όλων των τάξεων (βάση 100) για την περίοδο 1910-12.

**AVERAGE ANNUAL DEATH RATES PER 10,000 MEN
AGED 45-54 IN CERTAIN OCCUPATIONS
(FRANCE, 1907-08 [HUBER, 1912])**

Occupation	Rate per 10,000
Managers and officials	127
Clerks	203
Craftsmen and kindred workers	232
Farmers	104
Miners	204
Bakers	306
Textile workers	194
Tailors	335
Plumbers	493
Physicians and pharmacists	194
Teachers	140
Waiters	343
Total gainfully occupied	171

Εικόνα 177: Στατιστικά στοιχεία θνησιμότητας επαγγελματιών στη Γαλλία το 1907-8.
 Πηγή: Longan, W.P.D. (1954). *Social Class Variations in Mortality. Brit.J.prev.soc. Med.*, 8, σελ.130.

Στη Γαλλία ο Villerme (1840) έκανε μια μικρή μελέτη θνησιμότητας εργαζόμενων της Mulhouse το 1823-24. Ο Bertillon (1889) έδωσε ανάλογα δεδομένα για το Παρίσι της περιόδου 1885-89 και ο Huber (1912), από όπου και τα στοιχεία του παραπάνω πίνακα, σε μια πιο ολοκληρωμένη μελέτη επαγγελματικής θνησιμότητας για όλη τη χώρα με στοιχεία της περιόδου 1906-1908.

Στις Η.Π.Α. οι Dublin & Vane (1917, 1930, 1947) συνέταξαν μελέτες για θνησιμότητα εργατών για λογαριασμό της Metropolitan Life Insurance Company . Ο Whitney (1934) σε μελέτη του, στοιχεία της οποίας περιλαμβάνονται στον παραπάνω πίνακα, αξιοποίησε στοιχεία ληξιαρχείων 10 πολιτειών για να συσχετίσει θανάτους με επαγγέλματα. (Longan, 1954)

STANDARDIZED DEATH RATES PER 1,000 OCCUPIED MALES AGED 15-64 IN SELECTED OCCUPATIONS ACCORDING TO SOCIO-ECONOMIC CLASS, AND PER CENT. OF RATE FOR ALL OCCUPIED MALES (UNITED STATES OF AMERICA, 1930 [WHITNEY, 1934])

	Socio-economic Class	Standardized death rate	Mortality Ratio
I	Professional men	6·7	74
II	Proprietors, managers, and officials	7·9	87
III	Clerks and kindred workers ..	7·8	87
IV	Agricultural workers ..	6·2	68
V	Skilled workers and foremen	8·3	91
VI	Semi-skilled workers ..	10·1	111
VII	Unskilled workers	14·5	159
	All gainfully occupied males in selected occupations ..	9·1	100

Εικόνα 178: Στατιστικά στοιχεία θνησιμότητας «κοινωνικο-οικονομικών τάξεων» στις Η.Π.Α. το 1930.

Πηγή: Longan, W.P.D. (1954). *Social Class Variations in Mortality*. *Brit.J.prev.soc.Med.*, 8, σελ.130.

Στη Γερμανία ο E.Engel ξεκίνησε το 1875 μια σειρά στατιστικών για επαγγέλματα και μονάδες παραγωγής. Ιδιαίτερες κατηγορίες, που δεν υπήρχαν στις αγγλοσαξωνικές κατηγορίες, ήταν οι δημόσιοι υπάλληλοι (beamte), οι εργάτες (arbeiter) και οι υπάλληλοι (angestellte). Οι πρώτοι προέρχονταν από το σώμα των Πρώσων δημόσιων υπαλλήλων του 18^{ου} αι. και είχαν αυστηρά καθήκοντα και πίστη στο κράτος συνοδευόμενη από εγγύηση εργασίας. Οι εργάτες ήταν οι χειρώνακτες, με ισχυρό συνδικαλισμό και υποστήριξη του σοσιαλδημοκρατικού κόμματος. Η τρίτη ομάδα, των μη χειρωνακτών μισθωτών υπαλλήλων και στελεχών των επιχειρήσεων ήταν σαφώς οριοθετημένη στη δεκαετία του 1880 που έπρεπε να είναι ξεχωριστοί από τους εργάτες στις πολιτικές και συνδικαλιστικές ενώσεις τους και να μην έχουν το διεκδικητικό πνεύμα των τελευταίων απέναντι στις επιχειρήσεις.¹⁰⁴¹

Στην απογραφή του 1895, η πιο προχωρημένη εθνική απογραφή που είχε γίνει ποτέ στη Γερμανία, περιλαμβάνονταν τα επαγγέλματα και οι χώροι εργασίας. Ο πληθυσμός θεωρούταν ως οικονομικός συντελεστής και τα επαγγέλματα δεν δηλώνονταν απλά ως ένα σύνολο δεξιοτήτων, αλλά συνδέονταν και με τις μονάδες όπου ασκούσαν. Οι άνθρωποι διακρίνονταν ανά φύλο και κατηγοριοποιούνταν σε εργοδότες, εργαζόμενους μπλέ κολλάρου και εργαζόμενους λευκού κολλάρου.

¹⁰⁴¹ Desrosières, A. (2005). ό.π.,σελ. 327.

Στόχος της επαγγελματικής απογραφής ήταν η σύνδεση του επαγγελματικού προφίλ με κοινωνικές παραμέτρους (ηλικία, φύλο, οικογενειακή κατάσταση, θρήσκευμα). Στόχος της απογραφής των επιχειρήσεων, που απευθυνόταν στους εργοδότες, ήταν η ο αριθμός και η κατηγοριοποίηση των εργατών και η χρήση μηχανών στη παραγωγή.

Η σημαντική αυτή μελέτη ήταν στο πνεύμα της εποχής που έφευγε και όχι της νέας, της καπιταλιστικής στην οποία μετέβαινε η Γερμανία. Αποτύπωσε την κατανομή της εργασίας στη γεωργία, τη βιομηχανία και το εμπόριο. Για τους συντάκτες της, η γη και η εργασία παρέμεναν οι μοναδικές κινητήριες δυνάμεις της οικονομίας. Την οικονομία την αντιλαμβάνονταν σαν μια συνάθροιση δραστηριοτήτων εργαζόμενων με διαφορετικά προσόντα. Η βάση της κοινωνικής σταθερότητας ήταν για τους συντηρητικούς και τους στατιστικούς η μεσαία τάξη των αγροτών και των αυτοαπασχολούμενων τεχνιτών. Έτσι, η μονάδα ανάλυσης ήταν το εργαστήριο (και όχι ολόκληρη η βιομηχανία), ο δε εργαζόμενος καταγράφονταν στατικά με βάση την τέχνη που κατείχε και όχι τη δουλειά που έκανε εκείνη τη στιγμή. Το μοντέλο ήταν η κοινωνία των τεχνιτών που παρήγε για να καλύψει ανάγκες και όχι η καπιταλιστική όπου ο στόχος της παραγωγής ήταν η κερδοφορία του κεφαλαίου. Δεν έγινε καταγραφή των μεγάλων παραγωγικών μονάδων (καταγράφονταν σαν σειρά εργαστηρίων) ούτε των τραπεζών, ούτε και των ασφαλιστικών εταιρειών. Η νέα μεσαία τάξη των εργαζόμενων του *άσπρου κολλάρου* θα αποτελέσει διακριτό στρώμα στην επόμενη απογραφή του 1907 και ελπίδα των στατιστικών και άλλων (πρώτος το είχε υποδείξει ο καθηγητής οικονομικών Gustav von Smoller, 1897) ότι αυτή θα αποτελέσει τη νέα βάση της κοινωνικής σταθερότητας έναντι του αυξανόμενου προλεταριάτου. Αλλά και αυτή η απογραφή ακολούθησε τον παλιό τρόπο καταγραφής των εργαζόμενων, αυξάνοντας απλά τον αριθμό των επαγγελματιών. (Tooze, 2001)

Με άξονα τον προγραμματισμό λόγω του πολέμου, πραγματοποιήθηκαν και για τα επαγγέλματα επιμέρους και όχι πάντα επιτυχείς απογραφές στα 1916, 1917, 1919. Η τελευταία σωστή απογραφή για τα επαγγέλματα και τους χώρους εργασίας ήταν αυτή του 1907. Αν και μετά τον πόλεμο την ευθύνη την είχε κεντρικά το κράτος η οργάνωση παρέμενε όπως και παλαιότερα υπόθεση ομοσπονδιακή. Η νέα οικονομική πραγματικότητα απαιτούσε για την καταγραφή της τη χρησιμοποίηση ως πρότυπης μονάδας τη σύγχρονη καπιταλιστική επιχείρηση. Η σύνθεση των εταιρειών (αντί των επαγγελμάτων) θα αποτύπωνε το χάρτη της γερμανικής βιομηχανίας και ταυτόχρονα της οικονομικής ισχύος στη χώρα. Η καταχώρηση της επαγγελματικής κατάρτισης του εργαζόμενου, δεν ταυτιζόταν απαραίτητα με την εργασία που έκανε στην παραγωγική διαδικασία, η οποία και θα καταγραφεί.

Με πρωτοβουλία του στρατού (1935) διατηρούταν το «Βιβλίο Εργασίας» με πληροφορίες για τον εργαζόμενο αρχικά στον ιδιωτικό τομέα αργότερα και αλλού,

με σκοπό τη βέλτιστη αξιοποίηση του εργαζόμενου σε μελλοντική επιστράτευση. Αντίγραφο αυτού του βιβλίου είχε και η Διεύθυνση Εργασίας, δημιουργώντας έτσι μια βάση δεδομένων με καρτέλες για τους εργαζόμενους. Σημαντικό βήμα προς αυτή την κατεύθυνση ήταν η επέκταση των μηνιαίων βιομηχανικών αναφορών, που κάλυψαν από το 60% το 93% των βιομηχανικών εργατών (1939). Η συγκέντρωση και επικαιροποίηση των πληροφοριών, που συλλέγονταν με τυποποιημένο ερωτηματολόγιο, γινόταν από τους ίδιους τους βιομηχανικούς κλάδους. Αυτό το αποκεντρωμένο, εκτεταμένο και γρήγορα ενημερωνόμενο σύστημα πληροφοριών ήταν το μεγαλύτερο του είδους παγκόσμια και το έργο της Στατιστικής Υπηρεσίας στη Γερμανία ήταν να συντονίζει και να συγκεντρώνει τα στοιχεία από όλη τη χώρα. (Tooze, 2001)

Στη Γαλλία το μοναρχικό κράτος επιδίωξε να καταγράψει την απογραφή των οικονομικών δραστηριοτήτων της χώρας από την εποχή του Colbert και έτσι καθιέρωσε τις στατιστικές έρευνες στη βιομηχανία. Με την ένταξη της SGF στο νέο Οργανισμό Εργασίας το 1891, δίνεται έμφαση στην εργασία, στην ανεργία και στα επαγγέλματα. «Η απογραφή πληθυσμού του 1896 περιλαμβάνει ερωτήσεις για την οικονομική δραστηριότητα και τη διεύθυνση εργασίας του ερωτώμενου καθώς και για το επάγγελμά του. Η επεξεργασία αυτών των είκοσι περίπου εκατομμυρίων ατομικών δελτίων ενεργών προσώπων, συγκεντρωμένη στο Παρίσι, χάρη στις νέες μηχανές Hollerith με διάτρητες κάρτες, επιτρέπει τη συγκρότηση μιας στατιστικής των βιομηχανικών και εμπορικών καταστημάτων, κατανέμοντας τον ενεργό πληθυσμό σύμφωνα με τη δραστηριότητα και το μέγεθος του οίκου, καθώς και σύμφωνα με το φύλο και τον τύπο απασχόλησης των ατόμων... η πληροφορία δεν έχει πια σχέση με τα προϊόντα, την προέλευση ή τον προορισμό τους, αλλά με τα επαγγέλματα των απασχολούμενων ατόμων... Το κριτήριο συγκέντρωσης [των βιομηχανιών] είναι λοιπόν τώρα η *τεχνική παραγωγή*, η οποία αντικατοπτρίζεται σε κάποιο συνδυασμό επιτηδευμάτων και από «την αναλογία των διαδικασιών. Η χρήση της λέξης *επάγγελμα* για να ορίσει εξίσου καλά την ατομική δραστηριότητα και την ομάδα των επιχειρήσεων που θέτουν σε ενέργεια μια οικογένεια τεχνικών γνώσεων είναι ενδεικτική ενός από τους προσανατολισμούς που μπορεί να πάρει η ταξινομία των βιομηχανικών δραστηριοτήτων. Αυτή θα μείνει κυρίαρχη από το 1896 έως το 1936, σε μια σειρά – αξιοπρόσεκτα σταθερή – απογραφών πληθυσμού η οποία παρουσιάζει αυτή τη στατιστική των βιομηχανιών».¹⁰⁴²

Στη Γαλλία η εκβιομηχάνιση έγινε με αργό ρυθμό, με αποτέλεσμα ο επαγγελματικός και κοινωνικός ιστός και η αντανακλώμενη ταξινομία τους να αφήσει το αποτύπωμά της για πολλά χρόνια. Η γαλλική επαγγελματική ονοματολογία φέρει μέχρι σήμερα τα ίχνη των διαφόρων σταθμών της οργάνωσης της εργασίας αντανάκλαση της διαδοχής διαφορετικών κριτηρίων ταξινόμησης. Η

¹⁰⁴² Desrosières, A. (2005). ό.π., σελ. 305-306.

ιστορία της γαλλικής ονοματολογίας διακρίνεται σε τρεις φάσεις. Η πρώτη χρησιμοποιεί τη δομή και την ονοματολογία των παραδοσιακών επιτηδευμάτων του 18^{ου} αι. καλύπτοντας και τον 19^ο, που αντανakλούσε τη φυσιοκρατική σκέψη, διακρίνοντας τα άτομα ανάλογα με την πηγή των εισοδημάτων τους (γη, κράτος, μηχανική/βιομηχανική εργασία, χειρωνακτική εργασία). Η κατηγορία «μηχανική και βιομηχανική εργασία» αναφερόταν στις εργασίες που ήταν τέχνες και που απαιτούσαν μαθητεία· περιλάμβανε πέρα από τους τεχνίτες και γιατρούς και νομικούς. Στην πορεία έχουμε το διαχωρισμό αρχιτεχνιτών και τεχνιτών, που ξεκινώντας από το μοντέλο πατέρα – γιού θα μετασχηματιστεί αργότερα σε σχέση εργοδότη – εργαζόμενου. Η πιο σταθερή διαχρονικά ομάδα ήταν αυτή των δημοσίων υπαλλήλων.

Η δεύτερη περίοδος αρχίζει μετά το 1850 και οδηγεί στο διαχωρισμό μισθωτών, μη μισθωτών. Μετά τις εξεγέρσεις του 1833 και του 1834, θα έρθουν κοντά οι τεχνίτες με τους χειρωνακτες και τους ανειδίκευτους και θα βοηθήσει στην ανάδυση της κατηγορίας της εργατικής τάξης. Το 1872 θα εμφανιστεί η διάκριση των προϊσταμένων και των εργοδοτών από τους επιστάτες και τους υπαλλήλους και η διάκριση μεταξύ των εργατών και των ημερομίσθιων εργατών. Η στατιστική κατασκευή της εργατικής τάξης δεν ήταν ακόμη δυνατή.

Στο τέλος του 19^{ου} αι. παρατηρείται η ομαδοποίηση των επιχειρηματικών δραστηριοτήτων όχι με κριτήρια αγοράς, αλλά με τον τρόπο κατασκευής των προϊόντων και τα εμπλεκόμενα επαγγέλματα. Κατά τον Desrosières αυτό έχει σχέση και με την εμφάνιση του ειδικού εργατικού δικαίου πέρα από τον Αστικό Κώδικα, ο οποίος αντιμετώπιζε ενιαία το συμβόλαιο εργασίας ως μίσθωση εργασίας, ως ένα συμβόλαιο οιασδήποτε συναλλαγής μεταξύ δύο ατόμων. Στη Γαλλία, όπως και στις περισσότερες βιομηχανικές χώρες, η φύση της εργασίας οδήγησε σε νέους νόμους, που με τη σειρά τους επηρέασαν τη στατιστική πρακτική (π.χ. την ονοματολογία). Μέχρι και τη δεκαετία του 1940, η ταξινόμηση τόσο της ατομικής επαγγελματικής όσο και της επιχειρηματικής δραστηριότητας ήταν ταυτόσημη (π.χ. αρτοποιός και αρτοποιία) και αυτή η «επαγγελματική λογική» απάλειψε τη διαφορά εργοδότη – εργαζόμενου. Υπήρχαν και άλλες περιπτώσεις συσκότισης του ορίου, όπως οι *υπεργολάβοι* και οι *μεμονωμένοι*. Η τελευταία ήταν διακριτή κατηγορία και περιλάμβανε τους μικρούς αυτοαπασχολούμενους: αγρότες, χειροτέχνες, εμπόρους, εργάτες φασόν, που το 1896 καταγράφονται προξενώντας ερωτηματικά για το υψηλό 23% (13% το 1936). Το καθεστώς του μισθωτού, όπως και στην Αγγλία, θα οδηγήσει στην κατασκευή ενός νέου στατιστικού αντικειμένου της ανεργίας, που θα διαδεχθεί εκείνο της φτώχειας.

Από τα τέλη του 19^{ου} αι. το δίκαιο της μισθωτής εργασίας θα διασαφηνίσει αυτόν τον όρο και θα επιβάλλει κωδικογραφήσεις επαγγελμάτων, που θα επεκταθούν την περίοδο 1936-1950. Η τρίτη περίοδος, από τη δεκαετία του '40 και

ύστερα χαρακτηρίζεται από μια ιεραρχία των μισθωτών, που κωδικοποιείται σε σχέση με τις συμβάσεις, που είναι ανάλογες των πιστοποιημένων προσόντων τους. Η παλιά γενική διάκριση των μισθωτών σε υπαλλήλους (από μηχανικούς μέχρι τεχνίτες) και σε εργάτες (από χειρώνακτες μέχρι ωρομίσθιους) γίνεται αναλυτικότερη με την ιεραρχική εισαγωγή επιπέδων μισθωτής εργασίας, ανάλογα με την κατάρτιση, και αναφέρονται στις συλλογικές συμβάσεις εργασίας. Η κοινωνική και συνδικαλιστική αναγνώριση των στελεχών (με πυρήνα τους μηχανικούς) θα αποτυπωθεί και στη στατιστική κωδικογράφηση μεταξύ 1936-1950. Μια άλλη συνοριακή κατηγορία μεταξύ μισθωτών και μη μισθωτών είναι τα ελεύθερα επαγγέλματα¹⁰⁴³, μια γαλλική εκδοχή των αγγλοσαξώνων «professionals».

ΣΥΝΟΛΟΝ ΠΛΗΘΥΣΜΟΥ ΚΑΤΑ ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΑ

Επαγγέλματα 1	Πρόσωπα άσχετοί με τα κατωθι επαγγέλματα								Ανδρες, γυναίκες, παιδιά και υπηρέτες ζώντες εμμέσως εκ της εργασίας των προηγούμενων				Σύνολον		
	καταστηματαρχαί ή εργατοσυνάργα		υπαλλήλοι		εργάται		εμμερομίσθιοι χειρώνακτες θύροισσι κλ.		Οικογενεια		υπηρεταί		Αρρε- νως	θή- λους	Σύνολον
	Αρρ. 2	θήλ. 3	Αρρ. 4	θήλ. 5	Αρρ. 6	θήλ. 7	Αρρ. 8	θήλ. 9	Αρρ. φ 10	θήλ. φ. 11	Αρρ. 12	θήλ. 13			
Ονοματολογία των επαγγέλματων (νά έγγραφωσιν εν τη 1η στήλη)															
I. — Γεωργία								IV. — Ελευθέρια επαγγέλματα							
1. Πρόσωπα καλλιεργούντα αυτοπροσώπως τας γαίας των ή δι' εργατών								12. Καθηγηταί και διδάσκαλοι							
2. Μισθωταί, άγρολῆπται								13. Διηγήτορες, συμβολαιογράφοι, δικαστικοί κλητήρες κλ.							
1. Άλλα γεωργικά επαγγέλματα άμπελοφυτοί, ξυλοκόποι, άνθρακίτες, κηπουροί, άνθηκόμοι κλ.)								14. Γιατροί, φαρμακοποιοί, κτηνίατροι, δοντογίατροι, ποδίατροι κλ.							
Σύνολον								Σύνολον							
II. — Βιομηχανία								V. — Πρόσωπα ζώντα αποκλειστικῶς εκ του εισοδήματός των.							
4. Μεταλλουργικά βιομηχανία, γυτήρια, βιομηχανικά καταστήματα.								17. Ήσθηταί και εισοδηματῆται							
5. Μικρά βιομηχανία (τεχνά)								18. Συνταξιοδοχοί του κράτους							
Σύνολον								Σύνολον							
III. — Εμπόριον και μεταφορά.								VI. — Εκπαίται, αθήται, δημόσια γυναικεία έγγραμματα							
6. Τραπεζίται, παραγγελιοδόχοι, έμποροι.								VII. — Επαγγέλματα άγνοια							
7. Μικρέμποροι.															
Σύνολον								Σύνολον ίσον προς των άπογραφων ονομαστικῶς πληθυσμῶν.							
IV. — Ελευθέρια επαγγέλματα.								Ήδη άπογραφῆς πληθυσμῶς							
8. Χοροφυλακή και άστυνομία								Σύνολον πληθυσμῶς του νεοφ.							
9. Θεατρικά (λειτουργοί των διαφόρων θεατρικωμάτων)															
10. Μοναχοί και μοναχάι															
11. Υπαλλήλοι του κράτους και των δήμων.															

Εικόνα 179: Κατηγορίες επαγγελματιών στη γαλλική απογραφή στατιστικές του 1876.

Πηγή: Bloch, M.(1895). Εγχειρίδιον θεωρητικής και πρακτικής στατιστικής. σελ. 258.

Ο Desrosières ισχυρίζεται ότι οι μέχρι σήμερα τέσσερις βασικές κοινωνικές ομάδες: των αγροτών, των δημοσίων υπαλλήλων, των εργατών και των στελεχών, σχετίζονται με ιδιαίτερα αποτελέσματα της γαλλικής επανάστασης : τον διαμελισμό των εθνικών λαών, τη δημιουργία ενός ισχυρού ενοποιημένου κράτους, την

¹⁰⁴³ Μέχρι το '30 ο όρος μπορούσε να συμπεριλαμβάνει και μισθωτούς του δημοσίου, όπως τους καθηγητές (1896-1946).

επίδραση μιας ειδικής πολιτικής γλώσσας στο εργατικό κίνημα και την ίδρυση έξω από τα πανεπιστήμια σχολών μηχανικών συνδεδεμένων με το κράτος.¹⁰⁴⁴

Το ελληνικό πλαίσιο

Στη μετεπαναστατική Ελλάδα, ο Καποδίστριας έχοντας γνώση της αξίας των στατιστικών στοιχείων αλλά συνέστησε την πρώτη στατιστική επιτροπή υπεύθυνη για την πρώτη ελληνική απογραφή του 1828. Η απασχόληση περιλήφθηκε σε αυτήν, γιατί ήταν χρήσιμη οικονομική παράμετρος. Στην απαριθμητικού χαρακτήρα απογραφή, δεδομένης της διοικητικής αδυναμίας, υπήρχε μόνο το ερώτημα (το «Ζήτημα τρίτον»): «Εις εκάστην των ειρημένων τοπικών διαίρεσιν, ποίον το επικρατούν επάγγελμα εν τω λαώ;». Η συνοπτική απάντησή του βρίσκεται στις επιστολές του Καποδίστρια (1830) προς τους κυρίους «Προσέδρους των συμμάχων Αυλών»: «Το επικρατούν επάγγελμα εν τω λαώ εκάστου μέρους πολύ εξήρταται εκ της θέσεως και φύσεως του τόπου, και εκ του αριθμού της καταδυναστείας ήν κατεδυναστεύουσιν ή και σήμερον καταδυναστεύονται οι κάτοικοι. Οι μεν ορεινοί εισίν ή ποιμένες ή πολεμισταί. Οι δε πεδινόι όλοι ήθελον εργάζεσθαι την ευφορωτάτην αυτών γην, εάν δεν ηναγκάζοντο υπό των καταπιέσεων πολλάκις να παρατώσι το άροτρον, και λαμβάνοντας τα όπλα να ζητώσιν ασφάλειαν εις τα όρη. Τα κατωκημένα παράλια της Στερεάς και των Νήσων, έχουσι ναυτικούς και πραματευτάς.»¹⁰⁴⁵ Ακολουθούσε πίνακας με τις πόλεις και περιοχές μέχρι τον Όλυμπο¹⁰⁴⁶ και οι κατηγορίες των επικρατούντων επαγγελμάτων (έως τρία ανά τόπο) ήταν : γεωργοί, ποιμένες, έμποροι, τεχνίτες, ναυτικοί, ποιμένες πολεμικοί (Όλυμπος - Όσσα), αρματωλοί (Ακαρνανία), περιεπαίται (Δωρίδα - Λοκρίδα).

Για τις απογραφές του 1836 και του 1837, που ήταν απαριθμητικού χαρακτήρα, δεν υπάρχουν επίσημα στοιχεία. Τα μόνα σχετικά στοιχεία στηριγμένα σε αυτές τις απογραφές, βρίσκονται στο έργο του Frederick Strong (1842): «*Greece as a Kingdom; or a Statistical Description of that Country, from the Arrival of King Otto down to the Present Time. Drawn up from Official Documents and other Authentic Sources*». Αξιοποιώντας τα ο Ε.Μακρής (1972) συγκροτεί τους παρακάτω πίνακες:

¹⁰⁴⁴ Βλέπε Desrosières, A. (2005). ό.π., σελ. 322-326.

¹⁰⁴⁵ Μακρής, Ε. (1972). Ο οικονομικός ενεργός πληθυσμός της Ελλάδος και η απασχόλησις αυτού (1821-1971). Στο Ε.Κ.Κ.Ε. (1972). Στο *Στατιστικάί μελέται 1821-1971. Η Στατιστική κατά τα 150 έτη από της παλλιγενεσίας της Ελλάδος*. Αθήναι: Ε.Κ.Κ.Ε., σελ. 121.

¹⁰⁴⁶ Στην πρώτη εκείνη απογραφική προσπάθεια περιλήφθηκαν και περιοχές, που με τη συνθήκη της Κωνσταντινουπόλεως παρέμειναν στην οθωμανική αυτοκρατορία.

Είδος απασχόλησης (επαγγέλματα)	Διαμερίσματα της χώρας							
	Πελοπόννησος		Στερεά Έλλάς		Νήσοι		Σύνολον Χώρας	
Γεωργοί	50.864	47,37	24.375	39,24	19.830	36,88	95.069	42,58
Κτηνοτρόφοι	15.584	14,51	9.552	15,38	2.230	4,15	27.366	12,26
Μηχανικοί	7.292	6,79	3.346	5,39	4.705	8,75	15.343	6,87
Έμποροι καί τραπεζικοί	62	0,06	109	0,18	105	0,20	276	0,12
Έμποροι χονδρικού έμπορίου	1.637	1,52	1.359	2,19	2.094	3,89	5.090	2,28
Καταστηματαρχαι	4.915	4,58	5.284	8,51	1.997	3,71	12.196	5,46
Ίδιοκτήται μεγάλης έκτάσεως γαιών	1.535	1,43	786	1,26	434	0,81	2.755	1,23
Ίδιοκτήται μικράς έκτάσεως γαιών	21.184	19,73	13.235	21,30	10.815	20,11	45.234	20,26
Στρατιωτικοί	2.075	1,93	2.102	3,38	379	0,70	4.556	2,04
Ναυτικοί	1.604	1,49	1.357	2,18	10.718	19,93	13.679	6,13
Δημόσιοι υπάλληλοι	479	0,45	527	0,85	385	0,72	1.391	0,63
Δικηγόροι	49	0,04	42	0,07	19	0,04	110	0,05
Ίατροί	105	0,10	45	0,07	58	0,11	208	0,09
Σύνολον	107.385	100,00	62.119	100,00	53.769	100,00	223.273	100,00
Συνολικός πληθυσμός άρρένων κατά τό 1840	213.488		113.688		95.650		422.826	
Ποσοστόν τών εργαζομένων άρρένων επί του συνόλου τών άρρένων	50,30		54,64		56,21		52,80	

Εικόνα 180: Πίνακας του εργαζόμενου ανδρικού πληθυσμού της Ελλάδας ανά επαγγελματική κατηγορία για το 1838.

Πηγή: Μακρής, Ευάγγελος (1972), *Ο οικονομικώς ενεργός πληθυσμός της Ελλάδος και η απασχόλησις αυτού (1821-1971)*. Στο *Ε.Κ.Κ.Ε. (1972). Στατιστικά μελέται 1821-1971. Η Στατιστική κατά τα 50 έτη από της παλλιγενεσίας της Ελλάδος*, σελ. 126.¹⁰⁴⁷

Η εικόνα της Ελλάδας όπως προκύπτει από τα στοιχεία του πίνακα ήταν μιας έντονα αγροτικής χώρας (το 54,84 % των ανδρών ήταν γεωργοκτηνοτρόφοι, το 76,33 % είχε σχέση με τη γη). Από τις υπόλοιπες επαγγελματικές κατηγορίες η πολυπληθέστερη ήταν των μηχανικών (15.343 άνδρες, σχεδόν οι μισοί τους στην Πελοπόννησο), σε μια Ελλάδα με ουσιαστικά ανύπαρκτη βιομηχανία (ο σπουδαιότερος τομέας ο ναυπηγοεπισκευαστικός) ακολουθούσαν οι ναυτικοί (13.679) και οι καταστηματαρχες (12.196). Οι δημόσιοι υπάλληλοι καταγράφονται σε ιδιαίτερη κατηγορία, όπως συμβαίνει και στις γερμανικές στατιστικές. Η πιο ολιγάριθμη επαγγελματική κατηγορία ήταν των δικηγόρων με 110 άνδρες.

¹⁰⁴⁷ Από τα στοιχεία του Strong, F. (1842). *Greece as a Kingdom; or a Statistical Description of that Country, from the Arrival of King Otto down to the Present Time. Drawn up from Official Documents and other Authentic Sources*. Πίνακες Α,Β,С, D, σελ. 186,187. London: Longman, Brown, Green and Longmans.

Είδος απασχολήσεως (επαγγέλματα)	Πληθυσμός	Ποσοστόν επί τοις %
Γεωργοί	540	6,99
Κτηνοτρόφοι	102	1,32
Μηχανικοί	3.610	46,73
*Εμποροί	46	0,60
Καταστηματάρχαι	528	6,83
Ίδιοκτήται μεγάλης έκτάσεως γαιών	83	1,07
Ίδιοκτήται μικρῶς έκτάσεως γαιών	255	3,30
Διδάσκαλοι καί καθηγηταί	63	0,82
Δικηγόροι	44	0,57
Χειρουργοί	32	0,41
Ίερείς	134	1,73
Άρτοποιοί	330	4,27
Ράπται	216	2,80
Κατασκευασταί υποδημάτων κλπ.	376	4,87
Φρουρά κλπ. τῶν Ἀθηνῶν	1.367	17,69
Σύνολον	7.726	100,00
Πληθυσμός ἀρρένων	16.089	
Ποσοστόν ἐργαζομένων	48,02	

Εικόνα 181: Πίνακας του εργαζόμενου ανδρικού πληθυσμού της Αθήνας ανά επαγγελματική κατηγορία για το 1840.

Πηγή: Μακρής, Ε. (1972). *Ο οικονομικώς ενεργός πληθυσμός της Ελλάδος και η απασχόλησις αυτού (1821-1971)*. Στο Ε.Κ.Κ.Ε. (1972). *Στατιστικά μελέται 1821-1971. Η Στατιστική κατά τα 50 έτη από της παλλιγενεσίας της Ελλάδος*, σελ. 127.¹⁰⁴⁸

Στον πίνακα της πόλης της Αθήνας εντύπωση προξενεί ο μεγάλος αριθμός των τεχνιτών που αναφέρει ο Strong¹⁰⁴⁸ το 46,73% των εργαζόμενων χαρακτηρίζονται ως μηχανικοί, πράγμα που πρέπει να αποδοθεί στην ανοικοδόμηση και τις ανάγκες της πρωτεύουσας, του νέου διοικητικού κέντρου της Ελλάδας. Ισχυρή ήταν η παρουσία του στρατού (17,69%). Άλλο χαρακτηριστικό στοιχείο είναι ότι ο αριθμός των τσαγγάρηδων ήταν τριπλάσιος του αριθμού των ιερέων, που ο τελευταίος ήταν διπλάσιος των δασκάλων και καθηγητών (αναλογία ποσοστών 4,87 : 1,73 : 0,82 %). Οι υπηρέτες, αν και ευάριθμοι, δεν αναγνωρίζονται ακόμη ως επαγγελματική κατηγορία.

Η επαγγελματική ονοματολογία ελευθέρων επαγγελμάτων της εποχής αναφέρεται αναλυτικά (165 επαγγέλματα) σε φορολογικό πίνακα, κατανεμημένη σε επτά φορολογικές κλάσεις. Η ονοματολογία αυτή συγκροτήθηκε με κριτήρια την τέχνη και το είδος της προσφερόμενης υπηρεσίας, σε σχέση και με το προϊόν.

¹⁰⁴⁸ Από τα στοιχεία του Strong, F. (1842). *Greece as a Kingdom; A Statistical Description of that Country, from the Arrival of King Otho, in 1833, Down to the Present Time, Drawn up from Official Documents and other Authentic Sources*. London: Longman, Brown, Green and Longmans, σελ. 37.

Επαγγέλματα		Πληθυσμός			
		Από 5.000 ψυχές και πάνω	Από 3.000 ψυχές και πάνω	Από 1.000 μέχρι και 3.000 ψυχές	Από 1.000 ψυχές και κάτω
		δρχ.	δρχ.	δρχ.	δρχ.
Α' κλάση	1. Αρχιτέκτων ἢ ἐργολάβος νέων οἰκοδομῶν	75	60	50	40
	2. Δικηγόρος	74	60	50	40
	3. Πραγματευτῆς οἰκιακῶν σκευῶν μεμαγαζεῖον	74	60	50	40
	4. Πραγματευτῆς ρούχων (τσοχατζής)	74	60	50	40
	5. Φαρμακοπώλης	74	60	50	40
Β' κλάση	1. Καφεπώλης με μπιλιάρδον	50	40	30	25
	2. Κρασοπώλης με τὴν ὀκάν	50	40	30	25
	3. Παντοπῶλαι διαφόρων εἰδῶν ἐμπορεύματος λιανικῶς	50	40	30	25
	4. Ξενοδόχος	50	40	30	25
	5. Πραγματευτῆς βαμβακερῶν, λινῶν καὶ μεταξωτῶν πανικῶν με ἐργαστήστηριον	50	40	30	25
	6. Πραγματευτῆς τῶν χάριν καλλωπισμοῦ νιψήματος, κοσμηματος (quincaillerie)	50	40	30	25
	7. Ραπτοπραγματευτῆς	50	40	30	25

Εικόνα 182: Επαγγέλματα και ετήσιοι φόροι των δύο υψηλότερων φορολογικών κλάσεων του έτους 1837.

Πηγή: Παπαγεωργίου, Γ. (1986). *Η μαθητεία στα επαγγέλματα (16^{ος}-20^{ος} αι.)*.

Παράρτημα 1, σελ. 151, (από ΓΑΚ-ΑΓΒ, Φακ.80, Επαγγέλματα-Συνάφια-Ρουσφέτια).

Ζ' κλάση	1. Ἀκονιστῆς μαχαι- ρίων καὶ ψαλιδίων	10	8	6	4
	2. Ἀλατοπώλης λια- νικῶς	10	8	6	4
	3. Ἀμαξοποιὸς	10	8	6	4
	4. Ἀσβεστοπώλης	10	8	6	4
	5. Βιβλιοδέτης	10	8	6	4
	6. Γανωτῆς περιφε- ρόμενος	10	8	6	4
	7. Γυψοδουλεутῆς	10	8	6	4
	8. Ἰχθυοπώλης	10	8	6	4
	9. Καληγωτῆς καὶ πεταλᾶς	10	8	6	4
	10. Καρφοποιὸς	10	8	6	4
	11. Καθαριστῆς κα- πνοδοχείων	10	8	6	4
	12. Κατασκευαστῆς διαφόρων μεταλ- λουργημάτων	10	8	6	4
	13. Κατασκευαστῆς ποτάσσης	10	8	6	4
	14. Κατασκευαστῆς ψαθίνων σκιαδίων	10	8	6	4
	15. Καλτζοπλέκτης καὶ καλτζοπώλης	10	8	6	4
	16. Καδδοποιὸς, σκα- φοποιὸς	10	8	6	4
	17. Κατασκευαστῆς χαρτίνων κουτίων	10	8	6	4
	18. Καρβουνιάρης	10	8	6	4
	19. Καλαθάρης	10	8	6	4
	20. Καλαποδᾶς	10	8	6	4
	21. Καλαϊτζῆς	10	8	6	4
	22. Κτενᾶς	10	8	6	4
	23. Κτίστης	10	8	6	4
	24. Κλειδαρᾶς	10	8	6	4
	25. Κοσκινᾶς, κρησα- ρᾶς	10	8	6	4
	26. Λιθογλύπτης	10	8	6	4
	27. Λιθογράφος	10	8	6	4
	28. Λιθοξόος	10	8	6	4
	29. Λινοῦφαντῆς	10	8	6	4
	30. Μαχαιρᾶς	10	8	6	4
	31. Μπασματζῆς	10	8	6	4
	32. Μπαλωτῆς χαλκέ- ων ἀγγείων	10	8	6	4
	33. Ξυδοπώλης	10	8	6	4
	34. Ὀργανοποιὸς ἢ κα- τασκευαστῆς μου- σικῶν ὄργάνων	10	8	6	4

α)

35. Ό άσπρίζων με ά- σβέστην	10	8	6	4
36. Παπλωματᾶς	10	8	6	4
37. Παλαιοβιβλιοπώ- λης	10	8	6	4
38. Παιχνιδιάτορες μουσικοί	10	8	6	4
39. Πλακοστρώτης	10	8	6	4
40. Πηγαδᾶς	10	8	6	4
41. Πωλητής όπώρων λιανικῶς	10	8	6	4
42. Πωλῶν πετῶμενα διάφορα	10	8	6	4
43. Πωλητής ξυλίνων πραγματειῶν	10	8	6	4
44. Πωλητής παιδικῶν παιγνιδίων	10	8	6	4
45. Πωλητής μελο- πήττων ἢ λουκου- ματζῆς	10	8	6	4
46. Πωλητής πηλίνων ἀγγείων	10	8	6	4
47. Πωλητής ἀγριμίων	10	8	6	4
48. Ρακοπώλης	10	8	6	4
49. Ράπττης χωρίς ἐρ- γαστήριο	10	8	6	4
50. Ρητινοποιός (κα- τραμτζῆς)	10	8	6	4
51. Σαμαρᾶς	10	8	6	4
52. Σαμαροδέτης	10	8	6	4
53. Σανδαλοποιός (πα- πουτζῆς)	10	8	6	4
54. Σφραγιδοποιός	10	8	6	4

β)

Εικόνα 183 (α,β): Επαγγέλματα και ετήσιοι φόροι της κατώτερης φορολογικής κλάσεως του έτους 1837.

Πηγή: Παπαγεωργίου, Γ. (1986). *Η μαθητεία στα επαγγέλματα (16^{ος}-20^{ος} αι.)*.

Παράρτημα 1, σελ. 156-159.

Βλέπουμε ότι από τα πιο προσοδοφόρα επαγγέλματα της εποχής ήταν ο εργολάβος και ο δικηγόρος. Ο γιατρός ήταν στη Γ' φορολογική κλάση μαζί με τους πραγματευτές μεταξιού, μαλλιού, βαμβακιού, δέρματος, ενώ ο χειρουργός στην Ε' κλάση μαζί με τους πωλητές κλωστών λιανικής και τους κρεοπώλες. Οι τεχνίτες ήταν γενικά στις δύο τελευταίες κλάσεις (ΣΤ', Ζ'), αλλά ο τυπογράφος και ο χρυσοχόος ξεχώριζαν (Δ' κλάση).

Το πρώτο επίσημο κρατικό στατιστικό δημοσίευμα εκδόθηκε το 1859 και ήταν προϊόν του Γραφείου Δημόσιας Οικονομίας, με επιμέλεια του Σ.Σπηλιωτάκη

και είχε τον τίτλο: «Στατιστικά πληροφορία περί Ελλάδος». Αυτό το έργο περιέχει δημογραφικά και άλλα στοιχεία καθώς και μικρή αναφορά σε στατιστικές δυτικών κρατών στο εισαγωγικό του κεφάλαιο. Σε αυτό υπάρχει η ενότητα «Κλάσεις και επιτηδεύματα», όπου περιλαμβάνεται ο ακόλουθος συνοπτικός πίνακας της κατανομής του πληθυσμού στις τέσσερις οικονομικές δραστηριότητες καθώς και η αναλογία τους ανά 10.000 κατοίκους, με μικρό σχολιασμό. Διάσπαρτα δίνει και πληροφορίες για ορισμένα από τα υπόλοιπα επαγγέλματα καθώς και ένα συγκεντρωτικό πίνακα στην ενότητα με τους πίνακες.

Γεωργική			Εμπορική			Ναυτική			Βιομηχανική		
1853	1856	Αύξηση	1853	1856	Αύξηση	1853	1856	Ελάττ.	1853	1856	Ελάττ.
229259	213807	13518	6280	6923	645	26302	20773	5527	25546	22609	2937

Εικόνα 184: Πίνακας κατανομής του πληθυσμού στις κύριες επαγγελματικές κατηγορίες (1853,1856).

Πηγή: Υπουργείον Εσωτερικών (επιμ. Σ.Σπηλιωτάκη). (1859). Στατιστικά πληροφορία περί Ελλάδος (Μέρος Α'). Περί πληθυσμού, περί εκτάσεων γης, περί οικοδομών κτλ., σελ.20.

Το σύνολο του πληθυσμού ήταν 1.067.216 άτομα το 1856. Η γεωργική τάξι που αναφέρει, συμπεριλαμβάνει κάθε κάτοικο που ασχολείται με τη γη (γεωργό, κτηματία, ενοικιαστή, εργάτη) και την κτηνοτροφία. Ο εκτιμώμενος αριθμός των εργαζόμενων ατόμων της υπολογίστηκε με βάση την απογραφή των γεωργοκτηνοτροφικών νοικοκυριών, πολλαπλασιασμένων επί 3. Είναι η πολυπληθέστερη τάξη (64,5%), με αυξητική τάση 5,9% την περίοδο 1853-56 και ακολουθεί η ναυτική, με φθίνουσα όμως τάση (21%). Αυτή αποδίδεται από τον Σπηλιωτάκη στις διακυμάνσεις του εμπορίου, αλλά εκτιμά ότι το ναυτικό δυναμικό της χώρας μπορεί να ξεπεράσει τις 50.000. Ελαφρά αύξηση 10,3% εμφανίζει και η εμπορική τάξη, ενώ η βιομηχανική εμφανίζει ανάλογη μείωση κατά 11,5%, που κατευθύνθηκε όπως αναφέρει ο Σπηλιωτάκης στη γεωργία.

ΠΙΝΑΞ ΙΒ' Ανακεφαλαίωση περί βιομηχανικών

		Κλήρος			Δημόσιοι και δημοτικοί υπάλληλοι				
		Αρχιερατές	Ιερείς και μοναχοί	Όλιγός κ-ριθμός	Δικαστικοί	Διοικητικ.	Στρατιωτ. νοσηταί	Δημοσ. υπ.	Όλιγός κ-ριθμός
1	Αττικής	10	598	605	113	771	879	452	1245
2	Εβδούας	1	335	337	35	124	189	311	687
3	Φθιώτιδος	1	375	376	33	106	535	653	1227
4	Ακαρνανίας	1	375	376	33	106	814	731	1722
5	Αργολίδος	3	496	499	74	147	591	500	1213
6	Αχαιίας	10	817	819	49	101	197	817	1164
7	Αρκαδίας	10	481	483	40	125	438	817	1115
8	Μεσσηνίας	10	330	332	39	91	200	720	1059
9	Λακωνίας	3	556	559	25	90	630	686	1434
10	Κυκλάδων	2	656	764	52	403	398	543	1396
		26	5114	5232	507	2108	4866	6250	12543

(α)

κλάσεων και επιτιθευμάτων τῶν κατοίκων.

Κλίσεις παπαιομένων καὶ εὐδαιμόνων							Γεωργική τάξις		Εμπόριον				Βιομήχαναι		Ἐνδοτε
Ἰατροὶ	Νομικοὶ	Μαΐαι	Καθηγηταί	Μηχανικαί		Ὀλιγοὶ ἀριθμοί	1853	1856	Ἐμποροὶ		Ναυταί		1853	1856	
				Ἀρτὶν	Θεολ.				1853	1856	1853	1856			
53	56	416	448	4213	803	5391	1772	20629	916	1024	1872	770	4867	4587	2148
16	16	155	37	2366	261	3049	15078	16633	352	500	2921	2331	1449	1255	814
12	15	416	41	3110	283	3979	20066	20165	511	489	4116	4915	1161	1029	590
14	18	69	45	2757	109	3012	25097	28303	510	571	356	240	1455	1429	657
33	42	112	48	4657	562	5155	18100	20916	491	4101	792	7915	2038	2238	1104
22	21	230	51	4122	421	4370	30658	29176	568	675	377	63	2653	128	123
31	31	136	95	5785	339	6117	27827	27279	657	798	35	37	4586	4014	508
17	16	109	23	2211	48	2125	24157	28091	421	310	1595	117	1167	885	487
35	23	131	50	3347	45	3825	21298	23272	513	416	446	533	1133	1084	718
39	19	125	131	6813	1778	8109	29852	29100	1228	1050	10213	6554	5039	4460	2335
271	252	1300	679	39981	5455	47333	229259	219877	6280	6925	25302	20775	20610	22509	11159

(β)

Εικόνα 185: Συγκεντρωτικός πίνακας των επαγγελματικών τάξεων στην Ελλάδα του 1856.

Πηγή: Υπουργείον Εσωτερικῶν (επιμ. Σ.Σπηλιωτάκη). (1859). Στατιστικά πληροφορία περί Ελλάδος, Μέρος Α', Περί πληθυσμοῦ, περί εκτάσεων γης, περί οικοδομῶν κτλ., Πίνακας ΙΒ', σελ.48-49.

Στις καταχωρήσεις του νομού Αττικής περιλαμβάνεται και η Βοιωτία, στις Φθιώτιδας και τμήμα της Ευρυτανίας, στις Ακαρνανίας τμήμα της Ευρυτανίας και η Αιτωλία, στις Αργολίδας και η Κορινθία και στις Αχαΐας και η Ηλεία. Βλέπουμε στον πίνακα, ότι οι επαγγελματικές τάξεις που αναγνωρίζονταν στα μέσα του 19^{ου} αι. στην Ελλάδα ήταν οι κληρικοί, οι δημόσιοι υπάλληλοι, οι πεπαιδευμένοι και ειδήμονες, η γεωργική τάξη, οι έμποροι και οι ναύτες, οι βιομήχανοι και οι ενδεείς. Η σειρά καταγραφής φανερώνει ίσως μία κοινωνική αξιολογία · στην κορυφή τοποθετείται η ιερατική τάξη, που ασχολείται με τη ψυχή και στο τέλος οι τεχνίτες, που ασχολούνται με την ύλη. Οι μαίες αποτελούν χωριστή καταγραφή μετά τους γιατρούς και τους νομικούς και πριν τους καθηγητές, στην κατηγορία των ειδημόνων. Οι μαθητές αντιμετωπίζονται σαν εν δυνάμει εργαζόμενοι, σαν μελλοντικοί ειδήμονες και καταχωρούνται ως πεπαιδευμένοι και όχι στην «οικιακή τάξη», πράγμα που όταν συνέβη στις δυτικές στατιστικές αφορούσε μόνο τους φοιτητές. Το γεγονός αυτό αντανακλά την υψηλή αξία της μόρφωσης στην ελληνική κοινωνία, που πέρα από αυταξία ήταν και μέσο κοινωνικής ανόδου.

Έντονο καταγράφεται το πρόβλημα της φτώχειας στην Αττικοβοιωτία (3%), λόγω της έντασής του στην Αθήνα και στον Πειραιά. Στα 1860 ήταν συνήθης στην Αθήνα και στον Πειραιά η εικόνα των επαιτών, των περιπλανώμενων παιδιών και των φτωχών. Το πρόβλημα της φτώχειας θα αυξηθεί στο τελευταίο τέταρτο του αιώνα με αιχμή όσους συνέρευσαν στη πρωτεύουσα για να γίνουν εργάτες.

Τον Ιανουάριο του 1862 το Γραφείο Δημόσιας Οικονομίας υπό τον Ι.Σούτσο δημοσιοποιεί τα αποτελέσματα της απογραφής πληθυσμού του 1861, υπό τον τίτλο: «Στατιστική της Ελλάδος. Πληθυσμός του έτους 1861». Στο έργο αυτό περιλαμβάνεται και το κεφάλαιο «Πληθυσμός και επιτηδεύματα» και πίνακες κατανομής των επιτηδευμάτων ανά νομό και ανά δήμο. Συγκεντρωτικά αναφέρει:

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Θ΄.

Πληθυσμός κατ' ἐπιτηδεύματα.

Ὁ πληθυσμός τοῦ 1861 διαφύεται κατ' ἐπιτηδεύματα ὡς ἐφεξῆς.

Κτηματίαι	16122
Βιομήχανοι	32801
Γεωργοὶ	147507
Ποιμένες	38953
Ἐργάται	19592
ὑπηρεταί	12651
ὑπηρετρίαι	7724
Ἀγωγιάται	2307
Καλλιτέχναι (6)	1346
Κληρικοὶ	5102
Μικροῦμποροι	9452
Μεγαλέμποροι	793
Τοῦ Β. Ναυτικοῦ	510
Τοῦ Ἐμπ. Ναυτικοῦ	19303
Δημόσιοι Ὑπάλληλοι	3553
Δημοσικὸι Ὑπάλληλοι	5199
Λιδάσκαλοι	1176
Δικηγόροι	394
Ἐφημεριδογράφοι	68
Ἴατροὶ	398
Φαρμακοποιοὶ	161
Μαῖαι	832
Μαθηταί	42680
Μαθήτριάι	9035

Εικόνα 186: Κατανομή του πληθυσμού της Ελλάδας ανά επαγγελματική κατηγορία το 1861.

Πηγή: Υπουργεῖον Ἐσωτερικῶν. (1962). Στατιστικὴ τῆς Ελλάδος. Πληθυσμός τοῦ ἔτους 1861, ἀνάτυπο 1991, Ε.Μ.Ν.Ε., σελ.ιη', ιθ'.

Βλέπουμε στον παραπάνω πίνακα μία κατάταξη, που δεν είναι ούτε κατά μέγεθος της κάθε επαγγελματικής κατηγορίας, ούτε αλφαβητική. Η πρώτη και τελευταία θέση καταλαμβάνεται από τους κτηματίες και τις μαθήτριες, αντανακλώντας τὰ ἄκρα τῆς κοινωνικῆς κλίμακας. Ενδιάμεσα παρεμβάλλονται τα παραγωγικά επαγγέλματα και οι υπηρεσίες. Ο μαθητικός πληθυσμός εμφανίζεται ξεχωριστά, ἐνῶ πρωτοεμφανίζεται και το ἄλλο κομμάτι τῆς «οικιακῆς τάξης», οι υπηρέτες-τριες καθώς και ἓνα ἄλλο γυναικείο ἐπάγγελμα οι μαῖες, που καταγράφονται στα δελτία με το μικρό τους μόνο ὄνομα. Οι καλλιτέχνες καθιερώνονται ως διακριτὴ κατηγορία. Οι εφημεριδογράφοι είναι μια ειδικὴ επαγγελματικὴ κατηγορία, ἡ πλέον ολιγάριθμη, που δεν θα ξαναεμφανιστεῖ στο μέλλον. Η καταχώρησή τῆς αντανακλά μάλλον τῆ μεγάλη ἐπιρροή που εἶχε ο τύπος στα πολιτικά πράγματα τῆς εποχῆς. Η φύση τῆς οικονομίας ἀποκαλύπτεται και ἀπὸ το ὅτι ο ἀριθμός τῶν εργατῶν είναι περίπου ἴσος με τὸν ἀριθμὸ τῶν υπηρετῶν και υπηρετριῶν. Βλέποντας και τα υπόλοιπα ἐπαγγέλματα, είναι φανερό, πέρα ἀπὸ τὴν κύρια ἀγροτικὴ διάσταση τῆς οικονομίας, ἡ ἔντονη

παρουσία των μη παραγωγικών υπηρεσιών. Οι δημοσιογράφοι θα εμφανιστούν ως ξεχωριστή κατηγορία στην απογραφή του 1879.

Η έκθεση τονίζει το μέγεθος και τη συνεισφορά του αγροτικού κόσμου, ζητώντας μέτρα ενίσχυσής του. Θεωρώντας ως τετραμελή τη μέση ελληνική γεωργική οικογένεια, υπολογίζει το ποσοστό του γεωργικού πληθυσμού στο 53%. «Τώντι η γεωργία είναι η κυριοτάτη της Ελλάδος βιομηχανία αποφέρουσα τα 2/5 περίπου όλων των προσόδων του Κράτους. Πλην δε τούτου εκ της τάξεως ιδίως των γεωργών, των ρωμαλέων τούτων εθελοντών της εννόμου τάξεως, συγκροτείται κατά μέγα μέρος ο εθνικός στρατός και εξ αυτής παράγονται ου μόνον τα προς διατροφήν των κατοίκων, αλλά και τα φυσικά προϊόντα άτινα γίνονται αντικείμενον εξωτερικής εμπορίας. Εκ τούτων δήλον ότι η τάξις αυτή χρήζει της ιδιαίτερας μερίμνης της Κυβερνήσεως ὅτι δε ομολογουμένως δύναται να συντελέση προς βελτίωσιν της καταστάσεως των γεωργών, είναι η μεταρρύθμισις του επικρατούντος φορολογικού συστήματος, η ανάπτυξις των της συγκοινωνίας μέσων, και η σύστασις αγροτικών τραπεζών.».

Ο Γάλλος Alfred Legoyt (1815-1885) στο έργο του «La France et l'étranger. Études de statistique comparée» (1865) ομαδοποιεί τα επαγγέλματα των Ελλήνων (1861) σε έξι γενικές κατηγορίες: ιδιοκτήτες (4,27%), βιομήχανοι (και εργάτες) (13,87%), γεωργοί (και ποιμένες) (19,37%), έμποροι (και ναυτικοί και αγωγιάτες) (8,43%), ελεύθερα επαγγέλματα (και μαθητές) (18,66%), υπηρέτες-τριες (5,40%). Το ότι τα ελεύθερα επαγγέλματα βρίσκονται στη δεύτερη θέση το θεωρεί ένδειξη περιφρόνησης της μεσαίας και ανώτερης τάξης προς τα αγροτικά, τα βιομηχανικά επαγγέλματα καθώς και του εμπόρου, πράγμα που επίσης υποδηλώνει ότι λίγες ελπίδες υπάρχουν για την ανάπτυξή τους στο μέλλον. Ο Α.Μανσόλας θα διαφωνήσει ισχυριζόμενος ότι οι κύριοι λόγοι που ερμηνεύουν το γεγονός είναι πολιτικοί και όχι κοινωνικοί. Η δική του εξήγηση ήταν ότι στην Ελλάδα εκπαιδεύονται και οι ετερόχθονες υπόδουλοι Έλληνες, που μετά το πέρας των σπουδών τους παραμένουν οι περισσότεροι εδώ και ασκούν ελεύθερα επαγγέλματα.¹⁰⁴⁹

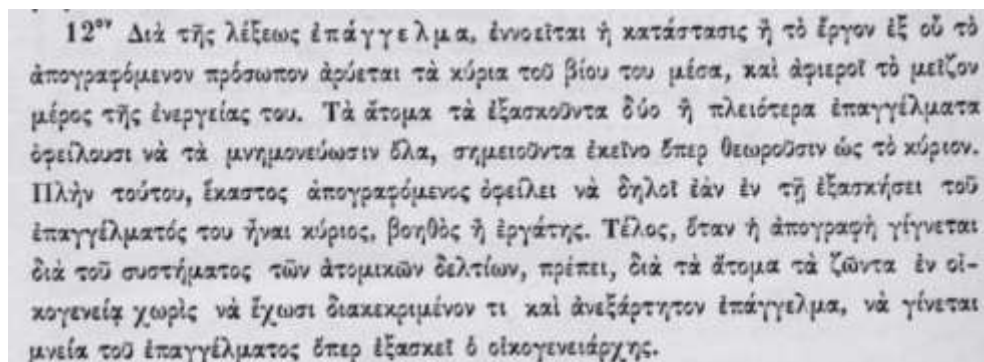
Στις απογραφές του 1870 και του 1879 τα αποτελέσματα των οποίων επιμελήθηκε ο Α.Μανσόλας, δεν υπήρξε μεγάλη διαφορά στις επαγγελματικές κατηγορίες. Υπήρξε διαχωρισμός κατά φύλο των εργατών και των διδασκάλων, ενώ το 1870 εμφανίζεται η κατηγορία αυτών που το επάγγελμα δεν εξακριβώθηκε.¹⁰⁵⁰ Αυτό πρέπει να το αποδώσουμε στο φόβο της εφορίας, αλλά και σε μη νόμιμες δραστηριότητες. Ο Α.Μανσόλας θα σημειώσει σχετικά: «Η

¹⁰⁴⁹ Μανσόλας, Α.(1867). *Πολιτειογραφικαί πληροφοριαί περί Ελλάδος*, σελ.18-19.

¹⁰⁵⁰ Διαφορετική ήταν η κατηγορία «άνευ επαγγέλματος», που περιλάμβανε τις γυναίκες που δεν δήλωσαν κάποιο επάγγελμα, τα βρέφη και τα παιδιά που δεν πήγαιναν σχολείο. Η υποτίμηση της γυναικείας εργασίας ήταν χαρακτηριστική της εποχής.

ατέλεια ταύτη δεν κατορθώθει ουδαμού να εκλείψη ἔν Πρωσσία π.χ. τη γενεθλίω ταύτη χώρα της στατιστικής εισίν άγνωστα τα επιτηδεύματα των 17% του πληθυσμού ἔν δε τη Ιταλία των 37% ἔν.1051 Το 1879 προστέθηκε, για πρώτη φορά μετά το έργο του F.Strong, η διακριτή κατηγορία του μηχανικού (705 ή 0,14% των εργαζόμενων).

Η κατηγορία *επάγγελμα* ορίζεται στην απογραφή του 1879 ως εξής:

12^{ον} Διά τῆς λέξεως *επάγγελμα*, ἐννοεῖται ἡ κατάστασις ἢ τὸ ἔργον ἐξ οὗ τὸ ἀπογραφόμενον πρόσωπον ἀρτεῖται τὰ κύρια τοῦ βίου του μέσα, καὶ ἀφιεροῖ τὸ μείζον μέρος τῆς ἐνεργείας του. Τὰ άτομα τὰ ἐξασκούντα δύο ἢ πλείοτερα ἐπαγγέλματα ὀφείλουσι νὰ τὰ μνημονεύωσιν ὅλα, σημειοῦντα ἐκεῖνο ὅπερ θεωροῦσιν ὡς τὸ κύριον. Πλὴν τούτου, ἕκαστος ἀπογραφόμενος ὀφείλει νὰ δηλοῖ ἐάν ἐν τῇ ἐξασκήσει τοῦ ἐπαγγέλματός του ἦναι κύριος, βοηθός ἢ ἐργάτης. Τέλος, ὅταν ἡ ἀπογραφή γίνεταί διὰ τοῦ συστήματος τῶν ἀτομικῶν δελτίων, πρέπει, διὰ τὰ άτομα τὰ ζῶντα ἐν οἰκογενεῖᾳ χωρὶς νὰ ἔχωσι διακεκριμένον τι καὶ ἀνεξάρτητον ἐπάγγελμα, νὰ γίνεται μανεία τοῦ ἐπαγγέλματος ὅπερ ἐξασκεῖ ὁ οἰκογενειάρχης.

Εικόνα 187: Ορισμός της κατηγορίας *επάγγελμα* στην απογραφή του 1879. Πηγή: Υπουργεῖον Εσωτερικῶν. (1881). *Στατιστικὴ τῆς Ελλάδος. Πληθυσμὸς 1879*, σελ. 9.

Υπήρξε προβληματισμός σε αρκετές περιπτώσεις, όπου η δραστηριότητα του ατόμου ενέπιπτε σε περισσότερες της μιας κατηγορίας. Το 1870 ο Α.Μανσόλας θα γράψει, ότι πέραν της αδυναμίας του καταγραφόμενου ατόμου ή του καταγραφέα να διακρίνει το επικρατέστερο επιτήδευμα, σε μικρές κυρίως πόλεις ο βιομήχανος είναι ταυτόχρονα και έμπορος των προϊόντων του, ενώ υπάρχουν περιπτώσεις που ασχολείται και με τη γεωργία και με την παραγωγή δευτερογενών προϊόντων από αυτή, κάνοντας ταυτόχρονα εμπόριο των δικῶν του ή και άλλων προϊόντων. Αναφέρει επίσης και την περίπτωση που δηλώνονταν αναληθῆ στοιχεία.¹⁰⁵² Η θέση στο *επάγγελμα* ζητείται για πρώτη φορά με την κατηγοριοποίηση: κύριος, βοηθός, εργάτης, αλλά δεν δημοσιεύονται σχετικά στοιχεία. Αυτό θα συμβεί 40 χρόνια αργότερα.

Ένα άλλο πρόβλημα ήταν ο προσδιορισμός των *ελευθερίων επαγγελματιῶν*. Ποιο κριτήριο πρέπει να θέσουμε για διάκρισή τους από τα *βιομηχανικά*; Τη

¹⁰⁵¹ Από τη συνέχεια του κειμένου του φαίνεται ότι μάλλον στα υψηλά αυτά ποσοστά περιλάμβαναν και τις περιπτώσεις των διφορούμενων κύριων επαγγελματιῶν. Από Μακρῆς, Ε. (1972)., ό.π., σελ. 138.

¹⁰⁵² Ο Μπαφούνης, Γ. (2006). ό.π., σελ.72, αναφέρει χαρακτηριστικά ότι στις απογραφές πληθυσμού του Πειραιά των ετών 1848 και 1856 σημαντικό μέρος του πληθυσμού δεν δήλωσε *επάγγελμα*.

χειρωνακτική δραστηριότητα, τον βαθμό εκπαίδευσης ή το κοινωνικό κύρος; Τα παραπάνω τον οδήγησαν στο να αρκεστεί στην υπαγωγή των επαγγελματιών αυτών σε επιμέρους κατηγορίες. Στην περίπτωση αυτή γίνεται φανερός ο κατασκευασμένος χαρακτήρας της στατιστικής κατηγορίας, που εξαρτάται από το ιστορικό πλαίσιο, δημιουργώντας προβλήματα στις διαχρονικές συγκρίσεις.

Σχετικά με τα στοιχεία της απογραφής του 1879, ο Α.Μανσόλας θα σημειώσει ότι στην Ελλάδα ο μισός πληθυσμός ζει από τη γη (οι οικογένειες των γεωργών, των κτηνοτρόφων, των εργατών γης και μέρους των κτηματιών). Πέραν τούτου, το πιο συνηθισμένο επάγγελμα είναι του «βιομηχάνου» (8,49% των εργαζόμενων). Από τα ελεύθερα επαγγέλματα το συνηθέστερο είναι του υπαλλήλου (δημόσιοι και δημοτικοί υπάλληλοι 1,98% των εργαζόμενων). Αναλογικά, η Ελλάδα διαθέτει περισσότερους ιερείς από τη Γαλλία και την Ιταλία και γιατρούς ελαφρώς περισσότερους από τη Γαλλία αλλά λιγότερους από την Ιταλία.

Η προσάρτηση της Ηπείρου και της Θεσσαλίας (1880/1881) συνοδεύτηκε με την αντίστοιχη απογραφή των κατοίκων των περιοχών αυτών. Η απογραφή αυτή αν και δεν ήταν λεπτομερής και ούτε και ακριβής, όπως σημειώνεται στην σχετική έκθεση, διότι έγινε με σπουδή λόγω των επικείμενων βουλευτικών εκλογών, περιλαμβάνει και συγκεντρωτικό πίνακα του πληθυσμού κατά επιτήδευμα. Το 71,6% των απογραφέντων καταχωρήθηκε χωρίς επάγγελμα πράγμα που φανερώνει άρνηση απάντησης. Οι 83.537 που απάντησαν κατανεμήθηκαν σύμφωνα με τον πίνακα:

ΕΠΙΤΗΔΕΥΜΑΤΑ	ΕΝ ΘΛΩ	ΕΠΙ ΤΟΙΣ 100	ΕΠΙΤΗΔΕΥΜΑΤΑ	ΕΝ ΘΛΩ	ΕΠΙ ΤΟΙΣ 100
Βιομήχανοι	7.687	10,21	Ίατροι	200	0,27
Έμποροι	4.871	6,47	Φαρμακοποιοί	45	0,06
Ναυτικοί	814	1,08	Μαίαι	21	0,03
Κτηματίαι	4.608	6,12	Δοκτοροί	33	0,04
Γεωργοί	31.570	41,95	Καλλιτέχναι	110	0,15
Παιδικοί	6.154	8,18	Δημοσιογράφοι	2	0,00
Έργαται	8.384	11,14	Κληρικοί	1.212	1,61
Έργατριαι	891	1,18	Υπάλληλοι	928	1,23
Άγνωστοί	1.825	2,43	Υπερέται	4.338	5,76
Διδάκταλοι	119	0,55	Υπερέτριαι	1.112	1,48
Διδασκάλισσαι	45	0,06		75.269	100,00

Εικόνα 188: Πίνακας κατανομής πληθυσμού κατά επαγγέλματα στην Ήπειρο και τη Θεσσαλία το 1881.

Πηγή: Υπουργείον Εσωτερικών, Τμήμα Δημόσιας Οικονομίας και Στατιστικής (1884), Πίνακες των Επαρχιών Ηπείρου και Θεσσαλίας κατά την απογραφήν του 1881, σελ. η΄.

Σύμφωνα με τον παραπάνω πίνακα, οι μισοί από όσους απάντησαν ανήκουν στους γεωργοκτηνοτρόφους και η επόμενη ομάδα είναι οι εργάτες-τριες (12,32%) και ακολουθούν οι τεχνίτες (10,21%). Ξεχωριστή καταγραφή ανά φύλο γίνεται στους εργάτες, τους δασκάλους και τους υπηρέτες.

Για την απογραφή του 1886 δεν δημοσιεύτηκαν σχετικά στοιχεία για τον Ελλαδικό χώρο, λόγω οικονομικών δυσχερειών, ούτε για την απογραφή του 1889, λόγω καταστροφής του απογραφικού υλικού από πυρκαγιά. Στην απογραφή του 1907, που έγινε με την επιμέλεια του Γ.Χωματιανού, θα δοθούν οδηγίες καταχώρησης των εισοδηματιών στους ανεπάγγελτους, σημάδι αποκλειστικής σύνδεσης της εργασίας με την αμοιβή της αγοράς. Στην κατηγορία «ανεπάγγελτοι» βρίσκουμε επίσης καταχωρημένους τις ασχολούμενες με τα οικιακά γυναίκες, τα παιδιά, τους ανήμπορους, τους συνταξιούχους και τους ανεξακρίβωτους. Δεν αναφέρεται πουθενά στα σχετικά κείμενα ο παλαιότερος όρος *απασχόλησις* παρά ο όρος *επάγγελμα* (εννοώντας το σύνηθες επάγγελμα) καθώς και ο όρος *εργαζόμενος πληθυσμός* (οι άνω των 10 ετών οικονομικά ενεργοί).

Ζητήθηκε επιτακτικά ο προσδιορισμός του αντικειμένου της τέχνης ή του εμπορίου, θεωρώντας άνευ αξίας τους παλαιότερους γενικούς χαρακτηρισμούς όπως υπάλληλος ή έμπορος. Υπήρχαν 11 κατηγορίες επαγγελματιών¹⁰⁵³ διηρημένες σε 192 «κλάσεις», συγκεντρωτικά και κατά νομό και κατά φύλο. Για πρώτη φορά το όνομα της κατηγορίας ήταν η δραστηριότητα αντί οι επαγγελματίες (π.χ. εμπόριο αντί έμποροι) κάνοντας ένα βήμα στην πορεία προς τους κλάδους της οικονομικής δραστηριότητας. Εδώ, για μοναδική φορά, χρησιμοποιείται σε επίσημο κείμενο στατιστικής ο όρος «άεργος». Αν και από τεχνικής απόψεως, όπως παρατηρεί ο Ε.Μακρής, δεν ακολουθήθηκε η ορθότερη στατιστική πρακτική (ολιγάριθμες κλάσεις δεν τέθηκαν κάτω από μία γενικότερη, πράγμα που έγινε με άλλες πολυπληθέστερες), η απογραφή του 1907 συνιστά μια τομή με το παρελθόν.

¹⁰⁵³ Οι κατηγορίες ήταν κατά σειρά: γεωργία - δάση, αλιεία - θήρα, κτηνοτροφία, βιοτεχνία (βιομηχανία, χειροτεχνία, χειρωνακτική), εμπόριον, μεταφορά, ελευθέρια επαγγέλματα, δημόσια και δημοτική υπηρεσία, θρησκευτική λειτουργοί, δημοσία δύναμις, προσωπικά και οικιακά υπηρεσία.

Σ ΚΑΤΗΓΟΡΙΑ - VII CATEGORIE		Ελευθέρια επαγγέλματα		
		Professions libérales		
167	Ύπαιθοι, δοντοποιοί, κτηνίατροι	2,961	27	2,988
168	Φαρμακοποιοί, φαρμακίμποροι	1,000	3	1,003
169	Μαΐαι	..	1,530	1,530
170	Δασκάλοι, διερμολόγοι	3,178	..	3,178
171	Συμβολαιογράφοι	428	..	428
172	Μηχανικοί (γεωμετροδομητικοί), υδραυλικοί, γεωγράφοι και ερασιφίλοι τεχνών κ. τινών	2,240	..	2,240
173	Αγρονόμοι κτην γεωμετρίας, μετεωρολόγοι	37	5	42
174	Δημοσιογράφοι	340	7	347
175	Καθηγητοί, διδάσκαλοι	4,092	1,719	6,411
176	Διδάσκαλοι ξένων γλωσσών, εμπορικών μαθημάτων, καλλιγραφίας, στενογραφίας, διορθωταί συγγραμμάτων	150	211	461
177	Διδάσκαλοι γυμναστικής, γυμναστές, ποδηλασίας, Ιππασίας, έργοεφόροι	97	13	110
178	Διακοσμητές, μεταφορισταί	111	1	112
179	Ύπαιθοι, ήλεκτροτεχνίται	240	238	578
180	Ζωγράφοι	301	20	321
181	Γλύπται	162	5	167
182	Σχεδιασταί, φιλολογοί	5	..	5
183	Μουσικοδιδάσκαλοι, μουσικοί, οργανοπαίχται	1,075	55	1,710
184	Κοιταχίττοι άνω μίας ειδειότητας	92	11	103
ΣΥΝΟΛΟ ΤΗΣ 2' ΚΑΤΗΓΟΡΙΑΣ - TOTAL POUR LA CATEGORIE VII		17,660	4,043	21,703

Εικόνα 189: Οι 18 κλάσεις της κατηγορίας ελευθέρια επαγγέλματα το 1907. Πηγή: Υπουργείον των Εσωτερικών. (1909). Στατιστικά αποτελέσματα της γενικής απογραφής του πληθυσμού κατά την 27^η Οκτωβρίου 1907 (τόμ. δεύτερος), σελ. 135.

Η σειρά παρουσίασης των κλάσεων αντανακλά την κοινωνική ιεραρχία της εποχής (επαγγέλματα υγείας, νομικά, μηχανικού κ.α. με τελευταία τα καλλιτεχνικά). Οι επαγγελματικές κατηγορίες στις οποίες υπάρχει καταγραμμένη επικράτηση των γυναικών παρουσιάζονται στον επόμενο πίνακα.

Επάγγελμα	Ποσοστό γυναικείας συμμετοχής (%)
Μαΐαι	100
Πλύνται, σιδερωταί	85,9
Κατασκευασταί τεχνητών ανθέων, πτερών, στεφάνων	84,4
Πλέκται, κεντηταί, χρυσοποικιλταί, κατασκευασταί περικνημίδων	84
Τροφοί, παιδαγωγοί, θαλαμηπόλοι, οικέται, θυρωροί, φύλακες οικιών, καταστημάτων, σταυλοφύλακες, ιπποκόμοι	68,3
Διδάσκαλοι ξένων γλωσσών, εμπορικών μαθημάτων, καλλιγραφίας, στενογραφίας, διορθωταί συγγραμμάτων	67,5

Πρόσωπα άνευ επαγγέλματος	65,9
Υφανταί, εριουργοί, φλανελλοποιοί, ταπητουργοί, μεταξουργοί, νηματουργοί, ξαίσται	65,6
Πιλοποιοί	63,7
Νοσοκόμοι	58,8
Αοιδοί, Ηθοποιοί	58,3
Ράπτται, κατασκευασταί ασπρορούχων, λαιμοδετών, ρινομάκτρων	55,4
Κληρικοί και μοναχοί αλλοδαπών εκκλησιών	53,3

Πίνακας 2: Γυναικεία επαγγέλματα το 1907.

Γενικά, οι γυναίκες κυριαρχούν σε ότι έχει σχέση με το ένδυμα, με την ανατροφή παιδιών, με τα παραϊατρικά επαγγέλματα της εποχής, τα μαθήματα ξένης γλώσσας, το θέαμα και τα ξένα δόγματα (καλόγριες). Άλλα ήταν τα επαγγέλματα των γυναικών των προερχόμενων από τα χαμηλά κοινωνικά στρώματα και άλλα αυτών της μεσαίας και ανώτερη τάξης. Στον πρωτογενή τομέα, το επάγγελμα με τη μεγαλύτερη γυναικεία συμμετοχή ήταν της σηροτροφίας, ενώ στη μεταποίηση μόνο ο ένας στους τέσσερις ανειδίκευτους ήταν γυναίκα. Οι γυναικείες αμοιβές ήταν κατώτερες των αντίστοιχων ανδρικών. Το 65,9% των καταχωρημένων ως πρόσωπα άνευ επαγγέλματος ήταν γυναίκες και σε αυτό το ποσοστό κρύβεται και η αφανής εργασία τους στα πλαίσια της οικογενειακής επιχείρησης.

Ο γεωργικός πληθυσμός εμφανίζεται ελαττωμένος κατά 2,4% από το 1879, αλλά όμως με τη γεωργία ασχολούνταν και οι περισσότεροι «χειρώνακτες άνευ μνείας ειδικότητας». Το στατιστικό δημοσίευμα επισημαίνει ότι η καταγραφόμενη μείωση του γεωργικού πληθυσμού αποδίδεται πέραν της στροφής σε άλλα επαγγέλματα και στη μετανάστευση. Ο Γ.Σταυράκης σημειώνει σχετικά: «Είνε δε ο αγροτικός πληθυσμός μάλλον επιρρεπής προς την μετανάστευσιν, και λόγω της αμαθείας του και λόγω του ότι ο μεταξύ των κατοίκων των χωρίων σύνδεσμος είνε στενότερος του δεσμού των κατοίκων των πόλεων και αν επομένως μεταναστεύση εις, παρασύρει και τους λοιπούς, εν ώ εις τας πόλεις η μετανάστευσις του ενός δεν θίγει τον άλλον. Εκτός δε τούτου οι χωρικοί ειθισμένοι εις τον εγκρατή και δυστυχή ως επί το πολύ βίον, δεν δειλιώσι προ της αβεβαιότητος του μέλλοντος, διότι δεν έχουσιν άλλως τε να χάσωσι και τίποτε.»¹⁰⁵⁴

¹⁰⁵⁴ Σταυράκης, Γ. (1916). ό.π., σελ.86.

Η μετανάστευση των Ελλήνων τον 19^ο αι. είχε αρχικά προορισμό τα μεγάλα αστικά κέντρα της Οθωμανικής αυτοκρατορίας (π.χ. Σμύρνη, Αλεξάνδρεια) και την Οδησό. Η κύρια προέλευσή της ήταν η νησιωτική Ελλάδα και η απασχόλησή της ήταν κυρίως στις εμπορικές δραστηριότητες των Ελλήνων της διασποράς. Μετά το 1890 και με τη σταφιδική κρίση θα ξεκινήσει ένα νέο κύμα μετανάστευσης, αρχικά από τη Δυτική Ελλάδα (Πελοπόννησος, Ιόνιο), που σταδιακά κύριο προορισμό θα έχει τις Η.Π.Α.. Το οικονομικό αδιέξοδο αλλά και το όνειρο μιας καλύτερης ζωής, έκαναν τους Έλληνες μετανάστες ανειδίκευτους βιομηχανικούς εργάτες στις Η.Π.Α. (υφαντουργεία, σιδηρόδρομοι, ορυχεία).

Στον ακόλουθο πίνακα φαίνεται η ανά επαγγελματική κατηγορία μεταναστευτική κίνηση για την περίοδο 1899-1924.¹⁰⁵⁵

		3. 'Επάγγελα - 3. Profession							1899-1924				
		Κατηγορία επαγγελματιών - Catégories de professions							'Αναλογία επί 100 μεταναστών Proportion pour 100 émigrants				
'Ετη Années	Γεωγία Agriculture	Βιομηχανία Industrie	'Εμπόριον Commerce	'Εγγάται - 'Υ- πάρται - Ou- vriers-Servants	'Επιστήμονες Hommes de science	Διάφορα Différents	Σύνολον Total	Γεωγία Agriculture	Βιομηχανία Industrie	'Εμπόριον Commerce	'Εγγάται - 'Υ- πάρται - Ou- vriers-Servants	'Επιστήμονες Hommes de science	Διάφορα Différents
1899	711	252	359	447	19	607	2.895	29,69	10,52	14,99	18,66	0,79	25,35
1900	1.105	355	369	1.187	14	745	3.775	29,29	9,41	9,78	31,46	0,37	19,69
1901	2.593	496	461	1.537	17	815	5.919	43,81	8,38	7,79	25,96	0,29	13,77
1902	3.934	631	511	1.724	16	1.294	8.115	48,48	7,81	6,20	21,24	0,20	15,97
1903	3.916	1.078	942	6.287	44	2.159	14.576	27,24	7,50	6,55	43,38	0,31	15,02
1904	3.319	1.170	992	5.958	89	1.067	12.625	26,29	9,27	7,56	47,43	0,70	8,45
1905	3.073	920	987	6.205	72	887	12.144	25,30	7,55	8,13	58,10	0,59	7,39
1906	5.434	1.071	1.417	13.521	95	1.586	23.127	23,50	4,63	6,13	58,46	0,42	6,86
1907	7.353	1.325	1.213	34.259	87	2.046	46.288	15,89	2,86	2,62	74,02	0,19	4,42
1908	2.992	637	755	21.752	92	2.590	28.808	10,39	2,21	2,62	75,31	0,32	8,95
1909	1.129	360	462	15.507	46	2.758	20.262	5,57	1,78	2,28	76,83	0,23	13,61
1910	5.127	1.079	961	28.457	84	3.427	39.135	13,10	2,76	2,46	72,71	0,21	8,76
1911	9.207	1.717	1.205	21.522	121	3.249	37.021	24,87	4,64	3,25	58,23	0,33	8,78
1912	8.516	2.241	1.283	16.506	122	2.868	31.566	27,07	7,10	4,06	59,29	0,39	9,09
1913	9.514	1.670	1.033	23.197	98	3.132	38.644	24,62	4,32	2,67	60,03	0,25	8,11
1914	4.658	2.052	2.033	31.848	149	5.141	45.881	10,15	4,47	4,43	69,41	0,33	11,21
1915	716	1.036	1.071	9.173	101	3.090	15.187	4,71	6,82	7,05	60,40	0,67	20,35
1916	4.076	970	750	16.438	110	4.448	26.792	15,21	3,62	2,50	61,35	0,42	16,60
1917	4.860	1.316	1.204	14.840	99	3.600	25.919	18,75	5,08	4,65	57,25	0,38	13,89
1918	72	314	410	1.294	42	470	2.602	2,77	12,07	15,76	49,73	1,61	18,06
1919	7	156	262	132	43	213	813	0,86	19,19	32,22	16,24	5,29	26,20
1920	458	778	1.004	8.967	106	2.685	13.998	3,27	5,56	7,17	64,06	0,76	19,18
1921	871	1.370	1.699	19.260	153	8.475	31.828	2,74	4,39	5,34	60,51	0,48	26,63
1922	159	250	348	1.663	85	1.416	3.821	4,16	6,54	9,11	40,91	2,22	37,08
1923	65	233	335	1.902	135	1.507	3.177	1,96	5,58	8,02	45,53	3,23	36,08
1924	110	399	430	1.785	182	2.426	5.252	2,99	5,88	8,19	34,18	3,47	46,16

Εικόνα 190: Πίνακας μεταναστών ανά επαγγελματική κατηγορία την περίοδο 1899-1924.

Πηγή: Γ.Σ.Υ.Ε. (1938). Στατιστική επετηρίς της Ελλάδος 1938, σελ. 434.

¹⁰⁵⁵ Το 1924 το Κογκρέσσο των Η.Π.Α. επέβαλε την απαγόρευση της μετανάστευσης από τη νότια Ευρώπη.

Παρατηρούμε ότι μετά το 1903 η εργατική τάξη και οι υπηρέτες παίρνουν τα πρωτεία της μετανάστευσης από την αγροτική της οποίας το ποσοστό πέφτει πολύ χαμηλά μετά το 1918. Η μεγάλη αύξηση μεταναστών το 1903 σχετίζεται με τη μέσω Πατρών ακτοπολική σύνδεση της χώρας με τις Η.Π.Α. (1902) και η κορύφωσή της συνέβη το 1907. Από το 1914 και μετά, με την εξαίρεση του 1917, στη δεύτερη θέση ανέρχεται η ομάδα των *διαφόρων επαγγελματιών*, πράγμα που φανερώνει ότι ένα ευρύτερο κοινωνικό ρεύμα βλέπει ως διέξοδο τη μετανάστευση. Η πτώση του 1917-18 σχετίζεται με την παρεμπόδιση της ελεύθερης ναυσιπλοΐας στη Μεσόγειο, λόγω του Α΄ Παγκόσμιου Πολέμου.

Τον Φεβρουάριο του 1917 πραγματοποιείται η πρώτη απογραφή των πάσης φύσεως *εργατών*¹⁰⁵⁶ της Αθήνας και του Πειραιά. Αυτή η ειδική απογραφή ανήκε στην παράδοση των στατιστικών της εργασίας, που ξεκίνησαν από τις Η.Π.Α. και την Αγγλία (Μασσαχουσέτη 1869, Δυτ.Ευρώπη 1886-1900). Η απογραφή αυτή έγινε από δημόσιους υπάλληλους στους οποίους προσέρχονταν οι απογραφόμενοι, με ό,τι αυτό μπορεί να σημαίνει για την πληρότητά της.

Στον πρόλογο της σχετικής έκδοσης αναφέρονται τα εξής: «Η γνώσις του αριθμού των αποτελούντων εκάστην των εργαζομένων τάξεων, του τρόπου και των όρων, υφ' ούς αύται προσφέρουσι την εαυτών εργασίαν, του τόπου εν ω εργάζονται και των εν γένει οικονομικών επαγγελματιών και οικογενειακών συνθηκών, υφ' ας αύται διατελούσιν, ανέκαθεν υπήρξεν απαραίτητον στοιχείον προς λήψιν εκ μέρους της Πολιτείας των υπέρ των εργατικών τάξεων μέτρων, άτινα αι κοινωνιολογικά και πολιτικά επιστήμαι υποδεικνύουσι και αι οσημέρας δυσχεραίνόμεναι βιωτικά του εργάτου συνθήκαι επιβάλλουσι.».

Οι *εργάτες* των Αθηνών (33.456, το 15% του πληθυσμού) ταξινομήθηκαν σε 94 επαγγέλματα και του Πειραιά (30.746, το 29,5% του πληθυσμού) σε 114.¹⁰⁵⁷ Τα δέκα ερωτήματα αφορούσαν την ηλικία, το φύλο, την καταγωγή, το μορφωτικό επίπεδο, την οικογενειακή κατάσταση, τη γονιμότητα, τις απολαβές,¹⁰⁵⁸ την εργασία/απραγία, τη σωματειακή ένταξη. Στην Αθήνα οι ντόπιοι *εργάτες* ήταν το 23,37%, από επαρχία το 66,94% (οι 9 στους 10 παντοπώλες και αρτοποιούς ήταν επαρχιώτες) και από το εξωτερικό το 9,69%. Στον Πειραιά οι ντόπιοι *εργάτες* ήταν το 16,66%, από επαρχία το 70,49% (οι 9 στους 10 εμποροπλοίαρχοι και παπλωματάδες ήταν επαρχιώτες) και από το εξωτερικό το 12,85%. Εγγράμματο ήταν το 75,93%

¹⁰⁵⁶ Ο όρος *εργάτης* στην απογραφή του 1917 είχε ευρεία έννοια και περιλάμβανε, πέρα από τους εργάτες της βιομηχανίας, όλους τους μισθωτούς (ημερομίσθιους, με μισθό μηνιαίο, κατ' αποκοπή) εκτός των δημοσίων υπαλλήλων και των υπηρετών. Περιλάμβανε τους εργάτες του αγροτικού τομέα και ακόμη όσους έκαναν περιστασιακά κατά την απογραφή κάποιο μεροκάματο.

¹⁰⁵⁷ Η παλαιότερη απογραφή του 1907 είχε 87 κλάσεις δηλ. επαγγέλματα στη *βιομηχανία*.

¹⁰⁵⁸ Ήταν σε ορισμένες ειδικότητες το μέσο ημερομίσθιο ανδρών-γυναικών.

στην Αθήνα και το 65,29% στον Πειραιά. Το υψηλότερο μέσο ημερομίσθιο στην Αθήνα το είχαν οι ιδιωτικοί υπάλληλοι (6,12 δρχ.) και το κατώτερο οι σιδερωτές (1,10). Το υψηλότερο μέσο ημερομίσθιο στον Πειραιά το είχαν οι εμποροπλοίαρχοι (10 δρχ.) και το κατώτερο οι φανελοποιοί (1,65).

Η εποχικότητα της εργασίας ήταν χαρακτηριστικό της εποχής. Η στατιστική αυτή δεν μιλά για ανεργία αλλά για *απραγία*, με αιτίες την ασθένεια, την έλλειψη εργασίας, άλλους λόγους καθώς και το διάρκειά της (0-3, 3-6, 6-12, >12 μήνες). Η απεργία και η διάρκειά της αποσιωπούνται. Η κύρια αιτία της μη εργασίας ήταν η έλλειψη εργασίας (Αθήνα:94,9%, Πειραιάς: 94,41%). Βιομηχανικοί εργάτες ήταν το 6,94% των εργατών της Αθήνας και το 14,92% των εργατών του Πειραιά.

Τα επαγγέλματα με τη μεγαλύτερη καταγραφείσα *απραγία* στην Αθήνα ήταν οι μακαρονοποιοί (91,53%) και οι ελαιοχρωματιστές (80,9%), ακολουθούμενοι από τους ψηκτροποιοούς (81,67%). Οι υψηλοί αριθμοί των δύο πρώτων έχουν σχέση με την εποχή που έγινε η απογραφή (γενικά δεν παρουσιάζουν μακράς διάρκειας ανεργία). Στον Πειραιά τα επαγγέλματα με τη μεγαλύτερη καταγραφείσα *απραγία* ήταν οι γαιανθρακεργάτες (93,32%), οι λεμβούχοι (94,59%) και οι γυψοπλάσται (93,94%), ακολουθούμενοι από τους εμποροπλοίαρχους (87,77%)¹⁰⁵⁹ και τους μακαρονοποιοούς (85,01%). Η μεγαλύτερη του ενός έτους ανεργία ήταν για τις δύο πόλεις περίπου 8,5%. Όλοι οι ανθοπώλες των Αθηνών και όλοι οι οδηγοί αυτοκινήτων του Πειραιά είχαν εργασία την περίοδο της απογραφής.

Τη δεκαετία εκείνη είχαν πολλαπλασιαστεί τα εργατικά σωματεία και οι απεργίες. Η πολιτική της τότε κυβέρνησης ήταν η χειραγώγηση ενός νομιμοποιημένου συνδικαλιστικού κινήματος (Σύνταγμα 1911), με σκοπό την παρεμπόδιση μιας ριζοσπαστικής εργατικής δράσης. Λίγα χρόνια νωρίτερα είχαμε και τις απεργίες των ανθρακεργατών (1913), των καπνεργατών της Μακεδονίας, των εργατών φωταερίου κ.α. (1914). Το 25,03% των απογραφέντων *εργατών* στην Αθήνα και το 40,16% στον Πειραιά ανήκαν σε σωματεία. Οι επαγγελματικές κατηγορίες με τα μεγαλύτερα ποσοστά συμμετοχής ήταν στην Αθήνα οι κατά πλειονότητα επαρχιώτες, γαλακτοπώλες (90,82%) και καπνεργάτες (83,33%) και στον Πειραιά οι σιδηροδρομικοί και τροχιοδρομικοί υπάλληλοι (82,62%), οι μηχανικοί ναυτικοί (79,57%) και οι κρεοπώλες(79,13%).

Αναγνωρίζοντας την έλλειψη σχετικής παράδοσης στον τόπο μας ο Δ.Καλλιτσουνάκης θα σημειώσει: «Εις την χώραν μας όμως δεν είναι δυνατόν δια μιας να καταρτίσωμεν στατιστικήν της εργασίας ευρισκόμενη εις το σημερινόν ύψος άλλων κρατών, τα οποία καλλιεργούν αυτήν από πολλών δεκαετηρίδων. Και την δύναμιν αν είχομεν προς τούτο, θα μας έλειπον αι βάσεις, δηλαδή η ακριβής

¹⁰⁵⁹ Το ποσοστό αυτό προέκυψε με βάση όσους προσήλθαν να απογραφούν και συνεπώς δεν περιλαμβάνει αυτούς που ταξίδευαν μακριά.

στατιστική οργάνωση των εκμεταλλεύσεων και συνεπώς τα καθέκαστον στατιστικά δεδομένα.».¹⁰⁶⁰ Κατά τον Καλλιτσούνακη, που έβλεπε τη στατιστική αυτού του τύπου ως εργαλείο οικονομικής πολιτικής και κοινωνικής ανάλυσης, τα στοιχεία περί των ημερομισθίων και του τύπου εργασίας δεν ήταν επαρκή για να σχηματίσουμε ολοκληρωμένη εικόνα για τη ζωή της εργατικής τάξης. Θα έπρεπε να διερευνηθεί επιπλέον το είδος της κατοικίας και για τις περιπτώσεις του ενοικίου το ποσοστό του επί του εργατικού εισοδήματος καθώς επίσης και τα λοιπά έξοδα συντήρησης.

Μετά την εργατική απογραφή Αθηνών – Πειραιώς του 1917, διενεργήθηκε το 1930 μια πανελλήνια απογραφή των υπαλλήλων και των εργατών, τα αποτελέσματα της οποίας εκδόθηκαν το 1940.¹⁰⁶¹ Αυτή μας έδινε τη γεωγραφική κατανομή των επαγγελματιών και ειδικοτήτων, δημογραφικά στοιχεία, ημερομίσθια και σύγκρισή τους με τα ημερομίσθια του 1917 και του 1935.

Η απογραφή του Δεκεμβρίου του 1920 που σε μια Ελλάδα περιλάμβανε σε σχέση με την απογραφή του 1907 τη Μακεδονία, το υπόλοιπο τμήμα της Ηπείρου, την Κρήτη, την ανατολική Θράκη και μαζί με τα νησιά του Αιγαίου την Ίμβρο και την Τένεδο.¹⁰⁶² Έγινε χρήση και οικογενειακού και ατομικού απογραφικού δελτίου, με ερωτήματα για το επάγγελμα, που αφορούσαν τα άτομα άνω των 10 ετών. Η ταξινόμηση ήταν διαφορετική από την προηγούμενη απογραφή, όπου δεν υπήρχε και το όριο των 10 ετών, με αποτέλεσμα αναλυτικές συγκρίσεις να παρουσιάζουν δυσχέρειες, αν και γίνεται στην έκθεση σύγκριση με την απογραφή του 1907. Για πρώτη φορά χρησιμοποιήθηκε κωδικοποίηση με τρεις αριθμούς, όπου ο πρώτος αντιστοιχούσε σε μία από τις 12 κατηγορίες των επαγγελμάτων, ο δεύτερος σε μία από τις 6 κλάσεις της κάθε κατηγορίας και ο τρίτος σε συγκεκριμένο εδάφιο εντός της κλάσεως. Για πρώτη φορά ζητήθηκε το δευτερεύον επάγγελμα, η επαγγελματική ιεραρχική θέση («κοινωνική τάξις εν τω επαγγέλματι») και διερευνήθηκε το ζήτημα της ανεργίας.

Κύριο χαρακτηρίζεται το επάγγελμα στο οποίο κάποιος απασχολείται τις περισσότερες ώρες της μέρας και κερδίζει τα περισσότερα. *Άνευ επαγγέλματος* ταξινομούνται όσοι δεν έχουν επάγγελμα ή κάποια τέχνη, όσοι αποσύρθηκαν, όσοι τρόφιμοι ιδρυμάτων δεν εργάζονται εσώκλειστοι, οι επαίτες, οι κοινές γυναίκες αλλά και οι εισοδηματίες. Ως υπάλληλοι καταχωρούνται όσοι δεν απασχολούνται

¹⁰⁶⁰ Καλλιτσούνακης, Δ. (1921). Παρατηρήσεις εις την απογραφήν των εργατών Αθηνών-Πειραιώς του 1917», *Αρχείον Οικονομικών και Κοινωνικών Επιστημών*, 1 (1), Ιούλιος-Σεπτέμβριος 1921, σελ. 197-207.

¹⁰⁶¹ Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας /Γ.Σ.Υ.Ε. (1940). *Απογραφή των υπαλλήλων και εργατών των βιομηχανικών και εμπορικών επιχειρήσεων ενεργηθείσα τον Σεπτέμβριον του 1930 και ημερομίσθια αυτών εν συγκρίσει προς παλαιότερα και νεότερα στοιχεία.*

¹⁰⁶² Οι κάτοικοι των απλωεσθέντων εδαφών σε μελλοντικές εκδόσεις δεν θα καταχωρούνται στο νόμιμο πληθυσμό. (θεωρούνταν όμως μέρος του πραγματικού πληθυσμού της απογραφής εκείνης).

στην παραγωγή ή πώληση των προϊόντων (π.χ. ταμίες, λογιστές) `οι τελευταίοι χαρακτηρίζονται ως εμποροϋπάλληλοι. Ως ανεξάρτητοι τεχνίται ταξινομούνται όσοι-σες αναλαμβάνουν εργασία κατόπιν συμφωνίας, μόνοι ή με τη βοήθεια μελών της οικογένειας. Η θέσις εις το επάγγελμα προσδιορίζονταν με την ένταξη στις κατηγορίες: κύριος επιχειρήσεως, υπάλληλος, εργάτης, ειδικά για τη γεωργία: ενοικιαστής, εμφυτευτής, μορτίτης (κολίγας) και μη δηλωθείσης κοινωνικής θέσεως.

Κατηγορία επαγγελματιών	Στερεά Ελλάδα και Κρήτη	Στερεά Ελλάδα και Κρήτη	Θεσσαλία και Ήπειρος	Μέγιστο Νήσιον	Κυκλάδες Νήσιον	Πελοπόννησος	Μακεδονία	Ήπειρος	Νήσιον Αιγαίου	Κρήτη	Ανατολή Ελλάδος	Κατηγορία
A - Γεωργία	10,07	26,14	25,71	24,21	26,80	28,10	26,80	41,03	49,04	41,02	65,19	A - Agriculture
B - Επισκευή και άμειβη	7,01	7,01	31,43	8,09	8,28	8,10	8,42	15,24	4,89	4,25	6,16	B - Ecoupe et chaise
Γ - Άλλοι	0,13	0,73	0,74	1,44	1,55	0,10	0,73	0,70	1,29	0,39	0,39	C - Pêche
Δ - Βιομηχανία επίδησος, μεταλλουργία, κλωστοϋφαντουργία	4,05	0,23	0,29	0,38	7,47	2,20	1,41	0,01	0,20	2,20	2,19	D - Industries textiles, métallurgie, Industries du bâtiment etc.
Ε - Βιομηχανία δευτερογενή προϊόντων γεωργίας, κτηνοτροφίας, άμειβης και άλλων	4,70	0,74	0,35	7,18	13,74	0,30	9,14	0,12	11,43	7,33	30,00	E - Industries du produit d'agriculture d'élevage, de chasse et de pêche.
Ζ - Ύφανταί βιομηχανία	4,08	7,85	4,18	4,16	8,78	3,70	0,00	3,81	3,01	2,09	1,24	Z - Industries textiles
Η - Στερεά βιομηχανία	0,02	0,14	0,12	0,20	0,20	0,20	0,10	0,09	0,04	0,19	0,11	H - Industries chimiques
Θ - Βιομηχανία επίδησος γενικών ή άμειβης άμειβης	5,00	0,12	0,31	7,91	9,72	0,40	4,20	4,32	0,22	7,17	2,34	Θ - Industries et services d'ordre général ou collectif.
Ι - Επαγγελματίες	5,30	10,25	7,81	8,30	9,24	7,25	8,21	7,80	10,20	8,48	0,27	I - Commerces
Κ - Δίκασμα και δικαστική λειτουργία, άλλων επαγγελματιών και άλλων	10,11	35,14	7,30	0,11	19,37	7,60	8,10	9,89	12,21	9,71	0,81	K - Administration, politique et services professionnels judiciaires et arts
Σύνολον	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	

Εικόνα 191: Πίνακας κατανομής κατηγοριών επαγγελματιών κατά διαμερίσματα (1920).¹⁰⁶³

Πηγή: Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας/ Γ.Σ.Υ.Ε. (1928). Απογραφή του πληθυσμού της Ελλάδος, κατά την 19 Δεκεμβρίου 1920. Γενικά στατιστικά αποτελέσματα. Α' Πληθυσμός-Β' Οικογένειαι. Παράρτημα, πίνακας 55, ξη'.

Σύμφωνα με τα στοιχεία του παραπάνω πίνακα, το 62% των εργαζόμενων καταχωρούνται στον πρωτογενή τομέα της οικονομίας (ο ένας στους δύο είναι γεωργός), το 25% στον τριτογενή και το 13% στο δευτερογενή. Η γεωργία έχει τα μεγαλύτερα ποσοστά της στη Δ.Θράκη (65,07%) και στην Κρήτη (61,57%) `το εμπόριο στη Στερεά Ελλάδα με την Εύβοια (13,23%) και στα νησιά του Αιγαίου Κυκλάδες (10,20%) `η δημόσια και ιδιωτική διοίκηση¹⁰⁶⁴ και τα ελευθέρια επαγγέλματα και οι τέχνες έχουν το υψηλότερο ποσοστό τους στη Στερεά, λόγω του οικονομικού κέντρου (Αθήνα και Πειραιάς). Η έκθεση παρατηρεί ότι: «Ωστε τα 32

¹⁰⁶³ Οι άλλες δύο κατηγορίες είναι οι άνευ και μη δηλωθέντος επαγγέλματος, που δεν συμμετέχουν στη ποσοστιαία κατανομή των εργαζόμενων.
¹⁰⁶⁴ Συμπεριλαμβάνεται η άμυνα της χώρας.

εκατοστά του πληθυσμού της Ελλάδος εργάζονται δια την συντήρησιν και των λοιπών 68 εκατοστών.»¹⁰⁶⁵

Πίναξ 67. Tableau 67.

Κατηγορία κυρίου επαγγέλματος

*Αρσενες Hommes

Φύλο: femelles

*En 100 άτομα ενόχους κατηγορίας και φύλου εθελούσιου δευτερεύον επαγγέλμου. Sur 100 individus de chaque catégorie et sexe ont déclaré une profession secondaire.

Κατηγορία κυρίου επαγγέλματος	Αρσενες Hommes	Φύλο: femelles	en total		en τη γεωργία, κτηνοτροφία, θάλασσά και αλιεία dans l'agriculture, élevage, chasse et pêche		en τη βιομηχανία dans l'industrie		en τη εμπόρευση dans le commerce		en άλλες κλάσεις dans d'autres branches		Categorie de profession principale
			Αρσενες hommes	Φύλο: femelles	Αρσενες hommes	Φύλο: femelles	Αρσενες hommes	Φύλο: femelles	Αρσενες hommes	Φύλο: femelles	Αρσενες hommes	Φύλο: femelles	
A - Γεωργία	887.117	88.839	9.11	3.00	3.01	2.12	5.05	1.39	6.91	0.06	0.21	0.34	A - Agriculture.
B - Ψέλλοι και θάλασσα	110.719	39.685	4.28	1.77	5.60	1.90	0.38	0.16	0.22	—	0.04	0.02	B - Pêchage et chasse.
Γ - Αλιεία	21.098	107	4.11	1.19	3.81	0.09	1.03	2.09	0.20	—	0.15	0.00	C - Pêche.
Δ - Βιομηχανία κατασκευών, μεταλλουργία κλωστοϋφανείων, άλλα	76.282	2.547	5.32	1.92	2.48	0.40	1.72	0.75	0.72	0.19	0.39	0.68	D - Industries extractives, métallurgie, industries du bâtiment, culture, élevage, de chasse, etc.
E - Βιομηχανία κατασκευών προϊόντων γαλακτοκομίας, κτηνοτροφίας θύλας και αλιείας	190.824	12.758	1.50	1.91	2.11	0.01	2.55	0.51	1.22	0.10	0.10	0.06	E - Industries textiles, etc.
Υ - Υφαντική βιομηχανία	23.225	12.824	4.58	1.11	2.24	0.28	1.30	0.70	1.12	0.08	0.14	0.08	F - Industries textiles.
Z - Χημικά βιομηχανία	2.423	298	2.20	0.53	0.20	0.19	1.10	0.18	1.82	0.16	0.36	—	G - Industries chimiques.
H - Βιομηχανία και υπηρεσίες γενικών ή ομαδικών αγαθών	81.988	1.184	2.31	1.09	1.97	0.21	1.31	0.49	0.72	0.27	0.21	0.29	H - Industries et services d'ordre général ou collectif.
Θ - Εμπόριον	146.020	1.051	6.03	2.19	2.75	0.06	1.61	0.52	2.01	0.72	0.46	0.20	I - Commerce.
I - Δημόσια και ιδιωτικά διοικήσεις, εκπαιδευτικά επαγγέλματα και τέχνη	117.328	14.011	3.79	0.51	1.31	0.09	0.68	0.22	0.13	0.02	1.21	0.18	J - Administration publique et privée, professions libérales et arts.
Σύνολον	1.401.157	310.401	7.07	2.34	3.04	1.14	6.12	1.61	6.14	0.68	0.27	0.62	Total

Εικόνα 192: Πίνακας κατανομής ατόμων, ανά 100 εργαζόμενους, που ασκούν δευτερεύον επάγγελμα, ανά κατηγορία και ανά φύλο (1920).

Πηγή: Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας/ Γ.Σ.Υ.Ε. (1928). Απογραφή του πληθυσμού της Ελλάδος, κατά την 19 Δεκεμβρίου 1920. Γενικά στατιστικά αποτελέσματα (Α' Πληθυσμός-Β' Οικογένειαι), πίνακας 67, σελ. ση'.

Σύμφωνα με την έκθεση, περίπου το 7% των οικονομικώς δρώντων Ελλήνων (δηλ. των μεγαλύτερων των 10 ετών) και το 2% των αντίστοιχων Ελληνίδων έχουν δευτερεύον επάγγελμα. Η υψηλότερη δευτερεύουσα απασχόληση παρατηρείται στη βιομηχανία (με αιχμή για τις γυναίκες την υφαντουργία), μετά στον αγροτικό τομέα και μετά στο εμπόριο.

¹⁰⁶⁵ Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας/ Γ.Σ.Υ.Ε. (1928). Απογραφή του πληθυσμού της Ελλάδος, κατά την 19 Δεκεμβρίου 1920. Γενικά στατιστικά αποτελέσματα (Α' Πληθυσμός-Β' Οικογένειαι), σελ. οε'.

Βιομηχανικά επαγγέλματα κατά κλάση	*Επί 100 ανδρών του πληθυσμού των γυναικών Sur 100 personnes de la profession considérée		*Επί 100 ανδρών του πληθυσμού Sur 100 individus		*Επί 100 Αγγέλων Sur 100 hommes		*Επί 100 Εγγέλων Sur 100 femmes		Professions industrielles par classes
	Άρσενες hommes	Θ (Λ)ες femmes	Άρσενες hommes	Θ (Λ)ες femmes	Άρσενες hommes	Θ (Λ)ες femmes	Άρσενες hommes	Θ (Λ)ες femmes	
I. Βιομηχανία, ορυχεία, μεταλλουργία, εδαφοδομικά κλπ.									I. Industries extractives, métallurgie, industries du bâtiment etc.
Α. Μεταλλεία και ορυχεία	86,47	8,23	1,07	1,80	0,99	0,99	0,99	0,99	a. Mines et minières.
Β. Αποταμίς	88,33	4,63	0,19	0,21	0,08	0,08	0,08	0,08	b. Carrières de pierres.
Γ. Άμμοι και γενεακά υλικά	82,33	23,67	0,38	0,20	0,47	0,47	0,47	0,47	c. Sables et caux minérales.
Δ. Μεταλλουργία (πρώτες επεξεργασίες)	87,10	2,81	0,11	0,13	0,02	0,02	0,02	0,02	d. Métallurgie (premières elaborations).
Ε. Αποδομικά έργα των μεταλλών	86,36	5,83	4,93	0,92	4,32	4,32	4,32	4,32	e. Travaux successifs des métaux.
Σ. Μηχανικά εργαλεία, λοιπά εργαλεία κλπ.	88,57	3,75	1,11	1,52	0,11	0,11	0,11	0,11	f. Machines agricoles, industrielles etc.
Ζ. Άλλα μηχανήματα και είδη κατασκευής των κτιρίων εκτός των κλπ.	86,16	1,84	0,12	0,49	0,09	0,09	0,09	0,09	g. Autres appareils et machines, elaborations spéciales des métaux précieux etc.
Η. Προεργασίες και κατεργασίες άσβεστών (αλκή της άσβεστος, μεταλλουργία)	95,11	4,85	1,47	1,85	0,51	0,51	0,51	0,51	h. Préparation et élaboration de fossiles (sauf l'extraction).
Θ. Οικοδομικά, ύδατοδομικά κλπ. έργα κλπ.	94,90	1,30	7,13	8,43	0,50	0,50	0,50	0,50	i. Travaux de construction de bâtiments, hydrauliques etc.
Ι. Βιομηχανία άνευ άλλων χαρακτηρισμών	93,91	6,10	0,34	0,40	0,40	0,40	0,40	0,40	j. Industries sans autre indication.
Σύνολον	86,77	5,28	30,73	23,88	4,18	4,18	4,18	4,18	Total
II. Βιομηχανία επεξεργασίας προϊόντων γεωργίας, κτηνοτροφίας, θήρας και ψαγιών.									II. Industries de produits d'agriculture, d'élevage, de chasse et de pêche.
Α. Βιομηχανία έλαιών και άλλων φυτικών ελαίων	94,88	5,32	0,95	0,95	2,77	2,77	2,77	2,77	a. Industries de bois et d'autres matières végétales.
Β. Βιομηχανία σιτηρών και παρτών	94,29	4,73	8,54	9,59	2,59	2,59	2,59	2,59	b. Industries de céréales et de fruits.
Γ. Βιομηχανία σταφύλι ελαίου, αβίου και αμύγδαλ	25,59	22,44	7,19	4,56	10,50	10,50	10,50	10,50	c. Industries du raisin, de l'olive, du vin et du tatar.
Δ. Βιομηχανία ζωικών προϊόντων και κτηνοτροφικών ελαίων	95,94	3,06	25,95	13,99	2,80	2,80	2,80	2,80	d. Industries de produits et matières animales.
Ε. Βιομηχανία χαρτί και απειρισμός άρκαρισμένων ή άρκαρισμένων ελαίων, προεργασίες ή της γαλακτίας, κρεμμυδιών, θήρας και ψαγιών	19,27	46,61	0,62	0,41	1,58	1,58	1,58	1,58	e. Industries du papier et confectiom d'objets de différentes matières, provenant de l'agriculture, de l'élevage, de la chasse et de la pêche.
Σύνολον	51,05	8,95	37,48	48,94	29,94	29,94	29,94	29,94	Total
III. Υφαντικά βιομηχανία.									III. Industries textiles.
Α. Μελίς	90,00	50,00	0,00	0,15	8,80	8,80	8,80	8,80	a. Soie.
Β. Ξυριά	30,03	69,97	1,67	0,41	7,94	7,94	7,94	7,94	b. Coton.
Γ. Ξύλον	33,73	86,27	2,10	0,84	17,29	17,29	17,29	17,29	c. Laines.
Δ. Άλλα, κεντήρι κλπ. γυναικεία εργαλεία και ρού	58,28	42,72	0,01	0,39	1,88	1,88	1,88	1,88	d. Fil, chaîne et autres fils artificiels et soie.
Ε. Καπνοπία και κτηνοτροφία είδη άρκαρισμένων	49,06	50,94	1,52	0,93	0,12	0,12	0,12	0,12	e. Confection et élaboration de tissus spéciaux.
Ζ. Βιομηχανία έντερων και αντίστοιχων αμαυών υφάντων	39,47	60,53	11,23	0,28	47,42	47,42	47,42	47,42	f. Industries de l'habillement et d'objets à usage domestique.
Σύνολον	59,34	64,96	17,59	7,37	10,40	10,40	10,40	10,40	Total
IV. Χημικά βιομηχανία.									IV. Industries chimiques.
Σύνολον	90,84	9,16	1,87	1,39	8,19	8,19	8,19	8,19	Total
V. Βιομηχανία και ύπηρεσία γενικών ή αρεικτών επαγγέλων.									V. Industries et services d'ordre général ou collectif.
Α. Πολυγραφική βιομηχανία	18,29	21,71	1,14	1,68	1,25	1,25	1,25	1,25	a. Industries polygraphiques.
Β. Κίνηση, φως, έναρ και θερμότητα	95,18	3,82	1,08	1,27	0,12	0,12	0,12	0,12	b. Mouvements, lumière, eau et chaleur.
Σύνολον	87,97	12,03	2,22	2,95	1,37	1,37	1,37	1,37	Total
Γ. Συναρμολογία	88,55	1,45	20,47	14,08	1,35	1,35	1,35	1,35	c. Commalesation.
Δ. Υπηρεσία έπιπέδων	84,14	8,28	0,18	0,45	0,45	0,45	0,45	0,45	d. Services d'ingéniers.
Σύνολον	97,49	7,51	20,65	26,51	2,80	2,80	2,80	2,80	Total
Γενικών αριθμών βιομηχανικών επαγγέλμων	81,98	14,02	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	Total général des professions industrielles.

Εικόνα 193: Πίνακας απασχόλησης σε βιομηχανικά επαγγέλματα πανελλαδικά (1920).

Πηγή: Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας/ Γ.Σ.Υ.Ε. (1928). Απογραφή του πληθυσμού της Ελλάδος, κατά την 19 Δεκεμβρίου 1920. Γενικά στατιστικά αποτελέσματα. (Πληθυσμός-Β' Οικογένεια), πίνακας 60, σελ. ογ'.

Παρατηρούμε ότι οι εργάτες έχουν το υψηλότερο ποσοστό απασχόλησης (37,48%) στις βιομηχανίες επεξεργασίας προϊόντων γεωργίας, κτηνοτροφίας, θήρας και αλιείας, ενώ οι εργάτριες στην υφαντουργία (70,4%), όπου και κυριαρχούν (65%) έναντι των ανδρών.

Ένα άλλο στοιχείο που πρόσφερε για πρώτη φορά η απογραφή του 1920 (που ήταν και οικογενειακή απογραφή), ήταν αναλυτικά δημογραφικά στοιχεία με μονάδα την οικογένεια. Όσον αφορά την επαγγελματική διάσταση των στοιχείων, η οικογένεια καταχωρούνταν ανάλογα με το επάγγελμα του αρχηγού της οικογένειας.

Η έκθεση σημειώνει ότι το μεγαλύτερο ποσοστό ατέκνων βρίσκεται στους άνευ επαγγέλματος (25,24%) και ακολουθούν οι έμποροι (21,06%) και με μικρή διαφορά ο τομέας των υπηρεσιών και ελευθέρων επαγγελμάτων (20,72%). Οι γεωργοί έχουν τον μεγαλύτερο μέσο όρο τέκνων ανά οικογένεια (4,28), αλλά

παρουσιάζουν και τη μεγαλύτερη θνησιμότητα (34,31%), ξεπερνώντας ελαφρά τους άνευ επαγγέλματος (34,13%). Ο μικρότερος μέσος όρος τέκνων ανά οικογένεια παρατηρείται στους εργαζόμενους στις βιομηχανίες και υπηρεσίες γενικών ή ομαδικών αναγκών (3,48), που έχουν και τον μικρότερο μέσο όρο επιζώντων τέκνων (2,36). Τον μεγαλύτερο αριθμό επιζώντων τέκνων τον έχει η κτηνοτροφική οικογένεια (2,86), που έχει και το δεύτερο μικρότερο ποσοστό θνησιμότητας (29,84%) μετά τους εργαζόμενους στη χημική βιομηχανία (27,85%).

Η γεωργική τάξη ήταν η πιο γόνιμη, αλλά οι συνθήκες υγιεινής της υπαίθρου, η έλλειψη ιατρικής φροντίδας και η μάλλον ανεπαρκής διατροφή των παιδιών, την καταδίκαζε σε μεγάλα ποσοστά θνησιμότητας. Το ότι «...τα τέκνα των κτηνοτρόφων επιζώσι ή τα τέκνα των γεωργών» πρέπει να αποδοθεί στην πλουσιότερη σε πρωτεΐνες διατροφή τους και στο ανθεκτικότερο της κατηγορίας σε κακουχίες, τη στιγμή που τα παιδιά τους και οι ίδιοι ήταν συνήθως μακρύτερα από οποιαδήποτε ιατρική φροντίδα. Τα επαγγέλματα που ασκούνταν στον αστικό χώρο είχαν λιγότερα παιδιά, λόγω των διαφορετικών προτύπων, του οικογενειακού προγραμματισμού, των περιορισμένων πόρων για ορισμένους, αλλά και με μεγαλύτερες πιθανότητες επιβίωσης, λόγω της μεγαλύτερης δυνατότητας ιατρικής φροντίδας. Ο παρακάτω πίνακας παρουσιάζει το ποσοστό των οικογενειών με θανόντα τέκνα, ανά κατηγορία επαγγελματιών και αποτελεί μαζί με τον προηγούμενο πίνακα (Π.106), που έδινε και αριθμητικά τα ζώντα και αποθανόντα τέκνα, μια προσπάθεια έμμεσης αποτύπωσης των συνθηκών ζωής των διαφόρων επαγγελματικών κατηγοριών.

Κατηγορία επαγγελματιών οικογενειάρχων	Οικογένειαι εν όλω Familles en tout	Οικογένειαι, αὐτὰς ἔχοντες γινόμενα τέκνα Familles ayant eu d'enfants nés	Οικογένειαι, αὐτὰς ἔχοντες θανάτῳ τέκνα Familles ayant eu d'enfants morts	Ἀναλογία τῶν οικογενει- αρχῶν, αὐτὰς ἔχοντων θανα- τόν τέκνα Proportion des familles ayant eu d'enfants morts		Catégories de professions des chefs de famille
				ἐπὶ 100 οικο- γενειάρχων ἐν ὅλῳ sur 100 familles en tout	ἐπὶ 100 οικογε- νειάρχων αὐτὰς ἔχοντων θάνατον τέκνα sur 100 familles ayant eu des enfants morts	
A - Γεωργία	401.641	393.904	252.479	51,02	61,34	A - Agriculture.
B - Κτηνοτροφία-θήρα	48.046	40.167	22.378	42,33	58,93	B - Élevage et chasse.
Γ - Ἰακίαι	9.863	5.788	2.418	49,89	59,13	C - Pêche.
Σύνολον Α-Γ.	519.550	439.859	257.275	51,19	63,78	Total A - C
Δ - Βιομηχανία, θαλάσσιος, μεταλλο- λογική, κτελεστικὴ κλπ.	29.710	22.705	20.926	50,44	61,21	D - Industries extractives, métallor- gie, industries du bâtiment, etc.
Ε - Βιομηχανία ἐπιχειρήσεων προϊ- όντων γεωργίας, κτηνοτροφίας, θήρας καὶ ἄλλων.	69.286	48.628	28.225	48,09	59,21	E - Industries de produits d'agri- culture, d'élevage, de chasse et piscic.
Ζ - Ὑφαντικὴ βιομηχανία	19.988	8.789	5.137	45,01	50,72	F - Industries textiles.
Z - Χημικὴ βιομηχανία	1.463	1.103	548	41,16	55,36	G - Industries chimiques.
H - Βιομηχανία καὶ ἑπιχειρήσεις γενι- κῶν ἢ ὁμαδικῶν ἀγαθῶν.	47.064	26.755	20.148	41,58	55,71	H - Industries et services d'ordre général ou collectif.
Σύνολον Δ-Η.	158.531	128.034	75.491	47,62	58,36	Total D - H
Θ - Ἐμπόσιον	81.065	67.944	25.915	41,81	50,77	I - Commerce.
I - Δημοσίαι καὶ ἑπιχειρήσεις δημο- συντάξια ἐπιχειρήματα κτλ.	42.604	39.272	20.805	42,02	52,10	J - Administration publique et pri- vée, professions libérales et artis.
ΙΑ - Ἄνευ ἐπαγγέλματος	71.755	55.157	32.387	41,14	59,62	JA - Sans profession.
ΙΒ - Μὴ δηλωθέντος ἐπαγγέλματος	57.522	45.239	27.871	40,79	59,54	JB - Profession non déclarée.
Γενικὸν σύνολον Α-ΙΒ.	939.387	771.601	472.807	50,33	61,28	Total général Α - JB

Εικόνα 194: Κατανομή των ελληνικών οικογενειών ανά κατηγορία επαγγελματιών και με στοιχεία για θανάτῳ τέκνα (1920).

Πηγή: Υπουργεῖον Ἐθνικῆς Οικονομίας/Γ.Σ.Υ.Ε. (1928). Απογραφή του πληθυσμοῦ της Ελλάδος, κατὰ την 19 Δεκεμβρίου 1920. Γενικά στατιστικά αποτελέσματα (Α' Πληθυσμός-Β' Οικογένειαι), πίνακας 107, σελ. ρθ'.

Τα παραπάνω εντάσσονται στην παράδοση που δημιούργησε το GRO με έρευνες για τη θνησιμότητα και τη γονιμότητα των επαγγελματιῶν-κοινωνικῶν τάξεων της Αγγλίας.

Η ανεργία καταγράφεται αναλυτικά και αφορούσε εργαζόμενους άνω των 10 ετών. Όμως, συμπεριέλαβε και τους ασθενούντες κατὰ την απογραφή. Οι λόγοι της ανεργίας ήταν: περιορισμός εργασιῶν λόγω εποχῆς, οικονομική κρίσις, απεργία και lock out, ασθένεια ἢ σωματικὴ βλάβη παροδική, έκτακτον γεγονός (θάνατος κυρίου, πυρκαϊά, χρεωκοπία κλπ.), απόλυσις ἢ παραίτησις δια προσωπικούς λόγους, μη δηλωθῆς (λόγος). Τα αποτελέσματα για την ανεργία καταχωρήθηκαν στους ακόλουθους πίνακες:

α) Α Πίναξ VIII (σελ. 128-135): Επαγγελματίαι ευρεθέντες χωρίς εργασίαν, κατὰ φύλον, ηλικίαν και επάγγελμα. Πανελλαδικά και επί μέρους πίνακες κατὰ

διαμέρισμα.

β) Α Πίναξ ΙΧ (σελ. 148-159): Επαγγελματίαι ευρεθέντες χωρίς εργασία, κατά φύλον, επάγγελμα και διάρκεια ανεργίας. Πανελλαδικά και επί μέρους πίνακες κατά διαμέρισμα.

γ) Α Πίναξ Χ (σελ. 148-159): Επαγγελματίαι ευρεθέντες χωρίς εργασία, κατά φύλον, επάγγελμα και λόγους ανεργίας. Πανελλαδικά και επί μέρους πίνακες κατά διαμέρισμα.

δ) Γενικός Πίναξ 14 (σελ. ΧCVI-ΧCVII): Κατανομή κατά κατηγορίας επαγγελμάτων και κατά διαμερίσματα των επαγγελματιών, οίτινες ευρέθησαν χωρίς εργασία την ημέραν της απογραφής.

ε) Γενικός Πίναξ 15 (σελ. ΧCVIII-ΧCIX): Άνεργοι επί 100 ατόμων του αυτού επαγγέλματος.

Συνολικά καταγράφηκαν 27.099 άνεργοι, το 88% των οποίων ήταν άνδρες εκ των οποίων το 21% ήταν οι ασθενείς. Η αιτία της ανεργίας για τους μισούς (47,8%) ήταν η οικονομική κρίση. Οι περισσότεροι ήταν άνεργοι για διάστημα μικρότερο των τριών μηνών και σχεδόν οι μισοί αυτών (42%) απασχολούνταν στη βιομηχανία επεξεργασίας προϊόντων γεωργίας, κτηνοτροφίας, θήρας και αλιείας. Το 12,4 % των ανέργων δεν δήλωσε τη διάρκεια που βρίσκονταν στην ανεργία. Η κατηγορία των επαγγελμάτων που παρουσίαζε τη μεγαλύτερη ανεργία είναι η βιομηχανία επεξεργασίας προϊόντων γεωργίας, κτηνοτροφίας, θήρας και αλιείας. Το διαμέρισμα με τη μεγαλύτερη ανεργία ήταν η Στερεά Ελλάδα και η Εύβοια και με τη μικρότερη η Κρήτη.

Κατηγορία επαγγέλματος	Άμφοτέρων τών φύλων — Sexes réunis													
	Όλες ηλικίες — Total	Παρονομίες θρογασίον λόγω έπαγγ. Diminution des travaux à cause de la saison	Ολοοικονομική κρίσις Crise économique	Άνεργία και lock-out Oisiveté et lock-out	Ασθένεια ή προσωρινή διαλείψουσα παρονομία Maladie ou infirmité pas- sagère							Άσθενεια ή προσωρινή διαλείψουσα παρονομία λόγω τραυματισμού, πυρκαγιάς, κλπ. Fait extraordinaire (accid. du travail, incendie, inondation, etc.)	Άσθενεια ή προσωρινή διαλείψουσα παρονομία λόγω αναιμίας ή άλλων ασθενειών Renvoi ou démission pour cause personnelle	Μη δηλωθείς — Non déclaré
					Ηλικία — Age									
					Όλες ηλικίες — Total	Μέχρι 59 έτη Jusqu'à 59 ans	60 έτών και άνω 60 ans et plus	Μη δηλωθείς Non déclaré						
A — Γεωργία	1290	1366	1573	8	774	656	146	2	66	118	298			
B — Κτηνοτροφία και θήρα	243	20	81	5	69	64	5	—	4	15	55			
Γ — Άλλια	242	49	35	68	69	53	7	—	8	4	18			
Δ — Βιομηχανία οικοδόμησης, μεταλλουργίας, οπισθομηχανική κλπ.	3003	709	1348	34	598	525	72	1	54	108	162			
Ε — Βιομηχανία επεξεργασίας προϊόντων γεωργίας, κτηνοτροφίας, θήρας και άλιου	2822	564	5484	86	247	847	100	—	185	195	371			
Ζ — Γρανιτική βιομηχανία	1396	108	505	7	492	415	35	1	34	31	172			
Ζ — Χημική βιομηχανία	122	15	63	1	39	49	1	—	9	3	11			
Η — Βιομηχανία και υπηρεσία γραμμάτων ή γραμμάτια έμπορικών	2746	376	956	14	872	702	79	—	152	127	277			
Θ — Έμποριον	2876	276	1078	12	883	792	92	1	168	163	357			
Ι — Διεπιστά και ύψιστοι διοικήσις, ελεύθερα επάγγελα και τέχναι	1712	107	447	30	473	432	39	—	77	360	261			
ΙΒ — Μη δηλωθέντος επαγγέλματος	3613	375	1284	18	634	572	92	—	20	16	236			
Σύνολον	27099	3901	12844	283	6739	5137	608	5	764	1159	2298			

Εικόνα 195: Λόγοι ανεργίας πανελλαδικά κατά γενική επαγγελματική κατηγορία (1920).

Πηγή: Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας/ Γ.Σ.Υ.Ε. (1928). Απογραφή του πληθυσμού της Ελλάδος, κατά την 19 Δεκεμβρίου 1920. Γενικά στατιστικά αποτελέσματα (Α' Πληθυσμός-Β' Οικογένειαι), ελληνόγλωσσο τμήμα του Α' Πίνακα Χ, σελ. 148.

Παράλληλα με την γενική απογραφή του 1920 έγινε και μία ειδική απογραφή των βιοτεχνικών και βιομηχανικών επιχειρήσεων και με άξονες τη γεωγραφική κατανομή, την τεχνολογική κατάταξη και την σύνθεση προσωπικού.¹⁰⁶⁶ Στο δελτίο, που αφορούσε επιχειρήσεις άνω των πέντε εργατών, συμπεριλαμβάνονταν ερώτηση που αφορούσε την περιοδική διακύμανση της έντασης εργασίας και πίνακας που αποτύπωνε τη διοικητική ιεραρχία στην εταιρεία καθώς και τα εργαζόμενα μέλη της οικογένειας του ιδιοκτήτη έστω και χωρίς αμοιβή. Διάκριση γινόταν και στους τεχνικούς ανάλογα του αν ήταν διπλωματούχοι ή πρακτικοί.

Η πρακτική της ιεράρχησης των επαγγελματιών και των επαγγελματιών ήταν ο αγγλικός δρόμος της ιεράρχησης της κοινωνίας, όπου η επαγγελματική ιεραρχία χρησιμοποιούταν αντί της ταξικής διαστρωμάτωσης της κοινωνίας.

ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΚΗ ΑΠΟΓΡΑΦΗ

Επιχειρήσεις της 18 Δεκεμβρίου 1920 (κατά το άρθρο 25 Μαΐου ε.λ. Βασιλικής Απόφασης)

Νομός: _____ Πόλις: _____
 Έπαρσις ή Γεωγραφία: _____ ή Χωρίον: _____
 Δήμος ή Κοινότητα: _____ ή Τριμήνη: _____

ΣΗΜ. Ο φρονιμότης ή άλλον γενική πληροφορία παρατίθεται δια προσωπίου μέχρις 300 διαγράμμις κατά το άρθρον 26 του νόμου 18 περί Στοιχείων. Αι πληροφορίες θα χαρακτηροποιήθωσιν μόνον δια την στατιστική κατ' άρθρον 26. Είλεος σποδόν, θα δημοσιευθώσιν δι' ασκ' ειδή βιομηχανίας, χωρίς ν' αποκρίνωσιν τα λόγιατα των νομίμων ή διαθεθέντων των επιχειρήσεων.

Δ Ε Λ Τ Ι Ο Ν

Απ' εκάς βιομηχανίας τής εξιστορούμενης εις έργασίαν, μεταλλών, λατομείων, υφαντηρίων κλπ. κατ' εις τας έπειλας εργάζονται περισσότερα των πέντε εργατών, πένν τον αριθμόν των εργαζομένων κατ' άρθρον 25 Μαΐου ε.λ. Βασιλικής Απόφασης.

1. Ονομασία και τόπος εις τής επιχειρήσεως: _____ Έστιν εις (στατική) επιχείρησις κατ' άρθρον 25 Μαΐου ε.λ. Βασιλικής Απόφασης, ή εις (κινητή) επιχείρησις κατ' άρθρον 25 Μαΐου ε.λ. Βασιλικής Απόφασης.

2. Η βιομηχανία εις (στατική) επιχείρησις ή (κινητή) εις τήν Κράτος ή εις Δήμον ή εις Κοινότητα ή εις Συνταγματικήν: _____ Έστιν εις (στατική) επιχείρησις κατ' άρθρον 25 Μαΐου ε.λ. Βασιλικής Απόφασης, ή εις (κινητή) επιχείρησις κατ' άρθρον 25 Μαΐου ε.λ. Βασιλικής Απόφασης.

3. Είδος τής βιομηχανίας: _____ κατ' άρθρον 25 Μαΐου ε.λ. Βασιλικής Απόφασης.

4. Το έργοσύνολον εις τήν πύσην ή άλλων άλλων έργασίαν εξεργάσθησιν δια: α) απλά έργοσύνολα: σποδόν, κατ' άρθρον 25 Μαΐου ε.λ. Βασιλικής Απόφασης, ή δι' έργοσύνολων κατ' άρθρον 25 Μαΐου ε.λ. Βασιλικής Απόφασης.

5. Τα έργασίον, εις τα οποία διατίθενται τήν πύσην διατίθεν, εις (στατική) έργοσύνολα (κατ' άρθρον 25 Μαΐου ε.λ. Βασιλικής Απόφασης). Έστιν κατ' άρθρον 25 Μαΐου ε.λ. Βασιλικής Απόφασης, ή (κινητή) έργοσύνολα κατ' άρθρον 25 Μαΐου ε.λ. Βασιλικής Απόφασης.

6. Έστιν ή βιομηχανία εις (στατική) κατ' άρθρον 25 Μαΐου ε.λ. Βασιλικής Απόφασης, ή (κινητή) κατ' άρθρον 25 Μαΐου ε.λ. Βασιλικής Απόφασης.

7. Ηλικία των εργαζομένων κατ' άρθρον 25 Μαΐου ε.λ. Βασιλικής Απόφασης, κατ' άρθρον 25 Μαΐου ε.λ. Βασιλικής Απόφασης, κατ' άρθρον 25 Μαΐου ε.λ. Βασιλικής Απόφασης, κατ' άρθρον 25 Μαΐου ε.λ. Βασιλικής Απόφασης.

8. Είς τούς έπισημους πίνακας κατ' άρθρον 25 Μαΐου ε.λ. Βασιλικής Απόφασης, συμπληρωθέντων κατ' άρθρον 25 Μαΐου ε.λ. Βασιλικής Απόφασης, συμπληρωθέντων κατ' άρθρον 25 Μαΐου ε.λ. Βασιλικής Απόφασης, συμπληρωθέντων κατ' άρθρον 25 Μαΐου ε.λ. Βασιλικής Απόφασης.

A. Παιδιασύνολον διαθεθέντων, τεχνικών, διανομητών κατ' άρθρον 25 Μαΐου ε.λ. Βασιλικής Απόφασης.

ΕΤΑΣ		Άρρενας	Θήλειες
α	Κίτριος, αρχηγός, διαθετότης ή διοικητής τής επιχειρήσεως....		
β	Μεχανικοί, χημικοί ή άλλων τεχνικών διπλωματούχοι... πρακτικοί.....		
γ	Γραμματείοι διοικήσεως, λογισταί, τεχνιφόδοι, συνθηκόφοροι κλπ.		
δ	Μίσην τής οικογενείας του διαθετότου εργαζόμενου εις τήν επιχείρησιν έστω και διασι παρακλήσις.....		
Σύνολον.....			

B. Έργασίον διαθεθέντων, διαθετότων εργαζομένων κατ' άρθρον 25 Μαΐου ε.λ. Βασιλικής Απόφασης.

ΚΑΤΗΓΟΡΙΑΙΘ	Άρρενας		Θήλειες	
	μέχρι 18 έτων	έως των 15 έτων	μέχρι 15 έτων	έως των 18 έτων
α				
β				
γ				
δ				
ε				
Σύνολον.....				

(1) Η. Σ. Είς τήν μηχανογραφή διατίθενται οι τεχνικοί δια τής επιχειρήσεως, οι γόνιμοι, οι πρωτοτυπικοί κλπ. Είς τήν μηχανογραφή διατίθενται οι μοναχικοί δια τής μηχανογραφίας, οι μηχανικοί, διαθετότης κλπ. Είς τήν μηχανογραφή διατίθενται οι μηχανογράφοι, οι ποδοκλάδοι, οι χημικοί, οι λογισταί κλπ. Είς τήν μηχανογραφή διατίθενται οι εργατοί, οι κούρατοι, οι βαρύνοντες κλπ. Είς τήν μηχανογραφή διατίθενται οι μαθητικοί, οι ποδοκλάδοι, οι κούρατοι κλπ.

Εικόνα 196: 1^η σελίδα του απογραφικού δελτίου βιομηχανιών και βιοτεχνιών του 1920.

Πηγή: Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας/ Γ.Σ.Υ.Ε. (1926). Απογραφή των βιοτεχνικών και βιομηχανικών επιχειρήσεων κατά την 18^η Δεκεμβρίου 1920 (τχ. Α'), σελ. χ.α.

¹⁰⁶⁶ Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας/ Γ.Σ.Υ.Ε. (1926). Απογραφή των βιοτεχνικών και βιομηχανικών επιχειρήσεων κατά την 18^η Δεκεμβρίου 1920. Αθήναι: Εθν.Τυπογραφείο.

Η επόμενη ανάλογη απογραφή, που περιλάμβανε και τις εμπορικές επιχειρήσεις, πραγματοποιήθηκε το 1930.¹⁰⁶⁷

Το τεύχος της γενικής απογραφής του 1920 έκλινε με ένα πανευρωπαϊκό συγκριτικό πίνακα απασχόλησης. Τα διεθνή στοιχεία που χρησιμοποιήθηκαν ήταν τα εγγύτερα χρονικά (1920-1927) στην απογραφή μας.

Πίναξ 6. Tableau 6.

Κράτη της Ευρώπης	Έτος απογραφής Année de recensement	Ανάλογη επί 100 — Proportions sur 100										États d'Europe
		Γενική απογραφή Απασχόληση και άνεργα Total de la population occupée et sans occupation	Μεταλλεία και αμέταλλα Mines et carrières	Βιομηχανία Industrie	Εμπορική ναυτιλία Maritime commerciale	Ανοικτή αγροτική οικονομία — Ανοικτή οικονομία — Agriculture ouverte et commerciale cultures	Κατασκευές Construction	Διακίνηση εμπορευμάτων Arrière et flottes	Διακίνηση εμπορευμάτων Administration postales	Ελεύθερη επαγγελματική εργασία — Ελεύθερη επαγγελματική Libre profession	Υπηρεσίες Services domestiques	
Α'. Βαλκανικά Κράτη												A. États balkaniques
Ελλάδα	1920	37.23	0.55	19.23	1.73	3.05	9.00	1.80	1.20	4.80	2.00	Grèce
Βουλγαρία	1920	45.75	0.75	7.90	0.03	1.25	3.40	1.10	1.12	1.42	0.72	Bulgarie
Ρουμανία	1923	78.21	0.23	7.41	0.10	1.71	2.70	3.22	1.12	1.28	2.37	Roumanie
Β'. Λοιπά Ευρωπαϊκά Κράτη												B. Autres États européens
Αυστρία	1910	55.88	2.87	21.82		2.30	8.29	1.88	9.95	1.91	2.20	Autriche
Βέλγιο	1920	16.53	7.17	40.22		7.77	10.95	3.19	3.52	3.89	5.89	Belgique
Γαλλία	1921	41.50	1.40			22.91	10.37		8.81		1.90	France
Γερμανία	1927	25.29	4.23	22.97		2.07	8.77	7.23	1.40	3.50	3.40	Allemagne
Δανία	1921	35.97		27.58		1.74	4.92	19.24	0.55	0.84	2.82	Danemark
Ελβετία	1920	25.30	0.22	44.84		4.38	11.69	9.19	1.81	3.30	4.17	Suisse
Εσθονία	1922	70.47	0.40	13.01		0.41	2.23	5.42	2.40	1.09	2.23	Estonie
Ιρλανδία	1911	47.41	0.23	23.18		0.20	5.23	4.02	1.83	2.10	1.90	Irlande
Ιταλία	1921	25.70	0.20	26.09		3.31	0.03	1.53	1.21	2.71	2.87	Italie
Λετονία	1925	27.98				3.87	6.24	1.27	1.09	1.21	2.18	Lettonie
Λιθουανία	1923	21.42	0.01	4.24		0.27	2.42	1.71	0.42	0.97	1.50	Lithuanie
Μ. Βρετανία	1921	7.58	1.02	41.05		1.95	5.41	13.80		6.18	4.51	Gr. Bretagne
Νορβηγία	1923	26.06	1.20	27.55		2.21	5.30	11.12	0.22	1.27	0.49	Norvège
Ολλανδία (Κάτω Χώρες)	1920	22.84	1.72	26.44		2.27	0.23	11.84	0.64	1.02	0.52	Pays-Bas
Ούγγαρι	1929	20.73	1.12	18.00		3.20	5.12	2.48		4.71	4.28	Hongrie
Πολωνία	1910	78.23		7.77		1.58	4.00	0.45		2.22	2.15	Pologne
Πορτογαλία	1911	37.44	0.58	21.52		2.04	6.00	1.51	0.23	1.52	7.54	Portugal
Σουηδία	1920	41.92		21.33		1.55	4.41	8.45		5.42	7.54	Suède
Τσεχοσλοβακία	1921	41.04	2.70	24.73			4.11	6.12			4.18	Tchécoslovaquie
Φινλανδία	1920	74.71		17.82		1.04	1.82	2.21		1.21	1.80	Finlande

Εικόνα 197: Συγκριτικός πίνακας απασχόλησης στην Ευρώπη ανά κατηγορία οικονομικής δραστηριότητας.

Πηγή: Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας/ Γ.Σ.Υ.Ε. (1928), Απογραφή του πληθυσμού της Ελλάδος, κατά την 19 Δεκεμβρίου 1920. Γενικά στατιστικά αποτελέσματα (Α' Πληθυσμός-Β' Οικογένειαι). Παράρτημα, πίνακας 6.

Οι δέκα τομείς οικονομικής δραστηριότητας - επαγγελματικές κατηγορίες του παραπάνω πίνακα είναι σύμφωνες με την Διεθνή Στατιστική Επετηρίδα της

¹⁰⁶⁷ Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας/ Γ.Σ.Υ.Ε. (1934). Απογραφή των καταστημάτων των μηχανικών και εμπορικών επιχειρήσεων ενεργηθείσα τον Σεπτέμβριον του 1930. Αθήναι: Εθνικόν Τυπογραφείον.

Κοινωνίας των Εθνών.¹⁰⁶⁸ Η Ελλάδα σε σχέση με τον βαλκανικό της περίγυρο εμφανίζει υπερδιπλάσιο αριθμό απασχολούμενων τόσο στη βιομηχανία όσο και στο εμπόριο συγκρινόμενη με τη Βουλγαρία και τη Ρουμανία. Πανευρωπαϊκά το πρωτείο στη βιομηχανική απασχόληση το έχει η Ελβετία και στο εμπόριο η Μ.Βρετανία. Η απασχόληση είναι στην 4^η θέση πανευρωπαϊκά στην ελληνική εμπορική ναυτιλία (πρώτη η Ολλανδία) και 4^η στα ελευθέρια επαγγέλματα (πρώτη η Ολλανδία).

Η απογραφή του 1928 βρίσκει την Ελλάδα χωρίς την Α.Θράκη, την Ίμβρο και την Τένεδο (συνθήκη Λωζάνης) και με τους πρόσφυγες. Η απογραφή αυτή έγινε με χρήση μόνο ατομικού δελτίου (ακόμη και για τα βρέφη) με 10 κύριες ερωτήσεις, από τις οποίες η τελευταία αφορούσε το επάγγελμα (για τους άνω των 10 ετών). Από την απογραφή αυτή και έπειτα χρησιμοποιούνται οι όροι *παραγωγικός ή ενεργητικός πληθυσμός*,¹⁰⁶⁹ που αντικατέστησαν τον από το 1907 χρησιμοποιούμενο όρο: *εργαζόμενος πληθυσμός*.¹⁰⁷⁰

Στην αρχή του κεφ. Α' δίνεται ο ακόλουθος ορισμός: «Ως [παραγωγικός] πληθυσμός ή [ενεργητικός] πληθυσμός χαρακτηρίζεται το σύνολο των προσώπων άτινα εξασκούν επάγγελμά τι βιοποριστικόν. Πάντα δε τα λοιπά πρόσωπα, ήτοι εισοδηματία, συνταξιούχοι, γυναίκες και παιδιά συντηρούμενα παρά τοι οικογενειάρχου, μαθηταί, σπουδασταί κ.λπ., δηλαδή πάντες εν γένει όσοι δεν κερδίζουν τα προς το ζην δια της εργασίας των αλλ' αποζώσιν εκ των εισοδημάτων των ή συντηρούνται παρά του οικογενειάρχου των, θεωρούνται ως ανήκοντες εις τον [μη παραγωγικόν] ή [μη ενεργητικόν] πληθυσμόν.»¹⁰⁷¹

Ο *οικονομικά ενεργός πληθυσμός*, που τοπικά και διαχρονικά έχει μεταβαλλόμενο περιεχόμενο, εκφράζει γενικά την προσφορά εργασίας προς την αγορά, συνδέει την έννοια της εργασίας με το εισόδημα από την αγορά και συσκοτίζει την παραγωγική δραστηριότητα για αυτοκατανάλωση, συμβάλλοντας στην απόκρυψη της γυναικείας κυρίως εργασίας. Όλοι οι στρατευμένοι και οι φυλακισμένοι ανήκαν στον παραγωγικό πληθυσμό και δήλωσαν το επάγγελμα που εξασκούσαν νωρίτερα. Δεν είναι σαφές αν όλοι τους καταχωρήθηκαν με αυτό τον

¹⁰⁶⁸ Περιλαμβάνει και την παραληφθείσα δέκατη κατηγορία των υπόλοιπων μαζί με αυτούς που δεν δήλωσαν.

¹⁰⁶⁹ Αποτελούν μεταφράσεις των *productive, active population*. Στην απογραφή του 1951 θα εισαχθεί ο όρος *εργατικόν δυναμικόν*, που αποτελεί μετάφραση του μετά την αμερικανική απογραφή του 1940 νεολογισμού, *labor force*. Ο όρος αυτός χρησιμοποιήθηκε στην Ελλάδα και σε άλλες χώρες μόνο σε δειγματοληπτικές έρευνες απασχόλησης από την στατιστική υπηρεσία και γενικά, αναφέρεται σε εργασιακή κατάσταση ορισμένου χρονικού διαστήματος (συνήθως εβδομάδας).

¹⁰⁷⁰ Η σειρά των όρων αντανάκλα τη βαθμιαία ταύτιση του επαγγέλματος με την αμοιβόμενη στην αγορά εργασία του ατόμου-οικονομικής μονάδας.

¹⁰⁷¹ Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας/ Γ.Σ.Υ.Ε. (1937). *Στατιστικά αποτελέσματα της απογραφής του πληθυσμού της Ελλάδος της 15-16 Μαΐου 1928. ΙΙΙ Επαγγέλματα*. (τχ. Πρώτον). Αθήναι: Εθνικόν Τυπογραφείον, σελ. 8.

τρόπο ή παραλήφθηκαν. Οι μόνιμοι αξιωματικοί καταχωρήθηκαν στην «Άμυνα της χώρας». (Ε.Μακρής, 1972)

Τα αποτελέσματα της απογραφής των επαγγελματιών του 1928 δημοσιεύτηκαν σε δύο τόμους.¹⁰⁷² Καταγράφονταν ανάμεσα στα άλλα το δευτερεύον επάγγελμα, η ανεργία, η γυναικεία και παιδική εργασία (άνω των 10) στην επιχείρηση ή στα οικογενειακά κτήματα και την κτηνοτροφία (καταχωρούμενοι στο αντίστοιχο επάγγελμα). Η *θέσις εις το επάγγελμα* λέγεται τώρα *κοινωνική θέσις*. Η διάκριση μεταξύ υπαλλήλου και εργάτη γινόταν ανάλογα με το αν επικρατούσε η διανοητική ή η σωματική εργασία.

10. Ποῖον εἶναι τὸ κύριον ἐπάγγελμά σου ;
Ἐξασκέεις ἐκτὸς αὐτοῦ καὶ ἄλλο ἐπάγγελμα, καὶ ποῖον ;

ΕΙΔΙΚΑΙ ΕΡΩΤΗΣΕΙΣ ΔΙΑ ΤΟ ΚΥΡΙΟΝ ΕΠΑΓΓΕΛΜΑ

<p>Ἐάν τὸ κύριον ἐπάγγελμά σου, ποῦ ἐδήλωσες ἀνωτέρω, εἶνε ἰδική σου ἐπιχείρησις (ἔστω καὶ συνεταιρικῶς) ἢ ἀπαντήσης ἐδῶ εἰς τὰς ἐξῆς ἐρωτήσεις :</p> <p>α) Ἐργάζονται εἰς αὐτὴν τὴν ἐπιχείρησίν σου ἄλλα μέλη τῆς οἰκογενείας σου ὑπὸ τὰς διαταγὰς σου ; (ναὶ ἢ ὄχι)</p> <p>β) Ἐργάζονται εἰς αὐτὴν, ἐκτὸς τῶν μελῶν τῆς οἰκογενείας σου, ἄλλοι ὑπάλληλοι ἢ ἐργάται ; (ναὶ ἢ ὄχι)</p> <p>γ) Ἐάν τὸ κύριον ἐπάγγελμά σου εἶνε γεωργικὸν ἢ γράψης ἂν εἶσαι ἰδιοκτῆτης (ἔστω καὶ συνεταιρικῶς) τῆς γῆς ποῦ ἐργάζεσαι, ἢ ἐνοικιαστής, ἢ ἐμφυτευτής, ἢ κολλῆγος</p>	<p>Ἐάν τὸ κύριον ἐπάγγελμά σου, ποῦ ἐδήλωσες ἀνωτέρω, δὲν εἶνε ἰδική σου ἐπιχείρησις, ἢ ἀπαντήσης ἐδῶ εἰς τὰς ἐξῆς ἐρωτήσεις :</p> <p>α) Ἐργάζεσαι εἰς αὐτὸ τὸ ἐπάγγελμα ὡς μέλος τῆς οἰκογενείας τοῦ κυρίου τῆς ἐπιχειρήσεως ὑπὸ τὰς διαταγὰς αὐτοῦ ; (ναὶ ἢ ὄχι)</p> <p>β) Ἦ εἶσαι ὑπάλληλος ; (ναὶ ἢ ὄχι)</p> <p>γ) Ἦ ἐργάτης ; (ναὶ ἢ ὄχι)</p> <p>δ) Ἐάν εἶσαι ἐργάτης, εὐρίσκεσαι τώρα χωρὶς δουλειά ; (ναὶ ἢ ὄχι)..... ἐάν ναί, πρὸ πόσων ἡμερῶν ; καὶ ἐκ τίνος λόγου ;.....</p>
---	--

Εικόνα 198: Τμήμα του απογραφικού δελτίου του 1928 με τις ερωτήσεις για το επάγγελμα.

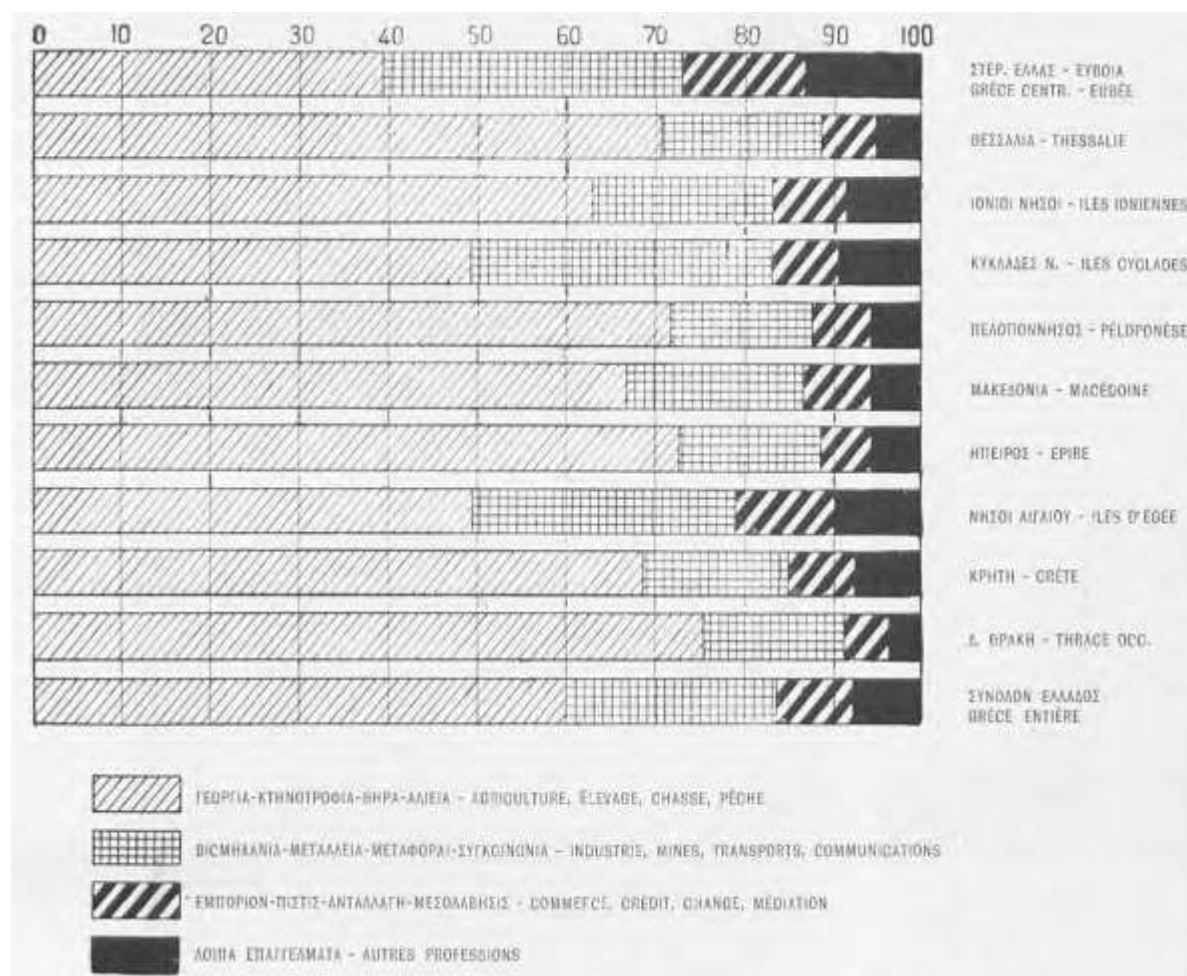
Πηγή: Χουλιαράκης, Μ.(1975). Το πληθυσμιακόν απογραφικόν δελτίον εις την νεωτέραν Ελλάδαν, σελ. 29.

Όπως και στην απογραφή του 1920, οι 11 παραγωγικές κατηγορίες ήταν περιγραφικά ουσιαστικά και δεν υπήρχε η μετέπειτα διάκριση των κλάδων της οικονομικής δραστηριότητας (πρωτογενής, δευτερογενής, τριτογενής κλάδος της οικονομίας), που υιοθετήθηκε αργότερα στις απογραφές του 1940 και του 1951.¹⁰⁷³ Η κατάταξη στο επάγγελμα έγινε όχι με βάση το οικονομικό αντικείμενο της εταιρείας όπου εργαζόταν κάποιος, αλλά με βάση την επαγγελματική του ειδικότητα. Αν και υπήρχαν ταξινομικές διαφορές σε ορισμένα επαγγέλματα (π.χ. οι

¹⁰⁷² Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας/ Γ.Σ.Υ.Ε. (1937-8). Στατιστικά αποτελέσματα της απογραφής του πληθυσμού της Ελλάδος της 15-16 Μαΐου 1928. III Επαγγέλματα. (τχ. Πρώτον, Δεύτερον), Αθήναι: Εθνικόν Τυπογραφείον.

¹⁰⁷³ Το 1938 η Επιτροπή Στατιστικών Εμπειρογνομώνων της ΚτΕ, στην προσπάθεια ανάπτυξης προτύπων οικονομικών χαρακτηριστικών, εισηγήθηκε δύο ταξινομήσεις: τη μία ανάλογα την ατομική επαγγελματική κατάρτιση και την άλλη με βάση τη δραστηριότητα της εταιρείας.

γλύπτες από ελ.επαγγέλματα στη βιομηχανία), έγινε σύγκριση με αντίστοιχα στοιχεία του 1920. Ο παρακάτω πίνακας επιβεβαιώνει τον αγροτικό χαρακτήρα της ελληνικής οικονομίας και αποτυπώνει τις περιφερειακές διαφορές στην οικονομική ανάπτυξη. Η Στερεά με την Εύβοια και τα νησιά του Αιγαίου είχαν κατ'αναλογία το μικρότερο ποσοστό αγροτικού πληθυσμού και τη μεγαλύτερη βιομηχανική ανάπτυξη.

Εικόνα 199: Ραβδογράμματα ποσοστιαίας κατανομής εργαζόμενων ανά κατηγορία και ανά περιφέρεια το 1920.

Πηγή: Γ.Σ.Υ.Ε. (1931). Στατιστική επετηρίς της Ελλάδος 1930. (τόμος Ι). Πίναξ VI, σελ. χ.α. μετά τη σελ.82.

Η απογραφή αυτή κατέγραψε αναλυτικά, πέρα από τη γεωγραφική κατανομή του προσφυγικού πληθυσμού, και τα επαγγέλματα των προσφύγων κατά φύλο, διαμέρισμα και νομό. Το 51% των Μικρασιατών προσφύγων προερχόταν από αστικές περιοχές και το 49% από αγροτικές. Σύμφωνα με δικές τους δηλώσεις στην Επιτροπή Αποκατάσταση Προσφύγων (που υπαγόταν στην ΚτΕ), το 65% των

προσφύγων ήταν έμποροι, βιοτέχνες και τεχνίτες και το 35% ανειδίκευτοι εργάτες. Η πλειονότητα των προσφύγων ανήκε στα μικροαστικά και χαμηλά στρώματα των πόλεων. Πολλοί πρόσφυγες, αν και δεν ήταν γεωργοί, είχαν δεχτεί ή ζητήσει να αποκατασταθούν ως αγρότες για να επωφεληθούν από τα δάνεια και τις παροχές. Άλλοι πάλι επέλεξαν την εγκατάσταση στην πόλη, με σκοπό να παρουσιαστούν ως αστοί και να πάρουν την αποζημίωση που δινόταν στους ανταλλάξιμους αστούς.

Ο στόχος των ελληνικών κυβερνήσεων του Μεσοπολέμου ήταν να καταστήσουν τους προσφυγικούς πληθυσμούς αυτοσυντήρητους, μη εξαρτώμενους από την πρόνοια των κρατικών υπηρεσιών. Έδιναν προτεραιότητα στην ένταξή τους στον αγροτικό τομέα, που πέρα από την αυτοσυντήρησή τους, ευνοούσαν και την ανάπτυξή του, προϋπόθεση για πολλούς και για τη βιομηχανική ανάπτυξη. Επιπλέον, η αγροτική εγκατάσταση και η υποστήριξή της ήταν λιγότερο δαπανηρή έναντι της αστικής και συνέβαλλε και στον πολιτικό στόχο της «ελληνοποίησης» της Β.Ελλάδας, που είχε βέβαια και τις περισσότερες εκτάσεις προς διάθεση. Όσον αφορά την ελληνική βιομηχανία, ωφελήθηκε από τη συγκυρία, διότι είχε στη διάθεσή της επιπλέον φθινό εργατικό δυναμικό, είχε αύξηση στην κατανάλωση βασικών προϊόντων και χάρι στο επιχειρηματικό πνεύμα και την τεχνογνωσία των μικρασιατών, γνώρισε μεγέθυνση και επέκταση και σε άλλους τομείς (π.χ. ειδών πολυτελείας, όπως τα χαλιά).

Σύμφωνα με την απογραφή του 1928, το 52% των προσφύγων απασχολούνταν στη γεωργία, το 25% στη βιομηχανία, το 8% στο εμπόριο. Οι επαγγελματικές κατηγορίες επαγγέλματα με τη μεγαλύτερη αναλογία προσφύγων είναι της βιομηχανίας (27%), των προσωπικών υπηρεσιών (24%) και της αλιείας (23%) και ελάχιστη στην κτηνοτροφία και τη θήρα (5%). Ειδικότερα, στην καπνοβιομηχανία (29%), στην υφαντουργία (29%), στη χαρτοβιομηχανία (28%). Οι γυναίκες πρόσφυγες ήταν η πλειοψηφία των εργατριών της καπνοβιομηχανίας (60%), των χημικών βιομηχανιών (52%) και των βιομηχανιών χωρίς προσδιορισμό (52%). Στη Μακεδονία, πρόσφυγες ήταν το 46% των ανδρών αγροτών και το 40% των εργατών βιομηχανίας, ενώ στη Θράκη το 40% των εμπόρων. Όσον αφορά τις γυναίκες, τα μεγαλύτερα ποσοστά τους στον γυναικείο εργαζόμενο πληθυσμό σε όλα τα διαμερίσματα ήταν στις υπηρεσίες και τα ελευθέρια επαγγέλματα, πλην της Μακεδονίας όπου ασχολούνταν κυρίως με τη γεωργία.

Πίναξ 12. Παραγωγικός πληθυσμός προσφύγων καθ' ομάδας επαγγελματιών.
Tableau 12. Population active de réfugiés par groupes de professions.

Κατηγορία και ομάδα επαγγελματιών	Παραγωγικός πληθυσμός προσφύγων Population active de réfugiés			Επί 100 προσφύγων άνδρες ή γυναίκες Sur 100 réfugiés de chaque profession		Επί 100 προσφύγων Sur 100 réfugiés			Αναλογία προσφύγων επί 100 καθ' όσον πληθυσμού άνδρων ή γυναικών Proportions de réfugiés sur la population totale de chaque profession			Catégories et groupes de professions
	Άνδρες Hommes	Γυναίκες Femmes	Σύνολο Total	Άνδρες Hommes	Γυναίκες Femmes	Άνδρες των φύλων des deux sexes	Άρρένων hommes	Θηλέων femmes	Σύνολο Total	Άρρένες Hommes	Θηλικές Femmes	
A. Γεωργία												
1-1 Γεωργία έν στενή σημασία	342.134	146.698	95.426	60.59	39.41	52.18	46.27	64.95	18.88	17.22	21.97	I. Agriculture Agriculture (dans le sens étroit). Forêts.
1-2 Δάση	445	441	4	99.10	0.90	0.10	0.14	0.00	6.15	6.32	1.56	
Σύνολο Γεωργίας	242.569	147.139	95.430	60.66	39.34	52.28	46.41	64.95	18.75	17.13	21.96	Total pour l'Agriculture
B. Κτηνοτροφία και Θήρα												
2-1 Κτηνοτροφία	9.084	7.899	1.185	86.96	13.04	1.96	2.49	0.81	5.44	5.89	3.59	II. Elevage et Chasse Élevage. Chasse.
2-2 Θήρα	5	5	—	100.00	—	0.00	0.00	—	2.08	2.08	—	
Σύνολο Κτηνοτροφίας και Θήρας	9.089	7.904	1.185	86.96	13.04	1.96	2.49	0.81	5.43	5.89	3.59	Total pour l'Élevage et la Chasse
Γ. Άλιεία												
3-1 Άλιεία	3.458	3.447	6	99.83	0.17	0.74	1.09	0.01	23.11	23.13	14.63	III. Pêche Pêche.
Σύνολο Άλιείας	3.453	3.447	6	99.83	0.17	0.74	1.09	0.01	23.11	23.13	14.63	
Δ. Μεταλλεία και Όρυχεία												
4-1 Μεταλλεία και όρυχεία	979	936	49	95.61	4.39	0.21	0.30	0.03	15.44	15.66	11.81	IV. Mines et Carrières Mines et carrières
Σύνολο Μεταλλείων και Όρυχείων	979	936	43	95.61	4.39	0.21	0.30	0.03	15.44	15.66	11.81	
Ε. Βιομηχανία												
5-1 Βιομηχανία τροφίμων...	10.182	9.665	517	94.92	5.08	2.20	3.05	0.35	27.94	26.66	36.74	V. Industrie Industries d'alimentation. Industries chimiques. Industries du bâtiment etc. Production et distribution de force motrice, le lumière, d'eau, de chaleur et de froid. Métallurgie. Industries du bois etc. Industries du cuir. Industries textiles. Industries du papier. Industrie du tabac. Industrie sans autre indication.
5-2 Χημικά βιομηχανία...	613	474	139	77.32	22.67	0.13	0.15	0.09	26.61	23.28	51.87	
5-3 Οικοδομικά βιομηχ. κ.λπ.	13.014	12.840	174	98.66	1.34	2.80	4.05	0.12	22.08	21.94	42.96	
5-4 Παραγωγή και διανομή κινητήριου δυναμικού, φωτός, θάλατος, θερμότητας και ψύξης.	1.104	1.091	13	98.82	1.18	0.24	0.34	0.01	16.85	16.78	34.53	
5-5 Μεταλλουργία	10.283	10.150	133	98.71	1.29	2.32	3.20	0.09	22.80	22.72	30.65	
5-6 Βιομηχανία ξυλίας κ.λπ.	11.620	11.357	263	97.74	2.26	2.50	3.58	0.18	21.13	21.20	18.51	
5-7 Βιομηχανία δέρματος	14.051	13.762	289	97.94	2.06	3.03	4.34	0.20	21.98	21.56	33.08	
5-8 Ύφαντα βιομηχανία	29.826	8.199	21.627	27.49	72.51	6.43	2.59	14.72	29.34	28.06	29.86	
5-9 Βιομηχανία χαρτί	2.282	1.827	455	60.06	39.94	0.49	0.58	0.31	27.90	26.58	31.87	
5-10 Καπνοβιομηχανία	21.066	8.760	12.306	41.60	58.40	4.54	2.76	8.37	43.34	31.06	60.35	
5-11 Βιομηχανία άνευ άλλου προσδιορισμού	481	299	182	62.16	37.84	0.10	0.09	0.12	24.60	18.65	51.70	
Σύνολο Βιομηχανίας	114.512	78.424	36.088	68.49	31.51	24.68	24.73	24.56	26.64	23.76	36.19	Total pour l'Industrie
ΣΤ. Μεταφορά και Συγκοινωνία												
6-1 Μεταφορά και συγκοινωνία	18.742	18.607	135	99.28	0.72	4.04	5.87	0.09	17.56	17.58	14.77	VI. Transports et Communications Transports et communications
Σύνολο Μεταφορών και Συγκοινωνίας	18.742	18.607	135	99.28	0.72	4.04	5.87	0.09	17.56	17.58	14.77	
Ζ. Πίστες, Συνάλλαγμα, Μεσολάβησης												
7-1 Πίστες, συνάλλαγμα και μεσολάβησης	4.347	4.023	324	92.55	7.45	0.93	1.27	0.22	18.95	19.01	18.26	VII. Crédit, Change et Médiation Crédit, change et médiation.
Σύνολο Πίστεως, Συνάλλαγματος και Μεσολάβησης	4.347	4.023	324	92.55	7.45	0.93	1.27	0.22	18.95	19.01	18.26	

(α)

Πίναξ. 12. (συνέχεια)										Tableau 12. (suite)			
Κατηγορία και ομάδα επαγγελματιών	Παραγωγικός πληθυσμός προσφύγων Population active de réfugiés			'Επί 100 προσφύγων έσώτους επαγγελματίες Sur 100 réfugiés de chaque profession		'Επί 100 προσφύγων Sur 100 réfugiés			'Ανάλυση προσφύγων επί 100 του όλου πληθυσμού έσώτους επαγγελματίες Pourcentage de réfugiés sur la population totale de chaque profession			Catégories et groupes de professions	
	Άρσενες Hommes	Θήλειες Femmes	Σύνολον des deux sexes	Άρσενες Hommes	Θήλειες Femmes	Άρσενες des deux sexes	Θήλειες hommes	Θήλειες femmes	Σύνολον Total	Άρσενες Hommes	Θήλειες Femmes		
													Άρσενες Hommes
Η. Έμποριον													VIII. Commerce
8-1 Έμποριον τροφίμων ...	16.516	16.208	308	98.14	1.86	3.56	5.11	0.21	21.81	21.75	24.96	Commerce d'articles alimentaires.	
8-2 Έμποριον ειδών ένδυματίας και στολισμού	4.848	4.604	244	94.97	5.03	1.04	1.45	0.17	20.34	20.03	25.00	Commerce d'objets d'habillement et de toilette.	
8-3 Έμποριον ειδών οικοδομικών, επίπλαστικ, κλιμακωτικ, θεματικών κ.π. κ.αίν.	1.654	1.616	38	97.70	2.30	0.36	0.51	6.02	19.76	19.66	24.81	Commerce d'articles de construction, d'ameublement, d'éclairage, de chauffage etc. des maisons.	
8-4 Έμποριον άλλων ειδών	3.077	2.834	243	92.10	7.50	0.66	0.89	0.17	19.29	19.25	26.00	Commerce d'autres articles.	
8-5 Ξενοδοχεία, ξενοδοχεία, καφεώνια κ.λπ.	8.446	8.058	388	95.41	4.59	1.82	2.54	0.26	19.03	18.75	27.75	Hôtels, restaurants, cafés etc.	
8-6 Έμποριον άνευ άλλου προσδιορισμού κα' ένδειξησιν παντοειδούς	3.975	3.813	162	95.92	4.08	0.86	1.21	0.11	22.43	22.18	30.96	Commerce sans autre indication et entreprises de toute sorte.	
Σύνολον Έμποριον	38.516	37.133	1.383	96.41	3.59	8.30	11.71	0.94	20.76	20.56	27.89	Total pour le Commerce.	
Θ. Προσωπικά ένπηρεσία													IX. Services personnels
9-1 Προσωπικά ένπηρεσία	13.864	6.006	7.808	43.65	56.32	2.99	1.91	5.31	24.08	29.99	20.89	Services personnels.	
Σύνολον Προσωπικών ένπηρεσιών	13.864	6.006	7.808	43.65	56.32	2.99	1.91	5.31	24.08	29.99	20.89	Total pour les Services personnels.	
Ι. Έλευθέρια επαγγέλματα													X. Professions libérales
10-1 Θρησκεία	1.810	1.628	182	89.94	10.06	0.89	0.51	0.13	10.00	9.94	10.58	Religion.	
10-2 Παιδεία	3.242	1.460	1.782	45.05	54.97	0.70	0.45	1.21	11.69	11.07	20.07	Instruction.	
10-3 Ιατρικά ένπαγγέλματα ...	3.188	1.921	1.267	60.26	39.74	0.69	0.61	0.86	20.40	18.01	25.53	Professions médicales.	
10-4 Νομικά ένπαγγέλματα ...	411	383	28	93.19	6.81	0.09	0.12	0.02	4.83	4.58	18.06	Professions juridiques.	
10-5 Γράμματα, ένδημοσιον ένιστήρια, ουρατήρια	2.876	2.448	428	85.12	14.88	0.62	0.77	0.29	20.98	19.68	33.83	Lettres, sciences appliquées associations.	
10-6 Καλά τέχνα	1.496	1.274	222	85.16	14.81	0.32	0.40	0.15	18.82	19.01	17.80	Beaux arts.	
Σύνολον Έλευθέρων ένπαγγεμάτων.	13.023	9.114	3.909	68.98	30.02	2.81	2.87	2.66	15.15	13.45	21.44	Total pour les Professions libérales.	
ΙΑ. Δημόσια ένπηρεσία													XI. Services publics
(Πάν έν περιλαμβανόμενων τίς έν προσωπικών ένπηρεσιών)												(Exceptés les services des particuliers)	
11-1 Άμυνα της χώρας ...	1.755	1.755	—	100.00	—	0.98	0.55	—	8.21	8.31	—	Défense du pays.	
11-2 Διοίκησης και δικαιοσύνη	3.148	2.531	617	89.40	19.60	0.68	0.80	0.42	13.48	12.09	25.49	Administration et Justice.	
Σύνολον Δημόσιων ένπηρεσιών.	4.903	4.286	617	87.42	12.58	1.06	1.35	0.42	11.02	10.19	25.49	Total pour les Services publics.	
ΙΙ. Υπάλληλοι και Έργάται άνευ άλλου προσδιορισμού													XIII. Employés et Ouvriers sans autre indication
13-1 Υπάλληλοι και Έργάται άνευ άλλου προσδιορισμού.	40.610	31.283	9.327	77.03	22.97	—	—	—	21.55	21.47	21.81	Employés et ouvriers s.a.	
Σύνολον Υπαλλήλων και Έργατών άνευ άλλου προσδιορισμού.	40.610	31.283	9.327	77.03	22.97	—	—	—	21.55	21.47	21.81	Total pour les Employés et Ouvriers s.a.	
Γενικό σύνολον παραγωγικού πληθυσμού.	504.607	348.352	156.255	69.03	30.97	100.00	100.00	100.00	19.38	18.07	23.11	Total Général de la population active.	

(β)

Εικόνες 200 (α,β): Κατανομή του «παραγωγικού» πληθυσμού προσφύγων κατά επάγγελμα και φύλο.

Πηγή: Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας/ Γ.Σ.Υ.Ε.(1937). Στατιστικά αποτελέσματα της απογραφής του πληθυσμού της Ελλάδος της 15-16 Μαΐου 1928. ΙΙΙ Επαγγέλματα (τχ. Πρώτον). Πίνακας 12, σελ. νε, νστ.

Η απογραφή του 1928 εμφάνισε και στοιχεία για την κοινωνική θέση του εργαζόμενου σε σχέση με την επαγγελματική ιεραρχία, που αποτελεί μια άλλου τύπου κοινωνική διαστρωμάτωση στηριζόμενη στο κριτήριο της κατοχής των μέσων

παραγωγής (και όχι στα κοινά χαρακτηριστικά– δεξιότητες του επαγγέλματος). Στο σύνολο του παραγωγικού πληθυσμού (2.603.553) έχουμε 6% κυρίως εργοδότες, 17% εργοδότες που χρησιμοποιούν ως υπαλλήλους τα μέλη της οικογένειάς τους, το 23% είναι ατομικά εργαζόμενοι, τα συνεργαζόμενα μέλη της οικογένειας είναι το 22%, οι υπάλληλοι 6% (άσπρα κολλάρα) και οι εργάτες 26% (μπλέ κολλάρα). Η έκθεση παρατηρεί ότι το 62% του παραγωγικού πληθυσμού ανήκει στη μεσαία τάξη (οικογενειακές επιχειρήσεις, ατομικές, συνεργαζόμενα μέλη) και λόγω αυτού του γεγονότος το κοινωνικό ζήτημα δεν παρουσίασε μεγάλη οξύτητα στη χώρα μας.¹⁰⁷⁴

Πίναξ 15. Παραγωγικός πληθυσμός της Ελλάδος κατά κοινωνική θέση κατά τας απογραφάς 1928 και 1920.
Tableau 15. Population active de la Grèce par situation sociale aux recensements de 1928 et de 1920.

Κοινωνική θέση	Αρσενίων των φύλων Total des deux sexes	Άρσενες Hommes	Θήλειες Femmes	Επί 100 αμφοτέρων των φύλων Sur 100 des deux sexes	Επί 100 άρσενων Sur 100 hommes	Επί 100 θηλέων Sur 100 femmes	Situation sociale
<i>Απογραφή 1928 — Recensement de 1928</i>							
Εργοδότες χρησιμοποιούντες δουλ- λήλους και εργάτες	147.949	132.375	15.574	5.68	6.87	2.30	Patrons occupant des em- ployés et ouvriers.
Εργοδότες χρησιμοποιούντες μό- νον μέλη της οικογένειάς των.	430.847	388.877	41.970	16.55	17.58	13.60	Patrons n'occupant que des membres de leur famille
Ατομικά εργαζόμενοι	610.122	562.964	107.218	33.44	26.09	15.86	Travailleurs isolés.
Συνεργαζόμενα μέλη οικογένειας εργοδότη.	562.350	388.565	273.785	21.39	14.94	40.49	Membres coactifs de la famille du patron.
Υπάλληλοι	165.775	144.535	21.234	6.37	7.50	3.14	Employés.
Εργάτες	686.582	620.107	166.425	26.37	26.99	24.61	Ouvriers.
Σύνολον	2.603.553	1.927.363	676.190	100.00	100.00	100.00	Total
<i>Απογραφή 1920⁽¹⁾ — Recensement de 1920⁽¹⁾</i>							
Ανεξάρτητος	157.253	497.396	59.857	52.64	55.32	37.52	Indépendants.
Υπάλληλοι	96.348	85.118	11.230	9.10	9.47	7.04	Employés.
Εργάται	405.035	316.588	88.437	38.26	35.21	55.44	Ouvriers.
Σύνολον	1.058.626	899.102	159.524	100.00	100.00	100.00	Total

(¹) Άνδρες των όμιλων των Φορέων, μη περιλαμβανόμενοι εντός του όμιλου της κοινωνικής θέσης.— Dans les limites du traité de Louvain (de 1921) et non compris ceux dont la situation sociale n'a pas été déterminée.

Εικόνα 201: Κατανομή των εργαζόμενων κατά φύλο με βάση την κοινωνική θέση στο επάγγελμα (1928, 1920).

Πηγή: Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας/ Γ.Σ.Υ.Ε.(1937). Στατιστικά αποτελέσματα της απογραφής του πληθυσμού της Ελλάδος της 15-16 Μαΐου 1928. III Επαγγέλματα (τχ. Πρώτον), Πίνακας 15, σελ. ξζ'.

¹⁰⁷⁴ Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας/ Γ.Σ.Υ.Ε. (1937). Στατιστικά αποτελέσματα της απογραφής του πληθυσμού της Ελλάδος της 15-16 Μαΐου 1928. III Επαγγέλματα (τχ. Πρώτον), σελ. ξστ'.

10. Κατανομή του πληθυσμού*κατά κατηγορ. επαγγελματίων και κοινωνική θέση
 10. Répartition de la population*par catéq. de professions et situation sociale
 άπογρ. - recens. 1928

Κατηγορίες επαγγελματίων	Σύνολον Total 1)	Έργοδοται-Patrons		Άτομικώς έργαζόμενοι Travailleurs isolés	Συνεργαζόμενα μέλη οικογ. έργοδότη Membr. coactifs de la fam. du patron	Υπάλληλοι Employés	Έργαται Ouvriers	Catégories de professions
		Χρηστές έπαλλήλους και έργατας Occupant des employés et ouvriers	Χρηστές μόνον μέλη της οικογ. των N'occup. que des membres de leur famille					

*Απόλυτοι αριθμοί — Chiffres absolus

Άμφότερων των φύλων — Total des deux sexes

Γεωργία	1.493.398	75.644	376.715	263.637	480.293	1.491	95.618	Agriculture
Κτηνοτροφία-Θήρα . .	167.332	5.991	23.701	63.918	43.979	12	26.701	Elevage - Chasse
Άλιεία	14.941	1.217	683	7.037	1.070	9	4.925	Pêche
Μεταλλεία-Όρυχεία . .	6.310	107	19	151	75	234	5.784	Mines - Carrières
Βιομηχανία	429.831	29.060	12.741	121.970	19.535	4.310	242.215	Industrie
Μεταφορά-Συγκοινωνία	106.758	3.815	1.410	39.234	2.540	17.610	51.146	Transports - Communica-
Πίστις-Άνταλλαγή-Με-								tion
σολάβησις	22.937	1.913	316	6.051	432	13.324	871	Commerce
Έμπόριον	185.569	25.499	11.408	85.415	13.311	16.458	33.379	Services personnels
Προσωπικά έπηρεασία	57.570	2.023	467	6.284	631	98	48.067	Professions libérales
Έλευθέρα επαγγέλματα	85.969	2.877	327	25.415	444	52.643	4.463	Services publics
Δημόσια έπηρεασία . .	44.472	—	—	—	—	41.029	3.443	Sans profession
Άνευ επαγγέλματος . .	2.069.212	—	—	—	—	—	—	Profession non déclarée
Μη δηλώσαντ.επάγγελμα	330.430	—	—	—	—	17.607	152.697	
Σύνολον	4.814.720	147.949	433.847	610.122	562.330	161.825	663.389	Total

* Ηλικίας 10 έτων και άνω - Agée de 10 ans et plus.

1) Μετά των άκαθορίστου θέσεως - Y compris situation sociale indéterminée.

Εικόνα 202: Κατανομή των εργαζομένων με με βάση την «κοινωνική θέση» στο επάγγελμα σε βασικούς τομείς της οικονομικής δραστηριότητας (1928).
 Πηγή: Γ.Σ.Υ.Ε. (1932). Στατιστική επετηρίς της Ελλάδος 1931 (τόμος II), σελ.50.

Τα περισσότερα συνεργαζόμενα μέλη υπήρχαν στη γεωργία (το 37,13% των απασχολούμενων στον τομέα αυτό), με την κτηνοτροφία να ακολουθεί (26,29%), στοιχείο που επιβεβαιώνει τη διαχρονικότητα της οικογένειας ως βασικής οικονομικής μονάδας στην ύπαιθρο. Τους πιο πολλούς αυτοαπασχολούμενους είχε το εμπόριο (46%) και μετά η βιομηχανία (28,38%), από την οποία μόνο το 6,76 % των καταχωρούμενων σε αυτή απασχολούσε εργάτες και υπαλλήλους και όχι την οικογένεια.

Country	Date	% Distribution of Labor Force			Total
		Employers and Independent Workers	Salaried Employees	Wage-Earners	
Great Britain	1931	13	— 87 —	100	
Belgium ¹	1930	26	10 63	100	
Netherlands ¹	1930	23	— 77 —	100	
Germany	1933	20	20 60	100	
Switzerland	1930	22	16 62	100	
Austria	1934	23	16 60	100	
Czechoslovakia	1930	25	16 59	100	
West-Central Region	—	21	— 79 —	100	
Sweden	1930	21	10 69	100	
Norway	1930	28	14 59	100	
Denmark	1930	31	14 55	100	
Scandinavia	—	25	12 63	100	
Group I (Industrial Countries)	—	19	— 81 —	100	
Italy	1936	34	10 56	100	
Greece	1928	58	8 34	100	
Mediterranean Region	—	37	10 53	100	
Hungary	1930	32	8 60	100	
Ireland	1936	34	— 66 —	100	
Latvia	1935	41	— 59 —	100	
Estonia	1934	42	9 49	100	
Poland	1931	48	7 45	100	
Lithuania	1923	47	6 47	100	
Other Semi-Industrial Countries	—	43	— 57 —	100	
Group II (Semi-Industrial)	—	40	— 60 —	100	
Bulgaria	1934	63	7 31	100	
Yugoslavia	1931	59	8 33	100	
Group III (Agricultural)	—	60	8 32	100	
Total	—	28	— 72 —	100	

¹ Excluding public and private services which customarily have low proportions of employers and independent workers, high proportions of salaried employees and wage-earners.

Εικόνα 203: Επαγγελματικό επίπεδο του με αμοιβή εργαζόμενου πληθυσμού στην Ευρώπη κοντά στα 1930.

Πηγή: Kirk, D. (1946). *Europe's Population in the Interwar Years, League of Nations*. Πίνακας 14, σελ.203.

Αν και τα στοιχεία του παραπάνω πίνακα της Κοινωνίας των Εθνών για την Ελλάδα εμφανίζουν κάποιες αποκλίσεις από τα δημοσιευμένα από την ΓΣΥΕΣ, η σύγκριση με τις άλλες ευρωπαϊκές βιομηχανικά ανεπτυγμένες χώρες φανερώνει ότι η Ελλάδα διαθέτει, χοντρικά, διπλάσιο και τριπλάσιο ποσοστό αφεντικών και το μισό ποσοστό εργατών. Τα στοιχεία των προηγούμενων πινάκων μας δίνουν μια εικόνα μιας μη παραγωγικής οικονομίας, με μικρές μονάδες και μεγάλη αυτοαπασχόληση.

Η απογραφή του 1928 χρησιμοποίησε εκτός από το ατομικό και το οικογενειακό απογραφικό δελτίο, που έκτοτε δεν ξαναχρησιμοποιήθηκε. Σύμφωνα με τον Γ.Δερτιλή, η ελληνική οικογένεια, «...ήταν και είναι μια ιδιότυπη, συμπαγής οικονομική κοινοπραξία, απίστευτα εργατική όταν εργάζεται για δικό της όφελος...», που «...φυλακίζει ενίοτε τις παραγωγικές μονάδες σε μικρά και αντιπαραγωγικά μεγέθη· περιορίζει τις πολιτικές και κοινωνικές ιδέες των μελών της σε ορίζοντες στενούς·» και διέθετε τη θεμελιώδη ιδιότητα της μεγάλης προσαρμοστικότητας.¹⁰⁷⁵ Συνεπώς, για την ελληνική πραγματικότητα της εποχής παρέμενε το στατιστικό ενδιαφέρον για αυτήν.

Σχετικά με την οικογενειακή κατάσταση των εργαζόμενων, όσον αφορά τους έγγαμους στην πρώτη θέση ήταν στη γεωργία (το 64% των εργαζόμενων στη γεωργία ανδρών), οι άγαμοι στην κτηνοτροφία (57,7%), οι χήροι στα ελευθέρια επαγγέλματα (5%), οι διαζευγμένοι στην πίστη-συναλλαγές (1%). Οι έγγαμες πλειοψηφούσαν μόνο στη γεωργία (57%) και στην αλιεία (57,5%)· σε όλες τις άλλες κατηγορίες η πλειοψηφία ήταν άγαμη, με κορυφαίες περιπτώσεις την πίστη (92%), τις προσωπικές υπηρεσίες (82%) και τις δημόσιες υπαλλήλους (78,5%).¹⁰⁷⁶ Εργαζόμενες χήρες βρίσκουμε σε μεγαλύτερη αναλογία στο εμπόριο (82%) και στα ελευθέρια επαγγέλματα (78,5%).

Πανελλαδικά καταγράφηκαν 686.532 εργάτες σε 184 επαγγελματικές κατηγορίες, εκ των οποίων οι 75.352 ήταν άνεργοι. Ο λόγος της ανεργίας για τους μισούς (47%) ήταν η οικονομική κρίση. Η διάρκεια της ανεργίας για τους μισούς (54,7%) ήταν από μία εβδομάδα έως ένα έτος, ενώ ο ένας στους τρεις απογραφέντες δεν δήλωσε διάρκεια (32,2%). Σε σχέση με την προηγούμενη απογραφή καταγράφηκε με μεγαλύτερη ευκρίνεια η ανεργία ανά επαγγελματική κατηγορία, αλλά έγινε αδιαφανέστερη η χρονική διάρκειά της (καταργήθηκε το τρίμηνο και το εξάμηνο στην ταξινόμηση).

Στην οικονομία του μεσοπολέμου ο καπνός ήταν το βασικό εξαγωγικό προϊόν της χώρας και το κύκλωμα παραγωγής – μεταποίησης – εμπορίας απασχολούσε το 1/7 του ενεργού πληθυσμού με κέντρο τη Β.Ελλάδα, όπου ορισμένες πόλεις της εξαρτιόνταν από την οικονομία του καπνού (Καβάλα). Το 1926 το κράτος ίδρυσε το Ταμείο Ασφάλισης Καπνεργατών (Τ.Α.Κ.) και επέβαλλε το επαγγελματικό βιβλιάριο, κάνοντας κλειστό το επάγγελμα. Η σημασία του προϊόντος για την εθνική οικονομία, σε συνδυασμό με την συνδικαλιστική μαχητικότητα των καπνεργατών, που το 1936 οδήγησε στην επέμβαση του στρατού στη Θεσσαλονίκη, θα καταστήσουν τους καπνεργάτες στατιστικά αντικείμενα. Οι

¹⁰⁷⁵ Δερτιλής, Γ. (2009). *Ιστορία του ελληνικού κράτους 1830-1920*. (Α' τόμος), 2, σελ.20-21.

¹⁰⁷⁶ Η γυναίκα υπάλληλος και γενικότερα η εργαζόμενη εκτός σπιτιού δεν αποτελούσε κοινωνικό πρότυπο. Για τις εργαζόμενες στις τράπεζες, βρίσκουμε σχετική απαγόρευση για τις έγγαμες και απόλυση για όσες παντρεύονταν (βλέπε εσωτερικό κανονισμό Ε.Τ.Ε. του 1931).

θάνατοι ¹⁰⁷⁷ των καπνεργατών καταγράφονται μετά το 1927, η νοσηρότητα τα έτη 1932 και 1934 και την περίοδο 1932-36 η ηλικία, τα πραγματοποιηθέντα τη χρονιά ημερομίσθια, ανά φύλο ¹⁰⁷⁸, οι αποχωρήσαντες από το επάγγελμα και οι συνταξιούχοι και ο λόγος καθώς και οι παροχές του Τ.Α.Κ.. Οι συνθήκες διαβίωσής τους καταγράφηκαν το 1930. Αυτού του τύπου οι στατιστικές είχαν ξεκινήσει από την Αγγλία μισό αιώνα πριν.

Όπως προκύπτει από τους ακόλουθους πίνακες, οι μισοί περίπου καπνεργάτες έμεναν στο ενοίκιο, σε σπίτι ενός δωματίου και είχαν τετραμελή οικογένεια.

13. Συνθήκαι κατοικίας καπνεργατών *
13. Conditions de logement des ouvriers en tabac *

Πόλεις - Villes	Σύνολον εξετασθέντων κατοικιών - Total des logements inspectés	Είδος κατοικίας Désignation du logement			Διάκρισις τῶν κατοικιών ὡς πρὸς τὸν ἀριθμὸν τῶν δωματίων - Distinction des logements d'après le nombre des pièces								Μέσος ὁδὸς διαμενόντων ἀτόμων κατὰ κατοικίαν : Moyenne de personnes demeurant par logement :				
		*Υπόγειος Sous-sol	*Ἰσόγειος Rez-de-chaussée	*Ἀνώγειος Autres étages	1 δωμάτιον à 1 pièce	2 δωματίων à 2 pièces	3 δωματίων à 3 pièces	4 δωματίων à 4 pièces	5 δωματίων à 5 pièces	6 καὶ πλεόν à 6 et au dessus	1 δωμάτιον à 1 pièce	2 δωματίων à 2 pièces	3 δωματίων à 3 pièces	4 δωματίων à 4 pièces	5 δωματίων à 5 pièces	6 καὶ πλεόν à 6 et au dessus	
*Αγρίνιον - Agrinion	310	2	275	33	180	109	17	3	1	—	3.7	4.7	4.7	5.3	5	—	
Βόλος - Volos	200	2	134	64	72	95	18	14	1	—	4.0	4.6	5.1	5.7	7	—	
Δράμα - Drama	1.776	15	1.081	680	1.051	487	171	56	9	4	3.4	4.3	4.6	5.3	5.8	7	
Θεσσαλονίκη - Salonique	760	80	490	190	531	181	31	14	1	2	4.2	4.7	5.1	5	6	5	
Καβάλλα - Cavalla	1.487	130	550	607	904	461	79	35	5	3	3.6	4.7	5.7	5.5	10.2	9	
Καρδίτσα - Karditsa	154	—	130	24	24	95	14	17	3	1	4.3	4.4	5.8	5.6	9	4	
Κομοτινή - Comotini	829	8	483	338	466	316	40	2	5	—	3.7	4.3	4.8	4.5	4.4	—	
Μυτιλήνη - Mytilène	582	36	506	40	451	107	15	8	1	—	3.9	5.4	5.2	4	2	—	
Ξάνθη - Xanthe	2.258	358	1.134	766	990	921	211	116	15	5	3.4	4.3	2.3	5.1	6.8	7.2	
Πειραιεύς - Le Pirée	122	1	104	17	83	33	5	1	—	—	3.6	4.5	5	6	—	—	
Ροδόλιφος - Rodolivos	268	—	61	207	74	115	63	11	5	—	3.0	4.6	5.4	4.7	6.2	—	
Σάμος - Samos	292	—	220	72	109	126	39	10	4	3	—	—	—	—	—	—	
Σέρραι - Serrès	688	9	347	332	445	198	28	17	—	—	3.8	4.8	4.9	4.8	—	—	
Σύνολον - Total	9.726	641	5.515	3.370	5.380	3.244	731	304	59	18	3.6	4.4	4.2	5.1	6.6	7	

* *Έρευνα ενεργηθείσα κατὰ τὸν Νοέμβριον 1930. - Enquête effectuée en novembre 1930.

(α)

¹⁰⁷⁷ Το μόνο άλλο επάγγελμα του οποίου η Στατιστική Επετηρίς καταγράφει τη θνησιμότητα (εργατικά ατυχήματα) είναι των εργαζόμενων στις μεταλλευτικές επιχειρήσεις από το 1924.

¹⁰⁷⁸ Από το 1929 άρχισε η σταδιακή αντικατάσταση των ανδρών καπνεργατών από τις γυναίκες, με την εισαγωγή ενός συστήματος επεξεργασίας (τόγκκα) που ευνοούσε την μαζική εργασία και η αναλογία ανδρών: γυναικών από 1:2 το 1929 έγινε 1:7 το 1936. Οι εισφορές των εργαζόμενων στο Τ.Α.Κ. χρηματοδοτούσαν τις παροχές στους άνεργους καπνεργάτες.

13. Συνθήκαι κατοικίας καπνεργατών — 13. Conditions de logement des ouvriers en tabac

Πόλεις - Villes	Νομική σχέση ως προς το δίκαιον κατοικίας - Condition de droit des logements		Πρόσψεις Vue		Κατοικίας έχουσαι : Logements possédant :		Υγιεινή κατάσταση Etat d'hygiène			Αριθμός καθαρών κατοικιών - Nombre de logements remplissant les conditions de propreté
	Ίδιόκτητοι κατοικίας - Habitations appart. en propre	Εκ' ένοικίω A loyer	Προς την οδόν A la rue	Προς την αυλή A la cour	Ίδιον μαγειρείον Cuisine propre	Ίδιον αποχωρητήριοιoux d'aisances propres	Υγιεινά κατοικία Logements salubres	Μακρός ύψιστος υγιεινός κατασκευασμένος Logements peu salubres	Ανθυγιεινά κατοικία Logements insalubres	
Άργίριον - Agrinion	143	167	126	184	150	108	153	75	82	125
Βόλος - Volo	119	81	87	113	143	117	56	119	25	171
Δράμα - Drama	650	1.126	1.041	735	372	311	546	640	590	448
Θεσσαλονίκη - Salonique	269	491	376	384	286	270	472	115	173	613
Καβάλλα - Cavalla	498	989	915	572	882	856	875	432	180	916
Καρδίτσα - Carditsa	103	51	67	87	132	105	35	49	70	55
Κομοτινή - Comotini	662	167	374	455	425	601	583	98	153	656
Μυτιλήνη - Mytilène	147	435	184	398	253	248	303	182	97	402
Ξάνθη - Xanthe	1.769	489	1.432	489	1.328	1.368	705	1.143	410	1.335
Πειραιεύς - Le Pirée	87	35	85	37	57	30	26	54	42	76
Ροδολίβος - Rodolivos	230	38	225	13	218	195	198	47	23	242
Σάμος - Samos	76	216	253	36	204	229	164	116	12	194
Σέρραι - Serrès	294	394	108	380	366	329	283	500	105	613
Σύνολον - Total	5.047	4.679	5.473	3.883	4.816	4.767	4.399	3.365	1.982	5.841

(β)

Εικόνες 204 (α,β): Πίνακες συνθηκών κατοικίας καπνεργατών (1930).

Πηγή: Γ.Σ.Υ.Ε. (1932). Στατιστική επετηρίς της Ελλάδος 1931 (τόμος II), σελ. 419, 420.

13. Νοσηρότης καπνεργατών * Έτος 1934					Maladies ou affections
Νόσοι ή παθήσεις	Αριθμός περιπτώσεων - Nombre de cas				
	Επί ανδρών Sur hommes	Επί γυναικών Sur femmes	Λοιπών μελών οικογενείας Autres membres de la famille	Σύνολον περιπτώσεων Total de cas	
Λοιμώδεις και παρασιτικά	1.400	722	2.607	4.729	Infectives et parasitaires
Φυματίωσης έν γένει	1.375	807	1.758	3.940	Tuberculose en général
Έλονοσία	3.981	3.013	6.047	13.021	Paludisme (Malaria)
Γρίπη	463	1.194	3.068	4.725	Grippe ou influenza
Συφιλίς	346	127	56	529	Syphilis
Αναπτύξεις και αναπαραγωγής Νευρικού συστήματος και αισθητηρίων οργάνων	3	823	2.397	3.226	Maladies dues à la croissance et à la reproduction Du système nerveux et des organes de sens
Νευρώσεις	565	634	617	1.816	Névrose
Παθήσεις οφθαλμών	822	761	666	2.249	Affections des yeux
Παθήσεις οτών	329	159	327	815	» » oreilles
Όργανων κυκλοφορίας	335	326	427	1.088	» » organes circulatoires
Αναπνευστικού συστήματος	2.013	907	3.807	6.817	» » » respiratoires
Πεπτικών οργάνων	5.322	4.002	4.145	13.449	» de l'appareil digestif
Ούροποιογεννητικού συστήματος	344	1.251	1.320	2.925	» des voies urinaires et génital.
Κινητηρίων οργάνων	317	498	233	1.248	» des organes mobiles
Έξ έξωτερικών έπιδημιών	310	190	505	1.005	Par innervation
Αδιάφοροι παθήσεις	2.546	1.952	2.492	6.990	Affections diverses

* Επί 51.748 εργατών και εργατριών ασφαλισμένων κατά της άσθενείας. - Sur 51.748 des ouvriers et ouvrières assurées contre les maladies.

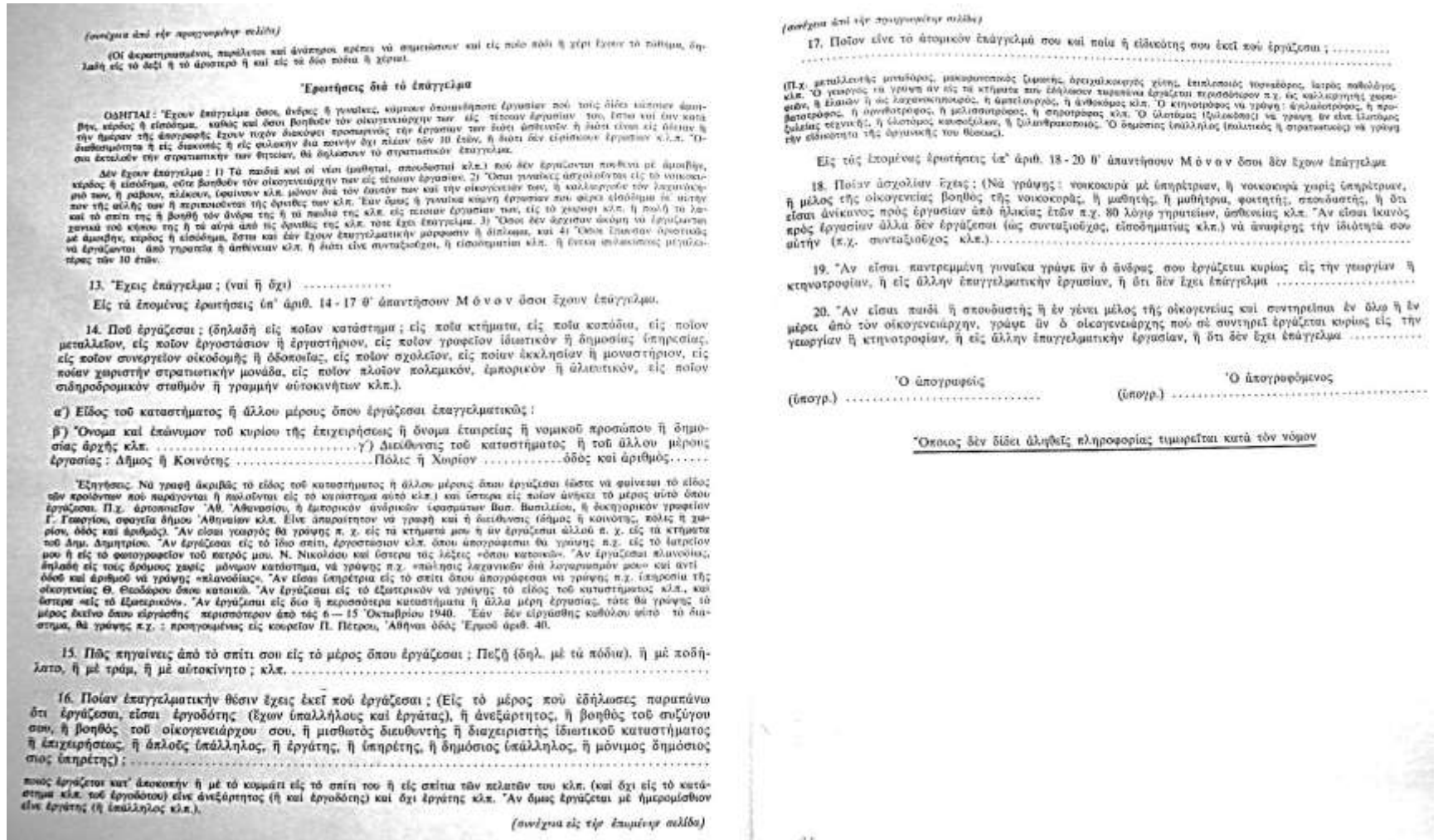
Εικόνα 205: Ασθένειες καπνεργατών (1934).

Πηγή: Γ.Σ.Υ.Ε. (1936). Στατιστική επετηρίς της Ελλάδος 1935 (τόμος VI), σελ. 403.

Σύμφωνα με τον παραπάνω πίνακα, το 1934 οι 51.748 ασφαλισμένοι καπνεργάτες δεν είχαν καλή κατάσταση υγείας · παρουσίασαν 71.040 ασθένειες, το 18,9% των οποίων ήταν ασθένειες των πεπτικών οργάνων, το 18,3% ελονοσία, ενώ και η ψυχική τους υγεία παρουσίαζε προβλήματα (οι άνδρες είχαν περισσότερες νευρώσεις παρά γρίπη).

Η απογραφή του 1940 ήταν μια απογραφή τα αποτελέσματα της οποίας δεν εκδόθηκαν ως συνήθως, λόγω του πολέμου.¹⁰⁷⁹ Στο ατομικό δελτίο απογραφής που παρατίθεται, υπάρχει ερώτημα για το είδος της επιχείρησης που εργαζόταν κάποιος καθώς και για την ειδικότητα του αυτοαπασχολούμενου. Αυτή είναι η πρώτη προσπάθεια διαχωρισμού κλάδου οικονομικής δραστηριότητας και επαγγέλματος. Υπήρξαν και άλλες αλλαγές, όπως η επαγγελματική κατάταξη των στρατευσίμων σε ειδική κατηγορία, των φυλακισμένων με ποινή μεγαλύτερη των 10 ετών στους οικονομικά ανενεργούς (οι υπόλοιποι δήλωναν το επάγγελμα που ασκούσαν νωρίτερα) και το ερώτημα με τί μέσο φτάνει ο εργαζόμενος στη δουλειά του.

¹⁰⁷⁹ Στοιχεία της βρίσκουμε στους πίνακες πληθυσμού του ΦΕΚ 29 /τχ.Α/2-2-46 και στην έκδοση του 1950 «Πληθυσμός της Ελλάδος κατά την απογραφήν της 16^{ης} Οκτωβρίου του 1940». Ο Ε.Μακρής (1972) αναφέρει ως λανθασμένη την κατανομή των εργαζόμενων του έτους 1940 (33,6% γεωργικός, 52,5% αστικός), που περιέχεται στο «Σχέδιον αξιοποιήσεως πλουτοπαραγωγικών πόρων της Ελλάδος» (Παράρτημα ΙΙ, τχ.Α', Μέρος ΙΙ: Απασχόλησις, Αθήναι, 1947). Στην έκδοση των αποτελεσμάτων της απογραφής πληθυσμού του 1951, περιλαμβάνονται και ανέκδοτα στοιχεία της απογραφής του 1940, δημοσιευμένα σε πίνακες για τη θρησκεία και τη γλώσσα (Χ.1, Χ.3, Χ.5, Χ.6) και σε πίνακες με την κατανομή συνολικά σε οικονομικά ενεργό και μη πληθυσμό (ΧΙΙ.1) και ειδικότερα στη γεωργία (ΧΙΙ.10).

Εικόνα 206: Τμήμα του απογραφικού δελτίου του 1940 με τις ερωτήσεις για το επάγγελμα. Πηγή: Χουλιαράκης, Μ. (1975). Το πληθυσμιακό απογραφικό δελτίο εις την νεωτέραν Ελλάδαν, Απογρ.Δελτίο Υπ' αρ. 1., σελ.32-33.

Πίναξ XII. 1. Ένεργός και μη ένεργός πληθυσμός της Ελλάδας, κατά τας απογραφάς 1928, 1940 και 1951
 Tableau XII. 1. Population active et non-active de la Grèce aux recensements de 1928, de 1940 et de 1951

Έτος απογραφής	Πληθυσμός—Population			Αναλογία % Ταύς %		Année de recensement
	Σύνολον Total	Ένεργός Active	Μη ένεργός Non-active	Ένεργός Active	Μη ένεργός Non-active	
Α'. ΑΜΦΟΤΕΡΩΝ ΤΩΝ ΦΥΛΩΝ—LES DEUX SEXES						
1928	6.265.685	2.605.553	3.661.131	52	58	1928
1940	7.344.869	2.995.015	4.349.854	51	59	1940
1951	7.632.801	2.839.481	4.793.320	37	63	1951
Β'. ΑΡΡΕΝΩΣ—SEXE MASCULIN						
1928	3.076.235	1.927.365	1.148.872	63	37	1928
1940	3.658.393	2.200.652	1.457.741	60	50	1940
1951	3.721.638	2.328.904	1.392.734	63	37	1951
Γ'. ΘΗΛΕΩΣ—SEXE FÉMININ						
1928	3.128.539	676.190	2.452.259	22	78	1928
1940	3.686.467	794.322	2.892.145	22	78	1940
1951	3.911.163	510.580	3.400.573	13	87	1951

Εικόνα 207: Ένεργός και μη ένεργός πληθυσμός της Ελλάδας στις απογραφές του 1928, 1940, 1951.

Πηγή: Ε.Σ.Υ.Ε. (1961). Αποτελέσματα της απογραφής του πληθυσμού της 7^{ης} Απριλίου 1951, τ.1, σελ. CXXXVIII.

Η μεγάλη πτώση του ποσοστού του γυναικείου ένεργού πληθυσμού από το 22% (1940) στο 13% (1951), οφείλεται κατά κύριο λόγο στο διαφορετικό ορισμό της κατηγορίας αυτής. Το 1951 καταχωρούνταν στον ένεργό πληθυσμό μόνο όσοι την εβδομάδα της απογραφής εργάζονταν επικερδώς για μία τουλάχιστον ώρα ημερησίως (κατά μέσο όρο), με αποτέλεσμα πολλές αγρότισσες που εργάζονταν εποχιακά και σποραδικά να μην συμπεριληφθούν, επηρεάζοντας και το γενικό ποσοστό. Επίσης, στην απογραφή του 1951 δεν κατατάχθηκαν στον ένεργό πληθυσμό οι φυλακισμένοι, που όμως περιλαμβάνονταν στις απογραφές του 1928 και του 1940 (με ποινή κάτω των 10 ετών), ενώ κατατάχθηκαν στον ένεργό πληθυσμό οι νέοι που έψαχναν για την πρώτη τους δουλειά, που αντίθετα το 1940 καταχωρούνταν στους άνεργους. Διαπιστώνουμε και στην Ελλάδα την σύνδεση της έννοιας της εργασίας με την απασχόληση (βραχύ διάστημα εργασίας) μετά τον πόλεμο, ενώ εγκαταλείπεται η εξίσωση του εργαζόμενου με τον καταρτισμένο επαγγελματία και συνδέεται αποκλειστικά με την αγορά.

Αν και η διαχρονική σύγκριση στατιστικών στοιχείων για τις επαγγελματικές τάξεις και τις οικονομικές δραστηριότητες πρέπει να γίνεται με κάποιες επιφυλάξεις, λόγω της διαχρονικής αλλαγής των κατηγοριών και του περιεχομένου τους, εντούτοις μας δείχνει κατευθύνσεις στην κοινωνική και οικονομική πορεία του τόπου. Ο Ε.Μακρής (1972), έχοντας κάνει τις αναγκαίες αναγωγές, μας δίνει στον ακόλουθο πίνακα μια εικόνα της πορείας της διάρθρωσης της ελληνικής

οικονομίας, μέσα από την εξέλιξη των ποσοστών κατηγοριών επαγγελματικών δραστηριοτήτων.

Είδη απασχόλησης (Κατηγορίες επαγγε- ματιών)	1861		1870		1879		1907		1920		1928		1951		1961	
	Οικονομικός ενεργός πληθυσμός	%	Οικονομικός ενεργός πληθυσμός	%	Οικονομικός ενεργός πληθυσμός	%	Οικονομικός ενεργός πληθυσμός	%	Οικονομικός ενεργός πληθυσμός	%	Οικονομικός ενεργός πληθυσμός	%	Οικονομικός ενεργός πληθυσμός	%	Οικονομικός ενεργός πληθυσμός	%
Γεωργία	147.507	49,54	218.027	51,63	207.846	46,50	260.826	38,68	794.110	49,31	1.293.398	53,56	1.717.066**	54,55	1.774.918	50,47
Κτηνοτροφία - Θήρα	38.963	13,09	44.532	10,54	46.645	10,44	70.834	10,50	120.394	7,48	167.302	6,93	106.491	3,38	162.515	4,62
Άλιεα	*	*	*	*	*	*	5.870	0,87	11.810	0,73	14.941	0,62	27.789	0,88	22.625	0,64
Σύνολον	186.470	62,63	262.559	62,17	254.491	56,94	337.530	50,05	926.314	57,52	1.475.641	61,11	1.851.346	58,81	1.960.061	55,73
Μεταλλεία - Όρυχεία	32.801	11,02	48.129	11,40	44.959	10,06	4.365	0,65	8.516	0,53	6.340	0,26	13.623	0,43	21.510	0,61
Βιομηχανία							123.561	18,33	293.210	18,21	429.831	17,80	541.817	17,21	683.202	19,43
Μεταφορά - Συγκοινωνία	21.610	7,26	28.454	6,74	23.752	5,31	34.844	5,17	78.178	4,85	106.758	4,42	138.466	4,40	159.743	4,54
Σύνολον	54.411	18,28	76.583	18,14	68.711	15,37	162.770	24,15	379.904	23,59	542.929	22,48	693.906	22,04	864.455	24,58
Πίστις - Συνάλ. - Μεσολάβησις	10.245	3,44	18.952	4,49	34.133	7,64	3.394	0,50	9.565	0,59	22.937	0,95	26.938	0,86	24.467	0,69
Εμπόριον							72.793	10,80	131.887	8,10	185.560	7,68	260.401	8,27	312.210	8,88
Σύνολον	10.245	3,44	18.952	4,49	34.133	7,64	76.187	11,30	141.452	8,78	208.497	8,63	287.339	9,13	336.677	9,57
Προσωπικά υπηρεσίες	20.375	6,84	28.290	6,70	41.035	9,18	33.862	5,02	52.096	3,24	57.570	2,38	73.956	2,35	78.158	2,22
Ελευθέρια επαγγέλματα	9.477	3,18	12.722	3,01	17.586	3,93	31.580	4,68	61.767	3,84	85.969	3,56	110.205	3,50	156.613	4,45
Δημόσιες υπηρεσίες	16.762	5,63	23.187	5,49	31.001	6,94	32.376	4,80	48.753	3,03	44.472	1,84	131.243	4,17	121.145	3,45
Σύνολον	46.614	15,65	64.199	15,20	89.622	20,05	97.818	14,50	162.616	10,11	188.011	7,78	315.404	10,02	355.916	10,12
Έργατα και υπάλλη- λοι άνευ άλλου προσ- διορισμού	19.592	—	28.400	—	42.966	—	61.465	—	123.391	—	188.475	—	175.442	—	121.492	—
Γεν. σύνολον	317.332	100,00	450.693	100,00	489.923	100,00	735.770	100,00	1.733.677	100,00	2.603.553	100,00	3.324.437	100,00	3.638.601	100,00

* Περιλαμβάνεται εις την μεταφοράν και συγκοινωνίαν (μεταξύ τών ναυτικών).

** Πρόκειται περί της γενόμενης έκ το ε. Δ. Φράγκου (Ιβέ άνστέρν) εκτιμήσεως.

*** Χρονολογούμενος επί έκτακτοί διαπιστώσει και επί κατηνοίαι τών ποσολεωικών άποσασών προς ός προσποσούθησαν αί μεταπολεμικαί.

Εικόνα 208: Πίνακας διαχρονικής εξέλιξης της απασχόλησης (1861-1961).
Πηγή: Μακρής, Ε. (1972). *Ο οικονομικός ενεργός πληθυσμός της Ελλάδος και η απασχόλησις αυτού (1821-1971), από το Στατιστικά μελέται 1821-1971. Η Στατιστική κατά τα 150 έτη από της παλιγγενεσίας της Ελλάδος, σελ.207.*

Όσον αφορά την περίοδο μέχρι το 1928, βλέπουμε τον κυρίαρχο ρόλο της γεωργίας (από το 49,54% στο 53,56 %), τη διαχρονική πτωτική τάση της κτηνοτροφίας-θήρας (από το 13,09% στο 6,93%). Βέβαια, την περίοδο αυτή η Ελλάδα επεκτάθηκε εδαφικά και ενισχύθηκε πληθυσμιακά με γεωργικότερους πληθυσμούς και με πρόσφυγες, το μεγαλύτερο ποσοστό των οποίων το έστρεψαν στη γεωργία για επιβίωση. Μικρή ήταν η αύξηση της απασχόλησης στις βιομηχανικές - εξορυκτικές εργασίες (από 11,02% σε 18,06%). Ενώ οι ιδιωτικές και δημόσιες υπηρεσίες μειώθηκαν στο μισό (από το 15,65% στο 7,78%), το ποσοστό της απασχόλησης στα ελεύθερα επαγγέλματα ήταν πρακτικά σταθερό και η μεγάλη μείωση αφορούσε κατά πρώτο τις δημόσιες υπηρεσίες και κατά δεύτερο τις ιδιωτικές. Αλλά οι δημόσιοι και δημοτικοί υπάλληλοι, σε απόλυτους αριθμούς, διπλασιάστηκαν την πρώτη εικοσαετία 1861-1879 (φθάνοντας στη μεγαλύτερη αναλογία σε παγκόσμιο επίπεδο), τριπλασιάστηκαν μέσα σε 60 χρόνια (1861-1920), για να μειωθούν κατά 8,8% στην οκταετία 1920-1928 και να τριπλασιαστούν μέσα στην επόμενη εικοσαετία (1928-1951).

Οι τελευταίοι [Μακεδόνες] μετά από αναρίθμητες και ποικίλες κατοχές και έχοντας υποφέρει καταπιέσεις και ανείποτους διωγμούς, έχουν μόνο μια φιλοδοξία: να τους επιτραπεί να ζήσουν με ειρήνη. Οποιοσδήποτε θα τους έφερνε αυτό το όφελος θα καλοσοριζόταν και θα πετύχαινε εύκολα μέσα σε δέκα χρόνια την αφομοίωση αυτού του πληθυσμού, όπου δίπλα από τους Μακεδόνες σλαυϊκής φυλής, συναντάς πολλούς Τούρκους, Κουτσόβλαχους (δηλ. Ρουμάνους), καθαρούς Σέρβους, ολιγάριθμους αυθεντικούς Βούλγαρους (κοντά στα βουλγαρικά σύνορα) και Έλληνες (παραθαλάσσια). Η μεγάλη μάζα των κατοίκων της Μακεδονίας είναι ακόμη άμορφη με άλλα λόγια, η εθνικότητα τους νοιάζει πολύ λίγο, εφόσον τους επιτραπεί να οργάνουν τα χωράφια τους με ειρήνη.¹⁰⁸⁰

Η εθνική ταυτότητα

Γενικά

Κατά τον ανθρωπολόγο C.Geertz (1979) η δυτική σύλληψη του εαυτού αποτελεί μία «ιδιόρρυθμη ιδέα»: «Η δυτική σύλληψη του ατόμου ως οριοθετημένου, μοναδικού, λίγο πολύ ως ενός ολοκληρωμένου σύμπαντος κινήτρων και γνώσης, ενός δυναμικού κέντρου αυτογνωσίας, συναισθήματος, κρίσης και δράσης, οργανωμένο σε ένα διακριτό σύνολο και τοποθετημένο αντιθετικά σε ένα κοινωνικό και φυσικό φόντο, είναι – όσο αδιόρθωτο κι αν φαίνεται σε εμάς – μία μάλλον ιδιόρρυθμη ιδέα μέσα στο πλαίσιο της παγκόσμιας κουλτούρας».¹⁰⁸¹

Η έννοια της ταυτότητας ως αμετάβλητης οντότητας, θεμελιώνεται πάνω στο βιούμενο ως σταθερό έμβιο μηχανισμό μας της πρόσληψης αισθητηριακών δεδομένων και της γνωστικής επεξεργασίας των πληροφοριών. Συγκροτείται και διαμορφώνεται αμφίδρομα μέσω της κοινωνικοποίησης (οικογένεια, κοινωνία) και εξελίσσεται συνεχώς μέσα σε μια (μεταβαλλόμενη) κοινωνία αναλόγως των επιλογών του ατόμου, με την ένταξή του σε συλλογικότητες και των ρόλων που αυτές οι συλλογικότητες του επιβάλλουν, ενώ η από τα πάνω ένταξή του σε κατηγορία γίνεται από την κρατική απογραφική δράση.

¹⁰⁸⁰ Reis, R.A. (1919). *The Kingdom of Serbia. Infringements of the Rules and Laws of War Committed by the Ausrto-Bulgaro-Germans. Letters of a Criminologist on the Serbian Macedonian Front*. London: G.Allen & Unwin Ltd., σελ.39.

¹⁰⁸¹ Geertz, C. (1979). 'From the native's point of view: on the nature of anthropological understanding'. Στο P.Rabinow and W.M.Sullivan (eds.), *Interpretative Social Science*, Berkeley. California: University of California Press, σελ.229. Από το Barker, C., & Galasinski, D. (2001). *Cultural Studies and Discourse Analysis. A Dialogue on Language and Identity*. London: Sage, σελ. 29.

Γενικά, η ταυτότητα δεν είναι σκόπιμο να προσεγγίζεται ως μια σταθερή διαχρονικά οντότητα που αντανακλά μια πραγματικότητα, αλλά ως κάτι διαρκώς επαναπροσδιοριζόμενο, σε σχέση με επιδράσεις, διεργασίες και αντιθέσεις. Βασικό χαρακτηριστικό της ταυτότητας είναι ότι είναι μιας *σχεσιακής* φύσης πολιτισμική κατασκευή, δηλ. σταθεροποιείται, και ως ένα βαθμό ετεροκαθορίζεται, σε σχέση με τον άλλο. Η συνήθης συμπαγής και μονοδιάστατη ταυτότητα, που είναι και μια κατασκευή του έθνους – κράτους, δεν αποκλείει σήμερα το άτομο που ζει εντός αυτού να μετέχει σε περισσότερες συλλογικότητες με διαφορετικές διαστάσεις της ταυτότητάς του και πόσο μάλλον τη ρευστότητα των προ-νεωτερικών εθνοτικών ταυτοτήτων.

Ο A.Smith (2001) παρατηρεί ότι «μία εθνική ταυτότητα είναι θεμελιωδώς πολυδιάστατη` δεν μπορεί να αναχθεί σε ένα μοναδικό στοιχείο, ακόμη και από ιδιαίτερες φαρτίες των εθνικιστών, ούτε μπορεί εύκολα ή γρήγορα να δημιουργηθεί σε ένα πληθυσμό με τεχνητό τρόπο.»¹⁰⁸² Βέβαια, η καταγραφή της σημαντικότερης για το κράτος συλλογικής ταυτότητας στην οποία μετέχει το άτομο, της εθνικής ταυτότητας, γίνεται στην πράξη με βάση κάποιο δείκτη που επιλέγει η διοίκηση και όχι οι επιστήμονες, επιλογή που σχεδόν πάντα είναι συνδεδεμένη με πολιτικές σκοπιμότητες. Έτσι, μιλάμε ουσιαστικά για μια επιβολή ταυτότητας πάνω στα άτομα, με βάση το ταξινομικό καλούπι που χρησιμοποιήθηκε.

Ο κοινωνικός ανθρωπολόγος B.Anderson, στο έργο του: «*Imagined Communities: Reflection on the Origin and Spread of Nationalism*» πραγματεύεται τις γενικότερες προϋποθέσεις και τους μετασχηματισμούς της συνείδησης που καθιστούν δυνατή τη συγκρότηση του έθνους, ως μιας οριοθετημένης «φαντασιακής»¹⁰⁸³ πολιτικής κοινότητας. Στη δεύτερη έκδοσή του (1991) πρόσθεσε το κεφάλαιο (δέκατο) με τον τίτλο: «Απογραφή, Χάρτης, Μουσείο», όπου αναλύει πρακτικές των ευρωπαϊκών κρατών του 19^{ου} αι. ελέγχου των περιοχών τους: οι κάτοικοι μετρούνται (απογραφή), ο τόπος και το παρελθόν αποτυπώνονται (χάρτης, μουσείο). Η συστηματική ταξινόμηση και ποσοτικοποίηση των πληθυσμών λειτούργησε ευνοϊκά για το αίσθημα του ανήκειν σε ομάδα και δημιούργησε νέες ταυτότητες (π.χ. Ινδονήσιος, κάτοικος Burma). Το ίδιο έκανε και η χαρτογράφηση (ορισμός συνόρων) και η ανασκαφή του παρελθόντος. Το ταξινομικό πλέγμα διευκόλυνε τελικά και τον εθνικισμό των αποικιοκρατούμενων λαών και εξυπηρέτησε το νεωτερικό κράτος στην τάση του να «δημιουργήσει, κάτω από τον έλεγχό του ένα ανθρώπινο τοπίο που ήταν απόλυτα ορατό` προϋπόθεση αυτής της [ορατότητας] ήταν ότι καθένας, καθετί, είχε (ας το πούμε έτσι) έναν αύξοντα αριθμό. Αυτό το είδος της φαντασιακής σύλληψης δεν προήλθε εκ του μηδενός. Ήταν δημιουργήματα των τεχνολογιών της ναυσιπλοΐας, της αστρονομίας, της

¹⁰⁸² Smith, A. (1991). *National Identity*. London: Penguin, σελ. 14.

¹⁰⁸³ Ο όρος «φαντασιακή» δεν σημαίνει την ανύπακτη ή πλαστή κοινότητα, παρά τη με το νου συλλαμβανόμενη κοινότητα, της οποίας τα μέλη της συνδέονται νοερά, χωρίς να έχει γνωρίσει το ένα το άλλο. Τέτοιου τύπου νοούμενες συλλογικότητες είναι όλες όσες εκτείνονται πέραν του τοπικού μας περιγυρου.

χρονομετρίας, της τοπογραφίας, της φωτογραφίας και της τυπογραφίας, για να μη μιλήσουμε για τη βαθιά κινητήρια δύναμη του καπιταλισμού.».¹⁰⁸⁴

Ο J. Mac Laughlin (2001), σχολιάζοντας τον Anderson, τονίζει ότι «...η νεωτερική [φαντασιακή κοινότητα] του έθνους δεν ήταν απλά μια πολιτισμική κατασκευή... Ήταν μια επιστημονική κατασκευή κατά το ότι ήταν εξίσου το προϊόν της απογραφής, της χαρτογραφίας, της τοπογραφίας και της απηνούς κινητήριας δύναμης του σύγχρονου – και βαθμιαία εθνικού – καπιταλισμού. Όλα αυτά εν μέρει διευκόλυναν την μετάβαση από την [αποικία] στο [έθνος] σε πολλές τριτοκοσμικές χώρες από το 1950 και μετά.».¹⁰⁸⁵

Ο J. Scott (1998) επισήμανε ότι: «...μεγάλο μέρος της τέχνης της πολιτικής των πρώτων νεωτερικών Ευρωπαίων φαίνεται να είναι εξίσου αφιερωμένο στην ορθολογικοποίηση και την τυποποίηση αυτού που ήταν ένα κοινωνικό ανάγλυφο, σε μια ευανάγνωστη και διοικητικά πιο εξυπηρετική μορφή. Οι κοινωνικές απλοποιήσεις, συνεπώς, που καθιερώθηκαν ... έκαναν δυνατές κάθε είδους παρεμβάσεις διακρίσεων... Αυτές οι κρατικές απλοποιήσεις ... αναπαριστούσαν μόνο αυτό το κομμάτι της [κοινωνίας] που ενδιέφερε τον επίσημο παρατηρητή. Ήταν κάτι παραπάνω από απλοί χάρτες. Μάλλον ήταν χάρτες που, όταν συμμαχούσαν με την κρατική ισχύ, μπορούσαν να ενεργοποιήσουν την επανακατασκευή μεγάλου μέρους της πραγματικότητας που απεικόνιζαν.».¹⁰⁸⁶ «Η φιλοδοξία για τέτοια ομοιομορφία και τάξη [στην αποτύπωση της κοινωνίας] μας βάζει σε εγρήγορση για το γεγονός, ότι η νεωτερική τέχνη της πολιτικής είναι κυρίως ένα έργο εσωτερικού αποικισμού, συχνά στυλβωμένου με την αυτοκρατορική ρητορική, σαν μια [εκπολιτιστική αποστολή]. Οι οικοδόμοι του νεωτερικού έθνους – κράτους δεν περιγράφουν, παρατηρούν και χαρτογραφούν, απλά αγωνίζονται να διαμορφώσουν ένα λαό και ένα τοπίο που θα ταιριάζει στις τεχνικές παρατήρησής του... Οι κρατικοί αξιωματούχοι μπορούν συχνά να κάνουν τις κατηγορίες τους να κολλούν και να επιβάλλουν τις απλοποιήσεις τους, γιατί το κράτος και όλοι οι θεσμοί είναι κάλλιστα εξοπλισμένοι για να επιμένουν στη μεταχείριση των ανθρώπων, σύμφωνα με τα θεωρητικά τους πλαίσια (schemata). Συνεπώς οι κατηγορίες... οργανώνουν την καθημερινή εμπειρία ακριβώς γιατί είναι εμφυτευμένοι σε κρατικούς θεσμούς, που δομούν αυτήν την εμπειρία. Οι κατηγορίες που χρησιμοποιούν οι κρατικοί λειτουργοί δεν είναι απλά τα μέσα για να κάνουν το περιβάλλον τους ορατό· είναι ένας επίσημος σκοπός με τον οποίο ο περισσότερος κόσμος πρέπει να χορεύει.».¹⁰⁸⁷

Η συλλογή στοιχείων των υπηκόων ήταν κάτι που γινόταν από τους αρχαίους χρόνους, με άξονες τη φορολογία και τη στρατολογία, δεν αφορούσε όλα τα πρόσωπα και δεν χαρακτηριζόταν από τυποποίηση. Το φορολογικό ενδιαφέρον

¹⁰⁸⁴ Anderson, B. (1997). *Φαντασιακές κοινότητες. Στοιχασμοί για τις απαρχές και τη διάδοση του εθνικισμού*. Αθήνα: Νεφέλη, σελ. 270.

¹⁰⁸⁵ Mac Laughlin, J. (2001). *Reimagining the Nation-State. The Contested Terrains of Nation-building*. London: Pluto Press, σελ. 227-228.

¹⁰⁸⁶ Scott, J. (1998). *Seeing like a State. How Certain Schemes to Improve the Human Condition Have Failed*. New Haven: Yale University Press, σελ. 3.

¹⁰⁸⁷ Scott, J. (1998). *ό.π.*, σελ. 82-83.

μπορούσε να εστιάζει στις οικογένειες και όχι στα άτομα ή να περιορίζεται στους αλλόθρησκους. Η ανάδυση του νεωτερικού κράτους ισχυροποίησε αυτή την τάση για απόκτηση πληροφορίας και πλήρους ελέγχου στην επικράτειά του και η στατιστική αναδεικνύεται σε τεχνολογία συγκρότησής του. Σε αυτά τα κράτη, η ποσοτική διαχείριση του κοινωνικού ανάγλυφου από τις κρατικές γραφειοκρατίες, που έχει εγγενή την τάση για τεχνική απλοποίηση και κατηγοριοποίηση, γίνεται για συγκεκριμένους σκοπούς και με βάση επιλεγμένα κριτήρια και δεν μετρά απλά, αλλά ταυτόχρονα αναδημιουργεί μια πραγματικότητα που υπηρετεί τη θεσμική τάξη, η οποία – μέσω των καθημερινών κοινωνικών πρακτικών που επιβάλλουν οι θεσμοί – εντυπώνεται στο άτομο, συνδιαμορφώνοντας με αυτόν τον τρόπο την ταυτότητά του.

Ο P. Bourdieu (1994) είδε την ενοποιητική δράση του κράτους και μέσα στη συγκέντρωση, την επεξεργασία και την αναδιανομή της πληροφορίας: «Από την πλεονεκτική θέση του Όλου, από της κοινωνίας στην ολότητάς της, το κράτος διεκδικεί την αρμοδιότητα για όλες τις λειτουργίες της *συνάθροισης* (ειδικά χάρις στη διενέργεια απογραφών και τις στατιστικές ή την εθνική λογιστική) και της *αντικειμενικοποίησης* μέσω της χαρτογράφησης (την ενοποιητική αναπαράσταση του χώρου από τα πάνω) ή πιο απλά μέσω της γραφής ως οργάνου συσσώρευσης γνώσης (π.χ. αρχεία) καθώς και για όλες τις λειτουργίες *κωδικοποίησης*, μιας και η γνωστική ενοποίηση εφαρμόζει τη συγκέντρωση και τη μονοπώληση στα χέρια των υπαλλήλων και των ανθρώπων των γραμμάτων... Μέσω ταξινομικών συστημάτων ... εγγεγραμμένων στους νόμους, μέσω γραφειοκρατικών διαδικασιών, εκπαιδευτικών δομών και κοινωνικών τελετουργιών... το κράτος καλουπώνει διανοητικές κατασκευές και επιβάλλει κοινές αρχές οπτικής και διαίρεσης, μορφές σκέψης, που είναι για το πολιτισμένο μυαλό ότι και οι [πρωτόγονες μορφές ταξινόμησης] που περιγράφονται από τον Mauss και τον Durkheim για το [πρωτόγονο μυαλό]. Ως εκ τούτου αυτό συνεισφέρει στην κατασκευή αυτού που κοινά ονομάζεται εθνική ταυτότητα [ή σε μια πιο παραδοσιακή γλώσσα, εθνικός χαρακτήρας].».¹⁰⁸⁸

Από παλιά, ο Weber (1922)¹⁰⁸⁹ είχε επισημάνει ότι η φυλή και η εθνικότητα είναι μη ακριβείς έννοιες, που έχουν ασαφή χρήση στον καθημερινό λόγο και που οι ερμηνείες τους ποικίλουν σημαντικά κατά τόπους και κατά περιόδους. Για το Νορβηγό ανθρωπολόγο F. Barth (1969)¹⁰⁹⁰, η εθνικότητα δεν ήταν ζήτημα κοινών διαμοιραζόμενων στοιχείων, αλλά μάλλον πρακτικών ταξινόμησης και κατηγοριοποίησης, τόσο από το ίδιο το άτομο όσο και από τους άλλους. Σύμφωνα με αυτόν, οι ομάδες τείνουν να ορίζονται όχι μέσα από τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά τους, αλλά μέσα από τον αποκλεισμό, δηλαδή μέσα από τη σύγκριση με τους ξένους.

¹⁰⁸⁸ Bourdieu, P. (1994). Rethinking the State: Genesis and Structure of the Bureaucratic Field, *Sociological Theory*, 12 (1), σελ. 7-8.

¹⁰⁸⁹ Weber, M. (1978), *Economy and Society* (1st ed.1922). Berkeley: University California Press, σελ.395, 925. Στο το Brubaker, R. (2009). Ethnicity, Race, and Nationalism. *Annual Review of Sociology*, 35, σελ.27.

¹⁰⁹⁰ Barth, F. (1969). "Introduction" από το Barth, F. (ed.), *Ethnic Groups and Boundaries: The Social Organization of Cultural Difference*. London, Allen & Unwin, σελ. 9-38. Στο Brubaker, R., Loveman, M., & Stamatov, P. (2004). Ethnicity as cognition. *Theory and Society*, 33 (1), σελ.32.

Η ασάφεια και η ρευστότητα ταυτοτήτων πληθυσμών εξαλείφεται βαθμιαία μέσα από τη δράση των κρατικών μηχανισμών (π.χ. εκπαίδευση) και τη διοικητική ταξινομική πρακτική (απογραφές, πιστοποιητικά, έγγραφα ξένου) που οριοθετώντας, απονέμει, εξαφανίζει ή δημιουργεί συμπαγείς ταυτότητες. Η διαδικασία αυτή δεν είναι στατική αλλά δυναμική, διότι, σύμφωνα με τον I.Hacking (2006), η νέα μετατοπισμένη ταυτότητα, στην οποία οι άνθρωποι εσωτερικοποιούν χαρακτηριστικά και αξίες της κατηγορίας όπου τους εντάσσουν (αποτέλεσμα της επίδρασης της έρευνας πάνω τους), γίνεται ο νέος στόχος της έρευνας (αποτέλεσμα της επίδρασής τους στην έρευνα), δημιουργώντας ένα «φαινόμενο βρόχου» (looping effect). Έτσι, «μερικές φορές οι επιστήμες μας δημιουργούν τύπους ανθρώπων που κατά τη συγκεκριμένη έννοια δεν προϋπήρξαν. Αυτό το ονομάζω 'making up people' [επινοήση ανθρώπων]». ¹⁰⁹¹ Η διαδικασία αυτή ευνοείται όταν αναμένονται οφέλη (πολιτικά, οικονομικά) για τα άτομα από την καθιέρωση μιας νέας κατηγορίας. Ως παράδειγμα στατιστικής επινοήσης κατηγορίας ανθρώπων αναφέρουμε την κατηγορία «Hispanics» των απογραφών στις Η.Π.Α..

Σύμφωνα πάντα με τον I.Hacking, για τη «δημιουργία ανθρώπων» χρησιμοποιούνται δέκα «μηχανές»: επτά της ανακάλυψης (μέτρηση, ποσοτικοποίηση, δημιουργία προτύπων, συσχέτιση, ιατρικοποίηση[αναζήτηση ιατρικού αιτίου], βιολογικοποίηση[αναζήτηση βιολογικού αιτίου], γενετικοποίηση[αναγωγή της βιολογικής αιτίας σε γενετική]), μία της πράξης (κανονικοποίηση[εξάλειψη αποκλίσεων]), μία της διοίκησης (γραφειοκρατία[διαχείριση του ζητήματος από τον κρατικό μηχανισμό]) και μία της αντίστασης προς τους κατέχοντες τη γνώση, της σωτηρίας της ταυτότητας (των υποκειμένων που υπόκεινται σε πολιτικού χαρακτήρα διορθώσεις).

Το ζήτημα των εθνοτικών κατηγοριών αποτέλεσε κύριο θέμα συζήτησης στα στατιστικά συνέδρια του 19^{ου} αι.. Σε αυτά υπήρχαν δύο τάσεις: η πολιτισμική των αυτοκρατοριών (Αυστρο-Ουγγαρία, Ρωσία), που θεωρούσε ως αρχέγονο τον εθνοτικό ή εθνικό προσδιορισμό και επιθυμούσε με τη βοήθεια της στατιστικής να χαραχθούν εθνογραφικοί χάρτες θεωρώντας τους δείγμα προόδου και η πολιτική των εθνικών κρατών και κυρίως της Γαλλίας, που δεν θεωρούσε απαραίτητη την καταγραφή εθνοτικών διαφορών εντός του κράτους, μιας και όλοι αντιμετωπίζονταν το ίδιο ως πολίτες. Ο M.Teitelbaum (2003) κατηγοριοποιεί τις πολιτικές παραδόσεις που επηρεάζουν την κατηγορία του εθνικού (national) στις κρατικές στατιστικές ως εξής:

- α. η πρώτη οριοθετεί το έθνος-κράτος με βάση κοινά στοιχεία του λαού (π.χ. καταγωγή)
- β. η δεύτερη με βάση τη θρησκεία (π.χ. Εβραίοι)
- γ. η τρίτη με βάση την ιδιότητά τους ως πολίτες, ασχέτως καταγωγής ή θρησκείας (π.χ. Γαλλία)
- δ. η τέταρτη δέχεται το άτομο ως μέλος της εθνικής κοινότητας με μία ελάχιστη γνώση της κρατικής γλώσσας και ελάχιστη συμμετοχή στην τοπική κουλτούρα

¹⁰⁹¹ Hacking, I. (2006). *Making up People*. London Review of Books. 28 (16), 17 August, σελ. 23-26.

(πολυπολιτισμικά κράτη μεταναστών όπως Η.Π.Α., Αυστραλία)

Παρατηρεί, επίσης, ότι οι «ταξινομήσεις εθνοτικών [ethnic] και εθνικών [national] ομάδων μέσα σε μία χώρα συχνά συνδέονται με ευαίσθητα πολιτικά ζητήματα ισχύος, ελέγχου, και αμφισβητούμενων εδαφικών συνόρων. Επομένως, προσδιορίζονται τυπικά από πολιτικές παρά από επιστημονικές ή τεχνικές αποφάσεις. Γενικά, το διακριτικό χαρακτηριστικό των δεδομένων εθνοτικών [ethnic] και εθνικών [national] ομάδων είναι η μεταβλητότητα.».¹⁰⁹²

Τα Ηνωμένα Έθνη (2008) στις συστάσεις τους για τις απογραφές πληθυσμού προσδιορίζουν χοντρικά την εθνικότητα (ethnicity) του ατόμου «...ως θεμελιωμένη σε μία κοινή κατανόηση της ιστορίας και των ριζών συνδεδεμένων με έδαφος (τοπικό ή κρατικό) καθώς και σε συγκεκριμένα πολιτισμικά χαρακτηριστικά, όπως η γλώσσα και/ή η θρησκεία...». «Η εθνικότητα είναι πολυδιάστατη και είναι περισσότερο μια διαδικασία παρά μία στατική αρχή και έτσι η εθνοτική ταξινόμια πρέπει να αντιμετωπίζεται με κινητά όρια... μπορεί να μετρηθεί κάνοντας χρήση μιας ποικιλίας αρχών, που περιλαμβάνουν τους προγόνους ή τις ρίζες, την εθνολογική ταυτότητα, τις πολιτισμικές ρίζες, την υπηκοότητα [nationality], τη ράτσα, το χρώμα, τη μειονοτική κατάσταση, τη φυλή, τη γλώσσα, τη θρησκεία ή ποικίλους συνδυασμούς αυτών των αρχών. Λόγω των ερμηνευτικών δυσκολιών που μπορεί να συμβούν κατά τη μέτρηση της εθνικότητας σε μια απογραφή, είναι σημαντικό, όπου διεξάγεται τέτοια έρευνα, τα βασικά κριτήρια που χρησιμοποιούνται για τη μέτρηση της αρχής να εξηγούνται με σαφήνεια στους ερωτούμενους και στη διάδοση των αποτελεσμάτων. Η μέθοδος και ο τύπος της ερώτησης που χρησιμοποιούνται για να μετρηθεί η εθνικότητα μπορεί να επηρεάσει τις επιλογές που κάνουν οι ερωτώμενοι, σχετικά με το εθνικό τους υπόβαθρο και την τρέχουσα εθνική τους ταυτοποίηση. Η υποκειμενική φύση του όρου (για να μην αναφέρουμε τους αυξανόμενους γάμους ανάμεσα σε διάφορες ομάδες, για παράδειγμα, του πληθυσμού) απαιτεί η πληροφορία για την εθνικότητα να αποκτάται με δήλωση από τον ίδιο τον ερωτώμενο και ότι επίσης αυτός θα έχει την επιλογή να σημειώσει πολλαπλούς εθνικούς δεσμούς. Δεδομένα για την εθνικότητα δεν πρέπει να εξάγονται από τις πληροφορίες για τη χώρα υπηκοότητας ή τη χώρα γέννησης. Η ταξινόμια των εθνικών ομάδων απαιτεί επίσης την συμπερίληψη των λεπτότερων επιπέδων των εθνικών ομάδων, αυτοαντιλαμβανόμενων ομάδων, περιφερειακών και τοπικών ομάδων καθώς και ομάδων που συνήθως δεν θεωρούνται εθνικές, όπως θρησκευτικές ομάδες και εκείνες που βασίζονται στην υπηκοότητα.».¹⁰⁹³

Επειδή οι στατιστικές αυτές χρησιμοποιούνται και για τη νομιμοποίηση πολιτικών επιλογών κρατών που έχουν διαφορετική ιδεολογική προσέγγιση στο θέμα, οι μετρούμενες κατηγορίες, ο τύπος των ερωτημάτων και οι παρουσιάσεις των στοιχείων ποικίλουν. Ο Goldscheider (2002) σημειώνει ότι «συχνά οι επίσημες

¹⁰⁹² Teitelbaum, M. (2003). Ethnic and National Groups. Στο Demeny, P., & McNicoll, G. (eds.). *Encyclopedia of Population* (vol.1). Thomson- Gale, MacMillan, σελ. 314.

¹⁰⁹³ United Nations/Department of Economic and Social Affairs/Statistics Division. (2008). *Principles and Recommendations for Population and Housing Censuses*. (Revision 2). Statistical Papers Series M., No.67/Rev.2, σελ.139-140.

κατασκευές ενισχύουν μία συγκεκριμένη άποψη για τις ομάδες μέσα στην κοινωνία και μεταφέρουν μια [θεωρία] περί ομάδων... Οι ορισμοί της εθνικότητας στις απογραφές μας λένε περισσότερα για την κατασκευή των εθνοτικών κατηγοριών εντός πολιτικών ιδεολογιών, παρά για την πραγματικότητα των εθνοτικών διαιρέσεων.».¹⁰⁹⁴ Το γεγονός αυτό αναγνωρίζεται και από τα Ηνωμένα Έθνη που αναφέρουν στις συστάσεις για τις απογραφές, ότι δεν μπορούν να προταθούν σχετικά διεθνή κριτήρια ή ταξινομίες.¹⁰⁹⁵

Table 4: Terminology used in the census questionnaires

	AFRICA		AMERICA NORTH		AMERICA SOUTH		ASIA		EUROPE		OCEANIA		TOTAL	
	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%
– Question on 'Ethnic group'	6	86%	16	70%	3	33%	12	55%	7	37%	7	47%	51	54%
– Questions on 'Ancestry' or ethnic origin'	-	-	3	13%	-	-	1	5%	-	-	3	20%	7	7%
– Question on 'Race'	-	-	6	26%	1	11%	-	-	-	-	4	27%	11	12%
– Question on 'Nationality'	-	-	1	4%	-	-	7	32%	12	54%	1	7%	21	22%
– Question on 'Indigenous/aboriginal groups'	-	-	4	17%	6	67%	-	-	-	-	2	13%	12	12%
– Question on 'Tribes' and/or 'Castes'	1	14%	-	-	-	-	2	10%	-	-	1	7%	4	4%

%: Column percentages are calculated within a given continent. In some cases, they do not add up to a 100% because some countries included more than one question on ethnicity.

Εικόνα 209 : Πίνακας κατανομής ποσοστών χρησιμοποιούμενης ορολογίας σχετιζόμενης με την εθνική ταυτότητα στις απογραφές των διαφόρων ηπείρων, περί το 2000.

Πηγή: *United Nations/Statistics Division /Demographic and Social Statistics Branch/Social and Housing Statistics Section. (2003). Ethnicity: A Review of Data Collection and Dissemination, σελ.5.*

Από όλες τις ηπείρους η λιγότερο αναλυτική καταγραφή κατηγοριών που σχετίζονται άμεσα ή έμμεσα με την εθνική ταυτότητα των πολιτών γίνεται στην Ευρώπη και η μεγαλύτερη στις νέες ηπείρους. Σε χώρες παραδοσιακής αποδοχής μεταναστών, πολυπολιτισμικές (Η.Π.Α., Αυστραλία) υπάρχει καταγραφή με χρήση περισσότερων κατηγοριών που σχετίζονται άμεσα ή έμμεσα με την εθνική ταυτότητα των πολιτών και προκρίνεται η υποκειμενική έκφραση του ανήκειν του ερωτώμενου. Σε ευρωπαϊκές χώρες υποδοχής μεταναστών, που παρουσιάζουν εσωτερική ομοιογένεια, δεν υπάρχει κοινή πρακτική.

¹⁰⁹⁴ Goldscheider, C. (2002). Ethnic categorization in censuses. Στο Kertzer, D., & Arel, D. (eds.), *Census and Identity. The Politics of Race, Ethnicity, and Language in National Censuses*. Cambridge: Cambridge University Press, σελ. 72.

¹⁰⁹⁵ United Nations/Department of Economic and Social Affairs/Statistics Division. (2008). *ό.π.*, σελ. 140.

Table 1 – Information on national or ethnic origin, religion and language and their equivalents collected in official statistics

Country	Country of birth	Citizenship	Nationality/ethnicity	Religion	Language	Country of birth of parents
Albania	*					
Armenia	*	*	*		*	
Austria	*	*		*	*	
Azerbaijan	*	*	*		*	
Belgium	*	*				
Bulgaria	*	*	*	*	*	
Croatia	*	*	*	*	*	
Cyprus	*	*	*	*	*	*
Czech Republic	*	*	*	*	*	*
Denmark	*	*				*
Estonia	*	*	*	*	*	*
Finland	*	*		*	*	
France	*	*				
Georgia	*	*	*	*	*	
Germany	*	*		*		
Greece	*	*				
Hungary	*	*	*	*	*	
Iceland	*	*		*		
Ireland	*	*	*	*	*	
Italy	*	*				
Latvia			*		*	
Liechtenstein		*		*	*	
Lithuania	*	*	*	*	*	
Luxembourg	*	*			*	
Malta	*	*			*	
Moldova		*	*	*	*	
Netherlands	*	*				*
Norway	*	*				*
Poland	*	*	*		*	
Portugal	*	*		*	*	
Romania	*	*	*	*	*	
Russian Federation	*	*	*	*	*	
Serbia and Montenegro	*		*	*	*	
Slovakia	*	*	*	*	*	
Slovenia	*		*	*	*	
Spain	*	*				
Sweden	*	*				
Switzerland	*	*		*	*	
"The former Yugoslav Republic of Macedonia"	*	*	*	*	*	
Turkey	*	*			*	
Ukraine	*	*	*		*	
United Kingdom	*		*	*		
Total Council of Europe (n=42)	39	37	22	24	26	6

Εικόνα 210: Πίνακας «δεικτών» εθνικότητας που καταγράφονται στις ευρωπαϊκές απογραφές (2000).

Πηγή: Simon, P. (2007). "Ethnic" statistics and data protection in the Council of Europe countries. Study Report, European Commission against Racism and Intolerance. Council of Europe, σελ. 39.

Οι χώρες που θέλουν να αναδείξουν πάσης φύσεως μειονότητες χρησιμοποιούν ευρύτερο ερωτηματολόγιο από όσες θέλουν να εμφανίσουν ένα πιο

ομοιογενή πληθυσμό. Ανάμεσα στις τελευταίες ανήκει και η Ελλάδα (η εθνικότητα συνδέεται με την υπηκοότητα και τον τόπο γέννησης), με κορυφαία την Αλβανία (καταγράφει μόνο τον τόπο γέννησης). Στη συνέχεια εξετάζουμε τις κύριες διαστάσεις – δείκτες της εθνικής ταυτότητας που κατά καιρούς έχουν χρησιμοποιηθεί και χρησιμοποιούνται από τα κράτη ως κριτήρια κατάταξης των ατόμων σε εθνικές κατηγορίες.

Ο τόπος γέννησης ή καταγωγής

Η σύνδεση του ανθρώπου με συγκεκριμένο τόπο ξεκινά από τις προϊστορικές γεωργικές κοινότητες (σε αντίθεση με τις νομαδικές), γίνεται έντονη στη φεουδαρχία και στη συνέχεια στα εθνικά κράτη¹⁰⁹⁶. Τα τελευταία συγκροτήθηκαν πρώτα στη Δυτική Ευρώπη μέσα από διαδικασίες και απαιτήσεις της εκβιομηχάνισης (ενιαία αγορά, ενιαίο νόμισμα/μέτρα/σταθμά, ενιαία νομοθεσία, ενιαία γλώσσα/εκπαίδευση), που ευνοούσε τη συγκρότηση του εθνικού κράτους με καθορισμένη εδαφική έκταση, στη οποία ασκούσε απόλυτα την πολιτική του εξουσία (Gellner, 1983). Αυτό το έθνος – κράτος θα δημιουργήσει ή ενισχύσει μέσω της εθνικιστικής ιδεολογίας, ιστορικούς μύθους ιδιοκτησίας της έκτασης - «λίχνου» του λαού του. Αυτή η αντίληψη προϋποθέτει μια διαχρονικότητα τόσο στην εθνοτική σύσταση του λαού όσο και της παρουσίας του στον τόπο που αυτός ζούσε, πράγματα εν πολλοίς αμφίβολα από ιστορικής πλευράς, λειτουργούντα όμως στη συνείδηση του λαού και ακόμη περισσότερο συγκροτητικές προϋποθέσεις για την εθνική (ethnic) ταυτότητα (Smith, 1991).

Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, ο τόπος γέννησης του ατόμου ή των γονιών/προγόνων του γίνεται προσδιοριστικός της εθνικής ομάδας στην οποία ανήκει, ενώ στην πραγματικότητα είναι ένας δείκτης μετανάστευσης (εσωτερικής ή εξωτερικής) και ομοιογένειας¹⁰⁹⁷ του πληθυσμού. Ο γεννημένος εκτός συνόρων μπορεί να θεωρείται ξένος ή μέλος της εθνικής κοινότητας ανάλογα της πολιτικής και δικαϊκής παράδοσης του κάθε κράτους.

Μετά το '40 ήταν δημοφιλής στη Δύση η ιδεατή διχοτομία του ευρωπαϊκού εθνικισμού του H.Kohn (1944)¹⁰⁹⁸ σε φιλελεύθερο, αστικό ή αλλιώς δυτικό

¹⁰⁹⁶ Ο Hobsbawm σημειώνει ότι «Η εξίσωση έθνος=κράτος=λαός, και ειδικά κυρίαρχος λαός, αναμφίβολα συνέδεε το έθνος με το έδαφος, εφόσον η δομή και ο ορισμός των κρατών ήταν πλέον ουσιαστικώς εδαφικά.». Στο Hobsbawm, E.J. (1994). *Έθνη και εθνικισμός από το 1780 μέχρι σήμερα. Πρόγραμμα, μύθος, πραγματικότητα*. Αθήνα: Καρδαμίτσα, σελ. 34.

¹⁰⁹⁷ Αν και οι σημαντικότερες και «προβληματικότερες» μειονότητες για τα κράτη είναι αυτές που ζουν για αιώνες εντός των συνόρων τους.

¹⁰⁹⁸ Kohn, H. (1944). *The Idea of Nationalism: A Study in Its Origins and Background*. New York: Mackmillan. Ανάλογη διχοτομία χρησιμοποίησε και ο Hayes (1960), που μίλησε για «political» και «cultural» εθνικισμούς. Ο πρώτος όρος αναφέρεται σε έθνη που το συγκροτητικό τους στοιχείο είναι η πολιτική και η εδαφική αρχή, συγκροτούμενα σε εθελοντική βάση και ο δεύτερος σε προ-εθνικές

εθνικισμό και σε ανελεύθερο, εθνικό ή ανατολικό εθνικισμό, με γεωγραφικό όριο το Ρήνο, που εντοπίζει πολιτικές και πολιτισμικές διαφορές. Κρίσιμο στοιχείο είναι η ύπαρξη ή μη ισχυρής αστικής τάξης, που στην πρώτη περίπτωση καθοδηγεί με ορθολογισμό τη συγκρότηση του αστικού κράτους ή η απουσία της στη δεύτερη, οπότε το ρόλο της καθοδήγησης τον αναλαμβάνει μια ελίτ διανοούμενων που απευθύνεται στις μάζες. Αν και σήμερα θεωρείται η διχοτομία μη επαρκώς τεκμηριωμένη,¹⁰⁹⁹ αντανάκλασεις της ανευρίσκονται στον τρόπο με τον οποίο τα ευρωπαϊκά κράτη καταγράφουν την εθνικότητα των ατόμων στην επικράτειά τους. Οι ανατολικού τύπου εθνικισμοί είναι οργανικού τύπου, εμπνέονται από την παράδοση, το ρομαντισμό, το μυστικισμό, ενώ οι δυτικού τύπου από την ορθολογικότητα και τις αξίες του Διαφωτισμού και της γαλλικής επανάστασης. Τη διχοτομία αυτή αξιοποιεί και ο A. Smith, που μιλά για εδαφικούς και εθνοτικούς εθνικισμούς. Οι πρώτοι στηρίζονται σε ένα πολιτικό μοντέλο του έθνους, ενώ οι δεύτεροι σε ένα γενεαλογικό.

Η σημασία της εδαφικής διάστασης στην απόδοση εθνικής ταυτότητας είναι χαρακτηριστική για τη Γαλλία και τον Αγγλοσαξωνικό κόσμο¹¹⁰⁰, όπου η αρχή *jus soli* (δικαίωμα από το έδαφος) καθορίζει – σε συνδυασμό και με την ιδιότητα του πολίτη από το γονέα – την απόδοση της υπηκοότητας. Χαρακτηρίζει ανοιχτές κοινωνίες, που κατά κανόνα επιδιώκουν την αφομοίωση, ενώ η αρχή *jus sanguinis* (δικαίωμα από το αίμα) χαρακτηρίζει πιο εσωστρεφείς κοινωνίες, παράδειγμα τη Γερμανία και τα ανατολικότερα κράτη. Στη Γαλλία, όπου μέχρι πρόσφατα η μόνη διάκριση σε κάθε είδους κρατική καταχώρηση ήταν Γάλλος ή ξένος, το 1889, σε μια εποχή που ακόμη κάποιοι θεωρούσαν ως έθνος και τη διεθνή αριστοκρατική τάξη, αντικαταστάθηκε η αρχή της καταγωγής (του Ναπολεόντειου Κώδικα) από την εδαφική αρχή. Ο λόγος ήταν πέρα από την προώθηση των δημοκρατικών αξιών, η αύξηση της δεξαμενής άντλησης στρατιωτών και εργατών (σε εποχή βιομηχανικής κάμψης). Αντίθετα το γερμανικό χώρο που γνώριζε βιομηχανική ανάπτυξη συνοδευόμενη από δημογραφική έκρηξη, πέρα από την πολιτισμική του παράδοση, τον εξυπηρετούσε η *jus sanguinis*, για τον περιορισμό των μεταναστών και την οριοθέτηση των εχθρικών μειονοτήτων της (Πολωνοί, Δανοί). Στη εποχή του εθνικοσοσιαλισμού, αυτή η νομική αρχή θα μεταλλαχθεί σε καθαρά βιολογική και ρατσιστική. (Gosewinkel, 2008)

πολιτισμικές οντότητες, που η συλλογικότητά τους δεν είναι προϊόν ελεύθερης εκλογής, αλλά μετοχής τους στην κοινότητα της γλώσσας της, συλλογικής μνήμης, των παραδόσεων. Ο πρώτος που χρησιμοποίησε τέτοιου τύπου διχοτομία ήταν ο γερμανός ιστορικός Friedrich Meinecke (1862-1954), που μίλησε το 1907 για «*Staatsnation*» και «*Kulturnation*» (Meinecke [1908], *Weltbürgertum und Nationalstaat*).

¹⁰⁹⁹ Kuzio, T. (2002). The myth of the civic state: a critical survey of Hans Kohn's framework for understanding nationalism. *Ethnic and Racial Studies*, 25 (1), σελ. 20-39.

¹¹⁰⁰ Στη Βρετανία η πρώτη ερώτηση εθνοτικού προσδιορισμού του ατόμου μπήκε στην απογραφή του 1991 και ο προσδιορισμός γινόταν από τον ερωτώμενο. Η βρετανική υπηκοότητα προϋπέθετε την αρχή της τοπικότητας (εντός της Βρετανικής αυτοκρατορίας) σε συνδυασμό με την πίστη στο στέμα και με εξαιρούμενους τους ιθαγενείς των αποικιών (για εκείνους ίσχυε η αρχή του αίματος).

Πέρα από αυτές τις αντιπροσωπευτικές περιπτώσεις των δύο τύπων εθνικισμού κατά Κοην, υπάρχουν κράτη που δείχνουν ότι τα «πολιτικά» σύνορα του εθνικισμού ανατολής – δύσης δεν είναι σταθερά. Χαρακτηριστικό παράδειγμα η Πολωνία και η Τσεχοσλοβακία, που αν και ανατολικοί δεν υιοθέτησαν με την ίδρυσή τους τη *jus sanguinis*. Αυτό συνέβη, γιατί μετά τη διάλυση της Αυστρο-Ουγγαρίας, ήταν υποχρεωμένες από τη συνθήκη των Βερσαλιών να αποδεχτούν τις μειονότητες στα εδάφη τους και να αποφύγουν κάθε διάκριση εις βάρος τους (συνθήκη Saint-Germain-en-Laye, 1919). Όμως η εμπειρία τους από τη γερμανική κατοχή τους τους οδήγησε στο να επαναδομήσουν τις εθνικές τους ταυτότητες. Το *jus soli* δεν ήταν αρκετό για να διατηρήσουν την εθνική ταυτότητα των κρατών αυτών οι γερμανικής καταγωγής υπήκοοί τους, που εθελοντικά είχαν καταγραφεί στην κατοχή ως γερμανικής εθνικότητας. Επιπλέον, η επιβληθείσα παραχώρηση εδαφών τους στην Ε.Σ.Σ.Δ. έκανε αναγκαία τη νέα πρακτική για έναν ακόμη λόγο: οι ανταλλαγές πληθυσμών βασίστηκαν στην εθνοτική ταυτότητα.¹¹⁰¹ (Gosewinkel, 2008)

Η φυλή

Η φυλή συνδέθηκε με την εθνότητα λόγω της φαινοτυπικής κατηγοριοποίησης των ανθρώπων, της αντίληψης ότι η κουλτούρα αποτελεί εκδήλωση ενδογενών χαρακτηριστικών της¹¹⁰² και η σύνδεση αυτή ευνοήθηκε από ευγονικές αντιλήψεις. Μέχρι το Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο στη δημόσια σφαίρα, στον επιστημονικό διάλογο, στην ΚτΕ, η συζήτηση για τις εθνότητες γινόταν με ισοδύναμη χρήση του όρου της φυλής. «...οι πολιτικές και διανοητικές ελίτ ήταν σε μεγάλο βαθμό υπεύθυνες για τη δημιουργία και τη διάδοση της φυλετικής επιστημονικής σκέψης¹¹⁰³ και το έκαναν όχι μόνο για να χειριστούν και να ελέγξουν μάλλον νόμιζαν ότι ήταν προσκολλημένοι στους φυσικούς νόμους της ανθρώπινης ποικιλίας... Φυλετική συζήτηση δεν υπάρχει χωρίς τους διάφορους παράγοντές της ή τους θεσμικούς της δρόμους... Τα Στατιστικά Γραφεία είναι τέτοια μέρη, γιατί βοηθούν να δημιουργηθεί, να συντηρηθεί και να προχωρήσει η φυλετική διαπραγματεύση.»¹¹⁰⁴ Η σημασία της φυλετικής συνέχειας είναι απότοκη της αρχεγονιστικής εθνικιστικής αντίληψης (primordialism), που θεωρεί ότι η εθνικότητα έχει φυσική υπόσταση και η εθνική ταυτότητα μεταδίδεται γενετικά από γενιά σε γενιά. Αυτή η επιστημονικά ξεπερασμένη αντίληψη είναι ισχυρή, διότι,

¹¹⁰¹ Η πρώτη περίπτωση χρήσης επίσημου πιστοποιητικού εθνικότητας, για ανταλλαγή πληθυσμών έγινε στην ανταλλαγής Ελλήνων και Βουλγάρων το 1922. Το πιστοποιητικό το εξέδιδε ο δήμαρχος ή ο κοινοτάρχης.

¹¹⁰² Στα τέλη του 19^{ου} αι. η «επιστήμη» της φρενολογίας ισχυριζόταν ότι μπορούσε να συσχετίσει συμπεριφορές και πολιτισμικά χαρακτηριστικά με το σχήμα του κρανίου.

¹¹⁰³ Η φυλετικού χαρακτήρα επιστημονική σκέψη αναπτύχθηκε το διάστημα 1800-1960.

¹¹⁰⁴ Nobles, M. (2002). Racial categorization and censuses. Στο Kertzer, D., & Arel, D. (eds.), ό.π., σελ. 48.

όπως αναφέρει ο Geertz, ανάμεσα σε αυτά που συγκροτούν τους εθνοτικούς δεσμούς είναι κατά την αντίληψη των ανθρώπων και η ομοιότητα ως προς το αίμα.

Οι φυλές αν και σε βιολογικό επίπεδο δεν έχουν ευδιάκριτες διαφορές, σε φαινοτυπικό έχουν ορατά χαρακτηριστικά που συσχετίζονται με αυτές. Όμως, άλλα από αυτά αποτελούν προϊόντα κλιματολογικών συνθηκών (χρώμα επιδερμίδας, χρώμα ματιών, χρώμα μαλλιών) και άλλα μπορεί να έχουν μεγαλύτερη διασπορά μέσα σε ένα έθνος από ότι ανάμεσα σε δύο (κεφαλικός δείκτης, ύψος, ομάδα αίματος). Ένα ανθρωπολογικό στοιχείο όπως το χρώμα δεν μπορεί από μόνο του να κατατάξει ξεχωριστά άτομα διαφορετικών εθνοτήτων (π.χ. Ινδονήσιος, Πακιστανός). Έτσι, είναι φανερό ότι η φυλή αποτελεί το ασθενέστερο κριτήριο για ένταξη σε εθνική ομάδα. Ακόμη και οι Γερμανοί που το υιοθέτησαν τελικά το 1939, είχαν διαφωνίες για το ποια τυπολογία έπρεπε να ακολουθηθεί, ενώ δεν ήταν λίγες οι πρακτικές δυσκολίες στη γενικευμένη χρήση των ανθρωπομετρικών κριτηρίων. Έτσι, κατέταξαν τους Εβραίους με βάση τα κριτήρια της θρησκείας και της καταγωγής τους από Εβραίο.¹¹⁰⁵ Το International Statistical Institute που πάντα είχε στους κόλπους του σχετικές συζητήσεις, τελικά δεν κατόρθωσε να υποδείξει ένα μοναδικό κριτήριο εθνικότητας, αν και έδινε την πρωτοπορία στη μητρική γλώσσα.

State	Date	Comments
Austria	1923	Question not implemented
Australia	1911	Australian (half caste, aboriginal), Asiatic, African, American, Polynesian
Canada	1931	Black (Negro), yellow (Japanese, Chinese), red or brown (Hindu, Indian, Malayan)
German colonies	Pre-1914	Race and skin colour of coloured population, half-breeds
Germany	1939	Racial origins (blood-line descent), Jews, mixed-race
Mexico	1930	Spanish, Indian, Nigger
Romania	1941	Ethnic origins
USA	Early 19 th century 1890	Negroes, Indians Blacks, Mulattoes, Quadroons, Octoroons

Εικόνα 211: Χρήση της κατηγορίας της φυλής σε εθνικές απογραφές μέχρι το 1941.

Πηγή: Lee, R. (2006). *Defining Population by Statistics c.1850-1939: German practice within a European context*. Στο Mackensen, R. (ed.), *Bevölkerungs-forschung und Politik in Deutschland im 20. Jahrhundert.*, σελ. 107.

¹¹⁰⁵ Το Γερμανικό Στατιστικό Συνέδριο του 1865 ζήτησε να γίνονται ανθρωπομετρικές έρευνες κατά τη στρατολογία. Ακολουθώντας την προτροπή τέτοιες έρευνες θα πραγματοποιήσει μόνο ο Otto Ammann σε μαθητές στο Baden και αργότερα ο Virchow σε περίπου 6.700.000 μαθητές, τα αποτελέσματα της οποίας υπονόμευσαν το μύθο του ξανθού Γερμανού και έστρεψαν το ενδιαφέρον στα ψυχικά χαρακτηριστικά της φυλής (ανακοίνωση το 1872 στη Γερμανική Ανθρωπολογική Εταιρεία). Ο νόμος του 1937 για την επόμενη απογραφή έθετε ως στόχο την εύρεση της κατανομής των φυλών (αν και σαφής ορισμός της φυλής δεν υπήρχε) στη Γερμανία, τουλάχιστον των Εβραίων. Η απογραφή του 1939 συνιστά σπάσιμο της γερμανικής παράδοσης, που συνέδεε την εθνικότητα με τη γλώσσα. Βλέπε Lee, R. (2006), ό.π., σελ. 106-108.

Στην Ευρώπη, η Γερμανία και η Ρουμανία κατέγραφαν τη φυλετική καταγωγή των απογραφόμενων. Η Αυστρία δεν το έκανε, αν και ήταν απαιτούμενο από τη συνθήκη St.Germain-en-Laye (1919), λόγω πρακτικών δυσκολιών, βοηθούντων προς αυτή την κατεύθυνση και των συντηρητικών κρατικών λειτουργιών και του τύπου (ελεγχόμενου από Εβραίους). Η αποικιακή απογραφική πρακτική έδινε σημασία σε εθνικά και πολιτισμικά κριτήρια. Οι νέες χώρες που δημιουργήθηκαν από μετανάστες (π.χ. Η.Π.Α., Αυστραλία, Καναδάς, Βραζιλία) διερευνούσαν περισσότερο το ζήτημα αυτό. Ο Καναδάς μέχρι το 1941 χρησιμοποιούσε την κατηγορία της φυλής για να καταγράψει την καταγωγή, με την έννοια του πολιτισμικού δείκτη. Η Μ.Βρετανία, η Γαλλία, το Βέλγιο, που στις χώρες τους απέκλειαν την καταγραφή εθνικών και πολιτισμικών διαφοροποιήσεων ως ασύμβατων με τις αρχές του πολιτικού έθνους-κράτους, στις αποικίες τους την εφάρμοζαν. Οι δε κατηγορίες που χρησιμοποιούσαν αντανάκλασαν τη δική τους αντίληψη της για τους κατοίκους των αποικιών και όχι των ίδιων των ιθαγενών. Η πεποίθηση των Ευρωπαίων περί διαβάθμισης της αξίας των φυλών, έδινε προβάδισμα σε φυλές για βοηθούς στη διαχείριση της αποικίας (π.χ. οι Βέλγοι θεωρούσαν σημαντικής ρίζας κάποιους κατοίκους του Κογγό και τους ενέταξαν στην κατηγορία Τούτσι, που και σήμερα έχουν τη διαχείριση, έναντι των πολυαριθμότερων Χούτου). «Οι ταυτότητες όντας εξ ορισμού υποκειμενικά προσδιορισμένες, η ενοιολογική αναπαράστασή τους σε κάθε απογραφή μπορεί να αντανάκλα μόνο υποκειμενικές διεργασίες. Αυτό που διέκρινε τις αποικιακές από τις μη αποικιακές απογραφές, εντούτοις, ήταν το γεγονός ότι ο σχηματισμός των κατηγοριών στις αποικίες γινόταν μονομερώς από τους υπαλλήλους που εξουσίαζαν, ενώ οι ευρωπαϊκές κατηγορίες της πολιτισμικής εθνικότητας και της γλώσσας ήταν ήδη υπό διαπραγμάτευση μέχρι κάποιο βαθμό με τις κοινωνικές ομάδες.».¹¹⁰⁶ Σήμερα το ζήτημα της καταγραφής της φυλετικής ταυτότητας έχει επανέλθει στο προσκήνιο σε χώρες που δέχονται μετανάστες, με σκοπό την προώθηση πολιτικών υποστήριξης και ενσωμάτωσής τους καθώς και από τους ίδιους τους μετανάστες που θέλανε να διατηρήσουν την πολιτιστική τους κληρονομιά. Οι Η.Π.Α. και η Βρετανία¹¹⁰⁷ επινόησαν κατηγορίες που εμπεριείχαν και την εθνική ταυτότητα.

¹¹⁰⁶ Kertzer, D., & Arel, D. (2002). Census Identity formation, and political power. Στο Kertzer, D., & Arel, D. (eds.), ό.π., σελ. 10.

¹¹⁰⁷ Στη Βρετανία, όπου υπήρχε νομική απαγόρευση για θέματα διακρίσεων, δημιουργήθηκαν νέες κατηγορίες. Η πολιτική δυσκολία της χρήσης της κατηγορίας *race*, οδήγησε στην ανάμιξη με την *εθνότητα*. Άλλοι Βρετανοί υπήκοοι δέχονταν να χαρακτηριστούν με την εθνική τους προέλευση (π.χ. Κινέζοι), ενώ άλλοι δεν το αποδέχονταν (π.χ. Δυτικοί Ινδοί), δηλώνοντας ότι έπρεπε να απογραφούν ως Βρετανοί πολίτες και μόνο. Για τους τελευταίους δημιουργήθηκε η υποκατηγορία του *Black British*. Οι κατηγορίες στην απογραφή του 1991 ήταν: White (Indigenous, Other European), Black (Caribbean, African, Other), India, Pakistani, Bangladeshi, Chinese, Any Other Ethnic Group. Από το Kertzer, D., & Arel, D. (2002). ό.π. Στο Kertzer, David & Arel, Dominique (eds.). ό.π., σελ. 14. Κατηγορίες όπως οι Κινέζοι δεν συνδέονται μόνο με τον τόπο καταγωγής, αλλά στην ουσία έχουν φυλετική διάσταση.

Η χώρα με τη μακρύτερη παράδοση συνεχούς καταγραφής του φυλετικού προσδιορισμού είναι οι Η.Π.Α. (από το 1790), όπου οι απογραφές καθόριζαν και την πολιτική αντιπροσώπευση, αργότερα χρησιμοποιήθηκαν για την επιστημονική νομιμοποίηση ρατσιστικών θεωριών και σήμερα ως εργαλείο άσκησης κοινωνικής πολιτικής υπέρ των μειονοτήτων. Οι απογραφές όταν ξεκίνησαν αναφερόταν σε ελεύθερους και φορολογήσιμους πολίτες και επηρέαζαν την κατανομή εδρών, για αυτό και οι μη φορολογήσιμοι Ινδιάνοι απογράφηκαν για πρώτη φορά το 1820. Χαρακτηριστική του αμερικανικού παραδείγματος είναι ο κανόνας του «κβάντουμ αίματος», σύμφωνα με τον οποίο και μία σταγόνα προγονικού αίματος από μαύρο, αρκούσε για να κατατάξει τον απογραφόμενο στη μαύρη φυλή.

2.1 *US Census Race Categories 1790–2000*
(Presented in the order in which they appeared on schedules)

<i>1790 – 1840</i>	
1790	Free White Males; Free White Females; All Other Free Persons; Slaves
1800	Free White Males; Free White Females; All Other Free Persons, except Indians Not Taxed; Slaves
1810	Free White Males; Free White Females; All Other Free Persons, except Indians Not Taxed; Slaves
1820	Free White Males; Free White Females; Free Colored Persons (including all other persons, except Indians Not Taxed); Slaves
1830	Free White Persons; Free Colored Persons; Slaves
1840	Free White Persons; Free Colored Persons; Slaves
<i>1850 – 1920</i>	
1850 ¹	Black; Mulatto
1860 ²	Black; Mulatto; (Indian)
1870	White; Black; Mulatto; Chinese; Indian
1880	White; Black; Mulatto; Chinese; Indian
1890	White; Black; Mulatto; Quadroon; Octoroon; Chinese; Japanese; Indian
1900	White; Black; Chinese; Japanese; Indian
1910	White; Black; Mulatto; Chinese; Japanese; Indian; Other (+write in)
1920	White; Black; Mulatto; Indian; Chinese; Japanese; Filipino; Hindu; Korean; Other (+write in)
<i>1930 – 1960</i>	
1930	White; Negro; Mexican; Indian; Chinese; Japanese; Filipino; Hindu; Korean; (Other races, spell out in full)
1940	White; Negro; Indian; Chinese; Japanese; Filipino; Hindu; Korean; (Other races, spell out in full)
1950	White; Negro; Indian; Japanese; Chinese; Filipino; (Other race – spell out)
1960	White; Negro; American Indian; Japanese; Chinese; Filipino; Hawaiian; Part-Hawaiian; Aleut Eskimo, etc.
<i>1970 – 1990</i>	
1970	White; Negro or Black; Indian (Amer.); Japanese; Chinese; Filipino; Hawaiian; Korean; Other (print race)
1980	White; Negro or Black; Japanese; Chinese; Filipino; Korean; Vietnamese; Indian (Amer.); Asian Indian; Hawaiian; Guamanian; Samoan; Eskimo; Aleut; Other (specify)
1990	White; Black or Negro; Indian (Amer.); Eskimo; Aleut; Chinese; Filipino; Hawaiian; Korean; Vietnamese; Japanese; Asian Indian; Samoan; Guamanian; Other API (Asian or Pacific Islander); Other race

¹ In 1850 and 1860, free persons were enumerated on schedules for 'free inhabitants'; slaves were enumerated on schedules designated for 'slave inhabitants.' On the free schedule, enumerator instructions read (in part): "In all cases where the person is white leave the space blank in the column marked 'Color.'"

² Although "Indian" was not listed on the census schedule, the instructions read: "'Indians.' – Indians not taxed are not to be enumerated. The families of Indians who have renounced tribal rule, and who under State or Territorial laws exercise the rights of citizens, are to be enumerated. In all such cases write "Ind." opposite their names, in column 6, under heading 'Color.'" As in the 1850 census, enumerators were instructed to leave the space blank when the person was white.

Εικόνα 212: Πίνακας με την κατηγορία της φυλής στις αμερικανικές απογραφές 1790-2000.

Πηγή: Nobles, M. (2002). *Racial categorization and censuses*. Στο Kertzer, D., & Arel, D. (eds.). *ό.π.*, σελ. 67.

Η M.Nobles (2002) διακρίνει την καταγραφή της φυλής στις Η.Π.Α., σε τέσσερις κύριες περιόδους οι οποίες σχετίζονται με αντίστοιχες αλλαγές στην αμερικανική διανοητική και πολιτική ζωή και στην υπηρεσιακή στατιστική πρακτική. Η κατηγορία δεν ήταν *race* αλλά η ισοδύναμη στις Η.Π.Α. *color* και η κατάταξη γινόταν μέχρι το 1960 από τους απογραφείς (μετά ο ερωτώμενος αυτοπροσδιοριζόταν). Οι περίοδοι, σύμφωνα με τη Nobles, είναι:

α) η περίοδος 1790-1840, όπου έχουμε κυριαρχία της φυλετικών απόψεων και για σαράντα χρόνια και σχετικών επιστημονικών, που θα εξακολουθήσουν να επηρεάζουν και αργότερα. Η φυλή ήταν κυρίαρχη κοινωνική και πολιτική κατηγορία. Άλλη η κοινωνική θέση και τα δικαιώματα του μαύρου σκλάβου, άλλη του ελεύθερου μαύρου και ανώτερη του λευκού. Ο σκλάβος μαύρος ισοδυναμούσε με τα 3/5 του λευκού στην απογραφή πληθυσμού. Τον 18^ο αι., οι πολιτικές ελίτ έβλεπαν τη φυλή ως μια φυσική διάσταση της ανθρώπινης ταυτότητας, αποτέλεσμα των επιρροών του περιβάλλοντος, επιδεχόμενη βελτιώσεις αλλά και υποκείμενη σε αξιολογική ιεράρχηση. Κυριαρχούσε η θεωρία της «πολυγέννεσης», που κατέληγε στην ανισότητα των φυλών. Σύμφωνα με αυτές τις θεωρήσεις υπήρχαν ξεχωριστές φυλές, με διαφορετική διανοητική ικανότητα που παρήγαν διακριτό πολιτισμό και χαρακτηρίζονταν από τη δική τους ηθική. Οι μαύροι θεωρούνταν κατώτεροι και ακατάλληλοι για τη δημοκρατική ζωή. Οι κοινοί πρόγονοι των ανθρώπων δεν συνεπάγονταν κοινές εξελικτικές πορείες για τις φυλές τους, ούτε και έκαναν αποδεκτή την ανάμιξή τους.

β) η περίοδος 1850-1920, που είχε και στόχο την εξέλιξη ρατσιστικών επιστημονικών θεωριών, αλλά στη συνέχεια, το Στατιστικό Γραφείο, που θα αναπτυχθεί διοικητικά, θα αποσυνδέσει την επιβεβαίωση επιστημονικών ρατσιστικών θέσεων από τη μέτρηση της κατηγορίας της φυλής που την αντιμετώπιζε πλέον ως ένα τεχνικό έργο. Η απογραφή του 1850 έπρεπε ανάμεσα στα άλλα να επιβεβαιώσει μια επιστημονική υπόθεση: οι μιγάδες, ως υβρίδια, ήταν λιγότερο γόνιμοι, είχαν μικρότερη διάρκεια ζωής και εξελικτικά θα έσβηναν. Έτσι, θα επιβεβαιωνόταν και στατιστικά η ανισότητα των φυλών. Για αυτό εισήχθη η στατιστική κατηγορία του μιγά (mulatto), που θα καταργηθεί λόγω προβληματικής ακρίβειας το 1928 ενσωματούμενη στους νέγρους, χωρίς όμως να αναφερθεί το ότι δεν βοήθησε στη διαλεύκανση των επιστημονικών ερωτημάτων περί φυλών, για τα οποία και είχε εισαχθεί. Οι οδηγίες της απογραφής του 1890, που εξυπηρετούσε και το φυλετικό επιστημονικό πρόγραμμα, όριζαν ως *black* το άτομο που είχε $\frac{3}{4}$ ή περισσότερο μαύρο αίμα, ως *mulatto* αυτό που είχε από $\frac{3}{8}$ - $\frac{5}{8}$, ως *quadroon* αυτό που είχε $\frac{1}{4}$ και ως *octoroons* αυτό που είχε $\frac{1}{8}$ ή έστω κάποιο ίχνος μαύρου αίματος. Η στατιστική χρησιμοποιήθηκε ως στήριγμα της ρατσιστικής διαπραγμάτευσης, της δουλείας και της επιβολής διαχωρισμών.

γ) την περίοδο 1930-1960, όπου έχουμε την καθιέρωση της νότιας αντίληψης για το ποιός εξ ορισμού δεν ανήκει στη λευκή φυλή (νέγρος είσαι και με μια σταγόνα μαύρου αίματος), ο δε λευκός οριζόταν νομικά και στατιστικά ως η άρνηση του μαύρου (καμμία σταγόνα μαύρου αίματος). Μετά το '40, με την επίδραση του έργου των κοινωνικών ανθρωπολόγων (Boas) και τη ναζιστική φιλοσοφία, οι Αμερικανοί επανεξέτασαν τις απόψεις τους και η έννοια της φυλής στις απογραφές άρχισε να αποσυνδέεται από τη βιολογική βάση της και να υπηρετεί πολιτικές ενάντια στον κοινωνικό αποκλεισμό.

δ) την περίοδο 1970-2000, όπου τις κατηγορίες τις όριζε η νομοθεσία και οι αγώνες των λόμπυ των μειονοτήτων. Μετά το 1964 η νομοθεσία περί αστικών δικαιωμάτων και το κίνημα για τα ανθρώπινα δικαιώματα έδωσαν θετική διάσταση στη φυλετική διαφοροποίηση, ως εργαλείο πολιτικής κατά του αποκλεισμού. Η στατιστική οδηγία No.15 του Office of Management and Budget του Executive Branch όριζε πέντε εθνοτικές κατηγορίες (American Indian or Alaskan Native, Asian or Pacific Islander, Black, Hispanic, White). Ως λευκός οριζόταν το άτομο με προέλευση από την Ευρώπη, τη Μέση Ανατολή ή τη Β.Αφρική. Ως *Hispanic* οριζόταν το άτομο από το Μεξικό, το Puerto Rico, την Κούβα, την Κεντρική ή Νότια Αμερική ή άλλης ισπανικής κουλτούρας ή καταγωγής, ασχέτως φυλής. Η οδηγία τόνιζε ότι οι κατηγορίες αυτές δεν έπρεπε να ερμηνεύονται ως επιστημονικές ή ανθρωπολογικές και όποιο άτομο είχε μικτή φυλετική ή εθνική καταγωγή έπρεπε να καταχωρείται στην κοντινότερη κατηγορία που αντανακλούσε την αναγνώριση από την κοινότητα στην οποία ήταν μέλος. Το 1997 οι οδηγίες που εξέδωσε το OMB για τις απογραφές έκαναν δεκτή την καταχώρηση των απογραφόμενων σε περισσότερες από μία εθνο-φυλετικές ομάδες.

Μια άλλη ιδιαίτερη περίπτωση, που την πραγματεύεται η Nobles (2002) είναι της Βραζιλίας. Η χώρα αυτή είχε κατοίκους ευρωπαϊκής προέλευσης, αφρικανικής και ιθαγενείς. Η φυλή (που σχετίζεται με τις ρίζες), θεωρούταν μια φυσική συνιστώσα της ταυτότητας του ατόμου. Η ανάμιξή της την έκανε ανακριβές εργαλείο καταγραφής. Έτσι, επιλέχθηκε η σχετική με τη φυλή κατηγορία του χρώματος. Η ερώτηση για το χρώμα υπάρχει από την πρώτη σύγχρονη απογραφή μέχρι σήμερα, με την εξαίρεση των απογραφών 1900, 1920, 1970. Η διανοήση, η ελίτ και το κράτος έδιναν μεγάλη σημασία στη φυλετική ανάμιξη, διότι οι απογραφές έδειχναν ότι οι Βραζιλιάνοι γίνονταν λευκότεροι και συνεπώς δεν υποβαθμίζονταν φυλετικά.

2.2 Brazilian Color Questions and Categories, 1872–1991

1872 – 1910	
1872	White (branco); Black (preto); Brown (pardo); Caboclo (Mestizo Indian)
1880	No census
1890	White (branco); Black (preto); Caboclo (Mestizo Indian); Mestiço
1900	No color question
1910	No census
1920 – 1950	
1920	No color question, but extended discussion about “whitening.”
1930	No census (Revolution of 1930)
1940	White (branco); Black (preto); Yellow (amarelo). If the respondent did not fit into one of these three categories, enumerator was instructed to place a horizontal line on census schedule.
1950	White (branco); Black (preto); Brown (pardo); Yellow (amarelo).
1960 – 1991	
1960	White (branco); Black (preto); Brown (pardo); Yellow (amarelo); Indian (indio)
1970	No color question
1980	White (branco); Black (preto); Brown (pardo); Yellow (amarelo)
1991	White (branco); Black (preto); Brown (pardo); Yellow (amarelo); Indigena (indigenous)

Εικόνα 213: Πίνακας με την κατηγορία της φυλής στις βραζιλιάνικες απογραφές 1872-1991.

Πηγή: Nobles, M. (2002). *Racial categorization and censuses*. Στο Kertzer, D., & Arel, D.(eds.), ό.π., σελ. 68.

Η M.Nobles (2002) διακρίνει την καταγραφή της φυλής στη Βραζιλία, σε τρεις κύριες περιόδους και αναφέρει ότι οι τρεις βασικές υποκατηγορίες του χρώματος (λευκός, σκουρόχρωμος, μαύρος) :

α) την περίοδο 1872-1910, που αντανakλά την άποψη τόσο των ελίτ όσο και του λαού για την περιγραφή της σύνθεσης του πληθυσμού. Το 1888 είχαμε κατάργηση της δουλείας και το 1890 καθιέρωση της δημοκρατίας. Οι ιστορικοί θεωρούν τις απογραφές της περιόδου από τη Γενική Διεύθυνση Στατιστικής αναξιόπιστες.

β) την περίοδο 1920-1950, όπου διαπιστώνεται η «λεύκανση» των Βραζιλιάνων, κάνοντας την εισαγωγή Ευρωπαίων εργατών περιττή. Το 1938 ιδρύεται το Βραζιλιάνικο Ινστιτούτο Γεωγραφίας και Στατιστικής (IBGE). Το παράδοξο ήταν ότι η πρώτη απογραφή που θα πιστοποιούσε τη «λεύκανση», μέσω της ερώτησης του χρώματος, έγινε αργά στα 1940. Τότε το IBGE δεν δημοσίευσε την κατηγορία *pardo*, που αφορούσε τους μιγάδες και τους ιθαγενείς, φοβούμενο, σε σχέση και με την άνοδο του φασισμού στην Ευρώπη, για μελλοντικές διακρίσεις εις βάρος τους.

γ) την περίοδο 1960-σήμερα, όπου τα κείμενα των απογραφών δεν αναφέρονται σε «λεύκανση», μιας και ο επιστημονικός λόγος δεν γινόταν πια με όρους φυλών. Το ζήτημα της ανάμιξης των φυλών στη Βραζιλία ήταν με άλλους όρους στο προσκήνιο. Η μίξη ήταν αναγνωρισμένο χαρακτηριστικό του Βραζιλιάνου και η καταμέτρηση του χρώματος συνδέονταν με τη δημοκρατία και τη μη διάκριση σε βάρους κανενός. Το 1970 η στρατιωτική κυβέρνηση θα αφαιρέσει την ερώτηση του χρώματος από την απογραφή, η οποία ερώτηση θα επανέλθει με τη δημοκρατία. Οι Βραζιλιάνοι είχαν την τάση να επιλέγουν πιο ανοιχτόχρωμες καταχωρήσεις και αυτό οδήγησε κοινωνικούς επιστήμονες σε έρευνές τους στην ένταξη των κατηγοριών των μιγάδων στους μαύρους, που όμως δεν θα ακολουθηθεί στις απογραφές. Το 1991 θα εισαχθούν οι κατηγορίες της φυλής και του αυτόχθονου.¹¹⁰⁸ Η τελευταία θεωρείται ότι προστέθηκε κατόπιν απαιτήσεως της Παγκόσμιας Τράπεζας, που ήθελε δημογραφικές πληροφορίες για πρωτοβουλίες της Τράπεζας στην προστασία των περιοχών τους.

Όμως οι άλλες χώρες της Λατινικής Αμερικής, μετά την κατάργηση της δουλείας, δεν χρησιμοποιούσαν τις κατηγορίες της φυλής ή του χρώματος στις απογραφές τους. Βλέπουμε, λοιπόν, ότι οι στατιστικές κατηγορίες από αντανάκλασεις της φυσικών ανθρωπολογικών διαιρέσεων αποκτούν τεχνικό χαρακτήρα, εθνοτική-πολιτισμική χροιά και γίνονται όργανα άσκησης πολιτικής, είναι δε επιθυμητές από τις ομάδες που θέλουν να γίνουν στατιστικά ορατές και να διεκδικήσουν δικαιώματα.¹¹⁰⁹

Η γλώσσα

Η γλώσσα είναι βασικό όχημα μετάδοσης της κουλτούρας και σύνδεσης των ανθρώπων μεταξύ τους¹¹¹⁰ καθώς και με το απώτερο παρελθόν. Έχει χρησιμοποιηθεί κατά κόρον στις απογραφές ως δείκτης εθνικότητας και μάλιστα ως ο χαρακτηριστικότερός της από τις πρώτες απογραφές. Η παράδοση της σύνδεσης της γλώσσας με την ταυτότητα και το έθνος ξεκινά από τους Γερμανούς ρομαντικούς (Herder, Fichte, Humboldt) τον 18^ο και αρχές του 19^ο αι.. Σύμφωνα με αυτούς δεν μπορούσε να υπάρξει έθνος χωρίς τη γλώσσα του· η γλώσσα των προγόνων ήταν το ισοδύναμο της εθνικής συνέχειας. Καθοριστικό υπήρξε το έργο του Γερμανού φιλόσοφου, ποιητή και κριτικού της λογοτεχνίας Johann Gottfried Herder (1744-1803).

¹¹⁰⁸ Το ερώτημα ήταν: «Ποιο είναι το χρώμα ή η φυλή σου;» και οι (χρωματικές;) επιλογές της απάντησης: λευκός, μαύρος, σκουρόχρωμος, κίτρινος, ιθαγενής.

¹¹⁰⁹ Οργανώσεις των πολυφυλετικών Αμερικανών προσπάθησαν ανεπιτυχώς να επιβάλλουν και μία έκτη κατηγορία των *multiracial*.

¹¹¹⁰ Ταυτόχρονα και φραγμού για τον άλλο.

Ο Herder, ζώντας σε μια πολυδιασπασμένη πολιτικά Γερμανία, διακήρυξε τον καθοριστικό ρόλο της γλώσσας, των παραδόσεων και της συλλογικής μνήμης στη δημιουργία του έθνους που θεμελιώνεται στην ουσία του όχι σε πολιτική βάση αλλά στην οργανική ενότητα του λαού (Volk) και αντανάκλαται στο εθνικό πνεύμα (Volkgeist) που εκφράζεται με τη γλώσσα. Πολιτισμικός σχετικιστής ο ίδιος (κάθε έθνος έχει το δικό του κέντρο ευτυχίας), θεωρούσε ότι το πιο «φυσικό» κράτος είναι το πολιτισμικά οριοθετημένο έθνος, υπό την έννοια ότι αυτό εξυπηρετούσε με τον καλύτερο τρόπο τις ανάγκες των ατόμων (κυβερνιόταν καλύτερα όσοι μοιράζονταν τις ίδιες κοινωνικές εμπειρίες). Ήταν ο πρώτος πολιτικός στοχαστής που χρησιμοποίησε τον όρο nationalism, αλλά μέσα σε μη σωβινιστικό, μη πολιτικό, πολιτισμικό πλαίσιο.

Η γλώσσα δεν ήταν για τον Herder απλά το εργαλείο της σκέψης και το όχημα της ενσωμάτωσης των ανθρώπων στην εθνική κοινότητα. Ούτε ο άνθρωπος νοούταν ως άνθρωπος χωρίς τη γλώσσα ούτε και το έθνος μπορούσε να υπάρξει χωρίς τη δική του γλώσσα, που ήταν η πολυτιμότερη κληρονομιά του, τη στιγμή που το έθνος μπορούσε να υπάρξει διάσπαρτο σε κράτη (π.χ. αρχαία Ελλάδα), αλλά και να ανθίσει χωρίς κρατική υποδομή. Το έθνος είχε το δικό του χαρακτήρα, το δικό του τρόπο ζωής, το δικό του δρόμο προς την ευτυχία και το δικό του τρόπο να αναπαριστά την πραγματικότητα, μέσω της γλώσσας, που ήταν και το διακριτικό του γνώρισμα. Το άτομο, προσλαμβάνοντας τα δεδομένα της δικής του ιδιαίτερης εμπειρίας (πηγής όλων των ιδεών), τα μετουσιώνει γνωσιακά μέσα σε πλαίσια που του παρέχει η γενικότερη εμπειρία του, μέσα από την εκπαιδευτική διάσταση της κοινωνικοποίησής του (αποδοχή της παράδοσης, μίμηση) καθώς και της τυπικής εκπαίδευσής του. Οι μοναδικές, κατά τον Herder, γνωστικές διεργασίες του υποκειμένου πραγματοποιούνται από μία εσωτερική γλώσσα και η βάση της οργάνωσης της σκέψης του είναι το μαρκάρισμα των αισθητηριακών δεδομένων από αυτή τη γλώσσα (ομαδοποίηση)· αυτή βασίζεται στην εξωτερική γλώσσα της κοινότητας, η οποία τελικά προσδιορίζει τη σκέψη του ατόμου και εγγράφεται στην ψυχή του. «Ο οποιοσδήποτε ανατράφηκε στην ίδια γλώσσα, που πότισε την καρδιά του με αυτή και έμαθε να εκφράζει την ψυχή του με αυτή, ανήκει στο έθνος (Volk) αυτής της γλώσσας.».¹¹¹¹ Για τον Herder τα άτομα και τα έθνη έχουν μοναδικούς τρόπους ζωής και προκαθορισμένες ταυτότητες που περιμένουν ανακαλυφθούν και να κατακτηθούν. (Patten, 2010)

Στο μεγαλύτερο μέρος του 20^{ου} αι. ήταν κυρίαρχη η άποψη, ότι ο οποιοσδήποτε σχηματισμός κράτους συνεπαγόταν και μία εθνική γλώσσα. Αυτή η ιδέα προερχόταν είτε από την αρχεγονική θεώρηση του έθνους είτε από τη νεωτερική, σύμφωνα με την οποία η πολιτική ελίτ επιβάλλει μια εθνική γλώσσα για

¹¹¹¹ Herder, J.G. (1971). *Briefe zu Beförderung der Humanität*, v.1, Berlin and Weimar, σελ. 294-295. Στο Patten, A. (2010). "The Most Natural State": Herder and Nationalism. *History of Political Thought*, 31 (4), σελ. 657-689.

το συμφέρον της οικονομίας και της διακυβέρνησης, περιθωροποιώντας άλλες εκδοχές ως διαλέκτους ή μειονοτικές γλώσσες. Η διαφορετικότητα κρατικών οντοτήτων θα τονιστεί και μέσω των κρατικά επιβαλλόμενων τροποποιήσεων στη γραφή της γλώσσας (π.χ. τουρκική, κροατική κ.α.).

Αν κοιτάξουμε όμως στο παρελθόν θα δούμε ότι κατά τον μεσαίωνα η επίσημη γλώσσα των κρατών και των λογίων ήταν η λατινική. Στις αρχές του 19^{ου} αι. υπήρχαν δέκα κράτη και πολλές χιλιάδες γλωσσικοί κώδικες. Κατά τον Hobsbawm (1994), ένα από τα τρία πρακτικά κριτήρια¹¹¹² που επέτρεπαν σε ένα λαό να ταξινομηθεί ως έθνος ήταν «η ύπαρξη μιας κατεστημένης πολιτιστικής ελίτ, που να διαθέτει μια γραπτή εθνική λόγια και μια διοικητική καθομιλούμενη γλώσσα.»¹¹¹³ Βλέπουμε επίσης ότι κατά την ανάδυση του γαλλικού έθνους – κράτους μόνο οι μισοί Γάλλοι μιλούσαν την επίσημη γαλλική, ενώ η γλωσσική ενοποίηση της Ιταλίας θα ξεκινήσει μετά το 1860, όταν η ιταλική μιλιόταν από το 2,5% του πληθυσμού. Είναι φανερό ότι η σύνδεση μιας αρχέγονης γλώσσας με ένα πολιτισμό που έχει ως μοναδικό κληρονόμο ένα έθνος-κράτος είναι μια κατασκευή την οποία συνειδητά «φυσικοποιεί» το κράτος, προς όφελος της καθαρότητας της εθνικής του ταυτότητας. Επιπλέον δεν είχαμε γλωσσικό διαχωρισμό μεταξύ αποικίας και μητρόπολης. Σήμερα υπάρχουν και πολύγλωσσα κράτη (π.χ. Ελβετία) και ομογλωσσίες που δεν βρίσκονται κάτω από κοινό πολιτικό έλεγχο (π.χ. στη Λατινική Αμερική).

Ο Σ.Πεσμαζόγλου (2008) τονίζει: «Η γλώσσα δεν λειτούργησε εσαεί ως ενδείκτης της εθνικής ιδεολογίας... Η έννοια [γλώσσα] όπως εμφανίζεται τόσο τετριμένα φυσιολογική σε μας, δεν θα μπορούσε να είναι παρά μια επινοημένη βεβαιότητα που αναπτύχθηκε την εποχή διαμόρφωσης των εθνών κρατών. Ο εθνικισμός φόρτισε τους όρους *έθνος* και *γλώσσα* με σημασίες που δεν είχαν πριν από τα τέλη του 18^{ου} αι.»¹¹¹⁴ Το ζήτημα της εργαλειακής τυποποίησης της γλώσσας και της γλωσσικής καθαρότητας ξεκίνησε πριν από την ανάδυση των εθνικών κρατών, αφορούσε πολύ λίγους (την πολιτική εξουσία, τη γραφειοκρατία και τους λόγιους) και ήταν αντικείμενο Ακαδημιών παλαιών καθεστώτων.¹¹¹⁵ Όμως, σύμφωνα με τον Hobsbawm (1994), οι γλώσσες δεν μπορούν να καθιερωθούν ως εθνικές αν δεν υπάρχει το κατάλληλο επίπεδο τεχνολογικής και οικονομικής

¹¹¹² Τα άλλα δύο ήταν η ιστορική του σχέση με ένα σημερινό κράτος ή με κάποιο που διέθετε ένα σχετικά πρόσφατο ή μακροχρόνιο παρελθόν και η αποδεδειγμένη του ικανότητα για κατακτήσεις, που τον 19^ο αι. θεωρούταν ως δαρβινική απόδειξη της εξελικτικής επιτυχίας του. Την ίδια περίοδο απαραίτητη ήταν και η προϋπόθεση να έχει ένα επαρκές μέγεθος, ώστε να ευημερήσει οικονομικά και να αναπτυχθεί ολοκληρωμένα συμβάλλοντας στον πολιτισμό.

¹¹¹³ Hobsbawm, E.J. (1994). *ό.π.*, σελ. 59.

¹¹¹⁴ Πεσμαζόγλου, Σ. (2008). *Εθνική και γλωσσική κυριαρχία: Θεωρίες του εθνικισμού και γλώσσα*. Στο Θέρμη και φως. *Licht und Wärme* (επιμ. Μ.Θεοδωροπούλου). Θεσσαλονίκη: Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας, σελ. 501.

¹¹¹⁵ Academia della Crusca in Florence (1582), Academie Française (1635), Real Academia Espanola (1713).

ανάπτυξης. Στη νεωτερική εποχή, ο «έντυπος καπιταλισμός» (Anderson, 1991), οι ανάγκες της εκβιομηχάνισης για μια κοινή παιδεία αλλά και το συμφέρον των ίδιων των εργαζόμενων για συμμετοχή στην υψηλή κουλτούρα (Gellner, 1983), οι ανάγκες του εμπορικού καπιταλισμού (Mann, 1992)¹¹¹⁶ και οι λόγιοι θα δράσουν ενοποιητικά και ομογενοποιητικά για τις γλωσσικές ταυτότητες, που σταδιακά αφομοιώνονταν, πλήν εξαιρέσεων,¹¹¹⁷ από την κυρίαρχη εθνική.

Η γλώσσα πέρα από όλα αυτά, έπαιξε από τη δεκαετία του 1840 ρόλο και στις εδαφικές διεκδικήσεις. Στους υπέρμαχους της θεωρίας του *φυσικού ορίου* για τα κράτη Γάλλους, που ήθελαν ως σύνορο τον Ρήνο με τους Γερμανούς, οι τελευταίοι απαντούσαν ότι τα πραγματικά φυσικά σύνορα ήταν η γλώσσα, τα ήθη και τα έθιμα, οι μνήμες των λαών και όχι τα βουνά και τα ποτάμια. Αυτή η άποψη συνέφερε τον πολυδιασπασμένο γερμανικό χώρο και την ασπάζονταν οι Γερμανοί διανοούμενοι και οι εθνικιστές, χωρίς όμως και την αξίωση της συμπερίληψης όλων των γερμανοφώνων σε ένα έθνος-κράτος. Ο Canouir με το επιχείρημα της μακρινής ομοιότητας με την ιταλική της γλώσσας στη Νίκαια, την παραχώρησε στον Ναπολέοντα Γ'. Η επιλογή για το τί είδους γλώσσα θα καταμετρούταν στην απογραφή (δημόσιας σφαίρας, ιδιωτικής αλλά και τί ειδικότερα) ήταν κατά κανόνα μια σκόπιμη πολιτική επιλογή. (Hobsbawm, 1994)

Αν και η αρχική άποψη των αρμοδίων της στατιστικής ήταν ότι η εθνικότητα δεν μπορεί να ταυτοποιηθεί με μία ερώτηση (πλην της γαλλικής περίπτωσης όπου η εθνικότητα ταυτιζόταν με την υπηκοότητα), τελικά, χωρίς να είναι απόλυτα ικανοποιημένοι με την ταύτιση γλώσσας και εθνικότητας, η γλώσσα θεωρήθηκε ως ο βέλτιστος διακριτικός δείκτης της εθνικότητας. Στο δεύτερο μισό του 19^{ου} αι., η έννοια του *γλωσσικού συνόρου* κατέστησε σημαντικό δείκτη εθνικής ταυτότητας τη γλώσσα, η σημασία του οποίου θα κορυφωθεί μετά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Τα έθνη-κράτη ήταν σε αντιστοιχία με τις εθνικές γλώσσες. Η ταύτιση του νεωτερικού κράτους με την εθνική γλώσσα και την χωρική επικράτεια, οδηγούσε και στην ταύτιση μιας γλωσσικής ομάδας με τον τόπο της και στο δικαίωμα της αυτοδιάθεσής της. Όμως, σε αντίθεση με τη φυλή ή τη θρησκεία, η γλώσσα ήταν ένας εθνικός δείκτης του ατόμου που μπορούσε να αλλάξει, ανοίγοντας το δρόμο για την οριστική αφομοίωσή του. Σε κράτη όπως η Γαλλία, οι Η.Π.Α., η υιοθέτηση της εθνικής γλώσσας από ολόκληρο τον πληθυσμό έγινε χωρίς εντάσεις· όμως κατά κανόνα η ερώτηση περί γλώσσας στις απογραφές ήταν από μόνη της εστία γλωσσικού εθνικισμού.

¹¹¹⁶ Mann, M. (1992). *The Emergence of Modern European Nationalism*. Στο Hall, J.A., & Jarvie, I.C. (eds.), *Transition to Modernity: Essays on Power, Wealth and Belief*. Cambridge: Cambridge University Press, σελ. 137-166.

¹¹¹⁷ Στον Καναδά και στο Βέλγιο, οι γαλλικής και φλαμανδικής προέλευσης κάτοικοί τους αντίστοιχα διατηρούν την ταυτότητά τους, λόγω ισχυρής πολιτισμικής παράδοσης και επαρκούς οικονομικής ισχύος.

Η Αυστροουγγαρία αποφάσισε να ακολουθήσει τις υποδείξεις του Διεθνούς Στατιστικού Συνεδρίου της Αγίας Πετρούπολης (1873), για συμπερίληψη του ερωτήματος της γλώσσας στις απογραφές, αλλά και να καθυστερήσει την εφαρμογή του για μετά το 1880, ώστε να καταλαγιάσουν οι εντάσεις ανάμεσα στις εθνότητες. Στην απογραφή του 1931 στην Αυτοκρατορική Ινδία, ακτιβιστές στη Λαχώρη κυκλοφόρησαν φυλλάδιο με τίτλο: «Θυμήσου! Η διαδικασίες της απογραφής άρχισαν» και καλούσαν τους ντόπιους να απαντήσουν στα φυλετικά και πολιτισμικά ερωτήματά της, της γλώσσας συμπεριλαμβανόμενης, με ένα συγκεκριμένο «σωστό» τρόπο, μιας και πίστευαν ότι οι ταυτότητες παραμένουν αναλλοίωτες στο πέρασμα του χρόνου και δεν ήταν ζήτημα ατομικής επιλογής.¹¹¹⁸

Η πρώτη χώρα που εισήγε την κατηγορία της γλώσσας στις απογραφές του ήταν το Βέλγιο (1846), για το οποίο το ζήτημα είχε πολιτική διάσταση (κάτοικοι γαλλόφωνοι και φλαμανδοί) και ακολούθησαν λίγο αργότερα η Πρωσία (πολωνική μειονότητα) και η Ελβετία (πολύγλωσσο κράτος). Το ερώτημα περί γλώσσας στις απογραφές τέθηκε κατ'επανάληψη στα Διεθνή Στατιστικά Συνέδρια (ISC). Το ζήτημα της «*langue parlée*» έθεσε πρώτος ο A.Quetelet στο 1^ο ISC (Βρυξέλλες, 1853), όμως χωρίς να πραγματοποιηθεί ιδιαίτερη συζήτηση. Στο 2^ο ISC (Βιέννη, 1857), το ζήτημα ήρθε έμμεσα σχετιζόμενο με τον ορισμό της εθνικότητας (nationality) που μετά τη γαλλική επανάσταση έπαιρνε πολιτική έννοια. Η κοινότητα αποκτούσε πια πολιτικό χαρακτήρα, μετείχε σε μια κοινή λαϊκή κουλτούρα, που εκφραζόταν μέσω της κρατικής εθνικής γλώσσας. Το 3^ο ISC (Λονδίνο, 1860) θα συστήσει την προαιρετική χρήση του ερωτήματος για τη γλώσσα στις απογραφές. Στο 4^ο ISC (Βιέννη,) θα απασχολήσει τη διεθνή κοινότητα των στατιστικών, στη βάση της κυριαρχούσας στην Ευρώπη πολιτισμικής θεμελίωσης του έθνους, το πώς θα μπορούσε να καταγραφεί καλύτερα η εθνικότητα. Η εθνογραφική προσέγγιση απορρίφτηκε ως μη κατάλληλη για τη διοικητική στατιστική και ο κύριος εισηγητής Αυστριακός Czoerning θα καταλήξει στο ότι η εθνικότητα, που ήταν ιδιότητα συνόλου σχετιζόμενη με ένα σύμπλεγμα παραγόντων, δεν μπορεί να αναχθεί στη γλώσσα που μιλούσε το άτομο.

Στο 5^ο ISC (Αγία Πετρούπολη, 1873), οι κύριοι εισηγητές Ρώσοι Semenov και Maksheev διακήρυξαν ότι η γερμανικής εκδοχής εθνικότητα (πολιτισμική) έπρεπε σε ατομικό επίπεδο να καταγράφεται με τον δείκτη της γλώσσας. Το συνέδριο, χωρίς να αγνοεί τις υπόλοιπες διαστάσεις του ζητήματος, θα την προτείνει ως τον εγκυρότερο πρακτικό δείκτη και θα εισηγηθεί τη μόνιμη συμπερίληψή του στις απογραφές. Το αναπάντητο ερώτημα ήταν ποια ακριβώς γλώσσα ήταν η «*langue parlée*» της απόφασης, που θα επιλεγόταν ως κατηγορία. Στο 6^ο ISC (Βουδαπέστη, 1876) δεν θα επιτευχθεί συναίνεση στο θέμα αυτό, εν μέρει επειδή οι τρεις βασικές εισηγήσεις που είχε ζητήσει η μόνιμη επιτροπή από

¹¹¹⁸ Kertzer, D., & Dominique, A. (2002). ό.π., σελ.28.

τους Ficker, Keleti και Glatter ήταν αντιφατικές.¹¹¹⁹ Μια δεκαετία αργότερα, η κοινότητα των στατιστικών, που μέσα από τα συνέδριά της προσπαθούσε και να εναρμονίσει τις κρατικές πρακτικές, θα εισηγηθεί στο 1^ο συνέδριο του International Statistical Congress (Ρώμη, 1887) τη χρήση της μητρικής γλώσσας ως του καλύτερου δείκτη της εθνικότητας, αλλά αυτό δεν επηρεάσει τις κρατικές πρακτικές, δεδομένου ότι το ζήτημα είχε πολιτική στόχευση και πολιτικές προεκτάσεις.

Η κρατική απογραφική πρακτική επέλεγε να καταγράψει ή όχι τη μητρική γλώσσα (τη γλώσσα που πρωτόμαθε, της παιδικής ηλικίας), με το σκεπτικό ότι αυτή κατέγραφε τις εθνοτικές ομάδες. Η γλώσσα που μιλιόταν στο σπίτι μπορούσε επίσης να φανερώσει εθνοτικές ομάδες, αλλά σε συνδυασμό και με τον τόπο γέννησης ή την καταγωγή και το μέτρο αφομοίωσής τους. Αν η επιλογή ήταν η γλώσσα που συνήθως χρησιμοποιεί το άτομο στις συναλλαγές του, τότε η πρόθεση ήταν να τονιστεί η ομοιογένεια του κράτους, αποκρύπτοντας τους δίγλωσσους. Αν η ερώτηση ήταν το αν το άτομο κατανοεί/μιλά μια συγκεκριμένη γλώσσα ή ιδίωμα, στη μεν περίπτωση της εθνικής γλώσσας ο στόχος ήταν να να τονιστεί η ομοιογένεια του κράτους, στη δε περίπτωση του ιδιώματος να «φανερωθεί» μια εθνοτική ομάδα. Ένας εναλλακτικός τρόπος «εξαφάνισης» μιας εθνότητας ήταν η ένταξη της γλώσσας της στις τοπικές διαλέκτους.

¹¹¹⁹ Ο Ficker, που ήταν διευθυντής του αυστριακού στατιστικού γραφείου και μαθητής του Czoerning, θεωρούσε ότι μόνο η συνεκτίμηση της ιστορίας, της γεωγραφίας, της ανθρωπολογίας και της γεωγραφίας θα μπορούσε να διορθώσει το γλωσσικό κριτήριο. Εισηγήθηκε ως εγκυρότερο δείκτη εθνικότητας τη γλώσσα που μιλούσε η οικογένεια στο σπίτι. Ο Keleti, που ήταν διευθυντής του ουγγρικού στατιστικού γραφείου, υποστήριξε ότι η γλώσσα ήταν απλά μία από τις εκδηλώσεις της εθνικότητας και μάλιστα ανεπαρκής. Ο Glatter, που ήταν διευθυντής του δημοτικού στατιστικού γραφείου της Βιέννης, απέρριπτε κατηγορηματικά τη συμπερίληψη του γλωσσικού ερωτήματος στις απογραφές. Βλέπε Lee, R. (2006). ό.π., σελ. 97.

State	Date	Definition of language
Austria	1846 1880 1910 1923 1934	Dominant language Language of conversation Colloquial language Language of cultural affiliation Maternal language
Belgium	-	Spoken language (French, Flemish, German)
Czechoslovakia	1931	Maternal language
Finland	-	Maternal language
France*	-	-
Hungary	1880	Maternal language
Ireland	1861	Spoken language
Italy	1861 1921	Ordinary language of the household Language of use
Lithuania	1923	Spoken language
Norway	-	Language spoken 'at home'
Portugal*	-	-
Prussia	1827	Language of the Church
Spain*	-	-
Sweden	1860	Swedish, Lapp, Finish
Switzerland	1860	Dominant language of the family
UK	-	No systematic statistics

Εικόνα 214: Η χρήση της γλώσσας ως δείκτη εθνικής ταυτότητας σε ευρωπαϊκά κράτη τον 18^ο αι – Β' Π.Π.

Πηγή: Lee, R. (2006). *Defining Population by Statistics c.1850-1939: German practice within a European context*. Στο Mackensen, R. (ed.), *Bevölkerungs-forschung und Politik in Deutschland im 20. Jahrhundert*. Wiesbaden: VS Verlag für Sozialwissenschaften, σελ. 99.

Στον παραπάνω πίνακα βλέπουμε ότι δεν καταγράφουν τη γλώσσα η Γαλλία (το μόνο επιτρεπτό διακριτικό χαρακτηριστικό ήταν η πολιτική ιδιότητα/υπηκοότητα)¹¹²⁰, η Πορτογαλία (ομοιογενές κράτος) και η Ισπανία (είχε γλωσσικές/εθνοτικές μειονότητες). Η Ολλανδία επίσης, αν και είχε μετανάστες, ποτέ δεν κατέγραφε τη γλώσσα, αλλά ούτε και νεότερα κράτη, όπως η Πολωνία (1921) που θεωρούσε μάλιστα τους γερμανικής καταγωγής πολωνόφωνους ως εχθρούς του κράτους. Από την άλλη πλευρά των συνόρων η Ρωσία σε όλο το 19^ο αι. θα καταγράφει τη ντόπια γλώσσα.

¹¹²⁰ Η Γαλλία μετά τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο κατάρτισε στατιστικές γλώσσας μόνο για τους γερμανόφωνους της Αλσατίας-Λοραίνης, τους οποίους καταχωρούσε πάντα ως Γάλλους πολίτες.

Ενδιαφέρον είναι το γεγονός, ότι στη Γερμανία πριν τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο η γλώσσα δεν είχε υιοθετηθεί ως ο καθοριστικός δείκτης εθνικότητας, πλην των κρατιδίων της Πρωσίας και της Σαξονίας. Ο τύπος της γλωσσικής ερώτησης που χρησιμοποιούσαν κατασκεύαζε ανάλογα και το αποτέλεσμα. Στην πρωσική απογραφή του 1861, όπου οι απογραφείς καταχωρούσαν τη γλώσσα που μιλιόταν μέσα σε μια οικογένεια, καταχωρούσαν και το βοηθητικό προσωπικό (Πολωνούς) ως Γερμανούς. Στην πρωσική απογραφή του 1905 και τη γερμανική του 1925, η ερώτηση ήταν αν καταλαβαίνουν τα γερμανικά. Στην απογραφή του 1933 οι γλωσσικές μειονότητες καταχωρήθηκαν ως Γερμανοί που μιλούσαν και ξένες γλώσσες. Στη συνέχεια χρησιμοποιήθηκε η κατηγορία της μητρικής γλώσσας για να χαράξει τη διαχωριστική γραμμή μεταξύ Γερμανών και ξένων και να παράξει ακριβείς στατιστικές για τις μειονότητες. Επειδή όμως η κατάταξη στηριζόταν στη δήλωση του ερωτώμενου, κατά τη διάρκεια του πολέμου το γερμανικό κράτος χρησιμοποιούσε και τις πληροφορίες της αστυνομίας.

Στο Βέλγιο, όπου από το 19^ο αι. οι Φλαμανδοί των ανώτερων τάξεων άρχισαν να υιοθετούν τη γαλλική γλώσσα, άρχισε από το 1866 η καταγραφή της γνώσης της γλώσσας (γαλλική διάλεκτος των Βαλόνων, φλαμανδική, γερμανική), που έκανε δυνατή την καταγραφή και των δίγλωσσων και στην ουσία τη διείσδυση της γαλλικής κουλτούρας στη Φλάνδρα. Στην απογραφή του 1910 οι Φλαμανδοί εθνικιστές θα επιβάλλουν ως κατηγορία τη γλώσσα που χρησιμοποιεί συχνότερα το άτομο, με αποτέλεσμα να ενισχυθεί στατιστικά η εικόνα των Φλαμανδών και με μόνο αναγνωρισμένο δίγλωσσο θύλακα στη Φλάνδρα τις Βρυξέλλες. Δεν μπόρεσαν όμως να επιβάλλουν ως κατηγορία τη μητρική γλώσσα, λόγω της αντίστασης των φλαμανδικής καταγωγής κατοίκων των Βρυξελλών, που επιδίωκαν την αφομοίωση των παιδιών τους στη γαλλική κουλτούρα. Η απογραφή του 1947 κατέληξε να πάρει το χαρακτήρα δημοψηφίσματος για την επίσημη γλώσσα των Βρυξελλών και οι κάτοικοι απάντησαν με σκοπιμότητα, ώστε να διασφαλιστεί η φοίτηση των παιδιών τους στα γαλλικά σχολεία. Αυτή η κατάσταση θα οδηγήσει μελλοντικά στην απάλειψη του σχετικού ερωτήματος.

Στην περίπτωση της Αυστροουγγαρίας, στην πρώτη απογραφή του 1880 οι Αυστριακοί θα επιλέξουν ως κατηγορία τη χρησιμοποιούμενη γλώσσα (Umgangssprache) που, όσο και αν δεν το δήλωναν, τη θεωρούσαν δείκτη εθνικότητας όπως και άλλοι κεντροευρωπαίοι και ανατολικοί (Ούγγροι, Πρώσοι, Ρώσοι). Οι Τσέχοι εθνικιστές αντιδρούσαν στην επιλογή της κοινωνικά χρησιμοποιούμενης γλώσσας την περίοδο 1880-1910, διότι στις γερμανόφωνες περιοχές όπου ήταν αναγκασμένοι να μιλούν και αυτοί τα γερμανικά καταχωρούνταν με αυτόν τον τρόπο ως γερμανόφωνοι. Η απογραφή θα αφυπνίσει τον τσεχικό εθνικισμό και θα ανακόψει την πορεία αφομοίωσης που είχε ήδη ξεκινήσει. Η Ουγγαρία, που δεν είχε πλήρη αυτονομία την περίοδο 1867-1917 παρά μόνο σε εσωτερικά ζητήματα (της διοίκησης συμπεριλαμβανόμενης), διεξήγε τη

δική της απογραφή, όπου και χρησιμοποίησε διαφορετικό ορισμό της κατηγορίας της γλώσσας (μητρική). Η ρουμανική μειονότητά της, που πίστευε ότι υποκαταχωρούταν, επιθυμούσε την καταχώρηση της εθνικότητας μέσω του αίματος, πρακτική που υιοθέτησε η Ρουμανία το 1927.

Το πρόβλημα στην αυτοκρατορία των Αψβούργων σχετιζόταν με τη συνταγματική απόφαση (1867) του αυστριακού τμήματος της αυτοκρατορίας να αναγνωρίσει νομική ισότητα σε εθνοτικές ομάδες. Συγκεκριμένα, αν το ποσοστό κάποιας εθνότητας ξεπερνούσε το 20%,¹¹²¹ τότε η γλώσσα της μπορούσε να χρησιμοποιείται ισότιμα με την κρατική στη δημόσια σφαίρα (σχολεία, υπηρεσίες). Στόχος ήταν η «αποπολιτικοποίηση» του ζητήματος της γλώσσας, αλλά το αποτέλεσμα ήταν το αντίθετο και όπως παρατηρεί ο Arel (2002), δεν θα μπορούσε να συμβεί κάτι το διαφορετικό μέσα σε μια λειτουργούσα γενικά «ανατολική» θεώρηση της γλώσσας ως δείκτη εθνικότητας.¹¹²² Ξεκίνησε αγώνας και από τις δύο πλευρές για επηρεασμό των δίγλωσσων. Ο επηρεασμός του αποτελέσματος γινόταν και μέσα από τις πρακτικές επεξεργασίας και πινακοποίησης των αποτελεσμάτων τους Εβραίους που μιλούσαν τη Yiddish τους συμπεριλάμβαναν παρά τις αντιρρήσεις τους στο γερμανικό πληθυσμό.¹¹²³

Οι απογραφές θα πιστοποιήσουν και αύξηση των ομιλούντων την τσεχική στη Βοημία, λόγω της επιλογής των κατώτερων στρωμάτων γερμανικής καταγωγής να αφομοιωθούν, όπως ανάλογα συνέβαινε και στην Αυστρία σε μικρότερο βαθμό, όπου οι Τσέχοι των ανώτερων στρωμάτων επιδίωκαν να οικειοποιηθούν τη γερμανική υψηλή κουλτούρα, ώστε τα παιδιά τους να έχουν καλύτερες προοπτικές. Επιπλέον, η εκβιομηχάνιση της γερμανόφωνης Σουδητίας θα προσελκύσει Τσέχους αγρότες της περιφέρειας για εργάτες, σπάζοντας στη Βοημία το παραδοσιακό εδαφο-γλωσσικό σύνορο των δύο κοινοτήτων και ενισχύοντας το αποτέλεσμα υπέρ των Τσέχων. Παρόλα αυτά οι Τσέχοι εθνικιστές δεν ήταν θετικοί ούτε στη χρήση της μητρικής γλώσσας στις απογραφές, γιατί και αυτή σε βάθος γενεών μπορούσε να αλλάξει. Έτσι, όταν η Τσεχοσλοβακία έγινε ανεξάρτητο κράτος και διεξήγε την πρώτη της απογραφή (1921), χρησιμοποίησε μεν ως κατηγορία τη μητρική γλώσσα, αλλά με τη διευκρίνιση ότι αυτή σήμαινε τη γλώσσα των προγόνων του ατόμου.

Όσον αφορά την αυτοκρατορική Ρωσία και μετά την Ε.Σ.Σ.Δ., το ζήτημα της εθνικής ταυτότητας και της γλώσσας ακολούθησε την «ανατολική» παράδοση. Στη

¹¹²¹ Αν και το ISC θεώρησε το κατώφλι του 20% ως πρότυπο, υπήρχαν διαφορετικές απόψεις σε χώρες με παρόμοια προβλήματα. Το Βέλγιο θεωρούσε πιο σωστό το 30% και για να αποκτήσει η μειονοτική γλώσσα ισότιμο καθεστώς στη διοίκηση το ποσοστό ανέβαινε στο 50%. Οι Φινλανδοί, μετά την ανεξαρτησία τους, δέχονταν το 10% που έγινε αργότερα 8%, για να προστατευθεί η σουηδική τους μειονότητα, η οποία αφομοιώθηκε σταδιακά περνώντας από το στάδιο της διγλωσσίας. Στο Quebec το όριο για να χρησιμοποιεί μια κοινότητα τα αγγλικά ήταν το 50%. Βλέπε Arel, D. (2002). Language categories in censuses Στο Kertzer, D., & Arel, D. (eds.), ό.π., σελ. 113.

¹¹²² Arel, D. (2002). ό.π., σελ. 101.

¹¹²³ Kirk, D. (1946). ό.π., σελ. 225.

πρώτη συνολική απογραφή του 1897 υπήρχε η κατηγορία της μητρικής γλώσσας και όχι της εθνικότητας, που όμως συνδεόταν πολιτισμικά με τη γλώσσα και έμμεσα προσδιοριζόταν και εμφανιζόταν στους πίνακες των αποτελεσμάτων. Στην κομμουνιστική περίοδο, όπου αναμενόταν τα ζητήματα της εθνικότητας και του εθνικισμού να εκλείψουν, αυτό δεν συνέβη. Όπως παρατηρεί ο Arel (2002), ο Λένιν έκανε το ίδιο λάθος με τους Αυστριακούς, δηλαδή να πιστέψει ότι η αναγνώριση της ισότητας στις γλώσσες και της πλήρους πολιτισμικής αυτονομίας θα οδηγούσε σε αυτήν την λύση.

Οι σοβιετικοί αρμόδιοι της στατιστικής το αντιλήφθηκαν ως μια πορεία αντιστροφής του εκρωσισμού, που είχε επιβάλει η τσαρική Ρωσία και προσπάθησαν πιο προσεκτικά να καταγράψουν τις εθνικότητες. Πιέσεις από τις ρωσικές ελίτ, ιδιαίτερα της Ουκρανίας, οδήγησαν στην καταγραφή της εθνικότητας όχι με βάση την απάντηση του ερωτώμενου, αλλά με την εθνικότητα των προγόνων του, όπως την προσδιόριζαν οι απογραφείς. Έτσι καταγραφόταν και η εθνικότητα και η μητρική γλώσσα, έστω και αν πολλές διάλεκτοι των ασιατικών περιοχών ήταν ακόμη ρευστές. Γλώσσες με λογοτεχνική παραγωγή προσδιόρισαν έθνη (π.χ. Καζάκοι, Ουζμπέκοι). Στις ασιατικές περιοχές λήφθηκαν υπόψη και τα εθνογραφικά στοιχεία. Έτσι οι στατιστικές υπηρεσίες έφτιαξαν για απογραφική χρήση καταλόγους με γλώσσες, που οδήγησαν σε ορισμό εθνοτήτων, μιας και θεωρούταν ότι κάθε εθνοότητα χαρακτηριζόταν από τη δική της γλώσσα. Οι οδηγίες της απογραφής δεν διευκρίνιζαν τι εννοούσαν ως μητρική γλώσσα, με αποτέλεσμα πολλοί απογραφόμενοι να την ταυτίζουν με τη γλώσσα της εθνικότητάς τους. Από την άλλη, η καθιέρωση των εσωτερικών διαβατηρίων (1932) σταθεροποίησε αυτές τις εθνικότητες.

Από τις ελάχιστες φορές που ζητήθηκε από ομάδα να αυτοπροσδιοριστεί μέσω δημοψηφίσματος, ήταν η περίπτωση της Ματζουρίας μετά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Οι Πολωνοί ισχυρίζονταν ότι η γλώσσα των κατοίκων της ήταν πολωνική διάλεκτος και συνεπώς οι ίδιοι είναι Πολωνοί,¹¹²⁴ ενώ οι Γερμανοί ότι αποτελούσαν ξεχωριστή εθνοότητα ιστορικά συνδεδεμένη μαζί τους και τη μετρούσαν σαν μια γερμανική διάλεκτο. Οι Ματζουριανοί μιλούσαν μια διάλεκτο που διέφερε από τα πολωνικά και στα τέλη του 19^ο αι. έστελναν τα παιδιά τους στα γερμανικά σχολεία, σε μια μετάβαση προς μια υψηλότερη κουλτούρα. Το δημοψήφισμα για την ταυτότητά τους ισοδυναμούσε για αυτούς με το με ποια χώρα επιθυμούσαν να ενωθούν και απάντησαν με βάση το τελευταίο κριτήριο. Στην άλλη περίπτωση της Άνω Σιλεσίας, οι κάτοικοι ήταν διχασμένοι και έτσι μοιράστηκαν τα εδάφη της μεταξύ Πολωνίας και Γερμανίας. Υπολογίζεται ότι στο δημοψήφισμα αυτό το 40% των Πολωνών της Άνω Σιλεσίας επέλεξαν την ένωση με τη Γερμανία.

¹¹²⁴ Όμως στην Πολωνία, τη γλώσσα των κατοίκων του Polesie, που ήταν διάλεκτος των Λευκορώσων, την καταχωρούσαν ως τοπική διάλεκτό τους. Βλέπε Kirk, D. (1946). ό.π., σελ. 225.

Από τις προηγούμενες περιπτώσεις παρατηρούμε ότι, παρά το όποιο «ουδέτερο» απογραφικό κριτήριο της γλώσσας, το υποκειμενικό στοιχείο ήταν ενεργητικά παρόν και συνδιαμόρφωνε τα αποτελέσματα. Όταν μέλη μιας μειονότητας συνέδεαν την επιλογή της κρατικής γλώσσας με ένα υψηλότερο κοινωνικό κύρος, τότε έτειναν περισσότερο να την επιλέγουν ως απάντηση· αν όμως διάκεινταν αρνητικά ως προς την κυρίαρχη εθνότητα και δεν ήθελαν να αφομοιωθούν, τότε έκαναν την αντίθετη επιλογή. Ο Arel παρατηρεί ότι: «Οι γλωσσικές κοινότητες μπορούν να συνυπάρξουν χωρίς τις συνηθισμένες πολιτικές θύελλες, εάν υπάρχει η προσδοκία ότι τα «γλωσσικά σύνορα» θα είναι σεβαστά. Αυτό σημαίνει ότι οι μέτοικοι σε μια γλωσσική «ζώνη» (περιοχή, επαρχία) αναμένεται να αφομοιώνονται από την κυρίαρχουσα γλώσσα και ότι αυτή η «φυσική» διαδικασία δεν θα αμφισβητείται πολιτικά... Οποτεδήποτε οι βασισμένες στην ταυτότητα, αξιώσεις για τη δημόσια χρήση γλωσσών πολιτικοποιούνται, η απογραφή γίνεται κύριο πεδίο διαμάχης».¹¹²⁵ Γενικά, η συμπερίληψη του ερωτήματος της γλώσσας στις απογραφές έγινε κυρίαρχη (κεντρο)ευρωπαϊκή παράδοση και χαρακτήρισε τον «ανατολικού τύπου» εθνικισμό, που θεωρούσε την εθνικότητα μέσα σε πολιτισμικά πλαίσια ενώ σε δυτικά κράτη αυτή ταυτιζόταν με τον τόπο γέννησης και την ιδιότητα του πολίτη. Ο προσδιορισμός μιας γλωσσικής και μόνο κοινότητας ως εθνότητας δεν είναι ορθός, διότι θεωρεί τη γλώσσα ως μια ανεπηρέαστη διάσταση της εθνικής ταυτότητας αγνοώντας παράλληλα άλλες (π.χ. ιστορικές μνήμες, παραδόσεις), παραγνωρίζει το γεγονός ότι μπορεί να έχει προέλθει από την ιστορική συγκυρία, τη στιγμή που γλωσσικά και εδαφικά σύνορα δεν συμπίπτουν πάντα.

Η εθνικότητα (nationality)

Στην κεντρική και ανατολική Ευρώπη η κατηγορία της εθνικότητας (nationality) είχε εθνο-πολιτισμικό περιεχόμενο, ενώ στη Γαλλία πολιτικό περιεχόμενο. Η ιδιότητα του πολίτη είναι μια νομικά απονεμόμενη ιδιότητα, συνδέεται με τον τόπο γέννησης είτε με την υπηκοότητα των γονιών. Υπάρχει η δυνατότητα απόκτησης νέας υπηκοότητας από το άτομο και έτσι δεν αποτελεί τον ασφαλέστερο δείκτη εθνοτικής ταυτότητας. Είναι μία κατηγορία με σκοπό την απογραφή των ξένων υπηκόων και ένα μέτρο εθνικής ομοιογένειας, έχοντας υπόψη βέβαια και τις περιπτώσεις των ομογενών και των προσφύγων.

Ο R.Lee (2006) σημειώνει ότι, η επικρατούσα ισοδυναμία της γλωσσικής ταυτότητας με την εθνική ταυτότητα στην απογραφική πρακτική, απέκλειε κατά κανόνα την κατηγορία *εθνικότητα* πριν το 1914. Η πρώτη προσπάθεια καταγραφής της εθνικότητας έγινε στην Ουγγαρία το 1850 με αποτυχία, ενώ ανάλογο

¹¹²⁵ Arel, D. (2002). ό.π., σελ. 110, 114.

αποτέλεσμα είχαμε και στη Βαλτική της τσαρικής Ρωσίας το 1881. Στο γερμανικό χώρο, η Πρωσία πραγματοποίησε το 1867 μια επιλεκτική καταγραφή τους και τη γενίκευσε το 1895, όμως ελάχιστα γερμανικά κρατίδια την ακολούθησαν.

«Μια αύξηση του εθνικιστικού συναισθήματος ως μια άμεση συνέπεια της συνθήκης των Βερσαλλιών, μαζί με τις συνεχιζόμενες επιστημονικές αμφιβολίες για την αξιοπιστία της μητρικής γλώσσας ως δείκτη της εθνικότητας, οδήγησαν σε μια σημαντική στροφή την απογραφική πρακτική στο αμέσως μετά τον πόλεμο διάστημα. Συγκεκριμένα, μερικές από τις νεοδημιουργηθείσες χώρες που προέκυψαν από τη μεταπολεμική διευθέτηση δεν δίστασαν να συμπεριλάβουν μια ειδική ερώτηση για την εθνικότητα στις απογραφές τους, όπως ήταν οι περιπτώσεις της Τσεχοσλοβακίας και της Πολωνίας το 1921.»¹¹²⁶

Σε περιπτώσεις νεότευκτων μη ομογενών κρατών (Λιθουανία, Τσεχοσλοβακία, Εσθονία) η υπηκοότητα εκτός από τις απογραφές περιλαμβάνεται και στις ληξιαρχικές πράξεις. Στα τρία προαναφερόμενα κράτη οι Εβραίοι καταγράφονται ως διακριτή εθνικότητα.

¹¹²⁶ Lee, R. (2006). ό.π., σελ. 103.

State	Religion				Nationality			
German Reich	m							
Prussia	m	di	b	d	m		b	d
Bavaria	m	di	b	d				
Saxony	m	di	b	d				
Württemberg	m			d				
Austria	m	di	b	d				
Bulgaria	m	di	b	d	m	di	b	d
Czechoslovakia	m	di	b	d	m	di	b	d
Danzig	m	di	b	d	m		b	d
Denmark	m							
England and Wales	m							
Northern Ireland	m							
Scotland	m							
Irish Free State	m							
Estonia	m	di	b	d	m	di	b	d
Finland	m	di	b	d				
Greece	m	di	b	d	m	di	b	d
Hungary	m	di	b	d	m	di	b	d
Latvia (Riga only)	m	di	b	d	m		b	d
Lithuania	m		b	d			b	d
Luxemburg	m	di	b	d	m	di	b	d
Norway	m		b	d				
Netherlands	m		b	d				
Poland	m		b	d				
Romania	m	di	b	d				
Sweden	m	di	b	d	m		b	d
Switzerland		di						
Yugoslavia		di						

Εικόνα 215: Πίνακας κρατών με ερωτήσεις θρησκείας και υπηκοότητας το μεσοπόλεμο για καταγραφή σε δημοτολόγια στο μεσοπόλεμο.

Παρατήρηση: m=γάμος, b=γέννηση di=διαζύγιο, d=θάνατος

Πηγή: Lee, R. (2006). *ό.π.*, σελ. 93.

Η συμπερίληψη της εθνικότητας στη γερμανική απογραφή του 1939 συμβαδίζει, σε αντίθεση βέβαια με τις υποδείξεις του ISI,¹¹²⁷ με το πνεύμα της εποχής, αλλά το ρατσιστικό της πλαίσιο της εξυπηρετούσε το σκοπό της αποβολής των μειονοτήτων (και όχι όπως παλαιότερα την αφομοίωσή τους). Στο μεσοπόλεμο η εθνικότητα καταγραφόταν σύμφωνα με τη δήλωση του ερωτώμενου, αλλά στη δεκαετία του '40 στη Γερμανία το ζήτημα καθοριζόταν νομικά και δεν είχε θέση η

¹¹²⁷ Η στατιστικές για την εθνικότητα σπάνια συζητούνταν σε διεθνές επίπεδο (Βρυξέλλες 1923, Κάιρο 1928) και το αποτέλεσμα ήταν η επ' αόριστον αναβολή της συζήτησης με τη μητρική γλώσσα να παραμένει η επικρατούσα σύσταση.

ατομική επιλογή. Μετά την έναρξη του πολέμου η εθνικότητα του καθενός προέκυπτε από κρατικά έγγραφα (ταυτότητα, Volksliste).

Αντίθετα με την κεντρική και ανατολική Ευρώπη, στην Αγγλία και στη Γαλλία η εθνικότητα είχε σχέση με την χωρικά οριοθετημένη κοινότητα και πήγαζε βασικά από τον τόπο γέννησης του ατόμου. Για τους Γάλλους, η μόνη επιτρεπτή διάκριση ήταν πολίτης και ξένος (μετά την κατάργηση του ερωτήματος για τη θρησκεία το 1872). Η ερώτηση στις απογραφές για την εθνικότητα μπαίνει για πρώτη φορά το 1851. Στις απογραφές του 1891 και του 1896 οι επιλογή στις απαντήσεις ήταν: γεννημένος από Γάλλους γονείς, πολιτογραφημένος Γάλλος, αλλοδαπός/χώρα, που βασικά παρέμεινε έκτοτε αναλλοίωτη. Το 1962 προστέθηκε και η χώρα προέλευσης του πολιτογραφημένου.

Η εθνικότητα ταυτιζόταν με την υπηκοότητα, μόνο στην ευρωπαϊκή Γαλλία και όχι και στις αποικίες της, όπου χρησιμοποιούσε όπως η πλειονότητα των κρατών εθνο-προσδιοριστικά κριτήρια. Στις απογραφές της Αλγερίας η διαχρονική τάση ήταν να ομογενοποιήσουν τις διάφορες καταγραμμένες εθνοτικές ομάδες σε μία μουσουλμανική κατηγορία, προωθώντας έτσι την αραβοποίηση. Επειδή η Γαλλία τη δεκαετία του 1850 φοβήθηκε πολιτικά τους ευρωπαϊκής καταγωγής κατοίκους της Αλγερίας, το 1865 τους έδωσε το δικαίωμα, εφόσον είχαν τριετή παραμονή στην Αλγερία, να πολιτογραφηθούν ως Γάλλοι, επεκτείνοντας το *jus solis* και πολιτογραφώντας και όσα παιδιά γεννιόταν εκεί. Το 1870 το δικαίωμα αυτό επεκτάθηκε και στους Εβραίους. Όμως για τους ντόπιους Αλγερινούς υπήρχαν τεράστια εμπόδια για να πολιτογραφηθούν ως Γάλλοι. Από το τέλος του 19^{ου} αι. στις απογραφές της Αλγερίας καταγράφονταν τρεις κατηγορίες: οι Γάλλοι, οι πολιτογραφημένοι Γάλλοι και οι αυτόχθονες. Στις απογραφές των γαλλικών αποικιών του Ειρηνικού κάθε περιοχή είχε το δικό της ερωτηματολόγιο (για διοικητικούς και κυρίως πολιτικούς λόγους) που δεν έμεινε διαχρονικά σταθερό. (Blum, 2002)

Το ζήτημα της εθνικότητας δεν ήταν πάντα κατανοητό από τους απογραφόμενους. Για παράδειγμα στην αυτοκρατορική Ρωσία, όπου στο τέλος του 19^{ου} αι. το ζήτημα αυτό ήταν κάτι δευτερεύον για τη διοίκηση (σε αντίθεση με τη γλώσσα και τη θρησκεία), αποφασίστηκε οι απογραφείς του 1897 να μην κάνουν απευθείας τη σχετική ερώτηση, γιατί δεν θα ήταν κατανοητό το νόημά της. Χρησιμοποιήθηκε για τον προσδιορισμό του κυρίως η κατηγορία της γλώσσας (*rodnot iazyk*) και ο έλεγχος γινόταν συνδυάζοντας και την απάντηση για το *soslovie*. Το 1903 ο κυβερνήτης της Vilna που ζήτησε σχετικές οδηγίες για την καταχώρηση των εθνικοτήτων της περιοχής του, πήρε ως οδηγία να αντιστοιχεί τα θρησκευτικά δόγματα και τις θρησκείες με τις εθνικότητες (οι ορθόδοξοι ήταν Ρώσοι, οι καθολικοί Πολωνοί ή Λιθουανοί, οι προτεστάντες ήταν Γερμανοί και οι Ιουδαίοι Εβραίοι). Στην προεπαναστατική Ρωσία η ορθοδοξία ήταν κρατική θρησκεία και

μέσο αφομοίωσης. Η αλλαγή του θρησκευτικού δόγματος του ατόμου σήμαινε και αλλαγή εθνικής ταυτότητας. Στην επόμενη απογραφή του 1915, μέσα σε ένα κλίμα ξενοφοβίας και αντισημιτισμού, η σπουδαιότερη ερώτηση ήταν πλέον η της εθνικότητας, ενώ η ερώτηση για τη θρησκεία παρέμεινε βασική. Στην πρώτη σοβιετική απογραφή του 1920 γίνεται απευθείας η ερώτηση για την εθνικότητα με σκοπό την ανάδειξή της. Οι οδηγίες της απογραφής όριζαν την εθνικότητα ως μία ομάδα του πληθυσμού ενωμένη με κοινή εθνική ταυτότητα. (Cadiot, 2005)

Οι εθνικότητες αντικειμενικοποιήθηκαν στην πορεία με τη χρήση γλωσσικών και εθνογραφικών στοιχείων. Στην απογραφή του 1926 οι 530 εθνικές ταυτότητες συμπύχτηκαν σε 194, στην απογραφή του 1937 οι 769 σε 168 και στην απογραφή του 1989 οι 823 σε 128.¹¹²⁸

Η θρησκεία

Σήμερα η θρησκευτική ταυτότητα δεν θεωρείται συγκροτητική της ατομικής ταυτότητας και στα δυτικά έθνη-κράτη ούτε και της εθνικής κατά κανόνα. Τα δυτικοευρωπαϊκά φιλελεύθερα νεωτερικά κράτη θεωρούν το ζήτημα της θρησκείας ως μία ατομική επιλογή του πολίτη, ως ένα από τα πολλά πολιτισμικά χαρακτηριστικά του. Από την άλλη στο μουσουλμανικό κόσμο, όπου ο βασικός διαχωρισμός είναι το σχήμα πιστοί - άπιστοι, η θρησκεία στην ουσία διαπερνά τα εθνικά όρια. Υπάρχουν βέβαια και περιπτώσεις εθνών-κρατών που είναι απόλυτα ταυτισμένα με τη θρησκεία (Ισραήλ, Αρμενία).

Ο Hobsbawm, επικαλούμενος τον Van der Mehden, θα σημειώσει ότι: «Η θρησκεία είναι μια αρχαία και καλοδοκιμασμένη μέθοδος για την καθιέρωση της επικοινωνίας μέσω της κοινής λατρείας και ενός είδους αδελφότητας μεταξύ ανθρώπων που διαφορετικά δεν έχουν πολλά κοινά.»¹¹²⁹ Θα επισημάνει ότι η θρησκεία αποτέλεσε μια παράδοση μαγιά για τον πρωτο-εθνικισμό και για τον σύγχρονο εθνικισμό, που την αντιμετώπισε με δυσπιστία λόγω της μονοπωλιακού τύπου αξίωσής της για νομιμοφροσύνη. Η εγκατάσταση γαλλόφωνων στις αγροτικές περιοχές της Φλάνδρας ενοχλούσε περισσότερο τους Φλαμανδούς γιατί δεν μετείχαν στον εκκλησιασμό τους. Η λαϊκή αντίληψη περί ρωσικότητας συνεπαγόταν τον ορθόδοξο αγρότη. Η Οθωμανική Αυτοκρατορία κατηγοριοποιούσε με βάση το θρήσκευμα τις υποτελείς εθνότητες.

¹¹²⁸ Tirshkov, V. (1997). *Ethnicity, Nationalism and Conflict in and after the Soviet Union: The Mind Aflame*. London: Sage, σελ.15. Στο Abramson, D. (2002). *The Soviet legacy and the census in Uzbekistan*, σελ.185. Από το Kertzer, D., & Arel, D. (eds.), ό.π., σελ. 176-201.

¹¹²⁹ Hobsbawm, E. (1994). ό.π., σελ. 100 και Van der Mehden, F. R. (1963). *Religion and Nationalism in South-East Asia: Burma, Indonesia, the Philippines*. Madison.

Οι μεγάλες θρησκείες είναι μεν οικουμενικού χαρακτήρα, αλλά διαιρούνται σε δόγματα, ενώ κάποιες είναι γνήσια φυλετικές. Οι θρησκευτικές αλήθειες είναι ανταγωνιστικές για αυτό και επιλέγονται θρησκείες/δόγματα ως εθνικά σύμβολα, ιδίως όταν οι γείτονες έχουν επιλέξει διαφορετικά (π.χ. Πολωνοί-Ρώσοι, Ιρλανδοί-Άγγλοι, Μπαγκλαντεσιανοί-Ινδοί). Έτσι έχουμε συχνά εθνο-θρησκευτικές ταυτίσεις, που σταθεροποιούνται και από θρησκευτικά σύμβολα και τελετές, ορισμένες εκ των οποίων είναι και κοινωνικές πρακτικές. Η σύνοδος του ISC στην Πετρούπολη (1872) περιλάμβανε στις 13 βασικές ερωτήσεις της απογραφής το ερώτημα περί θρησκείας, που επανέλαβαν και οι συστάσεις των συνόδων του ISI στο Παρίσι (1889) και στη Βιέννη (1913).

Οι πρώτες συστηματικές καταγραφές του θρησκεύματος έγιναν από τις εκκλησίες για την οριοθέτηση του ποιμνίου τους (Σουηδία 17^{ος} αι, Αγγλία, Πρωσία 18^{ος}). Στον προηγούμενο πίνακα φαίνονται οι καταγραφές του θρησκεύματος σε διάφορες χώρες σε γεννήσεις, γάμους, κηδείες και διαζύγια την περίοδο του μεσοπολέμου. Στοιχεία για την καταγραφή του θρησκεύματος σε ευρωπαϊκές απογραφές μας δίνει ο επόμενος πίνακας.

State	Census Coverage	Categories	Additional Material
Belgium	Pre-1846 only	-	-
France	1851, 1866, 1872	-	-
Germany	1871+ 1900	9 222	Electorate -
Great Britain	1851 (only)	16	-
Ireland	1861+ 1901	5 316	- -
Italy	1861, 1871, 1901, 1911	10	-
Luxemburg	Every census	337	-
Norway	1865+	12+	-
Russia	1897	17	-
Spain	-	-	-
Sweden	Every census	17	-
Switzerland	1850+	4	-

Εικόνα 216: Καταγραφές θρησκεύματος σε ευρωπαϊκές απογραφές την περίοδο 19^{ου} αι. – 1914.

Πηγή: Lee, R. (2006). *ό.π.*, σελ. 94.

Κατά κανόνα η Βρετανία δεν καταγράφει πολιτισμικά χαρακτηριστικά των πολιτών της. Η απογραφή του θρησκεύματος και των τόπων λατρείας το 1851 ήταν η μοναδική εξαίρεση, όπου η αποκάλυψη της δύναμης των μη αγγλικανών θα οδηγήσει στην αμφισβήτηση των αποτελεσμάτων και στην εξαίρεση παρόμοιων

ερωτήσεων από τις επόμενες απογραφές. Στη Γαλλία θα καταργηθεί η καταγραφή του θρησκειώματος από το 1872. Στην Ισπανία, αν και καταγράφονταν οι ιερείς, δεν καταγραφόταν η θρησκευτική πίστη. Στα γερμανικά κρατίδια τον ύστερο 19^ο αι. είχε χρησιμοποιηθεί έντονα η θρησκεία ως ένδειξη της εθνικότητας, αν και δεν υπήρχε γενική συναίνεση για το ζήτημα.

Στη Γερμανία οι απογραφές τακτικά πλέον περιλαμβάνουν την κατηγορία του θρησκειώματος από το 1871. Τα σχετικά αποτελέσματα των απογραφών χρησιμοποιήθηκαν τον 20^ο αι. και για μελέτες (π.χ. διαζύγια μεικτών γάμων, γονιμότητας). Η ευαγγελική εκκλησία, που από το 1857 συγκέντρωνε τα δικά της στοιχεία, συνηγορούσε στην συμπερίληψη του ερωτήματος περί θρησκειώματος στις απογραφές. Η καθολική εκκλησία είχε από το 1915 το δικό της επισκοπικό δίκτυο στοιχείων. Όσον αφορά τους Εβραίους πρωτοεμφανίζονται στους πίνακες των πρωσικών απογραφών το 1745 και στη Σαξωνία το 1834. Ακόμα και στα 1930 οι Εβραϊκές οργανώσεις ήταν υπέρ της δημοσίευσης στατιστικών για τη θρησκεία. Το 1933 η κατηγορία του θρησκειώματος είχε περίπου 1.000 επιλογές στη γερμανική απογραφή. Αυτό που παρακολουθούσαν οι γερμανικές αρχές ήταν η ανεπιθύμητη για αυτές μίξη των Εβραίων με το γερμανικό πληθυσμό.

Την απόλυτη ταύτιση θρησκείας και εθνικής ταυτότητας βρίσκουμε στο κράτος του Ισραήλ. Από την ίδρυσή του (1948) εισέρευσαν σε αυτό γύρω στα 2,5 εκατομμύρια Εβραίοι από διάφορες χώρες. Η στρατηγική της δημιουργίας του στηρίχτηκε στη μετανάστευση με την παράλληλη απάλειψη οποιασδήποτε προηγούμενης υπηκοότητας (που θύμιζε το παρελθόν του ατόμου) και υιοθέτηση μόνο μιας της Εβραϊκής (που ήταν το μέλλον). Στις απογραφές καταγράφεται ο τόπος γέννησης του ατόμου, περιορίζοντας τον σε βάθος χρόνου εντοπισμό της ρίζας του. Για τις πρώτες δύο γενιές γινόταν η κατηγοριοποίηση Ευρώπη-Αμερική και Ασία-Αφρική, με μια τρίτη κατηγορία όσους είχαν γονείς γεννημένους στο Ισραήλ. Όσον αφορά τους Παλαιστίνιους δεν τους καταχωρούν ως Παλαιστίνιους, τους θεωρούν μεν υπηκόους του Ισραήλ αλλά τους καταχωρούν με βάση τη θρησκεία (μουσουλμάνοι, χριστιανοί, δρούζοι κ.α.). Με τη χρήση των θρησκευτικών ταυτοτήτων τους στην απογραφή και στις αστυνομικές ταυτότητες, τους στερούν τυπικά την εθνική τους και την αραβική τους ταυτότητα. Για τους Εβραίους το μειονοτικό τους πρόβλημα είναι πρόβλημα θρησκευτικής μειονότητας. Η τυπική διάκριση που γίνεται σε κυβερνητικές εκδόσεις είναι: Εβραίοι - μη Εβραίοι. Ο C.Goldscheider (2002) επισημαίνει το «πολιτικά κωμικό» της υιοθέτησης και από τους Παλαιστίνιους της ίδιας διαίρεσης κατά την πρώτη απογραφή του κράτους τους (1994).

Η ελληνική εθνική ταυτότητα

Στο χώρο της οθωμανικής αυτοκρατορίας η ελληνική εθνότητα ήταν διάσπαρτη από την Κύπρο μέχρι το Δούναβη και μέχρι τα βόρεια της ανατολής, με μεταβαλλόμενη συμπάγεια χωρικά, αλλού αποτελώντας πλειονότητα αλλού πλειοψηφία και αλλού μειονότητα ανάμεσα σε άλλες εθνότητες. Η αναγνώριση του σύγχρονου ελληνικού κράτους και των ορίων του με βάση τα πρωτόκολλα του Λονδίνου, άφηνε εκτός Ελλάδας την πλειοψηφία των ελληνόφωνων πληθυσμών, πράγμα που οδήγησε εξ αρχής στο αίσθημα προσωρινότητας της κρατικής οντότητας η οποία προοριζόταν σταδιακά να ενσωματώσει τις κοντινές περιοχές, που είχαν δώσει και αγωνιστές κατά την επανάσταση του 1821, αλλά παρέμειναν αλύτρωτες. Στη συνέχεια φιλοδοξούσε να επεκταθεί προς το νότο (Κρήτη), προς τη δύση (Ιόνια) και αργότερα προς βορρά, για να αποτελέσει μια ρωμαλέα οικονομικά και πληθυσμιακά κρατική οντότητα, οραματιζόμενη μάλιστα και την κατάληψη της Κωνσταντινούπολης (Μεγάλη Ιδέα).

Κατά την οθωμανική περίοδο δεν υπήρχε λόγος αναζήτησης διακριτικών εθνοτικών κριτηρίων, διότι η μόνη διάκριση των μη μουσουλμάνων υπηκόων του σουλτάνου γινόταν με βάση τη θρησκεία τους. Για την οθωμανική διοίκηση από τον 18^ο αι. η ελληνική εθνότητα ανήκε στη θρησκευτική κοινότητα των ορθόδοξων («Ρουμ μιλέτ») ¹¹³⁰, με τον Πατριάρχη ως τον μόνο θρησκευτικοπολιτικό ηγέτη της. Το Πατριαρχείο θεωρούταν γενικά ότι είχε μια προνομιακή σχέση με την ελληνική εθνότητα, λόγω της γλώσσας, της παράδοσης και των ελληνόφωνων επισκόπων που διορίζε.

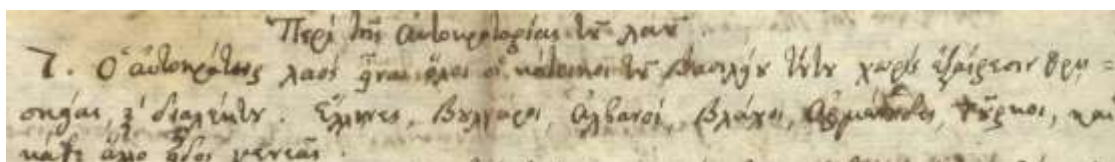
Την περίοδο της επανάστασης του 1821, οι Ρωμιοί ή αλλιώς Γραικοί ή Έλληνες που εξεγέρθηκαν είχαν ως κοινό χαρακτηριστικό την ορθόδοξη χριστιανική πίστη. Έτσι στις επαναστατικές συνθήκες Έλληνας θεωρήθηκε στην αρχή ο αυτόχθονας χριστιανός, αν και το Εκτελεστικό απέρριψε την πρόταση του Βουλευτικού (1822), για απόδοση ελληνικής ταυτότητας στους εκχριστιανιζόμενους μουσουλμανικούς πληθυσμούς των επαναστατημένων περιοχών, από έλλειψη εμπιστοσύνης προς αυτούς. ¹¹³¹ Ο Κοραΐς, ο σημαντικότερος εκφραστής της εθνικής

¹¹³⁰ Το *Rum millet* περιλάμβανε επίσης τους μη ελληνόφωνους ορθόδοξους (βουλγαρόφωνους / σλαβόφωνους, βλαχόφωνους, αλβανόφωνους, τουρκόφωνους). Το 1870, σουλτανικό φερμάνι αναγνώρισε την αυτόνομη βουλγαρική εκκλησία (Εξαρχία), δημιουργώντας ένα ακόμη *μιλέτ*, υπό την πίεση της ισχυροποιούμενης βουλγαρικής αστικής τάξης και του ανερχόμενου εθνικισμού της και με επακόλουθο την αύξηση των προστριβών μεταξύ των πληθυσμών της ελληνικής και της βουλγαρικής εθνότητας στις μεικτές περιοχές της Ρωμυλίας και της Μακεδονίας, που έπρεπε να διαλέξουν εκκλησία. Για τις αρχές, *Rum* ήταν ο Πατριαρχικός και *Bulgar* ο Εξαρχικός. Άλλες θρησκευτικές κοινότητες ήταν των Εβραίων, των Καθολικών, των Αρμενίων.

¹¹³¹ Μουσουλμάνοι των επαναστατημένων περιοχών που βαπτίστηκαν από φόβο χριστιανοί, ξαναστράφηκαν στους Τούρκους όταν ο πόλεμος εξελισσόταν υπέρ τους. Ο Υψηλάντης δεν κατόρθωσε το 1821 να προσεταιριστεί τους μουσουλμάνους Τόσκηδες της Πελοποννήσου επικαλούμενος την κοινή πολιτισμική ταυτότητα Ελλήνων και Αρβανιτών. Οι καθολικοί των νησιών του Αιγαίου δεν συμμετείχαν στην επανάσταση, δεν υιοθετούσαν τα οράματα του νεοσυστατού

ιδεολογίας πριν την επανάσταση, ήταν ο πρώτος που μίλησε για τη διάκριση του Έλληνα πολίτη από το ελληνικό έθνος και επισήμανε ότι οι αποκλεισμοί με βάση το θρήσκευμα (π.χ. Εβραίων, μουσουλμάνων Αρβανιτών) θα δημιουργούσαν εχθρούς του κράτους και έπρεπε να εξαλειφθούν πριν τη λήξη της επανάστασης. Αλλά η προβολή της θρησκευτικής διάστασης της ταυτότητας των επαναστατημένων φανάτιζε τους εξεγερμένους και θεωρούταν ότι λειτουργούσε θετικά στον επηρεασμό της χριστιανικής Ευρώπης, αν και αυτό ήταν ένας ευσεβής πόθος στο επίπεδο των κρατικών πολιτικών.

Η Ε.Βόγλη σημειώνει: «Εξάλλου, ο αποκλεισμός των αλλοθρήσκων από την ελληνική κοινωνία δεν ικανοποιούσε μόνο τις ανάγκες της [εσωτερικής ασφάλειας], όπως επισήμανε η ελληνική πολιτική ηγεσία το 1822. Συνδεόταν επίσης με τις ανάγκες της διαμόρφωσης μιας διακριτής ταυτότητας, σε μια εποχή που η εθνική ιδιαιτερότητα των Ελλήνων υπηκόων του σουλτάνου δεν ήταν δυνατόν να αποδειχθεί παρά μόνο με την επίκληση του θρησκευάτος. Από την άλλη πλευρά, αν η ελληνική ιθαγένεια θεωρηθεί ως η νομική έκφραση της πολιτισμικής όσο και της υπό αναδιαμόρφωση εθνικής ταυτότητας των Ελλήνων, η έμφαση στη χριστιανική πίστη κατά τη διάρκεια του Αγώνα επέτρεπε στο ελληνικό έθνος να ταυτίζεται και να διεκδικεί έμμεσα υπό τις κρατούσες συνθήκες, εν γένει τον χριστιανικό κόσμο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας...».¹¹³² Η επιδιωκόμενη από το κράτος ταύτιση της ιδιότητας του πολίτη με τη θρησκευτική διάσταση της ταυτότητάς του δικαιολογούσε πειστικά προς τους ξένους τα αλυτρωτικά σχέδια του νεοσύστατου κράτους.

Εικόνα 217: Απόσπασμα του Ρήγα Βελεστινλή για τον λαό του οραματιζόμενου κράτους.

Πηγή: «Νέα πολιτική διοίκησης των κατοίκων της Ρούμελης, της μικράς Ασίας, των μεσογείων νήσων, και της Βλαχομπογδανίας», χ.α. (σελ.10), Βουλή των Ελλήνων.

κράτους, ούτε ήθελαν να παραιτηθούν από την παραδοσιακή γαλλική προστασία που είχαν στην οθωμανική αυτοκρατορία. Έτσι τέθηκε, με την υποστήριξη της Γαλλίας, το καινοφανές για την Ελλάδα ζήτημα της επιλογής ιθαγένειας για Έλληνες - σύμφωνα με τους ελληνικούς νόμους - πολίτες. Με το νόμο ΜΣΤ'/11 Αυγ. 1825 «Περί απαγορεύσεως κτήσεως ξένης υπηκοότητας» απαγορευόταν εντός της ελληνικής επικράτειας η χορήγηση προστασίας από εκπρόσωπο ξένης δύναμης. Η Ελλάδα θα αναγκαστεί να υπογράψει πρωτόκολλο με τη Γαλλία, με το οποίο της αναγώριζε την υπεράσπιση των συμφερόντων των καθολικών που ζούσαν στην ελληνική επικράτεια, πράγμα που διήρκησε και 20 χρόνια μετά την επανάσταση.

¹¹³² Βόγλη, Ε. (2008). «Έλληνες το γένος». *Η ιθαγένεια και η ταυτότητα στο εθνικό κράτος των Ελλήνων (1821-1844)*. Παν.Εκδόσεις Κρήτη, σελ. 69.

β'. "Όσοι αυτόχθονες κάτοικοι τῆς Ἑλληνικῆς ἐπι-
κρατείας πιστεύουσιν εἰς Χριστόν, εἶναι Ἕλληνες, καὶ
ἀπολαμβάνουσιν, ἄνευ τινὸς διαφορᾶς, ἕλα τὰ πολι-
τικά δικαιώματα. Ὁμοίως Ἕλληνες εἶναι, καὶ τὰ αὐτὰ
ἀπολαμβάνουσιν δικαιώματα, ὅσοι ἔξωθεν ἐλθόντες, καὶ
τὴν Ἑλληνικὴν φωνὴν πατριὸν ἔχοντες, καὶ εἰς Χρι-
στὸν πιστεύοντες, ζητήσωσι, παρρησιαζόμενοι εἰς το-
πικὴν Ἑλληνικῆς ἐπαρχίας ἀρχὴν, νὰ ἐγκαταριθμη-
θῶσι δι' αὐτῆς εἰς τοὺς πολίτας Ἕλληνας.

Εκὼνα 218: Απόσπασμα ἀπὸ το ὀνομαζόμενο ὡς «Σύνταγμα τῆς Ἐπιδαύρου» (1823).
Πηγή: Προσωρινὸν πολίτευμα τῆς Ἑλλάδος, Τμ.Β', Κεφ.Β', Βουλὴ τῶν Ἑλλήνων.

β. Ἕλληνες εἶναι,
 α. Ὅσοι αυτόχθονες τῆς Ἑλληνικῆς
 ἐπικρατείας πιστεύουσιν εἰς Χριστόν.
 β. Ὅσοι ἀπὸ τοὺς ὑπὸ τὸν Ὀθω-
 μανικὸν ζυγὸν, πιστεύοντες εἰς Χρι-
 στὸν, ἤλθαν καὶ θὰ ἔλθωσιν εἰς τὴν
 Ἑλληνικὴν ἐπικράτειαν, διὰ νὰ συν-
 αγωνισθῶσιν ἢ νὰ κατοικήσωσιν εἰς
 αὐτήν.
 γ. Ὅσοι εἰς ξένας ἐπικρατείας εἶναι
 γεννημένοι ἀπὸ πατέρα Ἕλληνα.
 δ. Ὅσοι αυτόχθονες καὶ μὴ καὶ οἱ τοῦ-
 των ἀπόγονοι, πολιτογραφηθέντες εἰς
 ξένας ἐπικρατείας πρὸ τῆς δημοσι-
 εύσεως τοῦ παρόντος συντάγματος,
 ἔλθωσιν εἰς τὴν Ἑλληνικὴν ἐπικρά-
 τειαν, καὶ ὀρκισθῶσι τὸν Ἑλληνι-
 κὸν ὄρκον.
 ε. Ὅσοι ξένοι ἔλθωσι καὶ πολιτογρα-
 φηθῶσιν.

Εκὼνα 219: Απόσπασμα ἀπὸ το ὀνομαζόμενο ὡς «Σύνταγμα τῆς Τροιζήνας» (1827).
Πηγή: Πολιτικὸν Σύνταγμα τῆς Ἑλλάδος, Κεφ. Γ', Βουλὴ τῶν Ἑλλήνων.

Το όραμα του Ρήγα για ένα πολυεθνικό βαλκανικό κράτος, χωρίς διακρίσεις εθνότητας, γλώσσας, θρησκείας για τους πολίτες του, δεν είχε ιδιαίτερη επιρροή στα εθνικοαπελευθερωτικά οράματα του νέου κράτους, παρά μόνο χρησίμευε ως αναφορά λόγω της εδαφικής του διάστασης. Από την αρχή, όπως βλέπουμε και στο «Σύνταγμα της Επιδάουρου», ως Έλληνες νοούνται οι αυτόχθονες χριστιανοί και οι ετερόχθονες ελληνόφωνοι χριστιανοί που έρχονται να εγκατασταθούν στη χώρα. Η εντοπιότητα, φιλελεύθερο κριτήριο απότοκο της γαλλικής επανάστασης, για τον προσδιορισμό της εθνικής (national) ταυτότητας, δεν ικανοποιούσε κατά τη διάρκεια του αγώνα της ανεξαρτησίας τους Έλληνες, γιατί υπήρχαν και αγωνιστές που κατάγονταν από περιοχές που ανέμεναν να ελευθερωθούν. Για αυτό συμπληρωνόταν από το κριτήριο της εθνικής (ethnic) καταγωγής, που πιστοποιούταν με πολιτισμικούς δείκτες (ομόθρησκο, ομόγλωσσο) και που δικαιολογούσε επιπλέον το χρέος της απελευθέρωσης. Όπως παρατηρούν οι Β. Kissane και Ν. Sitter (2010): «Η ένταση μεταξύ φιλελευθερισμού και εθνικισμού υπάρχει σε όλα τα συντάγματα που θεμελιώνονται πάνω στην αρχή της λαϊκής κυριαρχίας και η κυριαρχία του τύπου του έθνους-κράτους αναδύθηκε σταδιακά».¹¹³³

Στο κείμενο της εθνοσυνέλευσης του 1827 εισάγεται η αρχή του *jus sanguinis* και μάλιστα με τη γραμμή αίματος του πατέρα, για να μη δημιουργηθούν προβλήματα με τα άλλα κράτη (στην περίπτωση απόδοσης ιθαγένειας λόγω ελληνικής καταγωγής της μητέρας). Οι διεθνείς συνθήκες (Πρωτόκολλο Πετρούπολης, 1826) επέβαλαν το διαχωρισμό των ατόμων των εμπόλεμων και οι Έλληνες αναγκάστηκαν να μην δέχονται στις συνελεύσεις τους εκπροσώπους των αλύτρωτων Ελλήνων της οθωμανικής αυτοκρατορίας, πλην τιμητικά των ανέστιων δίγλωσσων Σουλιωτών.

¹¹³³ Kissane, B. & Sitter, N. (2010). The marriage of state and nation in European constitutions. *Nation and Nationalism*, 16 (1), σελ. 65.

13. Ἕλληνες εἶναι

α) Ὅσοι αὐτόχθονες τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπικρατείας πιστεύουσιν εἰς Χριστόν

β) Ὅσοι εἰς ξένας Ἐπικρατείας ἐγεννήθησαν ἐκ γονέων αὐτοχθόνων, ἢ ἐκ μόνου πατρὸς Ἕλληνος, καὶ πρεσβεύουσι τὴν πατρίαν θρησκείαν

γ) Ὅσοι πρεσβεύοντες τὴν ἐπικρατοῦσαν θρησκείαν, ὁμόγλωσσοι καὶ ἑτερόγλωσσοι, συνέτρεξαν εἰς τὴν Ἑλλάδα καὶ συνηγωνίσθησαν μετὰ τῶν αὐτοχθόνων ἐν τῷ διαστήματι τοῦ ἱεροῦ πρὸς τὴν ἐλευθερίαν ἀγῶνος

δ) Ὅσοι ἐκ τῶν πρεσβευόντων τὴν ἐπικρατοῦσαν θρησκείαν ἦλθον πρὸ ἑνὸς ἔτους εἰς τὴν Ἑλλάδα, καὶ ἔχουσι σταθερὰν κατοικίαν εἰς μίαν κοινότητα, ζῶντες ἀπὸ τῆς τέχνης ἢ βιομηχανίας των, ἐὰν παραιτηθῶσι πρότερον ἐπισήμως ἀπὸ τοῦ νὰ ἦναι ὑπήκοοι ἄλλου Κράτους

ε) Ὅσοι ἀλλοεθνεῖς εἰς Χριστόν πιστεύοντες ἦλθον καὶ συνηγωνίσθησαν μετὰ τῶν αὐτοχθόνων τρία ἔτη τὸν τῆς ἐλευθερίας ἀγῶνα, ἔχουν ἀποδείξεις τῶν ἐκδουλεύσεων καὶ τῆς τιμίας διαγωγῆς των, καὶ ἐνυμφεύθησαν ἑλληνίδα, ἢ εὐρίσκονται τὴν σήμερον διαμένοντες εἰς τὴν Ἑλλάδα· ἀλλ' οἱ τοιοῦτοι ὑποχρεοῦνται νὰ παραιτηθῶσι πρότερον ἐπισήμως ἀπὸ τοῦ νὰ ἦναι ὑπήκοοι καὶ ὑπὸ προστασίαν ἄλλης δυνάμεως

ς) Ὅσοι εἰς τὸ ἐξῆς γένωσι δεκτοὶ ὡς Ἕλληνες κατὰ τοὺς ἐπὶ τούτῳ ἐν τῷ παρόντι νόμους.

§. 3. Περὶ πατριογραφήσεως καὶ πολιτογραφήσεως.

16. Ὅσοι ἔρχονται εἰς τὸ ἐξῆς νὰ κατοικήσωσι σταθερῶς εἰς τὴν Ἑλλάδα, γίνονται δεκτοὶ μεταξὺ τῶν Ἑλλήνων, καὶ ἀπολαύουσι τὰ δικαιώματα τοῦ Ἑλλήνου, πατριογραφούμενοι κατὰ τοὺς ἐφεξῆς ὅρους: α) Οἱ ἐρχόμενοι ἀπὸ τοὺς τόπους τοὺς λαβόντας τὰ ὄπλα ἀπ' ἀρχῆς καὶ συναγωνισθέντες μέχρι τέλους τοῦ ἀγῶνος, πατριογραφοῦνται εὐθὺς εἰς ὅποιανδήποτε Κοινότητα ἀποκατασταθῶσιν, ἀπολαύοντες τὰ αὐτὰ δίκαια μὲ τοὺς αὐτόχθονας· β) οἱ καταγόμενοι ἀπὸ τοὺς τόπους τοὺς λαβόντας τὰ ὄπλα κατὰ τὸν ἱερὸν ἀγῶνα τῆς ἐλευθερίας καὶ μὴ ἐλευθερωθέντες, μετερχόμενοι τέχνην τινὰ, ἢ ἐπιστήμην, εἰάν ἔλθωσι μὲ τὰς οἰκογενείας των πατριογραφοῦνται εὐθὺς, ἂν δὲ μόνοι μετὰ ἕν ἔτος· γ) Οἱ ἐρχόμενοι ἀπὸ ἄλλους τόπους παρὰ τοὺς ἄνω ρηθέντας πατριογραφοῦνται μετὰ ἕν ἔτος τῆς συνεχοῦς διαμονῆς των εἰς τὴν Ἑλλάδα, ἂν ἔρχωνται μὲ τὰς οἰκογενείας των· εἰάν δὲ μόνοι, μετὰ δύο ἔτη· δ) Ὅσοι ἄλλοθενεῖς Χριστιανοὶ φέρωσι τινὰ βιομηχανίαν ἢ τέχνην, ἢ νυμφευθῶσιν εἰς τὸν τόπον μὲ Ἑλληνίδα, ἀνατρεφομένων τῶν ἰδίων των τέκνων κατὰ τὸ δόγμα τῆς μητρὸς, πατριογραφοῦνται μετὰ τριῶν ἐτῶν συνεχῆ διαμονὴν εἰς μίαν κοινότητα· ε) Ὅσοι Χριστιανοὶ ἔλθουν εἰς τὴν Ἑλλάδα καὶ συστήσωσι σημαντικὰ καταστήματα, συντείνοντα εἰς τὴν πρόοδον τῶν τεχνῶν, τῶν ἐπιστημῶν, τοῦ ἐμπορίου καὶ τῆς βιομηχανίας, πατριογραφοῦνται μετὰ ἕν ἔτος τῆς διαμονῆς των εἰς τὴν Ἑλλάδα· ς) Ὅσοι δὲ ὁμοιθνεῖς ἑτερόχθονες συνηγωνίσθησαν ἀποδεδειγμένως μετὰ τῶν αὐτόχθονων καθ' ὅλον τὸ διάστημα τῆς ἐπαναστάσεως, οἱ τοιοῦτοι λογιζονται πολῖται Ἕλληνες, καὶ ἀπολαμβάνουσι τὰ τε πολιτικά καὶ συνταγματικά δικαιώματα ἅμα καταγραφῶσιν εἰς Ἑλληνικὴν κοινότητα, καὶ ἔχωσι τὰ ἀνήκοντα χαρακτηριστικά.

17. Οἱ πατριογραφούμενοι, ἀμέτῳ ἀπολαύουσιν ἐξ ἴσου τὰ δίκαια τοῦ Ἑλλήνου.

Εικόνα 220: Αποσπάσματα ἀπὸ τὸ ὀνομαζόμενον ὡς «Ἡγεμονικὸν Σύνταγμα» (1832). Πηγή: Πολιτικὸν Σύνταγμα τῆς Ἑλλάδος (1832), Κεφ. Β', παρ.2, 3, Βουλὴ των Ἑλλήνων.

Οἱ ἀνάγκες τοῦ κράτους σε πολεμιστὲς καὶ σε μορφωμένους, ἀλλὰ καὶ σε παραγωγικοὺς υπηκόους ἐπέβαλλαν μιὰ ανοιχτὴ πολιτικὴ ἰθαγένειας πρὸς τοὺς «ἐλληνικοὺς κόσμους» (ομογενεῖς τῆς διασποράς, ἑτερόχθονες τῆς οθωμανικῆς

αυτοκρατορίας) καθώς και σε ξένους (φιλέλληνες). Ο ελλαδικός χώρος, από χώρος επανάστασης με ελαστικά σύνορα¹¹³⁴ ταυτίζεται πλέον αναγκαστικά με το διοικητικό χώρο του κράτους. Η κατάληψη της πλειονότητας των κρατικών θέσεων από ετερόχθονες, λόγω των πλούσιων προσόντων που διέθεταν, δημιούργησε εχθρότητα και αμφισβήτηση του πατριωτισμού τους από τους αυτόχθονες και κάποιοι από αυτούς έφτασαν να εισηγηθούν την απέλαση των Φαναριωτών από την Ελλάδα (Ε' Έθνοσυνέλευση, Κ' συνεδρίαση, 16/1/1832).

Με την εγκαθίδρυση της μοναρχίας στην Ελλάδα επί Όθωνα η σημαντικότερη προτεραιότητα του καθεστώτος στο εσωτερικό ήταν η πολιτική του κυριαρχία. Η απόδοση της ιδιότητας του πολίτη αναπροσδιοριζόταν από το νόμο της ιθαγένειας του 1835,¹¹³⁵ χωρίς να ακυρώνει προηγούμενες καταστάσεις. Τα πολλά κριτήρια «ελληνικότητας» περιορίζονται και το κύριο είναι πλέον ο τόπος γέννησης καθώς και η κληρονομικότητα των πολιτικών δικαιωμάτων. Οι άξονες της ενότητας ήταν η πολιτική αφοσίωση στο βασιλιά και η ενιαία θρησκεία (χωρίς να καταπιέζει τις θρησκευτικές μειονότητες). Όμως, ένα έθνος πολιτισμικού χαρακτήρα, με ιστορικότητα, όπως ισχυριζόταν, δεν μπορούσε να κλείσει τις πόρτες στους ομογενείς, στους οποίους μετά την εγκατάστασή τους στη χώρα απέδιδε με ευνοϊκούς όρους την ελληνική ιθαγένεια.¹¹³⁶

Ο Έλληνας από μέλος μιας θρησκευτικής κοινότητας, γίνεται ο υπήκοος του βασιλιά, ο δημότης, ο Έλληνας πολίτης, το ισοδύναμο του δημοσίου υπαλλήλου. Η αναγνώριση της ιδιότητας αυτής γινόταν με εγγραφή στο αντίστοιχο δημοτικό κατάλογο και με βασική προϋπόθεση της απόκτησης της ελληνικής πολιτικής ταυτότητας να δίνει ο Έλληνας από το 1833 τον εξής όρκο: «Ομνύω εις την υπερούσιον Τριάδα, και το άγιον Ευαγγέλιον, ότι θέλω φυλάξει πίστην εις τον Βασιλέα ημών ΟΘΩΝΑ, και υπακοήν εις τους νόμους του Βασιλείου της Ελλάδος».¹¹³⁷ Από τότε αρχίζει και η αντικατάσταση στα νομοθετικά κείμενα του όρου πολίτης από τον όρο υπήκοος. Έτσι έχουμε ένα νέο και σημαντικό κριτήριο, που δεν υπήρχε στις προηγούμενες θεωρήσεις της ελληνικής πολιτισμικής κοινότητας, τη σύνδεση της εθνικότητας με συγκεκριμένο τόπο, αποτέλεσμα της γαλλικής νομοθετικής επίδρασης, αλλά ίσως και του ευρύτερου συμφέροντος να διευκολυνθεί η προσέλκυση αλλοεθνών αλλοδαπών (με την απόκτηση σταθερής

¹¹³⁴ Στο κείμενο του πολιτεύματος του 1827, στις επαρχίες της Ελλάδας περιλαμβάνονταν και όσες θα λάμβαναν τα όπλα κατά της Οθωμανικής δυναστείας.

¹¹³⁵ Κώδιξ της Ελληνικής Ιθαγένειας, 15/27 Μαΐου 1835, ΦΕΚ, αρ.20, 16/28 Μαΐου 1835. Ο νόμος αυτός ίσχυσε μέχρι το 1856, οπότε τα σχετικά με την ιθαγένεια άρθρα του περιλήφθηκαν στα άρθρα 14-28 του Αστικού Νόμου του 1856 και ίσχυσαν μέχρι την έναρξη της ισχύος του Αστικού Κώδικα του 1946.

¹¹³⁶ Οι ομογενείς αν ήθελαν μπορούσαν να αποκτήσουν αυτόματα την ρωσική υπηκοότητα με ένα σύντομο ταξίδι στη Ρωσία, όπου έδιναν όρκο πίστewς στον Τσάρο.

¹¹³⁷ Β.Δ. 30 Ιαν/11 Φεβρ. 1833, ΦΕΚ, αρ. 2,22 Φεβρ/6 Μαρτ. 1833, από Βόγλη, Ε. (2008). ό.π., σελ.162. Το επίσημο κείμενο του όρκου απέκρυπτε έμμεσα την ύπαρξη ετερόθρησκων κατοίκων, οι οποίοι και έδιναν αυτόν τον όρκο ή κάποια ανεπίσημη παραλλαγή του.

κατοικίας στη χώρα) και η νομιμοποίηση των απογόνων των Βαυαρών. Ο τίτλος του πολίτη άνοιγε και το δρόμο για τη δημοσιοϋπαλληλία. Σύμφωνα με το δημοτικό νόμο,¹¹³⁸ οι αυτόχθονες πολιτογραφούνταν Έλληνες λόγω γεννήσεως, οι ετερόχθονες με την κατάταξή τους σε ελληνικό δήμο, οι απάτριδες (κυρίως έκθετα παιδιά) κατά την κατάταξή τους, τη νύμφευσή τους ή την «τελεία αποκατάστασίν τους» σε ελληνικό δήμο. Όμως, όπως αναφέρει ο F.Strong (1842), δέκα χρόνια μετά το νόμο, περισσότεροι από 6.000 ετερόχθονες περιφέρονταν στην Ελλάδα χωρίς να έχουν ενταχθεί σε δήμο και χωρίς να έχουν δώσει όρκο πίστης στο βασιλιά. (Βόγλη, 2008)

Όπως αναφέρει η Ε.Βόγλη (2008), που πραγματεύεται το θέμα της ιθαγένειας την περίοδο 1821-1844, μια ομάδα Ελλήνων το γένος, για την οποία δεν υπήρχε πρόνοια στις διεθνείς συμφωνίες ήταν οι ομογενείς μετανάστες που ζούσαν στη Δ. Ευρώπη και τη Ρωσία, που αν και τυπικά είχαν την οθωμανική υπηκοότητα (αν δεν είχαν πολιτογραφηθεί στη χώρα που ζούσαν) δεν ενδιέφεραν τους Οθωμανούς αλλά αντίθετα το ελληνικό κράτος, που έκανε τις μέγιστες διευκολύνσεις για την ελληνοποίησή τους. Μέχρι το νόμο του 1835 αρκούσε η ορκοδοσία τους σε ελληνικό προξενείο και μετά το νόμο είχαν δικαίωμα εγγραφής από μακριά σε δήμο της Ελλάδας. Οι Έλληνες της Ευρώπης ήταν οι πιο ευνοημένοι της ομογενειακής πολιτικής μέχρι το 1843.

Ἄρθρον 3.
Οἱ Ἕλληες εἶναι ἴσῳ ἐπίσῳ τοῦ Κόμου καὶ ἐπιτή-
ρῳντῳ ἀδικαιοῖαν φ' ἐὰ σῳμῳδία βάρη, ἀδικῳδῳς εἰς ἐπι-
ρωσῳκίας τοῦ μῳτοῦ δὲ οἱ ἀεγῳλα Ἕλληες γῳνω δὲ εἰς φ' οἱ
ἐὰ ἐὰ σῳμῳδία ἐσαγγεῳμαλα.
Ἐρωδία εἶναι οἱ ἀδικῳδῳς π' ἀδικῳδῳς ἐὰ ἐπι-
ρωδῳριζῳιὰ τοῦ ἐρωδῳνῳ καὶ τοῦ Κόμου τοῦ Κράτους.

Εικόνα 221: Άρθρο 3 του συντάγματος του 1844 που προσδιορίζει τον Έλληνα πολίτη.

Πηγή: Σύνταγμα της Ελλάδος (1844). Βουλή των Ελλήνων.

¹¹³⁸ ΦΕΚ, αρ. 3, 10/22 Ιαν. 1834.

Η αρχική διατύπωση του παραπάνω άρθρου δεν διαφοροποιούσε ως προς τα δικαιώματα και τις υποχρεώσεις τους, παρά μόνο στην κατάληψη δημόσιας θέσης και άνοιξε στην εθνοσυνέλευση μια μεγάλη συζήτηση για το ποιος είναι Έλληνας και ποιος ξένος. Σε τροπολογία του νόμου περί ιθαγένειας, ως Έλληνες πολίτες θεωρούνταν αυτοδίκαια οι αυτόχθονες που απολάμβαναν τα πλήρη δικαιώματα, που μεταβιβάζονταν στα παιδιά τους και όχι οι γεννημένοι εντός της χώρας αλλοδαποί ή οι εκτός της χώρας γεννημένοι από Έλληνες. Στους ετερόχθονες που δεν είχαν συμμετάσχει στον αγώνα (πλην των αναγνωρισμένων από τα πρωτόκολλα προσφύγων) τέθηκε για πρώτη φορά υποχρεωτικό διάστημα προσαρμογής ως προϋπόθεση και μάλιστα και αναδρομικά, στερώντας τους κεντημένα, πράγμα που τους έφερε σε χειρότερη μοίρα από τους αλλοδαπούς που ζητούσαν πολιτογράφηση. Από αυτήν την «τιμωρία» εξαιρέθηκαν οι καθηγητές, οι διερμηνείς και οι προξενικοί υπάλληλοι και οι στρατιωτικοί. Η εθνοσυνέλευση κατήργησε και την εκπροσώπηση ομάδων ετεροχθόνων (Αγραφιώτες, Μακεδόνες, Θράκες, Κρήτες, Βούλγαροι-Σέρβοι, κ.α.) πλην Ψαριανών, ικανοποιώντας έτσι και τους Οθωμανούς. Με το Β΄ Ψήφισμα απολύθηκαν για λίγο μερικές δεκάδες ετεροχθόνων, ικανοποιώντας το γενικότερο αίσθημα για δικαιοσύνη έναντι αυτών, που αν και ορθόδοξοι ελληνόφωνοι, οι ντόπιοι τους έβλεπαν σαν καταληψίες του κράτους. Ουσιαστικά συνέβαινε μια ετεροχρονισμένη εκδίκαση των παλαιότερων ηγετικών στρωμάτων της κοινωνίας, που άφηναν κατά μέρος το ευρύτερο εθνικό όραμα έναντι της διαχείρισης του κράτους. Τελικά με τον Αστικό Νόμο 1856, που αντικατέστησε το νομοθετικό πλαίσιο του 1835, το πολιτικό έθνος χαρακτηριζόταν με βάση το κριτήριο της εθνικής καταγωγής

Οι Οθωμανοί έδειξαν ενδιαφέρον για τους μετανάστες που είχαν μετοικήσει στην επικράτειά τους από τις μετέπειτα ελληνικές περιοχές πριν ή κατά τη διάρκεια της επανάστασης. Αυτούς τους θεωρούσαν εσωτερικούς μετανάστες, υπηκόους του σουλτάνου που πλήρωναν και χάρατσι (μέχρι την κατάργησή του το 1840). Η ελληνική πλευρά τους που τους είχε εφοδιάσει με ελληνικό διαβατήριο, με το κριτήριο του τόπου καταγωγής, διεκδικούσε την υπηκοότητά τους. Το πρόβλημα γινόταν δυσκολότερο για τους απογόνους των αναγνωρισμένων πατέρων από την Ελλάδα, για απογόνους μη αναγνωρισμένων αυτοχθόνων πατεράδων και για απογόνους αγωνιστών που είχαν μεταναστεύσει. Ο Ζωγράφος, πρώτος πρεσβευτής της Ελλάδας στην Κων/πολη και μετέπειτα υπεύθυνος στο υπουργείο Εξωτερικών, που χειριζόταν το θέμα, υπέγραψε με πενταετή καθυστέρηση την πρώτη εμπορική συνθήκη μεταξύ των δύο κρατών (1840), λόγω της ασυμφωνίας των δύο κυβερνήσεων σε αυτό το ζήτημα. Σύμφωνα με το άρθρο 2 αυτής της συνθήκης, αναγνωρίζονταν ως υπήκοοι του ελληνικού βασιλείου μόνο οι γεννημένοι στην ελεύθερη Ελλάδα και οι ήδη αναγνωρισμένοι από τα ισχύοντα πρωτόκολλα με τους συμμάχους. Σύμφωνα με το άρθρο 24, οι υπόλοιποι ελληνικής καταγωγής υπήκοοι του σουλτάνου θα είχαν μέχρι τέλους την οθωμανική υπηκοότητα (το οθωμανικό

δίκαιο δεν αναγνώριζε αποποίηση εθνικότητας/υπηκοότητας). Αυτό το γεγονός προκάλεσε αντιδράσεις στο εσωτερικό και δεν επικυρώθηκε η συνθήκη από την ελληνική πλευρά γιατί θεωρήθηκε προδοσία κατά της εθνικότητας, αφού για πρώτη φορά η «νοερή κοινότητα» διασπώταν με βάση τον τόπο γέννησης. Δύο μήνες μετά από την επιστροφή του στην Αθήνα ο Ζωγράφος παραιτήθηκε και οι Αθηναίοι τον αναθεμάτισαν και τον καταράστηκαν.

Η πρώτη συντακτική εθνοσυνέλευση του 1843-44, που απαρτιζόταν από αυτόχθονες κτηματίες και μόνιμους κατοίκους (πενταετής διαμονή του πληρεξούσιου στην επαρχία του) αναγνώριζε ως κεφαλή της εκκλησίας τον Ιησού Χριστό αντί του βασιλιά (άρθρο 2) και επέβαλε ορθόδοξο διάδοχο ή ορθόδοξο βασιλικό επίτροπο (άρθρα 40, 44). Η επικρατούσα θρησκεία ως «ελληνοποιητική» δύναμη θα δρούσε αφομοιωτικά και στον βασιλιά. Όμως η ελλαδική εκκλησία αποσχίστηκε το 1833 για πολιτικούς λόγους¹¹³⁹ από την ευρύτερη ορθόδοξη «νοερή κοινότητα» που είχε ως κεφαλή τον Πατριάρχη. Όσον αφορά τις θρησκευτικές μειονότητες η ελληνική καθολική εκκλησία είχε μεγαλύτερη ελευθερία από την ορθόδοξη. Οι μουσουλμάνοι και οι Εβραίοι πολίτες είχαν ελευθερία στην άσκησης της θρησκείας τους.

Όπως αναφέρει η Βόγλη (2008), στην Εύβοια, όπου υπήρχε η μεγαλύτερη μουσουλμανική μειονότητα και ιδιαίτερα στην επαρχία Καρυστίας, τέθηκε το πρώτο σημαντικό ζήτημα ιθαγένειας μετά την εγκαθίδρυση της μοναρχίας. Συγκεκριμένα, οι μουσουλμάνοι νέοι ελληνικής καταγωγής, που κάτω από πίεση είχαν αλλαξοπιστήσει για να ενταχθούν στο υπηρετικό προσωπικό των μουσουλμάνων της περιοχής έπρεπε να θεωρηθούν Έλληνες (με κριτήριο την καταγωγή); Επίσης, οι εκχριστιανισμένες Οθωμανίδες που δεν ακολούθησαν τις οικογένειές τους στην αποχώρηση από την Ελλάδα, έπρεπε να θεωρηθούν Ελληνίδες (με κριτήριο τη θρησκεία);

Το Οθωμανικό κράτος κατήγγειλε την Ελλάδα για μεθοδεύσεις και παραβιάσεις των συνθηκών και δικαιώθηκε, διότι οι «αποπλανηθέντες ελληνόπαιδες» ήταν ήδη μουσουλμάνοι την στιγμή της προσάρτησης της Εύβοιας στο Ελληνικό κράτος, με αποτέλεσμα τα δικαιώματά τους να προσδιορίζονται από το οθωμανικό και όχι από το ελληνικό δίκαιο. Έτσι το νέο κριτήριο που υιοθέτησε η ελληνική κυβέρνηση ήταν η ελεύθερη βούληση των ατόμων αυτών. Τελικά, οι «αποπλανηθέντες ελληνόπαιδες» επέλεξαν να θεωρούνται Οθωμανοί, ενώ οι αντίθετα οι εκχριστιανισθείσες Οθωμανίδες επικαλούμενες την αυτοχθονία και το νέο τους θρήσκευμα επέλεξαν την ελληνική εθνική ταυτότητα και ζήτησαν

¹¹³⁹ Την πνευματική εξουσία των Ελλήνων από ένα εξωελληνικό κέντρο, τον Πατριάρχη, που ήταν υπήκοος του σουλτάνου και που δεν ταύτιζε τα συμφέροντα της ορθοδοξίας με αυτά του ελληνικού κράτους καθώς και τον μελλοντικό κίνδυνο επιρροής του ρωσικού παράγοντα μέσω του Πατριαρχείου.

αργότερα, μέσω των Ελλήνων συζύγων τους, την αρωγή του κράτους σε κληρονομικές διεκδικήσεις τουρκικών κτημάτων. Δηλαδή για τα άτομα αυτά, για μεν τους άνδρες βάρυνε η θρησκευτική διάσταση, για δε τις γυναίκες η αγάπη για τον τόπο που γεννήθηκαν και μεγάλωσαν, προσδιορίζοντας ανάλογα και την εθνική τους ταυτότητα, επιλογές που πιθανόν επηρεάστηκαν και από το ατομικό συμφέρον¹¹⁴⁰. Αυτή η διπλωματική αποτυχία οδήγησε στην παραίτηση και υπαγωγή σε δίκη του νομάρχη Γεωργίου Αινιάν, που εκτελούσε οδηγίες του Τρικούπη, και αργότερα την επάνοδό του. Αυτό το αρνητικό γεγονός είχε θετική επίδραση στην κοινή γνώμη που έβλεπε το βασιλιά της να ταυτίζεται με την άποψη της ορθόδοξης πλειοψηφίας.

Το ομόδοξο αν και δεν ήταν επαρκής παράγοντας ελληνικότητας, αποτέλεσε το μοναδικό κριτήριο για την πρώτη μαζική ελληνοποίηση ομογενών προ του 1835. Ήταν οι ομογενείς της Αγορα που κατόπιν ζητούσαν να τεθούν υπό την προστασία του ελληνικού κράτους και της νεοσύστατης εκκλησίας του, για να γλυτώσουν από την παπική καταπίεση, αίτημα με το οποίο ασχολήθηκε προσωπικά και ο Όθωνας. Αν και δεν πληρούσαν τις τυπικές προϋποθέσεις των ελληνικών νόμων (μερικοί μάλιστα θεωρούνταν φυγάδες/λιποτάκτες εν καιρώ πολέμου), το αίτημά τους έγινε δεκτό (έδωσαν τον όρκο και εγγράφηκαν σε δήμο), γιατί εκτός των άλλων αύξανε το γόητρο του βασιλείου και της ελληνικής εκκλησίας.

Το κυριότερο κριτήριο ελληνικότητας παρέμενε η εθνοτική καταγωγή, που πιστοποιούταν από «μαρτυρικά έγγραφα»¹¹⁴¹. Έτσι, οι Ρωμηοί υπήκοοι του σουλτάνου, με την εγγραφή τους σε ελληνικό δήμο και χωρίς την τριετή διαμονή που πρόβλεπε ο νόμος του 1835, επέστρεφαν στην Τουρκία με διαβατήριο ως Έλληνες υπήκοοι. Αν και οι ελληνικές κυβερνήσεις προσπαθούσαν να μετριάσουν την ευκολία αυτών των ελληνοποιήσεων, δεν πέτυχαν σπουδαία αποτελέσματα. Η πρακτική αυτή δεν διαφοροποιούσε στην ουσία τους Έλληνες στην καταγωγή από τους Έλληνες υπηκόους.

Βλέπουμε ότι διαχρονικά οι Έλληνες χρησιμοποίησαν πολλά κριτήρια για τον καθορισμό της ιθαγένειας (με βάση την εθνότητα, τη χωρική κυριαρχία, ακόμα και την ατομική βούληση) ανάλογα τον πολιτικό στόχο που είχαν στην κάθε περίπτωση. Γενικά, κυρίαρχη ήταν η ευρεία θεώρηση του έθνους (εθνοτική και πολιτισμική).

¹¹⁴⁰ Οι μουσουλμάνοι ελληνόπαιδες πιθανόν να ήταν γόνοι φτωχών οικογενειών και το συμφέρον τους ήταν να ακολουθήσουν το αφεντικό τους στην Τουρκία, ενώ οι τουρκικής καταγωγής μουσουλμάνες, παραμένοντας στην Ελλάδα, θα παντρεύονταν πιθανότατα κάποιον Έλληνα και συνεπώς αργά ή γρήγορα θα προσχωρούσαν στον χριστιανισμό.

¹¹⁴¹ Δεν υπήρχαν δημοτολόγια στην οθωμανική αυτοκρατορία, αλλά και οι ελληνικές αρχές δεν τηρούσαν καταλόγους με τα εκδοθέντα διαβατήρια για να κάνουν έλεγχο αιτημάτων ανανέωσης.

Πέρα από την κρατική θεώρηση περί ελληνικότητας, υπήρχε και η λαϊκή αντίληψη, που πήγαζε μέσα από την πολιτισμική οπτική της εθνοτικής ταυτότητας. Ο Νικόλαος Δραγούμης αφηγείται το ακόλουθο περιστατικό από το πέρασμά του στον Πόρο το 1827 :

Μόλις καθίσαντες περί τον σταυρόν, εσφραγίσθημεν, ως έθος, δια του σημείου του σταυρού και η γραία οικοδέσποινα, αποταθείσα προς εμέ τον κατά Φράγκους ενδεδυμένον,

-Πώ! Ανεφώνησεν, εσύ Φράγκο, κάνει σταυρό;

-Ναι, απεκρίθην, είμαι και εγώ χριστιανός.

Και εσφραγίσθην εκ νέου. Εκείνη δε, δραμούσα εν αληθεί εκστάσει προς προς την θύραν, ηκούσθη κρίζουσα μεγαλοφώνως.

-Μάρω, Μπίλιω, Κονδύλω, Νέζω, ένι τεχίχνι νίυ Φράγκ che bin krigne (ελάτε να ιδήτε ένα Φράγκον κάμνοντα τον σταυρόν αυτού).¹¹⁴²

Η Αρβανίτισα γιαγιά δεν μπορούσε να πιστέψει ότι ήταν ορθόδοξος και Έλληνας ο φραγκοφορεμένος Δραγούμης. Οι ορθόδοξοι Αρβανίτες της Ελλάδας συμβίωναν επί αιώνες με τους ελληνόφωνους κατοίκους της, είχαν κοινότητα ηθών, εθίμων και πάμπολλοι αγωνίστηκαν εναντίον των Οθωμανών συνδέοντας ενεργητικά την τύχη τους με τους εξεγερμένους.

Ο κύριος εκπρόσωπος της εθνικής ιστοριογραφίας Κ. Παπαρρηγόπουλος σημείωσε σχετικά: «Μη μας ταράττη άρα η επιμιξία του νεωτέρου ελληνικού έθνους μετά πολλών ξένων τουναντίον, δυστύχημα ίσως ήθελεν είσθαι εάν διέμενεν επί τοσούτου χρόνου διάστημα άμικτον και ιδιόρρυθμον, διότι φαίνεται ότι τα εθνικά εκείνα συνοικέσια είναι κατά τινας εποχάς αναγκαία προς την ανάπτυξιν της εφύιας των λαών...Τι συμβαίνει τώντι σήμερα περί ημάς; Δύο φυλαί κατοικούσι την Ελλάδα η Ελληνική και η Αλβανική ...Έν και μόνον εθνικόν στοιχείον έχει εισέτι η φυλή εκείνη [η Αλβανική], την γλώσσαν αλλά και αύτη υποχωρεί βαθμηδόν εις την κατακτητικήν πορείαν του ελληνισμού ... Τούτο ονομάζω συγχώνευσιν της Αλβανικής φυλής εντός Ελληνικής τούτο υπερίσχυσιν του ελληνικού πνεύματος, άμα δε, ενίσχυσιν του Ελληνικού έθνους δια των υλικών δυνάμεων όσας η φυλή εκείνη εκόμισε μεθ' αυτής.».¹¹⁴³

Το ελληνικό κράτος ήταν από την αρχή σίγουρο για την σταδιακή γλωσσική αφομοίωση των ορθόδοξων Αρβανιτών και η στρατηγική της «ελληνοποίησης» μέσω της εκπαίδευσης αφορούσε κατά πρώτο λόγο τους εκτός συνόρων

¹¹⁴² Δραγούμης, Ν. (1973). *Ιστορικά Αναμνήσεις*, επιμ. Άλκης Αγγέλου (τόμ.Α'), Αθήνα: ΝΕΒ, σελ. 65. Στο Σκοπετέα, Έ. (1988). *Το «πρότυπο βασίλειο» και η μεγάλη ιδέα. Όψεις του εθνικού προβλήματος στην Ελλάδα*, σελ. 119-120.

¹¹⁴³ Παπαρρηγόπουλος, Κ. (1850). Εισαγωγή εις την ιστορίαν της αναγεννήσεως του ελληνικού έθνους. *Πανδώρα*, 1 (9), σελ. 201.

ορθοδόξους της οθωμανικής αυτοκρατορίας (δίγλωσσους και μη).¹¹⁴⁴ Παρόλα αυτά δεν ένοιωθε και άνετα με την ακριβή καταγραφή των αλβανόγλωσσων στην επικράτειά του, όπως φαίνεται και από τα αποτελέσματα της απογραφής του 1879, τότε που καταγράφοντας συνολικά τους μη ελληνόφωνους ανά επαρχία, απέφυγε να παρουσιάσει τις ιδιαίτερες γλωσσικές ταυτότητες. Ακολουθώντας την συνιστώμενη πρακτική του διεθνούς στατιστικού συνεδρίου της Αγ. Πετρούπολης, το ερώτημα ήταν για την «λαλουμένη γλώσσα».

Ο Α. Μανσόλας, που επιμελήθηκε την έκδοση των αποτελεσμάτων σημείωσε: «Δυστυχώς κατά την απογραφήν του 1879, δεν εξηκριβώθη ιδιαιτέρως ο αριθμός των λαλούντων την αλβανικήν και δια τούτο παρέθεσα ανωτέρω τας επαρχίας και τους Δήμους εν οίς απεγράφησαν μη λαλούντες την ελληνικήν, διότι εισί γνωστοί εν γένει οι δήμοι εν τη περιφερεία των οποίων επικρατεστέρα είναι η αλβανική.»¹¹⁴⁵ Το ποσοστό των αλλόγλωσσων στην Αττικοβιοιτία έφτανε το 21,66%, με την συντριπτική πλειοψηφία τους να είναι αλβανόφωνοι. Η απουσία περιοχών της Δυτικής Στερεάς απέκρυπτε βλαχόφωνους.

Δεν έχουμε σχετικά στοιχεία από τις απογραφές του 1889 και του 1896, επειδή δεν ολοκληρώθηκε η επεξεργασία τους λόγω οικονομίας και καταστροφής από πυρκαϊά των δελτίων αντίστοιχα. Πληρέστερα στοιχεία θα δοθούν από τους πίνακες της τεχνικά αρτιότερης απογραφής του 1907, όπου η σχετική ερώτηση ήταν ποια γλώσσα μιλούσε ο απογραφόμενος ως δική του. Ο Σταυρακάκης (1916) παρατήρησε ότι «πάντες οι Έλληνες θεωρούσιν ως ιδικήν των την Ελληνικήν γλώσσαν, ουχί όμως πάντες ομιλούσιν αυτήν.», για αυτό θα ήταν προτιμότερο το ερώτημα περί της γλώσσας να ήταν το ποιά γλώσσα μιλούσε στο σπίτι του.

Στην απογραφή αυτή η κατηγορία της γλώσσας περιλάμβανε τις εξής υποκατηγορίες: ελληνική, αλβανική, κουτσοβλαχική¹¹⁴⁶, τσακωνική¹¹⁴⁷, τουρκική, ιταλική, αγγλική/γαλλική/ρωσική, άλλη ή ανεξακρίβωτη. Οι αλβανόφωνοι αποτελούσαν το 19,37 % του γενικού πληθυσμού, με την παρατήρηση ότι στην Ύδρα και στις Σπέτσες έπαυσε πλέον λαλουμένη η αλβανική. Η αμέσως επόμενη σε μέγεθος γλωσσική μειονότητα μιλούσε την «κουτσοβλαχικήν» σε αναλογία 3,85 %, που μετά την προσάρτηση της Θεσσαλίας γινόταν εντονότερα αισθητή.

Τα στοιχεία αυτά θα αποτυπωθούν στους πίνακες της απογραφής του 1907, όπου εμφανίζεται και μια άλλη γλωσσική μειονότητα που μιλά την «κουτσοβλαχικήν».

¹¹⁴⁴ Βόγλη, Ε. (2008). ό.π., σελ.148.

¹¹⁴⁵ Υπουργείον Εσωτερικών. (1881). *Στατιστική της Ελλάδος. Πληθυσμός 1879*. Αθήναι, σελ. 39.

¹¹⁴⁶ Ο χαρακτηρισμός Κουτσοβλαχοί είναι οθωμανικής προέλευσης, για διάκριση των βλαχόφωνων του ελλαδικού χώρου (Μικρά Βλαχία) από αυτούς της Ρουμανίας.

¹¹⁴⁷ Η τσακωνική, είναι ελληνική διάλεκτος που μιλιόταν μόνο στους δήμους Λιμναίου και Βρασιών της επαρχίας Κυνουρίας.

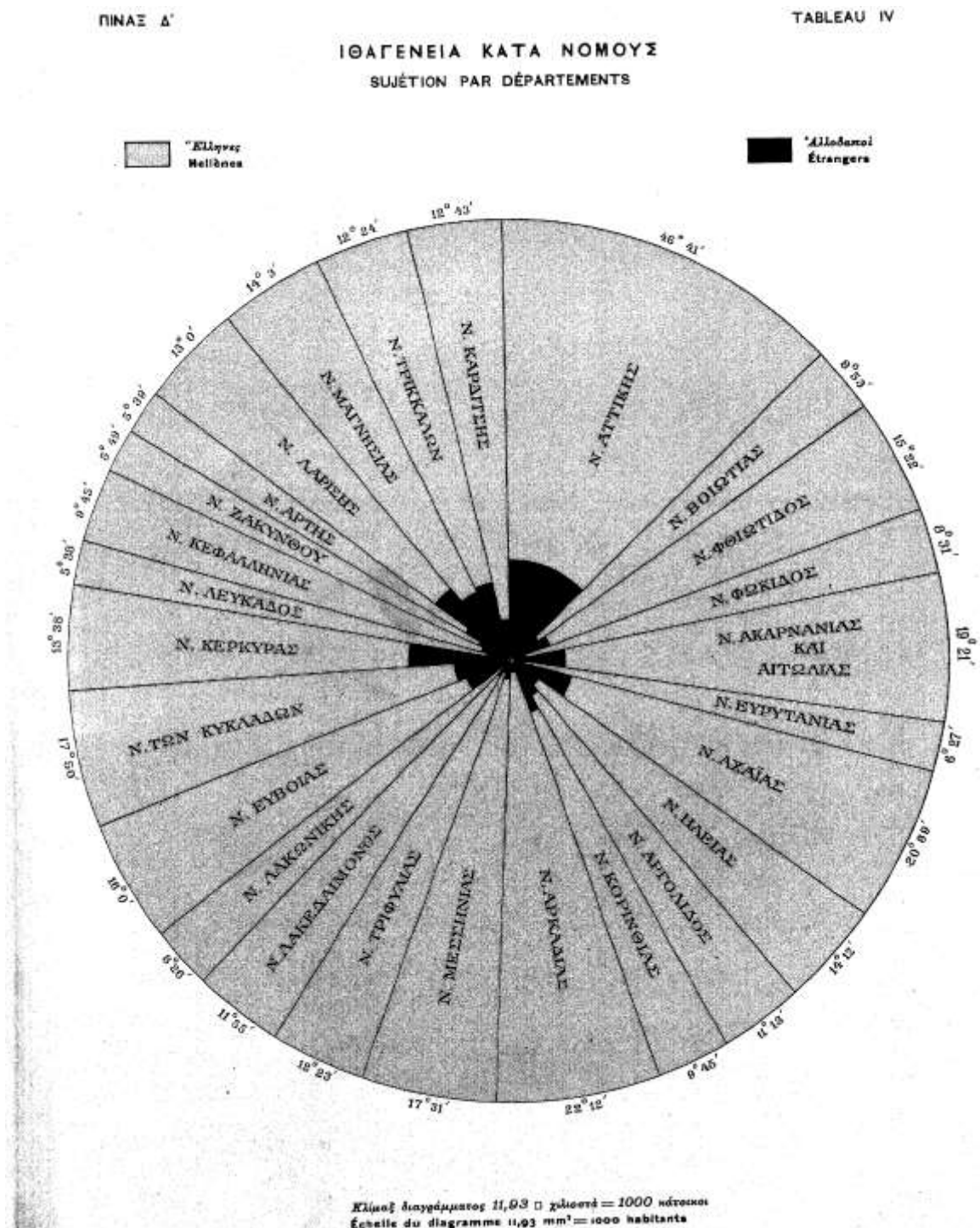
ΕΠΑΡΧΙΑΙ	Λαλούντες την Αλβανικήν	ΔΗΜΟΙ	Λαλούντες την Αλβανικήν	ΕΠΑΡΧΙΑΙ	Λαλούντες την Αλβανικήν	ΔΗΜΟΙ	Λαλούντες την Αλβανικήν				
Αιτικής	6,627	Αθηναίων ...	158	Ναυπλίας	1,543	Μυθίας	1,542				
		Αχαρνών ...	2,272			Σπεισών και Έρμιονίδος	672	Έρμιόνης ...	288		
		Θορικού ...	507					Κρεμνίδου ...	374		
		Κρούσιας ...	532					Τροιζηνίας	1,330	Αργόλης ...	221
		Μοραθιάδος ...	1,295							Μεθάνου ...	1,081
Φυλῆς	1,324	Κορινθίας	2,891	Πυλῆνης ...	532						
Ψευσιών ...	421			Σικιωνίου ...	518						
Αιγίνης	1,68			Αγκαστρίου ...	160	Σολυγιάς ...	1,780				
		Μεγαρίδος	11,592	Ειδυλίας ...	1,465	Δορῶν	1,591				
				Έλευσίνας ...	3,828			Αγιάδας ...	1,296		
Τριφυλίου ...	2,327			Καρυστίου ...	1,222						
Λεβαδίας	2,722	Πέτρας ...	1,190	Καρυστίας	5,710	Σιτριών ...	1,812				
		Διστομίου ...	1,480			Ταρυνίου ...	1,380				
Θηβών	14,540	Θηβαίων ...	993	Ανδρου	198	Ανδρου ...	197				
		Αρκαμυνίου ...	853	Δαρίας	103						
		Αζιδίως ...	1,473					Αγινιάς	117		
		Θεσπιών ...	1,780								
		Θιάβης ...	773								
		Πλατειών ...	3,644								
Τανιέρως ...	5,015										
Λοκρίδος	442	Λοκρινής ...	422								

ΕΠΑΡΧΙΑΙ	Λαλούντες την Κουτσο- ελαχικήν	ΔΗΜΟΙ	Λαλούντες την Κουτσο- ελαχικήν	ΕΠΑΡΧΙΑΙ	Λαλούντες την Κουτσο- ελαχικήν	ΔΗΜΟΙ	Λαλούντες την Κουτσο- ελαχικήν
Βάλου	834	Στριτών ...	834	Τυρνάβου	920	Τυρνάβου ...	920
Βοιόσης και Ξηρομέρου	2,388	Λοτακού ...	830	Βόλου	797	Ίσοκώ ...	320
		Οινιάδες ...	1,558			Φιρών ...	395
Αργής	886	Καλοφροτών ...	881	Αλμυρού	502	Αλμυρού ...	375
Δαρίας	801	Δαρίας ...	167	Τρικάλων	312	Τραυσιών ...	278
		Αρμενίου ...	493	Καλαμπάκας ...	2,372	Μαυλοκασίου ...	2,160
Αγινιάς	201	Δοτίου ...	100			Καρδίσης	170
		Κασθανιάς ...	101				

Εικόνες 222, 223: Πίνακες των λαλούντων την αλβανικήν και την κουτσοβλαχικήν σε ελληνικές επαρχίες.

Πηγή: Υπουργείον των Εσωτερικών/Υπηρεσία Απογραφής (επιμ. Χωματιανού). (1909). Στατιστικά αποτελέσματα της γενικής απογραφής του πληθυσμού κατά την 27 Οκτωβρίου 1907, τόμος πρώτος, σελ. ξβ'.

Από τις ξένες γλώσσες την πρώτη θέση κατείχε η ιταλική, που την μιλούσαν στην Κέρκυρα 6.752 άτομα σε σύνολο 5.117 αλλοδαπών, 1.800 στην Αχαΐα και 1751 στην Αττική.

Εικόνα 224: Κυκλικό διάγραμμα ιθαγένειας ανά νομό (1907)

Πηγή: Υπουργείον των Εσωτερικών/Υπηρεσία Απογραφής. (επιμ. Χωματιανού). (1909). Στατιστικά αποτελέσματα της γενικής απογραφής του πληθυσμού κατά την 27 Οκτωβρίου 1907 (τόμ. Δεύτερος, Μέρος Τρίτον). Πίνακες Γραφικοί, σελ. χ.α.

Η προβλεπόμενη απογραφή του 1915 δεν πραγματοποιήθηκε, λόγω της ανώμαλης πολιτικής κατάστασης και τα επόμενα στοιχεία που συγκεντρώθηκαν ήταν στην απογραφή του 1920, όπου το σχετικό ερώτημα ήταν για το αν η μητρική γλώσσα ήταν η ελληνική ή άλλη. Σύμφωνα με τον πίνακα της επόμενης εικόνας τα στοιχεία για τη γλώσσα αφορούσαν την «Παλαιά Ελλάδα» (προ των βαλκανικών πολέμων), πράγμα που δείχνει την αποφυγή παροχής επίσημων συγκεντρωτικών στοιχείων για τις νεότερες και λιγότερο ομοιογενείς περιοχές του κράτους. Πάντως τα αποτελέσματα αυτά δεν περιλήφθηκαν στην σχετική έκδοση (1928), που περιείχε τα συγκεντρωτικά αποτελέσματα της εν λόγω απογραφής. Αντίθετα, παρουσιάζονται με αναλυτικό τρόπο στο τεύχος για τη Θεσσαλία και την Άρτα.¹¹⁴⁸ Νέες γλωσσικές κατηγορίες είναι η βουλγαρική, η ισπανική (λόγω των Εβραίων), η τουρκική, η ουγγρική και η αθιγγανική¹¹⁴⁹.

Πίναξ 32. Tableau 32.

Γλώσσα	*Απογραφή 1920 Recensement de 1920						*Απογραφή 1907 Recensement de 1907						Langue
	Συνολών Total	*Αρσένες Hommes	Θήλειες Femmes	*Επί 1000 Sur 1000			Συνολών Total	*Αρσένες Hommes	Θήλειες Femmes	*Επί 1000 Sur 1000			
				*Ατόμων Individus	*Αρσένες Hommes	Θήλειες Femmes				*Ατόμων Individus	*Αρσένες Hommes	Θήλειες Femmes	
*Ελληνική	665.955	235.698	230.257	948.11	949.16	947.03	399.909	207.654	192.275	970.79	970.54	971.06	Grecque
*Αλβανική	748	531	217	1.52	2.14	0.89	367	389	118	1.29	1.82	0.63	Albanaise
*Ιταλική	56	31	25	0.11	0.12	0.10	215	158	57	0.52	0.74	0.29	Italienne
*Κουρσοβλαχική	15.960	7.347	8.613	32.48	29.59	35.49	7.044	3.608	3.576	17.10	16.21	18.06	Coutzovalaque
*Τουρκική	4.403	2.321	2.082	8.96	9.35	8.56	1.712	994	718	4.16	4.61	3.63	Turque
*Αθιγγανική	1.584	691	893	3.22	2.78	3.67							Trigane
*Βουλγαρική	512	448	64	1.04	1.81	0.26							Bulgare
*Γερμανική	158	105	23	0.32	0.54	0.09	2.554	1.294	1.299	0.29	0.90	0.36	Allemande
*Ισπανική	1.599	819	780	3.25	3.30	3.21							Espagnole
*Ουγγρική	63	37	26	0.13	0.15	0.11							Hongroise
*Ρουμανική	15	85	72	0.32	0.34	0.30							Roumaine
Λοιπά ξένα γλώσσα ..	257	180	77	0.52	0.72	0.32							Autres langues étrangères
Μή δηλωθείσα	7	1	6	0.02	0.00	0.03							Non déclarée
Σύνολον	491.459.248	324.243.135	1000.00.1000.00	1000.00.1000.00	1000.00.1000.00	1000.00.1000.00	411.941.213.957	197.984.1000.00	1000.00.1000.00	1000.00.1000.00	1000.00.1000.00	1000.00	Total

Εικόνα 225: Συγκεντρωτικός πίνακας γλωσσικής κατανομής του πληθυσμού Θεσσαλίας και Άρτας το 1920.

Πηγή: Γ.Σ.Υ.Ε. (1929). *Απογραφή του Πληθυσμού της Ελλάδος κατά της 19ην Δεκεμβρίου 1920. II Στατιστικά αποτελέσματα δια την Θεσσαλίαν και Άρταν*, σελ. λστ'.

¹¹⁴⁸ Γ.Σ.Υ.Ε. (1929). *Απογραφή του Πληθυσμού της Ελλάδος κατά της 19^{ης} Δεκεμβρίου 1920 (III). Στατιστικά αποτελέσματα δια την Θεσσαλίαν και Άρταν*.

¹¹⁴⁹ Καμία γλώσσα δεν εμφανίζεται ξεχωριστά αν δεν μιλιόταν από 5 τουλάχιστον άτομα και στους πίνακες των περιφερειών (>50.000) αν δεν μιλιόταν από τουλάχιστον 1 στους 10.000.

Στον παραπάνω πίνακα βλέπουμε, σε σχέση με τα στοιχεία της απογραφής του 1907, εντυπωσιακή είναι η συρρίκνωση των Γερμανών στις περιοχές αυτές κατά 94%, που αντανακλά τον προσανατολισμό της χώρας προς τους αντιπάλους τους (Άγγλους και Γάλλους).

Σε ειδικότερους πίνακες που αφορούσαν το νομό Τρικάλων εμφανίζονται για πρώτη φορά σε κρατική στατιστική η μακεδονική γλώσσα και η σερβική. Η νέα κατηγορία της μακεδονικής γλώσσας, διαφορετικής από τη σερβική και τη βουλγαρική δείχνει την ύπαρξη μιας πληθυσμιακής ομάδας με διακριτή γλωσσική τουλάχιστον ταυτότητα, που απογράφηκε μακριά από τις εστίες της (όλοι πλην μιας άνδρες, πιθανότατα εργάτες). Αυτή η αναγνώριση της μακεδονικής ως γλώσσας δεν ίσχυε τότε διεθνώς. Για παράδειγμα, στο «Dictionary of Races or Peoples» της αμερικανικής επιτροπής μετανάστευσης, στο λήμμα Macedonian υπάρχει προώθηση προς το λήμμα Bulgarian, όπου ως μακεδονική χαρακτηρίζεται ως η σημαντικότερη βουλγαρική διάλεκτος.¹¹⁵⁰

Για πρώτη φορά, επίσης, γίνεται εσωτερική διάκριση στον βλαχόφωνο πληθυσμό με τη χρήση των γλωσσικών υποκατηγοριών της κουτσοβλαχικής και της ρουμανικής. Η Ρουμανία από την ίδρυσή της ως αναγνωρισμένου κράτους (1878) διεκδίκησε τους λατινόφωνους των Βαλκανίων ως δική της μειονότητα. Το 1905 ο Αμπντούλ Χαμίτ αναγνώρισε τους κουτσόβλαχους ως ξεχωριστή εθνότητα της οθωμανικής αυτοκρατορίας και το 1913 ο Βενιζέλος αναγνώρισε τη λειτουργία και αυτονομία ρουμανικών σχολείων και εκκλησιών στις Νέες Χώρες, πράξη πρακτικά ισοδύναμη με αναγνώριση μειονότητας.¹¹⁵¹

Στην απογραφή του 1920 είχαμε και το πρόσθετο ερώτημα σε όσους δεν είχαν ως μητρική γλώσσα την ελληνική για το αν την γνωρίζουν, καταγράφοντας έτσι για πρώτη φορά τους δίγλωσσους.

¹¹⁵⁰ Dictionary of Races or Peoples (1911). Reports of the Immigration Commission, 5, Doc.No.682, 61st. Cong., 3rd sess. (1910). Gov.Printing Office, σελ. 27, 92.

¹¹⁵¹ Πριν από την υπογραφή της συνθήκης του Βουκουρεστίου, είχαν ανταλλάξει στις 23 Ιουλίου (5 Αυγούστου) 1913 μεταξύ του ρουμάνου πρωθυπουργού και υπουργού Εξωτερικών Μαγιορέσκου και του Βενιζέλου δύο επιστολές, με τις οποίες η Ελλάδα αναλάμβανε την υποχρέωση «να παράσχη αυτονομίαν εις τας σχολάς και εκκλησίας των Κουτσοβλάχων (Αρωμούνων) τας ευρισκομένας εις τας μελλούσας ελληνικάς κτήσεις και να επιτρέψη την σύστασιν επισκοπής δια τους Κουτσοβλάχους τούτους, της ρουμανικής κυβερνήσεως δυναμένης να επιχορηγή, υπό την επίβλεψιν της ελληνικής κυβερνήσεως, τα ειρημένα ενεστώτα και μέλλοντα θρησκευτικά και εκπαιδευτικά καθιδρύματα».

Γλώσσα	'Επί 100 ἀτόμων Sur 100 individus	'Επί 100 ἀρρένων Sur 100 hommes	'Επί 100 θηλέων Sur 100 femmes	Langue
1. Νομός Ἄρτας — Département d'Arta				
'Αλβανική.....	65.52	66.22	61.54	Albanaise
'Ιταλική.....	52.94	54.55	50.00	Italienne
Κουτσοβλαχική.....	66.80	62.33	69.54	Coutzovalaque
Τουρκική.....	14.29	—	50.00	Turque
Λοιπαὶ ξέναι γλώσσαι.....	46.15	25.00	80.00	Autres langues étrangères
2. Νομός Λαρίσης — Département de Larissa				
'Αθιγγανική.....	55.78	47.62	71.36	Tzigane
'Αλβανική.....	66.82	67.83	64.86	Albanaise
Βουλγαρική.....	57.68	54.78	68.25	Bulgare
Γαλλική.....	57.14	61.54	53.33	Française
Γερμανική.....	12.93	4.52	65.00	Allemande
'Ισπανική.....	60.19	56.65	64.06	Espagnole
'Ιταλική.....	73.33	72.73	73.68	Italienne
Κουτσοβλαχική.....	65.49	62.99	68.31	Coutzovalaque
Ούγγρική.....	96.83	97.30	96.15	Hongroise
Πορτογαλική.....	93.10	96.15	66.67	Portugaise
Ρουμανική.....	78.62	76.92	80.60	Roumaine
Τουρκική.....	42.12	31.93	55.68	Turque
Λοιπαὶ ξέναι γλώσσαι.....	53.03	58.97	44.44	Autres langues étrangères
3. Νομός Τρικκάλων — Département de Trikkala				
'Αθιγγανική.....	26.57	47.78	18.03	Tzigane
'Αλβανική.....	50.66	48.54	57.14	Albanaise
Βουλγαρική.....	97.25	97.70	—	Bulgare
'Ισπανική.....	68.60	70.00	67.39	Espagnole
Κουτσοβλαχική.....	54.20	64.50	47.00	Coutzovalaque
Μακεδονική.....	29.73	29.73	—	Macédonienne
Σερβική.....	70.37	73.08	—	Serbe
Τουρκική.....	19.74	36.54	12.70	Turque
Λοιπαὶ ξέναι γλώσσαι.....	45.71	48.94	39.13	Autres langues étrangères
Θεσσαλία καὶ Ἄρτα — Thessalie et Arta				
'Αθιγγανική.....	38.51	47.76	31.35	Tzigane
'Αλβανική.....	61.76	61.39	62.67	Albanaise
Βουλγαρική.....	74.41	75.45	67.19	Bulgare
Γερμανική.....	17.09	9.63	60.87	Allemande
'Ισπανική.....	61.60	58.61	64.74	Espagnole
'Ιταλική.....	66.07	64.52	68.00	Italienne
Κουτσοβλαχική.....	59.62	63.67	56.17	Coutzovalaque
Ούγγρική.....	96.83	97.30	96.15	Hongroise
Ρουμανική.....	78.34	77.65	79.17	Roumaine
Τουρκική.....	38.50	31.46	45.44	Turque
Λοιπαὶ ξέναι γλώσσαι.....	45.91	50.56	35.06	Autres langues étrangères

Εικόνα 226: Πίνακας ποσοστών αλλόγλωσσων που γνωρίζουν και την ελληνική (δίγλωσσοι) στην περιφέρεια Θεσσαλίας και στον νομό Ἄρτας το 1920. Πηγή: Γ.Σ.Υ.Ε. (1929). Απογραφή του Πληθυσμού της Ελλάδος κατά της 19ης Δεκεμβρίου 1920. II. Στατιστικά αποτελέσματα δια την Θεσσαλίαν και Ἄρταν, σελ. λζ'.

Μετά τους τουρκόφωνους των νομών Άρτας και Τρικάλων, οι ομιλούντες την μακεδονική είναι η επόμενη σε μέγεθος ομάδα του πληθυσμού που δεν γνωρίζει την ελληνική στις περιοχές της Άρτας και της Θεσσαλίας.

Στην απογραφή του 1928, στην κατηγορία της γλώσσας έχουμε 13 υποκατηγορίες. Η Ελλάδα είχε πλέον τα σημερινά της σύνορα και νέες γλωσσικές μειονότητες εμφανίζονται στους πίνακες, όπως η Μακεδονοσλαυϊκή, η Αρμενική (πρόσφυγες), η Ρωσική (πρόσφυγες μετά το 1917). Οι ομιλούντες τη μακεδονοσλαυϊκή ήταν η δεύτερη σε μέγεθος γλωσσική μειονότητα της Ελλάδας (το 1,32% του συνολικού πληθυσμού) μετά την τουρκική (3,08%). Όμως στο ίδιο τεύχος, η μακεδονική εμφανίζεται και πάλι ως ξεχωριστή γλώσσα (διάφορη της βουλγαρικής και της σερβικής), αλλά μόνο στο νομό Τρικάλων (επαρχία Καλαμπάκας). Η τρίτη σε μέγεθος γλωσσική μειονότητα της Ελλάδας το 1920 ήταν η ισπανική, που την μιλούσαν οι Εβραίοι, εγκατεστημένοι κυρίως στη Β.Ελλάδα. Εντυπωσιακή είναι η και η εμφανιζόμενη μείωση των αλβανοφώνων της Στερεάς και της Εύβοιας (μόνο 125 άτομα με μητρική τα αρβανίτικα), πράγμα που φανερώνει τις επιτυχείς προσπάθειες του κράτους αλλά και των ίδιων των Αρβανιτών να υιοθετήσουν την κρατικά εγκεκριμένη ταυτότητα του Έλληνα πολίτη. Η μη εμφάνιση του αριθμού ατόμων που μιλούσαν την κουτσοβλαχική σε Θεσσαλία και Ήπειρο, φανερώνει τη συνειδητή κρατική απόκρυψη της πραγματικότητας, μάλλον λόγω των εντάσεων με τη Ρουμανία στην οποία είχε αναγνωρίσει ο Βενιζέλος το δικαίωμα στην προστασία και στη μόρφωση τους.

Στην απογραφή αυτή, όπου καταγράφηκαν όλες οι γλωσσικές και θρησκευτικές ομάδες της Ελλάδας άνω των 2.000 ατόμων, έχουμε και αναλυτική κατανομή των γλωσσών ανά διαμέρισμα.

Πίναξ 11. Κατανομή του πληθυσμού των διαμερισμάτων της Ελλάδος κατά γλώσσιν.
 Tableau 11. Répartition de la population des régions de la Grèce par langues.

Διαμερίσματα Κεφάλαια	Ενωσέν συνολόν	Ελλάσική	Άγγλίκη	Αλβανική	Αρβανική	Αρμενική	Αρμενική	Βουλγαρική	Γαλλική	Γερμανική	Ιταλική	Κοινοβλαχική	Κοινοβλαχική	Μακεδονοβλαχική	Ρωσική	Τουρκική	Άλλαι ήτοι γλώσσαι Άλλες langues et étrangères	Σύνολον Ενωσένσιν Total des langues étrangères
Άπόλυτοι αριθμοί - Chiffres absolus																		
Στερεά Ελλάδα και Εύβοια Grèce Centrale et Eubée	1.592.842	1.550.463	975	—	125	19.994	4	350	757	915	30	1.126	18.576	2.770	39.329			
Θεσσαλία-Thessalie	493.913	488.437	19	91	57	700	4	601	30	—	60	63	2.901	215	4.776			
Ίόνιοι Νήσοι-Îles Ionien- nes	213.157	211.321	73	—	228	355	—	71	774	8	3	9	175	140	1.836			
Κυκλάδες Νήσοι-Îles Cy- clades	129.702	128.065	69	—	1	347	—	8	61	2	2	10	124	124	739			
Πελοπόννησος-Péloponnèse	1.033.327	1.049.586	151	98	6	1.304	—	9	631	5	2	39	955	287	3.347			
Μακεδονία-Macédoine	1.412.477	1.165.559	285	3.287	1.119	11.859	20	59.146	728	13.475	80.759	1.013	71.960	2.263	246.924			
Ήπειρος-Épire	312.634	288.187	5	36	17.029	57	—	5	16	5.227	2	14	1.940	56	24.447			
Νήσοι Αιγίου-Îles d'Égée	307.734	306.198	20	39	1	987	—	46	21	—	26	14	318	74	1.596			
Κρήνη-Crète	386.427	384.173	321	2	—	831	—	1	132	—	—	21	642	114	2.254			
Δυτική Θράκη-Thrace Oc- cidentale	363.171	183.948	9	1.455	297	3.244	16.747	2.954	59	73	1.061	86	93.793	255	119.923			
Σύνολον Ελλάδος Grèce entière	6.204.684	5.759.523	2.098	4.998	18.773	33.634	16.775	63.200	3.199	19.703	81.984	3.295	191.254	6.248	445.161			

Εικόνα 227: Γλωσσική κατανομή του πληθυσμού ανά νομό (1928).
 Πηγή: Γ.Σ.Υ.Ε. (1935). Στατιστικά αποτελέσματα της απογραφής του πληθυσμού της Ελλάδος της 15-16 Μαΐου 1928 (IV). Τόπος γεννήσεως- θρησκεία και γλώσσα-υπηκοότητας, σελ. κη'.

Η τουρκική γλώσσα ομιλείται στη Στερεά και Εύβοια (1%, επί του πληθυσμού του διαμερίσματος) και τη Μακεδονία (5%) από πρόσφυγες, ενώ στη δυτική Θράκη (31%) από μουσουλμάνους (Πομάκους και Τούρκους). Ξεχωρίζουν το 6% της μακεδονοσλαβικής στη Μακεδονία, το 4% των ισπανόφωνων της Μακεδονίας (Εβραίοι), το 5% των αλβανόγλωσσων της Ηπείρου και το 5% των βουλγαρόγλωσσων στη δυτική Θράκη. Οι λιγότερο ελληνόγλωσσοι νομοί ήταν οι: Ροδόπης (45%), Φλωρίνης (65%), Πέλλης (71%). Στο δε Άγιο Όρος η ελληνοφωνία ήταν 70,5% (22% ρωσόφωνοι, 3,15% βλαχόφωνοι).¹¹⁵²

Στην ίδια στατιστική δημοσιεύεται, επίσης, και ένας συγκριτικός πίνακας με τα ποσοστά των ομιλούμενων γλωσσών στα ευρωπαϊκά κράτη. Η επιλογή ως δείκτη της ομιλούμενης γλώσσας ενισχύει πάντα τα ποσοστά της κρατικής/εθνικής γλώσσας. Η Ελλάδα προβάλλει στην τρίτη θέση πανευρωπαϊκά (92,83%), μετά τη Νορβηγία και τη Γερμανία.

¹¹⁵² Γ.Σ.Υ.Ε. (1935). Στατιστικά αποτελέσματα της απογραφής του πληθυσμού της Ελλάδος της 15-16 Μαΐου 1928 (IV). Τόπος γεννήσεως- θρησκεία και γλώσσα-υπηκοότητας, σελ. κστ-κζ'.

Πίναξ 10. Πραγματικός πληθυσμός Κρατών τινών της Εύρωπης κατά γλώσσας
 Tableau 10. Population de fait de quelques pays d'Europe par langue

Κράτη	Έτος απογραφής Année de recensement	Πληθυσμός έν όλω Population totale	Έκ τούτων άνήκον Population appartenant		Ανάλογα επί % των άνηρόντων : Pourcentage revenant :		Pays
			εις την έθνικην γλώσσαν της πλειοψηφίας à la langue nationale de la majorité	εις τας λοιπας γλώσσας aux autres langues	εις την έθνικην γλώσσαν της πλειοψηφίας à la langue nationale de la majorité	εις τας λοιπας γλώσσας aux autres langues	

Βαλκανικά Κράτη — Etats balkaniques

Έλλάς.....	1928	6.204.684	5.759.523	445.161	92.83	7.17	Grèce
Βουλγαρία.....	1926	5.478.741	4.585.620	893.121	83.70	16.30	Bulgarie
Γιουγκοσλαβία.....	1921	12.017.323	8.946.884 ¹⁾	3.070.439	74.45	25.55	Yougoslavie
Τουρκία (ευρωπ. και άσιατ.).....	1927	13.648.270	11.777.810	1.870.460	86.30	13.70	Turquie (d'Eur. et d'Asie)

Λοιπά Εύρωπαϊκά Κράτη — Autres Etats européens

Βέλγιον ¹⁾	1920	7.405.569	4.189.111 ²⁾	3.216.458	56.57	43.43	Belgique ¹⁾
Γερμανία ³⁾	1925	62.410.619	61.779.630 ⁴⁾	630.989	98.99	1.01	Allemagne ¹⁾
Ελβετία ⁵⁾	1920	3.856.426	2.750.622 ⁶⁾	1.105.804	71.33	28.67	Suisse ¹⁾
Εσθονία ⁷⁾	1922	1.107.069	969.976	137.093	87.62	12.38	Estonie ¹⁾
Λεττονία.....	1930	1.800.045	1.390.232	509.813	73.17	26.83	Lettonie
Νορβηγία ⁷⁾	1929	2.649.775	2.628.007	21.768	99.20	0.80	Norvège ¹⁾
Ούγγαρία.....	1920	7.980.143	7.147.033	833.090	89.56	10.44	Hongrie
Πολωνία ¹⁾	1921	25.694.700	17.789.287	7.905.413	69.23	30.77	Pologne ¹⁾
Ρωσία (ευρωπ. και άσιατ.).....	1926	147.029.475	84.195.653	62.833.822	57.26	42.74	Russie (d'Eur. et d'Asie)
Τσεχοσλοβακία ¹⁾	1921	13.613.172	8.819.603 ⁷⁾	4.793.509	74.79	25.21	Tchécoslovaquie ¹⁾
Φινλανδία.....	1920	3.105.103	2.754.228	350.875	88.70	11.30	Finlande

1) Πληθυσμός μονίμου διαμονής. — Population de séjour habituel.

2) Περιλαμβάνονται και οι διγλωσσοί (bilingues) οι άνήκοντες εις τα την γερμανικην και εις άλλην άλλην γλώσσαν, οίτινες άνήκοντα εις 848.408. — Y sont compris les «bilingues» appartenant à la langue allemande et une autre langue qui s'addent à 848.408 habitants.

3) Έθνικη γλώσσα της πλειοψηφίας είναι η φλαμανδική. Περιλαμβάνονται δέ εις τον άριθμόν τούτων και οι διγλωσσοί οι άνήκοντες εις τα την γαλλικην και την φλαμανδικην (961.616) και άνήκοντες εις τα την φλαμανδικην και την γερμανικην (1.146), ως και οι τριγλωσσοί οι άνήκοντες ενάμα εις την γαλλικην, φραγκοβελγικην και γερμανικην (1462). — Langue nationale de la majorité est le flamand; on a aussi compris à ce chiffre ceux parlant à la fois les deux langues française et flamande (57.821) ou flamande et allemande (1.146).

4) Δεν περιλαμβάνονται οι ξένοι όκίμοι. — Non compris les sujets étrangers.

5) Γλώσσα τσεχοσλοβακική. — Langue tchécoslovaque.

6) Γλώσσα σερβο-ή ή κροατική. — Langue serbe ou croate.

7) Γλώσσα γερμανική. — Langue allemande.

Εικόνα 228 : Πίνακας ποσοστών της ομιλούμενης εθνικής γλώσσας σε ευρωπαϊκά κράτη τη δεκαετία του '30.

Πηγή: Γ.Σ.Υ.Ε. (1935). Στατιστικά αποτελέσματα της απογραφής του πληθυσμού της Ελλάδος της 15-16 Μαΐου 1928 (IV). Τόπος γεννήσεως- θρησκεία και γλώσσα- υπηκοότητας, σελ. κε'.

Στην απογραφή του 1940 τα αποτελέσματα της καταγραφής της γλώσσας δεν δημοσιεύτηκαν παρά μετά από 14 χρόνια μαζί με τα αποτελέσματα της απογραφής του 1951. Στον πίνακα που ακολουθεί εμφανίζεται το γλωσσικό προφίλ της Ελλάδας (%), με βάση τη μητρική γλώσσα. Ανάλογη καταγραφή έγινε και για την ομιλουμένη, που ενίσχυε περαιτέρω τη θέση της ελληνικής. Παρατηρούμε, σε σχέση με τους πίνακες του 1928, την εμφάνιση της πομακικής και της σλαυικής με παράλληλη εξαφάνιση της μακαδοносλαυικής και βουλγαρικής που αφομοίωσε η νέα κατηγορία.

Γλώσσα	Σύνολον θρησκείων Total des person- nes ayant une religion	Ορθόδοξοι Orthodoxes	Καθολικοί Catholiques	Διαμαρτυρούμενοι Protestants	Μονοφισίται Monophysites	Άλλοι χριστιανοί Autres chrétiens	Μουσουλμάνοι Musulmans	Ισραηλίτες Israélites	Άλλων θρησκειών D'autres religions non chrétiennes	Χωρίς θρησκεία Sans religion	Langue
Αναλογία έκαστης γλώσσας επί 1.000 ατόμων—Taux de chaque langue sur 1.000 individus de chacune des religions											
Σύνολον	1000,00	1000,00	1000,00	1000,00	1000,00	1000,00	1000,00	1000,00	1000,00	1000,00	Total
Ελληνική	925,22	925,02	700,14	413,60	111,43	973,54	24,79	191,81	500,00	120,00	Grecque
Τουρκική	30,71	17,45	8,62	102,22	112,28	9,45	712,73	2,14	—	—	Turque
Σλαβική	11,54	11,90	2,74	0,16	0,07	—	2,59	0,29	—	—	Slave
Κουρσοβλαχική	7,24	7,50	0,03	0,32	—	—	0,02	—	—	—	Coutzovalaque
Αλβανική	6,65	4,54	0,52	0,63	0,25	1,89	119,71	0,07	—	—	Albanaise
Πομακική	2,42	0,00	—	—	—	—	128,18	—	—	—	Pomane
Αρμενική	3,60	1,79	21,56	102,70	771,81	—	0,02	0,24	—	—	Arménienne
Αθγγανική	1,09	0,96	—	—	—	—	8,53	—	—	—	Tzigane
Ρωσική	1,09	1,11	1,99	4,88	0,31	—	0,01	0,80	—	—	Russe
Γαλλική	0,61	0,21	76,60	25,52	1,65	—	0,03	7,26	—	80,00	Française
Ρουμανική	0,39	0,39	0,95	0,47	—	—	0,07	0,37	—	—	Roumaine
Αγγλική	0,47	0,34	6,50	135,92	0,31	—	0,01	0,38	500,00	30,00	Anglaise
Ισπανική	7,12	0,05	1,93	0,79	0,12	—	0,01	779,34	—	—	Espagnole et Judéo-espagnole
Γερμανική	0,46	0,09	32,80	185,38	0,24	13,23	0,02	7,92	—	250,00	Allemande
Ιταλική	0,39	0,05	126,71	4,57	—	—	0,01	2,32	—	20,00	Italienne
Εβραϊκή	0,00	—	—	—	—	—	0,01	0,49	—	—	Hébreu ou Yiddisch
Άλλα (1)	0,80	0,60	18,94	22,84	1,04	1,89	3,26	6,58	—	480,00	Autres langues (2)

(1) Περιλαμβάνεται και η Δωδεκανήσος, της οποίας τα στοιχεία προέρχονται εκ της απογραφής του 1917.
(2) Έκαστη των όποιων ως μητρική γλώσσα παρουσιάζει αναλογία μικρότερη του 0,1% επί του συνολικού πληθυσμού της Ελλάδος κατά την απογραφήν του 1951.

(1) Y compris le Dodécanèse dont les données proviennent du recensement de 1947.
(2) Dont chacune présente, comme langue maternelle, un taux inférieur à 0,1% sur la population totale de la Grèce au recensement de 1951.

Εικόνα 229: Αναλογία μητρικών γλωσσών των Ελλήνων το 1940 με προσθήκη της Δωδεκανήσου (1947).

Πηγή: Ε.Σ.Υ.Ε.(1961). Αποτελέσματα της απογραφής του πληθυσμού της 7ης Απριλίου 1951 (τόμ. Ι), σελ. CXXVI.

Πίναξ Ι. 1. Τεθίοντα ερωτήματα και δημοσιευθέντα στοιχεία κατά τας διαφόρους γενικές απογραφάς του πληθυσμού (1821-1951)

+ Τεθίοντα ερωτήματα
++ Δημοσιευθέντα στοιχεία

Ερωτήματα	1821	1826	1836	1837	1838	1839	1840	1841	1842	1843	1844	1845	1848	1853	1856	1861	1870	1879	1889	1896	1907	1920	1928	1940	1951		
ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΗ ΑΤΟΜΩΝ																											
Φύλον	—	—	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	++	++	++	++	++	++	++	++	++	++	++	
Ήλικία	—	—	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	++	++	++	++	++	++	++	++	++	++	++	
Οικογενειακή κατάσταση	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
Ήλικια συνθήκες γάμου	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
Αριθμός γεννηθέντων τέκνων (1)	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
Παιδεύσεις (έγγράμματος-αγράμματος)	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
Επίπεδων παιδείσεως	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
Θρησκεία	++	++	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
Γλώσσα	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
Σωματικά ελαττώματα	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
Τόπος γενήσεως	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
Τόπος μόνιμου κατοικίας	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
Υπηκοότητα	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
Δημοτικότης (νόμιμος πληθυσμός) (7)	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
Πρόσφυγες (κατά χώραν προελεύσεως)	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
Επάγγελμα (8)	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
Δευτερεύον επάγγελμα	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
Θέσις εις τὸ επάγγελμα	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
Νομικὴ μορφή κατοχῆς τῆς γῆς (διὰ τοὺς γεωργούς)	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
Κλάδος οικονομικῆς δραστηριότητος	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
Ανεργία	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
Υποπεσχόλησις	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
Υποδιαιρέσις μὴ ἀνεργοῦ πληθυσμοῦ	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΗ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΩΝ ΚΑΙ ΣΥΜΒΙΩΣΕΩΝ																											
Αριθμὸς οἰκογενειῶν καὶ συμβιώσεων	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	++	++	++	+	—	—	++	—	++	++	++	
Αριθμὸς μελῶν ἑκάστης τῶν οἰκογενειῶν καὶ συμβιώσεων	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	+	—	—	++	—	+	++		
Θέσις ἑκάστου μέλους εἰς τὴν οἰκογένειαν ἢ συμβίωσιν	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	+	—	+	++		
ΕΙΔΙΚΗ ΑΠΟΓΡΑΦΗ ΕΛΛΗΝΩΝ ΕΞΩΤΕΡΙΚΟΥ																											
	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	+	+	++ (10)	++ (11)	+	++ (12)	++ (12)	—	—	—	—	

Εικόνα 230: Συγκεντρωτικός πίνακας ερωτημάτων που τέθηκαν σε απογραφές πληθυσμού στην Ελλάδα την περίοδο 1821-1951.

Πηγή: Ε.Σ.Υ.Ε. (1961). Αποτελέσματα της απογραφής του πληθυσμού της 7^{ης} Απριλίου 1951. (Τόμος Ι), σελ. XIV-XV.

Υπόμνημα

- (1) Κατά μὲν τὰς ἀπογραφὰς τοῦ 1920 καὶ 1940 ἐδηλώθησαν τὰ γεννηθέντα ζῶντα τέκνα τόσοι ὑπὸ τοῦ ἀνδρὸς ὅσον καὶ ὑπὸ τῆς γυναικὸς, κατὰ δὲ τὴν ἀπογραφὴν τοῦ 1951 μόνον ὑπὸ τῆς γυναικὸς.
- (2) Ἐδημοσιεύθησαν μόνον διὰ τὰ γεωγραφικὰ διαμερίσματα τῆς πρὸ τῶν Βαλκανικῶν πολέμων (1912-1913) Ἑλλάδος.
- (3) Ἀνέκδοτα στοιχεῖα τῆς ἀπογραφῆς τοῦ 1940 κατὰ θρησκείαν καὶ γλῶσσαν δημοσιεύονται διὰ τῶν πινάκων Χ.1.-Χ.3.-Χ.5.-Χ.6. καὶ Χ.7. τοῦ παρόντος τόμου.
- (4) Ἐξηκριβώθησαν μόνον οἱ Ἑλληνόφωνοι καὶ μὴ.
- (5) Εἶχον τεθῆ τὰ ἐξῆς δύο ἐρωτήματα: α) Κατοικοῦσε πρὸ τοῦ Ὀκτωβρίου τοῦ 1940 εἰς τὸν ἴδιον δῆμον ἢ κοινότητα ὅπου τῶρα ἀπογράφεται; (ναὶ ἢ ὄχι). β) (Μόνον διὰ τοὺς συμμοριοπλήκτους) Σκέπτεται ν' ἀλλάξῃ τόπον διὰ νὰ ἐγκατασταθῇ μονίμως εἰς ἄλλον δῆμον ἢ κοινότητα ἀπ' αὐτὸν ὅπου τῶρα ἀπογράφεται; (ναὶ ἢ ὄχι).
- (6) Διὰ τοὺς Ἑλληνας ὑπηκόους ἐγένεεν ἡ διάκρισις τοῦ τρόπου ἀποκτήσεως τῆς Ἑλληνικῆς ὑπηκοότητος (ἐκ γενετῆς, διὰ πολιτογραφήσεως, λόγω προσαρτήσεως), διὰ δὲ τοὺς ξένους ἐξητάσθη ἀπὸ πόσου χρόνου διέμενον ἐν Ἑλλάδι.
- (7) Εἰς τὸν νόμιμον πληθυσμὸν περιελήφθησαν καὶ οἱ Ἕλληνες τοῦ ἐξωτερικοῦ κατὰ μὲν τὰς ἀπογραφὰς 1879, 1889, 1907 καὶ 1920 ἐπὶ τῇ βάσει εἰδικῶν ἀπογραφῶν, τὰς ὁποίας ἐνήργησαν αἱ Ἑλληνικαὶ προξενικαὶ ἀρχαί, κατὰ δὲ τὰς ἀπογραφὰς 1920, 1940 καὶ 1951 ἐπὶ τῇ βάσει δηλώσεων τῶν ἐν Ἑλλάδι οἰκογενειάρχων περὶ τῶν εἰς τὸ ἐξωτερικὸν ἀπόντων μελῶν τῆς οἰκογενείας των.
- (8) Εἰς τὰς ἀπογραφὰς ἐκεῖνας, εἰς τὰς ὁποίας ὑπῆρχε ἐρώτημα διὰ τὸ ἐπάγγελμα, χωρὶς νὰ ὑπάρχουν χωριστὰ ἐρωτήματα διὰ τὴν θέσιν εἰς τὸ ἐπάγγελμα ἢ διὰ τὸν κλάδον οἰκονομικῆς δραστηριότητος ἢ τὴν ὑποδιαίρεσιν τοῦ μὴ ἐνεργοῦ πληθυσμοῦ (εἰς γυναῖκας ἀσχολουμένας εἰς τὰ οἰκιακά, μαθητάς, εἰσοδηματίας κλπ.), ἐξηκριβώθησαν ἐνίοτε καὶ ὠρισμένα ἐκ τῶν στοιχείων τούτων ἐκ τῶν ἀπαντήσεων εἰς τὸ περὶ τοῦ ἐπαγγέλματος ἐρώτημα.
- (9) Ἀνέκδοτα στοιχεῖα τῆς ἀπογραφῆς τοῦ 1940, ἀφορῶντα τὴν κατανομὴν τοῦ πληθυσμοῦ εἰς ἐνεργὸν καὶ μὴ ἐνεργὸν, ὡς καὶ τὴν κατανομὴν εἰς τὸν κλάδον γεωργίας καὶ κτηνοτροφίας καὶ εἰς τοὺς λοιποὺς κλάδους, δημοσιεύονται διὰ τῶν πινάκων ΧΙΙ.1. καὶ ΧΙΙ.10. τοῦ παρόντος τόμου.
- (10) Ἐδημοσιεύθη κατὰ χώρας καὶ προξενεῖα μὲ διάκρισιν κατὰ φύλον καὶ κατὰ δημοτικότητα.
- (11) Ἐδημοσιεύθη κατὰ κράτη καὶ πόλεις διαμονῆς, φύλον, ἡλικίαν, δημοτικότητα, οἰκογενειακὴν κατάστασιν, παιδείαν, θρησκείαν καὶ ἐπάγγελμα.
- (12) Ἐξηκριβώθη μόνον ἡ δημοτικότης.

Εικόνα 231: Υπόμνημα πίνακα εικόνας 224.

Το πιο καταμετρημένο χαρακτηριστικό – και έντονα σχετιζόμενο με την εθνική ταυτότητα από το ελληνικό κράτος – ήταν το θρήσκευμα. Η καταμέτρησή

της ξεκίνησε το 1828¹¹⁵³ και καθιερώθηκε από το 1861 και μετά. Το αμέσως επόμενο χαρακτηριστικό σε συχνότητα ήταν η γλώσσα, από το 1870 και μετά (πλην του 1896). Η υπηκοότητα μετρείται από το 1861 και ο τόπος γέννησης από το 1907.

Οι αρχικές κατηγορίες του θρησκειώματος ήταν: χριστιανοί και οθωμανοί (=μουσουλμάνοι), ισοδύναμες με το Έλληνες και Τούρκοι.

Β. Περί του πληθυσμού της Ελλάδος κατά τὰ ἔτη 1821 καὶ 1832. (α)

		1821	1832	Αύξεις	Ελάττωσις
Πελοπόννησος	Χριστιανοί	334896	398709	63813	13387
	Οθωμανοί	63813	384322	310511	
Στερεὰ Ἑλλάς	Χριστιανοί	186503	206356	19853	61356
	Οθωμανοί	19853	145000	125147	
Νῆσοι	Χριστιανοί	154247	161412	7165	
	Οθωμανοί	7165	183286	176121	
Ἀθροίσματα		766476	712608	21874	74743

Εικόνα 232: Κατανομή πληθυσμού της Ελλάδας κατά θρήσκευμα την περίοδο 1821-1832.

Πηγή: Στατιστικά πληροφορία περί Ελλάδος. Μέρος Α'. Περί πληθυσμού. Περί εκτάσεως γης. Περί οικοδομών κτλ. (1859), σελ. 12.

Στη συνέχεια οι κατηγορίες άρχισαν σταδιακά να γίνονται και πιο αναλυτικές. Το 1860 καταχωρούνται οι ορθόδοξοι χριστιανοί, οι μη ορθόδοξοι χριστιανοί και όλοι οι άλλοι. Οι ορθόδοξοι πολίτες της Ελλάδας ήταν 1.086.900, οι χριστιανοί άλλων δογμάτων 9.358 και οι αλόθρησκοι 552 άτομα. Οι χριστιανοί άλλων δογμάτων ήταν κυρίως οι καθολικοί των Κυκλάδων και οι αλλόθρησκοι, κατά πλειονότητα, οι μουσουλμάνοι της Εύβοιας.

¹¹⁵³ Τα στοιχεία για το 1821 προέκυψαν από έμμεσους υπολογισμούς με βάση τα στοιχεία του 1828. Τα στοιχεία του 1828 ήταν ανακριβή λόγω της κατάστασης της χώρας και της διαφοράς μεταξύ απογραφέντων και ελευθερωθέντων επαρχιών.

Ν ο μ ο ι	Χριστιανοί μη άνήκον- τες εις τὸ Ἀνατολικὸν Δόγμα	Ἀλλόθρη- σκοι
Ἀττικῆς καὶ Βοιωτίας.....	1161	101
Εὐβοίας	35	385
Φθιώτιδος καὶ Φωκίδος	1	9
Ἀκαρνανίας καὶ Αἰτωλίας	11	13
Ἀχαΐας καὶ Ἡλίδος	339	4
Ἀρκαδίας	1	»
Λακωνίας	2	5
Μεσσηνίας	9	14
Ἀργολίδος	53	2
Κυκλάδων	7746	19
Τὸ ὅλον.....	9358	552

Εικόνα 233 : Στοιχεία Ελλήνων μη ορθόδοξων δογμάτων και μη χριστιανών το 1860.

Πηγή: Υπουργεῖον Εσωτερικῶν, Στατιστικὴ τῆς Ελλάδος. Πληθυσμὸς τοῦ ἔτους 1861 (ανάτυπο Ε.Μ.Ν.Ε.). Αθήνα: Πολιτιστικὸ Ἰδρυμα Ε.Τ.Β.Α., 1991, σελ. κ'.

Στην απογραφή του 1879 παρέμειναν οι ίδιες κατηγορίες του θρησκεύματος. Στην απογραφή της Ηπείρου και της Θεσσαλίας (1881) οι χρησιμοποιηθείσες κατηγορίες ήταν: ορθόδοξοι χριστιανοί, Οθωμανοί και Ιουδαίοι. Εδώ βλέπουμε την ταύτιση του μουσουλμάνου γενικά με τον Οθωμανό, ενοποιώντας έτσι τους τουρκόφωνους μουσουλμάνους με τους αλβανόφωνους μουσουλμάνους.

Για τους Ιουδαίους η πρώτη στατιστική αναφορά γίνεται στη στατιστική πληθυσμού του 1879, όπου δίνονταν ο συνολικός αριθμός τους (2.652). Σχεδόν όλοι τους ζούσαν στην Κέρκυρα και κάποιοι στην επαρχία Χαλκίδας. Από τότε οι Ιουδαίοι καταγράφονται συστηματικά στις ελληνικές απογραφές. Το 1907, σε πίνακα που βρίσκεται στην εισαγωγή της στατιστικής πληθυσμού, επιλέγεται ως δείκτης διεθνούς σύγκρισης της χώρας το ποσοστό των Ισραηλιτών, φανερώνοντας επιρροή από την κεντροευρωπαϊκή παράδοση.

Κ Ρ Α Τ Η	Άναλογία Ισραηλιτών επί 1000 κατοίκων	Κ Ρ Α Τ Η	Άναλογία Ισραηλιτών επί 1000 κατοίκων
Αυστρία	46.8	Κρήτη	2.4
Βέλγιον	0.6	Μεγάλη Βρετανία	3.0
Βουλγαρία	9.0	Νορβηγία	0.3
Γαλλία	2.6	Όλλανδία	24.0
Γερμανία	10.4	Ούγγαρία	44.2
Δανία	1.4	Ρουμανία	45.0
Ελβετία	3.9	Ρωσία	40.6
Ελλάς	2.3	Σερβία	2.3
Ιταλία	1.7	Σουηδία	0.3

Εικόνα 234: Αναλογία πληθυσμού Ισραηλιτών σε ευρωπαϊκά κράτη στην αρχή του 20^{ου} αι.

Πηγή: Υπουργείον Εσωτερικών (1909), Στατιστικά αποτελέσματα της γενικής απογραφής του πληθυσμού κατά την 27η Οκτωβρίου 1907. (τ. Α'), σελ. 57'.

Στην απογραφή του 1920, για πρώτη φορά έχουμε τον συνδυασμό των δύο πολιτισμικών δεικτών που σχετίζονται με την εθνότητα, της γλώσσας και της θρησκείας. Τα συγκεντρωτικά αποτελέσματα παρουσιάζονται στον παρακάτω πίνακα:

Γλώσσα	Θρησκεία — Religion										Total	Langue		
	Χριστιανοί — Christians						Μουσουλμάνοι Musulmans	Ίσραηλίτες Israelites	Άλλοι θρησκείας Autres religions	Ουδέποτε θρησκείας Sans religion			Μη δηλωθείσα θρησκεία — Religion non déclarée	
	Ορθόδοξοι Orthodoxes	Σχισματικές Schismatiques	Καθολικοί Catholiques	Διπροσβόλιμα Diprosélytisme	Προτεσταντίς Protestants	Άλλοι χριστιανοί Autres chrétiens								
Ελληνική	464,524	141	91	23	—	—	319	851	—	—	—	—	465,955	Grecque
Αβγανική	199	—	—	—	—	—	1,349	23	—	—	—	—	1,584	Tzigane
Αλβανική	494	—	—	6	—	—	240	—	—	—	—	—	748	Albanaise
Βουλγαρική	308	197	1	—	—	—	6	—	—	—	—	—	512	Bulgare
Γερμανική	326	1	13	14	—	—	2	—	—	—	—	—	356	Allemande
Ισπανική	141	—	—	—	—	—	40	1,114	—	—	—	—	1,599	Espagnole
Ιταλική	13	—	—	—	—	—	5	—	—	—	—	—	56	Italienne
Κουρσοβλαχική	15,867	3	2	—	—	—	87	—	—	—	—	—	15,969	Goutzovoalache
Ούγγρική	13	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	63	Hongroise
Ρουμανική	155	—	—	—	—	—	2	—	—	—	—	—	157	Roumaine
Τουρκική	217	—	1	—	—	—	2	—	—	—	—	—	219	Turque
Άλλοι ξένοι γλώσσας	148	3	21	7	—	—	4,175	—	—	—	—	—	4,354	Autres langues étrangères
Μη δηλωθείσα	—	1	3	1	—	—	36	37	—	—	—	—	77	Non déclarée
Σύνολον	482,255	346	170	56	6	6,261	2,332	27	1	5	491,459	Total		

Εικόνα 235: Πίνακας συνδυασμού γλώσσας και θρησκείας των κατοίκων της Θεσσαλίας και της Άρτας το 1920.

Πηγή: Γ.Σ.Υ.Ε.(1929). Απογραφή του πληθυσμού της Ελλάδος, κατά την 19 Δεκεμβρίου 1920. Γενικά στατιστικά αποτελέσματα, Α' Πληθυσμός-Β' Οικογένειαι (II). Στατιστικά αποτελέσματα δια την Θεσσαλίαν και Άρταν, σελ. 1η'.

Στην περιφέρεια της Θεσσαλίας και στο νομό Άρτας το 94,8% του πληθυσμού μιλά ελληνικά. Το 96,3% των ορθόδοξων μιλά ελληνικά, ενώ μόνο το 5,1% των μουσουλμάνων μιλά ελληνικά. Όσον αφορά τους Εβραίους, το 36,4% έχει την ελληνική ως μητρική γλώσσα. Οι *σχισματικοί*, δηλαδή αυτοί που ανήκουν στο βουλγαρικό πατριαρχείο, είναι κατά 57% βουλγαρόφωνοι και κατά 41% ελληνόφωνοι, δείχνοντας ότι το ζήτημα της ταυτότητας δεν είναι πάντα κάτι το απλό.

Στην απογραφή του 1928, όπου έχουμε και πάλι την αναλυτική καταγραφή των γλωσσικών και θρησκευτικών ομάδων της Ελλάδας, παρουσιάζεται ο συνδυασμός γλώσσας και θρησκείας ως δείκτης ταυτότητας της ομάδας, που, σύμφωνα με την κεντρο-ανατολική ευρωπαϊκή παράδοση, έμμεσα υποδεικνύει την εθνική ταυτότητα. Στους πίνακες εμφανίζονται 16 γλωσσικοθρησκευτικές ομάδες άνω των 2.000 ατόμων.

Πίναξ 13. Πραγματικός πληθυσμός των διαμερισμάτων καθ' ομάδα θρησκείας και γλώσσας.
Tableau 13. Population de fait des régions par groupes de religion et de langue.

Διαμερίσματα	Σύνολον πληθυσμού Total de population	*Ορθόδοξοι, άλλων αλλά ορθόδοξοι - grecs orthodoxes autres phobes	*Ορθόδοξοι κορυφαίοι Orthodoxes titicos phobes	Μουσουλμάνοι, κορυφαίοι Μουσουλμάνοι titicos phobes	*Ορθόδοξοι, μετακινούμενοι αλλά ορθόδοξοι - μετακινούμενοι orthodoxes titicos phobes	*Μουσουλμάνοι, μετακινούμενοι αλλά μουσουλμάνοι - μετακινούμενοι titicos phobes	*Ορθόδοξοι, μετακινούμενοι αλλά ορθόδοξοι - μετακινούμενοι titicos phobes	*Ορθόδοξοι, μετακινούμενοι αλλά ορθόδοξοι - μετακινούμενοι titicos phobes	Μουσουλμάνοι, μετακινούμενοι αλλά μουσουλμάνοι - μετακινούμενοι titicos phobes	Εβραίοι, μετακινούμενοι αλλά Εβραίοι - μετακινούμενοι titicos phobes	Μουσουλμάνοι, μετακινούμενοι αλλά μουσουλμάνοι - μετακινούμενοι titicos phobes	Εβραίοι, μετακινούμενοι αλλά Εβραίοι - μετακινούμενοι titicos phobes	Μουσουλμάνοι, μετακινούμενοι αλλά μουσουλμάνοι - μετακινούμενοι titicos phobes	Εβραίοι, μετακινούμενοι αλλά Εβραίοι - μετακινούμενοι titicos phobes	Λοιπών - Autres	Ρεγίονι			
1. Στ. Έλλας-Εύβοια	1.594.842	1.541.920	17.752	353	10	229	12.840	4.122	305	70	—	1.450	1.594	—	1.450	474	165	5.824	1. Grèce Centrale et Eubée
2. Θεσσαλία	483.713	456.314	2.839	106	69	401	652	323	—	31	3	1.671	92	27	61	29	54	319	2. Thessalie
3. Ίονιοι Νήσοι	215.157	206.164	164	11	2	08	236	3.251	7	217	—	1.785	109	—	9	613	46	404	3. Iles Ioniques
4. Κυκλάδες Νήσοι	129.792	118.099	167	2	—	4	323	10.804	2	—	—	3	61	—	9	21	2	332	4. Iles Cyclades
5. Πελοπόννησος	1.953.927	1.916.072	382	2	2	7	1.287	2.603	4	—	—	384	140	25	39	638	11	425	5. Péloponnèse
6. Μακεδονία	1.412.452	1.191.191	16.932	1.295	80.608	59.023	10.743	1.503	13.463	1.041	12	1.013	1.949	2.200	1.872	636	131	4.793	6. Macédoine
7. Ήπειρος	312.034	283.412	1.296	144	2	5	53	71	5.127	17.005	—	2.431	71	4	14	15	2.000	180	7. Epire
8. Νήσοι Αιγαίου	307.734	305.814	314	84	20	08	944	237	—	—	—	54	26	13	13	13	25	168	8. Iles d'Égée
9. Κρήτη	580.427	563.109	921	18	—	1	196	450	—	—	—	395	102	2	12	322	172	671	9. Crète
10. Δυτική Θράκη	300.171	132.268	9.121	84.860	1.050	2.482	2.099	121	68	205	6.740	76	23	500	37	64	—	1.453	10. Thrace Occ.
Σύνολον Ελλάδος	6.204.681	5.716.100	103.842	26.506	81.614	62.998	31.038	27.747	19.679	18.520	18.755	9.090	3.857	3.813	3.127	2.476	2.621	11.239	Grèce entière

	Αναλογία % - Pourcentages																		
1. Στ. Έλλας-Εύβοια	100,00	96,90	1,12	0,01	0,00	0,02	0,51	0,04	0,00	—	0,02	0,10	—	0,07	0,01	0,01	0,03	1. Grèce Centrale et Eubée	
2. Θεσσαλία	100,00	98,60	0,59	0,02	0,01	0,12	0,13	0,07	—	0,01	0,00	0,31	0,02	0,00	0,01	0,04	0,04	0,04	2. Thessalie
3. Ίονιοι Νήσοι	100,00	96,72	0,08	0,01	0,00	0,03	0,12	1,51	0,00	0,10	—	0,84	0,05	—	0,00	0,30	0,02	0,12	3. Iles Ioniques
4. Κυκλάδες Νήσοι	100,00	91,65	0,05	0,00	—	0,00	0,25	8,23	0,00	—	—	0,00	0,05	—	0,01	0,05	0,00	0,18	4. Iles Cyclades
5. Πελοπόννησος	100,00	89,40	0,09	0,09	0,00	0,00	0,12	0,25	0,00	—	—	0,52	0,01	0,00	0,01	0,05	0,00	0,94	5. Péloponnèse
6. Μακεδονία	100,00	82,21	4,96	9,19	5,71	1,15	0,70	0,31	0,85	0,07	0,00	0,07	0,12	0,23	0,13	0,06	0,01	0,34	6. Macédoine
7. Ήπειρος	100,00	89,85	0,58	0,05	0,00	0,00	0,02	0,02	1,67	5,41	—	0,24	0,02	0,01	0,00	0,01	0,04	0,90	7. Epire
8. Νήσοι Αιγαίου	100,00	99,43	0,08	0,03	0,01	0,01	0,31	0,08	—	—	—	0,01	0,01	0,00	0,00	0,00	0,01	0,05	8. Iles d'Égée
9. Κρήτη	100,00	99,14	0,16	0,01	—	0,01	0,21	0,11	—	—	—	0,07	0,02	0,01	0,01	0,03	0,04	0,17	9. Crète
10. Δυτική Θράκη	100,00	80,95	3,01	27,90	0,20	0,35	1,12	0,94	0,02	0,07	5,62	0,01	0,01	0,12	0,01	0,02	0,02	0,47	10. Thrace Occ.
Σύνολον Ελλάδος	100,00	92,13	1,67	1,39	1,32	1,01	0,53	0,45	0,32	0,30	0,27	0,15	0,06	0,00	0,05	0,05	0,04	0,23	Grèce entière

Εικόνα 236: Πίνακας με τις γλωσσικοθρησκευτικές ομάδες των διαμερισμάτων της Ελλάδας (1928).

Πηγή: Γ.Σ.Υ.Ε. (1935). Στατιστικά αποτελέσματα της απογραφής του πληθυσμού της Ελλάδος της 15-16 Μαΐου 1928. (IV). Τόπος γεννήσεως- θρησκεία και γλώσσα- υπηκοότης, Εθνικόν Τυπογραφείον, σελ. κη'.

Είναι φανερή η απόλυτη κυριαρχία των ορθόδοξων, που συγκροτούν θρησκευτικά – πολιτισμικά ένα υψηλής ομοιογένειας κράτος. Ο συντάκτης της έκθεσης σημειώνει: «Οι ορθόδοξοι τουρκόγλωσοι είναι Έλληνες κατά την εθνική συνείδησιν, διωχθέντες δια τούτο εκ της Τουρκίας και ελθόντες εις την Ελλάδα ως πρόσφυγες. Ελληνικήν εθνικήν συνείδησιν έχουν πλείστοι των ορθοδόξων της μακεδονοσλαυϊκής ως και της κουτσοβλαχικής γλώσσας. Επομένως δύναται να λεχθεί ότι εις την Ελλάδα η γλώσσα δεν συμπίπτει πάντοτε με την εθνικήν συνείδησιν.»¹¹⁵⁴ Αναγνωρίζεται εδώ ότι το ζήτημα της εθνικότητας συνδέεται με την ατομική συνείδηση, πράγμα που δεν ρωτιέται άμεσα στην απογραφή, αλλά και αν ρωτιόταν είναι προς εξέταση το πόσο ελεύθερο ένοιωθε το άτομο που ανήκε σε μια μειονότητα να εκφράσει την άποψή του.

Πίναξ 7. Πληθυσμός της Ελλάδος κατά θρησκείαν κατά διαφόρους απογραφάς.
Tableau 7. Population de la Grèce par religion aux divers recensements.

Έτος απογραφής Année de recensement	Άπολυτοι αριθμοί — Chiffres absolus							Ποσοστά % — Proportions %						
	Έν όλω En tout	Χριστιανοί — Chrétiens		Μουσουλμάνοι Musulmans	Βουλγαρικοί Bulgares	Αιθίοπες Aïthiopes	Άλλοι θρησκείας Autres religions	Χριστιανοί — Chrétiens	Μουσουλμάνοι Musulmans	Βουλγαρικοί Bulgares	Αιθίοπες Aïthiopes	Άλλοι θρησκείας Autres religions	Ελλάδα Grèce	
1821	988.765	875.150		85.615	—	—	—	88,42	8,78	—	—	—	—	
1828	753.400	741.350		11.450	—	—	—	98,48	1,52	—	—	—	—	
1851	1.086.810	1.086.800	9.328	—	552	—	—	99,10	0,87	—	0,03	—	—	
1876	1.457.894	1.441.810	12.285	—	3.499	—	—	98,90	0,14	—	0,21	—	—	
1879	1.659.707	1.635.086	14.677	—	3.392	—	—	98,91	0,89	—	0,20	—	—	
1907	2.631.952	2.597.011	23.261	1.400	5.548	6.127	129	98,67	0,80	0,07	0,23	0,23	0,01	
1920 ¹⁾	2.855.463	2.853.843	19.384	1.798	5.403	4.917	50	98,90	0,08	0,06	0,19	0,17	0,00	
1928	6.204.684	5.961.529	35.782	9.603	196.317	72.791	45	96,08	0,57	0,15	2,53	1,11	0,00	

¹⁾ Πίναξ 21.308 άτομα έμειναν εκτός των αριθμών, εκ κολλεσίων και άσχετων τουριστών. — Πίναξ 21.308 personnes n'ont pas été comptées, des colporteurs et étrangers sans affaire.
²⁾ Έκ παλαιού έστιν ήτοι πρόκειται πλέον για τής άσχετης καταβολής άν ό αριθμός της Επαρχίας (Καλαμάρας) — Le chiffre de Calamata dont le nombre n'a pas été enregistré provient.
³⁾ Άλλοι επί άναγνωσθέντων. — Autres sur les illettrés.
⁴⁾ Ελλάδα Έλλάς μόνο, όχι ό πρό των βουλγαρικών ατόμων. — Grèce Grèce seulement, et non celle d'inclure les personnes bulgares.

Εικόνα 237: Πίνακας βασικών θρησκευτικών κατηγοριών κατοίκων της Ελλάδας 1821-1928.

Πηγή: Γ.Σ.Υ.Ε. (1935), Στατιστικά αποτελέσματα της απογραφής του πληθυσμού της Ελλάδος της 15-16 Μαΐου 1928 (IV). Τόπος γεννήσεως- θρησκεία και γλώσσα- υπηκοότης, σελ. κα'.

¹¹⁵⁴ Γ.Σ.Υ.Ε. (1935). Στατιστικά αποτελέσματα της απογραφής του πληθυσμού της Ελλάδος της 15-16 Μαΐου 1928. (IV). Τόπος γεννήσεως- θρησκεία και γλώσσα- υπηκοότης. Αθήνα: Εθνικόν Τυπογραφείον, σελ. κη.

Όπως μας πληροφορεί η έκθεση, κατά την έναρξη της ελληνικής επανάστασης του 1821 ζούσαν στην Ελλάδα 63.615 μουσουλμάνοι (το 7% του πληθυσμού), ενώ κατά το τέλος 11.450. Όπως δείχνουν οι μετά το 1861 απογραφές, στην *Παλαιά Ελλάδα* το 99% ήταν ορθόδοξοι χριστιανοί. Οι καθολικοί και οι διαμαρτυρόμενοι δεν ξεπέρασαν το 1%. Στη *Νέα Ελλάδα* οι μουσουλμάνοι εντοπίζονται στη δυτική Θράκη (126.017, το 2% του συνολικού ελληνικού πληθυσμού το 1928) και στην Ήπειρο (19.244, 1928), ενώ οι Ισραηλίτες (1% του συνολικού πληθυσμού, 1928) εντοπίζονται κυρίως στη Θεσσαλονίκη.

Πίναξ X. 1. Πληθυσμός της Ελλάδος κατά θρησκείαν, κατά τας απογραφάς 1928, 1940⁽¹⁾ και 1951
 Tableau X. 1. Population de la Grèce par religion ou confession aux recensements de 1928, de 1940⁽¹⁾ et de 1951

Έτος απογραφής Année du recensement	Σύνολον θρησκείων Total des personnes ayant une religion	Ορθόδοξοι Orthodoxes	Καθολικοί Catholiques	Διαμαρτυρόμενοι Protestants	Μονοφυσίται Monophysites	Άλλοι χριστιανοί Autres chrétiens	Μουσουλμάνοι Musulmans	Ισραηλίται Israélites	Άλλοι μη χριστιανοί Autres non chrétiens	Χωρίς θρησκεία Sans religion
A'. Απόλυτοι αριθμοί — Chiffres absolus										
1928...	6.204.684	5.961.529	35.182	9.003	126.017	72.794	45	117
1940...	7.460.204	7.197.583	30.644	6.349	16.350	529	151.090	67.664	2	25
1951...	7.632.801	7.472.559	28.430	7.034	1.205	4.338	112.665	6.325	24	121
B'. Αναλογία ‰ — Taux ‰										
1928...	1.000,00	960,81	5,67	1,45	20,31	11,73	0,01	0,02
1940...	1.000,00	964,80	4,10	0,85	2,19	0,07	18,91	9,07	0,00	0,01
1951...	1.000,00	979,01	3,72	0,92	0,16	0,58	14,76	0,83	0,00	0,02

(1) Περιλαμβάνεται και η Δωδεκάνησος της οποίας τα στοιχεία προέρχονται εκ της απογραφής του 1947. (1) Y compris le Dodécanèse dont les données proviennent du recensement de 1947.

Εικόνα 238: Πίνακας πληθυσμού της Ελλάδας κατά θρησκεία και δόγμα κατά τα έτη 1920, 1940, 1951.

Πηγή: E.S.Y.E. (1961). *Αποτελέσματα της απογραφής του πληθυσμού της 7ης Απριλίου 1951. (τόμος I). σελ. CVII.*

Σύμφωνα με τον παραπάνω συγκεντρωτικό πίνακα των ετών 1928-1951, βλέπουμε ότι την περίοδο αυτή αυξάνει το ποσοστό των ορθόδοξων Ελλήνων. Το 1940 ήταν 96,48% με σημαντικότερη θρησκευτική μειονότητα τη μουσουλμανική (2%), ακολουθούμενη από τους φθίνοντες Εβραίους (0,9%). Η διαχρονική μείωση των μονοφυσιτών οφείλεται στη μετανάστευση των Αρμενίων στη σοβιετική Αρμενία, ενώ η «εξαφάνιση» των Εβραίων μετά το 1940 στη δράση των Γερμανών. Στην κατηγορία *άλλοι χριστιανοί* καταγράφονται για πρώτη φορά οι χιλιαστές, που το 1928 μαζί με τους μονοφυσίτες αθροίζονταν μαζί με τους ορθόδοξους, αποκρύβοντας την αίρεση και το άλλο δόγμα και ενισχύοντας πλασματικά την ήδη πανίσχυρη θέση των ορθόδοξων στην κοινωνία.

Όσον αφορά την απογραφή της υπηκοότητας, αυτή ξεκινά από το 1861. Η απογραφή του νόμιμου πληθυσμού (δηλ. του αριθμού των δημοτών κάθε δήμου) επιχειρήθηκε, σύμφωνα με τον πίνακα ..., το 1861, χωρίς όμως να γίνει σχετική δημοσίευση στοιχείων. Τα πρώτα δημοσιευμένα στοιχεία ανήκουν στην απογραφή

του 1870. Ο νόμος για την εκλογή βουλευτών της 17/9/1877 επέβαλλε την καταγραφή του νόμιμου πληθυσμού, μια και δεν υπήρχαν δημοτολόγια.¹¹⁵⁵ Στις απογραφές του 1879, 1889, 1907 και 1920, περιλήφθηκαν με τη βοήθεια των προξενικών αρχών στον νόμιμο πληθυσμό και οι Έλληνες του εξωτερικού. Το 1940 τα στοιχεία για τους απόδημους συγκεντρώθηκαν στη βάση δήλωσής τους από τις οικογένειές τους στην Ελλάδα.

Η περίπτωση της Μακεδονίας

Η χαρακτηριστικότερη περίπτωση χρήσης της στατιστικής από το ελληνικό, αλλά και εξίσου από τα ανταγωνιστικά γειτονικά του κράτη για τεκμηρίωση εδαφικών διεκδικήσεων, είναι η περίπτωση της ονομαζόμενης από πολλούς *μακεδονικής εθνότητας*. Μέσα σε ένα πλαίσιο κοινωνικών, οικονομικών, θρησκευτικών και εθνικών ανταγωνισμών, σε ένα σχετικά ασαφή γεωγραφικά χώρο,¹¹⁵⁶ κομβικό, πλούσιο, τομή σφαιρών επιρροής, με «εθνοτική ανισοτροπία» και ρευστές ταυτότητες, η ταξινόμηση των πληθυσμιακών ομάδων από τα πάνω και έξω από αυτές συνέβαλλε στη σταδιακή σταθεροποίησή τους και σε ξεκάθαρες διχοτομίες. Αυτό έγινε και με τη συνδρομή της επιστήμης (ιστορία, ανθρωπολογία, δημογραφία, εθνογραφία). Εθνογραφικές έρευνες, δημογραφικές (κρατικές στατιστικές) χρησιμοποιήθηκαν από τα ενδιαφερόμενα κράτη και από δυτικοευρωπαϊκά, για να πιστοποιήσουν τις εθνικότητες των κατοίκων του μακεδονικού χώρου της οθωμανικής αυτοκρατορίας. Το ζήτημα αποδείχθηκε πολύπλοκο, μιας και συνέβαινε οι γενικοί ταξινομικοί κανόνες να προσκρούουν σε ατομικές επιλογές συνείδησης, συμφέροντος ή εξαναγκασμού.

Στο μακεδονικό χώρο ο καταμερισμός της εργασίας είχε εθνοτικά χαρακτηριστικά.¹¹⁵⁷ Για παράδειγμα, το εμπόριο ήταν στα χέρια των ελληνόφωνων (ιδίως στις πόλεις) και των βλαχόφωνων (συνήθως στα χωριά), η κτηνοτροφία κυρίως στους βλαχόφωνους, ο δανεισμός χρήματος στους Εβραίους και στους

¹¹⁵⁵ Η σύνταξη Μητρώων των Δήμων καθιερώθηκε με νόμο για τη στρατολογία στις 27/11/1878.

¹¹⁵⁶ Η ελληνική προσέγγιση ήταν «ιστορική», για αυτό και συμπεριλάβανε περιοχές όπως η Κορυτσά, σε αντίθεση με τη βουλγαρική που ήταν «γεωγραφική» και που τόνιζε την ενότητα του μακεδονικού χώρου, υποδηλώνοντας την συνολική του διεκδίκηση. Σημειώνουμε ότι κατά την τουρκοκρατία η Μακεδονία δεν αποτέλεσε ενιαία διοικητική περιφέρεια. Με βάση τις ελληνικές απόψεις και βλέψεις η Μακεδονία χωριζόταν χοντρικά σε τρεις ζώνες: την ακραιφνώς ελληνική νότια (οριζόταν από Καστοριά, Νάουσα, Σέρρες, Θεσσαλονίκη, Ξάνθη και νότια), την αμφισβητούμενη μέση (Αχρίδα, Κρούσοβο, Βελεσσά, Στρώμνιτσα, Μελένικο, Νευροκόπι, Ροδόπη) και τη δυσκολότερα διεκδικίσιμη Άνω Μακεδονία (βορειότερα της Οχρίδας, Μοναστηρίου, Στρώμνιτσας, Μελένικου). Για το ασαφές ιστορικά της οντότητας «Μακεδονία» βλέπε την εισαγωγή από το Wilkinson, H. R. (1951). *Maps and Politics. A Review of the Ethnographic cartography of Macedonia*. Liverpool: Liverpool University Press, σελ. 1-7.

¹¹⁵⁷ Βλέπε ενδεικτικά:

α.Γούναρης, Β. (2010). Επαναπροσέγγιση. Στο: *Το Μακεδονικό Ζήτημα από τον 19^ο έως τον 21^ο αιώνα*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.

β. Bégard, V. (2010). *Τουρκία και ελληνισμός. Οδοιπορικό στη Μακεδονία. Έλληνες-Τούρκοι-Βλάχοι-Αλβανοί-Βούλγαροι-Σέρβοι* (1^η εκδ. 1892). Αθήνα: Δ.Ο.Λ. Α.Ε..

Έλληνες, η ληστεία στους Αρβανίτες. Οι θρησκευτικές (γλώσσα της λειτουργίας, πατριαρχικοί ιερείς) και κοινωνικές αντιθέσεις μετασχηματίστηκαν σε εθνοτικές και τελικά σε εθνικές. Οι αντιπάθειες προς τον ελληνόφωνο κλήρο αλλά και προς την ελληνική/ελληνόφωνη αστική τάξη των πόλεων έστρεφαν πολλούς κατοίκους της υπαίθρου προς τη βουλγαρική πλευρά. Η μείωση της τουρκικής καταπίεσης οδηγούσε ακόμα και ελληνόφωνους στην προσχώρηση στη βουλγαρική εξουσία. Αυτή η θρησκευτική επιλογή ήταν ταυτόχρονα και ο προθάλαμος της βουλγαρικής εθνικής ταυτότητας. Το πληθυσμιακό κριτήριο των 2/3, που έπρεπε να πληροί το χωριό για να αποσχισθεί από το πατριαρχείο και να υπαχθεί θρησκευτικά στην Εξουσία, ήταν το έναυσμα για σοβαρές βουλγαρικές στατιστικές, που όταν διαπίστωναν πληθυσμιακό έλλειμμα ενεργοποιούσαν την καταπίεση για να πειστούν και οι τελευταίοι αντιστεκόμενοι να συνταχθούν με τους βουλγαρόφρονες. Αλλά και οι βιοποριστικές ανάγκες και οι επαγγελματικές αποφάσεις μπορούσαν να αποβούν καθοριστικές για το ζήτημα της ταυτότητας: τεχνίτες που επέλεγαν να δραστηριοποιηθούν στις κοντινότερες αγορές της Βουλγαρίας ή της Σερβίας έναντι του μακρινότερου ελληνικού βασιλείου, θα επέλεγαν σε βάθος χρόνου και αντίστοιχες εθνικές ταυτότητες.

Ο βαλκανιολόγος Ε.Κωφός (2003) αναφέρει: «Όταν στη δεκαετία του 1860 ξέσπασε η ελληνοβουλγαρική εκκλησιαστική διαμάχη που οδήγησε στην ίδρυση της βουλγαρικής εθνικής εκκλησίας το 1870, στις μεικτές περιοχές της Μακεδονίας, εξελίχτηκε σε εθνική αντιπαράθεση μεταξύ Ελλήνων και Βουλγάρων. Εδώ η αντιπαράθεση, παρά τη σκληρότητα με την οποία εκδηλώθηκε σε ορισμένα μέρη, υπήρξε πάλι αργή διαδικασία. Χρειάστηκε διάστημα μιας σχεδόν γενιάς για να διαδοθεί η βουλγαρική εθνική ιδεολογία στη Βόρεια και κεντρική ζώνη της Μακεδονίας, πάνω από προϋπάρχοντα στρώματα εκκλησιαστικών δεσμών, γλώσσας και αναφομοίωτων εθνικών ιδεολογιών.».¹¹⁵⁸

Οι βλαχόφωνοι, παραδοσιακά πατριαρχικοί, με σεβασμό στην ελληνική γλώσσα (γλώσσα του ευαγγελίου) ήταν πιο κοντά στους Έλληνες οι οποίοι αποτελούσαν και κοινωνικά πρότυπά τους. Έτσι επιζητούσαν να μετάσχουν στην «υψηλή κουλτούρα», την ελληνική, για αυτό προτιμούσαν κατά κανόνα να στέλνουν τα παιδιά τους σε ελληνικά σχολεία. Από αυτούς, οι πετυχημένοι οικονομικά εντάχθηκαν και σταδιακά ταυτίστηκαν με τα ελληνικά αστικά στρώματα και τα ελληνικά συμφέροντα γενικότερα.

Ο αριθμός σχολείων χρησιμοποιήθηκε από την ελληνική πλευρά και ως στατιστικός δείκτης εθνικής συνείδησης, με το σκεπτικό ότι οι κοινότητες συμμετείχαν στα λειτουργικά έξοδά τους και συνεπώς δήλωναν έμπρακτα την

¹¹⁵⁸ Κωφός, Ε.(2003). Εθνική κληρονομιά και εθνική ταυτότητα στη Μακεδονία του 19^{ου} και του 20^{ου} αιώνα. Στο Βερέμης,Θ., Κιτρομηλίδης, Π., κ.α. *Εθνική ταυτότητα και εθνικισμός στη νεότερη Ελλάδα*. Αθήνα: Μ.Ι.Ε.Τ., σελ. 199-269.

εθνική τους συνείδηση. Αυτό φαίνεται ορθό ως μια γενική αρχή, όμως το ελληνικό σχολικό δίκτυο ήταν ιδιαίτερα ευνοημένο από την πατριαρχική χρηματοδότηση. Επιπλέον, κανένα επίσημο ανταγωνιστικό δίκτυο δεν μπορούσε να λειτουργήσει στα πλαίσια της οθωμανικής αυτοκρατορίας αν δεν ήταν υπό την αιγίδα αναγνωρισμένης θρησκευτικής κοινότητας. Αυτή η κατάσταση που ευνοούσε το υπό την πατριαρχική σκέπη ελληνικό δίκτυο, άλλαξε ραγδαία από το 1870 (Εξαρχία) και έπειτα, όταν άρχισε να αναπτύσσεται το έντονα ανταγωνιστικό βουλγαρικό, με καλή χρηματοδότηση και με πιο ενδιαφέρον πρόγραμμα σπουδών. Τα ανταγωνιζόμενα κράτη χρηματοδοτούσαν τα σχολεία τους, πλουσιότερα δε το ρουμανικό. Η Σερβία με έλλειψη θρησκευτικής αυτονομίας δεν μπόρεσε να αναπτύξει το δικό της σχολικό δίκτυο. Το ελληνικό σχολείο, αν και με δυσκολότερο πρόγραμμα (π.χ. με αρχαία), ως φορέας της «υψηλής κουλτούρας» εξακολουθούσε να έλκει μη ελληνόφωνους μαθητές.

Η μελετήτρια της σχέσης εκπαίδευσης – εθνικισμού στη βορειοδυτική Μακεδονία Σοφία Βούρη σημειώνει (1992): «Οι άλλες εθνικές ομάδες, σλαβόφωνες και αλβανόφωνες, δε διέθεταν ανάλογα πολιτισμικά, κοινωνικο-οικονομικά και πολιτικά ερείσματα ή τα απέκτησαν πολύ αργά, μετά τα μέσα του δέκατου ένατου αιώνα. Από αυτές, η σλαβόφωνη παραμένει για δεκαετίες εθνικά αδιαμόρφωτη ή άστεγη. Το γεγονός αυτό ερμηνεύεται αν λάβουμε υπόψη ότι αποτελούσε στην πλειοψηφία της την εξαθλιωμένη κοινωνικο-οικονομικά τάξη των αγροτών, άμοιρης γραμμάτων, απομονωμένης στην ύπαιθρο, μακριά από τις κοινωνικο-πολιτικές εξελίξεις και εθνικές ζυμώσεις που συντελούνταν στα αστικά κέντρα, τα σταυροδρόμια ποικίλων πολιτισμών και εθνικών ιδεολογιών... Συνεπώς, η οικονομική λειτουργία της ελληνικής γλώσσας, ο ανώτερος κοινωνικός συμβολισμός της ελληνικής παιδείας, σε συνδυασμό με την απουσία άλλων εθνικών σχολείων στο χώρο, θα προσελκύσουν για αρκετές δεκαετίες, ακόμα και μετά την ίδρυση του ελληνικού κράτους το 1830, όλους όσους επιδίωκαν να εισχωρήσουν στα αστικά στρώματα αυτής της εποχής.¹¹⁵⁹ Έτσι, η ελληνική πολιτιστική επίδραση συνέβαλε αρχικά στην ενοποίηση των αλλόγλωσσων χριστιανών, λίγο αργότερα στην κοινωνικο-οικονομική τους ανάπτυξη, με τη δημιουργία αστικών τάξεων και τελικά, στην εθνική τους αναδίπλωση. Χαρακτηριστικές περιπτώσεις φορέων της βουλγαρικής εθνικής κίνησης, οι οποίοι στην πλειοψηφία τους ήταν απόφοιτοι ελληνικών σχολείων, αποτελούν: ο Γιόρνταν Κωνσταντίνοφ, με σπουδές στη Θεσσαλονίκη, Χίο και Πάτμο, οι αδελφοί Δημήτριος και Κωνσταντίνος Μιλαντίνοφ

¹¹⁵⁹ Από τον 18^ο αι. ο μοναχός Παΐσιος της μονής Χιλανδαρίου (1722-1773), πρωτεργάτης του αγώνα για τη βουλγαρική αυτοσυνειδησία, αναφέρει στο χειρόγραφο βιβλίο του «История славяноболгарская (Σλαβνοβουλγαρική Ιστορία)» (1762, Άγιο Όρος), αναφέρει ότι κάποιοι Βούλγαροι δεν θέλουν να ξέρουν για το γένος τους, ντρέπονται να λέγονται Βούλγαροι, στρέφονται στο ελληνικό πολιτισμό και μαθαίνουν ελληνικά.

από τη Στρούγγα, με σπουδές στη Ζωσιμαία Σχολή Ιωαννίνων, ο Γκρηγκόρ Πέρλιτσεφ ή Σταυρίδης, απόφοιτος του Οθωνείου Πανεπιστημίου Αθηνών κ.α.». ¹¹⁶⁰

Η ελληνική επιχειρηματολογία, ¹¹⁶¹ που παρέκαμπε το φυλετικό επιχείρημα καθώς και τη μητρική γλώσσα, στηριζόταν πέρα από τα ιστορικά δικαιώματα, στη θρησκευτική ομολογία, στη συμμετοχή στην ελληνική εκπαίδευση, στη γνώση της ελληνικής ως δεύτερης γλώσσας. Αν κάτι από αυτά ίσχυε, το άτομο θεωρούταν ελληνικής ρίζας, πεπλανημένο λόγω προπαγάνδας (ή και εξαγορασμένης συνείδησης από τους Ρουμάνους), χαρακτηριζόμενο σε στατιστικές *βουλγαρίζον, σερβίζον, ρουμανίζον, σλαβόφωνος Έλληνα, Ελληνοβλάχος* κ.ο.κ..

Ο Γάλλος Bérard Victor ¹¹⁶² στο βιβλίο του: «*Turquie en l'hellénisme contemporain. La Macédoine: Hellenes, Bulgares, Valaques, Albanais, Autrichiens, Serbs*», όπου περιγράφει το οδοιπορικό του στο μακεδονικό χώρο (1890 – 1892), σημειώνει για τον εθνογεωγραφικό οργανισμό της εποχής: «Πράγματι, ας κοιτάξουμε τους χάρτες ή τα ντοκουμέντα όλων των παρατάξεων καθεμιά διεκδικεί την πλειοψηφία για τον εαυτό της, αλλά και καμιά δεν μπόρεσε να αρνηθεί την παρουσία και κάποιων ελάχιστων αντιπάλων. Οι χάρτες που τυπώνονται στη Σόφια περιορίζουν όσο μπορεί να φανταστεί κανείς το μερίδιο της ελληνολατινικής ομάδας. Στους χάρτες της Αθήνας, που δεν υπολείπονται σε ανακρίβεια, οι σλαβικοί πυρήνες, μικροί και λίγιοι, με χρώμα κάπως αόριστο (σκοτωμένο βιολετί), εξαφανίζονται στο απέραντο γαλάζιο των θριαμβευόντων Ελλήνων. Οι Σέρβοι γεωγράφοι πάλι με τη σειρά τους απωθούν τους Βουλγάρους προς τη Ροδόπη, τους Αλβανούς πέρα από την Πίνδο και και τους Έλληνες μέχρι τα θεσσαλικά σύνορα... Ο Τούρκος πιο αξιοπρεπής, δεν χρωματίζει με καμιά βαφή το δικαίωμα κατοχής του ἡ εθνογραφία είναι μια γκιαούρική επιστήμη την οποία περιφρονεί... Πρέπει ωστόσο να παρατηρήσουμε ότι Σέρβοι, Βούλγαροι και Έλληνες μένουν σε ένα σημείο σύμφωνοι ... το ότι αποδίδουν στον Τούρκο την σχεδόν σωστή θέση που του πρέπει ... είναι ένα ον τόσο ξεχασμένο από τον Θεό, τόσο προορισμένο για τον όλεθρο, τόσο κοντά στον επιθανάτιο ρόγχο, ώστε κανέναν κίνδυνο δεν διατρέχουν με το να αναγνωρίσουν αυτό που υπήρξε ἄ δεν υπάρχει πια.» ¹¹⁶³

¹¹⁶⁰ Βούρη, Σ. (1992). *Εκπαίδευση και εθνικισμός στα Βαλκάνια. Η περίπτωση της βορειοδυτικής Μακεδονίας (1870-1904)*. Αθήνα: Gutenberg, σελ. 22-23.

¹¹⁶¹ Βλέπε σύνοψη ελληνικών, βουλγαρικών και σερβικών επιχειρημάτων στο Gounaris, Β. (1995). *Social cleavages and national "awakening" in Ottoman Macedonia*, *East European Quarterly*, 29, σελ. 409-426 και στο Κωφός, Ε., ό.π..

¹¹⁶² Bérard Victor (1864-1931), φιλόλογος αρχαιολόγος και ιστορικός με σπουδές και στη Γαλλική Σχολή Αθηνών. Συμμετείχε σε ανασκαφές ελληνικών τόπων, εργάστηκε ως δημοσιογράφος, καθηγητής Γεωγραφίας και διετέλεσε γεωγραφιστής. Σημαντικό έργο του θεωρείται η μετάφραση της Οδύσσειας στα γαλλικά.

¹¹⁶³ Bérard, V. (2010). *Τουρκία και ελληνισμός. Οδοιπορικό στη Μακεδονία. Έλληνες-Τούρκοι-Βλάχοι-Αλβανοί-Βούλγαροι-Σέρβοι* (1^η εκδ. 1892). Δ.Ο.Λ. Α.Ε., σελ. 193-194.

Τη χρήση αυτών των εθνογραφικών χαρτών, που υποστήριξαν τη διπλωματία σε εδαφικές διεκδικήσεις, την πραγματεύτηκε αναλυτικά ο H.R.Wilkinson (1951)¹¹⁶⁴ και μια καλή σύνοψη του θέματος γίνεται από τον Β. Γούναρη (2010)¹¹⁶⁵. Σύμφωνα με τον H.R.Wilkinson, μετά το 1840 συντάχθηκαν περίπου δύο εκατοντάδες εθνογραφικοί χάρτες για τη Μακεδονία. «Όλες οι δυνάμεις, και οι μεγάλες και οι μικρές, ιμπεριαλιστικές και εθνικιστικές διέκριναν τη σημασία του να δώσουν εκείνη ακριβώς την ερμηνεία της εθνογραφίας της Μακεδονίας που θα μπορούσε με τον καλύτερο τρόπο να επεκτείνει την επιρροή τους στην περιοχή και έτσι να προετοιμάσει το δρόμο για την καθιέρωση της ηγεμονίας τους ή της κυριαρχίας στην Εγγύς Ανατολή ανάλογα με την περίπτωση.».¹¹⁶⁶

Οι χάρτες αυτοί έγιναν με χρήση κρατικών στατιστικών ή στατιστικών από κρατικά στρατευμένους φορείς και έδιναν μια γενική εικόνα της διασποράς των εθνοτήτων στη Μακεδονία, με χρήση χρωματικών κωδίκων. Μια ανασκόπηση όλων των εθνοτικών ταξινομήσεων αποκαλύπτει πάνω από 115 διαφορετικές εθνοτικές ομάδες.¹¹⁶⁷ Η προέλευση των πληροφοριών και τα επιλεγέντα ταξινομικά κριτήρια ήταν αφορμές αμφισβήτησης της ακρίβειάς τους από το ζημιούμενο κράτος (-η). Το γλωσσικό κριτήριο ευνοούσε τους σλαυόφωνους, ενώ το θρησκευτικό έδινε τη δυνατότητα εκχώρησης όλων των πατριαρχικών (Ρωμιών, Σλαύων, Βλάχων) στην Ελλάδα. Επιπλέον, ισχυρές τοπικές μειοψηφίες «εξαφανίζονταν» στο χάρτη από το χρώμα της υπερισχύουσας πλειοψηφίας τόσο αποτελεσματικότερα όσο μεγάλωνε η κλίμακά του. Το ίδιο συνέβαινε και με τις μικρές και διάσπαρτες μειονότητες (π.χ. Βλάχοι). «Οι εθνογραφικοί χάρτες της Μακεδονίας και οι ιδέες που διέδιδαν δεν ήταν μόνο επηρεασμένες από, αλλά ασκούσαν μια αδιόρατη επιρροή στην ιστορία των βαλκανικών εθνών. Ακόμη, και παρά το γεγονός ότι οι ιδέες ήταν αρχικά αποκομμένες από την πραγματικότητα, η ισχύς τους – στο να προτείνουν σχέσεις, να ενισχύουν βλέψεις και να μορφοποιούν πολιτικές – υπήρξε μια εντελώς πραγματική δύναμη.».¹¹⁶⁸

Στη διάσκεψη της Κωνσταντινουπόλεως το 1876 κατατέθηκε από τη ρωσική αντιπροσωπία ένας χάρτης που συνέταξε ο Ρώσος πρέσβυς Ιγνάτιεφ, μαζί με τους χάρτες του Lejean και του Σέρβου Verkonic (που ευνοούσε τις βουλγαρικές θέσεις). Η χρήση της εθνογραφίας ήταν μία ρωσική εμμονή, διότι αυτή αναδείκνυε τη σλαυϊκή ηγεμονία στα Βαλκάνια. (Wilkinson, 1951)

¹¹⁶⁴ Wilkinson, H.R. (1951). *Maps and politics. A Review of the Ethnographic Cartography of Macedonia*, Liverpool: Liverpool University Press.

¹¹⁶⁵ Γούναρης, Β. (2010). 150 χρόνια ιστοριογραφίας και χαρτογραφίας από το *Το Μακεδονικό Ζήτημα από τον 19^ο έως τον 21^ο αιώνα*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια, σελ. 25-88.

¹¹⁶⁶ Wilkinson, H.R.(1951). ό.π., σελ. 6.

¹¹⁶⁷ Wilkinson, H.R.(1951). ό.π., σελ. 7.

¹¹⁶⁸ Wilkinson, H.R.(1951). ό.π., σελ. 324.

Χρησιμοποιήθηκε και ο εθνογραφικός χάρτης του Γερμανού γεωγράφου και καθηγητή στο Παν/νιο του Βερολίνου Johann Samuel Heinrich Kiepert (1876), που έδειχνε βουλγαρικές τις περισσότερες περιοχές της Μακεδονίας και της Θράκης, βοηθώντας λίγους μήνες μετά στη δημιουργία της «Μεγάλης Βουλγαρίας» με τη συνθήκη του Αγίου Στεφάνου. Αυτός ο χάρτης του Kiepert ήταν ο διασημότερος της εποχής του και έχαιρε ιδιαίτερης εκτίμησης και λόγω του γεγονότος ότι η Γερμανία θεωρούταν ως η μόνη ουδέτερη μεγάλη δύναμη στις βαλκανικές διενέξεις. Η χρήση από τον Kiepert οθωμανικών στατιστικών από την Κωνσταντινούπολη, είχε ως αποτέλεσμα να μειώσει την ελληνική παρουσία στην ανατολική Θράκη, που όμως την ενίσχυσε βορειοδυτικά (ελληνική η Έδεσσα, οι Τόσκηδες εξελληνισμένοι). Επίσης περιόρισε τους Σέρβους δυτικότερα και «εξαφάνισε» τους βλαχόφωνους λόγω της έντονης διασποράς τους (πλην της Πίνδου).

Εικόνα 239: Εθνολογικός χάρτης Βαλκανικής του Heinrich Kiepert (1876). Πηγή: Wilkinson, H.R. (1951). *Maps and politics. A Review of the Ethnographic Cartography of Macedonia*, σελ. 66.

Το γεγονός αυτό ενεργοποίησε την Ελλάδα, που υστερούσε γενικά σε διεθνείς επιστημονικές δημοσιεύσεις για το θέμα. Ο «Σύλλογος προς Διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων» με πρόεδρο τον Κ.Παπαρρηγόπουλο, έναν από τους πρώτους Έλληνες που ασχολήθηκαν με την ιστορία της Μακεδονίας, μέσω του εκκλησιαστικού και του προξενικού δικτύου συγκέντρωσε στατιστικά στοιχεία, που τα έθεσε στη διάθεση του Kiepert, με αποτέλεσμα ο τελευταίος να αναθεωρήσει μερικώς τον χάρτη του στην επόμενη έκδοσή του. Ο τελευταίος λαμβάνοντας

υπόψη την ελληνική θέση, ότι η πολιτισμική μειονότητα δεν ήταν απαραίτητα και πολιτική, κατέληξε στην άποψη ότι έπρεπε να συνεκτιμώνται περισσότερα του ενός κριτήρια για την αποτύπωση της εθνικής συνείδησης. Έτσι, συνεκτιμώντας τη φυλή, τη γλώσσα, τη θρησκεία, τους ιστορικούς δεσμούς και τη φυσική διαμόρφωση κατέληξε στον ακόλουθο εθνικού χαρακτήρα χάρτη, που ενίσχυε την ελληνική εικόνα.

Εικόνα 240: Εθνολογικός χάρτης της Βαλκανικής του Johann Samuel Heinrich Kiepert στην έκδοση του 1882.

Πηγή: http://en.wikipedia.org/wiki/File:Ethnic_map_of_Balkans_-_german_1882.jpg

Τα ίδια στοιχεία δόθηκαν και στον Άγγλο Edward Stanford, για παραγωγή ενός συμπεριότερου¹¹⁶⁹ για την Ελλάδα χάρτη, που κατατέθηκε στο συνέδριο του Βερολίνου. Οι εθνογραφικοί χάρτες του Σέρβου Cνιϊτζί, του επικεφαλής του Τμήματος Γεωγραφίας του Παν/μίου του Βελιγραδίου, επιστήμονα υψηλού κύρους στην Ευρώπη και στις Η.Π.Α., βοήθησαν τη σχετικά υστερούσα Σερβία, σε ερείσματα και εκπαιδευτική δράση στο μακεδονικό χώρο καθώς και σε επιστημονική παραγωγή, στην επιτυχή διεκδίκηση εδαφών στη διάσκεψη των Παρισίων (1919).

Εικόνα 241: Χάρτης του μακεδονικού χώρου σύμφωνα με τη σερβική άποψη (D.Cvijić, 1913)

Πηγή: Carnegie endowment for International Peace (1914). *Report of the International Commission To Inquire into the Causes and Conduct of the Balkan Wars, Annex.*

¹¹⁶⁹ Άλλοι χάρτες που δημιουργήθηκαν υπέρ των ελληνικών θέσεων ήταν του A.Synvet και του F.Bianconi.

Διέκρινε τρεις κατηγορίες Σέρβων Σλαύων μεταξύ των οποίων και τους Σλαύους της Μακεδονίας. Ο Cνιζίτ δεν έμεινε ανεπηρέαστος στο έργο του από τα σερβικά εθνικά συμφέροντα. Η επαναπροσέγγιση Σέρβων και Βουλγάρων μετά τον πόλεμο τον οδήγησε στη μειωμένη αποτύπωση του ελληνισμού της Μακεδονίας. (Wilkinson, 1951)

Οι Βούλγαροι, που μέχρι το 1900 χρησιμοποιούσαν ως επίσημο εθνογραφικό χάρτη τον χάρτη του F.Meinhard, αναγκάστηκαν να απαντήσουν στους Σέρβους, στους Αυστριακούς και στους Έλληνες με ένα δικό τους χάρτη, του επιθεωρητή σχολείων Kancev. Ο χάρτης αυτός αποτέλεσε τον επίσημο χάρτη της Βουλγαρίας για την εθνοτική-εθνική κατανομή των λαών της Μακεδονίας.

Εικόνα 242: Χάρτης του μακεδονικού χώρου σύμφωνα με τη βουλγαρική άποψη (V.Kancev)

Πηγή: Carnegie endowment for International Peace (1914). Report of the International Commission To Inquire into the Causes and Conduct of the Balkan Wars, Annex.

Ο παραπάνω χάρτης στηρίχθηκε στο ευνοϊκό για τους Βούλγαρους κριτήριο της γλώσσας, που διεύρυνε τις απαιτήσεις τους (οικειοποίηση Πομάκων, σλαυόφωνων της Μακεδονίας) και που τους καθιστούσε ηγεμονική δύναμη στο χώρο. Για τους Έλληνες και τους Τούρκους υιοθέτησε τα στοιχεία του χάρτη του Meinhard, ενώ για τους Βλάχους του Weigard. Επίσης, ανέδειξε τους Αλβανούς ως την σπουδαιότερη μειονότητα στα βορειοδυτικά. (Wilkinson, 1951)

Η πρώτη ελληνική εθνολογική στατιστική, συνοδευόμενη και από σχετικό χάρτη, ήταν του καθηγητή του Παν.Αθηνών Κλεάνθη Νικολαΐδη (1858-1938), που χρησιμοποίησε ως κριτήριο κατάταξης των πληθυσμών τη χρήση της «γλώσσας των εμπορικών συναλλαγών», πράγμα που ευνοούσε την ελληνική πλευρά, αλλά και που προσέδωσε στη στατιστική του το χαρακτήρα του προπαγανδιστικού υλικού.¹¹⁷⁰ Αν και η τουρκική γλώσσα ήταν η επίσημη πλατφόρμα επικοινωνίας για όλους τους κατοίκους, ο Κ.Νικολαΐδης ισχυρίστηκε ότι στην καθημερινότητά τους οι Μακεδόνες χρησιμοποιούσαν την ελληνική, τη σλαυϊκή και την αλβανική και διαίρεσε την Μακεδονία σε τρεις ζώνες: την ελληνόφωνη περιοχή, τη σλαυόφωνη και τη μικτή περιοχή σλαυϊκής και αλβανικής, εμφυτεύοντας στο χάρτη και τους υπόλοιπους (Σέρβους, Βλάχους, Τούρκους).

Εικόνα 243: Εθνολογικός χάρτης της Μακεδονίας του Κ.Νικολαΐδη (1899)
Πηγή: Wilkinson, H.R. (1951). σελ.122.

¹¹⁷⁰ Το βιβλίο του Νικολαΐδη για τη Μακεδονία κυκλοφόρησε και στα γερμανικά το 1899.

Η στατιστική του κατέγραψε: 594.000 Έλληνες, 324.000 Τούρκους, 126.000 Σλαύους, 79.400 Εβραίους και 37.000 Κουτσόβλαχους. Οι Πομάκοι της Ροδόπης θεωρήθηκαν ως Τούρκοι. Τους Σλαύους τους διέπασε σε Σέρβους, σε Βούλγαρους και Σλαύους υπό ελληνική επιρροή. Τους Αλβανούς τους «εξαφάνισε» από νοτιοδυτικά. Η συνολική εικόνα ήταν η ελληνική κυριαρχία στη Μακεδονία. Δευτερευόντως επιδίωξε την Σερβική υποστήριξη των ελληνικών διεκδικήσεων αναγνωρίζοντας ως δικές τους περιοχές εις βάρος των Βουλγάρων. Αν και η εθνογραφική του αποτύπωση θεωρήθηκε ανακριβής, εντούτοις συνέπεσε με τα σύνορα των κρατών μετά τους βαλκανικούς πολέμους. (Wilkinson, 1951).

Ο Νικολαΐδης δημοσιοποίησε ένα νέο χάρτη το 1914, που επέκτεινε τα όρια του προηγούμενου βορειοδυτικά (περιοχή Αχρίδας, Β. Ήπειρος) και ανατολικά/βορειοανατολικά (Θράκη) δίνοντας και στατιστικές πληθυσμού. Ο Wilkinson μας αναφέρει ότι η κυκλοφορία του χάρτη συνέπεσε με τον καθορισμό των ελληνοαλβανικών συνόρων και όπως και ο προηγούμενος εξυπηρετούσε τις επεκτατικές βλέψεις του ελληνικού κράτους.¹¹⁷¹ Τον Αύγουστο του 1913 η διάσκεψη των πρεσβευτών στο Λονδίνο αποφάσισε την χάραξη των ελληνοαλβανικών συνόρων με βάση τη γεωγραφία της περιοχής και τη μητρική γλώσσα των κατοίκων (εθνογραφικό κριτήριο). Η ελληνική κυβέρνηση διαφώνησε με το γλωσσικό κριτήριο και αντιπρότεινε την εθνική συνείδηση, αλλά δεν εισακούστηκε. Η διεθνής επιτροπή που ανέλαβε το έργο αυτό βρέθηκε προ εκπλήξεως, όταν διαπίστωσε σε χωριά, στην ίδια οικογένεια οι μεν γηραιότεροι να μιλούν αλβανικά οι δε νεότεροι ελληνικά (αποτέλεσμα της ελληνικής εκπαίδευσης).¹¹⁷²

Το 1910, έχουμε μια ιδιωτική έκδοση της αναλυτικής εθνολογικής σύνθεσης της Μακεδονίας ανά χωριό από τον διπλωμάτη Α.Χαλκιόπουλο,¹¹⁷³ που διετέλεσε και γραμματέας του ελληνικού προξενείου του Μοναστηρίου την περίοδο του μακεδονικού αγώνα. Τα χωριά τα κατατάσσει σε αμιγώς ελληνικά, σε μεικτά και σε τουρκικά. Οι εθνοτικές κατηγορίες ήταν ακόμη λεπτομερέστερες: μουσουλμάνοι, Έλληνες, Βούλγαροι, Βλάχοι (ρουμανίζοντες), Σέρβοι, Χριστιανοί Αθίγγανοι (μόνο στο βιλαέτι Θεσσαλονίκης), Εβραίοι και οι διάφοροι. Τα στοιχεία του βασιζόταν στην απογραφή του 1905, του γενικού διοικητή του βιλαετίου Θεσσαλονίκης Χιμλή Πασά. Η οθωμανική θεώρηση των πραγμάτων και η οπτική γωνία του Έλληνα διπλωμάτη δεν διακρίνουν Μακεδονοσλαύους. Ο μελετητής των μακεδονικών

¹¹⁷¹ Wilkinson, H.R. (1951). ό.π., σελ. 191.

¹¹⁷² Κολιόπουλος, Ι. (2000). *Ιστορία της Ελλάδος. Το έθνος, η πολιτεία και η κοινωνία των Ελλήνων* (τχ. Α'). Θεσσαλονίκη: Βάνιας, σελ. 99.

¹¹⁷³ Χαλκιόπουλος Αθανάσιος (1881-1939): Έλληνας διπλωμάτης που υπηρέτησε σε Μοναστήρι, Τρίπολη, Θεσσαλονίκη, Σουέζ, Ιωάννινα, Αργυρόκαστρο, Ξάνθη, Βελιγράδι, Αττάλεια, Δεδέαγατς, Ρόδο, Πορτ Σάιντ, Ρόδο, Κορυτσά, Σμύρνη, Σκόπια. Συγγραφέας το 1910 της μελέτης: «*Η Μακεδονία: Εθνολογική στατιστική των Βιλαετίων Θεσσαλονίκης και Μοναστηρίου*». Αθήνα: Τυπογραφείο Νομικής.

στατιστικών Ιάκωβος Μιχαηλίδης (1996), συγκρίνοντας τη στατιστική του Χαλκιόπουλου, για τα Βιλαέτια Θεσσαλονίκης και Μοναστηρίου, με τη στατιστική του Bulletin d'Orient (1904)¹¹⁷⁴ παρατηρεί ότι, αν και οι δύο στατιστικές ευνοούν τις ελληνικές θέσεις, παρουσιάζουν διαφορές στην κατανομή Ελλήνων και Βουλγάρων, παρόλο που τα συνολικά αθροίσματα είναι σχεδόν τα ίδια. Αυτό το αποδίδει στο γεγονός ότι οι σλαυόφωνοι παρουσίαζαν αστάθεια στις απαντήσεις τους, λόγω του ότι ήταν ευάλωτοι σε πιέσεις των κρατών που τους διεκδικούσαν.¹¹⁷⁵

¹¹⁷⁴ Έκδοση με την υποστήριξη του ελληνικού ΥΠ.ΕΞ., για την ενημέρωση των Ευρωπαίων. Διευθυντές του υπήρξαν ο Μάρκος Δραγούμης, ο Ανδρέας Ανδρεάδης, ο Περικλής Αργυρόπουλος. Η εν λόγω στατιστική είχε αναδημοσιευτεί από τον Giovanni Amadori-Virgili στο έργο του *La Questione Rumeliota e la Politica Italiana* (1908) και αναδημοσιευτεί από την ελληνική πρεσβεία στο Παρίσι στην εφημερίδα *Le Temps* 27/12/1904). Βλέπε Μιχαηλίδης, Ι. (1996). *Σλαβόφωνοι μετανάστες και πρόσφυγες από τη Μακεδονία και τη δυτική Θράκη (1912-1930)*. Διδακτορική διατριβή. Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, σελ.14.

¹¹⁷⁵ Μιχαηλίδης, Ι. (1996). ό.π., σελ. 15.

Εικόνα 244: Εθνολογικός χάρτης του ελληνισμού του Γ.Σωτηριάδη.

Πηγή: Sotiriadis, G. (1918). *An Ethnological Map Illustrating Hellenism in the Balkan Peninsula and Asia Minor*. London: Edward Stanford Ltd., σελ. χ. α. μετά τη σελ. 17.

Ο καθηγητής Ιστορίας του Παν.Αθηνών Γεώργιος Σωτηριάδης, ήταν προσωπικός φίλος του Βενιζέλου και καταγόταν από τη Μακεδονία. Ο παραπάνω χάρτης του κατατέθηκε στη διάσκεψη της ειρήνης με σκοπό να υποστηρίξει ελληνικές διεκδικήσεις στη Θράκη (την απεικονίζει σαν ελληνοτουρκική υπόθεση) και τη Β.Ήπειρο. Η Ελλάδα έκανε προπαγάνδα τελευταία, σε σχέση με τα ανταγωνιστικά της κράτη (μετά το 1917), χρησιμοποιώντας επιστημονικά στοιχεία, των οποίων ήταν ήδη διαδεδομένες οι απόψεις επί του θέματος. Ο Γ.Σωτηριάδης

είχε να αντιμετωπίσει ήδη διαμορφωμένες απόψεις, για αυτό και αναγνώρισε - ο μόνος από τους Έλληνες ειδήμονες - *Μακεδόνες Σλαύους* (διάφορους των Βουλγάρων) δυτικά του ποταμού Mesta και εξαίρεσε από το χάρτη του τη σερβική Μακεδονία. Οι άλλες πέντε εθνικότητες που ανέφερε ήταν οι Έλληνες, οι μουσουλμάνοι (Τούρκοι και Πομάκοι), οι Βούλγαροι, οι Αλβανοί και οι Ρουμάνοι (κουτσόβλαχοι της Μακεδονίας). Το κριτήριό του, όπως αναφέρει στην εισαγωγή, ήταν όχι η γλώσσα, αλλά η εθνική συνείδηση. Στους Έλληνες συμπεριλάμβανε τους βλαχόφωνους της Θεσσαλίας, τους Αρβανίτες της νότιας Ελλάδας και τους πατριαρχικούς Σλαύους. Χαρακτηριστική στο χάρτη του είναι και η έντονη ελληνική παρουσία στη Θράκη και Αν.Ρωμυλία μέχρι τα στενά των Δαρδανελίων και τη θάλασσα του Μαρμαρά, στοιχείο δυνητικά υποστηρικτικό της ελληνικής επεκτατικότητας.

Ο σημαντικότερος εκπρόσωπος της ελληνικής επιχειρηματολογίας στο μεσοπόλεμο ήταν ο Αλέξανδρος Α. Πάλλης, γιός του Έλληνα λογίου Αλεξάνδρου Πάλλη, με σπουδές στη φιλολογία και στις πολιτικές επιστήμες (διδάκτορας Οξφόρδης). Ο Πάλλης (1883-1975), ενώ υπηρετούσε ως οικονομικός επιθεωρητής της βρετανικής αυτοκρατορίας (1907-1913) στην Αίγυπτο, προσκλήθηκε από την ελληνική κυβέρνηση να αναλάβει προϊστάμενος της εγκαταστάσεως των ελληνικών εκτοπισθέντων πληθυσμών της Αν. Θράκης και της Μ.Ασίας, μετά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Ανάμεσα στις θέσεις που υπηρέτησε ήταν και του μέλους της μικτής επιτροπής της ανταλλαγής των ελληνοτουρκικών πληθυσμών (1924-25) της Συνθήκης της Λωζάνης. Εξέδωσε στην Ελλάδα και διεθνώς εργασίες για τους πληθυσμούς της Ελλάδας, της Μακεδονίας, της Τουρκίας. Από τον Α.Πάλλη ξεκινά η γραμμή της ελληνικής στατιστικής επιχειρηματολογίας που οδηγεί στην καθιέρωση του όρου *σλαυόφωνοι Έλληνες* και που σήμερα έχει ως εκπρόσωπο τον σημαντικό μελετητή του μακεδονικού ζητήματος, τον βαλκανιολόγο εμπειρογνώμονα του ΥΠ.ΕΞ. Ευάγγελο Κωφό.

Ο Α.Πάλλης, όντας βουλευτής Σερρών, σε ομιλία του στην Πάντειο Σχολή (20/4/33), υπερασπίστηκε τη βαλκανικής ευρεσιτεχνίας αρχή της μεγάλης κλίμακας ανταλλαγής πληθυσμών ως τη μόνη πραγματιστική επιλογή που οδήγησε στην εθνοτική ομογενοποίηση της Ελλάδας. Στους συνοδευτικούς πίνακες του βιβλίου με την ομιλία του, βλέπουμε ότι διαχωρίζει τους μουσουλμάνους σε Τούρκους και Αλβανούς, χαρακτηρίζει δε *βουλγαρίζοντες* τους σλαυόφωνους/σλαυογενείς της Μακεδονίας. Μαζί με τους Αρμένιους κατηγοριοποιούνται και οι *ξένοι*, που συμπεριλαμβάνουν τους ρουμανίζοντες, τους καθολικούς και τους ξένους υπηκόους.

Εθνολογική σύνθεση του πληθυσμού της Ελλάδος κατά τα έτη 1913, 1920 και 1928

	1913	1920 (*)	1928
Μουσουλμάνοι :			
1) Τούρκοι	370.000	770.000	103.000
2) Άλβανοί	25.000	25.000	25.000
Σύνολον (1-2)	395.000	795.000	128.000
3) Βουλγαρίζοντες . . .	104.000	139.000	82.000
4) Ίσπανοεβραίοι	70.000	70.000	70.000
5) Ξένοι, Ἀρμένιοι	75.000	74.000	108.000
Σύνολον (1-5)	644.000	1.078.000	388.000
6) Ἕλληνες	4.176.000	4.458.000	5.817.000
Σύνολον	4.820.000	5.536.000	6.205.000

(α) Πίνακας Α

Ἀναλογία τοῦ Ἑλληνικοῦ καὶ ἀλλογενοῦς στοιχείου στὸν πληθυσμὸ τῆς Ἑλλάδος κατὰ τὸ 1920 καὶ 1928 (βάσει Γενικῶν Ἀπογραφῶν Πληθυσμοῦ ἐτῶν ἐκείνων).

	1920 χωρὶς Σιῴνη	1920 μὲ Σιῴνη	1928
Σύνολον πληθυσμοῦ	5.536.000	6.477.000	6.205.000
Ἕλληνες	80 %	77 %	94 %
Ἀλλογενεῖς	20 %	23 %	6 %

(β) Πίνακας Β

Ἀναλογία τοῦ Ἑλληνικοῦ καὶ ἀλλογενοῦς στοιχείου στὸν πληθυσμὸ τῆς Μακεδονίας καὶ Δυτ. Θράκης κατὰ τὰ ἔτη 1915 καὶ 1925 (*)

ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ				
	1915	%	1925	%
Ἕλληνες	680.000	55	1.279.000	88
Ἀλλογενεῖς	548.000	45	170.000	12
Σύνολον	1.228.000	100	1.449.000	100

ΔΥΤΙΚΗ ΘΡΑΚΗ				
	1915	%	1925	%
Ἕλληνες	17.000	12	173.000	61
Ἀλλογενεῖς	123.000	88	108.000	39
Σύνολον	140.000	100	281.000	100

(γ) Πίνακας Γ

Εικόνα 245 (α,β,γ): Εθνολογική σύνθεση Ελλάδας και Μακεδονίας-Θράκης
 Πηγή: Πάλλης, Α. (1933). *Η ανταλλαγή των πληθυσμών από άποψη νομική και ιστορική και η σημασία της για τη διεθνή θέση της Ελλάδας*, σελ. 23-24.

Παρατηρούμε ότι μετά την ολοκλήρωση των μεταναστεύσεων το ελληνικό στοιχείο αποκτά συντριπτική πλειοψηφία (88%) στον άλλοτε διεκδικούμενο χώρο της Μακεδονίας, ώστε σε ένα προηγούμενο βιβλίο του έγραψε: «Επίσης, η ιστορική πάλη μεταξύ Ελλήνων και Βουλγάρων για τη Μακεδονία που άρχισε στους Βυζαντινούς χρόνους, πλησιάζει σήμερα προς το τέλος, χάρι στην ανταλλαγή πληθυσμών...τουλάχιστον η Μακεδονία έγινε πια καθαρά ελληνική...ενώ , στο 1912

σαν πρωτοπήραμε τη Μακεδονία η αναλογία μεταξύ Ελλήνων και αλλοφύλων ήτο 43% με 57% (μολονότι και τότε υπερτερούσαμε απέναντι κάθε άλλης εθνικότητας χωριστά, σήμερα έχουμε 88% με 12%. Είναι ανάγκη να τονισθεί η ριζική αυτή μεταβολή, ιδίως στο εξωτερικό, όπου πολλοί εξακολουθούν ακόμη να μιλούν για την Μακεδονία ωςάν να επρόκειτο πάντοτε για την προ του 1912 κατάσταση. ΣΗΜΕΡΑ ΚΑΜΜΙΑ ΑΛΛΗ ΧΩΡΑ ΔΕΝ ΜΠΟΡΕΙ ΝΑ ΔΙΕΚΔΙΚΗΣΕΙ ΕΘΝΙΚΑ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΑ ΠΑΝΩ ΣΤΗ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ ΒΑΣΙΖΟΜΕΝΗ ΣΤΟΝ ΠΛΗΘΥΣΜΟ.».¹¹⁷⁶ Για την ελληνική πλευρά, το επιχείρημα της ελληνικότητας της Μακεδονίας από ιστορικό γίνεται πλέον στατιστικό.

Εθνολογικές στατιστικές συγκρότησε και η Επιτελική Υπηρεσία του ελληνικού στρατού.¹¹⁷⁷ Η Ελλάδα του Α΄ Βαλκανικού πολέμου, που έφτανε από τα Γιάννινα μέχρι το Νέστο και την Κρήτη, με την 20829/27-8-1913 εγκύκλιο διαταγή προς τους διοικητικούς επιτρόπους των κατεχομένων νέων χωρών, διέταξε την εντός μηνός απογραφή κατά υποδιοίκηση των κατοίκων ανά φύλο. Αυτή ήταν η πρώτη διοικητική πράξη στα προσαρτηθέντα εδάφη, που ελλείψει οργανωμένης τοπικής αυτοδιοίκησης και ντόπιων εγγράμματων κατοίκων, υλοποιήθηκε με επιτυχία από τον ελληνικό στρατό. Τον επόμενο χρόνο για να κατοχυρωθούν νομικά αυτές οι ήδη δημοσιευμένες στατιστικές υπογράφηκε το Β.Δ. της 20-4-1914 (ΦΕΚ 104/22-4-1914), περί επεκτάσεως του νόμου 36, περί στατιστικής, εις τας προσαρτώμενας χώρας». (Χουλιαράκης, 1975)

¹¹⁷⁶ Πάλλης, Α. (1925). Στατιστική μελέτη περί των φυλετικών μεταναστεύσεων Μακεδονίας και Θράκης κατά την περίοδο 1912-1924. Αθήναι: τυπ. Βάρτσου, σελ. 4.

¹¹⁷⁷ Η Λυδία Παπαδάκη στο άρθρο της: Στατιστικομανίας παρεπόμενα: Εθνολογικές κατηγοριοποιήσεις του πληθυσμού των οθωμανικών Σερρών (1876), *Ίστωρ*, τχ. 13, Μάρτιος 2002, σελ. 9, υποσημ. 4, αναφέρει την ύπαρξη εθνογραφικής στατιστικής του 1877, που υπάρχει στο Ιστορικό Αρχείο της Διεύθυνσης Ιστορίας Στρατού του Γ.Ε.Σ., 1713 Α/Β/1-10, 20.1.1887.

Εικόνα 246: Εξώφυλλο στατιστικής έκδοσης του ελληνικού στρατού για τον πληθυσμό της Ελλάδας και των βαλκάνιων γειτόνων της.

Πηγή: Σπυρόπουλος, Ν.Κ. (1917). Στατιστικοί πίνακες του πληθυσμού κατ' εθνικότητας, της Ελλάδος, της Βουλγαρίας, της Σερβίας, της Αλβανίας και των Δωδεκανήσων. Αθήναι: Επιτελική Υπηρεσία του Στρατού (εμπιστευτικόν).

Στην εισαγωγή της παραπάνω εμπιστευτικής έκδοσης, ο επίλαρχος Κ.Σπυρόπουλος αναφέρει: «Εἶνε τόσοσ ἀνάμικτος ὁ πληθυσμός των χωρῶν, αἵτινες δια των συνθηκῶν του Λονδίνου, του Βουκουρεστίου και των Αθηνῶν (1912 και 1913) ἀπεσπᾶσθησαν ὀριστικῶς της Τουρκίας, ἀλλά και τόσοσ ἀντιφατικαί αι περί

του πληθυσμού τούτων στατιστικά, ώστε καθίσταται τω όντι λίαν δυσχερές να εξακριβωθεί ο αληθής και αδιαμφισβήτητος εν πάσιν **αριθμός των κατοίκων κατ'εθνικότητας εν εκάστω Καζά ή Σαντζακίου**.¹¹⁷⁸

Θέλοντας η εν λόγω Υπηρεσία να σχηματίσει μια σαφέστερη άποψη για το ζήτημα κατάρτισε εμπιστευτικούς στατιστικούς πίνακες κατά εθνικότητες (Ελλάδας, Βουλγαρίας, Σερβίας, Αλβανίας, κατεχόμενης Δωδεκανήσου) με σκοπό να χρησιμοποιηθούν και «προς υποστήριξιν των εθνικών δικαίων της Πατρίδος ημών.». Για τη σύνταξη των πινάκων έκανε χρήση των επίσημων στατιστικών των κρατών καθώς και στοιχείων της Δ' Δ/σης της Επιτελικής Υπηρεσίας.

Κατά τη διάρκεια της παραμονής του ελληνικού στρατού στη Β.Ήπειρο εκδόθηκε το διάταγμα 6/7/16 (ΦΕΚ 126/11-7-16) «περί απογραφής του πληθυσμού της Βορείου Ηπείρου». Αυτή διενεργήθηκε αποκλειστικά, από τον ελληνικό στρατό, αλλά οι αναλυτικοί πίνακες της απογραφής εκείνης δεν εντοπίζονται. Αλβανική πηγή αναφέρει μόνο ότι «...ο Ελληνικός στρατός...κατοχής, ηρώτησε τον αλβανικόν πληθυσμόν περί του ονόματός του, της θρησκείας του και της γλώσσης του, εις χρόνον κατά το οποίον το επίσημον κράτος της Αλβανίας, δεν ηδύνατο να επέμβη.». ¹¹⁷⁹

¹¹⁷⁸ Επιτελική Υπηρεσία του Στρατού (1917), Στατιστικοί πίνακες του πληθυσμού κατ'εθνικότητας, της Ελλάδος, της Βουλγαρίας, της Σερβίας, της Αλβανίας και των Δωδεκανήσων, Εισαγωγή, σελ. χ.α.

¹¹⁷⁹ Χουλιάρακης, Μ.(1975), *Ιστορική απογραφική άποψις της Ελλάδος 1900-1971*, Αθήναι, 1975, σελ. 29.

ΠΙΝΑΞ ΣΥΝΟΠΤΙΚΟΣ

τοῦ πληθυσμοῦ κατ' ἐθνικότητος τοῦ Βασιλείου τῆς Ἑλλάδος μετὰ τὴν συνθήκην τοῦ Βουκουρεστίου (1913) ὁμοῦ μετὰ τοῦ πληθυσμοῦ τῶν Καζάδων Δοϊράνης—Γευγελῆς.

Λεπτομέρεια.	Πινὰς ἀριθμοῦ.	Πληθυσμὸς κατ' ἐθνικότητος.								
		Ἑλλήντες.	Μουσουλμάνοι.	Βουλγάροι.	Σερβικοὶ μὲν τὸ 1912 μετὰ τοῦ 1913 ὀφθαλμοῦ σημεῖον.	Ἀλβανοί.	Ἑβραῖοι.	Ἄλλοι.	Σύνολον ἀριθμοῦ κατοίκων.	
1 16 νομοὶ τοῦ Παλαιοῦ Βασιλείου τῆς Ἑλλάδος.	I.	2.766.369							2.766.369	
2 Κρήτη.	II.	311.151	25.000						336.151	
3 Νῆσοι Αἰγαίου Πελάγους.	III.	299.221	23.074					2.094	324.389*	
4 Μακεδονία.	IV.	718.567	353.525	1.912	132.482		65.800	7.300	1.279.586	
5 Ἡπειρος.	V.	312.875	10.812				131.791	5.104	2.714	463.296
		4.408.183	412.411	1.912	132.482	131.791	72.998	10.014	5.169.791	
6 Καζάδες Δοϊράνης-Γευγελῆς.	VI.	9.981	23.495	7.445				112	1.464	42.497**
		4.418.164	435.906	9.357	132.482	131.791	73.110	11.478	5.212.288	

ΣΗΜΕΙΩΣΙΣ.—Τὸ ἀποτέλεσμα τῆς ἀπογραφῆς τῆς ἐνεργητικῆς ἐν Ἑλλάδι τῇ 27 Ὀκτωβρίου 1907, τὸ ἀμφάνον τὸν πληθυσμὸν τῶν 26 νομῶν, εἰς οὓς ἦτο δημοσιευθὲν τότε τὸ Βασιλεῖον τῆς Ἑλλάδος, περιλαμβάνει πληθυσμὸν (ἄρα Β. Διατάγμα ἀπὸ 16 Ἰανουαρίου 1908, δημοσιευθὲν εἰς τὸ ἔπ. ἀριθ. 28 (δύο) φύλλον τῆς Ἐφημερίδος τῆς Κυβερνήσεως—Τεύχος Α΄.):

Ἄρρετες.	1.324.942
Θήλειαι.	1.307.010
ἦτοι σύνολον.	2.631.952

καὶ οὐχὶ 2.766.369 ὡς ἀνωτέρω ἐνδείκνυται ἐξ ἀποτελέσματος ἄλλης ἀπογραφῆς. Τὸ σύνολον ἄρα τοῦ ἀριθμοῦ τῶν κατοίκων ἔσται τότε οὐχὶ 5.212.288, ἀλλὰ μόνον 5.077.871.

* Μετὰ τοῦ πληθυσμοῦ τῶν Νήσων Ἰμβρον, Τενέδου καὶ Καστελλορροῖζου.

** Ὁ πληθυσμὸς οὗτος ἀνήκει εἰς τὰ μέρη τῶν Καζάδων αὐτῶν, τὰ εἰς τὴν Σερβίαν περιληφθέντα μετὰ τοὺς πόλεμους 1912—1913 (ἄρα καὶ πίναξ VI). Συνεπὸς ὁ πληθυσμὸς οὗτος δὲν ἀνήκει τῶν τῆ Ἑλλάδι.

Εικόνα 247: Πίνακας εθνολογικῆς σύνθεσης τῆς Ἑλλάδος (1917).

Πηγή: Σπυρόπουλος, Ν.Κ. (1917). Στατιστικοὶ πίνακες τοῦ πληθυσμοῦ κατ' ἐθνικότητος, τῆς Ἑλλάδος, τῆς Βουλγαρίας, τῆς Σερβίας, τῆς Ἀλβανίας καὶ τῶν Δωδεκανήσων. Αθήναι: Επιτελικὴ Υπηρεσία τοῦ Στρατοῦ (ἐμπιστευτικόν). Πίνακας VII, σελ. χα.

Οἱ ἐθνικότητες καταγράφονται με κριτήριον τόσο τὸν ἐθνοτικὸν ὅσο καὶ τὸ θρησκευτικὸν τοὺς χαρακτήρα. Πέραν τῶν Ἑλλήνων, τῶν Ἀλβανῶν καὶ τῶν

Βουλγάρων, υπάρχει ξεχωριστή θρησκευτική κατηγορία για τους πρώην σχισματικούς που τώρα έγιναν ορθόδοξοι (δηλ. πατριαρχικοί). Οι τελευταίοι είναι προφανώς οι σλαβόφωνοι κάτοικοι της ελληνικής Μακεδονίας. Οι Εβραίοι θεωρούνται ξεχωριστή εθνικότητα και καταγράφονται αναλυτικά στους πίνακες των νεότερων επαρχιών του κράτους. Οι μουσουλμάνοι αποτελούν μία ενιαία κατηγορία, όπως άλλη ενιαία κατηγορία είναι και οι αλλοεθνείς μοναχοί του Αγίου Όρους, που ο στρατός θεωρεί χρήσιμο να τους περιλάβει στον πίνακα. Στον ειδικότερο πίνακα της Αλβανίας καταγράφονται: οι Έλληνες, οι ορθόδοξοι Αλβανοί, οι μουσουλμάνοι Αλβανοί, οι καθολικοί Αλβανοί και οι Σέρβοι της Διάκοβας.

Δύο χρόνια αργότερα, σε μια τοπική στατιστική της ίδιας υπηρεσίας για τους νομούς Σερρών και Δράμας, πριν και μετά τους βαλκανικούς πολέμους, οι κατηγορίες είναι πάλι μικτού κριτηρίου, της γλώσσας περιλαμβανομένης. Καταχωρούν τους Έλληνες σε Ελληνόφωνους και σε Ξενόφωνους ή Σλαβόφωνους (όλοι ορθόδοξοι και πατριαρχικοί εννοείται), τους δε Βούλγαρους ενοποιημένους θρησκευτικά (σχισματικούς, διαμαρτυρόμενους, προτεστάντες). Ενοποιημένοι πάντα εμφανίζονται οι Μωαμεθανοί. Περιλαμβάνει και τους μεταναστεύσαντες Βούλγαρους και μουσουλμάνους και τους πρόσφυγες που ήρθαν. Μετά τον πόλεμο κανένας δεν δηλώνει Βούλγαρος στους νομούς αυτούς.¹¹⁸⁰

¹¹⁸⁰ Πολλοί σλαυόφωνοι κάτοικοι είχαν ήδη εγκαταλείψει τα χωριά τους κατά τη διάρκεια των βαλκανικών πολέμων και είχαν καταφύγει στη Βουλγαρία. Με τη σύμβαση του Νεϋγί (1919) αποχώρησαν από τα ελληνικά εδάφη περίπου 52.600 βουλγαρόφωνες· αλλά και οι εναπομείναντες σλαυόφωνοι δεν «ανέπνεαν» ελεύθερα. Ο S.Bojadjiev, βασιζόμενος σε έκθεση της τότε βουλγαρικής Βουλής, αναφέρει: «Ο Ελληνικός Στρατός μπήκε στην Έδεσσα (Voden) τον Οκτώβριο στις 13-18. Δέκα μέρες αργότερα είπαν στον πληθυσμό: [Οι γλώσσες σας θα κοπούν αν μιλάτε βουλγαρικά].... Όλοι οι άνθρωποι στα χωριά Veshitsa, Tsrmarinovi, Piskopia και Arsen που είχαν δημόσια ισχύ συνελήφθησαν. Τους ειπώθηκε: [αν θέλετε να ελευθερωθείτε να πείτε ότι είστε Έλληνες.]», Bojadjiev, S. (1996). *90 Years Greek Ethnic Cleansing of Bulgarians in Aegean Macedonia*. Sofia: Macedonia Press, σελ. 13.

Εικόνα 248: Εξώφυλλο στατιστικής έκδοσης για τον πληθυσμό των νομών Σερρών και Δράμας πριν και μετά τους βαλκανικούς πολέμους.

Πηγή: Επιτελική Υπηρεσία του Ελληνικού Στρατού (1919), Στατιστικοί πίνακες του πληθυσμού κατ' εθνικότητας των νομών Σερρών και Δράμας.

ΣΥΝΟΠΤΙΚΟΣ ΠΙΝΑΞ ΤΟΥ ΠΛΗΘΥΣΜΟΥ ΝΟΜΩΝ ΣΕΡΡΩΝ ΚΑΙ ΔΡΑΜΑΣ
TABLE ABREGE DE LA POPULATION DES DEPARTEMENTS DE SERRES ET DRAMA
A BRIEF ETHNOLOGICAL TABLE SHOWING THE POPULATION OF THE DISTRICTS OF SERRES AND DRAMA

Ν. ο. β. ο. ε. Département District	Νομός Canton	Πρό των πολέμων 1913 Before the war 1913				Οι άλλες εθνικότητες Autres nationalités	Κατ' Εθνοότητα το 1915 By Nationalities in 1915							Μεταπολεμικοί Επίγειοι Emigrés Émigrés					
		Ελληνική Οικονομία Greek speaking Population	Σέρβοι Serbs	Βουλγαροί Bulgarians	Μακεδόνες Macedonians		Ελληνική Οικονομία Greek speaking Population	Σέρβοι Serbs	Βουλγαροί Bulgarians	Μακεδόνες Macedonians	Άλλοι Others	Εθελονταί Volunteers	Μεταπολεμικοί Emigrés						
Σερρών de Serres	1 Σερρών Serres	27,725	4,108	79,743	1,976	198,365	62,475	207,400	4,185	81,317	191,315	6,443	..	36,515	51,400	45,428	25,762	5,021	14,141
	2 Ζίχλια Zichli	19,183	3,666	22,429	4,649	39,541	3,282	10,800	3,466	5,176	28,523	1,623	..	1,161	37,106	15,950	15,037	3,026	2,691
	3 Νεγκίτις Negitica	14,818	815	15,673	218	9,405	2,736	17,198	666	6,142	24,304	268	..	2,693	27,515	13,684	13,501	420	..
	4 Σιδιρόκαστρο Sidirocastro	20,590	4,910	65,000	177,700	210,750	454,360	20,600	60,000	6,805	73,475	116,485	..	1,120	33,820	17,774	17,854	5,052	10,650
		64,416	12,099	175,143	337,413	542,111	103,553	66,448	14,722	26,260	105,431	192,711	..	29,535	117,100	73,106	73,814	15,357	27,434
Δράμας de Drama	5 Δράμας Drama	13,606	3,430	14,935	1,928	27,091	11,044	10,606	3,904	7,561	32,461	21,851	..	7,684	12,016	6,068	6,048	15,855	5,322
	6 Θάσσο Thasso	14,830	..	14,830	14,830	15,226	15,226	15,226	7,021	7,775
	7 Κοιλιάς Kivialis	9,354	..	9,354	..	17,139	28,493	10,300	..	21,590	34,660	10,831	55,691	26,845	26,046
	8 Πρωτόν Πρωτί Protion	8,274	..	8,274	..	10,881	19,155	8,473	..	3,842	12,317	9,032	22,249	11,661	10,588	..	224
	9 Σαρά Σαράν Sarai Saran	400	..	400	120	1,959	2,459	461	..	3,537	399,8	10,453	23,451	17,727	10,453	185	87
		43,964	3,430	49,844	1,948	22,074	19,257	45,358	39,911	15,801	89,679	13,781	..	24,000	226,532	110,252	11,900	1,771	5,933

Εικόνα 249: Στατιστικός πίνακας εθνοτικής σύνθεσης Ν.Σερρών και Ν.Δράμας πριν και μετά τους βαλκανικούς πολέμους.

Πηγή: Επιτελική Υπηρεσία του Ελληνικού Στρατού (1919), Στατιστικοί πίνακες του πληθυσμού κατ' εθνικότητας των νομών Σερρών και Δράμας, σελ. 1-2.

Το 1925 το Γ' Σώμα Στρατού έδωσε εντολή σε όλες τις μεραρχίες να «...μελετήσωσι μετά προσοχής την εθνολογικήν σύνθεσιν των τομέων των από απόψεως ασφαλείας των συνόρων του κράτους και να υποβάλωσι σχετικές μελέτας εξ ων να εμφανίζεται κατά πόσον η ενεργηθείσα εγκατάστασις προσφύγων εις τας διαφόρους περιφέρειας εξασφαλίζει την αριθμητικήν υπεροχήν των Ελλήνων, ως και τα σημεία εκείνα εις ά δια λόγους πάντοτε ασφαλείας επιβάλλεται η πύκνωσις του ελληνικού πληθυσμού, ως και η ανέγερσις και νέων προσφυγικών συνοικισμών».¹¹⁸¹ Η προσπάθεια να πυκνώσει ο προσφυγικός πληθυσμός περιοχών της δυτικής Μακεδονίας, για ταχύτερη αφομοίωση των σλαυόφωνων, δεν είχε μεγάλη επιτυχία, λόγω της έλλειψης γαιών, του ορεινού εδάφους και κυρίως του γεγονότος ότι αυτοί οι σλαυόφωνοι ήταν φιλήσυχοι και δεν είχαν προβεί σε ανθελληνικές ενέργειες. (Μιχαηλίδης, 1996)

Σύμφωνα με τις τουρκικές στατιστικές ο πληθυσμός της Μακεδονίας κατανεμόταν την περίοδο 1882-1906 ως εξής:

Table 3.4. The population of Macedonia, 1882–1906

	1882	1895	1904	1906
Muslims	1,083,130	1,137,315	1,508,507	1,145,849
Greek Orthodox	534,396	603,249	307,000	623,197
Bulgarian Orthodox	704,574	692,742	796,479	626,715
Catholics (Greek)	2,311	3,315	—	2,928
Vlachs	—	—	99,000	26,042
Serbs	—	—	100,717	—
Jews and others	151,730	68,432	99,997	30,594
Totals	2,476,141	2,505,503	2,911,700	2,455,325

Sources: The figures for 1882, 1895, and 1906 come from the regular Ottoman census reports cited in note 31. Those for 1904 come from a special survey made by Inspector Hüseyin Hilmi Paşa, cited in Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, Istanbul, 1940, vol. I, p. 152.

Εικόνα 250: Εθνοτική σύνθεση του πληθυσμού της Μακεδονίας σύμφωνα με οθωμανικές απογραφές (1881-1906).

Πηγή: Shaw, S. & Shaw, E.K. (1997). *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey (Vol.II). Reform, Revolution and Republic. The Rise of Modern Turkey, 1808-1975*, σελ.208.

¹¹⁸¹ Α.Γ.Δ.Μ./φακ.108, ο αντ/γος Οθωναίος προς τη Γενική Διεύθυνση Εποικισμού Μακεδονίας, Θεσσαλονίκη, 22 Απριλίου 1925, αρ. πρωτ. Εμπ.3413/2236, από το Μιχαηλίδης, Ιάκωβος (1996), Σλαβόφωνοι μετανάστες και πρόσφυγες από τη Μακεδονία και τη δυτική Θράκη (1912-1930), διδακτορική διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.

Πέρα από τεχνικής φύσεως προβλήματα που επηρέαζαν την αξιοπιστία των οθωμανικών στατιστικών, είναι φανερό ότι οι Σέρβοι και οι Βλάχοι πριν το 1904 αθροίζονταν στους πατριαρχικούς, που οι Shaw & Shaw τους ταυτίζουν με τους σημερινούς Έλληνες. Οι Καθολικοί που χρεώνονται στους Έλληνες πιθανόν να ήταν δίγλωσσοι Αρβανίτες και Βλάχοι.

Στον παρακάτω πίνακα ο V.Friedman (1996) αντιπαραβάλλει κρατικές εθνολογικές στατιστικές της Μακεδονίας, από όπου προκύπτουν μεγάλες αλλά εξηγήσιμες διαφορές, με βάση τον ορισμό της κάθε εθνικής σημερινής κατηγορίας σε κάθε κρατική στατιστική.

1.1 *Ethnic Composition of Macedonia, 1889–1905*

<i>Ethnic group by percentage</i>	<i>Source of census figures</i>			
	<i>Bulgarian</i>	<i>Serbian</i>	<i>Greek</i>	<i>Turkish</i>
<i>Bulgarians</i>	52.3%	2.0%	19.3%	30.8%
<i>Serbians</i>	0.0	71.4	0.0	3.4
<i>Greeks</i>	10.1	7.0	37.9	10.6
<i>Albanians</i>	5.7	5.8	0.0	0.0
<i>Turks</i>	22.1	8.1	36.8	51.8
<i>Others</i>	9.7	5.9	6.1	3.4
<i>Total</i>	100	100	100	100

Εικόνα 251: Εθνοτική σύνθεση της Μακεδονίας 1889-1905.

Πηγή: Kertzer, D., & Arel, D. (eds.). (2002). *Census and Identity. The Politics of Race, Ethnicity, and Language in National Censuses*, σελ. 22. Στο Friedman, V. A. (1996). "Observing the Observers: Language, Ethnicity, and Power in the 1994 Macedonian Census and Beyond," σελ.85. Στο Barnett, R.R. (ed.), *Toward Comprehensive Peace in Southeast Europe*. New.York, Twentieth Century Fund Press, σελ.81-128.

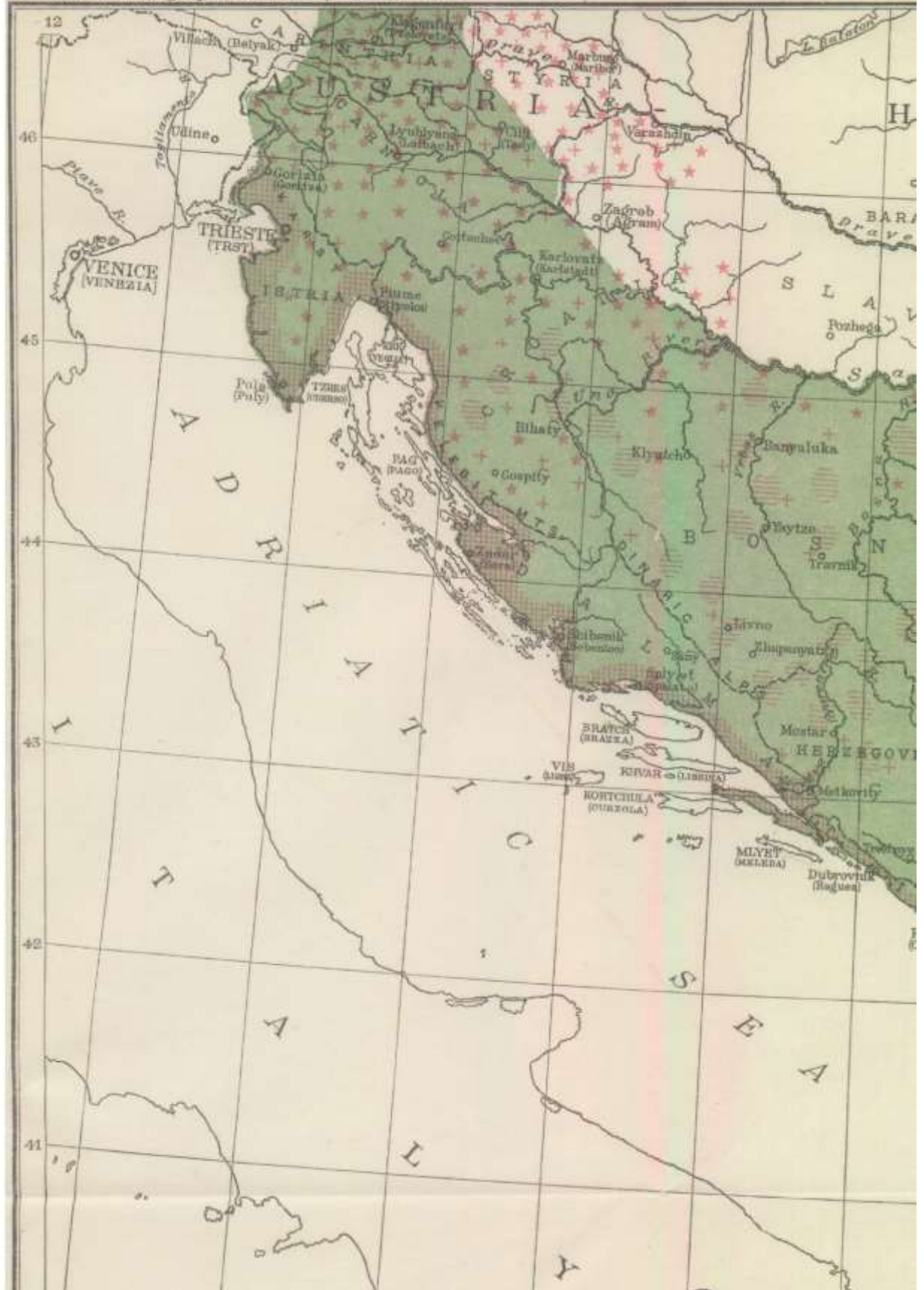
Οι Βουλγαρικές στατιστικές, λαμβάνοντας ως δείκτη εθνικής ταυτότητας τη γλώσσα, «εξαφανίζουν» τους Σέρβους και τους «Μακεδόνες», μιας και κατά την άποψή τους μιλούν βουλγαρικές διαλέκτους στη Μακεδονία. Οι Σέρβοι θεωρώντας τους Μακεδόνες ομοεθνείς τους ασχέτως θρησκευματος και τη γλώσσα τους διάλεκτο της σερβικής, «εξαφανίζουν» τους Βούλγαρους και μειώνουν τους Τούρκους. Οι Έλληνες, θεωρώντας ως κριτήριο εθνικής ταυτότητας την ορθοδοξία, «εξαφανίζουν» από την περιοχή τους Σέρβους και ενσωματώνουν επιπλέον των ορθόδοξων Μακεδόνων, τους ομόδοξους Βλάχους και Αρβανίτες (που μηδενίζονται). Όσον αφορά τους Τούρκους, οι Οθωμανοί δεν καταμετρούσαν εθνικότητες, αλλά θρησκευτικές κοινότητες και για αυτό ο αριθμός των Τούρκων (κατά Friedman) είναι αυξημένος. Οι Αρβανίτες «εξαφανίζονται» με την τουρκική

στατιστική, γιατί κατατάσσονται στους *πατριαρχικούς* (ισοδύναμο με Έλληνες στον πίνακα) ή στους μουσουλμάνους οθωμανούς.

Όμως δεν έλειψαν και οι ιδιαίτερες προσεγγίσεις της κατανομής των ανθρώπων στο μακεδονικό χώρο. Ο Σέρβος Cnijić (1918), ο σπουδαιότερος Βαλκάνιος γεωγράφος, εθνογράφος της εποχής που ασκούσε επιρροή και στους κεντροευρωπαίους, ο πρώτος που μίλησε για μια «βαλκανική μενταλιτέ»,¹¹⁸² έδωσε και μια πολιτισμική κατανομή στη μακεδονική γεωγραφία ενταγμένη στην ευρύτερη Βαλκανική, τις «ζώνες πολιτισμού», που τις αποτύπωσε χαρτογραφικά. Αυτές διαμορφώθηκαν από τη συνύπαρξη κυρίως του βυζαντινού, του οθωμανικού και λιγότερο του δυτικού πολιτισμού. Ήταν έντονα καθορισμένες από τη γεωγραφία των Βαλκανίων, που οδηγούσε σε πολιτισμικές ασυνέχειες. Ο Βυζαντινός πολιτισμός ήταν κατ'αυτόν κυρίως ο πολιτισμός των πόλεων και των μεγάλων εμπορικών αξόνων και που κατά τον Cnijić διατηρούταν καλύτερα στη Δ.Μακεδονία, σε τμήματα της Α.Μακεδονίας, στην Πελοπόννησο και στην Κρήτη. Καθοριστικός ήταν και ο ρόλος της θρησκείας, «καθώς η Βυζαντινή αυτοκρατορία βασιζόταν λιγότερο στην εθνικότητα, η Ελληνορθόδοξη πίστη ήταν για πολύ καιρό ανώτερη της εθνικότητας και οι άνθρωποι είχαν σχεδόν χάσει κάθε εθνικό αίσθημα».¹¹⁸³

¹¹⁸² Cnijić, J. (1918). *La pininsule balkanique. Geographie humaine*. Paris:Armand Colin, σελ. 111. Με τον όρο αυτό εννοούσε τον κοινό τόπο των χαρακτηριστικών (ψυχολογικών, διανοητικών, ηθικών) των Βαλκάνιων, αποτέλεσμα ιστορικών, εθνοτικών, κοινωνικών και ιδιαίτερα γεωγραφικών συνθηκών, που οι τελευταίες οδηγούσαν σε κοινές εμπειρίες και νοηματοδοτήσεις. Το διάστημα 1917-18 διατέλεσε καθηγητής στη Σορβόνη. Βλέπε Kitromilides, P. (1996). 'Balkan mentality': History, Legend, Imagination. *Nations and Nationalism*, 2(2), σελ. 165-166.

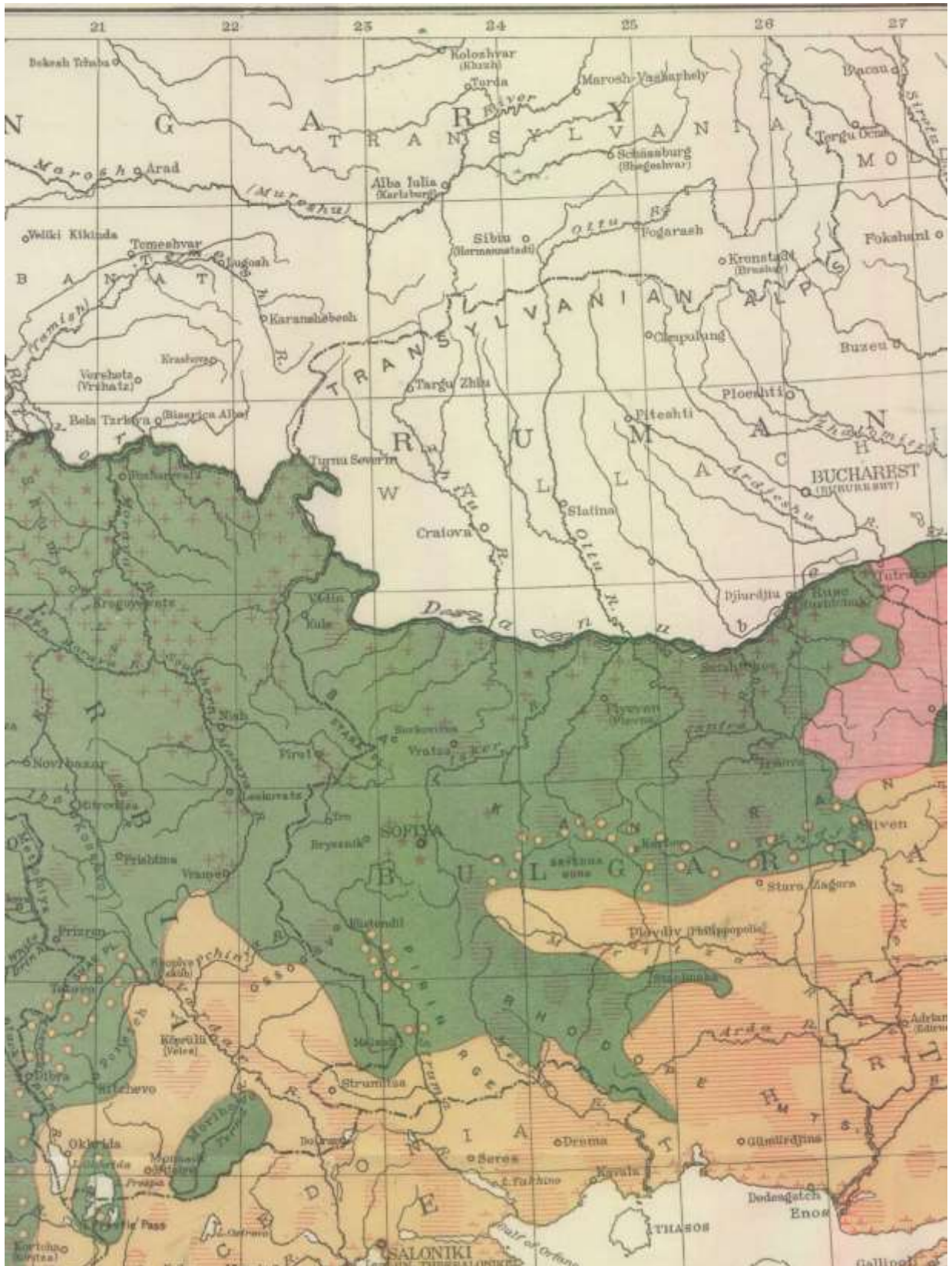
¹¹⁸³ Cnijić, J. (1918). The Zones of Civilization of the Balkan Peninsula. *Geographical Review*, 5 (6), σελ. 475.

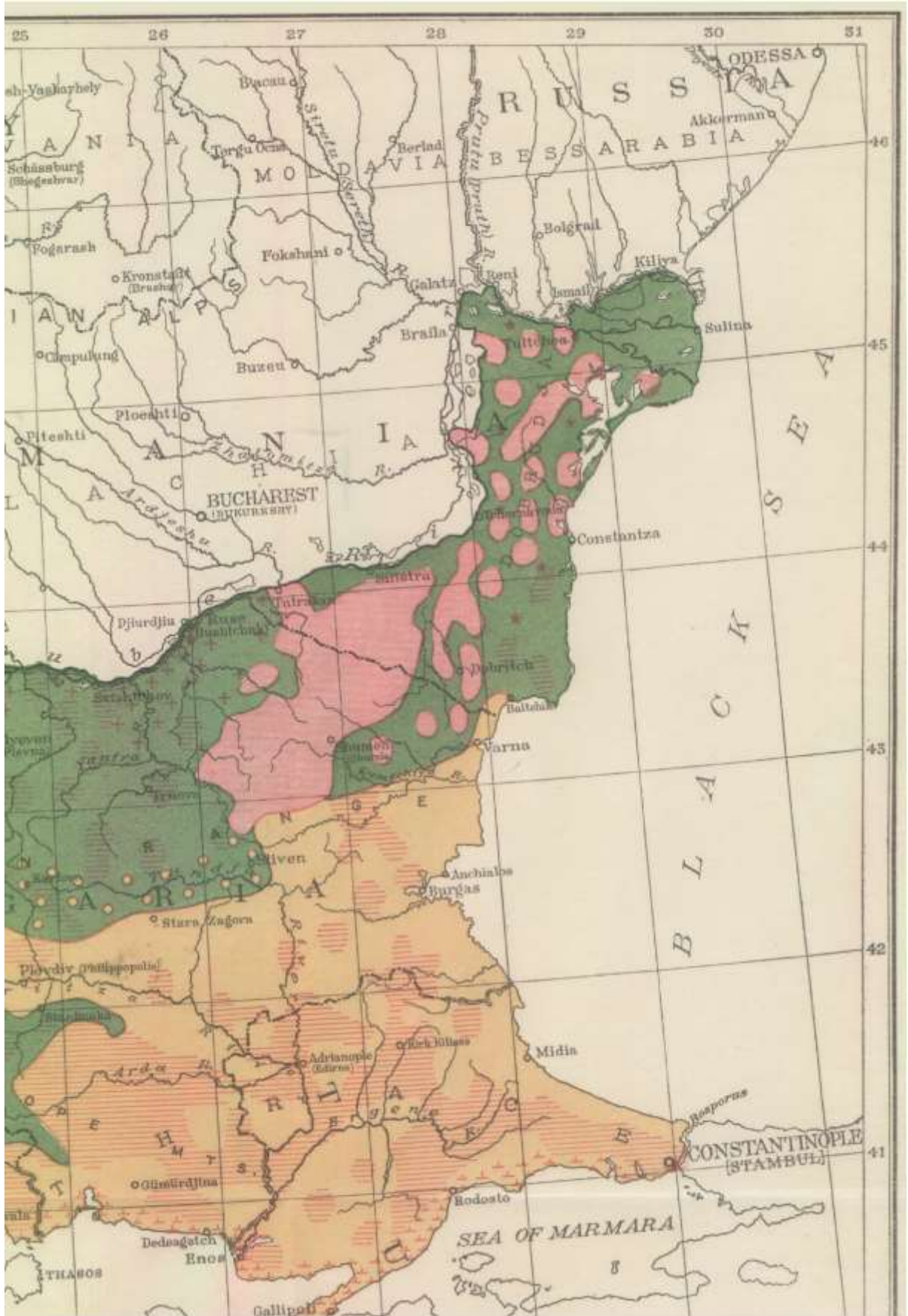
(a)

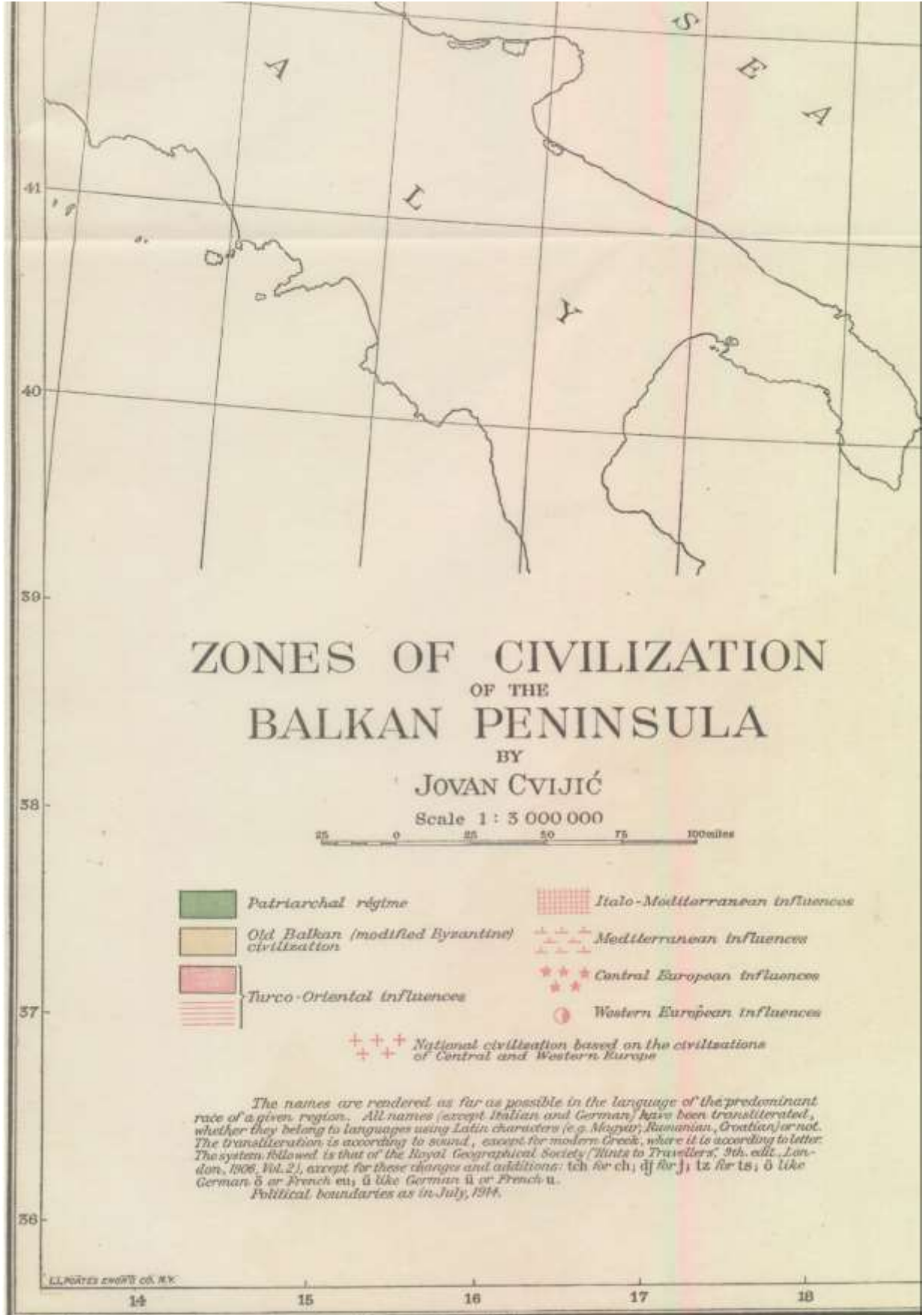
(β)

(v)

(6)

ZONES OF CIVILIZATION OF THE BALKAN PENINSULA

BY
JOVAN CVIJIĆ

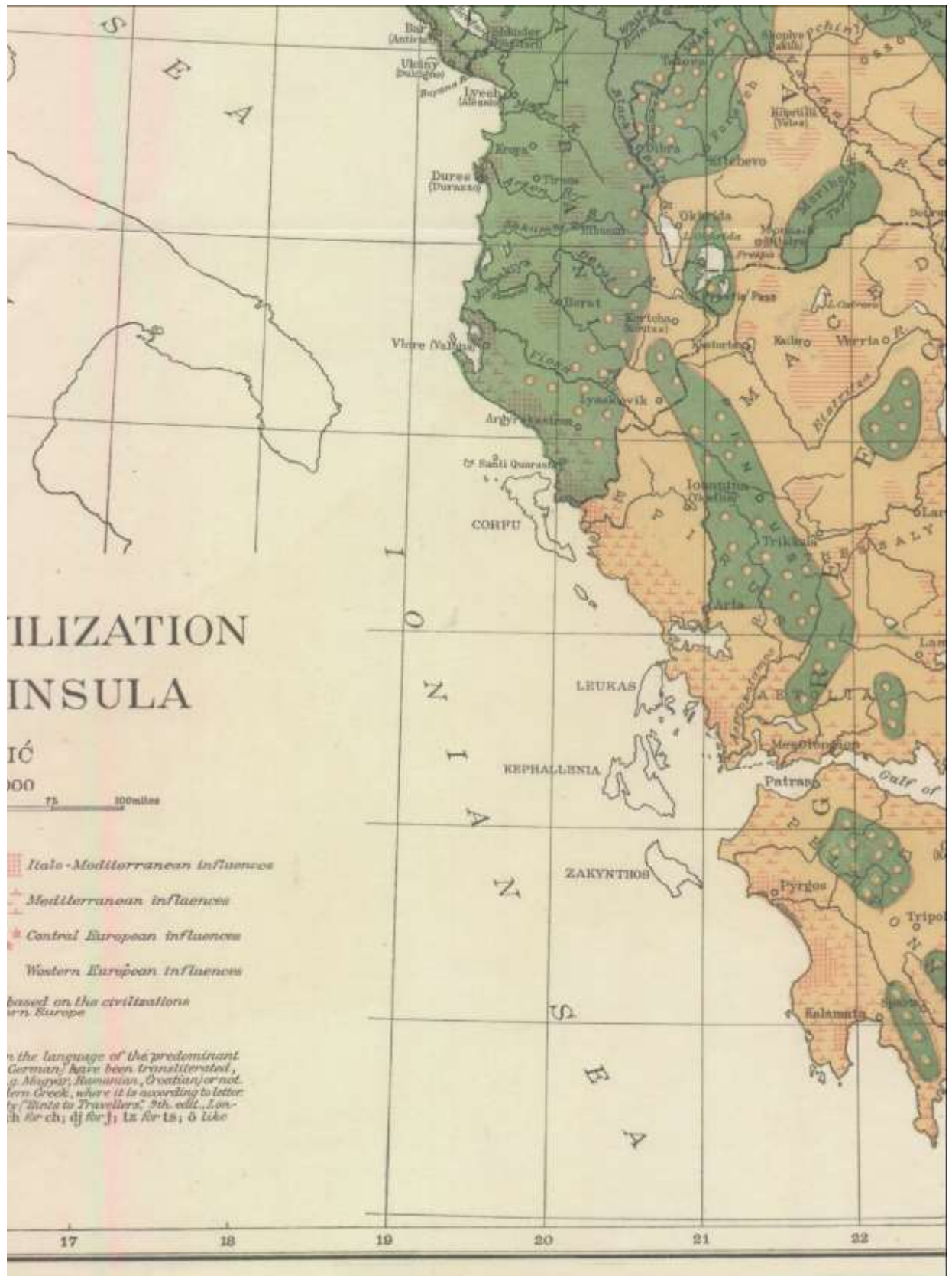
Scale 1 : 3 000 000

25 0 25 50 75 100 miles

Patriarchal régime Old Balkan (modified Byzantine) civilization Turco-Oriental influences	Italo-Mediterranean influences Mediterranean influences Central European influences Western European influences
- National civilization based on the civilisations of Central and Western Europe

The names are rendered as far as possible in the language of the predominant race of a given region. All names (except Italian and German) have been transliterated, whether they belong to languages using Latin characters (e.g. Magyar, Rumanian, Croatian) or not. The transliteration is according to sound, except for modern Greek, where it is according to letter. The system followed is that of the Royal Geographical Society ('Hints to Travellers', 9th. edit. London, 1906, Vol. 2), except for these changes and additions: tch for ch; dj for j; tz for ts; ö like German ö or French eu; ü like German ü or French u.
Political boundaries as in July, 1914.

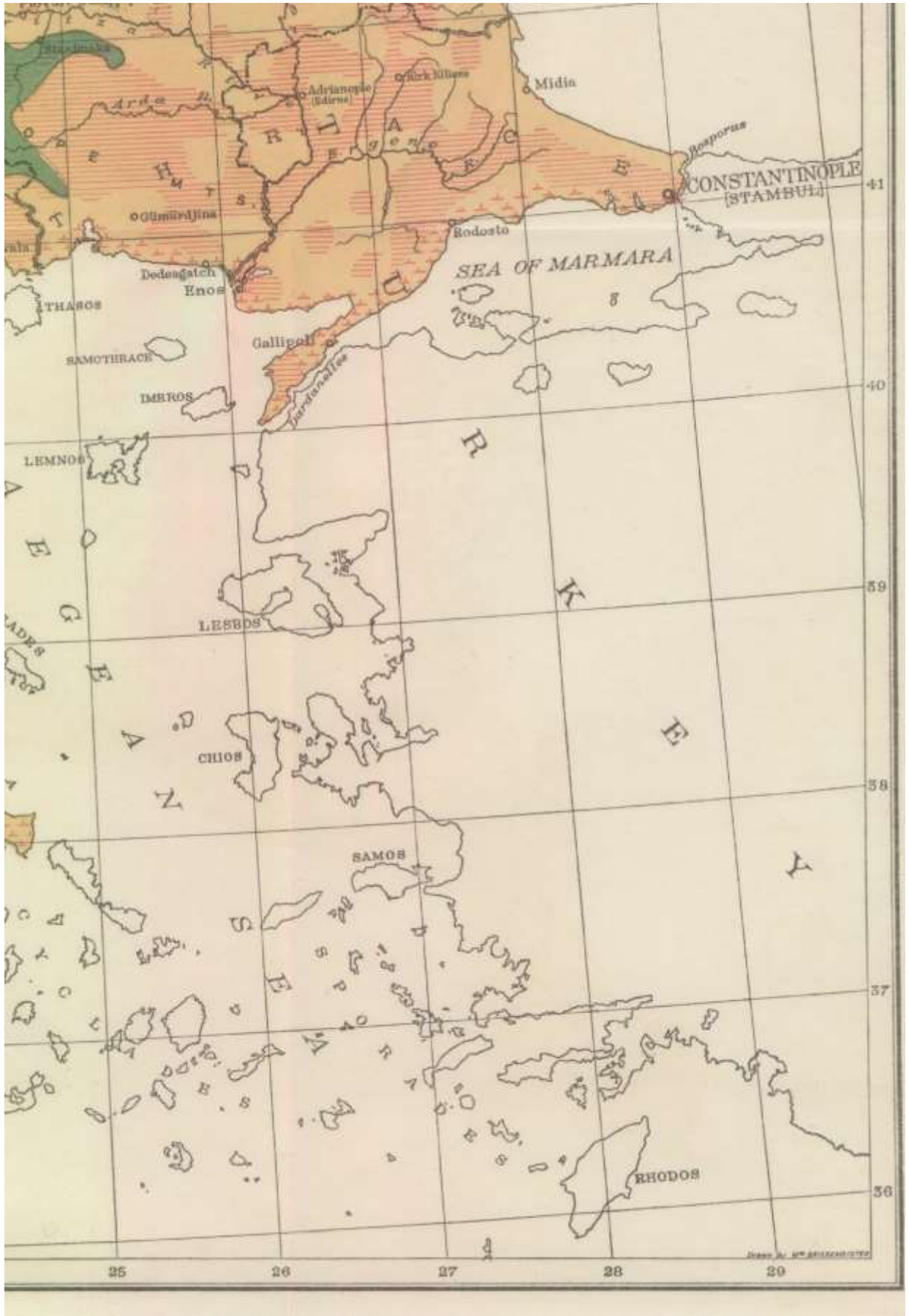
(ε)

(στ)

(7)

(n)

Εικόνες 252 (α-η). Χάρτης πολιτισμικών ζωνών στη βαλκανική χερσόνησο κατά Cvijic.

Πηγή: Cvijic, J. (1918). *The Zones of Civilization of the Balkan Peninsula*. *Geographical Review*, 5 (6), σελ. 481.

Ο ελληνικός χώρος εντάσσεται στον τροποποιημένο βυζαντινό πολιτισμό, που αφομοίωσε ανατολικά στοιχεία (εντονότερα προς τα ανατολικά). Τα παράλια του και η Αττικοβιοιωτία έχουν επιρροές μεσογειακού και ιταλικού (βενετικού) πολιτισμού. Οι πληθυσμοί ορεινών όγκων εντάσσονται στην πατριαρχική, πολυεθνική επικράτεια, υποδηλώνοντας ως κυρίαρχο πολιτισμικό χαρακτηριστικό τους την ορθοδοξία.

Στο μακεδονικό χώρο έγιναν στο μεσοπόλεμο από τους Hasluck M. M. & Morant G.H. ανθρωπομετρικές μετρήσεις. Στη σχετική δημοσίευσή τους στο περιοδικό *Biometrika*,¹¹⁸⁴ παραθέτουν χάρτη κατανομής έξι πληθυσμιακών ομάδων της Μακεδονίας¹¹⁸⁵ από στοιχεία πριν από την ανταλλαγή των προσφύγων, πίνακες με ανθρωπομετρικά δεδομένα, σχετικό διάγραμμα και φωτογραφίες αντιπροσωπευτικών τύπων της κάθε ομάδας. Χοντρικά οι Έλληνες τοποθετούνταν μεταξύ Βλάχων και Τούρκων, πλησιέστερα δε προς τους τελευταίους.

Έλληνας χριστιανός (Κοζάνη)

Ελληνόφωνος μουσουλμάνος (Τσοτούλι)

¹¹⁸⁴ Hasluck M. M., & Morant G.H. (1929). *Measurements of Macedonian Men*. *Biometrika*, 21 (1/4), σελ. 322-336.

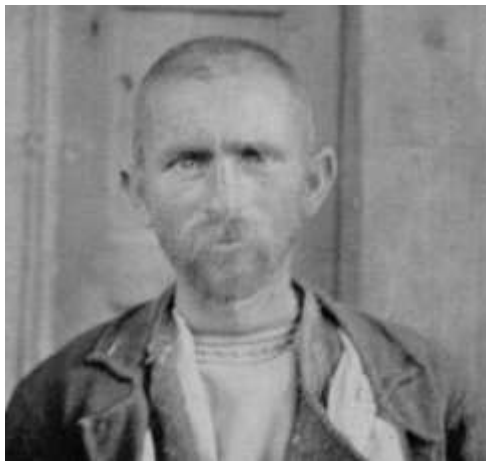
¹¹⁸⁵ Έλληνες, Βλάχοι, χριστιανοί Βούλγαροι, μουσουλμάνοι Βούλγαροι, ελληνόφωνοι μουσουλμάνοι, Τούρκοι.

Τούρκος μουσουλμάνος (Hadono)

Τούρκος μουσουλμάνος με πιθανόν
χριστιανούς προγόνους (Sofular)

Βλάχος χριστιανός, μελαχρινός (Mejidieh)

Βλάχος χριστιανός, ανοιχτόχρωμος
(Σαμαρίνα)

Βούλγαρος μουσουλμάνος (Karajova)

Βούλγαρος χριστιανός (Pateli)

Βλέπουμε, λοιπόν, ότι η επιστήμη χρησιμοποιήθηκε από τη διπλωματία για να προσδώσει με αντικειμενικότητα εθνικές ταυτότητες στους πληθυσμούς της Μακεδονίας, ώστε να στηρίξει τις ανταγωνιστικές κρατικές διεκδικήσεις του χώρου αυτού. Έτσι ένα ζήτημα συνείδησης έγινε ένα ζήτημα από τα πάνω κατασκευής της εθνικής ταυτότητας με επιστημονική υποστήριξη.

Το ελληνικό κράτος, λόγω των αναγκών του και της επίδρασης του γαλλικού πνεύματος, υπήρξε από την ίδρυσή του ιδιαίτερα ανοιχτό στην απόδοση ιθαγένειας. Οι κάτοικοι της Ελλάδας διακρίνονταν στις πρώτες απογραφές σε χριστιανούς και μη. Σταδιακά, με την οργάνωση και την ισχυροποίηση του κράτους έγιναν αναλυτικότερες οι καταγραφές, οι σχετιζόμενες με την εθνική ταυτότητα, φτάνοντας μέχρι την επιλεκτική ασάφεια σε βάρος ορισμένων μειονοτήτων (γλωσσικών, εθνοτικών, θρησκευτικών). Όμως, αν και από τον 19^ο αι. τα ελληνικά τεχνικά στατιστικά πρότυπα ήταν επηρεασμένα από τη Γαλλία, η στατιστική καταγραφή δεικτών σχετιζόμενων με την εθνότητα – εθνικότητα εντάσσεται διαχρονικά στην παράδοση της κεντρικής και ανατολικής Ευρώπης (γλώσσα, θρησκεία), που άλλωστε ήταν και το ευρωπαϊκό παράδειγμα του 19^{ου} αι. τουλάχιστον.

ΕΠΙΜΕΤΡΟ

Η σύγχρονη αντίληψή μας περί στατιστικής περιλαμβάνει τόσο τις θεωρητικές μαθηματικές συλλήψεις όσο και τις στατιστικές πρακτικές της κρατικής γραφειοκρατίας. Ιστορικά αυτές οι δύο διαστάσεις της εκκινούν από ξεχωριστές αφετηρίες, στη συνέχεια αναπτύσσονται παράλληλα και από ένα σημείο και μετά συνελίσσονται.

Το πρώτο κράτος που καθιέρωσε την απογραφή ήταν η Σουηδία (1749). Ιστορικά, το πρώτο δίκτυο συλλογής στοιχείων για τον πληθυσμό που χρησιμοποιήθηκε στην αρχή από το κράτος ήταν το εκκλησιαστικό (καταγραφή των πιστών). Μετά τους ναπολεόντειους πολέμους τα ευρωπαϊκά κράτη συγκρότησαν γραφεία, που συνέλεξαν και δημοσιοποιούσαν στοιχεία από όλο το φάσμα της δημόσιας και ιδιωτικής ζωής.

Η πρόοδος της στατιστικής θα επιταχύνει τη θεσμοποίησή της, αλλά και την ολοένα και απαιτητικότερη χρήση της από τα κράτη, ιδίως σε καιρούς κρίσεων και πολέμων. Αν και η διοικητική στατιστική δραστηριότητα πουθενά δεν ασκούσαν από μια υπηρεσία, στην Γαλλία και στην Πρωσία (με έντονη διασπορά υπηρεσιών) ήταν κυρίαρχος ο κεντρικός συντονισμός, ενώ στην Αγγλία υπήρχε πολύ περισσότερη τοπική αυτονομία. Γενικά, στον ευρωπαϊκό χώρο η διοικητική στατιστική είχε ως κέντρο ένα στατιστικό γραφείο (υπουργείου έως δήμου) ή μια επιστημονική επιτροπή ή ένα μικτό μοντέλο (συμμετοχή ειδικών σε όργανα της διοίκησης).

Η στατιστική ως σύγχρονος τρόπος αιτιολόγησης άρχισε να διαμορφώνεται από τη συμβολή της κρατικής περιγραφικής πρωσικής στατιστικής παράδοσης με την βακωνείας προέλευσης αγγλική παράδοση της *πολιτικής αριθμητικής*. Στην Αγγλία η αυτονόμηση της δράσης των τάξεων από τον μονάρχη επέτρεψε την αυτόνομη δράση των Άγγλων *πολιτικών αριθμητικών* (Desrosières, 1993). Ο 18^{ος} αι. στην Αγγλία και στην Γαλλία (γαλλική επανάσταση) θα καταστρέψει τις ακλόνητες ιεραρχίες των παλαιών καθεστώτων, που δεν αναγνώριζαν ατομικά δικαιώματα στο έντονα διαφοροποιημένο πλήθος των υπηκόων τους. Η ενοποίηση του χώρου στο έθνος – κράτος, που συντελέστηκε με διοικητικό (π.χ. υπηρεσίες), νομικό (π.χ. συνταγματική ισότητα) και τεχνο-επιστημονικό τρόπο (π.χ. οδικό δίκτυο), παγιοποίησε ένα χώρο ισοδυναμίας ο οποίος στήριξε τις έννοιες της καθολικότητας και της αντιπροσωπευτικότητας (προϋπόθεση για τις δειγματοληπτικές έρευνες που θα ακολουθήσουν πολύ αργότερα). Η στατιστική είναι συμβατή με την πολιτική ισότητα μιας και «εξιώνει» τα αντικείμενά της, όμως πάντα η κοινωνική ετερογένεια θα παραμένει πηγή προβληματισμού.

Οι κοινωνίες από την πλευρά τους, μέσα από τα πρακτικά τους προβλήματα, συνέβαλαν στην πρόοδο της στατιστικής ως θεωρίας και τελικά στη θεσμοποίησή της στον πανεπιστημιακό χώρο καθώς και στην καθιέρωσή της ως εργαλείου για κυβερνητικές πολιτικές.

Η *a priori* πίστη στην ύπαρξη στατιστικών νόμων αναδύθηκε μέσα στο φιλελεύθερο δυτικοευρωπαϊκό πλαίσιο, όπου η κοινωνία προσλαμβάνονταν σαν συνάθροιση ίσων και ανεξάρτητων μονάδων (άτομα) και όχι ως οργανική συλλογικότητα (γερμανική προσέγγιση), ο δε νόμος ως ένα σταθεροποιημένο προϊόν κοινωνικής σύμβασης. Αποτέλεσμα ήταν οι δυτικοί να πιστέψουν στην ύπαρξη κοινωνικών νόμων και μάλιστα νευτώνειου τύπου.

Αυτός ο νέος επιστημονικός τρόπος σκέψης έχει και τη «μαγική» του διάσταση (Desrosières, 1993), μιας και δημιουργεί οντότητες (κατηγορίες), συνδέει διαφορετικές οντότητες που δεν έχουν αιτιοκρατική σχέση (μέσω της συσχέτισης), συνδέει διαφορετικούς χώρους (επιστήμη, διοίκηση, πολιτική) και κάνει προβλέψεις. Νέες στατιστικές οντότητες δημιουργούνται όπως: μέσος άνθρωπος, παλινδρόμηση, συσχέτιση, κανονική κατανομή, που θα καθοδηγήσουν ιδεολογίες και πρακτικές. Οι στατιστικοί νόμοι θα καταστούν αυθύπαρκτες οντότητες (μια νέα μορφή αντικειμενικής γνώσης) που δεν περιγράφουν απλώς αλλά και εξηγούν τα γεγονότα.

Όμως η στατιστική δεν είναι απλά μια αθώα περιγραφή της πραγματικότητας, είναι επίσης ένα αντικείμενο σύνδεσης της ισχύος και της γνώσης, μέρος της τεχνολογίας της βιοϊσχύος, με κανονιστική δράση πάνω στα άτομα («κατασκευή» ανθρώπων και έλεγχος της κοινωνίας), που ξεκινά από την ταξινόμηση του κοινωνικού κόσμου. Ο I.Hacking (2006) υποστηρίζει ότι τα συστήματα ταξινόμησης που δημιουργεί η κοινωνία (προϊόντα ιστορικής διαδικασίας) επιδρούν στους ανθρώπους και τις συμπεριφορές τους («making up people»), οι οποίοι με τη σειρά τους επηρεάζουν τις ταξινομήσεις και επακόλουθα τη γνώση μας για τους ίδιους. Η *κοινωνική μηχανική* έχει για πυξίδες την κανονικότητα (Quetelet) ή τη θετική απόκλιση (Galton). Ο έλεγχος συνδέεται με τη δημιουργία προτύπων τα οποία πρέπει να ακολουθήσουμε (π.χ. η έννοια του νορμάλ), με την τεχνοκρατική χρήση των στοιχείων για κατευναστικές πολιτικές δράσεις (π.χ. *υγιεινιστές*), με τη δυνατότητα πρόβλεψης που μας δίνει η στατιστική και που θα καθοδηγήσει μελλοντικές πολιτικές δράσεις (π.χ. ευγονική, δημογραφική, οικονομική πολιτική) καθώς και με τις μεθόδους ταυτοποίησης υπόπτων ατόμων (μέθοδος Bertillon, μέθοδοι Galton).

Η κρατική στατιστική δραστηριότητα ισχυρών κρατών της Δύσης είχε πλέον ως στόχο, πέραν της φορολογίας και της στρατολογίας, την ορθολογικοποίηση της κρατικής δράσης. Μετά τους ναπολεόντειους πολέμους οι στατιστικές δημοσιοποιούνται και λειτουργούν διεθνώς ως σύμβολα ισχύος των κρατών. Πέραν

του πληθυσμού, προστέθηκαν σταδιακά ως αντικείμενα της στατιστικής: το εξωτερικό εμπόριο, οι επιχειρήσεις, η δημόσια υγεία, η φτώχεια κ.α.. Οι αυθεντίες της επιστήμης και του κράτους προσέδωσαν το απαιτούμενο κύρος σε αυτό το αποτελεσματικό επαγωγικό εργαλείο της ανθρώπινης σκέψης, που γεννήθηκε και καθοδηγήθηκε από πρακτικές ανάγκες. Η γλώσσα της στατιστικής επιβάλλεται των λεκτικών επιχειρημάτων περί δικαιωμάτων την εποχή της *οργανωμένης νεωτερικότητας* (Wagner, 1994).

Στην ιστορία της ελληνικής στατιστικής εντοπίζουμε όλες τις ευρωπαϊκές παραδόσεις: την αριθμητική (πίνακες), την ιστοριογεωγραφική (σφαιρική γνώση με ιστορία, τοπιογραφία, κλίμα, ανθρωπολογία κ.α.) και ελάσσονα παράδοση της στατιστικής πόλεων. Η στατιστική δραστηριότητα διακρίνεται βασικά στην απογραφική και στην ληξιαρχική (κίνηση πληθυσμού). Η τελευταία αν και θεσμοθετημένη από το 1836 θα λειτουργήσει σε έκταση στο τέλος του 19^{ου} αι..

Σχολιάζοντας την πορεία της ελληνικής κρατικής στατιστικής την περίοδο 1850-1940, μπορούμε να πούμε ότι αυτή αναπτύχθηκε ως μια διοικητική τεχνολογία που συνεισέφερε στην αυτογνωσία του κράτους, μια προϋπόθεση για οποιαδήποτε τεκμηριωμένη παρεμβατική πολιτική ανάπτυξης και ευημερίας. Ήταν μια δυτική τεχνολογία, τόσο των αστικών καθεστώτων όσο και των φωτισμένων μοναρχιών, που η υιοθεσία της από το νεοσύστατο ελληνικό κράτος συμβόλιζε επιπλέον και τη ρήξη με το οθωμανικό παρελθόν. Για το ελληνικό κράτος η στατιστική πιστοποιούσε την αναγεννητική προσπάθεια του έθνους, ήταν ο καθρέφτης που αποδείκνυε την πρόοδό του και την αυξανόμενη ευρωστία του, ενώ δεν έλειπαν και οι συνδέσεις με το παρελθόν. Η χώρα συμμετείχε ανέκαθεν στις διεθνείς εκθέσεις και τα στατιστικά συνέδρια, έστω και με ισχνό υλικό (σε σχέση με τα μεγάλα κράτη).

Την πρώτη περίοδο η ελληνική στατιστική, και παρά τις αδυναμίες του νεοσύστατου κράτους, υποστηρίχτηκε θερμά από την καμεραλιστικής φιλοσοφίας οθωνική διοίκηση. Όμως για τους Έλληνες, όπως και για τους άλλους λαούς, τη συνόδευε πάντα η καχυποψία για τους σκοπούς της. Η ποιοτική τομή στην ιστορία της συμβαίνει επί εποχής Σ.Σπηλιωτάκη, οπότε και εγκαταλείπει την καταλογογραφική παράδοση και αποκτά στοιχεία επιστημονικότητας, πράγμα μη αναγνωρισμένο στην βιβλιογραφία. Τον 19^ο αι. τα στατιστικά στοιχεία γνώρισαν αρκετές φορές την αμφισβήτηση και έγινε δημόσιος διάλογος μεταξύ εκπροσώπων της ελίτ του τόπου. Σημαντικοί σταθμοί της πορείας προς την τεχνική αρτιότητα αποτελούν οι απογραφές του 1861, του 1907, του 1920 (η επεξεργασία των στοιχείων πραγματοποιήθηκε για πρώτη φορά από μηχανογραφική υπηρεσία).

Η πορεία της στατιστικής στην Ελλάδα είναι και μια συνεκδήλωση των νεωτερικών αντιλήψεων και πρακτικών για το κράτος και την κοινωνία. Για παράδειγμα η διαχείριση μειζόνων προβλημάτων (προσφυγικό, υγεία) επέβαλλε τεχνοκρατικές προσεγγίσεις, που είχαν κόστος υποδομής και χρησιμοποιούσαν την

στατιστική ως κύριο εργαλείο. Αλλά και η ευρωπαϊκή ανθρωπολογική παράδοση διαθέτει και ελληνικούς κατοπτρισμούς.

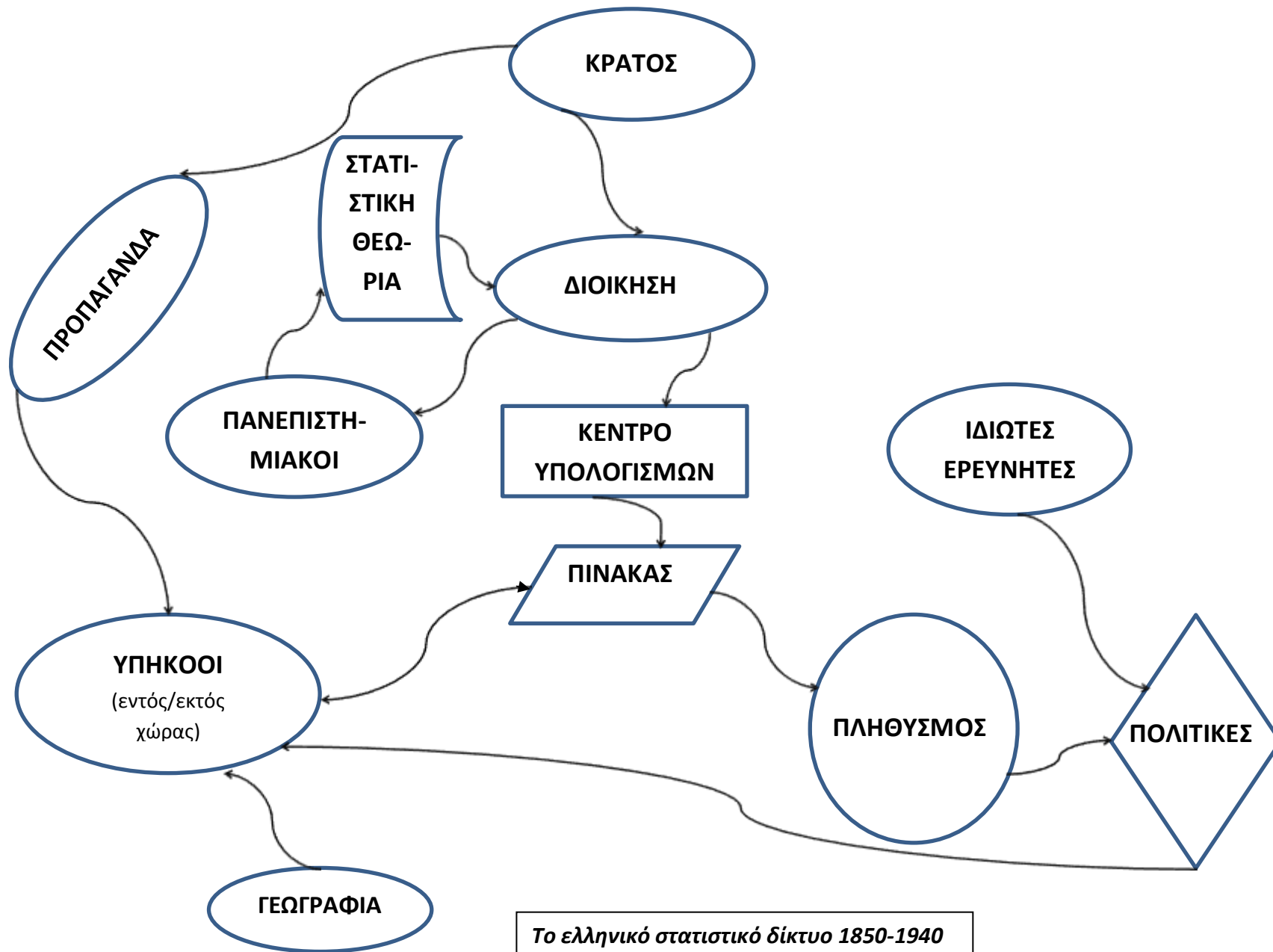
Όμως η ανάπτυξη της στατιστικής δεν μας επιτρέπει να πούμε ότι έχουμε σταθερούς ρυθμούς νεωτερικού βηματισμού. Στην προσπάθεια αστικού εκσυγχρονισμού επί Χ.Τρικούπη, η στατιστική δεν γνώρισε καμιά ιδιαίτερη ανάπτυξη, πέφτοντας μάλλον θύμα των οικονομικών δυσχερειών. Την εποχή του Ε.Βενιζέλου θα γνωρίσει τη μεγαλύτερη εξέλιξη και θα καταστεί εργαλείο του κεντρικού πολιτικού σχεδιασμού. Στην ιστορική της πορεία οι κύριοι στόχοι της στατιστικής γίνονται από πληθυσμιακοί, οικονομικοί. Το 1925, επί κυβερνήσεως Μιχαλακόπουλου πραγματοποιήθηκε για πρώτη φορά η ενοποίηση των διάσπαρτων στατιστικών υπηρεσιών του κράτους, με την ίδρυση της Γ.Σ.Υ.Ε..

Η κρατική σταθεροποίηση βοηθήθηκε από τη γλωσσική ομογενοποίηση, από την καθιέρωση μιας τυποποιημένης εθνικής γλώσσας και μιας προσδιορισμένης ταυτότητας καθώς και μέσα από τη σταθεροποίηση στατιστικών κατηγοριών, που διορθώνοντας – αποσιωπώντας ταυτότητες, εξομάλυνε μια αντιθετική πραγματικότητα.

Στον πανεπιστημιακό χώρο δεν εντοπίζεται κάτι το ιδιαίτερο από πλευράς διδασκαλίας στατιστικής. Οι πιο προχωρημένες από μαθηματικής πλευράς στατιστικές δημοσιεύσεις στην προπολεμική Ελλάδα ήταν αυτές των υγιεινιστών, βιομετρών. Ο Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος πόλεμος αναπόφευκτα διέκοψε την ανοδική πορεία της ελληνικής κρατικής στατιστικής. Άρχισε μια περίοδος παρακμής που τερματίστηκε το 1953 με την ίδρυση της Εθνικής Στατιστικής Υπηρεσίας της Ελλάδος (Ε.Σ.Υ.Ε.).

Το γεγονός ότι η στατιστική δραστηριότητα είναι ενταγμένη σε ένα πλέγμα σχέσεων, μας δίνει την δυνατότητα να την προσεγγίσουμε με την θεωρία των δικτύων δρώντων (ANT), μέσα από μια δυναμική προσέγγιση, περιγραφική και περιπτωσιολογική. Σε αυτό το πλέγμα σχέσεων μεταξύ πολιτικής, επιστήμης, διοικητικής πρακτικής και κοινωνίας, η στατιστική φέρνει ως συγκολλητική ύλη κοντά τα πράγματα, συγκροτώντας ένα ετερογενές *assemblage*.

Εμπνεόμενοι από την προσέγγιση της ANT και διαστέλλοντας συνειδητά την χρονική περίοδο εφαρμογής της, εμπλουτίζουμε την περιγραφική προσέγγισή της για την ελληνική περίπτωση με μια γραφική αναπαράσταση του στατιστικού δικτύου, που ενσωματώνει τους δρώντες (*actants*) και υποδηλώνει σχέσεις και διαδικασίες. Η αναπαράσταση αυτή του δυναμικού ετερογενούς και ασύμμετρου στατιστικού ελληνικού χώρου-δικτύου γίνεται μέσα σε μία κατά σύμβασή μας *κρυσταλλοποίηση* των δρώντων και των συνδέσεών τους για την περίοδο που εξετάσαμε.

Στην εικόνα αυτή τα γεωμετρικά σχήματα αναπαριστούν τους *δρώντες* και οι γραμμές τις ισχυρές συνδέσεις. Για παράδειγμα, ένας σημαντικός *δρών* είναι το κράτος, που αξιοποιεί και εντάσσει στο δίκτυο ή και εξαφανίζει τους υπόλοιπους *δρώντες* (ιδιώτες) για να υλοποιήσει την πολιτική του. Άλλος είναι οι ιδιώτες ερευνητές που, αν και φθίνουν με την πάροδο του χρόνου, στοχεύουν στην υποβοήθηση ή και στην επιρροή των πολιτικών.

Η διοίκηση, που επιδρά στους πανεπιστημιακούς, ορίζοντας τις θέσεις τους στο πανεπιστήμιο και στις διοικητικές επιτροπές στατιστικού ενδιαφέροντος. Οι πανεπιστημιακοί, με την διδασκόμενη στατιστική θεωρία τους, καθορίζουν την διαθέσιμη στατιστική θεωρία για τα στελέχη της διοίκησης.

Οι πίνακες, που επιβάλουν μέσω των κατηγοριών τους (απογραφικό δελτίο) ταυτότητες στους υπηκόους, αλλά και συμβάλλουν στην αφομοίωσή τους σε ατομικό επίπεδο σε βάθος χρόνου. Παράλληλα οι αθροιστικοί πίνακες μετασχηματίζουν τον λαό σε πληθυσμό με αριθμητικά χαρακτηριστικά επιδεχόμενα μελέτης, που δίνουν και τη δυνατότητα της πρόβλεψης. Επίσης οι πίνακες επηρεάζουν τις πολιτικές (π.χ. σχεδιασμός και αξιολόγηση της πολιτικής υγείας).

Ο *δρων* γεωγραφία, που καθορίζει τον αριθμό των απογραφομένων. Μέχρι και την μικρασιατική καταστροφή αντικείμενο της ελληνικής απογραφικής δραστηριότητας αποτελούσαν και οι εκτός συνόρων Έλληνες. Η αποτυχία της απογραφής των εκτός συνόρων Ελλήνων οφείλονταν στην γεωγραφική τους διασπορά στο κράτος που ζούσαν και στις περιορισμένες δυνατότητες των προξενείων μας. Αλλά και στον ελλαδικό χώρο η γεωγραφία μαζί με τον τρόπο ζωής επηρέαζε τον αριθμό των απογραφομένων. Για παράδειγμα, αν οι απογραφή γίνονταν τις περιόδους μετακινήσεων των κοπαδιών, οι διαβατικοί κτηνοτρόφοι δεν ήταν εύκολο να απογραφούν.

Κάθε *δρων* μπορεί να αναλυθεί εσωτερικά σε επιμέρους *δίκτυα δρώντων*. Για παράδειγμα η προπαγάνδα, που διαθέτει ισχυρή σύνδεση με τον *δρώντα* κράτος περιλαμβάνει ως *δρώντες* τον τύπο, τον εκπαιδευτικό μηχανισμό, τον εκκλησιαστικό μηχανισμό και πολύ αργότερα τα σχετικά έντυπα ακόμη και ταινίες. Το κέντρο υπολογισμών περιλαμβάνει το κτίριο (καθοριστικός παράγοντας για τις δυνατότητες της υποδομής), το προσωπικό (μόνιμοι, με σύμβαση), τη διοίκηση, τον τεχνικό εξοπλισμό (αρχαιοθήκες, μηχανές κ.α.). Οι τεχνικές του δυνατότητες καθορίζουν το επίπεδο επεξεργασίας, τον αριθμό και τον τύπο των παραγόμενων πινάκων και το είδος των συμπερασμάτων που θα εξαχθούν.

Με τον τρόπο αυτό οπτικοποιήσαμε την προσέγγιση της ελληνικής στατιστικής ως μιας *κρυσταλλοποίησης* ενός δυναμικού αναδυόμενου φαινομένου, αποτέλεσμα της αλληλεπίδρασης ετερογενών στοιχείων ενός *δικτύου δρώντων*, σε μια συνεκτική κατασκευή ενός δικτύου συντελεστών που αποκτά συνεκτικότητα,

που φέρνει και επιπλέον συγκρατεί μαζί θεωρίες, πρακτικές και πράγματα, καταλήγοντας όμως στο να περιορίσει τη ρέουσα πολλαπλότητα.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΠΗΓΕΣ:

Ελληνόγλωσσες

Ιδιωτικές εκδόσεις

1. Αδελφότης θεολόγων η «ΖΩΗ». (1998). *Η Αγία Γραφή* (έκδ. 14^η). Αθήνα.
2. Αιγινήτης, Δ. (1906). *Η σταθερότης του κλίματος της Ελλάδος*. Αθήναι: τύποις Π.Δ. Σακελλαρίου.
3. Αιγινήτης, Δ. (1907-8). *Το κλίμα της Ελλάδος* (τόμ. Α', Β'). Αθήναι: τύποις Π.Δ. Σακελλαρίου.
4. Αιγινήτης, Δ. (1916). *Το έργον μιας εικοσιπενταετίας. 1890-1915*. Αθήναι: Εστία.
5. Ανδρεάδης, Α. (1908). *Περί απογραφής. Διάλεξις γενομένη εν τω συλλόγω Παρνασσώ, τη 25^η Οκτωβρίου 1907*. Αθήναι: Κ.Ελευθερουδάκης.
6. Bloch, M. (1895). *Εγχειρίδιον θεωρητικής και πρακτικής στατιστικής*. Αθήναι: τύποις Π.Δ.Σακελλαρίου.
7. Βλάσσης, Ι. (1905). *Στατιστική της εν Ελλάδι κτηνοτροφίας*. Αθήναι: τυπ. Σ. Βλαστού.
8. Γούδας, Α. (1858). *Έρευνες περί ιατρικής χωρογραφίας και κλίματος Αθηνών*. Αθήναι: τυπ. Κ. Αντωνιάδου.
9. Εξαρχόπουλος, Ν. (1928). *Σωματολογία του παιδός* (2^η έκδ.). Αθήναι: Δ. και Π. Δημητράκος.
10. Εξαρχόπουλος, Ν. (1934). *Επιστημονικαί έρευναι γενόμεναι εν τω εργαστηρίω πειραματικής παιδαγωγικής του Πανεπιστημίου Αθηνών κατά τα πρώτα δέκα έτη από της ιδρύσεως αυτού 1923-1933*. Έκθεσις υποβληθείσα εις την Ακαδημίαν Αθηνών κατά την συνεδρίαν της 1^{ης} Φεβρουαρίου 1934.
11. Δε Κιγάλλας, Ι. (1850). *Γενική στατιστική της νήσου Θήρας*. Ερμούπολις: τυπογρ. Γ.Μελισταγούς Μακεδόνας.
12. Λαμπαδάριος, Ε. (1917). *Η σχολική σκολίωσις και τα κατ'αυτής προφυλακτικά μέτρα*. Αθήναι: Εθν.Τυπογραφείον.
13. Λιακόπουλος, Η. (1888). *Στατιστική Επιθεώρησις του Βασιλείου της Ελλάδος, Τεύχος Α', Στατιστική του πληθυσμού*. Αθήναι: τυπ. Ν.Γ.Πάσσαρη.
14. Λιδωρίκης, Γ.Π. (1875). *Στατιστικαί πληροφορίες περί των εξορυσσομένων ορυκτών και μεταλλευμάτων εν Ελλάδι*. Αθήνησι: Εθνικόν Τυπογραφείον.
15. Μακρής, Η. (1915). *Συχνότης των διφορουμένων παρθένων*. Σύρος: Α.Σκορδίλης.
16. Μανσόλας, Α. (MCMLXXX). *Πολιτειογραφικαί πληροφορίες περί Ελλάδος* (1867,ανάτυπο). Αθήνα: Βιβλ. Δ.Ν.Καραβία.
17. Κωνσταντινίδης, Α. (1891). *Η αγγλική Κυανή Βίβλος περί Μακεδονίας σχολιασθείσα υπό Α.Κ.*. Αθήναι: Τυπογραφείον Ανέστη Κωνσταντινίδη.

18. Μπούκας, Μ. (1875). *Οδηγός εμπορικός, γεωγραφικός και ιστορικός των πλείστων κυριότερων πόλεων της Ελλάδος*. Αθήναι: τυπ. Ελληνικής Ανεξαρτησίας.
19. Πάλλης, Α. (1925). *Στατιστική μελέτη περί των φυλετικών μεταναστεύσεων Μακεδονίας και Θράκης κατά την περίοδο 1912-1924*. Αθήναι: τυπ. Βάρτσου.
20. Πάλλης, Α. (1933). *Η ανταλλαγή των πληθυσμών από άποψη νομική και ιστορική και η σημασία της για τη διεθνή θέση της Ελλάδας*. Αθήναι: τυπ. Βάρτσου.
21. Πράτσικας, Ν. (1924). *Στατιστικά έρευναι περί της ακριβείας του βίου εν Αθήναις*, Αθήναι: Γ.Βασιλείου.
22. Πράτσικας, Ν. (1927). *Έρευναι περί της «Ακριβείας της ζωής» και της κινήσεως των τιμών εν Αθήναις κατά τα έτη 1923-1927: στατιστική μελέτη*. Αθήναι: τυπ. Σ.Χρίστου.
23. Ραγκαβής, Ι.Ρ. (1853-4). *Τα Ελληνικά, ήτοι περιγραφή γεωγραφική, ιστορική, αρχαιολογική και στατιστική της αρχαίας και της νέας Ελλάδας (3 τόμοι)*. Αθήναι: Αντωνιάδης.
24. Ρομπότης, Π. (1858). *Λόγος περί στατιστικής*. Λόγος της 13^{ης} Οκτωβρίου 1858 στο Παν/μιο Αθηνών.
25. Σούτσος, Ι. (1869). *Πλουτολογία (τόμ.Β')*. Αθήναι: τυπ. Ν.Γ.Πάσσαρη.
26. Σπηλιωτάκης, Σ.Α. (1866). *Διοικητική στατιστική της Ελλάδος*. *Εθνικόν Ημερολόγιον Βρεττού*, 6 (1), τεύχ.1, σελ. 63-103.
27. Σπυρόπουλος, Ν.Κ. (1917). *Στατιστικοί πίνακες του πληθυσμού κατ' εθνικότητας, της Ελλάδος, της Βουλγαρίας, της Σερβίας, της Αλβανίας και των Δωδεκανήσων*. Αθήναι: Επιτελική Υπηρεσία του Στρατού (εμπιστευτικόν).
28. Σταματάκης, Ι.Δ. (1846). *Πίναξ χωρογραφικός της Ελλάδος, περιέχων τα Ονόματα, τας Αποστάσεις και τον Πληθυσμόν των Δήμων, Πόλεων, Κωμοπόλεων και χωρίων*. Αθήναι: Γ.Βλασσαρίδης.
29. Σάββας, Κ. (1909). *Περί της εν Ελλάδι και Κρήτη συχνότητος της ελονοσίας, Σύλλογος προς περιστολήν των ελωδών νόσων*. Αθήναι: τυπ. Παρ.Λεωνή.
30. Σταυράκης, Γ. (1916). *Απογραφή του πληθυσμού*. Αθήναι.
31. Στέφανος, Κ. (1911). *Συμβολαί εις την φυσικήν ανθρωπολογίαν της Ελλάδος: Ο εγκάρσιος κεφαλικός δείκτης*. Αθήναι: Τυπογραφείον της Βασιλικής Αυλής Α. Ραπτάνη.
32. Τάκερμαν, Κ. (1877). *Οι Έλληνες της σήμερον*. Αθήνησι: τυπ. της Φιλοκαλίας.
33. Χαλκιοπούλος, Α. (1910). *Η Μακεδονία: Εθνολογική στατιστική των Βιλαετίων Θεσσαλονίκης και Μοναστηρίου*. Αθήναι: τυπ. Νομικής.

Κρατικές εκδόσεις

34. Γ.Σ.Υ.Ε. (1926). *Απογραφή των βιοτεχνικών και βιομηχανικών επιχειρήσεων κατά την 18^η Δεκεμβρίου 1920*, τχ. Α', Αθήναι: Εθνικόν Τυπογραφείον.
35. Γ.Σ.Υ.Ε. (1928). *Απογραφή του πληθυσμού της Ελλάδος, κατά την 19 Δεκεμβρίου 1920. Γενικά στατιστικά αποτελέσματα (Α' Πληθυσμός-Β' Οικογένειαι)*. Αθήναι: Εθνικόν Τυπογραφείον.
36. Γ.Σ.Υ.Ε. (1929). *Απογραφή του πληθυσμού της Ελλάδος, κατά την 19 Δεκεμβρίου 1920. Γενικά στατιστικά αποτελέσματα, Α' Πληθυσμός-Β' Οικογένειαι, II. Στατιστικά αποτελέσματα δια την Θεσσαλίαν και Άρταν*. Αθήναι: Εθνικόν Τυπογραφείον.
37. Γ.Σ.Υ.Ε. (1931). *Στατιστική Επετηρίς της Ελλάδος 1930*. Αθήναι: Εθνικόν Τυπογραφείον.
38. Γ.Σ.Υ.Ε. (1932). *Στατιστική επετηρίς της Ελλάδος 1931 (τόμος II)*. Αθήναι: Εθνικόν Τυπογραφείον.
39. Γ.Σ.Υ.Ε./ΤΜΗΜΑ VI. (1933). *Στατιστική βιβλιοθηκών δημοσίου χαρακτήρος κατά το έτος 1927*. Αθήναι: Εθνικόν Τυπογραφείον.
40. Γ.Σ.Υ.Ε. (1934). *Στατιστική Επετηρίς της Ελλάδος 1933 (τόμος IV)*., Αθήναι: Εθνικόν Τυπογραφείον.
41. Γ.Σ.Υ.Ε. (1933). *Στατιστικά αποτελέσματα της απογραφής του πληθυσμού της Ελλάδος της 15-16 Μαΐου 1928. I. Πραγματικός και νόμιμος πληθυσμός-Πρόσφυγες*. Αθήναι: Εθνικόν Τυπογραφείον.
42. Γ.Σ.Υ.Ε. (1935). *Στατιστικά αποτελέσματα της απογραφής του πληθυσμού της Ελλάδος της 15-16 Μαΐου 1928 (IV). Τόπος γεννήσεως- θρησκεία και γλώσσα-υπηκοότης*. Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας/Γ.Σ.Υ.Ε.
43. Γ.Σ.Υ.Ε. (1936). *Στατιστική Επετηρίς της Ελλάδος 1935 (τόμος VI)*. Αθήναι: Εθνικόν Τυπογραφείον.
44. Γ.Σ.Υ.Ε. (1936). *Στατιστική Επετηρίς της Ελλάδος 1935 (τόμος IX)*. Αθήναι: Εθνικόν Τυπογραφείον.
45. Γ.Σ.Υ.Ε. (1938). *Στατιστική επετηρίς της Ελλάδος 1938*. Αθήναι: Εθνικόν Τυπογραφείον.
46. Γ.Σ.Υ.Ε./Υπ.Εθνικής Οικονομίας. (1938). *Υψομετρική κατανομή της επιφανείας του πληθυσμού και των διοικητικών διαιρέσεων της χώρας*. Αθήναι: Εθν.Τυπογραφείον.
47. Γ.Σ.Υ.Ε. (1940). *Στατιστική Επετηρίς της Ελλάδος 1939 (τόμος X)*. Αθήναι: Εθνικόν Τυπογραφείον.
48. Γ.Σ.Υ.Ε. (1940). *Απογραφή των υπαλλήλων και εργατών των βιομηχανικών και εμπορικών επιχειρήσεων ενεργηθείσα τον Σεπτέμβριον του 1930 και ημερομίσθια αυτών εν συγκρίσει προς παλαιότερα και νεότερα στοιχεία*. Αθήναι: Εθνικόν Τυπογραφείον.

49. Γ.Σ.Υ.Ε. /Τμήμα Στατιστικής της Δικαιοσύνης (1946). *Εγκληματολογική στατιστική έτους 1937*. Αθήναι: Εθνικόν Τυπογραφείον.
50. Επιτελική Υπηρεσία του Ελληνικού Στρατού. (1919). *Στατιστικοί πίνακες του πληθυσμού κατ' εθνικότητας των νομών Σερρών και Δράμας*. Αθήνησι.
51. Ε.Σ.Υ.Ε. (1954). *Συνοπτική Στατιστική Επετηρίς της Ελλάδος 1954*. Αθήναι: Εθνικόν Τυπογραφείον.
52. Ε.Σ.Υ.Ε. (1961). *Αποτελέσματα της απογραφής του πληθυσμού της 7^{ης} Απριλίου 1951 (τόμος Ι)*. Αθήναι: Εθνικόν Τυπογραφείον.
53. Ταχυδρομική και Τηλεγραφική Διεύθυνσις Κρήτης. (1913). *Γενική Στατιστική της Ταχυδρομικής και Τηλεγραφικής Υπηρεσίας κατά το έτος 1911*. Χανιά.
54. Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας /Διεύθυνσις Στατιστικής/Μιχαλόπουλος, Ι. (1922). *Έκθεσις περί του τρόπου της επεξεργασίας των δελτίων της απογραφής του πληθυσμού της 18^{ης} Δεκεμβρίου 1920*. Αθήναι: Εθνικόν Τυπογραφείον.
55. Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας /Διεύθυνσις Στατιστικής.(1923). *Λεξικόν των Δήμων, Κοινοτήτων και Συνοικισμών της Ελλάδος επί τη βάσει της απογραφής του πληθυσμού του έτους 1920*. Αθήναι: Εθνικόν Τυπογραφείον.
56. Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας/Διεύθυνσις Στατιστικής. (1923). *Δελτίον στατιστικής των μέσων τιμών των κυριότερων ειδών καταναλώσεως κατά την δευτέραν τριμηνίαν του έτους 1923, , 1923*.
57. Υπουργείο Συγκοινωνίας/Τμήμα Υγειονομικών (επιμ.Ι.Καρδαμάτη). (1924). *Στατιστικοί Πίνακες των Ελών και της Συχνότητος της Ελονοσίας εν Ελλάδι*. Αθήναι: Εθνικόν Τυπογραφείον.
58. Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας/ Μηνιαίον Στατιστικόν Δελτίον της ΓΣΥΕ. (1929). Αθήναι: Εθνικόν Τυπογραφείον.
59. Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας/Γ.Σ.Υ.Ε./Τμήμα VI. (1931). *Στατιστική του ελληνικού περιοδικού τύπου, κατά το έτος 1927*. Αθήναι: Εθνικόν Τυπογραφείον.
60. Υπουργείον των Εκκλησιαστικών και της Δημ. Εκπαιδεύσεως. (1919). *«Περίληψις της στατιστικής της ορθοδόξου ελληνικής εκκλησίας και των λοιπών εν τω κράτει θρησκευμάτων»*. Αθήναι.
61. Υπουργείον Εσωτερικών. (1881). *Στατιστική της Ελλάδος. Πληθυσμός*. Αθήναι: Τυπ. Σ.Βλαστού
62. Υπουργείον Εσωτερικών/Τμήμα Δημόσιας Οικονομίας και Στατιστικής. (1884). *Πίνακες των Επαρχιών Ηπείρου και Θεσσαλίας κατά την απογραφήν του 1881*. Αθήναι: Τυπ. Αφών Περρή.
63. Υπουργείον Εσωτερικών/ Γραφείον Στατιστικής.(1892). *Στατιστική του ελληνικού τύπου κατά τους έξι πρώτους μήνας του έτους 1892*. Αθήναι.
64. Υπουργείον Εσωτερικών. (1991). *Στατιστική της Ελλάδος. Πληθυσμός του έτους 1861 (ανάτυπο Ε.Μ.Ν.Ε.)*. Αθήνα: Πολιτιστικό Ίδρυμα Ε.Τ.Β.Α..

65. Υπουργείον των Εσωτερικών (επιμ. Σ.Σπηλιωτάκη). (1859). *Στατιστικάί πληροφορίαι περί Ελλάδος, Μέρος Α΄, Περί πληθυσμού, περί εκτάσεων γης, περί οικοδομών κτλ.*, Αθήναι: Βασιλικόν Τυπογραφείον.
66. Υπουργείον των Εσωτερικών (επιμ. Ι.Σούτσου). (1862). *Στατιστική της Ελλάδος. Κίνησις του πληθυσμού του 1860*. Αθήναι: Βασιλικόν Τυπογραφείον.
67. Υπουργείον των Εσωτερικών (επιμ. Ι.Σούτσου). (1862). *Στατιστική της Ελλάδος. Πληθυσμός του έτους 1861*. Μπαφούνης, Γ. (επιμ.). (1991), Ανατ. Π.Τ.Ι. Ε.Τ.Β.Α. & Ε.Μ.Ν.Ε. Αθήνα.
68. Υπουργείον Εσωτερικών (επιμ. Αλ.Μανσόλα). (1881). *Στατιστική της Ελλάδος. Πληθυσμός 1879*. Αθήναι: τυπ. Σ.Κ.Βλαστού.
69. Υπουργείον Εσωτερικών (επιμ. Γ.Χωματιανού). (1909). *Στατιστικά αποτελέσματα της γενικής απογραφής του πληθυσμού κατά την 27η Οκτωβρίου 1907*. (τόμ. Α΄). Αθήναι: Εθνικόν Τυπογραφείον, (τόμ.Β΄). Αθήναι: τυπ. Μ.Νικολαΐδου.

Εφημερίδες

Νέον Άστυ (1904)

Περιοδικές εκδόσεις

Ανταίος (1947-1948)

Αρχείον Πολιτικών και Κοινωνικών Επιστημών (1921-1940)

Δελτίον της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος (1883)

Εθνικόν Ημερολόγιον Βρεττού (1861)

Πανδώρα (1850-1879)

Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών (1927-1944, 1968)

Πρακτικά της Ελληνικής Ανθρωπολογικής Εταιρείας (1923-1940)

Ξενόγλωσσες

1. Bevan, W.L. (1894). *Sir William Petty: A study in English Economic Literature*. American Economic Association (ed.), Baltimore: Guggenheimer Weil & Co.
2. Bikelas, D. (1868). Statistics of the Kingdom of Greece. *Journal of the Statistical Society of London*. 31 (3), 265-298.
3. Bikelas, D. (1883). *État de la Presse periodique Greque en 1883*. Paris: Le Puy.
4. a. Booth, C. (1892). *Life and Labour of the People in London. East, Central and South London* (v.1). London: MacMillan Ltd.
b. Booth, C. (1896). *Life and Labour of the People in London. Population Classified by trades* (v. VIII). London: MacMillan Ltd.
5. Carnegie Endowment for International Peace. (1914). *Report of the International Commission To Inquire into the Causes and Conduct of the Balkan Wars*. Washington D.C.: Author.
6. Clon, S. (1884). La Grèce au point de vue naturel, ethnologique, anthropologique, démographique et médical. Στο Dechambre, A., & Masson, G. (ed.), *Dictionnaire encyclopedique des sciences médicales* (ser.4), 10, 363-581.
7. Cvijic, J. (1918). *La peninsule balkanique. Géographie humaine*. Paris: Armand Colin.
8. Cvijic, J. (1918). The Zones of Civilization of the Balkan Peninsula. *Geographical Review*, 5 (6), 470-482.
9. Edgeworth, Y.F. (1881). *Mathematical Psychics: An Essay on the Application of Mathematics to the Moral Sciences*. London: C.Kegan Paul & Co.
10. Farr, W. (1861). The Health of the British Army and the Effects of Recent Sanitary Measure on its Mortality and Sickness. *Journal of the Statistical Society of London*, 24 (4), 472-484.
11. Fitzmaurice, E. (1895). *The Life of Sir William Petty 1623-1687*. London: John Murray.
12. Galton, F. (1874). *English Men of Science: Their Nature and Nurture*. London: MacMillan & Co.
13. Galton, F. (1883). *Inquiries into Human Faculty and its Development* (2nd ed.). London.
14. Galton, F. (1890). Kinship and correlation. *North American Review*, 150, σελ.419-431.
15. Galton, F. (1925). *Hereditary Genius* (1^η έκδ. 1869). London: MacMillan & Co.
16. Galton, F. (1907). Biometry. *Biometry*, 1 (1), 7-10.
17. Hirszfeld, L., & Hirszfeld, H. (1919). Serological differences between the blood of different races. The result of researches on the Macedonian front. *Lancet*, 2, σελ.675-9.
18. Guerry, A.M. (1833). *Essai sur la statistique morale de la France*. Paris: Crochard.

19. Hasluck M. M., & Morant G.H. (1929). Measurements of Macedonian Men. *Biometrika*, 21 (1/4), σελ. 322-336.
20. Humphrey, N. (ed.) (1885). *Vital Statistics: A memorial vume of selections from the Reports and writings of William Farr*. London: Offices of the Sanitary Institute.
21. Koren, J. (1918). *The History of Statistics. Their development and Progress in Many Countries*. New York: McMillan.
22. Meyhew, H., Beard, R., & Tuckniss, W. (1861-2). *London Labour and the London Poor...*(V.I-IV). London: Griffin, Bohn, and Company.
23. Mouat, F. (1885). History of the Statistical Society of London. *Journal of the Statistical Society of London* (vol. Jubilee), σελ.359-371.
24. Pearson, K. (1912). Darwinism. *Medical Progress and Eugenics (The Cavendish Lecture). An Address to the Medical Profession*. London: University of London, Galton Laboratory for National Eugenics.
25. Pearson, K. (1914-1924). *The Life, Letters and Labours of Francis Galton* (vol. I,II,IIIA,IIIB). Cambridge: University Press.
26. Parrent-Duchâtelet, A. (1836). *De la prostitution dans la ville de Paris* (2vol.). Paris: Baillière.
27. Peytier, M. (1837). Sur de climate de la Grece, *Comptes Rendus de l'Academie de Sciences de Paris*, σελ. 21-22.
28. Petty, W., Hull, C. (eds.). (1899). *The Economic Writings of Sir William Petty*. II. Cambridge: Cambridge University Press.
29. Petty, W., & Larcom T.A. (eds.). (MDCCCLI). *The History of The Survey of Survey of Ireland, commonly called The Down Survey*. Dublin: The Irish Archaeological Society.
30. Quetelet, A., Henschling, X. (1865). *Statistique internationale (Population)*. Bruxelles.
31. Reis, R.A. (1919). *The Kingdom of Serbia. Infringements of the Rules and Laws of War Committed by the Ausrto-Bulgaro-Germans. Letters of a Criminologist on the Serbian Macedonian Front*. London: G.Allen & Unwin Ltd.
32. Schmidt, J. F. J. (1885). Associates deceased. *Monthly Notices of the Royal Astronomical Society*, 45.
33. Solly, E. (1897). *A Handbook of Medical Climatology Embodying Its Principles and Therapeutic*. Philadelphia: Lea Bros & Co.
34. Sotiriadis, G. (1918). *An Ethnological Map Illustrating Hellenism in the Balkan Peninsula and Asia Minor*. London: Edward Stanford Ltd.
35. Statistical Society of London. (1840). Sixth Annual Report of the Statistical Society of London. *Journal of the Statistical Society of London*, 3 (1), σελ.1-13.
36. Stefanos, C. (1884). La Grèce au point de vue naturel, ethnologique, anthropologique, démographique et medical. Στο Dechambre, A. (ed.), *Dictionnaire encyclopedique des sciences medicales* (ser.4), 10, σελ.363-581.

37. Strong, F. (1842). *Greece as a Kingdom; A Statistical Description of that Country, from the Arrival of King Otho, in 1833, Down to the Present Time*. London: Longman, Brown, Green and Longmans.
38. Thompson, W. (Lord Kelvin). (1899). "Electrical Units of Measurement" (ομιλία στις 3 Μαΐου 1883). Στο Thompson, W. (1889). *Popular Lectures and Addresses*. London.
39. Willcox, W. (1937). The Athens Meeting of the American Statistical Association. *Journal of the American Association*, 32, (197), σελ.113-118.

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

1. Αιγινήτης, Δ. (1954). *Το κλίμα της Κρήτης και η σταθερότης του κλίματος της Ελλάδος από των μινωϊκών χρόνων*. Πραγματεΐαι της Ακαδημίας Αθηνών, 18 (3).
2. Αριστοτέλης. (1993). *Πολιτικά Β*. Αθήνα: Κάκτος.
3. Anderson, B. (1997). *Φαντασιακές κοινότητες.Στοχασμοί για τις απαρχές και τη διάδοση του εθνικισμού*. (αγγλική 2^η έκδοση 1991). Αθήνα: Νεφέλη.
4. Αντωνοπούλου, Μ. (2008). *Οι κλασικοί της κοινωνιολογίας*. Αθήνα: Σαβάλλας
5. Ασημακόπουλος, Μ. (2006). *Σπουδές Επιστήμης και Τεχνολογίας (STS)*. Πανεπιστημιακές παραδόσεις. Ζωγράφου: Ε.Μ.Π.
6. Βαλαώρας, Β. (1941). *Παρατηρήσεις περί του αναστήματος των Ελλήνων κληρωτών*. Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών. Συνεδρία της 16ης Οκτωβρίου 1941.
7. Βαλαώρας, Β. (1943). *Στοιχεία Βιομετρίας και Στατιστικής.Δημογραφική μελέτη του πληθυσμού της Ελλάδος*. Αθήνα: Ν.Βαφειαδάκης.
8. Βαλαώρας, Β. (1968). *Το ανάστημα Ελλήνων στρατιωτών (πρόδρομος ανακοίνωσης)*. Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών. Συνεδρία της 10ης Οκτωβρίου 1968, σελ.417-444.
9. Βαρβαρέσος, Κ. (1912). *Η θεωρία του πληθυσμού*. Αθήνα: τυπ. Α.Ραφτάνη.
10. Bérard, V. (2010). *Τουρκία και ελληνισμός. Οδοιπορικό στη Μακεδονία. Έλληνες-Τούρκοι-Βλάχοι-Αλβανοί-Βούλγαροι-Σέρβοι* (1η εκδ. 1892). (Μεταφρ. Μ.Λυκούδης, Εισαγωγή-Σχόλια Θ.Πυλαρινός). Αθήνα: Δ.Ο.Λ. Α.Ε.
11. Berlin, I. (2002). *Τρεις κριτικοί του Διαφωτισμού Vico, Hamman, Herder*. Αθήνα: Κριτική.
12. Βικέλας, Δ. (1997). *Από Νικοπόλεως εις Ολυμπίαν: Επιστολαί προς φίλον*. (1^η εκδ. 1885 στα γαλλικά και ελληνικά). Αθήνα: Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων.

13. Βόγλη, Ε. (2008). «Έλληνες το γένος». *Η ιθαγένεια και η ταυτότητα στο εθνικό κράτος των Ελλήνων (1821-1844)*. Ηράκλειο: Παν.Εκδόσεις Κρήτης.
14. Βλάχος, Ν. (1945). *Η εθνολογική σύνθεσις των ανηκόντων εις την Ελλάδα τμημάτων της Μακεδονίας και της Δυτ.Θράκης*. Αθήναι: Αετός Α.Ε.
15. Βοβολίνης, Κ. (1962). *Μέγα Ελληνικόν Βιογραφικόν Λεξικόν*. Αθήναι.
16. Bory de Saint-Vincent. (1834). *Expédition Scientifique de Morée* (tome II). Paris.
17. Βούρη, Σ. (1992). *Εκπαίδευση και εθνικισμός στα Βαλκάνια. Η περίπτωση της βορειοδυτικής Μακεδονίας (1870-1904)*. Αθήνα: Gutenberg.
18. Γαρδικας, Κ. (1933). Η επίδρασις της ώρας του έτους και του κλίματος επί της εν Ελλάδι εγκληματικότητας. *Πρακτικά Συνεδριών Ελληνικής Ανθρωπολογικής Εταιρείας*, σελ.28-33.
19. Γαρδικας, Κ. (1934). Επάγγελμα και εγκληματικότης. *Πρακτικά Συνεδριών Ελληνικής Ανθρωπολογικής Εταιρείας*, σελ. 36-47.
20. Γαρδικας, Κ. (1936). Η εγκληματικότης εν Ελλάδι κατά τόπους. *Πρακτικά Συνεδριών Ελληνικής Ανθρωπολογικής Εταιρείας*, 11.
21. Γεωργούλης, Κ.Δ. (εισαγωγή, ερμηνεία, σημειώσεις). (χ.χ.). *Πλάτωνος Πολιτεία* (3^η έκδ.). Αθήναι: Ι.Σιδέρης.
22. Γούναρης, Β. (2010). *Το Μακεδονικό Ζήτημα από τον 19ο έως τον 21ο αιώνα*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
23. Gallant, T. (1998). Murder in a Mediterranean City: Homicide Trends in Athens, 1850-1936. *Journal of the Hellenic Diaspora*, 24, (1), 1-27.
24. Gellner, E. (1992). *Έθνη και Εθνικισμός*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
25. Δερτιλής, Γ. (2009). *Ιστορία του ελληνικού κράτους 1830-1920* (τόμ. Α', Β'). Αθήνα: Εστία.
26. Desrosières, A (2005). *Η πολιτική των μεγάλων αριθμών. Η ιστορία της στατιστικής αντίληψης* (γαλλική έκδοση 1993). Αθήνα: Μεταίχμιο,.
27. Δημαράς, Α. (1988). Χαρακτηριστικά αστικού φιλελευθερισμού στα εκπαιδευτικά προγράμματα των κυβερνήσεων Βενιζέλου. Στο Μαυρογορδάτος, Γ., & Χατζηιωσήφ, Χ. (επιμέλεια), *Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός*. Ηράκλειο: Παν.Εκδόσεις Κρήτης, σελ. 21-32.
28. Δημοπούλου, Χ., Τσιάμης, Κ., κ.α. (2013). Τα πεπραγμένα του Σανατορίου Πάρνηθας (Νοσοκομείον Γεωργίου Σταύρου και Γεωργίου Φουγκ) ως πηγή ιατρικής και δημογραφικής προσέγγισης της φυματίωσης κατά το Μεσοπόλεμο. *Αρχεία Ελληνικής Ιατρικής*, 30 (4), 480-490.
29. Θεοδώρου, Β. (2009). Υποσιτισμός και φυματίωση στο μεσοπόλεμο.Υγιεινή διατροφή και οργάνωση μαθητικών συσσιτίων (1928-1932). *Μνήμων*, 30, σελ. 233-262.
30. Ευελπίδης, Χ. (1943). *Στατιστική:Περίληψεις εκ των παραδόσεων του Καθηγητού κ. Χ.Ευελπίδη εις την Πάντειον Σχολήν Πολιτικών Επιστημών*. Αθήνα: Παπαζήσης.

31. Hobsbawm, E.J. (1994). Έθνη και εθνικισμός από το 1780 μέχρι σήμερα. Πρόγραμμα, μύθος, πραγματικότητα. Αθήνα: Καρδαμίτσας.
32. Ιωακείμογλου, Γ., & Γιαννούσης, Σ., (1933). Περί του κόστους της επαρκούς τροφής των πτωχών τάξεων του λαού. *Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών*, 8 (1), 223-229.
33. Καλιτσουνάκης, Δημήτριος.(1921). Παρατηρήσεις εις την απογραφήν των εργατών Αθηνών-Πειραιώς του 1917». *Αρχείον Οικονομικών και Κοινωνικών Επιστημών*, τόμος Ι, τχ. 1, Ιούλιος-Σεπτέμβριος 1921, σελ. 197-207.
34. Καλιτσουνάκης, Δ. (1937). Η XXIII Σύνοδος του Διεθνούς Ινστιτούτου Στατιστικής εν Αθήναις. *Αρχείον Πολιτικών και Κοινωνικών Επιστημών*, 17, σελ.134-139.
35. Καλιτσουνάκης, Δ. (1947). Στατιστική ανασυγκρότηση. «Ο Θεός αριθμεί». *Ανταίος*, Χρόνος Β΄, αρ.10-12, 31 Δεκ. 1947, σελ. 276-277
36. Kirk, G.S., Raven, J.E., & Schofield, M. (1988). *Οι προσωκρατικοί φιλόσοφοι*. Αθήνα: Μ.Ι.Ε.Τ.
37. Κλαδάς, Σ. (1932). *Η στατιστική εν Ελλάδι*. Αθήνα: Ν.Απατσιδής.
38. Κόκκινος, Γ. (1996). *Ο πολιτικός ανορθολογισμός στην Ελλάδα. Το έργο και η σκέψη του Νεοκλή Καζάζη (1849-1936)*. Αθήνα: Τροχαλία.
39. Κοκολάκης, Μ. (2003). Γάμοι και δίσεκτα χρόνια (1924-1996): Κοινωνική και ιστορική προσέγγιση. Στο *Πληθυσμός και ανάπτυξη στην Ελλάδα* (επιμ. Γ.Σιάμπος). Πανελλαδικό Δημογραφικό Συνέδριο 19-20 Νοεμβρίου 1998, σελ. 227-238.
40. Κολιόπουλος, Ι. (2000). *Ιστορία της Ελλάδος. Το έθνος, η πολιτεία και η κοινωνία των Ελλήνων* (τχ. Α΄). Θεσσαλονίκη: Βάνιας.
41. Κούμαρης, Ι. (1927). Συμβολή εις την μελέτην των «ορολογικών» φυλών. *Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών*.
42. Κούμαρης, Ι. (1959). *Το "αυτόχθον" της φυλής*. Αθήνα: τύπ. Σχολή Μονοτυπίας.
43. Κρίκος, Α. (1932). *Τα οικονομικά των αγροτών. Στατιστική μελέτη επί των οικονομικών των κατοίκων του χωριού Σουρουστίου της Δωρίδος δια το έτος 1914. Συνολικάί πρόσοδοι, δαπάναι διαβιώσεως, προκύπτουσα διαφορά*. Αθήνα.
44. Κωστής, Κ. (1987). Εισοδηματικές δομές στην ορεινή οικονομία. Η μελέτη μιας περίπτωσης: Κερασιές Δωρίδας, 1914. *Τα Ιστορικά*, 4, σελ.179-204.
45. Κωφός, Ε. (2003). Εθνική κληρονομιά και εθνική ταυτότητα στη Μακεδονία του 19^{ου} και του 20^{ου} αιώνα. Στο Βερέμης,Θ., Κιτρομηλίδης, Π., κ.α. *Εθνική ταυτότητα και εθνικισμός στη νεότερη Ελλάδα*. Αθήνα: Μ.Ι.Ε.Τ., σελ. 199-269.
46. Λαμπαδάριος, Ε. (1940). *Σχολική Υγιεινή μετά στοιχείων παιδολογίας* (1^η εκδ.1932). Αθήνα: Δ.Δημητράκου Α.Ε..

47. Λιάκος, Α. (1993). *Εργασία και πολιτική στην Ελλάδα του μεσοπολέμου. Το Διεθνές Γραφείο Εργασίας και η ανάδυση των κοινωνικών θεσμών*. Αθήνα: Εμπορική Τράπεζα Ελλάδος-Ιστορικό αρχείο.
48. Λιβιεράτος, Ε. (2009). *Χαρτογραφικές περιπέτειες της Ελλάδας 1821-1919. Με αφορμή ένα χειρόγραφο του Κωνσταντίνου Νίδερ (1898)*. Αθήνα: Ε.Λ.Ι.Α..
49. Μαζαράκη, Δ. (1940). Το έγκλημα της παιδοκτονίας στην Ελλάδα. *Πρακτικά Ελληνικής Ανθρωπολογικής Εταιρείας*, 15, σελ. 8-23.
50. Μακρής, Ε. (1972). Ο οικονομικώς ενεργός πληθυσμός της Ελλάδος και η απασχόλησής αυτού (1821-1971). Στο *Στατιστικά μελέται 1821-1971. Η Στατιστική κατά τα 150 έτη από της παλιγενεσίας της Ελλάδος*. Αθήνα: Ε.Κ.Κ.Ε. (1972), σελ. 113-212.
51. Μαλαπέτσα, Μ. (2009). Αξιοποίηση πληροφοριών της σωφρονιστικής στατιστικής με τη δημιουργία βάσης δεδομένων: δυνατότητες και περιορισμοί. *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 129 Β', σελ. 111-124.
52. Μαλασπίνα, Έ. (1935). Περί του χρόνου της ενάρξεως της γεννητηρίου ζωής επί των Ελληνίδων. *Πρακτικά Ελληνικής Ανθρωπολογικής Εταιρείας*, 10, σελ. 42-47.
53. Μαυρογορδάτος, Γ., & Χατζηιωσήφ, Χ. (επιμ.). (1988). *Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός*. Ηράκλειο: Παν.Εκδόσεις Κρήτης.
54. Μιχαηλίδης, Ι. (1996). *Σλαβόφωνοι μετανάστες και πρόσφυγες από τη Μακεδονία και τη δυτική Θράκη (1912-1930)*. Διδακτορική διατριβή. Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.
55. Μιχαλοπούλου, Κ. (2004). *Στην αυτοκρατορία των ενδείξεων. Η ιστορία της δειγματοληπτικής πρακτικής στην Ελλάδα*. Αθήνα: Παπαζήσης.
56. Moutafidou, A. (2008). Greek merchant families perceiving the world: the case of Demetrius Vikelas, *Mediterranean Historical Review*, 23 (2), 143-164.
57. Μπαλόγλου, Χ. (2003). Προσπάθειες διαδόσεως των ιδεών του Saint-Simon και πρακτικής των εφαρμογής στον ελλαδικό χώρο 1825-1837. *Σπουδαί*, 53 (3), Παν.Πειραιά, σελ. 77-108.
58. Μπαφούνης, Γ. (2006). *Η ελληνική στατιστική τον 19^ο αιώνα. Στατιστική και πλάνη είναι λέξεις συνώνυμοι....* Αθήνα: Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού, Παράρτημα του περιοδικού ΜΝΗΜΩΝ αρ.14.
59. Μπελιά, Ε. (1979). Στατιστικά του ελληνικού κράτους κατά το 1830. *Μνημοσύνη*, 7, σελ. 291-319.
60. Μπενβενίστε, Ρ. (1994). *Η ποινική καταστολή της νεανικής εγκληματικότητας τον 19^ο αι. (1833-1911)*. Αθήνα/Κομοτηνή: Α.Σάκκουλας.
61. Μωϋσίδης, Α., & Σακελλαρόπουλος, Σ. (επιμ.). (2010). *Η Ελλάδα στον 19ο και 20ο αιώνα. Εισαγωγή στην Ελληνική Κοινωνία*. Αθήνα: Τόπος.
62. Özgirimli, U. (2011). *Θεωρίες του εθνικισμού. Μια κριτική προσέγγιση*. Αθήνα: Εκδόσεις Ι.Σιδέρη.

63. Παπαγεωργίου, Γ. (1986). *Η μαθητεία στα επαγγέλματα (16^{ος}-20^{ος} αι.)*. Αθήνα: Ι.Α.Ε.Ν./Γ.Γ.Νέας Γενιάς.
64. Παπαδάκη, Λ. (1988). Ένα σκαρίφημα της πνευματικής Ελλάδας του 1863. Στοιχεία για τον πληθυσμό, τον τύπο και τη βιβλιοπαραγωγή. *Η λαϊκή λογοτεχνία στη Νοτιοανατολική Ευρώπη (19ος και αρχές 20ού αι.): συνάντηση εργασίας 21-22 Απριλίου 1988*, Τετράδια εργασίας, 15. Αθήνα: Ε.Ι.Ε., σελ. 135-144.
65. Παπαδάκη, Λ. (2002). Στατιστικομανίας παρεπόμενα: Εθνολογικές κατηγοριοποιήσεις του πληθυσμού των οθωμανικών Σερρών (1876). *Ίστωρ*, 13, Μάρτιος 2002, σελ. 5-23.
66. Παπαρρηγόπουλος, Κ. (1850). Εισαγωγή εις την ιστορίαν της αναγεννήσεως του ελληνικού έθνους (α' μέρος). *Πανδώρα*, 1, αρ.9, σελ. 201.
67. Πεντόγαλος, Γ.Η., & Σταθόπουλος, Γ.Α. (1998). Οι ιατροστατιστικοί πίνακες των Διοικήσεων του Ελληνικού Βασιλείου. *Επιστημονική Επετηρίς Τμήματος Ιατρικής Α.Π.Θ.*, 17.
68. Πεσμαζόγλου, Σ. (2008). Εθνική και γλωσσική κυριαρχία: Θεωρίες του εθνικισμού και γλώσσα. Στο *Θέρμη και φως. Licht und Wärme* (επιμ. Μ.Θεοδωροπούλου). Θεσσαλονίκη: Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας, σελ.499-526.
69. Ρηγόπουλος, Π. (1948). Ο τιμάρηθος κόστους ζωής και το βιωτικό επίπεδο των εργαζόμενων στην Ελλάδα. *Ανταίος*, περίοδος Β', αρ. 1, Ιαν. 1948.
70. Σάββας, Κ. (1927). Περί της συχνότητας του αίματος. *Πρακτικά Ακαδημίας Αθηνών*, Συνεδρία 17^{ης} Μαρτίου 1927.
71. Σακελλαρίου, Γ. (1936). Η εμφάνισης της ήβης εν Ελλάδι. *Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών*, 11 (1), σελ. 232-238.
72. Σακελλαρίου, Γ. (1936). Η εμφάνισης της ήβης εις τους νέους εν Ελλάδι. *Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών*, 11 (1), σελ.297-304.
73. Σακελλαρίου, Γ. (1940), Πορίσματα τινα ψυχολογικών ερευνών επί Ελληνοπαίδων. *Ελληνική Ανθρωπολογική Εταιρεία Πρακτικά Συνεδριών του έτους 1940*, σελ. 40-42.
74. Σκοπετέα, Έ. (1988). *Το «πρότυπο βασίλειο» και η μεγάλη ιδέα. Όψεις του εθνικού προβλήματος στην Ελλάδα*. Αθήνα: Πολύτυπον.
75. Σουίφτ, Ι. (1998). *Σεμνή πρόταση ώστε να παύσουν τα τέκνα των φτωχών ν'αποτελούν βάρος για τους γονείς τους και τον τόπο και να καταστούν ωφέλιμα στην κοινωνία*. Αθήνα: Άγρα.
76. Σταθοπούλου-Καπετανάκη, Δ. (2008). *Ιατροστατιστικά στοιχεία των διοικήσεων Λακωνίας και Λακεδαίμονος 1838 – 1842*. Αρεόπολη: Αδούλωτη Μάνη.
77. Stuijk, D. (χ.χ.). *Συνοπτική Ιστορία των Μαθηματικών (2^η έκδ.)*. Αθήνα: Δαίδαλος-Ι.Ζαχαρόπουλος Α.Ε..
78. Σχινάς, Δ.Α. (1922). *Περί τιμαριθμικής μισθοδοσίας του προσωπικού των Σ.Ε.Κ.*. Στο Ρηγόπουλος, Π. (1948). Ο τιμάρηθος κόστους ζωής και το βιωτικό

- επίπεδο των εργαζόμενων στην Ελλάδα. *Ανταίος*, περίοδος Β', τχ. 1, Ιαν. 1948, σελ. 17.
79. Τουνταςάκη, Ε. (2003). Ανθρωπολογία και Λαογραφία: από την εκατέρωθεν αδιαφορία στους νέους όρους αναγνώρισης αμοιβαίων ωφελημάτων, *δοκιμές*, τχ. 11-12, σελ. 7-63.
80. Τσάκωνας, Δ. (1999). *Επίτομη ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας*. Αθήνα: Κάκτος.
81. Υπουργείον των Εσωτερικών/Γραφείον Δημόσιας Οικονομίας. (1991). *Στατιστική της Ελλάδος. Πληθυσμός του έτους 1861*, (1^η εκδ.1862). Γ.Μπαφούνης (επιμ.), Αθήνα: ανατ. ΕΜΝΕ, Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ.
82. Foucault, M. (1978). *Η ιστορία της σεξουαλικότητας* (τ.1). *Η δίψα της γνώσης*. Αθήνα: εκδ.Ράππα.
83. Χατζηϊωσήφ, Χ. (επιμ.). (2009). *Όψεις πολιτικής και οικονομικής ιστορίας 1900-1940*. Αθήνα: Βιβλιόραμα.
84. Χουλιάρáκης, Μ.(1973-1976). *Γεωγραφική, διοικητική και πληθυσμιακή εξέλιξη της Ελλάδος, 1821-1971* (τόμ. Α-Γ, μέρη I-IV). Ε.Κ.Κ.Ε.: Αθήναι.
85. Χουλιάρáκης, Μ. (1972). Ιστορική εξέλιξις της κρατικής στατιστικής εν Ελλάδι 1821-1971. Στο *Στατιστικά μελέται 1821-1971. Η στατιστική κατά τα 150 έτη από της παλιγεννεσίας της Ελλάδος*. Αθήναι: Ε.Κ.Κ.Ε. & περιοδικό «ο Στατιστικός», σελ. 15-112.
86. Χουλιάρáκης, Μ. (1975). *Αι στατιστικά μετρήσεις του πληθυσμού της Ελλάδος 1821-1900*. Αθήναι.
87. Χουλιάρáκης, Μ. (1975). *Το πληθυσμιακόν απογραφικόν δελτίον εις την νεωτέραν Ελλάδα (Ιστορική Εξέλιξις των, περί Πληθυσμού, Απογραφικών Ερωτημάτων)*. Αθήναι.

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

1. Abramson, D. (2002). The Soviet legacy and the census in Uzbekistan. Στο Kertzer, D. & Arel, D. (eds.), *Census and Identity. The Politics of Race, Ethnicity, and Language in National Censuses*, Cambridge: Cambridge University Press, σελ.176-201.
2. Agelarakis, A. (1995). An Anthropology of Hellenes involved with the field of Physical Anthropology. *International Journal of Anthropology*. 10 (2/3), 149-162.
3. Aldrich, J. (2010). Tales of two Societies – London and Paris 1860-1940. *Journ@l électronique d'Histoire des Probabilités et de la Statistique*, 6 (2).
4. Alun J. R. (2003). Émile Durkheim. Στο Ritzer, G.(ed.). *The Blackwell Companion to Major Classical Social Theorists*. Malden, Mass.: Blackwell, σελ. 183-238.
5. Aly, G., & Roth, K.H. (2004). *The Nazi Census. Identification and Control in the Third Reich*. Philadelphia: Temple University Press.
6. Arel, D. (2002). Language categories in censuses. Στο Kertzer, D., & Arel, D.(eds.). (2002). *Census and Identity. The Politics of Race, Ethnicity, and Language in National Censuses*. Cambridge: Cambridge University Press, σελ. 92-120.
7. Aspromourgos, T. (1988). The life of William Petty in relations to his economics: a tercentenary interpretation. *History of Political Economy*, 20 (3), 337-356.
8. Aspromourgos, T. (2001). Political Economy, political arithmetic and political medicine in the thought of William Petty. Στο Groenewegen, P. (ed.), *Physicians and Political Economy.Six studies of the work of doctor-economists*. London: Routledge, σελ.10-25.
9. Bacon, F. (2000). *The New Organum*. Jardine, L. & Silverthorne, M. (eds.), Cambridge: Cambridge University Press.
10. Backhouse, J. (ed.). (2011). *The State as Utopia Continental Approaches*. Heiderberg: Springer.
11. Barber, R. (ed.). (1982) . *Aubrey's brief lives. A modern English version*. Shuffolk: Boydell & Brewer Ltd.
12. Barnes, D. (2006). *The Great Sting of Paris and the Nineteenth Century Struggle against Filth and Germs*. Baltimore: John Hopkins University Press.
13. Bashford, A. (2006). Global biopolitics and the history of world health. *History of the Human Sciences*, 19 (1), 67-88.
14. Bataille, G. (1985). The psychological Structure of Fascism. Στο Stoekl, A. (ed.), *Visions of Excess.Selected Writings, 1927-1939*. Theory and History of Literature, 14. Minneapolis: University Minnesota Press, σελ.137-160.
15. Baudrillard, J. (1994). *Simulacra and Simulation*. Michigan: University of Michigan.
16. Becker, H. (2011). Justi's Concrete Utopia. Στο Jurgen, G.B. (ed.), *The State as Utopia Continental Approaches*. Heidelberg: Springer, σελ.41-56.

17. Beirne, P. (1987). Adolphe Quetelet and the Origins of Positivist Criminology. *American Journal of Sociology*, 92 (5), 1140-1169.
18. Bertaux, S. (2011). Reproduce or Perish? The Artefact of the Fertility Concept and the French School of Demography. *Historical Social Research*, 36 (2), 120-139.
19. Bijker, W. E., Hughes, & Pinch, T. (ed.). (1987). *The Social Construction of Technical Systems : New Directions on the Sociology and History of Technology*. USA, Cambridge: MIT Press.
20. Blum, A. (2002). Resistance to identity categorization in France. Στο Kertzer, D., & Arel, D. (eds.), *Census and Identity. The Politics of Race, Ethnicity, and Language in National Censuses*, Cambridge: Cambridge University Press, σελ.121-147.
21. Blum, C. O. (2003). *Critics of the enlightenment: Readings in the French counter-revolutionary tradition*. Wilmington, Del: ISI Books.
22. Bojadjiev, S. (1996). *90 Years Greek Ethnic Cleansing of Bulgarians in Aegean Macedonia*. Sofia: Macedonia Press.
23. Bourdieu, P. (1994). Rethinking the State: Genesis and Structure of the Bureaucratic Field. *Sociological Theory*, 12 (1), 1-18.
24. Bowker, G. (1996). The history of information infrastructures: The case of the international classification of diseases. *Information Processing & Management*, 32 (1), 49–61.
25. Bowker, G., & Star, S. L. (1996). How things (actor-net)work: Classification, magic and the ubiquity of standards, διαθέσιμο στην ιστοσελίδα: <http://weber.ucsd.edu/~gbowker/actnet.html>, προσπελάστηκε στις 26/07/14.
26. Bowker, G. & Star, S.L. (2000). *Sorting Things Out: Classification and Its Consequences*. USA, Cambridge: MIT Press.
27. Bowker, G. (2007). Actor-Network Theory. Στο Ritzer, G.(ed.),*The Blackwell Encyclopedia of Sociology*. Oxford: Blackwell, σελ.20-23.
28. Brown, G. (1991). The Evolution of the Term “Mixed Mathematics”. *Journal of the History of Ideas*, 52 (1), 81-102.
29. Briggs, P. (2005). John Graunt, Sir William Petty, and Swift’s Modest Proposal. *Eighteenth-Century Life*, 29 (2), 3-24.
30. Brubaker, R., Loveman, M., & Stamatov, P. (2004). Ethnicity as cognition. *Theory and Society*, 33 (1), 31-64.
31. Brubaker, R. (2009). Ethnicity, Race, and Nationalism. *Annual Review of Sociology*, 35, σελ.21-42.
32. Buck, Peter.(1977). Seventeenth-Century Political Arithmetic: Civil Strife and Vital Statistics. *Isis*, 68 (24), 67–87.
33. Bulmer, M. (2003). *Francis Galton. Heredity and Biometry*. Baltimore: John Hopkins University Press.

34. Cadiot, J.(2005). Searching for Nationality: Statistics and National Categoriew at the End of the Russian Empire (1897-1917). *The Russian Review*, 64 (3), 440-455.
35. Callon, M. (1986). Éléments pour une sociologie de la traduction. La domestication des coquilles Saint-Jacques dans la Baie de Saint-Brieuc. *dans L'Année sociologique*, 36, σελ.169-208.
36. Callon, M., & Latour, B. (1981). Unscrewing the Big Leviathan: how actors macrostructure reality and how sociologists help them to do so. Στο Knorr-Cetina, K. D., & Cicourel, A. V. (eds.), *Advances in Social Theory and Methodology:Toward an Integration of Micro- and Macro-Sociologies*, Boston: Routledge and Kegan Paul, σελ.277-303.
37. Callon, M., & Latour, B. (1992). Don't Throw the Baby Out with the Bath School! A Reply to Collins and Yearley. Στο Pickering, A. (ed.), *Science as Practice and Culture*. Chicago: Chicago University Press, σελ.343-368.
38. Carmichael, A., & Moran Fleming, M. (2002). Environmental medicine before epidemiology. Στο Martens, P., & McMichael, A.I. (eds.). *Environmental Change, Climate and Health. Issues and Research Methods*. Cambridge: Cambridge University Press.
39. Carpenter, M.W. (2010). *Health, Medicine and Society in Victorian England*. Santa Barbara: Praeger Greenwood Pub. Group.
40. Carroll-Burke, P. (2002). Material Designs: Engineering cultures and engineering states-Ireland 1650-1900. *Theory and Society*, 31, σελ.75-114.
41. Carroll, P. (2002). Medical Police and the History of Public Health. *Medical History*, 46, σελ. 461-194.
42. Carroll, P. (2006). *Science, Culture, and Modern State Formation*. Berkeley: University California Press.
43. Chatterjee, K.S. (2003). *Statistical Thought: A Perspective and History*. New York: Oxford University Press.
44. Christopher, A.J. (2008). The quest for a census of the British Empire c.1840-1940. *Journal of Historical Geography*, 34, σελ.268-285.
45. Clarfield, A.M. (2002). An Old Prayer for Modern Medicine. *Canadian Medical Journal*, 167 (12), 1365-1367.
46. Cooper, G., King, A., & Rettie, R. (eds.). (2009). *Sociological Objects. Reconfiguration of Social Theory*. Burlington: Ashgate.
47. Corner, J. (1999). 'The agency of mapping: speculation, critique and invention'. Στο Cosgrove, D. (ed.). *Mappings*. London: Reaction Books, σελ.213-300
48. Cowan, R.S. (1972). Francis Galton's Statistical Ideas: The Influence of Eugenics. *ISIS*, 63 (4), 509-528.
49. Crombie, A. (1994). *Styles of Scientific Thinking in the European Tradition: The History of Argument and Explanation Especially in the Mathematical and Biomedical Sciences and Arts*. London: Duckworth.

50. Crosby, A. (1997). *The Measure of Reality. Quantification and Western Society, 1250-1600*. Cambridge: Cambridge University Press.
51. Curtis, B. (2002). Foucault on Governmentality and Population: The Impossible Discovery. *The Canadian Journal of Sociology*, 27 (4), 505-533.
52. Davenant, C. (1698). *Discourses on the Publick Revenues, and on the Trade of England*. London: James Knapton.
53. Dear, P. (1995). *Discipline & Experience. The mathematical way in the scientific revolution*. Chicago: Chicago University Press.
54. Deleuze, G., & Guattari, F. (1987). *A Thousand Plateaus. Capitalism and schizophrenia*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
55. Denis, J.D., & Docherty, R.K. (2007). Late Nineteenth Century Britain: A social, Political, and Methodological Context for the Rise of Multivariate Statistics. *Journ@l l Electronique d'Histoire des Probabilités et de la Statistique*, 3 (2), διαθέσιμο στο <http://www.jehps.net/decembre2007.html> , προσπελάστηκε στις 27/9/2011.
56. Depaepe, M. (1998). The heyday of paedology in Belgium (1899–1914): A positivistic dream that did not come true. *International Journal of Educational Research*, σελ. 687–697.
57. Desrosieres, A. (2011). The economics of convention and statistics: the paradox of origins. *Historical Social Research*, 36 (4), 64-81.
58. Dickinson, E.R. (2004). Biopolitics, Fascism, Democracy: Some Reflections on Our Discourse About “Modernity”. *Central European History*, 37 (1), 1-48.
59. Dillingham, W.(ed.). (1911). *Dictionary of Races or Peoples*. Washington: U.S.Gov.Printing Office.
60. Dimand, R. (1995). “I have no great faith in political arithmetic”. Στο Rima, I.H. (ed.), *Measurement, quantification and economic analysis. Numeracy in economics*. London: Routledge, σελ.22-30.
61. Dodge, M., Kitchin, R., & Perkin, C.R. (2011). *The map reader: theories of mapping practice and cartographic representation*. New Jersey: Wiley-Blackwell.
62. Drechsler, W. (2001). On the Viability of the Concept of *Staatwissenschaften*. *European Journal of Law and Economics*, 12 (2), 105-111.
63. Driver, F. (1988). Moral Geographies: Social Science and the Urban Environment in Mid-Nineteenth Century England. *Transactions of the Institute of British Geographers (New Series)*, 13 (3), 275-287.
64. Emsley, C. (2007). *Crime, Police, and Penal Policy. European Experiences 1750-1940*. New York: Oxford University Press.
65. Endres, A. (1985). The Functions of Numerical Data in the Writings of Graunt, Petty, and Davenant. *History of Political Economy*, 17 (2), 245-264.
66. Espeland, W.N., & Stevens, M.L. (2008). A Sociology of Quantification. *European Journal of Sociology*, 49 (3), 401-436.

67. Forni, H.F., Freytes, A. & Quaranta, G. (1998). Frédéric Le Play: a forefather of social economics. *International Journal of Social Economics*, 25 (9), 1380-1397.
68. Funkhouser, H.G. (1937). Historical Development of the Graphical Representation of Statistical Data. *Osiris*, 3, σελ. 269-404.
69. Gallant, T. (1998). Murder in a Mediterranean City: Homicide Trends in Athens, 1850-1936. *Journal of the Hellenic Diaspora*. 24 (1), 1-27.
70. Garonna, P., & Sofia, F. (1997). Statistics and Nation-Building in European History. *Statistical Journal of the United Nations Economic Commission for Europe*, σελ. 1-23.
71. Gaukroger, S. (2001). *Francis Bacon and the Transformation of Early-Modern Philosophy*. Cambridge: Cambridge University Press.
72. Gazeley, I., & Newell, A. (2011). Poverty in Edwardian Britain. *Economic History Review*, 64 (1), 52-71.
73. Geertz, C. (1979). 'From the native's point of view: on the nature of anthropological understanding'. Στο Rabinow, P., & Sullivan, W.M. (eds.), *Interpretative Social Science*. Berkeley: University California Press. Από Barker, C. & Galasinski, D. *Cultural Studies and Discourse Analysis. A Dialogue on Language and Identity*, London: Sage, σελ.229.
74. Glass, D. (1964). John Graunt and His Natural and Political Observations. *Notes and Records of the Royal Society of London*, 19 (1), 63-100.
75. Goldman, L. (1999). Statistics and the Science of Society in Early Victorian Britain; An Intellectual Context for the General Register Office. *The Society for the Social History of Medicine*, 4, σελ. 415-434.
76. Goldscheider, C. (2002). Ethnic categorization in censuses. Στο Kertzer, D., & Arel, D.(eds.), *Census and Identity. The Politics of Race, Ethnicity, and Language in National Censuses*, Cambridge: Cambridge University Press, σελ.71-91.
77. Gounaris, B.(1995). Social cleavages and national "awakening" in Ottoman Macedonia, *East European Quarterly*, 29, σελ. 409-426
78. Gordon, C. (ed.). (1980). *Power/Knowledge Selected interviews & other Writings 1972-1977.Michel Foucault*. New York: Pantheon Books.
79. Gosewinkel, D. (2008). *Nation and Citizenship from the Late Nineteenth Century Onwards: A Comparative European Perspective*. Brussels: European Parliament, Directorate-General Internal Policies/Policy Department C Citizens' Rights and Constitutional Affairs.
80. Grant, D. (2009). *The Mythological State*. New York: Routledge.
81. Greenwood, M. (1941). Medical Statistics from Graunt to Farr. *Biometrika*, 32 (2), 101-127.
82. Greenwood, M. (1942). Medical Statistics from Graunt to Farr. *Biometrika*, 32 (3/4), 203-225.
83. Grier, B., & Grier, M. (1978). Contributions of the Passionate Statistician. *Research in Nursing and Health*, 1 (3), 103-109.

84. Haraway, D.(1997), *Modest_Witness@Second_Millennium. FemaleMan_Meets_OncoMouse: Feminism and Technoscience*. New York: Routledge.
85. Hughes, T. (1983). *Networks of Power: Electrification in Western Society, 1880-1930*. Baltimore: John Hopkins University Press.
86. Foucault, M. (1980). Στο Gordon, C. (ed.), *Power/Knowledge Selected interviews & other Writings 1972-1977*, New York: Pantheon Books.
87. Foucault, M. (1994). *Dits et écrits, 1954-1988*, Paris: Gallimard.
88. Friendly, M. (2007). A.M. Guerry's *Moral Statistique* of France: Challenges for Multivariable Spatial Analysis. *Statistical Science*, 22 (3), 368-399.
89. Hacking, I. (1986). 'Making up People'. Στο Heller, T.C., Sosna, M., & Wellbery, D. et al. (eds.), *Reconstructing Individualism*. Stanford: Stanford University Press, σελ. 222-236.
90. Hacking, I.(1987). Prussian Numbers 1860-1882. Στο Kruger, L., Daston, L., & Heilderberger, M. (eds.), *The Probabilistic Revolution v.I, Ideas in History*. Massachusetts: MIT Press, σελ. 377-394.
91. Hacking, I. (1990). *The Taming of Chance*. Cambridge: Cambridge University Press.
92. Hacking, I. (1991). How should we do the history of statistics?. Στο Burcell, G. et al (eds.), *The Foucault Effect. Studies in Governmentality with Two Lectures by and an Interview with M.Foucault*. Chicago: University of Chicago Press, σελ. 181-195.
93. Hacking, I. (1992). Statistical Language, Statistical Truth and Statistical Reason:The self-authedication of a style of Scientific Reasoning. Στο McMullin, E. (ed.), *Social Dimensions of Science*. Notre Dame: Notre Dame University Press, σελ.130-157.
94. Hacking, I. (1992). The Self-Vindication of the Laboratory Sciences. Στο Pickering, A. (ed.), *Science as Practice and Culture*. Chicago: University of Chicago Press.
95. Hacking, I. (1995). The looping effects of Human Kinds. Στο Sperber, D. et al (eds.), *Causal cognition: a multi-disciplinary debate (Fyssen Foundation Symposium)*. New York : Oxford University Press, σελ. 351 – 383.
96. Hacking, I. (1999). *The social construction of what?*. USA, Cambridge: Harvard University Press.
97. Hacking, I.(2006). *Making up People*. London Review of Books, 28 (16), 17 August 2006, σελ.23-26.
98. Hacking, I. (2007). Where do Mathematical Objects Come from?. The second of two lectures given in the "Experience and Truth" Conference. Taiwan, 9-10 November 2007, διαθέσιμη στη διεύθυνση: <http://www.ihs.ntu.edu.tw/files/forum%20ppt/H06-2.pdf>, προσπελάστηκε στις 20/07/12.
99. Hald, A. (2003). *A History of Probability and Statistics and Their Applications before 1750*, J.Wiley, New Jersey, 2003.

100. Higgs, E. (1996). A Cucoo in the nest? The origins of civil registration and state medical statistics in England and Wales. *Continuity and Change*, 11 (1), 115-134.
101. (a). Higgs, Edward. (2004). *Life, Death and Statistics. Civil registration, censuses and the work of the General Register Office, 1836-1952*. Hatfield, Local Population Studies.
102. (b). Higgs, Edward. (2004). *The Information State in England. The Central Collection of Information on Citizens since 1500*. Palgrave MacMillan: New York.
103. Hiltz, V. (1978). Aliis Exterendum. *ISIS*, 69 (246), 21-43.
104. Hoppit, J. (1996). Political Arithmetic in Eighteenth-Century England. *The Economic Review History, New Series*, 49, (3), σελ.516-540.
105. Horn, J. (2010). Avoiding Revolutions: The French Path to Industrialization. Στο Horn, J., Rosenband, L., & Smith M.R. (eds.), *Reconceptualizing Industrial Revolution*. Massachusetts: MIT Press.
106. Hubert, M. (1937). *Bibliographie der Kameralwissenschaften*. Köln: Karl Schroeder Verlag.
107. Hoyrup, J. (1994). *In Measure, Number and Weight. Studies in Mathematics and Culture*. New York: State University N.Y. Press.
108. Hull, C.H.(ed.). (1971). *The Economic Writings of Sir William Petty* (v.I & II, 1st ed. 1889). Cambridge: Cambridge University Press.
109. Jankovic, V. (2006). The Last Resort: A British Perspective on the Medical South, 1915-1870. *Journal of International Studies*, 27 (3), 271-298.
110. Jarco, S. (1971). Jonathan Swift and British Demography. *Bulletin of the New York Academy of Medicine*, 47 (12), 1547-1550.
111. Jorges, B. (1999). Do politics have artifacts?. *Social Studies of Science*, 29 (3), 411-431.
112. Jovanovic, F., & Le Gall, P. (2001). March to Numbers: The Statistical Style of Lucien March. *Annual Supplement to History of Political Economy*, 33 (5), 86-100.
113. Karakatsani, D.(2011). 'Hygiene Imperatives': Child Welfare, School Hygiene and Puericulture 17 in Greece (1911-1936). *Godišnjak za društvenu istoriju/Annual for Social History*, XVIII, (3), σελ. 17-32.
114. Katz, M. (1972). Occupational Classification in History. *The Journal of Interdisciplinary History*, 3 (1), 63-88.
115. Kertzer, D., & Arel, D.(eds.). (2002). *Census and Identity. The Politics of Race, Ethnicity, and Language in National Censuses*. Cambridge: Cambridge University Press.
116. Kickbusch, I. (2007). Health Governance: The Health Society. Στο McQueen, D., Kickbusch, I. et al., *Health and Modernity. The Role of Theory in Health Promotion*. New York: Springer, σελ.144-161.

117. Kirk, D. (1946). *Europe's Population in the Interwar Years*. Geneva: League of Nations.
118. Kissane, B. & Sitter, N. (2010). The marriage of state and nation in European constitutions. *Nation and Nationalism*, 16 (1), 49-67.
119. Kitchin, R., et al. (2009). Thinking about maps. Στο Dodge, M. et al (eds). *Rethinking maps*. New York: Routledge, σελ. 1-25.
120. Kitromilides, P. (1996). 'Balkan mentality': History, Legend, Imagination. *Nations and Nationalism*, 2 (2), 163-191.
121. Kohn, H. (1944). *The Idea of Nationalism: A Study in Its Origins and Background*. New York: Mackmillan.
122. Kreager, P. (1988). New Light on Graunt. *Population Studies*, 42, σελ.129-140.
123. Kuhn, T. (1961). The Function of Measurement in Modern Physical Science. *Isis*, 52 (2), 161-193.
124. Kula, W. (1996). *Measures and Man*. Princeton: Princeton University Press.
125. Kusch, M. (2010). Hacking's historical epistemology a critique of styles of reasoning. *Studies in History and Philosophy of Science Part A*, 41 (2), 158-173.
126. Kuzio, T. (2002). The myth of the civic state: a critical survey of Hans Kohn's framework for understanding nationalism. *Ethnic and Racial Studies*, 25 (1), 20-39.
127. Labbé, M. (2007). Institutionalizing the Statistics of Nationality in Prussia in the 19th Century (from local bureaucracy to state-level census of population). *Centaureus*, 49 (4), σελ. 289-306.
128. La Berge Fowler, A. E. (2002), *Mission and Method. The Early Nineteenth-Century French Public Health Movement*. Cambridge: Cambridge University Press.
129. Latour, B. (1987). *Science in Action*. London: Milton Keynes, Open Univ.Press.
130. Latour, B. (1990). Drawing things together. Στο Lynch, M., & Woolgar, S. (eds.), *Representation in Scientific Practice*. USA, Cambridge: MIT Press, σελ. 19-68.
131. Latour, B. (1993). *We Have Never Been Modern*. Massachusetts: Harvard University Press.
132. Latour, B. (1996). On actor-network theory. A few clarifications plus more than a few complications. *Soziale Welt*, 47, σελ.369-381.
133. Latour, B. (1999). On Recalling ANT. Στο Law, J. & Hassard, J. (eds.), *Actor Network and After*. New York: Blackwell.
134. Latour, B. (2005). *Reassembling the Social. An Introduction to Actor-Network-Theory*. New York: Oxford University Press.

135. Latour, B. (2008). A Cautious Prometheus? A Few Steps Toward a Philosophy of Design (with Special Attention to Peter Sloterdijk). *Keynote Lecture for the Networks of Design Meeting of the Design History Society*. Falmouth, Cornwall, 3rd September, 2008.
136. Law, J. (ed.).(1999). *A Sociology of Monsters: Essays on Power, Technology and Domination, Sociological Review Monograph, 38*, London: Routledge.
137. Law, J. (1992). Notes on the Theory of the Actor-Network: Ordering, Strategy and Heterogeneity. *Systems Practice, 5*, σελ. 379-393.
138. Law, J. (2008). On sociology and STS. *The Sociological Review. 56, 4*, σελ.623-649.
139. Law, J. (2009). Actor Network Theory and Material Semiotics. Στο Turner, B. (ed.), *The New Blackwell Companion to Social Theory*. Chischester: Wiley-Blackwell, σελ.141-158.
140. Law, J. (2012). *Notes on Fish, Ponds and Theory*, διαθέσιμο στη διεύθυνση: www.sv.uio.no/sai/english/research/projects/newcomers/publications/working-papers-web/law-notes-on-fish-ponds-and-theory.pdf , προσπελάστηκε στις 12/12/2012.
141. Lazarfeld, P. (1961). Notes on the History of Quantification in Sociology--Trends, Sources and Problems. *Isis, 52 (2)*, 277-333.
142. Lee, R. (2006). Defining Population by Statistics c.1850-1939: German practice within a European context. Στο Mackensen, R. (ed.), *Bevölkerungsforschung und Politik in Deutschland im 20. Jahrhundert*. Wiesbaden: VS Verlag für Sozialwissenschaften, σελ.89-117.
143. Lefebvre, H. (1978). *Space and the State*. Στο Brenner, N. et al (eds.). (2003). *State/Space. A Reader*. Oxford: Blackwell, σελ. 84-100.
144. Le Gall, P. (2007). *A History of Econometrics in France*. New York: Routledge.
145. Lindenfeld, D. (1997). *The Practical Imagination. The German Sciences of State in the Nineteenth Century*. Chicago: University of Chicago Press.
146. Longan, W.P.D. (1954). *Social Class Variations in Mortality. Brit.J.prev.soc.Med., 8*, 128–137.
147. Lower, U. (2006). *Interorganizational Standards Managing Web Services Specifications for Flexible Supply Chains*. Heidelberg: Physica-Verlag.
148. Lynch, W. (2001). *Solomon's Child: Method in The Early Royal Society of London*, Stanford: Stanford University Press.
149. Lynn, R. (1996). *Dysgenics. Genetic Deterioration in Modern Populations*. London: Praeger.

150. Mackensen, R. (ed.). (2006). *Bevölkerungs-forschung und Politik in Deutschland im 20. Jahrhundert*, , Wiesbaden: VS Verlag.
151. MacKenzie, D. (1976). Eugenics in Britain. *Social Studies of Science*, 6 (3/4), 499-532.
152. MacKenzie, D. (1979). Karl Pearson and the Professional Middle Class. *Annals of Science*. 36 σελ. 125-143.
153. MacKenzie, D. (1981). *Statistics in Britain 1865-1930. The Social Construction of Scientific Knowledge*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
154. Mac Laughlin, J. (2001). *Reimagining the Nation-State. The Contested Terrains of Nation-building*. London: Pluto Press
155. Mandler, P. (2006). *Liberty and Authority in Victorian Britain*. New York: Oxford University Press.
156. Manheim, K. (1936). *Ideology and Utopia*. San Diego: A Harvest/HJB Book.
157. McQueen, D., Kickbusch, I., Potvin, L., & Pelikan, J. (2007). (eds.), *Health and Modernity. The Role of Theory in Health Promotion*. New York: Springer.
158. Magnello, M.E. (1999). The non-Correlation of Biometrics and Eugenics: Rival Forms of Laboratory Work in Karl Pearson's Career at University College London, part 1. *History of Science*, 37 (115), 45-78.
159. Magnello, M.E. (1999). The non-Correlation of Biometrics and Eugenics: Rival Forms of Laboratory Work in Karl Pearson's Career at University College London, part 2. *History of Science*, 37 (116), 123-150.
160. Magnello, M.E. (2005-6). Karl Pearson and the Origins of Modern Statistics: An Elastician becomes a Statistician. *The Rutherford Journal*. 1, διαθέσιμο στη διεύθυνση: <http://rutherfordjournal.org/article010107.html>, προσπελάστηκε στις 10/4/2011.
161. Manheim, K. (1936). *Ideology and Utopia*. San Diego: A Harvest/HJB Book.
162. Mann, M. (1992). The Emergence of Modern European Nationalism. Στο Hall, J.A., & Jarvie, I.C. (eds.), *Transition to Modernity: Essays on Power, Wealth and Belief*. Cambridge: Cambridge University Press, σελ. 137-166
163. Marcus, G., & Saka, E. (2006). Assemblage. *Theory Culture Society*, 23 (2-3), 101-106.
164. McCormick, T. (2006). Alchemy in the political arithmetic of Sir William Petty. *Studies in History and Philosophy of Science*, 37, σελ.290-307.
165. McCormick, T. (2007). Transmutation, Inclusion, and Exclusion: Political Arithmetic from Charles II to William III. *Journal of Historical Sociology*, 20 (3), σελ. 259-278.
166. McCormick, T. (2009). *William Petty and the ambitions of political arithmetic*. New York: Oxford University Press.

167. McDonald, J. (1998). *Production efficiency in Domesday England, 1086*. London: Routledge.
168. Michalache, A. (2006). Cameralism and the sciences of the state, Eighteenth-Century Political Thought. Στο Goldie, M. (ed.) *Eighteenth-Century Political Thought* (ch.18). Cambridge: Cambridge University Press, σελ.201-208.
169. Moutafidou, A. (2008). Greek merchant families perceiving the world: the case of Demetrius Vikelas. *Mediterranean Historical Review*, 23 (2), 143-164.
170. Murphy, A. (2009). *The Genesis of Macroeconomics. New Ideas from Sir William Petty to Henry Thornton*. New York: Oxford University Press.
171. Mykkänen, J. (1994). 'To methodize and regulate them': William Petty's governmental science of statistics, *History of the Human Sciences*, 7 (3), 65-88.
172. Nikolow, S. (2001). A.F.W. Crome's Measurements of the "Strength of the State": Statistical Representations in Central Europe around 1800. *History of Political Economy*. 33 (Annual Supplement), 23-56.
173. Nimmo, R. (2011). Actor-network theory and methodology: social research in a more-than-human world. *Methodological Innovations Online*. 6 (3), σελ. 108-119.
174. Nobles, M. (2002). Racial categorization and censuses. Στο Kertzer, D. & Arel, D. (eds.), *Census and Identity. The Politics of Race, Ethnicity, and Language in National Censuses*. Cambridge: Cambridge University Press, σελ.43-70.
175. Palmer, S. (1977). *Economic Arithmetic. A Guide to the Statistical Sources of English Commerce, Industry, and Finance 1700-1850*. New York: Garland Publishing.
176. Patten, A. (2010). "The Most Natural State": Herder and Nationalism. *History of Political Thought*, 31 (4), σελ.657-689.
177. Patriarca, S. (2002). *Numbers and Nationhood. Writing statistics in nineteenth-century Italy*. Cambridge: Cambridge University Press.
178. Perrot, J.C. (1984). *The Golden Age of Regional Statistics*. Στο Perrot, J-C & Woolf, S. J. (1984). *State and Statistics in France 1789-1815*. New York : Harwood Academic Publishers.
179. Perrot, J.C. & Woolf, S. J. (1984). *State and Statistics in France 1789-1815*. New York : Harwood Academic Publishers.
180. Pestre, D. (2004). Thirty Years of Science Studies: Knowledge, Society and the Political. *History and Technology*, 20 (4), 351-369.
181. Picon, A. (2007). French engineers and social thought, 18th - 20th centuries: an archeology of technocratic ideals. *History and Technology*, 23 (3), σελ. 197-208.
182. Poovey, Mary. (1998). *A History of the Modern Fact. Problems of Knowledge in the Sciences of Wealth and Society*. Chicago: University of Chicago Press.

183. Porta, M. (2008). *A Dictionary of Epidemiology*, New York: Oxford University Press.
184. Porter, T. (1986). *The Rise of Statistical Thinking 1820-1900*. Princeton: Princeton University Press.
185. Porter, T. (1992). Quantification and the accounting ideal in science. *Social Studies of Science*, 22 (4), 633-651.
186. Porter, T. (1995). *Trust in numbers: The Pursuit of Objectivity in Science and Public Life*. Princeton: Princeton University Press. (Fleck Prize of Society for Social Studies of Science, 1997).
187. Potvin, L., & Pelikan, J. (2007). Modernity, Public Health, and Health Promotion. Στο McQueen, D., Kickbusch, I., Potvin, L., & Pelikan, J. (eds.), *Health and Modernity. The Role of Theory in Health Promotion*. New York: Springer.
188. Pritchard, C. (2006). Bagatelle as the inspiration for Galton's Quincunx. *BSHM*, 21, σελ.102-110.
189. Proppen, A. (2009). Cartographic representation and the construction of lived worlds. Understanding cartographic practice as embodied knowledge. Στο Dodge, M. et al (eds). *ό.π.*, σελ. 113-130.
190. Rafanell, I. (2009). Durkheim's Social Facts and the Performative Model: Reconsidering the Objective Nature of Social Phenomena. Στο Cooper G., King, A. & Rettie, R. (eds.), *Sociological Objects. Reconfiguration of Social Theory*. Burlington: Ashgate, σελ. 59-76.
191. Revel, J. (1991). Knowledge of the Territory. *Science in Context*, 4 (1), σελ. 133-161.
192. Roffe, D. (2000). *Domesday. The Inquest and the Book*. New York: Oxford University Press.
193. Rose, N. (2004). *Powers of Freedom. Reframing Political Thought*. Cambridge: Cambridge University Press.
194. Rosen, G. (1993). *A History of Public Health*. Baltimore: John Hopkins University Press.
195. Rosenbaum, S. (1984). *The Growth of the Royal Statistical Society, Journal of the Royal Statistical Society, Series A (General)*, 147 (2), σελ. 375-388.
196. Rousseau, J.J. (2002). *The Social Contract*. Book II (Chapter X). Στο Dunn, S. (ed). *The Social Contract and the First and Second Discourses*. London: Yale University Press.
197. Rusnock, A. (2002). *Vital Accounts. Quantifying Health and Population in Eighteenth-Century England and France*. Cambridge: Cambridge University Press.
198. Saetnan, A., Lomell, H. & Hammer, S. (2011). *The Mutual Construction of Statistics and Society*. New York: Routledge.
199. Scheuer, G. (2011). Utopia: Johann Peter Sussmilch and the Divine Order. Στο Backhouse, J. (ed). *The State as Utopia Continental Approaches*. Heidelberg: Springer, σελ.183-189.

200. Schmidt, K.H. (2001). "Staatswirtschaftslehre"- A Component of "Staatswissenschaften" Today and Tomorrow. *European Journal of Law and Economics*, 12 (2), 135-143.
201. Schweber, L. (2006). *Disciplining Statistics. Demography and Vital Statistics in France and England*, Durham: Duke University Press.
202. Scott, J. (1998). *Seeing like a State. How Certain Schemes to Improve the Human Condition Have Failed*. New Haven: Yale University Press.
203. Shapin, S., & Schaffer, S. (1985). *Leviathan and the Air-pump. Hobbes, Boyle and the Experimental Life*. Cambridge: Cambridge University Press.
204. Slack, P. (2004). Measuring the National Wealth in Seventeenth-Century England. *Economic History Review*, 54 (4), 607-635.
205. Small, A. (2001). *The Cameralists. The Pioneers of German Social* (1st ed. 1909). Kitchener: Batoche Books.
206. Schmidt am Buch, Hans-Christoph. (2009). Cameralism as 'political metaphysics': Human nature, the state, and natural law in the thought of Johann Heinrich Gottlob von Justi. *Euro.J.History of Economic Thought*, 16 (3), σελ.409-430.
207. Shaw, S., & Shaw, E.K. (1997). *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey. Reform, Revolution and Republic. The Rise of Modern Turkey, 1808-1975* (vol.II). Cambridge: Cambridge University Press.
208. Simon, P. (2007). "Ethnic" statistics and data protection in the Council of Europe countries. Study Report, European Commission against Racism and Intolerance. Strasbourg: Council of Europe.
209. Sismondo, S. (2010). *An Introduction to Science and Technology Studies* (2nd ed.). Chichester: Wiley-Blackwell.
210. Smith, A. (2007). *An Inquiry into the Nature and Causes of The Wealth of Nations*. Petersfield: Harriman House Ltd.
211. Smith, A. (1991). *National Identity*. London: Penguin.
212. Sorokin, P.A. (1928). *Contemporary Sociological Theories*. New York: Harper.
213. Spannaus, N. (1996). The Roots of The American System: From Cameralism to the American System of Economics, *American Almanac, The New Federalist*.
214. Spicer, M. (1998). Cameralist thought and public administration. *Journal of Management History*, 4 (3), σελ.149-159.
215. Star, S. L., & Griesemer, J. R. (1989). Institutional Ecology, 'Translations,' and Boundary Objects: Amateurs and Professionals in Berkeley's Museum of Vertebrate Zoology, 1907 – 1939. *Social Studies of Science*, 19, σελ. 387-420.
216. Star, S. L. (1999). The Ethnography of Infrastructure. *American Behavioral Scientist*, 43 (3), 377-391.

217. Stingler, S. (1990). The History of Statistics. *The Measurement of Uncertainty before 1900*, Belknap Press of Harvard University Press.
218. Susser, M. & Stein Z. (2009). *Eras in Epidemiology: The Evolution of Idea*. New York: Oxford University Press.
219. Sutherland, I. (1963). John Graunt: A Trecentenary Tribute. *Journal of the Royal Statistical Society, Series A (General)*, 126 (4), 1963, σελ.537-556.
220. Szreter, S. (1984). The Genesis of the Registrar-General's Social Classification of Occupations. *The British Journal of Sociology*, 4 (35), σελ. 522-546.
221. Szreter, S. (1996). *Fertility, class and gender in Britain 1860-1940*. Cambridge: Cambridge University Press.
222. Tambe, A. (2011). Climate, Race, Science and the Age of Consent. *Theory, Culture & Society*, 0 (0), σελ. 1-22.
223. Teitelbaum, M. (2003). Ethnic and National Groups. Στο Demeny, P., & McNicoll, G. (eds.), *Encyclopedia of Population* (vol.1). Thomson - Gale McMillan, σελ. 314-316.
224. Terrón, A.M.(2003). Historical origins of statistics applied to pedagogy. *Revista Electrónica de Metodología Aplicada*, 8 (1), σελ.1-23.
225. Tomlinson, R. (1985). The 'Disappearance' of France, 1896-1940: French Politics and the Birth rate. *The Historical Journal*, 28 (2), σελ. 405-415.
226. Tooze, A. (2001). *Statistics and the German State, 1900-1945. The making of Modern Economic Knowledge*. Cambridge: Cambridge University Press.
227. Topalov, C. (2001). A Revolution in Representations of Work: the Emergence over the 19th century of the Statistical Category "occupied population" in France, Great Britain, and the United States. *Revue française de sociologie*, 42 (Supplement: An Annual English Selection), σελ.79-106.
228. Trubeta, S. (2007). Anthropological Discourse and Eugenics in Interwar Greece. Στο Turda, M., & Weindling, P. (eds.) *Blood and Homeland. Eugenics and Racial Nationalism in Central and Southeast Europe, 1900-1940*. Budapest: CEU Press, σελ. 123-142.
229. Turda, M., & Weindling, P. (2007). Eugenics, Race and Nation in Central and Southeast Europe, 1900-1940: A Historiographic Overview. Στο Turda, M. & Weindling, P. (eds.), *Blood and Homeland. Eugenics and Racial Nationalism in Central and Southeast Europe, 1900-1940*, Budapest: CEU Press, σελ.1-20.
230. Turner, S. (2007). Defining a discipline: Sociology and its Philosophical Problems, from classics to 1945. Στο Turner, S., & Risjord, M. (vol.eds.), *Handbook of the Philosophy of Science. Philosophy of Anthropology and Sociology*. Amsterdam: Elsevier, σελ. 3-75.
231. Turner, S., & Risjord, M. (eds.). (2006). *Handbook of the Philosophy of Science. Philosophy of Anthropology and Sociology*. Amsterdam: Elsevier.

232. United Nations/Department of Economic and Social Affairs/Statistics Division. (2008). Principles and Recommendations for Population and Housing Censuses (Revision 2). *Statistical Papers Series M*, No.67/Rev.2.
233. Vandereycken, W. & van Deth, R. (1989). What happened to the growth spurt of nineteenth-century adolescents? An essay on the history of a scientific omission. *Psychological Medicine*, 20, σελ.767-771.
234. Vinten-Johansen, P. et al. (2003). *Cholera, Chloroform, and the Science of Medicine: A Life of John Snow*. New York: Oxford University Press.
235. Wagner, P. (1994). *A Sociology of Modernity, Liberty and Discipline*. New York: Routledge
236. Wagner, Peter.(2009). Modernity as Experience and as Interpretation: Towards Something Like a cultural Turn in the Sociology of “Modern Society”. Στο Hedström, P., & Wittröck, B. (eds.), *Frontiers of Sociology*. Leiden: Brill, σελ.247-265.
237. Wall, R. (2004). English Population statistics before 1800, *History of the Family*, 9, σελ.81-95.
238. Weber, M. (1991). *Η πολιτική ως επάγγελμα*. Αθήνα: Παπαζήσης.
239. Weindling, P. (ed.). (1995). *International Health Organizations and Movements, 1918-1939*. Cambridge: Cambridge University Press.
240. Weindling, P.(1997). Philanthropy and the World Health: The Rockefeller Foundation and the League of Nations Health Organisation. *Minerva*, 35 (3), 269—81.
241. White, R. (2005). Herder: On the Ethics of Nationalism, *Humanitas* (v.XVIII), 1-2, 166-181.
242. Whitt, H. (2010). *The Civilizing Process and Its Discontents: Suicide and Crimes in France. 1825-1830*, *American Journal of Sociology*, 116 (1).
243. Wilke, J. (2004). From parish register to the “historical table”: The Prussian population statistics in the 17th and 18th centuries. *The History of the Family*. 9, σελ.63-79.
244. Wilkinson, H. R. (1951). *Maps and Politics. A Review of the Ethnographic cartography of Macedonia*. Liverpool: Liverpool University Press.
245. Williams, R., Zimmerman, D., & Ross, D., & Zumbo, B. (2006). *Twelve British Statisticians*. Raleigh: Boson Books.
246. Winner, L. (1986). Do artifacts have politics?. Στο Wacjman, J., & Mackenzie, D. (eds.), *The social shaping of technology: How the refrigerator got its hum*. Milton Keynes: Open University Press, σελ. 26-37.
247. Wodak, R., De Cilia R., Reisigl, M., & Liebhart, K. (2009). *The Discursive Construction of National Identity* (2nd ed., transl. by A.Hirsch, R.Mitten & J.W.Unger). Edinburgh: Edinburgh University Press.

248. Woolf, S. J. (1984). *Origins of Statistics: France 1789-1815*. Στο Perrot, J.C & Woolf, S. J. (1984). *State and Statistics in France 1789-1815*. New York: Harwood Academic Publishers.
249. Woolf, S.J. (1989). Statistics and the Modern State. *Comparative Studies in Society and History*, 31 (3), 588-604.
250. Wolfenstein, K.G. (2007). Recounting the Nation: The General Register Office and Victorian Bureaucracies. *Centaurus*, 49 (4), σελ.261-288.
251. Yearly, S. (2005). *Making Sense of Science. Understanding the Social Study of Science*. London: Sage.
252. Yolton, J. (2004). *Realism and Appearances. An Essay in Ontology*. Cambridge: Cambridge University Press.
253. Zacharakis, C.A., Madianos, M.G., Papadimitriou G.N., & Stefanis C.N. (1998). Suicide in Greece 1980-1995: patterns and social factors. *Soc.Psychiatry Psychiatr.Epidemiol.*, 33, σελ.471-476.
254. Zande van der, J. (2010). Statistik and History in the German Enlightenment. *Journal of the History of Ideas*, 71 (3), 411-432.
255. Zilsel, E. (1942). *The Sociological Roots of Science*. *American Journal of Sociology*, 47 (4), 544-562.

